De Gids. Jaargang 32

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1868

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001186801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

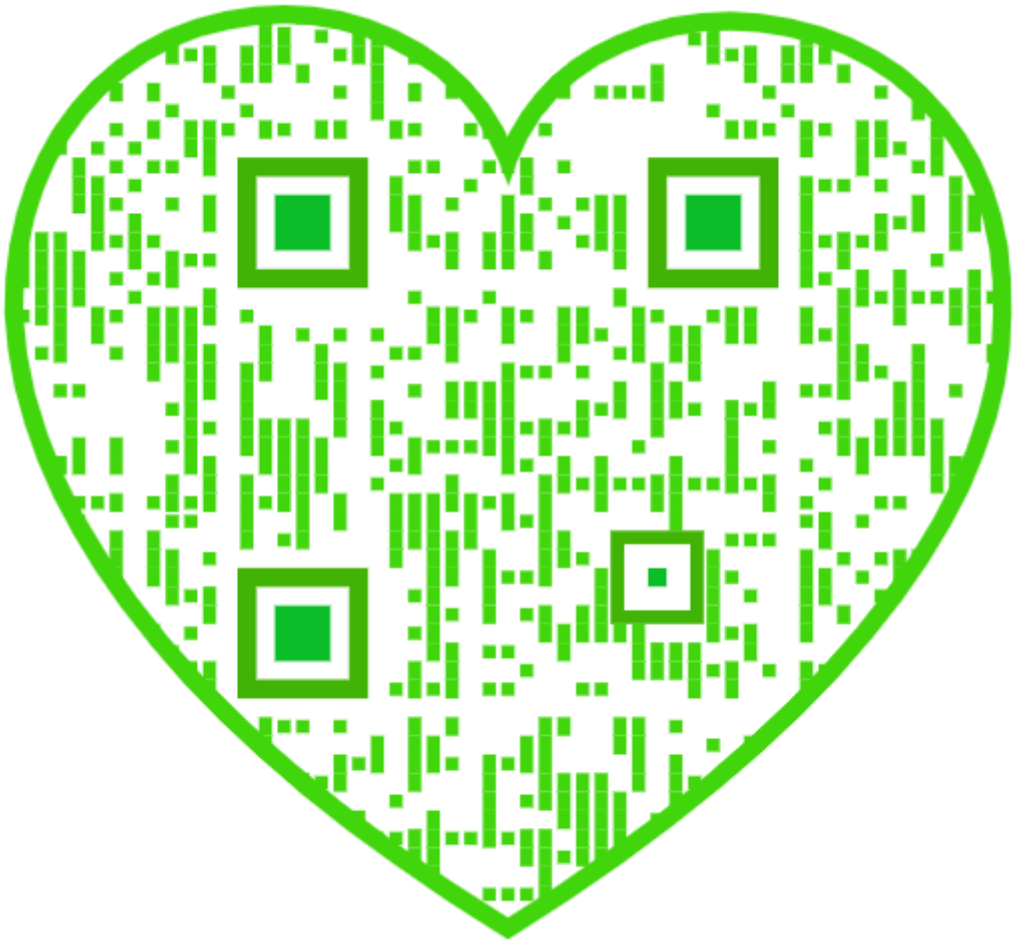

Gijsbert Karel van Hogendorp in November 1813.

Theod. Jorissen. De Omwenteling van 1813. Twee deelen. Groningen, Wolters. 1867.

Weinige dagen nadat de natie door het oprichten van een standbeeld van G.K.v. Hogendorp nog eens de beweging van 1813 in haar uitstekendsten bewerker en leider verheerlijkt heeft, voleindigt Prof. Jorissen zijn arbeid vóór drie jaren aangevangen en geeft het laatste stuk zijner *Bijdragen tot de Gesch. der Omwenteling van* 1813, met een zeer uitvoerige Inleiding voor het geheele werk, in het licht. Nog onder den indruk, dien de feestelijke onthulling van het eereteeken op mij gemaakt heeft, heb ik mij aanstonds aan het lezen van het belangrijke geschrift gezet, en zonder langer uitstel ga ik thans mijn bevinding aan de lezers van dit Tijdschrift meêdeelen.

De verklaring, waarmeê de Heer Jorissen aanvangt, is bedroevend. Hij sluit zijn *Bijdragen*, niet omdat hij alles heeft uitgegeven wat hij zich had voorgenomen, maar omdat de achterhoudendheid der bezitters van de overige bescheiden hem buiten staat stelt te volvoeren wat hij zich bij den aanvang tot taak had gesteld. ‘Medewerking en ondersteuning (zegt hij) waren voor het welslagen van mijn onderneming hoofdvereischten. Te beweren dat zij mij niet gegeven zijn, zou ondankbaarheid verraden. Doch ik heb ze weinig ondervonden van hen, op wier hulp ik het meest had gehoopt. De meeste stukken, die in deze Bijdragen voorkomen, zijn afkomstig uit het Rijksarchief of uit de portefeuille van Mr. J. de Bosch Kemper. Particulieren zijn over het algemeen karig geweest.... Te ontveinzen is het niet, dat ik mijn doel heb gemist.’

Met die klacht, zoo bescheiden en zonder ophef geuit, moeten wij instemmen. Wat de Bijdragen bevatten is van hooge waarde voor de geschiedenis; maar wat wij er in missen is volstrekt onmisbaar, zullen wij ooit tot een volledige kennis van de bijzonderheden der omwenteling geraken. Ik spreek niet van de bescheiden, die Gijsbert Karel heeft nagelaten. Zijn zoon heeft ze ons toegezegd en zal ze, naar wij vertrouwen, eerlang in het vervolg der *Brieven en Gedenkschriften* in haar geheel meêdeelen. Dat hij zijn schatten, die hij zelf aan het licht wil brengen, niet ter beschikking van den Heer Jorissen stelde, behoeft geen verontschuldiging. Maar waarom is het verhaal van Faber van Riemsdijk niet aan de Bijdragen afgestaan; waarom is het door Mr. Gregory afzonderlijk en slechts in uittreksel uitgegeven? Met welk inzicht wordt ons het Journaal van den wakkeren, en beneden zijn verdiensten gewaardeerden, Tullingh onthouden? Hetgeen de Heer Schubärt in zijn *Oranje Boven* er uit meêgedeeld heeft, versterkt nog den wensch om het geheel in zijn oorspronkelijken vorm te ontvangen. En om wat reden heeft Jorissen zelf het verhaal van May wel ten gebruike maar niet ter uitgave kunnen bekomen? Wanneer zal men toch bij ons eens leeren inzien, dat de nagedachtenis van een waarlijk verdienstelijk man er slechts bij kan winnen als men zijn aandeel aan de gebeurtenissen in het volle licht stelt, en zijn gedenkschriften zonder eenige achterhoudendheid uitgeeft. De historische kritiek is niet met uittreksels en met fragmenten te bevredigen; houdt men iets voor haar verborgen, men wekt achterdocht bij haar op. En niet zonder reden. Om te oordeelen behoeft de historicus, even als de rechter, niet slechts de waarheid, maar de volle waarheid, zonder eenige verzwijging.

Maar van de aanteekeningen van Van Riemsdijk, Tullingh en May weten wij althans, door de mededeelzaamheid der bezitters, het hoofdzakelijke. Van de Notulen van het Algemeen Bestuur, die in belangrijkheid alle andere bescheiden te boven gaan, weten wij niets, niet eens onder wien zij berusten. De Heer F. van Hogendorp heeft hun lotgevallen niet verder dan het jaar 1818 kunnen nasporen. Te vergeefs heeft hij in de Voorrede der *Brieven en Gedenkschriften* zich ‘ernstig beklaagd niet eenmaal kennis te mogen nemen van het schoonste deel der vaderlijke nalatenschap,’ en den tegenwoordigen bezitter uitgenoodigd ze hem althans ter inzage te geven. Aan zijn

rechtmatige klacht en aan zijn nadrukkelijk verzoek is geen gehoor verleend. Schande over hem, die in staat is een zoo billijken wensch van den zoon, een zoo dringend verlangen der natie te voldoen, maar, met welk oogmerk dan ook, niet verkiest.

Met dat al, hoe veel gewichtigs nog ontbreekt, hetgeen door Prof. Jorissen en anderen in den laatsten tijd aan het licht is gebracht, heeft groote waarde en heldert veel op. De Heer Jorissen zelf heeft een poging tot waardeering der nieuwe en oude bescheiden, een proeve van beschrijving der toedracht, zooals zij daaruit gekend kan worden, in zijn Inleiding, die het geheele eerste deel uitmaakt, geleverd. Met groote belangstelling ben ik zijn kritische voorstelling nagegaan, op vele punten met instemming in zijn oordeel en zijn gissingen, op andere daarentegen met aarzeling, en hier en daar zelfs met tegenstreven en tegenspraak. Het ligt in den aard der recensie, dat de instemming slechts in het algemeen betuigd, de tegenspraak in bijzonderheden ontwikkeld en met bewijzen aangedrongen wordt. Zoo zal het ook hier gaan. Het gunstige oordeel, dat ik over het werk in zijn geheel volgaarne uitspreek, zal ik niet met redenen omkleeden. Ik zal mij bepalen tot enkele van de punten, waarop ik mij met zijn gevoelen onmogelijk kan vereenigen.

Al aanstonds moet ik de vrijheid nemen van den Heer Jorissen te verschillen ten opzichte van de mate onzer kennis van de gebeurtenissen en van de waarde der overlevering. Bij hem hebben de nieuw gevonden bescheiden den twijfel aan onze kennis der werkelijke toedracht versterkt; bij mij hebben ze dien integendeel verzwakt. Als ik, na kennis genomen te hebben van al wat in den laatsten tijd is meêgedeeld, terugkeer tot de verhalen van Chad en Van der Palm, dan gevoel ik mij gedrongen tot de verklaring: hun voorstelling, de oude traditie, is in al haar hoofdtrekken waar. Natuurlijk heeft zij wat al te veel van den opschik der lofrede; zonder dien tooi mocht zij onder de juichende menigte zoo kort na de zegenrijke omwenteling niet verschijnen; maar, dit in rekening genomen, kan zij zich nog heden ten dage gerust voor de rechtbank der kritiek vertoonen. Zij maakt de trawanten der Napoleontische dwingelandij, en dien dwingeland in het bijzonder, wat rijkelijk zwart; zij verguldt den moed der landzaten en de glorie van hun bedrijf wat al te prachtig, maar, als wij de kleuren iets matter nemen, mag het tafereel

nog altijd een getrouwe afbeelding heeten. En die schitterende kleuren hebben toch ook van den aanvang af niemand dan de schooljeugd bedrogen. Van der Palm zelf hield zich verzekerd, dat, waar hij den moed en de zelfopoffering der regenten bewierookte, een zekere ironie niet te miskennen viel. Openlijker kastijding achtte hij op dat oogenblik niet gepast en ook niet noodig; men zou zijn bedoeling wel begrijpen. Ook geloof ik niet, dat ooit iemand aan de kleinmoedigheid dier oude heeren getwijfeld heeft. Helaas, wij bezitten nog altijd te veel gegevens om den zedelijken moed der aanzienlijken, en der onaanzienlijken daarbenevens, van onzen tijd en van dien der vaderen naar waarde te schatten. Zelf kennis en menschenkennis zetten ons de loftrompet maar zelden aan den mond.

Doch het zou mij te ver afleiden, indien ik mijn geloof aan de traditie tegen den twijfel van den Heer Jorissen ging rechtvaardigen. Ik zou dan met hem de geheele toedracht der gebeurtenissen moeten nagaan, en daartoe is het thans nog de tijd niet. Als de Heer Van Hogendorp de Gedenkschriften van zijn vader, betreffende dit tijdvak, zal hebben uitgegeven, zal dit beter te doen zijn. Ik bepaal mij voor als nog tot hetgeen in het boek van den Heer Jorissen mijn aandacht het meest getrokken heeft, tot de beoordeeling en waardeering van Gijsbert Karel zelven; een oordeel, waarmeê ik volstrekt niet kan instemmen, en dat ik door stil te zwijgen niet schijnen wil goed te keuren.

‘Men moet meer ingenomenheid bezitten met de houding van Van Hogendorp in deze dagen dan mijn deel is, om ze tot een voetstuk van zijn roem te maken. Maar dit moet worden erkend: Gijsbert Karel is een heros vergeleken bij deze pygmeën [de regenten van vóór 1795, die hij tot zijn bijstand had opgeroepen].’ Zoo zegt de Heer Jorissen - zeer onbillijk, naar mijn oordeel.

Vooreerst: zijn het wel pygmeën, die regenten, die in November 1813, uit vrees voor de nog nabij zijnde Franschen, hun ondersteuning aan Van Hogendorp en zijn getrouwen weigerden? Het hangt er van af, wat men door pygmeën verstaat. Bedoelt men wezens, die ver beneden de gewone maat der menschen blijven? Dan verklaar ik onbewimpeld, dat ik dien naam voor de prinsgezinde regenten van 1813 onjuist en onbillijk acht. Zij waren noch dwergen noch reuzen, maar hielden juist de maat van de groote menigte hunner en onzer tijdge-

nooten. Laten wij ons zelf niet bedriegen; wij mannen van 1863, wij bereiken gemiddeld geen hooger gestalte dan die in 1813 de gemiddelde maat van onze vaderen bleek te zijn. Van Hogendorp en de weinige moedigen naast hem staken uit niet slechts boven enkele pygmeën, maar boven de massa die hen omgaf, boven de massa waaronder wij staan - moge ware zelfkennis ons niet nopen er bij te voegen: waartoe ook wij behooren. Kalm en moedig te blijven wanneer kleinmoedigheid en vrees, als besmettelijke ziekten, allen aantasten, is een voorrecht en een deugd van zeer weinigen. ‘Gaat, mannen van het ancien regime, ontaarde zonen uwer krachtige vaderen! gaat rustig naar uwe huizen.’ Met die strafpredikatie geeft hun de Heer Jorissen hun afscheid. Maar wat had het ancien regime met hun gebrek aan moed en zelfopoffering te doen? Heeft het nieuwe regeringsstelsel de burgerdeugden minder zeldzaam gemaakt? En van welke vaderen waren die bedachtzame lieden ontaard? Van de helden der revolutie van 1787, die, toen de Pruisen verschenen, plotseling zoo gematigd en inschikkelijk werden? Van de liefhebbers der vrijheid van 1747, die zoo juist van pas voor Willem IV en het volk, dat zijn verheffing eischte, wisten te buigen? Van de tijdgenooten van Willem III, die in 1672, zooals de welbekende phrase zegt, radeloos of redeloos waren? Och neen; ontaard waren zij van geen vroeger geslacht, zelfs niet - ik durf het nauwelijks uitspreken - zelfs niet van de regenten van 1650, van 1618, van nog vroeger. Te allen tijde heeft ons volk roem mogen dragen op mannen van moed en van toewijding aan het vaderland, en het mag het nog heden ten dage, maar op zeer enkele slechts, en men doet de grootheid van dezen te kort, indien men de rest, waarboven zij zich verheffen, pygmeën noemt. Zoo ver zij hen boven de omstanders zien uitsteken, zoo ver overtreffen zij den gewonen standaard, en daarnaar moet men in billijkheid hun zedelijke grootheid afmeten. Wij mogen niet, als gevoelden wij ons zoo veel krachtiger en moediger, uit de hoogte neêrzien op hen, die in 1813 zich bij voorkeur schuil hielden. Wij kunnen ons moeilijk verplaatsen in de omstandigheden waaronder zij zich zoo kleinmoedig betoonden. Wij kunnen ons niet voorstellen, hoe veel moed er vereischt werd om te handelen als Van Hogendorp en Van Stirum. Maar wij kunnen opmerken hoe zeldzaam de onverschrokkenheid in die dagen, hoe algemeen de vreesachtigheid was, en daaruit af-

leiden, hoe bang de tijden waren en hoe donker de naaste toekomst scheen. Naarmate iets zeldzaam is, heeft het waarde. Laten wij niet zoo zeer minachten wie zich niet onderscheiden hebben, als wel volle eer geven aan die weinigen, die hebben uitgemunt.

Volgens de overlevering schittert onder die weinige wakkeren bovenal Van Hogendorp uit. Hem alleen heeft de Koning het jaar 1813 in het wapen geschreven. Voor hem alleen heeft de natie een standbeeld opgericht. Eerst in onze dagen is die overlevering in twijfel getrokken; er zijn er, die meenen dat anderen, met name Kemper en Falck, beter dan Van Hogendorp, hebben ingezien wat er te doen viel, en dat, waar het op handelen aankwam, een Van Stirum vooral zich niet minder gekweten heeft. Maar dit oordeel was tot nog toe door niemand met bewijzen gestaafd. De Heer Jorissen is de eerste, die getracht heeft de misrekeningen en misslagen van Van Hogendorp aan te toonen. Hij vindt heel wat op zijn handelwijs aan te merken. Hij acht verschillende zijner maatregelen verkeerd begrepen en ondoelmatig aangelegd. Hij is daarentegen hoogelijk ingenomen met het bedrijf van Van Stirum en met de wijsheid van Falck en van Kemper. Zijn voorstelling van hetgeen Van Hogendorp wilde en deed, beantwoordt volkomen aan zijn uitspraak, die ik reeds boven aanhaalde: ‘Om het gedrag van Van Hogendorp in deze dagen tot een voetstuk van zijn roem te maken, moet men meer ingenomenheid daarmeê bezitten dan mijn deel is.’

Die grootere ingenomenheid nu is mijn deel; omdat mijn voorstelling der feiten een andere is. Ik beaam volmondig den lof, door de natie aan Van Hogendorp boven alle andere helden van 1813 gegeven. Al aanstonds stemt een zoo algemeen oordeel, als dat over Van Hogendorp, mij gunstig voor zijn aanspraak op den voorrang. Vox populi verdient groot gezag. En met het volk stemmen zij in, die het best in staat waren met kennis van zaken te spreken. Ik wil alleen Van der Duyn van Maasdam noemen. Na 1830 stelde deze een schets van zijn eigen leven op, die, nevens zijn andere aanteekeningen, getuigt van een betamelijke ingenomenheid met eigen verdiensten, en een niet buitenmatige verheerlijking van de verdiensten van anderen. Zijn portret van Van Hogendorp is zeker niet gevleid: ‘Une ambition démesurée en toutes choses, une haute opinion de lui-même, le besoin de dominer tout ce qui l'entoure’, enz. Die een zoo scherp oog heeft voor

de gebreken, waarmeê Van Hogendorp's deugden gepaard gingen, kan waarlijk van blinde vooringenomenheid met zijn verdiensten niet verdacht worden gehouden. En wat getuigt hij nu van den Van Hogendorp van 1813? Eenvoudig dit: ‘Il fut le véritable auteur de la délivrance de sa patrie.’ Die getuigenis van zulk een man, die, naast Van Hogendorp in het Algemeen Bestuur gezeten, hem dagelijks in al zijn doen heeft gadegeslagen, zou ik bij voorkeur op het voetstuk van zijn roem willen schrijven, liever dan de min of meer triviale opschriften, die op het voetstuk van zijn standbeeld te Rotterdam te lezen staan. Niet omdat Van Hogendorp trouw was aan Vaderland en Oranje, omdat hij de grondwet heeft ontworpen en den vrijen handel voorgestaan, heeft Nederland hem een standbeeld gesticht, maar omdat hij 1813 in zijn wapen mag voeren, omdat hij de wezenlijke bewerker van de verlossing van het vaderland is geweest.

Wat van hem de natie, de Koning, zijn ambtgenoot in het Algemeen Bestuur getuigen, getuigt, naar het mij voorkomt, ook de geschiedenis der omwenteling van hem. Zijn gedrag in 1813 verdient naar mijn opvatting ten volle den roem, dien het heeft weggedragen, den roem van moed en toewijding aan de goede zaak, maar evenzeer van beleid en staatsmanskunst.

Van Hogendorp voorzag een jaar te voren wat gebeuren zou, en nam daarnaar zijn maatregelen. Hij vertrouwde, dat weldra de dag der verlossing zou aanbreken, dat de Nederlandsche Staat zou herleven en zich losrukken van de Napoleontische Monarchie. Hij begreep, dat de toekomst zou afhangen van de voorwaarden waaronder de Staat herboren zou worden. Hij wilde daarom zorgen, dat hij zelf deze voorwaarden zou kunnen stellen. Hij ontwierp zich een grondwet, waarmeê hij (het zijn zijn eigen woorden) ‘den Koning bij Zijner Majesteits komst heeft opgewacht.’ Toen de lang voorziene dag al nader en nader kwam, bereidde hij al meer en meer voor wat te pas zou komen. En toen het oogenblik daar was, was ook hij gereed en liet zelfs geen uur ongebruikt voorbijgaan.

Het lot van het Fransche Keizerrijk was den 18^{den} October op het slagveld van Leipzig beslist. De tijding der nederlaag werd te 's Gravenhage den 3^{den} November in den Moniteur gelezen. ‘Ik hield juist op dien dag het middagmaal bij den Heer Van Hogendorp met den Heer Van der Duyn van Maasdam.’ De gelukkige sterveling, die dit zeggen kon, was Van Assen.

‘Na den eten kwam terstond de Heer Frans De Jonge. De stille en geheimzinnige gesprekken, die deze Heeren te zamen hielden, en hun verwijderen naar de studeerkamer van den Heer Van Hogendorp, die hun zeker opstel scheen te willen mededeelen, deed mij weldra vermoeden dat men groote maatregelen voor de toekomst had ontworpen en iets gewigtigs wilde te voorschijn brengen.’ Inderdaad, achter de schermen werd nu reeds alles voorbereid; de acteurs maakten zich gereed om het stuk aan te vangen.

Wat zou het sein wezen om te beginnen? Het wegtrekken der Fransche troepen en machthebbers. Voor dien tijd kon men niets aanvangen. Het volk was ontwapend. Met bloote armen den gewapenden overheerschers te lijf te gaan kon geen redelijk mensch ondernemen. Indien het waar is, wat gezegd wordt, dat Van Stirum in Den Haag zoo iets heeft voorgenomen en voorgeslagen, dan moet hij buiten zich zelven zijn geweest, zoodat hij niet onderscheidde wat mogelijk en wat onmogelijk was. De nationale garde had niet meer wapenen dan gevorderd werd om de gewone wacht te betrekken, 58 geweren, wordt ons gezegd; en van de particulieren kwamen er ten slotte niet meer dan 50 met vuurwapenen van verschillende soort te voorschijn. Onder zulke omstandigheden kon men den aanslag niet beginnen, slechts voorbereiden en afspraak maken. Maar wat voorzien was gebeurde weldra. Toen de geallieerden zich aan en over onze westelijke grenzen vertoonden, begreep de Fransche generaal Molitor dat hij zijn troepen concentreeren moest, en den 15^{den} November week hij met de bezetting van Amsterdam naar Utrecht. Dien eigen dag kwam de scheepskapitein May, Job May, zoo als men hem in die dagen gemeenzaam noemde, van den Haag, waar hij met Van Hogendorp beraadslaagd had, in de hoofdstad terug. Zoodra hij hoorde dat de Franschen waren afgetrokken, riep hij uit: ‘dan maken wij heden avond de revolutie.’ En hij hield woord. Zijn handlangers waren vooruit besteld en onderricht wat zij te doen hadden. Geen beter symbool van den opstand dan het verbranden der gehate douane-huisjes. Daartoe bepaalden zich de vrienden van May dan ook. ‘En dit ging zoo regelmatig (zegt hij zelf), dat een soldaat zijn evolutiën met het geweer niet beter kan volbrengen dan zij deden. Een ieder had zijn taak. Eenigen hadden de barkoenen tot het openloopen van de deuren; andere de lantaarns, ten einde te zien of er zich ook gelden in die gebouwen van algemeenen

haat bevonden; anderen draaiden de kwasten, anderen de pot met terpentijn en de laatsten de flambouw of pikkrans. Men had de voorzichtigheid van een brandspuit daarbij te hebben, om, wanneer soms een der huisjes te dicht bij andere woningen stond, de puien van deze nat te houden, en het overslaan der vlammen te beletten.' Uitnemend bedacht. Maar men had niet bedacht, dat ook de lust tot branden en brandstichten kon overslaan. Het voorbeeld, zoo ordelijk door de bijltjes van May gegeven, werd de volgende dagen door het plunderziek en verbitterd gemeen zeer onordelijk en tamelijk schrikverwekkend op uitgebreide schaal nagevolgd, zoodat niet alleen de Fransche regeering zich wegpakte, maar de burgerij, die wat te verliezen had, bovenal op het herstellen der orde en der veiligheid uit was. De provisioneele regeering, die op uitnoodiging van de officieren der nationale garde de Franschgezinde verving, uit oud-prinsgezinden en oud-patriotten samengesteld en 15 leden sterk, beantwoordde volstrekt niet aan hetgeen de Haagsche Heeren en May en Falck, die onder Van Brienen de nationale garde commandeerde, hadden bedoeld. Met Van der Hoop, overigens goed prinsgezind, aan het hoofd, beijverde zij zich slechts om oproer te voorkomen, zonder zich zelf en de burgerij tegenover de nog altijd geduchte Franschen te compromitteeren; zij was vast besloten geen-aanleiding tot een wraakgericht aan de Franschen te geven, en zelfs voor de troepen van Molitor, zoo zij misschien terug mochten komen, de poorten te openen. Alle pogingen om haar tot afval en tot afzwering van den Keizer te bewegen, mislukten, en May greep ten slotte een voorwendsel aan om de regeering, waarin hij gekozen was, doch waarop hij niets vermocht, en zelfs de stad te verlaten. Een sprekend voorbeeld van hetgeen overal te vreezen was. De voorzichtigheid raadde tot afwachten. Het lot van het land hing af van de voorvallen op het groote krijgstooneel. Of Amsterdam al opstond deed niets ter zake. Werd Napoleon door de geallieerden verslagen, dan raakte Nederland van zelf vrij. Versloeg hij daarentegen de geallieerden, dan zou een opstand van het ongewapende Nederlandsche volk weldra bedwongen - en wie weet hoe zwaar gestraft zijn. Waarom dan gewaagd in plaats van stil af te wachten? Zoo sprak de voorzichtigheid; en de kleinmoedigheid stemde met haar in. Afwachten, niets doen wat onvergefelijk was, werd overal de leus der regenten. De Heer Jorissen heeft aangetoond, dat de

Friesche Heeren de geheele maand November door zich van alle deelneming aan den opstand standvastig onthielden, hoewel zij tijdelijk door het Russische leger beveiligd waren. Zij vertrouwden den afloop nog niet. Zoo de kans eens keerde, zouden de Russische beschermers spoedig voor de wraakzuchtige Franschen plaats maken.

Het gedrag, door voorzichtigheid en vreesachtigheid aanbevolen, was echter voor een vrijheidlievend en fier volk onteerend, en voor de toekomst van Nederland, zoo het een toekomst had, gevaarlijk. Zou het volk, dat twee eeuwen lang op den roem van zijn opstand tegen Spanje had geteerd, thans lijdelijk toezien hoe er door anderen ook om het bezit van zijn vaderland werd gestreden? Zou het zich laten veroveren en heroveren, en zich alleen in rust en orde bewaren, totdat de overwinnaar zijn buit in bezit kwam nemen? Van Hogendorp had iets anders voor. Zoodra de vijand week en de opstand mogelijk werd, moest het volk zich vrij en onafhankelijk verklaren. Het moest zich niet laten verlossen; het moest gebruik maken van de gelegenheid, die de overwinning der geallieerden aanbood, om zich zelf te bevrijden. Wat in Friesland, wat te Amsterdam gebeurde, was in strijd met dit plan. In Den Haag, onder zijn leiding, zou alles heel anders gaan.

De tijding van het ontruimen van Amsterdam en van het daarop gevolgde verbranden der douane-huisjes, verschrikte de toch reeds weifelmoedige Fransche beambten, den Prefect de Stassart en den generaal der troepen Bouvier des Eclats. Ook zij besloten na eenige aarzeling, in den nacht tusschen 16 en 17 November, met de troepen naar Utrecht of naar Gorcum af te trekken, en al hun wenschen bepaalden zich voor het oogenblik tot het instellen van een stadsbestuur, dat tijdelijk de orde handhaven en de stad bewaren zou, totdat zij, als de zaken naar wensch gingen, terug konden keeren. De Maire was te Parijs; de Adjunct-Maire, Faber van Riemsdijk, een jong advokaat, was wel niet berekend voor plichten als die hij thans te vervullen kreeg, maar gematigd, welgezind en verre van gehaat bij de ingezetenen. Ook kon hij op medewerking rekenen. In overleg met den Prefect, had hij reeds eenige bij de burgerij meest geachte oud-regenten, inzonderheid Slicher, die in der tijd burgemeester was geweest, in den arm genomen, om hem in het bewaren der orde te helpen; en door hun invloed had hij reeds herhaaldelijk dreigende samenscholingen

uiteen doen gaan en buitensporigheden voorkomen. Als het zoo maar mocht duren.

Doch de Prefect en de Adjunct Maire wisten sedert lang, dat er in den Haag waren, die iets geheel anders voorhadden. Het was meer dan een bloot vermoeden, dat eenige prinsgezinden, met Van Hogendorp, Van Stirum en Repelaer aan het hoofd, zich gereed hielden om zich van het gezag meester te maken, zoodra de Franschen hun het veld vrij lieten. Men had reden om te vermoeden, dat de Colonel der nationale garde, Tullingh, het met hen eens was. Uit Amsterdam had de Directeur-Generaal der Policie reeds in het begin van November tegen deze Heeren gewaarschuwd; en er was dien ten gevolge ernstig beraadslaagd, of men ze niet arresteeren en wegvoeren zou. Maar vrees had tot ongewone gematigdheid en lijdelijkheid gestemd. Men had zich tevreden gesteld met die Heeren in het oog te houden.

Zoo stonden de zaken in den vroegen ochtend van 17 November, toen de Prefect en de Generaal het besluit namen om met hun troepen Den Haag te verlaten. Dat nu de nationale garde onverwijld gewapend moest worden, sprak van zelf. Tullingh kon alleen als dit geschiedde het handhaven der orde op zich nemen. Omstreeks elf ure des morgens heeft dan ook de uitreiking der geweren plaats gehad. De Heer Riemsdijk had toen reeds gebruik gemaakt van het hem verleend verlof om zich eenige aanzienlijke burgers als medebestuurders toe te voegen; hij had zich in de eerste plaats van Slicher verzekerd, maar - een slecht voorteeken - een stellige weigering van Van Stirum bekomen. Zelfs had deze hem onbewimpeld verklaard, dat hij geen ander middel zag om de rust te handhaven, ‘dan dadelijk het oude bestuur te herstellen en de oranjevlag te hijschen.’ Zoo traden thans reeds, terwijl de Franschen nog meester waren, de beide partijen tegenover elkander op, de partij der voorzichtigen, die slechts het handhaven der orde bedoelden, en de partij der voortvarenden, die de gelegenheid wilden aangrijpen om het dwangjuk af te werpen.

De omstandigheden waren zeker het ongunstigst voor de laatsten. De gematigden hadden de regeering in handen en in hun midden een man, zoo geacht als Slicher. Een poging van Van Stirum om dien te winnen, mislukte. Hij was van oordeel dat men zich aan het bestaande bestuur van den Adjunct-Maire moest aansluiten, met andere woorden: hij achtte opstand

ongeraden. Wat nu te doen? Met hem saam te werken bleek ondoenlijk te zijn, en in strijd met een zoo geacht man als hij was, te beginnen, ging ook niet aan. De wijs, waarop Van Hogendorp en zijn vrienden deze eerste zwarigheid te boven zijn gekomen, is een bewijs van uitstekend beleid.

Zij begonnen met een beslissenden stap. Op een bijeenkomst in den vroegen morgen ten huize van Van Hogendorp werd besloten de Oranjeleus openlijk aan te nemen. Met een cocarde, door een van Van Hogendorp's dochters ineengeplooid, vertoonde zich reeds voor negen uren Van Stirum op straat; de zonen van Van Hogendorp volgden zijn voorbeeld. Een hunner kwam bij Van Assen, die rustig te huis zat, binnenstormen, en hem uit naam van zijn vader aanzeggen, dat alle welgezinden zich onverwijld met de nationale kleur onder het volk moesten begeven. De menigte, die slechts op een sein wachtte, maar zou hebben blijven wachten als het sein niet gegeven was, verlangde niets liever dan te volgen, nu zulke mannen voorgingen; en vóor tienen daverde reeds de stad van het Oranje-boven. Zoo hadden de voortvarenden de menigte reeds medegesleept, eer nog de garde gewapend, en de Fransche regeering geweken was. Riemsdijk begreep, dat de beweging hem boven het hoofd ging wassen. Gebruik makende van hetgeen hem door den Prefect voor het uiterste geval geoorloofd en bijna geraden was, legde hij de regeering neder, en droeg ze over aan hen die hij zich voorloopig had toegevoegd, inzonderheid aan Slicher, die voortaan ook als Maire van Den Haag optreedt. Intusschen was nog altijd de Prefect De Stassart in Den Haag, verbijsterd door het gewoel, dat hij om zich zag, en door de oproerige kreeten, die hem in de ooren drongen. Tullingh was bij hem en stelde hem zeker niet gerust; integendeel, spoorde hem aan om zonder langer dralen voor zijn eigen veiligheid te zorgen, met dat gevolg, dat tusschen een en twee uren de Prefect door de achterdeur zijn hôtel en, in de stal van den colonel te paard gestegen, zonder vertoon de stad, in de richting van Rotterdam, verliet. De generaal Bouvier betrok terzelfder tijd met zijn soldaten het Binnenhof, vast besloten alles aan te zien, zoo men hem maar ongemoeid liet.

Nu eerst was het voor de leiders der beweging tijd om verder te gaan. De Heer Jorissen verwondert zich, dat zij den geheelen morgen behoefden om een paar proclamatiën en acten op te stellen. Dat kon hen zeker niet lang ophouden. Maar

zij moesten wachten totdat De Stassart vertrokken was, dien men het lijdelijk toezien en het wijken niet te moeilijk mocht maken. Zoodra hij de stad verlaten had, begaf zich Van Stirum naar het stadhuis, en vertoonde er aan Slicher en zijn mederegeerders een acte, geteekend F. van der Duyn, G.K.v. Hogendorp, J.F. van Hogendorp, O. Repelaer van Driel en F.D. Changuion, waarbij hij, Van Stirum, gemachtigd werd uit naam van Z.H. den Prins van Oranje op te treden als provisioneel gouverneur van Den Haag. Als zoodanig verzocht hij door het nieuwe stadsbestuur erkend te worden. En Slicher met de zijnen erkenden hem werkelijk als zoodanig. Daarmeê was de tweestrijd, die anders tusschen de beide partijen had moeten ontstaan, aanstonds voorkomen. Eere aan het staatsbeleid van hem, die dit doeltreffend middel bedacht heeft. Een ander stadsbestuur in te stellen tegenover dat van Slicher, zou tweedracht hebben gewekt. Aan het bestuur van den omzichtigen Slicher den gang der zaken toe te vertrouwen, zou het doel der omwenteling hebben verijdeld. Door het aanstellen van den volijverigen Van Stirum tot gouverneur naast en boven de stadsregeering; voorkwam men botsing, en verzekerde men zich tevens van de leiding der volksbeweging. Van nu af heerschte werkelijk tusschen Van Hogendorp en Slicher de beste verstandhouding[1].

In de machtiging der vijf Heeren aan Van Stirum was als reden zijner aanstelling opgegeven: ‘om in veiligheid in staat te mogen zijn alle de oude regenten van het land, die zich hier en in den omtrek bevinden, bijeen te roepen en gezamenlijk te besluiten tot welzijn van den Lande.’ In een proclamatie werd die bijeenkomst reeds tegen den volgenden morgen opgeroepen. Ook die aankondiging getuigt evenzeer van overleg als van

1 In een brochure, in 1863 uitgegeven, is een brief afgedrukt door Van Hogendorp aan een der Haagsche regenten, ik zou meenen aan Slicher zelven, den 17^{den} Nov. geschreven, waarin deze zin voorkomt: ‘Ik neem deze gelegenheid waar om de heeren te verzoeken mijne dankbetuiging aan te nemen voor de afdoening van de zaak van den gouverneur van den Haag, waaruit ik verzekerd ben dat de rust van deze stad voort zal vloeijen.’ - Mij dunkt, de zaak, voor wier afdoening dank aan de regenten wordt betuigd, kan geen andere zijn dan het erkennen van Van Stirum als gouverneur. De Heer Jorissen zoekt hier echter meer achter. Hij vermoedt, dat de nieuwe Haagsche stadsregeering tegenstand aan den nieuwen gouverneur geboden zal hebben. Ik wil de mogelijkheid niet ontkennen, maar kan in de woorden van den brief geen grond vinden voor zijn achterdocht.

voortvarendheid. Nog pas weinige uren was de opstand aan den gang, en reeds wordt er aan het beramen van een plan voor de toekomst des volks, aan een constitueerende vergadering, gedacht. Dit was mogelijk omdat Van Hogendorp reeds maanden lang, in het vooruitzicht van hetgeen heden gebeurde, zijn plannen gereed had gemaakt. Het ijzer moest gesmeed terwijl het gloeiend was. Zooals het tijdig vertoonen van het oranje de richting had aangewezen, die de beweging op moest, zoo zou een vergadering van oudregenten onverwijld den Prins van Oranje terug roepen en een provisioneel bewind tot op zijn aankomst aanstellen.

Tusschen hem en enkele zijner medehelpers, den Amsterdamschen kapitein der schutterij Falck in het bijzonder, bestond verschil over de vraag, wie men voor die constituante bijeen zou roepen. Falck wilde zonder onderscheid alle aanzienlijken van alle partijen hebben uitgenoodigd. De oude partijschap moest voor goed worden begraven en vergeten. Dat was ook de hoofdgedachte van Van Hogendorp. Maar daarom wilde hij nog niet in de voorbereidende vergadering mannen van allerlei gezindheid samenbrengen; alleen tot prinsgezinden, tot regenten van voor 1795, richtte hij zijn uitnoodiging. Dit laatste is hem, vooral in onze dagen, en ook door den Heer Jorissen, als een fout, als een blijk van bekrompen gehechtheid aan het oude toegerekend. Ik voor mij zie er een bewijs in van zijn juisten staatsmansblik, van zijn practischen zin. Waartoe moet die vergadering bijeenkomen? Om te beraadslagen, om te overleggen wat men doen zou? Geenszins; alleen om uit te spreken wat Van Hogendorp en zijn vrienden reeds lang hadden besloten; om den Prins van Oranje terug te roepen, en aan hem en zijn medestanders het voorloopig bestuur op te dragen. Maar was het dan voorzichtig, daartoe mannen bijeen te roepen, die juist ten opzichte van het huis van Oranje altijd van elkander hadden verschild? Mocht men zich blootstellen aan het gevaar, dat tot de terugroeping slechts met meerderheid van stemmen, misschien in het geheel niet of slechts voorwaardelijk besloten werd? Neen, eerst moest de souvereiniteit van Oranje een uitgemaakte zaak wezen, waarop in geen geval teruggekomen kon worden, en dan kon men met het ineensmelten der oude partijen beginnen. Oranje was in de vorige eeuw steeds de twistappel geweest; deze moest uit de beslissende vergadering geweerd. Geen wonder dat Van Hogendorp bij zijn welberaamd voornemen bleef, en zich niet door Falck liet bewegen om, uit

zucht tot onpartijdigheid, gevaar te loopen dat de partijschap zich reeds bij de eerste gelegenheid openbaarde.

Maar in een ander opzicht heeft hij zich evenzeer als Falck bedrogen. Hij had zijn oudere mederegenten den zelfopofferenden moed toegeschreven, die hem zelf bezielde. En dien misten zij geheel. De heeren, die op zijn oproeping den 18^{den} te zijnen huize bijeenkwamen, verlangden zeker hartelijk, dat de Prins van Oranje onder hen terugkeerde en de waardigheid zijner voorouders of nog hooger waardigheid verwierf. Maar - de Franschen waren nog in de buurt; de groote strijd tusschen Napoleon en de gealliëerden was nog niet beslist; de dwingelanden konden overwinnen en terugkeeren; wat zou dan het lot zijn van hen, die zich aan het hoofd van den opstand hadden geplaatst, die Oranje als vorst hadden uitgeroepen? Welk een roekeloos bestaan van die vijf Heeren, die het werk waren begonnen! Die moesten nu ook verder de verantwoordelijkheid blijven dragen. De voorzichtigen zochten naar een voorwendsel om zich onbetuigd te laten. Daar kwam Falck, zoo pas uit Amsterdam, de vergadering binnen. Hij was door Van Hogendorp opgeroepen om haar als secretaris te dienen. Hij nam echter ook deel aan de discussie, en ontwikkelde op nieuw zijn gevoelen, vroeger te vergeefs bij Van Hogendorp aangedrongen, dat een vergadering, die dus over de toekomst beschikken zou, alle partijen vertegenwoordigen moest. Dat viel in den smaak der Heeren. Hun vergadering, zooals zij thans was samengesteld, was niet bevoegd. Zij moest de eer, die haar was toegedacht, met anderen deelen. Dat vorderde uitstel. Er werd besloten, dat twee dagen later een uitgebreider gezelschap van mannen van allerlei antecedenten bijeen zou komen, en dat men dan eendrachtig een besluit zou nemen. Van Hogendorp liet zich gezeggen. Helaas, hij had ervaren, dat zijn welberaamd plan bij gebrek aan deelneming toch onuitvoerlijk was.

Met deze toedracht der zaken is zeker verhaal in strijd, dat ook door den Heer Jorissen met vertrouwen wordt herhaald. Als wij het mogen gelooven, zou Kemper, uit Leiden overgekomen nadat de vergadering reeds gescheiden was, ‘alle mogelijke moeite hebben gedaan om Van Hogendorp te overtuigen van de verkeerdheid van den weg, dien hij was ingeslagen’. Of hem dit gelukt is, betwijfelt de Heer Jorissen. De Heer De Bosch Kemper daarentegen verzekert, dat zijn vader alleen op die

voorwaarde zijn medewerking heeft toegezegd. Maar ik zou eerst willen weten, van welke verkeerdheid Kemper Van Hogendorp overtuigen moest. Moest hij hem overhalen om niet uitsluitend met oud-regenten van ééne partij te rade te gaan? Daartoe was reeds besloten; de vergadering, tegen Zaturdag belegd, zou zoowel patriotten als prinsgezinden bevatten. De ervaring had, beter dan Falck en Kemper het konden, bewezen dat die oudregenten alleen niet bruikbaar waren. Zoo Kemper en Falck zich echter verbeeldden, dat het met een gemengde vergadering beter zou gaan, zullen zij, vrees ik, moeite hebben gehad om Van Hogendorp te overtuigen. Hoe dit zij, eer Kemper aankwam, was reeds besloten tot hetgeen hij wenschelijk achtte.

Het is bekend, hoe het met die nieuwe bijeenkomst op Zaturdag is afgeloopen. Zij was veel talrijker dan de vorige. Van overal waren allerlei aanzienlijken opgeroepen; wij weten toevallig dat Heeneman uit Den Briel een uitnoodiging ontvangen had, maar niet verschenen is. Voor kloeke besluiten waren de omstandigheden intusschen niet gunstiger geworden. De gemengde Amsterdamsche regeering, waarvan Falck onbewimpeld getuigt dat zij hem was tegengevallen, weigerde zich bij de Haagsche Heeren aan te sluiten en bepaalde zich tot rust bewaren. De beweging plantte zich niet verder voort. De vijand bleef dreigend in de buurt. Dat was zeker niet geschikt om voorzichtige lieden tot durven te stemmen. Zooals te voorzien was geweest, de patriotten verschilden niet in moed van de prinsgezinden. Even als dezen gunden zij de eer van de beweging te leiden aan Van Hogendorp en zijn vrienden. Zij verkozen zich met de zaak niet te bemoeien. Als wij een dier voorzichtigen gelooven zullen, onttrok hij zich niet uit gebrek aan moed, maar uit vrees dat zijn medewerking de goede zaak maar benadeelen zou. ‘Ik woonde (zegt Elout) eenige dier bijeenkomsten bij, maar meenende dat op die wijze de zaken meer in dan uit de war zouden worden gebracht, liet ik het gaarne over aan de handen, die het in het beslissend oogenblik hadden opgevat’. Bescheiden man! Wel waardig om ons als voorbeeld te dienen van de overige patriotten en prinsgezinden, die daar bij Van Hogendorp bijeen waren, en van wie Van der Palm zoo geestig zegt: ‘Elk betuigde wel gereed te zijn om zich op te offeren, indien het baten kon; maar, gelijk het gaat, men geloofde niet dat het zou kunnen baten!’ De tweede vergadering liep even vruchteloos af als de eerste.

Maar had haar bijeenroepen de goede zaak ook verachterd? De Heer Jorissen meent het; en hij rekent het Van Hogendorp als een misslag aan, dat hij niet dadelijk met de weinigen, op wie hij staat kon maken, het voorloopig bestuur aanvaard heeft. Maar hij vergeet, dunkt mij, dat een regeering, die zich zelve opwerpt, uit den aard der zaak die vastheid niet bezit, welke haar de aanstelling van een vergadering, met gezag of zelfs maar met den schijn van gezag bekleed, zou kunnen bijzetten. Bovendien als Willem de VIe door hen, die de Staten-Generaal van voor 1795 vertegenwoordigden, teruggeroepen werd, zou hij bij zijn terugkomst een geheel andere houding kunnen aannemen, dan wanneer hij uit eigen beweging wederkeerde. Doch dit daargelaten, wat is er door de handelwijs van Van Hogendorp verzuimd? Welke maatregel, die genomen had moeten worden, is wegens het bijeenroepen der aanzienlijken niet genomen? Ik weet er geen te noemen. Tusschen de beide vergaderingen in zijn Fagel en Perponcher naar Engeland en Vauthier naar Duitschland op reis gegaan, om den Prins op te zoeken en tot terugkomen in het vaderland uit te noodigen. De brief, door Fagel overhandigd, is niet bekend, mogelijk niet eens bewaard gebleven; maar wel dien Vauthier moest overbrengen. Hij geeft den Heer Jorissen nieuwe stof om Van Hogendorp te bezwaren. Hij is door Van Hogendorp alleen onderteekend. Waarom, vraagt de Heer Jorissen, door dezen alleen; waarom niet tevens door Van Stirum, wiens moedig gedrag zulk een onderscheiding waarlijk wel verdiend had? De inhoud van den brief geeft, dunkt mij, het antwoord op die vraag. Hij bevat slechts bericht van den staat van zaken, volstrekt geen officiëele terugroeping. De poging om Z.H. door iets wat naar een wettige volksvertegenwoordiging zweemde te doen terugroepen, was immers den vorigen dag mislukt. Van Hogendorp en zijn vrienden vermochten niet dit eigenmachtig te doen. ‘La nation s'est levée, elle porte vos couleurs, elle proclame votre nom .... V.A. ne peut se rendre trop vite au milieu de nous.’ Ziedaar den korten inhoud van den brief: een bloot bericht van hetgeen gebeurd is en te doen staat. Aan het eind nog een paar zinnen, die bewijzen dat Van Hogendorp ook aan het volk dacht, zoowel als aan den vorst. ‘La Maison d'Orange sera souveraine avec des lois fondamentales, et un grand corps national servira de garant: tel est le voeu de tous les partis’. Of zulk een brief door een of door meer particulieren onder-

teekend werd, wat maakte het uit? En van Van Stirum werd niet gezwegen. ‘Ici le Comte Léopold Stirum est provisoirement Gouverneur au nom de V.A.S., et son activité, sa fermeté, son courage méritent les plus grands éloges. Je prie V.A. de lui faire savoir au plutôt un mot pour l'encourager à continuer.’ Een eervolle vermelding voorwaar; maar het verzoek aan het slot schijnt den Heer Jorissen bijna beleedigend voor den wakkeren Van Stirum. Alsof die een bemoediging van noode had! Maar wat weten wij daarvan? Kan Van Hogendorp, toen hij, zeker zonder langdurig overleg, die woorden neêrschreef, niet even te voren Van Stirum in een bui van zwaarmoedigheid hebben aangetroffen? En daartoe bestond werkelijk wel reden. Hij had gedacht en den volke verkondigd, dat den 18^{den} een algemeen bestuur zou worden ingesteld, onder wiens bevelen hij dan komen zou. Dat was niet gebeurd. Nu zou weêr den 20sten een poging worden gewaagd om zulk een Bestuur gevestigd te krijgen. Maar de uitkomst was onzeker. Dat hij intusschen niet op zijn gemak was, laat zich waarlijk wel begrijpen. Van der Palm zegt dan ook, waar hij van het verdagen der vergadering spreekt: ‘De Graaf van Stirum, op wiens hoofd alleen inmiddels alle verantwoording nederkwam, liet zich deze vertraging welgevallen.’ Verklaart dit gezegde het verzoek in den brief van Van Hogendorp niet eenigermate?

Er bestond rechtens vóór den 21sten geen algemeen bestuur. Maar was er dan niemand die feitelijk de algemeene zaken bestuurde! Ik verwijs ter beantwoording van die vraag, naar een brief, door Heeneman te Briele ontvangen, en ons meêgedeeld door Bosscha, van dezen inhoud:

‘De Heer Heeneman kan vrij de hand leggen aan het geheele bestuur van den Briel, Hellevoetsluis en den geheelen omtrek, op naam van Z.H. den Prins van Oranje, het krijgsvolk in eed en dienst van den Prins nemen, alle de schepen insgelijks verzekeren, geld bewaren, kruid in het oog houden, en verder al wat tot 's Lands welzijn behoort, zullende binnen kort militaire commandanten zoo te water als te lande ter hulpe bij hem krijgen.

's Hage, den 20 Nov.

G.K. van Hogendorp.’

Zou een Algemeen Bestuur stelliger hebben kunnen spreken dan hier, den 20sten, Van Hogendorp doet? Blijkbaar gedroeg

hij zich reeds als Bestuurder, in afwachting van het besluit, waarbij hij zou worden aangesteld. Zoo heeft hem dan het beleggen dier mislukte vergaderingen geen tijd tot handelen doen verliezen. Volkomen juist is het wat Van der Palm zegt: ‘Indien terzelfder tijd, toen Limburg Stirum als gouverneur van den Haag optrad, ook Van der Duyn en Van Hogendorp zich verklaard hadden in 's Prinsen naam het hoog bewind des lands te aanvaarden, de goede zaak zou zekerlijk daarbij niet verloren hebben.’ Of zij er echter veel bij gewonnen zou hebben, betwijfel ik zeer.

Eindelijk, den 21sten, heeft zich Van Hogendorp, toen er van politieke vergaderingen niets meer te hopen bleef, door de officieren van de Haagsche schutterij het bewind laten opdragen. - Naar het mij voorkomt stelt de Heer Jorissen de omstandigheden, waaronder dit geschied is, geheel onjuist en jegens Van Hogendorp onbillijk voor.

‘Zaturdag, den 20sten November (zegt hij), ging de tweede vergadering uiteen, zonder ander resultaat dan eene weigering. En ziet, wat niemand verwacht, gebeurt: Zondag den 21sten, 's morgens om 9 uur, is er een Algemeen Bestuur. Wat is er in dien tusschentijd geschied, dat zulk een onverwachten ommekeer verklaart?’

Hij meent dat er intusschen dingen waren geschied, die indruischen tegen al wat ons omtrent de houding van Van Hogendorp door al zijn medestanders ten stelligste verzekerd wordt. Hij meent, dat de man, dien men voor den onverschrokken voorganger van de overigen houdt, inderdaad door anderen voortgedreven is moeten worden; dat vooral Van Stirum en Tullingh hem hebben moeten dwingen om het bestuur op zich te nemen. Ik heb de gronden, waarop hij dit vermoeden bouwt, met alle aandacht onderzocht, en (ronduit gesproken) te eenen male onhoudbaar bevonden. Alle berichten, die omtrent de zaak tot ons zijn gekomen, dat van Tullingh (in Schubärts Oranje Boven), dat van Chad (die volgens den Heer Jorissen uit mededeelingen van Van Stirum heeft geput), dat van Bosscha en van Van der Palm stellen de toedracht geheel anders voor. Volgens hen waren allen overtuigd van de noodzakelijkheid van een Provisioneel Bestuur, geheel of grootendeels samengesteld uit de onderteekenaars van de machtiging van Van Stirum. Het eenige verschil bestond daarin, dat Van Hogendorp en zijn vrienden hun gezag door een vergadering, die voor Staten-

Generaal kon doorgaan, gewettigd wilden hebben, en dat daarentegen de met dat doel bijeengeroepen regenten de verantwoordelijkheid niet op zich wilden nemen. Zij waren natuurlijk niet te dwingen, en na hun weigering schoot er dus den 20sten aan Van Hogendorp en de zijnen niets anders over, dan zich zonder machtiging van anderen eigenmachtig te constitueeren. Daartoe werd werkelijk des morgens besloten. Maar op den dag kwamen er ongunstige berichten, die ‘eenige heeren op hun genomen besluit deden terugkomen’. Het is mij niet recht duidelijk, of de Heer Jorissen gelooft, dat tot die minderheid ook Van Hogendorp zou behoord hebben. Aan zoo iets valt mijns inziens niet te denken. Waarschijnlijk waren Repelaer van Driel en Frans De Jonge, die zich ongeveer dezen tijd naar Engeland hebben begeven ‘in eene commissie, waarvan niemand zich weet te herinneren, wie hen met dezelve belast hebben’ (gelijk Van Assen zegt), de bedoelde personen. Hoe dit zij, des avonds lekte het uit, dat er nog altijd geen Bestuur was ingesteld. De officieren, met Tullingh aan het hoofd, vervoegden zich toen bij den gouverneur om inlichting. Deze begaf zich naar het huis van Van Hogendorp, en kwam terug met de tijding, dat inderdaad de zaak haar beslag nog niet gekregen had. Maar hij stelde met een voor, dat de officieren zich met hem den volgenden morgen tijdig naar Van Hogendorp zouden begeven ‘om bij hem aan te dringen een tusschenbestuur in te stellen’. Natuurlijk werd dit voorstel door allen aangenomen. Het was in alle opzichten aannemelijk. ‘Niets (zegt Bosscha terecht) kon den Heer Van Hogendorp meer welkom zijn dan dit ernstige verzoek van zulke mannen.’ Een uitnoodiging van de officieren was zeker niet zoo gewenscht als een aanstelling door de Staten-Generaal, maar na deze was zij het beste dat men bedenken kon. Waarschijnlijk heeft Van Hogendorp het plan zelf aan de hand gegeven. Althans Van Stirum stelde het voor, toen hij van hem terugkeerde. En den volgenden morgen, toen de bezending verscheen, was hij volkomen gereed, en kon, zoodra Tullingh het verzoek der officieren had uitgesproken, tot antwoord de proclamatie voorlezen, waarin hij en Van der Duyn aankondigen, dat ‘het geroep van alle zijden om een Algemeen Bestuur tot redding van het Vaderland hen diep heeft getroffen’, en dat zij daarom besloten hebben aan die roepstem gehoor te geven en het bestuur ‘tot de komst van Z.H. toe’ op zich te nemen. Aan dit besluit werd de meest

mogelijke ruchtbaarheid gegeven. Een militaire promenade door de stad bracht de geheele bevolking op de been en het heugelijke bericht in een oogenblik tot een ieders kennisse.

De proclamatie, den 21sten voorgelezen en afgekondigd, draagt de dagteekening van den 20sten. Ook deze omstandigheid versterkt den Heer Jorissen in zijn argwaan. Hij meent te kunnen nacijferen, dat het stuk stellig eerst na middernacht, en dus op den 21sten, moet zijn opgesteld. Ook wordt daarin van den aandrang der officieren niet gerept. Hoe dit te verklaren? Hij gelooft aldus: De officieren hebben werkelijk 'Van Hogendorp tot handelen genoodzaakt'. Hij zelf was daarmeê gediend, want hij werd er door gedekt. 'Wat hem in den eersten oogenblik zeer onaangenaam moet geweest zijn, werd bij nadenken voor zijn politieke conscientie een steun'. Maar er moest geen ruchtbaarheid aan worden gegeven. 'De groote menigte, die minder doctrinair handelt en oordeelt, behoefde het rechte niet te weten. In hare oogen moest het bezoek der oflicieren eene illustratie, niet de aanleiding der optreding zijn. De waarheid zou noodeloozen aanstoot gegeven, misschien zelfs de kracht van het Algemeen Bestuur verlamd hebben. De proclamatie werd geantidateerd op den 20sten.'

Ik vraag op mijn beurt: waren de tijden er naar om zoo angstvallig te zorgen voor de inkleeding der feiten? En is het noodig de verklaring der bijzonderheden zoo ver te gaan zoeken? Ik kan het niet inzien. Al die scherpzinnige gissingen, die het groote gebrek hebben van in strijd te zijn met den lof, dien allen zonder onderscheid aan Van Hogendorp's kloekmoedigheid toebrengen, al die gissingen worden onnoodig, indien wij ons houden aan hetgeen ons wordt bericht. Van Hogendorp, Van der Duyn en eenige anderen hadden 's morgens besloten als Bestuur op te treden: de proclamatie moet toen ontworpen zijn; maar 's avonds, toen het op vaststellen en teekenen zou aankomen, trokken zich sommige hunner terug, zoodat Van Hogendorp en Van der Duyn alleen overbleven. Gesteund door Tullingh en zijn officieren, besloten dezen nu om, zonder meer anderen, het bewind te aanvaarden. Van der Duyn vertrok nog dien eigen nacht naar Amsterdam, ten einde de regeering aldaar tot samenwerken over te halen; hij liet echter in blanco zijn naamteekening aan Van Hogendorp achter. Deze schreef daar de ontworpen proclamatie boven, en dateerde ze van den 20sten, waarop zij werkelijk was opgesteld, te eerder nog omdat Van der Duyn, wiens naam er op voorkwam, den 21sten niet in Den Haag was.

Zoo, dunkt mij, heldert alles zich op, en blijft de traditie, die waarlijk wel gevestigd is, in haar volle waarde.

Ik behandel thans de geschiedenis van 1813 niet, en zal mij met hetgeen verder is voorgevallen, dan ook niet inlaten. Mijn doel was alleen Van Hogendorp te verdedigen tegen verwijten, die mij ongegrond schijnen, en de traditie te handhaven tegen bedenkingen, die, om het gezag van hem die ze voordraagt, allicht ingang zouden vinden bij het publiek. Ik wil er alleen nog dit bijvoegen, dat Van Hogendorp, hoewel hij zich reeds in de eerste jaren van de nieuwe Monarchie een macht van vijanden maakte, en door zijn hooghartigheid en zijn zelfgevoel velen aanstoot gaf, toch steeds als de eigenlijke bewerker der verlossing vereerd werd. De schrijver der ‘Vertraute Briefe über das Königreich der Niederlande’ schrijft in 1818, dat Van Hogendorp, naar men zegt, zich hoogmoedig voor den eenigen bewerker der omwenteling uitgeeft, aan wien de Koning alles te danken zou hebben. Maar men had hem tevens gezegd, dat werkelijk Van Hogendorp in 1813, vooral na de neêrlaag van Woerden, toen de toestand wanhopig scheen, zich allerkloekmoedigst gedragen had, en terwijl de meeste revolutie-mannen op vluchten bedacht waren, steeds had verklaard, dat hij, wat er ook gebeurde, rustig te huis zijn lot zou verbeiden. En dit werd werkelijk toen en later algemeen geloofd. Zoolang het geslacht leefde, dat met eigen oogen Gijsbert Karel in 1813 aan het werk had gezien, heeft niemand ooit in twijfel getrokken, wat Van der Duyn van hem getuigde, dat hij alleen de eigenlijke bewerker der omwenteling is geweest. Zulk een getuigenis, openlijk of stilzwijgend door allen bevestigd, ten opzichte van een man, die de eigenliefde van anderen dikwerf krenkte, en door zijn zelfgevoel maar al te vaak aanleiding aan zijn benijders gaf om zijn verdiensten te verkleinen, zulk een erkentenis is in mijn oogen zoo beslissend en overtuigend, dat zij slechts met degelijke bewijzen, niet met vermoedens en gissingen als die van den Heer Jorissen, te weêrleggen is.

25 Nov.

R. FRUIN.

Economisch overzicht.

Buitenlandsche letterkunde.

II. Wilhelm Roscher, Die Grundlagen der National-oekonomie, ein Hand- und Lesebuch fur Geschäftsmänner und Studierende. Sechste, verbesserte Auflage. Stuttgart, 1866.

De verschijning der zesde uitgave van een werk als Roscher's Grundlagen der National-oekonomie, is op zich zelf reeds zulk een merkwaardig feit, dat zij wel eene bijzondere vermelding verdient. Voorzeker kan het succes van dit boek kwalijk worden toegeschreven aan den vorm, waarin het ons wordt aangeboden. Hoewel Roscher voor de zesde maal op het titelblad verklaart, dat hij de economische literatuur van den dag met een *leesboek* heeft verrijkt, het mag betwijfeld worden, of buiten hem ooit iemand zijn werk als zoodanig heeft beschouwd. Een fraai leesboek zou het zijn, verdeeld als het is in tweehonderd vijf en zestig paragrafen, waarvan elk met een aantal noten is voorzien, vol cijfers en citaten, uitvoeriger in den regel dan de tekst zelf. Neen, niet door den vorm, maar door zijn degelijken inhoud heeft dit boek zich zulk een naam gemaakt. Welk beoefenaar der economie zou tegenwoordig durven bekennen, dat Roscher hem een vreemdeling is; wie verzuimen hem te raadplegen, wanneer hij eenig onderdeel der wetenschap wil beoefenen, waarover deze ooit heeft geschreven? De kolossale geleerdheid, waarvan zijne werken getuigen, is dan ook inderdaad imposant. Men vraagt zich af, hoe een enkel persoon tijd en krachten heeft kunnen vinden om zulk een omvangrijke kennis te verzamelen. Onnauwkeurig mag Roscher somtijds wezen, maar onvolledig is hij bijna nooit. En meent niet, dat

hij rust op zijn verkregen lauweren; elke nieuwe uitgaaf van zijn *Grundlagen* draagt de duidelijkste blijken van altijd voortgezette studie. Wel is de kennismaking met zulk een auteur geschikt om zich van eigen kleinheid misschien àl te levendig bewust te worden: de indruk is bijna overweldigend.

En toch, hoezeer slechts mediocriteiten het wagen zullen Roscher gering te schatten, de sympathie die hij verwekt, is verre van algemeen. Tegenover velen, voor wie de lectuur van zijn geschriften een bron is van telkens nieuw genot, staat, vooral in ons vaderland, het even groote aantal van hen, die wel eerbied koesteren voor zijn encyclopedische kennis, maar zelden met ingenomenheid van hem spreken. Zelfs zijne kleinere werken, b.v. zijne *Ansichten der Volkswirthschaft*, die, wat den vorm betreft, niets te wenschen overlaten en als voorbeelden van klaarheid, helderheid en gekuischten stijl waarlijk tot model kunnen dienen, zijn geenszins overal populair. Niet elk, die ze kent, dweept er mede. Zijn ze niet wetenschappelijk, niet grondig, niet belangrijk genoeg? Staan zij in frischheid van opvatting, in rijkdom van denkbeelden, bij een tal van andere economische geschriften, die een steeds toenemend aantal lezers vinden, achter? Er is niemand, die het beweert. Toch wekt de lectuur van Roscher bij sommigen, ja bij velen, een zekeren weêrzin op, waarvan zij, die dien gevoelen, zich wellicht te nauwernood rekenschap kunnen geven, doch die zich daarom niet minder levendig bij hen vertoont.

De oorzaak van dit verschijnsel is niet ver te zoeken. Roscher is niet enkel het hoofd, hij is de volmaaktste type der historische school; en wie zich met den geest die in deze school heerscht, met de methode die zij volgt en de richting waarin zij werkt, niet kan vereenigen, vindt natuurlijk geen smaak in geschriften, waarin die methode, die geest, die richting, zich op elke bladzijde openbaren. Iedere kritiek van Roscher, om 't even of ze een poging zij om hem beter te doen waardeeren, dan wel om hem het een en ander van zijn roem te ontnemen, moet derhalve noodzakelijk met een kritiek van zijn richting aanvangen. Daarin ligt voor een groot deel zijne kracht en zijne zwakheid; de sympathie, die de een hem toedraagt, de onverschilligheid, waarmede de andere hem bejegent, worden hieruit verklaard. Zijt gij een geestverwant van Roscher? Het kan niet anders of zijn werken moeten u in bijzondere mate aantrekken. Zijt gij dit niet, dan blijft het eigenaardig *charme*

dat hij voor velen bezit, u altijd een geheim. Ik wil pogen die gedachte nader toe te lichten, door in deze bladzijden een korte beschrijving te geven van het wezen en de voornaamste karaktertrekken der historische richting en daaraan een algemeene beoordeeling vast te knoopen van het werk, dat aan het hoofd van dit opstel is vermeld.

I.

Waarin bestaat de historische richting? Op die vraag terstond een afdoend antwoord te geven, is moeilijker dan oppervlakkig wellicht schijnt. Volgt men Bruno Hildebrand, dan is het bijzondere van haar standpunt daarin gelegen: op economisch gebied *nooit naar natuurwetten te zoeken*. De sociale welvaart, zegt Hildebrand, hangt af van twee dingen: van de uitwendige omstandigheden, waaronder de maatschappij geplaatst is, en van de wijze, waarop hare huishouding is ingericht. Over die omstandigheden nu hebben wij slechts een zeer beperkte macht; maar onze sociale huishouding kunnen wij inrichten naar goedvinden. Hier is dus de mensch tot op zekere hoogte vrij. Wel moeten wij die vrijheid niet aldus verstaan, alsof hier geen psychologische wetten zouden heerschen; regelloosheid en willekeur worden op economisch gebied evenmin als elders gevonden. Doch die psychologische wetten hebben met natuurwetten zeer weinig gemeen. Het eigenaardige van elke natuurwet ligt in hare onveranderlijkheid. De planten en dieren van onzen tijd groeien en vermenigvuldigen zich op volmaakt dezelfde wijze als duizend jaar geleden; de chemische stoffen hebben nog dezelfde verwantschap met elkander als in de verste oudheid; en de wetten, waaraan ons denken gehoorzaamt, zijn sedert Plato en Aristoteles niet door nieuwe vervangen. Maar op economisch gebied is dit alles niet van toepassing, omdat de mensch juist *geen* onveranderlijke grootheid is. De drijfveeren, die hem bewegen, de idealen en levensvormen, die hem aantrekken, zijn verschillend naar den graad van zijne ontwikkeling, en hier van natuurwetten te spreken is dus eene ongerijmdheid. Zulke wetten zijn alleen daar te vinden, waar de mensch niet telkens in den loop der zaken ingrijpt om dien te veranderen naar beter oor-

deel. Tusschen het natuurleven en het leven der menschheid, bestaat in dit opzicht eene scherpe tegenstelling. Zich van die tegenstelling recht levendig bewust te zijn, is volgens Hildebrand de eerste plicht van iederen economist, die zijn taak serieus opvat[1].

Deze voorstelling heeft blijkbaar Prof. Vissering tot richtsnoer gediend, toen hij in de *Narede* van zijn *Handboek van praktische Staathuishoudkunde* de historische school aan eene kritiek onderwierp, die in dit tijdschrift zelf tot eenige discussie heeft aanleiding gegeven. Ook stemt de voorstelling, die ik zelf ter loops gegeven heb in mijn tweede artikel, over het begrip van volksrijkdom[2], vrij wel met die van Prof. Vissering overeen. ‘De mensch, zoo als hij historisch is geworden,’ zeide ik toen, ‘ziedaar (volgens de geestverwanten van Roscher) het voorwerp van de economie. Deze laatste behoort zich rekenschap te geven van al het concrete, van al het toevallige zelfs, bij hare verklaring van de verschijnselen op het gebied dat zij behandelt. Zij behoort afstand te doen van het denkbeeld om op dit gebied *natuurwetten* te ontdekken. Zulke wetten bestaan hier niet. Want de invloed der samenleving op de welvaart wordt niet uitgeoefend langs bovennatuurlijken weg, maar door bemiddeling van het individu, en al naarmate dat individu anders ontwikkeld is, of meer ontwikkeld is, zal ook de uitkomst verschillend zijn. De historische school wil dus het volgende: waardeering van het concrete, met verwerping van al wat naar absolute stellingen zweemt.’ - Wanneer men hiermede vergelijkt wat Prof. Vissering in zijne *Narede* heeft gezegd tot kenschetsing der richting die hij bestrijdt, dan zal men bespeuren, dat het verschil, wat de hoofdzaken betreft, alleen in de keus der woorden bestaat.

En toch moet het thans erkend worden, dat deze voorstelling niet langer houdbaar is. Immers, wanneer de historische school ter sprake komt, zal toch ongetwijfeld Wilhelm Roscher wel in de eerste plaats gehoor verdienen; Roscher nu gebruikt het woord ‘natuurwetten’ niet alleen herhaaldelijk, maar in de laatste editie zijner *Grundlagen* verklaart hij zelfs met nadruk, dat hij voornemens is hierbij te volharden en de redeneering van Hildebrand volstrekt niet beaamt. Volgens hem, sluit al hetgeen men gezegd heeft omtrent de vatbaarheid van den mensch

1 Zie Hildebrand's *Jahrbücher*, 1863, bl. 5-26, 137-146.
2 Zie *de Gids*, 1864, IV, 45 en 46.

voor vooruitgang en ontwikkeling het bestaan van natuurwetten op economisch gebied volstrekt niet buiten[1]. Door van eene natuurwet te spreken, constateert men eenvoudig het bestaan van eene regelmatigheid, die niet het gevolg is van menschelijk overleg en derhalve uit het wezen der dingen zelve voortvloeit. De vraag is nu alleen: zijn in het sociale leven zulke regelmatigheden te vinden? Roscher antwoordt hierop bevestigend door verschillende voorbeelden te noemen. Hij voegt daarbij, dat hij aan de uitdrukking natuurwetten daarom zoo streng vasthoudt, omdat niemand er bezwaar in ziet van de ‘natuur der menschelijke ziel’ te spreken. Tot die natuur behooren juist de vatbaarheid voor hoogere ontwikkeling van ons geslacht, benevens de vrijheid en verantwoordelijkheid van elk individu. De tegenstelling door Hildebrand bedoeld, bestaat alzoo volgens hem in geenen deele, en indien de erkenning daarvan het eigenaardige uitmaakt der historische school, dan moeten wij wel tot de zonderlinge conclusie komen, dat Roscher, haar hoofd en beste vertegenwoordiger, niet meer gerekend kan worden tot die richting te behooren. Over het min of meer aannemelijke van een zoodanig besluit zal het wel niet noodig zijn te twisten.

Ik geloof dus dat wij verplicht zijn onze geheele conventioneele voorstelling van het standpunt der historische school vaarwel te zeggen. Bovendien, om 't even of zij het zelf erkennen wil of niet, het is een feit, dat niemand juist meer naar vaste natuurwetten zoekt dan zij. Eene oppervlakkige inzage van Roscher's systeem is reeds voldoende om dit te bewijzen. Ook Prof. Vissering heeft hierop de aandacht gevestigd, toen hij herinnerde[2], dat de historische school ‘haar stelsel bouwt op de door haar ontdekte natuurwet van den *Kreislauf des Lebens*, krachtens welke alle volken noodlottig bestemd zijn, de perioden van opkomst, bloei, grootheid, verval en ondergang door te leven,’ en ‘voor elken van die opvolgende toestanden eigene regelen en voorschriften aan de hand doet.’ In hoever de historische school kan geacht worden een stelsel te bezitten, en zoo ja, of dit stelsel op de bedoelde theorie is gebouwd, laat ik evenzeer in 't midden, als de vraag, of die theorie zelve door haar is ontdekt. Slechts dit eene wensch ik op te merken, dat, zoo mijn geheugen mij niet bedriegt, Roscher, vooral in zijne

1 Bl. 24, noot 5.
2 Deel II, bl. 408.

latere werken, den regel van opkomst, bloei en verval meer in 't algemeen op de verschillende levensvormen die de menschheid doorloopt, dan bepaald op de nationaliteiten toepast. Doch dit alles doet hier minder ter zake. Het hoofdpunt is, dat de historische school even goed, ja wellicht meer nog dan eenige andere, naar vaste natuurwetten zoekt. Slechts hierin verschillen hare voorstanders, wat de praktijk betreft, van vele vroegere schrijvers, dat zij telkens aantoonen, hoe dezelfde economische verschijnselen eene andere beteekenis verkrijgen, ja vaak een geheel nieuw karakter aannemen, naarmate zij plaats vinden in een periode van opkomst, van bloei of van verval. De erkenning van deze waarheid, heeft echter niets gemeen met de loochening van het bestaan van natuurwetten op economisch gebied; en wij zijn dus wel genoodzaakt toe te geven, dat, zoo de historische richting inderdaad een realiteit is, die realiteit elders moet gevonden worden, dan waar zij tot heden is gezocht.

Ligt dan misschien het eigenaardige dezer richting in de *methode* die zij gebruikt? Om die vraag op te lossen, willen wij enkele harer beste schrijvers raadplegen. Doch al spoedig blijkt het, dat ook bij dit onderzoek niets dan teleurstelling ons wacht; want, hoe vreemd het schijne, de voorstanders der historische richting hebben ons hierover of in 't geheel niet, of slechts zeer gebrekkig ingelicht. Julius Kautz b.v., de beroemde kroniekschrijver der economische litteratuur, weidt breed uit over de voortreffelijkheden der historische school. Aan Roscher, die het meest er toe bijgedragen heeft om haar in Duitschland te vormen, moet wegens die daad buitengewone eer worden toegebracht. Maar Kautz wacht zich wel, de methode, waarvan die school zich bedient, nauwkeurig te beschrijven; hij stelt zich tevreden met een paar magere citaten uit Roscher. Raadpleegt men Carl Knies, dan komt men niet veel verder. Men vindt een schat van interessante meeningen over de taak en de grenzen der economie en de stof, waarmede deze zich bezig houdt, maar een heldere beschrijving van de historische methode zoeken wij al weder te vergeefs. Om uit de onzekerheid verlost te worden, begeven wij ons andermaal naar Bruno Hildebrand, hoewel ons vertrouwen op zijn leiding niet weinig is geschokt. Doch ook hier worden wij teleurgesteld. Veel zegt ons Hil-

debrand, gelijk wij reeds gezien hebben[1], over zijne richting, nog meer over de fouten en eenzijdigheden van anderen; hij verzekert ons, dat de huishouding der volken, even als hun taal, hun recht en hunne kunst, een deel uitmaakt van hunne algemeene beschaving en een product is van den arbeid der menschelijke intelligentie; hij herinnert ons het nut, dat in de beoefening der geschiedenis is gelegen, en knoopt daaraan de opmerking vast, dat de tegenwoordige tijd onverklaarbaar is, zonder een blik op het verleden te slaan; doch dit alles, hoe belangrijk en behartigenswaardig ook, licht ons al weder niet in omtrent de historische methode. 't Is duidelijk, dat Hildebrand het niet noodig heeft geacht daarover meerdere kennis te verspreiden. Misschien is hij ook van oordeel, dat de historische richting geen bijzondere methode gebruikt.

De eenige economist uit deze school, die, zoover ik weet, zich de moeite heeft gegeven om de vraag, die ons nu bezig houdt, op te lossen, is Wilhelm Roscher zelf; in hoever het hem echter gelukt is de zaak tot klaarheid te brengen, zullen wij straks bespeuren. Zijne Grundlagen der National-oekonomie bevatten in elk geval tien bladzijden over dat gewichtig onderwerp, en hetgeen hij daar zegt, is merkwaardig genoeg om er eenige oogenblikken bij stil te staan. De duisternis moet al zeer groot zijn, zullen wij niet meer licht vinden, dan wij vergeefs gezocht hebben bij de opgewonden rethoriek van Julius Kautz, de ingewikkelde phraseologie van Carl Knies en de min of meer verwarde voorstellingen van Bruno Hildebrand.

Roscher begint - 't is een slecht voorteeken - met ons van de tien bladzijden zes af te nemen, ten einde te verklaren, welke andere methoden men zou kunnen volgen, behalve de zijne. Men kan b.v. de theologische gebruiken, die in de middeneeuwen, of de ‘juristische’ die in de 17de eeuw in zwang was. Ook de mathematische komt in aanmerking, vermits de economie inderdaad vele punten van overeenkomst met de mathesis aanbiedt. Even als deze ‘wemelt zij van abstractiën’. Gelijk men in de natuur te vergeefs naar streng mathematische lijnen en punten zoekt, vindt men in het werkelijke leven b.v. nooit een zuivere grondrente. Even als de mathematische wetten der beweging een luchtledige ruimte onderstellen, zoo

1 Voorrede van het I^{e} Deel der *Jahrbücher*, blz. 3.

berust ook de leer der waarde op de hypothese, dat alle koopers en verkoopers hun welbegrepen eigenbelang nimmer uit het oog verliezen. Maar hoe meer de economische verschijnselen zich compliceeren, hoe meer het voordeel der mathematische methode verdwijnt; en ging men voort met haar te gebruiken, dan zou men ten slotte een verwarrende reeks van algebraïsche formulen te voorschijn brengen, waarmeê niemand iets zou kunnen uitrichten.

Er moet dus eene andere methode gevonden worden, en nu, zegt Roscher, dienen wij wel in 't oog te houden, dat aan iedere wetenschap, die over het sociale leven handelt, twee vragen worden gesteld. De eerste luidt aldus: Wat is er, wat is er geweest, hoe is dat zoo geworden? de tweede: Wat moet er zijn? De meeste economisten hebben deze twee vragen met elkander verward; de een meer, de ander minder. Onderscheidt men ze echter nauwkeurig, dan vertoont zich onmiddellijk de tegenstelling tusschen deze beide methoden, die elk voor een afzonderlijk onderdeel der wetenschap dienen: de idealistische en de historisch-physiologische.

Waarin de idealistische methode bestaat, leert ons Roscher, door op de practijk van hare voorstanders te wijzen. Die practijk komt eenvoudig hierop neêr: zich te verdiepen in allerlei idealen omtrent de inrichting der maatschappij; altijd te onderzoeken, wat in abstracto wenschelijk zou zijn; kortom, bij iedere beschouwing over economische onderwerpen steeds den blik te vestigen op de toekomst en buitengemeenen nadruk te leggen op de vraag, niet: Wat is er? maar: Wat moet er zijn? Vermits nu omtrent deze vraag de meest uiteenloopende gevoelens bestaan, en het antwoord evenzeer afhangt van de omgeving, waarin hij, die haar stelt, geplaatst is, als van de begrippen en denkbeelden die hij is toegedaan, zoo leidt een dergelijke methode juist niet tot éénheid van overtuiging bij de beoefenaren der economie. Bovendien bezitten verschillende natiën verschillende behoeften; om deze methode naar eisch toe te passen, zou men dus voor elk volk een bijzonderen ideaaltoestand moeten scheppen.

Zonder iemand te beperken in zijn vrijheid om dezen weg te bewandelen, verklaart Roscher, dat hij voor zich een geheel ander doel heeft gekozen. Het denkbeeld om idealen te scheppen, geeft hij geheel prijs; want hij vraagt niet wat er zijn moet, maar wat er is. Hij stelt zich tevreden met de eenvoudige schil-

dering van de economische toestanden des volks; van de wetten en instellingen die tot vervulling dier behoeften moeten dienen, en van de meerdere of mindere mate, waarin zij aan hare bestemming hebben voldaan. De economische anatomie en physiologie der maatschappij te geven, is dus uitsluitend zijn doel. Het woord van Dunoyer: ‘Je n'impose rien, je ne propose même rien, j'expose,’ neemt hij over en kiest hij tot leuze. Gelieft men nu deze methode onpractisch te noemen, 't is hem wel; maar hij is er zeker van dat ieder *waar* practicus van een andere meening zal zijn. Bovendien, zegt Roscher, mijn doel was niet zoo zeer practisch te wezen, dan wel practici te vormen. Ik wensch diegenen, die zich aan mijne leiding toevertrouwen, niet een menigte regels van gedrag in te prenten, maar veeleer hen in staat te stellen, zelve zulke regels voor het practische leven te vinden.

Ongetwijfeld is dit een edel doel; maar zijn wij nu op de hoogte gebracht van het wezen der historische methode? Naar 't mij voorkomt heeft Roscher niet alleen ons hierover volstrekt niet ingelicht, maar zelfs de verwarring nog grooter gemaakt. Een methode toch is een middel om waarheid te vinden. Wie de empirische methode huldigt, tracht de problemen, die zich aan hem voordoen, op te lossen, door zijn uitgangspunt te zoeken in de ervaring. Door de speculatieve methode daarentegen redeneert men uit zekere begrippen en daalt men af van het algemeene tot het bijzondere. Zoo volgt ook de inductieve methode een anderen weg dan de deductieve, de methode van abstractie een anderen dan de methode van proefneming. Maar welken weg bewandelt nu de historisch-physiologische methode in tegenstelling met de idealistische of mathematische? Die vraag laat Roscher nagenoeg geheel onbeantwoord. Hij verdeelt het terrein der wetenschap, de stof waarmede zij zich bezig houdt, in twee stukken, en terwijl hij aan de idealisten opdraagt om te onderzoeken *wat zijn moet*, behoudt hij voor zich zelf en zijne vrienden de overblijvende taak, om hetgeen bestaat of vroeger gebeurd is, nauwkeurig te beschrijven. Maar hoe nu dit tweeledig onderzoek moet worden ingericht; welke mthode beiden moeten aanwenden om tot waarheid te komen, dit laat hij grootendeels in het midden; het weinige, dat hij daarover zegt, is zoo onbeduidend, dat het nauwelijks vermeld behoeft te worden. Wij zijn dus ten slotte nog even wijs als wij waren, want het punt dat bovenal moest

worden opgehelderd, bleef geheel in het duister. Of zal men wellicht beweren, dat het eigenaardige der methode van Roscher juist in die beperking van de stof der economie is gelegen; dat men het woord ‘methode’ hier in een ruimeren zin heeft op te vatten en daarbij minder aan den weg die de wetenschap volgt, dan wel aan de algemeene beginselen waarvan zij uitgaat, aan haar doel en haar streven behoort te denken? Maar in dat geval is het resultaat waartoe men ons dwingt, zoo vreemd, dat wij bijna aarzelen het neêr te schrijven. Men oordeele zelf. Aan iedere wetenschap die zich met het sociale leven bezig houdt, zegt Roscher, stelt men twee vragen: zij moet ons leeren wat er is en wat er zijn moet. Vermits nu de economie, naar zijne methode, slechts op de eerste van die beiden een antwoord geeft en nergens blijkt, dat ook de laatste niet tot haar terrein zou behooren, zoo moeten wij wel besluiten, dat naar de voorstelling van Roscher, het wezen der historische methode eigenlijk hierin bestaat: systematisch half werk te verrichten. Naar die interpretatie telt zij zeker vele aanhangers.

II.

Genoeg derhalve om te doen zien, dat het moeilijk zou vallen de historische school te verklaren uit hetgeen hare voorstanders zelve ons mededeelen omtrent de methode die zij volgen. Die mededeelingen zijn zoo tegenstrijdig, zoo verward, dat men bezwaarlijk eenige conclusie daaruit kan opmaken. Men verwondere zich hierover evenwel niet al te zeer. Of is het zoo vreemd, dat een richting zich zelve niet volkomen rekenschap weet te geven van hare beteekenis, haar doel en hare werkzaamheid, en daarom toch niet minder een zeer eigenaardig karakter draagt? Mij dunkt, het zal niemand moeilijk vallen een reeks van voorbeelden daarvan op te noemen. Ook zijn ons niet alle middelen afgesneden, nu wij door ondervraging van de voornaamste woordvoerders der historische school er niet in geslaagd zijn eenige andere dan bloot negatieve resultaten te vinden. Wij kunnen hen, die tot die school behooren en gerekend worden hare beste vertegenwoordigers te zijn, bespieden terwijl zij zich zan den arbeid bevinden, ten einde alzoo te ontdekken, waarin

hunne richting en methode van elke andere verschilt. En als wij dezen weg inslaan, dan behoeven wij niet lang meer in onzekerheid te blijven, of de historische richting een realiteit is of een fictie, zoo duidelijk springt reeds bij eene oppervlakkige kennismaking het onderscheid in het oog. Men herleze b.v. na een tijd lang in Roscher verdiept te zijn geweest, het een of ander werk van Ricardo, John Stuart Mill of Bastiat; het is alsof men verplaatst is in eene nieuwe wereld. De geest, die ons daar tegenstroomt, is een geheel andere; aan ons denkvermogen worden eischen gesteld, niet alleen, zelfs niet altijd, strenger, maar van een geheel verschillenden aard; en al vermogen wij niet terstond in woorden uit te drukken, wáárin het onderscheid bestaat, dát het bestaat erkent men onmiddellijk.

En nu wensch ik met al de voorzichtigheid, die het stellen van eene eenigszins nieuwe hypothese noodig maakt, van het wezen der historische richting eene beschrijving te geven, die tot op zekere hoogte afwijkt van de gewone, maar dan ook, naar 't mij voorkomt, de vragen oplost, die deze onbeantwoord heeft gelaten. Ik wensch n.l. haar *in de eerste plaats* op te vatten als *een psychologisch verschijnsel*, en ik meen dat die beschouwing over haar geheele wezen, zoowel wat hare deugden als hare gebreken betreft, eenig licht werpt. Zie ik wel, dan maakt zij reeds duidelijk, waarom Roscher en zijne geestverwanten de taak der wetenschap binnen zulke enge grenzen beperken en waarin het geheim is gelegen van de groote sympathie die hunne geschriften bij sommigen, de even groote onverschilligheid of weerzin, die zij bij anderen opwekken. Ook geeft zij ons, naar ik meen, aanvankelijk een antwoord op de vraag, wat wij van de historische school te wachten hebben en wat niet; van welken aard dus de diensten zijn, die deze aan de economie kan bewijzen. Men sta mij toe dit alles met een enkel woord nader toe te lichten en aan te vullen.

Er zijn twee richtingen van den geest die zich vooral in onzen tijd zeer sterk van elkander onderscheiden. Ten einde een lange omschrijving te besparen, zal ik mijne opvatting van het verschil tusschen die beide richtingen met een drietal eenvoudige voorbeelden, deels aan de wetenschap, deels aan het dagelijksche leven ontleend, trachten aan te wijzen.

Ziehier het eerste voorbeeld: Men deelt u mede, dat iemand,

dien gij sedert lang als eerlijk man meendet te kennen, de eene of andere oneerlijke handeling heeft gepleegd. Is thans van zelf uw eerste gedachte, niet een appreciatie van deze daad, maar de vraag: Hoe was psychologisch bij zulk een karakter een zoodanige handeling mogelijk? dan behoort gij, zoo ik meen, tot de richting, die men de historische noemt.

Ziehier het tweede: Men herinnert u dat vroeger eene inrichting heeft bestaan, die het gildewezen heette. Wekt die herinnering eenige bijzondere belangstelling bij u op, dan kan zij tot tweeërlei soort van vragen aanleiding geven: Was die inrichting goed of kwaad? en: Hoe is haar ontstaan in verband met den toenmaligen socialen of politieken toestand en de denkbeelden, die destijds heerschten, te verklaren? Vraagt gij bij voorkeur het laatste, dan zijt gij een geestverwant van Roscher.

Het derde voorbeeld is het volgende: Gij maakt kennis met een dogma of wetenschappelijke theorie op een gebied, dat uwe aandacht gemeenlijk bezighoudt. Zijt gij een man van de historische school, dan onderwerpt gij deze theorie in de eerste plaats aan een geschiedkundige studie. Gij vraagt, hoe zij ontstaan is, welke oorzaken haar hebben teweeggebracht. Eerst later, wanneer dit onderzoek voltooid is, zal de gedachte bij u levendig worden: is de theorie waar of niet?

In één woord - want dit is hetgeen deze voorbeelden moesten duidelijk maken - de historische richting is naar mijne opvatting niet een systeem; zij representeert niet het eene of andere stel denkbeelden of begrippen op economisch gebied; zij is in de eerste plaats de openbaring van een zekere eigenschap in den menschelijken geest, die wel bij allen in meerderen of minderen graad aanwezig is, maar die bij enkelen in sterke mate domineert. Zij, die tot deze laatste categorie behooren, onderscheiden zich daardoor, dat zij gewoonlijk meer belang stellen in de geschiedenis dan in de kritiek der verschijnselen; of liever, zij maken hunne kritiek afhankelijk van de uitkomst, die hun onderzoek naar de wording van hetgeen zij waarnemen, zal opleveren. Geen dogma, geen historische gebeurtenis, geen toestand of handeling staat derhalve in hunne gedachten een oogenblik geisoleerd. Even als iemand, die muziekaal gevormd is, het een of ander brokstuk uit een bekende symphonie niet kan vernemen, zonder het onmiddellijk in verband te brengen met hetgeen voorafgaat en volgt, zoo is het hun ten eenemale onmogelijk eenig feit of eenige

theorie welke ook, ooit op zich zelve te beschouwen. Kunnen zij het logisch verband tusschen oorzaak en gevolg niet onmiddellijk verklaren, dan onthouden zij zich zorgvuldig van een oordeel; niet opzettelijk wellicht, maar omdat de constitutie van hun geest dit alzoo medebrengt. De vraag of iets waar is of niet waar, schadelijk of nuttig, ligt voor hen, tijdelijk althans, grootendeels ‘bezijden de questie’. Dergelijke vragen interesseeren hen niet het meest. Alles is voor hen een belangrijk verschijnsel, dat zijn oorzaak heeft en zijn gevolgen, en derhalve zijn plaats moet vinden in het een of ander ontwikkelingsproces, hetzij van de wetenschap, wanneer het een theorie, hetzij van de maatschappij, wanneer het een economische gebeurtenis of instelling geldt. In al hunne beschouwingen heerscht daarom een buitengewone kalmte. Wanneer men Roscher leest, kan men het hem zoo duidelijk aanzien, dat hij volstrekt niet de bereiking van een practisch doel of de zegepraal van een wetenschappelijk systeem op het oog heeft; hij begeert niet anders dan rustig en onbevooroordeeld te onderzoeken wat zijne belangstelling heeft opgewekt en alle polemiek zooveel mogelijk te vermijden. Het is hem uitsluitend en in den strengsten zin des woords om wetenschap te doen. Elk ander doel is hem vreemd.

Ziedaar wat mijns inziens het wezen uitmaakt der historische richting. Vraagt men nu hoe die richting is ontstaan, en welke oorzaken haar juist in de laatste jaren hebben in 't leven geroepen, dan roert men een quaestie aan, die, om grondig behandeld te worden, ons zeer lang zou kunnen bezig houden. Ik geloof daarom alleen het volgende te moeten opmerken. Contemplatieve geesten zijn er altijd geweest, vooral in Duitschland hebben zij zelden ontbroken; maar de philosophische overtuiging, die onze eeuw in steeds toenemende mate beheerscht, dat de wet van oorzaak en gevolg nergens uitzondering duldt, en dat alle verschijnselen op het gebied van ons denken en handelen, even als op dat der natuur die ons omringt, de openbaring zijn van ééne groote wereldorde, welke het gansche heelal omvat, deze overtuiging moest natuurlijk aan dit contemplatieve element een bepaalde richting geven, en hoewel zijn wezen hetzelfde is gebleven, vertoont het zich nu onder een nieuwen vorm. Voor zoover dus de historische richting niets anders is dan de uiting van een zekere eigenschap in den menschelijken geest, is zij een *zuiver* psychologisch verschijnsel;

let men daarentegen op den vorm, waarin die eigenschap zich thans openbaart, dan bespeurt men dat uitwendige oorzaken tot haar ontstaan hebben bijgedragen. Dit weinige, wanneer wij ons tot de hoofdzaken bepalen, is, meen ik, voldoende om eenigszins te verklaren, waarom de historische richting juist in onzen tijd moest te voorschijn treden.

Is nu de gegeven opvatting juist, dan behoeven wij niet lang meer te vragen naar de oorzaak van het op zich zelf eenigszins vreemd verschijnsel, dat mannen, die in dezelfde mate Roscher's wetenschappelijke verdiensten waardeeren, zoo ongelijk door hem worden aangetrokken. Dogmatische geesten, wien het minder om de geschiedenis dan wel om de onmiddellijke appreciatie der dingen te doen is: practische geesten, die de resultaten der wetenschap terstond op het leven wenschen toe te passen en voor wie de theorie niet een doel maar een middel is, kunnen onmogelijk sympathie gevoelen voor een schrijver, die de practische vraagstukken steeds op den achtergrond schuift, ja bijna geheel uit het oog verliest. Zij missen bij Roscher die scherpe overtuigingen, die afgeronde theoriën, die zij nooit te vergeefs bij een Friedrich List, een Bastiat, of een Max Wirth zoeken. Wat hèm nagenoeg in 't geheel niet interesseert, wekt juist hùnne belangstelling in de hoogste mate; en van den anderen kant gevoelen zij geen sympathie voor de onderwerpen, die zijne aandacht hoofdzakelijk bezig houden. Doch daarentegen is Wilhelm Roscher de lievelingsauteur van allen, die, 't zij dan bewust of onbewust, geheel of ten deele, tot zijne geestverwanten behooren. Wanneer zij, walgend van de polemiek van den dag, waarbij zooveel onedel vuur op het altaar wordt gemengd; geslingerd tusschen de tegenstrijdige argumenten, waarmede die polemiek wordt gevoerd; wanhopende om ooit voor zich zelven tot een vaste overtuiging te komen, zoolang een tal van gegevens, die tot oplossing der hangende vraagstukken noodig zijn, nog ontbreken; wanneer zij in zulk een stemming Roscher's werken ter hand nemen, dan is het hun alsof zij van eene onstuimige zee in een veilige haven zijn aangeland, en den vasten bodem, die hun dreigde te ontzinken, hebben teruggevonden. Zij die van eene andere richting zijn, kunnen zich van dit gevoel geen denkbeeld vormen. Zij begrijpen volstrekt niet, hoe iemand, wanneer hem een theorie of een toestand of een gebeurtenis wordt voorgesteld, ooit in de eerste plaats iets anders kan vragen dan: Is dat waar of valsch? goed

of slecht? weldadig of nadeelig? Dat men vaak zijn oordeel opschort tot nader onderzoek, is natuurlijk; maar dat men de gestelde vraag eenvoudig in 't midden laat, tot de historie der zaak opklimt, en de theorie, den toestand, de gebeurtenis, waarover een gevoelen was gevraagd, aan eene ‘anatomische en physiologische’ studie gaat onderwerpen, dat is hun ten eenemale een raadsel. Zoo iets gaat hun begrip verre te boven.

De verbazing, die sommigen ten aanzien van Roscher aan den dag leggen, heeft dan ook zeer hare interessante zijde. Zoo trof mij onlangs een bladzijde in een werkje van Dr. Dühring, getiteld: *die Verkleinerer Carey's und die Crisis der National-oekonomie*, dat vóór een paar weken in 't licht is verschenen en waarin Roscher zeer scherp wordt beoordeeld. Ter wille van de curiositeit, als een soort van psychologische studie, kan ik niet nalaten deze bladzijde hier onvertaald te laten volgen: ‘Für jede bestimmtere Frage nach den geschichtlichen Vorbedingungen der Erspriesslichkeit einer Einrichtung oder Massregel,’ zegt Dühring[1], ‘hat Herr Roscher ein für alle Mal eine Universalantwort bereit, welche die Unergiebigkeit und Hohlheit seiner Methode recht schön kennzeichnet. Er giebt sie selbst als einen Charakterzug seiner vermeintlich eigenthümlichen Methode, und so können wir sie denn getrost auch dafür hinnehmen. Er erklärt nämlich met den Worten eines französischen Schriftstellers (Dunoyer), er wolle nichs zumuthen ja nicht einmal etwas vorstellen, sondern nur darstellen. Hier haben wir das Bewusstsein der reinen Passivität. “Je n'impose rien, je ne propose même rien; j'expose.” Nicht imponiren, auch nicht proponiren, nur exponiren; aber was, werden Sie fragen. Herr Roscher exponirt sich hierüber nicht; aber man sollte doch glauben, dass eine wissenschaftliche Autorität, oder besser gesagt die Autorität der Wissenschaft dazu da wäre, etwas aufzuerlegen und zuzumuthen, d.h. für die Praxis maassgebend zu werden.’ Zooals men ziet, wordt Dühring eenigszins boos en ongeduldig op Roscher, en het moet erkend worden, dat hij van het standpunt zijner burgermanslogica niet geheel ongelijk heeft. Men zou echter even goed tot een roos kunnen zeggen: word een lindeboom, als tot den vertegenwoordiger der historische richting: word ‘maassgebend für die Praxis!’

1 T.a.p., S. 91-2.

Een kritiek van de historische school te leveren, is dan ook uit een zeker oogpunt beschouwd, vrij overbodig. Men kan haar beschrijven, haar ontstaan uit psychologische en andere oorzaken verklaren, hare wetenschappelijke beteekenis waardeeren; doch haar te veranderen, is geheel onmogelijk. En zou het ook wel wenschelijk zijn dit te beproeven, gesteld dat wij daarin konden slagen? Is de waarde van dit contemplatieve element, vooral voor een jonge wetenschap wel hoog genoeg te schatten? Moeten wij niet erkennen, dat de economie dit element, zeer tot hare schade, in vroeger tijd al te veel heeft gemist, en de dogmatische, vooral de practische richting veel te sterk en veel te uitsluitend heeft geheerscht? Mij dunkt, die gestadige polemiek, waaronder zij is opgegroeid en die aan hare ontwikkeling zulk een krachtigen stoot heeft gegeven, kan niet geacht worden in alle opzichten op hare vorming een gunstigen invloed te hebben uitgeoefend. Die kalmte, die placiditeit, die tot een onbevooroordeeld onderzoek zoo noodig zijn, gingen in het tumult van den strijd maar al te vaak verloren; de questies van het oogenblik eischten een spoedige oplossing en tot rustige overweging was zoo zelden tijd of gelegenheid. Er werd meer jacht gemaakt op onmiddellijke resultaten, dan langzaam gestreefd naar een solieden opbouw der wetenschap. Ook leidde de polemiek tegen theoriën, welker practische consequenties men vreesde, zoo vaak tot overdrijving. De wetenschap bleef niet zuiver; zij werd vermengd met allerlei vreemde bestauddeelen, die voor haren bloei schadelijk waren en hare onafhankelijkheid in gevaar brachten. Al maken wij hiervan aan niemand een verwijt, al geven wij toe dat dit alles niet anders kon en de omstandigheden, meer dan bepaalde personen, daarvan de schuld dragen, het feit zelf zal zeker door niemand geloochend worden. Doch des te meer, dunkt mij, is het een verblijdend verschijnsel, dat in den laatsten tijd een richting is ontstaan, die zich boven alle polemiek verheft; die in de practische vraagstukken slechts in zoover belang stelt, als zij tevens wetenschappelijke vraagstukken zijn, en die zich door niets laat aftrekken van haar streven om de huishouding der maatschappij van een onafhankelijk standpunt te onderzoeken, daar zij zich in 't minst niet bekommert om de resultaten, die haar onderzoek zal opleveren. Wie zulk een kalmte, zulk een absoluut gemis aan strijdlustigheid niet bezit krachtens de eigenaardige constitutie van zijn geest, kan haar zelden deelachtig worden.

Het gaat daarmede, gelijk Schopenhauer zeide van de moraal van het ascetisme, die hij steeds aanprees, maar nooit in practijk bracht: ‘Das ist Sache der Gnade.’ En hoewel Roscher ons aan het slot van zijn werk terecht verzekert: ‘de wetenschap moet nimmer vergeten, dat men zelfverloochening noodig heeft om de waarheid te vinden,’ toch geloof ik, dat hij, wien deze zelfverloochening een bijzondere inspanning kost, juist niet een der geestverwanten is van de historische school. Het eigenaardige van hen, die daartoe behooren, ligt m.i. juist hierin, dat het hun bijkans onmogelijk zou vallen den rechten weg, die naar hunne meening tot waarheid voert, te verlaten, ter wille van eenig practisch doel. Het bestaan nu van zulk een richting, welke voor 't overige haar eenzijdigheid moge wezen, is niet alleen wenschelijk, maar volstrekt onmisbaar.

Nog een andere dienst meen ik dat de historische school ons bewijzen kan, ja ten deele reeds bewezen heeft. Ik laat in het midden, dat haar bloei tot een groote vermeerdering van economische kennis en tot eene betere waardeering van vroegere instellingen leiden zal; want deze opmerking ligt te zeer voor de hand en is zoo dikwijls herhaald, dat het onnoodig zou zijn haar op nieuw toe te lichten. Het spreekt van zelf, dat een richting die alles wat zij waarneemt, in verband brengt met het verleden, en iedere instelling zoekt te verklaren uit de omstandigheden en heerschende denkbeelden van den tijd waarin zij ontstond, zoowel ons oordeel milder stemmen als onze wetenschap verrijken moet. Ik wensch echter thans meer in 't bijzonder te herinneren, hoel de historische school de bewerking van een geheel nieuw veld van onderzoek krachtig heeft aangemoedigd, namelijk dat der dogmengeschiedenis. De aard van hare richting bracht dit van zelf mede.

De economische dogmengeschiedenis is nog in haar eerst begin. Voor zoover de meeste schrijvers vroeger al met een enkel woord de denkbeelden van anderen vermeldden, geschiedde dit in den regel met een zuiver polemisch doel: den oorsprong, de ontwikkelingsgeschiedenis der voornaamste theoriën en systemen na te gaan, achtte men gewoonlijk de moeite niet waard. Sommigen kwamen er zelfs rond voor uit, dat zij niet begrepen, welk nut het kon opleveren, te onderzoeken wat anderen over zaken, die hun zelven reeds lang duidelijk waren geworden, ‘gebazeld’ hebben: de dwalingen van vorige tijden moet men niet weêr in herinnering brengen, maar veeleer trachten te ver-

geten. Het werk van Blanqui was nagenoeg de eerste serieuse poging tot het leveren van eene dogmengeschiedenis op economisch gebied; doch de weinige navolging, die deze poging langen tijd achtereen gevonden heeft, bewijst genoeg, welk een geringe waarde aan dergelijke soort van studie werd gehecht.

Hierin is in den laatsten tijd verandering gekomen; die platte beschouwing over het nut der dogmengeschiedenis, is, dank zij vooral den invloed der historische school, in discrediet geraakt; en hoewel het werk van Julius Kautz nog altijd naast dat van Blanqui ongeveer het eenige is, waar de historie der wetenschap in haar geheelen omvang wordt behandeld, zoo is aan den anderen kant de litteratuur verrijkt met een tal van belangrijke monographiën over verschillende tijdperken uit de geschiedenis der economie. Ook schijnt het dat een volledig overzicht, gelijk Kautz heeft *willen* leveren, nog tot de onmogelijkheden behoort, zoodat wij ons voorshands tot de monographiën moeten blijven bepalen. Doch, hetzij dan in den vorm der detailstudie of in dien van een algemeen overzicht, de economische dogmengeschiedenis wordt tegenwoordig beoefend; ja dit belangrijke veld van onderzoek trekt zelfs in toenemende mate de aandacht.

Hoe men nu verder over de historische richting moge oordeelen, daarvoor, dat zij hieraan bevorderlijk is geweest, zal gewis een ieder haar dankbaar zijn. Een wetenschap die haar eigen geschiedenis niet kent; die niet weet hoe en door welken weg van ontwikkeling zij gekomen is tot de hoogte, waarop zij zich thans bevindt, mag te nauwernood op den eernaam van wetenschap aanspraak maken. Ik weet wel dat het tegenwoordig bij velen in den smaak valt, alles wat naar bloote ‘geleerdheid’ zweemt, gering te schatten, ja, daaraan elke waarde te ontzeggen; en vergunt men die weelde nog aan de theologie, de historie of de letterkunde, men vergunt haar nauwelijks aan de natuurwetenschappen, allerminst aan de economie. Wij leven tegenwoordig te dien opzichte in een tijd van reactie. Vroeger sloten de geleerden zich op in hunne bibliotheken en kozen zich geen ander doel dan veel kennis te verzamelen, ten einde daarmede in hunne geschriften te pronken. Gelukkig zijn wij nu dien tijd ontwassen: aan een ieder wordt de eisch gesteld, dat hij zijne kennis dienstbaar make aan de practijk, dienstbaar althans aan de oplossing der groote vraagstukken van allerlei aard, die onze aandacht bezig houden. De 19de eeuw verlangt dat alles practisch zij; de kunst ter wille van de kunst, de theorie om haar zelfs

wille te beoefenen, acht zij eene ongerijmdheid. Doch het behoeft geen betoog, dat eene wetenschap die aan dezen eisch van practisch te zijn in al te sterke mate gehoor geeft, hare zelfstandigheid, hare vrijheid en, wat niet minder zegt, hare waardigheid ten slotte geheel verliest. Ook kan ik de gedachte niet onderdrukken, dat de economie, door in deze grove fout te vervallen, de minachting, waarmede zij langen tijd achtereen door de beoefenaars van andere wetenschappen is behandeld, tot op zekere hoogte maar al te zeer heeft verdiend. Eene jonge wetenschap, die alle geleerdheid, alle dogmengeschiedenis vooral, versmaadt en zich geheel in dienst stelt van het practische leven, gedraagt zich als *parvenu*. Zij toont geen achting te bezitten voor zich zelve; immers, zij bekommert zich niet over hare afkomst; zij weet omtrent haar ontstaan en hare latere ontwikkeling geen rekenschap af te leggen, althans geen rekenschap die een denker bevredigt. Het eenige wat zij weet te zeggen is, dat zij bestaat en niets liever verlangt dan ten spoedigste de practische taak die haar is opgelegd, te vervullen, ten einde daarna weder de plaats te ruimen, die zij ondanks zich zelve een tijd lang heeft moeten innemen. Is het dan vreemd, dat zulk een wetenschap door hare oudere zusters met weinig eerbied wordt begroet? Nu zal ik geenszins beweren, dat de economie ooit volkomen aan dit beeld beantwoordde; maar dat zij er een tijd lang voor een deel de onmiskenbare trekken van gedragen heeft, zal zeker niemand ontkennen. Over de vraag: aan wien hiervan de schuld moet geweten worden, wensch ik bij voorkeur niet uit te weiden, ten einde een ouden strijd niet te hernieuwen. Slechts dit eene wensch ik nog op te merken, dat naarmate de studie der dogmengeschiedenis meer algemeen wordt en aan iederen economist in dit opzicht strenger eischen worden gesteld, het *niveau* der wetenschap ongetwijfeld belangrijk rijzen en zij zelve eindelijk de plaats innemen zal, die haar wettig toekomt.

Bovendien, of wij het erkennen of niet, elk dogma, elk systeem *is* nu eenmaal het product van zijn tijd en wordt eerst dan recht door ons begrepen, wanneer wij het aldus opvatten. Zou het, om slechts een paar voorbeelden te noemen, mogelijk zijn, de polemiek van Lassalle tegen Schulze-Delitsch, waarvan wij in ons vorig overzicht gesproken hebben, in het ware daglicht te stellen, indien wij haar niet beschouwen als een reactie tegen de economische orthodoxie van Bastiat? Kunnen wij deze laatste

op hare beurt billijk beoordeelen, zoolang wij onbekend zijn met den strijd tegen de socialisten en communisten, die haar in 't leven riep? Wordt het systeem van Adam Smith ons niet terstond veel duidelijker, zoodra wij hebben opgespoord in welk verband het staat tot het physiocratisme, waaruit het is voortgekomen; en blijft niet dit laatste ons wederom een mysterie, tenzij wij den gang der denkbeelden op economisch gebied gedurende de 18de eeuw in hunne natuurlijke ontwikkeling hebben gadegeslagen? Eene theorie welker oorsprong men niet kent, die men dus geheel op zich zelve beschouwt, is in den regel een voorwerp van gedurig misverstand en elke polemiek, die daarover gevoerd wordt, grootendeels verloren tijd en verloren moeite. Ook zou wellicht menige strijd terstond worden gesmoord, wanneer men altijd de geschiedenis van het voorwerp der discussie aan een nauwgezette studie onderwierp; vermits het dan dikwijls blijken zou, dat de betwiste theorie slechts de reproductie is onder een nieuwen vorm van een oude en sedert lang wederlegde dwaling. Inderdaad, reeds uit een practisch oogpunt verdient de beoefening der dogmengeschiedenis aanbeveling, en de historische school, die haar sterk heeft aangemoedigd, in hooge mate onze danbaarheid.

III.

Om dit opstel te voltooien, wensch ik nog ten slotte terug te komen op een onderwerp, dat ons reeds in den aanvang heeft bezig gehouden, te weten de *methode* der historische richting. Deze methode toch dienen wij te kennen, om haar zelve met juistheid te beoordeelen. En daar ons bleek, dat noch Roscher, noch eenig ander woordvoerder van dezelfde school in staat was, ons hier van dienst te zijn, kiezen wij ditmaal een beteren gids en zoeken wij licht bij John Stuart Mill, die in zijne *Logic* dit onderwerp behandeld heeft. Ik volg echter Mill's voorstelling niet in bijzonderheden, maar alleen zeer in 't algemeen, daarbij voegende wat tot toelichting en kritiek dienstig kan zijn[1].

1 Vergelijk Deel I, Hoofdstuk XI en XII, en Deel II, Hoofdstuk VII en X, 3de Editie.

Het verschil tusschen de historische methode en elke andere, die op economisch gebied gebezigd wordt, is niet van principieelen aard. In het algemeen gesproken is slechts ééne methode van redeneering voor de economie bruikbaar, te weten, die van *deductie*. Immers, wat is redeneeren anders, dan het verband zoeken tusschen oorzaak en gevolg? Dit verband nu kan slechts op tweëerlei wijze ontdekt worden: door vergelijking van bijzondere gevallen, of wel door deductie uit bekende gegevens. Met andere woorden: het causaalverband tusschen twee verschijnselen kan bewezen worden door een betoog *a priori*, waarbij men aantoont, dat het eene noodzakelijk altijd het gevolg *moet* zijn van het andere; of wel, men kan, door proefneming b.v., bewijzen, dat in elk speciaal geval binnen het bereik der waarneming liggende, van die twee verschijnselen het eene altijd verdwijnt of zich onmiddellijk openbaart na het andere, zoodat men recht heeft dit laatste de oorzaak te noemen. In dat geval is het causaalverband niet a priori betoogd, maar proefondervindelijk *gebleken* te bestaan. De eerste soort van redeneering, de deductieve, is in zeker opzicht volledіger; zij wijst niet enkel het verband van oorzaak en gevolg aan, maar geeft tegelijkertijd de verklaring van dat verband. Wanneer ik betoogd heb, dat verhooging van disconto noodzakelijk op de wisselkoersen gunstig *moet* werken, dan heb ik tevens aangetoond, door welke keten van verschijnselen die gunstige invloed wordt teweeggebracht. De andere daarentegen, de inductieve methode, biedt, mits alle voorzorgen genomen zijn, meer zekerheid aan; doch zij verklaart niets, zij constateert alleen langs zuiver empirischen weg. Wij hebben echter op economisch gebied geen keus. Door vergelijking van bijzondere gevallen inductief het verband tusschen oorzaak en gevolg op te sporen is daar bijna altijd onmogelijk. Welligt schijnt bij oppervlakkig nadenken deze bewering eenigzins vreemd; doch wanneer men zich rekenschap geeft van de noodzakelijke voorwaarden waaronder alleen de vergelijking van bijzondere gevallen zonder gevaar geschieden kan, dan zal men terstond bespeuren, dat deze bij een economisch onderzoek nimmer vervuld kunnen worden. Over dit punt bestaat bovendien tusschen de ‘autoriteiten’, zoover ik weet, geen verschil van gevoelen hoegenaamd. Allen zijn het daarover eens, dat de deductieve methode over 't geheel de eenige is, die de beoefenaar der sociale wetenschappen met goed gevolg kan aanwenden.

Doch hiermede is natuurlijk geenszins gezegd, dat de statistiek en de geschiedenis voor den economist overbodig zijn. Integendeel; de premissen van iedere redeneering, zal de conclusie vertrouwen verdienen, moeten op voldoende gegevens berusten en niet vatbaar zijn voor gegronde tegenspraak. Zal ons deduceeren dus niet in ijdel speculeeren ontaarden, dan behoort nauwgezette en uitgebreide waarneming ons uitgangspunt te zijn. Maar nog meer dan dit: ook de redeneering zelve kan falen; derhalve is het wenschelijk de resultaten telkens en op nieuw aan de werkelijkheid te toetsen, ten einde zich te vergewissen, dat men goed en logisch heeft gedacht. Zoo sluit dan de deductieve methode de ervaring niet uit; om haar met goed gevolg aan te wenden is deze laatste zelfs volstrekt onmisbaar.

De historische methode nu kan niets anders zijn dan een bepaalde vorm van deductie: en na de toelichting, die straks gegeven is, valt het niet moeilijk meer aan te wijzen, waarin het eigenaardige van dien vorm is te vinden. Zij openbaart zich hoofdzakelijk in de rangschikking van de verschillende elementen, waaruit elk *volledig* deductief onderzoek bestaat. Die elementen zijn drie in getal: vaststelling der premissen, redeneering en conclusie, toetsing van de uitkomst aan de werkelijkheid, 't zij dan de statistiek, de geschiedenis of de algemeene waarneming. Doch het wezen der deductieve methode ligt niet in de orde, waarin dit onderzoek plaats vindt: men kan deze orde ook omkeeren en met het allerlaatste beginnen. In plaats van eerst te constateeren, dat een zeker verschijnsel noodzakelijk een ander ten gevolge *moet* hebben en daarna de geschiedenis of de ervaring te raadplegen om te zien, in hoever deze met die uitspraak in strijd is, vangt men dan aan met de geschiedenis, en als men bespeurt dat zekere verschijnselen herhaaldelijk op elkander volgen, onderzoekt men langs deductieven weg of dit toevallig of noodzakelijk was. Ziehier een voorbeeld van hetgeen ik bedoel. Door redeneering hebt gij geconstateerd, dat handelsvrijheid meer welvaart verspreidt dan beperking der concurrentie. Gij onderstelt echter de mogelijkheid van dwaling uwerzijds en onderzoekt daarom of de geschiedenis werkelijk leert, dat na de afschafting van protectie in den regel de welvaart is toegenomen. Leerde de geschiedenis het tegendeel, dan zou de onjuistheid van uwe conclusie wel niet bewezen zijn - want andere oorzaken konden een neutraliseerenden invloed hebben uitgeoefend - maar een hernieuwd onderzoek ware veiligheids-

halve zeer wenschelijk. Doch gij kunt ook een anderen weg inslaan. Gij kunt met de geschiedenis beginnen, en als gij bespeurt dat deze u leert: invoering der handelsvrijheid is altijd of in den regel door meerdere welvaart gevolgd, deductief onderzoeken, in hoever men hier tot een noodzakelijke consequentie of tot een merkwaardig samentreffen van twee op zich zelv' staande verschijnselen moet besluiten. Het verschil tusschen die beide methodes om tot waarheid te komen, is een bloot verschil van vorm: de tweede is slechts een variant van de eerste; een principieel onderscheid bestaat hier niet. Deze laatste nu, die met de geschiedenis niet eindigt maar aanvangt, is de *historische methode*.

Doch een verschil van vorm is daarom nog geen onbelangrijk verschil en dit blijkt ook hier. Reeds de omstandigheid alleen, dat iemand de historische methode boven elke andere verkiest, is niet toevallig; zij toont aan, dat hij van die bepaalde wijze van onderzoek bijzondere resultaten verwacht; hetzij dan, dat hij meent door vergelijking van verschillende tijdperken zekere analogiën te ontdekken, of wel door een aandachtige studie van het verleden eene goede hypothese te zullen vormen ten aanzien van de algemeene richting, waarin de wereldgeschiedenis, op het speciale gebied dat hem bezig houdt, zich beweegt.

Ofschoon dus de historische methode oorsproukelijk niets anders is dan een bepaalde vorm van deductie, zoo is zij in de toepassing veel meer dan een eenvoudig logisch *procédé*, waarvan men zich nu en dan, wanneer andere middelen falen, gemakshalve bedient. Zij, die haar gebruiken, worden daartoe geleid door eene algemeene philosophische beschouwing, en nauwelijks behoeven wij meer aan te wijzen, waarin die beschouwing bestaat. Wie in de opvolging der gebeurtenissen een zekeren gang of regelmaat zoekt te ontdekken en het heden uit het verleden tracht te verklaren, gelooft, wel niet noodzakelijk aan een wereld*plan*, maar toch zeer zeker aan een wereld*orde*, aan een logischen samenhang tusschen alle verschijnselen, aan een wet der ontwikkeling in één woord, die al de lotgevallen der menschheid beheerscht. En zoo zien wij dan dat de historische *methode* in een zeer nauw verband staat met de historische *richting*, welke laatste, zooals ons reeds vroeger is gebleken, behalve aan zekere psychologische oorzaken, mede aan den invloed van deze beschouwing haar ontstaan te danken heeft.

Eene kritiek van de historische methode sluit dus veel meer

in, dan men aanvankelijk zou vermoeden: men kan het werktuig niet geheel afscheiden van hem, die het hanteert. Indien wij ons tot het gebied der economie bepalen, dan moet een zoodanige kritiek, dunkt mij, het antwoord geven op deze vraag: Welke resultaten kan men voor de wetenschap verwachten van een onderzoek, waarbij alle economische verschijnselen, in 't verleden zoowel als in den tegenwoordigen tijd, worden aangemerkt als momenten in een algemeen sociaal ontwikkelingsproces, en dat alzoo ten doel heeft, dit proces niet alleen in zijn talrijke onderdeelen te schetsen, maar ten slotte ook in zijn geheel bloot te leggen?

Zulk een vraag op te lossen is zeker geen eenvoudige taak: om volledig te zijn, zou zij tevens een gemotiveerd oordeel moeten bevatten over de philosophische theorie zelve, die aan het gebruik der historische methode ten grondslag ligt. Strekken wij onze kritiek echter zoover niet uit; het zal, geloof ik, voldoende zijn te constateeren, dat de hypothese der historische school serieus genoeg is om aan de ervaring getoetst te worden, vermits hare juistheid tot heden door niets is weêrsproken. Dit zoo zijnde, mag het een gelukkig verschijnsel worden genoemd, dat er eene school is ontstaan, die naar die hypothese - zoo zij tegenwoordig nog geen beteren naam verdient - de geschiedenis onderzoekt; want, indien zij op den duur, gelijk een ieder verwacht, proefhoudend wordt bevonden, dan kan het niet anders of de wetenschap moet er belangrijk bij winnen.

Uit deze beschrijving van de historische methode vloeien echter een tweetal opmerkingen voort, waarmede ik dit opstel wil besluiten. De eerste betreft de *bruikbaarheid* der historische methode voor de verschillende onderdeelen der economie. Ik geloof, dat die bruikbaarheid hare grenzen heeft en zich daartoe beperkt, dat de methode van Roscher ons de werking van bekende oorzaken en de oorzaken van bekende verschijnselen beter dan eenige andere verklaart. Hierbij denk ik echter meer in 't bijzonder aan groote, langdurige verschijnselen; voor de dagelijksche en snel voorbijgaande, die natuurlijk wel met het algemeene ontwikkelingsproces samenhangen, maar geenszins zoo onmiddellijk, dat zij niet op zich zelve beschouwd kunnen worden, is de historische methode m.i. niet te verkiezen. Maar nog minder moet dit het geval zijn, wanneer men, niet tevreden met het bestaande te verklaren, nog verder wil gaan en den toekomstigen invloed van maatregelen, die voorgesteld, maar zel-

den of slechts onder geheel bijzondere omstandigheden toegepast zijn, wil berekenen. Dan is de gewone, oorspronkelijke vorm van deductie, die terstond begint met uit bekende gegevens het onbekende af te leiden, meestal de eenig bruikbare. Niets zou derhalve treuriger zijn, dan dat aan de historische methode voortaan een monopolie werd toegekend op economisch gebied. Hoe uitnemend zij in vele opzichten ook wezen moge, zij is niet meer dan een middel voor een zeer speciaal doel. Maar dit doel is niet het eenige, dat de economie zoekt te bereiken; de gebreken der samenleving in het licht te stellen, aan te duiden welke economische hinderpalen de toeneming der welvaart in den weg staan, kortom, na beschreven te hebben, hoe de volkshuishouding is ingericht, te schetsen hoe zij, in 't algemeen of wat bepaalde onderdeelen betreft, zou moeten zijn, behoort toch geheel tot hare roeping. Ik zie hier geenszins het onderscheid voorbij tusschen wetenschap en kunst. Ik verlang in 't minst niet, dat de economie de m i d d e l e n aanwijze, die tot vermeerdering van welvaart kunnen leiden. Om zoo iets te doen, zou zij, gelijk terecht is opgemerkt, ‘lessen en voorschriften moeten geven voor het geheele bijzondere en openbare leven,’ en alzoo de grenzen, die haar gesteld zijn, telkens overtreden. Eene wetenschap bovendien heeft met lessen, voorschriften en practische middelen niets te maken; zij zoekt alleen waarheid en laat aan anderen over, van hare resultaten partij te trekken naar goedvinden. Doch men blijft geheel binnen het gebied der beschrijving, wanneer men zich rekenschap geeft van de eischen, waaraan elke volkshuishouding in het algemeen of een speciale maatschappij in het bijzonder moet voldoen; en deze eischen, dit moet erkend worden, vindt men niet door middel van de historische methode.

Maar ofschoon de grenzen, die de historische school aan de taak der economie gesteld heeft, aan den eenen kant zeer eng zijn, aan den anderen kant - en dit leidt mij tot de tweede opmerking - zijn zij des te ruimer. Ik meen, dat het noodig is hierop wel de aandacht te vestigen, ten einde vooral Roscher billijk te beoordeelen. Men heeft dezen laatsten verweten, dat zijne geschriften niets meer bevatten dan ‘eine Summe von Einzelaheiten’[1]; men heeft hem toegevoegd, dat hij de verzamelde stof zelden verwerkt tot eene flinke, bruikbare theorie,

1 Carl Knies, Politische Oekonomie, p. 259.

en zelfs beweerd, dat geen enkel leerstuk onder zijne behandeling ooit direct een stap verder is gekomen. Die verwijten zijn tot op zekere hoogte juist, en Roscher's gebreken te dien opzichte kunnen ten deele uit de eigenaardigheden van zijn talent verklaard worden. Die stoutheid van gedachte, die meesterlijke gave van abstraheeren, die een Mill, een Ricardo, in zulk eene hooge mate bezitten, zou men te vergeefs bij hem zoeken. Zijn kracht ligt hoofdzakelijk in ééne zaak: de schildering van sociale toestanden, en daarin is hij onovertroffen. Hij bezit in zeldzame mate eene eigenschap, die ik eerbied voor de realiteit zou willen noemen en die zich niet enkel openbaart in een streven naar een zeer objectieve wijze van voorstelling, maar ook in de gewoonte om geene bijzonderheid, hoe klein, hoe schijnbaar onbeduidend ook, gering te achten, wanneer zij dienen kan om het een of ander toe te lichten of te verklaren. Het onderscheid tusschen groot en klein, gering of niet gering, valt eigenlijk bij hem grootendeels weg. Alles wat reëel is, is reeds daarom voor hem interessant. Wanneer hij wil schetsen, hoe in een tijd van handelscrisis een ieder zijne uitgaven tot het allernoodigste beperkt, schroomt hij niet aan zijne lezers mede te deelen, dat in 1857 te New-York zekere personen klaagden, ‘weil alle Welt sich selbst rasirte.’ Wanneer hij in zijn uitmuntend opstel over den *Luaeus* wil aantoonen, hoe er drie soorten van weelde bestaan, die met drie tijdperken in de geschiedenis van elk beschaafd volk overeenstemmen, dan acht hij het geenszins overbodig, ten einde ook onzen tijd in dat opzicht te doen kennen, een philosophie te geven van de hedendaagsche mannelijke kleederdracht. Daarbij stelt zijn encyclopedische kennis hem in staat over elk gegeven onderwerp al het licht te verspreiden, dat anderen reeds verzameld hebben, en het is merkwaardig hoe juist zijn citaten altijd gekozen zijn. Menige goede gedachte van een weinig bekend auteur, menig belangrijk feit, dat in een vergeten reisbeschrijving lag begraven, zou voor goed voor de wetenschap verloren zijn gegaan, had Roscher het niet weder te voorschijn gebracht. Zijne nieuwsgierigheid kent geen grenzen en aan zijn scherpziend oog ontgaat niets van beteekenis. Maar juist al die gaven maken hem ongeschikt om een groot denker te zijn. Wie als zóódanig wil uitmunten, behoort den moed te bezitten om zich van tijd tot tijd uitsluitend met zijn eigene gedachten bezig te houden, en deze, niet de werkelijkheid, tot een voorwerp van studie te kiezen. De ervaring moet wel de

bron zijn, waartoe hij telkens terugkeert; maar hij mag zich niet altijd bij die bron blijven ophouden. Denken zonder abstraheeren is vooral op economisch gebied onmogelijk.

Doch hoewel de bijzondere karaktertrekken van Roscher's talent hierbij voor een groot deel in aanmerking komen, toch verklaren zij niet alles; want dezelfde verwijten, die men tegen hem gericht heeft, gelden tot op zekere hoogte evenzeer tegen andere vertegenwoordigers der historische school. Om billijk te zijn moeten wij, geloof ik, vooral daarop letten, dat eene richting, die zich niet meer of minder ten doel heeft gekozen, dan alle belangrijke economische verschijnselen als momenten in een groot ontwikkelingsproces te verklaren en die verklaring te voltooien door haar in verband te brengen met de geschiedenis der wetenschap zelve, een taak heeft aanvaard, die ver boven de krachten van eenige weinige individu's is berekend. Zulk een arbeid, wanneer men dien serieus opvat en zich niet met oppervlakkigheden tevreden stelt, is het werk van eenige geslachten. Maar daarom mag men ook niet eischen, dat de historische school ons nu reeds alles geve, wat zij ons voor de toekomst heeft beloofd: hare geschriften kunnen voor als nog weinig meer behelzen dan een schat van interessante bijzonderheden en détailstudies van allerlei aard, die echter niet tot een goed geordend geheel zijn vereenigd.

Ziedaar in 't algemeen wat ik over de historische richting wenschte op te merken; gelijk men ziet, heb ik den lezer noch tot blinde ingenomenheid, noch tot bepaalde afkeuring, maar alleen tot betere waardeering van die richting willen stemmen. Ik heb de historische school eenvoudig opgevat als een verschijnsel, dat in de eerste plaats aan zekere psychologische oorzaken, maar vervolgens aan den invloed van eene bepaalde wijsgeerige overtuiging moet worden toegeschreven. Indien nu de vluchtige beoordeeling van Wilhelm Roscher, die ik aan deze beschouwingen verbonden heb, tot een diepere studie van diens geschriften aanleiding gaf, dan zou dit gewis een gelukkig resultaat zijn.

Reeds zoo lang hebben wij gezucht onder het juk der fransche school en hare geheele geschiedenis als 't ware mede doorleefd.

Wij hebben gepopulariseerd met J.B. Say, gedogmatiseerd met Bastiat en getemporiseerd met Baudrillart, en het resultaat van dat alles is, dat onze zelfstandigheid daarbij niet heeft gewonnen. Nu wensch ik zeker niet, dat men het fransche juk verwissele voor het duitsche; - ce n'est pas s'affranchir, que de changer de maître - maar dit wensch ik alleen, dat onze economische kennis nog dieper, grondiger en veelzijdiger worde, dan zij tot heden geweest is, en daartoe, meen ik, kan de lectuur van Roscher's geschriften in hooge mate bevorderlijk zijn. Bij de bekende karaktertrekken van de Nederlandsche natie, behoeft men, geloof ik, niet te vreezen, dat het contemplatieve element, waardoor de historische richting zich kenmerkt, hier te lande een al te nadeeligen invloed zal uitoefenen.

Amsterdam, 10 December.
N.G. PIERSON.

Avontuurlijke politiek.

Onze binnenlandsche staatkunde kenmerkt zich in het laatste anderhalf jaar door iets geheimzinnigs, dat sterk op de verbeelding werkt. Is dit kenmerk louter de vrucht van toevallige omstandigheden, of hebben wij hier te doen met eene wezenlijke eigenaardigheid van het tegenwoordig *régime?* Wij beslissen niet, maar dit is in elk geval zeker, dat men tusschen 1848 en Junij 1866 in ons land van openbaarheid vrij wat minder hoorde mompelen van geheimen dan sedert het geval was. Men denke slechts aan de onbestemde geruchten over de koninklijke proclamatie en haren inhoud in October 1866; aan de angst en spanning waartoe eene geheime zitting van de Tweede Kamer, als inleiding van de discussiën over de staatsbegrooting van 1867, alom in den lande aanleiding gaf; aan de ernstige mysteriën onder welker bescherming het wetsontwerp op het hooger onderwijs en de plannen van den Minister van Koloniën rijpen moeten, en nu laatstelijk aan de diepe, weken lang aanhoudende stilte, welke de mededeeling van het eindbesluit der Regering over de hangende crisis voorafging. Men bereidt zich telkens voor op iets onverwachts, en droomt van groote, althans ongewone dingen die aanstaande zijn, zonder dat iemand zich van het wezen dier dingen met eenige juistheid rekenschap kan geven.

Er ligt iets piquants in die onzekerheid en in de eindelooze geruchten - het een even onmogelijk als het ander - waartoe zij natuurlijk aanleiding geeft; maar laten wij er tevens bijvoegen: iets bij uitstek ongezonds. In een normalen toestand wordt aan de verbeelding van een volk althans op politiek gebied minder ruime vlugt gelaten; het moet zich niet allerlei voorstellingen kunnen maken van zeer vreemdsoortige besluiten, waartoe de Regering onder zekere gegeven omstandigheden wel eens zou kunnen overgaan; want al zijn die droomerijen dwaasheid en zonder eenig wezenlijk motief, het feit dat men dus kan droomen, getuigt alreeds van eene onnatuurlijke

verhouding tusschen Regering en volk, getuigt vooral van wantrouwen. Sterk steekt die stemming af bij hetgeen men konde waarnemen in de dagen toen Thorbecke het roer van staat in handen had; zijne tegenstanders - en hun getal was altijd *legio*, al bestond het niet altijd uit dezelfde personen - mogten hem bittere verwijten doen, zij vonden althans niets onduidelijks of geheimzinnigs in zijn bestuur, en dachten aan geen avontuurlijke plannen, welke zijn hoofd vervullen zouden. Zij kenden zijn karakter, zijne beginselen, zijn regeringsstelsel, den weg dien hij zou inslaan, en wisten vooraf dat er op dien weg voor een *coup de théatre* geen plaats overbleef.

Zoo die dus werkzame volksverbeelding ons maar tafereelen voortooverde van gelukkige dagen die aanstaande zijn, wij zouden ons vermeijen in den glans welke van die droomen uitstraalt en meer geduldig wachten op de dingen, die daar werkelijk komen zullen; maar hoe ook onderscheiden en veelsoortig, 't is alsof al die droomen een somber karakter dragen. In het oog van allen liggen donkere schaduwen over het lieve vaderland uitgespreid. Zelden was de partijstrijd zoo bitter, en nog nooit misschien sinds 1848 traden persoonlijke veeten zoo sterk op den voorgrond als nu. Wij hebben in de laatste jaren menige politieke crisis beleefd, maar men moet tot 1853 terug, om er eene te vinden, welke zich onder zoo ongunstige omstandigheden voordoet als die van onze dagen.

De laatste zittingen van de Tweede Kamer werden blijkbaar geheel beheerscht door die gedrukte stemming, welke tegenwoordig onzen geheelen politieken toestand kenmerkt, en die vooral daar zoo sterk afstak bij de opgewekte en levendige discussiën over het derde hoofdstuk van de staatsbegrooting. 't Was trouwens een zonderling schouwspel, Regering en Kamer, sedert het votum van 27 November door eene onoverkomelijke kloof gescheiden, dag aan dag ijverig bezig te zien om ‘in gemeen overleg’ tal van spoed eischende zaken af te doen! Alles scheen zamen te spannen om over die laatste beraadslagingen een somber floers te werpen. De groote en urgente kwestiën, welke men zich voorstelde in deze maand naauwkeurig te peilen, werden zwijgend voorbijgegaan; hoe dringend de behoefte aan regeling naar algemeene overtuiging ook zijn mogt, geen woord over de treurige gesteldheid van onze schatkist, geen woord ook over de nog treuriger gesteldheid van Indië, in weerwil dat schier elke mail nieuwe Jobstijdingen aanbrengt. De eenige

onderwerpen, die nog tot meer of minder uitvoerige discussiën aanleiding gaven, betroffen zaken vreemd aan de begrooting, en daaronder welke zaken! De regeling van allerlei nalatenschappen, ruïnes van gebouwen eerst kort geleden onder de schoonste verwachtingen opgetrokken.

De arbeid paste aan den toestand waarin de Kamer zich zelve geplaatst zag; want toen zij eindelijk, de beslissing van alle groote geschillen aan de toekomst overlatende, tot nadere bijeenroeping uiteenging, stond zeker reeds bij de meesten de overtuiging vast, dat die nadere bijeenroeping slechts het brengen van een laatste afscheid konde gelden. Wie had te midden der zegeliederen van het voorgaande jaar, aan die nieuwe Kamer, naauwelijks met hare taak begonnen, zulk eene toekomst kunnen voorspellen!

't Is zeker uiterst moeijelijk in deze oogenblikken, nu met elken dag nieuwe verrassingen volgen kunnen, het gebeurde in de laatste weken onpartijdig te waardeeren en zijne gevolgen na te sporen. Indien wij het nogtans beproeven, 't is omdat naar wij vreezen, weêr eene dier perioden van verwarring aanstaande is, waarin men de publieke zaak niet beter kan dienen dan door vast en kalm, maar zonder omwegen en pligtpleging, te zeggen wat men voor waarheid houdt.

Men kent de oorzaak van de thans bestaande crisis. Terwijl men de meer verwijderde aanleiding wel nergens anders zal kunnen zoeken dan in het onbestemd karakter van de nieuwe Kamer, in het niet bestaan van die vaste, naauw aaneengesloten meerderheid, om welke te verkrijgen de vorige ontbinding had plaats gehad, ligt de naaste reden in het votum over het budget van buitenlandsche zaken. Wij zullen de reeds veel besproken discussiën, welke aan dat votum voorafgingen, hier niet breedvoerig analyseren, omdat op dit oogenblik de oplossing van de crisis ons meer ter harte gaat dan hare wording. Alleen dit zij gezegd, dat zoo men al met een der sprekers in de Tweede Kamer wil aannemen, dat in het diplomatiek beleid des ministers, als in alle menschelijke handelingen, licht en schaduw dooreengemengd voorkomen, dan toch aan de schaduw verreweg de grootste plaats moet worden ingeruimd. De ijver van Graaf van Zuylen om na de even wettelijke als feitelijke oplossing van het oude Duitsche Verbond, toch van de groote mogendhede

eene verklaring uit te lokken, welke de vrijheid van Limburg tegenover Duitschland constateerde, blijft ons ook nu nog raadselachtig, en dubbel raadselachtig wanneer wij dien ijver waarnemen bij den man, die weinig dagen vóór dat hij als Minister optrad, in de Tweede Kamer de zeer gewaagde stelling verkondigde, dat reeds door het uitbreken van een oorlog tusschen de Duitsche staten onderling, het oude verbond van regtswege zoude ophouden te bestaan. Tegenover de bewering, dat de verklaring van het Londensche Congres Limburg dan toch in elk geval in een meer zuiveren toestand bragt, wenschen wij eenvoudig te stellen, dat men bij het vragen van een soortgelijke verklaring de mogelijkheid eener weigering moet voorzien, en dat, ware die voorgekomen, de positie van Limburg daardoor meer zou zijn verzwakt, dan die provincie nu heeft kunnen winnen door het erkennen van een volkenregtelijk axioma. Trouwens - 't is dunkt ons teregt gezegd - de mogendheid die er immer aan mogt hebben gedacht de geldigheid van dergelijk axioma te betwisten, zij zal zich zeker ook niet gebonden achten aan de bloote verklaring van het Londensche Congres, wanneer eigenbelang mogt vorderen die verklaring te miskennen. Het tweede onregt zou althans niet grooter zijn dan het eerste.

Maar het zijn vooral de geschillen over Luxemburg en het aandeel van Nederland daarin, welke de sterkste oppositie in de Tweede Kamer hebben uitgelokt. Het kan zijn, dat het onder de bestaande omstandigheden volstrekt onmogelijk was voor onze diplomatie vreemd te blijven aan de kwestie, maar ook dit aangenomen, blijkt het toch zonneklaar, dat onze inmenging geen gelukkige is geweest; dat wij door onze handelwijze even zeer Pruissen als Frankrijk tegen ons hebben ingenomen, en dat ten slotte die inmenging is uitgeloopen op een tractaat, waarbij onzerzijds verbindtenissen werden aangegaan, welker naleving vroeger of later tot groote moeijelijkheden zoude kunnen leiden. Let men op dit laatste, dan begrijpen wij niet regt, hoe de verdedigers van den Minister telkens met zooveel nadruk hebben kunnen uitroepen: ‘Maar onze diplomatie heeft dan toch ten slotte haar doel bereikt, en het gaat niet aan, der Regering het welslagen van hare pogingen te verwijten.’ Is het dan zoo ongerijmd, dat men niet gerust gesteld door den gunstigen afloop van eene halsbrekende vertooning, op maatregelen zint om voor vervolg van tijd het herhalen van dergelijke vertooning te beletten?

In weêrwil van dit alles houden wij ons overtuigd, dat Graaf van Zuylen niet het slagtoffer zou zijn geworden van de sterke oppositie tegen zijn regeringsbeleid, indien hij had kunnen goedvinden in de Tweede Kamer een anderen toon aan te slaan. Vriend en vijand, willen zij aan de waarheid hulde brengen, moeten de houding van den Minister bij de discussiën afkeuren, en erkennen, dat ook al mogten de tegenstanders de verdiensten van den Graaf te laag hebben geschat, deze daarentegen geen weêrstand heeft kunnen bieden aan de verleiding om zich zelven op een voetstuk te plaatsen, veel hooger dan de toegeeflijkste vriend hem kon hebben toegedacht. De ergernis, welke de woorden des Ministers in de Kamer opwekte, deelt zich ook mede aan den lezer van het Bijblad, al zijn de uitdrukkingen, welke men daar aantreft, misschien vrij wat zachter gekozen dan die, welke Graaf van Zuylen in de vergadering van de Kamer op de lippen nam. Te vernemen van een Minister, dien men juist niet had leeren kennen als een bij uitstek groot diplomaat, dat *hij* het eigenlijk was, die den wereldvrede redde; uit zijn mond te hooren, dat de bevrijding van Limburg, welke men tot nog toe algemeen aan de kracht van de pruissische geweren had toegeschreven, eigenlijk te danken is aan de kracht van zijne diplomatieke pen; is het niet eene al te zware proef voor het geduld, zelfs van eene welwillend gestemde vergadering? En dan die smalende vergelijking tusschen de wèlgeslaagde bemoeijingen des Ministers en dat wat de Regering van 1850 had gedaan tot regeling der Limburgsche zaken! Mogt Graaf van Zuylen aannemen, dat onze Tweede Kamer zoo weinig op de hoogte zoude zijn van de hangende kwestie, dat zij het reusachtig onderscheid niet zoude hebben ingezien tusschen den toestand van 1867 en dien van 1850? Het zal toch wel iets anders zijn: te doen verklaren, dat eene provincie niet behoort tot eene vereeniging, welke heeft opgehouden te bestaan, of die zelfde provincie los te maken van een Verbond, dat, zoo als in 1850, alle duitsche mogendheden, Oostenrijk en Pruissen vooraan, ongeschonden wilden handhaven of herstellen. 't Kan waar zijn, wat men heeft betoogd, dat indien het geoorloofd ware geweest alle bijzonderheden van de gevoerde onderhandelingen voor het publiek bloot te leggen, de verdiensten van onzen Minister van Buitenlandsche Zaken veel grooter zouden zijn gebleken, dan nu het geval was; maar die Minister had, dunkt ons, niet moeten uit het oog verliezen, dat, daar de Ka-

mer toch onmogelijk onbekende feiten tot maatstaf van beoordeeling konde aannemen, hij zich zelven in het openbaar niet meer eer moest toerekenen dan hij, met de openbaar gemaakte stukken in handen, konde bewijzen dat hem werkelijk toekwam. Deed hij zich op die wijze te kort, welnu, hij had, als zoo menig staatsman, de volkomen waardeering van zijne verdiensten aan de onpartijdige geschiedenis moeten overlaten.

Wij komen met weêrzin tot het incident, dat onzen Minister van Buitenlandsche Zaken den genadeslag heeft toegebragt, namelijk de brieven van den oud-minister Cremers; met weêrzin, omdat wij ons hier bewegen op een terrein, dat alle voorstanders van schandalen, kwade geruchten en insinuatiën in de laatste weken tot hun lievelingsverblijf hebben gekozen. Was het in de eerste dagen moeijelijk het gebeurde zuiver te beoordeelen, alle onzekerheid is weggenomen, sedert de Heer Cremers zijne verdediging in het licht zond, en Graaf van Bylandt, onze gezant te Berlijn, zijn welbekenden brief in het *Dagblad* deed afdrukken. Wij zullen rondweg onze meening zeggen: het overleggen van de bewuste brieven was eene fout, en wel te grooter, omdat zij zoo gemakkelijk konde worden vermeden; de Heer Geertsema had, zonder dat hij de brieven toonde, met zijne rede ongeveer hetzelfde doel kunnen bereiken, dat hij nu heeft uitgewerkt, en hij had zijne tegenstanders genoeg moeten kennen om te weten, dat zij de gelegenheid, hun nu aangeboden, om eene lastige kwestie op een meer voordeelig terrein over te brengen, niet ongebruikt zouden laten voorbijgaan. De vraag, of de bewuste brieven al of niet als staatseigendom moesten worden aangemerkt, zal wel altijd moeijelijk te beslissen zijn voor wie die brieven niet gelezen hebben; maar na de inlichtingen door Graaf van Bylandt verstrekt, willen wij aannemen, dat ook in dit opzigt de Heer Cremers ongelijk had. Hij heeft dan, zij het ook geheel ter goeder trouw - iets waaraan niemand minder twijfelen kan dan wij - beschikt over hetgeen niet te zijner beschikking stond, en daardoor een gevaarlijk praecedent gesteld, waarvan wij hartelijk hopen, dat het nimmer navolging vinden zal. Wil men dit alles streng afkeuren, wij zullen er ons niet tegen verzetten; mits men omgekeerd erkenne, dat die afgekeurde handelwijze enkel een uitvloeisel is geweest van dit feit, dat de Minister van Buitenlandsche Zaken ‘zonder noodzaak, zonder aanleiding en in strijd met de waarheid’ - het zijn de woorden van den Heer Cremers, welke wij hier aanhalen -

‘tegen zijn ambtsvoorganger eene ernstige beschuldiging had ingebracht.’ De brochure van dien ambtsvoorganger heeft niet alleen dit voldingend bewezen, maar ook - met leedwezen voegen wij het er bij - het vrij wat treuriger feit, dat de Minister, toen hij beschuldigde, van de onjuistheid zijner eigen bewering kennis droeg. Mogt er aan dat bewijs nog iets ontbreken, dan heeft Graaf van Bylandt de leemte aangevuld: hij schreef met de brochure van den Heer Cremers voor zich, en hij waagt geen enkel woord tot verontschuldiging van den Minister.

Met deze feiten voor oogen kunnen, dunkt ons, alleen zij. die ook op zedelijk gebied een dubbel stelsel van maten en gewigten ter hunner beschikking hebben, aarzelen te erkennen, dat tegenover het vergrijp van den Minister, dat van den Heer Cremers geheel op den achtergrond treedt. Toch ontmoet men die aarzeling allerwege, en inderdaad geen treuriger verschijnsel in onze sombere dagen dan juist dit. Wanneer het der openbare meening zoozeer aan alle zelfstandigheid hapert, dat zij ook de eenvoudigste kwestiën van moraliteit niet meer te beslissen weet; wanneer ons volk zoo door en door factieus geworden of misschien gebleven is, dat het in geen geval meer tot eene onpartijdige uitspraak besluiten kan; wanneer ons publiek altijd noodlottig het slagtoffer moet worden van kwakzalvers of fortuinzoekers, die de groote trom roerende, telkens en telkens weder hunne valsche beschuldigingen herhalen, dan wanhopen wij aan het behoud van ons regeringsstelsel, want zonder eene gezonde openbare meening is dit op den duur onhoudbaar. Hoe immer te geraken tot eene Vertegenwoordiging, voor hare taak volkomen berekend, wanneer de smetstof, welke men tracht te verwijderen, ook reeds de bron verpest heeft, waaruit die Vertegenwoordiging moet voortkomen? 't Is zoo, het verstandigste deel van de natie laat zich minder gemakkelijk verschalken; maar, helaas! dit gedeelte bestaat veelal uit de stillen in den lande, die zwijgend het hoofd schudden. Mogten zij althans in deze moeijelijke oogenblikken hun zedelijken invloed doen gelden, opdat in Nederland goed goed en kwaad kwaad heete.

Om het gekunstelde van de verontwaardiging, welke men nu tegen den Heer Cremers wenscht op te wekken, juist te waardeeren, herinnere men zich de agitatie, welke twee jaren geleden van dezelfde zijde tegen den Heer Betz werd opgewekt, eene agitatie, welke, ten slotte volkomen zegevierende, den toenmaligen Minister van Financiën zijne portefeuille kostte. Wij hebben te

meer regt ons op die gebeurtenis te beroepen, omdat de *Gids* in die dagen zijn oordeel daarover open en rond uitgesproken en het gedrag van den Minister Betz scherp veroordeeld heeft, zonder zich uit te laten over de onedele middelen, welke men te baat genomen had om openbaar te maken, wat bestemd was geheim te blijven. Ten einde de schuld van den Minister aan het licht te brengen en te bewijzen, dat er van zijn kant pogingen waren in het werk gesteld om op de verkiezingen invloed uit te oefenen, achtten bijzondere personen, volstrekt niet in de kwestie betrokken, zich onbezwaard geheel particuliere brieven openbaar te maken, terwijl het *Dagblad* dagen achtereen de Limburgers in de sterkste bewoordingen uitnoodigde om zoo er ergens een stuk papier te vinden was, waaruit de medepligtigheid van Thorbecke aan het gebeurde zou kunnen blijken, den inhoud van dergelijk papier publiek te maken. Toen waren alle middelen goed, welke tot de kennis van de waarheid zouden kunnen leiden. En thans, nu niet een onverschillig derde persoon, maar een eerlijk man, regtstreeks in de zaak betrokken, brieven te voorschijn brengt, welke bewijzen moeten, dat een Minister des Konings, zonder aanleiding en zonder regt hoegenaamd, een smet werpt op zijn goeden naam, nu sluit men het oog voor den aanval om het gekozen middel van verdediging met de bitterste critiek te kunnen vervolgen. Van waar twee jaren geleden dat enthusiasme voor de waarheid, dat ook de meest onkiesche middelen goedkeurde, zoo zij maar konden leiden tot het gewenschte doel; en van waar nu die voorbeeldige kieschheid, welke de heilige regten van de waarheid en de nog heiliger regten van de zelfverdediging gaarne aan een begrip van welvoegelijkheid zou willen opofferen? De publieke moraliteit, welke, ware zij eenigzins ontwikkeld onder ons, de partijzucht zou kunnen temperen, is eenvoudig een voorwendsel geworden, een steen, welken de factiën elkander met goed gevolg naar het hoofd gooijen; men werpt ze regts of links, naar boven of naar beneden, al naarmate de behoefte van het oogenblik dit medebrengt.

Wij kunnen van dit treurig onderwerp niet afstappen, zonder met een enkel woord stil te staan bij den brief van den Heer van Bylandt. Dat 's Konings gezant te Berlijn in strenge woorden protesteert tegen het gebruik, dat men van zijne brieven gemaakt heeft, en met ernst de aandacht vestigt op de nadeelige gevolgen, welke uit dergelijke wijze van handelen kunnen voortvloeijen, niemand die het onbillijk zal achten. Maar

daarbij ook had de Heer van Bylandt zich naar onze bescheiden meening moeten bepalen; hij had feiten mede te deelen, maar behoorde het terrein der insinuatiën aan anderen over te laten. Tegenover zijne bewering: ‘ik kan nu het vermoeden niet onderdrukken, dat mijne beide brieven niet alleen moesten dienen tot de persoonlijke verdediging van den Heer Cremers, maar veel meer en vooral om als wapen te worden gebruikt voor eene politieke manoeuvre,’ stellen wij eenvoudig dit: dat het onderdrukken van zoodanig vermoeden toch pligtmatig zou zijn geweest; of ging dit niet aan, dat dan in elk geval de gronden hadden moeten worden opgegeven waarop zoodanig vermoeden kon steunen. Had de Nederlandsche gezant naar die gronden gezocht, geen twijfel of hij zou de nog onvoltooide zinsnede geschrapt en erkend hebben, dat de begeerte om een eerlijken naam te verdedigen tegen een daarop geworpen onverdienden smet, op zich zelve een zoo krachtig motief van handelen oplevert, dat het volstrekt overbodig wordt daarnevens naar andere motieven te zoeken, veel minder regt geeft zulke andere motieven zonder schijn of schaduw van bewijs te onderstellen. Heeft de daad van den Heer Cremers parlementair schandaal uitgelokt, aan wien de schuld? Graaf van Zuylen bezat een hoogst eenvoudig en uit het oogpunt van zedelijkheid hoogst aanbevelenswaardig middel om de booze plannen van den Heer Cremers voor altijd te verijdelen: de Minister van Buitenlandsche Zaken had slechts onder alle omstandigheden de waarheid en niets dan de waarheid te zeggen.

Na al het bovenstaande ligt onze conclusie voor de hand: wanneer de tegenwoordige crisis, hoe onwaarschijnlijk ook, ten slotte mogt leiden tot aftreding van den Minister van Buitenlandsche zaken, dan zouden wij ons in dat resultaat verheugen. Wil dit zeggen, dat wij het middel door de Tweede Kamer aangegrepen, om tot dit doel te geraken, ook goedkeuren? Allerminst. Wij weten het, onze meening dat de Kamer onder gewone omstandigheden niet bevoegd is begrootingen te verwerpen om redenen daarbuiten gelegen, is slechts de meening van eene kleine minderheid, naar het schijnt; maar men zal ons wel vergunnen, dat wij liever uit volle overtuiging ons vrij

eenzaam standpunt blijven innemen, dan ons in deze kwestie bij de groote meerderheid te voegen. Intusschen wat hiervan zij, het geschil geldt voor dit oogenblik slechts de theoretici; in de practijk is de bevoegdheid van de Staten-Generaal sinds lang uitgemaakt; alle partijen, in de Eerste Kamer zoowel als in de Tweede, hebben telkens en telkens weder van dit beweerde regt gebruik gemaakt, en de Regering zelve heeft het nog kort geleden ook bij monde van den Minister van Buitenlandsche zaken erkend. Immers nog op den 26sten Februari ll., te midden der lang gerekte discussiën over het al of niet geoorloofde om bij gemotiveerde orde van den dag de meening der vergadering uit te brengen, zeide Graaf van Zuylen, sprekende over het toepassen van den regel: ‘pas de redressement de griefs, pas de subsides’: ‘die bevoegdheid zal door geen Regering in Nederland aan de Kamer worden ontzegd;’ al meende hij er ook te moeten bijvoegen, dat het misbruiken van deze bevoegdheid in de praktijk tot de schromelijkste gevolgen konde aanleiding geven. Regering en Kamer zijn het dus eens over het regtspunt, en alleen hare geschillen hebben wij in deze bladzijden te beoordeelen. Dit alleen zij gezegd, dat het afstemmen der begrooting van Buitenlandsche Zaken, wat er ook zij van de bevoegdheid daartoe, nu op nieuw een zeer slecht middel is gebleken om de verhouding van de Vertegenwoordiging tegenover het Ministerie duidelijk te maken. Als de Kamer had kunnen goedvinden in het adres van antwoord op de troonrede, gelijk dit meermalen plaats had, hare eigen denkbeelden over het tegenwoordig regeringsbeleid: buitenlandsche zaken, finantiën, koloniën en onderwijs, in enkele woorden neder te leggen, zij had dan niet alleen hetzelfde doel bereikt als nu, namelijk bewezen, dat eenige van hare beginselen met die door het Ministerie beleden, onvereenigbaar zijn, maar tevens bij voorgekomen crisis een licht ontstoken in de duisternis, door vooraf duidelijk te constateren wat het nieuwe gouvernement van haar hopen en verwachten mogt. Bestond er ooit behoefte aan zulk licht, dan was het zeker nu.

Laten wij intusschen billijk zijn: het votum van de Tweede Kamer draagt niet alleen de schuld van zoo groote onzekerheid als wij op dit oogenblik waarnemen; de Regering heeft er door haar overijld besluit om onmiddellijk na dat votum den Koning een collectief ontslag te vragen, zeer veel toe bijgedragen. Men heeft dit besluit als bij uitstek constitutioneel geprezen en be-

weerd, dat ook in dit opzigt het tegenwoordig bewind gunstig afstak bij vorige ministeriën, vooral bij die welke den Heer Thorbecke aan het hoofd hadden. Het zij ons echter geoorloofd eene andere meening voor te staan: een ministerie is geen verbond van zeven of acht intieme vrienden, onderling solidair aansprakelijk voor al hunne persoonlijke handelingen. Zeker, het ministerie moet eene eenheid zijn, maar met die eenheid zal toch wel eenvoudig bedoeld worden, dat de leden van het kabinet omtrent die groote regeringsbeginselen, welke op een gegeven oogenblik den voorgrond innemen, dezelfde gevoelens zijn toegedaan. Welnu, wanneer de Kamer ooit een votum heeft uitgebragt dat slechts een enkel persoon raakte, dan was het deze keer; niet daarover bestond geschil, of Nederland te midden van de groote kwestiën, welke Europa verdeeld houden, zijn onzijdig standpunt moest handhaven of verlaten, maar men wantrouwde den persoon van den Minister en achtte hem niet geschikt om de bereiking van het door allen gewenschte doel op den duur te waarborgen. Geen enkel regeringsbeginsel, groot of klein, was door het votum der Kamer getroffen, en al de ambtgenooten van den Minister van Buitenlandsche Zaken kwamen alzoo ongedeerd uit den gevoerden strijd te voorschijn. De Regering schijnt dit zelve te hebben ingezien, getuige de zonderling onbestemde woorden waarmede de Minister van Binnenlandsche Zaken het besluit om gezamenlijk af te treden in de Kamer kwam motiveren. En nu moge er iets ridderlijks liggen in de begeerte om een ambtgenoot, dien men verongelijkt acht, niet in den steek te laten; het staatsbelang moest dunkt ons zwaarder wegen, en dat belang vorderde gebiedend, dat de regeringsbeginselen, door het Ministerie vertegenwoordigd, niet werden prijsgegeven, zoolang de noodzakelijkheid daartoe niet bleek te bestaan. Wanneer het begrip van ministeriëele homogeneïteit in zoo absoluten zin wordt opgevat als nu het geval was; wanneer men meent dat onder alle omstandigheden de leden van een zelfde bewind met elkander moeten staan of vallen, dan zal het vormen van ministeriën op den duur niet alleen bij uitstek moeijelijk, maar ook de zoo algegemeen begeerde stabiliteit hoe langer hoe zeldzamer worden. Immers het valsche stelsel, nu toegepast, leidt er toe, dat men een regeringsbeginsel telkens als veroordeeld gaat aanmerken wanneer het volstrekt niet veroordeeld is, en de triomf voorbereidt van andere en strijdige beginselen, zonder dat uit eenige

omstandigheid bleek van de sympathie der vertegenwoordiging voor zulk eene verandering. Had de Regering, in plaats van toe te geven aan hare eerste indrukken en dadelijk ontslag te vragen, kunnen goedvinden den afloop der beraadslagingen over de andere hoofdstukken van de staatsbegrooting af te wachten, en dus geen eindbesluit genomen voor zij al de geleden verliezen had kunnen tellen, men zou dan niet in het blinde hebben rond te tasten, maar volkomen duidelijk weten wat de vertegenwoordiging begeert, en in hoeverre hare wenschen met de beginselen der bewindslieden al of niet konden worden overeengebragt.

Dit alles behoort intusschen reeds tot de geschiedenis, en het gewigt van het oogenblik ligt, zoo als wij zeiden, minder in de kennis van het verleden dan in de vraag: op welke wijze zullen wij geraken uit de tegenwoordige moeijelijkheden en aan Nederland een regeringsbeleid kunnen verzekeren, dat meer waarborgen van duurzaamheid oplevert dan de ministeriën van de twee laatste jaren. Wij schrijven heden 22 December, en nog is niet te bepalen, welk antwoord praktisch op onze vraag zal gegeven worden. Wel heeft de Staatscourant gisteren avond het stilzwijgen afgebroken en een punt van den sluijer opgeheven, maar toch nog geen oplossing medegedeeld. Het politieke drama is nog niet afgespeeld, en de aandacht van het publiek blijft gespannen. Wat men in gemeenzame taal ‘de intrigue van het stuk’ pleegt te noemen, wordt tot het laatste oogenblik geëerbiedigd, en niet dan stap voor stap en zeer geleidelijk komt men tot de ontwarring van de kunstig zamengevlochten kluwe. Wel wordt nu uit het jongste officiëel berigt eene nieuwe ontbinding van de Kamer meer en meer waarschijnlijk, maar het besluit daartoe schijnt toch nog allerminst genomen en op tal van praktische moeijelijkheden af te stuiten. Is er ook maar iets waar van de vele geruchten, welke daaromtrent omloopen, dan zijn die moeijelijkheden zoo groot, dat zij alligt onoverkomelijk zullen blijken. Wie weet welke verrassingen ons beschoren zijn eer nog het wegstervend jaar 1867 tot de geschiedenis behoort!

Zien wij, in afwachting van de eindbeslissing, welke keuzen tot de mogelijke behoorden, en wat voor en tegen die keuzen te zeggen viel.

Zeer vele tegenstanders voor het tegenwoordig bewind kwamen onbewimpeld uit voor hun wensch naar een derde ministerie-Thorbecke. Dergelijke wensch is op zich zelven natuurlijk en regtmatig genoeg, en eene andere ontknooping dan deze zou inderdaad naauwelijks denkbaar zijn, wanneer de meerderheid der Tweede Kamer werkelijk de groote regeringsbeginselen van het tegenwoordig Kabinet veroordeeld had. Zulk eene veroordeeling is echter niet uitgesproken, en deze omstandigheid doet hier alles af. Een ministerie-Thorbecke, nu optredende, zou, dunkt ons, mank gaan aan dezelfde fout waarvan het tegenwoordig Kabinet de nadeelige gevolgen ondervindt: het zou komen omdat een voorganger verslagen is, niet omdat de beginselen, welke het zelf medebrengt, proefhoudend zijn gebleken aan de meerderheid van de Vertegenwoordiging. De tegenstand, welken de Heer Thorbecke te wachten had, zoude nu zeker oneindig veel grooter zijn dan in 1860, even als de tegenstand van 1860 en volgende jaren reeds zooveel sterker was dan die van 1849. Hoe meer eerbied men heeft voor den grooten staatsman, hoe minder men, dunkt ons, moet verlangen getuige te zijn van zulk eene klimmende oppositie, of wat hetzelfde zoude zijn: zulk een afnemen van eigen krachten. Komt de Heer Thorbecke weêr aan het bestuur, het moet dan zijn tegenover eene Kamer op welke hij rekenen kan als in 1849, geen derde ministerie zwakker dan het tweede, even als dat tweede ontegenzeggelijk zwakker is geweest dan het eerste.

Maar geheel afgescheiden van dit meer bijzonder belang, zijn er andere redenen waarom wij ons werkelijk verheugen, dat het voorshands niet tot een derde ministerie-Thorbecke komen zal. De groote, de dringende behoefte van het oogenblik, die welke het meest algemeen en onverdeeld wordt gevoeld, is deze, dat er een einde kome aan den ijdelen personen-strijd van de laatste jaren; of kan dat niet, dat dan althans die strijd aanmerkelijk worde getemperd. Deze behoefte nu kan een kabinet-Thorbecke, hoe voortreffelijk ook zamengesteld, in deze dagen nog niet bevredigen; het redt ons niet uit den vicieusen cirkel, waarin wij eindeloos dreigen rond te draaijen. De verbittering is op dit oogenblik zoo groot en zoo algemeen, dat men, door de zege aan de tegenovergestelde partij toe te kennen, den strijd wel kan verplaatsen maar niet doen ophouden; men wisselt van wapenen, maar dezelfde personen blijven tegenover elkander staan. De geleden nederlaag wordt niet vergeten, en wel te minder

naarmate men meer overtuigd was van het onverdiende dier nederlaag. Op die wijze zouden dezelfde oorzaken noodlottig altijd dezelfde gevolgen voortbrengen als waarover nu geklaagd wordt.

Het zou zeker moeijelijk zijn eene combinatie te vinden, waartegen niet in mindere of meerdere mate soortgelijke bezwaren kunnen worden aangevoerd, als wij daar zoo even noemden. De personen-strijd heeft te lang voortgeduurd en de veete is te diep geworteld dan dat het mogelijk zijn zoude op eenigerlei wijze een staat van volkomen vrede in het leven te roepen. Wij waren dan ook meer bescheiden in onzen wensch en spraken slechts van een temperen der tegenwoordige verbittering. Ware het mogelijk een ministerie zamen te brengen uit mannen, niet in den strijd van de twee laatste jaren betrokken en tegelijk opgewassen tegen de bij uitstek moeijelijke taak van het oogenblik, dan zou die ontknooping zeker de meest gewenschte zijn geweest. Kon dit echter niet, dan meenen wij, dat alle liberalen in den lande eene reconstructie van het ministerie-Heemskerk, mits onder zekere voorwaarden, als het meest gewenschte einde van de tegenwoordige crisis hadden moeten toejuichen. Wij verwachten weinig tegenspraak, wanneer wij beweren, dat de Heer Heemskerk als administrateur de algemeene verwachting verre heeft overtroffen; zijne handelingen, voor zoover die ter kennisse komen van het publiek, getuigen van groote energie, terwijl hij tegenover het parlement blijken geeft van zeldzame talenten. Men moge met hem van meening verschillen, het valt niet te ontkennen, dat hij de kunst om zijne plannen te verdedigen meesterlijk verstaat, en bij die verdediging eene helderheid van inzigt en eene grondigheid van kennis ontwikkelt als zelden bij ons worden aangetroffen. Als administrateur heeft Thorbecke misschien nog nimmer waardiger opvolger gehad. Wat betreft de maatregelen, verordeningen en wetsvoordragten, die van den tegenwoordigen Minister van Binnenlandsche zaken uitgaan, tegen vele van deze kunnen gewigtige praktische bedenkingen worden aangevoerd, maar hunne algemeene strekking is, dunkt ons, niet meer of minder conservatief dan de strekking der voorstellen, welke van ambtsvoorgangers uitgingen. Misschien ligt de schuld aan ons, aan onze heterodoxie in het leerstuk van de ware liberaliteit. Om over de fijne politieke kleurschakeringen met kennis van zaken te kunnen oordeelen, zijn scherper oogen noodig dan ons gegeven werden; wij zien geen onderscheid en moeten met die gulle bekentenis volstaan. Maar inderdaad, zou de

schuld wel aan ons liggen? De Heer Heemskerk moge in de laatste jaren met zekere voorliefde een rok van conservatieve snede dragen, de stempel eenmaal op den inwendigen mensch gedrukt, wordt niet zoo gemakkelijk uitgewischt. Hij moge het willen of niet, onze Minister van Binnenlandsche Zaken blijft *au fond* wat hij altijd geweest is: een verlicht en warm voorstander van de liberale beginselen, diep doordrongen van de overtuiging, dat de wetten en verordeningen de behoeften van onzen tijd, met zijne deugden en gebreken, en niet de behoeften van het verledene moeten bevredigen.

Men veroorlove ons echter volkomen openhartig te zijn: wij scheiden den administrateur van den staatsman en weigeren ons gunstig oordeel over den eersten ook op den laatsten over te brengen. De Heer Heemskerk mist, naar het schijnt, wat zeker in de eerste plaats tot de uitrusting van den politicus behoort, dat wil zeggen: sterke zenuwen. Van de groote kalmte, welke den Heer Thorbecke zoo bijzonder onderscheidt, vinden wij bij den tegenwoordigen minister bijna geen spoor, en van daar, naar ons inzien, dat zijne politieke handelingen zoo dikwijls op eene volkomene *failure* uitloopen: het ongelukkig rapport aan den Koning, van 27 September 1866, over het ontbinden van de Tweede Kamer, de bittere toon zoo dikwijls in die Kamer aangeslagen, het ondoordachte en volkomen onjuiste requisitoir tegen den Heer Cremers, en kort daarop het overijld besluit omtrent het nederleggen der portefeuilles, zijn, naar onze opvatting, onder meer andere krachtige getuigen tegen den politieken tact van dezen Minister.

Mogten de drift en de verbittering, welke zich schier bij elke voorkomende gelegenheid in zijne woorden en handelingen openbaren, eigen zijn aan het karakter van den Heer Heemskerk, wij zouden dan zeker de laatsten zijn geweest om eene reconstructie van het ministerie onder zijne leiding op deze oogenblikken toe te juichen. Blijft de Minister van Binnenlandsche Zaken de rooden oorlogsvlag hijschen en moet zijn naam op den duur eene uitdaging zijn aan hen die nu tegen hem over staan, dan zoude hij reeds om die reden in ons oog eene politieke onmogelijkheid wezen, want het vaderland kan in onze dagen veel ligter de groote talenten van den Heer Heemskerk dan den vrede missen. Ware hij daarentegen naar wij hoopten en vertrouwden met ons overtuigd, dat er tegen elken prijs een einde moet komen aan de treurige en persoonlijke veeten van het tegenwoordig oogenblik en

wilde hij met de hem eigene veerkracht ter bereiking van dat doel medewerken, dan ware hij, verzoenend optredende, misschien nog de meest geschikte persoon geweest om in de Tweede Kamer, gelijk zij nu is zamengesteld, eene meerderheid te verwerven, waarop voorshands althans kon gerekend worden.

Natuurlijk had men aan eene reconstructie van het ministerie-Heemskerk deze hoofdvoorwaarde moeten verbinden, dat daaruit de elementen werden verbannen, welke of de bestaande veeten wakker houden of op zich zelven een bron van zwakheid zijn voor het bestuur. Al mogt men geheel ten onregte beweren, dat juist Graaf Schimmelpenninck aan het Kabinet een factieus karakter geeft, zijne tegenwoordigheid in het ministerie ontneemt het alle kans om te blijven voortbestaan. Wij zijn, ongelukkig genoeg, met onze finantiën weder in zulk een toestand geraakt, dat de hulp van de beste specialiteiten niet te veel is om den terugkeer van vroegere finantiëele moeijelijkheden te voorkomen, en maar zeer weinigen zeker, die den tegenwoordigen minister onder deze beste specialiteiten eene plaats zullen willen inruimen. Hoe men ook oordeele over de maatregelen, door sommige van zijne voorgangers ingevoerd of voorgesteld, niemand kan eerbied hebben voor eene finantie-kunst, welke zich alleen hierin openbaart, dat men liever dan tijdig aan het scheppen van nieuwe middelen te denken, de laatste penningen verteert, en nadat de schatkist tot den bodem is geledigd, dien bodem, naar de plastische uitdrukking van den Heer van Bosse, nog eens afschraapt om uit alle hoeken en gaten toch maar alles bijeen te brengen wat tot bevrediging van oogenblikkelijke behoeften zou kunnen dienen. Om de wet op de middelen voor 1868 te kunnen verwerpen, behoeft men waarlijk tot geene redenen buiten het budget gelegen, de toevlugt te nemen; eene raming als in de laatste concept-wet voorkwam is, dunkt ons, al te zeer in strijd met de eischen van Hollandsche voorzigtigheid om genade te kunnen vinden in de oogen der Vertegenwoordiging. De Minister van Finantiën zal een steen des aanstoots zijn bij elke Kamer, en zelfs als het tot eene nieuwe ontbinding komt en deze naar den wensch der Regering uitvalt, aan hare zaak op den duur afbreuk doen. Op het stuk der finantiën ziet onze burgerij vrij wat scherper toe dan bij de beoordeeling van abstracte politieke kwestiën, want wat zij ook van onze vroegere geschiedenis moge vergeten hebben, den nood der geldmiddelen na 1840 nog niet. Zij wil niet

dat de schatkist het slagtoffer worde van politieke twisten, en acht het vrij onverschillig of de Minister van Finantiën tot de radicalen, liberalen of conservatieven behoort, als er maar zekerheid bestaat dat het beleid der geldmiddelen veilig aan zijne handen kan worden toevertrouwd. Wat deed Graaf Schimmelpenninck tot nog toe om aanspraak te kunnen maken op dergelijk vertrouwen?

De Heer Heemskerk had echter meer offers moeten brengen, om met eenig regt aan zijn bewind eene toekomst te kunnen verzekeren. De Minister van Koloniën is een ander struikelblok, weinig minder groot dan zijn ambtgenoot van finantiën, niet zoozeer echter om zijne persoonlijke hoedanigheden als om de beginselen, welke hij voorstaat. Na hetgeen wij hierover twee maanden geleden in ditzelfde tijdschrift mededeelden, kan eene nadere uiteenzetting van deze stelling nu veilig achterwege blijven. Het echte koloniaal behoud, dat onder de tegenwoordige omstandigheden reactie is, het behoud van de Heeren van Foreest en Insinger, kan evenmin op eene meerderheid in als buiten de Kamer aanspraak maken, en slechts zoolang gehandhaafd blijven als de Heer Hasselman er in slaagt eene practische discussie over beginselen van koloniaal regeringsbeleid af te snijden. Tegenover eene zachtzinnige, vredelievend gestemde Kamer is dergelijke tactiek één, misschien twee jaren vol te houden, maar de dag der verantwoording kan zich in geen geval lang laten wachten, en op dien dag zal de Minister van Kolonien zijn verzoek om ondersteuning van alle kanten, uit Nederland zoowel als uit Indië, met een onverbiddelijk *non possumus* beantwoord zien.

Wij maken ons geen illusien: eene oplossing van de hangende crisis in den hier ontwikkelden zin zal vrij zeker niet volgen. Toch was het noodig de practische voordeelen van zulk eene oplossing in het licht te stellen, omdat wanneer ten slotte een ander meer radicaal geneesmiddel wordt aangegrepen, het oordeel daarover in de eerste plaats moet af hangen van het antwoord op de vraag, of er al of niet dringende noodzakelijkheid bestond om juist tot zulk een middel de toevlugt te nemen. Niet minder dan drie wegen stonden open om eene ontbinding van de Kamer te voorkomen: een ministerie Thorbecke, een geheel nieuw bewind, zamengesteld uit mannen niet betrokken

in den strijd van de laatste jaren, en eene reconstructie van het kabinet-Heemskerk. Aan de bewering, dat elk van die wegen onbruikbaar zoude zijn, ontbreekt niets dan het bewijs; immers het blijkt niet, dat er ook maar eene enkele poging is gedaan om eené van deze combinatiën, veel minder alle, te beproeven, en men zal wel willen toegeven, dat niemand minder dan graaf van Zuylen de bevoegdheid heeft a priori te beslissen wat Thorbecke en anderen zonder hem zouden kunnen en willen. Bestond de overtuiging werkelijk, dat geen der genoemde wegen tot het gewenschte doel kan leiden, men zou dan zeker niet verzuimd hebben, dat feit door het nemen van proeven voor elk een duidelijk te maken. Hadden in dat geval de verschillende personen, door den koning met het zamenstellen van een Kabinet belast, of voor dergelijke taak bedankt of na vruchteloos rondzoeken het hun verstrekte mandaat weder nedergelegd, de tegenwoordige bewindslieden zouden dan zeker staan op een zeer vast terrein en tegen hetgeen zij verder mogten beramen, om de crisis weg te nemen, zou moeijelijk eene gegronde bedenking kunnen worden aangevoerd. Komt het nu echter tot eene ontbinding, zonder dat eene andere oplossing werd beproefd, dan zeggen wij - en het onbevooroordeelde volk zal ons nazeggen: het ministerie adviseert tot ontbinding van de Kamer, niet door nood gedrongen, maar omdat het geen ander middel heeft willen kiezen.

Wij staan voor een *fait accompli*. Op echt dramatische wijze, valt het oogenblik, waarop wij schrijven, juist zamen met de ontwarring van het raadsel, dat Nederland weken lang in spanning hield. Langzaam wordt de gordijn opgeheven. Zaturdagavond berigtte de Staats-Courant, dat de koning geen termen had gevonden om het ontslag van zijne ministers aan te nemen, en heden 24 December behelst zij het besluit, waarbij de zittingen van de Staten-Generaal worden gesloten. De ontbinding van de Tweede Kamer schijnt zoodoende beslist, en het daartoe strekkend besluit kan elken dag volgen. Toch is de algemeene nieuwsgierigheid nog geenszins bevredigd, en zeker de onze niet; wij vermoedden sinds lang welke de ontknooping zijn zoude, maar tot op dit oogenblik vragen wij te vergeefs: hoe

zullen de verantwoordelijke ministers hun voorstel om den parlementairen strijd nog eens in den boezem van het volk over te brengen, tegenover kroon en natie beide kunnen regtvaardigen? Misschien volgt het antwoord op die vraag tijdig genoeg, om er te dezer plaatse op terug te komen; maar in elk geval willen wij de gelegenheid niet laten voorbijgaan om de redenen, welke naar ons inzien tegen de ontbinding pleiten, hier met een enkel woord uiteen te zetten.

Wij beschouwen hier te lande - en zeer te regt - het ontbinden van de Kamer als een uiterst middel, dat alleen in hoogst zeldzame gevallen te hulp moet worden geroepen. De Heer Thorbecke heeft het in zijn veeljarig bestuur nooit gebruikt, althans niet om politieke redenen,[1] en andere regeringen slechts een enkele maal. Bijna vijf jaren stond het regt van ontbinding in de Grondwet geschreven, voor men den koning advieseerde daarvan gebruik te maken, en sedert die eerste toepassing verliepen ruim dertien jaren zonder dat er van eene herhaalde toepassing sprake was. Het tegenwoordig ministerie schijnt echter minder angstvallig op dit punt, want in den tijd van vijftien maanden weet het tweemaal eene ontbinding uit te lokken. Deze veranderde zienswijze is te meer verrassend, omdat zij komt van een bewind, dat als meer conservatief bekend staat, dan eenig ander, sedert 1848 met het bestuur van 's lands zaken belast. Immers toen nu juist twee jaren geleden in de Kamer een levendige strijd werd gevoerd over de vraag, wat men eigenlijk onder liberalen en conservatieven te verstaan had, gaf de Heer Foreest als zijne meening te kennen, dat men het eigenlijk onderscheid tusschen beiden moest zoeken in de theorie van de volkssouvereiniteit, eene theorie waarmede de liberalen dweepen, terwijl zij een gruwel is in het oog van elk regtgeaard conservatief. Het tegenwoordig bewind, geroepen om alles te herstellen wat de radicalen vernielden, moet natuurlijk in de eerste plaats een dam zijn, opgeworpen tegen de verderfelijke theoriën van de tegenpartij. Blijkt dit ook hier? 't Valt moeilijk toestemmend te antwoorden. Een herhaald beroep op de kiezers verraadt onbetwistbaar zekere voorliefde voor de volkssouvereiniteit en geeft voedsel aan de gevaarlijke stelling als

1 Immers de ontbinding van het jaar 1850, na aanneming van de kieswet, volgde op aandrang van de Kamer zelve en met geen ander doel dan om de vertegenwoordiging zoo spoedig mogelijk in te rigten naar de regelen, door de nieuwe wet gesteld.

zoude het eigenlijk souverein gezag bij het kiezersvolk berusten, dat in hoogste instantie uitspraak doet over de geschillen tusschen lagere magten uitgebroken. Wij gelooven niet dat iets dergelijks in de bedoeling ligt van onze Grondwet: zij geeft de wetgevende magt aan den koning en de Staten-Generaal en kent geen wetgever daarboven. Wel is het regt van ontbinding gegeven, maar alleen voor het altijd mogelijk geval, dat onder den invloed van deze of gene buitengewone gebeurtenis, als die van 1853 bijv., het verband tusschen Kamer en kiezers plotseling verbroken wordt, zoodat de eerste niet meer in waarheid door kan gaan voor eene vertegenwoordiging van het volk en dien ten gevolge juist die eigenschap verliest, waaraan zij alleen hare groote staatsregtelijke praerogatieven verschuldigd is. Men moge het onderscheid subtiel achten, niemand zal betwisten, dat in de praktijk alles op die onderscheiding aankomt. Is het om een voorstel tot ontbinding van de Kamer behoorlijk te kunnen motiveren noodig, dat op de eene of andere wijze van het verbroken vertrouwen tusschen kiezers en gekozenen duidelijk blijke, dan zal dergelijk voorstel tot de zeldzaamheden behooren; maar ziet men in de kiezers eene hoogere en beslissende regtsmagt, dan is er geen reden waarom men niet desnoods tweemaal 's jaars, en voor betrekkelijk onbeduidende kwestiën, hunne tusschenkomst zou inroepen. Onze theorie heeft trouwens het gezag van de tegenwoordige regering voor zich. Toen deze in het afgeloopen jaar de eerste ontbinding van de Tweede Kamer aan den koning voorstelde, beriep zij zich op deze omstandigheid, dat de Kamer naar haar inzien had opgehouden te zijn de vertegenwoordiging van het volk. Immers in den brief van 27 September 1866 vond men dit syllogisme: de Kamer heeft de Grondwet geschonden; eene Kamer, die de Grondwet schendt, kan onmogelijk zijn de vertegenwoordiging van het Nederlandsche volk, - *ergo*. Op de *major* kwam natuurlijk alles aan, maar deze eenmaal van het standpunt der Regering als juist aannemende, was de *minor* onberispelijk en de conclusie onwederlegbaar.

Bestaat er nu op dit oogenblik een soortgelijk motief als in 1866 om het voorstel tot ontbinding der Kamer te regtvaardigen? Van grondwetschennis is, zoo ver wij weten, tot nog toe geen sprake geweest. Geen zweem van motie vertoonde zich sedert September 1866 aan den parlementairen horizont; met voorbeeldelooze angstvalligheid bewaakte de Kamer

zich zelve, zoodat zelfs niet de uiterste spits van een voet ooit konde worden waargenomen aan gene zijde van de lijn door de strengste orthodoxie getrokken, als grens van het aan de vertegenwoordiging toekomende terrein. Het thans aanhangig geschil is dan ook geheel vreemd aan de Grondwet: de Kamer heeft eenvoudig in den vorm, welken de Regering met de overgroote meerderheid een geoorloofden vorm noemt, het beleid van den Minister van Buitenlandsche Zaken afgekeurd. Kan men nu dit tot *major* kiezende, als *minor* stellen: ‘eene Kamer, welke het diplomatiek beleid van Graaf van Zuylen wantrouwt, kan onmogelijk zijn de vertegenwoordiging van het Nederlandsche volk?’ Hoe ontwikkeld het gevoel van eigenwaarde bij onze Ministers ook zijn moge, aan dergelijke stelling valt niet te denken, en in geen geval kan dus eene soortgelijke reden als in het voorgaande jaar tot motief van ontbinding worden aangenomen.

Moet men het er dan voor houden, dat deze keer meer in het bijzonder eene groote kwestie van regeringsbeleid aan het oordeel der kiezers wordt onderworpen? Maar welke kwestie zou het wezen, want zoover wij weten zijn er slechts twee vraagstukken aanhangig, welke onder de groote gerangschikt mogen worden: het koloniale vraagstuk en dat rakende het lager onderwijs. Van geschil over koloniale zaken kan geen sprake zijn, want de vorige minister was homogeen met de meerderheid, en aan den tegenwoordigen titularis heeft de Kamer nog nimmer een stroospier in den weg gelegd. Zou men in hooger beroep komen, vóór nog het eerste vonnis gewezen is? Van het lager onderwijs geldt minst genomen hetzelfde: de minister Heemskerk heeft wat aangaat deze kwestie de groote meerderheid aan zijne zijde en behoeft in geen geval eene nederlaag te vreezen. Zijn gevoelen daaromtrent is niet veranderd en zal - wij zijn er zeker van - ook geen verandering ondergaan. In Junij 1866 verklaarde hij: niet te zullen gedogen, dat men een smet wierp op de staatsschool; in Maart 1867 gaf hij te kennen, dat de Regering met de hoofdbeginselen der wet van 1857 zou staan of vallen, en nog zeer onlangs, bij de algemeene beraadslagingen over de staatsbegrooting, sprak hij in gelijken zin. Doelende op het groot verschil van meening, dat zich openbaarde bij hen, die allen te zamen op wijziging van de schoolwet aandrongen, herinnerde hij, tot groote ergernis van den Heer van Nispen, aan de Fransche utopisten van 1848, die,

droomende van eene *Organisation du travail*, ten slotte bewezen zelven niet te weten wat met zulk eene organisatie eigenlijk bedoeld werd. Nog eens, de Heer Heemskerk is van top tot teen schoolwet-man, en zoo hij dus de Kamer helpt ontbinden, dan kan het allerminst zijn om zich in deze hoogst gewigtige zaak af te scheiden van de groote meerderheid, welke hem juist in die zaak onvoorwaardelijk steunde. Trouwens men vergete niet dit: noch in de koloniale noch in de schoolwet-kwestie is eenige verandering gekomen sedert November 1866, toen beide die onderwerpen bij de algemeene verkiezingen sterk op den voorgrond kwamen. Het kiezersvolk heeft zich dus over die kwestiën verklaard: ze nog eens aan zijn oordeel te onderwerpen, zou niet zijn een beroep van de Kamer op de natie, maar een verzoek aan de kiezers om het votum, dat zij reeds eenmaal hebben uitgebragt, in nadere overweging te nemen.

In geen geschil over regeringsbeginselen, welke dan ook, kan dus met mogelijkheid het motief van de ontbinding liggen. Waar ligt het dan? Misschien in de omstandigheid, dat de partijen in de Kamer elkander juist opwegen en dus elke regering onmogelijk maken. *Elke* regering? Het is zelfs niet gebleken, dat het tegenwoordig bewind, een paar ministers uitgezonderd, niet zoude kunnen stand houden tegenover de Kamer, veel minder dat geen andere combinatie bestaanbaar zoude zijn. Maar daarenboven, zal men om die reden den arbeid van de Kamer afbreken, dan moet er eenige afdoende grond bestaan, om aan te nemen, dat nieuwe verkiezingen dit euvel zullen kunnen verhelpen. Heeft men dien grond, men zegge dan waarop ze steunen kan. Wij hebben onbepaalden eerbied voor den ijver en de talenten der tegenstanders in zaken van verkiezingen; maar men vergete niet, dat reeds ten vorigen jare die ijver en talenten op een zware proef werden gesteld. Aangenomen echter, dat men er door ongehoorde krachtsinspanning in zal slagen hier en daar een enkel lid te winnen of een vroeger geleden verlies te herstellen, zou het mogelijk zijn zoo groote resultaten te verkrijgen, dat werkelijk de gedaante van de Kamer eene andere worde? Slechts weinigen die het gelooven en, niemand die beweren kan; dat men met zoo weinig kans op groote winst zoo hoog spel mag wagen.

Welk motief kan er dan overblijven? Toch niet dit, dat er een einde moet komen aan de spanning en veeten, waaronder Nederland zoolang reeds gebukt gaat, want eene meer bit-

tere ironie zou moeijelijk kunnen worden uitgedacht. Verzoening op hetzelfde oogenblik dat alle kerkelijke en politieke hartstogten gereed staan om onder leiding van groote en kleine intriguanten het terrein der verkiezingen nog eens te maken tot de plaats van hunne helsche sabbath-viering! Verzoening als vrucht van eene oorlogsverklaring veel meer tusschen personen dan tusschen beginselen! Hebben dan de gebeurtenissen van het voorgaande jaar niets geleerd, of zou men meenen dat dezelfde oorzaken nu niet dezelfde gevolgen zullen opleveren? Het kan zijn dat het nieuwe beroep op de kiezers hier en daar in de rangen van de tegenstanders vernielingen aanrigt, maar dit staat in elk geval vast, tenzij een wonder tusschenbeide kome, dat uit de nieuwe verkiezingen eene sterke en geduchte oppositie zal te voorschijn treden, eene oppositie, vast besloten om niet te rusten, zoolang zij deze Regering tegenover zich heeft. Men zal dan later vrede prediken en bitter klagen over stelselmatigen tegenstand, maar aan wie de schuld, zoo niet aan hen, die op nieuw de oorlogsfakkel wierpen op het land, smachtende naar verzoening en rust?

Ja, er is een motief, en wel één, dat in de aanstaande Januarij-maand meer dan eenig ander aan ons volkje met zijn zwak politiek gestel als volkomen onschadelijk ten gebruike zal worden voorgelegd, namelijk de wensch des Konings; maar wij zouden meenen onze ministers te beleedigen, wanneer wij ook maar een oogenblik konden onderstellen, dat zij zich naar dien wensch zouden hebben gevoegd, zonder de innige overtuiging, dat zij, dus handelende, de dienaren waren van het algemeen belang. Strookt de ontbinding met het algemeen belang? Op die vraag moeten de ministers, en zij alleen, zich verantwoorden. Zij hebben de Tweede Kamer op de eene, Graaf van Zuylen op de andere schaal gelegd, en de eerste te ligt bevonden. Hiertegen nu komen wij op, want zulk eene uitkomst van het wikken en wegen achten wij dan alleen verklaarbaar, wanneer men wil aannemen: òf dat de hand die de weegschaal hield, van drift en gramschap trilde, òf dat men het natuurlijk gewigt van Graaf van Zuylen op kunstmatige wijze aanmerkelijk heeft verhoogd.

Wij aarzelen niet in onze conclusie: van alle middelen die konden worden uitgedacht om een einde te maken aan de tegenwoordige crisis, achten wij de ontbinding van de Tweede Kamer het meest verwerpelijk, en juist dat middel wordt den

Koning door zijne verantwoordelijke ministers aangeprezen. De ervaring moge leeren dat zij goed hebben gezien, maar wij verwachten niets dan kwaad van dien maatregel. De betrekkelijk gunstige resultaten door de verkiezingen van 1866 verkregen, schijnen der Regering moed te geven, om nog eens dezelfde poging te wagen, in het vertrouwen dat men op die wijze nieuwe voordeelen zal kunnen bedingen. Men zij echter voorzigtig, want een koord te sterk gespannen, kan breken. Zeker er zijn voorbeelden, dat eene Regering langs den weg dien wij nu bewandelen, eindelijk gekomen is tot haar doel. Graaf Bismarck heeft daarvan nog weinige jaren geleden een merkwaardig voorbeeld gegeven; maar men lette op het verschil. Von Bismarck verdedigde tegenover eene vijandige kamer een groot beginsel, het beginsel van eene sterke legerorganisatie, waarvan naar zijne meening Pruissen's toekomst afhing, en de ervaring heeft hem in het gelijk gesteld. Waar is uw regeringsbeginsel, het beginsel dat de Vertegenwoordiging niet wil, en dat gij besloten hebt, trots de Kamer, te doen zegevieren? Wij vinden het nergens en gelooven niet dat anderen met veel gelukkiger uitkomst zoeken zullen. Hoe men de voordragt aan den Koning ook inkleede, de eenvoudigen in den lande zullen er alleen dit van begrijpen, dat men de Kamer ontbindt om de ontbinding van het ministerie tegen te gaan, en wij durven niet beweren, dat er een juister résumé te vinden is, dan in deze weinige woorden ligt opgesloten. ‘Een ministerie dat niet gaan wil, kan lang blijven,’ heeft Groen van Prinsterer gezegd. Hoe lang? Op deze interessante vraag wordt thans in Nederland het antwoord tegemoet gezien.

Ten slotte nog deze vraag: welke moet onze houding zijn tegenover de avontuurlijke politiek van het oogenblik? Het antwoord kan niet twijfelachtig wezen, en met uitstekend genoegen vonden wij dit antwoord reeds door onderscheiden invloedrijke organen van de drukpers aangegeven. De eerste eisch is zeker groote kalmte en gematigdheid. De toeleg van de tegenpartij is duidelijk: alle hartstogten, politieke en kerkelijke, moeten tegen ons worden opgezet; hoe meer driften het oog verblinden, hoe beter hare kansen zijn. Daarom dooven wij die

hartstogten waar het mogelijk is, en trachten wij met koel verstand aan de stem der rede ingang te verschaffen, want waar die stem gehoor vindt, is ook onze zaak gewonnen.

Maar nog veel meer dan op kalmte, komt het nu aan op naauwe, zeer naauwe aaneensluiting. Die verzoening, welke het *Dagblad* dezer dagen in zijne gekuischte taal eene 'liederlijke' verzoening noemde, moet het hoofddoel zijn van al ons streven. Mogen wij ook hier met volkomen opregtheid onze meening zeggen? Wij moeten daarop te meer prijs stellen, nu een ongenoemd schrijver in de *Tijdspiegel*, trouwens in zeer heusche bewoordingen, ons verwijt, dat wij het radicale onderscheid tusschen liberalen en conservatieven meer en meer uit het oog verliezen, en tot staving van zijn gevoelen, het gezag van een lid der Tweede Kamer tegen ons inroept. Volgens dat lid, zou het geheim van ons schrijven hierin schuilen, dat wij uit groote zucht om volkomen onpartijdig te zijn, ten slotte onbillijk worden tegenover onze eigen partij. Lid van de Kamer zijnde, zouden wij die onbillijkheid zelven inzien en al spoedig ervaren dat het een volstrekt vereischte is, zich aan deze of gene zijde bij anderen aan te sluiten. Wij kunnen ons, in het diep besef van eigen zwakheid, bij die laatste verklaring neêrleggen, en toch de vraag wagen: of het uitgemaakt zeker is, dat men in de Kamer staande en daar onderworpen aan den invloed van allerlei drijvende partijen en driften, het juiste karakter van die vergadering noodzakelijk beter beoordeelt, dan zij die, los van dergelijken invloed, buiten staan? de vraag ook: of wij, door het voorbeeld van anderen te volgen, de deugdelijkheid van dat voorbeeld boven allen twijfel zouden stellen? Men klage in elk geval niet over onze houding, want naar onze innige overtuiging wordt op dit oogenblik in Nederland geen behoefte zoo dringend gevoeld als de behoefte aan mannen, die geplaatst in de kalme atmosfeer van het dagelijksch leven, maar vervuld met groote sympathie voor liberale staatkundige beginselen, zonder schroom en zonder omwegen aan alle partijen en rigtingen zeggen, hoe zij hare handelingen beoordeelen, mannen die eenvoudig luide uitspreken wat zij elkander van onze politieke wederwaardigheden in hunne binnenkamers toefluisteren. Hunne oordeelvellingen mogen dikwijl onjuist wezen, en moeten het noodzakelijk dikwijls zijn, het blijven in elk geval de oordeelvellingen van een belangstellend en onbevooroordeeld publiek, waarmede ook rekening

moet worden gehouden. Wij zijn nu eenmaal zoo gewoon geraakt - te regt of ten onregte, dit blijve nu in het midden - om in de groote dagbladen slechts de middelen te zien waardoor de partijen in de Kamer invloed trachten uit te oefenen op de openbare meening daar buiten, dat wij bijna te vergeefs zoeken naar organen, welke de denkbeelden van het belangstellende maar kalme en niet bewerkte publiek ter kennisse brengen van de Vertegenwoordiging. En toch, men zal het wel willen toegeven, het bestaan van zulke organen is eene levenskwestie voor ons regeringsstelsel, want wat beteekent eene vertegenwoordiging zonder contrôle van de openbare meening?

En nu het onderscheid tusschen liberalen en conservatieven. Behoeven wij te verzekeren, dat het nooit in ons is opgekomen zijn bestaan te loochenen? De meest oppervlakkige kennis van de geschiedenis is genoeg om te weten, dat deze eenwen-hengende partijen de wereldsche zaken nu in deze dan in gene rigting voortstuwen en haren invloed vermoedelijk zullen doen gelden zoo lang de wereld bestaat. Niet daarover kan dus geschil wezen, maar enkel over de vraag: of die twee groote rigtingen zich ook duidelijk openbaren in onze Kamer. Hieraan hebben wij getwijfeld en moeten wij nog blijven twijfelen, tenzij men - maar zeker geheel ten onregte - de kerkelijke partijen als de conservatieve zoude willen aanmerken. Wij kennen tal van mannen met conservatieve sympathiën: mannen, die de grondwetscherziening van 1848 betreuren en wel zouden wenschen, dat zij ongedaan konde worden gemaakt; maar wij kennen er geen, die als staatslieden dergelijke sympathiën in hunne handelingen openbaren. De triomf van de liberale rigting - en dit achten wij een bij uitnemendheid gewigtig feit - is zoo volkomen hier te lande, dat alle ministers zonder onderscheid, en waarheen hunne geheime wenschen misschien ook dwalen mogen, het werken in liberale rigting als de eerste voorwaarde van zelf behoud aanmerken. En toch, in weêrwil van dit feit, leeft de Kamer voort in de fictie, als zoude er in haar midden eene groote liberale en conservatieve partij bestaan, en blijft zij die onderscheiding handhaven, niet slechts in enkele bijzondere vraagstukken, als de koloniale, waar men regt heeft dus te onderscheiden, maar zeer in het algemeen. 't Is - wanneer wij ons, zonder oneerbiedig te worden, van dat beeld bedienen mogen - de fictie van zoo menige wijnkaart in groote en kleine hôtels: groote verscheidenheid van

merken bij eenheid van inhoud. De waard heeft zijne lade vol étiquettes, maar in zijne kelders slechts één soort roode wijn, goede ordinaire en onversneden Bordeaux. Ziedaar onze eenvoudige stelling: wij zien onderscheid van flesschen en merken, maar meenen in elk van deze één zelfde wijnsoort te erkennen. Ligt het aan onzen minder fijnen smaak, dat wij een werkelijk onderscheid niet proeven kunnen, of is het onderscheid, dat anderen meenen op te merken, louter denkbeeldig?

Wij beslissen niet, maar wagen als bijdrage tot die beslissing deze enkele vraag: wie zijn de mannen, die in het kamp der conservatieven als hoofden tegen ons overstaan? Van 1849 tot 1868, van de Kempenaer tot aan Heemskerk, vinden wij schier enkel namen, die eenmaal bij onze eigen rigting hoog stonden aangeschreven. Dat feit is, dunkt ons, meer dan eenig ander, gewigtig. Het getuigt aan de eene zijde voor onze kracht, dat schier alle celebriteiten van de tegenpartij, in de ministeriën zoowel als in het parlement, in het parlement zoowel als daar buiten, uit onze rijen zijn voortgekomen; maar zou het aan den anderen kant niet tevens getuigen van de ziekte, welke de ontwikkeling van ons politieke leven tegenhoudt? Wanneer het mogelijk ware grondig onderzoek te doen naar de redenen, welke zoo vele bekwame mannen tot onze tegenstanders maakten, dan zouden wij zonder twijfel vinden, dat die redenen voor 99 honderdste deelen in geheel persoonlijke *rancunes* gelegen zijn. Gekwetste ijdelheid moet zeker de hoofdschuld dragen; maar laten wij billijk zijn en erkennen: toch niet alle schuld. Door een treurigen geest van exclusivisme geleid, hebben wij te dikwijls vergeten, dat het tusschen de liberalen onderling slechts om homogeneïteit, niet om absolute eenswillendheid te doen is, en dien ten gevolge onverbiddelijk buitengesloten ook wie tot ons behoorden. Nederland nu is arm, zeer arm aan legislatieve capaciteiten, arm aan specialiteiten op schier elk gebied. Zoo ergens dan moest hier van alle krachten waarover men te beschikken heeft, dankbaar worden gebruik gemaakt; maar in plaats van dat te doen, verwierp men wat niet paste in de eens gestelde maat en behielp zich soms met grootheden van den derden en vierden rang, die door hare zwakheid onze zaak verzwakten. En wat is het gevolg? Dat die magtige liberale partij, welke ten slotte de groote meerderheid van de burgerij in hare gelederen telt, soms; al ware zij een kleine hoop, toevallig bijeengeraapt, vruchteloos zoekt naar

zeven mannen, in staat hare beginselen op onderscheiden gebied waardig te vertegenwoordigen.

Mogt de tegenwoordige crisis, bij al het kwaad dat zij sticht en nog stichten zal, althans dit goede uitwerken, dat er eens voor al een einde kwam aan zulk treurig exclusivisme. Steunende op onze overmagt, hebben wij, als kinderen in weelde opgebragt, onze krachten onuitputtelijk geacht en ze op grillige wijze verspild. 't Is hoog tijd spaarzaam te worden en ons te vereenigen tegen den gemeenschappelijken vijand, die van twee kanten komt opzetten, hier als partij op avonturen belust, die eene bonte verscheidenheid van onvergenoegden onder hare banieren vereenigt, en daar als kerkelijke partij. Wij strijden tegen de avontuurlijke politiek, niet omdat hare strekking conservatief, maar veeleer omdat zij is anti-conservatief, omdat zij ons verleiden wil de eerste schreden te zetten op het breede veld, waar minder bedachtzamen of meer stoutmoedigen ten slotte weleens eene revolutionaire politiek zouden kunnen vinden; omdat zij, af keerig van vrede en verzoening, het symbool geworden is van onverbiddelijken strijd.

Maar veel meer dan dezen vreezen wij dien anderen vijand, die als gecombineerde kerkelijke partij komt opzetten. Of er reden bestaat voor die vrees? Men mete slechts de korte tijdruimte, verloopen tusschen den dag toen een der leden van de Tweede Kamer den Heer Groen van Prinsterer smalend toevoegde, dat hij alleen was van zijne partij, en het tegenwoordig oogenblik, nu Roomschen en Protestantsch-orthodoxen vereenigd, inderdaad zijn opgegroeid tot eene beslissende derde magt. Zoo eenige partij haar voordeel heeft gedaan met onze twisten, het is zeker deze, en zoo eenige dan is het ook deze, welke van de tegenwoordige verwikkelingen voor zich voordeelen zal weten te bedingen. 't Wordt hoog noodig dat wij ons zelven duidelijk rekenschap geven van onze verhouding tot die magt. Wij hebben de kerkelijken meermalen op onzen weg ontmoet, - de afgescheidenen reeds vóór 1840 en de Roomschen nog in 1853 - en wij zullen hen nog dikwijls genoeg ontmoeten ook in de schoolwetkwestie, als wij, aan eigen beginselen getrouw, elke wezenlijke belemmering van de vrijheid helpen wegnemen en angstig toezien op de volstrekte neutraliteit van de staatsschool; maar geen grooter illusie dan de meening, dat een duurzaam verbond tusschen beiden tot de mogelijkheden behoort en door opofferingen aan onze zijde zou

kunnen worden gekocht. Te lang reeds hebben de liberalen zich met dat denkbeeld gevleid en ook daardoor zich zelven eene valsche voorstelling gemaakt van hunne wezenlijke kracht. Welk bijzonder belang ook tijdelijke zamenwerking moge uitlokken, de scheiding blijft en moet in den loop der tijden allengs meer volkomen worden. De staat, voor ons het doel, is voor de kerkelijke partijen slechts het magtig werktuig, dat bij moet dragen ter bevordering van een hooger doel, de kerk. Om dat hoogere doel te dienen zijn alle staatkundige rigtingen goed, liberale, radicale en conservatieve. Behoeven zij onze hulp, zij zullen tot ons komen ook zonder uitnoodiging; maar heeft die hulp geen waarde meer, dan zal geen bede hoe dringend en geen concessie hoe groot, haar verleiden, ook maar een enkele schrede te zetten op onzen weg. Wij kunnen haar werktuig zijn, nooit het voorwerp van hare sympathie, want het is duizendmalen gezegd, liberalisme en orthodoxie zijn antipoden en onverzoenlijke vijanden. Onverwrikbare beginselen staan tusschen haar en ons.

Wie deze onbetwistbare en onbetwiste waarheden in het oog wil houden, zal toegeven, dat de zoo sterk aangroeijende magt van de kerkelijke partijen stof tot ernstige overdenking moet opleveren en meer dan iets anders aansporen tot innige zamenvoeging van al onze krachten. De strijd moge zich nog eenigen tijd doen wachten, hij is niet te ontgaan, en bedriegen wij ons niet, dan zal het liberalisme al zijne krachten behoeven om in dien strijd meester te blijven. Zorgen wij dus dat de vijand ons niet verrasse midden in onze verdeeldheid.

Leiden, 26 December 1867.

J.T. BUIJS.

Reizen in het noorden.

Een zomer in het Noorden, door Gerard Keller, 2e druk. 1867.
Zes weken in het Noorden, door U.W. Thoden van Velzen. 1867.

Anch'io, niet *sono pittore* - want indien dat zoo ware, dan zou een rijk voorzien schetsboek de herinnering mijner Noordsche reizen bewaard hebben en dan zou menig doek van mijne hand de ontvangen indrukken hebben weêrgegeven en den volke verkondigd, - maar *ook ik* behoor tot die weinige bevoorrechten onder mijne landgenooten, die de Dannebrog op eigen bodem hebben zien wapperen, die Norge's fjorden en Sverige's meren hebben bevaren, die zich hebben laten wiegen op de blonde baren van Noord- en Oostzee, die de blikken hebben laten weiden over de *Skären* der Zweedsche kust en voor Noorwegens trotsche watervallen in stillen eerbied het hoofd hebben gebogen.

Meermalen werd ik door mijne vrienden aangemoedigd om een verhaal van mijne reis in het Noorden te boek te stellen, de indrukken te schetsen die ik van zijne bergen en stroomen, zijne steden en dorpen, zijne zeden en inrichtingen ontvangen had. Die wensch vindt zijne verklaring in de schaarschheid van berichten die door schrijvers van onze eigen natie uit die hooge breedten tot ons zijn gekomen. Potgieters tweejarig verblijf in Zweden gaf hem de stof voor een voortreffelijk boek, dat onder den titel van ‘het Noorden’ ons *Omtrekken* en *Tafereelen* leverde uit de natuur, de zeden, de geschiedenis van Zweden en Denemarken; maar zijn schrandere recensent in dit Tijdschrift - de onvergetelijke Geel - wees er reeds te recht op dat het plan van den schrijver hem de gelegenheid niet gunde om van land en zeden en geschiedenis van het Noorden een helder en volledig denkbeeld te geven. ‘Wenken en trekken’,

dus luidde Geels oordeel, ‘liggen verspreid; maar zelfs uit de verstrooiing met moeite opgezameld, wekken zij eene aangename herinnering op bij hen, die het Noorden kennen; die het niet kennen, blijven in dit opzicht onbevredigd.’ Maar bovendien van de trits der Skandinavische zusters heeft Potgieter slechts twee leeren kennen; voor de kennismaking met de schoonste der drie en waarvan wij de beschrijving het liefst van zijne begaafde pen hadden ontvangen, van de blonde Norge, heeft de gelegenheid hem geheel ontbroken. En eindelijk zijn die zusters, sedert Potgieter schreef, dertig jaren ouder geworden en hebben zij menige verandering ondergaan. De verjongingskuur, de instorting van nieuw bloed, ook haar door de hand der groote uitvindingen en ruime denkbeelden van de negentiende eeuw toegediend, heeft haar veelszins vernieuwd, ofschoon ook de tand des tijds niet heeft opgehouden aan haar te knagen. En is, in dit opzicht, het lot der drie zusters zeer verschillend geweest, geene van haar vertoont thans hetzelfde gelaat als 30 jaren geleden, geene van haar kan thans naar behooren uit eene 30 jaren oude beschrijving gekend worden.

Ik weet niet of er uit vroeger tijdvak nog andere oorspronkelijk Nederlandsche geschriften over het Skandinavische Noorden bestaan. Ik lever geene bibliographie van dit onderwerp, en heb dus het recht om te verlangen dat het mij niet euvel geduid worde, indien ik soms het werk van den heer A. of den heer B. mocht onvermeld laten. Maar gerust durf ik zeggen, zonder vrees voor tegenspraak, dat na Potgieters werk geen geschrift over dit onderwerp in Nederland is in het licht gekomen, dat wezenlijke letterkundige waarde bezit en er in geslaagd is het oor van het publiek te veroveren, voordat Gerard Keller zijn ‘Zomer in het Noorden’ in het licht gaf.

Keller deed zijne reis in den zomer van 1859; de mijne had plaats in den zomer van 1865. In de tusschenruimte ligt de tijd waarin Keller zijn boek bewerkte en de eerste uitgave in het licht zond; en dit geschiedde overvloedig vroeg genoeg om mij in staat te stellen zijn werk te lezen, eer ik mij op de stoomboot van Amsterdam naar Hamburg inscheepte.

Maar wat ik zeer goed had kunnen doen, heb ik tot mijne groote schade niet gedaan. Ik was in geheel andere studiën verdiept geweest, zonder ooit eenige bijzondere aandacht aan het Skandinavische Noorden te wijden, toen eene gebeurtenis, de treffendste, de smartelijkste van mijn leven, mij plotseling

het denkbeeld ingaf, troost en kracht en sterkte te gaan zoeken in eene reis naar het strenge, eenzame Noorden, waar ik hopen kon meer dan in eenig ander land van Europa eene natuur te vinden die met mijne stemming harmonieerde, en bij de machtigste en maagdelijkste werken van Gods hand de stemmen der geesten af te luisteren, die het wee konden sussen dat mijn boezem verscheurde. Nauw was het plan gevormd of een begin van uitvoering werd gemaakt. Aan voorbereidende lectuur op eenigszins ruime schaal, aan voldoende voorafgaande studie der mij tot dusver geheel vreemde talen van het Noorden, viel dus in de verste verte niet te denken. Zonder overleg, zonder nadenken, zonder plan haast (ik spreek van mij zelven, en niet van mijne beide zonen, die mij vergezelden en voor mij dachten en plannen maakten), maar door eene machtige impulsie gedreven, vond ik mij, schier zonder het te weten of te beseffen, verplaatst in de enge, kronkelende dalen, bij de zwarte rotsen en sombere pijnboomwouden van het Noorden. En ik heb er gevonden, gedeeltelijk althans, wat ik er gezocht heb. Ik heb er de machtige stemmen der geesten van de fjords en de meren, de watervallen en de sneeuwvelden vernomen, en zij hebben de smart gesust die mijn boezem verscheurde, en ik heb nieuwen moed om te lijden, en nieuwen lust om te werken, en nieuwe kracht om te leven huiswaarts gebracht, en daarmede was mijn doel ten volle bereikt. Gezegend zij die reis naar het Noorden, die mij aan mij zelven heeft wedergegeven!
Onwaardeerbaar was voor mij hare vrucht, maar men vrage niet dat eene reis, met zulk een doel en onder zulke omstandigheden ondernomen, ook nog vruchten afwerpe voor anderen. Noch die voorafgaande kundigheden, die vereischt worden opdat men in een vreemd land met vrucht kunne verkeeren, noch die stemming die gevorderd wordt, opdat men juist en scherp en onbevangen kunne waarnemen, waren de mijne; en het gevolg is dat ik tegenover dien wensch om de beschrijving van mijne reis in het Noorden te ontvangen, steeds gestaan heb en nog sta met het gevoel van onvermogen om iets te leveren, dat werkelijk eenige aandacht zou waardig zijn. En wie zal het niet begrijpen, dat zich daarbij, in de eerste maanden althans, nog een zekere eigenaardige schroom voegde, een gevoel alsof die gemeenschap met de natuur, die tot leniging van mijn gemoed had moeten strekken, ontwijd zou worden indien ik aan anderen ging mededeelen wat hare troostende stem mij had toegefluisterd.

Maar gesteld dat de omstandigheden waaronder ik mijne reis naar het Noorden ondernam, geheel anders geweest waren; gesteld dat ik er heen ware getogen met het bepaalde doel om die landen te bestudeeren, en toegerust met al die hulpmiddelen der kennis die mij dat doel hadden kunnen doen bereiken; dan nog zou de vraag zijn of er behoefte bestond aan een nieuw reisverhaal omtrent het Noorden, zoo kort nadat de geoefende pen van Gerard Keller het op zoo bevallige en aanlokkelijke wijze voor ons publiek had geschetst. Op deze vraag kan ik echter niet volmondig ‘neen’ antwoorden. Men begrijpt dat ik na mijne terugkomst, ofschoon eerst tamelijk lang daarna, het werk van Keller gelezen heb, om zijne ervaringen en indrukken met mijne eigene te vergelijken. Die lezing heeft mij een levendig genot verschaft, mijne achting voor de groote begaafdheden van den schrijver zeer doen klimmen, de belangstelling waarmede het werk door het publiek ontvangen is, in mijne schatting volkomen verklaard, de verschijning eener nieuwe uitgave in het thans ten einde snellend jaar, als bestanddeel der zoogenaamde ‘guldens-editie’, ten volle gerechtvaardigd; maar zij heeft mij niet de overtuiging gegeven dat er na Gerard Kellers boek voor een tweede geschrift over het Skandinavische Noorden in de Nederlandsche letterkunde geene plaats zou zijn. Veeleer juich ik het toe dat ook de heer Thoden van Velzen de herinneringen van zijnen in 1864 gedanen uitstap naar het Noorden in het licht gegeven en mij in staat gesteld heeft die thans tegelijk met de tweede uitgave van Kellers werk aan te kondigen. Maar ofschoon reeds door dat boek het een en ander wordt aangevuld wat bij Keller ontbreekt, ook na de verschijning daarvan blijf ik overtuigd dat nog een schat van wetenswaardige zaken over Denemarken, Zweden en Noorwegen blijft mede te deelen, en dat een belangrijk deel der schoonste tooneelen, die vooral dit laatste boven alles schoone land oplevert, zijn Nederlandschen beschrijver nog niet gevonden heeft. Op dit punt stel ik mij voor beneden terug te komen. Maar vooraf heb ik nog een andere vraag te stellen en te beantwoorden. Zijn onze beide schrijvers ook voor dat gedeelte van het Noorden, dat zij bezocht en beschreven hebben, overal voldoende en veilige gidsen, en is het zelfs voor dat gedeelte wel wenschelijk dat onze kennis van die belangrijke landen alleen op de mededeelingen dier twee getuigen blijft berusten?

Het werk van Gerard Keller is oneindig rijker en omvatten-

der dan het vluchtig getoetste schetsje dat de heer Thoden van Velzen van zijne ‘zes weken in het Noorden’ ontworpen heeft, in een stijl, waarvan de zonderlinge gejaagdheid en de veelvuldige reticenties ons van zelf het beeld voor den geest plaatsen van een reiziger der negentiende eeuw, die, met duizelingwekkende snelheid langs de spoorbanen voortgesleurd, slechts tijd vindt om zijne opmerkingen en gewaarwordingen in enkele woorden aan te stippen. Het schijnt zelfs dat de schrijver in zijn haast vergeten heeft, toen hij zijne aanteekeningen aan de pers overgaf, het een en ander door te halen dat voor het publiek van niet de geringste waarde is. De proefjes hebt gij voor 't kiezen, waar gij 't werkje maar opslaat, b.v. blz. 25: ‘Aan de table d'hôte zat een groot aantal gasten, naast ons een Russische familie, man, vrouw en dochter. Met zijn houten been wist hij vlug de trappen op en af te stijgen. De vigilante stond gereed ons naar de haven te brengen; te half vijf ure zou de stoomboot op Christiania, die op Nyborg aanlegt, afvaren,’ enz. Van den Rus met het houten been verneemt men niets meer; wie der lezers kan ons zeggen, met welk doel hij ons gepresenteerd werd?

Onder de passages die het den schrijver alleszins vrij stond in zijn zakboekje op te teekenen, maar die hij, geloof ik, had moeten schrappen, eer hij zijn boekje drukken liet, behooren de volgende woorden op blz. 106: ‘In Noorwegen kende men Kellers boek ook, maar zeide men ons dat het vele onjuiste voorstellingen bevatte en logentaal.’ Eene beschuldiging als deze had niet moeten worden aangevoerd, dan om ze òf te wederleggen, òf te staven. Elke leugenaar verdient ontmaskerd te worden, en het is altijd in het publiek belang de waarheid te handhaven. Evenzeer is het eene taak die geen rechtschapen man van zich zal wijzen, den lichtvaardig beschuldigde te verdedigen, waar hij dit op goede gronden doen kan. Maar zich den tolk te maken van ongemotiveerde beschuldigingen, waar men er bij moet voegen ‘hoe dit zij laat ik aan zijn plaats’, is, om het minste te zeggen, onvoorzichtig.

Ik voor mij zou dit punt niet hebben aangeroerd, omdat ik niets in het werk van Keller heb aangetroffen dat mij noopt zijne waarheidsliefde te betwijfelen, behalve misschien hier en daar iets van die onwillekeurige charge, die onvermijdelijk is wanneer men persoonlijke ontmoetingen en reisavonturen op smakelijke wijze wil opdisschen. Op dit laatste punt kan ik

zeggen: ‘habes reum confitentem’. Keller zelf erkent op blz. 11 van zijn eerste deel: ‘waar ik mijne kleine avonturen mededeel, mogen zijn misschien door de woorden wat gekleurd zijn, in de zaak zelve zal ik oprecht wezen.’ Wat echter gewichtige zaken betreft, houd ik mij overtuigd dat Keller de waarheid spreekt, als hij laat volgen: ‘waar ik mij op 't gebied van geschiedenis of staatshuishouding of aardrijkskunde waag, zal ik goede bronnen raadplegen en mij niet op mijne genoteerde *on dits* verlaten.’

De eenige proeve der tegen Keller ingebrachte beschuldigingen die de heer Thoden van Velzen mededeelt, is vervat in de woorden: ‘Over de zedelijkheid van Christiania oordeelde men daar geheel anders, dan Keller gedaan heeft.’ Men zou meenen dat Keller op dit punt zijn oordeel òf zeer omstandig, òf zeer nadrukkelijk had uitgesproken. Intusschen zegt hij daarover niets anders dan deze weinige woorden, hem bij de beschrijving eener fête champêtre in Frederikshall ontvallen: ‘zoo ik over de zedelijkheid van Stokholm niet zeer gunstig gesproken heb, ik zou bijna zeggen, dat Christiania nog een sport lager staat.’ Indien nu deze uitdrukking de Noren zoo geweldig geërgerd heeft, dan komt het mij voor dat daaruit blijkt dat de Nederlanders niet de eenige natie in Europa zijn, die met het oordeel door vreemden over haar land geveld, niet licht tevreden is. Bij Keller vloeit bijna elke bladzijde over van den lof der Noren, en behalve hetgeen hij van hunne kunstliefde zegt, vindt men bij hem niets dan goeds van hen verhaald, en op menige plaats aan warme sympathie lucht gegeven. Maar zouden ook de Noren wellicht zijn gelijk wij: steeds hunkerend naar vreemden lof en uiterst gevoelig voor vreemde berisping?

Doch nu eenmaal dit punt is aangeroerd, moet ik erkennen dat ook ik in Noorwegen klachten vernomen heb over vergrijpen tegen de waarheid door Keller gepleegd. De billijkheid vordert dat ik er bijvoege dat de ergste beschuldiging die ik tegen hem heb hooren opperen, de ontmoeting met den wolf op de Fille Fjeld betreft, die ons Deel II, blz. 239, verhaald wordt. Die geschiedenis intusschen is zoo eenvoudig verteld, en Keller is daarbij zoo vreemd aan alle zelfverheffing en bluf, dat ik zeer bereid ben hem absolutie te geven, al kan ik niet geheel ontkennen dat zulk een ontmoeting in den zomer, op eene breedte van slechts 61 graden, hare onwaarschijnlijke zijde heeft. Keller zelf zegt, Deel I, blz. 251, dat in den zomer, zelfs op de zooveel hoogere breedte van Röraas, de ontmoeting met wolven eene

zeldzaamheid is. Maar toch: ‘le vrai peut quelquefois n'être pas vraisemblable.’ Hetzelfde kan men toepassen op het kijkje op een beer dat onzen reiziger naar zijn verhaal Deel I, blz. 261, werd gegund, niettegenstaande hij ons zelf op blz. 216 verzekerd heeft, dat het tot de goede eigenschappen dezer dieren behoort, dat zij zich zoo ver mogelijk uit de nabijheid van menschen houden, en dat de beerenjager steeds zijne prooi moet zoeken.

De man dien ik in Noorwegen tegen deze verhalen omtrent de ontmoetingen met beren en wolven bedenking hoorde opperen, was dezelfde Heinrich Koppel, die den Heer Thoden van Velzen en zijn reisgenoot tot gids verstrekte en die ook mij op mijne tochten links en rechts door Noorwegen heeft vergezeld. Die man is ongetwijfeld een goede autoriteit, want hij kende zijn land en had het met tal van reizigers in alle richtingen doorkruist; maar zijn twijfel berustte hoofdzakelijk daarop, dat hem zelven zulke ontmoetingen nooit waren ten deel gevallen. Ik zou op dienzelfden grond bevoegd zijn alles te ontkennen wat de reizigers verhalen van de kwellingen die zij van zeker lastig insekt hebben te verduren; want ofschoon ik nog al veel gereisd en zelfs te Praag overnacht heb, ik kan op mijn eer verklaren, dat diertje op geene andere wijs dan dood en opgezet te hebben leeren kennen. Maar gelijk ik hier eerlijk opbiecht wie de man is geweest die mijn geloof aan de onkreukbare waarheidsliefde van Keller trachtte te doen wankelen, zoo meen ik dat ook de Heer Thoden van Velzen ten minste had behooren te zeggen wie die *men* was die in Noorwegen Kellers boeken kende en die beschuldiging van logentaal uitsprak. De zeldzaamheid van het feit in aanmerking genomen, dat iemand in Noorwegen Hollandsch verstaat en gelegenheid vindt een Hollandsch boek te doorsnuffelen, kan ik het vermoeden nauwelijks onderdrukken dat zijn zegsman dezelfde Koppel was, die van Kellers boek door de reizigers die hij tot tolk strekte, gehoord had, en zelfs door hen in de gelegenheid gesteld was om het te doorbladeren, ofschoon hij er zeker slechts weinig van begrepen had.

Maar ofschoon ik Keller van opzettelijke verdichting, althans in zaken van eenig wezenlijk gewicht, op zijn woord af gerust durf vrijspreken, dat hij zich, hoewel zelden, toch enkele malen aan verkeerde voorstelling schuldig maakt, zou ik niet durven ontkennen. Nemen wij bijvoorbeeld zijne beschrijving van het nationale voertuig der Noren: de kariool. ‘Een kariool’, zegt hij, Dl. I, blz. 255, ‘is een geheel eigenaardig voertuig, waar-

van zij, die het Noorden niet bezochten, zich moeilijk eene voorstelling kunnen maken.' Waarom niet? vraag ik, wanneer zij in de gelegenheid zijn geweest er den baron v.B. te Arnhem of den heer L. te Middelburg mede te zien rijden. 'Ik zou het bijna vergelijken', dus gaat Keller voort, 'met een lepel op wielen; maar geëvenredigd aan de gestalte van een mensch. Het blad van den lepel is iets hooger en heeft een zitplaats, waarin iemand die niet al te zwaarlijvig is, juist past.' De vergelijking is niet kwaad gekozen, maar zij past niet op alle kariolen. De meeste die tot de *skyds*-inrichting behooren, hebben inderdaad dien vorm; maar er zijn pracht-kariolen, die aan particulieren behooren, die een vrij wat sierlijker maaksel hebben. Bovendien is die uitdrukking '*op* wielen' niet zeer gelukkig: de bak, of, om met Keller te spreken, het blad van den lepel rust tusschen de wielen onmiddellijk op het onderstel, waaraan de as is bevestigd, zooals zeer juist door Th.v.V. (blz. 85) is opgemerkt. 'De beenen', zegt Keller verder, 'steekt men rechtuit tot aan het stootbord, waaraan een zeiltje is bevestigd, waarmede men des verkiezende zich bedekken kan.' Mij is 't wel voorgekomen dat dit zeiltje ontbrak en mijn plaid als surrogaat moest dienen, maar zelden daarentegen dat niet ter zijde van den bak, tusschen dezen en dat gedeelte van het onderstel waarvan de verlenging de boomen vormt, een ijzeren beugel was aangebracht, waarop men den voet kon laten rusten; en even zelden dat ik niet van dit middel om aan het been een gemakkelijker houding te verschaffen, gebruik maakte, ofschoon daardoor bij tochten als die over het hooge plateau van de Fille Fjeld, waar wij tegen het einde van Juli door eene sneeuwbui en een thermometerstand beneden het vriespunt verrast werden, de onbeschermde voeten veel van de snerpende koude te lijden hadden. Zonderling dat ook de Heer Th.v.V. zegt: 'men moet zijn beenen uitstrekken en uren lang in die houding blijven zitten of leggen.' Zijn wij dan alleen zoo gelukkig geweest die ijzeren rustplaats voor onzen voet doorgaans aan onze kariolen aan te treffen?

Deel I, blz. 267, lees ik bij Keller de volgende bijzonderheid, die ik mede onder de verkeerde voorstellingen meen te mogen rangschikken. 'Eene andere merkwaardigheid van den landbouw is de gewoonte der landbouwers om het niet op de registers van het kadaster alleen te laten aankomen, als er verschil omtrent eigendom ontstaan mocht. Elke eigenaar zet op de uiteinden

van den grond dien hij bezit, een grooten rooden paal, waarop, in een wit vak, zijn naam en de uitgestrektheid van zijn terrein te lezen staat, en langs den weg dien ik volgde, zag ik honderden en honderden van die palen, maar mijn paard liep te snel om van de meesten meer dan eenige letters te kunnen lezen. Als hier ijdelheid in 't spel was, heeft ze althans te mijnen opzichte niet veel uitgewerkt.' Dezelfde verklaring van die palen wordt Deel II, blz. 249, met een enkel woord herhaald, en tevens wordt daar het nut dier inrichting aangewezen door de opmerking dat de akkers en de geheele bezitting van den boer niet zelden door de sneeuw bedolven worden, zoodat in het voorjaar alle grenzen en scheidsmuren worden weggewischt. 'Eerst', zegt Keller, 'hield ik het stellen dier palen voor ijdelheid, maar toen ik er de reden van vernam, trok ik mijne beschuldiging terug. Het is eene kadastrale contrôle langs den grooten weg.'

De zaak is mij anders uitgelegd. De boeren zijn verplicht de postwegen te onderhouden; het is eene belasting in arbeid die zij aan den Staat opbrengen, en ieders aandeel in dit onderhoud is geëvenredigd aan de uitgestrektheid zijner velden en akkers. De paal wijst den naam aan van elken boer wiens erf paalt aan den weg en die dus tot het onderhoud van een gedeelte verplicht is, benevens het aantal ellen van den weg waarvoor hem de zorg is opgedragen. Meermalen ben ik in de gelegenheid geweest die palen nauwkeurig te bestudeeren, en daar ik er nooit iets anders dan een naam en de vermelding eener zekere hoeveelheid ellen op gelezen heb, schijnen zij mij voor een kadastrale contrôle weinig geschikt en geloof ik vooralsnog aan de mij gegeven verklaring te moeten vasthouden. Mijn argument zal nog meer klemmen wanneer ik er bijvoeg, dat het aantal dier ellen vaak *acht, zes*, ja nog minder bedraagt. Maar misschien vraagt men of bij dit stelsel, waarnaar elk zijn deel van den weg onderhoudt, de gelijkvormigheid en regelmaat niet evenzeer schade lijden, als dit in Amsterdam het geval was toen daar nog op ieder grachtbewoner de verplichting rustte om de schoeiing der kade voor zijne woning in goeden staat te houden. Ik kan het antwoord geven, dat een algemeen toezicht van staatswege geoefend tegen zulken misstand waakt.

In alles wat geographie en plaatsbeschrijving betreft, laat de nauwgezetheid van Keller, zoover ik heb kunnen nagaan, over het algemeen slechts weinig te wenschen overig. Toch heeft hij

zich aan enkele misstellingen schuldig gemaakt, die uit overhaasting of ten gevolge van verkeerde inlichting aan zijne pen schijnen ontsnapt te zijn. Keller reisde zonder tolk, en schoon hij wel genoeg met de Deensche taal terecht kon, uit het dialekt der boeren kon hij niet altijd wijs worden, en dit is hem waarlijk wel te vergeven, daar zelfs de geboren stads-Noor in het verkeer met de boeren dezelfde moeilijkheid ondervindt, die wij b.v. in de provincie Limburg zouden ondervinden. Misschien is hierin de bron van enkele misstellingen en ook van enkele verminkingen van eigennamen te vinden, ofschoon, wat de laatste betreft, dikwijls ook slechts aan eenvoudige drukfouten te denken is, en moet worden toegegeven dat de Noorsche kaarten zelve met elkander en met de officiëele ‘Lomme-Reiseroute’ (zakreisgids) in de schrijfwijze dier namen zoozeer verschillen, dat men hier allen goeden leiddraad mist.

In de beschrijving van het Romsdal, de kroon van het Noorsche natuurschoon en waarvan Keller terecht met nadruk verklaart dat men zich niets schooners denken *kan*, vind ik eene onbepaaldheid en onduidelijkheid, waaraan anders onze schrijver zich zelden schuldig maakt en die ik mij niet recht weet te verklaren. Vooreerst begaat hij, geloof ik, eene feil tegen het geographisch spraakgebruik, wanneer hij eerst zegt: ‘eng is het dal dat de kronkelingen van den ondiepen stroom volgt,’ en een weinig later: ‘langs de rivier is een breede strook frisch en weelderig gras en bloeiende planten, wier geur in de vallei blijft hangen.’ Keller geeft hier den naam van ‘dal’ alleen aan den diepsten dalgrond, die de rivierbedding vormt, terwijl ik geloof dat ieder ander ook die breede strook van gras en struiken ter wederzijde der stroombedding mede onder ‘het dal’ zal begrijpen. Men zal zich daarom afvragen hoe dit dal tegelijk *eng* kan zijn en *breede* strooken gras en planten bevatten. Nog grooter wordt de onduidelijkheid, wanneer de schrijver een weinig verder zegt: ‘Boven alles uit verheft zich de Romsdalshorn, met zijn dubbelen top, omringd door Troldtinderne, de heksentoppen, die dreigend uit hunne sneeuwvelden oprijzen.’ Misschien laat zich die beschrijving verklaren, wanneer men het dal alleen aan den ingang van de zijde van Veblungsnäset gadeslaat, maar in ieder geval berust zij op eene illusie die voor een juister begrip der werkelijke verhoudingen moet plaats maken, wanneer men het dal dieper intreedt. De majestueuse, steil omhoog rijzende Romsdalshorn, met zijne fan-

tastische, tweetandige spits, ligt aan de linkerzijde van het dal, wanneer men het van den kant van Veblungsnäset binnentreedt; en daarvóór, eenigszins verder links terugwijkende, ligt een andere besneeuwde spits, wier kruin, toen wij tegen den avond den ingang van het dal naderden, in het zonlicht prachtig glinsterde en langs hare helling de sneeuwstrepen in zoo zonderlinge afwisseling met het grauwe graniet vertoonde, dat zij de gedachte aan een kolossale zebra bij mij opwekte. Maar Troldtinderne, de duivelsspitsen, liggen aan de tegenovergestelde zijde van het tamelijk breede dal. Dáár verheft zich een kolossale, massive en naakte rotswand, zooals ik mij niet herinner ergens elders in Noorwegen gezien te hebben, maar die van boven eindigt in eene menigte fijne punten en naalden, die zich vertoonen als de hier en daar beschadigde en afgeknotte torentjes en spitsen van een Gothisch gebouw. Door den diepen dalbodem speelt de Rauma als een dartele en schuimende beek, die zich bij Veblungsnäset met een forschen val in de Isefjord (Sisfjord schrijft Keller, doch ik volg de officiëele Lomme-Reiseroute), den zuidelijken arm van de Romsdalsfjord, nederwerpt. Ter wederzijde van die beek bedekt een dicht fijn gras den bodem, en gaat vervolgens over in welig kreupelhout, berken en elzen, dat zich voortzet tot aan den voet der bergen, die ter wederzijde plotseling, als kale, grauwe, dreigende massa's, met sneeuwstrepen geteekend en met sneeuwvelden afgewisseld, uit den groenen en vlakken dalbodem oprijzen. Zoo althans vertoont zich dit verrukkelijk dal op de hoogte van het hôtel Aak, omstreeks een uur gaans van Veblungsnäset in het schoonste deel der vallei gelegen, en dat wegens zijn goede inrichting en fraaie tuinen, waarin men den aanblik dier onvergelijkelijke natuurtafereelen vrij naar alle zijden genieten kan, onder de Noorweegsche logementen eene bijzondere onderscheiding verdient. Keller maakt er geen melding van; 't zou kunnen zijn dat de oprichting van dit hôtel van later tijdstip dan zijne reize dagteekent.

Behalve de beschrijving van den aanblik dien het Romsdal bij den ingang aan de zijde van Veblungsnäset aanbiedt, heeft Keller zich van alle nadere aanwijzing der schoonheden van dit schoonste van Norge's dalen onthouden. ‘Schenk mij toch, bid ik u, lezer,’ dus roept hij uit, de beschrijving van het Romsdal; want ik zou het ontheiligen en u vervelen tevens, als ik u verhalen moest, hoe boven en naast mij en beneden mij de watervallen bruisten, hoe ik er soms doorreed en hoe

een koude stofregen mij nu en dan overdekte, wanneer ik een dier breede zilveren vlakken passeerde, die, aan den wind blootgesteld, verstuiven in hun val. Ik zou u vervelen, als ik u moest verhalen hoevele bergtoppen ik hier, en hoevele ik dáár tegelijk zag, en hoe altijd de weg zich kronkelde tusschen de rotsen, maar al hooger en hooger zich verhief, tot eindelijk des avonds, te tien ure ongeveer, bij helderen maneschijn, de knaap, die van Fladmark tot Nystuen mij vergezelde, mij toevoegde: ‘hier is het hoogste punt van Romsdalen.’

Ik prijs in het algemeen deze soberheid, al kan ik het vermoeden niet weren dat wij wellicht nog iets meer van het Romsdal zouden vernomen hebben, indien zich niet allengs de détails in de toenemende duisternis van den avond voor onzen toerist hadden verloren. Inderdaad, wat zou het den lezer nutten de bloote namen van den Vermo-fos, den Kieling-fos, den Ulv-fos en twintig andere watervallen te vernemen, en hoe zou het mogelijk zijn belangwekkend te blijven, wanneer men over die alle in bijzonderheden treden wilde? Maar de Sletta-fos had eene uitzondering verdiend; want schooner tooneel dan deze aanbiedt, schijnt mij geen andere waterval in dit land van watervallen bij uitnemendheid op te leveren (ik spreek slechts van wat ik gezien heb), alleen de Riukan-fos uitgezonderd. Lezer! indien u ooit het geluk ten deel valt het Romsdal te betreden, verzuim niet u door uwen gids of den knaap die uwe kariool zal terugleiden, de plaats te laten aanwijzen, waar in den diepsten dalgrond, tusschen rotsblokken en dicht geboomte verscholen, een brooze brug van ruwe boomstammen over den schuimenden en klotsenden stroom is geslagen, die u den indruk maakt alsof hij ieder oogenblik dreigde, het zwakke getimmerte waarop gij u plaatst, in den afgrond mede te sleuren. Altijd tusschen rotsgevaarten en kreupelhout door, volgt uw oog over een aanmerkelijke uitgestrektheid den breeden ziedenden waterstraal, die van afstand tot afstand in stoute sprongen, en half verstuivend in zijn val, van een aanzienlijke, met rijke vegetatie getooide hoogte nederdaalt, waarachter zich in het blauwe verschiet de kale met sneeuw gekroonde toppen van Dovre Fjeld en Bröste Fjeld verheffen.

Wanneer men Ormen (of Ormeim) tegenover den machtigen in vele armen gesplitsten Vermo-fos voorbij is, begint zich de weg met stoute en kunstige wendingen naar boven te slingeren. Men heeft hier het einde van het Romsdal bereikt en komt op

een vrij wat minder pittoresk plateau, vanwaar men in zuidoostelijke richting afdaalt in Gudbrandsdalen, de prachtige vallei van de Laagen of Lougen Elv, die zich bij Lillehammer in het Mjösenmeer stort, terwijl van het station Dombaas de postweg noord-oostwaarts naar Hjaerkin op de hoogte van de Dovre Fjeld voert, vanwaar men dan verder noordwaarts op, met den hoogen kruin van Snehätten ter linker, de reis naar Trondhjem (Drontheim) kan voortzetten. Maar noch de weg door Gudbrandsdalen, noch die over de Dovre Fjeld, werd door Keller gevolgd. Van Holaker, het laatste station eer men Dombaas bereikt, sloeg hij te paard een voor de kariool ontoegankelijk bergpad in, dat hem in zuidwestwaartsche richting over de Kjölen Fjeld naar Lom aan het Vaage Vand, en vandaar over Jotun Fjeldene tot Skjolden aan het uiteinde van Lyster Fjord voerde. Het is niet ieders zaak zulke bergpaden te bereizen, en hij moet al een vrij onvertsaagd toerist zijn die er zich in Noorwegen aan wagen durft, minder echter om de gevaren dan om de ontberingen die men er heeft door te staan. Ik zal Keller op dien weg niet volgen, waarvan ik de rustpunten gedeeltelijk zelfs op de voortreffelijke *Veikart over Norge* van Waligorski en Wergeland niet vinden kan. Ik houd mij echter overtuigd dat dit ten deele slechts aan de verminking der weinig bekende eigennamen te wijten is. Van Roissem zegt Keller zelf, dat het op geene kaart te vinden is en dat hij de juiste plaats der ligging ook niet kan aanwijzen. Ik geloof dat ik hem helpen kan, en waag in plaats van zijne gissing dat Roissem eene andere naam is voor Qvandesvold, eene andere te stellen, dat namelijk Roissem eene verminkte uitspraak is voor Rödsheim, dat ik op genoemde kaart een weinig ten oosten van Qvandesvold vind aangeduid. Maar van Sosem, dat op Kellers route tusschen Andvord en Roissem gelegen was, kan ik geenerlei spoor op mijne kaarten ontdekken.

Ik haat de gewoonte van vele reizigers, die u diets trachten te maken dat gij niets hebt gezien, wanneer gij niet juist dat hebt aanschouwd, waarop hunne oogen gerust hebben. Ik kan eenigermate berekenen wat Keller verloren heeft door niet den weg over Gudbrandsdalen en het Mjösen-meer te kiezen, maar ik kan onmogelijk bepalen wat hij gewonnen heeft door het bergpad over Jotun Fjeldene in te slaan. Slechts dit kan ik zeggen, dat hij eene geographische dwaling, die ik op blz. 248 van het eerste deel bij hem aantrof, niet begaan zou hebben, indien

hij zelf het Mjösen-meer had bevaren. Ten minste indien hier aan iets meer, dan een *lapsus calami* te denken is. Wij lezen op de bedoelde plaats, dat de communicatie van Röraas met Christiania zoowel als met Drontheim zeer gering is. ‘Van de eerste stad,’ zoo gaat onze schrijver voort, ‘ligt het ongeveer honderd, van de laatste 42 uren verwijderd, en slechts van Christiania naar Eidsvold heeft men eene snellere verbinding dan met karren, namelijk eene stoomboot op het Mjösen-meer.’ Men leze daarvoor: ‘Slechts van Lillehammer naar Eidsvold heeft men eene snellere verbinding,’ enz. Thans zou men moeten zeggen: ‘van Lillehammer tot Christiania, eerst tot Eidsvold met eéne stoomboot over het Mjösen-meer, en dan langs den met groote kunst en kosten aangelegden spoorweg, die van Eidsvold naar Christiania voert.’ Maar in 1859 werd, meen ik, die spoorweg nog niet bereden, en Kellers stilzwijgen daarover bevestigt mij in die meening.

Voor de vaart over de Mjösen, echter niet van Lillehammer, maar slechts van het ongeveer op de helft der lengte van het wel 20 uren lange meer gelegen Gjövik, en voor den spoortrein van Eidsvold naar Christiania kan ik naar Thoden van Velzens 13de en 14de hoofdstuk verwijzen. Ik merk alleen op dat hij, wat den spoorweg betreft, door sommige uitdrukkingen aan eene veel grootere snelheid van den tocht doet denken, dan bij de verbazend sterke hellingen op deze Noorsche baan bereikbaar is, en dat hij wel met wat meer nadruk had mogen spreken over de bekwaamheid der Noorsche ingenieurs, die hier door tunnels en rotskloven en over bruisende stroomen en afgronden het pad heeft weten te banen voor de vurige hydra, die in de negentiende eeuw grooter wonderen doet dan de monsters van den fabeltijd. Van dien spoorweg sprekende, zegt de Heer Thoden van Velzen, dat ook Noorwegen begonnen heeft zijn spoorwegnet te weven, en, ofschoon eerst enkele hoofddraden zijn vastgehecht, de spin der hedendaagsche beschaving niet zal nalaten het gansche web te voltooien, zoodat men van Christiania naar Stokholm, naar Bergen en Drontheim zal sporen, ja, misschien naar de Noordkaap om zich te bakeren in de middernachtszon. Ik acht dit een geheel verkeerde voorstelling, die wel niet in dien schrijver zou zijn opgekomen, indien zich zijn kleine toer door Norge niet uitsluitend tot de betrekkelijk volkrijke en welvarende Fogderier in de nabijheid van Christiania had bepaald. Een land dat, op eene uitgestrektheid van 5800 vier-

kante geographische mijlen, eene bevolking telt van ruim 1½ millioen zielen, d.i. 260 per mijl, en waar de hooge granietbergen en enge, diepgegroefde en met water gevulde dalen aan den aanleg der ijzerbanen onnoemelijke zwarigheden in den weg leggen, is zeker geen land voor een spoorwegnet. Zelfs in Nederland, waar bijna 6000 menschen op eene vierkante mijl wonen en de dichtheid der bevolking tot die van Noorwegen staat als 23:1, waar aansluiting aan de groote communicatiën van het vasteland plaats heeft en de ijzeren banen op groote handelsteden uitloopen, die verder over zee de aangevoerde reizigers en goederen verspreiden, zelfs in Nederland blijkt het tot dusverre niet, dat de aanleg van spoorwegen in de minder bevolkte streken eene voordeelige speculatie is.

Maar het faalt den Noorschen handelaar en industriëel even weinig aan ondernemingsgeest, als het den Noorschen ingenieur aan bekwaamheid ontbreekt. Overal waar men hoopte dat spoorwegen met eenige kans op voordeel konden worden aangelegd, heeft men er proeven mede genomen. In het noorden verbindt een spoorweg van weinige mijlen Trondhjem met Stören, voornamelijk in het belang van den houthandel aangelegd. In het zuiden is kennelijk het hoofddoel geweest, de diep indringende fjorden door spoorwegen met de groote bevaarbare meren en rivieren te verbinden, en alzoo eene stoomcommunicatie tot vrij diep in het land, deels over den vasten bodem, deels over water, te verkrijgen. De weg van Christiania naar Eidsvold verbindt Christiania Fjord met het Mjösen-meer; de zijtak die naar Kongsvinger gaat, vormt de gemeenschap van Christiania Fjord met het meer Oieren en de rivier de Glommen, welke laatste weder verder noordwaarts bij Elverum door een spoorweglijn die Hedemarken doorkruist, met Hamar op de oostzijde van het Mjösen-meer verbonden is. De aansluiting van Kongsvinger met de Zweedsche hoofdlijn, die van Gothenburg naar Stokholm gaat, bestond in 1865 nog slechts *in votis*, en men scheen geene spoedige verwezenlijking van dat plan te verwachten. Maar toen ik over de breede Drammen-elv, met een dier kleine stoombootjes die zich overal in Noorwegen de meren en stroomen ten nutte maken, van Drammen naar Hougsund voer, zag ik op verschillende punten langs den rechteroever der rivier de werkzaamheden aan eene nieuwe, waarschijnlijk thans reeds voltooide spoorbaan, bestemd om den tot Drammen vooruitdringenden tak van Christiania Fjord, die onder den naam van

Drammen Fjord bekend is, met het zuidelijk uiteinde van de Randsfjord te verbinden, vanwaar weder de reis noordwaarts tot Odnäs aan het andere uiteinde van het 16 uren lange meer per stoomboot kan worden voortgezet. Doch dit alles is nog oneindig ver verwijderd van een spoorweg die tot de Noordkaap reikt. Nordland en Finmarken behooren zeker tot de laatste gewesten van Europa, die met dit vervoermiddel zullen begiftigd worden.

De vermelding van de Randsfjord voert mij terug tot het werk van Keller, die, na bij Skjolden het uiteinde van de Sogne Fjord bereikt te hebben, van daar den tocht te water voortzette naar Lärdalsören, om verder weder langs den postweg over het hooge plateau van de Fille Fjeld, door Valders, langs de Randsfjord en door het schoone Ringerike zijne route naar Christiania te voltooien. Wat fjorden zijn zegt ons Keller, Deel I, blz. 272: ‘Het zijn smalle lange bochten der zee, die zich mijlen ver in het land inbuigen. Sommige hebben eene lengte van 20 mijlen en op vele plaatsen zijn zij niet breeder dan eene rivier, ja, op enkele punten zijn de oevers slechts 300 voet van elkander verwijderd, maar hunne diepte is op sommige plaatsen 2400 voet en nooit minder dan 600 voet. Zij zijn een scheppingsvorm, die, wij zouden bijna zeggen, de hoogste schoonheid aan Noorwegen geeft. Die fjorden toch zijn geene inhammen in eene weeke, vlakke kust, waardoor het land een moeras zou schijnen; zij worden begrensd door rotsen, die vaak lijnrecht uit het water oprijzen, of hellingen vormen met pijnboomen begroeid. In het noorden zijn die rotsen bedekt met sneeuw, soms zelfs sluiten zij een gletscher in; in het zuiden zijn zij bij partijen bebouwd en strekken ter beschutting van de tusschenliggende akkers. Overal vormen de fjorden veilige havenplaatsen, en daar hunne kronkelingen tusschen de hooge rotsen hen van nature moesten maken tot wegen waarop nasporing bijna onmogelijk was, is het geen wonder dat hier in vroeger eeuwen de zeeroof als van zelf geboren werd, en de Vikings tot hun stout bedrijf aanleiding vonden.’ Ik heb niets tegen deze beschrijving, die tegelijk waar en klaar is; zij past op al de fjords die ik bevaren heb en die werkelijk inhammen der zee zijn, op Christiania Ford, Sogne Fjord, Hardanger Fjord, Romsdalsfjord en hunne onder verschillende benamingen voorkomende takken. Maar die beschrijving laat mij in eene moeielijkheid die ik niet kan oplossen; zij verklaart

mij niet waarom de Randsfjord, en zelfs de breede Tyrifjord (door eene ongelukkige drukfout heeft Keller, II, blz. 260, tot driemaal toe Fyrifjord) in Ringerike, die geheel in het binnenland liggen en zoet water hebben, mede den naam van fjord kunnen dragen, en waarom die weder op andere meren, die toch ongeveer dezelfde formatie hebben, zooals de Mjösen en Tin Söen in Thelemarken, nooit schijnt te worden toegepast. Ik raadpleeg te vergeefs de woordenboekjes die ik onder mijn bereik heb. Ik zoek licht in eene verklaring van Deensche synoniemen, en vind er omtrent de woorden *Fjord, Bugt, Vig, Nor* en *Baj* het volgende aangeteekend:

'Al deze woorden beteekenen een inham dien de zee in het land maakt. *Fjord* en *Vig* zijn daarvan de oudste.

Fjord noemde men voorheen, gelijk thans nog, den grooteren en dieperen inham der zee, *Vig* den minderen. Dit blijkt uit de namen Limfjord en Bredefjord, in tegenstelling met Lemvig en Rejkjavig. Een oud-Noorsch spreekwoord zegt: "een *Vig* moet liggen tusschen vrienden, een *Fjord* tusschen vijanden."

Bugt, een woord dat wel is waar lang in de taal is voorhanden geweest, maar vermoedelijk uit het Duitsch is ingevoerd, kan iederen, grooteren of kleineren, inham beteekenen door de kust gemaakt. Maar meestal beteekent *Bugt* een zeeboezem, d.i. een grooten en breederen inham dien de zee in het land maakt, en verschilt daardoor van de *Fjord*, in welke de zee dieper landwaarts ingaat, maar die dan ook in evenredigheid smaller is. Ilsefjord en Kjögebugt kunnen dienen om dit verschil op te helderen.

Een *Nor* is een wijduitgestrekte, maar tegelijk ondiepe watervlakte, die door een smalle strook in verbinding staat met de zee. Een *Fjord* is doorgaans bevaarbaar, een *Nor* is daartoe te ondiep. Een *Fjord* heeft altijd zout water; een *Nor* is dikwijls zoet water, dat echter met de zee in verband staat en soms door deze overstroomd wordt, soms daarentegen bij laag water zich in deze uitstort.

Baj is het jongste van deze woorden, door de zeelieden uit het Engelsch of Fransch ingevoerd,' enz.

Ik kan uit dit alles niet anders opmaken dan dat het gebruik van den naam *Fjord* voor meren met zoet water gevuld en slechts door rivieren met de zee gemeenschap hebbende, zooals de Randsfjord en Tyrifjord, met het echte Deensche

spraakgebruik volkomen in strijd is. Doch ik vermoed dat in sommige der zoo uiteenloopende Noorsche dialekten, bepaaldelijk in die van Ringerike en Hadeland, het woord *Fjord* eene ruimere beteekenis erlangd heeft, die zich uit de treffende overeenkomst tusschen den vorm der meren en baaien van Noorwegen gemakkelijk laat verklaren.

En geen wonder! Dezelfde eigenaardigheid der formatie van de Noorweegsche bergen, die aan de zee dat diep landwaarts indringen met smalle inhammen in talrijke vertakkingen vergunt, is ook de oorzaak der vorming van zoetwaterplassen van geheel denzelfden vorm in de diep ingesneden dalen van het binnenland. Van bergketenen in den eigenlijken zin des woords kan in Noorwegen, zoo ver ik het gezien heb, geen sprake zijn, en wat de Kjölen betreft, die ik niet heb gezien, een uitstekend Noorsch geograaf heeft sedert lang aangetoond, dat ook de hooge, samenhangende bergrug, die, onder den naam van Kjölen, de grensscheiding tusschen Zweden en Noorwegen zou uitmaken, slechts in de verbeelding der geografen bestaat[1]. Wanneer men het Skandinavisch schiereiland in het algemeen beschouwt en zich het beeld zijner doorsnede wil voor den geest stellen, kan men het vergelijken bij eene baar der zee van ontzettenden omvang, die uit de Oostzee langzaam oprijzende en met zachte hellingen stijgende, in de nabijheid van Noorwegens westkust hare grootste hoogte bereikende, en dan plotseling met steilen val tot op den diepen bodem der Noordzee nederdalende, eensklaps tot eene granietmassa is verstijfd. Maar die verstijving ging gepaard met eene opscheuring, vaak tot op den diepsten grond, in tallooze spleten en kloven, de grootste in overlangsche, hier en daar afgebroken, maar zich spoedig hervattende richting, maar zóó dat zij ook veelvuldig aan de zijden zijn ingescheurd, en zich vaak kleinere kloven in overdwarsche richting gevormd hebben, die de hoofdspleten onderling verbinden. De kloven en spleten der gletschers kunnen van die formatie een vrij goede voorstelling geven, mits men zich die denke op eene schaal vele duizenden malen vergroot. Vlakten van eenige beteekenis zijn in Noorwegen nergens te vinden en ook de plateaux beslaan betrekkelijk slechts een klein gedeelte des lands.

1 Zie A. Vibe, Küsten und Meer Norwegens, Ergänzungsheft zu Petermann's Geogr. Mittheilungen, 1860, n°. 1.

Het is van deze bijzonderheden der formatie dat de eigenaardige schoonheid der Noorsche natuur, in vergelijking met die van andere berglanden, voor een groot gedeelte afhankelijk is. Welk een verschil bij voorbeeld met het hoogland der Aplen, waar men van de Beiersche naar de Italiaansche grenzen als terrasgewijze hooger stijgt, waar de dalen rijzen naarmate de bergen zich verheffen, en doorgaans de hooge toppen door tusschengelegen jukken ketensgewijze verbonden zijn, zoodat groote doorzichten veelal slechts in de richting van de lengte der dalen gevormd worden, en men overal de hooge punten zoeken moet om die trotsche natuurtooneelen te genieten, die b.v. de hoogte van den Col de Balme, de Gorner Grat of de top van den Faulhorn aanbieden. Ofschoon de hoogste bergen van Noorwegen in betrekking tot de oppervlakte der zee door de hooge kruinen der Alpen, den Mont Blanc en den Mont Rosa, den Finsteraarhorn en den Schreckhorn, met duizenden voeten overtroffen worden, maken zij toch een even grootschen en overweldigenden indruk, niet slechts omdat op die hooge breedte de sneeuwlinie zooveel lager ligt, maar vooral omdat zij in betrekking tot de plaats vanwaar zij worden gadegeslagen, zich niet veel minder hoog en stout dan de kruinen der hoogste Alpen verheffen. De Gausta Fjeld in Thelemarken is niet hooger dan 6000 voet, maar hij verheft zich schier met die gansche hoogte boven het dal van de Maan Elv, dat niet meer dan vijf à zeshonderd voet boven de zee ligt. Romsdalshorn wordt op eene hoogte van slechts 5000 voet geschat, maar het dal waaruit hij opstijgt verheft zich slechts weinig boven het vlak van de Fjord, die er de voortzetting van vormt: wat wonder dat hij, in weêrwil zijner slechts middelmatige hoogte, met zijne grauwe massa en zijne uitgestrekte sneeuwvelden, zulk een ontzettenden indruk maakt! Maar het is vooral dat op zich zelf staande, dat geïsoleerde, waardoor zich de meeste bergen van Noorwegen kenmerken; het is de omstandigheid, dat men, de Fjords en de meren zijner diep gegroefde dalen bevarende, zoovele van elkander losse massa's met het oog van den voet tot den top volgen kan; het zijn de vele vertakkingen der Fjords en der meren die in de dwarsdalen tusschen die geïsoleerde massa's indringen; het zijn de onafzienbare vista's in alle richtingen tusschen die berggevaarten door, waarbij de rotsen voor elkander heen geschoven schijnen als de coulisses van een onmetelijk theater; het is dat verdwalen van het

oog van verschiet tot verschiet, dat zich verliezen van den blik tusschen de torens en wanden der elkander in eindelooze reeks opvolgende steengevaarten, waardoor de geheel eenige schoonheid der Noorsche landschappen geboren wordt.

Ik ben hier van de kritische beschouwing der geschriften van de Heeren Keller en Thoden van Velzen eenigszins afgedwaald om mij in eigen herinneringen te verdiepen. Men houde mij die kleine uitweiding ten goede: ik keer dadelijk tot mijn eigenlijk onderwerp terug,

Onder de stellingen door Keller geopperd, waarmede ik mij niet volkomen vereenigen kan, behoort de volgende op blz. 251 van het tweede deel, dat een afstand van zeven Noorsche mijlen het maximum is, dat men berekenen kan op één dag af te reizen. Ik heb eenmaal de proef genomen van den grootsten afstand die op één dag met de kariool is af te leggen, en heb het toen bijna tot 15 Noorsche mijlen, ongeveer 30 uren gaans, gebracht. Zie hier de opgaaf der afgelegde stations op den weg door Gudbrandsdalen van Dombaas naar Lillehammer.

Van Dombaas naar Toftemoen	1 mijl.
naar Brändhaugen	1 mijl.
naar Rommundsgaard	1 mijl.
naar Moen	⅞ mijl.
naar Bredevangen	¾ mijl.
naar Storklevstad	1½ mijl.
naar Nedre Brandvold	1⅛ mijl.
naar Listad	⅞ mijl.
naar Skjäggestad	1¼ mijl.
naar Bakkejordet	1 mijl.
naar Holmen	1½ mijl.
naar Aronsveen	1⅜ mijl.
naar Lillehammer	1⅜ mijl.
	———
te zamen	14⅝ mijl.

Men begrijpt dat dit resultaat niet verkregen werd zonder een langen dag te maken. Wij vertrokken van Dombaas met het morgenkrieken, ongeveer ten twee ure, en het was lang na middernacht eer wij Lillehammer bereikten. Maar ik verhaal dit als eene bijdrage tot de kennis des lands, als eene proeve waartoe in geval van nood de skyds-inrichting in staat is, en waarlijk niet om er roem op te dragen. Integendeel, die ijlende

vaart door een der schoonste en vruchtbaarste dalen van Noorwegen, en de duisternis waarin vooral het laatste, niet het minst bekoorlijke gedeelte van den weg zich bij toeneming voor ons hulde, onttrokken vele détails van den afgelegden weg aan onzen blik, en het is er verre van af dat Gudbrandsdalen mij zoo duidelijk als de meeste andere bezochte deelen van Noorwegen zou voor den geest staan. De noodzakelijkheid om onzen gids bij wijze van *Forbud* (voorbode) vooruit te zenden, opdat wij steeds bij onze komst kariolen en paarden zouden gereed vinden, beroofde ons bovendien van het bijzijn van den man die gewoon was ons op al het merkwaardige opmerkzaam te maken, en liet ons over aan onze eigen waarnemingen, die op dien pijlsnellen tocht natuurlijk slechts vluchtig konden zijn. Bij Kringelen, tusschen Moen en Bredevangen, wees niemand ons de plaats waar in 1612 zich 300 boeren in hinderlaag legden en van de hoogte der rotsen een corps van 900 Schotten, aangevoerd door kolonel Sinclair, onder steenen en rotsbrokken verpletterden; en bij Storklevstad viel ons zelfs Sinclairs grafmonument niet in het oog, ofschoon het dicht bij den weg moet geplaatst zijn. Keller, die Gudbrandsdalen niet, of althans slechts voor een zeer klein gedeelte bereisde, verhaalt deze geschiedenis ter gelegenheid van zijn eerste bezoek aan Romsdalen, omdat er een volksbijgeloof meê verbonden is, waarvan Romsdalshorn en Troldtinderne het tooneel vormen. De geest eens jongelings waart rond op Romsdalshorn, en op Troldtinderne vertoont zich in den grauwenden avond de schim zijner troostelooze bruid. Die bruid had haren minnaar gelast Lady Sinclair aan de slachting te ontvoeren; de vrouw des kolonels, die zijne bedoeling mistrouwde, joeg hem een kogel door het hoofd. Maar het gemis dier historische herinneringen was niet het eenige wat ons strafte voor een oponthoud ten vorigen dage, waarvan wij thans de schade moesten inhalen. Nevens menig ander prachtig natuurtooneel onttoog de duisternis den beroemden waterval dien de Lougen omstreeks een uur van Lillehammer vormt, aan onzen blik, zoodat wij zijne plaats slechts aan het klotsen der wateren konden herkennen; en bij de aankomst laat in den nacht te Lillehammer, waren wij verplicht ons met eene zeer middelmatige, maar peperdure herberg tevreden te stellen, waar wij in een schraal avondeten voor de ontberingen van den dag, waarop wij ons geen tijd van eten gegund hadden, eene zeer gebrekkige vergoeding vonden. Ja, wat meer is,

zelfs den volgenden dag heb ik nog onder de gevolgen dier overhaaste reis geleden. Slechts een uur twee, drie, konden wij ons ter rust leggen, toen wij weder voor het vertrek der stoomboot naar Eidsvold werden gewekt; dien ganschen dag voelde ik mij dof en afgemat, en toen wij ten laatste op den spoortrein naar Christiania hadden plaats genomen, waren zelfs al de wonderen van den weg onvermogend om mijne oogen op den duur geopend te houden.

En waartoe, vraagt wellicht een medelijdend lezer, die ijlende spoed, die ontbering, dat ongemak? Ik zal het in weinige woorden verhalen, niet omdat ik mijne persoonlijke ontmoetingen voor zoo bijzonder belangrijk houd, maar omdat het anderen tot nutte leering kan strekken, die, zoo ik hoop en vertrouw, in jaarlijks toenemend getal het schoone Norge zullen bereizen.

Wie met Noorwegen en Zweden eenigszins bekend is, weet dat de reisgelegenheden, hoewel goed geregeld, niet menigvuldig zijn, en men dikwijls zijn plan moet beperken of inkorten om met de bestaande communicatie-middelen voort te komen, dewijl men anders gevaar loopt van dagen lang nutteloos te worden opgehouden. Te Bergen hadden wij ons, bij gemis der gewenschte gelegenheid om de reis langs de kust per stoomboot tot Molde eerder voort te zetten, nagenoeg eene geheele week moeten ophouden: een verblijf te lang op zich zelf, doch in dit geval zeer dragelijk gemaakt door de buitengewone gelegenheden om velerlei merkwaardigs te zien, dat daar ter gelegenheid der internationale tentoonstelling van al wat tot de visscherij betrekking heeft, was opgehoopt. Later werden wij tot een minder aangenaam oponthoud van dien aard in Gothenburg gedwongen. Maar thans wilden wij ons aan dit gevaar niet blootstellen; wij hadden alles nauwkeurig berekend, den dag vastgesteld waarop wij van Christiania zouden vertrekken, met een stoomboot die wij niet mochten missen, zonder de mogelijkheid der geheele reis naar Zweden in de waagschaal te stellen. Toen wij den nacht in het hôtel Aak, aan den voet van den Romsdalshorn, hadden doorgebracht, restten ons nog vijf dagen tot het oogenblik van het vertrek der boot. Daarvan was er één noodig voor de reis uit het Romsdal naar Dombaas, één voor de reis van Lillehammer naar Christiania, één voor het een en ander dat nog noodzakelijk te Christiania te verrichten was. Twee dagen slechts restten derhalve voor de reis van Dombaas naar Lillehammer; maar hoe dien tijd te verdeelen? Voor den

tocht door Gudbrandsdalen waren zij volkomen toereikend geweest, en aan de gelegenheid om nachtkwartier in eene dragelijke herberg te vinden, zou het ons op dezen veel bereisden postweg ongetwijfeld niet ontbroken hebben. Ongelukkigerwijze behoorde tot ons reisplan een uitstap op de Dovre Fjeld, minstens tot Hjerkin, om vandaar den Snehätte te zien en - er zoo mogelijk eene soort van vlinders te vangen, die niet zuidelijker dan deze breedte en niet lager dan op dit reeds hoog gelegen gedeelte van het plateau van Dovre Fjeld voorkomen. Ik zeg niet, met sommige reizigers, dat de tocht op zich zelven weinig beloonend is. De dag was koud en guur, de wolken joegen in wilde vaart door de lucht en de weêrsgesteldheid was van dien aard, dat de gehoopte vlindervangst geheel werd verijdeld. Maar in ieder ander opzicht was het weêr juist wat het wezen moet om voor den minnaar van grootsche effekten aan zulk een tooneel aanlokkelijkheid te geven. Het was een genot in de kariool of in den zadel van Dombaas uit het bergpad te bestijgen, de frissche berglucht in te ademen, en als een wedloop te houden met het ijlende zwerk, dat zijne zware en zich gedurig verschuivende wolkenschaduwen over de stoute lijnen der pijnbosschen meer op den voorgrond, de besneeuwde bergkruinen in het verre verschiet, en de dicht met rendiermos bedekte bergvlakte onder onze voeten wierp; het was een genot, te Hjerkin gekomen, in eene der beste herbergen die wij in Noorwegen aantroffen, van den vermoeienden tocht uit te rusten en een hartig maal te genieten en daarna op de hoogste punten in den omtrek de beste plaats uit te zoeken van waar zich de Snehätte liet bespieden. Neen, ik beklaag mij dien tocht niet, die een overvloed van eigenaardig genot opleverde; maar toch kan ik zelfs thans, nu die tijd reeds meer dan twee jaren achter mij ligt, het leedwezen niet geheel onderdrukken, dat de heerlijkheden van Gudbrandsdalen voor een deel aan dien bergtocht zijn opgeofferd. Maar op reis komt men steeds tijd te kort en zelden wordt een voordeel dan ten koste van een ander verkregen.

De misslag - indien 't er een is - was gepleegd en de schade moest worden ingehaald, en, dank zij de voortreffelijke skyds-inrichting, zij kon worden ingehaald, althans in zooverre, dat niet ons geheele reisplan werd in duigen geworpen en dat, met opoffering van een deel der fraaiste gezichten van Gudbrandsdalen, Christiania althans in tijds kon worden bereikt.

Langs de hoofdwegen is overal een postdienst georganiseerd, die met de gladagsdiensten op Java in vele opzichten groote overeenkomst heeft, gelijk trouwens Noorwegen, in zijne primitieve gebruiken, ieder oogenblik verschijnselen aanbiedt, die aan den maatschappelijken toestand in onze Oost-Indische bezittingen doen denken. De postmeesters, wier woning doorgaans tevens tot herberg is ingericht, zijn verplicht een zeker aantal paarden en kariolen (in sommige streken ook karren, zooals in Zweden in gebruik en door Keller, D. I, blz. 128, beschreven zijn) ten gerieve der reizigers te onderhouden. Het getal is echter zeer beperkt, daar het geregeld is naar het gemiddeld aantal waaraan behoefte blijkt te bestaan. Wordt de toeloop te groot, dan moet de reserve opkomen, dat wil zeggen, dat de reiziger alsdan te beschikken heeft over de vervoermiddelen in het bezit der boeren, die daarvoor bij beurten zijn aangewezen. In dit geval ontvangt de boer het postgeld, dat anders aan den postmeester wordt verantwoord, en wanneer hij zorg voor zijn paard heeft, gebeurt het niet zelden, dat hij u zelf vergezelt. Op bijwegen is men geheel van de hulp der boeren afhankelijk. Zoolang er beschikbare paarden op de stations voorhanden zijn, heeft de reiziger die een eigen kariool en paardentuig medevoert, niet over lang oponthoud te klagen, ofschoon de zaak wel eens wat ingewikkelder wordt, indien hij, gelijk wij, niet over eigen voertuig te beschikken heeft. Maar wanneer de reserve moet opkomen, kan dikwijls veel tijd verloren gaan; want misschien staat het paard dat den reiziger vervoeren moet, op dat oogenblik voor den ploeg of graast het op verren afstand in het gebergte. Daarbij is de Noorsche boer niet vlug in zijne bewegingen, en te minder, daar het leveren der reservepaarden, wanneer hij ze voor den veldarbeid noodig heeft, hem veel meer schade dan voordeel oplevert. Wil men dus zeker zijn van steeds spoedig voort te komen, dan is vooruitbestelling noodzakelijk, vooral wanneer men in het drukkere reissaizoen in grooter gezelschappen reist. De bode dien men daartoe bezigt, draagt den naam van Forbud. Is deze den reiziger genoegzamen tijd vooruit, dan ondervindt de laatste nergens oponthoud; maar indien men zijn vervoer bijzonder betalen moet, worden de kosten daardoor aanzienlijk vermeerderd. Het geheele postwezen, dat, onder den naam van *Skyds*, ook het vervoer te water met roeibooten over de meren en fjorden omvat, is van regeeringswege door zeer zorgvuldige bepalingen gere-

geld, waarvan de reiziger die zonder gids reist, de kennis volstrekt behoeft, en die dan ook, voor zooveel noodig, in de officieële ‘Lomme-Reiseroute’ zijn opgenomen.

Zoowel Keller als Thoden van Velzen hebben weinig of niets over de inrichting van het vervoerwezen in Noorwegen gezegd; ik maak mij dus met het zoo even gezegde niet schuldig aan de herhaling van reeds algemeen bekende zaken, en evenmin wanneer ik er hier nog een woord over de paarden, over den toestand der rijtuigen en over de gesteldheid der wegen aan toevoeg. Thoden van Velzen heeft een te klein gedeelte van Noorwegen bereisd om van dit een en ander genoegzame ondervinding op te doen, en Keller is ten aanzien dier punten, de beschrijving der kariool daargelaten, in 't oog loopend onvolledig, misschien omdat hij den lezer niet met te veel détails over het vervoer in Noorwegen wilde vermoeien, nadat hij zooveel over dat in Zweden gezegd had. Maar bovendien heeft hij eigenlijk minder dan wij op de groote postwegen van Noorwegen gereisd. Zijn tocht duurde waarschijnlijk langer, maar was meer gelijkmatig tusschen Sverige en Norge verdeeld, en van den tijd van zijn verblijf in laatstgemeld land heeft de stoombootvaart langs de kust van Trondhjem naar Hammerfest en van Hammerfest tot Molde een groot gedeelte gevorderd.

De paarden die men, vooral op de vaste stations, in Noorwegen gewoonlijk aantreft, behooren tot een ras van fraai gebouwde ponies, in gestalte juist geëvenredigd aan het miniatuur-rijtuig waarvoor ze gespannen worden. De meeste zijn van eene hooge isabel-kleur, met witte of zwarte manen, die gewoonlijk kort worden afgesneden, zoodat zij als borstels op den hals overeind staan. Wat hunne zedelijke en verstandelijke eigenschappen aangaat, zijn zij zoo voortreffelijk als een paard kan wezen: mak, leerzaam, voorzichtig, en tevens voortvarend en vurig. Zij zien u aan met zoo verstandigen en goedhartigen blik, dat gij niet kunt nalaten van hen te houden. Voor de lichte kariool, die met geen zware bagage mag belast worden, snellen zij met korten doch vluggen draf over de hoogten en laagten van den weg, en onder den man beklauteren zij de steilste hoogten of dalen zij af langs de gevaarlijkste hellingen met al het beleid en de zekerheid van een kat.

Voor velen die niet gewoon zijn met paarden om te gaan, is het bij de gedachte aan het reizen door Noorwegen een schrikbeeld, dat men genoodzaakt is zelf zijne kariool te besturen.

Dit is echter niet altijd het geval. Rijdt men op een kar, waar op de bank plaats voor twee personen is, dan kan men den boer of den skydsjongen naast zich doen plaats nemen en met de teugels belasten. Gebruikt gij een kariool, dan plaatsen zich die personen boven op uwe bagage, die gij op een daartoe bestemd plankje achter den bak laat binden, en die het daarom best is in een stevige houten kist mede te voeren. Ook in dit geval kunt gij vergen dat de skydsjongen de teugels neme en achter u staande de paarden over uw hoofd heen besture. Doch dit is verre van aangenaam, en de geheele inrichting is meer berekend op reizigers die in staat zijn zich zelven te helpen. Het zijn dikwijls al zeer kleine jongens en soms zelfs kleine meisjes die met u gaan, en als het reisgezelschap uit meer personen bestaat, die ieder hun kariool hebben, gaat er doorgaans slechts één jongen mede, die bij het terugrijden in de voorste kariool plaats neemt en de paarden voor de overige gespannen voor zich zelven laat zorgen. ‘De paarden,’ zegt terecht de Heer Thoden van Velzen (blz. 85), ‘volgen de eerste kariool, vinden van zelf den weg en wijken uit, zoodra een rijtuig hen ontmoet; want het zijn zeer verstandige paarden.’ Bedenkt men bij dit alles dat men van de drukte op de Noorsche wegen zelden veel last heeft, en dat zij doorgaans breed en goed onderhouden zijn, dan zal men licht inzien dat er, zelfs voor hem die nooit vroeger met paarden heeft omgegaan, in het zelfbesturen der kariool al zeer weinig gevaar is gelegen. Op één punt slechts heeft de ondervinding mij geleerd, dat groote voorzichtigheid is aan te bevelen. Wie een boer met zijn wagen met hout of hooi beladen met de kariool achterop of zelfs tegemoet komt en voorbij wil snellen, is doorgaans genoodzaakt de stem te verheffen, opdat hij voor hem uithale: want de Noordsche *Bonde* doet u evenzeer over zijne traagheid in het opmerken en begrijpen verbaasd staan, als gij u verwondert over de vlugheid en vaardigheid van een Parijschen voerman, die, te midden van het grootste gedrang, de bedwelmendste drukte, nooit door de scherpte van zijn blik en de tegenwoordigheid van zijn geest wordt in den steek gelaten, elke aanraking, al is het maar ter breedte van een haar, weet te vermijden, waar gij het onmogelijk zoudt achten aan eene botsing te ontkomen, en u door de vervaarlijkste cohue ongedeerd naar uwe bestemming brengt. Zijt gij eindelijk geslaagd door uw geschreeuw de opmerkzaamheid van den Bonde te wekken en hem te bewegen om voor u te wijken, dan kunt

gij er bijna zeker van zijn dat de gedachte niet in hem zal opkomen om rond te zien of ook meer kariolen volgen, maar dat hij dadelijk weder naar het midden van den weg draait, zoodra gij hem zijt voorbijgesneld. Verzuimt dus uw achterman zich, even als gij zelf door roepen en schreeuwen verneembaar te maken, dan is eene botsing schier onvermijdelijk. Een mijner zonen werd, gelukkig zonder letsel, op deze wijze eens met kariool en al omvergeworpen, en bij eene andere gelegenheid ontsnapte ik zelf te nauwernood aan een dergelijk gevaar, daar een hooiwagen mij dezelfde poets speelde en mijn verschrikt paard tot een zijsprong noopte, waarbij het met de voorpooten op een steenblok te land kwam, dat zich van de rotsen waarin de weg was uitgehouwen, zóó kort te voren had losgemaakt, dat de gelegenheid om het weg te ruimen ontbroken had.

Laten de paarden die men onder weg bekomt, in den regel weinig te wenschen over, de kariolen of karren daarentegen zijn doorgaans oud, vuil en wrak, en de tuigen zoo ellendig, dat zij gedurig met eindjes touw moeten geflikt worden. Ik spreek nu niet van het ongemakkelijk zitten in een kariool waarvan de bak onmiddellijk op het onderstel, een weinig voorwaarts van de as, is geplaatst, of op de bank van een kar die, te smal om u een rustige plaats te verzekeren, van een onbuigzame leuning in den rug voorzien, en ter wederzijde door een steunsel van eenigszins veerkrachtig hout gedragen, hangt boven een vierkanten bak, waarin uwe heen- en weêrschuivende bagage in gedurigen strijd is met uwe voeten. In deze ongemakken kan een luchtkussen, dat den reiziger in Noorwegen bijzonder is aan te bevelen, voor een groot gedeelte voorzien. Maar soms is er waarlijk moed noodig om in die versleten voertuigen plaats te nemen, waarmeê gij, zoo anderen u zijn vooruit geweest, en gij haast hebt om verder te komen, u niet zelden behelpen moet. Op onzen ijlenden tocht door Gudbrandsdalen waren wij eenmaal genoodzaakt, wijl in het geheel geen kariolen te bekomen waren, ons op een open wagentje met twee banken te laten vervoeren, dat met touwen bij elkaâr werd gesjord, en op zulke slappe veeren hing, dat het zich in gedurigen staat van schommeling bevond, en wij ons aan de banken moesten vasthouden, om niet ter rechter of ter linker uit het rijtuig geslingerd te worden.

Om aan deze bezwaren te gemoet te komen, verkiezen de meeste reizigers zich te Christiania eene eigen kariool aan te schaffen, die men wel is waar goed moet betalen, maar die men

doorgaans, van de reis terugkomende, met niet zeer groot verlies weêr verkoopen kan. Tegen de voordeelen hieraan verbonden, staan echter groote nadeelen over. Men is dan genoodzaakt die kariool ook op alle watertochten over de meren en fjorden of langs de kusten des lands mede te voeren en er aanzienlijke vrachten voor te betalen. Wil men dit niet, dan is men in zijne manier van reizen uitermate beperkt, en moet men menigen schoonen en genotrijken toer achterwege laten. Reist men in grooter gezelschap, dan kan men in sommige streken, waar de wegen breed en vlak zijn, vooral in de nabijheid der grootere steden, ook van een calèche met twee paarden gebruik maken; doch daaraan is natuurlijk niet te denken voor hen die eigen kariolen met zich voeren. Ik voor mij heb niets in dit opzicht zoo aangenaam gevonden als de gelegenheid tot gedurige afwisseling naar den aard en de hulpmiddelen van de streken die wij bezochten. Geen middel schier om voort te komen, waarvan wij op onze reis in Noorwegen geen gebruik hebben gemaakt: rijden te paard, in een calèche, in een kar, in eene kariool, op den spoortrein, varen in een roeischuit of een stoomboot, wandelen op eigen beenen. Neen, al bezocht ik Noorwegen nog tien malen, nimmer zou ik die volkomen vrijheid van beweging aan dat meerdere gemak en dien schijn van meerdere veiligheid die een eigen kariool verschaft, opofferen. Want ik noem dat een schijn en niet meer, daar men toch geenszins tegen beschadiging of het ontstaan van gebreken aan het eigen rijtuig gewaarborgd is, en men, daar zich op het land zelden de gelegenheid zal voordoen om het behoorlijk te laten herstellen, bij zulk een tegenspoed genoodzaakt zal zijn òf zich gedurende langeren tijd met een minder veilig rijtuig te behelpen, òf het in den steek te laten en zich toch tot de gebrekkige vervoermiddelen te wenden, waarvan men het gebruik vermijden wilde.

De harde granietbodem van Noorwegen is voortreffelijk geëigend voor den aanleg van wegen, die geene bestrating behoeven en gemakkelijk te onderhouden zijn met het materiaal dat men overal voor het grijpen vindt. Zij verkeeren dan ook doorgaans in voortreffelijken toestand; alleen waar men een dorp of buurt doorrijdt, vindt men veelal kuilen en modderpoelen. In vroeger tijd werden deze wegen over hoogten en door diepten zoeveel mogelijk recht op het doel aangelegd: de reiziger vond zich niet zelden voor steile en gevaarlijke hellingen geplaatst, en het was hieruit vooral dat de behoefte aan een licht en laag bij den grond blijvend voer-

tuig, gelijk de kariolen, ontstond. Sedert tien of twaalf jaren echter heeft men zich in Noorwegen ernstig bezig gehouden met de verfraaiing en verbetering der wegen, en op vele plaatsen de oude gevaarlijke passen door nieuwe wegen vervangen, die òf langs een omweg om de steile rotsen heen voeren, òf, waar dit ondoenlijk was, door een aanleg *en zigzag* met zachte hellingen naar boven en weder benedenwaarts brengen.

De wegen in de laatste jaren aangelegd, zijn meer op gemak en veiligheid dan op kortheid berekend, terwijl de grootere snelheid waarmede men kan voortkomen, de grootere lengte vergoedt. Wat ik vroeger over de gesteldheid van den bodem van Noorwegen, van die diep gegroefde overlangsche spleten, waarvan de diepste grond met water bedekt is, gezegd heb, zal van zelf doen zien hoe die wegen konden worden aangelegd. Men had slechts, langs de boorden der rivieren en meren en fjorden, van de rotsen die ze van alle kanten omzoomen, aan de meest geschikte zijde zooveel door de kracht van het buskruit te laten springen, als noodig was om de vereischte ruimte te verkrijgen voor een breeden rijweg, die derhalve aan de ééne zijde door lijnrecht oprijzende, kale rotswanden, aan de andere zijde door een romantischen bergstroom, een blauwen meerspiegel of een diepe fjord begrensd is. Langs de waterzijde heeft men dan doorgaans van afstand tot afstand kolossale rotsbrokken laten staan, om het gedurig neêrzien in de diepte te breken en den reiziger op het spoor te houden dat hij zonder gevaar kan volgen. Soms rijdt men een eind weegs onder overhangende rotsen heen, door tunnels die aan de waterzijde open, maar door uitgespaarde rotszuilen gesteund zijn, en waar een rivier een zijtak opneemt of een meer een arm te ver in de richting van een dwarsdal uitstrekt, zijn bruggen geslagen die in het laatste geval zich soms over een verbazende lengte uitstrekken.

Een der meest beruchte wegen was vroeger die over de Kvamsklev tusschen de stations Oilo en Tune aan de oostelijke helling van de Fille Fjeld, nog door Keller in 1859 bereden. ‘Van Kvamskleven’ (Keller schrijft Quamskleven; mijne spelling is steeds die van den officiëelen wegwijzer), zoo lezen wij Dl. I, blz. 242, ‘overziet men de gansche streek, maar om haar te bereiken heeft men veel kans eerst den hals te breken. Ik geloof dat de steilte die rijwegen *kunnen* hebben, hier haar maximum bereikt heeft. Mijn paard liep van de ééne zijde van den weg telkens naar de andere, want het was volstrekt onmogelijk,

voor paarden evenzeer als voor voetgangers, om de rechte lijn te blijven volgen; maar als het mij dan tot de uiterste linkergrens van de rots had gebracht, zoodat ik elk oogenblik vreesde in den afgrond te storten, bracht het mij op de uiterste rechtergrens, waar ik weder met de wielen in de struiken, die tegen de rots groeiden, vreesde vast te raken.' Doch deze gevaarlijke pas kan thans vermeden worden; want sedert Kellers reis is om den voet van de Kvamsklev een nieuwe weg gelegd, die in gemak en veiligheid niets te wenschen overlaat, ofschoon daarbij de schoonheid der gezichten naar alle waarschijnlijkheid veel verloren heeft. 'De weg tusschen Tune en Oilo,' zegt de Lomme-Reiseroute voor 1865, 'is thans, na den omweg om den voet van de zoogenaamde Kvamsklev gemaakt, bijzonder goed.' Wij hebben dit zoo bevonden en van onze veilige plaats met verbazing de steilte aangestaard, die hier vroeger de reiziger te bestijgen had. Ik mag zeggen dat er een gevoel van spijt mede gepaard ging; want wie eenige dagen in de bergen gereisd heeft, denkt weinig meer aan gevaar en mist ongaarne die schoone gezichtspunten die een uitgestrekt landschap beheerschen.

Ook aan de westelijke helling van de Fille Fjeld, tusschen Häg en Lärdalsören, leverde de weg in vroeger tijd groote zwarigheden op, die Keller nog gedeeltelijk ondervonden heeft, maar die tijdens mijne reis niet meer bestonden. 't Is waar dat het meesterstuk van den ingenieur Finne uit Vossevangen, de zoogenaamde galerij van Vindhellen, tusschen Häg en Husum, uit vijf slangvormige, in de rotswanden van den engen bergpas gehouwen en, waar zij over den afgrond voeren, door granietzuilen geschraagde wendingen bestaande - Keller vergelijkt ze niet onaardig bij een kolossalen kurkentrekker - reeds eenige jaren vroeger was aangelegd, en de gevaren van dit gedeelte van den weg zoo al niet weggenomen, dan toch grootelijks verminderd had. Maar ook de weg van Husum naar Lärdalsören, die vroeger over Lysne lag, in de Lomme-Reiseroute 'de berygtede Galler' genoemd, en door Keller beschreven als 'een enkel pad, dat vroeger slechts de bedding der rivier is geweest, maar nu tusschen de rots en de Lär-elv zich kronkelt,' ofschoon het zich voorbij Lysne allengs verbreedt, is nu door 'den nye smukke Vei' (den nieuwen fraaien weg) over Sältunaasen vervangen, die van Husum over Blaaflaten naar Lärdalsören voert.

Ik zou dergelijke voorbeelden ook uit andere gedeelten van

Noorwegen kunnen aanhalen, die noch door Keller, noch door Thoden van Velzen bezocht zijn; maar in natuurschoon en kunstige wegen niet onderdoen voor de fraaiste gedeelten die zij beschreven hebben. Van Lärdalsören vervolgde ik mijne reis met *söskyds* (vervoer te water) over de prachtige Sogne Fjord naar Gudvangen, en vandaar weder met de kariool door het wilde en verwonderlijk pittoreske Närodal, waarin de rotsblokken op de meest fantastische wijze opgestapeld en dooreengesmeten liggen, tot aan den voet van de steile Stalheimsklev, die plotseling een schijnbaar onoverkomelijken hinderpaal aan de voortzetting van den tocht in den weg legt. Doch ook hier heeft een prachtige zigzagweg de zwarigheden overwonnen en voert zonder veel moeite naar boven. De wendingen van den weg liggen tusschen twee afgronden, in welke zich van de andere zijde, te midden van eene welige vegetatie, twee forsche en schuimende watervallen nederstorten, van welke men den een bij elke wending rechts, den ander bij elke wending links in het oog houdt.

Onder de nieuw aangelegde wegen die den kronkelenden loop der meren volgen, zou ik den fraaien weg langs het Gravens Vand, die in Hardanger van Vasenden naar Eide voert, kunnen vermelden, of, om dichter te blijven bij dat gedeelte van Noorwegen dat door onze reizigers bezocht is, den imposanten weg van Drammen, door het Lierdal naar Enger en vandaar langs de Holsfjord, den zuidelijken arm van de Tyrifjord, naar Humledal. Nabij dit laatste punt komt deze weg samen met den insgelijks nieuwen weg van Sandviken naar de Holsfjord, die door Thoden van Velzen werd bereden toen hij zich van Christiania naar Ringerike begaf. Deze schrijver is hier intusschen met de topographie een weinig in de war geweest. Hij meent dat zoowel Sandviken als Humledal aan de Holsfjord (hij schrijft verkeerdelijk Halsfiord) zijn gelegen; maar Sandviken ligt aan een inham van Christiania Fjord, en men is daar nagenoeg de geheele lengte van den weg die naar Humledal voert, van de Holsfjord gescheiden. Daar ik den weg van Christiania over Sandviken naar Drammen, en, na mijne excursie in Thelemarken, van Drammen over Enger naar Humledal nam, kan ik over den weg tusschen Sandviken en Humledal niet oordeelen. Keller volgde op zijn tocht van de Fille Fjeld naar Christiania hier nog den ouden weg van Sundvolden over Jonsrud naar de hoofdstad. Hij zegt niets hetzij over de schoon-

heid, hetzij over de moeilijkheid van dien weg, misschien omdat hij op dit punt zijner reis te zeer vervuld was met gedachten over de brieven van huis die hij te Christiania verwachtte. Maar uit andere berichten blijkt dat die weg zeer bezwaarlijk was, en ook nog van een gedeelte van den nieuwen getuigt Thoden van Velzen: ‘de weg hangt als aan den berg en kronkelt gedurig hooger op. Hier is het somtijds zoo steil, dat de groote steenen, die op kleinen afstand van elkander geplaatst zijn om den wagen te verhinderen neêr te storten, ons geen genoegzame borstwering voorkomen om een ongeluk te verhoeden. Op de meest gevaarlijke punten is dan ook een hooge houten leuning aangebracht, bestaande uit lange balken, die stevig zijn vastgemaakt in steenen pilaren.’ Men ziet hieruit tevens welke voorzorgen hier en elders genomen zijn om de veiligheid te bevorderen, waar de gesteldheid van het terrein den aanleg van een vlakken weg onmogelijk maakte. Voor 't overige bevestigt de ‘Lomme-Reiseroute’ wat hier over de steilte van den weg gezegd is; want zij meldt dat de afstand tusschen Sandviken en Humledal, ofschoon slechts 1⅝ mijl bedragende, als twee mijlen betaald wordt, doch niet omgekeerd. Overal waar het skydsgeld op deze wijze verhoogd is, kan men zeker zijn dat de weg bijzondere bezwaren voor de paarden oplevert.

Te Humledal, dat tevens een station is voor de stoombootvaart op de Tyrifjord, is men niet ver meer verwijderd van de voormalige wisselplaats Sundvolden, waar nog eene goede herberg wordt gevonden, en waar men paarden kan bekomen om door den steilen bergpas van Krogkleven tot het meest beroemde der Noorsche vergezichten op te stijgen, dat bij den naam van Kongens Udsigt ('s Konings uitzicht) bekend is. Ik wil over dit punt niet uitweiden na hetgeen onze beide reizigers er van gezegd hebben, maar vermeld het alleen om op te merken, dat vlak over de herberg van Sundvolden eene dier lange bruggen ligt waarvan ik vroeger gewaagde, en dat daardoor een arm van de Tyrifjord afgesneden en de weg naar het volgende station Vik aanmerkelijk bekort wordt.

Ik staak hier voor het oogenblik de eenigszins desultoire opmerkingen, waartoe mij de reisverhalen van de Heeren Keller en Thoden van Velzen aanleiding gaven. Maar de stof is verre van uitgeput en er ligt mij over verschillende zaken nog het een en ander op het hart, dat ik in een volgend nommer hoop mede te deelen.

P.J. VETH.

Franz Michael Felder.

Sonderlinge. Bregenzerwälder Lebens- und Characterbilder aus neuester Zeit. Leipzig. S. Hirzel. 1867.

Wanneer de prachtige Alpennatuur van het Vorarlgebergte meer bekend ware bij het reislustige volkje van het mistige Engeland en van het vlakke en dompige Nederland, dan zou het kleine dorpje Schoppernau zeker niet al zoo lange jaren verborgen hebben kunnen blijven in zijn schuilhoek. Die hemelhooge bergen, met hun eeuwige sneeuwvelden en donderende lawinen, welke den reiziger nu eens allen door- en overtogt schijnen te verbieden wanneer ze daar als werkelijk huiveringwekkende gestalten zwijgend en somber voor hem staan en den weg versperren, en die hem dan weêr den luiden kreet van bewondering afpersen, door hem eensklaps de liefelijkste en meest pittoreske vergezigten voor te tooveren, ze zouden dan al lang weergalmd hebben van het gejubel der kosmopolitische schaar, die zich telken jare op nieuw in het heerlijke Zwitserland als verdringt. Terwijl nu zelfs geen veilige rijweg nog naar dat stille plekske heenvoert, omdat de rustige bewoners zelve alleen daarvan gebruik zouden maken en eenvoud hen de behoefte er aan nog bijna in twijfel doet trekken, zoo zou dan zeker reeds voor lang geld noch moeite gespaard zijn om het dorpje zeer gemakkelijk zelfs genaakbaar te maken. De zoo wél bekende schilderachtige en herbergzame chalet zou dan al op menige, nu woeste en eenzame steilte gebouwd zijn, en een reusachtig hôtel zou er prijken te midden der bijna schamele woningen, waarin thans de dorpelingen gehuisvest zijn. Zeker zou dan de rijkdom van menig huisvader grooter, of, juister misschien, de armoede van menigeen kleiner zijn dan thans, maar even zeker zou dan ook de eenvoud zijn geweken uit

menig hoofd en hart en plaats hebben geruimd voor de gewrongenheid en gemaaktheid, die wel niet gemist schijnen te kunnen worden bij beschaving. En wanneer dan zomer aan zomer de, meestal potsierlijk uitgedoste Engelsche toerist met zijn ellenlange en voor niets versaagde dames iederen schuilhoek van ons dorpje en elken top van het omliggend gebergte had doorsnuffeld en beklommen en Murray en Baedeker dus wel had gedwongen er dadelijk hunne spionnen heen te zenden, opdat toch geene enkele bijzonderheid in hunne reisboeken ontbreken mogt, dan waarlijk zou Franz Michael Felder niet zoo lang en zoo rustig en zoo ongestoord hebben kunnen voortwerken in zijn stil verblijf, zonder bekend te zijn geworden bij landgenoot en vreemdeling.

Want dat het nog voor luttel tijds ganschelijk onbekende Schoppernau plotseling een werkelijk bekend dorp in Duitschland geworden is, heeft het eenig en alleen aan zijnen Felder te danken. De zoo gansch andere arbeid dan dien men van de door spade en mestvork vereêlte hand zou verwachten, heeft dien stillen schuilhoek eensklaps in het helderste licht geplaatst. En wat de schoonheden der nu eens trotsche en dan weêr liefelijke, nu eens vrees en ontzag en dan weêr bewondering en weemoed inboezemende Alpennatuur niet vermogten, dat vermogten de meer dan gewone begaafdheden van den eenvoudigen dorpeling, die ons uit het midden van het Bregenzerwoud schetsen toezendt van het leven der zijnen zoo juist en zoo krachtig tevens geteekend, dat ze ons als doen hunkeren om iets meer van zulk een ongewonen teekenaar te vernemen.

Maar alligt wordt mij door den lezer op de meest lakonieke en ijskoude wijze toegevoegd, dat de man van wien ik spreek hier te lande nog geheel onbekend is, en er alzoo nog geenerlei sprake zijn kan van eenige nieuwsgierigheid, veel minder nog van hunkering, om iets van dien vreemdeling te weten. Misschien heeft men gelijk; maar zoo ging 't ook nog voor korten tijd den hier te lande voorzeker verre van onbekenden Dr. Hildebrandt te Leipzig. En toen die toch kennis had gemaakt met onzen Felder, was hij oogenblikkelijk zoo met den man ingenomen, dat hij niet alleen dadelijk zijn bekwamen vriend Dr. Hirzel wist te bewegen de nieuwste pennevrucht van dien eenvoudigen boer als goed te ijken voor het Duitsche publiek, door zijn naam als uitgever op den titel te plaatsen, maar ook zelf de pen opnam om den nieuwen novellist bij

zijne landgenooten in te leiden. Ook voor mij is hij een geheel nieuwe bekende, maar een bekende van wien 't mij dadelijk lief was iets naders te vernemen, nadat ik zijn laatsten roman, ‘die Sonderlinge,’ met uitstekend genoegen had gelezen. 't Is die roman, welken ik het Nederlandsche publiek ten lectuur wensch aan te bevelen, maar eerst zal ik dat weinige van den schrijver zelven mededeelen, wat de Leipziger geleerde daarvan in de Gartenlaube heeft opgeteekend.

Toevallig was de kennismaking van Dr. Hildebrandt met zijn nieuwen vriend. En die heeft hij wèl aan de schoone Alpennatuur te danken. Op een voetreisje door het Bregenzerwoud kwam hij des avonds, in Bad Reute, met den docter der plaats in aanraking. Deze vertelde hem met zekeren lokalen trots van een boer, die in het nabijgelegene kleine dorpje Schoppernau woonde, en van wien al een roman in 't licht verschenen was die nog al opgang had gemaakt. Hij raadde hem aan den man eens te bezoeken. Maar daartoe ontbrak onzen reiziger de noodige tijd. Toen hij echter den volgenden middag in het kleine Au aan tafel zat en den hospes naar Felder vroeg, verliet deze dadelijk het vertrek en kwam met den held zelven, die juist in de gelagkamer een glas bier was komen drinken, terug. Onmiddellijk was een levendig onderhoud tusschen die beiden aangeknoopt. En de geleerde, die eerst na menig jaar van ijverige studie en ten koste van menigen klinkenden daalder de gave verkregen had om met gunstigen uitslag tot zijne landgenooten door den druk te spreken, hij staarde met bewondering den daar voor hem zittenden eenvoudigen landman aan, die op dezelfde wijze en met hetzelfde gunstige gevolg invloed oefende op zijne tijdgenooten, maar die nooit eenig ander dan het meest eenvoudig onderrigt had genoten, ja die, meer nog, elk uur schrijvens moest ontwoekeren aan veelal ruwen en afmattenden handenarbeid. Geen wonder dat het eerste mondgesprek tot eene weldra drukke briefwisseling leidde tusschen dat tweetal, zoo verschillend in opleiding en ontwikkeling, maar zoo overeenstemmend in levensopvatting en levensdoel. En 't is juist die briefwisseling welke ons Felder voldoende leert kennen om hem niet langer vreemdeling te noemen, wanneer men zijne werken in handen neemt.

Groot in aantal zijn die werken nog niet. 't Is nog geenszins door de vruchtbaarheid zijner pen dat hij zich bekend heeft gemaakt. Behalve kleine, hier en daar verspreide stukjes, zijn

nog maar twee romans van hem in 't licht verschenen. De eerste draagt den, vooral ons Nederlanders vreemd in de ooren klinkenden titel van: ‘Nümmamüllers und das Schwarzokaspale, ein Lebensbild aus dem Bregenzerwalde.’ 't Is eene schets van den schrijver zelven, waarin hij zoo naïf en zoo waar tevens zijne gedachten en opvattingen heeft weêrgegeven, dat Dr. Hildebrandt beweert: die man kan nooit een tweede dergelijk werk leveren, want hij heeft hierin al zijne geheele persoonlijkheid neêrgelegd. Toch heeft hij wel degelijk die tweede schets gegeven en eene betere zelfs nog dan de eerste, alweêr echter onder een vreemden titel: ‘Sonderlinge’ namelijk. Maar dat vreemde bepaalt zich gansch en al tot den titel, want de inhoud is zoo natuurlijk, zoo vol van gevoel en menschenkennis, dat ik overtuigd ben van de sympathie der lezers die ik voor dit pas verschenen boek hoop te winnen. Eerst echter trede de schrijver, dan zijn laatste werk op.

Felder is boer, in den vollen zin des woords. Dat was ook zijn vader, van ouder tot ouder. En dat reeds dit bedrijf weinig aanleiding geeft tot ontwikkeling van den geest, begrijpt een ieder, die het primitieve van den landbouw in die onvruchtbare berglanden kent. Toch blijkt ook dien vader een meer dan gewone lust naar kennis bezield te hebben, want hij was een hartstochtelijk liefhebber van lezen. En al moest zijn zoon hem al vroeg ten grave zien dalen, lang genoeg mogt hij' hem evenwel behouden om nog van hem dienzelfden lust tot lezen over te nemen. Elk boek, ja elk gedrukt stuk papier zelfs dat die beiden maar konden magtig worden, werd gretig door hen verslonden. Een oude legende van voor drie honderd jaar, de alombekende geschiedenis van Genoveva, de daden en lotgevallen van Schinderhannes, een stapel oude almanakken, ze waren als lekkernijen door hen genoten. En toen het jaar 1848 den negenjarigen knaap voor 't eerst bekend maakte met oproer en met oorlog, en 't hem voor 't eerst ook regt duidelijk werd dat er nog andere menschen daar verre achter die bergen woonden, menschen als hij, maar bewegelijker en woeliger en onstuimiger, en de postbode hun wekelijks een dagblad bragt, waarin alle die Jobstijdingen voor koningen en regerenden werden vermeld, ja toen waren vader en zoon dikwijls zoo verdiept in hunne lectuur, dat de afgetobde huisvrouw vaak moeite had die beiden naar hunne legerstede te drijven.

Tien jaar pas was hij oud, toen hij zijn vader al moest mis-

sen en den kost verdienen voor zijne moeder, wier omstandigheden niet vergunnen de hulp van een kuecht in te roepen. Daarenboven had de arme jongen al op nog jeugdiger leeftijd reeds kennis moeten maken met het ongeluk. De doctor der streek zou het kind van eene oogontsteking genezen, maar had, in zijn gausch niet ongewonen staat van dronkenschap, het eene oogje geheel uitgestoken. Arme bevolking, die aan zulke onverlaten ten prooi is! Troetelkind der fortuin is de goede man dus van zijn jeugd af waarlijk niet geweest. Maar er zat pit in den jongen en leeren deed hij graag en flink. Want wanneer hij vertelt, al vroeg menige oorvijg te hebben gekregen van den meester, omdat hij op school een Schoppernauer courant schreef, die dikwijls het geheele dorpje door van hand tot hand ging, dan ligt daarin waarlijk wel het bewijs dat de jongen opgewektheid bezat en lust tot werken ook. Toch beduidde die school niet veel, en het onderrigt dat hij er genoot, ging niet bijster ver. Trouwens, dat is reeds daaruit op te maken, dat het geheele tractement van den meester niet meer bedroeg dan zeventig gulden 's jaars. En hoe eenvoudig en sober zelfs de levenswijze in het kleine dorpske ook mogt zijn, zoo goedkoop was 't er toch niet, dat dit loon toereikte voor een voldoend onderhoud gedurende volle twaalf maanden. Alleen des winters dus, wanneer de stormwind daarbuiten over de toppen der bergen gierde en de krakende lawinen den dorpeling waarschuwden zich niet al te ver van huis te wagen, werd de deur der school geopend voor de dorpsjeugd, die dan in het barre jaargetijde kennis genoeg moest opdoen om als proviand voor geheel het jaar te kunnen strekken. Kwam de zomer weêr aan, werden de bergpaden weder begaanbaar, en was een ieder blij den winterkerker te kunnen verlaten, dan zag men den meester al spoedig de geheele streek doortrekken om, hier als metselaar en daar als verwer, al naarmate er behoefte bleek aan een der veelzijdige diensten die hij kon bewijzen, bij de boeren in den omtrek te arbeiden, en op die wijze aan te vullen wat hij noodig had voor een toch altijd nog karig bestaan. A bon entendeur, demi mot suffit: zoo ging 't ook hier. Onze Felder had blijkbaar niets anders noodig dan den eersten stoot tot leeren, want toen hij maar eens lezen en schrijven had geleerd, wist hij zelf wel hoe die primitieve kennis verder toe te passen. Spelen met andere kinderen, dartelen en joelen en stoeijen met zijne makkers,

wat anders der jongens lust en leven is, dat kon de goede knaap niet doen. Want de arme weduwe was wel gedwongen om alle diensten die het eenig kind haar vermogt te bewijzen, voor het onmisbaar onderhoud van hen beiden te gebruiken. Vandaar dan ook de ernst die uit geheel zijn wezen spreekt, en die zoo duidelijk te lezen is in dat bleeke en sterk geteekende gelaat, waarop alleen de half ironische glimlach, welke nu en dan om de fijne en gesloten lippen speelt, een zeker zonneschijntje werpt. Had de knaap den vermoeijenden arbeid van den dag verrigt, dan was niet een of ander stuk speelgoed, maar een krant of een boek dat hij had weten op te doen, zijn uitspanning en ook in waarheid zijn lust. En toen ook de werkelijk zoo verdienstelijke Gartenlaube eens den smaad moest ondervinden, dat de een of ander onverlaat van een winkelier een harer bladen misbruikte om er een stukje zeep in te wikkelen, dat de dorpsbarbier aan onzen Felder verkocht, en deze dus, op zoo triviale wijze, dat geestig tijdschrift leerde kennen, toen rustte hij niet eer hij zich een exemplaar kon aanschaffen om het geregeld te kunnen lezen. Maar daartoe was heel wat noodig; want de extra uitgaaf kon alleen door extra arbeid bestreden worden. Die moeijelijkheden wist hij echter te overwinnen, ja ze vermeerderden zelfs nog zijne begeerten. Was de taak voor de arme moeder verrigt, dan begon eerst het werk voor de zoo vurig gewenschte lectuur, en hout slepen voor anderen en een kleine handel in geitenvellen verschaften hem gelukkig weldra de noodige penningen daartoe. Toen eerst leerde hij kennen wat de vaderlandsche pers heerlijks oplevert voor hem wiens geest onbevredigd blijft, al wordt ook met den gunstigsten uitslag dag aan dag elke spier en zenuw ingespannen en tot de uiterste kracht gedwongen voor het dagelijksch onderhoud. Weldra waren de Duitsche klassieken die Cotta uitgaf, de begeerde boeken, en alweêr moest meer arbeid ook die verschaffen. Maar terwijl hij telkenmale meende dat wanneer dat ééne boek nog verkregen en dat ééne tijdschrift nog aangeschaft was, de begeerte ook bevredigd zou zijn, groeide natuurlijk de lust tot altijd meer lectuur in nog sterker mate aan, ja werd al grooter en grooter door iederen nieuwen aankoop. Daarenboven bleven toen de moeijelijkheden niet uit, waarvoor geestelijke en schout hem al lang hadden gewaarschuwd, moeijelijkheden die het eigenaardig gevolg waren van den lust van den jongen om te lezen en te leeren, terwijl de onverbiddelijke

noodzakelijkheid hem dwong voor het onderhoud van zijn gezin niet alleen hard te werken, maar zelfs te zwoegen. Was 't billijk, was 't regtvaardig, zoo murmureerde hij alras, dat hem, den blijkbaar door de natuur voor geleerde bestemden man, zulke zware en afmattende handenarbeid als levenstaak was opgelegd? En was 't niet zijn pligt als mensch, dien wreeden en harden last van zijn schouders te werpen! O, hoe kromp hem het hart zamen, toen hij in 't jaar 1858 voor 't eerst eens eene andere plaats, en dat toch nog maar het kleine Lindau, leerde kennen, maar zich al spoedig weder achter zijne hooge bergen moest terugtrekken van die bedrijvige en vrolijke wereld die zich daar eensklaps voor hem geopend had. Dat druk bevaren meer en die snelle stoombooten, welker gedurige aankomst en vertrek aan kade en steiger eene woeligheid en een leven te weeg bragten waarvan hij vroeger nooit zelfs gedroomd had, welk een heerlijk gezigt voor den jonkman, geboren en getogen in het eenzaam en vergeten dorpje, en maanden lang opgesloten met eene bevolking die alleen voor het meest eenvoudige boerenbedrijf hart en ooren had. Wat zou hij genieten, indien ook hij eens met dat vogelvlugge schip die verre kusten bereiken mogt en daar geheel andere, meer ontwikkelde menschen niet alleen mogt ontmoeten, maar in hun zooveel opgewekter kring mogt leven en denken en zich roeren met al die kracht en met al dien lust welke hij juist daarvoor in zich gevoelde. Een kerker scheen hem bij zijn terugkeer dat stille dal toe, en met blikken vol weemoed volgde hij de wolken na, die over de hooge toppen der bergen vrij en ongehinderd naar die verre landen trokken. Duldeloos leven, duldeloos lijden, zoo meende hij toen.

Daar opent zich voor hem de deur van het vrolijk gezin te Au, waarin hij thans blijde met den broedernaam begroet wordt telkenmale wanneer hij den opgeruimden kring binnentreedt, en tegelijk opent zich voor hem ook een geheel ander verschiet. De vrolijke jonge deern die hij weldra uit dat huis juichend naar zijn Schoppernau voert, is eensklaps het zonnetje geworden van zijne pas nog als zoo eenzaam en verlaten gescholden kluis, en wat hij eens zijn kerker noemde, roemt hij thans als zijn paradijs. Klaagde hij eerst over zijn stil en afgezonderd leven, nu is hij de wereld te rijk in de eigene woning, want na afloop van den zwaren arbeid wacht hem daar de blijde lach der jonge vrouw, die van der jeugd aan lust heeft gehad en

ook de gelegenheid daartoe mogt genieten, om kennis te nemen van alles wat de Duitsche dichter en schrijver den landgenoot merkwaardigs en opwekkends wil mededeelen. Vooral wanneer het barre jaargetijde allen arbeid op berg en in dal verbiedt en den landbouwer op straffe van verveling, die ergste aller kwalen en die moeder aller verkeerdheden, dwingt naar bezigheid binnen de enge muren te zoeken, dan voelt hij zich gelukkig met boek en pen aan de ruwe schrijftafel, want hij kan nu vertellen van 't geen hem lezende treft, raadplegen over 't geen hij schrijvende schept. Hij verkneukelt er zich nu in, dat het snuiven van het stoomros ook in zijne buurt, ook in zijne omgeving gehoord wordt. En als hij den geest des tijds al luider en luider bij zijne buren hoort aankloppen, dan luistert hij met ingespannen aandacht en met naauwelijks te bedwingen genot naar dien bode van goede tijdingen, en hij begroet blijde den roep van de enkelen die het vrolijk ‘binnen’ doen hooren, of lacht om de dwaze bekrompenheid van die anderen, die een angstig ‘neen, buiten blijven’ uitstooten. Want hij weet, dat die betere dagen van meer kennis en beschaving al nader en nader komen en dat geen magt ter wereld ze kan terughouden. Als dan de pastoor hem op plegtigen toon waarschuwt voor dien ijskouden wind uit het Noorden, welke hem alleen verkouden en ellendig maar waarlijk niet gelukkig maken kan, of hem aanraadt toch te blijven wat hij is, een boer en niets dan een boer, en de spade en de mestvork te blijven hanteeren in plaats van boek en pen ter hand te nemen, o dan kookt het hem wel daarbinnen, maar het vast vertrouwen op de toekomst doet hem al spoedig weêr bemoedigd glimlachen. Bijna schaamt hij zich dan later over dat oogenblikje van onwil, omdat het gebrek aan vertrouwen verraadt op dien helderen dageraad, welken hij toch zeker is spoedig te zullen begroeten. En spottend voegt hij dan den bekrompen geestelijke toe, dat hij den duivel zeker door Beëlzebul wil wegjagen! Heeft die geest van kennis en beschaving, van meer vrijheid en ruimer ontwikkeling, tot nog toe ook maar een oogenblikje zelfs in zijn stille dorpje vertoefd, dat oogenblikje is voor hem toch al voldoende geweest om er sporen achter te laten, die door niets zijn uit te wisschen.

Soms heeft onze Felder echter bange dagen door te staan. Zwak van ligchaam, hoe ook gehard door dat leven en werken op die bergen, waar vooral in voor- en najaar de zwaarste en moeije-

lijkste arbeid dikwijls verrigt moet worden naast den diepsten afgrond of onder den gedurigen angst dat de sneeuwmassaas, die zich onmiddellijk boven zijn hoofd in steeds aangroeijende klompen zamenpakken, als lawinen zullen nederstorten en alles in hun vaart medeslepen, zoo put dat dubbele zwoegen met hand en hoofd hem vaak uit. Heeft het een of ander merkwaardig boek of schrijfwerk, waarin hij met heel zijn ziel verdiept is zoodra hij er zich maar even toe nederzet, hem meer dan gewoon aangegrepen, dan zinken de krachten wel eens plotseling weg. En de jongste zware ziekte, toen enkel het gevolg van overspanning, waaraan minder kracht nog dan vroeger hem telkens weêr herinnert, ze blijft voor hem een vingerwijzing niet te veel te vergen van het meer willige dan wel magtige gestel. Toch moet en wil hij voort. Hij kan maar niet dulden dat de boer minder deel zal hebben aan de algemeene ontwikkeling, minder ook daartoe zal bijdragen, dan de stedeling en geleerde. En wanneer hij die wereld vol vooroordeelen, welke den boer een onmondige noemt zoodra het werken van beschaving en verlichting geldt, dien boer maar eens goed heeft leeren kennen, en 't hem gelukt is het bewijs te leveren, dat een krachtige en vooruitstrevende geest niet het uitsluitend eigendom is van enkelen, maar waarlijk wel gemeengoed van alle menschen, dan is zijn taak vervuld. Want dan staat de boer naast en niet langer onder den stedeling. Daarvoor echter moet zijn landgenoot, de eenvoudige man uit het stille Bregenzerwoud, eerst geschetst of liever nog naauwkeurig geteekend worden, in alle zijne eigenaardigheden en in zijne geheele omgeving vooral. Want dan ook zal eerst duidelijk blijken, waarom hij tot nog toe zoo op den achtergrond is blijven staan. Men zal dan het kwaad leeren kennen dat degenen stichten, die den naar het hart eenvoudig gestemden man ook even eenvoudig willen houden naar het hoofd; die hem om zijne bekrompenheid van geloof vooral, voortdurend in het aangezigt roemen, en die hem bezweren het oor toch niet te leenen aan de verderfelijke leer van meer vrijheid, die daar van over de bergen ook al naar hen toewaait en ook hun dierbaarst bezit, dat in bekrompenheid en ondergeschiktheid aan anderer oordeel heet te bestaan, dreigt weg te vagen. Zich te beperken tot eigen handwerk, tot de zorgen en bemoeijingen voor het eigen onderhoud, niet te lezen noch te luisteren naar de redeneringen van de lezende menigte, dat zij hun roem. En mogt er soms iets duisters voor

hen zijn, mogten er vragen bij hen opkomen waarop zij zelven het antwoord schuldig moeten blijven, dan zij de geestelijke alleen hun raadsman, want hem alleen moeten ja kunnen zij vertrouwen. Niet die menigte moeten zij gelooven, welke in deze dagen voortdurend droomt van vereeniging van krachten, van zamenwerking en van genootschappen en van bijeenkomsten waarin, onder de leuze van algemeen volksgeluk, enkel eigenwaan en eigenbelang gevoed worden, maar in eigen stillen beperkten kring werke hij rustig voort; hij doe daar wat zijne hand vindt om te doen, en late aan zijn natuurlijken herder de beslissing over der vragen, waarop de booze wereld, ja wel een antwoord geeft, maar een antwoord dat ten verderve leidt.

En 't is juist dat zoo streng gewraakte zamenwerken van alle krachten tot één doel, wat onze Felder met alle magt bevorderen wil. Eer hij zich echter aangordde om als hervormer onder zijne stijve landlui op te staan, eer hij 't waagde hunne gehechtheid aan oudvaderlijke gewoonten en begrippen te bestrijden, moest hij zich degelijk toerusten, om in zoo kloek bestaan ook zeker te zijn van overwinnaar te worden. Niet dan langzamerhand en met groote bedachtzaamheid moest hij te werk gaan. Wanneer de pastoor hem al gedurig waarschuwde voor zijne dwaze boekenliefhebberij, nutteloos en ongepast zelfs voor den boer, dien men niet aan de schrijftafel moet vinden maar in schuur en op veld, dan kon hij daaruit wel opmaken hoe sterk eene partij hij tegen zich zou krijgen, zoodra hij eens werkelijk met plannen van hervorming in het sociale en bedrijvige leven voor zijne dorpsgenooten optrad. Kon hij hun maar het bewijs leveren dat zij daardoor voordeelen zullen erlangen, die zij nu door hun geïsoleerd leven moeten missen; kon hij hun maar eens flink toonen, dat al dat knutselen van die alleen staande elementen niets oplevert dan op zijn hoogst iets meer dan het dagelijksch brood, voor den toch al met zoo weinig tevreden Bregenzer! Woorden en redeneringen, dat wist hij wel, vermogten in zijne omgeving niets; feiten alleen, tastbare uitkomsten waren daar gangbare munt, maar daarvoor was dan ook alles te verkrijgen. Gelukkig kwam hij toen op het denkbeeld te beginnen met eene veeverzekeringmaatschappij op te rigten. Dat was eene echte boerenzaak, en de enkele die daardoor voor 't eerst een verlies in zijn stal, zoo gedurig voorkomende en dikwijls van zoo schromelijk nadeel voor geheel een braaf gezin, weêr vergoed zag, zou oogenblikkelijk een

uitnemende medestander van hem worden. Daarenboven, zoo'n geval zou opzien maken in de geheele streek. En was maar eerst ééne zaak gelukt, dan zouden andere plannen veel gemakkelijker tot stand komen.

Werkelijk gelukte die zaak uitnemend. Toen ging hij verder aan het werk. De boeren hooren graag vertellen; ze zijn nieuwsgierig om te weten wat er alzoo in de wereld omgaat; en nu wist hij bijeenkomsten te organiseren waarin allerlei wetenswaardigs behandeld werd, den lust tot lezen op te wekken door goede boeken aan de lieden te leenen, en op die wijze zijne omgeving langzamerhand te gewennen aan de denkbeelden van de nieuwe beweging tot vereeniging van de krachten der arbeiders vooral, die in Duitschland als stormenderhand veld wint. Zoo werkt hij waarlijk als een weldoener voor zijne geheele streek. En wanneer men daar den naam van Felder noemt, dan hoort ge dien allerwege roemen, niet omdat het groote Duitschland hem welkom heet als een flink en gevoelvol schrijver, maar omdat hij een zegen is voor zijne eigene landslui.

Is 't niet opmerkelijk, in een afgelegen hoekje van het stille Bregenzerwoud een eenvoudigen boer te ontmoeten, die niet alleen alles leest wat de Duitsche letterkunde aanbiedt, maar die daarenboven eene werkelijke studie maakt van de geschriften van Liebig en van Carey en vooral van Lassalle en van Schultze-Delitzsch! In zulk eene verschijning ligt waarlijk iets weldadigs, iets bemoedigends. 't Is sterk zoo'n man te zien blijven voortwerken met spade en met mestvork, met eigen hand trouw den armelijken akker bebouwen, naauwgezet zijn vee zelf verzorgen, en alleen het allerzwaarste en gevaarlijkste werk, boven op de bergen, nu aan een arbeider overlaten, die het gaarne voor ruim veertig cents daags van hem overneemt, loon dat hij zelfs eens blijde was te kunnen verdienen omdat hij zich daarmede de Gartenlaube kon aanschaffen. En hij doet dat terwijl hij weet, dat de Duitsche pers hem met roem als schrijver noemt. De kracht die in zulk een man schuilt is zeldzaam. Wel moet er liefde voor het volk waaronder hij geboren en getogen is, in zijn harte leven, dat hij ter wille van zijne voorzeker nog altijd weinig ontwikkelde omgeving blijft wonen in zijn schuilhoek. Hoe gemakkelijk zou hij in menige groote stad van zijn land niet alleen aangenamer en voordeeliger arbeid kunnen vinden, maar vooral een arbeid meer overeenkomstig met de behoeften van zijn geest en meer in overeenstemming met zijne sympa-

thiën. Want hoe hij ook moge beweren zich gelukkig te gevoelen onder zijne eenvoudige landslui, toch zal hij zich menigmaal geweld moeten aandoen, wanneer op bekrompenheid van geest alle redenering afstuit en slaafsche gehechtheid aan het oude, blind maakt voor de erkenning van het betere der nieuwere tijden. Reeds als knaap had hij een werkelijk heimwee naar die groote wereld, die daar verre van hem lag en die hij toen nog maar enkel uit geschriften kende. En nu hij man geworden is en alles heeft doorlezen wat de pers hem maar levert, nu hij die wereld dus zoo veel naauwkeuriger en beter heeft leeren kennen, maar haar nog altijd niet met eigen oogen heeft mogen aanschouwen, er nog altijd niet in heeft mogen leven en werken, wat hem eens zoo begeerlijk scheen, nu moet hij toch wel hunkeren om de plek te verlaten waaraan ja gewoonte en liefde hem mogen binden, maar die toch in waarheid niet meer de plaats is om begaafdheden te ontwikkelen als de zijne. Want dat die begaafdheden groot zijn zal een ieder getuigen, die zijne ‘Sonderlinge’ leest.

't Wordt echter tijd, dat ik van den schrijver tot zijn werk overga. Maar ik twijfel of ik eene verontschuldiging behoef van uitvoerig te zijn geweest in de schets van den man, die zeker in dubbelen zin een vreemdeling voor ons Nederlanders is. Mogt hij 't maar niet lang meer blijven en zijn laatste werk hem ook onder ons vrienden doen winnen. In waarheid verdient hij dat, niet alleen om de zeldzame en werkelijk bewonderenswaardige gave van zulk een fijnen en diep gevoelden letterkundigen arbeid tegelijk met dien van het ruwe en plompe boerenbedrijf te kunnen verrigten, maar vooral om het gemoedelijke en nobele van zijn hart. Hij geeft een levensbeeld van zijne Bregenzerboeren, zoo als hij 't zelf noemt; maar hij teekent zijne personen zoo krachtig en zoo flink en doet de karakters zoo meesterlijk uitkomen, dat men 't hem op iedere bladzijde kan aanzien hoe hij gevoelt deel van hen uit te maken, hoe hij hen lief heeft met geheel zijne ziel. Gedurig blijkt zijne warme ingenomenheid met die alleen schijnbaar buiten hem staande wereld. Maar scherp vooral wil hij doen uitkomen hoe dwaas degenen zijn die meenen, dat zij alles alleen vermogen en door hun sterker en meer ontwikkelden geest hoog boven hunne geheele omgeving troonen. Neen, laten de menschen toch elkander helpen en steunen, met en voor elkander arbeiden, en niet een ieder alleen oog en hart hebben voor eigen voordeel en eigen geluk. Hoe zij ook in

hun zelfzucht mogen zwoegen en sloven, het geluk dat zij zoeken zullen zij op die wijze toch niet vinden, want ten slotte zal hun juist door die afzondering ontvallen wat zij waanden voor altijd zich verzekerd te hebben. Felder is waarlijk geen ziekelijke theorist, geen sociale hervormer die droomt van allerlei plannen, welker verwezenlijking afhankelijk is van den onmogelijk te bevredigen eisch, dat alle menschen wijs en goed worden. Evenmin wil hij zijne omgeving van kerk en godsdienstig leven afkeerig maken; integendeel, veeleer wil hij hen vromer nog doen worden dan zij werkelijk zijn, maar vroom uit overtuiging en niet uit sleur. Vrije mannen wil hij maken van de nu nog zoo slaafsche menigte, en hij wil dat niet het bevel van den geestelijke, maar de drang van het hart hen naar het bedehuis drijft. Hij weet zeer goed dat hij die den eenvoudigen man geestelijk overheerscht, ook maatschappelijk een overwigt over hem overkrijgt, maar hij weet ook dat het bedrukt gemoed een geheel anderen raadsman noodig heeft dan de arbeidwillige hand. Waartoe de druk van het gezag, die alle zelfstandigheid smoort, en waarom niet liever vrijheid, die ontwikkeling bevordert? God heeft de wereld ruim en groot gemaakt en den een overvloedig geschouken wat den ander onmisbaar is, opdat alle schepselen de gemeenschap met elkander zouden begeeren en zoeken. En Hij heeft hun een hoofd en een hart tevens geschonken om zelf te onderscheiden wat hun goed belooft, en ook wat hun schadelijk dreigt te zijn. Welnu, dat zij dan ook vrijelijk die wereld doorgaan en aan hun verstand en hun gemoed toetsen wat zij mogen aannemen en wat zij moeten verwerpen. Maar geen ander beslisse over hun doen en laten. Alleen door zelfstandig op te treden en te handelen zullen zij de vermogens die in hen liggen ontwikkelen, en al spoedig zelf het kaf van het koren leeren onderkennen. Raad mogen zij inroepen bij hem die verstandiger is dan zij, hulp en steun zoeken bij den krachtigen; - uitnemend; maar wederkeerig moeten zij ook anderen dienen met hun raad en met hun hulp, want daarvoor staat niemand te hoog noch te laag. Naast, niet boven elkander moeten de leden staan van dat eene groote gezin; onderling moeten zij zamenwerken aan het welzijn van allen, waarin immers dat van een ieder begrepen is. Verschil van gaven en krachten zal wel spoedig genoeg aan een ieder zijne plaats, ze zij laag of hoog, aanwijzen, maar dat zij het natuurlijk gevolg van den natuurlijken loop der wereldsche

zaken, en niemand grijpe driest daarin, zijne meerdere kracht misbruikende door overheersching en blind gezag. Juist dan zal al dat geïsoleerd denken en werken ophouden; want geene enkele seconde van den dag zal voorbijgaan, die niet luide de wederkeerige behoefte aan zamenwerking der menschen bewijst. Wees een broeder onder uwe broeders, helpt en schraagt elkander, dat wil Felder, en zijt vooral niet zoo vele meesters, waarschuwt hij de zijnen. En hij teekent in den overmoedigen Sepp den man die ook meende boven allen te staan, die waande niemands hulp noodig te hebben en die, ja langen tijd 's werelds voorspoed genoot omdat hij bekwaam was en ijverig en spaarzaam en wat niet al goeds in beperkten egoïstischen zin, maar die toch ten slotte moedeloos moest erkennen, dat de warme en helpende hand van den naaste hem niet alleen verkwikkelijk en reddend maar zelfs onmisbaar was voor zijn levensgeluk. Vrijheid? voorzeker, maar gemeenschap evenzeer, dat verlangt onze schrijver.

Onwillekeurig ontglipte mij daar al de naam van den hoofdpersoon van dezen roman. Sepp is een boer, die van arme jongen rijk is geworden. En die rijkdom dankt hij aan zijn scherpzinnigheid en aan zijn ijver, en aan de flinke wijze waarop hij nooit een haarbreed afweek van den weg dien hij nu eens, teregt of te onregt, meende te moeten bewandelen. Maar zijne flinkheid ontaardde in overmoed. Zoo zeer had hij het bewustzijn aan niemand dank verschuldigd te zijn voor zijn opkomst, dat hij nu ook meende niemand ter wereld meer noodig te hebben. Onguur in zijn omgang met anderen, lachte hij om iedere zwakheid, ja om iedere eigenaardigheid van zijne omgeving, en vooral om alle gehechtheid aan oude en vrome gebruiken, juist bij den boerenstand in zoo hooge waarde. Als de buurman op den vasten heiligendag zijn gras ging maaijen, rijp of niet, maar alleen omdat men 't zoo van ouder tot ouder gewoon was, en dan soms hevige regenvlagen den zoo onmisbaren wintervoorraad dreigden te bederven, dan spotte Sepp met den vromen hals en wees op zijn eigen land, waar het nog te veld staande gewas door den storm ongedeerd was gebleven. Dreigde een misgewas alle hoop van den landman te verijdelen, en stroomden de geloovigen naar het bedehuis opdat de pastoor bidden zou dat de ramp van hen mogt afgeweerd worden, dan was Sepp alweêr de man die hen bijna met minachting betoogde dat niet de God in den hemel, maar de boer op den akker de redder van

hun oogst moest zijn. Want wanneer zij het land maar beter bewerkten en bemestten, dan zou het gewas niet zoo gevoelig zijn voor elk ongunstig saisoen. Niet bij anderen hadden zij troost te zoeken voor ieder zoogenaamd onheil, maar in eigen kracht en verstand het behoedmiddel tegen gevaren waarvoor immers geen mensch ter wereld veilig is. Wat klaagde men toch over ongeluk en tegenspoed, over de onmogelijkheid om voort te komen omdat men met zooveel leed te worstelen had! Men had maar op hem te zien, die eens immers de armste onder de armsten in hun midden geweest was en op wiens bezit nu toch tot door den rijksten toe van het dorp, met jaloezij het begeerig oog werd geslageu. En had hij dat alles door bidden en klagen gekregen, of wel door werken en door zwoegen?

Dat was voorzeker de weg niet om de lui tot verstandiger menschen en beter arbeiders te maken, evenmin als de hooghartige veroordeeling, die hem dan van geestelijke en overheid ten deel viel, het middel kon zijn om den inderdaad bekwamen maar wat stuggen man, tot meer zachtheid te stemmen. De rijken zagen den opgekomenen met zekere minachting aan en beweerden schamper, dat hij dien hoogen toon alleen voerde uit ergernis dat hij nog niet naast hen, onder de notabelen, mogt aanzitten. Maar Sepp beantwoordde hen met gelijke munt, spotte met hun kinderachtigen trots, en hij liet geene gelegenheid voorbijgaan om elke min gelukkige handeling der aanzienlijken van het dorp vooral, in het meest belagchelijke daglicht te stellen. Onderwijl werkte hij altijd harder en harder voort aan de uitbreiding van zijn grondbezit, kocht elk stukske land dat maar voor kleinen prijs te verkrijgen was, omdat de eigenaar er geene winst van wist te trekken, gretig aan, en ontzag dan kosten noch moeite om het oogenblikkelijk in een vruchtbaren akker te herscheppen. Maar naarmate zijn rijkdom klom en zijne bekwaamheden al sterker uitblonken, klom ook de wangunst der vermogenden. Daarbij kwam, dat wanneer soms een arme maar knappe en ijverige daglooner verlegen was om raad of hulp of geld zelfs en de rijken geen acht sloegen op zijne beden, Sepp hem dikwijls reeds ongevraagd den noodigen bijstand leende. En terwijl hij hooghartig den aanzienlijken dorpeling bespotte, was hij daarentegen de steun der armen. Type van den van niets tot iets opgekomene, klonk dan het spottend gelach in het hoog gestoelte; maar de ergernis steeg toch, naarmate alle wraak zich enkel in dat doelloos woord van smaad kon koelen.

Treurige toestand voorwaar, treurig te meer, omdat de voorspoed van Sepp, die zulk een rijke bron van welvaart en zegeningen van allerlei aard voor geheel het dorp had kunnen zijn, nu weinig anders opleverde dan verdeeldheid en twist, die op aller belangen nadeelig werkte. Telkens wanneer een nieuwe heftige uitval van Sepp de boeren verbitterd had, zochten deze troost en raad bij den geestelijke. Maar wat zou die man vermogen op de beide partijen, die in onhandelbaarheid waarlijk niet voor elkander onderdeden? Dikwijls moest hij in den grond zijns harten Sepp gelijk geven; maar de partij te kiezen van den man die, nu ja zijne godsdienstige pligten wel niet verwaarloosde, maar die toch openlijk lachte met elke kerkelijke handeling waarvoor het koele verstand geene bepaalde reden kon geven, en dat tegenover de blinde geloovigen die hem als trouwe schapen volgden, dat ging toch ook niet aan. En zoodra kwam hij zelf niet met Sepp in aanraking, of ook hij werd al spoedig het slagtoffer van den bitteren spot en de snerpende ironie van den man, die kleed noch waardigheid ontzag en wiens verstand zijn' eenige rigtsnoer was. Want had Sepp gelukkig een benijdenswaardigen tact om zijn arbeid voordeelig te maken, evenzeer had hij ongelukkig een zeldzamen tact om zelfs den meest goedwilligen van zich te verwijderen door zijn bitteren spot. Al wijder en wijder werd dan ook de klove tusschen den man dien men met evenveel regt verstandig als onverstandig kon noemen en de omgeving, in wier midden hij geboren en getogen en groot geworden was, en dat alleen, omdat de behoefte aan onderlinge zamenwerking wederzijds niet zoo sterk gevoeld werd, dat men daarvoor zelfs het uiterste zijner meening zoo al niet opofferen dan toch minder onaangenaam maken wilde. En wanneer Sepp dan de kerkelijk vromen op menige handeling in huis of op akker betrapte, die nu juist niet het kenmerk droeg van christelijke liefde en gelatenheid bij uitnemendheid en hen daarom huichelaars en oneerlijken schold, dan heette hij zelf de verstokte heiden; en weldra was hij in geheel de streek bekend onder den, als scheldnaam bedoelden titel van: vrijmetselaar.

Hoe klein en afgelegen het dorpje ook mogt zijn waarin de boeren hun onzaligen strijd met zeldzame hardnekkigheid voortzetten, zoo waren de bewoners toch inwendig natuurlijk in niets afwijkende van de fijnst beschaafde aristocraten in het deftigst kwartier van Londen of Parijs. Een ieder mogt den verstokten Sepp een onverbeterlijken ketter en hooghartigen

parvenu noemen, toch hoopte menig vader en moeder inwendig dat de onverlaat, die nog altijd jong gezel was, het oog mogt laten vallen op een hunner dochters. Vooral de rijkere wenschte dat zeer, want het aanzien en de invloed van zijn huis zou natuurlijk zeer winnen door de verbindtenis met zulk eenen, nu ja wel niet vromen, maar toch uiterst bekwamen en magtigen man. Was dan ook daar buiten het veroordeelend vonnis over den vrijmetselaar algemeen, in de stille woonkamer van menigeen zag men hem toch gaarne, en was hij daar een begeerlijke gast zelfs. Reeds fluisterde men dan ook vrij algemeen den naam zijner aanstaande, en reeds verheugden de ouders der jonge deerne zich inwendig over de winst die hun huis door de, immers zoo goed als zekere verbindtenis verbeidde, toen Sepp ook in zijne huwelijksplannen alweer eensklaps het geheele dorp in rep en roer bragt. In plaats van de dochter des huizes te vragen, trouwde hij onverwachts de dienstmaagd. Was 't nu toch niet blijkbaar dat de dwarskop 't er als op toeleî om het geheele dorp tegen zich in 't harnas te jagen! Algemeene ontsteltenis, algemeene verbazing, algemeen gelach eindelijk - want ook dat immers behoort zoo in 't gewone leven? - over de verschalkte ouders.

Maar Sepp had een uitnemende keuze gedaan. Geld had hij niet noodig, dat verdiende hij genoeg door zijn werken; maar een verstandige en knappe vrouw, die trouw voor huis en hof en vee zorgde, een boerin op en top, was voor hem onwaardeerbaar. En juist die had hij gezocht en gevonden ook in zijne Mari. Hij had wel eerst bij den rijken boer als vermoedelijke schoonzoon aangezeten, maar toen ook al gaauw gezien dat de arme die diende, hem vrij wat beter lijken zou dan de vermogende, die gediend werd. Toch had de slimmert ook buiten den waard gerekend. Want al was zijne Mari een uitstekende huisvrouw, al zorgde zij voor elken penning en ook voor elk stuk vee en akkergereedschap met een oplettendheid en zuinigheid die onverbeterlijk konden genoemd worden, zij deelde daarom nog geenszins in Sepp's onchristelijk oordeel over andere menschen, noch in zijn hooghartig beweren van zich zelven genoeg te zijn en niemand noodig te hebben. En die misrekening kwam hem dikwijls duur te staan. De boeren kon hij ligt vast zetten met zijn vlugge en scherpe tong wanneer des zondags, na den afloop der godsdienstoefening, de gewone bijeenkomst der mannelijke bevolking van het dorp plaats had op het plein voor de kerk

en dan een ieder met zijn klagten - want boeren roemen nooit - over vee en veld en akker en bosch voor den dag kwam, of wanneer 's avonds de gelagkamer van de herberg opgepropt vol was met al de bewoners van dorp en van Alpenhut; maar niet zoo gemakkelijk zijne Mari in het eigen woonvertrek. Hij had echter immers ook jaren lang uitgezien naar de knapste onder de knapsten der boerendeerns van het dorp en juist dat puikje alleen willen t'huis brengen. Maar hij mogt dan ook redeneren zoo lang en zoo slim en zoo bar als hij maar goedvond, 't baatte hem niets tegenover zijne verstandige en bedaarde Mari, die hem altijd weer met deze vraag tot zwijgen bragt: welken invloed hij dan toch eindelijk wel gewonnen had over zijne omgeving met al zijn veroordeelen en spotten en schimpen!

Daar ligt de zoo vurig begeerde derde persoon vrolijk in de wieg te spartelen, en nu opent zich een heerlijk veld van droomen en plannen voor onzen Sepp, wat van dien jongen al te maken. Onafhankelijk van anderen, dat vooral moest hij worden, die zaak ging voor en boven alles en daarover behoefde niet eens meer gesproken, veel minder nog gedacht te worden. Want als zijn zoon even zoo'n ziekelijke ledepop moest worden als al die andere menschen, die hij daar rondom zich voortdurend zag hinken op de gedachten van de geheele buurt in plaats van flink en ferm op hunne eigene beenen te loopen, dan had hij liever nooit het zalig genot gekend van vader te zijn. Maar verder.....

Reeds verschillende malen heb ik getracht in dit tijdschrift romans uit den vreemde bij ons publiek bekend te maken, en niet altijd is mij die poging geheel mislukt. Maar dikwijls heb ik dan ook een afkeurend woord over mijne opstellen vernomen, wanneer ik soms - want alleen bij uitzondering veroorloofde ik mij die vrijheid - eene schets gaf van de geheele novelle. Daardoor toch, zoo heette 't dan, verstoorde ik het genot juist van hem die mijn raad volgde en het boek las. Of wel, en die veroordeeling was nog zwaarder, ik vergreep mij daardoor aan den auteur, want ik had het regt niet de gedachten van een schrijver bekort en geknot weer te geven, zoodat al die kleine en fijne schakeringen, welke hij met zooveel zorgvuldigheid had weten te kiezen en uit te winnen, te loor gingen. -

Wilde ik nu, in harmonie met den held van dit werk, den strijd aanvaarden met hen die mijn werkelijk goed doel op die wijze veroordeelen, dan zou ik zeker menig argument kunnen bijbrengen tot mijne verdediging, zoo al niet tot mijne volkomen regtvaardiging. Maar ik vrees dat de enkele lezers die ik tot nu toe nog mogt behouden, mij al zeer spoedig zouden begeven, wanneer ik hun met dien strijd te berde kwam in plaats van met het boek, 't welk ik beloofd heb hun aan te bevelen.

Toch zal ik ditmaal mijne vroegere critici niet gelijk, maar wel genoegen geven, en Felders roman hier niet geheel in schets uitwerken. Ik zal dat niet doen, omdat de schrijver daarin zoo geheel den modernen romantrant volgt en veel meer werk maakt van zijne personen dan van zijne toestanden. Hij teekent vooral karakters; en hij teekent die zoo naauwkeurig, zoo tot in de fijnste nuances toe, leidt hen zoo geheel bij ons in door hen niet alleen handelende maar bij voorkeur sprekende aan ons voor te stellen, dat van dezen roman werkelijk het aroma zou vervliegen door een schets. Daarenboven is er iets zeer eigenaardigs ook in den stijl. Allerlei kernachtige spreuken en gezegden en spreekwijzen, blijkbaar 's lands munt van de streek waarin Sepp woont, zouden daardoor geheel verloren gaan. Maar meer nog. Wanneer ik nu en dan een Amerikaanschen roman in korte trekken weergaf, vond ik daartoe volle vrijheid, omdat die litteratuur nog geene zoo overbekende ten onzent kan genoemd worden; en de weinige gemeenzaamheid van ons publiek met de Spaansche taal was volkomen voldoende om mij te magtigen, tot eene gedeeltelijke vertolking van eene van Fernan Caballero's novellen. Maar het Duitsch kàn hier te lande een ieder lezen die 't wil; en dat in waarheid alleen het willen daartoe noodig is bewijze de uitgebreide schaar van lezers van Fritz Reuter's, waarlijk niet dadelijk zoo gemakkelijk te ontcijferen romans ten onzent. Welnu, hier wille men dan ook weder eens. Die de taak op zich neemt, dit kan ik hem in gemoede verzekeren, zal stellig voldoening hebben van zijn werk. Het boek is in een zoo gemakkelijken en vloeijenden stijl geschreven, zoo eenvoudig en natuurlijk, de personen zijn zoo trouw en waar geteekend en de toestanden zoo levendig geschetst, dat men telkenmale de bladzijde om moet slaan eer men 't eigenlijk gemerkt heeft alweer een tweetal te hebben gelezen. Wie den jongen Franz Sepp tot op rijperen leeftijd volgt, zal eerlijk moeten erkennen, dat ons boertje een open oog en hart

heeft voor zijne landslui, want zij vormen niet alleen zijne omgeving, maar hij leeft en denkt en werkt en gevoelt met hen. Zoo ook zal de gezette lezer die flinke Mari een model noemen van een vrouw en, - alleen natuurlijk wanneer hij nog een zoekende ziel is, - haar evenbeeld zeker tot zijn droombeeld maken. Wat is een verstandige vrouw, - voor haren man toegefelijk, ja, maar slaafsch gedweê, nooit, - toch een zegen voor elk huis! ontsnapt hem dan alligt. Of de dames, wanneer ik de vermetele onderstelling wagen mag dat ook die het boek op mijn raad met een kijkje zullen verwaardigen, den toch innerlijk zoo goedhartigen hoewel schijnbaar wel wat barren Franz evenzeer haar ideaal zullen noemen, daarover vermeet ik mij natuurlijk zelfs geene onderstelling te uiten. Dit durf ik echter vooruit te zeggen, dat een ieder die met zijne Marian kennis maakt, sympathie zal gevoelen met de werkelijk voorbeeldige dochter, wier leven waarlijk niet vrolijk was met den harden en stuggen Bartle, die 't met zijn vroomheid volkomen scheen te kunnen overeenbrengen om al zijn door eigen schuld berokkend leed te wreken op de trouwe verzorgster van zijn eenzamen en somberen ouden dag. En al mogen zij ten slotte toch medelijden gevoelen met den uitwendig rijken maar inwendig zoo armen boer, die voor het erger onkruid nog dan distelen dat hij op zijn eigen levenspad gezaaid heeft, dan ook een overvloedigen oogst van onheil op het einde van zijn leven moet maaijen, 't zal hun evenwel moeijelijk vallen om hem zelfs ter wille van de geduldige Marian met dezelfde vergevende liefde te gedenken, veel minder nog hem na zijn dood te betreuren, als die goede dochter 't zoo geheel van harte deed. Maar in Senn zal een ieder schik hebben. Niemand voorzeker die met dien flinken Alpenknecht kennis maakt zal hem anders noemen, dan een prettigen en degelijken gast. Wat is die man gezond en helder van oordeel, hoe aardig en ferm tevens weet hij voor den dag te komen wanneer die Sonderlinge, vader en zoon Sepp, hem in allerlei moeijelijkheden dreigen te brengen. In alle nuchterheid en eenvoud deelt hij links en regts lessen van levenswijsheid uit, die menigen lezer zullen treffen. Soms heeft hij misschien wel iets van zoo'n boerenorakeltje, maar alles wat hij zegt komt er toch ook weer zoo natuurlijk en ongedwongen uit, dat men dien indruk eigenlijk meer van hem verkrijgt wanneer men na de lezing alle figuren van het boek nog eens in zijne gedachten voor zich de revue laat passeren, dan wel onder de lectuur zelve. Dan dat aardig snijdertje, die over alles praat en

zwetst en van alles het fijne heet te weten, terwijl hij toch in waarheid niets anders is dan een onkundige en verwaande gek. Waarlijk, Felder moge nog weinig van de wereld gezien hebben, toch kent hij de menschen uitnemend, al heeft hij dan ook maar alleen een stil en afgelegen dorpje gehad om die menschenkennis op te doen. Maar de menschen mogen wonen waar ze willen, ze zijn en blijven inwendig overal dezelfde.

Eerst had ik plan om nog een enkele episode uit het boek te vertalen, meer echter om eenig denkbeeld te geven van de wijze van bewerking, dan wel om den lezer gemeenzamer te maken met de verschillende personen die in den roman voorkomen. Maar ik was huiverig in het doen eener keuze en vreesde door een min gelukkigen greep den indruk te bederven, dien ik juist zoo gaarne gunstig wilde doen zijn. Ik heb dat voornemen dan ook maar opgegeven, gedachtig aan der ouden spreuk, zich in twijfel te onthouden. Toch lokte gedurig zoo'n aardig brokske mij daartoe weer uit. Het is in het begin van het tweede deel, alwaar de jonge Franz, eerst met verbazing en dan met zoo duidelijk klimmend misnoegen, luistert naar het scepticisme van den doctor, - want Felder is ook daarin de moderne novellisten getrouw gebleven, dat hij voor dat soort van werkje weer zoo'n armen medicus aanspant. 't Verbaast, ja 't ergert den jongen, wanneer hij dien man zoo schouderophalend hoort spreken over den invloed der mannen van geleerdheid op de wereld, glimlagchend ook over zijn eigen kunst, en uit zijn mond de bewering verneemt, dat de doctoren alleen voor de kranken naar het ligchaam nog mannen van gewigt zijn even als enkel de kranken naar de ziel nog eenig ontzag hebben voor de geestelijken. ‘De schil mogen zij winnen en daarop hunne figuren teekenen, maar uit de pit wordt toch net wat er uit worden en groeijen moet. Want de wil van die magt, welke ons het aanzijn gaf en ook de geheele bestemming der menschen, ligt enkel in de eischen der omstandigheden. Alleen die wetten volgt de maatschappij en ze moet ook die alleen volgen.’ En wanneer Franz, half versuft over de hem, den zoon van den vrijmetselaar, wel niet geheel vreemde maar toch inwendig verstorende taal, ijlings van den bergtop waarop dit gesprek plaats had naar zijne moeder toesnelt, die hij langs het slingerpad ziet naderen, en de ongen, als om lucht te geven aan zijn beklemd hart, luide het vrolijke Zwitsersche gejoedel aanheft met een stem zoo hoog en schel, dat de echo links en regts zijne blijde toonen weêrgeeft, dan

voelt hij zich eerst weêr vrij en der wereld hergeven! De goede vrouw had haren lieveling met eenigen schrik in zoo druk gesprek met den docter gezien. Zij vertrouwde wel dat die man 't goed meende, maar toch had zij altijd eenigen angst voor de menschen die, zooals hij, nooit eenigen anderen troost voor de lijdenden en bedrukten hebben dan de woorden: geduld, afwachten, oppassen, laten afloopen, troost uitnemend voor een zieke koe, als die 't verstaan kon, maar al bitter weinig opleverende voor een christenmensch. Haar man was ook altijd van die leer, maar ook nooit zoo gemelijk en onaangenaam dan wanneer hij die fraaije theorie zelf in praktijk moest brengen; terwijl hij daarentegen juist 't vrolijkst was en 't aangenaamst voor zich zelven en anderen, zoodra hij van al dat afwachten en ontwikkelen niets wilde weten, maar zelf met mannenvuist den boel flink aanpakte om al wat hem ergerde geheel naar eigen wil te regelen. ‘Jongen,’ riep zij Franz uit de verte toe, ‘als ik iemand uit den biechtstoel zie komen, dan denk ik altijd: Goddank, dien is 't weêr wèl om 't harte, hem hindert of drukt niets meer, want de grootste last dien de mensch hebben kan, zijn zonde, is van hem afgenomen; die gevoelt zich weêr één met God en met zich zelven. En als ik nu zoo'n regt hartelijk gejoedel hoor in Gods schoone natuur, dan stel ik mij dat gejoedel voor als de absolutie en ik denk dadelijk ook: dien is 't weer wèl in 't harte. Ja ik verheug mij met hem en over hem net als de bergen, die 't altijd weer luider en altijd weer verder voortvertellen hoe meer van zulke vrolijke joedeltoonen zij in een jaar hooren van menschen, die dankbaar en tevreden zijn in de wereld. Het gejoedel in de herberg wint geen echo, want daar kan ieder vrolijk zijn die er maar tijd of geld voor heeft. Maar die zoo'n vrolijk antwoord van de bergen krijgen, zijn niet de gelukskinderen, maar dat zijn arme arbeiders, vermoeide wandelaars, rustende pakkedragers en eenvoudige herders, goede gelukkige en niet wangunstige lui ook. Daarom mag ik dat joedelen en zingen op de bergen zoo graag hooren. Maar van daag vooral hoorde ik 't graag, toen ik u daar zoo druk en vertrouwelijk met dien docter zag zitten te praten,’ enz.

Men ziet 't, de natuur ging weer boven de leer. Een klein stukje moest ik toch nog even mededeelen. En wanneer ik verder aan de verleiding toe wilde geven, dan vertaalde ik nog een paar zulke brokjes, die waarlijk niet moeijelijk te vinden zouden zijn.

Dat zal de lezer wel spoedig opmerken, wien ik echter bepaald den raad geef den Duitschen tekst te nemen, wanneer ik zoo stoutmoedig de mogelijkheid zelfs eener Nederduitsche vertaling mag onderstellen.

Moge Felder ons nog meer zulken gezonden en werkelijk weldadigen Alpenkost geven. Hij is een man van gevoel en waarheid en een fijne menschenkenner, en blijkbaar ingenomen met Lenau's bekende woord:

> Die Ceremonie wird zur Fratze,
> Gedankenlos nur ausgekramt;
> Ein Affe sie, mit Kopf und Tatze
> Tiefsinnige Gebärden ahmt,
> Und die Gemeinde, geistverlassen
> Und herzverödet, steht und gafft.

P.N. MULLER.

Bibliographisch Album.

Leerboek der Delfstofkunde, ten dienste van het middelbaar onderwijs, door Dr. T.C. Winkler. Met houtgravuren. Leiden, A.W. Sijthoff. 1866.

Mogen slechts enkelen onder hen, die geroepen zijn de beginselen der mineralogie te onderwijzen, er zich op beroemen kunnen deze pligt op eene voor hunne hoorders aangename en boeijende wijze te vervullen, gaarne zal men mij zeker toestemmen, dat aan de bewerking van een leerboek der mineralogie zulke groote bezwaren niet verbonden zijn en die taak betrekkelijk ligt te achten is; de eenige moeijelijkheid van belang voor den schrijver is de keuze van een systeem, van een stelsel, waarnaar men de verschillende mineralen zal rangschikken om daardoor het overzigt gemakkelijk te maken en de bestudering geleidelijk te doen zijn. - Heeft men echter eens zijne keuze gevestigd, men houde dan slechts zooveel mogelijk consequent aan het eens aangenomene vast en geve eene getrouwe beschrijving der mineralen, die men belangrijk genoeg acht behandeld te worden, zorg dragende bij die beschrijving aan gestelde beginselen, betreffende het al of niet opnemen van sommige factoren, die ter volledige bepaling van het mineraal gekend dienen te worden, getrouw te blijven. - Hem, die met natuur- en scheikunde bekend is - en die kennis mag men waarlijk wel onderstellen bij een schrijver van een leerboek der mineralogie - zullen de hoofdstukken over de physische en scheikundige eigenschappen der mineralen, over de kristallographie, enz., weinig zorg baren, daar bijna alles wat onder die hoofden ter sprake kornt, reeds in handboeken over natuurof scheikunde zijne plaats vond.

Dr. T.C. Winkler, die ons van zijne groote werkzaamheid, vooral van zijnen ijver tot ‘vulgariseren’ der wetenschap, reeds zoo menig bewijs gaf (wij brengen hier slechts zijne talrijke geschriften of vertalingen op 't gebied van zoölogie, geologie, mineralogie, paleonto-

logie, benevens de bewerking van een tal van artikelen in technische en letterkundige tijdschriften in herinnering), heeft die taak aanvaard en ‘ten dienste van het middelbaar onderwijs’ een leerboek der delfstofkunde geschreven, waarvan ik de aankondiging in dit tijdschrift op mij nam.

De schrijver, de gewone verdeeling volgende, spreekt achtereenvolgens over de algemeene kenmerken der delfstoffen, de kristalleer, de physische eigenschappen der delfstoffen, de scheikundige eigenschappen der delfstoffen, de rangschikking der delfstoffen, en laat daarop meer uitvoerig de beschrijving der delfstoffen volgen, terwijl ten slotte een hoofdstuk aan de scheikundige samenstelling en de formulen der delfstoffen en een ander aan de behandeling der gesteenten of aggregaten van delfstoffen gewijd wordt.

In 't Eerste Hoofdstuk wordt het gebied der ‘delfstofkunde, ook mineralogie genoemd’, afgebakend en tevens aangegeven wat wij onder eene delfstof te verstaan hebben.

Met die definitie van een mineraal kan ik mij niet vereenigen, en meen ook te mogen beweren, dat de onhoudbaarheid zijner bepaling door den schrijver zelven gevoeld is; aan enkele uitdrukkingen, op verschillende bladzijden verspreid, ontleen ik dit regt.

Delfstoffen zouden zijn ‘*alles wat niet leeft*’ (blz. 2), ‘slechts door *ophooping* (?) *van buiten groeit* en zich niet *ontwikkelt*, dat is, in het eerste oogenblik van zijn ontstaan even volkomen gevormd is als later; zij (de delfstoffen) *veranderen dus niet* (!) en *sterven* (!) niet.’

Afziende van de onverklaarbare bewering, dat delfstoffen niet voor verandering zouden vatbaar zijn (onverklaarbaar vooral met het oog op 't geen men blz. 4. vindt: ‘wordt eene delfstof *vernietigd* (!!), zooals niet zelden door den invloed der lucht of van de vochtigheid gebeurt, dan begint de *verandering*,’ enz.), kunnen wij deze definitie toch niet toelaten; zij zal den leerling toch geen stap verder brengen, zoo hij leeren wil wat men een mineraal noemt, en zelfs ligtelijk dwaalbegrippen uit het dagelijksch leven versterken. - Wij zullen wel niet behoeven aan te toonen, hoe het gebied der mineralogie, zoo als het door den schrijver bepaald wordt, veel te ruim is en daarin stoffen gevonden zullen worden, die daar in 't minst niet te huis behooren en waaraan zelfs de schrijver waarschijnlijk nimmer als aan mineralen heeft gedacht. - Al bepalen wij ons tot de voorbeelden door den schrijver aangehaald, dan springt reeds spoedig

het ongerijmde der bepaling in 't oog; wij wijzen slechts op de vraag: ‘zijn aarde en leem, zand en alle gesteenten delfstoffen?’ eene vraag, die de schrijver bevestigend beantwoordt, terwijl hij naderhand tal van gesteenten behandelt onder het hoofdstuk: gesteenten of aggegraten van delfstoffen, en ook meermalen (o.a. blz. 7) spreekt van mineraal en gesteente.

Uit de onjuiste definitie van 't geen men als een mineraal mag aanmerken en bepaaldelijk uit de verwarring der begrippen: mineraal en gesteente, vloeit natuurlijk eene onjuiste bepaling der beteekenis aan mineralogie te hechten voort; de schrijver onderscheidt dan ook geenszins mineralogie van lithologie en neemt, gelijk ik reeds meldde, in zijn leerboek der mineralogie een hoofdstuk op, waarin over de gesteenten gehandeld wordt, hoewel hij zelf opmerkt (blz. 172), dat eene bespreking van dit onderwerp meer in een leerboek der geologie te huis behoort.

Alleen dan, wanneer men aan het onderscheid tusschen mineraal en gesteente vasthoudt, is het, naar het mij voorkomt, *mogelijk*, hoewel nog steeds zeer *moeijelijk*, eene juiste definitie van een mineraal te geven, en evenzoo is ook dan eerst aan eene rangschikking der mineralen naar vaste regelen te denken.

Hoewel menige zinsnede uit het Eerste Hoofdstuk ons minder duidelijk is en het geheele Hoofdstuk tot eene enkele bladzijde bepaald had kunnen worden door weglating van alle overtollige uitweidingen over het groeijen der delfstoffen (in eene redevoering in een Drentsch dorp welligt op hare plaats) en eenvoudige omschrijving der voornaamste kenmerken, die toch allen later meer uitvoerig besproken worden, zoo zullen wij van eene verdere bespreking er van afzien, na echter nog aan den schrijver de vraag te hebben voorgelegd: welke *wonderbare* (?) *wetten* de Schepper aan de *stoffen* (!) der natuur heeft gegeven (!) (blz. 6).

Hoewel men zeker zeer te regt heeft gezegd: ‘zonder kristallographie zoude men de leer der delfstoffen naauwlijks als eene op zich zelf staande wetenschap kunnen beschouwen,’ wijdt Dr. Winkler ter naauwernood 16 bladzijden aan de bespreking der kristallen, waarbij dan nog verschillende zaken betreffende structuur, enz. zijn opgenomen.

Dit Hoofdstuk schijnt bij voorkeur slordig te zijn bewerkt; zoo vinden wij o.a. blz. 7, na eene definitie van 't geen men onder

kristallen te verstaan heeft en nadat het proces, waarbij de vorming der kristallen plaats heeft, kristallisatie genoemd is, nog de volgende zinsnede: '*Krislallisatie is* EIGENLIJK *vastwording. Als eene vloeistof* VAST *wordt, is dat tevens kristallisatie*' (!). Iets verder, blz. 8, lezen wij: 'De macht die vast maakt en de macht die kristalliseert, zijn dus een en dezelfde,' eene zinsnede, die iedereen, zelfs hen die overigens aan dergelijke uitdrukkingen als: *de macht die vastmaakt* en de *macht die kristalliseert* gewoon zijn, onbegrijpelijk zal voorkomen. - Uit 't geen in die zinsnede gezegd wordt, trekt dan de schrijver het gewigtige gevolg, dat *de kristalleer de wetenschap der vastwording in 't algemeen is* (!).

Het weinige, dat aangaande kristallographie in het leerboek der mineralogie gevonden wordt, is voor den leerling onvoldoende en zal hem, al oefent hij zich nog zoo lang in het snijden, 'met behulp van een mes,' van kristallen uit '*hout, krijt* of *rauwe aardappelen*' (de schrijver had wel eenige meerdere inlichtingen voor de uitvoering dezer kunststukjes mogen geven), geen helder inzigt in de kristalleer geven.

Om slechts op ééne fout te wijzen, waarnaar men de waarde van het geheele hoofdstuk eenigzins kan afmeten, stippen wij hier aan, dat aangaande de aanwijzing van de vlakken der kristallen door bepaalde teekens niets gevonden wordt en het woord parameter dan ook nergens te lezen is.

Het volgende hoofdstuk over de physische eigenschappen der delfstoffen onbesproken latende, wensch ik iets langer stil te staan bij 't geen ons in Hoofdstuk IV: 'De scheikundige eigenschappen der delfstoffen', geleerd wordt.

Met regt zullen wij van Dr. Winkler mogen verwachten, dat hij dat hoofdstuk met zorg heeft geschreven en ons van de scheikundige eigenschappen der mineralen, waarvan de kennis - wil men van de mineralogie iets anders dan eene bloote beschrijving maken, waarbij men alleen op de uiterlijke vormen en de gedaanteverwisselingen der mineralen let, zonder dat die vorm en die verandering met hunne zamenstelling en met hunne verhouding tegenover scheikundige invloeden in verband wordt gebragt - dringend noodzakelijk is, veel belangrijks zal worden geleerd. Immers de schrijver erkent op bl. 6, 'dat hij, die een mineraal slechts weet te onderscheiden naar de kleur, de grootte en den glans, niet anders dan een *gebrekkig* mineraloog is, maar dat eerst wanneer een mineraal in 't licht der

scheikunde en kristalleer wordt beschouwd, het ons inzicht verschaft in de wonderbare wetten, die door den Schepper aan de krachten en stoffen der natuur gegeven zijn.' (Gij kunt gaan, Martinet; wij hebben u gehoord.)

Werkelijk, het opschrift der eerste afdeeling van het hoofdstuk deed mij vermoeden dat de schrijver zijne taak grootsch had opgevat.

'De werking van zuren' wordt in deze afdeeling behandeld; wekte dit opschrift mijne belangstelling in hooge mate, daar ik gaarne wilde leeren hoe de schrijver de zoo verschillende werkingen van zuren op mineralen onder één gezigtspunt had gebragt, nog hooger werd mijne verwachting gespannen, toen ik bemerkte dat *eene halve bladzijde* aan de behandeling van dit belangrijk punt was gewijd; stellig moest hier degelijkheid van inhoud met groote beknoptheid gepaard gaan. Hoe bitter werd ik echter teleurgesteld!

Van 't geen onder het hoofd 'werking van zuren' ons gegeven wordt, is geen kritiek te leveren; eene eenvoudige aanhaling zal het best den lezer een oordeel doen vellen:

'Men gebruikt zuren om zekere mineralen die *in* zuren *onlleed* kunnen worden, te onderzoeken. - De daartoe gebezigd wordende zuren zijn zwavelzuur, zoutzuur en salpeterzuur. - Kalkspaath, koolzure kalk, in een zuur geworpen, doet gasbellen ontstaan, en DIT noemt men opbruisen. - *Ook andere mineralen bruisen op* (*!*) - Het zuur moet voor deze proeven voor de helft met water vermengd zijn(?) Somtijds zal er in *verwarmd* zuur eene opbruising plaats hebben, als het(?) in *koud* zuur niet gebeurt. - Dikwijls ontstaat er ook opbruising door de eene of andere *onzuiverheid* (*?*), die niet ophoudt voor dat het mineraal volkomen in het zuur is opgelost.

Andere delfstoffen die niet met zuren opbruisen, worden in eene geleiachtige massa veranderd. (Wanneer? En welk alternatief?) Het aan poeder gestooten mineraal moet eenigen tijd aan het zuur blootgesteld blijven, en dan ontstaat er langzamerhand eene geleiachtige stof. Dikwijls wordt er warmte bij gevorderd, en in dit geval verschijnt de *gelei* als de oplossing koud wordt. De delfstoffen die tot de familie der zeolieten behooren, ondergaan *vooral deze* verandering door *den invloed van zuren:* hun kiezelzuur wordt dan in geleiachtigen toestand afgescheiden.'

Deze onzamenhangende verzameling van onbegrijpelijke magtspreu-

ken prijkt met het opschrift: ‘werking van zuren’. Wij herinneren slechts aan het: ‘was klar gedacht ist, kann auch klar gesagt werden’, en eene verklaring van den slordigen stijl en van het raadselachtige van menige zinsnede dezer afdeeling zal niet moeijelijk vallen.

De tweede afdeeling van het hoofdstuk: ‘De scheikundige eigenschappen der delfstoffen’, is getiteld: ‘De blaaspijp’. - Hierin wordt ons, behalve menige wetenswaardige bijzonderheid, bijv. dat zilver de beste stof is waarvan eene blaaspijp kan gemaakt worden, de blaaspijp beschreven, de instrumenten bij het gebruik der blaaspijp benoodigd, aangegeven, enkele reagentia ‘*allen behoorende tot hetgeen men vloed noemt*’ opgesomd, doch vinden wij niets over de behandeling en het onderzoek van enkele mineralen voor en met behulp der blaaspijp; een kort schematisch overzigt van de verhouding der voornaamste mineralen bij dit onderzoek ontbreekt evenzoo.

En hiermede zijn de scheikundige eigenschappen der delfstoffen besproken!

Al erkennen wij met den schrijver (blz. 6), ‘dat deze wijze van onderzoek die tot de kennis leidt der samenstelling der mineralen, een tak van studie is, die eigenlijk tot de analytische scheikunde behoort’, wij stemmen ook met hem in, als hij daarop laat volgen: ‘maar van het *hoogste belang* is voor den delfstofkundige’.

Dit laatste nu wettigt volkomen, ja vordert zelfs, eene beknopte behandeling van de verhouding der voornaamste mineralen tegenover de meest gebruikelijke scheikundige reagentia, in een leerboek der mineralogie; maar ook al meent men dat een dergelijk hoofdstuk in een leerboek der mineralogie niet te huis behoort, in elk geval zal men mij toestemmen, dat een *goed* hoofdstuk over de *scheikundige samenstelling* der mineralen daarin niet mag gemist worden.

Hoewel nu uit het voor ons liggende werk de bedoeling van den schrijver niet te raden is, daar het vierde hoofdstuk niet geacht kan worden over de scheikundige eigenschappen der mineralen te handelen, en evenmin alles bevat wat in een hoofdstuk over het onderzoek der mineralen moest worden opgenomen, men zal door de lezing van 't boven aangehaalde spoedig tot de uitspraak komen, dat de schrijver op het gebied der scheikunde geheel en al vreemdeling is, iets 't geen teregt verwondering moet opwekken, wanneer men weet met hoe groote gemakkelijkheid Dr. Winkler zich op verschillende terreinen beweegt, en tevens indachtig is aan 't geen

Dr. Winkler zelf omtrent het verband tusschen mineralogie en scheikunde heeft gezegd. Veel is ter staving dezer bewering nog aan te voeren; ik wijs nu nog slechts op eene verwarring tusschen atoomen aequivalentgewigt, voorkomende in het zevende hoofdstuk, aan de bespreking der scheikundige samenstelling en de formulen der delfstoffen gewijd, een hoofdstuk dat, al beantwoordt het ook niet aan de eischen die men aan de behandeling van dit onderwerp kan stellen, toch gunstig afsteekt bij 't geen in hoofdstuk IV is gezegd; het verschil is zelfs zoo groot, dat het vermoeden, dat de beide hoofdstukken oorspronkelijk niet door dezelfde hand geschreven zijn, eenigzins gewettigd schijnt. De schrijver stelt daarin atoom- en aequivalentgewigt gelijk (!), onthoudt ons eene definitie van 't geen hij onder atoomgewigt verstaat, en zegt later dat vele scheikundigen om zeer gegronde redenen het atoomgewigt van eenige grondstoffen verdubbeld hebben, zonder omtrent de beteekenis, die dan aan het atoomgewigt moet worden gehecht, iets naders mede te deelen. Bovendien wordt het door den schrijver voorgesteld alsof alleen de verdubbeling van het atoomgewigt van zuurstof de verandering der waarde van het atoomgewigt van silicium van 21.3 in 28.5 ten gevolge zoude hebben. Alleen toch bij de enkele regelen over de nieuwe atoomgewigten wordt de formule van het kiezelzuur = Si O_2 gesteld, terwijl vroeger door den schrijver kiezelzuur steeds door de formule Si O_3 werd voorgesteld; dat de formule van het kiezelzuur in vele leerboeken der mineralogie, ook al worden de oude aequivalentgewigten gebruikt, Si O_2 is, wordt niet medegedeeld.

Ik merkte reeds op dat aan de goede rangschikking der mineralen groote bezwaren verbonden zijn; hoe menige indeeling werd niet voorgeslagen, die, na korteren of langeren tijd in gebruik te zijn geweest, weder verlaten werd.

Dr. Winkler wil (blz. 39) de rangschikking der mineralen ‘op de verwantschappen der soorten bouwen’ (?), eenen grondslag ter verdeeling die onbegrijpelijk is, terwijl toch, naar 't mij voorkomt, iets anders uit de volgende zinsnede niet te lezen is: ‘van zulke (scheikundige) onderzoekingen hangt voor een groot gedeelte onze kennis der delfstoffen af (ook van deze verklaring van Dr. Winkler nemen wij acte); zij geven ons tevens kennis van *de verwantschappen der soorten, waarop onze rangschikking der delfstoffen is gebouwd*.’

De rangschikking zelve geeft ons, al zegt de schrijver later dat

zij gegrond is op de samenstelling der delfstoffen, niet meer licht. Wij vinden toch dat onderscheiden zullen worden:

1e. Gassen (de rangschikking zoude de samenstelling der grondstoffen tot grondslag nemen!) bestaande uit of bevattende stikstof of waterstof.
2e. Water.
3e. Kool en verbindingen van kool.
4e. Zwavel.
5e. Haloïde mineralen (?), verbindingen van alkalien en aarden met de oplosbare zuren (zwavelzuur, salpeterzuur, koolzuur enz. of water (!)) of van hunne metalen met chloor of fluor: 1e. zouten van ammonia, 2e. van potasch, 3e. van soda, 4e. van baryt, 5e. van strontia, 6e. van kalk, 7e. van magnesia, 8e. van alumina.
6e. Aardachtige mineralen (?): silica en kiezelzure of *aluinachtige* (*?*) verbindingen van alkalien en aarden; 1e. silica, 2e. kalk, 3e. magnesia, 4e. alumina, 5e. glucina, 6e. zirkonia, 7e. thoria.
7e. Metalen en metaalertsen, uitgezonderd de metalen van de alkalien en aarden: 1e. metalen die *gemakkelijk* oxyderen: cerium, yttrium, titanium, tin, molybdenium, tungsten (n.b. wolfraamzure kalk!), vanadium, tellurium, bismuth, antimonium, arsenik, uranium, ijzer, manganesium, chromium, nikkel, kobalt, zink, cadmium, lood, kwikzilver(!!), koper, 2e. edele metalen, platina, iridium, palladium, goud, zilver.

Te vergeefs heb ik naar het beginsel gezocht waarop deze indeeling berust; van eene beoordeeling zie ik dan ook af en stip slechts het volgende aan:

Haloïde mineralen(?) naast de verbindingen van metalen met chloor of fluor, of wel de zouten der alkalien als haloide mineralen beschouwd in tegenstelling met de beteekenis gewoonlijk aan het woord haloïde gegeven. Zouten van baryt, strontiaan en kalk in eene afdeeling der 5de klasse, terwijl onder 't geen als in die klasse voorkomende van zouten der alkalische aarden geen sprake is! - *Kalk onder de kiezelzure of aluinachtige* (*?*) verbindingen der alkalien of aarden! - Kwik een metaal dat zich *gemakkelijk* oxydeert!

Daar de schrijver van het leerboek over mineralogie geene bijzondere studie van mineralogie schijnt te hebben gemaakt, zal, hetgeen men in het volgende hoofdstuk: ‘de beschrijving der delfstoffen,’ vindt, wel grootendeels aan grootere leer- of handboeken ontleend

zijn. Hoewel bij eene lezing van dat hoofdstuk ons ook weder menige bladzijde het bewijs konde leveren, dat ook daarin de schrijver menigmaal dwaalt, voel ik weinig opgewektheid om met de bespreking van het werk van Dr. Winkler verder te gaan.

Ik wijs hier nog slechts op de volgende fouten, die de slordige bewerking van het hoofdstuk doen uitkomen. Vergeten zijn o.a. de mineralen: anhydriet, arragoniet, apatiet, wavelliet, anatas, brookiet, markasiet, roodkopererts (!), bontkopererts (!), koperglans (!), licht en donker rothgultigerts (proustiet en pyrargyriet,) lepidoliet, nikkelglans, terwijl mineralen van veel minder belang eene plaats vonden.

Onder de mineralen wordt daarentegen *menie* opgenomen, en in het leerboek der mineralogie (waarin **16** bladzijden over kristallographie) vindt men *eene geheele* bladzijde over koperlegeringen, klokmetaal bijv., terwijl bij de andere metalen dergelijke bijzonderheden, en teregt, niet voorkomen. Ook aangaande het al of niet opgeven der formulen en der plaatsen van voorkomen der mineralen schijnt de schrijver niet volgens gestelde regels te werk te zijn gegaan, daar zij nu eens opgegeven, dan weder gemist worden, zonder dat ook hier eenig verband tusschen de belangrijkheid van het mineraal en het al of niet ontbreken der opgaven kan gevonden worden.

Ten slotte nog een paar citaten:

Vorming van aluin: ‘Deze aluinsoorten worden gevormd door de ontleding van pyrieten of zwavelmetalen (!) in aanraking met leem Zwavelijzer bestaat uit zwavel en ijzer: wordt deze stof ontleed, dan vereenigen zich haar zwavel en haar ijzer met de zuurstof en de vochtigheid der lucht, ENZ. (dit “enz.” teekent, dunkt mij) en zij wordt een zwavelzuur ijzer *of* een *mengsel* van zwavelzuur en ijzeroxyde. Dit zwavelzuur of een deel er van vormt, door zich met de aluinaarde van het leem te verbinden, zwavelzure *aluin* (!). Om echter aluin te vormen, moet er een *weinig* potasch of soda ENZ. (!!) in het leem aanwezig zijn’ (blz. 76).

‘Van gegoten ijzer maakt men geslagen ijzer, door er de kool, die het bevat, *uit te nemen*. Dit geschiedt meestal door de kool er uit te branden, zooals men het noemt, dat is, door het metaal drie- of viermalen te smeden en met een grooten smidshamer te slaan om de slakken(!) te verwijderen (!)’ (blz. 131).

Ons oordeel over het werk van Dr. Winkler zal den lezer niet

twijfelachtig meer zijn; op de vraag, of het leerboek van Dr. Winkler voor het middelbaar onderwijs geschikt is, moet zeer zeker een ontkennend antwoord gegeven worden. Noch als zoodanig, noch als leiddraad voor hen die, zonder geregeld onderwijs te ontvangen, zich met de beginselen der mineralogie willen bekend maken, heeft het genoeg waarde om het kunnen aanbevelen; in menig opzigt kan het zelfs nadeelig werken, zoo het in handen komt van leerlingen die nog niet genoegzaam met de beginselen der scheikunde vertrouwd zijn.

Gelukkig is in de laatste dagen in de bestaande behoefte aan een leerboek voor mineralogie beter voorzien; het werk van Dr. Winkler over mineralogie, misplaatst in de reeks schoone uitgaven van den Heer Sythoff, zal waarschijnlijk weldra vergeten zijn, terwijl de titel van mineraloog welligt eerst in de toekomst door Dr. Winkler zal worden veroverd. Thans toch make hij geen aanspraak op dien naam; hij zelf velde het vonnis. (blz. 6.)

R., 23 Nov. '67.
H.F.R. HUBRECHT.

***Pascal als bestrijder der Jesuïten en verdediger des Christendoms. Academisch proefschrift van T.C.L. Wijnmalen, Theol. Dr. Utrecht, W.F. Dannenfelser*. 1865.**

Het jaartal, hierboven geschreven, is geen drukfout. Het laatste cijfer is een 5 en geen 7. Wat hiervan meer zij, behoort tot het gebied der raadselen. Waarom deze aankondiging niet in Jan. 1866, maar in Jan. 1868 verschijnt? Zoek, zoo gij wilt, de schuld niet bij hem, die haar geeft, maar veeleer bij hen, die het *niet* gedaan hebben. - Voor 't overige zou men het raadsel ook aldus kunnen stellen: waarom is de heer Wijnmalen reeds voor twee jaar en niet nu eerst doctor in de theologie geworden?

Het boek over Pascal, in 1865 te Utrecht uitgegeven, bevat een zeer naauwkeurige en zeer uitvoerige omschrijving van den inhoud der *Provinciales* en *Pensées*. Een korte schets van Pascal's leven en persoonlijkheid gaat vooraf, als inleiding op de beschrijving van Pas-

cal's ‘apologetische methode’, van welke laatste de paraphrase zijner werken ons een naauwkeurig denkbeeld moet geven.

Provinciales en *Pensées* staan volgens den schrijver tegenover elkander als ‘morele’ en ‘dogmatische apologie’.

Bij de uiteenzetting van den inhoud der *Pensées*, komt natuurlijk de kritische strijd ter sprake, in Frankrijk gevoerd over de reconstruering van 't werk, waarvan Pascal's *Pensées* de verspreide bladzijden zijn. Die strijd liep voornamelijk over de plaats, welke in Pascal's betoog aan de historische bewijzen, de geschiedenis der Joden met hunne godspraken, moet toegekend worden. J.F. Astié, de bekende discipel van Vinet, was de voornaamste voorstander van het denkbeeld, dat die bewijzen slechts als toegift aan 't einde van 't werk den reeds langs anderen weg overtuigde medegegeven worden. De heer Wijnmalen kent er echter een andere plaats, meer vooraan in Pascal's betoog, aan toe, en het treft hier, dat de Utrechtsche theoloog daarmede dezelfde zijde kiest als Sainte-Beuve.

De laatste 9 of 10 bladzijden van het boek worden ingenomen door een opgave van ‘de geschriften van Blaise Pascal’ en van verschillende uitgaven en vertalingen van de *Lettres Provinciales* en *Pensées* van Pascal.

Wie zelf degelijke litterarisch-theologische studie van Pascal wil maken, kan van het boek van den heer Wijnmalen veel dienst hebben.

Een dogmatische bedoeling hebben wij in het boek niet kunnen vinden. Hoewel toch de vraag, of, gelijk Sainte-Beuve en Schérer gezegd hebben, ‘het werk van Pascal als apologetisch geschrift heeft afgedaan’, blijkbaar op den schrijver een onaangenamen indruk maakt. ‘Zoo zien wij,’ zegt hij, ‘nog heden, ook in Frankrijk en daarbuiten, de geesten en harten verdeeld ten aanzien van Pascal, evenals omtrent de groote zaak, die hij voorstond. Wij durven,’ zoo gaat de schr. voort, ‘wij durven uit dit feit besluiten, dat nog geen van beiden zich bevindt op den weg der vergetelheid.’

Ook wij gelooven geen roekeloosheid te begaan, met dit toe te stemmen. Er is bijna, zouden wij zeggen, geen schr., die in den laatsten tijd, ook hier te lande, zoo in de mode is geweest als Pascal, den man van smaak, van wetenschap en vrije gedachte, en tevens van christelijk geloof. - Geen wonder, dat zeer velen, nieuwsgierig en met groote belangstelling, Pascal de kunst van geloovig zijn hebben willen afzien.

En, gelijk 't gaat, in de verzameling texten, die men de *Pensées* noemt, vindt ieder wat hij zoekt. De een zal aan de plaatsen over 't Joodsche volk en de profetiën, de andere aan die over den zondenval den voorrang geven en zoodoende in Pascal òf een supranaturalist van 't begin dezer eeuw, òf een Augustiniaan *pur-sang* terugvinden.

De heer Wijnmalen van zijn kant gelooft, dat de grondtoon van Pascal's apologie een beroep op 't menschelijk geweten is; of, gelijk hij het elders uitdrukt: ‘Het is niet uitsluitend tot het gevoel, maar veeleer tot het gemoed des menschen, dat hij zich right.’ Ook maakt de schrijver ‘de woorden van den heer van Toorenenbergen gaarne tot de zijne, waar hij zegt: “Het vruchtbare *beginsel*, dat aan Pascal's *gedachten* helderheid en *leven* geeft, gaat uit van de erkentenis der heilige liefde Gods, als het eerste en hoogste in dat eeuwig *Wezen;* het onderstelt, dat de mensch voor de heilige liefde geschapen is, en het erkent geen middel des behouds voor hem dan hare herstelling.”

De draad, die volgens den schrijver door 't weefsel der *Provinciales* en *Pensées* beide, loopt, is, zegt hij elders, “het *zedelijke, ethische*, dat in beide op den voorgrond gesteld wordt.” Overigens “heeft het naauwelijks herinnering noodig, dat de apologetische methode in de *Pensées* verschillend is van die in de *Provinciales*. Dat verschil is geheel te verklaren uit het verschil van *onderwerp* en *stelling*.”

Eenigzins teleurstellend dun mag dat verband tusschen de beide werken van Pascal schijnen, tegenover den op 't eerste gezigt zoo scherpen titel van 't boek: Pascal als *Bestrijder* der Jezuïten, en *Verdediger* des Christendoms.’ Menig lezer zal misschien bij 't zien van dien titel zich gespitst hebben op een driftig betoog, hoe de warmste verdediger van 't Christendom de felste bestrijder van de orde van Jezus moet zijn. - Christendom tegenover Jezuïtisme en Pascal tusschen beide, beschermende en tegenschermende, - zoo zou de titel een in onzen tijd vermakelijke Don-Quichotterie hebben kunnen doen verwachten. Of indien het opschrift - welligt juister - geluid had: ‘Pascal, bestrijder der casuistiek, verdediger van het Christendom’, dan had daarin wederom de aankondiging kunnen worden gezien van een voor onzen tijd zeer belangrijke tegenstelling tusschen Christelijke moraal en casuistiek - tusschen dogmatiek en empirisme in de moraal - naar aanleiding van Pascal's werk.

Doch, zoo iemand in dien titel iets dergelijks gelezen heeft - die heeft te veel gelezen; - tenzij de schrijver op het omslag van zijn boek te veel *geschreven* heeft, en beter gedaan had, zoo hij met den enkelen naam Pascal tevreden ware geweest.

Er is toch met dien titel geen tegenstelling bedoeld; evenmin als in het werk zelf tusschen de *Provinciales* en de *Pensées* een andere band gevlochten is, dan de zeer ruime band van het ‘zedelijke, ethische.’

En toch heeft Pascal's vroomheid een zeer bijzonder eigenaardig karakter, dat haar scherp onderscheidt van de eigenlijke protestantsche vroomheid, gelijk die door mannen als Luther, Bunyan of Wesley wordt vertegenwoordigd.

De plaatsen ontbreken bij Pascal schier geheel, waar sprake is van den Duivel.

In Pascal's schriften vindt men niet, gelijk bij de echt protestantsche apologeten, het geweten, dat ontwaakt, en zich tegenover de wereld en den God der Katholieke Christelijke Kerk zijn eigen godsdienst bewust wordt en als een nieuwe vrije godsdienst uitspreekt wat het gevoelt.

't Moge welligt schijnen, en Pascal zelf moge het geloofd hebben, dat hij iemand was, die, beginnende met volledigen twijfel, van schrede tot schrede voortgaande, de Christelijke godsdienst voor de tweede maal gevonden had.

Doch dat is evenmin het geval met Pascal op godsdienstig gebied, als met Descartes op philosophisch gebied. Systematische twijfel aan alle waarheid op eens, met opzet, - is een klank.

Descartes is naast de fiilosofische waarheid van zijn tijd gaan staan; maar 't *eenige* wat hij tegenover zich bleef zien, was altijd het filosofisch stelsel van zijn tijd.

Zoo is Pascal de Descartes der godsdienst. Hij heeft getwijfeld niet aan deze waarheid, aan die en aan een derde, vierde waarheid, tot alles hem ontviel. Neen, hij twijfelt aan de Katholieke Kerkleer in haar geheel, beziet haar van buiten af, wel helderder en verstandiger, dan zij, die zich daarin opsloten, maar 't geen hij tracht te bewijzen, is - altoos weêr *de* Katholieke Kerkleer, de eenige godsdienstige waarheid, waarvan kwestie kon zijn.

De Utrechtsche theologant had ook ditmaal zich aan St.-Beuve kunnen houden, die zegt: ‘Pascal parle à la *raison*.’

Niet geloof of geweten, noemt Pascal, maar zegt hij: '*Pensée* fait la grandeur de l'homme', of elders: 'Appliquons nous *à bien penser, c'est le principe de la morale*.'

Ik heb er niets tegen, dat men, met den heer Wijnmalen, Pascal 'den apostel van het geweten' noemt; - maar ik zou wenschen, dat er bij gezegd werd, dat de grondtoon, de kleur van dat geweten, niet is de warme Duitsche *Treue* tegenover den Heer, maar de heldere Fransche logische eerlijkheid tegenover *de* (Christelijke Katholieke) godsdienst.

Ziehier bijv. de laatste woorden der *Pensées*: 'De bekeerde ziele tracht er naar om God te *kennen*. Maar in haar streven naar die *kennis* neemt zij ook *het eerlijk besluit*, om zich *voor geheel haar verder leven* over te geven aan *de waarheid*, die zij nu *kent*. Geheel ingenomen doordat eeuwig *schoone*, dat voor haar zoo nieuw is, gevoelt zij, dat al hare bewegingen op dat doel gerigt moeten zijn; *zij ziet in, dat zij hier beneden aan niets anders meer denken moet*, dan om God te aanbidden, *als* schepsel Zijner hand, Hem te danken, *als* oneindig veel aan hem verpligt, Hem te voldoen, *als* schuldig in vele dingen, Hem te aanbidden, *als* hebbende aan allerlei behoefte, totdat zij niets meer te doen zal hebben dan Hem te aanschouwen, te beminnen, te loven in de eeuwigheid.'

Aan iedere godsdienstige persoonlijkheid voorzeker kan men den naam van apostel des gewetens geven, aan Pascal, zoowel als aan Luther.

Maar het geweten van Pascal zetelt in het *hoofd*, dat van Luther in het *hart*. - Elk zijn gave.

Om den mensch den vrede met zich zelven te geven, maakt Luther hem *rampzalig* en Pascal hem *absurd*.

Of, gelijk Sainte-Beuve het uitdrukt: 'Pascal insulte l'homme et veut le rendre *impossible*.'

Zoo doet hij in zijn *Pensées* met den nog niet-geloovige; zoo heeft hij in zijn *Provinciales* met de Jesuïten gedaan.

Ziedaar de band, die beider deelen van zijn werk omvat.

'Morele apologie' en 'Dogmatische apologie', schreef de heer Wijnmalen boven de beide afdeelingen van zijn werk.

Hij kon boven de *Provinciales* geschreven hebben: 'le ridicule *tue*' en boven de *Pensées:* 'le ridicule *vivifie*.'

J. L'A. H.

G. Rolin-Jacquemijns, Voordrachten over de Grondwet. Gent, 1867. (*Uitgave van het Willemsfonds*, N°. 53.)

Volksvoordragten, als middel van volksbeschaving, komen in ons vaderland meer en meer in zwang. Het is daarom niet onbelangrijk na te gaan, wat in het buitenland op dit gebied verrigt wordt. De voordragten, onder bovenstaanden titel, onlangs te Gend verschenen, zijn gehouden in het aldaar gevestigde *Van Crombrugghe's Genootschap*, waarvan de Heer Rolin-Jacquemijns (als regtsgeleerde en publicist ook hier te lande zeer gunstig bekend) voorzitter is. Dit Genootschap, dat den naam draagt van een der vorige Burgemeesters van Gend, wien deze stad hare eerste openbare scholen te danken heeft, stelt zich, volgens Art. 2 der Statuten, ten doel:

'A. - De beschaving en verlichting der leden en het onderhouden der vriendschap en der verbroedering;

B. - De ondersteuning van zulke leerlingen der lagere gemeentescholen, welke zich in deze gestichten hebben onderscheiden door goed gedrag, ijver en uitmuntenden aanleg, en het verlangen uitdrukken, in hoogere gestichten, ter stede of elders, hunne studiën voort te zetten, voor zooveel hunne ouders hiertoe de middelen niet bezitten;

C. - Onderstand te verleenen aan zulke Leden, die door eene ramp of een ongelijk getroffen zijn, indien de geldelijke toestand zulks veroorlooft.'

De populaire voordragten, van wege het Genootschap, behooren tot de middelen ter bereiking van het onder A vermelde doel; en het was zeker een gelukkig denkbeeld van den Heer Rolin, de Belgische grondwet als onderwerp eener reeks van zulke voordragten te kiezen. Ook voor hen, die de census van het kiesregt uitsluit, is het nuttig de grondwettelijke regten en vrijheden te ontvouwen; - niet alleen omdat die politieke opleiding welligt later uitbreiding van den kring der kiesbevoegden minder bezwaarlijk zal maken, - maar ook geheel afgescheiden van deze misschien ver verwijderde eventualiteit, omdat de staatkundige regten niet tot de kiesbevoegdheid beperkt zijn, maar inderdaad den grondslag der individuele vrijheid uitmaken. De kennis en waardering dier regten moet den

burgers een krachtige spoorslag zijn daarvan een nuttig gebruik te maken.

Het is dan ook een verdienste van het door den Heer Rolin gevormde plan, dat hij in deze voordragten allereerst de door de Grondwet gewaarborgde *vrijheden* behandelt en tot een 'Tweede Deel' de behandeling der grondwettelijke *magten* verschuift, om eindelijk in een Derde en Vierde Deel belangrijke onderwerpen van staatszorg en herzieningsdenkbeelden te ontwikkelen.

Slechts het Eerste Deel is tot dusverre verschenen. Na een duidelijk en kernachtig verhaal van het ontstaan der Belgische onafhankelijkheid, de omwenteling van 1830 en de werkzaamheden van het Nationaal Congres en een geschiedkundig overzigt van de vroegere lotgevallen der Belgische provinciën, naar aanleiding van de opsomming in Art. 1 der Grondwet, wordt de behandeling van de grondwettelijke regten der Belgen aangevangen. Op welsprekende wijze wordt, met bestrijding van de Napoleontische leer der 'natuurlijke grenzen', het ware *nationaliteitsbegrip* ontwikkeld, en in verband hiermede de regtstoestand der vreemdelingen in België. Ofschoon de Heer Rolin zich heeft voorgesteld zoo min mogelijk de 'brandende vragen van den dag' te behandelen, geeft hij toch in het voorbijgaan zijne verontwaardiging te kennen over het stelsel der Belgische vreemdelingenwet van 1835, die internering of uitzetting van vreemdelingen krachtens een besluit der regering veroorlooft en sedert bij de wet van 1 Julij 1865, met eenige onbeduidende wijzigingen, weder voor drie jaren verlengd is.

De 'staatkundige gelijkheid' maakt het onderwerp der vijfde voordragt uit. Op bevattelijke wijze wordt hier de oplossing voorgedragen der tegenstrijdigheid, die in het oog van den oppervlakkigen beoordeelaar tusschen het beginsel van gelijkheid en onderscheidene maatschappelijke instellingen moet bestaan, en worden als middelen om de wettelijke gelijkheid meer en meer in de maatschappelijke betrekkingen te verwezenlijken, aangeprezen: de verspreiding van het begrip van menschelijke solidariteit en verbroedering, het onderwijs en het gebruik van het regt van vereeniging.

De grondwettelijke bepalingen die de persoonlijke vrijheid en den eigendom waarborgen, worden historisch verklaard, - de vrijheid der gedachten, in hare vijf onderdeelen, vrijheid van godsdienst, van onderwijs, van drukpers, van petitie, van geheime briefwisse-

ling, als onontbeerlijke aanvulling der vrijheid van persoon en eigendom, ontleed en toegelicht. Zeer belangrijk is de Tiende Voordragt, over het regt van vereeniging en van vergadering, de economische voordeelen van dit regt en de nadeelen, die uit misbruik kunnen voortvloeijen en wettelijke beteugeling eischen. het gevaar van opeenstapeling der goederen in de doode hand wordt hier geschetst en de meening bestreden, dat de staat zijne bevoegdheid zou te buiten gaan, door in dit opzigt beperkende voorschriften te geven. Als aanhangsel tot de uiteenzetting van het regt van vereeniging worden in de Elfde Voordragt de zamenwerkende genootschappen van arbeiders behandeld, een onderwerp, in eene fabriekstad als Gend vooral van hoog praktisch belang, en wordt de geschiedenis der coöperatieve arbeidersvereenigingen in Engeland, Frankrijk en Pruissen medegedeeld. Meer in het bijzonder wordt de inrigting en werking der Duitsche volksbanken, volgens het stelsel van Schultze-Delitsch, hier verklaard en op de verkregen resultaten gewezen. Ten gevolge dezer in 1866 gehouden voordragt, werd op 1 Januarij 1867 te Gend werkelijk de eerste Belgische inrigting van dien aard gevestigd, onder de benaming van *Genlsche Volksbank*. Op 1 Junij 1867 telde zij reeds tachtig leden. Sedert werd te Gend ook eene coöperatieve vereeniging tot aankoop van levenmiddelen opgerigt.

Eene bij uitstek *Belgische* quaestie (die van de *vrijheid der taal*) wordt in de Twaalfde en laatste Voordragt behandeld. De Heer Rolin, die zich in zijne geschriften beurtelings van het Fransch en het Nederduitsch bedient, en wiens ‘Voordrachten’ zelfs, behoudens enkele in het Noorden minder gebruikelijke uitdrukkingen, in zuiver Hollandsch geschreven zijn, bepleit met warmte de zaak der taalvrijheid en verlangt ook voor België de invoering van het Zwitsersche stelsel, waar alle van den Bond uitgaande wetten, verordeningen gen besluiten officiëel in drie talen (Fransch, Duitsch, Italiaansch) worden afgekondigd, terwijl de wetsontwerpen, verslagen van commissiën enz., ten minste in het Fransch en in het Duitsch gedrukt worden. Ook bij de Kantonnale regeringen wordt een soortgelijk stelsel gevolgd: in Graauwbunderland wordt zelfs alles wat van de overheid komt, in het Duitsch, Italiaansch en *Romaansch* uitgegeven.

Men heeft den Flaminten verweten, dat zij de tolken zouden zijn eener geheime neiging om naar Holland terug te keeren, en om deze reden de Vlaamsche beweging gevaarlijk geacht. ‘Eene zon-

derlinge reden!' zegt de Heer R. teregt. 'Alsof in het uitsluitend gebruik van het Fransch geen grooter gevaar voor onze nationaliteit lag! Alsof die machtige, oorlogzuchtige en gretige buren, die droomers van natuurlijke grenzen, niet meer te vreezen waren dan onze vreedzame broeders uit het Noorden!' Snedig is het daar volgend betoog, dat juist de verdeeling der talen, zooals die zich geographisch in België voordoet, een waarborg te meer is voor de handhaving der nationaliteit. 'Twee groote buren,' lezen wij blz. 308-309 der *Voordrachten*, 'Pruissen en Frankrijk, beslaan onze zuider- en oostergrenzen. Beiden hebben legers, waartegen het onze, hoe dapper ook, onmachtig ware. Geene bergen of rivieren bevrijden ons. Een enkele paal wijst aan den reiziger waar ons vaderland begint en waar het eindigt. Maar ginder aan de Oostergrens, tegen de Rhijnprovinciën, wonen de dappere Luikenaars. Geen gevaar dat zij zich ooit gelijk Savoyen door Frankrijk, gelijk Lauenburg door eenen Bismarck[1] laten inslorpen. Want zij bezitten de beste, de onvergetelijkste der natuurlijke grenzen, de taal. Zij spreken Fransch en de Rhijnlanders Hoogduitsch. - Maar hier, aan het andere einde van België, en tot tegen Frankrijk, ja tot over de Fransche grenzen wonen wij, Vlamingers. Zou er hier ook aan de Schelde, zoowel als ginder, aan de Maas, geen sterker verdedigingsmiddel dan de Antwerpsche bolwerken bestaan, indien wij ons allen wederom aan die schoone, krachtige, rijke taal gewenden, waarmede Marnix de Antwerpenaars aanmoedigde om zich tot het uiterste tegen Parma te verweren?'

De Heer Rolin weet in deze Voordragten vaak op eene verheven en tevens verheffende wijze de waarde der vrijheid te doen uitkomen, zonder hierbij ooit in overdreven declamatie te vervallen; - waar hij een moeijelijk te begrijpen punt behandelt, weet hij door historische voorbeelden zijne bedoeling te verduidelijken en zoodoende levert hij een boeijend en leerzaam geheel.

Ook in Nederland zou het nuttig kunnen zijn, de liefde voor onze constitutionele vrijheden door dergelijke voordragten bij het volk aan te kweeken, al ware het slechts om den verkeerden indruk weg te nemen, dien onze parlementaire twisten op het volk zouden kunnen maken. Het tijdschrift 'Bato' bevatte vóór eenigen tijd eene wel-

1 Deze voordragt is gehouden in het voorjaar van 1866.

gelukte proeve van verklaring der grondwet voor jongelingen, van de hand van Mr. J. Domela Nieuwenhuis. Moge hij of een ander zich opgewekt gevoelen om, liefst in den vorm van populaire voordragten, de kennis onzer grondwettige instellingen in ruimer kring te verspreiden[1].

5 Dec. 1867.
A.

Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de Hoogleeraren en Mr^s. M. en H.W. Tydeman. Uitgegeven door H.W.T. Tydeman. - Tweede Deel. - Te Sneek bij van Druten & Bleeker. 1867.

Toen ik in het Februari-nummer a^o^ pass^o^ het eerste Deel aankondigde, en door eene kleine bloemlezing van allerlei interessante zaken de aandacht op deze Briefwisseling poogde te vestigen, had ik onder anderen ter wille der philologen wel mogen vermelden de allergeestigste interpretatie van den Horatiaanschen ‘faber incertus scamnum faceretne Priapum’ die B. op blz. 149 van dat Deel geeft.

Mijne aankondiging van dit tweede Deel, de correspondentie sedert 1814 bevattende, heeft een eenigzins ander doel. Ik wil trachten eene kleine psychologische studie te leveren - die, harer zwakheid zich bewust, slechts zeer zedige aanspraken maakt - van Bilderdijk en zijne omgeving hier te lande, in die tweede periode zijns levens, na het herstel onzer onafhankelijkheid, toen Nederland zich weder *chez soi* gevoelde.

Een van de eerste gevolgen daarvan was het plan tot de oprigting van een leerstoel voor de Ned. Letterkunde o.a. aan het Amsterdamsche Athenaeum, en de bestemming van B. tot dien leerstoel. Men weet dat een ander de definitief benoemde werd.

Bilderdijk's verhouding tot de maatschappij van zijnen tijd kan, vooral in deze tweede sterkst gekaraktiseerde periode, slechts worden

1 Onder het afdrukken verneem ik dat aan dezen wensch reeds ten deele is voldaan.

uitgedrukt door de formules: breuk met de wereld rondom hem, oppositie tegen den tijdgeest, strijd tegen de heerschende rigtingen. De intiemste zijner leerlingen is in *dit* opzigt niet geheel een getrouwe jonger gebleven. De latere da Costa is *niet* meer volkomen de jeugdige schrijver der 'Bezwaren'. Dr. A. Pierson heeft dit in zijne bekende 'Studie' keurig en voldingend aangewezen. Op *dit* punt wordt de geest des meesters beter gehandhaafd door den beroemden staatsman uit dezelfde school, met zijn bekend motto: onze kracht is in ons isolement.

Dergelijke compromittante, de wereld verwerpende en door de wereld verworpen persoonlijkheden, als B. was, ziet men ongaarne tot openbare betrekkingen geroepen en met het onderwijs der jeugd belast. Men erkent - of erkent niet - hunne talenten, maar werkt hunne plaatsing tegen. De fijnste der Amsterdamsche geesten van dien tijd, D.J. van Lennep, was de éénige onder de bij de zaak betrokkenen, die een ten *volle* geopenden blik had voor de geheel unieke waardij van Bilderdijk, en die *waarlijk* wenschte zijne benoeming te bevorderen. B. zegt dit met zoovele woorden blz. 154 en 159. Van Kemper schrijft hij aan T.: 'Wat Kr. u vertelt doet niet ter zake. Scio quae scio.' En dat hij zich niet vergist heeft, blijkt ons uit Kemper's levensbericht door zijnen zoon. - En waarom reusseerde de zooveel vermogende tusschenkomst van v. Lennep niet, ofschoon begunstigd door zeer bijzondere omstandigheden? Het was - en ziedaar de eerste psychologische observatie waartoe deze studie ons aanleiding geeft - omdat, zooals altijd in het geval van dergelijke met de wereld gecompromitteerde personaliteiten plaats heeft - omdat v.L. Nicodemus-gelijk in den nacht kwam, en zich schaamde *openlijk* voor B. te werken. Men kan het lezen bl. 150:

'Nu, zegt v.L., ware 't te wenschen, dat er geen chaires in dat vak gecreëerd waren. - Wel waarom ze dan gecreëerd? Waarom per indirectum gezocht, hetgeen men directe had behooren te doen? 't Is de kromme stok van den ouden Jacob, Valckenaar. Waarom niet een rechte gebruikt? - Wilt gij de oplossing? Omdat men niet openlijk met mij voor den dag komen dorst. Men schaamde zich mijnentwege; en *mij goed willende doen, schuwde men den schijn van dit te willen*.'

De benoeming afgesprongen zijnde, raadde ieder Bild. aan, *private* voorlezingen over hetzelfde vak in Amsterdam te beginnen. Van

alle kanten kwamen toezeggingen van medewerking en inteekening. B. weigerde, vooreerst omdat hij het beneden zijne waardigheid achtte, het Stedelijk Bestuur, dat hem gepasseerd had, op die wijze te boudeeren. En, in de tweede plaats, omdat hij wist, hoe sterk op soortgelijke toezeggingen te rekenen viel. Aanschouw eens dit schilderijtje, en beken dat B. op zijne manier ‘zijne wereld verstond.’

Bl. 151, 52.

‘v. Lennep zei mij dadelijk: nu moet gij terstond een collegie over de Ned. Taal etc. aankondigen, en wij zullen u soutineeren. Een ander stelt mij voor ten dien einde een kamer in de Kalverstraat te huren en eene inteekening te openen, waarin A. en B. tot Z. deel zullen nemen en schreeuwend verlangen deel te nemen etc. Ik weet al te wel wat zulk schreeuwen inheeft, om er door ingenomen te worden. Veel is het voor den intriguant, die er zich van bedienen wil, maar voor den rechtschapen man niets. Ja, men kan in die hitte menigte van menschen vangen en in de termen brengen van niet meer terug te kunnen of het kost hun geld, maar hoe verfoeilijk! - Laat den boêl uitrazen, en stel hun dan voor, wat zij met zooveel drift begeerden of geloofden te begeeren, dan treedt ieder terug. De een, uit vrees van ongenoegen aan een Burgemeester of iemand anders van deszelfs relatiën te geven: de ander, om zijn eigen relatiën: de meesten, omdat zij er wezentlijk met het hart niet in deelen, en voor de zaak onverschillig zijn. En die waarlijk warm zijn, wat wordt daarvan? 6/7 gaan achter uit omdat, welk een dag, welk een uur, men ook kiezen mag, ieder uur hier bezet is met beroepszaken, met kransjens, met familiepartijen, met spreekbeurten in Felix Meritis of andere zulke gezelschappen te vervullen of bij te wonen, waar men op eigen loftuitingen aast etc. etc. en dus altijd ten minste 6 personen tegen 1 staan, in 't bepalen van den tijd. - Die nu nog heet genoeg zijn om te willen volharden en er alles aan te geven, blijven allengskens weg, om het weer, om nieuw opkomende beletsolen, omdat het zoo amusant niet is als men zich had voorgesteld, omdat zij een bij hen aangenomen begrip hooren tegenspreken, enz., enz., enz. En daar men van de schreeuwers geen 10 percent over heeft als men begint, blijven van die 10 percent geen 12 percent(*), waar men Collegie

(*) Lees: ‘geen ½ percent’; on op bl. 156 voor ‘de 12’: de ⅛.

voor houdt. Ten slotte wordt men uitgelachen om den gemaakten ophef. Zie daar kortelijk de historie van zulke ondernemingen à priori opgemaakt; de hemel beware mij voor de experientie.' -

Het resultaat van alles was dat B. eenigen tijd daarna naar Leiden verhuisde, om voor studenten te privatiseeren, na zich verzekerd te hebben, dat hij daardoor aan geen der Leidsche Hooggeleerden afbreuk of schade toebragt.

Hier nu is weder plaats voor eene uiterst delicate psychologische studie. Amsterdam verlatende, was het B. allerminst onaangenaam, daardoor aan het vriendschappelijk juk van den voortreffelijken Jeronimo de Vries te ontsnappen. Deze wist hem nog eenigen tijd in Amsterdam te houden, door hem te binden aan het Secretariaat der tweede Klasse van het Instituut. B. was aan de Vries nog eenig geld schuldig, en dit zou gevonden worden uit het kleine traktement aan den Secretarispost verbonden.

Bl. 184. 'Ik was eenig geld schuldig aan de Vries[1], 't geen hij mij van tijd tot tijd voorgeschoten had, en daar men mij wilde dringen om 't Secretariaat, als post, aan te nemen, hield men mij voor dat dit voorschot (circa ƒ 225) nu afgedaan diende te worden, en men het noodig had. Ik gevoelde die verplichting, en nam op mij de last die ik anders voor al 't geld des werelds niet aangenomen zou hebben. Toen het er door was, bleek het dat men mij die som reeds of afgerekend of geschonken, en de schuld vernietigd had, en alles dus tot bloot voorwendsel en bedriegelijk dwangmiddel gestrekt had. - Hoe men mij geslingerd heeft, weet niemand. - (Bl. 149: "Langs dezen weg knijpt men en foltert men mij eindeloos, verbittert mij 't leven, roeit allen geest en lust bij mij uit.") - Hiertoe moest ik Secretaris zijn; en dus, niet alleen volstrekt belet worden van de wetenschap nuttig te zijn, maar de vervloekte valsche kraam door mijn naam wettigen en bevestigen.'

1 Dat de tittels, door den Uitgever gebezigd, aldus moeten worden ingevuld, blijkt uit bl. 149.

Tot dusverre B.; trachten wij de moreele situatie te analyseeren.

Jeronimo de Vries was een der uitnemendste geesten in onze Letterkunde van het allerlaatst der vorige, en de dertig eerste jaren onzer eeuw. Zijne Geschiedenis der Hollandsche Dichtkunst, met goud bekroond en tweemaal gedrukt, gold voor klassiek. Onder van der Palm, en later met van Assen ter zijde, nam hij tot de jaren in de twintig de eerste plaats onder onze prozaïsten in. Zijne Verhandelingen aan te hooren werd een feest gerekend, vooral sedert de beroemde Redevoering, die hem den bijnaam gaf: de Redenaar over het Eenvoudige. Maar hij was een geestelijk antipode van Bilderdijk. Hij stond op het standpunt van de ‘Aufklärung’ en van de heerschende tijdstrooming. Toen tegen die rigting in Duitschland sedert Kant's philosophie en in de school der Romantiker eene reactie ontstond, zouden onze naburen den één (de Vries) onder de *Verstandigen*, den ander onder de *Vernunfligen* hebben gerangschikt (zie Kant's *Kritik der reinen Vernunft*, en Schleiermacher's ironische opdragt aan de Verstandigen vóór de brieven over Schlegel's Lucinde). De Vries wilde nu, om Bilderdijk's bestwil, van hem een *gerangeerd* man maken. Men trachtte hem af te leiden van zijne paradoxen, die tot niets dienden dan om de hoofden der jongelingen te verwarren. Men bezorgde hem het schuldelooze ambt van Secretaris; men zond hem Catullus' Epithalamium te vertalen, enz., enz. De Vries zelf komt er in de voorrede voor zijne Briefwisseling in Messchert's Verzameling op de naiefste wijze voor uit, dat hij Bilderdijk als een wonderlijken geest, als ‘een geniaal kind’, meende te moeten leiden en in eene soort van voogdij houden. Voor B., die den toeleg doorgrondde, was dit eene uitgezochte pijniging. Hij was te genereus om aan de Vr. zijne meerderheid te doen gevoelen. Hij droeg buitendien aan dezen met reden oprechte hoogachting toe, en voelde zich door banden van allerlei zeer reëele verplichtingen aan hem verbonden. Maar zijne eigenlijke indrukken komen voor den dag in de Brieven aan Tydeman. Sedert heeft B. in de laatste jaren zijns levens den anderen uit het begaafde broederpaar, Ds. A. de Vries, tot stadgenoot gehad. Maar met dezen was hij lang niet even intiem, en die had ook niets van de *seduliteit* en gedienstigheid van Jeroon.

En nu nog eene oäsis om uit te rusten van de voorgaande, min aangename beschouwingen. Hoe treft ons de plotseling zoo teedere toon op bl. 61.

‘Iets anders. Zekere jonge Heer D'acosta, Jood, van veel geest en schranderheid, en die een uitnemend schoon Hollandsch vers maakt, zal eerstdaags met zijnen vader U komen onderhouden over den verderen aanleg zijner studiën te Leyden, nadat hij 2 jaren (ni fallor) onder Cras gestudeerd heeft. Ik had misschien er wel zooveel uit kunnen halen, om hem zelf een cursus van R. Recht en van Nederl. taal te geven; maar zijn vader vroeg mij raad; dus ik mocht niet anders dan hem naar de Universiteit wijzen; en ik achtte daarbij wel te doen, met hem aan U te bevelen, die hem wel op den echten en soliden weg zult willen helpen, en met mij meêwerken om hem smaak en gehechtheid aan het Jus Civ. in te boezemen. *Het zou mij innig grieven*, zoo hij bedorven en op den algemeenen hedendaagschen weg raakte.’

Schoon is ook het antwoord van H.W. Tydeman, bl. 64:

‘Ik hoop dat de Heer Dacosta mij komt zien, voordat hij een der andere Proff. gesproken of eene kamer gehuurd heeft; dan zal ik hem zeer ernstig raden, dat hij nog een jaar te Amsterdam blijve, uw onderwijs in Jur. Rom. en in de Nederl. taalkunde vrage, en zich daaraan geheel houde, en u aanbiede de honderd ducaten, welke hier voor een privatissimum aan een Prof. gegeven worden: hij wint dan nog genoeg aan andere depenses uit, en dan verlang ik hem na een jaar uit uwe handen te ontvangen, wanneer hij mij welligt even zooveel zal kunnen leeren als ik hem, maar wij toch altijd elkander.’

Zonderling! Ook van *deze* wereld- en menschen-haters schijnt het oude woord te gelden: Ziet hoe lief zij *elkander* hebben!

Neen, zóó eenzaam leven niet de edele vrijwillige solitairen, de *οἰωνολ* van ons geslacht, dat zij niet minstens hier en daar er éénen zouden ontmoeten, *in cujus sinu requiescant, quocum sic loquantur uti secum*.

Bilderdijk en da Costa! - namen onafscheidelijk verbonden in de geschiedenis onzer letterkunde, en in de veel dieper historie van den Nederlandschen geest. Wie zou kunnen over het hoofd zien,

uit de zelfde school, den politicus dien de residentie bezit, en den uitnemenden theosooph en letterkundige die Amsterdam's stedelijken raad versiert. En toch! ik herhaal: Bilderdijk en da Costa! - waar is onder de thans levenden de derde Diadooch, die zich als evengelijke schakel aan die *catena aurea* zou durven aan te lasschen?

Par bene compositum!

Mr. M. DES AMORIE VAN DER HOEVEN.

***Noord en Zuid. Tijdschrift voor de beoefening der fraaie letteren*, 1e *deel*, 2e *afl. Utrecht, J.L. Beijers en J. van Boekhoven*. 1867.**

De eerlijkheid zou welligt vorderen, dat een beter geluimde aankondiging van de tweede aflevering van *Noord en Zuid* in uitgebreidheid niet te zeer achterstond bij de wel wat splinterige beoordeeling van de eerste aflevering. Het spreekwoord zegt: eerlijk duurt het langst. De vraag zou echter voor de hand liggen, of eerlijk in dit geval niet wat al te lang zou duren.

't Beste zal zijn, om, zoo het tijdschrift iets aan onze kritiek te kort komt, zijn pretensiën te endosseren aan de heeren Hageman, vervaardiger van *Rijmen en Gedichten*, en Mr v.d. Moore, te Macassar, van welke beiden in *Noord en Zuid* zelf '*Letternieuws*' gegeven wordt, - en lang geen goed nieuws.

Wij wenschen de redactie geluk, dat het met hare keus van een motto voor deze rubriek zoo uitstekend goed afgeloopen is.

Over 't geheel geven wij aan de tweede aflevering van *Noord en Zuid* de voorkeur boven de eerste.

De *Losse herinneringen* uit den Duitschen oorlog in 't Nassausche worden voortgezet. Wij hebben reeds de degelijkheid van die stukjes vermeld. In deze afdeeling der *Losse herinneringen*, waarop een derde nog zal volgen, blijft de schr. even ernstig en kalm bij het verhaal van zaken, welke in de oogen van iemand, die wat goed lachs is, al zeer ligt, dunkt mij, het voorkomen zouden gekregen hebben

van de parodie van een heldendicht. De Duitsche oorlog toch in 't Westen tegen 't 8e armeecorps, onder den Prins van Hessen, is een komedie geweest; en de schr. der *Losse herinneringen* heeft, om zijn ernstigen toon vol te houden, dan ook de curieusste trekjes in een noot hier en daar moeten van de hand doen. - 't Is waar, de onbeduidende schoten, die in dien oorlog te Wiesbaden en te Bieberich vielen, zonden hun kogels tot om de ooren des schrijvers en in de vertrekken zijner vrienden - en dat *maakte* de zaak zeker ernstig.

Niet minder verdienstelijk dan deze schrijver maakt zich voor het tijdschrift hij, die zich teekent Soera Rana, de schrijver van 't opgewonden romannetje, waarmede de eerste aflevering geopend werd en dat veel te mooi was. Merkwaardig, teekent ook deze schrijver een zijner versjes uit Duitschland; een ernstig versje, dat zeer gewoon van inhoud en iets minder van vorm is, en ongetwijfeld onderdoet voor de *Lessen van een vader aan zijn zoon bij diens vertrek naar de Akademie*. Deze vader is dagbladschrijver, en vandaar, verzekert schrijver, dat zijn hollandsch niet van het zuiverste is. Dit wordt in het vers met cursief schrift aangeduid. Bijv.:

> ‘*Van af* den eersten oogenblik
> Mijn zoon, dat ge in stee zult geraken[1]
> *Zoo zie u naar den Deskundigen om*,
> Om uwe opwachting fluks hem te maken.
> De *Deskundige* is neef van de specialiteit
> Die zich in “de” Kamer doet eeren;
> Hij is een *grootaardig verschijnsel*, mijn zoon!
> En zal u protegeeren.’

Ik geef aan dit versje van Soera Rana de voorkeur, ook boven zijn zestal liedjes onder 't opschrift ‘*Het oorlogslied des vredes*’. De grenslijn te trekken tusschen poësie en vernuft is zeer moeijelijk. - Is 't geen vernuft, wat in die versjes speelt, dan zal 't poësie zijn, want er zit iets in.

‘De viooltjes echter, en de lelietjes, en de grasstengel schudden verwonderd en bedachtzaam het hoofd’ .... Zoo luidt het slot van een fabel: *de Paddestoel. Ein allgemeines schütteln des Kopfes!* De

1 Deze regel staat *niet* cursief.

geest van deze fabel is stellig geen poësie, maar vernuft, en nog wel van zekere soort. - Ik weet niet, of Soera Rana een bewonderaar der werken van Ds. Laurillard is? - ‘De zon had medelijden met den paddestoel en zond een van hare stralen af om hem te troosten.’ - Paddestoelen groeijen best op vochtige donkere plaatsen.

Nog zijn wij niet aan 't eind van Soera Rana's bijdragen. ‘*Een bezoek aan Ter Vere*’ is het beste, wat van zijne hand in deze aflevering voorkomt. - Of 't een steek onder water is - tegen A.H.L. de B., die, onder gezamenlijk opschrift, tegenover de stad Ter Vere, ‘*de Maaskant te Rotterdam*’ geplaatst heeft - wanneer Soera Rana verklaart ‘meer bedoeld te hebben een indruk weêr te geven, dan eene photographische getrouwheid bij 't schilderen van détails’? *De Maaskant te Rotterdam* toch *is* met photographische trouw afgebeeld. De photographie is volkomen geslaagd en het object waarborgt ons den aangenamen indruk, doch de kunst van het stukje ligt meer in 't zien dan in 't teekenen. De teekening herinnert, wat de uitvoering betreft, zou ik zeggen, even aan een Chineesch of Middeneeuwsch schilderij.

De ‘*Gelukkige invallen*’ uit *Punch* kennen wij reeds uit de vorige aflevering. Het oorspronkelijke is werkelijk geestig geschreven; de lijst der gedachten en invallen van iemand, die in 't ootje genomen wordt, zonder 't regt te weten, en die een aartssukkel is zonder het te vermoeden. - Zoo ik de redactie was, zou ik echter te midden van eigen oorspronkelijk werk niet de *vertaling* van een zoo buitengewoon goed geslaagd karakterteekeningetje dulden willen.

De heer D.B., ditmaal prozaïst, opent deze aflevering met een welgemeend verhaaltje, getiteld: ‘*Een Wandeling*’, eigenlijk een gesprek over Kunst met herinnering aan de Amsterdamsche tentoonstelling. - Het is zeer moeijelijk humorist te zijn, zonder laf te wezen of gezocht. Zoowel Betsy, als de ‘Ik’ in het stukje zijn, geloof ik, niet gelukt; en de schilder Franken, van wien het heet: ‘Helaas, arm Vaderland, waar een man als Franken zoo weinig bekend is!’ blijft, niettegenstaande het vele goede, dat hem in den mond gelegd wordt, eenigzins den indruk maken van den kunstenaar op de platen van wijlen A.v.H. - Ik wil echter tegen het genre, dat D.B. bedoeld heeft te volgen, niets inbrengen; .....allerminst, dat het splinternieuw is. Dewijl ook

deze aflevering van het Tijdschrift weder, boven zijn '*Letternieuws*', een motto biedt, wil ik weder eindigen met het slot van dat motto mede te deelen. Het luidt: '.....Zoodat ook dit een valsche stelling is, wanneer men zich inbeeldt, dat iemand, die eenen anderen, of berispt of onderricht, daarom juist zich zou laten dunken, wijzer of beter te zijn dan degeen, dien hij of berispen of onderrichten durft.'

J. L'A. H.

De verdiensten der Engelschen op gyuaekologisch gebied en het verband der gynaekologie met de geneeskunde, door T. Halbertsma. Utrecht, H.C. Blom.
De onvolkomenheid der verloskundige welenschap. Redevoering ter aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Hoogeschool te Groningen, uitgesproken den 21sten Nov. 1867, door Dr. W.M.H. Sänger. 's Gravenhage, J.M. van 't Haaff. 1867.

De Engelschen mogen den Heer Halbertsma dank zeggen voor de moeite, die hij zich gegeven heeft om hunne verdiensten op het gebied der gynaekologie en der verloskunst breed uit te meten en aan het Hollandsch publiek bekend te maken; als een aanwinst voor de Hollandsche obstetrische litteratuur, als toonbeeld van eene inaugureele oratie, kunnen wij zijn redevoering niet begroeten.

De kwestie toch, of de Engelschen dan wel of de Franschen, of nog liever de Duitschers, en het allerliefst de Nederlanders, deze of gene obstetrische waarheid het eerst verkondigd, dezen of genen practischen handgreep het eerst toegepast hebben, is op zich zelve vrij onverschillig en onvruchtbaar; maar zij is in elk geval geen gelukkig gekozen onderwerp ter behandeling bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt. Het publiek, dat doorgaans zoo'n redevoering bijwoont, hetzij het uit leeken of uit studenten bestaat, kan onmogelijk voor zoo'n onderwerp eenige belangstelling koesteren. Het is van te specialen aard, dan dat zoo'n gemengd publiek in staat zon zijn de uitspraak van den redenaar juist te waarderen. De leeken

missen daartoe alle gegevens en de studenten in de medieijnen zijn nog niet bij magte de waarheid van zijne stellingen in te zien en te beoordeelen. Zoodoende wordt niemand er door voldaan, en leert niemand er het standpunt door kennen, waarop de nieuwe docent zich geplaatst heeft. Welk ook dat standpunt zijn moge, de vorm van het pleidooi is allerongelukkigst gekozen; de feiten zijn zonder eenige strenge orde slechts daarheen geworpen. De physiologische volgorde is niet altijd streng vastgehouden en de taal is zoo stroef en *unbeholfen*, dat het inderdaad moeite kost het 26 bladzijden groote stukje tot aan het einde met attentie te lezen. Om uit vele voorbeelden slechts één te kiezen. ‘Behalve de genoemden zijn het vooral ook Spencer Wells, Tyler Smith en Baker Brown, die daartoe hebben bijgedragen, door nauwkeurig uitzoeken der gevallen, door verbeterde diagnostiek en door de ontdekking der mogelijkheid den steel van het gezwel in de buikholte te laten, o.a. door het gebruik van het ferrum candens mogelijk geworden, zijn de resultaten zoo gunstig geworden, dat zij, die voor kort de operatie nog ten sterkste afkeurden, ze ook nu voor geoorloofd houden.’

Het meest juichen wij uit de geheele oratie des schrijvers voornemen toe om in Utrecht op uitgebreide schaal eene obstetrische polikliniek tot stand te brengen, waardoor de studenten gelegenheid zullen hebben zich meer te oefenen en ruimer ervaring op te doen dan anders bij het ontoereikende van de te kleine verloskundige afdeeling in het Nosocomium Academicum mogelijk zou zijn. Van harte wenschen wij den nieuw benoemden Hoogleeraar veel medewerking, volhardenden ijver en goed succes toe.

Aardig is de tegenhanger dien Dr. W.M.H. Sänger, in zijne redevoering ter aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Hoogeschool te Groningen, van de oratie van zijnen nieuwen Collega Halbertsma levert. Wees deze laatste op de *verdiensten* der Engelschen op gynaekologisch en obstetrisch gebied, deze had tot thema gekozen de *onvolkomenheid* der verloskundige wetenschap. Hij lacht wat met hen, die met de verloskunde - hoe hoog hij haar ook, als kunst en als wetenschap waardeert - dweepen en als eene volmaakte wetenschap schier vergoden. Hij heeft zich te zeer overtuigd, hoe het schitterend licht, dat haar omstraalt en dat ons bijna

verblindt, als wij haar van verre beschouwen, verbleekt zoodra wij haar van nabij gadeslaan, en hoe spoedig ze dan afdaalt van het voetstuk, waarop de geestdrift harer hewonderaars haar meestal plaatst.

In vloeijenden, gemakkelijken stijl, soms schalksch en geestig, doorloopt hij een groot gedeelte der kunst en weet overal den vinger op de naakte plekken te zetten. Omtrent de eenvoudigste zaken bij de baring, zooals omtrent de ligging der vrouw, de zorg voor het perinaeum, de verwijdering der secundinae, heerscht nog verdeeldheid in het kamp der verloskundigen, zoodat men, na eene dagelijksche ervaring, gedurende tal van eeuwen, nog niet eens in staat is een *stellig* antwoord te geven op de vraag, *hoe* eene natuurlijke verlossing moet worden bestuurd.

Met de verloskundige kunstbewerkingen is het nog niet veel beter gesteld. De waarde van het kunstmatig breken der vliezen, van de verwijding van den baarmoedermond door de hand, van het opwekken van vroegtijdige baring, enz., enz., wordt door den een zus, door den ander zoo beoordeeld. Omtrent den besten tang loopen de gevoelens hemelsbreed uit elkander, eveneens omtrent zijne applicatie, omtrent de decapitatie, de cephalotribe, enz., enz. ‘Overal is strijd van meeningen, een strijd, aan wiens beslissing niet alleen het wel of het wee, maar ook het leven of de dood van zoo menige moeder en kind kan afhangen. Ja, wie zal ons zeggen, hoe hoog het gras groeit op de graven van hen, die de ongelukkige slagtoffers van dien onbeslisten strijd zijn geworden!’

En zag het er in de wetenschap nu maar wat helderder uit! Maar ook daar is volgens den schrijver schemering of volkomen duisternis. De herkenning van zwangerschap, van tweeling-zwangerschap, van placenta praevia; de oorzaak van het begin der tijdige baring, van de spirale windingen der vaten, van de navelstreng; onze ontwikkelingsgeschiedenis, het mechanisme der baring, de oorzaken der schedelligging, de oorzaken van plotselingen dood bij kraamvrouwen van ecclampsie, van kraamvrouwenkoorts, enz. - overal verschil van meening, overal onzekerheid, overal strijd. ‘Maar,’ zegt de schrijver, ‘al kan die strijd in vele opzigten, - evenwel volstrekt niet in alle - een brillant tournooi worden genoemd, dat kruisvuur van verschillende meeningen moet ons toch tot de overtuiging brengen, hoe zeer de verloskunde eene wetenschap is,

die nog dagelijks struikelt in velen, en hoe zij, in plaats van te roemen in het weinige, dat zij het hare kan noemen, het veeleer moet bekennen: *niet dat ik de volmaking alreede verkregen heb, maar ik streef er naar, of ik ze mogt deelachtig worden*.'

Met genoegen hebben wij het geestig geschreven betoog over de onmondigheid der verloskunde gelezen; maar daarom heeft het ons nog niet geheel overtuigd. De schrijver *verschüttet* maar al te zeer *das Kind met dem Bade*. Hij wijt vele gebreken en leemten aan de wetenschap, terwijl zij slechts de schuld zijn van eenzijdige opvatting, van onbedrevenheid, van onjuiste toepassing, van onlogische redeneering van hare beoefenaars. Hij ziet daarbij over het hoofd, dat gewijzigde omstandigheden tot gewijzigde handelingen moeten aanleiding geven en dat het te ligtvaardig generaliseeren en apodictisch algemeene stellingen verkondigen wel een fout is van de beoefenaars, maar niet van *de* wetenschap. Hij schijnt eene overeenstemming bij de kunstoefenaars te begeeren, die wel altijd tot de onvervulde idealen zal blijven behooren, die bij de adepten in geen enkele wetenschap, in geene enkele kunst gevonden wordt, of ooit gevonden zal worden.

Moge zijne voorstelling dan ook niet geheel van overdrijving vrij te pleiten zijn, wij zijn gerust op den gunstigen invloed, dien hij op zijne studenten zal uitoefenen. Hij is te zeer vijand van autoriteit, dan dat hij ze niet zal aansporen zelve te onderzoeken, waar de waarheid schuilt. Hij verheugt zich er in, dat de verloskunde nog zulk een ruim, ja, onmetelijk veld ter bearbeiding aanbiedt. Nu ze nog zoo waggelend hare schreden zet op het pad, dat zij moet volgen, nu zij nog zoo dikwijls besluiteloos voor een kruisweg staat, ja, zelfs nu en dan een dwaalspoor dreigt in te slaan, nu is zij, zijns inziens, juist in staat wetenschappelijk gevormde mannen met lust en ijver voor hare vlijtige beoefening te bezielen. Ware zij daarentegen eene wetenschap, voor wier regtbank de debatten waren gesloten, op wier gebied alle strijd was uitgestreden, alle geschillen beslecht, alle vragen beantwoord, alle twijfel opgeheven; eene wetenschap, die aan hare beoefenaars geene andere eischen stelde, dan een weinig geheugen om zich hare *leer*, en een weinig oefening om zich hare *kunst* eigen te maken, zouden wij dan, vraagt hij ons, naar haren tempel spoeden en in bewondering voor haar

nederknielen? Immers neen, en met Le Bon zouden wij uitroepen: haec ars viros dedecet.

Met belangstelling zullen wij den nieuwen Hoogleeraar volgen op zijne verdere loopbaan, overtuigd als wij zijn, dat hij een levendig aandeel aan den wetenschappelijken strijd, aan de wrijving van wetenschappelijke denkbeelden zal nemen en dat uit die wrijving meer *licht* ontstaan, meer *waarheid* in de wetenschap geboren zal *worden*.

t.

***De schoolbank en haar invloed op het kind, door J.J.G.M. van Dieren. 's Hertogenbosch, Gebr. Muller*. 1867.**

De zorg voor de ligchamelijke opvoeding der kinderen behoort zeker tot de belangrijkste onderwerpen van de Hygiène. Dat zij vaak groot gevaar loopt veronachtzaamd te worden bij de zenuwachtige haast, waarmede de kinderen in den tegenwoordigen tijd ‘knap’ gemaakt moeten worden, is maar al te waar. Intusschen ontbreekt het gelukkig aan den anderen kant weêr niet aan stemmen die tegen dat gevaar waarschuwen, of die de middelen aan de hand geven het af te wenden. Zoo heeft men in den laatsten tijd het oog meer gevestigd op de scholen, waarin de kinderen zoo'n groot deel van hun leven moeten doorbrengen. Niet slechts dat men naauwlettender zorg gedragen heeft voor behoorlijke ruimte, luchtverversching, verwarming enz., maar ook het mobilair, en met name de schoolbanken, zijn aan een naauwgezet onderzoek onderworpen. De nadeelige invloed, dien zij bij ondoeltreffende inrigting op de kinderen uitoefenen, maakt den inhoud van het bovenstaande boekje uit. Zeer teregt wordt daarin aangetoond dat al die verschillende posities, die men de kinderen op de school ziet aannemen, meestal een noodzakelijken, mechanischen grond hebben, en door de bank, waarop zij moeten zitten, of door den ligchamelijken toestand van het kind geconditioneerd zijn. Zoo lummelt het een met den arm op de tafel, het andere leunt met het hoofd op den arm, een derde zit op één knie, een vierde is met beide knieën op de bank gekropen;

het eene zit regts, het andere links, het eene bommelt met de beenen, het andere heeft ze regt uitgestoken, weêr een ander heeft ze kruislings over elkander geslagen, en al die verschillende posities zijn onbewuste uitvloeisels van de zucht om het zich zoo gemakkelijk mogelijk te maken.

In onze scholen worden de leerlingen bij elkander en in klassen geplaatst naar den graad hunner vorderingen. Daardoor komen vaak groote en kleine kinderen bij elkander in eene bank te zitten. Zijn die banken nu goed voor de grooteren, dan deugen zij niet voor de kleineren en omgekeerd. Zijn de voetbanken op de goede maat aangebragt voor de kleineren, dan zijn zij op te korten afstand voor de grooteren. Is de voetbank niet goed aangebragt, dan kan het kind onmogelijk gemakkelijk zitten en zoekt dit ongemak te verhelpen door allerlei positiën aan te nemen, die òf de deelen op min gunstige wijze drukken, òf in strijd zijn met 's meesters herhaald bevel: *regt zitten!* Is de afstand van de tafel en de bank niet juist berekend naar de grootte der kinderen, dan moeten zij òf te veel gekromd zitten, òf de armen te hoog houden, òf zich vóór op den rand der bank schuiven, òf zoodanig voorover hellen dat de borst tegen de tafel gedrukt wordt. Hierdoor ontstaat scheeve stand van wervelkolom, van schouderen, ongelijke spanning en oefening der spieren, stoornis in de circulatie en in de respiratie, drukking van de buiksorganen, overmatige inspanning der oogen enz. enz. De gevolgen van die telkens zich herhalende nadeelige invloeden en stoornissen in de vrije verrigting der organen kunnen niet wegblijven. Zij brengen borstongesteldheden, constipatiën, gemis aan eetlust, slechte bloedsbereiding, zwakte, scheefheid en verkrommingen, bijziendheid enz. te weeg, of leggen de kiem tot deze gebreken en vele andere opvolgende sukkelingen.

Om hierin te voorzien, moet men de kinderen niet zoozeer, althans niet alleen naarmate zij gevorderd zijn, in dezelfde bank zetten, maar moeten er 1°. banken van verschillende hoogte, 2° met tafels en voetbanken op verschillenden afstand van de bank gelegen, in de scholen gebezigd worden. De banken moeten zoo geplaatst zijn, dat vóór elke zitbank de daarachter staande tafel een gemakkelijke leuning voor den rug kan aanbieden. Al wat verder omtrent tafels en banken in acht genomen moet worden, zet de schrijver met weinig woorden uiteen, en eindigt zijn kort maar lezenswaardig

stukje, hetwelk grootendeels in navolging van Dr. Guillaume's Hygiène scolaire en van Dr. Fahrner's Das Kind und der Schultisch geschreven is, met de navolgende corollaria:

1°. De schoolkinderen moeten naar hunne grootte geplaatst worden.

2°. Voor elke ouderdomsklasse moeten tafels en banken van minstens tweeërlei hoogte voorhanden zijn.

3°. Bij het begin van het halfjaar moet de lengte der kinderen op nieuw bepaald worden.

4°. Vereischten voor eene goede houding zijn: dat de bovenbeenen en de voeten met het grootste deel van de ondervlakten rusten en dat verder bij het schrijven het bovenlijf in regte houding zoo digt mogelijk bij de tafel komt.

5°. Tot ondersteuning bij het regt zitten is eene ruggeleuning ontegenzeggelijk noodzakelijk.

S.

Japansche geschiedenis, politiek en zeden.

Jhr. J.L.C. Pompe van Meerdervoort. Vijf jaren in Japan (1857 tot 1863). Bijdragen tot de kennis van het Japansche rijk en zijne bevolking. Jhr. F. de Casembroot. De Medusa in de wateren van Japan, in 1863 en 1864.

Sedert het midden der zeventiende eeuw volhardde Nipon, Zipangu of het land der Rijzende Zon, meer algemeen bekend onder den naam van Japan, op nieuw in het van oudsher aangenomen stelsel van afsluiting en wikkelde zich dieper dan ooit te voren in den geheimzinnigen sluijer, die nog slechts ten halve was opgeligt geworden. Hetgeen medegedeeld werd omtrent de geschiedenis der twee laatste eeuwen van dat rijk, was van weinig beteekenis en zelden te vertrouwen. Slechts aan een beperkt aantal Nederlanders was het toegestaan, als vrijwillige gevangenen verblijf te houden op Decima, een eilandje aan den westelijken uithoek van Japan gelegen en met een brug verbonden aan de stad, die van de hoofdplaats des rijks het verst verwijderd lag. De eenige betrekking van die weinigen bepaalde zich tot een ruilhandel, gevoerd tusschen ambtenaren, van den kant der Japanners van vrij lagen rang[1], en niet bij magte, zoo niet onwillig, tot het geven van inlichtingen omtrent zaken, waarover zij ondervraagd werden. Van daar dan ook dat alle vroegere schrijvers over Japan - de catalogus van japansche werken, door Leon Pagès in 1859 uitgegeven, bevat 658 nummers - hunne voornaamste geschiedkundige opgaven geput heb-

1 De zoogenaamde banjoosten, gewoon op onze oorlogschepen met vier valreepsgasten (eerbewijzing voor hoofdofficieren) ontvangen te worden, zag men later aan boord van japansche oorlogschepen vóór den mast, in gebogen houding, van subalterne officieren orders ontvangen.

ben en de tegenwoordige schrijvers die nog putten uit het bekende werk van Engelbert Kaempfer, die als geneesheer aan een hollandsch gezantschap toegevoegd, van 1690 tot 1692 in het keizerrijk vertoefde.

Dat de regering van een in vele opzigten zoo beschaafd volk heil zocht in afzondering, verklaart zich uit den rijkdom des bodems, die al het noodige opleverde, en uit de ondervinding die geleerd had, dat de omgang met westersche volken geen geluk aanbrengt; dat zij zich zoo lang in dien toestand kon handhaven, uit de geographische ligging van het land en uit den aard der bevolking: dat geen westersche mogendheid dat stelsel van afzondering verkrachtte, uit de moeijelijke gemeenschap. Immers de mousson, gedurende welken Japan gemakkelijk met zeilschepen bereikt kan worden, duurt slechts drie maanden, terwijl de reizen in de overige negen maanden van het jaar door windstilten en zware tegenwinden van ongemeen langen duur waren. Onder die omstandigheden was een magtsontwikkeling bijna ondenkbaar, vooral tegen een volk van dertig millioen zielen, dat men sterk achtte, dat een schitterend verleden had en dat bogen kon op roemrijke voorouders.

Door de toepassing van stoom op de schepen, door den oorlog van Engeland en Frankrijk met China, door de uitbreiding van Rusland in het Oosten, van de Vereenigde Staten in het Westen, door de toenemende walvischvaart in de japansche wateren, verloor evenwel Japan van lieverlede zijn afgezonderde ligging. De Engelschen in China, de Franschen in Cochin China, de Nederlanders op Java, de Russen aan de Amur, de Amerikanen in Californië, konden thans de Japanners onder hunne buren rangschikken. De vruchtelooze pogingen vroeger aangewend om verandering te brengen in de zienswijze der japansche regering, werden nu met beteren uitslag herhaald. Een aanzoek tot opheffing van het afsluitingstelsel, voorbereid door vriendschappelijke raadgevingen van het nederlandsch gouvernement, versterkt door de gebeurtenissen in China en krachtig ondersteund door het dreigend geschut der amerikaansche oorlogschepen, vond eindelijk gehoor bij de regering te Jedo; de wet, waarbij de vreemdelingen ten eeuwigen dage uit Japan gebannen waren, werd buiten werking gesteld en traktaten werden er gesloten, waarvan de japansche regering noch den inhoud begreep, noch de gevolgen berekende.

Het verkeer der groote zeemogendheden met Japan nam se-

dert dat tijdstip dagelijks toe en gaf aanleiding tot het verschijnen van een aantal geschriften, die het kenmerk droegen van grondige beoefening der godsdienst, staatsinstellingen, zeden en gewoonten, en een nieuw licht wierpen over de japansche maatschappij. Onder de belangrijkste werken sedert 1858 uitgekomen, verdienen die van den amerikaanschen commodore Perry, van den engelschen gezant Alcock, van den zwitserschen gezant Humbert, van het pruissische gezantschap en van Dr. Lindau in de eerste plaats genoemd te worden. Ook in Nederland heeft onlangs een boek het licht gezien, onder den titel van: ‘Vijf jaren in Japan,’ door Jhr. Pompe van Meerdervoort. Als geneesheer werkzaam, had de schrijver toegang tot de huizen der inwoners van alle standen en daardoor gelegenheid de zeden, gebruiken en eigenaardigheden van het volk te leeren kennen. Mededeeling der bijzonderheden gedurende zijn verblijf aldaar opgedaan, was het doel zijns arbeids, en als zoodanig leverde hij een nieuwe bijdrage tot de kennis van het japansche rijk. Wat betreft de geschiedkundige bijzonderheden der laatste jaren, op volledigheid zegt de schrijver geen aanspraak te maken. Dat in het gewigtig tijdperk der opening van Japan voor den wereldhandel, zijn werkkring zich bepaalde tot Nagasaki; dat hij de plaatsen waar gezanten en vlootvoogden der westersche mogendheden voor het eerst in aanraking kwamen met den rijksraad van den Sjoogoen, waar de eerste botsingen van die vreemde elementen plaats hadden en de belangrijkste gebeurtenissen op politiek en commercieel gebied voorvielen; dat hij in één woord Yokohama en Kanagawa nimmer bezocht, zal de schrijver zonder twijfel zelf betreurd hebben. Zijn woonoord, Nagasaki, was de eenige reeds lang bekende japansche stad; hare bewoners, gewoon aan de nabijheid van vreemdelingen, koesterden nimmer haat jegens hen en deelden niet noemenswaard in den toestand hunner landgenooten te Yokohama en Kanagawa, die bij het openstellen der havens plotseling in aanraking kwamen met onbeschaafde schepelingen, wier grofheden hun telkens aanstoot gaven, met woeste avonturiers uit China en Amerika overgekomen, die hunne heiligste gebruiken met voeten traden, kortom met lieden van geheel andere gewoonten en die hen niet begrepen. Te Nagasaki kwamen de traktaten zonder schokken in werking; dáár kon de vreemdeling van stonde af aan zich vrij bewegen, en hoogst zelden hoorde men er van rondzwervende lonings, van moordplannen gesmeed tegen het leven van

gevloekte barbaren, die het waagden in strijd met 's lands wetten in het rijk te vertoeven.

Het nagenoeg onafgebroken verblijf van den schrijver te Nagasaki kon niet geheel zonder invloed blijven op zijn oordeel over zaken, die elders in Japan plaats grepen. Ieder Nederlander, te Nagasaki woonachtig, vormt min of meer zijne denkbeelden naar de indrukken die hij dáár ontvangt. Het is bekend dat Nagasaki een eigenaardigen stempel van onveranderlijkheid draagt. Sedert honderde jaren is men er gewoon door het bestuur bezwaren te hooren opperen tegen elk voorstel dat naar verandering zweemt, gewoon te berusten in de willekeurige handelingen der elkander opvolgende japansche gouverneurs; sedert honderde jaren wordt uit gewoonte dezelfde pachtsom voor de gebouwen te Decima betaald, geschiedt er alles onveranderlijk op dezelfde wijze, heeft men van vader op zoon dezelfde betrekking, dezelfde bedienden. Nog heden ten dage bijv. bevindt zich in het oude gedouw van het hoofd der faktorij op Decima een Domitaro Jamakoetsi (chef der bedienden), wiens bet-bet-overgrootvader, Domitaro Jamakoetsi, in 1638 in dezelfde betrekking met de faktorij van Firato naar Decima verhuisde, in dezelfde kleeding, met dezelfde kennis van de nederlandsche taal en welligt met dezelfde gelaatstrekken; een Domitaro, die uit gewoonte thans nog zijne betrekking bij den nederlandschen consul blijft vervullen, alleen omdat deze het vroegere gouvernementshuis aankocht. Uit gewoonte blijven de Nederlanders allen nog op Decima wonen, hoewel het vreemdelingen-kwartier te Ora veel aangenamer verblijf aanbiedt. Uit gewoonte bleef onze vertegenwoordiger de Wit te Nagasaki resideren, niettegenstaande de vertegenwoordigers van alle andere natiën zich in de nabijheid van den zetel der regering vestigden. Uit gewoonte werden de brieven van Batavia en later, toen Japan niet meer onder Indië sorteerde, van 's Hage, nog in het jaar 1864 naar Nagasaki gerigt, en niet naar Jedo of Yokohama, waar onze politieke agent, de opvolger van de Wit, resideerde, niettegenstaande er mailbooten tusschen Yokohama en Sanghai voeren en er met Nagasaki geen geregelde correspondentie bestond; uit gewoonte eindelijk zond men nog in hetzelfde jaar de oorlogschepen van Batavia naar Nagasaki, waar ze niets hadden te maken en niet naar Jokohama, waar ze moesten zijn.

Neemt men in aanmerking dat de Heer P.v.M. zich bijna uitsluitend bewoog in die sfeer van gewoonten en traditiën, en

hij omtrent veel dat elders voorviel ingelicht moest worden door inboorlingen, die zelven slechts ten halve met den nieuwen staat van zaken bekend konden zijn, dan wekt het de bewondering op, dat zijn werk zoo vele blijken geeft van krachtige pogingen om zich te verheffen boven velen zijner voorgangers, die Japan van een nagasakisch standpunt beoordeelden en zich in den regel bepaalden tot de beschrijving van die plaats en hare omstreken; dan verdient het lof, dat hij zich een ruimeren gezigtskring opende, al werd zijn blik ook een enkele maal onderschept door de bergen die Nagasaki omgeven.

Het ligt geenszins in onze bedoeling de meerdere of mindere waarde van genoemd werk aan een naauwkeurig onderzoek te onderwerpen. Ongetwijfeld zal de lezer, voor wien Japan nog een gesloten boek is, er veel nieuws in vinden; meer ingewijden zullen in het tweede deel bijzonderheden aantreffen over de werking der marine-detachementen onder Pels Rijcken en Huijssen van Kattendijke, die nergens elders beschreven zijn; ons geeft het aanleiding in een kort overzigt eenige bijzonderheden omtrent Japan en zijne geschiedenis mede te deelen, die door den Heer P. niet, slechts oppervlakkig, of op een andere wijze zijn behandeld.

De japansche geschiedboeken, vroeger niet dan met veel moeite en groote kosten, doch sedert de openstelling der havens in alle boekwinkels te Jedo, Hakodate, Yokohama en Nagasaki voor eenige itseboe's[1] verkrijgbaar, bevestigen de naauwkeurigheid, waarmede Kaempfer de gebeurtenissen en staatsregelingen sedert het jaar 660 v.C. beschreef.

Een reeks van keizers, onder den titel van Mikado[2], met het geestelijk en wereldlijk gezag bekleed en ter zijde gestaan door een raad van Dairis, regeerde onafgebroken tot aan het laatst der twaalfde eeuw. In het jaar 1184 n.C., bij gelegenheid dat eenige leenvorsten of landsheeren (daimio's) zich aan het souverein gezag poogden te onttrekken, gelukte het zekeren Joritomo, door den toenmaligen Mikado Go-Taba tot Kroon-

1 De waarde van een itsiboe bedraagt omstreeks ƒ 0.85 N.C.

2 Mikado beteekent volgens Kaempfer ‘verhevene poort’, volgens P.v.M. ‘heilig mensch.’

generaal[1] aangesteld, zich meester te maken van het wereldlijk gezag en zijn zetel te vestigen te Kama-Koera, niet ver van Yokohama, in het landschap Sagami. Die plaats, sedert verwoest, vertoont nog sporen van vroegere grootheid en is beroemd door een bronzen standbeeld, de Daiboets genoemd, dat door zijn reusachtige hoogte (60 japansche ellen) de bewondering opwekt van iederen vreemdeling.

Joritomo er in geslaagd zijnde zich door den Mikado in zijn gezag te doen erkennen, werd in 1189 te Kioto of Miako[2] gehuldigd en was dus de eerste wereldlijke keizer, - Sei-i-Sjoogoen, later Fide-josi en Taikoon[3] genoemd -, die met goedvinden van den Mikado het wereldlijk gezag bekleedde. Terwijl hij de overwonnen landsheeren tot zijne vasallen maakte of hun gebied aan nieuw benoemde edellieden in leen schonk, behield hij eenige gewesten, waartoe o.a. Osakka, Nagasaki, Kioto, Sakai en Jedo behoorden, onder zijn eigen bestuur. Die dualistische regering bleef onveranderd voortduren tot op onzen tijd. Nog bestaat het keizerrijk uit een aantal vorstendommen, waarvan er eenige geregeerd worden door nagenoeg onafhankelijke daimio's, die slechts de souvereiniteit van den Taikoon als generalissimus van den Mikado erkennen, terwijl andere provinciën meer regtstreeks onder den Taikoon staan. In de uitoefening van het geestelijk gezag en tot instandhouding van de oude grondwet, wordt de Mikado bijgestaan door de Kokoesi, een ligchaam, zamengesteld uit de achttien magtigste daimio's, waarvan verscheiden leden rang hebben boven den Taikoon. Deze laatste laat zich te Kioto (Miako) door een voornaam daimio vertegenwoordigen. Het hoofdbestuur der wereldlijke magt is opgedragen aan den Gorodiu, d.i. een raad van ministers uit de kundigste daimio's van het Taikoon-gebied gekozen, en aan den Wakadusiori, een tweeden raad aan den Gorodiu ondergeschikt. Verder behooren tot het algemeen bestuur, de hoofden der departementen met den rang van minister (Djoema-

1 De eerste Kroon-generaal met den titel van Sjoogoen, werd benoemd in het jaar 86 v.C.
2 Miako beteekent metropolis, de plaats waar het geestelijk opperhoofd resideert.
3 Taikosama of Taiko, later Taikoon (groote heer), is volgens Kaempler de titel door Fide-josi in 1585 aangenomen. Dat dit woord van enropesche vinding zou zijn en eerst bij de expeditie van Perry in zwang kwam, zoo als P.v.M. opgeeft, is onaanneembaar en ook in strijd met zijn eigen opgave blz. 306, 2e dl., geput uit den japanschen almanak.

Syzo), de gouverneurs der provinciën (Oboengnio), de referendarissen (Komi Kassina), de burgemeesters (Tosisori), de wijkmeesters (Ottonas), de onderwijkmeesters (Casseros) en de controleurs of dwarskijkers (Ometske's), de laatsten in kleinere of grootere getale aan elk hoog staatsambtenaar toegevoegd, om toe te zien dat de wetten gehandhaafd worden en er niets voor het gouvernement geheim blijft.

In de gewesten der groote daimio's, d.i. in verreweg het grootste gedeelte van Japan, hebben de keizerlijke ambtenaren weinig of geen gezag; de daimio's van het landschap Satsuma bij voorbeeld zijn sedert eeuwen gewoon de keizerlijke afgezanten, die niet vooraf toestemming gevraagd hebben om het landsheerlijk gebied te betreden, weder over de grenzen te zetten. De daimio's benoemen hunne ambtenaren, heffen belastingen en hebben hunne eigene regtbanken, waar volgens de rijkswetten wordt regt gesproken.

De komst der Portugezen omstreeks het midden der 16^{e} eeuw, gevolgd door die der Nederlanders, Spanjaarden en Engelschen, oefende geen blijvenden invloed uit op den toestand des lands. Voor de duizende kisten goud en zilver, die de Portugezen uitvoerden, bragten de Jezuiten het Christendom aan. Als een gevolg daarvan werden de Portugezen verbannen, werd het Christendom uitgeroeid en de beruchte wet Gongen-Sama (Ijajas) in het leven geroepen, waarbij o.a. elke Japanner verpligt werd den vreemdeling te dooden, die zonder toestemming der regering in het land kwam. Bij uitzondering was het den Nederlanders toegestaan een kantoor te Firato op te rigten en handel te blijven drijven (1611), en niettegenstaande het opperhoofd Koeckebakker het laatste toevlugtsoord der japansche christenen met zijn geschut hielp vernielen, dwong men toch de Nederlanders naar Decima te verhuizen (1641) en werden de voorwaarden van hun verblijf van jaar tot jaar minder voordeelig en meer vernederend. Twee eeuwen lang onderwierpen zij zich aan de willekeur der japansche stadhouders voor een winst, die in den laatsten tijd nog geen half millioen gulden jaarlijks bedroeg.

Tot aan het jaar 1858 leverde de staatsregeling, vervat in de wet van Gongen-Sama, geen moeijelijkheden op; de Mikado bleef in naam de opperste keizer en behield zijn prestige bij de bevolking; de Sjoogoen of Taikoon voerde het bewind in zijn eigene landschappen en werd bovendien door de overigens onafhankelijke daimio's als wereldlijk opperhoofd erkend. De bevol-

king kende gebrek noch hongersnood en leefde voort in slaafsche onderwerping aan de overheid.

Door de ontwikkeling van den wereldhandel in de 19e eeuw, werd de afsluiting van een land, zoo gunstig gelegen voor de stoom-verbinding van Amerika met China, zoo rijk in delfstoffen en allerlei voortbrengselen van nijverheid, met elk jaar moeijelijker; met rassche schreden naderde het tijdperk, waarin ook Japan in den algemeenen vooruitgang zou deelen.

In een brief van Koning Willem II aan den Taikoon, - onze betrekkingen strekten zich nimmer tot den Mikado uit, - in 1844 met het nederlandsch oorlogschip Palembang, kapitein ter zee Coops, naar Nagasaki overgebragt, werd reeds gewezen op de noodzakelijkheid van een meer vrijgevig handelsstelsel. Die brief had geen merkbare uitwerking; de Palembang keerde terug met een voorloopig antwoord, waarbij de ontvangst erkend werd, terwijl de eigenlijke beantwoording in 1846 met een koopvaarder over Batavia naar Nederland werd overgebragt. De inhoud, bevattende de beslissende verklaring, ‘dat de voorouderlijke wetten in Japan geen uitbreiding van het verkeer met vreemde volken gedoogden,’ bewees dan ook dat die poging een mislukte was.

In 1852 werd het toenmalig opperhoofd Mr. F.C. Rose, een bekwaam indisch ambtenaar, wien het verdroot langer op Decima opgesloten te blijven, op zijn verzoek eervol ontslagen en vervangen door Mr. J.H. Donker Curtius. In hetzelfde jaar liet de gouverneur-generaal van Ned. Indië een ontwerp-traktaat aan de japansche regering aanbieden; maar ook deze poging om meer vrijheid te verkrijgen, mislukte. In de beleefdste vormen wist de gouverneur van Nagasaki de zaak op de lange baan te schuiven; allerlei uitvlugten, als gebrek aan inlichtingen, een keizer die sterft, een brand in het paleis, waren daartoe goed.

Inmiddels hadden de Vereenigde Staten van Noord-Amerika tot bescherming der talrijke walvischvaarders in de japansche wateren een expeditie uitgerust onder den commodore Perry, als gezant. Den 14den Julij 1853 verscheen Perry met zijn eskader in de baai van Jedo. Den ouden weg naar Nagasaki, sedert twee honderd jaren door het nederlandsche gouvernement gevolgd, werd derhalve geen enkele maal door Amerika gebruikt; dit verdient te meer de aandacht, omdat reeds een jaar te voren de tusschenkomst en hulp der nederlandsche regering gevraagd en toegezegd was. Perry meende echter den stier bij de horens

te moeten vatten en was regelregt naar den zetel der regering gestoomd, om de onderhandelingen te openen.

In Februarij 1854 met een grooter eskader te Jedo terugkomende, sloot hij den 31sten Maart daarop volgende het eerste vriendschaps-traktaat, waarbij het lot van schipbreukelingen verzekerd, de gelegenheid tot approviandering van amerikaansche schepen op twee plaatsen, Simoda en Hakodate, bepaald en het verblijf op eerstgenoemde plaats toegestaan werd. Terwijl dus de pogingen der Nederlanders bij herhaling schipbreuk hadden geleden, gelukten die der Amerikanen volkomen.

Na Perry komt het nederlandsch oorlogschip Soembing, kapt. luit. Fabius, te Nagasaki. Fabius krijgt twee sabels, maar overigens niets dan een 'belangrijk stuk'[1] (missive) van Jedo, waarbij ook aan Nederlanders vergunning wordt gegeven om Simoda en Hakodate te bezoeken, dus niets meer dan hetgeen reeds aan Amerikanen was toegestaan. Een ontwerp-traktaat, door de nederlandsche regering voorgesteld, werd afgewezen. Dat Fabius toen de havens van Simoda en Hakodate bezocht, is niet juist. Waarschijnlijk verwart P.v.M. dit bezoek met een reis van de Medusa in September en October 1856, onder bevel van dienzelfden hoofdofficier.

Tijdens het verblijf van Fabius met de Soembing, komt de engelsche admiraal Stirley te Nagasaki (7 September-20 October 1854), en sluit een traktaat in den geest van het amerikaansche. Eindelijk den 9den November 1855 sluit Donker Curtius een voorloopige conventie, waarvan de hoofdpunten zijn: eenige meerdere vrijheden voor nederlandsche schepelingen te Nagasaki, vergunning aan de Nederlanders te Decima om zonder geleide uit te gaan, en bepaling dat Nederland, indien er nog andere havens voor andere natiën geopend mogten worden, dezelfde voorregten zal bekomen. Reden om trotsch te zijn op eenig initiatief of op buitengewone voordeelen, bestond er tot nu toe niet; al hetgeen Nederland verwierf was: gelijke regten als andere natiën.

Fabius, over land van Batavia naar Nederland gezonden en daarna het kommando over Z.M. stoomschip Gedeh verkregen hebbende, bragt een portret van Z.M. Koning Willem II over naar Jedo? - neen, naar Nagasaki; de gunstige uitslag van

1 Rapport van den minister van koloniën aan den Koning (Staats-Courant 1855, no. 39).

Perry's zending was nog niet in staat geweest de Nederlanders van den ouden weg af te brengen.

Donker Curtius inmiddels tot nederlandsch commissaris in Japan benoemd, stelt zijne regering voor, een oorlogschip aan den Taikoon ten geschenke te geven, en, toen dit goedgekeurd en de Soembing aangeboden was, te voldoen aan de aanvraag van het japansche gouvernement tot het zenden van een marinedetachement tot opleiding van jongelingen in de kennis van het zeewezen. Den 30sten Januarij 1856 sluit hij een formeel traktaat[1], gelijkluidend met de overeenkomst van 9 November 1855, nadat hij te vergeefs beproefd heeft er eenige artikelen bij te voegen, om te Simoda en Hakodate handel te mogen drijven, waar aan vreemde handelaars reeds den afzet van een scheepslading was toegestaan. Toch blijft hij er op aandringen, den handel te Nagasaki van de pachters af te koopen en dien in handen van particulieren te doen overgaan. In October 1857, toen ook de russische admiraal Putiatine een traktaat had gesloten, smaakte Donker Curtius de voldoening van de additionele artikelen aangenomen te zien.

Was de beteekenis van het eerste traktaat van Perry groot, omdat daardoor havens opengesteld werden voor schepen die behoeften hadden, de aanneming der additionele artikelen was een tweede stap voorwaarts, omdat daarbij voor het eerst de vrije handel te Nagasaki tegen October 1858, en tien maanden later ook te Hadokate werd toegezegd. Hetgeen terzelfder tijd aan de andere zijde van Japan voorviel, was echter van meer belang.

Towsend Harris, naar aanleiding van het traktaat Perry, benoemd tot en reeds gevestigd als consul te Simoda, had partij getrokken van de nabijheid der hoofdstad, en met het Jedosche hof onderhandelingen aangeknoopt tot het sluiten van een handelstraktaat. De gebeurtenissen in China zijn hem gunstig. Een stoomschip van daar naar Simoda afgezonden, brengt het berigt van de inneming van Peking door de vereenigde engelsche en fransche troepen. Hiervan gebruik makende, dringt Harris krachtiger bij den Gorodiu aan en slaagt er in (29 Julij 1858) een traktaat te sluiten, waarbij in de hoofdzaak het volgende bepaald is: te Jedo zal een diplomatieke agent verblijf houden; in alle opengestelde havens kunnen

1 Rapporten van den minister van koloniën aan den Koning (Staats-Couranten 5 Junij 1857 en 1 Febr. 1858.

consuls benoemd worden; de havens van Nagasaki, Kanagawa, Hakodate en later Hiogo zullen voor den handel geopend en tot hetzelfde einde zal een haven op de westkust van Nipon nader aangewezen worden; de haven van Simoda (door verzanding onbruikbaar) wordt gesloten; Amerikanen mogen in de eerstgenoemde havens en steden voortdurend verblijf houden en hebben het regt grond te huren en daarop woon- en pakhuizen te bouwen.

Inmiddels heeft Donker Curtius begrepen dat het tijd wordt de onderhandelingen met den gouverneur van Nagasaki, die ouder gewoonte tot weinig of niets leiden, af te breken en zich in persoon naar Jedo te begeven. Hij vertrekt den 11^{den} Maart van Nagasaki, en komt den 20sten of 25sten April te Jedo aan, om te vernemen dat de onderhandelingen zijn afgeloopen en men Harris de aanneming van zijn traktaat heeft toegezegd. Afziende van een ontwerp-traktaat te Nagasaki opgemaakt, verkrijgt hij de toezegging van dezelfde voordeelen die aan Harris gegeven zijn, en keert den 18^{den} Augustus naar Decima terug. Indien de data door P.v.M. opgegeven, juist zijn, was Donker Curtius bij het teekenen van het verdrag niet tegenwoordig, daar dit den 28sten Augustus plaats had. Hoe het zij, het amerikaansch traktaat werd den 29sten Julij, het nederlandsche den 18^{den} Augustus 1858 geteekend. Daarna sloot Lord Elgin een gelijkluidend verdrag voor Engeland den 26sten Augustus 1858, Baron Gros voor Frankrijk den 9^{den} October 1858, en Graaf Putiatine voor Rusland nagenoeg gelijktijdig, terwijl later nog Portugal, Pruissen en Zwitserland volgden.

Niet zonder inwendige beroering in het keizerrijk waren de nieuwe betrekkingen met het buitenland tot stand gekomen; integendeel zij hadden de hartstogten der verschillende partijen hevig in beweging gebragt. Bij de eerste verschijning van Perry in de baai van Jedo was er al aanstonds verdeeldheid onder de rijksgrooten ontstaan omtrent de houding tegenover de vreemdelingen aan te nemen. De gevoelens der twee hoofdpartijen, de conservatieve en de liberale partij, liepen lijnregt tegen elkander in. Vorst Mito, een der groote daimio's en lid van den Kokoesi, wilde de wet van Gongen-Sama tot elken prijs handhaven; hij protesteerde met kracht tegen de geringste afwijking van het afsluitingsstelsel, doch moest onderdoen voor den grooteren invloed van den prins-regent

J.J. Kamon-no-Kami, en lijdelijk aanzien, dat de eerste brief van Perry door den Taikoon Jje-Joschi of Minamoto Jjedo ontvangen werd. Kort daarop viel de Taikoon onder het moordend staal van een van Mito's volgelingen. Niettegenstaande de tegenwerking van Mito, die zich welligt gevleid had zelf tot Taikoon verkozen te worden, volgde de minderjarige Jesada, Jje-Joschi op, onder het regentschap van J.J. Kamonno-Kami, die Mito noodzaakte naar zijn gebied terug te trekken.

Bij het tweede bezoek van Perry in 1854, wendde de conservatieve partij al het mogelijke aan om het teekenen van een traktaat te verhinderen; de regering beproefde het om Perry onverrigter zake te laten gaan, doch deze dreigde en.... het traktaat werd geteekend.

Harris volgde dezelfde politiek; hij wees op het lot van den keizer van China, die uit Peking was gevlugt, en verkreeg wat hij verlangde. Het traktaat, door den prins-regent geteekend, werd door een lid van den rijksraad, Hatta Bitsjie-no-Kami, naar Kioto gebragt, om het den Mikado ter teekening aan te bieden. De Mikado, door een aantal daimio's opgezet, weigerde ditmaal aan die formaliteit te voldoen; te Kioto wilde men niets van de vreemdelingen weten en had op de hoeken der straten plakkaten aangeslagen met de woorden: ‘Weg met Hatta Bitsjie-no-Kami!’ Dit belette niet, dat de keizerlijke regering te Jedo beloofde het traktaat des noods met kracht van wapenen te zullen handhaven.

Vorst Mito zat echter niet stil, maar gebruikte den naam van den overigens magteloozen Mikado als stormram tegen de taikoons-partij; hij beschuldigde den regent van landverraad en zocht met ijver naar een gelegenheid om zich te wreken. De jeugdige Taikoon Jesada stierf kort daarna, volgens P.v.M. aan de waterzucht, volgens Alcock, Lindau en anderen om het leven gebragt door de partij van Mito. Grondwettig moest de nieuwe keizer verkozen worden uit een der drie geslachten Mito, Owari en Kisiu. Vorst Mito's aanspraken werden verworpen, en een jeugdige prins van Kisiu, Minamoto Jjemotsi, werd tot Taikoon uitgeroepen, terwijl J.J. Kamon-no-Kami het regentschap bleef waarnemen.

Mito liet toen aan de grenzen van zijn gebied palen oprigten met het opschrift: ‘hier binnen wonen de laatst overgebleven trouwe Japanners!’

P.v.M. stelt de moorden, later op Europeanen gepleegd, allen op rekening van dien dweepzieken daimio, die lonings (huurlingen, sluipmoordenaars) uitzond, om de vreemdelingen, onverschillig van welken landaard, af te maken en daardoor de keizerlijke regering gedurig in nieuwe moeijelijkheden te wikkelen. Hoewel dit veel schijn van waarheid heeft, moet echter niet uit het oog verloren worden, dat kort na het sluiten van het traktaat, ten gevolge van een revolutie in het paleis te Jedo, de regering een meer conservatieve rigting schijnt aangenomen te hebben, en van toen af de dubbelzinnige politiek volgde, van in het openbaar de traktaten te handhaven, doch in het geheim de uitvoering er van tegen te werken en den vreemdelingen het verblijf ondragelijk te maken. Het is immers onaanneembaar, dat in een land waar de policie zoo buitengewoon ontwikkeld is, de regering nimmer de moordenaars zoude ontdekt hebben; terwijl na de tuchtiging van Simonoseki in 1864, bij den eerstvolgenden moord, de schuldige dadelijk werd gevat en te Yokohama ten aanzien van de vreemdelingen onthoofd werd.

Hoewel de nederlandsche commissaris in Augustus 1858 naar Nagasaki terugkeerde, achtte hij het niettemin doelmatig zich te Kanagawa te laten vertegenwoordigen. Op den dag der opening (4 Julij 1859) vond de Graef van Polsbroek, door Donker Curtius tot vice-consul aangesteld, eenige huizen en een tolkantoor opgerigt te Yokohama, op een half uur afstands van Kanagawa en ongeveer drie kwartier uur gaans van den grooten weg (tokaido) aan zee gelegen. Die plaats was door het japansch gouvernement uitgekozen, blijkbaar met het doel om de vreemdelingen zoo ver mogelijk van den tokaido verwijderd te houden. Belet om zich naar Kanagawa te begeven, protesteerde de Graef van Polsbroek en verklaarde nergens anders dan te Kanagawa de vlag te willen hijschen. Toen gaf de gouverneur toe, en liet den vice-consul een tempel aanwijzen, waarin deze eenigen tijd bleef wonen. Daar evenwel de kooplieden spoedig het verblijf te Yokohama waardeerden, waar hun het lossen en laden veel gemakkelijker viel dan op het rotsachtig strand te Kanagawa, maakten de gezanten geen verdere bezwaren, en werd er in zoo verre van het traktaat afgeweken, dat voortaan Yokohama en niet Kanagawa als open haven werd beschouwd. Dat het niet in de bedoeling van het japansche

gouvernement lag om den handel te begunstigen, wèl dien tegen te werken, en het daarom Yokohama had gekozen, dat door kanalen en poorten zoo gemakkelijk tot een tweede Decima was te maken, bleek spoedig genoeg: maar niettegenstaande aan de Japanners het verkoopen van verscheidene producten alsmede het wisselen van geld werd verboden, breidde zich toch de handel aanmerkelijk uit en overtrof spoedig die van Nagasaki[1].

Nadat Donker Curitus vervangen was door den consul-generaal de Wit, die - het zal niemand meer bevreemden - ook op zijne beurt weder te Nagasaki verblijf hield en slechts van tijd tot tijd Jedo en Yokohama bezocht, waren er reeds amerikaansche en engelsche vertegenwoordigers, vóór het bepaalde tijdstip en tegen den wensch der japansche regering, te Jedo aangekomen, en betrokken deze weldra de voor hen ingerigte tempels. Op straat door de bevolking beleedigd, werden hun wachten toegevoegd, die voor hunne veiligheid waakten, maar hen tevens beletten zich vrij te bewegen. Een protest tegen de vijandige handeling der bevolking beantwoordde men met den raad om Jedo te verlaten en naar Yokohama te verhuizen. Dáár is echter de veiligheid niet veel grooter; een paar Russen zijn reeds (Augustus 1859) op straat vermoord; een chinesche bediende van den franschen consul (November 1859), een tolk van de engelsche legatie (Januarij 1860) en twee nederlandsche koopvaardij-kapiteins (26 Februarij 1860) ondergaan hetzelfde lot. Die moorden sterken de regering in haar voornemen om de vreemde gezanten als het ware op te sluiten. Weldra worden de legatiën voorzien van palissaden en veldstukken.

Gedurende het overige gedeelte van het jaar blijft het nu rustig, totdat de secretaris van de amerikaansche legatie op zekeren dag (15 Januarij 1861) door de straten van Jedo rijdende, onder de sabelslagen van een loning valt. Dit maakt indruk. Na de begrafenis, bijgewoond door de detachementen van het nederlandsche oorlogschip Cachelot en van een pruissisch fregat - waarmede graaf von Eulenburg in Japan gekomen is - besluiten de gezanten Jedo te verlaten. Uitgenoodigd door het japansche gouvernement, keeren zij evenwel vier weken later (2 Maart) weder terug, worden aan de landingsplaats door de gouverneurs van buitenlandsche zaken verwelkomd onder een

1 De lijsten van in- en uitvoer te Nagasaki, op blz. 64, II Dl. P.v.M. aangekondigd, zijn *niet* in de bijlagen opgenomen.

salut van 21 schoten, en ontvangen de belofte van in den vervolge zekerheid van personen en goederen te zullen hebben. De opmerking van P.v.M., dat het rustige verblijf te Nagasaki de voorkeur verdiende boven dat te Jedo of Yokohama, is allezins juist; het doel der mogendheden zou daarmede evenwel niet bereikt zijn geworden. Hadden alle gezanten, even als de nederlandsche commissaris, hun verblijf te Nagasaki gehouden, Yokohama zou als havenplaats onbeduidend gebleven, spoedig als vrije haven opgeheven, en het stelsel van afsluiting weder in volle werking gekomen zijn.

Niettegenstaande de plegtige belofte van veiligheid, werd stelselmatig voortgegaan met de vreemdelingen het verblijf ondragelijk te maken. De japansche regering waarschuwde bij herhaling voor waarschijnlijke aanvallen van lonings, zonder echter zelve iets te verrigten wat die aanvallen kon verhinderen. Den 6^{den} Julij 1861 wordt de engelsche gezant Alcock bijna het slagtoffer van een verraderlijken aanslag op de engelsche legatie. De Wit, die zich op dien datum tijdelijk te Yokohama bevond, schrijft aan het japansche gouvernement, dat hij niet in een plaats kan blijven, waar het aan genoegzame bescherming ontbreekt, en gaat naar Nagasaki terug. Alcock, Harris en Bellecourt daarentegen besluiten te blijven, en laten detachementen van oorlogschepen landen tot bescherming der legaties. Bovendien zendt Alcock zijn secretaris met dépêches naar Engeland en verwittigt zijn gouvernement dat de traktaten niet gehandhaafd worden, dat de japansche regering den handel der Engelschen belemmert en zelfs de bevolking verbiedt handel te drijven. In afwachting van de beschikkingen die in Engeland zullen genomen worden, verkeert hij te Jedo nagenoeg in denzelfden toestand, als die waarin de Nederlanders vroeger op Decima zich bevonden hadden.

Een japansch gezantschap vertrok inmiddels (23 Januarij 1862) naar Europa, om uitstel te vragen voor het openen der havens van Hiogo, Osakka en voor dien op de westkust van Nipon. In zijne zending geslaagd zijnde, kwam het in Januarij 1863 terug.

Met den dag werd de toestand der vreemdelingen hagchelijker, de spanning grooter. In den winter van 1861 op 1862 wordt de geheele japansche stad Yokohama door twee hevige branden vernield; ook in het vreemdelingen-kwartier ontstaat brand; die onheilen dragen alle kenmerken van door kwaadwilligheid ont-

staan te zijn. Den 11^{den} Julij 1862 worden een engelsch korporaal en soldaat op wacht vermoord. Nu verlaat Neale, de engelsche zaakgelastigde, met het geheele personeel der legatie de hoofdplaats en begeeft zich naar Yokohama, werwaarts de fransche vertegenwoordiger hem reeds vooruit ging en waar ook de nederlandsche vice-consul voor zich een huis had laten bouwen.

Na dit voorval ontvingen de te Jedo wonende daimio's bevel om de hoofdstad te verlaten, naar hunne landschappen terug te keeren, een gedeelte van hun krijgsvolk rondom Kioto in garnizoen te leggen en er batterijen op te rigten. In het algemeen werd hun de raad gegeven zich te wapenen en stoomschepen aan te koopen; den gouvernements-officieren werd aangezegd zich in den wapenhandel te oefenen. De Taikoon zelf, door den Mikado ontboden, begaf zich kort daarna naar Kioto.

Het verhuizen der daimio's, die in Jedo woonden, ving onmiddellijk aan; gedurig werden de Europeanen van Yokohama verwittigd dat er een stoet langs den tokaido zou gaan. Zoo had de regering bekend gemaakt, dat den 15^{den} en 16^{den} September de tokaido vrij moest blijven voor den stoet van Shimadzoe Sasoura, voogd van den vijandig gezinden daimio van Satsuma. Den 14^{den} achtte men zich dus veilig. Een gezelschap Engelschen, dien dag langs den grooten weg rijdende, ontmoette echter dien prins en werd, toen het niet gehoor gaf aan de waarschuwing om terug te keeren en den trein niet te kruisen, op zijn last aangevallen. Zekere Richardson verloor daarbij het leven.

Nabij Jedo ligt een plaats, Goten Sama genaamd, door de regering aan de gezanten tot woonoord afgestaan, en met grachten, wallen, palissaden en poorten versterkt. In de binnenruimte werden voor rekening van het japansche gouvernement huizen gebouwd ten behoeve der legatiën; de prachtige woning, bestemd voor den engelschen gezant, was juist voltooid, die voor den franschen gezant nog in aanbouw. Op het onverwachts werd in Februarij 1863 te Yokohama berigt, dat de engelsche legatie tot den grond was afgebrand. De regering beweerde dat dit het werk van lonings was, doch het feit, dat Goten Sama door een honderdtal keizerlijke soldaten bewaakt werd, sprak dit tegen.

Die gebeurtenis brengt niet weinig bij om de ongerustheid te doen toenemen. Daar de regering zich magteloos verklaart, houden de gemagtigden en de chefs der eskaders van verschil-

lende mogendheden conferentiën, waarin besloten wordt met vereenigde krachten maatregelen van veiligheid te nemen en Yokohama tegen een aanval van de landzijde in staat van verdediging te stellen. Daar de nederlandsche vertegenwoordiger te Nagasaki verblijf houdt, sluit de stations-kommandant de Casembroot zich op eigen gezag bij de overige vertegenwoordigers aan, echter niet zonder te protesteren tegen de afwezigheid van den consul-generaal de Wit. Even als vroeger in China, gaf ook het japansch gouvernement het gezag uit handen en liet toe, dat er krijgslieden landden, patrouilles buiten de stad gemaakt werden en er zelfs een versterking werd opgerigt. Gelijktijdig zag men de bevolking verhuizen, alsof de oorlog elk oogenblik zou uitbreken. De engelsche gezant heeft intusschen voldoening gevraagd voor den moord op Richardson gepleegd; hij eischt: executie der moordenaars in het bijzijn van engelsche officieren, boete, en geldelijke vergoeding aan Richardson's nagelaten betrekkingen. De Taikoon maakt bezwaren, tracht zich achter den Mikado te verschuilen en schrijft: ‘Gaarne zou ik betalen, maar de Mikado verbiedt het mij op straffe des doods. Ik ben een vriend van de vreemdelingen, maar de Mikado haat ze en wil ze wegjagen. Het geld ligt gereed; maar ik ben een onderdaan van den Mikado en die verbiedt mij te betalen; daarom betaal ik niet.’ De tegenwoordigheid van het engelsch eskader mist evenwel hare uitwerking niet; de Taikoon eindigt met £ 110,000 te betalen en een brief van verontschuldiging te schrijven (Junij 1863). De executie der moordenaars en de £ 25,000 voor Richardson's betrekkingen zullen door kracht van wapenen moeten verkregen worden.

Admiraal Kuper verlaat tot dat einde den 6^{den} Augustus Yokohama, en komt met zijn eskader den 11^{den} in de baai van Kagosima ten anker. Verraad vreezende, slaat hij een voorstel tot onderhandelen aan den wal af en legt beslag op drie stoomschepen van den vorst van Satsuma. De strand-batterijen openen daarop het vuur. Een stormwind, die op dat oogenblik opkomt en met hevigheid doorwaait, noodzaakt Kuper den ankergrond te verlaten; hij vormt een linie van bataille, stoomt op geringen afstand langs de batterijen en beantwoordt het vijandelijk vuur. Één fregat, drie gladdekskorvetten en drie flotillevaartuigen staan een geruimen tijd het vuur door van de strand-batterijen met zwaar geschut bewapend; onder ge-

lijke omstandigheden tegen een europeschen vijand strijdende, ware het eskader verloren geweest; thans bepaalt zich het verlies tot 13 dooden en 50 gewonden. Kogosima is in brand geschoten, drie stoomschepen en vijf kleinere vaartuigen zijn vernield. Daar de middelen en de gelegenheid tot landen ontbreken, bepaalt Kuper zich tot deze demonstratie en stoomt naar Yokohama terug.

Het gevecht van Kagosima werd in Engeland verschillend beoordeeld; eenige dagbladen keurden de handeling goed en wilden nog meer strijdkrachten ontwikkeld zien; andere daarentegen veroordeelden het in brandschieten van Kagosima, waardoor onschuldigen gestraft werden voor een moord, op honderde mijlen afstands gepleegd. Vrij algemeen is men thans van gevoelen, dat de £ 25,000 zonder bloedstorten zouden verkregen zijn, indien de engelsche zaakgelastigde meer kennis van het karakter der Japanners gehad en het aangevraagde onderhoud te Kagosima aangenomen had.

In Mei 1863 neemt de tot consul-generaal benoemde viceconsul de Graeff van Polsbroek de zaken van den aftredenden consul-generaal de Wit over en scheept zich daarna in aan boord van Zr. Ms. stoomschip Medusa, kapt. luit. ter zee de Casembroot, ten einde zonder uitstel de plaats te bereiken waar sedert jaren onze politieke agent had behooren te resideren. De Casembroot neemt (Julij 1863) zijn koers door de Binnenzee[1], ten einde zijn schip niet noodeloos bloot te stellen aan de stormen en hooge zeeën, die in dat jaargetijde aan de orde zijn; niet, zooals P.v.M. schrijft, ‘om dezen overtogt zooveel mogelijk te bekorten;’ immers de reis door de Binnenzee, waar men verpligt is 's nachts te ankeren, is in den regel van veel langer duur dan die door straat van Diemen.

Aan den ingang der baai van Nagasaki ontmoet de Casembroot het fransch stoom-adviesvaartuig Kien-Chan, luitenant ter zee La Fond, die hem mededeelt dat uit eenige batterijen in straat Simonoseki op zijn schip, en eenige dagen vroeger op het amerikaansche schip Pembroke gevuurd is. Zal de Casembroot nu van koers veranderen en niet door de Binnenzee gaan? Immers neen! Reeds in 1860 verkreeg de Groningen, kapt. luit.

1 De Binnenzee of Seto Uchi, en niet Suwo-Nada, zoo als P.v.M. opgeeft, is verdeeld in Suwo Nada, Tyo Nada, Misima Nada, Bingo Nada, Harima Nada en Isuwi Nada.

ter zee van der Meersch, van het japansch gouvernement de vergunning om dien weg te nemen; hij zelf heeft van den gouverneur van Nagasaki een japanschen loods gekregen; vijandelijke gezindheid van den daimio van Nagato is ook de Graeff van Polsbroek niet bekend; integendeel, die vorst heeft leerlingen bij het marine-detachement te Nagasaki geplaatst, en nog onlangs hebben eenige ondergeschikten van Nagato aan de Medusa een bezoek gebragt en zijn er vriendelijk ontvangen geworden. Er bestaat dus geen enkele reden om te verwachten dat op de Medusa gevuurd zal worden. De Casembroot blijft dus bij zijn plan, en hij heeft gelijk. Had hij er verandering in gemaakt, hij zou den schijn op zich geladen hebben van met al te groote voorzigtigheid te handelen. De strenge afkeuring van sommigen, die van oordeel zijn, dat na de waarschuwing een anderen weg had moeten gevolgd worden, is even ongerijmd als de overdreven loftuiting van anderen, die het doorgaan der Binnenzee tot een schitterend wapenfeit willen verheffen.

Op iedere gebeurtenis voorbereid en dus tot het gevecht gereed, stoomt de Medusa des morgens ten 7 uur de straat in, wordt achtereenvolgens door eenige batterijen van den wal en van een paar schepen voor Simonoseki gelegen beschoten, en beantwoordt in het voorbijgaan het vuur. Door geringe stoomkracht en slechte japansche kolen heeft het schip anderhalf uur noodig om het naauw te passeren. Tegen 8½ uur komt het met verlies van vier dooden en zeven gekwetsten voorbij de laatste batterij. Even als te Kagosima bleek het ook hier, dat de Japanners nog geen voldoend onderrigt in het schieten van het marinedetachement te Nagasaki ontvangen hadden; het lot van de Medusa ware anders niet twijfelachtig geweest. De schade hersteld hebbende, zet de Casembroot de reis voort, niet verder langs de Binnenzee, maar door het Boengoe-kanaal. Bij kaap Idsu ontmoet hij het fransche oorlogsfregat Semiramis, admiraal Jaurès, verneemt dat deze naar Simonoseki stoomt om den landsheer voor het vuren op de Kien-Chan te bestraffen, en gaat zelf door naar Yokohama.

Jaurès keert kort daarop terug; hij heeft met zijn getrokken geschut een vijandelijke batterij doen ontruimen en daarna een detachement van 250 man aan wal gezet, dat met een verlies van een paar gewonden de stukken vernagelde en de munitie vernielde.

Ook de Amerikanen hebben een poging gedaan om het schieten op de Pembroke te wreken. De kleine stoomer Wijoming

met slechts weinig geschut bewapend, is naar Simonoseki gegaan, heeft een japansche bark deerlijk gehavend en is daarop met verlies van vijf dooden en zeven gewonden weêr afgetrokken.

Nu wordt te Yokohama in een conferentie door de gezanten overwogen wat den vorst van Nagato aanleiding tot deze vijandelijkheden kan gegeven hebben. Had hij de Binnenzee op orde van den Mikado gesloten? Zeer onwaarschijnlijk; want korten tijd na het beschieten der oorlogschepen liet hij een aanval op Miako doen. Was het een ondergestoken werk in overeenstemming met den Taikoon? Nog onwaarschijnlijker, want het paleis van den daimio te Jedo werd op bevel van den Taikoon tot op den grond geslecht; deze laatste noemde hem openlijk een oproerling, nam den schijn aan van het gebeurde te betreuren, maar deed verder niets om hem te straffen. Tot den huidigen dag zijn de drijfveren van den landsheer van Nagato voor ons geheim gebleven; geen enkele schrijver althans heeft eenig licht over die zaak verspreid. Hetgeen onze politieke agent later daaromtrent vernam, komt op het volgende neder.

Nokasama, een van de Ghisohatta en van hetzelfde geslacht als de Mikado, had het voornemen opgevat den Taikoon te onttroonen, zich zelf in zijne plaats te stellen en den Mikado iets van zijne vroegere magt terug te geven. Voortgesproten uit het bloed van Kongé, had Nokasama meer regt op de waardigheid van Sjoogoen of Taikoon dan die van de tegenwoordige dynastie, daar de oude wet bepaalt, dat de Sjoogoens steeds uit het Kongébloed moeten gekozen worden. Om tot zijn doel te geraken, trachtte Nokasama den Taikoon in moeijelijkheden met de vreemdelingen te brengen en vaardigde, met medewerking van eenige andere hooggeplaatste Japanners, een order uit, waarbij de Mikado gelastte den oorlog met de Europeanen te beginnen. De prins van Nagato, een geheim bondgenoot van Nokosama, nam den schijn aan, de echtheid van dit bevelschrift niet in twijfel te trekken, en liet op de schepen vuren, die door straat Simonoseki stevenden.

Hadden de zaamgezworenen zich niet ten onregte gevleid, het keizerlijk gouvernement door het sluiten der Binnenzee in onoverkomelijke moeijelijkheden te wikkelen, in de verwachting dat een aantal daimio's zich bij hen zouden aansluiten, vonden zij zich echter teleurgesteld; geen enkele toch kwam tot hen over.

Eenmaal het zwaard getrokken, ging de prins van Nagato voort met het uitvoeren der voorgewende orders van den Mikado,

en toen deze hem afgevaardigden (daimio's) zond, met het bevel de vijandelijkheden te staken, trachtte hij het fanatisme dier daimio's op te wekken, gehoorzaamde niet, en bleef den doorgang van vreemde schepen door de straat belemmeren.

Toen later de Taikoon te Kioto kwam en vernam, dat de last om op de schepen te vuren niet van den Mikado was uitgegegaan, nam Nokasama de vlugt en zocht hjj een wijkplaats bij den vorst van Nagato.

In hoever deze lezing juist is, zal de tijd leeren. Hoe het zij, de Binnenzee was en bleef gesloten; rapporten van het voorgevallene werden naar Europa gezonden en de verdere gebeurtenissen afgewacht.

In October 1863 worden de gemoederen andermaal in gisting gebragt door een nieuwen moord, in den omtrek van Yokohama op een fransch officier (Camus) gepleegd. Volgens gewoonte zegt de regering, op protest van den franschen gezant, wel schadevergoeding toe, maar de moordenaar blijft zoek. Nu de Chasseurs d'Afrique, die tot de bezetting van Yokohama dieneu, naar China ontboden en teruggezonden zijn, doorkruisen patrouilles van de schepen den omtrek.

Op uitnoodiging van den Gorodiu, begeven de nederlandsche en amerikaansche vertegenwoordigers (26 October) zich met de Medusa naar Jedo, tot het houden eener conferentie. In die vergadering deelt een der raadsleden mede, dat de toestand van het land onrustbarend wordt en de oorzaak daarvan in de traktaten ligt. Naar het inzigt der regering hadden die traktaten meer de strekking om de vriendschap dan den handel te bevorderen, en moesten slechts als een proef beschouwd worden die thans bleek mislukt te zijn. De handel was in Japan niet gewild, daarom wenschte de regering met hare oudste vrienden Nederland en Amerika (?) te spreken over de noodzakelijkheid om Yokohama voor den handel te sluiten. - De vertegenwoordigers geven hunne verwondering te kennen, dat een zaak van zulk belang niet aan al de gezanten wordt medegedeeld. Zij voor zich verklaren niet te willen treden in een voorstel van dien aard en meenen de verzekering te kunnen geven, dat geen vertegenwoordiger, van welke natie ook, daarin zal toestemmen. Heeft de regering hulp noodig om de rust in het land te bewaren, zij kan die van de mogendheden aanvragen en zal die verkrijgen. - Hierop wordt geantwoord: dat

het in strijd is met de japansche begrippen van bestuur, van vreemdelingen hulp te vragen tot demping van binnenlandsche onlusten.

Een voorstel gerigt aan de vertegenwoordigers der andere mogendheden, om over hetzelfde punt te beraadslagen, wordt geweigerd. Voor het oogenblik dringt de japansche regering nu niet verder aan; zij toont zich integendeel bereid om voldoening te geven waar dit met geld kan geschieden, en betaalt 10,000 dollars aan den amerikaanschen gezant voor het schieten op de Pembroke. De zeemagt der mogendheden, die van lieverlede versterkt is, boezemt ontzag in; op de reede van Yokohama liggen thans 23 oorlogsbodems, namelijk: 17 engelsche, 2 fransche, 2 nederlandsche, 1 amerikaansch en 1 pruissisch.

Nadat de vorst van Satsuma de £ 25,000 schadevergoeding betaald heeft, is de engelsche gezant weêr tevreden gesteld; de fransche geeft voor, den vorst van Nagato gestraft te hebben; de amerikaansche heeft geen enkel schip beschikbaar, daar zijn land in een burgeroorlog gewikkeld is, en de nederlandsche wacht de beslissing der regering te 's Hage af. Dáár acht men het evenwel ongeraden, een beleediging te wreken, die op 4000 mijlen afstands de nederlandsche vlag is aangedaan. De minister van buitenlandsche zaken gaat verder, en deelt aan 's lands vertegenwoordiging mede, dat de zaak met de Medusa als afgeloopen kan beschouwd worden, daar deze zelve de beleediging strafte en een vierde van de stad Simonoseki door het vuur verwoestte. Den nederlandschen politieken agent te Yokohama blijft dus slechts de hoop over, dat het keizerlijk gouvernement er zelf toe zal overgaan den vorst van Nagato te bestraffen.

Kwam er dus vooreerst geen verandering in den toestand, de verhouding met de japansche regering werd dagelijks stroever. Op alle officiëele aanvragen ontving men het antwoord: dat er niets kon gedaan worden, omdat het paleis van den Taikoon was afgebrand; terwijl het bij onderzoek bleek, dat er slechts een onbeduidende brand in een der stallen van het paleis had plaats gehad. Men wilde het pruissische traktaat niet ratificeren en liet ook den zwitserschen gezant onverrigter zake van Jedo gaan. Het pruissische oorlogschip verliet echter de reede van Jedo niet, maar ontscheepte een detachement van 50 gewapenden, die in den tempel der fransche legatie kampeerden. Graaf von Eulenburg hield zoolang aan, tot men eindelijk toegaf. Op dezelfde wijze gelukte het ook ten laatste den zwitserschen gezant

(Februarij 1864) een traktaat te sluiten, met behulp en in den tempel der nederlandsche legatie, waar een detachement van de Djambi tot dat einde had post gevat. De Taikoon of de Gorodiu liet zich die traktaten afdwingen, doch zond tegelijkertijd een tweede gezantschap naar Europa, met het doel dáár de intrekking er van te verkrijgen. Thans waren er bewijzen genoeg dat hij den strijd moede werd en meer en meer overhelde om de conservatieve partij te ondersteunen. In diezelfde maand zag men hem andermaal met eenige stoomschepen naar Miako gaan.

Van den dag waarop Sir Rutherfort Alcock weder uit Engeland te Yokohama was teruggekomen (2 Maart 1864), kwam er meer eenheid in de handelingen der gezanten. Het ontbrak Alcock, evenmin als de Graeff van Polsbroek, aan voortvarendheid en helder inzigt. De noodzakelijkheid om afdoende maatregelen te nemen tot eerbiediging der traktaten en aan den onhoudbaren toestand een einde te maken, viel hem dadelijk in het oog. Naauwelijks de leiding der politieke zaken van Colonel Neale overgenomen hebbende, vraagt en verkrijgt hij te Jedo een audientie. Daarna houdt hij een conferentie met zijne ambtgenooten en deelt mede dat het japansche gouvernement stoutweg verklaard heeft, dat Yokohama verlaten moest worden, dat het traktaat slechts een proef was, een proef die mislukte. Zijne bedreigingen waren met lagchen beantwoord. Aan zijn verlangen om de Binnenzee te openen, wilde of konde men niet voldoen. Toch was het openen der Binnenzee dringend noodzakelijk. Ten einde zijne ambtgenooten in staat te stellen een blik op den inwendigen toestand des lands te werpen, legt hij een paar brieven van den volgenden inhoud over, die in zijne handen waren gekomen.

‘De Mikado aan den Taikoon.

Wij, met ons ontaard ligchaam, betreden den hemelschen troon en hebben nederig den gouden pot ontvangen, die sedert millioenen jaren bestaat; maar onze deugd is altijd zeer gering; wij zijn bevreesd om vroegere keizers en de natie te beleedigen.

In het bijzonder is dit het geval geweest in het 6de jaar van Ka-Yei (1853) en sedert de vreemde barbaren voortdurend met trotsch geweld in onze havens zijn gekomen, zoodat het land onuitsprekelijk in gevaar is geraakt. De prijzen van alle zaken zijn gerezon en wij zijn oorzaak, dat het geringe volk

diep is gegriefd. Wat zullen de Goden en geesten van hemel en aarde van ons denken? Ach! ach! wiens schuld is het?

Morgen en avond houden wij niet op met hierover te denken, en wij hebben sedert eenigen tijd al onze ministers bevolen met den Taikoon te overleggen, wat wij zullen doen. Na een vrede van meer dan 200 jaren, zijn wij niet in staat met onze krijgsmagt de vreemde vijanden ten onder te brengen, en daarom vreezen wij, dat, indien wij de wet van straf en waarschuwing te spoedig weder in het leven roepen, het volk daardoor in onmetelijke onheilen zal geraken.

De Taikoon heeft onzen wil onbeschroomd bekend gemaakt en de oude wetten van tien en meer geslachten hervormd. Aan den eenen kant heeft hij alle daimio's ontslagen van hun verpligt verblijf te Jedo en heeft hij hunne vrouwen en kinderen naar hunne provinciën teruggezonden, terwijl hij aan elken daimio last heeft gegeven zijne militaire toebereidselen te voleindigen. Aan den anderen kant heeft hij de kosten voor de publieke dienst opgeheven, en een grooten voorraad oorlogschepen aangekocht. Inderdaad dit is niet alleen ons goed geluk, maar ook het geluk van de priesters en het volk. De hernieuwing in het laatste voorjaar van de oude wet, om naar de metropolis (Miako) op te komen, verdient alle aanbeveling. Hoe kunnen wij ze naar waarde schatten?

Fenguworo, Samagoshi en anderen hebben aan lage personen in de landsdistrikten hunne hevige beweringen doen gelooven en alzoo, zonder aan het gevaar van het land te denken, zonder den toestand van het keizerrijk in aanmerking te nemen, onze bevelen vervalscht en verdichte orders uitgevaardigd, waarin de soldaten van lageren rang gelast werden de barbaren uit te roeijen. Alzoo hebben zij onverstandig een krijg doen geboren worden om den Taikoon te vernietigen.

De hevige dienaar, de Saiso van Nagato, heeft een speelpop van zijn meester gemaakt en zonder oorzaak op de schepen der barbaren geschoten; hij heeft des Taikoons afgezant vermoord; hij heeft Samagoshi verleid[1] en dezen teruggehouden in zijne provinciën. Zulk dwaas en hevig volk moet zekerlijk gestraft worden. Desniettegenstaande spruit dit alles voort uit ons eigen gebrek aan goedheid; waarlijk, wij zijn onuitspreke-

1 Lijnregt in strijd met de verklaring, die de prins van Nagato later aan de admiralen gegeven heeft.

lijk berouwhebbend en beschaamd. Bovendien zijn wij van gevoelen, dat, indien onze oorlogschepen worden vergeleken met die der barbaren, wij zullen bevinden, dat zij vooralsnog onvoldoende zijn om de woede van de trotsche vreemdelingen te fnuiken, en ongenoegzaam om de grootheid van ons land naar buiten te verkondigen.

Maar gij moet de zaken voorbereiden, die noodig zijn om de minachting, welke de vreemde barbaren jegens ons gevoelen, te doen ophouden en zoodoende zult gij rust hergeven aan de berggrafsteden (de overleden keizers) en het volk hulp aanbrengen. Gij moet, met bijstand van de daimio's, in iedere belangrijke haven verdedigingsmiddelen aanbrengen; gij moet vele oorlogschepen laten maken; gij moet daarin de onleschbare en leelijke vreemdelingen overtreffen en zoodoende uitvoering geven aan de wet der vroegere keizers, de wet van straf en waarschuwing.

Verleden jaar verbleef de Sjoogoen (Taikoon) een langen tijd te Kioto en hij is op nieuw dit voorjaar in de metropolis aangekomen. De daimio's zijn ook druk in beweging en hebben hunne vrouwen en kinderen naar hunne provinciën gezonden. Dit is alles goed. Voortaan moeten geen uitgaven meer gedaan worden dan alleen voor militaire uitrustingen, en alle uitgaven, die het gevolg zijn van een langdurigen vrede, moeten ophouden. Gij moet uwe harten en uwe krachten vereenigen; gij moet u gereed maken om moeijelijkheden te overwinnen en al de pligten van een krijgsknecht vervullen; gij moet niet ten eeuwigen dage den naam van uw geslacht in oneer brengen.

Ach! ach! gij Taikoon en edelen van iedere provincie, gij zijt onze zuigelingen (kinderen). Thans wenschen wij, en het volk van het keizerrijk met ons, een hervorming. Gij moet de eigendommen van het volk niet verkwisten; gij moet u van vrouwelijke weelde onthouden. Gij moet vast besloten zijn om u gereed te maken tot straffen en waarschuwen. Gij moet de pligten niet verwaarloozen, die erfelijk zijn in uw geslacht. Indien gij nalatig en onwillig zijt, dan zijt gij niet alleen zeer ongehoorzaam aan onzen wil, doch gij beleedigt dan de geesten der goddelijke keizers, en handelt in strijd met de wenschen uwer voorouders. Bovendien, wat zullen de goden en geesten van hemel en aarde van u zeggen?

Het vierde jaar van Bangku,
in het voorjaar, de eerste maand.’

‘Antwoord van den Taikoon aan den Mikado.

..... Hoewel ik in het laatste voorjaar de keizerlijke order ontving om de barbaren uit het land te zetten, was ik niet in staat tot dien uitslag te geraken en het was moeijelijk een gelegenheid te vinden om de sluiting van Yokohama te bespreken. Daarop gehoor gevende aan een tweede order, ging ik andermaal naar Miako. Ik was mij bewust de keizerlijke ongenade opgewekt te hebben en streng berispt te zullen worden. Doch tegen mijne verwachting ontving ik niet alleen de keizerlijke goedkeuring, maar in een goedgunstige en vriendelijke mededeeling toondet gij zelfs, dat gij uw knecht Jemochi en al de edelen lief had als uw eigen kinderen en gaaft gij ons een raad voor de toekomst. Uw knecht ziet geen kans een goedheid, diep als de oceaan en hoog als de bergen, te beantwoorden en wil voortaan de talrijke vroegere werkzaamheden veranderen; hij wil de daimio's beschouwen als zijne broeders, hunne harten en krachten vereenigen met de zijne, en al de pligten van een knecht en kind vervullen; hij wil al de uitgaven, voortspruitende uit een langen vrede, vermijden; hij zal militaire voorzorgen nemen, het inwendige bestuur te regt brengen en bij het volk een nieuw leven opwekken.

Daardoor zal hij de minachting, welke de vreemde barbaren voor ons gevoelen, doen ophouden; hij zal schepen bouwen en door de groote wet van straf en waarschuwing te hernieuwen, de waardigheid van het keizerrijk naar buiten doen schijnen.

Maar hij begrijpt, dat het werk niet onverstandig moet ondernomen worden, en gelooft dat hij plannen koestert, die een goeden uitslag verzekeren.

Wat de sluiting van Yokohama betreft, heeft hij reeds gezanten gezonden naar de vreemde mogendheden en hoopt die sluiting te kunnen bewerkstelligen, hoewel het moeijelijk is de gezindheid der barbaren te peilen. Hij zal daarom met den meesten ijver de maritieme verdediging voltooijen, zijne pligten als krijgsknecht tot het welzijn van het vaderland aanwenden en alzoo uitvoering geven aan de wijze gedachte van Mikado's verstand.

Aldus het bedorven aanzien van het keizerrijk naar buiten herstellende, wil hij het trotsche hart van de barbaren fnuiken, en alzoo zijne dankbaarheid toonen aan de geesten van de god-

delijke Keizers en den wil, die door zijne voorouders is nagelaten, vervullen.

Hij geeft aldus zijn ernstig en waarheidlievend antwoord, terwijl hij met diepe vrees en grooten schrik zijn hoofd den grond doet aauraken.'

Alcock wijst verder op de middelen, die Engeland ten dienste staan om de Binnenzee met geweld te openen; hij deelt mede, dat er een regement infanterie uit China ontboden is en dat bovendien de driedekker Conqueror met 500 mariniers uit Engeland wordt verwacht.

De nieuw aangekomen fransche gezant Roche verklaart vooralsnog slechts zijn appui moral te kunnen geven; de nederlandsche en amerikaansche gevolmagtigden stemmen met Alcock in, dat het meer dan tijd is een einde aan den tegenwoordigen toestand te maken.

Nog in den loop der maand komt de aangekondigde versterking uit China en..... wordt gehuisvest in kasernen en loodsen, op last van het japansch gouvernement gebouwd! Ook de nederlandsche regering, ten laatste gehoor gevende aan de dringende vertoogen van de Graeff van Polsbroek (en *niet*, zooals P.v.M. verkeerdelijk opgeeft, van den kapitein ter zee de Man, die zich nog niet in Japan bevond), heeft tot versterking twee oorlogsbodems gezonden, die ouder gewoonte Nagasaki aandoende, in het begin van Julij 1864 te Yokohama komen.

Dat de nederlandsche regering zich ongaarne in een oorlog met Japan wikkelde, is verklaarbaar; evenmin als de engelsche en fransche, wist zij dat Japan zwak was, niet zwak door gebrek aan geschut en soldaten, maar zwak door gemis aan krijgshaftigheid. Alleen de gezanten, en de nederlandsche in de eerste plaats, kenden den waren toestand van het rijk en waren langzamerhand tot de overtuiging gekomen, dat al die opgesmukte verhalen van het hooggeplaatst japansch eergevoel, van japansche zelfverloochening en vaderlandsliefde, tot de geschiedenis behoorden; dat zij na een tweehouderdjarigen vrede niet meer toepasselijk waren op het tegenwoordig geslacht. Even weinig als Nederland, gevoelden Engeland en Frankrijk lust, om op 4000 mijlen afstands een kostbaren oorlog te voeren, waarvan de gevolgen niet te voorzien waren. In dien geest zonden laatstgenoemde gouvernementen instructiën aan de ge-

zanten, en toen Russell gewaar werd dat Alcock een anderen weg wilde inslaan, riep hij hem terug. Ware die aauschrijving (dd. 25 Augustus 1864) niet te laat gekomen, Engeland noch Frankrijk hadden aan de expeditie tegen Nagato deelgenomen, en het nederlandsche eskader - wilde het de beleediging der vlag straffen - zou verpligt geweest zijn, zich te bepalen tot een onbeslissende handeling, zooals die van de Semiramis te Simoniseki of die van het engelsch eskader te Kagosima. Dank echter aan den nederlandschen gevolmagtigde, die èn zijne regering èn zijne ambtgenooten van de noodzakelijkheid eener bestraffing wist te overtuigen, sloeg men te Yokohama nog juist bij tijds de handen inéén en maakte daardoor de tuchtiging gevoeliger.

Roche, hoogst onvoldaan van een audientie uit Jedo teruggekomen, helt meer en meer over tot het gevoelen van Polsbroek en Alcock, terwijl de admiraal van het fransche eskader zich reeds bereid heeft verklaard om te handelen. De ijverige gouverneur van buitenlandsche zaken, Takemoto, schijnt de spil te zijn, waarop alles draait. Dagelijks komt hij te Yokohama een of ander gezant bezoeken, verzekert bij herhaling, dat Nagato zal gestraft worden, en doet al het mogelijke om het vertrek der schepen tegen te houden. Eindelijk zal het eskader, zoo al niet met goedkeuring, dan toch zonder protest van de zijde der japansche regering vertrekken; de dag is reeds bepaald, maar ziet! juist komt het japansch gezantschap uit Europa terug en brengt de tijding mede, dat het fransch gouvernement zich van alle vijandelijke demonstratiën zal onthouden, omdat het gezantschap beloofd heeft de Binnenzee binnen zes maanden te zullen openen.

Er wordt dus contra-order gegeven, men zal *niet* naar Simonoseki gaan. Engeland is nu nog in grootere moeijelijkheden gewikkeld dan vroeger, want ook op een engelsch korvet, op verkenning naar de Binnenzee gezonden, is geschoten geworden. Spoedig nemen evenwel de zaken weder een andere wending. Het japansch gouvernement toch verklaart niet in te staan voor hetgeen het gezantschap op eigen gezag beloofd heeft. Wederom contra-order. Zonder dralen wordt nu het anker geligt en koers gezet naar het eiland Himé-Sima, dat tot vereenigingspunt der verschillende eskaders is aangewezen. De goedgezinde bewoners van Yokohama, die in het algemeen gevoelen deelen dat Simonoseki onneembaar is, en die de sche-

pelingen te vergeefs waarschuwen voor het gevaar waarin zij zich begeven, roepen hen medelijdend na: ‘Serampang, serampang!’ (gij zult sterven!).

De engelsche magt bestaat uit: het fregat Euryalis, de gladdekskorvetten, Tartar, Barossa, Perseus, de raderstoomschepen Leopard (fregat) en Argus, de adviesvaartuigen Coquette en Bouncer en den als transport ingerigten driedekker Conqueror, met een vierhonderdtal mariniers aan boord; de fransche uit: het fregat Semiramis, het gladdekskorvet Duplex en het adviesvaartuig Tancrède; de nederlandsche uit: de gladdekskorvetten Metalen Kruis en Djambi, het kuilkorvet Medusa en het raderstoomschip Amsterdam; de amerikaansche uit een particuliere stoomboot, gewapend met één stuk geschut en bemand met een detachement van het kuilkorvet Jamestown, dat op de reede van Yokohama is achtergebleven.

Een verkenning der vijandelijke batterijen, die tot het gebied van den prins van Chosiu (Nagato) behooren, gaat vooraf.

De straat Simonoseki wordt gevormd door de eilanden Nipon, Kiusiu en Hikusima; het naauwste gedeelte, bij Mozisaki, waar de voorste huizen der stad Simonoseki zigtbaar worden, is slechts eenige kabellengten breed. Ten Oosten van die engte zijn verscheidene batterijen, sommige nagenoeg gelijk met den waterspiegel, andere op hoogere punten aangelegen. Het is dus noodig die batterijen tot zwijgen te brengen, vóór dat men door het naauw van Mozisaki tot voor de stad Simonoseki kan komen.

De engelsche vice-admiraal Kuper, aan wien het opperbevel is opgedragen, neemt de volgende beschikkingen. Er worden twee eskaders geformeerd; het eerste en zwaarste, onder bevel van den engelschen kapitein ter zee Hayes, is zamengesteld uit de Tartar, Duplex, Metalen Kruis, Barossa, Djambi en Leopard; het tweede, onder den engelschen kapitein-luitenant ter zee Kingston, uit de Perseus, Medusa, Coquette, Bouncer en Tancrède. De admiraalschepen, de Conqueror en de stoomschepen Amsterdam en Argus worden dus bij geen der eskaders ingedeeld.

Op sein van het vlaggeschip, zal Hayes met zijn eskader naar het zuidelijk gedeelte der straat stoomen. De Tartar, die aan het hoofd gaat, zal op drie kabellengten van kaap Mozisaki het anker laten vallen; de overige schepen zullen die beweging volgen en op een afstand van één kabellengte, voor zoover

de ondiepten het toelaten, een halven cirkelboog met flaauwe bogt vormen vóór de japansche batterijen. Kingston moet gelijktijdig met het ligte eskader een stelling aan de noordzijde der straat innemen, waaruit een flankvuur op de batterijen kan gerigt worden, zorgdragende op zoodanigen afstand te blijven, dat het vuur der groote schepen van het geavanceerde eskader niet belemmerd wordt.

In den namiddag van 5 September, bij gunstig getij, geeft Kuper het sein voor de beweging; tegen 4 uur liggen beide eskaders in hunne stellingen, de beide admiraalschepen, de Conqueror, Argus en Amsterdam meer achterwaarts tusschen de beide eskaders in. Een kwartieruur later valt een scherp schot van de Euryalis; nu openen de zes schepen van het zware eskader het vuur, en worden onmiddellijk beantwoord door dat der batterijen aan wal. Omstreeks half vijf verzwakt merkbaar het vuur van twee vijandelijke batterijen, en tegen half zes zijn alle batterijen tot zwijgen gebragt. Het ligte eskader is inmiddels al vurende tot de voorste batterijen genaderd, en zendt eenige sloepen aan wal om de stukken te vernagelen.

Den volgenden morgen, bij het aanbreken van den dag, zijn de batterijen weder bezet en worden er eenige schoten op de Tartar en Duplex gelost. Naauwelijks hebben eenige schepen het vuur hervat, of de Japanners ontvlieden het gevaar. Het verlies op de vloot bedraagt tot nu toe: 4 dooden en 19 gewonden.

De troepen landen en vernagelen de stukken; daarna houdt de engelsche landing-divisie zich onledig met het vernielen der batterijen, en begeven zich de nederlandsche en fransche troepen naar de stad Simonoseki, waar zij de westelijk gelegen batterijen vernagelen. Reeds is de order tot terugkeer gegeven, toen bij het vervolgen van vijandelijke strijdbenden, die zich nu en dan vertoonen om spoedig weder terug te trekken, de engelsche divisie een veldwerk ontdekt, dat zij dadelijk in front bestormt en met verlies van 7 dooden en 26 gekwetsten neemt.

Daarna begeven de ontscheepte troepen zich weder aan boord.

Den 7^{den} September zendt Kuper 4 schepen onder Hayes naar de batterijen van Hikusima, aan het einde der straat en aan de andere zijde van Mozisaki gelegen. Ook deze batterijen worden door den vijand verlaten, en zonder eenig verlies genomen. Daarmede zijn de laatste beletselen opgeruimd en 75 stukken geschut, waaronder vrij zware, veroverd.

Duur werd de overwinning niet gekocht. De straat was heropend met een totaal verlies van 12 dooden en 60 gekwetsten (onder de laatsten nog eenige door brandwonden) en zonder noemenswaardige schade aan de groote schepen, terwijl het ligte eskader hoegenaamd geen verlies leed[1]. De gevechten van 5 en 6 September bragten de zwakte der japansche strijdkrachten aan het licht. Op grooten afstand door een overmagtig vuur uit getrokken geschut beschoten, werden de japansche soldaten gedwongen de batterijen te verlaten, nagenoeg vóór dat er een enkel stuk gedemonteerd was. Door de geringe uitwerking van hun eigen vuur ontmoedigd, bleven zij in gebreke de landing van een handvol troepen te verhinderen, en zagen toe dat de stukken vernageld, de batterijen vernield werden. Geen enkele strijdbende had behoorlijk in het open veld stand gehouden; kortom, een sterke stelling, ruim bewapend met geschut en troepen, was uiterst zwak verdedigd geworden.

Het onverwachte berigt van den gunstigen uitslag der krijgsverrigtingen in straat Simonoseki was voor de betrokken mogendheden een aangename verrassing en bragt in Europa een opgewondenheid te weeg, die zich op de ondubbelzinnigste wijze uitte. Zelfs Alcock, die terug geroepen was, als te oorlogzuchtig gestemd, werd gerehabiliteerd en tot gezant in China benoemd.

De japansche regering trok op hare wijze partij van het gevecht van Simonoseki, door de dubbelzinnige politiek, tot nu toe door haar gevolgd, te verlaten. Evenmin als de mogendheden, kende zij vóór dit gevecht de verhouding der wederzijdsche strijdkrachten en stelde het grootste belang in den uitslag der eerste ernstige ontmoeting; dáárvan toch hing af, welke gedragslijn zij voortaan moest volgen. Den 5^{den} en 6^{den} September zag men op verschillende hoogten aan de zuidzijde der straat, keizerlijke officieren opgesteld, die ieder oogenblik renboden naar Jedo afzonden. Was de uitslag van het gevecht anders geweest, zonder twijfel had de regering het masker afgeworpen, een hoogen toon aangeslagen en geëischt, dat Yokohama verlaten werd; volgens de verklaring van den daimio van Nagato zelf, had het sluiten der straat, op bevel der beide keizers, van den Taikoon

1 Bij Palembang kostte de eerste aanval (20 Junij 1821) I kanonneerboot, 46 dooden en 101 gewonden; de volgende, 4 dagen later, nog eens 29 dooden en 140 gewonden. - Bij Algiers (27 Augustus 1816) bedroeg het gezamenlijk verlies op de engelsche en nederlandsche schepen: 833 dooden en gewonden.

zoowel als van den Mikado, plaats gehad. Thans echter, overtuigd van hare zwakheid, zette de regering de huik naar den wind, sprak niet meer over het sluiten der havens, was uitermate beleefd en voorkomend, en vereffende alle geschillen. Ja, zóó groot was de verbroedering, dat na de terugkomst der scheepsmagt te Yokohama, een afdeeling japansche soldaten tegelijk met de engelsche troepen op een der pleinen van die plaats paradeerde.

Nog één moord gepleegd op twee engelsche officieren had na het gevecht van Simonoseki plaats, maar nu werden de daders gevat en het hoofd der bende, de dweepzuchtige Shinnie Soo Saya, in tegenwoordigheid der europesche bezetting onthoofd (28 December 1864). Sedert bleef het rustig; de Mikado ratificeerde de traktaten (1866) en de Taikoon beloofde ook de haven van Osakka te zullen openen.

De geschiedenis der laatste jaren van Japan, zoo naauwkeurig mogelijk in bovenstaande regelen geschetst, komt dus in het kort hierop neder.

Een door de natuur buitengewoon gezegend land, dat niets meer verlangt dan aan zich zelf overgelaten te blijven, wekt de begeerte op van eenige handeldrijvende volken. Steunende op het regt dat het geschut geeft, verlangen deze toegang en, eenmaal toegelaten, eischen zij dat er handel gedreven kunnen worden. De wetten van dat land verbieden echter elke aanraking met vreemden, en de handel is er in minachting. Zonder de wet te verkrachten, kan derhalve niet aan dien eisch voldaan worden; haar te wijzigen strijdt met den eerbied voor het bestaande, nog grooter, nog dieper ingeworteld, dan de gehechtheid der Javanen aan den adat. De regering zelve staat tusschen twee vuren; aan den eenen kant dreigen binnenlandsche onlusten, aan den anderen de kanonnen der vreemdelingen. Door dien toestand is reeds de eeuwenlange rust verstoord; weldra zal het staatsgebouw, zoo lang onwrikbaar, op zijn voetstuk wankelen. Waaruit bestaat eigenlijk die vreemde staatsinrigting, en welk zonderling volk van dertig millioen zielen is het, dat zich duizende jaren achtereen daarmede tevreden stelt, dat er althans niet tegen in opstand komt?

Een geestelijk hoofd, een keizer in naam, doch een keizer zonder magt, zetelt in een tweede Rome; een tweede keizer, die elders woont in een stad van twee à drie millioen inwoners, heet het wereldlijk gezag in handen te hebben, maar deelt dat eigenlijk met een aantal vorsten, die òf geheel onafhankelijk zijn, òf tot een of ander staatsligchaam behooren, dat 's keizers bestuur controleert en zijn magt beteugelt. De geestelijke keizer heeft een hofhouding van grooten, die deels uit pligtgevoel, deels uit haat of vrees, den wereldlijken keizer tegenwerken. Deze geeft zijn geestelijken ambtgenoot een schijn van hulde, doch belet hem eenig gezag uit te oefenen en houdt hem scherp in het oog. Geen regeringspersoon, geen ligchaam met eenige magt bekleed, dat niet door een ander persoon of door een ander ligchaam in zijne handelingen wordt nagegaan, van de hoofden des staats tot aan den minsten ambtenaar. Die zonderlinge staatsinrigting moge voor de leiding van een zachtaardige, onderworpen en ontzenuwde bevolking voldoende zijn en er eeuwen lang kunnen stand houden, bij den minsten invloed van buiten moeten hare gebreken aan het licht komen. Want als de regering, ten einde raad, een enkele bepaling der wet tijdelijk buiten werking stelt, is het evenwigt verbroken en blijkt het staatswerktuig, juist door het al te kunstige der zamenstelling, geheel magteloos te zijn.

Met machiavellistische sluwheid beproeft nu de uitvoerende magt zich van die gebreken der staatsinrigting te bedienen, om de uitvoering van aangegane verbindtenissen zoo lang mogelijk tegen te houden. Met politiek talent weet zij langen tijd hare vijandige gezindheid onder het masker van vriendschap te verbergen, en de schuld te werpen op een of ander staatsligchaam, aan welks uitspraken zij zich niet behoeft te storen; op een geestelijk hoofd, dat haar speelpop, op het volk, dat haar slaaf is. Met fijne berekening wacht zij de gelegenheid af, om met één slag de vreemdelingen te verjagen, op dezelfde wijze als zij dit reeds eenmaal heeft gedaan.

Met de tijden zijn echter ook de volken vooruitgegaan. Alleen Japan is sedert de twee laatste eeuwen blijven staan en de regering begint dit in te zien. Het bewustzijn van eigen zwakheid ontwaakt en veroorzaakt toenadering der verschillende partijen, misschien tijdelijke wijziging in de verhouding der hoofden, zekerlijk groote omzigtigheid in het nemen van maat-

regelen. Sluipmoord, brandstichting, pressie op de bevolking, en eindelijk verraderlijke aanvallen van een zoogenaamden onafhankelijken prins op de schepen der vreemdelingen, zijn de middelen waarvan men zich bedient. Te Simonoseki houdt evenwel alle onzekerheid op, en de regering weet thans welken weg zij te volgen heeft. Tegen den stroom oproeijen is onmogelijk. Men zal moeten medegaan; men zal de vreemdelingen dulden, omdat ze niet kunnen geweerd worden, maar men zal nu ook van hunne tegenwoordigheid gebruik maken om sterk te worden als zij; men zal zich op de krijgswetenschappen toeleggen, om eerlang een leger, maar vooral een krachtige vloot te bezitten. Met veel takt wordt Engeland gekozen om onderrigt te geven in het vak der marine, Frankrijk om soldaten te vormen, terwijl Nederland het onderrigt in de geneeskunst kan voortzetten.

Of de japansche regering zich spoedig sterk genoeg zal gevoelen om het beoogde doel, verdrijving der vreemdelingen en hernieuwde sluiting van het land, te bereiken, valt zeer te betwijfelen. Veel waarschijnlijker is het, dat, wanneer zij er zich eenmaal toe in staat acht, hare denkbeelden over het volkeren-verkeer door een meer algemeene ontwikkeling zullen gewijzigd zijn.

De rol, die Nederland in Japan speelde, was die van een kleine natie. Sinds de groote mogendheden zich met de keizerlijke regering regtstreeks in betrekking stelden, verloor Nagasaki alle politieke waarde en begon de gehechtheid der Nederlanders aan die stad hun eigen belangen te benadeelen. In spijt toch van alles wat dáár verrigt werd, in spijt van den vrijen handel die dáár het eerst gedreven was, van de fabrieken, van de geneeskundige- en marinescholen die dáár waren opgerigt, vestigden de kooplieden zich in de nabijheid der hoofdstad en geraakte Yokohama spoedig tot grooten bloei. Zelfs Alcock hechtte zoo weinig politieke beteekenis aan Nagasaki, dat hij gedurende zijn verblijf in Japan slechts terloops die stad bezocht.

Nog altijd had Nagasaki een plaats kunnen blijven waar het nederlandsch element het meest gewaardeerd werd, indien Nederland zelf er niet zijne oude betrekkingen afgebroken had. Immers de pogingen, die Donker Curtius had aangewend om onzen invloed te Nagasaki te behouden, werden door zijn opvolger de Wit verijdeld: deze brak, natuurlijk op hooger

last, alles af, wat de ander had opgebouwd. Sedert eeuwen toch was Decima de plek, waarheen de landsheeren uit den omtrek zich begaven, om raad te vragen of kennis te vergaderen; dáár vonden zij een bibliotheek, die met behulp van den nederlandschen vertegenwoordiger geraadpleegd werd, en een drukkerij, waarvan zij zich konden bedienen. Toen echter de leiding der japansche aangelegenheden van het nederlandsch-indisch gouvernement op het ministerie van buitenlandsche zaken te 's Hage zou overgaan, werd te Decima een algemeene opruiming gehouden, de geheele inventaris aan de meestbiedenden verkocht, de huur van het eiland opgezegd, kortom, werden onze oude brieven met Japan moedwillig verscheurd. De plek, waar de nederlandsche driekleur zelfs tijdens de fransche overheersching bleef waaijen, ging voor een gedeelte in handen van den vreemdeling over en weldra zag men van een der gebouwén de pruissische vlag wapperen.

Volgens verklaringen van wereldreizigers, is Japan het schoonste land der aarde. Reeds van verre vallen de sierlijke vormen der kusten en de voortbrengende kracht des bodems in het oog. Steile voorgebergten, tot aan de toppen bebouwd en zware pijn- of dennebosschen op hunne scherpe ruggen torschende, strekken zich ver in zee uit. Van Yokohama's reede vertoont de natuur zich in hare volle pracht en biedt zij een verrukkelijk panorama aan. Boschrijke heuvels worden afgewisseld door vruchtbare valleijen, doorsneden met kronkelende rivieren of inhammen van Jedo's baai, die zich hier en daar als meeren voordoen. Een menigte dorpen half verborgen onder het loof, ontelbare pachthoeven door lagchende tuinen omringd, liggen overal verspreid over den golvenden bodem, die zich gedurig meer verheft boven de oppervlakte des oceaans; terwijl op den achtergrond de reusachtige Foesihama, met zijne meestal besneeuwde kruin, aan het tooneel den grootsten luister bijzet. In de lente, wanneer de natuur het schoonste is, vormen de zachte tinten van het rijpende graan in de lage velden en de ongewone, nergens overtroffen bloemenpracht, een schilderachtige tegenstelling met de donkere groepen van ceders, cypressen, laurieren, eiken en bamboes. Dan zijn de wegen met vio-

letten bezaaid; dan spreiden de heggen een ongelooflijken rijkdom van bloemen en bladeren van de schitterendste kleuren ten toon, en wedijveren de boomen in schoonheid. Hier trekken de groote witte bloemen van den wilden moerbeziënboom de aandacht; dáár de verbazende ontwikkeling van den cameliastruik, groot als een appelboom. Overal prijken de vruchtboomen met bloesems, zóó talrijk en schoon, zóó verscheiden in kleuren, dat het niemand bevreemdt te vernemen, hoeveel meer waarde de Japanner aan de bloem hecht dan aan de vrucht zelve.

Aan den zoom der bosschen, die de heuvelkruinen bedekken en waartusschen de donkerbladige kamferboom zich trotsch verheft, staat reeds in April de boekweit in vollen bloei; iets lager rijpt de tarwe; dan volgen de katoen- en gierstvelden, terwijl in het diepste der valleijen de teedere rijstplantjes in den vochtigen bodem welig opschieten. Een italiaansche hemel, legioenen van vogels en duizende werkzame landbouwers verlevendigen het tooneel.

Meer in het binnenland ziet men den koffijboom en den theestruik even welig als op Java wassen. Ginds groeit de banaan, elders de persik en de druif; kortom alle vruchten der gematigde en verzengde luchtstreken vindt men hier vereenigd en daarenboven nog verrijkt met elders onbekende soorten.

In dat paradijs leeft sedert onheugelijke tijden een volk, dat men in de laatste jaren meer van nabij heeft leeren kennen en waarvan de volgende bijzonderheden den lezers van het werk van P.v.M. welligt niet onwelkom zullen zijn.

De Japanner heeft een gemiddelde grootte van vijf voet en twee duim, een groot hoofd, dat eenigzins in de schouders gezakt is, een breede borst, kleine welgevormde handen en schrale korte beenen. Zijne oogen puilen meer uit dan die van den Europeaan; de neus is meer uitstekend dan die van den Chinees; de vrij zware baard wordt altijd afgeschoren; de kleur der huid verschilt van het donkerbruine van den Javaan tot aan het matte bleeke van den zuidelijken Europeaan. De japansche vrouw onderscheidt zich door blanker huid, een blos op de wangen, veel uitdrukking in de oogen en zware wenkbraauwen, die na het huwelijk afgeschoren worden, kleine ooren en mond. Ook de tanden, regelmatig en paarlwit, zijn bij de gehuwde

vrouw zwart gemaakt, omdat deze niet meer behoeft te behagen. Als een gevolg van de gebruikelijke wijze van zitten, heeft zij de beenen min of meer naar binnen gebogen, terwijl ook de voeten door het loopen op klompjes, naar binnen gekeerd zijn. Nooit ziet men de japansche vrouw onvoordeeliger dan wanneer zij loopt, nooit voordeeliger dan op haar mat zittende. Kinderen hebben een rooskleurigen tint en zien er aanvallig uit.

Hoewel evenveel ontwikkeld als de man, staat de vrouw maatschappelijk laag. Als meisje dikwijls aan de prostitutie overgeleverd, is zij als vrouw verpligt zonder smet te blijven en als een slavin haar echtgenoot te bedienen; terwijl zij gelaten moet toezien, dat hij naar welgevallen bijwijven neemt en zich dagelijks bedrinkt.

In het algemeen is de Japanner goedhartig, vrolijk en tevreden; hij bemint het vermaak en vervalt ligtelijk tot losbandigheid. Op het gebied van nijverheid en kunst tot een zekere hoogte geklommen, strekt zijn intellectuele ontwikkeling zich niet verder uit dan noodig is om zijn stoffelijk geluk te bevorderen. Van zedelijkheid, althans zoo als wij die verstaan, heeft hij geen begrip. De godsdienstige en wettelijke instellingen, waaronder de japansche bevolking eeuwen lang leefde, hebben hare verdere beschaving tegengehouden, de hoogere standen ontzenuwd en de geestkracht gebroken; thans vertoonen zich de onmiskenbare teekenen van een, deels door losbandigheid verbasterd, deels door onderdrukking ontaard volk.

De bevolking is verdeeld in drie standen. De eerste stand bestaat uit de edelen, samouris of militaire en jakonins of burgelijke hooge ambtenaren aan het hof van Kioto; uit de achttien groote daimio's; den Taikoon; de gosankees of leden der familie van den Taikoon; de 344 kleine daimio's, aan den Taikoon ondergeschikt; de oboenjas of hooge ambtenaren, en de ambtenaren en krijgslieden van de vorstelijke huizen, die allen twee sabels dragen. De bosans of geleerden en de priesters, die regt hebben op het dragen van twee sabels, en de dokters, waarvan sommige twee, andere één sabel mogen dragen, vormen den tweeden stand; terwijl de burgers, landbouwers, pachters, handwerkslieden, visschers, matrozen en kooplieden den derden stand uitmaken. Daar de landbouwers nog boven de kooplieden staan, worden deze laatsten vaak beschouwd als tot een afzonderlijken (vierden) stand te behooren. De pa-

ria's der japansche maatschappij zijn de kotsedjikis of bedelaars, de héta's, de vilders, de leerlooijers en de christans of afstammelingen van vroegere christenen, die even als de joden in de middeleeuwen, afgezonderd moeten leven.

Opmerkelijk is het, dat juist dat deel der bevolking, waarmede de Europeanen in aanraking komen, tot den laagsten stand behoort. Toch geeft de trap van beschaving, waarop de kooplieden staan, hun aanspraak op hooger aanzien, en het is alleen de kracht der gewoonte die het vooroordeel tegen den handel in stand houdt. De koopman mag niet te paard rijden, noch zich bedienen van dezelfde soort van draagstoel (norimon), die de officier gebruikt; hij moge rijk zijn als Cresus, wanneer hij zich tot een officier of ambtenaar wendt, moet hij nederknielen en met het hoofd den grond raken. Even als de Joden in de middeleeuwen, weten de japansche kooplieden somtijds groote schatten te vergaderen (zoo staan bijv. te Osakka de bankiers Mietsonits en Konasikie als japansche Rothschilds bekend); het gouvernement houdt evenwel het oog op hen en draagt zorg hen van tijd tot tijd van het overtollige te ontlasten, onder den vorm van leeningen, die nooit terug betaald worden. Even als de Joden in de middeleeuwen, trachten de japansche kooplieden elk vertoon van rijkdom te vermijden, maar staan niettemin aan allerlei afpersingen bloot. Houdt evenwel de onderdrukking van den koopmanstand eenmaal op, ongetwijfeld zal er spoedig een belangrijke handel ontstaan en zullen er een aantal koopvaardijschepen onder japansche vlag in vreemde havens worden gezien. Meermalen toch deden ondernemende kooplieden bij de regering aanzoek om hunne waren in Europa ter markt te brengen, maar steeds werden die verzoeken kwalijk genomen en afgeslagen. Den koopmanstand te beoordeelen naar de handelaars die men in de geopende havensteden aantreft, ware onjuist, daar deze slechts agenten zijn van groote handelshuizen in de hoofdplaatsen gevestigd. Van al hetgeen den Europeaan te koop wordt aangeboden, heeft het gouvernement reeds aanzienlijke regten geheven; te Jedo althans is ieder voorwerp honderd percent goedkooper dan te Yokohama.

Ten einde niet in wijdloopige beschouwing te vervallen van de bijzonderheden die elken stand kenmerken, bepalen wij er ons toe: het werk van P.v.M. aan te vullen met eenige aanteekeningen, die het geheele volk betreffen.

In het algemeen is de Japanner zindelijk en een liefhebber

van baden. Bij het ontwaken reinigt hij zich met zorg, bijv. zijne tanden één voor één. Na het gewoon huisgebed begint hij het gewigtige kapwerk; die niet doodarm is, bedient zich van een kapper of kapster. Bij den man, wiens voorhoofd tot aan de kruin is kaalgeschoren, wordt het lange haar der slapen met dat van het achterhoofd bijééngebragt, door een papieren koord bevestigd, het uiteinde der staart vóór op den schedel gelegd en door pomade op de plaats gehouden. Voor de vrouwen is een smaakvol kapsel aangenomen, dat met geringe wijzigingen door ieder op dezelfde wijze wordt gedragen; alleen vrouwen en dochters van daimio's dragen het haar loshangend of in lange tressen op den rug. Arme meisjes, die geen tempo (6 centen) aan de kapster kunnen betalen, kappen elkander en dragen, in plaats van haarnaalden, een stuk rood of blaauw krip in het haar; ongekapt zal echter niemand het huis verlaten.

De nationale kleederdragt der vrouwen is de kerimon, een wijd, tot aan de voeten reikend kleedingstuk van katoen of krip, dat van voren geheel open is en, over elkander geslagen, met een krippen koord, naauwsluitend om het ligchaam wordt gedragen. De lange wijde mouwen zijn van onderen ingerigt om tevens tot zakken te dienen. Een breede satijnen of zijden band (obi), twee of drie malen over den kerimon om het lijf geslagen, wordt met een grooten strik of knoop in de holte van den rug vastgemaakt. Onder den kerimon draagt men een dergelijk kleedingstuk van krip, djiban genaamd. De winter-kerimon is gevoerd met watten, die overal door de stof heendringen; deze schijnbare slordigheid geschiedt opzettelijk, om de kostbaarheid van het kleedingstuk aan te toonen. Bij nijpende koude worden meerdere djibans of kerimons over elkander, en bovendien nog een manteltje over de schouders en een kap van donker krip over het hoofd gedragen. Voor vrouwen en dochters van edelen verschilt de kleeding niet in fatsoen, maar alleen in de stof; hare zijden staatsiekleederen hebben evenwel door de dikte der watten een buitengewonen omvang. De kousen (tabbie) van wit katoen, reiken tot aan den enkel en zijn voorzien van een opening voor den grooten teen, om er mede in de klompen te kunnen loopen. Des zomers, wanneer er zelden kousen worden gedragen, bedienen zoowel mannen als vrouwen zich op straat van zwart verlakte klompjes (getas), dat zijn plankjes op twee blokjes van een palm hoogte, met een zijden of fluweelen koord aan den voet vastgebonden. Te huis ontdoet men zich van dit schoeisel.

Voor het mannelijk geslacht is de kleeding verschillend en regelt zich naar den stand of het beroep. Handwerkslieden dragen een kort jakje van blaauw katoen met naauwe mouwen en een vierkant, door witte strepen gevormd, op den rug, waarin de naam van het gild geweven is; een naauwe broek omsluit de beenen, en om het hoofd wordt gedurende den arbeid een doek gedragen. Boeren, visschers en koelies loopen in het warme jaargetijde, behalve een doek om de lenden, geheel naakt. Bedienden van hooge beambten dragen nagenoeg dezelfde kleeding als hunne meesters, het wapen in een kleinen cirkel op den rug, den hakoemon of wijden broek, en zelfs de twee sabels. Het regt om den hakoemon te dragen, komt alleen den hoogeren stand toe; den koopman, die zich overigens kleedt als de officier, maar zonder split in het benedenste gedeelte van den mantel, is het verboden zoowel den kerimon als den hakoemon te dragen. Aan den zijden kerimon van denzelfden vorm als die der vrouwen, doch minder lang, herkent men den edelman; naast de pijp en tabakszak steekt de penseel en de inkt steeds zigtbaar in zijn gordel, terwijl op zijn borst een rol papier hangt. Op groote feestdagen of bij plegtige bezoeken, draagt hij bovendien de kamissimo, d.i. een kraag van krip of zware zijde, die de schouders ruim bedekt. Tusschen het kostuum der officieren en ambtenaren bestaat geen ander onderscheid, dan dat door eerstgenoemden de broek boven de kuit vastgebonden, benevens een borstlap, waarop het wapen van den Taikoon of daimio dien hij dient, gedragen wordt. Bij regen bedient de mindere klasse zich van mantels van stroo of geölied papier en van kegelvormige hoeden, van schors vervaardigd, terwijl de voornamen hoeden van verlakt papier gebruiken. Koelies en voetreizigers dragen stroosloffen (sekita); het gebruik hiervan is zoo algemeen en de waarde zoo gering, dat de straten en wegen als 't ware met oude sloffen bezaaid zijn. Ook de hoeven der pakpaarden worden er van voorzien. Bij de keizerlijke marine is echter het europeesch schoeisel reeds voor de matrozen ingevoerd.

De woning van den Japanner bestaat uit een kunstig zamenstel van hout, zonder fondamenten en verdiepingen, een veerkrachtig geheel vormende, dat door een zeer zwaar dak neêrgehouden, tegen de menigvuldige aardbevingen en typhoons bestand is. Door middel van schermen en gleuven in den vloer, wordt de binnenruimte naar de behoefte in een aantal vertrek-

ken verdeeld. Deuren, vensters, bindten, enz., zijn schier door het geheele land van vaste afmetingen, aangeduid door een hoeveelheid waaijers of japansche voeten. Wil iemand een huis bouwen, bij de timmerlieden vindt hij reeds alle zamenstellende deelen gereed en heeft die slechts in elkander te zetten. Bijna elk huis heeft een miniatuur tuintje, terwijl in de woning van den gegoeden Japanner dikwijls een aquarium en eenige kunstig gemaakte vogelkooijen worden aangetroffen. Even als de thee, die den geheelen dag door gedronken wordt, staat de tabakkobon (rookstel) altijd gereed. Te huis toch vindt men mannen en vrouwen gewoonlijk rondom de vuurpotten (gibats) zitten en zich onledig houden met pijpjes rooken. Dit overtuigt den vreemdeling, zooal niet van de luiheid, althans van de traagheid en zucht tot gemak van een groot deel der bevolking.

Voor elken Japanner, van den keizer tot den geringsten koelie, is rijst het hoofdvoedsel. Als toespijzen worden visch, haaijenspek, eenig schelpdier of de een of andere groente gebruikt; als drank komt voornamelijk den saki of rijstwijn in aanmerking. Visch, overvloedig in de japansche wateren voorhanden en vooral van Jesso met groote hoeveelheden aangebragt, is het voornaamste dierlijk voedsel en wordt op verschillende manieren fabriekmatig bereid. In iedere stad vindt men inrigtingen waar bedorven visch van de gemeenste soorten gekookt, fijngehakt en tot vierkante blokjes geperst wordt. Haaijenspek en sommige andere soorten worden veelal raauw met soya gegeten; zalm, kabeljaauw, tong, baars en andere fijne soorten zijn minder gezocht. In het algemeen verschilt de smaak van den Japanner zeer met den onzen en heeft de japansche tafel zelfs iets walgelijks voor den Europeaan. Vruchten worden altijd raauw gegeten, de rijpen als bedorven weggeworpen; groenten en aardvruchten daarentegen eet men als ze te rijp zijn; van de kool bijv. alleen de buitenste bladeren. Varkensvleesch en gevogelte, op een vreemde wijze toebereid, vinden in groote steden niet zelden aftrek; taaije, harde, smakelooze gebakken van rijstmeel, voor den Europeaan bijna oneetbaar, zijn gewild; rundvleesch, vroeger verboden en thans nog niet in gebruik, komt evenwel bij de militairen in de mode, sedert deze vernomen hebben dat de moed en ligchaamskracht der europesche soldaten uit dat dierlijk voedsel voortspruiten.

Eenvoudig van zin en luchthartig van aard, bepaalt de Ja-

panner zich op het punt van godsdienst alleen tot uiterlijke vormen. De bemiddelde laat den priester voor zich bidden en betaalt er hem voor; de arme bidt zelf. Duizende priesters en monniken brengen hun leven door met het opzeggen van gebeden, met het luiden der klokken van tallooze tempels en pagoden, met het voorgaan bij begrafenissen en vooral met goed eten, drinken en slapen. Zoo gewillig het volk zich aan de wetten des lands en aan de bevelen van hooger geplaatsten onderwerpt, gehoorzaamt het ook aan de geestelijkheid. Behalve voor de godsdienstige feesten, die den Japanner een bron van vermaak zijn, legt vooral de man van stand groote onverschilligheid voor de godsdienst zelve aan den dag; voor het geloof van anderen is hij zeer verdraagzaam. Reeds voor twee en een halve eeuw, toen de priesters verzochten de uitbreiding van het catholicisme tegen te gaan, vroeg keizer Nahmanga: ‘Hoeveel godsdienstige secten zijn er in het land?’ - ‘Vijf en dertig,’ was het antwoord. - ‘Welnu,’ zeide de keizer, ‘dáár waar vijf en dertig verschillende secten elkander kunnen verdragen, kan ik ook de zes en dertigste toestaan.’ Nog op den huidigen dag staat de Mikado aan het hoofd der sintosche en boudhistische godsdienst, en ziet men lieden van verschillende secten in elkanders tempels bidden; ja, men heeft zelfs opgemerkt, dat de Japanner geneigd is zich neêr te buigen voor het beeld van Christus in de catholieke kerk te Yokohama. De vervolging waaraan de Christenen nu en dan blootstaan, is dus niet aan godsdienstijver toe te schrijven, maar geschiedt altijd om politieke redenen.

Schijnbaar in strijd met de onverschilligheid, die de Japanner voor de godsdienst aan den dag legt, maar als een gevolg van het heerschend bijgeloof, door de geestelijkheid onderhouden, zijn boetedoeningen en bedevaarten zeer in zwang. Enkele plaatsen - zooals de Foesihama of ‘heilige berg’ waar de groote Kami zich terugtrok, of dáár waar zich vele tempels bevinden - staan in een bijzonderen reuk van heiligheid en worden door lieden van alle standen bezocht. Officieren en kooplieden in het wit gekleed en bijna onkenbaar, voeren bij die gelegenheden alleen een mat mede om op te slapen en niet meer geld dan noodig is tot aankoop van de eenvoudigste spijzen. Altijd te voet gaande, staan zij gedurende twee of drie maanden veel gebrek en ellende door. In een tempel te Jedo, Tjosoega genaamd, kan men mannen, vrouwen en kinderen een met scherpe

steenen begrinten laan blootsvoets zien op- en nedergaan, ieder met één, twee honderd stukjes gevlochten stroo, van den priester gekocht, in de hand. Tot aan den tempel genaderd, wordt één strootje in een bak geworpen, daarna teruggeloopen tot aan het begin der baan, en dezelfde gang herhaald totdat de geheele voorraad in den bak is teregt gekomen. In dienzelfden tempel bevindt zich een hoop touwwerk van 0,15 el dikte en bijna 2 el hoog, opgerold in bogten van 1,5 el middellijn, geheel vervaardigd van het haar der boetelingen, die sedert het bestaan des tempels daar offeren.

Uit de volgende staaltjes van godsdienstigen onzin kan men zich een oordeel vormen van de japansche ontwikkeling.

In zekeren tempel te Jedo worden twee dikke witte paardjes met roode oogen voor den God Kwannon onderhouden. Iederen morgen en iederen avond leidt een der priesters die dieren naar buiten en vraagt den God, of hij ook lust heeft een toertje te maken. Daar de God nooit een antwoord geeft, houdt men het er voor dat hij altijd bedankt, en worden de paardjes weder op stal gebragt. Dezelfde comedie wordt sedert eeuwen gespeeld.

De zomer van 1857 kenmerkte zich door groote droogte. Dientengevolge kwamen de boeren uit den omtrek van Nagasaki voor den tempel van den God van den landbouw te zamen en baden om regen. Korten tijd daarna kwam er regen en regende het zóó lang achtereen, dat men geen gelegenheid had den oogst binnen te halen. De priesters beschouwden dit als een bedriegerij van den God, en werden boos. Zij pakten hem op (het afgodsbeeld namelijk) en bragten hem door de straten der stad naar de gevangenis, waar hij zoo lang opgesloten bleef tot het ophield met regenen.

Dat de eerste stand in die bekrompenheid deelt, is niet aan te nemen; door het afstaan van tempels aan de Europeanen tot tijdelijke bewoning, toonde de regering althans weinig eerbied voor de godsdienst te bezitten, terwijl het feit, dat een priester zijn altaar tot buffet leende, welsprekend genoeg is. Verwaarloost het volk zijn godsdienstpligten al niet, het is ter wille der feesten (matjors), die niet anders dan kermissen zijn. Behalve de vijf groote matjors in het geheele rijk gevierd, heeft men honderde plaatselijke feesten, daar elke tempel eenmaal in het jaar zijn eigen matjor heeft. Op al die feesten wordt er veel gedronken en gevochten, en spelen de publieke vrouwen (djoro's) de hoofdrol. Het ware godsdienstige beginsel ontbreekt er ten eenenmale.

Zich te vermaken, is het hoofddoel des levens. Dagelijks zoekt de Japanner verstrooijing in de theehuizen, de gewone uitspanningsplaatsen, waar gegeten, gedronken, naar de muzijk geluisterd en men bediend wordt door vriendelijke meisjes, die zich naast den bezoeker op de mat plaatsen en met hem praten en schertsen. Muzijk hoort hij altijd gaarne en bovenal klinkt hem het samsingspel welluidend in de ooren. De samsing, een guitar met drie snaren, is het nationale instrument door ieder meisje van eenige opvoeding beoefend. Samsingspeelsters van beroep treft men bij duizenden aan. Van hare prilste jeugd gewoon geraakt aan het gezelschap van dronkaards zoowel als aan dat van deftige personen, weet de samsingspeelster zich, naar den aard der personen die haar ontbieden, nu eens vrolijk en uitgelaten, dan weder ingetogen en preutsch voor te doen; op straat is zij de zedigheid zelve. Zelfs de Europeaan, die niet geheel ongevoelig is voor vrouwelijke lieftalligheid, nette kleeding, vrolijkheid en geest, wordt bekoord, zoo niet door den syrenenzang, dan toch door de aanvalligheid der samsingspeelster.

De onderwerpen die bezongen worden, zijn van verschillenden aard; tot de meest populaire romances behooren o.a. de Momitjiba en de Amé-no-Joni. De woorden van het lied Momitjiba luiden als volgt:

Momi tsji banô
Ouw bani
Natskadatski
Warewa
Oja
Hara kara nô
Ta me ni
Tsji-dse-misi
Kô i nô sti
Toe tsji
Tabacca
Non demô
Kfse-ro-jori
Nô do ma
Tô ra no
Hoesoe ke môri
Na ji te
Akasa no
Jô wato te monasi

Stô-no
Nasake tô
O mô wa
Honni
Sin koe mank
Konô se ka-i
Ski mon pia
Mere ta ke re.

‘Een meisje is in haar prille jeugd door behoeftige ouders verkocht aan een theehuis. Door hare lieftalligheid heeft zij de toegenegenheid van verschillende jongelieden verworven en het zoo ver gebragt, dat zij bij een prins in een paleis is gekomen, waardoor zij een vrouw van vermogen is geworden en hare ouders een onbekrompen ouden dag kan bezorgen. Dit meisje is gelijk de bloem momi, die de oogen der aanschouwers bekoort en later schoone vruchten oplevert.’

De Amé-no-Joni of ‘het regent mijn Joni’ - Joni is een vrouwennaam - is een loflied op den regen, in den geest van het fransche: ‘Il pleut, il pleut, bergère.’

De goto of harp met dertien snaren is meer bepaaldelijk het instrument voor vrouwen van hoogeren stand; door drukken met de linkerhand worden daarop de toonen gevormd, terwijl de regterhand de snaren aanslaat; aan de drie voorste vingers dier hand zijn tot dat einde lange ivoren nagels met ringen bevestigd. Hoewel de toonladder geheel verschilt met den europeschen, is de goto-muzijk voor Europeanen de aangenaamste. Het regt om onderrigt te geven in het bespelen der goto wordt gekocht van den hofkapelmeester, en duurder betaald naarmate de leermeester dingt naar een certificaat van hoogeren rang. In den regel vindt men meesteressen van den eersten rang alleen bij het hof, van den tweeden rang bij officieren en rijke kooplieden, en van den derden rang bij de mindere standen.

Uit dien algemeenen zucht tot vermaak, waarvan hierboven sprake was, spruit van zelven voort, dat de volksfeesten in Japan talrijker zijn dan in eenig ander land. Iedere maand heeft hare eigene feesten, min of meer in overeenstemming met het jaargetijde. De eerste maand is aan de vriendschap gewijd; men wenscht elkander geluk, terwijl grappenmakers verkleed rondgaan en aardigheden vertellen. De geheele tweede maand is een groot feest voor de vrouwen, die dan van kleederen verwisselen. In de twee volgende maanden verlustigt ieder zich

met de nieuwe bloemen; de theehuizen worden druk bezocht, en hier en daar ziet men formele bloemententoonstellingen. Gedurende de vijfde maand, het feest der mannen, zijn de huizen met vlaggen en wapenrustingen versierd. In de zesde wordt de Joeong-God met veel gejoel en geschreeuw rondgedragen. In de zevende maand viert men het lampjesfeest, en voeren de vrouwen godsdienstige dansen uit. Met het vollemaansfeest in de achtste maand, vermaakt men zich in de open lucht of in theehuizen buiten de stad; in de negende andermaal met bloemen; in de tiende met takken van den mannietje-boom en met visch eten; in de elfde met sneeuw en in de twaalfde met aanstalten voor de nieuwjaarsfeesten. Al die vermakelijkheden gaan gepaard met een buitensporig gebruik van saki.

De liefhebberij voor het tooneel is algemeen. In groote steden, waar schouwburgen met balkons, loges en parterres zijn, worden dikwijls voorstellingen gegeven, die twee tot drie dagen duren. De schermen zijn met zorg geteekend en worden mechanisch verwisseld. Nadat de gordijn ter zijde is geschoven, komen de tooneelspelers over een soort van planken brug, die dwars door het parterre loopt, op het tooneel; aan weêrszijden staan eenige bedienden gereed om hen het een of ander toe te reiken en op het tooneel zelf van kleederen te helpen verwisselen. Vrouwenrollen worden altijd door mannen vervuld. De intrigue is gewoonlijk een liefdegeschiedenis, gepaard met vechtpartijen tusschen dappere mededingers, een jong officier die zich voor een meisje opoffert, enz. Buiksnijden (hara kiri) komt dikwijls op het tooneel voor, meer dan in de werkelijkheid. Meestal wordt het stuk zingende voorgedragen, begeleid door eenige muzijkanten, die op zijde van het tooneel zitten en de somtijds schorre spelers met hunne stemmen bijstaan. De voorstelling wordt besloten met een soort van ballet, uitgevoerd door jonge meisjes, die tevens de mannenrollen vervullen. Het dansen heeft voor den Europeaan weinig bekoorlijks en bestaat in het langzaam en zedig bewegen van armen en beenen, in heên en weêr loopen, klappen in de handen, aannemen van sierlijke standen en maken van kleine sprongen. Op groote tooneelen zijn de kostumen rijk en prachtig en worden dikwijls verwisseld. Ook de meisjes die tot het publiek behooren, verschijnen soms twee of drie malen met een ander toilet in de loges, en geven daardoor het bewijs, dat behaagzucht zelfs in Japan niet vreemd is.

Onder de nationale liefhebberijen komt verder het worstelen in aanmerking. De worstelaars vormen een gilde, waarin alleen groote en krachtige jongelingen opgenomen worden, die door veel en goed eten tot een gewigt van minstens twee honderd pond worden gebragt, en zich verder door oefening bekwamen om voor het publiek op te treden. De Taikoon en alle daimio's hebben elk een korps worstelaars; bovendien zijn er een aantal troepen die onder een eigen hoofd staan. In het gewone leven gekleed als kooplieden, staan de worstelaars echter in veel hooger aanzien, en onderscheiden zich van dezen door pijpen, tabakszakken, waaijers, enz van buitengewone grootte. Enkele beroemden hebben zelfs het regt verworven om twee sabels te dragen.

De voorstellingen hebben plaats op een planken tooneel, dat met stroo en zand bestrooid en door een afdak op vier pilaren overdekt is. Daar omheen zitten duizende toeschouwers op den grond, die met matten belegd en door bamboeschuttingen in loges verdeeld is. Aan twee tegenovergestelde pilaren van het afdak hangen bundels papier en mandjes met zout; emmers met water en drinkbakjes staan daarnevens. Twee worstelaars met ontbloot bovenlijf treden het strijdperk binnen, strekken hunne zware armen en beenen uit om ze te laten bewonderen, gaan op de hurken zitten, ontdoen zich van den voorschoot met vergulde franjes, en werpen dien den bedienden toe; dan nemen zij een papiertje uit den bundel en snuiten den neus, drinken een teug water, pakken een greep zout uit het mandje en werpen dit, bij wijze van uitdaging, voor elkanders voeten. Nu gaan zij tegenover elkander op de hurken zitten, totdat de scheidsregter met een monster-waaijer het teeken tot den aanval geeft. Met kracht op elkander toeschietende, brengt de eerste ontmoeting der beide vleeschmassa's een geweldigen schok teweeg; de worstelaars trachten elkander op den grond te werpen of uit het strijdperk te dringen. Gelukt dit, dan wordt het gevecht onmiddellijk gestaakt. Voor den scheidsregter knielende, hoort de overwinnaar zijn naam met luider stem bekend maken, en verwijdert zich daarna, onder de toejuichingen van het publiek, van het tooneel, om later met een ander overwinnaar nogmaals op te treden. De drie laatst overgebleven overwinnaars ontvangen met veel pligtplegingen het gewone geschenk, bestaande in een boog, een snaar en eenige pijlen. Weddingschappen door de toeschouwers aangegaan, worden vóór den aanvang voorge-

lezen. Hij die de weddingschap wint, werpt den zegevierenden worstelaar een zijner kleedingstukken toe, die het den eigenaar terugbrengt zoodra hij uit het strijdperk treedt, en daarvoor een schriftelijk bewijs ontvangt, dat later tegen geld wordt ingewisseld. Dikwijls ziet men moeders hunne kinderen naar den behendigsten worstelaar geleiden, opdat deze hunne hoofdjes even aanrake. Daardoor toch wanen zij dat hun kroost gezond en sterk zal opgroeijen.

Op groote spierkracht kunnen de Japanners, althans in vergelijking met Europeanen, niet bogen. Naar aanleiding van een weddingschap, werd te Yokohama de koning der worstelaars eens door een Europeaan tot den strijd uitgenoodigd. De hevige schok van den zwaren reus deed wel is waar zijn tegenstander, die klein van gestalte was, een oogenblik wankelen, maar daarna werd de Japanner door den gespierden Europeaan om het midden gegrepen, opgeligt en eenige voeten ver tegen den grond geworpen. De Europeaan behaalde alzoo, tot groote verwondering van den worstelaar zelf, een volkomen overwinning.

In het werk van P.v.M. vindt men belangrijke mededeedeelingen aangaande het zedebederf der Japanners en den daaruit voortspruitenden achteruitgang van het menschelijk geslacht. De oorzaak hiervan ligt in den vrijen omgang der mannen met vrouwen buiten den echt, een gewoonte door de geestelijkheid niet verboden, door de regering zelfs aangemoedigd. Door geheel Japan, doch voornamelijk te Jedo, ziet men dat maatschappelijk kwaad op groote schaal in werking. De Jossiwara, een groote wijk binnen Jedo, een stad op zich zelve, alleen bevolkt door de schoonste vrouwen, de ooiran's of geregistreerde dames der 1^{e} klasse, is bezongen door de dichters, beschreven door de geleerden en bekend door geheel Japan. Naar de Jossiwara stroomen 's avonds honderde en duizende Jedo-bewoners, de behoeftigen om te zien en te bewonderen, de bemiddelden om hier of daar binnen te treden. Te Jossiwara zijn de huizen uitwendig groot en smaakvol, inwendig prachtig ingerigt en voorzien van schutsels, kastjes en vuurpotten van de beste soort, van gewatteerde matrassen, gebloemde zijden spreijen en rood krippen dekens met zware fluweelen en met goud gestikte randen; in één woord, met huisraad zoo rijk en fijn als in de woningen der aanzienlijksten des lands. In iedere woning bevindt zich een aantal schoonen, die achter een

houten traliewerk in een ruim vertrek, dat op de straat of den tuin uitziet, tentoongesteld worden. Rijk gekleed en met smaak gekapt, het gelaat geblanket, de lippen rood geverfd, de paarlwitte tanden helder gepoetst, zitten zij daar neêrgehurkt, met zedigen blik en onverschillig voor het publiek, dat haar in stille bewondering aangaapt. Maakt de ooiran een wandeling, dan wordt zij voorafgegaan door twee mannen met ijzeren stangen in de handen, en gevolgd door vier oude vrouwen en twee kleine meisjes. Fier als een dame van den eersten stand gaat zij dan over den weg, zonder zich te verwaardigen iemand een blik toe te werpen. Tot bewijs der hooge onderscheiding die zij bij het publiek geniet, diene het volgende.

Een europeesch gezant, die tijdelijk te Jedo verblijf hield, merkte op, dat hij op straat steeds voorafgegaan werd door bedienden die ijzeren stangen droegen. Naar de beteekenis hiervan vragende, vernam hij dat dit een hooge onderscheiding was, die alleen toekwam aan den gouverneur der residentie, aan de ooiran's van de Jossiwara, en aan de gezanten!

Dat ooiran's vaak huwen met officieren, ambtenaren en rijke kooplieden en niets minder geacht worden dan vrouwen van stand, zal na het bovenstaande niemand meer verwonderen.

De djoro's of bewoonsters der djoroja's (publieke huizen) maken een tweede klasse van geregistreerde vrouwen uit. Vrijwillig of gedwongen in het gild opgenomen, dienen zij onder anderen in de theehuizen en hebben, met uitzondering van diegenen welke als huishoudsters (tajozen) bij Europeanen geplaatst zijn, over het algemeen geen benijdenswaardig lot. Tot de laagste klasse behooren de héhats, die even als de meretrices en prostibulae bij de oude Grieken en Romeinen, langs de straten zwerven en zich voor een kleinigheid aanbieden; zij zijn niet geregistreerd en zeer veracht.

Teregt noemt P.v.M. het aantal bedienden een anderen kanker der japansche maatschappij. Ieder beambte van eenig aanzien laat zich op straat steeds volgen door: een lijfbediende, die onmiddellijk achter hem gaat; een sloffendrager, voorzien van een paar nieuwe muilen of klompen; een zonnescherm- en regenmantel-drager, en een etensbakje-drager. Bij hoogere ambtenaren en prinsen is het aantal volgelingen legio. De betto's of stalbedienden, vroeger in het afgelegen Nagasaki niet bekend, en de sindo's of bootslieden verdienen een bijzondere melding.

Ieder rijpaard heeft zijn betto, die het nooit uit het oog verliest en het zelfs in galop volgt, als de meester een toer maakt. Uitgezonderd een paar helder witte sokken, doch zonder ander schoeisel, gaat de betto des zomers nagenoeg naakt; daarentegen heeft hij het ligchaam geheel getatoueerd met roode, blaauwe en zwarte figuren. Des winters draagt hij een donkerblaauw katoenen broek, die naauw om de beenen sluit, een vierkanten borstlap met banden op den rug vastgemaakt, en een kort manteltje met wijde mouwen, dat echter onder het loopen spoedig uitgetrokken en over de schouders gehangen wordt. De betto's van een daimio of hoog beambte dragen de uniform huns meesters en een sabel in den gordel. Gaat de meester in den norimon (draagstoel) uit, dan loopen de betto's er achter, de paarden aan zware zijden koorden aan de hand leidende, de neusgaten vochtig houdende en de vliegen verjagende met wit paardenharen kwasten.

Verslaafd aan spel en drank, staat de betto niet zeer in aanzien. Daar hij tot een gilde behoort, dat hem onderhoudt, is het hem tamelijk onverschillig of zijn meester hem wegjaagt. Dikwijls op reis zijnde en gedurig met een anderen meester, is hij met de beste pleisterplaatsen, met de meeste plaatselijke bijzonderheden, en zelfs met de namen, het inkomen en de familiebetrekkingen van alle daimio's bekend. Altijd vrolijk en opgewonden, geeft hij voor, geen vermoeijenis te kennen, en zal, om dit te toonen, bijv. op het einde van een langen dagmarsch, een zwaren boom op den schouder torschen of over het hoofd gaan buitelen.

De sindo, tegenwoordig in dienst bij elken gezant, consul of europeesch koopman die een boot bezit, is forsch gehouwd, tegen vermoeijenissen gehard, zacht van inborst en met weinig tevreden. Met het roeijen onbekend, vindt hij nergens zijn wederga in het frikken. Een japansche boot door zes of acht man gefrikt, doet niet onder voor een europesche boot, van welken vorm ook; integendeel, meermalen gebeurt het, dat sloepen van oorlogschepen, op de reede van Yokohama verwaaid, door japansche booten op sleeptouw genomen en tegen den wind in naar de reede geboegseerd worden. Dat de sindo's onversaagde zeelieden zijn, bewijzen hunne togten op de stormachtige zee van Osakka naar Hakodate, met het kompas als eenig zeeinstrument. De sindo draagt een gevoerde kerimon die tot aan den enkel reikt, een soort van vest en een

naauwsluitenden broek; bij regen, een stroomantel (mino) en stroohoed (taki no kokasa). Wordt hij warm van het frikken, dan werpt hij het eene kleedingstuk na het andere van zich en staat, zelfs bij harden vorst, ten laatste naakt in zijne boot.

Ons bestek veroorlooft geen verdere uitweiding over een aantal onderwerpen, de behandeling overwaardig. Nog slechts op een paar punten wenschen wij de aandacht te vestigen.

Over het onderwijs sprekende, zegt P.v.M. dat de teekenkunst in Japan weinig nut heeft. Als tegenstelling laten wij een oogenblik Humbert spreken. ‘Le visiteur étranger fera done bien de ne pas aller aux informations auprès d'un fonctionnaire public; mais qu'il prenne la peine d'entrer chez n'importe quel libraire, il y trouvera, sous la forme de gravures, d'esquisses de l'encre de Chine ou d'estampes coloriées, à peu près tous les renseignements dont il peut avoir besoin.....Cette collection formerait à elle seule la matière d'un album que l'on pourrait intituler: “les Japonnais peints par eux mêmes.”’

Ook de bewering van P.v.M. ‘dat de japansche soldaat veel eergevoel heeft en de officieren geen grooter eer of deugd kennen, dan te sterven voor hun dierbaar vaderland en voor de onschendbaarheid van hunnen souverein’, wordt niet bevestigd door de gebeurtenissen der laatste jaren, die toch geen enkel voorbeeld van heldenmoed opleverden. In de gevechten met Europeanen week de Japanner spoedig, uit angst om zich aan te veel verlies bloot te stellen; terwijl het meermalen gebleken is, dat vijandelijke ontmoetingen van Japanners onderling van weinig beteekenis zijn, daar de partij die een paar dooden of gewonden krijgt, het er voor houdt, dat zij vooreerst genoeg gedaan heeft, en terugtrekt.

De Europeaan, die een afdeeling keizerlijke soldaten op wacht gadeslaat, verkrijgt geen hoog denkbeeld van het leger. De kleeding der manschappen is ondoelmatig, de wapening (sabel of piek) onvoldoende, de wijze van dienen zonderling en slecht. De lange sabel wordt met het scherpe naar voren in den gordel gedragen. Om haar te gebruiken, heeft men beide handen noodig; het uittrekken en de eerste slag maken slechts één beweging uit; na den eersten slag en vóór dat het zware wapen weder opgeheven is, is de man weêrloos. De korte sabel

dient om de overwonnen tegenpartij af te maken; terwijl het kleine mes, aan de korte sabel bevestigd, gebruikt wordt om papier, enz. te snijden. De sabel, van vader op zoon overgaande, krijgt meer waarde naarmate zij ouder is; de geschenksabel wordt door den Taikoon bij wijze van ridderorde uitgegeven. Dat de officieren zich weinig met hunne ondergeschikten bemoeijen, kon aan de legatiën dagelijks opgemerkt worden. Tegen acht ure 's avonds ontwaarde men eenige opschudding; de soldaten stelden zich zoo goed mogelijk en haye en lieten een scherp gesis hooren; men zag het licht van een paar lantaarns, en daarna verscheen de officier wachtkommandant in eigen persoon, gevolgd o.a. door een bediende, die het beddengoed droeg. Plaats nemende voor een gibats en een kopje thee, die voor hem gereed stonden, sprak hij eenige oogenblikken met den oudsten onderofficier, en legde zich daarna ter ruste, zonder zich verder om zijn wacht te bekommeren. Als hij het gewigt zijner betrekking eens wilde toonen of den Europeanen vrees trachtte aan te jagen, vertelde hij hun dat het zeer onrustig in de stad was en gaf dan met grooten ernst den raad, casu quo te vlugten, niet naar den kant waar de aanval zou plaats hebben, maar naar de tegenovergestelde zijde!

Dat de japansche regering zich beijvert om het leger te reformeren en in het bezit van een vloot te geraken, is onbetwistbaar; of zij echter over de schatten kan beschikken die den aankoop en het onderhoud van een oorlogsvloot verslinden, zal nog moeten blijken. De gevoelens omtrent den staat der keizerlijke schatkamer loopen zeer uiteen. Tot nu toe rigtte zich het gouvernement, wanneer het een belangrijke som noodig had, tot de kooplieden. Het belastingstelsel, dat uitsluitend op den landbouwer drukt en den adel spaart, schijnt geen batig slot op te leveren; en de handel met het buitenland bragt nog weinig voordeel aan, daar de opbrengst der inkomende regten verslonden werd door het uitgebreide ambtenaren-personeel, en door de boeten en schattingen, die voor de verschillende moorden, voor het sluiten der straat Simonoseki, enz. zijn betaald geworden.

Op welken grond, eindelijk, P.v.M. den staf breekt over Alcocks ‘partijdigheid en onnaauwkeurigheid’; hoe hij zegt, niet te kunnen veronderstellen, dat Alcock niets zoude geweten hebben van den werkkring der nederlandsche marine-detachementen, is onverklaarblaar, als men op blz. 82 en 83 1^{e} deel van het

werk: ‘The Capital of the Tycoon, a narrative of a three years residence in Japan, by Sir Rutherford Alcock, K.C.B.’ leest:

‘Een van de belangrijkste feiten in verband met deze haven (Nagasaki), en de betrekkingen in het leven geroepen door de opvolgende traktaten van Commodore Perry af, in Maart 1854, tot die van Lord Elgin, in Augustus 1858, is de japansche stoomfabriek aan de overzijde van de baai, onder het oppertoezigt van nederlandsche officieren. Ik bezocht die plaats, en kon niet anders dan de vorderingen bewonderen, die door de vereenigde pogingen van de Japanners en Nederlanders, onder alle denkbare moeijelijkheden, gemaakt waren tot het daarstellen, in dezen afgelegen hoek der aarde, van al de zamengestelde middelen en toepassingen voor het herstellen, en ten laatste voor het maken van stoomwerktuigen.

Al de eer komt toe aan de nederlandsche officieren - kapitein Kattendijck, van de nederlandsche marine (de tegenwoordige minister van Marine te 's Gravenhage) als het hoofd van de kommissie, en de officier-machinist - waardige afstammelingen van die moedige Hollanders, die zich door geen gevaar lieten afschrikken, noch door moeijelijkheden weêrhouden, om een strook lands aan de eene zijde van de zee, en aan de andere zijde van de Spanjaarden te veroveren.

De verschillende werkplaatsen doorgaande, waar alles van den beginne af geschapen had moeten worden - steenen en dakpannen, en zelfs ovens om ze te bakken, voor de noodige gebouwen - dokken ontwerpen en graven - japansche arbeiders onderrigten, met al de eindelooze moeijelijkheden, veroorzaakt door onvolkomen middelen van gemeenschap, - werd ik getroffen door de merkwaardige vereeniging van geestkracht en volharding, ondersteund door genoegzame praktische kennis, die de Nederlanders dáár hebben ten toon gespried.

De officier-machinist, wiens naam ik mij tot mijn leedwezen niet meer herinner[1], was een van die eenvoudige menschen zonder aanmatiging, die als de Brunnels en Stephenson's van ons eigen land, middelen vinden om iedere moeijelijkheid te overwinnen. Niet het minst misschien in dit geval, was de tegenzin van de Japanners om maand op maand groote sommen te steken in een onderneming, waarvan zij de volle waarde bezwaarlijk konden berekenen, voor dat zij eenige

1 H. Hardes.

tastbare uitkomsten zagen. Er bleef natuurlijk nog veel te doen over; maar toen reeds, in weinig meer dan een jaar, was een groote fabriek met draai- en boorbanken in volle werking, waar japansche werklieden, eenigen de zoons van edellieden, al de deelen van een stoomwerktuig, tot hun vak behoorende, afwerkten. Onder anderen vond ik hen bezig met moderateurlampen te maken! Verder op was een smederij in volle werking met een Nasmyth's hamer, en al de vereischten om schade te herstellen. En hier zagen wij een van de buitengewone bewijzen, die de kroon zetten op den japanschen ondernemingsgeest en het japansche vernuft, die alles wat de Chinezen ooit ondernamen, ver achter zich laten. Ik bedoel een stoomwerktuig met tubulaire ketels, door hen zelven gemaakt, vóór dat eenig stoomschip of werktuig ooit door een Japanner was gezien, dus bepaald alleen gemaakt naar de teekeningen uit een nederlandsch boek. Dit werktuig was niet alleen in elkaâr gezet, maar gesteld in een boot. Het is waar, er waren gebreken aan, zoo in de zamenstelling als in de plaatsing, en het is misschien een wonder dat de machinisten niet met hun eigen “vuurwerk” in de lucht vlogen; maar zelfs met deze gebreken, die gemakkelijk onder de bekwame handen van den officier-machinist verbeterd hadden kunnen worden, is dit werktuig waardig te worden bewaard als een nationaal gedenkteeken van japansche bekwaamheid en ondernemingsgeest. Een amerikaansch schrijver schijnt onwillig om hun de eer, zoo wel verdiend, toe te kennen, en zegt dat de werklieden zeker het stoomschip Missisipi van de Vereenigde Staten moeten gezien hebben! Doch hierin vergist hij zich blijkbaar. De machine was wezenlijk in werking, lang voor dat een amerikaansch of ander stoomschip ooit in de japansche wateren verschenen was.

Ik verliet deze zeer belangrijke inrigting en haar waardig hoofd, die ontegenzeggelijk goed engelsch sprak en met de meeste bereidvaardigheid inlichtingen van allerlei aard gaf, ten volle het werk en de moeijelijkheden beseffende, die hij en zijne medewerklieden bij iederen stap moeten hebben ontmoet, om op die wijze de grondslagen daar te stellen van een stoommarine in deze verwijderde streken, en onder een volk aan hetwelk de toepassingen van de nieuwere wetenschap onbekend was.’

W.A. VAN REES.

Ons onderwijs in natuurlijke geschiedenis.

1. De Natuurlijke Geschiedenis op onze ‘Middelbare’ School.

Het heeft mij altoos leed gedaan, dat de Vereeniging van Leeraren bij het Middelbaar Onderwijs, toen zij ten vorigen jare - na eenige discussie trouwens - besloot de Docenten der Polytechnische School in haar midden op te nemen, niet tevens goedvinden kon, aan Docenten bij Hooger Onderwijs de gelegenheid open te stellen tot verkrijging van het gewone lidmaatschap.

De redenen, die de Vereeniging hebben genoopt, dit niet te doen, ken ik niet en ik heb geenerlei grond om niet aan te nemen, dat zij juist en billijk zijn; zelfs al kan ik niet nalaten te gelooven, dat er onder mijne ambtgenooten zouden worden gevonden, wier belangstelling hun lidmaatschap niet slechts volkomen zou regtvaardigen, maar wier medewerking ongetwijfeld niet zonder vrucht zou blijven voor het onderwijs.

Dit echter schijnt mij zeker, dat door de bedoelde uitsluiting den Hoogleeraren onthouden wordt, wat ik voor mij niet aarzelen zou een voorregt te noemen, de gelegenheid, van nabij zich bekend te maken met wat er door de praktijk gevorderd wordt van den Docent der Middelbare School, tot wiens vorming hij aangewezen is het zijne bij te dragen.

Want, al moge het - wat ik volkomen beaam - van den Hoogleeraar worden verwacht; dat hij het vóór alles als zijno taak zal beschouwen, zijne wetenschap te onderwijzen in haar

geheel; voor den student kan het mijns inziens - in de gegeven omstandigheden - niet anders dan wenschelijk zijn, dat de rigting, welke hij eenmaal volgen zal, en die niet nalaat, zich reeds uit te spreken aan de Hoogeschool, door den Hoogleeraar bij zijne leiding worde in rekening gebragt; dat - om mij te bepalen binnen de grenzen van mijn eigen vak - bij de opleiding van den aanstaanden systematicus en den aanstaanden vergelijkenden anatoom op den van beiden in gelijke mate te eischen algemeenen wetenschappelijken grondslag in eenigzins verschillende rigting zal worden voortgebouwd; dat, meer nog, de aanstaande museum-conservator het determineren boven de demonstratie zal hebben op den voorgrond gebragt, de aanstaande docent daarentegen onder de onmiddellijke leiding des Hoogleeraars bij voorkeur de laatstgenoemde zal hebben beoefend, die in een vak als natuurlijke geschiedenis de grondslag van allen methodus docendi is. Het onderwijzen van dien - aan onze Hoogescholen welligt al te veel op den achtergrond geraakten - methodus docendi van zijn vak, is naar mijne opvatting een gewigtig onderdeel van des Hoogleeraars taak.

Dit in het algemeen.

Dat bijzondere omstandigheden het gemis van het voorregt, waarvan ik hier meende te moeten spreken, nog dieper kunnen doen gevoelen, heb ik ervaren aan mij zelven.

Ik was, vóór dat ik geroepen werd tot het geven van Hooger Onderwijs, gedurende de beide jaren dat aan onze Polytechnische School een ‘voorbereidende cursus’ was verbonden, aldaar belast geweest met het doceren van Plant- en Dierkunde. De bezwaren, aan elken overgangstoestand verbonden, deden zich daar in ruime mate voelen, ook in mijn overigens - ik beken het - vrij ondergeschikt vak van onderwijs. Maar de gelegenheid tot het opdoen van eenige ervaring was er te meerder om; en het feit alleen, dat ik daar terzelfder tijd leerlingen van zestien, en van ruim dertig jaren gevonden heb - a.s. leerlingen der Polytechnische School aan den éénen, a.s. Docenten bij M.O. aan den anderen kant, kan reeds bewijzen, dat die gelegenheid inderdaad niet gering is geweest. Wel had ik in hooge mate onverschillig moeten zijn, indien de moeijelijke vraag: wat is middelbaar onderwijs in natuurlijke geschiedenis en hoe behoort het te worden gegeven, niet voortdurend het onderwerp mijner gedachten ware geweest. En het lag voor de hand, dat ik allereerst uitzag naar hetgeen de ervaring

elders omtrent dit punt reeds kon hebben geleerd. Ik wenschte den raad in te winnen van onze Duitsche naburen, ons in hun onderwijs vaak zoover vooruit; mijne eerste zomervacantie gaf er mij de gelegenheid toe. O.a. werd de bekende Dr. Leunis te Hildesheim door mij bezocht, die zich door zijne leerboeken[1] teregt eenigen naam verworven heeft; met groote welwillendheid maakte hij mij met zijne methode van onderwijs bekend en toonde hij mij zijn geheelen leerapparaat. Ik maakte het mij verder ten pligt, mij zooveel doenlijk bekendheid te verschaffen met de elders meest gebruikelijke leerboeken, atlassen en verdere hulpmiddelen van onderwijs. En zoo voorts.

Ik vraag niet, of ik dit alles met eenig resultaat mag hebben gedaan. Ik vraag alleen dit: moest het mij niet meer dan iemand leed doen, juist toen ik meende eenigen grond te hebben om een meer bepaald gevoelen voor te staan, door de overigens mij zoo welkome verandering in mijne roeping van elke discussie in den kring, waarin ik die zoo had gewenscht, te worden uitgesloten?

't Is waar, ik had ook toen reeds openlijk kunnen uitspreken wat ik te zeggen had; maar met eene nog slechts tweejarige ervaring zag ik daartegen op. En het jaar, sedert verloopen, heeft in mijne denkbeelden aangaande dit laatste punt geene

1 Dr. Johannes Leunis, Professor der Naturgeschichte am Josephinum zu Hildesheim,

a. Synopsis der drei Naturreiche. Ein Handbuch für höhere Lebranstalten und für alle, welche sich wissenschaftlich mit Naturgeschichte beschäftitigen und sich zugleich auf die zweckmässigste Weise das *Selbstbestimmen* der Naturkörper erleichtern wollen.
Van dit groote werk is de tweede druk in bewerking en gedeeltelijk reeds uitgegeven.

b. Schul-Naturgeschichte. Eine analytische Darstellung der drei Naturreiche, zum Selbstbestimmen der Naturkörper. Mit vorzüglicher Berücksichtigung der nützlichen und schädlichen Naturkörper, besonders Deutschlands, für höhere Lehranstalten bearbeitet.
Van het zoölogisch en botanisch gedeelte bestaat een vierde, van de oryctognosie en geognosie een tweede druk.

c. Analytischer Leitfaden für den ersten wissenschaftlichen Unterricht in der Naturgeschichte.
Zoölogie, derde druk.
Botanie, derde druk.
Oryctognosie en Geognosie, tweede druk.

Behalve door hunne bruikbaarheid - *gewijzigd* ook voor onze toestanden - onderscheiden zich de genoemde werken, vooral de kleinere, allergunstigst door hunnen, het groote aantal houtsneden in aanmerking genomen, inderdaad geringen prijs.

wijziging gebragt: niet dan na lang aarzelen heb ik mij kunnen henen zetten over een bezwaar, van 't volle gewigt waarvan ik ben doordrongen.

Dat ik dit deed, de reden daarvan ligt in het feit, dat de herhaalde bespreking van de vraag, waarmede ik mij bezig hield, in vergaderingen van Docenten bij het M.O., mij dringt om aan te nemen, dat die vraag inderdaad eene ‘question brûlante’ is. En een tweede feit: dit, dat andere - ik erken het, oneindig meer bevoegde - stemmen ondanks dit alles het stilzwijgen hebben bewaard, moge mijne verontschuldiging zijn, dat ik het waag, wel verre van te wanen, dat de moeijelijke vraag, die ik mij stelde, door mij volkomen kan worden beantwoord, haar zóó ter sprake te brengen, dat daardoor aanleiding kan worden gegeven tot een onderling beraad, hetgeen - wat ook moge worden aangenomen of verworpen - zeer zeker goede vruchten dragen zal.

‘Alle Berufsbildung’ - zegt de pruissische Unterrichts- und Prüfungsordnung van 6 October 1859[1] - ‘muss sich auf freie menschliche Bildung des Geistes und des Gemüths gründen.’ Dit woord is voor Pruissen en Holland beide waar, zelfs ondanks het ingrijpend verschil van opvatting, hetgeen er omtrent de opname van den godsdienst in het staatsonderwijs in beide landen bestaat. Ligt het derhalve in de rigting der Burgerscholen, bestemd als ze zijn tot voorbereiding, hetzij voor hoogere technische inrigtingen, hetzij meer onmiddellijk voor een practisch beroep, vooral het objectieve en positieve te

1 Daartoe door de beide werken van den Regierungsrath Dr. Wiese (Das höhere Schulwesen in Preussen. Historisch-statistische Darstellung. 1864; en Verordnungen und Gesetze für die höheren Schulen in Preussen. Erste Abtheilung. Die Schule. 1867.) in staat gesteld, heb ik het niet ondienstig geacht, mijn betoog op eene vergelijking der pruissische voorschriften met de onze te baseren. Daar nu echter in de pruissische verordeningen onder het, aan ons ‘middelbare school’ aequivalente begrip ‘höhere Schule’ niet slechts de ‘höhere Bürgerschulen’ en de ‘Realschulen 1er und 2er Ordnung’, maar ook de ‘Progymnasiën’ en de ‘Gymnasiën’ worden opgenomen, ben ik genoodzaakt geweest eene, anders naar 't mij voorkomt niet wenschelijke, splitsing te maken en mij bij mijn tegenwoordig opstel te bepalen tot vergelijking met het onderwijs in natuurlijke geschiedenis aan de pruissische Realschule en höhere Bürgerschule. In een volgend stukjen, waarin het mij, hoop ik, vergund zal zijn, het voorboreidend gedeelte van ons ‘hooger’ onderwijs (de zoogenoemde propaedeutische studie) met het oog op mijn vak te bespreken, zal tevens dit verschil in de opvatting van ‘middelbaar’ onderwijs nader door mij worden ter sprake gebragt.

maken tot haar onderwerp, ‘es kommt für ihr Gedeihen Alles darauf an, dass sie dies richtig verstehen und der Gefahr ausweichen, welche in der Beschäftigung mit dem Reichthum des realen Lebens und mit empirischem Wissen liegt, wenn dabei nicht die Erkenntniss geschärft wird, dass der tiefere Grund alles Realen in dem geistigen Gehalt und Werth der Dinge liegt.’ En het is er ver van daan, dat de middelbare school zich door het enkel mededeelen van feiten verlagen zal tot de afrigting tot een beroep; zij moet er integendeel naar streven, ‘bei ihren Zöglingen den Sinn zu bilden und zu schärfen[1], *die Dinge der Anschauung richtig zu beobachten und aufzufussen*.’ ‘Für ihre Einrichtungen’ - zoo heet het elders - ‘ist daher nicht das nächste Bedürfniss des praktischen Lebens maassgebend, sondern der Zweck, bei der diesen Schulen anvertrauten Jugend das geistige Vermögen zu derjenigen Entwickelung zu bringen, welche die nothwendige Voraussetzung einer *freien und selbständigen Erfassung des späteren Lebensberufs* bildet.’ - Niet ‘blos Kenntnisse für den Gebrauch’ zijn het, waarom het den leerling der middelbare school is te doen; het doel zal niet zijn bereikt, tenzij zij tevens ‘ächt wissenschaftliche Bildung’ hebbe meêgedeeld, ‘*wodurch auch dem späteren Berufsleben eine höhere Weihe gesichert wird*.’

Behoudens het bekende verschil van opvatting in zake het godsdienst-onderwijs, geven de bovenstaande regelen, naar ik meen, volkomen terug, wat ook bij ons met het Middelbaar Onderwijs wordt beoogd[2].

Wat bij dit streven van het onderwijs in natuurlijke geschiedenis wordt gewacht, ligt voor de hand en is dan ook bij herhaling uitgesproken. Zijn, in het algemeen reeds, de inrigtingen van M.O. geene ‘vakscholen’, er kan daar wel allerminst sprake wezen van opleiding tot zelfstandig natuuronderzoek. De natuuronderzoeker vormt zich - tenzij als autodidact - aan de Universiteit, en zijne voorbereiding tot het onderwijs, hetgeen hem daar wachten zal, ontvangt hij aan 't gymnasium. niet aan de burgerschool. Aan de laatste is daarvoor geene plaats Het hoogste, wat immer aan de burgerschool zal kunnen worden bereikt, zal dit wezen - ik moet mij uitdrukken met de de uiterste omzigtigheid: - dat de leerling, die de school ver-

1 Men vergunne mij, hier en daar te onderstrepen.
2 Vgl. de Memoriën van Toelichting.

laat, niet onbekend kan worden geacht met den algemeenen bouw en de verrigtingen van zijn eigen ligchaam, en evenmin een vreemdeling is in de hem onmiddellijk omgevende Natuur. Maar, om het even of dit resultaat al dan niet voor allen practisch-bereikbaar blijken zal, een ander resultaat kan zeer zeker worden verkregen: de waarnemingszin kan worden gescherpt; de leerling, die middelbaar onderwijs in natuurlijke geschiedenis heeft genoten, kan hebben leeren *zien*.

Ziedaar wat, zonder naar het onmogelijke te streven, kan worden gedaan. Laat ons nagaan, wat, ter bereiking van dit doel, door de wet wordt voorgeschreven.

Tweeërlei.

Vooreerst zal aan de *burger-dagschool*[1] onderrigt worden gegeven in ‘de eerste beginselen der natuurlijke historie’, waaronder, volgens de Memorie van Toelichting I, zijn begrepen: delfstof-, aard-, plant- en dierkunde. Of diezelfde ‘eerste beginselen’ aan de *burger-avondschool* zullen worden onderwezen, hangt, tenzij door den Koning ontheffing van het oprigten eener burger-dagschool mogt zijn verleend, van de beslissing der Gemeenteraden af[2]. Aan de *hoogere burgerscholen met driejarigen cursus* worden[3] ‘de beginselen der plant- en dierkunde’ gedoceerd, terwijl eindelijk[4] op het programma der *hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus* ‘de beginselen der delfstof-, aard-, plant- en dierkunde’ worden gevonden.

In de tweede plaats schrijft de wet voor, dat aan de Middelbare Scholen éénmaal 's jaars examina zullen worden afgenomen, ten gevolge waarvan een getuigschrift of diploma verkregen wordt, waaraan zekere regten kunnen zijn verbonden. En die examina loopen bij de *burgerschool*[5] over ‘de vakken, welke op de in eenige gemeente gevestigde school worden onderwezen, met uitzondering van de gymnastiek’; aan de *hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus*[6] over ‘de vakken, vermeld onder *a* tot *p* en *r* van art 17.’ In beide gevallen derhalve behoort de natuurlijke geschiedenis tot de vakken van het eindexamen.

De vraag ligt voor de hand, waar in de wet van ‘de be-

1 Art. 13*d* der Wet op het M.O.
2 Laatste alinea van hetzelfde artikel, met de aanteekening (f) bij dat artikel door Dr. Steyn Parvé.
3 Art. 16*c*.
4 Art. 56.
5 Art. 17*e*.
6 Art. 57.

ginselen' en van 'de eerste beginselen' wordt gesproken als van vakken van onderwijs: wat hebben wij onder 'beginselen van natuurlijke geschiedenis' te verstaan? En, moge al de Docent zich eenen tijd lang hebben beholpen met het eigenlijk gansch onbepaalde begrip, zonder zich voor alsnog naauwkeurige rekenschap van den omvang daarvan te vragen, zoodra de tijd der eind-examina slechts in de verte nadert, zal hij worden wakker geschud door het telkens herhaalde: 'Wat heb ik van uw vak voor mijn examen te leeren?'

Is ooit die vraag met al den klem eener angstige spanning gedaan, dan moet het bij den Voorbereidenden Cursus aan de Polytechnische School zijn geweest. Al mogt er redelijkerwijze worden verwacht, dat de moeijelijkheden, aan iederen overgangstoestand verbonden, ook op het examen niet buiten rekening zouden blijven, het was een feit, dat dáár in den tijd van één jaar, of uiterlijk van twee jaren, het grootste gedeelte zou moeten worden afgedaan van hetgeen op de Hoogere Burgerschool over een tijdvak van niet minder dan vijf jaren kan worden verdeeld. En het is van algemeene bekendheid, hoe de 'veelheid der vakken', waarin aan de H.B.S. eindexamen moet worden gedaan, sedert dien tijd vooral - trouwens, naar ik meen, ten onregte[1] - eene zekere mate van beruchtheid verkregen heeft. Wat hiervan wezen moge, het was vergeeflijk, zoo al niet natuurlijk, dat vooral zij, die reeds na het eerste jaar zich aan het eindexamen moesten onderwerpen, bij de beoefening van wat door hen a.h.w. instinctmatig 'bijvak' werd genoemd, van den beginne aan eene zekere mate van bezuiniging betrachtten; en het eerste, wat zij deden, was de vraag: 'Tot hoever zijn wij verpligt te gaan?'

Met andere bedoelingen voorzeker, maar met niet minder regt,

1 Ten onregte. Of is het billijk, bij de beoordeeling der eischen, die zullen worden gedaan, uit te gaan van een overgangstoestand, waarbij in den tijd van twee jaren, of voor sommigen zelfs van één enkel jaar, moest worden - wel is waar niet aangeleerd, maar toch - doorgewerkt, wat bij een geregelden loop van zaken over een tijdvak van niet minder dan vijf jaren kan worden verdeeld? - En behooren zij te worden beklaagd, die *uit eigen vrije keuze en niet zelden tegen beteren raad* in dien korten tijd zich wilden voorbereiden tot een eindexamen, waarvoor in gewone omstandigheden vijf jaren wordt gewerkt - omdat zij in hun vermetel pogen niet zijn geslaagd? - Die deze dingen van nabij hebben gezien, kunnen het weten, dat het geenszins de 'veelheid der vakken' is geweest, waarover zoovele kweekelingen der voormalige Delftsche Academie, na herhaalde struikelingen niet zelden, ten slotte gevallen zijn.

werd mij dezelfde vraag gedaan door hen, die zich wenschten te bekwamen tot het verkrijgen der acte K^{IV} van bevoegdheid tot het geven van middelbaar onderwijs[1], door de a.s. Docenten derhalve.

Wat kon ik beter doen dan het eerste antwoord zoeken in de wet? Ik heb reeds boven gezegd, dat volgens haar door den te benoemen Examinator van de *leerlingen* van den Voorbereidenden Cursus, gelijk later van die der Hoogere Burgerscholen, de kennis zou moeten gevorderd worden van 'de beginselen van delfstof-, aard-, plant- en dierkunde'. Ik leg thans het antwoord der Regering op de aan mij gerigte vraag der a.s. *leeraren* daarnaast. Het luidt aldus[2]: 'De acte A. van bekwaamheid voor het schoolonderwijs in de wis- en werktuigkundige wetenschappen wordt verkregen ten gevolge van een examen in:..... *d.* de beginselen der delfstof-, aard-, plant- en dierkunde'.

Het is derhalve geen gebrek aan 'beginselen', waarover wij ons hier hebben te beklagen! Maar zijn deze laatste ook ergens nader bepaald?

Natuurlijk wordt in de eerste plaats de bekende aanteekening van Dr. Steyn Parvé opgeslagen. Het eenige, wat ons daarin aangegeven wordt, kan onder het programma der Hoogere Burgerschool met driejarien cursus worden gevonden[3]. Op de school met vijfjarigen cursus is het echter evenzeer van toepassing, maar 't bepaalt zich tot plant- en dierkunde alleen. Uit hetgeen daar gelezen wordt, blijkt, dat het niet de bedoeling der Regering is geweest, het physiologisch gedeelte der natuurlijke geschiedenis van het onderwijs uit te sluiten. Meer echter niet.

Aan den anderen kant heeft ons de Regering - gelukkig juist deze! - de 'beginselen van natuurlijke historie', gelijk

1 Met K^{IV} wordt in het examen-programma de afzonderlijke acte van bekwaamheid voor schoolonderwijs in de beginselen der delfstof-, aard-, planten en dierkunde aangeduid. Van de vergunning tot het afleggen van examen voor zoodanige afzonderlijke acten (letter K. van het programma) wordt veelvuldig gebruik gemaakt, ook om later, nadat de daartoe noodige examens achtereenvolgens zijn afgelegd, de ontvangen diplomata a.h.w. in te wisselen tegen eene acte van grooteren omvang - in het onderhavige geval de acte A. van bekwaamheid voor schoolonderwijs in de wis- en werktuigkundige wetenschappen. (Art. 70 der Wet M.O.)

2 Art. 70^{d}, art. 76 der Wet M.O.

3 l.c. pag. 224.

Zij die van den Docent verlangt, nader bepaald; - niet in de wet zelve, maar in een Koninklijk Besluit van 2 Februarij 1864, houdende bepalingen ten aanzien der examens ter verkrijging van acten van bekwaamheid tot het geven van M.O. Op den inhoud van dit programma kom ik nader terug. Want het is niet aan te nemen, dat de omvang der ‘beginselen’, die op de school zullen worden onderwezen, zelfs naar zekere evenredigheid uit den omvang van ‘beginselen’, die de Docent moet hebben geleerd, zou kunnen worden opgemaakt. En eigenlijk komt - in ronde woorden - de zaak ten slotte hierop neder, dat nog behoort te worden uitgemaakt, wat wij onder ‘beginselen van natuurlijke geschiedenis’ op de Burgerschool zullen hebben te verstaan. Ik wil beproeven hiertoe iets bij te dragen.

Zooals ik boven reeds zeide, kan middelbaar onderwijs in natuurlijke geschiedenis gegeven worden met tweeërlei doel: vooreerst, alleen als middel tot oefening van het waarnemingsvermogen; vervolgens tot het verschaffen van eenige algemeene kennis, zoowel aangaande den bouw en de levensverrigtingen van het eigen ligchaam, als aangaande de planten en dieren onzer omgeving. Zoodanige algemeene kennis van beide - het is, meen ik, op dergelijke wijze in eene der Memoriën van Toelichting uitgedrukt - kan geacht worden te behooren tot hetgeen men in onzen tijd ‘eene beschaafde opvoeding’ noemt. En niemand zal ontkennen, dat in zóóver het onderwijs in natuurlijke geschiedenis een der meest wenschelijke onderdeelen dier opvoeding is, een onderdeel, hetgeen zoowel de meerderheid der middelmatigen onder de leerlingen als de uitnemende minderheid onder hen te stade komen zal.

Tot dusver is het standpunt zuiver. Er is sprake van ontwikkeling, waarbij tevens eene zekere mate van kennis kan worden opgedaan. Zóó werken, elke in hare rigting, Litteratuur, Historie, Staathuishoudkunde enz. - waarom ook niet Kunst?[1] - door allen te samen wordt een breede grondslag gelegd, waarvan de leerling het bezit eenmaal niet genoeg zal kunnen waarderen.

Doch - dit belangrijke punt zij hier al aanstonds voorop gesteld - de ontwikkeling, die wij wenschen; zij volkomen vrij,

1 Het belangrijke opstel van den Heer Gorter in ‘de Gids’ van December '67 was koren op mijn molen.

en worde aan geenerlei banden gelegd, waar de Docent zelf de waarborg wezen kan, dat met allen ijver aan haar wordt gewerkt.

Want de noodlottige examina dagen op, en alles is als omgekeerd. In de meest-onbestemde termen worden eischen gesteld, waaraan de leerling in al die vakken zal hebben te voldoen, en van den uitslag daarvan wordt het geheele examen mede afhankelijk gemaakt. Mij dunkt, tenzij wij binnen korten tijd met eene generatie van louter geniën worden verrast, zal de ondervinding leeren, dat dit onredelijk is. Of - en ik geloof dat het reeds is gebleken - de eischen zullen zóó laag behooren te worden gesteld, dat men beter deed, er geene te stellen; òf niet meer dan eene geringe minderheid van meer dan middelmatigen zal kunnen voldoen, de groote meerderheid daarentegen zal blijven uitgesloten. Dit kán niet raadzaam zijn.

De mogelijke tegenwerping, dat bij de examina wel degelijk onderscheid pleegt te worden gemaakt in de ‘waardering’ der onderscheidene vakken, kan ik niet aannemen. De telkenmale op nieuw blijkende moeijelijkheid eener dusdanige taxatie laat ik zelfs buiten rekening. Één van beide: het vak in-quaestie is voor den examinandus noodig, of het is dit niet; in 't eerste geval worde het, zonder meer, in het programma der eindexamens opgenomen; in het tweede late men het even eenvoudig daaruit weg. Hier eene scheiding te maken, heeft - ik erken het - zijne bezwaren: het zou gansch niet ligtelijk worden uitgemaakt, wat ‘hoofdvak’, en wat ‘bijvak’ zou moeten heeten; toch schijnt het mij beter, dit te beproeven zoo goed het kan, dan het toch reeds zware eindexamen nog te verzwaren met wat welligt nader blijken kon daar ballast te zijn.

Want nog in andere opzigten werken - vrees ik - de examens in de nu toch eenmaal zoo genoemde, ‘bijvakken’ noodlottig. Zij bederven het onderwijs. Ik weet, dat de mij van te voren geheel onbekende examinator de beginselen vragen kan van het geheele vak; en ik zou welligt vragen kunnen opschrijven, die inderdaad zijn gedaan, het bewijs leverende, dat sommige examinatoren op eene inderdaad onverklaarbare wijze van deze vrijheid hebben gebruik gemaakt[1]. Ik tracht derhalve naar het geven van eene soort van overzigt. Bijna onvermijdelijk

1 Of is het niet bepaald naïef, onder de schriftelijke vragen - te beantwoorden vier in een uur anderhalf - b.v. ook deze te doen: wat voor verschil er tusschen ‘neptunische’ en ‘plutonische’ gesteenten bestaat?

begeef ik mij daarbij in het *zigtbaar* volgen van een systeem. Wie immer grondige natuurstudie heeft gemaakt, begrijpt, ik zou bijna zeggen, het belagchelijke daarvan. Dreigt dit gevaar reeds dengenen, die van de vakken in-quaestie zijne hoofdstudie heeft gemaakt, hoeveel meer nog de groote meerderheid van hen, die andere vakken als hunne hoofdzaak beschouwen! Hun onderwijs ontaardt maar al te ligt - ik aarzel niet het uit te spreken - in eene soort van verkorte uitgave der collegies, die de Docent in der tijd gehouden heeft, of had moeten houden, waarbij van zelf allerlei klokjens komen te luiden, waarvan men in de verte niet weet waar de klepel hangt. Proef op de som zijn, welligt met eene enkele gelukkige uitzondering, de leerboekjens, ons ten gebruike bij M.O. in natuurlijke geschiedenis aangeboden, op de systematische leest geschoeid.

Is het overdreven, indien ik vrees, dat wij op eenen weg geraakt zijn, die, wel verre van te voeren tot de ruime, algemeene ontwikkeling, die de wet zelve beoogt, tot niet anders dan tegenzin leiden kan, te gevaarlijker waar hij, bij onbevoordeelde beschouwing, welligt blijken zou regtmatig te zijn?

Neem het eindexamen in het ‘bijvak’ weg, en de onderwijzer is vrij. Hij behoeft niet, uit vreeze voor den afloop daarvan, te doceren, om het even of hij over de noodige hulpmiddelen beschikken kan of niet; vooral - en ik wijs hier wederom op de groote meerderheid van hen, die van natuurlijke geschiedenis alleen, gelijk het heet, nevenstudie hebben gemaakt - hij behoeft niet, tegen wil en dank, te behandelen ook wat hij eigenlijk niet behandelen kán. Waarom toch - zou ik willen vragen - den Docent, die een verzamelaar is van insecten en onder dezen zich te huis gevoelt, gedwongen, in plaats van over zijne ervaringen in zijn lievelingsgedeelte, lessen te houden over allerlei vogels, die hij eigenlijk niet kent, of, fraaijer nog, over infusoriën en meer dergelijke, waarvan hij zelf vaak weinig meer dan eenige afbeeldingen heeft gezien en die ten overvloede den leerlingen, met luttel uitzondering, wel nimmer onder de oogen zullen komen? Waarom toch - want ik wil zelfs verder gaan - iemand, die met belangstelling b.v. Harting's Bouwkunst der Dieren of der Müllers werken, of (in geheel tegenovergestelde rigting) de Physiologische Briefe van Carl Vogt of het Elementary Treatise van Huxley gelezen heeft, verhinderd, daarvan een gebruik te maken, zoo ruim als hij het wenschen zou? Waarom toch állen docenten de dwang opgelegd, in stede

van zooveel te mogen geven, wat ongetwijfeld boeijen en ontwikkelen zou, de reeds zoo lange schooluren nog te rekken met allerlei dorre systematiekjens, gewoonlijk even onjuist als ze vervelend zijn? Waarom toch - want het geldt hier een punt, in geenen deele tot het onderwijs der natuurlijke geschiedenis beperkt - de individualiteit van den Docent teruggezet, juist daar, waar van hare vrije ontwikkeling alleen een resultaat kan worden verwacht?

Laat men mij niet tegenwerpen, dat ik onbillijk ben. Ik weet, dat er onder de Docenten, van wie ik spreek, meer dan één wordt gevonden, dien ik als mijn' meerderen beschouw. Maar ik doe dat ‘in zijn vak’, gelijk het pleegt te worden genoemd. Of is het niet meer nog dan onbillijk, dat een vak, zóó moeijelijk als natuurlijke geschiedenis, a.h.w. zal worden vogelvrij verklaard en dezelfde, die u belagchen zou, indien ge hem zeidet, naast uw hoofdvak nog physica of scheikunde te willen doceren, uw eigen vak beschouwen zal als een, waarin men 'reis wat liefhebberen kan? Waarlijk, het is alsof er zijn, die dit gelooven!

Inderdaad zie ik in de volkomen vrijheid van het natuurhistorisch onderwijs op de Middelbare School den besten waarborg, dat het doel, hetwelk daarmeê wordt beoogd, werkelijk zal worden bereikt. Die vrijheid zelve noopt den Docent, het beste te geven, wat hij heeft. - Men zal mij toch niet voorhouden, dat het ophouden der examenvrees op de goede orde bij de lessen kwaden invloed hebben kon: ik zou vast moeite hebben, daarop niet te antwoorden, dat ik dit den Docent, dien het overkwam, van ganscher harte gunnen zou. Want ik houd het voor volstrekt onmogelijk, dat iemand, die natuurstudie beoefent, gebrek zou kunnen hebben aan stof, hem zelven genoeg bezielend om het hem mogelijk te maken, zijne leerlingen daarvoor te winnen. Die het niet kunnen, zijn de blinde leidslieden. - Niet de vrees voor het verlies der tucht: neen, het eergevoel van den Docent, de begeerte om naar zijn vermogen nuttig te zijn, die zullen het wezen, welke hem nopen, geen hulpmiddel te doen verloren gaan.

Schadelijk door hunne inwerking op het onderwijs, de groote meerderheid der middelmatigen noodeloos overspannend, werkt de groote uitbreiding van het examen-programma niet minder verkeerd op het eind-examen zelf. Men behoeft inderdaad slechts éénmaal den laatsten tijd van voorbereiding voor een onderzoek,

loopende over niet minder dan de vakken *a* tot *p* en *r* van het programma der vijfjarige school, te hebben bijgewoond, om de overtuiging te bekomen, dat de bij ieder examen zoo gewenschte kalmte daar inderdaad heeft plaats gemaakt voor wat in eene Pruissische Realschulverordnung niet oneigenaardig eene ‘tumultuarische Vorbereitung’ wordt genoemd.

In de genoemde verordening is dan ook - en ik kon dit, voor mij zelven sinds lang tot het boven omschreven resultaat gekomen, niet dan met zekere voldoening lezen - de beperkende bepaling gemaakt: ‘Bei der Mannigfaltigkeit der Unterrichtsgegenstände, mit denen es die Realschule zu thun hat, kann die Abituriëntenprüfung nicht auf das Détail sämmtlicher Disciplinen eingehen.’ - En tot de vakken, in het programma van het eind-examen niet opgenomen, behoort ook de natuurlijke geschiedenis.

De leerlingen der Pruissische Realschule plegen intusschen niet van alle examen in de in het programma der Abituriëntenprüfung niet opgenomen vakken te worden vrijgesteld. Die vakken toch maken deel uit van het overgangsexamen tot de hoogste klasse der school. - De bezwaren, waarop zoo even door ons gewezen is, zijn bij deze inrigting inderdaad vermeden: want niemand anders dan de Docent zelf zal het zijn, die te onderzoeken heeft, of het doel, hetwelk hij naar den geest der wet zich had te stellen, werkelijk werd bereikt.

Naar den geest der wet. Hebben wij niet reeds boven ervaren, dan de letter der wet hier weinig baten zou? - Wat meer zegt, zou zij eigenlijk wel te vinden zijn?

Doch dit alles zijn pia vota - luidt welligt het antwoord, dat men mij geven zal. De wet spreekt duidelijk, wat de vakken van het eind-examen betreft, en zoolang zij aldus spreekt, is er geen andere uitweg dan dat zij nagekomen wordt. - Nagekomen, zeker! Maar vooreerst is dit in 't allerminst geene reden om, waar men welligt meende verbeteringen te kunnen aanbrengen, zich eenvoudig neêr te leggen bij hetgeen nu eenmaal bestaat en daar het zwijgen toe te doen; en tevens, het is de vraag, of die nakoming niet kan geschieden zóó, dat de boven besproken bezwaren worden uit den weg geruimd. En mogt al eene onmiddellijke wijziging der voorschriften zelve in sommige punten meer wenschelijk zijn, zoolang daartoe nog niet van hooger hand kan worden overgegaan, schijnt mij daarom de opvatting, die ik voorsta, in geenen deele onmogelijk te

wezen. Het onbekrompen toezigt, door de Inspecteurs van het M.O. bij ons uitgeoefend, zal daaraan - naar ik mij durf vleijen - niet dan bevorderlijk zijn. Onder hunnen invloed zal feitelijk kunnen worden erlangd, wat de geest der wet heeft gewild - mits er slechts tevens overeenstemming en aaneensluiting zij van hen, die door de Regering tot de toepassing der bestaande voorschriften kunnen worden geroepen. Tot zoodanige aaneensluiting kan eene Vereeniging als die der Leeraren van het M.O. het meest gewenschte middel zijn. - Zóó kan worden voorkomen, dat de min-duidelijke letter der wet door ieder op zijne wijze kan worden uitgelegd.

Na al het bovenstaande heeft men eenig regt, van mij te vragen, dat ik kortelijk aangeven zal, op welke wijze onder de thans bestaande omstandigheden de Docent in natuurlijke geschiedenis aan de Middelbare School zich, naar mijne opvatting, zal kunnen kwijten van zijne taak. Ik onttrek mij daaraan niet[1]; ik heb geenerlei reden, niet te willen aanduiden, naar welk plan ik zelf in het gegeven geval zou wenschen te werk te gaan. Volgaarne geef ik dat plan voor beter.

Hierboven heb ik de eind-examina eene gevaarlijke klip genoemd, omdat ze den onderwijzer bijna onvermijdelijk zullen brengen tot het *zigtbaar* volgen van een systeem. Maar ik zou in geenen deele zijn voldaan, indien de Docent zijne vrijheid van onderwijs aldus misbruikte, dat hij ‘in's Blaue hinein’ zijne lessen geven ging, heden over dit, morgen over dat. Gelukkig mag ik gelooven, dat dit laatste eenen ‘Docent’ ondoenlijk zou zijn. Wat ik dan wenschen zou, is het volgende: ik deelde het, ongeveer in gelijke bewoordingen, mede aan een' onzer jongstbenoemde Leeraren, die in der tijd te Delft met mij natuurlijke geschiedenis beoefend had.

‘Ik raad u aan’ - zoo heb ik hem geschreven - ‘te beginnen met Botanie. Op uwe eerste les brengt gij eene zeer algemeen verspreide plant uit de onmiddellijke omgeving uwer

1 Wel heb ik - en men zal mij dit, geloof ik, niet ten kwade duiden - gemeend daarbij niet verder te mogen gaan dan Plant- en Dierkunde. Is wat ik op grond van mijne - zij 't dan ook geringe - ervaring bij het onderwijs dier beide vakken meende te mogen in het midden brengen, voor een zeer groot gedeclte ook van toepassing op Mineralogie en Geologie; waar ik nimmer die vakken zelf heb onderwezen, ken ik mij tot eene meer speciële beoordeeling harer beoefening het regt niet toe. Wij bezitten overigens over het laatste punt een stuk van den Inspecteur Dr. Staring, in den jaarg. 1864 van ‘de Gids’ geplaatst.

woonplaats mede, in genoegzaam getal, dat ook den leerlingen (gij weet, ik reken 'er op, dat gij orde houden kunt!) met ruimte de plant kan worden in handen gegeven. Die plant is uw onderwerp. Bij de eerste les kunt gij wel niet veel meer dan zorgen, dat gijl. elkander in eene tweede les verstaat, d.w.z. gij kunt de deelen der plant beschrijven en benoemen. Tegen uwe tweede les hebt gij (Leunis laat het weldra zijne jongens zelven doen!) voor eene tweede, even gemakkelijk verkrijgbare, plant gezorgd, maar tevens een voldoend aantal exemplaren uwer eerste plant meêgenomen: de vergelijking van beide door uwe leerlingen, na dezen ook door u, is het onderwerp van uw tweede uur. Zoo gaat ge voort, vooral altoos met zeer algemeene planten, die de jongens ontmoeten op hunne togten en die door hen als bekenden kunnen worden begroet. Maar gij - voor uzelven - hebt gezorgd, dat uwe keuze methodisch zij geweest; gij hebt in de vergelijkingen, die gij de jongens maken liet, de hoofdpunten der morphologie met hen doorloopen; ge hebt hen niet onbekend gelaten met de beteekenis der deelen, die telkens op nieuw door u worden genoemd; ten slotte maakt gij gebruik van de van lieverlede bekend geworden planten, om eenige denkbeelden te geven van natuurlijke verwantschap, van een natuurlijk en van een kunstmatig systeem.

Niet anders zal, later, uwe methode voor de dieren zijn. Daar kan het u evenzeer mogelijk worden, door de goede keuze uwer voorwerpen een algemeen denkbeeld te geven van dierlijken bouw en dierlijk leven.'

Waar nu de dieren en planten 'onzer onmiddellijke omgeving' het punt van uitgang zijn, daar behooren onderwerpen als b.v. nuttige en schadelijke dieren en planten op allerlei wijze te worden in behandeling gebragt; de opname, onder de eerstgenoemde, van de zoodanige, die geheel, of waarvan de deelen door ons in het dagelijksch leven worden gebruikt, geeft aan het onderwerp al de uitbreiding, die daarvan redelijkerwijze kan worden verwacht, den Docent echter tevens aanleiding genoeg, punten als geographische verspreiding, voorwereldlijke planten en dergelijke meer ter sprake te brengen.

Onder 'dierlijken bouw en dierlijk leven' - ik kom hier aan een moeijelijk punt - zou ik bepaaldelijk een overzigt wenschen te zien opgenomen van den bouw van 't eigen ligchaam. Met verstand behandeld, bestaat er voor de verkeerde opvattingen,

waarmede sommigen zich van het onderwerp plegen te laten afschrikken - of af te maken? - inderdaad geen gevaar. Ik zal de eerste zijn om te erkennen, dat ik op grond van mijne ondervinding bij het Voorbereidend Onderwijs der Polytechnische School niet zonder meer een besluit kan trekken omtrent het onderwijs aan de Burgerschool. Want mijne leerlingen hadden den gemiddelden leeftijd van omtrent zeventien jaar. Wanneer ik echter mag getuigen, dat ik *nimmer* (en dat bij een veel grooter getal toehoorders dan in de klassen der Burgerschool mag worden verwacht) eenige moeijelijkheid heb ondervonden, zelfs niet waar ik geene vrijheid meende te hebben om - gelijk het bijna altoos wordt gedaan - de behandeling der voortplantingsverrigtingen uit te sluiten; dat ik nooit aandachtiger hoorders heb gevonden dan juist toen de bouw van het menschelijk ligchaam kortelijk door mij mogt worden verklaard - dan kán ik niet gelooven, dat eene - trouwens zeer zeker gewijzigde - behandeling der zaak op de Burgerschool eene onmogelijkheid zou wezen.

Een ander, en ik moet helaas! bekennen, veel grooter bezwaar, treft de behandeling, naast den bouw, van de levensverrigtingen.

De Regering zelve heeft, gelijk wij boven zagen, uitdrukkelijk vermeld, dat het onderwijs in het physiologisch gedeelte niet behoeft te worden uitgesloten. En wenschelijk is zijne behandeling zeker. Want niemand zal ontkennen, dat het gemis daarvan in de algemeene kennis, die moet worden verkregen, eene gevoelige leemte laten zou[1]. Maar ook: wat beteekent de bouw, zónder de verrigtingen!

Het bezwaar is in het gemis van voorbereidende kennis gelegen: van physica, genoeg om de bewerktuiging te kunnen verstaan, b.v. van oor en oog; van scheikunde vooral, zonder welke het physiologisch overzigt - het is niet te outkennen - dreigt eene abstractie te worden.

1 Waar sprake is van algemeene beschaving en ontwikkeling, behoeft dit wel geen betoog. Toch wil ik wijzen op het groot belang, dat aan de bekendheid van den ontwikkelden burger met hetgeen het menschelijk ligchaam doet niet alleen, maar ook van wat het eischt, zou moeten worden toegekend alleen reeds met het oog op eene algemeene gezondheidsregeling. Hebben wij 't niet nog bij de cholera-epidemie van 1866 kunnen waarnemen, hoe de goê gemeente, ten slotte eens gevoelig wakkergeschud, uitbreekt in klagten over hetgeen de Regering - of, gelijk het dan altoos het, ‘de politie’ niet doet en niet bezorgt? Waarlijk, niet bij politiemaatregel zal ons eene behoorlijke algemeene gezondheidsregeling ten deele worden: zij kan alléén van de ontwikkeling der burgerij zelve worden verwacht!

Dat de natuurlijke geschiedenis, als vormend element, in de lagere klassen op hare plaats is, lijdt bij mij geen twijfel: het is goed, dat het aanleeren der waarneming voorafga aan het experiment. De beide laatste leerjaren der vijfjarige school hebben overigens ook reeds vakken genoeg voor de leeruren, waarover billijkerwijze kan worden beschikt. Mag hun getal wel vermeerderd worden?

Het laatste punt, en de twijfel of daar reeds genoeg voorbereidende kennis kon worden voorondersteld, hebben mij doen wanhopen aan de uitvoerbaarheid van een denkbeeld, hetwelk mij aanvankelijk aangetrokken had: den bouw en de levensverrigtingen van het menschelijk ligchaam afzonderlijk tot behandeling te doen komen in het vierde jaar.

Wat blijft er dan anders overig dan te verlangen, dat dit gedeelte der natuurlijke geschiedenis worde overgelaten aan den Docent der scheikunde, die de eerste is om te weten of de gelegde grondslag voldoende is? De splitsing, die hierdoor ontstaat, is te betreuren; toch is het, dunkt mij, beter, dezen weg te kiezen, dan eene leemte overig te laten, die - ik herhaal het - naar mijne overtuiging niet nalaten zou zich te doen voelen. Dat wel in de meeste gevallen de Leeraar in de scheikunde tevens met het onderwijs in de natuurlijke geschiedenis pleegt te zijn belast, kan *hier* gelden als verzachtende omstandigheid.

Ziedaar, in groote trekken, het plan, dat ik zou willen volgen en dat voor de gewone Burgerschool niet moeijelijk quantitatief gewijzigd worden kon. Nog eenmaal zij het hier herhaald, ik geef het gaarne voor beter.

Met de eischen, die voor natuurlijke geschiedenis op de pruissische Realschule plegen te worden gesteld, verschilt het bovenstaande hemelsbreed. Mij is de algemeene ontwikkeling de hoofdzaak: het ‘leeren zien’; eenige bekendheid met het eigen ligchaam en de naaste omgeving voegt zich daarbij. Onze naburen stellen zich, geloof ik, geen ander doel, maar trachten het te bereiken volgens een inderdaad zeer uitgebreid programma. Het kan zijn nut hebben, dit programma hier, ter vergelijking, af te schrijven, gelijk het ons door Wiese[1] wordt meêgedeeld.

VIe klasse. - 2 uren 's weeks.

‘Anschauungsunterricht über naheliegende Gegenstände aus

1 l.c., p. 70 en vv.

allen drei Naturreichen. Im Sommer: Uebung im Beschreiben von einzelnen Pflanzentheilen, besonders Blättern, zur Uebung im Unterscheiden und Bezeichnen; Betrachtung der wichtigsten einheimischen Holzgewächse. Im Winter: Beschreibung von in der Natur verglichenen oder ausgestopften Vögeln und Säugethieren. Mittheilungen über die Lebensweise der Thiere[1].

In allen Classen bei Ermangelung von Exemplaren anschauliche Abbildungen[2].
In VI können die naturwissenschaftlichen Belehrungen über Thiere und Pflanzen auch gänzlich mit dem geographischen Unterricht verbunden werden.
Die Zoölogie kann vom Unterricht in den beiden unteren Classen ausgeschlossen werden.'

1 Kan de behandeling der Dierkunde niet naar het zomerhalfjaar worden verplaatst, dan is voor de wintermaanden wel geen ander onderwerp beter geschikt.

2 Weinig punten zijn er misschien, waarover zóó verschillend wordt gedacht als over de wijze, waarop bij het natuurhistorisch onderwijs van afbeeldingen moet worden gebruik gemaakt. En zeker heeft de pruissische Regering in één opzigt volkomen regt, er op te wijzen, dat die afbeeldingen zullen worden gebruikt alleen dán, wanneer de voorwerpen zelven ontbreken. Doch de beteekenis van afbeeldingen bij het onderwijs in-quaestie is hiermede geenzins uitgeput. Niet slechts bij middelbaar, maar ook bij hooger onderwijs, hond ik het gebruik van afbeeldingen in hooge mate wenschelijk, omdat in deze de zaken, die moeten worden geleerd, geïsoleerd kunnen worden, of liever, op den voorgrond gebragt op eene wijze, die in geen praeparaat immer zal kunnen worden bereikt. Ik ben dan ook gewoon - zooveel de hulpmiddelen dit toelaten - bij de uiteenzetting van mijn onderwerp als eerste hulpmiddel mij te bedienen van karakteristieke figuren, zooveel het kan naar de natuur zelve of ten minste naar originalia ontworpen, en eerst daarna tot de demonstratie over te gaan. Het voorkomt verwarring, die in eene menigte gevallen anders zeer zeker niet uitblijven zou. En dat gelijk resultaat bij M.O. zal kunnen worden bereikt, spreekt van zelf. Om slechts één voorbeeld te geven: eene wandplaat met karakteristieke figuren van de *hoofd*-vormen van het Blad, ten aanzien der klasse opgehangen en verklaard, houd ik voor het eenige middel om te voorkomen, dat te midden der menigte afwijkingen, die met regt "geen blad aan het andere gelijk doen zijn", verwarring te voorkomen. Nog eerder zal, dunkt mij, het bovengenoemde dool kunnen worden bereikt, indien den leerlingen een atlas kan in handen worden gegeven, van zóó naauwkeurige en zooveel slechts eenigzins mogelijk is, naar de natuur ontworpen figuren, dat de Docent, hetzij zelf hetzij door anderen, naar deze, die de leerling met zich neemt naar huis, groote teekeningen op het bord of wandplaten ontwerpen kan, die door hem tot het bovenstaande doel kunnen worden gebruikt. Ik zelf heb mij, sedert eenigen tijd reeds, met het ontwerpen van zoodanigen (oorspronkelijken) atlas - zoowel van eenen voor Middelbaar, als van eenen voor Hooger Onderwijs - onledig gehouden, en het is mij een genoegen thans eindelijk te kunnen meêdeelen, dat aan mijn plan, behoudens onvoorziene omstandigheden, eerlang een begin van uitvoering gegeven wordt.

V^e klasse. - 2 uren 's weeks.

'Im Sommer: Uebung in der Beschreibung von leichtzergliederten' (natuurlijk is hier bedoeld: leicht zu zergliedernden) 'mit Rücksicht auf das natürliche[1] System ausgewählten Pflanzen. Das Wichtigste aus der botanischen Terminologie. Kennen lernen der in unseren Gärten am meisten verbreiteten Zierpflanzen. Im Winter: Beschreibung, Vergleichung und Gruppirung ausgestopfter Vögel und Säugethiere.'

IVe klasse. - 2 uren 's weeks.

'Im Sommer: Beschreibung einheimischer Pflanzen, Merkmale einiger leicht kenntlichen natürlichen Familiën; die wichtigsten landwirthschaftlichen Küchengewächse. Anleitung zum Anlegen von Herbariën[2]. Excursionen[3]. Im Winter: Säugethiere, Amphibiën, Fische; Vergleichung von grösseren Insecten, namentlich von Käfern und Schmetterlingen, nebst Gruppirung derselben zu natürlichen Familiën.'

IIIe klasse B en A[4]. - 2 uren 's weeks.

'Im Sommer: Einübung der Classen des Linneischen Systems,

1 Dat het 'natuurlijke' systeem aan het 'kunstmatige' voorafga, schijnt mij niet wenschelijk toe. De ontwikkeling der Wetenschap zelve is, behoudens de allereerste 'onbewuste' natuurlijke verdeelingen (het zij mij vergund te doen opmerken, dat ik dit punt, met het oog op Aristoteles, nog onlangs - in mijne inaugurale oratie - heb ter sprake gebragt) eene andere geweest. En - zelfs Middelbaar - Onderwijs zal, mijns inziens, niet wel doen, zich van dien ontwikkelingsgang los te maken.

2 Waarom wordt in het pruiss. programma niet - 'tgeen toch wederom met even veel regt geschieden zou - van het opzetten van insecten en dergelijke melding gemaakt? Deze eenzijdige, botanische, rigting van het programma komt herhaaldelijk uit.

3 Aan het slot van den geheelen cursus zeker zeer wenschelijk - maar, in aanmerking genomen den tijd, dien de leerlingen, vooral ook dien de docent te geven heeft, eene moeijelijke zaak.

4 'Die Classen VI, V und IV' - namelijk der Realschulen 1^r Ordn. - 'haben einen je einjährigen Cursus; in III wird er sich, um das Pensum der Classe mit Gründlichkeit zu absolviren, *in der Regel* auf zwei Jahren ausdehnen. II und I haben *regelmässig* einen je zweijährigen Cursus.'

Wiese, 'Verordn. u. Ges.', pag. 41.

'Der wesentliche Unterschied der Realschulen 2^r von denen 1^r Ordnung bestcht darin, dass jene sich unabhängiger von den Rücksichten auf die Förderung anderer Behörden z.B. des Ministeriums für Handel, Gewerbe und öffentliche Arbeiten hinsichtlich die Zulassung zur K. Bauakademic, nach den besonderen localen Bedürfnissen einrichten..... sic sind unverhindert, den Cursus der III und der II auf je 1 Jahr zu beschränken,' etc.
l.c., pag. 45.

zumeist an den zur Beschreibung kommenden Pflanzen. Natürliche Familiën, welche bestimmten Abtheilungen des Linneischen Systems entsprechen, unter Berücksichtigung officineller und giftiger Gewächse. Im Winter: Zergliederung und Beschreibung von Repräsentanten aller Insectenordnungen. Systeme der Wirbelthiere nach Vergleichung vorgezeigter Exemplare. In III^{a} wird auch eine Uebersicht der Eintheilung des Mineralreichs gegeben mit Hervorhebung dessen, was in der Umgegend vorkommt.

> In den beiden Jahren des Cursus wird mit dem Beobachtungsmaterial thunlich gewechselt.
> Die Schüler werden' - ik zou geneigd zijn het te onderstrepen - 'angehalten, über selbstbeobachtete Naturerscheinungen, welche in der freien Natur oder im alltäglichen Leben vorkommen, mündlich und schriftlich zu berichten. Im Anschluss daran werden die wichtigsten physikalischen Naturgesetze in elementarer Weise besprochen: eine populäre Phänomenologie.

Bis zu dieser Stufe soll erreicht werden: Kenntniss der wichtigeren am Ort und in der Umgegend vorkommenden Naturproducte, sowie der in den Gesichtskreis des Schülers fallenden Naturerscheinungen und ihrer Gründe, verbunden mit einer durch vielfache Uebung erworbenen Geschicklichkeit im Beobachten, so wie im mündlichen und schriftlichen Referiren über das Beobachtete.'

IIe klasse B en A. - 2 uren 's weeks.

Im Sommer: Uebung im selbstständigen Bestimmen der wichtigsten Familiën von Pflanzen nach einer geeigneten Localflora. Natürliches System der Pflanzenkunde, mit Berücksichtigung der Verbreitung. Das wichtigste aus der Anatomie und Physiologie der Pflanzen. Im Winter des einen Jahres: systematische Uebersicht der wirbellosen Thiere; im Winter des zweiten Jahres: die innere Organisation der Wirbelthiere, und im Anschluss daran das wichtigste von der Anatomie und Physiologie des menschlichen Körpers, soweit es für die Schule nothwendig und für die Schüler geeignet ist. Geographische Verbreitung der Thiere und Pflanzen. Einiges aus der Flora und Fauna der Vorwelt.'

> 'Da die Naturbeschreibung nicht zu den Gegenständen der Abiturientenprüfung gehört, wird vor der Versetzung nach I durch eine besondere Prüfung festgestellt, ob die Schüler sich eine genügende Systemkunde, Uebung im

Bestimmen von Pflanzen, Thieren, Mineralien, Bekanntschaft mit der Verbreitung wichtiger Naturproducte, so wie Kenntniss der chemischen Grundstoffe erworben haben.'

In de I^{e} klasse worden intusschen nog 2 uren 's weeks gewijd aan:

'Krystallographie und Mineralogie, unter steter Berücksichtigung und Benutzung der von den Schülern bereits erworbenen Kenntnisse in der Stereometrie und Chemie. Geognosie und Geologie. Systematische Uebersicht über alle Reiche der Natur.'

Men ziet, er worden in dit programma twee 'Stufen' onderscheiden, tweërlei trappen van ontwikkeling, die door den leerling der Realschule achtereenvolgens zullen kunnen worden bereikt. De eischen, die wij ons meenden te moeten stellen, komen, behoudens de opname van de kennis van het menschelijk ligchaam en zijne verrigtingen, met de eerste 'Stufe' vrij wel overeen. Ondanks den goeden indruk, dien de pruissische inrightingen van onderwijs in het algemeen niet nalaten ons te geven; ondanks de uitdrukkelijke verzekering, ons in de 'Unterrichts- und Prüfungsordnung' van October 1859 gedaan, dat 'in der freieren Entwickelung welcher dieselben' - nl. de Realschulen - 'bisher überlassen gewesen sind, sich sowohl ihre besonderen Bedürfnisse wie ihre Leistungsfähigkeit deutlich haben erkennen lassen', meenen wij ons er aan te moeten houden, dat de eischen der tweede 'Stufe', althans voor onze toestanden, en meer bepaaldelijk bij den korteren duur van onzen cursus, geacht moeten worden veel te hoog te zijn. Eigenlijke systematische kennis, en vooral die van Invertebrata (II^{b} en II^{a}), veel minder nog vaardigheid in het zelfstandig bestemmen van natuurvoorwerpen, behooren, onzes inziens, anders dan als hulpmiddelen in het programma onzer burgerscholen niet te huis. Of dergelijke, inderdaad niet geringe, resultaten bij den langeren duur van den cursus in Pruissen werkelijk worden verkregen, weet ik niet; maar of zij passen in het algemeene schema, hetgeen men zich daar, even gelijk bij ons, bij M.O. heeft gesteld, dit zou ik durven betwijfelen.

Reeds boven heb ik gezegd, dat het onderwijs in natuurlijke geschiedenis mij zeer teregt in de laagste klassen der Burgerschool schijnt te zijn geplaatst. Behalve dat volgens de Pruissische verordeningen dat onderwijs tot in de IIe klasse der R.S.

1r Ordn. (en wel de beide jaren daarvan) en dus tot in het zesde jaar van den in 't geheel achtjarigen cursus wordt uitgestrekt, wordt er vrijheid gegeven, daarmede aan te vangen, óf reeds in het eerste, óf wel niet voor het tweede jaar. Ik zou inderdaad geene reden weten, waarom niet aanstonds - gelijk dan ook bij ons geschiedt - met natuurlijke geschiedenis zou kunnen worden aangevangen. - Eene andere vraag echter is deze: zou niet welligt beter het onderwijs in deze vakken geheel tot de zomermaanden worden bepaald, natuurlijk dan ook vermeerderd met het getal leeruren, die bij zoodanigen maatregel in den winter aan andere vakken zouden kunnen worden besteed? De opvatting, dat in den winter dierkunde, in den zomer plantkunde zou kunnen worden gegeven, kan ik niet deelen. Ik versmaad opgezette voorwerpen als *hulpmiddel* bij het onderwijs evenmin als een herbarium; maar, waar men bij de planten - zonderling genoeg - altoos verlangt, te putten uit de Natuur zelve, zou ik meenen te moeten vragen, of aan de dierkunde het regt daartoe mag worden ontzegd. En, indien men dit laatste al niet doet, waarom dan de gelegenheid tot het geregeld gebruik maken daarvan benomen? Waarlijk, deze ‘opgezette’ natuurlijke historie is het niet, die op de Burgerscholen wordt verlangd!

Van de leerlingen en de school keer ik thans tot de Docenten terug. Welke zijn de eischen, die hun behooren te worden gesteld?

Het regt op onze middelbare scholen natuurlijke geschiedenis te onderwijzen, kan worden verkregen langs tweeërlei weg: dien der academische examens en dien der Staatsexamina. Beider eischen willen wij overwegen. Eerst die der Staatsexamina.

Het programma[1] verlangt de kennis van:

1°. ‘De beginselen der delfstofkunde, enz.’

2°. ‘De beginselen der aardkunde, enz.’

3°. ‘*De beginselen der plantenkunde*, omvattende: de kennis van den bouw en de levensverrigtingen van de deelen der plant; van de kunstwoorden, bij de plantenbeschrijving in gebruik, en van de rangschikking der planten; de kennis van eenige voorname inlandsche planten.’

1 Kon. Besl. van 2 Februarij 1864, houdende bepalingen ten aanzien der examens ter verkrijging van acten van bekwaamheid voor het geven van middelbaar onderwijs.

4°. *De beginselen der dierkunde*, omvattende: de kennis van den bouw der dieren en van de levensverrigtingen der ligchaamsdeelen; van de rangschikking van het dierenrijk; de kennis van de voornaamste diersoorten, vooral van inlandsche.'

Er is inderdaad slechts weinig, wat ik daarin anders wenschen zou. Dit weinige reken ik mij verpligt, niet te verzwijgen.

Één punt heb ik, 't geen eigenlijk enkel eene redactiequaestie is: maar men vergete niet, dat 'het programma' voor den adspirant-docent een onderwerp van naauwkeurige studie pleegt te zijn. - Bij de 'beginselen der plantkunde' vind ik als voldoende opgegeven de kennis van 'eenige voorname inlandsche planten'; in de dierkunde gaat het echter zoo gemakkelijk niet: dáár wordt de kennis gevergd van 'de voornaamste diersoorten, vooral van inlandsche.' Deze ongelijkheid weet ik mij in geenen deele te verklaren, en ik kan onmogelijk gelooven, dat, hetgeen zich letterlijk uit dit gedeelte van het programma lezen laat, in de bedoeling van den Wetgever gelegen heeft. Zelfs aangenomen, dat over de beteekenis van het woord 'voornaam' in dezen geen verschil kon bestaan, zou ik toch moeten vragen, of de talrijke uitlandsche gewassen, van welker producten wij in het dagelijksch leven a.h.w. voortdurend omgeven zijn, niet regt hadden, hier uitdrukkelijk te worden genoemd; want, dat onder 'inlandsch' hier ook de planten onzer koloniën zouden moeten gerekend worden, staat nergens geschreven, en het bezwaar zou er evenmin geheel meê opgeheven zijn.

Een ander bezwaar is het volgende. Bij de 'beginselen der plantkunde' vind ik, behalve 'de kennis van den bouw en de levensverrigtingen [van de deelen der] plant' en van 'de rangschikking der planten' met zekeren - misschien grootendeels toevalligen maar toch - mij eenigzins beangstigenden nadruk de kennis vermeld van 'de kunstwoorden, bij de plantenbeschrijving in gebruik.' - Minder nog, omdat ik welligt met eenig regt zou kunnen vragen, of de kennis der kunstwoorden, in de dierkunde toch even goed gebruikelijk, er voor den a.s. Docent dan minder op aankomen zou; - vooral echter, omdat het betrekkelijk weinige, wat van die 'kunstwoorden' bij M.O. zou kunnen worden te pas gebragt, in de kennis van morphologie en classificatie als van zelf ligt opgesloten; en een dieper doordringen in de botanische kunstwoordenleer den candidaat maar al te ligt zou leiden tot eene opvatting van het vak, die nog

altoos voor sommigen hare aantrekkelijkheid schijnt te hebben, maar waarbij onder alle kunstwoorden de plant op den achtergrond raakt. Ik vrees, er zouden er worden gevonden, die u - natuurlijk zonder eenige spitsvindigheid - wisten te zeggen, wanneer een blad *spits, gespitst* of *fijn gespitst* moet heeten, maar geenen tijd hadden overgehouden, om er over na te denken, waarom eene plant eigenlijk bladeren heeft.

Overigens bevat het programma genoeg, om - mits het met gestrengheid worde gevolgd - te voorkomen, dat iemand over de anders wel eenigermate zonderlinge uitdrukking: ‘beginselen der, enz.’, waar van Docenten sprake is, zou willen vallen. Maar laat die gestrengheid, bij de vereischte humaniteit, onverbiddelijk zijn! Op één punt vooral, dat - tot onze schande trouwens - wel met cursijve letters in het programma had mogen worden opgenomen, indien nl. daarin alle bekende feiten konden worden in rekening gebragt: ik bedoel de *eigen-aanschouwing!* Want met reden is er steeds op nieuw in de verslagen der Examen-Commissies geklaagd, dat de meerderheid der candidaten in dezen bleef verre beneden het gestelde peil. Daar worden boeken gelezen en boekjens bestudeerd - niet altoos nog beide! - daar worden ‘second-hand’-classificatietjens van buiten geleerd en zoo al meer: alleen het boek der Natuur zelf blijft gesloten; men bladert er vaak zelfs niet in om naar de platen te zien! - Het pincet en de naalden, die ik den examinandus ongemerkt in handen te geven plag, toen ik zelf met de examentaak was belast, hebben het mij, helaas! met zeldzame uitzonderingen bewezen. Wat Swammerdam, Lyonnet en Slabber en nog zoovelen meer, die wij onze voorbeelden mogen - maar ook moeten - noemen, van deze soort van natuurstudie zouden hebben gezegd? - Ik durf er bijna niet aan denken!

Het is overigens bekend genoeg[1], hoe bij ieder Staatsexamen de geschiktheid tot mededeeling der verkregen kennis is op den voorgrond gebragt. Wie, die dit niet van ganscher harte zal toejuichen! - Bij natuurlijke geschiedenis levert dit gedeelte van het programma (letter Q) niet gering te achten moeijelijkheid: vooreerst zal men zijne voordragt bij tijd en wijle moeten kunnen ophelderen met eene min of meer uitvoerige teekening op het bord; in de tweede plaats - en het ware welligt niet onwenschelijk, dat de candidaten in het programma zelf op deze

1 Men vergelijke slechts de Verslagen der opeenvolgende Examen-Commissies.

punten konden worden opmerkzaam gemaakt - heeft men, van niet minder belang dan het experiment voor den physicus of den chemist, de demonstratie.[1] Naar mijn oordeel dient op beide naauwkeurig gelet. Het is intusschen verre van mij, dat ik hier zeer hooge eischen zou willen stellen, en b.v. vragen naar eene bepaalde techniek: voldoende schijnt het mij, maar - ik herhaal het - ook onmisbaar, dat de Docent zich van beide hulpmiddelen te bedienen wete om zich verstaanbaar te maken, hetgeen - dit kan niet worden ontkend - zonder deze volstrekt onmogelijk moet worden geacht.

Van de academische examens in natuurlijke geschiedenis zeg ik thans alleen dit, dat *de daarbij gestelde eischen aan de gelijke regten gevende Staatsexamina voor de acten van bekwaamheid tot het geven van M.O. behooren aequivalent te zijn*. HET IS ONBILLIJK, INDIEN HET ANDERS WEZEN MOGT. Ik hoop intusschen nader terug te komen op dit punt, wanneer ik - gelijk mijn voornemen is - in een volgend opstel het 'hooger' onderwijs in natuurlijke geschiedenis ter sprake brengen mag.

Niet het minst voorzeker met opzigt tot deze heeft de Pruissische Regering - met deze opmerking wil ik besluiten - eene, naar 't mij voorkomt, uitnemende bepaling gemaakt door het voorschrijven aan de a.s. Docenten der Realschulen van een zoogenoemd 'Probejahr'[2]. Ik weet niet, of onze toestanden de

1 Het is wel onnoodig, hierbij er op te wijzen - ik had het dan ook reeds vroeger moeten doen - dat hier niet blootelijk anatomische demonstratie wordt bedoeld.

2 Het zij mij vergund, uit Wiese's 'Historisch-Statistische Darstellung' het belangrijkste aangaande dit *Probejahr* over te schrijven.
De invoering van het Probejahr dateert van 1826: de Regering werd daartoe geleid door de waarneming, 'dass einzelne Probelectionen nicht hinreichten, die practische Befähigung der Candidaten für das Lehramt kennen zu lernen.' Het was trouwens - gelijk uit het Prüfungsreglement van 20 April 1831 blijken kan - niet slechts de bedoeling van het Probejahr, 'die Befähigung der Candidaten zu erproben', maar ook, 'ihnen Gelegenheit zu geben, sich an Lehre und Beispiel der Directoren und älteren Lehrer für ihren Beruf vorzubereiten.' De Directeuren der Middelbare Scholen van hunne zijde worden er door de Regering opmerkzaam op gemaakt, dat zij er eene eer in zullen stellen, de aan hunne leiding toevertrouwde inrigting, 'zu einer Pflanzstätte auch für Lehrer zu machen,' en vooral, 'dass die Candidati probandi nicht als Aushülfe oder Erleichterung vielbeschäftigter Lehrer angesehen werden sollen.' Meer dan twee Candidaten mogen niet aan dezelfde inrigting tot het Probejahr worden toegelaten. (De uitzondering, die - in Pruissen trouwens alleen met het oog op godsdienstverschil - voor de burgerscholen der academiesteden wordt gemaakt, zou welligt bij ons algemeen kunnen worden aangenomen, met het in den tekst aangegeven doel.)
Omtrent de wijze, waarop het Probejahr behoort te worden besteed, deelt Wiese het volgende mede:
'Der Candidat soll zuerst durch Hospitiren und Rücksprache mit dem Director, den Ordinariën und Fachlehrern eine Anschauung des ganzen Schulorganismus und Kenntniss der Disciplinargesetze zu gewinnen suchen. Demnächst soll er in den Classen, in welchen zu unterrichten ihm bestimmt ist, hospitiren, um sich mit dem Verfahren des Lehrers, den er vertreten soll, und mit dem Standpunet der Schüler genau bekannt zu machen. Bei der Wahl der ihm anzuvertrauenden Lehrfächer soll vorzugsweise auf sein Prüfungszeugniss' - dat, gelijk hier ter loops kan worden aangemerkt, uitvoeriger is dan bij ons, en omtrent het afgelegde examen in bijzonderheden treedt - 'Rücksicht genommen werden. Der Candidat soll nicht das ganze Jahr hindurch in derselben Classe beschäftigt, sondern es soll ihm wenigstens im zweiten Semester Gelegenheit gegeben werden, seine Kräfte auch in anderen und höheren Classen, wenn auch nur in der Behandlung kürzerer Lehrabschnitte, zu versuchen. Der Director, der Ordinarius und ebenso der Lehrer, welchen der Candidat vertritt, haben seinen Unterricht besonders in der ersten Zeit oft zu besuchen und ihn auf etwanige Missgriffe aufmerksam zu machen. Um die Candidaten in der pädagogisch-disciplinarischen Kunst zu üben, soll ihnen von Zeit zu Zeit und auf unbestimmte Dauer die Curatel über einzelne rohe, träge oder sonst verwahrloste Schüler übertragen werden. Die Candidaten nehmen Theil an den Conferenzen, und haben auch bei den Censuren ihre Stimme abzugeben.'
'Die Probecandidaten haben die ihnen als solche übertragenen Lectionen in der Regel unentgeltlich zu ertheilen; es ist jedoch in Rücksicht auf die beschränkten ökonomischen Verhältnisse der meisten Candidaten gestattet, dass ihnen für ihren Unterricht eine

overname van dien maatregel in het algemeen zouden gedoogen; maar zoo ja, dan zou de invoering daarvan mij voorkomen eene verbetering te zijn.

Dubbel voordeel zou er van zoodanig Probejahr kunnen worden getrokken, wanneer men hen, die van het gebruik der academische inrigtingen vóór hun examen zijn verstoken geweest, dit doorbrengen deed aan de Hoogere Burgerscholen onzer academiesteden, waar hun de gelegenheid geboden worden zou, in te halen, hetgeen anderen - ten éénenmale gewoonlijk buiten hun toedoen - vroeger op hen hadden vóór gehad. De wensche-

angemessene Remuneration, soweit es die Mittel der betreffenden Anstalt erlauben, bewilligt wird.' En zelfs is door het Prov. Schulcollegium der Prov. Brandenburg in 1864 uitdrukkelijk bepaald, 'dass die Schulamtscandidaten während der Zeit ihres Probejahres nur solche Lehrstunden unentgeltlich zu geben haben, die ihnen als eigentliche Uebungsstunden zuertheilt, und die nur zu diesem Zweek einem ordentlichen Lehrer auf eine Zeit lang abgenommen werden.'
Het Probejahr wordt doorgebragt aan Gymnasia en Realschulen; aan Progymnasiën of höhere Bürgerschulen niet dan bij uitzondering.
Na afloop van het Probejahr ontvangt de candidaat een getuigschrift, en wordt een meer uitvoerig verslag over hem aan de Regering opgezonden.

lijkheid toch, dat het den a.s. Docent in natuurlijke geschiedenis niet hebbe ontbroken, zoo al niet aan het onderwijs, dan ten minste aan de hulpmiddelen der Universiteit, is, indien ik mij niet zéér bedrieg, bij meer dan één der reeds afgenomen examina gebleken.

Laat mij eindigen met een résumé.

In verband met het doel, hetwelk door het onderwijs in natuurlijke geschiedenis op de Burgerschool moet worden beoogd, schijnt het mij wenschelijk:

Dat dit vak - welligt met andere soortgelijke - uit het programma der eind-examens worde geschrapt, en op zijn hoogst alleen deel blijve uitmaken van de overgangs-examina der scholen zelve, door hare eigen leeraren af te nemen.

Dat, zoolang hieraan niet kan worden voldaan, door de aaneensluiting van allen, die in de zaak der eind-examina betrokken zijn, of daarin betrokken kunnen worden, een waarborg worde geleverd, dat niet de van zelf eenigermate onbepaalde uitdrukkingen der wet op eene, de noodige vrijheid van het natuurhistorisch onderwijs belemmerende wijze zullen kunnen worden geïnterpreteerd.

Dat het programma van het examen voor de acte K^{IV} M.O., in verband worde gebragt met de eischen, te stellen aan een onderwijs, dat, in hoofdzaak ontwikkelend, vóór alles vrij behoort te zijn; en de meest stellige waarborgen verlange, dat het te geven onderrigt berusten zal op waarachtige - niet bloot uit boeken aangeleerde - kennis der Natuur.

Dat eindelijk worde overwogen, óf - zoo al niet het ‘Probejahr’ onzer Duitsche naburen bij ons kan worden ingevoerd - allereerst bij hen, die gebruik maken van het academisch onderwijs, met het oog ook op het doceren van natuurlijke geschiedenis, in het belangrijke punt van den thans al te zeer verwaarloosden *methodus docendi* niet op eenigerlei wijze behoort te worden voorzien.

Groningen, Januarij 1868.

Dr. M. SALVERDA.

Abessinië[1].

Reise nach Abessinien, den Gala-Ländern, Ost-Sudán und Chartum, in den Jahren 1861 und 1862, von M.Th. von Heuglin. Jena, 1868.
Narrative of a journey through Abyssinia in 1862-63, with an appendix on 'the Abyssinian Captives question.' By Henry Dufton. Second Edition. London, 1867.
The British captives in Abyssinia. By Charles T. Beke. Second Edition. London, 1867.

Er is een ernstig misverstand gerezen tusschen den keizer van Abessinië, Theodoros, en de Engelsche regeering, dat deze laatste heeft doen besluiten een leger naar het Oost-Africaansche land te zenden, waarvan het opperbevel is toevertrouwd aan den welbekenden generaal Sir Charles Napier. Niet dan schoorvoetend is het besluit genomen. De expeditie zal veel kosten en rechtstreeks misschien zeer weinig vrucht opleveren. Maar zij was onvermijdelijk geworden. De Engelsche consul in Abessinië, Capt. Cameron, is sedert vier jaar een gevangen man. De pogingen, door zijne regeering aangewend, om Theodoros te bewegen, hem en andere Europeanen, die zijn lot deelen, weder op vrije voeten te stellen, zijn mislukt. Zelfs is de Engelsche gevolmachtigde, Rassam, die naar Abessinië gezonden was om het geschil bij te leggen, eveneens in boeien geslagen. Engeland mag deze dubbele schending van het volkenrecht niet langer ongestraft laten. Zij is verplicht hare beambten te verlossen, die door de uitvoering harer bevelen in dezen gevaarlijken toestand zijn gekomen. En hare eer laat haar niet te hare billijke vordering anders te herhalen, dan met de wapenen in de hand. De gedragslijn, tot nu toe door de Engelsche regeering gevolgd, moet haar reeds een deel van haar prestige bij de barbaarsche natiën van het Oosten hebben doen verliezen. 'De hadji's, die van alle kanten naar Mekka komen, brengen van

1 De schrijfwijze 'Abyssinia' is onjuist.

daar het bericht naar hun land terug, dat de sultan van Habesj de bleeke onderdanen van koningin Victoria nu reeds vier jaar in ketenen houdt. Het is een bekende zaak van Arabië af tot China toe en door geheel Africa, en vormt het onderwerp van gesprek voor den khan van Tatarije en de koningen van Negerland. Als deze stand van zaken langer moest duren, zouden de Indische volken weldra hun ontzag verliezen, en de Engelschen, die in de eerstvolgende twintig jaren de bronnen van den Nijl gingen zoeken, zouden overal, waar zij kwamen, in voetangels trappen.'

De expeditie is reeds begonnen en iedere courant brengt ons berichten omtrent haren voortgang, met gissingen omtrent haren uitslag. Ondertusschen kan de mededeeling van het een en ander over land, volk en keizer misschien op eenige belangstelling rekenen.

'Wie ooit Abessinië gezien heeft, zegt Munzinger,[1] zal altijd met bewondering aan het Africaansche Zwitserland terugdenken.' Het is het schoonste land van het geheele werelddeel, versierd met al de wonderen der natuur; het zijn de bergen der Schotsche hooglanden, met de vruchtbaarheid der Rijnstreken en den weelderigen plantengroei der keerkringen. Dalen binnen in dalen, bergen boven op bergen, ziedaar de physiognomie van dit land, waarin bijna alle klimaten der wereld vertegenwoordigd zijn en welks bodem in staat is gelijktijdig alle gewassen der heete en gematigde luchtstreek voort te brengen. In de diepe valleien, waardoor de dikwijls alles in zijn vaart medeslepende bergstroom zijn weg windt, heerscht nog het wild gedierte des wouds; daar leven olifant en neushoorn, panther en leeuw; daar loert de boa constrictor; maar waar het dal zich verbreedt tot vlakte, daar vindt de mensch een grond, geschikt voor de edelste cultuurgewassen. Spaarzamer is de natuur voor het hoogland, maar toch wordt er elke arbeid veelvoudig beloond. Hier is het klimaat, ook voor Europeanen, uiterst gezond; men blijft er sterk en kan er vlijtig zijn.

De bevolking van dit land behoort tot denzelfden stam, waartoe men de Hebrëen, de Syriërs en de Arabieren rekent en dien men gewoon is den Semietischen te noemen. Wel schijnt het

1 *Ost-Afrikanische Studien*, p. 26. Zijne opmerkingen over Abessinië zijn overgedrukt in Petermann's *Mittheilungen*, 1867, XI.

zeker, dat zij niet ongemengd is, maar velerlei oorzaken hebben sedert lang de sporen van oorspronkelijk verschil doen verdwijnen en oudere volkstammen met de Semietische veroveraars volkomen geamalgameerd. Deze laatsten zijn zonder twijfel van het tegenoverliggend Zuid-Arabië naar Africa overgestoken. De oude inheemsche naam voor taal en volk bevat daarvan nog de herinnering. Hij luidt Gë'ëz en beteekent eigenlijk v e r h u i z i n g of u i t w i j k i n g . En de vergelijking der taal zelve met de andere Semietische talen geeft daarvoor het stellige bewijs, want het Aethiopisch, zooals wij de klassieke taal der Abessiniërs noemen, staat nader aan de taal van Zuid-Arabië, het zoogenaamde Himjarietisch, dan aan een der andere. Ook het Aethiopisch letterschrift, dat thans door de aanhechting van vocaalteekens aan de consonanten bijna tweehonderd characters telt, is ontleend aan het in Yemen gebruikelijke. Van welken tijd af echter Abessinië een Semietisch land mag genoemd worden, is nog geheel onzeker. Dat de inlandsche geleerden het oude koningstamhuis aan Salomo vastknoopen door de koningin van Sjeba, bewijst natuurlijk in dezen niets. Maar als wij nagaan dat er meer dan tien eeuwen liggen tusschen de inscripties van Axum, de oudste gedenkteekenen der taal die wij bezitten, en de laatst geschreven chronieken en dat tusschen de taal van beide betrekkelijk weinig verschil bestaat, en stellen wij daarnaast het bij alle overeenkomst toch zoo groote onderscheid tusschen het Aethiopisch en het Himjarietisch, dan mogen wij gerust besluiten, dat er sedert de Semietische immigratie tot op den tijd der inscripties minstens ook een duizendtal jaren verloopen is.

Volgens de gewone berekening heeft de invoering van het Christendom in Abessinië plaats gehad in de 4e eeuw. Heuglin[1] stelt die eene eeuw vroeger, maar zijne bewijsgronden zijn uiterst zwak. De bekeering geschiedde van Egypte uit en in herinnering daarvan is nog steeds het gebruik behouden dat de Aboena of bisschop een Koptisch priester moet zijn. Wat de oude godsdienst des lands was, is ons niet bekend. De talrijke altaren in de ruinen van Axum wijzen op een soort van openbaren cultus. De kruisen, die men op de offersteenen en obelisken vindt, zijn duidelijk eerst in later tijd aangebracht.[2]. Op de

1 Pag. 148 en 267.
2 Heuglin, p. 253.

groote Grieksche inscriptie van Axum, die het eerst door Salt beschreven is, noemt zich de koning ‘den zoon van den onoverwinnelijken Ares.’ Heuglin[1] vermoedt dat Abô, de dondergod, die, zooals wij later zullen zien, in den Abessinischen heiligenkalender is opgenomen, met dezen Ares identiek is. - Het schijnt wel, dat voor de invoering van het Christendom een groot deel der natie tot den Joodschen godsdienst bekeerd was. Onder de gebruiken der Abessinische kerk is meer dan één, dat duidelijk van Joodschen oorsprong is. De besnijdenis is algemeen in zwang. De kerken zijn eenigermate ingericht naar den trant van den Joodschen tempel, en het binnenste, dat alleen de priester mag betreden, bevat den *tabót* of ark, een kist, waarin zich een gewijd afschrift van de tien geboden bevindt en die ook in den krijg medegevoerd wordt[2]. Een ander bewijs is dit, dat de in dit land vrij talrijke Joden, zooals door verscheidene reizigers is opgemerkt[3], ofschoon zij den naam Falâsja, d.i. b a l l i n g e n , dragen, in uiterlijk niets van de Christelijke Abessiniërs verschillen.

In sommige tijden hadden deze Falâsja groote macht. Men verhaalt dat de groote tempel van Axum door eene Joodsche vorstin verwoest is, en in de tiende eeuw werd de troon door eene Joodsche dynastie bemachtigd, die zich meer dan drie eeuwen staande hield. Tegenwoordig deelen ook zij in de verachting, die hunnen geloofsgenooten elders van Christenen en Mohammedanen te beurt valt, en stellig bijna nergens met minder schijn van recht. Want de Abessinische Joden onderscheiden zich hoogst gunstig boven hunne Christelijke landgenooten door reinheid van levenswandel, vlijt en zin voor nijverheid, ja zelfs door zindelijkheid. De katoenweverij is gedeeltelijk, de arbeid in metalen (goud en zilver uitgezonderd) en aardewerk, en de architectuur geheel in hunne handen. Een merkwaardig verschijnsel is het, dat zij, in navolging der Christenen, ook geestelijke ordens hebben. Niet slechts deze monniken, maar ook andere Joden, vooral de smeden, worden door het volk van toovenarij beschuldigd, wat misschien het gevolg is van de angstvalligheid, waarmede zij hunne boeken en hunne plechtigheden geheim houden. De Hebreeuwsche taal is hun tegenwoordig geheel onbekend.

1 Pag. 259.
2 Dufton, p. 87 seq., Heuglin, p. 341, 360.
3 B.v. Heuglin, p. 255, Dufton, p. 165.

Behalve dezen vindt men in de steden, vooral in de grensprovinciën, vele Mohammedanen en zelfs wonen er nog in de bergen rondom Gondar en in de provincie Koâra heidenen. Dezen onderscheiden zich evenmin als de Joden in uiterlijk of taal van de overige Abessiniërs.

Toen het Christendom in Abessinië werd ingevoerd, was Axum in de provincie Tigré de hoofdstad des lands. In het dialect, daar gesproken, werd de bijbel overgezet en werden liturgische boeken geschreven; hierdoor vooral werd dit de taal der beschaving voor geheel Abessinië, wij noemen het Aethiopisch. In de dertiende eeuw kregen de zuidwestelijke provinciën meer overwicht en werd de regeeringszetel naar Gondar verlegd, waar een ander dialect, het Amharisch, gesproken werd, maar het Aethiopisch bleef de schrijftaal. Eerst met de oplossing van het rijksverband ten gevolge van de invallen der Galla's sedert het einde der zestiende eeuw, hield het op eene levende taal te zijn. Nog een tijdlang, ja tot in de vorige eeuw, bleef het de taal der geleerden. Tegenwoordig wordt het slechts door weinigen verstaan en is nog alleen als heilige taal bij de godsdienstoefening in gebruik.

Behalve de bijbelvertaling, waarin, zooals bekend is, ons het boek Henoch is bewaard gebleven, dat in den zendbrief van Judas[1] wordt aangehaald, en eene vrij uitgebreide theologische en liturgische litteratuur, gedeeltelijk uit het Grieksch vertaald, bezitten wij in deze taal verscheidene chronieken en eenige werken over geneeskunde, astrologie enz., naar Arabische voorbeelden geschreven, om niet te spreken van het groote boek over het leven en de wonderen der heiligen. Van poëzie bestaat niets dan religieuse hymnen, naar analogie der Hebreeuwsche psalmen, zonder maat, maar met rijm. - In Europa begon men deze taal te beoefenen in de tweede helft der zestiende eeuw, doch eerst omstreeks het jaar 1700 gaf Ludolf eene bruikbare grammatica en een Aethiopisch woordenboek. Sedert gingen anderhalve eeuw voorbij, zonder dat er iets wezenlijks aan de studie der Aethiopische taal en letterkunde werd gearbeid. In onzen tijd is die weder opgevat door Dillmann, die onder meer eene voortreffelijke spraakkunst en een lijvig woordenboek heeft uitgegeven.

Tegenwoordig heeft van alle Abessinische dialecten het Amha-

1 Vs. 14.

risch verreweg de meeste uitbreiding. Van dit dialect, dat sterk gemengd is met bestanddeelen van naburige Africaansche talen, is in 1841 en 42 door Isenberg een lexicon en eene grammatica gegeven. Veel nader aan het klassiek Aethiopisch staat de taal door de bevolking der provincie Tigré gesproken.

Het grondgebied van Abessinië was in vroegeren tijd grooter dan thans. De laatste drie eeuwen zijn vol van rampspoeden voor het land geweest. De deels Mohammedaansche, deels heidensche Galla's hebben in het zuiden en oosten, de Turken of aan de Turken onderworpen volken in 't westen en noorden nagenoeg alles bezet, wat niet door de hooge bergen werd beschermd; eenmaal is zelfs het hoogland bijna in de macht der Mohammedanen geweest en slechts door de hulp der Portugeezen gered. Maar erger dan dit alles is de anarchie, waaraan het rijk ten prooi was tot aan de troonsbeklimming van Theodoros toe. Het was de toestand van Frankrijk ten tijde der laatste Merowingen. De koning was bijna geheel zonder macht; de majordomus of de machtigste der stadhouders zette hem af en stelde een nieuwen koning aan, als het hem goed dacht, terwijl deze zelf weder een aanhoudenden strijd had om zijne eigene heerschappij te handhaven. ‘De onbeduidendheid, zegt Rüppell[1], der te Gondar resideerende koningen, die, zooals bekend is, door de zoogenaamde grootambtenaren des rijks altijd uit eene zelfde oude vorstenfamilie gekozen worden, heeft, ten gevolge dezer keurstaatsregeling, langzamerhand het geheele land tot speelbal van de eerzucht der stadhouders gemaakt, en reeds sedert lang (Rüppell keerde in 1834 uit Abessinië terug) komen de laatsten niet meer door de benoeming des konings, maar door krijgsgeluk tot het bestuur der provinciën. Onder elkander liggen deze verschillende, eigenlijk geheel onafhankelijke stadhouders, voortdurend in ijverzuchtigen strijd: eene verhouding, die de koningen vroeger zelven in 't leven riepen of onderhielden, om zoo de verschillende partijen zwak te houden. Daarentegen hebben zich de stadhouders ook het recht aangematigd, tegenkoningen te benoemen en de hun mishagende troonbezitters tot afdanking te dwingen; en terwijl zij bovendien allengs alle betaling van belasting gestaakt hebben, is het aanzien en de macht der regenten zoo gedaald, dat thans hun geheele inkomen jaarlijks slechts 300 thalers bedraagt en de koning niet den min-

1 *Reise in Abyssinien*, I, p. 270 seq.

sten invloed op den gang van zaken heeft.' Sedert 1778 tot 1833, voegt hij in eene noot daarbij, hebben veertien verschillende vorsten twee en twintigmaal als koning op den troon te Gondar gezeten. De vorst, die in 1832 regeerde, kon het dan ook Rüppell niet verzwijgen, hoe droevig de toestand van het koninkrijk was, hoe hij zelf niet eens bij machte was een vreemdeling behoorlijk te ontvangen, hoe diep de zedelijkheid was gezonken en hoeveel gevaar het land van binnen en van buiten bedreigde. Het eenige dat van de koninklijke waardigheid was overgebleven, was een vrij lastig ceremoniëel[1].

Deze treurige politieke toestand van Abessinië heeft niet alleen de ontwikkeling des volks belemmerd, maar die sterk doen achteruitgaan. Door de Turksche veroveringen in het noorden is dit rijk niet slechts geheel van de zee afgesneden, daar Annesleybaai, aan welker ingang Massaua ligt, het eenige punt is, waar het hoogland de kust nadert, maar zijn ook de betrekkingen tusschen de Koptische en de Abessinische Christenen nagenoeg geheel afgebroken. Daardoor heeft Abessinië weinig of geen deel gehad aan den materiëelen vooruitgang van Europa, en stond het bijna machteloos tegenover de goed gewapende en gedisciplineerde legers van Egypte. In het land zelf is in den geheelen regentijd het verkeer gestremd door de rivieren en bergstroomen; er is een dringende behoefte aan bruggen en gebaande wegen, maar niet alleen is in de eeuw voor Theodoros daartoe geen enkele stap gedaan, maar zelfs zijn de enkele door de Portugeezen gebouwde bruggen vernield en natuurlijke wegen onbruikbaar gemaakt door rebellen, die hunne roofnesten ongenaakbaar wilden maken. Handelsgeest heeft de Abessiniër even goed als al zijne Semietische broeders, maar handeldrijven is bijna onmogelijk geworden. Het is niet noodig daaromtrent iets meer te zeggen dan dit, dat men geen andere munt heeft dan den Maria-Theresia-thaler, en voor pasmunt lappen katoen of stukken zout[2]. De landbouw, de hoofdbron van bestaan voor Abessinië, staat op een zeer lagen trap. In evenredigheid van hetgeen dit heerlijke land kan voortbrengen, is de productie zeer gering. Een groot deel van den bodem - Dufton[3] zegt het derde gedeelte - is kerkelijk eigendom en ligt, vol-

1 Zie II, p. 94-96, 105.
2 Heuglin, p. 252, Dufton, p. 61, 200.
3 Pag. 140. Lejean, *Théodore II et le nourel empire d'Abyssinie*, spreekt zelfs van twee derden (*Revue des Deux Mondes*, 1864, t. 54, p. 224).

gens het getuigenis van Heuglin[1], geheele geslachten door braak, als niet de naburige boeren tot heerediensten gedwongen worden. De onzekerheid, die gedurende den geheelen tijd van anarchie heerschte en nog niet is opgeheven, of hij die zaait ook zal maaien, moedigt niet aan om meer te doen dan stellig noodzakelijk is. Wie weet of niet, voordat de oogst is ingehaald, de akker door woeste legerbenden zal vertrapt worden? Eindelijk zijn de werktuigen bij den landbouw nog zeer primitief en heeft men van draineering weinig of geen begrip[2]. Met de industrie is het niet veel beter gesteld. Het land brengt nauwelijks voort wat voor eigen gebruik onontbeerlijk is en de uitvoer van nijverheidsvoortbrengselen staat in geen verhouding tot den invoer. ‘De onophoudelijke burgertwisten, de neiging der inboorlingen tot het luie soldatenleven, en meer nog hunne traagheid en aangeboren vrees voor inspanning, misschien ook gebrek aan behoefte, zijn de hoofdoorzaken waarom sedert eeuwen in dit opzicht geen enkele vordering is gemaakt. Ook verdient de handwerksman door zijn arbeid in verhouding zeker veel minder dan de koopman’[3]. Om deze laatste reden waarschijnlijk is de industrie grootendeels in de handen der Joden en Mohammedanen. Er is evenwel reden genoeg om te besluiten dat het niet de aanleg is die ontbreekt. ‘De natuurlijke talenten van het volk liggen door het gemis van concurrentie en goede voorbeelden lui en onontwikkeld terneder’[4].

Aan natuurlijk verstand faalt het den Abessiniër volstrekt niet. Hij begrijpt goed en leert vlug, vooral in zijne jeugd. Maar voor onderwijs en opvoeding wordt niet meer gedaan dan bij ons in de middeleeuwen. Bijna alleen de geestelijken en artsen leeren lezen en schrijven. Voor dezen zijn er in Gondar en een paar andere plaatsen scholen, waar met de verst gevorderden het wetboek, de mozaïsche wet en de psalmen gelezen, en geneeskunst en kalenderberekening onderwezen worden, benevens zang en dans. Methode bij het onderricht is ver te zoeken; het is enkel van buiten leeren en oefening in spitsvindige dialectiek, maar de ijver der Gondarsche studenten moet voorbeeldig zijn. Tot voor weinigen tijd werden alle boeken op perkament geschreven; thans is ook papier in gebruik. Vele geestelijken en

1 Pag. 256.
2 Heuglin, p. 223.
3 Heuglin, p. 249.
4 Munzinger, *Ost-Afrikanische Studien*, p. 31.

geleerden leven van het afschrijven van boeken en in de kalligraphie hebben verscheidenen het ver gebracht. Er is een tijd geweest, waarin de Abessinische schilderkunst iets - al is het zeer weinig - beteekende; onder de schilderijen, waarmede de meeste Abessinische kerken prijken, zijn volgens Rüppell[1] eenige tamelijk goede, evenals de enluminures van sommige handschriften van eenig talent getuigen. Tegenwoordig is dat alles beneden kritiek.

In vroegere eeuwen bestond er - en in naam was het nog in Rüppell's tijd aanwezig - een opperste gerechtshof, waarin eenige der voornaamste burgers, onder het voorzitterschap van den koning, in hoogster instantie uitspraak deden volgens het Abessinische wetboek. Omkooping en vervalsching van dezen codex vernietigde den invloed van dit collegie, terwijl met het toenemen der regeeringloosheid de uitvoering der vonnissen onmogelijk werd. Tegenwoordig heeft Theodoros zelf de hoogste jurisdictie aan zich getrokken. Overigens wendt men zich voor alle zaken van minder belang aan den sjoem (opperhoofd) van het district, die openbare rechtzitting houdt op de marktdagen. Bij zulk een geding gaat het zeer primitief toe. Er worden getuigen gehoord en eeden afgelegd, maar tegen een meineed ziet men niet op, daar de absolutie daarvoor voor weinig geld te koop is. De afloop is steeds dezelfde: het geld of het voorwerp, waarover het verschil was, wordt het eigendom van den rechter, hetzij de aangeklaagde veroordeeld of vrijgesproken wordt[2]. Men zegt dat vooral de Joden liefhebbers zijn van deze voordeelige processen.

De heffing van belastingen heeft in den regel plaats in den vorm van tollen, die in elke stad, in elk district, in elke provincie gevorderd worden en den handel sterk belemmeren. Deze tollen worden aan den meestbiedende verpacht[3].

De Abessiniërs zijn evenals de Kopten in Egypte monophysiten, maar wat ritus en tucht betreft, gelijkt de kerk meer op de orthodoxe Syrische. Het opperhoofd der kerk is, sedert de oudste tijden, een Koptisch bisschop uit Egypte en wordt Aboena, d.i. onze vader, geheeten. Hij alleen heeft het recht priesters en andere kerkelijke personen te benoemen, hetwelk door op-

1 *Reise in Abyssinien*, II, p. 183, vgl. I, p. 347.
2 Heuglin, p. 352 en 255.
3 Heuglin, p. 253.

legging van handen en tegen betaling van eene kleine geldsom geschiedt. Hij mag niet gehuwd zijn, evenmin als eenige andere priesters van rang; de lagere geestelijkheid mag huwen, maar slechts eenmaal. Volgens anderen mag er na de wijding geen huwelijk voltrokken worden. Was dus de priester voor dien tijd ongetrouwd, dan moet hij dit verder blijven. Gewoonlijk wordt men reeds in zijne jeugd voor den geestelijken stand bestemd.

Behalve het lezen van gebeden, het toedienen der sacramenten, de biecht en de kerkmuziek, behoort ook het dansen bij godsdienstige optochten tot de plichten des priesters. Heuglin geeft ons de volgende beschrijving van een kerkelijk feest[1]: ‘Den 18^{en} Januari had de viering plaats van den doop Christi, een der hoogste feestdagen der Abessinische kerk. Een groote kerktent was den vorigen avond op de weide aan de beek opgeslagen, vlak bij ons leger, en reeds tegen zonsondergang trok de geheele geestelijkheid der plaats in processie daarheen met de onder een hemel gedragene tabôt (arke des verbonds). Eenige oude papen in gescheurde roode en geele rokken met turbans zoo groot als een ooievaarsnest, dansten evenals wijlen koning David in infernaal bevallige sprongen voor het heiligdom uit, gevolgd door de vrome inwoners, onder gezang, gebed en eene muziek, die onbeschrijfelijk is en die slechts Abessinische Christenzielen stichten kan. Onze dienaars vroegen vergunning om het helsch alarm nog met geweersalvo's te mogen accompagneeren, wat hun gaarne werd toegestaan. Eindelijk begon de koude nacht en de storm der ontboezemingen ter eere Gods ging leggen, maar om na middernacht met eens zooveel energie weer te beginnen. En wie niet zelf, ook maar uit de verte, zulk een Abessinisch-Christelijken eeredienst heeft aangehoord, kan zich geen denkbeeld maken van het merg en been doordringende geschreeuw en gekrijsch, dat de menschen hier bidden en zingen noemen. Daartusschen klinken de doffe slagen der nooit ontbrekende trommels en pauken. Hierbij kwam nog het geloei en geblaat van allerlei vee, vergezeld door het gebalk der muildieren en ezels, die als krachtige zangers bekend zijn. Alle deze stemden ter eere Gods in het vrome kerkgezang mede - voorwaar een helsch concert, dat van middernacht tot zonsopgang duurde. Toen daalde de geheele menigte, mannetjes en wijfjes, aangevoerd door de dansende dignitarissen der kerk,

1 Pag. 202, vgl. 128 en 368.

naar de beek, af, ontkleedde zich *in corpore*, sprong in het water en dompelde zich driemaal onder. Over de bergen en berijpte weiden floot een ijskoude morgenwind, de temperatuur bedroeg + 6° Reaumur.'

In kleeding onderscheiden zich de geestelijken van de leeken door een ringbaard, een ontzaggelijk grooten witten turban, zwarte met de punt naar boven gebogen schoenen, een crucifix in de hand of aan het halskoord, en een vliegenwaaier van paardehaar of een koestaart. Deze laatste hebben ook de monniken en nonnen steeds bij zich. Een oorspronkelijk zwavelgeel kapje bedekt dezen den schedel. Sommige monniken zijn geheel in leder gekleed. - Het gezamenlijk aantal van priesters en monniken is legio - alleen in Gondar op eene bevolking van nog geen 6000 zielen telt men 1200 geestelijken - en zij munten over 't algemeen uit door onwetendheid, schijnheiligheid, luiheid en gemeene ondeugden van allerlei aard. Dit is een punt, waarin alle reizigers die Abessinië bezocht hebben overeenstemmen, dat de geestelijkheid de kanker der maatschappij is, die domheid, slechtheid en zedeloosheid bevordert en elke ontwikkeling tegenhoudt[1]. Voor elke zonde is aflaat te koop. Vordert de eene geestelijke te groote som, zoo wendt men zich tot een anderen. Natuurlijk komt zoodoende de kerkelijke macht soms in zeer duidelijke tegenspraak met de wereldlijke, en in weerwil van volkomene en geldige absolutie voor eeuwige dagen ontloopt menigeen toch de galg niet. De zielen der afgestorvenen kunnen slechts door rijke offers en gastmalen, waar dozijnen papen zich te goede doen en zwelgen op kosten der arme overgeblevenen, uit het vagevuur gered worden. 'Er zijn voorbeelden, zegt Heuglin, dat het geheele vermogen eener familie op een lijkfeest is verbrast geworden. Wij hebben zelven meer dan eens zulk een gelag bijgewoond en nooit zoo walgelijke toonbeelden van waarlijk dierlijke vraatzucht en dronkenschap gezien, als de geestelijkheid bij dergelijke gelegenheden openlijk te aanschouwen geeft.'

Er is tweederlei kerkelijke ban, de groote kan alleen door den Aboena worden uitgesproken en is vreeselijk voor hem dien

1 Alleen Lejean schijnt gunstiger over haar te denken. Hij noemt de geestelijkheid 'moral, studieux et relativement honorable, quoi que l'on en ait pu dire avec Bruce et depuis.' (*Revue des deux Mondes*, 1864, t. 54, p. 203). Maar het is niet te ontkennen, dat hij de zaken wel eens door een gekleurden bril bekeken heeft, vgl. Beke, p. 91 en 124.

zij treft, daar niemand hem mag herbergen en zijn moordenaar niet gestraft wordt. Door de energieke houding van Theodoros, die na zijne zegepraal in 1855 den Aboena dwong den tegen hem uitgesproken banvloek in een zegen te veranderen, heeft zij echter veel van hare kracht verloren[1]. Overigens kan ook zelfs deze afgekocht worden.

Dat eene hervorming der geestelijkheid dringend noodzakelijk is, begrijpt Theodoros, begrijpt de Aboena, begrijpen vele verstandige Abessiniërs. Een der eerste besluiten, die de keizer na zijne troonsbeklimming nam, was de secularisatie der kerkelijke goederen, terwijl hij tevens vele kerkelijke vrijplaatsen, broeinesten van ongerechtigheid, ophief. Maar de omstandigheden hebben hem tot dusver niet toegelaten zijn plan te volvoeren, evenmin als het hem mogelijk geweest is, andere hervormingen tot stand te brengen.

Als de herders zoo zijn, wat moet men dan van de kudde denken? Want in weerwil van het lage peil, waarop de Abessinische geestelijkheid staat, geniet zij toch zeer grooten eerbied. Inderdaad is het met den godsdienst in dit land treurig gesteld, nog treuriger dan in Europa tijdens de middeleeuwen. Zij bestaat uitsluitend in uiterlijkheden. De taal, waarin de godsdienstoefening plaats heeft, wordt niet door het volk verstaan. Daarentegen is het kussen van deurposten en vloer van het kerkgebouw het criterium van de vroomheid der kerkgangers. ‘Hij kust de kerk’, zegt men en verklaart daarmede dat hij een goed Christen is[2]. Aan vasten en boetedoening, de laatste vooral bestaande in het beschenken der priesters, is geen einde. Het bijgeloof is sterk ontwikkeld; voorteekenen, droomen en heksen spelen in het leven der Abessiniërs een groote rol. De massa heiligen verdringt haast de godheid. Talismans en kruisen zijn voorwerpen van algemeene vereering, en de blauwe draad, die elk Christen om den hals draagt, is zijn groote roem en in zijne oogen een voldoende reden om de Joden en Mohammedanen, die niet zoo versierd zijn, grondig te verachten. De kerkelijke voorschriften omtrent rein en onrein, besnijdenis en doop, enz. worden stipt gehoorzaamd.

En daarnaast vindt men eene zedeloosheid zonder wedergade. Bruce en andere reizigers beschrijven tooneelen, die men niet

1 Vgl. Lejean, t.a. p, p. 230.
2 Dufton, p. 89, Rüppell, II, p. 211.

kan oververtellen. Rüppell[1] spreekt van de grenzenlooze liederlijkheid der bevolking van Gondar en voegt er bij, dat de overige Abessiniërs hen ten opzichte der zedelijkheid niet in het minste overtreffen. Kerkelijke, dat is wettige huwelijken worden zelden meer gesloten. Eigenlijk kan men nauwelijks meer van huwelijk in Abessinië spreken. De laatstgenoemde reiziger ontmoette binnen een paar dagen een man, die juist zijn negentiende vrouw verliet en haar drie thalers tot afscheid gaf, en een zeventienjarig meisje, dat op het punt was voor de achtste maal te trouwen.

Maar het is niet alleen in dit opzicht, dat de moraliteit zoo laag staat. Meineed en bedrog gelden in de openbare meening nauwelijks meer voor zonde. Een van de wetten door keizer Theodorus uitgevaardigd is die, waarbij hij zijnen onderdanen op straffe des doods verbood, een hunner eigene landgenooten als slaaf te verkoopen. Want zoover was het gekomen, vooral in de grensprovinciën, dat men elkander kinderen ontvreemdde en aan de Mohammedanen verkocht. Bruce verhaalt daarvan een treffend voorbeeld, hoe een oude priester door list achtereenvolgens de twee kinderen en de vrouw van een anderen priester, zijn vriend, en eindelijk zijn vriend zelven tot slaaf verkoopt, maar bij slot van rekening zelf ook in de handen van een slavenhandelaar komt. Hij vermeldt daarbij, dat dit verhaal hem gedaan werd door Ras Michael, den toenmaals oppermachtigen stadhouder van Tigré, op de bruiloft zijner dochter, terwijl er meer dan twintig priesters bij tegenwoordig waren, welke zich die zaak niet meer schenen aan te trekken dan de overigen. De geschiedenis werd dan ook enkel verteld om het koddige van den afloop. - Eene ondeugd, die de meeste reizigers aan de Abessiniërs verwijten, is ongastvrijheid.

'Ik ben treurig en terneergeslagen, daar het mij voorkomt, dat elke poging tot zedelijke verbetering der Abessiniërs vergeefsch is,' schreef de zendeling Gobat in 1834, en Rüppell stemt geheel met hem in. Anders denkt er Munzinger over, die *trotz alledem und alledem* toch vast gelooft aan de mogelijkheid eener regeneratie van het volk, dat, omringd als het is door heidenen en Mohammedanen, in zijn oog nog eene roos blijft te midden der doornen. De natie is verwilderd, maar naast de ondeugden der barbaarschheid bestaat nog veel goeds. Er is nog

1 II, p. 190.

ridderlijke geest, er kloppen nog medelijdende harten; er is nog huwelijkstrouw te vinden, er bestaat nog zelfopoffering; het gevoel is nog niet verstompt, moed en levenslust ontbreken nog niet; en bovenal, hoe treurig het er met de religie ook uitziet, er is nog godsdienstzin onder het volk, het zijn nog Christenen.

Boven heb ik reeds gezegd dat er in de Abessinische kerk vele Joodsche elementen zijn overgebleven, onder anderen de besnijdenis naast den doop en de viering van den Zaturdag naast den Zondag. Ook de inrichting der kerken geeft daarvan het bewijs. Gewoonlijk staan zij op eene hoogte in het midden van hooge boomen. Zij zijn rond, van hout of steen gebouwd, met een kegelvormig rieten dak, op welks top een Grieksch kruis prijkt. Het dak springt een paar el over den muur en wordt door houten pijlers gesteund, waardoor eene galerij ontstaat. In het midden van het gebouw is een klein vertrek, het allerheiligste, waar de *tabôt* staat, benevens de heilige vaten en de boeken. Alleen de priester mag hier binnenkomen, en ook is het vertrek te klein om meer dan een of twee personen te bergen. In de kerk zelve, het heilige, mogen alleen mannen komen en kerkelijk gehuwde vrouwen, die er zeer weinige zijn. De wanden zijn vol schilderijen op perkament en aan de wanden vastgespijkerd, waarop voorstellingen prijken uit de bijbelsche geschiedenis of uit het leven van heiligen, die in den regel niet beter zijn dan onze uithangborden en zich door de zonderlinge keus van kleuren en koddige anachronismen onderscheiden. Rüppell beschrijft de afbeelding van een held, die een groenen olifant doodt. Bruce heeft een stuk gezien, waarop Farao op een wit paard voorgesteld wordt, zinkende in de Roode Zee, terwijl snaphanen en pistolen op het water drijven. Ook de Filistijnen blijken, volgens sommige stukken, het gebruik van het schietgeweer gekend te hebben. Dufton zag in eene kerk in vijf tafereelen het leven, den dood en het oordeel van een cannibaal beschreven. Het eerste stelde het monster voor, bezig met een hoop armen en beenen te verslinden. Het tweede denzelfden persoon, aalmoezen uitreikende op den vastendag. Nommer drie stelt Christus voor met een weegschaal, waarin het cannibalisme van den overledene tegen zijne aalmoezen en vasten wordt gewogen; het laatste heeft een weinig overwicht. Op nommer vier vechten de duivel en Maria om het bezit van den geoordeelde, de eerste trekt aan het been, de laatste houdt het hoofd vast. Het laatste tafereel stelt de zegepraal van Maria voor en de toelating van den voormaligen

menscheneter tot het paradijs. Ik deel dit hoofdzakelijk mede wegens de verhevene zedeleer, die het bevat. Merkwaardig is het, dat alleen de booze geesten en de vijanden van het Christendom, speciëel de Joden, steeds in profiel geteekend zijn, de heiligen altijd en face. Bijna alle figuren kenmerken zich door bijzonder groote oogen.

In vele kerken zijn kleine bibliotheken, maar nooit ontbreken houten of metalen pauken en ijzeren ratels voor de kerkmuziek. Als een der grootste schatten van de kerk geldt eene klok. - Het avondmaal wordt in beiderlei vorm toegediend. Vóór het gebruik daarvan moet men vasten, en hij die het sacrament heeft ontvangen, onthoudt zich den ganschen dag zooveel mogelijk van spreken en durft, wegens het geloof aan transsubstantiatie, zelfs niet spuwen. Voor wijn gebruikt men tegenwoordig een afgietsel van water op rozijnen, vroeger versch geperste druiven met de schillen. Nog voor weinige jaren groeide er in Abessinië veel wijn, maar de druivenziekte van 1855 heeft deze cultuur bijna geheel doen verdwijnen.

Wel twee derden van het jaar bestaan uit feest- en vastendagen. Het aantal heiligen is zoo groot, dat men geen dagen genoeg in het jaar heeft voor hen allen. Daaronder zijn er van waarlijk zonderling gehalte. Pontius Pilatus is gecanoniseerd, omdat hij bij de veroordeeling van Christus zich de handen gewasschen heeft; Bileam en zijne ezelin behooren tot de kategorie; volgens Heuglin ook de oud-heidensche dondergod Abô. Een van de allervoornaamste heiligen, die soms wel vóór Maria of zelfs Jezus genoemd wordt, is Tekla Haimanôt, de monnik, door wiens beleid in de dertiende eeuw de Salomonische dynastie weder op den troon kwam. Zijn feest wordt, evenals dat van de heilige maagd, de aartsengelen en St. George[1], iedere maand gevierd, en men verhaalt van hem wonderwerken, waartegen, zooals Bruce zegt, de Jesuïten met hunne wonderen zelfs niet opgewassen waren. Een zijner merkwaardigste feiten is, dat hij den duivel bekeerd en bewogen heeft om monnik te worden. Veertig jaar - volgens anderen slechts veertig dagen - leefde zijne helsche majesteit in groote heiligheid en deed boete, omdat hij den Zaligmaker verzocht had. Wat naderhand van hem geworden is, zeggen zij niet. Waarschijnlijk vond hij het op den duur wat te eentoonig.

1 St. George is de bijzondere beschermheilige der soldaten, zie Beke, p. 101, noot.

Het is nu 250 jaar geleden, dat de Jesuïten in Abessinië oppermachtig waren. Door Portugeesche hulp was omstreeks het midden der zestiende eeuw de onafhankelijkheid van Abessinië gehandhaafd en vele Portugeezen waren in dat land gebleven en vormden in 't begin der zeventiende eeuw eene vrij aanzienlijke kolonie. Koning Socinios, die van 1605 tot 1632 regeerde, begreep dat het van belang was, deze vreemdelingen aan zich te verbinden; hij bejegende hunne priesters zeer gunstig en stond hun toe hun geloof te prediken, met dit gevolg, dat in 1623 de Roomschkatholieke belijdenis tot den Abessinischen staatsgodsdienst werd verheven. De heerschzucht en onverdraagzaamheid der Jesuïten maakten dezen triumf van korten duur. In 1632 had er eene bloedige reactie plaats, waarbij allen, die zich niet tijdig door de vlucht redden, werden omgebracht. Sedert dien tijd tot in deze eeuw heeft er in Abessinië steeds een groote afkeer tegen vreemde zendelingen geheerscht en zijn alle nieuwe pogingen der Roomsche kerk, om weder voet in het land te krijgen, mislukt. In 1840 werd door pater de Jacobis eene nieuwe katholieke missie gesticht, en deze gaat met veel meer overleg te werk. Zij is niet in eigenlijk Abessinië gevestigd, maar onder de gedeeltelijk aan dit land onderworpene noordelijke volkstammen, waar zij door de nabijheid der zee veiliger is en waar zij rustig wortel kan vatten. Daar hebben zij reeds verscheidene inlandsche priesters gekweekt, die het katholiek geloof met goed gevolg onder hunne landgenooten uitbreiden, en van hier uit moet mettertijd de bekeering van Abessinië plaats hebben. In dit land zelf zou het hun misschien beter gegaan zijn, als zij zich hadden kunnen onthouden van deelneming aan politieke intrigues. De Aboena is uit den aard der zaak ongunstig tegen hen gestemd en Theodoros hebben zij herhaaldelijk zeer tegen zich ingenomen, vooral door de ondersteuning van den opstandeling Agau Negusie in 1856-61.

Er is in Abessinië ook eene protestantsche missie, die in het hart des lands gevestigd is, maar misschien met nog minder gevolg werkt. Men vergunt hun er te wonen en een handwerk uit te oefenen, en hoogstens Joden tot de Abessinische kerk te bekeeren. Verder mogen zij niet gaan. Eene school, door hen opgericht, werd gesloten, omdat zij zich met dogmatiek bemoeide. Daar deze zendelingen veel nuttige materiëele kennis verspreiden, is hun arbeid stellig in zekeren zin vruchtbaar. Maar naar het eenstemmig oordeel van de onpartijdigste reizigers is het niet

alleen onmogelijk, de Abessiniërs tot protestanten te maken, maar eene poging daartoe zelfs zeer gevaarlijk. In werkelijkheid is het volk door en door katholiek. ‘Abessinië tot het protestantisme te willen bekeeren,’ zegt Munzinger, ‘zou eene onderneming zijn, zoo alle overlevering in het aangezicht slaande, dat de menschen, aan welke men plotseling hun vroom geloof en in 't bijzonder de vereering der moeder Gods wilde ontrooven, van het geheele Christendom afkeerig zouden worden. Het onbedachtzame afbreken zou hen zoo verlegen en verbaasd maken, dat zij het kind met het bad uitgieten en het geheele geloof, ook dat aan God, wegwerpen zouden, en met de verkondiging van eenen godsdienst, die geen verwantschap heeft met dat, wat hun thans voor schoon, gulden Christendom geldt, wordt enkel een kras en gedachteloos ongeloof geplant, dat het volk den zedelijken steun beneemt, dien het van zijn oud geloof had ontvangen.’ Hij is van meening, dat de invoering van het katholieke geloof, gereinigd als het is door den invloed der hervorming, de beste regeneratie der Abessinische kerk zoude zijn. Ik behoef niet te zeggen dat de Engelsche schrijvers dit volstrekt niet met den katholieken reiziger eens zijn.

Theodoros, ‘de koning der koningen van Aethiopië’[1], is omstreeks het jaar 1820 geboren. Hij was de tweede zoon van den erfstadhouder der westelijke provincie Koâra, die volgens het getuigenis van Bruce een der hooge kroonambtenaren was en de eenige stadhouder van Abessinië, die het recht had in de hoofdstad Gondar zijne zilveren trommels te laten slaan, welke eer hij verkregen had door gewichtige diensten aan koning David II (1380-1409) bewezen. Volgens sommige berichten was zijne moeder eene afstammeling van het oude Salomonische koningshuis. Anderen beweren dat zij van zeer lage af komst was. De vader van Cassa - want zoo is zijn eigenlijke naam - en zijn oudste broeder[2] hadden van de bestaande anarchie gebruik gemaakt om hun gebied met verscheidene districten te vergrooten, zoodat hertog Cassa bij zijn eerste optreden reeds

1 Aldus betitelt hij zichzelven in officiëele stukken. Ik heb Theodoros altijd k e i z e r , de vorsten van het ancien régime k o n i n g genoemd. Dit onderscheid bestaat niet in den Abessinischen titel, die voor beiden *Negus* luidt.

2 Ik volg hierin Heuglin in de beschrijving zijner eerste reis in 1852-53, p. 44 seq. Volgens Dufton en Lejean was Komfoe, zoo heette deze vorst, de broeder van Cassa's vader.

een machtig vorst was. Hij had eene voor Abessinië zeer goede opvoeding ontvangen en koesterde reeds in zijne jeugd de stoute plannen, die hij later trachtte te verwezenlijken en gedeeltelijk verwezenlijkt heeft. Er was eenmaal - meer dan vier eeuwen geleden - een Abessinisch koning geweest, Theodoros genaamd. Zijne regeering duurde slechts kort, maar - waardoor is nog onzeker - zijn naam bleef bij het volk in buitengewoou gezegend aandenken. Aan zijn bestuur knoopten zich Messiaansche verwachtingen vast, en hoe treuriger de werkelijke toestand werd, des te vaster werd het geloof, dat Theodoros weder zou opstaan en aan Abessinië den ouden luister, vrede, overvloed en geluk zou terugschenken. Deze droom vervulde de ziel van den jongen Cassa. De strijd, door zijn vader en zijn broeder tegen de in het westen des lands steeds voortdringende macht van Egypte gevoerd, en waaraan hijzelf had deelgenomen, had hem vroegtijdig doen inzien wat de hoofdbron was van de ellende van zijn vaderland. Hij vatte een onverzoenlijken haat op tegen den Islam, die geduchte macht, die Abessinië van alle kanten bedreigde. Die moest teruggedrongen worden, wilde ooit zijn land zich weder verheffen en Nijl en Roode Zee, hare aloude grenzen, herwinnen. Ja, van den aardbol moest zij verdelgd worden, het heilige land mocht niet langer in de handen der ongeloovigen blijven. En de man, die door God bestemd was dit plan uit te voeren, was naar Cassa's innigste overtuiging hijzelf. Hij zou de Theodoros worden, die zijn volk zou verlossen, hij zou als een andere koning David de Filistijnen verslaan en Israël groot maken. Het beeld van dezen vorst stond hem steeds voor oogen, en inderdaad is er tusschen de karakters van beide mannen eenige overeenkomst. Jammer dat vooral in den laatsten tijd ook de booze geest van Saul te dikwijls over hem is vaardig geworden.

Een dweeper was hij dus, maar geen droomer. Met talent en energie pakte hij de taak aan, die hij voelde dat hem was opgelegd. En die taak was verre van gemakkelijk. Als Munzinger zegt dat Theodoros in 1855 Abessinië bijna zonder het zwaard te trekken veroverde, is hij zoo onhistorisch mogelijk. Een verhaal van de gebeurtenissen vóór dat jaar zal ik niet geven. Het kan alleen op belangstelling rekenen, als het in alle bijzonderheden beschreven wordt, en daarvoor is hier niet de plaats. Maar dit is zeker, dat er zeer ernstige moeilijkheden te overwinnen waren, dat er bloedig gestreden is en dat Cassa nooit Theodoros zou geworden zijn, als hij niet een wa-

ren heldenmoed bezeten had en eene mate van geestdrift, die zich aan zijn geheele leger mededeelde.

En toch was dit deel van het programma des keizers verreweg het gemakkelijkste. Hij was nu onbeperkt alleenheerscher over het land en had een aan hem verknocht leger onder zijne bevelen; maar welk een land en welk een leger om het doel te bereiken, dat hij zich voorstelde! De ontzettende tros, die van een Abessinisch leger onafscheidelijk is en eene armee van 50,000 man tot eene menschenmassa van 150,000 doet aangroeien, maakt de bewegingen moeilijk en ruineus voor de streken die het doortrekt, terwijl een verlengd verblijf het vruchtbaarste land in eene woestijn herschept. De oorlog met de Mohammedaansche Galla's, die jarenlang met zeldzame hardnekkigheid gevoerd werd, heeft Zuid-Abessinië, vroeger een land vloeiende van melk en honig, waar de ossenlast tarwe slechts een halve gulden kostte, tot een volkomen wildernis gemaakt. Desniettemin is het leger bruikbaar genoeg om Galla's en oproerige Abessiniërs in het open veld te bestrijden. Maar ook tegen de goed gewapende en gedisciplineerde troepen der Turken? Theodoros had reeds in vroeger jaren treurige bewijzen van het tegendeel gezien. Dit was de voorname reden, waarom hij zich steeds zoo beijverd heeft om Europeesche werklieden in zijn land te vestigen. De invoer van wapenen is bijna onmogelijk, daar die steeds over Turksch grondgebied zou moeten geschieden. Er was dus niets over dan in Abessinië zelf wapenen te vervaardigen. En hiermede heeft zich de Europeesche kolonie te Gaffat ijverig bezig gehouden. Dufton woonde eenmaal bij hoe met een pas gegoten mortier proeven werden genomen. Het trof hem, in welk een spanning de keizer het aanzag; hij sprak geen woord, maar zijn gelaat gaf te kennen dat er veel in zijn ziel omging[1]. Een van de eerste vragen, die hij tot den reiziger richtte, was of hij kruit en percussiedopjes kon maken; en geen geschenk is hem aangenamer dan geweren en pistolen. Ook heeft hij getracht Europeesche krijgstucht bij zijn leger in te voeren en stelde daarom een duizend manschappen onder het commando van den Engelschman Bell, na Plowden eenmaal zijn beste vriend. Doch de maatregel verwekte zooveel misnoegen, tot oproerigheid na-

1 Vgl. Lejean, *Théodore II et le nouval empire de l'Abyssinie*, in de *Revue des devx mondas*, 1864, t. 54, p. 229.

derende, onder zijne soldaten, dat hij genoodzaakt was het plan op te geven.

Grooter nog is het tweede bezwaar. De anarchie heeft zoolang geduurd in Abessinië, dat zij haast de normale toestand is geworden. Het krioelt van pretendenten, die zelven of wier familie kleinere of grootere gedeelten van Abessinië bezaten voor de troonsbeklimming van Theodoros, en het valt hun ligt een troep volgelingen te vinden onder het verwilderde en den arbeid ontwende volk. Geen land ter wereld biedt misschien aan rebellen zulke uitnemende gelegenheden. In den regentijd is alle communicatie onmogelijk. Er zijn honderden punten, waar een handvol menschen zich tegen tienmaal zooveel aanvallers kan verdedigen. De vele kerkelijke vrijplaatsen, waar geen misdadiger mocht achtervolgd worden, zijn wel door den keizer opgeheven, maar blijven nog onschendbaar in de oogen der soldaten. Tenzij het geheele volk medewerkt, is het onmogelijk, het geheele land rustig te houden. En de vervulling van die voorwaarde is nog zeer ver te zoeken.

Een bedorven en overtalrijke priesterschap; een verwilderd en bandeloos volk; een land zonder gebaande wegen, zonder bruggen over de talrijke stroomen, vol ontoegankelijke schuilhoeken voor kwaadwilligen: een menigte ontevredenen, die de troebele tijden terugwenschten, waarin zij straffeloos hun roovershandwerk konden uitoefenen; eene verfoeilijke rechtspleging; een schadelijk en onvruchtbaar belastingstelsel; en dan Turken en Arabieren ten noorden en westen, Galla's ten zuiden en oosten - dat alles en meer vond Theodoros tegenover zich, toen hij in 1855 de regeering aanvaardde, zonder anderen steun dan zijne buitengewone gaven, zijne innige overtuiging, dat hij de redder van zijn vaderland zou zijn, en eenige duizenden soldaten, maar die in dien strijd beproefd waren en in de goddelijke zending van hunnen keizer geloofden.

De edicten, door Theodoros in zijne eerste regeeringsjaren uitgevaardigd en die wij kennen uit de mededeelingen van zijn vriend, den Engelschen consul Plowden[1], getuigen dat hij begreep wat noodig was. Terwijl ieder, zijne eigene soldaten uitgenomen, bevel kreeg tot zijn gewonen arbeid terug te keeren, gebood hij zijne krijgslieden voortaan hunne benoodigdheden te koopen en voerde eene regelmatige soldij in. Tevens

1 Het rapport van Plowden is medegedeeld door Beke, pag. 30-38.

verklaarde hij alle vuurwapenen staatseigendom, met het dubbel doel om zijn leger beter te kunnen wapenen en opstand onmogelijk te maken. Heuglin vond in 1862 de infanterie reeds grootendeels met geweren voorzien. Daar zij echter niet van uitmuntend kaliber waren en het gebruik daarvan bemoeilijkt werd door den slechten toestand van kruit en kogels, die de soldaten zelven moesten vervaardigen, was de keizer met grond nog ver van voldaan. Een tweede besluit was om de bestaande wegen bruikbaar te maken en nieuwe wegen aan te leggen en in 1863 waren die tusschen Gondar, Debra-Tabor en Magdala reeds half voltooid. Tegen struikroovers werden de strengste straffen besloten. Verder werden polygamie en slavenhandel verboden, en de spoedige uitvaardiging aangekondigd van een besluit, waarbij op straffe van eeuwige ballingschap aan alle Abessiniërs, die den Islam hadden omhelsd, verordend zou worden, oogenblikkelijk tot de staatskerk terug te keeren. De kerkelijke asylen werden opgeheven en de kerkelijke goederen, na aftrek van hetgeen voor onderhoud van kerk en priester noodig was, geseculariseerd. Eindelijk verklaarde hij als een tweede Salomo zijn paleis tot een hof van appel voor allen die recht verlangden.

Maar de uitvoering van deze en andere maatregelen werd geheel of gedeeltelijk verijdeld door den oproerigen geest zijner onderdanen. Dufton zegt: ‘men verhaalt van de oude Joden, dat zij een weerbarstig en hardnekkig volk waren, en de tegenwoordige Abessiniërs, die zichzelven den titel van Beni Israel aanmatigen, konden geen beter bewijs geven voor hun recht op dezen naam, dan de gelijkenis, die zij in dit opzicht met de Israelieten van ouds vertoonen.’ Het is bijna ongelooflijk, hoeveel opstanden Theodoros in de twaalf jaren zijner regeering reeds te bestrijden heeft gehad. Zijne afwezigheid in het zuiden wordt door rebellen in het noorden gebruikt om het land op brandschatting te stellen. Bij de nadering des keizers verstrooien zich de opstandelingen, maar om zich bij de eerste gelegenheid weder onder een ander opperhoofd te scharen; ondertusschen is het zuiden of westen onrustig geworden en dwingt Theodoros zich weder derwaarts te spoeden. Gedurende de oorlogen tegen de Galla's gevoerd zijn er alleen drie rebellies geweest, die het bestaan van het keizerrijk schenen te bedreigen: die van Agau Negusie in Tigré, die zich meer dan vijf jaar handhaafde en bijna door het Fransche gouvernement als de rechtmatige heer van Tigré erkend was; die van Garad in

Gondar, welke kort duurde, maar de eenige was waarbij hardnekkig gevochten werd en die den keizer het leven zijner beste vrienden, Bell en Plowden, kostte; en eindelijk die van Tadla Gualoe in de zuidelijke provincie Godsjam, welke Theodoros tot nog toe nooit geheel heeft kunnen onderdrukken, daar zijne bergvestingen bijna onneembaar zijn.

Dat dit alles den keizer, die het zoo goed met zijn volk meende, verbitterd heeft, is geen vreemd verschijnsel. Van nature moet Theodoros zachtaardig en grootmoedig zijn. Dit verzekeren verscheidene onpartijdige reizigers. Maar ‘slechts met een ijzeren schepter kan zijn volk, welks karakter hij kent en veracht, geregeerd worden’, zegt Heuglin[1]; daar waar hij zijne tegenstanders gespaard heeft en genade voor recht deed gelden, heeft hij niets dan ondank geoogst. Men heeft hem een bloeddorstigen tyran genoemd en met den koning van Dahomey op ééne lijn gesteld. Met verontwaardiging komt Dufton tegen deze bewering op. Doch als hij eenmaal tot woede getergd is, dan is hij in waarheid een tijger. De wraak, die hij nam over den dood van Plowden en Bell, was afschuwelijk. Van 1700 krijgsgevangenen werden handen en voeten afgekapt en de verminkte lichamen tot eene pyramide opgehoopt, ten prooi voor hyena's en ander wild gedierte. De laatstgenoemde schrijver maakt in zijn Appendix over de Abessinische quaestie ten dezen opzichte eenige zeer juiste opmerkingen. Hij wijst er op hoe, bijzonder van het Oosten, niet alleen dezelfde individuen, maar zelfs geheele volken, door verschillende Europeesche reizigers met gansch verschillende kleuren geteekend worden, en geeft een merkwaardig voorbeeld daarvan in Samuel, een ambtenaar van Theodoros, die in de gevangenenzaak diep betrokken is en bijna om den anderen als een gemeene intriguant of als een gedienstig en hulpvaardig man beschreven wordt. Enkel en alleen omdat men de vreemde mengeling van het Oostersch karakter niet genoeg begrijpt en dus eenzijdig oordeelt. Bij niemand springt dit sterker in 't oog dan hij Theodoros zelven, ‘in wien de beginselen van goed en kwaad zoo geheimzinnig vermengd zijn, dat hij duivel en engel in één persoon zou kunnen heeten. De barbaarsche wreedheid; het roekeloos bloedvergieten, dat in den laatsten tijd zijne regeering gekenmerkt heeft, zou hem stellig eene plaats waardig maken

1 Pag. 350. Veel strenger is het ooydeel van Lejan en Beke. Zie het werk van laatstgenoemden, p. 43-46.

onder de Herodessen, Nero's of Borgia's en hem doen verdienen, dat men hem in één adem noemt met den koning van Dahomey; maar, aan den anderen kant, zouden de vriendelijkheid, de edelmoedigheid, de teederheid, de zachtaardigheid, welke hij meermalen heeft betoond, op zichzelve hem aanspraak geven, onder de goede koningen der aarde gerangschikt te worden, Maar niet alleen in de verschillende hartstochten onzer natuur is bij hem deze vreeselijke tegenstrijdigheid gebleken: de vermogens van zijnen geest vertoonen dezelfde onstandvastigheid: wijsheid en kinderachtigheid, voorzichtigheid en roekeloosheid, vroomheid en profaniteit, zijn dooreengemengd in den chaos van zijn verstand. Zelfs hoogmoed, die de overheerschende hartstocht van hem is, evenals van alle Abessiniërs, wijkt soms voor de oprechtste nederigheid. - De hoedanigheden van zijnen geest of de functies van zijn brein schijnen onafhankelijk te werken. Als één hartstocht regeert, slapen al de andere. Is hij onder den invloed van zekere gemoedsbewegingen, hetzij goed of slecht, geen overweging, welke ook, komt de uiting daarvan storen. Van daar is hij bijna een soort van monomaan, nu eens handelende als een tijger, dan eens als een lam; van daag een duivel, morgen een engel.'

Zeker is het, dat in zijne eerste regeeringsjaren zijne goede eigenschappen de kwade overschaduwden. Hij zelf weet dit en niet zonder reden heeft hij het verlies van zijne vrienden Plowden en Bell, welke de harp konden bespelen, die den boozen geest verdreef, zijn grootste ramp genoemd. Met hunne hulp zou hij de vele teleurstellingen, die zijn deel geweest zijn, beter hebben kunnen dragen, en nooit de treurige verwikkelingen met Engeland gehad hebben, die van zulk een slechten invloed op zijn karakter geweest zijn en waarvan de afloop voor hem zoo noodlottig dreigt te worden. Over deze zaak wil ik ten slotte nog eenige opmerkingen maken.

Toen Theodoros in 1861 door de herovering van Tigré zijne heerschappij andermaal had bevestigd, besloot hij eene poging te doen, om door Engeland en Frankrijk als wettig vorst van Abessinië erkend te worden. Hij schreef twee brieven, van welke die aan Victoria, volgens mededeeling van Beke[1], aldus luidde:

1 Pag. 78 seq. Ook bij Dufton, pag. 155-157.

‘In den naam van den Vader, van den Zoon, en van den Heiligen Geest, één God in Drieëenheid.

De verkorene door God, Koning der Koningen, Theodoros van Aethiopia, aan Hare Majesteit, Victoria, Koningin van Engeland.

Ik hoop dat Uwe Majesteit zich in goede gezondheid bevindt. Door de macht van God ben ik welvarende.

Mijne vaderen, de Keizers, hebben onzen Schepper vergeten. Hij gaf hun koninkrijk in de handen der Galla's en Turken[1]. Maar God schiep mij, hief mij op uit het stof, en herstelde dit rijk onder mijne heerschappij. Hij beschonk mij met macht, en stelde mij in staat de plaats mijner vaderen te bekleeden. Door Zijne macht verdreef ik de Galla's. Wat de Turken betreft, ik heb hun bevolen, het land mijner voorouders te verlaten. Zij weigeren. Ik ga nu de worsteling met hen beginnen.

Plowden, en mijn gewezen Opperkanselier, de Engelschman Bell, hebben mij verhaald dat er eene groote Christelijke Koningin is, die alle Christenen lief heeft. Als zij tot mij zeiden: “wij zijn in staat u aan haar bekend te maken en vriendschap tusschen u te stichten”, dan was ik zeer verheugd. Ik schonk hun mijne vriendschap, meenende dat ik de welwillendheid Uwer Majesteit verkregen had. Alle menschen zijn aan den dood onderworpen, en mijne vijanden, denkende mij kwaad te doen, doodden deze mijne vrienden. Maar met Gods hulp heb ik deze vijanden uitgeroeid, zonder een in 't leven te laten, al behoorden zij tot mijne eigene familie, opdat ik met Gods hulp uwe vriendschap verwerve.

De bezetting der zeekust door de Turken belette mij u een gezantschap te zenden, toen ik in moeilijkheid verkeerde. Consul Cameron kwam met een brief en geschenken van vriendschap. Door de macht van God was ik zeer verheugd uwen welstand te vernemen en de verzekering uwer vriendschap te ontvangen. Ik heb uwe geschenken aangenomen en dank u zeer.

Ik vrees dat, als ik gezanten met geschenken zend door Consul Cameron, zij door de Turken zullen gegrepen worden.

En nu wensch ik dat gij schikkingen moogt maken voor den veiligen doortocht mijner gezanten overal op den weg.

Ik wensch een antwoord te hebben op dezen brief door Consul Cameron, en dat hij mijn gezantschap naar Engeland mag geleiden.

1 Het woord ‘Turken’ beteekent in Abessinië de Mohammedanen in 't algemeen, maar in 't bijzonder wordt het voor de Egyptenaars gebezigd.

Zie hoe de Islam de Christenen verdrukt.'

Deze brief werd ter hand gesteld aan Capt. Cameron, toen pas tot Engelsch consul van Abessinië benoemd. Deze zond hem naar Aden en maakte in afwachting van het antwoord, op bevel der Engelsche regeering, eene reis door de landen ten noorden van Abessinië, het aan Theodoros onderworpen land der Bogos en de daaraan grenzende Egyptische provinciën. Ondertusschen gaf de keizer bevel om een kostbaar geschenk voor de koningin gereed te maken, dat bestaan zou uit veertien prachtig met zilverwerk getuigde paarden, wapenen en sieraden. De reis van Cameron door de Egyptische provinciën was volstrekt niet naar den zin van Theodoros. Hij heeft nooit kunnen begrijpen hoe het Christelijk Engeland met de Mohammedanen op een vriendschappelijken voet kon staan, en dit heeft hem reeds vroeg de bedoelingen van dit land te zijnen opzichte doen wantrouwen. Maar het antwoord der Engelsche regeering zou deze stemming wel doen veranderen. Cameron rekende er vast op, en in zijn verlangen naar de dépêches, zond hij, terwijl hijzelf te Gondar was, zijn secretaris Kerans, thans ook een der gevangenen, naar Massaua om ze te ontvangen. Het vertrek van Dufton uit Abessinië valt juist in dien tijd; dat van den Franschen consul Lejean een weinig later. Eindelijk kwam de brief, maar behelsde - in plaats van een bericht, dat de koningin bereid was om des keizers gezanten te ontvangen - niets dan eene scherpe en zeer onrechtvaardige terechtwijzing aan Cameron over zijne bemoeiing met Abessinische zaken en een stellig bevel om oogenblikkelijk naar zijn post te Massaua terug te keeren. Graaf Russell had den brief des keizers geen antwoord waardig gerekend. Aldus volgens Beke en Dufton. Lejean zegt dat er wel een brief aan Theodoros gericht gezonden was - waarvan hij den inhoud echter niet vermeldt, - maar onderteekend door den minister, niet door Victoria, zooals de keizer gewenscht had[1]. Hoe het zij, het resultaat maakte Theodoros woedend. Hij nam al de Britsche onderdanen in zijn rijk, den consul incluis, gevangen en liet den laatste naar zijne regeering schrijven dat zij niet zouden losgelaten worden, alvorens een beleefd antwoord op den brief des keizers gezonden was.

Volgens Beke[2] en Lejean[3] had kort voor de komst der Engelsche

1 *Revue dos deuw mondes*, 1864, t. 54, p. 615. Beke, p. 124, toont aan dat dit bericht onjuist is.
2 Pag. 113 seq.
3 Pag. 613 seq.

dépêches het volgende plaats gehad. Een Engelsch zendeling, Stern geheeten, thans ook een van de gevangenen, had van Theodoros bevel gekregen Abessinië te verlaten, waaraan hij verzuimde te gehoorzamen. Op grond dat hij vreemdeling was, werd hijzelf hiervoor niet gestraft, maar wel zijne twee inlandsche bedienden, die hem beter hadden moeten raden. Stern moest de strafoefening bijwonen en beging in zijne zenuwachtigheid eene groote fout. Hij beet op den duim van zijn gesloten vuist, en dit geldt in Abessinië als het teeken van verkropte woede en bedreiging van wraak. De keizer wilde het onopgemerkt laten, maar zijne hovelingen lieten het niet toe. De arme Stern moest met stokslagen en gevangenis voor zijne onbedachtzaamheid boeten. Dit voorval werd onmiddellijk gevolgd door eene huiszoeking bij verschillende zendelingen. Verscheidene brieven en aanteekeningen werden gevonden, die Theodoros voor zich liet vertalen en waarvan de inhoud hem ten hoogste vertoornde. Hij liet alle Europeanen te Gondar bijeenkomen en legde hun de vraag voor, welke straf iemand in Europa wachtte, die zich aldus over den souverein had uitgelaten. Het antwoord was staatkundig. Men erkende dat de beschuldigden de doodstraf verdiend hadden, maar riep de genade des keizers in voor vreemdelingen, die meer uit onhandigheid, dan met kwade bedoelingen gezondigd hadden. ‘Welnu,’ zeide deze, ‘ik zal genadig zijn en het door u uitgesproken vonnis in gevangenisstraf veranderen. Maar hoe,’ voegde hij er bij, zich tot de veroordeelden wendende, ‘hebt gij zoo lichtzinnig kunnen zijn, om een oordeel uit te spreken over een vorst dien gij niet kent, en over feiten die gij slechts bij hooren zeggen weet?’ Hij besloot met deze woorden: ‘gij hebt echter het recht van mij al het kwaad te zeggen dat gij verkiest, mits gij bereid zijt om uwe beweringen te paard en met den sabel tegen een mijner kampvechters te handhaven. Verlangt gij dat?’ Men kan begrijpen, zegt Lejean, hoe dit laatste voorstel ontvangen werd door de zendelingen, die nooit andere wapenen gehanteerd hadden dan de geestelijke wapenen der theologie. Dit geheele incident heeft echter rechtstreeks niets met de Engelsch-Abessinische zaak te maken.

Ziedaar dus de aanleiding tot de geheele geschiedenis. Het is niet te loochenen, dat in dezen het ongelijk aan den kant der Engelsche regeering geweest is. Evenmin kan men ontkennen dat Engeland, van een Europeesch staatsrechtelijk standpunt

gezien, alles gedaan heeft om het misverstand uit de wereld te helpen. Maar Theodoros is geen Europeaan, in zijn oog is er niet genoeg geschied, terwijl de gevangenneming van Cameron en daarna van Rassam volgens Abessinische denkwijze een geheel ander karakter draagt, dan zij volgens onze begrippen heeft. Eerst in Januari 1866, meer dan twee jaar na de gevangenneming van Cameron, kwam de Engelsche gevolmagtigde, Rassam, met den brief van koningin Victoria in het kamp van den keizer. Hoewel de oorspronkelijke vraag, of Engeland de gezanten van Abessinië zou ontvangen, daarin niet besproken werd, was de ontvangst van dat stuk den keizer toch zoo aangenaam, dat hij den gezant met geschenken en eerbewijzingen overlaadde, en onmiddellijk bevel gaf, de gevangenen van Magdala te ontketenen, terwijl de werklieden te Gaffat en de inlandsche goudsmeden order ontvingen prachtige geschenken voor hare Engelsche majesteit gereed te maken. Doch wat waarborgde hem dat, als de Engelsche onderdanen zijn land eens hadden verlaten, de Britsche regeering hem goed zou blijven behandelen? Hij had reeds vroeger wantrouwen tegen de zuiverheid harer bedoelingen opgevat en, naar de verzekering der Engelschen, werd dit in dezen tijd sterk geprikkeld door Bardel, een Franschman, die als secretaris van Cameron naar Abessinië gekomen, door Theodoros met eene zending naar de Fransche regeering was belast geworden en sedert in hooge gunst stond, maar over wien ook zelfs de consul Lejean een niet zeer vleiend getuigenis geeft[1], en pater Delmonte, een Jesuït van Massaua, die allerlei Engelsche dépêches en dagbladartikelen voor den keizer vertaalden. Hoe het zij, deze besloot, zich beroepende op eene passage in den brief der koningin, te verzoeken dat men hem eenige Europeesche werklieden zou toezenden, terwijl hij aan Rassam voorstelde, ondertusschen in Abessinië te blijven, ‘om verder te beraadslagen over de uitbreiding der vriendschap’, dat is als gijzelaar. Rassam weigerde pertinent en het gevolg was, dat het verlof aan de Europeanen gegeven om te vertrekken, werd ingetrokken. Maar Flad, een Engelsch zendeling, werd den 21sten April naar Engeland gezonden met het verzoek om Eugelsche werklieden, terwijl de keizer aan de koningin schreef dat hij de gevangenen aan Rassam had uitgeleverd, maar dezen

1 *Revue des deux mondes*, 1864, t. 54, p. 612, vgl. 604 en 611. Beke (p. 115) zegt dat de bovenvermelde huiszoeking ook op Bardel's raad had plaats gehad.

nog bij zich hield ‘om over de uitbreiding der onderlinge vriendschap te raadplegen’. Flad kwam in Juli in Engeland en vertrok in October weder, vergezeld van de aangevraagde werklieden. Ondertusschen waren de gevangenen tot Juni uitmuntend behandeld. Toen echter waren zij plotseling geboeid en te Magdala gevangen gezet. Beke en Dufton schrijven dezen omkeer toe aan de intrigues van Bardel en Delmonte, die den keizer beduid hadden dat de Engelschen met zijne aartsvijanden, de Turken, verraderlijke plannen tegen hem smeedden. Doch het is niet noodig dit aan te nemen om zijn wantrouwen te verklaren. De plechtige overdracht van het bezit der Abessinische kustlanden door de Porte aan Egypte, die in de eerste helft van 1866 door Engelsche bemiddeling tot stand was gekomen, en de blijken ven goede verstandhouding tusschen Engeland en Egypte bij die gelegenheid gegeven, in verband met de operaties van Egyptische troepen tegen noordwestelijk Abessinië, behoefden voor den keizer geene toelichting. Den 29^{en} October was Flad in Massaua terug en den 19^{en} der volgende maand ontving Theodoros brieven van de Engelsche regeering en een van den zendeling, waarin deze mededeelde dat de werklieden in Massaua aangekomen waren en naar Debra Tabor zouden vertrekken, zoodra de gevangenen op vrije voeten gesteld waren. De keizer antwoordde dat hij de gevangenen zou vrijlaten, zoodra de werklieden zijn gebied zouden betreden hebben. Zoo bleef alles in statu quo, tot Lord Stanley den 16^{en} April 1867 een ultimatum zond, waarbij de vrijstelling der gevangenen binnen drie maanden gevorderd werd. De verdere gebeurtenissen zijn bekend.

Wat nu Theodoros' aarzeling betreft om de Europeanen te laten vertrekken, moet men vooreerst weten, dat hij daarin den ouden Abessinischen regel volgde. Barbaarsche vorsten zien gewoonlijk gaarne vreemdelingen in hun rijk komen, maar laten ze zeer ongaarne teruggaan. Voorbeelden daarvan zijn in menigte te vinden. Inzonderheid was het zoo in Abessinië. Covillan, de Portugeesche gezant, die in het laatst der vijftiende eeuw in dit land kwam, werd zeer vriendelijk ontvangen, met eer en weldaden overladen, maar kreeg nimmer vergunning weder terug te keeren. Aldus, zegt Bruce, was de gewoonte des lands. En Theodoros, die zoo gesteld was op het behoud zijner kolonie van Europeesche werklieden, kon om die reden nog minder besluiten van deze gewoonte af te wijken. Vervolgens

is het een feit, dat de keizer nooit vreemde consulaten in zijn land heeft willen toelaten. Men heeft hem verteld hoe de consuls in Egypte en Syrië eene macht bezitten bijna gelijk aan die van de regeering des lands. Theodoros is jaloersch op zijne heerschappij, hij duldt in zijn rijk geen andere autoriteit. Alle personen op zijn grondgebied verkeerende, inboorlingen of vreemdelingen, moeten de wetten des lands gehoorzamen en aan hem geheel onderworpen zijn. Waagt zich dus een consul in Abessinië, dan moet hij niet meenen dat zijn persoon als onschendbaar zal beschouwd worden; hij moet zich voorbereiden op denzelfden voet als de inboorlingen te staan. Daarom was de gevangenneming der Engelsche en Fransche consuls - want ook Lejean is eenmaal in boeien geslagen[1] - in het oog van Theodoros geen inbreuk op het volkenrecht. Merkwaardig hieromtrent is vooral het getuigenis van den reeds meermalen genoemden gewezen Franschen consul[2].

Eindelijk moet de vraag, of de keizer zijne Europeesche onderdanen met recht voor strafschuldig houdt, stellig bevestigend beantwoord worden. Men weet dat te Gaffat, dicht bij Debra Tabor, protestantsche zendelingen gevestigd zijn, die evenwel alleen als handwerkslieden zijn toegelaten. Dezen werken voor den keizer, hun hoofdtaak is het maken van wapenen en ammunitie. Henglin zegt over hen het volgende[3]: ‘Van den kant des keizers worden deze Europeanen volstrekt niet slecht behandeld, maar zij verstaan het niet, met de ambtenaren in goede verstandhouding te leven, en willen zich in menigerlei opzicht niet schikken naar de vormen en zeden des lands, wat tot vele onaangenaamheden aanleiding gegeven heeft, zoodat de keizer hun nu (1862) verboden heeft hun station te verlaten zonder zijne uitdrukkelijke vergunning. Thans staan zij onder het vrij strenge opzicht van een beambte.’ Niet minder ongunstig spreekt Lejean over hen[4]. Boven heb ik uit het verhaal van dezen medegedeeld hoe sommigen van hen Theodoros beleedigd hebben. Daarenboven hebben zij zich, tegen het bepaalde verbod, te veel met proselietenmakerij ingelaten, en zoo herhaaldelijk strenge maatregelen noodig gemaakt. Hunne zaak is

1 *Revue des deux mondes*, 1864, t. 54, p. 608; Beke, p. 91; Dufton, p. 186 seq.
2 *Revue des deux mondes*, 1864, t. 55, p. 226.
3 Pag. 305.
4 T.a. pl., p. 612 seq.

echter geheel afgescheiden van die van den Engelschen consul[1], en even voor het vertrek der Engelsche expeditie waren zij, als ik wel ingelicht ben, weder op vrije voeten. Twee of drie der Abessinische Europeanen zijn nooit gevangen geweest. - En wat nu Cameron en Rassam met hunne secretarissen en bedienden betreft, kleinigheden, zooals de keuze van geschenken, die den keizer verachtelijk of beleedigend voorkwamen, zooals de onhandigheid van den consul, die den brief zijner regeering zittende aanbood, zoodat Theodorus hem vroeg of dit zoo de gewoonte in Engeland was, mogen den vorst een weinig ontstemd hebben, de bovenvermelde reis van Cameron door de Egyptische provinciën en bovenal het ontbreken van een antwoord der Engelsche koningin op den keizerlijken brief, bracht een hevig misnoegen teweeg. Wij hebben gezien hoe langzamerhand het wantrouwen tegen Engeland bij Theodoros toenam, er moet nog een zeer gewichtig moment bij in rekening gebracht worden. ‘Het is volstrekt niet onwaarschijnlijk,’ zegt Dufton[2], ‘dat het blijk van geringschatting door onze regeering aan Theodoros gegeven, door de weigering om hem onder de broederschap der vorsten op te nemen, aanmoediging gegeven heeft aan de rebellen, die sedert tegen hem zijn opgestaan, en een indirecte oorzaak van zijn thans geslonken macht geweest is. Hoe dit zij, de opstand van het grootste deel zijns rijks dateert van den tijd, waarop onze weigering om hem te erkennen, bekend geworden is.’

Of Theodoros nog meer reden gehad heeft om zich over Engeland te beklagen, weet ik niet[3]. Dr. Brehm, de vriend en vroegere reisgenoot van Heuglin, die de voorrede voor de reisbeschrijving van dezen heeft geschreven, zegt dat de belangstelling der geheele beschaafde wereld thans op den vorst van Abessinië verdient gericht te worden, nu zijne benden zich zullen gaan meten met de goed geoefende troepen eener Europeesche grootmacht, ‘door welke zich deze keizer bij de gratie Gods niet evenzoo wilde laten mishandelen, als genoemde natie het tot dusver tegenover zwakkere volken gewoon was te doen.’

1 Beke, p. 110 seq., 151.
2 Pag. 288.
3 Het ongerijmde verzinsel, dat Theodoros aan Victoria een huwelijksvoorstel zon gedaan hebben en verbitterd was geworden, omdat hij daarop geen antwoord ontving, is van Franschen oorsprong. Zie Beke, p. 107 noot.

Of dit oordeel op andere feiten berust dan de ons bekende, kan ik niet met zekerheid beslissen; motieven worden er niet bijgevoegd. Volgens den toon echter zou ik vermoeden dat de tegenwoordig in Duitschland bestaande antipathie tegen Engeland er even zooveel deel aan gehad heeft als de sympathie voor keizer Theodoros.

En nu wat zal de uitslag zijn der Engelsche expeditie? Theodoros kan de gevangenen vermoorden, hij kan er misschien in slagen voor zich een schuilhoek te vinden in zijn voorvaderlijk erfland Koâra, tegen een Europeesch leger heeft hij geen kansen. Maar wat zal Engeland doen als het keizerrijk is vernietigd, hetzij het oorspronkelijk doel, de verlossing der gevangenen, al of niet bereikt is? Zal het Abessinië op nieuw aan de anarchie overgeven, eene anarchie, die des te erger zal zijn, nu door Theodoros ook de laatste schaduw van macht van het oude koningshuis is weggevaagd, en die spoedig het land tot een mijn van Christenslaven voor Egypte zal maken? In dat geval zou Engeland eene zware verantwoordelijkheid op zich laden. Zal het het veroverde land blijven bezetten en coloniseeren, om, zooals een schrijver in de *Quarterly Review* het uitdrukt, ‘aan dit volk de zegeningen der beschaving mede te deelen, om aan Aethiopië haar aloude commerciëele belangrijkheid terug te geven, en eindelijk om de inboorlingen van een naam-Christendom tot een wezenlijk Christendom te bekeeren’? - Men zegt dat op verschillende plaatsen in Abessinië steenkolenmijnen ontdekt zijn. Het is een feit, dat reeds in 1864 de werklieden te Gaffat inlandsche steenkool gebruikten. En het zou voor Engeland een zeer groot voordeel zijn als Aden zijn toevoer niet meer langs den omweg om de Kaap behoefde te ontvangen. Maar of die mijnen dicht genoeg bij de kust zijn, om met vrucht geëxploiteerd te kunnen worden, is mij onbekend. Reeds in 1852 wees Beke de Engelsche regeering op het belang om partij te trekken van de buitengewone geschiktheid van Noord-Abessinië voor den katoenbouw, en sedert is hare aandacht daarop herhaaldelijk gevestigd geworden. Misschien zou dit tot eene duurzame bezetting aanleiding kunnen geven.

De beste oplossing van alle zou zeker deze zijn, dat Theo-

doros nog ter elfder ure de gevangenen teruggaf en daardoor de goede verstandhouding tusschen zijne en de Engelsche regeering herstelde. Wij kunnen niet beslissen in hoeverre de populariteit van den keizer in Abessinië is gedaald. De mededeelingen der daghladen zijn herhaaldelijk in onderlinge tegenspraak en kunnen dus niet vertrouwd worden. Dat de rebellen op het bericht der Engelsche expeditie veel stoutmoediger zijn geworden, is natuurlijk. Maar er moet onder hen geen enkel ernstig pretendent zijn. Indien het mocht blijken dat Theodoros door zijne daden van geweld de liefde zijns volks werkelijk verloren heeft, dan zou misschien zijn tweede zoon, die volgens Lejean zeer bemind is, de aangewezen man zijn, om zijn vader op te volgen. Het is nutteloos ons daarover verder in gissingen te verdiepen. De tijd zal het leeren.

Wat de drie boeken betreft, waarvan de titels aan het hoofd van dit opstel staan, dat van Heuglin is voornamelijk aan zoölogie en botanie gewijd, en vormt het eerste deel van een uitgebreid werk, dat reeds grootendeels in handschrift voltooid is en het resultaat van zijne geheele wetenschappelijke reis zal bevatten. Het is zeer soliede, doch biedt vrij wat minder aangename lectuur dan het verhaal van Dufton, dat in een levendigen stijl en soms niet zonder humor geschreven is. Het werk van Beke is vooral belangrijk wegens de menigte officiëele en andere stukken daarin opgenomen. Overigens geeft de schrijver te veel blijken van gekwetste eigenliefde, daar men hem de rol niet heeft opgedragen, die hij in deze zaak had gehoopt te vervullen, om zijn oordeel daar, waar hij de stukken niet overlegt, voor onpartijdig te houden.

M.J. DE GOEJE.

Hooger onderwijs.

III. Inrichting van het Hooger Onderwijs[1].

2. *De Universiteit.*

‘Wanneer men uitgaat van het beginsel, dat het doel van het hooger onderwijs aan de Universiteit niet kan zijn een klaarmaken voor een of ander beroep of ambacht, maar de vorming van de geestelijke aristocratie des volks, dan is het niet moeielijk, zijne richting af te bakenen en zijne inrichting in eenige hoofdtrekken (behoudens nadere ontwikkeling voor zooveel noodig) aan te wijzen. De student zal er komen en vertoeven om zich bekwaam te maken voor “den geleerden stand”, waartoe hij zal behooren, of voor de ambten en bedieningen, waarop hij aanspraak zal maken; niet om eenen titel of een certificaat te verwerven, dat hem daartoe den weg opent. De staat zal het wellicht noodig achten, zich door examens te verzekeren, dat hij goede ambtenaren verkrijge, de kerk, dat zij kundige leeraren vinde, en die zelfde waarborg zal misschien ook geëischt worden, opdat de maatschappelijke betrekkingen van groot vertrouwen niet voor onwaardigen openstaan; doch wat men te dezen aanzien ook nu of later goedvinde voor te schrijven, op de richting der studiën aan de Universiteit behoeft dit geen invloed te hebben. Het blijve aan de eene zijde denkbaar en mogelijk, dat al de verschillende kundigheden, waarvan op zulke examens de bewijzen gevorderd zullen worden, ook buiten haar om verkregen kunnen worden, al zal zij ook niemand terugwijzen, die zich in haren kring daarvoor begeert te oefenen; het blijve aan den anderen kant grondslag van haar bestaan en werken, dat zij niet bestemd is om hare kweekelingen een zekere hoeveelheid kundigheden ten behoeve van een of ander

1 Verg. ‘de Gids,’ October 1867, blz. III vv.

examen bij te brengen, maar wel, om hen op te leiden in wetenschap en hun den weg te wijzen tot eigen ontwikkeling. In deze richting nu past noch een algemeen eind-examen voor hen, die de hoogeschool verlaten om de maatschappij in te treden, noch een algemeen toelatings-examen voor allen, die de Universiteit willen bezoeken, noch een reeks van tusschenliggende examens, noch eene aanwijzing van een aantal lessen, die *moeten* gevolgd worden, noch, veel minder, een stelsel van getuigschriften omtrent den ijver en de vorderingen der studenten. De staat zorge, dat de Universiteit de ruimste gelegenheid geve tot oefening in wetenschap, en hij late dan aan elk vrijheid om van die gelegenheid gebruik te maken naar vrije keuze, volgens zijne behoeften, zijnen aanleg, zijne inzichten. De toegang tot de akademische lessen zij alzoo een' iegelijk onverlet; de keuze, welke lessen hij volgen wil en in welke orde hij ze volgen wil, hem vrijgelaten, en het gebruik, dat hij van zijne verworven kennis maken wil, aan zijn eigen oordeel en verantwoordelijkheid voorbehouden.

Maar terwijl alzoo de richting van het universitair onderwijs deze is, dat de ruimste gelegenheid worde gegeven, om in alle vakken van menschelijke kennis wetenschap op te doen, en de ruimste vrijheid, om van die gelegenheid gebruik te maken, behoort daaraan tevens verbonden te worden eene andere richting, die strekt tot bevordering van ernstige, methodische en grondige studie. Daartoe is noodig, niet dwang, maar aanmoediging; niet voorschrift, maar leiding. De menschelijke natuur is zóó, dat, behoudens zeer zeldzame uitzonderingen, ook de meestontwikkelden eenen prikkel van buiten behoeven om krachtig aan te vatten en volhardend vast te houden en door te drijven wat zij in hun eigen bewustzijn als goed erkennen. Zulken prikkel vinden de meesten in het voordeel, dat nun als belooning wordt voorgehouden; voor de edelsten bestaat hij in de eer en onderscheiding, die zij zich kunnen verwerven. De onervarenheid van den jongen student maakt het voor hem wenschelijk, dat hij in den gang zijner studiën bestuurd worde, dat hem eene methode van geleidelijke orde en opklimming in die studiën worde aanbevolen, zal hij niet gevaar loopen van op het onafzienbare veld der wetenschap zonder vaste richting rond te dwalen.’

‘Dit tweederlei oogmerk nu, gepaste aanmoediging en nuttige leiding bij de akademische studiën, kan bereikt worden door het

behoud van het doctoraat in de verschillende faculteiten. De onderscheidene vraagstukken, die zich ten aanzien van dat doctoraat opdoen, zooals, hoe verlerlei het wezen zal, onder welke voorwaarden het te verkrijgen zal zijn, waar, hoe en door wie het zal verleend worden, kunnen wij nu voor het oogenblik ter zijde laten liggen. Alleen dit moet hier gezegd worden: het zij een louter wetenschappelijke titel, eene welverdiende onderscheiding, een eervol besluit van de akademische loopbaan, zonder dat het in de praktijk, in het maatschappelijke leven, in den staat of in de kerk eenig recht geve of voorrecht, of zelfs voorrang, anders dan die van zelf toegekend wordt aan zulken, die bewezen hebben, de uitstekendsten onder hunne genooten te zijn. Het doctoraat worde algemeen, wat het sinds lang reeds bij de faculteit van godgeleerdheid was, wat het thans ten deele ook bij die van geneeskunde geworden is. Het worde weder wat het in zijn oorsprong was, het hoogste eerbewijs, waarop een wetenschappelijk man aanspraak maakt.'

Met deze woorden, in een vorig opstel opgenomen[1], is in de hoofdtrekken het programma van de Universiteit, zoo als ik ze wensch, geteekend. Het zal thans mijne taak zijn, dit programma in zijne hoofddeelen uit te werken. Alle vraagpunten, die daarbij in aanmerking kunnen komen, te willen behandelen, kan niet bij mij opkomen. Het zou mij, ik merkte het vroeger reeds op, onmogelijk zijn; het zou ook overbodig wezen. Ik heb niet eene wet te maken, wier artikelen, op straffe van onvolledigheid, elk détail met gelijke nauwgezetheid moeten regelen en zoowel over de aanstelling van pedellen als over de inrichting der akademische studiën voorschriften geven. De taak, die ik mij heb opgelegd, gaat niet verder dan het voor-

1 Zie 'de Gids,' October, blz. 120 v. Zoo het lange tijdsverloop sedert het verschijnen van dit laatste opstel het noodig maakte, de hierboven afgedrukte regelen wederom onder de oogen des lezers te brengen, ik roep daarvoor gaarne zijn verschooning in, al heb ik deswege geen schuld te belijden. Onder de beslommeringen van den dagelijks wederkeerenden arbeid was het mij onmogelijk *otium* (wie geeft mij een aequivalent voor dat woord?) te vinden om mij gezet en geregeld aan dezen arbeid te kunnen wijden. Trouwens, mijne hoop, dat ik zonder gevaar te loopen van te laat te komen, de winter-vacantie te baat zou kunnen nemen, is niet verijdeld..... al had ik ook niet mogen of kunnen rekenen op eene vertraging in de indiening van het wets-ontwerp, zooals de jammerlijke verwarring van onzen politieken toestand thans helaas! zal medebrengen.

dragen van beginselen en het aanwijzen van hunne toepassing op de groote kwestiën, die onze aandacht waardig zijn. Deze bepalen zich, bedrieg ik mij niet, tot de volgende:

Het getal en de inrichting der hoogescholen.
De aard, omvang en inrichting van het onderwijs.
De examens en graden.
De financiëele kwestiën.
De akademische tucht.

Het getal en de inrichting der hoogescholen. Er treden hier twee vragen op den voorgrond. De eerste: Universiteit of Faculteitsscholen? De andere: Ééne Hoogeschool of meer?

De eerste kan echter voor ons nauwelijks eene vraag zijn. De historische ontwikkeling van het hooger onderwijs hier te lande wijst op de UNIVERSITEIT als het systeem, dat ons ook voor 't vervolg past. En er is geene geldige reden te vinden, om dit stelsel, waarbij wij ons wèl bevonden hebben, voor dat van afzonderlijke FACULTEITSSCHOLEN te laten varen. Ik ben hiervan zoozeer overtuigd, dat ik het volkomen overbodig acht, de honderdmalen herhaalde argumenten van den innigen en onverbrekelijken band der wetenschappen, van het voordeel eener wederkeerige voorlichting, dat de geleerden in verschillende vakken van hun samenzijn aan ééne inrichting kunnen trekken, van de wenschelijkheid om ook de studenten in de verschillende faculteiten met elkander in aanraking te brengen, en wat dies meer zij, hier nog eens neder te schrijven. Alleen de lichtschuwen kunnen in gemoede het denkbeeld voorstaan om de jongelieden in faculteitsscholen af te zonderen, opdat zij zooveel te beter aan den band gehouden worden en van niets anders hooren dan hetgeen zij moeten leeren voor hun aanstaand beroep. Alleen in het stelsel, dat in de hoogeschool niets anders ziet dan het middel om bekwame en vaardige practici te vormen, kan de vraag te pas komen, of het ook, om bijkomende redenen, nuttig zij, de faculteiten te scheiden en over verschillende plaatsen te verdeelen, naarmate de eene of de andere stad beter gelegenheid oplevert tot opleiding voor een bepaald vak. Ik heb er niets tegen, integendeel, ik raad het sterk aan, dat de aanstaande geneesheer zich oefene in de hospitalen eener volkrijke gemeente; dat de toekomstige rechtspraktizijn zich vorme in eene handelsstad; dat de jongeling, die

eenmaal in den staatsdienst wenscht te treden, in de residentie het raderwerk van het staatsbestuur en de geheimenissen der politiek trachte te doorgronden. Maar dit alles ligt buiten het begrip van het hooger onderwijs en de grenzen der hoogeschool als inrichting van hoogere opvoeding. Ik kan mij de moeite besparen om dit nog eens in het breede te ontwikkelen. Immers ik zou daartoe weder moeten overschrijven wat ik vroeger geschreven heb, van de eerste bladzijden af, die ik aan Stuart Mill's inwijdingsrede ontleende, tot de stelling toe, die hierboven nog eens afgedrukt is: dat het doel van het hooger onderwijs moet zijn de vorming van de geestelijke aristocratie des volks en dat de hoogeschool bestemd is om hare kweekelingen op te leiden in wetenschap en hun den weg te wijzen tot eigen ontwikkeling.

Bovendien (zoo het nog noodig is, dit er bij te voegen) de afzondering der faculteiten is onmogelijk volkomen door te zetten. De vakken, die wij onder den term natuurkunde samenvatten, zijn onafscheidelijk van de geneeskunde; de politische wetenschappen kunnen niet losgemaakt worden van de eigenlijke rechtsstudie; en deze laatste zoowel als de godgeleerdheid heeft volstrekte behoefte aan de hulpmiddelen, die de faculteit der letteren verstrekt.

Dit sluit niet uit, dat wanneer er verscheidene inrichtingen van hooger onderwijs in het land zijn, de eene zich bijzonder in ééne richting, de andere in eene andere richting zal kunnen ontwikkelen. Wanneer dit verschijnsel zich voordoet, zal het doorgaans ook goede vruchten dragen. Maar die goede vruchten zullen slechts hieraan te danken zijn, dat het feit zich van zelf ontwikkelt. De persoonlijke invloed van eenen uitstekenden leeraar, de vorming eener traditie, het ontstaan van hetgeen men ‘eene school’ noemt, ziedaar eenige der momenten, die hier krachtig en heilzaam, maar geheel zelfwerkend optreden. Zonder schijn van onbillijkheid jegens onze andere vaderlandsche hoogescholen mag ik tot verduidelijking mijner meening er aan herinneren, hoe de medische school van Leiden wereldvermaard is geworden door Boerhaave en de Albinussen; hoe er de oostersche letterkunde tot bloei is gebracht door de Schultensen en hunne opvolgers; hoe in de zeventiende en de eerste helft der achttiende eeuw de lessen van publiek recht herwaarts honderden toehoorders lokten uit gansch Duitschland, uit Hongarije en Polen. Al kwijnden soms daartegen-

over andere vakken, het kwam nooit bij de curatoren der akademie op, haar, met verwaarloozing dier andere vakken, tot eene speciale medische of oostersche of politische school te maken. En wèl haar, dat zij zoo handelden.

Het veld der wetenschap is niet bestemd om zich met slechts ééne bloem te tooien, om slechts ééne vrucht te leveren. In de onbegrensde verscheidenheid en schakeering der planten, die daar wortelen, ontkiemen en wassen, ligt het geheim zijner schoonheid en zijner vruchtbaarheid tevens.

Doch zoo ik verder voortging met dit pleidooi voor de universiteit tegen de afzonderlijke faculteitsscholen, zou ik het verwijt nauwelijks ontgaan van tegen windmolens te vechten. Gelukkig is deze vraag hier te lande geene ernstige vraag. En wij mogen het veilig aan de enkele voorstanders van de faculteitsschool die er misschien bij ons gevonden worden, overlaten op welke wijze zij hunne denkbeelden het smakelijkst zullen voordragen. Degelijke argumenten zullen zij niet kunnen aanvoeren en gehoor zullen zij niet vinden.

Geheel anders staat het met de andere vraag: Ééne Hoogeschool of meer? Sedert vele jaren reeds staan hier twee machtige partijen scherp tegenover elkander, en de warmte, waarmede vooral in en na 1848 deze strijd van over en weder gevoerd is, doet het haast voorkomen, alsof deze de groote vraag bij uitnemendheid is, die door eene hervorming van ons hooger onderwijs beslist moet worden.

Deze strijd zal ook nu weer aangaan. Misschien zal ik zelf niet geheel onschuldig geacht worden van het sein daartoe te hebben gegeven. En zeker mag ik er op rekenen, dat ik ééne der partijen tegen mij in 't harnas jagen zal. Mogelijk wel beide: want ik heb mij voorgesteld, de kwestie zonder eenige ingenomenheid met het eene of het andere stelsel van verscheidene zijden te beschouwen.

Ééne Hoogeschool. Waarom niet twee? Of drie, zoo als er thans zijn? Of vier of vijf, zoo als er vroeger waren? De kwestie is eenvoudig eene kwestie van geld. Een ander motief om het hooger onderwijs in ééne groote inrichting samen te vatten, is er bij ons niet. Het beginsel van centralisatie heeft nooit onder ons volk wortel kunnen vatten, allerminst in de wetenschap. Vergelijk eens dit kleine land met Frankrijk. Daar kan niets bruikbaars gedacht, geschreven, uitgegeven worden

of het moet te Parijs zijn gedacht, geschreven en uitgegeven. Parijs geeft den toon; de provincie (men weet met welk oog de Parijzenaar op *la province* nederziet) volgt en gehoorzaamt. Wie in de provincie talent heeft of meent te hebben, het is hem onmogelijk het te ontwikkelen of te laten gelden, tenzij hij zich naar Parijs begeve. Wat verscheidenheid van intellectueel leven wordt daartegenover hier te lande opgemerkt; wat verdeeling van den arbeid over het geheele land, van Groningen tot Middelburg. Geen dorp van eenigen omvang of het heeft zijnen boekverkooper; geen landstadje haast, dat niet eenen uitgever kan aanwijzen. De aanzienlijkste firma's zijn niet enkel in de hoofdstad of de residentie te vinden. En evenzoo zijn onze auteurs, en ik spreek hier nu alleen van de mannen van invloed en gezag, over het geheele land verspreid. Zelfs Engeland, dat anders waarlijk wel reden heeft om over te weinig concentratie van krachten te klagen, staat hier bij ons achter. Ook daar oefent de groote metropolis een onwederstaanbare aantrekkingskracht uit op allen, die talent en arbeid aan wetenschap, letteren en kunst wijden.

Wij behoeven ons nu niet te vermoeien met het nasporen van de oorzaken van dit verschijnsel, waardoor zich het intellectueele leven onzes volks zoo merkwaardig onderscheidt. Het is genoeg, het feit te constateeren en op zijne beteekenis te wijzen. Zijn invloed kan niet anders dan heilzaam wezen. Ons volk heeft van nature weinig aanleg tot beschaafdheid en fijnheid van vormen. Zooveel te meer behoefte heeft het aan vorming en beschaving. En daartoe moet het van onberekenbaar voordeel zijn, dat elke niet al te onbeduidende stad in haren kring een brandpunt van verlichting zij. Hoe verre die verlichting gaat, door welke samenwerking van krachten zij ontstaat, in welke richting zij hier of daar bij voorkeur werkt, wat zij eindelijk uitwerkt, dit alles moge niet met den vinger zijn aan te wijzen, - ook zonder dat men recht hebbe te zeggen: ‘zie hier en zie daar!’, mag men toch beweeren, dat ons volk in zijn geheel, zoo al niet tot de meest beschaafde, dan toch tot de best onderrichte volken van Europa behoort. Nu is het ontegenzeggelijk, dat aan deze richting onzer volksopvoeding een krachtige steun gegeven wordt door het verspreiden van inrichtingen van hooger onderwijs over de verschillende deelen des lands.

Een voorstander van het stelsel van centralisatie heeft eens gemeend een zeer krachtig en afdoend argument in het midden

te brengen met te zeggen: als ik mijne kamer verlichten wil, geef ik de voorkeur aan ééne gasvlam boven twintig nachtpitjes. Maar de beeldspraak loopt altijd gevaar haar wit voorbij te schieten. En zoo zou men ook hier kunnen antwoorden; wanneer het u te doen is om een aantal kamers te gelijk te verlichten en gij er tegen opziet om overal het gaslicht in zijne volle schittering te ontsteken, zult gij dan niet zelf in elk vertrek een licht brengen, zij het dan ook maar een carcellamp of eene waskaars? Doch de beeldspraak daargelaten. Hier althans - bij de vraag namelijk van den invloed der hoogeschool op volksbeschaving - is de vinger op een tastbaar bewijs te leggen. Onze noordelijke provinciën, Groningen, Friesland en zelfs Drenthe, roemen er met reden op, dat zij in verstandelijke ontwikkeling des volks bij geene andere achterstaan. Zou dit in den staat van afzondering en afgeslotenheid, waarin die deelen des lands bijna tot heden verkeerd hebben, mogelijk geweest zijn zonder den invloed, dien daar in localen kring de Groninger hoogeschool uitoefende en nog uitoefent en dien ook in vroegere tijden de Friesche akademie gehad heeft?

Doch dit zal niemand betwisten. Men zal mij veeleer tegenwerpen, dat ik de eigenlijke kwestie, die het hier geldt, van haar wezenlijk terrein afbreng. Die kwestie is, of wij onze beschikbare krachten en middelen moeten samenbrengen op één punt, om zoodoende een goed geheel te vormen, dan wel verspreiden en versnipperen, met het gevolg dat overal half werk gedaan en gebrekkige resultaten verkregen worden? En op deze vraag kan het antwoord niet twijfelachtig zijn. - Laten wij elkander wel verstaan. Wat de beschikbare middelen betreft moge de kwestie juist gesteld zijn; den term: beschikbare krachten wijs ik terug. De maat van de intellectueele krachten, waarover eene natie beschikken kan, is niet vooruit af te passen. Integendeel zou men ook hier op de werking van den economischen regel van vraag en aanbod kunnen wijzen. Waar het talent zeker is, eenen werkkring te vinden, daar bestaat ook de kans, dat het zich daartoe zal aanmelden. Ik zal mij wel wachten hier een voorbeeld aan te voeren, dat anders van zelf voor de hand ligt, de geregelde bezetting der menigte leerstoelen in allerlei vakken van kennis aan de inrichtingen van middelbaar onderwijs, waarmede het land in weinige jaren tijds overdekt is. Men zou mij kunnen tegenwerpen, dat juist deze proef niet tot de bestgeslaagde geteld moet worden, en dat men hier wel eens heeft

moeten nemen wat men krijgen kon, zonder al te keurig te zijn. Ik kan dit volmondig toestemmen, mits men slechts met mij in rekening gelieve te brengen den ongemeenen spoed, waarmede in deze nieuw opgekomen behoefte moest worden voorzien, en de voorspelling aanneme, dat wij over een tiental jaren veeleer overproductie van bruikbare leeraren voor onze hoogere burgerscholen dan gebrek zullen hebben. - Maar ik heb eene andere vraag te doen. Toen in de dagen van de Republiek der Vereenigde Nederlanden vijf groote hoogescholen, wier roem over geheel Europa weerklonk, naast elkander in dit kleine land bloeiden, heeft men toen over gebrek aan beschikbare krachten geklaagd? Dreef niet de altijd levendige wedijver tusschen deze instellingen tot onverpoosden ijver om de leerstoelen goed te bezetten? Men zocht de talenten op; men snapte elkander de uitstekendste mannen af; men sloeg des noods een blik over de grenzen van het enge vaderland. En van Donellus en Scaliger, die reuzen van hunnen tijd, tot Pestel en Wyttenbach, rekenden de grootste vernuften van Europa het zich tot eene eere, aan de Nederlandsche hoogescholen verbonden te zijn. Waarom zou dat niet ook thans nog en in de toekomst kunnen gebeuren?

Er blijft dus inderdaad niet anders over dan het vraagstuk van de beschikbare middelen; en ik kan herhalen wat ik hierboven reeds zeide: de kwestie is eenvoudig eene kwestie van geld. Maar van deze heb ik nu nog niet te spreken.

Want er is een ander standpunt van beschouwing, waarop wij ons nog moeten plaatsen om de hoofdvraag zelve van hare verschillende zijden te kunnen bezien. Tot nog toe hebben wij ons enkel bezig gehouden met de hoogeschool als middel tot volksbeschaving en haren onmiddellijken invloed op hare omgeving. Maar gelijk recht heeft de vraag: wat moet de hoogeschool zijn en hoe moet zij worden ingericht als kweekschool der wetenschap? Welke eischen hebben wij haar te doen ten opzichte van hare kweekelingen zelven en hoe hebben wij haar in staat te stellen om aan die eischen te beantwoorden? - De Universiteit - zoo luidt het antwoord - is de plaats waar de edelsten en besten van de zonen onzes volks hunne laatste opvoeding, hunne hoogste vorming komen zoeken. Deze voorstelling nu sluit al wat éénzijdig, onvolledig en bekrompen is, uit. Zij eischt, dat aan de Universiteit de volheid der menschelijke kennis in al hare deelen vertegenwoordigd zij. Maar zij eischt nog meer. Het is niet genoeg, dat er stroomen van

geleerdheid in onuitputtelijken overvloed aan deze bron ontspringen. Die hoogere opvoeding wordt nog maar ten halve geschonken, wanneer de Universiteit niet met het aanleeren van wetenschap ook oefening in levenswijsheid verbindt. Zal die opvoeding volkomen zijn, dat wil zeggen harmonische ontwikkeling van alle vermogens des geestes, dan moet zij ook aesthetisch wezen; dat wil zeggen, smaak en kunstgevoel en schoonheidszin opwekken en tot rijpheid brengen. En nu is de vraag: hoe zal de Universiteit deze roeping kunnen vervullen? Gewis niet door haren zetel te plaatsen in eene of meer provinciesteden, die, verre van haren stralenglans te verhoogen, integendeel gelukkig zijn, zoo er iets van haar licht op haar afschijnt.

Dit is inderdaad een ernstig bezwaar, dat niet wordt weggenomen door onschuldigen beuzelpraat over ‘de stille wijkplaats der muzen’ of ‘de republiek der letteren, die vreemd moet blijven aan het straatrumoer van het platte dagelijksche leven.’ Integendeel, voor leeraren zoowel als studenten kan het niet anders dan nuttig zijn, dat zij den geest verfrisschen en den blik verruimen in het leven der werkelijkheid; dat zij de maatschappij leeren kennen en waarnemen zoo als zij leeft en werkt; dat zij door voortdurende aanraking met het gewoel van het bedrijvige leven iets laten varen van dat onpraktische, dat den geleerde te allen tijde als een karaktertrek is nagegeven. Doch er is meer. Gelijk het platte land de bron is van de physieke kracht van een volk, zoo is de groote stad de kweekschool van zijn intellectueel leven. Daar, waar zoo uiteenloopende inzichten samentreffen, waar zoo velerlei belangen met elkander in aanraking komen, wordt de blik verruimd, verliest het onbeduidende zijne beteekenis, heeft de bekrompenheid minder te zeggen. Daar is dus de plaats voor de hoogere opvoeding van hen, die eenmaal door hunnen rang in de maatschappij of in de betrekkingen, die zij bekleeden, aan het hoofd des volks zullen staan. Men kan nu reeds opmerken, hoe gunstig het samenzijn van vele jongelieden uit alle oorden des lands op hunne ontwikkeling werkt; hoe spoedig de knaap, zoo groen van zijn afgelegen dorp gekomen, door den omgang met beschaafder makkers zijne houterige vormen en linksche manieren aflegt. Voorts, de groote stad bezit alleen door hare verscheidenheid van krachten de middelen tot ontwikkeling van verstand en smaak in elke richting. Hare kunstverzamelingen, hare tooneelen en concerten, hare samenkomsten van allerlei aard tot behandeling van gewich-

tige vraagstukken, tot wisseling van gedachten, hare volksfeesten zelve, en zelfs de eindelooze nieuwheid en afwisseling, die er het leven op de openbare straat aanbiedt - hoe steekt dat alles af bij het eentoonige, in zich zelf getrokken bestaan, waarin de eene dag na den anderen voorbijglijdt in de stilte van kleinere plaatsen. Er is dus, ik erken het volmondig, zeer veel voor te zeggen, om ééne groote inrichting van hooger onderwijs te vestigen in de grootste stad des lands. Alleen zou ik maar vreezen, dat onze hoofdstad zelve nog niet groot genoeg is, om den geest die hoogere en veelzijdige vorming te geven, waarnaar hij dorst.

Maar het samenvatten van het geheele hooger onderwijs in ééne inrichting overal elders, - welke redenen van conveniëntie dan ook de keuze der stad, die daarmede begunstigd worden zou, bepalen - zou in mijne oogen, ik herhaal het, niet anders wezen dan eene kwestie van geld. Als zoodanig is zij dan ook in 1848, den tijd der ‘bezuiniging’, bijna uitsluitend voorgesteld. Terwijl men aan den eenen kant met hand en tand streed voor het behoud van hetgeen men had, hoe gebrekkig dit ook was, gold als het voorname argument van de andere zijde, dat de sommen op de staatsbegrooting, die nu over drie akademiën verdeeld worden, niet verder reiken dan om ze alle drie op onvoldoenden voet in stand te houden, en oneindig nuttiger besteed zouden worden, indien zij wierden aangewend om ééne akademie naar den vollen eisch des tijds in te richten.

Dit laatste nu was volkomen waar en heeft ook heden nog beteekenis, al mogen wij ons ook verblijden, dat tegenwoordig de noodige uitgaven voor ons hooger onderwijs met mildere hand beschikt worden. Toch zou ik aarzelen, de geldkwestie aldus op den voorgrond te brengen. Heeft de regeering des lands - en onder dit woord begrijp ik nu niet alleen het eigenlijke bestuur, d.i. de minister van binnenlandsche zaken, maar ook de vertegenwoordiging als tak der wetgevende macht - de volle, krachtige overtuiging, dat het hooger onderwijs het schoonste kleinood des volks is, dat aan hare zorg is toevertrouwd, dan zal zij niet op eenige tonnen gouds zien om deze onze glorie te handhaven, waar zij zonder aarzelen over nog grootere sommen beschikt om één enkel oorlogschip meer aan 's lands zeemacht toe te voegen of één regiment ruiterij op de been te houden. Heeft zij die overtuiging niet, dan staat het te vreezen, dat vroeg of laat de samentrekking van alle inrichtingen van

hooger onderwijs in ééne ten slotte slechts voordeel zal opleveren als.... middel van bezuiniging, en dat eenmaal aan die ééne inrichting de noodige subsidiën met even karige hand zullen worden toegemeten als vroeger aan de drie. Wat winst hadden wij dan?

Doch nu doet zich hier nog eene andere vraag op. Beantwoordt de staat niet aan zijne verplichting, wanneer hij voor ééne uitmuntend ingerichte hoogeschool zorgt, en de stichting en instandhouding der overige aan de vrije werking der maatschappelijke krachten, aan bijzondere vereenigingen, aan de gemeenten, zelfs (zoo de grondwet het gedoogt) aan de provinciën, die dat in haar belang zouden achten, overlaat?

Op deze vraag kan ik niet anders dan toestemmend antwoorden. Evenwel, ik veroorloof mij de wedervraag: Hebben wij hier, waar het zoo overgroote belangen onzes volks geldt, alleen rekening te houden met hetgeen de staat ten minste verplicht is?

Maar de vraag kan haar nut hebben, omdat zij ons misschien den weg baant tot eene bevredigende oplossing der moeielijkheid, waarvoor wij staan, waarbij dan ook de praktische kwestiën in aanmerking kunnen komen, die wij tot nog toe ter zijde hebben gelaten, maar die zich niet geheel laten wegcijferen.

Hoeverre de hervorming van ons hooger onderwijs, die wij tegemoet zien, ook reiken zal, eene geheele omverwerping van bestaande toestanden is niet mogelijk. Wij hebben hier niet een schoon blad papier vóór ons, waarop wij schrijven kunnen wat ons gelust. De bestaande instellingen van hooger onderwijs hebben in den bodem, waar zij leven, zoo diepen wortel gevat, dat men niet dan om zeer overwegende redenen er de vernietigende hand aan mag slaan. Ik wil er niet nog eens op wijzen, hoe zij, elke in haren kring, als brandpunt van verlichting en beschaving gewerkt hebben en nog kunnen werken. Opheffen, af breken zou hier op zich zelf een nadeel zijn. En wel moet de winst, die men met zulken maatregel beöogt, niet alleen groot, maar ook zeker wezen, om zulk een offer te rechtvaardigen. Er zijn, in onmiddellijk verband met de bestaande hoogescholen en als onder hare hoede, kostbare inrichtingen ontstaan, die het niet mogelijk zal zijn te verplaatsen. Denk b.v. aan den hortus botanicus en de sterrewacht te Leiden, aan het meteorologisch observatorium te Utrecht. Er zijn aan elke onzer hoogescholen aanzienlijke fondsen verbonden, die hunne

bestemming zouden verliezen, fondsen waaruit nu voorzien wordt in uitgaven, die dán onvermijdelijk ten laste van den staat zouden komen. Bovendien is, toen voor twintig jaren de vrees voor eene opheffing van twee hoogescholen levendig werd, met volle recht van de zijde van Groningen zoowel als van Utrecht er op gewezen[1], dat de staat, die na 1795 de eigen fondsen dezer hoogescholen aan zich getrokken heeft, daarmede de verplichting op zich heeft genomen, om voortaan voor de instandhouding en het onderhoud dier scholen te zorgen, en dat het niet anders dan eene willekeurige verbeurdverklaring zou zijn, indien hij de scholen ophief en de fondsen aan zich hield. Hetzelfde zou niet minder van Leiden gelden[2]. Eindelijk vergunne men mij de opmerking, dat onze bestaande hoogescholen ook een zedelijk recht van bestaan in haar verleden hebben. Ik laat nu de dikwerf behandelde kwestie rusten, of eene ook op dit terrein voordeelige concurrentie méér bevorderd wordt door het samenzijn van onderscheidene mannen van één vak aan dezelfde akademie dan door hun werken aan verschillende instellingen. Zoo ik die kwestie even in 't voorbijgaan aanroer, het is om van eene concurrentie in hoogeren zin te spreken. De geschiedenis onzer hoogescholen wijst op een niet genoeg te waardeeren verschijnsel, dat van het ontstaan en standhouden van zekere richtingen en ‘scholen’. Van oudsher, van de dagen van Gijsbert Voet en Johannes Coccejus, hebben Utrecht en Leiden naast, dikwijls tegenover elkander gestaan als de vertegenwoordigers van tweederlei richting op het gebied der godgeleerdheid. Een ieder weet, hoe in dit opzicht elke onzer drie hoogescholen in onzen leeftijd een eigen, sterksprekend karakter vertoont. Desgelijks hebben wij in de literarische faculteit naast de streng-kritische school van Leiden te Utrecht de humanistische, vooral door den invloed van van Heusde, zien verrijzen. Ik doe slechts enkele groote grepen; doch het zou niet moeielijk vallen dit onderscheidende en eigenaardige in meer bijzonderheden uit te werken. Hier dan is eene verscheidenheid, die ruime, vrije, veelzijdige beoefening der wetenschap bevordert.

1 Voor Utrecht is dit betoogd in het adres van den stedelijken raad aan Z.M. den Koning van 2 Februarij 1849; voor Groningen in het vlugschrift van den Heer P. Hofstede Groot: *Is bezuiniging op het onderwijs, vooral door opheffing eener Hoogeschool, aan te raden?* (1849) blz. 9.

2 Verg. N.C. Kist, *Bijdragen tot de vroegste geschiedenis en den toekomstigen bloei der Hoogeschool te Leiden*, 1850, blz. 52 v.

Eene samentrekking van het hooger onderwijs aan ééne school zou onvermijdelijk ééne richting tot de overheerschende maken.

Het besluit, waartoe deze beschouwingen van ons onderwerp nu moeten leiden, is gemakkelijk op te maken. Het luidt als volgt. Indien de staat de middelen beschikbaar stellen wil om onze drie hoogescholen in stand te houden, maar op waardige, schitterende wijze, zooals de ontwikkeling der wetenschappen nu en in de toekomst dat eischen zal, waarom zou hij het niet doen? Over beschikbare krachten behoeft hij zich niet te bekommemeren; zij zullen gevonden worden. Den volke zal hij daarmede eene onwaardeerbare weldaad bewijzen, als hij de middelen tot de hoogste geestelijke beschaving in ruime mate over het gansche land verspreidt; der vrije, onbekrompen studie zal hij bevorderlijk wezen: onzen naam onder de volken der beschaafde wereld zal hij hoog en roemrijk ophouden. - Doch deinst gij terug voor zoo groot bestaan; zijt ge vervuld met vreeze voor de onverzadelijke eischen der geleerden; zijt gij overtuigd, dat bestuur en wetgeving bij ons zich ten eersten plicht zullen stellen - nu of later - eene betamelijke spaarzaamheid in acht te nemen, welnu dan stem ik met u in: beter ééne goede - maar dan ook wezenlijk goede - universiteit, dan drie of meer gebrekkige. Daartoe althans is de staat gehouden, en tegen dien volstrekten plicht mag geen zuinigheidsmotief worden ingebracht. Hij stichte dan ergens in den lande ééne groote hoogeschool, gelijkstaande met de uitstekendsten buitenslands, of die overtreffende. Maar onder ééne voorwaarde: dat hij de mededinging van andere gelijksoortige inrichtingen toelate, aanmoedige, ondersteune; dat hij (mits wakende, dat zij aan haar doel blijven beantwoorden) vaste en niet karige subsidiën beschikbaar stelle voor zulke, wier recht van bestaan niet geloochend kan worden; dat hij zelfs, onder de noodige voorwaarden bij de wet te stellen, zijne medewerking toezegge daar, waar het volk in andere deelen des lands nieuwe scholen wil doen verrijzen; en dat hij alzoo naast zijne grootsche stichting erkenne en bescherme andere scholen, wier bescheidener, maar daarom niet minder nuttige werkkring zal wezen, wat het reglement van 1815 zoo juist als de eerste taak der Athenaea omschreef: ‘zooveel mogelijk algemeene verspreiding van smaak, beschaving en geleerdheid.’

Geene faculteitsscholen, maar de volle universiteit; dit staat vast. Maar zal het lichaam der universiteit, als van ouds en tot heden, ook in de toekomst samengesteld zijn uit faculteiten? Bij den eersten oogopslag schijnt de vraag van zeer gering gewicht. Wat kan het ons verschelen of de professoren en ook de studenten met elkander één geheel uitmaken, dan in verscheidene groepen onder zekere namen zijn afgedeeld? De jurist blijft zoowel jurist en de medicus blijft medicus, al zondert hij zich niet in eene faculteit af, waaraan hij den naam geeft. Doch er ligt méér onder de kwestie verscholen, dan men oppervlakkig zou meenen.

In de eerste plaats, waarom, zoo het niet noodig is, te breken met eene oude traditie, die geen kwaad doet, die integendeel hare goede zijde heeft? Daar is eene kracht, die wij niet gering moeten achten, die van den *esprit de corps*. Ik weet al het kwaad, dat men van hem zeggen kan: eenzijdigheid, bekrompenheid, kleingeestige naijver, en nog meer. Toch zou ik willen beweeren, dat dit alles niet meer is dan (wij zijn nu toch aan de fransche termen) *les défauts de ses qualités*. De esprit de corps is een natuurtrek, die zich van zelf altijd en overal openbaart, ook al wekt gij hem niet op, en dien gij zelfs niet kunt uitroeien. Alleen en op zich zelf staande voelt de mensch zich zwak en onbeholpen; hij zoekt steun in aansluiting aan anderen, die met hem gemeene belangen en eenzelfde streven hebben. Maar niet de aansluiting aan eene onafzienbare menigte trekt hem aan; in deze gaat zijne persoonlijkheid geheel verloren, en hier is niet meer nauwe overeenstemming van belangen en eenheid van streven. Hij wil den kring, waartoe hij behoort, kunnen overzien. Is het patriotisme iets anders? En hoe minachtend gij ook op het provincialisme en op de rivaliteit tusschen naburige steden neêrziet, is het ooit gelukt ze geheel weg te nemen? Het is dan verstandiger, dien trek te leiden en naar een goed doel te richten, dan hem te bestrijden of eenvoudig voorbij te zien. Die macht nu van den esprit de corps heeft groote dingen gedaan, ondanks al zijne fouten; daar weten ons de krijgsoversten van te vertellen, die er wonderen mede verricht hebben; daar weet ons de kerk van te spreken met hare geestelijke orden. En getuigt het, gij allen, die een deel uitmaakt van het hooger onderwijs, of niet ook in onzen bescheiden kring het streven om het belang der faculteit te bevorderen en hare eer op te houden,

nuttig gewerkt heeft. Het is een trek van fijne menschenkennis geweest, die de opstellers van het organiek besluit van 1815 in art. 262 deed bepalen: ‘behalve deze senaats-vergadering.... zullen ook de professoren in elke faculteit zich over de belangen van die faculteit in eene vergadering kunnen vereenigen.’ - Er is nog iets, dat in mijne oogen althans als een praktisch voordeel van het behoud der faculteiten gelden kan. Vallen zij weg, dan volgt noodzakelijk, dat elk professor voor een bepaald vak moet worden benoemd, maar dan valt ook weg die ruimte van beweging, die vrijheid van richting bij zijne voortgaande studiën, welke de benoeming in de faculteit zonder nadere bepaling zijner taak vergunt. Deze vrijheid is niet gering te achten. Zij opent de mogelijkheid, dat de hoogleeraar zich en zijne hoorders met die studiën zal bezig houden, waarvoor hij de meeste liefde heeft; zij geeft hem gelegenheid om uit eigen beweging deelen der wetenschap ter behandeling op te nemen, die niet in den officiëelen catalogus der te geven lessen in de wet genoemd worden. En hoeveel de uitbreiding van ons universitair onderwijs aan dit initiatief onzer hoogleeraren te danken heeft gehad, weet ieder, die met de geschiedenis onzer akademiën eenigzins bekend is. De wetgever, wees daarvan zeker, zal niet licht een nieuwen leerstoel scheppen, tenzij wanneer de behoefte daaraan zich zóó lang en zóó dringend heeft doen gevoelen, dat men er schande van spreekt, dat zij nog niet vervuld werd. De wetgever komt in zulke dingen altijd verre achteraan. Eindelijk - en ik had al mijne andere gronden wel kunnen besparen, want deze is voor de praktische oplossing der kwestie afdoende - als men in het universitair stelsel de doctoraten behoudt, gelijk mij noodzakelijk voorkomt, moet men ook wel noodzakelijk de faculteiten, waarin de doctoraten verleend worden, in stand houden.

Over het getal en de indeeling der faculteiten acht ik het nauwelijks noodig, een woord te zeggen. De bestaande toestand komt mij redelijk en natuurlijk voor. Zoo er iets te veranderen valt, het zou moeten zijn eene aanvulling, waardoor aan de politische wetenschappen gelijk recht met de eigenlijke juridische in de faculteit, welke naar deze laatste genoemd wordt, wierd gegeven. Doch dit geldt meer den naam dan de zaak.

Maar er blijft één teeder punt over, waarop ik inzonderheid het oog had, toen ik hierboven opmerkte, dat die kwestie der faculteiten niet zoo eenvoudig is als zij zich wel voordoet; een

punt, dat nu reeds meer dan alle andere besproken wordt, zoo dikwijls de herziening onzer wetgeving op het hooger onderwijs te berde komt, en waarop de storm der strijdende meeningen het hevigst zal losbarsten, als het (nog altijd onder dichten sluier bedekt) gereed liggende wetsontwerp aan de openbare beoordeeling wordt prijsgegeven.

Gij wilt alzoo alle vijf faculteiten behouden? Ook de theologische?

Mijn antwoord is: ja, ook de theologische. En wel allereerst omdat, zoo wij het doctoraat in de theologie willen behouden, ook eene facultas theologica moet blijven bestaan, die dat doctoraat verleent.

Doch wij willen het onderwerp van hooger standpunt en met al den ernst, dien het eischt, beschouwen.

Er is, bedrieg ik mij niet, vooral tweederlei twijfel aan de doelmatigheid van het voortdurend bestaan eener theologische faculteit uitgesproken. Eerstelijk deze, of de theologie zelve nog wel als zelfstandig vak van wetenschap een recht van bestaan heeft. Ten andere, of, zoo dit al moet worden erkend, de universiteit als staatsinrichting bij ons zich met het theologisch onderwijs heeft in te laten.

De eerste bedenking zouden wij behendig kunnen ontwijken, als wij het beginsel van het behoud der faculteiten wilden laten varen. Worden de professoren voor bepaalde vakken aangesteld en vormen zij met elkander slechts één groot lichaam, dat der universiteit, dan ligt het voor de hand om, zonder van theologie te spreken, zoowel als voor de klassieke of Indische letterkunde en antiquiteiten, ook hoogleeraren te benoemen voor de Hebreeuwsche letterkunde, voor de verklaring der boeken van het Nieuwe Testament, voor de Joodsche oudheden, of naast den hoogleeraar in de politieke geschiedenis eenen anderen voor de kerkhistorie te plaatsen, of eenen afzonderlijken loerstoel in te ruimen aan de christelijke wijsbegeerte, enz. Men beweert echter hetzelfde evenwel te kunnen doen met behoud der faculteiten. Niets belet, zoo wordt er gezegd, de onderscheidene leerstoelen, die thans onder de faculteit der godgeleerdheid gebracht zijn, in te deelen in de andere faculteiten. Behooren zij immers niet grootendeels uit haren aard en wezen te huis in die van bespiegelende wijsbegeerte en letteren? Is de exegese iets anders dan de verklaring van schriften, die de oudheid ons overgeleverd heeft? Is ethick en zelfs dogmatiek

iets meer dan onderdeel der philosophie? Behooren patristiek en kerkgeschiedenis niet tot de historische wetenschap? En kan het kerkelijk recht niet des noods zijne plaats innemen naast het staatsrecht in de juridische faculteit? Voor pastoraal en preekoefeningen zal men toch geene afzonderlijke faculteit behoeven aan te wijzen?

Wat zullen wij nu hiertoe zeggen? Een woord van mededoogen met de arme verstooteling mag ons wel, zonder iemand ergernis te geven, van de lippen komen. O wonderlijke keer der menschelijke zaken! Zij, die eenmaal als vorstin onder hare zusteren gevierd werd en heerschte, wordt thans als eene onnutte dienstmaagd ter deur uitgezet. Toen Prins Willem I, hooglijker gedachtenis, het denkbeeld der stichting eener universiteit in deze landen opvatte, was de eerste grond daartoe de noodzakelijkheid om de jeugd in de zuivere religie op te voeden, al was het ook dat hij spoedig de heerlijke toekomst zijner stichting met ruimeren blik omvatte en naast de theologie en de voor deze voorbereidende studiën eene plaats aan de jurisprudentie en de medicijnsche wetenschap aanwees. Toen op den 8sten Februarij 1575 de nieuwe school met een plechtigen optocht werd geopend, zag men aan het hoofd van den stoet ‘eerst eene verdekte koets of speelwagen, waarop eene vrouw zat in een eenvoudig wit kleed, genaamd *Sancta Scriptura*’. En de inwijdingsrede van D. Casparus Jansz. Coolhaas handelde *de SS. Theologiae laudibus*. Wat zouden de mannen van die dagen wel hebben gezegd, als hun toen voorspeld was, dat drie honderd jaren later de vraag in ernst zou worden opgeworpen, of de Theologie wel eene wetenschap is, bestemd en geschikt om aan de hoogeschool te worden onderwezen?

Doch ik geef toe: het is niet met opwellingen van het gevoel, noch met een beroep op de inzichten van het voorgeslacht, dat de zaak wordt uitgemaakt. Men vraagt argumenten. Welnu, zie hier. Al wat gezegd is van de overtolligheid der theologie als zelfstandig studievak en van de noodzakelijkheid om haar bij andere faculteiten in te lijven, kan met niet minder recht gezegd worden van de rechtsgeleerdheid. Waartoe dan nog aan deze wetenschap een eigen bestaan gelaten? Het romeinsche recht, als maatschappelijk verschijnsel, behoort tot de romeinsche antiquiteiten; de historia juris is.... historie; de behandeling der Instituten en Pandecten is verklaring van schrijvers uit de klassieke oudheid; de rechtsphilosophie is een tak

der wijsbegeerte, en ditzelfde geldt van het hypothetisch volkenrecht en van het wijsgeerig staatsrecht: de theorie van het strafrecht heeft zijnen diepsten grond in de psychologie en wordt geheel beheerscht door de levensvraag van het determinisme. Politieke en diplomatische geschiedenis, wederom... geschiedenis; ook het praktische staats- en volkenrecht is niets anders dan behandeling van historische toestanden. De sociale wetenschappen, oeconomie en statistiek, behooren in het systeem der duitsche universiteiten tot de philosophische faculteit. Blijft alleen over, de uitlegging der wetboeken van burgerlijk recht, koophandel, enz. Doch men zal het toch niet der moeite waard rekenen, daarvoor alleen eene juridische faculteit in stand te houden? Niet anders is het met de geneeskunde. Ook deze is niet van aanmatiging vrij te pleiten, wanneer zij aanspraak maakt op een eigen bestaan, want zij lost zich op in de natuurkunde. Anatomie, physiologie, pathologie, therapie, pharmacognosie, de studie van den gezonden en van den zieken mensch, het onderzoek naar den aard en de werking van geneesmiddelen, het nasporen van de oorzaken, die op gezondheid en ziekte van individuën en volken invloed hebben, ligt het niet alles binnen het gebied der zuivere natuurkennis? Alleen de praktische oefeningen van den aanstaanden arts en heelmeester maken hierop misschien uitzondering. Maar het zou eene contradictio in terminis zijn, den naam der wetenschap te behouden voor datgene wat juist niet meer de wetenschap is. En zoo kan men dan ook niet meer de geneeskunde of geneeskunst (welk woord verkiest ge?) een eigen studievak noemen, veel min haar eene plaats als afzonderlijke faculteit aan de hoogeschool toekennen.

Scherts is geen argument, hoor ik zeggen. Met uw verlof, mijne Heeren, wat ik hier schreef is mij volle ernst. Want hierdoor heb ik onze kwestie op het punt gebracht, waar zij hare oplossing vinden moet. Onze wetenschap - dat is, de gansche omvang van ons menschelijk weten - is eindeloos verdeeld en vertakt. Maar die deelen en vertakkingen zijn wederom zoo ineengevlochten en door elkaâr geweven, dat wij niet dan door een greep er in te doen, groepen van elkander kunnen scheiden, en niet dan willekeurig grenzen kunnen trekken tusschen ééne wetenschap en eene andere. De eenige regel, dien wij daarbij kunnen volgen, is, dat wij in één groep samenvatten en afscheiden, wat volgens het doel en de richting van ons onderzoek bijeen moet worden gevat, en daarom in een

eigen kring, in eenen cyclus kan worden afgesloten. Vandaar dat de inleiding in elke afgezonderde wetenschap begint met eene encyclopaedie, men zou kunnen vertolken, de verkenning en afpaling van haar terrein. Zulk een cyclus nu vormt de geneeskunde, afgescheiden van de zuiver objectieve natuurkunde, omdat zij, al is het voorwerp van haar onderzoek ook hetzelfde, een ander doel heeft bij haar onderzoek. Zulk een cyclus heeft de rechtswetenschap. Zij behandelt háre geschiedenis van een ander standpunt dan de studie der geschiedenis in het algemeen inneemt; en háre verklaring van de geschriften der oudheid heeft zoo zeer hare eigene richting, dat men met volle recht beweeren kan, dat ook de uitstekendste philoloog, zoo hij niet tevens jurist is, niet in staat is, den zin van eene plaats uit de Pandecten of zelfs uit de oratio pro Murena te vatten. Zulk een cyclus nu heeft ook de theologie aan te wijzen, en daarom mag zij eischen, dat wij het recht van bestaan eener godgeleerdheid of godsdienstwetenschap (wat ik met het onderscheid bedoel, zal straks blijken) als zelfstandige wetenschap erkennen. Voor den individu moge godsdienst eene zaak van vrije keuze zijn, een voorwerp van sympathie of onverschilligheid, een drang van het inwendig gevoel of een onderwerp waaraan het onderzoekend verstand zijne krachten beproeft; in het volksleven was door alle tijden heen en zal door alle tijden heen het godsdienstig bewustzijn eene behoefte zijn, die hare vervulling eischt zoowel als het rechtsbewustzijn. Die behoefte te bevredigen, dat bewustzijn te leiden, voor te lichten, te ontwikkelen en te veredelen, was en zal blijven de eigene taak der godsdienstwetenschap. Heeft zij in dit vak van oudsher dikwijls gefaald, loopt zij ook nu nog gevaar de volken op een dwaalweg te brengen, dat is niet onze zaak. Hier zou het woord aan de andere wetenschappen kunnen passen: ‘wie uwer zonder zonde is, werpe den eersten steen op haar’. De geschiedenis van alle wetenschappen is, helaas, maar al te zeer *a history of human error*. De vraag, hier gesteld, is alleen, of de theologie haar taak en roeping, haar eigen doel en richting hebbe, zoo goed als de geneeskunde en de rechtsgeleerdheid. En deze vraag kan niet ontkennend beantwoord worden. De studie van het profetisme in Israël is iets anders dan eene louter historische curiositeit: de exegese van het Nieuwe Testament iets anders nog dan louter philologische kritiek; de dogmatiek der kerk beteekent iets meer dan eene reeks van philosophische stellingen over causa-

liteit; en de christelijke moraal heeft eene andere waarde voor den onderzoekenden geest, dan eene verzameling van zedekundige lessen.

Op geheel ander standpunt plaatst ons de vraag: of de theologie heden nog als studievak eene plaats kan vinden aan de universiteit als staatsinstelling? Nogtans zal het betoog van zoo even ook niet geheel onvruchtbaar zijn tot oplossing van deze.

De tegenwoordige verhouding der theologische faculteiten aan onze rijks hoogescholen is - niemand zal het ontkennen - eene abnormaliteit geworden. Vóór men echter het organiek besluit van 1815 daarover hard valle, herinnere men zich de omstandigheden onder welke het onderwerp in dat besluit geregeld werd. Het is opgesteld en zelfs nog afgekondigd onder de werking van de grondwet van 1814, die wel reeds ‘aan alle bestaande godsdiensten gelijke bescherming verleende’[1], maar toch aan de ‘christelijk hervormde kerk’ min of meer als staatskerk voorrechten schonk[2]. Al kwam ook de omwerking der grondwet in 1815, die haar voor het koningrijk der Nederlanden geschikt moest maken, dit stelsel reeds dadelijk verbreken, het lag niet op den weg van Willem I om den voorrang der hervormde kerk en hare innige betrekking tot den staat ter wille van eene overdreven stipte toepassing der nieuwe staatsregeling zoo met één veeg uit te wisschen. En aldus bleven de bepalingen in het reglement op het hooger onderwijs, die daarvan getuigden, niet alleen gehandhaafd, maar zij werden ook in toepassing gebracht, zonder dat, naar het schijnt, daartegen ernstig verzet, van welke zijde ook, vernomen werd. De faculteit van godgeleerdheid aan 's rijks hoogescholen bleef bestemd ‘tot vorming der kweekelingen voor de hervormde godsdienst’[3], en uitdrukkelijk werd voorgeschreven, ‘dat niemand zonder het afleggen van zekere akademische examens en het hooren van zekere akademische lessen, als predikant bij het hervormd kerkgenootschap zou worden toegelaten’[4]. Op grond van billijkheid en als erkentenis van het beginsel van gelijke bescherming, werden echter tevens ten behoeve ‘van het hooger onderwijs in den roomsch-katholijken godsdienst en in dien bij de luthersche, doopsgezinde en remonstrantsche gezindheden’ subsidiën toegezegd[5] en uitzicht gege-

1 Art. 134 Grw. 1814.
2 Zie art. 135 en vooral art. 133: ‘de christelijke hervormde godsdienst is die van den Souvereinen Vorst’.
3 Art. 56, 1°, van het Besluit van 2 Aug. 1815.
4 Art. 116.
5 Art. 58, 59.

ven op de mogelijkheid, dat ook aan de leeraren van die andere gezindheden soortgelijke verplichtingen zouden kunnen worden opgelegd als art. 116 aan die bij de hervormde kerk had voorgeschreven[1]. Zoo het nog der moeite waard ware, zich te verbazen over den taaien levensduur van voorschriften, die niet meer van hunnen tijd zijn, er zou hier stof toe wezen. Maar wat niet het minst merkwaardig daarbij is, is dit, dat de commissie tot herziening van de bepalingen op het hooger onderwijs in 1828 tegen deze exceptionneele bepalingen met betrekking tot de opleiding der predikanten van het hervomde kerkgenootschap niet de minste bedenking opperde[2] en dat ook nog die van 1849 in haar stelsel eene godgeleerde facnlteit aan de overige vier toevoegde, ‘uitsluitend bestemd ter vorming der godsdienstleeraars van het Hervormde kerkgenootschap’, met de bepaling dat ‘voor alle andere kerkgenootschappen, die het verlangen, aan ééne of meer der Hoogescholen, hetzij eene bijzondere faculteit, hetzij een of meerdere leerstoelen kunnen worden opgerigt’[3].

Sedert 1849 is er echter veel veranderd. Niet alleen heeft de regel ‘scheiding van kerk en staat’, al mist hij nog altijd zijne volle toepassing, veel wegs gewonnen. Maar men kan ook opmerken, dat onder den invloed van den hevigen strijd, die op het gebied van het kerkelijk leven ontbrand is, de twee uiterste partijen, die anders lijnrecht tegenover elkander staan, in dezen roep samenstemmen: het onderwijs in de godgeleerdheid moet van de hoogeschool als staatsinstelling worden losgemaakt. En ook velen, die zich anders niet onder ééne van deze twee uiterste partijen rangschikken, sluiten zich aan hare vordering aan, deels tot handhaving in al zijne zuiverheid van den zoo even genoemden regel, deels omdat zij hierin het eenige middel zien om moeielijkheden te ontwijken die anders onvermijdelijk de

1 Art. 118. Voor zooverre mij bekend is, is dit laatste alleen geschied ten aanzien van de Evangelisch Luthersche kerk, en hebben de andere gezindheden in dit opzicht hare autonomie behouden.

2 Op blz. 52 van haar rapport neemt zij het behoud der bepaling van art. 56 1°. als van zelf sprekend aan en maakt alleen eene aanmerking van zeer ondergeschikt belang over de lessen, die in de theologische faculteit behooren gegeven te worden.

3 Zie art. 13 en 14 van haar Wetsontwerp, blz. 46 van haar rapport. Uit hare toelichting op blz. 119 blijkt niet duidelijk, of zij het onderwijs ‘aan de kweekelingen voor de Hervormde godsdienst’ aan hoogleeraren van staatswege aangesteld wil hebben opgedragen dan wel aan de kerk verlangde over te laten.

nieuwe regeling van het hooger onderwijs zullen komen belemmeren.

Ik heb reeds te kennen gegeven, dat ik mij vermeet, van eene andere meening te zijn. Mij blijft nog slechts over, kortelijk te ontwikkelen, welke gronden ik hiervoor heb en wat ik wensch.

Zoolang de godgeleerdheid of - ik wil thans liever mij aan dit woord houden[1], - de godsdienstwetenschap haar eigen afzonderlijk bestaan heeft, heeft zij ook recht eene eigene faculteit aan de universiteit te vormen, die trouwens (het is reeds gezegd) er wel zijn moet, zal er ook in 't vervolg een doctoraat in de theologie worden verleend. Bovendien, cijfert men haar weg, om de verschillende lessen, die nu in haren werkkring bijeengevoegd zijn, bij de literarische faculteit in te lijven, men zal de moeilijkheden, waarvoor men beducht is, niet ontgaan en hen, die den staat allen invloed op de vorming der kerkleeraren willen ontzeggen, niet bevredigen. Of de regeering b.v. aan 's rijks Hoogeschool een hoogleeraar voor de kerkgeschiedenis of voor de exegese aanstelle in de literarische dan in de theologische faculteit, zal toch wel geen verschil maken. De man, dien zij aanstelt, zijne richting, de geest van zijn onderwijs blijft dezelfde. De regeering zal, zoo zij dit wil, door zijne aanstelling in eene andere faculteit niet minder invloed op de vorming der theologanten uitoefenen; en zij zal er het verwijt, van zich in de zaken der kerk te mengen, niet door ontgaan; zij zal niet minder door de eene of andere partij van eenzijdigheid en willekeur beschuldigd worden, wanneer zij eenen modernen of eenen orthodoxen man met den titel van hoogleeraar in de *literarische* faculteit belast met de taak om over de boeken van het Oude of van het Nieuwe Testament college te geven. Er blijft dus niet anders over dan dat de staat zich onthoude van elke benoeming voor eenig vak, dat geacht kan worden ook maar e e n i g z i n s de theologie te raken. Zou dit wenschelijk, ik mag wel vragen, zou dit mogelijk zijn?

1 Dat het hier meer dan een verschil in den *naam* is, werd op uitstekende wijze aangetoond door den Heer C.P. Tiele, in zijn artikel in de Gids van Mei 1866, blz. 205 vv., getiteld: *Theologie en godsdienstwetenschap*. Ik veroorloof mij dringend de lezing of herlezing van dit uitmuntend opstel aan te bevelen aan allen die in onze kwestie belang stellen. Het heeft mij moeite gekost de verleiding te wederstaan, om er hier meer dan ééne bladzijde uit over to nemen. Ik heb het vooral gelaten, omdat men het stuk in zijn geheel moet lezen.

Tegenover zulk een stelsel nu van volstrekte onthouding, dat ik onhoudbaar acht, stel ik het volgende:

De staat ruimt aan zijne inrichtingen van hooger onderwijs ook eene plaats voor de faculteit der godsdienstwetenschap is. Hij behoudt zich de bevoegdheid voor om tot hoogleeraren in deze faculteit aan te stellen mannen uitstekende in de kennis van eenig deel dezer wetenschap. Hij let bij deze benoemingen niet op kerkelijke gezindte of geloofsbelijdenis. De lessen, door deze hoogleeraren te geven, worden niemand opgedrongen. De staat onthoudt zich even zoo van alle voorschrift over de vorming van de aanstaande dienaren der kerk, over de examens door dezen af te leggen en over de voorwaarden van hunne aanstelling. Dit alles is voor elk kerkgenootschap overgelaten aan de regeling, die het zelf zal goedvinden te maken. Elk kerkgenootschap is ook vrij om te bepalen, waar, hoe en door wie zijne aanstaande geestelijken en leeraren onderwezen zullen worden. Maar gelijk de staat voor de studenten, die daarvan gebruik willen maken, zijne universiteit openstelt, zoo ook vergunt hij aan elk door hem erkend kerkgenootschap om naar eigen inzicht en voor eigen rekening in de faculteit van godsdienstwetenschap hoogleeraren aan te stellen en met bepaalde lessen te belasten. Aan deze vergunning wordt geene andere voorwaarde verbonden dan die van de naleving van noodzakelijke voorschriften van publieke orde. De aldus aangestelde kerkelijke professoren nemen met de staatshoogleeraren desverkiezende deel aan de faculteitsvergaderingen, ter behandeling van gemeenschappelijke belangen; akademische inrichtingen en lokalen staan ook voor hen ten behoeve hunner ambtsbediening open. Van den akademischen senaat, als vertegenwoordigende het lichaam der universiteit, zijn zij echter geene leden, dan voor zooverre zij, even als thans de Professores honorarii, bij openbare plechtigheden rang en zitting kunnen nemen. Akademische examens zullen hier niet te pas komen dan voor de verwerving van den doctoralen graad. Maar deze worden dan ook uitsluitend door de wet geregeld, en de reglementen der kerkgenootschappen betreffende de taak en bevoegdheid hunner hoogleeraren kunnen aan de bepalingen der wet geen af breuk doen. De wet stelt ook voor degenen, die naar zulken graad dingen, de voorwaarden, onder welke hij verleend kan worden. Want dit alles behoort zuiver op het gebied der wetenschap en hare beoefening, onafhankelijk van de opleiding en aanstelling van

leeraren der kerk. Met het ophouden, eindelijk, der thans nog geldende bevoorrechting der hervormde kerk, vervallen van zelf ook de subsidiën aan de inrichtingen van hooger onderwijs van andere kerkgenootschappen, die nu krachtens art. 58 en 59 van het Besluit van 1815 worden uitgekeerd.

Eene regeling in dezen geest voldoet, meen ik, aan de eischen der wetenschap en van het onderwijs, die de staat niet mag verwaarloozen, zonder aan zijn plicht te kort te doen; zij eerbiedigt tevens de rechten der kerk en handhaaft de grondwettelijke gelijkheid der gezindten. Aan den regel: ‘scheiding van kerk en staat’ doet zij geenszins te kort, terwijl zij, waar de belangen van staat en kerk samentreffen, deze bevredigt. Zij verdient de voorkeur boven eene zulke, die de godsdienstwetenschap geheel van de universiteit zou verbannen, maar ook boven die, welke met overbrenging van de theologische lessen naar eene andere faculteit, den tegenwoordigen, veroordeelden toestand, meer in schijn dan inderdaad zou hervormen.

(*Wordt vervolgd.*)

Reizen in het Noorden.

Een zomer in het Noorden, door Gerard Keller. 2e druk. 1867.
Zes weken in het Noorden, door U.W. Thoden van Velzen. 1867.

Tweede artikel.

‘Met den kunstzin der Noren is het al zeer treurig gesteld. Zoo de Noorweegsche kunstenaars bijna allen naar Duitschland gaan, waar hun talent hen in staat stelt zich aan de kunst te blijven wijden, de Duitsche schilders die hier soms komen, vinden wel eene natuur om er hunne sujetten aan te ontleenen, maar geene koopers voor hunne stukken. Zoo zij die al vinden dan behooren zij tot de kategorie die men de geheele wereld over kan aantreffen: zij betalen niet. De voortbrengselen van kunst die men in Noorwegen vindt - Christiana uitgesloten - behooren dan ook tot die welke men per dozijn te gelijk koopt, en ik heb het gezien, gezien met mijne eigene oogen, hoe in sommige vertrekken *dezelfde* voorstellingen, - eens zelfs vier, maar 't was dan ook Genoveva - tegen den wand hingen. De heiligen-afbeeldingen, bont gekleurd en lomp van teekening, maar laag van prijs, hebben er een goed debouché gevonden, en de wanstaltige prenten die wij op kruiwagens voor een paar stuivers koopen, hingen hier in de stations. Zoo wij wel eens klagen over het gebrek aan kunstzin bij ons volk, wij zijn Grieken in vergelijking met de Noorwegers, en zoo de lezer ooit het geïllustreerde blad in handen krijgt *for Folkoplysning*[1] (zegge: volksverlichting), dat in Christiania wordt uitgegeven, hij zal eene treffende herinnering hebben aan de Fransche houtsneden van het jaar 1820.

Als ik een artikel wilde schrijven over de kunst in Noorwegen, ik geloof dat ik in vier bladzijden zoowat het geheel zou kunnen samenvatten; men is waarlijk nog ongeveer op de

1 ‘*For Volksuplyswing*,’ zoo als bij Keller staat, is, geloof ik, niet van het beste Deensch.

hoogte der kerk van Brufladt, die, zoo ze al eenigen indruk maakt, de vraag moet doen rijzen: welk begrip de gemeente wel hebben moet van het Opperwezen, wanneer zij hier in zijnen naam te zamen komt.'

Indien er ééne plaats is in Kellers werk, die aan de Noren mijns inziens recht geeft zich over zijn oordeel te beklagen, dan is het die welke ik hier heb uitgeschreven. Niet dat ik ontkennen wil dat er veel waarheid in het tafereel is; maar er is toch ook vrij wat op af te dingen, en de rechter heeft geheel verzuimd de *circonstances atténuantes* bij zijn vonnis in aanmerking te nemen, en te letten op sommige verschijnselen die van iets beters getuigen. Ik wil trachten uit mijne herinneringen eenige feiten bijeen te brengen, waaruit ik mij vlei dat zal blijken dat de Noren geenszins van aanleg voor de kunst ontbloot zijn, en dat, in verhouding tot de zoo geringe bevolking, in de laatste jaren ten minste, een groot aantal verdienstelijke kunstenaars uit hun midden zijn voortgekomen. Maar Keller heeft toch hunne werken buiten Christiania nergens ontmoet! Toegegeven, maar dan vraag ik of, nevens Trondhjem, de hoofdstad niet de eenige stad van Noorwegen is, die hij met een bezoek heeft begunstigd; en, zoo hij erkennen moet dat zijn oordeel schier alleen gebouwd is op hetgeen hij onder de boeren heeft gezien, dan vraag ik waar bij ons op het platte land de werken van een Koekoek of Schelfhout, een Bles of Israëls zijn aan te treffen? De waarheid is dat de reiziger in geen ander land van Europa zoo veel en zoo uitsluitend schier met lieden der geringe klassen, met eenvoudige landbouwers en visschers, in aanraking komt als in Noorwegen. Het behoort zeker onder de meest primitieve landen van Europa, maar de indruk dien het op den vreemdeling maakt, wordt vooral ook daardoor bepaald, dat het meer dan andere landen, waar de ontwikkeling bij de massa der bevolking niet veel hooger staat, het primitieve zijner toestanden voor den reiziger ten toon draagt. Wie Frankrijk of Duitschland bereist ziet weinig meer dan de groote steden, en wordt langs de spoorbanen met ijlende vaart van het eene groote centrum van weelde en beschaving naar het andere gevoerd; maar de toerist die den Harz of het Odenwald doorkruist heeft, - en ik durf zonder persoonlijke ervaring van den Jura en de Cevennes hetzelfde vermoeden, - kan zich gemakkelijk overtuigen dat in die hoogbeschaafde landen nog uitgestrekte gewesten gevonden worden, waarin van kunstzin en gezuiverden smaak niet vele

sporen zijn aan te treffen. En toch bestaat er tusschen den Harz en het Odenwald in vergelijking met Noorwegen een verschil dat geheel in het nadeel is van den indruk dien het laatstgenoemd land moet verwekken. In die meer bezochte streken zijn tal van goede herbergen, die den reiziger vaak een groot deel van de gemakken en de weelde der hôtels in de groote steden opleveren, terwijl in het schaars bereisde Noorwegen verreweg het grootste deel der herbergen even primitief is als al het overige en zich in comforts ter nauwernood verheft boven hetgeen in de woningen van gewone boeren wordt aangetroffen. Nog duidelijker zal wellicht het eigenaardige van Noorwegen in dit opzicht uitkomen, wanneer men het vergelijkt met sommige der meer afgelegen kantons van Zwitserland, die ook slechts ter nauwernood door den tooverstaf der beschaving zijn aangeraakt, met Walliserland bij voorbeeld. Wie de woningen van Susten en Visp, van St. Niklaus en Zermatt gadeslaat, zal niet wachten daarbinnen schilderijen van Calame en Diday of zelfs het fraaie snijwerk in hout dat te Briënz en Rosenlaui vervaardigd wordt, aan te treffen, en zou er dat alles ook zeker te vergeefs zoeken; maar wanneer hij te midden dier ellendige hutten een hôtel vindt, waarin hij zich aan een goeden disch kan verkwikken, zijne leden op een gemakkelijk bed kan uitstrekken, en zich, zoo al niet van weelde, toch van allerlei comfort omringd ziet, vergeet hij in welk een primitief land hij verkeert, en kan hij zich niet zoo gescheiden van de beschaafde wereld gevoelen, als wanneer hij in de binnenlanden van Noorwegen zijn leger moet zoeken in woningen zoo armoedig uitgerust, als zich, tenzij hij medicus of diaken is, maar zelden voor zijne blikken zullen geopend hebben.

Op de handhaving van die primitieve toestanden, op de wering van dat alles wat fijnere beschaving en kunstzin tot de massa der bevolking (d.i. hier de bevolking van het land, in tegenstelling van het geringe zielental der gezamenlijke grootere, uitsluitend aan de kust gelegene steden) kan doen doordringen, is de staatsregeling van Noorwegen van overwegenden invloed. Het kiesstelsel met twee trappen (door Keller, dl. II, bl. 126, beschreven) kent wel is waar aan de burgers der steden een betrekkelijk grooter aantal kiezers toe, maar verhindert niet dat het overwicht in de Storthing berust bij de afgevaardigden van het land (wij zouden met Keller zeggen ‘het platteland,’ indien die uitdrukking in Noorwegen niet zoo treffend oneigen-

aardig was). De boeren verkeeren in dien primitieven toestand van zelfgenoegzaamheid, die, waar de zucht naar weelde, de verfijnde smaak, de kunstzin zich beginnen te vertoonen, voor de behoefte aan verdeeling van den arbeid, voor onderlinge afhankelijkheid, en bij nog weinig ontwikkelde industrie, voor afhankelijkheid van den vreemde plaats maakt. De boer is zijn eigen smid, timmerman, schrijnwerker, wagenmaker, en wat niet al? of vindt ten minste in den kleinen kring waarin hij zich beweegt, voldoende bevrediging voor al zijne geringe behoeften, en gevoelt niet het minste verlangen naar gemakken en genietingen die hem geheel onbekend zijn. In de steden, in Christiania en Bergen althans, is dit anders; daar hebben weelde, verfijning en kunstsmaak eenige vordering gemaakt, en wat Noorwegen zelf vooreerst nog niet leveren kan, wordt door aanvoer uit het buitenland verkregen.

De groote meerderheid der bevolking, die ook door eene groote meerderheid in de Storthing vertegenwoordigd wordt, ofschoon een open oog hebbende voor alles wat nuttig is, en gereed om, naar de mate van 's lands middelen, aanzienlijke sommen voor de bevordering van zedelijke en stoffelijke belangen toe te staan, is geheel onverschillig voor die fijnere genietintingen, die de hoogere industrie en de kunst kunnen opleveren. Zij stelt belang in den bloei van het volksonderwijs en van de wetenschap; zij heeft groote sommen ten koste gelegd aan de verbetering der communicatiën; zij heeft telegraaflijnen over het gansche land getrokken; zij heeft in het vroeger zoo verwaarloosde boschwezen, althans voor zoover de bosschen staatsdomein zijn, heilzame veranderingen gebracht, en daardoor, althans voor een deel, paal en perk gesteld aan de roekeloosheid, die de grootste bron van Noorwegens rijkdom met eene langzame, maar zekere vernietiging bedreigde; zij had in het jaar mijner reize de groote internationale Fiskeri-Udstilling te Bergen georganiseerd, om aan een anderen gewichtigen tak van volksnijverheid een heilzamen prikkel te geven; zij had in hetzelfde jaar commissiën naar het buitenland gezonden om er de wijze van zuivelbereiding te bestudeeren, en ik las tijdens mijn verblijf te Christiania in de dagbladen het verslag van een ook in ons vaderland door deze ingesteld onderzoek, waarvan ik dubbel reden had goede uitkomsten te wenschen voor een land, welks kaas mij een gruwel was en welks boter ik zelden zonder walging kon nuttigen; maar wat ook de Storthing beschermen moge, de kunst

beschermt zij niet. ‘De Storthing,’ zegt Keller, ‘ziet niet in dat de kunst “noodig” is, en getrouw aan het “wat niet noodig is, is voor een penning te duur,” geeft zij ook geen penning daarvoor uit.’ Ik voeg er met hem bij: ‘een Hollander past het evenwel niet hierover een verwijt uit te spreken.’

Maar het ontbreekt niet slechts aan rechtstreeksche bevordering der kunst, de regeering heeft ook een schier onoverkomelijken hinderpaal opgericht op den weg, waarlangs alleen verfijning en kunstsmaak tot de massa des volks zouden kunnen doordringen; zij heeft door ontzettend hooge inkomende rechten den aanvoer van vreemde artikelen van weelde, kunst en smaak binnen de engste grenzen beperkt; zij heeft door dezelfde hooge rechten ook de grondstoffen der nijverheid belast, die uit den vreemde moeten worden aangevoerd, en dus het opkomen der hoogere industrie in het land zelf belemmerd; zij heeft in een arm land de weelde en de bevrediging der zucht naar het schoone zoo ontzettend duur gemaakt, dat de voorwerpen van kunst en smaak schier uitsluitend, en dan nog schaars, in eenige weinige steden te vinden zijn, en zich niet verder over het land kunnen verspreiden. De inkomende rechten maken twee derden ongeveer van het geheele bedrag der rijksmiddelen uit, en hoewel Noorwegen, in den hoogleeraar Schweigaardt te Christiania en anderen, kundige economisten bezit, die het schadelijke, en gevaarlijke zelfs van zulk een eenzijdig belastingstelsel volkomen inzien, het is tot dusver niet gelukt de vertegenwoordigers der schier geheel belastingvrije landdistricten, die voor zich zelven gemak noch weelde verlangen, tot eene doortastende hervorming te bewegen.

Het is bij dit alles zeker wel niet te verwonderen, dat aan de voortbrengselen der Noorsche nijverheid en kunst in het algemeen en met zeer beperkte uitzondering iets ruws en primitiefs, een gebrek aan smaak, een zweem zelfs van barbaarschheid kleeft, waardoor de aesthetische zin van fijnbeschaafde reizigers gekwetst wordt. Ik denk hier aan die bont en grillig beschilderde kastjes, die het voornaamste sieraad van de pronkkamer in elke Noorsche woning uitmaken, en waarvan de inwendige inrichting - geen geheim voor iederen reiziger die de driestheid heeft ze eenvoudig te openen, want men laat u met onbepaald vertrouwen, zoo gij lust hebt, huis en huisraad in alle hoeken doorsnuffelen - door Keller, deel I, blz. 239, beschreven is. Ik denk aan dat snijwerk aan woningen, bedsteden en huisraad, waarin vooral de Thelemarker boeren uit-

munten, en aan die doozen, vouwbeenen, dolkheften, naaldenkokers en andere van hout vervaardigde en met bloemwerk besnedene snuisterijen, die de vreemdelingen zich doorgaans ter gedachtenis aan eene Noorweegsche reis in de winkels van Christiania koopen, maar welk alles, ofschoon van eenigen aanleg getuigende, toch in kunstwaarde zoo oneindig ver bij het Zwitsersche snijwerk achterstaat. Ik denk aan die schrille kleuren der veelvormige nationale kleederdrachten, waarvan, tijdens mijn verblijf te Bergen, eene uitstalling van poppen in het kostuum van de verschillende deelen des lands zulk een aardig overzicht gaf, ofschoon de inderdaad fraaie, levensgroote, in diezelfde kleederdrachten uitgedoste houten beelden, die men verleden jaar op de tentoonstelling te Parijs kon bewonderen, daarvan eene nog veel betere voorstelling gaven. Ik denk aan die velerlei curieuse lijfsieraden, die bruidskroontjes van klatergoud in Hardanger, die broches en andere ornementen van zilverdraad, - waarvan men intusschen in de winkels van Christiania soms keurig bewerkte specimina aantreft -, die witte wollen handschoenen met bouquetten in de bontste kleuren op den rug der hand en vingers geborduurd, die men als een souvenir in de herbergen op de Fille Fjeld koopt. In al deze en vele andere voortbrengselen der industrie, in welke zich de hoogte van smaak en kunstzin openbaart waartoe de Noorweegsche boer is opgestegen, kon ik nooit nalaten een zekeren familietrek van de nijverheidsproducten der half beschaafde volken van Maleischen stam te erkennen, waarmede onze ethnologische verzamelingen de meesten onzer gemeenzaam hebben gemaakt.

Het is waarschijnlijk dat diezelfde takken van nijverheid en kunst sedert eeuwen op denzelfden voet en, bij gebrek van wrijving en den prikkel van het voorbeeld van anderen, met slechts weinig vooruitgang en ontwikkeling, onder de Noorsche boeren beoefend zijn, en in zooverre is het zeer natuurlijk, dat hunne kunst in het algemeen nog wel wat op de hoogte staat van die merkwaardige overblijfselen van vroeger eeuwen, onder den naam van ‘Stavekirker’ bekend, die de aandacht der oudheidkenners in zoo hooge mate hebben getrokken. Ook de kerk van Brufladt, nabij het station Gravdalen, waarvan Keller met zooveel minachting spreekt, maar die hij toch eene uitvoerige beschrijving waardig achtte. behoort tot de monumenten van deze soort, ofschoon zij in reputatie voor de Stavekirker van Borgund en Hiterdal moet onderdoen. Tevreden met het voorafgaand bezoek

van laatstgenoemde en het vooruitzicht op het bezoek van die van Borgund, was de verzoeking mij door de kerk van Brufladt voorgehouden, niet sterk genoeg om mij van mijnen weg te lokken, en bepaalde ik mij tot een groet in het voorbijgaan aan haren spitsen toren toegeworpen. Daar dus deze kerk mij schier even vreemd bleef, als ik veronderstel, dat zij mijnen lezers zijn zal, willen wij haar even met Keller binnentreden:

'De eeuwenoude bruinhouten kerk van Brufladt heeft een sprookjesachtig voorkomen en is van hetzelfde zonderlinge model, als die te Borgund heeft. Ik trad er binnen. Het gebouw was klein; zij kon misschien twee, mogelijk drie honderd menschen bevatten. Rechts van mij verhief zich het altaar, gekroond met groen, rood en verguld lofwerk op witte pilasters met bontgekleurde kapiteelen. In het midden stond een kruis met een gekleurd Christusbeeld. Dat beeld was misschien drie voet hoog en aan weêrszijden lagen de "Vrouwen bij het graf," ook gekleurd, zoo bont mogelijk, maar slechts half zoo groot als het kruisbeeld. Tusschen de vier pilasters, aan weêrszijden twee, was aan de eene zijde Mozes aangebracht met zijne horens en de wet, aan de andere zijde Aäron met de halve maan en het reukvat. Ook deze beelden waren gekleurd en hielden het midden tusschen het kruisbeeld en de vrouwen.

Het altaar was afgeschoten met een houten hek, eveneens gekroond met groen lofwerk, waarin twee vergulde engelen op witte bazuinen bliezen. De pilaren van het hek waren wit en omslingerd met groene takken. Aan de eene zijde was de doorgang, aan de andere zijde de preekstoel, die door vijf trappen beklommen werd, en waarvan de groene kleur afgezet was door roode balustrades met vergulde versieringen. De hoogte van het hek was een paar el; de preekstoel verhief zich ruim één el; het roode klankbord was tegen den zolder aangebracht. Tegenover het altaar stond het orgel met twaalf pijpen, waarvan de langste nog geen el hoog was. In de lijst onder het orgel was een vergulde viool en luit tot sieraad gesneden. De kerk was geen 12 voet hoog, geen 50 voet lang en geen 30 voet breed, en al wat niet beschilderd was, was bruin van kleur....

En daarin diende de gemeente van Brufladt den Heer van hemel en aarde! Hoe een präst niet tot zijne gemeente zegt: Waarde hoorders, ik *kan* hier niet preeken; volgt mij naar buiten, naar gindschen berg, met het uitzicht op de pijnwouden en het Slidre- en Randsfiord, daar zullen wij psalmen zingen, en

wij zullen dat ding netjes afbreken en verzenden naar een museum of een liefhebber van oudheden, - zie dat kan ik mij niet begrijpen.'

Niet gunstiger oordeelt Keller over Borgundskirke bij het station Husum, die uitwendig zeker een nog veel vreemdere vertooning maakt dan de kerk te Brufladt; maar daar ik deze kerk zelf gezien heb, acht ik mij hier bevoegd mede te spreken, en geef ik liever mijn eigen indruk terug, die niet geheel met dien van Keller overeenstemt. De kerk van Borgund, die tevens ouder en beter in den oorspronkelijken vorm bewaard is, kan zeker veel beter als een type der Stavekirker dan die van Brufladt worden aangemerkt. Die kerken behooren tot een hoogst eigenaardigen kunstvorm, die naar het oordeel der kunstkenners en archaeologen nauw verwant is met de middeleeuwsch-chrislijke architectuur der Celtische volken, meer bijzonder van Ierland. Hout was daarbij het eenige materiaal, en het is dus waarlijk niet te verwonderen dat uit de oudste periode dezer kunst in Noorwegen, t.w. de elfde eeuw, geene in hun geheel bewaarde monumenten overig zijn, maar ten hoogste nog enkele fragmenten, voor den bouw van nieuwere kerken aangewend, wier eigenaardige, fantastisch in den vorm van slangen en strikken doorééngevlochten versieringen den stijl van het vroegste tijdvak verraden. Borgundskirke is uit de tweede periode van dezen kunstvorm en stamt uit de twaalfde eeuw. Alleen reeds hare ongeschonden bewaring gedurende een tijdvak van 700 jaren moet eerbied voor de kunst harer bouwmeesters verwekken, wanneer wij bedenken hoe weinig in den regel houten gebouwen geschikt zijn om lang den tand des tijds te verduren. Het geheel is saamgesteld uit rechtop nevens elkander staande zware balken, die door voegen in elkander grijpen. Het vierkante, eenigszins langwerpige schip wordt gedragen door zuilen, welker kapiteelen met snijwerk versierd zijn, dat de reeds vermelde slangvormige banden met loofwerk en fantastische diergestalten verbindt. Op deze kapiteelen rust het kunstig samenstel der daksparren, dat een hoog oprijzenden kap vormt, uitwendig met houten pannen, op de wijze van de sirappen der Maleiers, gedekt. Midden op dit dak verheft zich een tweede kleinere kap, op dezelfde wijze gedekt, en die weder een zich in twee verdiepingen toespitsend torentje draagt, met een haan gekroond. Zoowel aan den grooten als aan den kleineren kap zijn, ter plaatse waar de opperste richel en de zijrichels, die hier de vorstpannen

vervangen, samenkomen, wonderlijke uitstekken in den vorm van scheepssnebben aangebracht, die mij soortgelijke sieraden aan de woningen der Bataks van Sumatra herinnerden, waarvan de ethnologische verzameling van den zoölogischen tuin te Amsterdam zulke goede modellen bevat. Aan het schip sluit zich een veel smaller, in een halfrond eindigend koor, als een afzonderlijk deel des gebouws, dat slechts door een nauwen doorgang met het hoofdgebouw gemeenschap heeft, en dat gedekt is door een afzonderlijken, merkelijk lageren kap. Eene lage, omstreeks drie voet breede galerij, de zoogenaamde ‘Löbgang,’ omgeeft van alle zijden het schip zoowel als het koor, en is gedekt met een sterk hellend afdak, dat tegen de wanden van schip en koor aanleunt. Aan de drie ingangen tot het schip, van voren en van weerszijden, springt deze galerij in den vorm van een portiek vooruit, terwijl zij voor het overige naar de buitenzijde overal geopend is door eene reeks van kleine ronde bogen, met uitsluiting van het geheel geslotene, een halven cirkel vormende gedeelte, dat om het halfronde achtereinde van het koor loopt, en nog een afzonderlijk rond torentje in twee verdiepingen draagt, 'twelk zich echter, zelfs met het daarop geplaatste kruis, niet geheel tot de hoogte van het lagere dak des koors verheft. Het geheele gebouw heeft geene vensters, maar slechts kleine luchtgaten, boven het afdak van de galerij aangebracht, zoodat van binnen eene geheimzinnige duisternis heerscht. De rondboogvorm der arcaden van de galerij is ook toegepast op de ingangen, en de zuilen in het schip zijn evenzeer door ronde bogen onderling verbonden, terwijl aan deuren en posten even zulk snijwerk als aan de kapiteelen der zuilen is aangebracht. Een klokhuis van wonderlijken vorm is geheel van het kerkje zelf afgezonderd.

Het schilder- en beeldwerk van het altaar is kakelbont en barbaarsch, even als dat in de kerk van Brufladt door Keller beschreven. De inwendige ruimte is gedrukt en beperkt; het schip zal, naar mijne herinneringen, - want over de afmetingen heb of vind ik niets aangeteekend, - door een 50 of 60 menschen geheel gevuld zijn, en in de kleine ruimte van het koor kunnen zich geene tien personen behoorlijk bewegen. Ook is de duisternis in het gebouw voor den protestantschen vorm der godsvereering ongetwijfeld zeer hinderlijk. Het zal, dunkt mij, vooral die indruk van het inwendige zijn, die Keller genoopt heeft om met zooveel minachting van dit gebouw te

spreken, dat hij eene ‘bonte kijkkast der elfde (?) eeuw’ noemt, waarin hij God niet zou kunnen aanroepen, en waarvan hij vreest dat het bedompte, muffe, bonte en mysterieuse zijn contagium maar al te zeer zal mededeelen aan de preek van den präst, die er het woord voert. Ook ik ben van meening dat deze oude Stavekirke met voordeel voor de gemeente zou kunnen vervangen worden door een bedehuis, meer in overeenstemming met de eischen van onzen tijd en van den protestantschen eerdienst, indien dan maar tevens behoorlijke zorg werd gedragen om het eerwaardig overblijfsel der oudheid in stand te houden en niet door moderne restauraties te bederven. Ik moet evenwel zeggen, dat, wanneer deze kleine kerk en andere van hare soort voldoende zijn voor de behoeften der kleine gemeenten die er kracht en troost en stichting komen zoeken, de geringe ruimte in mijne oogen zulk een overgroot bezwaar niet vormt. Ik houd het in dit opzicht met den wijzen koning Salomo, die, toen hij zijn prachtig huis des Heeren voltooid had, die schoone woorden uitsprak: ‘zie de hemel, ja de hemel der hemelen, zouden u niet bevatten, hoeveel min dit huis, dat ik gebouwd heb!’ Tegenover de oneindigheid van het Opperwezen zijn de trotsche domen van Straatsburg en Keulen, het werk van eeuwen, niet grooter, en zij zijn daarom ook Gode niet waardiger, dan de kleine houten kerkjes waaraan de arme Noorweegsche boer al de schatten en al de kunstvaardigheid waarover hij beschikken kon, ten koste heeft gelegd, en die, in weêrwil der geringheid van hunnen omvang, voldoende bedehuizen aan de kleine bevolking verschaften.

Maar bovendien moet ik, vooral met het oog op het uitwendig voorkomen van het geheel, eenigszins anders oordeelen over de kunstwaarde van een gebouw dat Professor Dahl zelfs waardig heeft gekeurd om in een te Parijs uitgegeven prachtwerk in al zijne détails te worden afgebeeld. Het geheel is zeker in hooge mate naïef, of, zooals Keller het met een gelukkig gekozen woord noemt, ‘sprookjesachtig;’ maar heeft het dan niet voor den gevormden man eene eigenaardige bekoorlijkheid zich met de gedachten weder te verplaatsen in het tijdperk zijner naïeve kindschheid, toen sprookjes het beste voedsel waren voor de pas aanvangende ontwikkeling van zijn geest? en drijft ons niet eene soortgelijke neiging, ons mannen der negentiende eeuw, om ons gaarne de zwakke beginselen der beschaving te vertegenwoordigen, en ons te verlustigen in de beschouwing der

overblijfselen, uit de kindschheid des menschdoms tot ons gekomen? 't Is waar dat lang voor de Stavekirker grootsche en onvergelijkelijk schoone kunstwerken waren gesticht; maar wat wist daarvan in hare afzondering de bevolking van Noorwegen, die, over geen marmer of porfier te beschikken hebbende, uit hare dichte pijnboomwouden de stammen hieuw, waarvan zij der Godheid een tempel stichtte naar het beste van haar vermogen en hare krachten? En is niet, - wanneer een leek in de bouwkunst het wagen mag zulk een oordeel uit te spreken, - de architektonische structuur merkwaardig, zoowel door oorspronkelijkheid als door een doeltreffende aanwending der voorhandene hulpmiddelen? Heeft niet die verdiepingsgewijze opeenstapeling en toespitsing van kappen en torens iets eigenaardig aantrekkelijks, iets dat, op eene geheel andere wijze zeker, en in verband tot het gebezigde materiaal, de idee van het koene opwaarts streven der Gothische domen veraanschouwelijkt? Verdient niet dat fantastische snijwerk, overal in kwistigen overvloed als versiering aangebracht en zeker met de gebrekkigste hulpmiddelen vervaardigd, dat men er een woord van lof voor over hebbe?

Ik zou deze opmerkingen nog kunnen aandringen door eene beschrijving der kerk van Hiterdal in Thelemarken, die, bij een gelijksoortig grondplan, maar grooteren omvang en aanzienlijker hoogte, het aantal der op elkander gestapelde en zich allengs toespitsende kappen en torentjes nog meer heeft vermenigvuldigd, doch daarentegen die grillige uitsteeksels aan den nok der daken mist, die het zonderlinge van het voorkomen der Borgundskerk zoozeer verhoogen. Maar al schroomde ik niet den lezer nog langer bij die Stavekirker op te houden, ik zou mij tot het uitwendige moeten bepalen; want van binnen zijn schip en koor voor eenige jaren geheel gerestaureerd en gemoderniseerd, en ofschoon het gebouw daardoor waarschijnlijk aan ruimte en geschiktheid voor zijne tegenwoordige bestemming heeft gewonnen, het heeft die voordeelen slechts gekocht door eene metamorphose, die, het ongelijksoortige samenkoppelend, tegen de eerste les der aesthetica zondigt en nimmer den kunstvriend kan bevredigen.

Maar behalve de Stavekirker bezit Noorwegen andere monumenten van grootscher karakter en van duurzamer materiaal opgetrokken, die, ofschoon later bij partijen gerestaureerd, wat hunne oudste gedeelten betreft, schier tot denzelfden ouderdom opklimmen. Onder deze moet aan de beroemde Domkerk van

Trondhjem, waaraan ook Keller, deel I, blz. 285, alle recht laat wedervaren, de eerste plaats worden toegekend. Doch dit schoone gebouw, met den prachtigen en rijk versierden achtkanten koepel die het oostelijk uiteinde van het koor vormt, is mij slechts uit afbeeldingen bekend. Ik moet echter opmerken dat het zelfs in afbeeldingen een grootschen indruk maakt, en Keller zelf, die er met geestdrift over spreekt, zal geen kunstzin willen ontzeggen aan een volk, dat aan zulk een monument het aanzijn gaf. Den Dom van Stavanger, waarvan de stijl, even als die van den Dom van Trondhjem, zich aan de Engelsche Gothiek aansluit, minder prachtig, maar eveneens door de schoonheid van zijn koor uitmuntend, heeft Keller zoo min als ik kunnen waardeeren. Maar een ander monument uit hetzelfde vroege tijdvak der Gothiek, de Mariakerk of Tydskekirken (de Duitsche kerk) te Bergen, zou toch alleen in mijne oogen reeds genoeg zijn om de Noorsche kunst van vroeger eeuw op eenige opmerkzaamheid aanspraak te geven. Het schip, waarin de kunstkenners eene vermenging van Engelsche en Duitsch-romaansche Gothiek opmerken, is omstreeks 700 jaren oud; het koor moet na den brand in 1249 gebouwd zijn. Ongelukkigerwijze is ook dit monument door eene reeks van herstellingen, waarvan de laatste tijdens ons bezoek nog niet geheel ten einde was gebracht, in vele partijen tot onkenbaarheid toe misvormd, en zijn sommige der fraaiste sieraden door dikke kalklagen bedekt; ook is de zuidelijke der beide torens aan den ingang voor eenige jaren afgebroken, daar hij wegens zijn vervallen toestand gevaarlijk begon te worden. In de geschiedenis der oude stad is deze kerk bijzonder merkwaardig. Men weet dat Bergen zich van 1445 tot 1560 schier geheel in de macht der Hanse bevond, en in dien tijd hadden zich de Duitschers ook van de Mariakerk meester gemaakt. Maar toen in 1556 de moedige Walkendorff kommandant was geworden van het slot Bergenhuus, dat den ingang der haven bestrijkt, langs welke op de zoogenaamde Tydske Bro (Duitsche brug) de pakhuizen der Hanse gebouwd waren, besloot hij den Duitschen overmoed des noods met geweld te fnuiken. In eene samenkomst, den 29sten April 1559 in de Mariakerk gehouden, legde Walkendorff eene verklaring zijner voornemens af, die den kooplieden der Hanse den schrik in het hart joeg en hen op eenmaal handelbaar maakte; en bij eene overeenkomst, die het jaar daarop tot stand kwam, werd de gelijkstelling der burgers van Bergen in handel, scheepvaart en belastingen met

de tot dusverre bevoorrechte Hanseaten bedongen. Van dat oogenblik was de macht der Hanse in Bergen gebroken, en langzamerhand werden handel en scheepvaart geheel aan de handen der vreemdelingen ontwrongen en in die der landskinderen overgebracht. Het jaar 1763 is voor Bergen gedenkwaardig als dat waarin het laatste vaste pand, dat nog aan de vreemdelingen behoorde, in handen van een burger overging. Echter werd in de Mariakerk bij voortduring godsdienstoefening in het Duitsch gehouden, totdat bij koninklijk besluit van 1 Dec. 1858 bepaald werd, dat hier beurtelings, d.i. om den anderen zondag, in het Duitsch en Noorsch zou gepredikt worden. Daar echter de Duitsche gemeente thans zeer gering is geworden, zijn de burgers van Bergen niet zonder hoop dat zij zich eerlang in het uitsluitend bezit der kerk zullen mogen verheugen.

Ik moet verschooning vragen voor dezen kleinen uitstap. Ik mocht niet van dit merkwaardig gedenkteeken gewagen zonder ook een woord te zeggen over de verlossing van den Duitschen druk, waarvan de herinnering zich knoopt aan dat gebouw, en die voor iederen burger van Bergen een even geliefd thema is, als de Noorwegers in het algemeen geneigd zijn om de bevrijding van het Deensche juk als eene heuglijke gebeurtenis te prijzen.

Maar het is juist de vermelding van dat Deensche juk die mij eene gepaste gelegenheid geeft om tot de kunst in Noorwegen terug te keeren; want met het tijdstip der bevrijding begint voor Noorwegen de periode eener nieuwe ontwikkeling, zooals het vroeger nooit had gekend, en waarvan ook de kunst, al is zij weinig tot den boerenstand doorgedrongen, haar rechtmatig aandeel heeft erlangd. De Deensche heerschappij over Noorwegen, die met de unie van Kalmar in 1397 aanving, de heldendaden overleefde waardoor Gustaaf Wasa in 1521 de onafhankelijkheid van Zweden bevocht, en eerst eindigde met den Kieler vrede in Jan. 1814, terwijl zij door eene bloot personeele unie met Zweden onder eene eigene vrije en zeer demokratische constitutie gevolgd werd, heeft bij de noordelijke broeders geene aangename herinnering achtergelaten. Als een wingewest bestuurd, in zijne ware belangen miskend, en ten behoeve van het weelderige en tyrannieke hof van Kopenhagen uitgezogen, kon Noorwegen van de middeleeuwen af op geen zweem van ontwikkeling bogen, en vertoonde het in zijne afzondering slechts flauwe sporen van leven. Wat door de vrije Noorsche man-

nen, onder de vrije constitutie van Eidsvold (niet *Erdsvold*, zooals men bij Keller, denkelijk door een drukfout, dl. II, blz. 276, leest), sedert 1814 gewrocht is, verdient de achting en bewondering van geheel Europa. Maar het is hier de plaats niet om dit in bijzonderheden te gaan ontvouwen. Ik wilde alleen met een woord de verklaring geven, waarom de ontwikkeling der kunst, die hier in de middeleeuwen een tijdperk van aanvankelijken bloei had, gedurende eeuwen bleef stilstaan en eerst in onze dagen nieuwe bloesems te voorschijn bracht, waarop het oog van landgenoot en vreemdeling met welgevallen kan staren.

Ik zal de laatste zijn om dezen nieuwen bloei der kunst bij voorkeur in de gebouwen te zoeken, die in de laatste jaren in Christiania en Bergen zijn opgericht. Te Christiania behoort daartoe de Oskarshal, gebouwd op een hoog punt aan de Fjord, vanwaar men een prachtig panorama geniet, links over de stad en de witte gebouwen der talrijke villa's waarmede de haar omringende dicht belommerde hoogten bezaaid zijn, voor zich en rechts over de blauwe wateren en groene eilandjes van de breede Fjord, die van alle zijden door een kring van bergen schijnt ingesloten. Keller noemt dat gebouw ‘leelijk’. Ik vind die uitdrukking wat sterk. Het kleine, witte, zich torensgewijs verheffende gebouw maakt tusschen het donker groen van het omringende park geen onaardige vertooning. Maar als architektonisch monument beteekent het weinig; als vorstelijk lustverblijf beschouwd is het onaanzienlijk en zeer onpraktisch ingericht. Men zou zeggen dat het gebouwd was zonder dat de architekt eene bepaalde bestemming voor oogen had. Thoden van Velzen spreekt van ‘ruime’ zalen, maar ik weet waarlijk niet waar hij die gevonden heeft. Zelfs de grootste zou voor een burger-woonkamer zeer beperkte afmetingen hebben. Onpraktisch is het dat in het kleine gebouw een deel der vertrekken door de open ruimte waarop de hoofdpoort uitkomt, van het hoofdgebouw wordt gescheiden, dat eene voldoende eetzaal geheel ontbreekt, dat men veel te veel trappen moet klimmen, dat er nergens voldoende ruimte is voor een koninklijk gevolg. Behalve dat misschien een paar kamerheeren op de derde verdieping eene plaats kunnen vinden, en eenige bedienden kunnen gehuisvest worden in een afzonderlijk gebouw, dat met eenige schuren, stalling en boerderij aan den voet der hoogte en vlak aan de Fjord is opgericht, moet het zeker wel

waar zijn wat Keller zegt, dat het gevolg van den Koning, als hij hier eenige dagen komt doorbrengen, elders een goed heenkomen zoeken moet; want ik zou waarlijk niet weten waar het in het gebouw zelf moest worden gehuisvest. Met dat al wordt de Oskarshal met het volkomenste recht als een sieraad van Christiania beschouwd en geen vreemdeling mag verzuimen haar te bezoeken. Twee smaakvol gedecoreerde vertrekken bevatten eenige der beste stukken van de Noorsche schilderschool, en de schoonheid van het uitzicht dat men van het terras en van den toren geniet, gaat alle beschrijving te boven. Maar men zal moeten erkennen dat aan hetgeen de voorname aantrekkelijkheid der Oskarshal uitmaakt, de bouwmeester niet veel schuld heeft.

Is de Oskarshal klein en onaanzienlijk, andere gebouwen zijn kolossaal genoeg, zonder daarom fraaier te zijn. Ik voor mij althans kan geen behagen vinden in die breede, rechthoekige straten, in die groote, vierkante steenmassa's, koud, hol, kaal en schier zonder eenig sieraad. Te Christiania vindt men de voornaamste publieke gebouwen bijeen in de Karl-Johans-Gade, die naar de hoogte voert waarop, tusschen de paradeplaats en een uitgestrekt park, het koninklijke slot is gelegen. Dit slot, omstreeks 1853 opgericht, noemt Keller terecht een ‘smakeloos wit gebouw’, en de vraag doet zich natuurlijk daarbij voor, waarom men in dit land van graniet bij voorkeur met baksteenen bouwt, om die daarna met kalk te bepleisteren. In de straat zelve zijn de gebouwen der in 1811 gestichte Frederiks-universiteit, waarin ook de verschillende wetenschappelijke verzamelingen bevat zijn, door hunne massa imposant. Maar ik vind al die groote zalen, met hare kale witte muren, kil en *unheimisch;* zij maken op mij een soortgelijken indruk als dat holle Groninger Akademie-gebouw, dat echter ook al bij sommigen voor fraai doorgaat. Vergelijk daar eens mede het Universiteitsgebouw te Kopenhagen, waarin het voorportaal met fraaie fresco's door Hansen getooid is, terwijl men tijdens mijn bezoek bezig was ook de promotie-zaal op even voortreffelijke wijze te decoreeren; of dat keurig juweel van de Deensche hoofdstad, de pas verbouwde Akademische bibliotheek, waar men van de beperkte ruimte even gelukkig partij heeft getrokken als in de bibliotheek te Leiden, maar die, als gebouw, door hare in ernstigen, soberen en klassieken smaak beschilderde gewelven zooveel op deze laatste vooruit heeft. In Kopenhagen leeft de

geest van Thorwaldsen; daar heeft het dagelijksch gezicht zijner menigvuldige, op allerhande wijzen, - door de photographie, door nabootsing in porcelein, door afgietsels in gips, zelfs door navolging zijner basreliefs aan de gevels der huizen, - gereproduceerde meesterstukken den smaak gevormd en een kunstzin gewekt, die de schoonste vruchten begint te dragen. Zoo ver is men in Noorwegen niet. En toch er is daar vooruitgang. In het nieuwe gebouw voor de Storthing - Keller beschrijft ons het ellendige houten gebouw waarin dat staatslichaam tot dusverre vergaderde, - is een ernstig streven naar iets beters, naar meer karakter en nieuwe motieven niet te miskennen. Het was in den zomer van 1865 nog in lang niet voltooid, en het zou dus voorbarig zijn over den algemeenen indruk te willen oordeelen. Moge het die wakkere vertegenwoordiging waardig zijn, die het zoo lang achtergebleven Norge met zooveel volharding op de baan van vooruitgang heeft geleid! Moge het vooral door schoone proportiën en smaakvolle inrichting bij de afgevaardigden van het land zin voor het schoone ontwikkelen, opdat die zich naast de zucht voor het nuttige over gansch Noorwegen verspreide!

Het voornaamste der nieuwe gebouwen van Bergen is dat waarin tijdens ons bezoek de Fiskeri-Udstilling werd gehouden, maar dat bestemd was om later in zijne uitgestrekte, ook al wit gepleisterde en sieraadlooze zalen het museum der stad op te nemen. Dit museum is eene verzameling van oudheden en voorwerpen van natuurlijke historie en ethnographie, die onder veel prullen ook hoogst belangrijke zaken bevat, maar destijds nog uitmuntte door ordelooze opeenhooping in een ellendig gebouw. Na afloop der tentoonstelling zou zij naar het nieuwe gebouw worden overgebracht, waar het zeker niet aan ruime gelegenheid tot betere rangschikking ontbreekt. Het gebouw zelf heeft voor 't overige even weinig aantrekkelijks als de meeste publieke gebouwen van Christiania. Het beantwoordt aan zijn doel - voilà tout!

Ik herhaal dus: niet in de bouwkunst - althans zeker niet bij voorkeur in deze - moet men de bewijzen van den ontluikenden kunstzin in Noorwegen zoeken. Maar eene andere kunst, die zich gemakkelijker in een land met geringe hulpmiddelen ontwikkelt, heeft daarentegen groote vorderingen gemaakt en in 30 à 40 jaren tal van werken voortgebracht, die iedere school tot sieraad zouden strekken. Het eigenaardige

volksleven en de prachtige natuur van Noorwegen hebben zijne schilders bezield, en zoowel in het genre als in het landschap hebben zij veel voortreffelijks geleverd. Keller heeft dit niet geheel miskend; maar hij schijnt te gelooven dat de kunstzin zich meer in het koopen dan in het voortbrengen van kunstwerken openbaart: eene voorstelling waarmede ik mij niet vereenigen kan. Ziehier hoe hij zich, deel II, blz. 285, over de Noorsche schilderschool uitdrukt.

‘Men zegt wel dat er bij de Noorwegers geen kunstzin bestaat. Ik erkende dat zelf reeds, maar het heeft toch zijne kunstenaars, die evenwel, ten gevolge van dat gebrek aan liefde voor de kunst bij het groote publiek, en ook eenigermate ten gevolge van het gebrek aan groote, ja zelfs middelmatige fortuinen, buiten staat zijn van hun penseel te leven. De meesten, schier allen, gaan naar het buitenland, bij voorkeur naar Dusseldorf. Onder de beste schilders rekent men Tideman [lees Tidemand], wiens naam en werken in hooge eer zijn in Noorwegen. Zijn penseel is productief; zoowel in het museum van schilderijen van levende meesters, als op Oscarshall en in het nieuwe paleis vindt men vruchten van zijn talent, dat ook in het buitenland goed vertegenwoordigd en op prijs gesteld wordt. Zijne historiestukken en tableaux de genre munten uit door conceptie en kleur; een zijner beste stukken, de “Haugianer” - puriteinen uit de omstreken van Haug den bijbel lezende - werd op de Parijsche expositie [van 1855] tentoongesteld en verwierf er grooten lof. Van de Noorweegsche landschapschilders zijn de stukken van Gude, Dahl, Fearnley, Trich [lees Frich], Cappelen, Eckersburg [lees: Eckersberg] en Müller de besten.’

Aan deze paragraaf heb ik het een en ander toe te voegen; ik heb er ook het een en ander op aan te merken. Voor ik daartoe overga wil ik met een woord vermelden, wat mij vooral in de gelegenheid heeft gesteld om met de Noorsche schilderschool kennis te maken, - eene gelegenheid die wellicht gunstiger was dan ze den Heer Keller werd aangeboden. Tidemand was mij reeds van de Parijsche tentoonstelling van 1855 bekend; ik was er dus op voorbereid iets goeds te zullen zien, toen ik de Oskarshal betrad, waar in de grootste benedenzaal, boven vier kolossale landschappen van Frich, eene reeks van tien kabinetstukjes, in den vorm van medaillons, van dezen schilder zijn geplaatst, die tooneelen uit het Noorsche volks-

leven voorstellen. Fearnley kende ik sedert jaren van eene der Amsterdamsche schilderijen-tentoonstellingen; en reeds toen had ik mij door de prachtige natuur van het Noorden, op zijn doek afgespiegeld, bijzonder aangetrokken gevoeld. Het museum van schilderijen te Christiania, volgens Keller uit stukken van ‘levende Noorweegsche meesters’ bestaande, heb ik echter bij mijn kort verblijf daar ter stede niet bezocht. Men zeide ons dat het tijdelijk van zijne schoonste sieraden beroofd was, die allen ter gelegenheid der Fiskeri-Udstilling naar Bergen waren opgezonden. Maar naar Bergen lag onze weg. Dáár zouden wij dus vinden wat thans van Christiania was weggevoerd, vereenigd met alles wat men uit alle oorden des lands en uit den vreemde van de beste werken der Noorsche meesters had kunnen te zamen brengen. En werkelijk vonden wij daar in de vergaderzalen der Arbeidersvereeniging, beter voor zulk eene tentoonstelling geschikt, dan vaak de gebouwen waarmede wij ons in Nederland tot dat einde behelpen, een aantal van ruim 450 Noorsche kunstwerken bij elkander, waaronder eene overgroote menigte die getuigden dat ook in dit land de eeredienst van het schoone niet ontbreekt, al is het te arm om zonder vreemde hulp aan zijne priesters een ruim bestaan te verschaffen.

Ik voor mij zou de stelling niet al te gewaagd achten, dat het eerste en voornaamste bewijs dat in een land kunstzin aanwezig is, daarin bestaat, dat het kunstenaars voortbrengt; en dat het bewijs te klemmender zal zijn, wanneer die kunstenaars worden aangetroffen ook onder hen, die, wegens den stand waaruit zij zijn voortgekomen, schier alles moeten verplicht zijn aan hunnen natuurlijken aanleg, en slechts weinig aan hunne opleiding kunnen dank weten. Onder de schilderijen die mij op de tentoonstelling te Bergen het meest aantrokken, behoorde eene reeks van tafereelen, allen aan het Noorsche volksleven ontleend, door Bergslien, een boerenzoon, die, naar men mij verzekerde, zijne vorming geheel aan zich zelven te danken had. Hier is het de vischmarkt te Bergen met al haar leven en gewoel, met de bonte kleederdrachten der koopers en verkoopers, met die visschen van alle vormen en kleuren die de naburige kusten opleveren, te land en te water van alle zijden aangebracht, - een echt Noorsch tafereel, dat men moet aanschouwd hebben om met een goed geweten te kunnen getuigen dat men Bergen gezien heeft: - ginds is het de Sä-

terhytte, de hut der bergweiden, waar in den zomer de vrouwen of dochters van den Noorweegschen boer zich, voor een altijd brandend vuur, met een rookerige en mysterieuse wijze van zuivelbereiding bezig houden, terwijl daar buiten het geelkleurige, vaak hoornlooze vee zich voedt met het spichtige gras der bergvlakten, - een schilderachtig tooneel, den toerist in de Alpen van het Noorden even gemeenzaam als de Zwitsersche Sennehütte den bezoeker der weliger weiden van Europa's centraalgebergte is; - elders is het de Noorsche boerenwoning met haar primitief huisraad, hare bontverwige kasten, hare korven en löbs, of het zijn de schilderachtige tooneelen van het visschersbedrijf, die de stof hebben geleverd aan Bergsliens vruchtbaar penseel. Zoo ooit een kunstenaar een open oog had voor alles wat de natuur en het volksleven van zijn vaderland schilderachtigs opleveren, dan is het deze Noorsche boerenzoon, die de ontwikkeling van zijn talent aan geen vreemde kunstakademie te danken had.

Nevens Bergslien zou ik F. Jensen willen noemen, een andere zoon des volks, zoo ik mij niet bedrieg, die den schildersezel met den kansel heeft verwisseld, of misschien van de moeilijke taak van den Noorschen präst nog soms uitrust in de armen der kunst. Van hem bevatte de Maleriri-Udstilling twee schoone schilderijen, waarvan het eene, aan de Frithiof-Saga ontleend, Ingeborg bij het strand, het andere, op de nationale herinneringen gegrond, de wegvoering van een Romeinsch meisje door een Noorschen Viking voorstelde.

Het is intusschen volkomen waar, wat Keller zegt, dat vele der Noorsche schilders aan de akademie van Düsseldorf gevormd zijn en zich aan de Düsseldorfsche school hebben aangesloten. Maar ook de zoodanigen verloochenen de liefde voor het nationale niet en wijden bij voorkeur hun penseel aan de bosschen en watervallen, de redelooze en redelijke bewoners van hun prachtig vaderland. Professor Dahl moge als leeraar der kunst in Düsseldorf zijn opgetreden, de groote meerderheid zijner schoone landschappen, in grooten getale op de tentoonstelling voorhanden, waren aan de natuur van het Noorden ontleend.

Ik weet te weinig van de persoonlijke geschiedenis dezer Noorsche meesters, om op dezelfde wijze voort te gaan. Wie zij zijn en waar zij hunne opleiding ontvingen, kan ik van de meesten niet zeggen; ik kan niet veel meer dan de namen noemen van hen, wier werken mij bijzonder schijnen uit te

munten. Al de landschapschilders door Keller genoemd, waren op de tentoonstelling goed vertegenwoordigd. Ik waag het daarnevens nog de maneschijnen van Baade, de dierstukken van den jongeren Dahl, de door sneeuwstormen overvallen paarden van Kauffmann en de stillevens van Böe aan de bijzondere opmerkzaamheid aan te bevelen van allen, die in de gelegenheid zullen komen om met de werken der Noorsche meesters kennis te maken. Van die allen is Böe, die, meen ik, een groot deel van zijn leven in Parijs heeft doorgebracht, wel het minst Noorsch in onderwerpen en karakter. De verwonderlijke waarheid en gloed van zijn paarlemoer en metaalglans, van het gevederte zijner vogels en vlinders betoovert op den eersten aanblik, maar de eentoonigheid zijner talrijke schilderijen wordt toch ten laatste vermoeiend.

Doch onder al de schilders van Noorwegen komt ongetwijfeld de eerste plaats toe aan Adolf Tidemand, een meester in compositie, koloriet en teekening, en door en door nationaal in de keuze zijner onderwerpen, schier uitsluitend geput uit het Noorsche volksleven, dat men in al zijne richtingen, maar veredeld, op zijne doeken ziet afgespiegeld, - waarvan hij al het dichterlijke en pittoreske tot in de fijnste nuances weet weder te geven. Ik gewaagde reeds van zijne medaillons in de Oskarshal. Keller noch Thoden van Velzen hebben er een woord meer voor over dan de bloote vermelding; mij hebben die idyllische voorstellingen van het lief en leed uit het leven van den Noorschen Bonde aangegrepen en geroerd, en ik heb wel gezorgd Christiania niet te verlaten zonder Cappelens reeks van uitmuntende photographiën, naar dat tiental tafereeltjes vervaardigd, als blijvende herinnering mede te voeren. Ongelukkigerwijs herinner ik mij niet de juiste orde waarin de origineelen zijn geplaatst, en ofschoon het niet moeilijk schijnt de gedachte van den schilder bij de conceptie der geheele reeks te raden, en dus de oorspronkelijke orde te herstellen, blijft toch bij zulk eene poging het gevaar van misverstand bestaan. Bedrieg ik mij, of zijn die knaap, die zich bij de geiten op den Alpenhoorn oefent, terwijl in het verschiet de koeien grazen, en dat meisje dat daar naast hem zit te breien, speelmakkers,

> ‘Als kindren reeds in hoop van paren,’

wier kinderlijke genegenheid allengs tot liefde rijpt, - tot liefde, die op dat tweede tafereel den jongeling welsprekend maakt,

terwijl de schuchtre rijpheid de oogen nederslaat der maagd, en hem het jawoord doet verwerven, meer gezucht dan gesproken? Is het niet datzelfde paar dat wij op het wat grootere tafereel, in het midden van vier kleinere geplaatst, in bruiloftsdos, gevolgd door ouders en magen en door den stoet der juichende dorpsgenooten, het huis des Heeren zien naderen, aan den drempel door de speellieden afgewacht en nederig door den koster begroet? Aan het slangvormig snijwerk aan de deur, aan de arcaden van den ‘Löbgang’, aan het zonderlinge poortje dat den toegang baant tot de ruimte om de kerk, die door een laag hekwerk is ingesloten, meen ik de Stavekirke van Hiterdal te herkennen, ofschoon het zeer beperkt gedeelte van het gebouw dat in het gezicht komt, geen zeker oordeel vergunt. In de détails der voorstelling is natuurlijk veel waarvan de zin aan ieder ontgaat, die niet nauwkeurig met het Noorsche volksleven bekend is; maar daartoe behoort noch de kroon op het hoofd van de bruid, noch die echt nationale groote krakeling in de hand van dien knaap met van blijdschap stralend aangezicht, noch de vreugdeschoten die in het verschiet het gebergte doen weêrgalmen. En die blijde bruiloft heeft een gelukkig paar gemaakt. Wij zien het op dat tafereel, dat ik voor het vierde meen te mogen houden, waar in de nederige stulp het houten wiegje, met de gewone krullen van snijwerk versierd, met strikken aan den zolder hangt, en de gelukkige moeder haren eersteling op den schoot houdt, die reeds grijpt naar den meerschuimen kop, door den vader als speelgoed hem voorgehouden. Kort en onbestendig moge op aarde alle vreugd en geluk zijn, er is toch vreugde en geluk zelfs aan Norge's eenzame Fjorden. En moge ook hier eenigszins het woord van onzen grooten dichter gelden:

> ‘Wij groeien vast
> In tal en last,’

wat nood zoo de nijverheid van den vader, gevoegd bij de trouwe zorg der moeder, aan de wassende schaar van knapen en meisjes het dagelijksch brood weet te verschaffen? Over het onderwijs in de noodzakelijkste kundigheden behoeven zich de ouders weinig te bekommeren; want daarvoor heeft in Noorwegen de Staat voldoende gezorgd, en lezen en schrijven leert schier elke Noorsche Bonde, al moet ook, bij den grooten omvang der over een omtrek van uren in het rond in kleine gehuchten verspreide gemeenten, elk deel zich met een tijdelijk verblijf van den schoolmeester vergenoegen. Maar hoe, wanneer er

gevaar dreigt dat een der lievelingen door zware krankheid aan den huislijken kring zal ontrukt worden! Dan zit, gelijk hier op het vijfde tafereel, de moeder met droeven, maar steeds zorgenden blik de behoeften van den armen kleinen lijder te bespieden, en de vader staart met over elkander geslagen armen somber voor zich heen - in gepeins, misschien in gebed als verloren. Maar is het ziekbed een doodbed geworden? of is de kranke herrezen? De schilder zegt het ons niet; maar in ieder geval er bleven kleinen genoeg, om te onderrichten en te leiden, om voor te waken en te sloven. Hier op het zesde tafereel zit de moeder met een zuigeling op haren schoot, met een aanvallig meisje aan hare voeten, met een tweede met het pas begonnen breiwerk in de hand achter haren stoel, leest voor uit een nuttig boek, misschien wel het boek der boeken, en tracht door moederlijke onderwijzing aan het voorgelezene ingang te verschaffen tot de jeugdige harten; daar op het zevende zit de vader met zijn oudsten zoon aan het strand der Fjord en geeft hem lessen van godsvrucht en levenswijsheid, terwijl zij zich te zamen bezig houden met het nazien en herstellen der netten, het onmisbaar werktuig voor het dagelijksch bedrijf; ginds op het achtste tafereel, dat met de bruiloft daartegenover correspondeert en dus even als deze grooter en breeder is dan de ronde medaillons ter wederzijde geplaatst, gaat het gezin in den nacht op de vischvangst uit. Eene dochter en een der zonen zijn aan de riemen geplaatst, drie andere knapen zijn den vader behulpzaam; een vuur dat aan de voorplecht brandt en dat een der knapen van nieuw voedsel zal voorzien, verlicht met rossen gloed het water en de bergen om de Fjord. Maar nogmaals

> ‘A change comes over the spirit of my dream.’

De tijd staat niet stil; de kinderen zijn allengs tot jongelingen en jonge dochters opgegroeid. De oudste zoon, met den stok des zwervers in de hand en den kleinen bundel om den schouder geworpen, neemt op het negende tafereel op den drempel der woning een afscheid, voor wie weet hoe lang? van zijne treurende ouders. De vader drukt zijne rechter tusschen beide handen, de moeder staart hem na met betraande blikken. Vergeefs, de harde noodzakelijkheid is onverbiddelijk, en voort! voort! moet hun kind in de wijde wereld, weg van onder de oogen der ouders, maar - het is hun beste troost - toch al-

tijd onder de oogen van God! En zoo hebben allengs zonen en dochteren de ouderlijke woning verlaten, de bloeiende bruid en bruidegom zijn allengs een bestje en een grijsaard geworden. Eenzaam en verlaten is hun ouderdom, maar hij is niet zonder troost; want zij zijn voor elkander gespaard gebleven, en terwijl zij op het tiende tafereel in de eenzame stulp te zamen zitten, heeft de man den huisbijbel ontsloten, en wijst hij zich zelven en zijne gade op de hope die blijft, als alle aardsche vreugde vergaat.

Ik heb den lezer eenig denkbeeld van Tidemands tafereelen in de Oskarshal willen geven, en ik hoop er in geslaagd te zijn, ook dan wanneer ik in de opvatting van het geheel of in de bijzonderheden meer of min mocht hebben misgetast. Is de geschiedenis, zooals ik die droomde, inderdaad in de hoofdzaken zooals de schilder die dacht, dan is zij in den grond eene zeer alledaagsche, eene zoodanige die in alle hemelstreken door duizenden doorleefd wordt, maar toch zoo voorgesteld dat zij hier een eigenaardig belang ontleent aan de talrijke détails van het Noorsche leven, waardoor de *communia propria* zijn uitgedrukt. In andere tafereelen heeft Tidemand de eigenaardige zeden en gebruiken van het Noorden nog sterker in het licht gesteld en tafereelen geteekend die meer uitsluitend in zijn vaderland te huis behooren. Ik bezit nog een fraaie verzameling van 11 platen in chromo-lithographie naar schilderijen en teekeningen van dezen meester, die ik reeds op zich zelve als een bewijs zou willen bijbrengen, dat Noorwegen in de kunst niet zoo achterlijk is als men het wil doen voorkomen. Zij zijn in 1864 te Christiania uitgegeven onder den titel van *Udvalgte Norske Folkelivsbilleder* (Uitgelezen tafereelen uit het Noorsche volksleven), door Caspar Scheuren met een zinrijk titelblad vermeerderd, en door verschillende schrijvers van een verklarenden tekst in drie talen (Deensch of Noorsch, Duitsch en Engelsch) voorzien. Het eerste tafereel in deze verzameling is gevolgd naar Tidemand's beroemde schilderij ‘Haugianerne’ (de Haugianen), waarvan wij ook Keller met een woord hoorden gewagen. Het origineel dezer schilderij behoort aan de galerij der Düsseldorfer Akademie en was in 1855 te Parijs tentoongesteld; maar de schilder zelf heeft eene kopij daarvan vervaardigd, die op het nationale museum te Christiania hare vaste plaats heeft, maar tijdens mijn bezoek in Noorwegen tijdelijk eene eereplaats op de tentoonstelling te Bergen bekleedde. Behalve dit kolossale

doek met levensgroote figuren, waren nog een achttal andere stukken van denzelfden meester op de Maleri-Udstilling voorhanden.

Het is altijd eene ‘bonne fortune’ voor een recensent, wanneer hij den schrijver dien hij beoordeelt, op een misslag betrappen kan, en nu mij dit fortuintje hier nogmaals te beurt valt, *I'll make the most of it*. Ik kondig het u dan aan, lezer! dat Keller geheel en al ongelijk heeft, wanneer hij in de boven aangehaalde plaats de Haugianen ‘puriteinen uit de omstreken van Haug’ noemt. Eene plaats van dien naam is naar mijn beste weten in Noorwegen niet bekend. Gij moogt het (al naar mate van het belang dat gij er in stelt) aan zijn misslag danken of wijten, dat ik u uit mijne ‘Folkelivsbilleder’ uitvoerig ga mededeelen, waarvan die naam werkelijk afkomstig is. Het is in allen gevalle voor de kennis van den Noorschen boer eene niet geheel onbelangrijke bijdrage.

In het leven van den Noorschen Bonde neemt het godsdienstig gevoel wel niet de meest in 't oog loopende, maar toch zeker de voornaamste plaats in. Het laat zich gemakkelijk begrijpen dat de stille afzondering van den bergbewoner in zijne enge dalen, en de dagelijksche worsteling van den kustbewoner met het ruwe element, waaraan hij zijn karig levensonderhoud moet afpersen, den blik der ziel naar binnen keeren en een levendig gevoel van afhankelijkheid van hooger macht opwekken. In zijn leven vol moeite en gevaren kan de Noorsche boer alleen hulp en troost vinden bij de gedachte aan eene Voorzienigheid die over hem waakt, aan eene betere toekomst die hem verbeidt. Maar met dien gezonden en heilzamen ernst is velerlei gevaar van ziekelijke overdrijving verbonden. Het geloof zooals hij het van zijne vaderen geërfd heeft, blijft zijn kompas door het leven; de meer opgeklaarde denkbeelden van onzen tijd bereiken hem niet of kunnen hem niet in zijne overtuiging doen wankelen. Wat meer is, dat godsdienstig gevoel heeft bij hem zijne duistere diepten, en doet hem in sombere gepeinzen zich verliezen en verdwalen in de doolhoven van mysticisme en separatisme. De uitgestrektheid der gemeenten, de groote afstand die de verstrooide hutten van elkander scheidt, de moeilijkheid der gemeenschap, die vaak den kerkgang voor den boer, het kerkelijk bezoek voor den präst moeilijk, gevaarlijk, ja zelfs onmogelijk maakt, - dat alles bevordert een geest van afscheiding en maakt de handhaving van de eenheid der

kudde eene hopelooze taak. Hongerend naar geestelijk voedsel zit de boer in de lange winteravonden in zijne eenzame hut, en bij gemis van alle verkeer zoekt hij bevrediging van die behoefte door op zijne wijze de woorden der schrift te bepeinzen of zich in eenig stichtelijk boek, misschien van somber en fanatiek karakter, te verdiepen. Zoo wordt een gemoedstoestand geboren, ontvankelijk voor alle afdwalingen van het godsdienstig gevoel. In gezichten en openbaringen ontvangt de Bonde in zijne geëxalteerde stemming het hoogere licht, dat hij zich weldra geroepen voelt mede te deelen aan zijne makkers, die nog in diepe duisternis rondtasten. Als prediker gaat hij dan het land rond, opdat eene godsdienstige ‘opwekking’ van hem uitga, en in elke hut vindt hij hoorders, geneigd om aan zijne lippen te hangen.

De meest bekende onder deze opwekkers en hij wiens prediking den grootsten en meest blijvenden invloed heeft geoefend, is Hans Nielsen Hauge, een boerenzoon uit Thunö bij Frederikstad (de Noorweegsche, niet de Deensche stad van dien naam), in 1772 geboren. Omstreeks den aanvang dezer eeuw zwierf hij gansch Noorwegen rond en bracht alom onder de bewoners der bergen en der kusten door woord en geschriften eene machtige opwekking te weeg. In zijne leer was eigenlijk niets nieuws of dat belangrijk van die der gevestigde kerk afweek; hij drong slechts aan op inwendige bekeering, wedergeboorte van den zondigen mensch door Christus, en de betooning van de vrucht des geloofs door een heilig leven. In dit alles was zeker niets dat den geloovigen zoon der gevestigde kerk berispelijk kon voorkomen; het bedenkelijke bestond alleen in de wijze waarop door Hauge, en meer nog door zijne volgelingen, tegen die kerk werd uitgevaren, in den bitteren haat die door hunne prediking werd gevoed, in den geestelijken hoogmoed door hun geloof aan hoogere verlichting langs buitengewone wegen gekweekt, en in de prediking eener gemeenschap van goederen, die vele zonen en dochteren van rijke boeren noopte om het ouderlijk huis te verlaten, Hauge te volgen en al hunne goederen ter beschikking der broederschap te stellen. De geestelijkheid was te minder geneigd dat alles lijdelijk aan te zien, naarmate zij zelve meer door den geest der moderne opklaring was aangetast, en er werd alom eene onrust en spanning verwekt, die het toenmalige despotische gouvernement (Noorwegen was toen nog een deel van het Deensche rijk) tot krach-

tige maatregelen noopte om deze beweging te onderdrukken. Zes jaren lang had Hauge Noorwegen en zelfs een deel van Denemarken in alle richtingen doortogen, toen hij in 1804 te Eger opgevat en naar Christiania gevoerd werd, waar hij voor eene koninklijke commissie moest te recht staan. De behandeling die hij ondervond, strekte de regeering weinig tot eer. Aan het onderzoek zijner zaak scheen geen einde te zullen komen; negen jaren lang bleef hij van zijne vrijheid beroofd, en door de strenge opsluiting in een ongezonden kerker in den eersten tijd zijner gevangenschap, werd zijn gestel geheel ondermijnd. Eindelijk werd zijn vonnis uitgesproken en werd hij tot tweejarige vestingstraf en de betaling aller proceskosten veroordeeld; zijn appèl aan het Hoog Crimineel Gerechtshof had echter ten gevolge dat de dwangarbeid in eene boete van duizend rijksdaalders veranderd werd. Voor 't overige was de lange en strenge beproeving voor Hauge niet zonder vrucht geweest. Hij had een groot deel van den tijd zijner gevangenschap door de lezing van goede boeken verkort, en verliet den kerker met verlichter denkbeelden en vermeerderde kennis, met een minder hoog gevoelen van zijne geestelijke bevoorrechting, met warmer liefde en minder bitterheid jegens andersdenkenden. Van nu af werd zijn invloed op zijne vrienden en volgers weldadig en heilzaam, en in plaats van een vurig ‘opwekker’ werd hij een vaderlijk vermaner en vriend. De Haugianen zeiden hun zwervend leven vaarwel, vestigden zich op vaste plaatsen en wijdden zich aan een vreedzaam beroep. Hauge zelf onthield zich na zijne bevrijding geheel van die vroegere zwerftochten en leidde op zijne hoeve Bredtvedt nabij Christiania een stil en vlijtig leven, totdat hij in 1824 overleed.

De volgelingen van Hauge zijn nog heden talrijk in alle deelen van Noorwegen, maar inzonderheid in het Westen. Daar zij in geen enkel opzicht van de gevestigde kerk afwijken, kunnen zij nauwelijks als sectarissen beschouwd worden. Zij houden echter afzonderlijke oefeningen, waarin ieder wiens geest getuigt, als prediker optreedt. Zij leven stil en rustig, maar onderscheiden zich door eene ernstige en sombere levensbeschouwing. Alle, zelfs de onschuldigste genoegens worden door hen veroordeeld, en zoo zij in eenige gemeente de overhand krijgen, is het daar met alle vreugdebedrijven bij bruiloften en andere nationale feestelijkheden spoedig gedaan.

Ik ben in deze mededeeling omtrent de Hangianen het op-

stel van den heer Munch in de ‘Folkelivsbilleder’ op den voet gevolgd. Wat er ons in verhaald wordt, keert in ongeveer denzelfden vorm in de geschiedenis van alle landen en alle volken van tijd tot tijd terug en mist geheel het bekoorlijke der nieuwheid, maar het kan ons helpen om Tidemands meesterstuk beter te verstaan. Munch noemt deze schilderij een der diepzinnigste en schoonste voortbrengselen der schilderkunst van den nieuweren tijd, en ik ben zeer geneigd dit oordeel te beamen. Een prediker der Haugianen heeft in eene dier houten hutten van Hardanger, waar bij gemis van een schoorsteen de rook door eene opening in het dak ontsnapt, een gezelschap van omstreeks 20 personen van beide seksen en verschillenden leeftijd tot het houden eener oefening om zich verzameld. Een magisch licht valt door de dakopening op het hoofd van den jongen, door geestdrift vervoerden redenaar, die in het midden der hut zich op eene kleine ruwe bank heeft geplaatst, om door zijn hoogeren stand te beter zijn gehoor te beheerschen, en omgeeft het als met een aureool. Een kranke grijsaard heft zich aan de eene zijde der hut ten halve op van zijne legerstede, om de woorden vau den prediker op te vangen. De overige toehoorders zijn in schoon geordende groepen verdeeld, en aller gelaat weêrspiegelt op welsprekende wijze de gewaarwordingen door de boetpredikatie in hun gemoed gewekt. Menig gelaat, vooral bij de ouderen van dagen, toont de trekken der geestdrijverij; hooge ernst, diepe verslagenheid, innig berouw en het licht der doorbrekende hoop zijn op het gelaat van andere hoorders te lezen. Een grijsaard en eene oude vrouw met den bijbel voor zich opgeslagen zijn ter linker op den voorgrond geplaatst, en vóór de tafel, waaraan zij gezeten zijn, zit eene vrouw die met starren blik op den prediker staart. Nevens haar ziet men een krachtig man met somber voorkomen, die het hoofd met beide handen steunt, terwijl de ellebogen op zijne knieën rusten; naast hem een ander die in overweldigende smart het hoofd op de borst laat nederhangen. Eene andere forsche mannengestalte, met saamgevouwen handen, is in een leunstoel aan de voeten van den prediker geplaatst. Aan de linkerzijde zit op den voorgrond eene schoone jonge vrouw, wier gelaat zachte vroomheid teekent; aan hare rechter heeft een jong meisje, door hare gewaarwordingen als verpletterd, het hoofd over de op de knie saamgedrukte handen neêrgebogen, en aan hare linker slaapt een knaapje, dat met het hoofd tegen haren arm rust, den slaap der onschuld; aan zijn

jeugdig hart zijn de stormen van angst en vertwijfeling, bij sommige hoorders door het opgewekt gevoel van zonde en ellende gewekt, nog even onbekend als het licht der genade en het zalig besef van de zekerheid der verlossing, dat een hemelschen glans van het gelaat van andere hoorders doet afstralen.

Ik meen genoeg gezegd te hebben om te doen zien, dat de Noorsche schilders ten volle onze aandacht verdienen, al kan er van eene Noorsche schilderschool geen sprake zijn, zoolang zij voortgaan zich bijna allen in den vreemde, vooral in Duitschland, te vormen. Maar gelijk in schier ieder ander, zoo is ook in dit opzicht de vooruitgang des lands met ieder jaar duidelijker merkbaar, en ik geloof zelfs dat Keller over den kunstzin van Noorwegen wellicht gunstiger zou geoordeeld hebben, indien hij dat land gelijk ik eerst in 1865 in plaats van 1859 had bezocht.

Zelfs in de versiering der boerenwoningen moet, dunkt mij, die vooruitgang merkbaar zijn. De groote uitvindingen van den nieuweren tijd hebben sommige landen die in menig opzicht waren achtergebleven, in staat gesteld op eenmaal goed te maken wat eeuwen lang verzuimd was, en zich plotseling op dezelfde hoogte te stellen met landen die het verst gevorderd waren. Menig gewest heeft zich door den aanleg van spoorwegen van ellendige communicatiën in eens tot het bezit der beste verheven. Een dergelijk wonder heeft de photographie gewrocht. Ik weet wel dat zij geene kunst is in den waren zin des woords, en dat zij voor den kunstminnaar nooit de gewrochten van beitel en penseel kan vervangen. Maar denk u eene boerenwoning waarin de heilige Genoveva of Willem Tell of de Verloren Zoon, in zulke afbeeldingen als daar gewoonlijk voorhanden waren, voor goede photographiën, hetzij portret, hetzij landschap, hebben plaats gemaakt, en gij zult moeten erkennen dat daar eene groote verbetering heeft plaats gegrepen, die op den duur ook op den kunstzin een gunstigen invloed moet oefenen. Zoo eenig volk dan hebben de Noren de photographie met geestdrift omhelsd en beoefend en met goed gevolg aan de bewaring van de trekken hunner dierbaren en aan de reproductie der natuurlijke schoonheden van hun vaderland dienstbaar gemaakt. In geene stad merkte ik ooit zulk een aantal photographische ateliers op als in Christiania; in geen land zag ik ooit tot de geringste woningen met zoovele photographische portretten prijken als in Noorwegen, en dat men er

geheel op de hoogte is van wat in dit vak kan geleverd worden, kunnen zelfs de enkele proeven bewijzen die ik als aangename herinnering van mijne reis in het Noorden heb medegebracht.

Deze opmerkingen over de kunst in Noorwegen, hoewel niets beters en volledigers gevend dan wat te verwachten was van een toerist, die een hem te voren geheel vreemd land, zonder voorafgaande studie en slechts met het doel om afleiding en nieuwe veerkracht te zoeken na een slag die hem schier geheel had verbrijzeld, gedurende weinige weken bereisd heeft, en thans na eene tusschenruimte van twee en een half jaar uit zijne herinneringen bijeenschraapt wat nog niet geheel door nieuwere indrukken en latere gewaarwordingen is uitgewischt, hebben meer uitgebreidheid verkregen dan aanvankelijk berekend of bedoeld was. Ik gevoel behoefte aan rust, en de lezer die mij tot dusverre wel wilde volgen, zal, vrees ik, maar al te zeer die behoefte met mij deelen. Ik leg daarom nog eenmaal de pen neder, met het oogmerk om mijne niet geheel afgewerkte taak in een volgend nommer weder op te vatten.

P.J. VETH.

Ivan Tourguenef.

De dikke sneeuwlaag, die velden en straten thans bedekt, het gerinkel der bellen van de ons voorbijvliegende sleden, de zon die op de witte vlakte zoo glinsterend straalt, het snijden der schaatsen over het ijs, en de boomen die takken en twijgen als gecrystaliseerd opheffen: - dit alles doet denken aan Rusland. T'huis gekomen en des avonds bij het gezellig lamplicht gezeten, terwijl de haard het vuur doet opknetteren en vlammen, zou men gaarne een boek uit dat land ter hand nemen om onder dien indruk te blijven en op eigen manier zich Russisch te denken. Maar, ach! de taal van dit machtige rijk is voor ons, zoo als zeker voor 999 van de 1000 onzer landgenooten, een diep geheim. Behelp u met vertalingen, wordt er gezegd aan ons, die ons gansche leven lang beweren dat de perzik niet meer smaakt als het fijne dons er aan is ontnomen. Wij zien verdrietig voor ons, als op eens ons invalt, dat er een Russisch schrijver is, die zijn burgerrecht in Frankrijk heeft gekregen: een schrijver, die meermalen tot vertaler heeft gehad den allerbesten Franschen auteur Prosper Mérimé: wij zitten reeds aan onzen haard, laten de sneeuwvlokken dwarlend ons omsuizen, laten de arresleden over den effen baan luid schellend glijden! - wij lezen een roman van Ivan Tourguenef.

Het zijn zulke opmerkelijke romans: zij schilderen zoo goed de Russische maatschappij. Sinds de Russische litteratuur in het begin van deze eeuw een eigene nationale zelfstandige literatuur poogde te worden, sinds Lermontof, Gogol en vooral Pouchkine in en buiten hun land de aandacht trokken, is op Tourguenef, als den jongsten van allen, meer bepaald het licht

gevallen. De verhalen die hij uitgaf hadden vooral ook dit eigenaardige, dat zij al de verschillende typen en phasen van het Russische leven weêrgaven, dat zij te zamen een zeer zorgvuldige enquête over Rusland vormden. Elk zijner verhalen is als het ware een hoofdstuk uit dat groote onderzoek. Geboren in 1818, verliet Tourguenef in 1837 de universiteit te Petersburg. Hij bezocht toen de Duitsche academies en liet zich min of meer medeslepen door de philosophische stelsels, die toen in Duitschland elkander den voorrang betwistten. Hij deinsde echter terug voor den ijzeren dwang dier gedachten en teruggekeerd in Rusland, verbonden aan het ministerie van binnenlandsche zaken, begon hij hier en daar zijn verhalen in het licht te geven. Hetzij hij in de salons verkeerde en vandaar zijn indrukken medebracht, hetzij hij op het veld vertoevende over zijn goederen het oog hield en het wild najagende, overal zijn zeer nieuwsgierige en doordringende blikken richtte: alles was stof voor studie en mededeeling. Hij was realist in den goeden zin van het woord en deed het zijne om de Russische ideëngang in een flinker en degelijker spoor te brengen. Tegen het conventionele idealisme trok hij te velde, en aan de traditie, die den ouden sleur wenschte te gaan, verklaarde hij rondweg den oorlog. Het geschrift dat hij aan de nagedachtenis van Gogol wijdde, was misschien een te krasse uiting van die zeer moderne richting. Ivan Tourguenef kreeg een bevel om zijn land te verlaten, eene uitwijzing die later ingetrokken werd op de voorbede van den tegenwoordigen verlichten keizer aller Russen. Van 1847 tot 1850 bezocht Ivan Tourguenef aldus vrij gedwongen wederom het westelijk Europa. Vooral in Duitschland en in Frankrijk hield hij zich op. Hij was te Parijs tijdens de revolutie van 1848. Het was daar dat hij, te midden van de heftigste tooneelen van die omwenteling, gehuisvest in een der prachtige hôtels van de Rue de la Paix, eenige der verhalen schreef en verzamelde, die het eerst op hem veler blikken deden vestigen: wij bedoelen de gedenkschriften van een Russisch jager.

Van een bijzonder talent getuigden die verhalen. Ivan Tourguenef deed zich kennen als een uiterst fijn opmerker, als een wel wat malicieus ontleder van menschelijke karakters, als een natuurschilder, die door scherpe en vaste toetsen, de natuur, met al haar wisselingen van bruin en licht, in ééns u wist voor te tooveren. Daarbij voegde zich de omstandigheid, dat zijn

observatiën vielen in een tijd, toen men reeds allerwege in Rusland zich - zij het dan ook onbestemd - voorbereidde tot een sociale hervorming, in zooverre de lijfeigenstand langzamerhand zou ophouden, en men begrijpt dat zijne opmerkingen dubbele waarde hadden. Voor het laatst herleefden in zijn verhalen de waarlijk barbaarsche toestanden; het Rusland met zijn bonte mengeling van veel Asiatische en weinig moderne begrippen kwam treffend weêrgegeven op den voorgrond. De twee en twintig kleine verhalen, die te zamen dit journaal van een Russisch jager vormen, bevatten dan ook de meest curieuse bijzonderheden over het leven en den toestand der Russische lijfeigenen in hun betrekkingen tegenover hun heeren. Uit alles is dit resultaat te trekken, dat de slavernij der lijfeigenen in Rusland vrij drukkend was. Want al is het een feit, dat in Rusland de stand der edellieden uit het eigen volk is voortgesproten en niet zoo als meestal elders van een vreemde overheerschende natie afstamt; al is het voorts een bewezen waarheid, dat de eigenlijke lijfeigenschap een vrucht van later jaren is, inzooverre ze eerst dagteekent van 1593, toen door Boris Godounof de zoogenaamde verhuizing der boeren op St. Georgsdag werd verboden; - zoo is het niettemin opmerkelijk, hoe spoedig de zeden van een land in zulk een kwaden plooi zich wennen en daaraan duurzaamheid en kracht verleenen. De zoo leste en fijne pen van Tourguenef, die voor de minste overdrijving terugdeinst, zal u de verwonderlijkste grillen van die bezitters van 100, 500, 1000, enz., zielen - men weet, dat de bezittingen der Russische heeren naar het aantal lijfeigenen werden begroot - vertellen en u doodkalm zeggen, dat niets die grillen in den weg stond. Geschreven in een style grand seigneur, sober gesteld, is het boek dan ook eigenlijk een wreed boek. De schrijver is slechts een eenvoudig jager, hij ziet met de scherpste blikken overal rond: wat er ook om hem heen gebeurt wordt zonder blikken of blozen, zonder schijn van verwijt of blaam, beschouwd en verteld, en voorts... hij jaagt. Wat de jager al zoo ziet? Bij voorbeeld het volgende. Hij komt bij een zijner kennissen, een edelman in de buurt, om met hem te jagen. Arcadi Paulytch - het is de naam van dien edelman - is iemand van de fijnste beschaving, hij is nog jong en had vroeger in de keizerlijke garde gediend; hij maakte het meest mogelijke werk van zijn uiterlijk en vooral van zijn handen. Hij kleedt zich met zeer veel

zorg, en laat alle mogelijke boeken, brochures en maandwerken uit Parijs komen. Hij uit zich als een vriend van het publiek leven en van vrijheid. Uitstekend kaartspeler, is hij in gezelschap zeer gezocht. Alle moeders wenschen hem tot schoonzoon. Bij hem nu is onze jager te gast. Aan het dejeuner gezeten - zoo zegt de schrijver - gaf men ons thé, coteletten, eijeren, boter, honig, Zwitsersche kaas, enz. Twee knechts met witte handschoenen voorkwamen in stilte en met voorkomendheid onze minste wenschen. Wij zaten op een persische divan. Arcadi Paulytch was zeer spraakzaam. Hij at met grooten appetijt, en na zich als man van die taak gekweten te hebben, schonk hij zich een glas wijn in en bracht dat aan de lippen; hij fronste de wenkbraauwen: ‘waarom is de wijn niet verwarmd?’ zeide hij op een droogen toon aan één der knechts. Deze raakte in de war, werd bleek en stond als versteend. ‘Welnu, antwoord, ik heb u iets gevraagd, mijn waarde!’ hernam met een bestudeerde kalmte Arcadi Paulytch, de groote open oogen op den armen man gevestigd, die niets anders deed dan aan zijn servet te draaijen en als onder een fascinatie, buiten staat was een enkel woord uit te brengen. De heer boog zich iets voorover en bleef den ongelukkige aanstaren, maar van uit de laagte. ‘Ik vraag verschooning,’ zeide hij nu met een beminnelijk glimlachje, terwijl hij mij vriendschappelijk de hand op de knie legde, en hij zag weder in stilte den knecht aan: ‘Komaan dan,’ zeide hij eindelijk, zijn wenkbraauwen optrekkende, en hij drukte op een veer, waarna een zware groote man met laag voorhoofd en met gegroefde oogen binnenkwam. ‘Maak u gereed, Fedor!’ zeide hij kortaf. De sture man boog en ging weder weg. ‘Ziedaar, mijn vriend,’ zeide lagchend Arcadi, ‘de onplezierige kanten van het buitenleven.’ Er wordt niet gemeld wat de gegeeselde knecht zeide. Wel leeren wij op dien dag kennen den rentmeester van een der dorpen van Arcadi, den zoogenaamden Bourmistre, en wij gloeien van verontwaardiging als wij zien hoe deze lage ziel, zelf uit de boeren uitverkoren, zijn medeboeren kwelt en uitzuigt. Arcadi hoort wel het een en ander klagen over zijn Bourmistre, maar klachten zullen er wel altijd zijn, en het voornaamste voor hem is en blijft, dat hij op zijn tijd zijn belastingen uit het dorpje krijgt en daarvoor zorgt deze Bourmistre uitnemend.

Een andere keer gaan wij met den schrijver naar een oord,

genaamd Lgof. Op een meer aldaar zal men de wilde eenden jagen. Terwijl een bootje opgezocht wordt en een arme boer zich aanbiedt er een te geven, vraagt de schrijver dien boer wat hij is. ‘Ik ben de visscher.’ - ‘Zijt gij al lang visscher? - ‘Zeven jaar, heerschap!’ - ‘Zóó! en wat waart gij vóór dien tijd?’ En nu vertelt de arme duivel hoe hij altijd op bevel van zijn meester of meesteres beurtelings koetsier, kok, werkman, acteur, heerenknecht en postillon geweest is. De man is blijkbaar onder al zijn betrekkingen verstompt van geest geworden. ‘Zijt gij getrouwd?’ - ‘Neen, heerschap! dat was niet mogelijk. Tatiana Vacelievna, onze overleden meesteres, gedoogde niet dat iemand van haar onderhoorigen trouwde. Zij mocht zoo zeggen, ook zelfs saan den priester: ‘God verhoede dat ik dit gedoog; ik ben niet getrouwd, wat zouden zij het dan willen?’ Op den watertocht dien zij maken, zinkt verder het bootje, maar zelfs in den uitersten nood durft onze visscher zich niet klemmen aan den jas van den edelman. Want de slaafsche gewoonten hebben zich langzamerhand zoo ingeworteld in Rusland, dat de lijfeigenen niet anders meenen of het behoort zóó. Onze schrijver gewaagt met eenige ingenomenheid van een ouderwetsche figuur in zijn buurt, een landedelman, die behoorlijk zijn onderhoorigen laat kastijden. Terwijl hij op het balcon van zijn woning met hem staat te praten, heeft juist weder zulk een strafoefening plaats. Later afscheid van hem nemende en door het dorp rijdende, zag hij den gekastijden staan. Hij liet zijn paarden stilhouden en zeide hem: ‘Waarom heeft men u heden geslagen?’ - ‘Hoe weet gij het?’ vroeg de ander. - ‘Ik weet het, omdat uw meester het mij zeide.’ - ‘Mijn meester zelf?’ - ‘Ja, en wat was de reden?’ - ‘Er was een reden, heerschap! zeer zeker. *Bij ons* wordt men niet geslagen zonder reden... neen, neen; *bij ons* niets van dien aard; neen, *bij ons* is de landheer niet maar zoo, zoo; *bij ons* is hij een landheer... ho! ho! ho! van zulk een landheer vindt men geen tweede voorbeeld in het gouvernement, wel neen!’ - Gij moet dan ook de boeren hooren, als zij u met bewondering de positie van de vroegere onmetelijk rijke landheeren, de velmojes vertellen; hoe die halve vorsten, zinneloos overmoedig op het bezit hunner schatten, geen maat of perk stelden aan hun begeerten, hun geld en alles verspilden, alles opofferden aan hun minste grillen, en van geen ophouden of sparen wisten! - Van den anderen kant

kunnen wij, als wij onzen jager vergezellen op zijn tochten, opmerken, hoe ook op hun beurt de heeren door de lijfeigenen en boeren bedrogen en om den tuin geleid worden. Waar een landvrouw gebiedt met ukasen en alles zelve denkt te regelen, doet inderdaad haar slimme intendant, uit de lijfeigenen gekozen, alles en weet hij zich kostelijk te verrijken. Kortom, de natuur verloochent zich ook hier niet; doch de grondtoon van die geheele Russische maatschappij, zoo als Tourguenef ze in zijn jachtscènes schetst, blijft somber. Eere den keizer, die alles wat doenbaar is heeft gedaan, om dien toestand te hervormen. Hij was niet bang met zulk een verleden te breken. Met recht heeft hij begrepen in de voetstappen te moeten treden van den Rus bij uitnemendheid, van Peter de Groote. Deze regeerde zijn land zonder op eenige traditie te letten. En waarlijk, die groote Russen zijn zoo zeker van hun kracht, dat zij bereid zijn alles op te offeren en zich tot alles gereed achten. Zij laten het verleden verleden en zien wakker naar de toekomst. Het boek van Tourguenef is door den glorierijken stap des keizers reeds nu verouderd, doch een meesterstuk zal het steeds blijven, ook in zijn menigte détails die buiten het groote probleem der lijfeigenschap blijven. Dikwijls en dikwijls zal men den jager willen volgen - al dan niet vergezeld door den trouwen Ermolaï - en op zijn zwerftochten de aardigste typen of tafereeltjes met hem willen bespieden. Een verhaal, dat bijzonder aantrekt, is de vertelling, getiteld: Béejine Lough, waar de schrijver, op een zijner jachten verdwaald, den nacht blijft bivouacqueren bij een viertal jongens, paardenhoeders, die des nachts den troep paarden van het dorp doen weiden en bewaken en die den tijd korten met elkander de spookgeschiedenissen en overleveringen van het dorp te vertellen. Een glans van poëzie zweeft over deze nachtelijke schilderij.

In het algemeen kan men in de latere geschriften van Ivan Tourguenef niet miskennen den toeleg van den schrijver om aan te toonen, hoe de moderne begrippen veld winnen in het oude heilige Rusland. Die geschriften hebben geen blijden toon. Bij Tourguenef staat vast, dat de menschelijke natuur oneindig rijk in nuancen en schakeeringen is; hij is in dat opzicht bijna een scholier van Marivaux; zelden zijn het karakters van één stuk, mannen of vrouwen met één groote eigenschap die hij voorstelt. Maar zijn boeken hebben bij al het tooverachtige van gehei-

men, die hij laat gissen, waarlijk niet iets onsamenhangends; het zijn altijd werken d'un jet. Neem ter hand zijne twee grootere romans: een nest van edellieden en ouders en kinderen, en gij zult u niet beklagen. De eerste is een uiterst droevige roman. Het verhaal bedoelt een blik te geven op het leven van den kleinen adel in de provinciën, maar dit is in zekeren zin de entourage, het licht valt op het drama van de liefde, op het zich ontmoeten en scheiden van Lavretsky en Lise; die twee, welke door zoo onweêrstaanbare macht tot elkander worden gedreven. Wij zien hoe Lavretsky, de nobele degelijke edelman, na zijn ontrouwe vrouw uit Parijs ontvlucht te hebben, rust en kalmte zoekt op zijne goederen, dicht bij de stad waar zijn bloedverwanten, de Kalitines wonen. Hij zoekt een schuilplaats in dat huisgezin; te midden van die rustige, aardige omgeving hervindt hij zich zelven, en daar hij het valsche bericht ontvangt dat zijn vrouw is overleden, durft hij een oogenblik, een onbegrijpelijk kort oogenblik, nog eens van geluk droomen, als hij Lise, de vrome, zachte, stille, negentienjarige Lise aanziet. Hij ziet haar aan, en die blik beslist. Doch even spoedig als het contact van die twee harten is geweest, is de scheiding. De vrouw van Lavretsky is niet gestorven. Zij komt terug, en met haar al het wee der aarde, al de smart der wanhoop. Lavretsky ontvlucht weder de plaats waar hij rust meende te vinden: Lise begeeft zich in een klooster. Ziedaar het eenvoudige samenstel van den roman. Maar dat alles is als gevlochten in de fijnste teekening van de Russische samenleving en het Russisch landschap. Geheel het leven op de goederen, waar de beschaving niet anders is dan het Westersch vernis, dat over de patriarchale barbaarsche kleuren hier en daar met zeer lichte hand is gestreken; die geheel Asiatische toestand van onderworpenheid en ruwheid wordt duidelijk als men het intermezzo leest der geschiedenis van de grootouders en van den vader van Lavretsky. Welk een ruw barbaar was die Peter zijn grootvader, en welk een scène als Ivan diens zoon, om zijn vader te dwarsboomen, met eene der lijfeigenen huwt, die hij dadelijk daarna verlaat. En welk een streng vrouwelijk figuur is Glafyre, de zuster van Ivan, die geboren huishoudster en beheerscheres van al de hoeven en verdere eigendommen van haar familie. Als Lavretsky op een der goederen aankomt, en hij de eenzaamheid der steppen weder ziet, zoo naakt, zoo frisch, zoo vruchtbaar, als hij dat lage eikenhout en die grijze dorpen

weder voor zijn oogen laat gaan, dan gevoelt hij zich dadelijk weder Rus, als op de groote landhoeve uit het dorp de lijfeigenen hem komen begroeten en dienen. Hij vindt het weder natuurlijk dat des nachts, gedurende zijn slaap, een der gedienstigen van tijd tot tijd op den ijzeren plaat slaat, om te toonen dat de wacht wordt gehouden; hij went zich aan de volstrekte stilte en eentoonigheid die op het land heerschen, waar niemand dan HIJ een individualiteit mag zijn. - En in de stad daarentegen, waar de Kalitines wonen, bewegen zich de aardig geteekende figuren woelig en levendig daarheen. Met hoe fijne vormen is Panchine, de jonge diplomaat, de man van het gouvernement geteekend! Wat maakt hij aardig het hof aan Lise, die hij schijnt te beminnen, aan haar moeder, de quasisentimenteele praatster, om toch eindelijk, na al zijn kunsten vertoond, romances gezongen, verzen gerijmd en paarden getemd te hebben, weg te loopen met Lavretzky's vrouw. En daartegenover de wilde doch stomme figuur van Lemm, den duitschen musicus, die hier zoo zuur met les geven zijn dagelijksch brood verdient. Hij is eindelijk in Rusland, het land van Cocagne voor de kunstenaars, en lijdt bitter gebrek, doch durft niet terug naar zijn Duitschland, omdat hij dáár niet als een bedelaar durft terugkeeren. Schenk eindelijk ook uw aandacht aan Marpha, de oude kloeke gezonde vrouw, die hard in haar vorm, maar zoo zacht is in het wezen der zaak. Wat krijgen wij aardige blikken op de opvoeding der hoogere ambtenaarskringen; de opvoeding van Panchine was deze; dat hij uitstekend Fransch leerde spreken, Engelsch vrij wel en Duitsch slecht; die laatste taal diende slechts om hier of daar een duitsch woord te kunnen lanceren; voorts kon hij reeds op zijn vijftiende jaar zonder eenige emotie zijn entrée in een salon maken, zich daar gemakkelijk bewegen en op het goede oogenblik den salon verlaten. Dat was de hoofdzaak. Zoo denkt de stad. Maar boven stad en land zweeft de poëzie, en boven den horizont van stad en land worden ons geteekend Lavretzky's en Lise's gestalten, die elkander voor het eerst en laatst één handdruk geven. Het is dan ook een machtige indruk dien het anders zoo fijne en subtiele boek achterlaat. Zelden hebben wij schooner bladzijden gelezen dan aan het slot, waarin de schrijver ons herinnert hoe de wereld toch haar gang gaat, wat smart ook is geleden: hoe na den winter de lente komt, hoe een nieuw geslacht begint dat uiets van de zorgen en moeiten

weet van het oude dat ten grave neigt. ‘Men zegt ook dat Lavretzky - zoo eindigt het boek - het klooster heeft bezocht, waar Lise zich had teruggetrokken en dat hij haar herzien heeft. Zij begaf zich naar het koor, zij is zeer dicht langs hem gegaan, met gelijken snellen en zedigen tred, den tred der geestelijke zusters: - en zij heeft hem niet aangezien, maar de wenkbraauw van het oog, dat naar hem gekeerd was, heeft licht bewogen, maar haar vermagerd gelaat heeft nog sterker naar beneden zich gebogen, maar haar samengevoegde en met rozenkranzen omsnoerde handen hebben zich nog heftiger gekneld. Wat dachten, wat gevoelden beiden? Wie weet het? Wie zal het zeggen. Er zijn in het leven van die oogenblikken, van die gewaarwordingen... ter naauwernood mag men er over spreken... er bij stil te staan is onmogelijk.’

Van nog breeder aanleg en grootscher bouw is de roman dien Tourguenef iets later in het licht gaf onder den titel van *Ouders en Kinderen*. Twee geslachten worden in hun deugden en gebreken voorgesteld op het oogenblik nu Rusland een bepaalde maatschappelijke hervorming ondergaat. De vrijmaking der boeren levert weder den achtergrond van den roman, terwijl op den voorgrond wordt gesteld de secte dergenen die zich in Rusland noemen de nihilisten. Rusland toch, dat geen eigen wijsbegeerte bezit, heeft in den laatsten tijd, zoo als trouwens alle andere Europeesche volken, zijn philosophie ontleend aan Duitschland. Velen van de Russische jonge edellieden hebben hun opvoeding gaan bekroonen met eenige jaren vertoevens aan één der Duitsche universiteiten, en teruggekomen in hun vaderland, hebben zij de stellingen der Jong-Hegelianen, hebben zij de gedachten van Schopenhauer in hun kring verspreid. Bij het vervormen van sociale toestanden spreekt het tevens van zelf dat alle instellingen als het ware op losse schroeven werden gezet, door hen die iets dieper doordenken; het gevolg is geweest, dat een overmoedige jeugd al zeer schielijk het vers van Goethe tot leuze van zijn overdenkingen maakte: Ich habe mein Sache auf NICHTS gestellt. Op den bodem van alles wat bestond werd gevonden de twijfel en de negatie. Tourguenef nu heeft de secte der nihilisten meesterlijk getroffen in zijn beste type, den jongen Bazarof. Hij, de zoon van den militainen doctor, vertegenwoordigt met den jongen edelman Arcade de jeugd, de tweede generatie. De vader en oom van Arcade en de ouders van Basarof moeten een beeld geven van de eerste

generatie. Het is eene zeer schoone creatie die Bazarof! Echte fiere zoon van de toekomst, steunend op zijn kracht en recht afgaande op zijn doel, is hij kortaf en brusque in zijn manieren, een vijand van al wat romantisme en sentimentaliteit heet, positief in al zijn doen en denken, materialist zoo als de Duitsche scholen dit verstaan; ruw en brekend met alle vormen en tradities, altijd vragende wat is waarheid? Naast hem beweegt zich Arcade als de schildknaap naast den ridder; Arcade heeft aan de academie Bazarof's woorden opgevangen en zweert bij zijn uitspraken; hij is echter meer iemand van opwellingen dan van vaste overtuigingen; de leerstellingen van Bazarof zijn bij hem wel wat op de oppervlakte van zijn ziel gebleven, en wie weet.... Doch voor het oogenblik zijn wij nog niet zoo ver. De beide jonge mannen komen van de academie en begeven zich voor eenige weken op de goederen van Arcade's vader, Kirsanof, alwaar ook diens broeder Paul inwoont. Kirsanof is een aardig type der vaderen: een tegenoverstelling van het positieve jongere geslacht, is hij een vriend van poësie, van muziek: hij is opgevoed in de tijden toen het romantisme aan de mode was: hij is verder dood-goed, zwak tegenover zijn boeren, zwak in den omgang, zwak tegenover de vrouw. Hij is geneigd om tegen knapper naturen op te zien, en heeft dan ook den meest mogelijken eerbied voor zijn broeder Paul, den echten aristocraat uit den roman, den man wiens uiterlijk en fijne vormen alleen reeds imponeeren. Als deze vier personen bij elkander zijn gebracht - Fenitchka, een lijfeigene als met de linkerhand aan Kirsanof gehuwd, beweegt zich steelsgewijze ook in den groep - dan ontspinnen zich natuurlijk de aardigste disputen en allengs ook de felste twisten. Voor Paul is Bazarof, die steeds kikvorschen zoekt en principes loochent, een gevaarlijke ideoloog, een gehate persoonlijkheid. Kirsanof begrijpt een jeugd niet welke de poezie niet kent, maar daarentegen studeert in boeken met de gruwelijke titels: stof en kracht. De twee anderen gevoelen dat het jongere geslacht hen reeds als versleten beschouwt; het wordt een wisselen van denkbeelden, een strijd op leven en dood: die op den zetel zitten willen nog niets van de troonsopvolgers weten: - geduld slechts, zoo denken de ouderen, het leven wacht u af! - Het leven wacht Bazarof en Arcade af in den vorm van een omgeving van vrouwen. Anna Odintsof en haar jongere zuster Katia worden ons voorgesteld, zoo als zij leven in de vorstelijke woning der eerste, alwaar

onze twee nihilisten eenige weken zullen doorbrengen. Zij - Mevrouw Odintsof - is een rijke jonge weduwe, beeldschoon, statig, een ware prinses. Met groote regelmaat heeft zij geheel haar grootsche huishouding ingericht. Met artistieken zin is alles door haar geordend. Haar verschijning is een uiting van harmonie en van kalmte, want alle passies, alle aspiraties zijn in haar binnenste tot volkomen rust gebracht. Zij heeft geen vooroordeelen doch ook geen groote overtuigingen meer. Haar hart wordt niet meer getroffen, wel soms haar imaginatie. Hoe zij onze twee wijsgeeren en vooral Bazarof aantrekt! Bazarof weet niet wat hij gevoelt, hij is met het plan uitgegaan om de wereld te hervormen, om aan de maatschappij een andere gedaante te geven, om met alle traditiën te breken, en ziedaar, daar wordt hij als ieder ander verliefd op een rijke weduwe. Hij is woedend op zich zelven, hij gevoelt dat Mevrouw Odintsof inderdaad met hem speelt, doch hij speelt ook met dit vuur, on ne badine pas avec l'amour; een oogenblik vergeet hij zich - je vous aime bêtement - doch het is slechts een oogenblik, hij ontvlucht de verleiding, doch de proef is te zwaar geweest, het leven heeft zich gewroken op den man die niet buigen wilde: het leven breekt hem. Wat Arcade betreft, deze buigt al zeer spoedig, verloochent zijn nihilisme en trouwt iets later het Katia. Wij zouden het boek onrecht doen indien wij het bij deze schets lieten, want wellicht het schoonste gedeelte lieten wij nog onvermeld, wij bedoelen de schildering van Bazarof's ouders. Ach, het is niet alles, de ouders te zijn van een zoon, van wien men gelooft en weet dat hij een eerste plaats in de wereld zal kunnen innemen! Men heeft dien zoon zoo innig lief, men aanbidt hem bijna, de vader durft zich ter naauwernood bewegen als hij in zijn kamertje werkt, de moeder ziet met zoo angstigen blik rond of toch niets hem hindert, of in alles wel goed voor hem gezorgd is: - en tot loon worden zij door dien zoon zoo ruw, zoo hard behandeld. Doch geen nood, de ouderlijke liefde overwint die hoekige vormen; zij weten het dat hun hart, hun borst altijd de laatste wijkplaats zal zijn van den aangebeden zoon. En ja, het is zoo. Laat de wereld Bazarof willen verstooten, laten de grooten dezer aarde met hem spelen, hem tot handelingen dwingen, die hij afkeurt - Paul gaat zelfs met hem duelleeren - gebroken komt Bazarof bij die ouders terug, en in de armen van die ouders blaast hij den laatsten adem weg. De dood is de aller-

grootste nihilist, en de jonge generatie die troonsopvolger zou zijn, weet niet eens haar leven zoo lang te rekken, totdat het oudere geslacht heeft geabdiceerd. IJdelheid der ijdelheden! Waarheid, - waar is de waarheid? Moet men dan hetzelfde leven leiden als de ouders: eten en drinken en zich op de regelmatigste en wijste manier gedragen? Het zou wellicht geraden zijn, indien niet de gruwelijkste verveling u beving. - In de hitte des daags dus gestreden! - Maar de hitte des daags gaat voorbij, en de avond komt en daarna de nacht, de nacht die in haar stille rust alle beproefden en vermoeiden opneemt.

Dit zijn de grootere werken van Tourguenef, de werken waarin hij een bepaald vast plan uitwerkte en in al zijn details weêrgaf. Om die boeken groepeeren zich een aantal kleinere schetsen en studies, waarin al de fijne, malicieuse, soms wat vrouwelijke geest van den schrijver uitkomt. Uit allen een bloem te nemen en ze u in een bouquet (ware perce-neiges) aan te bieden, is eene onmogelijkheid. Toch blijft de keuze zoo ruim mogelijk. De Franschen hebben er voor gezorgd dat wij al de facetten van het talent van Tourguenef kunnen bewonderen. Herinnert ge u wellicht die geestige proverbe, met het opschrift: ‘als de draad te fijn is, breekt ze’. Me dunkt die verschillende figuurtjes, die daarin worden opgevoerd, zijn kranig en flink genoeg. Ze bewegen zich zóó fier en zóó vlug, men waant zelf in den salon van Mevrouw Libanof te zijn, en met Gorski, Moukhine en Stanitzine te dingen naar de hand van de eenige dochter, de negentienjarige Vera Libanof. Die arme Gorski! Hij zou zeker den prijs gewonnen hebben, Vera hield van hem het meest, de moeder was niet tegen hem, maar hij is, als het er op aankomt, bang voor de beslissing, hij vreest eigenlijk het huwelijk als het vuur, hij is huiverig voor een ridicule situatie, zoo als hij het noemt; hij durft zijn gevoel niet eenvoudig-weg uiten, hij railleert, hij schertst, hij spot, hij is vol ironie, hij spint den draad van zijn plannen zoo fijn, dat zij breekt, en dat Vera het spel moede, haar hand geeft aan Stanitzine. Tourguenef laat dit alles rustig begaan, hij heeft geen medelijden met Gorski: inderdaad heeft hij weinig medelijden met de menschelijke natuur: hij behandelt de menschelijke aandoeningen en hartstochten alsof hij met lijnen en vlakken te doen had, alsof hij een of ander algebraïsch probleem uitwerkte. Zijne psychologische studiën zijn

er misschien niet te minder om. Wij vestigen de aandacht op twee daarvan in het bijzonder, op Roudine en op den man die op de aarde te veel is.

Van de twee psychologische studiën trekt die over Dimitri Roudine het eerst onze aandacht. Het is de oude tweestrijd die hier behandeld wordt tusschen het willen en het kunnen, tusschen de verbeeldingskracht en de werkelijkheid, tusschen de phrase en de daad. Een stroom van enthousiasme ging van hem uit, als men hem te midden van zijn vrienden of in de kringen der groote wereld het woord hoorde voeren; menig hart klopte harder, menig oog werd vochtig als Roudine een beroep deed op het edelste in der menschen natuur, op zielenadel, op overtuiging, op plicht, op liefde. Hij zelf luisterde begeerig naar den klank zijner eigene woorden. Hij had (naar de opvatting van zijn hoorders) den band gegrepen die het heelal te zamen hield; al wat fragmentarisch dooréén woelde werd door hem tot één geheel samengevat; overal scheen het volle licht op, daar was niets onbegrijpelijks of toevalligs meer. Verplaats u in den kring van studenten: zeven of acht zitten er aan een tafel, verlicht door een enkele lamp: er wordt weinig gedronken, maar let eens op de blikken van die jongelieden, op die sprekende gelaatstrekken. Het enthousiasme schittert uit ieders oogen, een vlam speelt op ieders gestalte. Zij spreken over de waarheid, over de toekomst, over de menschheid, over de poëzie. Wat al meeningen worden er uitgesproken! Elke stelling, hoe naief ook of gewaagd, vindt een weg, dwaasheden en dwalingen gaan in bonte mengeling dooréén; ze strijden of meenen te strijden voor hun leus, de leus door Roudine hun gegeven; want hij zelf geeft den toon aan bij al de samenkomsten, hij is degeen bij wien zij zweren, hij is hun leider. Vraag niet te diep, niet te positief naar die leus - maar weet dit, dat als men 's avonds laat scheidt, als de nacht haar vleugels over het aardrijk heeft gespreid, als de vrienden door de eenzame straten naar huis wandelen, elk hunner de glinsterende sterren met vertrouwen aanziet. Voor ieder is de hemel iets nader gekomen, ieder gevoelt zijn stemming verhoogd, een ongekende rust en moed is ieders deel, de stap weêrklinkt zoo fier in het rond: o Roudine, herdenkt een ieder: o illusie, o zoete begoocheling, zal later het woord zijn.

De tijd gaat voort. De vrienden zijn der maatschappij binnengetreden en werken een ieder hun arbeid. Roudine droomt

voort. De groote leider der jongelingschap, de redenaar, de wijsgeer - al was de wijsheid waarover hij te beschikken had niet diep - vindt geen werkkring hoog genoeg voor zijn geest. Hij dwaalt rond in de samenleving. Men vindt hem in de coteriën der aristocratie. Zijn onderhoud boeit hier en daar het gezelschap. Wij treffen hem op 35jarigen leeftijd in de weidsche woning der Russische edelvrouwe Daria Michaëlowna. Wat weet hij nieuw leven in den wel wat eentoonigen kring te brengen. De oude zonderling van een nabuur wordt uit het veld geslagen, hij kan zijn stokpaardje over de vrouwen niet langer berijden in Roudines gezelschap; de jonge gouverneur staart blind van bewondering hem aan, de gasten weten niet hoe schielijk zij zijn partij zullen nemen: - en er is ééne - de dochter des huizes, de jonge achttienjarige - voor wie het is alsof de volle lente met al haar geuren haar toestroomt, als Roudine in het vertrek treedt. Merkt op, hoe ongemerkt Roudine haar exalteert: zij ziet ten laatste niemand meer als hem, hem alleen, den man die aan het leven beteekenis en wijding weet te geven, wiens schijnbare ernst zoozeer afsteekt bij de wuftheid der anderen. Zij werpt zich in zijn armen, zij meent het waarlijk ernstig met haar liefde, zij wil toonen dat zij zich opofferen kan, zij, de dochter der rijke Russische edelvrouwe, kiest Roudine, den armen zwerver, tot haar idool -: maar hij.... hij aarzelt, nu het werkelijk ernst wordt, hij staat voor een kloek besluit en durft niet. Hij poogt nog een phrase voor zijn handelwijze, nog een motiveering van zijn gedrag te uiten, doch de liefde is reeds ontvlucht, en hij staat alleen. Hij, de held van het woord, heeft het leven dat een daad begeert, niet verstaan.

Jaren gaan weder voorbij. Het avontuurlijke, het grootsche, dat wat op de verbeelding werkt, wordt hier en daar door Roudine nagejaagd, maar het rustige, kalme, geduldige leven met zijn degelijkheid wordt niet door hem gevonden. Hij wordt een ware zwerver. De eindelooze wegen van Rusland worden door hem, in de ellendige postkar gedoken, in alle richtingen bereden. Hij zit met den arm op de knie, onverschillig of het rijtuig hem aan deze of gene zijde hotst; zijn jas is kaal en versleten, vol stof; zijn hoofd buigt zich ter neder; de boer, die het driespan paarden met moeite voortdrijft, wekt hem des avonds uit zijn mijmering. Hij is op de plaats gekomen die hij als zijn bestemming heeft aangegeven. Hij vraagt nieuwe paarden, om naar een andere plaats te gaan. Gapend en onwillig komt

de herbergier hem zeggen dat er slechts een retour-kar is voor één plaats, - de plaats is juist in de tegenovergesteld richting van die, welke hij had opgegeven als zijn doel. Desniettemin, zit Roudine een uur later in dezelfde matte houding in dat retourrijtuig, en rijdt hij wederom over de eindelooze vlakte.

Eens ontmoet hij op één van die omzwervingen, des avonds in een hotel aangekomen, een van die vrienden, met wien hij vroeger in den ouden tijd het ‘gaudeamus’ had aangeheven, met wien hij gedweept en gedroomd had. Het is een flinke degelijke man geworden, krachtig van zin en natuur. Het werk des levens wordt door hem mannelijk volbracht. Een kloeke vrouw staat hem ter zijde; kinderen omringen zijn knieën. Voor dien is het leven de groote oefenschool geweest, waarin hij zijn krachten heeft gestaald, zijn zenuwen gehard. De werkelijkheid heeft hij onder de oogen gezien, hij heeft niet als een arend in de lucht pogen te vliegen, hij heeft vast de aarde blijven betreden, en de aarde is vruchtbaar onder zijn voet geworden. Voor dezen vriend, die toch altijd het nobele element, het ridderlijke in Roudine waardeert, doet hij zijn laatste biecht, hij drinkt met hem den fonkelenden wijn der jeugd en der herinneringen, hij was zoo moede, doch herleeft in een oogenblik.

In 1848, hij het verpletteren van den opstand der ouvriers te Parijs, staat op een der laatste barricaden een man van een hooge gestalte, met lange witte haren, hij was gekleed in een oude jas en een breede roode sjerp om de lendenen. Zes kogels raken hem tegelijk. Hij valt langzaam en log neder met het hoofd voorover, als of hij diep groette. ‘Zie, daar schieten ze onzen Pool ook neder. Het wordt tijd om te vluchten’, riepen eenige arbeiders. De Pool, die viel om niet weder op te staan, was Roudine.

Een even fijne studie is gegeven in *het dagboek van iemand die te veel is*. Die arme 30jarige zieke, die eenige dagen vóór zijn sterven, van den 20sten Maart tot den 1sten April, - nadat de doctor hem gezegd heeft dat er geen hoop meer is, dat hij sterven moet, - zijne herinneringen te boekt stelt, is waarlijk ook geen zeldzame type der menschelijke natuur. - Wat voor een mensch ben ik geweest? is de vraag; en het antwoordt luidt: ik was geheel overbodig, andere menschen zijn òf goed òf slecht, òf verstandig òf dom, òf aangenaam òf onaangenaam, maar ik...., ik was te veel, een surnumerair op deze aarde. Het is duidelijk, dat de natuur niet gerekend had op mijn verschijning, daarom

heeft zij mij als niet geïnviteerde, als een lastigen indringer behandeld. Ik vond overal mijn plaats ingenomen, misschien omdat ik ze niet dáár zocht waar zij moest wezen. Ik was huiverig en bevreesd, prikkelbaar, licht geraakt, als zieken zijn. Bovendien was er bij mij een zware slagboom tusschen mijn gevoelens en de wijze om die uit te drukken, en deed ik mijn best dien slagboom over te komen, dan was op geheel mijn wezen de meest onnatuurlijke spanning zichtbaar. Ik had dan niet alleen den schijn van gemaaktheid of verlegenheid, ik was het werkelijk, ik voelde het, en deed mijn best zoo spoedig mogelijk in mijn zelven mij terug te trekken. Ik analyseerde mij dan tot op den fijnsten zenuw toe, ik vergeleek mij met de anderen, ik herinnerde mij den minsten blik, glimlach of woorden van hen voor wie ik iets had willen schijnen; ik nam alles in den verkeerden zin op, ik lachte bitter over mijn aanmatiging, om te zijn zoo als iedereen, zoo als de wereld om mij heên, en een verschrikkelijke troosteloosheid verspreidde zich over mij. In plaats van op positieve feiten te bouwen, ging ik slechts te rade met impressies, hier en daar verkeerd opgevangen; ik had het scherpste zintuig om te weten of men mij ook miskende; ik ademde niet dan wantrouwen: - ik kwam in den kring van vrienden, maar geen stak mij de hand toe, zoo als men voor ieder ander doet; ik had lief, maar men overstelpte mij met mijn gevoel van nietigheid, van nulliteit. Tegenover de gelukkigen dezer aarde, de prinsen, die zoo gerustelijk, luchtig daarheen zich bewegen, en in een omzien harten veroveren, voelde ik mij alsof al mijn leden verstramd en verstijfd waren; ik drukte mij gedrongen en nevelachtig uit, waar een ander een gelukkig woord wist te kiezen; bijziend zag ik nergens helder de scherpe omtrekken; ik zag slechts de verkeerde gezichtspunten; kortom in mijn gansche wezen was ik het vijfde paard voor den wagen. Ik reisde eens in een diligence naar Moscou. De weg was goed, en toch spande de postillon een paard als voorspan voor de vier anderen. Ongelukkig en volmaakt nutteloos, vastgemaakt aan de voorpaarden, het doet er niet toe hoe, met een dik en kort touw, dat onbarmhartig zijn dijen sneed, en hem dwong om op de zonderlingste scheefste wijze te loopen, wekte dit paard mijn diepste medelijden op. Ik deed den postillon opmerken dat hij zeer goed dat vijfde paard had kunnen missen. Hij schudde het hoofd, gaf het paard een tiental zweepslagen over geheel de lengte van zijn ontvleeschten rug en mompelde met een soort van ironie: ‘Het is waar, hij is te

veel.’ - Ook ik ben te veel, maar de rustplaats is gelukkig niet ver!....

Tot dusverre de studie van Tourguenef. Wij geven natuurlijk slechts eenige toetsen aan, de fijne karakterschets is het waarlijk dubbel waard goed met de loupe beschouwd te worden.

Wij hebben ons zelven het genoegen beloofd onze revue over Tourguenefs werken te eindigen met het doen opmerken van eene zijde van zijn talent, die vooral in latere verhalen voorkomt: wij bedoelen de zucht naar het wonderbare, het tooverachtige, het zich buigen voor het onbestemde. Wij hebben vooral op het oog de twee stukken: Faust en de Apparities. De lezing van die negen brieven, waaraan hij den titel van Faust heeft gegeven, maakt altijd een wonderbaren indruk. De donnée is hoogst eenvoudig. Een veertigjarig edelman, die zich ongehuwd terugtrekt op zijn goederen, vindt op één der goederen van de nabuurschap terug, als gehuwde vrouw, haar, die hij ééns, zij het zeer kort, heeft liefgehad, toen hij nog als student de academie bezocht. Wat hem toen trof, haar volmaakte kalmte, haar rust, haar nobele bewegingen, bewondert hij ook nu; wat hem toen bevreemdde, dat zij zich schikte in de opvoeding eener moeder, die het stelsel had dat het lezen van elk werk van verbeelding, van elke poëzie verbannen moest worden, werd hem nu nog meer een raadsel, nu het bleek, dat zij, hoe gedistingeerd ook in denkwijze en vormen, hoe fijngevoelig ook, nimmer een gedicht las. Hij wenscht - als naaste buur en vriend komt hij bijna dagelijks bij haar - dat te veranderen. Hij leest haar den Faust van Goethe voor. Daar breekt de koude vorm, waarin zij zich tot nog toe had weten te hullen, daar stort in ééns het opvoedingswerk van de moeder te pletter: doch de moeder waakt: ofschoon gestorven, verschijnt zij aan de arme verdoolde dochter, zij roept en wenkt haar, en eenige dagen later is de dochter een lijk. Zij was als het ijs: zoolang het niet smelt, is het zoo hard als steen, maar zoodra het verandert, verdwijnt het zonder spoor na te laten. - Tourguenef stond in dit verhaal op den drempel van de wereld van mysteriën en geheimen, die men de bovennatuurlijke noemt. In zijn laatste verhaal, dat de meesterlijke pen van Prosper Merimée ons heeft vertolkt, heeft hij zich gansch en al in dien afgrond gedompeld. Wij gebruiken echter ten onrechte het woord afgrond. Er is toch niets duisters of zwarts in dat verhaal, neen, alles is aetherisch en doorzichtig. Alles zweeft in de lucht. Is het u niet gebeurd als gij droomdet, dat het

soms was, alsof eensklaps alle banden en beletselen, die u aan de aarde kluisteren, waren weggenomen en gij vrij en onbelemmerd kondet snellen door het luchtruim en in een ommezien naar de verwijderdste plekken u mocht begeven. Zulk een droomtoestand toovert Touguonef ons voor in zijn stuk getiteld: Apparities, verschijningen. Daar is een korte overgang van bewust zijn in onbewust drijven; vóórdat gij het weet, wordt gij in den magischen cirkel opgenomen, ge zijt dan als de boot, die ongemerkt doch onvermijdelijk door de golven wigelend en deinend naar den waterval wordt gedragen. Uit de bleeke melkwitte stralen der maan, die des nachts binnen uw kamer vallen, wikkelt zich los en verrijst het beeld der vrouw, die als geest, als verschijning u tot zich trekt en waarmede gij nu het wolkenruim doorzweeft. Drie zulke nachten, drie reizen boven en over de aarde worden hier geschetst. Al de fijnste beschrijvingsgave van den schrijver komt uit, als die tochten worden beschreven. Haast vergeet ge dat ge zoo geheimzinnig wordt voortgedragen. Hier strijkt gij over de machtige zee met haar onstuimige golven, die telkens en telkens beuken en zich breken op het strand: daar krioelt onder u de rumoerige stad: en nu weder zweeft ge langs den met biezen omzoomden oever van de rivier, waar de wilde eenden in het riet in hun nesten slapen. Een heft er plotseling zijn kop uit de vlerk, kijkt en kijkt... dan, niet zonder bezorgheid, duikt hij zijn bek weder in het zijachtig dons. Wat zal het zijn, als op den tweeden tocht in den grooten nacht - zoo als de verschijning het noemt - de afgestorvenen kunnen worden opgeroepen en gij zeer tot uw schrik al de legioenen van Caesar, al het gehuil en gekerm van een strooptocht der zeeroovers von Razine moet aanstaren! Gij huivert.... gij zijt bang voor die apparities: gij vermagert langzamerhand. Wat beteekenen toch die klanken, zoo duidelijk, zoo helder, toonen als van een harmonica, die gij telkens hoort wanneer er sprake is van de dood van een uwer vrienden? Die toonen worden hoe langer hoe sterker, hoe langer hoe doordringerder... waarom die zoo pijnlijke huivering bij de enkele gedachte aan de algemeene vernietiging.....

Zóó zitten wij mijmerend bij onzen haard, en hebben ons verdiept in de lezing van Tourguenef. In onze ooren klonken in het begin nog de bellen der arresleden en de sneeuwige

winter omringde ons. Maar de uren zijn vervlogen, wij hebben zoo vast gelezen, dat de avond is voorbijgegaan, en dat reeds de nacht wil gaan wijken voor den anders zoo tragen morgen. Wij schuiven een gordijn van ons raam en zien naar buiten. Zonderling, daar is bijna geen sneeuw meer, de wind die dezen nacht zoo geloeid heeft, was niet langer een sneeuwjacht, het was de wind die dooi en regen aanbracht, en al onze fantastische sneeuwgedachten zijn met de witte kleur reeds verdwenen. We hebben wat al te schielijk al die Russische ideeën pogen te bestendigen. De goedgunstige lezer beschouwe echter onze oproeping van Tourguenef als eene apparitie. Gelukkig zoo die verschijning een indruk achterlaat geëvenredigd aan het verrassend tintelende en glinsterende licht van dien geest.

12 Januarij 1868.
H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

Statistisch-Commerziëlle Ergebnisse einer Reise um die Erde unternommen an Bord der Oesterreichischen Fregatte Novara in den Jahren 1857-1859, *von Dr. Karl von Scherzer. Zweite verbesserte Ausgabe. Nebst* 4 *Karten. Leipzig und Wien, F.A. Brockhaus*. 1867.

De Novara en de Radetzki zijn de haven van Pola binnengestoomd en met eerbewijzen ontvangen, zoo luidt het courantenberigt van 12 Januarij j.l. En waarom? Omdat ze voldaan hadden aan de taak hun door de Oostenrijksche regering opgelegd, eene taak echter, die, 't moet met leedgevoel erkend worden, waarlijk niet van zoo roemrijken aard was als men bij het hooren van juist die twee namen mogt verwachten en hopen. De Novara, die eens terugkeerde van eene wetenschappelijke reis rondom de wereld, op voorstel van den lateren Keizer van Mexico, toen nog aartshertog Maximiliaan, door dat zelfde Oostenrijksch gouvernement georganiseerd, en die toen beladen was met een schat van merkwaardige voortbrengselen, in verre landen verzameld door de keur van geleerde mannen welke op dien togt eer en voordeel tevens voor hun vaderland hadden weten op te doen, en Radetzki, de naam waaraan niets dan overwinning en zegepraal verbonden is, die beide namen werden nu zaâmgekoppeld aan een feit, dat even treurig als nationaal pijnlijk mag genoemd worden voor het land dat zij dienden. Want het lijk aan te brengen van dien Oostenrijkschen vorst, die met een doodvonnis zijne zonderlinge dwaling had moeten bekoopen van een hem geheel vreemd volk te kunnen beheerschen, en dat op aandrang van eene hem evenzeer geheel

vreemde regering en nog wel van eene dynastie, waaraan de zijne waarlijk niet de meest glorierijke bladzijden harer geschiedenis te danken heeft, die taak is bovenal aandoenlijk voor de Novara en smartelijk voor de Radetzky. Wanneer de Oostenrijksche regering bij het doopen harer oorlogschepen maar denzelfden ongelukkigen greep had kunnen doen als ons Nederlandsch gouvernement, helaas! gedaan heeft, en ook den, zachtst uitgedrukt trivialen naam van BLOEDHOND voor een harer bodems had gekozen, dan zou dat vaartuig beter gepast hebben voor zulk eene sombere taak dan die beide dragers van roemruchtige traditiën.

De reis rondom de wereld in de jaren 1857 tot 1859 door de Novara met schitterenden uitslag volbragt, is bij een ieder met eere bekend. Mannen van de meest uiteenloopende studie en rigting, maar allen daarin overeenkomende dat zij bekwaam waren als weinigen en zeer begeerig zelfs om met ijver de taak te volbrengen hun door de Oostenrijksche regering opgedragen, die mannen hebben den roem van hun land verhoogd door de mededeelingen van de resultaten hunner wetenschappelijke onderzoekingen en nasporingen. En deze mededeelingen hebben voordeelen opgeleverd voor hunne landgenooten die wel niet in cijfers zijn op te noemen, maar die voorzeker door niemand zullen ontkend worden die de reusachtige vorderingen heeft gezien, in de latere jaren door de Oostenrijksche nijverheid gemaakt. Of stond te Parijs niet een ieder verbaasd en opgetogen, die de afdeelingen van dat land doorwandelde?

Want ook, ja wel bepaaldelijk, op het gebied van handel en nijverheid in den vreemde, hebben de mannen der Novara-expeditie onderzoekingen ingesteld. Zeer blijkbaar was 't hun opdragt, zoo niet hunne begeerte, om dien togt ook dienstbaar te maken aan de belangen der nijveren van hun land. Teregt erkenden zij dat een land als het hunne, onuitputtelijk in grondstoffen van den meest verschillenden aard en bewoond door een bevolking waarin vooral het industriële talent ruim vertegenwoordigd is, grenzende aan magtige en welvarende rijken en in het bezit eener haven aan de zuidelijkste kust voor welke zich na de doorgraving der landengte van Suez, eene toekomst opent waarvan de voordeelen niet te schatten zijn, dat zulk een land in staat was en geregtigd ook om een aanzienlijker deel te verkrijgen in den wereldhandel, dan het tot nu toe genoot. - Zulk een wensch is echter gemakkelijker te uiten

dan te vervullen. De natiën die sedert de laatste drie eeuwen de handelsmagnaten bij uitnemendheid waren, hebben haar overwigt voornamelijk te danken aan de talrijke bewoners harer kusten. Al vroeg gewend om op de zee rond te zwalken, knoopten deze op hunne reizen betrekkingen aan met naburige volken die al spoedig tot een druk onderling handelsverkeer leidden; en welhaast strekten zij hunne begeerte uit tot ontdekkingstogten waarvan veroveringen en eindelijk volkplantingen de uitkomst waren. Daaraan danken ons land en Engeland hun handelsgrootheid. Want toen won de handel tal van producten voor het verkeer met het binnenland en het overige Europa en won ook de nijverheid vroeger onbekende grondstoffen, terwijl de kolonisten en de inwoners der overheerde bezittingen allerlei voortbrengselen noodig hadden, welke alleen de industriëlen van het moederland vermogten te leveren. Nog steunt Engelands handel op zijn koloniaal bezit, en onze handel zou tot eene schaduw wegzinken zoodra Java en Suriname ons ontvielen. Wel is Amerika als handelsmagt groot geworden zonder koloniën, maar het uitgestrekt gebied van dat nieuwe land, snel bevolkt door mannen die toegerust waren met al de kennis en met al de voordeelen eener Europesche opvoeding en beschaving, heeft onmiddellijk door eigen productie zulke kolossale hoeveelheden van voortbrengselen van allerlei aard aan Europa in ruil kunnen aanbieden voor de artikelen der oudere nijverheid, dat het waarlijk voor zijn handel geen koloniaal bezit noodig had. En terwijl Frankrijk, met weinig koloniën en bij volslagen gebrek aan het noodige inzigt om van dat weinige nog partij te trekken, voortdurend een ondergeschikte rol heeft gespeeld op het gebied van handel, zoo is het eerst, even als in onze dagen Duitschland en Zwitserland, daardoor magtiger geworden op het terrein van volksbedrijvigheid, omdat het de industriële bekwaamheden zijner bevolking heeft weten op te wekken en ten dienste te stellen der, als handelsmagten reeds voorlang grootere natiën. Alleen het commercieel van oudsher al zoo groote Hamburg en Bremen maken eene uitzondering op dezen regel. Maar beide steden waren eeuwenlang als de eenige monden waardoor het uitgestrekte Duitschland, dat toen nog geene andere havens bezat, zich kon voeden. En de vrijhandelspolitiek, aldaar reeds toegepast eer de theorie er van elders nog sympathie zelfs begon op te wekken, heeft de opkomst en den bloei dier beide vrijhavens krachtig bevorderd.

Oostenrijk echter bleef lang, te lang waarlijk, een vreemdeling op het gebied van den arbeid. Eerst de werkzame en vooruitstrevende geest onzer dagen zou het eindelijk nieuw leven inblazen. Maar alleen daar kan de nijvere man met vrucht arbeiden, waar hij vrij is en onbelemmerd in zijne bewegingen. Niet bescherming helpt hem, want zij bevoorregt den een ten koste van den ander, maar juist gelijkheid en vrijheid, mits die het deel zij van allen. Want ongedwongen en onbelemmerd moet een ieder zich kunnen reppen en roeren, vooral wanneer de nijvere hand vruchtbaar moet worden door het flinke hoofd. Geen bekrompen gildengeest mag den een veroorloven slecht werk te leveren en toch den beteren arbeider uit te sluiten, noch eene kortzigtige staatkunde het goedkooper product van den vreemdeling weren, opdat de enkele ingezetene bij magte zij zijne landgenooten te dwingen zijn duurder product te koopen. Want dan blijft juist de bekwame hand werkeloos, terwijl ze zoo vruchtdragend had kunnen werken voor allen. De belangen van allen worden dan geschaad, omdat in allerlei bedrijven alleen de voordeelen van eenige weinigen worden voorgestaan. Niet de enkele rijke, maar de vele gegoeden maken een land welvarend; niet de zeldzaam groote fabriek, door kwistige bescherming tot een weelderig pronkstuk van kunstenarij opgewassen, bevordert de nijverheid der ingezetenen, maar de tallooze kleine werkplaatsen die, overal verspreid zijnde, ook overal kennis en ondernemingsgeest wekken en prikkelen, ontwikkelen een volk. Ge behoeft in Engeland geen weken lang te vertoeven om dat te leeren waardeeren, maar u eenvoudig den tijd te gunnen om per sneltrein het land in enkele dagen door te vliegen. Want dan zal ieder schoorsteen dien ge al in de verte ontwaart eer noch huis of fabriek zelfs zigtbaar zijn, u het raadsel oplossen van die overal en met zooveel zorg bebouwde velden, van die menigte en bijna altijd drukke stations, van die uitgestrekte steden en groote dorpen welke zich niet tot enkele districten bepalen, maar die ge vindt waar ge ook komt. De onbelemmerde nijverheid heeft zich daar vrijelijk neergezet waar 't haar goed dacht; en de afgelegen schuilhoeken, die in landen van bescherming bij duizenden aanwezig maar naauwelijks te vinden zijn, heeft de vrije Brit in weelderige bronnen van productie van allerlei aard en in woelige en drukke markten herschapen. Wat de een denkt, maakt de ander; wat hier wordt geopperd, vindt ginder uit-

voering. Vrij als een vogel bouwt daar een ieder zijn nestje waar hij wil, en brengt leven en vrolijkheid op de straks nog zoo eenzame en stille plek.

Lang echter heeft die leer evenmin in Oostenrijk ingang kunnen vinden als in het overige Duitschland, zelfs nog niet in die latere jaren toen de vruchten van een vrijer handelsstelsel Engeland vooral zoo rijk maakten. En nog heden te dage zou men bijna geneigd zijn het gansche Duitschland eer een militair- dan een handelsstaat te noemen. De regeringsmagten blijven daar nog voortdurend de grootheid der natie meer zoeken in haar staatkundig overwigt, dan in de welvaart der ingezetenen door ruil en productie. De toekomst voorspelt echter betere tijden. Het uitnemend volksonderwijs van Pruissen draagt reeds rijke vruchten. En ook voor Oostenrijk breken betere dagen aan, dagen waarin ook daar de spade geëerd belooft te worden boven het zwaard, waarin het kleed van den arbeider er liever zal worden gezien dan de wapenrok van den soldaat. Ik behoef daarvoor niet eens te wijzen op de steeds groeijende cijfers van den handel en van de scheepvaart van dat land, noch op de grootere uitvoeren van de voortbrengselen zijner fabriekmatige nijverheid, en ik wensch mij hier ook streng te onthouden van elke statistieke opgave. Maar hij die den gang der regeringsdaden van de Oostenrijksche regering in de laatste jaren met eenige oplettendheid heeft nagegaan en opgemerkt, hoe helderder en liberaler begrippen ook daar met kracht de verouderde theoriën van uitsluiting en beperking en bescherming pogen te verdrijven, hij zal met mij groote dingen verwachten van een land welks bevolking arbeidzaam is en nijver, welks ligging werkelijk bevoorregt mag genoemd worden boven vele andere, en in welks bodem nog onmetelijke rijkdommen schuilen die juist voor de nijverheid zoo onschatbaar zijn. De tegenwoordige regering aldaar gaat met flinken maar bedachtzamen tred voorwaarts. En wanneer de dagbladen een juist woord vermeldden toen zij Oostenrijks Keizer het gezegde aan den leermeester zijns zoons in den mond legden, dat hij eene liberale opvatting der geschiedenis als het element van diens opvoeding verlangde, dan mag in waarheid de toekomst ook van de nijverheid van dat land, veelbelovend genoemd worden.

Zullen echter handel en nijverheid bloeijen, dan moet het volk zelf ontwikkeld worden; en dat eischt tijd. En het moet boven de

intellectueele, ook de financiele krachten daarvoor bezitten. De laatste echter zijn het product van de eerste, en ze nemen in omgekeerde verhouding toe wanneer de eerste niet enkel aanwezig zijn maar ook wakker aangewend worden. En ter bevordering daarvan heeft de wereldreis der Novara onschatbare diensten bewezen.

't Is maar voorzeker weinigen ten onzent gegund de prachtige uitgave te bezitten, waarin de resultaten der Novara-expeditie zijn medegedeeld. Ook mij werd het alleen veroorloofd die te zien. Het werk is te veelomvattend en te kostbaar voor de boekerij van den bescheiden handelaar. Vele der onderwerpen daarin behandeld zijn daarenboven van te specialen aard, dan dat ze met vrucht tot gemeengoed van het groote publiek zouden kunnen behooren. Maar één onderdeel is wel degelijk der algemeene kennismaking overwaard zelfs. En dat zijn de uitkomsten der onderzoekingen op het gebied der handelsstatistiek in de verschillende landen die de deelhebbers in de wereldreis bezocht hebben. Ze zijn dan ook afzonderlijk bijeengebragt en in een enkel deel uitgegeven door de Keizerlijke Academie van Wetenschappen te Weenen, maar alweer in zoo onhandelbaar en kostbaar een vorm dat ze toch boven het bereik bleven der duizenden, welke er zoo gaarne genot van zouden hebben. De begeerte om er kennis van te nemen werd dus wel geprikkeld, maar de vervulling bleef moeijelijk. Daaraan is nu op uitnemende wijze te gemoet gekomen. En wanneer ik alleen maar Doctor Karl von Scherzer noem als den bewerker der ‘Statistisch-Commerzielle Ergebnisse einer Reise um die Erde, unternommen an Bord der Oesterreichischen Fregatte Novara in den Jahren 1857-1859’[1], nu kortelings in beknopter en goedkooper uitgave verschenen, dan is zeker reeds een ieder door het hooren van dien gevierden naam met mij verzekerd, een werk van meer dan gewone degelijkheid voor zich te hebben.

Ik wensch op dat werk de aandacht te vestigen mijner medehandelaren vooral. Het moge bovenal met het oog op de belangen van Oostenrijk geschreven zijn, dat exclusieve doel blijkt nergens uit de bewerking. Een ieder die belang stelt in en die belang

1 Zweite verbesserte und mit den neuesten Statistischen Daten ergänzte Aufgabe. Nebst 4 Karten in lithographischem Farbendruck. Leipzig und Wien, F.A. Brockhaus. 1867.

heeft bij handel en nijverheid en die zijne kennis van landen en volken wenscht te vermeerderen, zal het met even groot nut en met hetzelfde onverdeelde genoegen lezen òf hij Oostenrijker zij dan wel Engelschman of Nederlander of Amerikaan. Waar de schrijver betreurt, dat in het een of ander land de Oostenrijksche handelaar of industrieel een onbekende blijkt te zijn, en waar hij in menige drukke haven van verre streken onder de vele vlaggen die er triomfantelijk waaijen met leedwezen de kleuren van zijn vaderland mist, daar kan bijna overal de Nederlander er den naam van zijn land voor in de plaats lezen en meenen dat niet de vreemdeling, maar de landgenoot hem zoo warm van uit den vreemde toeroept toch deel te nemen in het druk verkeer waaruit andere natiën zulke rijke winsten halen. Engelschman en Amerikaan en Noord-Duitscher ontmoet de schrijver bijna overal, zelden maar den landgenoot. Welnu, zou de Nederlandsche reiziger dan wel anders spreken tot zijne natie, wanneer ook hij het voorregt had genoten deel te nemen in den togt?

Maar daarenboven, handelaar en industrieel zijn immers de cosmopolieten bij uitnemendheid; en alleen hij die een uitvlugt zoekt om nutte lectuur ongelezen te laten, zal het getuigenis van den vreemdeling wraken in vraagstukken van commerciëlen aard. Waar zijn daarenboven de Nederlandsche handboeken, die in juistheid en volledigheid kunnen wedijveren met de uitnemende werken welke wij op dit gebied aan de pen van Engelschman en Duitscher te danken hebben? Juist die overvloed echter moet nu mogelijk bewijzen hoe overtollig deze vermeerdering is. En alligt heb ik mij dus te wapenen tegen een stortvloed van titels, of moet ik rustig eene geleerdheid hooren uitkramen die zich opolst in het noemen van namen als van Ritter en Klöden, van Wappäus en Petermann en Noback, van M'c Culloch en Crawfurd en van wien niet al, ten betooge, dat er aan handboeken voor kooplui en industrielen waarlijk geen gebrek is. Dan echter treed ik dubbel op voor von Scherzer's arbeid, want niet een van al de genoemde schrijvers dien hij niet tot raadsman heeft gekozen, terwijl hij nog daarin boven die allen uitsteekt, dat hij met eigene oogen heeft gezien en met eigene ooren heeft gehoord, wat hij hier te boek stelt. De Novara heeft alleen Noord-Amerika niet bezocht, en enkel ter wille van de volledigheid van het geheel heeft de schrijver toch ook daarvan eene

schets gegeven. Maar eene vroegere transatlantische reis had hem in staat gesteld om ook dat land door eigen aanschouwing te leeren kennen. En daar waar noch alle die teregt met zekere fierheid genoemde schrijvers, noch zijne eigene aanteekeningen voldingend bleken, kwam weer het persoonlijk bezoek den schrijver uitnemend te stade. Want de talrijke vrienden en bekenden die hij in den vreemde had gewonnen verschaften hem met de meeste bereidwilligheid onmiddellijk elke opgave, welke hij van hen verzocht. Betere waarborgen voor de degelijkheid van dezen arbeid zullen wel niet verlangd worden noch te leveren zijn.

Maar de bewerking. 't Is geen M'c Culloch, die enkel als dictionnaire is te gebruiken, zoo als dan ook de titel aangeeft, en welk werk, hoe uitnemend ook, natuurlijk onbruikbaar is om bepaald gelezen te worden. Eer zou ik von Scherzer's Statistisch Commerziëlle Ergebnisse vergelijken met Milner's Gallery of Geography, dat werkelijk verwonderlijk goedkoop product van Chambers pers. Maar terwijl Milner's keurig geillustreerde Gallery meer bepaald een aardrijkskundig werk is, waarin zelfs alle groote zeetogten van de oude zoowel als de nieuwe volken worden beschreven en waarin geen enkel land onvermeld blijft, beperkt de Weener geleerde zich tot die landen welke hij zelf bezocht heeft. En de beschrijving die hij er van geeft, is geheel bewerkt met het oog op de belangrijkheid die ze voor den handel opleveren. Handelaar en industrieel wil hij bekend maken met de vreemde markten die eene zoo uitnemende gelegenheid aanbieden om Europesche goederen te verkoopen en tevens om grondstoffen voor de nijverheid in te koopen. Hij wil hun echter daarbij geheel het land doen kennen waarop hij hun aandacht vestigt. Daarom geeft hij van elk land - en ik laat hier den schrijver zelven spreken tot juister blootlegging van zijn doel - ‘eene schets van de voortbrengselen van den bodem en van diens productieve krachten, van de middelen van vervoer en van de beweging der scheepvaart en der goederen, van de douanestelsels en van de handelsgebruiken. Hij leidt die in door eene korte geographisch-historische schildering der volken, van hun taal, van hun ontwikkeling en van hunne behoeften. Sterk doet hij de voordeelen uitkomen welke de Europesche’ - dus niet alleen de Oostenrijksche - ‘handel en scheepvaart aldaar kunnen verkrijgen, en hij wijst op de hervormingen die wenschelijk zijn om dat doel te

bevorderen. Wanneer de stapelproducten van den handel genoemd worden, dan geeft hij een volledig overzigt van hunne cultuur en van de wijze waarop ze behandeld en vermarkt werden op al die plaatsen, alwaar ze een hoofdelement van verkeer uitmaken.' En dat alles is opgevat in een geest zoo vrij en liberaal, zoo onbekrompen en toch zoo nationaal tevens, dat uit iedere bladzijde de waarachtige overtuiging van den schrijver blijkt dat alleen dáár welvaart kan wonen, waar de ingezetene leeft in het genot van vrijheid van woord en daad.

Vraagt ge, welke de plaatsen zijn door de Novara bezocht en waarvan ge hier eene zoo volledige teekening zult vinden, dan wijs ik u op het breede register. Het bevat de namen van: Gibraltar, Rio de Janeiro, Kaapstad, de eilanden St. Paul, Amsterdam, Ceylon, de Nicobaren, Madras, Singapore, Java, Manilla, Hongkong, Shangai, Japan, Sydney, Nieuw Zeeland, O'Taheite, Valparaiso, Lima, Panama, Mexico, St. Thomas, Haïti, Porto Rico, Cuba en Amerika. Verder de geheele tekst der verdragen door Pruissen gesloten met China en Japan; een overzigt van alle in den wereldhandel bekende munten, maten en gewigten, en eindelijk vier kaarten in kleurdruk, waarvan drie de productie-verspreiding der voornaamste handelsproducten en edele en andere metalen aantoonen en de vierde eene vergelijking geeft van de bestaande spoorwegen en telegrafen, in verhouding tot de uitgestrektheid en de bevolking en den wereldhandel der verschillende landen. Rijke stof voorwaar, dien ik, ter bekorting, zoo maar in een enkelen adem noem.

Sla het boek op, bij welk hoofdstuk ge wilt, en overal zult ge de plaats die er behandeld wordt tot in de kleinste bijzonderheden toe leeren kennen. Neem bijv. Manilla. Ge vindt hier opgegeven wanneer en door wien het eiland ontdekt werd, de uitgestrektheid, den bodem, het klimaat, de bewoners, de voortbrengselen, de regering, het belastingwezen, de munten, maten en gewigten, het handels- en scheepvaartverkeer, de douane, de journalistiek, en eene allerbelangrijkste mededeeling over de teelt, de verwerking en 't gebruik der Manilla tabak, terwijl statistische tabellen aan de beweringen kracht bijzetten. En dat is niet maar zoo kortweg en droog opgeteekend even als in de meeste handelsdictionaires het geval is, maar voorgedragen in een behagelijken en aangenamen vorm, zoodat men het werk gaarne en gemakkelijk leest. Dat zal men waarlijk

van weinig handboeken van dezen aard getuigen. Blijkbaar heeft men hier de mededeelingen voor zich van een bekwamen reiziger, die na zijne tehuiskomst met zorg al zijne opteekeningen heeft verzameld en gerangschikt en toen verwerkt tot een aaneengeschakeld geheel. Van elk land dat hij bezocht heeft hij eene volledige teekening willen geven, niet een schets alleen. Want hij wil gelezen, niet enkel nageslagen worden.

Vraagt ge mij of niet hier en daar onnaauwkeurigheden gevonden worden, en of bijv. de schrijver niet dwaalt waar hij beweert, dat alle goederen die van Java uitgevoerd worden met andere dan door de N.H.M. bevrachte schepen een hooger regt moeten betalen, dan erken ik dat volmondig. Ge zult ook nog wel meer van die fouten vinden. Maar evenzeer erken ik gereedelijk dat voor zoo ver mijne kennis reikt, ik hier toch al zeer weinige van dergelijke onjuistheden heb aangetroffen. En bepaaldelijk uit datgene wat hij over Java schrijft blijkt duidelijk, hoe vrij onze reiziger is in zijne theoriën van handels- en scheepvaart-verkeer. Daarenboven zullen die kleine vlekjes u naauwelijks hinderen, want ik ben overtuigd dat ge waarlijk met onverdeeld genoegen zijne uitgewerkte monographiën zult lezen over verschillende stapelproducten van den handel, waaronder ik bij voorkeur die over de wol en de thee en de tabak noem.

Maar genoeg. In 't breede heb ik dit werk aangeprezen, in breeden kring hoop ik ook dat het in Nederland lezers zal vinden. De koopman ten onzent die het niet kent en op mijne aanbeveling ter hand neemt zal mij ongetwijfeld na de lectuur dank weten, dat ik zijne aandacht op zulk eene treffelijke handelsstudie gevestigd heb. Want hoe grooten eerbied ik ook koester voor de kennis mijner landgenooten en van mijne medestanders op markt en beurs vooral, niet juist hun diep doordringen in land- en volkenkunde zou ik in de eerste plaats durven roemen.

Ook die leemte zal door het Middelbaar Onderwijs moeten aangevuld worden. En de leeraars in dat vak zullen hier eene rijke bron vinden voor hun onderrigt. Het kortelings uitgegeven verslag omtrent den staat van het Middelbaar onderwijs hier te lande, maakt die aanmerking niet tot eene geheel overbodige. Maar vooral raadplege de leerling zelf in zijne vrije uren - welke ik hoop dat door een juister inzigt van de directeuren dezer scholen

in aantal zullen toenemen, - een werk als dat van von Scherzer. Want dan zal hij later op kantoor of fabriek voor menige duisterheid en dwaling beveiligd worden, wanneer hij daar zal ondervinden hoe hij er wel de praktijk kan leeren, maar dat de praktijk alleen dan vruchten belooft wanneer ze op eene vroeger verkregene degelijke theorie kan wortel schieten.

Eere zij nog ten slotte eene regering toegebragt die het plan beraamde en de middelen verschaft heeft tot het doen eener wereldreize als die der Novara[1], welke in zoo menigerlei opzigt de kennis van ingezeten - en van vreemdeling tevens - heeft vermeerderd. Alleen over de vruchten daaruit voor den handel voortgesproten, heb ik hier een woord willen spreken. En dat is een woord van hulde en dank aan Oostenrijks bestuur voor zulk een uitnemend werk.

P.N. MULLER.

1 Bij het nazien der proef zie ik in de Revue des Deux Mondes van 15 Januarij j.l. een uitmuntend stuk over de geheele reis der Novara.

Eenige beschouwingen over 'Een nieuw leven,' geschetst door den Hoogleeraar J.T. Buijs, betrekkelijk de nederlandsche visscherijen, door A. Hoogendijk Jz., lid der prov. staten van Z. Holland en van het collegie der Zeevisscherijen, te Vlaardingen.

Reeds in den bovenstaanden titel ligt de verklaring van de hier volgende aankondiging en te gelijker tijd mijne regtvaardiging, wanneer ik met eene kleine onbescheidenheid begin. Ik moet namelijk een beroep doen op het geheugen mijner lezers en hen verzoeken zich zoo mogelijk te herinneren wat ik zeven maanden geleden in dit zelfde tijdschrift over onze zeevisscherijen geschreven heb; ik dacht een hoogst onschuldig opstel, bestemd om, niet aan de visschers die het weten, maar aan het groote publiek, weinig op de hoogte van dergelijke onderwerpen, een overzigt te geven van de tegenwoordige gesteldheid eener vroeger zoo hoogst gewigtige industrie. De aanleiding lag voor de hand: er waren, toen ik schreef, juist tien jaren verloopen, sedert eene nieuwe wet aan de vroeger streng gereglementeerde zeevisscherij hare volkomen vrijheid had teruggegeven en het oogenblik scheen dus gekomen waarop men, met positieve feiten vóór zich, konde beslissen of de gevolgen van die vrijheid inderdaad zoo rampzalig waren geweest voor de visscherij als velen in 1857 vreesden. Vandaar mijne beknopte schets van hetgeen de visscherij was en is, en eindelijk mijne conclusie, dat die industrie, wel verre van het slagtoffer te worden der vrijheid, inderdaad 'een nieuw leven' scheen te gemoet te gaan, een leven gezonder en gelukkiger dan zij in eene lange reeks van jaren had gekend. Deze uitkomst was naar mijne opvatting eene zoo treffende bevestiging van de economische leer, dat de beste waarborg voor eene natuurlijke ontwikkeling der nijverheid in de vrijheid gelegen is, dat ik lust gevoelde op een en ander door middel van *de Gids* de algemeene aandacht te vestigen.

Ziedaar de eenvoudige *historia facti*, de kleine oorzaak waaruit de brochure van den Heer Hoogendijk is voortgekomen. Ik ben sinds jaren reeds geen vreemdeling in de polemiek, en dikwijls heb ik schrijvende het voorgevoel gehad, dat ik bezig was allerlei stoffen

bijeen te brengen voor een onweder, dat welhaast boven mijn hoofd zoude losbreken, maar ik moet gulweg bekennen, dat ik nooit meer verwijderd was van een dergelijk voorgevoel dan toen ik het bovenbedoelde opstel schreef. Ik dacht enkel onbetwistbare en onbetwiste feiten bijeen te brengen en wilde die zamenrijgen in een vorm, dien geen sterveling aanstoot zou kunnen geven. En zie over feiten en vorm beiden wordt een streng vonnis geveld: mijne voorstelling van het verledene is even eenzijdig als die van het tegenwoordige, en wat den vorm betreft, deze kenmerkt zich vooral door de bitsheid en bitterheid van de woorden die ik gekozen heb. Zelden werd een beschuldigde meer verrast door het over hem gevelde vonnis, dan ik, bij het lezen van de uitspraak in de brochure van den Heer Hoogendijk vervat.

Ik zeg niets over de aanmerkingen, welke den vorm raken; het geldt daarbij eene kwestie van smaak, misschien van zenuwen, maar in elk geval eene kwestie, welke de schrijver zelf moeilijk kan beoordeelen. Alleen dit zij gezegd, dat de grieven tegen dien vorm aangevoerd, mij eene illusie te meer ontnomen hebben. Ik dacht, dat ik, wat men de ‘wilde haren’ pleegt te noemen, ook als publicist sinds lang verloren had, en voor goed eene plaats konde innemen onder de kalmen, bezadigden en gematigden in den lande; onder de mannen, die, als zij soms toevallig een puntig woord onder hunne pen ontmoeten, nooit verzuimen de uiterste spits van een klein stukje kurk te voorzien, om het gevaar voor altijd mogelijke ongelukken af te snijden. Één geruststelling mag intusschen niet ontbreken: de hooggeachte schrijver heeft mij vooral een grief gemaakt van de woorden: ‘Heeren uit Vlaardingen’ en ‘broodnijd’, die hij in mijn opstel aantrof. Ik zou namelijk met bescheidenheid naar dat opstel willen terugwijzen en vragen, of uit het verband, waarin die woorden voorkomen, niet duidelijk blijkt, dat zij uitsluitend doelen op den strijd in de helft der vorige eeuw tusschen de Vlaardingers en Katwijkers over het regt van haringkaken gevoerd, een regt, dat de laatstgenoemden ook voor zich eischten, terwijl de eersten het niet wenschten af te staan. 't Was in dien strijd, met groote levendigheid gevoerd, dat de Katwijkers telkens spraken van ‘de Heeren uit Vlaardingen,’ en dat woord ‘broodnijd’ bezigden, dat, hoe leelijk het ook klinken moge, toch de eigenschap bezit van volkomen juist uit te drukken wat de klagers meenden, en naar mijne

overtuiging met regt meenden. Dat ik het tegenwoordig geslacht niet verantwoordelijk stel voor eene verbodsbepaling, welke ruim een eeuw geleden werd uitgevaardigd, zou, dacht ik, begrepen worden, ook al werd het niet met even zooveel woorden gezegd.

Maar komen wij tot den inhoud. Het behoort - ik meen sedert de dagen van Napoleon - tot de regelen der strategie om onder gewone omstandigheden geen kostbaren tijd aan het belegeren van vestingen op te offeren; men trekt om die vestingen heen en deployeert zijne krachten in het open veld. Deze taktiek hebben de Heeren militairen van *les gens de robe* afgezien, want reeds eeuwen lang is het in de polemiek eene vaste gewoonte om de argumenten van de tegenpartij, voor zoover die niet zonder slag of stoot kunnen worden omvergeworpen, op zijde te laten liggen als even zoovele vestingen, welker verovering noodeloos tijd rooft. Men deployeert liever in het vrije veld zijne eigen argumenten, met dit gevolg, dat de polemiek gewoonlijk eindeloos kan worden voortgezet, omdat de wapenen der beide partijen zich niet dan bij uitzondering kruissen. Deze gewoonte is te wel gevestigd, dan dat ik mij zou mogen beklagen over hare toepassing, ook op hetgeen ik geschreven heb. Maar wat mij meer verwonderde is, dat ik den Heer Hoogendijk hier en daar zag betoogen, wat ik zelf betoogd heb en dus strijd voeren tegen een vijand, die eigenlijk nergens te vinden is. Een paar voorbeelden: de geachte schrijver beweert, dat de premiën geleidelijk behoorden te worden afgeschaft, en beroept zich tot toelichting zijner bewering op het gezag van de Heeren Thorbecke en van Bosse. Ware ik eene autoriteit, hij had zich onder op mij kunnen beroepen, want ik heb juist hetzelfde gezegd. De Heer Hoogendijk betoogt, dat de premiën in naauw verband stonden met het stelsel der wet van 1818, en ik heb meer dan één bladzijde gewijd aan de toelichting van dezelfde stelling. De tegenwoordige ontwikkeling van de visscherijen is vóór alles een gevolg van de hooge prijzen van den visch en de betere middelen van vervoer, zegt de schrijver, en dat zeggende, herhaalt hij slechts wat ik zelf zeer uitdrukkelijk had geconstateerd. Ik wijs op die voorbeelden omdat zij, die de brochure van den Heer Hoogendijk lezen en mijn opstel òf niet kennen, òf sinds lang vergeten hebben, welligt in de dwaling zouden vervallen als hadde ik tegengesproken wat nu door mijn geachten tegenstander wordt ontwikkeld en aangedrongen.

Intusschen een groot en zeer werkelijk verschil van meening blijft met betrekking tot de premiën tusschen den Heer Hoogendijk en mij over: volgens mijne opvatting is het geld aan de premiën besteed, weggeworpen geld geweest; volgens hem heeft het gestrekt om de visscherij in moeijelijke tijden althans staande te houden en dus hare verdere ontwikkeling in eene meer gelukkige toekomst mogelijk te maken. Wie van ons beiden gelijk heeft kan streng mathematisch nooit worden uitgemaakt; want wij beiden spreken over hetgeen gebeurd zou zijn, indien niet gebeurd ware wat wel gebeurd is. Intusschen zijn er ettelijke feiten, welke sterk voor mijn gevoelen pleiten. Het is hier de plaats niet ze alle te ontwikkelen, maar ik moet toch met een enkel woord herinneren: vooreerst, dat het subsidieeren van de visscherij niet is geweest een tijdelijke maatregel, door buitengewone omstandigheden geregtvaardigd, want het duurde met kleine tusschenpoozen eene eeuw en langer voort; ten andere, dat het subsidieeren niet voorkwam in een voor de visscherij bij uitstek ongunstig tijdvak, want juist in dat zelfde tijdvak valt de reusachtige ontwikkeling van de engelsche visscherijen; en eindelijk, dat de geldelijke ondersteuning van staatswege verleend, niet het gevolg was van het sluiten der buitenlandsche markten voor ons product. Immers terwijl de haringvisscherij reeds in de vorige eeuw bijdragen ontving uit 's Rijks kas, zoo dagteekenen bijv. de subsidiën aan de Maasdorpen, voor welker visscherij invoer in België meer in het bijzonder eene levenskwestie is, van 1825, dat wil zeggen van den tijd toen de belgische markten nog binnenlandsche markten waren en dus voor onzen handel geheel openstonden. Het gevolg van die subsidiën is toen geweest eene groote uitbreiding van de visschersvloot op de bedoelde plaatsen, misschien niet zoozeer in de hoop van veel meer visch te vangen, *but to catch the bounty*, zooals Adam Smith het uitdrukte. Toen later na de omwenteling de sluiting der belgische markten volgde, was de schade door dien maatregel berokkend, in de Maasdorpen uit den aard der zaak veel grooter dan het geval zou zijn geweest wanneer men de visscherij aldaar aan hare natuurlijke ontwikkeling had overgelaten. Op de argumenten door den Heer Hoogendijk ter verdediging van de premiën aangevoerd, valt dus, naar mijne bescheiden meening, nog al het een en ander af te dingen.

Hetzelfde durf ik beweren van hetgeen de geachte schrijver aan-

voert ter verdediging der wet van 1818, betrekkelijk de haringvisscherij. De Heer Hoogendijk verlangt, en zeer te regt, dat men ook de wetten beoordeele naar den tijd waarin zij gemaakt werden, en herinnert dat de economische denkbeelden in de laatste vijftig jaren zoo hier als elders vrij wat veranderingen hebben ondergaan. Ongetwijfeld: men hield in 1818 nog vast aan het beginsel van beschermende wetten, maar niet meer aan het mercantiele stelsel van Lodewijk XIV, en juist dat stelsel werd in onze visscherij-wet gehuldigd; men vroeg nog altijd voor de nijverheid ondersteuning van staatswege, maar men zocht die ondersteuning niet meer in strenge reglementen door de overheid vastgesteld, welke de industrieelen in de uitoefening van hun bedrijf stiptelijk hadden op te volgen, en juist zulke reglementen vindt men in de wet van 1818 en in de provinciale verordeningen, welke daaruit zijn voortgevloeid. Bewijzen ontbreken niet: ik heb mij slechts te beroepen op het gezag van dien zelfden G.K. van Hogendorp, dien de Heer Hoogendijk in zake van premiën tegen mij aanvoert. Als Lid van de Tweede Kamer verwierp hij de conceptwet, na vooraf in een breed advies, de redenen welke hem daartoe leidden, te hebben opgegeven. Sprekende van de enorme voordeelen, welke de haringvisscherij volgens sommige schrijvers in vroeger eeuwen voor ons zoude hebben opgeleverd, zeide hij o.a.: ‘Intusschen heeft deze buitensporige ophef onzer voordeelen voor ons eene zeer nadeelige uitwerking gehad. Dezelve heeft ons op den weg gebragt van het monopolie. Wij hebben alleen deze industrie willen uitoefenen, en alleen de geheele wereld van onzen haring willen voorzien. De andere natiën, doordrongen van die evengenoemde vooroordeelen, hebben ons hierdoor des te sterker nijd toegedragen. Hadden wij den invoer van vreemden haring toegestaan, de vreemden zouden onzen haring niet hebben verboden. De beste haring zoude overal de voorkeur hebben weggedragen, en wij zouden in alle opzigten het voorregt hebben van den besten te leveren.’ Om deze reden noemde Hogendorp het wetsontwerp in hooge mate onstaatkundig. Maar hij voegt er bij: ‘Een monopolie naar buiten is zelfs niet voldoende, zoo het schijnt; men stelt ook binnen een monopolie vast. De visschers van de Maas sluiten de visschers der kusten uit, en de kiel van het schip maakt het onderscheidend teeken uit voor de bevoorregten. Voorheen klaagden de reeders van Vlaardingen en Maassluis over

het monopolie der bemuurde steden, gelijk thans de reeders der kusten over het monopolie der Vlaardingers en Maassluisers klagen. Ik herinner mij, dat in mijne jeugd de steden de oude wetten in dit opzigt wilden doen herleven, doch dat Vlaardingen en Maassluis de overhand behielden. Volgens de oude wetten moest ter instandhouding der voortreffelijkheid van den hollandschen haring, en dus om dezelfde beweegreden, die men thans aanvoert, de handel van denzelven binnen bemuurde steden zijn opgesloten, als alleen in staat om de politie te handhaven.'

Men ziet het dus, de economische denkbeelden, althans van sommigen, waren reeds in 1818 meer ontwikkeld dan men uit de wet zoude opmaken; maar tegenover het gevoelen van Hogendorp stond dat van Kemper, en de Tweede Kamer deed bij deze gelegenheid wat zij sedert wel eens meer gedaan heeft: van de twee adviezen haar voorgelegd, volgde zij het slechtste.

Laten wij echter die oude, afgedane zaken voor hetgeen zij zijn; het hoofddoel van mijne repliek geldt het tegenwoordige. Wanneer ik de brochure van den Heer Hoogendijk in een paar woorden moest resumeeren, dan zou ik zeggen, dat zij zich ten doel stelt te bewijzen, dat de ontwikkeling van de zeevisscherij sedert 1857, ofschoon zeer stellig bestaande, niet het gevolg is geweest van de in dat jaar uitgevaardigde wet. Door dat betoog te leveren, wil hij mijn opstel weêrleggen.

Welnu, op drie verschillende gronden kom ik tegen deze bewering op.

In de eerste plaats moet ik constateeren, dat de geachte schrijver de kwestie, door mij behandeld, niet juist heeft gesteld. Ik onderzoek niet of juist de wet van 1857 den bloei van de visscherij heeft uitgewerkt, maar enkel dit, of die wet zulke rampzalige gevolgen heeft opgeleverd als reeders en handelaren vroeger beweerden. Van zulk eene bewering wil de Heer Hoogendijk nu echter niets weten, want hij doet het thans voorkomen, als hadden de practici geen vinger uitgestoken om de wet van 1818 te behouden. 'Wel verre' - dus schrijft hij - 'van zich met hand en tand aan die wet vast te klemmen, toonde men zich onverschillig jegens haar, en maakte zich gereed om met de kennis en hulpmiddelen, die men nog van ouds had, de mededinging uit den nieuwen toestand geboren, vol te houden. Men redeneerde aldus: de wet van 1818 kon *nu* wel

gemist worden, doch men veroordeelde haar niet; zij heeft haar reden en doel gehad; zij heeft de visscherij helpen in stand houden; zonder haar had men denkelijk de riemen niet meer gehad, waarmeê men nu roeijen kan.'

't Is zeer mogelijk dat men dus heeft gedacht; 't is ook mogelijk dat men binnen vier muren in dien zin heeft gesproken, maar dan toch altijd zeer zacht. Want zoo dikwijls het er om te doen was openlijk van advies te dienen, verklaarden de practici luide: dat het intrekken der wet van 1818 gelijk stond met moedwilligen doodslag, toegebragt aan een beroemden en echt nationalen tak van nijverheid. Bewijzen? Het officiëel verslag van de in 1854 ingestelde enquête levert ze in overvloed. Ik vind daar onder de reeders, wier gevoelen werd ingewonnen, niet één die niet in de sterkste bewoordingen tegen het intrekken der wet van 1818 waarschuwde. Op de vraag of het Collegie van toezigt op den duur moest worden gehandhaafd, antwoordde de Heer Wijsman: 'dat bij volkomen vrijheid de groote visscherij geheel zal worden vernietigd, zoodat in zoodanig geval een collegie van toezigt van zelf zal komen te vervallen.' Volgens den Heer Quast van Rijneveld is het 'het algemeen gevoelen van alle practische mannen, dat zonder beperking de geheele industrie der haringvisscherij geheel in duigen valt.' 'Bij vrijen invoer' - dus voegt hij er bij - 'is onze haringhandel vernietigd en de geheele visscherij verloren.' 'Het intrekken van alle wettelijke bepalingen' - verzekert de Heer Kwak - 'zal doodelijken invloed op de visscherij uitoefenen. Indien aan alle schepen vrijheid gelaten wordt aan die visscherij deel te nemen, dan zal het spoedig met haar gedaan zijn.' Ook de Heer Dirkzwager 'gelooft handhaving van de wet van 1818 in hooge mate wenschelijk.' Zonder wetten en zonder verbod van invoer kan volgens hem 'de visscherij niet bestaan.'

Ziedaar hoe men oordeelde toen er sprake was van het intrekken der wet van 1818. Mogt ik nu, lettende op deze en zoovele andere adviezen, en die vergelijkende met de uitkomsten sedert 1857 verkregen, niet zonder schroom verklaren, dat de Heeren practici de zaken verkeerd hebben ingezien?

Mijne tweede bedenking. Het blijkt niet - zegt de Heer Hoogendijk - dat de voordeelen sedert 1857 verkregen, het gevolg zijn geweest van de wet in dat jaar gemaakt. Maar is die bewering billijk?

Ik begrijp, dat daar waar de wet een nieuwen vasten regel ter navolging heeft voorgeschreven, men later kan onderzoeken, of die regel, welke zonder de wet niet zou bestaan hebben, een goeden of wel een slechten invloed heeft uitgeoefend. Maar hoe kan men van eene wet van zuiver negatieven aard als die van 1857, zeggen: het goede sedert voorgekomen, is niet uw werk? Natuurlijk niet regtstreeks, want de wetgever bepaalt juist, dat hij in vervolg van tijd niet zal werken, noch in deze rigting noch in gene. De wetgever steekt als 't ware de handen in den zak, en zegt: ‘helpt u zelven, Mijneheeren, ik wensch mij in vervolg van tijd niet met uwe zaken te bemoeijen.’ Als nu, trots die onthouding, de zaken toch bloeijen, dan is niets zoo gemakkelijk als het bewijs, dat de wetgever er part noch deel aan heeft. Maar is die bewering ook billijk? Is het billijk, verdiensten te ontzeggen aan den geneesheer, die in de uren van crisis de armen kruist en aan de natuur de beslissing laat, liever dan naar de medicijnflesch te grijpen? Is de lof van geen kwaad te hebben gedaan daar waar de aanleiding om kwaad te doen in zoo ruime mate voorkomt, niet reeds op zich zelf, althans in vele gevallen, een benijdenswaardige lof?

Mijne derde bedenking eindelijk. Wanneer de Heer Hoogendijk werkelijk had willen constateeren, dat de wet van 1857 vreemd is aan de tegenwoordige ontwikkeling van de zeevisscherij, dan had hij eene andere methode van onderzoek moeten volgen. Hij had moeten aantoonen, dat men, vasthoudende aan den leefregel bij de wet van 1818 voorgeschreven, tot dezelfde resultaten zou gekomen zijn, als nu verkregen werden. Is dergelijk bewijs te leveren? Men lette vooreerst hierop: dat, zooals allen erkennen, in de laatste jaren niets meer tot de ontwikkeling van onze visscherijen heeft bijgedragen dan de verlaging der buitenlandsche tarieven. Welnu, reeds dat voordeel hadden wij moeten opofferen, als de wet van 1818 ware in stand gehouden, want het is zeer duidelijk, dat vreemde mogend. heden de regten op den invoer van hollandschen visch niet zouden hebben verlaagd, wanneer Holland aan zijn verbod van invoer had vastgehouden. Maar afgescheiden hiervan, is het geen opmerkelijk feit, dat zoodra de vrijheid werd gegeven, men ook afweek van de regelen, welker opvolging vroeger verpligtend werd gesteld? Voor haringschepen, die vroeger groot van omvang *moesten* zijn, komen kleinere schepen in de plaats, terwijl katoenen netten het want ver-

vangen, dat vroeger uit hennepgaren *moest* worden zamengesteld. ‘Gij zult uwe vangst niet dadelijk van de visscherij mogen brengen in vreemde havens,’ zeide de wet van 1818, en zie, nu brengt men ze daar als het met voordeel geschieden kan. ‘Gij zult den haring òf kaken òf steuren, maar gij moet kiezen tusschen beiden.’ Nu kiest men niet, maar doet het een en ander. ‘Gij zult geen haring kaken aan land,’ luidde het oude gebod, en nu kaakt men aan land, soms met groot voordeel. ‘Gij zult geen handel drijven in vreemden haring,’ dus heette het voorheen, en nu is die handel eene magtige bijdrage tot de welvaart van Vlaardingen vooral. Mag ik nu, lettende op al deze feiten, niet zeggen: 't is een zegen geweest dat men eindelijk de wet van 1818 vernietigde, want die wet was in plaats van een steun, eene belemmering geworden? Mag ik niet concludeeren: wanneer de ziekte onzer haringvisscherij zoo lang slepende is gebleven, dan lag de schuld minder bij de altijd gewillige natuur dan bij den ouderwetschen medicijnmeester, die trots de ervaring, welke hij overal konde opdoen, zwoer en bleef zweren bij zijn alleen afdoend en radicaal geneesmiddel? Mag ik niet zeggen, dat de geschiedenis onzer zeevisscherij op welsprekende wijze komt getuigen, ‘dat reglementen eene industrie niet kunnen ontwikkelen en subsidiën haar niet in het leven houden’?

Ik heb hiermede de hoofdzaak afgedaan en bepaal mij voor het overige tot een paar opmerkingen. De Heer Hoogendijk is van oordeel, dat om te beslissen of in 1866 met het nieuwe loggerschip inderdaad zulke gunstige resultaten zijn verkregen als ik opgaf, men ‘de wijze van berekening vóór zich zou moeten hebben.’ Natuurlijk evenzeer als men de wijze van berekening vóór zich zou moeten hebben om te beoordeelen, of de reeders in vroeger tijd werkelijk behoefte hadden aan subsidie om zich staande te houden. Maar ik ben uitgegaan van de onderstelling, dat Heeren reeders de kunst van boekhouden verstaan, en als jurist hield ik mij aan den regel, dat koopmansboeken geloof verdienen, tot het tegendeel zal bewezen zijn. De geachte schrijver wil in elk geval niet te veel gehecht hebben aan die verkregen uitkomsten, omdat het loggerschip exceptioneel gelukkig is geweest. Ik moet die bewering nog eens tegenspreken: 't is waar, in de eerste maanden bedong men voor den haring exceptioneel hooge prijzen, maar hiertegen staat over, dat de visscherij in de laatste maanden van het jaar, die, welke gewoonlijk

de grootste vangst opleveren, geheel is mislukt. Maar ik heb een beter argument, namelijk de uitkomst in 1867 verkregen. In dat jaar was de haringvisscherij algemeen buitengewoon ongunstig, want bij schrale vangst kwamen zeer lage prijzen. Welnu, de nieuwe reederij heeft dat nadeel ook ondervonden, maar toch nog een winst opgeleverd van 23 pCt. In twee jaren ontvingen de deelnemers dus 60 percent. Aangenomen dat naar de berekening van den Heer Hoogendijk de helft dier som van het kapitaal moet worden afgeschreven, dan blijft er nog eene gemiddelde jaarlijksche rente over van 15 percent. Zouden, wanneer onze industrieele ondernemingen in de laatste jaren meer algemeen zulke resultaten hadden opgeleverd, de kapitalisten, in die ondernemingen betrokken, den jongsten oudejaarsavond niet in meer opgeruimde stemming hebben kunnen doorbrengen dan hun nu mogelijk was?

Eindelijk dit: ik zou hoogst partijdig zijn geweest in mijne voorstelling door met ophef te gewagen van eene onbeduidende onderscheiding aan de Schotten op de tentoonstelling te Boulogne ten deel gevallen en daarentegen niet te spreken van de bekrooningen voor nederlandsche producten verworven. Ik wil geen andere verdediging tegen dit verwijt dan de eigen woorden in het officieel verslag voorkomende. Sprekende van de tentoonstelling te Boulogne en de uitkomsten welke zij opleverde, schrijft het Collegie voor de Zeevisscherijen in zijn jongste rapport aan den Minister van Binnenlandsche Zaken het volgende:

‘Bij de beoordeeling van de betrekkelijke waarde der haringsoorten hebben deskundigen schier eenparig den eersten prijs toegewezen aan het schotsche product, en tot ons leedwezen moeten wij verklaren, dat onze eigen deskundigen de billijkheid van die beslissing hebben moeten erkennen. De schotsche haring was van uitmuntende kwaliteit en voortreffelijk geconserveerd. Om dit laatste doel te bereiken, behoeft men in de eerste plaats goed en sterk fust, bestand tegen de schade waaraan het op verre reizen bloot staat, en in de kunst om zulk fust te vervaardigen, hebben de Schotten het tegenwoordig verder gebragt dan de meeste andere volken, het onze niet uitgezonderd. Immers het enkele fust haring dat van hier was ingezonden, was wel goed behandeld, maar had door het lekken van het vaatwerk veel geleden en ditzelfde gebrek openbaarde zich bij onze andere vischsoorten, voor zoover die in vaten gepakt, voor-

kwamen. Niet eene van deze kon voor den eersten prijs in aanmerking komen, met uitzondering alleen van den visch, welken de Heer Kikkert te Vlaardingen had ingezonden. Maar die visch, in flesschen gepakt, kon enkel doorgaan voor schoone monsters en niet als handelsartikel in aanmerking komen. Wij betreuren die uitkomst zeer. Nederland dat zich, en wij gelooven teregt, gewoonlijk veel laat voorstaan op de meerdere voortreffelijkheid van zijn bereiden visch, had dunkt ons moeten zorgen, dat die visch in ruimen voorraad voorhanden en dus ware toebereid, dat aan de meerdere voortreffelijkheid van dat product niet te twijfelen viel. En in plaats van dat te doen, zonden wij een enkel fust, zonder daarbij zelfs op de volkomen deugdelijkheid van het vaatwerk toe te zien. Dergelijke ervaringen zijn inderdaad weinig geschikt om den vreemdeling te overtuigen, dat de meerderheid waarop wij ons beroemen, ook werkelijk bestaat.'

En nu meer dan genoeg. De lezer beslisse tusschen den Heer Hoogendijk en mij.

Leiden, 25 Jan. 1868.
J.T. BUIJS.

Vereenvoudiging en zuivering van den theologischen strijd.

Naar aanleiding van: Dr. J. Cramer, De illusie der Moderne Richting. Een woord naar aanleiding van den jongsten strijd tusschen Prof. J.H. Scholten en Dr. A. Pierson.

I.

Men zou deze brochure alzoo kunnen betitelen: Geschrift van een leerling van Prof. Doedes, in 's leermeesters scherpzinnigen redeneertrant, met hetzelfde gemis van diepzinnigheid, maar niet in den stekeligen toon, waardoor de stukken van den utrechtschen hoogleeraar zich kenmerken.

Dit kleine werkje is over het geheel rustig en waardig geschreven.

Behalve den vorm doet ook de inhoud aan de pennevruchten van Dr. Doedes denken. De schrijver verwijst dan ook zelf naar eene brochure van den hoogleeraar[1], acht haar door niemand nog wederlegd, en neemt hare hoofdgedachte als het thema van zijn stuk tot titel. Hij verkeert toch in de meening, dat de moderne richting met de wijdklinkende verklaring is opgetreden van geloof en wetenschap te hebben verzoend; dat zij eene theologie gaf, die al de eischen van het verstand en het hart bevredigde en daarom *Ἑύρηκα* kon roepen over alle zaken van ons geloof en onze wereldbeschouwing.

Tegen die aanmatiging trekt hij waarschuwend te veld. Past men, zegt hij, haar hoofdbeginsel: de ontkenning eener supra-

1 De zoogenaamde moderne theologie eenigzins toegelicht door J.I. Doedes. Utrecht, 1861.

natureele wereldorde in al zijne consequenties toe, dan zal men tot de slotsom geraken, dat zij hare belofte niet heeft vervuld en ook niet vervullen kan. Zij vereenigt het geloof niet met de wetenschap, komt daarentegen met onmiskenbare uitspraken van ons zedelijk-godsdienstig gevoel in conflict. Immers, zij heeft geen grond voor de hoop der onsterfelijkheid; voor het *bidden* in den zin van *vragen* geen plaats; zij laat het *berouw* onverklaard; zij verlamt de kracht tot den strijd tegen de zonde.

Er is weinig nieuws in deze zaken. In de brochure van de leermeester, waarover de dankbare leerling met nadruk spreekt, wordt van een cirkel gesproken, van een bepaalden afgesloten kring, waarbinnen de moderne theologie zich te houden hebbe. Het schijnt, dat men dien raad goed opvolgt; het is ten minste bij Dr. Cramer alweder die cirkelkring van begrippen, woorden, redeneeringen, dien we nu al van de schepping der wereld af hebben zien voorbij rollen. Prof. X. zegt determinisme, aanstonds is Prof. P. daar en roept: dan is er geen verantwoordelijkheid, geen schuld, geen berouw, geen zonde. Mijn hemel! wie kent dat niet van buiten? Nu dan, keer de zaak om en roep: vrije wil! Alsof wij het niet wisten, dat er dan geen souvereiniteit, geen alwetendheid van God kan zijn. Staan deze dingen niet alle geschreven in het boek der kronieken van onze akademische disputeergezelschappen?

Het maakt voor het geschrift van Dr. Cramer niet zeer veel verschil, dat hij boven en behalve de genoemde zaken, en wel vooraan, over de hoop der onsterfelijkheid spreekt. De methode door hem gevolgd is ook daarbij dezelfde. De gang zijner redeneering is in hoofdzaak deze. De leer der immanentie Gods, dogme der moderne theologie, veroorlooft niet anders over *plan, macht, wil* van God te spreken, als deze vermogens uit de wereld gekend worden. Willen we weten wat God *kan*, dan hebben wij slechts te vragen, wat er *is*. Te zeggen: ‘God heeft den mensch zoo lief, dat hij niet zal laten varen het werk zijner handen, en dus den mensch een eeuwig leven geven’, is ongerijmd, tenzij uit de natuur *blijkt*, dat God doen *kan*, wat men van zijne liefde verwacht. Welnu, de natuur geeft in hare stoffelijke en geestelijke verschijnselen geen antwoord op de vraag, of de mensch onsterfelijk is. Zij leert alleen, dat er een streven naar volkomenheid in den mensch is, hetwelk te sterker wordt, naarmate men in

zedelijkheid toeneemt. Maar dat het in den aard des menschen ligt om zich *eeuwig* te ontwikkelen, is niet te begrijpen. Er kan alleen bewezen worden, dat *de ontwikkeling zelve* in den aard des menschen ligt. Als God nu eens gewild heeft, dat die ontwikkeling met den dood zou ophouden? ‘Maar dat is onmogelijk!’[1]. Eilieve, waarom? ‘Omdat het niet te denken is dat, waar God andere schepselen tot hunne *volkomene* ontwikkeling liet komen en ze dat alles liet praesteeren, wat er naar aanleg en bestemming in ligt, dat dit met den mensch, het hoogste van Gods schepselen, zoo geheel anders zou wezen.’ Waarom niet? Kan de mensch juist niet als geestelijk wezen hierin van de overige schepselen onderscheiden zijn, dat hij nooit zijne bestemming bereikt, maar altijd er naar blijft streven? Het gevoel van onvoldaanheid, dat bij de besten van ons geslacht gevonden wordt, geeft geen vrijheid om daarop de verwachting der onsterfelijkheid te gronden. God kan ons dat gevoel van onvoldaanheid gegeven hebben om ons *voor dit leven* tot hoogere ontwikkeling te brengen. Slotsom is dus: de moderne kan geen grond aanwijzen voor het geloof aan 's menschen onsterfelijkheid. Op God mag hij zich niet beroepen, dan alleen inzooverre hij uit het werk van God (hier den mensch) Gods weg kent. De waarneming van de gegevens in den mensch leeren niets van de onsterfelijkheid; derhalve.....

Nu ja, mijn antimoderne vriend! derhalve..... is er ook geen grond voor *uw* geloof aan onsterfelijkheid. Gij houdt er immers geen anderen mensch op na, als hij. U, den antimodernen, leert de waarneming van de gegevens in den mensch toch niet, dat er grond is voor eene hoop? Dat niet, zegt hij, ‘de natuur brengt niet verder dan het graf, maar *ik* mag hopen, want *ik* geloof in een God die de dooden levend maakt, die des noods den mensch door een wonder het eeuwig leven zal deelachtig maken. De quaestie tusschen mij en den moderne ligt in het Godsbegrip!’

Daar ligt ze evenwel zeer ongunstig, en zoo lang zij zich daar ter plaatse bevindt, is er aan hare vereffening niet te denken. De grootste helft van het menschelijk geslacht, namelijk die welke aan een God gelooft, die wonderen doet, zal tegen-

1 Dr. Cramer polemiseert vooral tegen den Heer W. de Meijier en diens brochure: ‘Gods wondermacht en onze godsdienst’; de tegenwerpingen, die aan den tekst iets van een dialoog geven, zijn woorden van dezen heer.

over de kleinere, voor wie een *wonder* en *God* twee onvereenigbare begrippen zijn, eene zegevierende houding aannemen, zeggende: wij hebben grond voor onze ‘hoop,’ en gij niet!

De andere zal vragen: maar wat helpt u dat? is het de eenige vrucht van uw onredelijk geloof, dat gij *hoop* moogt koesteren, en brengt gij het ook al niet tot *zekerheid* ten aanzien van dit zwaarwichtig punt, waarom plaagt gij ons dan? Gij zegt, dat wij modernen inconsequent zijn, bijaldien wij aan de hoop der onsterfelijkheid vasthouden, aangezien onze beginselen haar niet wettigen! En uwe beginselen dan? Zij geven, zegt ge, den supranaturalist recht om te verklaren: de mensch mag *hopen* op een eeuwig leven, want zijn God kan wel een wonder doen ten zijnen genoege. Best! Maar hij kan het ook wel eens niet doen? De ‘hoop’ kan wel eens beschaamd worden. Welken waarborg hebt gij - antimoderne - tegenover u zelve, dat gij u bij het vasthouden aan uwe verwachting niet bedriegt? Niet waar, wat gij tegen Opzoomer als wapen gebruikt, zal u tegenover u zelven toch wel als waarheid gelden? ‘Hetgeen gij van Gods wijze van werken weet, kan u in dit bepaald geval geen wonder doen verwachten’? (blz. 33). Waarmede steunt gij dan uwe hoop? Met uw geloof aan de wonderdaden Gods! Uwe ‘hoop’ steunt op uw ‘geloof’. Laat mij verder vragen: Wat is de vaste grond van uw geloof? De openbaring van God in de heilige schrift; immers gij spreekt (blz. 34) van *historische* gronden. Derhalve uw ‘geloof’ rust op de openbaring aan Adam in het paradijs, aan Mozes, enz., d.i. op die geheele reeks van gebeurtenissen, welke voor het denkend gedeelte van uwe tijdgenooten even zoovele onwezenlijkheden zijn. Gij ‘hoopt’, omdat gij ‘gelooft’. Uw geloof hangt in de lucht, of steunt op zich zelve, is dus niet ten eenemale van ongerijmdheid vrij; hoe zal nu uwe ‘hoop’ zijn?

Dat mag heeten op het ongerijmde het onbekende bouwen, de eeuwigheid aan een spinrag ophangen!

En dan nog neemt men een edele houding aan! Gij, moderne! moogt niet ‘hopen,’ maar ik wel! Ik, anti-antisupranaturalist, zeg: de mensch is onsterfelijk, want ik *geloof* het.

Wat baat kan de geest onzer tijdgenooten van zulke treurige schermutselingen hebben? Het zijn hanengevechten, waarin de fiere spoorman heden triomf kraait, om morgen van een anderen uchtendkraaier vreeselijk gehavend te worden, ten gerieve

van een joelend graauw. Een scherpe bek en een geslepen spoor zijn de middelen der zege.

II.

Werden er geene andere dingen in deze brochure van Dr. Cramer gevonden, ik zou stellig en zeker over haar het stilzwijgen hebben bewaard. Maar de schrijver toont hier en daar voor betere dingen vatbaar te zijn, en hooger dan naar den roem van een behendig dialektikus te streven. Laat ons hem hooren! ‘Met zorg,’ zoo spreekt hij, ‘sla ik het streven der tegenwoordige maatschappij gade. Meer en meer emancipeert zij zich niet slechts van hetgeen de kerk als waarheid belijdt, niet slechts van het apostolisch evangelie, maar van iederen vorm, waarin zich de godsdienst vertoont, ook van dien, welke door de moderne richting als geschikt voor onzen tijd wordt aangeprezen. Dit baart aan velen onder de modernen evenzeer bekommering, als aan ons, die eene andere levensbeschouwing dan zij zijn toegedaan’ (blz. 57).

Hier is een man dien wij kunnen aanhooren, met wien wij ons misschien verstaan kunnen. Immers, indien hij zulk een gevoelen getrouw wil blijven, beter dan in deze brochure, kunnen wij van hem eene poging verwachten, om voor de tegenwoordige maatschappij eene godsdienstige levensbeschouwing te leveren, die voor haar geschikt is. Hij moge nu aan anderen er een verwijt van maken, dat ze zich met eene illusie vleijen, de blaam is ligt, het euvel vergeeflijk. 't Is verkieslijker op den tocht naar het betere land schipbreuk te lijden, dan rustig thuis te blijven. Indien de moderne richting al te vroeg om hare zegevierende waarheid gejubeld heeft, de kerkelijke orthodoxie mag wel schaamrood worden. Zij doet letterlijk niets voor den denkenden geest van de tegenwoordige maatschappij. Eenmaal voldeed hare levensbeschouwing aan de algemeene ontwikkeling. Sedert bijna twee eeuwen, sedert Newton en Voltaire is de kerkelijke waarheid niet meer op de hoogte. Indien zij betere dingen kan, laat zij ze toch ondernemen. Hare tegenwoordige bezigheid bestaat uitsluitend in het roepen tot

bekeering, en schijnt bepaald tot het vervullen van een inquisiteursrol; dat mag wel droevig heeten!

Met welk recht maakt zij zich van de taak eener denkende beschouwing der dingen af? Wil ze dan niet meer dan eene katechiseermeesteres wezen? Zij heeft immers nog geen afstand gedaan van de aanspraak om wetenschap, ja theologie te wezen? Is aan de moderne theologie alleen de last, om eene redelijke wereldbeschouwing te leveren, opgelegd? Mag het oirbaar heeten deze te prostitueeren, omdat zij het leerstuk van de onsterfelijkheid niet tot klaarheid brengt, een leerstuk waarvan voor eeuwen Duns Scotus zeide: *Dico, quod non potest demonstrari, quod sit anima immortalis*. De geëerde schrijver van de *Illusiën der Moderne Richting* zal hierop antwoorden: 'wij zouden haar niet zoo kwellen, bijaldien zij nederiger zich uitliet. Maar tegen haren waan, van de resultaten der wetenschap met de onmiddellijke uitspraken des godsdienstigen gevoels in harmonie gebracht te hebben, komen wij op!' Ik heb daar niets tegen; men kan zich een les der bescheidenheid laten welgevallen, al is het ook dat in dit geval de beschuldigde zich tamelijk onschuldig gevoelt. *Ἑύρηκα*! Waar ter wereld heeft Dr. Cramer toch dien tweeden Archimedes onder de theologanten van gezegde richting aangetroffen?[1].

Ik geloof, dat de strijd, door den schrijver in navolging van vele anderen tegen ons gevoerd, meer een behendig ontwijken, dan een krachtig samentreffen moet heeten. Het is een schermutselen bij en voor verloren posten, waarbij men in ridderlijken dos evenzooveel om de toeschouwers als om de tegenstanders denkt. Men kan de behaalde overwinningen niet betwisten. De vijand wijkt geen duimbreed; hij zingt een lied der zege.

Ik vind het niet edel dat te bemantelen, door den waan te verspreiden, dat de vijand wel hard roept, maar niets uitricht.

Het werk der moderne theologie is een tweevoudig: het uitden-weg-ruimen van de bouwstoffen des ouden tempels en de

1 De schrijver meent (blz. 35): 'hierin alleen verschillen zij van ons, dat *zij* zeggen: wij hebben het gevonden, terwijl *wij* eerlijk bekennen, het nog niet gevonden te hebben.' Ik las dit met weemoed, en riep: *et tu Brute!* Dr. Cramer bedoelt met *wij* toch zeker de orthodoxie! Hoe, is die ook al op een heilloozen weg van afval? Moet die nog *zoeken?* Is 'Gods woord' dan niet langer de kenbron, en Christus niet *de* weg, *de* waarheid en *het* leven voor haar? Houdt zij op met *getuigen?* Arme, wie heeft u betooverd?

opbouw van een nieuwen. Het eerste gedeelte dezer taak is vrij vèr gevorderd. Op historiesch gebied zijn wij aan vaste punten en tot zekere resultaten gekomen. Geen macht van tegenspreken zal hier meer baten! Ja, de overtuiging dat de orthodoxie zich zoo diep verlaagt, om het groote beginsel van alle menschelijke kennis, de *noodwendigheid van al wat bestaat*, de volstrekte samenwerking van oorzaak en gevolg, een *vooroordeel* (bl. 3) te heeten, zal aan de zijde der moderne richting een dergelijk gevoel te weeg brengen, als den strengen protestant in de 16^{e} eeuw bezielde tegenover het hoofd der Roomsche kerk, toen hij hem den Antichrist noemde! Hoe, de historische arbeid, waardoor stuk voor stuk elk deel der oirkonden van den bijbel onderzocht en op zijne plaats is gezet, waarbij de *officieele waarheid* van de Synagoge en de Katholieke kerk voor de wezenlijke waarheid aangaande den Kanon heeft plaats gemaakt, die rust op een *vooroordeel?*

Noem dan vrij Mozes den schrijver van de Thora; laat Jesaia a^{o}. 736 eene openbaring ontvangen en ter neder geschreven hebben over Cores der Perzen koning, en hem die a^{o}. 538 Babylon veroverde ‘Messias van Jehovah’ noemen! Ons aangaande zeg dat Jezus op bovennatuurlijke wijze geboren is, dat de schrijver van het vierde evangelie, Johannes de apostel, in zijnen meester het ‘vleeschgeworden woord van God’ heeft aanschouwd! Heet het merkwaardig, dat de astronomie, de geologie met Gods openbaring in de schrift overeenstemmen; roep, dat alle verhalen der synoptici met die des IV^{den} evangelies harmonieeren! Getuig, dat de evangeliën echt, de Acta echt, ja zelfs Daniël echt is. Wij zullen tot het besluit moeten komen, om uwe boeken niet meer te lezen. Men kan zijn tijd beter gebruiken. Zoo leest de historicus geen apologetisch vertoog meer over de donatio Constantini, over de echtheid der decretalen, over de waardigheid van Petrus als bisschop van Rome. De astronoom gaat Achas' zonnewijzer niet meer consuleeren, om een merkwaardigen zonnestand uit de achtste eeuw vóór Christus te leeren kennen, en hij leest ook het boek van Schoepfer niet, waarin geleerd werd, dat de zon om de aarde draait.

Hier kan de kreet van Archimedes gehoord worden! Het is zoo, gelijk gij zegt: ‘men is zóó zeker van de overwinning reeds te hebben behaald, dat men het zich niet der moeite waard acht, om de bedenkingen der tegenpartij ernstig te wegen’ (blz. 6).

Dit laatste zou slechts onder één voorbehoud mogelijk wezen, namelijk dit: dat *hetzelfde gewicht* door partij en tegenpartij gebezigd wierd. Wij noodigen u daartoe uit, ga met ons - zij het dan ook slechts bij wijze van krijgslist - van het beginsel uit: niets is er, en niets is dus geschied, wat niet uit de samenwerking van natuurlijke oorzaken ontstaat. Op het terrein der godsdiensten grijpen overal dezelfde gelijksoortige verschijnselen plaats, hetzij die godsdienst de mohammedaansche, boeddhistische, israëlitiesche of christelijke heet. Treed op dat merkwaardig gebied van religie, en help ons om de wording van kosmogeniën, theogoniën, heroëndienst te verklaren. Zoek met ons in physiologie en psychologie den sleutel van visioen, extase, revelatie. Tracht naar de kennis van dat schijnbaar grillig spel van mythe en sage, louter fantazie bij den eersten oogopslag, maar een der belangrijkste krachten van het menschelijk leven, een bestanddeel van zijne natuur, en alzoo aan vaste wetten onderworpen. Dan zullen wij u gaarne weder hooren, en als gij overwint, zonder schaamte de wapens strijken.

Alleen op deze voorwaarde kunnen wij ons van uwe bestrijding nut beloven, voornamelijk voor het tweede gedeelte onzer taak: den opbouw des nieuwen tempels. Men doet het voorkomen, alsof naar onze meening die bouw reeds voltooid ware; wij weten integendeel zeer goed, dat de fondamenten nog gelegd moeten worden. Zal eenmaal door de moderne theologie eene wereldbeschouwing geleverd worden, die aan hoofd en hart des menschen voldoet, dan heeft zij nog zeer veel te leeren. Zij gebruikt zelve, en duldt ook in de bestrijding van haar gebied, vele begrippen, die eigenlijk voor haar geen waarde meer hebben, of wier herkomst en beteekenis ze niet heeft onderzocht. Even als hare bestrijders, leeft ze in een toestand van verwarring ten aanzien van de grenzen der onderscheidene wetenschappen, waarmede zij te doen heeft. Wederrechtelijke invallen, strooptochten op vreemd gebied heeten, door die bestaande onzekerheid van wettige grenzen, eerlijke krijgstochten, en worden als overwinningen begroet.

Het geschrift van Dr. Cramer is te dien opzichte zeer leerzaam. De schrijver ziet nergens eenigen grens; hij slaat links en rechts anthropologische waarheden met theologische dood, ethische met religieuse en omgekeerd. Hij springt moedig op den vijand los en bespeurt niet dat hij in een vreemd gebied

oversprong. Met de knods van een godsbegrip vermorzelt hij een historisch feit, en steekt met de fijne naald van logika in het hart eener religieuse uiting.

Dat is geen vruchtbare strijd. Er wordt nutteloos edel bloed vergoten, of wel aan het verdedigen van een op zich-zelf-staanden post, tegen een denkbeeldigen aanval, doelloos rust, kracht en tijd geofferd.

Ik acht het dringend noodig, dat aan dien toestand een einde worde gemaakt, en wil de poging hier wagen iets tot verandering en verbetering bij te brengen.

III.

Bijna dit gansche geschrift van Dr. Cramer is tegen het theologisch determinisme gericht. Wat heeft die kwestie met de moderne richting als zoodanig te maken? Zij was met Augustinus, Luther en Erasmus, de Synode van Dordrecht, ook toen Prof. Scholten in 1859 zijn uitstekend geschrift over ‘Den Vrijen wil’ uitgaf, aan de orde.

Maar nu?

Willen wij over den *vrijen* of den *gebonden wil* strijden, laat ons dan dat ijdele spel van over en weder, van God tot mensch, en van mensch tot God nalaten. In overeenstemming met het beginsel der moderne richting, blijft de strijd bepaald binnen de grenzen van psychologie en anthropologie. Meng in deze geheele zaak nimmer woord of begrip van God, evenmin als ge zulks doet, wanneer ge in de botanie eene plant determineert. Zoo gij het toch doet, en b.v. zoo als Dr. Cramer de vrijheid van den wil handhaaft, ten einde God voor de beschuldiging van de zonde te willen vrijwaren, dan maakt ge vooreerst, als orthodox gereformeerd prediker, een vreemd figuur, aangezien gij tegen de kern der evangelieleer van uwe kerk strijdt; maar - en dit is verreweg 't ergst - gij verlaat het terrein van het geding, of schermt althans met wapens die uwen vijand niet bereiken. Wij zijn op het terrein van het zedelijk determinisme, niet op dat der praedestinatie. Voor een oogen-

blik - tegen het advies van Prof. Hoekstra in[1] - aangenomen, dat Dr. Cramer gelijk heeft, de moderne theologie praedestinatiaansch is, en dus casu quo zou moeten zeggen: ‘God doet de zonde’ - dan is ze zulks, omdat zij het zedelijk determinisme als feit der ervaring heeft leeren kennen, en dan bezigt zij die spreekwijze omdat zij religieus zijnde: ‘in alles wat leeft en zich beweegt, in alle worden en veranderen, in alle doen en lijden, het Eeuwige zoekt en vindt,’ om met Schleiermacher te spreken.

Maar laat het tegenovergestelde het geval wezen; laat ‘verreweg de meeste godgeleerden en wijsgeeren van naam in het buitenland, zich stellig - [en te recht?] - tegen het determinisme verklaren’[2], dan zou de moderne theoloog toch nog ongeveer hetzelfde moeten blijven zeggen! Ook dan nog zou hij verklaren: God wil de zonde! Het eenig verschil zou dan dit wezen: deterministisch gesproken, 's menschen wil wordt ten kwade bepaald door de motieven; indeterministisch, 's menschen wil leidt hem willekeurig ten kwade; maar in beide gevallen: *God doet het!*

Omdat misverstand hier voor de hand ligt, moet deze zegswijze verklaard worden.

De moderne theoloog gebruikt haar in anderen zin als zijne tegenpartij. Voor haar is het, alsof men meent, dat God in een bepaald oogenblik bij den handelenden en denkenden mensch optreedt om hem tot het booze te brengen. Zij laat het voorkomen, alsof men op modern standpunt zegt: de zonde is Gods werk, daarna werkt God het berouw over zijn eigen werk en veroordeelt dus zijn eigen werk (blz. 42 bij Dr. Cramer).

Zóó doet de supranaturalist.

Bij hem is God een tusschentredende oorzaak, in de reeks der oorzaken en gevolgen ingrijpend wezen; een God, die als ware hij een mensch wisseling van aandoeningen heeft.

Niet alzoo voor den moderne.

Hij noemt het eindige nooit God, en vindt God ook niet in de rij der eindige dingen als een eindige, maar als den Eeuwige. Hij wacht zich voor de dwaasheid, om de totaalsom van de eindige dingen God te heeten, maar nog veelmeer om eene

1 Zie Dr. Hoekstra, ‘De hoop der onsterfelijkheid,’ 1867, Voorrede, blz. XII.

2 Prof. Hockstra, t.a.p., oordeelt aldus.

enkele grootheid zóó te stempelen. Het eindige is het eeuwige niet. Wat is, is in God en God is in het zijn, maar niet als het verbindend lid of een geheimzinnige schakel der eindigheden, noch minder als eene verrassende kracht, die zich soms doet gevoelen. Alles wat is, is in God, maar zóó als het is. Daarom zegt de moderne: 'God wil de zonde' of 'God doet de zonde,' gelijk hij zegt: 'God wil den dood' of 'God doet de cholera woeden'. Maar evenmin als hij bij eene vulkanische aardbeving of bij het heerschen der cholera tien oorzaken, en dan nog één bijzondere opspoort, en die laatste *God* noemt, evenmin als hij dus zegt: 'God overdekte Herkulaneum!' maar de 'asch' deed zulks - hoewel hij van hetgeen geschiedt den grond vindt in God; evenmin zal hij zeggen: God steelt, God moordt, God verpest. Het zou even onjuist zijn als te zeggen: God regent, dondert, bliksemt; alweder niet, omdat van al deze verschijnselen niet de diepste grond in God zou liggen, maar 1°. omdat eene werking, een toestand, een verbinding van eindige dingen niet met den naam van 'God' mag bestempeld worden; 2°. omdat al de genoemde en alle denkbare verschijnselen uit het eindige verklaard moeten worden. Het bijvoegen van Gods naam zou alligt de dwaling in de hand werken, dat van deze verschijnselen, plus de overige bekende oorzaken, ook nog eene andere oorzaak ontdekt was, namelijk God.

Hetzelfde moet op het zedelijk gebied, waar wij ons op bewegen als wij van *zonde* spreken, bedacht worden. Gelijk de natuur in elk gegeven oogenblik uitdrukking is des Eeuwigen, zoo is ook de mensch in elk gegeven oogenblik datzelfde. De struikelende, vallende, berouwhebbende, zich bekeerende mensch is evenzoo door God gewild, als de kiemende, bloeijende, stervende plantenwereld. Dat zegt de religieuse mensch kortaf in deze, anders minder gelukkig gekozen uitdrukking: God wil de zonde!

Maar nu meent de moderne niet iets bijzonder nieuws gezegd, noch veel minder eene oorzaak aangegeven te hebben, waardoor zijn eigen toestand eenige verandering ondergaat, of zelfs ook maar verklaard wordt. Voor en na die uitspraak is hij dezelfde; geene andere krachten werken op hem, dan die uit de eindigheid van zijn wezen voortvloeijen. Hij heeft alleen te kennen gegeven, dat hij met zijne zonde, zijn berouw, enz., enz., in het heelal op zijne plaats is. Hij heeft, per-

soonlijk voor zich, gesproken; hij heeft aan zijn besef woorden gegeven. Het is de taal van den religieusen mensch, die zich in een bepaald oogenblik van zijn eindig leven uitlaat, en wel op die wijze, omdat hij zich één weet met het Oneindige, nieteen op-zich-zelf-staand, verloren, laat staan een verworpen deel.

Men wete het wel, door dit te zeggen wordt niets geleerd wat tot de uitbreiding van onze psychologische kennis strekt, evenmin als door de uitdrukking: 'God dondert,' iets van den aard der electriciteit verklaard wordt; ook wordt daardoor niets ten nadeele van God beweerd, noch aan God oneerbiedig eenig misdrijf toegeschreven. Het is de taal der godsdienst, die concrete verschijnselen onmiddellijk met het oneindige in verband brengt, krachtens de mystiek van het gemoed. Hare taal wordt door den religieuse verstaan. Zij is ten eeuwigen dage niet de taal van den wijsgeer.

Wanneer deze aan het woord komt, verandert de zaak terstond. Hij erkent het feit der religie, maar weigert op uitingen of uitspraken van haar een stelsel te bouwen. Brengt ze hem de stelling: 'God wil de zonde', dan zal hij die uitdrukking, in den aangegeven zin, als uitspraak van het godsdienstg gemoed opvatten, maar haar niet als bijdrage voor de kennis van God bezigen. Kategoriën van het eindige zijn niet op het oneindige toepasselijk. Nooit zal hij b.v. de kategorie van den tijd op God overbrengen; welnu, evenmin die van goed of kwaad. Wil Dr. Cramer de uitdrukking: 'God doet de zonde' afscheiden van haren religieusen wortel, en als een oordeel over God behandelen, met het kennelijk doel om hare uitvinders of verdedigers van oneerbiedigheid tegen God aan te klagen, hij doe hetzelfde met andere. God leeft in den mensch, de mensch wordt oud, derhalve 'God wordt oud'. Formeel is die stelling soortelijk aan de door Dr. Cramer gewraakte gelijk. Wij willen ze dus beide *uit een wijsgeerig oogpunt* verwerpen. De theologie - opgevat als wetenschap van God, het absolute - kan ze zóó niet gebruiken, maar moet ze eerst van hare relatie losmaken. In God is evenmin tijd als zonde!

Ik trek het besluit. Eene tijdrekenkunde bezigt bij het opmaken harer data noch het woord, noch het begrip van God. De godsdienstige doet zulks wel. Maar het zijn ook twee verschillende krachten, de chronologische en de religieuse. Eene ethiek gebruikt bij het opmaken harer feiten, noch het woord, noch het begrip van God. Zij is langs den weg van psycholo-

gische waarneming tot de omhelzing van het determinisme gekomen, de zonde is voor haar dientengevolge noodzakelijk. ‘Dan is God de oorzaak van de zonde’, zegt Dr. Cramer, en meenen vele andere, ook moderne, die het eigenaardig verschil eener religieuse uitspraak en eener wijsgeerige stelling niet onderscheiden. Wij antwoorden: wees zoo goed het determinisme op zichzelf te beschouwen, noem Gods naam in deze geheele zaak niet. Blijf met ons op het gebied der psychologie, wij zouden u anders zelfs niet verstaan!

Iets anders is psychologie, iets anders moraal, iets anders theologie, en wederom iets anders religie.

Indien ik nu wederom Dr. Cramer noem, dan is het niet om uitsluitend dezen schrijver voor de verwarring in deze elementaire waarheden aansprakelijk te stellen. Hij, als anderen, als onderscheidene modernen, heeft zich aan eene algemeene fout schuldig gemaakt. Met eene theologie valt men een zedelijk idee, of wel eene uiting van het religieuse leven aan, en meent wonder veel gedaan te hebben. Doch het voorbeeld, ook van den besten, wettigt het misbruik niet, en Dr. Cramer staat voor hetgeen hij heeft geschreven.

Welnu, men leze het gedeelte van zijn geschrift over het ‘gebed.’ Wist men niet van elders, dat het ‘bidden’ eene uiting is des religieusen levens, uit dit werkje zou men het niet opmaken. Ik heb in lange niet het zelfzuchtige, dat aan de godsdienst zoo vaak eigen is, zoo naakt en onomwonden zien voorgesteld, zoo doodelijk kalm hooren beredeneeren en tot grondslag eener theorie over het gebed zien maken. Bidden is *vragen;* die vraagt moet weten dat hij geholpen kan worden, anders vraagt hij niet! Der modernen God *kan* niet helpen, derhalve men *vraagt* hem niet. Vrij duidelijk! Dr. Cramer vervolgt: wie er anders over denkt ‘stelle in de plaats van hetgeen in het N.T. *bidden* genoemd wordt, die vrome gemoedsstemming, waarbij men zich afhankelijk van God gevoelt, en alle gedachten met de gedachte aan God in verband brengt; maar men zegge dan niet, dat men eene *christelijke* beschouwing van het gebed heeft, men geve het woord *bidden* prijs, en kieze daarvoor een ander, waarin het denkbeeld van *vragen* niet ligt opgesloten. Anders speelt men met woorden.’

Het christendom mag bij zulk eene dorheid en zoodanig intellectualisme wel zuchten: Heer! bewaar mij voor mijne vrienden! tegen mijne vijanden zal ik mij zelf wel verdedigen.

Men denkt aan den leermeester van den schrijver, aan Dr. Doedes, die eenmaal naar aanleiding van Dr. Réville's woorden ‘partis de Dieu, ils disent qu'ils vivent en Dieu, et *qu'ils vont vers Dieu*’, zijne absolute ongeschiktheid voor de mystiek openbaarde, toen hij de sarcastische vraag deed: Hoe vèr is God wel van hen verwijderd? Waarlijk, onder zulke handen wordt de godsdienst al zeer min, een polis van assurantie!

Eer dat we verder een woord over deze kwestie wisselen, zal het goed zijn, dat de vraag naar het wezen der *godsdienst* gesteld worde. Overmaat van theologische scherpzinnigheid zou op den duur wel eens niet sterk genoeg kunnen zijn, om het vermoeden te onderdrukken, dat het met het *godsdienstig* karakter der orthodoxie niet al te best stond. Verre zij het van mij, om zulk een vermoeden tot zekerheid te willen verheffen. De bovenstaande theorie over het gebed is naar mijne meening niet het gevolg van afwezigheid van vroomheid, maar wortelt in de verwarring van religie met theologie. 's Schrijvers theologisch standpunt geeft hem een bepaald en onveranderlijk gezicht op God en Gods betrekking tot de wereld; daarmede komt zijne theorie van het bidden overeen. Derhalve wie zijn gezicht niet heeft, bezit ook zijne theorie niet. Natuurlijk niet, maar wat zou dit? Die vormt, in zooverre hij theologant wil wezen, en dus reflecteert over zijn godsdienstig doen en laten, zich eene andere theorie. Zoo hij vroomheid heeft, houdt hij het bidden vast, want het gebed is niet eene zaak der theologie, maar eene uiting der religie. Deze stoort zich over het geheel niet veel aan de theorie, vooral niet van een Godsbegrip. Zij boet zelfs zeer veel van hare ongedwongenheid en vrijmoedigheid in, zoodra ze in het kader van het nadenken wordt opgenomen en zelfbewust wordt. Ik houd het ten haren aanzien met de eerste helft van Schleiermacher's beroemde definitie: Religion ist weder ein Wissen, noch ein Thun!

Er is bij den regelmatig ontwikkelden mensch samenstemming en ineenvloeijing van zijne onderscheidene vermogens. Derhalve zal van lieverlede de stoute en ongedwongen vleugelslag der godsdienst aan de bestaande orde zich wennen, de godsdienstige der 19de eeuw na Chr. zal aan zijne fantasie minder vrije speelruimte laten, dan die der 19de eeuw vóór Chr. Zijne bespiegelingen over het oneindige, zijne theologie, zal van lieverlede minder tegennatuurlijk worden; als redelijk wezen zal hij zich over zijn bijgeloof van vroeger schamen; hij zal leeren

inzien dat de mensch zijne eigene persoonlijke behoeften niet tot maatstaf van het waarschijnlijke of mogelijke mag stellen, en dus aan God niets ongerijmds toeschrijven. Heeft hij als een goed kind der 19de eeuw het heelal voor den spiegel en het uitgedrukte beeld van Gods zelfstandigheid leeren liefhebben... toch zal hem met onweêrstaanbaren aandrang het gevoel zijner eigene gemeenschap met den Eeuwige aangrijpen. Hij zal zich-zelf isoleeren uit den samenhang van het eindige, zich in onmiddellijk verband tot den Eeuwige en Onbegrijpelijke gevoelen en gedragen. Hij zal tot Hem spreken, Hem woorden van eerbied, van dank en liefde toebrengen, om in dat besef van gemeenschap één ding te leeren, dat van eeuwen her, in alle scholen van theologie, voor het toppunt van volmaaktheid heeft gegolden: zich-zelven, zijn eigen individueelen wil te offeren voor den algemeenen wil, d.i. God. Met Schleiermacher's woorden: ‘Frommseyn und Beten, dass ist eigentlich Eins und Dasselbige’[1].

Ik pleit voor de naauwgezette studie van het anthropologisch verschijnsel der religie, en waarschuw tegen de verwarring van haar met theologie, evenzeer als tegen de vermenging van theologie en ethiek. Houdt men dat in het oog, dan zal eene vergissing als door Dr. Cramer begaan werd, toen hij als ‘onmiskenbare uitspraken van ons godsdienstig-zedelijk gevoel’ de vermelde vier punten, waar zijne brochure over spreekt, opnoemde, onmogelijk worden. Berouw, hoop op onsterfelijkheid zijn verschijnselen op anthropologisch gebied in het algemeen, en niet op dat der religie in het bijzonder. De israëlitische vroomheid heeft zich eeuwen lang wel bevonden zonder de hoop der onsterfelijkheid. Het berouw en de strijd tegen de zonde zijn er, ook dan als er geene religie is. Bovendien zijn het nooit *uitspraken*, en dan nog wel *onmiddellijke!* uit-

1 Dr. Cramer verklaart deze opvatting voor niet-christelijk, omdat zij niet met de leer van het N. Test. overeenkomt.
Het argument is, voor de moderne theologie, *a poor one:* al zeer onbeteekenend. Zij hecht zeer veel aan die 27 kanonieke schriften der christelijke kerk, maar moet bepaald en stellig weigeren ze als toetssteen van het christelijke te erkennen. Zij is niet langer dupe van de kerkelijke traditie aangaande de waarde van het N. Test., en zij kan dus haar eigen oordeel, over hetgeen al of niet christelijk mag heeten, niet door het N.T. laten beheerschen. Dat zou voor haar hetzelfde wezen, als aan eenige onbekende bisschoppen of anonyme vervaardigers van zoogenoemde apostolische geschriften de uitspraak op te dragen.

spraken van het gevoel; aan allen ligt eene bepaalde opvatting over den mensch en de beteekenis van zijn leven ten grondslag. Van tweeën één: het zijn dogmen òf feiten.

IV.

Bestond er niet eenig belang bij, om deze vier zaken zoo maar als algemeen geldende waarheden voorop te stellen en tot stormram in den aanval te bezigen? Ik geloof ja. Door ze als bekende zaken op te nemen, wier beteekenis bij allen vaststaat, behoefde men ze niet eerst te definieeren, en bespaarde zich-zelve daarbij groote moeijelijkheid. Tot belangrijk nadeel evenwel van de zaak. Het is opmerkelijk hoe menigeen van die handelwijze het slachtoffer wordt. Vooreerst de schrijver zelf; hij meent iets bewezen te hebben, en heeft inderdaad niets uitgericht, als met een woord of een begrip gespeeld, dat door zijn tegenpartij anders wordt opgevat. Maar ook zijne lezers worden er de dupe van. Onder deze zelfs een man als Prof. Hoekstra. Deze 'voegt zich aan de zijde van Dr. Cramer, voor zooverre als deze zich tegenover de deterministische opvatting des zedelijken levens op psychologische ervaring beroept. Dit gedeelte van zijne brochure bevat inderdaad juiste gedachten. Ik ben benieuwd, hoe ze van deterministische zijde zullen wederlegd worden. Ik hoop niet, dat men zich vergenoegen zal met de argumenten uit Prof. Scholten's werk over de *vrijheid van den wil*, die mijns inziens alles behalve afdoend zijn, te herhalen; dan ware het pleit verloren!'[1]. Ik gun een ieder het menschelijk gevoel van blijde verrassing, bij de onverwachte ontdekking van eene hulpe nevens zich. Maar in het gegeven geval zal, dunkt me, Dr. Cramer weinig steenen voor een stelsel, als door Prof. Hoekstra verdedigd wordt[2], aandra-

1 Zie theologisch tijdschrift, 1868, 1e stuk, blz. 81.

2 Hoe dit stelsel te noemen, is mij niet duidelijk. De hoogleeraar verklaart: 'wat mij aangaat, op psychologische en empirische gronden [welk verschil is daartusschen?] houd ik er mij van overtuigd, dat, al is het indeterminisme onhoudbaar, in geen geval het determinisme de sleutel tot oplossing van de raadselen van het zedelijk leven wezen kan.' t.a.p., blz. 81.

gen. Zoo zijne bestrijding eenig ondermaansch stelsel treft, dan is dat het theologisch determinisme = de praedestinatie. Maar zij raakt zelfs het ethisch determinisme niet. Wat misschien voor het eerste doodelijk is, laat het tweede ongedeerd. Ik spreek hier met opzet zoo onbepaald, omdat Dr. Cramer aan de leer der praedestinatie geen recht heeft laten wedervaren. De historie getuigt, dat deze leer geen zorgelooze of trage menschen maakt; dat de moraal nergens beter ontwikkeld is, dan juist in de Hervormde kerken, waar het decretum horribile, laatste uitlooper van den wortel: ‘God wil de zonde,’ eene gevierde leer was.

't Is mij overigens een raadsel, hoe de heer Hoekstra van de psychologische ervaring van Dr. Cramer spreken kan. Er ontbreekt daartoe te veel aan van hetgeen tot waarneming behoort.

Het is schijnbare ervaring, maar feitelijk de boven door mij aangewezen fout: gebruik maken van begrippen zonder onderzoek naar hunne herkomst.

Dr. Cramer verwerpt met klem en nadruk de gelijkstelling van berouw over begane zonde met lichaamspijn, en later die van het zedelijk met het zinnelijk kwaad. ‘Die door een lichamelijk leed wordt getroffen, gevoelt pijn, maar die pijn veronderstelt niet den wensch, dat het leed niet ware gekomen. Wel is die wensch het eerste gevolg van den indruk, dien de pijn op onze ziel maakt, maar dit is niet blijvend. Het mag althans niet blijvend zijn. Een geloovige berusting in Gods wil moet er voor in de plaats komen. Maar daarom... wijkt de pijn niet; ik kan de pijn blijven gevoelen, al zeg ik met een kalm gemoed: wat de Heer doet, is welgedaan’ (blz. 43). Elders: ‘wij zijn bij het zinnelijk kwaad op een geheel ander gebied; dat wij strijden tegen het zinnelijk kwaad, al weten wij dat het ons door God wordt toegezonden, leert de ervaring’ (blz. 50).

Zou de scherpzinnige schrijver zich zelf wel de vraag gesteld hebben: wat is pijn, wat is zinnelijk kwaad? Hij spreekt van een pijn ‘die niet veronderstelt den wensch dat het leed niet gekomen ware,’ en van ‘een indruk dien de pijn op onze ziel(!) maakt.’ Welke physiologie is hier aan het woord? Zeker niet die der ervaring? *Pijn* maakt geen indruk, maar is de naam van een indruk, van eene bepaalde gewaarwording. Er is hier of daar in het lichaam stoornis, de eene of andere werking gestremd, doordien de stofwisseling werd verbroken of eenig vreemd bestanddeel in het organisme is ingeslopen. Zulks

geeft eene andere, als de gewone aandoening op de zenuw; die naar den zetel der bewustheid overgebracht, in eene eigenaardige gewaarwording omgezet wordt, *pijn* geheeten.

Geboren uit een verbroken evenwicht, is haar aanzijn tevens de openbaring van het herstellingsvermogen der natuur; zij is de aankondiging en het feitelijk protest tegen het leed dat gekomen is, en valt dus bij den bewusten mensch onmiddellijk samen met ‘den wensch, dat het leed niet geboren ware.’

Hoe hier het ‘geloof’ door Dr. Cramer wordt voorgesteld als eene macht, welke dien wensch niet blijvend doet zijn, verklaar ik niet te begrijpen. Dat is althans geen feit door de waarneming aan de hand gedaan. De ‘geloovige’ reageert als ieder ‘ongeloovige’ tegen de pijn, wenscht dat het leed niet gekomen ware; ‘hij strijdt tegen het zinnelijk kwaad’, zegt Dr. Cramer, eenige bladzijden later, en haalt daarmede zelf de streep door zijne eigene beschrijving van de verhouding des geloovigen tot lichaamspijn en zinnelijk leed.

Wanneer de deterministen hunne opvatting van den mensch *uit een godsdienstig oogpunt* verdedigen, wijzen ze op het zinnelijk kwaad. Wat verstaan zij daaronder? Dr. Cramer schijnt alleen het oog te hebben op spoedig opkomende kwalen, acute ziekten of krampachtige aandoeningen. Immers hij slaakt de klacht: ‘als wij eens even spoedig en even sterk de pijn der zonde gevoelden, als wij door het zinnelijk leed worden aangedaan’! en: ‘Het zinnelijk kwaad wekt oogenblikkelijk, onwillekeurig het gevoel van pijn op’ (blz. 50). Ja, dat is zeker, zonde wekt niet gelijke pijn op, als eene plotseling opkomende scheut van kiespijn. Maar waarom blijft hij zoo laag bij den grond? De analogie van zonde met zinnelijk kwaad, bij het determinisme geliefkoosd en gehandhaafd, gaat dieper of hooger. Zij is deze. De verhouding van den geloovige tot God is ten aanzien der zonde dezelfde, als ten opzichte van het leed, de ellende, de vernieling in de natuur. Het is geen zwaarder proef voor het geloof dat ik zondig, dan dat een muschje op aarde valt; niet zwaarder dat ik struikel, dan dat een bliksemstraal den mensch treft. Nadeeliger kan het niet zijn te zeggen: God wil de zonde, dan: God wil dat de cholera woedt.

De analogie is volkomen zuiver. Evenzoo als de zondigende mensch een wanklank in Gods schepping is, evenzoo is het de verraderlijke moeraskoorts. Het is even gevaarlijk te zeggen:

God wil de zonde, als: God wil de vergiftiging van zijn menschenkind.

Namelijk voor den indeterminist. Bij den determinist zijn beide reeksen van verschijnselen gelijkelijk in orde.

Waarlijk, de analogie tusschen zedelijk en zinnelijk kwaad gaat volkomen op. Natuurlijk met inachtneming van het tertium comparationis. Het eerste is een verschijnsel op het gebied der bewuste, het laatste op dat der onbewuste natuur. De zonde behoort tot het gebied van den mensch, als zedelijk wezen.

Wat is zonde? Is het niet iets vreemds, dat de schrijver, die der moderne theologie toeroept: oppervlakkigheid gaat wel eens voor eenvoudigheid door! zelf nergens eene poging aanwendt om de zonde te verklaren. Er kan hier geen sprake zijn van eene zelfstandige waarneming. Dr. Cramer gebruikt eenvoudig eene in omloop zijnde uitdrukking, als eene algemeen bekende zaak, zonder meer. Verzamelen wij de hier en daar verspreide trekken, ten einde de beeldtenis der *zonde* te verkrijgen! ‘Zonde’ is eene zelfstandige macht; bijna altijd gebruikt Dr. Cramer het enkelvoud. Zij bekoort den mensch; wil men haar overwinnen, dan moet er eerst een strijd voorafgegaan zijn tusschen het vleesch dat de zonde wenscht, en den geest die de zonde haat, tusschen de zinnelijke neigingen die ons tot de zonde als iets bekoorlijks heenvoeren. Het smartgevoel over de zonde heeft dientengevolge eene eigenaardige plaats in de ontwikkeling van ons geestelijk leven. Het blijft ook daar, als een ander gevoel, dat van onvoldaanheid en behoefte aan reinheid, den tot God bekeerde op een beteren weg heeft gebracht; tranen springen in zijn oog, als hij aan de zonden zijner jeugd herinnerd wordt. Vereenigt men hier nu mede, wat aan het einde zijns geschrifts, bij wijze van afscheid, door den schrijver als zijne hoop wordt voorgedragen, dat namelijk hun zedelijk-godsdienstig gevoel de modernen ‘zal heenwijzen naar dien God en dus ook naar dien Christus dien het apostolisch Evangelie ons doet kennen, als alleen in staat om de *kranke* ziel en ook de *kranke* maatschappij te genezen’ (blz. 60) - indachtig dat bij hem smartgevoel en zonde samenhangen met eene wereldbeschouwing ‘die nog niet verouderd zal genoemd worden’ (blz. 42 o.a.), dan trek ik het besluit, dat Dr. Cramer in den mensch een gevallen schepsel ziet, onder de macht van een boos beginsel, hetwelk hem van God afkeert, en zonder tusschenkomst van een Christus onredbaar verloren. Dat booze beginsel is dan de *zonde*.

Maar is ze zulks ook voor zijne wederpartij? Is het eene algemeen erkende grootheid, die zonder nadere toelichting als constant in de rekening mag opgenomen worden? Heeft de anthropologie haar zegel op deze beschouwing gedrukt?

Eerst als dit het geval is, eerst als die leer van een gevallen en schuldig menschenkind de juiste beschrijving van een feit is, mag men, zonder nadere toelichting, eene andere theologische richting beoordeelen naar hare verhouding tot deze leer. Zoo wordt, zonder verder betoog, eene veroordeeling van het stelsel van Prof. X. toegelaten, als men er van bewijst dat het in strijd is met ‘de rede’, en geen plaats laat voor het ‘nadenken’. Hoe hoog ook boven de gewone menschelijke meeningen verheven, zelfs de dogmen eener kerk moeten zich naar dien maatstaf schikken. Daarom is de strijd tegen de elementaire cijferkunst voor de leer der Drieëenheid altoos doodelijk geweest: zij liet immers geen plaats voor het axioma één = één.

Zoo axiomatisch is het begrip ‘zonde’ evenwel geenszins.

Om het bestaand verschil van gevoelen daarover te toonen, deel ik hier een zeer eigenaardigen brief mede, door Theod. Parker, gedurende zijne ziekte, weinige maanden voor zijnen dood geschreven. De zieke bevond zich te Rome, en vernam dáár, dat een zijner vrienden, de heer Jacob T. Clarke, in het lokaal waar hij te Boston plag te preeken, opgetreden was, en van zijne prediking gezegd had, dat zij het feit der zonde niet genoeg in rekening had gebracht. ‘Hartelijken dank,’ zoo schrijft Parker, voor uwe preek in mijn lokaal, over mij en mijne zaak, vooral ook voor uwe aanmerkingen. Ik ben het er natuurlijk niet mede eens, want in dat geval zou ik u geene gelegenheid gegeven hebben om ze te maken.

Daar is de *zonde!* Het is een theologisch woord, dat gewoonlijk door den neus wordt uitgesproken [*sin* pronounced *ngsin-n-n-n*]. Ik voor mij geloof dat het ding, 't welk de predikanten bedoelen, als zij van *zonde* spreken, niet meer bestand in de werkelijkheid heeft, dan het *phlogiston*, dat men vroeger bezigde om de verbranding te verklaren. Ik ken *zonden*, d.i. bewuste overtredingen van het natuurlijk goede, maar niet *zonde*, d.i. bewuste en opzettelijke voorkeur van het kwaad, als kwaad, boven het goede als zoodanig, een toestand van vijandschap tegen God. Ik gebruik het woord *zonde* zelden; het is een verfoeijelijke holle klank, eene uitdrukking met schandelijke begrippen over God en mensch besmet.

Diaken Zuurpruim van de Hellehoutskerk zegt: ‘Ach, ik ben een groot zondaar, ik ben één en al zonde; van de voetzool tot den schedel bevlekt. Er woont in mij geen goed.’ Gij, van uwe zijde, laat u ontvallen: ‘he diaken, dit keer heb gij 't eens goed geraden! Hoewel.... zóó slecht als gij zegt, zijt gij toch niet!’

‘Wat! roept de man, waar houdt gij mij voor? Welke aanmerkingen hebt gij op mijn gedrag?’

‘Uw antwoord is: als gij een lijst der bijzonderheden begeert, zal ik ze één voor één opnoemen, verdedig gij u dan maar!’

Gij liegt! - ‘Niet waar.’

Gij drijft bedriegelijken handel; onlangs hebt ge door slinksche streken de weduwe Kruishoop van huis en erf verdrongen! - ‘Een leugen, ik bedrieg nooit.’

Gij zijt aan den drank verslaafd, doorgaands den drank van anderen; eergisteren nog waart ge zoo beneveld, dat men u den trap op moest helpen! - ‘Dat is laster.’

Gij zijt onmenschelijk, bezit schepen voor menschenhandel, vervoert Coelies en negers voor den slavenhandel! - ‘Wel, daar steekt geen kwaad in! Zijn de negers niet afstammelingen van Cham, tot wien Jehovah zeide: Vervloekt zij Kanaän! Ik breng den neger onder den gezegenden invloed van het Christendom.’

Gij zijt hebzuchtig en gebruikt bij de openbare liefdadigheid allerlei draaierijen. Gij zet uwen naam aan het hoofd van lijsten voor armen, om anderen te lokken, maar geeft zelf geen penning! - ‘Dat zult gij mij waar maken!’

Gij zijt schijnheilig en wendt alle deugden voor, maar bedrijft alle zonden! - ‘Onwaar.’

Maar zegt ge, wat zijn dan toch in 's Hemels naam uwe ondeugden?

En uw diaken verklaart: ‘bijzondere ondeugden heb ik niet; ik heb geene onzedelijke gewoonten. Neen, geen enkele.’

‘Maar wat meent ge dan, als gij zegt dat gij zulk een groot zondaar zijt?’

‘O, ik sprak over mijne natuur, die is een en al *zonde!*’ [*ngsin-n-n-n*].

Zóó is de leer der zonde! Alle menschen gelijkelijk in zonde ontfangen en geboren; de mensch een gevallen wezen, onbekwaam tot eenig goed, buiten staat zich van die *eelende* te verlossen.

Jakob, ik houd die christelijke (!) leer der zonde voor eene duivelsche; ik haat haar met een diepen haat. De orthodoxe leeraars zeggen, dat men in de klassieke oudheid geen bewustzijn van zonde had. Het is waar, Goddank! Ze wisten toen van toorn, wreedheid, gierigheid, dronkenschap, begeerlijkheid, traagheid, lafheid en andere dadelijke zonden. Zij streden, om aan die gebreken te ontkomen, maar van ‘vijandschap tegen God’ waren zij zich niet bewust; ze gingen niet zitten huilen en jammeren over denkbeeldig kwaad.

‘Ik heb vrij wat kwaad in mijn leven gedaan, en doe het nog; ik mis het doel (*ἁμαρτάνω*), maar ik span mijn boog en mik op nieuw. Ik ben mij zelf niet bewust van God of den naaste te haten. Ik weet dat er in mij veel goeds woont, ook zelfs, trots tering en den apostel Paulus, in mijn lichaam, dat anders niet heel veel waard is. Hier te Rome kan men het verschil tusschen de oude klassieke levensbeschouwing en de latere christelijke zien. De menschen en de goden van het heidendom worden als gezonde, krachtige knapen met een forschen lichaamsbouw afgebeeld; zij verrichtten hunne levenstaak mannelijk, aten, huwden, gewonnen zonen en dochters met een erkentelijk gemoed. Daarentegen zie de beelden en de schilderijen der christelijke heroën, die laten het hoofd hangen, wringen de handen, trekken met den hoek van den mond, ontbijten niet, slapen 's nachts slecht, maken een verbond met hunne oogen, om geen vrouw aan te zien, en hebben het altoos drok over hunne *ziel*. Ik voor mij heb veel liever een van die plompe, krachtige, gezonde heidenen, een Aristoteles, Demosthenes of Fabius Maximus, dan den ganschen rommel der heiligen, van Petrus, Jakobus, Johannes (*die geacht werden zuilen te zijn!*) af, tot op den laatsten pasgemaakten heilige van de Roomsche kerk toe - namelijk in beeld of schilderij!’ (Life and Correspondence of Theod. Parker, by John Weiss, Lond., 1863, v. I, p. 151).

Bij zulk een verschillende opvatting van zonde heeft het betoog van Dr. Cramer weinig beteekenis. Het wekt mijne verbazing, dat vele modernen zich eene conclusie laten aanleunen, terwijl zij de premissen, waaruit geredeneerd wordt, niet erkennen. Het raadsel der anthropologie is nu eenmaal door de orthodoxie niet geraden. De mensch is geenszins een gevallen wezen, en *zonde* dus niet de positieve booze macht, die als eeuwige wanklank tegen een heiligen God, een raadsel is in

het wereldbestuur, tot welks ontknooping men, ten spijt van alle zielkundige ervaring, aan den mensch een vrijen wil verleent, om zoodoende Gods eer te redden. De *zonde* is voor ons niet die booze macht, wier ontdekking in ons zelve dien twijfel aan het heil onzer ziel moet teweeg brengen, welke nu al 1700 jaren lang de vruchtbare vader van allerlei leerstukken en instellingen bij de Katholieke kerk is geweest.

Laat ons toch den moed hebben om dit schrikbeeld *de zonde* onder de oogen te zien, om met wortel en tak de kerkelijke anthropologie uit te roeijen, en er eene betere voor in de plaats te stellen. Zij rust toch niet op de ervaring. Deze feiten: berouw, smartgevoel, schuldbesef, enz. bestaan; niemand denkt er aan om ze weg te cijferen. Gewis, het geweten verwijt ons na jaren nog het kwaad dat wij in onze kindschheid hebben verricht. Niet aanstonds en even onwillekeurig als tegen lichamelijk leed, reageert men tegen de zonde. Ondeugd bekoort; men weet het goede, en doet het kwade. Maar geen dezer feiten eischen tot hunne verklaring de hypothese van val, erfzonde, enz.

Zoo ergens, dan geldt op het gebied des menschelijken levens de wijsgeerige definitie: ‘alle zijn is worden’. De mensch wordt. Egoïsme is de eerste uiting van het leven, want de zucht naar zelfbehoud is de voorwaarde van het bestaan. Zoo lang nu nog de rede in den mensch sluimert, leidt hij dit zelfzuchtig en dus zinnelijk leven. Bij het ontwaken der rede doet zij den mensch anderen naast zich zien, die - zooals hij zelf - ook willen zijn. Daarmede, en in de mate dat zulks geschiedt, kiemt het besef van recht, plicht, goed en kwaad, rijst in hem eene voorstelling van hetgeen hij zijn moet. Die voorstelling neemt (ook daar waar plicht schijnt voort te vloeien uit een gebod of eene wet) een persoonlijk karakter aan; de mensch zegt er van: dit is mijn wezenlijk (mijn beter) ik. Zij is altijd bij hem, staat vóór hem, den actueelen, empirischen mensch, als zijn ideaal; tegenover hem, den zinnelijken en zelfzuchtigen, als zijn rechter. Waar die voorstelling niet is, vindt men noch berouw, noch smartgevoel, een idiotisme in het zedelijke, geen wet en dus geen overtreding. Waar zij is, heeft ze zoo iets persoonlijks en reëels, dat de actueele, kwaaddoende mensch bij zijn kwaaddoen dat gevoel van smart verkrijgt, hetwelk tot zulk eene heftige zelfbeschuldiging leiden kan. Het begane kwaad is toch een vergrijp tegen zijn ‘beter ik’ begaan, de mensch heeft te-

gen zich-zelf gezondigd, tegen zijne eigene zelfstandige voorstelling van den goeden, den beteren mensch.

Treffend zegt Kant (Crit. der prakt. Vernunft, S. 176, N. Aufl. 1795): Al zou men zich-zelf willen verontschuldigen, en een begaan kwaad aan een ongeluk, eene onbedachtzaamheid of wel aan noodzakelijkheid toeschrijven: de advokaat in ons brengt den aanklager niet tot zwijgen. Hoewel bij het plegen van het euvel volkomen bij zijn zinnen, zal men toch zijn misslag aan verkeerde neigingen toeschrijven, die door nalatigheid of gebrek aan zelfbeheersching hebbelijk en tot eene gewoonte, en alzoo de natuurlijke oorzaak van het kwaad zijn geworden.

'Zoo is het ook, bij elke herinnering, met het berouw over een lang geleden verricht kwaad. Hoewel zeer onpraktisch, is die smart billijk, want de rede kent, waar het de wet van onze intelligibile existentie geldt, geen onderscheid van tijd. Zij vraagt alleen, of de handeling als daad de mijne is, en verbindt er dan hetzelfde zedelijk oordeel en gevoel aan, onverschillig of ze eerst nu of lang geleden voorviel.'

De rede van den mensch herkent in dien lang vervlogen misstap dezelfde grondnatuur van zijn wezen, dezelfde mengeling van zinnelijke eigenschappen, welke hem al zoo dikwijls parten heeft gespeeld; die herkenning lokt de verklaring uit: als dat *ik* van mij slechts een ander ware, dan zou ik toen zóó niet gehandeld hebben.

Wij worden bij deze beschouwing nergens buiten het bewustzijn van den mensch gevoerd. Kwaad en goed zijn persoonlijke feiten, beter gezegd, waardeeringen van het persoonlijk doen en laten op het zedelijk gebied, in overeenstemming met de ontwikkeling der rede. Nu zou men het bestaand verschil tusschen 'zijn' en 'moeten', met één term, kunnen heeten *de zonde*, als men slechts bedenkt: 1°. dat dit verschil noodzakelijk is, aangezien het 'zijn' de uiting is van de aangeboren zinnelijkheid; 2°. dat het verschil niet absoluut is, aangezien het 'moeten' eerst dan aanwezig is, wanneer de rede tot eenige bewustheid heeft gevoerd, en ook naar den hoogeren stand der zedelijke ontwikkeling veranderd en gewijzigd wordt. Het 'moeten' van den Hottentot is een ander dan dat van den Europeaan. Derhalve het *zinnelijke* is niet het zondige, en de mensch geenszins een geboren zondaar. Zonde is er, en ook slechts dan alleen, wanneer de mensch tegen zijne

eigene bewustheid of overtuiging van hetgeen plicht is, handelt. Grondslag van het zedelijke is alleen de betrekking van den mensch tot zijnen naaste. De mensch, die zich van zijn deelgenootschap in het groot geheel, dat menschheid heet, bewust is geworden, en dienoverkomstig zich-zelven regeert, is zedelijk goed. Neem dat subjectieve weg, en alle zedelijkheid vervalt, al de verschijnselen dus van zelfbeschuldiging, leedgevoel, berouw, kamp tegen gebreken evenzoo. De mensch is zich-zelf tot wetgever en rechter!

Hij is dit ook dan, als hij aan eene ‘wet’ gehoorzaamt, of het goede tot een wilsbesluit van God maakt. Dr. Cramer schijnt mij toe het laatste te verrichten, als hij verklaart: ‘de eenige kracht in den strijd tegen de zonde is de gedachte: zou ik zulk een kwaad doen en zondigen tegen God?’ (blz. 52). In dit geval heeft de mensch zijn eigen zedelijke eischen eenvoudig buiten zich, in God, gesteld, of ook datgene wat zijne rede hem als goed deed kennen, voor de uitspraak van God geëerbiedigd. Ware het anders, dan zou hij *onzedelijk* zijn geworden. Het zedelijke is alleen bij waarneming van den mensch te onderkennen. Eerbiedig in hetgeen gij daar vindt den wil des Eeuwigen, gehoorzaam door dien eerbied nog inniger en reiner aan den drang der zedelijkheid, leer uwen zwakken wil voor den algemeenen op te offeren: wees alzoo een zedelijk-godsdienstig wezen!

Maar ruk dien band niet los, en noem niet, onafhankelijk van de waarneming der menschelijke natuur, een of anderen wil van God grondslag der moraal. Zoo iets moge ‘religieus’ heeten, het is in allen gevalle zeer onzedelijk. Had Dr. Cramer dit bedacht, dan zou hij de volgende naïveteit niet hebben begaan: ‘De verderfelijke invloed van de leer der modernen ten opzichte van de zonde kan niet duidelijker worden aangetoond! Opzoomer zegt: de zaak waarvoor wij strijden in den strijd tegen de zonde, is Gods zaak, d.i. met andere woorden (in aanmerking genomen dat volgens Opzoomer de zonde niet door God gehaat wordt), *alleen eene valsche voorstelling van God kan den mensch op den duur tegen de zonde doen strijden*.’

Valsche voorstelling van God! Het zij zoo in Dr. Cramer's oogen; zij doet hier in allen gevalle *goed*. Maar wat zal men dan zeggen van eene *juiste* voorstelling van God, die de zonde in de hand werkt? Het is niet alleen de kuische Jozef die den beroemden uitroep slaakt; van Mozes af hebben Samuel, Eliza, Pharizeën, Jesuïten en orthodoxe aanvoerders even innig overtuigd

geroepen, als men hen tot verdraagzaamheid wilde opwekken: ‘zou ik zulk een groot kwaad doen en zondigen tegen God?’

Elke voorstelling van God, hetzij eene valsche of eene juiste (s'il-y-en a!), werkt nadeelig zoo ze niet moreel is. Het zedelijke is een zelfstandig gebied. Breng de feiten daarvan op God over, omdat gij daarin een der openbaringsvormen van zijn Wezen eerbiedigt. Laat het ‘goede’ voor uw persoonlijk bewustzijn, voor uw gemoed de uitgesproken wil van God worden, dien ge met eerbied verneemt en trouwhartig opvolgt, of over wiens overtreding gij u zelve telkenmale verwijt. Wij doen het allen!

Toch blijft in realiteit, die ‘goddelijke wil,’ de uitspraak uwer eigen rede over goed en kwaad; en blijft de zonde de handeling tegen uwe eigene overtuiging. *Subjectief* moge zonde, door de continuiteit van het leven, eene positieve macht toeschijnen, *objectief* is ze eene negatie, en niets meer.

V.

Aan het einde mijner beoordeeling gekomen, heb ik nog een enkel punt te releveeren. De goedgunstige lezer zal misschien zeggen: de brochure van Dr. Cramer is meer een excuus dan een onderwerp van uw vertoog.

Er is iets van aan. Ik heb verscheiden zaken aangeroerd, die - ofschoon ze in onmiddellijk verband met zijne gedachten staan - toch geenszins door Dr. Cramer op den voorgrond zijn geplaatst. Indien men de beeldspraak van den strijd voortzet, dan zou men kunnen zeggen, dat ik tot een geheel ander corps bestrijders behoor, dan die de scherpzinnige amsterdamsche predikant eigenlijk treffen wilde.

Maar ik heb mijne handelwijze gemotiveerd, en verre van Dr. Cramer's geschrift tot een plate-form te maken, vanwaar ik sprak hetgeen ik verkoos, heb ik zeer oprecht aan zijn werkje de aandacht bewezen, die het verdient. Mij dunkt, de schrijver kan tevreden zijn. Dr. van Gorkom en Prof. Hoekstra hebben zich reeds met de verdediging der moderne richting tegenover hem belast. De goede eigenschappen van zijn werkje, maar ook de enorme pretensie om met dialektische gronden de illusie der

moderne richting aan te wijzen, deden het hunne daartoe. Welke van die het meest op mij gewerkt hebben, kan ik moeielijk opgeven. Genoeg, ik greep de aangeboden gelegenheid aan, vast overtuigd, dat er nog wat anders gezegd moest worden, zou de theologische strijd van onze dagen niet hopeloos onvruchtbaar blijven.

De moderne richting op kerkelijk gebied laat zich door geen metaphysika verslaan. De strijd met en voor een ‘Godsbegrip’ is ze te boven. Zij kan zich toch niet met leêge vormen ophouden; naardien niemand den Eeuwige heeft gezien, is elk begrip van Hem louter subjectief.

Zij heeft zich deze dubbele taak gesteld: vooreerst de aanmatiging der bestaande stelsels aan te toonen, en hunne onwaarachtigheid. ‘Onwaarachtigheid’? Omdat zij op eene onjuiste voorstelling van God berusten? Wel neen, niet daarom; maar omdat zij op eene voorgewende, verdichte kennis steunen. Zij doen alsof zij God kennen, en beroepen zich op zoogenaamde openbaringen, die nooit hebben plaats gegrepen, en terwijl ze zulks doen, treden ze Gods eigen werk met voeten. Dit is hunne onwaarachtigheid; op een ‘niets’ steunende, leeren zij van natuur, historie, anthropologie, psychologie juist het tegenovergestelde van hetgeen de ervaring predikt. Eer dat de christenheid echter deze waarheid doorziet, zal er nog veel gearbeid moeten worden!

Het tweede gedeelte harer taak is opbouwend! Zij predikt, dat de ziel van 's menschen religie eene andere moet zijn, als tot heden het geval was; niet egoïsme, maar zelfverloochening. Deze is de redelijke eeredienst, den Onbegrijpelijke, den Allesdoordringende, Allesomvattende te naderen, in theorie en in praktijk. Om Hem te kennen, zie de mensch de natuur aan, eerbiedige haar, bedwinge den wensch, dat het anders ware als het is; zij een dienaar, neme zijne plaats gaarne in. Godsdienst is niet God dienstbaar te maken aan de behoeften van u, enkeling; maar daarentegen u zelf met hart en ziel aan Zijnen raad, in zijn werk kennelijk, dienstbaar te stellen.

Met de reinste wetenschap de innigste toewijding aan den Eeuwige te paren, ziedaar de illusie der moderne richting.

‘I l l u s i e!’ Het zij zoo.

Groningen, 17 Januari 1868.

E.J.P. JORISSEN.

Hooger onderwijs.

III. Inrichting van het Hooger Onderwijs.

2. *De Universiteit*[1].

Toen Joan Melchior Kemper op den 6^{den} November 1815 in de St. Pieterskerk te Leiden zijne plechtige redevoering uitsprak ‘bij de inhuldiging der herstelde Leidsche Universiteit en de invoering der nieuwe inrighting omtrent het Hooger Onderwijs,’ was hij zeker de eerstgeroepene om den geest van dat hooger onderwijs, zoo als het voortaan zijn zoude, en de strekking der nieuwe wetgeving, waardoor het beheerscht zoude worden, in het licht te stellen. Hij deed het, onder andere, met deze woorden[2]:

‘Het is uit den aard der zaak duidelijk, dat het doel eener wet, die den bloei der wetenschappen in een land zal verzekeren, tweeledig moet zijn: vooreerst de geleerdheid zelve te bevorderen; maar ten andere ook, het licht derzelve op eene doelmatige wijze voor den staat en het opkomend geslacht in de meeste uitgestrektheid nuttig te maken.

Maar welke zijn nu wel de middelen, die de staat in handen heeft om de bereiking van het eerste dezer oogmerken te verzekeren? De ondervinding van alle tijden en volken heeft deze vraag lang beantwoord, en de slotsom van hare uitspraken is: Vrijheid, onbezorgdheid van bestaan en opwekking van naijver door eer.

1 Verg. ‘de Gids,’ Februari 1868, blz. 282 vv.

2 Zie de *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften van Jhr. Mr. Joan Melchior Kemper, verzameld door Jhr. J. de Bosch Kemper*, IIe deel (1836), blz. 131.

Vrijheid! ja met regt noemde ik haar in de eerste plaats, als den eenigen waarborg van ontwikkeling. Want, waar zij ontbreekt, kunnen geene schatten, geene eer dat gemis vergoeden. Kwijnend krommen zich de schoonste stammen, onder den dwang der kunst in eene heg geplant, ook bij de rijkste kracht van wasdom, bij de gunstigste wisseling van regen en zonneschijn. Maar de boom, die zich in het open veld verheft, die de voeding der natuur in licht en lucht van alle zijden inademt, terwijl zich zijne takken met majesteit naar alle kanten uitstrekken, wilt gij weten, wat het is, dat hem tot een sieraad der geheele landstreek, tot een zegen voor den afgematten landman gemaakt heeft? Het is de vrijheid alleen en onbelemmerde ontwikkeling!'

Al verkeeren wij - schrijver en lezers van heden - ook niet in de stemming, die deze ontboezeming des redenaars bij zijn opgetogen gehoor met klaterend gejuich deed begroeten, toch aarzel ik niet, zijne woorden tot aanhef te kiezen, nu ik iets heb te zeggen over den *aard en inrichting van het onderwijs*, dat onzer Universiteit ook in de toekomst zal voegen. Want volkomen juist heeft een onzer ambtgenooten een paar jaar geleden reeds opgemerkt in eene rectorale oratie[1], wier eenige fout is, dat zij in 't latijn moest worden uitgesproken en dus niet ter kennisse van het publiek is gekomen; volkomen juist heeft hij opgemerkt, dat toen Kemper, met het oog op de nieuwe inrichting van het hooger onderwijs, over vrijheid roemde, hij niet enkel het oog had op de opheffing van de reglementaire banden, die de vreemde heerschappij ook om de hoogeschool had geslagen.

In waarheid, zoo ergens de nieuwe wetgeving enkel het bestaande zal hebben te bestendigen en te bevestigen, het zal hier zijn. En wanneer ik tracht met weinige woorden de beginselen, die aan die nieuwe wetgeving ten grondslag behooren gelegd te worden, aan te wijzen, dan doe ik niet meer dan aan de beginselen, die de wetgever van 1815 gevolgd is, te herinneren.

Bij de aanwijzing van het getal der leerstoelen, van de vakken, waarin onderwijs zal worden gegeven, van den aard en den

1 *Oratio de iis quae Academiae Lugduno-Batavae anno* 1865-1866, *tristia et laeta acciderunt, quam habuit Rembertus van Boneval Faure die* 8 *Februarii* 1866 *in Academia Lugduno-Batava quum magistratum academioum deponeret*.

vorm van dat onderwijs trede de wet niet in vele bijzonderheden, opdat hare nauwkeurige bepalingen niet in vervolg van tijd zoovele hinderpalen tegen ontwikkeling en uitbreiding worden. Zij moet ruimte laten voor nieuwe behoeften en nieuwe toestanden, welke wij op het oogenblik nog niet kennen, maar die door hen, die na ons komen, gevoeld en noodzakelijk gekeurd zullen worden. De voorschriften der wet moeten alzoo niet vormen een *fixum*, veelmin een *maximum*, waar men zonder hare aanvulling niet buiten zou kunnen gaan, maar een *minimum*. Een *minimum* van eischen worde er gesteld in dien zin, dat de wet de regeering verplichte, niet minder te doen dan zij uitdrukkelijk aangeeft, maar haar daarbij alle vrijheid late om daarboven te doen wat zij nu of later nuttig zal achten. Behoeft dit nog toelichting? Ik weet ze niet beter te geven dan met de eigen woorden van art. 68 van het reglement van 1815: ‘In buitengewone gevallen, wanneer het belang der wetenschappen dit vordert, zal dit getal (namelijk het in art. 67 gestelde getal professoren in de verschillende faculteiten aan de drie hoogescholen) ook kunnen worden vergroot, of een professor boven het gewoon getal kunnen beroepen worden.’ Of ik kan verwijzen naar art. 62, dat aan het voorschrift over de verdeeling der lessen onder de hoogleeraren in ééne faculteit deze vergunning toevoegt: ‘de opgemelde verdeeling zal echter niet beletten, dat professoren ook in die vakken hunner faculteit kollegie mogen houden, welke hun niet opgedragen zijn; en zelfs zal het geenen professor in eenige faculteit, buiten zeer billijk bezwaar, vrijstaan zich aan het houden van voorlezingen over eenig afzonderlijk gedeelte van het hem door curatoren toegedeelde vak zijner studie te onttrekken, zoo spoedig hij daartoe door ten minste tien studenten wordt uitgenoodigd.’

Het is niet te stout gesproken, wanneer ik beweer, dat het aan deze twee artikelen vooral te danken is, dat ons hooger onderwijs zich tot dien graad van bloei heeft kunnen ontwikkelen, waarin wij ons mogen verheugen.

Wordt nu dit beginsel ook in de nieuwe wetgeving aangenomen, dan kunnen wij volkomen onverschillig blijven bij den twist, of het Nederland voegt, zich bij de samenstelling van zijn onderwijzend personeel Berlijn dan Greifswald ten voorbeeld te kiezen. Want wij zullen de beslissing kunnen overlaten aan de eenige macht, die hier te beslissen heeft, de gevoelde en

erkende behoefte. Het is waar, en ik mag deze schaduwzijde niet verbloemen, het kan aldus wel gebeuren, gelijk het gebeurt, dat die behoefte niet altijd luid genoeg spreekt, of liever, niet altijd open ooren vindt wanneer zij, hoe luide ook, spreekt. Ik mag niet vergeten, dat het eerst onlangs na veel moeite gelukt is aan de physiologie hare eigene plaats naast de anatomie in te ruimen; dat nog maar aan ééne onzer hoogescholen, en wel eerst sinds weinige maanden, een leerstoel voor de psychiatrie opgericht is; dat het administratief recht nog maar als bijzaak behandeld wordt. Maar men zal erkennen, dat die grieven niet het beginsel, alleen de toepassing treffen, en dat eene zoogenaamde volledige regeling juist door hare beweerde volledigheid ons in de toekomst met niet minder teleurstellingen zou bedreigen. En daartegenover zal het genoeg zijn op dit ééne feit te wijzen, dat wij het alleen aan het beginsel der vrije ontwikkeling te danken hebben, dat aan Utrechts Hoogeschool door een man van genie een leerstoel voor de ophthalmologie geschapen is, die alleen reeds voldoende is om Nederlands wetenschappelijken roem over de beschaafde wereld te handhaven. Wie op zulke vrucht kan wijzen mag zich menige tekortkoming getroosten.

Wordt dit beginsel gehandhaafd, dan kunnen wij ook de vraag van de verhouding tusschen *gewone* en *buitengewone* hoogleeraren, *lectoren* en *privaat-docenten* van geringe beteekenis achten. De instelling van het buitengewoon professoraat heeft in de praktijk tot zoo veel ergerlijk misbruik geleid, dat men aarzelen zou haar op nieuw aan te bevelen. Zij is geëxploiteerd als een huishoudelijk kunstmiddeltje om goedkoope wetenschap te koopen; en dat niet een enkele maal, maar van 1815 af bijna doorgaans. De kramergeest, die de vreemdelingen ons Nederlanders wel eens verwijten, heeft zich hier schitterend vertoond. Toch was de instelling naar den geest en volgens de letter van het reglement van 1815 zoo schoon en waardig gedacht[1]. Maar men had niet gerekend op de menschelijke zwakheden, waar ook ministers niet vrij van zijn. Deze ervaring is ontmoedigend en zou

1 Art. 69: ‘Er zullen, buiten de ordinaire professoren aan de Universiteit te Leyden, daarenboven, wanneer men dit, hetzij voor de wetenschappen en universiteit, hetzij voor het behouden van het een of ander uitstekend voorwerp voor de letteren en wetenschappen noodig oordeelt, ook professores extraordinarii in een der vakken van hooger onderwijs kunnen worden aangesteld,’ enz.

er toe moeten leiden om het buitengewoon professoraat geheel op te heffen, tenzij men er, in verband met andere wijzigingen in de tegenwoordige orde van zaken, die waarschijnlijk zijn, eene andere beteekenis aan zou willen geven. Ik heb hier het oog op de Professeurs suppléants aan de Universiteit in Frankrijk. Misschien verdient het overweging om op dergelijke wijze aan onze gewone hoogleeraren buitengewone ter zijde te stellen, 'tzij na een zeker aantal jaren dienst, of wegens zwakke gezondheid, of propter absentiam reipublicae causa, of om in 't algemeen hun een al te zwaar geworden taak te verlichten. Ik geef het denkbeeld slechts aan; het noodeloos achtende, voor de uitwerking er van hier over meer ruimte te beschikken. Over de privaat-docenten is het naauwelijks noodig te spreken. Onze grondwettelijke vrijheid van onderwijs, die voor het hooger onderwijs inzonderheid geheel onbeperkt is, die ook in artikel 2 van het reglement van 1815 uitdrukkelijk gehuldigd is[1], heeft voor hun optreden aan onze hoogescholen steeds de meeste ruimte gelaten. Metterdaad is echter de zaak nooit bij ons, zooals wij dat in Duitschland zien, in zwang gekomen. Daarentegen mogen wij niet vergeten te gedenken aan den stillen en bescheiden maar nuttigen arbeid eener andere klasse van docenten, die zich bij ons gevormd heeft, de *repetitoren*. Doorgaans stelt men het zich voor, alsof deze tot eenige taak hebben, aan de domste en traagste studenten zooveel kennis in te pompen als noodig is om hen door een examen te brengen. Inderdaad heeft hun werkkring dikwijls groote beteekenis gehad. Niet zelden heeft men het gezien, dat juist de flinkste en ijverigste jongelieden van hunne voorlichting partij trekken; en uit hun kring zijn mannen voortgekomen, die nu als openbare onderwijzers der hoogeschool tot sieraad verstrekken. Maar 'tzij deze klasse van docenten blijve wat zij nu is, 'tzij van naam of werkkring verandere, wij behoeven er niet meer over te spreken. Mits slechts de nieuwe wet artikel 2 van het besluit van 1815 overneme, heeft zij er verder niets over te zeggen. Beperking is hier onmogelijk, regeling en erkenning overtollig.

Maar wat, bij alle spaarzaamheid van voorschriften, waarop

1 ‘Het staat ieder, die zich daartoe geschikt voelt, vrij, in de onderwerpen van dit onderwijs aan anderen onderrigt te geven, doch bij de tijdsberekening der studiën zal alleen in aanmerking komen het onderwijs genoten van inrigtingen door algemeen openbaar gezag bevestigd en erkend.’ Hoe weinig bezwarend dit voorbehoud was, hebben wij vroeger reeds gezien.

wij mogen aandringen, niet overtollig schijnt omdat wij hier met iets nieuws, dat uitdrukkelijk ingevoerd moet worden, te doen hebben, is eene noodzakelijke uitbreiding van het universitair onderwijs in eene bepaalde richting. Ik bedoel de kennis aan al wat betrekking heeft tot de koloniën en overzeesche bezittingen van den staat. Dat de ontwerpers van het reglement van 1815 hieraan zelfs van verre niet gedacht hebben, lag geheel in den geest van hunnen tijd. Wat had toen het volk met de koloniën te maken, die onder het uitsluitend opperbestuur des konings geplaatst waren? Zelfs de volksvertegenwoordiging mocht er zich niet mede bemoeien. De weinige ambtenaren, die er noodig waren, vormden er zich van zelven in en door den dienst. Particulieren - wie anders ging er destijds heen, dan wie hier te veel was! Van lieverlede is dit nu anders geworden. De koloniën zijn een nationaal belang geworden, zij worden heden een overwegend belang in al onze politieke kwestiën geacht; zij dreigen zelfs een te overheerschend belang te worden. Behoefte aan vorming van de ambtenaren, die men daar zal aanstellen, heeft zich allengs dringender laten gevoelen. Men is, nu vijf en twintig jaren geleden, begonnen met op tamelijk eenzijdige wijze door eene bijzondere instelling die behoefte te bevredigen, maar als een soort van inwijding in mysteriën, die voor het profane publiek geheim moesten blijven. Ook dat is nu reeds anders geworden. De Rijksinstelling voor Indische Taal- Land- en Volkenkunde is door de wet van 1864 nevens de hoogeschool te Leiden geplaatst en de mededinging heeft reeds eene bijzondere school naast de openbare in het leven geroepen. Er blijft nu nog ééne schrede op dezen weg te doen over. Welke die is, weet ieder aan te wijzen. Niet alleen hebben wij de ongerijmdheid op te heffen, die het onderwijs in de talen, de statistiek, de ethnografie, het staatsrecht onzer overzeesche bezittingen onder het middelbaar onderwijs rangschikt en onze meesters in de rechten nog eens naar eene middelbare school zendt; dat is een van die onschuldige poetsen, die de geest van reglementeeren den wetgever soms speelt. Maar wij hebben gebruik te maken van de gelegenheid, die zich nu voordoet, om dat onderwijs te brengen waar het behoort; om den laatsten zweem weg te nemen van de gedachte, dat de kennis aan Indië is eene speciale kennis, alleen verkrijgbaar aan eene speciale school, alleen noodig voor specialiteiten. Wij hebben dat onderwijs te maken tot gemeen

goed voor het beschaafdste deel des volks. Wij hebben te zorgen, dat ook zij, die ‘zich *niet* voor Indië bestemmen,’ zich gewennen aan de gedachte, dat zij als Nederlandsche burgers en aanstaande Nederlandsche staatslieden eenig belang hebben bij de kennis van Indië. Wij hebben eindelijk nog een grof verzuim goed te maken en ons te herinneren, dat Nederland behalve bezittingen in Oost-Indië ook nog koloniën in West-Indië heeft, die onder hetzelfde opperbestuur van onzen koning staan, waar Nederlandsche ambtenaren den staat dienen, waar Nederlandsche burgers wonen, waar Nederlandsche belangen te behartigen zijn en aan welke nog een toekomst van onberekenbaren bloei beschoren kan zijn, mits wij ze maar weten op te heffen uit de verwaarloozing, waarin zij door onze onverschilligheid en onkunde gebracht zijn. Ik weet wel, dat de regeering hier niet alles doen kan en dat het volk moet medewerken. Maar de regeering beginne met te doen wat haar plicht is, en opene aan hare inrichtingen van hooger onderwijs de gelegenheid voor koloniale wetenschap in den ruimsten zin des woords.

Zooveel, of liever, zoo weinig over den aard en den omvang van ons toekomstig universitair onderwijs. Zal ik meer zeggen over zijn gang en vorm? Ik meen mij ook hier te mogen bepalen tot het opnemen van een paar punten. Het eerste geldt de regeling der akademische lessen.

Schleiermacher handelt in het boekje, dat ik vroeger eens gelegenheid vond aan te halen en waaraan ik, volgde ik mijnen lust, veel zou willen ontleenen[1], uitvoerig over het nut van den ‘Katheder-Vortrag.’ Ik mag de zes of zeven bladzijden, die hij er aan wijdt, niet afschrijven, maar bepaal mij tot den aanhef. ‘Wenige verstehen,’ zegt hij, ‘die Bedeutung des Kathedervortrages; aber zum Wunder hat er sich, ohnerachtet immer von dem grössten Theile der Lehrer sehr schlecht durchgeführt, doch immer erhalten, zum deutlichen Beweise, wie sehr er zum Wesen einer Universität gehört, und wie sehr es der Mühe lohnt, diese Form immer aufzusparen für die Wenigen, die sie von Zeit zu Zeit recht zu handhaben wissen.

1 *Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschem Sinne*. Zie blz. 60 vv.

Ja, man könnte sagen, der ware eigenthümliche Nutzen, den ein Universitätslehrer stiftet, stehe immer in gradem Verhältniss mit seiner Fertigkeit in dieser Kunst.'

De 'Kathedervortrag' heerscht ook, en men mag zeggen terecht, in ons akademiewezen, en het is te verwachten dat hij er zal blijven leven. Doch wanneer, volgens de onderstelling waar wij thans van moeten uitgaan, de verplichting voor de studenten om een zeker aantal lessen bij te wonen, aangedrongen hetzij door een examen over het gehoorde, hetzij door een stelsel van getuigschriften, ophoudt, dan kan dit op de tegenwoordige verhouding tusschen leeraren en hoorders niet zonder invloed blijven. Min of meer zullen wij teruggebracht worden tot eenen toestand gelijk aan dien van onze hoogescholen vóór 1810, een toestand waaraan artikel 72[1] van het reglement van 1815 (anders onverstaanbaar) nog eene flauwe heugenis bewaard heeft. Volgens de aloude inrichting van 's lands universiteiten waren de professoren gehouden een zeker aantal publieke lessen en *disputationes* te houden; hiervoor ontvingen zij dan hunne, doorgaans geringe, vaste bezoldiging. Maar voorts was het hun vrijgelaten, daarnevens private lessen te geven, waarbij dan soms nog wel privatissima kwamen. En voor deze lessen, waartoe de studenten zich bepaaldelijk bij den hoogleeraar hunner keuze aanmeldden, genoten zij collegegelden, waarvan het bedrag bij vrijwillige overeenkomst of door gewoonte was vastgesteld[2]. Die toestand gaf aanleiding tot misbruiken van verscheiden aard. De *publieke* lessen werden verzuimd, eerst waarschijnlijk door de hoorders, daarna stellig door de leeraren. En nog gaan er aan onze akademiën allerlei weinig stichtelijke anecdoten rond over de maatregelen die soms door curatoren

1 'De lessen blijven particulier. Zij mogen aan de huizen der professoren gehouden worden, en zal te dezen aanzien aan elke der hoogescholen de staat van zaken blijven zoo als die in den jare 1810 hier te lande was.'

2 Zoo lezen wij nog in de *Brieven en Gedenkschriften van G.K. van Hogendorp*, Dl. I, blz. 449 (1786): 'Buitendien moeten wij Prof. Pestel betalen voor een privaat collegie, welk door anderen met honderd ducaten betaald wordt, en dat voor mij, uit eene bijzondere genegenheid en aanschrijving van goede vrienden, nog nuttiger door veelheid van stof en door meer tijd daaraan besteed, is geworden.' Dat de studenten wel eens vergaten de collegiegelden te betalen, kunnen wij zien uit den brief van Prof. B. Voorda, uit denzelfden tijd (6 May 1785), medegedeeld door den Heer Mr. A. de Pinto, achter het IIe deel van zijne *Handleiding tot het Burgerlijk Wetboek*.

genomen moesten worden om de professoren aan hunnen plicht te houden[1]. Maar het was al te vergeefs:

Quid leges sine moribus
Vanae proficiunt!

De publieke lessen geraakten geheel buiten zwang; en de opstellers van het reglement van 1815 waren voorzichtig genoeg om ze in het stof der vergetelheid te laten rusten. Hunne regeling van het onderwerp - voorschriften over zekere lessen die jaarlijks in elke faculteit moeten gegeven worden, bepaling van vaste collegegelden voor zoogenaamde heele en halve colleges, verplichting voor de studenten om deze colleges te houden en over een aantal er van het bewijs over te leggen, dat zij ze bijgewoond hebben, aanbeveling der responsiën - hadden de strekking om aan het onderwijs zijnen geregelden gang te verzekeren. Zoo het ook al onmogelijk was de studenten te dwingen om getrouwe hoorders der lessen te zijn, de professoren werden er toch door gebonden om hunne dagelijksche taak geregeld te vervullen.

Het kan daarom wel een waagstuk schijnen, dezen weg wederom te verlaten en min of meer tot het oude terug te keeren. Op het standpunt echter, waarvan wij de zaak beschouwen, mogen wij daarvoor niet terug deinzen. En laat ons de dingen zeggen zoo als zij zijn. De regeling van 1815 heeft misschien wel kunnen bewerken, dat de professoren en soms ook de studenten op de gestelde dagen en uren in de collegekamer op hun post waren, zij alleen heeft nooit waarborg kunnen geven, dat het onderwijs met liefde gegeven en met belangstelling ontvangen werd. Zij heeft geenszins belet, dat er professoren geweest zijn, die hunne dagtaak met loomen weerzin volbrachten, en dat de studenten zich alleen zoo dikwerf lieten zien als noodig was om een testimonium te verkrijgen, of wel van de wetenschap, die hun werd voorgedragen, slechts zooveel in hun dictaat opnamen als noodig was om door het aanstaand examen te komen. Maar zoo wij aan den anderen kant óók mogen wijzen op leeraren, wien de wetenschap dierbaar is, wien het een lust is haar te verkondigen en in bezielende taal uit

1 Hoe het hiermede, al zeer vroeg, te Groningen gesteld was, kunnen wij lezen in het *Gedenkboek der hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve ceuwfeest, op last van den akademischen senaat uitgegeven door Dr. W.J.A. Jonckbloet, Rector Magnifieus der Hoogeschool*, 1864, blz. 305 vv., verg. met blz. 214.

te storten, die er hun geluk in stellen, met hunne jonge vrienden samen te zijn, hen te helpen, te leiden en te winnen voor hun vak, en op studenten, wien het ernst is zich te vormen voor den levenskring, dien zij te gemoet gaan, en die met liefde ontvangen wat hun met liefde gegeven wordt, - waarlijk het is niet de vrucht van eenig reglement, hoe volmaakt ook. En nog eens mogen wij, is het ook in gewijzigden zin, met den dichter uitroepen:

Quid leges sine moribus
Vanae proficiunt, si neque fervidis
Pars inclusa caloribus
Mundi, nec Boreae finitimum latus
Durataeque solo nives
Mercatorem abigunt?

IJdel zullen uwe vormelijke reglementen blijven, hoe nauwkeurig ook, als de geest niet medewerkt. Tracht dien geest op te wekken en te verheffen en krachtig te maken, en gij zult vrucht van uw werk zien. Schrijf voor (ik geef toe dat het ordeshalve noodig is), welke lessen gegeven moeten worden. Zorg, zie des noods scherp toe, dat uw voorschrift getrouw worde nageleefd, ik heb er niet tegen. Maar laat naast uw verplichte lessen ruimte over voor onverplichte. En voor het overige toon eenig vertrouwen te stellen in plichtsbewustzijn, in gevoel van eigen verantwoordelijkheid, in liefde - nog eens dringt dit woord zich aan mijne pen op - bij de mannen, aan wie gij de edelste taak ter wereld opdraagt. Hoe grooter uw vertrouwen zijn zal, hoe minder het gevaar zal loopen beschaamd te worden.

Er is wel eens gesproken van de raadzaamheid om den voljarigen cursus, die aan de Nederlandsche hoogescholen gebruikelijk is, naar den trant der Duitsche universiteiten te vervangen door halfjarige. Bij de te verwachten verandering in den gang der studiën kan daarvoor reden bestaan. Er zijn vakken, waarin het noodige binnen den tijd van een halfjaar gezegd kan worden, en voor deze wordt het uitrekken van het college, opdat het den voljarigen cursus vulle, een verspillen van tijd en krachten. Als algemeene regel zou nogtans zulke wijziging veel bezwaar inhebben. Er zijn andere deelen der we-

tenschap, wier omvang of aard uitvoerige behandeling vordert met methodischen voortgang van het eene deel op het andere. Hier ware splitsing onmogelijk, immers ongeraden, en de sluiting van eenen cursus om hem straks weder bij de volgende paragraaf te openen, zou weinig beantwoorden aan hetgeen men met de voorgestelde hervorming beoogt. Neem b.v. de kliniek: zal zij het ééne halfjaar een bepaalden groep van ziekten afdoen, om in het naastvolgende eenen anderen groep te nemen? In het wezen der zaak acht ik de vraag van weinig gewicht: en ik zou haar niet hebben aangeroerd, indien zij mij niet aanleiding gaf er een ander punt aan te verbinden.

De voorgestelde splitsing zoude namelijk deze goede zijde kunnen hebben, dat zij het middel werd om eenige orde te brengen in eenen thans vrij onregelmatigen toestand. Wij houden er tegenwoordig aan onze drie hoogescholen driederlei officiëelen jaarkring op na. Eerstelijk het gewone burgerlijke jaar, dat voor alle zaken van geldelijk beheer moet worden inachtgenomen; ten tweede, de leercursus, die met September begint om met de groote vacantie te eindigen; in de derde plaats het academiejaar, dat (voor elke hoogeschool verschillend) op den jaardag der akademie verwisselt. De gang van het onderwijs wordt door den cursus geleid; de afwisselingen in het akademisch bestuur hebben naar aloud gebruik op den jaardag plaats. Gaarne nu herinner ik hier aan de eenvoudige en doelmatige regeling, die de Commissie van 1849 hiervoor in de plaats gesteld wil hebben[1]. Zij stelt den aanvang van het akademiejaar na de groote vacantie in September en wil zijne opening gevierd hebben met de rectorale oratie van den aftredenden rector, die nu op den *dies natalis* wordt gehouden. Deze oratie wordt alzoo eene soort van *discours de rentrée*. Zij zal het sein wezen voor de hervatting van alle akademische werkzaamheden, en zij zal van zelve professoren en studenten, door de vacantie naar alle hemelstreken verspreid, in de akademiestad terugroepen. Het akademiejaar is voorts in twee helften gesplitst, die elk (voor zoover noodig) een halfjarigen cursus omvatten. De beide helften worden gescheiden door de wintervacantie van ruim vier weken, die met kerstmis invalt. De zomervacantie loopt van 't eind van Juni tot den eersten Dinsdag in September.

1 Art. 17-21 en 65 van haar Ontwerp.

Er is maar ééne bedenking tegen deze regeling. Het ‘quid leges sine moribus’ zal zich met onoverwinnelijke kracht doen gelden tegen den dwangmaatregel om professoren en studenten op den eersten Dinsdag van September in de akademiestad terug te brengen. En met reden. Het begin van September is nog niet de tijd om den huisselijken arbeid weer te beginnen. September is voor de geheele wereld de maand der wetenschappelijke reizen en congressen. Wij moeten ons daar niet eigenwillig buitensluiten.

Ik gevoel, dat ik hier een teeder punt aanroer. Zoo er iets is, wat men algemeen den professoren - die bevoorrechten boven allen! - benijdt, het zijn de lange vacantiën. Zoo men over iets kwaad van hen..... fluistert, het is hierover, dat zij maar al te geneigd zijn, om de vacantiën nog langer te maken. En ook gij!.... klinkt de verwijtende vraag, die ik tot mij hoor richten. Doch zij kan mij niet bewegen, de pen te halen door hetgeen ik zoo even schreef. Zoo het pleit met macht van autoriteiten en verscheidenheid van argumenten te beslechten is, ik heb het reeds gewonnen. Eene schaar van achtbare mannen omringt mij. Drie wil ik er noemen, wier gezag niemand gering kan achten: van der Palm[1], Tydeman[2], Bake[3]. Wie niet gezind is, zich te laten medesleepen op den stroom van het zoetvloeiend betoog des eersten, als hij op zijne beurt naar ‘Wijttenbach's *methodus studendi*’ verwijst, voelt zich misschien getroffen door de puntigheid des tweeden, als hij in vijf stellingen duidelijk maakt ‘dat ten minsten ééne tamelijk lange en ééne of twee kortere vacantiën niet slechts nuttig, maar zeer noodzakelijk zijn, en dat het vrij algemeen berispen en bespotten der academische vacantiën uit louter onkunde of gebrek aan doordenken komt.’ Maar niemand zal weerstand kunnen bieden aan de geestige mengeling van ernst en scherts, waarmede de derde hier schijn en wezen van elkander scheidt: ‘Vriendlief, *vacatio* is *ledigheid:* want *vacare* is *ledig zijn*, en deze ongelukkige beteekenis van het woord zal op hen, die ze kennen, altijd een ongunstigen indruk maken,

1 *Over de halfjarige eursus en de lange zomerracantiën op de Hoogescholen*. In de *Verspreide verhandelingen, redevoeringen en losse geschriften van* J.H. van der Palm, Dl. V (1846), blz. 228 vv.

2 In zijne aanteekening op blz. 131 van de *Theorie der statistiek of staatskunde, naar het Hoogduitsch van Aug. Ludw. von Schlözer*. Tweede uitgave, 1814.

3 *Over universiteiten en hooger onderwijs. Derde brief* (1828). Hij achtte het onderwerp niet te gering om er den geheelen brief aan te wijden.

vooral zoo hunne taalkennis niet een weinig verder gaat en het *vacare labori* hun vreemd is, en zij nooit hebben hooren vertellen dat Cicero ook wel eens *vaceerde* en naar buiten ging en dan boeken schreef, die nog al aardig zijn en na achttien honderd jaren nog niet vervelen.' Hoe gaarne zoude ik zijn geheelen brief afschrijven! Meer dan een lezer zou mij dankbaar zijn voor het genot, dat ik hem schonk. Maar ik wil althans beproeven de hoofdsom van zijn betoog op te trekken. De lieden, die geen onderscheid kennen tusschen een kantoorboek en de adversaria van den geleerde, tusschen het bureau en de studeerkamer, zullen u voorcijferen hoe vele weken de hoogleeraar vrij heeft, hoe weinig uren hij in het jaar les geeft. Zeer wel: men verkorte de vacantiën tot op de helft: men verdriedubbele het getal der lessen, die gegeven moeten worden. Wat zal men winnen? De hoogleeraar kan geädministreerd worden, maar kan hij ook gedwongen worden? Beneem hem het genot van die groote vrijheid, van dien ruimen tijd, waardoor zijn ambt met geen ander hoegenaamd vergeleken kan worden. Schrijf hem voor, hoe veel hij werken moet; meet hem de uren toe, die hij voor zich zelven mag houden. Maar verwacht dan ook niet meer van hem iets groots en edels: den duur van zijn onderwijs kunt gij afpassen; maar ook het gehalte? Gij kunt hem wel noodzaken om zóó of zóóveel lessen in het jaar af te lezen; maar gij kunt hem niet dwingen, om de vruchten van langdurige en ingespannen studie, wellicht van menig uur aan den slaap ontwoekerd, in ééne les ten beste van zijne leerlingen te geven. Oud is de les, dat het onnutte dienstknechten zijn, die niet meer doen dan wat hun bevolen is te doen. Wacht u, den hoogleeraar tot zulken dienstknecht te maken, en gij zult hem het meeste nut doen stichten, hem veel doen verrichten wat gij hem niet moogt en niet kunt opleggen. Of weet gij het niet, dat het onverplichte werk van den hoogleeraar juist datgene is waar de staat den hoogsten prijs op moet stellen, dat de regeering met geen goud uitlokken, maar ook met geen goud betalen kan? - En wat het onderwijs betreft: kinderen voert men met den lepel. De eerste beginselen van het verstandelijk onderricht zijn geheel hulp; maar hoe verder wij voortgaan met ons onderwijs aan kind, knaap, jongeling, hoe meer wij moeten vorderen in de loslating; en het hoogste onderwijs bestaat niet daarin, dat men den kweekeling met de ruimste maat eene *hoeveelheid* wetenschap toe-

deele, maar dat men hem leere trachten en zoeken naar wetenschap. Wanneer hij de maatschappij zal zijn ingetreden, zal hij geheel op zich zelven staan; het zal hem zooveel niet schaden, dat hij er aan gewend worde aan zich zelven overgelaten te zijn. Ook bij hem komt het er op aan, dat hij doordrongen zij van het bewustzijn, dat hem de vacantie de liefste tijd is voor het *vacare labori*. Gelukt u dit, och dan maakt het zoo weinig uit of gij hem enkele weken meer of minder in de akademiestad laat vertoeven en eenige uren langer of korter op de collegebanken laat zitten. Maar kunt gij dien geest niet in hem brengen en levendig houden, uw hooger onderwijs zal schrale vrucht opleveren, al wierd het ook het geheele jaar door, zonder éénige vacantie, gegeven.

De akademische graden en examens.

Het is, zoover het geheugen van het thans levende geslacht reikt, niet gebleken, dat ooit eenig doctor in eenige faculteit aan eenige Nederlandsche hoogeschool aanspraak heeft gemaakt op de onderscheiding, hem door art. 114 3° van het organiek besluit van 1815 toegekend[1]. Deze bepaling zal dus zonder bezwaar uit de nieuwe wet kunnen wegblijven. Evenmin zal het noodig geacht worden, aan notarissen en griffiers te gelasten, dat zij in hunne akten vóór de namen van hen, die den doctoralen graad hebben verworven, dien titel uitdrukken, gelijk zij verplicht zijn, het adelspraedicaat of het lidmaatschap van een der beide Nederlandsche ridderorden bij de namen dergenen, die hierop recht hebben, te vermelden. Ook het recht, in het eerste lid van dit art. 114 vermeld[2], behoeft geen mo-

1 'De regten aan de akademische graden verknocht zijn:
1°.....
2°.....
3°. De rang van voorzitting in alle kollegiën, waarin doctoren en ongegraduëerde personen tevens admissibel zijn, boven de ongegraduëerde personen, met welke zij gelijktijdig zitting nemen.'

2 1°. 'De onverhinderde uitoefening der werkzaamheden, in hun diploma uitgedrukt, indien daartoe geene nadere admissie gevorderd wordt.' Er bestaat nog eene oude formule voor den doctoralen bul (afgedrukt in den bekenden bundel: *Verzameling van wetten en besluiten op het hooger onderwijs* als bijvoegsel op art. 113) waarin wij lezen: 'Quapropter nos pro protestate nobis concessa eundem NN Theologiae (Juris prudentiae etc.) Doctorem pronuntiavimus ac declaravimus, fecimus, facimusque ei potestatem, cathedram, si quando juste ac legitime offeratur, accipiendi, et de Theologia (Jurisprudentia etc.) respondendi, consilia dandi, universumque Theologiae (Jurisprudentiae etc.) munus obeundi et explendi.' Zij was vastgesteld bij besluit van den Souvereinen Vorst van 10 Febr. 1814. Maar deze formule is later, ik weet niet hoe en wanneer, door eene andere vervangen, waarin al die bevoegdheden niet voorkomen.

tief te zijn om het artikel te behouden; want in de doctorale diplomata, zooals zij tegenwoordig worden uitgereikt, wordt van geenerlei ‘werkzaamheden’ gewag gemaakt. Er zou derhalve alleen sprake kunnen zijn van de overneming eener bepaling, gelijkluidende met het tweede lid van art. 114[1], de eenige, die iets, maar dan ook veel zegt. Maar dan zouden wij blijven voortleven onder het verwerpelijke stelsel, dat de doctorale graad begeerd en gegeven wordt als een middel om tot een ambt of maatschappelijke betrekking te geraken.

In welken zin ik dan het doctoraat behouden wensch te zien, heb ik reeds meer dan eens gelegenheid gevonden te kennen te geven: eene wèl verdiende onderscheiding, een eervol besluit van de akademische loopbaan, het hoogste eerbewijs waarop een wetenschappelijk man aanspraak maakt. Het zij het adelsdiploma van hen, die wij genoemd hebben de geestelijke aristocratie des volks, maar een diploma, niet door gunst, maar door verdienste verworven. Als zoodanig zij het voor de uitmuntenden onder de kweekelingen der hoogeschool, voor zulken, die ijver aan talent weten te paren, de spoorslag tot degelijke en grondige studie. Zal het aan deze bestemming beantwoorden, dan moeten de eischen, die het stelt, niet vele en velerlei, maar eenvoudig doch streng zijn.

De ruime omvangrijkheid onzer tegenwoordige doctoraten is eene ongerijmdheid geworden. De gewoonte heeft onze vatbaarheid, om al het bespottelijke er van te gevoelen, misschien verstompt. Maar wie een oogenblik doordenkt, kan toch niet nalaten te meesmuilen wanneer hij waarneemt, hoe onze hoogescholen jaarlijks 80 tot 100 jongelieden afleveren als Juris Romani et Hodierni Doctores, dat wil zeggen, als zoo doorkneed in het geheele hedendaagsche recht en in het romeinsche bovendien, dat zij rijp verklaard zijn om hunne wetenschap in al

1 ‘2. Het regt om toegelaten te worden tot zoodanige waardigheden, ambtsbedieningen en standen, als tot welker bekoming een academische graad noodzakelijk is.’
Zoo er één voorrecht genoemd mocht worden, eigenaardig en waardiglijk aan den hoogsten wetenschappelijken titel te verbinden, het zou dat zijn van de uitoefening van burgerschapsrechten. Maar hier staat ons de grondwet in den weg, die (ééne van hare grootste fouten) deze bevoegdheden wel naar geld, maar niet naar zedelijk of verstandelijk overwicht afmeet.

de deelen dier veelzijdige kennis den volke te verkondigen. En de verwondering over zooveel geleerdheid moet wel tot verbazing klimmen, wanneer men daarbij bedenkt, dat, al drukt de titel het niet uit, hieronder nog stilzwijgend begrepen is de volmaakte kennis van alle politische wetenschap. Niet minder pompeus en niet minder lachverwekkend is de zwierigheid, waarmede de Literarum Humaniorum Doctor tevens verklaard wordt te zijn Meester in de Theoretische Wijsbegeerte. Van de doctoraten in andere faculteiten zwijg ik: zij liggen te veel buiten mijn gezichtskring. Maar het gezegde is meer dan genoeg, om den ernstigen aandrang te wettigen, dat wij een einde maken aan zulke officiëele, zinledige logentaal.

Over het getal doctoraten, die er nu in elke faculteit verleend zullen worden, behoeft niet getwist te worden. De commissie van 1849 is zeer bescheiden geweest in haar eischen[1]. Zij stelde voor: twee in de faculteit der letteren, twee in die der rechtsgeleerdheid, één in de theologische, drie in de wisen natuurkundige en even zoo drie in die der geneeskunde. Zeker is dit niet te veel. Met hoeveel moet het vermeerderd worden? Ik weet het niet en ik durf beweeren, dat op dit oogenblik niemand het weet te zeggen, want het zal, dunkt mij, daarvan moeten afhangen, welke vakken van studie nu of later zoozeer een eigen zelfstandig karakter zullen vertoonen, dat zij een eigen doctoraat - waarbij de naam aan de zaak beantwoordt - wettigen. Om één voorbeeld tot toelichting mijner meening te noemen: de commissie stelde tweederlei doctoraat in de letteren: een in de *klassieke* en een in de *oostersche* letterkunde. Voor het laatste echter zag zij zich wederom verplicht tweederlei eischen te stellen, naarmate de student zich op de Semitische dan wel op de Indo-Germaansche talen zou hebben toegelegd. Inderdaad zou er dus reeds driederlei doctoraat wezen. Maar nu werd onder de eischen voor het laatste ook opgenomen ‘de uitlegging van een oud-Nederlandsch geschrift.’ Dit heeft eenigen tot de niet geheel onverklaarbare begripsverwarring geleid, dat het meesterschap in het Oostersch voortaan

1 Art. 86 v.v. en 126 van haar ontwerp. De commissie handelt alleen over de voorwaarden der verschillende ‘meesterschappen’ (de Hemel beware ons voor dat leelijke woord!) die er verworven zullen kunnen worden als de titels welke in haar stelsel dezelfde rechten zullen geven als nu de doctoraten; en geeft dan aan hem, die zulk een meesterschap verkregen heeft, de bevoegdheid om naar het doctoraat (als louter wetenschappelijke onderscheiding) te dingen in de faculteit, waartoe dat meesterschap behoort.

als bewijs zou gelden van de grondige studie der Nederlandsche taal- en letterkunde. In allen gevalle ware een eigen doctoraat in deze laatste niet overtollig geweest[1]. En zal niet met gelijk recht een eigen doctoraat voor de historische wetenschappen gevorderd kunnen worden? En voor de bespiegelende wijsbegeerte? Ziedaar dan reeds zes doctoraten in ééne faculteit. Nog zijn wij niet aan het einde. Of mogen in onzen tijd ook niet de talen, de geschiedenis, de ethnografie van het *verre* oosten, die van China, van Japan en van onzen Indischen Archipel als zelfstandige studievakken rang nemen? - Eene redelijke oplossing komt mij voor alleen deze te zijn: dat het aan de faculteiten zelve bij de universiteit worde overgelaten, nu en in 't vervolg, overeenkomstig de behoeften en eischen des tijds, te bepalen, welke doctoraten er door haar verleend zullen worden en welke de bijzondere voorwaarden voor de verwerving van elk dezer doctoraten zullen wezen.

Aan de wet zij dan alleen voorbehouden, de algemeene voorwaarden van vorming en opleiding te bepalen, die tot dien hoogen wetenschappelijken eeretitel zullen voeren. Zulke namelijk, die eenvoudig waarborg geven, dat de doctorandus van den beginne af goede grondslagen voor zijne studiën gelegd heeft, dat hij die algemeene kennis heeft verworven, welke in een man van hooge beschaving niet mag gemist worden, dat hij geleerd hebbe met orde en methode te studeeren en dat hij, niet een zekere hoeveelheid wetenschappen van den meest uiteenloopenden aard hebbe aangeleerd, om ze als het examen achter den rug is weer te vergeten, maar zich tot wetenschappelijk man hebbe gevormd. Tot nadere omschrijving van deze algemeene voorwaarden kan ik wederom volstaan met te verwijzen naar de zoo juiste grondgedachte (ik laat nu de uitwerking en uitvoering daar) van het reglement van 1815[2]. Degelijke, hoog opgevoerde voorbereidende studie op het gymnasium, aangedrongen door een scherp examen van toelating tot de hoogeschool; daarna een eerste examen (wil men het candidaatsexamen blijven noemen, niets belet het), dat de studiën, in wier richting de candidaat zich verder zal bewegen, in hare algemeenheid omvat; vervolgens speciaal onderzoek, dat in de bijzonderheden van het gekozen vak indringt, en in verband hier-

1 Zeer juist is wat hierover is aangemerkt door Dr. J. van Vloten: *Enkele wenschen omtrent de wijziging van het hooger onderwijs*, 1850, bl. 24 vv.

2 Zie mijn IIIe artikel, *Gids*, Sept. 1867, blz. 401, v.

mede het schrijven en verdedigen van een proefschrift, als de vrucht van zelfstandigen arbeid en eigen onderzoek. Alleen zoude ik, indien zulke nieuwigheid niet te gewaagd wierd geoordeeld, wat het laatste betreft eene omgekeerde orde willen voorstellen. De promotie na verdediging der dissertatie is thans weinig meer dan formaliteit geworden, wat men ook beproeve om haar nog een eenigszins ernstig karakter te laten behouden. De doctorandus blijft gelukkig nog altijd een beetje tegen de beslissende ure opzien, maar zoo velen wij aan de publieke of private plechtigheid deelnemen, zijn wij doorgaans maar al te zeer in het geval om ons gelijk te stellen met die zekere ‘augures’ waar Cicero van spreekt. En zoo als het beleid der plechtigheid nu is, kan dit nauwelijks anders. Het boekje, waaraan weken en maanden gearbeid is wordt daags te voren rondgedeeld. Men heeft ten hoogste den tijd om de voorrede of inleiding, zoo die er is, en de achtergevoegde stellingen eens in te zien of het oog over een paar bladzijden te laten gaan; voor de oppositie zoekt men den een of anderen bekenden locus communis uit, waarover licht een kwartier gepraat kan worden, ten zij men zoo gelukkig ware den auteur in de vlucht op eenen paradox, eene inconsequentie of een ander foutje te betrappen. Is de promotie publiek, de promovendus omringt zich van eenige dienstvaardige vrienden, die hem al pratende den tijd zullen korten; wie verder het woord voert doet het, dit is nu eenmaal stijl, enkel als blijk van belangstelling. Geschiedt de verdediging tegenover de faculteit, het vuur wordt den patient door de hoogleeraren wel eens wat nader aan de schenen gelegd, doch ook hier heerscht, ten zij er bepaalde en goede redenen voor het tegendeel bestaan, de geest van zachtzinnigheid. Zoo is ook hier de ernstige plechtigheid in weinig meer dan vertooning ontaard en het wezen schijn geworden. De reden hiervan nu is eensdeels deze, dat het doctoraal examen als hoofdzaak geldt, de promotie als accessorium; anderdeels, dat, gelijk ik reeds opmerkte, de tijd ten eenemale ontbreekt om een grondig en juist oordeel te vormen over het proefschrift waaarop de doctorale titel gevraagd en verleend wordt. Dit nu anders te doen worden, het ware dunkt mij, wel der moeite waard, het te beproeven. Men trachte aan die plegtigheid haren vollen ernst terug te geven of schaffe haar eenvoudig af. Hare waarde bestaat niet hierin, zoo als het thans wel schijnen moet, dat in min of meer barbaarsch

latijn een stroom van de uitbundigste loftuitingen over den scheidenden kweekeling der Alma Mater wordt uitgegoten. Hare waarde worde gezocht in hare waarheid.

Wat nieuwigheid ik dan hier zoude wenschen, is in korte woorden het volgende. Het eindexamen ga niet vooraf aan, maar volge op het schrijven en uitgeven van het proefschrift, en met zooveel tusschenruimte van tijd, dat elk belangstellende gelegenheid vinden kan er kennis aan te nemen, en dat ook het publieke oordeel zich kunne uiten. Naar aanleiding van dit proefschrift loope dat eindexamen over de daarin behandelde onderwerpen en zulke die er mede verwant zijn. Het zij eene wezenlijk plechtige en ernstige handeling in het openbaar te verrichten, niet binnen het bestek van één uur te besluiten. Aan alle doctoren in dezelfde faculteit, waarin de graad gevraagd wordt, worde het recht gegeven, aan het examen deel te nemen, den doctorandus te ondervragen of hem bedenkingen ter oplossing voor te leggen. Aan allen, die hieraan deelnamen, zij benevens den leden der faculteit de bevoegdheid gegeven om met stemming vóór of tegen, over de opneming van den candidaat in hunnen kring uitspraak te doen. Zóó is er kans, dat de plechtigheid der promotie wederom iets beteekene, dat de doctorale waardigheid wezenlijk eene onderscheiding zij, dat zij door verdienste verworven, niet uit sleur of goedwilligheid toebedeeld worde.

Zullen wij nu naast den doctoralen eeretitel nog een ‘meesterschap’ als qualificatie voor de toelating tot allerlei ambten en bedieningen en tot de waarneming van allerlei maatschappelijke betrekkingen behouden? Ik mag onderstellen dat de lezer mijn gevoelen hierover kent. Ik heb het dikwijls genoeg uitgesproken om mij ontheven te kunnen achten van de moeite om het nog eens voor te dragen. Alleen dit nog. De voorstellen der commissie van 1849 op dit stuk komen mij voor het minst gelukkige deel van haren arbeid te zijn. Zij verraden een hinken op twee gedachten. Hare ‘meesterschappen’ zijn niet anders dan de tegenwoordige doctoraten zonder proefschrift en zonder promotie. Zij hebben nog meer dan de thans bestaande orde van zaken de strekking om onze jongelieden voor alle betrekkingen af te richten in plaats van ze tot wetenschappelijke mannen te vormen. Zij verraden, door de opdracht van alle examens aan staatscommissiën, jegens het akademisch personeel een gevoel

van wantrouwen (of moet ik zeggen van zwakheid tegenover miskenning van buiten), dat onverdiend is. Zij voeren een stelsel van examens in, dat op den duur tot niets anders kan leiden dan oppervlakkigheid en eenzijdigheid en nog veel meer dan het thans bestaande bevoegdheden zal verleenen zonder wezenlijken waarborg van verdienste.

Er zijn vooral twee bezwaren tegen dit stelsel, waarop ik niet genoeg kan drukken: de algemeenheid der examens een hunne samenhooping op één tijdstip. Vooral het onderling verband tusschen dit tweevoudig voorschrift zal de schadelijkste gevolgen na zich sleepen.

Het is mij niet onbekend wat al kwaads er gezegd wordt van onze tegenwoordige akademische examens, en ik zie geen der gebreken voorbij waarvan zij werkelijk gevaar loopen. Men wijst ons op gemis aan contrôle, op slapheid en onverschilligheid bij de examinatoren, op partijdigheid ten voordeele van examinandi, die tevens discipelen zijn, op onbillijkheid jegens anderen, die bij hunne voorbereiding niet gevormd zijn naar de methode van den examineerenden hoogleeraar. Doch ten deele zijn dit fouten, die wel elk examen, door wie, waar en hoe ook afgenomen, aankleven; deels zijn het niet meer dan uitvloeiselen van menschelijke zwakheden, waarvoor een eerlijk man, die getrouw zijne plichten vervult, zich tracht te hoeden. Daarentegen ziet men het groote voordeel voorbij, dat er voor goede, degelijke studie gelegen is in de vrijheid den examinandus gegeven, om zich voor het examen aan te melden op het oogenblik waarop hij zelf zich daarvoor rijp acht, en het nog grootere, dat hierin ligt, dat de verdeeling der examens over het geheele akademiejaar het mogelijk maakt, aan elk onderzoek zijn vollen eisch te geven. Wij weten het allen maar al te wel bij ervaring, hoe de ophooping van een aantal examens tegen het eind van den cursus ons kan afmatten en - het woord is wel eens in vertrouwelijken kring uitgesproken en ik acht het niet te krachtig om het hier weer te geven - demoraliseeren. En nu zal men die ophooping tot regel maken! Heeft men wel uitgerekend, welke bovenmenschelijke krachten er noodig zijn, om achtereen in eenige weken 80 of 100 juristen (dat is het getal dat thans jaarlijks promoveert) in al de kundigheden te onderzoeken, die het eindexamen voor het meesterschap van hen vergen zal? Zoo niet, men herleze de klachten door de staatscommissiën voor het admissieëxamen in 1846 en volgende jaren uitgesproken

over de haast ondragelijke taak die zij te vervullen hadden[1]. De examens, die wij hier op het oog hebben, mogen minder omvangrijk zijn wat het getal der personen betreft, zij zullen voorzeker niet minder bezwarend worden wat den aard van het onderzoek aangaat. Wat moet onvermijdelijk hiervan het gevolg zijn? Ik laat het antwoord aan anderen over. Mijnerzijds bepaal ik mij tot de opmerking, dat het stelsel van examen voor eene staatscommissie noodzakelijk zulke ophooping medebrengt, omdat zulke commissie uit den aard der zaak voor een bepaalden tijd - en wel zoo kort mogelijk - wordt bijeengeroepen. Ik heb het vroeger, meen ik, reeds gevraagd, maar ik vraag het op nieuw met ernstigen aandrang, dat men ten minste, vóór dat heillooze stelsel hier wordt ingevoerd, een onderzoek naar zijne werking instelle, daar waar het geldt, b.v. in België. Ik ben overtuigd, men zal van zijne liefde voor dit stelsel genezen worden.

Wil men staatsexamens? Goed; mits het maar niet zijn algemeene; niet examens bij de rist of bij den hoop. Acht de regeering zich niet verantwoord, wanneer zij zich niet vooraf verzekerd heeft dat zij een ambt of bediening slechts aan een kundig en bekwaam man zal opdragen, ik heb het reeds erkend, dat dergelijke bijzondere examens voor bijzondere betrekkingen hunne noodzakelijkheid kunnen hebben. Maar de regeling daarvan behoort niet te huis in de wet op het hooger onderwijs. Voor elke betrekking en bediening zullen de voorschriften daarover andere moeten zijn. En geen titel of certificaat, met welken naam ook, door eene commissie, hoe ook samengesteld, afgegeven na een algemeen examen zonder bepaald doel, zal den voldoenden waarborg van bekwaamheid voor eene bijzondere betrekking kunnen geven.

Zoo ik het noodig heb geacht, ook de *financiëele kwestiën* op te nemen in het bestek van de bijzondere punten, waarover het raadzaam zou zijn een woord te zeggen, het was, omdat ik mij de gelegenheid wilde voorbehouden, om eenen wensch uit te spreken, die zich te krachtiger mag laten hooren naarmate er

1 Verg. mijn IVe artikel, *Gids*, October 1867, blz. 117.

misschien meer kans is, dat er bij de nieuwe regeling van het hooger onderwijs geen acht op zou worden geslagen.

Bij het koninklijk besluit van 13 October 1836, N°. 91[1], werd een maatregel ingevoerd, die toenmaals veel stof tot aanmerkingen en zelfs tot klachten over het ongrondwettig heffen van belasting buiten de wet om aanleiding heeft gegeven, maar waarin men zich, zoo als dat gaat, allengs heeft geschikt. Het was een van de vele voorschriften, uit denzelfden tijd afkomstig, waarbij, wegens den nood der schatkist, op de staatsuitgaven ten behoeve van het hooger onderwijs bezuinigd werd. Het bepaalde, dat door de studenten bij hunne inschrijving en jaarlijksche recensie boven de voor deze akten bepaalde onkosten eene som van ƒ 10 moest gestort worden en dat de onkosten van alle graden, volgens het besluit van 1815 door hen te betalen, met de helft zouden worden verhoogd. ‘De aldus verzamelde gelden (zoo luidde art. 4 van het besluit) zullen alleen en uitsluitend bestemd worden ten behoeve der hoogeschool, bij welke zij zijn ontvangen. Zij zullen voornamelijk worden aangewend ter verrijking en uitbreiding der akademische bibliotheek en van andere verzamelingen bij de hoogeschool gevestigd, - of ook ten behoeve van eenig gedeelte van het onderwijs, voor hetwelk geen genoegzame toelagen van rijkswege mogten kunnen verstrekt worden.’ Het beheer, en, onder goedkeuring van den minister van binnenlandsche zaken, de beschikking over deze gelden was aan curatoren opgedragen.

Met dit besluit gaf de regeering gevolg aan een voornemen, dat zij reeds lang had gekoesterd blijkens de laatste der vragen door haar aan de commissie van 1828 voorgelegd: ‘Is er mogelijkheid eene dotatie voor de Hooge Scholen te creëeren uit de contributiën der studenten?’ De commissie had het toen ontraden, evenwel zonder vele of klemmende argumenten aan te voeren[2]. Waarschijnlijk was zij onder den invloed van een zeker verlangen om aan het einde van hare taak te komen. - Nu zette de regeering zich over alle bezwaren heen.

Wat men ook over of tegen dit besluit aanmerken kan, wij hebben thans alle reden om er dankbaar voor te zijn, omdat het ook in de tijden van de grootste bekrompenheid van middelen - en moet ik er niet bijvoegen, van inzichten bij de

1 *Bijvoegsel Staatsblad*, Deel XXIII, 402.
2 Zie haar *Rapport*, blz. 268.

regeering? - ons hooger onderwijs bewaard heeft voor de schadelijke gevolgen van administratieve spaarzaamheid. Niet alleen zijn hierdoor voortdurend vrij ruime geldsommen beschikbaar gebleven om in de behoefte aan aanvulling van akademische verzamelingen van allerlei aard te voorzien; maar meer dan eens is hier de kern gevonden van fondsen, noodig om iets nieuws en iets groots te stichten. Bovenal, en vooral hierop wensch ik te drukken, is hier het middel gevonden om met vermijding van velerlei administratieve belemmeringen, den curatoren gelegenheid te geven, naar hun verstandig inzicht de materieele belangen der aan hunne zorg toevertrouwde hoogeschool te bevorderen. Elk, die door ervaring hun goed beleid en hunne liberaliteit in dezen heeft leeren waardeeren, zal instemmen met de betuiging van erkentelijkheid, die dezen mannen daarvoor toekomt. En ik vrees geenszins, dat het mij als aanmatiging zal worden toegerekend, wanneer ik hier dien dank ook namens mijne ambtgenooten openlijk uitspreek.

Deze erkentenis nu wettigt ook ten volle den wensch, dat de nieuwe regeling van de belangen van het hooger onderwijs hierin geene verandering brenge. Er moge verschil zijn over de verkieslijkheid van den weg, langs welken de middelen om aan de inrichtingen van hooger onderwijs een dotatie te verzekeren, bijeengebracht moeten worden; het beginsel, dat zoodanige ruime dotatie ter beschikking van de verzorgeren dier inrichtingen worde gesteld, om daarmede naar hun oordeel in het belang der stichting te handelen, blijve gehandhaafd. Het eenvoudigste middel daartoe zoude wezen, dat de staat de edelmoedigheid had, de inschrijvingsgelden, die naar alle waarschijnlijkheid de tegenwoordige collegegelden zullen vervangen, voor het geheel of grootendeels tot dit oogmerk te bestemmen en des noods andere bronnen van inkomst daaraan toe te voegen, zoo als dat reeds door de commissie van 1849 is voorgesteld[1]. De hoofdzaak is, dat die vrije beschikking, des gevorderd ook voor aanzienlijke sommen op een gegeven oogenblik, aan curatoren voorbehouden blijve, opdat zij niet door geldgebrek of door den omhaal van administratieve vormen verhinderd worden, van dikwerf plotseling opkomende gelegenheden gebruik te maken, om met krachtige

1 Art. 45, 46, 67-72 van haar ontwerp. Men kan aanmerkingen maken op de details van haar voorstel. In zijn algemeene strekking verdient het aanbeveling.

hand toe te tasten als er iets in het belang der wetenschap met een handvol geld te doen valt.

Over beurzen, subsidiën, toelagen, prijsvragen en medailles ten behoeve van studenten kan ik zwijgen; evenzoo over inscriptiën, collegegelden, kosten van examens of van diploma's of andere gelden door hen te betalen. Slechts een wenk, meer dan een wensch; want wat ik bedoel ligt zoozeer in de richting van onzen tijd, dat nauwelijks een wenk zelfs noodig zijn zal. Men make den hoogleeraar los van alle aanraking op financiëel terrein met den student. De aloude regeling onzer hoogescholen liet het aan den professor over, om zijn levensonderhoud of, zoo het hem gelukken mocht, zijn fortuin te verwerven door minnelijke overeenkomsten met zijne leerlingen. Het kon niet strekken, om zijne waardigheid tegenover dezen te verhoogen. De regeling van 1815 bracht hierin veel verbetering, door vaste voorschriften te stellen omtrent de bronnen van inkomst voor de hoogleeraren, het bedrag van collegelden en andere voordeelen nauwkeurig te bepalen en al wat daarbuiten ging uitdrukkelijk te verbieden[1]. Maar het reglement van 1815, geheel in den geest van zijnen tijd, ontlastte den staat voor een goed deel van zijnen plicht om zijne ambtenaren waardiglijk te bezoldigen, door het '*casuel*' op allerlei wijzen hoog op te voeren. Men kan het zelfs niet geheel vrijpleiten van een streven, om de lessen te vermenigvuldigen, al zooveel in het belang van de hoogleeraren, die ze zouden geven, als van de studenten, die ze moesten houden, of althans betalen. Gelukkig is de geest des tijds een andere geworden. Het stelsel van emolumenten, dat u langs een omweg afhaalt wat men u niet regtstreeks durft vragen, is veroordeeld. Zij zelven, die er het meeste voordeel uit trekken, verlangen, dat het voor goed worde op zijde gezet, omdat zij weten, dat niets meer, dan verschillen over nestige geldkwestiën tusschen professoren en studenten, den zedelijken invloed van het hoogleeraarsambt ondermijnt. Zij dringen er op aan, al komt er soms ook eene stem, die hun toefluistert dat hunne eigene belangen er onder lijden zullen. Maar zij hebben dan ook recht te verwachten, dat de nederlandsche wetgever van

1 Art. 134. De woorden hier gebezigd verdienen bewaard te worden als herinnering aan vroegere misbruiken: 'de oude, bij sommige academiën in gebruik zijnde, emolumenten (als van tabbaard- en konijnengeld enz.) zijn en blijven afgeschaft.'

heden niet minder dan die van 1815 toonen zal te beseffen, dat in het belang van het ambt zelf ‘onbezorgdheid van bestaan’ aan den man van wetenschap moet worden toegekend, en dat (om nog eens de woorden van Joan Melchior Kemper te bezigen[1]) ‘de warmste drift tot uitbreiding van kennis onder den druk van huisselijke zorgen verkoelt; en dat niets voor de wetenschappen doodelijker is geweest dan de noodzakelijkheid, waarin zich zoo vele geleerden bevonden, om slechts op het winstgevende hunner betrekkingen of verkregene kundigheden te letten.’

De akademische tucht. Zoo omschreef ik het laatste der punten, waarover ik mij voorgenomen had eenige woorden te zeggen. Juister misschien ware het onderwerp bepaald geworden, indien ik het genoemd had: de *akademische huishouding*. Want aan de tucht mogen wij ons ontwassen rekenen. Doch met de oude Campsores zeg ik: quod scripsi, scripsi. En er is niet veel gevaar voor misverstand. Verba valent usu.

Niets schijnt gemakkelijker en niets is verleidelijker dan een reglement te maken. Ik weet niet, hoe het elders gaat, maar elk onzer weet bij eigen ondervinding, dat òns ordelijk en huishoudelijk gezind volk zeer sterk aan deze onschuldige liefhebberij overgegeven is. Nauwelijks is er eene vereeniging gesticht, hoe onbeduidend ook, of zij moet haar reglement hebben. Zie dan eens, met welken ijver de bepalingen worden opgesteld, voorgedragen, verdedigd, bestreden, geämendeerd; hoe elk woordje op de goudschaal wordt gewogen, hoe elk voorschrift in al zijne beteekenissen en gevolgen wordt nagegaan. En herinner u, hoe dikwijls gij al opgeroepen zijt, om in eene van de vele maatschappijen en sociëteiten, waarvan gij lid zijt, mede te werken aan eene herziening van het reglement. Een spotvogel heeft eens beweerd, dat men hier te lande vereenigingen sticht, niet om het (voorgewende) doel, maar om het reglement.

Zou men het willen gelooven, dat de faculteiten aan ééne onzer hoogescholen (hoe het bij de anderen gesteld is, kan ik niet zeggen) geene reglementen hebben, dat, zoover bekend is, ook de curatoren-vergaderingen zonder reglement worden gehouden, dat zelfs de akademische senaat - niettegenstaande

1 Zie de boven aangehaalde *Redevoering*, blz. 135.

de uitdrukkelijke vergunning hem daartoe bij art. 147 van het besluit van 1815 gegeven[1] - sedert onheugelijke jaren buiten reglement leeft of, zoo er een bestaat, zijn bestaan heeft vergeten, - en dat het tòch goed gaat! Het akademisch bestuur loopt over zooveel schijven, dat een oningewijde wel overtuigd moet wezen, dat het stroef en haperend gaat. Maar het schijnt wel, dat hier dezelfde onnaspeurlijke verdeeling van lasten en krachten werkt, die ook het scheepsvolk noopt, hunne takels en blokken te vermenigvuldigen, om het werk gladder te doen gaan. Zooveel is zeker, dat niemand onzer behoefte gevoelt, geadministreerd en gereglementeerd te worden, méér dan tot heden geschiedt. De geest van samenwerking bij de verschillende akademische autoriteiten is levendig genoeg en krachtig strevende naar het ééne doel: bevordering van de belangen der hoogeschool, om nog aansporing van buiten of van boven te behoeven. Zoo men voor iets te duchten had, het zou zijn voor ‘den letter die doodt.’ De universiteit als publiek-rechtelijk lichaam mag aanspraak maken op eene ruime mate van autonomie. Haar verleden is borg, dat zij zich eveneens in de toekomst dit vertrouwen waardig zal maken, ook zonder dat er een tuchtmeester over haar gesteld wordt.

En evenzoo waag ik het, eene gepaste mate van autonomie voor onze akademische jongelingschap te vragen.

Het is heusch onnoodig, mijn lezer, bij het vernemen van dit bescheiden verzoek de ooren schichtig op te steken. Ik wensch niemand schrik aan te jagen. Laat ons daarom de zaak met kalmte te zamen bespreken.

Wee den wolf, die in een kwaad gerucht staat, zegt het spreekwoord. Nu is er van oudsher over niemand en niets meer kwaad gerucht in omloop, zoowel buitèn als binnen de akademiestad, dan over de studenten. Maar even als zoovele verschrikkelijke dingen vallen zij mede, als men ze van nabij beziet; en ten slotte blijkt, dat zij toch niet zoo heel veel anders dan gewone menschenkinderen zijn. Wilt gij een bewijs uit het meest alledaagsche leven genomen? Wanneer een troepje van acht of negen vrolijke jongens na een opgewonden feest in

1 ‘Het blijft aan elken senaat op de onderscheidene hoogescholen overgelaten, omtrent de orde, rang van zitting en huishoudelijke regeling hunner vergaderingen, als ook omtrent het geheim houden van het verhandelde in elke vergadering, zoodanige, met de algemeene wetten niet strijdende, reglementen te maken, als dezelve nuttig zal oordeelen.’?

het holle van den nacht door de straten der akademiestad rondzwiert, den dartelen lust botviert, zingt, joelt, giert, met forschen ruk aan de huisbel eenen eerzamen burger uit den slaap opjaagt, en nog meer leelijke dingen doet, dan hoort men den volgenden morgen de klacht der verstoordheid: Wat hebben DE studenten weer huisgehouden! Of wanneer op een zoeten zomeravond het vierspan den straatweg afrent, door de dorpstraat ratelt, voor het logement zijn vracht afzet, en de gansche vergaderde menigte er dan met ontzetting getuige van is, hoe de schalken de schooljeugd om centen laten grabbelen, de boerendeerens vervolgen, de boerenlummels voor den gek houden, bij den burgemeester eene visite maken en den schoolmeester vacantie geven, en wie weet wat al booze streken meer uitrichten, hoe is er dan een week lang stof tot gesprek in de ontstelde gemeente over de onbeschaamdheid van DIE studenten! Kan er nu wel grooter onrechtvaardigheid zijn dan zulke klacht en zulk oordeel? Terwijl dat luidruchtig negental uwe nachtrust verstoorde, lag de overgroote meerderheid der 500 andere akademieburgers, die ter rolle staan ingeschreven, in niet minder onschuldigen slaap gedoken dan gij zelf; en toen op dien bewusten zomeravond uw dorp in rep en roer werd gebracht door die ondeugende jongens, zaten er misschien wel tweehonderd van hunne makkers met de meeste ingetogenheid op hunne kamers voor hun examen te werken. Waar elders ter wereld nu gebeurt het, dat men aldus een geheel lichaam aansprakelijk stelt voor de misdrijven van enkele zijner leden?

Evenwel, onder deze kolossale onrechtvaardigheid schuilt een grond van waarheid; en de algemeene termen, waarin uwe verstoordheid en verontwaardiging zich uiten, drukken den wezenlijken toestand juister uit, dan wanneer gij geklaagd hadt: wat hebben a c h t of n e g e n studenten dezen nacht weer huisgehouden! of: heeft u ook geen last gehad, Mevrouw, van die v e e r t i e n onbeschaamde knapen? - Al gebeurt het niet, dat alle studenten alle nachten straatrumoer maken of alle zomeravonden met vierspan uit rijden gaan, om ergens aan de verveling van het landleven wat afwisseling te bezorgen, het is niet tegen te spreken, dat zoo iets h u n bijzonder eigen is, even als het hun eigen is, een pet te dragen, een hond te houden, den eenen dag in de smerigste plunje op straat te verschijnen en den dag daarna den keurigsten hofjonker in fatterigheid voorbij te streven.

Er is echter iets ergers dan deze vertooningen van moedwil en excentriciteit. De bruischende jeugd des levens voelt behoefte zich krachtig te uiten, en in hun onderling verkeer vindt die behoefte veeleer eenen prikkel dan eenen breidel. Terwijl de groote maatschappij door haren kalmen, ordelijken gang den jongeling ingetogenheid oplegt, is in dezen kring bandeloosheid de eerste leefregel. En de aandrift der kracht slaat licht tot krachtvertoon over, dat in 't eind in overlegde ruwheid ontaardt: - ruwheid van taal (*Kraftsprache* zeggen de Duitschers met een gelukkig woord), vloeken, bulderen, donderen; ruwheid van uitdrukkingen, een eigen woordenboek vol termen, waaraan onze kieskeurige ooren zich ergeren; ruwheid van manieren, ruwheid van zeden, ziedaar, waardoor studenten zich maar al te veel van gewone menschen meenen te moeten onderscheiden. Terwijl men in elken anderen kring er zich op toelegt zijne ondeugden en zwakheden te verbergen, behoort het tot den stijl van het studentenleven zich slechter voor te doen dan men is. En de grenslijn tusschen bandeloosheid en losbandigheid wordt daarbij ongemerkt licht overschreden.

Er is nog meer. In deze ‘wereld in het klein’ gisten en woelen alle karakters, alle driften, alle hartstochten, die ook in de groote samenleving werkzaam zijn; maar hier vertoonen zij zich ongesluierd in als zij tot uitersten overslaan met afzichtelijke naaktheid. Wie in de studenten-wereld verloren gaan, zij zouden waarschijnlijk evenmin behouden zijn gebleven, ook al hadden zij eenen anderen levenskring gevonden. Maar hun val gaat sneller, zoo niet dieper, en hun nederploffen in den poel des verderfs maakt meer gerucht. Misschien ook ware de arme jongen, die zijn jeugd onherstelbaar verwoest heeft, bewaard gebleven, als hij niet, ver van het liefdevolle oog der moeder of den strengen blik des vaders, aan zooveel verleiding ware blootgesteld geweest. Het is mogelijk; toch acht ik het getal van deze zeer gering. Bij de meesten lag de kiem van het verderf daarbinnen, en het eenige wat gij aan het akademieleven wijten kunt, zal wel dit zijn, dat hier de voorwaarden van ontwikkeling voor dien kiem ruimer aanwezig waren en vrijer werkten dan in eenen anderen kring. Doch ik erken gaarne, dat ook dit als eene schaduwzijde van het akademieleven gelden kan.

Men zal mij getuigenis geven, dat ik de zaken naar waarheid heb voorgesteld en de fouten en gebreken der studenten

evenmin heb bemanteld als vergoelijkt. Ik zou nu daartegenover een tafereel kunnen ophangen van hunne deugden. Ik zou het welaangename beeld kunnen schetsen van die aardige, flinke jongens, die onbezorgd het jonge leven genieten, maar de hartstochten der jeugd weten te bedwingen; die krachtig zijn van lichaam, maar ook krachtig van geest; die het genot lief hebben maar ook de inspanning; wier dartelheid zich lucht geeft in beminnelijke dwaasheden, maar in wie de geestdrift gloeit voor al wat schoon en edel is; die de helden zijn van hunnen kring en eenmaal de glorie zullen zijn van hun vaderland. Of ik zou u kunnen wijzen op dien braven student naar het hart zijner ouders en leermeesters, die, schier onbekend bij zijne makkers, in stilte met vele bezwaren te kampen heeft, maar alle bezwaren te boven worstelt, die zich op zijn kamertje met boeken omschanst, die zijn geliefkoosd studievak doorvorscht en voor ontspanning van andere wetenschappen proeft, die als student reeds aanspraak maken mag op den naam van geleerde, en, door den ernst des levens reeds vroeg gevormd, een nuttig lid der maatschappij zal zijn op 't oogenblik zelf, waarop hij haar intreedt.

Maar men zal mij kunnen tegenwerpen, dat dit nu niet aan de orde is; dat wij alleen te doen hebben met de erkende gebreken van het studentenleven en de vraag of niet eene heilzame akademische tucht moet worden ingevoerd en gehandhaafd om ze af te wenden of althans te stuiten.

Welnu, mijn antwoord is ontkennend. En mijn grond daarvoor is, dat ik uw oogmerk onbereikbaar acht en uw middel onnoodig.

Wat is er al over die akademische tucht te doen geweest, zoolang er akademiën bestaan! Wat zijn er al wetten en statuten en edicten gemaakt van de dagen van keizer Justinianus af tot heden! Wat zijn er meer andere nog voorgesteld! En wat heeft het gebaat? De klachten zijn door alle tijden heen dezelfde gebleven. Zoo er ooit wetten geschreven zijn, om niet nageleefd te worden, het zijn deze geweest. Men heeft ze nooit k u n n e n uitvoeren en, laat ons het eerlijk bekennen, men heeft ze bijna nooit in ernst w i l l e n toepassen. Met de strengste dwangmaatregelen in de hand heeft men de oogen liefst van de grootste vergrijpen afgekeerd, of, wanneer het al te erg liep, aan eene vaderlijke vermaning de voorkeur gegeven, In de zeldzame gevallen, waarin men eens de straf-

fende hand heeft uitgestrekt, moge het gelukt zijn een lastig sujet van de hoogeschool te verwijderen, op den algemeenen toon en geest heeft men door zulke middelen nooit eenigen invloed uitgeoefend. Daarentegen is het even dikwijls gebeurd, de akademische kronijken kunnen het getuigen, dat men, om grooter kwaad te keeren, verplicht is geweest door eene kunstige wending gelegenheid te vinden om de straffende hand weer met gratie terug te trekken, voorwaar niet tot versterking van het gezag en tot verhooging van den eerbied voor de wet. Quieta non movere, is in de praktijk doorgaans de leus geweest. En was er al eens onrust, het is steeds voorzichtiger beleid geoordeeld, haar van zelve te laten vervloeien, dan de bewogene wateren nog meer te doen opbruischen.

Werkelijk is deze politiek ook de verstandigste. Men doet best, die dingen niet zwaarder te tillen dan zij zijn. De wonden, die hierges lagen worden, laten zelden lidteekenen achter. Wij zelven, mijne vrienden, die ook studenten geweest zijn. zoo onze eigene conscientie ons niets te verwijten heeft, wij kunnen toch ons nog wel dezen en genen onzer vrienden herinneren, die ruim hun deel namen aan de lusten van het vrije leven, en daarom niet minder achtingwaardige burgers, lichten in kerk en school, mannen in den staat geworden zijn. De maatschappij heeft hen later geschift, het kaf verstrooid, het goede koren behouden. Mannen in eer en deugd vergrijsd, op wie wij met eerbied staren, herdenken misschien nog wel eens hunne ondeugende studentenstreken, wanneer zij in den geest naar de dagen hunner jeugd terugkeeren. En indien de documenten van de senaatskamer eens klappen konden, zij zouden u onder de namen van hen, waarover rector en assessoren de vierschaar hadden te spannen, zulke kunnen noemen, die later in de geschiedenis des vaderlands, in letteren en wetenschap vermaard geworden zijn.

Zijt dan niet te haastig, het vuur der jonkheid te verstikken, al flikkert soms de vlam ook wat sterk op. Datzelfde vuur zal later, tot rust gekomen, weldadigen gloed verspreiden. Wilt gij weten, wat u meer baten zal dan alle tucht? Het is dit, dat gij werkt op het eergevoel der jongelieden zelven, en tracht hen te doen beseffen, dat zij verantwoordelijk zijn voor hunne daden, niet tegenover een onmachtig academisch statuut, maar tegenover de beschaafde maatschappij, aan wier invloed zij zich nimmer geheel kunnen onttrekken. De ervaring der

laatste jaren vooral heeft ons geleerd: laat aan het studentencorps de taak over om zijne eer te handhaven. Het zal zelf weeren, onderdrukken, des noods uit zijn midden uitstooten wat laag en gemeen is. In 1828 nog achtte de commissie, naar wier adviezen wij dikwerf luisterden, studenten-vereenigingen gevaarlijk, *esprit de corps* bedenkelijk, studenten-societeiten alleen onder strikte voorwaarden van toezicht geoorloofd, het ontgroenen een misbruik, dat niet sterk genoeg kan worden tegengegaan, disciplinaire straffen noodzakelijk[1]. Wat zijn wij in dit opzicht sedert 1828 vooruitgegaan!

Doch deze voorwaarden hebben wij daarbij te stellen. Dat, waar wezenlijk vergrijp gepleegd wordt, gelijkheid voor de wet niet in naam maar inderdaad besta, opdat ook den akademieburger eerbied voor de wet worde ingeprent. Dat eene krachtige en waakzame policie in de academiestad de publieke orde bescherme. Zeer juist is de opmerking der zoo even genoemde commissie[2]. dat, zoo ergens, ‘hier de policie door mannen van bijzonder beleid en standvastigheid bestuurd moet worden; hierdoor kunnen veel buitensporigheden voorgekomen worden.’ Dat eindelijk en bovenal de openbare macht ten scherpste toezie op de holen des verderfs, onder welken naam of schijn zij zich ook voordoen, waar de lichtzinnige wordt heengelokt, om geplunderd te worden. Deze verstandige zorg zal heilzamer werken dan eene akademische tucht, die wel uiterlijkheden treft, zoo zij iets treffen kan, maar niets doen kan tegen den wezenlijken kanker, die in 't geheim het gezonde leven der jeugd verwoest.

Voor 't overige, laat de jeugd haar jonge leven genieten. Misgun haar hare dwaasheid niet, al geeft zij u somwijlen stof tot ergernis. Laat hen, zoo er geest in zit, dien geest beproeven aan hetgeen in hunne oogen bespottelijk en ergerlijk is, en maak u niet boos al krijgt gij ook mede een veeg. Wees gerust, wie eene platheid of eene grofheid zegt, hij zal scherpe kritiek genoeg ontmoeten in zijn eigen kring. Laat hen convocaties houden naar hartelust en de macht des woords aan elkander beproeven; laat hen reglementen maken en veranderen, zonder dat gij de schouders ophaalt; het is heilzame oefening. Laat hen met onweerstaanbaren ernst hunne groote grie-

1 Zie haar rapport, zeer uitvoerig op dat stuk, blz. 255-264.
2 Blz. 257.

ven over kleine (in uw oog kleine) belangen ter sprake brengen; het bewijst, dat zij hart voor iets hebben. Laat hen aanmatigend zijn en overmoedig en bijwijlen brooddronken en uitgelaten. Het is, zooals van Heusde zoo juist opmerkte[1], niet meer ‘dan de weelderige natuur, die aan het werken is en van buitensporigheden houdt.’ De kracht, die bij den jongeling zich liefst door hare uitspattingen openbaart, zal, wèl geleid en geoefend, in den man vastheid worden om pal te staan voor waarheid, recht en plicht.

S. VISSERING.

1 *Brieven over den aard en de strekking van Hooger Onderwijs*. Eerste uitgave, blz. 73.

Het leven eens kunstenaars.

Carl Maria von Weber. Ein Lebensbild von Max Maria von Weber. 2 Deelen. 1864.

In een fraai heuvelachtig landschap, waar korenlanden en kreupelboschjes elkaâr afwisselen, met hoog geboomte in het verschiet, wandelt een groepje menschen, dat niet geheel in harmonie is met deze omgeving. Gij ziet er een rijzig man onvermoeid bezig met vioolspelen, en daar achter een vrouw met een troepje kinderen, waaronder er zijn, die naauw het hoofdje boven de korenaren verheffen kunnen, terwijl een enkele nog op den arm der moeder moet worden gedragen. Meent gij soms dat het een bruiloftspartij is, of misschien wel een optogt, aangevoerd door den ietwat muziekalen schoolmeester en voorzanger der gemeente? Wanneer gij een weinig nader komt, zult gij u zoo niet vergissen. Die musicerende wandelaar, die werkelijk voor een schoon man kan doorgaan, heeft in zijn uiterlijk niets dat aan den aanvoerder van een bruiloft of aan een onderwijzer der jeugd doet denken, terwijl ook zijn spel oneindig hooger staat, dan de gewone kunstontboezemingen van genoemde autoriteiten. Ook de jeugdige schoone vrouw en de vrolijke gezonde kinderen leveren door hun uiterlijk voorkomen het beste bewijs, dat zij tot een hoogen stand behooren.

Inderdaad, wie Franz Anton von Weber in zijn eigenaardigheden kent, kan hem zich bijna niet anders voorstellen, dan zooals wij hem hier introduceerden, en wij kunnen gerust verzekeren, dat deze voorstelling aan de geschiedenis ontleend is. Intusschen zal het noodig zijn, dat wij ook met hem eenigzins

nader kennis maken, vooral omdat hij zulk een grooten invloed gehad heeft op de vorming van den persoon, aan de behandeling van wiens leven dit opstel gewijd is.

De familie Weber stamt af van zekeren Johann Baptist Weber, een doctor in de beide regten, die, in 1550 geboren, wegens zijne aanzienlijke bezittingen, reeds toen hij nog zeer jong was, in den ridderstand van Beneden-Oostenrijk verheven werd. Van dezen stamvader weten wij, dat hij een trouw dienaar van meer dan één duitsch keizer en een ijverig verdediger der kettervervolging geweest is, terwijl hij zich in den dertigjarigen oorlog voor de keizerlijke zaak in die mate verdienstelijk schijnt gemaakt te hebben, dat Ferdinand II hem daarom in September 1622 den titel verleende van baron. Bij zijn overlijden op meer dan negentigjarigen leeftijd, liet hij een eenige dochter na, die met zekeren graaf Traun gehuwd was. Later schijnen, bij gemis aan regtstreeksche afstammelingen, vele zijner bezittingen overgegaan te zijn aan zijn broeder Joseph Franz Xaverius, die, volgens eene familie-overlevering, reeds een groot muziekliefhebber moet geweest zijn en op zijn goederen een klein tooneelgezelschap en eene muziekkapel onderhield.

Gedurende den dertigjarigen-, den spaanschen- en den oostenrijkschen successie-oorlog verliezen wij de familie Weber uit het oog, totdat wij uit een diploma door keizer Karel VI uitgereikt en gedagteekend van het jaar 1738, vernemen, dat aan de broeders Fridolin en Xaverius Weber op hun verzoek de adeldom van Johann Baptist verleend werd. Zooveel is echter zeker, dat in den spaanschen successieoorlog, waardoor is onbekend, de goederen der familie Weber, benevens het grootste deel der dokumenten, waaruit hun aanspraken konden blijken, verloren gingen, en dat daardoor de leden dier familie gedwongen werden in dienst te treden bij den een of ander dier grootere of kleinere heeren, welke destijds in Duitschland zeer talrijk waren. Onder deze leden vinden wij zekeren Fridolin Weber, rentmeester der uitgestrekte bezittingen van den baron van Schönau-Zella, in Zell bij Freiburg, uit wiens leven ons niets anders bekend is dan dat hij als regtsgeleerde geacht was, dat hij zijn heer getrouw diende, maar dat hij nog ijveriger den strijkstok voerde, zong en het orgel bespeelde. Deze nu liet behalve verscheidene dochters twee zonen na, van welke de oudste, Fridolin II, de vader van Constance Weber, Mozarts echtgenoot, en de tweede zoon, Franz Anton, de

vader van Carl Maria von Weber geworden is. Beide broeders erfden den muziekalen geest, die reeds bijna een eeuw lang in de familie geleefd had. Fridolin bezat een voortreffelijke zangstem en bespeelde met vaardigheid de viool, hoewel hij daarin overtroffen werd door zijn broeder Franz Anton, die bovendien een virtuoos was op den contrabas. Beiden hadden zij het onderwijs in de muziek alleen van hun vader ontvangen.

Franz Anton, die niet gestudeerd had, maar een gunstig voorkomen, een goede houding, zeer vrolijke, zelfs guitachtige manieren bezat, en daarbij een bijzondere neiging gevoelde voor het soldatenleven, werd door den keurvorst als porteépée-jonker in zijn rijdende garde opgenomen, onder deze voorwaarde, dat hij in de Mannheimer kapel en bij voorkomende gelegenheden ook op het tooneel zijn schitterende muziekale talenten ten beste zou geven. 't Zij dat de dwang van deze bepaling hem vervreemdde van de kunst, welke hij vroeger zoo vurig lief had, 't zij dat het haken naar uiterlijken glans hem viool en contrabas voor paarden, sabels en gepluimde hoeden deed vergeten, zooveel is zeker, dat hij door zijn echt militair gedrag en door zijn vrolijke streken de welwillendheid van zijn chef, den commandant der keurvorstelijke garde, Ignaz Franz baron von Weichs, in dezelfde mate won, als hij zich door zijn verzuimen van den dienst in de kapel de ontevredenheid van den keurvorst op den hals haalde. Zijn wensch werd echter vervuld, toen hij in 1756, bij het optrekken van het keurvorstelijk contingent naar de rijksarmee, zijn chef als luitenant werd toegevoegd. Gedurende den veldtogt wist hij zich weder door zijne onverstoorbare vrolijkheid bij iedereen, en niet het minst bij den generaal von Weichs, bijzonder bemind te maken, terwijl hij, vreemd genoeg, de viool, naar welke hij in de vreedzame keurvorstelijke kapel niet had omgezien, thans weder met zich voerde en daarbij steeds bereid was te spelen, wanneer er gelegenheid was tot dansen.

Een ligte wond, die hij in den slag van Roszbach bekwam, maar bovenal het woeste huishouden en het gemis aan echt militairen geest bij het rijksleger, gaven hem een afkeer van het soldatenleven en deden hem zijn ontslag nemen, op aanraden van zijn chef, die hetzelfde deed en onmiddellijk daarop als geheimraad en drost te Steuerwald in dienst trad van Clemens August, keurvorst van Keulen en bisschop van Hildesheim. Baron von Weichs plaatste nu zijn gunsteling als surnumerair

bij het ambt te Steuerwald, echter niet zonder hem, toen hij voor deze magere betrekking den neus ophaalde, in het oor te fluisteren, dat de hofraad Fumetti, chef van het ambt, een hoogbejaard man was. Het eerste bezoek dat Weber aan Fumetti bragt, besliste over zijn lot; want reeds vóór het einde van het jaar was diens bekoorlijke dochter Maria Anna met hem verloofd. Kort daarna overleed zijn aanstaande schoonvader en volgde hij dezen in al zijne betrekkingen en waardigheden op, nadat hij den 13^{den} Februarij 1758 zijn twee en twintigjarige schoone gehuwd had, met welke bovendien een niet onaanzienlijk vermogen zijn deel werd.

Deze zamenloop van gelukkige omstandigheden gaf hem een grooten dunk van zich zelven en deed de zucht tot schitteren, die den jeugdigen officier te vergeven was, overgaan in een zekere grootschheid en praalzucht, die hem zijn leven lang is bijgebleven. Negen jaren lang nam hij de altijd min of meer ingewikkelde werkzaamheden, aan zijne betrekking verbonden, met horten en stooten waar, maar hij had daarbij steeds de hulp noodig zijner ondergeschikten, die niet zelden alleen door de tusschenkomst van den baron von Weichs met hun chef konden worden verzoend. Niets kon intusschen beletten, dat het eentoonig gekners van het verouderd bureaumechanisme voor den euphonischen zin van den onrustigen en genialen man dagelijks onverdragelijker werd en dat hij de dissonant daar binnen door welluidende klanken daar buiten zocht op te lossen. Viool en contrabas werden weêr voor den dag gehaald; de oude hartstogt voor de toonkust ontwaakte heftiger dan ooit, en hij begon weder met zulk een woede muziek te maken, dat de ambtsbezigheden aanvingen daaronder ernstig te lijden. Dit bleef den keurvorst Frederik Willem, den opvolger van Clemens August, niet verborgen; doch daar deze, niet minder dan zijn voorganger het had gedaan, Franz Antons talenten hoog waardeerde en diens persoon zelfs genegen was, droeg hij hem het muziekonderwijs zijner kinderen op. Weber miskende geheel en al de bedoeling van zijn vorst en bedankte op hoogen toon. Het was in dezen tijd, dat zijn muziekale ijver tot allerlei buitensporigheden oversloeg en dat hij menigmaal aan het hoofd zijner familie of alleen al vioolspelende het land doorwandelde, waardoor hij natuurlijk bij de landbewoners niet zelden het voorwerp was van erge spotternij. Na velerlei moeijelijkheden te hebben ondervonden, bedankte hij voor som-

mige betrekkingen en werd hij uit andere ontslagen, zoodat hij in 1768 geheel tot het privaat leven terugkeerde, en tot 1773 te Hildesheim alleen voor de muziek en voor het onderrigt zijner oudste kinderen zeer stil leefde.

Zijn echtgenoot, die hij hoogachtte en innig liefhad, maar die in trotschheid en hartstogtelijkheid niet veel voor haren man onderdeed en hem daardoor in dat tijdperk juist niet als een goede genius ter zijde stond, schonk hem acht kinderen, vijf meisjes, van welke er drie in Hildesheim stierven, en drie jongens. Als een gevolg van zijn hartstogt voor de muziek, behoorde het tot zijn eigenaardigheden, dat hij het bezit van een muziekaal wonderkind, zooals Mozart was, als het summum bonum in het menschelijk leven beschouwde. Bij elke nieuwe geboorte werd de wensch levendiger, dat zulk een mirakel voor den dag zou komen, en Franz Anton verzuimde dan ook niet op elk zijner kinderen, zoodra het verstandelijk bewustzijn zich begon te ontwikkelen, soms vrij wreede proeven te nemen, om te zien of er soms ook een buitengewoon talent te bespeuren was.

Over zijn leven gedurende de jaren 1773-78 hangt een digte sluijer. Zeer waarschijnlijk is het echter, dat hij zich destijds bij een tooneelgezelschap heeft aangesloten of met zijn aanzienlijke middelen er zelf een heeft opgerigt; in ieder geval, en zulks denkelijk wel op aandrang van zijn trotsche vrouw, onder een vreemden naam. Lang behield hij zijn echtgenoot niet meer. Het verdriet over den nieuwen levensweg, dien haar man had ingeslagen, schijnt haar hart gebroken te hebben; want na lang sukkelen stierf zij in 1783, naauwlijks 47 jaar oud.

Deze zes duistere jaren schijnen niet voordeelig geweest te zijn voor de ontwikkeling van Webers karakter, want wanneer wij hem als muziekdirecteur van het tooneel in Lubeck terugvinden, zijn de gebreken, die hij in Hildesheim reeds bezat, verre van verminderd, terwijl hij daarbij nog ruw in zijn uitdrukkingen en traag geworden is, zoodat zelfs de aangename vormen van vroeger voor zekere bitterheid en scherpheid hebben plaats gemaakt. Later ontmoeten wij hem, als gepensioneerd kapelmeester van den vorst-bisschop van Lubeck en Eutin, nadat zijn vermogen inmiddels door mislukte tooneelondernemingen geheel verslonden was, met twee van zijn zoons in Weenen, waar hij hun het onderwijs van Joseph Haydn wilde doen ge-

nieten. Hier liet de vijftigjarige Franz Anton zich verleiden door de bekoorlijkheden der zachte, schoone Genoveva von Brenner, de dochter der familie bij welke de beide jongelingen gehuisvest waren; en reeds den 20sten Augustus 1785 voerde hij haar als zijne gade naar Eutin terug. Spoedig daarop werd hij in die plaats eigenaar van een privilege, om stad en land in de behoefte aan muziek te voorzien, en verwierf hij daarmede inderdaad eene goede betrekking. Doch zijn lastig humeur, dat hem ook hier telkens in den weg stond, en het algeheel gemis aan zuinigheid, zoowel bij hem als bij zijn jonge vrouw, deden de zaken hard achteruit gaan, terwijl de nood nog hooger klom in den harden winter van 1786, in het midden waarvan Carl Maria op den 18den December geboren werd.

Maar ook te Eutin had Franz Anton geen rust. Hij had immers weder gezeten op den directeurszetel vóór het proscenium; hij had zich op zijne reizen weder laten verleiden door de vreemde maar toch onweêrstaanbare tooverkracht der groote tooneelen; hij had zich laten bedwelmen door het handgeklap, dat de verstandigen dwaas en de dwazen waanzinnig maakt. De brandende hartstogt voor den weelderigen vorm van het muziekale drama verbande weldra de zielvolle muze der zuivere muziek uit zijn hart, en hij besloot dan ook met zijn zes kinderen de kern te vormen van een operagezelschap, waarmede hij Duitschland zoude rondreizen om er de meesterstukken der dramatische muziek, die voor de krachten der kleine troep geschikt bleken te zijn, in den best mogelijken vorm voor het publiek op te voeren. Ofschoon wij van de eerstvolgende jaren niet alles weten, kan men toch als zeker aannemen, dat hij dit plan werkelijk volvoerde.

In die omgeving groeide de jonge Carl Maria op. Mag het aan den eenen kant worden toegegeven, dat zij niet zonder vrucht is geweest voor de ontwikkeling van zijne talenten als dramatisch componist, toch zal niemand ontkennen, dat het tooneel van een rondreizenden opera-troep een vreemde opvoedingsplaats was voor een kind van goeden huize. Opmerkelijk is het dan ook, dat hij - en zeker is dit zijn grootste onopregtheid geweest - altijd vermeden heeft er van te spreken, dat zijn familie tot het tooneel behoorde en dat zijn vader zelfs directeur was. In eene kleine autobiographie gaat hij zijn eerste 14 levensjaren met stilzwijgen voorbij en beschrijft hij ons, zeer zeker met den eerbied van een zoon, maar even zeker met miskenning van de

historische trouw, zijn vader alleen zoo als deze verkeerde in den huiselijken kring.

Gelukkig werd de nadeelige invloed dier omgeving gekeerd door den omgang van het kind met de zachte, diep melancholische persoonlijkheid zijner jonge, ziekelijke moeder, wier oogappel hij was, die hem zooveel mogelijk onttrok aan het tooneelleven, waarvan zij een afkeer had, en die de eigenaardige goedhartigheid van zijn karakter met vrouwelijke fijnheid aankweekte. Bovendien heeft hij ook later goede en ernstige onderwijzers gehad.

Carl Maria was een sukkelend knaapje en hij had vooral veel te lijden van een gebrek in het dijbeen, hetwelk van dien aard was, dat hij eerst op vierjarigen leeftijd alleen kon loopen, dat elke inspannende beweging hem pijn veroorzaakte en dat hij in zijne jongensspelen zeer belemmerd werd. Dit gebrek is dan ook nimmer geheel genezen en heeft hem altijd een lamheid van den regtervoet doen behouden. Maar daar kwam nog iets bij. Zijn vader wilde ook op hem de experimenten der mirakelproductie toepassen, en het aanstaande wonderkind leed bij dat onophoudelijk muziekonderwijs outzagchelijk veel. Het begon hem tegen te staan, hij werd zenuwachtig, angstig, opgewonden en schuw. Gelukkig dat zijn vrolijk gestel later, toen ook zijn krachtige geest een vrijer vlugt nam, geheel de bovenhand verkreeg. In dien tijd ontwikkelde zich in hem een levendigheid, die soms aan overmoed grensde, en werd hij de ziel van al de guitenstukken, die in den kring zijner speelgenooten werden uitgevoerd. Aan die zelfde kracht, welke den geest deed zegevieren over het kranke ligchaam, hebben wij het te danken, dat de uitingen van zijn genie een frischheid ademen, welke men anders doorgaans mist bij hen, die het gevoel van volmaakt gezond te zijn nooit gekend hebben.

Maar van het wonderkind was vooreerst nog niets te merken. Het muziekonderwijs genoot hij van zijn vader en van zijn halfbroeder Fridolin, en zelf verhaalt hij het, hoe dikwijls die broeder den strijkstok, waarmeê reeds menige klap op de kleine onhandige vingers gegeven was, wegwierp en uitriep: ‘Carl! 't is mogelijk dat gij alles worden kunt, maar een muziekant wordt ge nooit!’ Gelukkig echter verloor Franz Anton het geduld niet en kwam bij de ontwikkeling van den knaap ook zijn goede aanleg meer en meer aan het licht.

Maar de methode volgens welke hij werd opgevoed, was allesbehalve uitmuntend, en zijn gansche leven lang heeft hij te-

gen de ongelukkige gevolgen van dat systeem moeten strijden. Toen immers zijn muziekale talenten niet zoo dadelijk voor den dag kwamen, werden hem onderwijzers gegeven in het teekenen, in het schilderen, ja zelfs in de graveerkunst, waarvoor in Neurenberg zeer goede gelegenheid was, hoewel hij, blijkens de proeven die thans nog bij de familie Weber bewaard worden, voor die verschillende kunsten niet vele gaven bezat, al is zijn aanleg voor hare techniek niet te miskennen. En de knaap, die naauwelijks bezig was met de beginselen der harmonieleer, moest reeds componeren; hij moest reeds schilderen met olieverw en in pastel en sneed reeds in koper, nog vóór dat hij het eenvoudig potlood goed wist te gebruiken.

In Hildburghausen brak gelukkig een betere tijd voor zijn ontwikkeling aan. Nadat het tooneelgezelschap aldaar in 1796 was aangekomen, werd zijn moeder ziek en scheidde Franz Anton zich van zijn troep af, om in die plaats een korten tijd sober te leven met zijn echtgenoot, zijn zuster Adelheid en zijn jongsten zoon. Deze laatste kwam hier in kennis met den jongen Aloys Sennefelder, - later bekend geworden als de uitvinder van den steendruk, - die door zijn vader, een talentvol tooneelspeler te München, gedwongen was in de regten te studeren, omdat hij hem wilde bewaren voor de schitterende ellende van zijn eigen stand. Bijna ware deze kennismaking voor Carl gevaarlijk geworden, daar zij ook hem dreigde af te leiden van de baan der kunst. Doch nadat Sennefelder zelf de gehate alma mater te München ontvlugt was, om zich aan het eerste het beste tooneel te verbinden, geraakte Franz Anton in kennis met Johan Peter Heuschkel, een jong hoogst verdienstelijk toonkunstenaar, die in de kapel, welke toen nog door den residerenden hertog Frederik van Meiningen onderhouden werd, medespeelde. Heuschkel schiep behagen in den jongen Carl Maria, wiens geest zich juist toen levendig begon te ontwikkelen, en nam op zich hem onderwijs te geven in het klavierspel en in den generaalbas. Zijn eerste werk was het wieden van het onkruid, dat in Carl Maria's studiën welig opgeschoten was. Kostte dit den knaap in den aanvang bittere tranen en werd er van hem volharding vereischt om de drooge beginselen der muziekwetenschap te overwinnen, de jeugdige leerling maakte onder de leiding van zijn strengen maar geliefden meester ook weldra snelle vorderingen; met het weten groeide het kunnen aan; met het gevoel van kracht ontwikkelde zich de liefde voor de kunst, en met deze liefde

kwam ook het talent meer aan het licht. Ongelukkig echter duurde ook deze ernstige studietijd weêr niet lang. In den herfst van 1797 trok Franz Anton naar Salzburg, waar zijn tooneelgezelschap met den stedelijken raad aan 't onderhandelen was over de opvoering van eenige tooneelvoorstellingen gedurende den aanstaanden winter, terwijl hij verder het plan had om van Salzburg met zijn gezelschap kunstreizen te doen door Beijeren, Baden en de Pfalz. Doch hij werd hierin verhinderd door den voortgang der revolutie en door de oorlogen der fransche republiek. Moreau had reeds voor München gestaan; de vrede van Campo-Formio had naauwelijks den onoverwinnelijken Bonaparte tegengehouden; de kaart van Europa werd veranderd en instinctmatig voelden volken en vorsten dat er nog zwaarder onweders op handen waren, dat er nog grooter veranderingen zouden plaats vinden. Geen periode nu drukt zwaarder op het kunstleven dan eene zoodanige, waarin zich groote politieke omkeeringen voorbereiden, en ook de tooneelonderneming van Franz Anton kon in de benaauwde lucht, die overal werd ingeademd, niet lang leven. Hij zelf meende, dat het slechts een voorbijtrekkende bui was, en besloot te Salzburg te blijven en te wachten, vooral ook omdat hij aldaar eene gelegenheid had gevonden, om zijn zoon met weinig kosten uitstekend onderwijs te doen genieten.

Het was hem namelijk gelukt den knaap geplaatst te krijgen op het instituut der kapel van den vorst-aartsbisschop, waar het onderrigt in den zang toen gegeven werd door den directeur der kapel, Michel Haydn, den broeder van den grooten componist. De naar zijne jaren kleine en gebrekkige, min of meer lamme knaap, won spoedig de harten van zijn onderwijzer en zijn medeleerlingen, en wel in die mate, dat Haydn op Franz Antons verzoek zich bereid verklaarde, hem in 't klavierspel, het contrapunt en den zang kosteloos te onderwijzen. De opvatting van Haydn was een gansch andere, dan die van Heuschkel. Had laatstgenoemde zijn leerling de kunst als een zonnige wereld leeren kennen, de zestigjarige in zich zelf gekeerde Haydn nam den knaap bij de hand en leidde hem als in een muf vertrek, gevuld met stoffige instrumenten en vermolmde folianten, volgeschreven met verouderde regels en dorre cijfers. Maar hoe droog het onderwijs van den ouden meester ook was, toch vatte Carls jeugdig verstand, als bij instinct, het gewigt daarvan, toen hij de eerste schrede zette op het gebied der compositie.

Intusschen waren de zaken van den vader hard achteruitgegaan en was het geluk van het familieleven daardoor langzamerhand verwoest. Franz Anton werd steeds ruwer en Genoveva steeds lijdender. Het gure klimaat der bergstad kon zij niet verdragen; de betrekking van haar man begon haar hoe langer zoo meer tegen te staan; zijn gedrag jegens de zijnen krenkte haar diep en een long- en hartkwaal, die zich in den winter van 1797 op 98 begon te vertoonen, deed een spoedig einde voorzien. Hierbij kwam hare bezorgdheid voor de toekomst van hare twee nog zoo jonge kinderen, welker opvoeding zij zoo weinig aan haar man toevertrouwde, en reeds op 13 Maart 1798 knielde het ziekelijk knaapje Carl Maria voor het doodsbed der vurig beminde, schoone, zachte, jonge moeder. De smart van Franz Anton, die nu eerst gevoelde wat hij verloren had, was groot en luidruchtig, doch belette hem niet in 't volgend jaar te Bamberg zich voor de derdemaal te verloven, ofschoon op die verloving geen huwelijk gevolgd is.

Gelukkig voor Carl Maria was er na den dood zijner moeder een edele vrouw, die hare taak opnam. De zuster van Franz Anton, Adelheid, een vrouw, meer gevormd door het leven dan door studie, door iedereen geacht, begaafd met een edel hart en met een vriendelijk gemoed, belastte zich met de opvoeding der beide weezen, en verzachtte de indrukken, welke de buitensporigheden huns vaders en de omgang met het operapersoneel op hen hebben moesten; vooral deed zij al haar best een zekere neiging tot scherpheid en sarcasme tegen te gaan, welke zich in het gemoed van den geestigen knaap begon te ontwikkelen.

In de muziek maakte Carl Maria uitstekende vorderingen, en Franz Anton, die de hoop, dat zijn kind eens een beroemd man zou worden, niet weinig verlevendigd gevoelde door de aanvankelijk gunstige resultaten van het onderwijs, greep alle middelen aan, nu strenge straffen, dan aanmoedigende belooningen, om hem tot studeren aan te zetten. Het was daarom zeer naar zijn zin, toen Michel Haydn eens zijn bijzondere tevredenheid betuigde over 6 kleine fuga's die Carl Maria onder zijn leiding geschreven had. Zij werden gedrukt en uitgegeven; op het titelblad staat: den Heer Edmund von Weber in Hessen-Kassel, mijn geliefden broeder, toegewijd door C.M. von Weber in Salzburg. Op de binnenzijde leest men: Aan U als kenner, toonkunstenaar, onderwijzer en eindelijk als broeder, draagt uw u liefhebbende broeder, in het elfde jaar

zijn levens, de eerstelingen op van zijn muziekalen arbeid. Men mag het er gerust voor houden, dat deze geheele opdragt het werk is geweest van den ijdelen Franz Anton, bovenal wanneer men bedenkt, dat de knaap daarin nog een jaar jonger gemaakt is dan hij werkelijk was. Intusschen werden de genoemde fuga's zeer gunstig aangekondigd door Rochlitz, een musicus, die destijds als criticus zeer hoog aangeschreven stond.

Maar de vader, die zich met de kunst niet meer inliet, dan voor zoover zij betrekking had tot het tooneel, vond dat het onderrigt van Michel Haydn niet meer aan zijn doel beantwoordde. Zoo spoedig als maar eenigzins mogelijk was, wilde hij een muziekaal product van zijn zoon op de planken zien, en daartoe leidde de school van Michel Haydn niet. Toen dus, bij het steeds naderend krijgsrumoer, de tooneelonderneming in Salzburg zich niet langer kon staande houden, deed hij afstand van zijn betrekking als directeur en vertrok hij in het laatst van 1798 met zijn geheele familie naar München, alleen met het doel om aan het ontkiemend talent van zijn kind die leiding te geven, welke hem als de geschiktste voorkwam en, bij den dramatischen aanleg van den knaap, gelukkig ook de geschiktste was.

München was voor de ontwikkeling van het dramatisch muziekaal leven een uitermate gunstig terrein. Nog niet lang geleden had het op het gebied van die kunst een schitterende periode gekend, waarin de overal ontluikende duitsche opera zich hier meer dan elders had kunnen ontwikkelen. Carl Theodoor van de Pfalz had, nadat hij in 1778 door erfopvolging vorst van Beijeren was geworden, zijn voortreffelijke Mannheimer kapel met de groote talenten van Vogler en Peter Winter, en den operatroep van Marchand naar München doen komen, en had bevolen, dat voortaan aan zijn hof geen stukken van vreemden oorsprong meer vertoond zouden worden. De vorst, die niet voor zijn onderdanen, maar wel voor de kunst leefde, had, toen hij eenmaal gedwongen was zijn residentie in München te houden, zijn hofhouding aldaar geheel naar zijn eigenaardige denkbeelden ingerigt en er al de weelderigheid en den glans die het tooneel, de muziek en de beeldende kunsten geven kunnen, aan verbonden. Dit duurde echter slechts tot 1795. De vrolijke wereldman, door zijn tweede huwelijk met Maria Leopoldine van Oostenrijk, door den donder der kanonnen van Jourdan en Moreau, door zijn schandelijke vlugt naar Saksen

en door al de jammeren van den oorlog veranderd, werd een treurige schijnheilige, die, onmagtig tegenover de wapens der omwenteling, als een lafhartig tiran gezworen had ten minste haar denkbeelden in zijn staten te bestrijden. Onder het walgelijk bestuur van pater Frank en van den even wreedaardigen als schurkachtigen geheimraad Lippert, viel er niet te denken aan een vrolijk ontluiken van dien geest, die voor het leven der kunst een vereischte is. Maar de talenten die in den gouden tijd te München gekomen waren, vond men er gelukkig nog, en zelfs het tooneel bezat er nog eenigen glans.

In München genoot Carl Maria het onderwijs van Johan Nepomuk Kalcher, een man, die schier onbekend en zeer teruggetrokken leefde, die nooit een grooten naam als componist genoten heeft, maar een door en door bekwaam onderwijzer was. Met naauwgezetheid nam deze zijn taak op en, verstandiger dan Heuschkel en Michel Haydn, lette hij meer dan deze beiden het ooit gedaan hadden, op de neiging van den knaap en op de wenschen des vaders. Het bleek immers dagelijks meer en meer, dat alleen in de dramatische muziek Webers toekomst gelegen was. Geheel overeenkomstig met zijn praktische opvatting der dingen, beweerde Franz Anton, dat niemand goed voor de stem schrijven, niemand een goede opera componeren kon, die niet zelf ordentelijk zong; en daarom vertrouwde hij het zangonderwijs van zijn zoon toe aan den grijzen zanger Evangelist Wallishauser, die zich sedert zijn triomftogt door Italië Valesi liet noemen, en die in dien tijd voor den eersten zangmeester van Duitschland gehouden werd. Deze was tot het geven van dat onderwijs des te eerder bereid, toen hij den knaap had hooren zingen en spelen.

Om het talent van Weber produktief te maken, had men inderdaad geen beteren onderwijzer kunnen kiezen, ofschoon het aan den anderen kant niet te loochenen valt, dat de juiste maat wel eens overschreden werd, daar het kind zich niet alleen naar ligchaam en geest buitengewoon inspande, maar zijn talent ook in zeker opzigt gedwongen werd om met een overprikkeld welgevallen vruchten voort te brengen, die nog niet rijp waren, iets waartegen Heuschkel en Haydn altijd zoo scherp hadden gewaakt.

In de vokale en instrumentale akademiën van Valesi, die in dien tijd als een voortreffelijke school voor jonge muziekanten geroemd werden, muntte Carl Maria weldra uit door zijn kla-

vierspel en zang, terwijl er bij Kalcher een massa compositiën van zijne hand gereed lag. Franz Anton hechtte, op zijne gewone wijze, aan die stukken een grooter waarde, dan zij werkelijk verdienden, en beijverde zich daaruit een keuze te doen om ze zoo spoedig mogelijk de wereld in te zenden. Maar gelukkig voor Weber was er nergens een uitgever te vinden die zich daarmede wilde belasten, en Franz Antons middelen vergunden hem niet, iets op eigen kosten te doen drukken. Toevallig raakte hij in dezen tijd juist in kennis met den hofmusicus Gleiszner, die, te zamen met Aloys Sennefelder, dien wij straks reeds noemden, aan het onderzoeken was, in hoever de nieuw ontdekte steendrukkunst voor muziekale doeleinden te gebruiken zou zijn. Sennefelder, die, wegens de verdeeling van Duitschland in zooveel kleine staten, gelukkig niet behoefde te vreezen, om als beijersch dragonder doodgeschoten te worden, nadat hij ter naauwernood als tooneelspeler en schrijver den hongerdood ontkomen was, werkte geheel in stilte, ofschoon hij eenigzins door den keurvorst ondersteund werd, aan de volmaking van zijn uitvinding, waartoe hij gedreven werd half door den honger, en voor de andere helft door dezelfde begeerte, die Franz Anton thans gevoelde. Ofschoon hij als schrijver niet geheel zonder talent was, had hij toch voor zijne vele stukken op een enkel na (die Mädchenkenner) geen uitgever kunnen vinden. De proeven die hij daarop genomen had, om zelf op goedkooper en gemakkelijker wijze zich meer exemplaren te verschaffen van hetgeen hij schreef, hadden hem geleid tot de uitvinding van den steendruk. Toen Franz Anton de resultaten van deze uitvinding zag, vielen hem als 't ware de schellen van de oogen, en zag hij hierin den weg naar een werkelijk Eldorado voor de toonkunstenaars, dat men geheel zou kunnen schetsen met deze drie woorden: ‘zelfschrijven, zelfdrukken, zelfuitgeven’.

Werd daarom de lithographie voortaan het voorwerp der ijverige studie van vader en zoon, toch scheelde het niet veel of diezelfde ijver had, door een zonderlingen zamenloop, Carl Maria zijn levensdoel doen missen, en den bodem ingeslagen aan de verwachtingen zijns vaders. De composities toch van den 14jarigen knaap werden in Kalchers woning in een afzonderlijke kast bewaard, die sedert eenigen tijd minder dan vroeger geopend werd. Juist nu toen zijn ijver voor de lithographie het toppunt bereikt had, werd deze kast door een brand,

waarvan de oorzaak nooit ontdekt is, geheel vernield, zonder dat overigens Kalchers huisraad belangrijk beschadigd werd. Het berigt hiervan bragt Carl Maria, die bij een heiligen eerbied voor de vormen en de dogma's der katholieke kerk, van de opvoeding zijner moeder ook een levendige verbeelding en een geloof aan het bestaan van allerlei geheimzinnige magten had overgehouden, in een ernstige stemming, en leidde hem tot de overtuiging, dat dit een vingerwijzing was van de magt die zijn leven bestierde, om de muziek geheel vaarwel te zeggen en zich uitsluitend aan de nieuw uitgevonden kunst der lithographie te wijden. Kalcher en Valesi vernamen dit met groot leedwezen, en ook Franz Anton was er niets mede ingenomen. Daarom en mede omdat het te gelijker tijd duidelijk werd dat Sennefelder ijverzuchtig was op de pogingen der beide Webers, en dat hij ook de toepassing van een verbeterde pers die zij hadden uitgevonden, zeer bemoeilijkte, vatte de vader het plan op om met zijn zoon naar een andere stad te trekken, iets waartoe ook deze laatste in de gegeven omstandigheden gemakkelijk te bewegen was. Dit plan werd nog verhaast door den dood van Franz Antons jongste dochtertje, een kind van naauwelijks anderhalf jaar, terwijl daarna ook Adelheid, die alleen om den wille van dat kind haar lot aan dat van haar broeder verbonden had, verklaarde dat zij voortaan in München blijven en hem niet verder op zijn togten volgen zou.

Van hetgeen Carl Maria gelithographieerd heeft, is slechts één stuk over, bestaande in 6 variaties, die, wat de compositie aangaat, in de muziekale bladen niet slecht gerecenseerd werden, maar waarvan tevens gezegd wordt, dat de druk zeer slecht is, en dat de graveur van noten en hare waarde zoo goed als niets schijnt te begrijpen.

Uit München wilden de Webers vertrekken naar Freiberg in Saksen, een plaats die door hare overoude bergwerken en metaalfabrieken sedert lang de reputatie genoot, de voornaamste der toen in Duitschland nog zoo zeldzame kweekplaatsen te zijn, waar technische kennis kon worden opgedaan, en die daardoor aan onze lithographen uitstekend geschikt voorkwam voor de bereiking hunner plannen. De roem dier plaats was sedert 1765, toen er de bergakademie gevestigd werd, nog aanmerkelijk toegenomen, en de kleine bergstad was door de uitstekende mannen, welke aan die akademie verbonden waren, het brandpunt van de beoefening der natuurkundige wetenschap geworden. Vóór

dat zij daar aankwamen, had Carl Maria reeds ongeveer een jaar lang met het grootste geduld steenen geëtst en persen gedraaid, toen zijn genie gelukkig langzamerhand de banden begon te breken, die voor eenigen tijd zijn vleugels hadden gebonden. De stem van boven was verstomd, de herinnering der verbrande kast was verdwenen, en toen hij met zijn vader voor een korten tijd weêr in München was, om voor het overbrengen van den inboedel te zorgen, toen hij daar weder den handdruk van Valesi en Kalcher voelde, toen behoorde hij ook weder aan de kunst. Toch had zijn vader reeds in Freiberg publiek aangekondigd dat aldaar een inrigting voor lithographischen notendruk zou worden gevestigd van den ‘majoor’ von Weber, een titel dien de zonderlinge oude heer zich gaf, ofschoon uit alles blijkt dat die hem nooit heeft kunnen toekomen.

De reis naar Freiberg werd, misschien wel uit geldnood, een kunstreis, want Carl Maria speelde met bijval op eenige concerten te Erfurt, Gotha en Leipzig. Ook het aanbod dat hem gedaan werd, om op den tekst van het ‘Stumme Waldmädchen’ voor het gezelschap van den ridder Steinsberg eene opera te componeren, wekte zijn muziekalen geest niet weinig op, en de vader, bij wien de gedachte aan het wonderkind weêr ontwaakt was, keurde het plan goed. Half op reis en half in Freiberg werd de opera geschreven en zij was in October 1800 gereed.

Het eerst werd zij echter - het blijkt niet waarom - opgevoerd te Chemnitz door den troep van Stenz. Het publiek kwam in grooten getale op en was waarschijnlijk gelokt door de aankondiging, welke inhield, dat de groote romantische opera op muziek gebragt was door Carl Maria von Weber, 13 jaar oud en leerling van Haydn, eene aankondiging, welke, zoowel in de onnaauwkeurige opgave van Webers leeftijd, als in het weglaten van Haydns voornaam, de duidelijke sporen toont, dat zij het werk van Franz Anton geweest is. Of intusschen het stuk hier bijval erlangde, is uit geen enkel authentiek berigt op te maken.

Steinsberg deed alles wat hij kon om de opera in Freiberg zoo goed mogelijk te doen uitvoeren. Er werd in de stad zooveel ophef van gemaakt, en de verwachting was er zoozeer gespannen, dat er onder het publiek weldra twee partijen ontstonden, de een aangevoerd door de oude musici, de

ridders van het contrapunt, de andere door de akademische jeugd en door alle vrolijkgezinden, wier hart gewonnen was door den kleinen geestigen lithograaf en muziekant en door den goedhartigen strammen ouden heer papa. Zijn leven lang is het Webers lot geweest, de jeugd en het volk tot bondgenooten, de aristocratie van geboorte en betrekking, de schoolmeesters in de kunst en de geblaseerden tot tegenstanders te hebben.

Alles ging intusschen goed tot op den dag der uitvoering, die op 24 Nov. plaats vond en die door opzet of toeval een dier mislukte uitvoeringen geworden is, welke zoo dikwijls, zonder dat er groote fouten kunnen worden aangewezen, door duizenderlei kleine onnaauwkeurigheden en dwaasheden reddeloos worden bedorven.

De ongewone bluffende toon der aankondiging had het publiek reeds ontstemd. Al de goede wil der bergakademisten om hun jongen vriend te ondersteunen, en al het streven van Franz Anton konden aan de opera geen succes bezorgen. Een eenvoudige kritiek in N°. 2 der Freiberger berigten, welke op een bedaarden en welwillenden toon den waarschijnlijk volkomen juisten indruk der opera weêrgaf, werd door de Webers op onheusche en beleedigende wijze beantwoord, ofschoon de knaap hierbij wel niet meer gedaan zal hebben dan het leenen van zijn naam. Dit lokte een vrij langdurigen pennenstrijd uit tusschen de Webers en de Freiberger muziekale autoriteiten. Aan hatelijkheden was geen gebrek, maar lauweren werden er in dien strijd door niemand geplukt; integendeel was, ten gevolge van al dat twisten, voor onze Webers de gezelligheid uit Freiberg verdwenen en besloten vader en zoon een lange kunstreis te ondernemen.

Waarheen zij toen vertrokken zijn, is bij gemis aan alle berigten onbekend. Eerst in Nov. 1801 vinden wij de reizigers in Salzburg terug, waar Franz Anton nog eenige zaken met betrekking tot zijn vroegere tooneelonderneming te regelen had, en gedurende het verblijf alhier schreef Carl Maria zijn kleine komische opera in twee bedrijven: ‘Peter Schmoll und seine Nachbarin’, welke hij bewerkte onder het toezigt van den ouden Michel Haydn, terwijl hij daarbij ook dikwijls den raad inwon van diens 24jarigen leerling Sigismund Neukomm. In afwachting dat zijn nieuwe opera, waarover Michel Haydn een zeer gunstig oordeel uitsprak, opgevoerd zoude worden te Augsburg, waar Edmund, de oudste zoon van Franz Anton, zich destijds

bevond, hetzij in dienst van den keurvorst Clemens Wenzeslaus, hetzij als directeur van het stedelijk tooneel, besloot men inmiddels nog een reis te doen in het noorden van Duitschland, waarschijnlijk omdat nog eenige zaken te Eutin moesten worden geregeld.

Op die reis, in Oct. 1802, schreef Weber te Hamburg zijn eerste lied, ‘die Kerze’ van Matthisson. Dit was de eigenlijke taal die met zijn persoonlijkheid harmonieerde, en deze taal werd het duitsche volk lief. Webers liederen hebben dat volk vergezeld in de hutten en in het woud, bij droefheid en vreugde, bij liefde en haat, bij strijd en overwinning. Wat Weber door al zijn composities, zijn opera's daaronder begrepen, niet heeft kunnen doen, dat is hem mogelijk geworden door zijn liederen, want zij hebben hem gemaakt tot den zanger van zijn volk. Die liederen zijn allen melodische zangen vol humor en diep gevoel, rijk aan dramatisch leven en innerlijke kracht, en die ze hoort voordragen, zal den indruk dien hij ontvangt, niet ligt vergeten. Waarom dan zijn zij thans, op enkele uitzonderingen na, uit den mond des volks verdwenen? Inderdaad dit behoort weder tot die raadselachtige verschijnselen, welke op het gebied van het kunstleven zoo dikwijls voorkomen. Ook de waarde welke de smaak van het publiek en de liefde van het volk aan kunstproducten hecht, is aan rijzing en daling onderhevig. Maar daarom houden wij het ook niet voor onmogelijk, dat zij eenmaal zullen herleven.

Toen de reizigers in Dec. 1802 in Augsburg aankwamen, werden zij door den bisschop Clemens Wenzel zeer welwillend ontvangen, en namen de repetities voor ‘Peter Schmoll’ een aanvang. Voor zoover met eenige zekerheid na te gaan is, had de uitvoering plaats in Maart 1803, doch waarschijnlijk zonder veel succes, want nadere berigten daarover ontbreken geheel. Doch, hoe het zij, bij het instuderen van dit werk heeft Weber zeker de leemten in zijn technische kennis duidelijk gezien, want na die gebeurtenis ontwaakte bij hem weder het reeds sinds lang gekoesterd verlangen om naar Weenen te gaan, dat Eldorado voor den musicus, die onfeilbare regtbank voor alle muziekale zaken. De reis daarheen scheen hem thans noodzakelijk en in Junij 1803 werd zij volbragt.

Wel was de muziekale glans van Weenen op het einde van 1803 eenigzins aan het tanen, maar toch was er nog licht genoeg overgebleven. Het gelukkig publiek had daar gedurende

een halve eeuw het genot gehad een reeks van groote meesters te bezitten, allen vorsten in het rijk der toonen, en van welke zelfs de minst uitstekende nog tot de onsterfelijken behoorde. Vijftig jaren lang hadden dezen hunne onvermoeide pogingen aangewend om het onbehouwen blok van den algemeenen smaak te vormen en te polijsten, om daardoor aan zich zelven en aan hunne epigonen waardige toehoorders te verschaffen. Van Glücks eerste optreden in de keizerstad af was er geen jaar voorbijgegaan, waarin het kunstgevoel van het publiek niet door een nieuw onsterfelijk werk was veredeld. Door steeds zooveel buitengewoons te genieten, verloor het wel eenigzins den billijken maatstaf voor hetgeen wel goed, maar juist niet zoo bijzonder was, doch het had daardoor ook een fijner zin gekregen voor het schoone in de kunst, en het had zich daardoor tot een regtbank gevormd, waarvoor jonge kunstenaars niet dan met eenige vrees verschenen.

Toen Weber in 1803 in Weenen kwam, had het publiek het toppunt van zijne ontwikkeling bereikt, hoewel van de groote leermeesters alleen nog maar de 71jarige Joseph Haydn en de grijze Solieri, die in 1801 voor zijn betrekking van orkestdirecteur der italiaansche opera bedankt had, werkzaam waren. Beethoven was naauwelijks begonnen den eersten toovercirkel van zijn later zoo magtigen invloed om zich heen te trekken, en leefde overigens ver van het kunstgewoel geheel alleen voor zijn werk. Paer was in 1801 naar Dresden vertrokken; reeds veel vroeger had Righini Weenen verlaten. Voor de muziekale opleiding lag het zwaartepunt geheel bij Weigl, Wranitsky, Seyfried en Süszmeyer, terwijl in de plaats van Solieri de Italiaan Conti de opera dirigeerde, een persoon die door zijn vrij middelmatige leiding de oorzaak was dat het beroemde orkest zijn goeden naam begon te verliezen. Ging derhalve de periode der groote meesters voor Weenen langzamerhand voorbij, aan den anderen kant was het dilettantismus er tot een uitstekende hoogte geklommen, en de indruk dien de Webers in die stad ontvingen, moet stellig verrassend geweest zijn.

Het is bijna aan geen twijfel onderhevig, of Franz Anton heeft getracht de welwillendheid van den grooten Haydn te winnen. Gaarne had hij gezien dat de leemten die in Carl Maria's theoretisch-muziekale kennis bestonden, en die deze zelf erkende, aangevuld waren uit den schat der onbeperkte wetenschap van den onsterfelijken grijsaard. Of hij werkelijk een

poging gewaagd heeft en of die mislukt is, zooveel is zeker, dat Weber het onderrigt van Haydn nooit heeft genoten.

Maar er was destijds in Weenen iemand anders, die veel beter geschikt was om Weber zijn oogmerk te doen bereiken. Dit was de abt Vogler, een man die aan inderdaad niet gewone bekwaamheden een zekere mate van kwakzalverij paarde. In zijn voortdurenden omgang met de streng gedisciplineerde geestelijkheid had hij van zijn jeugd af zin gekregen voor orde, tucht en vastheid van wil. Daar hij deelde in den afkeer welken de katholieke kerk gevoelt voor het experimentele onderzoek der natuurwetten, bragt deze zucht naar orde hem reeds vroeg tot bespiegelingen in de theorie der muziek, waarin hij ‘orde en tucht’ wilde brengen, zonder daarbij de duidelijk erkende natuurwetten tot grondslag te nemen. Hij was zeer geleerd in alles wat men met sterk geheugen en een goed oordeel op 't gebied der toonkunst kan te weten komen; hij was zich van het doel dat hij wenschte te bereiken, volkomen bewust, en bezat genoeg talent om eenige kunstwerken voort te brengen, die geheel door deze denkwijze geïnspireerd waren. Als leerling der jezuïten volkomen in staat om bij alle gelegenheden zijn veelzijdigen geest in die rigting te laten schitteren, waar hij de meeste uitwerking voorzag, vol gewigt in zijn uitspraken, imposant en tegelijk luidruchtig, met opzet bizar in zijn manieren, ten einde, zonder verwondering op te wekken, elke wijze van leven te kunnen aannemen die hem te pas kwam, maar daarbij zonder logische consequentie in zijn denken, en daardoor ook niet altijd helder in zijne uitdrukkingen, terwijl hij die onduidelijkheid voor mystieke diepte wilde doen doorgaan, volkomen beseffende dat de wetenschappelijke grondslag van zijn systeem geheel onvoldoende was, maar tevens geneigd om dit onder een apodiktische voordragt te bedekken, was hij er de regte man voor om bij het publiek, zoowel als bij een schaar kunstgenooten, belangstelling in zijn persoon op te wekken, maar tevens om twee scherp gescheiden partijen te vormen, waarvan de eene hem vergoodde, de andere hem verketterde en bestreed.

Deze eigenschappen gevoegd bij zijn kleine tonsuur, het wijwater dat hij zelf voor den keurvorst Carl Theodoor uit Rome had medegebragt, zijn ridderorde van de gouden spoor en de klank van zijn stem, die mevrouw Coudenhove onwederstaanbaar vond, waren oorzaak geweest dat Carl Theodoor hem in 1777 hofkapelaan en kapelmeester te Mannheim gemaakt

had. Maar zijn natuur had te veel van den kunstenaar en te weinig van den jezuïet, dan dat hij in koelen bloede het schandelijk bestuur van pater Frank in München kon aanzien. Nadat er tusschen hen beiden een hevige twist ontstaan was, verliet Vogler in 1781 ijlings de stad en ging hij eenige reizen doen, die hem naar Frankrijk, naar Engeland, naar Italië, zelfs naar Griekenland en het noorden van Afrika voerden. Van deze reizen bragt hij eenige kennis der hoofdelementen van de oudgrieksche muziek mede, die hij, naar zijn zeggen, in de traditiën van die zuidelijke landen gevonden had. Zijn roem als onderwijzer deed hem in 1786 door Gustaaf III van Zweden naar Stokholm beroepen, waar hem het onderwijs van den kroonprins opgedragen werd, en nadat hij aldaar dertien jaren lang met woord en daad voor de kunst en de kunstenaars werkzaam was geweest, keerde hij in 1799 naar Duitschland terug en werd hij als onderwijzer in de toonkunst te Praag aangesteld. Voor het fijngevoelig publiek van Praag bleek hij echter geheel ongeschikt te zijn, zoodat hij reeds in 1802 die stad weder verliet, na er, ten minste eenigermate, den naam van kwakzalver verworven te hebben. In Weenen, waarheen hij zich vervolgens begeven had, werd hij zeer goed ontvangen, en droeg men, tegelijk met Beethoven, ook aan hem de taak op, om een opera te componeren voor het nieuwe theater an der Wien, aan welke opdragt wij Samori en Fidelio te danken hebben. Door al zijn eigenaardigheden openlijk te vertoonen, had Vogler een nimbus om zich heen verspreid, die den indruk welken zijne werkelijke verdiensten moesten teweegbrengen, niet weinig verhoogde, en toen de Webers in Weenen aankwamen, had hij juist het toppunt van zijn roem bereikt. Niet het minst had hij dien opgang te danken aan de onbegrijpelijke vermetelheid waarmede hij, in een concert ten voordeele van het weduwfonds der ‘muziekale societeit’, zijn in Praag mislukte opera Castor en Pollux als oratorium had doen opvoeren. De uitvoering toch van het in alle opzigten verminkte werk was voortreffelijk; de ontelbare repetitiën, en het talent der jonge zangeres die de solo's heerlijk voordroeg, hadden het succes bezorgd. Toen hij nu bovendien eenige dagen daarna in de St. Petrikerk zijn 30jarig priesterjubilee vierde, en daarbij zelf den dienst voor het hoogaltaar verrigtte, terwijl de toonen van de mede door hem gecomponeerde mis van het koor ruischten, toen imponeerde hij meer dan ooit en was hij de groote man van den dag.

Er was inderdaad eenige overeenkomst tusschen de natuur

van Franz Anton en die van Vogler; zelfs in het uiterlijk moet er tusschen hen beiden eenige gelijkenis bestaan hebben. De oude Weber gevoelde voor den abt reeds dadelijk groote sympathie, en dit, gepaard aan den grooten naam dien deze toen bezat, bragt te weeg dat hij geen moeite ontzag om Vogler te naderen en zoo mogelijk aan Carl Maria het voorregt te verschaffen van onder diens leerlingen te worden opgenomen. Na heel veel zwarigheden gelukte dit eindelijk en wel door tusschenkomst van graaf Firmian, in wiens woning Carl Maria ook in kennis kwam met Johann Baptist Gänsbacher, die voor korten tijd de gelederen der vrijwillige tyroler jagers verlaten had, om, bezield met gloeijende liefde voor de toonkunst, aan de voeten van Vogler en Albrechtsberger de geheimen der muziekwetenschap te leeren. Gänsbacher, die acht jaren ouder was dan Weber, een man, sterk naar het ligchaam, en ten gevolge van zijn soldatenloopbaan vrijzinnig in zijn levensbeschouwingen, een goed muziekant en een vrolijk gezel, oefende spoedig op onzen jongen musicus een grooten invloed uit en is steeds zijn vriend gebleven.

Door dezen Gänsbacher werd Weber het eerst in kennis gebracht met Vogler en erlangde hij de gelegenheid voor dezen te spelen; zijn verder succes verschafte hem zijn talent zelf. Vogler nam hem reeds dadelijk op in den kleinen kring zijner meest geliefde leerlingen, en gebruikte den invloed dien hij al spoedig verkreeg, om den voortreffelijken leerling met wijsheid en geestdrift het ernstige in de kunst te doen beminnen. De zucht naar droomen en zelfscheppen moest nog vooreerst op den achtergrond staan en plaats maken voor het bescheidener leeren. Gelukkig erkende ook de jeugdige muziekant, hoe noodzakelijk het was dien stap achteruit te doen.

Karakteristiek genoeg verbond Vogler de studiën van zijn' nieuwen leerling voornamelijk met de bewerking zijner groote opera Samori, van welke hij het klavieruittreksel door Carl Maria liet vervaardigen. In 't voorbijgaan zij gezegd dat deze opera den 18^{den} Mei 1804 met buitengewone pracht gegeven werd, en dat, ofschoon de aanleg en de instrumentatie zeer gezocht werden genoemd, men het toch beschouwde als een imposant werk, dat succes verdiende. In de oogen van het Weener publiek behaalde hij daarmede een bepaalde overwinning over Beethoven, wiens Fidelio juist 19 maanden later gegeven en met zoo weinig warmte ontvangen werd, dat Beethoven zelf haar

van het tooneel terugnam. De toekomst heeft echter anders uitspraak gedaan, en waar de Fidelio genoten wordt, vraagt men thans niet meer naar Samori.

Franz Anton schijnt niet bij zijn zoon in Weenen gebleven te zijn. Van het toezigt zijns vaders ontslagen, doorkruiste nu Carl Maria aan den arm van den levenslustigen Gänsbacher het in dien tijd meer dan vrolijke Weenen, en wierp hij zich voor het eerst in den woesten stroom van het leven. Zeventien jaren oud, vroeg ontwikkeld, talentvol en overal gaarne gezien, vergaapte hij zich, ofschoon welligt tot zijn geluk vele genietingen hem door zijn armoede onbereikbaar bleven, met graagte aan al het schoon van die nieuwe veelkleurige wereld. Weenen was in dien tijd de stad van goedkoopen wijn, goeden zang en, zooals het nog thans is, de stad van schoone vrouwen. Carl Maria zong voortreffelijk, verleidelijk zelfs, vooral als hij zijn zang met de guitaar begeleidde; hij was geestig en daarbij een opkomende vermaardheid. Wat anderen moesten zoeken, kwam hem van zelf tegemoet, en niet zonder verwondering en verrukking bemerkte hij dat de oogen der vrouwen op hem, die door zijn kleine gestalte en zijn zwakheid zoozeer afstak bij zijn frissche jonge medgezellen, meer gevestigd waren, dan op de meesten dier forsche vrienden. Er vormde zich een vrolijke, gezellige kring van kunstenaars en geleerden, waarvoor Gänsbacher met zijn vrienden een waardig contingent leverde van overmoedige, jonge soldaten, die zich in balzaal, koffijhuis en theetuin evenzeer thuis gevoelden. Meer vrolijk dan strikt ingetogen, dwaalde de kleine troep al zingend, jubelend, kussend en drinkend door het zingende, jubelende, kussende en drinkende Weenen, terwijl hij overal gaarne ontvangen werd door herbergiers, kellnerinnen, studenten en jonge officieren; maar de eerbare families sloten zich, wanneer de jongelui in een zaal of tuin verschenen, bij elkander aan en verboden hunne dochters naar de vrolijke jongens te zien en te hooren. Niemand kon echter beletten, dat zij toch schuinsche blikken daarheen wierpen en begonnen te lagchen, wanneer Weber zijn schelmsche liederen zoo bevallig zong en Gänsbacher met zijn kameraden begon te jodelen, dat het een lust was er naar te luisteren. Daar hij met een gloeijende fantasie begaafd en in 't bezit was van levendige hartstogten, ontwikkelde zich bij Weber een groote gevoeligheid voor de bekoorlijkheden der vrouw, eene neiging die hem, tot aan de verbindtenis met zijn echtgenoot, tallooze

doornen deed plukken, maar ook menige roos op zijn pad strooide.

In 't midden van het jaar 1804 verzocht Professor Rhode, die destijds directeur was van het tooneel te Breslau, aan Vogler om hem iemand aan te bevelen die geschikt zoude zijn voor de muziekale leiding van dat tooneel in de plaats van den bekwamen Ebell, die zijn ontslag genomen had. Gänsbacher en Weber werden beiden voorgesteld en de laatste werd nog in hetzelfde jaar benoemd, nadat zijn vriend reeds vooraf bedankt had.

Met looden schoenen ging Weber er toe over Weenen te verlaten. Het viel hem zwaar afscheid te nemen van Vogler, van Gänsbacher en vooral van zekere voorname dame, die, ofschoon zij ouder was dan hij, een waren hartstogt voor hem scheen opgevat te hebben. Het vrolijke Weenen vaarwel te zeggen, waaraan zooveel aangename herinneringen verbonden waren, viel hem zoo ontzagchelijk zwaar, dat hij misschien voor de aangeboden betrekking bedankt had, indien niet Vogler hem onder het oog had gebragt, hoe noodzakelijk het voor zijn ontwikkeling als kunstenaar was, dat hij geheel zelfstandig de leiding op zich nam van een orkest en een opera. Deze overweging, het bekoorlijke dat er voor den eerzuchtigen jongeling in gelegen was, om reeds zoo vroeg tot directeur van een belangrijke kunstinstelling benoemd te worden, de hoop om op die wijze in een kring te treden, waar telkens nieuwe kunstproducten werden geschapen en opgevoerd, eindelijk misschien ook de toenemende vermindering van zijne middelen en van die zijns vaders, deden hem besluiten de benoeming aan te nemen. Na een afscheid te hebben genomen dat hem zeer veel kostte, haalde hij zijn vader, die voortaan weêr bij hem wonen zou, te Salzburg af, en vertrok hij met dezen in September 1804 naar Breslau.

Ofschoon er in Breslau zin voor de muziek bestond en aldaar ook eenige goede musici woonden, was de smaak voor de kunst er toch over het geheel nog weinig ontwikkeld, hetgeen bovenal toe te schrijven was aan den strengen kastengeest onder het publiek. De rijke adel leefde des zomers op het land en bragt 's winters in de stad weinig lust en stemming voor fijner levensgenot mede. De arme adel had in het leger gediend, of diende er nog, en zelfs aan de ambtenaren welke tot dien stand behoorden, was het te zien, dat ook zij in een militairen staat

waren opgevoed. Ook onder deze klasse, die van de andere scherp was afgescheiden, waren geen Maecenassen te vinden, en de toonkunst werd er alleen geliefd, wanneer zij zich voordeed als tafel- of dansmuziek. De geldaristokratie, welke voornamelijk uit Israëlieten bestond, deed al haar best om de cavaliere zeden van den spelenden, rijdenden, zingenden en drinkenden adel op eene ongelukkige wijze te copiëren. De kunst vond daarom alleen een onderkomen in de betrekkelijk kleine en weinig bemiddelde kringen, gevormd door de geleerden die aan de universiteit verbonden waren, door de lagere ambtenaren en door de christen kooplieden en burgers. Deze indeeling van het publiek was voor Carl Maria de ongelukkigste die hij treffen kon. De rijke adel nam het hem kwalijk dat hij, ook een adelijke, muziekant was; de arme adel wilde met den vreemdeling niets te doen hebben, en de burgerstand mistrouwde hem, omdat hij van adel was. Terwijl hij aldus ontvangen werd in een wereld vol vooroordeelen, wachtten hem werkzaamheden waarvoor zelfs onder gunstige omstandigheden zijn jeugdige krachten naauwlijks toereikend zouden geweest zijn, werkzaamheden waarin hij zich nooit te huis kon gevoelen, maar waarin hij als directeur, als kunstenaar en als mensch een schat van ondervinding zou opdoen.

Onder de vele bekwame kunstenaars die Weber in Breslau vond, was het vooral de bekwaamste hunner, de organist van de Elisabethkerk, tevens universiteitsdirecteur, Berner, die een grooten invloed op zijn ontwikkeling hebben zou, en die, ofschoon slechts 6 jaren ouder dan hij zelf, als een liefderijk voogd zijn best zou doen om hem te behoeden voor de gevaren waaraan zijn karakter was blootgesteld in den omgang met zijn vader, die van dag tot dag ruwer werd. Door zijn klavierspel en door dat van Klingohr aangespoord, begon Weber zich ook vooral op dezen tak der kunst toe te leggen en wedijverde hij met zijne vrienden in het vrije fantaseren, waarin hij het tot een zeldzaam geëvenaarde hoogte bragt. Berners genegenheid ging zelfs zóó ver, dat hij aan Weber leerlingen afstond toen deze vriend bijna gebrek begon te lijden, daar hij met zijn bezoldiging van 600 Th. inderdaad niet kon toekomen. Want het leven in Breslau was, vooral des winters, wanneer de rijke Silezische adel er verblijf hield, zeer duur, en de zeden waren er vrij los. Men speelde er hoog, en allerlei slag van avontuurlijke heeren en dames stroomden er des winters heen.

Natuurlijk waren jonge kunstenaars, vooral wanneer zij eenigen tijd in Weenen hadden doorgebragt, er de menschen niet naar, om te versmaden wat in zulk een kring te genieten viel. Ofschoon Weber in verscheiden kleine intrigues gewikkeld was, daar het vrouwelijk personeel der opera het vriendelijk lagchen van den jongen orkestdirecteur natuurlijk niet onbeantwoord kon laten, zoo schijnt het toch, dat hij maar één hartstogtelijke neiging heeft opgevat, en wel voor een gehuwde, jonge zangeres, die door haar echtgenoot, een dronkaard, zeer mishandeld werd. De treurige omstandigheden der familie van deze, op zijn zachtst genomen, zeer ligtzinnige vrouw, welke des jongelings goedheid schandelijk misbruikte, werden de bron van een menigte uitgaven, welke met nog zooveel andere, alle gevolgen van een vrolijk leven en van de mislukte proefnemingen van Franz Anton, die zich thans bezig hield met plaatsnijden, den grond legden tot een schuldenlast, die Weber tot het jaar 1819, toen alles afgedaan was, steeds zwaar heeft gedrukt.

(*Wordt vervolgd.*)

Herinneringen der familie de la Ferronays.

Voor de literatuur van het hart, voor de geschiedenis van het inwendig leven van de ziel, levert het Catholicisme ongetwijfeld eigenaardige bijdragen. En hoe kan het anders? Geheel het systeem der Catholieke kerk is gebouwd - het is meermalen opgemerkt - op een zeer juiste en nauwkeurige kennis van het menschelijk hart. Geen enkel gevoel, in dat hart opkomend, wordt door haar verloochend of afgestooten, maar elke aandoening wordt geregeld, gevormd, geleid en tot een hooger doel gebruikt. Voor den krijgsman alleen op eer en kracht vertrouwende, schiep zij de type van den ridder, die voor het Godsrijk op aarde weet te kampen; voor den sluimerenden weemoed, de hoofschheid en al het teeder vrouwelijke tot in het hardste hart, dichtte zij haar Mariadienst; en aan geheel de menschelijke samenleving wist zij een uiterlijke wijding te geven. Het sterkst teekent zich dit alles bij de instelling van het kloosterleven. Die instelling verraadt zulk een psychologischen trek. Wie slechts eenigermate over het menschelijke leven en over zich zelven heeft nagedacht, wie met het ontraadselen van de diepe geheimen van het hart zich, al zij het luttele oogenblikken, heeft bezig gehouden, wien het rondloopen in den molen der maatschappij nog niet 't gemoed voor immer heeft vereelt, - hij kent de zucht naar de stilte, naar de rust, om toch recht alleen met zijn God te zijn. Voor allen, die deze behoefte gevoelden, richtte de Catholieke kerk de kloosters op, waar de eenzame geest peinzen kon over de geheimenissen van het le-

ven. Eene geschiedenis van de bewoners der kloosters wordt dus, van ééne zijde beschouwd, een inwendige geschiedenis van de menschelijke ziel. Het zijn dan niet de uiterlijke daden, die de aandacht tot zich trekken, hoe groot die daden ook waren - men herinnere zich hoe de monniken de groote ontginners van Europa's gronden zijn geweest -; het is niet de wetenschappelijke geleerdheid bovenal van die kloosterlingen, die hier opgemerkt moet worden - hoe groot ook een rol de Benedictijnen in dit opzicht hebben gespeeld -; het is niet de invloed door die monniken op het staatkundig leven der middeleeuwen uitgeoefend, die hier in het oog valt - hoe eigenaardig ook de plooi moge zijn, die aan elke politieke handeling door hen moge zijn gegeven -; neen, het is 't innerlijk leven der ziel, die zich van het gewoel afscheidt om met God alleen te leven, dat het kenmerk van het leven dier geestelijken moet zijn. De ziel dag op dag door het gebed nader tot God te verheffen, het karakter als in een ijzeren vorm te gieten, zelfs de minste weekheid van zich te bannen, elken boozen lust bij zich zelven te bespieden, voor elken opgekomen hartstocht boete te doen, wel vast 't genot van het huwelijksleven en den rijken rijkdom van 't eigen kind in de wieg naast zich te willen ontberen, om geheel der eenzame overdenking, den geheimzinnigen strijd, als het goede tegen het kwade in onze borst woelt, zich te willen wijden: - ziedaar wat het doel van zulk een leven moet zijn. En wanneer we soms reizende, als op ééns een ouden bouwval van een klooster voor ons bemerken, een paar muren slank oprijzend te midden van de meest schilderachtige natuur - want altijd wisten de monniken de schoonste plaats voor het bouwen van hun verblijf uit te kiezen - wanneer dan op die overblijfselen als onwillekeurig onze aandacht blijft gevestigd, en een eenigzins rondgebogen kromming van den muur ons de plaats des gebeds doet vermoeden, dan is het alsof wij daar op die koude zerken nog eens een van die geknielde gestalten zien, voor wie de wereld en haar bemoeijingen in het niet was verdwenen, en die in zoo te verklaren eenzijdigheid de maatschappij en alles was ontvlucht, om 't kloppend hart en 't peinzend hoofd (kon 't zijn) tot rust te brengen, en biddend tot God, steeds zich zelve toe te roepen: ‘wees sterk, hoe zwak gij ook zijt!’

Niet echter over de kloosters, maar wel over het leven in de

wereld; een leven, doortrokken en als bezield door den geest van hetzelfde catholicisme, willen wij heden spreken. Wij wenschen de aandacht te vestigen op eenige weinige zeer edele en teedere persoonlijkheden uit het geslacht der de la Ferronays. En juist omdat zij niet in de eenzaamheid teruggetrokken, maar in het midden van de wereld hebben geleefd, en omdat zij de meest gewone en tevens de meest levendige gevoelens hebben ondervonden en geopenbaard, kan hun leven wellicht zeer heroieke voorbeelden ten beste te geven. Zij zijn allen gestorven, en de zuster roept haar herinneringen nog eens op en toovert u in haar boek den schoonsten roman voor, waarmede uw gedachten zich slechts kunnen bezig houden. Wel moet gij niet ruw den kring, dien de schrijfster opent, binnentreden, het is bijna heilige grond dien gij betreedt; maar als gij een oogenblik in dien atmosfeer zijt geweest, is het u te moede alsof gij u daar zóó te-huis zoudt gevoelen. De proportiën veranderen als ongemerkt. Al wat hard of heftig naar buiten werkt wordt niet meer toegelaten. De uiting van aandoeningen, die hier wordt aangetroffen, laat zich het best vergelijken met den gemoedstoestand bij het opkomen eener eerste liefde. Dán leeft en voedt men zich met kleine zinspelingen, vluchtige gewaarwordingen; een blik van het oog, een nauw gevoelde handdruk, een zachte, stille wenk zijn zeer waarachtige zaken en beslissen als voor het leven. In zulk een atmosfeer verkeert men ook hier in dit verhaal; uit alles ademt zulk een liefelijke geur; in harmonieuse kleuren is alles getint; nergens worden contrasten en tegen elkander schreeuwende kleuren gebruikt; en terwijl inderdaad het diepste en heiligste geheim van het leven wordt behandeld; terwijl de meest tragische voorvallen en aandoeningen worden te berde gebracht, geschiedt dit alles in zoo zacht een toon, in zoo rustig een inkleeding, dat elke vulgaire verrassing wordt vermeden. Toch worden u in dat boek eenvoudige en verhevene zaken, romaneske en gepassioneerde toestanden, roerende en hartverscheurende voorvallen verhaald, in een stijl zoo naief, zoo treffend, zoo waar, dat het u wonderlijk aandoet. De personen die worden voorgesteld, behooren allen tot de hoogste aristocratie. De graaf de la Ferronays, de vader, zelf kind der émigrés, is bekend als diplomaat der restauratie en als minister van buitenlandsche zaken in het kabinet de Martignac. Langen tijd ambassadeur te St. Petersburg, leeren wij hem in het verhaal zijner dochter eerst kennen op het einde van 1829, toen hij als

gezant te Rome optrad. Het is echter slechts een oogenblik. De Julij-revolutie breekt uit en de streng legitimistische graaf wordt als gezant ter zijde gezet. De tijd der weelde is voor hem voorbij. Zijn groot landgoed Montigny moet hij verkoopen, en hij blijft met zijn gezin eenigen tijd - doch op wat minder weidschen voet - in Italië, en wel bij Napels, vertoeven. Zijn zeer catholiek gezin is vrij talrijk. Behalve onze schrijfster Pauline, ontmoeten wij de dochters Eugénie, Olga en Albertine, en behalve nog een getrouwden ouderen zoon Charles en een jongeren Fernand, den zoon, wiens geschiedenis zich vooral in deze bladzijden zal ontwikkelen, namelijk den in 1812 geboren Albert. Diens geloof en diens liefde zijn het hoofddrama van het verhaal. Het was in het jaar 1832. Albert was tijdelijk te Rome met zijn vrienden Montalembert en Rio; dáár zag hij eensklaps de jonge gravin d'Alopeus en die blik was beslissend.

Alexandrine d'Alopeus was de dochter van den toen reeds gestorven graaf d'Alopeus, geruimen tijd Russisch gezant te Berlijn; haar moeder, die spoedig hertrouwde met prins Paul Lapoukhyn, was een der fraaiste vrouwen van haar tijd, en was als niet geëvenaarde schoonheid nog beroemd nu haar dochter ook volwassen was. Die dochter zag in 1808 te Petersburg het levenslicht en had tot peetvader keizer Alexander zelven. Zij behoorde echter even als haar ouders tot de luthersche godsdienst. Zij was niet zoo schoon als haar moeder, maar haar nobele en bevallige houding, de uitdrukking van haar oogen gaven haar een bekoorlijkheid, die haar niet licht uit het geheugen wischte van die haar had gezien. Haar naast haar moeder te zien was een aantrekkelijkheid te meer. Men weet nooit - zoo fluisterde men om haar heen - of men de dochter om de moeder, of de moeder om de dochter lief heeft. Welnu, haar die kalm was, wel wat subtiel zich voordeed bij al haar vragen en opmerkingen, die de fijnheid van opvattingen en genietingen zoo mogelijk tot het uiterste dreef, ontmoette Albert, den wel wat mystieken, soms febrielen, doch altijd zeer bescheiden jongen franschman. Hooren wij haar in haar eigen dagboek, dat zij na zijn dood ter neder schreef.

> Het was een dingsdag (de dag toegewijd aan de beschermengelen): ik was nog in den zwaren rouw over mijn vader te Rome, den 17^{den} Januarij 1832, en ging nog niet uit, toen ik

de kennismaking van Albert deed. Hij maakte een bezoek aan mijn moeder, en ik was beneden bij eene vriendin, die in hetzelfde huis woonde als wij (la casa Margherita), en had met haar een zeer levendig gesprek. Ik ging eerst naar boven een geruimen tijd nadat men mij had gewaarschuwd dat de broeder van Pauline de la Ferronays er was. Ik had echter groot verlangen hem te zien, en den vorigen dag had ik zelfs gemeend hem in een kerk opgemerkt te hebben, maar ik had mij vergist..... Ik ging eindelijk naar boven. Ik heb hem onverschillig aangezien. Ik vond zijn uiterlijk niet schoon; nogtans trof mij (naar 't schijnt) de uitdrukking zijner oogen, en maakte hij op mij een aangenamen indruk. Wat hém betreft, hij heeft mij sedert gezegd, dat die eerste aanblik over zijn liefde tot mij had beslist, dat hij dien levendigen indruk aan zijn vrienden had verhaald, die hem hadden uitgelachen, en dat hij toen opgehouden had over mij te spreken.

5 Februarij -. Ik ging met Mary M. het gezang der geestelijke zusters in de kerk La Trinité-du-Mont hooren. Ik zag er den Heer de la Ferronays (zoo als ik Albert toen noemde) altijd geknield. Ik stelde belang in hem zonder er mij zelve rekenschap van te geven, en bovenal gevoelde ik reeds een wonderbaar vertrouwen in hem, want, toen ik de kerk uitging en mij dicht bij hem bevond, vertelde ik hem hoe ik ook gaarne mij op de knieën had willen storten zoo als hij, en dat ik het gedaan zou hebben, indien ik met zijn zusters daar geweest was. - ‘Waarom doet gij het dan niet dadelijk?’ sprak hij; ‘waarom zulk een eerbied voor menschen?’ Die stoutheid (want hij kende mij zoo weinig) in een jonkman van twintig jaar, deed mij genoegen. Nooit had een man mij nog zulk eene goede aanmaning gegeven. Met hem den fraaijen trap van de Trinité-du-Mont afdalende, viel zijn gestalte en vooral geheel zijn uitdrukking mij op. Ik verlangde dat hij 's avonds zou komen. Hij kwam.

Donderdag 9 Februarij -. Ik gaf een weinig bloed op. Mijn keel was nog zeer gevoelig, ten gevolge van een ziekte te Berlijn kortelijks opgedaan. Ik zag dat Albert zeer ongerust was over mijn gezondheid en ik begon een weinig verlegen in zijn tegenwoordigheid te worden. Hij kwam meer en meer en Rio met hem. Allengskens begon ik voor hem te zingen..... Ik zong ook met hem en ik bewonderde zijn schoone en volle basstem, krachtig en teder tegelijk. Zij weêrklonk in mijn hart, maar ik dacht nog niet dat ik hem beminde. Ik had hem nog niet lief. Maar dit groote genot van met hem te zingen, zoo groot dat ik het nog gevoel, was dan toch wel vreemd!

Hij zelf lachte om zijn stem. Heeft hij wel ooit iets goeds in zich gevonden? Maar hij zong eenvoudig-weg, als ik het hem vroeg, zonder er eenige waarde aan te hechten.
24 Februarij -. Wij deden, hij en ik, met mijn moeder en met Rio een merkwaardige wandeling naar de villa Pamphili: voor dien tijd hadden wij de villa Mattei bezocht. Al wat Albert mij dáár had gezegd, had mij reeds zeer aangetrokken; maar op de villa Pamphili, met die schoone vèrgezichten, te midden van die groote boomen, wandelden wij wat verwijderd van mijn moeder om te praten, zonder dat men ons hoorde. O! welk een zoete sympathie ontwaarden wij toen tusschen ons beiden! Wij spraken, geloof ik, gedurende een uur over godsdienst, onsterfelijkheid en dood, welke laatste zoet zoude zijn, zeiden wij, in die schoone dreven. Dit gesprek, zoo verschillend van al hetgeen mijn ooren in de wereld had vermoeid, - dit gesprek drong dóór tot het diepste van mijn hart.
1 Maart. - Te midden van de dwaasheden van het Carnaval, op het Corso, waar geheel Rome zoo vrolijk en opgewekt is, wierp Albert mij een ontzettend groote bouquet van viooltjes toe. Die rid op het Corso beviel mij uitnemend. Albert was zoo handig mij bloemen toe te werpen, en op te vangen die ik hem toegooide! Mama maakte hem een cordon, dat ik hem ook eens op een dag zoo gebonden aan een bouquet toewierp.
6 Maart. - De Heer de Montalembert kwam dien avond voor de eerste maal hier bij ons. Hij kwam niet dikwijls terug. Albert zeide mij later, dat hij ook jaloersch op hem geweest was. Zijne zoo volmaakte nederigheid deed hem altijd denken, dat een ander meer moest aantrekken dan hij. Maar ik, ik gaf reeds toen verre de voorkeur aan het zien van Albert dan aan het bijzijn der twee anderen.
19 Maart. - Ik ging op een concert bij de princes Zenaïde Volkonsky, hetgeen ik aangenaam vond, omdat Albert daar was; maar ik gaf mij daarvan geen rekenschap. Hij geleidde ons in het rijtuig, en er uitstappende, verzocht hij ons dringend ons toch naar het Colyseum te laten rijden, waarheên hij in het maanlicht met enkele vrienden ging. Ik herinner mij, dat ik grooten lust had daarheen met hem te gaan.
21 Maart. - Catiche maakte mij vroeg wakker om mij te zeggen, dat de Heer Rio er was, die mij bad om aan Albert te schrijven, die zeer ziek was en geen docter wilde zien. Ik stond onthutst op en onder goedkeuring van mijn moeder, schreef ik in allerijl aan Albert een briefje, waarin ik hem dringend vroeg zich goed te laten verzorgen ‘in naam van zijn familie en ook van ons’. Den volgenden dag was hij zieker; echter kwam

> de Heer Rio 's avonds en bracht mij een billet van Albert, dat hij een weinig geheimzinnig overhandigde, hetgeen mij verlegen maakte. Ik nam het toch onwillekeurig aan. Maar om mijn geweten tevreden te stellen las ik het dadelijk, zoodat mijn moeder kon zien, dat ik dat briefje ontvangen had en het las. In werkelijkheid had ik meer lust het geheel alleen te lezen en de droefheid geheim te houden, die de lezing mij gaf. Ziehier het briefje: ‘Neen, het is geen droom. Sinds gisteren heb ik het honderd malen gelezen, en ik zal het elken dag na mijn morgengebed weder beginnen..... O! wat zal ik morgen gehoorzaam wezen! Wat ik weigerde aan mijn beste vrienden, een enkel woord van u was voldoende om het van mij te verkrijgen. Van wáár dat overwicht, dat gij over mij hebt? Zal niemand het noodige overwicht op u hebben, om u ook te leiden op die punten, die u zoo dikwijls doen mijmeren en u droefgeestig maken? O! vereenig u met mij om onzen Heer te vragen die vreugde, welke het geluk geeft! Wat zijt gij goed om voor mij te bidden, al ben ik het niet waard..... Doe het, want ik heb het zoo noodig!’

Dit is de eerste kennismaking en de eerste vertrouwelijkheid. Zeggen wij te veel, wanneer wij meenen dat uit deze bladzijden - fijn geplooide bladeren eener roos - u een geur toewaait, die gij te vergeefs in onze moderne romans bespeurt? Die zachte overgang van niet-beminnen en beminnen bij Alexandrine, die electrieke schok bij Albert, ze zijn zoo teekenachtig wedergegeven. Wat vlecht zich die band, die de twee harten moet verbinden, liefelijk inéén. En op wat zware en forsch getinte achterlucht spelen en glinsteren die zachte en heldere kleuren der wisselende liefde, nu Albert onmiddellijk het eenige en heerlijkste goed dat hij bezit, de godsdienst, doet oprijzen. Want de godsdienst, in den vorm waarin hij zich die denkt, is voor hem geen bijzaak, zelfs niet alleen een begeerlijke, hoogst wenschelijke zaak, neen, zij is het éénige, buiten hetwelk niets meer op aarde, zelfs de liefde, eenige waarde bezit. Al dadelijk in het eerste briefje zegt hij het rond-uit dat er iets is dat hij nog hooger stelt dan haar liefde, namelijk dat zij het geloof bezit. In waarheid is het de sterkste liefde ter wereld. Een paar dagen later toch (27 Maart) komt hij bij haar terug, en het schijnt Alexandrine toe dat hij zóó gelukkig is, dat zij nog nimmer zulk een uitdrukking van vreugde heeft gezien, hoewel hij het poogde in te houden. Wat had hij gedaan? Zeer veel later hoort zij het eerst. Hij was barrevoets

voor haar, bekleed met het pelgrimsgewaad, den tocht der zeven Bazilieken gaan doen. En die tocht had tot doel de bekeering van Alexandrine, voor wier bekeering hij ZIJN EIGEN LEVEN ten offer geeft. Wij zullen later zien welke groote beteekenis in het leven en in den dood van Albert die offerande heeft. Het is zeer ernstig gemeend, en het leven wordt dan ook, wanneer het opgeëischt wordt, zeer ernstig in dien geest gegeven. Ten minste men bedoelt het zoo. En op aarde, waar toch alles naar de innigheid der overtuigingen, der convicties moet worden beoordeeld, behoudt die opoffering haar kracht ook in onze oogen. Hij offert dadelijk zijn leven op voor haar geloof, zij zal later haar eigen levensgeluk aan haar godsdienst ten offer brengen. - Doch dit alles is thans niet aan de orde. Voor het oogenblik zijn wij te Rome en genieten wij nog van die heerlijke aandoeningen der ware liefde. Die liefde is met zoo weinig tevreden, men bekent ze elkander nog niet; men is tevreden als men elkander ziet; te samen een trap af te gaan is reeds een geluk (rien que de descendre l'escalier nous charma): elke dag heeft haar eigenaardige afwisseling, soms verdriet en zorgen, maar ‘ik heb haar heden toch gezien’, en men is weder gelukkig; en romanesk vlieden de dagen heen; Albert denkt alléén aan haar: ‘u, die ik in mijn hart slechts noem, ik zie u altijd, en in u zie ik God’. Zóó gaan zij te samen naar Napels, waar in de nabijheid (au Vomero) Alberts familie woont. Mevrouw d'Alopeus betrekt een villa dicht bij de hunne en het wordt nu een va-et-vient tusschen beiden; nu eens een maskeeren van het gevoel, dan weder een vage ongerustheid, eensklaps een uiting waarop niemand is verdacht; terwijl de zusters met de moeder naar de kerk zich begaven, geleidde Albert haar naar huis; plotseling na een lange stilte ontglipte hem het woord: ‘ik heb u lief....’ Regels uit zijn dagboek mogen zijn toestand weêrgeven, en ons tevens doen zien wat angst hij heeft dat soms aan zijn godsdienstige stemming door dit alles afbreuk wordt gedaan.

> ....Ik zal wel jong sterven en ik heb het altijd begeerd.... Ik wenschte noch haar rust, noch haar hart te storen. Neen, neen, slechts eenige tranen en eene van die lange herinneringen, die geheel het leven voortduren, zonder het te verscheuren....
> ....De menschen noemen romanesk hen, die slechts leven willen van hetgeen het leven eervol maakt, en elke exaltatie schijnt hun een gevaarlijk spel toe. Dwazen! Zij durven van den he-

mel geen geluk vragen, en vragen nu aan de aarde genot, en beiden, hemel en aarde, onterven hen nu.....
....Zij bezit alles wat sterke hartstochten maakt: bevalligheid, bedeesdheid, ingetogenheid, tegelijk met ééne van die gepassioneerde zielen voor het goede, die beminnen omdat zij leven.... Zij heeft een zeer teeder gevoel en alles wat zwakheid en afhankelijkheid aanduidt, maar een krachtige en stoutmoedige ziel, die den dood zou braveeren ter wille van de deugd....

.....O! wat zou ik gaarne hier lange dagen gebleven zijn! (te Amalfi). Toen ik, aan den voet dier grootsche bergen, hun onmetelijkheid bewonderde, was ik verwonderd mij nog grooter dan zij te gevoelen, en hun vergulde toppen beklimmende, ze klein te vinden in vergelijking van mijn gedachte. Want God zelf vervulde mijn opgetogen hart.....
....O mijn God! ik bid U, geef mij den gloed van vroomheid terug, dien ik niet meer heb!.... Ik heb de taal vergeten, die slechts begrepen wordt door hen, die U alléén beminnen. Die taal, die men slechts in een kerk spreekt, geheel alléén, ik kende haar eertijds, ik vond haar schoon, ik hield er zooveel van haar te spreken! Mijn God! geef ze mij terug..... Toen ik U haar bekeering vroeg ten koste van mijn leven en mijn geluk, was het ook toen ten koste van mijn liefde voor U? Haar reddende, Heer! laat ik mij niet verliezen....
.....Ik bezweer u, liefste! dat wanneer ik dicht bij u ben, hetgeen ik dan gevoel mij toeschijnt een voorsmaak te zijn van een ander leven. Hoeveel aandoeningen van dien aard overschrijden niet het graf! - Neen, ik geloof niet dat men kan beminnen met onschuld en innigheid, dat men in één woord u kan beminnen zonder doordrongen te zijn van godsdienst en onsterfelijkheid. Vaarwel! ik verlaat u. Ik zou slecht weêrgeven wat zich van mij meester maakt! Noem het waanzin, dwaasheid, extase, maar ik geloof een muziek van engelen te hooren.... Gij zijt onder hen. O! wat zijt gij schoon!.....

Men ziet het, daar is vrij wat lichter geest in haar dan in Albert. Hoe subtiel zij over al haar gevoelens weet te redeneeren, hoe droefgeestig zij kan zijn, zoo heeft zij echter meer oog dan hij voor de buitenwereld. Wat zij in haar dagboek noteert, zijn ontmoetingen, bepaalde tafereeltjes, niet altijd mijmeringen over zich zelve. Hier een feest, daar een avond in het théatre. Zij geniet van het leven. Als zij van die feesten in het rijtuig naar huis keert, weet Albert op den weg naar de Vomero in het geheim haar te volgen, om nog eens haar witte kleed te zien

golven, als zij het huis binnentreedt! Zij weet niet hoezeer Albert met al die nachtelijke tochten zijn gezondheid benadeelt. Wel bekruipt haar soms over die gezondheid een zekere vrees. Zij verhaalt ons hoe op een avond, toen hij afscheid nam, en men hem van het balcon nog vaarwel zeide, hij de laan afliep, zingende de romance van den hertog de Rohan, - een romance die hij eenige dagen te voren voor de eerste maal had gezongen: Ton souvenir est toujours là, - O toi qui ne peux plus m'entendre! - en hoe toen een droeve schaduw zich van haar ziel meester maakte; maar over het algemeen vindt zij het leven nu heerlijk schoon. ‘Wij bleven het grootste deel van onze avonden op het terras. Het was betooverend! die twee golven, die stranden, die Vesuvius, waaruit rivieren van vuur golfden, een hemel altijd met sterren bezaaid, een lucht altijd met geuren doortrokken! En bij dat alles zich te beminnen, terwijl men over God durfde spreken....’ In overeenstemming met haar karakter, wenscht zij echter, voordat zij van haar kant iets beslissends zegt, Albert op een zekere proef te stellen. Zij gaf hem dus te lezen een zeker (groen) boekje, waarin zij al haar verschillende gewaarwordingen, ook bij een vroeger opgekomen liefde, had te boek gesteld. Het middel is subtiel, en de uitwerking vrij natuurlijk. Albert krijgt haar slechts des te meer lief, en weet bij een voorstelling van de Gazza Ladra in de opera haar in het étui van haar lorgnet een briefje te overhandigen, waaruit zijn gevoelens genoeg blijken. Zij is nog niet geheel tevreden, zij geeft hem te lezen een tweede (blaauw) boekje, waarin nog diepere geheimen, zooals zij meende, stonden, en waarbij haar karakter zich nog meer bloot gaf. De laatste bladzijden, die reeds min of meer een bekentenis van liefde voor Albert bevatten, had zij dichtgeplakt met verbod om die te lezen. Zij had vertrouwen in Albert; wie weet of zij niet misschien.... Ten minste, de mensch is bij zulke proeven zwak, en ook Albert bezweek. Albert was reeds met zijn familie naar Castellamare, ook dicht bij Napels, vertrokken, en Alexandrine was nog in de oude villa, doch zou ook met haar moeder en prins Lapoukhyn naar Castellamare gaan. Zij is in den salon toen Albert zich onder een anderen naam laat aandienen - wij geven nu haar het woord:

> O welk een geluk van nog eens, als bij verrassing, een van die heerlijke avonden te hebben! Ik was zoo vrolijk.... Ik

had bij de piano het air van de Muette: *Oh! Moment enchanteur!* gezongen, toen Albert, tegenover mij en staande tot mij sprekende, mij vroeg wat ik wel denken zou, indien hij in het blaauwe boekje gelezen had, wat ik met de meeste zorg had verborgen. Ik was verschrikt, maar ik antwoordde, dat ik wel zeker wist dat hij daartoe niet in staat was. - 'Als ik het toch had gedaan.' - 'Het is onmogelijk, ik zal het nooit gelooven!' - 'Ik heb het gedaan!' - 'Neen!' - Mijn angst werd hoe langer hoe grooter; toch weigerde ik volstrekt het te gelooven. 'Wilt gij dat ik een phrase citeer om u te overtuigen?' - 'Gij zoudt het niet kunnen, gij zoudt er een moeten bedenken.' - '*Ik geloof dat ik Albert lief heb*,' zeide hij mij toen, terwijl hij mij zoo diep mogelijk aanzag. Mijn oogen, die naar de zijnen opgericht waren, vielen neder, maar niet zonder van uitdrukking veranderd te zijn, zoodat hij voor den geheelen avond bedroefd was. Ik voelde op dat oogenblik niet, dat ik hem lief had. Maar dat kwam spoedig terug, toen ik hem geheel en al ongelukkig zag.

De arme Albert was geheel en al ongelukkig. Zijn brief aan zijn beste vriend Montalembert over het vergrijp, draagt een wanhopend karakter. Montalembert is wijzer: hij troost hem: 'men plaatst geen blad papier tusschen den man en zijn eigen geluk, vooral wanneer men niet hebben wil dat hij het merkt,' zeide hij menschkundig, en Alexandrine meent het dan ook zoo kwaad niet. Integendeel, toen zij allen te Castellamare weder bijeen waren, en op een der avonden, Albert op een bal bij de gravin K.... een zekeren graaf d'A.... met wien zij danst, eenigzins brusque bejegent, en een duel daaruit moet voortvloeijen, klimt de bezorgdheid van Alexandrine tot een waren angst. Den volgenden dag (19 Sept.) toen zij te Pompeïa haar Albert met den graaf zag wandelen, dacht zij dat het duel voortgang zou hebben; zij bedroog zich, maar had zich gansch en al bloot gegeven; aan haar onrust en haar tranen had zij geen weêrstand kunnen bieden, een ieder zag het, en Alberts broeder Fernand had zij ter hulp geroepen. Zij had Albert werkelijk lief en zou het van nu af aan voor een ieder bekennen. De beide familiën dachten er sinds dien dag dan ook ernstig aan om beiden, Albert en Alexandrine, het huwelijk mogelijk te maken.

De graaf de la Ferronays eischte echter eerst een kleine afwezigheid van zijn zoon. Zijn zoon moest zich rekenschap geven van zijn gevoel en goed weten wat hij deed. Albert moest

dus den winter naar Rome gaan. Zij mochten al dien tijd zelfs niet schrijven, een belofte, die zij, behoudens een enkelen inbreuk, trouw hielden. In het begin van Januarij 1833 mocht hij terugkeeren. Wat een zaligheid was dat herzien na twee maanden scheidens! Hij komt terug op het oogenblik dat alle bals der groote wereld aan den gang zijn, en het is dus een ware opéénvolging van feesten. De twee families woonden toen in dezelfde woning te Chiaja. Alexandrine schildert haar leven aldus af:

> O! welk een zoet familieleven leidden wij toen! - Te leven in hetzelfde huis als de ouders van Albert, hem den ganschen dag te zien en te weten, zonder dat wij er over spraken, dat men zich bezig hield met ons huwelijk! Als ik des ochtends wakker werd, dacht ik er aan, dat ik hem na eenige weinige uren zou zien en die weinige uren gingen voorbij in aangename mijmeringen, afgewisseld door mijn nooit eindigend toilet, en door wat causerie met mijn moeder bij het dejeuner. Gedurende dit alles, was het hooren alléén van den stap of de stemmen van die lieve familie een waar geluk voor mij. Dan eindelijk naderde het oogenblik waarop ik kon verwachten, dat hij den salon binnentrad...

Het was in dat aangenaam samenzijn dat de liefde natuurlijk het krachtigst zich ontwikkelde. Meent echter niet gepassioneerde scènes te ontmoeten; wij zijn niet in omgevingen zoo als Balzac ze schildert, we zijn in de ware christelijk fijn-aristocratische samenleving; van het volle realistische genot geen spoor: deze lieden (hoe onze tegenwoordige wereld ze beklaagt!) zijn onnoozel genoeg om te meenen dat het liefste, wat de aarde aanbiedt, geen waarde heeft als het zinnelijk wordt begrepen; ze zien in al wat aardsch is slechts een tijdelijken vorm van het hemelsche: ze zijn idealisten, ze droomen, ze blazen op hun eigen manier zeepbellen, nietige zaken die slechts een oogenblik waarde hebben omdat het zonlicht er zulke tintelende kleuren aan toovert. Dat men zoodoende aardige episodes ontmoet, getuige de volgende bladzijde uit Alexandrines dagboek. De episode der kus zouden wij ze kunnen noemen. Die bescheidenheid, die ingetogenheid, die bedeesdheid heeft toch ook haar waarde, en zelfs haar pikante zijde voor ons die aan wel wat anders om ons heen gewoon zijn.

> Mijn moeder dineerde bij graaf Stackelberg en evenzoo de ou-

> ders van Albert; aan mij was het vergund boven te eten met Fernand, Albert en hun vier zusters. Dit maakte ons vrolijk. Na het diner, gingen Pauline en Eugenie haar toilet maken, en zij waren in haar appartement voordat ik naar beneden ging. De twee kleinere zusters speelden te samen op de piano. Fernand was dus zoo wat als derde met ons. Hij vond die houding wat scheef, hij plaagde ons, hij zeide ons dat hij ging slapen, en om zich nog meer te isoleeren, zoo als hij zeide, wierp hij zich al lachend een zakdoek over het hoofd. Na eenigen tijd (Albert en ik praatten dicht bij den schoorsteen) wilde ik weggaan, want ik vond dat het zich geenszins schikte als ik langer boven bleef, alleen met de broeders van mijn vriendinnen en hun kleine zusters. Maar ik bleef wat hangen, daar ik nog maar niet kon beslissen, toen Albert zeer licht mijn voorhoofd met zijn lippen beroerde, en het was zoo snel gedaan dat ik er nog des te meer verwonderd over was. Ik werd boos en zonder iets te zeggen, nam ik driftig mijn châle en ging naar beneden. - Alleen, op mijn kamer, moest ik wel blijven denken, maar ik wist niet wat ik moest denken. Zeer zeker ik was boos, en het scheen mij toe dat ons zoet te-samenzijn van aanzicht veranderde en wel tot zijn nadeel. Ik was er niet meer zeker van of ik hem op dit oogenblik zoo lief had, en ik *hoopte* dat hij niet bij mij zou komen, vóórdat mijn moeder teruggekeerd was, of dat ten minste een derde bij ons was.....

De wolk drijft natuurlijk al zeer spoedig weg. Het wordt natuurlijk een vernieuwing, een hervatting van liefdesbetuiging en innige gehechtheid. ‘O, onze liefde - zegt Alexandrine - maakte ons misschien te opgewonden. Nooit echter, geloof ik, heeft zij ons God doen vergeten, en er was geen onderwerp waarover wij liever spraken.’ Albert gaf van zijn kant nimmer de hoop op, haar, die hij lief had, voor het catholicisme te winnen; kortom het was van beide kanten een verdubbeling van teedere zorg en haast jaloersche verovering. Te meer daar de winter ten einde spoedde en de laatste dagen van April 1833 bepaald waren voor de scheiding der beide familiën. De gravin d'Alopeus zou met haar dochter en prins Lapoukhyn een eenigzins lange reis naar Duitschland ondernemen, terwijl de gravin de la Ferronays met eenige van haar kinderen naar Frankrijk zoude gaan. Men mocht dus geen oogenblik van te-samen-zijn verliezen. Een van de laatste avonden laat zij Albert - meenende dat haar moeder haar roept - eenige minuten te vroeg vertrekken. Dadelijk, terwijl Albert het huis

verlaat, schrijft zij op een stukje papier de woorden: ‘Lieve vriend, ik heb eenige minuten verloren; dat God u behoede,’ en zij wierp het papier uit het balcon Albert toe. Maar de minuten en de uren en de dagen vervliegen, en de 1ste Mei was dáár voor dat men het dacht, de lente die het afscheid ditmaal medebracht. - De graaf de la Ferronays geleidde zijn gezin tot Civita Vecchia, en zou toen zelf naar Rome gaan om zijn beide jongste dochters daar naar het klooster te brengen; Albert zou zijn moeder naar Frankrijk vergezellen, maar zijn gezondheid, altijd zoo teeder en min of meer teringachtig, was in de laatste weken vrij heftig geschokt, en te Civita Vecchia aangekomen, verzocht hij zijn moeder hem nog eenige dagen bij zijn vader achter te laten: hij zou weldra volgen: - hij volgde echter niet; de boot die de moeder wegvoerde, was nauwelijks aan den horizont, toen Albert door een heftige zenuwkoorts werd aangetast, die zijn leven geheel en al in gevaar bracht. Wat goede zorgen en wat angstige moeite de vader voor zijn zoon had, laat zich begrijpen; in de brieven van de moeder weêrspiegelt zich die teedere gezindheid zoo roerend af. Hij kent geen rust, geen verpoozing, totdat hij verzekerd is het leven van Albert gered te zien.

Ondertusschen was Alexandrine allereerst naar Rome vertrokken. Zij had al angstige droomen over haar Albert. In den droom had zij met Albert en haar moeder op een verhevenheid boven een kerkhof gestaan. Albert had haar gezegd: ‘Zoudt gij wel den moed hebben om te midden van al die kruizen te wandelen?’ en zij had geantwoord, hoewel een wonderbare schrik haar had bevangen, ‘ja, omdat gij het vraagt.’ Toen had zij het gedaan en altijd de oogen op Albert blijven vestigen, die op de hoogte was blijven staan. Hoe het zij, weinig dagen later hoort zij te Rome de zickte en het levensgevaar van Albert.

De ziekte van Albert is in zekeren zin ook een keerpunt in het leven van Alexandrine: hem niet ziende, naar hem verlangende, krijgt zij in haar liefde een vastheid, een moed, die zij nog nimmer tegenover de oppositie en de meeningen van de wereld gehad had, en tevens maakte een zeldzame kalmte zich van haar meester. Zij werd zeker van zich zelve, zeker van Albert, zeker van het goede van haar liefde. - En zij had die zekerheid en vastbeslotenheid wel noodig, want hoewel Albert allengs zijn gezondheid herkreeg, kwam van de andere en meest geliefde zijde vrij wat tegenkanting opzetten. Op de Duitsche reis toch

begon de moeder - verwijderd van den invloed dien de omgeving der de la Ferronays uit den aard der zaak op haar had - kleine beletselen tegen het voorgenomen huwelijk te doen gelden. Dàn was het de leeftijd van Albert - men herinnert zich dat hij iets jonger was dan Alexandrine - dàn zijn wankelende gezondheid, dàn zijn weinig fortuin, dàn eindelijk zijn gebriseerde carrière en zijn hoedanigheid van franschman, tegen welke natie keizer Nicolaas het ergst gebeten was. En Alexandrine had 's keizers goedkeuring noodig voor het huwelijk, want zij was een van de hofdames der keizerin. Het meest echter stond de catholieke godsdienst van Albert in den weg. Catiche, de nicht en trouwe gezellin der moeder, versterkte met allen die minder goede appreciatie van Albert: zij kon, aan zulk een huwelijk denkende, in tranen uitroepen: ‘Helaas, Sacha (Alexandrine), gij die mijn roem waart’. In één woord, speldeprikken moest het hart van Alexandrine genoeg verduren. Doch zij hield ferm stand. Hoe dikwijls moest zij het hooren, wat het beteekende dat Albert geen carrière kon maken, hij de zoon van den verdreven legitimist. Onwillekeurig ontglippen haar dan ook in zulk een stemming de volgende gedachten:

> Soms zou ik wel eens willen weten of er in den hemel van carrières sprake zou zijn; of de generaals, de ministers er hooger in aanzien zullen wezen dan zij, die niets van zich hebben doen hooren! Wat is de roem van de groote waardigheden op deze wereld? Waarom zoekt men niet liever eene waardigheid in den hemel te verwerven? Denkt men er nooit aan dat die onverderfelijk zijn? Carrière! dat woord is mij onverdragelijk geworden! Om tot de verdediging van zijn vaderland mede te werken, dat beteekent iets; maar ten einde dat verwijderde doel te bereiken, tal van jaren te moeten zuchten onder bijna mechanische bezigheden, die slechts dienen om den tijd te verliezen dien men aan God zou kunnen geven, wat is dat?
> Dat men aan een jonge vrouw zegt: trouw niet voor dat gij de zekerheid hebt (voor zoo ver men van iets op de wereld zeker kan zijn), dat armoede u bespaard zal worden, dat is verstandig en spruit voort uit goedheid die alle kansen vooruit weegt; maar dat een weinig meer of minder geld aanzien of minachting veroorzaakt, dat roept om wraak tot den hemel! Mejufvrouw! indien gij iemand ontmoet hebt, dien gij denkt te kunnen liefhebben, ga dan niet hooren, voor dat gij u te veel laat vervoeren, of hij godsdienst of beginselen bezit: indien hij

> maar niet gestolen heeft of eenige andere misdaad heeft bedreven, is het voldoende. Heb geen te verhevene of dwaze pretenties, maar onderzoek of hij voor u, voor uw geheele leven en nog verder ook voor uwe kinderen, *meer* dan het overtollige bezit, noodzakelijk om *alle* de gemakken van het leven te genieten. Indien gij op dit punt gerust kunt zijn, het eenige wat iets beteekent, trouw hem dan zonder vrees, gij zult gelukkig zijn. Maar indien hij, dien gij denkt lief te hebben, slechts juist genoeg heeft om van te leven, en dat gij romantische hoofden zult hooren zeggen, dat de vrouw die hem huwde te benijden is: dat de vastheid van zijn karakter waarborg is eener goede gedragslijn: dat zijne godsdienstige begrippen onwankelbaar zijn: dat zijne bescheiden wenschen hem nimmer tot dwaze uitgaven zullen leiden, enz., enz., luister dan niet naar zulke opgewonden woorden, zoo ontbloot van verstand en kennis dezer wereld!

De reis van de gravin d'Alopeus spoedde ook ten einde. Al reizende en teruggekeerd in Italië, hertrouwde zij den 30sten October 1833 met prins Lapoukhyn. Alexandrine was ondertusschen vrij ernstig ongesteld geworden, ten gevolge van al haar zorgen en bekommernissen. Den dag voor het huwelijk van haar moeder gevoelde zij zich weder beter. Zij mocht voor het eerst in een open rijtuig uitrijden. De aarde scheen haar na die ziekte nog haast schooner, nog rozenkleuriger. Wat zal het zijn, als zij Napels en Chiaja weder nadert, waar de familie de la Ferronays en ook Albert weder bijeen zijn? Het weêrzien, de eerste ontmoeting, zijn gemakkelijk te gissen:

> Door de porte-cochère gereden, was de eerste persoon die ik zag, Eugénie, die het portier opendeed en de trede naar beneden boog. Ik wierp mij er op, ik sloeg mijn oogen op en zag op den trap Albert, waarlijk Albert. Ik zag hem leven (dit was, geloof ik, mijn eerste gedachte, want Civita-Vecchia stond mij altijd voor den geest). Hij hield zich kalm, en dat maakte mij ook kalm. Ik zag Pauline, Fernand, allen!..... O welk een heerlijk opstijgen van den trap! Men smaakt in zulke oogenblikken - men smaakt als dwaas, maar men smaakt het dan toch - reeds op aarde de zekerheid van het geluk, ik zou bijna zeggen zijn onsterfelijkheid, want men gelooft niet meer aan zijn einde! Arme stervelingen!..... Maar aangebeden Vader, zoo uw paradijs een aanéénschakeling is van dergelijk genot, dan moet het schoon zijn!

Het huwelijk werd nu besloten te zullen plaats hebben met Paschen 1834. Het werd dan ook toen gevierd met al de pracht die aan de beide aristocratische familiën voegde. Alexandrine was dien dag gekleed in wit kant, gevoerd met wit satijn; haar sluijer werd vastgehecht door een krans van witte rozen en myrte. Haar moeder wilde haar dien dag het snoer paarlen, dat zij haar gegeven had, niet doen dragen; want paarlen beduiden tranen, volgens het Duitsche spreekwoord: maar men liet haar een kruis aandoen, door Albert haar gegeven. Het kruis was prachtig, geheel van diamanten, een kruis dat haar te dierbaarder was, omdat het van hem kwam, en omdat het een teeken des heils was. ‘Kruis van liefde, gegeven door de liefde,’ zeide zij.

Na het huwelijk ging zij met Albert naar Castellamare. Beide geloofden zij te droomen!

Wij gaan nu twee zeer ernstige jaren in, de jaren van het huwelijk van Albert. Twee onderwerpen beheerschen geheel en al dit tijdperk: de ziekte van Albert eindigende met zijn dood, en de langzame vervorming en bekeering van Alexandrine tot het Catholieke geloof. Het zijn uiterst teedere punten die hier ter sprake worden gebracht, en zonder dat alles kritisch te beoordeelen, zullen wij het mededeelen, voor zoover het betrekking heeft tot het leven. Wat de ziekte betreft van den echtgenoot, een opmerkzaam lezer heeft reeds uit het eenigzins febriele en gejaagde der uitingen van onzen Albert kunnen opmaken dat de kiemen van krankte dáár aanwezig waren. En zoo was het. Tien dagen van ongestoord geluk waren hun slechts vergund. Tien dagen zonder zorg, zonder onrust, zonder wolken, tien dagen van vol bezit, van al het geluk, dat de verbeelding zich kan voortooveren, ziedaar alles. Want op den tienden dag zag zij Albert heftig zijn zakdoek aan den mond brengen, en die vol bloed terugtrekken. Zij bleven vooreerst wonen in de omstreken van Napels, te Castellamare met de overige familie vereenigd, later te Sorrento. Doch weldra meenden de doctoren dat het voor zijn longen en gezondheid bevorderbaar was, wanneer hij een ander klimaat opzocht; er werd dus besloten dat zij beiden naar Pisa zouden verhuizen en hun familie verlaten. Zoo begon dan al dadelijk het heên en weder trekken, waartoe zij in die twec huwelijksjaren voortdurend veroordeeld zouden zijn. Geen blijvende plaats was hun vergund, en daar geen zeer groot vermogen hun was toebedeeld, had Alexandrine soms eenige moeite

om hun bescheiden leven toch met een tint van goeden smaak en bevallige vormen te vergulden. Voor deze laatste taak was zij echter naar het oordeel van een ieder zeer uitnemend berekend. Doch hoe het zij, het voortdurend zorgen en bezorgd zijn, het jagen naar een beter lot, trekt als van zelf telkens het oog van het wisselvallig leven af op de blijvende rust die de hemel belooft. Alexandrine roept reeds in de eerste maand van haar huwelijk uit:

> Mijn God! mijn God! is er dan slechts een schaduw van geluk op deze aarde? Wat men van verre ziet, kan dat alleen liefelijk schijnen, en moet al wat men aanvat zijn kleur verliezen? Is er dan slechts werkelijk poësie in de liefde van God, en zijn wij dan zoo ellendig, dat dit ons niet kan voldoen, en dat ons nog altijd overblijft de zucht om te idealiseren, te vergoden zelfs op deze aarde?.... O! wordt men niet dikwijls verteerd door de begeerte naar een land waar men zeker is van wat men ziet, waar men zeker is altijd lief te hebben, waar men geen valsche vrees kent, waar men, *zonder ongerustheid*, met al zijn hart een ander wezen, gelijk aan zich zelven, kan beminnen? Dat land, zoo wij het bereiken, is de hemel; wij sterven van verlangen het te zien, en ach uit zwakheid, uit zorgeloosheid doen wij niets om er te komen.

De eerste installatie te Pisa was voor hen vrij melankoliek, gewend en verwend als zij waren aan dat zoo aangenaam, gezellig familieleven met al de huisgenoten. De straat waar zij woonden was ook zoo zonnig niet als te Napels. In één woord, Alexandrine werd veel droefgeestiger gestemd. Daarbij kwam dat zij het met zich zelve volstrekt niet ééns kon worden of zij wel werkelijk het Catholieke geloof zou omhelzen. Vóór het huwelijk scheen zij zich allengs naar de gezindheid op dat punt van Albert te willen voegen, maar na het huwelijk, nu zij alleen door catholieken zich omringd zag, scheen het oude antagonisme tegen dat geloof zich sterker bij haar te ontwikkelen. Haar moeder was dan ook sinds het huwelijk van haar dochter geheel van inzicht veranderd. Zij scheen niet meer te kunnen willen begrijpen dat Alexandrine wellicht het geloof van haar echtgenoot zou wenschen te omhelzen. Zij schreef haar, dat een verandering van godsdienst, zoo die ooit plaats had, haar zeker in het graf zou storten. Droevige woorden, die voor Alexandrine elk voornemen hoogst moeijelijk maakten. Hoewel Alexan-

drine de protestantsche kerken niet bezocht, en zij geregeld met Albert naar de mis ging, was zij, als het op redeneeren over de voortreffelijkheid van het wederzijdsch geloof aankwam, niet spoedig uit het veld geslagen. Hoe goed ook Albert het Catholicisme verdedigde, - en hij deed het uitnemend -, wat pogingen hij ook in het werk deed stellen door zijn vroegeren biechtvader: het baatte niet; Alexandrine had nú dit, dan dát bezwaar, en telkens vragend, of haar eigen protestantsche familie dan werkelijk het geluk van den hemel niet deelachtig zou worden, wenschte zij de edelmoedigheid van den frieschen koning Radbound na te volgen, die er de voorkeur aan gaf met zijn voorouders niet in den hemel, dan met al de nieuwe vrienden dáár wél te komen. Terwijl zij te midden van zulke kleine controversiën te Pisa verblijf hielden, ontvingen zij een brief dat Alberts beste vriend, Charles graaf de Montalembert, twee maanden bij hen zou komen vertoeven.

Hij komt den 10^{den} November 1834, en het wordt bijna een mariage à trois. Het dagboek van Alexandrine bevat van die dagen zulke zonnige tafereeltjes. Het waren dan ook werkelijk aardige dagen. Montalembert had na zijn grooten strijd met Lamennais verpoozing gezocht, en had zich te dieper slechts in de studie van historie en archaeologie gestort. Hij had een reis naar Duitschland ondernomen, en was vandaar teruggekeerd met zijn geschiedenis van de heilige Elisabeth. Hij las hun nu de bladen van zijn manuscript voor. Men kan zich voorstellen hoe deze bouquet uit de heiligen-kronieken de zeer fijne zintuigen van Alexandrine streelde. Montalembert hielp hen verder in de studie van Dante en vertelde haar al de goede oude legenden die hij wist, en vooral die van Franciscus van Assisi, welke zijn gastvrouw zoo aantrokken. Hij liet haar een menigte romances en nationale airs zingen, die hij op zijn reizen had verzameld, onder welke een roerend schoon Duitsch gezang, op woorden vertaald van den heiligen Bernard: Jesu wie süss, wer Dein gedenkt... Het waren werkelijk poëtische oogenblikken. Al is Alberts gezondheid niet van de beste, men weet toch nog van het leven wat te genieten. Men gaat te samen nog naar het bal, en aardig is het die groote figuur van Montalembert zoo kinderlijk de kleine wenken en caprices van Alexandrine te zien opvolgen. Toen hij wegging: - welk een leêgte in het hart! - Het begin van het jaar 1835 is opgevuld met brieven van den goeden vriend die vertrokken is. Het dagboek

van Albert, in die dagen weder trouw bijgehouden, toont overigens op iedere bladzijde aan dat de wezenlijke gezondheid van Albert geknakt was: altijd leest men klachten over zeer zenuwachtige overprikkeling: geen ernstige gedachte kan - als men hem gelooft - met inspanning door hem worden gevolgd. Dan weder is het alsof in ééns bij het aanbreken van de lente alles herleeft; hij heeft behoefte aan lucht, aan beweging, aan leven; hij wil reizen, de arme, die toch eigenlijk op de aarde zoo weinig krachtig de vleugels kan uitslaan. Ziehier iets over zijn toestand:

> Mijn hartstocht voor het reizen klimt met den dag. Er zijn oogenblikken, waarin de ziel u schijnt mede to willen slepen naar onbekende streken, waar alles schooner moet zijn dan wat wij onder de oogen hebben. Is het niet werkelijk een voorgevoel van ons hemelsch vaderland, deze behoefte om te gaan, te veranderen, zich zelven te ontvluchten, deze dorst naar de oneindigheid, naar de vrijheid.....
> Langen tijd heb ik mij niet, als heden, in zulk een toestand van bedrijvigheid en moed bevonden. Ik voel met vreugde mijn krachten herleven.....
> Men moge het verkeerd vinden, dat ik niet in de salons der wereld ga! Maar is het liefelijk schemerlicht van mijn lamp, wanneer het haar lief hoofd bestraalt, niet boven alles op aarde te verkiezen?
> .....Mijne Alexandrine was heden avond verrukkelijk schoon. Zij weet het zelve niet, dat zij op mij zulk een indruk heeft gemaakt. Zij is altijd bekoorlijk, maar er zijn oogenblikken, waarin haar gelaatstrekken en haar physionomie een glans krijgen die mij altijd als verblindt. Lieve Engel! welk een zachtheid, welk een geduld! En toch, zelfs van haar kan ik tegenwoordig niet de minste opmerking, niet de minste tegenkanting verdragen.....
> .....Wij zijn op het kerkhof het graf van een jong arm kind gaan zien. Er is een gedeelte van die begraafplaats voor de kinderen afgezonderd, maar waar men na twee jaren niet meer zal kunnen begraven, want het is zoo vol. De wachter zeide ons: Quì sono tutti angeli, hier zijn 't allen Engelen. Welk een tal van engelen zijn inderdaad uit deze in die kleine graven neêrgelegde lijkjes opgevlogen! Het scheen mij toe, dat het een gezegende grond was. In een hoek van denzelfden akker bevindt zich, slechts van de plaats der kinderen door een muur gescheiden, de begraafplaats van hen, die zonder sacrament zijn gestorven. Deze

> bij-elkandervoeging heeft mij getroffen. Wie weet of al die onschuldige zieltjes niet pleiten voor de schuldige of verraste zielen, wier overblijfselen zoo dicht bij de hunnen zijn?.....

Zoo ging het leven te Pisa rustig voort. Gedachten aan den dood en aan het eeuwig leven lagen altijd als voor de hand. Hoe lief zij elkander hadden, altijd bedachten deze twee de mogelijkheid dat de band, die hen nu zóó omsnoerde, kón worden verbroken. Trouwens Alberts teedere gezondheid deed gedurig deze snaar in hun gemoed trillen. Zij gingen reeds wederom een nieuwe reis voor de gezondheid ondernemen. Men had gedacht dat een reis naar het zuiden van Rusland, waar dicht bij Odessa Alexandrine's moeder, de princes Lapoukhyn, nu woonde, hem, met de daaraan verbonden zeereis, goed zoude doen, en in Maart van dat jaar 1835 begaven zich de jonge echtgenooten op weg. Eerst naar Napels, waar de familie de la Ferronays hen zal opwachten. Dat naderen van Napels geeft hem één der schoonste bladzijden in de pen:

> Te Napels gekomen, kon ik mijn oogen niet gelooven. De aanblik van al die kusten, allen voor mij min of meer vervuld met onuitwischbare herinneringen, die fijne geur, die niet anders is dan de ziel van Napels in deze wereld, die men dan ook nergens dan in Napels terugvindt, dat alles voegde zich aan mijn indrukken uit het verleden, die mij te gemoet kwamen, en die liefelijk en altijd even jong als op het tijdstip van mijn vertrek, mij als om strijd wilden omringen en de gewaarwordingen wilden uitwisschen, die ik elders mogelijk ondervonden had. En ik - gij kent mijn zwakheid - ik gaf mij geheel en al daaraan over en ik opende mijn hart voor al die lieve verleidingen. Napels! ik dank u het heftigst bonzen van mijn hart!

Maar reeds gaat men uit Napels, en wacht hen de boot die hen naar Smyrna moet brengen. De reis is voor die dagen vrij zeldzaam en afwisselend. Al die Turksche steden waren toen nog zeer bepaald vreemd. Alexandrine merkt vooral met zeer scherpen blik het pittoreske op, en zoo gaat de tocht onder allerlei avonturen voorbij, en zijn onze reizigers in den aanvang van Julij te Korsen op het vorstelijk kasteel van prins Lapoukhyn.

Gedurende ongeveer veertien dagen genoot men volkomen rust daar op het kasteel. Alexandrine vooral waardeerde het geluk weder bij haar moeder te zijn. Albert was beter dan hij een geruimen tijd geweest was, en kon alles met haar deelen.

Zij waren tevreden over het goed gelukken van hun groote reis, toen eenklaps den 14^{den} Julij een lichte bloedspuwing Albert overviel. Het was slechts het voorteeken van meer van die aanvallen. Bloedspuwingen volgden zich op en Alexandrine dacht niet anders dan dat hij in haar armen zou sterven. Al de ontzettende akeligheid van dien toestand beving haar, toen zij haar bijbel, na één van die heftige bloedspuwingen, opensloeg, en haar oogen als van zelven op den tekst vielen: ‘Eert de weduwen die werkelijk weduwen zijn.’ Zij dacht een spooksel te zien en gaf een gil. Nooit had haar gedachte nog dit schrikkelijk woord WEDUWE geformuleerd. - En toch begon zij zich daaraan te gewennen, want na dit ongeval te Korsen herwon zij, al bleef zij hoop koesteren, nimmer zekerheid. Voor de eerste maal had de toekomst, die haar te wachten stond, zich voor haar ontsluijerd, en hoewel zij haar oogen zoo ver mogelijk daarvan afwendde, zij was niet meer dezelfde na dien dag, en verloor, bijna zonder wederkeeren, de kinderlijke vrolijkheid die zij tot nog toe behouden had. Een vaste melankolieke trek plooide zich op haar gelaat. - Men ried aan Albert weder een spoedigen terugkeer naar Italië, en Albert en Alexandrine, vergezeld van een trouwen reisgenoot, graaf Putbus, die hen ook naar Korsen had geleid, namen dus de terugreis weder aan. De tocht gaat over Weenen. Het was dáár, dat Alexandrine voor het laatst van haar leven (1 Oct. 1835) groot toilet maakte. Inderdaad gaat zij van nu af aan haar gewoonte van groote élégance min of meer afleggen; je me déselégantise, je me désuavise, zegt ze later: vooral als zij in Venetië is aangekomen en zich voor eenigen tijd met Albert dáár gevestigd heeft. Want derwaarts ging de reis. Meer en meer begint gedurende dit verblijf te Venetië de questie der godsdienst haar te drukken. In een langen brief aan Montalembert zien wij reeds een ongemerkte transformatie. Zij heeft nog bezwaren tegen den paus, maar kan zich overigens al vinden in de instellingen der Catholieke kerk. Zeer sterk wijst zij er op, dat haar begrip van godsdienst zich in haar omstandigheden concentreert in hoop. Zij haalt het woord aan: ‘ja, het is een geopenbaarde godsdienst, die van de hoop een deugd heeft gemaakt’. En wat Albert betreft, hij gaat op dit punt zoo zacht met haar om, zij is in waarheid sa douce brebis qu'il veut ramener sans l'effaroucher. - Over het algemeen gevoelde zich Albert daar te Venetië redelijk wel, maar de vijand is zoo verraderlijk, geen oogenblik is hij te ver-

trouwen. Eens voer zij in een gondel alleen met Albert op de lagunen. Het was een heerlijk uur, alleen, op die schitterende zee, bladerende in een boek, en daarvan de schoonste passages toepassende op hunne liefde, onder andere deze: ‘Is het toch niet eigenlijk lijden om alleen voor één leven te beminnen? Hebt gij nog niet den smaak gevoeld voor de eeuwige liefde?’ Zoo ruischten de golven een muziek om hen heên... en den volgenden dag kwamen wederom de symptomen der fatale ziekte, en de laatste illusiën verdwenen.

Ach het gevaar en de smart omgaven haar. Hij lag bijna dood ter neder. En terwijl hij zoo reeds bijna stervend op het ziekbed rust en zijn oogen haar immer zoo aanzien, is het alsof zij plotseling voor hare liefde voor haar Albert het grootste offer wil brengen waartoe zij in staat is: alle belemmeringen worden ter zijde gezet, zij wil één geloof met haar man hebben. Zij wil aan haar Albert het eenige nog geven wat zij tot nog toe hem niet opgeofferd heeft; zij krijgt als een ingeving, en terwijl haar gemeld wordt dat het gevaar werkelijk daar is en dat hij voor de longtering zal bezwijken, roept zij plotseling uit: ‘nu ben ik catholiek.’ Naauwelijks zijn die woorden uitgesproken, of er daalt weder vastheid, bijna geluk - zoo als zij zegt - in haar hart. Eenige dagen vóór haar huwelijk, toen men de questie van godsdienst zoo bepraatte, had zij het reeds gezegd, dat één geboorte of drie sterfgevallen haar dadelijk catholiek zouden kunnen doen worden. Zij dacht dat als zij een kindje had kunnen krijgen, dit haar den moed zou hebben kunnen geven om het verdriet eener moeder te braveeren. En haar eigen dood of die van haar moeder of eindelijk die van Albert zou hetzelfde resultaat gehad hebben. Nu verwezenlijkte zich voor haar de droevigste van deze drie mogelijke voorvallen. Haar man gaat sterven en haar woord vervult zich. Zij wordt catholiek. Aan haar moeder schrijft zij dit alles omstandig en verantwoordt zij zich over haar verandering van overtuiging. Toch ook in dien brief komt de toewijding aan haar Albert zoo schoon uit: ‘Aan een zoo beminden echtgenoot, die nog eenige maanden misschien kan leven, maar wiens dagen geteld zijn, een laatste groote vreugde te geven, te zamen voor het eerst en misschien voor het laatst de communie te gebruiken! O, uw hart, mijn moeder, zou er niet aan weêrstaan.’ - Toch is het nog niet de stervens-ure, hij komt zelfs weder eenigzins bij en wint in krachten, hoe droevig de toestand ook zij.

> Dat God - zoo schrijft zij aan Pauline - mij bijsta, en mij belette te morren en te twijfelen; dat hij mij den smaak der hemelsche dingen geve! Ik veracht de wereld en zijn vliedend geluk, en toch werp ik mij nog niet naar den hemel. Ik wenschte, dat Eugénie mij haar liefde voor den dood kon geven, aan mij en al degenen, die ik het liefste bemin.
> O! als ik maar niet alléén daar ben om zijne oogen te sluiten! - ik zou op mijn eigen kracht alleen niet durven bouwen - zijn oogen die zoo schoon, altijd zoo schoon zijn! waarvan ik mij zoo goed den levendigen en zachten liefdeblik herinner. Die blik heeft ook lang niet meer daarin geschitterd, maar zij hebben toch hun schoone en zachte uitdrukking behouden, en dikwijls is de uitdrukking zoo droevig, dat mijn hart er van breekt. En dan moet ik toch nog moeite doen vrolijk voor hem te schijnen.... Ach, mij verstikt dat geheim tusschen ons! en hoe verschourend het ook moge zijn, ik geloof dat ik hem liever openlijk over zijn dood zou wenschen te spreken en hem en mij te samen zou willen troosten door geloof, liefde en hoop!

Zij bleven nog eenigen tijd te Venetië, en mochten met elken dag Albert in beterschap zien toenemen. Wachtend of de toestand nog zooveel beter zou kunnen worden, dat een reis naar Frankrijk ondernomen kon worden, gingen de dagen voorbij. Eindelijk wordt waarlijk de gezondheid zooveel sterker, dat die reis kon gewaagd worden, en den 20sten Mei 1836 waren zij gevestigd in een huis, rue de Madame, met het uitzicht op de schoone boomen van het Luxembourg. Het is op die kamer, dat zeer verheven gewaarwordingen zijn gevoeld, en zeer ernstig het leven aan den hemel is opgeofferd. Den 25sten Mei ziet Alexandrine Albert schrijven in een groen fluweelen boek, dat zij in Venetië voor hem had gekocht. Voor het slapen zocht zij dat boek op en leest er het volgende in van de hand van Albert:

> ‘Heer! vroeger zeide ik u dag en nacht: vergun dat zij de mijne worde; sta mij dit geluk toe, al duurt dit geluk slechts één dag. Gij hebt mij verhoord; mijn God, waarover heb ik mij te beklagen? Mijn geluk was onuitsprekelijk, al was het kort, en nu, dat het overige van mijn vraag gaat vervuld worden, veroorlooft uw goddelijke wil dat mijn engel in den boezem der Kerk terugkeert, en geeft zij mij zóó de verzekering van haar binnen kort dáár terug te zien waar wij ons verliezen in uw alles omvattende liefde.’

> Wat was haar aandoening, toen zij in die weinige woorden, waarin hij duidelijk zinspeelde op zijn offerande van het leven, zooveel liefde voor God, zooveel liefde voor haar, en een zoo stille berusting in den dood las! En die berusting verliet hem dan ook verder geen oogenblik. De aangehaalde woorden waren als het ware zijn laatste beschikking op deze aarde. Alexandrine deed nu den 29sten Mei den beslissenden stap, zij zwoer haar oude godsdienst af. Het was haar alsof zij ook in een andere wereld trad. Zij deed nu met haar man de zoolang gewenschte communie, die voor haar de eerste, voor Albert de laatste zou zijn. Zij wilde van nu af aan het leven op aarde met al zijn schatten als niets achten. Zij verkocht de prachtige paarlen, van haar moeder gekregen, die paarlen, symbolen van tranen. Zij is een andere geworden, en als eenige dagen later (29 Junij) haar Albert sterft, is het offer aan beide zijden gebracht. Zijn leven is weggenomen, haar geluk is verbroken, maar zij is - en daarmede hebben beiden vrede gehad - Catholiek.

Na den dood van Albert begaf Alexandrine zich op het kasteel waar de familie de la Ferronays van nu af aan verblijf hield. Het was een kasteel in Normandië, Boury genaamd, en het was door den vader aangekocht tijdens dat Albert te Korsen vertoefde. Het kasteel zelf was niet leelijk: groote trappen, breede gangen, hooge en ruime kamers werden daar aangetroffen; veel lucht en licht drong er binnen, zoodat het een tamelijk vrolijke woning had kunnen zijn, wanneer niet de omstreken, voor zoover men die uit de vensters zag, in de hoogste mate monotoon en melankoliek waren. In de verte altijd vlakke velden, omzoomd door populieren, een steeds grijze lucht, een koud en vochtig klimaat, dat alles lachte weinig toe aan oogen die tot nu toe aan den hemel van Napels en aan de vergezichten van Italië gewend waren. Het was dan ook alsof die plaats uitgekozen was om in overeenstemming te zijn met Alexandrine's droeven geest, na het scheiden van haar echtgenoot. Een wonderbare vervorming had toch allengs en ongemerkt met Alexandrine plaats. De plotselinge overgang tot het catholicisme tesamenvallend met het groote ongeluk van haar leven, gaf aan hare geheele levensbeschouwing van nu af aan iets mystieks, iets gewijds. Het was alsof de hemel voor haar iets dichter bij was gekomen, en zij dagelijks in betrekking met dien hemel stond; de abt Gerbet, die in die dagen haar biechtvader was,

leidde en regelde dien zin tot het bovennatuurlijke. Hij leerde haar op die wijze haar smart te overwinnen; en in het doffe leven dat voor haar nu aanving, waar alle kleuren haar waren ontnomen, schoot een straal zoo helder en zoo lichtend als nimmer vroeger aanschouwd, zij voelde zich des te inniger aan God verbonden: die eerste kreet naar God is zoo aandoenlijk:

> Herinner u, mijn God! mijn Vader! en vergeef mijne stoutheid, herinner u, dat wij altijd aan u gedacht hebben, zelfs toen wij alles om ons heen vergaten; herinner u, dat er zelfs geen liefde-briefje tusschen ons gewisseld is, of uw naam is er in genoemd en uw zegen gevraagd; herinner u, dat wij veel u te samen hebben gebeden; herinner u, dat wij altijd gewild hebben, dat onze liefde eeuwig zou zijn.

En van nu af aan zit zij daar op de groote zaal van het kasteel, bij het vuur, zoo vredig en zoo stil: wel veranderd, want haar gestalte is gebogen; een lange zwarte sjerp omgeeft haar toch reeds zwart kleed; haar gezicht is bleek, en de uitdrukking van haar oogen is kalm en heeft iets onverschilligs als van eene die niets meer wachtte en niets meer begeerde. Maar haar blik was van nog dieper zachtheid geworden, en zoo rustig, dat zij die berusting aan elk die haar zag of naderde scheen mede te deelen. De armen waren voor haar de vrienden geworden; wat zij overbodig had, werd allengs weggegeven; voor de kleine kinderen van het omringende landvolk zorgde zij: - later zal zij die plichten tot overdrijving toe volbrengen, maar voor het oogenblik herinnerde nog geheel haar wezen aan de Alexandrine van weleer; zij is nog niet geheel ‘vergeestelijkt’ - en wij scheiden dus een oogenblik van haar, om haar weldra te hervinden. Want wij schijnen te vergeten dat de familie-herinneringen van het geslacht de la Ferronays nog van andere personen heugenis bewaren dan juist van Albert en Alexandrine. Toch mag dit niet het geval zijn. Naast de twee geschetste figuren teekenen zich nog twee vrouwengestalten, Eugénie en Olga, die het wel verdienen dat ook de aandacht een oogenblik op haar valt. De zuster die de familiepapieren uitgeeft, heeft het wel der moeite waard gerekend het leven en lijden van die twee andere zusters in haar stille eenvoudigheid een oogenblik aanschouwelijk te maken.

Hoe zullen wij u schilderen, bezielde en bezielende Eugénie! Uw zuster spreekt ons van uw open, uw stralend gelaat; en

voor wie slechts een oogenblik uw herinneringen heeft ingezien, voor dien is het niet twijfelachtig dat - bij uw godsdienstige overtuiging - uw roeping was geweest u geheel aan God toe te wijden. Uw geïnspireerde woorden doen ons denken aan de gedachten van de Heilige Thérèse; een vlam van den Heiligen Geest zweeft over uw hoofd, en in de verhevenste vertrouwelijkheid gaat gij met den Vader der Lichten om: ach! men gevoelt het, lang kan de aarde geesten van uw gehalte niet dragen! Gij zijt verliefd op den dood! Gij leeft reeds in den hemel. - Of liever met één lichten sprong is zij onmiddellijk in de hoogte, waar geen aardsche zorgen en kwellingen haar kunnen verdrieten; - ziehier enkele van die verheffingen tot den hemel:

> Mijn God! is het niet wat vermetel, dat verlangen om te sterven? Ben ik dan zeker naar u toe te gaan?..... Gij ziet wel wat ik denk, niet waar? Gij ziet wel, dat Gij het zijt, die mij in dien gelukkigen toestand laat waarin ik geen gelegenheid heb om kwaad te doen. Ik reken mij dit niet als verdienste toe, want ik weet, dat zoo de minste gelegenheid zich voordoet, ik dadelijk kwaad zal doen, want ik ben slecht, en des te slechter, omdat Gij mij zulke goede oogenblikken van heilige vroomheid geeft!..... Ik heb lust te sterven, het is waar, omdat ik U zoo gaarne zou zien, mijn God! maar dat verlangen geeft Gij mij, ik weet het wel: het is dus niet vermetel. O! verlos mij van het gevaar mij voor goed te houden! Behoed mijn hart en wanneer ik in de wereld ben, waar mijn hoofd zoo licht draait, o! steun mij dan, al is het alleen om dat goede oogenblik van godsvrucht, dat ik nu beleef. Gij zult mij bijstaan, omdat Gij wel ziet, dat, hoe gevaarlijk ik de wereld ook vind, ik mij daarin verlustig, dat ik dan mijn hoofd niet bij elkander heb, en dat mijn arm hart zich sluit, omdat ik den tijd niet heb daarnaar te luisteren. Welnu, mijn God! help mij een weinig, omdat ik uw kind ben. Ben ik uw kind niet? Mijn God! zoo ik kwaad moet doen in de wereld, laat mij eerst sterven. Sterven is een belooning, omdat het de hemel is, en zoo ik kwaad doe, moet ik wel lang wachten, vóór ik dien verkrijg.
> .....Het leven is vermoeijend, wijl men van de eene vlaag in de andere valt! Het is uitputtend, hoewel het ook vertroostend is, wanneer het de beurt der booze vlagen is, want men kan met zekerheid zeggen, dat zij niet zullen duren; van den anderen kant begrijp ik wel, dat God ook niet laat aanhouden de zalige oogenblikken van heilige brandende aandrift, die maken dat

men niet meer aan de aarde hecht, dat men God bemint, dat men dorst heeft naar den hemel. Het zijn de grootste gunsten van God, hij kan ze slechts nu en dan als uit de verte toestaan. Een enkele maal in het leven zou een eeuwigheid van dankbaarheid waard zijn, want dat geluk is een voorsmaak van den hemel.....

.....'Ziet gij, mijn God! het is juist in de wereld dat ik u noodig heb; want Gij begrijpt wel, dáár zijn juist de klippen, dáár is het dat de duivel mij zoekt. Gij moet mij dáár bijstaan, mijn God! Een klein weinigje wereld is niet kwaad voor mij; het is zelfs goed, want dit toont mij, hoe weinig die wereld beteekent, en met meer liefde houd ik mij dicht bij u. Maar daarvoor moet Gij mij slechts een weinig loslaten, omdat Gij 't wilt om mij te beproeven; maar Gij moet mij niet geheel laten varen; Gij begrijpt dat, mijn God! Ik wil mij aan u hechten, o! stoot mij niet af.....' En andere dingen van dien aard, die ik aan den goeden God zeg; want al wat men aan God zegt is een gebed, zoodat, wanneer de geest zich niet kan voegen in de gewone gebeden, een gesprek met God een gebed wordt. Men moet altijd aan hem denken, al was het alleen om te denken, dat men zoo weinig aan hem denkt; men moet het hem zeggen; en allengskens leidt hij u weder op den goeden weg; hij is zoo goed. Wat mij betreft, het is mijn systeem, ik praat met hem, ik praat tot hem altijd zooveel, dat hij mij wel een ongehoorde praatster moet vinden. Zoo dan, mijn God! zoo als Gij wilt, ik wil alleen wat Gij wilt, omdat de eenige zaak die ik niet wil, Gij haar ook niet wilt, dat is: uw kind niet te zijn. Maar omdat de tijd der verkoeling aankomt, zoo wijd ik dien u! Gij zult mij wel beter maken en de duivel zal bedrogen zijn. Hij zal er niet bij winnen. Nu ga ik slapen. Goede nacht, mijn God! Zegen mij dezen nacht, dat uw engelen mij behoeden.....

.....Mijn God! alles is u mogelijk, ik mor niet tegen de beproevingen, die gij in de wereld zendt; toch, mijn God! neem dit gebed aan, dat ik u zoo innig doe, en verwissel de beproevingen. Genees Albert, en geef mij zijn ziekte, laat mij er lang door lijden, om mij het sterven waardig te maken; voorts, laat mij gaan tot U. Zie, mijn God! het zal altijd een beproeving zijn; want van mij houden zij ook, en zij zullen mij missen; het is dus niet om hun die beproeving te besparen, dat ik u vraag daaraan een anderen vorm te geven. Ik erken het, dat het eenige middel de uwe te zijn is beproefd te wezen! Mijn God! alles is u mogelijk, herinner u den Hoofdman over Honderd, denk ook aan de dochter van Jaïrus; zij zeiden u geloovig: 'Heer! genees.' Welnu! zie in mijn hart, zie hoe het overstroomt van

> geloof, als ik zeg: ‘Heer! genees Albert!....’ Mijn God! geef mij haar, die ziekte, en dat zij verschrikkelijk zij! dat zij mijn borst geheel en al verbrandt om mijn hart te zuiveren. Laat mijn keel goed lijden, mijn keel, waar ik zoo dikwijls ijdel op ben, ter wille van mijn zang, dien men bewondert en dien ik zoo gaarne doe hooren. Straf mij, want ik ben ijdel. Mijn God! ik zal elke smart zegenen; maar dan, als ik goed ziek ben geweest, zult gij toestaan dat ik sterf! O! *alles* om dat te winnen! Om naar u toe te gaan, mijn God! mijn liefde!..... Alles is u mogelijk, verhoor mijn gebed. De wereld zal verbaasd staan en zeggen: ‘Het is onverklaarbaar, hij, die zoo ziek en zoo zwak is geweest, hij geneest, en zij zoo sterk en zoo gezond, zij sterft!’ Maar ik zal denken: ‘Mijn God weet alles! God heeft het gewild! Ziedaar wat alles opheldert.....’
> .....O ja, de geheele aarde is mij onverschillig; ter nauwernood zie ik, hoe schoon gij ze hebt gemaakt. Wanneer men mij een schoon vergezicht toont, heffen mijn oogen zich onwillekeurig naar den hemel, altijd schooner dan alles, en ik vergeet die aarde te bewonderen. Ik houd er van, ik bemin het den hemel aan te zien, daarop te staren, mij er door te verblinden, mijn oogen er op uit te putten.....

Zulk eene stemming als uit deze woorden spreekt is toch waarlijk geen alledaagsche. Deze gloed, dat verterend vuur naar God, is toch nog iets anders dan wat onze moderne wereld zich soms onder godsdienst droomt. Zulk een figuur draagt met recht een glans op het gelaat, want het is alsof een straal uit den hemel daarop valt. De herinneringsbladen zullen u later verhalen hoe Eugénie, door de teedere zorg der moeder, langzamerhand wat meer naar de aarde getrokken wordt: hoe haar gedachte zich ook met de wereld verzoent; hoe zij zelfs een gelukkig huwelijk aangaat met den marquis de Mun, die haar op het stille rustige kasteel zijner vaderen als een hemelsche bode vredig binnenleidt, en haar stil het huishouden en de armen in het dorp laat besturen; - maar die zelfde bladen zullen u vertellen hoe Eugénie, na de geboorte van twee kinderen, droevig en droeviger wordt, hoe zij naar Italië wordt gebracht, opdat de zon van het Zuiden voor het laatst misschien den lach des hemels om haar lippen zou doen zweven; hoe toch de zwakheid en het lijden haar overweldigden, zoodat zij ten einde van haar krachten dien biddenden kreet slaakte: ‘Mijn God! ik durf u niet zeggen: zij die Gij lief hebt is krank;

maar ik zeg u: zij, die u lief heeft is ziek en vraagt uw hulp.' Het gebed werd verhoord en den 6^{den} April 1842 gaf zij te Palermo den geest.

En naast haar voegt zich in deze bladen de jongere zuster Olga. Deze is meer passief, minder actief godsdienstig - als wij het eens zoo noemen mogen - dan Eugénie. Haar zwakke oogen deden van zelven haar meer in zich terugtrekken, haar niet op de eerste plaats vooraan doen staan; het was de zon zelve die haar verhinderde te zien: in een zacht en getemperd licht zag zij even goed als een ander, maar zoodra de dag schitterde van licht, was zij als verblind en zag zij niet duidelijk. Allerlei kleine ontberingen had zij dan te verduren. Als in een galerij van schilderijen de zon een oogenblik een straal wierp op datgene wat het licht 't meeste waard was, zag zij niets meer; wandelend naar een schoone plek in de natuur, maakte een fel licht, als zij daar aangekomen was, haar in ééns het landschap onzichtbaar. Maar het was alsof haar ziel daardoor des te meer was gerijpt. Zij was groot, blond en schoon, haar gelaat was even regelmatig als dat van Eugénie, maar haar uitdrukking ernstiger. Het woord 'engel', zegt haar zuster, kwam onwillekeurig op de lippen, als men haar aanzag. Zij was zoo zacht, zoo eenvoudig, zoo rein. Haar lieve, stille figuur komt telkens te voorschijn, maar slechts even en om dadelijk weder voorbij te gaan, en het volle licht valt ook eerst goed op haar als de dood haar zoo jong achterhaalt. Te Brussel, in het huis der zuster, die de herinneringsbladen uitgeeft, wacht zij den dood onder zwaar lijden af. Zij had het woord van den Heiligen Bernard gehoord, die de zielen vergelijkt bij edelgesteenten, die dof blijven als zij niet gesneden en geciseleerd zijn. Eens dat zij meer dan gewoonlijk leed, en haar zuster haar met tranen in de oogen zeide: 'Arm kind, wat lijdt gij!' glimlachte zij en zeide: 'Wat wilt gij? men moet zich wel laten ciseleeren, niet waar?' - Een dag voor haar dood wilde men haar een gerstedrank of wat water geven; zij zeide: 'Ik heb liever water.' Doch zij hernam: 'Ik heb liever... Christus op het kruis zeide niet, ik heb liever hij!...' - Eenige uren voor den dood herinnerde haar de zuster: 'lieve zuster! het is niet aan u, dat ik behoef te herhalen, dat God het meest lief heeft, die hij laat lijden, zoo als gij lijdt!' - 'O!' hernam zij, met de uitdrukking van een engel, 'dat, dat is het a-b-c....' Zij hoorde toen nog de mis; en nadat zij zich in het Italiaansch

het heerlijk vers van Silvio Pellico: ‘Amo, e sovra il mio Cor,’ had laten voorlezen, gaf zij haar ziel aan den dood.

De dood! - wij wandelen als op een rustplaats der afgestorvenen. Want die wij lief krijgen in dat boek sterven allen. Het wordt bijna een eentoonige geschiedenis, wanneer zij niet zoo roerend, zoo boeijend was. De vader en de moeder - edellieden van den ouden franschen stempel - zij sterven, en Alexandrine zelve, op wie in het begin van het boek zoo ruimschoots het licht viel, ook zij wandelt langzamerhand in de schaduwen des doods. Zoo als wij reeds gezegd hebben, haar leven was langzamerhand zóó vervormd. Allengskens kwam zij er toe *alles, alles* aan God te geven. Zij begon zich tot het noodigste te ontzeggen, om het aan de armen over te laten. Zij had een kamer genomen in een geestelijk gesticht, van waar zij des ochtends uitging om de armen te bezoeken. Te voet deed zij al die tochten, terwijl zij op het etensuur terugkwam, dikwijs doornat en met slijk bedekt. Eens dat zij in de kerk de mis bijwoonde, hoorde een dame haar naast zich zoo hoesten, en die bleeke vrouw ziende, die zoo kommerlijk was gekleed, die zoo zwak scheen, had zij er medelijden mede en ging zij eene der zusters van het klooster halen om haar te zeggen, dat er een vrouw was in de kerk, die zeker te arm was om zich het noodige te verschaffen en aan wie zij gaarne wat melk wilde geven, zoo de vrouw er behoefte aan had en het niet kon betalen. Men dankte haar en antwoordde, dat die arme, bleeke vrouw de gravin de la Ferronays was. - Inderdaad was zij reeds niet meer op aarde. Op een dag, dat zij nog eens met haar schoonzuster op het balcon van een hotel stond, en zij te-zamen in de verte naar de wandelingen zagen, van waaruit muziek hun toeklonk en de vrolijke stemmen der menschen, vroeg Pauline haar, welk een effect toch wel dat vrolijk gedruisch in de verte op haar maakte, dat haar de dagen van het verleden moest herinneren:

> Zij antwoordde mij rustig en glimlachend, *dat zij nooit meer dacht aan die dagen*, en zij bleef in stilte nu eens het terras, dan weder den gesternden hemel aanzien, met een uitdrukking die zij dikwijls had en die haar waarlijk schoon maakte. Zij bleef een oogenblik zoo staan, daarop haalde zij een klein zakboekje te voorschijn, waarin zij de passages overschreef, die haar bij het lezen

> of op andere wijze het meest hadden getroffen. Toen zeide zij mij: ‘Ziedaar, wat werkelijk schoon, belangrijk en der herinnering waardig is!’ En zij las mij in het latijn de woorden voor van den Heiligen Augustinus, zoo ik meen:
>
> O amare! O ire! O sibi perire! O ad Deum pervenire!

Nog sterker. De droefgeestigheid, die min of meer in haar jeugd haar eigen was en die slechts toen verbannen was door een zonnig geluk; die droefgeestigheid, die door zooveel rouw en tranen had moeten vermeerderen, zij was nu geheel en al door haar overwonnen. God en de armen dezer wereld hadden er over gezegevierd. Men zag haar in haar zoo ledige kamer heen en weder gaan met een lachend gelaat; en als haar zuster haar eensklaps al die akelige dagen van het verleden herinnerde, waarin haar droefheid zoo donker was geweest, antwoordde zij: ‘Ja, dat is alles waar! Het waren wreede en schrikkelijke dagen, maar heden, door Gods gunst, betreur ik mijn Albert blijde.’ Eindelijk, - het is de laatste samenspraak met haar zuster - Pauline vraagt haar: ‘zoo men voor u stelde het leven zoo als gij het met Albert had gedroomd, en dat men hém u voor lange jaren beloofde,’ en zij antwoordde zonder aarzelen: ‘Ik zou hem niet hernemen.’ - Na zulke woorden is de dood de voleindiging van het leven. Die dood liet zich niet lang wachten; zij ontsliep in Februarij 1848.

Wat aan het boek zulk een aantrekkelijkheid te meer geeft, is de dagteekening die het draagt. Het boek draagt onmiskenbaar het karakter van het tijdperk dat in het jaar 1830 begint. Even als in de gedenkschriften der Guérins vinden wij ook hier de verzuchtingen, de hoop, de grootsche verwachtingen waarmede zich het liberale catholicisme onder de impulsie, gegeven door Montalembert, Lamennais en Lacordaire, voedde. Alle liberale catholieken van eenige beteekenis dachten toen ter goeder trouw en met grooten ernst dat eene regeneratie op handen was, en handelden in dien zin. Albert zegt het in zijn dagboek op zijne wijze: ‘De maatschappij zou inéénstorten zoo wij niet aan den vooravond van een regeneratie waren, die zich onbestemd doet vóórgevoelen. Wij merken reeds de eerste schokken van een op handen zijnden omkeer, maar de geesten bereiden zich voor, en ik zou wel meenen, dat het nieuwe tijdperk, nu het terrein zoo gereed gemaakt wordt, plaats zal nemen zonder ge-

welddadigheid, zonder schok. Vastheid en duurzaamheid zullen daaraan verleend worden. De godsdienst, ik ben er van overtuigd, zal de ziel zijn van onze toekomst, laatste vervorming van de maatschappij. Onze vatbaarheid voor het volmaakte zal, daar zij haar grens bereikt zal hebben, ons onze eerste bestemming teruggeven, den glans, den dag, de reinheid, het geluk, den hemel.' Zoo dacht Albert en velen met hem. Later zal hij op aandoenlijke wijze, mede in zijn dagboek, bij het beschouwen der nieuwe maatschappij, die volgens volgens hem begint, het vaarwel toeroepen aan het poëtische verleden, waarvan de overblijfselen van zooveel enthousiasme, belangeloosheid en liefde getuigden: aan het verleden waarvan de rijkdommen gaan verdwijnen ten bate der maatschappij die begint, en in wier schoot alles meer tot eenheid, tot eenvoud, tot gelijkheid zich zal vormen. Maar dit ééne staat volgens hem vast: van nu af aan moet de politiek aan de godsdienst nauw verwant en vereenigd zijn! - Het was deze nieuwe school, geheel het neo-catholicisme, die in Albert een nieuwen aanhanger vond, en in de bladen, die zijn en zijner familie lotgevallen behelzen, vinden wij dan ook al de persoonlijkheden terug, die toen ter tijde de beweging meenden te leiden. Allen die aan het hoofd van dien phalanx stonden, zijn hier gegroepeerd. Allereerst Montalembert. En verrassend is het waarlijk den grooten geest in het vertrouwelijk huisselijk leven te zien: hoe hij zijn vriend helpt en steunt en zachtkens vermaant; pikant is het tevens na te gaan hoe die vriend soms zoo bang is voor de geloofsovertuiging van Montalembert, als Lamennais zijn vurige pijlen tegen Rome begint te slingeren, en men vreest dat deze trotsche geest hem mede zal slepen in zijn val. Naast Montalembert vinden wij hier Rio, die voor het eerst de Christelijke kunst tot haar volle waarde deed komen; dan den vromen en zachten abt Gerbet, wiens naam ook heinde en verre bekend is geworden, en die, wat groote taak hem nu en dan wachtte of opgedragen werd, evenzeer ter harte nam het leiden en besturen van één christelijk individu. Hij, de schrijver van 'de goddelijke behandeling der zielsziekten', wist zeer zeker beter dan iemand de treurenden en lijdenden te troosten. Ter loops voegt zich Dupanloup reeds bij deze groep, waartoe ook eenigermate de strenge pater Ravignan behoorde. Lacordaire's persoonlijkheid is ook bij de familie de la Ferronays geen onbekende: en ook Mevrouw de Swetchine was voor Alexandrine

een vriendin. De groep zou onvolledig zijn, zoo niet twee glansrijke namen uit den vreemde daaraan ontbraken; wij bedoelen den abt Gioberti en den generaal von Radowitz. Was de eerste, voor zijn afval, in den kring van Olga gezien, de tweede beroemde Duitscher - âme espagnolle et plus grande encore que folle - was vooral Pauline's vriend. Een zeer opmerkelijken brief deelt zij van den krijgshaftigen monnik mede, zoo als men hem in het Parlement van 1848 noemde, een brief die geheel zijn levensbeschouwing, soms aan Montlosier ontleend, teekent.

En zoo sluiten wij de twee vrij lijvige deelen, waarin deze herinneringen der familie de la Ferronays zijn besloten. Wij hervatten den draad van ons begin, en vragen aan onze lezers of het Catholicisme niet op schoone bladzijden der literatuur van het hart kan bogen, zelfs al zijn die bladzijden niet aan de zeer eigenaardige kronieken der kloosters ontleend? Is het ons soms nog treffender naar de stemmen eener heilige ziel te hooren, dan de spelingen van een groot genie te volgen, - dan zal het ons niet berouwen, het leven dezer fransche edellieden bespied te hebben. Het zijn werkelijke menschen geweest, geen schepselen der phantasie. Zij hadden geen pretenties om voor litterair door te gaan, maar dat het boek, waarin hun uitingen zijn omvat, zulk een weêrklank heeft gevonden, dat druk op druk al dadelijk noodzakelijk was, dat wijst toch ook op een teeken des tijds.

H.P.G. QUACK.

Een misverstand.

I.

Met twaalf sterke mannen komt men een heel eind, vooral wanneer men in zijn doodkist ligt en het kerkhof niet op te grooten afstand buiten de stad is gelegen. Sterke mannen vormen wel geen plegtigen stoet, maar als men hun mantels omhangt en hoeden opzet, en men wacht tot de schemering is ingevallen, dan heeft zulk een lijkstoet wel iets indrukwekkends. Vooral als het gele licht der gaslantarens op die zwarte gedaanten zijne stralen werpt en deze even ‘strijken’ om een oogenblik uit te rusten. Want een lijk is zwaar; 't geeft zoo niets meê en de doodkist is van stevig hout met ijzer beslagen. Dat heeft ook zijn wigt!

De heeren die uit de societeit kwamen, - 't was bij vijven en op het laatst van November, - haastten zich om niet te laat aan tafel te verschijnen en lett'en ter naauwernood op dat er een mensch werd begraven. Het was dan ook geen mensch, die ooit op de societeit verscheen: die worden behoorlijk met koets en paarden naar het kerkhof gebragt. Hij, die door de twaalf sterke mannen er heen gedragen werd, kon hoogstens biljardjongen geweest zijn: de knechts zijn ten minste nog in een begrafenisfonds.

De kist, die nu, door de dragers omringd, een poos lang op de kleine steentjes van een der singels van A. is neêrgezet, terwijl de twaalf mannen uitrusten en van schouder verwisselen zullen, bevat niet het lijk van een biljardjongen. Van buiten is het moeijelijk te zien wie er in ligt. Dat is altijd zoo bij doodkisten. De *Schoolmeester* verkondigde dan ook eene onomstootelijke waarheid, toen hij op de meest eenvoudige wijze

zeide wat groote redenaars en diepzinnige denkers in allerlei verheven vormen hebben gesproken en geschreven:

> ‘Hier ligt een kleermaker met kastanjebruine haren in de kist;
> Dat zou je niet raden, als je 't niet wist.’

De dragers zelven wisten het niet allen, en om er naar te raden, daar hielden zij zich niet mede op. Zij verdienden hun halve gulden al zwaar genoeg. Voor twee kwartjes een lijk te brengen van het gasthuis naar het kerkhof, was waarlijk niet te veel....

‘Vooruit!’ zeide de bidder, en de twaalf mannen tilden de baar weder op hunne schouders en volgden den agent van politie, die de gemeente vertegenwoordigde en de jongens op een afstand hield. Dezen avond behoefde dat niet, want de fijne motregen en de glibberige straten had zelfs de straatjongens van het pad gehouden.

In 't geheel waren er weinig menschen op straat. En zij, die den stoet ontmoetten, bleven er niet voor stilstaan. Alleen een paar oude mannetjes namen hun pet af, terwijl zij de kist voorbij gingen, en een besje vroeg aan een kind, wie er begraven werd. Alsof dat kind het wist! Maar zij liep er ook vlak achter: wat behoefde het dan meê te loopen? De diender had het meisje zeker niet gezien, anders had hij haar al verdreven. Een diender vergezelt niet voor niets zulk een lijkstoet.

Op de vraag der oude vrouw, zag hij even om; aan zijn gezigt zou men zeggen, dat hij het zeer kwalijk nam, dat er zoo luid gesproken werd: dat nam zoo alle plegtigheid weg. Maar toen hij het besje herkende, die naast hem in de poort woonde, gaf hij, voor het kind, het antwoord:

- ‘Kee de stovenzetster uit de Groote Kerk.’

- ‘Wat ge zegt!’ sprak het oudje, het hoofd schuddende, en staarde den stoet na. En toen deze bijna geheel in de schemering was verdwenen en bij de volgende lantarenpaal slechts een reusachtig zwart insect geleek, dat langzaam voortkroop, mompelde de vrouw nog eens bij zich zelve: ‘Je zou zeggen! Is *die* dood! Ik heb ze verleden week nog gezien.’

Nu sprak het wel van zelf, dat Kee de stovenzetster ook eenmaal sterven zou, en dat men ze, vóór zij dood was, nog levendig had gezien, was een verschijnsel, dat zich zeer algemeen voordoet. Plotseling was het sterfgeval ook niet, want

zij had al een maand of wat gesukkeld. Zij was evenwel nog altijd uitgegaan en had hare betrekking waargenomen zoo lang zij kon. Maar toen was zij bedlegerig geworden, en een dag of tien geleden was zij naar het gasthuis gebragt, omdat zij niemand had om haar op te passen.

Eigenlijk was er wèl iemand: Antoinette, de achttienjarige Antoinette Martensi, de *nicht* van de stovenzetster. Zij heette de *nicht*, maar het publiek wist wel waaraan het zich te houden had: dit nichtje had zeer toevallig zoowel de doopnamen - al noemde men haar bij den tweeden, in plaats van bij den eersten - als den familienaam van de stovenzetster en - om de triviale uitdrukking te gebruiken - men wist er dus ‘al les van.’

Antoinette was, zoo als van zelf sprak, bij hare tante groot gebragt; vrij fatsoenlijk zelfs; en toen zij oud genoeg was om onder de menschen te gaan, was zij kinderjufvrouw geworden en opgeklommen tot huishoudster. Die opklimming had zij te danken aan hare geschiktheid voor die betrekking in de eerste plaats, maar bovendien ook voor een groot deel aan den dood van mevrouw van der Laan, bij wier weduwnaar zij nu het huisgezin bestuurde.

Mevrouw van der Laan is al twee jaar dood. Het is mijnheer dus zoo kwalijk niet te nemen, dat hij voor zijne ‘bloeijen van kinderen’ naar eene andere moeder begint om te zien. Zijne meisjes zijn nu acht en tien jaar, zijn zoontje zeven. Een huisgezin zonder moeder is ondenkbaar; zonder vader gaat het nog, als hij geld genoeg heeft nagelaten; maar de moeder is de ziel van het gezin, en hoe goed Antoinette ook voor hare taak berekend was, het was het ware niet. Voor mijnheer ook niet.

Er stond evenwel tegenover, dat voor het huishouden en de kinderen geene betere moeder denkbaar was dan de huishoudster, en als van der Laan haar aanzag, was hij van oordeel, dat het verschil van twintig jaar tusschen haar en hem geen overwegend bezwaar opleverde om Antoinette te huwen. De wereld zou er natuurlijk veel op te zeggen hebben. Er was ook veel tegen, dat was niet te ontkennen en dat besefte hij ook zelf. Hij zou misschien zijn leven lang door dit besef zich hebben laten leiden, als niet, veertien dagen geleden, zijn vriend Thomas Seth bij hem gedineerd had.

II.

Wie zijn vriend Thomas Seth was, doet er voor den lezer niets toe. Alleen is het van belang te weten, dat deze tijdgenoot uit de studiejaren van van der Laan een gastronoom was; zijn gastheer had hem een fijn diné bezorgd aan eene beroemde table d'hôte, en niet verzuimd ook de wijnen te schenken, die er bij vereischt werden. En zoo had het zich toegedragen, dat, toen hij des avonds te huis kwam en half wakend, half droomend, bij zijn kagchel zat en de jufvrouw het souper klaar zette, van der Laan hardop zijne overtuiging uitsprak in den zeer eenvoudigen bondigen vorm:

- 'Jufvrouw Antoinette, wanneer ik u ten huwelijk vroeg, zoudt ge dan ja zeggen?'

Antoinette gaf geen antwoord. Zij had waarschijnlijk de vraag niet gehoord. Als nu van der Laan zeker had geweten, dat zij hem niet verstaan had, zou hij misschien gezwegen hebben, want hij zelf vond zijne vraag, nu hij ze had hooren uitspreken, vrij dwaas. Maar *als* zij haar verstaan had, zou hij toch al den schijn hebben, dat hij niet wist wat hij zeide, en hij wist zeer goed wat hij zeide: hij had volstrekt niet te veel gedronken. En ten bewijze daarvan herhaalde hij zijne vraag, maar nu in een anderen vorm:

- 'Antoinette! mijne kinderen worden grooter; eene moeder kunnen zij niet missen: wilt gij hare moeder zijn?'
- 'Ik tracht zooveel mogelijk in dat gemis te voorzien, mijnheer!' antwoordde Antoinette, en haar hart klopte zoo hard, dat van der Laan het moest hooren.
- 'Maar zoudt ge opzien tegen eene andere verhouding; eene verhouding, die u nader tot den vader bragt?'
- 'Ik heb er nooit over nagedacht, mijnheer!'

Dat was eene bepaalde onwaarheid en eene onmogelijkheid tevens. Men is niet twee jaren lang huishoudster bij een weduwnaar, zonder te denken aan het geval, dat die weduwnaar hertrouwde; en als men zelf in de termen valt om zijne vrouw te kunnen worden, dan moet men noodzakelijk ook somtijds om zoodanig huwelijk denken.

Dat zeide van der Laan ook, en in de pathetische gemoedsstemming, waarin hij verkeerde, voegde hij er bij:

- ‘Antoinette! ik ben twintig jaar ouder dan gij; hartstogtelijke liefde koestert men op mijn leeftijd niet meer, maar ik zal u omringen met al de zorgen, die een echtgenoot kan hebben voor zijne gade, die hij hoog acht.’

- ‘U vergeet ons verschil in stand, mijnheer!’

- ‘Zoodra wij getrouwd zijn, houdt dit verschil op. Wilt ge.....’

Daar werd even aan de deur geklopt en terstond daarna trad de meid binnen. De hemel mag weten wat de meid juist op dit oogenblik in de kamer had te maken; maar zij kwam binnen; en daar Antoinette niets meer te verrigten had, maakte deze van de gelegenheid gebruik om te verdwijnen - en dien avond spraken zij niet meer.

Toen van der Laan den volgenden morgen aan het ontbijt zat, gevoelde hij neiging om zeer veel thee te drinken, en kaas smaakte hem ook uitnemend. Voorts was hij wat kortaf en schrikachtig, en als hij niet zeker wist, dat hij volstrekt niet te veel gedronken had den vorigen middag, dan zou hij wezenlijk gaan denken, dat hij toch eigenlijk wèl te veel had gedronken. Maar hij was in het geheel niet dronken geweest; hij wist best wat hij met Thomas gesproken had en even goed herinnerde hij zich Antoinette ten huwelijk te hebben gevraagd. En dat had hij in het geheel niet gedaan zonder te weten wat hij deed. Één ding echter wist hij niet zoo precies zeker: of zij ja, dan wel neen gezegd had; hij maakte er uit op, dat zij het een noch het ander had gedaan; maar als fatsoenlijk man was hij verpligt het hierbij niet te laten en òf bij Antoinette zijn aanzoek te herhalen, òf te zeggen, dat hij - neen, dat ging toch niet. De kogel was nu eenmaal door de kerk; Antoinette was eene zeer geschikte vrouw voor zijn huishouden, eene liefhebbende moeder voor zijne kinderen; zij zag er zeer goed uit en hij had haar ten huwelijk gevraagd... die *chateau neuf du pape* was een verraderlijke wijn.

Van der Laan leefde den ganschen dag in de verwachting - de zeer dwaze verwachting - dat Antoinette iets doen of zeggen zou, dat tot eene hervatting van het gesprek, den vorigen avond gehouden, terugbragt. Maar wáár meisjes van twintig jaar de wereld en het menschelijk hart leeren kennen, en wáár zij zelfbeheersching opdoen, moge een raadsel zijn, - dàt zij harten kennen en wereldwijsheid bezitten, bleek ook van der Laan; want Antoinette gaf niet de geringste aanleiding om de

herinnering van den vorigen avond weder te verlevendigen. Zoo verstreek de dag en kwam de avond, en ook de avond ging voorbij, en naar gewoonte zou zij tegen tien ure het soupé klaar zetten. Tot drie maal toe stond hij op het punt om zijn jas aan te trekken en uit te gaan; maar wat zou Antoinette moeten denken van den man, die haar ten huwelijk had gevraagd en de gelegenheid ontvlugtte om haar antwoord te vernemen? Hij was de zaak begonnen; als eerlijk man moest hij ze doorzetten. Als zij neen zeide, *tant mieux*, dan was alles uit en hij was met eere van de zaak af, voor nu en altoos.

Het sloeg tien ure; Antoinette kwam binnen en ving hare gewone taak aan; maar naauwelijks zag van der Laan haar weder, of hij dacht er gansch anders over en begon bang te worden, dat zij zijne aanvraag zou afslaan. Als ze er niet bij was, vond hij het verstandiger niet met haar te trouwen; als hij haar zag in den vollen bloei en de schoonheid harer jeugd, dan veranderde hij terstond van inzigt en, trots zijn plan om de zaak uit te maken, was zijne eerste vraag:

- ‘Antoinette! ons gesprek is gisteren avond gestoord; gij zijt mij nog een antwoord schuldig.’
- ‘Ik herinner mij het niet, mijnheer!’
- ‘Weet ge dan niet wat ik u gevraagd heb?’
- ‘Gevraagd?...’ herhaalde Antoinette met geveinsde verbazing.

De terugweg stond van der Laan dus open; Antoinette had niets begrepen van hetgeen hij gezegd had; hij kon het geheele gesprek als niet gehouden beschouwen. Maar zijn gevoel van fatsoenlijk man kwam daartegen op en Antoinette had een paar prachtige oogen..... 't Is misschien nog onvermeld gebleven, maar het was toch waar, dat Antoinette een paar prachtige oogen had en dat zij er, dezen avond inzonderheid, maar waarschijnlijk slechts bij toeval, nog bekoorlijker uitzag dan gewoonlijk. Dit bewoog misschien nog meer dan zijn fatsoen den weduwnaar om zijn aanzoek te herhalen.

Als nu van der Laan een oud, afgeleefd man ware geweest, had Antoinette zeker geweigerd, of liever, waarschijnlijk geweigerd; want op het stuk van huwelijken is het volkomen onmogelijk om in de verste verte zelfs te zeggen wat eene jonge dame doen zal, wanneer zij aanzoek krijgt. Maar de notaris van der Laan zag er goed uit; hij was humaan en vriendelijk in zijn omgang; tegenover Antoinette eer een vader dan een

meester; en nu hij haar tot zijne vrouw vroeg, zeide zij, na eenige schuchtere uitvlugten en denkbeeldige bezwaren, dat zij het aan hare tante zou vragen. Maar in afwachting dat tante ja zeide, of neen, wat ook mogelijk was, liet zij het toch toe, dat de weduwnaar zijn linkerarm om haar midden sloeg en met zijn regterhand hare hand omklemd hield; en als een welopgevoed meisje dit toelaat, kan men met eenige zekerheid aannemen, dat het advies van tante niet onbepaald beslissend zal wezen.

En toch was dat antwoord beslissend.

III.

Reeds den anderen morgen vroeg kwam Antoinette bij hare tante, en na over de geraniums en filetten te hebben gesproken en de zieke buurvrouw en de ondeugende kinderen van beneden, begon het jonge meisje:

- ‘Tante! ik denk, dat ik naar eene andere conditie zal moeten omzien.’
- ‘En waarom, Net?’ vroeg de stovenzetster verbaasd.
- ‘Mijnheer van der Laan heeft me gevraagd.’
- ‘En je hebt geweigerd?’ zeide de oude vrouw, schijnbaar zonder de minste ontroering, terwijl zij het zwart ebbenhouten snuifdoosje uithaalde.
- ‘Ik heb gezegd, dat ik er met u over spreken zou.’
- ‘Heel verstandig!’

Er scheen iets aan het potkagcheltje te mankeeren, want tante Kee stond op en begon te poken en te trekken en te slaan en te schuiven, de lade te openen en te sluiten, en het duurde geruimen tijd eer zij weêr aan de tafel zat en zich een kopje koffij inschonk, dat ook al hare aandacht scheen te vorderen.

- ‘Wat denkt ge er van, tante?’ vroeg Antoinette, nadat zij de oude vrouw alle gelegenheid gelaten had om de zaak te overwegen.
- ‘Dat er niets van kan komen. Groote lui moeten geen burgermeisjes trouwen. Eerst gaat het goed, maar dan hebben zij een leven als een hel en zij moeten dag aan dag verwijten

hooren. Je zegt maar eenvoudig neen, en je zoekt eene andere betrekking.'

- 'Maar tante....'

- 'Ik meende dat je er ook zoo over dacht,' ging jufvrouw Martensi voort, hare nicht verwonderd aanziende. 'Je zult toch niet van plan zijn om dien ouden notaris te trouwen?'

- 'Hij is zoo oud niet, tante!'

- 'Niet oud! niet oud! tweemaal zoo oud als jij, en je past hem niet!'

- 'Hij zegt, dat hij veel van me houdt.'

- 'Dwaasheid! notarissen houden niet van menschen... je moest wijzer zijn... Hij heeft je voor den gek gehouden.'

- 'Ik verzeker u, dat hij het ernstig meent, en dat ik... dat ik maar ja behoef te zeggen om zijne vrouw te worden.'

- 'Dat kan niet!'

- 'Waarom niet, tante?'

- 'Waarom niet? waarom niet? waarom niet?...'

Elk van die vragen getuigde van de steeds stijgende verbazing van jufvrouw Martensi over die onbegrijpelijkheid van hare nicht, dat zij maar niet vatten kon, waarom zij niet huwen mogt met den notaris van der Laan. Toen Antoinette bleef zwijgen en hare tante vragend bleef aanzien, zeide deze op eens:

- 'Omdat hij onregtzinnig is!'

- 'Hij gaat elken zondag naar de kerk.'

- 'Naar de modernen,' zeide de stovenzetster. 'Je zult hem nooit zien bij een man, die de waarheid verkondigt; altijd bij die godloochenaars.'

- 'Hij kan toch een braaf man zijn...'

- 'Braaf man; 't mogt wat! Die God verloochent, kan geen braaf man zijn... verbind je niet met zoo'n wezen.'

- 'Ik kan het middel zijn tot zijne bekeering,' merkte Antoinette schroomvallig aan.

- 'Gekheid! gekheid! De argelooze duif zou verstikt worden door het Groote Beest. Bekeering!... Wie wordt er bekeerd zonder bevinding? Men moet wedergeboren worden en als de blinde den blinde leidt zullen zij beiden in de sloot vallen.'

- 'Ja, maar tante...'

- 'Spreek er niet van, kind! met ongodisten op één peluw, daar kan geen zegen op rusten.'

- 'Nu, tante! ik waag het er op,' zeide Antoinette glim-

lagchend. ‘Al die praatjes van uw orthodox geloof zijn goed om... om....’

- ‘Waarom?’ vroeg de stovenzetster, haar nichtje strak aanziende.

- ‘Om er onnoozele menschen mede te misleiden; maar als u geen ander bezwaar hebt tegen mijn huwelijk, dan trouw ik mijnheer van der Laan.’

De stovenzetster stond op en dribbelde een paar maal hare kamer op en neder, allerlei denkbeeldige dingen verrigtende. Als een man denkt, houdt hij zijn ligchaam in rust; als eene vrouw overlegt, is zij onophoudelijk in beweging, en dat jufvrouw Martensi gedacht had, terwijl zij haren theeëmmer wegzette, hare ornamentjes verplaatste, hare schilderijtjes afwreef, haar haardkleedje regt legde, bleek genoeg uit den vastberaden toon, waarop zij hare nicht toevoegde:

- ‘Je *kunt* mijnheer van der Laan niet huwen.’

- ‘Mag ik weten waarom, tante?’

- ‘Omdat je.... omdat je.... omdat je papieren niet in orde zijn, en als iemand trouwt moet hij papieren hebben.’

- ‘Welke papieren?’

- ‘Je geboorteacte.’

- ‘Ik ben geboren, want ik *ben*...’ zeide Antoinette, de schouders ophalende.

- ‘Maar uit die geboorteacte moet de naam van je vader en je moeder blijken, en de naam van je vader is niet bekend.... Begrijpt ge het nu?’

- ‘U kent hem immers? Neef Daniel, die als wachtmeester stierf, juist toen hij ondertrouwd was met moeder.’

- ‘Kind!’ zeide de stovenzetster met minachting. ‘Praat nu toch over die dingen niet.’

- ‘Maar hemel, tante! niemand is toch nader om den naam van den man mijner moeder te kennen dan hare dochter.’

- ‘Je hebt nog geen verstand van die soort van zaken, Net! je deedt beter er over te zwijgen en dien notaris te zeggen, dat er niets kan komen van een huwelijk tusschen u en hem.’

Antoinette antwoordde niet; zij bleef, met de kin op hare hand leunende, peinzend hare tante gadeslaan, die met zeer veel drukte hare denkbeeldige bezigheden voortzette.

- ‘Moeder!....’ begon zij op eens.

- ‘Wat?’ vroeg jufvrouw Martensi, plotseling stokstijf stilstaande en haar aanstarende. ‘Wie noemt ge zoo?’

- ‘U!.... De menschen zeggen, dat u niet mijne tante, maar mijne moeder zijt.’

- ‘De menschen zijn even dom als zondig,’ antwoordde de oude vrouw heftig. ‘De menschen weten er niets van... De menschen! de menschen!... laat de menschen voor hetgeen ze zijn en bemoei je met je eigen zaken... Bedank dien notaris voor zijn belagchelijke plannen en zoek een andere betrekking.... Laat je niet met die gekheid in. Je bent jong. Zorg dat ge door de wereld komt in plaats van.... van de bijzit van een rijk heer te worden.’

- ‘Dat is slecht van u, tante! dat is laag, om mij van zoo iets te verdenken.... In ieder geval,’ ging Antoinette driftig voort, ‘ik heb uwe toestemming niet noodig om te trouwen; gij zijt mijne moeder niet. Ik weet wat ik doen kan en doen zal.’

Met die woorden stond zij op, bleek van drift en verontwaardiging over de verdenking, waaraan zij bloot stond. Zij zou heengegaan zijn, als tante niet plotseling ware ineengezonken. Stovenzetsters zijn in den regel geen actrices, en ook hier was het blijkbaar geen geveinsde onmagt. Antoinette kwam haar te hulp, bragt haar bij met de gewone, in zulke omstandigheden gebruikelijke middelen; en toen jufvrouw Martensi haar bewustzijn herkregen had, waren de beide vrouwen weder op den zelfden voet jegens elkander als altijd. Vóór dat Antoinette wegging, vroeg zij vergiffenis voor hare drift en beloofde jufvrouw Martensi, dat zij over de zaak zou nadenken en zien zou wat zij er aan doen kon.

Van der Laan had dien dag eene verkooping op een naburig dorp en hij wist dus niet dat zijne huishoudster was uitgegaan om hare tante op te zoeken. Hij vond dat de zaak ook zooveel haast niet had. Als men een pand kocht ging het ook niet zoo plotseling; tusschen inzet en toeslag moet er eenige tijd verloopen; waarom zou een huwelijk in vier en twintig uren worden beslist?

Beslist was het nog geenszins, en toen van der Laan weder ver van zijn huis en zijne huishoudster was, gevoelde hij dat elke beslissing hem even welkom zou wezen. Als Antoinette ‘ja’ zeide, was het goed, en als zij ‘neen’ zeide, was het ook niet kwaad. En als hij er lang over dacht, vond hij het toch maar eigenlijk beter, als zij weigerde; wat zouden de menschen wel zeggen als hij, de notaris van der Laan, trouwde met zijn huishoudster..... Een burgermeisje zonder familie! Zonder

vader zelfs! Dat laatste deed de deur toe; - maar hij had haar gevraagd en hij was te fatsoenlijk man om op zijn woord terug te komen. En toch... zonder vader! 't had wel wat in.

IV.

Den volgenden dag was een zondag. Tot 1840, of ongeveer dien tijd, was de zondag een dag, waarop men in Nederland eens of tweemaal naar de kerk ging, zijne fraaiste kleêren aantrok en ging wandelen met zijne familie, om 's avonds ook weder met zijne familie door te brengen. Maar sinds het meer israëlitisch idée heeft veld gewonnen, om op den dag des Heeren met de wereld te breken - eene beweging, die vooral door koekbakkers en boekverkoopers ondersteund wordt - heeft zich van den anderen kant eene zekere rigting geopenbaard om den zondag geheel gelijk te stellen met de andere dagen en heeft men van alles verzonnen om den zondag, in plaats van aan God, aan het volk present te geven. De notaris van de Laan behoorde tot laatstgenoemde kategorie; jufvrouw Martensi, om zeer verklaarbare redenen, tot de eerste. Dien dag was zij van des morgens vroeg in het touw, en als zij des avonds te huis kwam, riekte zij geweldig naar warme stoven, pepermuntjes en slechte eau de cologne.

Een soortgelijk verschijnsel zou, als het voor analyse vatbaar was, ook haar gemoed aan den avond van den dag opleveren: een zamenvoegsel van godsdienstige mijmeringen, bijbelsche verhalen, vertrouwelijke praatjes, cancans en standjes, en dat alles doormengd met de melodie van eenigen psalm.

Jufvrouw Martensi had er al eens over gedacht om met hare overtuiging mede te gaan en zich aan te sluiten bij de gemeente Onder het Kruis; maar daar had men geene stovenzetster noodig: bijna iedere vrouw bragt hare eigene stoof mede, en hoe gehecht zij ook was aan de dierbare waarheden, zij wilde haar inkomen niet missen, en beter was het stoven te zetten ook onder onregtzinnige voeten, dan niets te verdienen. Ook de Heer liet zijne zon schijnen over goeden en boozen; waarom zou zij weigeren warme stoven te verschaffen aan de blinden en verdoolden? Zij ging daarbij dan ook met onpartijdigheid te werk; mogt zij al

eens aan de huisgenooten des geloofs wat beter aangeglommen kooltjes geven, nooit zou zij met opzet eene zwavelachtige turf onder de voeten eener moderne dame zetten of vergeten het vuur in de stoof van den ouderling of diaken der oppositie op te rakelen.

Haar pligt nam zij naar behooren waar, maar hoe zij over de menschen dacht, dat was voor niemand een raadsel. Vooral dezen zondag was het duidelijk te zien; des morgens was er een van de predikanten opgetreden, die - dank zij hunne taktiek om, met terzijdestelling van de leerstellingen, de namen te behouden - een grooten loop behielden, zoowel van de orthodoxen, die de dierbare klanken niet misten, als van de ‘welgezinden’, die aan het nieuwe de voorkeur gaven, mits het maar niet in het oog viel, en nu rustig mede konden huichelen.

Des middags had een van de strenge Dordsche leer nog eens even den katechismus wat aangeschroefd, om de vrije uitlegging, die hier en daar ruim baan trachtte te maken, in bedwang te houden; maar des avonds, als om alles weder omver te werpen, nam een der modernen den kansel in en verkondigde stellingen, die eene regtzinnige stovenzetster de haren te berge moesten doen rijzen, hoe gewoon deze ook overigens zijn mogt om allen wind van leering aan te hooren.

Dat was zeker de reden waarom Kee, zoodra zij hare kans veil zag, uit de kerk ontsnapte en zich in de consistoriekamer neêrzette. Met de hand onder het hoofd zat zij in den leunstoel zoo digt mogelijk bij den gloeijenden potkagchel. Men kon het haar aanzien, dat zij leed. Toch verkeerde zij niet in dien toestand van lethargie, die aan zieken eigen is. Zij schrikte gedurig op bij elk geritsel, dat haar kon doen vermoeden, dat de deur zou worden geopend. Zeker was zij bang dat de koster binnen zou komen en haar verdrijven zou van de plaats waar zij niet hoorde en waar slechts de welwillendheid van den kerkeknecht, die den buitensleutel had, haar toegang had verschaft. Voor haar genoegen behoefde zij waarlijk hier niet te zitten. De kamer was klein, somber en bedompt. Nog hing er de walm der warme stoven van de moeders en bakers, die hier des middags met de doopelingen hadden vertoefd; terwijl voorts de dampkring bezwaard was met de geur der archieven, die hier bewaard werden. Ook het meubleement was niet zeer opwekkend. Bij de ouderwetsche stoelen en tafel met groen tapijt, de zware saaijen gordijnen van dezelfde kleur, de lompe

kasten en kisten met reusachtige sloten, pasten volkomen de halfgevulde waterkaraf met de twee ongelijke grove glazen op het versleten blaadje en de tinnen-inktkoker met de twee ganzenpennen, die sedert onheugelijke tijden gezelschap hielden aan den armelijken pennehouder met de verroeste stalen pen.

Dat alles te zamen vormde eene waardige lijst voor de orthodoxe zieke stovenzetster, die vruchteloos trachtte warm te worden bij den gloeijenden potkagchel.

Terwijl zij daar lag in hare onrustige mijmering, zat tegenover haar, maar door de gesloten deur der consistorie van haar verwijderd, de vrouw van den buiten-dominé, die als ringbroeder de avonddienst had op zich genomen. Als men het niet wist, zou men het misschien niet opmerken, maar aan ieder, die er kennis van droeg, zou terstond in het oog vallen hoe deze het welgelijkend beeld van de stovenzetster was. Het leed geen twijfel of zij waren zusters. De enkele woorden, die zij wisselden, toen de predikantsvrouw in het hekje plaats nam, bevestigden dit en de onafgebroken blikken, die deze op de deur der consistorie hield gevestigd, verrieden dat zij wist dat hare zuster haar daar wachtte. Zij had plan gemaakt eene benaauwdheid voor te wenden en de kerk te verlaten, maar zij zag tegen die vertooning op. Toch moest zij ze aanwenden. Zij durfde de opschudding niet maken, en toch kon zij haar plan niet langer uitstellen. Daar naderde reeds de diaken, die met bevallige hoofdknikjes de dubbeltjes en stuivertjes van de dames in het hekje in ontvangst nam en met zijn stok even sierlijk als behendig manoeuvreerde; ten minste hij geloofde het; maar eensklaps zat hij met het uiteinde tusschen de lampen der kroon, en juist toen hij de laatste regentes het zakje wilde voorhouden, stortte een der glazen rammelend naar beneden en kreeg de kroon een duw die haar slingeren deed, nog erger dan - uit een theologisch oogpunt - de buitendominé op den kansel, en een golf olie stortte op zijne echtgenoote neder. De ringbroeder kreeg een tientje voor zijn optreden... de mantel zijner vrouw was minstens viermaal zooveel waard. Was hij nog maar bijziende! Maar hij zag duidelijk wat vóór hem in het hekje gebeurde en, modern of niet, als men, eene liefdedienst bewijzende, tien gulden ontvangt en veertig gulden verliest, is het moeijelijk in zijn humeur te blijven. Maar hij bedwong zich toch - in het nagebed zou hij dien diaken wel vinden.

De predikantsvrouw echter kon zich zoo lang niet bedwingen.

Zij stond op en hare gedienstige buurvrouw afwijzende, die zich aanbood met haar mede te gaan, verliet zij de bank en begaf zich terstond naar de consistoriekamer. Toen de koster met haar daar binnentrad en de stovenzetster vond, liet hij aan deze verder de taak over om mevrouw de Nooyen bij het uitwisschen van de vlek behulpzaam te zijn.

V.

- ‘Wat verlangt ge, Kee?’ vroeg mevrouw de Nooyen, toen de zusters alleen waren en naast elkander hadden plaats genomen. ‘Ik zou immers morgen bij u zijn gekomen?’

- ‘Zoo als den vorigen keer, toen de Nooyen u niet wilde laten gaan?’

- ‘O! dat zou nu niet gebeurd zijn... Kan je 't erg zien?’ vroeg de predikantsvrouw, onder de hand de vlek op haar mantel afbettende.

- ‘Denk daar nu niet over, Suze! ik ben ziek; ik ben erger ziek dan men meenen zou... Ik heb zoo'n voorgevoel dat ik ga sterven.’

- ‘Kom, Kee! men gaat zoo gaauw niet dood! Voelt ge je dan zoo naar?’

- ‘Ja, heel naar en daarom moest ik u noodzakelijk spreken. Hoe zal het met Antoinette gaan als ik er niet meer ben?’

- ‘Met Antoinette!’ herhaalde de predikantsvrouw. ‘Ik weet het niet... Ik weet het waarlijk niet; je kent mijn toestand tegenover de Nooyen..... Ik *kan* er hem niet over spreken.’

- ‘Maar dan kan *ik* het hem zeggen, Suze! Zoo lang ik leef kan ik voor Net zorgen, maar als ik er niet meer ben, moet een ander die taak overnemen.’

- ‘Ik beloof u, dat het haar aan niets ontbreken zal. Maar ze is immers nog altijd in betrekking bij den notaris van der Laan?’

- ‘Die heeft haar ten huwelijk gevraagd,’ antwoordde de stovenzetster, hare zuster strak aanziende.

- ‘'t Is immers niet waar!’ riep mevrouw de Nooyen verschrikt uit. ‘Dan komt alles aan den dag.’

- ‘St! speek zoo hard niet; men zou ons hooren! Zij *is* ten huwelijk gevraagd, zeg ik; en wat moet ik nu doen?’

- ‘Weigeren!’

- ‘En wat zult gij doen, Suze! als ik er niet meer ben?’

Mevrouw de Nooyen gaf geen antwoord. Zoo zij eerst zeer bedaard was of althans scheen, thans verkeerde zij blijkbaar in eene geheel andere stemming. Met zenuwachtige aandoening antwoordde ze: ‘Ook weigeren! natuurlijk ook weigeren!’

- ‘Maar er komt een tijd, dat men niet meer weigeren kan.’

- ‘Wat bedoelt ge, Kee?’

- ‘O! maak u niet ongerust; het is geene toespeling. Er komt een tijd, dat een meisje zich niet meer bekreunt om de toestemming harer bloedverwanten. En als ik dood ben, Suze! zal men van u eischen, dat gij de papieren van uwe nicht overlegt of ten minste den weg aanwijst om ze te vinden.’

- ‘Maar wat wilt gij nu dat ik doen zal?’

- ‘Mij toestaan dat ik alles aan Antoinette vertel en op haar goed hart vertrouw; zij zelve kan dan zorgen dat het geheim met haar in het graf gaat.’

- ‘Nooit!’ zeide mevrouw de Nooyen; ‘Antoninette *mag* niet weten wie hare moeder is. Ik kan mijne toekomst niet afhankelijk maken van een meisje als zij.’

- ‘Gij vergeet, dat ik haar elk oogenblik de waarheid kan meêdeelen,’ merkte de stovenzetster peinzend op.

- ‘Gij hebt gezworen, Kee! dat gij dat geheim nooit zoudt verraden. *Gij* beseft, wat er van afhangt; maar zij zou zich door niets laten weêrhouden en integendeel partij trekken van hetgeen zij wist. Als Antoinette *toch* verkiest te trouwen, zal ik bovendien niet meer van haar alleen afhangen, maar van haar man ook. Neen, Kee! zij *kan*, zij *mag* niet trouwen. Op u rust de taak om het te verhoeden.’

- ‘En wie of wat geeft u regt om die eeuwigdurende geheimhouding van mij te vorderen!’

- ‘Gij zelve. Gij zoudt noodeloos uw leven ten offerhebben gebragt; gij zoudt den eed breken, dien gij tot tweemalen toe gezworen hebt - gij weet in welke omstandigheden, Kee!.... Maar gij hebt gelijk! ik heb geen regt om geheimhouding van u te vorderen. Zeg Antoinette alles. Zij is u liever dan mij. Ik weet wat mij te doen staat.’

Met moeite bragt mevrouw de Nooyen die woorden uit. De

zenuwachtige spanning, waarin zij verkeerde, belette haar bijna het spreken en met angstige gejaagdheid wierp zij hare blikken nu eens op hare zuster dan op de sombere voorwerpen, die haar omringden en die aan de consistoriekamer eene zekere gelijkenis gaven met de kamer van een geregtshof.

De stovenzetster zat altijd nog met de hand onder het hoofd, leunende op de tafel en de matte oogen bijna onafgebroken op de predikantsvrouw gevestigd.

- ‘Het zij zoo, Suze! ik zal alles geheim houden!’ sprak zij eindelijk met eene zwakke stem; ‘maar ééne poging zult ge mij toch ten goede houden. Wanneer de moeder haar kind blijft loochenen, zal misschien de vader zich over haar ontfermen.’

- ‘Albert?...’

Jufvrouw Martensi knikte flaauw met het hoofd, en zij bleef knikken en maar altijd voortknikken als de chineesche poppen op den schoorsteen, wanneer men haar eenmaal in beweging gebragt heeft. En zij knikte nog, toen zij schijnbaar ten eenemale vergeten had wat haar aanleiding had gegeven om hare toestemming uit te drukken.

- ‘Maar ge zijt krankzinnig, Kee!’ riep mevrouw de Nooyen ontsteld uit.

De stovenzetster schudden een paar malen het hoofd en begon toen weder van voren af aan te knikken met eene uitdrukking van wezenloosheid, die de onderstelling van hare zuster maar al te zeer zou hebben geregtvaardigd.

- ‘'t Is onmogelijk wat gij wilt... Gij maakt schandaal; gij ruïneert een gezin, dat geacht is: gij maakt mijne kinderen ongelukkig; mijn man overlaadt ge met schande; van mij zelve spreek ik niet eens.’

- ‘Maak u niet ongerust; niets van dat alles; volstrekt niets van dat alles,’ sprak jufvrouw Martensi mijmerend. ‘Ik heb mijn plan: als *gij* weigert, weet ik wat ik doen moet. *Uw* naam zal buiten spel blijven. Geheel buiten spel,’ eindigde zij, weder met het hoofd schuddende. Daarop rees zij van haren stoel, pookte langzaam de kagchel op en ging toen met waggelende schreden naar het andere einde der kamer, misschien met het voornemen om heen en weder te wandelen; maar hare krachten lieten dit blijkbaar niet toe; zij zonk dus op een anderen stoel neder en bleef weder hare zuster aanstaren.

Mevrouw de Nooyen wist niet wat zij zeggen zou tegenover het zinneloos plan, dat hare zuster liet doorschemeren.

- ‘Om Gods wil, Kee,’ begon zij, maar daar bewoog zich de kruk der deur; de deur ging open en tegelijk met de volle orgeltoonen, die den nazang voorafgingen, trad de koster binnen.

- ‘t Is je tijd, Kee!’ zeide hij met een wenk tot de stovenzetster, die naar binnen waggelde, waarop hij, onder het regtzetten van de waterglazen op het blaadje, bij mevrouw de Nooyen naar de olievlek informeerde en eenige weinig vleijende woorden sprak over de onhandigheid van *die* diakens.

Eenige oogenblikken daarna kwam ook de predikant, gevolgd door de ouderlingen, die eveneens met groote belangstelling naar de olievlek vroegen, bij zich zelven regt verheugd, dat zij op die wijze over de preek konden zwijgen. Want die preek - maar de ouderlingen zwegen er over; ten minste voor het oogenblik: later zouden zij er het hunne wel van zeggen. Dit evenwel was zeker, dat dominé de Nooyen hier niet meer zou optreden.

Kee ontving de stuivertjes en dubbeltjes met de gewone minzame knikjes van de dames, die ze echter te ziek was om te beantwoorden, en toen zij een klein uur later op haar kamertje was gekomen en zich haastte om zich te rust te leggen, zat mevrouw de Nooyen omringd van eenige predikantsvrouwen, terwijl haar man zich met zijne kollega's onderhield. Dat de onhandigheid van den diaken eene rijke stof tot het gesprek leverde, sprak van zelf; de diakens hadden in den gezelligen kring niet minder van de predikanten te lijden, dan de predikanten bij voorkomende gelegenheden van de diakens.

Eindelijk sloeg het uur van scheiden en al de dames waren het eens, dat het jammer was dat dominé de Nooyen met die ultra-liberalen mede deed; nu miste hij alle kans om ooit in de stad beroepen te worden; hij was anders zoo'n aangenaam mensch, en met zijne vrouw zou men het ook zoo goed kunnen vinden.

- ‘Maar vindt ge niet dat zij op de stovenzetster uit het hekje gelijkt?’ vroeg een van de dames.

En de anderen lachten om strijd over die onderstelde gelijkenis, die de een sprekend vond en de andere ten eenemale verwierp.

- ‘Was dat komedie met die olievlek?’ vroeg de Nooyen, zoodra hij met zijne vrouw alleen was.

- ‘Dat hebt ge van avond toch anders gehoord.’

- ‘t Is toch bijzonder toevallig, dat gij juist Kee moest ontmoeten in de kerkekamer.’

- ‘Anders zou ik haar morgen ochtend hebben opgezocht.’

- ‘Gij weet wel dat ik dat ongaarne zou zien; niet omdat Kee stovenzetster is... maar... enfin, eene predikantsvrouw moet haar naam nog beter bewaren dan iemand anders. Wat zou ik moeten zeggen, als men bij sommige gelegenheden kon opmerken, dat de zuster van de dominé's jufvrouw ook niet deugde? Daarom, Suze, dat je haar in 't geheim weldoet, keur ik niet af, maar voor de wereld moet zij geen familie van je zijn. Als ik een anderen stand bekleedde, zou ik er anders over denken; als dominé mag ik niet laxe zijn in de moraal.’

- ‘Zou je er dan tegen hebben, als ik er morgen nog even aanging?’

- ‘Zeer zeker; bovendien, wij zullen er geen gelegenheid voor hebben; ik heb morgen katechisatie en wij gaan om acht ure precies weg.’

- ‘Maar Frans...’

- ‘Het kan nu niet anders; ik heb toch al de katechisatie van tien ure moeten verzetten; en... bovendien, je hebt ze gesproken, en 't is al wèl zoo.’

Mevrouw antwoordde niet en stapte zwijgend naast haar gade voort.

VI.

- ‘Wat kan die dragonder boven moeten doen?’ vroeg de jufvrouw van beneden half hardop aan zich zelve, toen zij door de glazen deur van hare achterkamer den wachtmeester Lancelot zag binnenkomen en den smallen trap opklimmen, die naar de kamer van de stovenzetster leidde. ‘Vast weêr zoo'n orthodoxe,’ mompelde zij knorrig; ‘dat volk deugt geen zier, maar als ze soldaten wil ontvangen, kan ze naar een andere kamer omzien; mijn huis is van te goede reputatie om op straat gebragt te worden.’

Had de jufvrouw van beneden geen zuigeling op 'den schoot, en geen kind in de wieg gehad, zij zou waarschijnlijk de verzoeking niet weêrstaan hebben, om eens even een eindje den trap op te gaan, ten einde te onderzoeken of de reputatie van haar huis al of niet gevaar liep om op straat gebragt te worden.

Waarlijk, het was jammer van dien zuigeling en dat wiegekind, want hare belangstelling zou allezins beloond zijn geworden.

De wachtmeester Lancelot had plaats genomen tegenover jufvrouw Martensi, in wie men nu de zieke stovenzetster van eenige dagen geleden niet terstond zou herkend hebben. Zij had zich netter aangekleed dan zij in jaren was geweest, en was zij daardoor al eenigermate ten achter bij de mode, een wachtmeester van de dragonders met de drie kruisjes op zijn borst let zoo naauw niet. Niets wat naar eene ziekenkamer zweemde, was thans te bespeuren, en ook zij zelve zag er knap uit, al miste zij zelfs den laatsten zweem van de frischheid der jeugd. Maar, hoevele jaren er ook mogten voorbijgegaan zijn, sedert zij in dat gelukkige tijdperk leefde, eene vrouw verliest nooit den tact en den lust om zich bekoorlijker voor te doen dan zij is. Ook Kee Martensi bewees dat, en de wachtmeester dacht bij zich zelven: ‘ze houdt zich toch vrij kapitaal.’

- ‘Lancelot,’ zeide zij, nadat zij eenige opmerkingen van algemeenen aard hadden gewisseld, ‘gij zult wel verwonderd zijn geweest, dat ik u verzocht heb om eens bij mij te komen. Ik zou wel bij u gekomen zijn, maar de kazerne...’

- ‘Precies,’ zeide de wachtmeester, de punt van zijn grijzen knevel omkrullende, ‘daar komt de beau sexe niet.’

- ‘Ik had u iets van groot belang voor te slaan.’

- ‘Zoo? En wat was dat, jufvrouw Martensi?’

- ‘Zoudt gij geen lust hebben de dienst te verlaten?’

- ‘Zeer veel. Ik heb al eens uitgezien of ik in 't civile geen gat vond om in te kruipen. Het militaire leven heeft zijn vóór - maar ook zijn tegen.’

- ‘Als gij eene goede partij kondt doen.’

- ‘Ja, daar heb ik ook wel eens over gedacht, maar wie wil een gepensionneerd wachtmeester van de dragonders hebben, die niets kan dan bij moeder de vrouw zijn pijpje rooken?’

- ‘Ik weet toch iemand, die u gaarne haar hand zou schenken en die volstrekt niet onbemiddeld is.’

- ‘Pardieu! ... maar misschien zoo'n jonge deern die... zeg eens, jufvrouw Keetje, waar houdt ge me voor? of liever waar bemoeit ge u mede? Dat is geen vak voor een fatsoenlijke vrouw; ik dacht niet, dat je je met zulke zaken bezig hield; ik had altijd geloofd dat ge een ordentelijk mensch waart, en een man van eer...’

- ‘Bedaar, Lancelot! ik stel u niets voor waarvoor ik mij behoef te schamen. Juist *omdat* gij zegt een man van eer te zijn, wend ik mij tot u. Wij hebben elkander vijf en twintig jaar geleden gekend, niet waar?’

- ‘Wat zou dat?’ vroeg de wachtmeester eenigzins wrevelig.

- ‘De herinnering aan dien tijd zal nog niet geheel bij u verdwenen zijn; is 't wel?’

Lancelot haalde onverschillig de schouders op: zijn leven was zoo rijk aan herinneringen van allerlei aard.

- ‘Welnu, wilt ge goed maken wat ge misdaan hebt?....’

- ‘Maar...’

- ‘Wilt gij met mij huwen, en Antoinette als ons kind aannemen?’

De wachtmeester zette beide handen op zijne knieën, trok de schouders hoog op, boog zich een weinig voorover en zag jufvrouw Martensi strak aan.

- ‘Meent ge dat?’ vroeg hij eindelijk.

De stovenzetster knikte toestemmend.

Toen floot Lancelot zachtkens het referein van het laatste straatdeuntje, stond op, wandelde een paar malen de kamer op en neder, en stil staande voor de stovenzetster, vroeg hij op nieuw:

- ‘Dus, dat voorstel is u volkomen ernst?’

- ‘Volkomen.’

Daarop hervatte hij weder zijne wandeling, nu en dan jufvrouw Martensi aanziende en binnen 's monds tot zich zelven sprekende.

- ‘En gij hebt fortuin?’ vroeg hij na eenige oogenblikken.

- ‘Ik ben niet rijk, maar ook niet onbemiddeld.’

- ‘Hm. Genoeg voor ons beiden?’

- ‘Als wij stil leven, ja.’

- ‘Donders - nooit aangeboden - Lancelot, dat kan je niet afslaan ....’ prevelde hij. ‘En alleen dat kind?’ vroeg hij hard op.

- ‘Alleen Antoinette.’

- ‘Top; ik ben je man. Als ten minste.... wij moeten de zaken niet overhaasten, jufvrouw Keetje; wij moeten eerst nog eens den boel verkennen. Dat kind erkennen, zegt ge - wat mij betreft, ik heb er niet tegen; maar de wet en de geregtigheid hebben ook hare vorderingen, en wat niet kan, dat kan niet. Als dat niet gaan mogt...’

- ‘Vervalt mijn voorstel.’

- ‘Dan mag ik lijden, dat het gaat,’ sprak Lancelot, zich achter het oor krabbende. ‘Ik heb er geen verstand van, maar we hebben een onderofficier die voor advocaat gestudeerd heeft, die zal 't me wel vertellen.’

- ‘Ik wenschte beter te doen en een knap advocaat er over te spreken. Als gij erkent de vader te zijn, is er, dunkt me, geen bezwaar tegen, dat Antoinette erkend wordt.’

- ‘Hm.... en ge zegt dat ge genoeg hebt om stilletjes zamen te leven?’

- ‘Als het tot een huwelijk tusschen ons komt, zal ik u eerst de bewijzen toonen.

- Ferm gesproken.... Jongen, jongen, jufvrouw Keetje, wie had ooit gedacht dat wij nog eens een paar zouden worden. Je zult nu ook naar de vijftig loopen.’

- ‘Ik ben drie en vijftig.’

- ‘En ik negen en veertig; nu, als het trouwen zonde is, hebben wij ten minste niet gezondigd in overijling.’

De wachtmeester schaterde het uit van lagchen en krulde zijne knevels met bijzonder welbehagen, terwijl hij jufvrouw Martensi met een blik aanzag, die misschien zeer innemend moest heeten, maar die toch zeer veel had van een spottenden grijns.

Het was dan ook belagchelijk: eene drie en vijftigjarige stovenzetster die een vijftigjarigen wachtmeester der dragonders ten huwelijk vroeg! Beiden waren het in dit opzigt bij anticipatie reeds volkomen eens met de wereld; maar de wereld zou aan dezen oudgediende geen fortuintje bezorgen, waarvan hij rustig leven kon, en de wereld zou geen onecht kind erkennen, zooals de oude jufvrouw zich voorstelde op deze wijze te kunnen doen.

Een half uur later ging Lancelot luid neuriënde den trap af, tot groote ergernis der jufvrouw van beneden, wier kleine juist haar slaap had gevat; en jufvrouw Martensi zonk uitgeput van vermoeijenis in haar stoel neder, bij zich zelve mompelend:

- ‘Moed gehouden, Kee; tot zoover gaat alles goed; als ik nog maar drie maanden leef, is Antoinette gered.’

VII.

Den anderen morgen was jufvrouw Martensi de eerste die zich bij een der oudste advocaten aanmeldde. Deze zat nog aan zijn ontbijt en haastte zich niet om de aangediende cliënt te woord te staan: hij begreep al wat het was; eene erfenis zeker, of, als het geen erfenis was, dan moest het een twist over den kamerhuur zijn. Van den tijd, dat men haar wachten liet, maakte de stovenzetster gebruik om hare zes en dertig stuivers af te passen en op tafel te leggen: zij kende hare menschen en wist dat een advocaat in zijne kwaliteit evenmin gaarne iets gratis deed als zij, wanneer zij des zondags morgens in functie was.

Dat stapeltje zilver viel den regtsgeleerde terstond in het oog, toen hij bij het binnenkomen een blik op zijne cliënt wierp. Zoo het hem niet om de zes en dertig stuivers was te doen, hij zag er uit, dat het zijne cliënt ernst was met het vragen van een advies, en met meer welwillendheid dan hij anders misschien betoond zou hebben, vroeg hij:

- ‘Wel, jufvrouw! wat hebben we? eene erfenis die verkeerd is gedeeld, of hebben wij rusie met den huisheer gehad?’

- ‘Het een noch het ander, mijnheer de advocaat: ik wenschte uw advies te hebben omtrent een huwelijk, dat ik wensch te sluiten.’

- ‘Zoo? ei! gaan we trouwen? komaan; dat is goed. Mijn advies kan niet anders dan gunstig zijn, ofschoon ik bijna zeggen zou, dat u het wel wat eerder hadt kunnen doen.’ De advokaat beet met een welwillenden glimlach de punt van zijne sigaar, maakte een vlammetje en wachtte tot zijne cliënte hare zaak zou voordragen.

- ‘U hebt wel een oogenblik tijd?’ vroeg zij.

- ‘Wel zeker, wel zeker; daarvoor zitten wij hier: maar om tien ure heb ik eene besogne. U zoudt dus gaarne willen trouwen, zeide u.’

- ‘Vijf en twintig jaren geleden,’ begon jufvrouw Martensi, en de advokaat fronste even de wenkbrauwen bij het vooruitzigt, dat hij voor zijn zes en dertig stuivers eene geschiedenis van vijf en twintig jaren zou moeten aanhooren.

Maar hij luisterde aandachtig en bleef luisteren, met klimmende belangstelling zelfs, en vergat geheel zijne voorgewende

besogne. Toen eindelijk de stovenzetster was heengegaan, staarde hij nog een poos lang naar de deur waardoor zij was verdwenen, haalde de schouders op en streek de zes en dertig stuivers in zijne portemonnaie, met de woorden: ‘dáárvoor kunnen wij de wet niet veranderen.’ Zoo had ook in hoofdzaak zijn advies geluid.

Den geheelen dag was hij vervuld met het verhaal dat de stovenzetster hem gedaan had. Nu eens zag hij de eenvoudige woning van den dorpsschoolmeester met zijne beide mooije dochters, waarvan de eene duo's heette te zingen met den volontair uit de naburige garnizoenstad, terwijl de andere de wacht hield aan de deur, om bij tijds de komst van den vader aan te kondigen. Dan weder zag hij het drietal dolen door het aangrenzende bosch, de jongste steeds met den volontair uit de naburige garnizoenstad; de oudste als éclaireur den weg verkennende of op schildwacht waar halt werd gehouden.

Later vond hij de beide meisjes weder, in de afgelegen buurt der groote stad een bovenkamertje bewonende, en hij was getuige van den nacht toen de moeder haar pas geboren kind wilde doen verdwijnen, om hare schande door eene misdaad te verbergen. Dat tafereel tusschen de krankzinnige moeder en hare zuster, die het kind redde, moest vreeselijk zijn geweest, te vreeselijker omdat niemand tegenwoordig was bij den strijd over het wicht, dat de eene wilde dooden en de ander behouden, deze met de kracht der wanhoop, gene met de kracht van den waanzin.

En toen die lange, bange tijd, dat de moeder krankzinnig bleef en de zuster haar en het kind verzorgen moest! En daarna die eindelooze inspanning der beide vrouwen om in haar onderhoud te voorzien, zonder af te wijken van den weg, dien de jongste reeds eenmaal had verlaten. Dikwijls waren zij den rand van den afgrond genaderd, maar zij bleven behouden, totdat eindelijk de schoolmeester stierf en een tijd voor haar aanbrak, dat zij althans met geene onoverkomelijke geldzorgen hadden te kampen.

Zij verlieten de stad en vestigden zich elders. Het meisje was besteed, maar de wereld, die alles ontdekt en er juist behagen in schept datgene te weten wat men voor haar verborgen wil houden, had al spoedig iets gegist van dat kind, welks bestaan men trachtte te verbergen. Op de oudste der beide vrouwen viel de verdenking, want deze was het, die aan de kleine zich het meest liet gelegen liggen.

De onschuldige droeg met schijnbare onverschilligheid de schande harer zuster, om deze te behoeden voor eene vernieuwing van die vlagen van krankzinnigheid, die haar, na de geboorte van haar kind, nog altijd bedreigden. Liever onderwierp zij zich aan het onbillijk oordeel der wereld, om de zwaarmoedigheid, waaraan hare zuster leed, niet weder tot waanzin te doen overgaan.

Toch keerde nog eenmaal die vreeselijke kwaal terug. De advokaat herinnerde zich in bijzonderheden het afgebroken onduidelijke verhaal van zijne cliënte, hoe zij voor de tweede maal hare zuster behield en zich nu nog grooter offer getroostte. Het was op dien kouden octoberavond, dat de jongste gejaagd en verbijsterd te huis kwam en een einde aan haar leven wilde maken, omdat zij afstand had moeten doen van het lot, dat haar werd aangeboden: de echtgenoot te worden van den proponent die hare hand gevraagd had. Haar verleden verbood haar die toekomst.

- 'Antoinette is *mijn* kind,' had de oudste gezegd, en zij had zich verwijderd met hare pleegdochter. De verdenking had zoolang op haar gerust; de zorg was toch haar deel geweest; zij aanvaardde de taak nu geheel, maar zorgde tevens dat het huwelijk van hare zuster doorging. Het geluk van hare zuster kocht zij met een logen.

De helft der vaderlijke nalatenschap was te gering om daarvan te leven, wanneer zij tevens Antoinette de opvoeding wilde doen genieten, die zij haar had toegedacht. Zij moest naar eene broodwinning omzien, en de relaties van haar schoonbroeder bezorgden haar die, maar onder voorwaarde, dat van nu af alle omgang tusschen de beide zusters zou ophouden.

Als stovenzetster verdiende zij een weekgeld, waarvan zij leven kon; haar kapitaal, van welks rente zij Antoinette had grootgebragt, was tot hiertoe voor deze bewaard gebleven; maar thans wilde zij dat geld doen strekken om het kind harer zuster een naam te geven. Zij was bereid tot een laatste offer: haar klein vermogen zou moeten strekken om Lancelot door de wet als den vader te doen erkennen van zijn kind. Zij wilde nu ook voor de wereld moeder van haar pleegkind worden. Maar het moest kunnen gebeuren, zonder dat de naam van hare zuster er onder leed. Dan alleen zou haar offer doel treffen.

Helaas! het speet den advocaat zeer, maar ten haren behoeve

kon de wet niet veranderd worden, en al had zij ook de zes en dertig stuivers verdubbeld, hij kon niet anders adviseren dan hij nu gedaan had.

VIII.

Het bezoek bij den advocaat was de laatste wandeling van de stovenzetster. Toen een paar dagen later Lancelot zijne aanstaande bruid een bezoek bragt, was zij in een rijtuig naar het gasthuis vervoerd.

De jufvrouw scheen een voorgevoel gehad te hebben, dat zij niet weêr op hare kamer zou terugkomen, want zij had, hoe ziek ze ook wezen mogt, met behulp van haar nichtje, alles opgeruimd, op alles order gesteld en verscheidene papieren verbrand. Als men verbrandt wat men zijn leven lang bewaard heeft, schijnt men geen plan te hebben om het nog lang te maken.

- ‘Netje,’ zeide ze, toen het rijtuig voor de deur stil hield, ‘dit boek moest gij maar terstond medenemen.’

- ‘Och tante....’ zeide Antoinette, die geen bijzondere neiging gevoelde om met den grooten staten-bijbel onder den arm over straat te gaan.

- ‘Ja, kind! 't is beter dat gij hem bewaart, dan dat hij hier liggen blijft,’ sprak de stovenzetster, zich met moeite uit haar stoel oprigtende. ‘Zult ge hem meênemen?’

Antoinette knikte. ‘Ik hoop dat ik hem spoedig bij u terug zal kunnen bezorgen,’ zeide ze, met tranen in de oogen.

Jufvrouw Martensi zuchtte en strompelde, steunende op den arm van hare nicht, de trappen af. De jufvrouw van beneden hielp haar in het rijtuig; Antoinette zou haar wegbrengen.

- ‘Haal den bijbel, Netje!’ zeide zij, toen hare nicht haar in het rijtuig wilde volgen, en deze voldeed aan het verlangen; eene zieke moet men wat toegeven.

Langzaam reed de koets naar het gasthuis. De beide vrouwen spraken weinig met elkander; jufvrouw Martensi was stil en in zich zelve gekeerd; Antoinette nog eenigermate onder den indruk van het laatste gesprek, waarbij hare tante haar het huwelijk met den notaris had ontraden. Zij mogt daarop

thans niet terugkomen; maar dat onderwerp speelde haar onophoudelijk voor den geest, en het was ondanks haar zelve, dat zij voor hare tante thans niet zóó wezen kon als zij anders zou zijn. Zij deed haar best om zich zorgvol en liefderijk te toonen, nu de goede vrouw ziek was; maar het ging haar blijkbaar niet van harte, en toen zij alleen terugkeerde naar het huis van den notaris, met den grooten staten-bijbel zooveel mogelijk onder haar mantel verborgen, had zij berouw over hare weinige hartelijkheid. Maar eigenlijk was er ook geen gelegenheid geweest om vertrouwelijk met tante te spreken; het goede mensch was zoo geheel vervuld met allerlei kleinigheden, dat zij voor groote dingen geen ooren had. Jammer dat zij die papieren had verbrand; zeker waren het minnebrieven. Antoinette had wel eens willen weten wie er ooit zin gehad had in tante Kee.... Wie? was het misschien niet....? doch neen; zij had het zoo stellig ontkend; het was niet mogelijk. Maar wat waren het dan voor papieren?

Zij waren Antoinette wel zoo lief geweest, dan die statenbijbel, dien zij nu op haar tafel vóór zich had gelegd en waarvoor zij een verborgen plaats zocht, opdat het boek niet te veel in het oog zou vallen. Ieder zou haar uitlagchen, wanneer zij zoo'n ouderwetschen kwarto op hare kamer had. Antoinette was modern, zuiver modern, en met kwarto bijbels was zij niets ingenomen. Tante had beter gedaan dat boek maar te laten bij hare andere meubeltjes; daar zou zij het wel terugvinden, als zij herstelde; en kwam zij te vallen.... Als tante eens kwam te vallen, dan hield elke belemmering van haar huwelijk op. Misschien zou het maar gelukkig zijn: wat had ook dat goede mensch aan haar leven? Het strekte alleen om nichtjes, die trouwen wilden, die daad te ontraden. En als het nu nog een slechte partij was, een jong mensch zonder iets; doch de notaris van der Laan was een gevestigd man, algemeen geacht, en volstrekt zoo jong niet meer; ofschoon hij er voor zijne jaren toch nog zeer goed uitzag... Hij had haar veertien dagen beraad gelaten, en die veertien dagen waren nog niet om; maar 't was toch vreemd, dat hij zoo in het geheel niet, zelfs niet in de verte, meer zinspeelde op het huwelijk. Zou misschien tante Kee hem, buiten de hoofdpersoon om, geantwoord hebben? Dan... maar neen, dan had zij het wel gezegd, en zij had immers zelve beloofd te doen wat zij kon om de verbindtenis mogelijk te maken. Maar waarom sprak dan van der

Laan niet? Hij had haar gevraagd en moest ook haar antwoord vernemen: zij zelve kon toch niet uit eigen beweging hem dat antwoord komen brengen.

In die stemming bragt Antoinette de volgende dagen door. Een paar malen ging zij naar het gasthuis om hare tante te bezoeken, die met den dag minder werd. Het scheen dat lucht en licht op haar juist de tegenovergestelde werking uitoefenden als men er aan toekent. Na jaren lang te hebben geleefd in de bedompte atmosfeer en het getemperde licht van een achterkamertje, was zij niet meer bestand tegen dat krachtige voedsel der gezonden, en haar einde naderde met rassche schreden. De doktoren hadden haar reeds opgegeven: hare ziekte was te lang verwaarloosd; herstel was niet meer denkbaar. De apotheker had van deze wetenschap reeds gebruik gemaakt om eene protégée voor de weldra vakante plaats van stovenzetster aan te bevelen.

Jufvrouw Martensi was te zwak om lang met hare nicht te spreken en, deed zij het, dan waren het godsdienstige ontboezemingen, die Antoinette niet durfde afbreken, door haar over haar eigen toestand te onderhouden. Begon zij er soms over, dan wist de zieke het gesprek af te leiden, en bij het derde bezoek, dat Antoinette haar bragt, was de stovenzetster overleden: zij had haar geheim mede naar het graf genomen.

IX.

Zoo meende zij althans, en het was ook met dat doel, dat zij hare papieren had verbrand; maar de goede ziel had buiten dien verraderlijken burgerlijken stand gerekend. Toen Antoinette de hulp van van der Laan ingeroepen had om de zaken der overledene te regelen, had deze, geene maand later, de geheele geschiedenis van de stovenzetster en haar nichtje in bezit. De burgerlijke stand neemt alle mysteriën uit de maatschappij weg, en welke plegtige beloften Kee Martensi ook aan hare zuster gedaan had, om ten eeuwigen dage het geheim te bewaren, dit belette niet dat dominé de Nooyen op een morgen het berigt ontving, dat zijne schoonzuster was ‘komen te overlijden’ en dat hij als echtgenoot van de naaste wettige bloedverwante des over-

ledene, uitgenoodigd werd tot eene conferentie ten huize van den notaris.

Dominé de Nooyen was aanvankelijk zeer gebelgd over dien notaris, die zich in zijne familiezaken stak: niemand had hem geroepen om zich daarmede te bemoeijen. Maar langzamerhand ontwaakte toch een flaauw besef in hem, dat men nalatenschappen maar niet kan laten liggen tot de een of ander zich er van meester gelieft te maken, en tevens werd in hem de overtuiging levendig, dat de oudste zuster evenveel van haar vader had gekregen als de jongste en waarschijnlijk niet alles besteed was geworden aan de opvoeding van het kind. Het was dus wel de moeite waard om de reis te maken, want het tractement van een dorpspredikant strekt niet ver, en de kinderen werden elk jaar ouder en hunne opvoeding kostte veel.

De conferentie had plaats en liep alles behalve ten genoege van den schoonbroeder af. Er was niets dan de meubelen, en hoe men zocht, nergens werd een zweem gevonden van papieren van waarde, een paar muntbiljetten en eenig baar geld uitgezonderd.

- ‘Ik verbeeldde mij toch, dat zij wat hebben moest,’ zeide de Nooyen; ‘zij zal toch niet alles aan de opvoeding van dat kind hebben besteed.’

- ‘Ik denk niet dat *zij* daar veel aan gegeven zal hebben,’ antwoordde van der Laan, den predikant met een veelbeteekenenden blik aanziende.

- ‘En wie anders zou daarin dan hebben voorzien?’

- ‘De moeder.’

De Nooyen haalde met een glimlach de schouders op: ‘U houdt dus dat meisje werkelijk voor hare nicht?’

- ‘Zeer zeker, en ik houd er haar niet alleen voor; zij *is* het; dat bewijst hare geboorteacte.’

- ‘En wie is dan de moeder?’

- ‘De zuster van jufvrouw Martensi.’

- ‘Laat u dat niet wijs maken, mijn waarde heer; zij had maar ééne zuster, Suze, en die is mijne vrouw.’

- ‘Deze Suze Martensi wordt in de geboorteacte van Antoinette hare moeder genoemd.’

De Nooyen werd doodsbleek, toen vuurrood en daarop weder doodsbleek. De notaris reeg een ouwel aan zijn pen en liet die langzaam ronddraaijen.

Maar eensklaps kwam de predikant tot zich zelven: ‘Dat is

een misverstand, mijnheer! een vreeselijk misverstand,' riep hij uit. 'Men heeft den naam van de eene zuster met dien van de andere verward..... 't Is vreeselijk! 't Is schandelijk! Dat moet dat mensch zelve gedaan hebben!'

- 'In den regel geven de kraamvrouwen niet zelve hare kinderen aan,' merkte van der Laan op; 'en er zijn twee getuigen, die ik evenwel vrees dat moeijelijk zullen zijn terug te vinden. Zij waren ten minste vrij bejaard toen zij de aangifte deden.'

- 'Maar 't is een jammerlijk, ellendig, verachtelijk misverstand... wat kan men doen, mijnheer van der Laan, om zoo'n gruwel te herstellen?'

- 'Zeer weinig, mijnheer de Nooyen. Als ik in uwe plaats was, zou ik er maar geene pogingen toe aanwenden en in de zaak berusten.'

- 'Maar de goede naam mijner vrouw!'

- 'De registers van den burgerlijken stand behooren niet tot de dagelijksche lectuur van het publiek. Als het meisje niet trouwt, zal er nooit een haan naar kraaijen.'

- 'Ze mogen er naar kraaijen, mijnheer, 't is een schandelijk, infaam misverstand, en 't moet onderzocht, hersteld en gestraft worden.'

- 'Zoo als gij denkt, maar er zal eene zware wijs opgaan. In ieder geval zou ik er eerst eens met mevrouw over spreken: vrouwen hebben soms helderder doorzigt in sommige zaken dan wij mannen.'

Met dien raad reisde dominé de Nooyen naar zijn dorp terug en - hij kreeg van zijne vrouw de verzekering, dat, gelijk hij teregt vermoed had, hier een schandelijk misverstand aanwezig was. Maar om alle verdenking en valsche geruchten te vermijden, bezwoer zij haar man om de zaak maar te laten rusten. Als er geen overtuigende bewijzen waren bij te brengen, zou het nog veel erger zijn.

- 'Ja *veel* erger,' herhaalde De Nooyen; en hij ging naar zijne studeerkamer en sprak geen woord meer over zuster Kee.

Van hare nalatenschap deed hij in behoorlijken vorm afstand ten voordeele van Antoinette.

De notaris van der Laan oordeelde dat het met zijn geweten niet overeen kon komen eene respectable familie in opspraak te brengen, en dit zou ontegenzeggelijk het geval zijn wanneer hij met Antoinette huwde en op die wijze aan het misverstand publiciteit gaf. Hoe hij de zaak moest aangrijpen wist hij even-

wel zelf niet. Hij had met zijne huishoudster uitvoerig over den toestand gesproken en alle stappen overwogen die er te doen zouden zijn. Hij kon zeer zeker hare moeder dwingen om haar te erkennen, of wel het misverstand te bewijzen, maar gesteld dat voor dit laatste geene voldoende bewijzen waren aan te brengen, wat had zij dan nog gewonnen? Dan zou zij afhankelijk worden van eene vrouw, die haar leven lang zich niet om haar had bekommerd, en die haar had opgeofferd aan haar eigenbelang. Daar het intusschen niet wel was aan te nemen, dat eene moeder aldus haar kind behandelde, moest ook van der Laan erkennen, dat een misverstand mogelijk was, en om nu hiervan gebruik te maken om zich eene moeder te verschaffen, en daardoor tevens tweedragt en schande in eene fatsoenlijke familie te brengen - dit mogt hij Antoinette niet aanraden.

En Antoinette vond dat de heer van der Laan zeer edel en juist redeneerde; bovendien, wat deed het er toe, nu zij toch weldra zelve mevrouw van der Laan zou worden?

Maar nu volgde het tweede gedeelte van het betoog. Nu men het eens was dat men de familie de Nooyen zou sparen en geen proces zou beginnen, dat ongetwijfeld schandaal zou maken, moest van der Laan - hoe zwaar hem het offer ook vallen mogt - afstand doen van de verwezenlijking van zijn wensch om Antoinette zijne gade te noemen. Als eerlijk man zag hij zich genoodzaakt afstand te doen van zijn geluk. Hij was overtuigd dat ook Antoinette er eveneens over dacht, en dit waarschijnlijk de reden was geweest waarom zij hem nog het antwoord had onthouden.

Antoinette was op die wending van het gesprek niet gewapend. Zij had zoo spoedig geen argumenten tegen het betoog van van der Laan, en al had zij die, kon zij hare hand opdringen aan hem, die er om zulke redenen afstand van deed? Zij verklaarde dus dat zij er ook zoo over dacht, maar dat zij die verklaring had uitgesteld omdat zij er zoo tegen opzag van de kinderen te scheiden, hetgeen zij in den gegeven stand van zaken wel verpligt was te doen.

Van der Laan beweerde, maar zeer flaauw, dat dit niet noodig was; intusschen hij mogt er zich niet tegen verzetten, en nog denzelfden avond maakte Antoinette werk van eene andere conditie. Geen dag langer dan noodig was wilde zij in dit huis blijven, nu van der Laan haar zoo schandelijk had misleid en haar in haar ongeluk verstootte. Zij weende den gan-

schen avond over haar treurig lot en gaf zich geheel aan hare wanhoop over, allerlei onzinnige plannen bedenkende, die zij even spoedig verwierp, als zij ze opvatte.

Door een zeer natuurlijke volgorde in den loop harer gedachten, kwam zij op den inval, dat zij zich geheel met haar lot zou verzoenen, wanneer zij maar geloofde zooals hare tante geloofde, die voor alle omstandigheden des levens een bijbeltekst ter harer beschikking had. Zij benijdde dat geloof, en in hare radelooze droefheid nam zij den staten-bijbel van hare tante en sloeg dien open, alsof zij daardoor op eens ook het geloof en den vromen zin van de stovenzetster zou meester worden. De rijke oenijdt den arme wel eens diens ongevoeligheid over de koude, maar als hij zelf plotseling zijn fortuin verloor, zou hij wel in ellende, maar daarmede nog niet in ongevoeligheid met den arme gelijk zijn. Zoo ging het ook Antoinette. Die staten-bijbel, ondanks de oude spelling en de duitsche letters, zonder welke voor jufvrouw Martensi Gods woord vervalscht was, gaf aan Antoinette geen zweem van troost of stichting, en zij had nog geen half uur gelezen, of zij sloot het boek weder, waarin zij den weg niet kende om datgene te vinden, wat haar hart misschien zou hebben bezig gehouden. En nu tuurde zij op de buitenzijde en vroeg zich af, waarom dat boek anderen stichten en opbeuren kon, en haar ongevoelig liet.

En onwillekeurig viel haar oog op de ongelijke oppervlakte van den band; bij intuïtie begreep zij dat daarin iets verborgen was, misschien wel de papieren, waarnaar men zoo lang en zoo vruchteloos had gezocht. Zonder zich door het gewijde karakter van het boek te laten weêrhouden, sneed zij den band open, en een oogenblik later lag de tafel bedekt met effecten, coupons, bank- en muntbiljetten. Een blad papier, van de hand der stovenzetster geschreven, bevatte slechts de woorden:

Lieve Antoinette, over uwe geboorte heb ik mij plegtig verbonden het stilzwijgen te bewaren. Dat geheim neem ik met mij in het graf. Het weinige dat ik bezit is voor u. Moge het strekken om, nu gij alleen op de wereld staat, u ook eenigzins onafhankelijk te maken van vreemden. Maar vergeet het niet, kind, de ware schat is niet die, welke door roest en mot verteerd wordt. Het Boek, waarin dit bewaard wordt, bevat oneindig meer.

‘Uw tante
Cornelia Martensi.’

Kalmte en berusting en geloof en hoop zijn zeker zaken, die het ongeluk zeer kunnen lenigen, maar toen Antoinette het kapitaaltje vóór zich op tafel zag liggen en vlugtig berekende, dat er meer dan twintig duizend gulden moest zijn, vergat zij voor een oogenblik haar leed, en begon zij te gevoelen, dat zij toch niet zoo buitengewoon ongelukkig was. Dat huwelijk met van der Laan zou meer een *mariage de raison* geweest zijn, en de vrouw te worden van hem, wiens huishoudster men was geweest, had toch ook zijne bezwarende zijde.

Zij verscheurde nog denzelfden avond den brief, waardoor zij eene andere betrekking had trachten te verkrijgen, en besloot nu bedaard te overleggen, welke partij zij te kiezen had. Maar aan dien notaris wilde zij wel toonen, dat zij niet van hem afhing, en reeds den volgenden morgen vroeg zij hem inlichtingen omtrent de beste wijze om haar geld te beleggen.

Van der Laan raadde haar de spaarbank aan, in de meening dat het een paar honderd gulden betrof, maar toen zij hare effecten te voorschijn haalde, wijzigde zich zijn advies en zoo langzamerhand ook zijn verder inzigt in de zaken zijner huishoudster. Vier en twintig duizend gulden waren niet te versmaden. Welke weduwnaar met vijf kinderen vindt spoedig eene jonge vrouw met zulk een fortuintje? Wat behoefde hij zich te bekommeren of zijn huwelijk misschien aan mijnheer of mevrouw de Nooyen onaangenaam zou wezen?

Maar zoo het waar is, dat alle vrouwen hetzelfde zijn, gelijk men beweert, tusschen meisjes die een kwart ton bezitten, en meisjes die niets bezitten, bestaat er een hemelsbreed verschil. Dezelfde Antoinette, die gisteren diep ongelukkig was, dat zij door van der Laan werd verstooten, sneed hem nu voor altijd den weg af om op zijn aanzoek terug te komen. Zij vertrouwde hem echter wel haar geld toe, dat hij nu administreren mogt met de zekerheid, dat het nooit zijn eigendom zou worden.

Een jaar of vier later, een jaar na den dood van mevrouw de Nooyen, werd hij echter van die betrekking van vertrouwen ontheven, en keerde het kapitaal uit aan een jong luitenant der kavallerie, die ter wille van zijne mooije bruid en haar bruidschat, zich niet liet weêrhouden door het misverstand in de doopacte.

GERARD KELLER.

Bibliographisch album.

Het Forum Romanum volgens Urlichs, door J. Dornseiffen, met platte grond. Amsterdam, Seyffardt. 1867.

Een Hollandsch werkje over de topografie van Rome en dat wel over ‘het gewichtige kleine plekje, van waar eens de bevelen gegeyen werden, die over de aarde werden gehoorzaamd of gevreesd’, mag een zeldzame verschijning genoemd worden. Leefden de leerlingen der gymnasia nog onder de vrees voor het staatsexamen, toen zij voor de hun vreemde docenten de bewijzen moesten afleggen van eenige bekendheid met de toen zoogenoemde bijvakken, waaronder de Romeinsche antiquiteiten, een monografie over de nog zoo raadselachtige plaatsbeschrijving van Rome zou welkom geweest zijn; des te meer is dit thans het geval, nu met het gevolg op vele plaatsen ook de aanleiding tot de beoefening van dit bijvak zal verdwenen zijn.

Met vreugde heb ik het geschrift van Dr. D. begroet, dat mij weder verplaatste op het Forum, dat betrekkelijk kleine plein in de Eeuwige Stad, hetwelk even beroemd mag genoemd worden als onze kennis daarvan nog onvolkomen is. De docent moge zijne jongens geleerd hebben waar zij de namen der gebouwen en pleinen, welke in de Romeinsche geschiedenis voorkomen, op den platten grond van Rome in hunnen Atlas Orbis antiqui kunnen vinden, en zich met zoo'n kaart voor oogen in optimistische stemming uitlaten, zoo als b.v. onze geschiedschrijver Marcus Zuerius Boxhornius met zijn: Quantum est, quod scitur! ik moet mijn wanhoop aan de volledige kennis der Romeinsche topografie nog eens lucht geven in een pessimistischen uitoep: Quautum est, quod nescimus! Het in een kinderlijke verbeelding opgerezen beeld van het oude Rome, dank zij gekleurde platte gronden met gebouwen en namen overladen,

bleek mij niet te passen bij de talrijke overblijfselen; en toen ik het eerste deel van W.A. Becker's Handbuch der Römischen Alterthümer, dat standaardwerk voor de Romeinsche topografie, op de plaats zelve bestudeerde, en de fijne argumenten van zijne tegenstanders kon wikken en wegen, moest ik herhaaldelijk wanhopen; nu eens, wanneer ik dezen en genen vergezelde bij het bezichtigen der vele ruïnes vooral op het Forum, voor de juistheid van welker benamingen ik niet kon instaan, dan weder wanneer ik van mijne kamer uit op het half opgegraven Forum turende met de citaten der oude schrijvers voor mij een nieuwe oplossing trachtte te zoeken voor de vele raadsels. Meer dan vele anderen overtuigd van de onbekendheid met de plaats van de meeste gebouwen in het oude Rome, heb ik op mijn ‘Romae Veteris Ichnographia’ (Leid. 1863) de onzekerheid van vele benamingen met vraagteekens en met fijn gestipte lijnen de waarschijnlijke vorm en plaats der gebouwen aangeduid, omdat deze de eenig goede methode is naar mijne overtuiging.

Met een hartelijk welkom heb ik deze proeve van Dr. D. ontvangen, al is die slechts *volgens* een Duitsch geleerde geschreven; die geleerde is namelijk ‘de lang met roem bekende oudheidkundige Urlichs, professor te Wurzburg.’ D. had er kunnen bijvoegen, dat deze de uitstekende kenner is van alle straten en gebouwen van het nieuwe Rome, want hij is dezelfde Ludwig Urlichs, die met Ernst Platner en Bunsen vóór jaren de kostbare ‘Beschreibung der Stadt Rom’ in 3 deelen uitgaf, en in 1842 daaruit een uittreksel maakte met Platner, dat als ‘Beschreibung Roms’ in 1845 te Stuttgart verscheen en nog steeds een degelijk handboek is voor den wetenschappelijken bezoeker van Rome. Hij is dezelfde Urlichs, die in 1845 tegen genoemd werk van Becker durfde optreden in zijn ‘Römische topographie in Leipzig’, als tegenhanger van Beckers antwoord in 1844 gegeven op diens beoordeeling door Preller ‘die Römische Topographie in Rom’; natuurlijk liet Becker toen het laatste woord niet aan Urlichs. De voornaamste twistpunten betroffen het Forum.

Ook later heeft Urlichs zich laten hooren, o.a in 1865, toen hij met 40 archaeologen aan hunnen Berlijnschen Nestor, professor Gerhard, bij het vijftigste verjaarfeest van diens promotie in een bundel archaeologische bijdragen (Memorie dell' Instituto di Correspondenza Archeologica, Lipsia, Brockhaus, 1865) een stuk leverde over de

Curia Julia en nabij gelegene gebouwen. Toen nu in 1866 de in deze studie grijs geworden strijder voor de Romeinsche topografie te Heidelberg een lezing over het Forum had gehouden, welke het licht zag in een bundel verhandelingen, meende Dr. D. dat dit ‘aldaar verscholen stuk verdient bekend te worden gemaakt om de nieuwe verrassende gezichtspunten, om de frissche eenvoudige gedachten en de leerrijke, echt wetenschappelijke wijze waarmede aan elk der gebouwen en andere merkwaardigheden om en op het Forum hunne plaats aangewezen wordt; daarom heb ik die lezing vertaald, overtuigd, dat het voor velen aangenaam en nuttig kan zijn, zich een juiste voorstelling te maken’ van de plaats, die van zulke gewichtige voorvallen het tooneel is geweest.

Maar al is Dr. D. naar wensch geslaagd de verhandeling van Urlichs voor Hollandsche lezers te vertalen, daarom zal menigeen zich nog geen juiste voorstelling van het Forum kunnen maken; het oorspronkelijke stuk is naar mijn oordeel niet helder; vooreerst is de spreker voor hoorders opgetreden, die hij geheel vertrouwd veronderstelde met vele min bekende plaatsen en bijzonderheden betreffende het oude en het nieuwe Rome; deze mogen met hunne Duitsche verbeeldingskracht zich op het Forum te huis gevoeld hebben onder het hooren van dit stuk, de Hollandsche lezer zal zich geen helder beeld kunnen vormen van dit voorname plein met omringende gebouwen, in weerwil van het nette kaartje, dat de gewenschte opheldering moest geven. Ten tweede is de spreker verward geraakt in de geschiedenis van het Forum; na de plaats van de Curia Julia te hebben aangewezen, geeft hij de gebouwen op, die het Forum omgaven, schetst daarna het keizerlijke Forum in een halve bladzijde, maar keert terug naar den tijd van de republiek, d.i. noemt eenige gebeurtenissen in vrij bonte volgorde, zonder één jaartal; zijn hoorders kunnen hem onmogelijk volgen, en om ‘in de bonte schildering orde te brengen’ gaat hij dan de plaats bepalen der rostra, tribunalia en andere gedenkteekenen op eene onduidelijke wijs, hetgeen vooral hier zeer ongeschikt is.

Het Forum van Rome levert namelijk zoo vele twistpunten op als gebouwen of overblijfsels daarvan; in een lezing kan alles niet worden uitgemaakt, want er is geen gelegenheid tot weerlegging, en blijft de eerste veronderstelling, waarop er vier of vijf gebouwd worden, in mijn oog onzeker met al die anderen, terwijl de spreker

op hetgeen in zijn oog waarschijnlijk is verder doorgaat. De voornaamste oorzaak van onze onvoldoende kennis van het Forum van Rome ligt naar mijne meening hierin, dat er van Romulus tot Pio Nono toe, zoo veel op die plek is gebouwd en afgebrand, verbouwd en afgebroken, verwoest en opgegraven; wij kennen eenige bogen en zuilen benevens slechts gedeeltelijk uitgegraven platte gronden met staande stukken van weinige voeten, maar die hebben achtereenvolgens gediend voor verschillende gebouwen. Wil men dus in die onvermijdelijke verwarring licht brengen, dan moet men de opvolging in het oog houden en het Forum zoo als het op bepaalde jaren was in kaart brengen, en dit met het levende woord of duidelijke omschrijving ophelderen. Door middel van kleurendruk is dit zoo gemakkelijk te doen, des noods met verschillend gestippelde of afgebrokene lijnen; in de plaats daarvan wordt ons een net kaartje voorgelegd, waarop het zekere en onzekere uit de meest verschillende tijden der Romeinsche geschiedenis staat afgebeeld, alsof het ons goed bekend was. Bovendien is op dit kaartje menige onnauwkeurigheid ingeslopen. Vooreerst zijn daarop de lijnen der in de verhandeling genoemde gebouwen van het hedendaagsche Rome slechts gedeeltelijk, maar de namen in het geheel niet te vinden, zoodat de lezer, om het betoog te volgen, zijn toevlucht moet nemen tot een betere kaart. Verder is de Clivus Capitolinus, dien ik meer dan eens opwandelde, voor zoover die oude eerwaarde veelhoekige stukken bazalt zijn opgegraven tusschen de tempels van Saturnus en Vespasianus, geheel verdwenen door een verkeerde plaatsing van de drie kolommen van laatstgenoemden tempel; vervolgens zoek ik te vergeefs naar een schaal, voor dit onderzoek onontbeerlijk, maar de graveur heeft blijkbaar hiervan de noodzakelijkheid niet ingezien, evenmin als hij begreep wat hij deed, toen hij de eene helft van den boog van Septimius Severus zoo veel kleiner dan de andere teekende, toen hij het woord ‘Comitium’, even als ‘Curia hostilia’ verkeerd plaatste en zoo ook ‘Columna Phocae’, en wel het woord, maar niet de plaats van het Miliarum aureum aangaf. De platte grond, die Reber in zijn kostbaar werk ‘die Ruinen Roms und der Campagna’ (Leipz., 1863) p. 72, geeft, en dien ik in dit kaartje meen terug te vinden, is veel beter en duidelijker.

Urlichs eindigde zijne lezing met het gezegde van Ravioli, een Italiaan van onzen tijd, dat hij het beste vond in diens boek:

‘Grammatici certant fuerint ubi rostra forumque;
Parcite, nam res est litigiosa forum.’

En dit is niet overdreven; omtrent de plaats van comitium en forum, was er ‘geene gissing zelfs de oumogelijkste uit te denken, of zij was geopperd. De oudere Italianen van de 16e eeuw en in den nieuwen tijd ook Bunsen en met hen Becker, hielden omgekeerd het oostelijk deel onder de Velia voor het comitium, de latere lieten forum en comitium geheel doorgaan van het Capitool tot aan den Palatinus; de nieuwsten, Canina en anderen, het Comitium en het forum in de lengte, naast elkander, zoodat de gebouwen “sub veteribus” aan de zuidzijde de grens tusschen beiden vormden. Niebuhr was geneigd het comitium voor een plaats naast het forum onder den Palatinus te houden; Detlefsen laat het buiten de lijn van het forum uitspringen, noordelijk tot aan de hedendaagsche lijn van gebouwen. Onlangs hebben mannen van gezag Bunsen's meening op nieuw verdedigd. Innerlijke gronden kunnen hier niet beslissen, daar zij voor beide meeningen met gelijke waarschijnlijkheid worden aangevoerd’; en hierop volgt de uiteenzetting van Mommsen's ‘hypothese, waarbij aan al de gebouwen, waarvan de juiste ligging twijfelachtig is, eene juiste plaats wordt gegeven, die geen gegronden twijfel overlaat, zoodat de hypothese verandert in een vrij zekeren grond voor dat systeem.’ Maar ik ben nog niet zoo overtuigd van de juistheid der ligging van die gebouwen, en kan mij daarom nog niet verheugen met die ‘nieuwe verrassende gezichtspunten,’ en te meer omdat ik de redeneering niet tot de ‘echt wetenschappelijke’ kan brengen.

Als voorbeeld kies ik U.'s antwoord op de vraag, welke de Via Sacra is; de straat ‘waarvan het plaveisel bij S. Lorenzo, den tempel van Antoninus en Faustina, en onder den boog van Severus voor den dag is gekomen, òf die welke aan de tegenovergestelde zijde van het forum en langs de Basilica Julia loopt. Eigenlijk moest men er niet meer aan twijfelen, maar daar mannen als Canina en Detlefsen het tegendeel, althans vóór den tijd van Septimius Severus beweerden, zoo is het toch de moeite waard eenen vasten grond voor ons gevoelen te winnen. Zij beweeren, dat de noordelijke straat althans in den eersten tijd van Rome daar niet geweest was, maar dat de triomftochten zich bewogen hadden langs

de zuidzijde van het Forum naar het begin van de Capitolijusche bergstraat. De sacra via is echter ouder dan die aanleg op het Forum zelf, ouder dan de Capitolijnsche tempel, zoo oud als de Sabijnsche vestiging op het Capitool, d.i. de noordelijke top van den mons Capitolinus, die de arx was in den eigenlijken zin.' Maar dit laatste is nog niet uitgemaakt; wij weten inderdaad nog niet of de citadel van Rome op den top ten zuiden en de tempel van Jupiter Capitolinus op dien ten noorden van het intermontium heeft gestaan dan omgekeerd; de laatste opgraving van 1865 in den tuin van het Palazzo Caffarelli, het Pruisisch gezantschapshotel op den zuidelijken top, was niet beslissend; de daar toen voor het eerst blootgelegde fondamenten behooren aan een tempel uit de vijfde eeuw der stad, meer is er niet van te zeggen. Dat verder de via Sacra ouder is dan de Capitolijnsche tempel moet nog bewezen worden; de opeenvolging der stichtingen der koningen moet eerst worden vastgesteld. De via Sacra was de weg dien de flamines, de offerkoning en angures maandelijks in processie gingen om op de Arx ceremoniën te verrichten. Het uitgangspunt was de kapel der Strenia in den omtrek van het Colosseum gelegen. Was de tocht van daar links over het Forum gegaan, dan had men zonder reden zich eerst linksaf gewend en vervolgens langs eenen omweg zich weder rechts naar de Arx begeven. Niet juist geoordeeld, want ik beweer dat de processie van het Colosseum over de Summa Velia kwam en dus de zuidzijde van het Forum in een rechte lijn voor zich had; dat men niet zonder een omweg naar de Arx kwam, schrijf ik aan de richting van den Clivus toe. Als derde grond zegt Urlichs: 'Caesar liet voor zijn gladiatorspelen over de geheele ruimte van het Forum en der Sacra Via tot aan het Capitool zeilen spannen; dit zou niet noodig geweest zijn, als de Sacra Via aan de zuidzijde van het Forum geweest was, want daar was van zelf schaduw.' Maar de schaduw was niet voldoende; om toeschouwers te kunnen plaatsen aan beide zijden van het Forum moest het plein in volle breedte overdekt worden, tenzij men een deel van het publiek aan de zonnestralen wilde blootstellen; ook weet men niet hoe hoog de gebouwen aan de zuidzijde van het Forum opgetrokken waren. Een beter argument dat voor den tijd van Caesar ten minste geldt, is de bijdrage dat Caesar bij zijn triumf hevig uitvoer tegen een tribuun, die niet van zijn bank voor

de Curia voor hem opstond, ‘de curia was aan de noordzijde en Caesar zal den trotsaard niet hebben toegeschreeuwd over de geheele breedte van het Forum heen, 190 voet.’

Had ik het genoegen gehad de lezing van Urlichs aan te hooren, ik zou zijn opgekomen tegen de plaats die hij aan den boog van Fabius Allobrogicus geeft. ‘De Fornix Fabius stond zonder twijfel niet op een der beide lange straten, die het Forum begrenzen, maar aan de kortere verbinding intra templum Faustinae ac Vestam, en wel waarschijnlijk met de spanning *over* de straat.’ Dit is niet wel mogelijk; er zijn van dien boog, die door den overwinnaar der Allobrogen (634), Q. Fabius Maximus, den zoon van Q. Fabins Aemilianus, gebouwd en door diens kleinzoon verfraaid is met beelden der meest beroemde leden van dat roemrijk geslacht, eenige stukken gevonden in 1546, toen voor den intocht van Karel V onder andere een kerk op het Forum is afgebroken; maar de juiste plaats is niet opgeteekend, zoo als aan G.B. de Rossi uit de handschriften van de tijdgenooten dier opgravingen onlangs is gebleken. Eenige topografen plaatsten dezen boog als ingangsboog voor het Forum aan de noordzijde, Becker daarentegen te recht aan de zuidzijde, omdat deze boog stond ‘iuxta Regiam’ en ‘prope Vestam’ en ‘post templum Castoris’, welke drie gebouwen aan de zuidelijke punt van het Forum liggen; hij bewijst verder, dat men door dezen boog op het Forum kwam, omdat Cicero vertelt, dat Memmius zich zoo groot waande, dat hij ‘in forum descendens caput ad fornicem Fabii demitteret.’ En nu zou volgens Urlichs die boog, die de oudste boog was op het Forum, gestaan hebben op de straat, die het Forum dwars afsloot, maar dan behoefde Memmius zijn hoofd niet te buigen om op het Forum te komen, hij kon reeds op dat plein stappen, terwijl hij dien boog rechts liet staan, even als b.v. een Haagsche dame uit de Lange Houtstraat op het Plein kan komen, zonder voorbij de Witte Societeit te moeten gaan.

Doch genoeg ten bewijze, dat al heeft Urlichs nu 25 jaren langer de topografie van Rome bestudeerd, zijne ‘nieuwe verrassende gezichtspunten’ niet zoo gaaf mogen worden aangenomen. En toch eindig ik met Dr. D. dank te zeggen voor zijne vrij goed geslaagde vertaling, die mij bewoog om nog eens het doolhof van gissingen en spitsvondige redeneeringen omtrent het Forum Romanum door te worstelen. Ik hoop, dat Dr. D. zich opgewekt zal gevoe-

len om nog eens andere archaeologische studiën te bewerken, maar dat dan zijne keuze gelukkiger zal zijn, b.v. door de duidelijke en frissche lezing van Dr. H. Nissen over Pompeji te Berlijn[1] gehouden, voor onze leestafel te vertolken, altijd in de veronderstelling, dat zij, voor wie zulke verhandelingen geschreven worden, de Duitsche taal niet zouden verstaan.

Leiden, 15 Januari.
W.N. DU RIEU.

*De Hedendaagsche Werkkring der Kavallerie. Denkbeelden ter overweging bij de behandeling van het aanstaande Oorlogs-Budget. Breda, Broese en Cie*. 1867.

De cavallerie is in de laatste tijden, niet alleen hier, maar in alle landen meer gehavend door de pers dan zij het ooit is geweest op de bloedigste slagvelden van Europa. In Frankrijk, België, Oostenrijk hebben de cavallerie-officieren en de vrienden der cavallerie zich verdedigd zooals zij werden aangevallen, te weten met de pen en met het woord; hier hebben zij zich tot dusverre bepaald tot eene *opposition sourde* tegen een ieder, die niet overtuigd was van de volstrekte noodzakelijkheid om, in ons land en onder de gegeven omstandigheden, de tegenwoordige kostbare organisatie van dat wapen te behouden. Wij gelooven niet, dat door deze wijze van handelen de tegenstanders van meening zullen zijn veranderd, of de leden der Staten-Generaal zich zullen laten terughouden om op vermindering der cavallerie aan te dringen. Dit heeft eindelijk een van onze huzaren-officieren begrepen, en daaraan danken wij deze goed geschreven brochure, die zich door toon en inhoud gunstig onderscheidt boven hetgeen de militaire pers ons in den laatsten tijd soms te lezen gaf. Of echter de geachte schrijver zich zal mogen vleijen iemand van de noodzakelijkheid van het onveranderd behoud

1 Heft 37 der Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge, herausgegeben von R. Virchow und F. von Holtzendorf. Berlin, 1867.

der tegenwoordige organisatie te hebben overtuigd, moge het volgend overzicht leeren.

Het vlngschrift, dat wij hier bespreken, is hoofdzakelijk gewijd aan een geschiedkundig overzicht van den werkkring der cavallerie, ‘van de vroegste tijden tot op heden.’ De cavallerie, tijdens de middeleeuwen het hoofdwapen, verloor sedert meer en meer hare beteekenis; alle veranderingen in de maatschappelijke inrichting der staten, van de 15^{e} eeuw tot de Fransche omwenteling, hebben daartoe geleid, dat de waarde der ruiterij in gelijke mate is afgenomen als die van het voetvolk is vermeerderd. Tijdens Gustaaf Adolf, Karel XII, en vooral onder Frederik den Groote, beleefde de cavallerie nog schoone dagen, maar hare sterke verhouding nam toch voortdurend af, en zij was reeds lang niet meer het hoofdwapen, toen de Fransche omwenteling uitbrak, die haar den doodsteek gaf.

De omwenteling riep eene geheele veranderde wijze van oorlogvoeren in het leven. Men zocht bedekte en doorsneden terreinen op; gevechten om het bezit van terrein-voorwerpen werden hoofdzaak; de troepen werden niet meer opgesteld op groote vlakten in lange liniën, den nadeeligsten vorm, dien infanterie in de nabijheid van cavallerie kan aannemen, maar in gesloten massa's. Door deze en andere omstandigheden - ook doordien de tijd ontbrak om goede eavallerie te vormen - was de rol van dat wapen tijdens de republiek en het keizerrijk geheel onbeduidend. De geachte schrijver van deze brochure geeft dit toe, voor zooveel de Pruisische en Oostenrijksche cavallerie betreft, maar minder wat de Fransche ruiterij aangaat. Het is niet onbelangrijk enkele zinsneden van zijne beschouwingen over de cavallerie onder Napoleon over te nemen.

.....Bij de Franschen, bij wie de meeste der bovengenoemde fouten en gebreken niet bestonden, verhief zich daarentegen de kavallerie, onder de leiding en het bestuur van Napoleon, van den laagsten trap van middelmatigheid, tot eene buitengewone hoogte van stoutheid en manoeuvreervaardigheid. Ofschoon geen bijzondere voorliefde en geen uitstekend talent voor de kavallerie bezittende, erkende hij toch de hooge waarde welke dit wapen voor hem hebben kon, ter beslissing en voltooijing zijner zegepralen..... Dat hij echter geen zijner overwinningen heeft te danken gehad aan de ontzaggelijke, van tijd tot tijd door hem vereenigde massa's kavallerie, moet grootendeels geweten worden aan het gemis van gene-

raals, in staat om *zulke* massa's behoorlijk aan te voeren..... Zelden (en dit betreft de Franschen alleen niet) werd een eenigzins aanmerkelijk gedeelte der beschikbare kavallerie te gelijker tijd in gevecht gebracht; de achtervolgende, partiële aanvallen geschiedden zonder eenig plan of zamenhang, en bleven daardoor natuurlijk zonder belangrijken invloed op het geheel (Albuera, Liebertwolkwitz, Ligny enz.). Dikwijls bleven ontzaggelijke kavallerie-massa's geheel en al ongebruikt op de slagvelden (Lützen, Leipzig, Laon, Heilsberg enz.), of werden noodeloos aan het vijandelijk geschutvuur blootgesteld (Friedland, Borodino, Lützen enz.); zelfs bij de vervolging van den geslagen vijand bleef zij somtijds geheel werkeloos (Würzburg, Leipzig, Ligny). Terwijl de kavallerie het eene oogenblik angstvallig gebonden bleef aan de infanterie en artillerie, werd menigmaal de medewerking der laatste verzuimd, als die het meest noodzakelijk scheen (Aspern, Auerstädt, Krasnoë, Waterloo). Wel is waar zien wij nog soms hier en daar pogingen aanwenden om de kavallerie op groote schaal te doen optreden (Eylau, Borodino, Waterloo), maar nu eens leden die pogingen schipbreuk op onverwachte terreinhindernissen, die men niet of bezwaarlijk kon overwinnen (Waterloo), dan op flankaanvallen, waartegen men niet was verzekerd (Leipzig, la Rothière enz.); een andermaal bleek de taktische bedrevenheid onvoldoende, of waren de paarden te afgemat, of werd de aanval niet behoorlijk ondersteund; in één woord, men stuitte altijd op honderderlei hinderpalen, die de beste plannen, de stoutste ondernemingen, de schitterendste dapperheid deden falen.

‘Waar enkele malen, in de oorlogen van het eerste Keizerrijk, van den ouden sleur werd afgeweken en de kavallerie werkelijk werd aangewend in den geest van Frederik den Groote (zooals de Fransche bij Jena en Dresden, de Pruissische bij Haynau), daar werd zulks steeds met den schitterendsten uitslag bekroond. Zou dit dan geen regt geven tot de onderstelling dat ook ten minste bij Lützen en Leipzig een Seydlitz of Ziethen, of zelfs een Gesler of Driesen, ruimschoots gelegenheid zouden hebben gevonden om eene zoo overmagtige kavallerie als die der bondgenooten aldaar was, doeltreffend aan te wenden?’

Die laatste vraag beantwoorden wij toestemmend. Wij gelooven dat eene *goede* en *goed aangevoerde* cavallerie, ook nu nog, in zekere gevallen, buitengewone resultaten kan verkrijgen, maar deze gevallen

zullen toch de uitzondering niet den regel vormen. Men moge met meer of minder scherpzinnigheid tal van redenen opsporen, waaruit zich de geringe resultaten laten verklaren, tijdens de revolutie-oorlogen door de ruiterij verkregen, - het feit bestaat, dat zij weinig nut heeft gedaan en vooral in verhouding tot de groote kosten, de groote zorg en den grooten omslag, die onafscheidelijk aan eene talrijke cavallerie verbonden zijn. En het is, naar ons inzien, ondenkbaar dat de cavallerie ooit weder in de legers eene belangrijke plaats zal kunnen innemen. Men kan de omstandigheden niet veranderen en alle omstandigheden leiden er toe om dat wapen hoe langer hoe meer naar den achtergrond te dringen. De meerdere bebouwing der landen maakt de terreinen, die voor de werking van cavallerie geschikt zijn, hoe langer hoe zeldzamer; de onbeduidendste terrein-hindernis breekt de kracht van de schitterendste charge; de infanterie vindt overal terreinen, waarin zij zich nestelen kan en vanwaar zij, als het ware ongestraft, met hare uitmuntende en vèrdragende wapens, de cavallerie, die zoo groote schijven aanbiedt, kan treffen; de artillerie wordt met den dag lichter en beweegbaarder en geduchter, en kan zich op honderde punten opstellen waar de cavallerie haar niet kan bereiken; met enkele schoten kan zij van daaruit geheele ruiterkorpsen doen uiteenstuiven. De tegenstanders, de groote vijanden der ruiterij, winnen dus dagelijks in kracht: wint de cavallerie nu ook, of kan zij winnen? Worden de paarden wellicht beter of de ruiters? Gaat het paardenras niet, in alle landen, door zeer natuurlijke oorzaken achteruit? Is er eenige reden om aan te nemen, dat de ruiters van de 19^{e} eeuw zooveel bekwamer en dapperder zullen zijn dan hunne voorgangers, of moet integendeel niet het type van de eigenlijke ‘*paardenmannen*,’ als een natuurlijk gevolg van de veranderde toestanden der maatschappijen, meer en meer uitsterven?

De tijd der cavallerie is, wat men ook zeggen moge, voorbij; ook bij de drie laatste oorlogen is dit gebleken. De cavallerie zelve is, niet *stationnair*, maar gaat achteruit. De paarden worden minder van gehalte en de menschen ook. De tegenpartij, de infanterie en artillerie, gaat steeds vooruit. Het is dus niet twijfelachtig, dat de cavallerie spoedig niet meer zal zijn en thans eigenlijk reeds niet meer is dan een *hulp*wapen, zooals de pontonniers, de mineurs en sappeurs enz. Daaruit volgt nu natuurlijk niet, dat men de ge-

heele eavallerie moet afschaffen of dat niet dat wapen, bij deze of gene gelegenheid, nog goede diensten zal kunnen bewijzen; maar wel wordt het voor elke mogendheid de vraag, of de groote kosten, die zij voor haar cavallerie ten beste heeft, evenredig zijn aan het vermoedelijke nut. En vooral ook of die gelden niet op doeltreffender wijze, ten behoeve van andere onderdeelen van het krijgswezen, waren aan te wenden.

Deze laatste vraag klemt vooral bij ons, waar reeds veel geld voor het krijgswezen (hier en Indië, leger en vloot) betaald wordt, en waar toch aan de hoofdzaken nog zooveel ontbreekt, dat alleen voor geld is te verkrijgen. Waarom wordt de infanterie niet langer geoefend? Waarom wordt het gehalte van het kader niet verbeterd door hoogere betaling? Waarom blijft het leger, dat gekluisterd is aan de bestaande kazernen, versnipperd over het geheele land? Waarom laat men het materieel van den geneeskundigen dienst en het geheele transport-wezen in zoo onvoldoenden toestand? Waarom? Omdat er geen geld is, omdat ieder minister, ieder die het geheel van onzen finantieelen toestand kan overzien, overtuigd is dat er - bij de vele nog in het verschiet liggende buitengewone uitgaven voor het krijgswezen - niet meer geld voor het gewone budget van Oorlog besteed kan worden. En ware het dan niet verstandig, om niet te zeggen plichtmatig, dat bezuinigd wierd op de cavallerie, die van twijfelachtig nut is, ten einde beter te maken wat onmisbaar kan heeten?

Hierbij komt nu nog deze omstandigheid, dat de topographische gesteldheid van ons land en vooral de aard van ons stelsel van verdediging, aan onze cavallerie een veel meer beperkten werkkring toewijst dan aan dat wapen bij andere legers, in andere landen, ten deel kan vallen. De kracht onzer verdediging ligt in ons doorsneden, geaceidenteerd terrein; wij moeten, om ons staande te houden, in onze polders, achter onze slooten en dijken blijven; wij moeten dit vooral nù doen, nu onze vermoedelijke aanvallers zoozeer in kracht gewonnen hebben en het dus eene dwaasheid zou zijn zich aan het gevaar bloot te stellen om met den zoo overmachtigen vijand in open terreinen, op de Veluwe of aan den IJsel, in gevecht te komen. Maar in de polders en achter de dijken kan cavallerie al bitter weinig nut doen, en in stellingen als de Utrechtsche of de Amsterdamsche liniën is één regement cavallerie voor de voorposten-

dienst en verkenningen, zooals, gelijk onze schrijver terecht herinnert, de Heer Stieltjes *vroeger* wilde, volkomen voldoende. Wij willen gaarne erkennen, dat bij de verdediging van de Grebbe-linie, die als een voorpost der Utrechtsche linie is te beschouwen, of van eene groote rivier als de Waal, een grooter cijfer aan cavallerie zijn nut kan hebben, maar de hoofdzaak blijft altijd, dat men over eene goede infanterie en eene talrijke artillerie kunne beschikken. Zijn deze aanwezig en is er dàn nog geld beschikbaar, dan bestede men het overige voor de cavallerie. Het gezegde van Clausewitz: ‘zorg voor veel artillerie en behelp u met zoo weinig cavallerie mogelijk’, is voor geen land meer waar dan voor het onze.

1 Jan. 1868.

***Scheikundige Bijdragen uit het Laboratorium van het Athenaeum Illustre te Amsterdam. Uitgegeven door J.W. Gunning, Hoogleeraar*. Deel I, N°. 1. *Amsterdam en Utrecht, C.G. van der Post*. 1867.**

Het verschijnen van deze Scheikundige Bijdragen is ongetwijfeld een verblijdend teeken. Het is een sprekend bewijs, dat de Amsterdamsche Hoogleeraar zijne taak in ruimen zin opvat en de hulpmiddelen waarover hij beschikt, behalve aan het onderwijs, ook aan de belangen der wetenschap en der praktijk dienstbaar maakt.

Eene bepaalde recensie van een dergelijk werk is uit den aard der zaak moeilijk en zou in ‘de Gids’ slecht op hare plaats zijn. Ik zal mij daarom grootendeels bepalen tot eene aankondiging.

De S. opent zijne Bijdragen met eene Verhandeling ‘Over moleculairformulen en het zoogenaamde vraagstuk der abnormale dampdigtheden’ en derhalve met een hoogst belangrijk onderwerp uit de Moderne Scheikunde. Het stuk munt uit door helderheid van betoog en laat zich met genoegen lezen. In twee opzichten heeft het mij evenwel teleurgesteld. Vooreerst had ik een breedvoeriger betoog verwacht voor de stelling des S., dat de door het experiment gevondene dampdichtheden van chloorammonium, enz., werkelijk die

zijn, welke aan deze stoffen als normale gassen toekomen. Ik beken gaarne dat dit, wegens de uitgebreide literatuur van het onderwerp, eene moeilijke en veelomvattende taak zou geweest zijn, maar de stelling is dan ook de *cardo questionis*, waarom het geheele overige betoog van den S. draait.

Mijne tweede teleurstelling betreft het sceptische slot. Wel is waar trekt de S. de onvermijdelijke conclusie uit zijne logische redeneering, maar weinig ingenomen met de consequenties, oppert hij onmiddellijk daarna de vraag, of het soms ook beter zou zijn de hypothese van Avogadro (den grondslag der Moderne Scheikunde en het punt van uitgang van des S's. betoog) tot het gebied der physica terug te verwijzen. Die aarzeling heeft haren grond in de meeming des S's., dat men, onafhankelijk van eenige theorie, chemische formulen kan opstellen, ofschoon hij toegeeft, dat zulk eene schrijfwijze niet consequent is vol te houden ‘zonder afstand te doen van opvattingen, waarmede wij ons reeds geheel vereenzelvigd hebben.’ Wat mij betreft, ik houd het opstellen van eenigszins bruikbare formulen zonder theorie en wel bepaaldelijk zonder eene moleculairtheorie voor geheel onmogelijk[1]. De beste grondslag voor deze is buiten kijf de hypothese van Avogadro, die door de onderzoekingen van Clausius eene hooge mate van waarschijnlijkheid verkregen heeft.

De S. kan daarom zijn verdienstelijken arbeid niet beter voltooijen, dan door zijne stelling, dat het vraagstuk der abnormale dampdichtheden geen recht van bestaan heeft uitvoeriger te ontwikkelen. Hij zal dan m.i. volledig bewezen hebben, dat alle thans twee-matige formulen in vier-matige moeten veranderd worden en de aanhangers der Moderne Scheikunde zullen zich daaraan niet kunnen onttrekken, zonder den bodem in te slaan aan hunne theoriën.

Ik zal korter zijn over de volgende opstellen, die allen de uitkomsten bevatten van onderzoekingen en zoowel voor de wetenschap, als voor de praktijk veel belangrijks bevatten.

Het tweede opstel bevat de beschrijving van eene nieuwe handelwijze om vochtwegers te schaleeren, en ofschoon zij door den S.,

1 Dit volgt uit de wet der veelvoudige evenredigheden, en de ontdekker van deze stelde dan ook onmiddellijk de eerste atoomtheorie aan de scheikundigen voor.

in zijne kwaliteit van Adviseur van het Ministerie van Financiën, meer bepaald is uitgedacht voor de contrôle van 's Rijks vochtwegers, kan zij evenwel in het algemeen bij het vervaardigen en keuren van allerlei areometers worden toegepast. Dat dit zoo is, bewijst het volgende opstel ‘over een nieuwen olie- en petroleumweger’ zoo als die thans, naar het voorschrift van den Hoogleeraar, door den Heer Geisler te Amsterdam, ten gerieve van den handel, vervaardigd wordt. Zijne inrichting berust namelijk op hetzelfde stelsel; alleen zijn de graden tienmaal grooter genomen, omdat men met dit instrument kleine verschillen in soortelijk gewicht moet kunnen bepalen. Uit dit opstel blijkt tevens, dat de uitzettingscoëfficient van de verschillende soorten van petroleum (even als die van raap- en lijnolie) nagenoeg dezelfde is.

Het vijfde stuk bevat de resultaten van een vergelijkend onderzoek van Elburgsch- en Hoff'sch moutextract. Hieruit blijkt, dat het laatste, alom bekend buitenlandsch praeparaat in voedingswaarde niet alleen verre achterstaat bij het eerste, maar bovendien een voor den gebruiker noodeloos toevoegsel bevat (ongeveer 4 procent glycerine), waarvan het nut, zooals de S. terecht opmerkt, alleen ten opzichte van de beurs van den Heer Hoff boven elken twijfel verheven is.

In opstel VI, ‘Wateranalysen’, wordt de aandacht gevestigd op het nog niet verklaarde feit, dat losse en poreuze bodems gelegen aan zoutwater niettemin zoetwater kunnen opleveren. De S. verwacht, dat men dit feit meer in bijzonderheden zal kunnen nagaan en toelichten door vergelijkende wateranalyses vóor en na de totstandkoming van het Noordzeekanaal. Immers, terwijl thans de Amsterdamsche bodem door water gedrenkt wordt, waarvan het zoutgehalte gemiddeld weinig hooger is, dan dat van vele normale welwateren, zal na de afsluiting van het IJ en de kunstmatige waterverversching door middel van IJ-water, welke daardoor noodzakelijk zal worden, Amsterdam door verdund Zuiderzeewater omspoeld zijn. Ten einde zulk eene vergelijking voor te bereiden, deelt de S. eenige nieuwe analyses van Amsterdamsch welwater mede.

Hetzelfde stuk bevat bovendien nog: analyses van rivierwater; beschouwingen over den aard der fijn verdeelde stoffen, welke rivierwater troebel maken; analyses van duinwater (Amsterdamsch en Zeeuwsch) en eindigt met eene polemiek tegen Dr. van der Burg,

die ammonia in duinwater gevonden had. Dit geeft de S. aanleiding de fouten te bespreken, waaraan men bij ammoniabepalingen door distillatie en opvangen van het distillaat in een getitreerd zuur is blootgesteld en met nadruk wordt hierbij gewezen op het ammoniak-gehalte van lichtgas, dat tegenwoordig in bijna alle laboratoria als brandstof dient.

De twee volgende opstellen: ‘over de erkenning’ (lees: herkenning) ‘langs scheikundigen weg van het zoogenaamd gemethyleerd gedistilleerd’ en ‘over het gebruik van gemethyleerd gedistilleerd in de artsenijbereidkunst’, het laatste door D. Pas, J. Polak, W. Stoeder en J.W. Gunning, hebben hun ontstaan te danken aan het Koninklijk Besluit van 15 Oct. 1866 (Stsbl. N°. 166), waarbij een mengsel van alcohol en houtgeest voor industrieel en wetenschappelijk gebruik, onder zekere bepalingen, accijnsvrij verkrijgbaar is gesteld.

In het eerste opstel wordt als het beste herkenningsmiddel het Tuck'sche reagens met eenige wijzigingen opgegeven, waarbij evenwel uitdrukkelijk herinnerd wordt, dat hierdoor alleen aceton wordt aangetoond, een der bestanddeelen van houtgeest, zoodat in twijfelachtige gevallen verder onderzoek noodzakelijk is. Voor dat verder onderzoek wordt de zoogenoemde oxydatieproef aanbevolen, berustende op de gemakkelijkheid waarmede men houtgeest in mierenzuur kan omzetten.

In het tweede opstel wordt de gewichtige vraag besproken, in hoeverre het accijnsvrij met houtgeest vermengd gedistilleerd gebruikt mag worden voor de bereiding van geneesmiddelen en hoe men in praeparaten (zooals b.v. tincturen), welke daarmede *niet* mogen bereid worden, methylalkohol kan aantoonen.

Opstel IV: ‘Over phosphorzuurbepaling met nitras bismuthicus, door A. Adriaansz, Assistent aan het Scheikundig Laboratorium’ en IX ‘Bijdragen tot de kennis der Thalliumverbindingen’, zijn van zuiver wetenschappelijken aard. Het eerste is evenwel tevens van groot belang voor de Landbouwscheikunde, omdat de daarin uiteengezette methode, oorspronkelijk voorgesteld door Chancel, eene bepaling van phosphorzuur beoogt, bij tegenwoordigheid van aluinaarde, ijzeroxyde en kalk. De medegedeelde proeven pleiten voor de bruikbaarheid dezer handelwijze.

Hoofdstuk X bevat eindelijk eenige kleine mededeelingen.

Men ziet uit den rijken inhoud, dat deze ‘Scheikundige Bijdragen’ niet alleen voor den scheikundige van professie veel belangrijks bevatten, maar dat verscheidene opstellen een wijderen kring van lezers verdienen.

Druk en papier zijn fraai; de correctie is over het algemeen goed.

Moge het den Hoogleeraar noch aan tijd, noch aan opgewektheid ontbreken, om met deze uitgave geregeld voort te gaan. Van gebrek aan stof zal in het Laboratorium van onze eerste handelsstad wel geen sprake zijn.

R.S. TJADEN MODDERMAN.

Wörterbuch der Handels- und Geschäftssprache. - Deutsch-Holländisch, Englisch-Französisch, Italienisch-Spanisch. Stuttgart, Julius Maier. **1867.**

Dr. Naber heeft in zijne brochure over - of juister nog tegen het Middelbaar Onderwijs, de klagt geuit, dat wij Nederlanders op het jongste Congres te Amsterdam getoond hebben erbarmelijk Fransch te spreken. En hij ducht een nog ergeren toestand nu, volgens zijne bewering, het onderwijs in de moderne talen op de Hoogere Burgerscholen verwaarloosd wordt. Want, zegt hij, beschaving zonder taalkennis, is in het Nederland der negentiende eeuw ondenkbaar.

Dat oordeel werd uitgesproken in het jaar 1865, en nu wij al 1868 schrijven, twijfel ik, of de schrijver de, volgens mijne ervaring onbillijke aantijging tegen het Middelbaar Onderwijs zal volhouden. Er mogen op de Hoogere Burgerscholen al minder uren aan het onderwijs in moderne talen gegund worden, toch geloof ik dat het eer verbeterd dan verminderd is. Die slechte Franschsprekers waarvan hij gewaagt, waren natuurlijk nog allen leerlingen der vroegere scholen, waarop waarlijk tijd genoeg aan dat onderrigt gewijd werd; en toch klaagt de zoo allezins bevoegde regter over de resultaten! Ligt het dus niet aan het aantal uren er voor afgezonderd, dan kan 't immers ook nooit als een bewijs van ver-

waarloozing der taalstudie bij het M.O. gelden, dat het een gedeelte van den tijd, vroeger uitsluitend daaraan gegeven, nu voor andere wetenschappen inneemt? De gevolgde methode zal beter tot maatstaf dienen. En juist de methode thans op de meeste der Hoogere Burgerscholen gevolgd, acht ik vrij wat meer in 't belang der leerlingen dan de vroegere. Ik wil niet eens wijzen op de meer wetenschappelijke vorming der tegenwoordige docenten van talen aan die scholen, en meer daarop, dat men zich niet langer beperkt tot de kennis der woorden alleen en der grammatica, maar het onderrigt met zorg uitstrekt tot de letterkunde en den stijl. Zoodra de hoofdregels der taal geleerd zijn en een zekere hoeveelheid woorden in het hoofd van den leerling post gevat heeft, worden hem goede schrijvers voorgelezen of tot eigene lectuur aanbevolen, en hij wordt opmerkzaam gemaakt op de eigenaardige voeging en gelukkige keus der woorden, op den bouw der zinnen en op het schoone en vloeijende van den stijl van den een, of wel op het kernachtige en bondige en juiste wat weêr den stijl van den ander kenmerkt. Men tracht hem meer in het karakter der taal te doen doordringen en hem gemeenzaam te maken met de zoo geheel verschillende en eigenaardige wijze waarop hetzelfde denkbeeld door Franschman of Duitscher of Engelschman, ieder in zijne taal, zal worden weêrgegeven. 't Is niet langer taalonderwijs alleen, dat het M.O. geven wil, maar ook onderwijs in de letterkunde en in den stijl van iedere natie. Juist die methode nu acht ik eene gelukkige, en juist daarvan wacht ik rijker vruchter dan van het vroegere alleen aan tijd rijker stelsel.

Het Fransch dat de geachte schrijver in Amsterdam op het Congres uit den mond van Nederlanders hoorde en dat hij erbarmelijk noemde, was zeker niet zoo bepaald slecht van uitspraak of grammaticaal gebrekkig, maar zondigde vast meer door den vorm. 't Zal houterig geweest zijn, niet zoo vloeijend en los en bevallig, waardoor tot de straatjongen toe te Parijs ons als inneemt. Maar behalve dat het al verre van gemakkelijk is om zelfs in zijne eigene taal goed voor de vuist te spreken in eene groote vergadering en de moeijelijkheid dus nog veel grooter wordt wanneer men dan eene vreemde taal gebruiken moet, zoo zijn wij Nederlanders in ons spreken en schrijven toch nooit zoo geestig als de Franschen. Wij zijn en denken dus ook zoo aardig niet als zij. Vandaar dat ons Fransch spreken altijd zal afsteken bij het eenvoudigste discours zelfs van den gewonen Parij-

zenaar. Al kennen wij de woorden en de grammaire ook nog zoo goed, wij zijn zoo vruchtbaar niet in het bedenken van beleefdheden en aardigheden en geestige of puntige gezegden, die hem als onbewust over de lippen vloeijen. Niet de kennis van de taal van den vreemdeling ontbreekt ons, maar wij missen zijn eigenaardig karakter, dat zich natuurlijk altijd uit, waarover ook gesproken of geschreven wordt. Alleen door eene vlijtige en oordeelkundige studie der beste van zijne schrijvers kunnen wij daar iets van leeren. En juist omdat daaraan veel zorg besteed wordt op de Hoogere Burgerscholen, waag ik 't die inrigtingen in bescherming te nemen tegen een zoo geduchten tegenstander als een ieder met mij gaarne Dr. Naber noemen zal.

Het boek dat voor mij ligt, gaf mij onwillekeurig deze woorden in de pen. Want ik wensch het onder de aandacht te brengen van hen, die door hun beroep meer nog dan anderen in de noodzakelijkheid zijn om het hanteeren van vreemde talen goed meester te worden. Maar zelden is de Nederlander die niet in den handel is, in de gelegenheid of wel genoodzaakt, om vreemde talen te spreken of te schrijven. Een discours met een vreemdeling in onze gewoonlijk dood stille spoorwegrijtuigen, een toertje in het buitenland, een zeldzaam bezoek van een vreemdeling of een even zeldzame vriend in den vreemde, zijn zoo wat de eenige en dan nog wel schaarsche gelegenheden waardoor de Nederlander zijne op de school opgedane en later door lectuur vermeerderde kennis van vreemde talen in praktijk kan brengen. Maar de koopman komt voortdurend met allerlei talen in aanraking. Geen enkele dag gaat voorbij of hij outvangt of verzendt brieven in 't Duitsch of 't Engelsch of 't Fransch geschreven. Geen maand zeker, of een vreemdeling komt hem over zaken spreken, terwijl hij daarenboven dikwijls zelf naar het buitenland trekt om zijne correspondenten te bezoeken of in getale te vermeerderen. Voor hem is dus de kennis van vreemde talen bepaald onmisbaar. En die kennis mag geene oppervlakkige of onvolledige zijn, want tot het geringste misverstand toe zou hem duur te staan kunnen komen. De goede Nederlandsche koopman is dus wel genoodzaakt een soort van polyglot te zijn. Dat de meerderheid onzer kooplui van die noodzakelijkheid doordrongen is, geloof ik dan ook niet dat door iemand ontkend zal worden. Mijne ervaring althans in het buitenland heeft mij geleerd, dat de Nederlander in de

kennis van vreemde talen boven alle andere natiën uitmunt. En wanneer Dr. Naber nog andere Congressen heeft bijgewoond dan te Amsterdam alleen, zoo zal hij mij ook moeten toegeven aldaar, zoo Duitscher als Engelschman noch Franschman vooral, beter een vreemde taal te hebben hooren spreken, dan de Nederlander in de hoofdstad de Fransche. Daarenboven, op Congressen als het te Amsterdam gehouden, werden bijna geene onderwerpen behandeld van bepaald commerciëelen aard, en die nog in discussie kwamen, werden meer in economischen geest opgevat en door buitenlandsche geleerden besproken. Ook dat verklaart de teleurstelling die Dr. Naber wel ondervinden moest, want wie daar tegen hen optrad was niet eens de door de praktijk in het spreken en schrijven van vreemde althans eenigermate geoefende.

De koopman bij ons moet tegenwoordig vier talen kunnen lezen en, zoo mogelijk, ook schrijven ja zelfs eenigzins spreken. En eischt het eigenaardige zijner zaken de kennis van een paar Noordsche of Zuidelijke talen meer, dan bewijst de ervaring ter beurze dat hij ook aan dien eisch gaarne voldoet. Dr. Naber moge nu klagen over ons gebrekkig spreken van andere talen: over onze kennis er van in 't algemeen, zal hij toch wel tevreden zijn. Maar nu begint *mijne* klagt. Al die talen hebben wij geleerd te verstaan, wanneer wij de woorden gedrukt of geschreven voor ons zien, maar niet om ze ook te schrijven. Van het spreken gewaag ik niet eens, want ik twijfel er aan of iemand eene zekere vaardigheid en gemakkelijkheid daarin verkrijgen zal tenzij hij in het land zelf gemeenzaam is geworden met den klank der uitspraak en de wijze van spreken der natie zelve. Maar het schrijven *kan* elders aangeleerd worden, en daarvoor acht ik de bij het M.O. gevolgde methode eene zeer heilzame. Veel en goed lezen van uitmuntende schrijvers, lezen, aanvankelijk onder toezigt van een bevoegd onderwijzer, die op de eigenaardigheden van stijl en woordenkeus de aandacht vestigt, vormt evenzeer den aanstaanden penvoerder, als een verkeer onder den vreemdeling den spreker ontwikkelt. En onze jonge kooplui moeten vooral in deze dagen op het onmisbare gewezen worden van vreemde talen te leeren schrijven, nu op onze kantoren de vreemdeling meer en meer met het voeren der correspondentie belast wordt. Sedert het consignatiestelsel een aanzienlijk aantal Duitschers naar Nederland gelokt heeft en onze handel daardoor een werkelijk eenzijdig Duitsch

karakter heeft aangenomen, is natuurlijk die taal tot een overheerschend element op onze kantoren gerezen. En nadat de keuze van bekwame Duitschers tot correspondenten bij ons al gemakkelijker en ruimer ja zelfs overvloedig is geworden, was 't geen wonder dat zij hier allengs de uitsluitende penvoerders werden in hunne eigene taal. Voor het schrijven van engelsche brieven echter bleef men lang nog de voorkeur geven aan den Nederlander, want de breede stijl van den Duitscher maakt 't voor hem meer dan moeijelijk om het kernachtige en sobere te vatten dat den Brit in zijn schrijven meer nog dan in zijn spreken kenmerkt, en ook voor het Fransch behield de Nederlander nog zijn oud privilegie. Maar, naarmate het Duitsch in den handel al krachtiger en magtiger wordt, en de Duitsche koopman op alle markten, waar ge hem ook ontmoet, overal onder de eersten in rang is gestegen, nu treden Hollander en Engelschman en Amerikaan in hun eigen land wel wat op den achtergrond in 't verkeer met het buitenland, en gaandeweg wijken zij zelfs wat al te veel voor den altijd voorwaarts dringenden vreemdeling. Die komt uit het nòg arme, maar welhaast financieel even rijk als nu reeds intellectueel zoo vermogende Duitschland, met weinig klinkende, maar met des te meer verstandelijke middelen, en vooral met het bewustzijn, dat arbeid onmisbaar is voor het eigen onderhoud en tot veel groots kan brengen. Al spoedig is hij de vlugge en handige correspondent, en al gaauw neemt hij de plaats in, vroeger alleen aan den Hollander toegekend om zijne veelzijdiger taalkennis. De eertijds Engelsche of Frausche brief wordt ten behoeve van den flinken briefschrijver voortaan een Duitsche, of wel, de jonge vreemdeling leert zijne pen ook in andere talen spreken. En het aloude privilegie van den Nederlander, hier en in den vreemde, op groote haudelskantoren de begeerde man te zijn voor het zoo invloedrijk ambt van correspondent, gaat al meer en meer verloren.

Daartegen nu wake ten onzent een ieder die invloed kan oefenen op den gang en de rigting van het onderwijs. En daarom worde de studie van vreemde talen op zulk eene wijze geleid, dat de leerling de vaardigheid en de gemakkelijkheid erlangt om er zijne gedachten op het papier in uit te drukken. Verleen den aanstaanden koopman die gave, en ge doet den Nederlandschen handel een onwaardeerbaren dienst. Niet een overgroot getal uren van dat speciale onderwijs zal hem die bekwaamheid geven, maar eene goede methode

en eigen oefening. Daarenboven, de man die goed schrijft, moet allereerst veelzijdig ontwikkeld zijn, en hij heeft degelijk behoefte aan dat uitgebreider en hooger onderrigt, wat eindelijk het M.O. hem gelukkig verzekert. Want zoo iemand een vijand is van het onderwijs in die eenzijdige zoogenaamde handelscorrespondentie, dan ben ik 't. Daarin ben ik 't volkomen eens met de bewering van Mr. J. Pinner, in zijne teregt algemeen gewaardeerde Beschouwingen over het Middelbaar Onderwijs, hoewel ik mij niet kan vereenigen met zijne daarin vrij sterk geteekende afkeuring der handelsscholen. Met hem sta ik lijnregt tegenover de kooplui, die nog beweeren dat de handelsbrief een product moet zijn van technische bekwaamheden, en met hem verlang ik van den handelscorrespondent niets anders dan de gaaf - en waarlijk die eisch is vrij wat grooter nog dan die de oude handelsman aan hem stelt, - om in zeer weinige maar in duidelijke en juist gekozene woorden uit te drukken wat de briefschrijver verlangt. Er bestaat geen handelsstijl, er bestaat geen technische handelsbrief. De termen die de handel voor verschillende zaken en personen en beroepen en handelingen aangenomen heeft, zijn geheel onafhankelijk van den stijl zijner brieven. Ieder vak, iedere wetenschap heeft eigenaardige termen voor de daartoe eigenaardig behoorende zaken. En zou nu ieder bedrijf en ieder onderdeel van menschelijke kennis daarom ook een afzonderlijken stijl moeten hebben? Wanneer de huismoeder schrijft over keuken of linnenkast of luijermand, dan noemt zij elke zaak daartoe behoorende met den naam daarvoor door het gebruik gewettigd, maar over alle die zaken schrijft zij in den stijl haar eigen, zonder dat die benamingen op den vorm van haar schrijven den minsten invloed oefenen. Dat moet ook de koopman doen. Elke term, door de praktijk van den handel als juist geijkt, moet hij gebruiken, maar de stijl van den brief mag onder die termen niet lijden, omdat de brief dan aan het grootst mogelijke euvel denkbaar mank zou moeten gaan, d.i. onverstaanbaar te zijn voor den gewonen mensch.

Maar de handelscorrespondent moet die termen kennen, en hij moet ze kennen in elke taal waarin hij schrijft. Dat nu is geene zoo gemakkelijke taak als men alligt onderstelt. En juist die kennis wordt bevorderd door een werkelijk zoo uitnemend handelswoordenboek, als hetgene waarvan de titel aan het hoofd dezer aankondiging in 't breede is weêrgegeven. Het maakt een deel uit van

de hier te lande misschien reeds voor lang gunstig bekende Bibliothek der gesammten Handelswissenschaften, door den wakkeren Julius Maier te Stuttgart uitgegeven, en waarvan het Handboek der warenkennis en dat voor algemeene en speciale handelscorrespondentie in zes talen, al voor eenigen tijd verschenen zijn. Maar op dit Woordenboek vooral vestig ik bepaald de aandacht mijner medehandelaren, omdat het waarlijk met groote zorg en veel scherpzinnigheid is zamengesteld, en vooral hier te lande zulke uitnemende diensten kan bewijzen. Eerst komt het volledig Woordenboek, waarin het Duitsche woord voorop gaat en gevolgd wordt door de vertaling in het Hollandsch, Engelsch, Fransch, Italiaansch en Spaansch. Maar opdat ieder der vijf natiën gemakkelijk het verlangde woord zal kunnen opzoeken, zonder juist de beteekenis in het Duitsch te kennen, zoo volgen er vijf registers, waarvan weder elk woord in elke der andere talen voorop gaat met het Duitsche woord er achter. Daardoor is het boek natuurlijk gemakkelijk te gebruiken door een ieder, die ook maar eene dezer zes talen kent. Dan vindt men hier niet alleen alle handelsartikelen vertaald, maar ook alle handelsusantiën in de verschillende phasen opgenomen. Bij Protest wordt niet alleen het protesteren van een wissel in al die zes talen overgezet, maar ook het met protest terug ontvangen van den wissel; bij Interest, niet enkel het denkbeeld van rente en van voordeel, maar ook de geheele phrase waarin de koopman gewoonlijk belooft de belangen van zijn correspondent te zullen waarnemen, in 't kort, bij ieder woord is de zin gevoegd, waarin dat woord gewoonlijk in handelsbrieven voorkomt. Juist daarom is dit Woordenboek van dubbele waarde voor den correspondent in verschillende talen. Hoe dikwijls komen hem onder het schrijven uitdrukkingen in de pen, die hij niet dadelijk weet te passen in den juisten vorm daarvoor door den vreemdeling aangenomen. En dan is zulk een handboek hem een uitnemend redmiddel. Een moeijelijke kwestie doet zich voor, geen alledaagsche, en het juiste woord is hem ontschoten. Maar hij kent het wel in eene andere taal; en nu wijst een der vijf registers hem onmiddellijk den weg. Ik heb verschillende uitdrukkingen met zorg nagegaan en andere weêr vergeleken met handboeken voor mercantiele correspondentie, - die alleen in het Hollandsch en Spaansch schaarsch zijn, - en ik moet erkennen dat de bekwame compilateurs mij bijna nooit onbevredigd hebben

gelaten. Duitsche en Fransche en Engelsche brieven ziet men bijna dagelijks voor zich, en de koopman van eenigen leeftijd zal dus daarvoor dit Woordenboek alleen bij uitzondering noodig hebben. Maar wie niet zoo altijd in de gelegenheid is om Italiaansche of Spaansche brieven te lezen, en wie toch nu en dan in de noodzakelijkheid is in die talen de pen te voeren, hij zal met mij het weldadige erkennen onder het schrijven van dien brief zulk een flinken steun naast zich te hebben, die u reeds den moed geeft onbeschroomd voort te gaan, daar de hulp in moeijelijke oogenblikken u verzekerd is. Ik ten minste wil gaarne het getuigenis afleggen, aan dit boek menige les te danken te hebben. En toch heb ik in de meer dan dertig jaar die ik nu al hier en in den vreemde op de kantoorkruk gesleten heb, al menigen vreemden kantoorbrief gelezen en geschreven.

Maar genoeg. Mijn doel is: dit boek aan te bevelen bij hen die nu reeds als kooplui in vreemde talen corresponderen, en tevens bij hen, die dat nog wenschen te leeren. Beide zullen het een heerlijken steun vinden. Voor onze aanstaande handelsschool - waarvan ik veel goeds verwacht, wanneer maar de hier zoo uiterst moeijelijke kenze van een directeur eene gelukkige is! - acht ik dit boek onmisbaar. En ik noem het een voortreffelijken gids voor die scholen, waar ook het schrijven van vreemde talen tot de oefeningen behoort. Maar vooral hoop ik door het wijd en zijd bekend worden van het Woordenboek dit mijn nog verder strekkend doel te bereiken, dat bij onze jongelui door het gebruik de erkentenis toeneme, hoe onmisbaar voor den aanstaanden koopman is de noodige bekwaamheden op te doen om al spoedig op 't kantoor waar hij geplaatst wordt, de correspontie der vreemde talen op zich te *kunnen* nemen. Dan zal de Nederlander niet langer voor den vreemdeling behoeven te wijken bij de vervulling van die betrekking op onze kantoren, welke men veilig evenzeer de meest omvattende en meest leerzame, maar ook de gewigtigste noemen mag. Dit geschenk van Duitsche hand zou dan den Nederlandschen handel werkelijk tot groot nut verstrekken.

P.N. MULLER.

Verslag van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen lot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfsels der Vaderlandsche Kunst uit vroegere tijden. Amsterdam, C.G. van der Post. 1867.

Onder de jaarlijksche verslagen der meest wetenschappelijke instellingen, waarvan in den regel de verschijning met belangstelling wordt te gemoet gezien, behoort ook dat van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het opsporen, behouden en bekend maken van overblijfselen der Vaderlandsche kunst uit vroegere tijden.

Genoemd Verslag kenmerkt zich dit jaar door een meer dan gewonen omvang en zakelijkheid, der moeite waardig om het met een onbevangen oordeel na te gaan.

De Commissie, bewust van hare vele verrigtingen, legt dan ook reeds op de eerste bladzijde de getuigenis af, dat zij getracht heeft hare taak in het laatste Akademiejaar op zulk eene wijze te volbrengen, dat zij op eene welwillende beoordeeling mag rekenen. Zij zegt verder, dat van de drieledige verpligting haar aangewezen, die, waarbij zij zich in de behoudende rigting heeft mogen blijven bewegen, niet altijd de minste is; en dat zij, hoewel niet altijd met het beste gevolg, toch door spoedig optreden, tijdige waarschuwingen en raadgevingen, dreigende gevaren en verliezen mogt afwenden en verkeerde handelingen matigen kon. Als altijd moest zij ook dit jaar bijna uitsluitend op de welwillende medewerking van diegenen harer landgenooten rekenen, wier ingezonden mededeelingen of berigten steeds met verlangen te gemoet gezien en in dank ontvangen werden; te dien opzigte is zij dus niet veel vooruitgegaan, maar de getuigenis, dat zij zich de bij die mededeelingen ontvangen wenken en raadgevingen steeds ten nutte tracht te maken, is eene goede bekentenis, die zeker hoog gewaardeerd zal worden, zijnen gunstigen invloed niet zal ontloopen en haren wensch zal voorkomen, n.l., dat die mededeelingen en berigten talrijker en de deelneming meer algemeen en levendiger worde.

Zij hield dit jaar vijf vergaderingen, dus één meer dan in het vorige jaar, terwijl schriftelijke wisseling van gedachte tot afdoening

of ter behandeling der overige zaken gevoerd werd, een door ons minder gelukkig geacht middel om vooral op oudheidkundig gebied de zaken au fond te behandelen.

Volgen de verschillende mededeelingen en toezendingen, die dit jaar niet onbelangrijk zijn.

Zoo vinden wij melding gemaakt van vele munten en penningen, waarvan de Commissie er slechts enkele omschrijft en de meeste onaangeroerd laat, zoodat men hieromtrent, even als bij de vorige verslagen, in het onzekere blijft of die voor de numismaten ook iets belangrijks konden bevatten; gelukkig echter geeft de Commissie op aan welke kabinetten of personen die zijn afgestaan, waardoor ten minste de gelegenheid wordt opengesteld om hiervan kennis te nemen.

De teekeningen der grafzerken uit de Augustijnenkerk te Dordrecht, alsmede die van Barend van Hackvort, uit de kerk te Vorden, mogen als eene belangrijke aanwinst beschouwd worden. Van de Grafzerk te Maastricht ontvangen wij, bij de onzekerheid of het der Commissie gelukken zal dat monument eene behoorlijke plaats tot goede bewaring te zien erlangen, het daarop gestelde opschrift; jammer dat wij hierbij ook niet eene nadere omschrijving of opheldering van het familiewapen vernemen, en evenmin met de steensoort en de afmetingen dezer zerk bekend worden gemaakt.

Wat de grafzerken van het voormalige klooster te Windesheim betreft, hopen wij dat de Commissie zich eenige verdere bemoeijingen zal laten welgevallen om hiervan iets naders te vernemen, en ook deze als eene bijdrage tot de verzameling dier steeds zeldzamer wordende monumenten zal magtig worden of althans doen bewaren en er teekeningen van doen maken.

Van de Steenenkist te Heilo ontvangen wij eene betere omschrijving. Uit de opgegeven afmetingen, die ongetwijfeld juist zullen zijn, blijkt het, dat deze zich van die gewone soort kisten door een zeer langen en smallen vorm onderscheidt; want wanneer men zelfs aanneemt, dat de opgegeven maten binnenwerks genomen zijn, dan toch is 2,8 palm aan het hoofdeneind als zeer smal te beschouwen. Voor derzelver bewaring heeft de Commissie de welgezinde medewerking van het Gemeentebestuur mogen erlangen en hopen wij haar later in het Rijks-Museum eene plaats te zien aangewezen.

De vermelding van de met snijwerk voorziene plafonds in de wo-

ning van den Heer Wessing te Amsterdam, vernamen wij met genoegen, als prijs stellende op de bekendmaking van dergelijke zaken; evenzoo is het met de oude meubelstukken te Poortugaal, waarvan de ontdekking zeer belangrijk mag heeten; te betreuren valt het echter, dat hier geene onderhandelingen tot aankoop voor het Museum konden verkregen worden, daar deze ongetwijfeld eene schoone bijdrage zoude geweest zijn voor de kennis der binnenvertrekken uit de 16^{e} en 17^{e} eeuw, die zelden meer zóó zullen voorkomen.

Hare bemoeijingen in zake de meubelstukken en schilderijen uit het Leprozenhuis te Amsterdam hebben eenen goeden uitslag gehad, daar die althans zijn bewaard gebleven, even als de daarin nog aanwezige 18^{e} eeuwsche, met schilderwerk en verguld snijwerk versierde schoorsteenmantels, die aan het Oudheidkundig Genootschap zijn overgegaan. Over het bewaard blijven van het oude 17^{e} eeuwsche poortje mag men zich eveneens verheugen.

Omtrent de muurschilderingen in de kerken te Groenlo en te Lochem vernemen wij, dat van wege den Minister van Binnenlandsche Zaken het onderzoek aan den bekwamen oudheidkenner D. van der Kellen Jr. is opgedragen, zoodat wij hieromtrent de beste verwachtingen koesteren.

Deze schilderwerken verdienen dan ook allezins de aandacht, hoewel zij reeds veel geleden hebben. Eigenaardig is het vooral bij die te Lochem op te merken, dat tusschen het voleindigde werk des schilders, ter plaatse waar zulks het meest geleden heeft, nog enkele eerste studiën of krabbelingen te voorschijn zijn gekomen.

Op den Huize de Slangenburg bevinden zich echter geene muurschilderingen, zoo als teregt aan de Commissie is medegedeeld, maar wat aldaar nog wel de aandacht verdient, zijn de oude behangsels, de zoogenaamde gobelins, in de groote benedenkamer, als ook de gebeitelde schoorsteenmantel.

Wat de bouwvallen van het Slot Teylingen aangaat, vernemen wij met genoegen, dat het der Commissie gelukt is in den Heer Jhr. G. van Teylingen van Kamerik een man aan te treffen, die hare goede bedoelingen heeft willen ondersteunen, zoodat men dus te eeniger tijd met alle zekerheid zal kunnen aangeven, hoe de oude grondslagen of grondvormen van de onderscheidene gedeelten van het gesloopte kasteel geweest zijn, en tevens den onderdom hiervan zal

kunnen bepalen. Het kennen van deze grondvormen is een allergewigtigste zaak, wijl zulks de groote leemte zal aanvullen, die tot heden, hoewel er vele afbeeldingen van vroegeren en lateren tijd bestaan, onvoldaan gebleven is. Ook het opmeten van den ouden toren en den ringmuur zij der Commissie zeer aanbevolen.

Hare bemoeijingen omtrent het Slot te Muiden zijn met den besten uitslag bekroond en wij durven verwachten, dat de bij Ministeriëel schrijven, dato 18 April 1867, N°. 224, 5^{e} Afdeeling, haar toevertrouwde taak het gevolg moge hebben, dat dit merkwaardige Slot voor verdere vernieling gevrijwaard blijve en geen andere dan met den eigenaardigen stijl overeenkomende herstellingen zal ondergaan.

Van het Oude Gasthuis te Middelburg, waarvan reeds ten vorige jare melding gemaakt werd, vernemen wij thans dat de opmetingen door den Heer K.J. Schijf bewerkt en bereids teekeningen hiernaar vervaardigd zijn. Dit gebouw is dus daardoor weder aan de vergetelheid ontrukt, en alleen blijft de wensch over, dat de Commissie in de gelegenheid gesteld worde om deze teekeningen aan te koopen, of wel, zoo dit niet mogt gelukken, dan er toch de doortrekken van tracht te verkrijgen. Evenzoo is het te wenschen, dat zij te eeniger tijd goede teekeningen van de Vlissingsche Poort te Middelburg mag ontvangen.

Hare loffelijke pogingen om het doodvonnis over de Kennemerpoort te Haarlem te schorsen, is helaas! vruchteloos gebleven. Zelfs het verzoek aan het gemeentebestuur om deze poort te doen opmeten en in teekening te brengen, de bouwkundige en verdere gebeitelde versieringen op het Gemeente-Archief te bewaren, alles werd negatief beantwoord, en genoemd bestuur meende reeds veel gedaan te hebben door photographien der beide gevels te doen vervaardigen en hiervan een exemplaar aan de Commissie toe te zenden. Eene dusdanige kortzigtigheid, gevoegd bij de sloopingsmanie van dat Gemeente-bestuur, verbaast ons ten hoogste, en wij hadden althans verwacht in den tegenwoordigen Burgemeester een man te vinden, die bij zijne erkende talenten, bij zijne vele goede hoedanigheden en zijne zorg voor het uitbreiden en in eenen modernen geest verfraaijen der stad, tevens eenige achting en liefde had gekoesterd voor de kunstprodueten onzer voorvaderen, welke kunstproducten ons nog dagelijks het bewijs leveren van hunne uitgebreide

kennis en dat zij de kunst hooger opvatteden dan zulks heden ten dage het geval is.

De verkoop der vensters met ingebrand glasschilderwerk te Zevenhuysen bij Gouda heeft ons even pijnlijk aangedaan als de Commissie, en het valt zeer te betreuren, dat hare krachtige bemoeijingen in deze zaak tot geen beter gevolg geleid hebben. De handelingen van het kerkbestuur getuigen van een verregaand wandalisme, dat hun tot weinig eer verstrekt, en het egoïstisch beginsel om alles wat maar geld kan opbrengen, te verkoopen, om tot het gewenschte doel, n.l. het verkrijgen eener nieuwe pastorie te geraken, is in het oog van den kunstminnaar en oudheidkenner een afschuwelijk beginsel. De Commissie heeft echter gedaan wat zij vermogt, en wij danken haar voor de uitvoerige beschrijving van de kerk en de bedoelde glazen, onder bijlage D. aan het einde van haar verslag gevoegd. Door dezen haren arbeid is althans de herinnering aan deze als verloren te beschouwen kunstwerken levendig gehouden.

Wij naderen thans tot de slooping van vele vermelde kerkgebouwen; dit woord geeft altijd een pijnlijken indruk, vooral als men dit, zooals in het afgeloopen jaar, tot zevenmalen ziet aangegeven. Onder die vele kerkgebouwen zijn er wel is waar, die als kunstwaarde niet veel te beteekenen hadden, maar er zijn er ook onder, die men een beter lot had toegewenscht.

Zoo schijnt de kerk te Zonnemaire uit den aanvang der XVe eeuw te dagteekenen en onder de daartoe gebezigde metselsteenen eenige gevonden te zijn, die met een groen glazuur bedekt waren. Wenschelijk zou het hier geweest zijn te onderzoeken, in hoeverre hier gedacht moet worden aan geglazuurde metselsteenen, of wel, dat de oorzaak van dit verschijnsel gezocht moet worden in de plaatsing van de steenen in de nabijheid van de monding des ovens, waardoor zulks wel eens veroorzaakt wordt.

Van de kerk te Heino heeft de Commissie door hare bemoeijingen en de bereidvaardige hulp van den Hoofdingenieur van den Waterstaat eene opmeting verkregen en zijn haar de teekeningen hiernaar vervaardigd geworden. Zij geeft onder bijlage A. belangrijke mededeelingen omtrent dit oude gebouw en zijn metselwerk. Ook van de kerk te Charlois zal zij de teekeningen ontvangen. Van de kerk te Midwoud in Noord-Holland schijnt het dat de standvinken met hunne kromme stijlen en bintbalken alleen eenig be-

lang inboezemden en zullen daarvan de teekeningen vervaardigd worden, ten nutte van de kennis der houtverbindingen uit dien tijd. - De bescheiden omtrent de kerk te Rossum, onder bijlage B. medegedeeld, zijn van een zeer belangrijken aard, met het oog op het uitvoerige berigt dienaangaande opgegeven; evenzoo zijn het die van de afgebrande kerk te Stolwijk, en wij mogen met eenig regt van de Commissie verwachten, dat zij deze bouwvallen indachtig zal blijven. De kerkgebouwen toch zijn in het algemeen genomen een kenmerk der beschaving uit elk tijdvak; zij geven ruime stof tot onderzoek met betrekking tot den stijl en de geheele zamenstelling, vooral bij ons te lande, waar men niet altijd eenen vasten bodem tot de daarstelling er van aantreft; het is daarom dat het steeds eene nuttige zaak blijft, elke gelegenheid waar te nemen om bij het sloopen dier gebouwen tegenwoordig te kunnen zijn en een veelzijdig onderzoek in te stellen.

Van de overblijfsels der Romeinsche gedenkteekenen te Domburg vernemen wij met leedwezen, dat die eerst aan de Commissie ten behoeve der Koninklijke Akademie afgestaan waren en er later door den Heer Mr. J.J. Slicher van Domburg bezwaar gemaakt werd aan die belofte te voldoen, en verder, dat er op een nader door de Commissie tot dien Heer gerigt schrijven geen antwoord is ontvangen. Zij is echter door de beleefdheid van den Secretaris van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg te weten gekomen, dat de sedert den brand van 1848 in de kerk te Domburg bewaard gebleven gedenkteekenen door den Heer Slicher aan het Genootschap zijn afgestaan en in het lokaal van het Genootschappelijk Museum te Middelburg overgebragt. Hieronder waren evenwel niet begrepen de vele brokstukken van de overige gedenksteenen en beelden, die eene hoeveelheid van bijna 2 cub. ellen vormden en in de open lucht waren blijven liggen, blootgesteld aan de werking van wind en regen, zonder dat zich iemand hieromtrent bekommerde. De Minister achtte het daarom noodig, dat er een nader onderzoek ingesteld werd, en belastte hiermede het voorzittend lid der Commissie, in zijne betrekking als Directeur van het Museum van Oudheden. Dit onderzoek heeft de overtuiging opgeleverd, dat er onder de vele brokstukken nog eenige waren, die tot een geheel zouden te brengen zijn; ook bleek het dat die stukken, waarop versierselen of opschriften gebeiteld waren, van zooveel belang wa-

ren, dat men die eene betere plaats diende toe te kennen, daar het te verwachten is, dat met de vele wetenschappelijke en technische hulpmiddelen, bij het Rijks Museum te Leyden voorhanden, eenige pogingen tot herstel of aanvulling met den besten uitslag zouden bekroond worden. De Commissie vernam echter korten tijd na de afzending van haar rapport aan den Minister, dat het Bestuur handelend was opgetreden en de brokstukken naar Middelburg waren overgebragt. Dit alles gaf toch nog geene gerustheid omtrent het lot van deze oudheden; doch men vernam weder later dat althans de zes bedoelde gedenkteekenen, na eerst gedurende eenige maanden in de open lucht gelegen te hebben, eindelijk onder een *afdak* tegen den invloed van het weder beviligd waren en ten slotte de eer mogten genieten binnenshuis, d.i. *in den kelder van het Museum*, bewaard te worden.

Het is werkelijk een treurig verschijnsel, dat mannen van invloed, die eene zekere positie in de maatschappij bekleeden, aanspraak makende op beschaving, zich zoo weinig om zulke historische gedenkteekenen bekommeren. Met de Commissie wenschen wij dan ook dat het Zeeuwsch Genootschap zijne beste pogingen, om tot een herstel en goede plaatsing dezer monumenten te geraken, zal aanwenden en daarin slagen moge. Intusschen zijn wij van gevoelen, dat deze overblijfselen eene betere plaats in de Rijksverzameling te Leyden zouden innemen te midden van de vele dergelijke aldaar voorhanden. Voor hunne waardering en vooral voor de beoefening er van zou zulks veel voor hebben. Dit zal evenwel een vrome wensch blijven! Hoe het ook zij, de Commissie heeft in deze zaak veel goeds verrigt en haar komt daarvoor alle lof toe, alsook voor het bekend maken van het Besluit van Koning Lodewijk op 6 Julij 1809, dat niet van belang ontbloot is en mogelijk te eeniger tijd nog eene nuttige strekking kan hebben.

De verwezenlijking van het Rijks Museum voor Vaderlandsche Geschiedenis en Kunst der middeleeuwen en latere tijden, blijft nog altijd eene duistere zaak; het schijnt dat de Minister het niet verder laat komen dan tot het geven van de verzekering, dat zijne aandacht op de zaak gevestigd blijft. Bij zulk een toestand is het der Commissie niet euvel te duiden, dat zij hieromtrent geene nadere gunstige vooruitzigten kan bekend maken, en toch moeten wij haar deze zaak met nadruk blijven aanbevelen, wijl het meer

dan tijd is, dat er een einde aan dezen onzekeren toestand kome, waardoor indirect veel verloren gaat dat, ware er een Museum, het geval niet zoude zijn. Moge daarom de laatste pogingen der Commissie eindelijk een goed gehoor bij den Minister vinden!

Het denkbeeld der Commissie om de vele reeds in haar bezit zijnde plannen en teekeningen steeds ter beschikking van belangstellenden te stellen, is een goed werk; zij zal daardoor bij gebrek aan de noodige middelen om die zelve uit te geven aan velen een groote dienst bewijzen en nut stichten. Evenzoo is het een verdienstelijk werk, dat zij de teekeningen van den gesloopten toren van Oudorp bij Alkmaar in plaat deed brengen en er eenen uitvoerigen tekst bijvoegde, die zeer zeker nuttige wenken zal bevatten, met het oog op het opmeten en in teekening brengen van oude gebouwen, een en ander op de door de Commissie opgedane ondervinding berustende.

Aan haar voornemen om eene bijeenkomst met afgevaardigden van verschillende genootschappen te houden, ten einde te beraadslagen over de middelen, waardoor de Commissie zich krachtiger medewerking in alle plaatsen des lands zou kunnen verschaffen, heeft zij door de droevige ramp, waaronder het grootste gedeelte van ons vaderland ten vorigen jare gebukt ging, niet kunnen voldoen; maar zij geeft ons geen bepaald voornemen te kennen om hierop terug te komen, door zulks b.v. dit jaar te doen; zij wil dit slechts in ernstige overweging nemen. Waarom dit? heeft de Commissie zoo weinig vertrouwen in deze zaak? wij weten het niet, maar gelooven dat het houden van zulk eene bijeenkomst wel is aan te raden en zeker zijne goede vruchten zou afwerpen. Het vereenigen toch van zoo vele warme belangstellende mannen in al wat tot de overblijfselen van vroegere kunstproducten behoort, moet bepaald eene goede uitwerking hebben, want men leert er elkander kennen, men verneemt omtrent vele zaken onbekende gegevens, men wisselt van gedachten omtrent bekende voorwerpen, komt zoo tot helderder inzigten en men sluit onwillekeurig eenen band, die door de verschillende omstandigheden, gepaard met de belangstelling in een en dezelfde zaak, steeds naauwer zal toegehaald worden en ter bevordering kan strekken van het zoo edele beoogde doel; het is daarom, dat wij er ons het beste van voorstellen; wij keuren evenwel het denkbeeld van den Heer Conrad niet af; ook dit heeft zijne goede zijde

en de verkregen uitkomsten geven er het bewijs van; het een zal echter het andere niet schaden, maar veeleer strekken tot meerdere, tot algemeener zamenwerking.

Op de medewerking der Gemeente-besturen valt nog niet te roemen. Wel is er dit jaar, na de uitnoodiging van den Minister aan Heeren Commissarissen des Konings om een jaarlijksch verslag te ontvangen, het een en ander ingekomen, maar men moet nog steeds op eene betere opvatting met betrekking tot het nuttige hiervan blijven hopen.

Eindelijk voegt de Commissie aan het einde van haar verslag de teedere geldkwestie, het altijddurende struikelblok dat haar steeds blijft kwellen. Zij ontving dit jaar een door de Akademie beschikbaar gesteld bedrag van ƒ 300, onder voorbehoud om naar bevinding eene nadere mededeeling te doen of zij zich op dien voet met hare taak zou kunnen blijven belasten; bij een bevestigend antwoord zou door het Akademisch bestuur eene bijzondere subsidie van genoemd bedrag aan de regering gevraagd worden, omdat de finantiëele toestand der Akademie de uitgaaf van dat hooger bedrag boven de vroeger uitgetrokken som van ƒ 100 niet gedoogde. Het gevolg hiervan is geweest, dat zij verder bereid blijft, in hare betrekking tot de K.K. Akademie van Wetenschappen, zoo lang mogelijk de haar opgedragen taak te blijven vervullen. Zij geeft verder het betoog, dat de reeds meermalen door haar opgegeven som van ƒ 500 niet voldoende is om in de meest dringende behoeften te voorzien en eindigt met op nieuw te verklaren, dat zulk een toestand als de tegenwoordige onhoudbaar wordt, en er eene verandering ten goede moet komen, wil zij niet gedrongen worden haren lastbrief aan de Akademie terug te geven, ten einde die aan anderen over te dragen, die genegen en beter geschikt of met meer moed toegerust zijn, onder de bestaande omstandigheden den nu sedert zeven jaren door haar met zelfopoffering aanvaarden en onvermoeid voortgezetten arbeid over te nemen. Ten slotte stelt zij, zoo zij met hare taak voort mogt gaan, of wel dat die aan anderen mogt worden opgedragen, als volstrekt noodige vereischten: 1°. een bezoldigden schrijver, tevens geschikt voor het teekenwerk, enz.; 2°. een bouwkundige voor opnemingen en opmetingen van gebouwen of gedenkteekens, welker slooping gevreesd wordt, of voor welker behoud niet de vereischte zorg gedragen wordt. Hoe wenschelijk dit laatste ook zijn moge, ten

gerieve hunner taak, is het welligt voor het oogenblik niet gelukkig gedacht om bij eene aanvrage om subsidie tevens dit vereischte te stellen en vreezen wij dat zulks eene Regering, die toch zoo weinig geld voor de Akademie beschikbaar stelt, zal afschrikken, waardoor het doel zal gemist worden.

Hoe hare positie ook wezen moge, zij verlieze den moed niet; hare uitkomsten zijn dit jaar toch meer bevredigend geweest. Wij eindigen dan ook dit ons overzigt met haar nogmaals te wijzen op het denkbeeld der vroeger besproken bijeenkomst; zij stelle daar de gelegenheid open tot degelijke discussiën, zij stelle er ten toon wat hare verzameling belangrijks bevat, zij geve daarvan eenige mededeelingen en wekke alzoo bij anderen den lust op om ook iets te verrigten; zij geve ook aan bijzondere personen, liefhebbers, zonder juist tot eene vereeniging te behooren, gelegenheid deze vergadering bij te wonen; dan zal onzes inziens, op die wijze te werk gaande, de goede zaak bevorderd worden en de Commissie meer medewerkers vinden, die ook als deskundigen in het belang der zaak, goede teekeningen zonder groote of welligt geheel zonder kosten zullen afstaan, en zoo zal zij ook daardoor op nieuw een middel beproefd hebben om de degelijke kennis der oudheidkunde te verspreiden en dienstbaar te maken tot vermeerdering der steeds toenemende beschaving.

Januarij 1868.

E.

Verslag over het jaar 1866, *zamengesteld door de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Batavia*.

De late verschijning van dit Verslag is oorzaak dat het eerst zoo laat in dit tijdschrift besproken kan worden. Terwijl wij in Nederland bijna niet meer om het jaar 1866 denken, of althans de herinnering aan 1867 die aan 1866 reeds verdringt, is het misschien eene wanhopige poging nog een handelsverslag over dat jaar aan te kondigen.

Hiertoe bestaat thans echter meer noodzakelijkheid dan zelfs voor de vorige jaren bestond. De Kamer van Batavia toch klaagt er over, dat hare Verslagen te weinig aftrek vinden en dat zij, wanneer daarin geene verbetering komt, vreest die uitgifte te moeten staken.

Dit nu zou zeer te betreuren zijn, want daardoor zou een bron van kennis van Indië en vooral van Indischen handel en nijverheid ophouden te vloeijen, die waarlijk veel goeds reeds heeft opgeleverd.

Bij de bespreking der beide vorige jaargangen van dit Verslag in ‘de Gids’ had ik reeds gelegenheid tot in bijzonderheden aan te wijzen, welke belangrijke zaken daarin medegedeeld worden en met hoeveel ijver en geduld de Kamer alles bijeenbrengt, wat van belang kan geacht worden. Ik zou in herhalingen vervallen, wanneer ik nu op dezelfde wijze ook dit Verslag besprak, te meer omdat er thans geene onderwerpen in voorkomen, die als het ware geheel nieuw zijn. Het is mijne aandacht niet ontgaan, dat zaken, die vroeger niet besproken werden, thans daarin vermeld zijn, als b.v. de werking der nederlandsch-indische stoomvaart-maatschappij, de resultaten der Billiton-tin-maatschappij, enz., maar - reeds het opnoemen van deze bewijst het - nieuwe zaken van gewicht komen daarin niet voor.

De inrichting der verschillende hoofdstukken is gelijk aan die der vorige Verslagen; slechts enkele wijzigingen zijn daarin gebracht ten gevolge van meerdere of mindere inlichtingen aan de Kamer verstrekt. In het opnemen van bijlagen heeft zij gemeend geene verandering te moeten brengen; wel komen deze nu achter elk der hoofdstukken, waartoe zij behooren, doch de Kamer is even kwistig als vroeger daarmede. Ik blijf van meening, dat zij beter deed, minder te geven en meer de stof te verwerken; de opmerking dat die bijlagen ‘in den regel hoogst belangrijke feiten bevatten voor de geschiedenis en nadere raadpleging, dikwijls van onschatbare waarde,’ wil ik gaarne beamen, maar ik meen dat de Kamers van Koophandel van hare Verslagen niet moeten maken: verzamelingen van berichten of van verslagen van anderen, maar dat zij zelven de geschiedenis moeten bewerken, kan het zijn met grondige kritiek van den toestand des handels, enz., in haar ressort.

Als de Kamer te Batavia klaagt, dat zij de kosten van de uitgifte van het Verslag niet goed kan bestrijden, wekt het des te meer bevreemding, dat zij zoo vele bijlagen blijft opnemen. Het zal toch ook wel te Batavia waar zijn, dat elk vel druks méér de kosten verhoogt?

Het is te hopen, dat de Kamer in staat blijve de uitgifte van hare Verslagen voort te zetten; zij verricht daarmede een hoogst

verdienstelijk werk, hetgeen niet het minst gewaardeerd wordt door hen, die, gelijk ik, zich aanmerkingen daarop veroorloven. Hoe gaarne zou ik zien, dat mijne pogingen om daarop de aandacht te vestigen, eenig gevolg hadden; de overtuiging, dat het aantal van hen, die den toestand en de instellingen van Indië bestudeeren, toeneemt, geeft mij daarop eenige hoop. Hun kan de kennisneming van de verslagen over den handel en de nijverheid van Batavia en van de 13 residentiën en assistent-residentiën, tot haar ressort behoorende, niet genoeg worden aanbevolen. En wanneer dan ook de Nederlandsche handel, die, mij dunkt, vele goede inlichtingen daaruit putten kan, de onderneming der Kamer van Koophandel en Nijverheid te Batavia steunt door die Verslagen te koopen, dan geloof ik dat de meerdere en juistere kennis van den toestand van den Indischen handel door de Kamer te Batavia verspreid, heilzaam zal werken, zoowel voor het moederland als voor de Kolonie.

Amsterdam, Januari 1868.

N.J. DEN TEX.

A. ***De zingende kinderwereld. Kinderliedjes voor een of twee stemmen met pianobegeleiding. Vierde twaalftal. Woorden van J.J.A. Goeverneur. Bijeengebragt door J. Worp. Groningen, J.B. Wolters*****. 1867. ƒ 0.65.**
B. ***Eerste Zangboekje. Verzameling van oefeningen en liedjes, in geleidelijke volgorde voor het zangonderwijs in de lagere school en voor zangscholen, door J. Worp, Onderwijzer in de muziek aan 's Rijks-Kweekschool voor onderwijzers, en Organist van de Martini-kerk te Groningen. Derde druk*****. 1866. 64 blz. kl. 8°. ƒ 0.30.**
Tweede Zangboekje. Verzameling enz. als boven**. 1865. 80 blz. ƒ 0.30.**
Derde Zangboekje, enz. **1866. 64 blz. ƒ 0.30.**
Hierbij: Wenken voor den Onderwijzer bij het gebruik van het eerste en tweede Zangboekje**. 24 en 16 blz. kl. 8°. Ieder ƒ 0.15.**

C. *Orgelmagazijn. Verzameling van Orgel-Compositiën met of zonder pedaal, te gebruiken als oefeningen in het gebonden spel op orgel of harmonium, of als naspelen bij het sluiten der godsdienstoefening in Protestantsche en R.K. kerken, door J. Worp. Bij denzelfden Uitgever.*
1e *Aflevering*, (VI en 18 blz. 4o.) *ƒ* 1.25.

Ten opzichte van A. verwijs ik kortheidshalve naar hetgeen in dit zelfde Tijdschrift door mij over de drie eerste stukjes van dit allerliefste Kinderzangboek is gezegd. Gelijk toen, ook nu een paar proefjes tot aanbeveling.

No. 43. JAN JORIS.

Jan Joris trok des morgens
Heel vroeg al naar de hei,
En dreef daar zijne schapen
Al in de wei.

Dat deed hij alle morgen
En met heel groot pleizier;
Hem kenden zijne schapen,
Hij kende elk dier.

Maar eens 'reis op een morgen
Scheen hem het harte zwaar;
‘Och, was ik toch een koning
Of kroonprins maar!’

‘Jan Joris,’ zeî zijn vader,
‘Hoe kom je toch zoo dwaas?
Wat zou je, was je koning,
Dan doen wel, baas?’

‘Och,’ zeî Jan, ‘'k stapte 's morgens
Dan in een gouden koets,
En hoedde mijne schapen
Niet meer blootvoets.’

N°. 44. KATER SNOR EN 'T MUISJE.

Kater Snor zeî tot de Muis:
‘Waarom zit je ook altijd t'huis?
Je wordt kniezerig en zeurig.
Soms een goeije wandeling
In de zon is beter ding;
Kijk, dat maakt je frisch en fleurig!’

‘Laat ons zaam wat kuij'ren gaan;
Buiten in de groene laan
Weet ik lekker spek te vinden.
Wil je schat?’ - ‘Neen,’ zeî de muis,
‘'k Blijf van daag maar liever t'huis,
'k Ben hier onder goeije vrinden!’

‘Toe toch, toe, deez' eene keer!’ -
‘Neen, heer Snor, ik dank je zeer,
Want ik zie je scherpe klaauwen;
Ga maar heen en haal jij spek,
Ik voor mij heb heel geen trek;
Met jou uitgaan? 't zou mij rouwen.’

N°. 48. DE OOIEVAAR EN DE KIKVORSCH.

Een ooijevaar kuijert daar langs de sloot,
Trip, trap, zachtjes, poot voor poot;
Dat ziet een kikkert en kwi-kwa-kwakt;
Wip heeft heer langpoot hem bij 't nekvel gepakt.

Toen dat van ver nu een ander ziet,
Kruipt die stil, stil weg in 't riet.
‘Hadt je toch gezwegen maar te regter tijd,
Dan was je nu je leven niet kwi-kwa-kwijt.’

Van de wijsjes en begeleiding zeg ik niets anders dan dat ze mij voorkomen, even gelukkig geslaagd te zijn als de vorige. - Moge ook dit bescheiden bundeltje een gunstig onthaal vinden. Zulke liedjes zijn een schat voor de kleinen, die ze gemakkelijk kunnen zingen; maar ook voor de grooten, die ze hun voor geringen prijs kunnen bezorgen.

B.

Kunnen zingen. Velen kunnen het niet, al hebben ze op de school zoogenaamd zingen geleerd. Op vele scholen laat het zangonderwijs - gelukkig thans door de Wet opgenomen onder de gewone leervakken - veel te wenschen over. Ik houd mij overtuigd, dat eene meer algemeene invoering van de door den heer Worpgevolgde methode van heilzamen invloed zou zijn. Blijkens de hierboven genoemde Zangboekjes bezit deze onderwijzer bij uitnemendheid de gaven die op dit gebied onmisbaar zijn. Ik zal mijne ingenomenheid motiveeren door te wijzen op eenige eigenschappen waardoor zich deze arbeid van den ijverigen en talentvollen man onderscheidt[1].

Wie naar deze methode wil onderwijzen, geeft aan ieder zijner leerlingen een exemplaar van het eerste Zangboekje in handen. Het bevat niets anders dan de voorbeelden, oefeningen en liedjes, die anders op het bord moeten worden geschreven en dan bezwaarlijk gelijktijdig door een geheele klasse duidelijk kunnen worden gelezen. De druk is zeer duidelijk en de prijs matig gesteld. De onderwijzer vindt in de ‘wenken’ de voldoende aanwijzing, hoe hij bij het gebruik van dit boekje zal te werk gaan. Een en ander is, dunkt mij, wel geschikt om deze methode als eene bij uitnemendheid *practische* aan te bevelen.

Het is al verder een goede eigenschap van deze leerwijze, dat ze den leerling terstond aan het werk zet en hem zelf laat produceeren. Hij *ziet* en *hoort* niet alleen, maar hij *handelt*, hij *zingt* bijna

1 Zelf verklaart de heer W. (Wenken, blz. v), dat zijn werkje is een vrije navolging van de ‘Gesanglehre für Schule und Haus,’ von J.J. Schäublin. ‘Vele oefeningen en liedjes zijn daaruit genomen, eenige zijn van H. Bönicke en eenige van mij zelven. Den tekst der liedjes hebben eenige mijner vrienden voor mij vertaald of oorspronkelijk geschreven.’

van het eerste oogenblik af. Op duidelijke en eenvoudige wijze worden hem de dingen zelve, waarmede hij te doen heeft, getoond, en telkens leert hij met het teeken ook de zaak kennen, die er door wordt voorgesteld. Gemakkelijk en geleidelijk gaat het van het een tot het ander voort, zoodat, zonder bovenmatige inspanning, bij een onderwijs van twee uur per week, met behulp van dit eerste Zangboekje, in den tijd van één jaar de leerling bekend zal zijn met het notenschrift, de maatverdeeling, den diatonischen toonladder en de bekwaamheid zal hebben opgedaan om eenvoudige liedjes in allerlei maat, mits zonder voorteekens, van 't blad te zingen.

In het tweede Zangboekje wordt een aanvang gemaakt met de verhooging en verlaging der toonen door kruisen en mollen. Daaraan knoopt zich de leer van den duur- en moltoonaard (groote en kleine terts) en de voorteekening aan den sleutel, alles aanschouwelijk voorgesteld en met eenvoudige liedjes afgewisseld, waarbij echter nog niet meer dan twee voorteekens aan den sleutel worden gebruikt. In het derde Zangboekje komen de meer ingewikkelde maatfiguren (triolen, sextolen, enz.) ter sprake en leert de jeugdige zanger ook de overige schalen kennen, tot die met 7 kruisen en 7 mollen toe. Dit boekje wordt besloten met eenige mededeelingen over de verschillende maatsoorten, de namen der lagere en hoogere octaven, de onderscheiden sleutels, den omvang der zangstemmen (sopraan, mezzo sopraan, enz.), eenige metrische versieringen en de meest-gebruikelijke kunsttermen voor tempo en voordracht.

Overal heeft de schrijver zich tot het belangrijkste bepaald. Wat voor het gros der leerlingen te hoog of te véraf liggende kan geacht worden, is onvermeld gelaten. Zonder dat ooit de geleidelijke orde wordt verwaarloosd, heerscht er toch genoeg afwisseling om den leerling niet door eentoonigheid te vermoeien.

Dit brengt mij tot het laatste punt dat ik wenschte te doen opmerken. Ik bedoel het onderhoudende en opwekkende waardoor deze leerwijze zich onderscheidt. Vlugge, vroolijke, kinderlijke liedjes op aardige woorden vormen voor een goed deel den inhoud van deze Zangboekjes, terwijl de onderwijzer geen tijd behoeft te verliezen door ze op het bord te schrijven of te laten copieeren, en in de ‘Wenken’ opmerkzaam gemaakt wordt op tal van bijzonderheden, die hem evenzeer als zijne discipelen bij het instudeeren dezer liedjes te pas kunnen komen.

Summa summarum: Wij aarzelen niet aan dezen bescheiden arbeid van den Heer Worp groote waarde toe te kennen en als onze overtuiging uit te spreken, dat de S. zich door de bezorging daarvan zeer verdienstelijk heeft gemaakt voor de schoolwereld - en dien ten gevolge voor de maatschappij.

C.

Van dezen bundel heb ik maar weinig te zeggen. Ik wist niet, dat er behoefte bestond aan dergelijke oefeningen voor ‘anfahende’ organisten, om met vader Bach te spreken. Ofschoon correct geschreven, zoover ik kan oordeelen, en uitermate practisch ingericht voor zwakke spelers, zou ik toch dien beginners nog wel wat degelijker kost wenschen in handen te geven. 't Komt mij voor, dat men bij het vormen van organisten niet streng genoeg kan zijn in de keuze van muziekstukken, die de pretensie hebben van meer te zijn dan bloote études voor handen en voeten. Het orgel is een heilig instrument. Dat moet den leerling van meet af aan worden ingeprent. Dat moet hij leeren beseffen door de composities, die hem ter beoefening worden voorgelegd, zoowel als door de strenge theoretische studiën waaraan men hem onderwerpt. Een goede orgelcompositie moet zich niet maar onderscheiden door een zoogenaamd strengen stijl, maar ook door zekeren adel van muziekale gedachten. Al wat plat, alledaagsch, triviaal is moet verbannen blijven van de orgellessenaar. En ofschoon wij reden zouden hebben ons te verheugen, als nergens in Nederland van de orgels muziek werd gehoord, die in dit opzicht beneden het pijl der voor ons liggende stukjes stonden - de heer Worp is een te degelijk musicus om niet een hoogere taak zich te stellen, dan die hij blijkens zijne voorrede voor oogen had bij het samenstellen van dit orgelmagazijn. Er bestaat, volgens dat voorbericht, voor aankomende orgelspelers wel een groote overvloed van orgelmuziek in kleiner vorm, zooals *voorspelen*, enz., maar niet van zoodanige afmeting als o.a. noodig is voor *naspelen*. De S. wilde nu den voorraad van laatstgemelde soort vergrooten door in de eerste plaats stukken van anderen, in allerlei werken verspreid en daardoor minder bekend, bijeen te brengen. Zijn ‘eigen werk kon dan in de rij der samengelezen stukken hier en daar eene plaats innemen.’ Reeds aanstonds in dezen eersten bundel is de Heer W. in zoover van dit programma afgeweken,

dat van de 7 stukken de grootste helft, N°. 1, 2, 6 en 7 uit eigen portefeuille werd genomen, terwijl tusschen dezen in geplaatst zijn stukken van Tauscher, Winkelmeijer en Adolf Hesse. Alle eerbied voor het talent van die heeren, zoowel als voor dat van den heer Worp. Maar wie weet niet, dat al wat ons hier wordt aangeboden beuzelpraat is, vergeleken met hetgeen de orgelheroën van de eerste helft der vorige eeuw ons te zeggen hadden? Geen wonder, dat men tegenwoordig in Duitschland al zijne aandacht wijdt aan de werken dier mannen, even als aan die der groote klavier- en vioolspelers van dien tijd. Hoe ingenomen wij mogen zijn met den vooruitgang op elk ander gebied, hoe afkeerig ook van het eenzijdig prijzen van hetgeen geweest is; - dat onze tijd niet productief is in het muziekale, valt, dunkt mij, niet te ontkennen. De taak van het heden schijnt te bestaan in de volle waardeering van het schoone door anderen geleverd, maar nog voor de meesten der thans levenden onbekend gebleven. Die schuld tegenover de groote scheppende geesten van het voorgeslacht moet eerst worden afgedaan. Al wie toonkunstenaar van professie, en met name, wie orgelspeler wil worden, moet eerst gewijd worden door den doop in den naam van Bach en Händel. De heer Worp ruime in zijn magazijn voor de werken dezer grootmeesters eene eereplaats in en geve alleen in dit gezelschap de stukken van de dii minorum gentium. De klassieke orgelcomposities, zooals zij in onze dagen in tal van uitgaven in het licht verschijnen, zullen het hem gemakkelijk maken zijn magazijn te voorzien van hetgeen onze ‘anfahende Organisten’ noodig hebben. Waar het de vorming van den smaak bij jeugdige kunstenaren geldt, kan men niet kieskeurig genoeg zijn.

De notendruk van den heer Koksma te Franeker is voortreffelijk. Wenscht men een groot debiet, dan mag de prijs (ƒ 1.25 voor 18 bladzijden 4°) wel eenige verlaging ondergaan.

A. December 1867.

L.

Aan de redactie van het maandschrift ‘de Gids.’

In uw belangrijk en algemeen verspreid maandschrift ‘de Gids’, komt in het nummer van Februarij dezes jaars een stuk voor, getiteld: Japansche Geschiedenis, door W.A. van Rees. Aangezien die talentvolle schrijver daarin onder meer zaken ook een wapenfeit ter loops in beschouwing neemt, waarover ik vermeen bevoegd te zijn te kunnen oordeelen, kom ik der Redactie van ‘de Gids’ beleefdelijk vragen een plaatsje te willen inruimen in haar geacht maandschrift tot nadere toelichting van verrigtingen, bepaaldelijk van den kommandant der Medusa, die, voorgesteld als zij in gemeld stuk zijn, bij sommige personen, die niet goed bekend zijn met zaken, de marine betreffende, indrukken kunnen te weeg brengen, die niet alleen dezen hoofdofficier der marine in hunne achting zouden benadeelen, maar ook de marine in een harer schoone wapenfeiten bij velen zouden te kort doen, hetgeen voorzeker de bedoeling van den Heer W.A. van Rees niet kan zijn. Ik ben tot deze nadere toelichting besloten, toen bij het aandachtig lezen van die beschouwingen over Japansche aangelegenheden, bij mij de gedachte is opgekomen, dat diergelijke stukken uit ‘de Gids’ dikwerf vertaald, ook in het buitenland worden gelezen, alwaar de nederlandsche marine, hoe klein ook, steeds zeer in aanzien is, en omdat elk officier het aan zijn wapen verschuldigd is, niet te dulden, dat feiten, welke bij den landgenoot zoowel als bij den vreemdeling den roem van zijn wapen hebben helpen handhaven, onjuist worden voorgedragen.

Een oorlogschip is, wel is waar, altijd verpligt vijandelijk vuur onmiddellijk te beantwoorden, en zoo beschouwd, is er niets buitengewoons door de Medusa verrigt; doch wanneer de talentvolle schrijver overweegt, dat hier alles op het kalm en vlug bedienen van het geschut aan boord aankwam, om het den vijand in het wel rigten zijner stukken zoo lastig mogelijk te maken, en daarbij niet vergeet, dat de Medusa eigenlijk een gebrekkig oud stoomkorvet met te gering stoomvermogen was: dat het forceren van den doortogt naar de Binnenzee, niettegenstaande den fellen tegenstroom, al vurende is gelukt; dat het roer of de schroef door een kogel getroffen wordende, het schip reddeloos verloren was; dat op zeer weinig uitzonderingen na, de geheele bemanning nog nimmer den vuurdoop had ondergaan; dat eindelijk de goede naam onzer marine geheel op het spel stond, want van verscheidene europeesche natiën, zoowel als van Amerika, lagen oorlogschepen ter reede van Yokohama, die niet verzuimd zouden hebben de geringste fout op te merken, hetzij in het handhaven der goede orde binnen boord, hetzij in het manmoedig bedienen van het geschut, - wanneer de Heer van Rees dit een en ander goed doorgrondt met een scherp en onbevangen oordeel, dan zal hij moeten toestemmen, dat gewone wapenfeiten wel eens door bijkomende omstandigheden buitengewone kunnen worden, en dat de geheele bemanning, van den kommandant af, door de verantwoordelijkheid op zich te nemen, tot den geringsten scheepsjongen toe, door het snel aanbrengen van kardoezen en projectielen bij de stukken, zich zeer verdienstelijk maakte; dat zoodanige bemanning wel eenigen lof verdiende, en het forceren der straat Simonoseki door zulk een schip, in zulke nadeelige omstandigheden van hard toenemenden tegenstroom, een feit is, waarop de nederlandsche marine het regt heeft met gepaste fierheid te wijzen.

Op bladzijde 187 onder anderen lezende, vindt men:

‘De schade hersteld hebbende, zet de C.... de reis voort, *niet* verder langs de Binnenzee, *maar* door het Boungo-kanaal. Bij kaap Idzu ontmoet hij het fransche oorlogsfregat Sémiramis, admiraal Jaurês, verneemt dat deze naar Simonoseki stoomt om den landsheer voor het vuren op de *Kien-Chan* te bestraffen en gaat *zelf* door naar Yokohama.’

Aangezien nu elk oppervlakkig lezer, onbekend met Japan,

niet bekend met marinezaken, hieruit kan afleiden, dat 1°. de Medusa *wèl* door de geheele Binnenzee de reis had moeten vervolgen en 2°. dat de Medusa de franschen admiraal *wel* had mogen volgen om deel te nemen aan de afbreuk die den landsheer van Nagato te wachten stond en die hem nu alleen door de Franschen zou toegebragt worden, acht ik mij verpligt voor zulk '*lezen tusschen de regels door*' te waarschuwen, opdat men niet verkeerdelijk oordeele over deze twee handelingen van den kommandant.

In het boekwerkje van dezen hoofd-officier: De Medusa in de wateren van Japan, dat door den Heer van Rees zelf wordt aangehaald en dus door ZEd. wel gelezen zal zijn, staat duidelijk de reden opgegeven waarom hij zoo handelde en onmogelijk anders handelen konde.

Het is vreemd dat de Heer van Rees, wanneer hij wapenfeiten beoordeelt, er niet aan gedacht heeft, dat somtijds daden gepleegd worden, die, zonder behoorlijk toegelicht te zijn, door de lezende wereld al zeer ten nadeele kunnen uitgelegd worden van hem die ze pleegde.

Hoe kundig en toegerust met militaire ondervinding de talentvolle schrijver zijn moge, hij duide het mij ten goede, wanneer ik durf verklaren, dat hij nimmer de handelingen van een kommandant van een oorlogschip goed begrijpen zal, noch kan.

In de Binnenzee gekomen, werd de reis zuidwaarts door het Boungo-kanaal vervolgd, omdat de Consul-Generaal, in overleg met den kommandant, meende niet verantwoord te zijn (nu er na het gebeurde op de politieke gezindheid der verschillende landsheeren (Daïmo's) niet vertrouwd kon worden), andermaal te beproeven den een of anderen doortogt langs vijandelijke batterijen te forceren; zulks ware vooral met een schip als de Medusa was, zeer gewaagd en hoogst laakbaar geweest[1].

Bij kaap Idsu den franschen admiraal ontmoetende, had de Medusa, die voortdurend van stoom gebruik gemaakt had, wegens veel tegenwind en stilten, nog ter naauwernood voor een etmaal kolen aan boord, waarmede Yokohama, de plaats van bestemming van dezen togt, moest bereikt worden. Ware de geachte schrijver zeeman, hij zou onmiddellijk begrepen hebben, dat de kommandant der Medusa onmogelijk anders kon doen

1 Zie de Medusa in de wateren van Japan, 1863-1864.

dan *zelf* naar Yokohama door te stoomen. Bovendien zij hier nog opgemerkt, dat de grootste snelheid van het schip, met volle kracht stoomende, zes duitsche mijlen in de vier uren bedroeg en dat minstens twee etmalen, meestal drie, voor dezen bodem noodig waren om van kaap Idsu naar Simonoseki te stoomen.

's Hage, 21 Febr. 68.
de Kapitein ter Zee,
DE CASEMBROOT.

Vijftig jaren der Duitsche Bondsgeschiedenis.

> ‘Wir müssen geschichtlich auf Deutsches Herkommen blicken, wenn wir über Deutsche Verfassung reden wollen.’
> FRIES.

I. Oorsprong der Bondsregeling van 1815.

Toen na den val van Napoleon de wederopbouw van Europa te Weenen zou ondernomen worden, heerschte nog allerwege de grootste onzekerheid omtrent den staatsvorm van Duitschland, die het doeltreffendst beantwoorden zou aan de eischen des tijds, aan de wenschen der bevolkingen en aan de belangen der regeringen. Het ideaal, dat men vrij algemeen voor oogen had, was onmiskenbaar een Rijk der Duitsche Natie, gezuiverd van de gebreken die den ouden vorm hadden aangekleefd, en waarin de kracht der gouvernementen met de vrijheid des volks, de eenheid van het geheel met de eigenaardige verscheidenheid der deelen overeengebragt waren. Zoodra het er echter op aankwam, die denkbeelden te verwezenlijken, bleek alras dat er meer strijd dan overeenstemming bestond; dat omtrent het wezen dier eenheid, welke men als grondslag aannemen wilde, zoowel de meest verschillende opvattingen gemaakt, als de meest verschillende uitkomsten verwacht werden. Op het Congres te Weenen ontbrak geen der voornaamste staatslieden van Duitschland; niets regtvaardigt den twijfel, dat zij niet met den besten wil bezield waren om de toekomst van het gemeenschappelijk vaderland te verzekeren. In weêrwil daarvan, bleef de heerschende

onzekerheid voortduren, en was het Congres slechts bij magte een zoo onzamenhangend werk te leveren, als de Duitsche Bondsakte volgens het eenstemmig oordeel van tijdgenoot en nakomeling geweest is.

Het zou een onvruchtbaar werk zijn, de verschillende plannen na te gaan, die voor Duitschlands toekomstigen staatsvorm ontworpen werden. Keizerschap van Oostenrijk of van Pruissen, dualisme en verdeeling van Duitschland door de Mainlinie, pentarchie, bondsstaat, volkenregtelijk verbond, - over de meest uiteenloopende vormen moest worden onderhandeld tusschen de regeringen en beraadslaagd op het Congres, alvorens men tot de bekende uitkomst geraakte. Uit niets echter bleek dat de wonden, waaraan het Duitsche staatswezen leed, met vaste hand gepeild waren, noch aan een afgebakend plan tot herstel met consequentie vastgehouden werd. Het kenschetste integendeel den toestand, dat bij de leidende staatslieden dier dagen eene wisselvalligheid van inzigten, eene veranderlijkheid van denkbeelden te bespeuren was, waardoor misschien aan eigen overtuiging niet geofferd, maar zeker de omstandigheden des tijds het meest gehuldigd werden. Ziet Stein, den edelste welligt onder de toenmalige staatkundigen, den man wien het zeldzame voorregt te beurt is gevallen, dat de zuiverheid zijner bedoelingen nog door niemand miskend is: onder den indruk der gebeurtenissen van den vrijheidsoorlog, ijverde hij voor het keizerschap van Pruissen, en kort daarna stelde hij dat ontwerp eener federative staatsregeling op, dat meer dan eenig ander heeft bijgedragen om aan Duitschland zijn lateren vorm te geven. Dezelfde man die, bij het aanbevelen van een bondsstaat met eenhoofdig gezag, beurtelings nu eens naar Oostenrijk, dan weêr naar Pruissen overhelde, om eindelijk aan eene verdeeling van Duitschland onder beider invloed de voorkeur te geven. Münster, die in zijne beroemd geworden staatsstukken zich een waar vriend des volks toonde, en uit liefde voor dat volk op een herstel der keizerlijke waardigheid aandrong, werd weldra de voorstander dier vorstensouvereiniteit van 1806, waardoor de vrijheden der bevolkingen regtstreeks bedreigd werden. Een Metternich zelfs, die in 1813, even als later, een stelsel van internationale verdragen onder de Duitsche vorsten als den meest wenschelijken band beschouwde, verklaarde aan den anderen kant, dat het Duitsche keizerschap voor Oostenrijk verre van verwerpelijk was, terwijl de bekwaamste onder zijne ambt

genooten, Wessenberg, het herstel van dat keizerschap ten stelligste aanried. Maar ook de vertegenwoordigers der Middenstaten, zij die met eene voor dien tijd zeldzame volharding steeds het keizerschap, als doel hunner wenschen, op den voorgrond stelden, konden het nooit eens worden over de vraag, wien zij tot keizer begeerden, veelmin welke bevoegdheden dezen behoorden te worden toegekend.Gagern, die hun leider en veeltijds hun woordvoerder was, leverde in woord en daad het sprekende beeld van de onklaarheid hunner inzigten.

Die onvastheid van beginselen bij de staatslieden was de weêrschijn van de onbestemdheid der wenschen en verwachtingen van het volk. Het ontbrak der openbare meening niet geheel aan organen, waaruit wij haar, zij het ook gewijzigd naar de verschillende landstreken, met eenige juistheid kunnen leeren kennen. De druk der censuur, die op dit tijdstip te minder belemmerend was, naarmate de gouvernementen het in hun belang oordeelden den opgewekten volksgeest levendig te houden, belette verscheidene Duitsche dagbladen niet, thans eene lang ongekende vlugt te nemen. Onder die, welke in de voormalige Rijnbondsstaten tot het laagste peil van onbeduidendheid gezonken waren, herstelde zich het spoedigst de ‘Allgemeine Zeitung’, door rijkdom van inhoud en grondig oordeel daarin waardiglijk nagevolgd door den ‘Fränkischen Mercur’ en door het meest verspreide van alle voortbrengselen der Duitsche dagbladpers, de ‘Frankfurter Postzeitung’. De ‘Wiener Beobachter’ was voor Oostenrijk en Zuid-Duitschland wat de in Bremen verschijnende ‘Teutsche Beobachter’ voor het Noorden was[1]; en terwijl deze bladen een getrouw beeld gaven van de behoeften en eischen des tijds, maakte de ‘Rheinische Mercur’ en ook de ‘Kölnische Zeitung’ er aanspraak op, de openbare meening niet slechts af te spiegelen, maar haar voor te gaan. De invloed, door den ‘Mercur’ uitgeoefend, werd niet zelden vergeleken bij dien eener vijfde magt, met de vier bondgenooten tegen Napoleon vereenigd. Wat leeren ons nu deze bladen omtrent de stemming der gemoederen, de wenschen des volks? In één punt kwamen alle overeen, in haat tegen Frankrijk, in den op het

1 Van de Pruissische dagbladen spreek ik hier niet, wijl de terughoudendheid waarmede deze, met name de ‘Berliner Zeitung’, de gebeurtenissen beoordeelden, toonde, dat daar de censuur steeds het ijverigst werkzaam was.

naauwst daarmeê verbonden wensch: Duitschland voortaan zelfstandig en magtig te zien. Voor het noorden, voor de protestantsche bevolkingen, was welligt Pruissen de staat, die de beste waarborgen van vooruitgang opleverde; de voormalige katholijke rijkslanden mogten met meer voorliefde op de regering van het Oostenrijksche Huis terugzien[1]. Bepaalde verlangens echter, uitdrukkelijke voorstellen werden zelden openbaar; en waar zij het werden, gelijk onder Stein's impulsie in enkele vlugschriften of dagbladartikels het geval was, daar bleven zij alleen staan en gingen in den maalstroom des tijds onder. Een opmerkelijk bewijs hoe weinig de openbare meening het met zich zelve eens was omtrent hoofdvraagstukken, als dat van het herstel van een Duitsch keizerrijk, leverde het dagblad, dat onbetwistbaar onder de toenmalige journalistiek de eerste plaats innam[2]. In 1814 betoogde het de onmogelijkheid eener wezenlijke eenheid van Duitschland onder één hoofd, en leerde het slechts onbestemde denkbeelden omtrent een vorsten-raad, van wien de regeling der algemeene aangelegenheden zou behooren uit te gaan. Nog geen jaar later, of wij zien het aan de Duitsche vorsten den eisch stellen, een keizer boven hen te erkenken, toegerust met al de magt, die de oorspronkelijke rijkstheorie dezen toekende.

Ook was eene ernstiger litteratuur ontstaan, waarin mannen van geleerdheid, de uitnemendste geesten der natie, hunne inzigten omtrent de toekomst van Duitschland meêdeelden. Arndt, Friedrich Jacobs, Feuerbach, stelden zich om strijd tot taak de grondstellingen van het Rijnverbond te bestrijden, die zoo heilloos op de belangen des volks hadden teruggewerkt. Feuerbach trachtte het algemeen aanschouwelijk te maken, hoe het gebouw der oude Rijksconstitutie door inwendig bederf ineengestort was, terwijl eene voortdurende ontwikkeling in den geest der tijden lag en nieuwe vormen eischte[3]. Arndt had reeds gedurende zijne ballingschap een geestvol beeld der Duitsche geschiedenis voor de oogen zijner landgenooten ontvouwd, om in de welsprekende taal, hem eigen, op de voordeelen der eendragt,

1 Zie o.a in N°. 30 van den ‘Rhein, Mercur’ een opstel, get. ‘Stimmung des Volks im Südwestlichen Teutschland.’

2 Der Rheinische Mercur, N°. 41 en 94.

3 ‘Ueber die Unterdrückung und Wiederbefreiung Europa's. 1813.’ ‘Die Weltherrschaft, das Grab der Menschheit. 1814.’

de kracht der staatseenheid te wijzen[1]. Een ander balling had zijne denkbeelden aan het ondeelbare Duitsche vaderland opgedragen[2]. ‘Deutschland - riep hij uit - wird sich auch in einer neuen Form zur höchsten Selbstständigkeit und Macht erheben, dafern wir wahrhaft eins sein. Dieser Gesichtpunkt muss bei der Begründung einer neuen Verfassung ein wesentlicher sein, ja der erste vor allen. Deutsch müsse der neue Bund sein, kein Rheinbund, kein Elbebund! Ob Sachse oder Bayer, Westphal oder Schwaben, das ist die Frage nicht. Deutsche sind wir, und eins im Gefühl unsers Vaterlandes.’ - Zulke bezielende woorden klinken ons in de ooren als de voorloopers van het beroemde Duitsche volkslied. Wat daarin echter, gelijk in alle geschriften van dien tijd, gemist werd, was de praktische zin, de aanwijzing, het onderzoek zelfs der middelen, waardoor de zoozeer gewenschte eenheid te bereiken was. Mannen als Fichte en Schlegel, met hetzelfde voornemen bezield om door hunne voorlezingen op de staatkundige toekomst van hun vaderland invloed uit de oefenen, hadden om het zeerst hun doel voorbijgestreefd. Terwijl de een droomde van het herstel van middeneeuwsche toestanden, had de ander de Duitsche Republiek als het hoogste *desideratum* voorgespiegeld. Het denkende deel des volks zag zich geslingerd tusschen de meest tegenstrijdige verwachtingen; en het bekende adres, uit naam der Duitsche natie aan het Congres te Weenen ingediend, vermogt niet anders dan een bloot gevoel van eene betere toekomst uit te spreken. ‘Die Deutsche Nation’ - zoo heette het daar - ‘sieht sich in viele Landschaften und Regierungen getheilt, und gewahrt mit Freuden wie reich und eigenthümlich sich die Quelle ihres Geistes in die Verschiedenartigkeit ihrer Glieder ergiesst. Aber..... sie fühlt die Nothwendigkeit eines innigen Vereins aller ihrer Staatenglieder, damit durch ihn auch die Freiheit der Einzelnen gesichert sei’[3]. En daarmede scheen alles gezegd wat der Duitsche natie, op het oogenblik dat hare hoogste belangen op het spel stonden, op 't harte lag!

Vanwaar die onzekerheid, die besluiteloosheid bij de staats-

1 ‘Goist der Zeit’, 1806-1813.
2 ‘Ansichten von der Gegenwart und Aussicht in die Zukunft.’ (Amsterdam, 1809.)
3 Bij Klüber, Acten, VI, S. 579-585.

lieden, die onklaarheid in de voorstellingen des volks? Het was slechts de eenvoudige werking eener natuurwet, dat de overmaat der krachtsinspanning van de laatste 25 jaren thans tot het tegenovergestelde uiterste leidde. De nood was wet geworden, vrede toot elken prijs de grondslag en toetssteen van alle staatkundige combinaties. Uit behoefte aan vrede werd elke ernstige moeijelijkheid ontdoken, elke groote beslissing vermeden, eerder dan door ontijdig volhouden het duur gewonnen goed in de waagschaal te stellen. Zoodanig tijdstip was evenmin geschikt voor de vestiging eener vaste politische overtuiging als voor het in toepassing brengen van een diep ingrijpend stelsel op staatkundig gebied.

Maar de staatslieden in 't bijzonder, aan wie de taak te beurt viel eene constitutie voor Duitschland te ontwerpen, even als de woordvoerders der Duitsche natie, terwijl zij huns ondanks nieuwe begrippen huldigden, stonden voor het meerendeel nog met den éénen voet in lang vervlogene tijden, en handelden in den toenmaals heerschenden geest. De geschiedenis van het oude Rijk was voor hen een steeds geopend boek, waarin zij zochten wat het heil van Duitschland thans vorderde[1]. Al had ook de overeenkomst van Bartenstein reeds voor jaren eene federative inrigting van het staatswezen gewild, zoodra de bevrijding van het Duitsche vaderland aanbrak, was de eerste beweging gerigt op de verlevendiging dier denkbeelden en vormen, die hunne hoogste uitdrukking in het keizerschap hadden gevonden. In menig opzigt was de strijd, die thans in de openbare meening en tusschen de kabinetten gevoerd werd, eene voortzetting van de velerlei pogingen tot hervorming, die in de laatste dagen van het keizerrijk beproefd waren. Johannes von Müller had toen den noodkreet doen hooren: ‘Es *muss* der Nation geholfen werden; etwas *muss* für das Reich geschehen.’ De leidende staatslieden en de patriotten dezer dagen deelden evenmin als von Müller en zijne geestverwanten in de beschouwing, dat het Westphaalsche vredesverdrag over den

1 Zoo gaat Görres in een opmerkelijk artikel in den ‘Rhein. Mercur’ van de volgende stelling uit: ‘Das Volk, welches seine Vergangenheit von sich wirft, entblösst seine feinsten Lebensnerven. Wehe uns, wenn unsere Gestalt so neu wurde, dass sie nur aus dem Bedürfnisse der Gegenwart ihr Dasein schöpfte! Aber auch aus der nächsten Vergangenheit soll sie es nicht; denn die letzten Jahrhunderte seit dem Westfälischen Friede sind die schlechtsten unserer ganzen Geschichte.’

staatsvorm van Duitschland onherroepelijk uitspraak had gedaan[1]. Thans, even als vóór 1806, poogde men het Rijk in zich zelf te hervormen. Het kwam er meer op aan, heette het, de rijkstheorie tot werkelijkheid te brengen, dan ze te veranderen; en naast eene erkenning van het geheel onbevredigende der praktijk van de laatste helft der voorgaande eeuw, werden bijkans dezelfde wegen en middelen tot herstel nu, als toen, aanbevolen. De storm was blijven voortwoeden, dien de staatkunde der tweede mogendheid van Duitschland, zooals zij zich in den Vorsten-bond van 1785 had uitgesproken, in de gemoederen verwekt had; en op het voetspoor van von Müller waren Arndt en Görres als de wrekers van het nationaliteitsgevoel opgetreden, dat in de handelingen van den grooten keurvorst de oorzaak der verlamming van de krachten van het gezamenlijke Duitschland zag[2]. Bondsstaat of keizerrijk - want het Rijk zelf was niet anders dan een bondsstaat geweest[3] - aan dat begrip werd thans door allen geofferd, en niet het minst door dien Staat, die beschuldigd werd tot verbreking der nationale eenheid zooveel te hebben bijgedragen. Even als Pruissen in 1813 verklaarde, dat zijne oproeping aan de Duitschers ‘die Wiederkehr des ehrwürdigen Reiches’ gold, zoo stonden in zijne ontwerpen eener nieuwe staatsregeling voor Duitschland die instellingen en waarborgen op den voorgrond, die het wezen van het oude Rijk hadden uitgemaakt.

Dat deze terugkeer naar overgeleverde vormen in lijnregte tegenspraak geraakte met de beginselen van het Napoleontisch statsregt, en die strijd van begrippen ook in den uitslag der beraadslagingen zigtbaar zijn zou, lag in den aard der zaak. Eene logische oplossing van het vraagstuk werd echter bovenal belemmerd door de eigenaardigheden van het nationaal karakter. Men verlangde één zelfstandig vaderland, en ging daarbij zoover van zelfs die landstreken terug te vorderen, die, als de El-

1 Van deze beschouwing gaat het beroemde geschiedwerk van Häusser uit: ‘Deutsche Geschichte,’ enz., IV Bände, Berlin, 1861-1863.

2 ‘Wir Deutsche’ - zeide Arndt - wenn wir uns als ein Volk anschen, haben uns des Königs Friedrichs des Zweiten wenig zu erfreuen, ja keiner hat uns so sehr geschadet. Seine Arbeiten haben gewirkt zu unseren Verderben. Geschieden stehen die Kräfte der alten Deutschen Nation, und einen nach dem andern wird fremde List zerstören. (‘Geist der Zeit.’)

3 Vg. het ‘Staatslexicon von Rotteck und Welcker,’ in voce ‘Deutsches Reich’.

sas, voor lang aan Duitsche heerschappij en zeden onttrokken waren. Maar men voedde afkeer van éénvormigheid, van alle centralisatie van het gezag. En deze volkstrek was, even als bij de scheppingen van vroegere dagen, van onmetelijken invloed op de nieuwe staatsregeling van Duitschland. Het was eene eigenschap, waarin de politieke geest der natie zich openbaarde, waar de meening van enkelen, ja, van velen mede in strijd mogt zijn, maar die steeds de wet gaf aan het geheel. Die eigenschap stond aan eene wezenlijke éénheid in den weg, wijl zij in elke ondergeschiktheid eene opoffering van zelfstandigheid, in elke verbinding een prijsgeven van nationale eigendommelijkheid zag. Noch Oostenrijk, noch Pruissen, werd uit dat oogpunt geschikt geoordeeld om aan het hoofd van een eenig Duitschland te staan. Hoort hoe een man als Arndt, de patriot onder duizenden, en die wel niet van voorliefde voor Oostenrijk verdacht zal worden, van eene naauwe staatsvereeniging met Pruissen voor het overige Duitschland het ergste vreesde. ‘Fremd ist’ - riep hij uit - ‘der Sinn dieser Monarchie allem was Deutsch heisst. Wenn noch etwas gemeinsames zwischen dem Norden und Süden Deutschlands steht, so würde die Preussische Monarchie es völlig aufheben.’ Die taal in den mond van een man des volks, was de weêrslag der openhartige verontwaardiging waarmede een Zuid-duitsch vorst het denkbeeld verwierp, om ‘aus verschiedenen Völkerschaften wie Preussen und Bayern, so zu sagen eine Nation schaffen zu wollen.’ In de verscheidenheid der stammen, die tot de vorming van verschillende staten geleid had, in den naijver tusschen die staten onderling, uitte zich veeleer het natuurlijke leven der natie, dan de willekeur der magthebbenden. Die naijver was ten gevolge der laatste gebeurtenissen te hevig, de nationale trek naar afzondering en zelfstandigheid bleek te magtig, dan dat de eenheidsbeweging van 1813-1815 in staat zou geweest zijn nu reeds haar leus te verwezenlijken[1].

De oorzaken der gebrekkigheid van het te Weenen tot stand gekomen werk lagen ook veeleer in de moeijelijkheden, welke de te verwerken stof opleverde, dan in de heerschzucht van eenige Duitsche vorsten, of, zooals Häusser in navolging van Gervinus schreef, in de arglistige staatkunde van Metternich. Alle ont-

1 Vgl. ‘Perthes' Leben,’ II, en Richl, ‘Naturgeschichte des Volks,’ I (Land und Leute).

werpen eener meer ‘einheitliche’ staatsregeling leden schipbreuk op de magt der gezamenlijke omstandigheden van het Duitsche volksleven, op de feitelijke toestanden, die uit de historische ontwikkeling der natie waren voortgevloeid; zoodat zelfs in dat punt, waarop dynastische willekeur van den grootsten invloed was, de zwakheid van het centraal gezag, de Bondsakte maar al te zeer een zuiver duitsch karakter droeg. Het behoud van de autonomie der deelen was hetgeen een wijsgeerig schrijver en goed vaderlander het meest in die Bondsakte te prijzen vond: ‘Am Fortbestehen der unabhängigen Landstriche hängt die ganze Form des Deutschen Lebens. Erstens, weil uns diese Verfassung die eigenthümliche Erbschaft früherer Zeiten ist, und sich Verfassungsformen nicht so schnell mit Glück ändern lassen. Zweitens, weil auf dieser theilweisen Selbstständigkeit die Verbreitung von Bildung und Wohlstand unter unserm Volke beruht, und diese Trennung vorzüglich den eigenthümlichen Sinn der Deutschen mit der fast nicht zu unterdrückenden Publicität giebt und sichert’[1]. Zoo oordeelde een man als Fries, en in dat oordeel uitte zich de staatkundige geest zijner natie. Die instelling werd niet eens verlangd, welke de geschiedenis van alle tijden en volken als het zekerste, het uitnemende middel had doen kennen om eene krachtige nationale eenheid te bevorderen, eene algemeene volksvertegenwoordiging bij het centraal gezag, Het bleek integendeel, dat de tijd voor de verwezenlijking van zoodanig denkbeeld niet rijp was, dat de gemoederen er niet ontvankelijk voor waren. Éénmaal slechts kwam het op in het hoofd van Stein, maar om het dadelijk weder als onbereikbaar te laten varen, en er nimmer op terug te komen. De drukpers toonde het belang eener zaak niet in te zien, die zelfs de vrijzinnigste denkers van Duitschland toenmaals koel liet[2]. Een blad, liberaal onder de liberalen als de ‘Rheinische Mercur’ was, achtte het gezamenlijke Duitschland voldoende bij het centraal gezag vertegenwoordigd door de verschillende regeringen zelve: zooals de

1 ‘Vom Deutschen Bund und Deutscher Staatsverfassung’, von J.F. Fries (1816), S. 165 und 166.

2 Ten onregte beweert de schrijver van het artikel ‘Der Deutsche Bund bis zur Epoche von 1830’: ‘zahlreiche Volksstimmen jener Zeit hätten dieses Verlangen deutlich ausgesprochen.’ Hij laat dan ook eene bewering onbewezen, die eerst op een veel later tijdperk toepasselijk is. (‘Die Gegenwart,’ 1848, S. 750.)

Landstenden voor de afzonderlijke Staten, - meende het - zoo ook de vorsten gezamenlijk voor het geheel[1]! Zóó ver was men verwijderd van het denkbeeld eener algemeene vergadering, wier leden niet als afgevaardigden der Staten, maar als Duitschers, als vertegenwoordigers der Natie, zouden zitting nemen. Het nationale bewustzijn was niet helder genoeg, de geschiktheid om staatkundige vraagstukken te behandelen, te weinig geoefend, dan dat men daarin de eenig ware uitdrukking der volkssenheid, den zuiversten grondslag voor de nieuwe staatsregeling zou erkend hebben. Stille wenschen mogten daarheen gerigt zijn, zonder nadruk uitgesproken en zonder wortel in de openbare meening: het gaat echter den volken als den individuën: ‘ihnen ist nur zum Eigenthum beschieden, was die Frucht ihres Schweisses ist’.

II. Karakter der Bondsregeling.

Gaan wij tot de meer concrete beschouwing der vraag over, waardoor de éénheidsplannen van 1813-1815 met der daad zijn teruggebragt tot beneden de meest bescheidene verwachtingen, dan verdient in de eerste plaats opmerking, dat wel het groot aantal vorsten en vorstjes van Duitschland, zoo vóór als sedert den val van het Rijk, aanmerkelijk verminderd was, maar dat daarentegen de overblijvenden, al de deelhebbers aan het werk der nieuwe staatsregeling, souvereinen waren in hun gebied. Ook dat was het natuurlijk gevolg van gebeurtenissen, die evenmin door geweld als door de stem der volksmeening te keeren waren. Een zoo energiek vaderlander als Stein had, in den zwijmel van den vrijheidsoorlog, de zelfstandigheid dier Staten, die in het Rijnverbond voor Napoleon gebukt hadden, willen verbeurd verklaren ten gemeenen bate. Maar, waaraan

1 Rheinische Mercur ’’ N°. 41: ‘Die künftige Teutsche Verfassung.’

zouden de overige Duitsche regeringen het regt op zoodanige bestraffing ontleend hebben, Oostenrijk en Pruissen zelfs die, om van vroegere gebeurtenissen te zwijgen, sedert 1812 even gedwee als de overigen, de zegekar van den franschen overheerscher hadden gevolgd? Oostenrijk had zulks ingezien: van het begin der onderhandelingen van 1813, had het geoordeeld dat men in de onafhankelijkheid der vorsten van het westelijk en zuidelijk Duitschland wel zou moeten berusten[1]. En om die reden, en met het doel om Oostenrijks invloed daar te vestigen, werd door zijn toedoen vooral de volledige souvereiniteit der voornaamste rijnbondsvorsten erkend.

Des te treffender was het, dat juist dezen op het Weener Congres met Oostenrijk in de levendigste tegenspraak geraakten, gelijk de naijver der kleinere middenstaten zich voornamelijk tegen Pruissen kantte. Aan die oppositie, waarin zich reeds de kiem van de toekomstige verhouding der Bondsstaten openbaarde, had de vrees voor het overwigt van Oostenrijk en Pruissen het voornaamste deel. Dat de vrees hier, als altijd, eene slechte raadgeefster was, heeft de uitkomst overvloedig aangetoond. Vandaar ook de beschuldigingen, die het sedert de uitgave van Klüber's ‘Acten’ gewoonte is geworden tegen Beijeren en Wurtemberg in de eerste plaats te doen gelden. Men verliest echter uit het oog, dat de beide Duitsche hoofdmagten, welke aanvankelijk voorstellen deden, die te regt als bevorderlijk aan de nationale eenheid en de vrijheden des volks konden aangemerkt worden, daarbij gestadig vermeerdering van eigen invloed op het oog hadden, of wel hunne bondgenooten aan voorschriften poogden te binden, van wier toepassing zij zich zelf verschoonden. De geschiedenis van het ontwerp-*Bundes*-*Verfassung* van October 1814 is daaromtrent vooral leerrijk. In dat ontwerp, door Oostenrijk en Pruissen aan het Duitsch Comité van het Weener Congres aangeboden, en dat dan ook het onderwerp zijner beraadslagingen heeft uitgemaakt, was nog eene herinnering aan de oude rijkseenheid behouden door de indeeling van den Bond in kreitsen, onafhankelijk van de politieke verdeeling. Maar het toekennen van twee stemmen in den raad der voorzitters van die kreitsen aan Oostenrijk en Pruissen beide, terwijl de drie overigen slechts drie stemmen geza

1 Zie de Depêche door Humboldt don 27 Februarij 1813 uit Weenen geschreven, bij Häusser, IV.

menlijk zouden uitbrengen, dreigde een overwegenden invloed in de algemeene aangelegenheden aan de beide eersten te verzekeren[1]. Behoeft het gezegd te worden, dat de tegenstand van Beijeren en Wurtemberg, welke oorzaak was dat er van die geheele instelling niets kwam, voortvloeide uit de maar al te gegronde vrees van zich in alles overstemd te zullen zien? In het voorgestelde prijsgeven van het regt van oorlog en alliantie, zagen zij eene verkorting hunner souvereiniteitsregten, wijl Oostenrijk en Pruissen alleen zich zelf dat regt hadden voorbehouden. De ontneming daarvan aan de anderen verbrak immers al dadelijk de gelijkheid, waarop allen in bondgenootschappelijken zin aanspraak hadden. De oprigting van een Bondsgeregtshof werd door Pruissen uit dit oogpunt aanbevolen, dat het den onderdanen der bondsstaten eene wenschelijke bescherming zou aanbieden tegen heerschzuchtige regeringen. En die heilzame instelling heeft, het is waar, even als de omschrijving der algemeene volksvrijheden, schipbreuk geleden op het verzet van Beijeren, Wurtemberg en eenige anderen. Oostenrijk en Pruissen konden echter daarom zoo gerustelijk op die bepalingen aandringen, wijl zij niet voornemens waren ze in hunne staten in toepassing te brengen. Zoowel met opzigt tot de invoering van Landstenden, als tot de verzekering van bepaald omschreven regten aan het volk, hadden zij wel zorg gedragen bij hun ontwerp eene uitzondering voor zich zelve te bedingen[2].

Te midden der gespannen verwachtingen omtrent de uitkomsten van het Weener Congres, mogt dan al de volksmeening enkele der toenmalige souvereinen met den vinger aanwijzen als de eenige hinderpalen die aan de wezenlijke eenheid en vrijheid van Duitschland in den weg stonden, voor ons hebben de beschuldigingen, waaraan deze bloot stonden, even geringe beteekenis, als de schoonschijnende verklaringen, waarmeê Metternich en de Pruissische ministers den lof der menigte zochten te winnen. De naaste toekomst reeds heeft doen zien, hoe weinig op de indrukken van het oogenblik viel staat te maken. Beijeren en Wurtemberg, die zich tegen elke vaststelling van volksregten in de Bondsakte aankantten, behoorden tot die Duitsche vorsten, die het eerst aan hunne landen staatsregelingen en vertegenwoordigende Kamers schonken; terwijl Oostenrijk en Pruis-

1 Klüber, Acten, II, S. 119 sq.
2 Klüber, Acten, I, S. 61.

sen, slechts bedacht het constitutionalisme te weren, de voorstellers werden van het beruchte Artikel XIII! De weinig vaderlandslievende handelwijze, door Beijeren en Wurtemberg op het Weener Congres gevolgd, heeft onbetwistbaar ten nadeele der Duitsche staatsregeling gewerkt. Maar, waar reeds bij den eersten aanvang van den bevrijdingsoorlog van 1813, de Pruissische staatslieden hun heil in de verovering van duitsch grondgebied zochten[1] en Oostenrijk zijne toetreding tot de gemeene zaak slechts voor den duursten prijs verkocht[2], daar was het den Rijnbondsvorsten niet euvel te duiden, dat zij met hand en tand aan regten vasthielden, die juist door de magtigste onder hunne bondgenooten werden belaagd. Staat doorgaans de hevigheid der ziekteverschijnselen in evenredigheid met de verspreiding eener kwaal, dan was wel de algemeene kanker in de staatkunde der Duitsche vorsten, baatzuchtige berekening. Vaderlandslievend en veelbelovend had, sedert de beroemde proclamatie van Kalisch, menige officiële ontboezeming omtrent de eenheid en vrijheid van Duitschland geklonken. Maar de daden waren met de woorden veelal in lijnregten strijd: het was, zooals Arndt het bitter uitdrukte, de taal van den wolf, die op den rijksdag der dieren van de vrijheid en de heilige regten der herten spreekt!

De heerschzucht en onderlinge verdeeldheid der kabinetten was oorzaak, dat evenmin als de wenschen des volks, de verwachtingen van welke Duitsche regering ook bevredigd werden. Oostenrijk en Pruissen, na vruchteloos, uitdrukkelijk en zijdelings, eene oplossing der vraag beproefd te hebben, op welke wijze beider overwigt in Duitschland zich zou doen gelden, zagen zich eindelijk tot het wijsgeerig redmiddel gedwongen van af te wachten wat tijd en omstandigheden daarover beschikken zouden. De gestadige afwisseling verder van al de plannen, die, gelijk Görres niet onjuist opmerkte, te Weenen op den koop gemaakt werden, de beginselloosheid waarvan deze de blijken droegen, en de ligtzinnige wijze waarop de beste denkbeelden werden prijs gegeven, alles werkte zamen om aan de Bondsakte

1 Zie de geheime artikelen van het verdrag van Kalisch van 28 Februarij 1813.
2 Zie den loop der onderhandelingen tusschen Oostenrijk, Pruissen en Rusland in het voorjaar en den zomer van 1813, vooral bij Häusser, IV, Abschnitt 4 und 6.

van 1815 dat tweeslachtig karakter te geven, waarin de oorsprong van zoo vele volgende geschillen lag opgesloten. Als grondslag der bondsinstelling had men de keus gehad tusschen volkenregtelijke en staatsregtelijke gemeenschap; en het scheen, toen het beginsel aangenomen was, dat Duitschland moest worden ‘eene magt onder de volken’, dat men volkenregtelijke aaneensluiting gekozen had. De souvereiniteit der bondsleden werd ook in den aanhef dier Akte genoemd; voor hunne onafhankelijkheid, als doel van den Bond opgegeven, bood volkenregtelijke gemeenschap beter waarborgen aan, dan de staatsregtelijke. Maar men vergat, of was zich niet bewust dat men gekozen had, en de uitdrukkelijke en telkens herhaalde verzekering, dat de Bond enkel volkenregtelijk was, werd in de eerste plaats door de bepalingen der grondwet van den Bond wedersproken. Of werd daar niet Duitschland's inwendige veiligheid uitdrukkelijk als het doel der vereeniging genoemd, en niet reeds menige toepassing van dat beginsel in de eerste Bondsakte aangetroffen?[1]. Was het beweren houd-

1 Om aan zijn *idée fixe* te kunnen vasthouden, dat de besluiten van Carlsbad een geheel nieuwen regtstoestand in Duitschland schiepen, betoogt Welcker dat het karakter der Bondsakte van 1815 zuiver volkenregtelijk was. Hij wordt daardoor met opzigt tot het punt der ‘*innern* Sicherheit Deutschlands’, tot de volgende redenering verleid: ‘Diese erstreckt sich zwar auch auf das Innere des Bundes oder des Vereins oder Deutschlands, aber dennoch nur auf die äussern, nicht auf die innern Verhältnisse der einzelnen Bundesstaaten. Eine entgegengesetzte Auslegung führt nur zu Absurditäten.’ (*Staats Lexikon, in vocc: Deutsches Bundesrecht*). Het gewrongene dier verklaring springt in 't oog; want zal onder de inwendige veiligheid van Duitschland, of den Bond, slechts de uitwendige veiligheid der Bondsstaten verstaan moeten worden, waartoe dan in de tweede alinea van hetzelfde artikel de onafhankelijkheid en onschendbaarheid dier Bondsstaten afzonderlijk genoemd! Tegenstrijdigheden waren er zeker vele in de Grondwet van den Bond, maar deze waren het natuurlijk gevolg van den gang der gebeurtenissen, waarvan wij getracht hebben een denkbeeld te geven. Door dat zij niet anders dan een compromis tusschen de meest uiteenloopende beginselen was, hebben de Duitsche publicisten vrij spel gehad om over den juisten zin harer bepalingen te twisten. Dat de uitlegging, die daarbij gekozen werd, echter veelal afhankelijk was van de zijde waaraan die schrijvers geschaard stonden, behoeft geen betoog. Zoo wordt de opvatting van Welcker ook voorgestaan door den uitstekenden regtsgeleerde Rudhart, die in zijn ‘Recht des Bundes’ als de verdediger optrad van het Beijersche particularistische standpunt. Dat zij echter ver was van algemeen gedeeld te worden, blijkt ook uit eene weinig bekende, hoogst merkwaardige Nota van den Bondsgezant von Wangenheim, van het laatst van 1819, waarop wij meermalen de gelegenheid zullen hebben terug te komen, en waarin hij als eene bijzonderheid vermeldt, dat ééne enkele Duitsche regering (waarschijnlijk die van Beijeren) met de bedoelde zienswijze instemde. ‘Ich weiss’ - zegt hij - ‘dass ein Gouvernement von der Ansicht, wenigstens dermalen noch, ausgeht: *die innere Sicherheit* Deutschlands, deren Aufrechthaltung im 2 Art. der Bundes-Acte als einer der Zwecke des Bundes angegeben wird, sey nur dann als bedroht zu erachten, wenn Feindseligkeiten zwischen Bundesglieder ausbrächen, keineswegs aber wenn in einem Bundesstaate innere Unruhen obwalteten. Mit dieser Ansicht kann die Idee eines Bundes nicht bestehen. Nicht nur solche innere Unruhen im Einzelstaate fordern das Einschreiten des Bundes, sondern schon das was allein innere Unruhen gefährlich macht. Die innere Sicherheit des Bundes scheint, im Sinne des 2 Art. der Bundes Acte, schon dann gefährdet, wenn in irgend einem Bundesstaate die Rechtssicherkeit verletzt wird.’ Vgl. hierbij Eichhorn, ‘Betrachtungen über die Verfassung des Deutschen Bundes,’ Cap. IV.

baar dat de staatsregtelijke souvereiniteit der Bondsvorsten niet beperkt werd door de verpligting, hun als leden van den Bond opgelegd, om grondwettige instellingen in hunne landen in te voeren? Een algemeen Duitsch burgerschapsregt werd vastgesteld, regtsmagt aan den Bond toegekend, voorschriften omtrent het verschil van godsdienstige belijdenis gegeven, gemeenschappelijkheid van wetgeving in uitzigt gesteld[1]. En nu moge Welcker in dit alles de eerste grondslagen van een bevredigenden regtstoestand voor de bevolkingen zien, om dat te kunnen zijn, moest het bijzondere staatsregt der Duitsche Staten met opzigt tot die onderwerpen onafscheidelijk aan de Bondsbepalingen vastgeknoopt, ja, daaraan ondergeschikt gemaakt worden[2]. Op de staatsregtelijke souvereiniteit, zoodanig vooral als de regeringen van dit tijdperk het wezen daarvan opvatten, werd aldus onbetwistbaar een belangrijke inbreuk gemaakt. Daardoor werd Duitschland op den tweesprong geplaatst, dat het staatsregtelijk en het volkenregtelijk beginsel in de Bondsakte om den voorrang streden. Moest de zelfstandigheid der bijzondere staten voortaan als regel gelden, dan werd het zuiver karakter van een Statenverbond behouden; zou daarentegen eenig overwigt aan de beide hoofdmagten ingeruimd worden en waren deze eensgezind, dan behoorde eene ontwikkeling in de rigting van een Bondsstaat eveneens tot de mogelijkheden. Zoo kon de Bond in zijne buitenlandsche staatkunde, òf ten gevolge van zijn particularistischen aard werkeloos blijven, òf door de leiding van Oostenrijk en Pruissen vereenigd, handelend optreden. Bij inwendige woelingen in de bijzondere staten, kon evenzeer het volkenregtelijk beginsel van eerbiediging der souvereiniteit, als het

1 Artt. 13, 18 a-c, 16, 18, 18^{d} en 10 der Bondsakte.
2 Dit erkent ook Eichhorn, l.l. S. 73.

beginsel van hulpverleening, aan een bondsstaat eigen, toegepast worden: want voor beide waren in de Bondsakte de termen aanwezig. De gemeenschappelijke wetgeving, de handels- en nijverheidsbetrekkingen, waaraan de geheele toekomst van Duitschland op nationaal en materieel gebied hing, konden in den geest van een bondsstaat geregeld worden. Maar het kon ook zijn dat het zelfstandigheidsbegrip der bijzondere staten ook hierin bovendreef, en men, met de woorden van het 19de Artikel der Bondsakte, zich er toe bepalen zou de zaak in beraad te houden. Zóó onzeker bleef de staatkundige toestand van Duitschland, ook nadat het Weener Congres zijne taak ten einde had gebragt, dat het niet zoozeer de vraag was, in welken geest de Bondsakte zou uitgevoerd, als wel welke geest er in gelegd zou worden. Alsof niets te Weenen tot stand ware gekomen, stelde zich Fries bij zijne staatsregtelijke beschouwingen, kort na de dagteekening der Bondsakte verschenen, de vraag ter beantwoording: 'Was sollen wir nun wünschen, ja fordern, dass zur Reichsverfassung erhoben werde'[1].

Dat juist door die eigenaardige onzekerheid de Bondsregeling, zoo als zij tot stand was gekomen, stof tot vele aanmerkingen gaf, was, vooral bij eene natie zoozeer tot kritiek geneigd als de Duitsche, niet te verwonderen. Die aanmerkingen droegen echter uitsluitend het stempel eener vernuftige kritiek, die de grondbezwaren, welke in den aard der te regelen betrekkingen gelegen waren, over het hoofd zag, om de theoretische gebreken van elk bijzonder punt aan te wijzen. Vele der ontwerpers en onderteekenaars zelfs van de Bondsakte gingen in de afkeuring van hun eigen werk vooraan. Maar ofschoon die afkeuring op degelijker gronden rustte, was zij in hun mond slechts bestemd om eigen eer te redden en de beschuldiging te ontgaan, dat zij de betere beginselen op het Weener Congres met pligtverzakende ligtzinnigheid hadden prijs gegeven. Die aanmerkingen hebben voor ons te minder aantrekkelijkheid, wijl het van zooveel hooger gewigt is na te gaan, hoe op den nu gegeven grondslag zou worden voortgebouwd. De aangehaalde vraag van Fries was, even als de andere die hij stelde, omtrent het regt der volksvertegenwoordigingen[2], op de lippen

1 Vom Deutschen Bund und Deutscher Staatsverfassung (1816), *Einleitung*.
2 'Was sollen wir nun wünschen, ja fordern, dass zum Recht der Landstände erhoben werde?' (Fries, l.l.)

van het denkende deel der natie. De wenschen voor de toekomst van Duitschland, de aspiratiën des volks, konden nu aan de reeds verkregene uitkomst worden getoetst. Eigenlijk gezegde partijen konden zich nog bezwaarlijk in den Bond vormen, zoo lang het onzeker bleef, langs welken weg de leiding der bondszaken zou gestuurd worden. Maar er werden verlangens geformuleerd en begrippen openbaar, die het bestaan eener rigting aanduidden, welke onder alle klassen van het Duitsche volk wortel had gevat.

Dat was de gunstige zijde der heerschende onbestemdheid, dat zij aan de nieuwere begrippen vrijen invloed liet op eene heilzame ontwikkeling van het voorloopig overeengekomene. Door de losheid der bondsbetrekkingen, bleef ook het volksleven in de bondsstaten vooralsnog onbelemmerd. En de wijze waarop van die vrijheid gebruik gemaakt werd, leverde blijken van de opregtheid, waarmede menig Duitsch vorst zijne beloften aan de natie gestand deed. De groot-hertog van Saksen gaf het voorbeeld aan de kleinere Middenstaten, met het uitvaardigen eener vrijzinnige staatsregeling[1]. In Wurtemberg werd zij door eene constituerende vergadering tot stand gebragt. De zamenstelling der eerste vertegenwoordigende Kamer in Baden getuigde, dat ook de regering daar de openbare meening in haar geheele vrijheid wist te eerbiedigen. Zoowel nu in den boezem der wetgevende vergaderingen en landsstenden, als in verschillende petitiën uit het volk zelf voortgekomen, in de vrije dagbladpers en in de geschriften der publicisten, werd de wensch naar eene krachtiger nationale eenheid, dan die de Bondsakte van 1815 gebragt had, al luider uitgesproken. Aan dat streven zag ook de eerste Bondsvergadering zich verpligt hulde te doen. Wat sedert een tal van jaren niet gehoord was, vernam men daar; er werd in officiële taal van de *Duitsche Natie* gesproken[2], en von Gagern was niet de eenige onder de Bondsgezanten, die dat begrip der eenheid van alle Duitschers tot eene algemeen gevoelde waarheid zocht te verheffen. Waar het echter op han-

1 Zoowel bij de constituties van Saksen Weimar en van Schwarzburg Rudolstadt van 1816, als bij die van Saksen-Meiningen van 1824, werd het begrip eener volksvertegenwoordiging, in den eigenlijken zin des woords, aangenomen.

2 Zie het verhandelde in de eerste bijeenkomsten der Bondsvergadering, van November 1816, bij Nauwerk, ‘Die Thätigkeit der Dentschen Bundesversammlung,’ I, S. 42-46.

delen aankwam, bleek niet alleen dat die eenheid nog in hare geboorte was, maar rees ook al spoedig de vraag, of eene doeltreffende ontwikkeling daarvan wel van de Bondsvergadering, zooals die zamengesteld was, kon verwacht worden. Welligt droeg niets er zoozeer toe bij, om het vertrouwen van de groote meerderheid des volks in haar leiding te schokken, dan haar onvermogen om aan al die bijzondere tol- en afsluitingstelsels een einde te maken, ten gevolge waarvan in 1816 een ware hongersnood menig Duitsch land teisterde. Zoo gaf Fries slechts uitdrukking aan eene algemeen, behalve door de Regeringen, erkende behoefte, toen hij verlangde dat geen verbodstelsel de bondslanden van elkander verwijderd houden zou, maar dat hunne grenzen die van gewesten van één rijk zouden worden: hetzelfde verlangen, waarop door de partij in de Badensche Kamer onder aanvoering van Liebenstein, met zooveel nadruk werd aangedrongen. Wij weten het, Fries had het oog op de vorming van één krachtigen Bondstaat door het initiatief der Bondsvergadering, en de bezwaren tegen de verwezenlijking van dat denkbeeld lagen te diep, dan dat eene spoedige wegneming daarvan te verwachten was. Maar ook meer praktisch gevormde mannen, als Gagern, Wangenheim, Klüber, volksleiders als Arndt en Görres, deelden in die zienswijze van den filosoof. Niet alleen dat zij een krachtig bestuur van den Bond wilden, opdat de natie daarin een wezenlijk hoofd erkennen zou, maar het onbestemde begrip der eenheid moest men trachten te verwezenlijken door aan de natie zelf aandeel toe te kennen in de waarneming der algemeene belangen[1]. Zag die eisch eensdeels op het wenschelijke van openbaarheid in alle bondszaken, hij bragt tevens voor het eerst den invloed ter sprake die aan de vertegenwoordigingen der bijzondere Staten op den gang der bondsverhandelingen zou toekomen. In het inroepen van dat regt van medewerking der wetgevende vergaderingen tot de ontwikkeling en uitlegging van het algemeene bondsregt, werd reeds de gemeenschappelijke band openbaar, die de Duitsche bevolkingen over de grenzen hunner landen heen vereenigde. De Badensche Kamer ging daarin voor[2], om weldra door andere

1 Zie Fries, l.l, *Der Bund der Deutschen*. Gagern, ‘Ueber Deutschlands Zustand und Bundesverfassung’ (1818), Cap. IV, V. Klüber, ‘Oeffentliches Recht des Deutschen Bundes’ (1817), *Einleitung*. Görres, ‘Teutschland und die Revolution’ (1819).

2 Zie de rapporten van Liebenstein over de handelsvrijheid, en van Winter over het adelsedikt, in het ‘Archiv für Landständische Angelegenheiten in Baden’, van Rotteck (1819).

gevolgd te worden, en dat streven zou logisch eenmaal moeten leiden tot de vorming eener algemeene vertegenwoordiging van het Duitsche volk bij het oppergezag van den Bond. Reikten ook de meeste verwachtingen zoo ver niet, gemeenschappelijkheid van wetgeving voor alle bondslanden werd toch door verschillende rigtingen als wenschelijk erkend. De motie, van conservatieve zijde daartoe in de Badensche Vertegenwoordiging gedaan, knoopte zich vast aan meeningen en wenschen, die reeds vóór en gedurende den vrijheidsoorlog waren gebleken[1]. Zij trof thans zamen met de wetenschappelijke uiteenzetting van dat belangrijk onderwerp door mannen als Fries en Schweitzer, en het streven van menig lid der Bondsvergadering om de hinderpalen daartoe uit den weg te ruimen door meerderheid van stemmen te stellen in de plaats der éénstemmigheid, die voor het aannemen van wettelijke verordeningen gevorderd werd[2].

In één opzigt vooral ging de liberale partij in Duitschland - wanneer wij de rigting, die het hier geldt, aldus noemen zullen - met zeldzame eensgezindheid te werk, in het aandringen nl. op invoering van den vertegenwoordigenden regeringsvorm in al de bondsstaten. Die invoering, bij de Bondsakte in dubbelzinnige termen toegezegd, was welligt het eenige punt in dat staatsstuk, dat de verwachtingen eenigermate had bevredigd. De natie had een historisch regt op die instelling; Gagern kon naar waarheid getuigen: ‘Wo immer Annalen sind, sächsische, bayrische, würtembergische, hessische, böhmische, man solle nachsehen ob man ehedem nicht die Stände berief und hörte.’ En sedert de rijksgeregtshoven vervallen waren en de souvereiniteit der bondsvorsten in gelijke mate versterkt was, gaf eene wettelijke vertegenwoordiging des volks den eenigen

1 Zoo heette het in het reeds aangehaalde werk ‘Ansichten von der Gegenwart und Aussicht in die Zukunft’: ‘Wir fordern mit Recht, nicht allein die möglichste Gleichheit der zufälligen Formen, sondern mehr noch dass Gleichheit und Einheit in der Gesetzgebung der verschiedenen Deutschen Staaten begründet werden.’ Zoo ook Arndt, ‘Geist der Zeit’.

2 Gagern, l.l. S. 48. Zoo zegt von Wangenheim in zijne aangehaalde nota van 1819: ‘Wir müssen durch die Institutionen des Bundes dem Deutschen Volke beweisen, dass die Einzelstaaten ihr individuelles Wohl nur in dem Wohl des Ganzen suchen müssen. Wir müssen, alle kleinliche Rücksichten verschmähend, auf die tiefere Begründung des Bundes hinwirken.’

duurzamen waarborg voor het behoud zijner vrijheid. Wij zeiden het reeds, verscheidene Duitsche vorsten gingen vrijwillig tot de invoering daarvan over. Maar menig ander gaf niet of slechts in schijn toe; het zou weldra blijken dat de beide grootste Bondsstaten elke volksvertegenwoordiging stelselmatig afweerden, en Oostenrijk om die reden de onbestemde uitdrukking van het 13e artikel der Bondsakte had doorgedreven[1]. De treurige voorvallen gedurende de eerste jaren na 1815 in Pruissen, Nassau, Keur-Hessen, zijn van te algemeene bekendheid, om ze hier te herhalen: voor de vorsten dier Staten was Gagern's waarschuwend woord bestemd, wanneer hij herinnerde, dat de algemeene belofte van vrije staatsregelingen door de kracht van den volkswensch onvermijdelijk was geweest. Voldoening aan die belofte achtte hij, evenzeer als Klüber, eene dure pligt der regeringen[2]. En de ontevredenheid moet in Duitschland wel algemeen en hevig geweest zijn, wanneer zulke mannen daarin alleen het middel zagen om eene geheele omkeering te voorkomen. Dat eene volksbeweging dikwijls door geweld onderdrukt kan worden, en dat die weg weldra zou worden ingeslagen, daaraan dachten die vaderlandslievende staatslieden niet. Zij wilden veeleer de veiligheidsklep openen, waardoor de ontevreden stemming een uitweg vinden zou, door het volk overal een regelmatig aandeel, eene wettige stem in de openbare aangelegenheden te verzekeren. Daarbij waren de wenschen, waarvan Gagern, Klüber en menig ander publicist zich het orgaan maakten, zoo in wezen als in vorm gematigd. Zij gingen in de hoofdzaak niet buiten die historische regten der natie, die reeds tijdens Schlözer en von Moser geacht werden onwrikbaar vast te staan. Zij beoogden voor alles eene geleidelijke ontwikkeling, zooals Fries die in theorie bragt, en Schlözer ze reeds in de beroemde woorden ‘Reform, aber keine Revolution’ had uitgedrukt. Dat de groote meerderheid der Duitschers met die woorden instemde, bleek uit den afschuw, dien elke buitensporige daad verwekte. Niet krachtiger dan door een zoo vurig patriot als Görres kon het uitgedrukt

1 Gagern zegt uitdrukkelijk: ‘Die Magerkeit dieses Artikels war der grossen Mehrheit gänzlich zuwider, und weniger der Widerspruch von Bayern, als die Rücksicht auf Oesterreich, stimmte zur Nachgiebigkeit.’ (‘Mein Antheil an der Politik’, II, S. 230).

2 Vg. Klüber's ‘Oeffentl. Recht’: de *Einleitung* en de § § over *Landstände*.

worden, dat revoluties de dood der maatschappij zijn: ‘Nur Verrückte und Verzweifelte mögen sie herbeiwünschen’[1].

Maar er had zich gelijktijdig eene andere rigting ontwikkeld, die van den beginne af met het karakter van den vrijheidsoorlog, zoo als dit zich in de gebeurtenissen van 1813 openbaarde, geen vrede had genomen[2], die wel Napoleon's heerschappij als uitwendigen dwang bestreden, maar tevens zijne staatkundige beginselen beschouwd had als het doeltreffendst middel tot onderdrukking der democratie. In hare oogen was de oorlog van 1813 geene volkszaak geweest: slechts de hooge eendragt der kabinetten - zei von Gentz - had Duitschland zijne vrijheid teruggegeven! En gelijk in Oostenrijk de uitspraken van von Gentz, gaven de geschriften van een man, wiens naam later aan de algemeene verachting zou worden prijs gegeven, in Pruissen voor lange jaren het wachtwoord aan die rigting. Met eene zonderlinge verdraaijing van het stelsel van Kant, beweerde Schmalz, dat sedert de leeringen van dien wijsgeer het Duitsche volk aan blinde gehoorzaamheid was gewoon geworden, en het dus eene dwaling was te meenen dat het den vrijheidsoorlog uit geestdrift gevoerd had, wijl dit alleen geschied was ter voldoening aan den ‘categorischen Imperativ’[3]. De gevolgtrekking lag voor de hand: het volk dat slechts zijn pligt gedaan had, had natuurlijk van den staat ook geen dank verdiend, en de beloften die sedert de oproeping van Kalisch met kwistige hand gegeven waren, konden dus veilig onvervuld blijven! Oostenrijk en Pruissen eigenden zich die zienswijze het eerst toe, wijl zij het best strookte met de eischen van den staat-

1 ‘Teutschland und die Revolution’, S. 129.

2 Zoo verklaarde Schwarzenberg, kort na de voor Duitschland's bevrijding zoo gewigtige gebeurtenissen van Tauroggen, Koningsbergen en Kalisch: ‘Diese Wendung der Dingen strebte die geheiligten Bande zwischen Fürsten und Völker auf zu lösen, und wie jetzt in Preussen den Souverain nur an die Seite seines Volkes zu stellen. Diese jacobinische Gährung zu ersticken, müsse man alle Anstrengungen anwenden.’ (Bij Häusser, IV.)

3 Zeer teregt werd daarop in den ‘Rhein. Mercur’ de vraag gesteld: ‘wo dann der categorische Imperativ in der Schlacht von Jena geblieben?’
Ook de beroemde Memorie over den toestand van Duitschland, welke in 1833 uit de pen van een Russisch Minister gevloeid is, oordeelde er anders over. Daar vinden wij toch omtrent den Duitschen vrijheidsoorlog van 1813 de treffende opmerking: ‘The political exigencies, which on the termination of that war became loudly declared in almost all the German States, indicated but too plainly, that the people had flown to arms quite as much against their own Governments, as against Napoleon.’ (The Portfolio, I p. 61).

kundigen toestand dier landen, zoo als zij door de toenmalige regeringen begrepen werden. Metternich toch meende bij eene toepassing van den vertegenwoordigenden regeringsvorm, de oplossing der Oostenrijksche Monarchie in het verschiet te zien. De fractie der bewindslieden welke te Berlijn de bovenhand behield, achtte het voor den Pruissischen staat boven alles noodig het centralisatiestelsel der groote keurvorsten zoo streng mogelijk toe te passen. Censuur over de drukpers en eene geheime politie die aan de napoleontische heerschappij herinnerde, waren de magtigste factoren van het regeringstelsel dat daar gevolgd werd[1]. Dat stelsel moest echter te eerder in strijd geraken met de vrijzinnige begrippen, nu deze in verschillende bondsstaten gunstig opgenomen en in toepassing gebragt werden. De partij, die de liberale grondstellingen in de bijzondere staatsregelingen doordreef, was dezelfde die eene krachtiger bondseenheid verlangde. De band tusschen de Duitsche staten, waarin Oostenrijk en Pruissen een middel tot vermeerdering van hun invloed dachten te vinden, leverde dus thans het grootste gevaar voor hen op. Hoe zeer zij zich daarvan bewust waren, bleek reeds, na den afloop van het Wartburgfeest, uit de inmenging van Hardenberg en den Oostenrijkschen gezant in de drukpersaangelegenheden der Saksische Hertogdommen. Aanvankelijk geschiedde dit met veel voorzorgen, en, waar het tot discussie in de Bondsvergadering kwam, met allerlei oratorische wendingen. Maar de verlegenheid waarin zij verkeerden, was daarom niet minder groot. En de noodzakelijkheid, die weldra ontstond, om zich te Frankfort over den juisten zin van Art. 13 der Bondsakte uit te spreken, zoowel als de vorderingen die de zaak der vrije drukpers onder de overige bondgenooten maakte, bragten er niet weinig toe bij om eene ontknooping van de zijde der Duitsche hoofdmagten te verhaasten.

Het voorstel, door von Plessen in eene der laatste Bondszittingen van 1817 ter tafel gebragt, strekte daarheen, eene openlijke verklaring der verschillende regeringen uit te lokken om-

1 Onder de werking van het Pruissische Censuur-Edict van 18 October 1819, werden Fransche zoowel als Nederlandsche dagbladen bij menigte in Pruissen verboden. De Fransche Regering werd zelfs officieel aangezocht enkele in Frankrijk verschijnende bladen, zooals le Patriote Alsacien, op te heffen, omdat daarin o.a. geleerd werd: ‘En Allemagne on professe le principe antisocial que les peuples sont faits pour les rois.’

trent de wijze waarop zij eene vertegenwoordigende staatsregeling dachten in te voeren[1]. Men kan van Gagern te weten komen, welk eene voortreffelijke uitwerking dat voorstel niet alleen te Frankfort, maar in geheel Duitschland teweeg bragt[2]. Niemand sprak daarbij dan ook meer in den zin eener verpligte en vrijzinnige uitvoering van het 13e Artikel der Bondsakte, dan de gezanten van Oostenrijk en Pruissen. Maar ook niemand zocht in het hooge gewigt der zaak, zoo zeer als zij, een grond voor langdurig uitstel: na verloop van een jaar zouden zij te Frankfort mededeeling doen van de maatregelen, door hen in het belang dier uitvoering genomen[3]. Behoeft het herinnerd te worden, dat dertig jaren later Pruissen de toegezegde staatsregeling nog niet bezat, en dat tusschen den staatsregtelijken toestand van Oostenrijks Duitsche landen in 1848 en hetgeen zijn bondsgezant in 1818 verklaarde, een verschil bestond als tusschen dag en nacht? - Bijna gelijktijdig werd de zaak der 'Pressfreiheit' in den zin van Art. 18 der Bondsakte aanhangig gemaakt. Geschriften als die welke door von Drais en den hoogleeraar Krug bij de Bondsvergadering waren ingediend[4], hadden, in overeenstemming met een voorstel van den gezant van Saksen Weimar[5], daaraan een nieuwen stoot gegeven; en de zamenstelling der Bondscommissie, aan welke het onderzoek eener algemeene wetgeving voor de drukpersaangelegenheden werd opgedragen, deed bij de reactie de levendigste vrees ontstaan dat de uitslag daarvan in het voordeel der persvrijheid zijn zou. Aan dat onderzoek toch namen, naast den verslaggever von Berg, mannen deel als een Wangenheim, die zijne zienswijze onbewimpeld genoeg uitdrukte in de stellingen: 'Ohne Pressfreiheit keine öffentliche Critik und keine Macht der öffentlichen Meinung. Ohne diese, keine Zuverlässigkeit weder in der Bundes- noch in irgend einer Landes-Versamm-

1 Protocol der 58e Bondszitting van 22 December 1817.

2 Intusschen maakte het te Weimar verschijnende 'Literarische Wochenblatt' de niet onjuiste opmerking: 'Der auf Zeitbedürfniss gegründete Sinn des Artikels XIII liegt am Tageslichte; seine baldige Ausführung allein wird mehr Ruhe stiften, als hundert Sitzungen über seinen Sinn.'

3 De vota van Oostenrijk en Pruissen, bij Nauwerck, ll. II, 129-133 en 194-196, waar ook een juist overzigt gegeven wordt van de constitutionele geschiedenis dier beide Staten.

4 Protocollen der Bondsvergadering van 26 Maart 1817 en 12 October 1818.

5 Protocol der 9e Bondszitting van 20 April 1818.

lung'[1]. Stellingen, die niet alleen op de Duitsche Universiteiten verkondigd werden, maar ook reeds in de Thüringsche landen, in Mecklenburg, Beijeren, Wurtemberg, Baden, Hessen en Nassau zelfs, in de praktijk waren overgegaan. Wilden dus Oostenrijk en Pruissen hun eigen stelsel daartegen handhaven, dan werd het voor hen noodzaak tijdig de drukpers te beteugelen, en de vertegenwoordigende vergaderingen in de staten hunner bondgenooten zoodanig aan banden te leggen, dat eene botsing voorkomen werd. Vrijheid toch van drukpers en inmenging der Landstenden in de Bondsaangelegenheden bragten hen in regtstreeksche aanraking met, en stelden hen weerloos tegenover de eischen van het Duitsche volk.

De weg, welken de beide hoofdmagten ter bereiking van hun doel te volgen hadden, was door de eigenaardige verhoudingen, die het uitvloeisel der Bondsakte waren, als afgebakend. Opdat eene vernieuwing der traditionele oppositie van de kleinere staten voorkomen wierd, moest datgene wat alleen voor het belang van Oostenrijk en Pruissen dienstig zoude zijn, in het algemeene Duitsche bondsregt worden opgenomen. Daartoe was niets zoo bevorderlijk als eene stelselmatige overdrijving van het monarchaal beginsel, want de Duitsche vorsten waren het naijverigst op de regten hunner souvereiniteit. Gelukte het, hen te overtuigen dat die souvereiniteit gevaar liep bij den vertegenwoordigenden regeringsvorm, dan bestond het vooruitzigt dat zij de gedane concessiën met behulp van Oostenrijk en Pruissen allengs weder intrekken, en misschien geheel tot de zienswijze dier mogendheden naderen zouden. Von Gentz vervulde die taak met goed gevolg; de verhandeling, door hem opgesteld, en die als de openingsrede van het Carlsbader congres kan beschouwd worden, bewees overtuigend, voor wie daarvan overtuigd zijn wilde, dat de vertegenwoordigende regeringsvorm slechts de vrucht van willekeur en geweld is, en zijne attributen ten eenenmale onbestaanbaar zijn met het monarchaal beginsel[2]. In bijzondere gesprekken voegde Metternich daar nog beschouwingen als de volgende bij. 'Es ist

1 In de reeds aangehaalde nota van v. Wangenheim.

2 Bij Klüber und Welcker, 'Wichtige Urkunden für den Rechtszustand der Deutschen Nation' (Mannheim, 1844), S. 220-230. Dit werk is zoo zeldzaam geworden, dat zelfs de Duitsche boekhandel thans niet meer in staat is er een enkel exemplaar van te leveren. Het door mij geraadpleegde berust op de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn.

die erste Grundbedingung, und folgt schon aus die Bundesakte, dass der Bund nur aus souverainen Fürsten, keineswegs aber aus solchen Staaten gebildet ist welche sich in Händen einer vollkommenen Volkssouverainität befinden. Darum kann auch der Art. 13 der Bundesakte niemals eine solche Interpretation erleiden, welche die Grundprincipien des Bundes gerade zu aufheben müsse. Die kleinere Souverains, welche bis her eine solchen Geist zugelassen, mögen wohl bedenken dass die einzige Bedingung für die Fortdauer ihrer politischen Existenz allein der Bund sei. Ueberall wo solche Verfassungsformen bestehen, können und dürfen sie nur als rein provisorische Massregeln angesehen werden, deren Fortbestehen oder Aufhören lediglich von einem allgemeinen Bundesbeschlusse abhängig ist'[1]. Het kon niet duidelijker worden uitgedrukt, dat Oostenrijk en Pruissen den tegenovergestelden weg bewandelen wilden van dien, welken het bondsleven tot dusver ingeslagen had. Het al of niet bestaan van een bepaalden regeringsvorm zoude niet meer van de vrije beweging der bijzondere staten, maar geheel en al van bondsbesluiten afhankelijk worden gemaakt. Had reeds eene vertegenwoordigende Kamer de hand uitgestrekt om zich mede in de aangelegenheden van den Bond te doen gelden, zoodanige poging zou voor goed worden afgesneden door het voorschrift, dat de Duitsche vorsten geene medewerking der Landstenden in hunne bondsbetrekkingen behoorden toe te laten[2]. Ook deze bepaling was geschikt om de meesten naar de zijde van Metternich over te halen, wijl zij het monarchaal beginsel uitdrukkelijk als den grondslag van het geheele Bondsgebouw huldigde. De gespannen toestand waarin Duitsch-

1 Zie het verdienstelijke opstel van Schaumann: 'Der Congress zu Karlsbad', in Raumer's Taschenbuch (1851), S. 234-236. Schaumann stelt zich op het zuiver historische standpunt, Welcker uitsluitend op dat der staatsregtelijke en politieke kritiek.

2 Interpretatie van Art. 13 der Bondsakte, in het 8e Protocol van Carlsbad ('Wichtige Urkunden'). In lijnregten strijd daarmede, droeg de Wurtembergsche bondsgezant in zijne aangehaalde nota de volgende stelling voor: 'Keine zuverlässige Bundesversammlung ohne wohl organisirte Landstände, welche diejenigen Minister von welchen die Bundesgesanten Instructionen zu erwarten haben, verantwortlich machen.' - En Gagern schreef aan von Plessen: 'Die Kammern sind vollkommen geeignet Bundessachen zu erörtern. Sie hängen eng mit dem Budget, miet der Responsabilität der Minister, mit der ganzen Haltbarkeit des Bundes zusammen,' - met welke zienswijze ook Stein volkomen instemde. ('Briefe des Freiherrn Stein an den Freiherrn von Gagern', S. 358 en 86.)

land ten tijde der Carlsbader conferentie verkeerde, en de omstandigheid dat de meeste regeringen in haar hart gelijken angst als Oostenrijk en Pruissen gevoelden voor den voortgang der democratie, deden eindelijk het hunne om aan de rigting, die door de beide hoofdmagten werd voorgestaan, een overwigt te verschaffen, dat het karakter van geheel het volgende tijdvak bepalen zou. Het artikel der Bondsakte betreffende de 'Pressfreiheit' werd dan ook te Carlsbad in dien zin uitgelegd, alsof met de daarbij toegezegde bepalingen slechts beperking dier vrijheid bedoeld was[1]. Censuur op alle dagbladen en tijdschriften, staatstoezigt op leer en wandel zoowel van leeraren als studenten aan de Hoogescholen[2], en eene centrale bondspolicie, die de demagogie zou beteugelen, maar die met der daad aan Oostenrijk en Pruissen de vrije hand gaf om zich in de inwendige aangelegenheden der andere Bondsstaten te mengen[3], - onder zulke maatregelen, aanvankelijk als uitzonderingsbepalingen vastgesteld, heeft Duitschland dertig jaren lang gebukt, totdat eene nieuwe omwenteling daaraan een einde maakte. Wij weten het, het groote doel van Metternich om in den vorm eener bondsinterpretatie van Art. 13 tot eene geheele opheffing van alle vertegenwoordigende regeringsvormen in Duitschland te geraken, is te Carlsbad door den bekwamen tegenstand van Wintzingerode mislukt. En Duitsche schrijvers hebben de welverdiende hulde gebragt aan de geestkracht van dien Wurtembergschen Minister, die later als het slagtoffer van Metternich's intrigues vallen moest. De staatslieden echter, die te Carlsbad, en niet minder op de Conferentiën te Weenen, de bijzondere staatsregelingen tegen de aan-

1 Zoo betoogde eene veel geruchtmakende verhandeling in de 'Wiener Jahrbücher' van 1818 (I), dat eene wettelijke regeling van de drukpersaangelegenheden zonder aanneming van het beginsel der censuur ondenkbaar was.

2 In welken geest dit zou toegepast worden, bleek uit de circulaire der Pruissische Regering, naar aanleiding der Carlsbader besluiten. 'Man hat geglaubt,' - schreef de graaf von Bernstorff, - 'dass das sicherste Mittel, die politischen und religiösen Abweichungen der Professoren zu unterdrücken, darin bestände, ihnen die schlimmen Folgen anzukündigen, die ihre *falschen Lehren* für ihre ganze Existenz haben würden.' (Journal de Francfort, October 1819.)

3 Klüber vermeldt de volgende curieuse bijzonderheid: 'Die Berichte der Mainzer Central-Untersuchungs-Commission an die Bundes Versammlung wurden geheim gehalten, dennoch bekannt. Es hat aber nie verlautet, dass sie Personen oder Verbindungen unmittelbar in Untersuchung genommen.' (Wicht. Urk., S. 109).

spraken der beide hoofdmagten het krachtigst verdedigden, raadpleegden daarbij zelve slechts hun eigen overdreven opvatting der vorstensouvereiniteit[1]. Zoowel hier als daar, dreef onmiskenbaar, ja onverholen, de reactie boven, en werd onder den schijn van voorzorgsmaatregelen tegen revolutionaire bewegingen en onder het voorwendsel van verkregene ervaring een stelsel opgebouwd, geschikt en bestemd om reeds gepleegd zoowel als toekomstig misbruik te wettigen. Was tot dusver de belofte van het 13e artikel der Bondsakte van de zijde van Oostenrijk en Pruissen onvervuld gelaten, ook in de Slotakte bleef de nadere bepaling van een termijn voor de voldoening aan dat voorschrift, door toedoen vooral van Pruissen, achterwege. Het begrip der volkenregtelijke souvereiniteit, in de Bondsakte uitgedrukt, ging door eene opzettelijke verwarring in dat der staatsregtelijke over, en de Slotakte bepaalde dat het alvermogen van elken Bondsstaat in den persoon des vorsten moest vereenigd zijn. Het bleek eindelijk uit een tal van bepalingen, dat de taak, aan den Bond opgedragen, voortaan bestaan zou in het beschermen der Duitsche vorsten tegen hunne volken, en in het onderdrukken van alle openbaarheid, die reeds sedert Schlözer bij de Duitsche natie het burgerregt verkregen had[2].

Het moest aanvankelijk schijnen dat die rigting, welke de vrijheid en eenheid van Duitschland wilde, zich nu allerwege aaneensluiten zou ter bestrijding der te Carlsbad en Weenen aangenomen beginselen. Met der daad echter nam de reactie, door den Bond krachtiger te constitueren, dier partij reeds een wapen uit de hand. Want de Weener Slotakte van 1820 was in veel sterkere mate dan de eerste Bondsakte de grondslag

1 Men leze o.a. de volgende verklaring van Beijeren, dat met Wurtemberg te Weenen de kern der oppositie uitmaakte. ‘S.M. der König von Bayern,’ verklaarde de Heer von Zentner, ‘habe aus freiem Entschlusse Ihrem Reiche eine Verfassung gegeben, in welcher die Einführung einer ständischen Versammlung als wesentlicher Bestandtheil aufgenommen ist. Bayern's Verfassung ist demnach gegeben; Bayern befindet sich deshalb uicht in dem Falle einer weiteren Erklärung des Art. XIII der Bundesakte zu bedürfen. Der König von Buyern findet zich verpflichtet auf der gegebenen Verfassung fest zu beharren, und A.H. desselben Bevollmächtigten ist nicht gestattet auf eine solche Erläuterung des XIII Art. einzugehen wodurch eine Aenderung in Ihrer Verfassung vorgenommen würde.’ (Bijl. B. van het 7e Protocol der Ministeriële Conferentiën van Weenen.)

2 De voltooijing der Weener Slotakte werd, volgens von Gentz, te Weenen met gelijke plegtigheid als de overwinning van Leipzig gevierd. (‘Tagebücher’, S. 367.)

eener staatsmagt. Wel stelde die Slotakte als regel, dat de Bond zich in de inwendige aangelegenheden der deelen niet te mengen had[1]; maar dit was niet anders dan eene *protestatio actui contrarii*, want zij stelde gelijktijdig die lange reeks van uitzonderingen op den regel, die elke inmenging wettigden[2]. Het staatsregtelijk bondsgezag uit te breiden ten koste van den gestelden regel, was doel en strekking zoowel der Weener Slotakte als der grondstellingen van het Carlsbader Congres. De geest waarin de constitutie werd voortgebouwd, leidde er nu toe, dat de eenheid van Duitschland voor de liberale partij zelve een voorwerp werd van bestrijding. Het Congres van Carlsbad was daarom een zoo gewigtig moment in de staatkundige en nationale geschiedenis van Duitschland, wijl men daar een weg afbakende, waarop al dadelijk zoo ver werd voortgegaan dat geen terugkeeren meer mogelijk was. Met zoodanige eenheid als daar beoogd en onvermijdelijk gemaakt werd, kon die partij zich nimmer vereenigen, wijl zij evenzeer met de historische ontwikkeling van het Duitsche staatsleven als met de vrijzinnige begrippen in tegenspraak was. Hadden de patriotten en liberalen tot dusver tegen de losheid van alle bondsbetrekkingen oppositie gevoerd, nu de Statenbond zich op den weg van den Bondsstaat begeven had enkel om reactionaire maatregelen door te drijven, zou die oppositie zich in de praktijk tegen eene ontwikkeling keeren, die theoretisch haar eigen einddoel was. Zij zou van Bonds- en Slotakte de volkenregtelijke bepalingen inroepen, om de staatsregtelijke geweldenarijen van den Bond te bestrijden.

Zoo vormden zich verhoudingen en partijen in Duitschland, gelijk die slechts onder de werking van zoo tweeslachtige grondwetten als die van den Bond ontstaan konden; tegenpartijen die, meermalen met zich zelve in strijd, nu en dan dezelfde denkbeelden schenen te huldigen en hetzelfde doel te beoogen. Regeringen die het bondsgezag hielpen versterken, en patriotten die voor de regten der vorsten optraden; particularisten die de eenheid van Duitschland voorstonden, en liberalen die haar bestreden! Zoo werden alle rigtingen van haar natuurlijken ontwikkelingsgang afgeleid, en de verwezenlijking van Duitschlands eenheid werd valschelijk gezocht in de eenheid

1 Artt. 25 en 53 der Slotakte van 1820.
2 Artt. 25, 26, 28, 53, 58, 59 der Slotakte.

der regeringen. Door de ontwikkeling der Bondsconstitutie alleen aan de vorsten op ted ragen, wat sedert het Congres van Carlsbad als formeel regtsbegrip gold, werd aan de bijzondere volksvertegenwoordigingen alle aandeel in de algemeene aangelegenheden stelselmatig ontzegd. De vervolgingen der drukpers, door de regeringen met eene eensgezindheid en hevigheid gevoerd als hadden zij een bureau van censuur uitgemaakt, bragten ook op de geestelijke eenheid der natie de gevoeligste inbreuken te weeg. Zoo oordeelde eene gematigde kritiek in het 'Literarische Wochenblatt' over de gevolgen der Carlsbader besluiten: 'Das Band der Deutschen Völkerschaften, das in der wechselseitigen Mittheilung durch Zeitschriften und Journalen erhalten wurde, wird zerschnitten. Das politische Leben, ohne Reibung, ohne Kritik, wird in Lethargie versinken. Wir werden zu engherzigen Badenern, Nassauern, Weimeranern, Preussen, Sachsen u.s.w. auf's Neue zusammenschrumpfen'[1]. Dat juist door den constitutionelen strijd in de Bonds-Staten, gelijk door den algemeenen voortgang der wetenschap, het politieke leven der natie de gewenschte ontwikkeling en de noodige krachten verkrijgen zou, om eenmaal voor het groote werk der hereeniging opgewassen te zijn, daaraan dacht de schrijver dier regelen niet, evenmin als de regeringen er de mogelijkheid van inzagen.

1 'Friedenswünsche eines alten Staatsdieners', in het Literar. Wochenblatt van October en November 1819.

Het leven eens kunstenaars.

Carl Maria von Weber. Ein Lebensbild von Max Maria von Weber. 2 Deelen. 1864.

(*Vervolg*.)

Door prof. Rhode en het geheele tooneelbestuur te Breslau was Weber met groote onderscheiding ontvangen, en allen koesterden de beste verwachtingen van den veel belovenden jongen directeur. Zelfs verzocht Rhode, die ook dichter was en die in den aanvang van 1805, in het door hem geredigeerde weekblad ‘der Breslauer Erzähler’ een operatekst geschreven had, met de bekende legende ‘Rübezahl’ tot onderwerp, of hij de muziek voor dat stuk wilde componeren. Carl Maria voldeed aan dit verzoek, ofschoon hij zijn werk nooit heeft kunnen voltooijen; alleen de ouverture, welke hij later omwerkte, komt nog heden, onder den titel ‘Beherrscher der Geister’, op de concertprogramma's voor, en is inderdaad rijk aan muziekale schoonheden. Het andere gedeelte van dit stuk is allerzonderlingst van aanleg en ademt, evenals de ‘romanza siciliana’, met hare saraceensch-siciliaansche motieven, en de zoogenaamde ouverture ‘chinesa’, later, nadat er eenige muziekale monstruositeiten uit verwijderd waren, ‘Ouverture zu Turandot von Schiller’ genaamd, een kunstmatig streven naar originaliteit, dat de meeste stukken van Weber uit dit tijdvak kenmerkt.

Doch Weber vond in Breslau ook een oppositie. Vooreerst had de eerste violist en onderdirecteur, de talentvolle Schnabel, reeds aanstonds zijn ontslag genomen, omdat hij geen knaap van 18 jaar boven zich wilde zien, en ten anderen wekte de jonge directeur bij sommigen reeds dadelijk eenig misnoegen

op, omdat hij, niet tevreden met de bestaande inrigting van het orkest, daarin onmiddellijk verbeteringen zocht aan te brengen. Welligt verlangde hij die verbeteringen dan ook wat al te snel, en beloofde hij zich van zijne hervormingen te veel positief voordeel, terwijl men ook niet moet vergeten, dat de kosten, die hij voor het volvoeren zijner plannen maken wilde, zeer aanzienlijk waren. Dit alles leidde er toe, dat er, niettegenstaande den goeden invloed van Rhode, ernstige geschillen ontstonden tusschen Carl Maria en de tooneeldirectie, terwijl sommige leden daarvan, o.a. de heeren Bothe en J. Schiller, hem een doorbrenger noemden en iemand die jagt maakte op onbereikbare idealen. De spanning tusschen Weber en Schnabel verminderde inmiddels niet, en inderdaad had de eerste, die zijn tegenstander dikwijls beleedigend behandelde, daaraan maar al te veel schuld. Het publiek, bij hetwelk Schnabel hoog stond aangeschreven, werd daarom jegens den jongen kunstenaar langzamerhand minder welwillend. Men mag dan ook, al beweert zijn levensbeschrijver het tegendeel, met eenig regt betwijfelen, of Weber wel oud genoeg was om de betrekking die hij op zich genomen had, naar eisch te vervullen. Evenwel deed hij verscheiden opera's met zorg instuderen, en men roemde algemeen de naauwkeurigheid en de zekerheid van het orkest, maar tegelijk verweet men den directeur, dat hij hieraan te veel zijn opmerzaamheid wijdde, terwijl hij de zangers te weinig ondersteunde. Deze fout heeft hij echter langzamerhand zoozeer verbeterd, dat zijne zorg voor de begeleiding der zangers later aan ieder ten voorbeeld gesteld werd.

Intusschen werd de verhouding tusschen Weber en de tooneeldirectie niet beter. Wel had hij een uitstekenden invloed op het orkest en op de zangers, doch tevens dreef hij de uitgaven boven mate op, terwijl wat de opbrengst der uitvoeringen aangaat, de uitkomst volstrekt niet aan zijne verwachtingen beantwoordde. Toen immers de directie op het einde van het jaar 1805 de balans opmaakte, bleek het, dat van de klassieke opera's Johann von Monfaucon gemiddeld 79, Don Juan 119, Axur 82, Corsar aus Liebe 94, Elise (Winter) 70 Th. hadden opgebragt, terwijl men daarentegen voor de opvoering van die Jagd 160, voor das Donauweibchen 219, voor Wranitsky's Oberon 176 Th. had ontvangen. De directie drong bijgevolg thans aan op een vermindering van operapersoneel en van het orkest; Webers aanzien daalde en zijn positie werd steeds onaangenamer.

Inmiddels werkte en dweepte de jonge kunstenaar voort, en op alle uren van den dag zag men zijne vrienden en kunstgenooten de kleine woning, die hij met den ziekelijken en thans zijne dagen in stilte slijtenden Franz Anton bewoonde, in- en uitgaan. Eens echter, toen hij Berner had uitgenoodigd, hem 's avonds nog te komen bezoeken, daar hij hem de ouverture van Rübezahl, die juist gereed was, wilde voorspelen, en deze tegen het vallen van den nacht aan het huis zijns vriends aanklopte, bleef binnen alles stil, hoewel het licht in Carl Maria's kamer nog brandde. Eindelijk opende Berner de deur, - de lamp stond op tafel, de piano was open, maar verder was er niets in de kamer te zien. Berner gaat naar de sopha en struikelt over iets dat op den grond ligt. Het is het ligchaam van zijn vriend, die daar bijna levenloos is uitgestrekt naast een gebroken flesch, waaruit een sterke damp opstijgt. Verschrikt tilt hij den vriend op en roept om hulp. Franz Anton stormt uit de kamer daarnaast en herkent de flesch waarin hij gewoon was salpeterzuur voor zijn plaatsnijden te bewaren, en die hij onvoorzigtig genoeg onder de wijnflesschen geplaatst had. Met moeite werd Carl Maria weêr in 't leven geroepen, doch zijn stemorganen waren verlamd, de mond geheel verbrand. Na een ziekbed van verscheiden weken kreeg hij een zachte spreekstem terug, die echter nooit haar volle kracht herkreeg, maar de schoone zangstem was voor altijd verloren. Uit zijn verhaal bleek, dat hij, onder het werken huiverig zijnde, een glas wijn had willen nemen, in het duister de flesch met zwavelzuur gegrepen en een goeden slok daaruit genomen had. Inderdaad, was Berner niet gekomen, wij hadden geene Freischütz, geen Oberon, geen Euryanthe gekend.

Gedurende zijn ongesteldheid, die bijna twee maanden duurde, was men begonnen met de vermindering van het personeel der opera en van het orkest. Zeer gekrenkt over deze handeling, gaf Weber zijn misnoegen lucht in uitdrukkingen, die het tooneelbestuur zeer tegen hem verbitterden. Doch de spanning bereikte haar toppunt, toen in het voorjaar van 1806 de voortreffelijke violist Dozer, dien hij had lief gekregen, tegen zijn wil uit de kapel werd verwijderd. De maat was vol en de jonge opbruisende muziekant diende zijn ontslag in, dat, niettegenstaande de tusschenkomst van Rhode en andere vrienden, dadelijk aangenomen werd. Doch met zijne betrekking had Weber ook het grootste gedeelte van zijn inkomen verloren,

zoodat hij thans alleen door zijn slecht betaalde lessen voor zich zelven, voor zijn zieken vader en voor de belangen zijner schuldeischers zorgen kon. Eerst vatte hij dan ook het plan op om, ter verbetering zijner omstandigheden, met zijn muziekale talenten de wijde wereld in te gaan, hoewel zijn vrienden al het mogelijke deden om hem meer lessen te bezorgen, ten einde hem bij zich te houden. Gelukkig echter werd ook thans alles weêr ten goede gekeerd. Toen hij nl. op het punt stond zijne reis te ondernemen, wendde hij zich, op aanraden van Fräulein von Belonde, eene beminnelijke jonkvrouw en uitstekende pianiste, die met haren talentvollen vriend en meester dweepte, tot hertog Eugenius Frederik van Wurtemberg, een waren Maecenas, die met zijne gemalin, bij welke Fräulein von Belonde hofdame was, en met zijne kinderen des winters te Breslau en des zomers op zijn heerlijkheid Carlsruhe in Opper-Silezië verblijf hield. De hertog, een hartstogtelijk liefhebber van de muziek, en die op zijn landgoed een voortreffelijke kapel onderheid, had Carl Maria hooren spelen en hem zien dirigeren, en de jonge talentvolle kunstenaar had bij hem en bij zijne echtgenoot, - een onovertrefbare pianiste, - een indruk achtergelaten, die nog verre van verdwenen was. Weber deed zooals zijne beschermvrouw hem geraden had, en verzocht den hertog hem een muziekalen titel te verleenen, die hem op zijne reizen tot aanbeveling verstrekken kon. De hertog beantwoordde onmiddellijk aan dit verzoek. In een allerhartelijkst schrijven verklaarde hij het karakter en de talenten van Weber hoog te waarderen, en benoemde hij hem tot zijnen muziekintendant.

Doch Webers reis ging niet door. De voortgang der fransche wapenen in Oostenrijk en in het Zuiden van Duitschland verijdelde die geheel, terwijl deze zelfde omstandigheden drukkend werkten op de gemoederen der ingezetenen van Breslau, zoodat de meeste familiën hun huishouding inkrompen en er alzoo aan muziekonderwijs niet meer kon worden gedacht. Webers omstandigheden werden daardoor nog moeijelijker, te meer daar intusschen ook zijn tante Adelheid uit München tot hem gevlugt was. Hertog Eugenius en zijn beminnelijke echtgenoot boden hem daarop voor een onbepaalden tijd een schuilplaats aan op hun slot te Carlsruhe, en wisten aan dit gunstbetoon zulk een aangenamen vorm te geven, dat het voor Carl Maria schier den schijn had alsof hij door zijn tegenwoordigheid in Carlsruhe

aan de hertogelijke familie een groote dienst bewees. Maar zijn goed hart gevoelde de groote waarde van dit bewijs van toegenegenheid, en hij was dan ook onophoudelijk bezig door vrijwillige diensten als kunstenaar en directeur zijn dankbaarheid te toonen. Doch de hertog deed nog meer. Want naauwelijks vernam hij dat Weber zijn ouden vader en zijn tante in kommervolle omstandigheden te Breslau had moeten achterlaten, of dadelijk moest hij hen laten overkomen, en werden ook zij in de gastvrije woning opgenomen. En nu had Carl Maria het geluk voor korten tijd een der droomen van den kunstenaar verwezenlijkt te zien. Zonder een bepaalde betrekking te bekleeden, leefde hij aan het kleine wel ietwat stijve hof als de vriend van den originelen en beminnelijken vorst, die den musicus geheel aan zich boeide. Weber liet zijn talent den vrijen teugel, en hij werd met dank begroet, zoo dikwijls hij een nieuwe compositie op den lessenaar van den hertog of van de hertogin nederlegde, of wanneer hij een nieuw instrumentaal werk aan de kapel ten geschenke gaf. De hertog, die trotsch was op de vaardigheid zijner muziekanten, liet hen in de concerten dikwijls prima vista spelen, en stoorde er zich niet aan, wanneer de uitvoering in eenige kleinigheden faalde. Deze geoefendheid der kapel en de bijzondere liefde, welke de hertog gevoelde voor de scheppingen van Haydn, hadden een grooten invloed op het karakter van Webers compositiën, van welke wij hier twee symphoniën noemen, geheel voor de kracht der kapel berekend, en een schitterend concert voor hoorn, geschreven voor den kanselier des hertogs Dautrevaux.

Maar reeds in Sept. 1806 werd het aangename leven op het slot te Carlsruhe gestoord. De hertog werd opgeroepen om zich bij het leger te voegen, waarbij hij niet alleen zijn regiment huzaren, maar later ook eene geheele afdeeling der armee kommandeerde. In de hoop dat de veldtogt spoedig geëindigd zou zijn, bleef aanvankelijk de hertogin met de prinses op het slot, en kwam er geen verandering in het verblijf der Webers of in den staat van het tooneel en de kapel, die intusschen weinig te doen hadden. Maar toen de vooruitzigten al slechter en slechter werden, toen in Dec. 1806 het continentaal stelsel en in 't begin van 1807 de slag bij Eylau, de val van Danzig, de slag bij Friedland en de vreemdsoortige zamenkomst op den Niemen niet alleen de politieke, maar ook de bijzondere omstandigheden van iedereen, in welken stand der maatschappij ook, hoogst on-

zeker maakten, en de stemming van het diepvernederde Duitschland zoo smartelijk werd gedrukt, toen kon er eindelijk ook geen spraak meer zijn van de instandhouding der kunstinrigting te Carlsruhe.

In Febr. 1807 werden kapel en tooneel ontbonden. Maar het goede hart van den hertog zorgde er voor dat zijn muziekanten niet geheel en al ongelukkig werden; de leden van het tooneel, begreep hij, zouden zich zelven wel helpen. De eerstgenoemden erlangden, ieder naar zijne bekwaamheid, eene betrekking bij de administratie of bij de regterlijke magt, welke functiën zij natuurlijk tant bien que mal waarnamen.

Onder de meest hulpbehoevenden behoorde Weber, die met de zorg voor een ouden vader en een tante, en met verpligtingen van allerlei aard bezwaard was. Had Carl Maria reeds een groote antipathie gehad voor de veroveraars, toen ze nog in 't verschiet waren, thans, nu ze zoo nabij kwamen, nu hij zelf door hen leed, nu hij door deze vreemdelingen scheuring en broedertwist in het eensgezinde Duitschland brengen zag, begon hij tegen hen een haat te koesteren, die zich later, toen ook hij, met de middelen die hem ten dienste stonden, deel mocht nemen aan den zegevierenden strijd, in zijn ‘Leier und Swchert’ en in zijn ‘Kampf und Sieg’ openbaarde. Hij kon echter vooreerst niet langer in Carlsruhe blijven. De wurtembergsche troepen, die onder commando van Vandamme in de omstreken in bezetting lagen, overtroffen de Franschen nog in ruwheid en losbandigheid, en, ofschoon het privaat eigendom van prins Eugenius zooveel mogelijk gespaard bleef, was het slot te Carlsruhe toch vervuld met het jammergeschrei van boeren en landedellieden, die huis en hof uit scherts of uit boosheid hadden zien verbranden of daaruit verjaagd waren. Carl Maria was veel te gevoelig om al die ellende te kunnen aanzien. Aan de kunst dacht natuurlijk op dat oogenblik niemand, en het was een wanhopend vooruitzigt om als kunstenaar te willen leven. Later, toen de gemoederen aan den toestand van strijd en onrust gewoon geraakten, kwam hierin allengs verandering, zoodat in steden, waar de vijandelijke legers over dag in de straten handgemeen waren, des avonds de theaters en concerten goede zaken maakten, gelijk b.v. in Leipzig, twee dagen na den reuzenslag, terwijl de stad nog op een groot lazareth geleek, en 20,000 lijken nog onbegraven voor de poorten lagen, de troep van Seconda voor een talrijk publiek een concert gaf. Maar

in 1807 was het zoover nog niet gekomen, en Weber, die bijna alle kunstenaars der Carlsruher kapel burgerlijke betrekkingen zag aannemen, verklaarde zich in Febr. 1807 evenzeer tot zulk een stap bereid.

Niettegenstaande den ongelukkigen toestand waarin zijn eigen zaken verkeerden, trad hertog Eugenius in overleg met zijn broeders, koning Frederik, hertog Lodewijk en hertog Willem, om iets voor Weber te vinden. Het geluk - of misschien beter het ongeluk - wilde dat de secretaris van hertog Lodewijk door den koning aangesteld was om van Sept. af het leger als proviandmeester te begeleiden, en de hertog bood zich dan ook dadelijk aan, om het jonge mensch, dat hem door zijn broeder met zooveel warmte was aanbevolen, en dat bovendien nog van adel was, als secretaris bij zich te nemen, en alzoo een betrekking te doen bekleeden die men, wanneer ze met overleg werd waargenomen, in Wurtemberg als een goudmijn beschouwde.

Den 23sten Febr. 1807 verliet Weber Carlsruhe, met achterlating van zijn vader en tante. Ten einde te kunnen leven totdat het tijdstip daar was, waarop hij zijne functiën zou aanvaarden, ging hij naar Breslau, om er plannen te maken voor het ondernemen van een kunstreis. Hij nam er afscheid van zijn vrienden, hield er weder van die feesten van vroeger, waarvan de kosten later zwaar op hem drukten en die tegelijk weder de aandacht van zijne schuldeischers op hem vestigden, en verliet daarom den 6^{den} Maart, des morgens vroeg, de stad in aller ijl. Na op verscheiden plaatsen concerten gegeven te hebben, kwam hij eindelijk den 17^{den} Julij te Stuttgart aan, de stad waar hij de pijnlijkste uren van zijn leven zou doorbrengen, waar hij door eigen ligtzinnigheid en nog meer door tirannieke ruwheid veel zou lijden, waar eindelijk zijn innerlijk leven een nieuwe rigting zou erlangen, waar de jongeling tot man zou rijpen.

Prins Lodewijk Frederik Alexander, in wiens dienst Carl Maria thans als secretaris treden zou, was de broeder van Frederik die door Napoleon tot koning van Wurtemberg gemaakt was, en leefde aan het hof zijns broeders, nadat hij in zijn verwachtingen om koning van Polen te worden, was teleurgesteld. Hij leidde een losbandig leven, en moest wegens zijne verkwistingen dikwijls een aanval doen op de beurs zijns broeders, waaruit dan vaak onaangenaamheden ontstonden, of zijn toevlugt nemen tot allerlei wanhopige middelen. Voor de

muziek had hij weinig gevoel, voor de opera alleen voor zoover daaraan aardige actrices verbonden waren. Het was een groot ongeluk voor den 21jarigen Weber, om alzoo in een kring te worden opgenomen, waar begrippen van regt en eerlijkheid te vergeefs werden gezocht, waar men spotte met deugd en zuiverheid van zeden, waar het verwerven van gunst en geld, door welke middelen ook, het hoofddoel was van allen, die in den grooten draaikolk van het hof werden medegesleurd.

Den 19^{den} Aug. 1807 bragt Carl Maria zijn eerste bezoek aan den hertog, en het schijnt wel dat beide mannen reeds bij de eerste ontmoeting elkander afstieten; maar Weber was den hertog als zeer bekwaam geroemd, en voor hem zelven was geen andere keus overgebleven. Inderdaad zou er voor den jongen, levenslustigen, ietwat dartelen kunstenaar, wiens eigen zaken duchtig in de war waren, bezwaarlijk een minder passende betrekking te vinden zijn geweest dan juist deze, waartoe hij in geenen deele door zijne studiën was voorbereid en waarvoor hij volstrekt niet berekend was. Zijn bezigheid, die niet naauwkeurig omschreven was, bestond voornamelijk in het voeren der bijzondere correspondentie van den hertog en de bezorging van dikwijls zeer onaangename mondelinge boodschappen aan hooggeplaatste personen en - schuldeischers; bovendien was hij belast met het beheer der bijzondere schatkist en met de boekhouding, terwijl, wat wel het gevaarlijkst voor den jongeling was, hij zich moest onderhouden met allen die eenig verzoek aan den hertog te rigten hadden. Door dit laatstgenoemde gedeelte van zijn taak zag hij zich eensklaps geplaatst midden in een kring van lieden die hem vleiden, die zijn gunst trachtten te winnen, en in de middelen om daartoe te geraken, niet altijd even keurig waren, waartoe niet alleen hooggeplaatste civiele en militaire beambten, maar soms zelfs leden van het koninklijk huis behoorden. Later, toen zijn muziekale talenten aan het hof meer gewaardeerd werden, en de op het oogenblik zijner aanstelling afwezige hoofdadministrateur Faber terug kwam, kreeg zijn betrekking een meer artistieke kleur, daar het onderwijs der kinderen van den hertog hem opgedragen werd.

Intusschen bleven de groote wanorde die in des hertogs zaken heerschte, en het dolle leven van den vorst voor Weber geen geheim, terwijl hij waarschijnlijk heel goed begreep, dat hij, de in het rekenen geheel ongeoefende kunstenaar, de man niet was om deze huishouding, die haar ondergang te gemoet snelde, in be-

dwang te houden. Uit een aantal van schrifturen uit dien tijd blijkt nog duidelijk, hoe weinig talent de secretaris voor het boekhouden had, en hoe buitensporig de uitgaven waren, die de hertog ieder oogenblik deed. Er was bijna geen maand waarin de rekening sloot en waarin niet nieuwe leeningen vereischt werden, die Weber, meestal onder zeer bezwarende omstandigheden, bezorgen moest.

Maar de onderhandelingen met kooplieden, leveranciers, joden en woekeraars waren voor hem nog de pijnlijkste niet. Ook in de dikwijls voorkomende twisten tusschen den hertog en den koning, die ten slotte de schulden zijns broeders betaalde om de eer van zijn huis op te houden, was Weber de tusschenpersoon. De uren die het jonge mensch tegenover den gevreesden vorst in zijn kabinet doorbragt, waren de onaangenaamste van zijn leven. Telkens wanneer Weber hem weder een ingewikkeld wanhopig geval voordroeg, waarin zijn hulp vereischt werd, gaf de koning zich aan de grootste woede over en overstelpte hij den secretaris met allerlei beleedigende schimpwoorden, die eigenlijk voor den hertog bestemd waren. Het bulderen van den onbehoorlijk dikken vorst, die niemand aan het woord liet komen en voor uitleg of teregtwijzing geen ooren had, zou bijzonder grappig geweest zijn, ware de hooge comicus niet een onbeperkt monarch geweest, die het lachen dadelijk in weenen kon doen veranderen. Weber, die geen eerbied had voor een kroon, indien niet een edel mensch die droeg, haatte den koning, wiens slot hij blootshoofds passeren moest, die hem onverdiend hoonde en van wiens willekeur en ondeugden hij dagelijks getuige was, dan ook volkomen. Soms ook vergat hij zich zelven wel eens en gaf hij den koning een antwoord, waaraan deze niet gewoon was. Die vrije antwoorden verhoogden de woede des konings nog meer en dikwijls nadat hij uren lang in de antichambre gewacht had, gebood de vorst hem barsch en kortaf de kamer te verlaten, zonder gehoord te hebben wat hij te zeggen had, terwijl hij hem op kijvenden toon nog een stortvloed van smaadredenen tegen hem en tegen zijn patroon achterna zond.

Ten hoogste gebelgd over zulk een behandeling beging hij eens een grap, die hem bijna een paar bittere jaren achter de traliën bezorgd had. Eens toen hij weder bij zulk eene gelegenheid opgewonden uit het kabinet des konings kwam, vroeg eene oude vrouw hem in den corridor waar de woning der hof-

waschvrouw was. Carl Maria wees op de deur die naar de koninklijke vertrekken leidde, zeggende: ‘daar woont de koninklijke waschvrouw!’ De oude vrouw ging naar binnen, en bragt, toen zij door den koning brutaal ontvangen werd, stamelend uit, dat een jong heer, die juist uit de deur kwam, haar gezegd had, dat zij daar wezen moest. Woedend zond de koning, die heel goed begreep hoe de vork in den steel zat, een officier naar Weber, en liet hem, onder aankondiging van zijn volle ongenade, arrest geven.

Ieder, die weet wat dat toen te beteekenen had, hoe het gelijk stond met kerker en mishandeling, zal zich verwonderen dat Carl Maria zich in zijn arrest kalm genoeg gevoelde om het schoone lied: ‘Ein steter Kampf ist unser Leben’ te componeren, nadat hij zijn klavier eerst met den kamersleutel gestemd had. Intusschen trok het onweêr voorbij, en werd hem door den invloed van hertog Lodewijk vergiffenis geschonken, hoewel de koning steeds een hekel aan hem bleef houden. Zonder echter door het voorgevallene iets geleerd te hebben, ging hij met zijn manier van handelen voort, en vond hij op ligtvaardige wijze een middel uit om, zonder gevaar voor zich zelven zoo als hij meende, den koning onaangenaamheden te bezorgen. In de brieven namelijk van den hertog aan den koning, welke hij moest opstellen en die door den prins weêr overgelezen werden, wist hij allerlei zaken in te vlechten, die den koning ergeren moesten en die zijn toorn dikwijls in hooge mate gaande maakten. Doch ongelukkig was de koning veel te slim, om niet spoedig in te zien wie de eigenlijke schrijver der brieven van zijn broeder was.

Na korten tijd ernstig bezig geweest te zijn om eenige orde in de zaken van den prins te brengen, zag hij ook hiervan verder af, omdat zijn patroon zelf hem ook al onvriendelijk voor de voeten had geworpen, dat hij zich niet behoefde te bemoeijen met zaken die hem niet aangingen. Hij deed dus wat hij te doen had en zocht verder zijn genoegen in vrolijke gezelschappen, waar hij zich altijd thuis voelde. Het schijnt dat Dr. Kellin, lijfmedicus van den hertog, hem in kennis bragt met verscheiden familiën in Stuttgart, waar de kunst ijverig beoefend werd, en dat hij op die wijze o.a. kennis maakte met den 50jarigen Dannecker, dien hij aan zijn ‘Ariadne’ werken zag. In den omgang met allerlei groote kunstenaars bemerkte hij dan ook spoedig, hoe oneindig hooger in ontwikkeling deze mannen

stonden, dan de muziekanten en de tooneelspelers, die tot nu toe bijna zijn eenige kennissen geweest waren. Zijn eergierigheid werd er door opgewekt, en vooral onder de leiding van den bekwamen en welwillenden bibliothecaris Lehr, studeerde hij ijverig in Kant, Wolff en Schelling.

Maar het jonge bloed had nog niet uitgegist. De gedwongen en burgerlijke toon die in deze familiekringen heerschte, kon hem op den duur niet voldoen, en spoedig begaf hij zich in gezelschappen, die uit zeer gemengde elementen waren zamengesteld, en waar allerlei losbandigheden bedreven werden, die intusschen geheel in den geest van den hofkring waren, en waarin de vorst en de hertog voorgingen. In een dezer gezelschappen, dat den naam droeg van ‘Faust's Höllenfarth’, maakte Weber kennis met Franz Carl Hiemer, een gewezen officier en tooneelspeler, die, ofschoon met weinig poëtisch talent begaafd, tamelijk bedreven was in het bewerken van opgegeven stoffen voor het tooneel. Weber was met den 9 jaren ouderen, jovialen Hiemer spoedig zeer bevriend, en daar zijn oordeel over de poëtisch-dramatische waarde van een tekst weinig gescherpt was, een gebrek dat hem zelfs bij de rijpste ontwikkeling van zijn talent bijgebleven is, zag hij in Hiemer den man die hem een bezielden operatekst zou kunnen leveren. Hij deelde hem den tekst mede van ‘das Waldmädchen’, en naar dit waarschijnlijk zeer middelmatig werk van den ridder Steinsberg maakte Hiemer een nieuw stuk dat, zwak in vinding, eentoonig in dialoog, dwaas in aardigheden, onrijp in versificatie, de bekende fabel behandelt van het wilde stomme meisje, dat door de liefde het spraakvermogen verkrijgt, en welk stuk een goed voorbeeld geeft, hoe een operatekst niet zijn moet. Maar Weber was vol geestdrift daarvoor en schreef reeds in het midden van 1808 eenige nummers der opera, die den naam van ‘Sylvana’ erlangde en welke hij in Febr. 1810 voltooide. Doch meer nog dan door Hiemer voelde hij zich aangetrokken door Franz Danzi, die eenige maanden na Webers komst in Stuttgart tot directeur der koninklijke kapel was aangesteld; een man die, bij zijn bedrevenheid in de muziek, zich ook op een veelzijdige ontwikkeling beroemen konde, en die werkelijk in vele opzigten een goed mensch was. Door hem leerde Carl Maria de deugden kennen der Mannheimer muziekschool, welke toen zoo hoog aangeschreven stond, en diensvolgens begon het zangerige en rhythmische der instrumentaal-compositie in zijn

werken een geheel andere rol te spelen. Zoo dagteekent uit dezen tijd zijne fantasie op een gedicht van Rochlitz, ‘der erste Ton’, welke hij inrigtte als een kleine melodramatische cantate, eene wijze van behandeling die toen nog nieuw was, en welk werk overal waar het werd uitgevoerd, algemeen grooten bijval vond.

Ofschoon Danzi eenigszins als Webers goede engel beschouwd mag worden in een tijdvak waarin zijne ligtzinnigheid zoozeer de overhand kreeg, bragt hij hem tevens door zijne gedurige aansporing om voor het tooneel te werken, in een kring, die gansch niet voor hem paste. Door het hof van koning Frederik toch werd het tooneel als niets anders beschouwd dan als een op kosten des konings onderhouden harem, en ook voor Weber bleven de treurige gevolgen van dien toestand niet uit. Zoo ontstond er eene intieme betrekking tusschen hem en de 20jarige zangeres Margareta Lang, die hem in den maalstroom van het tooneelspelersleven meêsleepte. In de stad en op het land werden door de leden van het tooneelgezelschap groote partijen gegeven; de verjaardagen der voornaamsten onder hen werden met feestvoorstellingen gevierd, waarvoor Hiemer de dramatische teksten en Weber de muziek leverde, terwijl deze laatste daarbij een groot effect verkreeg door de vrouwen mannenrollen te laten vervullen en omgekeerd. De tekst van een dezer gelegenheidstukken is later, na te zijn omgewerkt, de grond geworden van zijn opera ‘Abu Hassan’. Maar een gevolg van deze buitensporigheden was een hopelooze toestand van Webers finantiën. Het gedurig heen en weêr trekken tusschen Ludwigsburg en Stuttgart en de badreizen en uitstapjes van den hertog naar Ems, Frankfort en den Rhijn, waarbij Weber hem altijd vergezellen moest, zonder eenige vergoeding te erlangen, en zelfs zonder zijne uitschotten voor de reis terug te krijgen, drukten zeer zwaar op zijn beurs. Als een man van rang, die in dienst was van den broeder des konings, moest hij de kosten betalen van de feesten, die hij met zijne kennissen vierde; bovendien beging hij de dwaasheid om paarden en rijknechts te houden en daarmede de rijtuigen der dames op hunne uitstapjes naar Kannstadt, Schwieberdingen, enz. te begeleiden, wat hem daarenboven nog slecht afging, dewijl zijn zwak gestel het in het geheel niet verdragen kon. Er werden dan ook zooveel schulden gemaakt, dat zij, gevoegd bij wat te Carlsruhe nog onaf-

gedaan was gebleven, niet meer konden overzien worden, en dat er aan afdoening in het geheel niet meer te denken viel.

Hulp bij den hertog te vragen, wiens zaken betrekkelijk nog veel verwarder waren dan die van Weber, was onmogelijk; bij den koning behoefde hij er niet mede aan te komen, en het honorarium voor eenige composities was slechts een droppel in de zee; het eenige waarop hij hoopte, was de opbrengst van zijn Sylvana, die hij intusschen veel te hoog had getaxeerd, en die schrikkelijk langen tijd noodig had om gereed te komen.

Tot overmaat van ramp kwam Franz Anton plotseling in Stuttgart aan, met zijn bas en twee manden, die ingerigt waren tot bedden voor zijn hartstogtelijk beminde poedels. Buiten het vermelde bragt hij aan zijn verbaasden zoon niets anders dan zijn nog altijd geliefden persoon en een last van schulden, waaronder zeer dringende eereschulden, die den zoon met nieuwe zorgen bezwaarden. Het uiterlijke van den vader was zoo weinig veranderd, dat Carl Maria eerst later door handelingen, die zeer tot zijn nadeel strekten, bemerkte, dat een zware zenuwziekte in den winter van 1808-1809 zijn verstandelijke vermogens aanmerkelijk verzwakt had.

Maar verdrietelijker nog dan al de lasten en onkosten van het zamenwonen, waren de dwaasheden, die de oude heer zich dikwijls met betrekking tot de zaken van zijn zoon veroorloofde, zonder dat deze er eenige kennis van droeg. Zoo zond hij b.v. de compositie van ‘der erste Ton’ in stilte aan Rochlitz te Leipzig, met een brief waarin hij hem verzocht dat werk aan de wereld bekend te maken. In dezen brief, die een treurig bewijs opleverde van den achteruitgang zijner geestvermogens, onderteekende hij zich als kamerheer, hetgeen hij natuurlijk met even veel regt deed, als hij zich vroeger majoor had genoemd.

De crisis die lang voorbereid was, brak eindelijk los, en Franz Anton gaf daartoe den laatsten stoot. Hoe vreeselijker de veldslagen bij Wagram, Linz en Eckmühl het dappere leger van koning Frederik gedecimeerd hadden, des te ernstiger stond de koning ook op de toepassing der conscriptie en op de vervulling der militaire verpligtingen, van welke niemand bevrijd was dan de hofbedienden, die aan de koninklijke huishouding verbonden of op de bezittingen van een lid der vorstelijke familie geplaatst waren. De hertog, wiens geldnood hoe langer hoe hooger geklommen was, had van deze gelegenheid gebruik ge-

maakt om een menigte zoons van adellijke en welgestelde familiën in zijne dienst te nemen, die daardoor vrij waren van de krijgsdienst, en voor deze vrijstelling aan den hertog een aardig sommetje betaalden. Zonder twijfel was Weber met deze handelingen bekend, hoewel hij er voor zich zelven niets van genoot; maar onverstandig was het dat hij zich waarschijnlijk als werktuig liet gebruiken, in plaats van de dienst des hertogs te verlaten.

Op het einde van 1809 bemerkte Weber tot zijn schrik dat van zekere geldsommen, die de hertog hem gegeven had om ze aan den rentmeester der familiebezittingen in Silezië over te maken, een gedeelte door zijn vader was afgenomen en dat deze daarmede eenige dringende schulden in Carlsruhe had afgedaan. In zijn wanhoop vroeg hij, ten einde het deficit te dekken, den waard Höner te Schwieberdingen, bij wien hij met zijne vrolijke vrienden veel geld verteerde, 1000 gulden ter leen, die hem echter geweigerd werden. De hertog die inmiddels van het tekort kennis gekregen had en wien hij de toedragt der zaak openhartig had medegedeeld, drong echter op een spoedige teruggave aan, die Weber dan ook beloofde. Juist in deze dagen kwam zijn vorige bediende Huber, die inmiddels kamerlakei van den hertog geworden was, hem opzoeken, en de deugniet beloofde dat hij hem voor eenig drinkgeld de 1000 gulden van Höner bezorgen zou. Dit gelukte, en Weber onderteekende de schuldbekentenis aan Höner, zonder aan Huber te vragen door welke middelen deze in zijn pogingen geslaagd was. De schurkachtige Huber had echter, om een paar Louis d'or drinkgeld te verkrijgen, aan Höner, wiens zoon juist dienstpligtig was, de hoop voorgespiegeld, dat indien hij die 1000 gulden ter leen gaf, de veelvermogende secretaris des hertogs von Weber zijn zoon wel in naam een betrekking aan het hof zou bezorgen, waardoor deze vrij van de dienst zoude zijn.

Toen er echter maanden verliepen, nadat de schuldbekentenis vervallen was, en Höner van Weber, die met Hubers bedriegelijke voorspiegelingen geheel onbekend was, slechts 250 gulden op rekening had kunnen krijgen, werd de herbergier woedend, als hij in Januarij 1810 vernam dat zijn zoon toch als militair was opgeroepen. Hij bragt nu de geheele zaak aan het licht, zoodat zij ook dadelijk ter kennis van den koning kwam. Deze, zeer in zijn schik den escamoteur zijner soldaten op heeter daad betrapt te hebben, en misschien niet onaange-

naam verrast dat het juist de secretaris was, tegen wien hij toch reeds een wrok voedde, gaf dadelijk last om hem in verzekerde bewaring te stellen.

Een paar weken vroeger was de Sylvana gereed gekomen. Danzi had bij den welwillenden intendant Winzingerode bewerkt dat de opera uitgevoerd zou worden, en bragt dagelijks eenige uren met Weber door, om de uitvoering voor te bereiden en de repetitiën, die spoedig beginnen zouden, te bespreken. Des avonds was Weber meestal bij hem op het orkest. Dit was ook het geval den 9^{den} Febr. 1810, toen in de pauze eensklaps eenige gendarmes op het orkest verschenen, die den verschrikten Weber in naam des konings gevangen namen en, zonder hem verlof te geven iets aan Danzi op te dragen, hem in streng policie-arrest bragten, terwijl Franz Anton inmiddels in de woning in het slot bewaakt werd.

De zestien bitterste dagen en nachten in Webers leven braken hiermede aan; maar zij hadden ook dit nut, dat hij in dezen tijd van afzondering met zijn verleden brak, en dat de ligtzinnige, overmoedige jongeling zijne gevangenis verliet als man, vol goede voornemens, en toegerust met de kracht en den wil om ze te volbrengen.

De verhooren die in het kabinet des konings gehouden werden, begonnen reeds den volgenden dag. Weber kon onder eede verklaren, dat hij van de door Huber aan Höner voorgespiegelde bevrijding zijns zoons van de militaire dienst niets afwist, en hij ontweek behendig, zonder zich zelven of den hertog (die sedert zijn gevangenneming natuurlijk niets van hem weten wilde) te compromitteren, de dringende vragen die men hem deed ten opzigte van het ontheffen van de militaire dienst van zooveel lieden, die de hertog in zijn dienst had ingelijfd. Franz Anton, die ook met gestrengheid ondervraagd werd, toonde veel meer overleg dan men van hem verwacht had. De koning, die scherpzinnig genoeg was, begreep den geheelen zamenhang der zaak, en daar er hem veel aan gelegen was geen éclat te maken, bragt hij de zaak op civiel terrein over, naar aanleiding van de vorderingen die vele inwoners van Stuttgart op Carl Maria hadden.

Op een daartoe bepaalden termijn meldden zich niet minder dan 42 schuldeischers aan, met een totale vordering van meer dan 2500 gulden, en verzochten zij dat Weber als buitenlander en als niet in staat om te betalen, in verzekerde bewaring

gehouden zou worden. Maar waarschijnlijk werd hun een wenk gegeven dat men van hooger hand de Webers kwijt wilde zijn; althans eenige dagen daarna verklaarden alle schuldeischers dat zij buiten regten met Carl Maria wilden schikken, en zijn gevangenhouding niet meer verlangden. Zonder eenige notitie te nemen van hetgeen zijn onderdanen te vorderen hadden, gaf de koning bevel om de beide Webers over de grenzen te brengen, en op den 26sten Febr. werden vader en zoon, zonder iemand hunner vrienden te mogen spreken, door een commissaris van policie naar hunne woning geleid, waar zij onmiddellijk hun goed moesten pakken. Daarop trokken zij, in gezelschap van den policiecommissaris Götz, een vriendelijk man, die even als de meeste inwoners van Stuttgart van Carl Maria's onschuld overtuigd was, langs den naasten weg uit Wurtemberg naar Furfeld bij Heilbron. De bannelingen bezaten te zamen 40 gulden, terwijl de welwillende commissaris Götz hun bij het afscheid nemen nog 25 gulden leende. In Furfeld werd hun aangekondigd dat zij hun leven lang uit Wurtemberg gebannen waren, en den bodem van het land niet meer betreden mogten.

Zooals gezegd is, maakte Weber in deze dagen voor goed een einde aan de dwaasheden zijner jeugd. Hij dreef dit zoo ver, dat hij zelfs de herinnering van dit tijdperk zooveel mogelijk trachtte te vernietigen, en over den tijd die aan Februarij 1810 voorafging, bijna nooit met zijne vrienden, zelden zelfs met zijn vrouw sprak, terwijl hij de vroeger geschreven brieven terug verzocht en verscheurde.

De bannelingen vertrokken naar Mannheim, deels omdat Franz Anton zich verbeeldde daar nog verscheiden betrekkingen uit zijn jeugd te hebben, die natuurlijk spoedig dood of vertrokken bleken te zijn, deels omdat Danzi hun vele aanbevelingsbrieven naar die plaats medegegeven had, en eindelijk bovenal omdat Carl Maria, bereid elk offer te brengen en elke ontbering te verduren, zich weder geheel in de armen der kunst wilde werpen, terwijl in die stad nog altijd iets overgebleven was van den muziekalen en theatralen glans, die de kunstliefde en de fijne smaak van Karel Theodoor haar geschonken hadden.

Te Mannheim werden zij met de meeste hartelijkheid ontvangen, en hechtte Carl Maria zich vooral aan zijn naamgenoot Gottfried Weber, fiscaal procurator aldaar, een man met een zeer beminnelijk karakter, en die daarbij zulke degelijke

muziekale talenten bezat, dat hij een autoriteit onder de musici was en een gezelschap van liefhebbers en kunstenaars dirigeerde, dat later onder den naam van ‘Museum’ een groote reputatie genoot.

Nadat er voor Franz Anton, bij wien de gebrekkigheid des ligchaams en het verval der geestvermogens steeds toenamen, een kleine woning bij den vader van Gottfried Weber in de nabijheid van dezen gevonden was, vertrok Carl Maria naar Heidelberg, met het voornemen daar zoo mogelijk een concert te geven, en maakte hij in die stad kennis met Alexander von Dusch, den zwager van G. Weber, een student in de regten, die als vriend der muziek en goed speler op de violoncel bekend, als mensch algemeen geacht was, en die later een van Webers warmste vrienden geworden is.

Door de ijverige bemoeijingen van G. Weber had zijn eerste concert in Mannheim den 9^{den} Maart plaats: het bragt hem de kapitale som van 13 gulden op. Desniettemin begon zijn kas groote behoefte te krijgen aan versterking, daar hij, zijn besluit om geen schulden te maken handhavende, toch geen honger kon lijden. In alle opzigten was het dus een geluk voor hem dat een tweede in Mannheim georganiseerd concert zich zeer goed liet aanzien. Voor dit concert, dat den 2^{den} April gegeven werd, stroomden van alle kanten de vrienden der uitvoerders en van de kunst te zamen. De uitvoering der cantate ‘der erste Ton’ wekte groote geestdrift op, en Webers finantiën werden met de bescheiden som van 53 gulden verrijkt.

In dezen tijd ontstond een reeks der schoonste liederen, tot welker compositie de beide Webers elkander opwekten, en die meer nog dan vroegere producten in dit genre te beschouwen zijn als een belangrijke phase in de ontwikkeling van een nieuw streven in de muzijk, waaraan Mozart reeds, doch, helaas! slechts in één, maar dan ook eenig schoon lied, ‘das Veilchen’, uitdrukking had gegeven, en dat in Franz Schuberth het toppunt zijner ontwikkeling zou bereiken. Onze beide musici waren het eens, dat een verstandiger muziekale behandeling van den tekst noodzakelijk was, en dat het lied niet langer op een korte melodie, die dikwijls niet eens op de eerste phrase paste, mogt worden afgeraffeld. Zij waren er diep van doordrongen, dat op de uitdrukking van elke gewaarwording en eene juiste verhouding tot den zin der verzen meer moest worden gelet dan zulks tot dusver geschied was, indien

het duitsche lied zijn roeping vervullen zou, om in toonen uit te drukken wat het duitsche volk gevoelde. Daarbij erkenden zij als noodzakelijk vereischte een eenvoudigen en gezonden stijl.

Maar hoe genoegelijk ook voor Carl Maria het leven in Mannheim was, waar hij voortdurend met zijn beide vrienden, Gottfried Weber en Dusch, de kunst beoefende; waar hij den omgang genoot van zoovele edele vrouwen en zoovele uitstekende mannen; waar het aan allerlei vermaken, - uitstapjes in den omtrek, serenades en het zingen van oude en nieuwe schelmsche liederen, - niet ontbrak; toch begreep hij zelf zeer goed, en zijne vrienden deelden in dit gevoelen, dat zijn toekomst als kunstenaar en ook de staat zijner geldmiddelen dringend vorderden, dat hij een tijd lang op reis ging.

Wie destijds virtuoos was, erlangde nog wel niet, zooals later, ridderkruisjes en goud, maar oogstte toch eer in en daarbij in ieder geval altijd eenig geldelijk voordeel. Als doel van zijn togt koos Weber al zeer spoedig het nabij gelegen Darmstad, waar toen een der grootste melomanen die ooit op een duitschen troon zaten, de regering in handen had, waar zijn oude muziekonderwijzer Vogler en zijn oude vriend Gänsbacher leefden, en vanwaar hij, daar het in het midden van verscheiden belangrijke steden ligt, allerlei kleine kunstreizen kon ondernemen, zonder zich ooit ver van den geliefden vriendenkring te verwijderen. Reeds in 't begin van April ging hij er heen. Vogler, die bij den groothertog Lodewijk I zeer in aanzien was, ontving den geliefden leerling met open armen en Gänsbachers vreugde over het wederzien was niet minder groot. Bij Vogler ontmoette Carl Maria voor het eerst den jongen Jacob Meyerbeer, den zoon van een rijk bankier uit Berlijn, wiens uitstekende muziekale talenten vroegtijdig ontwikkeld waren, die, ofschoon naauwlijks 16 jaar oud, reeds als pianist beroemd was, en die thans, onder leiding van Vogler, bij wien hij in huis woonde, met ijzeren vlijt de muziek bestudeerde. Spoedig waren de beide jonge kunstenaars goede vrienden, ofschoon die vriendschap nooit zoo warm geworden is als die, welke tusschen Weber en Gänsbacher bestond.

Met aanbevelingsbrieven van den erfgroothertog Lodewijk van Baden en van zijn gemalin, de door haar geest, bevalligheid en minzaamheid beroemde Stephanie Napoleon, voorzien en door Vogler zelven voorgesteld, werd hij door den groothertog, die voor de muziek bepaald enthusiast was, met hartelijkheid ontvangen. De kring zijner kennissen bepaalde zich echter tot

Vogler en diens vrienden; beminnelijke vrouwen ontbraken geheel, en daarom verwondert het ons niet, dat Carl Maria in zijn nieuwe omgeving juist niet volkomen gelukkig was, gelijk hij dan ook aan zijn vriend Gottfried Weber schreef: ‘ik grijp naar een vervelende penneschacht om u in het vervelende Darmstad vervelend te vertellen, dat ik mij verveel.’

Eigenlijk onderwijs genoot Weber van Vogler niet meer, ofschoon deze zijn werken met hem doorliep en Carl Maria uit piëteit zijn raadgevingen opvolgde, voor zoover die met zijn overtuiging overeenkwamen.

De tijd werd verder doorgebragt met het doen van kleine uitstapjes in den omtrek, gedeeltelijk met het doel om de vrienden te bezoeken, maar voor een deel ook om concerten te geven, waarvan onze musicus echter gewoonlijk meer toejuichingen dan voordeel voor zijn beurs medebragt. Intusschen werd er ook druk gewerkt en ontving Weber in Mei van Hiemer den tekst voor een zangspel: ‘Abu Hassan’, waarvan het eerste concept, gelijk wij reeds mededeelden, ontstaan was in een tijd, dien hij gaarne vergeten wilde. Nu die tekst gereed was, gevoelde hij zich tot de compositie volstrekt niet opgewekt, hoewel hij ijverig zoekende was naar een onderwerp voor een nieuwe opera. En reeds toen geraakte hij bij het doorbladeren van Apels ‘Gespensterbuch’ in vuur over de legende van den Freischütz en werd er al in overleg met G. Weber en Dusch een tekst ontworpen. Gelukkig werd dit plan niet volvoerd, want de Freischütz van 1810 zou nooit die van 1821 geworden zijn, en wie weet of Webers gerijpt genie dan wel een stof zou gevonden hebben, waarmede hij zoo ingenomen was als hij toen met dit onderwerp bleek te zijn.

Den 26sten Augustus reisde Weber naar Frankfort om de eerste repetitiën der Sylvana bij te wonen. De zwijgende rol van Sylvana zelf was opgedragen aan de jonge tooneelspeelster en zangeres Caroline Brandt, die in haar persoon en in haar talent de beste waarborgen aanbood voor eene goede uitvoering. De bevallige bewegingen van haar ranke leest en van haar kleinen voet deden het bejammeren dat zij geen danseres was; haar beminnelijke geestigheid en haar decente coquetterie in het tooneelspel maakten het wenschelijk, dat de fijnheid harer voordragt als actrice niet verloren ging door haar optreden als zangeres in de opera, terwijl aan den anderen kant juist haar gevoelige hooge sopraanstem, die voortreffelijk ontwikkeld was, en haar uitgebreid

repertoire haar voor laatstgenoemde betrekking zeer geschikt maakten. De repetitiën bragten Weber veel met haar in aanraking, en ofschoon zij toen nog niet dien indruk op hem maakte, dien zij later maken zou, erkende hij toch spoedig haar groote talenten en was hij zeer tevreden met haar voorstelling en haar opvatting der moeijelijke rol. Als honorarium voor de opera kreeg Weber honderd gulden, waarmede dadelijk een schuld in Stuttgart afgedaan werd, zoodat hij nu weêr ‘niets dan zijn talent in huis had.’

Den 13^{den} September was de generale repetitie; het orkesten operapersoneel, dat zeer met Weber ingenomen was, betoonde grooten ijver om zijn werk op een waardige wijze uit te voeren, en alles voorspelde het welslagen der onderneming, toen eensklaps de heldere hemel weder door een dreigende wolk verduisterd werd. Deze wolk was niets meer of minder dan de ballon van Mevrouw Blanchard! Luchtvaarten behoorden in dien tijd nog tot de zeldzaamheden en namen, waar zij geschieden zouden, de algemeene opmerkzaamheid meer in beslag dan de beste opera van den beroemdsten componist; hoeveel meer had dan niet een jong debutant van een monster-luchtballon te vreezen! Weber's boos gesternte heerschte! De luchtvaart van Mevrouw Blanchard werd aangekondigd tegen zondag den 17^{den} September, denzelfden dag waarop Sylvana uitgevoerd zou worden. Het volk geraakte in beweging, de naam der dikke dame was in ieders mond; men verdrong zich om biljetten te verkrijgen, ten einde het vullen van den ballon te zien; het uur waarop de opera beginnen zou, moest later gesteld worden, en van de publieke belangstelling bleef maar een klein, koel gedeelte voor de arme Sylvana en den armen Weber over, wiens naam door dien van Mevrouw Blanchard geheel verduisterd werd. Wat hielp het hem nu, met het oog op den bijval van 't algemeen, dat al zijn vrienden uit Mannheim, Heidelberg en Darmstad voor de uitvoering der opera overkwamen; dat Vogler, Meyerbeer en zooveel anderen de eersten in het theater waren? De oplettendheid van het publiek was verdeeld; de acteurs zelven waren niet geheel bij hun zaak; de uitvoering was onzekerder dan bij de generale repetitie; wegens het vergevorderde uur moesten eenige der beste stukken weggelaten worden; maar toch was de bijval algemeen en genoten de componist en de spelers de eer van teruggeroepen te worden.

Uit Frankfort teruggekeerd, schreef Weber de ouverture voor

‘Abu Hassan’ en droeg hij de thans geheel voltooide opera, op raad van Vogler, aan den groothertog op, die, hoewel hij in den laatsten tijd altijd min of meer koel jegens Weber geweest was, zooveel behagen schepte in dit werk, dat hij niet alleen verlof gaf een concert in het slot te geven, maar dat hij ook den componist met een zeer hoffelijk briefje veertig blanke Carolinen zond, die als zooveel gouden lichtstralen in Webers armoede vielen. Het concert had plaats en ondervond zooveel bijval, dat het de voor Darmstad buitengewone winst van tweehonderd gulden opbragt.

Den 14^{den} Februarij werd een nieuwe groote kunstreis aangevangen en den 14^{den} Maart kwam Weber in München aan, waar hij eenigen tijd dacht te blijven. Wel was het München van 1811 niet dat van onzen tijd, nu in die hoofdstad de duitsche kunst een nieuwe gouden eeuw beleeft; maar toch was het den edelen ‘vader van Beijeren’, Max Joseph, gelukt, bij de bewoners der residentie, niettegenstaande de drukkende oorlogslasten en de offers die er gebragt moesten worden, een kloeken en frisschen geest te bewaren en zelf, als vader van het vaderland algemeen bemind, opgeruimd te midden eener opgeruimde bevolking te leven.

De ontvangst die Weber te München ondervond, was dan ook, bovenal door de goede aanbevelingen die hij medebragt en door de aangename wijze waarop hij zich wist voor te doen, zeer hartelijk, zoodat hij weldra, vooral door tusschenkomst van den toenmaligen magtigen minister von Montgelas en van den bouwdirecteur Wiebeking, in de aanzienlijkste kringen werd opgenomen.

De eerste kapelmeester der opera aldaar was destijds de beroemde componist van het ‘Unterbrochene Opferfest’, Peter Winter, een zonderling persoon, dien Louis Spohr in zijn autobiographie ons aldus beschrijft: ‘Ik was dikwijls bij Winter en had schik in zijn originaliteit, die een vereeniging der tegenstrijdigste zaken was. Van kolossalen ligchaamsbouw en met reuzenkrachten begaafd, was Winter daarbij vreesachtig als een haas. Bij de minste aanleiding in drift opvliegend, liet hij zich toch als een kind leiden. Zijn huishoudster had dit spoedig bemerkt en tiranniseerde hem op ergerlijke wijze. Hij vond er b.v. een bijzonder genoegen in om zich, bij gelegenheid van het Kersfeest, uren lang met het opschikken der kleine poppen bezig te houden. Maar wee hem als de huishoudster hem daarbij

verraste! zij joeg hem dadelijk weg met de woorden: “moet ge dan eeuwig spelen? Ga dadelijk aan het klavier en maak uw aria af!”’

Uit zijn gedrag jegens den jongen Weber bleek ook de zonderlingheid van zijn karakter ten volle. Bij het eerste bezoek beschouwde hij Weber als een dilettant en was hij bijzonder vriendelijk, maar eenige dagen later, toen hij de toedragt der zaak begrepen had, begon hij eenigen nijd te voelen en werd hij grof. Deze bui dreef weêr over en toen was hij, zeker door een onbekenden invloed daartoe gedreven, weêr vriendelijk en vleijend en deelde hij Weber mede, dat de repetitiën voor ‘Abu Hassan’ spoedig beginnen zouden, gelijk ook de eerste inderdaad den 24sten Mei plaats had. Den 4den Junij werd de opera uitgevoerd, maar wederom speelde Webers kwaad gesternte een hoofdrol. Naauwlijks was de door het talrijk publiek levendig geapplaudisseerde ouverture geëindigd en hadden Mittelmaier en Mevr. Flex de eerste maten van het liefelijk duet ‘liebes Weibchen, reiche Wein’ aangeheven, toen een valsch brandalarm de toehoorders wild dooreenjoeg, het scherm vallen moest en het lang duurde eer de kalmte in zoover hersteld was, dat het publiek voor muziekale schoonheden weêr ontvankelijk was. De opera werd echter daarna tot groot genoegen van Weber en onder luiden bijval van het publiek afgespeeld.

Met een wèlgevulde beurs, die hij voornamelijk te danken had aan de grootmoedigheid van den koning en de koningin, vertrok Weber daarna den 9den Augustus uit München om zijn voorgenomen Zwitsersche reis te beginnen.

Reeds dadelijk bij den aanvang daarvan ondervond hij een avontuur, dat hij wel aan zijn eigen onvoorzigtigheid te wijten had, doch dat met dat al heel ongelukkig had kunnen afloopen; want toen hij, onmiddellijk naar het meer van Constanz willende gaan, zijn weg nam over een klein stukje Wurtembergsch grondgebied, hetzij dat hij zijn ban hier onbekend of dien reeds verstreken waande, werd hij in het grensstadje Ravensberg, nadat zijn pas reeds geviseerd was, eensklaps aangehouden door den chef der grensbeambten, vroeger ambtenaar te Stuttgart, Romig, die hem scherp aankeek, zijn pas nogmaals verlangde te zien, hem daarop kort maar bondig ‘tot nader’ gevangen verklaarde, en hem gelastte in het ‘Lam’, de eenige herberg van het plaatsje, een kamer te betrekken, die hij niet zonder verlof mogt verlaten, terwijl een gendarme in de gelagkamer de wacht hield.

Een schrikkelijke angst maakte zich van Weber meester; in zijn verbeelding zag hij reeds koning Frederik met zijn bedreigingen als een spookgestalte voor zich staan; hij kreeg de koorts en had zelfs geneeskundige hulp noodig. Toevallig kregen twee te Ravensberg in garnizoen liggende officieren, die in Stuttgart met Weber menige flesch geledigd hadden, van zijn aanwezigheid kennis; vriendschappelijk kwamen zij hem bezoeken, en verlof verkregen hebbende met hem biljard te spelen, slaagden zij er in om langzamerhand de sombere gedachten voor een groot deel te verdrijven. Intusschen kwam de estafette, die naar Stuttgart gezonden was, vijf dagen later terug, en bragt deze met Webers pas het bevel mede, om hem zonder uitstel over de naastbij gelegen grenzen te expediëren. Ofschoon nog niet geheel hersteld, werd hij in een rijtuig, met een gendarme naast zich, maar Mörsburg aan het meer van Constanz gebragt, gelukkig in de rigting die hij zelf verlangde. Zonder zich hier op te houden, moest hij onmiddellijk op een vaartuig naar Constanz vertrekken, waar hij de vrije beschikking over zijn persoon terugkreeg. Door zijn Münchenschen vriend, den baron Haggner en diens familie, werd hij op het schoone slot Wolfsberg hartelijk ontvangen en verpleegd, zoodat zijn ongesteldheid spoedig geheel geweken was.

Te Schaffhausen, waarheen hij vertrokken was om er de juist vergaderende ‘Helvetische Musikgesellschaft’ bij te wonen, wachtte hem een nieuwe verrassing. De Heer Nägeli uit Zurich, een der stichters van genoemd gezelschap, die, hoewel boekhandelaar van beroep, een bekwaam muziekant, een verdienstelijk componist en een braaf mensch was, ontving hem met een voorkomendheid, welke inderdaad aan vereering grensde, en op diens voorstel werd hij in de eerste vergadering tot eerelid gekozen.

Dit alles bragt hem in een zeer gelukkige stemming, welke nog verhoogd werd, toen in het gedrang van een concert zijn lieve vriend Meyerbeer, die met zijn ouders op reis was naar Italië, op eens geheel onverwacht voor hem stond; en deze ontmoeting was voor Weber daarom zoo gelukkig, omdat hij bij deze gelegenheid kennis maakte met Meyerbeers voortreffelijke ouders, die hij reeds dadelijk voor zich wist in te nemen, en wier vriendschap later, in den maalstroom der groote stad Berlijn, voor hem zoo ontzagchelijk veel waarde zou hebben.

Het verblijf in Zwitserland gaf Weber niet veel direct voor-

deel, ofschoon het in andere opzigten volstrekt niet onvruchtbaar was. Met een aantal uitstekende personen had hij kennis gemaakt, ligchaam en ziel waren verkwikt en hij had een nieuw vertrouwen gekregen op zijn eigen krachten. Maar bovenal had hij hier geleerd, wat een grootsche natuur voor het gemoed van den musicus wezen kan, en dat in het paleis van een vorstelijken Maecenas niet de eenige atmosfeer te vinden is, waar de kunst, en vooral de muziek, kan bloeijen.

Nadat hij te München was teruggekeerd, werden er toebereidselen gemaakt voor een reis in Noord-Duitschland, waarvan het vooruitzigt Weber bijzonder opgeruimd stemde, toen het bleek dat zijn vriend, de groote clarinettist Bärmann, hem vergezellen zou. Voor gemeenschappelijke kosten werd een gemakkelijk reisrijtuig gekocht, en zelden welligt zijn twee muziekanten zoo vrolijk op reis gegaan als Weber en Bärmann, toen zij den 1sten December in de koude winterlucht wegreden.

De ontvangst die de beide reizigers overal ondervonden, was hartelijk en voordeelig tevens. In Praag, de stad die bestemd was om zulk een groote rol in Webers leven te spelen, had hij het genoegen zijn vriend Gänsbacher weder aan te treffen, en hier kwam hij voor het eerst van zijn leven in den kring dier oostenrijksche aristocratie, die in een rij van echte edellieden mannen kon aanwijzen, even enthusiastische aankweekers der kunst als groote veldheeren en staatslieden. Bijzonder gevoelde Weber zich aangetrokken door den tooneeldirecteur Carl Johann Liebich, om wiens ziekbed hij bijna alle leden van het tooneel vereenigd vond, van de jonge soubrette af tot den heldenacteur toe, zoodat hij zich dadelijk te huis gevoelde in het patriarchale leven, dat toen aan dit tooneel werd geleid. Bovendien kocht Liebich voor vijftienhonderd gulden zijn beide opera's, die in het volgende voorjaar ingestudeerd zouden worden, en bragt het concert, dat in Praag gegeven werd, voor ieder der concertgevers een zuivere winst op van twaalfhonderd veertig gulden. Over Dresden, waar Weber met den reeds meermalen genoemden Rochlitz persoonlijk kennis maakte, ging de reis naar Leipzig, en hier ontwaakte bij onzen held zijne bekende liefhebberij voor litterarische werkzaamheden zoozeer, dat hij bijna zijn reisgenoot Bärmann alleen verder had laten trekken, om zelf voor een langen tijd in Leipzig te blijven en daar een groot werk te voltooijen, dat hem reeds sedert jaar en dag in zijn ledige oogenblikken ernstig had bezig gehouden. Dat werk was een

roman, dien hij ‘Tonkünstlers Erdenwallen’ wilde noemen. In dien roman zou hij het leven van den kunstenaar schilderen, niet zooals zich de dichter dat denkt, die er buiten staat en het schept naar de grillen van zijn fantasie, maar zooals de kunstenaar het zelf werkelijk doorleeft, met al de bittere ervaringen, die niemand kent dan hij. De blijvende en voorbijgaande indrukken, de schampschoten en diepe wonden, het lijden, liefhebben en haten eens kunstenaars, met al zijn ervaringen op het gebied van theorie en van praktijk, al zijn volvoerde en ontworpen plannen, alles in één woord, wat Webers eigen leven hem getoond en geleerd had, wat zijn geest aan kennis en artistische intuïtie, zijn hart aan liefde en humor bezat, moest in dezen roman aan het publiek worden medegedeeld.

Toch kwam het zoover niet. Emil Leopold August, hertog van Gotha, een vorst, die op Webers leven en werken een grooten invloed zou hebben, die zijn composities gehoord en zijn schetsen gelezen had, had hem in een fijn en geestig geschreven brief dringend uitgenoodigd om naar Gotha te komen en daar eenigen tijd door te brengen, terwijl Carl Maria, die door niets gebonden was, zich dadelijk bereid toonde aan die uitnoodiging gehoor te geven en den 12^{den} Januarij 1812 met Bärmann daarheen vertrok.

Hertog Emil was een der geestigste en interessantste, maar daarbij ook een der zonderlingste personen, die ooit op een troon gezeten hebben. Hoewel hij een enthusiastisch en zelfs dweepend vereerder der kunst was, had hij daarin, niettegenstaande zijn degelijke opvoeding en niettegenstaande de veelvuldige gaven van zijn geest, toch nooit iets van belang kunnen voortbrengen. In zijn bestuur had hij zich tot hoofddoel gesteld het verfraaijen van zijn fraai landje, de verbetering van het onderwijs, van de wegen en de middelen van verkeer, terwijl hij zijn dienaren op hoogen prijs stelde en geen geld verkwistte met soldaatje spelen. Zonder zijn waardigheid in 't minst te kort te doen, laveerde hij met voorzigtigheid tusschen de moeijelijke politieke omstandigheden door, zoodat zelfs Napoleon hem een der schranderste duitsche vorsten noemde. Maar wanneer hij zich niet bezig hield met het ernstige werk van zijn verheven betrekking, was hij vol van de zonderlingste excentriciteiten. Zoo schreef hij nu eens, wanneer hij in een poëtische stemming verkeerde, dagen achtereen gedichten en idyllen, die, bij een ongebreidelde fantasie, toch ook een

waar talent verrieden, en waarvan er een aantal onder den titel van ‘Kyllenion een jaar in Arkadië’, in 1808 zonder naam van den schrijver, gedeeltelijk met door hem zelven gecomponeerde muziekale begeleiding, in het licht verschenen; dan weder dicteerde hij den ouden Jacobs, tot diens grooten schrik, een reeks hoofdstukken van een kunstroman, ‘Pandenone’, die eindeloos werd voortgesponnen, doch onvoltooid door hem is nagelaten; of wel hij correspondeerde in geestigen, dikwijls sentimentelen stijl met zijn geestverwanten, onder welken Jean Paul en Ernst Wagner bovenaan stonden. Een anderen keer geesselde hij met zijn fijn en scherp vernuft ieder met wien hij in aanraking kwam, of overblufte hij zijn hofkring door ongeloofelijk grillige invallen, en die bij zulk een gelegenheid beleedigd werd, mogt zich inderdaad gelukkig rekenen, want de verzoening was de beleediging waard. Een van zijn eigenaardigheden was o.a. deze, dat hij bijna iederen dag met een andere kleur van haar verscheen, zoodat het meermalen gebeurde, dat zijn eigen bedienden hem niet herkenden.

Zijn hof werd in 1812 opgeluisterd door de tegenwoordigheid van den grooten Spohr, die intusschen, om zijn aanmatigende en ietwat ruwe vormen, noch bij het hof noch bij het publiek zeer bemind was; de komst van Weber, op wien hij uit de hoogte neêrzag en dien hij alleen als een dilettant van betere soort beschouwde, was volstrekt niet naar zijn zin, omdat hij vreesde daardoor zijn invloed bij den hertog te zien verminderen. Spohr behandelde dus onzen held met zekere koelheid. Gelukkig werd hij van eene andere zijde zeer welwillend ontvangen, vooral door prins Frederik, een jongeren broeder van den hertog, die zelf op dit oogenblik afwezig was, alsmede door den grijzen minister Hans Wilhelm von Thummel en diens broeder, den nog ouderen, maar bij zijn hooge jaren nog steeds innemenden, schalkachtigen dichter Moritz.

Eindelijk kwam de hertog terug en noodigde hij in een dier innemende briefjes, zooals hij alleen ze schrijven kon, Weber uit om hem, zoodra mogelijk, het genoegen zijner kennismaking te verschaffen, doch, daar hij thans spoedig voor staatszaken naar Erfurt vertrekken moest, hem in den herfst een langer bezoek te brengen. Weber was betooverd door de ontvangst, die hem aan het hof ten deel viel. Hij mogt den hertog bijna niet verlaten en moest elken middag en avond aan zijn tafel eten; voor de gedichten des hertogs moest hij melodiën componeren of

hij moest de compositiën van den hertog doorzien; met Spohr en Bärmann moest hij muziek maken, en de hertog luisterde daarbij steeds in verrukking toe. Webers letterkundige proeven en zijn roman gaven nieuwe punten van aanraking. Nog laat in den nacht liet de hertog zich daarvan de brokstukken voorlezen en beweerde hij, dat er hier en daar nog een lied of een ander gedicht in behoorde, hetwelk hij zelf wilde leveren, terwijl hij eindelijk aan Weber een groot pak verzen medegaf, om daaruit een keus ter compositie te doen.

Maar dit rusteloos en zenuwachtig leven, waarbij slapelooze nachten op vermoeijende dagen volgden, kon Weber niet langer verdragen. Spohr had hem dan ook uitgelagchen. ‘Indien ik in mijn omgang met den hertog zoo geestig wilde zijn als gij zijt,’ had hij gezegd, ‘dan zou ik reeds lang geen strijkstok meer in de hand kunnen houden.’ En Weber knoopte deze woorden in zijn oor, om zich er aan te houden wanneer straks zijn verblijf te Gotha van langer duur zou zijn; thans wilde hij, met Bärmann, Weimar, Dresden en Berlijn bezoeken, om daar concerten te geven en dan tegen den herfst naar Gotha terug te keeren.

Tot nu toe was Webers karakter als kunstenaar alleen gevormd onder den invloed van de ligt opgewekte natuur der Zuid-Duitschers, onder levensomstandigheden die meer sterk dan diep in zijn gemoed hadden ingegrepen, onder een schoonen hemel en in een vrolijke wereld, bevolkt met jonge kunstgenooten, waaronder echter voor een deel ook personen waren geweest wier zedelijkheid juist niet hoog stond. De kunst had er niet bij verloren. Op de togten over berg en dal had het hart warm geklopt; de borst had de gezonde lucht met volle teugen ingeademd; het boek der hartstogten was snel doorbladerd en de kunstenaar had in zijn ziel menigen indruk behouden van de schoone beelden, die hij gezien had.

Maar om de rigting die zijn genie genomen had, verder te ontwikkelen, was meer noodig dan dit alles, meer zelfs dan het bestuderen van de werken der oude, onsterfelijke meesters. Weber moest de kunst leeren van zelf zijn eigen werken objectief te beoordeelen. En hij heeft die kunst geleerd; hij heeft verstaan wat het zeggen wil, zijn eigen publiek te zijn en in de stille woning te hooren met de ooren eener luisterende menigte. Doch het spreekt van zelf, dat die menigte, welke hij zich voorstelde, een ideale was, en juist daarom zijn de effecten van

Webers muziek steeds edel en diep gevoeld, steeds gebaseerd op de reinste gewaarwordingen van het menschelijk hart. Hier is echter ook de plaats om er op te wijzen, dat aan deze groote heerschappij over de effecten een gevaar verbonden is, dat ook Weber niet heeft kunnen vermijden, en hetwelk hierin bestaat, dat, ter wille van het effect, menigmaal met kwistige hand allerlei melodisch en harmonisch opwekkende middelen worden gebruikt, die, hoe schoon ook op zich zelven, de harmonische eenheid van het gansche stuk benadeelen. Gelukkig echter wist Weber op een andere wijze in dit gebrek te voorzien, namelijk door den locaaltoon, die in zijn werken heerscht, en die almede een vrucht mag worden genoemd van die objectieve wijze van beschouwen van welke wij spraken. Wie b.v. bij de Freischütz ‘woudgeur’, bij de Oberon ‘elfenleven’, bij de Preçiosa ‘Zigeunerwereld’ zegt, die heeft in één woord den ganschen grondtoon dier stukken geschetst, en er zijn inderdaad weinig muziekale werken, van welke wij hetzelfde zouden durven verklaren.

Doch al heeft Weber de kunst eener objectieve en onverbiddelijke kritiek zijner eigen werken geleerd, in de dagen over welke wij thans spreken kende hij ze nog niet. Daarvoor moest hij naar Berlijn, de stad, welker bevolking zoo streng was opgevoed door den denker onder de koningen en den koning onder de denkers, door Frederik den Groote en Emanuel Kant.

(*Wordt vervolgd.*)

Een Nederduitsch humorist.

Fritz Reuter's sämmtliche Werke. 12 Bände.

I. Läuschen un Rimels. Plattdeutsche Gedichte heiteren Inhalts in Mecklenburg-vorpommerscher Mundart.
II. Läuschen un Rimels. Neue Folge.
III. De Reis' nah Belligen. Poetische Erzählung in Niederdeutscher Mundart.
IV. Olle Kamellen 1. Twei lustige Geschichten. (Woans ik tau 'ne Fru kam. - Ut de Franzosentid.)
V. Olle Kamellen 2. Ut mine Festungtid.
VI. Schurr-Murr. Wat tausamen is schrapt ut de hochdütsche Schöttel, Ut den plattdütschen Pott un den missingschen Ketel.
VII. Hanne Nüte un de lütte Pudel. 'Ne Vagel- un Minschengeschicht.
VIII-IX. Olle Kamellen 3-5. Ut mine Stromtid.
XI. Kein Hüsung.
XII. Olle Kamellen 6. Dörchläuchting.

Van hoe menig auteur wordt het niet betreurd, dat er van zijne kinderjaren en van zijne omgeving als kind zoo weinig bekend is! Het weinige, dat men er van kan te weten komen, hoe zorgvuldig wordt het bijeengezameld! Zelfs schijnbaar hoogst onbelangrijke bijzonderheden worden niet versmaad; want men meent te hebben opgemerkt, dat op de vorming van iemands persoonlijkheid, de eerste indrukken en ervaringen sterker en blijvender invloed uitoefenen, dan die van later jaren.

Van Fritz Reuter's prille jeugd heeft hijzelf op ruim vijftigjarigen leeftijd uitvoerige *mémoires* te boek gesteld, die onder den titel: *meine Vaterstadt Stavenhagen*, in het zesde deel zijner *opera omnia* zijn opgenomen. Het is een beeld, tot in de kleinste détails uitgevoerd en tintelend van waarheid en leven, van zijne geboortestad en hare bewoners, gelijk hij zich die uit zijne kindsche jaren herinnert; van de eerste dwaashe-

den, die hij in zijn leven heeft uitgevoerd, en van de eerste lessen van wijsheid, die hij in zijn leven heeft ontvangen.

De eer van zoo uitvoerig voor het nageslacht beschreven te worden, verdiende Stavenhagen volstrekt niet meer dan honderd andere steden van den laagsten rang. Morsige, halsbrekende straten van binnen, en naar buiten kleiwegen, die ongeveer een derde van 't jaar ontoegankelijk en een ander derde vrij gevaarlijk waren; oude vooroverhellende huizen, en in die huizen eene ouderwetsche bevolking van twaalfhonderd zielen.

> De mannen bearbeidden en bemestten hun akker zelf, lapten voor hun buren de schoenen en broeken, wisten thuis heel precies hoe het moest worden aangelegd om in de gemeentezakan alles op pooten te stellen, en deden op 't raadhuis geen mond open, en als ze 't deden, dan wenschten ze toch, dat ze 't maar gelaten hadden. De vrouwen kwamen bijeen en klaagden over de slechtheid der dienstboden, over de verkwisting der mannen, namen de gebreken hunner naasten onder 't vergrootglas hunner eigene volmaaktheid en breiden kousen in gezegenden getale. Wij kinderen - ik spreek hier van mannetjes en wijfjes - waren hoogst vergenoegd, liepen onze laarzen scheef, scheurden onze broeken, vochten met elkaar, werden weêr goede vrienden, speelden krijgertje en verstoppertje, en dachten in 't geheel niet aan den tijd dat we ook kousen zouden moeten breien en op 't raadhuis den mond houden.
>
> .....Het aloud gebruik, het gewoonterecht, heerschte; dien man had ik wel eens willen zien, die het den blikslager Belitz aan 't verstand had willen brengen, dat hij eigenlijk een dief was, als hij 's winters tweemaal en 's zomers eens in de week in de bosschen van den groothertog jonge beuken ging hakken. De man had dat van jongs af gedaan; hij was dus in 't goede geloof.

Op dezen luimigen toon vertelt Reuter met de hem eigene behaaglijke uitvoerigheid van wat hij als kind heeft opgemerkt, gedaan en ondervonden; van zijn ernstigen vader, aan wiens onvermoeide werkzaamheid als burgemeester en landbouwer Stavenhagen zoo velerlei vooruitgang te danken had; van zijn oom den *Rathsherr* en voormaligen apotheker Herse, een genie in het uitvinden van spellen, het maken van vliegers met o zoo mooie afschuwelijke gezichten er op, het componeeren van een menschelijken tekst bij den zang van alle mogelijke vogels - oom Herse kon alles en wist alles, ‘hij was ons lijvig conver-

sations-lexicon, dat we naar welgevallen opsloegen,' en zijn nankingsche pantalon droeg vaak de duidelijkste sporen van de door het jonge volkje aan zijne knieën verorberde boterhammen. Hij vertelt van zijn trouwsten makker Karel Nahmacher, met wien hij zooveel guitenstukken uitgevoerd en zoo menige kastijding gedeeld heeft; van Marie Wienken de kindermeid en van Luth den diender; van de 'drei Bildungsanstalten für den menschlichen Geist und Marteranstalten für das menschliche Sitzfleisch' en van de tirannen van beiderlei kunne, die er de plak zwaaiden; van de drie jaarmarkten, zoo rijk aan bekoorlijkheden en merkwaardigheden voor hem en zijn karnuiten; van zijn eerste kinderbal, van zijn eerste bezoek eener tooneelvoorstelling, en van honderd andere dingen meer.

Laat ons in deze schets, al is ze oneigenaardig in 't hoogduitsch en niet in Reuter's eigenlijke moedertaal geschreven nog een oogenblik bladeren. Ge zult zien dat Fritz Reuter fijn opmerkt en kostelijk weet te vertellen; maar vooral zult ge u aangetrokken voelen door dat open oog en hart voor de kinderwereld met haar vreugden en rampen; hare belangrijke gebeurtenissen en hare *questions brûlantes*. In dit opzicht doet hij den hollandschen lezer gedurig aan een ander Nederduitsch humorist denken, aan de 'hollandsche jongens' en de 'kinderrampen' van den schrijver der *camera obscura*.

> Het is wonderlijk,..... hoezeer rijper jaren het verleeren, een juisten blik in de kinderwereld te slaan. Ik zou deze schijnbaar triviale opmerking zeker niet gemaakt hebben, als ik niet vaak had opgemerkt dat zeer ernstige lieden het recht meenen te hebben van om de gewone voorstellingen en zienswijzen der kinderen te lachen, zonder er aan te denken dat de kleine toekomstige wereldburgers in volle mate weêrwraak zouden nemen, als hun rechtmatige spotternijen niet door ouderlijke tucht werden in toom gehouden. Bovenal zijn het de overgeleverde vormen en maçonnieke teekens eener conventioneele samenleving, die aan het gezond verstand van het kind onverstaanbaar en belachelijk toeschijnen..... Het kind, met den ernst des levens onbekend, zal in zijne natuurlijke zwakheid niet als ijveraar tegen misschien goed gemeende, maar dwaze, misbruiken in 't strijdperk treden; het zet zich vroolijk in den hoek met zijn kleine speelkameraden, en speelt meneer en mevrouw en laat de pop bidden..... en als ge het kinderlijk spel opmerkzaam gadeslaat, zult ge nooit lieflijker, onschuldiger, van allen haat verder verwijderde satire,

nooit van alle leugen vrijer ironie op de bestaande toestanden gezien hebben, dan den geurigen humor van zulk een kinderspel, dat in onmiddellijke aanraking met den hemel staat.....
.....Met diepe schaamte moet ik bekennen, dat ik, toen tante Christine mij eens met een schoon kraagje en gladgeborsteld haar op een damesprié binnen bracht om aan mevrouw von X., die ik vroeger als dienstmeisje gekend had en die door *subsequens matrimonium* mevrouw von X. geworden was, mijne opwachting te maken, in een hartelijk lachen uitbarstte en in kinderlijke onschuld uitriep: ‘Doortje! heeft je moeder het grijsbonte varken nog?’

.....Deze eiken [van den hertekamp te Ivenack] waren de trotsche grenswachters van mijne bezittingen; tot hiertoe strekte zich mijn rijk uit, en tevens mijne aardrijkskunde; wat dan nog verder lag, was onbekend land. Somwijlen werd door mij en Karel Nahmacher heimelijk een *steeple chase* naar dezen grenspost ondernomen, dien wij dan heen en terug langs zelf ontdekte nadere wegen over slooten en veengronden in anderhalf uur afleiden. Gewoonlijk echter had dan een van ons beiden reden om het licht der wereld te schuwen, of althans het oog van moeder. Waarom waren dan ook de slooten zoo breed en het veen zoo nat? Als dan het laatste hek van den grooten tuin der Nahmachers overgeklauterd was, werd eene inspectie van laarzen en broeken gehouden, die dan gewoonlijk eene duchtige waschpartij in den nabijgelegen vijver ten gevolge had, en dit noopte ons dan weêr hooge, aan zon en wind blootgestelde punten op te zoeken, bij voorbeeld de toppen der statige vruchtboomen, waar wij op hoogst vernuftige wijze, die hier niet nader behoeft te worden beschreven, ons er op toeleiden het nuttige met het aangename te verbinden.
Eindelijk, eindelijk trokken wij dan met looden schoenen den *Alt-Bauhof*, de pachthoeve van den ouden heer Nahmacher, binnen..... Hier werden we dan gewoonlijk door eene of andere autoriteit ontvangen met de impertinente vraag: ‘waar ben jelui geweest?’ De vernuftigste uitvluchten en verontschuldigingen die we uitgebroed hadden, verstoven als nevels voor de zon van mevrouw Nahmacher's oogen. Zij nam haar eigen uitknijper bij den kraag, en mij liet zij gaan met de order: ‘en ga jij eens naar huis; voor jou ligt er al wat in 't zout; ze hebben je al overal gezocht.’ Ach, hoe langzaam werd dan mijn tred, als ik den hoek van het huis omsloeg! Ach, hoe onheilspellend klonken mij, als ik aarzelend vlak langs den muur van het huis

onder het raam van de kinderkamer der Nahmachers voorbijsloop, de toonen in 't oor, die mijn arme trouwe makker onder de onverbiddelijke moederlijke pantoffel voortbracht. 't Is waar, pantoffels waren er bij ons thuis niet; maar er was daar een klein onaanzienlijk instrument, dat zich gewoonlijk op mijns vaders pijpenrek bescheiden achter de pijpen verborg, doch bij bijzondere gelegenheden op in mijn oog onnoodige en afschuwelijke wijze voor den dag kwam en de hatelijke gedaante van een kleer- en rug-uitkloppend rietje aannam. Ontging ik ook door behendige wendingen de vaderlijke *charybdis*, dan wachtte mij toch onvermijdelijk het strafgericht mijner moeder als *scylla;* ik moest mijne schoone grieksche peripatetische philosophie met de gruwzame stabiliteit der indische verwisselen en als boetend fakîr een uur in den hoek staan.

.....De eerste begrippen van bonbons kreeg ik tamelijk laat door eene bezending kerstmisgeschenken van mijne grootmoeder, en ik herinner mij nog zeer goed, dat er een ernstige strijd met mijn vader ontstond, toen mij door tante Christine een marsepeinen hart werd ter hand gesteld. Soms kwamen er bij ons aan huis werkelijk zulke geschenken, en onder deze lichtpunten mijner kinderjaren herinner ik mij nog heel goed een schoonen morgen waarop eene blauwbeplakte bordpapieren doos geopend werd, die met gelegenheid uit Dömitz van mijne tante gekomen was. In die doos was een geschreven exemplaar van ‘de keizer en de abt’ van Bürger, maar voor 't grootste gedeelte was ze gevuld met krakelingen uit het atelier van den grotsten bakkundige te Dömitz, den koekebakker Best. ‘De keizer en de abt’ was bij het gevaarlijk transport heel gebleven, maar de krakelingen waren gelukkig alle gebroken. Ik zeg gelukkig, want waren ze onbeschadigd overgekomen, dan zou ter voorkoming van een bedorven maag ieder van ons met één krakeling afgescheept zijn; nu echter konden ons de stukken niet nagerekend worden en we kregen er ruim twee. Alleen op jaarmarkten trokken bonbon-koningen en koek-prinsessen de poorten onzer vaderstad binnen, bij ons welbekend. - ‘Karel, kijk, dat is die, die altijd op den hoek bij den aptheker staat!’ - ‘Kijk, daar komt die, die verleden herfst dien grooten koek had, zoo groot als een roggebrood!’ - ‘Kijk, daar is Christlieb uit Brandenburg!’
Dat was de blinkendste meteoor, die ooit aan mijn kinderhemel in schitterende pracht was opgestegen. De suikerbakker Christlieb uit Brandenburg heeft jaren lang mijne verbeelding

met koek en gebrande amandelen gevoed, en zoo ooit een vurige wensch in mijn hart heeft geheerscht, dan was het de wensch om net zoo als de suikerbakker Christlieb dagen lang achter zoo'n met bekoorlijkheden beladen toonbank te staan en de groote confituurtaart te bewaken, die er als middenstuk op prijkte.
Mijn vader preekte steeds tegen koek en zoetigheid als nadeelig voor de gezondheid; maar ik moet bekennen dat deze preeken mij op den duur zeer ongegrond begonnen voor te komen. Want als ik mijn vriend Christlieb in zijn majestueuse welgedaanheid, met blozende wangen, van al die heerlijkheden omgeven zag, waar hij de hand maar naar hoefde uit te strekken, dan zou het vruchteloos geweest zijn mij aan het verstand te willen brengen dat deze uitnemende gezondheid van iets anders kwam dan van koeken en taarten, en een produkt zou kunnen zijn van biefstuk en aardappelen.
Ik heb den suikerbakker Christlieb mijn vriend genoemd. Hij was dit in de stoutste beteekenis van het woord, als eene eenzijdige vriendschap denkbaar is. Zijne menigvuldige aanminnigheden boezemden mij liefde, achting en eerbied voor hem in; maar of hij deze innige gevoelens beantwoordde, of hij in mij een zoo warm belang stelde als ik in hem, dat moet ik, helaas, zeer betwijfelen, en een van de smartelijkste voorvallen uit mijne kinderjaren geeft mij bijna de zekerheid, dat hij mijne innige vereering nooit op den waren prijs heeft geschat en mij tot de vulgaire klasse der slechte klanten rekende. Men oordeele over mijne smart.
Het was jaarmarkt. Onder een vloed van waarschuwingen om toch spaarzaam te zijn en goed op te passen, onder schrikkelijke bedreigingen wat er al voor onheil op mijn hoofd zou nederdalen als ik mij aan lekkers te buiten ging, had tante Christine mij een stuiver ter hand gesteld. Met dezen schat in de hand en de hand in den zak - zoo had tante het verordend - ga ik op allerlei kermisontdekkingen uit. Het onbeschrijflijk bewustzijn van een man *in bonis* te zijn, de macht van den rijkdom, werd mij klaar, toen onze buurman, de bakker Berg, mij zijn stroopkoek aanprees. Ik had maar toe te tasten, en de stroopkoek was mijn. Maar tante's waarschuwingen stonden mij nog te levendig voor den geest, dan dat ik ze reeds aan de voordeur zou hebben kunnen in den wind slaan. Ik ging verder, met zekere minachting voor den plebejischen stroopkoek in het hart. Van verre blonk mij de bruin geverfde kraam van mijn vriend Christlieb tegen, en de zoete aantrekkelijkheden daar binnen werkten met magnetische kracht op de richting mijner schreden.

Daar stond ik voor de kraam, daar stond Christlieb, daar stond zijn confituurtaart! Weg waren de waarschuwingen, zelfs de bedreigingen mijner tante! Het koene denkbeeld rees in mijne ziel op, mijn stuiver in confituurtaart te steken. Ik haalde de hand uit den zak, leide, terwijl ik schrikte van mijne eigene vermetelheid, den stuiver op de toonbank, en met de leege hand op de confituurtaart wijzend zeî ik verlegen: ‘voor een stuiver van dat!’ - ‘Jongeneer!’ was het versmadende antwoord, ‘voor een stuiver wordt van dat in 't geheel niet verkocht.’ Ik kan niet beschrijven hoe beschaamd ik mijn stuiver weêr opstak, hoe bittere smart de woorden van mijn zoo hoog geschatten vriend in mijne ziel verwekten. Naar het hoogste aardsch genot had ik gestreefd: de beker was mij van de lippen gereten. Diepe wanhoop maakte zich van mij meester en stortte mij van het zonnige, blinkende toppunt aardscher wenschen ter neder in de *misère* van de lage sfeer der stroopkoeken. Ik kocht den stroopkoek van bakker Berg, de stroop om den mond verried mij, en tante's bedreigingen verwezenlijkten zich in de toediening van iets dat het mij zoogenaamd zou ‘doen heugen.’

.....De sloot, het tuinhuis, de kaak en een paal, waaraan een verbod van te bedelen nog maar flauw te lezen was, het hek van het kasteel, het hek van den Alt-Bauhof, het plein van het raadhuis, dat alles vormde de citadel van onze uitspanningen, waaraan zich het marktplein, het kerkhof, het plein en de tuin van het kasteel, de Alt-Bauhof met de daarbij behoorende schuren en stallen, de mestputten niet te vergeten, als buitenwerken aansloten. De sloot, die in zijne vaderarmen al de gooten van het marktplein opnam en mij de gelegenheid aanbood om de waterdichtheid en het waadvermogen van elk nieuw paar laarzen te proberen, en waarop ik, door een bever-instinct voor dammen en dijken gedreven, de beginselen der hydrostatica bestudeerde, is gedempt. De pranger met zijn sierlijke kettingguirlandes en zijn ijzeren collier, de heerlijke kaak, is omvergehaald als het beklagenswaardig slachtoffer van eene wetgeving die liever op den rug der delinquenten dan op hun eergevoel wil werken..... Hij was de spil waar al onze spelen om draaiden, vooral die, die een dramatisch karakter aannamen. Bovenal was hij onontbeerlijk, als we ‘Fahnschmidt en Luth’ speelden. Fahnschmidt was de Rinaldo Rinaldini van het stadje, die zich in den omtrek groote *renommée* verworven had door het stelen van schapen en ganzen; in vertrouwde kringen fluisterde men zelfs geheimzinnig dat hij eens een heuschen reiskoffer van een voornaam rijtuig zou

hebben afgesneden. Luth was de diender, een hoogst bruikbaar, ijverig en respektabel man, van wien wij kinderen heel veel hielden; en toch wou ieder van ons altijd Fahnschmidt zijn en geen een Luth. Gelijk men in later jaren wedijvert om eene ridderorde, zoo wedijverden wij om de eer van aan de kaak te staan, en tot mijne beschaming moet ik erkennen dat ik vooral het in de virtuositeit van te pronk te staan heel ver gebracht had.

.....Na deze voorbereidende oefeningen [in het lezen en schrijven] werd ik op eene geregelde school gedaan bij jufvrouw Schmidt. Dit was eene lieve, goede, in mijne oogen toen zeer schoone dame, aan wie ik werkelijk veel te danken heb. Alles was ook goed geweest, als zij maar niet eene meisjesschool voor den beschaafden stand gehouden had en als ik maar niet de eenige jongen onder die beschaafde meisjes geweest was. Wat hebben mij deze kinderen van fatsoenlijke lieden genegerd! Elk tusschenuur had ik mij tegen de ontluikende bloesems van het schoone geslacht in de hevigste gevechten te verdedigen, en ik houd het lied:

> Als ich noch im Flügelkleide
> in die Mädchenschule ging,

voor een heel dom lied, en den absurden latijnschen hexameter:

> est bellum bellum, bellis bellare puellis,

mag hij voor mooi verklaren die 't niet doorleefd heeft: mij blijve men daarmeè van 't lijf, want ik weet hoe mij deze kleine beschaafde *mégères* hebben toegetakeld. Uil te zijn onder kraaien is een schrikkelijk lot. Slechts twee beminnelijke dochteren Eva's namen mijn nog zeer zwakkelijken mannenmoed in hunne vrouwelijke bescherming, en als de menschen beweren dat mijne vrouw mij een beetje onder de pantoffel heeft, dan heeft zij hare heerschappij alleen te danken aan de herinnering aan mijne hulpbehoevendheid op de meisjesschool en aan de beminnelijkheid van mijne beschermsters.....

.....Nadat ik de meisjesschool verlaten had, volgde voor ons in de gewone vakken van onderwijs eene soort van interregnum, dat we hoogst doelmatig daarmeê aanvingen, dat we alles vergaten wat ons ingestampt was. Dit kon mijn goede vader, voor wien arbeid de eerste levensbehoefte was, natuurlijk niet aanzien. Hij zelf leerde ons, afgemat van de vermoeienissen van den dag, 's avonds na het eten de beginselen der aardrijkskunde volgens ‘Homanii Atlas,’ waarvan gelukkig een exemplaar in

het bezit was van den ouden *Rathsherr* Susemihl. Voor het overige bood mijn oom Herse de behulpzame hand; hij gaf ons onderricht in het schoonschrijven, in de orthographie, in het teekenen, in het rekenen.....

Het onderwijs in het schoonschrijven en in het rekenen werd, zoover ik mij herinner, op de gebruikelijke wijze en met de gewone resultaten voor ons gegeven; het teekenen echter met meer dan gewoon nut..... Oom Herse zou ons waarschijnlijk terstond tot schilderen verleid hebben, als mijn vader er niet geweest was, die zelf voortreffelijk teekende, gelijk zijne studies in krijt bewezen, die hij onder de leiding van Riepenhausen te Göttingen gemaakt had. ‘Eerst gaan en dan dansen’ was zijn stelregel, en toen ik hem eens een met rood potlood en zwart krijt naar mijn oordeel zeer fraai uitgevoerden hond bracht, begon hij met een zwart potlood verschrikkelijk in mijne roode kleur te werken, zoodat van deze niets meer te zien, maar daarentegen de teekening nu ook correct was - gelijk hij zeide.....
.....Het spreekt na dit alles van zelf, dat wij de teekenles gaarne en met wezenlijk nut bezochten; maar de liefste les bleef ons altijd die in de orthographie. Dat zal menigeen, die er in zijn tijd meê gekweld is, onwaarschijnlijk voorkomen, maar - hij heeft ook geen oom Herse tot onderwijzer gehad..... Hij dikteerde niet een haksel van korte volzinnen, maar ons ten pleiziere werd hij in de orthographische les-uren een dichter en schiep een volledigen roman met alle mogelijke ingrediënten, behalve de liefde, die hij, denkelijk uithoofde van onzen jeugdigen leeftijd, wegliet. De roman - de eerste dien ik geproefd heb - was naar den held ‘Waldmann’ getiteld, en begon, net precies zoo als de hedendaagsche romans die in de rotsige bergen van Noord-amerika spelen, met een beeren-avontuur. Dezelfde angst van den jager, dezelfde hardnekkige vervolging van den beer, dezelfde onwaarschijnlijke redding. Daarna wordt Waldmann als naakt klein kind door den jager op onverklaarbare wijze in zijne weitasch gevonden en wordt met der tijd een heel flink mensch. Monniken en nonnen beijveren zich beurtelings om hem heel ongelukkig te maken, wat hun niet gelukt, daar Waldmann van een hermiet de kunst geleerd heeft van zich onzichtbaar te maken.....

Mijn vader had ongelijk toen hij toegaf en gelijk toen hij weigerde. Er is geen zekerder middel om onware voorstellingen in de ziel van een kind te doen ontstaan, dan een slecht theater.... Ouders en opvoeders behoorden zeer keurig te zijn op het stuk

> en nog meer op de opvoering. Dit is eene zeer ernstige, ik zou haast willen zeggen heilige zaak, en het is waarlijk niet onverschillig of men in de artistieke opvatting van het menschelijk leven ingeleid wordt aan de hand van een frivolen Kotzebue of aan die van een idealiseerenden Schiller. De eerste indruk beklijft wonderbaar vast; ik heb dit aan mijzelf ondervonden. Het is nu meer dan veertig jaar geleden dat ik den ‘armen poëet’ als eerste tooneelvoorstelling gezien heb, en toen dit stuk voor twee jaar hier gegeven werd, stond mij alles nog zoo duidelijk voor den geest, dat ik des noods had kunnen souffleren. Maar wat maakte dit - over 't geheel onschuldige - stuk ook voor een indruk op mij! Ik heb geweend alsof mijn vader en moeder gestorven waren..... Maar wat speelde Stengel dien avond ook mooi! Wat hongerde en jammerde hij in zijne hoedanigheid van arm poëet op de planken rond! Daar heb ik het eerste juiste begrip van de nooden en kommernissen van een poëet ingezogen, en ben daardoor van de dichterloopbaan zoo afgeschrikt, dat ik eerst toen besloot haar doornig pad te betreden, toen ik alle mogelijke andere dingen beproefd had: kluiten trappen en mest rijden, schoolmeesteren en kinderen slaan, en ten laatste zelfs stedelijke aangelegenheden....

Maar genoeg om u een denkbeeld te geven van de onderhoudende wijze waarop Reuter van zijne geboortestad en van zijne eerste tien levensjaren weet te vertellen. Van zijne eerste tien levensjaren; want deze *mémoires* eindigen met het tijdstip waarop zijn vader voor hem en zijne neefjes een *candidatus theologiae* als gouverneur in huis nam. De drukke bezigheden van den burgemeester, de voortdurende ziekelijkheid van diens echtgenoote en de gebrekkige toestand van het onderwijs te Stavenhagen, hadden samengewerkt om aan de jongens nog al groote vrijheid te laten. Dat was nu uit. Met de komst van den gouverneur begon een periode van strengere tucht en meer geregeld onderwijs, tot verdere voorbereiding voor een gymnasium. Den tienjarigen Fritz werd de *portée* van deze omwenteling in zijn lot recht duidelijk door eene eigenaardige teleurstelling. Zijn peet, de oude *Amtshauptmann* Weber, had met hem gewandeld en zijn snuifdoos verloren, een aandenken van een lang gestorven vriend. Fritz zoekt en vindt de snuifdoos; de oude heer is recht in zijn schik; Fritz wordt eenigen tijd daarna op het kasteel ontboden en krijgt drie dikke boeken present.

Jubelend kwam ik terug en toonde mijn schat van drie dikke deelen aan mijne moeder. De titel werd bekeken: het was - schrikt niet, gij vrienden mijner jeugd, die onder 't wicht van dit boek hebt gesteend en gezucht! - het was: Scheller's lexicon. Ja, deze vreugde is mij later behoorlijk vergald geworden, en de snuifdoos van den ouden *Amtshauptmann* werd voor mij eene doos van Pandora, waaruit over mijn jeugdig hoofd veel kommer en ellende is uitgeschud.

Een kleine veertig jaar geleden waren in Duitschland de idealistisch-doctrinaire dweeperijen der ijveraars voor de vrijheid en eenheid van het *grosse Vaterland* in vollen gang. Het jonge Duitschland droomde zich de verschillende volken van den Duitschen stam van hunne tirannen bevrijd en tot één volk vereenigd, dat, toegerust met alle Duitsche gaven en deugden, als het eerste der *Kulturvölker* door alle natiën der aarde dankbaar zou worden erkend. Eene bloedige crisis moest ongetwijfeld aan die schoone toekomst voorafgaan, - maar: ‘aus nacht durch Blut zum Licht!’ dat was immers de diepe zin van de nationale driekleur, de heerlijke *schwarz-roth-goldne Fahne*.

Toen Fritz Reuter in 1833 te Jena student was - hij was gaarn schilder geworden, maar zijn vader was er op gesteld dat hij in de rechten zou studeren - dweepte en droomde hij meê zoo goed als de beste. De *Verbindung*, waartoe hij behoorde, was eigenlijk - schrik niet - eene samenzwering. Het doel was niets minder dan ‘Herbeiführung eines auf Volksfreiheit und Volkseinheit gegründeten Deutschen Staatslebens.’ Wat de middelen betreft, waarvan zich de saamgezworenen tot bereiking van hun doel bedienden, ‘om te handelen waren we te zwak, om te schrijven te dom; we volgden dus de oude Duitsche mode en redeneerden er maar over.’ Niet openlijk, maar in 't geheim, als ze onder elkaâr waren. Als uiterlijk teeken droegen de samenzweerders een lint van *schwarz-roth-gold* om de studentenpet.

Zulk eene samenzwering was zeker voor ‘Duitschlands tiranen’ al heel weinig gevaarlijk. Maar de Pruissische regeering mag wel een kwaad geweten gehad hebben; althans, zij werd

door die *schwarz-roth-goldne* tooisels ernstig verontrust, en strekte ook tot deze studenten-*verbindunyen* uit, hetgeen men in Duitschland ‘de groote demagogenjacht van '33’ noemt. Wel was Fritz Reuter een Mecklenburger en lag Jena niet in Pruissen, maar dat werd zoo nauw niet genomen. Toen hij in 't najaar van 1833 naar huis ging en daarbij over Pruissischen grond reisde, werd hij gearresteerd en preventief gevangen gezet. Een jaar later werd hij, met een aantal medestudenten, schuldig verklaard aan ‘poging tot hoogverraad’ en ter dood veroordeeld, welke straf evenwel door de bijzondere genade des konings veranderd werd in dertig jaren vestingstraf. Op welke gronden het vonnis gewezen was, heeft men niet noodig gevonden hun ooit mede te deelen.

De Mecklenburgsche regeering protesteerde, en eischte haar *Landeskind* op; maar hare vertoogen waren vruchteloos; een zoo gevaarlijk demagoog uit te leveren nu zij hem in hare macht had, enkel omdat zij het recht niet had hem gevangen te houden, - dat was van de Pruissische regeering wat veel gevergd. Eerst in 1838 werd de boosdoener uitgeleverd; de groothertog van Mecklenburg had er zijn schoonvader den koning van Pruissen om verzocht als eene persoonlijke gunst, en zijn verzoek was goedgunstig toegestaan; onder ééne voorwaarde evenwel: dat namelijk de groothertog den boosdoener nu voor de nog overige 25 jaar in eene Mecklenburgsche vesting zou opsluiten; tenzij het te eeniger tijd den koning in overmaat van genade behagen mocht hem eenige jaren te schenken.

In 1840 stierf de koning van Pruissen, en de groothertog van Mecklenburg maakte aan Reuter's ‘Festungstid’ een einde. Hoeveel hij ook voor zijne ontwikkeling aan die zeven jaren van gedwongen afzondering moge te danken hebben, op dat oogenblik was zijne positie ver van aangenaam en zijne toekomst vrij duister. Daar stond hij weêr in de menschelijke maatschappij, om er de lastige vraag te beantwoorden wat wel de meest geschikte *carrière* is voor iemand die de zeven beste jaren van zijn leven in de gevangenis heeft doorgebracht. Hoe somber hij in die eerste dagen gestemd was, en hoe hij jaren lang getobd heeft om zijn brood te verdienen en iets bruikbaars te worden in de maatschappij, dat beschrijft hijzelf aan 't slot van zijne vertellingen *ut mine Festungstid*. Vroeg in den ochtend heeft hij de vesting Dömitz, waar hij sedert zijne uitlevering gezeten had, als vrij man verlaten en komt op de heide.

> .....Een troosteloos oord! Zand en dennebosschen en heidekruid en jeneverstruiken, zoo ver het oog reikte; wegen liepen er in alle richtingen, maar welke was de rechte? Ik kon er niet uit wijs worden; ik zette mij neêr en allerlei gedachten kwamen bij mij op.
> Zoo! Zeven jaren lagen achter mij, zeven zware jaren, en indien ik er nu over 't geheel ook al lustig van verteld heb, ze lagen mij toen zwaar als molensteenen op 't hart. In deze jaren was niets geschied om mij vooruit te helpen in de wereld, en wat ze mij mogelijk genut hebben, dat lag diep in mijn hart begraven onder haat en vloek en afgrijzen. Ik mocht daar niet aan roeren; 't was als zou ik dan graven opdelven en met doodsbeenderen spelen. - En wat lag voor mij? - Eene hei met zand en dennebosschen. - Wegen? - O, vele wegen liepen er door heen, maar laat iemand zoo'n weg maar eens gaan, hij zal wel moe worden. - En welke was de rechte? - Ik ben rechts gegaan - niets dan zand en dennebosschen; ik ben links gegaan - net hetzelfde. - Waar ik ook kwam - geen uitzicht!
> .....Mijn oude vader was naar Dömitz gekomen en had mij bezocht. Hij was dezelfde goede vader van voorheen; maar in die zeven jaren waren met mijne illusies ook de zijne vervlogen; hij had er zich aan gewend mij zoo te beschouwen, als ik mij zelf beschouwde - als een ongeluk. Hij had zijn plannen voor de toekomst veranderd en ik stond niet meer bovenaan in zijne berekeningen. We waren elkaâr vreemd geworden; de schuld lag meer aan mij dan aan hem; maar de hoofdschuld lag daar, waar mijne zeven jaren lagen.
> Ach! wat waren dat voor gedachten! - Wat was ik? Wat wist ik? Wat kon ik? - Niets. - Wat had ik met de wereld te doen? - Niets, niemendal. - De wereld was haar ouden scheeven gang rustig verder gegaan, zonder dat ze mij gemist had; wat haar aanging kon ik nog altijd voort zitten, - en toen ik daar zoo onder de dennen zat - mijnentwege ook. - Maar ge zijt vrij! Ge kunt gaan waarheen ge wilt! De wereld staat u open! - Ja, maar welke weg is de rechte?

Hij komt bij een vriend uit zijn jongensjaren, met wien hij in der tijd te gelijk van 't gymnasium gepromoveerd was.

> Nu was hij burgemeester in een aardig stadje en had eene lieve vriendelijke vrouw getrouwd, en van boven tot onderen zag zijn huis er uit, als kon hij er zijn leven lang gelukkig in wonen. - Hij heeft het zeker niet aan mij gemerkt, wat er in mij om-

> ging - afgunst was het, bij God! niet - maar mij was te moede alsof ik met morsige laarzen in een zindelijk vertrek was binnengetreden.

Hij komt te Parchim, waar hij op 't gymnasium geweest was.

> De rector nam mij meê in de hoogste klasse. De jongens kwamen mij als pure kinderen voor; en toch, als ik er goed over nadacht, dan stond ik met mijn dertig jaar op hetzelfde punt, waar zij met hun achttien stonden, dat is te zeggen behalve 'tgeen ik vergeten was. Waar waren mijne schoone jaren gebleven?

Hij komt bij zijn vader thuis.

> Dat was een weemoedig-vroolijk wederzien! - want op de vreugde drukte bij mij zwaar als lood de vraag: wat nu? en bij hem ook; ik kon 't hem aanzien. - De stadsmuziekant Berger bracht mij eene serenade. Ze zeiden, 't was maar zoo zoo geweest, maar mij deed het toch genoegen; de menschen dachten toch nog aan mij. - Toen ik den anderen morgen wakker werd, vroeg ik mijzelf: wat nu? en toen ik bij mijn vader kwam, vroeg die ook: wat nu? En in deze schrikkelijke vraag heb ik jaren lang rondgedoold; ik greep dit aan, ik greep dat aan, niets wou mij lukken. Ik weet het, 't was mijn eigen schuld - de menschen zeiden 't immers - maar wat helpt dat alles? ik was zeer ongelukkig, veel ongelukkiger dan op de vesting. - Mijn vader was gestorven, en nu had ik de leelijke vraag nog maar alleen aan mijzelf voor te leggen. Ik was landbouwer geworden. Met lust was ik dat geweest; maar mij ontbrak de hoofdzaak voor den landbouwer - geld. Ik had vele goede vrienden en één goed vriend; de goede vrienden trokken de schouders op, en de goede vriend kon mij niet helpen; hij had het zelf niet al te ruim.
> Toen zei ik op een goeden dag tot mijzelf: uw bootje gaat te diep; ge hebt het overladen; ge hebt al dat gespuis in de boot, dat u ooit met illusiën en wenschen en uitzichten onder de oogen gekomen is, en geen van de rakkers roert handen en voeten, en gij zult de boot alleen roeien? Over boord met den ballast!

En nu worden ze een voor een bij de kraag gepakt, in 't verhoor genomen en zonder mededoogen over boord gesmeten: de advocaat, de *Verwaltungsbeamter*, de schilder - die spartelde nog een poos tegen, maar eindelijk moest hij er toch ook aan gelooven -, de domeinpachter, de rentmeester:

Nu kwam de laatste, een oud klein ineengeschrompeld manneke. - ‘Wel, vriend, wat ben jij er voor een?’ - ‘Neem u 't me niet kwalijk,’ zei hij, ‘ik ben een schoolmeester, ik heb negentig Thaler tractement en vrij woning in 't schoolhuis, ik schrijf al de schrifturen van onzen dominé en daarvoor heb ik dan nog vrij aardappelland. Mij gaat het net zoo als u: ik heb in der tijd ook gestudeerd; *gij* stemt niet met de wereld overeen, en *ik* niet met den *Oberkirchenrath*. Mij kunt ge zachts laten leven.’ - ‘Ja,’ zei ik, ‘ouwe jongen, jou illusies en wenschen en uitzichten zullen mijn bootje juist niet te zwaar belasten; maar als we aan wal komen, leen mij dan je rok.’ - ‘Hij is gelapt,’ zei hij. - ‘Dat hindert niet.’ - ‘Hij is u te nauw,’ zei hij. - ‘Dat hindert ook niet; ik moet me in hem weten te voegen.’
En toen we aan wal kwamen trok ik den rok van den schoolmeester aan, en was hij ook nauw, hij hield mij toch wind en weêr van 't lijf, en moest ik ook jaren lang voor twee Groschen het uur les geven, hij zat mij toch goed genoeg naar mijn zin; en had ik ook geen schrijverij voor den dominé waar te nemen, zoo schreef ik 's avonds *Läuschen un Rimels*, en dat werd mijn aardappelland, en onze lieve Heer heeft daarover immers zijne zon laten schijnen en dauw en regen niet geweerd - en de domste lui bouwen de meeste aardappels.

Deze *Läuschen un Rimels* (grappen en rijmen), in 1853 uitgegeven, hebben inderdaad een succes gehad, dat den armen Treptowschen onderwijzer vooral financieel lang niet onverschillig was. In 1866 zag de negende druk het licht, en ook de *neue Folge*, in 1858 verschenen, is reeds verscheidene malen herdrukt. Het zijn berijmde anecdotes en grappen, verteld in platduitsch zoo als het in Mecklenburg en Voorpommeren gesproken wordt. Dichterlijke waarde hebben ze niet, en de inhoud herinnert sterk aan den spreekwoordelijken Enkhuizer almanak. Bij voorbeeld:

Dat kümmt endlich doch an den rechten.

De oll Postmeister Möller fröggt
den Jungen, de de Breiw utdröggt:
‘hest Du de Breiw besorgt, Jehann?’

- ‘Ja, Herr!’ - ‘Ok den, de an
den Jehann Krischan Engel wir,
de bi den Snider Block is in de Lihr?
Hest Du sin Wahnung endlich funnen?’
- ‘Ja, Herr,’ antwurt de Burs, nahdem hei sik besunnen,
‘ja, Herr. Doch mit den ollen Breiw
dor gung mi dat tauirst ganz eklich scheiw;
de Sak, de was sihr bisterig,
denn in de Laagerstrat, dor wahnt hei nich,
un wahnt en En'n lang wider an den Strand;
un wahnt nich rechtsch, - ne! linker Hand!
un wahnt ok nich in 't drüdde Stock, -
ne! hei wahnt unnen in en Keller;
sin Meister is nich Snider Block,
sin Meister, de heit Snider Teller;
hei sülwst, hei heit nich Krischan Engel, -
ne! hei heit Ann'meriken Dürten Rist,
un 't is ok keinen Snider-Bengel, -
ne, Herr! 'ne olle Waschfru is 't.’

Ongeveer van gelijk gehalte zijn ook de overige *Läuschen un Rimels*. Een dorpsdominé, die zijn oude paard in de stad verkoopt en als 't al donker begint te worden zich voor veel hooger prijs een nieuw laat aansmeren, dat vervolgens blijkt de eigenste afgedankte knol te zijn; - een dichter, die aan tafel eene inspiratie krijgt, de kamer uitloopt, om papier en licht vraagt en door een misverstand naar de deur aan 't eind van den gang gebracht wordt; - een boerenknecht, die bij 't natellen van verschillende vrachten turf telkens bevindt dat er eenige turven te min zijn en wien vooral dit intrigeert, dat telkens juist het laatste honderdtal onvoltallig is; - twee andere boerenknechts, die, door den boer geïnterpelleerd, verklaren, de een dat hij behoefte gevoelde om een dutje te doen, en de ander dat hij den eerste helpt; - deze en dergelijke verhalen zijn het, waarop de lezer van de beide bundels *Läuschen un Rimels* wordt onthaald. De opgang dien deze middelmatige gedichten bij de Mecklenburgers en Pommeren gemaakt hebben, mag wel voor een groot deel daaraan zijn toe te schrijven, dat zulk eene soort van grappen zeer in den smaak van die goede lieden valt. Reuter zelf is in dit opzicht een echte Mecklenburger; ook in zijne voortreffelijkste vertellingen in proza kan hij niet altijd weêrstand bieden aan de verzoeking om er eene

anecdote in te vlechten die wat al te veel in het *bas-comique* valt.

Had Reuter in het hoogduitsch geschreven, zijn eerstelingen zouden ongetwijfeld heel wat minder succes gehad hebben. Maar de volkstaal van Mecklenburg en van dat aangrenzend gedeelte van Pommeren, waar Treptow in ligt, was tot nu toe uitsluitend spreektaal geweest. Ofschoon ook in de kringen der *honoratiores* doorgaans platduitsch gesproken werd, was er voor het verschijnen der *Läuschen un Rimels* niet in geschreven. Reuter zelf moest, toen hij zijne gedichten neêrschreef, die taal als schrijftaal fixeren. Hij moest, gelijk hij zich uitdrukt, ‘met de bestaande letterteekens van 't hoogduitsche alphabet de platduitsche klanken van zijne landstreek zoeken weêr te geven.’ Als de eerste die voor zijne landslieden in hunne eigene taal schreef, kon hij op succes rekenen, ook al waren zijne gedichten maar middelmatig. Maar bovendien, die geheel lokale kleur dragen ze niet alleen in taal en stijl; de toestanden en personen zijn steeds uit het Mecklenburgsche volksleven gegrepen; Reuter zelf denkt en gevoelt geheel als een Mecklenburger uit het volk; zijn grappen zijn niet alleen juist van die soort die aan zijne landlieden bevalt, hij vertelt ze hun ook juist in zulk een vorm, als ze in den volksmond van zelf zouden aannemen. Geen wonder dus, dat zijne eerstelingen door de burgers en boeren van Mecklenburg en Pommeren met graagte gelezen werden, en dat ook elders dit eerste produkt eener Mecklenburgsche literatuur met belangstelling werd ontvangen. Fritz Reuter kwam in de mode, en weldra kon hij den nauwen schoolmeestersrok met een ruimer kleed verwisselen. Na weinige jaren verliet hij Treptow en ging wonen te Neu-Brandenburg.

Dat zijne verzen maar middelmatig waren, schijnt Reuter zelf zeer wel te hebben ingezien. Vrij onbevooroordeeld laat hij er zich over uit in de voorrede voor zijne *Reis' nah Belligen* (Belgie), eene lange berijmde vertelling van soortgelijken inhoud als van Zeggelen's bekende reis naar Londen van Pieter Spa, maar de vergelijking valt niet in 't voordeel van Reuter's langdradig verhaal uit. - ‘Ge hebt,’ zoo voert hij aan 't slot van die voorrede een vriend sprekende in, wien hij het manuscript van de *Reis' nah Belligen* heeft laten lezen: ‘ge hebt daar voor eenigen tijd een boek vol kleine verhaaltjes uitgegeven, *Läuschen un Rimels*, - weet ge, ge hebt daarmeê me-

nigeen een vroolijk uur bezorgd, en ik zelf heb om sommige grappen recht hartelijk gelachen. De recensenten waren vriendelijk genoeg, u niet al te erg onder handen te nemen, en het publiek goed genoeg, uwe - nu, hoe zal ik zeggen? - uwe berijmde lapperijen te koopen; maar wat heeft dit alles met de poëzie te maken? Wees toch tevreden als men den inhoud van uw manuscript, waar ge zoo pedant meê rondloopt, met dezelfde toegeeflijkheid ontvangt; en zoo ge geen dichter zijn kunt, zorg dan ten minste daarvoor, dat men u ook verder voor een redelijk verstandig man kan houden.'

Behalve de *Reis' nah Belligen*, die nog te Treptow (in 1855) geschreven is, heeft Reuter later nog twee andere berijmde verhalen uitgegeven, die elk voor zich een boekdeeltje uitmaken: *Hanne Nüte un de lütte Pudel* en *Kein Hüsung*. Beide zijn minder onbeduidend dan de verzen uit zijne Treptowsche periode. Hanne Nüte is de zoon en leerjongen van den smid van het dorp - dat het een dorp in Mecklenburg is, spreekt van zelf - en 'de kleine poedel' is een donkere kroeskop waaruit een paar bruine kijkers Hanne nastaren als hij het dorp verlaat om op zijn ambacht te gaan reizen. Na verlerlei beproevingen - hij wordt te Keulen onder zeer verdachte omstandigheden als moordenaar gearresteerd, en 'de kleine poedel' wordt bijna gedwongen om met een rijken bakker te trouwen - eindigt de kleine roman op de meest bevredigende wijze. Menige fijne trek in deze dorpsnovelle is den schrijver der *Olle Kamellen* waardig; ook de tafereelen uit de vogelenwereld zijn hier en daar allerliefst; maar de poging om de menschengeschiedenis en die der vogels, die zoo wat de rol van voorzienigheid spelen, tot één tafereel samen te weven, is mislukt; het is een wonderlijk hybridisch mengeldicht geworden, waaraan innerlijke eenheid ontbreekt. De omstandigheid dat van dit gedicht eene geïllustreerde uitgave bestaat, zou ons haast doen vermoeden, dat de zonderlinge compositie haar ontstaan te wijten heeft aan het verlangen om een voor illustratie uitnemend geschikt verhaal te leveren.

Een gansch anderen toon dan die humoristische, die aan zijne overige geschriften eigen is, slaat Reuter aan in het jongste en betrekkelijk beste zijner gedichten. *Kein Hüsung* is een hoog tragisch verhaal uit hetzelfde Mecklenburgsche landleven, waaruit Reuters muze in zijne andere vertellingen, vooral in de *Olle Kamellen* zoo vele dolle grappen weet te vertellen

en zulke liefelijke tafereelen weet te schilderen. Hier wordt ons ontsluierd wat het is, dat voor zoo velen dat idyllische landleven tot een leven van diepe ellende maakt; de tirannie van het feudalisme wordt hier in al hare afschuwelijkheid ten toon gesteld. Met diep gevoelde verontwaardiging schildert de dichter - want ditmaal heeft hij werkelijk eenige aanspraak op dien naam; *fecit indignatio versum* - de slavernij waarin een groot deel van de Mecklenburgsche plattelandsbevolking leeft,

> von Morrns bet Abends in den Sälen!
> Wie möten 't dauhn, un sei befehlen.
> Ob Ein de Knaken kann noch rögen,
> wer fröggt dornah? - Genaug - wi sälen!
> Un wenn s' denn blot uns' Hart mal frögen
> un rinne segen in uns' Noth
> un günnten uns uns' Beten Brod
> un güuuten uns man blot de Städ
> un as en Minsch taum Minschen stün'n,
> denn wull w' ehr Macht un Rikdauhm gün'n,
> denn würd kein Arbeit uns tau swer.
> Wek sälen 't dauhn un säl'n de Lüd'
> as Minschen hollen; äwerst hir!
> Hir het Kein mihr en heilen Rock,
> hir is dat däglich Brod de Stock,
> un Schandwürd' sünd hier noch dat Best.
> So is uns' Herr, so is sin Vader west.

Nadat Reuter zich door zijne te Treptow vervaardigde gedichten eene populariteit verworven had, veel grooter dan waarop zijn talent als dichter hem aanspraak gaf, heeft zijn goede genius hem op een ander terrein gevoerd, dat der humoristische vertellingen in proza. Het is in dit genre, dat Fritz Reuter zijne steeds toenemende populariteit ten volle verdient. De gaaf van goed te vertellen, namelijk plastisch te vertellen, zoodat de hoorder of lezer de plaats die we beschrijven voor zich ziet en het voorval dat we vertellen ziet gebeuren, die gaaf bezit hij in zeldzame mate. Een sterk realisme is de meest op den voorgrond tredende eigenschap van zijn talent. Alles leeft wat hij teekent; zijne personen zijn menschen van vleesch en

bloed, met zeer geprononceerde trekken door eene vaste hand geteekend; zijn innig welgevallen in de werkelijkheid geeft aan zijne schilderingen eene verrassende natuurlijke frischheid, en doet hem ook de kleinste *détails* met liefderijke zorgvuldigheid uitpenseelen. Zelden slechts, maar enkele malen overkomt het hem toch, gaat dat uitpenseelen wat ver en wordt een uitpluizen; de verzoeking om van eene of andere episode nog wat meer partij te trekken door ze nog wat langer uit te spinnen, is hem wel eens te machtig geweest. Vooral als het eene grappige episode was. Want niet minder sterk dan de realistische opvatting aller dingen, is bij Reuter de *vis comica* en de voorliefde voor het komieke. Die voorliefde moge hem hier of daar verleid hebben tot het plaatsen van eene grap te onpas, in den regel is hij haar volkomen meester, en doet hij den kieskeurigsten professor in de aesthetica even hartelijk lachen als u en mij. En telkens wordt de grappenmaker humorist; want hij is in den besten zin van het woord een gemoedelijk man, die voor al wat menschelijk is, voor het kleine, dwaze en bekrompene, zoowel als voor het tegenovergestelde, een open oog en een warm hart heeft; een fijn menschenkenner, die in het kleine en bekrompene het groote en eerbiedwaardige ziet en waardeert, en voor wien in hetgeen groot en eerbiedwaardig geacht wordt, het kleine en bekrompene niet veilig is. Het is deze gezonde, levenslustige humor, een humor niet van den *Weltschmerz* maar van de *Weltfreude*, die niet alleen aan Reuter's neiging tot het komieke eene hoogere wijding geeft, maar ook te weeg brengt dat zijne tafereelen, trots alle realisme, geene photographieën zijn, die men beziet om de gelijkenis, maar kunstwerken, wier waarde bovenal gelegen is in des kunstenaars opvatting.

Van de herinneringen *ut mine Festungtid* hebben we boven reeds melding gemaakt. De daar aangehaalde bladzijden zouden kunnen doen denken, dat inhoud en toon in deze herinneringen over 't algemeen somber zal zijn. Hier en daar is dit inderdaad het geval, b.v. waar hij van de schandelijke behandeling vertelt, die hij en zijne vrienden op de vesting Maagdeburg te verduren hadden. De donkerste en bitterste bladzijden zijn die, die de afschuwelijke wijze vereeuwigen, waarop hij en een zijner lotgenooten gedurende een verblijf van eenige dagen in de *Hausvogtei* te Berlijn behandeld werden. Hoe in het kille hok waarin ze werden opgesloten wel een

bijbel, maar geen stroozak te vinden was, zoodat ze - 't was februari en 't vroor dat het kraakte - op de planken moesten slapen; hoe ze van vijf Groschen daags leven en 's morgens voor warme koffie vier Groschen betalen moesten; hoe de *Herr Kriminaldirektor Dambach* hun verzoek, om voor hun eigen geld, dat voor hen bewaard werd, een bed te mogen hebben, weigerde en bepaalde dat ze er geen zouden hebben eer ze van hunne vijf Groschen daags genoeg hadden opgegespaard om er een te huren; hoe zijn vriend ziek werd, en hoe eindelijk een bode van de rechtbank op Reuter's vraag of hij ook wist hoe lang ze daar nog blijven moesten, den breeden mond opende en met een slappen grimlach op het bleek en pofferig gelaat hem, schoon hij beter wist, langzaam antwoordde: ‘gij blijft altijd hier. Denkt ge dat de koning al deze groote gebouwen hier leeg wil laten staan? Neen, gij blijft hier, en uwe kameraden komen naderhand alle ook.’

> Ik wil (zoo eindigt dit hoofdstuk) den *Kriminaldirector* Dambach onze ellende niet toerekenen, gelijk ik ook een dikke streep halen wil door zijne andere kwellerijen, tijdens mijne preventieve gevangenschap. Maar van één ding zal hij mij rekenschap geven - hij is al dood, op deze aarde kan hij 't niet meer - maar hiernamaals zal hij zich verantwoorden, waarom hij mijn ouden vader, die juist in deze dagen in zijne hartelijke liefde voor zijn eenigsten zoon naar Berlijn gekomen was, om wat voor zijn vrij komen te doen - waarom hij mijn ouden vader de twintig schreden naar mijne gevangenis niet gewezen heeft, dat de zoon toch aan 's vaders borst eens had kunnen uitweenen. - Daarvan zult gij mij rekenschap geven!

Zulke donkere bladzijden zijn echter in deze herinneringen uitzondering. In den regel treedt de sombere zijde van het gevangenisleven op den achtergrond en vertelt Reuter op zijn gewonen lustig gestemden toon uit zijn leven en zijne omgeving als gevangene allerlei grappigs, uit herinnering en verdichting samengeweven. Soms vergeten we onder 't lezen bijna geheel dat het tooneel eene gevangenis is. Trouwens, toen hij deze herinneringen schreef waren reeds meer dan twintig jaren verloopen sedert hij zijne vrijheid terugkreeg. Daarop beroept hij zich ook zelf in de opdracht aan een zijner lotgenooten.

> Will auch der eigne Spiegel nicht
> das Bild dir ganz genan so zeigen,
> und spielt darauf zu heitres Licht
> und pflückt' ich von den Disteln Feigen,
> so denk', verwunden ist das Leid,
> und Jahre lagern sich dazwischen:
> die Zeiten nach der bösen Zeit,
> sie konnten Manches wohl verwischen.
> Und habe ich den bittern Schmerz
> durch Scherz und Laune abgemildert,
> so weiss ich doch, Dein freundlich Herz
> lacht auch dem Spass' den ich geschildert.

Vooral in *de Festung Gr.* (Graudenz) haalt de levenslustige verteller zijn hart op aan komieke tooneelen. Daar hadden de politieke gevangenen het betrekkelijk goed; de generaal maakte hun 't leven zoo aangenaam mogelijk. Ze konden tamelijk vrij met elkander omgaan, en zelfs werden er relaties aangeknoopt met de bewoners van Grandenz en vooral met de bewoneressen. De schildering van deze wonderlijke kleine wereld is blijkbaar *con amorc* uitgewerkt en draagt in hooge mate den stempel van Reuter's eigenaardig talent. De personen zijn alle krachtig en waar geteekend, en de hoofdpersoon is eene komische figuur die bijna naast don Quichote kan staan. Het is dezelfde student met wien hij op de *Hausvogtei* te Berlijn en voor dien tijd te Maagdeburg reeds gezeten had; ‘de kaptein’ noemden ze hem.

> De kaptein - eigenlijk heet hij anders - verdiende zijn naam met recht, en wat zijn militair uiterlijk betrof, had hij eigenlijk ‘overste’ genoemd moeten worden, behalve dat hij bij den mageren kost dien we kregen niet de corpulentie kon krijgen die aan zoo'n regiments-kommandant past. Hij was maar deksels mager; maar dat doet er niet toe, zelfs bij deze geringe middelen wist hij het militaire, dat in hem zat, zoo naar buiten te keeren, dat de schildwachten, als hij in zijn grijzen mantel met eene oude politie-muts op ging wandelen, altijd niet recht wisten of ze 't geweer moesten presenteren of niet. Ze hadden 't gedaan, ze hadden 't waarachtig gedaan, als hij zijn gelen knevel nog gehad had, die hem in goede tijden, toen hij te Halle als fuselier zijn jaar uitdiende, onder den neus neerhing, maar dien had hem graaf H. zaliger, de generaal, laten afscheeren, niet op staatskosten, neen! op zijne eigene, net als ons anderen allemaal. Want

de graaf zaliger dacht zoo: kunt ge de infame bengels niet aan kop en kraag komen, dan moet ge ten minste met den baard voorlief nemen.....

..... Van buiten was hij een statige kerel met geel haar en een gelen knevel, vol militaire *allures* en in een grijzen mantel met zeven kragen; maar maar mager. Van binnen was hij een braaf man, vol eer en vol rechtschapenheid, met een uitermate gevoelig hart en behebt met eene fantasie, die altijd aan den anderen kant van den vestingwal uit wandelen ging en daar ‘de ééne’ zocht die hij zich voor zijn heele leven wou aanschaffen; nu eens was het eene blonde, dan was het eene bruine, dan weêr eene zwarte; zelfs de rooden versmaadde hij niet.

Graudenz leverde voor den kaptein twee groote voordeelen op: hij kon er weer een knevel aanfokken en hij hoefde er het zoeken van ‘de eene’ niet meer uitsluitend aan zijne fantasie over te laten. De dagelijksche wandelingen der gevangenen, een gedeelte van de lindenlaan op en neer, konden voor iemand van zijne verliefde dispositie niet zonder gevolgen blijven.

..... Nu moest het op een goeden dag komen te gebeuren, dat ons eene oudachtige dame met een jong slank meisje tegenkwam; en daar nu, ten gevolge van de moerassigheid van den weg, het voetpad zoo smal was, schoven wij een voor een de beide dames raaklings voorbij. Met de jonge dame ging dat nog vrij wel, maar met de oude dame, die wat heel corpulent was, ging het niet te best. De kaptein was zijn leven lang altijd zeer ridderlijk tegen dames geweest en had van daag toevalliger wijs zijn laarzen aan, waar de zolen tamelijk wel uit waren. Hij bracht op militaire wijs de hand aan de muts, zei een paar beleefde woorden en stapte met de beide slecht verzorgde beenen in de diepe modder. Ik scharrelde er nog net eventjes langs, want ze hadden te dier tijde nog geene krinolines.

Toen we een paar stappen verder gegaan waren, kwam de onderofficier Bartels op den kapitein toeschieten en zei: ‘ge hebt zoo even met die dame gesproken; dat moogt ge niet.’ De kaptein zei, hij had haar alleen maar eene beleefdheid gezegd. - ‘Beleefdheid of lompheid,’ zei Bartels, ‘is net gelijk; ge moogt in 't geheel met niemand niet spreken en als u iemand tegenkomt, hebt ge ook niet te groeten, want ze kennen u u niet’.....
Nu was de kasemat, waar de beide dames binnen gegaan waren, vlak tegenover den jongen lindeboom, tot waar aan toe wij

maar gaan mochten, en toen we zoover gegaan waren, ging de kaptein bij den jongen lindeboom staan, wikkelde zich dichter in den grijzen met de zeven kragen en keek naar de kasemat tegenover zich. S. en ik gingen weêr terug en Bartels was voor het eerst in groote verlegenheid: moest hij den kaptein daar gezelschap houden, of moest hij met ons den weg op gaan? Eindelijk koos hij den middenweg; hij ging weêr op den stapel kogels zitten en speelde met zijn degenkwast, maar hij keek meer naar den kaptein dan naar ons. Wij kwamen weêr terug, de kaptein stond altijd nog bij zijne linde; hij had het zich alleen maar wat gemakkelijker gemaakt en was tegen den paal gaan staan leunen. - ‘Kaptein, kom toch meê!’ - ‘Laat me met rust!’ zei hij, streek met de hand over het gele stoppelveld, dat nu onder zijn neus al aardig begon aan te komen, en zette zich nog vaster tegen den paal.....

Met den kaptein viel dien avond niet te praten; hij was zoo uit zijn humeur als ik hem van mijn leven nog niet gezien had; hij zag weêr zoo rood als ik hem in de gevangenis te Berlijn had gezien. - ‘Natte voeten gekregen,’ zei hij en trok zijn laarzen uit. Aha, dacht ik, dat komt er van; en overluid voegde ik er bij, dat hij ook wijzer had kunnen wezen, en als hij met de omstandigheden zijner laarzen bekend was, dan had hij ook niet ten gevalle van de oude dame met zijn beide beenen door de modder hoeven te waden en daarna met natte voeten een uur lang bij de jonge linde gaan staan. - ‘Charles,’ vroeg hij [Reuter's bijnaam was ‘Charles douze’], en zijne oogen glinsterden, ‘heb je de *jonge* dame gezien?’ Ik zei van ja en dat het een rank en slank meisje was. - ‘Heb je haar haar gezien?’ Ik zei van ja en dat het rood was. - ‘Rood? Dát noem je rood? Ik zeg, blond! Ik wil ook toegeven: hoogblond! En dat is eene kleur die ten alle tijde door dichters en schilders geprezen is. 't Is niet de zonnestraal die 't haar verguldt, het haar verguldt den zonnestraal.’ - Wat weêrga, wat beduidt dat? - ‘Heb je het teint van het meisje gezien?’ Ik zei van ja, voor zoo ver dat in 't voorbijgaan en door eene groene voile mogelijk was. - ‘Wit, als albast!’ riep hij uit. Ik zei van ja, maar dat zij zomersproeten had. De kaptein keek mij aan, haalde de schouders op en liep de kasemat op en neêr; maar na een poosje kwam hij voor mij staan: ‘Charles, wil je me tracasseeren?’ Ik zei van neen en dat ik daar niet aan gedacht had. - ‘Waarom voer je dan juist *die* omstandigheid *tegen* me aan, die anders algemeen als bewijs geldt van een blank teint?’ Tegen hem, vroeg ik, hoe zoo? Ik had immers niets tegen hem gezegd;

> ik had ook verder niets tegen het meisje, dan dat ze er in haar gezicht zoo bont uitzag als een kalkoenenei. - 'Ik verzoek van zulke vergelijkingen verschoond te blijven,' zei hij en liep weêr haastig op en neer. Dat werd hoe langer hoe mooier en nu begon ik te merken dat het hommeles was. Ik zei dus dat hij dat niet zoo hoog op moest nemen en dat het toch altijd een mooi meisje was. Dat beviel hem en hij werd op eens weêr de oude kaptein, vol vuur en opgewondenheid als het zijne fantasie betrof. - 'Charles,' riep hij, heb je hare oogen gezien? Ik zei van ja en dat zij blauwe oogen had. Dat was hem evenwel niet genoeg: blauwe oogen hadden er vele; zij moest nu toch nog wat vooruit hebben. - 'Blauw?' riep hij; 'ja, blauw; maar wat voor een blauw? Een blauw, zoo warm, dat het bepaald een groenachtigen glans aanneemt. De klare blauwe hemel niet alleen, ook het lieflijke groen der aarde spiegelt zich af in *dit* oog!'.....

Den volgenden dag is de kaptein ernstig ziek en wordt naar 't lazaret getransporteerd. Als hij weêr beter is, is hij stil en afgetrokken, en staat in de wandel-uren weêr onbeweeglijk tegen den paal van den jongen lindeboom, tot groote ergernis van Bartels, die zich vruchteloos bij den generaal beklaagt dat de kaptein hem den paal heelendal scheef staat. Zoo staan de zaken, als tot niet geringe vreugde van den kaptein en van onzen *Charles douze* drie van hun lotgenooten insgelijks naar Graudenz gebracht worden: 'don Juan,' een boekverkooper van vak, een groote forsche kerel, en ronduit gezegd een *mauvais sujet*, 'te elker ure paraat om verliefd te worden, niet een keer voor altijd, neen, altijd voor een keer;' de 'aartsbisschop,' die zijn bijnaam daaraan te danken heeft dat bij zijne aankomst het publiek hem aanziet voor den verwachten aartsbisschop van Posen, waartoe zijne kleeding en zijn uiterlijk wel eenige aanleiding geven, vooral zijn eerwaardig hoofd, 'zoo blank als een billardbal waar iemand van onderen een paar franjes om heen gemaakt heeft;' en eindelijk de kleine, krom- en spitsneuzige Kopernikus, met zijn gele gezicht, dat als hij een kleur krijgt groen wordt; een intimus van den kaptein, al van den tijd af dat ze samen te Halle pandekten en pruissisch landrecht studeerden. Nu komt er leven in de brouwerij en begint een recht vrolijke tijd, voor de gevangenen namelijk, want voor Bartels, die op al dat volkje passen moet, is het minder aangenaam; alle dag maakt hij aan den generaal

rapport van eene of andere kleine ongeregeldheid, maar zonder eenig gevolg.

> Intusschen zat Aurelia altijd vlijtig aan 't venster te borduren en te naaien..... Menigmaal kwam ze ook buiten voor de deur, en dan rukte de kaptein in volle parade vooruit en maakte front en streek langs zijn gelen knevel - want die was er nu al - en praatte met mij of een ander heel luid over 't mooie weer; en menigmaal ging ze ook uit wandelen en streek hem weêr even rakelings voorbij, als toen; dan maakte hij eene buiging..... en als ze dan, slank en rank, hem voorbijgegaan was, dan ging hij vijf pas achter haar en trad zooveel mogelijk in hare voetstappen, en dan was er strijd in zijn hart tusschen liefde en kwaadheid, want Bartels verloor hem dan niet uit het oog en ging dan weêr vijf pas achter hém, en vijf pas achter Bartels kwam dan S., alleen maar uit vriendschappelijke nieuwsgierigheid..... en dáárachter volgde don Juan op het spoor van een knap meisje, en dáárachter de aartsbisschop om hem van eene snoode verleiding af te houden; en als dan mijn goede kaptein omkeek en de gansche processie achter zich zag, dan liep hij woedend naar zijn hok en stelde zich daar aan als een dolleman, en als ik dan naderhand kwam, dan hoorde ik nog zoo wat afgebroken frazes, als: ‘het heiligste wordt hier in het stof getreden,’ en: ‘weten dan deze menschen in 't geheel niet wat liefde is?’ en dan geneerde hij zich volstrekt niet om don Juan voor een liederlijken rakker, S. voor een hansworst, den eerlijken bisschop voor een uilskuiken en den braven Bartels voor een volslagen ezel uit te maken. Kopernikus, zei hij, was nog de eenige van al de nieuw aangekomenen, die nog takt en eergevoel in 't lijf had. Arme kaptein! Hij vermoedde volstrekt niet dat hem juist van den kant van den kleinen Kopernikus alle mogelijke brandende hartzeer zou worden aangedaan.....

Want de goede kaptein is de laatste om te bespeuren dat hij in zijn ouden vriend Kopernikus een gevaarlijk medeminnaar gekregen heeft. En toch is het duidelijk genoeg; zelfs Bartels bemerkt het.

> .....Een paar dagen daarop komt Bartels naar mij toe: ‘Nu staan er daar altijd twee.’ - ‘Waar?’ - ‘Wel aan den jongen lindenboom.’ - ‘Welnu, laat ze dan staan!’ - ‘Neen, daar moet ik rapport van maken.’ - ‘Nu, maak er dan rapport van!’ - ‘Ja, dat is ook maar zoo wat. Gelijk geeft mij de generaal altijd, maar hij wil er niets van weten; en als nu de

> heeren maar met den rug naar mekaar toe tegen den paal wouden gaan staan, zoodat de een den ander tegenwicht bood, of beide met het gezicht naar het koetshuis toe, dan zou ik er nog niets van zeggen.' - 'Waarom mogen ze dan niet naar den anderen kant toe kijken?' - 'Wel, om dat jonge meisje; jonge meisjes staan in mijne instructie bovenaan.'

Maar Kopernikus contenteert zich niet, zoo als de kaptein, met in stille bewondering tegen den paal te staan. Onder de schoolkinderen, met wie de gevangenen op vriendschappelijken voet staan - zelfs Bartels met zijn eeuwige rapport-maken doet een oog toe als er een paar woorden gewisseld worden - is een zusje van Aurelia. Alle middagen om twee uur moet de kleine Ida, of Idachien zoo als Bartels haar noemt, langs het open venster van Kopernikus, en Kopernikus is een practisch man die van alles partij weet te trekken. 'Zij moest hem vertellen wat Aurelia van daag gezegd had, en wat ze gisteren gezegd had, en waarheen ze eergisteren was wezen wandelen; en hij liet er dan op zijne drommelsche leepe manier tusschen in vloeien wat hij van Aurelia gezegd had en wat Idachien zeggen moest dat hij gezegd had.'

Eindelijk is het de aartsbisschop die begrijpt dat het zijn herderlijke plicht is, den kaptein met den stand van zaken bekend te maken.

> Hij begon met eene inleiding in algemeene termen: er waren tweeërlei menschen in de wereld, zei hij, manspersonen en vrouwspersonen; en onze lieve Heer had ze beide in de wereld geplaatst, opdat ze voor mekaar passen zouden. Menigmaal pasten ze ook zoo mooi als een deksel op een pot, maar menigmaal wou het met het passen maar volstrekt niet lukken; menigmaal keek de pot om naar een deksel waar geen mensch aan gedacht had.... en als nu iemand pot en deksel, die niet samen pasten, met geweld samen brengen wou, dan liep dat niet zonder springen en barsten af, en daar moest iedereen zich voor in acht nemen, en hij, de aartsbisschop, gaf hem, den kaptein, den raad om den pot, dien hij zich uitgezocht had, met vrede te laten, en had zich die pot een ander deksel uitgezocht, dan moest hij dat deksel met vrede laten.
> De kaptein had hem intusschen met steeds grooter oogen aangekeken, en toen de aartsbisschop zijne pot-en-deksel-rede met het laatste deksel had toegedekt, stoof de kaptein op den eerwaarden heer los en - haal me de drommel! - had hij haar

op zijn hoofd gehad, hij was hem daar in gevlogen; nu echter kreeg hij hem te pakken in die lange paletot, die een erfstuk van zijn vader was, en schudde den geestelijken heer op de meest wereldlijke wijze daarin heen en weer: ‘Wat zeg je daar? Wat zeg je daar?’ Ja, wat zou de aartsbisschop nu anders zeggen? Zoo in de klem, kwam hij met de waarheid voor den dag: hem kwam het voor, en ieder van ons wist het immers ook, dat Kopernicus ook een oog op Aurelia geslagen had; en als hij naar de uiterlijke teekenen oordeelen moest, dan keek zij meer naar Kopernikus, dan naar hem, den kaptein, ofschoon Kopernikus kleiner en lang niet zoo deftig van uiterlijk was.
Dat was nog een geluk voor den aartsbisschop, dat hij het hem zoo botweg in zijn gezicht zei, want de kaptein werd geheel roerloos, liet de bruine paletot los, keek den aartsbisschop aan zonder eenige uitdrukking in de goedhartige oogen, zei met veel nadruk: ‘jou schaapskop!’ wierp een langen bitteren blik op Aurelia's venster, en stoof mij en don Juan voorbij en zoo de kasemat in, zoodat ik dacht: nu, dat loopt van mijn leven niet goed af.
Maar achter hem aan kwam de aartsbisschop; hij had de handen over de bruine paletot gevouwen, draaide met de duimen en zag er zoo vroom uit als Gods woord, als het in bruin kalfsleer gebonden is. - ‘Hij weet het nu,’ zei hij, ‘ik heb het hem gezegd.’ - ‘En wat zei hij?’ vroeg ik. - ‘Gezegd heeft hij eigenlijk niets; hij was over 't geheel zeer kalm en zei eindelijk alleen: jou schaapskop!’ - Ja, dacht ik ook: jou schaapskop! en liep naar onze kasemat om te gaan zien hoe het met den kaptein was.
Daar zat hij, met het hoofd op de handen geleund en een schoon vel papier voor zich, en daarop schreef hij met allerlei mooie trekletters; want dat deed hij altijd als hij zeer geagiteerd was. Ik kwam naar hem toe. - ‘Kaptein!’ Hij hoorde mij niet; ik keek over zijn schouder; daar had hij met duitsche letlers geschreven: ‘vriend’; daaronder stond in sierlijk romeinsch schrift: ‘mijn beste vriend!’ en nog lager met fractuur: ‘m i j n b e s t e v r i e n d h e e f t m i j v e r r a d e n!’ - ‘Kaptein!’ riep ik weer - hij hoorde niet.....

Dien avond, als de kaptein met zijn contubernaal Charles alleen is, neemt hij een wanhopig besluit. - ‘Het zal alles uit mijn hart worden uitgeroeid,’ roept hij wild, ‘zelfs de herinnering!’ en daarmeê springt hij op, neemt een mes en vernietigt al de kerfjes die hij in de deurpost gesneden had, tel-

kens als hij 't geluk gehad had Aurelia op de wandeling te groeten.

> Maar toen hij dat gedaan had werd zijn gemoed week; hij zakte op zijn stoel in mekaar en keek mij over het pruissische landrecht heen in de oogen, want hij was op den verstandigen inval gekomen om de liefde met het pruissische landrecht te verdrijven, en zeide: ‘Charles, waartoe zou ik er nu nog een geheim van maken? Ja, ik had haar lief, ik had haar vurig lief; maar niet om *mijnentwille*, om *harentwille* heb ik haar lief gehad, en wee!’ hier wierp hij mij dwars over de paragrafen van 't landrecht, die over onrechtmatige inbezitneming handelen, een scherpen blik toe: ‘wee Kopernikus, als hij baatzuchtige bedoelingen heeft! - Wee hem! zeg ik, wee!’.....

Drie dagen lang blijft de kaptein in zijne kasemat, ten prooi aan menschenhaat en zieleleed.

> Den vierden dag eindelijk - 't was een zondag - zag ik dat hij zich vadermoorders ombond en dat hij zijn nieuwen blauwen rok uitborstelde. - Aha, dacht ik, van daag gaat hij uit. - Ja wel, mis was het, hij ging niet uit, ten minste 's morgens niet. Maar toen we 's middags gedaan hadden met eten, deed hij zijn blauwen aan, trok voor den spiegel zijn vadermoorders een beetje recht, en zeide: ‘Charles, ik heb een zwaren gang te gaan; wil je me begeleiden?’ Ik zei van ja, en dat, waar hij ook heen wou gaan, ik altijd bereid was hem ter zijde te staan; maar dat nu de deur beneden nog gesloten was. - ‘We gaan alleen maar naar beneden naar Kopernikus,’ zei hij en ging vooruit. - Mijn lieve hemel, dacht ik, wat moet dat geven! en ik volgde hem.
> Toen we beneden kwamen was de kleine krates juist bezig koffie te zetten. De kaptein ging stijf en strak op hem los, stak hem de hand toe, en zei: ‘Kopernikus, wij zijn zes jaar lang trouwe vrienden geweest; zijn we dat nog?’ - ‘Ja,’ zei het kleine ding en gaf hem verlegen de hand en nam daarbij zijn groene kleur aan. - ‘Kopernikus,’ zei de kaptein weêr en schudde hem zoo recht trouwhartig de hand, ‘heb je er iets tegen dat Charles getuige is van ons onderhoud? Zonder dat we er juist wijdloopig over gesproken hebben, weet hij waar het over loopt; hij moet rechter zijn tusschen mij en u.’ - Daar hebt ge een lief postje gekregen! dacht ik bij mij zelf; wat moet dat geven? En ik dacht: wacht! denk ik, we moeten dat kittige ding 't gemoed een beetje week maken; met den kaptein is 't

al zoo ver, en tusschen weeke gemoederen gaat alles gladder. En ik geef hem ook een hand en kijk hem zoo sentimenteel mogelijk in 't groene gezicht: daar rukt zich het kleine ding los, springt naar zijn koffikan toe en roept dat de koffie overkookt, en dat hij er nog wat nieuwe koffie bij wou doen, en dat we dan van middag recht gezellig samen koffie zouden drinken, en dat de kaptein daarbij een langen gouwenaar zou rooken. Nu vraag ik u om 's hemels wil! Om een pijp tabak was toch de kaptein niet hier gekomen, en voor een kop koffie geeft toch niemand eene Aurelia op! De kaptein zei dan ook zeer koel: ‘laat dat! Ik wil je alleen maar vragen: heb je Aurelia lief?’ - Zie zoo, daar zat nu dat kleine ding en moest antwoord geven, en nu wou hij niet. Maar de kaptein was op den goeden weg, en hij hield voet bij stuk: ‘Ik vraag je,’ zei hij, ‘heb je Aurelia lief?’ - ‘Ja,’ zei eindelijk Kopernikus. - Dat was evenwel den kapitein niet genoeg; het kon hem ook niet genoeg zijn, want als hij zich daarmeê tevreden gesteld had, dan was de zaak uit de wereld geweest; en op zoo 'n manier eene zaak uit de wereld te maken, dat is immers bijna alsof 't kind in de wieg gesmoord wordt; hij vroeg dus nog meer op den man af: ‘heb je Aurelia lief met al de innigheid waarmeê ik haar heb lief gehad?’ - Dat was nu een onnoozele vraag van den kaptein; hoe kon Kopernikus weten hoe diep het bij hém zat? Ik zei dus ook, als rechter in de zaak, dat hij die vraag niet mocht doen, want dat hij daardoor Kopernikus maar in verlegenheid bracht. En ik denk nog zoo bij mijzelf: zie zoo, daar hebt ge uw post eens goed waargenomen! - Maar ja wel! daar springt dat kleine ding van een Kopernikus op mij los en vraagt: wat ik daar tusschen te praten had? dat zij hunne kwestie alleen wouden uitmaken; en de kaptein zegt: dat hij mij daarvoor niet meê had genomen, dat ik hen tegen elkaar zou opzetten. - Nu, dat pikeerde mij nu ook niet weinig, en ik vroeg, of ze dan in plaats van mij niet liever den aartsbisschop wouden roepen; die wist immers alles in orde te brengen; of anders don Juan; die was immers de meest deskundige in liefdesaangelegenheden. - Dat wilden ze echter geen van beide, en ik werd nu ook koppig en ging koffie zitten drinken en een pijp rooken en dacht: laat de zaak maar op haar beloop.

Nu had echter de kaptein in de drie dagen, die hij alleen gezeten had, zich een aan alle kanten vast plan uitgedacht, en hij was een te goed militair, dan dat hij den vijand zou laten slippen; en als Kopernikus rechts en links zijsprongen maakte, ging hij hem altijd weêr driest te lijf met de vraag: ‘heb je haar lief

met al de innigheid, waarmeê ik haar heb liefgehad?' - Nu kon Kopernikus niet verder retireren; hij moest slag leveren. Dat wist hij niet, zei hij, hoe ver de kaptein in de liefde ingeraakt was, tot aan de hielen of tot aan 't hart; hij wist alleen maar, dat hijzelf veel van het meisje hield, en dat hij net zoo goed was als ieder ander. - Toen liet de kaptein hem los, ging met groote stappen op en neêr en zeide: 'Dat is je geluk! Dit antwoord heeft je gered! Hadt je deze vraag met een eenvoudig "ja" beantwoord, dan had ik je voor een leugenaar moeten aanzien; want zoo als *ik* haar bemind heb, kun je haar niet beminnen.' - 'Niet?' riep Kopernikus, en zette zoo'n grimmig gezicht, als wou hij weêr met vliegende vaandels en standerds in 't gevecht rukken. - 'Heer in den hemel!' riep ik er tusschen, 'maakt nu toch vrede! De zaak is nu immers uit; komt nu hier en drinkt koffie!' - 'Zwijg, Charles!' riep Kopernikus; 'wat heb jij er in te praten?' - 'Ja, zwijg, Charles!' riep ook de kaptein; 'nu komt pas de hoofdkwestie.' - Nu, dacht ik, dat is eens en nooit weêr! Is dat een manier om hun rechter in liefdeszaken te behandelen! - 'Kopernikus,' vroeg op eens de kaptein bedaard en koel, en daarbij ging hij rechtop in al zijn lengte voor hem staan: 'wil je Aurelia trouwen?' Toen nu dit zwaar geschut van een vraag onvoorziens van achter een berg te voorschijn kwam en hem in de flank viel, trok Kopernikus vaandels en standerds terug en wou zich stilletjes uit de voeten maken; maar de kaptein schoot altijd weêr met de vraag op hem los: 'wilt je haar trouwen?' - Nu, ik was wel knorrig om de manier waarop ze mij als rechter behandeld hadden; maar bij deze vraag moest ik nu toch luidkeels lachen. 'Kaptein,' zei ik, 'dat is zoo veel ik weet de allerlaatste vraag, en die wordt immers eerst door den prister voor het altaar gedaan.' - 'Zoo?' zei de kaptein en keek mij uit de hoogte aan; 'zoo? - Nu, laat ik je dan zeggen dat ik hier ook als 't ware als priester sta; want eer ik dit ernstige werk heb aangevangen, heb ik hetgeen mij het dierbaarst was ten offer gebracht. - En laat ik je dan ook nog zeggen dat deze vraag hier volstrekt niet misplaatst is, want Kopernikus kan haar ten allen tijde beantwoorden; hij is *homo sui juris*, hij is meerderjarig, zijne ouders zijn dood, hij heeft fortuin en heeft zijn auscultator-examen gedaan.' - 'En moet nog vijfentwintig jaar zitten,' zei ik. - 'Dat gaat jou niet aan,' zei Kopernikus; 'zorg jij voor jezelf! Jij hebt zelf nog vijfentwintig jaar.' - 'Ja,' zei de kaptein, 'jij kunt niet trouwen, want je hebt immers je auscultator-examen nog niet gedaan. Iedere auscultator in den pruissischen staat kan trouwen, dat is

> te zeggen als hij geld heeft. Ik heb geen geld, maar Kopernikus wel, en daarom moet hij *trouwen* - ik zeg, hij *moet* trouwen, al was 't ook eerst over vijfentwintig jaar.' - En hier begon voor de eerste maal in de heele *affaire* in Kopernikus' borst iets van geestdrift te werken, en volslagen groen gaf hij den kaptein de hand en riep uit: 'En ik *wil* trouwen!' En de kaptein sloot hem in zijne armen en kuste hem boven op het hoofd, want bij den mond kon hij niet goed bij, om de kleinte van Kopernikus en om zijn krommen neus; en den eenen arm strekte hij in de wijde wereld uit en riep: 'en hiermeê doe ik afstand van al mijne rechten!'

Het duurt natuurlijk niet lang of de kaptein is op nieuw verliefd, en dezen keer brengt hij het werkelijk zoo ver dat hij met zijne aangebedene Auguste niet alleen een groet wisselt, maar ook woorden; zelfs wordt hij - o zaligheid! - bezitter van een band van eene harer nachtmutsen. Niet alleen den kaptein, ook den onderofficier die hem bewaken moet, is ditmaal het noodlot gunstiger. Want de woning van Auguste's vader is zoo gelegen, dat de kaptein en Kopernikus nu met den rug naar elkaar toe tegen den paal staan en dien tusschen zich recht houden, totdat het engagement van Kopernikus er door is en Auguste's vader verplaatst wordt. We mogen hopen, al vertelt Reuter er niets van, dat de kaptein ditmaal inderdaad 'de ééne' gevonden heeft, waar zijne ziel naar smachtte; want als *Charles douze* Graudenz verlaat om naar Dömitz getransporteerd te worden, heeft hij op reis gelegenheid om aan Auguste een groet van haar aanbidder over te brengen en haar te verblijden met de verzekering dat hij stellig weldra vrij komt.

De geschiedenis der kunsten levert er menig voorbeeld van op hoe soms een wezenlijk talent geruimen tijd middelmatige dingen voortbrengt, totdat het eindelijk, na lang rondtasten en mistasten, zijn genre vindt en met meesterstukken voor den dag komt. Zoo is het ook eenigzins met Frits Reuter gegaan. *Ut mine Festungtid* is reeds een bewijs dat er in hem nog heel wat meer steekt dan zijne gedichten zouden doen vermoeden, maar het is toch nog niet het hoogste dat zijne muze heeft voortgebracht. Zijn eigenlijk genre zijn vertellingen uit het

volksleven in zijne eigene *Heimath*, het oostelijk gedeelte van Mecklenburg en het daaraan grenzend gedeelte van Pommeren. Met uitzondering van het tweede deel behooren de verhalen uit de *Olle Kamellen* alle min of meer tot dit genre, maar geen zoozeer als *ut mine Stromtid*, het best geslaagde en meest gevierde van al Reuter's werken.

Dat *ut mine Stromtid* zoo voortreffelijk geslaagd is, is zeker vooral daaraan toe te schrijven, dat het eene vertelling is uit het landleven. In Mecklenburg zijn de landbouwers de eigenlijke bevolking. Zelfs in de weinige grootere steden is de boerenstand vrij sterk vertegenwoordigd, en in de kleinere steden is de landbouw het voornaamste middel van bestaan. Eene vertelling uit het Mecklenburgsche volksleven zal dus in frischheid en waarheid te hooger kunnen staan, naarmate ze meer eene vertelling uit het landleven is. Dat landleven nu, de landbouwers en hun bijloop, kent Reuter van jongs af. Stavenhagen is wel eene stad en heeft er ook tegenwoordig werkelijk eenige *allures* van, maar in zijne jongensjaren was het nog geheel wat men in ons land een boerendorp zou noemen. Reuter's vader, de burgemeester van Stavenhagen, hield zelf boerderij. Hijzelf is na zijne invrijheidstelling geruimen tijd op het land werkzaam geweest als leerling - de Mecklenburgers zeggen als *Strom* -, en hij zou zich geheel aan den landbouw gewijd hebben, zoo niet zijne pecunieele omstandigheden het hem onmogelijk hadden gemaakt. Want Fritz Reuter is een landman in zijn hart. Zoo straks hoorden we 't hem zelf vertellen, hoe leed het hem deed dat hij geen landbouwer blijven kon, en wie aan de oprechtheid van die betuiging twijfelen mocht, kan er bijna op elke bladzijde van *ut mine Stromtid* het bewijs van vinden. Al kondt ge ook geen haver van tarwe onderscheiden, hij zal u belang doen stellen in de verbeteringen die Hawermann op Pümpelhagen invoert en u doen ergeren over het onverstandig gebruik dat Axel von Rambow van zijn grond maakt. Hij is een landman in zijn hart, en schoon hij in zijn leven al met allerlei soort van menschen heeft omgegaan, geene omgeving ter wereld is hem liever dan die van zijn flinke, naar ziel en lichaam zoo pittige en pootige Mecklenburgsche landbouwers. Hij verbeeldt zich volstrekt niet, dat daar de menschelijke natuur zooveel minder bedorven zou zijn, dan in eene uiterlijk meer beschaafde en intellectueel hooger ontwikkelde maatschappij; integendeel, hij

is van oordeel dat elke stand haar eigen deugden en gebreken heeft, en hij is volstrekt niet blind voor de gebreken van zijne landslieden uit den boerenstand. Maar zijn hart is er een van die soort, waarin voor welgezinde menschen plaats is met al hunne gebreken en dwaasheden en vooroordeelen er bij. Zijne stijve, weinig demonstratieve landbouwers heeft hij lief met al wat er verkeerds in hen is en bekrompens; hij weet hoeveel goeds en edels daar vaak diep verborgen ligt, en als hij van hen vertelt, dan is zijne gansche ziel vervuld van den wensch om ze ons zoo voor oogen te stellen, als zijn scherpziend oog en zijn warm hart ze hem hebben doen kennen. Van hen vertelt hij het best, omdat hij van hen het liefst vertelt.

Ut mine Stromtid heeft den vorm van een roman, maar de compositie is gebrekkig. In meerdere of mindere mate is dit met al Reuter's verhalen het geval. Zijne kracht ligt niet in de samenstelling van het verhaal waarin zijne typen en beelden zijn ingevlochten, maar in die typen en beelden zelve. Het verhaal is maar de draad waarmeê ze zijn aaneengeregen; en als het nu zuivere paarlen zijn, die ons tegenblinken, dan verlustigen we ons immers liever in hun glans, dan dat we ons zouden ergeren aan den ietwat slordigen draad.

De schoonste van die paarlen is ongetwijfeld de gepensioneerde *Entspekter* (rentmeester) Zacharias Bräsig. De schoonste: dat is te zeggen, schoon van uiterlijk is hij juist niet, de kleine beweeglijke man met zijn roode gezicht en nog rooder neus; met zijn zware gele wenkbrauwen die hij, 't minst dat er is, in den vorm van halve cirkels omhoog trekt, en met zijn korte beentjes, die schrikkelijk buitenwaarts staan en er uitzien alsof ze in zijn lange lijf verkeerd zijn ingeschroefd. In zijn doen en laten, in zijn denken en spreken, is hij even potsierlijk als in zijn uiterlijk voorkomen; maar zijn hart....

Dat de wakkere oude man, in weêrwil van zijn krachtig lichaam, van zijn helder hoofd en van zijn rusteloos bedrijvigen aard, reeds gepensioneerd is, komt Reuter zoo goed te pas, dat we haast op het zwart vermoeden zouden komen dat hij den braven inspektor met opzet het pootje heeft laten krijgen om hem met schik te kunnen pensioneeren. Zoodoende kon hij hem overal bij laten zijn, hem zich met alles laten bemoeien en hem in allerlei omstandigheden en omgevingen doen optreden.

Nergens komt Bräsig vaker dan bij de familie Nüssler op de pachthoeve Rexow. Zijne verhouding tot jufvrouw Nüssler

is van zeer bijzonderen aard. Jufvrouw Nüssler had eigenlijk jufvrouw Bräsig moeten wezen; van de drie meisjes waar hij het oog op had, was zij numero één geweest. Dat het niet tot een huwelijk gekomen is, is deels de schuld van Bräsig's heer, die zijn woord niet gehouden had en geen getrouwden inspektor had willen hebben, deels van hare moeder, die haar overreedde om den dommen, slaperigen Jochem Nüssler maar te nemen, den pachter der hofstede Rexow. Van pretendent is Bräsig de trouwe vriend van jufvrouw Nüssler geworden; hij komt ieder oogenblik op Rexow en koestert eene vaderlijke liefde voor Jochem's beide dochters, die naar zijne overtuiging eigenlijk de zijne hadden moeten wezen, vooral voor Mine, die zijn petekind is en de jongste van de twee; ofschoon, groot is het verschil niet, want Line en Mine zijn tweelingen. Als er op Rexow zwarigheid is, wordt Bräsig altijd ontboden. Zoo zien we hem op een Zondag morgen de kamer binnentreden, waar Jong-Bauschan, de hond, bezig is allerlei verwoestingen aan te richten op de ontbijttafel, zonder dat Jochem - Jong-Jochem wordt hij in de wandeling genoemd - er iets tegen doet. Bräsig maakt zich geducht boos over Jochem's onbeholpenheid, en op het rumoer komt jufvrouw Nüssler binnen.

> ....‘Bräsig, Bräsig,’ riep jufvrouw Nüssler, die den ouden vriend harer jeugd in zijn toorn niet herkende, terwijl zij de scherven van den grond opraapte en het tafellaken terecht trok; ‘dit is immers eene kleinigheid. Kijk, nu is alles weer in orde.’ Tegen jufvrouw Nüssler's vriendelijke woorden was Bräsig's toorn van zijn leven niet bestand, en toen hij op hare uitnoodiging aan de ontbijttafel plaats nam, bromde hij nog maar zoo wat binnensmonds: ‘dat weet de drommel, Jong-Jochem, ik heb me altijd nog gevleid met de hoop dat met de jaren je onbeholpenheid wel over zou gaan; maar ik zie wel, wat er in vergrijsd is, dat is er ook in vergroeid. - Maar dat is tot daar aan toe - wat is er dan nu hier gepasseerd?’
> ‘Wel,’ zei jufvrouw Nüssler - - ‘Wel,’ zei Jochem ook, en zijne vrouw zweeg, want ze dacht dat Jochem werkelijk wat zeggen wou; maar hij zei niets dan: ‘zoo als het nu eenmaal is, zoo is het.’ - ‘Wel,’ begon dus jufvrouw Nüssler op nieuw, ‘daar heb je Rektor Baldrian's Gottlieb, die zooveel als Jochem's zusterszoon is - een heel vroom mensch en heel geposeerd en hij moet ook als kannedaat zijn zaken goed geleerd hebben - wel, je hebt hem hier immers ook al meer dan eens gezien.’ -

‘Ja,’ knikte Bräsig, ‘een heel ordentelijk jong mensch; 't is een soort van petist; hij heeft zich het haar achter de ooren gekamd, om er uit te zien als onze heer Jezus in eigen persoon, en hij heeft mij eens willen bekeeren, dat ik 's zondags morgens niet meer uit visschen zou gaan.’ - ‘Ja, dien meen ik. En hij is met zijn studies vast nog niet heelemaal klaar, en nu verzoekt de Rektor dat we hem voor eenigen tijd hier in huis zullen nemen, dat hij hier in de stilligheid nog de laatste geleerdheid in zijn hoofd zal instudeeren, en nu willen we jou toch eens vragen hoe je daarover denkt.’ - ‘Waarom niet? De petisten zijn stille menschen, en het eenigste dat ze over zich hebben, is het bekeeren; en gij, jufvrouw Nüssler, je zult toch wel tegen hem opgewassen zijn, en Jong-Jochem, die is immers goddank zoo, dat hij zich zelfs door mij en Jong-Bauschan niet laat bekeeren.’ - ‘Ja, dat is alles goed en wel, Bräsig, maar het hinkende paard komt achteraan: daar heb je nu Rudolf van Kurz ook, die heeft, zooals je weet, ook voor dominé gestudeerd en is ook een zusterszoon van Jochem; of die dat nu gehoord heeft, dat de ander hier bij ons in huis wil komen, - die schrijft ons nu gisteren ook dat hij in Rostock verbazend weinig uitgevoerd heeft en nu hier in Rexow het noodzakelijkste zou willen bijwerken. Nu vraag ik je! die heeft in Rostock al de geleerde professers en hier in Rexow alleen Jochem en mij!’ - ‘O, ik ken hem heel goed,’ riep Bräsig; ‘'t is een weergasche flinke vent! Toen hij pas begon te studeeren, toen haalde hij me al een half dozijn baarzen uit het zwarte water; de kleinste woog goed anderhalf pond.’ - ‘Wel, hoe zou je hem niet kennen! Hij is het immers geweest, die Mine, toen ze op haar zesde jaar in haar domheid in het ooievaarsnest geklauterd was en daar boven van pleizier in de handen stond te klappen dat het ons beneden groen en geel voor de oogen werd, ongedeerd en wel weer naar beneden bracht. Ja, voor zoo iets zal hij wel weergaas handig zijn; maar met het leeren gaat het niet zoo goed, en Rektor Baldrian zegt, dat hij daar in Rostock een vechtersbaas geweest is. Denk eens aan, met blanke sabels hebben ze daar gevochten, en hij is daar midden onder geweest, en dat moet om eene rijke mooie koopmansdochter aangekomen zijn.’ - ‘Heere bewaar me!’ riep Bräsig uit; ‘kijk me dat lieve leven eens aan! Een heusch duel gehad, en om een mooie koopmansdochter! Ja, Jong-Jochem, van de vrouwen komt alle gehaspel.’ - ‘Ja, Bräsig, je hebt goed praten, maar wat moeten we daar nu aan doen?’ - ‘Wel, wat is daar nu voor zwarigheid in? Wil jelui de twee jonge geestelijke elementen niet hebben, schrijf ze dan af; wil je ze wel heb-

ben, schrijf dan van ja; plaats heb je, en op het eten en drinken kan het niet aankomen; maar de verschotten voor die massa boeken, neemt je daarvoor in acht, want dat moet er verschrikkelijk inhangen. En wil je er maar een nemen, neem dan dezen, den vechter, want ik voor mijn part wil duizendmaal liever met iemand vechten, dan me door iemand laten bekeeren.' - 'Ja, Bräsig, dat is alles mooi en wel,' zei jufvrouw Nüssler, 'maar aan Gottlieb Baldrian hebben we al geschreven dat het goed was, en nu kunnen we ze bij Kurz toch niet voor 't hoofd stooten door hun Rudolf af te schrijven.' - 'Welnu, neemt ze dan allebei.' - 'Ja, Bräsig, jij hebt goed praten; maar onze beide meisjes - - aangenomen zijn ze immers al - - kom, Jochem, spreek jij nu!' - En Jochem begon werkelijk te spreken: 'zoo als het nu eenmaal is, zoo is het - zie eens, Bräsig, Mine is toch zoo wat - je weet het immers ook - als gouvernante opgevoed, en mijne moeder zaliger plach altijd te zeggen: eene gouvernante en een kannedaat in een en hetzelfde huis, dat hoorde zoo niet.' - 'Oho, Jong-Jochem! Nu merk ik waar je heen wilt. Je meent met vrijages; maar de kleine dreumesen en vrijages!' - 'Neen, Bräsig,' viel jufvrouw Nüssler driftig in, 'gooi dat niet zoo ver weg! Ik als moeder moet dat weten. Zie eens, ik was nog zoo oud niet als die twee, toen kwam - -' Jufvrouw Nüssler brak plotseling af, want Bräsig had een schrikbarend lang gezicht getrokken en keek haar zeer vragend in de oogen. - Gelukkig was Jong-Jochem aan 't praten geraakt en zei nu: 'Bräsig - moeder, schenk Bräsig toch eens in - Bräsig, daar *kan* toch wat uit ontstaan, en wat moeten wij als ouders nu daaraan doen?' - 'Laat ze begaan, Jong-Jochem! Waartoe heeft onze lieve Heer ze als jongelui in de wereld geplaatst, en wat hebben ze voor andere gewichtige zaken, dan liefdeshistories? - Maar de kleine dreumesen!' - 'Nu steek je er den gek meê, Bräsig,' viel jufvrouw Nüssler driftig in. 'Zoo moog je over zoo'n ernstige zaak *niet* spreken, want uit een glad ei kruipt vaak toch een basilisk.' - 'Laat hem er uitkruipen!' riep Bräsig uit. - 'Zoo?' vroeg jufvrouw Nüssler. 'Dat zeg jij! Maar ik zeg anders. Jochem is er de man niet naar om zich om zoo iets te bekommeren; zijnentwege kunnen al onze meiden verliefd worden en zich verslingeren en trouwen, en *ik* - lieve hemel - *ik* heb de handen altijd vol werk, en met mijn oogen heb ik naar voren op zooveel te letten, dat ik niet ook nog zien kan wat er achter mijn rug passeert.' - 'En waartoe ben *ik* er dan?' vroeg Bräsig. - 'Och, jij!' riep jufvrouw Nüssler op verwerpenden toon uit; 'van zulke zaken heb jij geen verstand.' - 'Wat!'

> riep Bräsig; ‘*ik*, die in der tijd drie liefjes - -’ Verder kwam hij niet, want jufvrouw Nüssler had ook zoo'n lang gezicht getrokken en keek hem ook zoo vragend aan, zoodat hij op zijn verlegenheid den kleinen borrel moest zetten, dien jufvrouw Nüssler hem had ingeschonken. - ‘Eene vervloekte geschiedenis!’ riep hij en stond op; ‘en wie is er schuld aan? Jong-Jochem!’ - ‘Maar, Bräsig, wat moet ik er aan doen?’ - ‘Wat? Je laat je hier door den hond het ontbijt voor je neus opvreten, je neemt hier twee geestelijke kannedaten in huis, en dan weet je in je nood geen raad! - Maar laat het maar op zijn beloop, jufvrouw Nüssler, neem maar gerust de beide geestelijke jongelui in huis. *Ik* - *ik* pas op, ik pas op de kleine dreumesen, en de twee sakkermentsche bengels mag de drommel halen! Den vechter, den duwélvechter, dien neem ik voor mijn rekening; houd gij maar af en aan een oogje op den bekeerder, want dat is de ergste.’ - ‘Ja, 't zal wel zoo moeten wezen,’ zei jufvrouw Nüssler en stond ook op.....

De twee kandidaten komen dus bij hunne tante Nüssler in huis; Gottlieb studeert veel, gelooft aan den duivel en wordt proponent; Rudolf niet. Intusschen begint jufvrouw Nüssler zich ongerust te maken over hare dochters, en heeft met Bräsig een apartje in het priëel.

> .....‘Bräsig,’ zei ze, ‘zeg me nu eens openhartig - je hebt immers beloofd dat je er op passen zoudt - heb je van dien aard al iets gemerkt?’ - ‘Bewaar ons!’ zei Bräsig; ‘geen schijn of schaduw!’ - ‘Ik kan het me ook volstrekt niet denken,’ zei Nüssler, en ging zoo bij zich zelve eens na..... - ‘Jufvrouw Nüssler,’ zei Bräsig, ‘hetgeen men de liefde noemt, ontspint zich in 't eerst altijd in een verborgen toestand, als je wilt met een bloemruiker, of dat een paar mekaar “goeden morgen” wenscht en daarbij een handdruk wisselt, of dat een paar te gelijk bukt om een kluwen katoen op te rapen en daarbij met de hoofden tegen mekaar stoot, en voor een toeschouwer is daar verder niets van te merken. Maar met den tijd wordt zoo iets merkbaarder, doordien dat de vrouwelijken dikwijls eene roode kleur aannemen en de mannelijken met de oogen rond figureeren, of doordien dat de vrouwelijken de mannelijken in de provisiekamer inventeeren en hun daar metworst en ossetong en varkensvleesch voorzetten, en de mannelijken de vrouwelijken met blauwe en roode linten komen aandragen, of, als 't al heel ver heen is, dat ze 's zomers avonds in den maneschijn gaan wandelen en daarbij zuchten. - Is dat met de kleine dreumesen al ge-

beurd?' - 'Neen, dat kan ik niet zeggen, Bräsig. In de provisiekamer zijn ze me af en aan wel eens geweest; maar ik heb ze daar mooi uitgebonjourd, want dat snoepen uit de provisiekamer verkies ik niet; en dat mijne kleintjes een kleur gekregen hebben, heb ik ook niet gemerkt, maar dat ze zich in den laatsten tijd de oogen vaak rood geschreid hebben, dat heb ik wel gezien.' - 'Hm!' zei Bräsig; 'dit laatste is een bedenkelijk verschijnsel. - Nu zal ik u eens wat zeggen, jufvrouw Nüssler; verlaat u geheel op mij; ik weet dat op het spoor te komen... Ik ben een oud jager; ik spoor ze op tot in hun leger; maar je moet me zeggen waar ze over dag hun wisselplaats hebben, dat wil zeggen, waar ze mekaar mogelijk kunnen aantreffen.' - 'Dat is hier, Bräsig, hier in dit priëel. Mijn kleintjes zitten hier 's middags te naaien, en dan komen die twee daar ook bij, en ik heb daar ook verder geen erg in gehad.....'

Dien middag zit Bräsig in den kerseboom, die vlak voor het priëel staat, en beluistert Gottlieb's deklaratie aan Line. De 'bekeerder' geeft, in geestelijken ijver ontstoken, 'eene afgrijselijke beschrijving van de zware plichten en moeiten en zorgen in den echt, als moest hij Line op het tuchthuis voorbereiden, zoodat Bräsig in den kerseboom zich een kruis sloeg en zich zegende dat hij niet in een zoo afgrijselijken staat gekomen was. Als hij ten slotte vraagt: 'Caroline Nüssler, wilt gij onder deze kristelijke voorwaarden mijne kristelijke huisvrouw worden?' en het arme kind van verwarring niet spreken en niet denken kan, dan klinkt op eens langs het tuinpad een lustig liedje van den 'duwèlvechter' en Line vliegt het priëel uit, juist op het oogenblik dat Mine er met haar naaiwerk ook komt zitten.

..... - 'God bewaar me!' zei Bräsig in den boom; 'nu gaat die dreumes daar ook nog zitten, en ik kan mijn kneukels niet meer voelen; de zaak begint me te vervelen.' - Maar zoo vervelend zou de zaak niet blijven, want even nadat Mine was gaan zitten, kwam er een jonge, knappe kerel den hoek van 't priëel om, met een hengelstok op den schouder en een vischben om den hals. - 'Dat is heerlijk, Mine,' riep hij, 'dat ik je hier aantref. Jelui hebt zeker al lang gedaan met eten?' - 'Dat kun je wel nagaan, Rudolf,' antwoordde zij; ''t is op slag van tweeën.' - 'Nu, dan zal tante wel weer heel boos op me zijn.' - 'O, maak je daar maar niet ongerust over, dat is ze toch, ook al ben je er op zijn tijd voor 't eten; maar het meest

boos zal, vrees ik, je eigen maag zijn, want dien heb je van daag slecht verzorgd.' - 'Des te beter voor jelui magen tegen van avond. Ik kon niet vroeger komen, het ging niet, de visch beet te mooi. Ik ben van daag naar 't zwarte water geweest, dat wil Bräsig nooit hebben, en nu weet ik ook waarom; dat is zijne provisiekamer als hij nergens anders iets vangen kan; 't heele gat zit vol bliek, kijk eens! kijk eens, wat prachtige knapen!' en daarbij maakte hij zijne vischben open en toonde zijn schat. 'Dezen keer heb ik den ouden Bräsig danig beet gehad.' - 'Entfaamte schavuit!' riep Bräsig binnensmonds in den boom, en zijn neus kwam tusschen de bladeren van den kerseboom te voorschijn als een deftige ingemaakte komkommer, zooals jufvrouw Nüssler er voor den winter in deze kersebladen placht in te maken. 'Entfaamte schavuit! daar is hij me nu toch tusschen mijn bliek gekomen! - Heere bewaar me! Wat een visschen zijn dat, die de bengel gevangen heeft!' - 'Geef hier, Rudolf,' zei Mine, 'dan breng ik ze binnen en haal meteen wat eten voor je.' - 'O, neen! neen! Dat hoeft niet.' - 'Ei kom, je kunt toch niet vasten.' - 'Nu dan - ga dan je gang maar, Mine. Een paar boterhammen, Mine!' Mine ging en Rudolf zette zich in 't priëel neer. - 'Dat weet de drommel!' zei Bräsig en scharrelde zachtjes met zijn beenen in de takken rond, om zich eene plek aan zijn lichaam uit te zoeken, waar hij zich nog niet geheel murw gezeten had; 'nu gaat dát ongedierte hier weer in 't priëel zitten; ze zijn hier heelemaal thuis.'

Rudolf zat in diepe gedachten op de bank, wat anders volstrekt zijne zaak niet was. Hij had in zijn wezen iets onverschilligs, alsof hij de zwarigheden eerst behoorlijk tot vlak bij zich liet komen, maar dan, als ze hem te lijf gingen, volstrekt niet traag was om ze van zich af te schoppen. En hij was daartoe ook wel van 't rechte hout gesneden, want hij was een slanke en daarbij toch pootige knaap, en uit zijn bruine oogen keek midden tusschen al de schelmstukken eene goede hoeveelheid eigenwillige trots naar buiten, waar de fijne schram heel goed bij paste, die over zijn bruine wang liep en zoo in 't voorbijgaan getuigenis gaf, dat hij zijn tijd niet enkel met dogmatiek had doorgebracht. - 'Ja,' zei hij, toen hij daar zoo zat, 'door één gat moet de vos er uit! - Ik heb mij nu lang genoeg daarmeê gekweld, en 't had immers ook altijd nog tijd; 't was immers ook tot nog toe hier altijd nog heel aardig; maar van daag moeten er *twee* dingen beslist worden. Van daag komt de ouwe; 't is maar goed dat moeder niet meê komt; anders had ik bij slot van rekening de courage niet. Ik deug voor dominé als een ezel voor 't either-

> spelen of Gottlieb voor kurassiersoverste. - Als Bräsig van daag maar hier was, die zou mij wel bijstaan. - Ach hemel, maar met Mine! Als ik die maar eerst weer goed had.'

Hij heeft namelijk een stukje uitgevoerd waarover, behalve Bräsig, iedereen zich geërgerd heeft. Te Rahnstadt, waar zijne en Gottlieb's ouders wonen, zouden de beide kandidaten op één Zondag preeken, hij 's morgens en Gottlieb 's middags. Nu had hij vooraf dagen lang Gottlieb zijne preek hooren memoriseeren en daar gebruik van gemaakt, niet zoozeer om zich de moeite te besparen van er zelf een te maken als wel om zich te verlustigen in het gezicht dat Gottlieb wel zetten zou als hij daar zijne eigene preek hoorde. - Intusschen komt Mine met een bord vol boterhammen in het priëel terug.

> Rudolf sprong op: 'Mine wat ben je toch een lieve, goede meid!' en hij sloeg zijn arm om haar heen. Mine maakte zich van hem los: 'och, laat staan! laat staan! - Wat heb je een onheil aangericht! Moeder is heel boos op je.' - 'Je meent om de preek? - Nu, ja! 't Was een malle streek.' - 'Neen,' zei Mine met vuur, 'dat was een slechte streek. Je hebt daarmeê het heiligste bespot.' - 'Och, kom! Zoo heilig zijn zulke kandidaten-preeken niet! al komen ze ook van onzen vromen Gottlieb.' - 'Maar, Rudolf in de *kerk!*' - 'Och, Mine, ik zeg je immers, 't is een malle streek van me geweest; ik heb er vooruit niet rijpelijk over nagedacht; ik dacht alleen maar aan het domme schapengezicht dat Gottlieb zou zetten, en dat prikkelde me zoo, dat ik de dwaasheid beging. - Maar laat het nu ook rusten, Mine!' en hij sloeg zijn arm weer om haar heen. - 'Neen, laat staan!' zei Mine, maar ze liet hem begaan. 'En de dominé heeft gezegd, als hij 't aangaf, dan kreeg je van je leven geen plaats.' - 'Dan moet hij het maar aangeven, dan was ik in eens uit de verlegenheid.' - 'Wat?' vroeg Mine, en maakte zich van hem los en schoof hem een eind van zich af; 'zeg je dat in ernst?' - 'In vollen ernst. Dit is de eerste en laatste keer! dat i kden kansel betreden heb.' - 'Rudolf!' riep Mine geheel ontsteld. - 'Och, waarom zou ik me nog langer kwellen,' riep Rudolf driftig. 'Zie Gottheb eens aan en zie mij eens aan? Deug ik voor dominé? En al had ik ook de heele theologie in mijn lijf, zoodat ik er de geleerde professoren nog wat van kon bijzetten, ze lieten me er op 't examen toch niet door; ze verlangen maar dat men hunne zoogenaamde vrome gezindheid zal herkauwen. En al was ik de apostel Paulus zelf, ze lieten me drui-

pen, als ze de kleine schram op mijn wang bespeurden.' - 'Maar wat wil je dan?' vroeg Mine, en leide gejaagd haar hand op zijn arm. 'Ach, word toch geen soldaat!' - 'O foei, neen! Daar denk ik niet aan! Neen, *landbouwer* wil ik worden!' - 'Een weergasche bengel!' zei Bräsig in den boom. - 'Neen, mijn kleine, lieve Mine,' zei Rudolf, en trok Mine naast zich op de bank; 'een landbouwer wil ik worden, een recht vlijtig, degelijk landbouwer; en jij, mijn kleine, lieve Mine, jij moet me daartoe behulpzaam zijn.' - 'Ze moet hem zeker leeren ploegen en eggen,' zei Bräsig. - 'Ik, Rudolf?' vroeg Mine. - 'Ja, jij, mijn lief zoet kind,' en hij streek haar over 't gladde haar en de zachte wangen, en beurde haar de kin in de hoogte en keek haar diep in de blauwe oogen; 'als ik met zekerheid weet dat jij over jaar en dag mijn vrouwtje wilt worden, dan zal 't me zoo licht vallen een degelijk landbouwer te worden. - Wil je, Mine, wil je?' En uit Mine's oogen vloeiden tranen, en Rudolf kuste ze haar af, hier en daar, langs de wangen neêr tot op den rooden mond, en Mine lei haar klein rond hoofdje aan zijne borst, en toen hij haar tijd gaf om te spreken, fluisterde ze zachtjes dat ze wilde, en hij kuste haar weer en kuste haar altijd weer, en Bräsig riep half hardop uit den boom: 'Dat mag de drommel uithouden! Maak toch wat voort!' en Rudolf zette haar nu onder 't kussen uiteen dat hij van daag met zijn vader wou spreken, en zei ook ter loops, 't was jammer dat Bräsig er van daag niet was: die zou hem bij zijn plannen zoo mooi kunnen helpen, en hij wist zeker, dat de oude man hem wel lijden mocht. - 'Die weergasche bengel!' zei Bräsig; 'hij vangt me mijn bliek weg!' En Mine zei dat Bräsig er was en op 't oogenblik vast zijn middagslaapje deed. - 'Kijk me nu die kleine dreumes eens aan!' zei Bräsig; 'dit moet een middagslaapje verbeelden! - Maar nu is immer alles klaar. Wat hoef ik mijn kneukels nog langer te pijnigen?' - En toen Rudolf nu zei dat hij den ouden man vooraf nog wel zou willen spreken, toen sjorde Bräsig uit den kerseboom naar beneden, zoodat zijn broek tot aan de knieën opstroopte, en bungelde aan den ondersten tak en riep: 'Hier hangt hij!' - Bons! liet hij zich vallen, en stond nu vlak voor het verliefde paar met eene uitdrukking in zijn bezweet gezicht, die heel duidelijk te kennen gaf dat hij zich ook in de allerdelikaatste zaken tot rechter geroepen achtte.

De twee jongelieden ontstelden dan ook niet weinig. Mine hield zich de hand voor de oogen, net zoo als Line, behalve dat ze niet huilde, en ze zou ook wel net zoo als Line weggeloopen zijn, als ze niet van haar vroegste jeugd af met oom Bräsig op

den vertrouwelijksten voet gestaan had. Zij wierp zich dus met de hand voor de oogen aan oom Bräsig's borst en kroop van louter schaamte met haar klein rond hoofdje bijna in zijn vestzak en riep: ‘Oom Bräsig! Oom Bräsig! Je bent een oude, afschuwelijke kerel!’ - ‘Zoo?’ vroeg Bräsig; ‘wel, dat is waarlijk allerliefst.’ - ‘Ja,’ zei Rudolf een beetje heel uit de hoogte, ‘ge moest u schamen, hier voor luistervink te spelen.’ - ‘Mosjen Rudolfje!’ zei Bräsig, ‘ik wil je reis ééns voor al wat zeggen: van schamen is bij mij volstrekt geen sprake, en als je denkt dat je me met voornamigheid zult imponeren, dan ben je heelemaal op een dwaalspoor.’ - Dat mag nu Rudolf ook wel hebben ingezien, en was hij anders ook niet bang voor een kleinen deugdelijken strijd, zoo was hem toch zooveel duidelijk, dat hij in dit geval om Mine's wil moest toegeven. Hij zei dus een beetje zachtmoediger, als Bräsig daar toevallig - dat won hij eens aannemen - in den boom gezeten had, dan had hij toch, als fatsoenlijk man, door hoesten of zoo zijne aanwezigheid kenbaar moeten maken, in plaats van hunne aangelegenheden van A tot Z aan te hooren. - ‘Zoo?’ zei Bräsig; ‘*hoesten* moest ik nog? *gesteund* heb ik genoeg, en als jelui 't met die aangelegenheden niet zoo druk gehad hadt, dan had je 't best kunnen hooren. - Maar jij moest je schamen, dat je hier zonder vergunning van jufvrouw Nüssler op Mine verliefd wordt.’ - Dat was *zijn* zaak, zei Rudolf, en dat ging niemand aan, en Bräsig had daar geen verstand van. - ‘Zoo?’ vroeg Bräsig weer. ‘Heb jij ooit drie liefjes te gelijk gehad? - Dat heb *ik*, meneer; en geheel openbare liefjes waren dat, en dan geen verstand er van hebben? - Maar jij knijpt de kat in 't donker, je vischt me heimelijk mijn bliek uit het zwarte water en je vischt me voor mijn zichtbare oogen hier de kleine Mine uit het priëel! - Kom, wees maar stil, Mine; hij mag je niets doen.’ - ‘Ach, oom Bräsig,’ smeekte Mine geheel ter neer geslagen, ‘help ons; we hebben elkaar toch zoo lief.’ - ‘Ja, stil maar, Mine, je bent mijn petekindje; dat gaat alles wel weer over.’ - ‘Neen, heer inspector!’ riep Rudolf, en lei den ouden man de hand op den schouder; ‘neen, lieve, beste oom Bräsig, dat gaat niet weer over; dat moet duren tot aan 't eind van ons leven. Ik wil landbouwer worden, en als ik het vooruitzicht heb, Mine eenmaal de mijne te noemen, en’ - voegde hij er bij, want zoo slim was hij wel - ‘en gij goeden raad geeft, dan moest er de drommel wel meê spelen als ik geen degelijk landbouwer werd.’ - ‘Een weergasche bengel!’ zei Bräsig bij zich zelf, en overluid voegde hij er bij: ‘ja, zoo'n latijnsche landbouwer wil je worden, als Pistorius en Praetorius, en Trebonius, en

je wilt op den kant van de sloot in het boek van dien kerel met al die lange titels gaan zitten lezen over zure stof en stinkstof en organismussen, terwijl de sakkermentsche jongens achter je rug mest strooien en klompen neersmijten, als de bol van een hoed zoo groot. O, ik ken jelui! Een eenigsten heb ik er maar gekend, die op de groote scholen geweest is en daar wat van geworden is; dat was de jonge meneer von Rambow bij Hawermann.' - 'Och, oom Bräsig,' zei Mine, en kwam langzamerhand met haar hoofdje weer naar boven en streek den ouden man over de wangen; 'wat Frans kan, dat kan Rudolf toch immers ook wel.' - 'Neen, Mine, dat kan hij *niet!* - En waarom? - Omdat hij een windhoud is, en de ander een positief mensch!' - 'Oom Bräsig,' zei Rudolf, 'ge meent misschien, om dien mallen streek dien ik met die preek heb uitgevoerd; maar Gottlieb heeft me hier te erg gekweld met zijn bekeeringsijver, dan dat ik hem niet ook eens eene kleine poets gebakken zou hebben.' - 'Haha!' lachte Bräsig; 'neen, daarom niet; daar heb ik me meê geamuseerd, kostelijk meê geamuseerd. - Dus heeft hij jou ook willen bekeeren, misschien ookvan 't visschen? - O, die heeft hier van middag ook al wat willen bekeeren, maar Line is van hem weggeloopen; maar in orde is het toch.' - 'Tusschen Line en Gottlieb?' vroeg Mine angstig; 'en dat heb je ook aangehoord?' - 'Natuurlijk heb ik dat gehoord, want daarvoor heb ik immers in den sakkermentschen kerseboom gezeten. - Maar kom nu eens hier, mosje Rudolf. Wil je al je levensdagen niet weer op den preekstoel komen en geen preeken meer maken?' - 'Neen, nooit weer.' - 'Wil je 's morgens klokke vier en 's zomers klokke drie opstaan en voer geven voor de beesten?' - 'Op welk uur ook.' - 'Wil je behoorlijk leeren ploegen en eggen en maaien en binden, dat is te zeggen met halmen - met een touw is geen kunst.' - 'Ja,' zei Rudolf. - 'Wil je bij het takkebossen rijden nooit van je leven, als je wagens al weggereden zijn, in de Thürkowsche kroeg bij de pons blijven zitten, en ze dan naderhand in vollen ren achterna hollen?' - 'Ook dat niet!' zei Rudolf. - 'Wil je je ook van je leven niet - Mine, kijk, daar ginder staat zoo'n mooi viooltje, dat blauwe meen ik, haal me dat eens, ik vind dat zoo'n aangenamen geur - wil je je,' vroeg hij weer, toen Mine weg was, 'ook van je leven niet met die sakkermentsche boerenmeiden afgeven?' - 'Foei, heer inspector, wat denkt ge van mij,' zei Rudolf en keerde zich knorrig om. - 'Nu, nu,' zei Bräsig, 'iedere zaak moet eerst vooraf beklonken worden, en één ding zeg ik je: voor iederen traan dien mijn petekindje om jouwentwil vergiet, draai ik je één keer den nek om,' en daarbij zette hij

een gezicht, alsof 't nu al gebeuren zou. - ‘Dank je wel, Mine,’ zei hij toen die hem nu de bloem bracht, en hij rook er eens aan en stak ze vervolgens in zijn knoopsgat. ‘En kom nu hier, Mine, nu wil ik je ook mijn zegen geven. - Neen, knielen hoeft niet, doordien dat ik niet een van je natuurlijke ouders ben, maar alleen maar je peet. - En jou, josje Rudolf, jou zal ik van middag bijstaan, als je vader komt, dat je van de geestelijkheid los komt. - En komt nu allebei meê, we moeten naar binnen. - Maar dat zeg ik je, Rudolf, dat je me niet op den kant van de sloot gaat zitten lezen, maar dat je op het mest strooien past. Kijk, zoo is de greep, zoo moeten de sakkermentsche jongens de vork in de handen houden en dan niet zoo - pof! neersmijten, neen! ze moeten eerst een keer of drie vier met de vork schudden, dat de mest uit mekaar komt. Een behoorlijk bemest land moet er zoo netjes uitzien als een fluweelen deken.’ Met deze woorden ging hij met het jonge paar de tuindeur uit.

Wat later in den middag komt koopman Kurz, en brengt zijn zwager, Rektor Baldrian meê. Als Gottlieb met zijn vader naar buiten op het erf gaat om hem onder vier oogen te spreken, gaat Bräsig op observatie aan 't venster staan.

.....Jufvrouw Nüssler kwam naar hem toe: ‘Bräsig, heb je van middag ook iets ontdekt betreffende mijn beide kleinen?’ - ‘Jufvrouw Nüssler,’ zei Bräsig, ‘schrik niet, de zaak is op touw gezet.’ - ‘Wat dan?’ riep jufvrouw Nüssler driftig; ‘wat is op touw gezet?’ - ‘Dat zul je spoedig te hooren krijgen, want kijk maar eens uit het venster, de zaak vordert. - Waarom denk je wel dat de Rektor zoo gesticuleert en den petist omhelsd heeft? Om zijn kristelijk geloof? - Neen, ik zal het je zeggen; daarom, omdat jij, jufvrouw Nüssler, zoo flink hebt huisgehouden.’ - Bräsig was een verbazend menschenkenner, en een hartekenner als een profeet; maar hij had ook dit gebrek met de profeten gemeen, dat hij zich duister uitdrukte. Jufvrouw Nüssler begreep er geen woord van: ‘Wat? omdat ik flink heb huisgehouden, omhelst hij Gottlieb?’ - Bräsig had nog een ander gebrek met de profeten gemeen, namelijk dit, dat hij op verstandige vragen geen antwoord gaf, als het niet in zijn kraam te pas kwam. - ‘Kijk,’ riep hij, ‘waarom geeft hij hem nu zijn zegen? Daarom, omdat hij heel goed weet, dat men voor geld alles kan koopen, en omdat hij weet dat hier wat te halen is.’ - ‘Maar wat heeft dat met mijne kleinen te maken?’ - ‘Dat zul je spoedig zien. Kijk, nu gaat de petist weg, en zie nu den ouden eens aan -

> de hemel zij ons genadig! - nu preponeert hij zich op eene aanspraak uit zijn hoofd; en lang wordt ze, want alles is bij hem lang, maar het langst zijn zijne sermonieën.'

Bräsig heeft goed gezien. De Rektor houdt eene aanspraak en het engagement van Gottlieb en Line gaat er door en dan wil de Rektor weêr eene aanspraak houden, maar hij kan niet aan 't woord komen.

> .....Bräsig stond aan 't venster en trommelde den ouden Dessauer marsch, zoodat geen mensch aan 't woord kon komen, en daarbij keek hij over het dak van Jochem's schuur heen in den helderen zonneschijn, alsof daar heel in de verte heel wat bijzonders te zien was. En voor hem was daar ook heel wat bijzonders te zien; hij zag daar in de verte, heel in de verte, een appelboom, die had eens in rozenrooden bloei gestaan; dat was zijn boom; hij had hem geënt en aangebonden; dat was zijn boom, maar Jochem had hem in zijn tuin geplant, en hij had het moeten gedoogen; maar niettemin had hij dien boom altijd gekoesterd en verzorgd, en de boom had vruchten gedragen, mooie, roode, ronde vrachten; en de vruchten waren rijp geworden en voor zijne oogen mooi om aan te zien, en nu waren daar een paar jongens over de heining geklommen, en de een had zich den eenen appel al geplukt en had hem in den zak gestoken, en de ander stak naar den anderen appel de hand al uit. - Nu, jongens zijn jongens, en appelen en jongens, die hooren bij mekaar; dat wist hij, en dat het zoo gaan moest, had hij vaak tot zichzelf gezegd. Hij gunde ze hun ook; maar dat de *zorg* voor zijn kleine appeltjes nu in andere handen overging, dat deed hem zeer; de *zorg* voor zijne kleine dreumessen gunde hij hun niet, en hij trommelde voor de wereld op de vensterruiten.....

Rudolf heeft het lang zoo makkelijk niet als Gottlieb. Zijn vader is erg boos op hem, en als hij hoort dat zijn jongen de theologie wil laten varen en landbouwer worden, is hij woedend. Maar Bräsig staat den jongen trouw bij, en als eindelijk Rudolf met zijn engagement voor den dag komt, dan schieten den vader een paar becijferingen door het hoofd, waarvan Jochem's geldelijke omstandigheden de hoofdpost uitmaken, en hij wordt even vergenoegd als hij eerst ontevreden was. Jufvrouw Nüssler valt geheel ontdaan op een stoel neer.

> ..... - 'Mijne beide, mijne *beide* kleine meisjes op

één en denzelfden dag! - En dan zeg jij,' en zij stoof op Bräsig los, 'dat jij er wel op zult passen?' - 'Jufvrouw Nüssler,' zei Bräsig, 'heb ik er niet op gepast dat me al mijn kneukels er nog zeer van doen? Maar ongeluk slaapt niet; wie kan dat helpen? - Wat zeg jij, Jochem?' - 'Ik zeg volstrekt niets; maar mijne moeder zaliger zei altijd: een kannedaat en een gouvernante - -.' - 'Jochem,' riep jufvrouw Nüssler, 'je praat me nog dood; en al dat babbelen heb je ook enkel van dien slungel, Rudolf, geleerd'..... - 'Heer in den hemel!' riep jufvrouw Nüssler, 'nu noemt Kurz haar ook al schoondochter en kust haar al, en zijn jongen is toch nog niets, niemendal, en Mine is toch nog zoo onnadenkend!' - 'Zoo?'. vroeg Bräsig; 'je meent, omdat ze de jongste is? - Kom nu eens even hier, ik wil je eens iets onder vier oogen zeggen,' en daarbij trok hij jufvrouw Nüssler in een hoek en daar keken ze beide eendrachtiglijk in het zandbakje dat daar stond. - 'Jufvrouw Nüssler,' zei hij, 'wat voor het eene paar recht is, is voor het andere billijk! Je hebt op Line's engagement je zegen gegeven, waarom niet op dat van Mine? - Ja, 't is waar, ze is de onverstandigste, doordien dat ze de jongste is; maar, jufvrouw Nüssler, het verschil in jaren is bij een tweelingpaar te klein; daar kun je niet op respecteeren; en dan - den bekeerder moet je je dochter geven; wat hij er meê uitvoert, dat kan geen drommel weten, omdat we volstrekt geen verstand hebben van het domineesvak, doordien dat jij en Jochem en ik niet voor dominé gestudeerd hebben; maar met den duwèlvechter - heb je wel gezien hoe hij daar stond, alsof hij de heele wereld wou uitdagen? - een weergasche bengel! - kijk, met hem, als landbouwer, zijn we van ééne soort; hem kun jij en Hawermann en ik en, als 't erg spant, ook Jochem, op de vingers zien en hem regardeeren en confronteeren en indresseeren. - En zie eens, jufvrouw Nüssler, ik had altijd gedacht dat Jochem met de jaren wat flinker zou worden; maar wordt hij flinker? Neen, hij wordt het niet, en nu kan voor u deze jongeling als schoonzoon een zegen worden, als hij goed wordt; want wij worden al een dagje ouder, en als ik eens mijne oogen sluit - nu, dat duurt dan toch nog wel een poosje -, maar het zou me toch een groote troost zijn, als ik wist, dat je iemand aan de hand hadt, die op je zaken het oog hield.' - En de oude heer keek strak naar beneden in het zandbakje, en jufvrouw Nüssler sloeg haar arm om zijn hals en kuste hem met den eersten kus dien ze hem ooit gegeven had, en zei vriendelijk en kalm: 'Bräsig, als jij 't in ernst meent, dat het recht is, dan kan het

> niet tegen Gods wil zijn.' Menig priëel heeft een frisscher, rooder, warmer kus gezien; maar het zandbakje in den hoek ruilt er toch niet meê.

En later is het weêr Bräsig die zijne bedrijvige vriendin beduidt dat het nu haar plicht is Rudolf en Mine te laten trouwen en hun het bestuur van de pachthoeve over te laten. Als op de bruiloft het gezelschap in den tuin gaat omdat er gedekt moet worden, komt Bräsig met het bruidspaar langs het priëel en den kerseboom.

> .....- 'Mine,' zei hij, 'deze boom moet je voor je heele leven een indicium en een soort van bijzonder teeken zijn, daar je toekomst toen onder dien boom en onder mij beslist is; en nu we toch van bijzondere teekenen spreken, Mine, haal me weêr eens een blauw viooltje; daar staat er een.' - En toen Mine er heen sprong, zei oom Bräsig: 'Rudolf, heb je altijd aan het blauwe viooltje van toen gedacht?' - En toen Rudolf verklaarde van ja, keek Bräsig hem in 't heldere oog en nam hem van 't hoofd tot aan de kuiten in oogenschouw en zei: 'ik geloof je!' en toen Mine met de bloem aankwam zei hij: 'Dank je, Mine! En ik wil je daarvoor ook dadelijk mijn bruiloftsgeschenk geven,' en hij haalde eene oude, dikke, zwarte portefeuille uit zijn bruinen rok voor den dag, en bladerde tusschen oude melk- en korenrekeningen rond en haalde ten laatste uit een hoekje van de portefeuille een verdroogde bloem te voorschijn, en zei: 'kijk, mijn peetekindje, dit is de bloem van toen,' en hij hield de andere versch geplukte bloem er tegen aan, 'en als na lange jaren Rudolf je met dezelfde heldere oogen deze nieuwe bloem kan overhandigen, dan kun je zeggen: ik ben eene gelukkige vrouw geweest. - Verder zeg ik niets, niets! En ik heb ook verder niets present te geven, niets!' en daarmeê was hij al een eind voortgegaan, en het gezelschap hoorde alleen nog maar uit de verte: 'Niets, dan dit indicium - Rudolf's indicium!'....

Eenige jaren draaft Bräsig nog het land door, brieschende tegen al wat hem 'entfaamt' voorkomt en zich verheugende in het geluk van een jonger geslacht.

> .....maar eens was hij weêr naar Hoog-Selchow geweest, en toen hij ging had hij al een kleinen aanval van zijn ouden vriend podagra, en de oude vriend trad hem met de beide beenon in de maag, toen hij terug kwam en onderweg nog duchtig kou gevat had. - En hij ging sterven.

> En aan zijn bed zat de domineesvrouw en jufvrouw Nüssler en zijn oude schoolkameraad Karel Hawermann; en de domineesvrouw vroeg: ‘lieve Bräsig, wil ik den jongen dominé niet eens laten roepen?’ - ‘Laat dat maar, jufvrouw; je hebt me mijn leven lang altijd voor een ouden heiden uitgemaakt; 't mag verkeerd geweest zijn dat ik zoo'n levenswandel geleid heb: maar die domineeshistories! - - Neen, neen! het is zoo gemakkelijker. - En Karel, 2000 Thaler moet zijn nichtje Lotje hebben; en de rest moet de school te Rahnstadt hebben; want, Karel, de domineesvrouw kan leven, en jij kunt ook leven, maar met die kleine schoolkinderen is het eene ellende! - En jufvrouw Nüssler kan leven, en mijn peetekindje Mine kan leven, en, Karel, jij kunt leven, en jelui kunt allemaal leven, en ik ga sterven.’ - En zoo begon hij te ijlen en nu ging het aan den gang van zijn vroegste jeugd, toen hij bij zijn vader de schapen had moeten hoeden; en één oude ram was er, die maakte 't hem heel lastig, en hij riep jufvrouw Nüssler, die moest hem helpen, en jufvrouw Nüssler ging op zijn bed zitten en sloeg haar armen om hem heen, en nu ging het aan den gang van de drie liefjes en van jufvrouw Nüssler, en herhaaldelijk riep hij luidkeels uit, dat hij haar alleen werkelijk had lief gehad, en jufvrouw Nüssler kuste hem de woorden van de lippen en zeide: ‘dat weet ik, Bräsig, mijn lieve, oude Zacharias, dat weet ik.’ - En steeds doller werden zijn fantasieëen.... En dan ging er weêr eens een wonderbaar licht in hem op en hij vertelde zijne oude lieve jufvrouw Nüssler wonderbare geschiedenissen van de beide appeltjes, van zijn peetekindje Mine, van Karel Hawermann en Louise; maar alles door elkaar, en daarbij hield hij jufvrouw Nüssler's hand vast; maar op eens richtte hij zich overeind en zei: ‘jufvrouw Nüssler, leg je hand op mijn hoofd; ik heb je altijd lief gehad. Karel, wrijf mij de beenen, ze zijn koud.’ Hawermann deed het. Toen vloog er zoo'n vroolijke lach over Bräsig's gezicht, en langzaam kwamen er de woorden uit: ‘in den stijl was ik je toch de baas.’ - Toen was het voorbij.

Nog menige keurige type, nog menig grappig en aandoenlijk tafereel zou ik u uit *ut mine Stromtid* kunnen laten zien. Maar het aangevoerde kan volstaan om u met Fritz Reuter en zijne manier van vertellen eenigermate bekend te maken. Wellicht voelt ge er u door opgewekt tot nadere kennismaking met zijne verhalen, hetzij in het oorspronkelijke, hetzij in de hollandsche vertalingen[1]. Als ge verzadigd zijt van de aan-

1 Het hollandsch is tot nog toe de eenige taal, waarin iets van Fritz Reu- ter vertaald is, zelfs het hoogduitsch niet uitgezonderd. Spielhagen heeft onlangs in eene lezing over Reuter (*Kölnische Zeitung* van 1 Februari II.) de zeer juiste opmerking gemaakt dat bij vertaling, zelfs in het hoogduitsch, - zijne vertellingen veel meer van hun glans en ‘Anmuth’ moeten verliezen, dan bij vertalingen uit het engelsch of fransch in het hoogduitsch het geval is. ‘Aus einer Cultursprache in die andere gelangen wir eben so bequem, wie aus einem Zimmer in ein anderes, denn die socialen Verhältnisse und der Stand der Bildung hüben und drüben sind ungefähr dieselben, und der ununterbrochene Austausch der Erzeugnisse in allen Sphären nivellirt mit jedem Tage mehr die etwa noch bestehenden Höhenunterschiede. So ist es nicht vom Hochdeutschen zum Plattdeutschen; hier steigt man ganz unzweifelhaft eine Treppe hinab. Das Plattdeutsche ist dem Hochdeutschen nicht neben - sondern untergeordnet, wie es nothwendig ein nur gesprochener Dialekt der Schriftsprache ist, in welcher die geistige Arbeit der Nation gethan ist und fort und fort gethan wird..... Es ist ein Anderes, London zum Hintergrunde zu haben, ein Anderes - Stavenhagen.’

bidding des verstands, en vermoeid van de eeredienst der beschaafde vormen, dan zal Fritz Reuter zijn Bräsig, zijn Mozes en zooveel anderen voor u doen oprijzen, die u zullen doen lachen om hunne onwetendheid en om hunne vormen, maar u eerbiedig zullen doen buigen voor hooger dan ontwikkeling des verstands en wellevendheid van vormen, - voor reinheid des harten en adel der ziel.

Een politiek drama.

Drie maanden zijn voorbijgegaan sedert wij in deze bladen protesteerden tegen de avontuurlijke politiek, welke in September 1866 hier te lande ingewijd, zich allengs meer in al hare noodlottige gevolgen begon te openbaren. Wat sedert ook wisselde en veranderde, helaas het karakter van onze ministerieele staatkunde allerminst: de eene verrassing volgde de andere en zoo staan wij eindelijk tegenover een politiek, voor welke ik ongaarne het meest passende epitheton zou zoeken. Zal de verbitterde strijd nog verder worden voortgezet of is het einde der lang gerekte crisis ophanden? Wie zal het zeggen? Wie eene voorspelling wagen? Onze politieke toestand is tegenwoordig van dien aard, dat alles mogelijk en zelfs waarschijnlijk wordt, alleen datgene niet wat het koel verstand na rijp beraad als het meest overeenkomstig de wezenlijke belangen van den staat zou willen aanprijzen.

In dagen van crisis leeft men dubbel snel; de gebeurtenissen verdringen elkander. Wie denkt nu nog - al liggen slechts dertien weken tusschen beiden - aan de spanning waarmede dagen lang de vraag: ‘Ontbinding of geen ontbinding’ besproken werd; de vraag of drift dan wel gematigdheid en verzoening het laatste woord zouden hebben in de beraadslagingen onzer ministers? Zelfs de verkiezingen met al hare emotiën, hare koortsachtige opgewondenheid, hare reusachtige krachtsinspanning hier en hare fijne overleggingen ginds, hare onhandigheden schier overal bedreven en schier overal door de tegenpartij met goed gevolg geëxploiteerd, hare onopregtheid en kwade trouw, hare leugens, hare meetings en haar onzin, zij zijn als een storm over ons hoofd heengegaan en hebben niets anders achtergelaten dan wrok in het hart van velen, dan een vrij algemeen onvermogen om in de eerste tijden althans waarheid van onwaarheid te onderscheiden, dan eene Tweede Kamer,

welke, ofschoon slechts eenige weken oud, daar reeds staat als een oud strijder, bedekt met de lidteekenen van wonden, door fellen partijstrijd geslagen, en die alzoo het waarmerk van haren oorsprong, scherp geteekend, op het voorhoofd draagt. Eene geheimzinnige hand heeft zes weken lang al de elementen van den nederlandschen staat dooreengewoeld, het homogeene gescheiden en het heterogeene zamengevoegd, en door de wonderlijkste combinatien van allerlei aantrekkende en afstootende krachten, naar boven gebragt wat bestemd was in lager sfeer te leven en naar beneden gehaald wat aan de oppervlakte te huis behoorde. De maatschappij heeft in zulke dagen van babylonische spraakverwarring, wanneer zij die het hardst schreeuwen, een onmetelijk voorregt bezitten boven anderen door de natuur met een zwak stemgeluid bedeeld, wel iets van een grooten schouwburg bij gelegenheid van gratis-voorstellingen, zoo zonderling en zoo bont zijn rangen, standen en kleeding dooreengemengd.

En de uitkomst van al dat drijven en dringen? Wij denken onwillekeurig aan het kinderspel, 's zomers op het groene grastapijt. Een zeker aantal vast gemerkte plaatsen aan alle hoeken van het perk, onder het schaduwrijke lommer van hooge boomen, op elke plaats een makker, en binnen in den kring eene groote menigte, ongeduldig wachtende naar het signaal waarop alle plaatsen worden ontruimd en weder beschikbaar gesteld voor de winnenden. Het sein valt; er volgt een oogenblik van onbeschrijfelijke verwarring, en zie al de plaatsen zijn buit. Arme achterblijvers, die gemelijk rondturen of ook hier of daar een boom is onbezet gebleven! Loop het perk rond en het zal u blijken dat zeer velen het plaatsje van vroeger hebben teruggevonden, dat zij midden in den strijd geen oogenblik hadden uit het oog verloren; dat anderen, vroeger ook tot de *beati possidentes* behoorende, mede zijn teregt gekomen, maar door de wonderlijkste botsingen en struikelingen aan eene geheel andere zijde van het perk dan zij vroeger bezet hielden; en eindelijk, dat niet weinigen ook hunne vroegere plaats aan meer gelukkige medestrijders hebben moeten afstaan. Waarom? Wie zal het zeggen? Het toeval beheerscht alles: hier deed een oneffenheid van den weg, een kuil in het grasperk, en ginds het botsen tegen dezen of genen speelmakker, den ongelukkige zijn koers missen. *Sans rime ni raison* kan het devies zijn van het spel, het devies van zoo menige welgevulde stembus ook.

Behoeft het betoog, dat ik, dus over de verkiezingen oordeelende, aan die woelige periode, welke met de eerste weken van het nieuwe jaar zamenviel, bij voorkeur den rug toekeer en gaarne het gewigt der latere gebeurtenissen als voorwendsel kies om stillekens over den electoralen strijd heen te glijden? Het is niet gemakkelijk de uitkomsten van dergelijken strijd met volkomen onpartijdigheid te beoordeelen, hoe veel te minder thans nu die uitkomsten zoo twijfelachtig waren. Ja het doel van de ontbinding is mislukt, volkomen mislukt, - wie het niet inziet moet met blindheid geslagen zijn - maar dit negatieve resultaat verklaart nog niet welke geest dan eigenlijk de meerderheid der kiezers bezielde en ten slotte den doorslag gaf. De kiezers - dus heeft men onlangs in de Tweede Kamer verzekerd - hebben vóór alles willen te kennen geven, dat zij moede zijn van den lang gerekten strijd, dat zij behoefte gevoelen aan rust en vrede. Zonderlinge verklaring in eene volksvertegenwoordiging, sedert den dag harer geboorte door drift en hartstogt bewogen; eene vertegenwoordiging, zamengesteld uit mannen, die in scherp geteekende partijen gesplitst, vijandig tegen elkander overstaan! Beter klinkt eene andere bewering, dat namelijk de verkiezingen ten slotte niets bewijzen; dat persoonlijke sympathiën en antipathiën meer invloed uitoefenen dan afgetrokken beginselen; dat ongeoorloofde pressie hier en daar, tal van valsche voorstellingen op deze en een niet minder groot getal kwade practijken op andere plaatsen de kwestie van herkiezing of niet herkiezing in hoofdzaak hebben beslist. Er schuilt onbetwistbaar veel waarheid in die bewering. Maar wie zal bepalen welk aandeel aan al die vreemde invloeden in het algemeen resultaat toekomt? Natuurlijk is het de onderliggende partij, welke vóór alles klaagt over ongeoorloofde electorale manoeuvres, en het wel zou willen doen voorkomen als of zij zelve rein en onbesmet uit den strijd is teruggekeerd. Geen sterveling intusschen die het gelooft. Of was het geen manoeuvre, geen valsche voorstelling, geen leugen, geen middel om de kiezers te beletten zuiver voor hunne eigen beginselen uit te komen, dat men overal boven het hoofd van de ministerieele candidaten het koninklijk wapenbord ophing en den strijd afschilderde als eene worsteling tusschen het koningschap en het radicalisme? In een land waar de monarchale beginselen zoo diep wortel hebben geschoten als hier, kon het niet anders of soortgelijke voorstelling moest grooten indruk

maken. Ik zou durven beweren, dat al de valsche geruchten door de tegenpartij uitgestrooid, al de scheve voorstellingen door hare leiders onder het kiezersvolk gebragt, te zamen niet zooveel invloed hebben kunnen uitoefenen, als die enkele conservatieve manoeuvre waarvan hier wordt melding gemaakt. Mogt de Minister van Binnenlandsche Zaken, bezig met het bijeenzamelen van de strooibilletten, welke aan den laatsten verkiezingsstrijd hun ontstaan te danken hebben, kunnen goed vinden de resultaten van zijn oogst onder de oogen te brengen van het publiek, dan zou het merkwaardig zijn na te gaan in hoevele, of liever in hoe weinige districten de conservatieve partij genoeg eerbied heeft getoond voor de koninklijke waardigheid, om te durven afzien van het voordeel, dat men door een beroep op den wil of den wensch des Konings onbetwistbaar konde behalen.

Mijn scepticisme heeft echter zijne grenzen. Niet alles kan toeval zijn geweest in de uitkomst der verkiezingen; daarvoor was de strijd te levendig en de deelneming te algemeen. Er moeten aan beide kanten ook politieke beginselen op den voorgrond hebben gestaan, welke krachtig hun invloed deden gelden; maar welke waren die beginselen en hoe verre reikte die invloed? Voor deze vragen sta ik stil, want om ze te beantwoorden - gesteld dat dit inderdaad op bevredigende wijze zou kunnen geschieden - is eene veel grondiger kennis van ons volk noodig dan waarop ik ooit zou durven aanspraak maken. Slechts één conjectuur wil ik wagen. De overwinning van de liberale partij is vóór alles uit twee omstandigheden voortgevloeid: vooreerst het besef, dat zij, met eene drieledige coalitie tegenover zich en schier geheel aan eigen krachten overgelaten, al die krachten moest inspannen om de plaats, haar in de vertegenwoordiging toekomende, te kunnen handhaven; en ten andere de vrees, dat onze schoolwet in gevaar verkeerde. In dit laatste opzigt werd de partij voortreffelijk gediend door het ministerie zelf, toen het ter elfder ure te gelijk voor een vriend en voor een vijand van het openbaar onderwijs plaats maakte in een kabinet, dat zich zoo gaarne als het beeld van de ongerepte eenheid wil voordoen. De toeleg was duidelijk: men wilde door één zelfde daad te gelijk gerust stellen en hoop geven, hier tegenstand breken en daar medewerking opwekken; maar de daad bleek ten slotte eene niet geringe onhandigheid. En hoe kon het anders? Immers de hulp van de antirevolutionai-

ren was, nu als in het voorgaande jaar, verzekerd ook zonder bepaalde toezeggingen, niet uit sympathie of omdat zij zich illusiën maken omtrent de plannen van de ministeriëele partij, maar omdat zij weten dat er onder de tegenwoordige omstandigheden van de liberalen niets te hopen is. Aan de eene zijde hoop te geven was alzoo werkelijk overbodig; terwijl men aan den anderen kant alle reden had om bij de voorstanders van de staatsschool niet meer achterdocht op te wekken dan toen reeds bestond. 't Is waar, de Heer Heemskerk had zich aanvankelijk krachtig verklaard voor de schoolwet, en er bestond geen reden hoegenaamd om de opregtheid dier verklaring te wantrouwen; maar weinig weken vóór de ontbinding had de minister zich over diezelfde wet reeds veel minder stellig uitgelaten dan vroeger. Daarenboven, waren de nieuwe ambtgenooten van eeredienst, kort daarna in het ministerie opgenomen, niet even sterk tegen de schoolwet gekant als de Minister van Binnenlandsche Zaken die verdedigde? Het publiek oordeelde - en had regt te oordeelen - zoo als nog dezer dagen de Heer Groen van Prinsterer: ‘Ik durf vertrouwen dat de Heer van Lijnden van Sandenburg geen zitting zou genomen hebben in een zoo wankelend Kabinet zonder stellige verzekering, zwart op wit, te hebben ontvangen, dat de Heer Heemskerk terstond het initiatief nemen zal ter wijziging van art. 24 en 33, overeenkomstig onzen lang gekoesterden wensch.’ De onderstelling mogt juist of onjuist wezen, zeker is het, dat zij de warmste voorstanders van de openbare school, welke overigens ook hunne politieke overtuiging zijn mogt, in de rangen van de liberale partij overbragt. Het ministerie heeft alzoo door zijne onbestemde houding met betrekking tot de schoolwet zich zelf vele en gevaarlijke tegenstanders verwekt, zonder dat het te gelijk het getal zijner aanhangers konde vermeerderen.

Al dit laatste is veel meer dan een conjectuur, want indien de jongste verkiezingen één zaak duidelijk hebben uitgemaakt, dan is het wel deze, dat de voorstanders van de schoolwet de meerderheid hebben onder het kiezersvolk. Ik zeg ‘onder het kiezersvolk’, want ik wil voor het oogenblik met den Heer Groen van Prinsterer volstrekt niet twisten over de vraag, in hoeverre de kiezers in dit opzigt al of niet voor eene getrouwe uitdrukking van de wenschen der geheele natie kunnen doorgaan. Die vraag moge op zich zelve zeer belangrijk zijn - misschien ook onoplosbaar - hier waar ik mij enkel met de

uitkomsten der verkiezingen bezig houd, heb ik ongetwijfeld regt ze eenvoudig ter zijde te stellen. Als het ministerie geleden heeft door de jongste ontbinding, de antirevolutionaire partij zeker nog veel meer; een groot gedeelte van het terrein in 1866 veroverd, heeft zij weder aan de liberale partij moeten afstaan.

En toch die mindere getalsterkte van de partij is het voornaamste niet; - want wat zou het ten slotte afdoen of eene kleine fractie in de Kamer over twee of drie stemmen meer of minder te beschikken had? - veel meer beteekent naar ik meen haar zedelijk *échec*. De antirevolutionairen hebben op dit oogenblik als politieke partij inderdaad opgehouden te bestaan, en zich, in de Kamer althans, opgelost onder de ministeriëelen. Zij mogen in zaken van onderwijs niet onvoorwaardelijk meêgaan met het ministerie, deze eigenaardigheid, welke zij trouwens deelen met de meeste katholieken, en zelfs met ettelijke liberalen, stempelt hen zeker nog niet als eene afzonderlijke partij. In vroeger jaren, toen Groen van Prinsterer, Mackay en van Lijnden alleen stonden tegenover eene toen oppermagtige liberale phalanx, twijfelde niemand aan het bestaan van eene antirevolutionaire partij; heden ten dage, nu hare getalsterkte vrij wat grooter is in de Kamer, zoekt ieder ze te vergeefs. Het consequente streven van den Heer Groen van Prinsterer om volkomen onafhankelijk te blijven van de conservatieven zoowel als van de liberalen, schijnt bij hen die zich zijne volgelingen noemen geheel in vergetelheid te zijn geraakt. De leus van den meester: ‘In mijn isolement ligt mijne kracht,’ heeft voor die volgelingen geen beteekenis meer. Wonder is het niet, de antirevolutionairen mogen op kerkelijk gebied een goed gesloten partij vormen, alleen de groote persoonlijkheid van den Heer Groen verhief hen een tijd lang tot politieke partij. Om zich als zoodanig te handhaven zou er noodig zijn òf een opvolger den meester waardig, òf een duidelijk omschreven programma, dat het eigen karakter der partij in hare afwijking van conservatisme en liberalisme beiden, naauwkeurig omschreef. De opvolger is nog niet gevonden en het programma evenmin. Keuchenius heeft eenige jaren in de Kamer de traditiën van den Heer Groen van Prinsterer levendig gehouden, maar met zijn vrijwillig aftreden is ook het laatste spoor van een zelfstandig bestaan der anti-revolutionaire partij weggenomen.

Het zijn geen gissingen die ik waag: mijn betoog steunt op vasten bodem, dank zij den Heer Groen van Prinsterer zelven, die in zijne jongste brochure: ‘Februarij 1868’, uitvoerig heeft uiteengezet hoe hij zou hebben gehandeld indien de kiezers hem zijn ouden zetel in de Tweede Kamer hadden teruggegeven. Men heeft dat programma slechts te vergelijken met de houding, in de laatste weken door de zoogenaamde antirevolutionairen in de Tweede Kamer aangenomen, om zich te overtuigen, dat er van overeenstemming tusschen het hoofd en de leden der partij hoegenaamd niets is overgebleven. Mij dunkt, bij het lezen van deze brochure moet aan meer dan één volgeling eene rilling zijn door het lijf gevaren, en wie weet misschien ook meer dan een heeft, toen hij het boekje sloot, bij zich zelven gemompeld, dat de niet-verkiezing van den Heer Groen van Prinsterer toch ook hare goede zijde heeft. *A quelque chose malheur est bon*. Aan welke moeijelijkheden had men niet bloot gestaan indien de Heer Groen naast de zijnen in de Kamer plaats genomen en daar zijn nu ontwikkeld programma had ten uitvoer gelegd! Zou men den grooten leider openlijk de gehoorzaamheid opgezegd, of eensklaps alle conservatieve sympathien hebben ter zijde gesteld en opgeofferd? Moeijelijke keuze, en toch eene keuze ware onvermijdelijk geweest. Men hoore slechts den Heer Groen: ‘Ik zou mij niet hebben laten verhinderen deel te nemen aan het *staatsregtelijk* debat. Uit het oogpunt van dit Kabinet, zou ik gezegd hebben, wordt bijkans elke *daad* van de Tweede Kamer *wandaad*. Afkeuring van een regerings-maatregel is aanranding van de kroon; eene motie van orde is een wanordelijk bedrijf; het afstemmen van eene begrooting om redenen buiten de begrooting, euvelmoed zonder weêrgâ. Wandaad al wat tot dusver als gevestigde parlementaire usantie, als constitutionele pligtbetrachting, *nemine contradicente*, beschouwd werd. Wandaad al wat door de politieke leidslieden van het kabinet, zonder eenig gewetensbezwaar, jaren achtereen, met voorbeeldigen ijver en *con amore* verrigt is.’ De liberalen zouden niet vergeten zijn in deze philippica, al ware het slechts om hen te genezen van de gevaarlijke illusie, dat zij naar de schatting van de antirevolutionairen in echte liberaliteit ook maar een haarbreed boven de conservatieven uitsteken. Maar tegen die conservatieven moesten dan toch in de eerste plaats de wapenen worden gekeerd. ‘Voor de Tweede Kamer (ook dit zou ik mij veroorloofd hebben te doen opmerken) is hier

a question to be or not to be. Zij kan, dunkt me, niets verrigten, eer de vraag omtrent hare eigene staatsregtelijke bevoegdheid tot klaarheid gebragt is. Immers het is niet om de juiste afbakening van grenzen, het is om haar zelfbehoud in den schakel der constitutionele magten te doen. Zijt voor hartstogtelijkheid niet al te zeer beducht! Veeleer zal, door ernstige behandeling dezer questie van constitutioneel staatsregt en parlementaire bevoegdheid, door den strijd der *beginsels*, de Kamer minder dan anders het geval zou zijn, op het terrein van *persoonlijke recriminatien* worden gebragt.... Gaarne zou ik elke *motie van orde* hebben ondersteund ter bespreking der oorzaken van den hachelijken toestand.' 'Ook omdat de *motie van orde* - dus wordt er in een noot bijgevoegd - aldus terstond in haar regt en waarde (behoudens latere wijziging van de *modus quo*) zou zijn *gerehabiliteerd*.'

Het zegt iets voor antirevolutionairen met zulk een leider meê te gaan, wanneer zij indedaad conservatieve sympathien koesteren. En toch, had men geaarzeld, het verwijt dat nu wordt neêrgeschreven, zou dan zeker ook over de lippen zijn gevloeid. 'Is het vreemd, zoo ik mij geërgerd en geschaamd heb, dat men aan de liberalen bijkans alleen de eer gaf der verdediging van de constitutionele regten, en dat, ten slotte, onze rigting, ofschoon strenge zedemeesteres, den schijn had ook zelve de vrijheid zeer lief te hebben, o ja! doch alleen wanneer en in zoover ze haar te pas komt?'

Men legge nu naast deze verklaringen de jongste redevoeringen van de Heeren Wassenaar, Saaymans Vader en Gefken, en zegge wat er is overgebleven van de politieke geestverwantschap. De nieuwe woordvoerders van de antirevolutionairen weten niets van al het kwaad, dat hun hoofdman op de conservatieve rekening schrijft, en zoo al deze of gene onder hen over de verklaring van de grondwet met de Ministers twist, dan is het omdat de Regering naar zijn inzien aan het begrip van ministeriële verantwoordelijkheid een nog wat al te ruimen omvang toekent. Het woord van Groen, dat er zijn die 'het korreltje zout, doorgaans in de uitlegkunde zeer nuttig, voor de interpretatie van eene grondwet overtollig, zoo niet schadelijk houden,' schijnt voor hen geschreven.

De Heeren antirevolutionairen mogen intusschen zelven weten hoe zich tegenover hun uitnemenden leidsman te verantwoorden, of hoe zonder hem als zelfstandige politieke partij te bestaan. Meer dan die huishoudelijke zaken raken ons de groote algemeene belangen, juist dezer dagen in onze Tweede Kamer met zooveel warmte besproken. De beteekenis van de uitkomst der verkiezingen moet ten slotte blijken uit het karakter der vertegenwoordiging, en inderdaad men heeft nu reeds gelegenheid te over om zich van dat karakter rekenschap te geven. Vóór alles is dit zeker gebleken, dat wie ook gedroomd mogt hebben van eene vergadering, geheel vreemd aan de oude partijschappen en volkomen bereid om al het verledene te vergeven en te vergeten, deze zich nu bitter teleurgesteld zal zien. Maar wie heeft zoo gedroomd? Zoo iemand dan zeker een droomer bij uitnemendheid, maar allerminst een man, ook slechts van verre, met de realiteit van het politieke leven bekend. Natuurlijk heet het nu, dat de liberale partij de schuld draagt van den pas begonnen strijd, en dat het slechts van haar had afgehangen dien te vermijden; maar wat is dat gezegde anders dan eene van die banale phrases, welke helaas bij de groote menigte voor courante munt doorgaan. Of denkt men dat het mogelijk is, dat op eene oorlogsverklaring, tot tweemaal toe in zoo korte tijdruimte herhaald, met eene acte van onderwerping zou worden geantwoord? Dat het product van eene verkiezing, waarbij ministeriëelen en anti-ministeriëelen weken lang vol drift en hartstogt tegen elkander over stonden, en waarbij aan geen der beide kanten der tegenpartij hoon en smaad gespaard bleef, het toonbeeld zou zijn van rust en kalmte? Dat men uit een ketel, uren lang boven een helsch vuur opgehangen, ijskoud water zou kunnen schenken? Wie een stroomend water weken lang door een kunstdam heeft opgehouden, moet niet klagen als bij het plotseling wegnemen van dien dam het verbroken evenwigt met ruwe vaart hersteld wordt. Eene der groote grieven tegen de jongste kamerontbinding was juist deze, dat zij volstrekt noodzakelijk maakte wat wij nu onder onze oogen zien voorvallen. Indien drie maanden geleden geen verstandig wezen deze waarheid in twijfel trok, dan moet nu ook geen verstandig wezen aarzelen de verantwoordelijkheid voor de gevolgen terug te brengen bij hen die deze gevolgen hebben uitgelokt.

Toch was het mogelijk geweest den bitteren strijd van de

laatste weken te vermijden, wanneer de Regering, lettende op de uitkomst der verkiezingen, had kunnen goedvinden hare taak nog vóór de bijeenkomst van de nieuwe Kamer neder te leggen, terwijl zij ter eigen regtvaardiging ons als erfenis achterliet dat zelfde Oranjeboek, dat nu op aanvraag van de Vertegenwoordiging werd bijeengebragt en uitgegeven. Ik heb intusschen den moed niet onzen ministers van hun aanvankelijk blijven een verwijt te maken: niemand is zoo strijdlustig, dat hij weken, als zij laatstelijk doorleefden, moedwillig opzoekt, wanneer er kans bestaat die te vermijden, zonder aan zijn pligt te kort te doen. Men kan het ongelijk der ministers volkomen erkennen; men kan hunne opvatting van pligtbesef onverklaarbaar noemen, en toch met deelneming neerzien op een strijd, die juist om de ongelijke kracht van aanval en van verdediging, meer het karakter droeg van een executie dan van een eigenlijk parlementair debat.

Met dat alles zal het den minister moeite hebben gekost de *bona verba*, in de openingsrede nedergelegd, over de lippen te brengen, en met eenige overtuiging te spreken van de onzekerheid waarin de Regering nog altijd verkeerde omtrent het eigenlijk karakter der nieuwe Vertegenwoordiging. Zoo eenige, dan was deze onwetenheid een bloot officiëel scepticisme, dat geen sterveling deelde, het scepticisme van den man die, terwijl hij eene vijandige hand boven zijn hoofd ziet opgeheven, met gekruiste armen blijft volhouden, dat de vraag of die hand werkelijk op zijn hoofd zal nederdalen, nog niet met mathematische zekerheid kan worden opgelost. Inderdaad de mathematische zekerheid bestond nog niet; het kon zijn dat de Heer Sloet de voetstappen drukte van Baron van Lijnden, en dat later bleek van naauwe geestverwantschap tusschen de Heeren van Bosse en Bichon - politieke metamorphoses plegen weinig tijd te vorderen; - maar toch het publiek, minder met illusiën behebt of minder dan de Regering gebonden aan de eischen van officiëele taal, meende reeds lang te voren dat er op het welslagen van soortgelijke berekeningen te weinig kon worden staat gemaakt, dan dat men in het onmiddellijk terugtrekken van het bedreigde hoofd iets anders zou hebben kunnen zien dan een allezins gemotiveerden maatregel van voorzigtigheid.

Wat hiervan zij, de voorzigtigheidsmaatregel werd niet genomen, de strijd volgde en de slag viel, juist zoo en juist met die kracht als elkeen dagen vooruit had kunnen berekenen.

Het toeval, dat zoo ligt ook aan wetgevende vergaderingen parten speelt, bleef buiten spel, en trots alle pogingen om dit te verhinderen, kon dus het plan worden uitgevoerd, zoo als het aanvankelijk was opgevat. Het kan niet anders of de gevallen beslissing zal indruk maken, zoo al niet op het ministerie, dan toch op de natie. Reeds zijn de pennen bezig om eene acte van beschuldiging op te stellen tegen de meerderheid en om uit de gevoerde discussiën de grondstof bijeen te zamelen voor een nieuwen strijd, welke - hoe lang en met welke gevolgen? - misschien in het parlement, maar in elk geval daarbuiten zal worden voortgezet.

Ik gevoel zeer goed, dat zij die onder de tegenwoordige omstandigheden over onze politieke zaken spreken, zich zorgvuldig moeten onthouden van alles wat de driften zou kunnen aanzetten. Aan hartstogtelijkheid heeft het zeker niet ontbroken bij de jongste discussiën: de lezer van het Bijblad ziet ze als het ware dagelijks klimmen en eindelijk in de zittingen van 21 en 23 Maart eene inderdaad bedenkelijke hoogte bereiken. Veel verder kan men waarlijk niet gaan, zonder tot zeer gevaarlijke uitersten te komen. Dit hartstogtelijk element, dat eene gedienstige drukpers zoo veel mogelijk bij de natie zal trachten over te planten, behoeft dus zeker geen voedsel meer; maar zou het ook kunnen zijn, dat naar mate de drift steeg, een ander element, toch wèl zoo onmisbaar in een practisch debat, meer en meer op den achtergrond week; ik bedoel dat nuchter gezond verstand, waarop wij ons met betamelijke vrijmoedigheid als op een bij uitstek nationaal eigendom plegen te verhoovaardigen? Men mag, zonder aan de eischen der wellevendheid te kort te doen, dergelijke vraag stellen en twijfel opperen, wanneer men ziet dat, terwijl alle partijen als om strijd verklaren - ik wil gelooven met de meeste goede trouw - dat het waarachtig staatshelang hun doel is, over de middelen om dat doel te verwezenlijken zoo felle strijd kan worden gevoerd. De Ministers blijven uit innig pligtbesef, zoo als zij zeggen; - en wie zou willen beweren, dat zij blijven omdat de ministeriëele zetel nog eenige aantrekkelijkheid voor hen heeft overgehouden? - uit de rijën der ministeriëlen gaan stemmen op, die de Regering aansporen tot verzet, en krachtig verzet, en zich daarbij beroepen op al datgeen waarmede men soortgelijke wapenkreten pleegt in te kleeden; - de concilianten dringen bij de meerderheid aan

op vrede en verzoening - soms in woorden, welke van hun verzoenend karakter juist geen getuigenis geven - en stemmen inmiddels met de regeringspartij; terwijl eindelijk de meerderheid eenvoudig volhardt in hare stellige oppositie en die oppositie mede verdedigt met een beroep op het staatsbelang. Het kan haast niet anders of bij de verdediging van zoo uiteenloopende middelen tot aanprijzing van een zelfde doel, moet nog al eens gezondigd zijn tegen de meest eenvoudige logica, en dit te eer, omdat de crisis, hoe groot hare intensieve kracht ook zijn moge, zeker niet voor eene zeer gecompliceerde kan doorgaan. Men zou de woorden: *Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée*, bijna tot het devies van den strijd kunnen maken.

Ik heb over de kwestie welke de Tweede Kamer zoovele dagen bezig hield, eene diep gevestigde overtuiging; ik geloof in volkomen opregtheid dat de weg, door de meerderheid ingeslagen, de eenige was, welke practisch kon leiden tot het door allen gewenschte doel; ik geloof niet minder opregt, dat zij, hare afkeuring over de ontbinding uitsprekende, gedaan heeft wat trouwe Staten-Generaal schuldig zijn te doen, en ik geloof eindelijk met alle bescheidenheid, dat, hoeveel voortreffelijks ook door sommige tegenstanders moge zijn aangevoerd, in het gehouden debat de logica en de consequentie vrij bestendig aan de zijde der oppositie hebben gestaan, zij het dan ook niet aan de zijde van allen die in haren naam het woord voerden. Van deze mijne overtuiging wensch ik hier met enkele woorden rekenschap te geven, misschien niet zonder eenige warmte - wie die belang stelt in ons politieke leven zou de jongste gebeurtenissen zonder warmte kunnen bespreken? - maar in elk geval met het ernstig doel om niets anders dan billijk te zijn.

Een man van methode, geroepen om de jongste politieke discussiën in eenige periodes stelselmatig af te deelen, zou geen oogenblik aarzelen hoe die taak te vervullen en waar zijne lijnen te plaatsen. De drie eerste dagen van het debat dragen een zeer eigenaardig karakter: de oppositie heeft bijna uitsluitend het woord. *More majorum* wil ieder een eigen opmerking plaatsen; men breekt den aanval door de aandacht van de sterke argumenten, door de hoofdleiders aangevoerd, af

te leiden op tal van zwakke vertoogen, waarmede de tegenpartij later op uitnemende wijze haar voordeel zal doen; men opent eene rijke bron van incidenten en exceptiën, waaruit welhaast met beide handen zal worden geput. Intusschen blijft het ministerie alleen met de verdediging belast, want de enkele vrienden die oprijzen, schijnen meer geneigd om hier en daar een enkel tikje te voegen bij de slagen die elders worden uitgedeeld en schuchter te waarschuwen tegen de gevaren, welke uit herhaalde ontbinding kunnen voortvloeijen, dan de verantwoordelijkheid voor het gebeurde op zich te nemen. Men wilde overigens - zoo als later werd verzekerd - uit eerbied voor overkropte gemoederen die naar ontspanning zoeken, de klagten van de tegenstanders wel geduldig aanhooren en zich het tijdverlies getroosten dat daaruit moest voortvloeijen, mits het slechts bij onschuldige expectoratiën bleef. Was er grooter hoffelijkheid denkbaar, beter waardeering van den hoogen ernst der grieven, welke de oppositie tegen de Regering had aan te voeren?

Maar de oppositie zou deze keer onbescheiden zijn: zij eischte meer dan een gewillig oor voor hare klagten; zij wilde weten of de meerderheid der Kamer met of tegen haar was, en daarom de resultaten van het debat zamentrekken in eene motie, in strekking niet ongelijk aan die, welke anderhalf jaar vroeger de eerste ontbinding had uitgelokt. Van dat oogenblik af krijgt het debat een geheel ander aanzien: uit het onschuldig spel is een gevaar opgegroeid, dat het leven der ministers bedreigt, en in digte drommen komen nu de verdedigers aanrukken. Ook aan die zijde wordt nu menig noodeloos woord gesproken, maar maken wij er geen verwijt van: het verwateren en verwarren der discussiën - eene groote fout van de oppositie - was voor de tegenpartij wijze tactiek. Hoe minder de hoofdzaak op den voorgrond kwam, hoe beter het zijn zou.

Of zeg ik te veel? Men noeme mij dan één enkel serieus argument ter bestrijding van het gevoelen in de motie neergelegd, dat in het *Bijblad* staat opgeteekend; één enkele ernstige poging om te betoogen, dat werkelijk het landsbelang de ontbinding der Kamer gevorderd had. Wat had de Minister van Binnenlandsche Zaken gezegd? De ontbinding wordt in zijn mond schier het werk van het noodlot. *La Fatalité!* Het ministerie had ontslag gevraagd, maar de Koning, gebruik makende van zijn onbetwistbaar regt, had dat ontslag geweigerd... ergo: er bleef

geen andere solutie over dan ontbinding. In deze redenering ontbreekt blijkbaar een schakel: tegenover het onbetwiste regt des Konings om het ontslag te weigeren, staat in een vrij land het onbetwiste regt der ministers om de verantwoordelijkheid van het staatsbeleid niet langer op zich te nemen, en juist over het gebruik van die vrijheid gemaakt liep de vraag. Hoe sterker het vertrouwen des Konings was, hoe onmogelijker het werd voor de ministers de ontbinding als solutie voor te stellen. Immers beriepen zij zich op dat vertrouwen ter regtvaardiging van hun voorstel, dan werd de Vorst partij in het debat en ging men een strijd wagen, door alle constitutioneele begrippen verboden. Met de hand op het hart heeft de Minister verzekerd, dat het mengen van den koninklijken naam in de partij-twisten nooit door de Regering was bedoeld, en ik zou de laatste willen zijn om de opregtheid van die verzekering in twijfel te trekken. Maar wat dan te zeggen van eene Regering, die alleen niet zag wat dagen lang vóór de ontbinding middag-klaar was geworden voor het eenvoudigste verstand; die alleen niet zag, dat eene ontbinding onder de gegeven omstandigheden er noodzakelijk toe moest leiden, dat men den Koning tot partij maakte, en die trouwens uit hare dagbladen, lang vóór nog het noodlottig besluit genomen werd, duidelijk genoeg had kunnen bespeuren, dat het mengen van 's Konings naam in den strijd werkelijk in de bedoeling lag; meer nog: dat juist die naam en die naam vooral de lijst van ministerieele candidaten moest boven water houden? Heeft men dit alles niet voorzien, dan zeg ik dat er eene politieke kortzigtigheid bestaat, welke met volkomen blindheid treffende overeenkomst heeft.

Maar de hoofdvraag van het debat, de vraag op grond van welk groot staatsbelang de ontbinding was ondernomen, deze bleef aanvankelijk geheel onbeantwoord. Eerst later, toen juist dat punt met grooten aandrang op den voorgrond was geplaatst, antwoordde de Minister van Binnenlandsche Zaken. Maar hoe? Met een wedervraag: Welk landsbelang gebood het budget van Buitenlandsche Zaken te verwerpen? Zonderlinge vraag! Alsof de nieuwe Kamer bevoegdheid had te antwoorden, en of, gesteld dat een antwoord mogelijk ware en dit ten nadeele der vorige Kamer uitviel, daarin ooit eene regtvaardiging van de ontbinding konde liggen opgesloten. Neen, de groote en naar mijn inzien onvergeeflijke fout van de ontbinding heeft juist hierin bestaan, dat zij werd ondernomen zonder dat het waarborgen

van eenig groot belang de bedoeling zijn kon. Ik begrijp, dat waar het geldt de triomf of de nederlaag van eenig groot beginsel, waaraan naar onze innige overtuiging de toekomst van het land naauw verbonden is, men alles op het spel zet om dat beginsel te doen zegevieren, dat men daarvoor tot het laatste oogenblik den strijd volhoudt en geen eerste en zelfs tweede ontbinding vreest, om zoo mogelijk te geraken tot het gewenschte doel; maar ik begrijp niet, dat men tot dien uitersten maatregel de toevlugt neemt, enkel om, kan het zijn, het oordeel te herzien door zekere vergadering uitgebragt over een feit dat bestond, bestaat en bestaan blijft, onverschillig of men het toejuicht of afkeurt.

De Minister van Buitenlandsche Zaken, zijn ambtgenoot te hulp komende, heeft op zijne beurt getracht de ontbinding te regtvaardigen. Het staatsbelang dat wij voor oogen hadden - dus luidde in hoofdzaak de toelichting - bestond hierin, dat wij wilden verhinderen het optreden van eene politieke rigting, welke, om logisch te handelen, op buitenlandsch gebied naar een doel had moeten streven juist tegenovergesteld aan het doel door ons nagejaagd. Was het edelmoedig dat men met dit argument nog te voorschijn kwam, nadat de oppositie tot vervelens toe had geconstateerd, dat hare grieven het beleid des Ministers golden, geenszins de resultaten, welke - naar zij meende trots de gebreken van dat beleid - verkregen waren? Van haar standpunt en aangenomen de juistheid van hare meening, was de verwerping van de begrooting zeer zeker in overeenstemming met het staatsbelang, was het een middel om het buitenlandsch beleid te onttrekken aan handen, welke men voor die taak niet bekwaam achtte, een middel dus om de belangen van de toekomst te waarborgen.

Zijn de ministeriëelen gelukkiger geweest dan de Ministers zelven in het zoeken naar argumenten, welke de ontbinding zouden kunnen regtvaardigen? De meesten hebben het zelfs niet beproefd; en niet weinigen zijn opregt genoeg geweest om het gebeurde rond en duidelijk af te keuren. Slechts twee argumenten werden te berde gebragt, en daaronder een dat sprekend op een sofisme gelijkt. De Ministers, dus zeide men, overtuigd dat de toepassing der beginselen die zij voorstaan in het belang is van den staat, hebben te regt begrepen, dat het beter was de Kamer op te offeren dan de voortdurende heerschappij hunner beginselen in gevaar te brengen. Aange-

zien elk ministerie zijne eigen beginselen vermoedelijk voor de beste houdt, zoo zoude de toepassing van de aangeprezen theorie daartoe moeten leiden, dat elke wisseling van ministerie door eene Kamer-ontbinding werd voorafgegaan. Wat men in een parlement al niet zeggen kan!

Meer schijn had het andere argument: de oude Kamer gaf aan geen der partijen eene meerderheid; toch is zonder meerderheid het regeren onmogelijk, en het ministerie had dus inderdaad regt toen het trachtte door eene tweede ontbinding de vereischte meerderheid te verwerven. Heeft men intusschen, dit argument te berde brengende, wel bedacht, dat het ook zijne zeer gevaarlijke zijde had? Heeft men wel bedacht, dat in deze praemisse eene kleine logische conclusie lag opgesloten, welke onder de gegeven omstandigheden lang niet te versmaden was? Als eene regering regt heeft te ontbinden omdat er voor haar geen meerderheid bestaat, wat moet er dan gebeuren wanneer zij juist door die ontbinding bepaald minderheid wordt? De conclusie is niet moeilijk. Maar zou het nu, omdat men die conclusie toch volstrekt niet wilde, niet veel voorzigtiger zijn geweest, dat men ook de praemisse maar rustig voor zich had gehouden? Daarenboven, de Heer de Bosch Kemper, die met anderen dit argument deed gelden, had weinig oogenblikken vóór hij daartoe kwam, zelf te kennen gegeven, dat ook hij de ontbinding voor een fout hield en dat, ware hij in de gelegenheid geweest de Ministers tijdig te waarschuwen, hij hen zou gezegd hebben: ‘Geen ontbinding! Gij kent de kaart van het land niet! Gij zult geen meerderheid vinden.’ Zoo als de Heer Kemper toen oordeelde, dacht het groote publiek, en voor deze gedachte is het duidelijk genoeg uitgekomen. Mag nu een Minister ter zijner verdediging zeggen, dat hij de kaart van het land niet kende? Mag hij zoo groote belangen als bij eene ontbinding betrokken zijn, in de waagschaal stellen tegenover een kans, welke men vrij algemeen eene slechte kans achtte? Eene ontbinding vindt zeker nog geen regtvaardiging in haar succès, maar zonder succès kan zij zich misschien in geen geval regtvaardigen.

Als slotsom geloof ik dus veilig te mogen beweren, dat de verklaring uitgedrukt in de motie-Blussé, bijna geen tegenspraak en zeker geen wederlegging heeft gevonden. Had elk lid der Kamer zuiver en zonder op de gevolgen te letten, zijn gevoelen gezegd over de vraag: of de ontbinding al of niet

met het staatsbelang strookte? - geen 39, maar ik durf zeggen meer dan 60 leden hadden toestemmend geantwoord. Niet weinige ministerieelen hebben zich daaromtrent uitdrukkelijk genoeg verklaard. Men spreekt veel van partijschappen en doet het gaarne voorkomen als of in de rangen van de tegenwoordige oppositie de partijgangers bij uitnemendheid wonen. Maar was het dan geen partijbelang - ik spreek niet van de weinigen die uit gemoedsbezwaren tegen de motie stemden - dat zoovelen ministerieelen noopte, de afkeuring, welke zij openlijk hadden uitgesproken, door hun stem te verloochenen? Ik maak er geen verwijt van: de volksvertegenwoordiger is geen regter; hij behoeft geen uitspraak te doen; hij kan, wanneer naar zijn inzien het staatsbelang dit medebrengt, weigeren te verklaren wat in zijn hart omgaat; maar ik wensch dat men met geen twee maten mete. Ik herinner mij hoe ettelijke jaren geleden, toen de Kamer moest beslissen over eene motie van den Heer Groen van Prinsterer, die het beleid van den Minister van Buitenlandsche Zaken in de poolsche aangelegenheden wilde hebben afgekeurd, er een kreet opging tegen de liberalen, omdat zij weigerden in te stemmen met eene verklaring, aan welker juistheid toch eigenlijk niet te twijfelen viel. Zie eens die ellendige partijschappen - heette het toen - zij dringen om wit zwart te noemen. 't Is zoo, Mijne Heeren! maar maakt gij het zooveel beter? Wat hiervan zij, de meerderheid van de Kamer had bij hare uitspraak onbetwistbaar de waarheid aan hare zijde, en dat bondgenootschap - al is het niet altijd afdoende, allerminst in dagen van groote opgewondenheid - heeft toch zijne waarde en eene eigen zedelijke kracht, die geenszins te versmaden is.

Bij politieke debatten als in civiele procedures staat het getal opgeworpen exceptiën meestal in omgekeerde verhouding tot het getal goede argumenten waarop men zich bij de verdediging ten principale beroepen kan. Zoo ooit, het bleek deze keer in de Tweede Kamer: op het punt van exceptiën was de ministerieele partij inderdaad onuitputtelijk. Hoe dikwijls werden ‘de committenten’ van den Heer Blussé niet op het tapijt gebragt, in weerwil dat van het eerste oogenblik af allen begrepen en begrijpen moesten wat eigenlijk met die uitdrukking werd bedoeld! Wat heeft men dat beeld van een volgzame Kamer, door

den Heer de Bruyn Kops in de discussie geworpen, telkens en telkens weder opgenomen en regt overeind gezet, om het bij gebrek aan beter tot mikpunt te bezigen! Gelukkig mogen wij, die hier slechts een paar hoofdpunten hebben aan te stippen, al die tusschen ingeschoven tafereelen stilzwijgend voorbijgaan, om enkel te vermelden de exceptie bij uitnemendheid, welke het grootste deel van de debatten heeft ingenomen, dat wil zeggen de regtvaardiging van het buitenlandsch beleid. Over het algemeen heeft men zich weinig gestoord aan consequentie en dan ook zonder eenig gemoedsbezwaar te gelijk twee exceptiën ter tafel gebragt, welke elkander eenvoudig uitsloten: de beteekenis van de ontbinding en het buitenlandsch beleid. Wat het eerste punt betreft zoo betoogde o.a. de Heer de Bosch Kemper op uitnemende wijze, dat eene Kamer-ontbinding strekt om alle hangende geschillen tusschen Regering en Vertegenwoordiging te niet te doen en een nieuwen zuiveren toestand in het leven te roepen. Mij dunkt de bewering is volkomen juist, maar zij deerde in niets het geopende debat. Immers de kwestie over de ontbinding was toch zeker geen kwestie bij de vorige Kamer aanhangig; de Regering verscheen nu voor de Vertegenwoordiging in een karakter waarin zij zich voor de vroegere Kamer - en dit om eene zeer afdoende reden - niet had kunnen vertoonen, en van dat karakter, het noodzakelijk uitgangspunt van het gemeen overleg, werd rekenschap gevraagd. De oppositie stond er op, om, in den geest van het betoog door den Heer Kemper geleverd, de ontbinding geheel op zich zelve te beschouwen; om de kwestie van regt of onregt in de vroegere geschillen eenvoudig ter zijde te laten, maar nu enkel te vragen: of het konde worden goedgekeurd, dat elke veroordeeling in de Kamer, regtmatig of onregtmatig, met ontbinding beantwoord werd, ook dan wanneer er geen groot belang voor de toekomst te waarborgen viel; te vragen dus: of de ontbinding al of niet een normaal regeringsmiddel zijn mogt? Men kon, dunkt mij, het oude en nieuwe niet juister onderscheiden. En zie, dezelfde stemmen die de motie veroordeelden als een terugkomen op een afgesloten tijdperk, eischten daarop, dat men in elk geval vooraf uitspraak zoude doen over een oud geschil bij uitnemendheid, namelijk het buitenlandsch beleid. Uitspraak doen? Maar staat de nieuwe Kamer dan boven de oude, en is het vooraf zeker, dat wanneer bij deze revisie de eerste uitspraak werd gecasseerd, de nieuwe regter gelijk en de oude

ongelijk zoude hebben? En hoe uitspraak doen? Was dan het votum tegen het budget - ongelukkig genoeg - niet een zeer gecompliceerd votum geweest, waarvan niemand de zuivere beteekenis konde opsporen? De meesten zeker hadden het beleid van den Minister willen veroordeelen; maar anderen, de Heer Storm van 's Gravesande bijv., wilden door hun votum de politiek van het gansche Kabinet treffen; terwijl nog anderen, als de Heer Stieltjes, in de incidenten bij de discussiën voorgevallen, aanleiding vonden om hunne stem aan de begrooting te weigeren. Één stem nu - men zal het zich herinneren - heeft destijds de meerderheid bepaald.

Kon nu een zoo wonderlijk zamengesteld votum nog eens het onderwerp van naauwgezet onderzoek uitmaken? Zeker niet, en het eenige wat dus overbleef was, om getrouw vasthoudende aan de beteekenis der ontbinding, zoodra het buitenlandsch beleid op nieuw aan de orde zoude zijn, in het licht dat dan mogt worden ontstoken en geheel vrij van antecedenten, eene goed- of afkeuring uit te spreken.

Anders oordeelden echter de ministeriëelen. Het verband tusschen buitenlandsch beleid en ontbinding was naar hun inzien onloochenbaar: men mogt en kon die twee zaken niet scheiden; de motie-Blussé aan te nemen zonder onderzoek van het buitenlandsch beleid, zou zijn een veroordeelen zonder dat de beschuldigde zelfs gehoord was. Deze bewering, het eerst door den Minister van Binnenlandsche Zaken op den voorgrond geschoven, werd daarop van alle kanten aangedrongen. 't Scheen dat men zich zelven al sprekende opwond, want hoe meer men vorderde in de discussie en hoe meer tegenspraak men uitlokte, des te meer klom de overtuiging, dat het verband ‘aller evidentst’ en ‘aller onloochenbaarst’ was. 't Zij met alle bescheidenheid gezegd, ook nu nog, na aandachtige lezing van het Bijblad, acht ik dat voorgewend verband aller onbegrijpelijkst. Ik dacht onwillekeurig aan den man, die van diefstal beschuldigd, zijn aanklager neervelt en daarop voor den regter gebragt, beweert, dat hij slechts het onjuiste van de eerste beschuldiging heeft aan te toonen, om zich los te maken ook van de regtsvervolging wegens manslag. In het gewoon dagelijksch leven komt men met soortgelijke exceptiën in den regel minder ver dan in eene driftige vergadering, waarin uitstekende mannen tegen elkander overstaan. Het doel werd dan ook tot op zekere hoogte bereikt en de discussie over de

motie geschorst tot na de mededeeling van de toegezegde diplomatieke bescheiden.

Ik zal mij wel wachten incidenteel een oordeel uit te spreken over het Oranjeboek. Het oogenblik was slecht gekozen voor eener koele intepretatie van zijn inhoud. Het liet zich verwachten, dat dit boek, met hartstogt gelezen, dadelijk zou worden uitgekreten als eene volkomen regtvaardiging van het beleid des Ministers. Kan dergelijke bewering in gemoede worden volgehouden wanneer men ziet dat de voornaamste diplomatieke stukken aan de verzameling ontbreken, en dat een groot deel van den inhoud enkel bestaat uit gunstige getuigschriften *post factum* in den vreemde opgedaan, getuigschriften die zeer zeker hunne waarde hebben, maar dan toch de kwestie niet beslissen kunnen? De beide hoofdgrieven in het vroegere debat: de inmenging in de luxemburgsche zaken en de collectieve guarantie, blijven zeker ook nu nog over, zij het niet in al haar vroegere kracht. Ik wil intusschen het betrekkelijk gewigt van de overgelegde stukken gaarne erkennen en eveneens toegeven, dat de nadere toelichting door den Minister van Buitenlandsche Zaken verstrekt, in alle opzigten gunstig afstak bij zijne vroegere verdediging. Ware het debat van November op dezelfde wijze en onder dezelfde omstandigheden gevoerd geworden, dan geloof ik niet dat men eene meerderheid tegen het budget zoude hebben kunnen zamenbrengen.

Komt het budget nog eens in behandeling dan zal - ik hoop het hartelijk althans - de kwestie van het ministerieel beleid objectief worden beoordeeld en beslist door eene Kamer, welke met het votum van hare voorgangster ongetwijfeld niets te maken heeft. Inmiddels kon men niet anders doen dan de stukken nu voor kennisgeving aan te nemen. Dit was echter allerminst de bedoeling van de tegenpartij: de motie-Blussé moest worden weggelegd en zich oplossen in eene andere motie, het buitenlandsch beleid betreffende. Maar hoe hiertoe te geraken? De discussie over deze vraag beslaat eenige der meest curieuse bladzijden, welke ik immer in het Bijblad heb aangetroffen, curieus om het naïeve van de poging zelve, maar curieus vooral wanneer men ze in verband beschouwt met eene andere zeer welgemeende exceptie tegen de motie-Blussé, namelijk de ongrondwettigheid van haren vorm.

De Heer Pijnappel, warm voorstander van die exceptie, begon met van de oppositie te eischen, dat zij eene motie van

af keuring zoude voorstellen, met andere woorden dat zij doen zoude wat de leden der Staten-Generaal naar zijn inzien niet mogen doen. De eisch vond echter geen ingang; de oppositie kon in de overgelegde stukken geenerlei aanleiding vinden om eene motie van afkeuring voor te stellen, en zij renvoyeerde dus de zaak aan de tegenpartij, met vrijlating aan deze om van hare zijde eene motie van goedkeuring te wagen. De wil was goed genoeg, maar hier rezen nu de gemoedsbezwaren. Een deel van de ministerieele partij konde in geen geval over den vorm heenstappen, en moest, juist om dien vorm, zich verklaren tegen eene motie, met welks inhoud het overigens volkomen instemde. Men kwam dus tot geen resultaat ten zij de minder kieskeurige oppositie een negatief voorstel deed. Maar deze bleef onverbiddelijk, en de Heer Pijnappel moest er dus ten slotte wel toe komen om zelf het initiatief te nemen. Van daar zijn voorstel om het volgende te besluiten: ‘De Kamer zegt den Minister van Buitenlandsche Zaken dank voor de overlegging van stukken waardoor de erkenning en waardering bevorderd worden van het aandeel, hetwelk de Nederlandsche Regering van haar standpunt gehad heeft in het afwenden der gevaren, waarmede Europa en Nederland bedreigd werden, en neemt die stukken voor kennisgeving aan.’

Derhalve wanneer de Kamer, na mondelinge inlichtingen van den Minister te hebben ontvangen, mogt willen besluiten: ‘De Kamer, overwegende dat de inlichtingen door den Minister gegeven, strekken om beter te erkennen en te waardeeren, welk het aandeel is geweest van de Nederlandsche Regering in de welgeslaagde pogingen tot afwending van dreigend oorlogsgevaar, gaat over tot de orde van den dat’ dan zoude zij de haar toekomende magt te buiten gaan; maar wanneer de Vergaring naar aanleiding van overgelegde schrifturen juist dezelfde meening uitsprak en die vastknoopte aan het besluit om de stukken voor kennisgeving aan te nemen, dan was en bleef zij binnen de grenzen. De Heer Kemper oordeelde anders: hij wilde eerst de stukken voor kennisgeving aannemen, ‘maar dadelijk daarna een zelfstandig besluit nemen, op aandrang ook der Regering, waarbij hetzelfde gezegd wordt als nu door den Heer Pijnappel is bedoeld.’ Vat ik dit advies goed op, dan zou het zelfstandig besluit dus luiden: ‘De Tweede Kamer dankt den Minister voor de overlegging van stukken, en is van oordeel dat daardoor wordt bevorderd’ enz. Ronduit gezegd: de

kwestie van de gemotiveerde motie begint mij te duizelen; zij is blijkbaar een van die heilige mysteriën, welke alleen voor ingewijden verstaanbaar zijn. Ik behoor niet tot die ingewijden en verklaar dan ook zeer nederig, dat ik van de kwestie niets meer begrijp, niets dan alleen dit misschien: dat het vraagstuk, tot de nu aangewezen proportiën teruggebragt, niet waard is dat eenige vergadering daaraan nog vijf minuten tijd verspille.

Een laatste woord over eene laatste exceptie. De motie-Blussé was ook onaannemelijk om hare dubbelzinnigheid. Elkeen konde daarin lezen wat hij goed vond. Hoe luidde zij dan? ‘De Kamer, gehoord de inlichtingen der Ministers, is van oordeel dat geen landsbelang de jongste ontbinding der Kamer vorderde, en sluit de beraadslaging.’ In het gewone leven zou men zeggen, dat wie dus spreekt zijne gedachte kristal-helder uitdrukt, maar in het parlement zijn die woorden onverstaanbaar. Waarom? Omdat men niet kent de geheime bedoeling, welke elk lid goedvindt aan die woorden te verbinden. Gaat dergelijke bewering op, omvat het besluit ook de geheime bedoelingen van sommigen, omvat het meer dan de eigen woorden waarin het werd geformuleerd, dan wordt het nemen van besluiten in eenigzins talrijke vergaderingen eene volstrekte onmogelijkheid. Voorshands houd ik vast aan den regel, dat alleen de eigen woorden de gedachte van de vergadering uitdrukken, en die woorden zijn hier zoo duidelijk, dat ik betwijfel of er ergens een sofist te vinden is, in staat om die woorden in tweederlei zin uit te leggen. Maar de Regering begreep het anders: het besluit had voor haar geen bepaalden zin, en zij kon er dus niets mede doen. Had zij vroeger niet kunnen zien dat de meerderheid tegen haar was, nu kon zij niet hooren, dat die meerderheid haar veroordeelde. In het oordeel over de handelingen van een enkelen Minister stak eene kabinets-kwestie; in het oordeel over eene handeling van het geheele kabinet stak zij niet. Heilige mysteriën van de ministeriëele homogeneïteit, wie zal uwe raadselen ontsluijeren!

Zeide ik te veel toen ik beweerde, dat in het jongste politieke drama het nuchtere verstand niet altijd de hoofdrol heeft vervuld?

Ik geloof dat wanneer men aan een eenvoudig man, niet op de hoogte van onze politieke geschillen en ook niet ingewijd in het moeilijk leerstuk der exceptiën, de kwestiën wilde voor-

leggen, welke nu onlangs onze Tweede Kamer bezighielden, hij na eenig onderzoek zonder veel moeite zoude besluiten, dat de meerderheid in hoofdzaak werkelijk gelijk had. En toch, het zou zeer ligt kunnen zijn dat hij niet dan met grooten tegenzin tot dergelijk uitspraak kwam. Waarom? Omdat de jongste discussiën in de Tweede Kamer ook kunnen worden beoordeeld van een geheel ander standpunt dan ik hierboven heb ingenomen, een standpunt dat, vreemd aan politiek en regt, nog het best binnen het bereik zal vallen van de groote menigte, ik bedoel het standpunt der doelmatigheid. De meerderheid had regt - zal men zeggen - maar konde zij dan niet zooveel zelfverloochening toonen als er noodig zijn mogt om voorshands althans niet op de erkenning van dat regt aan te dringen? Zie, wij hebben jaren van crisis achter ons; de natie snakt naar rust en vrede en stabiliteit; de meest gewigtige aangelegenheden wachten op afdoening, en toch als de Regering met woorden van vrede op de lippen tot de vertegenwoordiging komt en deze uitnoodigt eindelijk handen aan het werk te slaan, dan antwoordt deze met eene oorlogsverklaring! Dus spraken in de laatste weken de voorstanders van verzoening zoo in als buiten de Kamer, en - men geloove het wel - zij spraken niet zonder vrucht; want als eenig woord uit die eindelooze discussie van elf dagen door het volk mogt zijn opgevangen, dan zal het dat woord geweest zijn, en dat woord alleen. Meer dan reden genoeg inderdaad om eenige oogenblikken juist bij die meening stil te staan.

Weinige weken geleden heeft een nieuw werkje van Eduard Laboulaye het licht gezien, *Le Prince-caniche*, een tooversprookje, maar een sprookje dat slechts tot dekmantel moet dienen voor eene bloedige satire op de tegenwoordige fransche toestanden. Was het werkelijke overeenstemming, of louter toeval - gevolg van de omstandigheid dat het boekje tegelijk met de jongste Bijbladen op mijne tafel lag, - dat ik het geestig sprookje zoo dikwijls behalve op fransche ook op hollandsche toestanden ging toepassen en dan onwillekeurig mompelde: *tout comme chez nous?* Het antwoord op de vraag is onverschillig, maar dit staat in elk geval vast, dat althans één episode uit het fransche boekje, de best geslaagde misschien, mij sterk herinnerde aan het argument waarmede ik mij nu juist bezig houd. *Le prince-caniche* heeft ook zijn *ministre-orateur* en wil van dezen weten het geheim van zijn

bewonderenswaardig talent. De minister, gereed te antwoorden, wijst als eerste eigenaardigheid van zijne kunst, hierop, dat hij niet gewoon is ooit te luisteren naar de argumenten van zijne tegenpartij. Doe wat gij wilt terwijl die partij aan het woord is, maar zorg dat de ooren gesloten blijven. Niet luisteren! Maar hoe is het dan mogelijk de stof te vinden voor die meesterlijke redevoeringen, welke de oppositie zoo dikwijls tot wanhoop bragten? Juist in het niet luisteren ligt de kracht: een redenaar die op argumenten wil antwoorden, vernietigt zijne vrijheid en geeft zich gevangen op een naauw terrein, terwijl de ongemeten sfeeren hem moeten toebehooren. Hij gelijkt een gekortwiekten vogel; het *élan* van zijne welsprekendheid is gebroken. De minister bepaalt zich echter niet bij abstracte theoriën, maar zal ook bewijzen wat hij zegt. De Koning wordt verzocht een onderwerp van discussie uit te denken, maar dit niet te noemen en dan zal hij minister die hem onbekende kwestie toelichten. En inderdaad nu volgt eene rede, keurig van vorm en wegslepend van stijl; het vuur van den redenaar deelt zich mede aan de toehoorders en zie, de triumf is verzekerd, want wat daar zoo welsprekend wordt uitgedrukt, is het niet uit het hart gegrepen van wie met gespannen aandacht toeluisteren? Passen de gesproken woorden op het gekozen onderwerp? De schrijver zwijgt er over, en inderdaad wat zou het afdoen? Zulke woorden passen overal, want zij zijn de uitdrukking van de eeuwige onvergankelijke waarheid. De redenaar is echter nog niet tevreden met den diepen indruk, dien hij heeft te weeg gebragt; de Koning gelieve het er voor te houden, dat al die schoone taal uit zijn eigen mond gevloeid is, en vergunne hem minister nu de rol van oppositie te vervullen. En ziedaar dan een repliek nog schitterender en wegslepender dan de rede kort te voren uitgesproken. Ja, nu eerst wordt het duidelijk: de voortreffelijke redenaar had ons te spoedig verschalkt; eerst het nu gesproken woord is het juiste, het passende, het alleen afdoende. Is dan het vorig betoog vernietigd? Allerminst, dat eerste betoog wordt zelfs niet aangeroerd. Maar de spreker trof nu door zijn bezielend woord eene andere snaar van het menschelijk gemoed en plaatste vóór de waarheden van zoo even andere waarheden, eeuwig en onvergankelijk als deze.

Heeft in onze dagen dat spreken van verzoening, dat wijzen op den arbeid die wacht, dat aanprijzen van eene onmisbare

stabiliteit niet zekeren familietrek met de fransche *charge*, welke ik mededeelde? Is de kwaal door Laboulaye tentoongesteld en gehekeld tot op zekere hoogte niet ook onze kwaal, de kwaal dat men zich om allerlei bekommert, maar alleen om de werkelijkheid niet? Welk eerlijk haart deelt niet den wensch naar verzoening? Maar zou er niet wel zoo practisch gehandeld worden, wanneer men in de allereerste plaats deze vraag stelde: of na de ontbinding en de resultaten welke zij opleverde eendragtige zamenwerking tusschen deze Regering en deze vertegenwoordiging inderdaad tot de mogelijkheden behoort? Wie is er die op dergelijke vraag een bevestigend antwoord zou durven geven? Het moest anders zijn misschien, maar vergeten wij niet vooreerst, dat de Heeren leden van de Tweede Kamer menschen zijn van gelijke beweging als wij; en voorts, dat afgescheiden van alle vooroordeelen, het zedelijk overwigt van de Regering - volstrekt onmisbaar voor vruchtbare zamenwerking - niet door goeden wil kan gevestigd worden, wanneer het werkelijk ontbreekt. Het ministerie - dus klaagde onlangs de Heer Godefroi - kan de motieven en bedoelingen van de tegenpartij niet meer billijk beoordeelen. De klagt was volkomen gegrond, maar met evenveel regt zou het ministerie op zijne beurt die zelfde klagt tegenover de meerderheid kunnen doen gelden. Niet over bijzonderheden alleen, niet slechts over dezen of genen tak van bestuur loopt de strijd; het geschil tusschen Regering en Kamer betreft nu het gansche regeringsbeleid, de opvatting zelve van wat tot de eischen en behoeften van ons constitutioneel leven behoort. Kan dit verschil niet worden weggenomen, men meene niet dat het zal ophouden te bestaan wanneer men, op het voorbeeld van zekeren vogel, eenvoudig de oogen sluit, en zich gedraagt alsof het niet bestond.

Kon ik de teekenpen hanteeren, ik zou onder de woorden: ‘Wij hebben vóór alles behoefte aan stabiliteit’, personen teekenen met inspanning bezig om menschelijke figuren zonder beenen met behulp van allerlei steunsels regt overeind op eene tafel te plaatsen. Ja zij staan eindelijk die figuren, maar voorzigtig, stoot niet! Want de minste aanraking, een ademtogt zelfs zou het kunstwerk vernietigen. Kan dergelijke stabiliteit ons baten? Kunnen deze figuren onze voorgangers zijn? 't Is de deugd van eene ontbinding, dat zij de toestanden vereenvoudigt: men breekt den tegnestand of men wordt gebroken. Zoo iemand dan betreur ik dit resultaat. Maar aan wien de

schuld? Er zijn kloven welke menschenoffers vergen, eer zij zich sluiten kunnen.

Met weemoed staart men op zooveel arbeid, nu nutteloos verspild; op tal van ontwerpen, die tijdig tot wet verheven tot verhooging van onze welvaart zouden kunnen bijdragen. De teleurstelling is billijk genoeg; maar men vergunne mij toch de opmerking, dat ook vorige ministers bij hun aftreden schatten van arbeid hebben achtergelaten, en dat men toen, in den regel zonder veel morren en klagen, die schatten heeft prijs gegeven. Waarom moet het verlies dat ons nu te wachten staat, zooveel zwaarder treffen? Daarenboven is er iemand die gelooft, dat als de toestand van deze dagen blijft voortduren, de nu aanhangige ontwerpen, de meest gewigtige althans, veilig zullen kunnen worden heengebragt over den langen weg, welke hen nog van het Staatsblad gescheiden houdt?

Wat men dan ook zegge, de langgerekte discussiën van de weken die achter ons liggen, zij waren geen ijdel woordenspel, geen doelloos verspillen van tijd en krachten, maar veeleer practisch bij uitnemendheid. Uitgaande van het beginsel, dat de leidende gedachte was bij de tweede ontbinding, het beginsel namelijk, dat zonder innige zamenwerking van Regering en vertegenwoordiging geen constitutioneel stelsel bestaan kan, hebben zij gediend om den werkelijken toestand bloot te leggen, om voor verdichting waarheid in de plaats te stellen, om te onderzoeken of de gegevens van vruchtbaar gemeen overleg al of niet aanwezig waren. Neem die discussiën weg en de toestand blijft volkomen dezelfde, het gevaar even dreigend, de vijandschap even bitter, vruchtbare zamenwerking even onmogelijk; maar de kwaal wordt zorgvuldig bedekt gehouden en maanden, misschien jaren lang blijft de Regering haar bestaan voortslepen, treurig zinnebeeld van volstrekte magteloosheid, te midden van een parlement, dat zich inmiddels vermeit met de liefelijkste klanken van vrede en verzoening, maar klanken waaraan geen sterveling geloof hecht. Het advies der concilianten was een vredelievende raad, welke den strijd bestendigde; de motie-Blussé is eene oorlogszuchtige daad, welke tot vrede leidt. Ik stem voor de daad omdat ik voor den vrede ben.

Ik weet het, in de tegenwoordige dagen, nu er een levendige strijd dreigt uit te breken over de eerste beginselen van ons constitutioneel staatsregt, zijn er niet weinigen aan wie de voorgaande woorden als eene ketterij in de ooren klinken.

De nieuwe Tweede kamer, gekozen onder den algemeenen indruk dat die herhaalde ontbindingen verderfelijk waren voor het land, zij mag niet zelfstandig van dien indruk doen blijken, en ook geen flaauwen weerklank wagen van hetgeen luide onder het volk verkondigd wordt. Haar ongevraagd advies was eene aanmatiging, een streven naar alvermogen, een grijpen naar de souvereiniteit. Men kon de ontbinding bespreken, dagen en weken lang; men mogt voorzigtig waarschuwen, ja zelfs betreuren wat was voorgevallen, mits het daarbij bleef. Wel verre dat voor de leden van de Kamer dien naam van ‘dwarskijkers’ zoude passen, welken een vroeger medelid, slagtoffer van de eerste ontbinding, heeft uitgevonden, behoorde men veeleer ter zijde van de oogen onzer volksvertegenwoordigers zeker voorwerp te bevestigen, dat hen verpligtte regt voor zich uit te zien en uitsluitend te turen op hetgeen vlak voor hen ligt. Zij hebben de wetsontwerpen hun aangeboden te onderzoeken, goed of af te keuren, en daarmede genoeg; tenzij zij mogten verkiezen nu en dan zelven ontwerpen aan te dragen. Algemeene politieke aangelegenheden kunnen besproken worden, mits het debat doelloos blijve en tot geenerlei conclusie leide.

Ik onderzoek voor het oogenblik deze eischen niet; zij werden meer vernomen, ofschoon dan ook niet sedert 1848 Het was de zonde van onze vroegere politieke ligchamen: Staten-Generaal, provinciale staten en plaatselijke besturen, dat zij zelden weerstand wisten te bieden, wanneer eene krachtige persoonlijkheid hen in den weg trad, en daarom niet zelden hunne stelligste regten prijs gaven. Met name levert de geschiedenis onzer Tweede Kamer tusschen 1830 en 1840 hiervan merkwaardige voorbeelden. Het was de gulden tijd van het stelsel van volharding met al zijne noodlottige gevolgen. Het publiek morde en de Kamer betreurde wat voorviel, maar hield zich overigens stipt aan de behandeling van hetgeen haar werd voorgelegd. Op het einde van 1839 komt er plotseling eene verandering in dien toestand: de waarheid begint door te breken, en de Kamer, tot nog toe zoo gedwee, doet stoute eischen. Geen vrede - heet het nu - zoo lang het finantiëel te kort niet duidelijk is blootgelegd, het Syndicaat opgeheven, de Rekenwet herzien en de ministeriële verantwoordelijkheid ingevoerd. Ik weet dat men ook in die dagen - zeker met veel meer regt dan nu - getwist heeft over

de competentie van die Kamer, welke zoo krachtige taal deed hooren; maar ik weet tevens, dat een later geslacht aan de Kamer van 1840 eenparig den lof heeft toegekend, dat zij door hare krachtige houding ons staande hield aan den rand van dien afgrond, welken wij al treurende en betreurende bereikt hadden.

Al gelden de politieke kwestiën van onze dagen de financiën niet, zij betreffen toch zeker groote algemeene volksbelangen. Wanneer de Kamer, door die belangen te verdedigen en door van den aanvang af duidelijk en nadrukkelijk van hare meening te doen blijken, kan voorkomen dat het ontbinden der Vertegenwoordiging een normaal regeringsmiddel worde in Nederland, dan verwacht ik met eenig vertrouwen, dat de lof aan de oudere zuster toegekend, ook haar op den duur niet zal ontbreken. ‘Eene Volksvertegenwoordiging miskent het schoonste gedeelte van hare gewigtige roeping, wanneer zij, in kritieke tijdsgewrichten, de volksleiding aan de journalistiek, hoe voortreffelijk ook, overlaat; zich zelve aldus mede stelt onder hare voogdijschap, en geenerlei licht of teregtwijzing geeft aan het land.’ Besluiten wij met deze woorden, door den Heer Groen van Prinsterer voor de tegenwoordige omstandigheden geschreven. Zijn anthipathie tegen de leer van volksalmagt zal zeker minder verdacht schijnen dan de mijne.

Wat wij nu wenschen zouden? Voor alles dit, dat er zoo spoedig mogelijk een einde kwam aan de tegenwoordige crisis, en dan: dat een nieuw bewind, werkelijk verzoenend gestemd, eene poging waagde om de tegenwoordige veeten zoo niet weg te nemen dan toch te temperen. Slagen die pogingen, wie weet of zij niet leiden zullen tot toenadering, en die toenadering tot eene betere en meer billijke waardeering van hetgeen oppositie en ministeriëelen in deze dagen bedoelden, dan onder de gegeven omstandigheden nog mogelijk is. Intusschen ook al wordt het goede doel der regeringspartij later beter beoordeeld dan nu, ik vrees dat men toch ook dan zal moeten toegeven, dat de ministers door hunne aangenomen houding zich zelven tot politieke onmogelijkheden hebben gemaakt.

Leiden, 26 Maart 1868.
J.T. Buijs.

Reizen in het Noorden.

Een zomer in het Noorden, door Gerard Keller. 2e druk, 1867.
Zes weken in het Noorden, door U.W. Thoden van Velzen. 1867.

Derde artikel.

De heer Thoden van Velzen heeft van Noorwegen slechts weinig gezien. Na Christiania bezichtigd te hebben, sloeg hij den weg in naar Ringerike, om de schoone gezichtspunten te leeren kennen, die onder de namen van Kongens Udsigt en Dronningens[1] Udsigt bekend zijn. Vandaar begaf hij zich naar het stadje Hönefos met zijne beroemde watervallen, en vervolgens naar Hadelands Glasvärk (glasblazerij) aan het zuidelijk uiteinde van de Randsfjord. Hier besteeg hij de stoomboot Olaf Trygvesön, die hij met schier onovertrefbare kakographie ‘Olaf Trijgguesseon’ noemt, en bereikte na eenige uren Odnäs (niet Odness), aan het noordelijk einde van het meer. Van hier was zijn oorspronkelijk plan den weg naar Sköyen (niet Schoën) in te slaan en den grooten weg te volgen tot Nystuen, op de hoogte van de Fille Fjeld, terwijl hij voorts nog vandaar, op wat wijze blijkt niet, de Dovre Fjeld bezoeken wilde, om dan, naar een mij geheel onbegrijpelijk reisplan, over de Hardanger Fjord naar Christiania terug te keeren. Zeker is het, dat zoo hij de Fille Fjeld en de Dovre Fjeld bestegen en bovendien de Hardanger Fjord bevaren had, hij tienmaal meer wegs door Noorwegen zou hebben afgelegd dan nu het geval was, en tienmaal beter in staat zou geweest zijn om over de natuurlijke schoonheden van dat land mede te spreken. Maar de uitvoering bleef ver bij de grootsche plannen ten achter. ‘Wij hadden,’ zegt die reiziger, ‘op de Randsfjord ons reisplan in Noorwegen ingekort, wijl wij ook gaarne nog eenige dagen voor

1 *Dronning*, in het Zweedsch *Drottning*, beteekent *Koningin*.

Zweden wenschten af te zonderen. Wij zijn dus niet geheel naar Nystuen gekomen, waarheen wij ons hadden voorgenomen met kariolen te reizen. Koppel schilderde ons den weg naar Nystuen als minder aangenaam, en wij wilden in allen gevalle de Mjösen zien.' Voorwaar, geen reiziger is ooit slechter geïnspireerd geweest, en onze brave Koppel heeft veel op zijn geweten, wanneer werkelijk zijne ongunstige getuigenis omtrent den weg naar Nystuen van beslissenden invloed op het besluit onzer reizigers geweest is. Koppel is een voortreffelijke gids wanneer het er op aankomt met voerlieden en herbergiers om te springen en voor de veiligheid en goede voeding te zorgen van hen, die zich aan zijne leiding toevertrouwen. Maar wie een goeden raad van mij wil aannemen, make zijn reisplan zelf en late zich te dien aanzien noch door Koppel, noch door eenigen anderen gids ter wereld van zijn stuk brengen, tenzij er wellicht eene quaestie van gevaar meê mocht gemoeid zijn. Behalve dat hoogere beschaving den zin voor de natuur ontwikkelt en duizenden schoonheden doet ontdekken, waarvoor de man uit het volk geen oog heeft, zal reeds daarom geen verstandig reiziger aan een bewoner van het vreemde land dat hij doorkruist, de beslissing overlaten welke punten zijne bijzondere aandacht verdienen, omdat inboorling en vreemdeling te dien opzichte schier noodwendig in meening verschillen. Wanneer ik een vreemden toerist door ons vaderland moest rondleiden en daarbij mijn eigen neiging volgde en verzuimde mij in zijne plaats te stellen, ik zou hem zoo weinig mogelijk van onze dijken, onze polders, onze waterwerken laten zien; ik zou hem zoo veel ik maar kon het gezicht besparen van

> The slow canal, the yellow blossom'd vale,
> The willow-tufted bank, the gliding sail,

en van die gansche 'amphibious world' waarin wij voor een groot gedeelte leven. En toch dat alles, zoo vervelend, saai en kleurloos voor ons die er aan gewoon zijn, is voor den vreemdeling het voorwerp van rechtmatige bewondering. En zoo zou er groot gevaar zijn, dat ik dien reiziger ons Nederland liet doorkruisen op eene wijze die hem van het eigenaardige en karakteristieke van ons land een zeer onvolledig denkbeeld gaf, en hem zeer gebrekkig schadeloos stelde door den aanblik van die in ons oog liefelijker tooneelen die Hollands duinstreek en de heuvels onzer landprovinciën bieden, maar die vermoe-

delijk zeer onbeduidend zijn in de oogen van hen, wier oog gewoon is op trotscher bergen te rusten. Ik herinner mij hierbij den Zwitser, die op een uitstapje door Noord-Holland verrukt was over die *rechte* natuur, en die van zijn heerlijk vaderland *gebocheld* noemde.

Ik ben er verre van af op deze losse opmerkingen eene aesthetische theorie te willen bouwen; ik houd mij eenvoudig aan het feit dat de reiziger die een vreemd land bezoekt, niet enkel vraagt naar hetgeen schoon, maar in het algemeen naar hetgeen merkwaardig en in het bijzonder ook naar hetgeen karakteristiek en voor hem nieuw is. Maar ook zelfs wat de schoonheid van dien weg van Odnäs naar Nystuen betreft zou ik meenen dat Koppels oordeel onbillijk was, tenzij hij door die woorden ‘minder aangenaam’ zich eene toespeling mocht hebben veroorloofd op iets wat den echten toerist, voor een enkelen dag althans, nagenoeg onverschillig behoort te zijn: ik meen den toestand der herbergen. Want dat deze op dit gedeelte van onzen weg nog al eens iets te wenschen overig laten, en wij, te Reien bij voorbeeld, ons beijveren moesten in den onbegrensden goeden wil der gastvrouw vergoeding te vinden voor de smerigheid harer woning en haar schraal onthaal, wil ik geenszins ontkennen. Voor het overige zagen wij dien weg grootendeels onder de ongunstigste omstandigheden; want op onzen geheelen tocht van Odnäs naar Nystuen, die ons twee en een halven dag bezig hield, brak slechts zelden een zonnestraal door het sombere wolkenfloers, en hadden wij met langdurige regenbuien en bij toeneming nijpende koude te worstelen. Nu wil ik echter die bezwaren niet als zoo bijzonder gewichtig doen voorkomen; want met een zuidwester op het hoofd, slechts een weinig lichter en netter dan die door onze zeelieden gedragen, met een goeden regenmantel om de schouders en ‘leggings’ van caoutchouc over de beenen, hadden wij ons geheel impermeabel gemaakt, zoodat wij zelfs in de open kariool den aanhoudenden regen veilig konden trotseeren, en in het geheel weinig te lijden hadden dan alleen van de koude aan de voeten, die het onmogelijk was op de lange reis steeds over den bak der kariool onder het zeiltje uitgestrekt te houden, zoodat niets anders overschoot dan ze buiten het zeil op den ijzeren beugel terzijde van den bak te laten rusten. Maar wat die eentoonig grauwe luchten, die dreinige regendagen, dat gemis van het vroolijke zonlicht een gruwel maakt in de oogen van den toerist,

is dat zij al het pittoreske aan het landschap benemen, alle effecten bederven en zelfs, waar zoo weinig bekoorlijks waar te nemen valt, den lust geheel uitdooven tot de waarneming van dat weinige, dat niet door nevel en duisternis aan den blik onttrokken wordt. Maar in weêrwil van die ongunstige omstandigheden zijn mij toch aangename herinneringen van sommige punten op deze route bijgebleven. De omstreken van Fagernäs rechtvaardigen zeker volkomen de uitspraak der Lomme-Reiseroute, dat zijne ‘Omgivelser ere udmärket smukke.’ Men bevindt zich hier in een bekoorlijk dal, waardoor de Beina Elv kronkelt, een stroom die zich telkens tot een meer van aanzienlijke uitgestrektheid verbreedt. Een reeks van vrij steile en boschrijke hoogten, langs wier helling zich onstuimige beken in wilde vaart een weg banen door struiken en struweelen, begrenst hier de rechterzijde van het dal, terwijl zich aan de linkerzijde mijlen ver een zacht glooiende bergrug uitstrekt, waarachter zich in het verschiet de besneeuwde toppen weder verheffen, die doorgaans een Noorweegsch landschap kroonen. Schoon vooral is het gezicht waar, een weinig voorbij het station van Fagernäs, het kerkje van Ulnäs ter rechter van den weg zijn fijne torenspits op den voorgrond omhoog heft. Het algemeen karakter van deze landstreek is, zoover ik er over oordeelen kan uitnemend geteekend door Keller (II, blz. 242), die echter, juist omgekeerd als wij, van de hoogte van de Fille Fjeld in deze schoone vallei afdaalde. Ook wij ondervonden het, ofschoon dan op tegenovergestelde wijze, dat omstreeks de hoogte van de Kvamsklev, van welke rots ik reeds vroeger gewag maakte toen ik eenige opmerkingen over de groote verbetering der Noorsche wegen in de laatste jaren mededeelde, de natuur van Noorwegen voor den toerist plotseling eene geheele verandering ondergaat. Aan deze zijde, in plaats van steile rotsen, meestal slechts stoute golvingen van het terrein en glooiende hellingen, van den voet tot den top met vruchtbare akkers getooid; in plaats van bergstroomen met bruisende watervallen, veelal breede wateren, wier kalme spiegel den aanblik der uitgestrekte vlakten verlevendigt; in plaats van de dwergberken en het spichtige gras, eene welige en krachtige vegetatie, die aan zuidelijker hemelstreek doet denken; in plaats van de treurige eenzaamheid, het levendig gewoel eener betrekkelijk dichte bevolking. Aan gene zijde - behoef ik het nog te zeggen? - juist die ontzaglijke rotsen, die klaterende beken, die gedurig armer wordende vegetatie, en die

sombere verlatenheid, die met alles wat de Fogderi Valders ons tot dusverre te aanschouwen gaf, zulk een sterk en aangrijpend contrast vormt.

Wanneer men den hoogen scheidsmuur van de Kvamsklev, langs den weg die zich thans om den voet dier steile rots slingert, voorbij is, stijgt de weg steeds hooger en hooger, zoodat men zich gedurig meer verheft boven den spiegel van het Lille Mjösen-meer, dat aan de rechter allengs in de diepte wegzinkt. Aan het station Skogstad, nog eene Noorsche mijl of ongeveer twee uren gaans van Nystuen verwijderd, heeft men reeds eene hoogte van bijna 1900 voet bereikt, terwijl men van daar af nog ongeveer 1300 voet hooger te stijgen heeft eer men het hoogste gedeelte van het plateau heeft bereikt. De koude - ongetwijfeld in de regenachtige dagen van ons verblijf in deze streek zeer veel sterker dan anders in het laatst van Juli het geval is - werd gedurig snerpender en maakte pijnlijken indruk op onze huid, die vier dagen te voren in de dalen van Thelemarken de warmte van een Italiaanschen hemel had doorgestaan. Zulk eene trapswijze verarming der vegetatie als hier was waar te nemen, heb ik in Zwitserland nergens gezien; wie daarvan het evenbeeld aanschouwen wil bestijge den Brocken. Langzamerhand ziet men bij het hooger klimmen de boomen en planten verdwijnen, die den bodem der dalen en de lagere hellingen der bergen bekleeden. Van de in dit land meest gewone boomsoorten ontvallen u eerst de elzen; vervolgens de beide soorten van naaldhout, die in de Noorsche bosschen vereenigd voorkomen en den rijkdom van Noorwegen uitmaken, hier de Granträ en Fyrreträ genoemd, waarvan kennelijk onze namen *greenen-* en *vurenhout* afstammen. Het langst houdt de berk stand, ja, hij vergezelt u schier tot op de hoogte van het plateau; maar hij verliest allengs die ranke, fijne gestalte, die hem zeker eens tot den lieveling der Dryaden heeft gemaakt, om een steeds meer gebogen, dwergachtigen en verschrompelden vorm aan te nemen, naarmate met de hoogte ook de koude toeneemt. Bloemen en kruiden worden schaarscher en schaarscher, tot eindelijk nauwelijks iets anders overblijft dan het fijne gras, dat zelfs nog op deze hoogte het voedsel levert voor de talrijke kudden die om en bij de Säterhytten grazen. Van het barre tooneel dat het plateau op eene hoogte van bijna 3200 voet aanbiedt, kan men zich bezwaarlijk een denkbeeld maken; en toch is deze streek in hare naaktheid

schoon en indrukwekkend. Van alle zijden verheffen zich boven het plateau de kale rotsen met hare besneeuwde kruinen, en vormen, even als op de hoogte van den Gemmi - den bekenden bergpas die uit Walliserland naar het Berner Oberland voert, - een kom, in welks diepste gedeelte de wateren zich tot een schoon, kristalhelder bergmeer vereenigen, dat onder den naam van het Utza Vand bekend is. Het poststation dat den naam van Nystuen draagt en in dit onherbergzaam oord op kosten der regeering is opgericht, die vroeger zelfs aan den postmeesterherbergier nog een subsidie verleende dat in de laatste jaren bij vermeerderd verkeer vervallen is, bestaat uit ongeveer een half dozijn onaanzienlijke woningen en schuren tusschen de kale rotswanden aan den oever van het meer gebouwd. Verkleumd en klappertandend betraden wij de herberg, waar echter het onthaal veel beter was dan men het in zulk een oord zou kunnen verwachten; en dat wij blijde waren ons hier, aan den avond van den 30sten Juli, bij een goed vuur te kunnen verwarmen, zal men gemakkelijk begrijpen, wanneer ik vermeld dat de thermometer beneden het vriespunt stond en gedurende den nacht zoowel sneeuw viel, dat des morgens de voordeur slechts met eenige moeite kon geopend worden. Aan goede kamers, waarvan sommige een fraai uitzicht over het meer bieden, is bij Kari Nystuen (dit is de naam der in gansch Noorwegen beroemde gastvrouw) geen gebrek, en hare tafel is zoo goed voorzien als de omstandigheden toelaten. Maar ofschoon de comforts der herberg, de goed onderhouden weg die er zich langs slingert, de telegraafdraad over deze barre wildernis gespannen, u de duidelijke bewijzen leveren dat gij de uiterste grens der beschaving nog niet bereikt hebt, toch zijn er duizend omstandigheden die u herinneren dat in zulke exceptioneele toestanden de beschaving zich slechts in eigenaardige vormen vertoonen kan. Bijzonder merkwaardig is bij voorbeeld het broodmagazijn der herberg, waar men een ontzettenden voorraad ziet opgestapeld van die ronde en platte broodkoeken - niet dikker dan onze flensjes, maar in vele bochten en putten getrokken, van havermeel en misschien van nog slechter zelfstandigheden gebakken, droog als stokvisch, hard en knappend, maar, tusschen de tanden vermalen, volmaakt gelijk aan zaagsel - die in Noorwegen onder den naam van *flad Bröd* bekend zijn; en toch gij verwondert u over dien voorraad niet, wanneer gij bespeurt dat dit brood onmogelijk drooger worden kan, dan het gewoonlijk

op de tafel komt, zoodat er geene reden is waarom het, zorgvuldig bewaard, na drie jaren nog niet even goed als na drie dagen zou kunnen genuttigd worden. Eene säterhytte die wij op kleinen afstand van de herberg binnentreden, heeft bijzonder weinig aanlokkelijks; want de rook van het steeds brandende vuur, die, bij gebrek van een schoorsteen, door het armelijk vertrek circuleert tot zij door een gat of spleet in het dak een uitweg vindt, perst u de tranen in de oogen; en het verwondert u niet dat boter en kaas in dit land steeds een viezen en vunzigen bijsmaak hebben, wanneer gij de smerigheid van zulk een rookerige hut met de helderheid eener vaderlandsche boerderij vergelijkt.

Van al deze deels schoone en treffende, deels ten minste merkwaardige en karakteristieke tooneelen, die de tocht van Odnäs naar Nystuen aanbiedt, heeft de heer Thoden van Velzen met zijn reisgezel zich om een woord van Koppel, en uit een driftig verlangen om Zweden te zien, het genot ontzegd; en van hoeveel nog niet daarenboven, waarvan het gezicht hem zou zijn te beurt gevallen, indien hij, op wat wijze dan ook, b.v. over Lärdalsöre en de Sogne Fjorden, langs den door Keller gevolgden weg over Jotun Fjeldene, de reis naar de Dovre Fjeld had voortgezet. Hoe hij zich voorstelde vandaar de Hardanger Fjord te bereiken, die op elke manier eenige dagreizen van de Dovre Fjeld is gescheiden, kunnen wij in het midden laten (dit plan is ongeveer als dat van een Arnhemmer die de hoofdstad wilde bezoeken en vandaar naar Harlingen wilde gaan, om over den Briel terug te keeren). Maar van de Dovre Fjeld had de weg door Gudbrandsdalen met al zijne heerlijkheden voor hem opengestaan, en hij zou dan toch te Lillehammer de Mjösen bereikt en dit schoone meer in zijne geheele lengte bevaren hebben; terwijl, nu hij van Odnäs den kortsten weg naar de Mjösen insloeg, en dit water na een nachtelijken tocht van weinige uren bij Gjövik bereikte, hij niet slechts de geprojecteerde reis door de schoonste deelen van Noorwegen opgaf, maar ook den tocht over het meer tot weinig meer dan de helft verkortte. Ik zeg niets ten nadeele van eene reis door Zweden: het land heeft zijne karakteristieke schoonheden, en biedt den reiziger eigenaardige genoegens aan; maar wie de Fjorde, Fjelde en Fosse van Norges schoonste streken aan de reis over de kanalen en meren van Suerige van Göteborg naar Stokholm ten offer brengt, doet naar mijn inzien een ruil als die

van Diomedes met Glaucus, en verwisselt zijn goud slechts voor koper.

Van Gjövik voer de heer Thoden van Velzen met de stoomboot over het Mjösen-meer tot Eidsvold, van waar hij met den spoortrein naar Christiania terugkeerde. Drie dagen had hij aan zijn uitstapje door Ringerike, Hadeland en Thoten besteed, en hij verliet Noorwegen op den vijfden dag nadat hij te Christiania voet aan wal had gezet. Men ziet dus dat van de zes weken die hij in het Noorden doorbracht, slechts een zeer klein gedeelte aan Noorwegen werd gewijd. Wij zouden onze lezers wel durven aanbevelen dit voorbeeld in geen geval te volgen; maar zoo zij ooit een zestal weken voor een bezoek aan het Noorden beschikbaar willen stellen, indien zij althans minnaars der natuur zijn, die, behoudens den tijd voor de uiten thuisreize gevorderd, liefst maar geheel aan Noorwegen te schenken, dat de beide andere Skandinavische landen, hoeveel merkwaardigs zij ook mogen opleveren, zoo oncindig in natuurschoon overtreft.

De heer Th.v. Velzen verhaalt ons dan ook ruim zooveel van Denemarken en Zweden dan van Noorwegen. Na ons eerst zijne reis tot Lubeck, die voor een gedeelte door Holstein lag, en nog niet veel met hetgeen wij gewoonlijk ‘het Noorden’ noemen te maken heeft, vrij uitvoerig verteld te hebben, schetst hij ons den tocht van Lubeck per stoomboot naar Nyborg op Funen, de overvaart van Nyborg naar Korsör (niet Körsoër, zooals ook deze naam weder door hem verminkt wordt), de reis vandaar met den spoortrein door Själland (Zeeland) naar Kopenhagen, zijn verblijf in de Deensche hoofdstad en de vaart door Sond en Kattegat naar Christiania, door een kortstondig verblijf te Helsingör afgebroken. Dan wordt in hoofdstuk VIII tot XIV de reis door Noorwegen beschreven, waarna het XV^{de} den zeetocht van Christiania naar Göteborg (Gothenburg) behandelt. Van deze schoone stad nam hij slechts een vluchtig overzicht op eene wandeling bij het eerste morgenlicht, en scheepte zich daarop in voor den bekenden waterweg dwars door Zweden, die, bij afwisseling over rivieren, kanalen en uitgestrekte meren voerende, met de West- en Oostkust des lands ook zijne beide groote steden verbindt. Maar dien waterweg volgde onze reiziger slechts ten halve. Hij verliet dien bij Töreboda (niet Torobuda), een spoorwegstation aan dat deel der kanalen dat het Wener- met het Wetter-meer verbindt, om van-

daar met te grooter snelheid Stokholm per spoortrein te kunnen bereiken. ‘Daarbij’ zegt onze schrijver, ‘verloren wij, maar wonnen wij ook. Wij verloren den overtocht over het Wettermeer, de omstreken van Motala, de reis over de Boren en de Roxen, het gezicht op Söderköping en van het Slatbakenmeer, de vaart over den Östersjön en de Melaren met al de eilanden; maar wij hebben van de schoonheden van dien verderen watertocht ons laten verhalen door onze vrienden die op de boot achterbleven. Wat wij niet gezien hebben zullen wij niet beschrijven. Wij wonnen er bij een ganschen dag meer voor Stokholm en omstreken.’

Deze passage vordert eenige opmerkingen. Zij kan in de eerste plaats, wat de schrijfwijze der namen betreft, weder als eene kakographie gelden. ‘*Het* Wetter*n*-meer’ is bepaald verkeerd, en moet *het Wetter-meer* zijn, want in *Wettern* schuilt reeds het lidwoord; dat *Boren* en *Roxen* de namen van twee kleinere meren zijn, zal den lezer die het niet weet, uit de uitdrukking ‘de Boren en de Roxen’ niet duidelijk worden; ‘Slatbaken’ moet ‘*Slätbaken*’ wezen, ‘*de* Östersjö*n* natuurlijk weder *de Östersjö*, omdat ook hier de *n* het lidwoord aanduidt, en ‘Melaren’ is eene in ieder opzicht verkeerde schrijfwijze voor *Mälarn* of *het Mälar-meer*. In het verminken van namen - wij zagen het reeds in een aantal voorbeelden - zal de heer Thoden van Velzen niet licht zijn meester vinden. Ik heb nog niet eens de curieuste voorbeelden aangehaald. Een der zonderlingste vinden wij op blz. 55, waar wij lezen van een Romaan uit Bucharest, die reist met een Franschen *guide*, ‘nl. de guide de[s] voyageurs en Europe, France, Belgique, Hollande, Iles Brittanniques, Allemagne, *Danemarch, Suede, Norwegue*, Russie, Suisse, Savoye, *Malta, Grecque*, Turquie d'Europe, Espagne et Portugal.’ Waarlijk, waar Fransche namen, die slechts van een titel waren af te schrijven, zoo ellendig worden geradbraakt, en daarmede zulk een in 't oog loopende fout tegen de regelen der Fransche grammaire wordt verbonden, kunnen wij ons over de verminking en grammatikale misvorming van Noorsche en Zweedsche namen niet al te zeer verwonderen of beklagen.

Maar niet minder verdienen in de tweede plaats de geographische misslagen terechtwijzing, die ten getale van twee in deze weinige regelen worden aangetroffen. Slätbaken is geen meer, maar een diep in het land dringende arm der Oostzee.

En wat zullen wij van den Östersjö zeggen, vervolgens door den schrijver vermeld? Niemand zal, naar de woorden die hij bezigt, op de gedachte komen dat hij hiermede de Oostzee zelve bedoelt; en ofschoon dat water werkelijk door de Zweden ‘östersjön’ genoemd wordt, ik kan niet gelooven dat hij zelf gemeend heeft van de Oostzee te spreken. Hij zou dan toch vermoedelijk den bij ons gebruikelijken naam van ‘Oostzee’ gebezigd en van een stuk, een klein gedeelte der Oostzee gewagende, niet zoo in het algemeen van ‘de vaart over den Östersjön’ gesproken hebben. Ik houd mij overtuigd dat hij ook de Östersjö als een meer heeft aangemerkt, en wellicht met een klein meer van dien naam in Wermeland ten Oosten van Wenern verward. Ook verwondert het mij zeer dat de schrijver in het geheel niet van het Södertelge-kanaal, dat de Oostzee met Mälarn verbindt, heeft gesproken, ofschoon dit ongetwijfeld tot de schoonste en belangwekkendste gedeelten van deze geheele route behoort. Het schijnt mij dat zijne vrienden er in het geheel niet in geslaagd zijn hem eene duidelijke voorstelling van dit deel der reis te water van Göteborg naar Stokholm te geven. De reis gaat van Söderköping over den zeearm, die onder den naam van Slätbaken bekend is, maar van Stegeborg of oostwaarts dien van Trännöfjärd draagt, tot dat men, na tusschen de groene, boschrijke oevers van deze fjord te zijn doorgevaren, als verdwaald raakt tusschen de tallooze naakte skären of hooge en rotsige eilandjes, die haren ingang en, noordwaarts op, de Zweedsche kust in de Oostzee dekken. Ook de kust zelve vertoont doorgaans slechts den naakten granietbodem, terwijl de skären niets merkwaardigs aanbieden, dan hier en daar groote, ronde, door het zeewater uitgeholde gaten, die de Zweden ‘Jättegrytor’, d.i. *Reuzenketels* noemen. Zoo baant zich de boot eenige uren lang tusschen de kust en de skären door haar pad, tot zij den ingang van het Södertelgekanaal bereikt, dat onder de wonderen der Zweedsche waterbouwkunst mag gerekend worden. Door dit kanaal, dat in 1819 voltooid werd, is de weg naar Stokholm aanmerkelijk bekort en veiliger gemaakt. Gedeeltelijk volgt het de kronkelende richting eener oude vaart, reeds in de 15de eeuw gegraven; gedeeltelijk is de natuur door een klein meer, Maren genoemd, aan den arbeid der ingenieurs te gemoet gekomen; maar het overige is, ten gevolge der halstarrigheid van een grondeigenaar, op een tijdstip toen Zweden nog geen onteigeningswet bezat, door een

terrein gegraven dat door zijne aanzienlijke verheffing groote zwarigheden aan den kanaalbouw in den weg legde. Men zal dan ook bezwaarlijk ergens ter wereld een kanaal vinden, dat door zoo hooge oevers wordt ingesloten. De afmetingen zal ik maar niet opgeven; die ze kennen wil zal ze in iederen goeden reisgids door Zweden kunnen vinden, b.v. in dien van Dr. Frisch, die een deel uitmaakt van Grieben's Reise-Bibliothek en, ofschoon wat omslachtiger, in de manier van Bädekers handboeken is ingericht.

Ik wil bij de gemaakte aanmerkingen nog een derde voegen, namelijk dat ook hier weder blijkt hoe verkeerd het is wanneer een reiziger zich een plan maakt, te uitgebreid om het in den korten tijd waarover hij te beschikken heeft te kunnen uitvoeren, en, wanneer dit hem duidelijk wordt, toch aan dit plan vast houdt, doorhollende om maar den gestelden eindpaal te kunnen bereiken, zonder te berekenen, welke offers zijn haast hem moet kosten. Ik heb den weg van Töreboda naar Stokholm bij de uitreize over de kanalen en meren, en bij de terugreis per spoortrein gemaakt, en aarzel niet aan den eersten verreweg de voorkeur te geven. De wijze waarop de geheele reis van Göteborg tot Stokholm is ingericht, is alleraangenaamst en rechtvaardigt volstrekt niet de schrikbeelden die Keller er zich van gevormd had, wanneer hij zegt (D. I, blz. 90): ‘'t Is eene reis van drie dagen ongeveer, in eene boot, die, wegens de engte op vele plaatsen, vrij smal gebouwd is. Het kanaal bestaat uit de vereeniging, door waterwegen, van zeven meren; maar mijne grief er tegen is, dat het 74 sluizen telt! Waterbouwkundigen mogen daarmede zoo hoog zijn ingenomen als zij willen; voor mij was het denkbeeld om vier en zeventigmaal “geschut” te worden, te afschrikwekkend, om er de beroemde watervallen van Trollhättan niet aan te geven.’ Indien Keller zich beter had laten onderrichten, zou hij vernomen hebben, dat het oponthoud door het schutten veroorzaakt, voor den reiziger geen verlies is en zelfs de oorzaak van vele genoegens; want daar die sluizen, meermalen ten getale van zes of zeven bij elkander, doorgaans op de meest pittoreske gedeelten van den weg of in de nabijheid van door eene of andere bijzonderheid belangrijke punten gevonden worden, verlaat gewoonlijk het geheele reisgezelschap de boot, om, gezamenlijk of in groepen, die merkwaardigheden hetzij te voet of op andere wijze te bezoeken, waarvoor alles op uitnemende wijze ten meesten gerieve

van den reiziger georganiseerd is. Om een denkbeeld van de genoegens dier kanaalreize te geven, zal ik ze hier kortelijk beschrijven, waardoor dan tevens het best zal kunnen blijken, hoeveel Thoden van Velzen heeft opgeofferd door van Töreboda af het vervoer met den spoortrein te kiezen. Ik begin met Göteborg zelf, omdat de een onzer reizigers dit zoo uiterst vluchtig en de andere in het geheel niet heeft bezocht.

Göteborg is een schoone stad, die oorspronkelijk in den tijd van Gustaaf II Adolf, grootendeels door eene kolonie van Hollanders, gebouwd werd, ter vervanging van eene stad van denzelfden naam, die eenige jaren vroeger door Karel IX op het eiland Hisingen gesticht, maar in den oorlog met de Denen vernield was. Ik meen dat de naam van den beroemden Lodewijk de Geer, die zooveel voor Zweden gedaan heeft en wiens nagedachtenis er nog steeds in eere wordt gehouden, ook met de stichting van Göteborg verbonden is. Later is de stad meermalen door brand verwoest en telkens schooner door de Zweden weder opgebouwd; maar men beweert dat zij toch nog iets Nederlandsch in haar voorkomen bewaard heeft en noemt haar wel eens het Noordsche Amsterdam. Ik moet echter bekennen dat ik van dit Hollandsche voorkomen der stad niet veel ontdekken kan. Het komt alleen daarop neder, dat zij van schoone kanalen is doorsneden, maar voor 't overige is de overeenkomst al zeer gering. Zij is gebouwd op een vasten rotsgrond, de straten en grachten zijn meest lijnrecht, de zeer menigvuldige bruggen over de grachten (zij liggen oneindig dichter bij elkander dan in Amsterdam) zijn allen waterpas met de straat ter wederzijde, en zijn dus niet, zooals onze Amsterdamsche ‘sluizen’, de schrik van koetsiers en van vermoeide wandelaars; de huizen zijn groot, vierkant, wit gepleisterd, en vooral op de groote havenstraat (*Stora Hamngata*, waarvan Th.v. Velzen wederom het geheel onbegrijpelijke woord ‘Hamngatorva’ maakt) ware paleizen, die met het karakter onzer Amsterdamsche burgerhuizen niets gemeens hebben; in den omtrek is de stad geheel van rotsen omgeven, die wel niet hoog zijn, maar van hun kale kruinen overal schoone gezichten op de ruimgebouwde straten en pleinen, de fraaie parken en wandelpaden aanbieden. De rivier voor de stad wemelt van kleine stoombooten (van dezelfde soort als men thans ook te Dordrecht op de Maas ziet varen, om de gemeenschap met de omliggende dorpen te onderhouden), die, zoowel aan de stadszijde als aan het tegenover de stad lig-

gende eiland Hisingen, eene menigte punten aandoen en gedurig een verbazend aantal passagiers medevoeren. Het museum, dat in zijne inrichting eenigermate aan het oorspronkelijk plan van het Amsterdamsche paleis voor Volksvlijt beantwoordt, daar het met verschillende verzamelingen van blijvenden aard ook de tijdelijke tentoonstelling van allerlei voorwerpen van nijverheid verbindt; Fogelbergs kolossaal standbeeld van Gustaaf Adolf op de naar hem genoemde *Torg* (plein of markt), waarvan ik het model verleden zomer in de ertsgieterij te München wederzag, en waarvan het eerste gietsel, door schipbreuk op het strand van Helgoland geworpen, door Bremers gekocht en in hunne vaderstad opgericht werd; de beide bekoorlijke eilandjes in de groote haven, waarvan het eene door een fraaien tuin en eene restauratie wordt opgeluisterd; het schoone park der vereeniging voor tuinbouw (*Trädgårdsförening*), waar concerten in de open lucht gegeven worden; en eindelijk het prachtige nieuwe theater, in 1859 voltooid, en in den stijl van den schouwburg voor opera's te Berlijn gebouwd, zijn in Göteborg de voornaamste punten van attractie voor den vreemdeling; terwijl ook de overvaart naar Hisingen om het fraai gezicht dat de stad vandaar oplevert, bijzonder is aan te bevelen.

Dinsdag den 22sten Augustus vertrok ik des morgens ten acht ure per stoomboot van Göteborg. Eerst den volgenden morgen te drie ure was er gelegenheid om rechtstreeks per stoomboot naar Stokholm te reizen, maar daar ik mij, wel een weinig tegen wil en dank, reeds twee volle dagen te Göteborg had moeten ophouden, verlangde ik verder te komen en nam dus plaats op eene stoomboot naar Trollhättan. Hieraan was een dubbel voordeel verbonden; want ik kon mij den volgenden dag te elf ure te Trollhättan door de stoomboot naar Stokholm laten opnemen, zoodat ik niets verloor, maar tijd won zoowel om de watervallen meer op mijn gemak te beschouwen als om mijne nachtrust beter te genieten.

Naar de eenparige getuigenis van allen die Zweden kennen, is de reis die ik thans met mijne beide zonen ondernam, tevens de schoonste en interessantste die men in dat land doen kan. Ofschoon Zweden geene hooge bergen heeft, rijst het van de Zuidwestkust, waar Göteborg nabij de uitmonding der Göta Elf in het Kattegat is gelegen, tot aan het meer Wiken tusschen Wenern en Wettern omhoog, om van dit hoogste punt tot aan de Oostkust weêr met doorgaans zachte glooiing af te dalen. De Göta

Elf, waardoor zich het Wener-meer ontlast[1], is een aanzienlijke rivier, maar heeft een te sterk verval om op zich zelve als middel van gemeenschap te dienen, terwijl zij in haren loop door tallooze rotsbrokken en rotspunten gebroken wordt en eene menigte watervallen vormt. Dit is vooral het geval bij Trollhättan. Hoevele watervallen hier zijn is moeilijk te zeggen, daar de stroom over een aanmerkelijken afstand, schuimend en klotsend, kokend en sissend, langs trapsgewijze lager wordende klippen, nu met stoutere sprongen, dan met zachtere helling afdaalt. Ofschoon men dus eenige dier watervallen door bijzondere namen onderscheidt, zou men ze ook allen te zamen als een grooten, afwisselend sterkeren en zwakkeren val kunnen aanmerken. De schoonheid der tooneelen die deze onafzienbare waterval oplevert, kan zelfs de vergelijking met de prachtigste watervallen van Noorwegen doorstaan, juist omdat hij in karakter daarvan zoo hemelsbreed verschilt. Ook na een val als de Riukan fos in Thelemarken, die te midden van een amphitheater van bergen wier kruin tot in de wolken reikt, van eene hoogte van vele honderden voeten in peillooze diepte nederstort, en in zijn val ten deele in millioenen fijne droppels verstuivend, een ontzaglijke rookkolom vormt, die in een schuins op de waterzuil staande richting achter zwarte rotsen omhoog stijgt, tot zij zich allengs in den bergspleet verliest; of als de nog machtiger Vöring fos in Hardanger, die mij echter om meer dan ééne reden bij de Riukan fos schijnt achter te staan - een punt waarop ik beneden nog gelegenheid zal hebben terug te komen; - ook na die twee hoogste en schoonste van Europa's watervallen aanschouwd te hebben, kan het oog met welgevallen rusten op de breede massa der Trollhätta-vallen, besloten binnen oevers die met weelderige vegetatie getooid zijn. Het schoonste punt is de zoogenaamde Toppöfall, waar de stroom in zijne daling een hoog uitstekend rotseiland, fraai met dennen gekroond, maar van geringen omvang, omhelst, en ter wederzijde, niet zeer hoog, maar met aanzienlijke breedte en groote kracht naar beneden stortend, aan den voet van het ciland de twee zilverwitte armen weêr samenvoegt, om het

1 De heer Th.v. Velzen zegt op blz. 108 eene groote ongerijmdheid in de woorden: ‘Men heeft berekend dat de Gotha-elf elke seconde 400 kubieke roeden water in het Wener-meer ontlast.’ Dit zal wel moeten zijn: *uit het Wener-meer afvoert*.

schuimen en klotsen over kleinere rotsbrokken en steenen op beperkter schaal voort te zetten, totdat een weinig lager, bij den Stampströmfall, het donderend geraas en het spatten van het schuim zich op nieuw met groote kracht herhaalt.

Maar bij Trollhättan bewondert men niet slechts de reuzenwerken der natuur, men staat er niet minder opgetogen over de grootsche gewrochten der kunst. Ofschoon de Göta-Elf breed en diep genoeg is om bevaren te worden, vormen het sterke verval en de menigvuldige watervallen daartegen een onoverkomelijken hinderpaal. Om dezen te ontwijken heeft men met ontzettenden arbeid door den harden rotsgrond kanalen gegraven, die, aan beide zijden in de rivier uitmondende, de gedeelten afsnijden waar zij onbevaarbaar is; en in die kanalen, heeft men, om den waterafvoer te regelen en de schepen die van en naar het hooger deel des lands op- en afvaren, trapswijze te doen rijzen of dalen, het noodige aantal sluizen aangelegd. Twee kortere kanalen, te zamen met drie sluizen, is men reeds doorgekomen bij de bevallige en afwisselende vaart van Göteborg naar Trollhättan, waar de rivieroevers door dorpen, kerken en fraaie landgoederen worden verlevendigd. Doch die kanalen zijn onbeduidend in vergelijking van het grootsche Trollhätta-kanaal, waarin over een geringen afstand elf sluizen elkander opvolgen, door welke de schepen als langs een kolossalen trap naar boven schijnen te stijgen. De tegenwoordige sluizen, in 1844 onder de leiding van den overste Ericsson voltooid, maken echter nog niet zoo grootschen indruk als de oudere, die men nog bij het opvaren ter linkerzijde van de thans gebruikte kan zien, en waarvan een vijftal onmiddellijk op elkander volgen in zulk een nauwe in de rots gehouwen spleet, dat men den indruk krijgt alsof zij bestemd waren om de schepen tusschen hare wanden te vermorzelen.

Het schutten door zulk eene menigte sluizen veroorzaakt natuurlijk voor den reiziger die den tocht van Göteborg naar Stokholm in eens aflegt, uren lang oponthoud; maar hij is daarom volstrekt niet te beklagen. Wie haast heeft en voor zaken reist, kieze den spoorweg die thans ook Göteborg geheel met Stokholm verbindt; maar wie reist om het land te leeren kennen en zijne schoonheden te genieten, late zich in geen geval van het bezoek van Trollhättan terughouden. Het is waarschijnlijk het schoonste punt dat in geheel Zweden gevonden wordt. Thoden van Velzen heeft er een paar zijner beste bladzijden aan gewijd;

zijne natuurbeschrijvingen in proza, voor zoover zij niet door kakographie zijn ontsierd, zijn doorgaans levendig en niet zelden gelukkig, en althans verre te verkiezen boven zijne poëtische effusiën, hetzij al of niet *ewtempore*, die ik voor mij althans hem van harte gaarne zou geschonken hebben.

Ik teeken slechts vluchtige omtrekken en breng daarom den lezer, zonder verder van de tooneelen langs de Göta-Elf te gewagen, in eens over naar het Wener-meer, na die van Ladoga en Onega het grootste van Europa. De kleinere westelijke helft, die door twee ver vooruitdringende schiereilanden van het overige is gescheiden, heet het Dalbo-meer. De oevers zijn aan de noodzijde bergachtig en met bosschen begroeid, aan de zuidzijde laag en vlak; waar men de kust onder het oog krijgt, ziet men doorgaans eene natuur die aan onze bevallige en lachende Geldersche beemden herinnert, een weinig trotscher misschien, maar toch slechts in geringe mate, daar geen enkele bergtop de hoogte van 1000 voet bereikt, en zij meestal slechts zachte hellingen toonen, die in grootschheid van lijnen de Veluwer heide te nauwernood evenaren. Van naderbij gezien moet de Kinnekulle, de hoogste dezer bergen, zeer romantische tooneelen aanbieden; maar men blijft op te grooten afstand, en wanneer men midden in het meer is, kan het oog de kusten in het geheel niet bereiken. Dertig stroomen brengen aan Wenern de schatting hunner wateren; zes steden, waaronder Wenersborg, dat op een landtong vlak bij de invaart ligt, kroonen zijne oevers; en een aantal groene eilandjes versieren zijne zilveren oppervlakte. Onze stoomboot wendt zich om Thorsö, een der grootste dezer eilanden, henen, en bereikt dan spoedig het punt waar het eigenlijke Göta-kanaal aanvangt, ofschoon men gewoon is ook de vaart over het Wener-meer en over de Göta-Elf met het Trollhätta-kanaal onder dezen naam te begrijpen, wanneer men den ganschen waterweg die Zwedens beide kusten verbindt, als één geheel, met dien naam bestempelt. Het Göta-kanaal in engeren zin is in eene oostelijke en westelijke linie verdeeld. Beide te zamen tellen 58 sluizen, waarvan er 21 tot de westelijke en 37 tot de oostelijke linie behooren, en die, gevoegd bij de 14 sluizen tusschen Wenern en Göteborg en de sluizen van het Södertelge-kanaal, het geheele getal van 74 vol maken, dat door Keller, zoo als wij zagen, wordt opgegeven. Aan de westelijke linie die Wenern en Wettern onderling en met de meren Wiken en Botten verbindt, ligt Töreboda, waar

de spoorweg van Göteborg naar Stokholm de landengte tusschen de beide meren snijdt. Omtrent halverwege tusschen Göteborg en Töreboda zondert zich daarvan bij Falköping eene zuidelijke zijlinie af, die over Jönköping, dat bekoorlijk aan het zuidelijk uiteinde van Wettern gelegen is, naar het aan de Sond liggende Malmö voert. De geheele weg van Stokholm naar Malmö heeft eene lengte van ongeveer 130 uren. Wij hebben dien na een vierdaagsch verblijf te Stokholm in één enkelen dag afgelegd, om ons te Malmö aan de baren der Oostzee toe te vertrouwen, die, terwijl ze ons op hun rug naar Lubeck droegen, ons tot afscheid van het Noorden het bewijs hebben geleverd dat ook hier het zeepaard steigeren en hollen kan.

Maar wij bevinden ons nog te Töreboda, waar Th.v. Velzen de stoomboot met den spoortrein verwisselde. De vlakte die hier door het kanaal doorsneden wordt, is vruchtbaar, maar behalve bij de uitvaart van Wenern niet zeer pittoresk. Het terrein is steeds stijgende totdat men het meer Wiken bereikt. Dit meer, dat op eene hoogte van 309 voet ligt, is, als het hoogste punt, het bassin dat al de sluizen der West Göta-linie van water voorziet. Men stijgt tot hier door 19 sluizen uit Wenern op (eene twintigste dient alleen tot regeling van den waterafvoer), terwijl men slechts door eene enkele vandaar in het Botten-meer afdaalt, dat met Wettern op dezelfde hoogte ligt en daarmede door de Rödesund samenhangt, die echter, wegens hare ondiepte, de noodzakelijkheid om ook hier een kanaal te graven niet wegnam. Men kan bij Frisch de optelling vinden van al de kunstwerken voor dit en de andere deelen van dezen reuzenarbeid gevorderd. Ik zal ze, ofschoon in dit geval zelfs de naakte cijfers welsprekend zijn, mijnen lezers besparen.

Het Wetter-meer is minder uitgestrekt en vooral veel smaller dan het Wener-meer, en was, daar de boot den weg over zijne kortste afmeting neemt, in weinige uren doorkruist. Het water is buitengewoon helder en diep, met velerlei stroomingen en kolken, en zijn spiegel, zoo kalm op het oogenblik dat onze boot dien doorkliefde, kan bij stormen, die hier niet zeldzaam zijn, tot vervaarlijken golfslag worden opgezweept. Omstreeks 90 stroomende wateren ontlasten zich in dit meer, terwijl de afvoer van zijnen overvloed uitsluitend door de Motala-Elf plaats heeft. Weinig dachten wij, terwijl onze blik op het effen meer en zijne romantische oevers rustte, aan de gevaren die hier de scheep-

vaart bedreigen en tot allerlei fantastische volksvoorstellingen, tot zelfs van eene onderaardsche verbinding met de Zwarte zee, aanleiding gegeven hebben.

Van de vesting Karlsborg nabij de westelijke invaart des meers, het nog altijd onvoltooide centraalpunt van het Zweedsche verdedigingsstelsel, stak de stoomboot over naar de oude stad Wadstena aan de Oostzijde, waar geruimen tijd met lossen en laden werd doorgebracht. Al de passagiers verlieten de boot om zich den tijd tot het bezichtigen van de voornaamste merkwaardigheden ten nutte te maken. Wij bezochten de kloosterkerk, die de graven van vele in de geschiedenis beroemde Zweden bevat, nevens reliquiën van de Heilige Birgitta, die hier in het midden der 14de eeuw het eerste klooster der naar haar genoemde Birgittenorde stichtte, waaraan de stad haren oorsprong te danken had. Merkwaardiger nog is het slot Wittersborg, door Gustaaf I Wasa gebouwd, dat zich met zijne zware wallen en ronde torens aan den oever des meers verheft. Het verkeert in zeer vervallen toestand, maar men was juist aangevangen om het door belangrijke reparatiën weder bewoonbaar te maken. Wij zwierven geruimen tijd rond door zijne uitgestrekte ruimten, waar niet veel meer dan kale wanden te zien waren, beproefden het beklimmen der bouwvallige trappen om de schoone uitzichten te genieten, en keerden ten laatste door een langen onderaardschen gang, die tot den afvoer van allerlei koopwaren uit kelders en magazijnen naar het stoomschip gebruikt werd, naar den oever en aan boord terug. Na de afvaart kwamen wij spoedig in de oostelijke linie van het kanaal, dat hier op geringen afstand van het vlek Motala vloeit, waar zich de groote fabriek van stoomwerktuigen bevindt, die den naam van het Zweedsche Fijenoord zou mogen dragen. Het is de gewoonte dat hier de passagiers uitstijgen om aan het kolossale établissement, dat uit eene dichte massa gebouwen bestaat, althans een vluchtig bezoek te brengen. Men kan daartoe den weg te voet nemen door eene streek die door den rijkdom en de verscheidenheid van haar loofhout zich als een fraai park voordoet en weder sterk aan Gelderland herinnert. Anderen echter verkiezen zich daartoe van den waterweg over de Motala-Elf te bedienen, waartoe een dier kleine stoombooten gereed ligt, die overal in Noorwegen en Zweden aan het verkeer zulke goede diensten bewijzen.

Wij bedienen ons op het voorbeeld onzer reisgenooten van

dit laatste vervoermiddel, bewonderen den grootschen aanleg van het établissement en keeren daarna tot onze stoomboot terug, die nu weldra de donkerblauwe, doorschijnende wateren van het Boren-meer doorklieft, het schilderachtigste van al de meren op dezen weg, door een bekoorlijke afwisseling van bosschen, weiden en akkers omgeven. De weg door het kleine meer is spoedig afgelegd en men bevindt zich welhaast op nieuw in het kanaal, en wel in een gedeelte dat ongetwijfeld tot de merkwaardigste behoort. Tusschen het Boren- en Roxenmeer heeft de bodem zijne sterkste daling. Wel ligt het kanaal, ofschoon een bevallig geaccidenteerden bodem doorsnijdende, schier waterpas tot aan Berg, waar men uitstijgt om de Wretakloosterkerk te bezoeken, die wederom met de graven van onderscheidene vorstelijke en in de geschiedenis van Zweden vermaarde personen prijkt; maar terwijl de passagiers zich bezig houden met die schoone wandeling door eene streek, waarin het wel wat armelijke, maar fijne en onder het minste zuchtje wuivende en ritselende berkenhout heerscht, heeft de stoomboot aangevangen zich door de sluizen heen te werken, die, ten getale van 15, in snelle opvolging tusschen Berg en het Roxen-meer gelegen zijn. Ten laatste vindt men niet minder dan 7 sluizen onmiddellijk bij elkander, die nu weder even zulk eenen, maar nog kolossaleren reuzentrap vormen, als wij vroeger in het Trollhätta-kanaal aanschouwden. Het verschil in hoogte tusschen elke sluis zal wel ongeveer tien voet bedragen, en het is een zonderling schouwspel wanneer men, dezen trap naderende, over een landtong heen, waarom het kanaal zich slingert, het meer dat men te gemoet gaat, 70 voeten beneden zijne voeten ziet uitgestrekt.

De natuur rondom het Roxen-meer is grootendeels even bevallig, maar even weinig trotsch en indrukwekkend als die om het Boren-meer; en hetzelfde kan men zeggen van de oevers der voortzetting van het kanaal, dat nu nog het zeer kleine meer Asplången doorsnijdt, om bij Söderköping, eene oude, vroeger aanzienlijke, thans onbeduidende stad, die naar ik verneem, in een vriendelijk dal is gelegen, in de fjord van Slätbaken over te gaan. Nabij deze stad moet men weder door acht sluizen schutten, waarvan het oponthoud de reizigers tot een bezoek aan de stad gelegenheid geeft, tenzij, gelijk in ons geval, de duisternis en de behoefte aan slaap (het was de tweede nacht dien wij op de stoomboot doorbrachten, waar wij onzen

vorigen slaap op het Wener-meer genoten hadden) hen aan hunne kooi gekluisterd houden. Wij misten daardoor ook het schoone uitzicht op het landgoed Mem, gelegen vlak bij de laatste sluis, waar het Göta-kanaal een einde neemt. Toen wij weder ontwaakten bevonden wij ons tusschen de skären aan den uitgang van het Slätbaken en vervolgden nu de reis langs de Zweedsche kust tot aan de Järna-fjärd, die, langs het koninklijk lustslot Tullgarn voerende, weldra in het Södertelge-kanaal overgaat.

Over dit kanaal heb ik vroeger reeds gesproken; maar ik kan er niet aan denken zonder mij mijne verwondering te herinneren over een zonderling tooneel dat plaats had op het oogenblik dat onze boot voor het stadje Södertelge stil lag. Zij werd letterlijk bestormd door een talrijke schaar van koopvrouwen, die in weinige oogenblikken eene ontelbare menigte papieren zakjes met krakelingen en andere dergelijke snoeperij aan de passagiers verkocht hadden. 't Was of men zich voor een lange reis proviandeeren wilde, en toch waren wij nog slechts weinige uren van Stokholm verwijderd. Natuurlijk zochten wij ook een paar van die zakjes machtig te worden, wat ons na veel moeite gelukte, maar wij vonden den inhoud vrij smakeloos. De zucht naar snoeperij schijnt bij de Zweden sterk ontwikkeld te zijn, en wij hadden later gelegenheid dit vooral in de theaters te Stokholm op te merken, waar bij elke pauze een aantal heeren opstonden en naar buiten gingen, om na eenige minuten met zakjes lekkers terug te keeren, waarop zij de hen vergezellende dames onthaalden. In het geheel vindt men in de wijze van eten en drinken bij de Zweden veel eigenaardigs; natuurlijk kan ik slechts spreken over hetgeen een reiziger daarvan te zien krijgt. Op de stoomboot werd table d'hôte gehouden, in de hotels uitsluitend à la carte gegeten; maar in beide gevallen bevatte de eetzaal steeds een afzonderlijk tafeltje, dat, indien ik mij wel herinner, *Brännvinbordet* geheeten wordt, en waarop eenige karaffen staan, gevuld met brandewijn die met komijn, anijs of andere kruiden is toebereid, terwijl daarnevens brood en boter en een aantal kleine schoteltjes met haring, ansjovis, sardellen, worst, vleesch, kaviaar, rendiertong, enz. prijken. Voor men zich aan den disch zet neemt men van deze tafel een zoogenoemde *aptitsup*, waarbij men een boterham met een keur van den inhoud der kleine schoteltjes nuttigt. Het beperkte aantal van glazen en vorken, waarover men aan dit brandewijn-

tafeltje te beschikken heeft, schrikt niemand af en ‘speaks volumes’ voor de eenvoudigheid der Zweedsche zeden. Voor het overige zijn de spijzen goed bereid en kan men in de grootere hotels, zooals Göta Källare te Göteborg en het voortreffelijke, de sterkste aanbeveling waardige hotel Rydberg (niet, zooals Keller, D. I, blz. 61, schrijft, Budberg) te Stokholm, zelfs eene uitstekende tafel vinden. In het laatstgenoemde, waarvan de restauratie ook door de bewoners der stad sterk bezocht wordt, kunnen de spijzen met die van eene zeer goede Parijsche restauratie wedijveren, terwijl de prijzen veel matiger zijn gesteld. De gewoonte der Zweden om schier alle spijzen met suiker te bestrooien, waarom zich op ieder tafeltje eener restauratie bij mosterd, zout en peper ook een suikervaas met suikerstrooier bevindt, behoeft de vreemdeling natuurlijk niet na te volgen. Eene bijzonderheid die ook nog vermelding verdient, is dat sommige dames op de stoomboot bij de koffie waarvan het gebruik op het middagmaal volgde, geregeld een sigaar opstaken.

Wanneer men het Södertelge-kanaal verlaten heeft, komt de boot bij afwisseling in meer open water en in de nauwe doorgangen tusschen de verschillende eilanden van het Mälar-meer. De groene in bevallige heuvels oprijzende oevers zijn met schoone villa's getooid. Eindelijk krijgt men Stokholm in het gezicht, en naarmate men de onvergelijkelijk schoon gelegen stad nadert, worden de tooneelen levendiger en belangwekkender. Het was een heerlijke dag waarop wij onzen langen tocht naar Zwedens hoofdstad ten einde brachten; de gloed der Noordsche avondzon goot zich in vollen luister uit over de onderling verbonden eilanden waarop de eigenlijke stad gelegen is; over de met schoone bruggen beslagen waterwegen, die ten Noorden en Zuiden het Mälar-meer met de Saltsjö, een tak der Oostzee die tot aan de stad vooruitdringt, verbinden; over de noordelijke voorstad Norrmalm, die met hare prachtige gebouwen eene zachte glooiing vormt, en over de steile rotsen die aan de zuidzijde oprijzen en aan welker helling de huizen van Södermalm gebouwd zijn. Wij naderden de stad van de zijde van Riddarholm, met den spitsen toren zijner schoone kerk, de merkwaardigste van geheel Stokholm. En al die heerlijkheid was onder den fijnen Noordschen hemel met veel warmer en levendiger tinten getooid, dan waaraan wij in ons nevelig Vaderland gewoon zijn. In het gele licht waren de huizen zoo glanzig wit en rood, de boomen met

zulk een intensiteit groen, als ik dit nauwelijks ooit meer gezien heb. Maar ik moet mijne pen intoomen; het voorkomen van Stokholm met zijne verrukkelijke omstreken is reeds zoo dikwijls en zoo goed, ook door onze beide reizigers beschreven, dat het water in de zee dragen zou zijn daaraan nogmaals eenige volzinnen te besteden.

Evenmin ben ik voornemens over de merkwaardigheden van Zwedens hoofdstad uit te weiden. Ofschoon mijne pen zich wel eens vergeet, wanneer onder het schrijven de herinneringen van mijne reis in het Noorden zich voor mijnen geest verlevendigen, ben ik toch in het algemeen getrouw gebleven aan het voornemen, waarmede ik deze artikelen aanving, om hoofd zakelijk eene kritiek te leveren der beide beschouwde werken, - een kritiek echter niet enkel van berisping, maar vooral van waardeering, - en daarmede tot zekere hoogte aanvulling te verbinden, ten einde toekomende toeristen door het Noorden te wijzen op het een en ander, dat aan de aandacht onzer reizigers ontging en toch de aandacht ten volle verdient. Nog eens te zeggen wat goed door hen gezegd, nogmaals te beschrijven wat naar waarde door hen beschreven was, lag niet in mijn plan. En daar ik aan dit mijn plan ook ten aanzien van Stokholm wensch getrouw te blijven, heb ik daarover maar zeer weinig te zeggen. Ééne enkele opmerking slechts.

De heer Keller schijnt geen groote vriend te zijn van de bezichtiging van musea, en ik kan hem daarin geen ongelijk geven. De vluchtige bezoeken die de toerist aan de uitgebreide verzamelingen van voorwerpen van natuur en kunst brengt, waarmede de meeste groote steden prijken, zijn vol vermoeienis en kwelling des geestes, en laten doorgaans een verwarden indruk achter, omdat men door de menigte van zaken is overstelpt geworden. Men doet dus wel zich eenige beperking voor te schrijven; maar de grenzen zijn moeilijk te trekken. Neiging en liefhebberij kunnen en mogen natuurlijk op de keuze veel invloed oefenen: in het algemeen echter zal men wel het best doen zich in elke stad te bepalen tot hetgeen daar bijzonder uitmunt en elders zijne wedergade niet vindt. Zoo zal men Kopenhagen niet mogen verlaten zonder Thorvaldsens museum en de verzameling van Noordsche oudheden bezocht te hebben; maar de schilderijen-galerij, die zich, even als laatstgemelde collectie, in het slot Christiansborg bevindt, kan men des noods ongezien laten; hoeveel goeds zij ook bevatten moge, zij is een

kabinet van den derden of vierden rang, terwijl daarentegen dat van Noordsche oudheden het eerste van zijne soort in geheel Europa is. Veel ook mag afhangen van de gunstige gelegenheid om eene of andere verzameling onder goede leiding te bezoeken. Het kabinet van natuurlijke historie te Kopenhagen, ofschoon om zijne schoone verzameling vogels geprezen, ook de ethnologische verzameling der Deensche hoofdstad, die zeer rijk moet zijn, liet ik onbezocht, omdat ik, bij gemis van een leidsman, die mij op het wezenlijk merkwaardige kon wijzen, niet hopen kon eenige vrucht van een vluchtig bezoek te kunnen wegdragen. Te Christiania had ik het voorrecht kennis te maken met den Directeur van het zoölogisch museum, den Hoogleeraar Esmark, en de paar uren die ik onder zijne leiding aan het bezoek van dit voortreffelijk ingericht kabinet en de aangrenzende physiologische verzameling wijden kon, waren even leerzaam als aangenaam, en verschaften mij een overzicht over de Fauna van Noorwegen, zooals door zelfstandige waarneming zich slechts een jager na veeljarige omzwerving zou kunnen verschaffen. Te Bergen was ik zoo gelukkig bekend te raken met een uitstekend Zweedsch zoöloog, den heer Malmgrén van Helsingfors, die zich aanbood om mij later, wanneer mijne reis mij naar Stokholm voerde, tot leidsman in het zoölogisch rijksmuseum van die hoofdstad te verstrekken. Ik heb dit voorstel dankbaar aangenomen, en mij waarlijk niet beklaagd daarvan gebruik te hebben gemaakt. Uithoofde van de geheele reorganisatie van deze verzameling, waarmede men zich tijdens mijn verblijf te Stokholm bezig hield, en die wellicht ten gevolge zou gehad hebben dat zonder de hulp van den heer Malmgrén elke poging om haar te zien vruchteloos zou zijn gebleven, was zeker slechts een klein gedeelte naar behooren ten toon gesteld, maar dit kleine gedeelte bevatte zooveel merkwaardigs, onder anderen zulk eene geheel eenig schoone verzameling van voortreffelijk geprepareerde echinodermata, dat ik mij gelukkig rekende eene aanleiding tot het bezoeken van dit kabinet en een leidsman door zijne uitgestrekte, maar grootendeels ongeordende zalen gevonden te hebben. Gelukkig was het daarbij dat ik mij met den heer Malmgrén in het Engelsch kon onderhouden; want volkomen juist is wat Keller, D. I, blz. 61, van het gebruik van vreemde talen in Zweden zegt: ‘Ik had op gezag van anderen geloofd, dat de gegoede standen in Zweden allen fransch spraken, en ik meende dat de kooplieden duitsch zouden

spreken; maar het fransch ontmoette ik slechts enkele malen onder de aristocratie, en het anti-Deutschthum, dat in Zweden heerscht, openbaart zich ook ten opzichte der taal.' Ik voor mij, die met de Zweedsche aristocratie niet in aanraking ben gekomen, ten minste niet wetens (want in dit land van armen adel bij uitnemendheid, kan men soms een baron onder huurkoetsiers of loonbedienden treffen), heb in Zweden slechts één heer ontmoet met wien ik eenige woorden in het fransch kon wisselen, maar die, helaas! al zeer spoedig au bout de son Français was. De portier in het hotel Rydberg verstond zooveel duitsch, dat ik van hem onder allerlei quiproquo's met veel moeite de noodigste inlichtingen verkrijgen kon; ook in de winkels verstond men doorgaans een weinig van die taal, en de eenige koopman dien ik in Stokholm leerde kennen, sprak haar vrij vloeiend; maar in 't algemeen vond ik het ook met de kennis van het duitsch in Zweden treurig gesteld, en nog is het mij een raadsel hoe ik mij zoo tamelijk gedurende tien dagen heb kunnen redden in den omgang met menschen, van wier taal ik niets verstond, en wien ik mij met het geheel répertoire van vreemde talen, dat een eenigzins wèlopgevoed Hollander tot zijn beschikking heeft, op geen wijs verstaanbaar kon maken. Trouwens zonder de vriendelijke hulp van den heer bibliothecaris Ahlstrand, die de goedheid had zich een paar dagen bijna geheel te mijner beschikking te stellen, en die zeer gemakkelijk duitsch sprak, geloof ik niet dat mijn bezoek te Stokholm veel vrucht voor mij zou hebben opgeleverd. En wat het anti-Deutschthum der Zweden betreft, daarvan zou ik aardige staaltjes kunnen vertellen: tijdens mijne reis, in 1865, was dit, ten gevolge der gebeurtenissen in Denemarken, ten toppunt gestegen, zoodat men bijna schromen moest (in Zweden altijd - niet in Noorwegen, waar men, uit ouden afkeer van Denemarken, voor de Denen lang niet zoo sterk partij trok) iemand in het duitsch aan te spreken, en dien ten gevolge voor een Duitscher gehouden te worden. Dit laatste was mijn lot bij den kapitein der stoomboot op het Göta-kanaal, uit wien ik aanvankelijk geen enkel goed woord krijgen kon (hij had trouwens niet veel meer dan een paar dozijn duitsche woorden tot zijn beschikking), maar die begon zich in vriendelijkheid jegens mij uit te putten van het oogenblik af dat ik er in slaagde hem te beduiden, dat ik tot het 'godt Folk' der Hollanders behoorde. Engelsch, dat in Noorwegen, zelfs op het land, door velen een weinig ver-

staan wordt, is in Zweden ook al een onbekende taal, en ik moest mij zeer gelukkig achten, in den heer Malmgrén iemand aan te treffen, die bij uitzondering, nevens zijne moedertaal, ook nog deze koord op zijn boog had!

Maar ik ben met die opmerkingen over de kennis van vreemde talen in Zweden geheel van de musea afgedwaald, en haast mij terug te keeren tot hetgeen ik daarover nog wilde opmerken. Met het oog op deze verzamelingen zou het moeilijk geweest zijn een ongunstiger tijdstip voor het bezoek van Stokholm uit te kiezen, dan dat waarop het lot mij derwaarts voerde. Het prachtige gebouw tegenover het koninklijk slot op Blasiiholm opgericht en voor Nationaal Museum bestemd, was, na gedurende 15 jaren in aanbouw te zijn geweest, in den zomer van 1865 juist zoover gevorderd, dat men bezig was de kunstschatten in het koninklijk slot, bestemd om op de bovenverdieping geplaatst te worden, derwaarts over te brengen. De prachtige schilderijen-collectie, in het paleis gedeeltelijk ingepakt, in het nieuwe museum voor een ander deel nog niet uitgepakt, was dus voor ons niet toegankelijk; maar wat erger was, ook tot het zoogenaamde Sten-museum, de verzameling van beeldhouwwerken, werd ons de toegang geweigerd, en zonder de vriendelijke tusschenkomst van den heer Ahlstrand zou het zijne poorten voor ons gesloten hebben gehouden, ofschoon hier nog nauwlijks een aanvang met inpakken gemaakt was. Nu zou het mij echter veel meer leed hebben gedaan, het museum van beeldhouwwerken dan dat van schilderijen te moeten missen, dewijl het eerste een veel meer nationaal karakter draagt. De meeste en beste schilderijen der verzameling behooren, gelijk mij uit den catalogus bleek, tot de Hollandsche en Vlaamsche, enkele ook tot de Italiaansche school; maar de Zweedsche kunst zelve is er slechts door weinige stukken vertegenwoordigd. Wat ik nu van oudere Zweedsche schilderkunst hier en daar in de kerken gezien heb, trok mij weinig aan: en wat ik nog in het koninklijk slot elders van de nieuwere Zweedsche meesters zag, scheen mij over het algemeen bij de voortbrengselen der Noorweegsche school aanmerkelijk achter te staan. Maar heeft de schilderkunst in Noorwegen een sterken prikkel gevonden in de eigenaardige schoonheden der Noorsche natuur en de poëtische toestanden van het volksleven, de meer monumentale beeldhouwkunst heeft in Zweden een veel gunstiger bodem en diensvolgens ook een

veel grootere ontwikkeling erlangd. Noorwegen kan, bij gemis eener eigen geschiedenis, geen nationale onderwerpen aan den beitel des beeldhouwers bieden; maar de bloedige, doch roemrijke geschiedenis van Zweden lokt tot de oprichting van nationale gedenkteekenen uit, waarmede dan ook Stokholm overal vervuld is. De republikeinsche zin der Noren, afkeerig van praalvertoon en van schitterende hulde aan hen die op het tooneel der krijgs- en staatszaken hebben uitgeblonken, vindt meer behagen in de tafereelen van het huiselijk leven en de voorstellingen eener pittoreske natuur, die alleen het penseel ons leveren kan; terwijl de meer monarchale en aristocratische zin der Zweden, gevoegd bij den invloed van het hof, meer aanmoediging heeft verleend aan de oprichting van standbeelden en gedenkteekenen voor vorsten en uitstekende mannen, en daardoor eene uitmuntende school van beeldhouwers heeft gevormd. Zoo weinig als ik Zweedsche schilders zou weten te noemen, in staat om de vergelijking met Tidemand, Dahl, Frich, Fearnley enz. door te staan, zoo weinig, ja nog minder, zou ik op Noorweegsche beeldhouwers kunnen wijzen, die naast Byström, Fogelberg en vooral naast Sergel verdienen genoemd te worden. Bedenkt men nu dat het Stenmuseum al de beste werken dezer meesters, hetzij als model, hetzij in marmer bezit; dat het bovendien eenige der schoonste antieken, waaronder de wereldberoemde Endymion der Villa Hadriani, bevat, en eindelijk nog met eenige kostbare vazen in majolica prijkt, dan zal men het wel wat vreemd vinden, dat Keller van dat museum in het geheel geen notitie heeft genomen, en Thoden van Velzen daarvan met slechts twee woorden spreekt, op zulk een koelen onverschilligen toon, dat die aan zijn liefde voor de kunst zou doen twijfelen, indien hij zich niet doorgaans tot uiterst vluchtig aanstippen bepaald had. Ik voor mij verblijd mij dat althans dit museum zijne poorten nog voor mij ontsloten heeft, al ware het alleen om de afzonderlijke zaal, ‘Sergels Kamer’ geheeten, die in gebrand leem de modellen van 32 beeldhouwwerken van dezen grooten kunstenaar bevat, en om de Amor en Psyche van den man, die de drie stadiën zijner kunst zoo zinrijk geschetst heeft in het woord: ‘het leem is het leven, het gips de dood, het marmer de wederopstanding,’

Het verschil in kunstrichting is niet het eenige waardoor de volken van Zweden en Noorwegen zich onderscheiden. Die vol-

ken zijn, bij gemeenschap van afstamming, bij taalverwantschap en vele andere punten van overeenstemming, even verschillend, als de natuur der landen die zij bewonen, bij overeenkomst in eenige hoofdtrekken, ook de scherpste contrasten vertoont. Zweden heeft den granietbodem met Noorwegen gemeen, en die bodem is er evenzeer door ontelbare stroomende wateren, beken, rivieren en meren overdekt. Overal waar de voorwaarden voor den plantengroei ontbreken en de cultuur den grond niet voor het dragen eener plantbekleeding heeft geschikt gemaakt, komt de naakte granietrots te voorschijn en herinnert u telkens, ook in die partijen die het meest op Gelderland gelijken, dat de geologische structuur van Zweden hemelsbreed van die der zand- en duingronden van ons Vaderland verschilt. In Zweden is alles zacht en liefelijk, in Noorwegen stout en somber. En het verschil in den stempel die reeds door de natuur en de daarvan afhankelijke leefwijze op de beide volken gedrukt werd, is door beider zoo uiteen loopende lotgevallen in vele opzichten tot een even sterk contrast verscherpt. Doch het ontbreekt mij aan ruimte om deze opmerking uit te werken; het is tijd dat een einde kome aan beschouwingen, die in dezen lossen vorm voor onbepaalde uitbreiding zouden vatbaar zijn, maar zeker toch niet zouden nalaten den lezer te vervelen.

Ik heb over het reisplan van den heer Thoden van Velzen gesproken, en reeds te kennen gegeven, niet om bij hem eenigen spijt op te wekken, maar om anderen voor te lichten, die zijn voorbeeld zouden willen volgen, dat hij, mijns inziens, zijne zes weken in het Noorden beter had kunnen besteden. Met het reisplan van den heer Keller, dat trouwens ook, om den tijd waarover hij te beschikken had, op breeder schaal kon worden aangelegd, kan ik mij vrij wat beter vereenigen. Keller begon met Zweden, zooals dat inderdaad verkieslijk schijnt, omdat dan de belangstelling klimmende kan blijven. Na met den stoomboot van Stettin naar Stokholm de Zweedsche kust te zijn langs gevaren, Kalmar te hebben aangedaan en eenige dagen in Stokholm te hebben rondgewandeld, nam hij den weg over Upsala en vandaar door Dalekarlië naar Åsen, aan het uiterste einde van den grooten weg die van Fahlun door het dal der Elfve voert. Van hier trok hij, onder bezwaren die slechts voor een zeer onversaagden toerist te overwinnen zijn, langs woeste en onherbergzame bergpaden de Kjölen over,

en betrad dicht bij het gehucht Norwiken, aan den top van het Fämund-meer, het Noorweegsche grondgebied. Van hier zette hij de reis voort naar het door zijne kopermijnen bekende Röraas, en vervolgens langs den grooten weg die door Guldalen voert, naar Trondhjem. Nu volgde een tocht met de stoomboot langs de Noorsche kust, tusschen deze en de Lofoden door, naar Hammerfest, de noordelijkste stad van Europa, ja van de wereld. En ofschoon hij van hier, zonder de Noordkaap bezocht te hebben, langs denzelfden weg naar Trondhjem terugkeerde, - zulk een tocht tot nabij den 71^{en} graad N.B. en tot den uitersten voorpost dien de beschaving in het gebied van de wildernissen en ijsvelden van den Noordpool heeft vooruit geschoven, is eene onderneming om respect voor te hebben. Dubbel vooral moet dit een reiziger als ik gevoelen, die, met al zijn groote plannen, het in zijne vaart langs de kust niet verder bracht dan Molde, op ongeveer 63° N.B. En de schoonheden die de tocht aanbiedt, wegen de bezwaren meer dan op, die er ongetwijfeld mede verbonden zijn. De Lofoden gezien te hebben, moet, dunkt mij, naar Kellers beschrijving te oordeelen, wel haast een jaar levens waard wezen. Minder benijd ik hem het bezoek van het Lappenkamp bij Trömsö, voor welks gemis ik vermeen mij door het bezoek van het door Keller versmade ethnographisch museum te Christiania, onder de vriendelijke leiding van Lector Daa, al vrij wel te hebben schadeloos gesteld. Van Trondhjem vervolgde Keller de kustreis met de stoomboot tot Molde en dit is sedert zijn vertrek van Stokholm het eerste punt, waar zijn lange tocht en de mijne elkander ontmoeten. Over dit alles, waarvan ik niets gezien heb, zal ik in geene bijzonderheden treden. Ongeveer de helft, en zeker niet de minst belangrijke helft, van Kellers reisverhaal zal aan de beschrijving dezer streken gewijd zijn; en wie zijn talent van vertellen en schetsen heeft leeren kennen, en daarom met graagte naar zijn boek gegrepen heeft, zal vooral in dit gedeelte van zijn werk, dat zulke ongewone tooneelen, zulke avontuurlijke ontmoetingen voor ons teekent, zijne verwachting zeker niet bedrogen vinden.

Maar indien Keller zijne reis ‘een zomer in het Noorden’ noemt, dan mag die titel grootendeels in zeer strikten zin worden opgevat. Want zelfs op het Skandinavisch schiereiland, dat wij wel in zijn geheel tot ‘het Noorden’ mogen rekenen, schijnen de woeste en barre tooneelen zijner noordelijke helft

de meeste aantrekkelijkheid voor hem bezeten te hebben. Zijn tocht door Zweden begon hij bij Stokholm, en vandaar toog hij steeds verder noordwaarts op, de schoone reis over het Göta-kanaal versmadende, die hem trouwens ook naar een geheel ander gedeelte van Noorwegen zou gevoerd hebben, dan waarheen zijn begeeren was. Zijne reis door Zweden verschilt dus ten eenenmale van de mijne. In Noorwegen echter hebben onze wegen niet in die mate uiteengeloopen, en het is reeds uit dit en mijne vroegere artikelen gebleken, dat de weg door Keller van Molde naar Christiania afgelegd, menig punt van aanraking met mijne reis heeft geboden. Toch durf ik zeggen, dat ik van de zuidelijke helft ook van dat land vrij wat meer dan Keller heb gezien, en daarbij veel waardoor, naar ik vertrouw, ook ten opzichte van Noorwegen, mijne vroegere uitspraak volkomen gerechtvaardigd wordt, dat een groot deel der schoonste tooneelen, die het Noorden oplevert, ook in Keller zijn Nederlandschen beschrijver nog niet gevonden heeft. Van Molde begaf zich Keller met *Söskyds* naar Veblungnäset, vervolgens door Romsdalen naar Holaker, daarna over Jotun Fjeldene naar Skjolden, vandaar te water over de Lyster Fjord naar Lärdalsören, en eindelijk van Lärdalsören langs den grooten weg over de Fille Fjeld, om de Randsfjord heen en door Ringerike naar Christiania, waar hij zich inscheepte om over Kopenhagen huiswaarts te keeren. Het scheelt zeker niet veel of dit is de kortste weg dien hij kon kiezen om van Molde naar Christiania te komen, en ik mag er bijvoegen, dat hij ook aan Denemarken slechts een zeer vluchtig bezoek bracht, ‘te kort,’ zooals hij zelf zegt, ‘om er van te vertellen’, - een bezoek, dat zich tot een verblijf van anderhalven dag in Kopenhagen en tot de reis per spoortrein vandaar naar Korsör bepaalde. Trouwens dit laatste deel der reis was voor Keller niets dan een onvermijdelijk hors d'oeuvre; aan deze zijde van de Sond beschouwde hij zijn ‘Zomer in het Noorden’ als geëindigd.

Hoe geheel verschillend nu voor een groot deel de tooneelen moeten zijn, die ik aanschouwd heb, zal aan ieder duidelijk zijn, wanneer ik ten slotte mijne eigene reisroute nog kortelijk zal hebben beschreven. Ik zal daarbij gelegenheid hebben nog enkele tooneelen der Noorsche natuur in vluchtigen omtrek te schetsen. Doch dit blijve voor een vierde en laatste artikel bewaard.

P.J. VETH.

Politiek overzicht.

(Januarij, Februarij, Maart).

's Gravenhage, 25 Maart 1868.

De geschiedenis der beschaving in onzen tijd gelijkt wel wat op de historie, die korporaal Trim zou vertellen over den koning van Boheme en zijn zeven kasteelen. Het is een prachtige historie, een historie - Trim is er borg voor - die de harten zal doen kloppen en den geest in vervoering brengen; als eenmaal de inleiding voorbij is, zal alles zoo regelmatig zich ontwikkelen, zullen de draden van het weefsel als van zelve loopen; maar ziedaar.... Trim kan maar nimmer op streek komen. Naauw zal hij aanvangen en u zeggen: Er was eens een koning van Boheme, - of men valt hem in de rede, men vraagt hem zich nader te preciseeren; hij moet weder afbreken en dit beletsel uit den weg ruimen. Geen nood: Trim begint weder, doch telkens en telkens hokt het, nu eens wordt dit, dan eens dat opgeworpen, en de ongelukkige vertelling, waarop alles was aangelegd, komt er nooit. - Maar daarentegen wat émouvante en gelukkige détails! Wat zijn die episodes, die tusschen de draden van het verhaal worden gelegd, op zich zelve meesterstukjes van dramatische kunst! Wat al aardige zetten en vriendelijke tafereeltjes, wat al verheven aandoeningen en grootsche opvattingen van het leven, wat een loyauteit en eergevoel wordt dáár weêrgegeven! O, wij gunnen Trim zijn nooit volprezen historie van den koning van Boheme en zijn zeven kasteelen, en wij verkwikken ons aan al de détails der interrupties, die te zamen de eigentlijke geschiedenis vormen.

Zeggen wij te veel wanneer wij in zekeren zin von Bismarck zulk een interruptie der geschiedenis noemen? En zeer zeker een luid-

ruchtige interruptie. Tegen den stroom der tijden in klonk zijn krachtige en schelle stem, en die tijden plooiden zich schijnbaar naar zijn bevel, doch gingen hun eigen weg. Op die wijze vormde en constitueerde Bismarck den Noord-Duitschen Bond. Het jaar 1867 zag in Berlijn tweemaal het parlement van den Noord-Duitschen Staat vergaderen. De eerste maal werd de grondwet van den Bond vastgesteld, de tweede maal (16 September-26 October) werd een aanvang gemaakt met de beginselen van den Bond in wetten weêr te geven. Het waren vooral wetten die het verkeer en de onbelemmerde beweging en uitoefening der bedrijven waarborgden, wetten die als het ware zoovele bressen schoten in het oude gebouw der feodaliteit, en die goed deden zien dat de tegenwoordige jaren praktischer zijn dan het jaar 1848 met zijn ideëele grondrechten. In dit parlement kwam een bepaald Duitsche geest - wel onderscheiden van een Pruissische - tot uitdrukking en leven: een gansch nieuwe partij groepeerde zich als met een tooverslag onder de leus der nationaal-liberalen; en die partij, die allereerst tot handhaafster van Duitschlands zelfstandigheid en éénheid zich opwierp, was krachtig genoeg om als het ware den stoot te geven tot alle belangrijke besluiten van dat parlement. En als hoofd en leider erkende dat parlement den eenigen bondskanselier, Bismarck, die met al de krachten van zijn geest zich aan die nieuwe betrekking wijdde, en zijn kanselierschap op de meest onbekrompen wijze regelde. Vorderde dat kanselierschap ook al geen collectief verantwoordelijk ministerie, hij, Bismarck, was alléén een ministerie, en door aan het hoofd der dagelijksche zaken een Delbrück te zetten, door ook een Michaëlis (zoo even nog redacteur der nationaal-liberale National-Zeitung) daarin een plaats te geven, toonde hij wel in welken geest de zaken van Noord-Duitschland moesten worden behandeld. Maar niet alleen Noord-Duitschland was in het zadel gezet, gereed om te rijden: - Bismarck had nog meer gedaan. Hij had twee krachtige bruggen geslagen in de richting van Zuid-Duitschland, zoodat te eeniger tijd gansch Duitschland een éénheid zou kunnen worden. Met Beijeren, Wurtemberg, Baden en Hessen-Darmstadt waren militaire verdragen gesloten, waarbij deze staten zich verbonden in tijden van gevaar Pruissens zijde te houden, en ten andere was het tolverbond op nieuwe grondslagen bevestigd en bepaald dat de belangen die daartoe behoorden, ook in een parlement zouden worden besproken en verder vastgesteld. Dat parlement was schielijk gevonden: het zou het

Noord-Duitsche zijn, waartoe de Zuid-Duitsche bevolking, ook bij algemeen stemrecht, slechts hun vertegenwoordigers zouden zenden. Men begrijpt welk een strekking zulk een parlement voor gansch Duitschland zal hebben. Wij zien thans de Zuid-Duitsche volken er hun keuze voor uitbrengen en wachten na eenige weken de eerste samenkomst.

Woei alzoo een frissche wind door alles wat betrekking had tot dien Noord-Duitschen staat, niet alzoo was het gesteld met het specifieke Pruissen. Pruissen kon zich nog niet geheel loswikkelen uit de enge vormen waarin het zich een tijd lang had versteend. Zoowel regering als oppositie moesten hiervan de wrange vruchten plukken. Een groot deel van het jaar 1867 ging voorbij onder een zekere ministeriëele dictatuur. Nadat Pruissen toch de nieuw veroverde landen had geannexeerd, beging het ministerie de fout alles in die nieuw aangehechte provinciën door besluiten, en nog wel Pruissische besluiten, te willen regelen. In plaats van onderlinge verzoening en wezenlijke verbroedering werd aldus slechts wrevel en gemor tusschen de deelen van het vergroote Pruissen onderling verwekt. Men zag echter den misslag in; in Augustus 1867 gebood de koning van uit Ems een anderen weg in te slaan. Uit de nieuwe provinciën werden de aanzienlijkste en achtbaarste mannen als mannen van vertrouwen te rade genomen; hun inzichten werden alstoen tot leiddraad van nieuwe maatregelen genomen, en weldra werd de landdag van het nu alzoo vergroote Pruissen bij elkander geroepen. De tweede kamer kwam den 15 November bijéén en zijn debatten hebben geduurd tot deze laatste maanden, en eerst 28 Februarij 1868 is de Pruissische landdag gesloten. Wat die lange en moeitevolle werkzaamheid der kamer heeft opgeleverd? vraagt men. Inderdaad niet zeer veel. Een oneindige reeks van redevoeringen is gehouden, maar het tal van practische, waarlijk vervormende maatregelen en wetten is gering. De oorzaak ligt zoowel bij de kamer als bij het ministerie. De kamer was, men bedenke het wel, nog geheel nieuw en wist niet welke richting zij zou uitgaan. Hier was het niet een bepaald Duitsche zaak, zoo als bij het rijksparlement, dat de harten en hoofden zou bezighouden, neen, voor de afgevaardigden der nieuwe provinciën was het de zaak zich voor het eerst pruissisch te gaan gevoelen, en dit laatste viel niet mede. De 80 nieuwe leden die aan de oude kamer waren toegevoegd, wisten dus niet goed welk standpunt zij zouden innemen. Het zeer conservatieve ministerie te

steunen was natuurlijk voor de meesten een onmogelijkheid, maar de streng negatieve oppositie - zoo als zij zich nog altijd in de Fortschrittspartij incarneerde - trok toch ook niet aan. Wat gingen de nieuwe provinciën de oude twisten aan die voor jaren tusschen Bismarck en Grabows volgelingen waren gevoerd? Zóó hinkte men tusschen twee gedachten; de nationaal-liberale partij kwam in de pruisissche kamer niet tot dezelfde beteekenis, die zij in het parlement had; daarbij was de conservatieve fractie tot een vrij aanzienlijke partij geworden, voor welke men ook op zijn hoede moest zijn, en het gevolg was dat de president der Pruissische kamer, Forckenbeck, niet zulk een dankbare taak had als zijn evenknie in het parlement Simson. Toch kwamen in de kamer van tijd tot tijd de meest verrassende incidenten voor, en eindigde alles met een coup d'éclat, die voor een oogenblik een gansch andere wending aan de zaken in Pruissen scheen te kunnen geven. Dat zoo verrassend feit was de oneenigheid die plotseling tusschen Bismarck en de conservatieve partij uitbarstte. Wij gebruiken ten onrechte het woord plotseling. Al reeds lang smeulde het vuur. Bismarck tegenover het parlement stond natuurlijk op een anderen grond als Bismarck tegenover den Pruissischen landdag, waarvan één deel was en bleef het oude Heerenhuis. Wat Bismarck hier durfde wagen kon dáár zelfs niet besproken worden. Het feodale en reactionnaire element deed zich bij de specifiek Pruissische vertegenwoordiging geheel anders gelden dan in dat door den modernen tijdgeest gecreëerde parlement. Weg met alle phrases en holle theoriën! Pruissen was de staat van Gods genade, de dam tegen den revolutiegeest, het schild der godsvrucht. Terwijl Bismarck in het parlement de meest onbeperkte vrijheid van spreken voor de vertegenwoordigers van den Noord-Duitschen Bond had gehuldigd, begon het ministerie al dadelijk, toen de Pruissische landdag bijeen was, zijn vroegere vervolgingen weder tegen Twesten, wegens de redevoeringen door hem in de kamer gehouden. Het was de minister van justitie, graaf zur Lippe, die deze vervolging weder beval. In den graaf zur Lippe vond de oudconservatieve partij haar hechtsten steun. Zij dreef hem vooral vooruit; want zij wilde eens aan Bismarck leeren dat zij slechts met leede oogen die geheele vernieuwing aanzag. Pruissens machtstelling, de glans van Pruissens koning, autoriteit geen majoriteit, waren leuzen waarin zij gaarne den alvermogenden minister volgde; maar algemeen stemrecht, parlementen hier, parlementen daar, gebazel van

nationaal-liberalen, dat alles duldde zij slechts omdat het niet anders kon. Bismarck moest dus een wenk hebben. Doch Bismarck behoort niet tot degenen die een wenk van anderen veroorlooven. Graaf zur Lippe moest eensklaps zijn portefeuille opgeven en in zijn plaats trad op een Hannoveraan, weleer minister onder den laatsten Hannoverschen koning, den handigen conservatieven jurist Leonhardt. De verschillende wetten hadden nu bij den landdag haar loop. Wij stippen aan een wet, waarbij 40 millioen thaler werden toegestaan voor het leggen en voltooijen van het spoorwegnet in het vergroote Pruissen, en wenden ons tot de twee politieke wetten op het slot der zitting in behandeling genomen, de wet waarbij 25 millioen thaler als schadevergoeding aan den koning van Hannover en den hertog van Nassau werd toegezegd, en de wet waarbij een dotatie aan het provinciaal fonds in Hannover werd bedoeld. Het waren beide deze wetten die een waren storm in de kamers deden ontstaan. Het eerste wetsontwerp werd door de liberalen bestreden en droeg dan ook een vrij zonderling karakter. Afgescheiden van hun rechten op de vroeger door hen gedragen kroon, en afgescheiden van hun niet betwist recht op het eigenlijke privaatvermogen der beide vorsten, werd aan den koning van Hannover 16 millioen thaler, aan den hertog van Nassau 9 millioen thaler toegezegd, als schadevergoeding voor het gemis hunner domeinen. Bismarck wilde deze wet beschouwd hebben als een schakel in geheel het plan der vervorming van Duitschland; hij wilde zelfs, toen de oppositie scherper en scherper zich tegen die wet verklaarde, er een kabinets-quaestie van maken: hij verdedigde dien maatregel als een onteigening ten algemeene nutte; hij wilde juist de pretendenten naar die kroonen, die hun waren ontnomen, rijk en zeer rijk hebben, want een arme pretendent was martelaar en dus gevaarlijker. Hij drong met alle kracht op aanneming der wet aan, en het einde was dan ook dat de kamer zwichtte en een gedeelte der liberalen toegaf. - Toen kwam het tweede wetsontwerp in den landdag, dat de strekking had om een provinciaal fonds voor Hannover te constituëeren. Bismarck bedoelde met dat ontwerp den wreveligen geest in Hannover tevreden te stellen en zoo mogelijk te verzoenen. De gelden zouden bovendien toegestaan worden uit de vroegere domaniale fondsen van Hannover. De liberale partij wilde zich wel voegen naar deze plannen en inzichten van den minister, mits geen sommen, maar slechts eene vaste rente (500,000 thaler in het jaar) werd toegezegd. Niet

alzoo echter de conservatieve partij in de tweede kamer, die natuurlijk het Heerenhuis achter zich had. Voor die partij vloeide de beker nu over. Het was waarlijk - in haar oogen - of oud-Pruissen niet meer bestond; het geld werd met handenvol toegeworpen aan overwonnen volken, aan nieuwe burgers, ter wille van Duitsche en moderne begrippen, maar van voorrechten aan ouden adel, van het bevestigen der onderscheiding en regeling van standen, van al die beginselen werd niets gehoord; daar scheen men geen penning voor over te hebben. Het voorwendsel werd te baat genomen om aan Bismarck nu voor goed een bepaalde les te geven; de oudminister von Bodelschwing, die uit het kabinet van Bismarck was getreden toen aan Oostenrijk de oorlog werd verklaard, wist de ontevredene feodalen te vereenigen, en de conservatieven zeiden in de kamer neen toen Bismarck het ja vroeg. Bismarck liet hen, zijn oude partij, een oogenblik begaan, maar het bloed begon hem te koken. Hoe! dezelfde partij, die hij van uit het slijk had opgebeurd om te zijn de machtigste partij van Duitschland, zou zich thans tegen hem durven verzetten. Zoo iets was bijna ongeloofelijk. Hij richtte zich op en het volgende weêrklonk o.a. op den landdag in hun ooren: ‘De regering heeft er een recht op in deze zaak door de conservatieve partij gesteund te worden. Een constitutioneele regering is in het geheel niet meer mogelijk, wanneer de regering niet op eene partij met zekerheid rekenen kan, ook in al zulke enkele gevallen, die aan deze partij misschien niet onverdeeld genoegen doen; niet mogelijk wanneer die partij niet op de volgende wijze haar rekening maakt: wij gaan in groote aangelegenheden met de regering mede, wij vinden wel is waar dat de regering nu en dan een dwaasheid doet, maar toch minder dwaasheid dan wel aanneembare maatregelen, ter wille waarvan wij haar die dwaasheid ten goede houden. Heeft een regering niet minstens één aanzienlijke partij in het land, die haar opvatting en richting deelt, dan is het constitutioneele regime een onmogelijkheid, dan moet de regering tegen de constitutie manoeuvreeren en ageeren, zij moet zich een meerderheid maken en zoeken te verkrijgen, zij wordt dan een soort van coalitie-ministerie en de groote administratieve beginselen beginnen te dobberen, al hetwelk voor het staatsleven en voor de conservatieve partij het allernadeeligst is.’ - Op een volgenden dag uitte hij zich nog krasser: hij verweet hen uitdrukkelijk dat zij gekozen waren om hem te ondersteunen. ‘Hoe velen van u, mijne

Heeren! zouden gekozen zijn wanneer de regering gezegd had: deze Heeren wenschen wij niet, die en die gaat te veel rechts, en die is ons te conservatief. Hadden wij dit verklaard, waar was dan de meerderheid?' - 'Wij kwamen in het jaar 1862 aan de regering; heeft toen iemand van u kunnen vermoeden dat wij de zaak tot een gunstig einde zouden voeren: was er buiten ons iemand te vinden die bereid was om de zaak op te vatten? Wie zou gekomen zijn, als wij niet den moed gehad hadden, de portefeuilles op te nemen? Als wij het hier niet drie jaren lang, geïsoleerd, van slechts elf conservatieven omringd, gesmaad, verketterd, aangevallen - ik wil niet spreken van hetgeen nog buiten dezen kring is gebeurd! - uitgehouden hadden? Dat vergeet men echter zeer schielijk, mijne Heeren! Denk u toch eens den toestand in, die onvermijdelijk ingetreden was, wanneer ik eenvoudig-weg in September 1862 aan Zijne Majesteit, in plaats van ja, neen had gezegd.' - 'Ik ben niet bang voor conflicten, gij weet het, ik heb eerlijk 3 jaren aan zulk een conflict mijn voorhoofd getoond, maar zulk een conflict tot een permanente nationale instelling te maken, dat is niet mijn plan.' Men ziet het, Bismarck schertst niet wanneer hem bij het regeren kleine hindernissen in den weg worden gelegd. Hij neemt het zeer ernstig op, en toen de conservatieve partij toch voortging met tegen den maatregel te stemmen, - hoewel de wet met het amendement der liberalen toch door de kamer werd goedgekeurd met eenige weinige stemmen, - schreef hij een brief aan den Voorzitter van het Huis, dat hij voor een onbepaalden tijd zich aan de zaken onttrok en dat het interim zou waargenomen worden door den minister van Financiën, de groote utiliteit, den Heer von der Heydt.

Achilles trok zich onwillig terug in zijn tent. De conservatieve partij moest het gevoelen dat hij, haar meester en gebieder, niet bereid was op haar keline bekrompen wijze van zaken te behandelen in te gaan. De taak van Noord-Duitschland op conservatieven grondslag als een vaste eenheid te organiseeren, zou hij niet bederven door alleen van Pruissische elementen en Pruissische inzichten te willen weten. De Noord-Duitsche Bond is nu ook door geheel het buitenland als zoodanig erkend. Overal zijn de Pruissische gezanten als die van den Noord-Duitschen Bond geaccrediteerd. Een menigte kleine Duitsche diplomaten zijn nu overtollig geworden: zij hebben noch decoraties meer uit te deelen, noch geheime kabinet-cijferbrief meer te componeren; arme diplomatic! of liever gelukkige diplo-

matie, dat zij eindelijk uit de privatieve jacht van uitsluitend dynastieke belangen, waarin zij door de school der enge legitimiteit was gedresseerd, geleid wordt tot het ruimer leven der volken en der natiën. Het volkenrecht is een ander geworden sedert de revolutie in de wereld is getreden; het is in waarheid een recht der volken geworden, en die deze rechten moeten behartigen en handhaven moeten zich bewust zijn een gansch ernstige zaak te behandelen. Kleine persoonlijke ijdelheden moeten ter zijde worden gesteld.....

Geheel het land, en geheel Duitschland, volgt de reconstitutie van staat en volk met de meeste aandacht. Niet onverdeeld is overal de sympathie. Hannover in 't bijzonder schikt zich nog niet geheel in het toebeschoren lot. Wat ook graaf Otto von Stolberg-Wernigerode doet, men ziet nog soms met verlangende blikken naar Hietzing, naar den verdreven blinden koning uit. Het Duitsche volk is zoo trouw van aard. Toen die arme koning aldaar, onder de gastvrije bescherming van den keizer van Oostenrijk, het 25-jarig feest van zijn huwelijk vierde, kwam een gansche schaar van Hannoveranen hem het bewijs hunner hulde brengen. Koning George ontving hen, onthaalde hen, en toen de bekers met wijn rondgingen hield hij een aanspraak, waarin hij de vaste hoop uitdrukte éénmaal weder den troon der Guelfen te zullen bestijgen en wraak riep over het onrecht door Pruissen hem aangedaan. Wellicht was op dit alles niet zoo bijzonder de aandacht gevallen, wanneer niet terzelfder tijd in de Pruissische kamer de overeenkomst was gebracht, waarbij aan den vroegeren koning van Hannover 16 millioen thaler werd toegezegd als schadevergoeding voor zijn prijs geworden domeinen. Er ontstond nu in Pruissen de zeer rechtmatige vrees dat de gelden uit Pruissens schatkist zouden vloeijen om aan Pruissens vijanden de middelen te verschaffen, het land zooveel kwaad als maar mogelijk aan te doen. De kamers interpelleerden en het ministerie, nu vertegenwoordigd door den goedigen Heer von der Heydt, haastte zich op al de eigendommen van koning George beslag te leggen en de verklaring af te geven, dat nu vooreerst geen geld aan den Hannoverschen vorst zoude worden afgestaan. - En Pruissen had dat geld dan ook wel tot andere doeleinden te gebruiken. De hongersnood in Oost-Pruissen, zamenvallende met den hongersnood in het noordwesten van Rusland en Algiers, was nijpend. De kamers lieten het ministerie de vrije hand om in de behoefte aldaar te voorzien. De koninklijke familie ging voor en een ieder deed het zijne om den nood te lenigen.

Ook de aristocratie bleef niet achter. De gravin Stolberg, die aan het hoofd van de menschlievende instelling Bethanië stond, ging zelve derwaarts, om bij het woeden van den hongertyphus het voorbeeld van hulp te geven. Zij vond er den dood. Een schoone dood voorwaar!

Even opmerkelijk als in Noord-Duitschland is thans de staatkundige beweging die in Oostenrijk plaats vindt. De Heer von Beust heeft in 1867 bewezen tactvol te werk te gaan. Inwendige rust is nu verkregen sinds Hongarije en de overige (het Cislithaansche) Oostenrijk verzoend zijn. Wel is het nu een zeer gecompliceerde staatsmachine, maar elke constitutie is goed - zeide reeds Napoleon I - als zij maar marcheert. Er zijn nu in Oostenrijk drie ministeriën. Een Hongaarsch, aan welks hoofd graaf Andrassy staat. Een Cislithaansch, gevormd uit de leiders van den Rijksraad: president van dit ministerie is vorst Karl von Auersperg, zoo even voorzitter van het Heerenhuis; voorts zit daarin als minister van Binnenlandsche Zaken Giskra, ten vorigen jare president van het huis der afgevaardigden, en eenige notabiliteiten uit dit huis, Dr. Herbst, Dr. Berger en von Hasner. Naast en boven beide ministeriën staat het ministerie dat de aan beide deelen van het rijk gemeenschappelijke belangen moet behartigen, het rijksministerie uit 3 leden bestaande, zijnde de rijkskanselier von Beust, een minister van financiën en een van oorlog. Terwijl de laatste maanden getuigen zijn geweest van het werk der delegatiën uit de Hongaarsche en Cislithaansche vertegenwoordigingen, die zich onderling poogden te verstaan om de nieuwe orde van zaken en vooral het budget gezamenlijk vast to stellen, - een taak waarbij het meermalen bleek hoe lastig en onhandelbaar de Hongaren zich telkens betoonden - is thans de rijksraad van het niet-Hongaarsche Oostenrijk weder te zamengeroepen en gekomen, om de plannen van het ministerie Auersperg-Giskra te hooren en te beoordeelen. Die plannen zijn stout genoeg. Want von Beust heeft den stouten zet gewaagd en heeft zijn voornemen aangekondigd om met het Concordaat te breken.

Reeds had de nieuwe minister van binnenlandsche zaken, Dr. Giskra, in verschillende circulaires de inzichten der regering op dat punt opengelegd, toen de rijksraad bijeenkwam en zich constitueerde door tot voorzitters te benoemen van het Heerenhuis vorst Colloredo-Mansfeld, en van het huis der afgevaardigden, den Heer Kaiserfeld. Dadelijk werd voor den rijksraad door het ministerie gebracht een out-

werp van wet op het huwelijk, waarbij de beginselen van het moderne recht op dit stuk werden gehuldigd, en het kerkelijk huwelijk als zoodanig werd afgeschaft. Het ministerie had er alles op gezet deze wet te doen aannemen. Het ergst was men bevreesd voor de oppositie in het Heerenhuis, geleid door graaf Leo Thun en door kardinaal von Rauscher. Doch ten onrechte: hoe heftig deze zich ook uitlieten, hoezeer graaf Mensdorff ook door een verdagingsmotie de zaak aan het wankelen trachtte te brengen, het baatte ditmaal niet en het ministerie, geholpen door de welsprekendheid van graaf Anton Auersperg, als dichter bekend onder den naam van Anastasius Grün, behaalde de zegepraal en schoot de eerste kolossale bres in het Concordaat. Een groot gejubel is - luidens de dagbladen - over dat alles in Weenen ontstaan: nooit was het enthousiasme zoo groot; men omarmde zich op de straten, men was verjongd: hier was het zaak om van den Oostenrijkschen staat met den geestigen Karr te zeggen: comme il est jeune, il faut qu'il soit bien vieux!

Wat Rome tot dit alles zegt wordt tot nog toe niet gemeld. Inderdaad is de positie van Rome tegenover Italië vrij treurig. De Franschen zijn natuurlijk sinds de laatste expeditie en den slag van Mentana in de eeuwige stad gebleven, en de Fransche of liever Napoleontische invloed is op alles merkbaar. Daar is zelfs iets gebeurd dat aan zeer vele politici een voorteeken voor de toekomst scheen te zijn. Onder de in het begin dezer maand benoemde kardinalen leest men den naam van prins Lucien Bonaparte. Wie weet? een paus wordt gekozen uit de kardinalen door de kardinalen, en het is geen wet van Perzen en Meden dat juist een Italiaan altijd daartoe moet worden aangewezen; - integendeel een Italiaan kan wel eens te veel hart gevoelen voor Italie, zoo als meer is geschied, zelfs bij den tegenwoordigen paus toen hij optrad. Hoe het zij, men heeft de keuze van een Bonaparte tot kardinaal nu in deze tijdsgewrichten zeer opgemerkt. Dat de paus behalve voor Frankrijk nog voor een andere natie sympathie heeft, heeft hij getoond, door aan de koningin van Spanje de gewijde roos te zenden. Een roos is het embleem der onschuld en kon aan geen waardiger dochter door Zijne Heiligheid worden gegeven.

Voor Italië heeft men natuurlijk te Rome niets over. Het heeft trouwens genoeg aan zijn eigen beroeringen en onrusten. Met groote moeite houdt het ministerie Menabrea zich staande. Het ministerie aldaar doet een vaderlandslievenden plicht; het blijft omdat geen ander

ministerie werkelijk mogelijk was. Na het laatste votum van de kamer was het geweken, doch de koning was er op blijven aandringen dat Menabrea nogmaals met een nieuw kabinet het werk zou beproeven. Menabrea had zich maar alle kanten gewend om ondersteuning; geen partij, ook niet de oud-Piemonteesche, vertegenwoordigd door de San Martino, wilde bijspringen; toen had Menabrea den minister die aan de kamer het meeste aanstoot had gegeven, Gualterio, laten varen, en was grootendeels omringd door de oude ministers weder voor de kamer gekomen. Het is te hopen dat hij er in slaagt een zekere stabiliteit aan de regering te geven. Italië heeft zoo dringend noodig inwendige consolidatie en orde in het finantiëele. Menabrea poogt nu Italië te beduiden, voor eenige jaren het denkbeeld, van Rome tot hoofdstad te hebben, te laten rusten, en intusschen het meest dringende werk af te doen. De nieuwe minister van binnenlandsche zaken, Cadorna, is de beste waarborg voor dien arbeid. Reeds tweemalen was deze lid van een kabinet, eens in 1848 onder Gioberti, ten tweede male onder Cavour; later was hij verscheiden malen president van de kamer en was het aan zijne bemoeijingen vooral te danken dat Ratazzi en Cavour zich verzoenden. Met eenige hoop zal men hem dus thans in de zoo moeijelijke omstandigheden van Italië aan het werk zien gaan. Men brengt thans Manin's overblijfselen naar Venetië; moge men bij zijn asch zich de hand der broederschap reiken. Give me thy hand, o brother Montague! De verzoening is zoo noodig na het luidruchtig jamais van Rouher in het wetgevend ligchaam, toen keizer Napoleon op den 5 December 1867 door zijn minister liet verklaren dat Italië nimmer, neen nimmer een deel van het grondgebied van den Heiligen Vader met Frankrijks toestemming zou kunnen verkrijgen.

Dat jaar 1867 sloot voor Frankrijk op de zonderlingste wijze. Het was begonnen met de liberale wending van 19 Januarij, toen Napoleon begreep te moeten overgaan tot wat hij noemde de bekrooning van het werk; het sloot met de tweede expeditie naar Rome en het jamais van Rouher. Tusschen beide periodes in was de zwarte vlek gevallen van den dood van keizer Maximiliaan, doodgeschoten als een misdadiger door de benden van Juarez, en geen expositie, geen daverend bezoek van keizers en koningen te Parijs, had de zwarte stip uit de gedachten weten te drijven. Het was alsof de keizer zelf haast bang was geworden; ten minste hij bevond zich op het einde van 1867 in de meest reactionnaire om-

geving. De markies La Valette was als minister van binnenlandsche zaken afgetreden om plaats te maken voor een procureurgeneraal, den sententieusen Pinard. De clericale partij dacht bepaald overal te zegevieren. Toch was het den keizer ten vorige jare ernst geweest, toen hij in Januarij zijn programma ten beste gaf en de twee nieuwe liberale wetten voor de drukpers en de vereenigingen beloofde. Wel moest eerst de wet op de militaire reorganisatie behandeld worden, maar als deze klaar was, zou de keizer zijn woord blijven houden. De wet kwam dan ook gereed na een lange en werkzame discussie in het Wetgevend Ligchaam van 19 December tot 14 Januarij. Het leger werd daarbij op aanzienlijke wijze vergroot. Het actief zou van nu af aan bestaan uit 800,000 man, benevens een mobiele garde van 400,000 man. De diensttijd werd verlengd, de faciliteit van het huwelijk verschoven kortom, het was een zeer drukkende wet. De regering zelve, ditmaal vertegenwoordigd door den maarschalk Niel, ontveinsde het zich niet. Het zou haar trouwens niet gebaat hebben, want in het Wetgevend Ligchaam bleek het al zeer spoedig, dat het land weinig gediend was met die nieuwe drukkende diensten, thans uit een militair oogpunt aan Frankrijk opgelegd, en de kamer nam de wet dan ook alleen aan in het vertrouwen op het beleid van den keizer, die zulk een wet een noodzakelijkheid rekende. De Regering was er immers vroeger voor uitgekomen, dat de uitkomst van den slag van Königgratz een verrassing voor Frankrijks regering was geweest en men moest - iedereen voelde het in Frankrijk - niet meer op dergelijke wijze verrast kunnen worden. De Senaat nam dan ook op één stem na unaniem de wet aan, toen zij het Wetgevend Ligchaam had gepasseerd. Het land echter zelf ontving niet met zooveel enthousiasme de wet, en hier en daar - het ergst te Toulouse - ontstond hevige opschudding toen men tot het organiseeren van de mobiele garde overging. - De keizer was blijkbaar van een groote zorg verlost, toen deze wet achter den rug was, en in Frankrijk bereidde de liberale partij zich nu voor om met kracht de behandeling der wetten op de drukpers en op het recht van vereeniging te steunen. De groote dagbladen in Parijs begonnen met lust aan den arbeid. Men had echter eenigzins buiten den invloed der reactionnaire partij in de Regering gerekend. Reeds bij het behandelen van de wet op de militare reorganisatie en vroeger nog bij de expeditie naar Rome, had men kunnen zien, dat er

een partij in Frankrijk was, voor wie de beloften van den keizer op 19 Januarij 1867 gedaan, veel te liberaal waren. Het keizerschap moet zich naar haar inzien vierkant blijven verklaren tegen al wat naar parlementarisme of invloed van journalistiek zweemde. Daar zat de kracht niet der Napoleontische heerschappij. Niet in oratorie en phrases, maar in maatregelen en daden moest de sterkte gezocht worden. Die partij meende zich sterk te moeten verklaren tegen alle concessiën aan de drukpers en aan electorale manoeuvres toe te staan. De pas benoemde minister van binnenlandsche zaken behoorde eenigzins tot die denkwijze, en om te toonen dat men waarlijk niet zoo in ééns het regime der vrijheid wenschte, werd eensklaps een proces tegen bijna al de groote dagbladen begonnen, waarin zij beticht werden naast het officieele compte-rendu der zittingen, min of meer gekleurde verslagen van de zittingen over de wet op de militaire reorganisatie geleverd te hebben. Nog sterker: de rechtbanken condemneerden al die bladen. De kleine en zeer voorzichtige appreciatie, welke die bladen gewaagd hadden over de redevoeringen van kamerleden uit te spreken - een appreciatie die zij meenden te mogen doen gelden, daar het recht van discussie der kamerzittingen hun was verleend - werd vrij sophistisch verklaard tot een compte-rendu parasite, hetwelk strekte om het officieele compte-rendu te vervalschen, en zulk streven moest worden gestraft. Hoe het mogelijk was wel te discussieeren en te apprecieeren zonder buiten het officieele compte-rendu te vallen, werd niet gemeld. De liberale dagbladen hadden, om daaromtrent ingelicht te worden, slechts een voorbeeld, en dat was de bepaald gouvernementeele drukpers en vooral le Pays. Aan deze krant was het vergund alle redevoeringen van de afgevaardigden van Parijs, Jules Favre, Picard, enz., door het slijk te halen, zonder echter in een min of meer gekleurd compte-rendu te vervallen. De les was dus niet moeijelijk te volgen; men moest slechts ophouden een eerlijk man te zijn. Men begrijpt het, dat deze strafoefening op de bladen de liberale meening niet gunstig stemde; het oogenblik was dan ook vrij ongunstig gekozen om van liberale concessiën te gewagen. De bladen zwegen voortaan over de discussiën in de kamers, en in die stilte werd de wet op de drukpers allereerst behandeld. Het begin van de nieuwe wet was het beste, laten wij zeggen het eenige goede dat er in voorkwam. Daarbij werd opgeheven de vroegere prealabele autorisatie die noodig was. Voortaan is slechts een prealabele

verklaring noodig om een dagblad op te richten. Dit was dan ook het karakter der nieuwe richting in deze materie. De preventie werd vervangen door de repressie. Uit den aard der zaak werd die repressie, de straf op eventueele misdrijven en uitspattingen van de dagbladpers, zoo mogelijk nog verzwaard. Het cautionnement bleef hetzelfde, het zegelrecht bleef drukkend, de uitgever en drukker bleven verantwoordelijk voor alles, de boeten werd nog verzwaard, maar men kwam toch nu als men iets verkeerds had verricht voor de rechtbank; het was niet meer de administratie, die met haar waarschuwingen en opheffingen alleen het zwaard in handen had. De straffen door de rechtbanken uit te spreken, waren overigens zwaar genoeg: de geldboeten gingen tot 25000 franken, en zelfs wilde de ontwerp-wet aan de rechtbanken de bevoegdheid verleenen om aan dengenen, die zich aan een drukpers-delict had schuldig gemaakt, voor vijf jaren het staatsburgerrecht te ontnemen. Dit laatste werd echter tot eer van het liberale Frankrijk verworpen en dus uit de wet gelicht. Overigens vermocht de liberale partij weinig aan het ontwerp te verbeteren. Er was bij de meerderheid van het Wetgevend Ligchaam een bepaald parti-pris tegen alles wat journalistiek heette. Eerst poogde die meerderheid, die haar heftigste uitdrukking vond in de woorden van den verachtelijken hoofdredacteur van de Pays, Granier de Cassagnac, de geheele behandeling van de wet bij artikel 1 in gevaar te brengen. De fractie de l'Arcade, geleid door Jerome David, wilde niets liever dan de geheele wet te-niet doen: men meende zelfs, daar ook Persigny in dien geest werkzaam was, den keizer te hebben overreed, dat het 't beste was, wanneer het Wetgevend Ligchaam het eerst den stap achterwaarts deed - doch ter laatster ure bezon zich Napoleon en Rouher moest bepaald op aannemen aandringen. Hetgeen hij deed met zijn gewone en heftige welsprekendheid. Wat zullen wij overigens zeggen van de geheele discussie over de wet? Zullen wij gewagen dat Jules Favre en Thiers en Picard, Jules Simon en Berryer hun pogingen als het ware verdubbelden, dat zelden welsprekender woorden zijn gehoord; - maar het feit is toch al te treurig, dat dit alles noodig is in het jaar des Heeren 1868, nadat èn de Restauratie èn de Julij-regering bijna dezelfde discussiën hebben bijgewoond. Liever, om den geest der vergadering te kenschetsen, stippen wij twee serieus bedoelde amendementen van uit den boezem van 't Wetgevend Ligchaam aan. Het ééne is van den Heer

Matthieu. Deze afgevaardigde, waarlijk niet één der minsten, stelde voor vast te stellen, dat elk polemisch artikel van elk dagblad 24 uren voor dat het afgedrukt werd, moest worden meêgedeeld aan het gouvernement, opdat de regering er zoo noodig op zoude kunnen antwoorden en aanval en verdediging tegelijkertijd zouden kunnen in het licht komen. Het tweede amendement was van den burggraaf de Kerveguen. Hij stelde voor dat alle meerderjarige franschen, ook de vrouwen, het recht zouden hebben in alle dagbladen tegen betaling hun stukken te plaatsen; in elk dagblad moesten speciale kolommen daarvoor gereserveerd worden. Dit zijn de wetgevers van Frankrijk in 1868. Den naam van de Kerveguen noemende, moeten wij niet vergeten, dat deze Heer terzelfder tijd aanleiding heeft gegeven tot de meest zonderlinge beschuldigingen tegen de drukpers. Hij had de groote bladen van Parijs beticht van bijna allen omgekocht te zijn. Nadat een jury van eer was benoemd, die de bladen vrijsprak, heeft Granier de Cassagnac het thema weder opgenomen en allerlei wonderlijke stukken geproduceerd, die de Kerveguen gelijk moesten geven. De zaak heeft een groot éclat gekregen en alleen aangetoond dat dergelijke vlekken meestal terugspatten op hen die ze werpen. Voorts heeft de Pays er eenige duizend bladen meer om verkocht, de bladen, waarin al de quasi-schandalen stonden, en dit laatste zal wel het doel van de Cassagnac zijn geweest. De wet op de drukpers werd aangenomen door geheel het Wetgevend Ligchaam. Slechts één afgevaardigde stemde tegen: het was Berryer.

Dadelijk daarop kwam in Maart in behandeling de wet op het recht van vereeniging en vergadering. Ook bij deze wet waren eenige liberale beginselen voorop gezet, die dan dadelijk in de toepassing en verdere uitwerking binnen zeer enge perken waren gebracht. De ontwerp-wet liet wetenschappelijke en litteraire vereenigingen vrij, mits na voorafgaande kennisgeving aan het Bestuur. Vereenigingen, ten doel hebbende om godsdienstige of politieke onderwerpen te bespreken, moeten onderworpen worden aan de autorisatie van den prefect. Alleen in den verkiezingstijd kunnen politieke vereenigingen plaats hebben na eenvoudige kennisgeving, doch in de 5 dagen vóór de keuzen mag geen vergadering van zulk een aard gehouden worden. Elke aanvraag om een vergadering te houden, moet geteekend zijn door zeven namen; het moet een afgesloten en bedekte plaats zijn waar de vergadering zal gehouden worden, en een agent van de rechterlijke of administratieve macht zal altijd

daarbij tegenwoordig kunnen zijn, om te zien of het bureau de wet handhaaft en de vergadering slechts laat spreken over het onderwerp dat is opgegeven. Bij de minste inbreuk mag de agent de vergadering sluiten en uit elkander doen gaan. Dán komen de straffen die liefelijk genoeg zijn. Wanneer degenen die het bureau gevormd hebben, de wet niet handhaven, kunnen zij een boete van 5000 francs of een gevangenisstraf van zes maanden beloopen; het ontzeggen der burgerschapsrechten stond ook in het ontwerp, doch bij de behandeling van de wet in het Wetgevend Ligchaam is deze bepaling uitgevallen. Doch men ziet uit het bovenstaande dat de meetings van het vrije Engeland zoo spoedig, bij het bezit van zulk een wet, nog niet kunnen worden ingevoerd in Frankrijk. Het eenige onderscheid met de vroegere wetgeving op dit stuk, is dan ook werkelijk dit (hetzelfde dat wij bij de nieuwe drukperswet opmerkten), dat het stelsel in plaats van preventief repressief gaat werken. Vroeger mocht nooit een vereeniging plaats vinden zonder machtiging, en thans kan een bij elkander gekomen vereeniging bij de minste contraventie worden ontbonden. Het is een vooruitgang, maar een zeer bedeesde tred voorwaarts. Hoe het zij: de mannen der liberale partij hebben, dunkt ons, wijs gedaan ook deze kleine concessie niet te verwerpen. Zij hebben ook onder de tegenwoordige constitutie aan het vestigen van het werk der vrijheid zich niet willen onttrekken. Geen verkeerder politiek dan die van onthouding. En die een constitutie heeft aangenomen, weet dat hij daaronder steeds moet arbeiden. Les constitutions politiques - zeide reeds Royer Collard - ne sont point des tentes dressées pour le sommeil.

Het is alsof Napoleon bij de nieuwe wending van zaken in Frankrijk nogmaals het noodig heeft geoordeeld aan zijn volk al de titels uiteen te zetten, die zijn dynastie heeft aan te wijzen. Ten minste met veel ophef is, blijkbaar onder gouvernementeele inspiratie, een brochure onder dien titel in Frankrijk verspreid. Een bloemlezing wordt daarin aangetroffen van alle staatsstukken en volksbesluiten betreffende het Napoleontische huis, tegenover welke bloemlezing met evenveel gemak - men heeft slechts een groote schaar noodig - een spinologie zou te plaatsen zijn. Het nut van al dergelijke bonte kleurwerken is uiterst problematisch, vooral wanneer zij niet meer als prospectus moeten dienen. - Het ernstige gedeelte der natie heeft met vrij wat meer aandacht nagegaan het serieuse rapport van den

minister Magne over de financiën, waarin de schromelijke opdrijving der uitgaven soms schrikwekkend te voorschijn komt. Haussmann, de prefect van Parijs, die elke uitgaaf productief noemt, zal er wel om lachen, maar deze man lacht om alles. Heeft hij nog niet zoo even in den Senaat - toen eenige zeer geachte Franschen een petitie inbrachten om ten minste niet dwars door een kerkhof, waar de graven hunner vaderen rustten, een nieuwe straat te leggen - met het meeste sans-gène den Parijzenaars voorgerekend dat zij uit die graven toch zoo dikwijls verhuisden! En dat in een wereld waar men ten minste tot nu toe altijd nog sprak van de rust van het graf! Helaas, elke overtuiging wordt tegenwoordig behandeld als een metaphore, als een poëtisch beeld, 't welk door de practische mannen van onzen tijd als rook wordt weggeblazen. - De hongersnood in Algiers is echter - het zij ter loops gezegd - niet zulk een schijnbeeld, het is een zeer ernstig lijden, dat het gouvernement wel zal doen in zijn oorzaken en aanleidingen weg te nemen. Van tijd tot tijd grijnst dat akelig geraamte van den hongerdood midden tusschen de feesten en tableaux vivants der hoven en maant aan een lijden, waarvoor men huivert, dat men bijna niet begrijpt.

Ook Rusland heeft te kampen gehad met den hongersnood in zijn noordwestelijke provinciën, in Archangel, in Finland. Wat den politieken toestand van dat rijk aangaat, zoo kan men er niet anders van zeggen, dan dat de eigenlijk gezegde oud-Russische partij er in vollen bloei is. Een oogenblik scheen het alsof die partij, gesteund door de panslavistische beweging, welke ten vorige jare door haar met zooveel ijver was aangewakkerd, een min of meer uitdagende houding tegenover Europa zou nemen, voorzooveel het de Turksche en Roumaansche questie aanbetrof; doch het schijnt dat deze luim is voorbijgedreven. Gortchakof, de minister die vrede met Europa wil houden, is gehandhaafd, en de belliqueuse gezant te Constantinopel Ignatief, die met von Budberg een andere politiek scheen te vertegenwoordigen, is rustig weder naar de Dardanellen vertrokken. Nog meer. De Russische regering wilde bewijzen dat zij ten minste de panslavistische beweging niet officieel patrocineerde, en supprimeerde dus plotseling een dagblad dat die politiek verdedigde; voor dit arme dagblad was het zeker veel eer zoo tot exempel voor Europa te dienen. Rusland blijft zich dus zeer terecht voorloopig vooral met zijn binnenlandsche staatkunde bezig houden; het spoorwegnet, dat nog zeer onvolledig is, wordt uitgebreid, Polen wordt zooveel

mogelijk gekneld en tot Russische provincie vervormd, en de Donau-Vorstendommen moeten zien dat zij vooreerst zich zelven helpen.

Aan de overzijde van den Oceaan, in America, staan vrij ernstige gebeurtenissen te wachten. De spanning tusschen de republikeinsche partij, die de meerderheid heeft in het congres en in den Senaat, en den president Johnson is tot het uiterste gedreven en de president zal moeten wijken. Ditmaal is de aanleiding de destitutie van den minister van oorlog, den uiterst energieken Stanton, die de legers van het Noorden onder Lincolns bestuur had georganiseerd en in het veld gedreven. Johnson had hem als den felsten der republikinen ten vorige jare van zijn post ontheven, en in zijn plaats Grant doen treden. De Senaat hernam toen echter zijn constitutioneel recht om alle benoemingen van hooge staatsambten te doen of goed te keuren, en betwistte den President het recht om een eens benoemden minister af te zetten. Johnson voerde de exeptie aan dat Stanton niet door hem maar door Lincoln was aangesteld, en dat het hem dus vrijstond geen gebruik te willen maken van de diensten van Stanton. De Senaat nam de argumenten van den President niet aan en herstelde Stanton in de maand Januarij in zijne betrekking. Grant was reeds van zelf geweken; hij had tot leuze genomen alleen de wet te gehoorzamen; hij had het ministerschap aangenomen omdat de President, de opperste bevelhebber van het leger, het hem gebood, doch nam zijn ontslag toen de Senaat een nog hooger vonnis over de bevelen van den President velde. De President benoemde toen tot minister den generaal Lorenso Thomas. Het congres ging nu verder. Het comité van reconstructie voor het Zuiden deed alsnu het voorstel om den President in staat van beschuldiging te zetten en den 24^{en} Februarij nam het congres dit voorstel aan, en benoemde het een commissie van twee leden om officieel den Senaat van de in beschuldiging stelling te verwittigen, en een tweede commissie van zeven leden, om de acte van beschuldiging op te maken. Van den anderen kant heeft Johnson aan den Senaat nogmaals officieel de benoeming van generaal Thomas tot minister medegedeeld en in een boodschap zijn recht om zóór te handelen, gehandhaafd. Een oogenblik dacht men er aan dat Johnson tot krasser maatregelen zou overgaan, daar hij een nieuwe militaire afdeeling wilde creëeren om die te Washington te vestigen: hij gaf aan generaal Sherman hiervan het commandement, doch deze laatste weigerde en de geheele militaire divisie zal zóó wel in rook verdwij-

nen. En zoo staat vóór de deur de veroordeeling van den President. De geschiedenis zal zeer zeker haar oordeel nog opschorten. Zij zal in den President zeer zeker afkeuren elke, ook de minste, afwijking van de wetten en bevelen der vastgestelde machten, maar zij zal niet voorbijzien dat de republikeinsche partij in haar doctrinairen ijver soms schijnt te miskennen de rechten van hen, die men na den oorlog als broeders behoorde te ontvangen. De wrijving heeft aan beide zijden die heftigheid gegeven, maar de zeer verzoenende geest jegens het Zuiden, die bij Johnson in het begin drijfveer voor zijn handelingen was, was niet zoo dadelijk verraad. Alle begrippen echter schijnen in het Far-West dadelijk een zoo gemarkeerde expressie en pointe te krijgen, dat onze Europeesche transactie- en bemiddelingsgeest daarbij te kort schiet.

En toch! - wat zou Engeland, het groote machtige Engeland zijn, wanneer het begrip van transactie en compromis aldaar verbannen was geweest? Op den bodem van elke staatsinstelling vindt men daar het compromis. De overeenkomst op de vlakte van Runnimede in den jare 1215 tusschen vorst en volk gesloten, is de type van AL hunne politieke daden. Reeds de twee natiën Anglosaxers en Normandiërs moesten zulk een verbond maken eer de staat kon ontstaan. De politiek die alles of niets zegt, de Engelschen wisten het te goed dat die aan niemand ter wereld baatte. Nimmer kwamen zij er dan ook toe, om ten gevolge van schijnbaar logische constructies, hersenschimmen na te jagen. Zij waren werkelijk ongevoelig voor de logika. Zij wisten het te goed dat Satan zijn slachtoffers in Dante's inferno troost met de woorden: ‘Misschien dacht gij niet dat ik logisch te werk ging.’ Dit was in het algemeen de trek van het vroegere Engelsche staatsleven. Het valt echter niet te ontkennen, dat Engeland in deze tijden iets meer naar absolute beginselen begint te trachten dan vroeger ooit het geval was. Een Bright en vooral een John Stuart Mill hebben dan ook niet te vergeefs geleefd en gepredikt. De groote verandering van het kiesrecht, de nieuwe Reform-Bill, met zooveel energie ten vorige jare door het kabinet doorgezet, is hiervan een bewijs. Een bewijs zoo sterk, dat de echte Engelschen de wet een sprong in het donkere noemen. Een andere groote questie staat thans voor de deur, te weten de questie van Ierland. Zal de verdeeling van grond, zoo als zij daar ten voordeele der Engelsche landheeren bestaat, kunnen blijven voortduren? Zal de gevestigde Engelsche staatskerk daar nog

kunnen blijven gehandhaafd? Droevige vragen, waarop de opschuddingen der Fenians het antwoord geven, en waarvoor thans het kabinet Disraeli staat.

Want Disraeli is thans premier, daar Lord Derby vrijwillig, door aanhoudende rhumatieke ziekte gekweld, die betrekking heeft nedergelegd. Lord Derby treedt dus van het actieve staatstooneel af. Exit Lord Derby. Hij laat echter een glansrijken naam na in dat staatsleven; een naam, waarop menig fantastische jonge geest met bewondering zal staren. Edward Geoffry Stanley, veertiende graaf van Derby, was zeker de geniaalste oudste zoon dien het Britsche pairschap in een eeuw vermocht op te leveren; in het staatsleven als whig gekomen, begon hij al dadelijk den stempel van zijn rijken geest op allerlei administratieve maatregelen te zetten; doch de deftige quasi-liberale slender der Whigs begon hem te vervelen; naast die zwaarwichtige, nimmer uit den plooi vallende gezichten, blonk zijn oog zoo schitterend, en dat oog meende te zien, dat het oud-Engeland der Tories wel wat meer vrijheid toeliet, dan in de regelmatig vastgestelde regelen der Whigs was te vinden. Hij maakte zich tot den kampioen van dat gemoderniseerde Toryisme. Zijn aard was te wagen en te winnen, het liefst op het renperk met zijn paarden. Hij bracht die passie over op het staatsleven, en hij vocht, hij joeg, hij wedde en hij kampte totdat hij zijn tegenstanders den één voor, den ander na, had verdreven, totdat hij het oud-Engeland in eere deed herleven, en van tijd tot tijd onder conservatieve leuze de liberaalste maatregelen ter wereld had doorgezet. Een figuur vol kleur en leven, vol artistiek-litterairen zin, die zich van de staatszaken verpoosde met Homerus in meesterlijke verzen te vertolken, die nimmer aan humbug of schijn zich te buiten ging, maar was wat hij was, die, hetzij in het kamp der Whigs of in dat der Tories, getrouw bleef aan de leus van zijn geslacht: *sans changer*, en in één woord een der pittigste en avontuurlijkste figuren van zijn zoo energiek volk vermocht te zijn. Sprak hij in het parlement en stond hij op met zijn fijne gestalte, dan spelde zijn gelaat, waarop zulk een stoute glimlach zweefde, strijd, en strijdend is hij dan ook als op het bed van eer van een staatsman gestorven.

Disraeli zal een zware taak hebben hem op te volgen. Oprecht gemeend en heusch begroet door geheel het parlement, dat in zijn optreden het bekroonen der verdiensten met den eersten prijs ter wereld huldigde, heeft hij voorzichtig den pols gaan voelen van zijn om-

ringend gehoor. Hij is met al zijn schitterende hoedanigheden meer een fijn insinueerende natuur, dan een stoute kampvechter, meer (om eens een etiket te gebruiken) een Mazarin dan een Richelieu. Het zonderlingste is dat er altijd iets niet-Engelsch aan dien Engelschen premier kleeft, en de eigenlijke John Bulls van het Huis zullen hem dat steeds - en met recht, want waarom wil hij juist de schildknaap van het specifiek Engelsche wezen? - verwijten. Hoe het zij, zijn antagonist Gladstone wapent zich tegen hem, en een groote slag zal volgen. Gladstone heeft na eenige tiraillementen een motie voorgedragen, waarvan de slotsom en kern deze uitspraak is, dat de gevestigde staatskerk in Ierland zal ophouden te bestaan als instelling. De volgende maand zal daarover het debat beginnen.

Niettegenstaande al die twisten en al dat gewoel kan Europa - indien niet alle voorteekenen ijdel blijken te zijn - zich verheugen in het bezit van dit jaar van den VREDE. Wij constateren met zoo veel blijdschap dat alles over het algemeen vredelievend er uit ziet, veel vredelievender als het dreigend antagonisme van Frankrijk en Pruissen ten vorige jare deed vermoeden. Laat ons hopen dat de oorlogzuchtige drijfveeren tot rust zijn gebracht. De beschaving en de vrede hebben elkander zoo lief. En in de laatste jaren was op haar liefde wel eens toepasselijk het woord van Ninon (een woord waar men ook bij Trim's geschiedenis wel eens aan denkt): une liaison de coeur est la pièce où les actes sont les plus courts et les entre-actes les plus longs.

H.P.G. QUACK.

Bibliographische album.

Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaen in den jaere MDXIV. (Uitgegeven van wege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde). Leiden, ter boekdrukkerij van A.W. Sijthoff. 1866. XXXIV en 689 blz. gr. 8°.

De Rijks-Commissie voor Statistiek, ingesteld bij Kon. Besluit van 5 November 1858, Stbl. N°. 75, werd bij gelegenheid der heftige discussies over de staats-begrooting voor 1862, in de zitting der Tweede Kamer van Vrijdag 6 December 1861, na eene korte woordenwisseling tusschen de Heeren Olivier, van Voorthuysen, en den Minister van Binnenlandsche Zaken, van Heemstra, met de overgroote meerderheid van 56 tegen 13 stemmen, wederom uit het rijk der levenden weggenomen. Gelijk ieder wetenschappelijk man, liet ook de Commissie bij haar plotseling verscheiden onafgedaan werk en eene papieren nalatenschap achter, doch haar dood bood het zeldzame voorregt aan, dat de allernaaste betrekkingen en meest vertrouwde vrienden zich met de opruiming van den boedel konden belasten. Tot dat onafgedaan werk nu behoorde ook de reeds aangevangen uitgave van het hier bedoelde werk. Reeds voor eenige jaren toch had het handschrift, berustende in 's Rijks Archief, de aandacht getrokken van den tegenwoordigen Archivaris Mr. L.Ph.C. van den Bergh, en van diens voorganger Dr. R.C. Bakhuizen van den Brink, terwijl op beider aanwijzing de Rijks-Commissie voor Statistiek inzage nam van den zoo bij uitstek belangrijken inhoud. Bekend is het, dat de wetenschap der statistiek nog een zeer jonge tak der algemeene menschelijke kennis is, en dat haar optreden als zoodanig niet hooger kan gesteld worden dan in de 18e eeuw, om reden dat al wat er vroeger op dit gebied geleverd is niet den naam

van statistiek, in den waren zin van het woord, verdient. Van daar dan ook, dat de Informacie wel een eerste gedenkstuk der Statistiek van Holland heeten mag, maar niet op zich zelf voor eene statistiek doorgaan kan; zij levert daarvoor slechts de bouwstoffen. Intusschen, de inhoud was zoo belangrijk, dat de Commissie tot de uitgave besloot, en een afschrift ten gebruike bij den druk liet vervaardigen; en reeds was het eerste vel gezet, toen de noodlottige slag viel die een einde maakte aan het bestaan der Commissie, en daarmede de uitgaaf tegelijkertijd verviel. Eene poging bij de Regering aangewend, dat door hare zorg de voorgenomen arbeid mogt worden voltooid, mislukte, en misschien niet ten onregte.

De tweeledige strekking van den inhoud evenwel, waardoor het ook moeijelijk wordt te bepalen wie van beiden, historici of statistici, met het meeste regt zich dit werk mogen aantrekken, maakte dat nu de laatsten het werk moesten laten glippen, de eersten, zonder hun karakter het minste geweld aan te doen, de opengevallen plaats konden innemen. Van daar dat, toen de Heer Mr. S. Vissering, oud-lid der ontbonden Commissie, in Januarij 1865 de maandelijksche vergadering der leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde met het belangrijke werk had doen kennis maken, niet lang daarna de Historische Commissie dier vereeniging, door gebruik te maken van het op last der Rijks-Commissie voor Statistiek voor den druk vervaardigde en later in de Koninklijke Bibliotheek geplaatste afschrift, in de gelegenheid was gesteld de hand te slaan aan de uitgave, die reeds in Januarij 1867 werd verspreid.

Reeds meer dan eenmaal, en telkens van verschillende kanten, is dit werk bekeken en besproken. In het Volksblad van 7 Maart 1867, N°. 10, werd aan de Leestafel de verschijning van dit boek beschouwd ‘als eene gebeurtenis, waarbij het volk zeer groot belang heeft’, daar het eene in allen opzigte te vertrouwen bijdrage tot de geschiedenis der volkswelvaart levert. In tegenovergestelden zin, maar geheel in overeenkomst met vroegere studiën van den Redacteur, werd in hetzelfde blad van 11 April 1867, N°. 15, voor de Volks-letterkunde aan dit werk ‘Eene Bijdrage tot de Geschiedenis der Armoede in Nederland’ ontleend, en daarbij het bewustzijn versterkt ‘dat wij waarlijk niet jaloersch behoeven te zijn op onze voorvaderen,’ maar integendeel ‘sedert de middeleeuwen in volks-

geluk en volkswelvaart krachtig zijn vooruitgegaan.' Later werd nog in het Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1867, waarschijnlijk door dezelfde hand, de 400ste bladzijde aan de vermelding van het werk gewijd, en met den wensch besloten, dat een der leden van de Vereeniging voor Statistiek in een' volgenden jaargang eene breedere studie over de Informacie zoude leveren. In hoeverre die wensch vervuld staat te worden, nu de Heer Mr. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis in het 27e deel van zijn Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, blz. 135-150, 185-192, 241-250, enz., een uitvoerig overzicht van den inhoud heeft gegeven, zal de tijd leeren. En nu ook wijlen de Heer P. Nijhoff in het voorlaatste stuk zijner Bijdragen, blz. 54-57, niet in gebreke bleef zijne bewondering met het werk aan den dag te leggen, wordt het bezwaarlijk nogmaals met eene aankondiging voor den dag te komen. Van geschiedkundige, staathuishoudkundige en statistieke zijde beschouwd, is misschien het letterkundig oogpunt nog het eenige dat voor mij is overgebleven. Gelukkig is ook in dit opzicht de geschiedenis van het boek en de uitgave zelve belangrijk genoeg.

In de eerste plaats wordt dit beweren gestaafd door het Voorbericht van de hand van den Hoogleeraar Fruin. Die uitvoerige en belangrijke inleiding tot het boek toch leert, dat, al mogen er ook vroegere verpondingen hebben plaats gehad dan die van 1436, 1448, 1462, 1477 en 1496, men toch niet in het bezit is van oudere Informacies, als grondslagen voor deze belastingen, dan die van 1496. Ofschoon nu het oorspronkelijk handschrift van dat stuk verloren schijnt te zijn, zoo werd toch in het Gemeente-archief van Rotterdam eene gelijktijdige copie, met zorg in een' perkamenten omslag van den tijd waarin zij geschreven is, ingenaaid, gevonden onder den titel van: 'Informacie ende Enqueste, begonnen te doen binnen der stede van Hoorn upten 10en dach in Maye anno 1494 by ons Hens du Mont, tresorier ende een van de gecommitteerden upt stuck van den demeynen ende finantien, Jacob van Almonde, Philips Ruichrock van de Werve, Raden, Lucas van Teylinghe, meester van de Rekencamere, Duist Pieterszoon, secretaris ende Jan Stalpert, als gecommitteert ende geordineert van wegen ons Genadich Heeren, omme ons te informeren, naevolgende zeeckere instructie ons overgelevert van weghen Heure Ghenade, upt stuck

van der reductie ende reformacie van den ouden schiltalen, voirtijts getaxeert ende ghestelt over de Landen van Hollandt ende Vrieslandt.' Dat deze Informacie in 1496 gehouden is lijdt geen twijfel; de zamenhang der gebeurtenissen wijst zulks duidelijk aan. Toch spreekt de titel van 1494, en wordt ook in de latere Informacie van 1514 herhaaldelijk van 'de leste verpondinge van 94' gewag gemaakt. Wat de reden van deze tegenstrijdigheid is, en hoe ze moet opgelost worden, blijft een raadsel. Jammer maar dat bij het overnemen van dezen titel het jaartal 1494 als 1594 is aangewezen, al is ook deze fout in het lijstje van verbeteringen opgenomen.

Intusschen was het vinden van dit stuk van belang, omdat het als voorganger der Informacie van 1514 een punt van vergelijking aanbood waaraan groote behoefte bleek te bestaan. Want de ontdekking dat deze Informacie, even als die van 1514, wel over Holland en West-Vriesland, maar niet over den Briel en de landen van Voorne en Putten, en bovendien niet over Dordrecht en over de geheele streek, thans onder den naam van het Overmaasche bekend, loopt, deed toen eerst naar middelen omzien tot toelichting en verklaring van dit verschijnsel. Een handschrift onder den titel van: 'Een Register van tgeene dat gedaen, gebesoigneert, gesolliciteert, getracteert ende geordonneert is in diversche dachvaerden ende by ordonnancien, sententien, appoinctementen van ons Genadichen Heere ende Zynre Genaden Raid, wt crachte van Appellatien, Processen ende anders in die saicke van de Verpondinge ofte Vernyeuwinge van den Schiltalen over Hollandt ende Vrieslandt, beginnende van der tijdt dat Mr. Florys Oem van Wijngaerden in die Steede van Dordrecht aengenomen is te wesen Pensionnarys der voorsz. Steede, te weten in de maendt van November int jaer 1513' verschafte na lang zoeken eindelijk hetgeen men verlangde. Dit merkwaardig stuk, dat hetzij in origineel, hetzij in afschrift, eenmaal berustende was onder mijnen overoudoom Adriaan Kluit, blijkens zijne Hist. der Holl. Staatsreg. IV, blz. 503 - en niet 103, gelijk pag. VIII, aant. 1 van het Voorbericht der Informacie opgeeft -, en dat ook door Kluits leerling, M. van der Pot, in zijne Verhandeling over de Belasting, in Holland bekend onder den naam van de Ordinaire Verponding, opgenomen in de Staatk. Academie-Verhandel. I, blz. 303 - niet 302 - en 393 is gebruikt, bij wien ook het voornemen

moet hebben bestaan het stuk in zijn geheel uit te geven, schijnt later in het bezit te zijn gekomen van den Heer Jan Schouten, te Dordrecht, uit wiens rijke verzameling, 2de gedeelte, Januarij 1853, blz. 91, No. 1106, te Amsterdam door den Heer C. Weddepohl in veiling gebragt, het door 't Archief van Dordrecht werd aangekocht. Intusschen is dit stuk blijkens gemelden catalogus slechts eene copij geschreven in de 18de eeuw, en komt het mij nog niet zoo zeker voor dat het juist dit afschrift is geweest dat Kluit en van der Pot voor zich hebben gehad. Wat hiervan ook zij, het stuk eenmaal teruggevonden, en hoewel naar het schijnt niet volledig, stelde den Heer Fruin in de gelegenheid een groot gedeelte van het Voorbericht te wijden aan de uiteenzetting der redenen waarom bij de Informacie van 1496 het onderzoek noch over den Briel en de landen van Voorne en Putten, noch over Dordrecht en het Overmaasche liep, en waarom bij die van 1514 Dordrecht en het Overmaasche wel zijn opgenomen. Die bladzijden zijn eene belangrijke toelichting tot het door van der Pot medegedeelde, blz. 301 en volgg., met betrekking tot den twist tusschen Dordrecht en de zoogenaamde Noord-Hollandsche Steden, waarbij de laatsten wel is waar lang in het ongelijk bleven, maar eindelijk toch aan den onafhankelijkheidszin van Dordrecht de kop werd ingedrukt.

Ruim drie en een halve eeuw bleef de Informacie van 1496 onder het stof der Archiven bedolven. Zij was dan ook in belangrijkheid en door de ruimere strekking van die van 1514 overtroffen en in de schaduw gesteld. Maar ook die van 1514 was langzamerhand in het vergeetboek geraakt. Uitsluitend toch bestemd voor de Commissarissen ter verponding, vernamen de stads- en dorpsbesturen niet eens wat men uit hunne antwoorden opgemaakt en te boek gesteld had, en was het stuk later op de rekenkamer weggesloten. Toch is de Informacie vijf-en-dertig jaren later, bij gelegenheid dat in 1550 een voorstel om op nieuw te verponden in behandeling kwam, nog eens voor den dag gekomen en in handen geweest (Resol. Staten v. Holland van 11 en 13 Junij 1550, pag. 26. 27. 28; Register van Aert van der Goes, deel III, pag. 65. 66. 69). Elk der groote steden kreeg toen, op het daartoe uitgedrukt verlangen, door tusschenkomst van den Heer van Assendelf en Mr. Jacob de Jonge, ‘copie van elcx sijn informacie’, die mogelijk in de verschillende gemeente-archieven nog wel aanwezig zijn, ofschoon voor zoo

verre Amsterdam betreft, aangeteekend kan worden dat het den Heer Dr. P. Scheltema niet gelukt is zoodanig stuk terug te vinden. Ook in 1557, toen de inwoners van Schellinkwoude, het plaatsje dat in onze dagen door de kwestie der sluisdeuren ten behoeve van het Kanaal door Holland op zijn Smalst vermaardheid krijgt, ‘quytscheldinge van huerluyder quote ende portie in alle beeden extraordinaris’ verzochten, werd van de Informacie gewag gemaakt. Zoo wijst ook het reeds vermelde Register van den Advokaat van Holland, Aert van der Goes, in dato 19 Augustus van hetzelfde jaar 1557 (deel V, pag. 209; Resol. Stat. v. Holland, pag. 99), duidelijk aan dat toen nog het oog op de Informacie gevestigd bleef. Later evenwel heeft men het stuk, toen het slechts eene geschiedkundige waarde had gekregen, uit het oog verloren. Wel schijnt het alsof Orlers in zijne Beschrijving van Leiden, 2^{e} uitg., blz. 53, 3^{e} uitg., blz. 56, bij het vermelden van ‘zeker geschrift’, en Uytenhage de Mist in zijn Begin, Voortgang ende Eind der Erfgravelike Bedieninge in Hollandt en Westvriesland, van 1683, de Informacie, 't zij onmiddellijk, 't zij middellijk hebben gekend; maar zeker is het, dat noch Wagenaar, noch van Wijn, noch Kluit, iets van het stuk hebben gezien. Van den lastbrief en de vragen aan de Commissie gegeven en voorgelegd, kende van der Pot, blz. 393-398, in verband met blz. 304 zijner Verhandeling, slechts zooveel als het voor hem liggend handschrift van Florys Oem van Wijngaerden had overgenomen. Natuurlijk bragten Mr. P.H. Engels, Gesch. der Belasting. in Nederland, uitg. 1848, blz. 55 en volgg., die aan deze bron putte, en Mr. F.N. Sickenga, Bijdr. tot de Gesch. der Belasting. in Nederland, blz. 83, die zich op den Heer Engels beriep, door hunnen arbeid geen Informacie te voorschijn. En ziedaar dan de groote letterkundige waarde verklaard, die aan de ontdekking en uitgave van het stuk moet worden toegeschreven.

Bij het nagaan van den inhoud van het werk vindt men na het belangrijke Voorbericht, XXXIV bladzijden groot, de Informacie zelve, waaraan de opdragt, de vragen en de af te leggen eed voorafgaan. Dan volgen blz. 611 twee bijlagen, waarvan de eerste, behoorende bij blz. 211, het reeds vermelde verzoek der bewoners van Schellinkwoude bevat, de tweede, behoorende bij blz. 219, een verzoek inhoudt der besturen van Diemen, Ouderkerk en Amstelveen van 1544 om een extract uit de Informacie betreffende de aanslagen

van die dorpen. Dan volgt in het Aanhangsel vooreerst een uittreksel uit eene Ordonnantie van 4 Maart 1516, met betrekking tot het beklag van Dordrecht over te hoogen aanslag ten gevolge der informacie, gelijk ze voorkomt in het handschrift van Mr. Floris Oem van Wijngaerden; verder het ‘Placaet, op 't stuck van de Renten, geadmortiseerde goederen, Verpondinge, Schiltalen, Beden, cet. In date den 6 Julij 1515’, en ‘Een nader verklaringe op 't bovenstaende Placaet. In date den achtsten September 1518’ (waar ook Wagenaar, Beschr. v. Amsterdam, fol. uitg. deel III, blz. 389, naar verwijst), gelijk men ze vindt in het Groot-Placaetboek, deel II, kolom 2047 en volgg., maar gecollationeerd naar het Eerste Memoriaelbouck Sandelin, f°. 39 en 339; eindelijk, bij gemis van den eigenlijken omslag als het uitvloeisel der Informacie ‘de smaldeeling van 6000 mannen van oorlog’ van het jaar 1521 aan het tweede Memoriaelbouck Sandelin, f°. 37 en volgg. ontleend, en daarnaast een vergelijkende staat van het getal van haardsteden in de jaren 1515, 1496 en 1477, toen Karel de Stoute overleed; ten slotte een ‘Naamlijst der gevisiteerde steden en dorpen’ en eene ‘verklarende woordenlijst.’

Slechts 500 exemplaren zijn van dit werk gedrukt en de uitgave kostte der Maatschappij ongeveer 1200 Gld. Gewis eene niet onbelangrijke som voor eene niet rijke maatschappij! Maar uitgaven als deze, voor een werk waarop als legger moet voortgearbeid worden, kunnen voordeelen afwerpen, waarvan het vooralsnog bezwaarlijk valt den omvang te bepalen. Hopen wij slechts, dat zoowel tijdgenoot als nakomeling dit eigenaardig karakter van het werk niet uit het oog zal verliezen, en dat, ofschoon uit den aard der zaak verreweg het grootste deel van het vijfhonderd-tal met het stof van particuliere bibliotheken gedekt zal worden, steeds een voldoend aantal exemplaren in het bezit blijve van hen, die door verderen arbeid op den gelegden grondslag weten voort te werken.

Amsterdam, Nov. 1867.

Mr. W.P. SAUTIJN KLUIT:

Schoolwetsherziening.

I.

Toen de heer Mijer kort na het optreden van het Kabinet van 30 Mei 1866, in de Eerste Kamer zeide:

> ‘Mijnheer de Voorzitter! Dit Kabinet beschouwt de zaak van het lager onderwijs niet als een partijzaak, doch als een nationale, als een volkszaak; en het zal dat blijven doen, zoolang het aan deze tafel zit,’

toen sprak hij voortreffelijke woorden, al kon zelfs het beminnelijkst optimisme, ze uit dien mond hoorende, nauwlijks een glimlach bedwingen.

Bij de optreding van een Ministerie onder leiding van Mr. P. Mijer en Graaf van Zuylen ‘ging er (om de woorden van den heer Groen te gebruiken[1]) ‘een rilling door het liberalistische land’. Niet zonder reden. Graaf van Zuylen, bekend als confessioneel partijganger, die de schoolwetagitatie plichtsbetrachting noemde, in de Kamer de politieke erfgenaam van den heer Groen, door dezen aanbevolen als vriend en geloofsgenoot, in talent en bekwaamheid wel de mindere, maar in ‘hartstochtelijk drijven’ den meester voorbijstrevende, was in zijn persoon het programma van schootwetsherziening in ‘Christelijk-historischen’ zin. De heer Mijer had bij de Begrooting in 1864 met sterken nadruk gewezen op de algemeen erkende behoefte aan ‘Christelijk’ onderwijs op de lagere scholen, een behoefte, die voorziening eischte; werd er niet in voorzien, de gemoedsbezwaren zouden gedurig toenemen. En een jaar later was het dezelfde heer Mijer die ‘een degelijke wetsherziening als de rijp geworden vrucht van langdurig onderzoek en overleg’ ‘met billijk ongeduld’ aan Thorbecke vroeg en bijna voorschreef[2]. Waar aan deze twee mannen de vor-

1 Wij zullen dat in dit opstel meer doen, en tot vermijding van noodeloozen omslag, waar geen nadere aanduiding noodig is, enkel aanhalingsteekens gebruiken.

2 Bijblad 1864/65, blz. 334; 1865/66, blz. 249.

ming van een Ministerie werd opgedragen, in een tijd toen de schoolquaestie, vooral ook door hun toedoen, meer dan ooit op den voorgrond was gebracht, moest natuurlijk, naast hooggespannen verwachting aan de eene zijde, aan den anderen kant angstige bezorgdheid worden gewekt voor het lot der openbare school. ‘Even als in 1856 ging er een rilling door het liberale land; maar,’ laat de heer Groen met weemoedige ironie volgen, ‘even als in 1856 kwam men met den schrik vrij’.

Aanstonds in de Eerste, straks in de Tweede Kamer, gaven de nieuwe Ministers zeer geruststellende verklaringen. Aan herziening der Grondwet werd niet gedacht. Zelfs de oplossing van het vraagstuk, in 1857 gegeven, door de neutrale Staatsschool, was een feit, waarop men niet terug zou komen. Het beginsel dier wet was onaantastbaar. De Regeering zou niet dulden, dat er een smet van onchristelijkheid op de publieke school werd geworpen. Men zou onderzoeken of er werkelijk bezwaren bestonden, en, in geval zij bestonden, of zij niet door een ruime en milde toepassing der wet konden worden uit den weg geruimd. Gelukte dat niet, dan zou het mogelijk zijn dat de Regeering een voorstel deed tot herziening der wet op enkele punten. Beloften evenwel kon zij en wilde zij daaromtrent niet doen.

Die verklaringen werden gedaan en herhaald uit naam van het geheele Kabinet. Met de beginselen der wet van 1857 zou de Regeering staan en vallen. Wat de Regeering derhalve tot verbetering der onderwijswet wellicht zou willen doen, is wel tot een bijna onwaarneembaar minimum herleid. In substantie komen de gezamenlijke verklaringen hierop neder, dat de Regeering, gelijk van Bemmelen geestig resumeert, ‘er eenigszins buiten kunnende blijven, in zake onderwijs, n i e t s d o e n z a l[1].

De Kamer was gerustgesteld; de ‘Evangelische volksopvoeding’ was maar ‘de straks weggeworpen stormladder tot overrompeling van het regeeringskasteel’. Wederkeerige verplichtingen schenen er tusschen de heeren Mijer en van Zuylen en de gemoedsbezwaren niet te bestaan.

Maar toen ondanks de herkregen gerustheid voor de openbare school de politiek van het Kabinet in de Kamer geen steun vond, werden de blikken gewend naar den anderen kant, waar op de belofte van schoolwetsherziening steun te verkrijgen was.

1 Bijdragen van Boer c.s., XII, 284.

Er werd hulp gezocht bij de partij die eerst door de ontmoedigende houding van het Kabinet (haar Kabinet) geheel uit het veld was geslagen Openlijke verklaringen zijn er niet afgelegd, zoo men ten minste als zoodanig niet moet aanmerken, dat vlak voor de verkiezingen een der besliste tegenstanders der schoolwet in het Ministerie werd opgenomen als hoofd van een volmaakt overtollig, indien slechts overtollig, Departement. Maar dat er nieuwe hoop is gegeven op herziening der wet, is uit de eigenaardige groepeering der partijen bij de stembus ondubbelzinnig genoeg gebleken.

'Er werd een rechts-om-keert gemaakt, erger dan in 1856', zegt de heer Groen van Prinsterer. Dat was het begin. Later, toen die positie niet veilig meer was, weder een voorzichtige zwenking. En nu er, in weerwil van de gouvernementeele, aristocratische en clericale invloeden vereenigd, nog geen ministerieele Kamer is, wie zegt ons wat er nu op til is? De zucht naar levensbehoud, bij dit Ministerie zoo weergaloos sterk, grijpt alles aan. De 'volkszaak' is reeds tweemaal tot een zaak van ministerieele levenskans gebruikt: waarom niet voor de derde maal?

Waarlijk, met die geschiedenis voor oogen, kunnen we niet, zonder een glimlach, den heer Mijer zoo plechtig hooren verklaren, dat de zaak van het lager onderwijs bij dit Kabinet geen partijzaak was, en het niet worden zou ook.

In verband met deze onvastheid van het Ministerie, of misschien als gevolg daarvan, hebben zich in den jongsten tijd verschijnselen voorgedaan, die ons met bezorgdheid doen vragen, of wel in waarheid het volksonderwijs op zijn verheven standpunt gehandhaafd wordt.

Onder die feiten rekenen wij de houding der ultramontaansche partij in haar welbekend dagblad *de Tijd*. Dat orgaan, in 1857 zoo fel tegen den leider der antirevolutionairen, 'die, ten nadeele der Katholieken, in rumoer hulp gezocht en onrecht begeerd heeft'; het orgaan dat tijdens de motie van 30 November 1863 (over de verklaring van het woord *Christelijk* in art. 23) met zulk een bitterheid over de protestantsche orthodoxie schreef, dat de heer Groen zeide: 'Zelden was *de Tijd* (hoewel nooit voor mij welwillend) jegens mij zóó scherp'; het orgaan dat nog in 1866 declameerde tegen den heer Groen, 'wiens vernuftige pen voor alle toestanden behendige frasen met kunstig voorbehoud in de hand heeft, maar nooit een rond, open, voor geen tweederlei uitlegging vatbaar woord'; dat zich door den heer Groen niet 'onder de plak wilde laten brengen van dat Kalvinisme, 't welk wij, blijkens eene ondervinding van

drie eeuwen, zoo goed hebben leeren kennen'; de woordvoerder der partij, van welker voorgespiegelde en zoo vurig gehoopte medewerking de heer Groen nog in de tweede helft van 1866 niets wist te zeggen, dan: *va-t-en voir s'ils viennent:* datzelfde blad is nu bondgenoot van de partij, wier antipapistische felheid 'erfelijk' is, en bij de jongste stembus stonden Rome en Dordrecht in de liefelijkste eendracht.

Evenwel, het moet erkend worden, er is tusschen deze partijen genoeg conformiteit van beginsel, om een tijdelijke samenwerking verklaarbaar te maken. De strenge Katholieken zijn in beginsel tegen de gemengde school, en alleen uit vrees voor erger, voor de verdrukking der katholieke minderheden, getroosten zij zich een neutraal Staatsonderwijs. Het eenige dat bevreemding wekt is, dat zij nu niet meer beducht zijn voor de protestantsche propaganda. Zijn de tijden zoo veranderd? of schuilt hier ook politieke kansrekening?

Bedenkelijker zijn de verschijnselen in het kamp der z.g. conservatieven.

Het is nog niet zooveel jaren geleden dat de heer Groen zeide: 'in ons isolement ligt onze kracht', een woord, waaruit, zoo het gevoel mij niet bedriegt, diepe smart over de algemeene apathie voor zijn beginselen spreekt. Werkelijk stond de heer Groen met zijne enkelen tegenover allen. Conservatieven en liberalen waren ééne phalanx tegen zijn schoolsysteem. Zoo tot 1857. Zoo ook daarna. Geen der partijen was tot eenige concessie gezind. De oplossing van het vraagstuk, door Thorbecke geïnspireerd, ging voor een meesterstuk van staatsmanskunst door; de gemengde neutrale school was het troetelkind, door allen om strijd geprezen en bemind. Wat de heer Groen zeide van het hooghartig doof zijn der liberalen voor conscientiebezwaren, dat geldt in gelijke mate van de conservatieven, die dan ook bij hem nooit iets anders zijn geweest dan een inconsequente fractie van het liberalisme.

Toen de heer Groen in 1862, na vijfjarige rust, zijn parlementaire taak weder opnam, was al zijne hoop gevestigd op Thorbecke, den waren liberaal, den man van beginselen. Onder de regeering van de heele en halve conservatieve Ministeriën had hij niet eens gewaagd op herstel van grieven aan te dringen. Nu hervatte hij den strijd en wachtte van de beginselen, den ernst en de energie van Thorbecke hulp en uitkomst.

Met hoeveel welwillendheid de 'oude vriend' ook door Thor-

becke werd begroet, in de Kamer vond hij noch ter rechter noch ter linker zijde weerklank. Met blijkbaren weerzin liet men hem zijne grieven ontwikkelen tegen de toepassing der wet, als gericht op de onderdrukking der vrijheid van onderwijs. Men zweeg, als leed de heer Groen aan godsdienstige monomanie. En toen in 1863 de poging om discussie uit te lokken, een weinig beter slaagde, bestond de repliek uit weinig meer dan eenige onvriendelijke woorden tegen hem persoonlijk en hooggestemde lofspraken op de onvolprezen wet van 1857. Geen wonder dat liberalen en conservatieven, als politieke partijen, hem in gelijke mate antipathiek werden.

In 1866 scheen er verandering te komen, en begon de heer Groen hoop te koesteren op de hulp der conservatieven tot schoolwetsherziening. Er hadden zich eenige gunstige teekenen voorgedaan. De heer Taets van Amerongen, een der meest geavanceerden der oude schoolwetpartij van 1857, gaf een verklaring, waarop de Leidsche kiezers hem naast den heer Groen van Prinsterer weder konden afvaardigen. J.P.P. van Zuylen, ‘de felle en begaafde tegenpartijder van 1851’, ‘de aanvoerder der liberalen in 1857’, is niet alleen tot de conservatieven overgegaan, maar is ook zulk een uitnemend medestrijder geworden tegen de schoolwet, dat de heer Groen hem, ondanks zijn protest, in de rol der agitateurs inschrijft. Hij ijvert nu voor dezelfde beginselen, welker zegepraal hij eens den ondergang van het vaderland noemde. De Brauw, ‘die, met bekwaamheid en volharding, voorstander der gemengde school was’, ‘stelselmatig tegen ons gekant’ is, zoo al niet met bekwaamheid, dan toch met ijver tegen diezelfde school den aanval begonnen.

Uit zulke teekenen schept hij moed. De kans lacht hem toe om de macht der conservatieven met de zijne te vereenigen. En uitnemend komt hem hierbij te stade de geduchte ontwikkeling, in de kerk, van het liberale beginsel tot de zoogenoemd moderne richting. Van die stoute consequenties schrikte menig gemoedelijk conservatief terug. Wat een schoone kans! De heer Groen betoogt dat zij gezamenlijk op anti-modernen grondslag staan; dat het liberalisme met zijn negaties en de ondermijning van alle gezag en geloof de gemeenschappelijke vijand is, waartegen alle antiliberale krachten saamgetrokken moeten worden. De diepe kloof, die in beginselen de antirevolutie van het conservatisme scheidt, wordt zooveel mogelijk bedekt en

alle aandacht geleid op het gevaar dat beiden dreigt. Wegslepend wordt de samenwerking aangeprezen met het aanlokkelijk uitzicht van ‘de coalitie der radicalen en modernen krachteloos te maken’. De conservatieven schenen niet afkeerig, met het oog vooral op de stembus, daar in menig distrikt de orthodoxie de beslissende macht was. Na de verkiezingen evenwel verdwenen de illusies in rook, en sloeg de heer Groen een geheel anderen toon aan. Hij maakt er geen geheim van dat het de conservatieven enkel om de stemmen der ‘geloovigen’ te doen was, niet om de school. Hun ‘aandoenlijke ijver voor de gewetensvrijheid’ was ‘comediespel’. In September van datzelfde jaar legde Mr. Groen zijn mandaat neder, omdat er geen uitzicht was op een veldtocht tegen de schoolwet. Er was ‘op zijn stem nauwelijks weerklank’ geweest. En dat, niettegenstaande die stem geklonken had als een bazuin!

Maar niet te vergeefs is de conservatieve partij twee jaren aan het bestuur geweest. Niet dan met gedurige verkrachting van constitutioneele rechten en usantiën, door kamerontbinding keer op keer, door te transigeeren met alle beginselen, als het maar den val verhoeden kon; door excepties, bedreigingen en behendigheden: zoo slechts heeft haar Bewind zich kunnen staande houden, van den beginne af; letterlijk door g e w e l d . In dat Ministerie is de machteloosheid der staatspartij aan het licht gekomen; in eigen beginselen bezit zij geen levenskracht. Er bleef haar niets over dan zich te versterken met de clericale en antirevolutionaire elementen, en levensverlenging te koopen voor den prijs van... herziening der schoolwet. Levende bij hunne genade moet zij dit offer brengen.

De Kamer zag de schoolwetquaestie nog niet aan de orde gesteld. Wat zal het zijn? De conservatieve pers heeft partij gekozen; maar die pers wordt geïnspireerd door één persoon, een persoon in wien ieder, die hem gebruikt, zich compromitteert. De partij zelve, zal zij zich zoo vergeten, dat zij voor een echt behoudend, aristocratisch, vooral zuiver antithorbeckiaansch Ministerie de nationale school gaat opofferen? Of zou alles nog comediespel zijn?

Wie zich illusie make, niet de heer Groen. Hem ontgaat het niet dat de school enkel gebruikt wordt om eenige geestdrift op te wekken en stemmen te winnen voor een Ministerie, dat door zijn op het hart der constitutioneele instellingen gerichte praktijk het vertrouwen der natie heeft verbeurd; een redmiddel in wan-

hoop, het noodschot in het uiterste gevaar. En hij schijnt nog altijd te vreezen dat, als een conservatieve Regeering grondige herziening der schoolwet mocht voorstellen, de oude conservatieve garde, zooals de heer Buijs zeide, getrouw aan al haar traditien sints 1815, als één man voor haar werk in de bres springen en de roekelooze Regeering omverwerpen zou. In zijn brief aan de kiezersvereeniging te Sneek trilt een weemoedige toon. Met steun van dien kant vleit hij zich niet. ‘Wellicht bijkans alleen’ zal hij staan, waar hij de quaestie in het hart zal aantasten.

Maar de heer Groen stelt zijne eischen hoog, hij wil het stelsel van onderwijs radicaal omkeeren. Zullen de conservatieven zich hiertoe niet leenen, maar wellicht tot een begin van slooping in den vorm van onschuldige concessies? Er is reden om het te vreezen. Vreezen, zeg ik; met het oog op het motief. Wordt het openbaar schoolwezen bestreden omdat het een begunstiging van het ongeloof, een inbreuk op het recht der Gezindheden is: voor dien strijd om des gewetens wil kunnen wij eerbied hebben; maar, zonder die overtuiging, tegen die overtuiging, de beginselen te helpen zegevieren die men verderfelijk acht, alleen om een partij-Ministerie in het leven te houden, dat is, in onze schatting, een droevig teeken van politiek, en zedelijk, verval. Om te dienen voor speculatie van eerzuchtige staatslieden is de opvoeding des volks een te heilig belang.

‘Wellicht bijkans alleen’ zou de heer Groen opkomen voor de rechten des gewetens. Maar ‘de vrienden’ dan? Ook al meegesleept in de antithorbeckiaansche combinatie! De ‘christelijke staatslieden’ zijn in den strik geloopen, dien men hunne aristocratische sympathiën spande. Zij hebben dit Ministerie liever gehad dan de christelijke school. Aan een Regeering, die op koloniaal, finantieel en elk ander gebied zoo echt antiliberaal is, mag het, schijnt wel, vergeven worden, dat zij het grievendst onrecht aan het geweten der geloovigen bestendigt en vermeerdert. De heer van Wassenaer heeft zelfs de energie van den Minister geprezen in het uitroeien van den veetyphus ‘ofschoon hij tegen het beginsel was dat de Minister hierbij voorstond’[1]. Kan het sterker uitkomen, dat men boven alles ministerieel, daarna Christen is? Groen en Keuchenius, die zich ten koste van hunne beginselen niet bij de ministerieelen laten inlijven, omdat zij afkeerig zijn van de ‘vleermuis-tak-

1 21 Nov. 1867. Bijblad 1867/68, blz. 97.

tiek'[1], worden door hun eigen partij aangevallen, en het is bijna zoover gekomen, dat (gelijk Keuchenius met bijtende scherts den 20sten November 1867 zeide) 'hem, die onder dit Ministerie nog voor de oplossing dier beide quaestien ijvert (de koloniale en de onderwijsquaestie, op welke het Kabinet gevormd is), de beschuldiging van majesteitsschennis of de smet der onbruikbaarheid wacht'[2]. Zoo zeer heeft de politiek de Christelijk-historische partij (het woord is van Keuchenius) g e d e m o r a l i s e e r d .

Niemand heeft die demoralisatie gestrenger getuchtigd dan de heer Groen, in zijn tweede stukje over het voorstel de Brauw. In dit opstel beoordeelt de heer Groen het voorloopig verslag der Tweede Kamer, vastgesteld 29 Juni 1867. Toorn en weemoed gloeien er in zijn taal. Niet over de tegenpartij, die, in stede van een verslag, 'een vinnige pleitmemorie', vol 'sofismen' levert, maar over 'de vrienden', van wier geloof en veerkracht hij beter had gehoopt. In dat verslag maken wij, zegt de heer Groen, 'een mal figuur'; de theses der meerderheid staan daar onweersproken. Alles ontbreekt, waarvoor, sinds jaren, taal en argumenten geleverd waren. Ja nog erger. Van hunnen kant was, luidens het verslag, gezegd, dat er op hun bijzondere scholen 'geen godsdienstonderwijs gegeven werd, maar alleen alles vermeden, wat datgene, waarop zij zoo prijs stellen, in het jeugdig gemoed kon ondermijnen of verzwakken'. Een 'onzinnige zinsnede', zegt de heer Groen, 'wartaal', 'een getuigschrift onzer dwaasheid' noemt hij het. 'Gij hebt gezwegen, waar men van u een getuigenis van recht en waarheid tegemoet zag'. 'Het levensbehoud van dit Kabinet' was hun meer waard dan de heilige zaak van geloof en geweten. 'Gij werdt fractie van de conservatieve partij'.

De meester is gestreng. Maar er zijn daden, waartegen elke kritiek scherp wordt. Zooveel slapheid van 'Evangeliebelijders', waar het de levensquaestie der partij, de levensvraag der natie geldt, kon niet anders dan diepen weerzin, verontwaardiging, waarbij wel eens de 'zachtmoedige wijsheid' kon ontbreken, opwekken bij een man, wiens geheele leven, ook onder drie achtereenvolgende koningen, de getrouwe weerklank is geweest van zijn prachtig woord: 'in onvoorwaardelijke onderworpenheid aan een beginsel ligt alleen de wezenlijke kracht van elk die het belijdt.'

1 Groen, Februarij 1868, blz. 12.
2 Bijblad 1867/68, blz. 79.

Het voorbeeld van de heeren van Zuylen en Mijer heeft vruchten gedragen.

Ook in de jongste verkiezingen is de nawerking gevoeld der politieke demoralisatie sedert het optreden van dit Kabinet. Het eigenlijk motief bij de verkiezingen was de vraag: vóór of tegen het Ministerie? voor of tegen een Ministerie, dat in kamerontbindingen de parlementaire contrôle zoekt te ontwijken, en ‘in schijnbaren ijver voor het koninklijk gezag, een dekmantel zoekt eener ministerieele feil, en aldus een steunpunt voor de slechtste soort van ministerieele autocratie’[1]. Het mocht tegen de grondbeginselen van het constitutioneel stelsel zijn, maar het was zoo; en het is in het land ook zoo begrepen. Het Ministerie had geen ander motief en kon het dus niet geven. Maar, nu is incidenteel de onderwijsquaestie er in gemengd. Natuurlijk kon de stembus hierover geen zuivere beslissing geven. Er werkten zooveel andere factoren. Van sommige conservatieven kan men zeggen dat zij gekozen zijn in weerwil van hunne beginselen over schoolwetgeving. Als men den conservatieven kiezer de keus geeft tusschen een liberaal Ministerie en eenige concessies aan de schoolwetagitatie, is het dan ondenkbaar dat hij, boven alles een liberale Regeering vreezende, wel tot eenige opoffering bereid is? Zeker niet; zoolang ten minste al de conservatieve kiezers òf niet rechtschapen genoeg zijn om partijbelangen onvoorwaardelijk voor volksbelangen achter te stellen, òf geen doorzicht genoeg hebben om de portée van schoolwetsherziening te bevatten. Er had door de ongelukkige samenkoppeling van verschillende belangen een Kamer kunnen optreden, waarin, tegen den zin der kiezers, de aandrang tot schoolwetsherziening onweerstaanbaar was. Maar het kwade straft zich zelf. ‘De school dreigt gevaar’! was in menig distrikt een leus, die naar de stembus dreef. En zoo heeft dezelfde quaestie, te kwader ure opgeroepen om het Ministerie te redden, de nederlaag van het Ministerie voltooid. Het wapen heeft aan den verkeerden kant geslagen.

De geschiedenis der twee laatste jaren is wel een satyrische commentaar op Mijers woord, dat het lager onderwijs, o n d e r d i t M i n i s t e r i e, volkszaak, geen partijzaak was.

Wat nu de naaste toekomst zal opleveren, wie zal het zeggen? De politiek van den heer Mijer moge met hem naar In-

1 Groen, Februarij 1868, blz. 26.

sulinde zijn gegaan, zijn geest leeft nog in zijn Kabinet. Elk woord, over de schoolquaestie door het Ministerie gesproken, is zoo ‘evasief’ mogelijk. Na twee jaar aan het bewind te zijn geweest, spreekt men nog orakeltaal. Met de grootste zorg worden de uitdrukkingen zoo gesteld, dat men er niet op kan achterhaald worden, terwijl elke partij ze in haar geest kan uitleggen. En dat men ook in de daden dezelfde dubbelzinnigheid bewaart, het is genoeg daartoe te herinneren, hoe tegelijk met den heer Wintgens in het Ministerie optrad de heer van Lijnden, de besliste vijand der gemengde school, naast een harer uitbundigste lofredenaars. In welke verrassing dit alles zich zal ontknoopen?

Hoe dit zij, niemand kan wenschen dat de opvoeding des volks zal liggen in de schaal van politieke kansen. Onder dit Ministerie zou een Regeeringsvoorstel op het lager onderwijs een ware fataliteit zijn. Vrije, onafhankelijke beslissing over eenig vraagstuk is in den tegenwoordigen toestand niet denkbaar meer. Er is aan den ministerieelen kant een *parti pris* om het Kabinet te handhaven, en aan beide zijden is de hartstochtelijkheid tot de kookhitte opgestookt, waarin de eigenlijke volksbelangen zich oplossen. Waar een vraagstuk van zulk een belang ‘partijquaestie, partijquaestie in den slechtsten zin van het woord’ is geworden[1], daar is uitstel nog het minst noodlottig. Eerst wanneer dit Ministerie zal zijn afgetreden, zal er uitzicht zijn (om met Groen van Prinsterer te spreken, in zijn brief aan de Sneeker kiezers), dat de onderwijsquaestie ‘uit het slijk der politieke c o m b i n a t i e n en s p e c u l a t i e n wederom opgeheven worde tot een l e v e n s v r a a g, tot een c o n s c i e n t i e v r a a g voor het Nederlandsche volk’.

Onder dit of een volgend Ministerie, maar de zaak zal aan de orde komen. Het is onvermijdelijk. En, met de reserve straks genoemd, wenschelijk ook. Agitatie, als voorbereiding van parlementaire beslissingen, zal ik niet onvoorwaardelijk misprijzen; maar te lang gedreven en met prikkelbare hartstochten in verband, kan zij gevaarlijk worden. Zouden wij niet reeds bijna in dien toestand zijn geraakt? Om die reden moet de beslissing door allen worden gewenscht. Wel zijn wij gewaarschuwd, dat de agitatie niet zal ophouden voordat het doel, de geheele omkeering van het schoolwezen, is bereikt. Maar na

1 Groen, het voorstel de Brauw, II blz. 39.

uitspraak der bevoegde machten is zij geheel van karakter veranderd; zij wordt dan òf een onschuldig napleiten der ontevredene partij, òf een revolutionaire beweging, die in een vrij land zonder gevaar is.

Is in het algemeen voor de gelukkige werking der contitutioneele instellingen de publieke opinie een onontbeerlijke factor: waar het de eigenlijke v o l k s b e l a n g e n geldt, moeten parlementaire beslissingen geheel de vrucht zijn van eene, door veelzijdige discussie voorgelichte en tot vastheid gekomen, volksovertuiging. Wettelijke regeling moet niet voorafgaan, zij moet volgen, zij moet slechts wettelijken vorm geven aan begrippen en zeden van het volk. Waar zonder den steun en de leiding der publieke opinie, die belangen in het strijdperk der partijen geraken, daar loopen ze licht uit het goede spoor, en is er gevaar, dat zij, wel in het belang eener politieke partij, maar niet in overeenstemming met de volksbehoefte worden geregeld. Niemand meer dan de heer Groen is hiervan overtuigd; niemand heeft meer dan hij, in het vraagstuk der school, de publieke opinie trachten voor te lichten en te leiden, of, wat hij pleegt te noemen, g e p o p u l a r i s e e r d . Zoo moeten de vraagstukken voor parlementaire beslissingen rijp worden door voorbereiding buiten het Parlement.

Aan die voorbereiding bevorderlijk te zijn, is het doel dat men zich met deze artikelen voorstelt.

Na zooveel verdienstelijken arbeid als reeds aan dit vraagstuk is gewijd (waarbij ook de namen van Jonckbloet en van Bemmelen met onderscheiding moeten vermeld worden), meenden wij dat er, in verband met den actueelen toestand, aan nieuwe gedachtenwisseling behoefte is. Hetgeen reeds tot genoegzame klaarheid is gebracht, laten wij natuurlijk rusten.

Wordt in deze bladen daartoe een bescheiden poging gewaagd, het is niet dan in afwachting dat anderen het beter doen, vooral zij, die reeds in 1865, door den heer Groen, met schalksch of schamper? verwijt over hun stilzwijgen, daartoe zijn uitgedaagd[1].

1 ‘Het Decembernommer van *de Gids* is merkwaardig.... ook, op droevige wijs, door het zwijgen over politieke onderwerpen, waarover men, juist nu, het oordeel van dit Maandschrift verwachtte’.....
‘Is ook *de Gids* niet geroepen om mede te werken, dat ze (de onderwijsquaestic) niet tot p a r t i j q u a e s t i e worde verlaagd, dat ze beslist worde door n a t i o n a l e n bijval?’.....
‘Men..... erkenne, dat ik niet te veel eisch van een Maandschrift, dat *de Gids* heet, en, op het titelblad, met de namen o.a. van J.T. Buijs, R. Fruin en S. Vissering prijkt.’ *Parl. Studiën en Schetsen*, V, blz. 25, 26.

II.

Den 24sten November 1862, kort na zijn terugkeer in de Tweede Kamer, heeft de heer Groen een voorstel aangeboden tot herziening van de artikelen 23, 24 en 33 der wet van 1857. Aangeboden, niet ingediend. Formeel aan de orde gesteld is het noch toen noch later, om parlementaire redenen; maar bij elke mogelijke gelegenheid is het door den voorsteller toegelicht, bepleit, aangedrongen.

Volgens herhaalde verzekering van den heer Groen bedoelde dit voorstel niet, verandering te brengen in het stelsel der wet. Het wilde alleen de wet ‘handhaven in den zin en geest, waarin zij tot stand kwam’, ‘leemten en onduidelijkheden’ herstellen. Naar den geest der wet (redeneerde Groen) moet het onderwijs ‘godsdiensteloos’ zijn; op grond daarvan moet in art. 23 het woord *christelijk* vervallen. De volledige scheiding van Kerk en School, in de wet gehuldigd, brengt mee, dat er geen kerkelijk geld aan de onkerkelijke school worde gegeven; daarom moet art. 24 alle kerkelijke bedieningen aan de openbare onderwijzers verbieden. Art. 33 eindelijk, waarin door een mislukte redactie het heffen van schoolgeld facultatief is gelaten, moet doen uitkomen dat de Wetgever op de openbare scholen geen k o s t e l o o s onderwijs heeft gewild. Naar de oorspronkelijke bedoeling zal dus het artikel moeten luiden: ‘Ter tegemoetkoming in deze kosten z a l (er staat nu: k a n) eene bijdrage voor ieder schoolgaand kind worden geheven.’

Een en ander zijn, volgens den heer Groen, dubbelzinnigheden, tegen den zin en geest des Wetgevers, tot onderdrukking en smoring van het bijzonder onderwijs, gebruikt. Deze drieledige rectificatie, meent hij, is dringend noodig om de eerlijke naleving der wet te verzekeren in hare twee hoofdbeginselen, onzijdigheid der Staatsschool, en, geen tegenstreving der vrijheid die de wet vergunt.

Het Voorstel werd in de Kamer niet gunstig opgenomen. Men scheen het niet zoo onschuldig te vinden als het zich voordeed. Wel verklaarde de heer Groen dat ‘men in de wet berust’ als zij, in den zin van het Voorstel, waarborg tegen onrecht gaf; maar de strekking der antirevolutionaire beginselen, wist men, ging verder dan tot deze ‘verbetering van redactie.’

Wegens ongunst der tijden mocht men, voor het oogenblik, met weinig zich tevreden stellen, maar het beginsel werd niet losgelaten. Scheiden van zijn ideaal zou de heer Groen nooit. En dat is, òf van Staatswege onderwijs naar de leer der Gezindheden, òf abdicatie van den Staat in het lager onderwijs. Waar hij minder vraagt, is het verlegenheid of taktiek.

Het duurde dan ook niet lang of het voorgevoel (als men het had) kwam uit. Geen twee jaren na dien 24sten November 1862 sprak de heer Groen het openlijk uit: 'het Voorstel houd ik, wat mij betreft, voor afgedaan. De tijd der palliatieven is voorbij' (28 Sept. 1864).

Later gaf de heer Groen herhaaldelijk te kennen, dat zijn Voorstel slechts was 'een interimaire voorziening, in afwachting van den aanval op het hoofdbeginsel der wet.' In een zijner jongste geschriften zegt hij, dat hij steeds twee termijnen van wetsherziening heeft verlangd; eerst, waarborg tegen 'deloyalen uitleg en oneerlijke wetsverdraaiing', daarna de wet zelve in haar jammerlijke hoofdgedachte.

Waarom heeft de heer Groen zoo onverwacht zijn Voorstel opgegeven? De toelichting, op den 28sten September 1864 hiervan gegeven, is vrij zonderling, ten minste niet zeer duidelijk.

Het oogmerk, zegt hij, is bereikt, zonder indiening. Het misbruik is gebleken. 'Waartoe dan nu nog de indiening van het Voorstel? Het ware veeleer schadelijk voor mijn doel. De o v e r t u i g i n g is er, maar zij beteekent niets zonder den w i l van hem, die de m a c h t heeft. Wat zou mijn verdere arbeid baten, van mij, die machteloos ben?'

'Bovendien' (heet het, even verder) 'ik verkies niet mij te laten afleiden, nu ik nog gewichtiger taak aanvat, nu ik niet op leniging van het misbruik, maar op verandering in de hoofdstrekking der wet, bedacht ben'.

Dat er onrecht geschiedt, zegt de heer Groen, wordt algemeen erkend. Maar in welk licht komt dan de Volksvertegenwoordiging, die, des ondanks, weigert het onrecht te herstellen? Ik zou meenen, dat wij eer aan het bestaan dier overtuiging moesten twijfelen dan aan 'onwil om te verduidelijken.' En dan het motief der onmacht:.... mij dunkt, als het ernstig gemeend is, ware het een reden om van alle verdere pogingen af te zien. Wat zal het baten den grooten aanval tot omkeering van het geheele stelsel te doen, als zelfs de bil-

lijkste eischen worden afgewezen? Verder zou men kunnen vragen, of het doel bereikt is, wanneer het onrecht is bewezen? Is het dan enkel om agitatie te doen, niet om werkelijke opheffing van grievend onrecht? Is het doel bereikt, terwijl men, in strijd met den stelligen zin der wet, voortgaat om (in de eigenaardige taal van Mr. van den Biesen) ‘het bijzonder onderwijs systematisch den nek te breken’? Of hebben we hier de bedekte erkentenis, dat er schromelijk is overdreven en dat er, na aftrek dier overdrijving, van de grieven tegen de toepassing der wet, te weinig overblijft, om met eenigen schijn van recht op dien grond wetsherziening te vragen?

De heer Groen is een meester in de parlementaire strategiek. Als er te kiezen is tusschen openhartigheid en onhandigheid, dan is hij, meent Prof. Buijs, zelden onhandig. Niemand zal zeggen, dat de toelichting van zoo even geen *guarded language* is.

Een van drieën is mogelijk:

òf de heer Groen heeft ingezien, dat het drieledig voorstel geen kans van slagen heeft, en dat hij daarom, als goed veldheer, zijn krachten niet langer aan een onneembare stelling verspillen mag;

òf het is hem duidelijk geworden, dat met het innemen dier stelling weinig voor zijn krijgsplan zou gewonnen zijn, terwijl er gevaar was, dat het leger op de veroverde lauweren zou gaan rusten;

òf hij wil een afleiding beproeven, en door zich met de hoofdmacht tegen het centrum te wenden, aan de hulptroepen gelegenheid geven om die positie te nemen.

Met andere woorden: òf men ziet geen kans de verlangde wetsherziening als wettig gevolg van het aangenomen stelsel te verkrijgen; òf men komt tot het inzicht, dat bij die verandering het bijzonder onderwijs geen noemenswaardig voordeel hebben zou; òf men wil, ten einde partij gelegenheid te geven, ook iets te weigeren, de eischen hoog opvoeren, gedachtig aan de stelling, dat men altijd meer moet vragen dan men denkt te zullen krijgen.

Wij zullen het niet wagen hier te beslissen. Maar welke toeleg er schuile achter deze strategie, twee dingen staan vast.

Vooreerst, dat het programma der Schoolwetsherziening zich bij deze zoogenaamde rectificatie in de wet van 1857 niet bepaalt.

Sommigen willen de bijzondere scholen gesubsidieerd hebben,

zoo als de heer de Brauw, de Hoogleeraar Gratama en ook de heer Mijer, vóór dat hij Minister werd. Anderen willen met den heer Elout de openbare scholen ingericht zien naar de beginselen der kerkgenootschappen. Weder anderen wenschen, dat het christelijk beginsel op die scholen naar de omstandigheden een grootere uitbreiding kunne aannemen, ongeveer zooals de heer Simons in 1856 scheen te bedoelen. Aan dit stelsel geeft b.v. de heer van Toorenenbergen (uit Utrecht) de voorkeur. Groen van Prinsterer wil het Engelsche systeem, althans in de hoofdgedachte: het lager onderwijs een zaak der kerk of godsdienstige associatie. Art. 194, al. 3, dat een publiek onderwijs van staatswege over het geheele land voorschrijft, noemde hij nog onlangs ‘een tegen alle degelijke schoolwetsherziening onoverkomelijk beletsel’. En *de Tijd* sluit zich, onder de echt episcopale verzekering, dat de Staat geen onderwijs kan geven, bij dit programma aan. Het s t a a t s o n d e r w i j s , dat is èn bij Groen en bij *de Tijd* het kwaad, waarvan we moeten worden verlost. En allen te zamen komen in dit punt overeen, dat in plaats van op de g e m e n g d e school, het geheele volk moet worden opgevoed in de c o n f e s s i o n e e l e school. Ziedaar het doel, waarheen elke poging van wetsherziening een stap nader moet brengen.

Ten tweede staat dit vast, dat het voorstel van 1862 eigenlijk nog steeds aan de orde is. Zijn ook de radicalen dat station al voorbij, niet allen gaan in die snelle vaart mee. De eerste strijd zal stellig op die punten geleverd worden, welke het Voorstel heeft afgebakend.

Het Voorstel van den heer de Brauw is door de sluiting der vorige Kamer vervallen en daardoor voor een diepen val bewaard. De hoofdgedachte toch, de subsidie aan bijzondere scholen, had in de sectiën zulk een slechte ontvangst gehad, dat zich op die artikelen misschien niet eens de twee stemmen zouden vereenigen, die zich eens, bij vergissing, voor een dergelijk voorstel in de wet van 1857 hadden verklaard. Is de heer de Brauw door de deerlijk mislukte proeve zijner staatsmanskunst nog niet afgeschrikt om andermaal het initiatief te nemen, dan zal het Voorstel zich moeten bepalen bij het kosteloos onderwijs en de kerkelijke bedieningen, daar van dezen Afgevaardigde, hierin aan antecedenten getrouw, evenmin als van den heer Heemskerk Az. een poging wordt verwacht, om het woord *christelijk* uit de wet te lichten.

Waarschijnlijker evenwel is het, en dit schijnt ook gewenscht te worden (namelijk door hen, die herziening verlangen), dat er van de Regeering een voorstel zal uitgaan. Als zij ten minste zoolang zal standhouden. Het laat zich voorzien, dat het dan op de artikelen 24 en 33 gemunt zal zijn, met nog enkele wijzigingen misschien, van katholieke zijde geinspireerd[1]. Ook s c h i j n t dit het programma te zijn der combinatie, die zich tot redding van het Ministerie heeft gevormd; in dier voege, dat een gedeelte zich daarmee wil tevreden stellen, een ander deel zóó ver, maar niet verder wil gaan.

Zal dus, indien niet alle teekenen bedriegen, de strijd op deze punten geleverd worden, het is natuurlijk dat zich daarop in de eerste plaats de aandacht richte van allen, voor wie volksopvoeding en gewetensvrijheid heilige belangen zijn.

'Vergelijkenderwijs beuzelingen' noemt de heer Groen den inhoud van zijn voorstel. Dàt is bij hem een 'axioma van wetsherziening.'

Vergeleken met den vollen eisch zijn het zeker beuzelingen; in aanmerking genomen de groote belangen, die er in betrokken zijn, zijn ze het stellig niet. En wat op het standpunt van den heer Groen, met een soort van geaffecteerde vermetelheid, een axioma wordt genoemd, kon voor anderen wel een probleem, of misschien nog niet eens een probleem zijn.

Uit het volgende moge blijken, dat wij ten minste niet tot bestrijding van een axioma den lezer en ons zelven zooveel moeite hebben bezorgd.

III.

Wij beginnen met het kosteloos onderwijs.

Men wil door een wijziging van art. 33 den regel stellen, dat de Staatsschool voortaan geen onderwijs geeft dan tegen betaling, de armen natuurlijk uitgezonderd. Men eischt een verplichte schoolgeldheffing op de Staatsschool, als een natuur-

1 Van dien kant wordt aangedrongen op het herstel der *rangen*, op vergunning om hulponderwijzers, in sommige gevallen, te mogen stellen aan het hoofd van bijzondere scholen, op gemakkelijker examens, op vertegenwoordiging van het bijzonder onderwijs in de examen-commissiën. Verg. van Nispen, Heydenrijck, van den Biesen, *de Tijd* passim.

lijk recht voor het vrije onderwijs, daar kosteloosheid van het openbaar onderwijs een verpletterende concurrentie tegen de bijzondere scholen in het leven roept; ‘de individueele veerkracht en de ontwikkeling van den volksgeest *ecraseert* met de dommekracht van het geld.’ Die eisch wordt niet alleen door den heer Groen en de zijnen voorgedragen als minimum van hun goed recht, maar is ook in het oog van vele tegenstanders een verlangen dat, als volkomen gerechtvaardigd, hoe eer hoe beter moet worden toegestaan.

Het komt mij voor, dat het vraagstuk nog niet behoorlijk in zijn geheel is toegelicht. Men heeft in de behandeling dezer zaak te veel hartstochtelijkheid gemengd; en waar de koele rede, vooral door godsdienstige opwinding, wordt onttroond, daar pleegt het aan oppervlakkige, onhoudbare, onredelijke stellingen niet te ontbreken. Over zulke dingen moet niet gedeclameerd worden. Sentimentaliteit is ten allen tijde een slechte raadgeefster. Voorzeker kan niemand wenschen dat volksbelangen, van zulk een gewicht als het lager onderwijs, zullen worden beslist onder den invloed eener opgewondenheid, die noch de strekking der maatregelen begrijpt, noch de gevolgen berekend heeft. Het vraagstuk moet tot zijn eenvoudigste formules worden herleid. Er is behoefte aan kalm, feitelijk betoog.

Wij gaan zulk een proeve wagen.

Het artikel 33, zoo als het daar ligt, is voor geen tweederlei uitlegging vatbaar. ‘Ter tegemoetkoming in deze kosten kan eene bijdrage voor ieder schoolgaand kind worden geheven.’ Ontleedt men dezen volzin, dan verkrijgt men de twee stellingen; 1°. het heffen van schoolgeld is een b e v o e g d h e i d ; men kan het derhalve ook niet doen; 2°. het schoolgeld mag slechts t e g e m o e t k o m i n g zijn in de kosten, die in art. 31 ten laste der gemeenten zijn gebracht.

Telken jare komt evenwel in de Tweede Kamer de heer van Nispen van Sevenaer tegen deze interpretatie op, die textueel onberispelijk moge zijn, maar aan de bedoeling van den wetgever geweld aandoet. Men heeft nooit bedoeld, beweert hij, het heffen van schoolgeld zuiver facultatief te laten. Integendeel, het zou verplichtend zijn, met uitzondering alleen van zulke gemeenten, die òf in het geheel geen belastingen heffen, òf bepaalde schoolfondsen bezitten, toereikend voor de kosten. Om zulke gemeenten niet tot een noodelooze schoolbelasting te dwingen, had men de tegenwoordige redactie verkozen. Maar

de stellige intentie van Regeering en Kamer was, dat, zoo de school uit de belastingen moest worden betaald, het onderwijs niet kosteloos zou zijn.

Dit betoog wordt door den heer van Nispen telkens met de grootste beslistheid voorgedragen; en op gezag van dien hooggewaardeerden staatsman, neemt men het aan en zegt het voort, als een uitgemaakte zaak, als een feit, dat art. 33 t e g e n d e n w i l d e s w e t g e v e r s kosteloos onderwijs vrij laat.

Tegenover dat gezag staat evenwel een andere autoriteit, in de geschiedenis der schoolwet niet minder te waardeeren, van den uitnemenden Godefroi. Deze beweert, dat men alleen door een g e d w o n g e n i n t e r p r e t a t i e, die men soms ten onrechte uit de geschiedenis van het artikel heeft afgeleid, tot de conclusie kan komen, dat de bepaling van art. 33 heeft een 'i m p e r a t i e v e strekking.'

Waar twee zulke mannen (die beide van hetgeen er ten deze geschied is, kunnen zeggen: *quorum pars magna fui*) van een artikel zoo geheel tegenstrijdige verklaringen geven, was het een gelukkig denkbeeld van den heer C.J. van Nispen tot Pannerden, zoon van den anderen van Nispen (van de Eerste Kamer) om den zin van art. 33 uit de geschiedenis op te sporen[1]. Hij kwam tot het resultaat van zijn geest- en bloedverwant.

Het betoog van den heer van Nispen bleef echter niet zonder tegenspraak. De heer Mr. P. van Bemmelen zette zich tot een nieuw onderzoek en volbracht het met de hem eigene nauwkeurigheid en fijnheid van analyse. Het resultaat van dit historisch onderzoek was een geheel ander dan van de heeren van Nispen. Breedvoerig heeft van Bemmelen uit de officieele bescheiden aangetoond, dat art. 33 de ware gedachte van den wetgever volkomen juist teruggeeft, en dat die gedachte geen andere is geweest, dan de b e v o e g d h e i d te geven tot het heffen van een m a t i g schoolgeld, zonder eenige v e r p l i c h t i n g daartoe. De strijd toch liep niet over de vraag of het onderwijs kosteloos mocht zijn, maar over de vraag, of er schoolgeld mocht geheven worden; iets dat reeds in het ontwerp de Kempenaer, alleen om den finantieelen nood der gemeenten, werd toegestaan. Voor nadere toelichting en betoog over de intentie van den wetgever verwijzen wij naar van Bemmelens uitnemend

1 Bijdragen van Boer c.s. 1865, Mei.

opstel, dat deze quaestie in het volle licht heeft gesteld en, naar ik wel durf zeggen, het geschil heeft beslecht[1].

Men kan zich dus niet langer beroepen op de intentie, die met de woorden van het artikel in strijd zou zijn, tenzij men (wat ik niet verwacht) het betoog van van Bemmelen wederlegge. Onevenredigheid tusschen bedoeling en redactie bestaat er niet; en de heer Heydenrijck behoeft de beweering van zijn medeafgevaardigde uit Nijmegen niet weder voor te dragen met deze clausule: ‘ik constateer, dat niemand mijne redeneering weerlegde’. Op grond dezer fictieve onevenredigheid kan dus de herziening van art. 33 niet worden geeischt.

Dat hiermee echter de deugdelijkheid van het stelsel niet bewezen is, behoeft geen herinnering.

Maar niet alleen dat de wet van 1857 de schoolgeldheffing facultatief heeft gelaten naar letter en geest; zij heeft ook niet anders kunnen doen, zonder principieel een der grondslagen van het Nederlandsch Staatsorganisme aan te tasten.

In het stelsel der Gemeentewet zijn de schoolgelden, even als andere opbrengsten van instellingen van publieke dienst, als: markten, bruggen, kaaien, wegen, enz., b e l a s t i n g e n (art. 238). De wet stelt aan deze rechten een zekere grens, maar de gemeente is vrij ze tot een lager bedrag of in 't geheel niet te heffen (art. 254).

De Gemeentewet heeft als beginsel aangenomen, van geen enkele belasting de heffing voor te schrijven. Zij is hierbij uitgegaan van de stelling, welker juistheid zeker niemand betwisten zal, dat elke gemeente voor zich zelve het best weet, welke belasting het meest aan hare bijzondere toestanden voegt en het minst hare ontwikkeling belemmeren zal. Door van de belastingen de volgorde en zekere grenzen te bepalen, heeft de wet slechts willen waken tegen mogelijke miskenning van economische evidentie en van het gemeene recht.

‘Het gebod,’ zegt Thorbecke, in dezen zeker een bevoegd getuige, ‘om eene bepaalde belasting in de gemeenten te heffen, is in strijd met het systeem der wet’[2].

Van wien men ooit eene poging had kunnen verwachten om de zelfstandigheid der gemeenten te beperken, het allerminst van

1 Hetzelfde Tijdschrift, 1866, November.
2 10 Maart 1863.

den heer Groen, den strijder, sinds jaren en met veerkracht, voor de autonomie der publieke lichamen in den Staat. De organieke wetten op het Bestuur van Provinciën en Gemeenten konden juist daarom bij den heer Groen geen genade vinden, omdat zij de strekking hadden, naar zijne meening, om de zelfstandigheid van provincie en gemeente te verkorten. Wat is bij hem de tot in het oneindige herhaalde grief tegen Thorbecke's staatsrechtelijke theorie? Het alvermogen der wet en de centralisatie! En die zelfde staatsman wil nu nog veel verder gaan dan Thorbecke, en aan de gemeenten de ziel der autonomie, de vrije keus harer belastingen, ontnemen! Hoe? is nu eensklaps dat heilzame, zoo vurig bepleite beginsel van aard veranderd? Opmerkelijk, hoe de heer Groen, een man, boven duizenden, van beginselen, als het de lievelingsplannen met de school geldt, zich op alles laat afdingen! Wij hebben er hem evenwel niet minder lief om.

Het is de scherpzinnigheid van den heer Groen niet ontgaan, hoe zijn verlangen naar verplichte schoolgeldheffing rechtstreeks inliep tegen een der hoofdbeginselen van het antirevolutionair systeem. Hoe zal hij deze consequentie ontgaan? Een probleem zulk een vindingrijk vernuft waardig!

‘Autonomie tegenover de beginselen eener wet of in hetgeen tot rijkspolitie behoort, wordt anarchie’, zoo sprak Groen in 1862.

Rijkspolitie zal hier stellig wel enkel schertsenderwijs vermeld staan.

Maar de b e g i n s e l e n e e n e r w e t, kunnen die de autonomie der gemeente beperken? Mij dunkt, zoo hangt haar altijd een zwaard boven het hoofd.
B e g i n s e l e n eener wet kan men naar believen fantaseeren, getuige de heer van Nispen van Sevenaer. Men beroept zich van de wet eenvoudig op haar beginselen, en zoo is de gemeente juist zóó lang vrij, als men het wel gedoogen wil; - zoo lang zij hare vrijheid, naar het gevoelen der ‘Heeren’, wèl gebruikt. Komen we zoo tot een zuivere afbakening van de grenzen der autonomie?

Is een wetsredactie in strijd met het beginsel der wet, welnu! men stelle een betere redactie daarvoor in de plaats. Niemand verlangt een wet, die in strijd is met haar eigen beginsel of met de stellige bedoeling des wetgevers. Maar, als een beperking der autonomie aan te nemen de b e g i n s e l e n eener wet, die men gelieft te onderstellen, terwijl misschien de wet zelve

het tegenovergestelde bepaalt, dat schijnt mij de willekeur in top. De geheele frase is alzoo niets anders dan een mislukte poging om een onwelgevallige consequentie van eigen beginsel onder een staatsrechtelijken schijn te ontgaan.

De heer Groen is dan ook, zoover ik weet, niet teruggekomen op dat argument; maar heeft nog onlangs beweerd de autonomie te willen ‘enkel voor wat communaal en provinciaal is, niet om de hoogste volksbelangen prijs te geven aan locale willekeur en eigenzin’[1]. En niet lang te vore nschreef hij (in de ‘*Parl. Studiën en Schetsen*): ‘hoogen prijs te stellen op de autonomie der gemeenten, is voortreffelijk, in hetgeen l o c a l e b e l a n g e n, niet in hetgeen a l g e m e e n e b e g i n s e l e n betreft.’

Ik moet bekennen de kracht dezer tegenstellingen niet recht te begrijpen. Locale belangen en volksbelangen, moeten dat antithesen zijn? Zijn dan locale belangen alleen straten en wegen? Ik meende - en de wetgever van 1857 heeft het ook zoo begrepen - dat b.v. het volksonderwijs èn tot de hoogste volksbelangen behoorde èn tevens een bij uitnemendheid plaatselijk belang was. Al of niet kosteloos onderwijs te geven, behoort dat onder de a l g e m e e n e b e g i n s e l e n, of onder de communale belangen? Er zijn gemeenten waar een verbod met vernietiging van het onderwijs gelijk zou staan; in andere zou men daardoor het bijzonder onderwijs kunnen te gemoet komen en zoodoende aan de algemeene ontwikkeling bevorderlijk zijn. Is niet de plaatselijke autoriteit, gekozen door de gemeentenaren, de aangewezen macht om de beste maatregelen te nemen? Geldt het bepaalde rechten der burgers, deze zijn door de wet tegen alle willekeur beschermd, en tegenover de wet bestaat er natuurlijk geen autonomie. Maar zoolang niet bij de wet is bepaald, dat kosteloos onderwijs een aanranding is van grondwettige vrijheid, staan wij met de vraag, hoe in elke gemeente de kosten van onderwijs zullen gevonden worden, op het eigenaardige gebied der communale zelfregeering. Moet hier de centrale macht of de wet beschikken, dan zijn we geraakt in de zee van despotisme en willekeur.

Hoe we zoeken, een dragelijk argument dat hier niet de wettige en heilzame autonomie der gemeente wordt aangetast, vinden we niet. Op den grond van al de redeneeringen, die men beproeft, ligt de stelling: al wat de belangen der orthodoxie

1 Voorstel de Brauw, I, 8.

niet bevordert, is willekeur. Wees verzekerd, als men de gemeenten hare macht zag gebruiken om het bijzonder onderwijs tegen het openbare te beschermen, we zouden den heer Groen weder in volle wapenrusting zien optreden vóór de autonomie. Bij hem is de theologie in waarheid nog de koningin ook der staatswetenschap, of liever, confessioneel belang is het eenige beginsel van zijn staatsrecht.

Evenwel, het vaderland is aan de wet van 1857 niet gehuwd. Wij hebben enkel aangewezen, dat de bestaande vrijheid van kosteloos onderwijs textueel en historisch in de wet gegrond is, en dat men dus aan de verandering van art. 33 het onschuldig voorkomen niet kan geven, als gold het slechts een rectificatie van uitdrukking; voorts, dat de actueele toestand een natuurlijk en logisch uitvloeisel is van de beginselen onzer organieke wetgeving. Het kon echter zijn dat er rechten en belangen in het spel waren, die afwijking van het beginsel der communale zelfstandigheid noodzakelijk maakten. Het is daarom nu nog de vraag, verreweg de belangrijkste, of verandering van stelsel noodig of wenschelijk is.

W e n s c h e l i j k , met het oog op de belangen van het volksonderwijs; n o o d i g , met het oog op de rechten der burgers. Deze twee momenten van het vraagstuk moeten scherp uit elkander worden gehouden.

Als wij in de quaestie van het lager onderwijs spreken van publiek belang, dan is dat niet de Staat, alsof wij (gelijk de heer Groen zijn tegenstanders zoo gaarne verwijt) aan een afgetrokken staatsbegrip of aan zekere staatseenheid hoogere volksbelangen wilden opofferen: niet een of ander paedagogisch stelsel; niet de zegepraal van de eene of de andere godsdienstige richting; maar het v o l k s o n d e r w i j s zelf. Wij meenen, dat de ziel der s c h o o l quaestie dit is, hoe, zonder wettige rechten te krenken, de weldaad van het lager onderwijs zoo ver mogelijk kan worden verspreid; onderwijs in den ruimsten zin, zoo openbaar als bijzonder. Wanneer het blijken mocht, dat de kosteloosheid der Staatsschool meer nadeel aan het bijzonder onderwijs dan winst voor het openbare aanbracht, dan ware dit reeds een gewichtige grief tegen die kosteloosheid. Hoe meer aan de verschillende behoeften der bevolking kan worden tegemoet gekomen, des te algemeener zal het onderwijs worden. Zoo verstaan wij in de schoolquaestie het publiek belang.

Maar welke zijn nu de gevolgen der kosteloosheid voor het volksonderwijs?

Wij staan hier voor een der treurigste episodes uit de geschiedenis der schoolwetagitatie. Men doet het voorkomen, alsof die kosteloosheid werkelijk het bijzonder onderwijs verpletterde. De aandoenlijkste tafreelen worden opgehangen van die barbaarsche levensvernietiging, wel geschikt om medelijden op te wekken, zoolang men het oog van de werkelijkheid afkeert. - Men heeft toestanden geschetst, die eenvoudig niet bestaan,

Den 27sten November 1863 zeide Groen, dat het kosteloos onderwijs, in sommige provincien, een verbazenden gang had genomen.

Bij een discussie over Provinciale Belastingen, 28 November 1867, verklaarde de heer van Lijnden[1], 'dat het in Friesland ten platte lande bijna regel scheen te zijn, geen schoolgeld te heffen.' Maar nauwelijks hoorde hij in zijne buurt de opmerking maken, dat dit niet zoo was, of hij bond in, en verzekerde, dat er ten minste, 'zoo hij althans wel ingelicht was', in drie gemeenten kosteloos onderwijs werd gegeven.

De heer J.P.P. van Zuylen heeft goed kunnen vinden den volke te verkondigen (in 1864), dat men 'door het vrij algemeen invoeren van kosteloos openbaar onderwijs het bijzonder onderwijs trachtte te onderdrukken.'

Tegenover zulke schetsen maken de officieele cijfers een zonderling effekt.

In het jaar 1862 was de schoolgeldheffing in 17 gemeenten ingevoerd, in 5 afgeschaft. Van de bijna 1200 gemeenten waren er toen 226, waar het onderwijs kosteloos werd gegeven; van dezen hadden 41 ook bijzondere scholen. (Regeeringsverlag 1862/63.)

Het volgend Verslag meldt, dat in 1863 schoolgeld was afgeschaft in 2, ingevoerd in 20 gemeenten. Toen waren er 38 gemeenten, waar tevens bijzondere scholen bestonden.

Uit het Verslag van 1865/66 blijkt, dat in 1864 en 1865 de heffing is afgeschaft in 21, ingevoerd in 16 gemeenten; dat is derhalve in die twee jaren een vermeerdering van het getal kostelooze scholen met 5, tegen een vermindering in de twee vorige jaren met 30. In vier jaar tijds v e r m i n d e r d met 25. Is dat nu 'de verbazende gang'?

1 Bijblad 1867/68, blz. 173.

Ruim é é n z e s d e der 1200 gemeenten heffen geen schoolgeld!

Is het geen treurige strijd die, om zich staande te houden, zooveel overdrijving schijnt noodig te hebben?

De eenvoudige welsprekendheid der cijfers maakt bijna verder bewijs overbodig.

Doch wij moeten de feiten in het volle licht stellen.

Laat het waar zijn, dat hier en daar de bijzondere scholen eenige moeilijkheid ondervinden door het kosteloos Staatsonderwijs: moet daartegenover niet in rekening worden gebracht, hoe in vele gemeenten de schoolgelden worden opgedreven, met geen ander doel, dan om het bijzonder onderwijs in de hand te werken? Men zou, oordeelende naar den meewarigen toon des beklags, bijna gelooven, dat de plaatselijke overheden met een bittegen haat tegen het ‘christelijk’ onderwijs vervuld waren. Maar behalve dat zulks dit onderwijs niet tot eer zou strekken (de overheid pleegt te bestaan uit de beschaafdste burgers, en zij worden door het volk gekozen), is het ook niet waar. Ten platte lande, in vele provinciën, is juist het tegendeel waar, en draagt de overheid aan de neutrale Staatsschool geen goed hart toe. Maar gevallen van dien aard worden niet zoo trouw aan het licht gebracht, terwijl de voorbeelden van tegen het sectarisch onderwijs vijandige gezindheid met luidruchtigheid worden uitgebazuind uit alle hoeken des lands, en jaren achtereen dienst doen. Het was daarom een aardige inval van den heer Mr. S. Wijbenga, om eens, toen er in de Kamer weder zoo hartverscheurend werd geklaagd over dien hostilen geest, een voorbeeld te citeeren van het tegenovergestelde. Hem was bekend, zeide hij, eene gemeente met 19 scholen (Wymbritseradeel?) waar van 1857 af kosteloos onderwijs werd gegeven. In 1865 voerde men schoolgeld in, in 1866 werd het verhoogd, in 1867 nog eens verdubbeld. ‘Misschien,’ voegde de spreker schalksch er bij, ‘misschien, als wij elkander het aanstaande jaar nog eens weder aan deze plaats mogen ontmoeten (het was gericht aan het adres van den heer van Lijnden (nu Minister), zou ik hem dan kunnen meedeelen, dat in die zelfde gemeente het schoolgeld nog eens weder verdubbeld werd.’ Ik weet niet of deze mededeeling ook verkoelend in die hitte heeft gewerkt, maar dit[1]

1 Bijblad 1867/68, blz. 178.

is zeker, dat zulke bijzonderheden in mindering komen van de moeizaam bijeenvergaarde grieven. En wie weet, indien er ook eens een Vereeniging bestond tot bevordering van Staatsonderwijs, met reizende agenten, tot opsporing van grieven, wie weet of de klagende partij dan niet de aangeklaagde worden zou? Maar die Vereeniging is nog niet geconstitueerd.

Blijkt het reeds, dat die verdrukking van het bijzonder onderwijs meer in de verbeelding dan in de werkelijkheid bestaat, er is nog meer om de bezorgdheid te matigen. In groote gemeenten worden de scholen gesplitst in burger-, tusschen- en armenscholen, naar gelang er meer of minder of geen schoolgeld wordt betaald. Bij algemeene kosteloosheid evenwel heeft men de algemeene volksschool, zonder verschil van standen. Al liet het zich ook niet van zelf gevoelen, de ondervinding leert, dat dit laatste gunstig voor het bijzonder onderwijs werkt. Het voorrecht om hunne kinderen buiten die gemengde populatie te houden, is vele ouders wel eenig schoolgeld waard. Zonder het kosteloos openbaar onderwijs zouden er b.v. in de gemeente Helder geen drie bijzondere scholen voor gewoon lager onderwijs zijn, die, elk met een subsidie van ƒ 300, uit de schoolgelden bestaan. Waarom niet even goed, en veel beter, scholen voor ‘Christelijk-Nationaal’ onderwijs? Het groote voorrecht van een ‘Christelijke’ school te zijn, moet toch meer dan opwegen tegen de geringe subsidie. Of heet dat nu ecraseeren met de dommekracht van het geld? Vergeef mij, maar als op die klip uw ‘christelijk’ onderwijs schipbreuk lijdt, dan heeft de kostelooze Staatsschool de schuld niet. Gij wijt aan de kosteloosheid wat zijn oorzaak heeft òf in de mindere voortreffelijkheid van uw scholen, òf in den geest van uw onderwijs, die bij schoolgeldbetalende ouders geen sympathie vindt. Het is toch een illusie, dat het geheele volk naar ùw christendom op de scholen, als naar het levensbrood der kinderen, smacht.

Wat is er na deze toelichting te oordeelen van de volgende tirade?

‘Ziedaar het eigenaardige van den toestand, waarin de wet van 1857 het vaderland gebracht heeft:

a. De wet organiseert tusschen n e u t r a a l (zoo slechts n e u t r a a l!) en c h r i s t e l i j k onderwijs, een strijd op leven en dood, waarin, bij een godsdienstig volk, alleen door kracht van geld, door k o s t e l o o s h e i d, de overhand kan worden behaald.

b. Ook de uitnemendste openbare school zal, waar christelijk

geloof zich opoffering getroost, bij eerlijke concurrentie, te niet gaan.

c. Naarmate eene bijzondere school uitnemender is; naarmate zij aan de godsdienstige behoeften van velen voldoet, is er voor de openbare school des te meer levensgevaar, zoodat de mededingster, wegens haar onberispelijkheid zelve, met dubbelen ijver, door finantieele overmacht moet worden versmoord'[1].

Dat er dus op de Staatsschool maar geen kosteloos onderwijs behoeft te worden gegeven, om in korten tijd aan de bijzondere school het beslissendst overwicht te bezorgen, is een voorstelling, die bij het licht der feiten niet kan bestaan. De heer van Nispen tot Pannerden schijnt dit ook te hebben ingezien en begrepen, dat het verbieden van kosteloos onderwijs wel voor het volk de gelegenheid zou verminderen om zich te onderrichten, maar weinig heil opleveren voor de zaak, die hem dierbaar is, de Katholieke school. En daarom concludeert hij dan ook niet tot het verbieden der kosteloosheid, maar tot het subsidieeren van bijzondere scholen, opdat ook zij kosteloos onderwijs zouden kunnen geven. Voorwaar, een uitnemend getuige voor het beginsel der kosteloosheid!

Men zou aan de schoolwetagitatie geen slechter dienst kunnen doen dan de verandering van art. 33, zoo stormachtig geeischt, in te willigen. Men zou hun daarmee de onvoordeelige positie bezorgen van malcontenten, die, pas tevreden gesteld, weldra dezelfde klachten aanhieven en weer nieuwe eischen deden.

Maar het is ons niet te doen om het bijzonder onderwijs par-

1 Groen van Prinsterer, Berichten, IX, 380 *k*. Wij willen den schrijver niet op zijn woorden vangen; anders zou men uit *b*. kunnen concludeeren dat het 'Christelijk geloof' zich weinig opoffering getroost, want, behalve in enkele ultraconfessioneele dorpen, gaat nog de openbare school zelfs met schoolgeld, niet te gronde; en uit *c.* zou men de gevolgtrekking kunnen maken, dat er al zeer weinig uitnemende 'Christelijke' scholen zijn; immers in 38 gemeenten slechts kan de bijzondere school door het kosteloos openbaar onderwijs worden bemoeilijkt; en als men van die 38 (38 op de 1200!) nog aftrekt 1°. de gemeenten waar al vóór 1857 kosteloos onderwijs werd gegeven, en 2°. de gemeenten die wel bijzondere, maar daarom nog geen 'Christelijknationale' scholen hebben, welk cijfer zal er dan overblijven voor die gemeenten, waar de 'Christelijke' school wegens haar uitnemendheid zelve wordt versmoord? - Heeft de wet tusschen neutraal en 'Christelijk' onderwijs een 'strijd op leven en dood' georganiseerd, aan de k o s t e l o o s h e i d van het neutraal onderwijs komt zeker de eer der overwinning niet toe.

ten te spelen. Wij willen het geen échec bezorgen. Integendeel, wij wenschten dat ook de ‘Christelijke’ school zich door veelzijdige voortreffelijkheid wist te verheffen tot eene hoogte, dat zij, steunende op de macht des gewetens, op de schatten der natie en de deugdelijkheid van eigen onderwijs, den kleingeestigen strijd kon opgeven, waarin zich nu al hare aspiratien schijnen op te lossen. Wij wenschten dat zij, niet op de puinhoopen der openbare school, maar n a a s t die school, een macht zou zoeken te worden tot ontwikkeling van het volk. Maar het is bedroevend op te merken hoe bij de tegenwoordige schoolwetagitatie het eigenlijke volksonderwijs geheel voor confessioneele belangen achterstaat; niet voor onderwijs gloeit de geestdrift, alleen voor onderwijs van een bepaalde kleur. Zouden we anders in de menigte harer geschriften te vergeefs zoeken naar één woord van waardeering voor het goede dat door kosteloos onderwijs is gesticht?

Als men in het jongste Regeeringsverslag leest dat de gezamenlijke schoolbevolking in die gemeenten, waar kosteloos onderwijs wordt gegeven, 75,000 bedraagt, dan schijnt dat nog al een geducht cijfer. Wij moeten ons daaruit echter geen te groote gedachte maken van de uitbreiding der kosteloosheid. Aan hoevele duizenden zou toch, als behoeftigen, onderwijs om niet moeten gegeven worden? Aan 60,000 misschien? Prof. Rauwenhoff zegt dat 56 pCt. der kinderen geheel kosteloos onderwijs genieten[1]. Wees gerust! In die becijfering zijn ook de armen begrepen. Het voorrecht om aan de armen kosteloos onderwijs te geven betwist men den Staat niet. Hier komen alleen in aanmerking die zouden k u n n e n betalen. En hoe weinig pCt. zou dat zijn?

Want - en dit is het doel, waarmee dit wordt aangehaald - geeft men zich wel rekenschap van het feit, dat in vele gemeenten kosteloos onderwijs is ingevoerd, omdat er van de opbrengst der schoolgelden luttel te wachten was? Er ligt ons een voorbeeld bij de hand. In de gemeente Helder werd reeds lang vóór 1857 (eere zij het toenmalig Bestuur!) kosteloos onderwijs gegeven, in den bijzonderen toestand der bevolking het eenige middel om het onderwijs algemeen te maken. Toen onlangs van wege de Regeering (droevig verschijnsel!) werd aangedrongen op het heffen van schoolgeld, bleek uit een opzettelijk ge-

1 Oud en Nieuw, 1866, blz. 32.

daan onderzoek, dat nauwelijks een vijfde deel der schoolbevolking in staat zou zijn een matig schoolgeld te betalen. Reken echter op de schoolgelden van dit ééne vijfde niet te vast! Het staat te vreezen dat het schoolgeld velen zou afschrikken, gelijk juist de kosteloosheid hen had uitgelokt, en dat juist het verloop zich het sterkst zou doen gevoelen bij hen, die niet tot de armen willen gerekend worden en toch te arm zijn om schoolgeld te betalen. Durft gij den man veroordeelen, wiens kind het offer van zijn eerzucht wordt? Schoolgeldheffing in zulk een gemeente zou aan de publieke kas geen noemenswaardige besparing aanbrengen, het bijzonder onderwijs zou er geen baat bij vinden: maar aan het volksonderwijs zou een vreeselijke slag worden toegebracht.

De Schoolopziener in het 3de district van Zuid-Holland[1] schrijft: 'In het district waar ik schoolopziener ben, zijn verscheidene gemeenten waar geen schoolgeld betaald wordt, en ik durf verzekeren dat in geen van deze eene consideratie daartoe geleid heeft, als die welke van de gemeente Lemsterland verhaald wordt (ook bewezen is?) In meer dan een dezer gemeenten heeft de maatregel het gevolg gehad dat men zich voorstelde, en is terstond na de invoering het schoolbezoek sterk toegenomen. Van twee kan men zonder overdrijving tegenwoordig zeggen, dat er bijna geen kind is tusschen 6 en 12 jaren, dat van onderwijs verstoken blijft; men heeft daar nog slechts tegen het ongeregeld schoolbezoek te strijden'. In het Ambt Hardenberg is men (luidens het Voorloopig Verslag van 29 Juni 1867) tot het geven van kosteloos onderwijs overgegaan om de kinderen van het verderfelijk smokkelen af te houden.

Als men zoo eens den waren staat van zaken in al de 200 gemeenten kende, men zou misschien bijna overal zulke eerbiedwaardige motieven vinden. Maar wat zou het u baten, trouwe verzorgers der volksbelangen? Willekeur, onrecht, anarchie! roept men. Gij zijt gewetenlooze tyrannen. Men schreeuwt wraak over u!

Over het geheel zijn in Nederland de Gemeentebesturen òf te zeer gedrukt door finantieele lasten, òf te weinig doordrongen van het hoog gewicht der volksbeschaving, dan dat zich het kosteloos onderwijs spoedig aanmerkelijk zou uitbreiden. Maar als ergens een gemeente zooveel liefde toont te hebben voor

1 Dr. M.J. de Goeje, Kosteloos Onderwijs, blz. 12.

het volksonderwijs dat zij zich die opoffering getroosten wil: dan haar in den weg te treden met een verbod; haar te dwingen tot een maatregel, waardoor de straatbevolking zou toenemen ten koste van de school: ik weet niet, hoe men dat aan zijn volk kan verantwoorden. Waar kennis en beschaving der volksklasse een deel geacht wordt uit te maken van den bloei der maatschappij (of is dit ook een der verfoeilijke dogmen van het liberalisme?), daar zou een b e v e l van schoolgeldheffing een misdaad zijn. Men zou de gemeenten dwingen tot plichtsverzuim; en dat waarom? Boven den bloei van alle openbare en bijzondere scholen staat, behoort immers te staan? de bloei van het volksonderwijs zelf. In de jeugd schuilt de toekomst van het Vaderland. Om Gods wil, laat ze onderwezen worden!

Nu wij gezien hebben dat het volksonderwijs in zijn ruimsten omvang niets dan schade lijden kan door een regel die algemeene schoolgeldheffing voorschrijft, blijft nog over de andere vraag, of i n b e g i n s e l, om het even of er veel of weinig mee gewonnen wordt, kosteloos openbaar onderwijs geen inbreuk is op het recht der vrije scholen, en of de grondwettige vrijheid van onderwijs niet den eisch kan stellen, dat op de Staatsschool kosteloos onderwijs verboden worde.

In dezen eisch is de heer Groen, behalve door Prof. Rauwenhoff en anderen, ontvankelijk verklaard door den Hoogleeraar J.T. Buijs, om beginselen en bekwaamheid een man van groot gezag.

Wij wenschen den heer Buijs niets toe te geven in de vereering van Groen van Prinsterer, in onzen slappen tijd een eerbiedwaardige figuur. Maar de redenen van Prof. Buijs hebben ons niet overtuigd.

Ziehier de woorden, waarin hij zijn meening blootlegt en de gronden waarop zij rust[1]:

> ‘Ik geloof dat een onbeperkt recht om bijzondere scholen op te richten nog niet genoeg is om de vrijheid van onderwijs te vestigen; dat kunstmatige bescherming van de Staatsschool, 't zij door het verstrekken van kosteloos onderwijs anders dan aan

1 Gids, 1866, Jan., blz. 40.

behoeftigen, 't zij door het toekennen van andere voordeelen, de bijzondere school feitelijk onmogelijk, en dus het gegeven recht illusoir maakt. Zoo min als de vrije nijverheid kan het vrije onderwijs onder de heerschappij van een protectionistisch stelsel bloeien'.

Ik meen dat deze redeneering, hoe concies ineengezet en keurig voorgedragen, van onjuiste praemissen uitgaat.

Een onbeperkt recht om bijzondere scholen op te richten, zegt de heer Buijs, is niet genoeg om de vrijheid van onderwijs te vestigen. Het is zeer wel mogelijk. Maar is dit eigenlijk hier wel de vraag? De heer Buijs argumenteert uit een, misschien volmaakt zuiver, begrip van v r i j h e i d ; moeten wij niet, omgekeerd, uit de rechten die door de Grondwet zijn toegekend, het begrip samenstellen van de vrijheid die, hier te lande, met opzicht tot het lager onderwijs, bestaat?

Wij moeten scherp onderscheiden tusschen het abstracte begrip van vrijheid en de vrijheid die art. 194 der Grondwet toestaat.

Tot een volkomen vrijheid van onderwijs behoort stellig meer dan het recht om scholen op te richten. Maar de Nederlandsche Grondwet heeft niet meer toegekend.

Het recht om vrijelijk scholen op te richten bestond onder het vorige regime niet, maar was sinds vele jaren door enkelen, met klimmenden aandrang, als een natuurlijk, als een conscientierecht geeischt. Men wilde er niet van hooren, uit vrees dat het sectarisme zich van het vrijgelaten terrein meester maken zou, en het Nationaal Schoolwezen, voorbeeldeloos populair in het land, overvleugelen. Onder den machtigen invloed der begrippen van 1848 gaf men eindelijk, maar schoorvoetend, toe. Ieder zou het recht hebben (behoudens diploma en toezicht, door de wet te regelen) om onderwijs te geven waar hij wilde. Men gaf aan den drang toe, maar niet dan onder uitdrukkelijk beding dat het Staatsonderwijs zou gehandhaafd worden niet alleen, maar uitgebreid en volmaakt. De zekerste waarborgen werden daarvoor verlangd. De Regeering sprak in de Memorie van Toelichting van een openbaar onderwijs 'door den Staat ingesteld, aangekweekt, aanbevolen en beschermd'. De Kamer was nog niet gerust. Toen stelde de Regeering een nieuwe alinea voor: 'het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering'. Het was nog niet genoeg. Er moest een nieuwe bepaling volgen, die, opdat er zekerheid zou zijn, s t e l l i g voorschreef dat 'overal in het Rijk van over-

heidswege voldoend openbaar onderwijs werd gegeven' (al. 3), en zonder deze bepaling zou nooit in de Grondwet zijn opgenomen: 'het geven van onderwijs is vrij, behoudens enz.' (al. 4). Ja zelfs moesten de beide alinea's nog omgezet worden, opdat blijken zou, dat er van die vrijheid geen sprake mocht zijn vóórdat het openbaar onderwijs veilig was gesteld. Door die bepaling van al. 3 (de heer Groen noemt het de 'ellendige socialistische zinsnee') is het Nederlandsche stelsel principieel onderscheiden van het Belgische en Engelsche, waarvan grondbeginsel is: onderwijzen is de zaak van Kerk of particulieren. Volgens de Grondwet derhalve bestaat hier te lande een Publiek Onderwijs, waarnaast elk ander onderwijs slechts g e d u l d wordt.

Men moge dat een slecht, illiberaal stelsel noemen, geboren uit kleingeestige vrees voor kerkelijken invloed, daarover loopt nu de strijd niet. Het is hier een vraag van positief Staatsrecht. En dan, geloof ik, kunnen wij twee dingen vaststellen. Vooreerst, dat de Staat bij de Grondwet zich tot niets verbonden heeft jegens het vrijgelaten onderwijs, allerminst om het rechtstreeks of zijdelings te ondersteunen of het de concurrentie der Staatsschool te sparen. Weerzin tegen het vrije onderwijs was het culmineerend punt van den ganschen strijd. Waarborg voor de openbare school bij de vaststelling van art. 194 de allesoverheerschende gedachte. En de heer Heydenrijck vergist zich als hij zegt: 'In 1848 schreef men in art. 194 al. 3 der Grondwet eene bepaling ter neder, strijdig met hetgeen er in één adem werd bijgevoegd, dat het lager onderwijs vrij zou zijn'[1].

Ten tweede is dit onbetwistbaar, dat de voorstanders der vrijheid tevreden waren. Groen moge later art. 194 een 'staatsrechtelijk schandaal' hebben genoemd en al. 3 een dito 'hakmes', zoo sprak men in '48 niet. Mackay, van Lijnden, van Reede, gelukkig met het afgestreden recht, zagen reeds in profetische verrukking de openbare school onder de slagen van het vrijgelaten bijzonder onderwijs bezwijken. Al. 3 werd vooral door de Katholieken billijk geacht. Niemand vreesde er gevaar van, van Nispen misschien, schrander en vèrziend, uitgezonderd. Als de concurrentie gevaar opleverde, het was voor de openbare school. Men had niet meer gevraagd dan de vrijheid

1 Het Ministerie Heemskerk-Hasselman, blz. 20.

om z o n d e r a u t o r i s a t i e scholen op te richten[1]. Er is niets meer toegestaan ook.

Dit alles is geen quaestie, maar een feit.

Het recht om scholen op te richten niet genoeg om de vrijheid van onderwijs te vestigen? Het onvoldoende der toegekende rechten moge een motief kunnen zijn tot verandering der Grondwet, maar eenig recht om het begrip der vrijheid buiten de grenzen, door de Grondwet gesteld, willekeurig uit te breiden, geeft het niet.

Het gegeven recht wordt illusoir? Neen dan is het altijd illusoir geweest.

De heer Groen klaagt sinds jaren dat door de overmacht van het Staatsonderwijs de vrijheid te niet gaat. Maar al gingen ook alle bijzondere bijzondere scholen te niet, de vrijheid blijft ongedeerd. Ieder burger heeft het recht tot vereeniging en vergadering, maar daarmee nog geen zaal, vuur en licht. Omdat de partij van den heer Groen geen politieke courant heeft, is nog de vrijheid van drukpers niet verkort. Het recht om onderwijs te geven in welken geest men wil, sluit niet in het recht om zulk onderwijs als men wil te ontvangen. Van bijzonder onderwijs is het g e v e n vrij; alleen van het publiek onderwijs is het o n t v a n g e n gewaarborgd. Met de *liberté de droit* uit te breiden tot een *liberté de fait*, loopt men rechtstreeks het communisme in de armen.

Neemt het bijzonder onderwijs niet de vlucht, die men òf hoopte òf vreesde, het is niet omdat de vrijheid wordt verkort; het is òf omdat er aan bijzonder onderwijs minder behoefte blijkt te bestaan dan men verwachtte, òf omdat men zich voor die behoefte te weinig opoffering getroosten wil.

Maar zou de werkelijkheid niet logenstraffen het woord, dat het gegeven recht illusoir wordt? De bijzondere school feitelijk onmogelijk! Hoe zijn dan al die bijzondere scholen ontstaan? Ik meen dat Thorbecke volle recht had op een dergelijke klacht van zijn ‘ouden vriend’ te antwoorden, dat ‘de vrijheid van onderwijs en de vrije instellingen sedert de laatste jaren groo-

1 Groen was niet in de Kamer. Maar nog in 1851 citeerde hij, met goedkeuring, het woord van Thiers: *dans l'abandon franc et sincère de cette disposition de l'ancienne legislation, on peut dire que se trowve la vraie liberté d'enseignement*. Nog in 1857 klaagde Mackay, dat de a u t o r i s a t i e om nietige reden werd geweigerd.

telijks zijn toegenomen in getal, in deugdelijkheid en in invloed op de maatschappij'[1].

Dit was in Maart 1863. De feitelijke onmogelijkheid is sedert al meer en meer gelogenstraft. Is misschien de bijzondere school wat *exigeant?*

Als de heer Buijs zegt 'dat kunstmatige bescherming van de Staatsschool, 't zij door het verstrekken van kosteloos onderwijs anders dan aan behoeftigen, 't zij door het toekennen van andere voordeelen, de bijzondere school feitelijk onmogelijk en dus het gegeven recht illusoir maakt'; want dat 'zoo min als de vrije nijverheid het vrije onderwijs onder de heerschappij van een protectionistisch stelsel bloeien kan', dan vrees ik dat die bedenking minder het kosteloos onderwijs en de 'andere voordeelen' treft dan het geheele stelsel van publiek onderwijs. Van dat beginsel uitgaande zal men, als ik wel zie, moeten aanlanden bij de theorie, in den Rotterdamschen Gemeenteraad door den heer Ledeboer voorgestaan. Aangezien de kosten van zekere school veel hooger liepen dan het bedrag der schoolgelden, meende het geachte lid, dat hiermee aan de gegoede klasse een bedekt subsidie werd gegeven; iets waarvan hij de noodzakelijkheid niet inzag.

Geen protectie, zegt men, maar vrije concurrentie! Daarom geen kosteloos onderwijs! Uitnemend! Maar waarom zal het bij dezen geringen eisch blijven? Straks zal het schoolgeld te laag worden genoemd, en als iemand een school wil oprichten, die enkel uit schoolgelden moet bestaan, dan zal hij, krachtens hetzelfde beginsel, kunnen vorderen, dat naar zijn finantieele behoefte het schoolgeld op de Staatsschool worde bepaald. Een schoone concurrentie voorwaar! waarbij het spoedig zou kunnen gebeuren, dat èn de bijzondere èn de openbare school zóó duur werden, dat het volk zonder onderwijs bleef.

Voor den *économiste à outrance* moet de Staatsschool zelve een economische ketterij zijn. Elke bijdrage uit publieke kassen heft, streng genomen, de gelijkheid van concurrentie op. Consequent voert het beginsel waaruit de heer Buijs tegen de kosteloosheid opkomt, tot het onthouden van allen steun aan de openbare school, dat is, tot hare opheffing. Het bestaan der Staatsschool zelve is reeds een stelsel van protectie.

Maar zouden wij op het onderwijs wel de regelen mogen

1 Parl. Redevoeringen, 1867, blz. 438

toepassen die gelden voor industrie en handel? Moeten we niet uitgaan van het beginsel dat lager onderwijs een groot maatschappelijk belang is, waarvan de kosten even goed als voor rechtsbedeeling, waterstaat en landsverdediging algemeen worden gedragen? De school is een instelling van publiek nut en als zoodanig buiten de wetten voor industrieele ondernemingen geplaatst.

Wil iemand meer of ander of geen onderwijs, als lid van het Staatslichaam deelt hij, in billijkheid, in de algemeene lasten. Gij draagt het uwe bij voor de straatverlichting, al hebt gij u ook voorgenomen na zonsondergang u nooit buiten de deur te wagen. Al hebt gij een menigte armen, die gij uit liefde weldoet, gij draagt even goed uw aandeel in de publieke armverzorging. En op de bedenking dat zij, die voor zich andere scholen verlangen dan de Staat geeft, nu tweemaal voor dezelfde zaak moeten betalen, heeft van Bemmelen zeer aardig gezegd: het is als klaagde iemand dat hij, behalve voor zijn vrouw en kinderen, ook nog voor de huishouding van den Staat moest zorgen. Uit die klachten spreekt een akelig separatisme, als waren die Christenen vreemd aan het algemeen belang[1].

Niemand zal het onbillijk noemen, dat hij, die van publieke instellingen gebruik maakt, daarvoor zijn bijdrage levere; maar als het publiek belang, het volksonderwijs het vereischt, dat ergens de school geheel ten laste kome van het algemeen, dan is dat de toepassing van hetzelfde beginsel, waaruit elders de school voor een groot deel uit de publieke fondsen wordt betaald; het is slechts een meer of minder. De kosteloosheid der school is, in beginsel, even onaantastbaar als het bestaan der Staatsschool zelve; een beginsel, bij alle beschaafde volken gehuldigd.

Ik zie niet, hoe de logica zich ontworstelen zal aan dit dilemma: òf geen protectie, en dus ook geen Staatsschool, òf, waar het noodig is, op de publieke school ook geheel kosteloos onderwijs.

Maar bovendien, de toepassing van den economischen regel, door Prof. Bijs gesteld, loopt aan alle kanten vast.

Reeds dadelijk ontbreekt de eerste voorwaarde.

1 Voorstel de Brauw, 1867, blz. 53.

De concurrenten zoogenaamd leveren niet dezelfde producten. Het bijzondere onderwijs stelt zich tot doel behoeften te bevredigen, waarin de Staat niet kan voorzien. Tegenover een publiek onderwijs dat zielegif wordt genoemd, biedt het een opvoeding naar het geweten eener christelijke natie, het ééne noodige, dat de zielen redt van het verderf, waarin het Staatsonderwijs ze storten zou. Met alle godsdienstonderwijs aan Kerk en kerkelijke scholen over te laten, schept zich de Staat de *redoutable concurrence et défaveur*, waaraan men in Frankrijk, onder Guizot, de openbare school niet wilde blootstellen. De Staat heeft aan de bijzondere scholen het voordeel gelaten van vrijelijk elke godsdienstige kleur, naar den wensch der bevolking, te kunnen aannemen; en onder zulke omstandigheden faalt de regel van vrije concurrentie. De eisch dat dure Staatsscholen het bestaan van bijzondere scholen zullen mogelijk maken, staat ongeveer gelijk met het verlangen dat de wijn duur zal worden gehouden, opdat de bierbrouwers goede zaken zouden doen. Of liever, als men klaagt dat door de kosteloosheid der openbare school de bijzondere onmogelijk wordt, dan maakt dat den indruk alsof iemand klaagde dat de verkoop van brood onmogelijk werd gemaakt door.... het goedkoope vergif. Één van van beiden, òf er staat hier geen gewetenszaak op het spel, en het is een gewone industrie, òf het begrip van concurrentie is geheel misplaatst.

Eene tweede bedenking. De Staat, zich het volksonderwijs aantrekkende, treedt niet op als concurrent van particuliere krachten. Hij zorgt voor onderwijs, tot eigen levensbehoud; omdat het, aan particulieren overgelaten, zou te kort schieten en vervallen. Zoo weinig wil de Staat concurrent zijn, dat hij gaarne voor algemeene volksscholen, door particulieren gehouden, tot eigen ontlasting, subsidie geeft. De Staatszorg voor onderwijs is geen monopolie, geen onderneming ten eigen voordeele, als de verkoop van zout en tabak; zij heeft geen ander motief dan een algemeen volksbelang, aan hetwelk, zonder Staatshulp, de onontbeerlijke zorg zou ontbreken. Tegenover zulk een Staatszorg in het publiek belang kan men de rechten van vrije concurrentie niet laten gelden. Als de Staat het volksonderwijs niet aan zich zelf kan overlaten, dan heeft men zich aan de noodzakelijke gevolgen dier Staatszorg te onderwerpen, en is het beklag over verpletterende overmacht ongepast. Wil men spreken van concurrentie tusschen openbaar

en bijzonder onderwijs, het zij een edele wedijver om de beste scholen te hebben en een onderwijs tot ontwikkeling en veredeling van het volk het meest geschikt. Voor een concurrentie van de gewone soort is hier geen plaats.

Maar - en dit zij de laatste opmerking - de gestelde eisch is met het begrip van concurrentie vierkant in strijd. Men wil, opdat de concurrentie eerlijk zij, niet waar? geen kosteloos onderwijs. Op de openbare school. Op de bijzondere ook? Maar neen! dat ware een inbreuk op de vrijheid. Derhalve, men bedingt voor het bijzonder onderwijs een privilegie; men wil een geheim stelsel van protectie invoeren, ten nadeele der openbare school. Alles uit naam der vrije concurrentie! Er ontbreekt nog maar aan, dat aan de bijzondere scholen subsidiën worden gegeven, voor de Staatsschool z e e r h o o g e schoolgelden worden bepaald; dan zal men de gelijkheid volkomen hebben gemaakt! Zou men ook aan de bijzondere scholen niet eenige tegemoetkoming geven, om door versnaperingen, kleedingstukken enz. tot den toestand van eerlijke concurrentie te komen?

Indien het mij gelukt mocht zijn te bewijzen dat de Staat tegenover het bijzonder onderwijs geen andere v e r p l i c h t i n g heeft dan jegens alle vrijheden der burgers, namelijk te zorgen dat het zich in eigen kring onbelemmerd kunne bewegen; - en dat derhalve het verbod van kosteloos onderwijs niet als een r e c h t kan worden geeischt; zou men nog kunnen vragen of er geen gronden van billijkheid en loyauteit voor pleiten, om door een nieuw art. 33 de bijzondere school te hulp te komen, omdat feitelijk het christelijk gedeelte des volks, door de bescherming der Staatsschool, van zielevoedsel verstoken blijft?

Op gevaar af van onaandoenlijk te schijnen, moet ik verklaren dit niet te kunnen inzien. En wel om de volgende redenen.

Vooreerst: het eenige bezwaar, waarover het bijzonder onderwijs klaagt, is het geldelijk bezwaar. Het bijzonder onderwijs is duur, verzuchtte de Baron van Wassenaer, Heer van Catwijk. Maar hoe? is dan het zieleheil des volks, de toekomst van het Vaderland, geen opoffering waard? - In zijne *Parlem. Studien en Schetsen* schreef de heer Groen: ‘Vergeet ik dan dat de conscientie, waar zij voor geen offers terugdeinst, tegen elke

concurrentie bestand is? Zij is het wellicht; maar op algemeenheid der zelfopoffering kan en mag in de wetten geen rekening worden gemaakt.'

Mij dunkt, van zelfopoffering kan voorloopig nog geen sprake zijn, waar men op de gepubliceerde lijsten der 'Vereeniging voor christelijk-nationaal schoolonderwijs' de aanzienlijkste namen, bezitters van immense kapitalen, voor een jaarlijksche contributie van 5 gulden ziet prijken. Kan dat nog wel eens o p o f f e r i n g heeten? Ik wensch niet indiscreet te zijn, maar wij behandelen een publieke zaak; en niet wij stellen de geldquaestie aan de orde. Ik wensch nog minder onedelmoedig te zijn; maar men vergete niet, dat het een zaak geldt, waarvoor jaren lang het geheele Land in hartstochtelijke opwinding wordt gehouden, onder den schrillen angstkreet, dat de bescherming van volksgeloof en volksgeweten op het spel staan. En dan schroom ik niet te zeggen: indien maar het tiende deel dier hoogste belangen er mee gemoeid was, dan kon het geen bezwaar opleveren een tiendubbel bedrag van offers saam te brengen. 'Verdrukking werkt energie', leest men bij den heer Groen, in 1857. - Op de algemeenheid van opoffering kan en mag in de wetten geen rekening worden gemaakt, zegt Groen. Op het tegendeel misschien? Moet de wet dan voorzien in dat gebrek aan goeden wil, bij overvloed van vermogen?

Ik kan mij niet bedwingen hier de voortreffelijke woorden af te schrijven van van Bemmelen, die de zaak in het hart raken[1]:

> 'De bedenking dat juist de betaling der kosten van het Staatsonderwijs het vermogen om eigen godsdienstige scholen te bekostigen, absorbeert, is zeer wonderlijk, of misschien beter gezegd, *impertinent*. Zijn de communale, provinciale en rijksgelden aan het Staatsonderwijs besteed, juist de *laatste penning* aan de Christenen afgevorderd? Of zijn die gelden het maximum wat de Christenen voor het onderwijs in het algemeen over hebben; is hunne finantieele belangstelling in het onderwijs daarmede uitgeput? En stel eens, dat hun laatste penning voor het publiek onderwijs ware opgeëischt, waarom vragen zij dan geene vermindering van zoo vele andere minder gewichtige maatschappelijke uitgaven, maar juist alleen die voor het Staatsonderwijs?'

1 Voorstel de Brauw, blz. 57.

Ten tweede. De werkelijkheid logenstraft de bewering, dat de bijzondere school feitelijk onmogelijk is. Wij hebben het reeds opgemerkt. Maar wat begeert men? Overal bijzondere scholen? ook waar het volk noch in de openbare school vergif, noch in de bijzondere zielevoedsel meent te vinden? Ik geloof, dat zij daar alleen op wezenlijke bezwaren stuit, waar zij in den geest der bevolking geen weerklank vindt. Maar zie daar juist wat mij de schoolwetagitatie zoo weinig eerbiedwaardig maakt. Schijnbaar gedreven door het loffelijk beginsel om in dringenden gewetensnood te voorzien, is zij in waarheid bovenal propaganda. Men wil overal ‘christelijk’ onderwijs vestigen, posten stichten *in partibus infidelium;* men wil werfbureaux oprichten voor een confessioneel Christendom. En waar de ‘Christelijke’ school door den vrijen wil des volks niet gesteund wordt, daar wil zij door dwang leven. Waar geen sympathie van beginselen de jeugd in hare macht brengt, daar wil zij ze door het lokaas van geld vangen, en daarom moet de Staatsschool duur zijn, terwijl zij om niet kan onderwijzen. Waar zij geen levenskracht heeft, wil zij bescherming. Dat is *le fin mot de l'histoire*.

Loyauteit jegens het bijzonder onderwijs! predikt de heer Rauwenhoff, en hij geeft de kosteloosheid blijmoedig prijs. Wij hopen aan die edele gezindheid niet te kort te doen, maar wij kunnen er niets illoyaals in vinden, als de Staat weigert de hand te bieden aan kerkelijke partijen om te recruteeren door de school. Veeleer zou het ons illoyaal schijnen, dat men onder de leus van gewetensvrijheid proselytisme verbergt. Uit naam der gewetensvrijheid (ook de liberalen hebben een geweten) mag van den Staat geeischt worden, dat hij tegen alle proselytisme overal de jeugd beschermt door een neutraal openbaar onderwijs.

Ten derde. Tusschen den bitteren haat waarmee in Nederland van zekere zijde het openbaar onderwijs wordt bestreden en vervolgd, - en de algemeene geestdrift voor dat onderwijs in Amerika: wat een contrast! En dat, terwijl de Amerikaansche school gemengd, neutraal en kosteloos is! Daar heeft men de grandieuse gedachte lief, dat de Maatschappij aan allen het onderwijs, dien kostelijken schat, om niet geeft. Hier wordt een misbaar gemaakt, alsof elke leerling meer op de openbare school een zielemoord was! Daar verheft men om strijd, van welke godsdienstige meening men zij, de volksschool, als den

roem der natie; hier haalt men ze door het slijk, als het verderf des volks.

Zou het zijn omdat er in de Vereenigde Staten minder ware godsvrucht is of omgekeerd?

Ik zou het (ook met het oog op de Amerikaansche school) een gelukkigen dag voor Nederland rekenen, den dag, waarop besloten werd: De Maatschappij geeft aan allen, die het verlangen, lager onderwijs om niet. Het zou de school verheffen en het volk met haar.

Helder, April 1868.

J.A. LAMPING.

De natuurkundige wetenschap in Nederlandsch Indië.

I. Natuurkundig Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië, uitgegeven door de Koninklijke Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië.

De tegenwoordige Minister Wintgens heeft, niet lang geleden, in zijne hoedanigheid van Volksvertegenwoordiger, den indruk geschetst, dien de toestand des lands, aan deze en gene zijde des oceaans, op hem maakte, en de schets was een somber tafereel. Ongetwijfeld is hij niet de eenige, die zoodanige beschouwingen in zich ronddraagt, en met het oog op hetgeen sedert gebeurd is, zou de redenaar, nog lid der Tweede Kamer zijnde, met nog zwaarmoediger blik den toestand kunnen beschouwen. - Zonder te denken aan de gevaren, die Nederland deelt met andere kleine staten, ook van gevestigde nationaliteit, in een tijdvak waarin de groote politiek meer dan ooit gedemoraliseerd is, waarin het regt van den sterkste het eenige openbare regt schijnt geworden te zijn, mag onze inwendige toestand bedenkelijk genoemd worden. Onheilen van allerhanden aard kunnen een volk, buiten zijne schuld, aan den rand des afgronds brengen; maar de geschiedenis leert, dat dan redding mogelijk is. Maar anders is het, wanneer in den eigen boezem het kwaad verrees, door tal van jaren gevoed, reeds diepe wortels geslagen heeft, en slechts door de grootste inspanning van vereenigde krachten kan worden uitgeroeid.

Onverbiddelijk is de straf der eigen schuld. Sedert lang reeds werden de gewigtigste pligten, die een volk aan zich zelf verschuldigd is, onvervuld gelaten. Men leefde in eenen toestand van zelfgenoegzaamheid en zorgeloosheid. In het be-

gin der regering van Koning Willem I was er ijver en belangstelling voor de ontwikkeling des volks, voor onderwijs en wetenschap, en hoe men ook over de regeling van het lager en hooger onderwijs (van dit laatste zoo als het thans nog bestaat) uit het standpunt van den tegenwoordigen tijd moge denken, zal men die voor den tijd toen zij gegeven werd (vijftig jaren geleden) een meesterstuk moeten noemen. Maar sedert is er tot ontwikkeling van het hooger onderwijs niets degelijks tot stand gekomen, terwijl twee Staats-Commissiën, tot herziening van die wetgeving benoemd, getuigen dat men tweemalen althans in die vijftig jaren de behoefte reeds sterk moet gevoeld hebben. Zoo niet weinig inzigt in den waren toestand, weinig belangstelling in dit allergewigtigste deel des staatsbestuurs bij de Regering en de Volksvertegenwoordiging bestaan hebben, blijft het onverklaarbaar, dat de rapporten der bedoelde Commissiën zonder eenig gevolg zijn gebleven.

Terwijl de nieuwe grondwet nieuwe regten in het bestuur des lands aan het volk verleende, legde zij ook gewigtige pligten op de natie; en sedert dat tijdvak wordt de schuld van het verzuim niet enkel door de Regering maar ook door de Volksvertegenwoordiging gedragen. En wat heeft men zien gebeuren? Met moeite kwam de wet op het lager onderwijs tot stand, en hoezeer bij die gelegenheid veel gesproken werd over de dringende noodzakelijkheid tot regeling van het middelbaar en hooger onderwijs, moesten er op nieuw jaren voorbijgaan om te voorzien in ‘eene lang gevoelde behoefte’, waarin trouwens bij alle natiën, die sedert 1815 niet in slaap geleefd hadden, voorzien was. Hoezeer men zich nu verblijden kan, dat door het middelbaar onderwijs voor de intellectuëele ontwikkeling van de belangrijkste standen der maatschappij een groote stap gedaan is, zal eerst de toekomst beslissen, of die wet nog tijdig genoeg gekomen is, om het verzuimde te kunnen goed maken.

Is er ooit eene ernstige vraag in de vergadering der Volksvertegenwoordiging opgegaan naar den *waren toestand* van het hooger onderwijs? Was het niet in den regel het beamen van de woorden: ‘onderwijs en wetenschap verkeeren in eenen gewenschten staat,’ of bij eene phrase, die uitzigt gaf op regeling: ‘de 1ste of 2de Kamer zal die voorstellen in naauwgezette overweging nemen’? Phrasen hebben er genoeg geklonken zonder eenig gevolg; men bleef blind voor alle teekenen des tijds.

Waarom noemde men het stelsel van financiële beknibbeling

niet vernederend voor de nationale eer, die boven alles in hooger klimmende intellectuele ontwikkeling gelegen is? Sedert lang is er gezegd: ‘de Gymnasia gaan meer en meer achteruit,’ - en men liet ze achteruit gaan. Hoe is men ter zake van de toelating tot het hooger onderwijs van het eene uiterste in het andere gevallen! *Eerst* eene eenvoudige ondervraging voor hen, die niet van een Gymnasium gepromoveerd waren; *dan* een ontzettend streng staatsexamen; *dan* dit weêr vervangen door toelating zonder eenig voorafgaand onderzoek; *dan* weêr een zeer matige eisch van voorbereiding, afzonderlijk getoetst op de drie Hoogescholen. En hoe heeft men daarmede geleefd? Is niet voor eenige jaren dat admissie-examen te Leiden berucht geworden, toen uit officiële verslagen bleek, dat men jongelieden uit de onderste klassen der Gymnasia had toegelaten? Men zegge niet: ‘ja, van sommige kleine Gymnasia komen ze niet kundiger.’ - Is dan pligtverzaking gewettigd, omdat anderen haar bedrijven? - En dat alles is in het openbaar geschied en men heeft niet gehoord dat een Minister onderzoek gedaan heeft, of dat in de Tweede Kamer opheldering gevraagd is van den Minister, die de verantwoordelijke man is ter zake van het onderwijs.

Drie Hoogescholen voor de bevolking van Nederland en nog een of twee Athenaea, en nog eene Hoogeschool voor den militairen stand, en eene Polytechnische School en nog twee Scholen voor toekomstige indische ambtenaren, en eindelijk nog een Instituut voor de vorming van Zee-Officieren, zouden kunnen doen denken, dat het met onderwijs en wetenschap uitmuntend gesteld ware. De lezer verwachte van mij op dit gebied geene beoordeeling, veel minder eene veroordeeling. De staat van veroudering en verwarring van ons hooger onderwijs wordt door niemand ontkend, en uitstekende talenten, die aan geene der Scholen ontbreken, mogen ons evenmin verblinden, als de opmerking, dat nu en dan enkele zeer kundige mannen uit die Scholen voortkwamen, ons mag tevreden stellen. De vraag, waarop alles aankomt, is deze: met welke mate van beschaving, ontwikkeling en kennis verlaat de *meerderheid* der kweekelingen de Hoogeschool, om de Maatschappij in te treden en daar aan het hoofd te staan op allerlei plaatsen? Een ziekelijke boom kan geen rijken oogst leveren, en de vruchten verminderen in goede hoedanigheden naarmate de boom achteruitgaat. Eene langzame beweging blijft ligtelijk onopgemerkt en eerst de door lengte

des tijds bij accumulatie verkregen uitkomst doet zich in al haren omvang kennen. - Het geslacht, dat met de achterwaartsche beweging optreedt, neemt alligt het bestaande als het normale aan en uit dat oogpunt welligt is de omstandigheid verklaarbaar, dat wij ons achterblijven bij andere natiën niet genoegzaam beseffen. Ik weet, dat wie het bestaande niet best vindt, veelal voor een pessimist wordt gehouden. ‘Is er dan niets gedaan tot verbetering van het hooger onderwijs, in de vijftig jaren die achter ons liggen?’ - Zeer zeker, inrigtingen zijn verbeterd, bibliotheken volledigerer geworden en meer geordend, Musea groeiden aan en nieuwe planten-kassen verrezen in de botanische tuinen; astronomische en physiologische Observatoria werden gebouwd, het getal Professoren in enkele Faculteiten werd grooter. - Maar verbetering van het Schoollokaal heeft niet tot noodzakelijk gevolg dat daar binnen meer leven zij, zich meer besef van de eischen des tijds, meer lust en liefde tot studie ontwikkele. Want ware dat het gevolg, waarom heeft men dan moeten erkennen, dat er meer voor het afleggen van examina dan voor ruimer wetenschappelijke ontwikkeling gestudeerd wordt, en dat het onvoldoende der geneeskundige examina de Regering bragt tot het Staatsexamen? Niemand zal het ook kunnen tegenspreken, dat de verbeteringen niet altoos het meest noodige betroffen, dat men bijv. 50 jaren gedraald heeft met de stichting van behoorlijke academische Nosocomia. - Was er in de partiële verbeteringen eenig stelsel waarneembaar? Loopt men de reeks van Ministers van Binnenlandsche Zaken door, grootheden van zeer verschillende waarde, dan vindt men een niet gering getal, wier standpunt tegenover het hooger onderwijs geheel inactief was, die mechanisch onderschreven wat hun werd voorgelegd, verslagen ontvingen en deponeerden; anderen beraamden eerder vernietigende dan opbouwende dingen; de een bijv. deed tegenover de geringe inkomsten der Hoogleeraren, de pensioenen voor hunne weduwen vervallen; een ander schafte de eerepenningen voor den opwekkenden academischen wedstrijd der studenten af; een ander legde meer geldelijken last op de studenten, ten einde de middelen tot bekostiging der academische inrigtingen te vinden; zonder voorbeeld is het bijkans, dat een Minister de academische zaken eens in persoon ging opnemen. In den regel ging de discussie in de Tweede Kamer over het budget der Hoogescholen met versnelde schreden, alsof men met af-

gewend gelaat daar wilde voorbijgaan. - Wanneer men in het organiek besluit op het hooger onderwijs van 1815 de hoedanigheden vermeld ziet, die in eenen Curator der Hoogeschool moeten vereenigd zijn, is de vraag gewettigd of dat beeld altoos aan de werkelijkheid voldaan heeft. Het mandaat van Curatoren is van zeer ruimen omvang, en als die Collegiën altoos met moed en beleid bezield waren geweest, zou hunne stem gewis eenen zeer heilzamen invloed hebben uitgeoefend. - Ik erken evenwel gaarne dat hier veel is, dat meer op het gebied van den Minister ligt. Maar wij hebben geen afzonderlijken Minister van Onderwijs; zelfs komt het woord onderwijs niet in eenige kwalificatie van onze Ministers voor, en de vroegere Directeur daarvoor is om reden van bezuiniging afgeschaft[1].

1 Ik sla soms, niet zonder voldoening, eenen blik naar vroegere tijden, toen er een andere geest heerschte voor wetenschap in de mannen die aan het hoofd der natie stonden. Zoo ging ik onlangs eens de lotgevallen na der nederlandsche botanische wetenschap, die in hare geschiedenis menig lichtpunt vertoont. Ik las de geschiedenis van den botanischen tuin te Leiden, door Boerhaave voor zijnen ‘Index alter’ geplaatst. Welke uitmuntende mannen, bezield met opregte vereering der wetenschappen en met volhardenden ijver trouw aan hun gewigtige roeping, waren toen de verzorgers dier Hoogeschool! Boerhaave verhaalt onder anderen, hoe na de weigering van Paludanus (In 1591) om te Leiden het Professoraat der Kruidkunde te aanvaarden, die taak door Curatoren aan P. Paauw, reeds Hoogleeraar in de geneeskunde, werd opgedragen: ‘mandantes ut conquireret inque Hortum ferenda curaret omnia quae prece, pretio, permutatione, litteris, ex quacumque demum Orbis habitati plaga parare posset.’ - Maar, zegt B., om den kostbaarsten schat aan hunnen hortus te verbinden, verzochten zij Joannes van Hoogelande, den intimen vriend van Clusius, te beproeven dezen ‘omnium Botanicorum facile principem’ door overreding en ruime aanbiedingen te bewegen, van Frankfort over te komen, om het bestuur van den Leidschen Hortus op zich te nemen, ‘atque incomparabili ornamento amplificaret Academiae celebritatem.’ - Clusius weigerde met het oog op zijne gevorderde jaren en zwakke gezondheid, maar bood toch zijne goede diensten aan om den bloei van den Hortus te bevorderen. De Curatoren, die in de overtuiging bleven dat een naam en talent als Clusius aan de Leidsche Academie niet mogt ontbreken, hielden hun aanzoek vol en verkregen dat in 1592 Clusius toegaf, onder de voorwaarde dat hij niet zelf zou doceren, maar door zijne kennis, ervaring en relaties den Hortus ontwikkelen en ook hen met zijn raad bijstaan, die met het onderwijs zouden belast worden. Op zijne voordragt werden Gerardus Bontius en Petrus Pavius benoemd tot ‘Professores Simplicium et Praefecti curae culturaeque Horti, ut partito labore alter feriatis diebus Dioscoridem, aliumve Botanices scriptorem exponeret publice, alter vero horam quotidie impenderet explicandis ostendendisque aestivo tempore stirpibus, hyberna autem fossilibus.’ - ‘En,’ roept B. met voldoening uit, ‘quanta cura impensa, molimine, opus fuerit ad condendum Hortum! En eodem tempore praefectos ei constituendo Triumviros.’

Onze tegenwoordige grondwet stelde eenen bepaalden eisch van grondwettige regeling; dat die cisch tot nu toe eene doode letter bleef, moet ongetwijfeld aan meer dan eene oorzaak toegeschreven worden. Snelle afwisseling van Ministeriën, de omvang der taak te groot voor menig hoofd van het Departement, angstvallige vrees tegenover de moeijelijkheden aan de oplossing van het vraagstuk verbonden, gemis van eene vaste overtuiging over de wijze der regeling, zijn hierbij wel in de eerste plaats als oorzaken te vermelden.

Door die zelfde grondwet toch heeft die zaak een geheel ander standpunt verkregen. De theologische Faculteiten konden niet meer blijven zoo als zij tot dusverre waren. Nu is het wel eene andere vraag, of er in 't geheel geene theologische Faculteiten zullen zijn. Ik ben gestemd tegen alles wat de Universiteit verbreekt, want met gescheiden scholen valt de grondslag voor ruime en humane ontwikkeling des volks. Ook voor de hervormde kerk is de scheiding van hare toekomstige leeraren van het academische leven eene bedenkelijke zaak, en zullen de uiterste partijen in nog veel sterker tegenstelling komen. Bovendien mag men niet voorbijzien, dat al wat uit de historie van een volk is voortgekomen, niet gemakkelijk en zonder wonden vernietigd wordt. Ik voer dit alles echter alléén aan om den invloed te doen uitkomen, dien de nieuwe staatsregeling op de aangelegenheid van het onderwijs uitoefent. - Er liggen op dat gebied nog zeer vele belangrijke vraagstukken, waarvan ik hier slechts bij één wil stilstaan. - Nederland heeft door zijne overzeesche bezittingen eene geheel eigenaardige positie. Groote natiën kunnen koloniën, volkplantingen in de ware beteekenis des woords, stichten, maar eene kleinere natie staat tegenover uitgebreide overzeesche bezittingen op een geheel verschillend en in vele opzigten moeijelijk standpunt. Kan er iets aan gene zijde des oceaans gesticht worden, dat meer en meer eene volkplanting zal evenaren, waarin door de emigratie uit het moederland en de afstammelingen daarvan een hoofdbestanddeel van europeschen aard zich vestigt en ontwikkelt, dan is er een verband dat voor eeuwen van duurzamen aard kan zijn en ook bij latere emancipatie blijft er een zamenhang van morelen en materiëlen aard over. Maar van zoodanigen toestand zijn wij ver verwijderd. Onze indische bezittingen toch zijn in haren aard eerder bezette posten in vruchtbare tropische gewesten, waar wij door verdragen en contracten met inlandsche

vorsten en hoofden gelegenheid hebben tot allerlei landelijke industrie, en waar vroeger vooral in korten tijd schatten konden worden verzameld, waarheen tot dat doel allerlei personen trokken, bezield met den wensch om spoedig huiswaarts te keeren. Van lieverlede is die toestand eenigzins veranderd; de europesche bevolking is wat aangegroeid; in de buitenbezittingen werden op plaatsen, waar dat vroeger niet geschiedde, ook kulturen gevestigd, maar europeesch, nederlandsch is de toestand nog nergens geworden. De kolonisatie van Nieuw-Holland is den Indischen Archipel ver vooruitgestreefd. Het schijnt niet in onze vroegere politiek gelegen te hebben, de emigratie uit Nederland naar Indië te bevorderen: eene bekrompen politiek, die evenwel met het kultuurstelsel zeer wel te rijmen is. Maar ook in dat opzigt heeft de alles veranderende tijd verandering gebracht, en de vrije arbeid van europesche kolonisten, gedreven met inlandsche of vreemde handen, begon zich te vestigen en de politieke strijd wordt alleen nog gevoerd over de uitgebreidheid, welke men thans aan de nieuwe rigting behoort toe te staan.

Had vóór '48 de Volksvertegenwoordiging geenen invloed op het bestuur der overzeesche bezittingen, die verhouding is thans veranderd; de indische Archipel is bijna een deel des geheelen vaderlands. Die verandering is eene omwenteling, waarbij onze staatslieden niet bij magte schijnen te zijn, den nieuwen toestand te beheerschen en naar eisch te organiseren. Particuliere belangen van allerlei aard zijn daarbij in het spel, en daardoor komen de hartstogten in beweging.

Voor eene gelukkige oplossing van zulke vragen, voor een verstandig beheer der overzeesche bezittingen, zijn kennis, ervaring, een onbevangen oordeel, vrijheid van persoonlijk belang de allereerste voorwaarden. Maar wat vinden wij nu? Lieden, die hun fortuin gemaakt hebben, niet altijd door eigen talent of arbeid, zelf dikwerf weinig ontwikkeld, spelen in het openbaar of zijdelings eene rol, die hoogmoed en bekrompenheid te gelijk in zich vereenigt. Van hun drijven en betaalde journalistiek is verbittering de eenige wrange vrucht. - In eenen strijd, die het karakter van partijstrijd heeft aangenomen, vindt men slechts zelden een onbevangen oordeel. - Mannen van ervaring en eerlijken zin, vrij van alle vooroordeel, zoo als er ook uit Indië teruggekomen zijn, worden zooveel mogelijk uit de raadzalen geweerd, en in ons geheele stelsel is niets, dat hen tot één

geheel, tot een bepaald ligchaam vereenigt. Tot Gouverneurs-Generaal worden niet zelden mannen uitgezonden, wier geheele vroegere loopbaan geen regt geeft tot het vertrouwen, dat zij met de noodige kennis naar Indië vertrekken. En is het niet een verkeerd stelsel, voor dat ambt altoos vijf jaren te bepalen? Was de keus gelukkig, laat dan den Gouverneur-Generaal zoo lang mogelijk op zijnen post en hij zal lust en moed hebben om verder strekkende maatregelen en organisatiën te beproeven. Blijkt de keus minder juist geweest te zijn, dan kan men hem zoo spoedig mogelijk terugroepen.

Wat ons boven alles ontbreekt, en waardoor de ontwikkeling en de zegepraal van gezonde begrippen op dit gebied het meest belemmerd worden, is kennis van de overzeesche bezittingen, de bewoners, taal en geschiedenis, zeden en wetten, van de natuurlijke gesteldheid des lands, zijne voortbrengselen, in het kort grondige kennis van Indië. Toen die gewesten afzonderlijk beheerd werden en de Volksvertegenwoordiging daar buiten stond, deed zich die leemte minder gevoelen; maar thans zijn met de nieuwe regten ook pligten op het volk gelegd; het moet door kennis in staat zijn te kunnen oordeelen, want wat het allermeest de demoraliserende partijschap op het gebied der indische kwestie verklaart, is het gemis aan kunde en bekwaamheid. Thans onderscheidt men in de raadzalen indische specialiteiten, en wie korter of langer daar geweest is, acht zich op dat gebied ver boven anderen verheven. Tegenover allerlei beweringen kan geene genoegzame kritiek gesteld worden; er is plaats voor blinden ijver en de meest uiteenloopende beschouwingen. Zonder voorbereiding daarin den regten weg te vinden, is bijkans onmogelijk, en menigmaal hoorde ik van kundige mannen: ‘ik lees alles wat er over Indië uitkomt, maar word er niet wijzer door.’

De vraag of onze kennis van Indië geëvenredigd is aan het belang, dat het voor ons heeft, aan de pligten die wij daar te vervullen hebben, kunnen wij niet bevestigend beantwoorden. Onbekend maakt onbemind, en die onkunde is mede eene reden dat het oog van het jongere geslacht te weinig gerigt is naar gewesten, waar ieder, die in het moederland moeijelijk eenen werkkring vindt, zijne krachten met vrucht zou kunnen beproeven. - In den ouden tijd werd aan eene eigenlijke indische studie weinig gedaan; maar de mannen, die aan het hoofd stonden, trachtten toch wel zich kennis te verschaffen, ten einde

een goed beleid te voeren. Toen het aantal ambtenaren in nieuweren tijd klom, deed zich de behoefte aan kennis bij hen, die in Indië in gouvernementsdienst zouden staan, meer en meer gevoelen. De Academie te Delft werd gesticht, met bekrompen middelen, en men kan zeggen dat zij van het begin tot het einde geen best figuur gemaakt heeft en de Directeuren geene mannen van genoegzame bekwaamheid en energie waren. Na hare opheffing verrezen er twee scholen voor de opleiding der indische ambtenaren, eene van staatswege te Leiden, eene gemeentelijke school te Delft. Neem aan, dat aan beiden uitstekend onderwijs gegeven wordt en dat de staatsexamina voor de toekomstige ambtenaren van deugdelijken aard zijn, dan is de beperking van dien werkkring enkel tot de vorming van ambtenaren het bewijs, dat kennis van Indië in ruimeren kring, ook voor hen, die niet naar Indië vertrekken, niet beoogd werd. Men heeft gezegd: juist daarom is de indische school te Leiden gevestigd naast de eerste Hoogeschool des lands, om haar licht ook in dien ruimeren kring te doen schijnen en de Collegiën over Indië open te stellen voor de studenten der Hoogeschool. In dit zelfde Tijdschrift heeft een Leidsch Hoogleeraar met prijzenswaardige openhartigheid ons die illusie ontnomen en medegedeeld, dat nog geen student zich daartoe heeft aangemeld. - Naar mijn oordeel mag daarin echter geen verwijt tegen den ijver en de belangstelling der studerende jongelingschap gezocht worden. Wie zal naar hooger kennis op een gebied streven, wien de eerste beginselen daarvan ontbreken? Het doel der indische school te Leiden zal toch hooger onderwijs zijn. Onze schooljeugd leert de aardrijkskunde des vaderlands met eene schier overtollige volledigheid; maar waar is het voorbereidende onderwijs voor de ruimere kennis van Nederlandsch Indië? De armoede van onze literatuur op dat gebied kenschetst reeds den toestand. De wetgeving op het lager onderwijs biedt geen punt van uitgang, en ook bij het middelbaar onderwijs is daarvoor niet naar eisch gezorgd. Dat bij de regeling van het hooger onderwijs in 1815 daaraan niet gedacht werd, is zeer verklaarbaar. De kennis van Indië was toen nog gebrekkig en althans het natuurkundig onderzoek werd toen eerst op ruimer schaal begonnen; ik twijfel niet dat de mannen, welke die regeling vaststelden, indien zij daartoe nu geroepen werden, aan de Hoogeschool leerstoelen daarvoor zouden hebben ingesteld. De stichting van de genoemde *afzonderlijke* scholen (zoo men niet, wat

van de Leidsche school ondersteld kan worden, eene latere zamensmelting met de Universiteit bedoeld heeft) is een misgreep en bestendigt te zeer de voorstelling, dat kennis van Indië alleen noodig is voor indische ambtenaren, en maakt van deze als het ware eene kaste. Wek vroeg in ieder Nederlander den lust op, wat van Indië te weten; die kennis zal zuivere belangstelling opwekken; de ambtenaren zullen van zelve langs eenen vrijeren weg ontstaan en uit vrije keuze zullen zich daartoe mannen aanmelden, terwijl thans hunne bestemming reeds bepaald wordt op eenen leeftijd, waarop de jongeling nog niet altoos uit vrije keuze kan handelen. Langzamerhand zal het meer ontwikkeld deel der natie Indië niet meer als een gewest beschouwen, waarheen men zich voor eenen bepaalden tijd begeeft, om er door gunst of arbeid fortuin te maken, maar zal Indië zijn een deel des lands, waar ook het vaderland is, waar men ook voor de eer en den roem des lands kan werken en nuttig zijn voor de maatschappij.

Wat de opleiding der toekomstige ambtenaren betreft, mag het vreemd schijnen, dat al die verscheidenheid van kennis, die voor de verschillende takken van bestuur noodig is, door een betrekkelijk gering aantal Docenten kan geleverd worden. Over vele takken van die kennis heb ik geen oordeel, maar één onderwerp veroorloof ik mij aan te stippen, vooral van belang voor de vereerders van het Kultuurstelsel, maar dat ook eene meer ruime belangstelling verdient. De kultuur van koffij en andere voortbrengselen des plantenrijks is een onderwerp van wetenschappelijke opvatting, even goed als de landhuishoudkundige wetenschap in Europa. Men kan ongetwijfeld eene zekere mate van empirische kennis zich eigen maken, die van vader op zoon zich voortplant, zooals bij het meerendeel onzer landlieden, vroeger althans, geschiedde. Maar waar de landbouw zich op een ruimer gebied beweegt, waar verscheidenheid van gronden wordt aangetroffen, waar het klimaat niet overal hetzelfde is, waar allerlei onverwachte omstandigheden opkomen, dáár is eene wetenschappelijke ontwikkeling de gids voor den arbeid en voor alle eventualiteiten. Nu is het geoorloofd te vragen, met welke mate van kennis van den tropischen landbouw, of minstens van voorbereidende kundigheden, de ambtenaren bij de kulturen zijn toegerust? Wel hebben wij op Java eenige uitstekende chemici, die het scheikundig gedeelte der bodemleer met vrucht beoefenen, maar zij zijn de ambtenaren niet, en het is de vraag of zij

op de kulturen in het algemeen eenigen invloed kunnen hebben. Ook uit dit oogpunt is onze verhouding tot de kolonie geheel eigenaardig; een stelsel toch, waarbij de staat de landbouwer is, vindt men bij geene andere natie. Het beheer der koloniale kulturen is, bedrieg ik mij niet, niets anders dan eene administratie, en alleen bij ongewone toestanden of gebeurtenissen, bijv. wanneer om geheel andere redenen de productie schraal is, wordt schijnbaar landbouwkundig gesproken over uitputting des bodems en dergelijke dingen meer.

De voorafgaande voorbereidende opleiding van de ambtenaren voor de kulturen is meer op regtsgeleerd, politiek en administratief gebied gelegen dan op het gebied van natuurkundige studie, den grondslag van alle degelijke landbouwkundige kennis. Mij dunkt, dat is volkomen ongerijmd. Goed boekhouden zou het eenige zijn dat hierbij nog in aanmerking zou verdienen te komen. Naar mijne meening moet de opleiding der ambtenaren voor de kulturen ten eenemale verschillen van die van andere takken van dienst, van administrativen of regterlijken aard. Op den grondslag van eene algemeene natuurkundige vorming moet de bijzondere kennis van de indische natuur in het algemeen, van de kultuurplanten en den indischen landbouw ontwikkeld worden. Zoo toegerust, zal de praktijk in Indië eene andere, betere uitkomst hebben. - De opleiding van de ambtenaren voor den boschbouw schijnt meer zorg bij de Regering te ondervinden. Eerst hier te lande voorbereid, worden zij naar eene duitsche school voor duitsche boschkultuur gezonden en vertrekken dan naar Java. Maar als men nu nagaat, dat op de duitsche scholen van dien aard bij voorkeur en uitsluitend de kultuur der europesche wouden behandeld wordt, en wanneer men in aanmerking neemt, dat de duitsche leeraren met de toestanden onzer koloniën geheel onbekend zijn en ook van de vegetatie in het algemeen en met name van de belangrijkste boomgewassen slechts zeer onvolledige voorstellingen hebben, dan kan die opleiding slechts in zoo verre haar nut hebben om daardoor algemeene begrippen over den aard en de strekking der boschkultuur te leeren kennen. Maar dat is niet genoeg tegenover eene zoo gewigtige zaak als de wetenschappelijke kennis der wouden in onze koloniën, van hunne producten, van de houtsoorten en van de kunstmatige aanplanting en verzorging der wouden. Men zal niet kunnen ontkennen dat die zaak belangrijk genoeg is om òf hier te lande òf in Indië zelf te wor-

den onderwezen. - In eene op breeden grondslag ingerigte indische school zou daarvoor de plaats zijn, mits die school in vereeniging leve met eene instelling, eene Hoogeschool, waar de voorbereidende kundigheden, Chemie, Botanie, Geologie, enz., kunnen worden aangeleerd. Het is hier geene vraag van geld, maar slechts van eenen organiserenden blik, nadat men de behoefte behoorlijk heeft overwogen. - Ook zou het niet ongepast zijn de vraag te onderzoeken, in hoeverre het hier bedoelde indisch-landbouwkundige element in de Rijks-Landbouwschool, waarvan de stichting, door de wet voorgeschreven, altijd nog verwacht wordt, zou kunnen of moeten gegeven worden.

Tegenover deze beperkte belangstelling voor grondige kennis van Indië in Nederland betoond, doet zich in Indië zelve een betere toestand kennen. Bij al de verwarring, die daar heerscht, ten gevolge van onze meer en meer gedemoraliseerde indische politiek, bij den toestand van neêrslagtigheid en moedeloosheid, bij het bijkans wanhopen aan eene betere toekomst, blijft dáár de liefde tot de kennis en de studie van de indische natuur leven; onderzoekingen en waarnemingen van allerlei aard worden er gedaan en openbaar gemaakt. De Natuurkundige Vereeniging houdt zich onder de ongunstigste omstandigheden staande en blijft met roem hare taak vervullen. De Gouverneur-Generaal Sloet schonk haar zijne bijzondere bescherming en welligt ligt in het beleid, dat thans te Buitenzorg gevoerd wordt, geen grond, om aan deze vrije instelling ongenegen te zijn. - Door den Heer Sloet werd onder anderen ook het belang erkend, 's lands plantentuin te Buitenzorg onder eene wetenschappelijke leiding te brengen, zoowel tot bevordering der zuivere wetenschap, eene roeping die een verlicht bestuur teregt tot zijne eer rekent, als ook met het oog op het materiele belang der Kolonie. Door de krachtige medewerking van den Minister Fransen van de Putte heeft die zaak thans haar beslag verkregen en zal gewis goede vruchten dragen, indien het opperbestuur in Indië haar naar eisch blijft leiden en beschermen.

Sedert mijne laatste aankondiging zijn van het orgaan der indische natuurstudie, het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, onderscheidene afleveringen verschenen, te velen om van allen hier een gedetailleerd verslag te geven. Ik bepaal mij daarom bij eenige der laatste deelen, die door belangrijkheid uitmunten. Wel leed de vereeniging door het vertrek van den Heer Bleeker een groot verlies; maar de nieuwe redac-

tie blijft hare taak op eene uitstekende wijs vervullen. Vergelijkt men hare werkzaamheid met soortgelijke in Britsch Indië en in Australië, dan kan zij met eere daarnaast gesteld worden, hoezeer in de verschillende provinciën van Australië de maatschappelijke toestand veel meer europeesch geworden is, het getal der beoefenaars van deze wetenschappen dáár aanzienlijk is en de lust tot veelomvattend onderzoek van het land, genoeg bekend door groote en gevaarvolle reistogten, dáár in de hoogste mate leeft. Nimmer toch is in zoo korten tijd een zoo uitgebreid gebied zoo snel doorzocht geworden, en een blik in de thans te Londen uitgegeven Flora Australiensis van G. Bentham, waarin de vindplaatsen en de verzamelaars der planten vermeld worden, stemt ons op het gebied der kruidkunde tot ware bewondering. Vroeger zeî men: Australië en Borneo zijn, wat het binnenland betreft, geheel onbekend. Thans geldt dit alleen nog van Borneo.

Het Natuurkundig Tijdschrift bevat ook officiële verslagen, die door het indisch bestuur aan de Redactie ter openbaarmaking worden afgestaan. - Ik wensch hier de aandacht op eenige der meer belangrijke onderwerpen te vestigen, en in verband met vroegere mededeelingen, in de eerste plaats de jongste berigten over de kinakultuur te bespreken.

Het is hier de plaats niet, eene volledige geschiedenis der kinakultuur in Nederlandsch Indië te schrijven. In de Archiven van het Ministerie van Koloniën en van het Indisch Gouvernement zouden de volledige bouwstoffen, daartoe benoodigd, moeten worden opgezocht. - Het denkbeeld in het algemeen om den kinaboom buiten zijn natuurlijk vaderland in daartoe geschikte gewesten aan te planten, is van oude dagteekening, en het is bekend dat Condamine, in 1736 tot het verrigten van graadmetingen naar Quito gezonden, dáár ook zijne aandacht op de kinaboomen vestigde en de eerste meer gedetailleerde berigten over die boomsoorten en haar product mededeelde (*Relation abrégée d'un voyage fait dans l'intérieur de l'Amérique méridionale*). Hij had blijkbaar de gedachte van verplaatsing en van kultuur opgevat en bragt eenige jonge boompjes mede om ze in Cayenne en in Frankrijk te planten. - Dat in Nederland dergelijke denkbeelden zich ontwikkelden,

kan geene verwondering wekken, wanneer men bedenkt, dat de Koffijkultuur, de Theekultuur, het aanplanten van Vanille en van andere belangrijke gewassen voorbeelden zijn, die aantoonen, dat Nederlanders de verplaatsing van voortbrengende gewassen uit hun oorspronkelijk vaderland naar Java met uitstekend gevolg reeds voor lang bewerkstelligden. De ervaring van eenige eeuwen had geleerd, dat Java door zijne natuurlijke gesteldheid geschikt is voor den aanplant der meest verschillende gewassen. De betere kennis van de kina-wouden in Zuid-Amerika, de klimmende behoefte aan kina-bast, vooral ook gevoeld in een land als Nederland, waar de intermitterende koortsen endemisch zijn, moesten als van zelve onder ons de gedachte doen ontstaan, de kina-kultuur naar onze Koloniën over te brengen. Werkelijk werd dat denkbeeld, de wensch tot uitvoering, van verschillende zijden en op verschillende tijden geuit. Na te gaan wie het allereerst die gedachte opgevat of den stoot tot uitvoering gegeven heeft, kan slechts persoonlijk belang hebben, maar heeft geene waarde voor de zaak. Zooveel echter staat vast, dat de berigten over afnemen der kina-wouden in Zuid-Amerika, over de disproportie tusschen productie en consumtie in nieuweren tijd door Bouchardat, Weddell en anderen medegedeeld, als verontrustende tijdingen voor de toekomst, voor de vestiging der kinakultuur eenen nieuwen prikkel opleverden. Onder dien indruk, enkel met het oog op het welzijn der menschheid, heeft dan ook het Nederlandsch Gouvernement de zaak in 1852 op touw gezet, nadat reeds in 1847 aan den Minister Baud eene memorie over dat onderwerp was aangeboden en uit den Hortus te Amsterdam eene, hoewel slechte, soort tot proefneming naar Java was gezonden en in 1849 uit dezelfde inrigting eenige echte Calisaya-boomen, die echter niet levend overkwamen. Latere bezendingen van gelijken aard waren gelukkiger, ten gevolge van eene aan den kapitein van het schip uitgeloofde premie, en bovenal verdient vermeld te worden eene in 1850 uit den botanischen tuin te Leiden naar Java gezonden Cinchona Calisaya, de eerste die dáár levend aankwam.

Daar deze in het klein genomen proeven niet in staat waren, de kinakultuur op ruime schaal naar Java over te brengen, besloot de regering in 1852 den Heer Hasskarl naar Peru te zenden. Die reis is genoegzaam bekend. Hij kwam met onderscheidene soorten, zaden en jonge boompjes in 1854 te Batavia aan wal en de aanplant kon beginnen. Jonge plantjes, uit za-

den door hem gezonden in de botanische tuinen in Nederland gekweekt, waren middelerwijl reeds naar Java overgezonden en verrijkten de aanplantingen.

De Heer Pahud, die als Minister van Koloniën deze onderneming gedreven had, vertrok omstreeks dien tijd als Gouverneur-Generaal naar Java en de Heer Mijer was in zijne plaats opgetreden als Minister. Dat de Heer Hasskarl vervolgens van de leiding der kinakultuur gescheiden en de Heer Junghuhn daarmede belast werd, dat de Heer J.E. de Vrij als Chimist voor de kinakultuur naar Java gezonden werd, is algemeen bekend. Maar ik herinner aan dat tijdstip, omdat van dien tijd de tegenspoed dagteekent, dien onze schoone onderneming heeft ondervonden en waarvan zij zich eerst in de laatste jaren glansrijk hersteld heeft. Junghuhn, aan wiens verdiensten als natuurkundige ik gaarne bij vernieuwing hulde breng, was met het kweeken en planten ten eenenmale onbekend, en stelde zich dadelijk in een vijandige houding tegenover het door Hasskarl gedane werk. De zending van eenen Chimist was, minstens gezegd, geheel overtollig, want om scheikundig eventuele kinabasten te onderzoeken, waren op Java, meer dan in eenige andere kolonie, onderscheidene zeer kundige Chemici uit de school van Mulder, en het kon den Heer Pahud noch den Heer Mijer onbekend zijn, dat een der hier te lande voor Indië opgeleide Pharmaceuten, de Heer van Gorkom, juist met het oog op de aanstaande kinakultuur, op het gebied der Quinologie, meer bijzonder was gevormd geworden. En als men nu bedenkt, welke aanzienlijke uitgaven tot de stichting van een bijzonder Laboratorium ten dienste der kinakultuur gedaan werden, terwijl gelegenheid tot chemisch onderzoek op meer dan eene plaats in de kolonie bestond, dan verkrijgt men eenen nog minder aangenamen indruk. - De kinaboomen, welke de Heer Hasskarl overgebragt had, waren, wat de soortbepaling betreft, niet alle genoegzaam bekend. Het bleek ook niet, of hij van dezelfde soorten rijpe basten verzameld had; dat hij dit werkelijk deed, is later gebleken. Had men nu dadelijk deze basten onderzocht, dan zou men de waarde der soorten voor de kultuur op goede gronden hebben kunnen bepalen. Onder deze soorten was eene, die men aanvankelijk *Cinchona ovata*, later *lucumaefolia* noemde, en nadat dezerzijds het onjuiste dier bepalingen was aangetoond, voor eene nieuwe soort hield, die Howard in zijn bekend boek ter eere van den Gouverneur-Generaal *C. Pahudiana* noemde.

Daargelaten de vraag of zij eene nieuwe soort is, of, naar mijne overtuiging, slechts eene ligte wijziging van *C. Carabayensis* (eene volgens Weddell geheel onbruikbare soort), kon uit hare botanische karakters reeds met groote waarschijnlijkheid worden opgemaakt, dat zij tot den aan alcaloïden armen groep der Cinchonen behoorde. Het was dus eene der kapitale fouten, die onze schoone onderneming tot aan den rand van het mislukken gebragt heeft, deze soort in de kultuur zóó op den voorgrond te plaatsen, dat zij weldra het hoofdbestanddeel onzer plantsoenen uitmaakte, en dat wel terwijl men de beste soorten ook op Java bezat. De Heer Weddell, aan wien het nog niet bekend schijnt te zijn, dat wij na den dood van Dr. Junghuhn en het ontslag van den Heer de Vrij op eenen uitmuntenden weg zijn, zeide dan ook in zijn hierachter vermeld discours: .....'et sans une circonstance qui est reéllement à déplorer, les plantations neérlandaises n'auraient aujourd'hui rien à envier à celles de l'Inde britannique. Séduit par la plus grande rusticité d'un Cinchona d'espèce douteuse, né de graines rapportées par M. Hasskarl, on se prit à la multiplier au détriment d'autres espèces plus délicates peut-être, mais dont l'utilité était démontrée, et l'on reconnut, trop tard, que la plante qui avait coûté tant de soins, n'avait que peu ou point de valeur commerciale; de sorte que, bien qu'il ait en ce moment plus d'un million d'arbres à Quinquina dans l'île de Java, la proportion des bonnes espèces y est relativement faible. Je n'exagère donc pas beaucoup en disant que l'opération devra y être reprise presque en entier, etc.' Ziedaar ons lot: elders vergeleken met het bekende spreekwoord van de kip en de eendeneijeren, zagen wij de Engelschen, die zeven jaren na ons de kultuur begonnen, op de Parijsche Tentoonstelling schitteren met de schoone voortbrengselen hunner kultuur, terwijl, bij beter beleid, wij nu reeds Java-kina in den handel hadden kunnen brengen.

Behalve deze belangrijke fout beging men nog andere van niet minder gewigt. Men plantte de jonge boomen in de schaduw der groote woudboomen, waardoor zij, van genoegzaam licht beroofd, blootgesteld aan schadelijke insekten en andere nadeelige invloeden, niet wilden tieren, en hield daarbij vol dat de Koningskina, C. Calisaya, op Java niet wilde groeijen[1].

1 De Heer Teysmann, van wiens rijke ervaring op het gebied van plantenkultuur in Indië, het Indisch gouvernement naar het schijnt, geen partij wilde trekken, heeft, ook tot verdediging van den Heer Hasskarl, de onder de leiding van Junghuhn begane fouten en misslagen breedvoerig nader toegelicht in het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederl. Indië, deel XXV, blz. 47-64, waar men de slotsom aantreft: 'Uit het bovenstaande blijkt naar ons inzien genoegzaam, dat *wanneer deze kultuur niet zoo goed was gevestigd geweest*, tijdens Junghuhn zich daarmede begon te belasten, *men niemand beter dan hem had kunnen kiezen om ze geheel uit te roeijen*.'

Vraagt men of tegen dat alles ook gewaarschuwd werd, dan kan ieder, die met den loop dezer zaak meer van nabij bekend is, getuigen, dat van den beginne af dringende waarschuwingen gedaan werden, gestaafd door voor wetenschappelijke of in het algemeen beschaafde menschen verstaanbare gronden, maar dat deze jaren achtereen afstuitten op eene onbegrijpelijke stijfhoofdigheid, op een geheel ongemotiveerd vertrouwen door het Indisch Opperbestuur gesteld in de zeer zonderlinge redeneringen van de leiders der kultuur, op een stelsel van verdachtmaking tegen hen, die dezerzijds waarschuwden; een stelsel, dat soms de grenzen der betamelijkheid overschreed. - Daarbij kwam de omstandigheid, dat de Heer Howard, die de ongelukkige soort in zijn prachtwerk over de kinaboomen als eene nieuwe soort had voorgesteld, hoezeer hij aanvankelijk de bruikbaarheid met grond in twijfel had getrokken, later, toen de strijd reeds warmer was geworden en de Heer Vrijdag Zijnen eene berekening gemaakt had van de tonnen schats, die nutteloos aan die kultuur verspild waren, een standpunt koos van weifeling en onzekerheid; - de soort was onbekend, zeî men, men moest de toekomst afwachten. - En daar ieder mensch zijne vrienden heeft, zag men in *dat afwachten* het eenige redmiddel voor het oogenblik als rationeel aanbevelen, zelfs in de Vergaderingen der Tweede Kamer, in officiële rapporten, door anonyme berigtgevers in geneeskundige tijdschriften, enz. De naam van den Heer Howard werd daarbij te hulp geroepen, en aan het inmengen van dien Heer, dien ik als kenner der kinabasten hoogschat, maar aan wien ik den naam van Botanist niet toeken, wijt ik een deel van het onheil, dat onze zaak getroffen heeft. Deze was door zijne vrienden in Java, officiëel zelf, begriftigd met eene rijke verzameling van voorwerpen uit onze plantsoenen[1], terwijl men

1 Opmerkelijk is het dat Howard in een verslag over Kinabasten, in de vergadering der Horticultural Exhibition, te Londen in 1866 medegedeeld, volgens de voorwerpen door Hasskarl uit Amerika medegebragt, den *Crispilla-Chica*-base van de C. Pahudiana afleidt, terwijl in die zelfde verzameling ook de *Crispilla Grande* van C. ovata voorkomt. Daar wij niet 2, maar 1 soort als *C. Pahudiana* kennen en de echte *ovata* hiermede niet te verwarren is, is die geheele voorstelling onduidelijk, en te meer zonderling omdat de conclusie er op volgt, dat de Crispilla Chica niet geheel verwerpelijk is. - De vraag is dus geoorloofd, waarom men in engelsche plantsoenen haar niet voortteelt.

die hier te lande eerst kon magtig worden nadat de Minister van Koloniën een bepaald *bevel* daartoe naar Java gezonden had; aan de eerste gewone aanvragen toch werd eenvoudig niet voldaan. Ik heb reeds vroeger in dit Tijdschrift medegedeeld, wat al wanhopige pogingen al verder beproefd werden, om de Cinchona Pahudiana te redden[1]. Thans kan ik volstaan met de opmerking, dat de kwestie ook in Java als beslist beschouwd wordt. Bij besluit toch van 11 Sept. 1862 werd de verdere aanplant dier soort gestaakt. - De C. Pahudiana, - 1, 139, 148 exemplaren, - werden onlangs afgeschreven van de officiele staten, en betere soorten beginnen hare plaats te vervangen. - Door een gelukkig toeval in het bezit gekomen van eene groote hoeveelheid uitmuntende zaden van C. Calisaya, is die voortreffelijke soort zeer toegenomen, en door ruil met de engelsche plantsoenen bezitten wij thans ook den moederboom der *roode Kina, C. succirubra*.

Om den nieuwen toestand, sedert de plantsoenen aan de leiding van den Heer van Gorkom werden toebetrouwd, te doen kennen, laat ik hier volgen een overzigt van het 'Jaarlijksch berigt over 1864, aangaande den toestand der Kinakultuur op Java, opgemaakt door K.W. van Gorkom, ambtenaar, belast met de leiding der Kinakultuur op Java.'

De cijfers der verschillende soorten, daarin vermeld, ga ik met stilzwijgen voorbij, daar zij sedert geheel zijn veranderd. - De S., in de eerste jaren van zijn optreden als bestuurder eener zoo belangrijke kultuur, vermeldt in de eerste plaats, dat hij ontslagen werd van de verpligting tot verder aankweeken der *C. Pahudiana*. 'Daar de waarde der op Java gekweekte *C. Calisaya* door onderscheiden onderzoekingen geconstateerd is en wij overtuigd zijn dat de beste soorten hier zijn gepropageerd, moet

1 In 1861 schreef J. nog in een officieël rapport: 'de slotsom van dit alles is, dat ik vermeen den boom Cinchona Pahudiana niet alleen onder de goede, maar zelfs *onder de beste bekende kinasoorten* te moeten rangschikken,' en de Heer de Vrij: 'dat het meermalen geuite gevoelen van mijnen ambtgenoot voornoemd meer dan waarschijnlijk wordt gemaakt, namelijk, dat deze kinasoort, wanneer zij den behoorlijken ouderdom zal hebben bereikt, eenen *zeer goeden bast* zal opleveren.'

ons doel en streven zijn,' zegt hij, 'deze kinasoort zooveel mogelijk te vermenigvuldigen en te verspreiden.' - Een geheel ander stelsel van kultuur werd daartoe door hem ingevoerd; de groote woudboomen, onder wier donkere schaduw de *Calisaya* niet had willen groeijen, werden met groote krachtsinspanning voorzigtig uitgekapt. De voordeelen dier uitkapping waren veelvuldig en openbaarden zich spoedig in eene ongekende en sterke ontwikkeling der planten. - Wij mogen verwachten,' zegt hij al verder, 'dat van de ruim 7000 *Calisaya-planten*, die wij in den open grond vonden, ruim 6000 binnen weinige jaren tot krachtige exploitabele boomen zullen opgegroeid zijn.' - Vervolgens worden de uitkomsten van het stelsel van vermenigvuldiging medegedeeld en doet hij uitkomen hoe de Engelschen door eene methode van afleggers en stekken in door stoom verwarmde kweekhuizen ons, die zooveel jaren vroeger begonnen, in zoo hooge mate zijn voorbijgestreefd.

Behalve deze soort bezitten wij nog andere goede, waaronder als hoogst belangrijk *C. succirubra* (de ware moederboom van den rooden kinabast), door de Engelschen met zooveel talent van Ecuador ingevoerd en ons in ruil tegenover *Calisaya* afgestaan. Men had zich vroeger reeds ingebeeld deze soort te bezitten, uit zaden door Hasskarl verzameld; maar daar Hasskarl de streken, waar deze soort groeit, niet bezocht had, moest men die meening in twijfel trekken. - Ook deze soort groeit zeer goed op Java. - De opmerking van den Heer van Gorkom, dat de in de digte schaduw groeijende kinaboomen uiterst dunne basten vormen, de aan het licht blootgestelde eenen verreweg dikkeren bast ontwikkelen, kan ik uit eigen aanschouwing bevestigen.

In de wijze van voortkweeking door stekken werden belangrijke verbeteringen gebragt. Van 1860 tot 1863 waren 16692 stekken gesneden; van Mei tot December 1864 daarentegen 20,000 stuks. Een doelmatige wijs om de zaden te doen ontkiemen gaf de Heer Teysmann aan en ze werd met goed gevolg toegepast bij eene hoeveelheid *Calisaya*-zaad, van den Nederlandschen Consul te La Paz ontvangen.

Het verslag over de Kina-kultuur over 1865 vindt men in de 2-4 aflev. van het 29ste deel van het Tijdschrift. - De S. wijst daarin op den grooten ommekeer dien het nieuwe stelsel van kultuur heeft te weeg gebragt, waarvan hij de groote verantwoordelijkheid ernstig gevoelde. 'De groote belangrijkheid

der zaak vordert in de eerste plaats strikte onzijdigheid in de waarnemingen en gevolgtrekkingen en in de tweede een voldoend aantal gegevens om tot eene beslissende conclusie te komen.' - 'Tot dusverre heeft de ervaring de gemaakte veranderingen geregtvaardigd.' - 'Hoe het zij, de kinakultuur, in 1854 feitelijk op Java ingevoerd en in 1864 in de hoofdbeginselen van aanplant en onderhoud gewijzigd, geeft thans alle redenen tot de verwachting van verblijdende uitkomsten.'

De kina-plantsoenen liggen in de Preanger Regentschappen, op de hoogere gedeelten van den Tangkoeban-Praoe, Wajang, Malawar, Kendang en Patoea, wier vulkanische bodem, eeuwenlang door digte wouden bedekt, bij uitnemendheid vruchtbaar is. - Tengevolge van het vroegere stelsel was de aanplant zeer verspreid. Thans worden de plantsoenen geregeld aangelegd en als voorwaarde voor een goed gedijen 'licht en lucht' gesteld. - Behalve de aanplantingen in de Preanger bestaan er nog op den berg Ajang in Bezoeki en op den Diëng in Bagelen.

De totaalcijfers van de bestaande soorten, in alle trappen van ontwikkeling, waren in:

1863.	**1864.**	**1865.**
1366962.	1109737.	978723.

De aangewezen vermindering ligt in C. Pahudiana, wier vermindering, in evenredigheid, bijna gelijken tred hield met de voortdurende vermeerdering der betere soorten.

Zonder de ontkiemende zaden, de bewortelde stekken in de kweekhuizen, de tot kiemen gelegde zaden, waarvan de cijfers door den S. worden opgegeven, nader te vermelden, bepaal ik mij bij de opgaaf der in den vollen grond staande boomen:

	1863.	**1864.**	**1865.**
C. Pahudiana	531456	813546	909725.
C. Calisaya	7408	11007	27072.
C. lancifolia	104	171	532.
C. succirubra	71	81	341.
C. lanceolata	72	120	200.
C. Condaminea	0	0	12.
C. micrantha	1	1	1.

Sedert werden nog 20,000 *Calisaya*-planten aangewonnen uit zaden van Bolivia, waarvan men eene groote hoeveelheid ontvangen had.

In de breedvoerige beschrijving van de wijze der kweeking

en vermenigvuldiging kan ik den S. hier niet volgen; alleen wil ik opmerken, dat hij zich in verband stelde met de bestuurders der engelsche plantsoenen en zich de daar verkregen ervaring ten nutte maakte. - Ten slotte wordt nog gesproken van de kweeking van één- en tweejarige wortels van C. Pahudiana, bij wijze van de meekrap-kultuur. Dit punt heb ik vroeger reeds in dit tijdschrift behandeld. Ik beschouw de proef bij den overvloed, dien men van die soort bezit, niet irrationeel, maar de voortkweeking van die soort zelve, om *Kinabasten* of *Kina-Alcaloïden* voor den handel te verkrijgen, zal niemand kunnen verdedigen met het oog op de omstandigheid, dat wij de allerbeste soorten op Java bezitten. Gesteld zelfs dat men het hoogst onbeduidende alcaloïd-gehalte door de aanwending van bijzondere middelen kon doen klimmen, of dat het in de oudere boomen toenam, zal het dan toch niet rationeler zijn, die middelen op de beste soorten toe te passen? de onkosten toch van de kultuur en den oogst blijven voor alle soorten dezelfde[1]. - Dat het moeijelijk zou zijn uit die groote hoeveelheid wortels de geringe hoeveelheid alcaloïden uit te trekken en de kostbaarheid dier bewerking het onpraktische van die wortelkultuur zou doen blijken, is vroeger reeds beweerd en schijnt zich thans te bevestigen. De S. zegt dienaangaande: ‘het schijnt dat men moeijelijkheden ondervindt in de behandeling der volumineuse taaije wortels, die bijzondere inrigtingen zouden eischen voor eene behoorlijke verwerking.’

Aan het slot van het verslag vindt men eene tabel over de uitkomsten der scheikundige analysen van Java-kinabasten, door de Heeren P.J. Maier en J.C. Bernelot Moens te Weltevre-

1 Men heeft bij eene discussie in de Tweede Kamer gezegd, dat het dwaas zou zijn het advies van iemand te volgen om alle Pahudiana-boomen te vellen. Ik geloof niet dat iemand dat advies gegeven heeft, want de boomen aan zich zelven overlaten kost niets; het omkappen zou nieuwe uitgaven vereischen. - Ook in een ander opzigt ware die vernietiging roekeloos. Hoe gering ook, konden ze later toch nog eenig nuttig bestanddeel opleveren. Maar het moet altoos eene dwaasheid genoemd worden, de kultuur van de slechtste soort aan die der beste te prefereren, en zich daarvan niet te willen laten overtuigen. Gesteld dat men door de methode van Mac-Ivor, om door mosbedekking de vorming der alcaloïden te bevorderen (dat thans beproefd wordt), den Pahudiana-bast iets kan verbeteren, dan kon er van die boomen mogelijk nog eenig nut, hoe gering ook, getrokken worden, maar nooit in evenredigheid tot de ontzettende onkosten, welke die aanplant reeds gemaakt heeft, noch zou dat kunnen strekken tot verdediging der vroegere aanplanting of tot aanbeveling voor verdere kultuur der Pahudiana.

den in het werk gesteld, die, met het oog op den jeugdigen staat der boomen, gunstig kunnen genoemd worden.

Uit het laatste officiëele rapport ontleen ik nog de volgende bijzonderheden:

Gedurende het eerste kwartaal van 1867 werd de vooraad planten van de deugdzaamste kina-soorten vermeerderd met 153,605 *Calisaya's*, 100 *succirubra's*, 2,802 *Condaminea's*, 27 *lancifolia's*, zoodat thans voorhanden zijn:

	342,717 *Calisaya*.
	617 *lancifolia*.
	2,932 *succirubra*.
	11,054 *Condaminea*.
	———
totaal	357,320 planten.

In de geregelde tuinen werden aangeplant 3,338 *Calisaya*, 130 *succirubra*, 494 *Condaminea*, zoodat de aanplantingen nu bestaan uit: 59,483 *Calisaya*, 922 *succirubra*, 2,958 *Condaminea*, 418 *lancifolia*, totaal 63,781 planten. - De Heer van Gorkom deed aldus de goede soorten in een jaar toenemen op eene wijze die bewonderenswaardig mag heeten.

Men ziet alzoo, dat wij reeds sedert eenige jaren op den goeden weg zijn, hetwelk dan ook door de Heeren Soubeiran en Delondre erkend wordt in hun geschrift: de l'acclimatation des Cinchonas.

Opmerkelijk is de geestdrift, welke de kina-kultuur in Engelsch Indië heeft opgewekt. De Engelschen begonnen in 1853 met eenige *Calisaya*-boompjes, in Frankrijk verkregen. Maar eerst in 1859 zetten zij de zaak in het groot op touw en zonden den Heer Markham naar Peru, wiens eerste bezending echter mislukte; eene tweede, onder medewerking van den Botanist Spruce, gaf betere uitkomst. Te Ootacamund, in het Nilghirigebergte, onder de hoogst kundige leiding van den Heer Mac Ivor, slaagde de eerste kultuur uitmuntend. In Maart 1861 had hij daar 635 kina-boompjes, in 1862 reeds 31,495, in 1863 157,704, en in December van het zelfde jaar 277,080. Dit alles was het gevolg van kunde in de kweekkunst. De Engelschen hadden wijselijk niet alleen geleerden, maar ook praktische kweekers aan de onderneming verbonden. - Aan ieder particulier worden op aanvrage jonge planten afgestaan; planters, inlanders, vreemden, geestelijken, officieren van het leger, de rajah's zelfs, planten kinaboomen. Een inlander bijv. wordt vermeld, die reeds 900,000 boompjes in zijn particulier

plantsoen bezit. In 1866 waren 125,747 planten aan 140 personen uitgereikt, en in soortgelijke verhouding ook uit de overige plantsoenen. - Voegt men daarbij de ontdekking van Mac Ivor, dat het bedekken der schors van den boom met mos de hoeveelheid van alcaloïden doet toenemen en verder dat de schors, na afgenomen te zijn, zich herstelt, dan moet men volmondig erkennen, dat de mannen, die de engelsche kinaplantsoenen besturen, bewijzen van groote vaardigheid, praktischen zin en wijs beleid gegeven en de kennis van de kinakultuur met de schoonste ontdekkingen verrijkt hebben. Bast van *C. succirubra* van eenen vierjarigen boom bijv., bevat 6,95 pCt. alcaloïden; zes maanden voor het afsnijden met mos bedekt, bedraagt de hoeveelheid 9 pCt. En wanneer de schors is weggenomen en onder de mosbekleeding zich een nieuwe ontwikkeld heeft, is deze telkens rijker dan de voorgaande. - De overige plantsoenen der Engelschen zijn op Ceylon en te Darjeeling aan den voet van het Himalaya-gebergte; en in nieuwer tijd werden aanplantingen gedaan op Mauritius, in Australië (uit Queensland waren reeds voorwerpen op de tentoonstelling), op Jamaica, enz. - Uit de jongste verslagen kan ik hier het volgende mededeelen over de voornaamste aanplanting:

Report on the number, distribution, and condition of Cinchona-plants on the Neilgherries on the 31th January 1867 (Proceedings of the Madras Government, Revenue Departement, n. 97).

BOTAN. NAAM.	**NAAM VAN DEN BAST.**	**HOEVEELHEID PLANTEN.**	**HANDELSWAARDE VAN DEN BAST PER POND.**
C. succirubra	roode kina	8,59,545	2 sh. 6 tot 8. 9.
C. Calisaya	} Koningskina	40,421	2.10 - 7.0.
heestervorm	} Koningskina	40,421	2.10 - 7.0.
ware	} Koningskina	40,421	2.10 - 7.0.
C. officinalis.			
a. *Urtusinga*	Loxa	87,509	2.10 - 7.0.
b. *Condaminea*	Crownbark	7,87,903	2.10 - 7.0.
c. *crispa*	fine Crownbark	4,380	2.10 - 6.0.
C. lancifolia	Pitaya-bark	304	1.8 - 2.10.
C. nitida	Grijze bast	2,786	1.8 - 2.9.
C. onbestemd	fijne grijze bast	8,500	1.8 - 2.10.
C. micrantha	grijze bast	15,141	1.8 - 2.9.
C. peruvianä	fijnste grijze bast	3,389	1.8 - 2.10.
C. Pahudiana	unknown	325	unknown.

De snelheid van vermenigvuldiging, door de methode van Mac Ivor uit stekken verkregen, grenst aan het fabelachtige. Van één exemplaar *C. officinalis* werden bijv. in 19 maanden 6850 jonge plantjes aangekweekt. Op de Tentoonstelling te Parijs wekten die voorwerpen algemeene bewondering, en teregt zegt Weddell: ‘C'est à l'Angleterre, que revient la gloire d'avoir offert au monde les premiers fruits de la grande entreprise dont je vous ai retracé quelques unes des phases les plus intéressantes.’ - Voor de eer en den goeden naam van onze aanplantingen ware het dubbel van belang geweest, zoo men ook van onze schoone producten, bijv. van den *Calisaya*-bast, had kunnen vertoonen, vooral omdat wij op de Londensche Tentoonstelling geen best figuur gemaakt hadden. Soubeiran en De Londre zeggen: ‘le gouvernement néerlandais avait déjà envoyé en 1862, à l'exposition de Londres, des échantillons d'écorces provenant de ses plantations de Java; mais ces écorces étaient beaucoup plus minces qui celles de l'Amérique du Sud, ce qui paraît devoir être attribué tant au jeune âge des Cinchonas qu'au mode de culture suivi à Java à cette époque. À l'Exposition de 1867, les plantations de Cinchonas du gouvernement néerlandais dans l'île de Java ne sont représentées par aucun échantillon; les envois faits par les autorités de l'île de Java paraissent, si nos renseignements sont exacts, être parvenus en Hollande beaucoup trop tard pour pouvoir arriver à Paris en temps utile, etc. etc.

Leest men de vroegere mededeelingen der Engelschen over hunne kultuur, dan ziet men dat het ons voorbeeld was dat hen aanspoorde. Altoos ijverig in de wetenschap, bezield met den lust haar ook voor de maatschappij nuttig te doen zijn, had de beroemde Directeur van de tuinen te Kew, Sir William Hooker, deze zaak aan zijn gouvernement aanbevolen. De Engelsche regering wist de geschiktste personen te vinden, spande alle krachten in om eene goede uitkomst te bereiken, en ik aarzel niet te erkennen, dat zij ons beschaamd heeft. De eer echter, het eerst de kinakultuur in het groot van Amerika naar Azië te hebben overgebragt, zal de geschiedenis ons niet ontnemen. Reeds vóór de reis van Dr. Weddell was de gedachte bij ons tot rijpheid gekomen en kleine proefnemingen waren gedaan. Het aanvankelijk welslagen onzer onderneming wekte de Engelschen op, en hunne uitstekende uitkomsten spoorden in den jongsten tijd ook het Fransche gouvernement aan. De Heeren

Morin en Vinson schijnen met eenig succes op het eiland Réunion in dat opzigt werkzaam te zijn; althans ontvingen zij daarvoor van de Société d'acclimatation eene medaille. Thans worden op nieuw proeven in Algerie genomen. Op de Canarische eilanden schijnt de aanplant ook te slagen. In Brazilië werden in eenen openbaren tuin te Rio Janeiro C. Calisaya en C. ovata met goed gevolg aangeplant. Nog kort vóór den val van keizer Maximiliaan werden maatregelen beraamd om ook in Mexico kina te planten. Men kan dus zeggen dat er alom een streven is om de kinakultuur algemeen te maken, even als dat twee eeuwen vroeger met den koffijboom het geval was, waartoe de eerste stoot ook door Nederland werd gegeven.

Terwijl het aldus een historisch feit is, dat niet alleen het denkbeeld, om den kinaboom in Indië te kultieveren, maar ook de eerste uitvoering van die gedachte aan Nederland behoort, wil ik niet onvermeld laten, dat de Heer H.A. Weddell, in een *discours sur la culture des Quinquinas*, uitgesproken in het botanisch congres te Parijs in 1867, die eer voor Frankrijk heeft opgeëischt. En hoezeer een dergelijke strijd geene bijzondere waarde heeft en meestal persoonlijke eer betreft, geldt het hier toch eene zaak van nationale eer, die ik niet onopgemerkt wil laten. Ik laat de redenering van den franschen geleerde hier met zijne eigene woorden volgen:

‘C'est à l'Angleterre, nous l'avons vu (zegt de Heer Weddell) que revient la gloire d'avoir offert au monde les premiers fruits de la grande entreprise dont je vous ai retracé quelques-unes des phases les plus intéressantes. Mais, ceci reconnu, il n'est que juste de revendiquer pour deux autres nations la part de mérite qui leur est due dans le développement de cette oeuvre bienfaisante. Ces pays sont la France et la Hollande. Je commence par la France, et ici je vous prierai de m'excuser si je mets en avant mon propre nom. Peut-être ne le ferais-je pas si j'étais seul en fait dans le léger oubli dont je crois avoir à me plaindre, mais comme cet oubli porte surtout sur un établissement public, établissement auquel j'ai été fier d'appartenir, je crois qu'il est de mon devoir en ce moment de défendre ses droits. Ce que je réclame pour la France,

c'est le mérite d'avoir suscité le mouvement qui a eu pour résultat les diverses tentatives faites pour cultiver le Quinquina, et d'avoir fait le premier pas dans la voie féconde où l'ont suivie, pour la devancer bientôt, la Hollande d'abord, l'Angleterre ensuite. Pour ce qui est de moi personnellement, je désire simplement constater que, quelles qu'avaient été les suggestions faites antérieurement, ce n'est, en réalité, qu'à la suite de la publication de ma Monographie des Quinquinas, en 1849, et du rapport dont elle a été l'objet; ce n'est que sous l'impression du cri d'alarme que j'y ai jeté, que l'attention des gouvernements a été éveillée, et que les premiers pas utiles ont été faits pour opérer le transfert de la production et du commerce des Quinquinas du nouveau monde à l'ancien. Voilà, messieurs, la part que j'ai eue dans cet oeuvre. Celle qui appartient au Muséum d'Histoire naturelle est bien autrement importante. Et d'abord, ne dois-je pas dire que c'est comme voyageur naturaliste de cet établissement que j'ai été à même d'étudier l'état des forêts de Quinquinas et d'appeler l'attention sur la destruction qui en menaçait les espèces les plus précieuses? Ce sont ensuite les graines de Cinchona, recueillies et remises par moi au Muséum, qui, semées dans les serres de cet établissement, sous la surveillance de M. Houllet, y ont levé et ont donné les premiers plants de Quinquina que l'on ait vus vivants en Europe. Ce sont enfin ces plants qui ont servi aux premiers essais de culture qui aient été faits, soit en Afrique soit en Asie....., et les premiers qui soient sortis de France furent adressés, en 1849, à M. Hardy, directeur des pépinières des environs d'Alger, et furent livrés à la pleine terre, dans l'établissement du Hamma. C'est là le premier essai de culture du Quinquina, à l'air libre, qui ait été tenté hors de son pays natal. Il ne fut pas heureux, et l'on doit, par cette raison même, regretter plus vivement encore que le gouvernement français n'ait pas donné alors une attention plus sérieuse à une question d'une importance aussi manifeste, en prenant en mains l'oeuvre dont le Muséum avait eu l'initiative.' - 'La Hollande commença ses essais vers le moment où la France suspendait les siens, en 1852, par conséquent environ sept années avant que l'Angleterre, profitant des fautes comme de l'expérience de ses devanciers, entrât sérieusement dans la même voie.'

Ongetwijfeld heeft Frankrijk een belangrijk deel in de uit-

breiding onzer kennis van de kina-boomsoorten. Het waren fransche geleerden in de vorige en in deze eeuw, die door hunne reizen in Zuid-Amerika over de gesteldheid der kinawouden, over de verschillende soorten die de onderscheidene basten in den handel voortbrengen, over de wijze van inzamelen en vele andere bijzonderheden zeer veel licht verspreid hebben, terwijl ook fransche scheikundigen de kennis van de active bestanddeelen met de schoonste ontdekkingen verrijkt hebben. Maar van den anderen kant moet men erkennen, dat de fransche Regering, die als het ware op weg was, deze kultuur in eene of andere van hare kolonien te vestigen, op dat punt zich geheel heeft laten voorbijstreven. Welligt kan deze omstandigheid op eene billijke wijs verklaard worden door den politieken toestand, waarin dat land zich bevindt. Zonder iets af te dingen van de groote door mij hooggeschatte verdiensten van den Heer Weddell, die ik voor hem en geenszins voor het Muséum d'Histoire naturelle reserveer, zijn het Nederland en Engeland die dit werk des vredes volbragt hebben. De gedachte ontstond, reeds vóór Weddell's reis, in Nederland, en wij waren het ook, die daaraan in de ware beteekenis des woords uitvoering gaven.

Vraagt men nú, wat de vestiging der kinakultuur in Nederlandsch en in Engelsch Indië voor de toekomst belooft, welken invloed die gebeurtenis op den geheelen kinahandel zal hebben, dan geloof ik te mogen stellen: 1°. dat zij de productie der basten op eene ontzettende wijs zal doen toenemen, zoodat in de behoefte van die landen en van geheel Zuid-Azië, Zuid-Afrika en Nieuw-Holland daardoor zal worden voorzien; 2°. dat mitsdien de prijs van die nuttige stof zal blijven dalen, en dit te meer daar de verontrustende berigten over het uitsterven der kinawouden in Zuid-Amerika, van de fransche reizigers uitgegaan, niet alleen niet bevestigd zijn, maar bovendien uitgebreide, vroeger zoo te zeggen onbekende wouden in de Znid-Amerikaansche landen ontdekt werden. Hoe ook de woeste benden der Cascarilleiros de wouden mishandelen, de kinaboom is taai, herstelt zich en vermenigvuldigt zich gestadig door zijne ontelbare zaden. Een tal van vroeger onbekende kinabasten

kwam in nieuweren tijd uit vroeger niet ontgonnen wouden in den handel, en daaraan mag het toegeschreven worden, dat de prijs der basten en van hunne voortbrengselen niet daalde tegenover de gestadig klimmende consumtie. 3°. In Engelsch Indië zal die kultuur eene belangrijke zaak worden voor de particuliere nijverheid. Wie eenmaal in het bezit is van eene goed ontwikkelde aanplanting, zal daaruit jaarlijks eene belangrijke winst trekken. De praktische zin der Engelschen heeft zich ook hier dadelijk doen kennen. Mogt dit weldra ook in onze kolonie het geval zijn! - maar ik hoor dat die kultuur daar, ten gevolge van het aanvankelijk mislukken der gouvernementskultuur, in een discrediet is, dat zonderling afsteekt tegenover de sympathie die men haar in Engelsch Indië toedraagt; 4°. hoezeer het mij bekend is, dat de tegenwoordige Directeur onzer aanplantingen geheel op de hoogte is van hetgeen in de Engelsche geschiedt en van de Engelsche uitvindingen reeds menige nuttige toepassing gemaakt heeft (waarover in de aangehaalde Fransche beoordeelingen hem veel lof wordt toegezwaaid en zijn optreden als een nieuw tijdvak gekenmerkt wordt), is het nogtans wenschelijk dat wij ons niet uitsluitend noch tot de kultuur op Java, noch in het algemeen tot gouvernementskultuur bepalen. Sumatra is welligt nog geschikter dan Java voor de kinateelt. Nu men over groote hoeveelheden jonge planten beschikken kan, kunnen op plaatsen, waar autoriteiten gevestigd zijn, bij de zetels der residentien, bij de forten en bij andere dergelijke plaatsen, waar personen tot het toezigt aanwezig zijn, kleine aanplantingen beproefd worden. Het opperbestuur in Neêrlandsch Indië kan de aandacht van particulieren op die kultuur vestigen, want nu het proefondervindelijk bewezen is dat op de wijze van een koffijtuin een kinaplantsoen aangelegd kan worden, zullen de onkosten voor particulieren niet meer te hoog zijn. Ruimte toch is in Java overvloedig en het is niet noodig deze onschuldige kultuur met de kwestie der woeste gronden te vermengen. De Javanen zelve zullen welligt lust betoonen tot de kinateelt. Zijn de boomen eenmaal aan den groei, dan helpen zij zich zelven en worden een rentegevend kapitaal. - Van onze overige kolonien schijnen alleen de hoogere binnenlanden van Suriname voor de kinakultuur in aanmerking te kunnen komen.

Ik stap van de kinakultuur af, om van eenige andere onderwerpen, in het Natuurkundig Tijdschrift behandeld, gewag te maken.

Plantaardige stoffen van verschillenden aard werden scheikundig onderzocht. Het pijlvergift werd door T. Hekmeijer nagegaan; hij onderzocht dat der Dajaks in Zuid-Borneo, waar evenwel dit wapen meer en meer door vuurwapenen wordt vervangen. Hun pijlvergift is een zeer zamengesteld mengsel, waarin behalve gom, plantenslijm, eiwit, suiker en harsachtige ligchamen, nog als de eigenlijk werkzame bestanddeelen voorkomen: strychnine, verbonden aan een eigenaardig zuur, bijkans 37 pCt., picrotoxine en sporen van nicotine; het zuur, waarmede de strychnine verbonden is, schijnt melkzuur of althans een zuur te zijn, dat daarmede veel overeenkomst heeft. - De bij de bereiding van het pijlgift gebruikte stoffen zijn: het sap van den wortel van *Strychnos Tieuté*, dat van *Cocculus crispus*, uijen, gember, galanga, zwarte en spaansche peper, het sap van verschillende grootendeels nog niet bekende Aroideën en Discoreën, weshalve men mag aannemen dat er nog andere bestanddeelen in het pijlgift kunnen voorkomen. - Een afkooksel van den Tieutébast levert veel minder strychnine; de groote hoeveelheid van dat alcaloïde, in eene gemakkelijk oplosbare verbinding met een organisch zuur, zal wel het hoofdagens van het pijlvergift uitmaken; in het 29e deel wordt dit onderzoek nog met eenige bijzonderheden aangevuld en aangetoond dat ook in de bladeren en in het hout van den wortel strychnine voorkomt[1]. Over Getah-Melaboeai, door J.C. Bernelot Moens; deze stof, het verhardende sap van eenen grooten woudboom van de Palembangsche binnenlanden, dien ik in ‘Sumatra en zijne plantenwereld’ als *Alstonia grandifolia* beschreven heb, wordt door insnijdingen in de schors verkregen en door de inlanders als stopverw om de scheuren en spleten der praauwen te digten en tot flambouwen gebruikt. Men dacht die getahsoort als getah pertjah (gutta percha) te kunnen bezigen, maar de Heer M. toont aan, dat zij die geenszins kan vervangen.

1 Het alcaloïdgehalte der zaden van Strychnos Tieuté onderzocht J.C. Bernelot Moens. Zij bevatten 1.469 pCt. strychnine, ‘dus nagenoeg evenveel als Pettenhofer en Geisler in Fabae Sancti Ignatii vonden, en driemaal meer dan in de nuces vomicae gewoonlijk wordt aangetroffen’. - Daar de Ignatiusboontjes ook de zuden van een Strychnos zijn, en niet, zoo als men vroeger meende, van een afzonderlijk plantengeslacht, heeft deze bepaling dubbel waarde.

Ook botanische verhandelingen werden in het Tijdschrift gepubliceerd. Een opstel bijv. van den Heer J.W.H. Cordes, waarin berigt gegeven wordt over het voorkomen van *Pinus Merkusii*, ten zuiden van de linie, in Sumatra, in het gewest Korintjie. Over het geheel geldt de regel, dat het geslacht *Pinus* op het zuidelijk halfrond der aarde niet voorkomt. Dat de Sumatraansche soort, vroeger in het noorden van het eiland door Junghuhn ontdekt, hier die lijn met 2 graden overschrijdt, kan, streng opgevat, eene uitzondering op de wet van verspreiding genoemd worden; maar verder dan in Midden-Sumatra schijnt zij toch niet voor te komen. Dr. P. de Boer heeft in zijne dissertatie ‘de Coniferis Archipelagi indici’ dit onderwerp nader toegelicht. - Over een nieuw plantengeslacht *Capellenia* (tot herinnering aan den vroegeren G.G-. Baron van der Capellen) schreven de Heeren Teysmann en Binnendijk in het 29e deel, waar tevens de diagnosen van nieuwe plantensoorten, gekweekt in den botanischen tuin te Buitenzorg, door hen openbaar gemaakt worden. Over het geheel echter schijnt de kruidkunde niet zooveel belangstelling in de kolonie te ondervinden als andere takken van natuurstudie, eene omstandigheid die te meer te betreuren is, daar op dit gebied nog zoo veel te onderzoeken is, en geneeskundigen en pharmaceuten, die uit den aard van hunne studie zich daartoe in de eerste plaats geroepen moesten achten, over den geheelen Archipel verspreid zijn, en een middenpunt voor die studie in 's lands plantentuin te Buitenzorg wordt aangetroffen. Die Heeren konden zich zeer verdienstelijk maken, indien zij slechts verzamelingen bijeenbragten en tot nader onderzoek beschikbaar stelden.

Van *zoölogische verhandelingen* vermeld ik een opstel ‘over den grooten paradijsvogel’, gevolgd door eene korte beschrijving van eenige nieuwe, gedurende den reistogt naar de Aroe- en Kei-eilanden ontdekte vogelsoorten, door H. von Rosenberg. De groote paradijsvogel, *Paradisea apoda Linn.*, behoort tot de meest algemeene vogels van Aroe, en heet daar *Tanèam*. In sommige streken op de achterwals-eilanden is hij door het onophoudelijk jagen tamelijk zeldzaam geworden. De bewering van Wallace en Gray, dat *Paradisea apoda* ook op Nieuw-Guinea zoude leven, is onjuist; zij behoort uitsluitend tot de Aroe-groep, vanwaar sedert meer dan twee eeuwen de gedroogde huiden uitgevoerd worden; de waarde is in nieuweren tijd zeer gedaald. Te Dabo betaalt men 1½ gulden voor eene huid, en

uit de eerste hand nog minder. De S. diagnostiseert verder nog 7 nieuwe vogelsoorten.

Onder den G.-G. Sloet werd het zoölogisch onderzoek meer bepaald georganiseerd, daarvoor niet onbelangrijke geldsommen beschikbaar gesteld, en de uitvoering daarvan aan eenige daartoe geschikte personen opgedragen. Ik onderstel dat de aldus verkregen collectien tot verrijking van 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie te Leiden zullen strekken; maar dat ook andere openbare Musea in Nederland met dien overvloed zouden kunnen verrijkt worden, zal men een billijken wensch mogen noemen. Ik keur het geenszins af, dat ook buitenlandsche verzamelingen daarmede begiftigd worden; maar eerst dan, wanneer hier te lande geene behoefte meer is, zou dat behooren te geschieden. Uit dien hoofde acht ik het zeer wenschelijk, dat over die nasporingen, hare uitkomsten en de wijze van verdeeling officieele verslagen worden publiek gemaakt, en dat bij voorkeur de nederlandsche wetenschap de verkregen ontdekkingen bekend zal maken.

Nasporingen over den bodem en zijne minerale bestanddeelen werden in meer dan ééne rigting gedaan. Het onderzoek van eene turfsoort in de residentie Bezoekie, door den Heer J.C. Bernelot Moens, op blz. 148-153, trok bijzonder mijne aandacht, daar tusschen de keerkringen turfvorming op hoogere bergstreken wordt waargenomen, deze laag daarentegen bij het noorderstrand van Java, niet hoog boven het zeevlak. Het verschijnsel wordt met de den S. eigene helderheid toegelicht, en er blijft alleen de wensch over, de planten te leeren kennen die het veen zamenstellen. Van eene andere soort van eigenaardige turf deelt Dr. C.L. Vlaanderen eene scheikundige analyse mede. Talrijk zijn de onderzoekingen van geologischen aard, bijv.: Analysen der vulkanische asch van het Raoe-gebergte, door S.A. Bleekrode Jr.; Scheikundig onderzoek van eenige modderwellen, van het zout en den kalksteen van het eiland Rotti, door Maier; bijdrage tot de kennis van het Prahoe- en Dienggebergte door N.A.T. Arriens; Beschrijving van den berg Batoe-Hapoe in het Z.O. van Borneo, door J.M. de Jongh, een berg uit kalkgesteente, omstreeks 250' hoog en geheel hol, 300 passen breed, de lengte onbekend; Scheikundig onderzoek van twee minerale wateren uit warme bronnen van het eiland Ambon, door Bleekrode; van drie minerale wateren van Padang en Palembang; Berigten over aardbevingen en berguitbarstingen,

door W.F. Versteeg, (in deel 29 vervolgd); Scheikundig onderzoek van de vulkanische asch van Ternate; Nader onderzoek over de uitbarsting der oostelijke vulkanen op Java in 1585, door J. Hageman J. Czn., die zich verklaart voor het gevoelen dat de in 1586-1597 uitgebarsten brandende berg, Sierra do Fuego, niet de Raoeng, maar de Ringgit geweest is; vervolgd in het 29e deel, waar de voorstelling gewijzigd wordt door te zeggen: ‘maar dat de tegenwoordige Raoeng ook in Januarij 1596 in eruptie was, moet ik, in het voordeel van Dr. Stöhr, ten volle als zeker aannemen;’ Onderzoek van minerale wateren van den Tangkoeban-Praoe, door J.C. Bernelot Moens; Bijdragen tot de kennis der uitbarsting van den Keloet, op 3 Jan. 1864, door J. Hageman J. Czn.; Analyse der minerale bron van Tjiepannas, door P.J. Maier; Het rijzen der Oostkust van Java, door Emil Stöhr. De S. bragt in 1858 eenige maanden in Java door, en hield zich bezig met het onderzoek der vulkanen, waarbij hij voor de vulkanen van Oost-Java bevestigt wat Prölss voor die van Midden-Java in Leonhard's Jahrbuch von 1864 aangenomen had, dat de oudere vulkanische gesteenten niet, zooals Junghuhn beweerd had, trachytisch zijn, maar tot de basaltische of trachiet-doleriet-lava's behooren; op deze lava's liggen de latere vulkanische producten, zand, asch, lapilli en modder; alleen losse steensoorten, geen vloeibare lava's worden er thans meer uitgebraakt. - Wat het rijzen van het eiland betreft, had Junghuhn daarvoor reeds bewijzen meenen te vinden aan den Z.W. hoek van Java. Niet ver van den Idjen zag Stöhr eene basaltklip, die door de zee wordt bespoeld; zij bestaat uit eene vaste digte basaltmassa, Batoe-Dodol genoemd. Eene kalklaag is daar aanwezig van 6-9 el dikte, rustende op den lavastroom; zij bevat Madreporen, Astraea's en schelpen: geen twijfel of die kalkmassa is een oude koraalrif, waarvan de koraal-soorten niet schijnen te verschillen van die, welke thans in de naburige zee leven. Het is niet twijfelachtig, dat de kalk de jongere, de lavastroom de oudere vorming is, en dat zich op den lavastroom, die vroeger in zee is gestroomd, later een koraalrif gevormd heeft, dat daarmede omstreeks 15 el werd opgeheven. Ook voor het rijzen der zeestraat tusschen Java en Madoera voert de S. bewijzen aan, die allen te zamen schijnen aan te duiden dat de rijzing van betrekkelijk nieuweren tijd dagteekent. - Aanteekeninken omtrent eenige vulkanen van den Indischen Archipel, door

N.A.T. Arriens; de vulkaan van Ternate, de Goenong-Api van Banda en de Merapi worden hier nader beschreven, en de beschrijving door teekeningen opgehelderd. De hoogte wordt op 1696 el berekend. - Over de aardbeving te Ambarawa, door A.C.J. Edeling. - In het 29e deel wordt nog berigt medegedeeld over meteoorijzer te Soerakarta en het scheikundig onderzoek daarvan door Dr. Vlaanderen.

In de eerste aflevering van het 28e deel deelt de toenmalige Chef van het mijnwezen, de Heer C. de Groot, berigten mede over het voorkomen en de productie van tinerts op Bangka en Belitong (Billiton). De S. doet daarbij de goede diensten uitkomen door de mijningenieurs bij deze ontginning bewezen, gestaafd door onderscheidene voorbeelden. Vroeger was die zaak bijkans uitsluitend aan de Residenten overgelaten. Let men op de omstandigheid dat deze beide eilanden de hoofdplaatsen zijn, waar dit belangrijke metaal wordt verkregen, dan zou men mogen onderstellen dat beide reeds volledig geognostisch onderzocht waren, ten einde naar die kennis de verdere ontginning te regelen. Maar dit is nog geenszins het geval. Het stroomtin, in alluviale lagen gelegen, die met het erts in vroeger geologische tijdvakken uit vast granitisch gesteente door verweêring werden afgezet, wordt op Bangka reeds sedert 1710 ontgonnen, en de Chinezen produceerden in 1740 tot 2500 pikols. De O.I. Compagnie verkreeg het monopolie van den tinhandel van de Sultans van Palembang, die de bezitters waren van het eiland. Van 1785 tot 1804 ging, ten gevolge van de oorlogen tegen Lingga en Pavour, de ontginning zeer achteruit en liep bijkans te niet. Nadat de beide eilanden aan Engeland waren afgestaan, werd de ontginning hervat; meer bepaald echter klom zij sedert 1816, toen het Nederlandsch gezag in Indië werd hersteld. Sedert 1831 is de jaarlijksche opbrengst op Bangka bekend en tot 1852 gestadig toegenomen; in 1821 19,469 pikols, in 1851 en 1852 89,865 en 79,517 pikols; sedert is de productie niet veel vermeerderd; alleen in 1856 bedroeg zij 100,656 pikols.

Van welke plaatsen van Bangka de opbrengst verkregen werd, daaromtrent bestaan van 1821 tot 1853 geene de minste aanteekeningen. Zoo min uit de kaarten iets te leeren viel van de ligging der mijnen, even zoo gering was de inlichting, welke op Bangka door de administrateurs kon worden gegeven omtrent de plaatsen waar vroeger werd gewerkt en thans niet

meer; de gronden die, nog ongebroken, stroomtinerts bevatten; het aanwezen van nog onbekende streken en het vooruitzigt van de opbrengst. De inlichtingen welke de Heer de Groot verkreeg, waren meestal van inlandsche en chinesche hoofden en enkele mijn-mandors. Om tot de kennis van Bangka te geraken, welke tot voortzetting van den mijnbouw noodig is, achtte hij het wenschelijk, dat het geheele eiland door de mijn-ingenieurs zou worden onderzocht en opgenomen. De stroomtinontginning, welke aanzienlijke voordeelen oplevert, behoorde daarbij op den voorgrond te staan. Bij besluit van Mei 1853 beval de G.-G. dat onderzoek, opgedragen aan twee aspirant-ingenieurs, onder de leiding van den ingenieur van het mijnwezen.

De voor het onderzoek van het district Djeboes uitgegeven som van ƒ 18,108 was tijdens het onderzoek reeds terugbetaald door de verkregen winst, gedurende een jaar, van een door het onderzoek in ontginning gekomen terrein. In 1862 werden de onderzoekingen in Belingjoe geëindigd; in 1863 waren die van het district Merawang afgeloopen, en de ingenieur, die dit volbragt had, werd dadelijk naar Soengei-Selan gezonden tot hetzelfde doel. Alle deze en andere onderzoekingen, waarvan de uitkomsten voor de ontginning niet zonder nuttigen invloed bleven, waren echter niet anders dan mijnonderzoekingen, geen eigenlijk geognostisch onderzoek. Dit zou evenwel vooraf moeten gegaan zijn; want zoodra men den geognostischen bouw van een landstreek kent, heeft men een vasten grondslag voor den mijnbouw. Opmerkelijk toch is ook op deze eilanden het verband tusschen granietvorming en den tinsteen. Tinsteengangen komen oorspronkelijk in graniet voor en stroomtin werd daaruit later vrij. Men kan niet aannemen dat het daarbij op groote afstanden verplaatst is geworden, en men wordt dus van zelf tot de vraag gebragt: is in de nabijheid, op dezelfde eilanden, nog vast granitisch gesteente en komen daarin nog tinertsgangen voor? Ook op dit punt hebben de mijningenieurs hunne aandacht gevestigd. In de drie genoemde districten werden talrijke aanwijzingen gevonden voor het bijzondere onderzoek naar tinaders en stokwerken, dat na afloop van de thans bepaaldelijk naar stroomtinerts plaats hebbende nasporingen, zal worden ingesteld. Vroeger had men op Bangka nog geen tinerts in de vaste rotsen aangetroffen, en, zeker ten onregte, waren sommigen van meening, dat het stroomtin van

elders was aangevoerd. Het is thans bewezen, dat tinerts in een graniet van Bangka voorkomt.

Het is algemeen bekend dat de tinontginning op Billiton van nieuweren tijd dagteekent. Over het geheel is dáár dezelfde gesteldheid als op Bangka, dezelfde geologische formatie, eene groote analogie met het aanpalende Sumatra, waarmede zij als ware het een geheel uitmaken, even als zij eene innige verwantschap met Malacca hebben, allen welligt thans gescheiden gedeelten van een vroeger geheel. Welke schóone uitkomsten de stroomtinontginning op Billiton, door eene Maatschappij gedreven, oplevert, kan nader blijken uit de navolgende opgaaf, als een nieuw bewijs, hoeveel er nog in den Indischen Archipel voor allerlei industrie te ontginnen is.

1853, het jaar na het verleenen der concessie,	652 pikols.
1854	926 pikols.
1855	1366 pikols.
1856	3357 pikols.
1857	1836 pikols.
1858	4507 pikols.
1859	2310 pikols.
1860	3999 pikols.
1861	6509 pikols.

Aan het slot van dit berigt geeft de Groot een overzigt van hetgeen tot bevordering van den mijnbouw in Indië is verrigt; over de stichting van de verzameling van een archief voor het mijnwezen; over de regels bij de te ontwerpen kaarten te volgen, en over het personeel, dat aan deze uitgebreide werkzaamheid verbonden is. Ook met europesche instellingen en met op dit gebied vermaarde mannen stelde men zich in verband.

‘Door de inrigtingen te Freiberg, Weenen, Londen en Parijs zijn de toezendingen van delfstoffen op de meest hoflijke wijze erkend (zegt de Heer de Groot) door mededeelingen en opmerkingen omtrent het gezondene en door tegengeschenken. Van eene in 1863 uit Indië naar Sir Roderik Murchison te Londen verzonden bezending, zijn de versteeningen reeds bepaald en door Jenkins beschreven in het *Quarterly Journal of the Geol. Society of London*’. Van het aan de Akademie te Delft gezondene werd nimmer iets vernomen, zelfs niet eens een berigt dat het behoorlijk ontvangen was: ‘noch van den voormaligen direkteur, noch van den later opgetreden raad van bestuur, noch

van den tegenwoordigen direkteur der akademie' (de Heer de Groot schrijft in Mei 1864). Tot zes malen toe werd die droevige houding van het bestuur der Delftsche Akademie voortgezet, zelfs geen antwoord gegeven op brieven, waarin de regtmatige gevoeligheid over het niet antwoorden werd uitgedrukt, of voorwerpen die men in de verzameling te Delft dubbel bezat, in ruil verzocht werden. 'Van deze bejegening van de Delftsche Akademie, waarvan ik den aard niet wensch te bepalen, kan ik geene reden gissen'. Zonder langer bij dit droevige verschijnsel stil te staan, zie ik daarin een der vele teekenen van de boven besproken geringe behartiging der kolonie op wetenschappelijk gebied; het onthaal der Indische mijn-ingenieurs bij hunne moeder-academie ondervonden, kenmerkt regt duidelijk dien toestand. Junghuhn had (om nog een dergelijk voorbeeld te vermelden) in 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie eene belangrijke verzameling van mineralen en fossielen gedeponeerd; de mineralen had hij zelf bestemd en er eene gedrukte naamlijst in de hoogduitsche taal van opgemaakt; de fossielen, zoo hoogst gewigtig voor de geologische beoordeeling van den bodem des Archipels, zouden te Leiden onderzocht en beschreven worden. Men begon, maar al ras schijnt de geheele werkzaamheid ingeslapen te zijn. Het scheikundig onderzoek der vulkanische gesteenten van den Archipel, in hetzelfde Museum bewaard, zou over den aard van het belangrijk vulkanisme dier gewesten veel licht kunnen verspreiden. Nu het geologisch en mineralogisch onderwijs ook voor de naar Indië bestemde jongelieden aan de polytechnische school te Delft behoorlijk gevestigd is, ware het welligt wenschelijk, alle die voorwerpen van Leiden naar Delft te brengen. Hoezeer vreemde hulp in te roepen over het geheel niet wenschelijk is, was het toch onder zulke omstandigheden den Minister Pahud zoo kwalijk niet te nemen, dat hij de fossiele planten, door Junghuhn in Java verzameld, door Prof. Göppert te Breslau liet uitgeven. De geleerden die met de Novarra onze koloniën bezochten, hebben menig geologisch punt opgehelderd, en in de onlangs uitgegeven 'Preussische Expedition nach Ost-Asien' heeft men op het gebied van de natuurkennis dier gewesten in allerlei rigting vele bijzonderheden aan het licht gebragt, dat uit onze verzamelingen reeds sedert vele jaren, toen nog niet aan eene Pruissische expeditie gedacht werd, had kunnen geschieden. De tijd is voorbij dat wij de alleenbezitters van zoodanige bouwstoffen waren, even goed als thans

Nederlandsch Indië niet meer in eene verscholen hoek der aarde ligt, omgeven van in nevel gehulde gewesten. In het jongste tijdvak is op dat gedeelte van den aardbol veel beweging gekomen; in de omgeving ontwikkelden zich geheel europesche toestanden; de blikken der wereld zijn daarheen bijzonder gerigt; wachten wij ons voor de uitspraak dat wij ook op wetenschappelijk gebied niet opgewassen zijn tegenover dat even groot als rijk gebied[1].

Utrecht, Febr. 1868.
F.A.W. MIQUEL.

(*Wordt vervolgd*.)

1 Dit verslag werd geschreven vóór de aanbieding der wet op het hooger onderwijs.

Reizen in het Noorden.

Een zomer in het Noorden, door Gerard Keller. 2e druk. 1867.
Zes weken in het Noorden, door U.W. Thoden van Velzen. 1867.

Vierde en laatste artikel.

Ik zal niet stilstaan bij de reis per stoomboot over de Noordzee van Amsterdam naar Hamburg, bij mijn kort verblijf in de trotsche Hansestad, bij mijn tocht van daar per spoor door Holstein en Sleewijk naar Flensburg, bij de wandelingen en rijtoertjes langs de schilderachtige Flensburger Fjord, die mij vandaar over het tooneel van den jongsten oorlog voerden, bij het bekoorlijke Gravenstein met zijne slanke boomen en prachtige rozen, of het vriendelijke Duppel, omringd door de grafteekenen van in den strijd gesneuvelde Denen en Pruisen en door de overblijfselen der schansen waarin de Deensche dapperheid voor de kracht der Pruisische getrokken kanonnen bezweken was, bij den kleinen watertocht eindelijk over het smalle kanaal dat de Sleeswijksche kust van het vruchtbare Alsen scheidt, waar ik te Sonderburg de stoomboot opwachtte, die in den vroegen morgen Flensburg verlaten had, en die mij in nog zes à zeven uren naar Korsör op Själland (Zeeland) overbracht. Met dit zeetochtje reken ik echter dat mijn tocht door het Skandinavische Noorden aanvangt; want schoon door Sond en Kattegat en Skagerrak van het Skandinavisch schiereiland gescheiden, is Denemarken door stamverwantschap, taal en geschiedenis onafscheidelijk daarmede verbonden. En daarom, schoon ik aan Keller het recht niet wil betwisten om van zijn reis over Själland te zwijgen, meen ik dat de handelwijze van Thoden van Velzen, die in zijne ‘zes weken in het Noorden’ ook zijn bezoek aan Denemarken begrijpt, volkomen te rechtvaardigen is. Maar deze reiziger kwam van Lubeck per stoomboot naar Nyborg op Funen en stak vandaar naar Korsör over. Zijne

route was dus ook hier zeer verschillend van de mijne en liet hem verstoken van de schoone vaart tusschen de groene Deensche eilanden door, waar de zee zoo kalm is dat de kusten van Funen tot op de plaats waar zij door het zeewater gekust worden, met bosschen en korenvelden bedekt zijn, aan de helling van lachende heuvels ten toon gehangen. Nooit zag ik zelfs op onze rivieren effener water; zijn spiegel toonde geen andere rimpels, dan het zog door de stoomboot achtergelaten. De gezichten zijn het schoonst op de hoogte van Svendborg, waar tegenover Funen het bevallige eiland Taasinge (Thorsenge) ligt, dat zich geheel als een fraai beplanten en bebouwden tuin voordoet. De Svendborg-Sund, ofschoon voor groote schepen bevaarbaar, is toch niet breeder dan een rivier van matige grootte, zoodat men de beide oevers met volkomen duidelijkheid onderscheiden kan.

Korsör is een plaatsje dat al zijne beteekenis ontleent aan de omstandigheid, dat hier de stoombooten van Kiel en Flensburg aankomen en de spoorweg naar Kopenhagen aanvangt. Des avonds ten zeven ure vandaar vertrekkende, doorkruisten wij met tamelijk snelle vaart het vruchtbare Själland, welks zacht golvende, met bosch en bouwland bedekte vlakten aan Vlaanderen herinneren. Voordat het nog geheel donker was, bereikten wij Röskilde, de oude hoofdstad des rijks, die nog den dom bezit waarin de koningen van Denemarken begraven worden. Wij brachten hier den nacht door en bezochten den volgenden morgen vroeg de oude kerk, alvorens de reis naar Kopenhagen voort te zetten. De dom is een merkwaardig gebouw in romaanschen stijl uit de elfde eeuw. De vorstelijke graven geven aanleiding tot de opmerking dat de oudere grafteekenen zeer kostbaar (dikwijls meer kostbaar dan fraai) zijn, en dat die der latere vorsten gedurig eenvoudiger worden, en tot de vraag of dit aan de verarming van Denemarken of aan den toenemenden democratischen zin des volks moet worden toegeschreven.

De kleine afstand tusschen Röskilde en Kopenhagen was spoedig afgelegd, en reeds te 11 ure bevonden wij ons in Thorvaldsens museum, nadat wij in het uitmuntende Hôtel Royal onze kamers besteld hadden. Hier rust de groote meester in een groot mausoleum, een gebouw dat door zijne tot den Egyptischen stijl naderende motieven, vooral door het Egyptisch karakter van het schilderwerk in levensgroote beelden waarmede zijne buitenzijde getooid is, tooneelen uit Thorvaldsens ontvangst bij de terugkomst in zijn vaderland voorstellende, een vreemden,

zonderlingen indruk maakt, en dat ik toch nauw anders zou durven wenschen. Hoe men ook over het uitwendige moge oordeelen, het inwendige althans is uitnemend schoon en doeltreffend. In de open ruimte die het midden van het gebouw uitmaakt, vindt men het eenvoudige graf des grooten meesters, die hier rust te midden zijner onsterfelijke werken en der kunstschatten die hij zich verzameld had. De uitstekendste dier kunstwerken zijn hier ieder afzonderlijk of met daarbij passende basreliefs en andere kleinere stukken in kleine vertrekken, in de manier van antieke grafkamers, ten toon gesteld, en de goed gekozen neutrale kleuren van het stuc verhoogen het effect van het marmer en doen de schoone golvende lijnen verwonderlijk uitkomen. Alles wel overwogen zag ik nooit eene kunstverzameling die beter was ingericht; alles is er op aangelegd om u gelegenheid te geven ieder kunststuk met onverdeelde, door niets afgetrokken aandacht in ongestoorde rust te genieten. En Thorvaldsen was die zorg voor zijne kunstnalatenschap waardig. Welk een man! en hoe weldadig is de invloed dien hij op zijn Vaderland geoefend heeft! Geheel Kopenhagen is vol van hem. Het museum is, gelijk de meeste andere verzamelingen der Deensche hoofdstad, eenige malen in de week geheel en onvoorwardelijk, met wijd openstaande deuren en zoo dat niets den toegang belemmert, voor het publiek opengesteld. Het was mij een levendige vreugde te zien dat duizenden lieden van alle klassen daarvan gebruik maakten, dat zij gevoel toonden voor het schoone hun in zoo kwistigen overvloed geboden, dat hier aan de opvoeding des volks werd gearbeid op eene wijze, waaraan helaas! in ons Vaderland niemand denkt of niemand waarde hecht!

Ik kon niet van Kopenhagen gewagen, of dit woord over Thorvaldsens museum moest mij van het hart. Maar de tijd dringt en wij moeten verder. Kopenhagen is anders een rijk thema: de Fruekirke (Thoden van Velsen heeft hier weder de kakographie ‘Froekirke’), te plomp en massief uitwendig, maar des te indrukwekkender inwendig door haren ernstigen eenvoud, en door haar onvergelijkelijk sieraad, Thorvaldsens Christus met de 12 apostelen en den doopengel; het slot Rosenborg, een bekoorlijk specimen van den stijl van Inigo Jones, die als de bouwmeester genoemd wordt, en omgeven door een heerlijk park dat tot publieke wandelplaats dient; het nieuw gebouwde uitgestrekte hospitaal met 800 ziekbedden, geheel overeenkomstig de eischen der tegenwoordige wetenschap ingericht, en

waaraan 1½ millioen Deensche rijksdaalders (of ruim twee millioen gulden) zijn ten koste gelegd - uiterst beschamend voor Nederland zeker wanneer wij aan den toestand en de machtelooze pogingen tot verbetering der gasthuizen in onze hoofdstad denken; de bekoorlijke omstreken, hier door het slot Frederiksberg met het schoone park Söndermarken, ginds door lange reeksen van bevallige villa's met het uitzicht over de Sond en tot op de wijkende Zweedsche kust, elders door de prachtige eiken en beuken en de eeuwenoude, wijd uitgespreide, fantastisch gevormde haagdoorns der Dyrhave (diergaarde) opgeluisterd; zelfs de uitspanningsplaatsen Tivoli en Alhambra, waar alle standen der Kopenhaagsche bevolking zich zoo lustig amuseeren, dat het Thoden van Velzen wel een weinig ergerde, maar tevens zoo fatsoenlijk, dat ik er mij over verheugde, waar de bekwame muzijkdirecteur Lumbye (niet ‘Lundbi’, zooals Th. van Velzen schrijft) zijn scepter zwaait, en tijdens mijne aanwezigheid de zevenjarige Otto Allin, de lieveling van het publiek, als virtuoos op de trom zijne verwonderlijke roffels deed hooren; - dat alles en nog veel meer zou overvloedige stof geven tot beschrijvingen en opmerkingen, indien de tijd mij niet ontbrak. Maar wij moeten voort, voort naar de stoomboot die ten aftocht gereed ligt, die ons langs eene vloot van ontelbare schepen met uitgespannen zeilen - eene kolossale zwanenvlucht - de Sond door naar het Kattegat voert, in den nacht de Zweedsche kust aandoet en te Göteborg lost en laadt, maar in het ruime sop is teruggekeerd, als wij des morgens de kooi verlaten, om door een bewogen zee en vrij sterken regen te worden begroet.

En zoo naderen wij thans de Noorsche kust en stevenen Christianiafjord binnen, langs de vestingwerken, magazijnen en werven van Frederiksvärn, langs de oorlogshaven van Horten, langs de ijzergieterijen en zaagmolens van Moss, langs Dröback dat zich door niets te onderscheiden schijnt. Het weder was allengs wat opgeklaard, maar toch was het nog te nevelig dan dat wij het volle genot konden hebben van de schoone gezichten die de fjord op ieder punt aanbiedt. Rotsen, hier kaal, daar met pijn- en denneboomen dicht begroeid en schier altijd van afgeronden vorm, verheffen zich aan alle zijden langs en in het water, dat zich in verschillende richtingen met lange, smalle armen landwaarts in uitstrekt. Elk doorzicht biedt weder den aanblik op nieuwe meer verwijderde bergen, een zacht groen tapijt bedekt de enge dalen, en de verspreide woningen, meest

met levendig roode daken, zetten aan het anders sombere landschap op vele punten eenige verscheidenheid bij. Intusschen naderden wij Norge's hoofdstad, de fjord verwijdde zich tot een uitgestrekte kom, het weder was inmiddels geheel opgeklaard, en met verrukking staarden wij op het heerlijk panorama, dat zich allengs voor onze blikken ontplooide, en waarvan de witte woningen der stad en de met villa's gekroonde groene hoogten daarachter het voorname punt van aantrekking vormden. Weldra lag de boot rustig voor den wal, het onderzoek der bagage was spoedig afgeloopen, aan het vragen naar passen werd daar zoo weinig als ergens op onze geheele reisroute gedacht, en na weinige oogenblikken waren wij zeer comfortable in het hôtel Victoria gehuisvest.

Wanneer Keller ons verhaalt (Deel II, blz. 269), dat men ook in Christiania geen table d'hôte heeft, maar à la carte eet, dan moet ik dit op grond mijner ervaring tegenspreken. In het hôtel Victoria, dat algemeen voor verreweg het beste van Christiania gehouden wordt, vindt men niet slechts eene table d'hôte, maar eene zeer goede table d'hôte, die slechts één drawback heeft, namelijk dat zij duur is. Maar kan het anders in een land, waar men om den reiziger eenigszins op den voet van andere landen te onthalen, zelfs de meest gewone groenten, bloemkool b.v., per stoomboot van Kopenhagen, Hamburg of Lubeck moet laten aanvoeren? Voor 't overige vond ik ook eene table d'hôte, maar eene bijster schrale, in het hôtel Skandinavi te Bergen, - een hôtel dat weinig aanbeveling zou verdienen, indien het niet het eenige was. Ik geloof echter gaarne dat het eten aan eene table d'hôte in Christiania en in geheel Noorwegen de uitzondering is; behalve op de genoemde plaatsen heb ik het nergens aangetroffen.

Wij vertoefden twee dagen in de hoofdstad, deels om hare merkwaardigheden te bezichtigen, deels om ons voor de verdere reis voor te bereiden, en vertrokken daarop Zondag den 23sten Juli, den weg naar Drammen inslaande. En nu zou ik onze route door Buskerud en Thelemarken moeten schetsen; ik zou van Drammen en zijn houthandel, van de vaart op de Drammen-elv te midden der tallooze in het water geworpen boomstammen die langs dezen aartsvaderlijken weg naar de stad worden afgevoerd, van Hougsund met zijn waterval en zalmvisscherij, van Kongsberg met zijn zilvermijnen en zilversmelterijen, van den machtigen en onstuimigen stroom der Laagen-elv, van de

Fiskum-fos en de Tin-fos en honderd andere watervallen tusschen zwarte rotsen en sombere wouden, zooals het penseel van Ruysdaal ze lief had, van de onafzienbare denne- en pijnbosschen die hier de hellingen der bergen bedekken, van Hiterdal met zijne Stavekirke, van de vaart over de Tinsjö, van het heerlijke dal der Maan-elv die het Mjös-vand met de Tinsjö verbindt, van de Gausta Fjeld die zich statig tot een hoogte van 6000 voet uit dit dal opheft, en bovenal van de onvergelijkelijke Riukan-fos, den rookenden waterval bij uitnemendheid, den eindpaal van dit gedeelte van onzen tocht, moeten gewagen, indien mijn bestek mij toestond aan die heerlijke en belangwekkende tooneelen, waarop ik mij reeds menige toespeling veroorloofde, op breeder schaal recht te doen wedervaren[1]. Want van dit alles hebben noch Thoden van Velzen, noch Keller iets mogen aanschouwen. Laatstgenoemde schijnt er aan gedacht te hebben na het overtrekken van de Fille Fjeld zijn weg hetzij door Hallingdal, hetzij door Thelemarken te kiezen; hij zou dan in het eerste geval een korten, in het tweede een aanmerkelijken afstand over moeilijke en onherbergzame bergpaden hebben moeten afleggen, alvorens weder den grooten weg te bereiken. Maar niet dit schijnt hem genoopt te hebben liever den weg door Valders en Ringerike te nemen. ‘'t Is waar’, zegt hij, ‘in Thelemarken is het costuum eigenaardiger, en door Hallingdal is de weg veel korter, maar aan den weg langs de Slidre- en Randsfjord en door Ringerike wordt, *terecht*, door de meeste reizigers de voorkeur gegeven.’ De juistheid van dit ‘terecht’ meen ik te mogen betwijfelen; ofschoon ik zeker den weg door Thelemarken niet aanbevelen zou, indien daar alleen een eigenaardig costuum viel op te merken. Maar de natuurlijke schoonheden van dit gewest zijn zoo groot, dat zij met ieder ander deel van Noorwegen dat ik gezien heb, de vergelijking kunnen doorstaan, en dat ik de vier dagen aan dezen uitstap bestemd, tot de schoonste en genotrijkste mijner geheele reis door het Noorden reken. Alleen zou men met eenigen grond kunnen beweren, dat het eigenaardig Noorsche karakter in deze streken nog minder dan verder noordwaarts wordt aangetroffen. De welige vegetatie, de hier en daar voor-

1 Ik onthoud mij te eerder van eene uitvoerige vermelding van onzen tocht door Thelemarken, omdat mijn oudste zoon dien reeds in den ‘Almanak van het Leidsche studentencorps voor 1867’ heeft beschreven.

komende ofschoon schrale tarwe- en gerstvelden, de pracht der veldbloemen, de schoone, bonte vlinders die er over zweven, en waaronder de half-doorschijnend witte, met roode oogen geteekende Parnassius Apollo, die eerst in de dalen der Alpen wordt weêrgevonden, bijzonder menigvuldig is, - dit alles doet meer aan Zwitserland denken, waar de natuur zelfs haren strengsten ernst door een liefelijken glimlach tempert. De illusie dat wij zuidelijker lucht inademden, werd bevorderd door het onveranderlijk prachtige weder, gepaard met eene zelfs op onze breedte zeldzame warmte, dat ons bestendig op onzen tocht door Thelemarken verzelde, en door de eigenaardige, veelkleurige kleederdracht der vrouwen, waarvan Keller, die de Thelemarker boerinnen te Christiania zag, zoo te recht opmerkt, dat zij u geheel doet vergeten, dat gij u in de negentiende eeuw in het sobere Noorwegen bevindt.

Den 27sten Juli langs denzelfden weg te Drammen teruggekeerd, reisden wij van daar door Ringerike, over de Randsfjord en door Valders naar Nystuen op de hoogte van de Fille Fjeld, die wij des avonds van den 30sten Juli bereikten. Zoo min over dit gedeelte van onzen weg, als over de afdaling langs de westelijke helling van de Fille Fjeld, over Maristuen en de galerij van Vindhellen, langs Borgundskirke en tot Lärdalsöre aan het uiteinde van de Sogne Fjord, is het noodig nog iets te zeggen na Kellers beschrijving en de aanmerkingen en bijvoegselen, die ik mij reeds daarop heb veroorloofd.

Maar hier scheiden zich weêr onze wegen. Keller kwam uit het Noorden naar Lärdalsöre, na den weg door Gudbrandsdalen verlaten en zijn pad over Jotun Fjeldene tot Skjolden te hebben voortgezet, om zich vandaar verder met een boot over de fjord te laten roeien. Van hetzelfde vervoermiddel gebruik makende, bevoer ik de fjord eerst westwaarts tot Frönningen en daarop zuid- en zuid-westwaarts tot Gudvangen, waar het pittoreske Närodal aanvangt. Die watertocht over de Sogne Fjord behoort tot mijne heerlijkste herinneringen; doch wilde ik dien in groote trekken beschrijven, ik zou bezwaarlijk herhaling vermijden na hetgeen ik vroeger in het algemeen over de fjords heb gezegd, en eene beschrijving in détail zou, al paste zij in dit vluchtig overzicht mijner reisroute, na zulk een lang tijdsverloop sedert de reis werd volbracht, bezwaarlijk geheel getrouw zijn. Maar over het algemeen is er weinig verschil in karakter tusschen het gedeelte van de fjord dat door Keller en het gedeelte dat

door mij werd bevaren. Kellers beschrijving is ten minste schier trek voor trek toepasselijk op de gezichten die de tocht van Lärdalsöre naar Gudvangen oplevert; en daarom vergunne men mij ze hier in te lasschen, tevens als eene kleine hulde aan zijn talent om zijne indrukken in schilderachtige taal weder te geven, en met de erkentenis van mijn onvermogen om in dit opzicht tegen hem te worstelen.

‘Een onbeschrijfelijk genot is het in de smalle, ranke boot neder te liggen, die als een zeevogel over de groene fjord schijnt te scheren. Kalm en rustig ligt men op de bladeren uitgestrekt, terwijl een paar rappe, sterke kerels hunne krachten inspannen en ongevoelig schijnen voor de vermoeienis. De spanen klieven de golven zachtkens als de vinnen van een visch; nogtans schiet de boot voorwaarts, of zij door stoom wordt bewogen. Zij schiet voorwaarts, dicht langs de steile rotsen, om den golfslag, die in het midden het sterkst is, te vermijden, en de geur van het pijnwoud, dat de bergwanden bedekt, wordt door den wind voortgedreven. Maar slechts de hellingen zijn begroeid, de steile wanden, die loodrecht uit het groene water oprijzen, zijn somber en zwart en vertoonen zich of een reuzenzwaard ze heeft gekloofd. En over dit zwarte gneis der scheppingsdagen en die groene eeuwenheugende pijnwouden werpt het zwerk zijne breede schaduwen, die in toon samensmelten met de afkaatsing van de rotsen in de fjord. De zilveren lijnen die de bergwanden doorsnijden, worden breede, ruischende, bruisende watervallen als men ze nadert, en hun schuim valt als stofregen in de boot. En hoog daarboven rijzen de sneeuwtoppen, soms boven een wolk uitstekende die dagen en dagen lang daar hangen blijft. En boven dat alles strekt zich het azuur uit van den hemel en drijven de wolken met hare fantastische vormen.’

Maar is de beschrijving hier van het landschap gegeven ook op mijn tocht over de Sogne Fjord geheel toepasselijk, 't is natuurlijk dat de omstandigheden verschilden. Ons grooter reisgezelschap vorderde eene boot met zes roeiers, die ons in omstreeks negen uren tijds naar Gudvangen overbrachten. Slechts eenmaal werd, gedurende een uur ongeveer, rust gehouden, en deze pause gebruikt voor een maaltijd van de medegevoerde spijzen, in de schaduw van dicht kreupelhout op een vooruitspringend rotspunt genuttigd. Welkom was die schaduw na de brandende hitte waaraan wij uren lang in de

open boot waren blootgesteld geweest, uitgestrekt liggende of ons met moeite, met behulp onzer mantels of plaids, een tijdelijke en ongemakkelijke zitplaats verschaffende op het hooi en de bladeren, waarmede de achterplecht ten behoeve der passagiers wordt belegd; want de banken worden bij söskyds geheel door de roeiers ingenomen. Geen enkel wolkje dreef aan den trans of wierp zijne schaduw over het doorschijnende water; geen zuchtje rimpelde zijne spiegelgladde oppervlakte, en slechts door het geklots der riemen werd de doodelijke stilte gestoord. Wel stortten zich aan alle zijden ontelbare bergstroomen in ijlende vaart van de steile rotswanden af in de fjord, nu als een smal en effen zilveren lint, waar geen uitstekende rotspunten den wel snellen, maar gelijkmatigen loop verstoorden, dan onstuimig, veeltakkig en schuimend, waar grootere watermassa's door onverzettelijke hinderpalen in hunnen loop werden gestoord of verdeeld; maar veeltijds was de afstand te groot dan dat het ruischen en klateren anders dan als een zacht gemurmel tot het oor kon doordringen. Van het leven en de beweging der menschen nauwelijks een spoor. Wel ziet men hier en daar in eene smalle kloof of aan eene zachtere helling eene enkele schamele woning, die van het aanzijn van menschen getuigt, maar zij zijn allen als uitgestorven. Hoe over die ontoegankelijke rotsen bergpaden liggen kunnen, waardoor zij onderling en met de wereld daar buiten gemeenschap hebben, blijft ons een raadsel; schier schijnt het ons of alleen de fjord voor de bewoners den weg baant waardoor zij elkander kunnen bezoeken en met elkander hunne behoeften ruilen; en toch, hoe uiterst zelden vertoont zich, behalve onze eigene, eene boot op het onafzienbare vlak! Wij ijzen op de gedachte aan het gevaar waaraan jonge kinderen hier aanhoudend zijn blootgesteld, om, van de steile hoogten afstortende, in het groene water een onvermijdelijken dood te vinden, en onze gids verhaalt ons hoe ze met touwen om de middel worden vastgesjord, zoo vaak hun het genot der vrije lucht wordt gegund. Maar van hetgeen hij ons verhaalt, zijn wij nergens getuigen, en het geschrei van den zuigeling of de schaterlach van de jonge deern of den dartelen knaap verbreken even weinig de doodsche stilte, als het noeste bedrijf van den rijperen leeftijd. En schijnt de menschenwereld schier uitgestorven, ook die der dieren laat weinig van zich vernemen. Ik had mij de oevers dier fjorden voorgesteld als met tal van watervogels bevolkt, maar inderdaad was het een zeldzaam ver-

schijnsel een meeuw of een eend het watervlak met de vleugels te zien scheren. Nu en dan vermaakten ons de wonderlijke buitelingen van een bruinvisch of werden wij verrast door op de ontoegankelijkste plaatsen de hoornen van een vlugge geit uit het struikgewas te zien uitsteken. Rendieren-kudden moeten zich niet zelden in deze streken vertoonen; ons hebben zij den aanblik van hun prachtig gewei niet gegund.

Onbeschrijfelijk is de indruk dien deze plechtige stilte, deze ongestoorde rust te weeg brengt. Zelfs de dartele jeugd zou hier tot ernst worden gestemd en een onweêrstaanbaren drang gevoelen om tot zich zelve in te keeren. En wat moest dan de uitwerking op mij zijn, door den last van rijpere jaren en van een diepen, nog zoo verschen kommer gedrukt! Waarlijk, zoo ergens, hier had ik gevonden wat ik in het Noorden had gezocht, de gelegenheid om alleen te zijn met Gods groote werken en met mijne smart, en troost en lafenis te vinden aan den boezem der natuur.

> There is a pleasure in the pathless woods,
> There is a rapture on the lonely shore,
> There is society, where none intrudes,
> By the deep sea, and music in its roar:
> I love not Man the less, but Nature more,
> From these our interviews, in which I steal
> From all I may be, and have been before,
> To mingle with the Universe, and feel
> What I can ne'er express, yet cannot all conceal.

Thans volgen 14 dagen van onze reis waarin zij geen enkel punt van aanraking met die van Keller aanbiedt, tot dat eindelijk onze wegen elkander te Molde weder ontmoeten. Zoo spoedig mogelijk na onze aankomst te Gudvangen vervolgen wij onzen weg door het Närodal, over den Stalheimsklev en langs de prachtige Tvinde-fos, naar het netgebouwde en welvarende Vossevangen, en naderen zoo de grenzen van Hardanger, waar het klimaat van Noorwegen het zachtst, de vruchtbaarheid het grootst, het naaldhout schier geheel door elzen en esschen en ander loofhout vervangen is. Een fraaie weg voert ons van Vossevangen naar Vasenden en om het Gravens Vand naar Eide, aan het einde van een noordwaarts strekkenden arm der uitgestrekte Hardanger Fjord. Met een roeiboot vervolgen wij den 3^{den} Augustus onze reis vandaar tot Vik, aan het

uiterste oosteinde der Fjord. Het is ons daarbij te doen om het bezoek van de beroemde Vöring-fos, den machtigsten van Norge's watervallen, maar die het genot zijner schoonheden slechts gunt aan hem die het door moeite en inspanning verdiend heeft. Wij zijn hier geheel van den grooten weg afgedwaald, en als wij den weg van Vik deels te voet, deels met een bootje over het kleine meer Eidfjord Vand, dat tusschen steile, 4000 voet hooge rotsen geklemd ligt, voortzetten en tegen den avond het gehucht Säbö bereiken, vinden wij geene herberg en zijn genoodzaakt onzen intrek bij een boer te nemen en voor ons avondmaal den medegebrachten voorraad aan te spreken. Met moeite verschaft onze gids ons de noodige paarden, waarmede wij den volgenden morgen, bij het krieken van den dag, den tocht door het schilderachtig dal der Björra-elv aanvangen, die zich bij Säbö in het Eidfjord Vand verliest. Steile rotswanden aan den oever en kokende watervallen in den onstuimigen stroom wisselen af met kleine haver- en aardappelvelden, aangelegd op alle punten waar het wijken der bergen dit veroorlooft, totdat men zich plotseling den weg door een vooruitspringend rotsgevaarte versperd ziet. Hier voert een brug over de Björra-elv, waarvan de wedergade bezwaarlijk zal te vinden zijn, maar die men, hoe ijzingwekkend zij zich ook bij eene beschrijving of afbeelding moge voordoen, toch, zelfs zonder van het paard te stijgen, met genoegzame veiligheid betreden kan. Aan de eene zijde zijn lagen van vijf, vier en drie dennenstammen, aan den oever door zware rotsblokken bezwaard, zoo over elkander gelegd, dat elke hoogere laag tien voet boven de daaronder liggende uitsteekt. Aan de andere zijde strekt een dergelijke bouw, die echter door een kolossale in den stroom geplaatste schraag wordt gedragen, zich naar den tegenovergestelden oever uit. Maar eene breedte van 40 voet houdt nog de beide deelen gescheiden. Twee naast elkander gelegde dennenstammen, aan beide zijden op het uiteinde dier naar elkander heenreikende balkenlagen bevestigd, voltooien de gemeenschap der oevers. Zoo is op hoogst eenvoudige en onkostbare wijze een zwevende brug gevormd, waarvan de pijlers of bogen niets van den wilden, groote watermassa's afvoerenden stroom te lijden hebben, om de eenvoudige reden, dat zij niet voorhanden zijn. Maar nauwelijks zijt gij deze brug overgestoken, of een nieuwe hinderpaal stelt zich in uwen weg. Een schier perpendiculair oprijzende, meer dan 2000 voet hooge rots

sluit plotseling het dal, geen pad is gebaand door de enge spleet waardoor de rivier zich heeft heengeworsteld, te vergeefs staart gij rond om een uitweg te zoeken. Daar wijst u uw gids een nauw merkbaar slingerend pad, met rotsbrokken bezaaid, met ruigte begroeid, soms over aanmerkelijke afstanden eer een ruwe trap dan een weg te noemen, honderdmaal bezwaarlijker dan de bekende trap van 1100 treden, die in den Harz uit het Bodethal naar de Hexentanzplatz voert. En dien weg wil men u te paard doen opstijgen! Op den eersten aanblik zoudt gij meenen dat het even gemakkelijk ware de sterren aan te raken. Maar wat is met Noorsche paarden, aan het beklauteren der steilste hoogten gewoon, onmogelijk te achten? Bemoedigd door het voorbeeld van een kolossalen Noorweger, die zijn paard ongetwijfeld meer dan het dubbele van mijn gewicht te dragen gaf, begon ik met de mijnen den halsbrekenden tocht. Toch was er een gedeelte waar het ons te machtig werd, en waar wij, liever op onze beenen vertrouwende, de leiding van onze paarden aan onze gidsen overlieten. Maar weldra bestijgen wij op nieuw onze rossen en bevinden ons nu spoedig op een uitgestrekt plateau, waarop wij niet zonder moeite over het dras en moerassig terrein onzen weg vinden, en dat van alle zijden door nog veel hoogere, met sneeuw en ijs bedekte bergen omgeven is, Halling Jöklen in het Noord-Oosten, Folgefonden en Haarteigen in het Zuid-Westen. Nu wijst men ons den weg naar de kloof waarin de Björra-elv de Vöring-fos vormt, doch bij de nadering zien wij slechts een wel fraaien, maar kleinen waterval, die van het donderend geraas dat ons in de ooren dringt, geen voldoende rekenschap geeft. De eigenlijke val, waarvan de eerst waargenomene slechts een onbeduidende arm is, verbergt zich achter een rotsgevaarte, en het gelukt ons niet een punt te vinden vanwaar wij dien tot onze geheele bevrediging kunnen bespieden. Steeds wordt een gedeelte door de aangeduide rotsmassa voor ons oog verborgen, het benedengedeelte wanneer wij ons hoog, het bovengedeelte wanneer wij ons laag plaatsen. Wel kan men een punt vinden, vanwaar men met eenige moeite het water van boven af in zijn val benedenwaarts volgen kan, maar geen waar men, en face van den waterval geplaatst, de machtige watermassa in hare volle ontwikkeling kan gadeslaan. De Vöring-fos valt 900 voeten loodrecht naar beneden, en overtreft in dit opzicht elken anderen bekenden waterval van ons werelddeel, zelfs de Riukan-fos niet

uitgezonderd, waarvan de perpendiculaire val slechts 670 voeten bedraagt. Ook is de watermassa van de Vöring-fos veel grooter, en daarom wordt hij door velen voor den schoonsten der Noorsche watervallen gehouden. Toch kan ik dit oordeel niet beamen. De kale, eenvormige rotsen die de Vöring-fos omgeven, staan oneindig achter bij het romantische, met rijke vegetatie getooide bekken, waarin de Maan-elv zich inderdaad van eene hoogte van ongeveer 2000 voet nederstort, terwijl het oog die schuimende en ziedende watermassa nog ver boven den eigenlijken loodrechten val van de Riukan-fos kan volgen. Nogtans kan de voorstelling van het verheven tooneel dat ook de Vöring-fos aanbiedt, bezwaarlijk overdreven worden, en door eene gunstige omstandigheid werd voor ons het effect nog aanmerkelijk verhoogd. Na een benevelden morgen, die een groot deel van het verschiet voor ons oog verborgen had gehouden, hadden wij het geluk dat, op het oogenblik waarop wij den val goed in het oog hadden gevat, de zon doorbrak en in de fijne droppels, die in dichte massa van zijne waterzuil afspatten, een schoonen regenboog vormde.

Bij den terugtocht naar Säbo, waarbij wij met nog grooter gevaar, maar met even veel geluk, den steilen bergweg weder moesten afdalen, dien wij des morgens waren opgestegen, ofschoon onze dikke Noor zich ook nu de moeite om van zijn paard te stijgen bespaarde, vertoonden zich de schoonste vergezichten, die de nevel ons des morgens ontroofd had, en zagen wij in het verschiet den sneeuwtop van Folgefonden met onvergelijkelijke pracht in het zonlicht flikkeren. Toen wij te elf ure ongeveer bij ons boertje terugkeerden, had Koppel een uitmuntend maal, uit bouillon, vleesch, een gebraden *Aurhahn*, macaroni met Edammer kaas en een glas sherry bestaande, de hemel weet met wat middelen! voor ons gereed gemaakt, en weinig hinderde ons bij het genot dat een grove kom ons voor soepbord, een vel papier voor tafellaken diende, en dat wij onzen dorst moesten lesschen uit de vreemdsoortigste verzameling van bekers van allerlei maaksel en grootte, die ooit menschelijke oogen aanschouwden. Na dit hartig maal roeiden en wandelden wij naar Vik terug, en zetten ons daar op nieuw in de boot die wij er den dag te voren met onze bagage hadden achtergelaten. Wij roeiden nu over de Hardanger Fjord naar Utne, gelegen op de uiterste punt van den landhoek waarop Folgefonden verrijst. Het was één uur in den nacht toen daar de

stoomboot Vöringen aan wal kwam, die ons in den namiddag van den 5^{den} Augustus in het prachtig gelegen Bergen bracht.

Van alle steden die ik in het Noorden gezien heb, is Bergen de merkwaardigste, de meest eigenaardige. Zij verdient mijns inziens verre de voorkeur boven Christiania, dat zich bijna als eene gewone groote stad van het beschaafde Europa vertoont, en alle Noorsche eigenaardigheid schier geheel heeft verloochend. Wij vertoefden in Bergen zes volle dagen, deels omdat door de tentoonstelling van visscherij en al de drukte en feestviering die daarmede in verband stond, de stad eene bijzondere aantrekkelijkheid bezat, deels ook omdat ons niet eerder de gelegenheid werd geboden om onze reis op de wijze als wij ons hadden voorgesteld, te vervolgen. Bergen zou eene uitvoerige beschrijving verdienen, te meer daar die geheel tot aanvulling van de geschriften onzer beide reizigers zou strekken; ik zal mij echter, ook om der wille van het een en ander dat er reeds vroeger over gezegd werd, tot de vluchtige teekening van eenige hoofdtrekken bepalen.

De ligging van Bergen is verwonderlijk schoon. De zee dringt, na zich met twee armen om het eiland Ask, dat tegenover de stad ligt, te hebben heengeslingerd, met een diepen inham landwaarts in. Zeven bergen, aan alle zijden, de hoogste tot omstreeks 2000 voet, oprijzende, zes op het vaste land en de zevende op Ask Öen, vormen de uitgestrekte kom, waarin behalve de stad ook het breede water aan hare voeten gelegen is. De hellingen die tot aan de fjord afloopen, zijn met weiden, tuinen en landhuizen bedekt. Het uiteinde van de baai wordt door een klein rotsachtig schiereiland in tweën verdeeld, waardoor twee schoone havens gevormd worden. Die ter linkerzijde (van den zeekant genomen) vernauwt zich tot eene ver vooruitdringende engte die de eigenlijke haven uitmaakt, en waarvan de ingang door het fort Bergenhuus bestreken wordt. Een ander fort, Frederiksberg genaamd, verrijst met zijne oude geschuttorens op de punt van het rotsachtig schiereiland. De stad is zeer onregelmatig gebouwd en ligt groepsgewijze verstrooid op de wijze van Indische kampongs. Een deel verheft zich achter het fort Frederiksberg, andere buurten vertoonen zich op verschillende punten langs de baaien, een bijzonder belangrijk gedeelte, de zoogenaamde Tydske Bro (Duitsche brug), strekt zich uit langs de linkerzijde der eigenlijke haven. Hooger op liggen, deels hellend, deels terraswijze, hier nauwe straten, ginds uitgestrekte

pleinen, hier bekrompen houten woningen, ginds kolossale publieke gebouwen, afgewisseld door geboomte, erven en tuinen. Het mastbosch in de haven wedijvert in dichtheid met de opeengedrongen stammen van een dennenwoud. De witte kleur van het meerendeel der huizen (die tamelijk zindelijk, schoon niet met Zaandamsche netheid, onderhouden wordt) en de roode pannen daken, waarmede vele zijn gedekt, verhoogen de levendigheid van den aanblik, die in bekoorlijkheid wint wanneer de zon naar de Westerkim begint te neigen.

De Tydske Bro verdient wel dat wij er nog een oogenblik bij stilstaan. Houten steigers en plankieren, waarop tallooze stapels van stokvisch en klipvisch, haring- en traanvaten verrijzen, strekken zich langs de geheele haven uit en verleenen van de schepen den glibberigen en door walgelijke geuren verpesten toegang tot eene lange rij van houten, witgeverwde, met roode pannen gedekte pakhuizen, uit de dagen der Hanse afkomstig. Bedriegt het uiterlijk door een zweem van nieuwheid en frischheid, geheel anders wordt de indruk, wanneer men door de geopende deuren in de lange, donkere gangen staart, ter wederzijde omzoomd door galerijen, waarvan het houtwerk op allerlei onmogelijke wijzen in elkander hangt, waar vermolmde trappen den toegang banen tot kleine, muffe kantoren, en waar weder onafzienbare massa's stokvisch en klipvisch, haring- en traanvaten liggen opgestapeld. Door lantarens of kleine niet overdekte plekken valt in deze sombere ruimten een fel en verblindend licht, dat de tooverachtigste werking voortbrengt. Zelden kon ik de verzoeking weêrstaan om, als mijne wandelingen mij in de nabijheid van de Tydske Bro voerden, met trotseering van het weinig benijdbaar banket dat aan mijn neus werd geboden, die wonderen van het chiaroscuro gade te slaan, die eene waardige studie voor het penseel van Rembrandt zouden hebben opgeleverd.

Men heeft Bergen de ‘vischmarkt van Europa’ genoemd; maar hoeveel versche visch hier ook wordt aangebracht, deze kan alleen voor binnenlandsch gebruik dienen: het is de gedroogde en gezouten visch alleen die aan de stad als handelsplaats hare groote beteekenis schenkt. In Bergen eet alles visch, leeft alles van visch, riekt alles naar visch, smaakt alles naar visch, en bezielt visch en visscherij zelfs het penseel van den kunstenaar. Hier was het dan ook de bij uitnemendheid geschikte plaats voor de groote internationale tentoonstelling van

visscherij, waarvan wij, den dag na onze aankomst, onder het geleide van den Nederlandschen Consul, de plechtige opening bijwoonden. Van de daarbij gehouden rede kon ik slechts weinig hooren en nog minder verstaan, maar daar zij zeer werd geprezen, moest ik aannemen dat eene voordracht zonder eenigen nadruk of verheffing en eene stem zonder eenige toonbuiging in Noorwegen tot de vereischten van een goeden redenaar gerekend worden.

Over die tentoonstelling zal ik niet uitweiden, dan alleen om te zeggen dat men over de Nederlandsche inzending bij uitnemendheid tevreden was, gelijk dan ook van alle vreemde landen, Zweden alleen uitgezonderd (want geen Noor beschouwt den Zweed als zijn landgenoot), Nederland het best vertegenwoordigd was. Het geheele middengedeelte van de bovenverdieping des gebouws, eene uitgestrekte rotonde vormend, was door de Nederlandsche inzendingen ingenomen, die meer dan 1000 nommers bedroegen. Die inzendingen hadden het hart der Bergenaars gestolen; want daar was onze geheele groote visscherij met al hare werktuigen en hulpmiddelen vertegenwoordigd, en haring, ansjovis en andere geconserveerde producten van onze vischvangst waren niet vergeten. In vergelijking van Nederland hadden Frankrijk, Pruisen en Denemarken zich slechts zeer weinig beijverd; en toch verraadde zich ook hier de artistique geest der Franschen weder in de expositie van een aantal keurige beeldjes van visschers en vischvrouwen in terra cotta, en het pleitte voor den kunstzin der Noren dat die allen - ik meen zonder uitzondering - verkocht waren. De wijze waarop de rijke Zweedsche inzendingen waren gerangschikt, getuigde van veel meer smaak dan de Nederlandsche afdeeling ten toon spreidde: Ruslands inzendingen, ofschoon ruw en weinig aanlokkelijk voor het oog, vergunden een blik in het leven van volken die nog grootendeels vreemd zijn gebleven aan de vorderingen der beschaving, en waren voor den ethnoloog uiterst belangwekkend; maar het fraaist waren zeker de keurige fabrikaten van Groot-Brittanje, die echter, daar zij meestal slechts tot de visscherij als *sport* betrekking hadden, en nauwelijks blijken gaven dat Engeland de visscherij ook als een ernstige zaak, als een levenstaak beschouwt, slechts met zekere minachting beschouwd werden. Aan geene vreemde natie is dan ook bij deze gelegenheid meer onderscheiding dan aan de onze ten deel gevallen.

Ik zal niet spreken van de vlaggen en guirlandes die de

huizen versierden, de toonen der muziek die over de stad golfden, de optochten die de straten verlevendigden, de smaakvolle toiletten waarin menige schoone, blonde vrouw was uitgedost, de officiëele maaltijden (mij echter slechts bij geruchte bekend) waarbij de tafels zuchtten onder de zware vracht der meer overvloedige dan verfijnde gerechten en het druivensap in kwistigen overvloed werd geplengd. Dat alles, hoezeer merkwaardig in zijne nationale eigenaardigheden, behoorde niet tot het blijvend karakter van Bergen, dat wij wel eenige moeite hadden onder den tijdelijk omgehangen feestdos naar behooren te onderkennen. In gewone tijden zijn openbare vermakelijkheden in Bergen nauwelijks bekend, en vormen uitstapjes in de schoone omstreken en overvloedige feestmalen schier de eenige uitspanning der bevolking; thans was tijdelijk alles bijeengebracht wat Noorwegen aan middelen tot uitspanning kan bijeenbrengen (en veel is dit niet, indien men het vergelijkt b.v. met den luister en den overvloed der genietingen die eene Vlaamsche stad bij zulke gelegenheden bieden kan), ten einde de vreemdelingen te lokken en gedurende hun verblijf zooveel mogelijk bezig te houden.

Onder die uitspanningen behoorden ook herhaalde voorstellingen in het theater, waarvoor Bergen in het Noorsche vaderland eene zekere vermaardheid geniet. Dit theater behoort echter noch tot de groote, noch tot de schoone gebouwen van deze soort. Het werd in 1799 als privaat theater door ‘het dramatiske Selskab’ gebouwd, maar ging met den aanvang van 1850 in handen der tegenwoordige actiehouders over. De beroemde Noorweegsche violist Ole Bull (wiens ledemartelende toeren op zijn instrument wij ook voor vele jaren in ons Vaderland hebben kunnen bewonderen) en de predikant Fritz Jensen, uit wiens belangstelling ik meen te moeten opmaken dat men in Noorwegen nog aan de zedelijke strekking van tooneelvoorstellingen, aan het tooneel als een middel tot volksopvoeding gelooft, worden genoemd als stichters der vereeniging die thans dezen schouwburg exploiteert. De meest populaire hedendaagsche auteur van Noorwegen, de door zijne novellen en tooneelstukken bekende Björnstjerne Björnsen, was er van 1857 tot 1859 directeur; onderscheidene Noorsche tooneelspelers en tooneelspeleressen, wier namen in hun vaderland een goeden klank hebben, al zijn zij niet tot ons doorgedrongen, werden hier gevormd; en op het répertoire verschijnen nog vaak de stukken

van den eenigen Noorweegschen schrijver die zich een Europeeschen naam heeft verworven, den blijspeldichter Holberg, die in 1684 te Bergen geboren werd. Tweemalen heb ik dezen schouwburg bezocht, gelijk later ook eenmaal Klingenbergs theater te Christiania. Indien ik ook zooveel verstond dat ik eenigszins de intrigue kon vatten, ik verstond zeker veel te weinig om de aardigheden te begrijpen en over het spel der acteurs te kunnen oordeelen. Te Bergen bestonden de voorstellingen uit eene afwisseling van muzijkuitvoeringen en kleine tooneelstukken. De laatste waren ook hier meestal vertalingen van Fransche vaudevilles, maar het deed ons genoegen dat men ook met een smakelijk ‘gros rire’ de niet al te verfijnde kluchten van den ouden Holberg kon genieten, wiens ‘pantsatte Bondedreng’ (*verpande boerenknaap*) op een der avonden de kern en het middelpunt der met vrij wat *spirit* opgevoerde voorstelling vormde.

Wij hadden te Bergen een zeldzaam geluk, dat van onafgebroken schoon weder gedurende een zesdaagsch verblijf in de stad die van alle oorden van Noorwegen het meest door hemelsch vocht wordt gedrenkt en zelden van een helderen zomerdag getuige is. De tijd die ons van het ronddolen in de stad, het slenteren langs hare winkels, het bezoek van hare tijdelijke en blijvende merkwaardigheden, zooals de Fiskeri- en de Maleri-Udstilling, het museum, de Duitsche kerk, de vischmarkt, het theater enz., het uren lang staren op de schitterende tinten waarmede de avondzon achter Ask Öen wegdook, en onze waarnemingen omtrent het volksleven restte, kon dus steeds onder de heerlijkste genietingen aan wandelingen en uitstapjes in de schoone omstreken besteed worden. Ik zal, om niet te lang te worden, noch bij de moeilijke maar zeer beloonende beklimming van den hoogsten der zeven bergen, die achter de Tydske Bro omhoog rijst en zich door een op den top geplant kruis onderscheidt, noch bij de verrukkelijke rijtoer naar Bjärkeland, die ons kennis deed maken met het diepe en donkere meertje Svartediget genaamd, waaruit Bergen door kunstige leidingen van versch water voorzien wordt, en met pas ontdekte, maar tot dusver verwaarloosde groeven van eene soort van marmer, die een voortreffelijk bouwmateriaal schijnt te kunnen opleveren, noch bij kleinere toertjes in den onmiddellijken omtrek der stad stilstaan. Maar ééne bijzonderheid moet nog voordat ik van Bergen afscheid neem met een enkel woord vermeld worden. Ik bedoel het hospitaal voor melaatschen (*spedalske*) dat een weinig boven

de stad, op een punt dat de verrukkelijkste uitzichten biedt, is gelegen en uit eenige goed ingerichte gebouwen met fraaie parken tot wandelplaats bestaat. Deze ziekte, die zich in den loop der tijden in zoo verschillende vormen vertoond heeft, maar in iederen vorm afzichtelijk is, schijnt in Noorwegen meer dan in eenig ander land van Europa te huis te zijn. Slechte voeding en onreinheid zijn wellicht de voorname oorzaken eener kwaal die onder de leden van hetzelfde geslacht als bij erfenis terugkeert; men beweert althans dat de daarmede behepte Noorsche familiën die naar Amerika verhuizen en daar eene andere levenswijze aannemen, allengs van deze kwaal bevrijd worden. Men schatte in 1863 het getal lijders aan Spedalskhed in geheel Noorwegen op 2155, die voor een groot gedeelte in drie gestichten, te Bergen, te Trondhjem en nabij Christiania, verpleegd worden. In Bergen had men de ongeneeslijk geachte lijders, die verreweg het grootste aantal uitmaakten, gescheiden van de zoodanige die nog onder behandeling waren, ofschoon de uitkomsten dier behandeling niet veel aanmoedigends opleverden. Intusschen is de menschlievende verpleging der lijders eene uitnemende weldaad te achten, en geeft het bij het gezicht hunner ellende een weldadigen indruk, dat geene moeite of kosten gespaard zijn om hun leed te verzachten en hen te plaatsen in eenen lusthof, die een aardsch paradijs zou wezen, zoo hij door gezonde en tevredene menschen bewoond werd.

In den avond van den 11^{den} Augustus scheepten wij ons op de stoomboot Finmarken in om onze reis langs de kust van Noorwegen tot Molde aan te vangen. De vaart die twee nachten (Noordsche zomernachten, gelukkig! waarin de morgenschemering aan de avondschemering grenst) en éénen dag duurde, levert de heerlijkste natuurtooneelen op die men zich denken kan. Slechts gedurende eenige weinige uren bevindt men zich in open zee; schier de geheele route ligt tusschen de voorbeeldeloos sterk geaccidenteerde kust van Noorwegen en de tallooze eilanden die haar omzoomen en een waar doolhof van vaarwaters vormen, waardoor echter onze boot met zekerheid haren weg vindt. Die eilanden zijn niets dan vervaarlijke granietrotsen, met de vreemdsoortigste tanden en spitsen, naakt en kaal en op de kruinen met sneeuw en ijs bedekt, en geheel gelijk aan die welke aan de andere zijde, op de kust zelve, schier loodrecht omhoog rijzen. Nergens, hetzij ter linker- hetzij ter rechter, vormen die rotsen een eigenlijke bergketen. Allen staan geheel op zich zelven,

zoodat het oog ze aan alle zijden van den voet tot den top kan meten. En toch staan zij zoo dicht op elkander gedrongen, dat geene valleien van eenigszins noemenswaardige breedte gevormd worden. Waar zich tusschen de rotsen door een doorzicht opent, ziet men telkens weder andere, gelijksoortige daarachter verrijzen, en soms wordt u ook door deze heen een blik op een derde, ja op een vierde rij gegund. Van plantbekleeding, met uitzondering van eenig mos, zijn zij schier geheel beroofd, ofschoon men soms verrast wordt door een ellendige hut met een schraal haverveldje en eenige geiten, op plaatsen waar een kleine vallei of zachtere helling veroorloofde dat de verwering der rotsen eenige bebouwbare tuinaarde opleverde. Dikwijls is de weg door vooruitspringende rotsen versperd en bevindt men zich als in een meer, waaruit geen uitweg te vinden schijnt. De natuur vertoont zich hier overal in ontzagwekkende naaktheid; haar strenge ernst wordt door geen enkelen glimlach getemperd. De lijnen zijn steeds groot en streng, ook waar de vormen het vreemdsoortigst zijn, en hebben niets van het fantastische der kalkformatie met hare grotten en als torens en kasteelen opeengestapelde steenen. Trotsch en dreigend rijzen de bergen omhoog, en zoodanig waren zij in overeenstemming met den ernst die, na mijn treffend verlies, gedurende deze reis mijn gemoed vervulde, dat ik uren lang met onbeschrijfelijk welgevallen die grauwe gevaarten zat aan te staren, vooral wanneer de avondzon de besneeuwde kruinen doopte in schitterenden gloed, en tot op het oogenblik dat de laatste stralen hunnen afscheidskus op de hoogste toppen lieten wegsterven. Zoo heerlijk en verheffend waren ook de laatste oogenblikken mijner dierbare geweest, al mocht ook haar stervende groet mij in dieper duisternis hebben achtergelaten, dan in een zomernacht aan den Noordschen hemel ooit heerscht.

Molde met het heerlijk panorama gevormd door de bergen die aan alle zijden de breede, half-cirkelvormige kom omgeven, waartoe zich het water aan zijne voeten verbreedt, de schoone tocht van daar met söskyds naar Veblungsnäset, het Romsdal waar de schoonheid der Noorsche natuur haar toppunt bereikt, de reis van daar naar Dombaas, mijn uitstap van Dombaas op de Dovre Fjeld tot Hjerkin, mijne overhaaste reis door Gudbrandsdalen naar Lillehammer en mijne terugreis vandaar over het Mjösen-meer en met den spoortrein van Eidsvold naar Christiania, - dat alles behoeft geene nadere vermelding. De schoonste

tooneelen op dezen weg zijn deels door Keller, deels door Thoden van Velzen beschreven, en wat de gedeelten betreft die zij onbezocht lieten, reeds vroeger, zooveel mijne herinneringen gedoogden, in deze bladen vermeld. Mijne reisroute door Zweden heb ik ook reeds boven geschetst en men weet thans wat ik, de uit- en thuisreize medegerekend, in één dag minder dan acht weken van het Noorden heb kunnen zien. Het reisplan, door mijne zonen beraamd (ik zelf miste daartoe op dat oogenblik geheel de geschiktheid), vond in Noorwegen, bij allen wien ik het voorlegde, schier onbepaalde goedkeuring, als het beste om in den korten tijd dien ik beschikbaar had, de beschouwing van het merkwaardigste samen te vatten, en werd zonder eenige noemenswaardige afwijking van het begin tot het einde juist zooals het ontworpen was volvoerd, met uitzondering slechts van een bezoek te Upsala, dat de kortheid van den tijd ons dwong op te geven. Bijzondere moeilijkheden of gevaren hebben wij op deze geheele reis niet ondervonden, en zij heeft mij het voldingend bewijs geleverd dat voor hem die niet te zeer aan het gemak is verslaafd, en die zich eenige ontbering om den wil van hooger genot wil getroosten, eene reis door het Noorden tot de meest hartverheffende genoegens behoort, die men op deze aarde kan smaken.

P.J. VETH.

Geestelijke huwelijken.

Gelukkige dagen van weleer, toen de mensch nog niet boos was van harte en in opstand kwam tegen de goden. Nog in 't bezit van dien bolronden vorm, kenmerk van al wat volmaakt is in de natuur, vereenigde hij daarenboven nog man en vrouw in een en hetzelfde lichaam. Vier armen had hij toen ten gebruike en vier beenen stonden hem ten dienste, in twee aangezigten mogt hij roemen, hoewel maar in een enkel hersengestel. Wat was hij dan ook krachtig en vlug. Met een enkelen slag zijner vier vuisten velde hij den sterksten os ter neder, en een rad slaande op zijne vier handen en vier voeten snelde hij den vlugsten eland voorbij. Maar juist het bewustzijn van die kracht bragt hem ten val. Niet tevreden met zijn heerschappij op aarde, wilde hij nu ook den hemel vermeesteren, en welhaast dreigde hij de goden met een stouten aanval. Over zulk een vermetel bestaan echter ontstak Jupiter in toorn, en met een enkelen bliksemstraal spleet de woedende koning der goden den verwaten mensch zoo behendig in twee deelen, dat juist de mannelijke helft van de vrouwelijke gescheiden werd. Daar lag nu de overmoedige te spartelen, of liever nog, daar stond hij nu te waggelen op dat halve onderstel waarop hij aanvankelijk zelfs naauwelijks zijn evenwigt kon bewaren, veelmin dus gaan en loopen of wel als vroeger rusten en slapen. Alles ten onder te brengen met zijne vier gespierde vuisten en alles voorbij te snellen op zijn achtraderig wiel, 't behoorde nu alleen tot de herinneringen van een zoet verleden, dat hij te laat betreurde zelf door overmoed verstoord te hebben.

Maar pijnlijker nog dan dat verlies van kracht en vlugheid, viel hem het gemis zijner wederhelft. Onduldbaar was hem de eenzaamheid, na een zoo lang en ongestoord genot van zamenleven. Terug te vinden wat zoo wreed van hem gescheiden was, werd dan nu ook zijn eenig doel. En naauwelijks had hij genoeg behendigheid verkregen om zich op dat wankel

tweetal beenen althans langzaam en voor korten tijd voort te bewegen, of hij zocht overal naar zijn ander deel. Nergens echter kon hij 't vinden. Want de goden hadden alle helften zoo ver mogelijk van elkander weggeslingerd, om de straf toch vooral zwaar voor hem te maken. Toen dat den mensch echter bleek, ontwaakte de oude overmoed op nieuw bij hem; en ongedachtig aan zijn onmagt, dreigde hij den hemel nu met de schrikkelijkste wraak, wanneer hem niet spoedig het verlorene hergeven werd. In een oogwenk echter was de hulpelooze tot bezinning en kalmte gebragt, zoodra Jupiter hem aankondigde, dat een enkel onvertogen woord meer uit zijn mond het sein zou wezen voor de verschijning van een tweeden bliksemstraal, die dan den reeds gehalveerden sterveling nog eens in tweeën zou splitsen. Op één been zou hij dan voortaan door de wereld moeten hinken. Reeds de enkele gedachte aan die toekomst deed hem, die nu helaas bij ervaring wist wat zulk eene splitsing zeggen wilde, deemoedig het hoofd buigen, en gedwee ging hij de wereld door, zoekende naar zijne andere helft. Gedurig meende wel nu de een en dan weer de ander werkelijk gevonden te hebben wat hij zocht, en verkondigde hij daarover luid zijne blijdschap, maar ongelukkig bleek het telkens dat men zich schromelijk had vergist. Wat eigen scheen, bleek al spoedig vreemd te zijn, en dan was òf een bijna onduldbaar voortslepen van die twee vreemde elementen òf wel een heftig scheiden, in beide gevallen een treurige verijdeling der pas zoo blijde hoop. Enkele, hoogst zeldzame malen echter, trof waarlijk, als bij toeval, de eene helft de ware wederhelft, en dan ook was een gelukkig huwelijk dier beide zielen het zalig gevolg. Maar bij verreweg de meesten bleef het bij de begeerte tot vinden, en de waan van geslaagd te zijn noemde de mensch liefde.

Zoo vertelt Plato, hoe de mensch in een mannelijk en een vrouwelijk deel gescheiden werd. Maar hij die meent dat ik dien wijsgeer uit kracht van eigen onderzoek aanhaal, vergist zich deerlijk. Ik deel eenvoudig mede wat de gevierde Engelsche schrijver Hepworth Dixon daarvan vertelt in 't vervolg van zijn Nieuw Amerika dat ik evenzeer aan de aandacht mijner lezers wensch te onderwerpen, als ik 't waagde omtrent het eerste gedeelte[1]. De ijverige redacteur van het immers overal gewaar-

1 Gids, Maart en April, 1867.

deerde tijdschrift: the Athenaeum, schijnt een wakker reiziger ook te zijn, te oordeelen ten minste naar zijn werk over het Heilige Land en de togten die hij naar de Mormonen heeft ondernomen. Of intusschen van zijn nu verschenen werk, ‘Spiritual Wives’, evenzeer in zoo korten tijd eene zevende uitgaaf noodig zal zijn als van zijn New-America, daaraan waag ik toch te twijfelen. Want terwijl dit eerste boek den lezer voortdurend bezig houdt en boeit, zoo zal 't hem werkelijk moeite en wilskracht kosten om vooral het tweede deel van deze laatste pennevrucht ten einde toe met eenige aandacht te volgen. Het eerste deel leest men met graagte door, zoolang men aan zijne hand ronddoolt in dat fiere en grijze Koningsbergen en de vergoding ziet der zoo hoog adellijke dames van haren meer dan geestelijk alleen beminden prediker Ebel. Maar naauwelijks keert de schrijver naar zijn eigen land terug, en brengt hij u daar bij Prince in zijn Verblijf der Liefde of bezoekt Amerika op nieuw, om nog eens al die liefhebbers van revivals en vrije huwelijken, ditmaal juist niet volledíger maar wel wijdloopiger te schetsen en te teekenen dan vroeger, soms tot in 't overdrevene en vermoeijende toe, dan overvalt u bijna een soort van leedgevoel dat de ongekende bijval aan het eerste werk geschonken den schrijver als verleid heeft tot het pogen van een tweeden dergelijken arbeid. En toch rust de titel van het werk hoofdzakelijk op den inhoud van dat tweede deel, waarin die levenslustige en opgewekte Amerikaansche deernen als razenden soms rondvliegen, voortgedreven en voortgezweept door allerlei hartstogten en bewegingen des gemoeds die wel godsdienst genoemd worden maar die veeleer geestdrijverij mogen heeten, zoo ze niet dikwijls tot een veel trivialer uitdrukking zelfs wettigen.

Immers de leus van al die heiligen en van al die zoekende zielen naar eeuwige volmaaktheid is eenparig, dat een ieder zijn paradijs vinde en - last not least - zijne Eva! Hors de là, point de salut! Zonder die wederhelft van den armen gehalveerden man, kent hij geene zaligheid. Ja, zoo groot is welhaast die overtuiging, dat hij al spoedig ook die geheele theorie van halvéring laat varen omdat hij met die ééne Eva niet meer tevreden is en op een grooter aantal aanspraak meent te mogen maken. Dat geheele aardsche en stoffelijke begrip van helft, verdwijnt daardoor van zelf. Maar hij is nu ook een hemelsch man geworden, een hemelzoeker althans! Alle die bloot zin-

nelijke en lichamelijke begrippen van vorst en onderdaan, van priester en leek, van man en vrouw en van ouder en kind waren te niet gedaan door de vestiging van dat nieuwe godsrijk op aarde, de Paulinische kerk geheeten. Daarop berustte voortaan *de* waarheid.

Hoe ontstond die kerk? vraagt ge misschien. Maar, onwetende en ongeloovige, begrijpt ge dan niet dat ze eenvoudig het gevolg was van den innerlijken drang des gewetens van die overgroote menigte in de nieuwe wereld, welke geen vrede had met den bestaanden, immers geestelijk zoowel als maatschappelijk even verdorven toestand der menschen? Ge hadt dan maar in Amerika moeten vertoeven in de dagen toen die lang gesmoorde meening eindelijk uiting vond. Als geheel onbewust van de omwenteling die in zijn binnenste plaats greep, maar inwendig angstig en ontroerd, vroeg toen de een den ander, overal waar maar twee of meer personen met elkander in aanraking kwamen, hoe 't bij hèm stond met de groote rekening die zij weldra zouden hebben te vereffenen. Met begeerige lippen en wijd geopende ooren werd onmiddellijk antwoord verlangd op den kreet: behoort ook gij tot de uitverkorenen? Zijt gij gereed om uwen Verlosser te ontvangen? Brandt de zekerheid in uw harte dat het Lam voor u is geslagt en dat ge door zijn bloed rein gewasschen zijt van uwe zonden? En dan stond op die bleeke aangezigten en in die als wanhopig stramme trekken hier de zekerheid en daar de twijfel te lezen, of wel 't bleek uit de scharen die van de tot berstens toe gevulde kerken en bedehuizen en woonkamers en schuren naar de wildernis vloden om aldaar den Satan en het vleesch te bestrijden, dat zij die zekerheid wilden vermeesteren en dien twijfel voor eeuwig uitroeijen, tot welken prijs ook. Maar toen zij, die 't als inwendig geproefd hadden de uitverkorenen te zijn, het land doortrokken en overal bekeering predikten en boete, toen werden zij alras door geheele scharen gevolgd van bijna tot waanzin opgezweepte aanhangers, waarvoor de bestaande kerken al spoedig moesten bezwijken.

De leer der geestelijke huwelijken was de groote aanleiding tot die godsdienstige beweging. In 't jaar 1836 kwam ze terzelfder tijd op in Oost-Pruissen door den Lutherschen prediker Ebel, in Engeland door den vermaarden Prince in St. Davids College, en in Amerika door vader Noyes, alzoo in drie verschillende landen en door drie elkander geheel onbekende

personen, tot geheel afwijkende kerkgenootschappen behoorende. Die mannen, van gelijk maaksel als wij, beweerden heiligen geworden te zijn, kinderen des lichts; en door het Lam geroepen en vrijgemaakt van alle aardsche wetten en kerkleeringen, beschouwden zij alle menschelijke verordeningen omtrent eigendom en huwelijk als zwakke raafselen van een dwaselijk geweven net. Volgens hen was de leer des huwelijks, zoo als die onder ons stervelingen bestaat, een bewijs te meer voor ons kortzigtig verstand, dat zich alleen tot de aarde beperkt en den blik niet verder vermag uit te strekken. Maar hooger staat hij, die door zijne intrede in de kerk van den apostel Paulus onder de heiligen is opgenomen. Acht de gewone zondaar zich aan haar, die hij voor het oog van God en van menschen plegtig als zijne wederhelft heeft aangenomen, alleen verbonden voor dit leven, zoodat hij tot een nieuwen band geregtigd is wanneer de dood hen scheidt: de heilige acht zulk eene verbindtenis onvolkomen. Hij, die een geestelijk huwelijk gesloten heeft, weet dat hij voor eeuwig vereenigd is, zoowel voor dit als voor het toekomend leven. Zijne ware wederhelft zoekt en vindt hij dan ook hierbeneden wel degelijk, onverschillig of zij reeds door wereldsche banden een tijdelijk aardsch huwelijk gesloten heeft met een ander, want aan die zoogenaamd wettelijke vereenigingen in de maatschappij ontzegt hij alle kracht. Waarachtige liefde en het waarachtig huwelijk is eene zamensmelting van ziel en ziel, waarover de aarde en het vleesch geen invloed oefenen, en ze is eeuwig van duur, overal waar men een bewust leven leidt, zoowel hierbeneden als daarboven. Hoe kan dus een burgerlijk gewettigd huwelijk eenig gezag hebben in het oog van den heilige? Dat kan hem alzoo nooit beperken in den geestelijken echt dien hij inwendig gevoelt te moeten sluiten met degene die blijkt in waarheid één met hem te zijn van ziel, onverschillig aan welke kluisters de zondige mensch haar gesloten hebbe, die enkel de zijne is.

Dat zulk eene leer weinig opgang maakte in het overbevolkt Europa, vastgekneld in het keurslijf van oude vormen en gewoonten, is natuurlijk. Maar de Amerikaan, die zijne woonplaats vindt door het toeval, misschien van een beek die verval van water genoeg heeft voor het drijven van een molen, of door het ontdekken eener streek waarin voldoend gras groeit voor zijn vee en wasdom schuilt voor zijn zaaikoren; die daar zijn blokhuis opslaat en zoo lang alléén woont totdat de hulp,

die hij voor zijn arbeid noodig heeft, anderen lokt naast hem hunne ruwe woning te timmeren; die zijne driften alleen koelen kan aan den roodhuid die om zijne hoeve zwerft of aan den wolf die op zijn pluimgedierte loert; die voor lezen geen tijd heeft en zijn godsdienstige behoefte bevredigt door het zingen van psalmen; die man der wildernis ontvangt natuurlijk met open armen den reizenden prediker of zendeling, die aan zijne in 't wilde opgroeijende kinderen eenig onderwijs kan geven en die voor hem op den Sabbathdag kan optreden en hem voorgaan in het gebed. En hoe stouter de stellingen zijn die de heilige man hem dan verkondigt, hoe dieper indruk ze maken op den zoo geheel braak liggenden bodem van zijn gemoed, hoe eerder hij ook het ruwe bedehuis voor hem opslaat, opdat hij in 't genot blijve van de toespraken, die hem en de zijnen ook tot een geestelijk leven opwekken. In die omgeving moest de leer der vrije huwelijken wel schielijk wortel schieten. En wanneer een bevoegd regter beweert dat in Amerika meer dan vier millioen menschen aan geesten gelooven en er gedurende den jongsten oorlog meer vrouwen van hare mannen vlugtten dan slaven van hunne meesters, enkel om de haar werkelijk verwante ziele te zoeken, dan verbaast de opgang der nieuwe leer ons bijna niet meer in dat nieuwe land, met vele en ruwe mannen en met weinige maar bij uitstek zelfstandige vrouwen bevolkt.

Vooral jonge dochters van goeden huize en beschaafde opvoeding voerden er die beweging aan. En zij vooral predikten de leer van die vrije en geheel onbelemmerde vereeniging der zielen in dat geestelijk, althans in theorie vooral niet te verwarren met een lichamelijk huwelijk. Lucia Humphreville was hoog van geboorte en allerbekoorlijkst van uiterlijk, en juist de waardeering van die voorregten dreef haar om 't eerst zulk een geestelijk huwelijk te sluiten als den eerwaarden Stone in zijn slaap was geopenbaard. Naauwelijks toch had die geloovige prediker eens op een avond de oogen geloken, of in zijn droom zag hij den hemel vol van mannen en vrouwen, die allen, met de diepste smart op het gelaat, door elkander wemelden en zochten naar iets wat zij blijkbaar uiterst begeerig waren te vinden. Al spoedig werd het beeld hem echter helder en klaar. Ieder van die mannen zocht naar eene vrouw, en wederkeerig was elke vrouw zoekende naar een man. Dat waren de geesten die uit het graf verrezen om, na een ongeluk-

kig huwelijk hierbeneden met eene helft die gebleken was niet de eigene te zijn, nu in een beter leven hun ware wederhelft te vinden. En lag nu niet daarin klaarblijkelijk de leer des geestelijken huwelijks opgesloten, die hem door deze openbaring werd verkondigd? Daarbij kon van wet noch vleesch meer sprake zijn, maar alleen de zielen vereenigden zich tot eene eeuwige gemeenschap, die hierbeneden alleen in een heiligen kus eene menschelijke uiting vinden kon. - Jammer maar dat de eerste band van dien aard die de begaafde jonge dochter sloot, al spoedig bleek toch eene vergissing te zijn geweest, zoodra haar geestelijke echtgenoot bij toeval zijne werkelijke helft vond in de vrouw van een ander, wier aardsche en dus zondige verbindtenis dan ook natuurlijk volstrekt geen hinderpaal was tegen den heiliger echt met hem. Wel gaf de beleedigde echtgenoot hem eerst een duchtig pak slaag, maar deze zag toch spoedig zijn ongelijk in en het billijke der eischen van den heiligen man. En gelukkig vond Lucia toen ook haar waar element in een broeder met wien zij zich dadelijk - altijd geestelijk alleen - vereenigde, en die haar trouw vergezelde op hare revival- en bekeeringstogten.

Maar nog vrij wat moediger trad de even geestige als flinke en schoone dochter van den deftigen doctor Lincoln op, die zelfs met eene harer vriendinnen des nachts de slaapkamer van den eerwaarden Lovett binnendrong, natuurlijk zonder eenig boos opzet maar alleen om aldaar door anderen verrast te worden. Dat gelukte haar dan ook uitnemend. Welk een zegepraal toen voor de beide meisjes, dat men elkander wijd en zijd vertelde hoe hoog die dochters van aanzienlijken huize stonden boven de kleingeestige en zondige begrippen der zoogenaamd beschaafde en nog wel christelijke wereld, die elken vrijeren omgang tusschen man en vrouw streng veroordeelde en een rein geestelijke gemeenschap onderling niet denkbaar achtte. En toen de vader, diep geschokt en verontwaardigd over zulk een schandaal, zijn eenig kind onder smeekingen en tranen bezwoer tot inkeer te komen, gaf de zoo hoogstaande jonkvrouw den ouden man een duchtigen oorvijg, daar zij beweerde op die wijze misschien den Satan uit hem te kunnen verdrijven die blijkbaar op zijn aangezigt troonde. Onmiddellijk ging zij toen weêr aan het huppelen en springen en dansen met hare vriendinnen, elkander daarbij gedurig omhelzende en kussende, wat zij de verheerlijking Gods noemden! Zoo groote opgewondenheid moest echter weldra in

razernij uitbreken. Denzelfden nacht nog ontvloden de twee vriendinnen te zamen haar woning, rukten zich, ten spijt eener hevige sneeuwjagt, de kleeren van het lijf, en werden eindelijk verkleumd en gewond opgenomen door een boer die haar gelukkig weêr naar huis bragt. Geen wonder dan ook dat de eerwaarde Noyes, hoewel de held en aanlegger van de geheele beweging, toch beangst werd over zulke uitingen zijner leer, en des nachts stillekens de plaats ontvlood alwaar eene geheele schaar van de bevalligste en liefste jonge dames hem dagelijks koesterde en vergoodde. Tegen zoo veel wereldsche verleiding, vreesde de heilige man toch op den duur niet bestand te kunnen blijven. En evenwel was dat de verwaten schrijver van den trouwens ook algemeen geruchtmakenden brief aan den redacteur van de Strydknods, waarin hij als het resultaat zijner openbaringen betuigde, dat de scheidsmuren tusschen man en vrouw voor den heilige waren verbroken, zoodat beide voortaan volkomen vrij waren in hunne bewegingen. Aan den bruiloftsdisch van het Lam was immers alles ter beschikking van allen en werd den welkomen gast nooit iets geweigerd van 't geen hij begeerde! Maar de man, die later aan de Oneïdakreek zijne Perfectionisten vestigde onder de leuze, dat eigendom en huwelijk synoniem zijn met leugen en bedrog, hij moest ook wel speciaal op dit punt geavanceerde begrippen hebben. Toch was dezelfde Maria Lincoln later de groote apostel van de Paulinische kerk; en toen zij nog naauwer banden met een broederheilige gelegd had dan reeds haar eigenaardig geloof veroorloofde, bleef zij de wakkere predikster der nieuwe leer. En wie 't waagde haar zelfs maar op het wel wat heel vrije harer matrimoniële begrippen te wijzen, die moest beschaamd het antwoord schuldig blijven op de vraag die zij onmiddellijk tot regtvaardiging harer woorden opwierp: of dan de heilige apostel Paulus wel wettig gehuwd was geweest met de vrouw die hem trouw op zijne zwervingen en togten vergezelde?

Geopenbaard was de nieuwe leer van het geestelijk huwelijk, zoo heette 't in den aanvang triomfantelijk zelfs. Maar langzamerhand achtte men die bewering toch niet voldoende. Meer autoriteit verlangde men. En bij wien die te vinden, bij wien althans die hoog genoeg stond om alle tegenspraak oogenblikkelijk te doen verstommen? Den steun, die gezocht werd vond men, ja, maar zonderling genoeg, zou de toomeloos vrije Amerikaan daarvoor ter schole gaan bij den mystieken Swedenborg, en hij zou diens

dweeperijen tot zijn rigtsnoer maken. Vreemde natie, trouwens in fanatismus niet onderdoende voor den grootsten aller dweepers! Met welke warme kleuren teekent de groote Zweed het genot en de zaligheid des huwelijks! Buiten die vereeniging, mits gesloten en genoten totdat het geene geheimen meer te ontraadselen overlaat, kent hij in hemel noch op aarde eenig geluk. Huwelijksliefde is de zon des levens. En wanneer de weinige bevoorregten die hier beneden een waarachtig gelukkig huwelijk hebben mogen genieten, hiernamaals elkander weder ontmoeten, dan smelten die twee tot eene enkele engelenziel te zamen en zijn zij waarachtig één van ziel en één van lichaam. Verwar echter dien band niet met datgene wat de gewone ligtzinnige mensch een huwelijk noemt. Dat burgerlijk huwelijk is niets anders dan een koop en verkoop, gesloten op de woelige markt des levens, waar men wederzijds de voor- en nadeelen van elkander schat en weegt en dan nagaat aan welke zijde de evenaar overslaat, om tot een besluit te geraken. Handig zijn zij, die alzoo handelen. Rouwkoop toonen zij bijna nooit, daarvoor hebben zij te veel wereldwijsheid. En zelfs na hun dood blijven zij hierboven nog zoolang bij elkaar, totdat ieder dáár zijn werkelijk ander deel heeft gevonden. Dat is hem echter ook stellig toebeschikt, want God kan de hulpelooze halfheid, waarin wij hierbeneden onder allerlei vergissingen en dwaasheden rondstrompelen, niet dulden op de plaats alwaar Hij troont. Waarlijk, huwelijken zijn in den hemel gesloten. Paarsgewijze alleen kunnen wij leven; en moge 't ons al hierbeneden soms moeijelijk zijn het regte paar te treffen, geen nood, in een beter leven wacht ons een beter huwelijk ook! Of hebben de engelen 't Swedenborg niet toegefluisterd dat het paar, 't welk hierboven voor elkaar is opgegroeid, zeker is van eene ontmoeting op aarde, en zoowel van dadelijke herkenning als van een gelukkig huwelijk?

Zulke taal moet wel overredend werken op het brein van den Amerikaan, die in revivals een opwekking zoekt voor zijn geloof. Zijn geheele ziel is nog zoo versch en zoo toegankelijk voor elke geloofsverkondiging, vooral als die hem in opstand brengt met zich zelven, zoodat hij in den geest gedurig een worsteling moet aanvangen met al zijne begeerten en wenschen en vroegere overtuiging. Lichamelijk vermeidt hij zich in ruwen en afmattenden arbeid, ook geestelijk wil hij geschokt worden. De door dweepzucht en een altijd voortgezweept leven

bijna tot razernij vervallen predikers, die den in stille afzondering zwaar werkenden pionier Swedenborg's theoriën over het huwelijk in de meest grillige en bijna tastbare beelden zoeken voor te stellen, zij werpen den vonk in den krater die daar binnen bij dien ruwen arbeider kookt. Al zijne uitingen zijn krachtig en ruw in die woeste natuur en forsche omgeving. Somber en in zich zelven gekeerd - of opbruisend en hartstogtelijk, eene dier beide stemmingen is zijne gewone, eene andere kent hij niet. De behagelijke zelfvoldoening waarin wij voortdommelen, is hem vreemd en te kalm. En wanneer Göthe's Werther en Wahlverwandtschaften geheel het beschaafde Duitschland in rep en roer gebragt hebben en nog voortdurend invloed oefenen in dat land van wetenschap en kunst bij uitnemendheid, zou dan dezelfde leer van vrije liefde, maar in krasse en levendige kleuren grotesk zelfs geschilderd, niet wonderen doen bij die ruwe mannen van het verre Westen?

En de vrouw heerscht oppermagtig in Amerika, numeriek reeds. Geen schuchtere blooheid bij haar, die weet de begeerde te zijn. Het minste vlekje op het sneeuwwit kleed onzer jonge dochters, vlekje dat reeds door de kleinste afwijking der meest triviale gewoonten sprekend te voorschijn treedt, duchten onze zusteren; en vandaar eene angstvalligheid en ingetogenheid bij haar waartegen het dartele en levenslustige hart daarbinnen toch wel gedurig moet rebelleren, zóó rebelleren zelfs, dat de dwang dikwijls bijna onduldbaar zal zijn. Welnu, de Amerikaansche heeft gebroken met die theoriën van slaafsche onderwerping aan de stem der meerderheid, daar waar 't de regeling van eigen geloof en eigen handeling geldt. Voor de mode in kleeding buigt zij, vrij wat gewilliger en dieper zelfs dan hare nederlandsche zusters, maar voor woord en daad van anderen? Dat nooit. Tarten die wereld, uitdagen die meerderheid, ontmaskeren die schijnheiligen, dat lacht haar vrij wat meer toe, prikkelt haar werkelijk tot daden waarvoor zij anders zou terugdeinzen, doet haar onversaagd optreden tegen wie haar den vrijen weg in de maatschappij wil versperren. De Umphrevilles en Linconls zijn bij duizende in Amerika te vinden. En wanneer ge Dixon volgt bij de freules van Koningsbergen of naar de Verblijfplaats der Liefde in Engeland, dan moogt ge daar dezelfde beginselen ontmoeten als in Amerika, maar flaauw en week opgevat en niet dan steelsgewijze geoefend. Want daar regeert en leidt en bestuurt en wikt en weegt de man met al de om-

zigtigheid en den tact en de wereldwijsheid die hem nooit verlaat, en ge mist er den bezielenden adem die alleen de vrouw in hare hartogtelijkheid over alles heenblaast.

Had Hepworth Dixon met de stof van zijn onzamenhangend en gerekt tweede deel het eerste bewerkt, maar dan met zorg en naauwgezetheid, en de lezers dus al dadelijk bijna als verbijsterd door dat onstuimige en bijna waanzinnige dier overspannen vrouwen en mannen in Amerika, wier prediking de geheele menschheid onderling in een enkel groot huwelijk zou willen verbinden, wij zouden haast walgen van die smachtende Duitsche freules, die den verweekelijkten Ebel aanhangen, walgen ook van die Engelsche geestelijke zusters en broeders, elkander onvermijdelijk grenzenloos vervelende in dat geïsoleerde verblijf der liefde. Hartstogt zoekt de Amerikaan, bevrediging van eene onstuimige fantasie in geloof zoowel als in leven. Avontuurlijk is geheel zijn bestaan, want de mislukking hier spoort hem aan tot proeven ginds. Het nieuwe land vormt nieuwe menschen en versche denkbeelden, en de afwisseling welke hem daardoor voordurend geboden wordt is hem welhaast tot eene bepaalde behoefte. Hij heeft ruimte in overvloed om zelfs theoriën van eene geheel maatschappelijke hervorming te toetsen aan de mogelijkheid der verwezenlijking. En wanneer hij de Mormonen in meer dan gewone welvaart en tevredenheid zelfs ziet leven in hun wel geïsoleerd maar ruim en vruchtbaar schuiloord, ten spijt van de in ons oog onmogelijk met beschaving zamenhangende veelwijverij, en werkelijk verrukt is over het liefelijke tooneel dat Mount Lebanon hem ten minste aanvankelijk nog aanbiedt, alwaar de Shakers in een streng celibaat van liefde voortleven, terwijl ook het onderlinge huwelijk van alle Bijbel-communisten nog geenerlei stoornis schijnt te weeg te brengen in het vrolijke dorpje aan de Oneïdakreek, dan waarlijk moet hij wel tot de overtuiging komen, dat niet de strenge maatschappelijke vormen der oude wereld het laatste woord der beschaving mogen heeten. Elke nieuwe leer dus die hem gepredikt wordt en indruk maakt op zijn ligt beweegbaar gemoed, neemt hij te gereeder aan, omdat hij bij magte is de proef te leveren of ze al dan niet houdbaar is. Volgelingen ontbreken hem nooit, evenmin als hem de ruimte ontbreekt om de toepassing op flinke en breede schaal te beproeven. En de onvoldaanheid in het maatschappelijke die hem gedurig naar nieuwe oorden drijft om aldaar zijn geluk te vin-

den, kenmerkt hem ook in het godsdienstige zoeken naar wat hem geestelijk en lichamelijk bevredigt. Bij hem wil de nieuwe mensch zich uiten in zijn nog ruwe kracht, van daar de groote toeloop die de predikers eener nieuwe leer bij hem vinden. Noem hem dwaas en overspannen, ja krankzinnig zelfs, en alligt is uwe uitspraak niet eens onbillijk, veelmin nog onjuist; maar verklaar dan ook de raadselen van het feitelijk bestaan der volkplantingen, enkel op die dwaze en overspannen denkbeelden gegrond. Maar wij, die geen hartstogten meer kennen dan waar 't driften geldt, omdat de sleur der gekunstelde zamenleving tot het kleinste hoekje toe glad geslepen heeft, waarmede wij storend in het fijn en gecompliceerd raderwerk onzer maatschappij zouden kunnen grijpen, wij hebben geen regt over die duizenden en tienduizenden dadelijk het hooghartig oordeel der verdoemenis uit te spreken, omdat zij in hunne begrippen niet alleen afwijken van de onze, maar ook zeker veel verder gaan dan op den duur bestaan- en houdbaar is. Eer medelijden voegt ons voor hen die het slagtoffer worden hunner overspanning, en bewondering tevens voor degenen, die aan eene waarachtige overtuiging alles ten offer brengen. Tot dat laatste vooral, zullen wij waarlijk niet ligt bereid gevonden worden. Vergelijk maar de resultaten derzelfde begrippen in de oude en de nieuwe wereld. Hoe stuit die troep der verfijnde en verwijfde Ebelianen in het eeuwenoude en intellectueel zoo rijk ontwikkelde Koningsbergen ons af; en werkelijk walging doet ons rillen van die ziekelijke en zacht lispelende adellijke dames welke den zoetelijk lachenden Ebel - schijnbaar geestelijk maar in waarheid grof zinnelijk - vergoden om zijn net besneden gelaat en keurig glad geschoren kinnetje. Dan nog liever het wanhopig gegil en gejammer dier door revivals tot waanzin opgezweepte Amerikaansche mannen en vrouwen, hunne borsten slaande in vertwijfeling over hunne zonden. Want terwijl de femelende schaar niets anders voortbrengt dan zedeloosheid en verdorvenheid, onder een vernis van godsvereering en vroomheid, leveren de revivalisten krachtige menschen die met waarachtige overtuiging hun God zoeken, op welken zonderlingen weg dan ook. Als met een tooverstaf roepen deze geheele steden en dorpen en, naast den druksten handel, de meest omvattende nijverheid en den weligsten landbouw te voorschijn in de nog pas zoo eenzame en stille vlakten en bosschen van de ongerepte wildernis in het verre Westen, ter-

wijl de piëtist van Oost-Pruissen verachtelijk teert op de bete, die de hoogadellijke hem nu en dan wel wil toewerpen.

Meent ge dat ik te kras ben in mijn weêrzin van die Ebelianen? Maar lees dan Dixon's schets van hun leven en werken, en ik ben zeker dat ge deelen zult in mijn afkeer van hen. Is die arbeid u echter te zwaar, of hebt ge weinig lust u het dure werk aan te schaffen, dat dan ook met de ruim twintig gerande guldens die ge er voor moet nederleggen wèl betaald is, en verwacht ge van mij een korte schets van die secte, welnu, ik wil zoo min uw verzoek weigeren als achterblijven om rekenschap te geven van de antipathie die ze mij inboezemde. Alligt herinneren de bejaarden onder ons zich die beweging nog, of liever moet ik het twijfelachtiger woord van misschien, voor die onderstelling gebruiken. Want tot nog toe heeft 't mij niet mogen gelukken iemand te ontmoeten die mij uit eigen heugenis een beter begrip van hen gaf, dan Dixon levert.

De volgelingen van broeder Prince, die in de prachtige streek van het oude Bridgewater de theorie van het geestelijk huwelijk toepassen, laat ik ongestoord in hun ‘Abode of Love’. Zij hebben een drietal vermogende juffers, van zekeren leeftijd, weten te verschalken, om hun de middelen te verschaffen tot den bouw van een prachtig woonhuis en kerk, waarin zij een rustig en gemakkelijk leven leiden. Het wereldsch huwelijk erkennen zij niet, maar zij hebben toch wel degelijk zorg gedragen hunne zusters enkel te kiezen uit de schoonste en bevalligste die in Engelands ook uiterlijk zoo rijkbegaafde vrouwenschaar te vinden waren. Maar geheel hun leven is den Heer gewijd, en zoo zeer gevoelen zij zich één met Hem, dat zij zelfs den zondag geheel afgeschaft hebben, omdat immers elke dag hunnen God toebehoort. Hun kerk is een waar pronkkabinet van gemak en weelde. De zachtste sophas en de als tot een zoetelijk droomen uitlokkende stoelen van zijde en fluweel, staan naast de keurigste tafels en schrijfbureaus en pianos en reusachtige harpen, terwijl een kostbaar billard het hoofdeinde der kerk inneemt. En om toch vooral te doen uitkomen hoe volslagen zij hebben gebroken met alle begrippen van de godsdienst hunner landgenooten, zoo ziet ge aan den muur een fraai gebeiteld symbool van het Lam en de Duif, aan weêrszijden geflankeerd door het queuerek! Een rijk gebloemd tapijt bedekt den grond, en fraaije gordijnen versieren de vensters, die met

geschilderde glazen prijken, waarop allerlei mystieke deviesen voorgesteld zijn, zooals: een leeuw op een rozenbed rustende, en alweêr met het lam en de duif naast zich, en dergelijken. In die halve schemering, welke door het zacht gekleurd vensterglas in geheel het vertrek heerscht, gevoelt ge u dan ook zoo gestemd tot dommelen en mijmeren, en zoo behagelijk vooral wanneer de liefelijkste en zachtste en bekoorlijkste vrouwen u de keurigste lekkernijen en wijnen aanbieden, dat ge waarlijk de juistheid van den naam der plaats geen oogenblik durft te ontkennen. Zoo droomen die lui voort in hun gemakkelijk en weelderig leven en omgeven door eene schaar van mannen en vrouwen die beweren, alleen op deze wijze een waarachtig godzalig leven te kunnen leiden! En wanneer men van den naastbij gelegen heuvel hun huis als genesteld ziet tusschen het zware lommer der bosschen die den achtergrond uitmaken, terwijl de breede rijweg die er heenvoert, zich slingert door de rijkste akkers, afgescheiden en geschakeerd door het weligste kreupelhout, dan waarlijk zal een ieder hun althans de eer moeten geven, dat zij bij al hunne beweerde hemelsgezindheid uitnemend partij hebben weten te trekken van de genoegens, die ook deze zoo booze en verdoemelijke wereld den sterveling nog vermag aan te bieden.

Alzoo met de Ebelianen de kennis gemaakt of hernieuwd. Liefst maar eerst het ontstaan medegedeeld dier secte van Muckers, - kwezels - zoo als de Duitscher hen bij voorkeur noemt. Want hoe ook van nature geneigd tot dweeperij, en hoe *schwärmerisch* wij den goedhartigen Hans Michel ook kennen, door mijmeringen van godsdienstigen en kerkelijken aard vooral, munt hij nu juist niet uit. Vandaar dan ook dat de geheele theorie waarop de leer van Ebel aanvankelijk gebouwd was, dadelijk door den *biederen* Duitscher in eene ceremonie van bespotting plastisch voorgesteld werd. Die theorie was echter ook op zonderlinge wijze ontstaan. De zoon van een wakker grenadier van den Ouden Frits, eigenlijk Schönhagen, maar om zijn fraai mannelijk uiterlijk altijd Schönherr genaamd, was, na door gebrek aan leiding van de eene school naar de andere rondgezworven te zijn, eindelijk tot dweeperij vervallen en rondreizend prediker geworden. In zijne halve geleerdheid zocht hij altijd door naar den sleutel der meest onoplosbare raadsels, totdat hij eens op een dag plotseling tot de erkenning der alles verklarende waarheid kwam, dat in de verbinding van

licht met water het geheim schuilde van geheel de schepping. Aan den rand eener beek gezeten en de waterplanten aan zijn voet ziende, was 't hem eensklaps geopenbaard, dat door de koesterende zorg van het vocht de plant ontstond, die dan opgroeide door het koesterend en stollend vermogen der zon. Licht, dat was het mannelijk, en vocht, dat was het vrouwelijk deel der schepping. In het huwelijk dier beide krachten lag de kiem van alles wat ons omringt. Die beide waren het Alpha en Omega, het begin en het einde, de zon en de maan, het positieve en het negatieve, de regte lijn en de bogt, het bewuste en het onbewuste, het actieve en het passieve, het mannelijke en het vrouwelijke. De verbindtenis daarvan was schepping, en de scheiding was chaos. Dat hèm die openbaring ten deele viel was het bewijs, dat hij de uitverkorene des Heeren was; voor hem bestonden dus geene geheimen meer, en weldra had de dweeper door zijn bezielend en hoogdravend prediken dan ook een schaar van volgelingen, meestal echter uit de lagere klassen, zamengesteld. Onder hen was de jonge Ebel aanvankelijk een der eersten; en hoewel de discipel de leer van den meester later nog al wijzigde, zoo had toch de vrolijke en spottende Koningberger jongelingschap aan die theorie vastgehouden, en nam onder dat symbool zijne karnuiten op in het heilige gild der ‘nasse Muckers’. Knielend ontving de nieuweling de pijp tabak, en het eerste symbool, het licht, om dien aan te steken. Wanneer hij dan, na eenige fiksche trekken gedaan te hebben, het heerlijke van den brandenden knaster had geroemd, werd hij verklaard in het bezit te zijn van het eerste teeken. Vervolgens werd hem een glas punch toegediend, en zoodra hij, na den eersten teug, het bezielende had erkend van het koesterende vocht, was ook het tweede teeken zijn deel. Dan ontving hij het derde teeken, den serafkus, eerst later aan de leer toegevoegd; en zoodra ook die plegtigheid voltrokken was, wat met ongedekten hoofde geschiedde, om getuigenis te geven van het opene en volmaakt onschuldige der zaak, dan was het heilige genootschap der natte kwezels een bondgenoot rijker.

Ge keurt waarschijnlijk die scherts af, omdat toch in waarheid Schönherr eerlijk scheen in zijne bedoelingen en werkelijk nut deed met zijn preken en bijbellezen voor de sjouwerlui en matrozen aan de haven van de Pregel? Maar vergeet niet dat bepaald Ebel de man was wien de spotternij gold, omdat de nieuwe leerzich vooral in hem als ergerlijk openbaarde. Want

op de gevolgen van diens prediking was waarlijk evenmin maatschappelijk als geestelijk te roemen. Van den aanvang der piëtistische beweging af was ze dan ook in open oorlog met al wat tot de universiteit behoorde.

Het dweepende element dat zich al vroeg in den jongen Ebel openbaarde, was hem zeker als een erfdeel geworden van zijn grootvader, die, even als zijn vader, predikant was in het kleine dorpje Passenheim, maar van zijne bediening ontzet werd om de zonderlinge stellingen, die hij aangaande de wederkomst van den Christus in het vleesch verkondigde. Geen wonder dan ook dat zijne ouders den blijkbaar zoo ontvankelijken knaap, die van der jeugd aan bij voorkeur had zitten te blokken op de ontraadseling van de Openbaring van Johannes, met zekere huivering naar het wel geleerde maar tevens zoo vrije Koningsbergen, zagen vertrekken. De groote Kant toch lokte aldaar toen van heinde en verre toehoorders naar zijne wel vermaarde, maar natuurlijk verre van piëtistische lessen. Die vrees echter bleek al spoedig eene ongegronde te zijn. Wel verre toch van medegesleept te worden door de stellingen van den grooten wijsgeer en de onbeholpen toepassing daarvan door de studerende jeugd, versterkten ze veeleer den jongen dweeper in zijne droomerijen. Met een overleg, wijzer dan van zijne jaren en weinige ervaring mogt verwacht worden, wist hij al spoedig de schrale toelage der beurs waarvan hij studeerde, te vermeerderen, door onderwijs te geven aan de nog jeugdige kinderen van den graaf nu Dohna, en tevens aan de aanzienlijkste jufferschool der stad. Snuffelen in oude kerkvaders en mystieken vulde dan de uren aan, welke hem nog, na een trouw bezoek der collegiën, overbleven. En zoo zeer wist hij al dadelijk de genegenheid zijner jeugdige discipelen te winnen, dat de graaf hem onmiddellijk na afloop zijner studiën op den kansel van het dorpje Hermsdorf plaatste, welke standplaats hij te begeven had. Ook het hart der jonge dames had hij al spoedig weten te winnen. Als een godheid vereerden de jeugdige freules den zoo innemenden jonkman, die door zijne slanke gestalte en lange, op het midden van het hoofd keurig gescheidene en om de schouders in golvende krullen weelderig nedervallende gitzwarte haren, in die ontkiemende harten als een tweede apostel Johannes troonde. Onwillekeurig overviel haar een rilling, zoodra zij zijne liefelijke stem maar hoorden. En wanneer de schuchtere lippen de woorden die hij sprak, telkens zachtkens nafluisterden, en hij haar naar

de reden dier herhaling vroeg, dan durfden zij hem toch naauwelijks bekennen die als een zegenspreuk te hebben opgevangen. Was 't zijn uiterlijk, was 't zijn liefelijk stemgeluid, waren 't zijne warme woorden die hem zoo bekoorlijk maakten voor de beschaafde vrouwen, in wier gezelschap hij al vroeg bij voorkeur verkeerde? Niet ééne uit de geheele schaar zijner hoorderessen wist de verklaring te geven. Maar dat hij een betooverenden invloed op de dames die hem hoorden en zagen, wist te oefenen, bewees al dadelijk de verbazende toeloop dien hij van het hoogste en meest beschaafde gedeelte der vrouwelijke toehoorders erlangde, zoodra hij den kansel van het hem veel te stille en eenzame dorpje verwisseld had met dien van het Friedrichs gymnasium te Koningsbergen, aan welke instelling hij tevens eene hooge eereplaats verkreeg. Onmiddellijk was het kleine en vergeten kerkje, daaraan verbonden, het middenpunt der dames uit de eerste kringen der stad; en de hoofdkerk en het anders altijd zoo druk bezochte bedehuis in de Altstadt waren geheel ledig en verlaten, wanneer de jonge prediker in zijn beknopt kluiske optrad. Die smaad echter zou de Altstadtkerk, van oudsher de vergaderplaats van al wat Koningsbergen hoogs en aanzienlijks telde, niet lang meer dragen, want weldra was den welsprekenden hoogleeraar aldaar de betrekking van hulpprediker verzekerd. Hoe hingen de statige adellijke matronen en de hoogst elegante freules nu aan de lippen van den even begaafden als innemenden orateur, die met een waarlijk ongekende bevalligheid en losheid in gebaarden en woorden, zijne toehoorders als verrukte. Altijd vol van de meest zonderlinge dweeperijen zelfs, en voortdurend met zich zelven in strijd over allerlei raadselen van Gods woord, sleepte hij zijn gehoor gedurig mede op het ruim en wijd gebied van zijne droomen; en hij wist het nu eens als te verschrikken door de meest zonderlinge beelden en uitspraken, en dan weêr te boeijen door allerlei invlechtingen in zijne rede van brokstukken uit oude liederen en uit tooneelspelen zelfs, of het tot tranen toe te bewegen door zijne kreten van berouw en bekeering. Zoo ooit in het overal als dameskerk bekende bedehuis in de Altstadt een uitnemend prediker voor het daar gewoonlijk vergaderd publiek was opgetreden, dan mogt de jonge Ebel die man genoemd worden.

Maar eerst de ontmoeting met den overspannen Schönherr zou over de toekomst van den gevierden geestelijke beslissen. Naauwelijks toch waren de beide dweepers met elkander in ken-

nis gekomen, of een innig verbond der zielen was tusschen hen gesloten. En de man, die ruwe matrozen en onkundige sjouwerlui een beter leven inprentte, hij herkende dadelijk in den lieveling der Koningsberger freules den eersten getuige uit de Openbaring, terwijl de jonge prediker Dietzel, een vriend van Ebel, hem bleek de zegelbreker te zijn. De hoog adellijke Minna von Derschau, die later zoo groot een rol in Ebels leven spelen zou, werd al spoedig door Schönherr als de bruid van het Lam erkend; en zoo ver zelfs gingen deze beide in hunne dwaasheid, dat zij zonder tijdige tusschenkomst van verstandige vrienden een nog naauwer verbindtenis zouden gesloten hebben, dan eigenlijk in hunne theorie van geestelijke huwelijken past. Maar tot hoe hoog de verbijstering van dien profeet der licht- en waterleer stijgen kon, bleek nog meer uit zijn wanhopige maar ernstig gemeende poging om ook van die beide elementen alleen te leven, en dat enkel om den grooten Kant te bekeeren. Want toen hij den wijsgeer op zekeren avond het allesomvattende zijner theorie had verklaard, antwoordde deze hem zeer lakoniek, of hij dan al eens de proef genomen had om er ook van te bestaan? Gelukkig voor hem dat barmhartige buren hem door het toedienen van eenig vaster voedsel weêr bijbragten, anders zou de profeet tevens de martelaar zijn geweest van zijn nieuw geloof.

Zonderling, dat die ruwe boetprediker zoo magtigen invloed verkreeg over den fijn beschaafden Ebel. Toch bleef dat feit voor niemand een geheim, want dag aan dag kon men den meester en den discipel aan werf en kade vinden, elkander opwindende door de meest dwaze theoriën. Hoe, vraagt men, kon de trouwe discipel der vrije Koningsberger hoogeschool de onzinnige leer van licht en water volgen? En toch, wat een ieder onmogelijk scheen, viel niet te ontkennen. Ja, zoo overwegend was welhaast de zedelijke overmagt van den ouderen over den jongeren, dat zij te zamen een bekeeringstogt door geheel Duitschland aanvaardden, zonder geld en zonder uitrusting, vertrouwende dat hij die hun die reize had ingegeven, ook wel zorg zou dragen voor hun onderhoud. Maar zij hadden zich deerlijk bedrogen in die hoop en in de vrome gezindheid hunner landgenooten evenzeer. 't Was juist het jaar 1816, en in de steden was een ieder nog veel te levendig onder den indruk van het eerste vredesjaar en veel te ijverig werkende aan den wederopbouw van het door zoo vele jaren oorlog treurig verwoeste

bedrijf, dan dat men zich de moeite gaf om naar die beide dwazen zelfs om te zien. Alleen in schuur en veestal op het land vermogten zij nu en dan een toevlugtsoord te vinden, maar toen weêr bleek het hun overtuigend dat juist die uitstooting uit de steden hen bragt op den weg, die voor Ebel de beslissende gang van geheel zijn leven zijn zou. Diep in Silezië, verlaten wonende op een eenzaam kasteel, vonden zij de treurende weduwe, gravin von der Gröben, en van nu aan was de naam van Ebel verzekerd in de geschiedboeken van zijn land.

Hij, die bij het enkel noemen van dezen naam nog vraagt wie die eerste schoonheid van geheel Pruissen was, en die dus nog onbekend gebleven is met de hoogst gevoelige, maar evenzeer hoogst beschaafde en fijn ontwikkelde dochter van den edelen von Auerswald, toenmaals de eerste man in geheel Oost-Pruissen, hij geeft daardoor het voldingend bewijs dat de geheele Ebeliaansche beweging hem vreemd bleef. Want waar Ebels naam in de geschiedenis voorkomt, daar ontbreekt die van Ida von der Gröben nooit. Zij was zoo gelukkig gehuwd met den rijken en hoogen graaf von der Gröben, een man evenzeer uitmuntende door zijn innemend uiterlijk als door zijn beschaafden geest, toen het vaderland ook zijn arm vroeg tot bestrijding van den Franschen dwingeland. En helaas! de edele graaf gaf meer, want hij liet zijn leven bij Lützen. Troosteloos bleef de arme weduwe achter. Drie jaar lang was zij als versuft door haar onherstelbaar verlies, en vruchteloos waren alle pogingen van hare ouders en die van haren echtvriend om de zwaar beproefde ten minste weder tot de huiselijke kringen van hare naaste betrekkingen te doen wederkeeren. Onverschillig hoorde zij allen aan, en bleef eenzaam en alléén wonen op het afgelegen kasteel in het hart van Silezië, alwaar zij de weinige maar zoo overgelukkige jaren van haar kortstondig huwelijk had gesleten. Zij zou den innig geliefden doode nooit verlaten, hoewel niet meer dan zijn onbezield lichaam tot den voorvaderlijken grond was teruggekeerd. Lang reeds hadden dan ook al hare betrekkingen, en met name haar vader, alle hoop opgegeven de geliefde ooit weder in hun kring te zien, toen eensklaps de juichkreet in de adellijke woning werd vernomen, dat Ida weder de oude plaats ingenomen had aan den vaderlijken haard, kalm en gelaten, ja opgeruimd zelfs als vroeger. Van waar dat wonder? vroeg men elkander verbaasd. En tot

antwoord verwees men den vrager naar den prediker Ebel, die zoo zeldzaam een ommekeer in het gemoed der lieftallige en begaafde gravin had te weeg gebragt.

Men stelle zich de blijdschap voor van den magtigen gouverneur van geheel Oost-Pruissen, en de eer den jeugdigen prediker voor die bekeering toegebragt van zoo hooge zijde. Want de ruwe Schönherr was dadelijk weêr naar kade en werf teruggekeerd en zag niet meer om naar de aanzienlijke dame. Van nu aan was Ebels weg glad en effen, en daarom vooral, omdat niemand meer dan hij den tact en de bekwaamheid bezat om met omzigtigheid daarop voort te gaan. Dagelijks was hij de welkome gast op het kasteel, waar von Auerswald, de toongever van den adel in geheel den omtrek, met de betrekkingen van den overleden graaf von der Gröben en mannen als graaf von Kanitz, graaf von Finkenstein, graaf von Munchow en andere leden van den hoogen adel als wedijderden, om den zoo innemenden en beschaafden prediker hunne vereering te betuigen. Door den invloed van die hooge personages had de Pruissische minister van eeredienst dan ook weldra, op 's Konings verzoek, den nog pas zoo onbeduidenden geestelijke tot de hoogste kerkelijke waardigheid aan de van oudsher zuiver aristocratische Altstadtkerk verheven. En zoo ooit de bloem van den adel vóór dien kansel had geprijkt, nu vooral was dit de plaats alwaar een ieder die prijs stelde op rang en aanzien in de hooge kringen der oude Krooningsstad, zich zelfs beijverde gezien te worden. Daarenboven mengde zich al spoedig de politiek in den toeloop van den jongen prediker, die natuurlijk, tot verhooging van zijn fatsoen, onmiddellijk de rigting der conservatieven volgde, en bij den Koning zwoer als ware de goede man een heilige. Of intusschen niet ook zijne geheel nieuwe denkbeelden omtrent het huwelijk vele toehoorders lokten, zou ik niet zoo gaaf durven te ontkennen, te minder vooral, omdat men elkander al toefluisterde dat hij die niet dan gevoileerd in zijne openbare voordragten ontwikkelde, maar ze duidelijker uitsprak in de intimere bijeenkomsten van de uitverkorenen onder zijne volgelingen. Hoe ligt liet hij zich ook in zijn preek daarover iets ontvallen, zoo hoopte men. Want dat men brandende was van begeerte om iets naders van die nog geheel onbekende theorie omtrent deze zaak te vernemen, was waarlijk niet vreemd, nadat er al zoo iets van was uitgelekt wat werkelijk al zeer verrassend mogt heeten. Men

beweerde, - maar verder ging het gerucht nog niet, - dat de belijders der nieuwe leer niet zouden trouwen, en de gehuwden onder hen voortaan hun leven zoo inrigten, als hadden zij dien band nooit gesloten. Alle begeerlijkheid der oogen was des duivels waarmerk op den zondaar, en eere hem die alleen geestelijke liefde erkende en heiligde, door een enkel geestelijk leven van gemeenschap onderling. Gods gebod, vroeger aan den mensch gegeven, om de aarde te bevolken, was reeds vervuld, en in het nieuwe rijk der heiligen zou evenmin geboorte als dood eene plaats innemen.

Hoog stond weldra de gevierde godsgezant, hoog in eigen oogen, hoog ook in de harten der uitgelezene schaar van adellijke matrones en jonkvrouwen, die hem als vergoodden. Een uitgelezen drietal freules vooral week nooit van zijne zijde. De nu herboren grafelijke weduwe von der Gröben, de parel der adellijke kringen van Koningsbergen en de begaafde Minna von Derschau, die welhaast gravin von Finkenstein zou heeten toen Ebel haar die verpligting oplei, ze vormden met de lieftallige en zoo fijn gevoelige Emile von Schrötter een groep van engelen om den heiligen man. Dien heilige te bewaren voor alle verleiding, alle kwaad te weeren van zijn pad, hem vooral te handhaven op de eereplaats welke hij geregtigd was in te nemen, hém die immers zoo nederig was van harte dat hij zich tot in 't stof toe buigen zou voor den ellendigsten bedelaar dien hij op zijn weg ontmoeten mogt en zich grooter zondaar belijden dan die ongeloovige, dat was de roeping van het edel drietal. Maar alle gemeenschap met den ruwen Schönherr moest eerst voor goed worden afgebroken. En toen de zegelbreker Diestel zich bij hen voegde en hem wel eene eereplaats naast Ebel moest toegekend worden, toen wendde de kloeke Minna von Derschau in waarheid bijna 't onmogelijke aan om dien onhebbelijken burgerman althans zooveel goede manieren in te prenten, dat hij ten minste te dulden was in dien ook meer dan geestelijk fijnen kring. Hoe diezelfde Diestel toch nog eens een doorn zou worden in het vleesch der heilige vrienden!

Het adellijk klaverblad, dat den toon gaf in de hooge kringen der kleine residentie, zonder hetwelk geen bal mogelijk, geen feest volmaakt was, had daardoor natuurlijk een overheerschenden invloed over al wat in Koningsbergen aanspraak meende te hebben tot de beste cirkels gerekend te worden. De rijke koopmansstand der groote handelsstad werd daarbij natuurlijk niet geteld, en alleen wat in den lande groot was door tal van

adellijke kwartieren, als geregtigd beschouwd mede aan te zitten met de hoog en edel geborenen. Toch prikkelde juist die uitsluiting ook den alleen rijken man om toegang te verkrijgen tot de salons der groote wereld. En dat was alleen mogelijk door de genade der drie beschermengelen van onzen Ebel. Zoo regeerden deze welhaast oppermagtig over alles wat er door geboorte of vermogen aanzienlijk mogt genoemd worden. De fijne prediker werd daardoor te meer het middenpunt van geheel het toongevend publiek van zijne stad, en 't hing nu maar van zijn tact af om van die voorregten de meeste partij te trekken. Allereerst begon hij met eene soort van hierarchie in te voeren. De drie dames werden in het koningrijk zonder einde, dat hij vestigde, tot de eerste plaats naast den troon verheven. Graaf Kanitz en Diestel werden aangewezen als de beide eerste getuigen van de Openbaring, en zoo ging 't voort met degenen die verder den breeden kring om hen vormden. De eigenlijke leiding der kerk echter werd aan de handen van het edel drietal toevertrouwd. En toen daaraan op zekeren nacht geopenbaard werd dat Ebel de weder in het vleesch verschenen Zoon des menschen was, toen wies natuurlijk het gevoel van eigenwaarde krachtig in haar, die in regtstreeksche gemeenschap en op bepaalden last van dat goddelijk hoofd der kerk handelden. Den zondigen mensch rein te wasschen door bekeering en belijdenis, dat was dan nu voortaan haar taak. En daaraan wijdden die dames zich met een onbeschroomdheid die werkelijk alleen te verklaren was door het waarachtig bewustzijn eener zoo hooge roeping.

Belijdenis van zonden moest een ieder afleggen die tot den kring der geloovigen behoorde. En de gravin von der Gröben, de gravin von Finkenstein en Emilie von Schrötter, namen de boetvaardigen in verhoor. Gewillig onderwierp de man van rang en fatsoen zich aan het onderzoek der schoonen. Toch waren de vragen waarlijk niet altijd even gemakkelijk te beantwoorden voor degenen, die nog ongewoon waren aan zulk een vrijen omgang met heilige zusters. Maar hun geestelijk oog was zeker nog niet genoeg geoefend om in haar de vrouw voorbij te zien en alleen de goddelijke gezanten te erkennen. Was het vleesch, zoo klonk de in den mond van fijn beschaafde dames al zeer zonderlinge vraag, nog oproerig en dartel zelfs in hen werkende; waren hunne gedachten en voorstellingen omtrent de verhouding en den omgang van man en vrouw wel altijd even rein en zuiver, en, wanneer zich soms aardsche begeerlijkheden er in

mengden, welke waren die dan? Schaamrood en verlegen was menig boetvaardige dikwijls ten einde raad hoe op zulke vragen een open antwoord te geven aan vrouwen van dien rang en van dat uiterlijk, maar deze hielpen hen bij hunne bekentenis zoo gemakkelijk op den weg, vroegen zoo kalm en in zoo duidelijke woorden of deze en die gewaarwording hen niet soms overvallen was, ja wisten hun zelfs hun nog geheel onbekende aandoeningen zoo levendig te schilderen en dan te vragen of zij ook die bij ervaring kenden, dat welhaast alle - immers voor zulke gewijde regters ongepaste? - schroom hun begaf en de belijdenis aldra eene volkomen naakte was. En omdat de man die de barste belijdenis gedaan had ook het meest werd geprezen en geliefkoosd zelfs door de edele, die hem zoo liefderijk in alle zijne zonden had willen ontvangen en daarvan rein wasschen, zoo was weldra een ieder begeerlijk zelfs om tot de fijnste roerselen toe zijner zondige natuur vrijelijk voor haar bloot te leggen. Geen woord van veroordeeling kwam dan over de lippen der jeugdige ondervraagster, maar de serafskus, die bezegeling van elk woord en van elke gelofte in Ebels kerk afgelegd en die gedurig en vrijelijk door de vrome schaar onderling werd gegeven en genoten, verbroederde de pas nog zoo scherp tegen elkander overstaande leden van hetzelfde geloof. Want allen erkenden dat Ebel alleen dàn in waarheid de echtgenoot van alle vrouwen en de vader van alle mannen in zijne gemeente kon zijn, wanneer hij als trouwe herder ook al zijne schapen volledig kende.

Dan werd de boetvaardige geheiligd. De Satan moest uit zijn begeerlijk harte worden verdreven, want verleiding moet hem vreemd zijn die zijne ziel wil behouden. Oog en pols moesten even onverschillig blijven bij den serafskus aan de schoonste en lieftalligste der zusters gegeven, als bij het zien van een hoop steenen. Alleen hij werd de genade deelachtig, die geene hartogten van dien aard meer kende. En opdat de broeders het bewijs konden afleggen dat zij den Satan overwonnen en volkomen heerschappij verkregen hadden over den zinnelijken mensch, zoo schroomden de zusters niet tot tooneelen aanleiding te geven, wier flaauwe teekening zelfs mij als eene mededeeling van onbehoorlijken aard zou worden verweten, maar die dan ook waarlijk niet pleiten voor de waarachtige zedelijkheid der heiligen. En hoe wars men ook zijn mogt van het geloof aan de voorvallen uit den intimen kring der heiligen, die in de stad welhaast van mond tot mond gingen, niemand twijfelde er toch

aan dat die gekunstelde leer der geestelijke huwelijken Ebel en Diestel tot handelingen had verleid, waarover zelfs de meest ligtzinnige mensch den vloek zou uitspreken. Toch was diezelfde Ebel, op verlangen van zijn geliefd drietal, ook wereldlijk gehuwd, maar met eene vrouw die trouw voor keuken en kelder zorgde, terwijl hij met zijne engelen de belangen der kerk heette te verzorgen. De dames zelve hadden die goede huissloof voor haren heilige gekozen, en blijkbaar uitnemend gewaakt voor elke mogelijkheid zelfs van verwarring der zoo geheel verschillende regten die de eene en de andere op hem meende te hebben. Van die, naar onze nuchtere opvatting ware echtgenoote van Ebel was dan ook nimmer eenige sprake zelfs, toen de wereldlijke regter de heiligen later rekenschap zou vragen van hunne handelingen.

't Zal niemand bevreemden dat de man die hen verraden zou, uit hun eigen bedorven kring opstond. Ludwig Wilhelm Sachs was een jood, vlug van begrip en rad van tong, brandende van eerzucht en voortdurend peinzende op de middelen die hem, den bekwamen arts, tot den zoo vurig door hem begeerden professoralen zetel konden verheffen. Allereerst was daarvoor wel volgens 's lands wet zijn geloof een onoverkomelijke hinderpaal, maar dat af te zweren en te verwisselen voor welke leer ook was voor den man, die in zijne anatomische voorlezingen er als op uit was om toch telkens de heilige Schrift belachelijk te maken, al zeer gemakkelijk. Veel moeijelijker was 't voor hem toegang te verkrijgen tot geestelijken van eenigen invloed, want zijne diepe minachting voor al wat tot kerk en geloof behoorde, was te algemeen bekend; en men wist zeer goed dat hij studenten van ergerlijk gedrag altijd raadde toch theologant te worden, omdat zij toonden daarvoor zulk een uitnemenden aanleg te bezitten. Gelukkig voor hem werd juist Ebel de gevierde man in de kringen die alle magt in handen hadden en invloed tevens bij de hooge autoriteiten in Berlijn, van wie alle benoemingen aan de universiteiten afhingen. Paris vaut bien une messe, had de brave Hendrik IV vroeger gezegd, en zou hij dan aarzelen om aan den hoogleeraarsstoel Mozes en de profeten ten offer te brengen? En Ebel, die te vergeefs volgelingen trachtte te verkrijgen in den kring der geleerden, zou juichen in de toetreding van zulk een ongeloovige tot zijn genootschap. Wil en daad waren weldra één bij hem, en al spoedig waren Sachs met vrouw en kind niet alleen trouwe aan-

hangers van Ebel, maar was hij weldra een groot man zelfs in de Altstadtkerk. Maar ook weinig tijd daarna, kon de Koningsberger universiteit roemen op Professor Sachs!

Die verheffing had hij aan den invloed van het edel drietal te danken. Maar niet kosteloos verkreeg hij den zoo vurig begeerden post. Want hij had aan de dames niet alleen mondeling eene belijdenis van zonden moeten doen, maar die zelfs schriftelijk moeten herhalen. En toen er weldra scheuring kwam onder de heiligen; toen na den dood van von Auerswald diens minder geestelijk gestemde schoonzoon von Schön zijne plaats innam, en vooral toen Ebel onvoorzigtig genoeg was de komst van den Heer op een bepaalden dag te voorspellen, en het daartoe bereide feest natuurlijk moest opgebroken worden en dit velen van hem vervreemdde, ja de hooggeleerde Kähler hen zelfs openlijk belachelijk maakte in eene romantische voorstelling van hunne geheime zamenkomsten en de ruwe Diestel op de meest onhandige wijze hen tegen dien aanval verdedigde, en toen eindelijk zelfs de graven Kanitz en Finkenstein elkander in de dagbladen aanvielen en die zaak als laster voor de regtbank kwam, toen was Professor Sachs wel de groote getuige die hen van verregaande onzedelijkheid beschuldigde, maar helaas! de regter las de door zijne eigene hand geschrevene en onderteekende belijdenis voor van de door hem zelven beschrevene ergerlijke zonden, en weg was natuurlijk de invloed van den man, die alles aan zijne grootheid ten offer had gebragt. Wel verzekerde hij met dure eeden door de gravin von Kanitz gedwongen te zijn tot de belijdenis dezer zonden waaraan hij zich nooit had schuldig gemaakt en die uitsluitend van hare vinding waren, maar hoe hooger hij opgaf van de onwaarheid zijner eigene verklaring, hoe dieper hij zonk in het oordeel van een ieder. En de ettelijke folios lange beschuldiging die hij tegen Ebel en Diestel en de hooge dames bij de regtbank indiende, - beschuldiging door Dixon in extenso als bijlage achter het tweede deel opgenomen, en voor welker echtheid hij instaat, hoewel hij alleen voor den regter verklaren wil hoe dit tot nu toe niemand bekende stuk in zijne handen gekomen is, - ze behelsde feiten van werkelijk revolterenden aard maar die geen geloof vonden, omdat de aanklager zelf zijn eigenhandig geschreven even ergerlijk zondenregister, had gewraakt.

Maar de zaak der Ebelianen was toch van nu aan eene hopelooze. Had het verstandig publiek jaren lang met naauw weêr-

houden wrevel gebukt voor de overmagt eener in zijn oog verderfelijke secte, omdat ze onverwinbaar was door den steun van al wat groot en magtig in de stad genoemd mogt worden, thans, nu de dag van afrekening was aangebroken, barstte van alle kanten de woede tegen de geloovigen los. Verdreven uit de fashionable Altstadtkerk, hielden zij nog wel bijeenkomsten in een klein vergeten bedehuisje, maar onder geween en geklag, niet langer overmoedig en stout. De regtszaak duurde voort. Begonnen door de klagt van laster, verergerd door de aanklagt van Sachs, verbitterd door de uitkomsten van allerlei onderzoekingen, werd de zaak al spoedig door het ministerie naar Berlijn overgebragt, maar ook daar zonder spoedig gevolg. Want hoe dieper men in het onderzoek doordrong, hoe huiveriger men werd tot het uitspreken van een vonnis, omdat het al spoedig bleek dat juist de hoogsten in den lande beschuldigd werden van misdrijven waarvoor de Duitsche taal evenmin woorden als het Duitsche wetboek straffen bezat. Gelukkig voor de aangeklaagden stierf onderwijl de koning en beklom Friedrich Wilhelm IV den troon, die, gesteund door den minister Eichhorn, gunstiger gestemd was voor al wat piëtisme heet. Hij bragt de zaak dan ook spoedig tot een beslissing. Het vroeger vonnis, waarbij Ebel en Diestel van den geestelijken stand vervallen verklaard werden, werd gehandhaafd, maar vernietigd werden de gevangenstraf en de eerloosverklaring, omdat de aanklagt van onzedelijke handelingen onbewezen was. Hoe de sluwe Sachs in zijne eigene strikken was geraakt! De gravin Ida bleef echter natuurlijk ook zelfs dit zoo zachtmoedig vonnis eene daad van ongeregtigheid noemen, en zij bleef haren heilige op zijne zwerftogten vergezellen, ja schreef zelfs in 1850 een werk tot zijne verdediging, onder den titel Die Liebe zur Wahrheit. Maar zij had eene tot waanzin toe gedrevene vereering en liefde voor den innemenden man, die in 1861 zacht en kalm de oogen sloot, na een rustigen en vreedzamen ouden dag te hebben gesleten in het bekoorlijke Stuttgart. Zijne geestelijke echtgenoote verhelderde zijne laatste levensdagen, maar van zijne in ons oog wettige huisvrouw wordt zelfs geen woord gerept!

Maar met zijn dood was daarom het rijk der Mucker in Duitschland nog niet uitgestorven. Zijne leer is blijven voortleven, al blijkt dan ook de toepassing gelukkig nergens meer. Maar wilt ge hooren tot welke tooneelen de prediking dier leer nog voor weinige maan-

den in hetzelfde Koningsbergen aanleiding gegeven heeft, luister dan nog ten slotte naar hetgeen Dixon daarvan als ooggetuige verhaalt.

Gedurende de jongste Novembermaand in de oude Krooningsstad zijnde, werd hij opmerkzaam gemaakt op eene aankondiging in de dagbladen, dat op zekere avonden in het Junkerhof, zaal voor groote bijeenkomsten, de aanstaande komst des Heeren zou verkondigd worden. Hoewel noch de naam van hem die het publiek opriep, noch van dengene die als spreker zou voorgaan vermeld werd, zoo was toch de algemeene nieuwsgierigheid zeer opgewekt. Naauwelijks waren dan ook op den eersten avond de deuren van het locaal geopend, of in een oogwenk was de geheele zaal opgepropt vol van mannen en vrouwen van de meest verschillende standen en rigtingen. Op het bepaalde uur trad de prediker op. Hij was een jong mensch, gunstig van uiterlijk en met zorg zelfs gekleed. Weldra ging er een gefluister op onder het gehoor, dat in hem den zoon van Diestel herkende, behoorende tot de secte der Irvingianen. Eene diepe stilte heerschte in de zaal. Met eene heldere en ernstige stem sprak hij een kort gebed uit en las toen met groote duidelijkheid het vier en twintigste hoofdstuk van Mattheus voor. Daarna begon de preek. Langzaam en statig zelfs werden eerst de woorden van den tekst verklaard, en met een niet te miskennen dramatisch talent wees de spreker op de dagen die wij beleven, waarin de zorg voor ons aardsch welzijn alle gedachte zelfs aan het behoud onzer ziel verdrong. Al krachtiger en krachtiger klonk zijn stem, al scherper werd de toepassing, al stouter de opwekking zich te bekeeren, al forscher werden de beelden, totdat de prediker eensklaps, de oogen en de handen ten hemel geheven, met een hoog stemgeluid en als een jubelkreet de woorden door geheel het gebouw deed weêrgalmen: *Christus kommt*. Naauwelijks waren die woorden gehoord, of van alle zijden weêrklonk een angstig geween en een luid gesnik. Zoowel mannen als vrouwen herhaalden dien kreet met bevende lippen. Nog warmer werd nu de taal van den spreker, nog bezielender zijne stem, nog levendiger werden zijne gebaarden, nog somberder zijne waarschuwingen. En toen hij eindelijk tot een bijna heftigen toon oversloeg en verklaarde dat de Heer nu komen zou, niet in het vleesch maar in den geest, nu, omdat de valsche predikers van alle zijden opstonden tegen zijne leer en omdat oorlog en hongersnood en pest het verdorven menschdom aangrijnsden, en hij, na een kort gebed,

de woorden van den slotzang wilde voorlezen, toen barstte eensklaps het zoo langen tijd in ademlooze stilte en gespannen aandacht gehouden publiek los. Angstig gekerm en geween en luid gejubel en gelach weêrgalmden weldra door de zaal, en de woorden: *Christus kommt, Gott sei dank, Christus kommt*, werden van alle kanten vernomen, maar hier als in wanhoop en vertwijfeling uitgestooten en daar weêr onder honend gelach en spottenderwijze, totdat eindelijk het rumoer en de verwarring werkelijk onbeschrijfelijk waren. In allerijl werden de deuren geopend, opdat het publiek zich spoedig zou kunnen verwijderen, maar nu eerst zou het ergste gebeuren. De toegangen tot het gebouw waren versperd door eene schreeuwende en joelende menigte daar buiten, aangevoerd door geheele scharen van studenten, die op hoogen en spottenden toon de woorden uitgalmden, welke uit het kerkgebouw tot hen doorgedrongen waren. En naauwelijks had een hunner het woord serafkus doen hooren, of de overmoedige jeugd trachtte vrijelijk de dames en vrouwen die zich haastten uit de zaal te komen, met dien heilgroet der Mucker te begroeten. Woedend verzetten hare geleiders zich tegen dien driesten aanval, en weldra ontstond een algemeen gevecht vóór de deur van het locaal, waarbij menig damestoilet deerlijk te lijden had en menige jonge dochter de ongewijde omhelzing der studerende jeugd op wang en mond toch moest dulden. Wel snelde de policie de benaauwde kerkgangers oogenblikkelijk te hulp, maar de magt der jongelingschap was te groot; en naauwelijks was een student in hare handen gevallen of hij was dadelijk weder ontzet door zijne makkers. Maar de man dien Frankfort en Hannover hadden leeren kennen als een bar en overmoedig heer, stond toen aan het hoofd der bezetting van Koningsbergen. En weldra hadden de troepen van den generaal Vogel von Falkenstein de dartele jeugd bedwongen, en dat lustoord van sneeuw en hagel en ijzel en alle verdere winterongemakken, weêr in het genot van zijn gewonen dommel gesteld.

Welke was de aanleiding tot dit oproerig tooneel? Eene zeer eenvoudige. De studerende jongelingschap der hoogeschool ziet altijd en overal met minachting neêr op de rijke kooplui, en zoo ook in deze, zoowel om haren grooten handel als om hare uitnemende universiteit, beroemde stad. 't Is de oude strijd tusschen bedrijf en wetenschap, tusschen den slenter van het behoud, den handelaar als van nature eigen, en het vurig libe-

ralisme, het troetelkind der mannen van de toekomst. Terwijl zij in den koopman nog niets anders kunnen zien dan den schacheraar voor wien geld alles en kennis niets is, en altijd den spot drijven met de plegtige mannen, die in deftig gewaad en met statige tronies in kerk en bedehuis vooraan zitten, zeker ten zoenoffer van eene week vol onregt aan den lessenaar genoten, zoo trachten zij in hunne bespotting van den handelsman tevens dat piëtisme te treffen, wat zich bij voorkeur, ja, nagenoeg bij uitsluiting, naast de welgevulde geldkist nestelt. De oproeping tot eene zoo bij uitnemendheid piëtistische bijeenkomst, was dus voor hen eene heerlijke gelegenheid om te doen blijken van hun afkeer van alle kwezelarij. Te laat gekomen om nog in de zaal te dringen, vormden zij al spoedig geheele groepen vóór het gebouw, en zij wreekten zich over deze teleurstelling door in hunne joligheid de leer der serafskus toe te passen op alles wat daarvoor vatbaar onder hun bereik kwam. Ongelukkig kwam juist een arme jood voorbij en vroeg een der studenten naar de oorzaak der ongewone drukte. ‘Wel’, antwoordde de schalk, ‘weet gij dan niet eens dat ze daar binnen een jood roosteren en een nieuwe godsdienst maken? Wil jij er toe overgaan, Isaac?’ En het karakteristieke antwoord van den jood, in zijn half plat Duitsch: ‘wat kann ick mir davor koofe,’ werd met een schaterend gelach door de studenten ontvangen, en toen uit de kerk de kreet tot hen doordrong: ‘Christus kommt!’ werd die oogenblikkelijk door den dartelen hoop beantwoord met de repliek van den leuken Isaac en afgewisseld alleen door woord en daad van serafskussen.

Ergerlijk tooneel! hoor ik velen uitroepen. Maar ik vertel alleen wat mijn Engelschman mededeelt en behoef dus noch prediker noch student te prijzen of te laken. Mijne sympathie zou mij ditmaal zeker naar het midden tusschen die beide uitersten trekken, wanneer niet ongelukkig elke middenpartij nog pas gebleken was eene totaal onmogelijke te zijn! Intusschen zal toch ook wel niemand een poging tot revivals in ons midden toejuichen, noch de opwekking goedkeuren der zinnelijke hartstogten onder het masker van godsdienst, waartoe Ebel's prediking natuurlijk leiden moest. En ten spijt van al het ongepaste der woelingen van de dartele studentenschaar, blijf ik volhouden, dat het Duitsche Muckerthum een walg moet zijn voor een ieder, die het onderscheid weet te waardeeren tusschen godsdienst en piëtisme.

In Engeland geeft Dixon's werk aanleiding tot veel geschrijf, in dagblad en in tijdschrift. De gevoelens over den aard en de strekking van het boek, zijn er al zeer uiteenloopend. Terwijl de een beweert dat het beter ware wanneer dergelijke scabreuse stellingen, waarop de leer der vrije liefde en geestelijke huwelijken rust, niet in druk behandeld werden, juicht de ander, en wel de meerderheid, 't daarentegen toe, dat niet alleen die theoriën, maar vooral ook hare uitkomsten ter kennis van een ieder en dus ook onder het bereik der kritiek gebragt worden. Noemt de een de geheele beweging een daad van onverlaten en gekken, die in tuchthuizen en krankzinnigengestichten moest gesmoord worden, maar vergeet hij daarbij het raadsel op te lossen van het toch niet te loochenen bestaan van een Saltlakecity en Oneïdakreek, de ander waardeert haar als de eerste schrede tot de zoo dringend noodzakelijke wijziging in onze wetgeving, wat de verhouding der beide geslachten betreft. Maar het groote verschil tusschen die beide zoo lijnregt tegen elkander overstaande regters bestaat vooral daarin, dat de een alle waardij aan de beweging ontzegt en ze alleen als eene verfoeijelijke verafschuwt, geenerlei geloof hechtende aan eenige de minste overtuiging bij hare volgelingen, terwijl de ander haar opmerkelijk noemt als een teeken des tijds en op de eerlijkheid van velen der belijders vertrouwt, hoe hij ook het uiterste betreurt waartoe zij vervallen. Miskenning en waardeering dus van eene en dezelfde zaak, door schrijvers van gelijk gezag en gelijke kennis.

Intusschen vordert de billijkheid wel degelijk om bij het veroordeelend vonnis van den anonymus over Dixon's laatste werk op te merken, dat hij niet alleen de strekking daarvan afkeurt, maar ook den vorm en den stijl zoowel van dit als van zijn vroeger boek. En nu zal toch een ieder die New America gelezen heeft met mij moeten erkennen, dat zulk een oordeel daarover niet alleen onbillijk maar ook onwaar is. Wanneer hij beweert dat het tweede deel van ‘Spiritual Wives’ gerekt is, tot in 't onzamenhangende toe, dat het duidelijk de bewijzen draagt van overhaasting en de moeijelijkheid om voldoende stof te vinden voor de nog te vullen ettelijke vellen druks, dan zal ik hem even gereedelijk op dat alles een toestemmend antwoord geven, als ik dat van hem verwacht op mijn meer dan gunstig getuigenis omtrent den stijl van het eerste deel en van zijn Nieuw America vooral. Algemeen toch, en teregt, werd

dat werk overal geroemd om den meesterlijken vorm en de menigmaal waarlijk allergelukkigst geslaagde teekening van uiterst moeijelijk weêr te geven toestanden. Maar dat de redacteur van het nu juist niet altijd even zachtzinnig oordeelend tijdschrift the Athenaeum, meer dan een ander schrijver bloot staat aan eene scherpe kritiek - vooral wanneer ze anoniem is - zoodra ook hij als auteur optreedt, is niet vreemd. Het onbeduidende der aanmerkingen steekt ook al te scherp af bij het krasse van den toon.

Het antwoord van Dixon op deze recensie is echt Engelsch laconiek: ‘Mijn twintigjarige loopbaan als auteur geve het antwoord aan hen die beweren, dat ik een onzedelijk boek geschreven heb.’ En uit is de verdediging. Dat er pit en een flink gevoel van eigenwaarde in dien man steekt, zal niemand ontkennen.

Vraagt ge hem zelven welk doel hij met het schrijven van dit werk voor oogen had? Onmiddellijk antwoordt hij u, om de ontwikkeling van zekere menschelijke hartstogten te volgen van hunne geboorte aan in het kamp der Revivalisten tot hun schipbreuk toe aan den huiselijken haard; de ziekelijke werking te schetsen van eene dier driften welke geheel het inwendig leven der menschen regeert; te bewijzen hoe ongemerkt en verleidelijk het gif van geestelijken hoogmoed ons hart doorknaagt, en eindelijk om die allen welke nieuwer wegen en hoogere wetten dan de bestaande willen zoeken, op het gevaar te wijzen dat hen dreigt, zoodra zij enkel met hunne geestelijke aandoeningen te rade gaan.

Daarenboven. Wanneer eene beweging als de hier geschetste zulke kolossale proportiën aanneemt als 't ons gebleken is het geval te zijn, dan acht ik 't onverstandig daarop de struisvogelpolitiek toe te passen van die angstigen voor elke woeling, van welken aard ook. De Mormonen bestaan; zij leven sedert jaren onder een stelsel dat wij onmogelijk noemen, en dat ook werkelijk in elke geordende maatschappij als de onze, onuitvoerbaar zou zijn. En al willen, ja, al moeten wij hun bestaan ook ten strengste veroordeelen, te rade gaande met onze Europesche ervaring, blijkbaar faalt die ervaring in het verre Westen der nieuwe wereld. Reeds zien wij echter ook dat het hoofdelement hunner leer, juist datgene wat het scherpst tegen onze begrippen van zedelijkheid aandruischt, bij de volgelingen zelve afkeuring vindt en dat ook zij het op den duur onhoudbaar achten. Want

de beschaving der nieuwe wereld nadert dag aan dag al meer en meer de grenzen van het geïsoleerde gebied, waarop 't voor den Mormon alleen mogelijk is zijne theorie in praktijk te brengen. Mount Lebanon en Oneïdakreek zullen ook eens te gronde gaan door eigen bederf, hoewel zij nog langer een toevlugtsoord kunnen blijven voor die dweepende elementen, welke ontevreden zijn met de zamenleving waarop zij hunne overspannen droombeelden vruchteloos zoeken toe te passen. En zoo lang de rustelooze Yankee ruimte zoekt en nog vinden kan voor de uiting zijner ruwe kracht, zoolang zullen alle dergelijke secten in zijn land kunnen bestaan. Niet alzoo in onze digtbevolkte en meer beschaafde wereld; dat getuigen de eerst ziekelijke en dan walgelijke gevolgen van Ebels leer. Verheugen wij ons daarover. Want de ervaring is op nieuw waarschuwend voor hen, die bouwen op den dwazen grond van de onware stelling der volmaaktheid van den mensch. En al behoeven wij daarom de theorie van Buckle nog niet te huldigen, dat het maximum van kennis gelijkstaat aan het minimum van geloof, zoo kunnen wij toch in het genot onzer meerdere kennis roemen, als behoedmiddel tegen den invloed van tot waanzin bijna gedreven dweepers.

Krankzinnigen noemt de een de volgelingen dezer leer; onverlaten scheldt de ander hen. Maar men is in onze dagen zoo gul met die woorden! Elke overdrijving, van welken hartstogt ook, is dan krankzinnigheid. En omdat niemand onzer volmaakt is, maar een ieder zich gedurig aan de eene of andere overdrijving schuldig maakt, zou men eigenlijk de geheele wereld een gekeenhuis moeten noemen. Die bewering echter geloof ik met nog veel meer regt eene daad van krankzinnigheid te mogen noemen; en mij dunkt dat het vrij wat verstandiger is den gewonen mensch eenvoudig als onvolmaakt te beschouwen en alleen op hen dien uitersten term toe te passen, die werkelijk ziek van zinnen zijn. Krankzinnigheid blijft dan eene bepaalde afwijking van den normalen toestand van den mensch. Noemen wij een ieder krankzinnig die soms tot uitersten vervalt, dan hebben wij geen naam meer voor degenen die voor eigen en anderer welzijn alleen in de gestichten t'huis behooren. En in plaats van nu voor hen weêr een anderen term te zoeken, doen wij immers veel beter te blijven bij het bestaande? Ten dezen opzichte word ik dus waarlijk een echte conservatief.

Onverlaten, is de eenige naam waarmede de ander hen als juist meent te moeten karakteriseeren. Maar heeft de dweeper

dien naam wel verdiend, de dweeper ter goeder trouw? En hij die met aandacht de beweging der geestelijke huwelijken in Amerika gevolgd heeft, moge regt hebben over vele der aanvoerders dat veroordeelend vonnis uit te spreken, onregt pleegt hij door het zonder uitzondering toe te passen op alle volgelingen. Ik zelf zou niet schroomen het te uiten wanneer men mij vroeg naar mijn oordeel over broeder Prince en de Ebelianen, niet in hunne aanvankelijke opvatting, maar wel degelijk in hunne toepassing der nieuwe leer. Maar ik kan de oogen niet sluiten voor het groote onderscheid tusschen de leden eener geordende maatschappij en tusschen hen, die door hun leven en werken in de eenzame bosschen of de matelooze prairiën van Amerika in een zielstoestand gebraft worden, even ontvankelijk voor elke met aandrang en warmte gepredikte leer, als de maagdelijke bodem dien zij bebouwen dat is voor den daarin gezaaiden graankorrel. 't Wil er bij mij nog niet in, dat die ernsthafte en sombere pioniers willens en wetens onregt plegen door zich aan te sluiten aan degenen, die hun andere denkbeelden omtrent het huwelijk prediken dan de in de oude maatschappij geldende. Het leven der echtelingen in ons midden zou hun dan meer moeten blijken werkelijk die waarachtige gemeenschap der zielen te zijn, die 't heet. En is 't zoo vreemd, dat de dikwijls ongunstige resultaten daarvan menig ernstig dweepend hoofd doet peinzen om een beteren band te vinden? Het feit, dat zij in hun zoeken niet geslaagd zijn, is nog geen voldoende reden om hen tot onverlaten te stempelen.

Hoe wij echter ook over de volgelingen dezer leer mogen denken, laten wij er in elk geval kennis van nemen. Wij moeten geen vreemdelingen zijn in den tijd waarin wij leven. Goedkooper leerschool dan de eigen ervaring, is het waarschuwend voorbeeld van anderen. En waarschuwend zal ik toch waarlijk al het medegedeelde wel mogen noemen. Al hebben wij in ons midden geene uitersten te duchten als de door Dixon te boek gestelde: priesterlijke vergoding is ook bij ons niet zoo geheel vreemd, vooral niet bij de jongeren van dagen. En ook daar blijft de beweging niet altijd eene zoo rein geestelijke, hoe men die ook onder een godsdienstig vernis trachte te verbergen. Vraagt ge mij misschien of ik ook daarom dit opstel schreef? dan antwoord ik eenvoudig: wel mogelijk.

P.N. MULLER.

Lodensteyn's liederen.

Bloemlezing uit de gedichten van Jods. van Lodensteyn. Met inleiding en woordenlijst door Dr. A.W. Bronsveld, predikant te Charlois, c.a. Rotterdam, E.H. Tassemeijer, 1867.

Zijn de dichters, bij al de smarten die, naar hun eigen zeggen, bij voorkeur hun boezem verscheuren, de zondagskinderen op aarde, onder hen wel geen rijker bevoorrechten dan die de harp van David hebben geërfd. Anderen worden nog maar gelezen, zij worden gezongen. Anderen richten zich tot een beperkt publiek, dat een zekere verfijning dient aangeleerd te hebben, zal het hun geest en talent waardeeren en, lichtgeraakt, wispelturig en ondankbaar hen met het wisselen van den smaak misschien verlaat - zij hebben het oor des volks. De groote gemeente der godvruchtigen, vermeerderd met het getal dergenen die vleugelen vragen voor hnnne trage gedachten, troost voor hun geest door 's levens arbeid vermoeid of door zonde neergebogen, luister naar hunne woorden en neemt ze over. Deze schare is zeer geduldig en toegefelijk: soms zoudt gij zeggen, denkende aan de vasthoudendheid waarmee de Hervormde Kerk in ons vaderland, tot vóór bijna honderd jaar, de kreupele rijmen van Datheen is blijven zingen, aan zoo menig dor, langdradig vers vol proza en dogmatiek dat in ouden en nieuwen tijd gezongen en van bundel tot bundel overgedrukt werd - soms zoudt gij zeggen, voor slechte poëzij al te toegefelijk om hare ingenomenheid met een geloofslied van de rechte soort bijzonder groote waarde te geven - met dat al toch wel zoo keurig, om het voor den dichter de moeite waard te maken, dat hij met inspanning trachte haar smaak te treffen. Heeft die gemeente wel misgetast in hare voorliefde voor de psalmen van Israel boven die honderden bij honderden van liederen uit lateren tijd, in tal van opeenvolgende, uitgelezen, om- en overgewerkte bundels verzameld? Als zij hare lievelingspsalmen noemt: ‘’t Hijgend hert’, het ‘Loof, loof mijn ziel’, het ‘Hoe lief-

lijk, hoe vol heilgenot', dien heerlijken natuurzang van ''t Ruime hemelrond' en zoo menigen anderen; als zij midden uit een aantal onaantrekkelijke coupletten dat ééne gevonden heeft en van buiten kent, dat van de echte bezieling tintelde, heeft zij dan niet waarlijk eene bloemlezing gemaakt van het schoonste en beste?

Dit voorrecht intusschen van den zanger des geloofs is vergelijkenderwijs gering. Zelfs al kon hij zijn roem genieten, wat in den regel niet het geval is, daar zelfs de namen der meeste psalmdichters niet, en die der christenzangers slechts bij ingewijden bekend zijn; zelfs al kon hij weten, dat vaak een enkel lied bij den aanvang der godsdienstoefening gezongen:

> Wien heb ik nevens U omhoog?
> Wat zou mijn hart, wat zou mijn oog,
> Op aarde nevens U toch lusten?
> Niets is er, daar ik in kan rusten.
> Bezwijkt dan ooit in bitt're smart
> Of bangen nood mijn vleesch en hart,
> Zoo zult Gij zijn voor mijn gemoed
> Mijn rots, mijn deel, mijn eeuwig goed - -

meer stichtte en nader tot God bracht, dan de zalvendste preek, de wijste leerrede, de minst homiletische aller toespraken vermocht, hoe zouden deze zelfvoldoening en de streeling van dezen roem kunnen halen bij de heerlijkheid om deze schoone dingen te voelen opwellen in het hart en te kunnen zeggen in dichterwoorden? Hij wiens boezemzuchten, het slaan der torenklok gelijk dat door mist en nevel heen den armen zwerveling in de ooren klinkt en in één oogenblik het dorp voor den geest toovert waar hij geboren werd en de zonnige velden waar zijn blijde jeugd eens speelde, ons zoo liefelijk en troostvol tegenklinken als die onsterfelijke bedevaartsliederen der Hebreën; wiens uren met God zoo vol zijn van God als die vele psalmen en enkele gezangen, wier regelen wij als bouwsteenen in ons godsdienstig geloof wedervinden, hij behoeft waarlijk niet het aantal drukken te tellen dat zijn werk beleeft, hij is zalig in dit zijn doen zelf. Lees nog eens in Vondel's onvolprezen rei die stoute vraag waarmee geloof en gedachte het 'in top voltoogen palais, der heemlen hemel' schijnen te willen bestormen:

> Wie is het, die zoo hoogh gezeten - -,

dat antwoord, waarin zij verschrikt en bevende over de vermetelheid hunner onmacht smeeken:

Vergeef het ons, ô noit volprezen,
Van al wat leeft of niet en leeft
Noit uitgesproken of te spreken
Vergeef het ons en scheld ons quyt
Dat geen verbeelding taal noch teken
U melden kan - -

die toezang, die alle vragen en vorschen doet samensmelten in het

Heiligh, heiligh, nog eens heiligh,
Driemaal heiligh, eer zij Godt.
Buiten Godt is 't nergens veiligh.
Heiligh is het hoog gebodt! -

en tracht dan te berekenen hoe vol van God dat gemoed moet geweest zijn, waaruit deze vrede en geest van aanbidding u toestroomen. En wat dunkt u, zou ridderkruis en titel den man (of zijn portret) wel behoeven te sieren, die na de schepping bezongen te hebben, getuigen kon:

Dàt was mijn bede! of voor mijn dood
Een leste en beste Lied mocht trillen,
Waar al mijn denken, weten, willen,
Mijn hoofd en hart in overgoot,
Tot lof des Goeden, Wijzen, Sterken
Die Lied en Liefde en Leven geeft,
Wiens glorie in Zijn werken leeft
En - in de werken zijner werken!

De dichter des geloofs heeft tot voorwerp zijner schoone geestdrift het hoogste en reinste, het beste en wijste, dat in eens menschen hart opklimmen of in zijn geest weerspiegelen kan: God. En die God is voor hem geen dorre afgetrokkenheid, geen onaantrekkelijk gewrocht van schoolsche bespiegeling, maar het hoogste, rijkste Leven zelf, meest waard, om met van Lodensteyn te spreken, ons leven, lieven, loven. De gansche schepping die van haar Maker tuigt, al wat uit het rijk der stof en de wereld der gedachte, uit natuur en geschiedenis, in bloementaal, in starrenschrift of profetenwoord Gods eer vertelt. ruischt de snaren zijner harp voorbij. Al de aandoeningen en

behoeften die zijne betrekking tot zijn Schepper en Vader in den mensch wekt, staan hem ten dienste: een rijke toonladder van de verslagenheid der wroeging tot de zaligste verrukking des geloofs. De geheimzinnigheid die den Eeuwige omhult; de martelende vragen, de wreede raadselen die in Diens wereld voortbestaan, jammer, zonde, vroege dood, dit alles bindt zijner zangster de handen niet, maar prikkelt haar onophoudelijk om van steeds grooter, heerlijker licht achter de nevelen te profeteeren. Zijn zienersgave doet hem reeds roemen van eenheid en harmonie, als de wijsgeeren en godgeleerden, de verdienstelijke maar prozaïsche rekenaars nog verwarring vinden, en nauwelijks hebben deze werklieden, onder pijnlijken arbeid en niet zonder veel gekibbel over de rechte methode van werken, halverwege het pad gehakt in de steile rots, of hij, de gelukkige, is met lichten voet daar reeds opgesprongen en plukt er jubelend de geurige Alpenroos.

Maar de strengheid der eischen die wij het recht hebben aan den harpenaar te stellen en de zwaarte zijner verplichtingen tegenover ons staan ook tot deze voorrechten in rechte reden. ‘Gevoel, verbeelding, heldenmoed’ - het spreekt van zelf, moeten ook bij hem tezaamgedrongen zijn tot ééne kracht - maar bij hem meer dan bij een zijner wereldscher broederen dienen zij te staan onder de tucht van een heilig zelfbedwang, van eenvoud, kieschheid. Laat hem stout zijn, maar rein blijven; krachtig, maar zonder weelderigheid, rijk, maar kort. De geest onzer gebeden; onze eerbied en ontzag, straks opgewassen tot een heilig durven, een eerbiedig vertrouwen, een kinderlijk beminnen; de ootmoed en de heldenmoed onzes geloofs, de teederheid en de kracht van onze blijdschap eischen als fijne bloemen eene nauwlettende zorg. Wee den zanger, zoo hij tevreden met minder dan het edelste en beste, ze alledaagsch en plat laat worden; zoo hij toelaat dat zij tot dogmatiek verharden, tot sentimentaliteit verweeken, tot geleerdheid verdorren, tot gezond verstands-leer verkouden of pronkerig zich opschikken met onbescheiden tooi. Dubbel wee, indien hij, vergetende dat onze vleugelen te zwak zijn om ons langen tijd aaneen in de hoogere gewesten van gevoel en gedachte te handhaven, door langdradigheid onze aandacht verliest. Wie las ooit de 88 coupletten van den 119^{den} psalm?

't Is misschien een weinig onbillijk, deze eischen in de pen en Vondels rei in het hoofd te hebben bij het doorlezen van Loden-

steyn's Uitspanningen. Lodensteyn maakte er zeker geen aanspraak op om dichter te heeten. Het hoogste streven zijner eerzucht was niet, dat hij onder de lichtgeraakte, van hare meerderheid boven het gewone menschdom zich zoo wel bewuste schare op den Parnassus zou gerekend worden. Hij stelde zich in zekeren zin tegenover haar. ‘Den Vijand van 't Menschelijk Heyl was het, zeide hij, gelukt Menschen van groote bekwaamheid deze maniere van schrijven - nl. de Dicht- en Zangkonst, t'zijnen dienste, tot opwekkinge van onkuische beweegingen en and're begeerlijkheden te doen aanleggen.’ Zoo hij zelf nu zijn ‘rust of Uitspan-tijd dikwils daar in had besteed, het was om zijnen lezers het ijdele uit de hand te doen vallen, vertrouwende dat zijne *Stoffe* bij hen de *Kunst* van d'anderen opwegen zou.’ Lodensteyn dichtte en zong alzoo uit genegenheid, maar voor een zeer practisch doel - en 't was er voorwaar niet te minder om. Hij leefde in een tijd van godsdienstig *réveil*. Dezelfde herleving van het eeuwige geloof des harten uit den dood der leerheiligheid en van het uitwendig gezag, die in de protestantsche kerk van Duitschland piëtisme, in die van Engeland methodisme heette, en in ons vaderland vertegenwoordigd werd o.a. door Jean de Labadie, zijne vrienden en vriendinnen, greep ook van Lodensteyn aan en vormde hem tot een harer edelste tolken. ‘Hij werd niet bevredigd,’ zegt de Heer Bronsveld, ‘door eene koude, bloot verstandelijke prediking der waarheid. Voor hem was godsdienst eene zaak van ervaring, van het hart. Hij had eene levendige behoefte aan gemeenschaps-oefening met God. Ondervinden, gevoelen moest hij het, dat hij den Heer toekwam, dat de Heer met hem was. Voor en met God te leven, zich zelf om zijnentwil te verloochenen; eenzaam en met God gemeenzaam te zijn, Hem te wijden tijd en kracht, lied en lust: dat wilde Lodensteyn, dat was zijn vurig verlangen. En daarvan zag hij zoo weinig om zich, daarop werd zoo zelden aangedrongen in de predikatiën die hij hoorde in de kerk, welker dienaar hij was. Hij ging beproeven, of hij iets doen kon om in dezen treurigen toestand eenige verbetering te brengen; de gereformeerde kerk was gedeformeerd - haar op nieuw te reformeren dat werd zijn toeleg, de taak zijns levens.’

Tot dit doel nu moest zijn ‘Digt- en Zangkonst’ medewerken. Te Utrecht nl. waar hij van 1653 tot aan zijn dood in 1677 predikant was, hadden zich onder zijne leiding oefeningen gevormd, die geregeld in de kerk of aan zijne woning gehouden, wel

geen afscheiding bedoelden, maar met dat al aan ‘kerkjes in de kerk’ het aanzijn gaven. Voor deze kleine kringen van gelijkgezinden waren Lodensteyns liederen bestemd. ‘‘t Was zeldzaam te bemerken wat op des Menschen Herte in 't gemeen vermag de Digt- en Zangkonst. Het maakt de bewegingen wonderlijk gaande en voerd door dat middel de zaake zelve diep in 't Herte. 't Schijnd, dat 't Redelijk Schepzel uyt der aard in maat en ordre een genoegen heeft.’ Was het Herte der vergaderde vromen ‘tot den Zang opgeligt door eenige Zugtingen of gebeden tot den Heere, 't zij dan eenzame of gezellige, gestelde of uitgeschootene’; was er door hen tot dit werk ‘groote Aandagt, Opmerkinge en Eerbied toegebracht, benevens eene gestadige opgetogenheid des Herten, niet onderlaaten door voor- of tusschen vallen van Burgerlijke beleefdheden of diergelijken’ - dan diende na ieder Gezang ‘yder der leden vryheyd en tijd te hebben vrymoedig voort te brengen 't geen de H. Godheyd in 't zingen hem door den Geest geopenbaard of doen gevoelen heeft’, want de ‘Christen-propheteeringe’ daaromtrent den Apostel ons een zeer klaar berigt geeft 1 Cor. 14 - was het hoofddoel der oefeningen. In de treurige tijden, die de roede Gods brachten over 't Vaderland en die het Nederlandsche Zion, ‘door het drinken van den zwijmelwijn in zoo een doodslaap zagen, dat zij haars Bruidegoms gestalte nauwlijks meer kennet’, zongen Lodensteyn en zijne vrienden ‘een Lied in die Nagt om waakende te blijven’. Zij zongen zijne verzen voor een deel op ‘Zangwijzen die de Wereldsche Vleeschelijke Menschen op haar ijdele Liederen gebruyken’; ‘de Voys en weegt Godt niet of die is zwaar of ligt’, zeide Lodensteyn zijn voorzaat Ds. Bushof na. Hij meende, ‘heeft de Waereld iets zoets gevonden en gebruykt, zij bezit het onregtveerdig; wij nemen het onze’. Maat en vorm van vele zijner liederen dragen dan ook nog de sporen, dat zij naar de bestaande voysen geschikt hebben moeten worden - die echter in lateren tijd, gelijk de uitgever Kannewet ons mededeelt, door betere vervangen zijn.

Was het doel, waaraan Lodensteyn zijne ‘Uitspanningen’ wijdde, zoo edel, practisch en bereikbaar - gaven vele ‘Godlievende Zielen’ in zijnen tijd en lang na zijnen dood, ja, naar het beweren van den Heer Bronsveld, tot in onze dagen toe, door hunne ingenomenheid blijk, op hoe hoogen prijs zij ze stelden, dan heeft de kritiek weinig meer te zeggen. De *vox populi* heeft reeds gesproken. De behoefte waarvoor zij opgesteld waren, hebben

zij vervuld: nog altoos zingt de vaderlandsche gemeente enkele liederen van Lodensteyn, o.a. het bekende ‘Hoog, omhoog! het hart naar boven’ en het ‘Heilige Jezus! o heilig mij’ met stichting. Anders intusschen wordt het geval, indien door herdruk of bloemlezing een dichter of schrijver uit den voortijd gedwongen wordt in nieuwerwetsch gewaad op te treden onder ons. 't Is waar, wij beleven een tijd van letterkundige herlevingen: maar de Heer Bronsveld zou voor zijn vriend en zich zelven al moeielijk vrede hebben met een aanprijzing zoo schraal als deze: ‘nu, er wordt zoo veel gedrukt, laat dit kleine netgedrukte boekske, met zijn wèlgeschreven voorrede, zijn twintigtal versjes die wij niet lezen, en zijn woordenlijst, waar prof. de Vries misschien eenig nut van hebben kan, in vrede zijn onschadelijk plaatsje innemen’! Want er stuift zoo veel kaf van boeken, dat het reeds nu moeite kost de graankorrels te vinden. En indien nu eens ook deze dichter met al zijn ernst en ‘ontzaglijkheid’ tot deze lichte soort behoorde - of indien het blijken mocht, dat hij om zeer gewichtige redenen geen klanken meer kon geven aan de godsdienstige behoeften van onzen tijd, dan zou de kritiek dat oordeel moeten uitspreken en de schuld zou neerkomen op het hoofd der onhandige vrienden.

Nu geef ik den Heer Bronsveld, om hiermede te beginnen, gaarne toe, dat Jodocus van Lodensteyn als dichter niet behoeft geteld te worden ‘onder het kaf dat wegstuift voor den wind’. Als men de vier deelen Uitspanningen en het Aanhangsel tot het kleine boekje, dat voor ons ligt, doet inkrimpen, en uit een aantal van 190 gedichten, met bedachtzaam zelfbedwang, niet meer dan twintig laat overdrukken, dan kan dit kleine bundeltje inderdaad ‘Lodensteyn bewaren voor eene onverdiende vergetelheid’, waartoe voorts eene zoo levendige schets van den man en zijn tijd als de Heer Bronsveld ons ten beste gaf, kan medewerken. Lodensteyn's verbeelding is beperkt, maar hij heeft gelukkige grepen - en, dan nog, men behoeft de naamlijsten van de dichters onzer vaderlandsche gezangbundels maar door te loopen en met de liederen zelven te vergelijken, om tot de ontdekking te komen, dat de groote namen er schitteren door hunne afwezigheid, en dat eene groote kracht van dichterlijke verbeelding geen eerste vereischte schijnt te zijn voor het welslagen van een godsdienstig lied. Lodensteyn's

zonden tegen den goeden smaak zijner lezers en den goeden maat zijner verzen, tegen het geduld en den adem dergenen die zijn werk opzongen en den eisch, dat een lied geen proza zij, zijn vele, maar hij heeft gezangen gedicht even fijn van gevoel als welluidend van klank en die menigte van zonden bedekken. Hij heeft weinig grootschheid ten toon gespreid, maar de verheffing ontbreekt niet overal; niet dik wijls zal de lezer zijner Uitspanningen op een psalm stuiten die hem aangrijpt en tot ‘Opgetogenheyd des Herten’ brengt, maar nu en dan zal hem een liefelijke gedachte in puntigen vorm gegoten, met gelukkige woordspeling en klinkende alliteratie uitgedrukt, vriendelijk toelachen. Lodensteyn was namelijk niet enkel en altijd de predikant-dichter, hij heeft ook eenige puntdichten nagelaten; door de wolke zijner ‘gewone ontzaggelijkheid’ die hem zelfs op een bruiloft niet verliet en dat naargeestige vers op zijn moeders verjaardag ingaf, brak nu en dan een straaltje van schalkschen luim. Waarom zou de Bloemlezer geen plaatsje over hebben gehad voor een paar dezer kleine, maar fijngevormde mosroosjes, zoo aantrekkelijk in hun stekelig gewaad? of heeft hij misschien sinds de uitgave van zeker bundeltje, waarin hij sommige opgeraapte pijlen van de Génestets boog poogde terug te schieten, helaas! na eerst de spitsen in bittere gal gedoopt te hebben, genoeg van puntdichten? Ik herstel hier zijn verzuim, vooral omdat juist eene zekere puntigheid, een zekere speelschheid in Lodensteyn's ernstige verzen teruggevonden wordt en daaraan menig sieraad, menige gelukkige uitdrukking leent:

Een trouw dienaar.

Men bedenke, dat Lodensteyn zijn leven lang ongehuwd gebleven is:

> Godt zonder trouw te dienen is zoo goed
> Als hem in trouw te dienen: dies ik (moet
> Ik in dit leven met of zonder Vrouw zijn)
> Wil Hem getrouwt of ongetrouwt getrouw zijn.

Slaafsche vryheyd.

> Gij zegt, Niclaas, mijn aard is vry en ik kan niet
> In een'gen toom zijn, maar ik moet mijn wille doen.
> *Ik kan niet*, zegt gy, *en ik moet*, en merkt gij dan niet,
> Dat gij in schijn van vry u voor geen dwang kunt hoe'en

Hooghertigheyd.

Hooghert staat *op de wagt* van hoger Ampt en Eere,
Des vangt hy aan al vroeg der hogen trant en Leere
En komt hem een der kleynen in 't gemoet: hy ziet
Zijn groet, maar weerdigt hem zijn diere weergroet niet.
Zoud zo een hoogheyd op zoo laag een laagheyd agt slaan?
Neen, neen! Soldaten groeten niet die op de wagt staan.

Maar wat het meest in Lodensteyn aantrekt, wat zijne liederen doet blijven, is zijn innige vroomheid, eene godsvrucht die u weldadig aandoet. Zijn tegenwoordige uitgever vaart met eenige vinnigheid - als reeds Prof. Opzoomer eene veeg uit de pan gehad heeft, - den Hoogleeraar Hofstede de Groot in den baard en ‘kan zich niet begrijpen, dat deze onlangs nog eens weder heeft kunnen verklaren, dat hij van Lodensteyn een geestverwant is’. Hoe weinig vriendelijkheid ontmoet de Groningsche Hoogleeraar toch aan die ‘specifiek christelijke’ zijde zijner kerk, waarnaar hij in de laatsten tijd schijnt over te hellen. Hier wordt hem, met overgroote bereidvaardigheid, eene berijmde geloofsbelijdenis van Lodensteyn voorgehouden en de bescheiden twijfel geopperd of hij ‘zijn geestverwant’ durft nazeggen, omtrent de drie-eenheid:

Het onbegrijpelijke *Drie* verstaan
In d' Eenheyd kan ick niet, maar bid het aan... enz.

of omtrent het plaatsvervangend lijden van Christus:

Komt, siet u Schepper aan door u van boven aff
Gestoten en door u gedompelt in de straff.

De nijdige vraag is niet onverdiend. En toch begrijp ik volkomen hoe de Hoogleeraar verwantschap gevoelen kan met den ouden Utrechtschen predikant. Er woont in dezen toch een zoo diep en teeder ontzag voor God, een zoo warm en krachtig geloof; het besef van Gods heilige nabijheid spreekt in hem zoo luide, werkt in hem zoo vernederend en verteederend tegelijk en geeft hem een blijkbaar zoo echten schat van ondervonden zegen en gevonden vrede - - dat het wel kan getuigen van hardheid en gebrek aan vriendelijkheid bij de orthodoxie en van zekere ruwheid in den Heer Bronsveld, indien den Heer de Groot, ondanks verschil in dogmata, zijne

geestverwantschap met den vromen Lodensteyn niet gegund wordt; maar niet tegen den Groningschen Hoogleeraar, dat hij wat al te onvoorzichtig tegenover zoo aanminnige geloofsgenooten, om zijne sympathie voor een vroom geloofsleven, dat andere over het hoofd gezien heeft. De Heer Bronsveld en zijne vrienden mogen voor het overige niet vergeten, dat zij juist met hunne sympathie voor Lodensteyn een weinig voorzichtig dienen te zijn. Zoo eenige religieuse persoonlijkheid, dan is de zijne uiterst geschikt om ons een open oog en een hart vol sympathie te leeren hebben voor den rijkdom des godsdienstigen levens, in geen stelsels op te sluiten. Indien eens een godgeleerde of wijsgeer onzer dagen gaarne over God als over den Afgrond placht te spreken, wat zouden zij zeggen? Mij dunkt, wij hooren reeds den Hoogleeraar van Oosterzee, in een zijner klinkende en onmiddelijk ter perse gelegde leer-, openings- of sluitingsredenen, zich plaatsende op een verheven grondslag, een heilige strijd-banier oprichten, een gewijde oorlogsleuze aanheffen, een welbeproefd harnas aantrekken en een nooit verwonnen krijgszwaard zwaaien tegen dien ongeloovige, om eindelijk in een drietandige toepassing hem te stellen tot een aanbeeld voor redenaars-mokerslagen, een toonbeeld van ongeloofs-rampzaligheid, een voorbeeld vol waarschuwing tegen gewaande-wijsheidsovermoed - of iets dergelijks. Welnu, niet maar den Heer Renan sprak van *le Père Abîme*, maar de orthodoxe Lodensteyn noemde God gaarne den *Afgrond*, den Oceaan, den Maalstroom. - *Genade-afgrond* schreef hij boven een lied waarin hij de diepte der wijsheid verheerlijkt, die hem voor alle eeuwigheden reeds verkoren heeft tot zaligheid. - Zekere Anna Catharina van Lochorst is zalig ontslapen. Met weemoedig verlangen ziet haar de dichter na. Hij benijdt haar haast èn staat èn plaats:

> Daar zwemt zij nu, gedompelt mede,
> In 'd Afgrond van d'Oneyndighede:
> d'Oneynd'ge wil, 't Oneyndig wel,
> 't Oneyndig Woord, d'Oneynd'ge Reden,
> (o Heyligheyd der Heyligheden!)
> Daar is zij dood en zonder kwel,
>
> Daar 's Catharyn al heel verdronken
> End' in de Godtheyd weg-gezonken - - -

De vrienden schreien en zijn bedroefd:

> Maar als wy opzien en haar in den
> Maalstroom van 't Algenoegzaam vinden,
> Wenscht yder dat hij daar ook was.

Laat die wensch intusschen niet onmatig zich verheffen. Uw wil - roept de dichter zijnen broederen zangerig toe:

> Uw wil, uw zinlijkheyd, uw lusten
> Doet stille zijn en zalig rusten
> In d'Oceaan van d'Eeuwge WIL!
> Zoo duikt men in de zaligheden,
> Zoo sterven al onz' rampen mede,
> Zoo zijn w'als Anna Eeuwig stil.

God, zoo tracht van Lodensteyn het Opperwezen te beschrijven - is een

> Eyndelooze dwarrelstroom!
> Daar zeyld ons ziel heen zonder toom
> - - In dezen Kolk, dat zalige Volk
> Zig dronken drinkt
> En tot Eeuwig Heyl te gronde zinkt.
>
> Dan is 't Schepzel gansch niet meer
> Als om en tot des Scheppers eer.
> O Zalige Dood! Oh, dat ons boot
> Hier schipbreuk lee!
> En wy zonken al in deze Zee.
>
> Zee daarm' altijd dieper zijgt
> En daar men noyt den Bodem krijgt,
> Die Waarheyd rond, Is zonder grond
> En zonder wal,
> Roepende, de Heer is 't eenig Al!
>
> Zee van waarheid, aanvangloos
> En eeuwig, eeuwig, eyndeloos!

De prediker stelt dan ook, in eene ernstige zelfbeschouwing op zijn verjaardag gehouden als doel van zijn werken zich zelven voor, dat hij

in dien grondeloozen Kolk
Van Eeuwigheid verdronken, 's Hemels Volk
Dat zalig *Algenoeg* voor 's werelds *Niet*
Aanbied.

In volkomen overeenstemming hiermede is nu verder, wat wij als telkens wederkeerend beginsel van Lodensteyns levensbeschouwing en hoogst aangeprezen toppunt van godzaligheid vinden: *Godt Al en 't Schepzel Niet*. Dit thema wordt op allerlei wijze gevariëerd, maar komt telkens neer op hetgeen hij schreef voor in het boek van eene in zelfverloochening zig oeffenende:

Dit 's 't Boek van Margariet,
Een schoone zuiv're *Niet*.

Naar een telkens wederkeerend refrein is Margariet in dit leven, in Lusten en in Wil bijna, maar in Wysheyd, Hoogt en Staat, in Schoonheyd, Eer en Deugd geheel en al een *Niet* gebleven.

Een Stofjen is nog iet
By 't Heerlijkst dat men ziet
Maar by 't LIGT is Margriet
En wy al enkel *Niet* -
't Is waar, z'is Deugden-rijk
En daardoor God gelijk
En zoude dat niet *Iet* zijn?
Is zij dan nogtans *Niet*, zoo moetz' een *schoone Niet* zijn.

De weg ter zaligheid, door eene andere, gestorvene zuster bewandeld en gewezen, is ook weder deze:

Zoo werd men *Niet* bij 't Onbegrepen *Al*.

Nu kan men, deze dingen lezende, onbevattelijk eerst en dan onhandelbaar zijn. In dit geval doet men als de Heer Bronsveld vroeger tegenover de nieuwere godgeleerde wetenschap en nu pas tegenover den Heer Hofstede de Groot. Dan vraagt men: is dit misschien orthodox? Wordt deze Boeddhist een pilaar der Nederlandsche Hervormde Kerk geacht? Behoort deze leer van het Nirvâna t'huis in Godes woord? dan weigert men zich door iemands warme verdediging der mystiek, Lodensteyns mysticisme als gezond en echt te laten aanpraten en ontzegt aan

sommige broeders het recht om zich ter wille van eenige orthodoxe stellingen, die misschien aangehangen zijn, zijne geestverwanten te noemen. - Maar dan kan men ook vrijgevig, mild, inschikkelijk en zachtmoedig wezen. In dat geval tracht men voor alle dingen te verstaan en te begrijpen, om dan te waardeeren. Men is indachtig, dat de mensch te klein is om het Oneindige te omvatten. Dat zijne taal naar de beperktheid van zijn geest gevormd en op de leest der eindige dingen geschoeid, onmachtig is om langs een anderen weg dan dien van beeldspraak aan het eindige ontleend of dien van ontkenning van het eindige, tot God te naderen. Dat iemand God *afgrond* noemende, - hoe gelukkig, dat ik deze wijsheid heb kunnen putten uit de 6e afl. van het Woordenboek, met dat bewonderenswaardig artikel over *af!* - daarmede niets meer van Hem zegt, dan een ander die Hem Oneindig, Onbegonnen noemt - nl. dat Hij *zonder* grond, grens of aanvang is. 't Is waar, als de mensch hooger stijgen wil dan zijne vleugelen hem dragen kunnen of zijne borst adem vindt, dan, tot straf van zijn overmoed, ploft hij te dieper neer; zoo wij het onuitsprekelijke nogtans willen uitspreken, het ontastbare nogtans voelbaar willen maken en dus naar een beeld grijpen: een Zee waarin wij verzinken, een Oceaan waarin wij ons verliezen, een Al waarin wij van zaligheid dronken, zonder wil, zonder gedachte, dood zijn of nog maar enkel *gevoelen*, dan zinken wij uit de hoogere gewesten van de gedachte in de lagere gewesten van het gevoel. Wij meenden zeer geestelijk te wezen en worden zeer zinnelijk. Nogtans bij een man als Lodensteyn en met zijne liederen voor ons, erkennen wij met blijdschap dat deze uitingen al te weelderige loten zijn misschien, maar die toch niet zouden opgeschoten zijn en hun bladrijke kroon verheffen, indien zij niet uit een krachtigen tronk hare sappen trokken. Zij zijn de openbaringen van die echte godsvrucht, waaraan Vondels woorden zulk een waardige, gezonde uitdrukking leenen:

> O Vader, die geen wieroockvat
> Noch gout, noch lofzang waerder schat
> Dan godtgelatenheit en stilte
> Van 't schepsel, dat uit nedrigheit
> Behaegen schept in Uw beleit
> En in Uw wil zich zelf versmilte - -

en die ook aan Lodensteyn zijne beste gedachten en welluidend-

ste verzen ingaf. Dat koning David, in gevaar van zijn leven, zich sterkte in den Heer zijnen God, gaf hem twee liederen in de pen, die hij ‘Hertsterckte in Jehova’ noemde. Daarin komen uitboezemingen voor, die eens gelezen, om haar eenvoud en innigheid kans hebben u in het geheugen en op de lippen te komen, als òf de nood, òf het van dank overvloeiend hart u tot uwen Schepper brengen:

't Hoord den Hemel alles toe,
Wat ik denk en wat ik doe,
Wat ik hebb' of ooit vermooge,
Wat mij lief is, wat mij lust,
Al 't begeeren van mijnn' Ooge
Mijn vernoegen en mijn rust.

Leend hy ons oyt eenig Goed
't Is uyt Goedheyds overvloed:
Des wij Hem te danken schuldig
Zijn, en neemt Hij 't ons weer aff
Niets te dragen ongeduldig;
Want het gaat tot die het gaff.

't Gaat weer tot dien Oceaan
Daar het eerstlyck quam van daan.
Wis, mijn Heyl is niet gelegen,
In dat my iets goeds geschiet;
Maar dat ik de Goedheyd zegen'
Als den Heer' het al geniet.

Wy syn niet dan voor den Heer,
En ons Heyl is in zijn Eer,
En zijn eer in al syn wercken:
Als Hy ons dan sincken doet
Kunnen wy syn lof maar stercken,
Wat Hy doet is even goed.

Ondoorgrondelycken Raad!
Daar maar enckel wijsheid staat;
Onnaspeurelycke Vonden!
Onberispelyck Besluyt!
Onbereickelyke Gronden!
Onuytsprekelyck Beduyd!

‘Eensaamheyd met Godt’ is het opschrift van een ander dier liederen, waarin teederheid der gedachte en zangerigheid van vorm om den voorrang twisten:

Al myn tragten, Myn verwagten
Is na U myn Godt alleen:
Want de klare, zegena'ren
Scheyden zig uyt U van een.
O! Heylig eenzaam, Met Godt gemeenzaam:
Was ik maar met U gemeen!
Was ik maar met U gemeen!

Met U leef ik, Met U zweev' ik,
Jesu! door het goed en kwaad:
Met U sterf ik, Met U erf ik
Dat by U te wagten staat.
O zalig eenzaam, Met Godt gemeenzaam
Daar mijn Jesus met my gaat,
Daar mijn Jesus met my gaat. -

Een paar proeven mogen nog hare plaats vinden. De eerste is een weemoedige vraag, door den druk en de donkerheid der tijden, en een geloovig antwoord door zijn godsvertrouwen den dichter op de lippen gelegd:

Oh, wanneer zal de tijd gebooren
Zijn, als de Waarheyd zelf zig hooren
Zal doen in stemmeloos gerugt?
En 't Onzigtbaare zig vertoonen
In 't ongeschapen Ligt en woonen
In herten daar de schaduw vlugt?

Wy willen lijdzaam daarop wagten.
Want als de Wezentlijke Magt en
De Waare, Wijze *Wil* dat maakt,
Dan zinkt ons ziel in d'Eeuwigheden
Zo weg, dat redelooze Reden
En willen, willig zig verzaakt.

Dan kent men Eigen goed nog voordeel
En wikten 't Al na 's Hemels oordeel,

Nog wilt men, dan dat Die gebied:
Dan lieft men niet dan d'Eeuwge Goedheyd
En vindt men alle vind'bre Zoetheyd
In 't Eeuwig Hallelu-Jah lied.

De andere is ontleend aan ‘den Nederigen Christen’, door den Heer Bronsveld met recht een juweel genoemd:

Mijn Vader die mijn smerte siet,
Mijn herte siet
Mijn hert gebied,
En al syn grepen weet:
My dunckt, daar legt het neer,
Daar legt het nedrig neer,
En dwaal ick, proeft het selve wis
Of 't nog verheven is.

Heb ik my niet in billyckheyd
Gewilligheyd
En stilligheyd
Oodmoedig neergeleyd?
Soo nedrig als een kind,
Soo nedrig als een kind
Dat sig ten vollen vergenoegd
Als 't maar de Moeder mind.

Een kindje dat maar suygen kan,
En buygen kan
En tuygen van
Syn onlust met een traan:
En trekt men 't van de borst,
En trekt men 't van de borst,
't Mag schreien om des moeders raad
Maar noyd het twisten dorst. -

Soo my Heer! uw genade-stroom
Te stade koom;
Of spade koom;
Of sig van my vertrekt:
O! droevigen vertrek!
O! droevigen vertrek!
Nog sal mijn ziele zwijgen stil
Omdat het Vader wil. -

O! Sienders, Priesters, Koningen!
Die woningen,
En kroningen
Hebt van Israels Heer.
Wagt verder op zijn gunst,
Wagt verder op zijn gunst,
Want is syn goedheid grondeloos,
Zoo is zy eyndeloos.

Met dezen teederen eerbied voor God, met dat diep ontzag dat het in zijn strengen eenvoud zoo grootsch geloof zijner kerk in Gods souvereiniteit op Lodensteyns harp deed trillen, mengden zich intusschen eenige flauwe, valsche, wanklinkende tonen. Er was in het godsdienstig bestaan van dezen man een bekrompenheid en kleingeestigheid, die zijn speeltuig menigmaal ontstemden. - Ja, het is maar al te waar, wat de Heer Bronsveld ten overvloede met zoo veel ijver oprakelde, van Lodensteyn was kerkelijk-orthodox. Gods wereldplan en leiding, de openbaring van Zijne goedheid en almacht, al de volheid Zijner grootheid en genade, met alle waarheid en troost, lag voor Lodensteyns verstand en gemoed in dat verlossingsdrama, dat lang vóór ons bestaan voorbereid en opgezet, buiten en ver boven ons voorbijging en in wolken van mysteriën gehuld, in een langverloopen tijd, in een vergelegen land, op een heuvel buiten de stad Jeruzalem, tusschen hemel en aarde zijne ontknooping vond. Hij geloofde als zijne tijdgenooten met hart en ziel in drie-eenheid en plaatsbekleedend lijden. De Schepper zelf is door 's menschen zonde ‘gedompelt in de straff.’ De Schepper - naar zijn rang in het drie-eenig goddelijk wezen, de Zoon -

wilde liever sterven
Seyd Hy, een vervloeckten Dood
Dan gy sterven in die Nood.

God de Zoon leed alzoo op Golgotha een vervloekten dood om God den Vader te verzoenen, die voldaan en bevredigd, aan de vrijgekochte, aangenomen ziel God den Geest geeft - van wiens godheid de Kerk intusschen nooit zeer veel werk gemaakt heeft. Lodensteyn kon zingen, wat nog de christelijke gemeente gewijzigd hem nazingt, indien nl. de predikant dit vers wil opgeven:

Niets o Jesus, dan Uw bloed,
Schenkt de rust aan mijn gemoed. - -

en uitgesproken of stilzwijgend vooronderstelt vormt dit heilsfeit den grondtoon van zijn ‘leven, lieven, loven.’ Hij zong en meende in allen ernst:

Dies 't wonderend gemoed in liefd' ontsteeken
Leerd my *tot* Godt, *door* Godt, *om* Godt te smeeken.

Ik spot niet met dit geloof en zal geene goodkoope geestigheden trachten te slijten over het feit, dat één geen drie is. Integendeel, de bekentenis moet mij van het hart, dat de leer der orthodoxe kerk, die voor den gerechten toorn des Heiligen Gods met geen minder offer kan tevreden zijn dan dat van God-zelf den Zoon en voor dezen Zoon, het eeuwig woord, geen geringere taak heeft, dan door zijne vernedering als mensch, zijn dood en vervloeking een wraakgloed Gods te blusschen door niets in hemel of op aarde, zelfs door God niet te dooven - dat deze leer veel meer logika en geheimzinnige poëzie bezit dan velen harer bestrijders allicht in staat waren te vermoeden. Ondanks hare stuitende ongerijmdheden is zij veel redelijker dan wat de liberalen van gisteren, de apostolischen, evangelischen, supranaturalisten, hedendaagsche orthodoxen, of hoe zij heeten mogen, ons als heilswaarheid bieden: dat schoorvoetend geven en nemen, dat hangen tusschen stoutmoedigheid en bang zijn; dat van geen drie-eenheid weten wil o neen! en toch niet in allen ernst durft zeggen, dat Jezus mensch geweest is; dat den moed niet heeft om den zondaar aan te zeggen, dat Gods wraakgloed eeuwig blijft branden voor elken mensch, die nog niet persoonlijk, door zijn geloof in den gekruisigde, deel gekregen heeft in de verzoening op Golgotha - en toch in dien dood meer dan een martelaarschap, iets geheimzinnigs, bovenmenschelijks blijft zien en in paulinische termen beschrijven: een stelsel met één woord zoo stelsel-loos, dat het voor den Gods-zoon geen hem waardig werk weet en voor zijn taak geen naam; dat eindigt met ons twee goden in den hemel te geven, gelijkelijk aan te bidden, waarvan de een, *onze Vader*, zorgt voor onze stoffelijke belangen, brood en deksel, geboorteuur en stervenstijd en algemeenen loop onzer lotgevallen, de ander, gaarne genoemd *de Heer*, voor het betere in ons, roeping, wedergeboorte, zondenvergiffenis, heiligmaking, eeuwig leven.

Ik begrijp, hoe een peinzend en dichterlijk gemoed als dat van Lodensteyn aangetrokken kan worden door een God dien

hij Jezus noemen en zich onder de doorzichtige vermomming van den vriendelijken Menschen-zoon voorstellen mocht in Eigen persoon rondgaande en goeddoende, zondaars troostende, met tollenaren aanzittende en voor verlorenen zijn dierbaar leven latende aan een kruis. Te allen tijde heeft deze Jezusdienst om hare poëzie vele zielen aangetrokken boven de aanbidding van den Geest, die hemel en aarde vervult. Nog niet vele jaren waren de lippen, die dat onbeschrijfelijk teedere en gemeenzame, vertrouwelijke en trouwhartige ‘Onze Vader die in de hemelen zijt’ gesproken hadden, gesloten, of men leerde als toppunt van christen-wijsheid de contradictie: wij hebben een *Voorspraak* bij den *Vader* en leerde tot deze Voorspraak bidden. Maar de vraag is, of deze liefelijke dingen waar en waardig zijn; of zij in *geest* en *waarheid*, dan of zij in *zinnelijkheid* en *poëzie* leeren aanbidden: of zij de zielen doen droomen of werken, week maken of sterken, verteederen niet alleen maar ook verheffen? Met Lodensteyn's liederen vóór ons, behoeft ons oordeel niet te wankelen. Niet zonder schade voor de ruimte van uw hart en blik sluit gij, godgeleerden! GOD op in een menschenleven en te vergeefs meent gij dat een mensch reeds GOD wordt, omdat hij misschien eenige wonderen gedaan heeft of uit het graf opgestaan zal zijn. Een God wiens werkzaamheid en openbaring ten slotte neerkomen op hetgeen Hij voor 18 eeuwen op een klein plekje van de aarde en op één dag uit al de duizende jaren, in geheimzinnige tegenstrijdigheid heeft geleden en doen lijden; de prediking van Wiens grootheid eigenlijk nooit buiten de verkondiging, verklaring van en dank voor dat eene feit mogen gaan - is niet de Koning des heelals, voor wiens majesteit wij met heilig sidderen buigen en evenmin ‘onze Vader’. En het geloof in dezen kleinen God, die ons zoo ver staat, van dezen Vader die een Middelaar noodig heeft, maakt de wereld eng, de geschiedenis eng, de openbaring eng, het leven eng. Zoo was het met Lodensteyn. Deze man had bij al de innigheid van zijn geloof een bekrompen wereld. De natuur trekt hem oorspronkelijk wel aan, maar hare taal wordt gedwongen dogmatiek te verhalen en te zuchten over de zonde van den mensch. Geen lied, zwellend van blijheid en dank als van het vogeltje, dat de blijde eerste zonnestraal wakker maakt, wil hem vrij uit de borst. Ook voor hem komt de ‘Maytyds-morgen’ en drijft hem 't ‘lauwe Bed’ uit; ook voor hem kleedt zich Natuur in 't nieuwe groen; ook zijn kruin en het pad voor zijn voet

worden ‘met cierlyk Bloeizel-blad bestrooid’ - maar hij durft zich aan den roem en de vreugde dezer verheffende dingen niet overgeven. Zij zijn hem aanleiding en voorwendsel om te preeken: het groen om te zeggen:

Als ons omarmt, De Liefde warmt
Van 's Hemels Zoon
Geven wy Hem 't jeugdig Hert ten loon;

de vallende bloesem om uit te roepen:

Bloeysel, Christen, is maar Bloem,
Maar steunzel van een ijd'len roem.
De bloem valt af En stuift als Kaf
Hoe heerlijk 't Spruit,
Vele komen zo bedrogen uit! -

Geen der schoone dingen, waarmede God zijne gaarde siert, schijnt voor dezen mensch te bestaan. *Ziet, ziet, de wereld en al is niet* - zoo luidt het straatdeunachtige refrein van een 68 tal coupletten, waarin 's werels ijdelheid en Godts Algenoegzaamheyd op weinig dichterlijke wijze worden beschreven. Kleeding? zij is door zonden eerst ter wereld gebracht, van beesten eerst gehaald. Gemakkelijke, ruime woningen; eigen haard, eigen t'huis?

Bouwt vry uw Huysen heerelyk
Als kerken hoog
Nog is het maar gebakken slijk - -

Kunst?

Vercierd met pragt van schilderij
Uw ruime zaal
t'Is niet dan verf en maar Copij
Van 't ydle Principaal.

Over deze gevoelens intusschen kunnen wij glimlachen: Lodensteyn was ongehuwd en niemand is gehouden de kunst lief te hebben. Maar wij zien reeds vreemd op als wij hem de vriendschap, eene waarlijk niet onedele vriendschap

- - den zoeten band
Daar het vroom gezelschap my
Meed te vangen, meed te binden
Wist in zoete slaverny,

als zonde en verderf zien schuwen omdat het ‘zielverdervend Eygen’ er in was. En pijnlijk treft ons bij 't doorlezen zijner 190 verzen, dat hij geen enkelen toon heeft voor de broederliefde. Wisten wij niet uit zijne levensbeschrijving dat Lodensteyn in waarheid zijn geld en goed, tijd en rust, ja de spijze, reeds op zijn disch gedragen, voor anderen over had gehad, wij zouden uit zijne liederen niet opmaken, dat zijn hart ook vele arme broeders en zusters omvatte en zijne godsvrucht ook uit vele draden van deernis, medelijden, hulpvaardigheid, belangstelling in anderer lief en leed was geweven. Wij krijgen een indruk als of de wereld der menschen voor hem niet bestond dan voor zoo ver zijn plicht hem onder hen deed werken. In de wijde, wijde wereld, door het geloof hem geworden tot een

> Woestijne, Daar verdwijne
> Moet wat in de wereld blinkt,
> Daar mijn ooren, Niets en hooren
> Daar mijn oog het Al ontzinkt - -

is eene ziel als van Lodensteyn met God alleen, heeft zij Hem geheel voor zich. Het komt mij voor, dat hierin eene verfijnde zelfzucht schuilt.

Veel bedenkelijker is nog een ander euvel. Dat men Jezus tot God maakte was te begrijpen. Zoo iemand waard was door de liefde en vurige vereering zijner vrienden tot den troon gedragen te worden, was hij het. Die verheffing was de eenigzins onhandige uitdrukking van het geweten der gemeente, die met juist instinct in Jezus van Nazareth eene in heerlijkheid nimmer geëvenaarde openbaring Gods had gezien, maar niet in staat was - en is zij nog niet altoos zoekende naar het groote woord? - die heerlijkheid in de juiste formule uit te spreken. Maar bedenkelijker voor de practijk der godsvrucht was, dat men nu niet zoozeer een mensch tot God verklaard, als in waarheid den God des hemels en der aarde tot een mensch gemaakt had. Meenende Jezus te verheffen, had men God klein gemaakt. Zoodra men toestond God zonder meer Jezus te noemen; de poëzie zich van deze zwakheid meester liet maken en de deuren der teugellooze verbeelding openzette voor de vrome zieltjes en zwakke hoofdjes - toen ontstond dat zoogenaamd innige, maar in waarheid zeer ziekelijke dweepen en droomen, dat stoeien en spelen met het Heiligste, dat nog in zoo menig boekske en van zoo menigen kansel onzen goeden smaak kwetst en onzen

geest van aanbidding bedroeft. Immanuel die al van Eeuwigheyd, zegt Lodensteyn, zijn lust had in het steyl, van t' Eeuwig, Eeuwig, Eeuwig Godlyk Heil,

> Ligt daar in lompen arm'lijk opgerold,
> Werd als een hulploos Menschenkind gezold. -

Welnu, dat is het juist wat nog geschiedt en te onvergefelijker is, naarmate onze Meester aan inniger persoonlijken omgang met God een gezonder, krachtiger geest van eerbied en ontzag heeft gepaard en geen aanleiding ooit gegeven tot ziekelijkheid en smakeloosheid. Nog kunt gij in de kerken hooren, in de boekskens lezen van ‘den Heer’ wiens werk en zorg geheel en al schijnt te bestaan in het bereiden van dierbare ervaringen en lieve verrassingen en kleine leidingen aan een beperkt getal van vrienden. Gij laat u een poos mede wiegen op die droomerige weekelijke muziek, maar als gij de kerk uit en de wereld intreedt, dan moet gij erkennen, zoo dàt de hoogste verkondiging is van den Schepper van hemel en aarde die door den mond zijner eigene kinderen geschiedt, dat dan een gewrocht van menschenhand, een cathedraal, een spoorwegbrug, een linieschip veel grooter bewondering en ontzag u inboezemen kan, dan zij.

Ik zou deze dingen niet zeggen, indien Lodensteyn maar in geringe mate aan dit euvel mank ging, doch dit is niet het geval. De staaltjes van slechten smaak en godlasterende zinnelijkheid zijn voor 't grijpen.

De Zoon heet

> Een Lam, dat altijd leefd
> En altijd Voedzel geeft,
> Dat eens geslagtet is
> En altijd op den Disch
> Weer versch gebraden staat - -
> Een Lam aan 't schriklyk Vyer
> Gebraden, dat van hier
> Tot in de Helle gloeyd,
> En ons had oyt geschroeyd
> Was dit Lam niet geblaakt;
> Nu eet men 't toegemaakt - - -

Het schenden der ‘Ontzaghelijke Majesteyt’ noemt hij in één adem:

> Die opgekrabde Heylands-wonden.

Aan dien zelfden Heiland vraagt hij:

doe
Gy 't Steenig Hert maar smelten in Uw Wonden.

Niets kan den Christen verzadigen

Dan 't Vleesch van 's Hemels waren God.

De wereld moge tieren en razen:

Geen sterken drank, Geen rook of stank
Bedwelmen ons meer de zinnen, ons meer de zinnen,
Maar wy zijn dronken van Water en Bloed
Dan eerst ons zinnen beginnen.

Dit beeld wordt nogmaals uitgewerkt. De kinderen des verderfs moge dronken zijn in sterke dranken, praal en pracht,

Wy zijn dronken met verstand,
Als wy van den Hemel vol zijn
Blij en droevig overhand.

d'Heyl-fonteyn met Duyzend Kraanen
Teugen van het Wonden-bloed,
Opgeslorpte eygen Traanen
Die ons Liefde storten doet,
Denkt, wy zijn met Zinnen dronken
En den Geest is in het Bloed.

Ik wil nu eens voor een oogenblik toegeven, dat deze wanstaltige uitwassen van het leven des gemoeds meer uit de ziekelijke verbeelding van den man en de zwakke toegefelijkheid zijner vrienden, dan uit den aard van zijn mystiek geloofsleven zelf hun oorsprong hebben genomen. Maar wat dan te denken van die geestelijke minneliedjes, ‘Jesus min, Jesus min of ware Kuysheyd, die Herdersliederen, die Aandagten op Hooglied V: 2 vlg., die gesprekken tusschen Sulamith en Immanuel’, die zoo talrijk ook in het bundeltje van den Heer Bronsveld voorkomen? Zij bevatten niets grofs. Integendeel, zij munten door zoetvloeiendheid en kieschheid uit, zij bezitten hier en daar iets onbeschrijfelijk liefelijks, maar ontleenen deze zangerigheid en dezen gloed aan de stoutheid waarmede zij al de wisselende aandoeningen der aardsche min overbrengen op de hemelsche liefde tusschen Jezus en zijne verkorene, smachtende bruid, de ziel.

O! schaduwige Boompjes,

zoo spreekt eene Harderin, wier hert, zijne vorige minnestrikken ontwert thans de ware min gevonden heeft,

O schaduwige Boompjes
Dien ik mijn klagten de'e;
O zoete zilvren stroompjes!
Dien ik mijn zugten me'e
Deed voeren na de Dalen,
Als ik in 't zinloos dwalen,
U van mijn dwaze pijn,
Deed mijn' Oorgetuygen zijn:
Ey! laat uw stil gerugt,
Zagt-zuyzend door de Lugt
Mijn nieuwe Minnezugt
En ongewone klagen
Van Mond ten Hemel dragen;
En zegt de Trouste Mijn,
Dat mijn Hert voor Hem zal zijn.

Zeg Hem, dat Eeuw nog Eeuwen,
Zo lang 't Gesternte gluyrt,
Zo lang de Wolken sneeuwen
Zo lang u ruyschen duyrt,
Mijn liefde zal verkouwen
Mijn zugten zal doen flouwen
Door voor of tegenheyd - -

Hoor, zuyv're teere Spruytjes!
Snee-wit gewolde Vee!
Hoor! dierb're reyne Kruydjes
Die 'k met mijn Voeten tree;
Getuygen van 't geleden,
Geklaagde onzuyverheden,
Gedagten ongenaamt,
Die zig nu mijn Ziele schaamt:
Gaat, zeg dien Heil'gen daar,
Rijn, boven d'Hemelen klaar,
Daar ik mijn Ziel aan paar,
Ik wil mijn zuyv're Leden

Te sijnen dienst besteden,
Ja zegt dien Trouste Mijn
Dat mijn Hert voor Hem zal zijn.

Hooft had Dorilea, weifelende tusschen het trekken van haar hartje en de vrees voor ontrouw en ongedurigheid van haar ‘harder’ laten zeggen:

Het vinnig stralen van de zon
Ontschuil ik in 't boschaadje.
Indien dit bosje klappen kon
Wat melde 't al vrijaadje.

Vrijaadje? neen. Vrijaadje? jaa.
Vrijaadje zonder meenen.
Van hondert harders (is 't niet schaa?)
Vindt me 'r getrouw niet eenen, enz. -

Lodensteyn nam de fijne spelingen en geestige wendingen van dit juweeltje in dienst van zijn ‘Jesus getrouwe liefde’ en liet zijne maagd in het boschje wachten op den Herder, aan wiens standvastig minnen zij niet behoefde te twijfelen:

Het vinnig stralen van de Son
Ontschuyl ick in dees' lommer,
Oh! of dit bosje klappen kon,
Wat melden 't al een kommer?

't Bekommert hert hier treuren gaat
Als 't sig helaas! bedrogen,
De wereld, daar het hert op staat
En zijn belooft' vind logen.

Alleen mijn Herder altijd stuyrt
Na d'oude liefd' sijn sinnen;
Of 't weyg'ren lang hertneckig duyrd',
Standvastig duyrt sijn minnen.

Dies treckt mijn hertje nu soo seer
Soo seer, en ick sal 't wagen
Want die my hare min bi'en meer
Haar minnen sijn maar vlagen.

Dus mijm'rend treck ick na mijn Son
En wagt hem in dees' lommer,
Oh! of dit bosje klappen kon,
Wat melden t' al een kommer! -

'Het jonge en onbekommerd leven' geeft den dichter de volgende woorden in:

Ey Jesu lief! bezit mijn oogen:
Ey Jesu lief! bezit mijn tong,
Ey Jesu lief! wilt niet gedogen
Dat oyd mijn voet te dertel sprong.

Ey Jesu lief! bezit mijn ooren,
Ey Jesu! houd mijn handen vast,
Dat die niet dertels oyt en hooren,
Dat geen van desen mis en tast.

Ja Jesu-lief bezit gij 't herte,
En houd dat rijck voor eeuwig in,
Duld daar nog min, nog minnesmerte
Als Jesu-lief uw reyne Min.

U sal ick soetste Jesu singen,
Een vrolijk liedjen en weerom
Mijn hertjen in u vrolyck springen
Van nu aan tot mijn ouderdom.

Eene herderin, een menschen ziel, wil de 'nabootster Echo, Die de stille Min, van menig Harder, menig Harderin, verspied' deelgenoote maken van soo een lieflyckheyd als haar 't Hert vervult. Zij heeft echter al de schuchterheid der maagdelijke liefde en vraagt:

Maar, Echo, sult
Gy noyd eerst vragen, wat my deerd? Noyd yet?
Echo: Noyd yet.
Nogtans die mind, wil self eerst zijn gevraagd.
Ick min Een, die my boven all' behaagd.
En Echo, vraagd gy my niet eens, wie ist?
Echo: Wie ist?
Weerkaatster, die noyd mensch vraagd, vraagd gy my?
Dat's seldsaam. Ligt omdat mijn vryery
Wat seldsaams is, wat Godtlycks (denck ick) oock,

Echo: Ick oock.
Ja Godtlyck, want Hy is der Heeren Heer,
Een Koning aller Koningen, vol Eer,
Vol Heerlyckheyd, vol glans, vol schat en goed. -

Het Hooglied, waar de lauwe lucht van eene Oostersche liefde bedwelmend ons uit tegenademt, werd door Lodensteyn niet beschouwd als eene verheerlijking van Christus en zijne bruid, de gemeente - in dit Nieuw-testamentisch beeld ligt nog eene groote liefelijkheid en geen gevaar, daar de gemeente toch steeds iets afgetrokkens blijft - maar zoo persoonlijk en plastisch mogelijk van de min tusschen Jezus en ‘de gelovige ziel’. En dit is gevaarlijk spel. Men oordeele. Sulamith, reeds op haar leger en door sluimerzucht bevangen, heeft haren minaar in den nachtdauw laten staan en in de verwarring van den halven slaap geweigerd op zijn kloppen open te doen. Nu hij heengegaan is, schrikt zij geheel en al wakker en ijlt om hem in te laten - maar haar liefste is geweken. Zij zocht hem, maar vond hem niet; zij riep hem, maar hij antwoordde haar niet. De wachters in de stad en op de muren vonden haar terwijl zij in den nacht ronddoolde, mishandelden haar en namen haar sluijer weg: ‘Ik bezweer u,’ roept zij uit, ‘gij dochters van Jeruzalem, indien gij mijn liefste vindt, dat gij hem aanzegt, dat ik krank ben van liefde.’

Ach! herte vol benauwtheyt -

vangt Lodensteyn's geloovige ziel aan:

Dat's levend sterven!
Dat's levend sterven!
Dat's levend, levend sterven!
Mijns herten Grondslag
Die 't hert ten grond sag,
Mijn levens Leven
Heeft my begeven!
Dat heerlyk Aansicht
Een Son by 't Maanlicht
Dus heen, dus heen te gaan?
Dus heen, dus heen te gaan?
Dus heen, dus heen te gaan?
Dat's levend sterven!

Zij was wat aan 't sluimeren geweest: en toen Hij klopte, hoorde zij 't maar als door dampen henen.

In dons gelegen,

verwijt zij zich,

Lag ick, als regen
En dauw Hem deckten
En Hy my weckte.

Zij tracht haren Bruidegom terug te roepen:

Hoord nog een woord mijn Leven!
Mijn Heyl! en vlugt niet!
Mijn Heyl! en vlugt niet!
En vlugt, mijn Heyl! en vlugt niet! -

te vergeefs!

'k Beswijck van lange wachten!
En kan niet langer,
En kan niet langer
En kan, en kan niet langer!
Mijn oogen wijcken
Mijn le'en beswijcken,
Mijn voeten moe-gaan;
Mijn keel wil toegaan;
En 't werd nog banger!
'k En kan niet langer!
Ay! my, daar sijg ick heen,
Ay my! daar sijg ick heen
'k En kan niet langer.

Als Zyons diere kind'ren Hem vinden:

Ey! segh, ey segh dan
Dat ick hier leg van
Sijn min in pijne
En vast verdwijne
'k Ben krank, 'k ben krank van liefde!
'k Ben krank, 'k ben krank van liefde!
'k Ben krank, 'k ben krank van liefde
Betuygt en sweert dat.
Moet ik Hem dan nog derven?
Ach! pijnlyck derven!
Ach! pijnlyck derven!
Ach! Ach! Ach! pijnlyck derven!
Zoo vindt mijn herte
Vermaack in smerte

In traan genuchten:
En sal met suchten
Soo lang ik leve
Hecht aan Hem kleven:
En sterv' ick, sterv' ick dan,
En sterv' ick, sterv' ick dan,
So sterv' ick, sterv' ick van
Een Hemelsch liefd' vuyr.

Het ‘Lied der minne tusschen Emanuel en Sulamith’ spant de kroon. 't Is een uitgewerkte minnekout tusschen twee gelieven. Het teeder verlangen komt zoowel van Zijnen als van haren kant. Niets ontbreekt er aan, noch het genoegen dat Sulamith schept om haren Minnaar met krans en bloemen te tooien:

Sulam.:
De Blad'ren van mijn Hert, den Mond
Door Lipp' en Tong ontschooten,
De Bloemen uit den zelven grond
Met uw Dauw overgoten.
Die ongemeen
Geweven digt in een,
Hebben u nooit verdrooten -

noch de zoete, herhaalde verzekeringen van liefde:

Eman.:
Laat door uw Blad en Bloemen heen
Door kleur en geur van verren
Granaat en Druiftros onder een
Doorflonkeren als sterren,
Zo zal ik in
Uw lieffelijke Min
O Sulamith verwerren.
O Sulamith! gy hebt mijn Hert
Veroverd door uw Oogen. -

evenmin die lieve verwijtingen:

Eman.:
Zeg Sulamith, wat was u lest
Dat gy my liet voor Deur staan?
Ik klopt', ik riep, ik sprak om best
Tot mij de Dauw dee deur-gaan:
Of ik uw schuw,
Dan of ik ben by uw
Voor deez' wist gy daar keur aan.

die het zoo zoet is te weêrleggen of te erkennen:

Sulam.:
Ey! swijgh mijn schaamt' Emanuel
Gij keerde u nauwelycks heenen
Of 't Lijf zig rept ter Bedd' uyt snel
En 't Hert bezweek met eenen
En deed een vloed
Van Myrrhe druypen zoet
Op Grendel, Slot en Steenen.

Den oly deed het Slot met lust
Opspringen en ik rukte
My Straate-waard, Fy dat de rust
Mijn waakend Hert zo drukte!
Of (dagt ik) daar
Emanuel nog waar:
Maar laas! het my mislukte. -

als de pijn van het afscheid:

Sulam.:
Waarheen mijn Koning! Ach en scheyd
En laat die Zon niet dalen!

Eman.:
Ja Duyf, mijn bijzijn u verleyd
Gy laat uw Schaapjens dwalen.

Sulam.:
Dwalenze! vlied
Emanuel dan niet:
Maar helptze Kooi-waarts haalen.

Als mij niet alle merkteekenen bedriegen, dan is dit zinnelijk en niet geestelijk, dan noemt men dit verliefdheid en geen liefde; weekelijke familiariteit in plaats van dien zeer vromen en kinderlijken, maar ook zeer eerbiedigen en zeer gezonden ‘geest der aanneming tot kinderen, door welken wij roepen: Abba, Vader’. Weg met deze lafheid! Weg, weg uit deze lauwe, vochtige broeikaslucht; ik heb behoefte om in den frisschen wind te ademen, den hoogen hemel en de wijde aarde aan te zien en te voelen dat mijn God groot is.

- - Godt. Oneindig eeuwig wezen
Van alle ding, dat wezen heeft.
Vergeef het ons, ô noyt volprezen
Van al wat leeft of niet en leeft
Noit uitgesproken, noch te spreecken;
Vergeef het ons en schelt ons quyt

Dat geen verbeelding, tong, nog teken
U melden kan. Ghy waart, ghy zijt,
Ghy blijft de zelve. Alle Englekennis
En uitspraeck, zwack en onbequaem
Is maer ontheiliging en schennis:
Want ieder draeght zijn' eigen naem
Behalve ghy. Wie kan u noemen
By uwen Naem? wie wordt gewijt
Tot uw, Orakel? wie durft roemen?
Gy zijt alleen dan die gy zijt
Uw zelf bekent en niemant nader
U zulx te kennen, als ghy waert
Der eeuwigheden bron en ader
Wien is dat licht geopenbaart?
Wien is der glanzen glans verschenen?
Dat zien is nogh een hooger heil
Dan wy van uw genade ontleenen;
Dat overschrijdt het perck en peil
Van ons vermogen. Wy verouden
In onzen duir: Ghy nimmer meer.
Uw wezen moet ons onderhouden,
Verheft de Godtheyt: zingt haer eer.

Wat wilde de Heer Bronsveld met de uitgave van deze bloemlezing? Is zijn doel bereikt, als Lodensteyn voor eene onverdiende vergetelheid bewaard wordt, oude vrienden mag behouden en nieuwe vrienden winnen? Ik geloof dat zoowel het een als het ander kan geschieden. Ik dank hem, dat hij ons op waarlijk uitstekende wijze met een man in kennis gebracht heeft, die verdient gekend te worden. Ik zou hem dankbaar zijn, zelfs al had hij ons in Lodensteyn niet anders geleverd dan eene bijdrage tot onze kennis van den mensch en zijnen godsdienst. Bedoelt de Heer Bronsveld echter iets meer: wil hij misschien ons Lodensteyn's lied als een spiegel aanbieden voor onzen tijd, dan protesteer ik met grooten ernst. De wereld is sinds Lodensteyn te grave daalde, ruimer geworden. Voor den Nederlander van onzen tijd reikt de gezichteinder aan elken kant verder. De wetenschap heeft een nieuwen hemel en eene nieuwe aarde van onzen God onder onze kennis gebracht.

De geschiedenis is een woord van veel ruimer omvang voor ons dan voor den Utrechtschen predikant der 17de eeuw. Als wij ‘openbaring’ zeggen, denken wij, om met den Heer ten Kate en nogmaals in andermans verzen te spreken:

> Maar ook buiten de enge palen
> Van één afgezonderd volk
> Blaast de vrije Geest des Heeren
> Gaven strooiende uit de wolk. -

denken wij met hem aan de Kunst, de Wijsbegeerte, de Poëzij van Hellas ook en nog zoo veel meer, dat voertuig is geweest van Gods gedachte. Als wij den heiligen naam van Jezus op de lippen nemen, dan roept die naam heel wat anders en oneindig veel grootere dingen in verleden en toekomst, in het leven van mensch en menschdom reeds tot stand gebracht of nog tot stand te brengen, voor onzen geest op, dan het mysterieuse zoenoffer op Golgotha aan Gods toorn gebracht. Welnu, wij vragen van den zanger des geloofs voor de kinderen van ons geslacht, wiens psalmbundel wij met blijdschap der ziel zullen begroeten, dat hij die groote gedachten vleugelen geve; dat hij ons de woorden leere om die groote daden Gods roemend en dankend te verheerlijken. Laat zijn gemoed even vroom zijn, zijn gevoel even teeder als dat van Lodensteyn, maar laat zijn blik wijder reiken, zijn geest met grooter rijkdom van Godsgedachten toegerust wezen. Ik weet niet of de Heer Bronsveld hoogelijk ingenomen is met het gedicht waaraan de laatstaangehaalde versregels zijn ontleend. In zijne plaats en indien ik als hij de kerk sinds Voetius verbasterd achtte, zou ik het niet zijn: geen gevaarlijker vijandin voor het behoud van het nog trouw gebleven Sion, zou ik zeggen, dan een wegslepend gedicht, vol van de nieuwe wereld en de nieuwe gedachten, dat onder een goeden naam en een schijn van rechtzinnigheid binnen de muren wordt gehaald. Ik zou mij intusschen verheugen, indien ik in deze mijne onderstelling faalde; indien de Bloemlezer, ten Kate's Schepping leggende naast Lodensteyn's Uytspanningen, met mij samenstemde niet enkel in de erkenning van genes meerderheid in welluidendheid en dichterlijke kracht, maar ook in den ootmoedigen dank aan Hem, tot Wien zooveel rijker lied van menschenlippen opklimmen kon, omdat Hij hun zooveel heerlijker gedachten heeft geopenbaard.

Wormerveer, 19 Maart '68.
S. GORTER.

Het leven eens kunstenaars.

Carl Maria von Weber. Ein Lebensbild von Max Maria von Weber. 2 Deelen. 1864.

(*Vervolg*.)

Moest Berlijn voor Weber een leerschool wezen, het was, althans in den aanvang, geen gemakkelijke school. Wel vond hij er zijn vriend Meyerbeer en werd hij in de vorstelijk ingerigte woning van diens vader, den rijken bankier, gastvrij en hartelijk ontvangen, maar de beide kapelmeesters, Bernhard Anselmus Weber en Righini, die juist toen het toppunt van hun invloed te Berlijn bereikt hadden, waren in den beginne zeer koel en trokken de schouders op, toen Carl Maria hun voorstelde zijn Sylvana op het Berlijnsche tooneel op te voeren. Zij zeiden hem, dat de opera de blijken van buitengewoon veel talent droeg, maar dat zij wegens de moeilijkheid der uitvoering, die reeds bij eenige repetitiën gebleken was, door de leden der kapel en van de opera niet gunstig was ontvangen, terwijl Bernhard Weber er nog op zijne gewone grove manier bijvoegde, dat het onrijp werk was, dat noodzakelijk omgewerkt moest worden. 't Zij nu dat Weber de oude heeren te kras antwoordde, of wel, dat wegens den grooten naam, dien hij reeds bezat, zijn aanwezigheid in Berlijn hun niet aangenaam was, zij werkten ten minste van dien tijd af hem tegen waar zij konden, terwijl ook Iffland, die pas van een zware ziekte hersteld was en de hoofddirectie van het tooneel weêr op zich genomen had, de beide jeugdige kunstenaars op niet zeer voorkomende wijze ontving.

Gelukkig stonden eenige aangenamer ervaringen daar tegen-

over. Vooreerst was koning Frederik Willem III, waarschijnlijk ten gevolge der warme aanbeveling van den kroonprins van Beijeren, zeer gunstig jegens Weber gestemd, en dan ook scheen hij het met den ouden Zelter op den duur goed te zullen vinden. Deze, een ruw persoon, die voor niemand eenig ontzag had behalve voor Göthe, voor wien hij dan ook soms walgelijk kruipend was, kende van Webers werken niets en wilde ze ook volstrekt niet leeren kennen, terwijl hij tevens met zekere affectatie ontkende, iets van de nieuwere rigting in de kunst te weten, en alleen beweerde, dat de zes en twintigjarige kunstenaar een beminnelijk talent was, dat zich gelukkig moest achten onder zijn sterke vleugelen de wereld ingeleid te worden. Zoo introduceerde hij Weber dan ook spoedig in de groote schepping van zijn meester Tasch, ‘de zangakademie’, waar hij zelf over jonge dames, kunstenaars, officiers en ambtenaren den directeurstaf voerde, waarmede hij veeleer sloeg, dan dat hij er de maat mede aangaf. Naast deze zangakademie bestond echter nog een jonger inrigting, door Zelter zelven gevestigd, en die beschouwd kon worden als het eerste groenen van dien tak der muziekkultuur, welke van dat tijdstip af zulke rijke bloesems voor het duitsche volksleven gedragen heeft. Op het einde van 1808 toch had Zelter, onder den naam van ‘de liedertafel’, een vereeniging voor mannengezang opgerigt, zooals er vroeger nergens eene bestaan had, en welke goed geslaagde onderneming eene nieuwe soort van composities in het leven riep, die volkomen regt van bestaan hadden, omdat ze geheel overeenkwamen met het duitsche volkskarakter. De vaderlandslievende geest die uit dit mannengezang sprak, moest ook op Weber, in wiens hart het vaderlandsch gevoel, door zijn onophoudelijk zwerven in tallooze kleine duitsche staatjes, weinig ontwikkeld was, ten slotte indruk maken; en hij, wien het gebruik van politieke gevoelens tot grondslag voor den een of anderen kunstvorm tot dusver vreemd gebleven was, componeerde onder dien indruk op Bornemann's ‘Turnierbankett’ een cantate voor mannenstemmen, die door frischheid en oorspronkelijkheid den grootsten bijval van het gezelschap, zelfs dien van Zelter verwierf, en langen tijd bij de uitvoeringen der vereeniging een paradestuk bleef. Eene andere dergelijke compositie, ‘der Kriegs Eid’, welke echter meer overeenkwam met de rigting van zijn later zoo beroemd geworden ‘Leyer und Schwert’, en welke hij op verzoek van den predikant der brandenburgsche brigade, Mann, gecom-

poneerd had, liet hij zelf door de soldaten in de kaserne instudeeren.

Inmiddels had hij zijn pogingen niet opgegeven om Sylvana te doen uitvoeren. De tegenwerking van Bernhard Weber was nog grooter geworden, toen Rhigini den 19^{den} Aug. te Bologna gestorven was en er eenige kans ontstond, dat Carl Maria wel eens diens opvolger kon worden, 't geen Bernhard op alle wijzen wilde verhinderen. Iffland werd daarom gewaarschuwd voor de groote kosten der opera; de leden van het tooneel werden beangst gemaakt voor de moeijelijkheden, en zelfs strooide men uit, dat het koninklijk tooneel zich zou compromitteren door de opvoering van het onrijpe werk. Toen echter, vooral door den invloed van vorst Radziwill, de repetities toch doorgezet werden, de leden van het tooneel een zeer goede opinie van de opera begonnen te krijgen en daardoor al de treurige voorspellingen in het water vielen, werden er evenwel nog duizenderlei praktische zwarigheden opgeworpen, zoodat er tusschen de eerste en de tweede repetitie bijna zes weken verliepen. Maar Weber gaf het niet op: twee schitterende concerten en de onverflaauwde ijver van zijn talrijke vrienden bragten het zoover, dat de uitvoering vastgesteld werd. Met een spaarzaamheid, een betere zaak waard, werden echter door Iffland en B. Weber de kosten voor decoraties, costumen, enz., slechts tot een ontzagchelijk klein bedrag toegestaan, zoodat er niet één nieuw stuk werd geschilderd of aangeschaft; en toch, hoewel het werk dus in een oud en versleten kleed op het tooneel verscheen, werd de uitvoering, die den 10^{den} Julij plaats had, met het beste succes bekroond.

Te midden van dezen moeitevollen strijd ontving Carl Maria een brief van Gottfried Weber, waarbij deze hem den dood zijns vaders meldde. De acht-en-zeventigjarige oude heer, van wien wij meer spraken toen zijn invloed op den zoon van meer belang was, had den 16^{den} April, in zijn kleine woning te Mannheim, het onrustig hoofd, dat met de jaren steeds wonderlijker geworden was, te ruste gelegd. In het hart van Weber kwam niet één enkele maal de gedachte op, dat zijn vader in zijn pligten jegens zijn zoon dikwijls was te kort gekomen; hij herinnerde zich alleen diens liefde en zorgen voor zijn talent. In zijn notitieboekje vinden wij aangeteekend: ‘hij is rustig ontslapen! God geve hem den vrede dien hij hier miste. Voor mij is het eindeloos smartelijk, dat ik hem geen gelukkiger dagen kon verschaffen. God vergelde hem de groote liefde die

hij voor mij had en die ik niet verdiende, en de opvoeding die hij mij liet geven. Requiescat in pace!'

De uitvoering van Sylvana was de eindpaal van Webers verblijf in Berlijn, en na met moeite afscheid genomen te hebben van Meyerbeers voortreffelijke ouders, die hem gedurende een half jaar een even aangenaam als schitterend te huis hadden verschaft, na alle vrienden, die hem zoo opregt genegen waren en wier vriendschap hem, die noch huis noch ouders bezat, zoo dubbel dierbaar was, te hebben vaarwel gezegd, vertrok hij den 31sten Aug. naar Gotha.

Ofschoon hij bij zijn verblijf aldaar weêr de duidelijkste bewijzen ontving van des hertogs vriendschappelijke gezindheid jegens zijn persoon, begon hij toch na verloop van een maand met zekeren weemoed te denken aan de laatste maanden, die hij in Berlijn had doorgebragt. Hij werd zenuwachtig door het excentrieke karakter van den hertog, die hem geen oogenblik rust liet. Nu eens moest hij dezen vergezellen op uitstapjes naar Reinhardtsbrunn en Friedrichsroda, dan weêr dadelijk een door den hertog juist geschreven gedicht of een verhaal dat deze improviseerde, met muziek begeleiden; of wel, het viel den vorst eensklaps in, dat de melodie van het een of ander gedicht best geschikt zou zijn voor een marsch, en dan had hij geen rust voor dat zij hiervoor veranderd en geïnstrumenteerd was, - terwijl voorts zijn militaire muziekanten die muziek moesten blazen, waarbij hij zelf den tekst van het lied declameerde en schrikkelijk veel pret had over het contrast daardoor veroorzaakt. Evenwel was de hertog op zijne wijze zeer dankbaar voor alles wat Weber deed, en beloonde hij diens moeiten met allerlei kleine geschenken, soms al zeer zonderling van aard; nu was het een cachet of een inktkoker, dan weder vesten, zijden kousen of een mantel, en wanneer hij zich bijzonder dankbaar wilde toonen, een ringetje of iets anders uit zijn buitengewoon hooggeschatte antiquiteiten- en curiositeiten-verzameling, hetwelk echter alleen waarde kon hebben voor een liefhebber.

Gedurende Webers verblijf in Gotha zijn er weinig belangrijke muziekale werken van zijne hand verschenen, terwijl hij zich daarentegen des te ijveriger met letterkundige studiën bezig hield. Bij zijn lust echter om weêr kunstreizen te doen en als vrij man werkzaam te zijn, begreep hij niet in Gotha te kunnen blijven, zoodat hij weldra, na een verblijf van iets meer dan drie maanden, besloot te vertrekken, en dit des te

eerder, toen hij een brief van Gottfried Weber ontving, waarbij een menigte schuldbekentenisson gevoegd waren, die zijn vader in het laatst van zijn leven geteekend had. Een oogenblik aarzelde Weber om die schulden op zich te nemen; want wat hij bezat was niet eens toereikend om de door de vrienden voorgeschoten begrafeniskosten te betalen, zoodat er aan het afdoen van schulden niet te denken viel. In ieder geval moest er echter zoo spoedig en zoo veel mogelijk geld worden verdiend. Met werkelijke aandoening scheidde Weber van hertog August, met wien hij meer dan honderd dagen doorgebragt had op eene wijze, die niet aan den omgang van een vorst met een arm genie deed denken, en wiens vorstelijk paleis een te huis zonder zorgen voor hem geweest was. Ook den kring van uitstekende muziekanten verliet hij ongaarne. Den 19^{den} December vertrok hij, terwijl prins Frederik hem, ‘in dank voor zijn fonkelende melodiën’, een speld met een schoonen diamant vereerde, en de hertog, die van ter zijde kennis gekregen had van zijn edelmoedig besluit om de schulden zijns vaders over te nemen, hem met een zijner innemende briefjes veertig friedrichs d'or toezond, met de fijngevoelde bijvoeging: ‘honorarium voor het onderwijs in den geest der muziek.’

Toen Weber den 12^{den} Januarij te Praag aankwam, waar zijn trouwe Gänsbacher hem met open armen ontving, vernam hij daar reeds dadelijk dat Wentzel Muller zijn betrekking van kapelmeester aan het Prager tooneel had nedergelegd en dat de directeur Liebich, die het voornemen had het tooneel geheel te reorganiseren, op Gänsbachers aanraden voor die opengevallen betrekking het oog op Weber geslagen had. Deze mededeeling stortte den jongen musicus in een zee van twijfelingen. Aan den eenen kant stonden de oude plannen, die hem lief waren geworden, en het zonnig vooruitzigt der kunstreis, die twee jaren duren zou, aan den anderen kant zag hij een vaste eervolle betrekking, een veel omvattenden werkkring, die hem de gelegenheid zou geven oneindig veel goeds voor de kunst te doen.

Zelf kon hij tot geen besluit komen, en Gänsbacher moest hem als het ware met geweld medevoeren naar de protectoren van het theaterbestuur: vorst Isidor Lobkowitz, opperburggraaf Kolowrat Liebsteinsky, graaf Clam Gallas en den rijken bankier Kleinwächter, welke aanzienlijke mannen hem op de voorkomendste wijze ontvingen, terwijl hij van alle kanten vernam, dat men het als een groot geluk zou beschouwen hem voor

Praag te kunnen winnen. En toen die vleijende hulde hare tooverkracht begon te oefenen, bragt Gänsbacher hem ten laatste bij Liebich, bij ‘Papa Liebich, aan wien niemand iets weigeren kon’, en tegen wiens originaliteit en beminnelijke hoedanigheden ook Weber niet bestand bleek te zijn. Hij was een verstandig tooneelspeler en behoorde tot de school van Iffland, zonder diens manier in alles na te volgen. In 't burgerlijk blijspel uitstekend, onovertrefbaar in het karakter van goedaardige, koddige en wakkere oude mannen, wist hij zelfs de platste rollen door een zuiver en poëtisch spel te veredelen. Zijn geestige impromptu's, die steeds ter snede waren en zoo juist in den smaak vielen van het publiek, waren voorbeelden van fijn, goedhartig en bevallig vernuft. Zijn publiek kende hij zoo als weinig kunstenaars en hij vond ook bij alles wat hij deed den weg tot het hart. Voor de hoogere tragedie was hij echter geheel ongeschikt. Als directeur bezat hij een onbeschrijfelijk aangenaam talent om aan den geheelen loop der zaak, zonder schade voor de vereischte tucht, een patriarchalen toon te geven, en de groote, vrij gezette gestalte van den ouden heer, met zijn breed en goedaardig gezigt, paste volkomen bij de vaderlijke wijze waarop hij met de leden van zijn tooneel omging; hij werd steeds ‘papa’ genoemd en allen die hij lief had, sprak hij aan met ‘du’. Achtingswaardig als mensch, getrouw aan zijn woord, vol verstandige goedhartigheid, oefende hij een grooten invloed uit op alle standen der maatschappij. Aan zijn gastvrije tafel, die bijna met vorstelijke overdaad was ingerigt, vereenigden zich met de grootste ongedwongenheid de leden der aristokratie, de uitstekendste personen uit den burgerstand en tal van vreemdelingen. Zijn avondbijeenkomsten waren verreweg de gezochtste van Praag, en door zijn omgang met de élite der maatschappij verhief hij ook zijn tooneelgezelschap en baande hij aan de leden daarvan den weg tot de hoogste kringen. De tooneelonderneming van dezen man is dan ook in de geschiedenis van het theater schier eenig.

Tot dezen man kon Weber niet neen zeggen, toen hij met de hem eigene onweêrstaanbare beminnelijkheid aan den jongen musicus de plaats van kapelmeester, of liever die van technisch directeur der nieuw op te rigten opera aanbood, met volkomen vrijheid om te handelen zoo als hij zelf zou noodig oordeelen, met 2000 Weener gulden inkomen, een benefice met 1000 gulden

gegarandeerd, en 2 à 3 maanden verlof. Wel schreef Weber in zijn dagboek: ‘ik kan er moeijelijk toe overgaan mijn plannen te laten varen om naar Italië, enz. te gaan, maar voor het genot spoedig als eerlijk man mijn schulden te kunnen betalen, heb ik iets over! Andremo!’ - Hij nam het aan. Met 1 April moest hij zijn betrekking aanvaarden, maar Liebich stelde hem reeds dadelijk in het bezit van zijn inkomen. Vóórdat de operavoorstellingen begonnen zou Weber zich eenigzins op de hoogte plaatsen van den kring waarin hij te Praag zou verkeeren, en zou hij een reis naar Weenen doen, tot studie en tot het engageren van sujetten. Met Gänsbachers hulp had hij een onderkomen gevonden; met een groote zorgvuldigheid, die met de jaren schier tot overdrijving klom, had hij zelf alles bezorgd en geschikt, ja zelfs de verwarming, verlichting en het schuijeren van zijn kamer geregeld. Niets mogt ontbreken in de beide kleine kamers die hij bewoonde; het was toch voor het eerst dat hij zich zelf een nestje bouwde.

Juist in dezen tijd, eenige dagen voor zijn vertrek naar Weenen, ontving hij een brief van Caroline Brandt, die haar diensten voor het tooneel aanbood. Weber, die zich nog herinnerde hoe voortreffelijk zij de Sylvana in Frankfort had voorgesteld, haastte zich dit talent voor het tooneel te Praag te winnen, weinig vermoedende, hoe hij met haar het doel van al zijn streven in zijn nabijheid bragt. Toch was het vooreerst nog zoover niet en geraakte, nadat hij van Weenen was teruggekeerd, gedurende de repetitiën van Spontini's Cortez, de eerste opera die hij wilde uitvoeren, zijn anders zoo helder hoofd weder geheel beneveld door een hartstogtelijke genegenheid, welke hij voor een tooneelspeelster, de schoone en coquette vrouw van een voornaam danser in het ballet, Therese Brunetti, had opgevat. Zelfs zijn overdrukke bezigheden konden dien hartstogt niet blusschen en ook de spot en het hoofdschudden zijner vrienden waren niet in staat hem te bekeeren. Toch bragt die dwaasheid hem in duizenden verdrietige omstandigheden, terwijl zij zijne zedelijke kracht brak en zijn ontwikkeling als kunstenaar belemmerde. Gelukkig bleef hij zich zelf nog genoeg meester om zijn betrekking naar behooren te kunnen waarnemen, en op den 9^{den} September de Cortez met den besten uitslag te doen uitvoeren, zoodat zelfs de kritische Pragenaars met zelfvoldoening verklaarden, dat de nieuw georganiseerde opera den directeur von Weber tot eer strekte.

Met verwonderlijke snelheid volgde daarna de eene opera op de andere, tot groote tevredenheid van het publiek en van den moeijelijk te bevredigen directeur.

Doch tegelijkertijd bleef ook de neiging voor Therese voortduren en wel in die mate, dat zij zelfs niet verminderde toen Caroline Brandt den 1sten Januarij 1814 als Asschepoetster debuteerde en al spoedig aller harten won. Waarom Weber zich door Brunetti zoo onverstandig aangetrokken voelde, behoort dan ook nog steeds tot die onoplosbare psychologische raadsels, zoo als er zoo vele in het menschelijk leven zijn aan te wijzen. Den 10^{den} Januarij was zij reeds vijftien jaar gehuwd, zij was moeder van verscheiden kinderen en de jeugd natuurlijk voorbij, terwijl iedereen, behalve Weber, zeer goed wist, dat zij hem menigmaal bedroog en dikwijls buitenpartijtjes had in gezelschap van andere heeren. Gelukkig hadden eindelijk twee op zich zelf weinig beteekenende omstandigheden de kracht hem van deze betrekking te bevrijden. Vooreerst had Weber haar, bij gelegenheid van haren verjaardag, een gouden horloge met zeer beteekenisvolle breloques geschonken en daarbij eenige oesters gevoegd, die toen in Praag nog een zeer zeldzame en dure lekkernij waren. Toen nu de gevierde Dulcinée van het fijn horloge volstrekt geen notitie nam en daarentegen de oesters met gulzigheid verslond, moest iemand van zulk een fijn gevoel als Weber reeds daardoor inderdaad pijnlijk worden aangedaan. Doch van meer belang was de omstandigheid, dat zij, gelijk hij reeds lang bemerkt had en ook door de geheele stad bepraat werd, een zekeren Callina of Gallina, een vermogend man, steeds met in het oog vallende onderscheiding behandelde, waarover dan ook een hevige scène tusschen haar en Weber voorviel. Toen zij nu de onbeschaamdheid zoo ver dreef om Weber mede te deelen, dat zij met haar echtgenoot een woning ging betrekken, die Callina hun voor zeer lagen prijs in zijn huis aangeboden had, geraakte zijn hart geheel in opstand en begreep hij voor goed welk een vrouw zij was. Daarbij was het ook aan Weber ter oore gekomen, dat zij op een bal, waar de bankier Kleinwächter nog al werk van Caroline Brandt maakte, aan deze laatste den deugdzamen raad had gegeven: ‘hou dien vast, dat is de moeite waard, hij heeft geld!’ Van dien tijd af verdween Therese geheel uit zijn gedachten en werd zijn hart vatbaar om de reine liefde te gevoelen, die hij zijn gansche leven voor Caroline Brandt behouden zou. Door

een klein ongeval, dat haar op het tooneel overkwam, toen zij door het verzetten van een decoratie gekwetst werd, en ten gevolge daarvan eenigen tijd te huis moest blijven, erlangde Weber, die haar gedurende hare ongesteldheid geregeld bezocht, gelegenheid haar in haar huisselijk leven en in haar omgang met hare moeder te leeren kennen. Daar leerde hij haar waarderen. Doch naauw had Therese Brunetti de neiging van Weber voor Caroline bemerkt, of zij stelde alle middelen in het werk om een nieuwen aanval op zijn hart te doen. Natuurlijk leden deze pogingen geheel en al schipbreuk; maar toch veroorzaakten zij Weber zooveel kwellingen, dat zij, gevoegd bij de inspannende bezigheden zijner betrekking, hem zeer ter neêr drukten en tot het besluit bragten om in de badplaats Liebwerda bij Friedland nieuwe kracht voor zijn ligchaam te zoeken en daarna door het bezoeken der vrienden te Berlijn, Gotha, Weimar en Leipzig, den geest wat op te frisschen.

De brieven, die hij uit Liebwerda aan Caroline schreef, toonden reeds duidelijk genoeg, dat zijne genegenheid voor haar onveranderlijk gevestigd was en de grondtoon zijner brieven is dan ook steeds dezelfde gebleven, zoo vóór als na zijn huwelijk. De kracht zijner liefde was geheel geëvenredigd aan de edele hoedanigheden van haar veelzijdig, doch altijd beminnelijk karakter.

Na Liebwerda bezocht hij Berlijn, doch een geheel ander Berlijn dan hij vroeger gezien had. Tusschen toen en thans lag immers de slag bij Leipzig. Daar had de natie door eigen wil, eigen offers en eigen kracht over den grooten veroveraar getriomfeerd en thans stond zij als een leeuw, die zich zijn kracht bewust is, op het veld der overwinning. Had men in Praag de zegepraal gevierd van keizer Frans op den keizer der Franschen, hier vierde men den triomf van het duitsche volk over zijn onderdrukker. Dáár had men elkander in galakostuum geluk gewenscht en was er pligtmatig geïllumineerd, hier was natuurlijk gevoel en gloeijende geestdrift. Van den straatjongen af, die sedert Mei 1814 in den soldatenrok rondliep, tot den generaal van het uit het volk gevormde leger toe, leefde in aller harten slechts één gevoel, - het genot van kracht en van vrijheid!

Uitspanning, kunst, wetenschap, alles moest dan ook betrekking hebben op deze ideeën en begrippen, indien het de belangstelling van het volk zou opwekken. Wie wilde nog voorstellingen zien

van tooneelen uit de gewijde en ongewijde geschiedenis, of van de zoete genoegens des vredes? wie wilde nog liederen van liefde zingen of hooren? Hoe zouden zulke teedere toonen gehoord kunnen worden te midden van het gejubel en krijgsgewoel? Het wapengekletter klonk op het tooneel zoowel als in het leven; veldslagen werden geschilderd, krijgs-, triomf- en vrijheidsliederen gecomponeerd. Vooral van de laatsten kon den muziekalen en patriotischen Berlijner naauwlijks genoeg aangeboden worden.

Het was een zonderlinge trek die zich toen overal bij de duitsche volken vertoonde, dat zij het terugkeeren van den goeden ouden tijd, ja zelfs van de vrijheid, vereenzelvigden met de terugkomst van hunne oude vorsten, al mogten die ook nog zoo weinig bemind zijn en nog zoo luttel medegewerkt hebben om hun troonen terug te krijgen, al was hun bestuur ook nog zoo drukkend geweest. Hoeveel meer moest dit niet het geval zijn in Pruissen, waar de goede eigenschappen van den vernederden koning werkelijk gewaardeerd werden, waar hij bemind was en daarom, voor het oogenblik althans, zijn gebleken besluiteloosheid en zwakheid bij het voeren van den grooten strijd gemakkelijk vergeten werden!

Weber had geen geschikter gelegenheid kunnen kiezen om hulde aan zijn persoon en verkwikking voor zijne ziel te vinden, dan thans nu alle inwoners van Berlijn zich gereed maakten om den koning feestelijk te ontvangen. Den eersten avond na zijn aankomst reeds begaf hij zich naar de zangvereeniging om alle muziekale vrienden bijeen te vinden, en werd hij er dadelijk het middelpunt van een kring van bekenden die hem de handen drukten, en vreemden die zich aan hem lieten voorstellen, niet minder groot dan die, welke zich om Blücher gevormd had. Toen hij den volgenden morgen bij den bankier Beer binnentrad, die juist de weezen onthaalde en met een gezelschap van 80 vrienden der kunst bij de tafel aanzat, snelde ‘Mama’ Beer op hem toe en omhelsde hem met de woorden: ‘onze Weber!’ en toen alle gasten hun bijval lucht gaven, riep zij uit: ‘niet waar, hij mag niet weêr heengaan!’ De beide Rombergen, Rhode en anderen die hij hier aantrof, begroetten hem met de meeste hartelijkheid en boden hem bereidwillig hunne diensten aan voor zijn concert.

In dezen kring voelde hij zich voor het eerst Duitscher; voor het eerst werd zijn ziel verwarmd door de ideeën van vrijheid, vaderland, heldendood, burgerdeugd en tyrannenhaat, die

spoedig zoo krachtig werden, dat zij een tijd lang alle andere kunstmotieven op den achtergrond drongen en hem vol vuur de stof deden zoeken om aan zijn geestdrift lucht te geven. Aan deze geestdrift danken wij de onsterfelijke vrijheidsliederen, die eenige maanden later verschenen en die weldra alle politieke liederen van zijn voorgangers verduisterden, de harten der duitsche jeugd ontvlamden en er niet weinig toe bijdroegen om de liefde voor de vrijheid en het gevoel van mannelijke kracht bij het duitsche volk te doen ontwaken. Zij gaven aan Weber een eervolle plaats onder de groote mannen, die strijd voerden tegen geestelijke en stoffelijke slavernij.

De zucht om weder een opera te schrijven, werd inmiddels aangewakkerd door zijn omgang met Lodewijk Tieck en Brentano. De laatste vooral was er ver in, overoude, echt romantische onderwerpen uit het stof der vergetelheid op te rakelen, en zoo bragt hij dan ook eens op een avond, toen Weber, vermoeid van de toebereidselen voor zijn concert, bij Lichtenstein op de sofa lag, het gesprek op de fabel van ‘Tannhäuser’, die toen nog geheel en al de bekoorlijkheid der nieuwheid bezat. Weber geraakte dadelijk in vuur voor dit onderwerp. De strijd tusschen de liefde tot God en de zinnelijke en zuiver aardsche liefde was het bezielend motief, dat de geheele legende beheerschte; en welk een uiterlijke pracht kon er worden ten toon gespreid bij den strijd op den Wartburg, bij de verleidingen van Venus en haren stoet van Sirenen, bij de pontificale tooneelen in Rome. Muziek! riep hier elke passage, elk vers. Op Webers verzoek zou Brentano dadelijk aan de bewerking van den tekst beginnen, en zoo ware bijna de fabel, die den grondslag uitmaakt van een der grootste kunstwerken van den nieuweren tijd, reeds dertig jaren vroeger door Weber muziekaal behandeld. Anders, melodieuser, bekoorlijker, schooner dan zijn beroemde opvolger op den directeurszetel van Dresden het gedaan heeft, zou hij die fabel hebben opgevat; maar dieper, grootscher zeker niet. Ofschoon Brentano een goed deel van het plan voor den tekst voltooid schijnt te hebben, kwam er van de uitvoering toch niets.

Den 5^{den} September werd Webers Sylvana in Berlijn uitgevoerd, en hoewel de zaal stampvol was, schijnt het publiek toch zeer koel gebleven te zijn; want nergens, noch in een dagblad, noch in de brieven van Weber aan Caroline, wordt van eenigen bijval gesproken. Dit gebrek aan deelneming laat zich intusschen zeer goed verklaren door den geest van den tijd, die

in zijn opgewondenheid weinig sympathie kon voelen voor de sentimenteele hyperromantiek van het onderwerp van Sylvana met haar bordpapieren wapenrustingen, gemaakte gewaarwordingen en onnatuurlijke toestanden.

Onmiddellijk na deze uitvoering vertrok Weber naar Weimar en Gotha, met het doel om zich eenige rust te bezorgen en die te gebruiken om op te schrijven wat in zijn hoofd rondspookte; hij liet zich hiervan niet terughouden door een brief van Liebich, die hem verzocht spoedig terug te komen om de leiding der opera weêr op zich te nemen. Den hertog trof hij in Gotha niet aan; deze was naar zijn oud, naauwlijks bewoonbaar slot Gräfentonna vertrokken om daar, door zelf de baden te gebruiken, crediet te geven aan pas ontdekte zwavelbronnen. Daarheen vertrok Weber om den hertog op te zoeken. Hier door den vorst met de oude vriendschappelijkheid ontvangen, componeerde hij in het door het groen van het woud beschaduwde werkkamertje van het oude slot Tonna, de schoone liederen: Lützows wilde Jagd en het Schwertlied, terwijl de hertog dikwijls bij hem aan het klavier zat. Doch ook deze gelukkige dagen, deze vruchtbare omgang werden weder gestoord door een tweeden nog dringender brief van Liebich, waaraan Weber nu ook niet langer weêrstand bieden kon, zoodat hij dadelijk naar Praag vertrok. Hier vond hij de zaken tamelijk in de war. Caroline was uit haar humeur; de opera's, die gedurende zijn afwezigheid waren uitgevoerd, bleken slecht ingestudeerd te zijn; de tucht onder het personeel was verslapt en allerlei kleine onaangenaamheden waren ingeslopen, die zijn werkzaamheid bemoeijelijkten. Door Liebich wakker ondersteund, begon hij dadelijk alles weêr in orde te brengen en genoot hij dan ook de zelfvoldoening den 16^{den} October Weigl's Corsar aus Liebe te kunnen uitvoeren op zulk eene wijze, dat het publiek door zijn luiden bijval toonde, de meesterlijke leiding van den directeur te waarderen.

Een geheele maand was Weber met onvermoeiden ijver bezig om de onsterfelijke Fidelio in te studeren, waarvan hij veertien repetities hield en waarvoor zijn geestdrift aangroeide hoe meer hij zelf in den geest van dit schoone werk doordrong. De handeling dezer opera is hem echter nooit volkomen dramatisch voorgekomen, en deze opvatting is hem steeds bijgebleven, ook later toen zijn rigting, vooral in het dramatische, haar bepaald karakter had aangenomen. De beide meesters in het vak

hebben elkander leeren waarderen; ieder in hun soort stonden zij te hoog om te denken aan nijd of vijandschap; later werden zij zelfs, voor zoover het verschil hunner karakters dit toeliet, vrienden; maar nooit is het zoover gekomen, dat zij elkander goed hebben begrepen. Ofschoon onze biograaf daarover het stilzwijgen bewaart, zijn ons omstandigheden bekend, waaruit ten duidelijkste blijkt, dat Weber de groote beteekenis van Beethoven als toonkunstenaar geheel miskend heeft. Wat hiervan de oorzaak was valt niet te beslissen, tenzij het genie zoo specifiek fanatisch is, dat het huichelt als het zich gedwee toont. Er zijn daarom geen slechter kunstcritici dan groote kunstenaars.

De uitvoering was intusschen voortreffelijk, maar het publiek, dat Mozart in zijn grootheid zoo volkomen erkende, bleef koel, zoodat Weber daarover aan Gänsbacher schreef: ‘ik heb den 26sten November de Fidelio van Beethoven gegeven, die voortreffelijk werd uitgevoerd; er zijn inderdaad groote schoonheden in de muziek, maar - men begrijpt ze niet. - Men zou des duivels worden, Kasperle!’

Intusschen was Webers genegenheid voor Caroline Brandt hoe langer zoo krachtiger geworden, en gevoelde hij na de dagen van overspannen geestdrift, welke juist lang genoeg geduurd hadden, om hem zijn Leyer und Schwert te doen schrijven, meer dan ooit behoefte aan haar liefde en aan een huisselijk leven. Met wat al te veel onverschilligheid misschien omtrent de publieke opinie, bezorgde hij al de zaken van haar en haar moeder, en liet hij onder andere, om de ontvangsten voor Carolines benefice te vermeerderen, het gerucht uitstrooijen, dat de kapelmeester Weber zelf de biljetten aan de kas zou verkoopen, terwijl hij ook inderdaad onvermoeid den geheelen dag aan het bureau bezig was om aan de nieuwsgierig toestroomende leden der aristocratie en de tooneelbezoekers van Praag al lagchende de entree's voor de hoogst mogelijke prijzen te verhandelen. Toen nu eensklaps de laster een hevig geschreeuw aanhief, kwam Webers lang overwogen besluit tot rijpheid en vroeg hij Carolines hand.

Wat men zeker niet verwacht had, gebeurde: zij verzocht tijd van beraad. De reden hiervan moet voornamelijk gezocht worden in de omstandigheden van Weber, die toen nog niet zoo bijzonder schitterend waren: hij was een pas opkomende vermaardheid, had den naam van driftig en rusteloos te zijn, was niet

vrij van schulden, en kon alzoo nog geen voldoende waarborgen geven voor huisselijk geluk of voor toereikende middelen van bestaan. Daarbij had hij, en zijn rijke ondervinding van het tooneelleven had hem daartoe gebragt, als eerste conditie gesteld, dat Caroline nog vóór haar huwelijk met hem het tooneel verlaten en het nooit weêr betreden zou. Daar zij op dat oogenblik het troetelkind der Pragenaars was en zeker kon zijn van haar succès voor elk publiek, waar zij zich ook vertoonde, stond haar een voordeeliger loopbaan open dan de jonge kapelmeester haar kon aanbieden, terwijl ook zijn inkomsten veel geringer waren dan de hare.

Doch gedurende den tijd van beraad kon Weber niet te Praag blijven. Het viel hem te moeijelijk ieder oogenblik met haar in aanraking te komen, en hij zag in zijne afwezigheid het eenige middel om haar den goeden naam te hergeven, waarop zijne eigen onvoorzigtigheid inbreuk had gemaakt. Hij besloot dus eenigen tijd op reis te gaan, terwijl velerlei onaangename omstandigheden, onder anderen een vlaag van jaloezij van Caroline wegens Webers vriendschappelijken omgang met Christina Böhler, er het hare toe bijdroegen om dit vertrek te bespoedigen; en aangezien een kunstreis toen de meeste kans van slagen beloofde in die streken van Duitschland, die het verst van de oorlogstooneelen der laatste tijden verwijderd waren, vertrok hij naar München, waar hij met onverdeeld genoegen door zijn vriend Bärmann ontvangen werd.

Juist terwijl Weber hier was kwam het berigt der overwinning bij Waterloo; de opgewondenheid der geheele stad gaf zich lucht in illuminaties, vuurwerk, Te Deums en kanongedonder. Als door een tooverslag was de stad versierd; de last die honderd dagen met loodzwaarte op Duitschland gedrukt had, was weggenomen; op straat vielen de jubelende menschen elkander in de armen, en terwijl Weber, door de algemeene vreugde meêgesleept, in opgewonden stemming de grootsche muziek van het Te Deum in de Michaeliskerk aanhoorde, voelde hij in zich zelven den drang om de groote gebeurtenis op grootsche wijze door zijn kunst te vieren en zweefde hem, schoon nog in nevelachtige omtrekken, de idee van een zegecantate voor den geest. Zij kreeg vorm en leven, toen hij bij het uitgaan der kerk den tooneelspeler en dichter Wohlbrück ontmoette, die, nadat Weber hem zijn plan medegedeeld had, daardoor in vuur geraakte en hem beloofde binnen weinige dagen een tekst te zullen leveren.

Het duurde echter nog een geheele maand eer de dichter gereed was, zoodat Weber eerst den 2^{den} Aug. in het bezit kwam van het plan voor de cantate: Kampf und Sieg.

Deze tekst is niets minder dan poëtisch; de nuchtere dooreenmening van allerlei allegorische vormen met een zeer realistisch geschilderd beeld van den strijd, werkt zeer verkoelend, en bij de lezing moet men zich de toenmalige vlugt van den geest wel levendig voorstellen, om te kunnen begrijpen hoe die tekst Weber tot zijn krachtige en vurige muziek heeft kunnen opwekken. En toch bijna geen zijner werken begon hij met zulk een vurigen wensch om iets blijvends en belangrijks te scheppen, dat geheel in harmonie zou wezen met den geest des tijds en dat zijn naam zou vereeuwigen, dan juist de compositie van Kampf und Sieg. En die wensch werd vervuld! Maar ofschoon deze cantate onder zijn beste werken gerangschikt moet worden, vond zij op het eerste oogenblik niet overal den bijval dien zij verdiende, en moest de componist eenige maanden later een uitvoerig toelichtend opstel schrijven, waaruit ons duidelijk blijkt welke gevoelens hem bij het maken van dit werk bezielden, welk doel hij daarmede beoogde en door welke middelen hij dat doel trachtte te bereiken.

Het verblijf te München leverde voor de kunst niet die vruchten op welke Weber er van verwacht had, hetgeen voornamelijk toegeschreven moet worden aan zijn verhouding tot Caroline, die hoe langer hoe meer gespannen werd, totdat zij hem eindelijk haar wensch mededeelde, om de betrekking die tusschen hen bestond, als geheel geëindigd te beschouwen. Zijn smart daarover was geheel geëvenredigd aan de grootte zijner liefde, en de aandoenlijke en edele uitdrukkingen die in zijn brieven en bovenal in zijn afscheidsbrief van 31 Aug. voorkomen, toonen dit duidelijk genoeg. Den 7^{den} Sept. keerde hij naar Praag terug, waar hij gelukkig zijn lieven Gänsbacher vond, die hem tot steun verstrekte in den strijd dien hij steeds in zijn binnenste te voeren had, daar zijn betrekking hem ieder oogenblik in gezelschap van Caroline bragt. Zijn tegenwoordigheid echter, misschien ook wel zijn waardige kalmte, die de vrouwelijke ijdelheid prikkelde, bragten haar besluit aan het wankelen, en weldra was het Caroline niet meer mogelijk de genegenheid die zij voor hem voelde, en die voor korten tijd door allerlei praatjes en bedriegelijke redeneringen onderdrukt was, langer verborgen te houden.

Nu werd er in opgeruimde stemming ijverig aan de cantate gewerkt, zoodat zij op het concert van den 22sten Dec. kon worden uitgevoerd. De dag bleek niet gelukkig gekozen te zijn; het kersfeest was op handen, storm en regen maakten het gaan op de straten voor voetgangers onmogelijk en verschillende andere feestelijkheden hadden de rijtuigen in beslag genomen. De redoutezaal was dan ook tamelijk leeg, en het weinig opgewekte publiek bleef koel tot op de uitvoering der cantate, die zelfs hier, op een menigte welke in den regel weinig geestdrift bezat en wier landgenooten niet hadden medegestreden, althans den vijand niet in hun woningen gezien hadden, zulk een indruk maakte, dat Weber geen oogenblik behoefde te twijfelen aan de wezenlijke waarde van zijn werk.

En zoo eindigde het jaar 1815, dat voor Weber in vele opzigten, ook wat het geldelijke betreft, een zeer gelukkig jaar geweest was; want een inkomen van circa 3000 Thaler had hem in staat gesteld een groot deel van zijn Stuttgartsche schulden af te doen.

Hoe meer Weber er toe begon over te hellen, om zijn betrekking te Praag, die hem niet meer aanstond, te laten varen, en hetzij een groote kunstreis te doen, of een nieuwe voordeeliger positie te zoeken, des te meer schenen de Pragenaars hem op prijs te stellen, en beijverden zij zich zijn omgang te genieten; meer nog dan vroeger was de aristocratie er op uit hem in haar kringen te trekken. Ook Caroline werd bij de gedachte aan de naderende scheiding warmer en vrijer in het betoonen harer genegenheid, en zij drong uit een gevoel van medelijden met zijn eenzaamheid er bij haar moeder op aan dat hij dagelijks bij hen het middagmaal zou gebruiken, hetgeen zijn opgeruimdheid, die onder den druk der laatste jaren geheel verdwenen was, met rassche schreden deed terugkeeren.

Op waarlijk roerende wijze zocht Liebich Weber van plan te doen veranderen, en waarschijnlijk zou hij voor de dringende beden van den braven man bezweken zijn, indien Liebich hem niet tegelijkertijd een schrijven had medegedeeld van het stedelijk bestuur, bij gelegenheid der vervanging van den tooneelpresident, waarin tot Webers verrassing zoowel als smart de regering haar ontevredenheid te kennen gaf over de werkzaamheden der opera reeds sinds 1812. Deze omstandigheid, die zoo geheel in strijd was met de bewijzen van goedkeuring, welke hij zoo dikwijls

en bij herhaling ontvangen had, bevestigde hem voor goed in zijn besluit om zijn post te verlaten.

Intusschen had hij afschriften zijner cantate aan bijna alle gekroonde hoofden van Europa gezonden, zooals dat toen algemeen in zwang was; zijn hoofddoel daarmede was om zijn werk op verschillende plaatsen door de beste orkesten te doen uitvoeren, en het daardoor op voordeelige wijze bekend te maken. Het gevolg hiervan was een rijke oogst van snuifdoozen, doekspelden en ringen. Nog is het een aangename herinnering voor onzen biograaf, wanneer hij er aan denkt hoe in de dagen zijner jeugd zijn vader een lade van zijn schrijftafel, waarin wel 20 à 25 snuifdoozen en dergelijke snuisterijen lagen, op het groene kleed van zijn werkkamer uitstortte, en, bij hem op den grond gezeten, den glans van het goud en der edelgesteenten in schitterende strepen en kleurige vonken tegen de zoldering en de wanden der kamer liet spelen, terwijl dan de schatten der toovers prookjes die zijn vader hem daarbij vertelde, den knaap zoo regt natuurlijk voorkwamen.

Bij de toezending van zijn cantate aan den koning van Pruissen, had Weber de gunst verzocht haar in het operagebouw op den verjaardag van den slag van Waterloo ten voordeele der invaliden te mogen uitvoeren. Dit verzoek werd toegestaan, maar met de mededeeling daarvan ontving hij tevens de tijding dat zijne verwachtingen aangaande de betrekking van directeur der opera in duigen waren gevallen, en dat, niettegenstaande de warme voorspraak van Brühl, niet hij, maar Bernhard Romberg in Himmels plaats gekozen was. Goed ingelichte personen meenden dat de compositie van ‘Leyer und Schwert’ en de toezending der zegecantate, waarvan Weber zooveel verwacht had, er juist toe hadden bijgedragen, om zijn aanstelling in pruissischen hofdienst te bemoeijelijken, daar men, zooals bekend was, in den eigenlijken hofkring volstrekt geen begeerte koesterde om personen, die door woord of daad geestdrift voor het groote bevrijdingswerk getoond hadden, met bijzondere welwillendheid te bejegenen, of ze in de nabijheid van den troon te brengen; de koning zelf voelde voor die personen over 't algemeen weinig sympathie, en dit was voor hem misschien reeds genoeg, om Weber voor het oogenblik niet in Berlijn te willen hebben.

Op den 5^{den} Junij reisde Weber naar Berlijn, om er zijn concert te geven, terwijl de familie Beer hem weêr even lief-

derijk ontving als vroeger. Onmiddellijk begonnen de repetities der cantate, die door de executanten met zooveel geestdrift ontvangen werd, dat Brühl bij de tweede en derde repetitie slechts met moeite den toevloed van muziekanten en kunstkenners beperken kon, die het werk vóór de uitvoering wilden bestuderen. De generale repetitie op 17 Junij was een volslagen triomf, die alleen overtroffen werd door de uitvoering zelve, ofschoon de zaal daarbij, ten gevolge van stortbuijen, maar weêr half gevuld werd, hetgeen dubbel onaangenaam was, omdat de ontvangst voor de invaliden bestemd was. Nadat Weber nog een tweede uitvoering te zijnen voordeele gegeven had, die financiëel ook niet gunstig uitviel, omdat de Berlijners het geld in den zak hielden, ten einde een paar dagen later Catalani te kunnen hooren, en nadat hij vergeefsche pogingen in het werk gesteld had om van den koning een titel te verkrijgen die hem op zijn reizen van dienst kon zijn, vertrok hij zonder bepaald doel met den heer Beer en diens zoon Hans, den jongsten broeder van Meyerbeer, naar Carslbad.

Daar voelde hij zich te midden van de vele goede vrienden, die van alle oorden naar de gezondheidgevende bronnen waren toegestroomd, weder regt op zijn plaats, en daar kwam hij ook in kennis met graaf Heinrich Vitzthum, den intendant van het Dresdener tooneel, op wien hij dadelijk een zoo gunstigen indruk schijnt gemaakt te hebben, dat deze onmiddellijk inzag hoe nuttig het voor de nieuwe inrigting te Dresden zou zijn, indien zulk een man daarvoor gewonnen kon worden. In dien zin sprak hij met Weber, in dien zin ook schreef hij aan zijn broeder, den opperstalmeester, die gedurende zijn afwezigheid met het tooneelbestuur belast was, twee brieven, waaruit de heldere en edele geest van den graaf zoo duidelijk spreekt. Met scherpen en onbevangen blik beschouwt hij de roeping die Saksen, na zijn verdeeling, voortaan te vervullen had: ‘meer dan ooit moet Saksen nu gebruik maken van de hulpmiddelen waarover het beschikken kan, om zich steeds meer en meer door ontwikkeling van kunsten en wetenschappen te onderscheiden; want elke andere manier om roem en aanzien te verwerven, is voor ons verloren.’ En inderdaad, ware deze raad gevolgd geworden, dan had Dresden door zijn kunstschatten, zijn gunstige en bekoorlijke ligging, het middelpunt van intelligentie en kunst kunnen worden voor gansch Duitschland, een eereplaats, die een tiental jaren later München aanving voor zich te veroveren.

In Julij keerde Weber naar Praag terug en vond hij er weder alles in de war; de wakkere Liebich was in het laatste stadium getreden der ongesteldheid die hem reeds lang gefolterd en nu zonder hoop op herstel op het leger geworpen had, en waarvan hij dan ook niet weêr zou opstaan. Zijn dood werd verwacht op hetzelfde oogenblik, dat Weber voor goed vertrekken zou, zoodat het tooneel zijn beide geniale leiders tegelijk verliezen moest. Te vergeefs zocht de vrouw van Liebich, die voornemens was de directie voort te zetten, maar om haar ondraaglijk heerschzuchtig karakter en slecht humeur weinig bemind was, Weber tot blijven over te halen. Met een aan het ongeloofelijke grenzende naauwkeurigheid bragt Weber alles wat het tooneel aanging, voor zijn nog onbekenden opvolger in orde. En zoo kon hij dan ook met een gerust geweten en in 't bewustzijn van bijna vier jaren de beste krachten van zijn talent aan de ontwikkeling der Prager opera gewijd te hebben, de leiding daarvan in handen der directrice overgeven.

Met diepe smart stond hij aan het sterfbed van zijn waarden Liebich, om hem het laatste vaarwel toe te fluisteren. Doch het Prager publiek liet hem heengaan, zonder hem eenig bewijs van liefde of achting te geven, veel koeler dan hij het ooit had kunnen denken, terwijl daarentegen het geheele personeel der opera den 7^{den} Oct. met tranen in de oogen om het rijtuig stond, waarmede hij met Caroline Brandt en haar moeder naar Berlijn vertrok, waar de begaafde actrice voornemens was eenige gastrollen te vervullen.

Hoe verschilde de ontvangst te Berlijn van het afscheid te Praag! Met zeker soort van zelfvoldoening schepte Weber behagen in de verwondering van Caroline over de eerbewijzen en de achting waarmeê hij overal ontvangen werd. In dat licht had zij haar Carl nog nooit gezien; nu eerst zag zij in hoe klein haar sfeer, hoe groot de zijne was, en daar bij de vrouwen vereering en toewijding zoo naauw verwant zijn, kon zij ook het met zooveel warmte gedane verzoek, dat hun verloving openlijk bekend gemaakt werd, thans niet langer weigeren. Met een geheel ander gevoel dan vroeger zag Weber haar nu den 20sten Nov. naar Dresden vertrekken, terwijl hij zelf achterbleef om te werken.

Intusschen waren de Dresdensche zaken niet in het vergeetboek geraakt. Ten gevolge van het schrijven van graaf Vitzthum aan zijn broeder, had deze den kabinetsminister graaf

Einsiedel een memorie ingediend, waarin Webers talent hoog geprezen en zijn aanstelling voorgedragen werd. Denzelfden dag echter waarop de memorie ingediend was, antwoordde de minister, ‘dat aangezien het geheele plan omtrent de duitsche opera nog veel te onbekookt was, er aan zulke aanstellingen nog niet gedacht kon worden.’ En zoo vond graaf Vitzthum de zaken, toen hij in het begin van Aug. in Dresden terugkwam. Wel was hij voortdurend in Webers belang werkzaam, doch voor 't oogenblik kon er nog niets beslist worden. In 't begin van Nov. eindelijk werd aan Vitzthum opgedragen, met het oog op de duitsche opera, een staat der kapel in te dienen, en met warmte drong hij daarbij weder op de aanstelling van Weber aan. In dit concept was Webers inkomen vastgesteld op 1500 Thaler, gelijkstaande met dat van Polledro, den orkestmeester der kapel; doch deze som kwam den minister veel te hoog voor, en Vitzthum kreeg den last een goedkooper ‘sujet’ voor dezen post op te zoeken. Bij een nieuwe, met overtuiging gestelde voordragt, waarin Friedrich Schneider en Sutor bij wijze van nominatie nevens Weber genoemd werden, kwam de graaf op den laatstgenoemden terug, en toonde hij aan hoe diens ondervinding, verdiensten en reputatie hem zoo bijzonder geschikt maakten voor de nieuwe onderneming, terwijl hij ten slotte de hoop uitdrukte, hem voor 1200 Thalers 's jaars te zullen winnen. Zoo kon dan eindelijk de graaf Einsiedel, wien de zaak der duitsche opera, omdat het een nieuwigheid was, tegen de borst stuitte, geen weêrstand meer bieden aan den aandrang om Weber aan te stellen, en op 20 Dec. ontving Vitzthum de koninklijke beschikking op den door hem ingedienden staat, die in alle opzigten goedgekeurd werd. Het is niet onwaarschijnlijk dat Webers inkomen slechts bij vergissing daarin nog op 1500 Thalers is gesteld, doch Vitzthum haastte zich uit opregten ijver voor den persoon en de zaak een protocol op te maken, waarbij dit punt behoorlijk geconstateerd werd.

En zoo was dan het kersfeest van het jaar 1816 voor Weber een regt gelukkig feest; hij was verloofd en een eervolle betrekking verzekerde zijn toekomst en die zijner geliefde Caroline. Voor het eerst in zijn leven bescheen hem de gelukszon met onbeneveld licht.

(*Het slot in het volgend nommer*).

Bibliographisch album.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven door Mr. Is. An. Nijhoff, vervolgd door P. Nijhoff. Nieuwe reeks. Dl. IV en V, stuk 1 en 2.

Sedert de laatste aankondiging van de *Bijdragen* in dit Tijdschrift, en de weinige regelen, die wij thans aan de jongste afleveringen zullen wijden, verliepen vele maanden. Bijzondere omstandigheden mogen hebben medegewerkt tot dit uitstel, een werk als de *Bijdragen* kan meer naar waarde geschat worden, wanneer wij een afgerond geheel overzien, dan wanneer wij op elk afzonderlijk gedeelte telkens de aandacht vestigen. Nu wij echter de pen hebben opgevat, meest om hulde te doen aan de verdienstelijke medewerking van hen, wien het ernst is met de beoefening onzer vaderlandsche geschiedenis, gedenken wij met weemoed aan het onverwacht overlijden van den man, wiens familienaam voor altijd aan deze uitgave verbonden is.

Gelijk men weet, is P. Nijhoff den 29^{en} November van het vorige jaar gestorven. Elders is reeds een waardig woord tot zijne nagedachtenis gezegd. Eerlang zal een bevoegde hand in de biographiën van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde hem doen kennen als ijverig geschiedvorscher en archivaris. Ons voegt thans alleen te gedenken, hoe hij steeds al zijne zorgen heeft gewijd aan deze *Bijdragen*. Na den dood zijns vaders zagen ze zonder vertraging het licht. Waren er, die hij in staat achtte om bouwstoffen aan te dragen voor onze geschiedenis, Nijhoff bleef niet in gebreke ze daartoe op te wekken. Zelf gaf hij het voorbeeld, door mededeeling van hetgeen hij merkwaardigs op den weg zijner studiën of in zijne betrekking ontmoette. Behalve enkele boekbeschouwingen bevatten deze afleveringen nog van zijne hand ‘Iets over Wageningen en zijn oud

archief' en 'Tijdrekenkundige opgaven van eenige oorkonden betreffende het adellijk jufferstift te Elten.' En al kunnen velen het met ons betreuren, dat voortaan geene vruchten van zijn onderzoek meer in de *Bijdragen* gevonden zullen worden, het verheugt ons dat ze niet met hem ter aarde zijn besteld.

Als naar gewoonte bevatten het vierde en het vijfde deel, voor zoo verre het verschenen is, velerlei korte mededeelingen, die in een archief voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde juist een plaats moeten vinden. Ze mogen voor sommigen minder waarde hebben, hij, die zich met de studie van een bepaald tijdperk bezighoudt, zal met dergelijke kleine opmerkingen dikwijls dankbaar zijn voordeel doen. Tot deze categorie rekenen wij de 'Bijdragen voor de geschiedenis van de munt der stad Nijmegen' van den kundigen numismaticus De Voogt, die over de munten van den alouden rijksstad reeds menige goede studie heeft geschreven. Wijlen J.C. Schultz Jacobi en Mr. L.Ph.C. van den Bergh gaven evenzoo belangrijke aanteekeningen over de geschiedenis van de Zutphensche munten. - Voorts vermelden wij hier nog het volgende. J. ter Gouw heeft, als toevoegsel tot zijne Verhandeling over den oorsprong van het geslacht van Brederode, in het derde deel der *Bijdragen*, nog een en ander in het midden gebracht 'over het zegel en het wapen van Willem van Brederode van 1274'. Hij toont op heraldische gronden aan, dat zij, die met van Spaen beweeren, dat de Brederodes uit het geslacht van Teilingen gesproten zijn, in eene dwaling verkeeren. Althans uit hetgeen van den Bergh hiervoor had aangevoerd, kon dit niet bewezen worden. Doch al heeft de sphragistiek hier een en ander opgehelderd omtrent de verhouding van dit oud-hollandsch geslacht tot het Hollandsche gravenhuis, toch blijven, met het oog op de zegels der heeren van Brederode, nog enkele vragen over, waarop S. zelf erkent geen voldoend antwoord gevonden te hebben. Gemakkelijker viel het hem ontkennend te antwoorden op de vraag: 'Is Jan Persyn heer van Amsterdam geweest?' Wij gelooven dat de heer Alberdingk Thijm, en die met hem er anders over dachten, hierdoor wel overtuigd zullen zijn. - Mr. L.A.J.W. Sloet van de Beele vatte zijne Geldersche studiën weder op, na het nederleggen zijner gewichtige betrekking in Neêrlandsch Indië. De *Bijdragen* ontvingen van hem iets over 'De rechten van Loel, Milster- en Waverloholt in de ge-

meente Didam.' Welke belangrijke resultaten voor de kennis van den maatschappelijken toestand der Nederlandsche gewesten in vroeger eeuwen zou het opleveren, wanneer alle oude rechten en costumen met evenveel kennis en scherpzinnigheid werden onderzocht, als hier door dezen geleerde is geschied. Op dit gebied is nog veel te arbeiden. - Merkwaardig is de Fransche brief door de ongelukkige dochter van den dwazen Jacobus I, al had zij grootendeels schuld aan de rampen die haar troffen, geschreven in Dec. 1632 aan de Staten-Generaal, na het overlijden van haar gemaal Frederik V van den Paltz, den 'Winterkoning'. Prof. Brill heeft wel gedaan met de uitgave van dit stuk, verscholen in de resolutiën der Staten-Generaal. - Evenzoo zijn wij dank verschuldigd aan Jhr. Mr. J. de Witte van Citters voor de mededeeling van een brief van den rentmeester des heeren van Bruinisse, gedagteekend 14 Mei 1576. Men weet wat er in Mei en Juni van dat jaar in Zeeland plaats had. Het behoud van Zierikzee en daarmede een belangrijk gedeelte van het grondgebied, dat men pas aan Spanje ontwrongen had, stond op het spel. Jan Hugesse Mol schetst ons den toenmaligen toestand met de levendigste kleuren. - In de vorige eeuw is er vrij wat gesproken over zekere briefwisseling tusschen Willem III en zijn koninklijken oom Karel II. Ze waren door Petrus Burman toegevoegd aan de tweede uitgave van Costerus' *Historisch verhaal*. Wagenaar o.a. had de echtheid dezer stukken in twijfel getrokken. Prof. Fruin bracht ze in een vorig deel der *Bijdragen* op nieuw ter toetse en bewees onwederlegbaar, uit den inhoud der brieven zelve, dat ze echt moesten zijn. Weinig kon hij denken, dat de origineelen weldra teruggevonden zouden worden, om het zegel te zetten op zijn bondig betoog. Dr. G.D.J. Schotel vond ze in het familie-archief van den heer Hoog en heeft, door de mededeeling van den oorspronkelijken tekst, deze niet onbelangrijke quaestie voor altijd uitgemaakt. - Voorts heeft van den Bergh uit Boehmers *Acta imperialia* eene oorkonde van 1025 overgenomen, die over de vroegste geschiedenis van het graafschap Gelre een nieuw licht verspreidt. De rijksarchivaris, wien het vergund werd inzage te nemen van het archief van den Hoogen Raad van adel, geeft tevens bericht over eenige voor de geschiedenis van Overijsel en aangrenzende streken merkwaardige bronnen, die tot nu toe in genoemd archief verborgen waren. Eerlang hopen wij in volgende afleveringen dien-

aangaande nog meer te vernemen. - Eindelijk vindt men onder de kleinere bijdragen de beschrijving en afbeelding van eenige Romeinsche oudheden uit de rijke gemeente-verzameling te Nijmegen.

Gaan wij over tot een ander gedeelte van den inhoud.

Onder de meer uitvoerige opstellen vinden wij in de eerste plaats een tweetal studiën van Mr. W.P. Sautijn Kluit, gewijd aan de geschiedenis onzer journalistiek. Ziedaar een veld hetwelk nog grootendeels braak ligt. Er is in de laatste jaren over dit onderwerp meermalen gesproken, vooral sedert Eugène Hatin zijn ‘Histoire du journal en France’ in het licht zond. Zij, die begrepen, dat de kennis van onze journalistiek in de 17e en 18e eeuw van onberekenbaar nut kon zijn voor onze historiographen, zagen hier en elders rond naar de noodige bouwstoffen. Doch hoe groot was veler teleurstelling, toen zij vruchteloos zochten naar onze oude couranten. Het nageslacht, dat er de waarde niet van kende, had ze voor scheurpapier gebruikt, en het weinige dat men vond, deed te meer het gemis van het verlorene gevoelen. Was het te verwonderen, dat men zich hierdoor liet afschrikken? Doch Sautijn Kluit heeft besloten zich door geene teleurstellingen uit het veld te laten slaan. Moedig zet hij zijne nasporingen voort, van alles wat hem in handen komt getrouw rekenschap gevende. En reeds heeft hij menige gelukkige ontdekking gedaan. Getuigen daarvan zijne ‘Bijdrage omtrent de Fransche Amsterdamsche en Leidsche couranten’ en zijne ‘Opmerkingen en mededeelingen omtrent Fransche dagbladen en tijdschriften in Nederland uitgegeven’. Om niet te spreken over de gevolgtrekkingen aangaande de geschiedenis der Fransche bladen, die in de laatste helft van de 17^{e} eeuw in ons vaderland het licht zagen, verkregen door eene nauwkeurige en scherpzinnige vergelijking van een bundel couranten van 1678 en '79, zoo heeft de S. in een enkel uittreksel (waarom gaf hij er niet meer?) bewezen, welk een rijke bron van historische bijzonderheden onze oude journalen zijn. Het uittreksel gewaagt namelijk van de groote handelscrisis in bijna geheel Europa in 1678, als een gevolg van den oorlog van 1672 en volgende jaren. Deze bladen geven ons hiervan een juist en volledig bericht. - Wij hopen dat het den S. gelukken zal zoo vele andere journalen te vinden, waarvan wij nog weinig of niets weten, opdat hij eenmaal in staat moge zijn voor onze Nederlandsche journalistiek te doen, wat Hatin voor

de Fransche deed. Hij vergunne ons bij verdere nasporingen vooral zijne aandacht te vestigen op onze stedelijke en kerkelijke archieven, alsmede op particuliere collecties van handschriften. Niet zelden worden bij oude documenten exemplaren gevonden van couranten uit die dagen, door vroegere verzamelaars er aan toegevoegd.

Bijzondere opmerking verdienen een tweetal opstellen van de hand van prof. Fruin. Het eerste handelt ‘Over de verschillende uitgaven van Em. van Meteren's Historiën.’ Het stellen van de vraag: welke uitgave de beste is, mag allesbehalve als onverschillig worden beschouwd, waar het een historische bron geldt. Misschien ware het wenschelijk, dat een dergelijk onderzoek ook op andere bronnen werd toegepast, en in zooverre heeft Fruin een heilzamen wenk gegeven. Bronnen-kritiek wordt vaak te veel verwaarloosd, tot schade van de wetenschap. Fruin heeft duidelijk aangetoond, dat we in de edities van 1609 en 1611 de definitieve redactie hebben van den auteur zelven, dat daarentegen de uitgave van 1614, op last van de Staten, door eene commissie is herzien en hier en daar aanmerkelijk gewijzigd. In deze laatste editie, na den dood van Van Meteren door zijne erfgenamen uitgegeven, hebben wij niet meer den zuiveren tekst van den auteur, die meestal onpartijdig de gebeurtenissen refereerde, maar de beschouwing der regeering omtrent hare eigene daden. Ofschoon de geheele commissie van revisie niet bekend is, bewijst Fruin dat Ledenbergh er de hand in gehad heeft en meent hier en daar de pen van de Groot te herkennen. Wij gelooven dat ook stellig Wtenbogaert, de vriend van de Groot en Ledenbergh beiden, over sommige bladzijden zijn oog heeft laten gaan. Wie kon beter oordeelen over de kerkelijke twisten dan hij, die er zulk een werkzaam aandeel in nam? Het is bovendien uit zijne papieren gebleken, dat hij later eenige regelen opstelde over de gebeurtenissen van 1611 tot 1618, om ze in een der Duitsche uitgaven van Van Meteren in te voegen. Onzes inziens lijdt het geen twijfel of hij heeft aan de revisie een werkzaam aandeel genomen. - Wij mogen evenmin zwijgen over het opstel, getiteld: ‘De slag bij Nieuwpoort’, waarbij eene kaart is gevoegd van het tooneel van den slag, naar de oude afbeelding van Floris Balthasar. Eenvoudig en duidelijk, zoo als wij dit van den schrijver gewoon zijn, wordt hier gewezen op een aantal onjuistheden, die onze geschiedschrijvers van elkander eeuwen lang hebben nageschreven, en

toch bij eene nauwlettende beschouwing van den geheelen tocht naar Vlaanderen en het recht gebruik der bronnen hier aanstonds in het oog vallen. Om slechts dit te noemen: in alle handboeken kan men lezen, dat graaf Ernst Kasimir naar Leffingen werd gezonden om daar den vijand op te houden, ten einde aan Maurits gelegenheid te geven om inmiddels het leger in slagorde te stellen; dat deze de schepen uit de haven van Nieuwpoort wegzond, om aan zijne soldaten alle gelegenheid tot vluchten te benemen, zoodat zij moesten overwinnen of sterven. Beide voorstellingen zijn stereotyp geworden. En al kon men voor de eerste zich op de brieven van Ernst Kasimir en Wtenbogaert, voor de laatste op dien van Reyd beroepen, toch blijkt uit het journaal van Duyck en de berichten van andere schrijvers, dat ze geheel bezijden de waarheid zijn. Fruin, die de berichten uit de tweede hand streng getoetst heeft aan de getuigenissen van personen, die bij den tocht naar Vlaanderen tegenwoordig waren, en er geen belang bij hadden eenig feit in een meer of minder gunstig daglicht voor te stellen; die bovendien het voorrecht had van de oorspronkelijke *Commentaries of Sir Francis Vere* te kunnen raadplegen, een boek hier te lande geheel onbekend en ongeveer een jaar geleden voor de Academische bibliotheek te Leiden aangekocht, - heeft menig punt betreffende dien tocht opgehelderd, dat tot hiertoe duister was gebleven, en vooral de houding van Maurits voor en bij den slag van Nieuwpoort naar waarheid geteekend.

De *Bijdragen* waren zelden het terrein van strijd. Mannen, die de wetenschap liefhebben, deelen hier de vruchten van hun onderzoek mede, ongeacht hunne staatkundige richting of godsdienstige overtuiging. Ditmaal echter hebben twee strijders een lans met elkaar gebroken. Doch zij streden met open vizier en - in het belang der historische waarheid alleen. A. Ising gaf eene uitvoerige beschouwing van hetgeen er voor en na den zeeslag bij Duins heeft plaats gegrepen, om te doen zien dat men tot hiertoe in vele opzichten heeft gedwaald. Had men altijd gemeend dat Tromp de Spaansche vloot onder d'Oquendo, na den slag bij Beachy-head, gedwongen had in de haven van Duins te wijken, het was nu bewezen dat die vloot in Duins werd gewacht. Wanneer men de verschillende berichten in hun onderling verband naging en aan de getuigenissen van Aerssens en van der Capellen vooral recht

liet wedervaren, dan bleek het zoo klaar als de dag, dat men aan hetgeen Tromp verrichtte te veel beteekenis had gehecht en dat alles door de hoven van Engeland en Spanje vooraf bepaald was. Doch Fruin had geen vrede met de aangevoerde bewijzen en stelde tegenover de getuigen door Ising opgeroepen, de verklaring van den in alle staatsgeheimen van Engeland ingewijden secretaris van staat Windebank, wiens correspondentie met den Engelschen ambassadeur te Madrid, Sir Arthur Hopton, in de *Clarendon-papers* is te vinden. Voorts wees hij op de omstandigheid, dat de Spaansche vloot, zoo deerlijk gehavend door Tromp, noodzakelijk in een haven moest binnenvallen, en het niet twijfelachtig kon zijn of zij Duinkerken dan wel Duins (aan andere havens kan wel niet gedacht worden) zou kiezen, daar de logge Spaansche galjoenen voor de eerste veel te veel diepgang hadden. Eindelijk bracht Fruin de persoonlijkheid van Karel I in rekening. En we gelooven dat hierop alle nadruk gelegd moet worden. Van den baatzuchtigen en karakterloozen koning liet zich zulk eene houding niet verwachten als Ising onderstelde. De brieven van Windebank zijn daar om het tegendeel te bewijzen. Hadden we de geheele briefwisseling van den Franschen gezant Bellievre voor ons liggen, ongetwijfeld zouden wij daaruit nog veel meer kunnen putten tot staving van de algemeen aangenomene voorstelling. Maar wij kennen slechts de citaten van Ranke. Wij aarzelen geen oogenblik te verklaren, dat Ising zijn pleit verloren heeft, en zouden het betreuren dat hij aan deze zaak zijne krachten heeft verspild, indien wij niet tevens moesten erkennen, dat hij het bekende feit, door mededeeling van een aantal ginds en der verspreide bijzonderheden, nader heeft toegelicht.

Mr. L.Ph.C. van den Bergh heeft aan de geschiedenis, inzonderheid van Gelderland, een grooten dienst bewezen, door een onderzoek in te stellen naar het Nijmeegsche geslacht Kanis of Canisius, onder welken naam deze familie meer bekend is geworden door een harer edelste vertegenwoordigers. De protestant moge Peter Canisius niet als heilige vereeren, hij zal toch, hopen we, achting koesteren voor het karakter van den man, die, door de edelste beginselen gedreven, zijn gansche leven gewijd heeft aan de belangen zijner kerk. Wij weten niet wat wij meer in dezen jezuït bewonderen moeten: zijne onvermoeide werkzaamheid om overal, ook in zijne geboortestad, collegiën zijner orde te vestigen tot verbetering

van het onderwijs, of zijne groote geleerdheid, blijkbaar uit een aantal godgeleerde en historische schriften, waarvan de titels bij Paquot eenige bladzijden beslaan. Zijn jongere broeder Jacob, die op een ander terrein werkzaam was, is minder bekend; zijne ijverige bemoeiingen echter als burgemeester van Nijmegen, in het belang van het hertogdom, waarvan hij de zelfstandigheid tot het uiterste verdedigde tegen Karel van Egmond, die het aan Frankrijk wilde overleveren, geven hem aanspraak op erkentelijkheid van het nageslacht. Van den Bergh spoort verder den oorsprong op van dit merkwaardig geslacht, herstelt de genealogie door de opgaven van verschillende schrijvers te vereenigen, en vervolgt de geschiedenis dezer familie tot in het midden der 17^{e} eeuw. Door eene geslachtstafel aan het einde wordt het overzicht zeer gemakkelijk gemaakt.

Zij die vertrouwd zijn met de geschiedenis van de kerkelijke twisten in de 17^{e} eeuw, kennen natuurlijk Martinus Goris of Gregorius, den laatsten kanselier van Gelderland. Want hij had van wege de Staten-Generaal zitting in de Dordsche synode, aan welker beraadslagingen hij een zeer werkzaam aandeel nam. Van zijne levensgeschiedenis zijn slechts weinig bijzonderheden bekend. Mr. J.L.G. Gregory heeft ze echter zorgvuldig bijeengezameld en medegedeeld in deze *Bijdragen*. Omdat Goris een onbepaald voorstander was van de partij der Contra-Remonstranten, komt zijn naam nog al enkele malen voor in geschriften van de 17^{e} eeuw, inzonderheid die over de Synode handelen van 1618 en '19. Doch al kunnen misschien nog enkele toetsen aan deze schets worden toegevoegd, de omtrekken zijn volledig en nauwkeurig.

Een opstel van G.H.M. Delprat voert ons naar de middeleeuwen terug, naar het midden der 14^{e} eeuw. S. behandelt ‘De abdij Prumen onder Trier, in betrekking tot de landstreken aan den IJssel en de Hoofd- of St. Maartenskerk te Arnhem’. Het onderwerp was reeds vroeger ter sprake gebracht door den heer Sloet van de Beele, in zijne ‘Verhandeling over den hof te Voorst.’ Thans wordt een proces medegedeeld, gevoerd ten gevolge van de benoeming van Joannes Caupo uit Zutphen tot pastoor van de St. Maartenskerk te Arnhem, tegen den zin der genoemde abdij, aan welke dit ambt te begeven stond. Het ving aan onder de regeering van paus Clemens VI en eindigde na 14 jaren met een bul van Innocentius VI. Het is eene belangrijke bijdrage voor de omslag-

tige kerkelijke rechtspleging dier dagen, die - de S. doet dit te recht opmerken - een bron was van uitgebreide letterkundige werkzaamheid. Soortgelijke middeleeuwsche studiën, verre van onvruchtbaar te zijn, verspreiden veel licht over de kerkelijke en maatschappelijke (beide hingen zoo nauw te zamen) huishouding dier dagen. Hoeveel er op dit gebied nog te onderzoeken valt is gebleken, sedert de hoogleeraar Moll ons in staat heeft gesteld de middeleeuwsche kerk in hare inrichting, hare leerstellingen, hare dienaren, kortom in haren geheelen omvang te overzien.

Mr. L. Ed. Lenting stond aan de *Bijdragen* een uitvoerig opstel af, waarin hij Gelderland in betrekking tot de Unie van Utrecht beschouwt. De houding van dit gewest, waarover Jan van Nassau den 1sten Juni 1578 het stadhouderschap aanvaardde, verdiende inderdaad eenige nadere toelichting. Op het provinciaal archief van Gelderland berust een belangrijk handschrift van Casyn van der Hell, die in de eerste helft van de vorige eeuw president van het hof van Gelderland was. Aan zijne ‘Stukken van Landszaaken’ had Bondam veel te danken, wiens ‘Verzameling van onuitgegeven stukken’ ons echter niet verder brengen dan Maart 1578. Lenting heeft nu ook het vervolg geraadpleegd en daaraan hoofdzakelijk de bouwstoffen voor zijn onderwerp ontleend. Laat ons kortelijk resumeeren wat den S. gebleken is omtrent de wijze waarop het plan tot eene nadere Unie in Gelderland werd opgenomen. Op eene conferentie te Arnhem, met een gansch ander doel belegd, in Juni 1578, werd door den vertegenwoordiger van het Nijmeegsche kwartier, de vereeniging der noordelijke gewesten, bij de vrees die er bestond voor de afscheiding der zuidelijke, het eerst ter sprake gebracht. Lenting vermoedt dat Jacob van Ommeren, dus heette de vertegenwoordiger, een vertrouwde was van Jan van Nassau, die aan de conferentie geen deel kon nemen. Onwaarschijnlijk is het niet dat deze zijn wensch liet uitspreken door iemand, van wien men niet wist dat hij in nadere verstandhouding met den stadhouder stond. Zijne secretarissen, Kersten en van Reydt, die hem op deze conferentie vertegenwoordigden, drongen de zaak vervolgens nader aan, doch er werd geen besluit genomen. Blijkbaar verlangde men enkel de aandacht der steden op de zaak te vestigen, om eerlang te vernemen hoe men over de nauwere aaneensluiting dacht. Kersten reisde vervolgens naar Utrecht en Holland, opdat de Staten

dier gewesten zich omtrent het wenschelijke der Unie zouden verklaren. Een bepaald ontwerp was er nog niet geformuleerd. In het laatste gewest vond zijn voorstel een welkom onthaal. De Staten van Utrecht echter, de stad uitgezonderd, dachten er minder gunstig over. Een meer bepaald voorstel tot vereeniging der noordelijke gewesten werd eerst ter tafel gebracht op den landdag, door Jan van Nassau tegen den 3^{den} September uitgeschreven. De heer Nijhoff heeft reeds vroeger van deze vergadering in de *Bijdragen* een breed verslag geleverd. Lenting deelt uit de 'Stukken' van Van der Hell thans het ontwerp der Unie mede, dat aldaar door den stadhouder zelven in discussie werd gebracht. De tekst verschilt nog al van een later en meer uitgewerkt concept, dat door Van de Spiegel wordt medegedeeld. De heer Van Deventer heeft de eer van het ontwerp aan Oldenbarneveld toegekend. Wij zijn meer geneigd met Lenting aan te nemen, dat de secretarissen van Jan van Nassau voor de opstellers te houden zijn, ofschoon het niet onwaarschijnlijk is dat ook Oldenbarneveld er de hand in gehad heeft. Holland, Zeeland en Utrecht hadden afgevaardigden naar dezen landdag gezonden, die zich bereid verklaarden om over het plan te onderhandelen. Wel waren er ook afgevaardigden uit Overijssel, doch ze hadden op dit punt geen last. Maar de zaak stuitte af op den tegenzin der Geldersche steden. De ridderschap van het Zutphensche kwartier mogt minder ongunstig gestemd zijn, de bannervrouwe van Wisch wilde er niet van weten. De landdag werd tot den 18^{den} September geprorogeerd, doch het kwam toen evenmin tot een besluit. De voortvarende stadhouder was over deze tegenwerking zeer ontsticht. Hij zou tot onstaatkundige en overijlde stappen zijn overgegaan, indien zijn broeder Willem hem hiervan niet terug had gehouden. Intusschen had het denkbeeld eener nadere Unie in de andere gewesten steeds meer veld gewonnen. Rennenberg bevorderde het plan in Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel. Utrecht was bereid met de andere gewesten in communicatie te treden. Zeeland was er voor, al achtte Middelburg de zaak onnoodig, en in Holland bleef alleen Delft er tegen. Waarom wilde Gelderland alleen van de nauwere vereeniging met de andere gewesten niets weten? Men achtte deze Unie geheel in strijd met de pacificatie van Gent; men hield het er voor, dat de toetreding van Gelderland alleen verlangd werd omdat dit gewest een voor-

muur voor Holland en Zeeland was; dat men de uitroeiing der oude religie op het oog had. Deze en nog andere grieven worden weêrlegd in het ‘Bericht van den naerderen Union,’ door den heer Groen van Prinsterer in de ‘Archives’ opgenomen. Ongetwijfeld is dit Bericht vóór den landdag van December opgesteld, misschien heeft het gediend op die vergadering zelve. In elk geval meenen wij daaraan de mindere afkeerigheid te mogen toeschrijven, die toen bij de Gelderschen bestond, om aan het verlangen van den stadhouder toe te geven. Eindelijk werd op den landdag van Januarij 1579 de vraag voorgelegd: of men afgevaardigden naar Utrecht zou zenden om de nadere Unie tot stand te brengen. De bannerheeren, Zutphen en de kleine steden van dat kwartier waren er tegen, de ridderschappen van het Arnhemsche, Nijmeegsche en het Overkwartier, benevens Arnhem en de steden van het Overkwartier waren er voor. Op den 21sten schreef graaf Jan aan kanselier en raden van Gelderland, dat de voorgeslagen Unie tusschen Holland, Zeeland, Utrecht, Vriesland, Groningen en Ommelanden gesloten was. Eerst in Maart traden de kwartieren van Nijmegen en de Veluwe toe, in April ook het Overkwartier. Zutphen bleef zich nog verzetten tot in Januari 1580.

Lenting bespreekt aan het slot van zijn voor de geschiedenis van de Unie zoo belangrijk opstel, ook de verschillende uitgaven van het stuk. Wij betwijfelen met hem, of het eerste ontwerp wel gedrukt is, al wordt in het ‘Bericht’ gezegd, dat het in druk aan de verschillende provinciën werd gezonden. Maar omtrent de andere uitgaven had èn de door hem geraadpleegde *Bibliotheek van pamfletten* hem beter kunnen inlichten (zie N°. 185 en 186), èn de *Catalogus van de tractaten en pamfletten* van den heer Is. Meulman. Lentings opstel was waarschijnlijk reeds uitgekomen vóór deze laatste het licht zag. Hij raadplege thans de lijst der uitgaven van de ‘Verhandelinghe van de Unie,’ die aldaar op bl. 62 is te vinden. Daaruit blijkt, dat er eene uitgave bestaat ouder dan die in de *Bibliotheek van pamfletten* onder N°. 185 voorkomt, namelijk van Februari, zonder naam van uitgever, ofschoon, zoo wij gissen, bij denzelfden Coenraet Hendricx gedrukt. Wij vermoeden zelfs dat er nog eene oudere editie zal zijn, tusschen 29 Januari en 4 Februari in het licht verschenen. Voorts is nu duidelijk, dat de Haarlemsche herdruk van 1778 gevolgd is naar de eerste uitgave

van het stuk in H o l l a n d , bij Aelb. Hendricx (welligt een broeder van den Utrechtschen drukker) te Delft verschenen, welke Hollandsche editie zeker ook vóór of in 't begin van Maart het licht moet hebben gezien.

Wij mogen onze aankondiging niet besluiten, zonder nog eene opmerking te maken en een wensch te uiten. Zeer vele opstellen en bijdragen betreffen uitsluitend of grootendeels de provincie Gelderland. Wij zeggen dit niet tot een verwijt, want zoo aan iemand dat verwijt kan gericht worden, dan zou het zijn aan hen, die aan de *Bijdragen* niet hebben bijgedragen. Wij klagen evenmin over hetgeen ons werd gegeven, alsof de stukken, die meer bepaald een Geldersche kleur dragen, niet evenzeer onze belangstelling verdienden. Nochtans hopen wij dat ook zij, wier studiën minder een locaal karakter dragen, meer dan tot dusverre het geval was, zullen medewerken tot het in stand houden van een Tijdschrift, dat onder onze periodieke geschriften eene eereplaats moet bekleeden.

Leiden.
H.C. ROGGE.

J.H. Holwerda. Annotatio Critica ad Xenophontis Hellenica. Amstelodami apud C. van Helden. 1866.

De titel van dit boekje drukt niet uit, wat de schrijver eigenlijk gewild heeft. Niemand zou uit dat eenvoudig *Annotatio Critica* opmaken, dat er een aanval wordt beproefd op de tekstuitgave der Hellenica, die in 1862 door Prof. Cobet bezorgd is. Het is niet de eerste poging van dien aard, ook in Nederland niet: immers de lezers van ‘de Gids’ kunnen zich herinneren, dat in ditzelfde tijdschrift Dr. Kappeyne van de Coppello eene recensie heeft geplaatst, waarin op vrij duidelijke wijze de beschuldiging werd uitgesproken, dat Prof. Cobet zich het werk wat al te gemakkelijk had gemaakt: er werd daarbij aangewezen, hoe hij zelf niet getrouw zou hebben opgevolgd, wat hij anderen zoo uitmuntend weet voor te houden. Terwijl dus de methode van critiek, die door Cobet wordt gevolgd, bij dezen recensent volkomen instemming vond en alleen het onvol-

ledige der toepassing werd gelaakt, wordt door Dr. Holwerda juist die methode onophoudelijk bestreden. Hij neemt de Hellenica ter hand, vergelijkt die met de stukken in de Mnemosyne, waarin Prof. Cobet zijne verbeteringen motiveert en komt telkens en telkens tot het resultaat, dat de gewone lezing of de voorkeur verdient, of wel anders moet worden verbeterd of ook vroeger reeds verbeterd is.

De toon van den aanval, om daarmede te beginnen, wekt eenigszins mijne verwondering op. Een paar voorbeelden zijn hier niet overtollig. Prof. Cobet had in de Hell. I. 6. 15 eertijds verbeterd *μαχλῶντα τήν θάλατταν*, in plaats van *μοιχῶντα*: eene verbetering, die hij evenwel weder schijnt op te geven. ‘Nemo non videt’, zegt Dr. Holwerda, ‘*μαχλᾶν τῆν θάλατταν, lascivire mare*, nihil quidquam significare nec a quoquam diei potuisse’. Er is voor mijne voorstelling iets kluchtigs in het denkbeeld, dat in het Grieksch *nemo non* zou zien, wat Prof. Cobet niet zag. Elders, op p. 49: ‘Satis, ut opinor, ostendi, me neminem contemnere, nullius placita temere rejicere; neque tamen a me postulari posse puto, ut quidquid aliis in mentem venit operose refellam’. Het komt mij voor, dat tegen Prof. Cobet de zaak hiermede niet is afgedaan. Wederom p. 79: ‘Cobeto, qui volet, assentiatur, mihi nihil videtur perversius’. En nogmaals p. 80: ‘Noli, quaeso, nec vitio mihi vertere, quod talia non problem, nee a me postulare, ut refellam’. Die polemiek is begrijpelijk tegen de critici van minder rang. Maar in dit geval?

Ik kan mij het ongeduld van Dr. Holwerda volkomen goed verklaren, want het is een verdrietig werk, telkens weder hetzelfde te moeten zeggen. Hij kan geene bladzijde lezen, of hij bevindt dat Prof. Cobet verre is te buiten gegaan, wat aan den criticus geooroorloofd is. Hij heeft in den grond der zaak altijd dezelfde bedenkingen en, in weerwil van alle inspanning, toch blijft het gevoel hem bij, dat hij wel tallooze speldeprikken kan uitdeelen, maar het blijven altijd maar speldeprikken; van ernstige verwondingen is geen spraak.

Bezie ik de zaak goed, dan is de oorzaak van het aangeduide verschijnsel in de omstandigheid gelegen, dat Dr. Holwerda zich in kwesties van détail verdiept, voordat hij eene lans heeft gebroken ten voordeele zijner beginselen van tekstcritiek in het algemeen. Geeft men hem die beginselen gewonnen, ja dan zijn de verbeteringen van Prof. Cobet tamelijk willekeurige veranderingen en dan kan men de objecties tegen iedere bijzondere toepassing zelf wel

uitdenken. Maar neemt men de beginselen van Prof. Cobet aan, dan mag hier of daar aangetoond worden, dat deze gefaald heeft, doch in de groote meerderheid der gevallen heeft hij volkomen gelijk.

Het kan zijn nut hebben aan te wijzen, waarin Prof. Cobet en Dr. Holwerda verschillen. Stel eens, dat bij een Latijnsch auteur gevonden wordt *doceo tibi* of iets dergelijks: op welken grond zal men dan de plaats verbeteren? Men vindt alligt eene plaats, waar nagenoeg dezelfde fout is begaan, of men wijst op de onwedersprelijke onregelmatigheden, die bij de beste auteurs voorkomen. In het ergste geval zal men beweren: waarom heeft de schrijver deze enkele maal zich niet aldus kunnen uitdrukken? Te eerder kan men zich en anderen met deze redeneering in slaap wiegen, omdat de fouten die verbeterd moeten worden, nu juist niet altijd zoo op die van schooljongens gelijken, als *doceo tibi* doet. De vraag komt nu daarop neder: waaraan ontleent men de vaste en onwankelbare overtuiging, dat het onmogelijk is, dat deze bepaalde auteur die of die bepaalde fout zou hebben kunnen maken. Hier moet ik melding maken van een gevaarlijk wapen, waarmede men zich zeer licht in de vingers snijdt. De laatste grond, waarop de overtuiging rust, dat eene verbetering noodzakelijk is, ligt m.i. eenvoudig in het fijne gevoel, dat het gevolg is van eene erkende meesterschap over de taal. Hetzelfde argument, dat een Franschman tegenover den vreemdeling ieder oogenblik in den mond heeft: *cela ne se dit pas*, is in laatster instantie dat van elken tekstverbeteraar. Het spreekt van zelf, dat men deze redeneering alleen duldt in den mond van hem, die in het Latijn of Grieksch leeft, alsof het zijne moedertaal ware. Het spreekt ook, dat deze *ultima ratio* niet noodig is bij de fouten, die zich in niets wezenlijks onderscheiden van de gewone misvattingen onzer letterzetters. Ook dit is duidelijk, dat hieruit de verplichting volgt, om met het mededeelen van de conjecturen, waarbij dit argument onmisbaar is, spaarzamer te wezen, naarmate men dieper overtuigd moet zijn nog het recht niet veroverd te hebben aldus te spreken. Verder zien wij de bevestiging van de oude stelling, dat de critiek is *πολλῆς πείρας τελευταῖον ἐπιγέννημα*. Maar bewust of onbewust, ieder criticus, al gelooft hij te goeder trouw zich te steunen op nog zooveel *loca probantia*, houdt op den achtergrond het argument, hetwelk voor hem eigenlijk het meest afdoende is.

Bij deze uiteenzetting reken ik allerminst op de instemming van

Dr. Holwerda. Hij gelooft van dit alles geen woord. Hij zoekt positieve bewijzen, dat Prof. Cobet ongelijk heeft, en is ontevreden, als hij die niet kan vinden. Teregt merkt hij op, dat de argumenten, die Prof. Cobet bij de uitwerking zijner emendaties gebruikt, volstrekt niet afdoende zijn. Hij vraagt zich af, of Xenophon zich niet zou hebben kunnen bedienen van deze of gene wel wat vreemde, maar toch niet volstrekt onverstaanbare spreekwijze. Het resultaat is, dat in de meeste gevallen Cobets critiek te licht wordt bevonden. En dit is vrij natuurlijk. Afgezien van al de verbeteringen van de fouten der afschrijvers, die, op de kennis der palaeographie gegrond, een verstaanbaren zin opleveren, waar vroeger volstrekte onzin gelezen werd, is er bij alle andere correcties, die dus eigenlijk stijlverbeteringen zijn, slechts één deugdelijk argument om te bewijzen, dat de criticus ongelijk heeft gehad met de bewering, dat hij de oorspronkelijke schrijfwijze hersteld heeft: het getuigenis van zijne pairs. Alleen aan hem, die even fijn gevoel toont te bezitten als Cobet voor de eigenaardigheid van het Grieksch, kan het worden toegestaan, om over zijne verbeteringen in massa een afkeurend oordeel uit te spreken. In mijn oog is het een geruststellend verschijnsel, dat tusschen Cobet en Willem Dindorf meer en meer overeenstemming van inzichten schijnt tot stand te komen.

Na al het voorafgaande verwacht de lezer zeker de bekentenis niet, dat het mij voorkomt, dat in één belangrijk opzigt de critiek van Dr. Holwerda volkomen gegrond is. Ik geloof dat Appius Claudius een goed rechtsgeleerde was, maar de uitgave van den kalender liet hij aan zijn schrijver Flavius over. Wanneer Prof. Cobet na de verschijning der Variae Lectiones de bezorging eener teksteditie van Lysias en van Xenophon onder zijn toezicht had opgedragen aan een jong, maar vlijtig en geduldig litterator, *qui Teubneri et Tauchnitzii oculos configeret*, dan geloof ik, dat deze met meer nauwgezetheid, dan waarin wij ons nu mogen verheugen, verzameld zou hebben al wat bij vorige uitgevers der zake dienstig werd aangetroffen. Ongelijkmatigheid van spelling ware ligt vermeden geworden; kleine vergissingen zouden hersteld zijn; iedere verbetering ware opgenomen met den naam van hem, die er aanspraak op heeft, want ook hier: eere wien eere toekomt; de bedenkingen van Dr. Kappeyne hadden alle kunnen vervallen en Prof. Rauchenstein zou geene aanleiding

hebben gehad te zeggen, dass die Arbeit weit hinter dem Ziele zurückgeblieben ist, das sie hätte erreichen können.

In de laatste jaren zijn de Hellenica het voorwerp geweest van ijverige studiën. Met name in Fleckeisens Jahrbücher vindt men meer dan een belangrijk opstel over de vraag of wij de Hellenica in hun oorspronkelijken vorm bezitten of niet. Alles wel overwogen, zou het mij voorkomen, dat met terzijdestelling van toevallige invullingen en toevallige lacunes, wij over het geheel slechts een excerpt van Xenophons werk bezitten, evenwel met dien verstande, dat de epitomator minder heeft weggesneden, naarmate hij verder kwam. Wel zijn meestal de eigen woorden van Xenophon bewaard, maar hier en daar hoort men niet hem, maar zijn lateren bewerker. In eene nieuwe uitgave zal dit punt nauwkeurig behandeld moeten worden, want zoowel voor de tekstcritiek als voor de geschiedenis dier tijden is het vraagstuk van veel gewigt. Ik beveel dit onderwerp aan Dr. Holwerda aan, die niet weinig wat ook nu nog niet verouderd is, zal vinden in de Bijlage over het zamenstel en de historische waarde van Xenophons Hellenica achter de veelszins uitstekende dissertatie van Dr. J.W.G. van Oordt. Lacht het onderwerp Dr. Holwerda niet toe, dan kan men het werk niemand beter toevertrouwen dan Dr. van Oordt zelven, wiens goeddeels uitnemende opmerkingen ten gevolge van het gebruik der Hollandsche taal aan de medewerkers in Fleckeisens Jahrbücher ongelukkigerwijze onbekend zijn gebleven.

Zwolle, 1 Maart 1868.

S.A. NABER.

***Indische Bibliothek*. I. *Dr. W.R. van Hoëvell, aus dem Indischen Leben*. II. *Dr. J. ten Brink, Ostindische Damen und Herren*. 1^e^ *Theil. Leipzig, Ludwig Denicke*. 1868.**

In het buitenland is Nederland nog zeer weinig bekend, veel minder gewaardeerd. Van ons volkskarakter, van onze zeden en van ons maatschappelijk verkeer, nog meer van onze letteren, wordt zeer zonderling en traditioneel gesproken. Wij heeten flegmatiek van aard en men stelt zich voor, dat het doorbladeren van een onzer beste geschriften een noodzakelijk narkotischen invloed op den buiten-

landschen lezer moet uitoefenen. De Nederlanders zelve, zelfs de beste en eerste op het gebied der letteren, hebben zeer weinig gedaan, om aan deze dwalingen een einde te maken.

Zij hebben zich vergenoegd de schatten van hun nationalen geest in eigen kring te genieten. Bij uitzondering alleen vertaalt een Nederlander, als Baron Alphonse Nahuijs, een werk van een landgenoot 'Multatuli'[1] in een uitheemsche taal. Somtijds echter komt een ijverig en smaakvol vreemdeling, die Nederlandsch verstaat, op den gelukkigen inval, om een of ander kleinood onzer letteren in den vreemde bekend te maken, en onder deze vreemdelingen staan de Duitschers met hun ruim kosmopolitisme in den eersten rang. Met verrassing ontdekt dan de geletterde en geleerde duitsche wereld, dat Nederland nog iets anders dan *Suiker* en *Koffij* aan te bieden heeft voor de genot- en kunstlievende buitenlandsche menschheid.

Zoo dacht ik bij het kennismaken met de bovenvermelde. 'Indische Bibliotheek', die te Leipzig door Ludwig Denicke wordt uitgegeven en vertolkingen van de belangrijkste werken der Nederlandsch-Indische letterkunde zal bevatten.

Het eerste vertaalde boek is van Hoëvell, 'Uit het Indische leven', een voortreffelijk werk, in de duitsche vertolking voorzien van eene geestige geschreven voorrede des auteurs, die zoowel zijn eigen kunstproduct, als de gansche serie der Bibliotheek op aangename wijze opent. Dan volgt de niet minder belangrijke roman van Dr. J. ten Brink, 'Oost-Indische Dames en Heeren,' belangrijk vooral om de zedenschildering van het Europeesch element in de Oost-Indië.

Tot nog toe had de officiëele kritiek zich weinig met dit veel gelezen werk bezig gehouden, wellicht omdat het bij fragmenten in Tijdschriften het licht had gezien. De vertaling in het Duitsch vestigt er van nieuws en terecht de aandacht op. Men beweert, dat de figuren van dezen roman al te getrouw naar de werkelijkheid zijn geteekend - tout comme chez nous, zouden de Franschen zeggen. Daaruit zou evenwel de betrekkelijk geringe openbare belangstelling in het boek te verklaren zijn. Het werd wel zeer drok gelezen, maar zij, die op de eene of andere wijze met de talrijke indische familiën in betrekking stonden, durfden er niet meê voor den dag

1 Max Havelaar or the Coffee auctions of the Dutsch Trading Company: Translated from the original Manuscript by Baron Nahuys. Edinburgh 1868.

te komen. Trouwens ten onrechte. Personen als Jhr. van Sprankhuyzen - de duitsche vertolking noemt hem Spranekhuyzen - zijn overal aan te treffen; overal in Europa vindt men zoodanige vertegenwoordigers der zedelijk ontaarde aristokratie; doch niet overal zijn de hooggeboren schavuiten zoo vindingrijk en knap. Evenzoo zijn er vele familiën, wier dochters eene zoo rein zedelijke, zoo smaakvol ontwikkelde natuur deelachtig zijn als Mathilde van Hilbeeck, die, als deze, een zeer nederige plaats in het maatschappelijk leven innemen en op dezelfde wijze door onverschilligheid en voorname minachting worden miskend. Opmerkelijk vooral in dezen roman is de gestalte van Jufvrouw Serpensteyn, in denzelfden kring geboren als Mathilde, doch door zwakheid en zelfzucht bestemd om, zoo als het in het Duitsch heet, ‘unter zu gehn im Staub der Welt’. De boosaardigheid en wraakzucht van het ontaarde ouden-jufvrouwen karakter is door den auteur met zeldzaam geluk geschilderd. Evenzoo is de verwikkeling van den ganschen roman met zorg voorbereid en wordt in het laatste deel eene ontknooping tot stand gebracht, die van ons nieuw dramatisch talent getuigt.

De Duitsche vertaler heet, of noemt zich, Wilhelm Berg. Wat hem betreft, hij heeft de werken van Van Hoëvell en Ten Brink met eene letterkundige fijnheid en juistheid vertolkt, zooals onze schrijvers maar zeer zeldzaam ten deel zal vallen. Als deze werken in Duitschland eenigen opgang maken, zou dezelfde bekwame pen wellicht ook de schetsen van Van Rees en Multatuli voor gansch het ‘deutsche Vaterland’ mogen toegankelijk maken.

De tegenwoordige proeven van vertolking, eenige kleine onnaauwkeurigheden in de spelling der eigennamen uitgezonderd, zijn bij uitstek welgeslaagd en van voortreffelijke litterarische kleur en gehalte.

Hooger onderwijs en paedagogiek.

> Alle Schulen so verschieden sie auch sonst sein mögen in ihren Formen und Tendenzen, sind doch darin eins und gleich, dass sie den gemeinsamen Zweck verfolgen, ihre Schüler zu *bilden*.
> DEINHARDT.

Vergis ik mij niet in de openbare meening, dan hebben alle partijen het denkbeeld der Regeering toegejuicht, om, zelfs in de moeilijke politieke omstandigheden, waarin wij verkeeren, haar Ontwerp van wet tot regeling van het Hooger Onderwijs, aan 's Lands vertegenwoordiging ter beoordeeling over te leggen. Wel is het mogelijk, waarschijnlijk zoo men wil, dat door den loop der dingen de behandeling op den achtergrond geschoven worde, maar voor de goede zaak is reeds veel gewonnen door het feit, dat de indiening werkelijk heeft plaats gehad. Aangenomen het voor de naaste toekomst van het Hooger Onderwijs ongunstigste geval, dat deze Regeering niet in staat zij, hare voorstellen in den boezem der vertegenwoordiging te verdedigen en dat met het optreden van een nieuw Ministerie de intrekking volge van het tegenwoordig wetsontwerp, dan mag men toch verwachten, dat de arbeid aan dit staatsstuk besteed, niet ongebruikt zal worden ter zijde gelegd. Bovendien is het van belang voor de debatten, die door de woordvoerders der openbare meening gehouden zullen worden, een uitgangspunt te bezitten, dat tot nog toe ontbrak. Zoozeer ben ik overtuigd van het heilzame dier critiek, dat m.i. onder alle omstandigheden het belang des vaderlands eischen zou, dat tusschen de indiening en de openbare behandeling in de Tweede Kamer een tamelijk geruime tijd verliep. Zulke hooge en voor een deel ook zulke teedere belangen komen hier in het spel, dat men waarlijk onrecht zou doen met eene beslissing uit te lokken, voor

dat alle deskundigen en belanghebbenden ruimschoots de gelegenheid hadden gehad hunne denkbeelden te ontwikkelen.

Op het oogenblik dat ik dit schrijf, zijn mij door de pers nog geene beoordeelingen onder de oogen gekomen: ik ben uitsluitend onder den indruk, dien de lezing van het wetsontwerp op mij gemaakt heeft, en wensch aan te vangen met de verklaring, dat, naar het mij voorkomt, het plan der Regeering eene ernstige bestudeering alleszins waardig is. Ons Hooger Onderwijs, doch met name het voorbereidend Hooger Onderwijs, heeft dringend behoefte aan regeling en zie hier een voorstel van wet, welks groote trekken, om nu niets anders te zeggen, bij velen goedkeuring zullen vinden. Het ligt niet in mijn plan in deze bladzijden eene critiek te leveren van het gansche ontwerp. Al bezat ik daartoe het noodige talent, dan zou ik het nog overbodig rekenen na de meesterlijke opstellen van Prof. Vissering in dit tijdschrift, die na de indiening der wet nog in belangrijkheid hebben gewonnen. Maar ik wensch te blijven op een terrein, waar men mij wellicht zal toestaan eene eigene meening te hebben: alleen de belangen der Gymnasiën zullen ter sprake komen en, zoo ik hier en daar een uitstap waag op een gebied, dat mij vreemd is, dan keer ik toch spoedig tot mijn eigenlijk onderwerp terug en beschouw al het overige grootendeels in verband met de geprojecteerde regeling van ons voorbereidend Hooger Onderwijs.

Ik ducht geen tegenspraak bij de bewering, dat het aan onze opvolgende wetgevers niet gelukt is, het lager, middelbaar en hooger onderwijs behoorlijk te classificeeren. Aan het *gewoon* lager onderwijs is als aanhangsel het *meer uitgebreid* lager onderwijs toegevoegd, zonder dat dit eenig kenmerkend onderscheid aanbiedt, als men het met het middelbare vergelijkt. De wet op het Middelbaar Onderwijs, volgens den eigenlijken zin der uitdrukking eene *satura lex*, omvat zoo uiteenloopende onderwerpen, dat alle pogingen om het naar den eisch te definieeren, vruchteloos zijn gebleven; de noodwendige zamenhang der deelen wordt hier op in het oog loopende wijze gemist. Wel kan het dezer Regeering niet geweten worden, dat zij in het tegenwoordig wetsontwerp wil regelen, wat tot nog toe was blijven liggen, dus ook het militair onderwijs, maar de zaak zelve behoort wel deugdelijk te worden in aanmerking genomen. Wij hebben uitgebreid lager onderwijs *met* en gewone burgerscholen *zonder* vreemde talen. Knapen, die met het Latijn beginnen,

genieten hooger onderwijs; de studenten der polytechnische school klimmen niet hooger dan het middelbare. De Landbouwschool, waaronder ook de geneesleer der huisdieren ressorteert, zal middelbaar onderwijs geven, maar de militaire Academiën behooren bij het hoogere. Gedeeltelijk wordt het middelbaar onderwijs door hoogleeraren, het hoogere door leeraren gegeven. Het is bloot toeval, dat het uitgebreid lager onderwijs geen middelbaar heet, de gewone burgerscholen niet tot het lagere worden gebracht, de militaire scholen geene middelbare zullen zijn, dat het Gymnasium geen lager en de polytechnische school geen hooger onderwijs geeft.

Men kan meenen, dat dit alles volkomen onverschillig is, mits het onderwijs zelf slechts goed geregeld zij. Dit kan worden toegegeven, maar het gevaar ligt nabij, dat die regeling niet proefhoudend zal zijn, als men begint met eene onlogische indeeling. *Qui bene distinguit, bene docet* geldt ook voor den wetgever.

Men moet erkennen, dat voor het oogenblik aan den bestaanden toestand niets kan veranderd worden; maar om de vraagpunten, die ik wensch te bespreken, richtig op te lossen, schijnt het mij toch wenschelijk, voor ik verder ga, een vasten grondslag te leggen. Bij het oplossen van een paedagogisch vraagstuk dient men van stevige beginselen uit te gaan.

Liefst houd ik mij bij het denkbeeld, dat door Prof. G.J. Mulder in zijn *Studium Generale* is aan de hand gedaan:

‘De eenige gezonde splitsing van elk onderwijs is in tweeën: in *algemeen* en *bijzonder:* algemeen, voor den mensch nuttig; bijzonder, nuttig voor een bepaald doel. Het bijzondere kan ook *vak*-onderwijs heeten.’

‘De woorden lager, middelbaar en hooger kunnen slechts toepasselijk zijn op dat onderwijs, hetwelk dient tot ontwikkeling der menschelijke vermogens, dus tot algemeene vorming; al wat tot inleiding in een bedrijf, een ambt, eene bediening gevorderd wordt, valt buiten deze drie rubrieken, om het even welk bedrijf, welk ambt of welke bediening het ook zij.’

‘Alzoo *lager* onderwijs voor alle jonge kinderen. *Middelbaar* onderwijs voor alle meer beschaafden, en als voorbereiding voor hooger en voor een deel van het vak-onderwijs. *Hooger* onderwijs als het hoogste en als voorbereiding voor een ander deel van het vak-onderwijs.’

‘Klein is het aantal steeds geweest en klein zal het blijven dergenen, die het weten lief te hebben *om het weten*, en die in onderwijs willen klimmen, zooverre het de beschaving in hunnen tijd toelaat. Zij worden deels door aanleg daartoe gedreven, deels zijn zij uit standen, waar beschaving als het beste wordt gewaardeerd, of waar men hoogere bedieningen in den Staat op het oog heeft, waartoe de breedste institutie gevorderd wordt.’

‘Men kan daarin verschillen, wat men als hoogere bedieningen al of niet erkennen wil. De zaak komt mij echter niet moeilijk voor, zoo ik daarvan uitga, dat zulke nuttige betrekkingen in den Staat vooral hoogere mogen heeten, waar het persoonlijk belang moet wijken voor het heil van het algemeen, en welke betrekkingen men niet goed vervullen kan, zonder van de algemeene institutie volop genoten te hebben’[1].

Ik durf niet meer afschrijven, ofschoon dit ter juiste waardeering van hetgeen de schrijver met zijn *Studium Generale* gewild heeft, wenschelijk ware. Het medegedeelde duidt evenwel voldoende aan, dat in den aard der zaak onze gymnasiën inrichtingen van middelbaar onderwijs zijn, de militaire en polytechnische scholen bijzonder of vak-onderwijs geven en onze Hoogescholen zich volstrekt niet ten taak stellen, iemand af te richten voor de practijk.

Latijnsche scholen, of juister gezegd gymnasiën, zijn derhalve inrichtingen van middelbaar onderwijs. Evenwel, om geen verwarring te stichten, zullen wij ons houden aan de thans gebruikelijke terminologie en noemen haar inrichtingen van voorbereidend hooger onderwijs. Gelukkig is die naam nog zoo slecht niet, om haar karakter uit te drukken.

Volgens het ontwerp van wet zullen wij bekomen progymnasiën met vier-, en gymnasiën met zesjarigen cursus. In het algemeen gesproken en met uitdrukkelijke terzijdestelling der détails, zullen de progymnasiën den leerling nagenoeg brengen op de hoogte, welke thans door een gewoon gymnasium bereikt wordt. De beide laatste jaren, die het gymnasium van het wetsontwerp meer telt dan het progymnasium, zullen gedeelte-

1 Over dit en andere verwante onderwerpen komt mij juist heden een belangrijk stuk in handen: K. Hillebrand, L'enseignement supérieur en Allemagne. Het is te vinden in het nummer der Revue Moderne van 10 Maart 1868.

lijk dienen om door langer studie beter voorbereiding te verzekeren, maar vooral om de propaedeutische studiën der tegenwoordige wet van de Academiën over te brengen tot de school. Daartoe zal, althans in het laatste jaar, eene splitsing noodig zijn. De aanstaande studenten in de wis-, natuur- en geneeskundige vakken zullen zich meer in de richting hunner aanstaande studiën bewegen; die de rechtsgeleerdheid of de letteren gaan beoefenen, zich meer en langer met de oude talen bezig houden. Het denkbeeld des wetgevers daarbij is, dat bij de komst aan de Academie elk zich terstond zal wijden aan het vak zijner keuze.

Het is mij genoegzaam bekend, dat deze regeling vrij algemeen gewenscht wordt. Ik vermoed dus, dat het weinig helpen zal daarop terug te komen; maar ik zou toch meenen, dat het nuttig kan zijn, den lezer eenige bedenkingen voor te leggen, die aan sommigen aanleiding kunnen geven van hunne instemming te doen blijken. Voor het minst zou ik niet willen, dat het voorstel der Regeering werd aangenomen, voor dat het de vuurproef eener openbare discussie had doorgestaan.

Ik begin met het argument, dat voor mij persoonlijk het zwaarst weegt: vele anderen zullen er weinig waarde aan toekennen.

Waar houdt het voorbereidend hooger onderwijs op en begint het hooger onderwijs? Hoe ik mij wende, ik vind slechts één deugdelijk antwoord: voorbereidend hooger onderwijs is dat, hetwelk *alle* studenten moeten genoten hebben, tot welke faculteit zij ook later overgaan. Ieder, die dit antwoord overneemt, keurt daarmede natuurlijk af, dat op de gymnasiën reeds eene splitsing der studiën worde in het leven geroepen. Aldaar behoort juist zooveel als voor *allen* behoefte is. Aan de Universiteit gaan de studenten in twee hoofdrichtingen uiteen; de eene is hoofdzakelijk natuurkundig, de andere meer bepaaldelijk letterkundig. Dat deel van het onderwijs der philosophische faculteit, hetwelk de medicus behoeft, en dat deel der litterarische, hetwelk voor den jurist noodzakelijk is, kan met geen juister naam dan academisch propaedeutisch onderwijs genoemd worden. Iedere andere oplossing dunkt mij een stevigen grondslag te ontberen. Laat de medicus en de jurist zijne propaedeutische studiën aan het gymnasium voltooien, dan brengt men voor den natuurphilosoof en den litterator de faculteitsstudiën tot het voorbereidend onderwijs: inderdaad schept men naast drie Academiën, waaraan men meende reeds te veel te

hebben, vijftien pro-Academiën. Voorbereidend onderwijs behoort voor allen juist hetzelfde te zijn; juist daarom is het slechts voorbereidend. Wat heeft het gymnasium met de vier faculteiten te maken of, zoo men wil, met de twee groote afdeelingen, waarin het universitair onderwijs vervalt?

Voor sommige lezers is het wellicht niet overtollig hierbij te voegen, dat, hoewel volgens dit beginsel de propaedeutische studiën behouden moeten worden, dit toch slechts met eenige restrictie waar is. Men gevoelt lichtelijk, dat het geen zin heeft van de medici en philosophen te vergen, dat zij een college in de oude talen zullen bijwonen; even weinig, dat juristen en litteratoren nog een mathesisexamen moeten afleggen. Dat alles behoort bij de algemeene ontwikkeling, die ieder reeds van de school aan de universiteit moet mede brengen.

Ik zeide, dat de boven medegedeelde beschouwing voor mij eigenlijk afdoende was; maar er zijn nog een paar bedenkingen, die wellicht bij anderen meer zullen wegen.

In de Memorie van Toelichting wordt beweerd, dat de kosten der oprichting van een gymnasium weinig bezwarend zullen wezen voor de gemeentebesturen. Een weinig cijferen leert iets anders. De Regeering wijst er op, dat de kostbaarder hulpmiddelen van onderwijs, kabinetten, laboratoria, enz., welke de Hoogere Burgerscholen reeds bezitten, ook dienen kunnen voor de gymnasiasten. Dit mag doorgaan voor elf der vijftien gemeenten, die in de termen vallen, maar men zou kunnen twijfelen, of de samenwerking tusschen een gemeentelijk gymnasium en eene Rijks inrichting zoo gereedelijk zal zijn tot stand te brengen. Doch ik neem aan, dat ook in de vier bedoelde gemeenten het gymnasium bij het Middelbaar onderwijs die ondersteuning vinden zal, welke elders zeer gemakkelijk zal kunnen worden verleend. De gymnasiën zullen dan volgens de Memorie van Toelichting ‘met de hoogere burgerscholen in veel opzigten overeenkomen en daarmede hand aan hand gaan.’ Beteekent dit dat de gymnasiasten, eenvoudig de lessen der hoogere burgerschool zullen volgen? Eilieve, de tweede Afdeelingen der Gymnasiën zijn te recht afgekeurd, omdat zij bij de eerste niet voegden: zal het omgekeerde beter gaan? De leerlingen der Afdeeling B. pasten niet bij de Latinisten; zullen de Latinisten nu weêr wel passen bij de leerlingen der hoogere burgerschool? Zeker is het, dat men gemeenlijk het niet gelooft en de beide categoriën van leerlingen streng gescheiden wenscht te houden.

Men heeft volkomen gelijk: beider behoeften loopen hemelsbreed uiteen. De studie der leerlingen der hoogere burgerschool moet uitloopen op een practisch doel; de gymnasiasten zullen, als het goed gaat, de wetenschap beoefenen om haar zelve: dat heeft van den aanvang af invloed op leerstof en methode van mededeeling in welk vak ook, wiskunde, talen, geschiedenis. Maar als de lessen gescheiden worden, dan zullen de gemeentebesturen moeten zorgen voor meerder personeel, ook in de vakken der hoogere burgerschool; zij mogen evenwel bedenken, dat wisen natuurkundigen zich niet laten vinden voor het armzalig tractement van een praeceptor.

En dit is niet alles: de litterarische propaedeusis komt ook ten laste der gemeenten. Dus door den verlengden cursus stellig een paar docenten in oude talen meer dan tot nog toe. Litteratoren zijn thans ook niet overvloedig; wordt ook voor hen de prijs bepaald door de verhouding van vraag en aanbod, dan kan ik vrij zeker nagaan, dat vijftien gemeenteraden de aanneming der wet zullen verwenschen.

Wederom een bezwaar. Volgens de Memorie van Toelichting zal het gevolg der voorgestelde regeling zijn, dat de arbeid der docenten naar vakken verdeeld wordt; niet, althans niet in den regel, naar klassen. Voor zoover hiermede de beide hoogere klassen bedoeld worden, is dit bezwaar gering: integendeel, bij dat onderwijs, hetwelk grootendeels academisch propaedeutisch onderwijs zal zijn, is het zoogenaamde vaksysteem volkomen op zijne plaats. Maar misschien bedoelt de wetgever ook de onderste klassen; in dat geval..... ja, wat zal ik zeggen? Het lust mij nu niet te herhalen, al wat anderen en ik na hen al tegen dit meer en meer in Nederland veldwinnend vaksysteem voor aankomende jongens hebben aangevoerd. Maar zeer lang kan het niet meer duren, of men zal zien, dat leerlingen van den leeftijd onzer gymnasiasten behoefte hebben aan voornamelijk één onderwijzer, die alleen in speciale vakken door enkele andere leeraren wordt bijgestaan.

Door de Regeering wordt nog menig argument aangehaald ten betooge, dat de propaedeusis bij het Gymnasium behoort, maar zij zal bezwaarlijk iemand overtuigen, die niets reeds vroeger hare inzichten deelde. Zelve erkent zij, dat er gewichtige bedenkingen zijn, die tegen hare stelling pleiten, maar zij beweert de meerderheid der deskundigen op hare hand te hebben. Dit is volkomen juist, maar toch zal ik mij de vrijheid veroor-

loven, mij ditmaal bij de minderheid te scharen. ‘In vroegere jaren,’ zoo vervolgt zij, ‘moge daarover anders gedacht zijn; moge men voor algemeene beschaving en ontwikkeling der studeerenden hebben gehecht aan de beoefening der humaniora aan de hoogescholen door allen gezamenlijk, onverschillig welke later hunne studiën zouden wezen; moge men ook in het belang der akademische studiën prijs hebben gesteld op den onderlingen band, die uit de beoefening der letterkundige studiën ontstond, - thans is dit anders.’ Ik neem acte van deze phrase, want de steller laat vrij duidelijk doorschemeren, dat hij voor zich, hadde hij het doenlijk geacht, liever de academische propaedeusis behouden had. Wellicht zal het hem blijken, dat zijne verholen sympathiën bij de deskundigen nog meer instemming vinden, dan hij had durven hopen. ‘In onzen meer practischen tijd verlangt de academieburger zoo min mogelijk van hetgeen als betrekkelijk tijdverlies wordt beschouwd, zoo spoedig mogelijk alzoo beoefening van het vak dat gekozen is; verkorting van den studietijd.’ Maar een jaar aan het Gymnasium duurt immers juist zoo lang als een jaar aan de Academie: waar blijft hier de verkorting van studietijd, nu de gemiddelde periode van het gymnasiaal onderwijs juist even zooveel verlengd wordt? ‘Daarbij komt, dat vrij algemeen aan de litterarische propaedeutische studiën aan de hoogescholen weinig moeite wordt besteed; in het daarvoor bestemde tijdvak, in den regel een jaar, wordt weinig gewerkt.’ Dat is vrij duidelijk: dat zal met een eerste jaar aan de Academie dikwijls het geval zijn. Voor litteratoren en philosophen, die geene propaedeutische studiën hebben in den aangegeven zin en die dadelijk aan hun ‘vak’ beginnen, is dat eerste jaar ook veeltijds eene periode van rondtasten: het ligt in den aard der zaak. ‘De meeste jongelieden volgen de lessen hoofdzakelijk ter wille van het examen, dat hun den toegang tot de studie van hun vak zal ontsluiten: het eerste jaar wordt alzoo door zeer velen in ledigheid doorgebragt en als een overgangstijdperk van rust en ontspanning na de drukke werkzaamheden van het laatste jaar aan het Gymnasium.’ Ik geloof gaarne dat vele studenten dat onderwijs niet op prijs stellen, omdat mij wel eens is verzekerd, dat de litterarische colleges van enkele hoogleeraren zijn ingericht, alsof zij uitsluitend philologen voor zich hadden, maar geef mij een waarborg dat een leeraar aan een gymnasium zal slagen, waar zelfs een professor te kort schiet, ik meen in

de kunst om van zijne kennis der oudheid juist datgene mede te deelen, wat voor een jurist van belang is. Van meer invloed is het evenwel geweest, dat de professoren bij hunne lessen zich moesten regelen naar de kunde der meerderheid, dat wil zeggen, van toehoorders, die in den laatsten tijd buitengemeen onrijp waren en al te weinig last hadden gehad van ‘de drukke werkzaamheden van het laatste jaar aan het Gymnasium.’ Beter ontwikkelde jongelieden beweerden, soms met eenig recht, dat zij veel van hetgeen professor zeide, al op school hadden geleerd; de studenten, door wier toedoen het peil van het onderwijs dermate gedaald was, waren juist de eerste om zich die opmerking toe te eigenen en bijwijze van vrijbrief aan hun standaard te hangen. ‘De ouders klagen over het veelal kostbare jaar.’ Ik zeide het reeds: een eerste jaar gaat, vooral bij onvoldoende voorbereiding, dikwijls verloren: gelukkig als het dan nog maar propaedeutische studiën zijn, die verongelukken. ‘De hoogleeraren in de letterkundige faculteit ergeren zich over de onkunde en de geringe vorderingen van de meerderheid der jonge lieden, die schoorvoetend en gedrongen hunne lessen volgen.’ Ik dacht dat dit lag aan gemis van genoegzaam toezicht bij de admissie, waarover men het oordeel der Regeering in de aanteekening op Art. 67 vinden kan. Doch dat wordt immers nu beter? ‘De humaniora gaan voor de realia wijken.’ Moet de wetgever dat in de hand werken; aangenomen dat in dezen algemeenen vorm de stelling juist is? ‘De middelmatige toestand van vele onzer latijnsche scholen en gymnasiën’: Maar indien zij middelmatig zijn, - eigenlijk zijn vele minder dan dat - kan daaruit de gevolgtrekking worden afgeleid, dat hunne taak nog moet verzwaard worden? Moeten wij hen begraven onder een last, dien zij in vele jaren nog niet zullen kunnen dragen?

Laten wij de zaak nog eens goed bezien. Litteratoren en philosophen hadden geene propaedeutische studiën: deze behoeven dus niet te worden afgeschaft. De medici kunnen, ook volgens het wetsontwerp, niet dadelijk aan hun ‘vak’ beginnen, want hun eerste candidaats-examen behoort bij de philosophische faculteit: 't is waar, zij genieten nu de zelfvoldoening, dat het niet langer propaedeutisch heet. Blijven de juristen alleen over. In hun verbeelding zien enthusiasten reeds, hoe zij zich in het eerste jaar met de borst op de studie van het Romeinsche recht toeleggen. Evenwel, vergeten wij niet, ook dat is hun eigenlijk ‘vak’ niet. Menigeen zal er zijn, die aan ouders en erf-

tantes zal betoogen, dat hij recht vlijtig zou geweest zijn, had hij slechts dadelijk kunnen beginnen met het Burgerlijk Wetboek. Want, ziet ge, dat Romeinsche recht, wat heeft men er aan? Het komt mij in de practijk nooit te pas. - Wij moeten wezenlijk deze ernstige zaak ernstiger behandelen. Waar moet het heen, als wij met dergelijke redeneeringen, die achter de toonbank van een komenijswinkel zijn ontloken, de toekomst van het opgroeiend geslacht willen regelen? Daartoe dalen wij als wij indrukken geven voor beginselen. Het is niet de vraag wat geschiedt, maar wat behoort te geschieden. Bezorg ons studenten, die goed zijn voorbereid, en ik houd mij overtuigd, dat men aan de Academie met goed gevolg zal kunnen werken aan hunne verdere litterarische ontwikkeling. Thans kan dit niet geschieden; dat is waar.

Gymnasiaal onderwijs is geen universitair onderwijs: de methode is volkomen verschillend. Derhalve laat de student die zelfstandige wijze van werken, welke hij zich *moet* eigen maken, bestudeeren op een terrein dat hem niet geheel vreemd is: de medicus op het terrein der natuurwetenschap, de jurist op dat der oude talen. Zorg slechts, dat hij goed voorbereid tot de Academische lessen kome en zich dus *kunne* oefenen in het zelfstandig werken. *Faciat experimentum in corpore vili:* ik meen, bij zijne propaedeutische studiën. Schaf de propaedeutische colleges der juristen af en weldra zal de professor in het Romeinsche recht nog veel harder en met veel meer grond klagen, dan nu de professor in de oude talen. Gedurende dat eerste jaar slaat de jongeling zijn eersten blik in eene hem vreemde wereld: wil mij toch niet wijs maken, dat zijne handen niet wel eens verkeerd zullen staan. Om later iets goed aan te pakken, moet hij nu van tijd tot tijd mistasten: met vallen en opstaan moet hij tot zelfstandigheid komen. Die mij tegenspreekt, moge bewijzen, dat *vooral in het eerste jaar* het onderscheid merkbaar is tusschen die vlijtige aan hun ‘vak’ studeerende philosophen en litteratoren en die tijdverbeuzelende juristen.

Er is nog veel meer. Ook met het oog op het beschikbaar personeel, is de taak, die aan de gymnasiën wordt opgelegd, veel te zwaar. Vijftien verpligte gymnasiën, behalve de vrijwillige, die zullen worden opgericht - ik behoef niet verder te gaan dan Kampen en Deventer, - zullen minstens dertig litteratoren behoeven, in staat om soortgelijk onderwijs te geven als tot nog toe door de hoogleeraren op hunne propaedeu-

tische colleges verstrekt werd. Maar ons personeel is daartoe niet bij machte en zal in vele jaren daartoe niet bij machte zijn, vooral niet nu door het Middelbaar Onderwijs ons zoo vele uitnemende leerkrachten zijn onttrokken. Wil men de oprichting dezer vijftien gymnasiën binnen korten tijd doordrijven, gelijk art. 220 beveelt, dan zal er aan sollicitanten wellicht geen gebrek zijn; maar ik vlei mij toch, dat de ondervinding, reeds opgedaan bij de hoogere burgerscholen, welke, gelijk velen meenen, gebukt gaan onder de gevolgen der overhaaste benoeming van enkele gedeeltelijk halfrijpe docenten, voorzichtigheid zal leeren bij de uitvoering. Onze oude rectoren, die bij het onderwijs hun plooi hebben genomen, zijn niet bruikbaar; jonge litteratoren, versch uit de collegekamer, evenmin: het aantal van hen, die daar tusschen staan, is ver van voldoende. Men verzinne eer men beginne.

Thans volgt eene kleine *Nutzanwendung* ten behoeve mijner ambtgenooten, die met het voorstel der Regeering zich gevleid gevoelen, omdat zij met grond mogen hopen tot de uitverkorenen te zullen behooren. Ik vrees zeer, dat dat laatste studiejaar aan het Gymnasium voor hen een bron van allerlei verdrietelijkheden zal wezen. Wat zijn deze leerlingen? Schooljongens? Wel neen! zij hebben de kinderschoenen voor goed uitgetrokken; het onderwijs moet op den voet van een college worden ingericht; zij zijn ‘meneeren’; zij gaan en komen gelijk zij willen; zij behoeven geen dwang, maar vrijheid; zij bezoeken de koffijhuizen en zijn in stilte, zoo niet publiek, geengageerd; zij dansen op de casino's en dragen zondags een ronden hoed. Maar zijn het dan studenten? Volstrekt niet! want, begrijpt ge, op eene school moet orde zijn; aan de jongeren moeten zij het voorbeeld geven van gehoorzaamheid aan de wet; zij zijn nog niet ontwikkeld genoeg om hen meesters te laten over hun doen en laten; hunne studiën moeten goed gecontroleerd worden: daarom juist zijn deze klassen van de Academie naar het Gymnasium verplaatst, hetwelk beter voor die taak geschikt is. Evenwel, dat is nu juist mijn bezwaar: ik weet niet wat ik aan die leerlingen heb. Servet noch tafellaken. *Alle Mittelzustände*, zegt Niebuhr, *sind unbehaglich:* dat geldt ook hier. Wat men in Duitschland moet doen om de *primaner* bij hun plicht te houden, policiemaatregelen, waaraan hier niet valt te denken, kan men bij Thaulow vinden in zijne Gymnasialpädagogik, § 628. Nederlandsche toestanden

worden behandeld in de rede, waarmede mijn geachte ambtgenoot Dr. J.B. Kan te Nijmegen de promotie heeft ingeleid op 1 September 1866. - Maar, zal men zeggen, maak dan in 's hemels naam van de jongens maar tafellakens; voor servetten zijn zij toch al te groot; ook onze brave voorouders promoveerden soms de leerlingen naar de Academie *propter annos et barbam*. Ja, dan is men in deze klasse geholpen, dat is volkomen juist; maar hoe zal het gaan met de klasse, die onmiddellijk op hen volgt? De zwarigheid wordt eenvoudig verplaatst, niet opgeheven. Die leerlingen der tweede klasse zullen onstuimige eischen laten gelden, om dezelfde *privilegia* deelachtig te worden; men zal moeten eindigen met ook dat toe te laten, en daarmede wordt aan de schooldiscipline de deur gewezen. Dat komt van het optellen van ongelijksoortige grootheden. Schooljongens of studenten: laat mij goed weten waaraan ik mij te houden hebbe. Reeds nu behoort een rector eene niet gewone mate van tact te gebruiken in den toon, waarmede hij spreekt tot zijne hoogste klasse.

De splitsing der studiën, die op de Gymnasiën zal geschieden, bemoeilijkt den overgang van de letterkundige tot de natuurkundige faculteiten en omgekeerd. Daaraan heeft Art. 68 der wet zijn oorsprong te danken. Dat is m.i. uiterst jammer. Vele leerlingen, vooral die uit kleiner plaatsen afkomstig zijn, hebben te weinig van de wereld gezien, om reeds voor goed eene keuze te doen, die voor het leven beslist. Menigeen komt eerst aan de Academie tot het bewustzijn, welk vak hem het best lijkt. Daar heeft wrijving van denkbeelden plaats; daar kan men zien, wat er alzoo in andere studierichtingen te doen valt. Over de eerste inschrijving in de eene of andere faculteit beslist niet zelden het toeval. Zelf herinner ik mij, maanden en maanden geweifeld te hebben tusschen de litterarische en philosophische faculteiten. Velen zijn jaarlijks in dit geval, welke men niet behoort te bemoeilijken, wanneer de ondervinding, die zij alleen aan eene Universiteit, niet aan eene school van voorbereidend onderwijs, kunnen opdoen, hen mocht aanwijzen, dat zij zich aanvankelijk in hunne roeping hadden vergist. Het examen, dat bij Art. 68 wordt voorgeschreven, is een in het stelsel der wet noodzakelijk maar zeer hinderlijk struikelblok. Een medicus wil jurist worden; maar daar grijnzen de grieksche antiquiteiten. Kon het artikel onveranderd behouden blijven, dan ware dit bezwaar inderdaad niet groot:

maar in de oeconomie der wet zal, met wijziging dezer bepaling, bij dit overgangsexamen noodwendig een onderzoek moeten gedaan worden naar de vorderingen van den examinandus in de oude talen, welker beoefening hij als aanstaand medicus vroeger heeft opgegeven dan in het geval hij onmiddellijk verklaard had, zich op de studie der rechten te willen toeleggen. Het is waar, dat in de wet niet met zooveel woorden te lezen staat, dat de aanstaande medici en philosophen de studie der oudheid niet tot dezelfde hoogte zullen voortzetten als de gymnasiasten, die letteren of rechten zullen studeeren; maar het zal een noodwendig gevolg zijn van de omstandigheid, dat de romeinsche en grieksche oudheid met de uiterlijke welsprekendheid minder tijd zullen vorderen dan de beginselen van natuur-, schei-, delfstof-, aard-, plant- en dierkunde, welke in het laatste jaar voor den aanstaanden medicus heel wat meer aantrekkelijks zullen gehad hebben dan eene studie, van welke hij wist dat hij haar binnen kort zou vaarwel zeggen. Uit den aard der zaak bestaat het geopperde bezwaar volstrekt niet voor hen, die letteren of natuurwetenschappen willen gaan studeeren; voor juristen die medici willen worden is het zeer gering en bepaalt het zich in den grond der zaak tot het inhalen der wellicht vroeger verzuimde beginselen der geologie; maar voor de medici en philosophen, die juristen willen worden, zal, gelijk ik opmerkte, indien men consequent wil handelen, de bepaling van Art. 68, door een nader onderzoek in de oude talen, iets bezwarender moeten gemaakt worden. En uiterst jammer zou het zijn, als dat enkelen terughield nog bij tijds van richting te veranderen.

Nog één voordeel biedt volgens de Regeering haar voorstel aan: de studietijd zal ingekort en daarmede de studiekosten verminderd worden. Ik zou dit argument begrijpen en eenigermate billijken, wanneer onder ‘studiekosten’ hier voornamelijk konden verstaan worden de kosten, die de student voor zijne studiën noodwendig moet maken. Maar men bedenke wel, dat niet zoozeer dit bedoeld wordt, als het voor velen kostbare verblijf aan de Academie. Thans zal de gelegenheid om de propaedeutische studiën te volgen, in een vijftiental plaatsen gegeven worden. De ouders, die elders woonachtig zijn: dat zijn de meeste ouders, want de vijftien grootste steden des lands tellen te zamen weinig meer dan 800,000 inwoners: zullen hunne zonen toch buiten 's huis moeten zenden

en dan blijft het de vraag of de bezuiniging zoo groot zal zijn. Zij geven de jongelieden onder het toezicht van een kostschoolhouder, die eene billijke winst voor zijne lastige taak zal vragen, of laten hem reeds dadelijk eigen kamers betrekken. Vooral in het laatste geval, waaraan men meestal de voorkeur zal moeten geven, is het mij duister waarin de bezuiniging voor de ouders zal bestaan, terwijl tevens de laatste aanbeveling der Regeering, dat de jongeling op meer gevorderden leeftijd aan zich zelf zal worden overgelaten, in rook verdwijnt. En wat nu de ouders betreft, die in een der vijftien groote gemeenten wonen, of liever in elf gemeenten, want voor de Academiesteden en Amsterdam is het verschil onwezenlijk: het komt mij voor, dat de studiekosten thans hoog kunnen genoemd worden, maar dat heeft eene andere oorzaak, die hier buiten beschouwing moet vallen. De onvermijdelijke kosten van het verblijf aan de Academie zijn niet boven de middelen van de meerderheid der ouders; de studiebeurzen dienen voor het geval dat dit soms zoo is; wel is het waar, dat in de laatste jaren in het studentenleven eene zekere weelde is doorgedrongen in plaats van de voormalige eenvoudigheid. De zoon van graaf Eylar zal zeker het dubbel noodig hebben gehad van de toelage, die voor dezen voldoende was; maar wat raakt het den wetgever, die volgens beginselen te werk gaat, dat de Goudsche pijpen en het letterbanket, de waggelende speeltafel en de verweerde spiegel hebben plaats gemaakt voor fijne cigaren, sofaas en pendules, champagne en oesterpasteitjes?

Art. 6 bepaalt het onderwijs, dat op de progymnasiën zal verstrekt worden. Het verwondert mij de drie nieuwe talen niet vermeld te zien: het kan toch de bedoeling niet zijn, dat deze alleen gedurende de beide laatste jaren van het gymnasium beoefend zullen worden; maar is dat zoo niet, dan vindt de leerling, die van het progymnasium naar het gymnasium verhuist, nergens voor zich eene geschikte plaats. ‘Het getal dezer vakken kan worden uitgebreid.’ Mij dunkt, dat er volstrekt gelegenheid moet zijn de moderne talen te leeren, evenwel met dien verstande, gelijk men hier te Zwolle terecht begrepen heeft, dat de deelneming aan deze lessen facultatief blijve. Wij bezitten daardoor de gelegenheid aan hen, die naar lichaam of geest zwakker zijn, een eenvoudiger studieprogram aan te raden; de meeste leerlingen volgen intusschen alle lessen.

Op het program der gymnasiën in Art. 8 zie ik met verba-

zing ook de grieksche oudheden genoemd. Wat men gewoonlijk daaronder verstaat, is een geschikt vak van studie voor philologen, maar op het Gymnasium schijnt het mij misplaatst. Ik wensch voor te stellen het eenvoudig te schrappen en ben vrij zeker van de instemming der deskundigen. Meer dan één onderdeel van de wetenschap der oudheid kan met voordeel de ledige plaats aanvullen. Aan het slot vind ik verder uiterlijke welsprekendheid en gymnastiek. Is het niet wenschelijk, dat de leerlingen zich daarin oefenen? Zeker, maar daaruit volgt niet, dat deze vakken op het officieele lessenplan eene plaats verdienen; vooral ook niet dat zij worden opgenomen onder de onderwerpen, waarin examen moet worden afgelegd, gelijk met de uiterlijke welsprekendheid voor juristen en litteratoren het geval zal zijn. Zou men aan stotteraars het recht willen betwisten zich aan de studie der rechten te wijden? Het komt mij voor, dat zij met hun gebrek toch zeer wel een sieraad der magistratuur kunnen zijn. Zwemmen en paardrijden, schermen en dansen zijn ook zeer nuttige oefeningen, maar toch maakt de wetgever daarvan geen melding. Veel meer behoefte zou er bestaan aan onderwijs in den zang, ware het niet, dat de meeste leerlingen, die slechts eenigen aanleg hebben, toch reeds de muzijk beoefenen. Maar zeer verwondert mij teekenonderwijs te missen, als onverplicht vak van studie, speciaal voor de aanstaande medici en philosophen. Behoudt men het denkbeeld, om de propaedeusis tot de Gymnasiën te brengen, dan is deze bijvoeging volstrekt noodzakelijk.

Art. 11 kan onmogelijk behouden blijven. Men wil de leerlingen op meer gevorderden leeftijd naar de Academie zenden; stel dus op twintigjarigen leeftijd. Zij komen derhalve op dertien of veertienjarigen ouderdom op het gymnasium. Wat zal voor het admissie-examen gevorderd worden? ‘Het lezen, schrijven, rekenen, de beginselen der Nederlandsche taal, der aardrijkskunde en der geschiedenis.’ Dit is veel te beperkt. Jongelieden, die bestemd zijn om te gaan studeeren, die dus gunstigen aanleg behooren te hebben, moeten op gezegden leeftijd veel verder gevorderd zijn. Men vraagt thans niet meer, dan in 1815 van leerlingen gevorderd werd, die men zich stellig een paar jaar jonger moet voorstellen. Men zal waarschijnlijk gerust het volgende kunnen eischen:

1°. Het nauwkeurig en duidelijk leven, waarbij moet blijken dat de examinandus het gelezene voldoende begrijpt;

2°. Eene nette, duidelijke schrijfhand;
3°. Het rekenen, daaronder begrepen de leer der evenredigheden en der gewone en tiendeelige breuken, met toepassing op het metrieke stelsel;
4°. De beginselen der stelkunde, bijv. tot aan de theorie der wortelgrootheden en de vergelijkingen van den eersten graad met ééne onbekende;
5°. De beginselen der meetkunde, bijv. tot aan de berekening der inhouden van vlakken en de gelijkvormigheid van drie- en van veelhoeken;
6°. De beginselen der Nederlandsche spraakkunst. In een opstel of vertaling moet de examinandus bewijzen geven, dat hij grove taalfouten weet te vermijden;
7°. De beginselen der Fransche taal. De examinandus moet bekend zijn met de gronden der grammaire en gewoon proza zonder woordenboek vloeiend vertalen;
8°. De beginselen der aardrijkskunde;
9°. Een overzicht der algemeene geschiedenis en eene tamelijk nauwkeurige kennis van de hoofdpunten der vaderlandsche.

Een jongen van veertien jaren, die aan die eischen niet voldoen kan, moet liever niet gaan studeeren.

De ongenoemde, die eene uitgave van het wetsontwerp voor Kemink te Utrecht bezorgd heeft, verwondert zich, dat bij het eindexamen der Gymnasiën slechts bewijzen van ervarenheid behoeven te worden afgelegd in één der drie moderne talen ter keuze van den examinandus. Hij vraagt of het niet noodig is, dat ieder wetenschappelijk man Duitsch, Fransch en Engelsch kenne. Dat spreekt van zelf: het loopt zoozeer in het oog, dat in dezen toestand der maatschappij de wetgever het examen zonder gevaar kan vereenvoudigen. Zooveel als noodig is om een wetenschappelijk werk in ieder dezer drie talen te lezen, zullen allen zich wel eigen maken, ook zonder nader onderzoek. Maar men verlangt zeer te recht, dat de aanstaande student een dezer drie talen met zekere voorliefde behandeld hebbe; men verlangt dat hij eenigszins van nabij met de letterkunde bekend zij; iets meer ten minste dan te verkrijgen is uit het bestudeeren van een compendium: een eisch, die onredelijk zou zijn, wilde men hem stellen voor meer dan ééne moderne taal. De keuze wordt vrijgelaten. Ik moet erkennen, dat de bepaling mijne volle sympathie heeft. Zij heeft haar oorsprong te danken aan het beginsel, hetwelk door den Minister in de Toe-

lichting op Art. 16 is uitgesproken: ‘zoo iemand is de ondergeteekende een vijand van het overladen met werk, van het opdrijven der studiën, van het opeenstapelen van vakken, dat in den laatsten tijd meer en meer veld heeft gewonnen. Het *multum non multa* staat ook bij hem op den voorgrond, en hij is overtuigd, dat de degelijkheid der studiën onder een te groot aantal vakken lijden moet.’ En in het algemeen moet men erkennen, dat het den wetgever gelukt is, de moeijelijke vraag naar de juiste verhouding van de uitgebreidheid en de diepte der studiën op de gymnasiën op bevredigende wijze op te lossen. ‘Aan onze gewone gymnasiën of latijnsche scholen geeft de meestmogelijke vereenvoudiging der vakken waardij en gehalte,’ zegt Niemeijer in zijne Grondbeginsen van de opvoeding en het onderwijs, II, blz. 733.

Nu ik Niemeijer heb opgeslagen, is het hier wellicht de plaats eene opmerking over te nemen, die van pas zal komen, als de propaedeutische studiën van de Academie geschrapt zijn. Het geldt het nuttig besteden van eenige weinige uren in het laatste halfjaar. ‘Het is doelmatig de leerlingen een blik te doen slaan op de algemeene kaart der wetenschappen, hun den zamenhang der propaedeutische schoolkennis met de wetenschap zelve, met de wijsbegeerte in 't bijzonder en met de zoogenaamde faculteitswetenschappen te doen begrijpen, en woordklaringen van dezelve te geven. Daarentegen blijft eene materieel-encyclopaedische voorstelling van den inhoud, hoe kort zij ook zijn moge, ondoeltreffend; veel nuttiger zijn wenken over het plan om te studeeren, over het rechte aanhooren, naschrijven, herhalen, nalezen, het nuttig gebruik der boekerijen, enz. Vooral behoort daarbij gewaarschuwd te worden voor den te snellen overgang van de school tot de eigenlijke faculteitswetenschappen, en daarentegen de studie der propaedeutische, als philologie, philosophie en geschiedenis te worden aanbevolen.’ (II, blz. 754, Holl. vert.)

Daar de Gymnasiën gemeenteinrichtingen zullen zijn - en dit is zeer goed te keuren, gelijk ik op gezag van Prof. Thaulow meen aangetoond te hebben in dit Tijdschrift, 1864, II, blz. 242 - rust op den staat de verplichting te zorgen, dat hij steeds nauwkeurig bekend zij met den bestaanden toestand. Een afdoend middel schijnt mij in Art. 15 bijna opzettelijk verwaarloosd te zijn. De eindexamens zullen worden afgenomen door gemeentecommissiën, waarin de rector van rechtswege

zitting heeft. Dit is uitmuntend, maar wat volgt? ‘De Minister van Binnenlandsche Zaken kan aan een der inspecteurs opdragen het voorzitterschap der commissie te bekleeden.’ Mij dunkt, zij zijn de aangewezen personen, om dit steeds te doen. De noodige waarborgen ontbreken anders geheel. Men zie hierover Niemeijer, II, blz. 759, Aanm. 3.

Maar, zal men vragen, biedt de tegenwoordigheid eens Inspecteurs voldoenden waarborg aan, dat de gemeentecommissiën, welke in den regel wel uit de Curatoren zelven zullen bestaan, geene jongelieden naar de Academie zullen bevorderen, dan die wezenlijk de vereischte mate van ontwikkeling des geestes deelachtig zijn geworden? Zou het niet noodig zijn, de inschrijving als student afhankelijk te stellen van een voldoend examen, afgelegd voor eene Staatscommissie, gelijk deze dan ook inderdaad jaarlijks zal benoemd worden ten behoeve van hen, die hunne opleiding juist niet op een Gymnasium ontvingen? Is het *jus promovendi* der Gymnasiën in beginsel goed te keuren? - Wat het beginsel betreft, zou ik meenen dat het *jus promovendi* naar de Academie aan de Gymnasiën evenzeer toekomt, als het verleenen van academische graden aan de Academie zelve. Alle argumenten, die ik zoo straks wensch aan te voeren voor de faculteitsexamina, gelden *mutato nomine* in het klein ook voor de Gymnasiën. Het verschil bestaat alleen daarin, dat de Gymnasiën, gemeenteinrichtingen zijnde, onder het toezicht van een Inspecteur staan, die nauwkeurig bekend moet zijn met den gang van het onderwijs. Ik twijfel niet, dat in de meeste gevallen de Gemeentebesturen gewillig zullen bevonden worden, om zijn raad aan te nemen. Bezitten wij door hem de zekerheid, dat het onderwijs volgens de bedoeling der wet volledig gegeven wordt; dat bij de overgangs- en toelatingsexamens eene gepaste gestrengheid wordt in acht genomen; dat met name het laatste examen, hetwelk beslist over den gang naar de Academie, iets meer is dan eene bloote formaliteit, dan kunnen wij tevreden zijn. Mogt eenige gemeente weigerachtig blijven, zich naar billijke eischen te schikken - ik acht het gevaar niet zeer groot - dan spreekt het wel van zelf, dat de Minister de macht behoort te bezitten, om het *jus promovendi* voor zulk eene inrichting te schorsen, totdat zij zal voldaan hebben aan de bepalingen der wet en der daarop gegronde Koninklijke Besluiten. Hoe men dit denkbeeld in een wetsartikel behoort te gieten, laat ik aan de rechtsgeleerden over: alles komt hierop

neêr, dat het *jus promovendi* bij eene gemeenteinstelling afhankelijk moet zijn van het vervullen der voorwaarden, die de wet aan dit recht heeft verbonden. Juist ditzelfde voorrecht zal, in verband met een krachtig toezicht van staatswege, de gemeenten nopen, om de Gymnasiën naar vermogen zoo deugdelijk mogelijk in te richten. ‘Die Regierungs- und Communalgewalt,’ zegt Thaulow, ‘gegen einander in Feindschaft zu denken, ist eine Verdrehung der natürlichen Verhältnisse.’ En elders: ‘Die Furcht, dass ohne förmliches Abiturienten-examen die Leistungen der Schüler herabsinken könnten, ist dadurch entfernt, dass Inspectoren oder Schulräthe die Leistungen der Schule überwachen.’ Men lette er verder op, dat, volgens Art. 14, de programmata der overgangsexamina bij Koninklijk Besluit zullen worden vastgesteld. Hierin heeft het Gymnasium een aanduiding, welk het doel is, dat bereikt moet worden. Hoofdzaak is daarbij, dat de gymnasiast blijke geve van gunstigen aanleg en van zoodanige ontwikkeling, dat hij nu een aanvang kunne maken met eene meer zelfstandige methode van studeeren.

Het spreekt van zelf, dat de Duitschers met hun tienjarigen schoolcursus uitgebreider kennis der oudheid aan hunne leerlingen kunnen bijbrengen dan wij, die ons met vijf jaren moeten vergenoegen. Bleek het doenlijk, doch ik geloof niet dat het doenlijk is, althans in de eerste jaren niet, dan zou het mij wenschelijk voorkomen den cursus ten minste zesjarig te maken - wel te verstaan met behoud der academische propaedeutische studiën - en dus de leerlingen op twaalf- of dertienjarigen leeftijd tot de lessen toe te laten. Natuurlijk zouden in dat geval de eischen bij het admissie-examen lager moeten worden gesteld, dan zooeven door mij is aanbevolen, maar bij het eindexamen zou men heel wat meer kunnen vorderen; want juist dat zesde of laatste jaar zou dienstbaar moeten gemaakt worden aan de uitbreiding van de kennis der oudheid door eene meer cursorische beoefening der voornaamste schrijvers, dan vroeger mogelijk of wenschelijk was. Maar wanneer men den vijfjarigen cursus invoert, gelijk vermoedelijk het geval zal zijn, als de academische propaedeutische studiën behouden blijven, dan is het hier wellicht de plaats aan te geven, welke m.i. de grondslag moet zijn, waarop het bovenvermelde programma van het eindexamen der Gymnasiën zal rusten.

Er valt hier tweeërlei te onderscheiden. Eene bekende stelling, die ik hier niet nader kan uitwerken, zonder in eene uitvoerigheid te vervallen, die mijn onderwerp niet gedoogt, leert dat de studie der oude talen als het middelpunt van alle voorbereidend hooger onderwijs moet beschouwd worden, omdat daarin de beste aanleiding gelegen is tot oefening in de moedertaal. Het is volkomen juist, wat Thaulow ergens zegt: ‘Darin besteht das Geheimniss des Gymnasiums, dass um Ausgezeichnetes in der Muttersprache sowohl in schriftlicher wie mündlicher Darstellung zu leisten, es seine Schüler aufnimmt und dass es dazu in den alten Sprachen die vorzüglichste Vorbereitung und Vorschule findet. Es soll also keiner sagen, dass es die Muttersprache nicht respectire, sondern dass es sie gerade über alles setze, ist die Wahrheit.’ Die zich eenige jaren onder goede leiding met Latijn en Grieksch heeft bezig gehouden, heeft ten gevolge van het ernstig beschouwen van de eigenaardigheden dezer talen, eene vaardigheid van uitdrukking verworven, die menig paedagoog tot de uitspraak heeft gebracht, dat iedere les in de oude talen eigenlijk eene les in de moedertaal is. Het moet derhalve bij het eindexamen blijken, dat de aanstaande student voldoende bekwaam is, om over een gegeven onderwerp, dat volkomen binnen het bereik van zijn geestelijken horizont ligt, zijne gedachten behoorlijk te regelen, duidelijk voor te dragen en in een aan de mate zijner krachten passenden vorm op papier te brengen. Mogelijk vind ik een ander maal eene geschikte gelegenheid, deze stelling, die hier losweg wordt heengeworpen, nader uit te werken; alleen zou ik nu reeds wenschen te waarschuwen tegen de meening, dat het gestelde doel zonder groote krachtsinspanning kan bereikt worden. Hoe noodig het voor elk student ook zij, om eenigermate zijne moedertaal in zijne macht te hebben, toch zal men spoedig genoeg bemerken, dat in dit opzicht de gestelde eischen binnen redelijke grenzen moeten beperkt blijven.

Waarom men voor het gezegde doel uit alle vreemde talen juist de klassieke kiest, is aan de deskundigen bekend. De oorzaak ligt eenvoudig in den grammaticalen bouw der oude talen, vergeleken met dien der moderne; de voorrang bij het voorbereidend onderwijs zou ook gehandhaafd worden, wanneer de klassieke litteratuur weinig aanspraak kon maken, de aandacht van de nakomelingschap tot zich te trekken. Maar be-

halve het formeele nut, hetwelk die studie oplevert, waarvan het individu zich niet steeds rekenschap geeft, doch hetwelk hij deelachtig wordt, of hij er zijne aandacht aan schenkt of niet, even als hij het niet verhinderen kan, dat de spijzen, die hij gebruikt heeft, hem tot voedsel gedijen: behalve dat formeele nut, behoort de gymnasiast bij den overgang naar de Academie nog een ander voordeel van de studie der oudheid te hebben getrokken. Hij moet genoeg gevorderd zijn, dat de beste werken der oude letterkunde voor hem geen gesloten boeken behoeven te blijven. Rekent men een vijfjarigen studietijd, dan kan, onder zorgvuldige leiding en met aanwending eener gepaste nauwgezetheid bij den jaarlijkschen overgang tot hoogere klassen, de student eene kennis der klassieke oudheid aan de Academie medebrengen, waarvan het genot hem levenslang bijblijft. De oden van Horatius kan hij, zoo niet geheel, dan toch grootendeels gelezen hebben; een belangrijk deel moet zijn blijvend eigendom zijn geworden. In Virgilius moet hij goed den weg weten. Met onderscheiden redevoeringen van Cicero en een paar boeken van Livius kan hij nauwkeurig bekend zijn. Van de lectuur van Homerus moet hem zooveel zijn bijgebleven, dat hij ook die gedeelten, waarmede hij voor het eerst kennis maakt, zonder al te groote inspanning verstaat. Het gewone Attische proza, bijv. van Xenophon, moet hem geene bijzondere moeielijkheid aanbieden. Ook kunnen eenige losse stukken uit Herodotus, een paar gemakkelijke dialogen van Plato of dergelijke behandeld zijn. Thans komt het er op aan, dat de jurist, voldoende voorbereid tot de academische lessen toegelaten, aldaar eene leiding vinde, die hem aantrekke tot het vervolgen dezer studiën. Natuurlijk moet de grammaticale behandeling der auteurs voor deze toehoorders, die juist geene philologen willen worden, wel de alpha, maar de critische methode bij het onderwijs de omega niet zijn. Ik zou ook veel hechten aan eenige algemeene bekendheid, niet alleen met de geschiedenis der oude letterkunde en met het volksleven - van daar de studie der Romeinsche antiquiteiten - maar ook met de geschiedenis der kunst en hare voornaamste overblijfsels. Overigens spreekt het wel van zelf, dat naast de letter- en geschiedkundige studiën, de mathematische op de school niet verwaarloosd mogen worden, en wat de natuurkundige wetenschappen aangaat, weet ik ook nu nog niets beters en meer afdoende te zeggen, dan hetgeen door mij uit Thaulow

is afgeschreven in dit Tijdschrift, 1864, II, blz. 247. Het komt mij voor, dat zijne beginselmatige oplossing dezer moeilijke vraag alle aanbeveling verdient.

Het bovenstaande zou m.i. moeten gelden voor het geval, dat de academische propaedeusis behouden bleef. Anders zouden de programmata moeten worden ingericht, als men deze met het wetsontwerp naar de Gymnasiën overbrengt. Het jaar, dat het gymnasiaal onderwijs daarbij zou winnen, zou besteed moeten worden, behalve voor verdere oefening in de overige vakken van onderwijs, tot bevestiging van de reeds verkregen aanschouwing der oudheid. De hulpwetenschappen, als antiquiteiten enz., zouden meer naar den voorgrond kunnen treden en men zou moeilijker auteurs ter hand moeten nemen. Ik noem voor dit cursusjaar, natuurlijk slechts als voorbeeld, de Annalen van Tacitus, Cicero de Oratore, de brieven en satiren van Horatius, Demosthenes de Corona, uitgelezen stukken van Thucydides, den Phaedo van Plato, wellicht het een en ander uit Sophocles. Eerst wanneer aan zulk een program de hand wordt gehouden, hetzij op de school, hetzij aan de Academie, kan de student later die studiën met zelfvoldoening bijhouden en uitbreiden. Tegenwoordig worden de klassieke schrijvers na het propaedeutisch examen terzijde geschoven; dat is vrij natuurlijk, als men weet, dat menigeen bij den Rector magnificus wordt ingeschreven, die slechts met moeite en met vlijtig gebruik van een lexicon een caput van Nepos in kreupel Nederlandsch weet over te zetten, terwijl zijne kennis van het Grieksch zich bepaalt tot de eerste beginselen der grammatica, zonder dat hij in staat is om, aan zich zelf overgelaten, den gemakkelijksten auteur te ontcijferen, laat staan te genieten. Wil men met soortgelijke eischen tevreden zijn, dan ware het maar beter, de studie der oudheid voor goed af te schaffen.

Bij Art. 17 had ik wel gewenscht, dat eenigszins duidelijker ware aangewezen, dat de rector de geheele school onder zijn toezicht en voor zijne verantwoordelijkheid moet hebben. Het is van het uiterste gewicht, dat hij een uitgebreid gezag hebbe; hij moet het zijn, die zijn invloed overal doet gevoelen tot in de détails. Daarvoor behoort hij te bezitten, behalve de vereischte wetenschappelijke kennis, eene niet geringe mate van tact en doorzicht. Hij moet de paedagoog bij uitnemendheid zijn, van wien de jongere docenten gaarne willen leeren en dien zij vrijwillig als hun meerdere erkennen. Vooral bij de benoe-

ming van den rector behoort de grootste voorzichtigheid te worden in acht genomen: van hem hangt de bloei der school bijna uitsluitend af. Wil men beweren dat het dikwijls onmogelijk zal zijn zulk een persoon te vinden, dan wordt dit niet tegengesproken; maar is hij gevonden, dan heeft hij, om nuttig werkzaam te zijn, volstrekt behoefte aan de onafhankelijke positie, die ik boven bedoelde. Heeft men den rechten man niet aangetroffen, dan zullen toch geene beperkende bepalingen ter wereld leven kunnen geven aan een lichaam zonder hoofd. Ik kon hier de woorden van Dr. de Raadt aanhalen, die de heer Kramers mededeelt in zijne 'Herinnering', blz. 39, maar liever bedien ik mij van die van Thaulow in zijne 'Gymnasialpädagogik': 'Lehrer welche das erforderliche Wissen und Geschick haben, wird ein Land schon besitzen; zu einem guten Director ist aber ein besonderes *χάρισμα* erforderlich, das seltener sich findet. Darum giebt es auch nur ein Haupt bei vielen Gliedern.' - 'Die geschichte der Gymnasien sollte längst bewiesen haben, dass wir die Bedeutung des Directors für das Gymnasium nicht überschätzen, indem es gar keine Anstalten giebt, die in ähnlicher Weise zeigten, wie unter dem einen Director eine Schule in Decadenz gerieth, unter einem andern sofort zu hohem Glanze sich erhob.'

Bij Art. 39 wordt bepaald, dat de Regeering zich voorbehoudt, 'om aan eene of meer der hoogescholen leerstoelen te vestigen voor alle vakken of onderdeelen van vakken in de wet niet vermeld, en tot wier beoefening in het belang der uitbreiding van *nuttige* kennis, de gelegenheid behoort open te staan.' Één woord in deze bepaling trekt in hooge mate mijne aandacht. *Nuttige* kennis? Is dit woord hier zonder bijbedoeling nedergeschreven? Bij eene aandachtige lezing is men geneigd dit in twijfel te trekken en komt men veeleer tot het resultaat, dat de Regeering wel de vrijheid wilde behouden, om bijv. de wetenschap van het notariaat aan alle hoogescholen te doen onderwijzen, maar gaarne gerechtigd wilde zijn, om bij andere aanvragen, wier handtastelijk *nut* minder boven bedenking verheven mocht schijnen, zich achter een wetsartikel te kunnen verschuilen. Doch zelfs in het geval, dat hier geen adder onder het gras schuilt, acht ik het toch wenschelijk, ter voorkoming van mogelijk misbruik bij volgende besturen, dat het aanstootelijk woordeke geschrapt worde. Door ondervinding weten wij, dat eene Regeering noode overgaat tot eene uitbrei-

ding van den cyclus van het universitair onderwijs; wordt dit artikel tot wet verheven, dan staat het te vreezen, dat alle redelijke wenschen daarop zullen afstuiten. Neem eens aan, dat de wet van 1815 in dier voege het *nut* had vooropgesteld, dan is het zeer waarschijnlijk, dat tot op heden de hoogeschool te Leiden geen onderwijs zou geven in de indische letterkunde. Men houde wel in het oog, dat het grootste deel van het universitair onderwijs vreemd is aan hetgeen men in het dagelijksch leven *nuttige* kennis noemt. In het Reglement der polytechnische school ware de bijvoeging op hare plaats.

Ik moet even terug tot Art. 1 der Wet. ‘Hooger onderwijs omvat de vorming en voorbereiding tot zelfstandige beoefening der wetenschappen en tot het bekleeden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor eene wetenschappelijke opleiding vereischt wordt.’ Ik heb hiertegen geen bezwaar. Ook niet tegen de woorden der toelichting: ‘Beoefening der wetenschap om en ter wille van de wetenschap, mag echter voor de groote meerderheid der studerenden onder de idealen gerekend worden. De meesten zijn verpligt in het hooger onderwijs eene opleiding te zoeken, die hen geschikt maakt voor het bekleeden eener maatschappelijke betrekking.’ Het zal evenwel toch van belang zijn, dat de wetenschap hare beoefenaars telt, die haar liefhebben om haar zelve. Voor zoover eene onafhankelijke positie dezen of genen onzer landgenooten daartoe de gelegenheid geeft, is het wel; maar het getal is zoo gering, dat men ook anderen in staat moet stellen voor de wetenschap te leven, of wij loopen gevaar, dat het licht op den kandelaar wel niet wordt uitgebluscht, maar toch duister gaat branden. De personen, die voor deze taak zijn aangewezen, zijn, meen ik, de hoogleeraren. Deze behoeven evenwel volgens de woorden van Joan Melchior Kemper, welke Prof. Vissering onlangs aanhaalde, ‘onbezorgdheid van bestaan’. De vraag is of de wet hun die verzekert. Het is duister, waarom juist hunne tractementen in het wetsontwerp worden geregeld, terwijl voor de andere personen, die genoemd worden, daartoe geene aanleiding scheen. Maar het moet gezegd, en dit met des te meer nadruk, omdat de professoren het bezwaarlijk zelven kunnen zeggen: de tractementen, die hun zijn toegedacht, zijn voor hun rang armoedig. Aan vast en veranderlijk inkomen zal een hoogleeraar gemiddeld vier duizend gulden ontvangen. De bepaling wekt te meer mijne verwondering, omdat bij Art. 66-73

wordt opgemerkt, dat de hoogleeraren tegenwoordig soms een vrij sober inkomen genieten. Maar de hoogleeraar moet voor de wetenschap leven. Derhalve, want men vergete niet, dat vele hoogleeraren onbemiddeld zijn, en al waren zij het ook niet, doet dit toch niets ter zake, zal hij in den tegenwoordigen tijd zonder finantieele zorgen een wellicht talrijk huishouden aan den gang houden. Wil hij zijn wat hij wezen moet, dan zal hij jaarlijks eene vrij aanzienlijke som moeten uitgeven voor boeken, die de academische bibliotheek hem natuurlijk niet alle *kan* verstrekken. Bovendien moet hij wat overhouden, teneinde om de jaar of wat, eene wetenschappelijke reis te ondernemen, want het bezoek van vreemde universiteiten, voornamelijk der duitsche, is voor velen eene behoefte, hetzij om vriendschapsbetrekkingen met vakgenooten te onderhouden, hetzij om het boekenstof af te schudden en zich te bewegen in eene wereld met andere denkbeelden. Dat alles zal hij doen voor omtrent vier duizend gulden! Betracht de zuinigheid en bedenkt, dat gij 's lands penningen uitgeeft, als gij de tractementen regelt van concierges en portiers, ofschoon ook deze waar naar haar geld zal zijn: maar waar het belang der wetenschap in het spel komt: te Parijs zegt men: *la France est assez riche pour payer sa gloire:* dat zijn wij niet, maar wel rijk genoeg om de mannen der wetenschap onafhankelijk te maken. Vier duizend gulden! Ziet gij kans het budget des hoogleeraars op te maken, zonder dat *gulden* op *schulden* rijmt? Wellicht meent men wel, dat het ontbrekende zal worden aangevuld door de schitterende honoraria, die de boekverkoopers zullen aanbieden voor het copijrecht van de werken der hooggeleerde schrijvers. Voor het oogenblik evenwel komen er gevallen voor, dat zij het papier, waarop hunne boeken gedrukt worden, zelf moeten betalen.

Volgens Art. 54 zullen de hoogleeraren benoemd worden tot het onderwijs van bepaalde vakken, die in hunne aanstelling worden uitgedrukt. Omtrent deze bepaling zou ik mij liefst aansluiten bij het oordeel van Prof. Vissering in dit Tijdschrift, 1868, I, blz. 297, terwijl ik over de privaat-docenten zou wenschen te vergelijken de belangrijke opmerkingen van Prof. P. Harting, in zijne ‘Gedachten over het Hooger onderwijs’, blz. 61.

Onze drie Hoogescholen zullen blijven bestaan. Zoowel de argumenten, die door Prof. Vissering in dit Tijdschrift zijn uit-

eengezet als het aangevoerde in de Memorie van Toelichting, komt mij voor van dien aard te zijn, dat daarmede het pleit beslecht is. Eene andere vraag betreft de theologische faculteit, welke in het stelsel der Regeering zal vervallen. Desbevoegden zijn, naar ik meen, reeds lang tot de conclusie gekomen, dat de tegenwoordige toestand onhoudbaar is. Blijkbaar verwacht men nu, dat het bezwaar, waaronder alle partijen gebukt gaan, door een eenvoudigen maatregel kan worden uit den weg geruimd. Bij de lezing der officieele stukken ontvang ik den indruk, dat de Regeering hoopt, dat de Hervormde kerk aan hare hoogleeraren eene of meer Academiesteden als standplaats zal aanwijzen: oogenschijnlijk zou dus in verband met Art. 152 het geheele verschil daarin bestaan, dat in het vervolg de professoren in de theologie niet meer door de Regeering, maar door de kerk zouden benoemd worden. Bij zulk eene regeling bestaat evenwel gegronde vrees, dat de wetenschap schade zal lijden. Alle aandacht verdient het vertoog van Prof. Vissering in dit Tijdschrift, 1868, I, blz. 298 vlgg. Welligt niet in den eersten tijd, maar stellig in het vervolg, zal onder de moederlijke zorg der kerk de wetenschap een zekere plooi aannemen. Zij zal zich niet vrij kunnen bewegen, maar geketend worden aan de officieele kerkleer of wat men daarvoor houdt. In den tijd van reactie, dien wij schijnen tegemoet te gaan, mag men dit wel bedenken. ‘De vraag zou kunnen rijzen, of de theologische faculteit te behouden ware als orgaan voor de beoefening der godsdienstwetenschap in het algemeen, derhalve voor de zuivere historische en litterarische vakken op het gebied der theologie.’ Inderdaad meen ik, dat die vraag bevestigend moet beantwoord worden. ‘Het onderwijs op de Hoogeschool’, zegt Prof. Opzoomer, ‘omvat het geheele stelsel der menschelijke kennis.’ Moet daaronder niet begrepen worden een zoo belangrijk deel als de godsdienstwetenschap, wier waarde van het geloofsbegrip der kerk volkomen onafhankelijk is? ‘De Regeering meent, na rijp beraad, daartoe niet te moeten overgaan. Zij ontkent niet, dat de exegese en kritiek der Heilige schriften, de geschiedenis van het Israëlitische volk en van de Christelijke kerk, de wijsbegeerte der godsdiensten, de patristiek, het kanonieke regt en meer andere vakken van wetenschap hare innerlijke waarde hebben en eene belangrijke plaats innemen in het *vinculum scientiarum*. Maar het hoofddoel waarop het aankomt, is niet de studie dier vak-

ken op en om zich zelve.’ Zeker, de meesten, die die lessen zouden aanhooren, zouden predikant willen worden. Maar wat doet dit ter zaak? De meerderheid van hen, die de lessen over de polynesische letterkunde zullen volgen, beoogen ook niet de studie dier vakken om haar zelve: zij willen als ambtenaren naar Indië gaan. Juichen wij daarom het plan niet toe, om het Indisch instituut met de Hoogeschool te Leiden samen te smelten? Wil men verder beweren dat ‘met theologische faculteiten moet beoogd worden de wetenschappelijke vorming van leeraars en bedienaars der godsdienst, naar de verschillende overtuigingen, die daaromtrent onder het volk bestaan,’ dan moet ik vragen of van dit standpunt de rechtsgeleerde faculteit iets anders wordt dan eene fabriek van advocaten. En waarom zoude, zelfs volgens deze opvatting, de wetenschappelijke studie der theologie hare vertegenwoordigers niet moeten hebben in de faculteit der letteren? ‘Zoodanige faculteit, boven geloofsverdeeldheid verheven, zou òf eene kampplaats van strijdige, ja elkander vernietigende rigtingen zijn, òf een onbeduidend, kwijnend leven hebben, òf zelfs eene gevaarlijke kweekplaats van scepticisme of materialisme kunnen worden.’ Ik laat dit scepticisme en materialisme aan hare plaats, ofschoon het mij een vreemden indruk geeft, dat men de theologische faculteit opruimt uit vrees voor scepticisme en materialisme: is dit eene soort van homoeopathisch geneesmiddel? Maar dat de lessen weinig zouden bezocht worden, m.a.w. ‘een onbeduidend en kwijnend leven leiden’, dat is zeer mogelijk maar weinig afdoende. Naar dezen maatstaf gemeten, kan men niet gelooven, dat de lessen ter verkrijging van het doctoraat in de semitische en indische letterkunde ooit tot redelijken bloei zullen geraken; of op hoeveel toehoorders zal men daar mogen rekenen? Eindelijk: strijdende richtingen kunnen elkander vernietigen, maar dan zijn zij zeker niet verheven boven verdeeldheid des geloofs.

Volgens het wetsontwerp betaalt ieder student jaarlijks ƒ 200 en ontvangt daarvoor het recht alle colleges te volgen, die hij wil. De helft dier som wordt onder de hoogleeraren verdeeld; de wederhelft wordt in 's Lands kas gestort. Ik meen eene bedenking niet te moeten terughouden. In den aanvang zal deze bepaling zich alleen van hare zonzijde vertoonen; geene hinderlijke betrekkingen van financieelen aard zullen er bestaan tusschen hoogleeraren en studenten; ieder zal de colleges hoo-

ren die hij wil, en geen onbemiddelde zal worden geweerd uit eene les, die hij uit liefhebberij wenschte te volgen. Dat alles is zeer fraai, maar als de maatregel een dozijn jaren gewerkt heeft, vrees ik zeer, dat de zoo nuttige zoogenaamde liefhebberijcolleges, die thans gegeven worden, langzamerhand zullen indroogen, daar ieder professor voor een bepaald vak zal worden aangesteld, en de prikkel tot meerdere ambtelijke werkzaamheid volkomen ontbreekt. Daarna zullen... maar laat ik liever Adam Smith laten spreken; die kan ons van Engeland verhalen. In zijn Wealth of Nations, III, p. 152, schrijft hij aldus: ‘The endowments of schools and colleges have necessarily diminished more or less the necessity of application in the teachers. Their subsistence, so far as it arises from their salaries, is evidently derived from a fund altogether independent of their success and reputation in their particular professions.’

‘In some universities the salary makes but a part, and frequently but a small part of the emoluments of the teacher of which the greater part arises from the honoraries or fees of his pupils. The necessity of application, though always more or less diminished, is not in this case entirely taken away. Reputation in his profession is still of some importance to him, and he still has some dependency upon the affection, gratitude and favourable report of those who have attended upon his instructions; and the favourable sentiments he is likely to gain in no way so well as by deserving them, that is, by the abilities and diligence with which he discharges every part of his duty.’

‘In other universities the teacher is prohibited from receiving any honorary or fee from his pupils, and his salary constitutes the whole of the revenue which he derives from his office. His interest is, in this case, set as directly in opposition to his duty as it is possible to set it. It is the interest of every man to live as much at his ease as he can; and if his emoluments are to be precisely the same, whether he does, or does not perform some very laborious duty, it is certainly his interest, at least as interest is vulgarly understood, either to neglect it altogether, or, if he is subject to some authority which will not suffer him to do this, to perform it in as careless and slovenly a manner as that authority will permit. If he is naturally active, and a lover of

labour, it is his interest to employ that activity in any way, from which he can derive some advantage, rather than in the performance of his duty, from which he can derive none.'

'If the authority to which he is subject resides in the body corporate, the college or university, of which he himself is a member, and in which the greater part of the other members are, like himself, persons who either are, or ought to be teachers; they are likely to make a common cause, to be all very indulgent to one another, and every man to consent that his neighbour may neglect his duty, provided he himself is allowed to neglect his own. *In the university of Oxford, the greater part of the public professors have for these many years, given up altogether even the pretence of teaching*.'

'If the authority to which he is subject resides, not so much in the body corporate of which he is a member, as in some other extraneous persons, in the hishop of the diocese for example; in the governor of the province; or perhaps, in some minister of state; it is not indeed in this case very likely that he will be suffered to neglect his duty altogether. *All that such superiors, however, can force him to do, is to attend upon his pupils a certain number of hours, that is, to give a certain number of lectures in the week, or in the year*. What those lectures shall be, must still depend upon the diligence of the teacher; and that diligence is likely to be proportioned to the motives which he has for exerting it.'

Bedrieg ik mij niet, dan verdienen deze woorden alle overweging. Wij kennen de gebreken van den tegenwoordigen toestand; ik wil ze niet verhelen: maar de Engelschen kennen de gebreken van den hunnen, die wij nu gaan overnemen. Quaeritur, welke bezwaren zijn de grootste? Dat overigens onze voorouders juist dezelfde ondervinding hadden opgedaan als de Engelschen, kan men zien bij Prof. Vissering, Gids, 1868, I, blz. 411.

Naar het mij voorkomt, heeft de bepaling der wet haar oorsprong te danken aan een soort van compromis. Men weet genoegzaam, dat de professoren en studenten eenstemmig hopen, dat bij eene nieuwe regeling alle onderlinge betrekkingen van financieelen aard zullen vervallen. De wetgever heeft misschien juist om de gronden, die door Adam Smith worden aangevoerd, bezwaar gevonden in het toestaan van dit verlan-

gen. Hij slaat dus een middelweg in, die eigenlijk niemand voldoet. De professoren zullen zich voortdurend blijven beschouwen, als gedeeltelijk door hunne kweekelingen bezoldigd. Zij, die daarentegen meenen, dat een prikkel tot werkzaamheid zelfs voor de uitnemendsten soms niet overtollig kan zijn, zijn ook niet tevreden, omdat het loon - en welk loon? drie of vier gulden per student voor elk hoogleeraar - over alle arbeiders gelijk wordt verdeeld: eene inrichting, die, naar ik meen te weten, door de staathuishoudkunde wordt afgekeurd. Beweert men nu verder, dat de liefhebberijcolleges gratis gegeven worden, dan neem ik dit aan: ofschoon het toch geen regel schijnt te zijn: althans in mijn studietijd was het naar mijn beste geheugen anders; maar ik moet de opmerking maken, dat tegenwoordig de hoogleeraar ook niet aangesteld wordt voor een bepaald vak, maar de opvatting van zijn werkkring binnen zekere grenzen aan de onderlinge verstandhouding van de leden der faculteit is overgelaten. Doch vervolgens komt het zeer in aanmerking, dat ieder hoogleeraar belang heeft bij den bloei zijner Academie en zijner studiën. Het ligt immers in den aard der zaak, dat hij zich, al is het onbewust, dikwerf laat leiden door de omstandigheid, dat de goede roep, die uitgaat van zijn belangstellenden omgang met de jongelui, als eene deugd moet worden aangemerkt, die hare belooning niet zal missen. Hing het van mij af, dan liet ik aan de hoogleeraren alle vrijheid, en zou zelfs vele beperkende en wantrouwenademende beperkingen uit de wet laten wegvallen, over welke ik mij het hoofd niet warm maak, omdat zij toch spoedig genoeg een doode letter zullen zijn, gelijk die over den duur der vacanties en soortgelijke meer; maar eene betrekking van financieelen aard tusschen hoogleeraren en studenten behoort m.i. te blijven bestaan. De inrichting is mij onverschillig; maar de hoogleeraar, hoe hoog men hem stelle en hoe exceptioneel zijne positie zij, behoort bij den bloei der hoogeschool in het algemeen en zijner faculteit in het bijzonder een tastbaar belang te hebben. Dit is voor den staat de volstrekt eenige waarborg, dat hij de talenten, die hem gegeven zijn, aan zijne betrekking zal wijden. Waarschijnlijk heb ik bij het behandelen van dit teedere onderwerp de grenzen eener passende bescheidenheid reeds overschreden: ik zal dus maar mijne geheele meening zeggen en er bijvoegen, dat dit het eenige punt is, waar men de wenschen der hoogleeraren niet in aan-

merking moet nemen. Ik vind hun tegenzin wel begrijpelijk, maar niet gerechtvaardigd.

Wij komen tot Art. 120. In de faculteit der letteren zullen vijf doctoraten zijn, in de klassieke, semitische, indische, polynesische en nederlandsche letterkunde. Met verbazing mis ik een zesde, in de geschiedenis, en een zevende, in de wijsbegeerte, en een achtste, in de archaeologie en kunstgeschiedenis: vakken welke op die eer juist zooveel aanspraak mogen maken als de artsenijbereidkunde. Bij de bepaling van het candidaatsexamen in de klassieke letterkunde vind ik de vrij gewrongen uitdrukking: ‘de grammaticale uitlegging der oude letterkunde’. Eenige verduidelijking ware hier wenschelijk. Ook wordt fabelleer, liever mythologie, met name genoemd. De wetenschappelijke behandeling van dit vak past beter bij het doctoraalexamen, waar ook palaeographie behoorde gevraagd te worden, tenzij men dit wellicht begrijpe onder den algemeenen naam: archaeologie. Daarentegen verdiende bij het candidaats de metriek eene afzonderlijke vermelding, gelijk deze bij het examen in de indische letterkunde bepaaldelijk genoemd wordt. Bij het doctoraalexamen in de nederlandsche letterkunde zal men eischen: ‘de beginselen van het sanskriet: de hoofdregels der spraakkunst en de uitlegging van een gemakkelijken tekst in proza of verhalende poezy. De beginselen der vergelijkende indo-germaansche taalwetenschap.’ Acht men dit alles noodig voor dezen graad, en ik ben zeer verre van het tegen te spreken, dan zie ik niet in, waarom hetzelfde niet zou behooren gevorderd te worden van de doctorandi in de klassieke letterkunde. Bij deze zal men zich misschien ietwat moeten beperken, maar de vergelijkende taalstudie mag aan de klassieke philologen niet volkomen onbekend zijn. Wil men nu beweren, dat in dit geval alleen de hoogeschool te Leiden kan voorbereiden voor het doctoraal in de klassieke letterkunde, dan moet ik antwoorden, dat volgens het ontwerp van wet, in dien geest opgevat, Leiden ook alleen zal voorbereiden voor het doctoraat in de nederlandsche letterkunde. De soberheid der eischen bij het doctoraat valt zeer te prijzen, maar deze uitbreiding zouden de studiën, dunkt mij, kunnen dragen, zonder aan degelijkheid te verliezen. Ook voor het doctoraat in de polynesische letterkunde behoeft men de kennis der beginselen van de vergelijkende taalstudie van den polynesischen taalstam, en heeft de wetgever niet geschroomd bij het candidaats

de grammatica van het arabiesch of sanskrit te vorderen. Toch was hij daar niet bevreesd, te veel te vragen, want de kennis van de staatsinrichting van Nederlandsch Indie, die hij insgelijks heeft opgenomen, had bepaaldelijk behooren weg te blijven; niemand kan begrijpen wat deze hebbe uit te staan met de polynesische letterkunde. Eindelijk zal de paedagogiek, die voorkomt op het programma voor het doctoraal in de klassieke letterkunde, ook moeten worden gevoegd bij dat voor de doctoren in de nederlandsche letterkunde en in de uatuurwetenschappen. Ongetwijfeld is het hoofdstuk over de examina het haastigst van alle bewerkt.

Art. 131 is in een onbewaakt oogenblik terneder geschreven. Het spreekt dat ieder student het recht heeft een boek te schrijven; die vrijheid behoeft hem niet gewaarborgd te worden. Maar wenschelijk ware het, zoo het schrijven van dissertaties kon worden aangemoedigd door het verleenen van voorrechten of voordeelen: iets hetwelk de Regeering volgens de Memorie van Toelichting juist niet wil. Dat het schrijven van zulk eene proeve van studie hoogst nuttig is, geeft ieder gereedelijk toe. Wij moeten den student dus aansporen waar wij kunnen: de openbare verdediging van een specimen eenige weken na de verschijning, zou bijv. het doctoraal voor een aangewezen deel kunnen vervangen of iets dergelijks.

Volgens Art. 133 zal de titel van doctor verleend worden door eene staatscommissie. De bezwaren aan dit stelsel verbonden, worden door de Regeering, blijkens de Memorie van Toelichting, diep gevoeld: ik behoef ze niet te herhalen: slechts wensch ik bij het reeds aangevoerde nog eenige opmerkingen te voegen. Het bevreemdt mij, dat de Regeering den doctorstitel heeft in stand gehouden: historisch wordt daarmede uitgedrukt de hoogste *wetenschappelijke* eeretitel, dien de Universiteit alleen verleent. Ik kan het mij verklaren, dat eene Staatscommissie eene acte A of B uitreikt, maar dat zij de bevoegdheid zou kunnen hebben academische graden uit te reiken, is onaannemelijk. Dergelijke staatsexamina worden thans veelal aanbevolen als eene contrôle op het Hooger onderwijs: maar *quis custodiet ipsos custodes?* Met andere woorden, hoe is het denkbaar, dat op den duur eene Staatscommissie meer vertrouwen zou verdienen dan thans de professoren, die bovendien in deze commissiën, of men wil of niet, steeds de hoofdpersonen zullen zijn? Maar wanneer de hoogeschool, gelijk ik

meen dat billijk is, het onvervreemdbaar recht behoudt den titel van doctor te verleenen, - gelijk dan ook de Academische senaat zal kunnen voortgaan met mannen van uitstekende verdiensten *honoris causa* tot doctor te promoveeren - dan begrijp ik niet, hoe eenige commissie ter wereld het rechtmatige van dat bezit op goede gronden zou kunnen in twijfel trekken, door nog eens weer te examineeren. Beter waarborg voor voldoende theoretische kennis is nu eenmaal niet te verkrijgen: maar, men vergete het niet, de practische geschiktheid wordt door het diploma in het minst niet uitgedrukt. Dat men zich dus door gepaste middelen tracht te verzekeren, dat de jeugdige doctor in de letteren of natuurwetenschappen een bruikbaar docent is of eerlang zal worden, is alleszins goed te keuren. Het is uitmuntend, dat men den doctor in de polynesiche letterkunde niet onmiddellijk als ambtenaar naar Indie zendt. Ook voor den doctor in de staatswetenschappen zal het wenschelijk zijn, dat men zich vergewisse of hij aanleg hebbe diplomaat te worden. Maar dit nader onderzoek, waarvan de inrichting geheel buiten mijn bestek valt, behoort alleen eene practische strekking te hebben: den waarborg voor voldoende wetenschappelijke ontwikkeling moet de Universiteit reeds gegeven hebben.

Eigenlijk kon ik volstaan met af te schrijven, wat door Prof. Vissering gezegd is in ‘de Gids’, 1868, I, blz. 423, maar ik wensch enkele punten nog wat nader aan te dringen. De hoogleeraren, welke bijna geregeld in deze staatscommissiën zullen zitting hebben, zullen zeer te beklagen zijn. Thans zijn de doctorale examina over het gansche jaar verdeeld; dan worden zij samengedrongen in den vacantietijd, welken de een wil besteden voor eene buitenlandsche reis, een ander om een boek te schrijven: eenen tijd, welken alle noodig hebben om zich van hunne ambtsbezigheden te ontspannen. Binnen weinige jaren vindt men voor al deze thans zoo talrijke staatsexamina geene andere examinatoren dan onwilligen of onbevoegden. Er is zeker niemand in Nederland, die grooter haat heeft gezworen aan alle examina dan ik. Ik beschouw ze als een noodzakelijk kwaad, noodzakelijk, maar een kwaad, volgens het woord van Prof. Harting. Zij leveren een uiterst geringen waarborg op voor degelijke studiën: integendeel, deze worden bedorven door de vele examina, welke de staat voorschrijft, volgens Prof. Brill. Men maakt van ons examineermachines, getuigde Prof. Verdam. Volgens alle professoren zijn de examina het onaan-

genaamste en afmattendste deel van hunne ambtelijke werkzaamheid. Toch kunnen wij hen niet ontslaan. Stel u een commissie tot afneming van het doctoraal in de klassieke letterkunde voor, waarin niet in den regel Cobet geroepen wordt, in de indische letterkunde zonder Kern, in de semitische zonder Kuenen of Dozy, in de nederlandsche, in de polynesische: bijna bij ieder vak zweven u dadelijk de namen op de lippen, zonder welke de geheele staatscommissie eene bespotting zou worden.

In het gemeen verwacht men van een examen dingen, die een examen niet leveren kan. Uit de menigte citaten, die mij hierbij ten dienste staan, kies ik ditmaal de woorden van Prof. G.J. Mulder in zijn *Geneeskundig Hooger onderwijs in Nederland in* 1865:

Of een examen van wege den Staat wordt afgenomen of niet, door Professoren, van wege den Staat daartoe benoemd, of door eene nu aldus genoemde Rijks-commissie: altoos is een examen een onderzoek naar bekwaamheden *in hoc* of *ad hoc*.

Ik onderstel hier twee varieteiten. *In hoc* is: weet gij het? *ad hoc:* zijt gij er geschikt voor?

Het laatste is, als ik wel zie, onmogelijk door een onderzoek te verkrijgen; het eerste is alles behalve gemakkelijk.

Sedert 25 jaren examineer ik zelf aan eene Hoogeschool. Het meerendeel der examinandi bestond uit mijne eigene discipelen.

Het examen, door mij van hen afgenomen, was altoos voor den vorm. Ik weet duizendmaal beter, dan ik het op dat examen verneem, wie zij zijn, wat zij weten en waarvoor zij geschikt zijn; het is mij voor mij zelven volkomen onverschillig, of zij zus of zoo antwoorden; alleen voor mijne collega's en voor de toehoorders is het mij van waarde, dat zij *goed* antwoorden. Maar dit is zeker - en ik verklaar het ten aanhoore van elkeen - dat de kundigsten en geschiktsten op een examen zich algemeen veel minder vertoonen dan zij zijn, en dat de onkundigsten en ongeschiktsten zich in het algemeen beter voordoen, dan zij bestaan.

Voor hen, die ik door en door ken, moet ik in opregtheid de examens noemen een onwaren en onwaardigen maatstaf van hunne bekwaamheid in het *kennen* en *kunnen*.

Ik examineer intusschen ook de zoodanigen, die niet mijne

discipelen zijn. - Zoo mij nu - terwijl ik dezelfde methode volg, als voor mijne leerlingen - op mijn geweten zou gevraagd worden na zulk een examen: weet gij nu hoe het is? Dan zou ik, met zeldzame uitzonderingen, moeten zeggen: neen, weten doe ik het niet; misschien nog wel meer of min, of de geëxamineerde *in hoc*, maar zeker niet of hij *ad hoc* bekwaam is.

En wat baat het *kennen*, zoo het *kunnen* ontbreekt?

Wat hebben de faculteitsexamens nu eigenlijk misdaan? Zij zijn niet volmaakt: wie zou dat beweren? maar van alle examens bieden zij verreweg den besten waarborg. De examinatoren kennen den examinandus; zij nemen den geheelen loop zijner studiën in aanmerking; placht hij goed te antwoorden op de colleges, het zal hem niet schaden, als hij op het examen minder schijnt dan hij is. Vóór het examen dienen de hoogleeraren hem van raad: stel nog wat uit, neem dit nog eens ter hand. Is de student nog niet geheel klaar, hij wacht nog eenige weken: de faculteit is altijd daar. Nu weet ik wel, dat men zeggen zal dat de professoren te goedgeefsch zijn met hunne diplomata: kunnen staatscommissiën dat met der tijd ook niet worden? Bovendien die onbekwamen, die tragen, ja, zij hadden wellicht onder den spoorslag van een gestreng onderzoek hun geheugen geoefend: welk belang heeft dit zoo voor het individu als voor de maatschappij, als de ware liefde voor de wetenschap ontbreekt? Het is ongeloofelijk, ieder mijner lezers weet het wel uit ondervinding, hoe snel men vergeet, wat men uit dwang geleerd heeft. Behalve dat examineeren een moeilijk werk is, gelijk wij van Prof. Mulder hoorden en dat dus beter aan een gesloten lichaam dan aan afwisselende commissies wordt toevertrouwd, is het ook een zeer vermoeiend werk. Rekent men voor niets de omstandigheid, dat de leden eener staatscommissie, in weerwil der geldelijke voordeelen, welke de Memorie van Toelichting breed uitmeet, zich bijna noodwendig altijd haasten en dus vermoeid en vermoedelijk ontstemd zullen zijn? Liefhebbers van statistiek mogen verder uitrekenen, hoe lang die doctorale examens jaarlijks wel zullen duren. Volgens Art. 134 schijnt men te vermoeden, dat zij in veertien dagen zullen afloopen. Men wete bij deze berekening, dat buiten de theologen aan de drie Academies thans gemiddeld 930 studenten zijn: dat geeft omstreeks twee honderd doctoraalexamens 's jaars.

Nog een argument, dat ik niet zelden tegen de faculteitsexamens heb ik hooren aanvoeren, bestaat hierin, dat de studenten zich vergenoegen met de kennis der zoogenaamde ‘loopers’ van de hoogleeraren. Dat komt voor, ik spreek het niet tegen: maar ik verbeeld mij, dat men geneigd is de waarde dier loopers bij het examen te hoog aan te slaan. Niet licht zal iemand met die kennis alleen volstaan, en de staatsexamens zullen er zich niet vrij van houden. Dat men ze nu aanleert, geeft bovendien een waarborg voor het getrouw bezoek der colleges, welke zal gaan ontbreken. Professor geeft een college over de algemeene geschiedenis: hij behandelt dit jaar de kruistochten of wat ook. Het is dus voor den examinandus van belang, dat hij deze periode volgens professors opvatting nauwkeurig kenne. Maar de staatscommissie vraagt niet, wat deze dit jaar behandeld heeft; zij is tevreden en moet tevreden zijn met het algemeene overzicht: kiest zij een punt dat uitvoeriger behandeld wordt, waarom zullen het dan juist de kruistochten zijn? Mij dunkt, de gehoorzaal zal ledig loopen en de student zich zonder leiding op weg begeven, vooral als hij kan nagaan, dat professor dit jaar in de commissie geene zitting zal hebben. Dit geeft verder licht weer onaangenaamheden tusschen de leeraren, die aan verschillende hoogescholen dezelfde vakken doceeren. Prof. A. doceert het Grieksch te X.; hij dweept met de oude poëzy of met iets anders en heeft een leerling, over wien hij zeer tevreden is, die zich geheel in zijne richting beweegt. Dit jaar examineert evenwel Prof. B., die beweert dat de studie der groote Attische prozaïsten voor moet gaan, of wel dat de poëzy van een ander oogpunt moet beschouwd worden; hij wijst den stndent uit X. onverbiddelijk af, want, zegt hij, de geheele methode van studeeren is verkeerd. Maar Prof. B. is het volgende jaar examinator. Wee nu den leerling van Prof. A. Het slot is, dat hunne vroeger vriendschappelijke verhouding tot nadeel der wetenschap in wederzijdsche miskenning verandert, tenzij men tot het besluit kome - en dit zou wel in den aard van ons volk liggen - om elkanders leerlingen steeds genadiglijk te behandelen. Wat blijft er nu over van het hooggeroemde staatsexamen? In 't kort: de vraag is niet: welke examina zijn goed? want daarop is het antwoord: volstrekt geene; maar: welke zijn het minst nadeelig? en dan antwoord ik zonder bedenken: de faculteitsexamina.

Bij de organisatie der Hoogescholen is in den grond der zaak

slechts één punt van belang: de zorg dat de allerbekwaamsten aldaar de gelegenheid vinden voor de wetenschap en voor hunne toehoorders te leven en te werken. Al het andere is betrekkelijk onverschillig. Bezit de hoogleeraar de gave, zijne liefde voor studie en wetenschap in het gemoed zijner leerlingen over te gieten, dan is het wel; schiet hij hierin te kort, dan zullen geene wetsartikelen het doode onderwijs bezielen. Het kan daarom niet genoeg herhaald: men legge den hoogleeraar niet aan banden; deze zijn volmaakt nutteloos en erger dan nutteloos. Eene dienstregeling is uitmuntend op een postkantoor; aan de Academie verlamt zij de vrije werking van den geest. Dit is zoo waar, dat aan eene herziening der wet van 1815 voor de hoogescholen nauwelijks dringende behoefte bestaat; de vrijheid, welke de wet laat, is groot genoeg, om ook veranderde toestanden in het kader te passen, dat zij heeft voorgeschreven. Wat hindert het, dat met onderlinge toestemming al wat volkomen verouderd is, als niet geschreven wordt aangemerkt? Maar met de gymnasiën is het geval geheel anders. Komt de wetgever aan deze niet spoedig en krachtig te hulp, dan dreigt het oogenblik, dat zij nauwelijks meer dan in naam bestaan, en de hoogeschool zal verdrukt worden onder den toevloed van in het geheel niet of slecht voorbereide studenten. Mijne verwachting dat dit wetsontwerp zal worden aangenomen, is zeer klein: eene eerste poging van dien aard zal niet licht dadelijk gelukken. Kon men het inmiddels slechts eens worden om iets te doen, ten einde de Latijnsche scholen te verheffen uit den verwarden toestand, waarin zij geraakt zijn! De Hoogescholen zullen zich zelven wel redden, maar wij, leeraren van voorbereidend onderwijs, raken in het gedrang. Ik schrijf hier vrij uit, want door de welwillendheid mijner curatoren en van mijn rector heb ik persoonlijk alle reden om tevreden te zijn; maar, oprecht gesproken, de opvoeding van dat deel der natie, dat later tot de gewichtigste betrekkingen zal geroepen worden, wordt verwaarloosd. Onze Gymnasiën kunnen den strijd niet volhouden. Armzalige tractementen schrikken bekwame jongelieden af zich aan dat vak te wijden; de willekeurige admissieëxamens rooven ons onze kweekelingen; onze gelederen dunnen jaarlijks en worden tragelijk aangevuld; de studie der oude talen kwijnt, en voor de kennis, die men vroeger dan toch bezat, komt niets in de plaats. Men verwijt ons, dat wij niets tot stand brengen, en dit is volkomen juist. Maar de omstandigheden zijn mach-

tiger dan wij: wij zien het peil der kennis onzer leerlingen dalen, zien de beste krachten zoo van leerlingen als van docenten onder andere vanen dienst nemen: wat wonder zoo ons somwijlen de moed ontbreekt den strijd vol te houden voor eene oogenschijnlijk hopelooze zaak? Ik vrees zeer, dat er harde ondervindingen noodig zullen zijn, eer men tot het inzicht komt, wat het zegt de opleiding te verwaarloozen van hen, die later den toon zullen geven[1].

Zwolle, 27 Maart 1868.

S.A. NABER.

1 Ofschoon de resultaten, waartoe Prof. Vitringa geraakt in zijn: *De ziekte van ons Hooger onderwijs*, opgenomen in 'de Tijdspiegel', 1867, II, blz. 274, in sommige voorname opzichten van het boven ontwikkelde verschillen, grijp ik echter gaarne de gelegenheid aan, de lezers op dat belangrijk opstel opmerkzaam te maken. Naast de denkbeelden van Prof. Vitringa, die ik niet zou durven onderschrijven, bevindt zich zeer veel, dat ik volkomen beaam.

Schoolwetsherziening.

Tweede artikel.

I.

Eindelijk heeft de Regeering gesproken. In het heetst der politieke crisis. Toen niemand het meer verwachtte. In de allerlaatste oogenblikken is, met ijlende vaart, alsof het land in nood was, een ontwerp tot wijziging der schoolwet opgemaakt; maar, ofschoon het de preliminaire stadiën als met den stormpas is doorgejaagd, het kon de Kamer niet bereiken dan een dag nadat de laatste beslissende slag gevallen was. Inderdaad tragisch!

Wij hadden den heer Heemskerk meer kracht van zelfbeheersching toegewenscht. Wel laat het zich begrijpen dat hij, zijn Ministerie met den dood bedreigd ziende, nog vóór het einde bewijs wilde geven van zijn ernstigen wil om aan het bijzonder onderwijs tegemoet te komen. Ik begrijp dat de gedachte hem pijnlijk was, te moeten aftreden zonder te hebben gedaan wat met zoo veel zachtmoedig geduld van hem was verwacht. Het was verleidelijk, nog een kans te wagen om zich te zuiveren van de blaam alsof hij met beloften had gespeeld, alsof hem de moed zijner overtuiging ontbrak. Maar het was te laat. Om een verkeerden dunk te ontgaan, beloopt hij nu veel erger schijn. Kan men het den tegenstanders van dit Kabinet euvel duiden, als zij de indiening van een wetsvoorstel, zoolang geweigerd, zoo lang onder allerlei excepties verschoven, op dit oogenblik, een politieke manoeuvre noemen, ten doel hebbende, de enkele stem, die men voor Hoofdstuk III scheen te kort te zullen komen, nog met een bekoorlijke voorspiegeling te winnen? Hebben wij niet in de redevoeringen der heeren van Nispen en Haffmans de beloofde schoolwetsherziening den heer Heydenrijck als een lokaas zien voorhouden, om hem, den edelen vriend van het bijzonder onderwijs, te bewegen, het Ministerie nog door zijn stem te redden?

Niets lag misschien verder van de bedoeling der Ministers,

ten minste van den heer Heemskerk, verwijderd. Maar de schijn is tegen hen; en het is waarlijk de schuld der tegenstanders niet, als zij de zonderlinge daad in verband brengen met den precairen toestand van het Hoofdstuk voor Buitenlandsche Zaken. Zoo ooit, dan had nu die stap n i e t moeten gedaan worden. Het ware een schuld aan eigen eer. Nu is het laatste erger dan het eerste. Maar helaas! dat fiere geloof in de toekomst, die aan miskende staatslieden recht doet wedervaren, die grootsche onderwerping aan een onverdiend lot, waaraan de echte staatsman wordt gekend, werd bij deze Ministers niet gevonden. Met gejaagde drift wilden zij elk onbillijk oordeel dadelijk vernietigen en zich zelf recht verschaffen. Kleingeestige eigenliefde kenmerkte hun geheele bestuur.

En nu de voordracht zelf.... ik geloof niet dat deze nalatenschap den roem van den heer Heemskerk verhoogen zal.

Het is waar, er worden enkele verbeteringen voorgedragen, als: over den leeftijd en de toelage der kweekelingen, over de bezoldiging van de onderwijzers der kleinere scholen, en nog een paar andere. Maar om kleine verbeteringen van administratieven aard hebben wij de schoolwetagitatie niet in het land. De eigenlijke beteekenis van het voorstel ligt in de artikelen 12, 13, 14 en 18. En wat deze hoofdzaken betreft, zal het ontwerp geen gunstigen indruk maken.

Mr. de Bosch Kemper, met zijn bekende welwillendheid het goede van elke zaak opmerkende, prijst het in de voordracht der Regeering, dat zij wetsherziening wil in conservatieven geest. Ik kan dien lof niet deelen, en zou er toe overhellen, het voorstel revolutionair te noemen. Wel is het hoofdbeginsel der wet: de publieke school is de algemeene volksschool, behouden; gelijk zeker niemand anders heeft kunnen denken; maar er worden tevens diepe grepen gedaan in het stelsel, door de wet van 1857 georganiseerd. Ik behoef slechts te noemen het verbod van kosteloos onderwijs (art. 13 en 14) en de vergunning aan hulponderwijzers en hulponderwijzeressen, om aan het hoofd van bijzondere scholen te staan (art. 18): een paar veranderingen, waarvan de eerste mij zeer bedenkelijk schijnt, de andere volstrekt pernicieus, behalve nog, dat ik ze in strijd acht met de Grondwet. Evenwel, groote veranderingen kunnen noodig zijn, om revolutie te voorkomen. Tijdig de noodige hervormingen in te voeren is echte staatsmanskunst, en, in den edelen zin van het woord, conservatief. Maar dan zal van die veranderingen wel eerst het wenschelijke

en het noodzakelijke moeten zijn gebleken. Blijkt dat hier? Mogelijk zijn er allergewichtigste redenen voor, maar ze worden door de Regeering niet aangevoerd. Het eenige argument dat in de Memorie van Toelichting wordt aangevoerd, is.... dat men het verlangt; en met de naieve verzekering: dit artikel behoeft geen toelichting, is de zaak afgehandeld. Zonderling! de artikelen, die betrekking hebben op vormleer en handwerken, worden breedvoerig toegelicht; voor zulke o m k e e r i n g e n , als we daar noemden, wordt geen bewijs gegeven, zelfs niet beproefd. De heer Heemskerk beriep zich onlangs, om het tweejarig uitblijven van een voordracht ter herziening te verklaren, behalve op zijn arbeid voor de wet op het Hooger Onderwijs en op het Interim van Justitie, ook op de studie, voor deze zaak vereischt; maar van studie over het onderwerp hebben we geen spoor kunnen ontdekken. Ja zelfs blijkt uit de Memorie (b.v. uit de toelichting van art. 13), dat de steller niet eens op de hoogte van het vraagstuk was. Een voorstel nu, dat zulke wilde grepen doet in een stelsel, zonder dat ook maar ter loops wordt aangewezen, dat zij noodig of goed zijn, noem ik r e v o l u t i o n a i r .

De geheele zaak geeft den indruk, alsof de Minister, wrevelig over den rusteloozen aandrang tot wetsherziening, wilde zeggen: welnu! daar hebt ge dan uw zin! Ik heb uw wenschen in wetsartikelen geformuleerd; verdedigen doe ik ze niet! Gij moet nu maar zien hoe gij ze er door krijgt.

Of is het alleen aan de overhaasting te wijten, dat een man van zoo uitnemende bekwaamheid als Heemskerk zijn legislatieven arbeid zoo kommerlijk besluit?

Hoe dit zij, het voorstel van deze Regeering heeft zijn actueel belang verloren, daar reeds een ander staatsman met de formatie van een Kabinet is belast. Wat *nu* de naaste toekomst opleveren zal? Wij zullen het afwachten. Maar inmiddels is één ding gewonnen. De taktiek van het jongste Kabinet, van onderzoek en excepties, is versleten. Het vraagstuk blijft aan de orde, en als ik wel zie, zal het een waar struikelblok voor een conservatief Kabinet zijn, reeds bij de samenstelling. Maar er is kans dat wij nu in een zuiverder toestand zullen geraken. Dit heeft de geschiedenis der twee laatste jaren wel duidelijk geleerd, dat, zal niet wederom de ongelukkige worsteling aanvangen, over het lager onderwijs rond en open moet gezegd worden wat men wil en wat men niet wil. De toestand van gereserveerd vertrouwen en heimelijk wantrouwen, die tegenover dit Ministerie de normale

toestand is geweest van volk en Vertegenwoordiging, zal, naar wij hopen, eindigen en de belangen van het volksonderwijs, ten minste eenigermate, uit de politieke banden worden losgemaakt. In die aangename verwachting zetten wij nu onze taak naar het gemaakte plan, waarin door het voorstel der Regeering geen verandering behoefde gebracht te worden, voort, en wijden dit artikel aan een tweede grief die tegen de wet van 1857 bestaat, de opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden, in art. 23. Geformuleerd is de herziening van dat artikel noch in het voorstel de Brauw, noch in dat der Regeering. Maar op het spoor dat men heeft ingeslagen, ligt ook dit vraagstuk. Behoorde het reeds in 1862 tot het programma van den heer Groen, hetwelk als minimum van goed recht werd voorgedragen, nog steeds wordt op die herziening aangedrongen; ja, meer dan iets anders is dat artikel voor den heer Groen en zijne medestrijders een ergernis. Het is hiertegen dat de felste aanvallen zijn gericht. Hier bovenal schuilt het onrecht, waarover geklaagd wordt. Zoodra het debat over het lager onderwijs wordt geopend, zal dit het hoofdpunt van aanval zijn, en men zal niet nalaten op de verwijdering van Christelijke deugden aan te dringen, ook door het middel van amendement. Christelijk in deze wet, zei de heer Groen in 1864 *aan de kiezers*, is ‘een woord dat ons bovenal ergert’, en nog kortelings verklaarde hij, als er gekozen moest worden tusschen de drie deelen van zijn Voorstel, aan wijziging van art. 23 ‘verreweg de voorkeur te geven’.

Een grief zoo lang, zoo vurig, van zoo uitnemende zijde, met beroep op zoo heilige rechten bepleit, verdient een ernstig onderzoek.

In de allereerste plaats behoort de quaestie zuiver te worden gesteld. Tot groote schade van een grondige beoordeeling zijn twee vraagstukken ongelukkig, soms kunstig dooreengeward; vragen, die zorgvuldig moeten worden uiteengehouden.

De eene is: welk stelsel van volksonderwijs is het beste? Hoe kan, in harmonie met gewetensvrijheid, de intellectueele volkskracht het gelukkigst ontwikkeld worden? bij het stelsel der algemeene volksschool? of verdient het stelsel van Staatsgezindheidsscholen, òf van kerkelijke scholen de voorkeur? Deze vraag komt thans niet in aanmerking.

De tweede vraag, waarmee wij hier te doen hebben, is deze: of in het stelsel, dat bij de wet van 1857 voor

Nederland is aangenomen (of liever bestendigd), de formule: Christelijke deugden, moet blijven of vervallen.

Bij dit stelsel zijn als hoofdbeginselen aangenomen: de neutraliteit van de publieke school, en de vrijheid van bijzonder onderwijs. Zoo art. 23 met deze beginselen in botsing komt, is zijn vonnis geveld. Maar of men zich ook nog zoo verontrust over godsdienstigen en zedelijken achteruitgang, die het gevolg zal zijn van een lager onderwijs zonder godsdienstleer; of men van de gemengde scholen en hare rampzalige gevolgen ook de vreeselijkste tafereelen schetst, in den trant van de heeren W. van Lijnden, Groen en van Nispen: het bewijst misschien veel tegen de gemengde school, maar niets voor de zaak, die nu aan de orde is. Men stelle daarom de schuld niet op de verkeerde rekening. In het belang der zaak, zoo deerlijk verhaspeld hier en daar, aan beide kanten, bepalen wij ons streng tot de tweede vraag.

II.

Wij beginnen met een kleine historische oprakeling, die ons op het rechte standpunt brengen zal.

In September 1854, en wederom in December 1855, diende de Minister van Reenen wetsontwerpen in tot regeling van het lager onderwijs, in welke van Christelijke deugden geen melding werd gemaakt. Evenwel niet, zooals de Memorie van Toelichting op het tweede Ontwerp nadrukkelijk verklaarde, omdat de vermelding daarvan door de Grondwet zou verboden zijn. ‘De opleiding’, zegt de Regeering, ‘tot de Christelijke als de meest volmaakte en zuivere deugden, kan zonder twijfel met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen geschieden. Zij moet het doel van elk onderwijs, het streven van elken onderwijzer zijn. De vermelding komt der Regeering echter overbodig en minder raadzaam voor, omdat.... de uitdrukking verschillend zou kunnen worden opgevat en daaraan eene andere zin gehecht dan waarin zij zou zijn gebezigd’[1].

De groote meerderheid der Tweede Kamer was blijkens het Voorloopig Verslag (29 April 1856) van het zelfde gevoelen. Zij oordeelde dat de wet niet van Christelijk onderwijs spre-

1 Bijl. 1855/56, blz. 453.

ken mocht, omdat ieder in dat ‘Christelijk beginsel’ zijn eigen leerbegrip zou zien, en zoo de wet misbruiken om dat leerbegrip te doen zegevieren. Terwijl zij ‘vasthield aan het beginsel, dat het onderwijs kon en moest doortrokken zijn van den geest des Christendoms, zag zij in de inlassching van het woord C h r i s t e l i j k wezenlijk gevaar.’ ‘De verkeerde meening zou wortel schieten, dat leerstellig Christendom op de lagere school te huis behoort.’ Het kon ook den schijn hebben, alsof dan de school niet openstond voor Israëlitische kinderen b.v. De lagere school moest van de beginselen der Christelijke deugd uitgaan; maar dat ‘Christelijk beginsel behoefde geen versterking in de wet.’ Ernstig was het protest tegen de gevolgtrekking, als zou de school nu ‘godsdienstloos’ worden. ‘Die beschuldiging is moeilijk vrij te pleiten van de zucht om door harde, maar niet minder ongepaste benamingen indruk te maken. Godsdienstloos is de openbare school in Nederland nooit geweest, en zal zij ook in de toekomst niet zijn, althans wanneer men door godsdienst nog iets anders verstaat dan de leerbegrippen van een bepaald kerkgenootschap. In eene maatschappij als de onze, welker beschaving van het Christendom is uitgegaan, en die geheel van Christelijke beginselen doortrokken is, kan het lager onderwijs niet anders dan Christelijk zijn’[1].

Zoo stond de zaak in het voorjaar van 1856. Tusschen Regeering en Kamer was volkomen eenstemmigheid, dat de wet van g o d s d i e n s t en z e d e l i j k h e i d, niet van C h r i s t e l i j k e godsdienst en C h r i s t e l i j k e deugd moest spreken. Christelijk zou het onderwijs van zelf zijn, de wet spreke of zwijge; en dan had men geen misduiding te vreezen. De Christelijke n a a m zou vervallen, de Christelijke g e e s t zou blijven. Deze eenstemmigheid zou weldra tot wettelijke regeling geleid hebben, ware niet toen van buiten de samenwerking verbroken. De petitiestorm stak op, de Koning leende het oor aan de gemoedsbezwaren, hem kenbaar gemaakt, en de Minister van Reenen viel als het offer van zijn overtuiging. Het nieuwe Kabinet nam de taak op zich, die van Reenen had geweigerd: middelen te zoeken, waardoor aan de gemoedsbezwaren tegen de voorgedragen wet zou worden te gemoet gekomen. Bij het optreden van dit Ministerie ging er, zooals de heer van Zuylen (van 1856) zeide, een koude rilling door het land. Men duchtte gevaar voor de gemengde school. Zoowel het aftreden van Reenen als het op-

1 Bijl. 716.

treden van van der Brugghen en Simons schenen reden van bezorgdheid te geven. De algemeene bezorgdheid spiegelde zich ook af in de houding der Tweede Kamer, een houding zoo forsch, zoo geweldig, dat zij alleen in de vrees, dat een der hoogste volksbelangen in gevaar was, eenige rechtvaardiging kon vinden. Het gevreesde gevaar dreef voorbij. Wat Thorbecke gehoopt had, is geschied: het Ministerie vond het middel om de petitionarissen met de wet, niet de wet met de petitionarissen te verzoenen. Wij kregen de wet van Reenen, plus de C h r i s t e l i j k e d e u g d e n.

Over de waarde dezer formule kan men verschillend denken, en er is ook toen verschillend over gedacht. Terwijl van der Brugghen met zijn diepe gemoedelijkheid de hooge beteekenis van de nieuwe redactie verklaarde en verdedigde, zag van Lijnden in die 'hooggeroemde bijvoeging' niets dan een Christelijke decoratie, die geen de minste verandering zou brengen in den aard der wet. Elout van Soeterwoude meende dat in het ontwerp van Reenen de zaak werd aangeduid zonder den naam, terwijl van der Brugghen den naam gaf zonder de zaak. De heer Groen zag er niets in dan 'een benaming waarmee de wet gesierd en het volk gesust werd'[1]. Voor van der Brugghen was inderdaad door die 'bijvoeging' de wet een andere wet geworden. Die formule was 'een belijdenis van het Nederlandsche volk.' In geen zijner talrijke redevoeringen heeft hij zijn opvatting zoo klaar uitgesproken als bij de algemeene beraadslagingen over de wet, in deze woorden:

> 'men wil door dat ééne, maar veelbeteekenend woord voor de wereld verklaren, dat Nederland voor zijn onderwijs niet verkiest eene école athée, zonder godsdienst, zonder Christendom, enkel op humaniteitsbeginselen en grof materialismus gebouwd. In dien zin heeft, ik herzeg het met vertrouwen, het enkel woord C h r i s t e l i j k in deze wet een diepe, eene voor het hart van ieder Christelijk gezinden Nederlander dierbare beteekenis; en ik ben overtuigd dat de antipathie der natie tegen het vroegere ontwerp niet zoo zeer gelegen was in het gebrek daarin van het maximum van Christendom door vele petitionarissen geëischt, maar in het gemis van het minimum, dat in deze wet gelegd is, de belijdenis van een naam, die, bij alle verschil van opvatting, aan de meerderheid van ons volk dierbaar is en dierbaar blijven zal'[2].

1 *Ontwerp van wet op het Lager Onderwijs* (1857), blz. 203.
2 Bijbl. 1856/57, blz. 1003.

Is misschien deze bespiegeling, voor een wetsartikel, wat aetherisch, het ideale der opvatting zal niemand ontkennen. En het was van der Brugghen met deze denkbeelden diepe ernst, gelijk hij dan ook in 1861 nog (het is Groen zelf, die het verhaalt[1]) in de vermelding van C h r i s t e l i j k e deugden 'een nationale hulde aan het Evangelie' heeft gezien. De waardeering van zulk een zaak zal altijd in nauw verband staan met persoonlijke eigenaardigheid en met dogmatische zienswijze. Maar welke, abstract genomen, de waarde van de formule zij, van der Brugghen heeft de scherpe en bittere verwijten, hem door zijn voormalige vrienden over deze wet gedaan, niet verdiend. Als men in het Voorloopig Verslag der Kamer van dien kant het Ontwerp gebrandmerkt ziet als 'de vrucht van onoprechtheid, misleiding en bedrog', dan komt die smaad niet op van der Brugghen neer. En wie, nog in dezen tijd, schrijft: 'In 1857 is het de vlag geweest, waaronder men de godsdienstlooze school bij ons heeft binnengevoerd. Is het een bedrog geweest t e g e n de geloovigen gepleegd? Ik geloof meer een z e l f bedrog d o o r deze (en onder hen vooraan de Ministers van der Brugghen en Simons) gepleegd'[2] hij rukt, meen ik, de zaak geheel uit haar historisch en politiek verband, en concludeert te gemakkelijk tot het verdwijnen van het woord C h r i s t e l i j k.

Men heeft van der Brugghen ter verantwoording geroepen voor het petitionement, waarvan zijn Kabinet de vrucht was. Maar wat was de hoofdgedachte van het petitionement? Men zou een prijs kunnen uitloven aan hem, die de vraag beantwoordde. Wij zullen de arithmetische, genealogische en critische monstering der adressen, waarvan Bosscha 18 April 1856 sprak, maar niet ondernemen. Er zouden anders aardige bijzonderheden zijn mee te deelen, waardoor de roem dezer beweging niet winnen zou. Maar dit kan voorloopig reeds, zonder vrees voor gegronde wederspraak, worden gezegd: die spreekt van de h o o f d g e d a c h t e van het petitionement, schermt in de lucht. Hofstede de Groot zegt, dat 'het algemeen petitionement' was 'tegen het weglaten uit de wet van "de opleiding tot alle Christelijke deugden" en het veranderen in dit opzicht van de verordeningen van 1806, waarvan de natie een halve

1 *De Tweede Kamer en de Volksopvoeding in* 1863, blz. 176.
2 Van Bemmelen, in de *Bijdragen* van Boer, Fruin en Hubrecht, 1866, Maart, blz. 359.

eeuw lang het heilzame had ondervonden'[1]. Groen van Prinsterer heeft, toen hij van de petities een revue hield, al zulke adressen, die om afzonderlijke scholen voor de Gezindheden smeekten, in het front gesteld[2]. De heer Bosscha sprak, in de Kamer, met onverbloemde minachting van 'die hoopen en honderdtallen van adressen, die wij hebben zien voorbijtrekken'.

De zaak was deze. Ons goede volk was geschrikt van het woord, den 30sten November 1855 gesproken door van Reenen, dat wij staatsrechtelijk geen Christelijke natie zijn. Daarop kwam, 30 December 1855, het Ontwerp van wet op het lager onderwijs, waarin de formule was weggelaten, sinds 1806 bestaande, dat het onderwijs dienstbaar moest worden gemaakt aan de opleiding tot Christelijke deugden. Deze twee feiten, in verband beschouwd, wekten argwaan dat er een bepaald anti-christelijke strekking in het lager onderwijs komen zou. En nog zou misschien de menigte wel rustig zijn gebleven (onze landaard komt niet licht uit den toestand van kalme berusting), als niet uit hoogere kringen aan het volk schrik was aangejaagd door de fantasmagorie eener tegen het Christendom gekante school. Men beduidde de eerzame liên, dat wij door die booze liberalen rechtstreeks het ongeloof, Christusverwerping, Godloochening in de armen werden gevoerd. En toen werden er adressen bij menigte geteekend, het eerste het beste, een Groningsch, een Utrechtsch; soms op twee tegelijk, van tegenovergestelde strekking. Zoo werd de Kamer met smeekschriften bestormd, maar van den meest verschillenden inhoud. Het eene verlangde afzonderlijke scholen voor de Gezindheden; het andere scholen zonder Israëlieten; het derde eenvoudig Christelijke scholen, enz. Moest ik aangeven wat, zoo eenigermate, van het petitionement hoofdgedachte was, ik zou zeggen: een half bewusteloos verzet tegen de verloochening van het Christendom, tegen de ontchristelijking van de publieke school. Maar een bepaalde gedachte van regeling zoekt ge in het petitionement te vergeefs, een beginsel van wetgeving, positief, voor het lager onderwijs vertegenwoordigt het niet. In het kort: het was een protest, geen programma.

Er was dan ook geen reden om het gedrag van den Minister tegenover dat petitionement te plaatsen, zooals de heer Groen heeft gedaan, als 'een voorbeeldeloos feit, een voorbeeldelooze

1 *Hoop en Vrees*, enz., 1862, blz. 41.
2 *De Tweede Kamer en de Verzoekschriften*, 1856.

feil.' Van der Brugghen heeft gedaan wat er gedaan kon worden. Een andere uitweg was niet mogelijk. Hij heeft gehandeld in overeenstemming met twee maximen, die geen staatsman zich behoeft te schamen; de eerste, dat de zaak van het Evangelie, van het Koningrijk Gods, niet is de zaak van den Staat; de andere, dat de beste wet niet is die eenig ideaal het meest nabij komt, maar die eene zaak regelt zooals zij in een gegeven toestand voor regeling vatbaar is. Afwijking van het beginsel der gemengde school ware een dwaas ondernemen geweest. Maar door het teruggeven van den Christelijken naam aan de school kon hij een menigte bezwaarde harten geruststellen. Ook de Kamer was bereid, tot bevrediging van het land, in het wederom opnemen van de oude formule, een offer te brengen, een klein offer: het noemen van een naam, die, op zuiver theoretisch standpunt, niet genoemd moest worden. En dat werkelijk de oude formule bevredigde, heeft de uitkomst geleerd. Het woord Christelijke deugden is, naar de getuigenis van den heer Groen zelf, het toovermiddel geweest, dat de wet aannemelijk heeft gemaakt. Ik meen dat hier noch van bedrog, noch van zelfbedrog sprake kan zijn.

III.

Op welke gronden nu wordt de eisch tot verwijdering der Christelijke deugden voorgedragen?

'Er kleeft,' zegt Groen, 'aan het artikel een smet van opzettelijke dubbelzinnigheid, en, opdat ik niets meer zegge, van laakbare taktiek.' 'Onder den dekmantel van dat woord,' meent van Zuylen, dat 'handelingen in de school kunnen plaats hebben die lijnrecht in strijd zijn met het beginsel der wet.' Ziedaar de aanklacht, honderdmaal herhaald: met het woord Christelijk wordt de neutraliteit der wet verbroken; in dat woord ligt het gereede voorwendsel tot het ontduiken en braveeren der wet.

Een geduchte aanklacht! Is zij gegrond, dan kan niet te spoedig de gevaarlijke formule verwijderd worden. Een bepaling die de heiligste rechten, de rechten des gewetens, krenkt, kan geen oogenblik langer geduld worden.

Maar is in eenig opzicht het karakter der wet twijfelachtig? Is het beginsel van neutraliteit niet in al zijn gestrengheid in

de wet neergelegd? Is er aan de formule C h r i s t e l i j k e d e u g d e n in art. 23 met eenigen grond een verklaring te geven, waardoor de onzijdigheid der school kan worden in gevaar gebracht?

Uit de wet en haar geschiedenis zijn afdoende bewijzen te leveren, dat er geen de minste dubbelzinnigheid, veel minder een smet van o p z e t t e l i j k e dubbelzinnigheid, aan de wet kleeft.

Art. 16 bepaalt dat de publieke scholen ‘toegankelijk zijn voor alle kinderen, zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid’. Dit is het h o o f d b e g i n s e l der wet, en met dat artikel alleen zou, in een land, dat a a n i e d e r vrijheid van geweten schenkt, de neutraliteit der school reeds voldoende zijn beschermd. In zulk een land is t o e g a n k e l i j k synoniem met b r u i k b a a r en o n e r g e r l i j k. Men herinnert zich de poging van den heer Elout om, bij amendement op art. 16, aan de Israëlieten afzonderlijke scholen te vergunnen. Het doel was, door uitsluiting der Israëlieten, aan den Christelijk-godsdienstigen f a c t o r (het woord was toen in den smaak) vrijere werking te laten. Het amendement behaalde zes stemmen, nadat het niet alleen door Godefroi, maar ook door van Nispen fel bestreden was. Men wilde die vrijere werking niet. De Israëlieten waren, zooals de heer Groen schertsend zeide, tegen de verboden waar de meest geschikte douaniers; of, om een ander beeld te gebruiken, zij zijn het door wie de batterij gemaskeerd wordt. Een school nu, waar Israëliet en Christen gelijke rechten hebben, zal die wel van twijfelachtige neutraliteit zijn?

Voor de bewaking der grenzen heeft de wet de noodige wachten gesteld.

Art. 23 al. 3 zegt: ‘het geven van onderwijs in de godsdienst wordt overgelaten aan de kerkgenootschappen’. Zal dit iets beteekenen, dan beteekent het (want de Staat heeft aan de Kerk niets te bevelen), dat dit onderwijs aan de school verboden wordt; het wijst de grens aan, waar recht en roeping van den onderwijzer eindigen. Toen de heer Baud in plaats van de aangehaalde woorden wilde lezen: ‘het geven van leerstellig godsdienstig onderwijs wordt overgelaten aan de kerkgenootschappen’, verzette zich daartegen de heer van Rappard, Minister van Binnenlandsche Zaken; het kon aanleiding geven, meende hij, tot het misverstand, alsof er op de publieke scholen godsdienstig onderwijs, alleen maar geen l e e r s t e l l i g godsdienstig onderwijs, moest gegeven worden.

Art. 23 al. 2: ‘de onderwijzer onthoudt zich van iets te l e e r e n , te d o e n of t o e te l a t e n , wat (dat) strijdig is met den eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden’. Ontneemt zulk een bepaling niet alle gelegenheid om zich te begeven op het terrein der godsdienstbegrippen?

Een paar herinneringen uit de geschiedenis onzer wet kunnen haar eigenaardig karakter nog een weinig illustreeren.

In het Ontwerp van 1855 waren onder de vakken, over welke de examens moesten loopen, genoemd de v a d e r l a n d s c h e en de g e w i j d e geschiedenis. ‘Het verslag kwam er tegen op, zegt de heer Groen[1], en de ergerlijke adjectieven werden geschrapt’. De wet van 1857 noemt enkel g e s c h i e d e n i s . Of men het begrip van neutraliteit ook zuiver opvatte en streng toepaste!

Het Ontwerp van Reenen schreef den onderwijzer voor, de godsdienstbegrippen te eerbiedigen van de gezindheden, w a a r t o e d e s c h o o l g a a n d e k i n d e r e n b e h o o r d e n . De wet van 1857 heeft die e e r b i e d i g i n g uitgestrekt tot de begrippen van a n d e r s d e n k e n d e n . Volmaakt zuiver gedacht. In het Verslag klagen dan ook enkelen, die geen n e u t r a l e school verlangden: ‘de deur, vroeger nog ten halve geopend, is dus nu geheel gesloten!’ Waarop de Regeering niet onaardig antwoordde, dat zij geen prijs stelde op half geopende deuren. Er is dus hoegenaamd geen grond om met van Bemmelen[2] de verklaring mogelijk te achten, zelfs bij de grootste spitsvondigheid, dat dit voorschrift niet geldt, waar op de school slechts e e n s d e n k e n d e leerlingen worden gevonden. Het artikel zelf, en de historie van het artikel laten iets dergelijks niet toe.

Nog iets, dat misschien niet zoo algemeen bekend en toch wel opmerkelijk is.

Aan het slot van het tweede lid van art. 23 stond in het Regeeringsontwerp: ‘hij (de onderwijzer) prent aan de kinderen dien eerbied in, en wekt hen op tot onderlinge liefde en verdraagzaamheid’. Die clausule scheen bedenkelijk. De eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, door de Grondwet voorgeschreven als negatieve plicht, in den zin van n i e t k w e t s e n , werd hier gemaakt tot een positief voorschrift. Te vergen dat men eerbied had voor hetgeen naar ons geweten dwaling is: dat ging te ver. Het inprenten van verdraagzaamheid kon licht ontaarden in aankweeking van onverschilligheid

1 *Ontwerp van wet* 1857, blz. 16.
2 *Bijdragen* van Boer, Fruin en Hubrecht, Maart 1866, blz. 359.

omtrent alle geloofswaarheden. De onderwijzer kwam daarmee op het terrein der kerkelijke geschillen, enz. ‘Omdat ik wensch dat verdraagzaamheid het onderwijs beziele, kom ik tegen de afzonderlijke vermelding op’, zeide een spreker, dien men licht herkent aan zijn wonderlijke juistheid van blik en dictie. In het amendement van Thorbecke op de twee eerste alinea's van art. 23 was die bepaling vervallen. Subsidiair stelde de heer Meeussen (lid voor Breda) als amendement voor, de redactie van het Ontwerp aan te nemen z o n d e r d i e b e p a l i n g. De heer Meeussen verklaarde in zijn rede over dit amendement, dat hij de formule C h r i s t e l i j k e d e u g d e n liever niet in de wet had gezien; na de toelichtingen, die gegeven waren, kon hij het als bevredigingsmiddel aannemen. Hij wilde evenwel trachten ‘om ten minste die woorden zoodanig in de wet te helpen brengen, dat de nadeelige beteekenis, die er aan gegeven kan worden, worde verzwakt’. Daartoe strekte zijn amendement. ‘Indien men de neutraliteit op de school wil,’ zeide de spreker, ‘dan komt het mij voor dat de onderwijzer in alle zaken, die aan het godsdienstige grenzen, veel meer eene negatieve dan eene positieve rol moet vervullen’. Tegen de zinsnede over het inprenten van eerbied en verdraagzaamheid, in geen der vroegere ontwerpen voorkomende, had hij uit dat oogpunt groot bezwaar. De school mocht vooral niet gebruikt worden t e g e n de godsdienst.

De Regeering wijzigde toen haar redactie, en stelde voor: ‘hij wekt de kinderen op tot onderlinge liefde en verdraagzaamheid’. Meeussen wilde ook dat voorschrift niet, en handhaafde zijn amendement, dat daarop met 36 tegen 29 stemmen werd aangenomen. Onder de meerderheid waren al de katholieken en de antirevolutionairen.

Als dan de neutraliteit der publieke school in de wet zoo scherp is geformuleerd, en al wat op de onzijdigheid inbreuk zou kunnen maken, in onderscheidene artikelen zorgvuldig wordt geweerd; terwijl, zooals de heer Godefroi zeide, die voorschriften gesteld zijn onder de hoede van het vierdubbele schooltoezicht, door deze wet verordend, dan schijnt de bewering dat de wet dubbelzinnig is, wel niet anders dan een paradox te kunnen heeten. Is het wel mogelijk het onzijdig karakter der school ondubbelzinniger in een wet te formuleeren? Ik bid u, wat wil men meer?

Men wil de verwijdering uit art. 23 van het woord C h r i s t e l i j k. Met dat woord, heet het, wijkt men af van de zuivere neutraliteit, het beginsel der wet.

Van absoluut staatsrechtelijk standpunt is dat waar. Een Staat als die van Nederland, zonder een publiekrechtelijk Christendom, met de algemeene gewetensvrijheid, niet alleen van de gezindheden, maar ook van de individuen, kan, strikt genomen, aan publieke instellingen den C h r i s t e l i j k e n naam niet toekennen. Maar wanneer is ooit een staatsrechtelijke theorie in al haar consequenties toegepast? Theoriën zijn goed, zijn onmisbaar; zij beschrijven den idealen toestand, tot welken men de werkelijkheid zoekt te verheffen; maar niet altijd kan de werkelijkheid aan de theorie beantwoorden; vooral dan niet, als een moderne theorie zich moet vestigen in een maatschappij die onder geheel andere begrippen is ontwikkeld en in menigte opzichten nog onder den invloed van vroegere denkbeelden staat. Eenige afwijking van een gestrenge theorie is dus op zich zelve nog geen positief kwaad. Allerminst in de wet van 1857, die onder bijzondere omstandigheden is geboren, en in welke de bedoelde afwijking het middel van bevrediging is geweest na geweldige agitatie, een middel, dat zelfs door den heer Godefroi, uit liefde voor zijn land, ofschoon het alleen voor Israëlieten kwetsend kon zijn, edelmoedig werd aangenomen. Zullen nu anderen, Christenen, zich ergeren aan een onschadelijke afwijking van een theorie, welke de Israëliet zich getroost? En bovenal zij, die in hun systeem een publiek recht der gezindheden opnemen, dat zeker op honderdvoudige wijze zich aan de werkelijkheid stooten zou? - Neen, zoo teeder is het staatsrechtelijk geweten der natie niet, dat deze theoretische ketterij ondragelijk zou zijn. Eerst dan zou zij ondragelijk worden, als zij, i n d e p r a k t i j k, aan de volkomen gelijkheid der gezindheden te kort deed, of eenig privilegie schiep.

Dit nu doet art. 23 der schoolwet niet. Met de formule C h r i s t e l i j k e d e u g d e n blijven we, practisch, op het neutrale terrein.

De heer Groen voelde zich over die formule bezwaard, omdat daarmee ‘vergund werd de verkondiging eener zedeleer, waarin het leerstellig onderricht zich verbergt.’ Noodelooze vrees! De ‘Christelijke deugden’ zijn niet als l e e r v a k opgenomen. De wet schrijft niet voor, vergunt geen ‘verkondiging eener

zedeleer.' De onderwijzer heeft slechts de andere leerstof dienstbaar te maken aan de zedelijke opleiding der jeugd. Ware het anders, ik zou de bezorgdheid van den heer Groen deelen. Geen enkele theorie van moraal is te geven zonder in aanraking te komen met de teederste punten der geloofsleer; in de ethiek spiegelt zich het geheele theologische systeem af. Zedekundig onderricht kan dus in geenerlei manier buiten de grenzen der geloofsverdeeldheid worden geplaatst. Wèl, zoo als in de wet staat, de opleiding tot Christelijke deugden. Met de beginselen der deugd heeft de lagere school niets te doen; alleen met de verschijnselen, - en hiermee staan we in waarheid boven geloofsverschil. Christelijke deugd als verschijnsel, als karakter van den levenswandel, is een begrip, zoo begrensd, zoo stereotiep bij alle belijdenis, dat, voor christenen althans, de grenslijn der neutraliteit daarmee niet wordt overschreden. Liefde, gehoorzaamheid, tevredenheid, bescheidenheid, geduld, matigheid zijn Christelijke deugden bij allen, hoe verschillend men denke over het beginsel, waaruit zij voortvloeien, over den wortel, waarop de vrucht groeit. Zou men nu die opleiding willen verbieden uit vrees, dat de onderwijzer uitstapjes zal doen op het dogmatisch gebied, verbied dan ook 'de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen,' opdat de onderwijzer niet verdwale in de psychologie. Of liever, erken dat de formule, die de wet geeft, den onderwijzer op een afgebakend terrein houdt, zijn bewegingen genoegzaam beperkt en geenerlei ruimte laat aan de zucht om zijn godsdienstige denkbeelden den kinderen in te prenten. Als hij het doet, hij doet het tegen de wet. Zegt de heer Bichon, dat ieder aan de wetsbepaling de beteekenis hecht, die hij goed acht, dan verontrust hij zich over iets, dat bij onverstandige menschen niet te verhinderen, bij verstandige niet te vreezen is. De 'schoolgodsdienst van wege den staat,' waartegen Groen kampt, is een fantasie der angstige verbeelding. En het verschrikkelijke woord, den 9^{en} Juli 1857 gesproken: 'De verloochening van het Christendom, in art. 16 gepleegd, wordt in art. 23 verbloemd. - Art. 16 is ontheiliging, Art. 23 is heiligschennis[1],' verliest bij het licht der feiten al zijn verschrikking. Er wordt niets verloochend, en niets verbloemd.

Dat de gegeven interpretatie van het artikel de ware is,

1 *Adviezen*, II, bl. 274*.

moge ten overvloede nog blijken uit de getuigenis van vijf mannen, wier gezag op het artikel s c h o o l w e t wel iets beteekent.

De minister van der Brugghen: ‘Door die beperking kan en mag..... opleiding tot alle Christelijke deugden op de gemengde school in geen anderen zin worden opgevat, dan dat alle leerstellige en dogmatische bestanddeelen, alles, met één woord, wat tot het begrip des Christendoms, van zijne waarheden, van zijne feiten, van zijne geschiedenis behoort, van de gemengde school verwijderd moet blijven. Ik meen, dat die verklaring juist en dat zij duidelijk is.’

‘Hier is geen sprake van C h r i s t e n d o m , maar van opleiding tot Christelijke deugden.’

De heer van Zuylen van Nijevelt, aan de spits der liberalen: ‘Ik zie daarin geen bepaalde godsdienstige kleur, en ik moet verklaren, dat, indien ik er dat gevaar in zag, ik aan de goede trouw verschuldigd zou meenen te wezen, mij te verklaren tegen het behoud van die woorden in de wet.’

De heer Groen van Prinsterer: Het al dan niet geven van den Christelijken titel zal, naar ik denk, door deze beraadslaging zelve blijken te zijn een punt van zeer ondergeschikt belang. De eigenlijke vraag is dezelfde die zij vóór een jaar was: zal deze wet in hare schrikverwekkende hoofdgedachte worden goedgekeurd? En welke is die hoofdgedachte? E e n h e i d d e r v o l k s s c h o o l , zoodat het geheele Christendom, ook in zijne historische en kenmerkend zedelijke waarheden, als kerkelijk leerbegrip, secte, dogmatiek, eenzijdige richting, als eenheid-verbrekend, met nauwgezetheid worde geweerd.’

De heer Godefroi: ‘En dan zie ik n i e t in het artikel geschreven Christelijken z i n , Christelijk b e g i n s e l , Christelijk e l e m e n t , Christelijken g e e s t , Christelijk o n d e r w i j s ; maar dan lees ik daar alleen en niets anders dan o p l e i d i n g t o t C h r i s t e l i j k e d e u g d e n .’ ‘Welnu! die opleiding mag vrij een ieder genieten, welke godsdienst hij ook belijde.’ ‘Geen nietchristen, hoe gehecht ook aan zijn geloof, tenzij hij door dweepzucht verblind mocht wezen, zal ontkennen, dat die Christelijke en maatschappelijke deugden de beginselen zijn waardoor de levenswandel van den mensch, tot welke godsdienst hij moge behooren, moet worden beheerscht.’ ‘..... deugden, welke ook de Israëliet betrachten kan en moet, tenzij hij uit dweepzucht de z a a k verwerpe o m d e n n a a m .’

Eindelijk Thorbecke, de booze man die, tot groote ergernis

van den heer Pierson[1], heeft uitgemaakt, dat er een Christendom boven geloofsverdeelheid is:

'C h r i s t e l i j k e d e u g d e n, niet, zoo als wellicht de geachte spreker uit Leiden liever zou lezen: h o o f d w a a r h e d e n v a n h e t C h r i s t e n d o m. Deugd heeft betrekking tot de richting van den wil op het goede, tot de handeling, tot den levenswandel.'

Maar dan dat 'Christendom boven geloofsverdeeldheid'? Zegt niet de heer Pierson, dat het moet dienen om 'aan het Nederlandsche volk die eigenaardige soort van godsdienstigheid en van godsdienstige verdraagzaamheid te leeren, die zij (vele liberalen), in hun privé, alleszins wenschelijk achten?' Zegt hij niet, dat Thorbecke dit Christendom door de school wil verbreiden, ofschoon het voor de meesten 'een caricatuur van het Christendom,' 'een uitvinding van den Duivel' is? Helaas! hij zegt het.

Misschien is de door Thorbecke gekozen uitdrukking minder nauwkeurig dan bij zoo gevoelige onderwerpen wenschelijk is. Maar op zulk een ondeugende uitlegging kon hij niet verdacht zijn, ten minste niet van Pierson, en dat na, niet eens, maar hoe menigmaal wel? zijn meening te hebben verklaard.

Alsof Thorbecke zijn 'Christendom boven geloofsverdeeldheid' naast of in de plaats van het Christendom van anderen wilde stellen! Alsof dat Christendom een belijdenis, een leer was! Alsof Thorbecke niet vreemd opkeek, toen zijn 'geachte vriend' zeide: u w Christendom, de d o g m a t a van uw Christendom! Alsof er van het v e r b r e i d e n van dat Christendom ooit sprake kon zijn!

Waren die treurige bladzijden in Piersons boekje door een ander geschreven, - wij zouden misschien kunnen zeggen: *passez outre*. Nu echter een man als Pierson optreedt met de lichtvaardige beschuldiging, dat de wet 'geschoeid is op de leest van een Christendom,' hetwelk bij ⅗ of ⅘ der bevolking een uitvinding van den Duivel moet heeten, mogen wij niet zwijgen.

Als Thorbecke spreekt van een Christendom boven geloofsverdeeldheid, dan bedoelt hij nooit een vorm van geloof. Dan protesteert hij enkel tegen Groen, die niets Christelijks erkent dan besloten in dogmatische formules. 'Het Christendom is niet gebleven binnen de kerk; het is een burgerlijke kracht geworden; de ziel onzer beschaving; een stroom die zich door alle aderen der maatschappij heeft uitgestort.' Het Christendom heeft

1 *De moderne richting on de Christelijke kerk*, 1866, bl. 13 vv.

onze wetgeving en ons bestuur, onze samenleving en onze zeden doortrokken.' Er is uit het Christendom een intellectueele en zedelijke aanwinst verkregen, die in het algemeen bewustzijn is opgenomen; een 'algemeen levenselement onzer tegenwoordige maatschappij, gelijk aan de lucht die wij inademen.' Dàt noemt Thorbecke Christendom boven geloofsverdeeldheid. Wat is daarop aan te merken, dan dat hij liever niet van C h r i s t e n d o m , maar van Christelijken g e e s t of iets dergelijks had moeten spreken? Het feit dat die geest bestaat zal niemand loochenen. Er kon alleen verschil bestaan over de vraag, of de algemeene beschaving al dan niet uitwerksel van het Christendom is. Maar daarover loopt nu het verschil niet. - Dit Christendom nu (laat de oneigenlijke benaming nog eens door) moet niet, zoo als de heer Groen, van wien Pierson ditmaal zich tot een echo maakt, Thorbecke verweet, in de school worden g e b r a c h t . 'Niets is meer strijdig met hetgeen ik steeds beweerd heb,' antwoordt Thorbecke; 'er moet niets in de school worden gebracht;' 'het Christendom is in de school, in onze zeden, in onze maatschappij. Geene afzonderlijke gestalte van Christelijk geloof, geene reeks van artikelen, maar een geest, die overal is[1].'

Doch reeds genoeg ten bewijze, dat Pierson met dezen uitval den lof niet heeft verdiend hem door den heer Groen zoo gaarne gegeven, van 'de meest logische bestrijder van inconsequente geestverwanten' te zijn. Onze interpretatie beroept zich met volle recht op Thorbecke, evengoed als op Godefroi en anderen. En ik ben het geheel eens met den heer Groen, als hij (in zijn *Dupliek* aan de Bosch Kemper) zegt: 'het opnemen der uitdrukking (Christelijke deugden) is door Thorbecke en zijne vrienden aan het Ministerie, enkel op voorwaarde, dat het zich irenisch bij zijn exegetisch vertoog en dat des heeren Godefroi zou nederleggen, vergund.'

Maar hoe kan er nu, met eenigen schijn van recht, tegen dat woord C h r i s t e l i j k bezwaar worden gemaakt, als ware het een vlag die contrebande dekt? Ik kan begrijpen, dat men de formule te eng, te begrensd vindt; dat men door de wet het bezielend beginsel van alle opvoeding, godsdienstwaarheid, uitgesloten ziet; ik kan begrijpen, dat men in confessioneel paroxysme een zedelijke opleiding zonder het dogma verfoeit, en

1 *Parlementaire redevoeringen*, jongste bundel, bl. 113 v., 167 v., 213 en elders.

spreekt van het ‘zoutelooze zout’; maar hoe er feitelijke inbreuk op de neutraliteit in de ‘Christelijke deugden’ te vinden is, zie, dat begrijp ik niet. De woorden van het artikel zijn niet vatbaar voor meer dan ééne uitlegging; uit de verklaringen, van allerlei kant bij het vaststellen der wet gedaan, wordt die ééne uitlegging niet weinig versterkt, en bovendien is de neutraliteit gedekt door een ondoordringbare linie van verdedigingswerken. Waar is nu de dubbelzinnigheid? waar schuilt het gevaar van gewetenskrenking?

Wil men de formule een p l e o n a s m e noemen, het zij zoo. Maar een g e v a a r l i j k pleonasme[1], dat is het niet. Want, gelijk bij het ontwerp van Reenen werd geconstateerd, dat het nietvermelden, in de wet, van C h r i s t e l i j k e d e u g d e n de school niet onchristelijk zou maken, zoo is in de wet van 1857 die formule opgenomen onder de uitdrukkelijkste waarborgen, dat, in weerwil der C h r i s t e l i j k e d e u g d e n, de school strikt n e u t r a a l bleef.

IV.

Of men gevoelt, dat op dit terrein de zaak verloren is, en dat om redenen van n e u t r a l i t e i t art. 23 niet veranderd behoeft te worden? Ten minste men beroept zich tegenwoordig bij voorkeur op de ‘godsdienstloosheid’ der publieke school, om het woord C h r i s t e l i j k verwijderd te krijgen. Maar ik geloof, dat men hier wel een nieuw woord, geen nieuw argument gevonden heeft.

Den heer Groen ergert in de wet het woord C h r i s t e l i j k: mij ergert het woord g o d s d i e n s t l o o s. Niet alleen om zijn wanluidendheid. Vooral omdat het een smadelijk woord is. Toen reeds in 1857 de heer van Eck tegen dat woord protesteerde, antwoordde Groen, dat in vroeger dagen g o d s d i e n s t l o o s een ergerlijk woord scheen, maar nu was het een unueele term geworden tot kenmerking van een systeem. Of de heer van Eck toen tevreden was, weet ik niet: mij is die verklaring wat al te onschuldig.

Ik noem het een lasterlijk woord, met verlof van den heer

1 Heydenrijck, 9 Maart 1867.

van Bemeelen, die het zonder eenige hatelijke bedoeling gebruikt. G o d s d i e n s t l o o s is niet een zuivere negatie. Het ligt niet in den aard van dergelijke samenstellingen, aan iemand of iets een karakter, een hoedanigheid te ontzeggen, waarop zij, naar aanleg of natuur, geen aanspraak maken. Niemand, tenzij misschien een dichter, zal spreken van liefdelooze Chassepots. Een godsdienstloos strafrecht, wat is dat? Waterloos, verveloos, zielloos zegt men alleen van voorwerpen, die ziel, verf, water konden of moesten hebben. De eigenaardige kracht der samenstellingen met -l o o s pleegt te zijn, de absentie aan te duiden van iets dat zonder schande of blaam niet afwezig kan zijn. E e r l o o s, h e i l l o o s, g e w e t e n l o o s, r e d e l o o s, k a r a k t e r l o o s, g o d d e l o o s, zijn geen onschuldige negaties, maar ze leggen positief een blaam op. Een b a n d e l o o s volk is geen v r i j volk. En zoo is, naar analogie, de g o d s d i e n s t l o o z e school niet eenvoudig een school, in welke geen godsdienst wordt geleerd, evenmin als een z e d e l o o z e school de onschuldige titel zou zijn van inrichtingen, waar het onderwijs geheel buiten verband blijft met zedelijke vorming. G o d s d i e n s t l o o s is een school die godsdienstig moest zijn, maar het niet is; een school, die hoedanigheden vertoont met godsdienst in strijd. Voor het volk, niet verwend door onduitsche taalvormen, is g o d s d i e n s t l o o s zoo ongeveer hetzelfde als g o d d e l o o s[1].

Waarom moet nu de publieke school g o d s d i e n s t l o o s heeten? Eén van beiden: òf het is synoniem met n e u t r a a l, òf het is iets anders. In het eerste geval zie ik geen reden, om dat wanstaltige woord burgerrecht aan te bieden. Dan is het volstrekt overbodig. Zijn er, die wel gaarne een smadelijker aan de gehate publieke school gegeven zien: een naam, die klinkt als een b e l e e d i g i n g, behoeft zij zich niet te getroosten. Ik zou haar raden, dezen titel beleefd maar stellig te weigeren, zoolang zij ten minste niet een aan alle godsdienst bepaald vijandig karakter heeft. Zegt men dat veelvuldig gebruik het woord tot een usueelen term heeft gemaakt, dan wordt het, dunkt mij, des te meer tijd dat gebruik een einde te doen nemen.

Maar nu het andere geval, dat g o d s d i e n s t l o o s niet met

1 Op dat onbedorven taalgevoel rekent dan ook de Heer van den Biesen, als hij deze, anders vrij zonderlinge, taal spreekt: ‘De Staat zonder God of godsdienst, de goddelooze Staat, moet dus ook goddeloos en godsdienstloos onderwijs verschaffen.’ *Wat is liberaal?* 1867, bl. 24.

n e u t r a a l synoniem is. Is dan misschien die titel minder ongepast? Nog veel ongepaster, zou ik denken; want dan wil men aan de publieke school een karakter opdringen, dat haar karakter niet mag, niet kan zijn.

Thorbecke, niet gewoon zich op te winden, riep eens verontwaardigd, bijna verbolgen, uit: ‘wanneer onze overheidsscholen godsdienstloos zijn, dan mogen zij verdwijnen, dan ware het beter dat zij er niet waren!’ Het was in 1865, toen van Zuylen op de godsdienstloosheid doordraafde. Groen spotte met de drift van Thorbecke, en schreef het ongewone vuur van den spreker toe, niet aan hartstochtelijkheid, maar aan welberekend overleg. Maar hetzij dan in toorn of kalm overleg gesproken, Thorbecke's scherpe blik heeft hier weder het rechte punt gevat. Hij doorzag den toeleg van de vijanden der publieke school, om haar in een spoor te drijven dat naar haar spoedigsten ondergang loopt; hij doorzag dat men, godsdienstloosheid proclameerende, het begrip neutraliteit tot zulk een uiterste wilde drijven, dat het aan de school alles wat haar tot een school maakt, zou moeten kosten. En inderdaad, wanneer naar z u l k een ‘godsdienstloosheid’ de school moet worden gefatsoeneerd; hoe wenschelijk voor de algemeene beschaving publieke scholen ook zijn; maar dan is het volk te benijden, dat geen publiek onderwijs heeft. Wij zeggen dat niet, omdat wij de godsdienst op school noodig of wenschelijk achten; maar omdat er bij strenge toepassing van dit moderne begrip, zooals het door Groen is ontworpen, geen opvoeding niet alleen, maar ook geen onderwijs meer mogelijk zou zijn.

De ‘godsdienstlooze’ school, naar den eisch des Heeren Groen, hoe zal die er wel uitzien?

‘Wij hebben liefst geen zedekundige lessen op de neutrale school, omdat zoo licht daaronder de godsdienstijver van welmeenende onderwijzers zich verbergt’[1].

De opvoeding zal moeten beperkt worden tot ‘leeren stilzitten[2].

Veiligst ware het op de openbare school met Claudius Civilis de landhistorie te sluiten’[3].

Wat zal er overblijven? ‘Ook het onderwijs valt grootendeels weg, omdat bijkans elk onderwerp door de spanning der

1 *Adviezen*, II, 267*.
2 *Adviezen*, 247*.
3 *Tweede Parl. Fragment*, 74.

gezindheden o n t v l a m b a r e stof, g o d s d i e n s t i g onderwerp wordt[1].

En dat is niet, verzekert Groen, om de zaak in het belachelijke te overdrijven, maar het is noodig tot bescherming der gewetensvrijheid. Tot welke consequenties de logica in de dienst van geloofsijver al niet komen kan!

Men kan waarlijk de bezorgdheid ook te ver drijven, b.v. de heer van Zuylen, als hij vreest, dat de 'Christelijke deugden' 'eene deur zijn, door welke het rationalisme zou kunnen binnensluipen'[2]. Eilieve! sluit al de deuren eens toe, door welke die vijand komen kan! Zorg dan ook, dat de wet van de 'maatschappelijke deugden' verlost worde. Vergeet vooral niet de ontwikkeling van het verstand te verbieden, want hier schuilt het ergste gevaar. Geef last, dat de onderwijzer niet uit de cosmologie der wetenschap, maar uit die des Bijbels den kinderen onderricht geve. Laat de school - dit is nog veiliger - niets leeren dan lezen, schrijven, rekenen; - of neen, de boeken die men leest, de 'sommen' die in de rekenboekjes staan, konden het rationalisme nog in de hand werken. Sluit de school; dat is het allerveiligst; onderwijs niet: dan zal het onderwijs geen rationalisten kweeken.

Waar zulke ongerijmdheden de logische consequentie van een beginsel zijn, daar moet in het beginsel zelf iets ongerijmds liggen.

Inderdaad, het is een ongerijmdheid wat men eischt. Men beproeve maar, het begrip van g o d s d i e n s t l o o s h e i d , zooals Groen het voor de school pasklaar heeft gemaakt, in andere publieke instellingen over te brengen. En toch is het de natuurlijkste zaak der wereld, dat dit begrip niet, ten genoege van enkelen, alleen voor de school is vervaardigd, maar gelijkelijk op het gansche staatsleven toepasbaar moet zijn. De 'godsdienstlooze' school is een onderdeel van den 'godsdienstloozen' Staat. Maar vernietigt dan dat begrip zich zelf niet, zoodra men het practisch tot zijn recht wil brengen? 'Een jongen vraagt den meester: wat is de koning, wat is gezag, wat is de staat, wat is de deugd, wat is huwelijk, wat zijn zeden, wat is de schepping, wat natuur, enz., enz., enz.? Wat moet

1 *Adviezen*, II, 168. Reeds in 1848 merkte van Dam van Isselt op, dat men niet eens meer een verklaring zou kunnen geven van de keerkringen, omdat de Bijbel leert dat op Jozua's gebed de zon heeft stilgestaan. (*Handelingen* enz., 1848, II, 24.)

2 *Bijblad*, 1865/66, bl. 245.

de meester zeggen?' Zoo de heer van den Biesen[1], op een toon, alsof de meester niet anders kon doen dan zwijgen. Was ik die meester, ik wist wel raad; ik zou dien jongen antwoorden, wat de Staat in zijn geheel organisme antwoordt. Er is een grondwettig koningschap, al houden sommigen dat voor een onbijbelsche en goddelooze instelling. Men vonnist u niet volgens de rechtsbegrippen van uw theologisch welbehagen. Men voltrekt de doodstraf, zonder den misdadiger te vragen, of hij in die straf ook ziet een opstand tegen God. De staat erkent geen huwelijk dat hij niet zelf gesloten heeft, al is ook voor uw geweten de burgerlijke bemoeiing de ontheiliging van een goddelijke instelling. Polygamie is u verboden, al behoort gij onder de *latter-day·saints*. Zoo lang dus de maatschappij zekeren voorraad zedelijke en wetenschappelijke begrippen heeft en toepast, zonder te vragen of men wegens godsdienstige begrippen daar ook tegen heeft: zoolang behoeft dunkt mij de meester over de vragen van den wijsgeerigen scholier (een enkele uitgezonderd) niet verlegen te zijn. Wat de Staat weet, weet de school ook. Is de uitlegging anders dan in den Syllabus wordt geleerd, het is niet in de school alleen dat de Nederlandsche Staat den Syllabus niet volgt, evenmin als de 37 Artikelen.

Maakt men door zulke overdrijvingen eigen beginsel niet min of meer belachelijk?

De heer Groen zal zeggen: In het minste niet. De zedelijke begrippen, op welke de Staat zijne instellingen vestigt, moeten die eener positieve godsdienst zijn. Voor al wat het zedelijke en godsdienstige raakt, heeft de Staat de hulp van een geloovige kerk noodig. Het publiek recht der gezindheden is voor gewetensvrijheid onmisbaar. De moderne Staat is een onding. De tegenstanders zijn hier mijn beste bondgenooten.

Wij antwoorden slechts twee dingen; want om met den schrijver van *Ongeloof en Revolutie* over het publiek recht der gezindheden te debatteeren, is het hier de plaats niet. Vooreerst: het is nu niet de vraag welke Staat de beste is. Wij leven eenmaal in den modernen Staat. Dit is de vraag: kan die Staat een beginsel aannemen voor publieke toestanden, dat in zijn toepassing de vernietiging is van zijn bestaan? Maar ten tweede: zoo eens aan de school in dien zin godsdienstloosheid werd opgelegd, ter wille der gewetensvrijheid, zouden we dan in den toestand komen, dien men, als waar-

1 *Wat is liberaal?* bl. 28.

borg van gewetensrecht, nu verlangt? Eerbiediging van e l k godsdienstig gevoelen, kan het systeem van den heer Groen daarvoor instaan? Onder ééne voorwaarde, ja; een voorwaarde die in dat systeem altijd stilzwijgend wordt ondersteld; dat namelijk allen met den heer Groen of zijne kerk eensdenkend zijn. Bij de bonte verscheidenheid van meeningen door het sterke individualisme, in Nederland zoo bij uitstek inheemsch, zou dan eerst de krenking van het geweten recht beginnen. De confessioneele school, die een positieve godsdienstleer ten grondslag van het onderwijs heeft, vertegenwoordigt een stelsel van geestelijke overheersching, verreweg ondragelijker dan de neutrale school van den modernen staat. Richt de maatschappij in, z o o a l s gij wilt: maar elk gevoelen te eerbiedigen, in alles overeenstemming te bewaren met alle begrippen, is volstrekt onmogelijk. De gelukkigste toestand is die, welke de kleinste som van grieven in het leven roept. Men vordere geen beteren toestand dan den best mogelijken. De zoogenaamde actualiteitspolitiek is niet zoo verwerpelijk als men in 1857 heeft betoogd. In elk geval stelle men aan de tegenpartij geen eisch, dien men zelf niet kan voldoen; men houde op haar af te dwingen een volkomenheid van toestand, waarvan men, met eigen beginsel, wel tienmaal verder verwijderd zou moeten blijven. Van der Brugghen heeft gezegd, dat van alle onmogelijke combinatien een volstrekt godsdienstlooze school wel de onmogelijkste was. Volkomen waar! Maar ik ga een stap verder. In alle vrijmoedigheid noem ik den eisch van ‘godsdiensloosheid,’ ten waarborg van gewetensvrijheid, o n g e r i j m d , en de geheele zaak, zoo logisch als practisch, o n z i n .

Een andere vraag is het of ‘godsdienstloosheid’ het w e t t i g karakter is der publieke school in Nederland? De heer van Bemmelen zegt ja; ik zeg neen. Is g o d s d i e n s t l o o s hetzelfde als n e u t r a a l , dan kan er geen verschil over zijn. Beteekent het iets anders, dan is niets zoo evident als dat noch de Grondwet, noch de Schoolwet de ‘godsdienstlooze’ school willen, zelfs niet gedoogen. Van Bemmelen schijnt aan ‘godsdienstloosheid’ niet veel ruimer beteekenis te hechten dan er in n e u t r a l i t e i t ligt; maar waarom dan dat onhebbelijke woord? een woord, waaronder hij slechts verstaat: z o n d e r g o d s d i e n s t , maar dat in den mond van anderen, grammaticaal stellig juister, een geheel anderen zin heeft? Wil Van Bemmelen enkel de

eigenlijke godsdienst van de school verwijderen; anderen willen op grond der ‘godsdienstloosheid’ de school berooven van alles wat maar op eenigerlei wijze met eenig godsdienstig begrip zou kunnen strijden. Zou het geen tijd worden dat aan deze verwarring van begrippen een einde kwam?

Maar nu de zaak zelve. Wat is de wettige toestand?

Eerst dan de Grondwet.

De Regeering stelde in Ontwerp X, betrekkelijk dit punt, deze bepaling voor: de inrichting van het openbaar onderwijs wordt met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen door de wet geregeld.’ ‘Dat wil zeggen (volgens de Memorie van Toelichting): er zal een openbaar onderwijs zijn dat zich niet begeeft op het terrein der godsdienstige begrippen.’

Het Voorloopig Verslag der Kamer (13 Juli) vroeg opheldering. Men was beducht voor een zoo strenge opvatting, dat in verscheidene vakken bijna geen onderwijs zou kunnen gegeven worden. Er zou altijd wel iets voorkomen, dat met de begrippen van dezen of genen niet strookte.

‘Deze woorden (zoo verklaarde de Memorie van Beantwoording) beteekenen in de daad niets anders dan: behoudens den eerbied, welken men aan ieders godsdienstige begrippen verschuldigd is. Geschiedenis, zelfs kerkelijke geschiedenis, kan geleerd worden, zonder den eerbied uit het oog te verliezen, welken men aan andersdenkenden verschuldigd is. Het voorschrift, hier gegeven, strekt alleen om van de openbare scholen te weren datgene wat men theologischen twist noemt.’

In het Algemeen Verslag (van 8 Augustus) verklaart de groote meerderheid die uitlegging aan te nemen, ‘waardoor tegen die inlassching gerezene bezwaren vervallen.’

In de Eerste Kamer meende één lid, dat hoegenaamd geen onderwijs in de godsdienst op de scholen moest worden toegelaten. Welke vermelding, zal zij zin hebben, beteekenen moet, dat het ééne lid met zijn gevoelen geheel alleen stond.

In het Verslag der Dubbele Kamer (27 September) vindt men: ‘Vele leden hebben uitdrukkelijk verklaard deze woorden op te vatten in den zin, door de Regeering er aan gegeven, zoodat zij alleen de beteekenis hebben, dat de eerbied, aan de begrippen van andersdenkenden verschuldigd, bij het onderwijs op de openbare scholen niet uit het oog zal mogen worden verloren.’

In haar antwoord bevestigt de Regeering deze interpretatie.

Bij de openbare beraadslagingen dezelfde geest. Onderscheiden leden verklaarden dat zij hunne stem gaven aan het Ontwerp, onder de voorwaarde dat niet alle godsdienst van de publieke school zou worden geweerd. De Minister van Justitie, Dirk Donker Curtius, stelde hen gerust; men wilde niets anders dan dat op de scholen ‘geen voedsel worde gegeven aan haat tegen andersdenkenden, maar eerbied voor het godsdienstig begrip van een ieder worde geleerd.’ Het publiek onderwijs zou worden geregeld ‘niet met terzijdestelling van de godsdienst en den diepen eerbied, welken de menschen aan het Opperwezen verschuldigd zijn, maar met eerbiediging van de gevoelens van andersdenkenden, zoodat alle ouders hunne kinderen zonder schroom aan het onderwijs op de openbare scholen zullen kunnen doen deelnemen’[1].

Zoo verstond men in dien tijd de neutraliteit der school. Dat het opwekken van eerbied voor God het geweten van Christenen krenken kon, was iets dat men toen nog niet begreep. Niet op het verwijderen van godsdienst was de grootste zorg gericht, maar op het e e r b i e d i g e n van afwijkende begrippen. Men wilde e e r b i e d i g s p a r e n; de school moest vereenigen, niet verdeelen; zij moest verdraagzaamheid en eendracht aankweeken; daarom niets dat naar twist zweemde. Het onderwijs moest niet godsdienstloos, maar (zooals de heer Mutsaers, zeer juist naar den algemeenen geest van die dagen, het uitdrukte) a a n s t o o t - v e r m i j d e n d zijn. Ja, zoo weinig wilde men toen ‘godsdienstloosheid’, ik zeg niet eens zooals Groen voor het publiek onderwijs verlangt, maar zelfs zooals van Bemmelen ze wil, dat (wie de geschiedenis der Grondwet kent zal het niet weerspreken) het wetsontwerp, ware het van die strekking geacht, schier met algemeene stemmen zou zijn verworpen. Er is wel iets aan van wat Groen zeide: ‘de Grondwet van 1848, ontworpen onder radicalen invloed, is verwrongen in reactionairen dampkring’[2].

Ik wil de opvatting der Grondwet, hier gegeven, laten bevestigen door een paar getuigen uit het jaar 1857, beiden ook in '48 leden der Kamer, mannen, die niemand verdenken zal dat ze elkaar naspreken.

Van Akerlaken: ‘Wat was het geval met die woorden: eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen? Er bestond vrees

1 *Handelingen*, III, 490.
2 *Adviezen*, II, 263*.

bij de toenmalige Tweede Kamer der Staten-Generaal, dat eene dergelijke bepaling aanleiding zou geven, dat de naam van God niet meer op de school genoemd zou mogen worden, dat de bevordering van godsdienstzin ten gevolge van het aannemen van die bepaling zou zijn uitgesloten. Dat was het bezwaar, hetwelk bij de Tweede Kamer bestond; dat wilde zij niet.... en daarom stond dan ook in het antwoord der Regeering, aan de Dubbele Kamer gegeven, dat het onderwijs niet zou plaats hebben met verloochening van de godsdienst.'

De andere getuige is W. van Lynden. Bij de behandeling der schoolwet in 1857 herinnerde hij, hoe door hem (in 1848) eerbiedigen werd opgevat als ter zijde stellen; hoe van Dam van Isselt en anderen daartegen opkwamen, en ook de Minister van Justitie. 'En wat zeide nu de Minister van Justitie? (zoo ging de heer van Lynden voort). Hij voerde daarop onmiddellijk het woord, en zeide dat ik geheel in het ongelijk was, dat mijn gezichtspunt faalde, dat hij het volkomen eens was met de heeren, die na mij het woord gevoerd hadden, en op grond van die verzekering der Regeering is het wetsontwerp met zoo groote meerderheid doorgegaan.'

Heeft de heer Groen tegen art. 194 der Grondwet herhaaldelijk de exceptie opgeworpen, dat men er zich met vage formules afmaakte, en de eigenlijke oplossing van het vraagstuk aan den lateren Wetgever overliet: die exceptie geldt niet bij de wet van 1857 en de ontwerpen, waaruit die wet zich ontwikkeld heeft. En toch, door de geschiedenis van onze Schoolwetgeving loopt dezelfde draad; even als bij de Grondwetsherziezing was het ook van 1854 tot 1857 onveranderlijk het parool: neutraal, niet godsdienstloos.

Het eerste Ontwerp van Reenen bevatte over godsdienstige strekking van het lager onderwijs geen woord.

In de Memorie van Toelichting gaf de Minister te kennen dat de publieke school een onzijdig terrein moest wezen, waar, 'met terzijdestelling van alle verschilpunten omtrent godsdienst, aan alle kinderen, onverschillig tot welke gezindheid zij behooren, de gelegenheid wordt aangeboden om eene verstandelijke en zedelijke ontwikkeling en vorming te verkrijgen.' 'Het gewoon onderwijs' kon slechts 'een algemeen godsdienstige en zedelijke strekking' hebben. Het eigenlijk onderricht in de godsdienst, hoopte de Regeering, zou 'op vast-

gestelde tijdstippen' van wege de kerkgenootschappen aan de schoolkinderen worden gegeven.

In de secties werd dit punt zeer opzettelijk behandeld. Uit het meesterlijk rapport, daarover uitgebracht (men behoeft niet te vragen door wien), ontleenen wij het volgende: 'De eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, in het tweede lid van art. 194 der Grondwet voorgeschreven, (meenden velen) behoeft niet in dien zin te worden uitgelegd, alsof geheele terzijdestelling dier begrippen bedoeld ware. Het duldt zelfs zulk een uitlegging niet.' 'De overgroote meerderheid der ingezetenen.... stelt er hoogen prijs op dat het lager onderwijs dienstbaar worde gemaakt aan de bevordering van zedelijkheid en godsdienst, en aan het geloof in die groote waarheden, waaromtrent al de Christen-kerkgenootschappen het eens zijn.' 'De school is geenszins de opvoedingsplaats der jeugd, maar kan en mag toch aan die opvoeding dienstbaar zijn.' Slotsom was, 'dat de meerderheid niet is ingenomen met het stelsel om het openbaar onderwijs.... uitsluitend te doen bestaan in de mededeeling van kundigheden, vrij van elke poging tot aankweeking van deugd en godsvrucht, of tot het wijzen op waarheden, waaromtrent alle Christelijke gezindheden het eens zijn.'

In zijn tweede Ontwerp nam van Reenen, tot geruststelling, de woorden op: 'het onderwijs wordt dienstbaar gemaakt aan de bevordering van zedelijkheid en godsdienst'. De Minister had vroeger zulk een bepaling geheel overbodig gerekend, verklaarde hij; 'geen onderwijs toch is, hier te lande althans, denkbaar, zonder dat zedelijkheid en godsdienstzin daarvan de grondslag en de strekking zijn.'

Het Voorloopig Verslag bevatte weder soortgelijke beschouwingen als het vorig Rapport. Ook dit: 'geen doeltreffend schoolonderwijs is aan jeugdige kinderen te geven, zonder dat de onderwijzer nu en dan op het gebied van den opvoeder treedt.' En voorts het nadrukkelijk protest tegen de 'godsdienstlooze' school, dat wij reeds hebben aangehaald[1].

In 1857 openbaarden zich die gevoelens niet minder krachtig. Er mocht verschil zijn tusschen de Regeering en een deel der Kamer, of de wet het woord C h r i s t e l i j k moest opnemen: hierover bestond geen verschil, dat de lagere school 'ook het hart der kinderen vormen, hen stemmen moest tot godsvrucht en deugd.' In de Afdeelingen vond dan ook de formule: op-

1 Blz. 436

leiding tot godsvrucht en deugd meer bijval dan tot Christelijke deugden. Dat het onderwijs een godsdienstige strekking moest hebben, werd zelfs door van Nispen en Dommer, strenge Katholieken, beaamd, door den laatstgenoemde nog wel in een amendement geformuleerd; en het is eigenlijk door niemand betwist dan door de enkele antirevolutionairen.

Zoomin als de Grondwet het wilde, heeft men dus ook later een publiek onderwijs willen stichten, volstrekt zonder godsdienst. Kerkelooze, geen godsdienstlooze scholen (de uitdrukking is van Blaupot ten Cate); of nog liever: geen onderwijs in de godsdienst, wèl godsdienst in het onderwijs: ziedaar, wat, onder onvermoeid protest van Groen en zijne vrieden, drie jaar lang de leidende gedachte der schoolwetgeving is geweest, de gedachte, die ook in de wet van 1857 is neergelegd. Wat men dikwijls hoort beweren, dat de wet van '57 een godsdienstlooze school, waarop het woord Christelijke deugden slechts een bedriegelijke vlag is, heeft in het leven geroepen, ik vrees dat daarop maar al te zeer van toepassing is wat Thorbecke aan het adres van zijn 'ouden vriend', zeide:.... 'dat men, op die wijze.... de geschiedenis der wet schrijvende, eene geschiedenis schrijft, zoo als ze soms geschreven wordt, eene geschiedenis van de verbeelding van den historieschrijver, niet van de waarheid'[1].

Evenwel, wij beweren niet dat de publieke school thans zijn kan wat men 10 of 20 jaar geleden zich daarvan voorstelde. Neutraliteit in het godsdienstige is een relatief begrip, dat zijne aanvulling en juiste bepaling vindt in den actueelen stand der geloofsverscheidenheid. Hebben wij eene wet die strenge onzijdigheid gebiedt, dan is het, voor de toepassing, niet meer de vraag, wat in 1848 met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen kon toegelaten worden; maar: wat zijn wij in dezen tijd aan de individueele gewetensvrijheid verplicht? Het kan zijn dat nu veel krenkt wat vroeger onergelijk was; b.v. die algemeen godsdienstige strekking, waarvan men zich vroeger zoo veel illusies maakte. Wij leven niet meer in '48, niet meer in '57. Er is sedert dien tijd in den stand der godsdienstige partijen en begrippen veel veranderd. Niet alleen over de dogmatiek, ook, en veel meer, over de historie van het Christendom loopt nu de strijd. Bijbelsche geschiedenis, waarvoor

1 25 Nov. 1862, *Parl. Redevoeringen*, blz. 213.

nog in 1862 Hofstede de Groot zoo ridderlijk een lans brak, is een onmogelijke leerstof voor een publieke school geworden. Van algemeene godsdienst wil men niet meer hooren, en eigenlijk begrijp ik ook niet wat dat is. De ruimte is hoe langs zoo meer ingekrompen, en er blijven weinig godsdienstbegrippen meer over, die den onderwijzer niet buiten de grenzen der wettige neutraliteit zouden brengen. Loyale uitvoering der wet zal van de eigenaardigheid van elk tijdsgewricht nauwlettend rekenschap houden, en, als het noodig is, zelfs het laatste godsdienstige woord aan gewetensrecht ten offer brengen. Maar ook dan is de school nog niet 'godsdienstloos'. Wat verstaat men onder g o d s d i e n s t? Begrippen? of gezindheden? of daden? of alles te zamen? Met de verwijdering van godsdienstige b e g r i p p e n en w o o r d e n (de neutraliteit kan dit noodig maken) is nog de school niet z o n d e r g o d s d i e n s t. Dat zou zij eerst dan zijn, wanneer de godsdienst in haar geheelen omvang, met den geest dien zij aankweekt, met de praktijk des levens dien zij vormt, op de publieke school verboden waar was geworden. Maar zulk een absolute verwijdering van a l l e godsdienst hebben noch Grondwet noch Schoolwet gewild, gedoogen zij zelfs niet. En daarom gaat het niet aan, de 'godsdienstloosheid' kortweg te proclameeren als w e t t i g karakter der Nederlandsche Staatsschool. Want het is haar wettig karakter niet.

Zoo is dan, indien het geleverde betoog opgaat, art. 23, sprekende van o p l e i d i n g t o t C h r i s t e l i j k e d e u g d e n, met het beginsel der wet niet in strijd. Op de neutraliteit der school wordt daarmee geen inbreuk gemaakt; en de nieuwerwetsche 'godsdienstloosheid', in naam waarvan de verwijdering wordt geëischt, moet, als onwetting en bovendien ongerijmd phantasma, in dezen eisch onontvankelijk worden verklaard.

V.

Maar nu de praktijk. Is misschien de praktijk, tegen den geest der wet, aan het krenken der gewetensvrijheid schuldig geweest? Is soms, doordat men zich van de 'Christelijke deugden' heeft bediend om den stelligen zin der wet te ontduiken, het gevaarlijke der formule aan het licht gekomen?

Gesteld, het ware zoo, zal dan het wegschrappen van C h r i s t e l i j k iets baten? De wet is neutraal; is nu de praktijk oneerlijk, wat grond is er om te gelooven, dat het met een an-

dere redactie, zoo mogelijk nog strenger, veranderen zal? Wat enkel in de praktijk ligt, wilt gij op de wet wreken, met een andere wet verhelpen! Eilieve, maak eens een wet die niet anders dan eerlijk en onpartijdig k a n toegepast worden.

Het argument uit de onverdraagzame praktijk klemt dan alleen, wanneer zij zich met de wet of een artikel kan dekken. Maar dat kan zij hier niet. In de Verslagen komt menig geval van wetsovertreding voor; maar niet, dat zij beschermd is door de 'Christelijke deugden.' De schoolopziener Hofstede de Groot is, in spijt van die 'Christelijke deugden', tegen den Rabbijn in het ongelijk gesteld; die formule gaf noch hem noch iemand anders recht om de onzijdigheid ook maar in het geringste te schenden. Toen de onderwijzer te Oosterlittens op school de persoonlijkheid van den duivel had bestreden, liep hij de straf vrij, maar niet op grond van de 'Christelijke deugden'; de vrijspraak rustte, zonderling genoeg, op de stelling dat het al of niet bestaan van den Duivel een philosophisch en historisch vraagstuk, geen g o d s d i e n s t i g geschil was. Tegen die ministerieele theologie zou ik opkomen; maar een argument tegen het woord C h r i s t e l i j k levert zij niet.

Of inderdaad in de praktijk zooveel ongerechtigheden straffeloos worden gepleegd? Ik kan het niet aannemen. Integendeel; het komt mij voor, dat de wet zeer streng wordt en is toegepast, ja, zoowel onder Thorbecke als Heemskerk (de zaak van Oosterlittens niet meegerekend, toen de Minister in een heterodoxe bui scheen te zijn), met een rigorisme soms, dat aan den algemeenen geest van bestuur in Nederland vreemd pleegt te zijn, en dat als kleingeestigheid of gedienstigheid hinderen zou, als wij het niet liever toeschreven aan de loffelijke zucht om jegens de ontevredenen tot aan de uiterste grens van welwillendheid te gaan. Tegenover al die klachten over de onverdraagzame, illoyale praktijk zijn wij het volmaakt eens met den heer Groen, als hij zegt[1]: 'De richting van d e W e k k e r, voor zoover ze, met den ontslagen Schoolopziener Hofstede de Groot, aan het b r a v e e r e n en o n t d u i k e n van de schoolwet vasthoudt, is, in de Tweede Kamer en daarbuiten, verslagen, versleten, niet meer in tel.'

Maar zulke oogenblikken, waarin hij het goede van onzen toestand ziet en waardeert, zijn bij den heer Groen zeldzaam en zeer kort. Weldra hoort ge weder de 'stemme der smart en des beklags' en hoopt hij aanklacht op aanklacht tegen de praktijk

1 *Parl. Studiën en Schetsen*, V, 20.

met haar dienstvaardigheden en de ondragelijke mishandeling van geloof en geweten. Het is ontzettend, wat een lijst van gruwelen hij de Staatsschool voorhoudt. Zij heet ‘een moderne secteschool’, ook wel ‘een school die met Bijbel en Openbaring den spot drijft.’ In de ‘Christelijke deugden’ steekt ‘de moderne moraal, zedeleer der van den Hoogsten Wetgever geëmancipeerde Menschheid, der Godverzakende godsdienstigheid.’ Hij verwijt aan de school ‘het proselytisme van haar verwaterd Evangelie en aangelengde Christelijkheid.’ Voorts nog eenige kleinigheden: ontfutseling van het Evangelie, rationalisme, sentimentaliteit, deïsme, socialisme, allerlei ontuig met den naam van Christendom boven geloofsverdeeldheid versierd, flaauwgeteempropaganda, enz. Dat alles, ten minste bijna alles, hebben die arme ‘Christelijke deugden’ gedaan. Als het alles waar is, of maar de helft, dan is het inderdaad akelig. Maar onwillekeurig denken wij aan het fijne woord van Thorbecke: ‘ik kan mij voorstellen dat een zwak betoog sterke kleuren noodig heeft, om die zwakheid te bedekken.’

Of is het betoog niet zwak? Eigenlijk niet; want men beproeft in het geheel geen betoog.

Niet eens, maar gedurig, met wanhopige eentonigheid telkens weer, is den heer Groen gevraagd: geef ons feiten, de feiten die u overtuigd hebben en anderen overtuigen kunnen. Zoo Thorbecke, bij iedere discussie over het onderwerp. Zoo, een paar jaren geleden nog, de heer Buys met zijn ongemeene humaniteit: ‘geef ons feiten, en nog eens feiten, een ladder om op te klimmen tot de hoogte waartoe gij gekomen zijt.’ Alles te vergeefs. In plaats van met feiten de vreeselijke beschuldigingen te staven, beroept de heer Groen zich op ‘den feitelijken toestand die van publieke notoriëteit is,’ en gebruikt tot bewijs voor een stelling de stelling zelve die bewezen moet worden!

Eens zou Groen b e w i j z e n geven voor de zware aanklachten; den 1sten December 1863. ‘Ik ben tot eenige meerdere leverantie bereid,’ verklaarde hij; maar van het aangevoerde, nadat het door Thorbecke was onder handen genomen en ontleed, bleef niets over dan dat één Schoolopziener en twee leden van plaatselijk schooltoezicht vrij onrechtzinnig over den Bijbel hadden geschreven.

Maar, - staat dit in verband met de formule C h r i s t e l i j k e d e u g d e n? Is daarmee iets bewezen voor goddelooze leeringen o p d e s c h o o l, het eenige punt van quaestie?

Toen een volgend jaar weer dezelfde klachten werden aangeheven, gaf Thorbecke aan Groen, met verwijzing naar het geval des vorigen jaars, een vrij kras antwoord. Het was toen juist etensuur, maar nooit sloeg die klok op een gelukkiger oogenblik. Want wat de heer Groen zou geantwoord hebben (later heeft hij, na tijd van beraad te hebben gehad, de schets van een repliek meegedeeld) maakte tegenover het forsche woord van Thorbecke een zeer zwakken indruk. Het bevatte wel de herhaling van de oude grieven, maar het eenige dat Thorbecke vroeg, niet: geen f e i t e n .

Was het in het gevoel dat de oogst van feiten schraal was, ontmoedigend schraal na zoo hooggespannen verwachting, dat de heer Groen zich behielp met de - ik kan het niet anders noemen dan - de uitvlucht: ‘de ouders hebben geen school-politie. De kinderen zijn daartoe minder geschikt’[1]. Maar is dat waar: hoe weet men dan, dat er op school zooveel geleerd wordt tegen het Christelijk geweten? Hoe weet men dan, niet dat het s t e l s e l van neutrale volksscholen niet deugt, want dat is hier de quaestie niet, maar, dat de school tegen de w e t t i g e neutraliteit het Christelijk geloof bestrijdt?

Er ontbreekt nog maar aan dat men zegt, wat dan ook werkelijk door Groen gezegd is: ‘al kon ik geen enkel feit bijbrengen, ook dan nog zou ik mogen beweren: de feiten in den door mij bedoelden zin, ofschoon ik ze niet ken, moeten er zijn’[2]. Een gratuite verzekering, die voor goed alle bewijzen overbodig maakt, maar tot welke men, naar mij dunkt, niet dan in de grootste verlegenheid de toevlucht neemt.

De heer van Wassenaer maakt het nog fraaier. Na het aanheffen van eenige pathetische klachten over wetsverkrachting, rechtstreeks op het geweten der Christenen gemunt, zegt de spreker (in de Vereeniging voor Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs): ‘wij zouden kunnen doen als de Rabbi, die klaagde over Hofstede de Groot; doch we wenschen liever ons te wenden tot de conscientie van het Nederlandsche volk. De Natie moet leeren inzien dat men haar Christelijke gevoelens op de openbare school niet alleen niet toelaat, maar bestrijdt’[3]. Waar de heer Groen, al te zeer in het nauw gebracht, zich behendig uit het gedrang zoekt te maken, is de heer van Wassenaer bezig zich en zijn partij te canoniseeren. Er is ergens een schoolmeester, die leert aan de kinderen, ‘dat opstanding en eeuwig

1 *Tweede Parlem. Fragment*, blz. 45.
2 t.a.p., blz. 175.
3 *Berichten*, I, n^{o}, VI, blz. 249.

leven onmogelijk zijn, en dat de mensch alleen bestaat uit stikstof, waterstof, zuurstof, enz., welke na den dood ieder hun eigen weg gaan.' De redactie der 'Berichten'[1] zegt namen van persoon en plaats te kennen. Waarom brengt men den man, die even slecht schoolmeester als slecht burger is, niet aan? De reeks van ongerechtigheden moet aangroeien, tot een ernstige les aan de natie! Ik weet bijna niet, wie meer te beklagen zijn, de kinderen van het volk, die de weerlooze prooi van 'Joden en Deïsten'[2] zijn, ofschoon zij recht hebben op de bescherming der wet en als ten algemeenen nutte onteigend worden; òf zij, die, openlijk tegen het onrecht optredende, zich, ter liefde der goede zaak, den schijn getroosten, alsof zij voor hun aanklachten geen bewijs hadden. Zou het echter niet consequenter en verstandiger zijn dan ook met klagen en beschuldigen op te houden? Des te sneller zal het onrecht aangroeien, des te eerder komt de uitbarsting!

Ook van dezen kant valt er op de schoolwetagitatie geen zeer voordeelig licht. De klachten zijn volstrekt onbewezen. Niets dan exclamaties en declamaties! Och, kwamen eerlang bewijzen het geklaag vervangen, logica den pathos! Wat we aan hartstocht verloren, zouden we winnen aan waarheid!

VI.

'Maar als het woord C h r i s t e l i j k in de wet zóó moet verklaard worden, dat het zelfs voor den Israëliet onergerlijk is, dan ergert het ons; want dan is het van alle kracht en beteekenis beroofd. Zulk een gebruik van een heilig woord noemen wij onzedelijk woordenspel, heiligschennis. Als het woord niets beteekent, laat het dan vallen. Voer geen vlag die niets is dan een bedriegelijke leus. Maak een einde aan het onheilig bedrog; gij zijt het aan waarheid en goede trouw verplicht.'

Deze bedenking zal men ons niet schuldig blijven. In de geschriften van den heer Groen en geestverwanten wordt zij met veel klem, en niet zonder groot zelfvertrouwen voorgedragen. Onder de argumenten tegen art. 23 beslaat zij een gewichtige plaats. Wij kunnen dus ons betoog niet sluiten, zonder ook deze bedenking te hebben opgenomen. Het is niet zonder schroom, dat we ons op dit terrein wagen. Wij komen op zoo bij uitstek

1 Dl. II, blz. XXI (1867).
2 *Parl. Studiën en Schetsen*, XXXVIII, 437.

gevoelige punten. Doch..... waartoe niet openhartig gesproken? De heer Groen zelf geeft het voorbeeld van een openhartigheid, die niets spaart. De polemiek raakt enkel de beginselen, niet de personen. ‘Geen discussie is denkbaar, als niet op den voorgrond is dat wij de r i c h t i n g bestrijden en niet het h a r t’[1]. En wat in het bijzonder de polemiek tegen den heer Groen van Prinsterer betreft, zij het ons vergund te zeggen, wat hij zelf eens zeide, toen hij tegen den voortreffelijken Bosscha moest opkomen: ‘de hoogachting en liefde, die wij, met zoo velen, om talenten en karakter, hem toedragen, verdubbelt zijn invloed en zijne verantwoordelijkheid, en ook onze verplichting om hem te bestrijden’[2].

Het verdient opmerking, dat art. 23 bestreden wordt met twee argumenten, die eigenlijk het een het ander vernietigen. Men voert er tegen aan *a*. dat het de neutraliteit verbreekt, *b*. dat het onzedelijk woordenspel is. Maar als het eene waar is, dan is het andere niet waar. Wordt met het woord C h r i s t e l i j k de onzijdigheid der school opgeheven, dan beteekent het woord wel terdege iets, en is het geen woordenspel. Is het daarentegen woordenspel, dan is er geen gevaar voor de neutraliteit. Maar wij zullen het er voor houden, dat de argumenten subsidiair worden voorgedragen: in dezen zin, dat men, als de eene stelling onhoudbaar is geworden, op de andere een kans wil wagen; zoodat, zal de eisch tot verandering met grond worden afgewezen, het artikel zich ook tegen dezen aanval moet kunnen handhaven.

Onzedelijk woordenspel, zegt men, is het, C h r i s t e l i j k te noemen, wat niet Christelijk is! Niemand zal het weerspreken. Maar wat i s Christelijk? Is werkelijk een school onchristelijk, wanneer zij gesloten is voor dogma, gewijde historie of wat er meer tot het Christendom mag gerekend worden? Is een school onchristelijk, die van het traditioneele Christendom niets opneemt dan den ethischen geest?

Voor velen is dat geen vraag. Zij kennen geen Christendom dan het confessioneele: dogma, historie en ethiek saamgevlochten. Wat zich in bepaalde dogmatische formules niet schikt, heet eenvoudig ‘leugenleer’ (Groen), ‘waterig schijn-Christendom’ (v. Lijnden). Bij den heer Groen is men, gelijk Thor-

1 *Adviezen*, II, 178.
2 Blz. 179.

becke eens geestig heeft gezegd, òf op zijne wijze godsdienstig, òf atheïst. Maar is dat een feit of een probleem?

Wij willen niets te kort doen aan den ernst des geloofs bij vele eenvoudigen, die zich in het bezit der absolute waarheid wanen. Wij kunnen begrijpen, dat de een in een Christendom zonder de fundamenteele leerstukken der Hervorming een verwaterd Evangelie ziet, de ander in de orthodoxie een Christendom, dat door de overlevering zeer verbasterd is en den waren geest van het Evangelie geheel miskent. Maar dat zijn meeningen; en gemoedelijk geloof is geen wetenschappelijke evidentie. Laat ons in vredes naam niet al te naief worden. De vraag naar wezen en oudste gedaante van het Christendom is een zuiver wetenschappelijke vraag, niet door het geweten, maar door kritiek en historie te beslissen. Heeft nu de w e t e n s c h a p uitgemaakt dat de orthodoxie het o o r s p r o n k e l i j k Christendom vertegenwoordigt? Laat zij ook maar de belofte van zulk een beslissing doorschemeren? Niemand zal beweren dat de wetenschap dezer eeuw zich in die richting beweegt. Maar heeft dan ook wel iemand het recht, alsof die beslissing in zijn geest gevallen ware, zich zelven bij uitsluiting een naam toe te eigenen, waarop anderen meenen niet minder aanspraak te hebben? Kan het onzedelijk woordenspel heeten, wanneer anderen, b.v. liberalen, zich Christenen noemen, terwijl zij dien naam liefhebben en ten diepste overtuigd zijn het ware Christendom in zijn oorspronkelijke gedaante beter te vertegenwoordigen dan b.v. de confessioneelen? Noem u confessioneel, katholiek, antirevolutionair, Groningsch, Tubingsch: die namen zullen we elkander niet ontstrijden. Maar spreekt gij van C h r i s t e l i j k , - wie, bijna, schaart zich onder die vaan niet? En waarom gij met meer recht dan de anderen? Omdat gij wat stouter in uwe verzekeringen zijt? Maar dan maakt gij u de overwinning wat te gemakkelijk. Zou de tegenstander, als hij onheusch wilde zijn, niet evengoed kunnen uitroepen: uw scholen, die gij Christelijk-nationaal noemt, zijn onchristelijk en antinationaal? Als wij spreken van Christendom; mij dunkt, niets is eenvoudiger; dan bedoelen wij o n z e o p v a t t i n g van het Christendom. Totdat, ten genoege van de beschaafden en wetenschappelijk ontwikkelden (de massa, van hoe eerbiedwaardige vroomheid ook, heeft in vraagstukken van historische kritiek geen stem), is uitgemaakt, dat Evangelie hetzelfde is als orthodoxie, Christelijk identiek met confessioneel. Als men dan nog Christelijk noemt wat niet confessioneel is, klaag dan over onzedelijk woordenspel. Tot zoolang

heeft die beschuldiging, hoe hard ze klinke, geen de minste kracht.

Ik zie dus niet in, hoe de wetgever nu zou kunnen verklaren, dat alleen bij een confessioneele dogmatiek Christelijke deugdsbetrachting mogelijk is. Ik begrijp niet op welk motief aan ééne der partijen het officieel brevet van Christelijkheid zou moeten gegeven worden. Ik heb wel veel misbaar gehoord, en de andersdenkenden voor godloochenaars, Joden en deïsten, socialisten enz. zien uitmaken; maar ik heb niet bewezen gezien (het eenige waar het op aankomt) dat Christelijke deugden niet boven geloofsverschil staan, noch dat Christelijke deugd privatief eigendom van ééne fractie der Christenheid is.

Derhalve, de eisch is gebouwd op een onderstelling, die geheel valsch moet heeten.

'Maar als nu dat woord C h r i s t e l i j k zooveel ergernis geeft? Kan men op geen w e t t i g e motieven den eisch doen, welnu! sta dan, zonder recht, het verlangen toe. Waarom niet? Het zal bittere grieven wegnemen, de agitatie zal ophouden, de vrede wederkeeren.' Zoo denken er velen, en met de natuurlijke goedhartigheid den Nederlander eigen, zouden we al licht zeggen: het zij zoo! maak dan maar een artikel zonder C h r i s t e l i j k . Ik meen echter dat we aan deze gemoedelijkheid hier weerstand moeten bieden, en boven alles de rechten van het verstand laten gelden.

Wij leven niet meer in de lente van 1856. Toen had een wet tot stand kunnen komen, waarin de staatsrechtelijke neutraliteit ook formeel ware gehuldigd. Maar aan wie de schuld dat de wet met de Christelijke deugden is verrijkt geworden? Men heeft het volk te wapen geklept tegen het Ontwerp van Reenen, dat van C h r i s t e l i j k e deugden niet sprak, en nu zijn het de Christelijke deugden, vrucht der agitatie, waartegen zij opkomen, die zelf die agitatie hebben aangelegd en opgestookt. De liberalen hebben toen de formule, omdat zij het bevredigingsmiddel was, aangenomen. Moeten zij nu, door de formule te helpen schrappen, medewerken, om weder het land in rep en roer te brengen, en dat niet om een groot belang of beginsel; want de school zou toch niet onchristelijk, veelmin 'godsdienstloos' worden; maar alleen om aan een gedeelte van het volk iets toe te geven, dat zij, naar recht, niet eischen kunnen? Denkt men dat de meerderheid der natie, die de algemeene volksschool liefheeft, gedoogen zal dat men die school een brandmerk geeft?

want wat vóór 1857 zonder ergernis had kunnen geschieden, zou nu een geheel ander, odieus karakter dragen. Denkt men dat het woord C h r i s t e l i j k maar zoo stillekens verdwijnen zou! Is het nog niet genoeg? Moet nog eens de stroom der godsdienstige partijdriften over het land worden losgelaten? Moet wederom een dierbare naam de hartstochten van de lagere sferen der maatschappij doen ontbranden? Is men vergeten, met hoeveel weeën deze vrucht der irenische politiek is ter wereld gekomen? Als wederom de strijd wordt geopend, dien we in 1856 moesten beleven, weet gij dat Nederland nog een man als van der Brugghen rijk is, wiens verheven persoonlijkheid den storm bezweren zal? Wat zou de vrucht van alles zijn? Nieuwe volksberoering, nieuwe stof voor den gloed der partijschap, die de natie in haar edelst gevoel verteert of verkoolt, - publiek schandaal! En het resultaat van dat alles? een leugen! i n s c h i j n veranderd, bleef i n w a a r h e i d de school dezelfde die zij was.

'Zou het goed, wenschelijk, staatkundig zijn om, nu die woorden in de wet zijn gebracht, ze daar uit te lichten? Men heeft veel gesproken van het nationaal gevoel, in betrekking tot deze wet; maar ik zou inderdaad meenen dat nationaal gevoel te kwetsen, indien men die woorden, nu eenmaal in de wet gebracht, er uit ging lichten.' Zoo van Zuylen in 1857. Wat moet de van Zuylen van 1866 wel vreemd hebben opgezien, als hij naast zijn 'bijdrage ter a g i t a t i e' dat 'wegslepend advies'[1], het voortreffelijk advies van 1857, heeft gelegd, waarin hij als met profetischen blik woorden sprak, die, reeds toen zoo waar, na tien jaren het nog veel meer zouden zijn!

Keuchenius heeft ten vorigen jare gezegd, dat de zaak 'zal zegevieren, al ware het dan niet omdat men overtuigd is, dan toch om van onzen lastigen aandrang verlost te wezen, om onzer onverzettelijkheids-, of wil men liever, om onzer onbeschaamdheidswil'[2]. Ik vind het troostrijk dat men, als de middelen tot overtuiging te kort schieten, altijd nog op de onbeschaamdheid rekenen kan om zijn doel te bereiken. Maar het schijnt mij toe, dat wie een goede zaak voor heeft, zich ook geen onverzettelijkheid, zelfs tegen den onstuimigsten aandrang, behoeft te schamen. Zoo men voor dien aandrang bezweek, zonder overtuigd te zijn, het zou een onvergeeflijke zwakheid, zoo niet erger, moeten heeten.

1 Groen, *Voorstel de Brauw*, II, 19.
2 *Bijbl.* 1867/68, blz. 98.

Maar er is een andere reden - en deze wel verreweg de zwaarwichtigste - waarom ik zou meenen, dat men zich met een weinig onaandoenlijkheid moet wapenen om den aandrang ernstig te wederstaan. Het is deze, dat de strijd tegen de formule C h r i s t e l i j k e d e u g d e n geheel iets anders bedoelt dan men voorgeeft.

Met die bedreigde of geschonden neutraliteit is het eigenlijk niemand ernst. Zou al die agitatie, met zooveel volharding en hartstocht, geen ander doel hebben dan om een verandering van redactie te verkrijgen, die - het is evident - noch in de hoofdgedachte der wet, noch in de praktijk iets veranderen zal? *Credat Judaeus Apella!* De malaise ligt dieper. Niet dat op de publieke scholen iets geleerd wordt dat eenig geweten krenkt: dit is de grief, dat op die scholen n i e t geleerd wordt wat men verlangt, geloofsleer, of wilt ge, de Bijbel. Men neemt ergernis, niet aan de n i e t - n e u t r a l e, maar aan de n e u t r a l e school. De agitatie is tegen art. 16, de ziel der wet (de publieke school is de a l g e m e e n e volksschool), niet tegen art. 23 gericht. De strijd is tegen het stelsel zelf, waaronder wij leven.

Niemand zal het misprijzen, dat men uit een toestand tracht te geraken, dien men verderfelijk acht. Gelooft gij dat het vaderland verloren is, wanneer op de school niet reeds de rechtzinnige begrippen den kinderen worden ingeprent, welnu! bepleit uw zaak, tracht de publieke opinie te winnen, en zoo den gezegenden toestand voor te bereiden. Maar wij wenschen den strijd met open vizier. Waarom niet, als de heer Groen en *de Tijd*, ronduit gezegd: ons programma is: totale omkeering van hetgeen bestaat? Waarom onder de heilige leuzen van r e c h t en v r i j h e i d een strijd te voeren, die geheel iets anders is dan hij schijnt?

Men kent den loop der geschiedenis. Eerste periode: strijd om v r i j h e i d v a n b i j z o n d e r o n d e r w i j s en om de inrichting van het Staatsonderwijs naar de leer der voornaamste Gezindheden. Het eerste verkregen, het andere geweigerd (tot 1857). Tweede periode: men richt allerwege bijzondere scholen op; er wordt gevestigd een centrale Vereeniging van bijstand (tot 1862). Derde periode: moedeloosheid over den tragen gang van het bijzonder onderwijs, wegens gebrek aan belangstelling, zichtbaar in ongenoegzame bijdragen van geld. De heer Groen keert in de Kamer terug, om nu door ondermijning van het Staatsonderwijs aan zijne richting de zege te verschaffen. Het Drieledig Voorstel (tot 1864). Vierde periode: De heer Groen waagt

den grooten aanval op art. 194 der Grondwet; de minder stoutmoedigen volgen van verre, en gaan onderwijl met den guerillaoorlog uit het derde tijdvak voort.

Tegen deze laatste taktiek nu is het dat wij opkomen. Hoe is het krijgsplan beraamd?

Het grootste bezwaar waarmee de confessioneele school te kampen heeft - laat het maar gezegd worden - is de nationale liefde voor de gemengde Staatsschool. Om deze liefde uit te roeien, om de gemengde school verdacht te maken als het bederf der volksopvoeding, is, jaren lang, niets gespaard. Dertig jaar lang heeft Groen daaraan al de kracht van zijnen rijken geest, al den gloed zijner welsprekendheid beproefd. De uitkomst was verre beneden verwachting. De natie scheen hardhoorig als men tegen hare scholen getuigde en waarschuwde. Is er geen beter middel om die gemengde school in een slechten reuk te brengen? Ja, laat er een officieele verklaring worden gegeven, dat de Staatsschool is een godsdienstlooze, nietchristelijke instelling! Het volk, niet geoefend in de fijnheden onzer terminologie, interpreteert het als goddeloos en onchristelijk. Dan kan de heer Esser tot de goê gemeente zeggen: ‘medebelijders van den Heere! Hoort! Tot nog toe was de school wel niet Gerformeerd, maar ten minste nog Christelijk. Maar nu? Ook dat woord C h r i s t e l i j k is uit de wet verdwenen! Kunt gij nu nog langer het dierbaar kroost aan dat godverloochenend onderwijs toevertrouwen?’ En dan zal wel alles in de armen van ‘het eenige onderwijs dat niet goddeloos behoeft te wezen’ (van den Biesen) toevlucht komen zoeken tegen dat ‘godsdienst- en zedenverpestend onderwijs’ (*de Tijd*)*!* Gelooft het volk maar eenmaal, dat de gemengde school een broeinest van socialisme, godloochening en zedeloosheid is, dan zal de liefde des volks haar ook wel verlaten! *Écrasez l'infame!*

De heer van Nispen heeft eens in de Tweede Kamer gezegd: ‘dat geteem van Christus en Christendom in 1857, het was om zand in de oogen der bevolking te strooien en anders niet!’ Zou er niet achter dat hartstochtelijk ijveren t e g e n ‘Christelijke deugden’ een dergelijke toeleg schuilen, iets dat op volksmisleiding gelijkt?

Maar er is nog zekerder middel dan verdachtmaking, om die school onder den voet te krijgen. Maak haar slecht; zoo slecht dat zij van ellende sterft. Ook met dat doel wordt de strijd tegen het woord C h r i s t e l i j k gevoerd. Valt dat woord, dan wordt in dien val (wij hebben het uit de beste bronnen aangetoond) alles meegesleept wat aan een school waarde kan geven; niet alleen

de geheele zedelijke strekking, maar ook het onderwijs zelf, behalve lezen en schrijven: een werk, dat dan weder, als in den gulden tijd vóór 1795, aan den invaliden soldaat en den ouden palfrenier kan worden opgedragen. Zoo wordt de school de caricatuur van een school; de slechtste bijzondere school zal nog verre boven haar te verkiezen zijn. En dan is de gouden eeuw aangebroken. Dan zal de confessioneele school overal m o e t e n verrijzen. Het geheele volk zal in hare handen moeten vallen.

Ziedaar het groote doel der schoolwetagitatie. Een doel, niet door ons gefantaseerd, maar door sommigen onverbloemd uitgesproken, door anderen voorzichtelijk aangeduid als het doel, waarop het streven gericht is. De gemengde school is de vijand, wiens rijk een einde moet nemen.

Maar als nu de eisch wordt gedaan, dat in art. 23 C h r i s t e l i j k moge wegvallen, omdat er misbruik van dat woord wordt gemaakt tot bestrijding van het Christendom; en achter dat onschuldig verlangen schuilt onmiskenbaar de toeleg, dien wij beschreven hebben; wat zal de Staat dan moeten doen? Kan dit bijna nog wel een serieuse vraag heeten?

Het is hier nu de vraag niet (ik herhaal het), of de Staat, ten einde het volksonderwijs tegen verval en ondergang te behoeden, de zorg voor lagere scholen op zich nemen moet. Over die vraag is vrij wat te zeggen. Maar hier geldt het geheel iets anders; namelijk of de Staat, als hem de plicht is opgelegd voor een universeel volksonderwijs te zorgen, den eisch kan inwilligen, dat hij dat onderwijs zoo slecht mogelijk zal maken? Wat een ongerijmdheid! De Staat zal, om het volksonderwijs te verheffen, scholen gaan oprichten, die de bespotting van een school zijn! - Neen, als de Staat publiek onderwijs moet verschaffen, dan zij het een onderwijs zóó volkomen als bereikbaar is met eerbiediging eener strenge neutraliteit. Maar ook hier zij de Staat tegen overdrijving op zijne hoede. De neutraliteit der school behoeft, mag niet verder worden gedreven dan zij in het geheele overige Staatsleven wordt toegepast. Evengoed als aan de andere publieke dienst, kan de Staat ook aan de school het zedelijk beginsel in zijn hoogste en zuiverste ontwikkeling toelaten. Waarheden, die de Staat, zonder zijn neutraal karakter te verliezen, in zijn wetten opneemt, als b.v. dat de slavernij een afschuwelijke instelling is, kunnen ook in de school, zonder de neutraliteit te schenden, bij onderwijs en opvoeding richtsnoer zijn. De ontwikkeling, waartoe de publieke school moet worden gebracht, heeft haar grens alleen in de algemeene gewe-

tensvrijheid, in gezonden zin opgevat. Den wensch, dat hij door s l e c h t e staatsscholen het bijzonder onderwijs zal in de hand werken, kan de Staat niet vervullen. En zoomin hij, ten genoege van particuliere ondernemingen, kan vernietigen of langzaam sloopen, wat zijn grondwettige en natuurlijke plicht voorschrift in stand te houden en tot bloei te brengen, zoomin kan de Staat ook de hand leenen om de publieke school, ten genoege harer tegenstanders, bij het volk verdacht en veracht te maken. Dàt is een taak, die hij aan particuliere krachten moet overlaten.

Op dien grond moet de Staat een wetsverandering weigeren, die de strekking hebben zou, om de publieke school te vernietigen, zoowel door ze bij het volk in minachting te brengen, als door ze in de banden eener z.g. godsdienstloosheid te slaan, waarin ze zou moeten kwijnen en weldra bezwijken. De eisch is in den vollen zin des woords o n r e d e l i j k .

Maar nog meer. Het is ook een hoogst o n b i l l i j k e eisch.

De heer Keuchenius heeft in November des vorigen jaars zijne verwondering te kennen gegeven, ‘dat de liberalen zich niet door hunne beginselen van v r i j h e i d v a n g o d s d i e n s t en r e c h t v o o r a l l e n genoopt hebben gevoeld om bij de behandeling der onderwijsquaestie de zijde der antirevolutionairen te kiezen[1]’. Wat mij verwondert is, dat een schrander hoofd als Keuchenius niet begrijpt hoe niets zóózeer als die zelfde beginselen het hun v e r b i e d t . De gewetensvrijheid v o o r e l k i n d i v i d u , ziedaar juist wat de liberalen tegen het clericalisme hebben te handhaven, ook op het gebied der school.

De gemengde school is in Nederland populair. Bewijst de haat der tegenstanders het niet genoeg, de jongste verkiezingen gaven geen twijfelachtig getuigenis. Het Christelijk element in die school bepaalt zich tot Christelijke d e u g d ; de Bijbel wordt er niet gelezen; ieder weet het. Toch bloeit zij. Hoe veel smaad is er al niet op die school geworpen; hoe zijn, jaren achtereen, met ongeëvenaarde felheid, allerlei volksvooroordeelen en volkshartstochten tegen haar opgezet, en nog blijft haar de liefde des volks getrouw. Wat mag de reden zijn van die ongemeene populariteit? Ik zou denken, dat zij die gunst te danken had aan haar onderwijs; ook dat men de gemengde school liefheeft om den geest dien zij aankweekt, om de nationale eenheid die zij symbolisch uitdrukt en krachtig bevordert. (Ik refereer het volksgevoelen,

1 *Bijblad*, 1867/68, bl. 79.

zonder eenige kritiek.) Maar er is nog een andere reden. Men beschermt de publieke school uit vrees voor de ‘secteschool.’ Men ziet in deze gevaar, behalve voor een bekrompen sectarischen geest, ook voor geestelijke overheersching. Dit laatste nu is geen denkbeeldig gevaar. De confessioneele school is de incarnatie van gewetensdwang. En daarom zullen de liberalen nooit den strijd opgeven voor de neutrale Staatsschool, die elk huisgezin en elk kind tegen gewetensdwang beschermt. Nooit zullen zij de partij kiezen van hen, die het volk tegen wil en dank willen drijven in de confessioneele school. Vrijheid voor allen is en blijft hun leus, - ook voor hen, die niet door een confesioneele partij ‘geëvangeliseerd’ willen worden. Daarom ook kunnen zij noch een officiëel brandmerk gedoogen, noch de opheffing, noch de langzame slooping eener instelling, die voor allen de waarborg van algemeene gewetensvrijheid is. Geen dwang is ter wereld ondragelijker dan die eener partij, die in het belang uwer ziel over u heerschen wil.

‘Desniettemin organiseert gij gewetensdwang,’ werpt de heer Groen den liberalen voor. Gij dwingt ons de scholen te gebruiken, die wij verfoeien! - Uit die batterij wordt voortdurend het publiek onderwijs beschoten. Maar te vergeefs. Er wordt door het publiek onderwijs geen geweten gekrenkt. Als de heer van den Biesen zegt[1]: ‘daardoor wordt het godsdienstbegrip van hen verkracht, die godsdienstloos onderwijs ten hoogste afkeuren,’ dan maakt hij zich aan een zonderlinge begripsverwarring schuldig, en neemt hij kerkelijk belang voor een godsdienstbegrip. Aan Joden, Katholieken, liberale Protestanten, oud-Gereformeerde scholen, of aan confessioneelen liberale scholen op te dringen: dat ware aperte gewetenskrenking; maar de neutrale school krenkt niemand en niets. Deze moge velen onvoldoende schijnen: onbruikbaar is zij voor n i e m a n d . Er o n t b r e e k t slechts aan een element dat men wenschelijk kan achten; maar het ontbrekende is aan te vullen buiten de school; wat er in de school is, is voor allen goed en bruikbaar: de confessioneele school zou een p o s i t i e f kwaad zijn, daar zij de kinderen voedt met begrippen, die voor de ouders l e u g e n l e e r konden zijn. Nu wordt slechts één vak niet geleerd, en de godsdienst blijft aan de kerk: dan zoudt gij uw kinderen, wildet gij ze niet laten doortrekken met, naar

1 Blz. 27.

uw geweten, valsche en ongezonde leerbegrippen, van de school moeten afhouden. Nu is de school z o n d e r onze godsdienst, dan zou zij t e g e n onze godsdienst zijn. Hetzij de eene of andere richting de school beheerschte, altijd moest de gewetensvrijheid het offer zijn. Tenzij, - als in autocratische rijken, - bij de wet wel rechten van gezindheden, maar geen rechten van individueele overtuiging bekend zijn. Daarvoor echter zijn wij in Nederland door de Grondwet (art. 165, maar vooral 164) behoed.

Wat zal er dan moeten geschieden, als de Staat zoowel aan de volksbeschaving als aan de algemeene gewetensvrijheid verplicht is, niet alleen publiek onderwijs te geven, maar het ook zooveel mogelijk te doen beantwoorden aan het doel?

Men zal moeten beginnen met ééne illusie op te geven. Men zal zich moeten schikken in den onvermijdelijken en bovendien grondwettigen toestand, dat het Christendom niet de officieele godsdienst van Staat is. Niets is den heer Groen hinderlijker dan dat, zooals hij het belijdt, het Christendom onder de categorie der individueele zienswijzen valt. Toch zullen wij, levende in een constitutioneel Nederland, moedig dien toestand moeten aanvaarden. Evenmin aan het Christendom der confessioneelen als aan het Christendom der Katholieken of der liberalen kan de Staat een officieele sanctie geven, zonder te kort te doen aan de grondwettige staatkundige gelijkheid van a l l e n . Het moge sommigen ongevallig zijn, maar het is het onvermijdelijk gevolg van een hoofdbeginsel van het moderne staatsleven.

Voorts zal men het niet langer in Nederland moeten betwisten, dat de inrichting van lager onderwijs naar billijkheid niet anders kan zijn. De publieke scholen worden ingericht voor de algemeene behoefte, terwijl voor bijzondere behoeften bijzondere scholen kunnen worden gesticht. Wat is daartegen te zeggen? Wie aan de lagere school eischen doet, die zich boven het peil der a l g e m e e n e behoefte verheffen, moet niet van den Staat, maar van eigen zorg voorziening wachten. Men is in het volle bezit van het recht, om hetwelk zoo vele jaren lang gestreden is, de volledige vrijheid van bijzonder onderwijs. - Het kanaal voor de gemoedsbezwaren is gegraven; dien het aangaat, zorge, dat zij daardoor een uitweg vinden. Maar de godsdienst, zal men zeggen, behoort toch ook onder de algemeene behoeften! Zeer wel. Maar welke godsdienst voldoet aan de algemeene behoefte? Verder zeg ik met den heer Wintgens: ‘de kinderen

moeten op de openbare scholen leeren niet wat zij moeten g e l o o v e n , maar wat zij moeten w e t e n .' En als men zegt, gelijk in het Verslag over het voorstel de Brauw, dat bij een groot deel des volks de aankomende jeugd elders nauwelijks eenigen godsdienstigen indruk ontvangt, dan mag de kerk - en het huisgezin - zich dien wenk aantrekken, maar voor den Staat kan dat nooit een reden zijn om zich te stellen in de plaats van de kerk, evenmin als dat de Staat de school tot een eetzaal maakt, wanneer de kinderen anders geen voedsel zouden ontvangen. Ik bid u, waar dient de kerk nog voor, als de Staat haar zelfs het godsdienstonderwijs nog uit de handen moet nemen?

Eindelijk: men zal den strijd tegen het publiek onderwijs moeten staken, en niet aan het land een onderwijs willen ontnemen, dat een groot gedeelte der natie liefheeft en niet missen kan. In stede van over het geheele volk een geestelijke curateele te willen oefenen, zal men de krachten moeten inspannen om in eigen behoeften te voorzien. Men zal het ongeduldig verlangen naar de heerschappij van eigen geloofsbegrippen dienen te matigen, en de zegepraal dier begrippen te zoeken op den weg niet van geweld, maar van overtuiging; niet door ze op te dringen waar ze niet worden begeerd, maar door ze begeerlijk te maken voor velen. Men zij daarbij gedachtig aan het schoone en geloovige woord van den heer Groen: 'indien het waarheid is hetgeen wij belijden, dan zal vroeg of laat, door ons of door anderen na ons, de zege worden behaald'[1]. Wanneer men alzoo r e s i g n e r e n , g e l o o v e n en w e r k e n leert, dan za het blijken 'dat volksgeest en volksgeweten elk bezwaar van staatsrechtelijken toestand overwint'[2]. Maar wil men op de puinhoopen van ons publiek onderwijs de confessioneele school doen verrijzen, om in de kinderen, het geslacht der toekomst, aan het liberalisme den doodsteek toe te brengen; is de beweging o f f e n s i e f : men zal de liberalen vinden op hun post.

Helder, 19 Mei 1868.

J.A. LAMPING.

1 *Adviezen*, II, 288*.

2 Groen in 1862, *Berichten*, IV, 159.

Vijftig jaren der Duitsche Bondsgeschiedenis.

III. De bond en de Bondsvergadering. Oostenrijk en Pruissen.

Oostenrijk's doel was, van den aanvang af, in den Bond te heerschen. Het had zelf, althans de matte staatswijsheid zijner regeerders had de moeijelijkheden geschuwd, welke uit het herstel van het eenhoofdig gezag in Duitschland zouden voortvloeijen; en ver boven de voorregten, maar ook boven de gevaren, daaraan verbonden, had het de vriendschap van Pruissen en van de Middenstaten verkozen, als prijs voor het opgeven der hegemonie gekocht. De naijver zijner Duitsche bondgenooten zou, naar het meende, vermeden worden, wanneer het zelf allen voorrang beperkte tot een eenvoudig voorzitterschap in den nieuwen Bond en door die schijnbaar volkomene onderlinge gelijkheid, die in geest en bewoordingen der grondwetten van dien Bond lag opgesloten

Met der daad echter verwachtte Oostenrijk van het Bonds-Presidium de wezenlijke voordeelen terug, die het met het keizerschap verloren had. Het meest overeenkomstig zijn belang was eene zoodanige regeling der bondsbetrekkingen, waardoor aan de magtigste leden, Oostenrijk in de eerste plaats, ruime gelegenheid gegeven werd op elk der overigen invloed uit te oefenen: en die toestand werd door de Bondsakte van 1815 in het leven geroepen. Van hare dubbelzinnige bepalin-

gen kon Oostenrijk partij trekken, om zijn eigen regeerstelsel aan den Bond op te dringen; het kon bij elke gelegenheid het volle gewigt zijner magt leggen in de schaal der algemeene Duitsche belangen. Daartoe werd wel eene staatkunde vereischt die sophismen à la von Gentz voor logica aanmerkte, en de vraag van het regt gestadig en voorbedachtelijk met die van de magt verwarde; maar juist op dat gebied was de vorst von Metternich meester. Zeker van den bijval van alle bondsvorsten, waar hij de bijzondere souvereiniteitsregten in bescherming nam, wist hij elke poging tot ontwikkeling der bondsinstellingen in nationalen zin af te wenden, door hun het schrikbeeld voor oogen te houden van een 'Bundesstaat, dessen Existenz nothwendig ein Oberhaupt voraussetze'[1]. Was het daarentegen in Oostenrijks belang wenschelijk, de banden wat naauwer toe te halen, dan werd juist die bijzondere souvereiniteit der deelen als de oorzaak aangewezen, waardoor de Bond magteloos werd om zelfs het goede te willen. Gold het, eindelijk, afwijkenden te overreden of tegenstrevenden te dwingen, dan werd met het brutale argument gespeeld dat de kleinere Duitsche vorsten de eenige reden van hun bestaan in de vereeniging met hunne magtiger bondgenooten vonden, en hun de bedreiging toegeworpen dat Oostenrijk den Bond verlaten zou, indien aan zijne eischen niet voldaan wierd[2]. Zoo was het aan den eenen kant vleijen, aan den anderen bedreigen, terwijl het op elk congres en bij elken voorgestelden maatregel duidelijker werd dat het niet te doen was om de algemeene belangen te bevredigen of den openbaren regtstoestand in het Bondgenootschap te verzekeren, maar veeleer om het oude overwigt van Oostenrijk, in den vorm gewijzigd, te herstellen.

In plaats van, als weleer, de kern eener oppositie te vormen, werkte juist Pruissen door zijne medepligtigheid er toe mede, dat Oostenrijk zijne plannen met goed gevolg doordrijven kon. De reactie, waarin eerstgenoemde staat de kracht van zijn inwendig bestuur ging zoeken, was oorzaak der verwijdering van mannen als Humboldt, Niebuhr, Boyen, die, ter-

1 Zie het 23e Protocol van Weenen van 19 April 1820.

2 Zie Schaumann, 'Der Congress zu Karlsbad', S. 234.
Von Wangenheim gewaagt in zijne aangehaalde nota (waarover straks nader) ook van de bedreiging der grootmagten: 'den Bund lieber zu verlassen, als ihm eine Selbständigkoit zu gestatten, in welcher er aufhören würde ein blosses Mittel für *ihre* Zweeke zu sein.'

wijl zij de liberale begrippen voorstonden, tevens Pruissen vrijwaren wilden tegen den leiband der Metternichsche politiek. Hare zelfstandigheid in den Bond offerde de Pruissische Regering in de eerste plaats op aan de vermeende behoefte aan Oostenrijks steun in den strijd tegen de democratische beginselen. Maar ook beschouwingen van anderen aard werkten hiertoe krachtig mede. De broederlijke eensgezindheid immers waarmede de groote mogendheden van Europa in het Heilig Verbond vereenigd waren, bleek niet veel verder te strekken dan tot gemeenschappelijke bestrijding der revolutie. Met name ten aanzien van Duitschland, als het middenpunt van dit werelddeel, hadden de bijzondere berekeningen der buitenlandsche kabinetten zich sedert 1815 duidelijk genoeg geopenbaard. Door Oostenrijk en Pruissen vast te klinken aan een veelhoofdig bondgenootschap, hadden zij hen met der daad onschadelijk willen maken voor de overige groote mogendheden van Europa; en de geschiedenis van het volgende tijdvak heeft aangetoond, hoe juist zij hierin gezien hadden. Voor Frankrijk en Rusland voornamelijk leverde de Duitsche magt een blijvend voorwerp van ijverzucht op, waarin ook door de toenmalige Engelsche bewindslieden gedeeld werd. In gelijke mate als de constituerende akte van den Bond aan hun belang beantwoord had, was elke handeling die eene versterking van dien Bond beoogde, geschikt hun naijver en vrees op te wekken. Uit dat oogpunt bij voorkeur beschouwden de buitenlandsche regeringen de Congressen van Carlsbad en Weenen, en hetgeen van de geheime verhandelingen, daar gehouden, uitlekte. Capodistria en Anstett, de wel bekende agenten der Russische staatkunde in Duitschland, verklaarden zich hevig tegen maatregelen, die den Bond en zijne instellingen tot het werktuig der groote Duitsche mogendheden maken zouden; en eene circulaire waarin de persoonlijke zienswijze van den Czar doorstraalde, ging, ondersteund door de houding der Fransche diplomaten, bij de kleinere Duitsche Hoven rond, als opwekking tot verzet tegen hunne magtige bondgenooten[1]. Pruissen, in beginsel met Oostenrijk eenstemmig, werd tegenover zoodanige gedragingen te eerder tot eene naauwe aansluiting aan de Duitsche hoofdmagt bewogen. Aan de

1 Zie de Memoirs of Castlereagh, p. 156-167.
De Russische invloed werkte in Duitschland te krachtiger, ten gevolge der dynastische verbinding van Rusland met Wurtemberg, Baden, Weimar en Oldenburg.

eischen der algemeene staatkunde maakte Pruissen zijne bijzondere plannen, zijne specifiek Duitsche rol ondergeschikt; het hechtte nu eene zóó hooge waarde aan de uitwendige eenheid van Duitschland, dat het voor lange jaren met Oostenrijk vereenigd bleef, in weerwil dat menig Pruissisch of Duitsch belang die vereeniging ontraadde[1].

Sedert de voordeelen der eensgezindheid tusschen Oostenrijk en Pruissen in den bevrijdingsoorlog gebleken waren, was het een grondbeginsel der meeste Duitsche staatslieden geworden, dat belang bovenal te bevorderen. 'Nur das heftige,' schreef Gagern aan den vertegenwoordiger van een der Duitsche staten te Carlsbad, 'von mir selbst so nachdrücklich getheilte Verlangen, die Höfe von Wien und Berlin in *Eintracht* zu sehen, und das zu befördern, konnte Sie auf Abwege bringen'[2]; en werkelijk werd aan dat denkbeeld niet het minst op de Congressen te Carlsbad en Weenen geofferd. Natuurlijk dat Metternich en Bernstorff het ook ten voordeele van hun stelsel exploiteerden. Het belang van de eensgezindheid der hoofdmagten noopte de oppositie op beide congressen, zich neêr te leggen bij veel wat voor haar geen behoefte, of zelfs niet wenschelijk was[3]; het deed de beruchte bondsbesluiten van 20 September 1819 eene éénstemmigheid verkrijgen, die blijkens een afzonderlijk protocol in het wezen der zaak niet bestond. Dat belang werkte mede om de handelingen der Bondsvergadering sedert eene uiterlijke eensgezindheid te doen vertoonen, waarvan soortgelijke vergaderingen zelden voorbeelden hebben opgeleverd; het was oorzaak dat gedurende dertig en meer jaren het geheim bewaard bleef van den scherpen tegenstand, dien zoowel te Carlsbad als te Weenen de plannen der beide hoofdmagten ondervonden hadden.

Het is daarom van groot gewigt, in het oog te houden op welke wijze de Carlsbader besluiten en de Slotakte van 1820 tot stand kwamen. Naar Carlsbad werd van de een en veertig leden, waaruit het Bondgenootschap toen bestond, naauwelijks één vierde deel door Oostenrijk opgeroepen, in weerwil dat de

1 Von Gentz gaf dan ook aan de Pruissische ministers den dubbelzinnigen lof: 'Sie haben auf dem mit Oesterreich gemeinschaftlich betretenen Wege cine Treue und eine Festigkeit bewiesen, die wir dankbar anerkennen müssen.'

2 Gagern aan von Plessen, in de 'Wichtige Urkunden' S. 331.

3 Vg. o.a. de Wurtembergsche verklaring in het Protocol der Bondszitting van 3 Julij 1823.

regtsgelijkheid van allen weinige jaren te voren in de grondwet van den Bond uitdrukkelijk bepaald was. De besluiten, daar genomen, werden door het Presidium aan den Engeren Raad der Bondsvergadering eenvoudig ter aanneming voorgelegd, zonder dat het meerendeel der bondsregeringen kennis kreeg van hetgeen er verhandeld was, of den tijd had zich over de besluiten zelve te beraden[1]. Dat, ook na de bijeenkomst te Carlsbad, de Weener Slotakte buiten de Bondsvergadering om, in afzonderlijke conferentiën vastgesteld werd, verried de bedoeling van Oostenrijk en Pruissen, om het eenig en bestendig orgaan van den Bond ondergeschikt te maken aan den invloed der bijzondere regeringen. Het was bij deze gelegenheid, dat de Wurtembergsche bondsgezant von Wangenheim[2] met nadruk waarschuwde tegen de gevaren van zoodanige conferentiën, in een bondgenootschap, dat uit leden van zoo hoogst ongelijke materiële magt en staatkundige rigting was zamengesteld. Stemmen op diplomatische bijeenkomsten uitgebragt, waren altoos in meerdere of mindere mate aan den invloed der overmagt onderhevig. Slechts beraadslagingen in het openbaar en in den wettelijken vorm gehouden, konden den noodigen waarborg geven dat het regt niet verkort werd. Zelfs zoo afdoende gronden waren echter niet bij magte om de midden- en kleinere staten te weêrhouden, de rigting door Oostenrijk en Pruissen aangewezen, te volgen. Wel werd hier en daar gevoeligheid betoond over de geheimzinnigheid, die over den eigenlijken kern van het verhandelde te Carlsbad verspreid bleef. Wel droegen de conferentiën van 1820 menigvuldige blijken van den naijver der zwakkere bondgenooten jegens de magtigen. Maar beide congressen werden met eene eenstemmige dankbetuiging aan Oostenrijk besloten, wegens zijne op nieuw gebleken zorgen voor het algemeene welzijn; de uitkomst der Weener conferentie werd, gelijk die van Carlsbad, door de Bondsvergadering zonder beraadslaging tot bondswet verheven. Zoo doende werden de verhoudingen, zooals zij in het Bondsregt gegrond waren, omgekeerd, en in plaats dat de Vergadering te Frankfort de leidster der algemeene aangelegenheden en de

1 Op aandrang van Metternich, waren die besluiten aan de te Carlsbad niet vertegenwoordigde regeringen meêgedeeld: ‘mit der Anweisung ihren Gesandten beim Bundestage die Instruction einer unbedingten Annahme zu geben.’ (20e Protocol van Carlsbad.)

2 In zijne meermalen aangehaalde Nota.

hoogste wetgevende magt in den Bond was, viel haar slechts de taak ten deel, uit te voeren hetgeen de regeerders der bijzondere Staten in congressen hadden besloten.

Nadat eenmaal de stelling uitgesproken was, dat de ontwikkeling van het bondswezen uitsluitend aan de vorsten toekwam, lag die omkeering geheel op den weg door Oostenrijk en Pruissen ingeslagen. Een bestendig orgaan toch, als de Bondsakte wilde, zamengesteld uit mannen aan wie in zuiver bondgenootschappelijken zin eene groote mate van zelfstandigheid verzekerd was, ontsnapte aan hun regtstreekschen invloed. Werden daarentegen de leden der Bondsvergadering als de uitvoerders van den wil hunner regeringen aangemerkt, dan hadden Oostenrijk en Pruissen vereenigd slechts aan ieder dezer hun overmagt te doen gevoelen, om zeker te zijn dat hunne zienswijze ook te Frankfort bovendrijven zou. Een eersten stap tot die omkeering had de Slotakte gedaan, door alle inmenging der Landstenden in de aangelegenheden van den Bond uit te sluiten. Die bepaling, te Weenen - men moet het erkennen - met toestemming van alle bondsregeringen vastgesteld, verzekerde aan de beide hoofdmagten een invloed op de gedragingen der overige Duitsche hoven, dien zij nimmer verkrijgen konden, indien de regeringen wegens bondszaken verantwoordelijk geweest waren aan de Landsvergaderingen. Nu werden, in den afgesloten kring der Duitsche regenten, de bedoelingen van Oostenrijk en Pruissen regel en wet. Onder hun gezamenlijken invloed werden ministeries in de bondslanden aan het bestuur gebragt of omvergeworpen, naar gelang zij hunne inzigten bevorderden of tegenwerkten. Door hunne diplomatie werd elk vraagstuk, dat niet aan de Bondsvergadering onttrokken kon worden, bij de bijzondere regeringen zoodanig ingeleid en voorbereid, dat eene oplossing in hun zin vooraf verzekerd was. Natuurlijk dat de werkzaamheid der Bondsgezanten aldus hoe langer hoe meer door de uitdrukkelijke voorschriften hunner regeringen belemmerd werd. Ten einde van dien kant geheel veilig te zijn, besloten Oostenrijk en Pruissen het personeel der Bondsvergadering te zuiveren van de gevaarlijke elementen, die het meer vrijzinnig tijdvak van 1816 daarin gebragt had[1]. Terwijl Langenau, met den

1 Van de onderhandelingen deswege door Oostenrijk en Pruissen gevoerd, weten te verhalen het artikel: ‘the German Diet’, in *The Portfolio*, IV, en *Gerriuus*, VII, 1, S. 139-146.
De bedoeling der hoofdmagten is in de Memorie van een Pruissich minister van 1822 openlijk erkend. Het heet daar: ‘Um dem Wiederaufleben eiens ähnlichen Systems am Bundestage vorzubeugen, dürfte ein beachtungswerthes Mittel sein die Einführung des Gebrauchs, über die designirten Bundestagsgesandten, ehe ihre Ernennung öffentlich bekannt gemacht wurde, regelmässig die Meinung der übrigen Bundesstaaten anzuhören. *Was bei den Ernennungen der grossen Höfe eine blosse Formalität wäre, könnte diesen auf die Wahlen der mittlern und kleinern Staaten einen wesentlichen Einfluss geben.*’ (‘Wichtige Urkunden’.)

Pruissischen commissaris vereenigd, de Commissie voor militaire zaken te Frankfort geheel naar zijne hand wist te zetten, werd nu ook aan de oppositie, die na het uittreden van Gagern in de Bondsvergadering was blijven bestaan, voor goed een einde gemaakt. Von Wangenheim in de eerste plaats, met wien die oppositie thans stond of viel, werd op aandrang van Oostenrijk en Pruissen vervangen; en zij zelve gingen over tot de benoeming van bondsgezanten, van wie zij eene krachtiger verdediging van hun stelsel, dan tot dusver had plaats gehad, met grond konden verwachten. Het is genoeg, hier de namen van een Münch-Bellinghausen en vooral von Nagler te noemen[1].

Kenschetsend voor het karakter der Bondsverhandelingen, dat op deze wijze bestendigd werd, was de voordragt van den Oostenrijkschen President-minister in eene der laatste Bondszittingen van 1823. Na eene lofrede te hebben gehouden op het zoo gelukkig bestaande stelsel van behoud, dat alleen voldoen kon aan het wezenlijke doel van den Bond en aan de eischen van het algemeene welzijn, legde von Münch-Bellinghausen zijne ambtgenooten de verklaring in den mond: ‘die fernere Ausbildung des Bundes kann nur durch uns und durch die Instructionen unserer Committenten bewirkt werden,’ om daarmede tot de verrassende gevolgtrekking te geraken, dat, hoe verdienstelijk ook de studie van het Duitsche staats- en bondsregt zijn mogt, de Hooge Vergadering te Frankfort geen beroep op de theoriën van dat regt in haar midden mogt toelaten. Met het cynisme dier verklaring hield het in de geschiedenis van het staatsregt ongehoorde besluit, dat daarop volgde, gelijken tred[2]. Reeds afgesloten van elke regtstreeksche aanraking met het volk[3],

1 Zie bij Nauwerck, l.l., III, p. 1-4, eene opgave der veranderingen in het personeel der bondsgezanten, gedurende 1820-1824.

2 Protocol der 24° Bondszitting van 11 December 1823.

3 Art. 53, der Slotakte.
In den ‘Vortrag der Redactions Commission über den Entwurf der Schlussakte’ heet het te dien aanzien: ‘Durch den Artikel 53 ist der geäusserten Besorgniss wegen unbefugten Klagen an die Bundesversammlung begenet, und der Grundsatz *dass die Bundesversammlung mit den Unterthanen der Bundesstaaten nicht in Berührung tritt*, vollkommen gesichert.’ (Protocol XXII der Ministeriele Conferentien van Weenen.)

zou de Bondsvergadering ook voor alle ontwikkeling der staatswetenschappen in Duitschland voortaan ontoegankelijk zijn. Bij zoodanigen stand van zaken werd de openbaarmaking van de handelingen der Bondsvergadering onraadzaam; en op voorstel van Oostenrijk werd de tot dusver gevolgde regel thans in die mate uitzondering, dat sedert al wat eenigzins wetenswaardig was in de openbare uitgave der Bonds-Protocollen gemist werd. Nu werd ook, alweder op voorstel van het Presidium, de werking der voorloopige Carlsbader besluiten voor onbepaalden tijd verlengd. Met dezelfde éénstemmigheid, waarmede de Bondsvergadering in hare eerste zamenkomsten de ontboezeming toegejuicht had: ‘Die Entwicklung des National-Bundes müsse den Erwartungen der öffentlichen Meinung huldigen und entsprechen, weil die Zeit und Cultur der Menschheit keinen Grenzpunkt kennt’[1], met dezelfde eenstemmigheid werd thans eene reeks van maatregelen bestendigd, die de vrijheid der landsvergaderingen, van het onderwijs en de drukpers aan het wantrouwend toezigt en de regtstreeksche inmenging der Bondsvergadering of, wat hetzelfde was, van Oostenrijk en Pruissen onderwierpen[2].

De staatkunde van Metternich vierde haar triomf. Het succès van het oogenblik verblindde ook velen, wier wezenlijke belangen er door bedreigd werden; en daar het Oostenrijksche Hof zijne heerschappij steeds in aangename vormen kleedde en daarbij de Souvereinen zelve eerbiedigde, was die heerschappij weldra in geheel Duitschland onbetwist. De tijd was gekomen, waarin Metternich's kasteel aan den Rijn het middenpunt uitmaakte van de bijeenkomsten der Duitsche vorsten en hunne ministers; waarin de dagbladen met geheimzinnigheid wisten te gewagen van de gewigtige verhandelingen, daar gehouden; waarin het voor Duitsche en vreemde staatslieden, ja, voor gekroonde hoofden, als de hoogste onderscheiding gold, te gast te zijn geweest op slot Johannisberg!

Maar de geest der Bondsakte werd nu verkracht, en het

1 Zie de Protocollen der Bondsvergadering van 11 en 18 November 1816.
2 Dat het besluit tot verlenging der voorloopige drukperswet van 1819 niet op grondwettige wijze tot stand kwam, beweert Collmann, ‘Gemeines Dentsches Pressrecht’, S. 509-534.

oorspronkelijke doel van den Bond geheel miskend. Volgens de stilstandstheorie der Duitsche hoofdmagten, was het de duurste pligt van alle regeringen, het bestaande te behouden, en daarvan noch voor- noch achterwaarts af te wijken[1]. Met die theorie, die Metternich's staatswijsheid in het donkerste licht stelt, was de ontwikkeling der bondsinstellingen, de bevordering der nationale eenheid eeuwig onvereenigbaar. De vraagstukken, waarbij de natie het meeste belang had, of wier oplossing voor een juist begrip van het Duitsche bondsregt onmisbaar was, bleven aldus opzettelijk onbeslist. De hoofdvraag in elk bondsregt, wijl zij het geheele begrip der eenheid in zich sluit, die der verhouding van den Bond tot de Bondsstaten, was dermate dienstbaar gemaakt aan Oostenrijk's reactionaire staatkunde, dat zij voet gaf aan eene telkens herhaalde inmenging in de bijzondere aangelegenheden der bondsstaten, maar tevens dermate onvoldoende geregeld, dat Regeringen en Landstenden in een onafgebroken strijd geraakten over vermeende inbreuken der Bondswetgeving op de wetgevingen der bondslanden. In 1815 was aan den Bond de bevoegdheid gegeven, de invoering van het vertegenwoordigend regeringstelsel in de verschillende staten te bewerken; en het had niet aan stemmen ontbroken, die op het ten uitvoer leggen daarvan aandrongen. Maar, alweder was het stelsel van Oostenrijk en Pruissen oorzaak, dat slechts bepalingen vastgesteld werden van dien aard, dat zij evenzeer grond opleverden tot veroordeeling als tot toelating van hetgeen zich sedert ontwikkelde. Dubbelzinnigheid werd de grondtoon, waar opregtheid van bedoeling en voorschrift den eenigen zekeren waarborg voor de regeringen zoowel als voor de bevolkingen oplevert. Besluiten, waardoor men de zaak der volksvertegenwoordiging vernietigen wilde, terwijl men den naam behield, werden wel genomen, maar niet afgekondigd. En terwijl aldus een der hoofdpunten in het staatkundig leven des volks aan zich zelf bleef overgelaten, kon het niet anders of eenmaal zou met geweld de regtsgrond veroverd worden, dien de regeringen het onthielden.

De bepalingen omtrent de materiele ontwikkeling van Duitschland werden evenzeer veronachtzaamd, wijl het verbodstelsel op handels- en nijverheids-gebied in Oostenrijk van

1 Zie o.a. den brief van Metternich aan Berstett van 4 Mei 1820, waarbij de Oostenrijksche Minister op verlangen van den Groot-Hertog van Baden zijne inzigten omtront den politieken toestand van Duitschland meêdeelde; bij Klüber und Welcker, ‘Wichtige Urkunden’, S. 335-340.

kracht, geen nadere aaneensluiting met het overige Duitschland toeliet. Metternich sprak openlijk in de ministeriele conferentie te Weenen als zijne overtuiging uit, dat één algemeen Duitsch handelsstelsel tot de vrome wenschen behoorde[1]. En toch werd op die zelfde conferentie duidelijk genoeg de stelling ontwikkeld, dat juist de belemmeringen der handelsgemeenschap algemeene ontevredenheid in alle Duitsche landen verwekten, en het zaad verspreidden van onrust en weêrspannigheid tegen de wet[2]. Even als te Carlsbad door den Badenschen Minister, werd door de meerderheid der vertegenwoordigers te Weenen de mogelijkheid zoowel als de dringende noodzakelijkheid erkend, dat algemeene regelen voor de handelsbetrekkingen en tolstelsels der verschillende Bondsstaten aangenomen werden. Maar ook hierin leed de meerderheid schipbreuk op den vereenigden tegenstand van Oostenrijk en Pruissen, en het 65e artikel der Slotakte was niets dan een flaauwe weêrklank van het 19e artikel der Bondsakte. Heeft Pruissen in later tijd eene schuld trachten goed te maken, die het hier met Oostenrijk gezamenlijk jegens het overige Duitschland op zich laadde, het was alleen ter voldoening aan zijne eigene belangen, maar buiten den Bond om, en in strijd met den geest der bondsinstellingen, dat het 't Tolverbond schiep.

Aan dat onbevredigd laten van dringende behoeften en regtmatige wenschen, aan dat veronachtzamen van wezenlijk algemeene belangen had de Bondsakte van 1815 slechts een zeer gering deel. Zij was, het is waar, in menig opzigt onvolkomen, maar zij had altans den weg opengesteld en aangewezen voor ontwikkeling en geleidelijke hervorming. Dat in plaats daarvan stilstand tot stelsel verheven, dat in 't belang der nationale eenheid slechts naar middelen zou gegrepen worden als eene centrale bondspolicie en eene gemeenschappelijke censuur

1 Protocol der 28e ministeriële conferentie te Weenen, van 11 Mei 1820. Tegenover deze meening stond die der overige bondsministers, met uitzondering van Pruissen; en wij lezen dan ook verder in hetzelfde Protocol: 'Die Mehrheit der übrigen Herren Bevollmächtigten war jedoch dieser Ansicht nicht, sondern hielt es für rathsam und nützlich dass die Conferenz die weitere Behandlung dieser Frage der Bundesversammlung dringend zur Pflicht mache.'

2 Het was vooral de Minister van Saksen-Weimar von Fritsch, die in 1820 te Weenen het beginsel der handelsvrijheid voorstond. De wenschelijkheid der opheffing van alle tollinies tusschen de Duitsche Bondsstaten was door von Berstett reeds op de Conferentie te Carlsbad ontwikkeld in eene memorie, afgedrukt achter het 9e Protocol van Carlsbad. ('Wichtige Urkunden'.)

aanboden[1], daartoe was geenerlei voorschrift, geene aanleiding zelfs in de Bondsakte aanwezig. Niet de Statenbond van 1815, maar de geest die er willekeurig in gebragt werd en de éénzijdige uitlegging aan zijne organieke bepalingen gegeven, leidde tot die beklagenswaardige uitkomsten. Met edele verontwaardiging verhieven Stein en Gagern hunne stem, om de oorzaken van het bederf van Duitschland, onder Oostenrijks en Pruissens suprematie, aan te wijzen, daar waar zij werkelijk gelegen waren: in de volslagen omkeering van het bondsregt, in de zege der reactie en de vervanging van alle zelfstandige en bekwame mannen, in bonds- en staatsbesturen, door middelmatige en afhankelijke[2]. De ontwikkeling van het Duitsche bondsleven had eene geheel andere kunnen zijn, indien de magt op dit tijdstip in andere handen geweest ware. Thans vormden de vorsten, onder de leiding der beide hoofdmagten, een afgesloten kring, die slechts in onderlinge eenstemmigheid de verwezenlijking der eenheid en de ware kracht van Duitschland zocht. In den waan dat aldus de toestanden geregeld werden, die uit de Bondsakte voortvloeiden, regelden zij met der daad niet anders dan hunne persoonlijke verhouding tot die toestanden, door eene wetgeving in het leven te roepen, die eeniglijk op het bijzonder belang der heerschers berustte en in staat was dat belang te bevredigen. Van de scherpe afscheiding tusschen regeerders en geregeerden - dat noodlottig verschijnsel, waaruit de geheele volgende geschiedenis van Duitschland is af te leiden - was de oorzaak daar gelegen. Was het te verwonderen, dat het orgaan der vorsten zijne oorspronkelijke bestemming verloochende, en zijne handelingen voortaan, met het oog op de nationale belangen en den openbaren regtstoestand in het Bondgenootschap, met onvruchtbaarheid geslagen waren? Metternich erkende dat de Bondsvergadering thans eene geheel andere stelling dan vóór 1820 innam: ‘Wäre die Bundesversam̄lung eine Art Nationalrepräsentation, wie es in den ersten Jahren ihrer Existenz von der liberalen Partei gewünscht würde, bestimmt alle Rechte zu schützen und in die Angelegenheiten der Deutschen Unterthanen einzugreifen, so würde ihr allerdings das allgemeine Interesse nicht entgehen. Die Competenz der Bundesversam̄lung ist aber

1 Von Gentz beweerde o.a.: ‘Die Centralcommission zur Voruntersuchung den demagogischen Umtriebe sei ein Erhaltungsmittel der Deutschen Einheit, ein Damm gegen die Meinung als habe Deutschland keinen Gesammtbestand.’

2 Zie ‘Mein Antheil an der Politik’, II, S. 9.

seit dem Jahre 1820 auf eine Art geregelt welche ihr eine andere Stellung gegeben hat'[1]. Hoe ver die verandering van stelsel leidde, bleek uit de overeenkomst die in 1834 door de ministers der Duitsche Staten te Weenen gesloten werd. Besluiten, die regtstreeks tegen de vrijheden des volks en tegen de staatsregelingen der bondslanden gerigt waren, werden aan de gezanten te Frankfort, onder stipte geheimhouding, als rigtsnoer voor de gedragslijn der Bondsvergadering voorgeschreven[2]. Tot zoodanige doeleinden, die men niet waagde te openbaren, werd thans het eenig orgaan van den Bond misbruikt. Door tallooze *incompetent*-verklaringen zou die vergadering ook daar de willekeur in de hand werken, waar zij volgens letter en geest der Bondsakte de eenige bevoegde, hoogste wetgevende magt uitmaakte. Zij zou bij het Duitsche volk allen invloed en gezag verspelen, door het misbruik dat daarvan gemaakt werd, en, alléén staande tegenover de natuurlijke ontwikkeling van dat volk, te midden van groote gebeurtenissen onmagtig blijken om den stroom te keeren, dien het haar grootsche taak geweest ware te leiden en te beheerschen.

Is al het voorgaande niet te vergeefs gezegd, dan springt in het oog, hoe zeer Kaltenborn zich aan de historische waarheid vergrepen heeft, waar hij, op het voetspoor van von Radowitz, den stationairen toestand van Duitschland in het tijdperk van 1820 tot 1848 toeschreef aan het verzet der Midden- en kleinere Staten tegen de nationale ontwikkeling van het Bondsleven[3]. Wij hebben integendeel gezien, hoe de aanvankelijke werkzaamheid der Bondsvergadering in dien geest, hoe de pogingen en voorstellen van Wurtemberg, Baden, Saksen-Weimar, die daartoe strekten, afstuitten en geweldig teruggedreven werden door den storm van reactie, die uit Carlsbad en Weenen opdaagde. Maar, tegenover de zucht van Oostenrijk en Pruissen, om de belangrijkste onderwerpen te onttrekken aan het eenige orgaan van den Bond, tegenover de doorgaande miskenning der behoeften van den tijd door het Presidium, tegenover

1 Oostenrijksch Memorandum van 1832.

2 Op voorstel van Metternich werd, namelijk, te Weenen besloten: 'dass hinsichtlich der *zur Verlautbarung nicht bestimmten Artikel* die Regierungen sich vorbehalten, an ihren Gesandten am Bundestage, unter Anfbietung strenger Geheimhaltung, sowohl zur Bezeichnung der allgemeinen Richtung, als zur Anwendung auf vorkommende specielle Fälle, die geeigneten Instructionen zu ertheilen.' (Protocol VIII der Weener Conferentie van 1834).

3 'Geschichte der Deutschen Bundes-Verhältnisse und Einheitsbestrebungen von Carl von Kaltenborn' (II Bände, Berlin, 1857), I, S. 334-340.

de aanmatigingen der beide hoofdmagten, ontstond bij de Midden- en kleinere Staten een streven, dat, naauw aan de zucht tot zelfbehoud verwant, te stipter aan de letter der eerste bondswetten deed hechten, naarmate de geest waarin die uitgelegd werden bleek ten hunnen nadeele te zijn. De overrompeling waarvan de Carlsbader en Weener Congressen vergezeld gingen, was in dat opzigt voor hen leerrijk geweest; en de geschiedenis dier Congressen had reeds menig blijk opgeleverd van hunne bezorgdheid voor het doordrijven van maatregelen, die met de belangen der minder magtige boudsleden onvereenigbaar waren. Oostenrijk en Pruissen hadden sedert, zoowel in de regeling der krijgszaken, als bij de geschillen tusschen bondsleden, een voortdurend misbruik van hunne overmagt gemaakt. Pruissen, dat, waar het van Oostenrijk afweek, slechts een stap verder op den weg der onwettigheid deed, ontzag zich niet de kleine staten, die aan zijn gebied grensden, als geënclaveerde landen te behandelen en er zijn eigen tol- en accijnsstelsel op toe te passen. Saksen-Weimar had van die aanmatigingen, die Pruissen steeds tot een lastigen nabuur gemaakt hebben, te meer te lijden, wijl het vrijzinnig regeer stelsel, in dat Groothertogdom van kracht, een doorn in 't oog was der Pruissiche reactionaire bewindslieden. Anhalt zag zich zijn eenigen verkeersweg met het overige Duitschland, ja feitelijk zijne geheele zelfstandigheid, door soortgelijke willekeurige handelingen benomen! Zoo werd, lang vóór dat de publicisten daarop de aandacht vestigden, bij de Duitsche Regeringen het besef levendig, dat de onevenredige magtsverhouding tusschen de Bondsstaten een hoofdgebrek was in de zamenstelling van het Bondgenootschap; en men trachtte nu eens in een streng vasthouden aan de letter der Bondsakte, dan weder in een onderling zamenscholen der Midden- en kleinere Staten, zich tegen de gevolgen daarvan te beveiligen. Al werd dat streven ook getemperd door het gemeenschappelijk belang der eenigheid onder de bondsvorsten, de natuurlijke naijver, geprikkeld door de willekeur der hoofdmagten, had daarbij vrij spel. En zoo ging, in weerwil van de Weener Slotakte, of juister misschien, ten gevolge van hare bepalingen, de zuiver bondgenootschappelijke zin in Duitschland verloren, en daarmede alle vooruitzigt op de verwezenlijking van het denkbeeld, dat, hoe gebrekkig ook, aan de Akte van 1815 ten grondslag was gelegd.

IV. Uitwerking van het heerschende bondsstelsel. Staatkundige en staatsregtelijke verhouding der Bondsstaten.

Het is uit het voorgaande gebleken, hoe, onder den verderfelijken invloed der Oostenrijksche regeringsbeginselen, de Bond zijne wetgeving heeft aangewend, niet tot vaststelling, maar uitsluitend tot beperking en inkorting der Duitsche volksregten: eene wetgeving die haar toppunt bereikte in de onbepaalde verlenging der zoogenaamde uitzonderingswetten en de besluiten van 1832. De geschiedenis van het ontstaan dezer maatregelen is eerst in latere jaren aan het licht gekomen, en wij willen daarom nog even stilstaan bij een zamenhang van feiten, die het stelsel van dien tijd in al zijne naaktheid doen kennen.

Onmiddellijk na den afloop van het Congres van Verona, had Metternich, ditmaal zeker van den bijval en steun van Rusland, een aantal ministers der Bondsstaten uitgenoodigd, om te zamen vertrouwelijk te onderzoeken, welke middelen de bondswetgeving aanbood, om orde en rust in Duitschland te bewaren. Het scheen hem toe, dat bij de teugelloosheid der drukpers en de buitensporige toepassing die in sommige landen aan het 13de artikel der Bondsakte gegeven was, die orde en rust inderdaad groot gevaar liepen. Zelfs de absolutistische regeringen van Oostenrijk en Pruissen zouden, naar Metternich's voorstelling, bedreigd worden door de democratische elementen die in de Zuid-Duitsche Staten zich zoozeer deden gelden. Om dat te voorkomen, was eensgezindheid onder de vorsten een hoofdvereischte; daarom ook moesten de grenzen, die de Weener Slotakte nog voor de inmenging van den Bond in de staatsregelingen der Bondsstaten gesteld had, vervallen, en moest het gezag der bondwet voortaan boven dat van alle bijzondere wetten staan. De verscherping der drukperswet van 1819 werd als onvermijdelijk voorgesteld, en evenzoo het herstel der centrale commissie die met het toezigt over de drukpers in de bondslanden belast geweest, maar zoo goed als uitgestorven was. Konden de constitutionele instel-

lingen, waar zij bestonden, niet geheel worden uitgeroeid, dan behoorde althans geene openbaarheid van de handelingen der Kamers te worden toegelaten.

De tegenspraak van Pruissen, die echter veeleer den vorm dan het wezen der zaak betrof, deed de conferentie van 1823 uiteengaan, en was oorzaak dat Oostenrijk zijne voorstellen op andere wijze ingang verschafte. Het was Metternich slechts te doen om die radicale beperkingen in het staatkundig leven der natie te brengen, die op het Congres van 1820 nog om het verklaarde verzet van Beijeren en vooral van Wurtemberg hadden moeten achterwege blijven. Nadat de Koning van Wurtemberg met behulp van vreemden invloed onschadelijk gemaakt, en zijn bondsgezant von Wangenheim uit Frankfort teruggeroepen was, stond de kans daartoe beter dan ooit. Het viel dan ook Oostenrijk niet moeijelijk, door diplomatische onderhandeling, den Prins Emile van Hessen-Darmstadt thans van de Wurtembergsche zijde af te trekken. De Keurvorst van Hessen werd overgehaald, door dat men op den Bondsdag zijne partij koos in de geruchtmakende zaak der domeinen. Op Nassau, dat onder de leiding stond van von Marshall, kon Metternich in alle omstandigheden rekenen. De Badensche Regering was sedert de laatste jaren in moeijelijkheden met de Stenden gewikkeld: Metternich verzuimde niet daarvan partij te trekken, om zijn steun tegen de aangroeijende volksmagt aan te bieden, welke steun dankbaar aangenomen werd, natuurlijk onder verbindtenis van wederdienst. In Beijeren was de partij voor de constitutionele beginselen nog het krachtigst. Daar werd echter juist van pas eene revolutionaire woeling in het leger ontdekt, ten gevolge waarvan de Koning en zijne ministers allen schroom lieten varen om Metternich's voorstellen te omhelzen. Toch was daarmede de éénstemmigheid van alle bondsleden voor de gewenschte maatregelen nog niet verzekerd. Daartoe verlegde de Oostenrijksche minister zijne residentie voor eenigen tijd naar zijn slot Johannesberg, waarheen de gezanten der Bondsstaten ontboden werden. De graaf von Munster, door Metternich in 't naauw gebragt wegens zijne houding in de Holsteinsche zaak, kwam daar de onderwerping van Hanover aanbieden. Zelfs de oude Groothertog van Oldenburg en de Groothertog van Saksen-Weimar verschenen op Johannisberg, en (gelijk een gezantschapsberigt luidde) ‘liessen sich da überzeugen von Dingen, die sie bis dahin nicht begreifen woll-

ten.’ Door tijdige concessiën, eindelijk, aan Pruissen in de hangende militaire aangelegenheden, werd ook die staat gewonnen; met medewerking van diens gezant aan het Oostenrijksche Hof, die Metternich in alles als zijne schaduw volgde, gelukte het den te zelfstandigen vertegenwoordiger van Pruissen in Bondsvergadering door een volgzameren te doen vervangen, en de gevorderde eenstemmigheid te verkrijgen[1]. Zulke diplomatische kunstenarijen beslisten over het lot der Duitsche bevolkingen. Oostenrijk's invloed was voor elke Bondsregering in 't bijzonder te magtig, dan dat er aan tegenstand te denken viel; en daar de Bondsvergadering slechts had uit te voeren wat de regeringen voorschreven, was die hooge vergadering een bloot werktuig in Metternich's hand geworden tot het doordrijven dier willekeurige maatregelen, welke slechts de voorloopers waren der revolutie.

En hetzelfde spel, dat alzoo in 1824 gespeeld was, werd na de gebeurtenissen van 1830 en 1831 herhaald. Door verschillende oorzaken bleven de beide hoofdmagten van de omwenteling dier jaren verschoond, Oostenrijk bovenal door het volstrekt gemis aan politieken zin bij zijne bevolkingen, Pruissen voornamelijk ten gevolge der materiële welvaart die er heerschte. Beiden konden alzoo hunne krachten onverdeeld wijden aan het behoud van orde en rust in het Bondgenootschap. Wij willen daarlaten of de vrijheiddoodende bondsbesluiten van Junij 1832 van Pruissen uitgegaan zijn, dan wel of Oostenrijk voor dit geval van zijn initiatief slechts afstand deed, om al het hatelijke daarvan op zijnen trouwen bondgenoot te doen neêrkomen; zooveel is zeker, dat die besluiten, wat de hoofdzaak betreft, reeds in het najaar van 1831 in het geheim tusschen de Kabinetten van Weenen en Berlijn waren vastgesteld. Evenwel was het voor de Middenstaten, die hiervan allengs de lucht kregen, een doorn in 't oog, dat zulks buiten hen om geschied was, deels omdat zij, zooals b.v. Hanover, gaarne in reactiezucht met Oostenrijk en Pruissen wilden wedijveren, deels omdat zij inderdaad de strekking dier besluiten niet konden goedkeuren. Bovenal was het Koning Lodewijk

1 Deze voorstelling is ontleend aan Ilse, ‘Geschichte der politischen Untersuchungen’ (1861), en Gervinus, VII 1, (1865), die voor het eerst gebruik gemaakt heeft van de Oostenrijksche en Pruissische gezantschapsberigten van die jaren.

van Beijeren, die de tolk werd dier beter denkenden, en die dan ook met zijne gewone vasthoudendheid, eene onderhandeling over de voorgenomen bondsmaatregelen te Weenen zoolang slepende wist te houden, totdat de beide mogendheden in hun ongeduld besloten tot het uiterste over te gaan. Slechts één brief rigtte Metternich tot dat einde aan den Beijerschen Koning; maar dat schrijven was voldoende, om diens tegenstand tegen de begeerde maatregelen te breken. Het lijdt thans geen twijfel meer, dat Metternich in dien brief den Koning dreigde met de tenuitvoerlegging van zeker geheim artikel van het traktaat van Ried, en met het verzet der Duitsche groote Mogendheden tegen de keuze van Prins Otto van Beijeren tot Koning van Griekenland. Ook het Bondsleger zou thans aan de oogmerken van Oostenrijk en Pruissen dienstbaar worden gemaakt, zoodat hunne troepen ook in de westelijke en middenstaten van Duitschland handelend konden optreden. Daar waar die bescherming niet verlangd werd, werd zij opgedrongen; en opdat geen gebrek aan de noodige hulpmiddelen door de kleinere vorsten konde worden aangevoerd als verontschuldiging, wanneer zij de volksbewegingen ongestraft lieten, werd eene Bondsvesting aangewezen voor de verzekerde bewaring der rustverstoorders, onverschillig in welk land deze deel aan de beweging hadden genomen. Met de bajonnetten van het Bondsleger achter zich, beijverden zich nu de meeste regeringen, om allen die slechts van eenige oppositie tegen haar verdacht werden, in staat van beschuldiging te stellen, of, gelijk weldra in Rijnbeijeren geschiedde, een krijgstogt te openen tegen degenen die met het woord of met de pen voor de volksbelangen partij hadden getrokken.

Pruissen, door het kabinet van Weenen aangezet, dreef van zijne zijde de kleinere Staten waarop het eenigen invloed bezat, tot reactionaire maatregelen. Vooral het Pruissisch Gezantschap ter Bondsvergadering was op dit tijdstip het middenpunt waarin de draden van het heerschende stelsel zamenliepen; en nergens waren de bescheiden over ‘Revolutionaire Umtriebe in den Bundesstaaten’ ooit zoo lijvig en talrijk geweest, als thans bij dat gezantschap onder von Nagler het geval was[1].

1 Dit vermeldt Kombst, in: ‘Der Deutsche Bundestag gegen Ende des Jahres 1832’, eene politieke schets die destijds grooten opgang in geheel Duitschland gemaakt heeft, en waaraan wij hier enkele bijzonderheden ontleenen. - Kombst stond in de diplomatieke dienst van Pruissen.

Van daar uit werden de ernstige, ja dreigende vermaningen aan den Groothertog van Baden gerigt, tot intrekking der vrijzinnige drukperswet van 1831: vermaningen waaraan deze de zwakheid had gehoor te geven, en waarvoor hij ook beloond werd door dat hem een Pruissisch regiment ten geschenke werd aangeboden. Van daar uit werd aan de Keur-Hessische Regering voorgeschreven, hoe zij zich te gedragen had jegens hare Stenden en ten aanzien eener staatsregeling, die Oostenrijk zoowel als Pruissen vast besloten had nimmer te zullen erkennen. Van daar uit werd aan gedienstige werktuigen in de staatsbesturen van menig Bondsland voorgeschreven, wat de hoofdmagten in de gecensureerde dagbladen wenschten opgenomen te zien, en wat haar niet welgevallig was.

Men kan ligt begrijpen hoe het, onder zulke omstandigheden, met de constitutionele vrijheden in de Bondsstaten gesteld was. Wel is de uitspraak van Gervinus, dat het politieke leven in Noord- en Zuid-Duitschland overal een gelijken ééntoonigen stilstand vertoonde, niet van overdrijving vrij te pleiten; maar voor den Duitscher die de geschiedenis der jaren vóór 1848 beschrijft, is het gevoel van weemoed ligt verklaarbaar over het treurig tafereel, dat zijn vaderland toen aanbood. Overal regeringen, die zich aan niets lieten gelegen liggen dan aan de goed- of afkeuring der hoofdmagten, en die liever de hand openden voor den Bond, dan voor hun eigen onderdanen; overal een tak der vertegenwoordigende ligchamen in de Bondslanden, die, uit de aristocratie der gemediatiseerden zamengesteld, tegen elken vruchtbaren vooruitgang gestemd was. Die erfelijke Eerste Kamers in Duitschland gaven aan den strijd tusschen het aristocratisch en het democratisch element een te hardnekkiger aanzien, daar de voorwaarde waaronder de gemediatiseerden zich met hunne zoo gehate souvereinen verzoend hadden, juist bestond in het behoud hunner privilegiën, tegenover de met klimmenden aandrang gevorderde gelijkheid van regten voor alle onderdanen. Eene bureaucratie, die aan de geestlooze begrippen van het Oostenrijksche regeerstelsel haar opkomst te danken had en daarin haar magtigen steun vond, had de burgerlijke vrijheid op meesterachtige wijze onder de plak van onbekwame en onbeduidende menschen gesteld. Zij had beambtentrots en een pedant officialisme tot de onafscheidelijke bestanddeelen van het staatsbeheer gemaakt. Had de drukpers reeds vroegtijdig onder de werking der Bondsbe-

palingen te lijden gehad, met de besluiten van 1832 werd aan alle wrijving van denkbeelden in de dagbladen voor goed een einde gemaakt. In verscheidene Bondsstaten werd slechts één politiserend dagblad, natuurlijk het officiële, toegelaten. Werd, bij voorbeeld, onder het reactionaire ministerie von Blittersdorff in Baden, de voorstelling der kamerdebatten door de regering in de 'Carlsruher Zeitung' vervalscht voorgesteld, dan was het voor de tegenpartij onmogelijk zich in de oogen van het publiek te regtvaardigen, en moesten mannen als Rotteck en Welcker hunne toevlugt nemen tot fransche dagbladen. Bij de staatsregeling van menig Duitsch land was, in weerwil der Bondswetten, de vrijheid der drukpers toegestaan; maar een enkel voorbehoud of duister voorschrift, of wel de aandrang der Bondsvergadering was voldoende, om in de praktijk de willekeur te doen bovendrijven. Ook hierin openbaarde zich de heillooze werking van het heerschende Bondsstelsel, dat de meeste regeringen daardoor gevoerd werden op het breede veld der willekeur, dat voor elk monarchaal gouvernement openstaat, indien het slechts de wettelijke vormen in acht neemt. Was de vertegenwoordiging in de schatting eener regering onhandelbaar, dan greep deze, gesteund door de morele en des noods door de feitelijke hulp van den Bond, naar het middel der ontbinding, en herhaalde dat zoo dikwijls totdat zij zich eene volgzame meerderheid verschaft had. De beide Hessen, Nassau en Hanover waren gedurig het tonneel van zulke machinatiën; nimmer of nergens welligt werd op grooter schaal de vervalsching van het verkiezingswerk voor de wetgevende Kamers beproefd, dan in 1842 in Baden. Zoo waren ten laatste de meeste Landsstenden met ambtenaren van het gouvernement gevuld, en werd het mogelijk - wat men in Beijeren gebeuren zag - dat de regering herhaalde malen een der ministers tot voorzitter der Kamer van afgevaardigden deed benoemen. De Keurvorst van Hessen sloeg vóór 1830 een nog radicaler weg in, en liet, onder de toejuiching van Oostenrijk en Pruissen, zijne Kamers, van 1816 af tot op dat tijdstip, het *otium cum dignitate* genieten! Het is bekend, dat een ander Bondsvorst de regering van zijn land aanvaardde zonder den eed op de staatsregeling af te leggen, en zijne eerste regeringsdaad bestond in de verdrijving der Landsstenden en de opheffing der constitutie.

Het is het eigenaardige gevolg van elk dwangstelsel, dat het

tot het tegenovergestelde uiterste, tot de revolutie voert. Zoo waren, terwijl de constitutionele Zuid-Duitsche Staten nog van de omwenteling van 1830 verschoond bleven, juist die Bondslanden het hoofdtooneel dier omwenteling, waar de bevolkingen van het behandelen der staatszaken stelselmatig verwijderd waren gehouden. In Keur-Hessen, in het koninkrijk Saksen, in Brunswijk en in de meeste noordelijke staten, wezen al de oproerige bewegingen ten duidelijkste op het bestaande gebrek, dat de veiligheid van den Staat niet berustte op de deelneming der burgers aan het algemeen belang, maar enkel op het verbond van den landsheer met andere vorsten. De omwenteling van 1830 heeft in Duitschland niet veel meer onmiddellijke gevolgen gehad, dan dat enkele Bondslanden staatsregelingen verkregen, die daarna in den meest beperkenden zin werden uitgelegd. Maar zij gaf in ieder geval aan de openbare meening voor een wijle de gelegenheid om zich vrij te uiten; zij deed de wonden peilen, waaraan de staatshuishouding leed, zoover de grenzen van het Bondgenootschap zich uitstrekten. Een niet verdachte getuige, de graaf von Benzel-Stirnau, heeft in een merkwaardig geschrift van die dagen[1] de gebreken en verkeerdheden aangewezen, die in alle takken der staatsbesturen aanwezig waren; waarbij zich dan nog de achterlijke toestand van het volksonderwijs voegde, die ten slotte ook voor rekening der gouvernementen kwam. In eene kostbare vertegenwoordiging bij Duitsche en vreemde Hoven, in het bezit eener eigene krijgsmagt, meer geducht op het jagt- dan op het oorlogsveld, zochten de kleinere Bondsvorsten de stelligste bekrachtiging van hun souvereinen titel. De militaire uitgaven waartoe de Bond de regeringen noodzaakte, eene buitensporig uitgebreide bureaucratie, buiten verhouding tot de staatsbehoeften en veeluit uit de onwaardigsten zamengesteld[2], veroorzaakten eene opdrijving van belastingen, die in omgekeerde reden stond tot hetgeen met de opbrengst er van verrigt werd. Werkten

1 Een uitvoerig artikel: ‘Ueber die Ursachen und Gefahren des herrschenden politischen Geistes. Eene Mahnung an die Deutschen Gesetzgeber und das Deutsche Volk’, voorkomende in het *Archiv der neuesten Deutschen Gesetzgebung*, jaargang 1832.

2 ‘Nicht Würdigkeit und Befähigung, heisst es, und nur all zu sehr mit Recht, sondern Kriecherei, politische Glaubensäusserung, Angeberei und Verläumdung sind die Rechtstitel zu Anstellungen und Beförderungen im Staatsdienste.’ (von Benzel-Stirnau, l.l.)

de Bondsbesluiten krachtig mede, om het toezigt over de geldmiddelen aan de landsvertegenwoordigingen te onttrekken, des te eerder weet ook de openbare meening het hooge opvoeren der belastingen aan misbruik en verspilling. De ongelijke druk dier lasten, welke vooral de lagere volksklassen troffen, was eene der oorzaken die den sluimerenden politieken geest in sommige streken, b.v. in Hanover, weder opwekten. De heerendiensten, die droevige overblijfselen van het leenstelsel, en de gilden, die nog zoo lange jaren in Duitschland hun leven gerekt hebben, waren in menig Bondsland zoovele oorzaken van belemmering voor de nijverheid; de hooge inkomende regten en veelvuldige tollinies legden den handel aan banden, en drukten tegelijkertijd op de prijzen der eerste behoeften in die mate, dat het leven voor de lagere klassen ondragelijk werd. Eene verregaande armoede was over geheel Duitschland verspreid, en bragt, in vereeniging met de onderdrukking der burgerlijke en politieke vrijheid, het feit te weeg, dat van zoo overwegende beteekenis voor de toekomst van Duitschland geworden is, de landverhuizing naar Amerika. Vooral na 1832 had daarheen eene volksverhuizing plaats op grootere schaal dan die, welke in de 5^{e} eeuw het Romeinsche Rijk had omvergeworpen. Weldra was er geen Duitsch huisgezin dat niet zijne betrekkingen had in het Amerikaansche gemeenebest. En het gevolg daarvan was dat er eene wisseling van denkbeelden ontstond, die aan de democratische begrippen dier republiek den toegang tot Duitschland hebben geopend.

De staatsregtelijke betrekking waarin de deelen van den Bond tot het geheel stonden, had aan den treurigen toestand der Bondslanden het voornaamste deel. Die betrekking was oorzaak dat, even als de materiële behoeften der bevolkingen, zoo ook de morele onbevredigd werden gelaten, en de teederste belangen geheel aan het welbehagen der vorsten ondergeschikt geraakten. Door de Bondswetgeving, welke de regeringen zonder medewerking of inmenging harer wetgevende Kamers vaststelden, waren zij bij magte een stelsel door te drijven, dat op den tegenstand dier Kamers was afgestuit. Eveneens konden zij den Bond als middel gebruiken, om door een zijner besluiten tegen te werken of buiten werking te stellen wettelijke voorschriften, wier aanneming zij in hun eigen land niet wisten te verhinderen. Achtte zich de Weener Conferentie van 1834 bevoegd de stelling uit te spreken, dat de omvang

van de magt der vorsten in alle Bondsstaten dezelfde was[1], dan was dit met der daad eene onwaarheid, maar eene onwaarheid die de gezamenlijke regeringen zich jegens elkander verbonden tot eene waarheid te maken. Verkondigde men op diezelfde Conferentie luide, dat geene vertegenwoordigende vergadering de regeringen verhinderen mogt in de vervulling harer bondspligten[2], dan mogt die stelling voor het behoud der Bondséénheid hare waarde hebben, maar stellig was zij in tegenspraak met de staatsregelingen van meer dan één Bondsland. Van daar een onafgebroken strijd tusschen bonds- en staatsregt, en dientengevolge tusschen de regeringen, die bij voorkeur voor de handhaving van het eerste zorgden, en de Landsstenden, die voor het laatste partij kozen. De landsvergaderingen meenden hare zaak te winnen door aan te toonen dat werkelijk de bondswet met de staatswet onvereenigbaar was, of door zelve eene wet aan te nemen, bestemd om de bondsbepalingen te vervangen. Zij verloren daarbij echter uit het oog, dat de Duitsche Staten met der daad noch regtens onafhankelijk waren, en dat eene wet van jongere dagteekening dan de bondswet, niet als grond gelden kon voor het niet nakomen der bonds-

1 Zoo heette het in den *Commissions-Vortrag über die Gränze der ständischen Mitwirkung bei Ausübung der landesherrlichen Rechte:* ‘Die Regierungen werden *niemals* den Grundsatz aufgeben, dass das Staats-Oberhaupt im vollen ungetheilten Bestize der Staatsgewalt bleiben muss, und dass der Umfang dieser gesammten Staatsgewalt *in allen Ländern des Bundes* dergleiche ist.
Anmassungen welche diesem Grundsatze widerstreben, sind von allen Regierungen gleichmässig zurückzuweisen. Jedem Versuche, aus den verfassungsmässigen Befugnissen der Stände eine Theilung der Gewalten, ein Recht zur Mitregierung zu begründen, wird nicht allein von jeder Regierung, sondern auch von der *Gesammtheit des Bundes* kräftig entgegen getreten werden.’ (ad Protocol II der Weener-Ministeriële Conferentie van 1834.)

2 Voor de uitwerking ook van deze stelling is de bovengenoemde *Commissions-Vortrag* merkwaardig. Wij lezen daar het volgende: ‘Es würde zur Vereitlung, ja zur Auflösung des Bundes führen, wenn die Stände, durch ihre Weigerung, die Regierungen an Erfüllung ihrer bundesmässigen Verbindlichkeiten hinderen könnten. Es handelt sich daher hier um eine Lebensfrage für den Bund, und, da dieser lediglich die Erhaltung der Staaten zum Zweeke hat, von deren Regierungen er geschlossen ist, um eine Lebensfrage für diese Staaten selbst..... Keine Constitution räumt den Ständen ein willkührliches Verweigerungsrecht, auch nicht ein partielles, ein. Im Gegentheile, beschwören die Stände, nach allen Deutschen Verfassungen: *Gehorsam dem Gesetze.* Und als Gesetz ist die Bundes-Acte, deren Zweek durch die Schluss-Acte und durch die Beschlüsse von 28 Juni 1832 gesichert werden soll, in den Deutschen Staaten promulgirt.’ (ad Protocol II, als boven.)

verpligting. De regeringen, daarentegen, meenden bij elke vordering van den Bond, waartegen de Landsstenden zich verzetten, te kunnen volstaan met op de bondsbepalingen als op de hoogste wet te wijzen. Maar zij vergaten, dat het bestaan eener bondsbepaling nog niet bewees dat de Bond tot het vaststellen dier bepaling bevoegd was. Door zich tegenover hare vertegenwoordiging te beroepen op besluiten, die zij zelve hadden helpen tot stand brengen, waren hare woorden en daden met elkaâr in tegenspraak, en stelden zij zich bloot aan het regtmatig verwijt van huichelarij. Kennelijk bewoog zich de strijd dus in een vicieusen cirkel, zoowel bij de beraadslagingen in de wetgevende Kamers, als ook in de vele geschriften die over dit aangelegen onderwerp het licht zagen. Maar de regeringen konden noch theoretisch, noch in de praktijk de openbare meening naar hare zijde overhalen, wijl zij juist dan de verdediging der bondsmaatregelen het ijverigst ter harte namen, wanneer deze de perken der noodzakelijkheid ver overschreden. Het leunen der regeringen op den Bond, bij elken maatregel bestemd om de constitutionele vrijheden in te korten, droeg integendeel meer dan iets anders bij om tegen de bondsinstellingen een afkeer op te wekken, die allengs onder alle klassen, maar vooral bij den Duitschen middenstand, wortel vatte. De staatskunst van Weenen en Frankfort, die zich ten doel gesteld had alle staatkundig leven en vrije beweging in de Bondslanden te dooden, had dat doel voorbijgestreefd, en deed een gevoel van schaamte en ontevredenheid ontstaan over den dwang die allerwege heerschte. Evenmin als de nadeelen der suprematie van den Bond over de midden- en kleinere staten eenigermate opgewogen werden door groote van éénheid en magt tegenover het buitenland, evenmin stond tegenover het verdrukkingstelsel der inwendige bondspolitiek eene enkele weldaad aan het Duitsche volk. Niets werd gedaan om de natie moreel voor zich te winnen, of voor het openbare leven te ontwikkelen. Het was dus niet te verwonderen, dat de regeringen ten laatste ook den bijval en steun des volks verbeurd hadden. De bekwaamste Duitsche staatslieden zagen weldra in, wat von Münster rondborstig erkende[1], dat zij, in de ure des

1 In een bekenden brief aan Metternich van 1826, kwam de Hanoversche minister tot deze bekentenis: ‘Gewiss, in dem grössten Theile der Deutschen Staaten kan man nicht mehr auf jene Volkshülfe zählen, der man die Erfolge gegen Frankreich zu danken hatte.’ En dezelfde overtuiging straalt door in het memorandum van den Pruissischen minister von Bernstorff, van 20 Januarij 1831 (*the Portfolio*, I).

gevaars, niet meer als weleer op dat volk rekenen konden; maar hun ontbrak de moed, zoowel als de eerzucht, om te breken met het zoolang gevolgde stelsel, dat te Carlsbad en Weenen was ingewijd[1].

Het is hier de plaats om te wijzen op opmerkelijke verschijnselen, die zich onder de onmiddellijke werking van het heerschende regeringsstelsel allerwege openbaarden. Naarmate de natie weder verdrongen werd van het veld van het staatkundig leven, waarop zij begonnen was zich vrij te bewegen, was zij met te meer kracht zich gaan wijden aan de werkzaamheid des geestes, die ten allen tijde de nationale roem van Duitschland geweest is. Van het openbare leven naar het wetenschappelijk gebied was voor Duitschers de overgang niet vreemd; en zoo maakten in het tijdvak der diepste staatkundige vernedering, juist die wetenschappen hier de grootste vorderingen, die bestemd zijn de volken omtrent hunne regten voor te lichten. Het was het tijdvak van Hegel, die het gezonde begrip van den Staat in eere herstelde. Door den Staat niet te beschouwen als een kunstmatig in elkaâr gezet mechanisme, maar als eene vrucht der historie, vatbaar voor voortdurende ontwikkeling, zocht hij den besten staatsvorm in de verdeeling der magten, de constitutionele monarchie. Diepingrijpend was de uitwerking van Hegel's leeringen bij alle klassen en standen der Duitsche maatschappij; zoodat de Weener-Conferentie van 1834 daarin aanleiding vond om voor te schrijven, dat het wijsgeerig begrip van den Staat streng onderscheiden behoorde te worden van den toestand, die volgens de Duitsche Bondsakte regtens was[2]. Maar ook Niebuhr en von Savigny, die een nieuw tijdperk openden voor de studie van het Duitsche en algemeene regt, waren de verklaarde tegenstanders van het absolutisme, zooals zich dat op de Weener-Conferentie in al zijn zelfzucht openbaarde. Von Aretin gaf zijn ‘Constitutionnelles Staatsrecht’ uit. Grimm en

1 Hoe zeer het stelsel van behoud geïncarneerd was in de toenmalige staatslieden, moge blijken uit de woorden van den overigens gematigden en bekwamen von Benzel-Stirnau: ‘Die Regierung der Föderation ist allein den Fürsten die zum Bund gehören übertragen, und diese Verfassung *kann* nun einmal nicht abgeändert werden, *wenn sie auch der Deutschen Nation nachtheilig wäre*’ (I.I. S. 61).

2 Zie meergenoemden ‘Commissions-Vortrag’, ad Protocol II der Weener-Ministeriële Conferentie van 1834.

Dahlmann, voordat zij door de gebeurtenissen tot staatkundige werkzaamheid gebragt werden, toonden reeds op wetenschappelijk gebied wat de natie van hen te wachten had. Een Rotteck, geheel de man zijner partij, maakte de ‘Allgemeine Weltgeschichte’ tot een cursus van toegepaste staatkunde. En wanneer dit werk, meer bijzonder op den Duitschen middenstand, een zoo grooten invloed had, dat het in de dertig eerste jaren na zijne verschijning iedere twee jaar eene nieuwe uitgave beleefde, dan was het omdat men daarin begrippen aantrof, die te meer weerklank vonden, naarmate zij voor de dagelijksche pers verboden vrucht waren. De geschiedenis van het vaderland werd in alle rigtingen opengeslagen. Terwijl Schlosser de Duitschers in de 18de eeuw beschreef, gaven mannen als von Rommel, Voigt, Pölitz en zoo vele anderen, de geschiedenissen der afzonderlijke Bondsstaten in het licht. Pertz gaf zijne ‘Monumente’ uit, en de Vereeniging voor Duitsche geschiedkunde opende haar ‘Archiv’. Zoo ontbrak het den Duitschers aan geene opwekking, welke de kennis van vroegere toestanden en gezonde begrippen omtrent het regt en de verpligting der staatsmagten geven kunnen. Op dat gebied gevoelde de Duitsche geest zich bij voorkeur te huis. Het was een tijdvak van inwendige ontwikkeling, dat blijken zou voor de staatkundige vorming der natie van onmetelijken invloed te zijn.

En terwijl aldus de wetenschappelijke pers de begrippen der regeerders en de heerschende vormen der staatkunde onmerkbaar ondermijnde, hadden ook in de praktijk niet te versmaden krachten zich daartegen gekeerd. Het politieke leven in de bondslanden mogt gedrukt gaan onder eene opvolging van reactionaire ministeriën, toch waren er nu en dan tijdperken, die van een zich krachtig ontwikkelenden volksgeest getuigden. De belangstelling in de publieke zaak was levendig gehouden door onvermoeide strijders als Rotteck, die in zijn ‘Landständisches Archiv’, daarna in de ‘Hermes’ en de ‘Politische Annalen’ de handelingen der Badensche vertegenwoordiging beschreef. Van welke beteekenis de nationale zamenhang der bondslanden in dit opzigt wezen kon, was gebleken toen in 1820 de Groot-Hertog van Hessen beproefd had eene staatsregeling te octroijeren, die op zoo plompe wijze naar het model van Carlsbad gesneden was, dat zij veeleer de parodie eener constitutie geleek. Wat toen in dat Groot-Hertogdom zelf ondoenlijk was, geschiedde elders: Frankfort en Stuttgart stelde hare drukkerijen open voor al wie de willekeur, hier bedreven, bestrijden wilde; en de scherpzin-

nige geschriften, die in Wurtemberg's hoofdstad verschenen, werkten het krachtigst mede tot de verandering der Hessische grondwet. Hetzelfde bleek later, toen de eigenmagtige opheffing der staatsregeling van Hanover in alle vertegenwoordigende kamers van Duitschland een kreet van verontwaardiging deed opgaan, en deze hare regeringen noodzaakten zich bij de Bondsvergadering tegen die regtsschennis te verklaren. Het bleek, in uitgestrekten zin, uit den aandrang, die in verschillende statenvergaderingen gebezigd werd, om de openbaarmaking te verkrijgen van de handelingen der Bondsvergadering; het bleek eindelijk uit het voorstel, dat Welcker in de Badensche Kamer na de gebeurtenissen van 1830 deed, om eene nationale vertegenwoordiging naast den Bondsdag in te stellen, ter bestrijding der gebreken, die het geheele Bondsstelsel aankleefden. Dat voorstel vond wel is waar toen nog geen gehoor; maar het wijdde eene orde van denkbeelden in, wier logische ontwikkeling niet uitblijven kon. Al wie er mede instemde, kon zich neêrleggen bij de in waarheid profetische woorden, door den voorsteller uitgesproken: ‘Dieser Antrag geht an die Abtheilungen des Deutschen Volks; Berichterstatter wird die freie Presse sein, und das grosse Parlament der öffentlichen Meinung wird darüber zu Gericht sitzen.’ - Wat het beroemde driemanschap in de Badensche Kamer van Afgevaardigden, Rotteck, Welcker en Mittermaier, beoogde: behoud der constitutionele vrijheden en erkenning van den nationalen zamenhang der bondsstaten, werd in de Beijersche vertegenwoordiging door een Behr, in de Wurtembergsche door List en Pfizer met kracht voorgestaan. In den bijkans onafgebroken strijd met de reactie, scherpten zich en rijpten die krachten, welke de hoop der natie waren. Zóó een Itzstein, die bij uitnemendheid de constitutionele beginselen vertegenwoordigde, een Bassermann en een Mathy, die juist door de heftige overdrijving der regeringen tot politieke studie en een werkdadig aandeel aan de vrijzinnige beweging gedreven werden. Hoe een klein begin tot groote gebeurtenissen leiden kan, bewees destijds in Holstein Uwe Lorensen, een der vervolgde Wartburgmannen, die door zijn verzet tegen Oostenrijk en zijn geschrift over de wettelijke afscheiding van Sleeswijk en Holstein van Denemarken, handelingen pleegde, wier ernstige gevolgen nog door niemand voorzien werden[1]. Dahlmann, die eveneens voor

1 Zie over de brochure van Lorensen, get.: ‘Das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein. 1830’, de *Politische Annalen*, IV, S. 286-292.

de constitutionele regten van Holstein opgetreden was, had zijne pogingen op honende wijze zien afwijzen door een Bondsbesluit, op aandrang van Oostenrijk genomen: hij zou in 1848 zelf in den schoot der Bondsvergadering wraak oefenen over het toen gepleegde onregt. In hem, zoowel als in Grimm en Gervinus, zou het bewaarheid worden, dat, naarmate de toestand in de Bondslanden hopeloozer werd, de blikken te uitsluitender op het algemeene Duitsche vaderland gerigt werden.

Vooral waren het de Zuid-Duitschers, die aan de feitelijke oppositie het aanhoudendste en levendigste deel namen. Baden was steeds een der voorposten van de constitutionele rigting in Duitschland: wat in de meeste Bondsstaten gelukte, eene serviele vertegenwoordiging en eene alvermogende bureaucratie in 't leven te roepen, stuitte daar af op de levendigheid van het volk en zijn dagelijksch verkeer met Frankrijk en het republikeinsche Zwitserland. Met Napoleon's heerschappij hadden de Zuid-Duitsche landen in zoover hun voordeel gedaan, dat zich daar staatslieden en administrateurs gevormd hadden die de nieuwere begrippen van staatsregt met geheel andere oogen beschouwden, dan in 't noorden en oosten het geval was. Men had daar den spot leeren drijven met hofpublicisten als von Gentz, met het vaderlijk bestuur van den Keurvorst van Hessen en de verouderde regtsbegrippen van den Hanoverschen adel. Onder de leiding van enkele uitstekende vorsten, was daar het eerst de leer gehuldigd en in de praktijk overgegaan, dat zonder verdeeling der staatsmagten geene regering meer duurzaam was. Vrijheid van drukpers was daar toegestaan, en aan de afkondiging der Bondsbesluiten het voorbehoud hunner overeenstemming met de staatsregeling verbonden. In Wurtemberg en Baden was de Weener-Slotakte in 't geheel niet uitgevaardigd[1]. Dat dus de volksvrijheden na 1820 niet geheel ondergingen, is voor een groot deel het werk der Zuidelijke Staten geweest; en het heeft ook aan erkenning en opregte waardering hunner verdiensten in dat opzigt in Duitschland niet ontbroken. Het bleek op nieuw - zoo heette het -, dat de zuiver Duitsche zin bij voorkeur in het Zuiden zetelde. Wurtemberg vooral, dat aan een Schiller het aanzijn gegeven had, toonde zich on-

1 Pfizer beweerde dan ook met regt, dat de Slotakte van 1820 geene wettelijke kracht in die landen bezat, en nimmer ten nadeele van de grondwettige regten der bevolking kon ingeroepen worden. (*Ueber das staatsrechtliche Verhältniss Wurtemberg's zum Deutschen Bunde*, S. 164.)

der alle beproevingen waardig het vaderland van zulk een groot man te zijn. ‘Vom Süden Germaniens,’ riep Arndt uit, ‘kam jede edlere Deutsche Bildung, und da waren von jeher ihre Sitze. Im Norden herrscht der angestrengte und despotische Soldatenstaat, voll der unleidlichsten Aristocratie’! De constitutionele vormen der Zuidelijke Staten deden deze in de schatting der natie evenzeer rijzen, als de absolute regeringen daarin daalden. Terwijl Oostenrijk en Pruissen hoe langer hoe meer tot Rusland naderden, koos de openbare meening in Zuid-Duitschland partij voor het verbond der Westersche Mogendheden. De gemeenschap met het parlementaire leven van Frankrijk en Engeland werkte krachtig mede, om in de Badensche, Wurtembergsche en Beijersche Kamers denkbeelden en voorstellingen levendig te houden, waarvan de vrienden des vaderlands zich met regt goede uitkomsten beloofden[1]. Beijeren vooral genoot het voorregt eener grootere drukpersvrijheid, dan eenig ander Bondsland bezat. Van de Moesel tot den Oder, was geen tijdschrift aan te wijzen, dat degelijker en vrijer de algemeene Duitsche belangen besprak, dan het ‘Bayersche Volksblatt’. Het weekblad ‘Rheinbayern’ werd sedert 1830 dienstbaar gemaakt aan eene vergelijking van de wetgeving en het beheer der Duitsche Staten met die van het buitenland, voor het volk en de regeringen van evenveel belang[2]. In de ‘Allgemeine Zeitung’, eindelijk, leverde Beijeren het eenige Duitsche dagblad, dat, grondig en veelomvattend als het was, ook in den vreemde bevoegd werd geoordeeld eene europesche stem te voeren.

Zoo was het constitutionalisme der Zuid-Duitsche staten oorzaak eener tegenstelling met de beide hoofdmagten, welke, gevoegd bij de oorspronkelijke verscheidenheid der stammen, bijwijlen dreigde tot een breuk in het Bondgenootschap te zullen leiden. Het ‘Manuscript aus Süd-Deutschland’, dat het uitvloeisel was van de daar heerschende begrippen[3], geesselde die ijdele vrees

1 Hieromtrent zijn ook *the Portfolio* en *le Constitutionnel* van de jaren na 1830 leerrijk.
2 Zie de *Politische Annalen*, IV (1830).
3 Of de oorsprong van het *Manuscript aus Süd-Deutschland*, gelijk Gervinus beweert, in Wurtemberg, of, volgens Schmidt, in Beijeren moet gezocht worden, is moeijelijk te beslissen. Zekerder is het, dat dit merkwaardige geschrift dikwerf aangehaald, maar blijkbaar hoogst zelden geraadpleegd wordt, waartoe ook het zeldzame van het werk mag hebben bijgedragen. Het door mij gebruikte exemplaar berust op de Hofbibliotheek te München. Zelfs de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn bezit het niet.

voor openbaarheid en wetenschap, die den boventoon in alle bondsaangelegenheden verkregen had, en stelde, in lijnregte tegenspraak met het Oostenrijksche stelsel, de verdragen tusschen vorst en volk voor als den zekersten waarborg voor Duitschland's algemeene belangen. Het overwigt der absolutistische hoofdmagten had de zaken van Duitschland met vreemde belangen vermengd: slechts onder de werking van vrije staatsregelingen kon een zuiver Duitsche zin heerschende blijven. Daarom geene ondergeschiktheid aan Oostenrijk of Pruissen; ‘jeder patriotische Deutsche wird Euch sagen dass er nicht gesonnen sey, sich aus Wien und Berlin vorschreiben zu lassen, wie er fühlen und denken, was er wissen oder nicht wissen soll’! Maar daarom ook, eene naauwere aaneensluiting van al die staten, waar het ‘Deutschthum’ bij voorkeur zijn zetel had. Beijeren en Allemannen, in de eerste plaats, behoorden alle verschil van meening te laten varen en alle grenspalen omver te werpen, om te komen tot de vorming dier grootere statengroepen, die aan het ware nationale belang beantwoordden. Noorden Zuid-Duitschland zouden zich misschien zelfstandig constitueren; maar hoe dit ook zij, Pruissen zoowel als Oostenrijk moest worden buitengesloten, om voor goed de gevaren te ontgaan, die van die zijden dreigden. Bragten de kleinere vorsten de belangen hunner dynastiën ten offer aan de vorming van zulk een midden-duitschen staat, dan zouden zij in de zelfstandige kracht en de welvaart van al wat zuiver Duitsch was, vergoeding vinden voor het gemis dier tweeslachtige bondssouvereiniteit, die toch tengevolge van het heerschende stelsel geheel aan de beide hoofdmagten ondergeschikt was gemaakt.

Het denkbeeld dat hier op den voorgrond trad, was dat eener staatkundige vereeniging van het *nicht-grossmächtliche* Duitschland, waarin men een waarborg zocht tegen de bijzondere doeleinden van Oostenrijk en Pruissen, en waarin het zuiver Duitsche element zou heerschen. De politieke gezigteinder was dus verruimd, vergeleken bij de particularistische neigingen, die wij in den aanvang opmerkten. Het plan van een constitutioneel verbond tusschen de Zuidelijke Staten werd ontworpen. Eene Zuid-Duitsche handelsvereeniging werd het voorwerp van herhaalde onderhandelingen, en Feuerbach, in Beijeren, zoowel als von Wangenheim, in Wurtemberg, konden getuigen, dat er een ijverig streven bestond om de midden en kleinere staten, zoowel staat- als krijgskundig aan elkander te verbinden, als te-

genwigt tegen de heerschappij der grooten. Wel wisten nu Oostenrijk en Pruissen te zamen al die plannen met goed gevolg tegen te werken; wel ontviel, na de gevoelige vernedering van Koning Willem van Wurtemberg, aan de goede zaak de krachtigste vorst, die aan het ‘reine Deutschland’ eene waarlijk bondgenootschappelijke verhouding naast de hoofdmagten verzekeren wilde. Maar het denkbeeld van een naauweren band tusschen de midden- en eenige kleinere staten van Duitschland, tegenover Oostenrijk en Pruissen, bleef onder alle lotwisselingen voortbestaan. Waar de regeringen onder den invloed der reactie het schenen te verloochenen, werd het gevoed in de traditiën van het volk; totdat het, in den vorm gewijzigd, herleefde in die eigenaardige oppositiepolitiek, welke de Midden-regeringen in den herstelden Bond in toepassing bragten, en waaraan menig Duitsch staatsman van de latere jaren al zijn vernuft en al de scherpte zijner pen heeft gewijd. Opmerkelijk is het, dat, gelijk die oppositie haar oorsprong te danken had aan den strijd voor de constitutionele begrippen, de constitutionele verscheidenheid der Duitsche staten nog op dit oogenblik eene der oorzaken is, die aan de éénheid van Duitschland in den weg staan.

Goethe's godsdienst.

Redevoering door M^{r}. C.W. Opzoomer.

Wanneer onze geleerden zich soms verledigen om van Goethe eenige notitie te nemen, dan stellen zij zich aanstonds op het standpunt van Margareta tegenover Faust. ‘Vriendlief’, heet het, ‘hoe staat het met uw religie?’ Als Goethe antwoordt, dat hij een ieder zijn geloof gunt, dat hij niemand zijn kerk en godsdienst wil ontnemen, dan heet het weer: ‘ja, maar dat is nog niet genoeg; men moet er aan gelooven.’ Als Goethe dan vraagt: ‘moet men dat?’ dan doet men alsof men die vraag niet gehoord heeft, en gaat voort: ‘gij hecht ook aan geen sacramenten; komt niet ter mis en ter biecht; gij gelooft misschien niet eens aan God.’ Als Goethe dan een soort van pantheïstische geloofsbelijdenis aflegt, waar Margareta niet veel van begrijpt, behalve dat zij er het woord ‘God’ uit hoort, dan heet het wederom: ‘ja, dat is nu wel alles mooi en goed, maar dat is nog geen christendom.’ De Heer v. Oosterzee is begonnen met Goethe te catecheseren, toen hij voor eenige jaren een preek in het licht gaf, in drie deelen, naar de volgende schets: 1. Goethe in zijn jeugd en nog onbedorven van gemoed, vatbaar en gevoelig voor indrukken van godsdienst en christendom; maar allengskens op een verkeerden weg gerakend. 2. Goethe op rijpen leeftijd, bepaald afkeerig van en vijandig tegen het christendom. 3. Goethe in zijn ouderdom; gedeeltelijke terugkeer en meer billijke waardeering van het christendom. Dit stuk van den gevierden kanselredenaar, waarbij de parabel van den verloren zoon tot grondslag schijnt te liggen, is ongetwijfeld bij velen in stichtelijke herinnering. De Heer Brill, in zijn beschouwingen over het tweede gedeelte van den Faust, vindt, dat Goethe het christendom tamelijk goed heeft gekend, maar

dat hij in die godsdienst de ontkenning heeft gezien van hetgeen hem alles was; dat hij daarom die ontkenning ontkend en het christendom verfoeid heeft. De Heer Opzoomer denkt er anders over, en vindt dat Goethe, schoon niet rechtzinnig, toch wel degelijk godsdienstig en christen was.

Men vroeg een Anglikaansch bisschop naar de juiste beteekenis van de termen: orthodoxie en heterodoxie. Hij gaf het volgende, regt practikale antwoord: ‘orthodoxie is mijn doxie, en heterodoxie is een andermans doxie.’ Zoo gaat het tegenwoordig met den term: christendom: ieder maakt er gebruik van, en ieder verstaat er het zijne onder. Die term wordt vervolgens op personen, meeningen, theoriën, toegepast. Stilzwijgend wordt daarbij verondersteld dat die personen en meeningen met volle recht naar de kategorie van christelijk en onchristelijk beschouwd en uitgemeten worden. Zoo moet dan ook Goethe een examen rigorosum omtrent zijn geloof doorstaan, even alsof hij bij zijn leven een eerzaam catecheseermeester geweest ware. Het natuurlijk resultaat is dat aan het eind van het examen de een roept: niet christelijk, de ander: wel christelijk. Zoo raakt de goede gemeente meer en meer in de war. Middelerwijl zit Goethe, die bij dat examen geen bate vindt, en om geen diploma van genoegzame vorderingen in het christendom verlegen is, in zijn hoek en zegt bij zich zelven:

> In meinem Revier
> Sind Gelehrte gewesen;
> Ausser ihrem eignen Brevier
> Konnten sie keines lesen.

Ook loopt degene, die met vlijt en aandacht de werken van Goethe bestudeert, gelukkig weinig gevaar van in de war te raken. Allerminst wanneer hij tot die soort van lezers behoort, die Goethe zich zelven toewenscht: ‘den Unbefangensten, der mich, sich, und die Welt vergisst, und in den Buche nur lebt.’ Goethe, hij moge dan al of niet Christen zijn geweest, was in elk geval noch warhoofd noch onoprecht. Om met Prof. Brill te spreken: hij kende tamelijk goed, niet alleen het christendom, maar ook zich zelven; hij had een tamelijk helder denkbeeld van hetgeen hij was en wilde. Het was zijn zaak niet om zichzelven of anderen af te schepen met woorden. ‘Stern realist’ (zoo als Emerson hem noemt), tast hij alle cant en conventie in den wortel aan. Altoos gaat hij op de zaak zelve af. Hij be-

oordeelt de dingen niet naar een gegeven theorie, maar bouwt omgekeerd zijn theorie op de zaken. Dit realisme maakt al wat hij schrijft, zoo boeiend, zoo zinrijk, zoo frisch, zoo vol van leven. Wanneer wij een bladzijde van Goethe opslaan, dan voelen wij aanstonds dat wij hier niet te doen hebben met een rhetor en frazenmaker, maar met een mensch, die oprecht is met zichzelven en met ons, die al wat hij zegt werkelijk geleefd, gevoeld en doordacht heeft.

Ik sla de werken van Goethe op (22ste deel van de uitgaaf in veertig deelen 16°), waar hij ons vertelt van zijn bijeenkomsten met zijn vrome vriendin, freule van Klettenberg, in wier bijzijn hij, destijds een jongman van een goede twintig, menigmaal rust en vrede zocht voor het onstuimig woelen van zijn hartstochtelijk gemoed. ‘Wanneer ik mij tegenover haar voor iemand die buiten staat, zelfs voor een heiden uitgaf, dan had zij daar niets tegen, maar verzekerde mij veeleer dat zij dit liever had, dan dat ik mij bediende van de christelijke terminologie, wat mij toch nooit zoo recht had willen lukken. Zelfs werd het al tusschen ons een vaste gewoonte, als ik haar zendingsberichten voorlas, die ze altoos gaarne hooren mocht, dat ik de heidensche volken tegen de zendelingen in bescherming nam en hun vorigen toestand boven den nieuwen verkoos. Zij bleef altoos vriendelijk en zacht, en scheen geen de minste bezorgdheid te koesteren omtrent mijn zieleheil. Dat ik mij echter van de broederengemeente (waartoe freule van Klettenberg behoorde) meer en meer verwijderde, kwam daarvandaan, dat ik met al te veel ernst en met hartstochtelijke liefde mij haar geloof had zoeken eigen te maken. Sedert mijn eerste aannadering tot deze gemeente, was mijn genegenheid voor haar spoedig toegenomen. Elke positieve godsdienst is het bekoorlijkst, wanneer zij nog in haar opkomst is. Daarom is het zoo aangenaam zich in gedachte naar den Apostolischen tijd te verplaatsen, toen alles nog frisch en rein en geestelijk was. De broederengemeente nu had een soort van tooverachtige bekoorlijkheid, doordien zij dien vroegsten toestand scheen voort te zetten, en zelfs te vereeuwigen. De voortreffelijke mannen, die ik op de synode der broederen te Marienborn had leeren kennen, hadden mijn eerbiedige hoogachting verworven, en hadden mij gemakkelijk tot een der hunnen kunnen maken. Ik bestudeerde hun geschiedenis, hun geloofsleer, haar oorsprong en ontwikkeling, en was menigmaal in de gelegenheid om mij over die

punten met hen te onderhouden. Ik moest echter bemerken dat de broederen evenmin als freule van Klettenberg mij voor christen wilden laten gelden. In het eerst maakte mij dit ongerust; later werd mijn genegenheid daardoor eenigszins verkoeld. Langen tijd kon ik het onderscheidend kenmerk niet vinden, schoon het toch klaar genoeg aan het daglicht lag, en zich eindelijk meer door toeval dan door navorschen aan mij opdrong. Wat mij namelijk van de broedergemeente, en evenzoo van andere waarde christenzielen scheidde, was hetzelfde, waarover de kerk reeds meer dan eenmaal in tweespalt geraakt was. Een deel beweerde, dat de menschelijke natuur door den zondenval zoozeer bedorven was, dat er tot in den binnensten kern niets goeds aan haar werd gevonden; dat bijgevolg de mensch volstrekt afstand moest doen van zijn eigen krachten en enkel en alleen van de genade en hare werkingen alles verwachten moest. Van den anderen kant erkende men wel is waar gaarne de erfelijke gebreken van den mensch, maar wilde toch aan de menschelijke natuur in haar binnenste nog een zekere kiem toekennen, die door Gods genade ontloken, kon opgroeien tot een blijden boom van geestelijke gelukzaligheid. Van dit laatste gevoelen was ik ten diepste doordrongen, zonder het zelf te weten, en ofschoon ik mondeling en schriftelijk menigmaal het tegendeel had beleden. Maar het schemerde zoo bij mij voort, daar ik het eigenlijke dilemma voor mij zelven nog niet klaar had uitgesproken. Onverhoeds werd ik echter uit dezen droom wakker geschud, toen ik eens deze, naar mij dacht, hoogst onschuldige meening in een gesprek heel onbewimpeld uitte, en deswegens een erge strafpredikatie moest ondergaan. Dat was nu juist, zeide men, het eigenlijke pelagianisme, de verderfelijke leer, die tot schade van onzen tijd, weer voet wilde winnen. Ik stond verbaasd, verschrikt. Ik ging terug in de kerkgeschiedenis, nam nader kennis van de leer en lotgevallen van Pelagius, en zag nu duidelijk, dat deze beide onvereenigbare meeningen van eeuw tot eeuw heen en weer hadden geschommeld, en dat elke van beide bij het menschdom, als naar een ieders aard, bijval of afkeuring gevonden had.’

Ik sla een ander deel op, het zesde boek van Wilhelm Meister, ‘Bekenntnisse einer schöner Seele’. De edele vrouw, die in deze bladzijden hare geschiedenis verhaalt, is van jongs af aan vatbaar geweest voor algemeen godsdienstige indrukken, die zich meer en meer hebben ontwikkeld en gelouterd. Om getrouw

te blijven aan hare overtuiging, heeft zij een diepgewortelde neiging des harten en glansrijke vooruitzichten opgeofferd. Zij leeft thans sedert verscheidene jaren in een staat van innigen zielevrede, en in vertrouwelijke gemeenschap met haren God, dien zij als een vriend en vader bemint, en van wien zij enkel heil te wachten heeft. Is haar godsdienstig leven hiermeê voltooid? In geenen deele. Door nieuwe levenservaringen, door de schuld en het dreigend gevaar van een geliefden vriend, dat haar wordt toevertrouwd, wordt zij gedrongen tot dieper inkeer in zich zelven. ‘De gedachte, gij zijt niet beter dan hij, rees even als eene wolk voor mij op, breidde zich allengskens uit en verduisterde mijn geheele ziel. Thans dacht ik niet alleen meer: gij zijt niet beter dan hij; maar ik voelde het, en voelde het zoo, dat ik niet zou wenschen het nog eens te voelen. Langer dan een jaar moest ik de bevinding hebben, dat ik, indien een onzichtbare hand mij niet in toom had gehouden, een monster had kunnen worden: den aanleg daartoe vond ik duidelijk in mijn hart. Welk een ontdekking! Vroeger had ik de werkelijkheid der zonde in mij door de ervaring in het minst niet kunnen gewaar worden; thans was mij hare mogelijkheid door het voorgevoel ontzettenderwijs duidelijk geworden. En toch kende ik het booze niet, ik vreesde het slechts; ik gevoelde dat ik schuldig zijn kon, en had mij toch van niets aan te klagen. Hoe diep overtuigd ik nu ook was, dat een gemoedsgesteldheid als de mijne onmogelijk geschikt kon zijn tot zulk een vereeniging met het Opperwezen, als waarop ik na den dood hoopte, vreesde ik toch geenszins in zulk een scheiding te geraken. Bij al het booze dat ik in mij ontdekte bleef ik toch Hem liefhebben. Ik haatte de zonde, wenschte ze nog ernstiger te haten. Het was ten volle mijn wensch om van deze kwaal verlost te worden. Hoe daartoe te geraken! Hoe kon ik ontzondigd, en een rein hart deelachtig worden? Het antwoord was mij uit de geloofsbelijdenissen wel bekend; ook was het voor mij een bijbelwaarheid, dat het bloed van Jezus Christus ons reinigt van alle zonde. Maar ik bemerkte thans dat ik deze woorden, die mijn mond zoo menigmaal had uitgesproken, nog nooit had begrepen. Dag en nacht hield mij de vraag bezig; wat beduidt dat? hoe moet dat geschieden? Ten laatste meende ik als in een schemering te zien, dat datgene wat ik zocht, moest te vinden zijn in de menschwording van het woord, door hetwelk alle dingen geschapen zijn. Dat de

Eeuwige zich eenmaal in de diepten, waarin wij ons bevinden, en die zijn blik doorziet en omvat, ter woon had willen begeven; dat hij van trap tot trap onzen toestand had willen doorloopen, en langs dezen omweg weer was opgestegen naar de glansrijke hoogten, waar ook wij wonen moeten om zalig te zijn; dat werd mij allengskens uit de verte en schemerend openbaar. Ach, waarom moeten wij, als wij van zulke dingen spreken, beelden gebruiken die slechts uitwendige toestanden aanduiden? Waar is bij Hem hoog of laag, licht of duisternis? Slechts wij hebben een boven en beneden, een dag en een nacht. En juist daarom is Hij aan ons gelijk geworden, omdat wij anders geen deel aan Hem konden hebben. Hoe kunnen wij nu die onschatbare weldaad deelachtig worden? Door het geloof, geeft de schrift ten antwoord. Maar wat is dan geloof? Het verhaal van een gebeurtenis voor waar houden, wat kan mij dat baten? Hare werking, hare gevolgen moet ik mij kunnen toeëigenen. Die toeëigening moet een eigenaardige, voor den natuurlijken mensch ongewone gemoedstoestand wezen. Schenk mij dan het geloof, o Almagtige! smeekte ik eens in den bittersten druk mijns harten. Ik leunde op een kleine tafel, waaraan ik zat, en hield mijn gelaat in mijn handen verborgen. Ik was in de stemming, waarin men zich bevinden moet, wanneer God op ons gebed acht zal slaan, en waarin men zich zoo zelden bevindt. Kon ik schilderen wat ik toen gevoelde! In een oogwenk werd mijne ziel weggerukt naar het kruis, waaraan Jezus stierf, en op het eigen oogenblik wist ik, wat geloof was. Dat is het! riep ik uit, en bijkans verschrikt sprong ik op. Ik zocht thans mijzelven van mijn aanschouwing en bevinding te vergewissen, en werd binnen kort overtuigd dat mijn geest een geheel nieuwe kracht om zich omhoog te verheffen, ontvangen had.’

Ik sla nogmaals een deel van Goethe op, ditmaal een tooneel van den Faust, dat aan ieder bekend is. De arme Margareta is ter kerke gegaan, waar de mis gevierd wordt. Zij zoekt in de godsdienst, in het christendom, troost voor de folteringen van haar geweten. Wat voor een christendom voert Goethe hier ten tooneele? Hij citeert eenvoudig een paar strofen van een bekend kerklied:

Dies irae, dies illa -
Nil inultum remanebit -
Quid sum miser tunc dicturus?

Margareta, verpletterd, valt in zwijm. Ziedaar het christendom: zonde, schuld, oordeel. Hier echter slechts de eene helft. Voeg er aanstonds de andere bij, die door Goethe even eenvoudig en klaar aan het slot van den Faust (eerste gedeelte) wordt voorgesteld. Faust is doorgedrongen tot den kerker waar Margareta op de uitvoering van haar doodvonnis wacht. Faust wil haar wegvoeren, haar leven behouden, haar redden, zooals hij het noemt. Maar te vergeefs dringt hij bij haar aan. Eindelijk verschijnt Mephistofeles. Margareta ziet hem naauwelijks of zij roept uit:

> Was will der am heiligen Ort?
> Gericht Gottes, dir hab ich mir übergeben -
> Heinrich! mir grauts von dir.

Het pleit is beslist, Margareta gered. Ziedaar de andere helft van het christendom: de boete, de kwijtschelding, de genade.

Wanneer een christen deze en meer andere schilderingen van christendom en christelijke gemoedstoestanden bij Goethe leest, dan zal hij misschien, als hij Goethe niet meer van nabij kent, hem toejuichen als broeder in den Heer. Maar als hij meer van Goethe gehoord heeft, en dien ten gevolge voorzichtig zijn oordeel over Goethe's eigen zielstoestand opschort, dan zal hij toch zeker met Prof. Brill van oordeel zijn dat Goethe het christendom tamelijk goed moet gekend hebben, om het zóó te kunnen schilderen. Het zou ook inderdaad wel vreemd wezen als hij het niet gekend had. De natuur van Goethe leidde hem tot wereld- en menschenkennis in den diepsten en ruimsten zin van het woord, alsmede tot uitdrukking en vertolking van die kennis, door middel der fantasie, in dichtwerken. Zijn werk was, om het te zeggen met de woorden die hij zijn Faust in den mond legt: ‘erkennen was die Welt in Innersten zusammenhält.’ Hij gevoelde echter dat hij, om door te dringen tot het wezen, notitie diende te nemen van den vollen rijkdom der verschijnselen waarin zich dat wezen openbaart. Dien ten gevolge zien wij hem in zijn jongelingstijd, bepaaldelijk in de jaren 1774 en 1775, het vijf- en zes en twintigste van zijn leven, toen zijn productiviteit in haar frissche kracht was, en reeds in den Götz, Werther, en een aantal liederen haar eerste vruchten had opgeleverd, met open blik en gloeiend enthusiasme streven naar gelijktijdige bemachtiging van de hoofdelementen des menschelijken levens. Politiek, kunst, wetenschap, godsdienst, de el-

kander snijdende en om één middelpunt draaiende kringen, binnen welke dat leven zich beweegt, werden met reuzenschreden door hem gemeten. Goethe heeft in die jaren het menschelijk leven, zoo als het in elk van die richtingen zich openbaart, in een of meer dichtwerken willen voorstellen. Daarvan is slechts een klein gedeelte tot uitvoering gekomen. Het ontwerp in zijn geheel was te veel omvattend, en vereischte rijker levenservaring, dan dat het op dien leeftijd zelfs door een kracht als die van Goethe kon uitgevoerd worden. Voor de politiek ontbrak ook in de wereld, waarin Goethe zich destijds bewoog, de stof nagenoeg ten eenemale. Vandaar dat er van het drama Julius Caesar, dat in dezen tijd door hem werd ontworpen, in het geheel niets gekomen is, en van het ontwerp zelf slechts flauwe sporen overig zijn. In welken zin overigens dit onderwerp behandeld zou zijn geworden, blijkt genoegzaam uit de volgende regels (vol. 3, p. 75):

> Und wenn man auch den Tyrannen ersticht,
> Ist immer noch viel zu verlieren.
> Sie gönnten Cäsarn das Reich nicht,
> Und wussten's nicht zu regieren;

waarmeê men vergelijke de opmerking ‘Geschichte der Farbenlehre’, vol. 39, p. 53. Hiernaar kunnen we ons in heel algemeene trekken den loop van het stuk voorstellen. Julius Caesar zou de type geworden zijn van den man, die, door zijn aanleg en door de omstandigheden bestemd en geroepen om de wereld te beheerschen en eene nieuwe politieke orde van zaken te stichten, roemvol zijn baan doorschrijdt en allen tegenstand nederwerpt, maar ten toppunt van macht gestegen, en gereed om aan zijn werk de voltooiende hand te leggen, door het onverstand van zijn omgeving en de verblinding van hen die zijn beste vrienden en trouwste dienaren hadden moeten zijn, een tragisch uiteinde vindt.

Gelukkiger is Goethe geweest met het andere onderwerp, de kunst, dat in het fragment: Prometheus, gedeeltelijk tot uitvoering gekomen is. ‘Reeds vroeg had ik ondervonden,’ verhaalt Goethe, ‘dat de mensch ten slotte naar zichzelven teruggewezen wordt, en dat juist in die oogenblikken, waarop wij het meest behoefte aan hulp hebben, ons wordt toegeroepen: help u zelven. Terwijl ik nu onderzocht, op welken grond ik mijn zelfstandigheid zou kunnen vestigen, vond ik als de meest

hechte basis mijn productief talent. Sedert eenige jaren liet het mij geen oogenblik alleen. Wat ik over dag had waargenomen, vormde zich des nachts menigmaal van zelf in regelmatige droomen; en zoo als ik de oogen opende, verscheen mij een nieuw geheel of een nieuw deel bij het reeds voorhandene. Gewoonlijk schreef ik alles vroeg in den morgen op, maar ook des avonds, ja midden in den nacht, als wijn en gezelligheid de levensgeesten opwekte, kon men van mij eischen wat men maar wilde; het kwam maar op de een of andere karakteristieke aanleiding aan, en ik was gereed. Als ik nu over deze natuurgaaf nadacht en vond dat zij mijn geheel bijzonder eigendom was en door niets vreemds noch begunstigd noch belemmerd kon worden, mocht ik gaarn in gedachten mijn geheel bestaan daarop grondvesten.' Te midden van deze overwegingen werd de Prometheus-mythe in Goethe levendig, en in het voorhandene fragment door hem bearbeid. Prometheus is hier de type van den kunstenaar, die met oorspronkelijke kracht, onafhankelijk van vreemde machten, zich zelven een wereld schept.

Het derde onderwerp: de wetenschap, heeft de meest volledige bewerking gevonden in den Faust (eerste gedeelte), waarvan de voornaamste bestanddeelen uit deze jaren dateeren. Faust is de type van den man, die door de wetenschap het heelal wil omvademen en in onmiddellijke erkentenis de volle waarheid machtig worden. Door de kracht van het denken wil Faust tot de kern des levens doordringen en alle raadsels ontsluieren. Hij wil de zon in het aangezicht zien; maar door haar glans verblind, moet hij tot de erkentenis komen van de perken die aan 's menschen geest gesteld zijn. Door bittere ervaringen teregt gewezen, leert hij inzien dat het den mensch niet gegeven is het volle licht te hebben; dat hij zich behoort tevreden te stellen met de afwisseling van dag en nacht, en de zon in den rug moet zoeken te houden:

> So bleibe denn die Sonne mir im Rücken -
> Am farbigen Abglanz haben wir das Leben.

En nu de godsdienst. Zou Goethe misschien van deze zoo algemeene, diepgewortelde en invloedrijke levensuiting maar weinig en oppervlakkig notitie genomen hebben? Uit zijn werken ontleenen wij wederom de bewijzen voor het tegendeel. Terzelfder tijd dat hij van zijn Faust, Prometheus en Caesar zwanger ging, droeg hij nog twee ontwerpen met zich om, waarvan de stof

uit het godsdienstleven genomen was. Het eene is: het drama Mahomet. Wat daarvan afgewerkt is bepaalt zich slechts tot twee stukken; een lied: ‘Mahomets Gesang,’ dat in de werken van Goethe is opgenomen; en een hymne, die verloren was gegaan, maar na Goethe's dood teruggevonden is. Men vindt haar in Schäfers leven van Goethe. Aangaande het ontwerp en den oorsprong van dit drama worden wij echter door Goethe volledig onderricht. Het was ten gevolge van zijn verkeer met Lavater en Basedow, dat het idee van dit drama bij hem ontstond. ‘Het kon mij,’ verhaalt hij, ‘niet verborgen blijven, dat deze beide mannen geestelijke middelen tot aardsche doeleinden gebruikten. Terwijl zij zich beijverden te leeren, te onderrichten en te overtuigen, hadden zij toch nog in 't geheim zekere oogmerken, aan wier bereiking hun zeer veel gelegen was. Lavater ging daarbij fijn en verstandig, Basedow hevig en zelfs lomp te werk; beiden echter waren van hun liefhebberijen, ondernemingen, en van de voortreffelijkheid van al hun bedrijf zoo vast overtuigd, dat men hen voor rechtschapen lieden houden, liefhebben en vereeren moest. Van Lavater inzonderheid moet men zeggen, dat hij inderdaad hoogere doeleinden had, en zelfs als hij wereldlist aanwendde, wel gelooven mocht dat het doel de middelen heiligt. Terwijl ik daarover nadacht, ontstond bij mij de gedachte, dat de mensch natuurlijkerwijs het goddelijke, dat hij in zichzelven gevoelt, ook buiten zich wenscht te verbreiden. Daarbij stoot hij op de ruwe wereld, en om op haar te werken, moet hij zich met haar gelijk stellen. Zoodoende wordt echter aan het goddelijke afbreuk gedaan, als het niet eindelijk geheel te loor gaat. Het hemelsche en eeuwige wordt in de stof van aardsche bedoelingen gewikkeld en meêgesleurd tot de vergankelijke lotgevallen van het wereldsche. Uit dit gezichtspunt beschouwde ik den levensloop van beide mannen, en zij kwamen mij nu even eerbiedwaardig als medelijdenswaardig voor. Immers ik meende reeds vooruit te kunnen zien, dat zij wel eens in de noodzakelijkheid konden komen van het hoogere op te offeren aan het lagere. Terwijl ik nu mijn gedachten over dit punt tot het uiterste vervolgde, en verder dan mijn ervaring reikte naar dergelijke gevallen in de geschiedenis omzag, ontwikkelde zich bij mij allengskens het voornemen om die wegen, die ik in de werkelijkheid zoo duidelijk had gezien, en die ten verderve in plaats van ten heil voeren, dramatisch voor te stellen in het

leven van Mahomet, dien ik nooit voor een bedrieger had kunnen houden. Kort van te voren had ik het leven van den profeet met groote belangstelling gelezen, en was dus, toen het idee bij mij opkwam, tamelijk wel voorbereid. Het beloop van dat stuk was aldus. Mahomet, tot de erkentenis van den éénen, waren God gekomen, deelt zijn gevoelen en gezindheid mede aan de zijnen; zijne vrouw en Ali sluiten zich onvoorwaardelijk aan hem aan. In het tweede bedrijf beproeft Mahomet, en met nog meer hevigheid Ali, om het nieuwe geloof in zijn stam verder uit te breiden. Hier openbaart zich, naar het verschil der karakters, bijval en tegenstand. De twist neemt een aanvang, de strijd wordt gewelddadig en Mahomet moet de vlucht nemen. In het derde bedrijf onderwerpt hij zijne tegenstanders, verschaft algemeene gelding aan zijn godsdienst, en reinigt de Kaaba van de afgodsbeelden; daar echter niet alles door geweld kan geschieden, moet hij ook tot list zijn toevlugt nemen. Zoo neemt het wereldsche element toe en breidt zich uit, terwijl het hemelsche terugtreedt en verduisterd wordt. In het vierde bedrijf zet Mahomet zijn veroveringen voort: de leer wordt meer voorwendsel dan doel; het ontbreekt niet aan wreedheden. Een vrouw, wier man hij ter dood heeft laten brengen, vergiftigt hem. In het vijfde gevoelt hij zich vergiftigd; zijn inkeer tot zich zelven en terugkeer tot zijn betere gezindheid maken hem bewondering waardig. Hij reinigt zijn leer, bevestigt zijn rijk en sterft.’

Het andere dichtstuk, dat tot de godsdienst betrekking heeft, is: der ewige Jude. Toen Goethe in de broederengemeente zulk een harde veroordeeling van zijn pelagianisme had moeten vernemen, en bij zelfonderzoek had bevonden dat het hem onmogelijk was zijn gevoelen omtrent de menschelijke natuur te laten varen, trad hij wel is waar van die gemeente terug, maar behield toch zijn volle genegenheid voor de heilige schriften, voor den stichter des christendoms, en voor de vroegste belijders van die godsdienst. Hij vormde zich toen, zooals hij zegt, een christendom tot zijn particulier gebruik, en zocht zijn denkwijs door vlijtige studie van de geschiedenis der kerk te legitimeeren en op te bouwen. Daar echter zijn denken nooit in het abstracte kon blijven, maar altoos een concreete gestalte aannam, kwam wederom het idee bij hem op om de gedachtestof die hij verzameld had te belichamen, en wel in den vorm van een dichterlijk verhaal, of humoristisch epos, gebouwd op de

legende van den wandelenden Jood. Aan dezen leiddraad wilde Goethe de hoofdpunten van de godsdienst- en kerkgeschiedenis aanschouwelijk voorstellen, en had het voornamelijk aangelegd op een half ernstige, half luimige schildering van de verbasteringen van het christendom. De afgewerkte fragmenten van dit epos zijn in de werken van Goethe opgenomen. Eenige daarvan staan in innerlijke waarde niet achter bij de beste gedeelten van den Faust, en allen te zamen zijn een nauwkeurige studie overwaardig. Zij zullen een ieder, die ze leest, bevestigen in het geloof, dat Goethe het christendom tamelijk goed kende.

Met een enkel woord wijs ik nog op een derde kostelijk fragment: ‘die Geheimnisse,’ waaruit blijkt dat Goethe op rijperen leeftijd, tien jaren later, nog eenmaal tot dit onderwerp is teruggekeerd, en zijn denkbeelden omtrent de godsdienst heeft willen voorstellen in een verhalend gedicht van niet geringen omvang. Een nauwkeurige vergelijking van dit stuk met de vroegere fragmenten is een ieder aan te bevelen, die Goethe eenige studie waardig acht; hij zal zich ongetwijfeld beloond vinden door het licht dat zulk een vergelijking over Goethe's geestesontwikkeling verspreidt.

Het is ons reeds gebleken dat Goethe zijn denkbeelden en de stof voor zijn dichtwerken niet aan boeken en traditie ontleende, maar aan het leven en de ervaring. Daaruit putte hij dan ook zijn kennis van godsdienst en christendom. Wat hij van het officieel-kerkelijke christendom te proeven en te weten kreeg, was niet van dien aard, dat het hem bekooren en boeien kon. De goede, oude, zwakke pastor van de Luthersche gemeente te Frankfurt, die sedert jaren biechtvader in Goethe's ouderlijk huis was geweest, en bij wien hij als knaap in de leer gegeven werd om onderricht te ontvangen in het geloof en den catechismus, was er de man niet naar, om zijn wonderlijken catechesant met enthusiasme voor het kerkelijk lutherdom te vervullen, schoon deze het van zijn kant aan ijver en leerlust niet liet ontbreken. Toen hij echter zag dat daarmeê bij zijn ouden biechtvader niet veel was uit te richten, verloor hij lust en moed, en vergenoegde zich met den gewonen sleur werktuigelijk te volgen. Zoo liet hij dan de gewone kerkelijke plechtigheden, biecht, bevestiging als lidmaat, en avondmaal aan zich voltrekken, zonder met zijn hart daaraan een bijzonder werkzaam aandeel te nemen. Later, als student te Leipzig, bleef hij door de tusschenkomst en den invloed van

Gellert nog in eenig rapport tot de officieele kerk; ja hij had zelfs zijn zwaarmoedige uren, waarin hij zichzelven verwijtingen deed over de lichtvaardige wijze waarop hij aan het sacrament des avondmaals had deelgenomen. De gedachte van de zonde tegen den Heiligen Geest gepleegd te hebben, met al de akelige voorstellingen daaraan verbonden, kwam bij hem op en beangstigde hem. Het duurde echter niet lang of hij kwam omtrent dit punt bij zich zelven tot klaarheid, en wendde toen ‘aan die vreemde gemoedsbezwaren, en daarmeê tevens aan kerk en altaar den rug toe.’ (Wahrheit u. Dichtung, vol. 21, p. 97.)

Na zijn terugkeer van Leipzig, leerde Goethe het christendom in beminnelijker vorm en van een meer aanlokkelijke zijde kennen door zijn toenadering tot de gemeente der broederen, alsmede door persoonlijk en intiem verkeer met sommige van de vroomste en godvruchtigste menschen van zijn tijd, freule von Klettenberg, Jung Stilling en Lavater. Inzonderheid het verkeer met laatstgenoemden is voor hem van onschatbare waarde geweest. Lavater, die allerwege op bijdragen voor zijn physiognomiek jacht maakte, was ook met Goethe in schriftelijk verkeer getreden, en natuurlijkerwijs was de godsdienstkwestie tusschen hen ter sprake gekomen. ‘Bij Lavater,’ zegt Goethe, ‘was het denkbeeld, dat hij zich van de menschheid gevormd had, zoo innig verwant met de voorstelling van Christus, die hij levendig in zijn binnenste omdroeg, dat het hem onbegrijpelijk voorkwam, hoe een mensch kon leven en ademen, zonder tevens christen te zijn. Mijn betrekking tot het christendom was louter gemoedelijk, en van die physieke verwantschap, waar Lavater aan hechtte, had ik niet het minste begrip. Daarom hinderde mij de heftige aandrang waarmee een man met een hart en een geest als Lavater, mij en evenzoo Mendelssohn en anderen, te lijf ging met den eisch, dat men, of met hem christen, en wel christen in zijn zin moest worden, of anders hem van denkwijze doen veranderen, en hem overtuigen van datgene waarin men voor zich zelven bevrediging vond. Deze eisch, zoo rechtstreeks in strijd met den ruimen wereldzin, die zich allengskens bij mij ontwikkelde, had op mij niet de beste werking. Als Lavater, na lang heen en weer redeneeren, ten slotte met het harde dilemma voor den dag kwam: óf christen, óf atheïst, antwoordde ik: als hij mij mijn christendom niet wou laten behouden, zoo als ik dat tot dusver gekoesterd had, dat ik mij dan wel voor het atheïsme zou kunnen verklaren, te

meer daar niemand recht scheen te weten, wat het een zoowel als het ander beteekende.' Toen nu Lavater in Junij 1774 Frankfurt, en vervolgens in gezelschap van Goethe de Rhijnlanden bezocht, vond deze overvloedige gelegenheid om door eigen aanschouwing zich een naauwkeurige en bepaalde voorstelling te vormen van Lavaters persoon, denkwijze en manier van handelen. Bijzonder interessant en leerrijk waren hem de gesprekken van Lavater met freule von Klettenberg. 'Twee gedecideerde christenen,' zegt Goethe, 'stonden hier tegenover elkander, en het was duidelijk te zien, hoe een en dezelfde belijdenis verschillende vormen aanneemt, naar gelang van de gezindheden der verschillende personen. In het tegenwoordige geval kon ik bespeuren, dat mannen en vrouwen ieder hun bijzonderen Heiland noodig hebben.'

De bovenstaande uittreksels kunnen ons leiden tot eenige bepaalde denkbeelden omtrent Goethe en het christendom. Vatten wij ze in een kort overzicht te zamen. 'Onder christendom verstaat Goethe: de positieve godsdienst van dien naam. Als kern des christendoms geldt hem: het mysterium van de menschwording van het Eeuwige Woord, de kruisdood van Jezus, en de toeëigening der vruchten van dien dood door het geloof. Aan het officiëel-kerkelijke christendom heeft hij reeds vroeg den rug toegekeerd. Hij is daarna een tijd lang geneigd geweest om zich aan de gemeente der broederen aan te sluiten, maar is, om zijn denkwijs aangaande de menschelijke natuur (een denkwijs, die door de broederen als pelagianisme werd veroordeeld) teruggetreden. Hij onderscheidt voorts aan het christendom een dubbele zijde: eensdeels, het innerlijke en hemelsche, anderdeels, het uitwendige en aardsche; waarbij hij erkent, dat het hemelsche zich in de werkelijkheid niet eenvoudig en louter vertoont, maar bij de verschillende personen verschillende gestalten aanneemt, en steeds gevaar loopt om te midden van het wereldgewoel te verbasteren en verloren te gaan.'

Nu heeft Goethe, volgens Prof. Brill, 'het christendom verfoeid.' Bij de dubbelzinnigheid van den term 'christendom' dient die uitdrukking nader bepaald te worden. In hetgeen wij tot dusver uit Goethe's werken meêdeelden, hebben wij nog geenerlei verfoeiing van 'het christendom,' d.i. van de positieve godsdienst die dien naam draagt, kunnen ontdekken. Het is echter niet moeielijk een aantal plaatsen bij te brengen, waarin men die zoogenaamde verfoeiing des christendoms zou kunnen

vinden. Een nauwkeurige beschouwing van die plaatsen kan ons leeren, wat er van die verfoeiing aan is. Wij vinden zoo danige plaatsen niet enkel in werken uit Goethe's mannelijken leeftijd, maar ook in die van zijn jeugd en van zijn hoogen ouderdom. In den ‘Goetz von Berlichingen’ komen een abt en een bisschop voor, die juist niet als voorbeelden van deugd en vroomheid worden afgeschilderd. In den ‘Werther’ komt ook het een en ander voor, wat van geen bovenmatig respect voor de geestelijkheid getuigt. In de fragmenten van ‘der ewige Jude’ lezen wij het volgende: ‘De priesters waren in de oudste tijden reeds juist zoo als zij altoos zijn geweest, en zoo als een ieder ten laatste wordt, als men hem in een eerambt heeft gezet. Was hij vroeger vlijtig als een mier, vlug en behendig als een hagedisje, hij zal daarna, uitgedost met mantel en bef, met veel zelfbehagen in zijn stoel zitten. Ja, ik wil er een eed op doen: hadde men den apostel Paulus een bisdom gegeven,

> Poltrer wär worden ein fauler Bauch
> Wie eeteri confratres auch.’

Een weinig verder lezen wij de volgende schildering van piëtistische en separatistische conventikels: ‘Wee, wee de hoere Babylon! o Heer! wil haar verdelgen van den aardbodem: laat ze in den poel gebraden worden, en, Heer! geef ons dan haren troon!’ Zoo zong de schare; en meteen kropen ze bij elkander, deelden onderling zoowel hunne geestes- als liefdevlammen; gaapten vervolgens en zaten elkander te vervelen; dat hadden ze in den tempel even goed kunnen doen. Maar het fraaie van de zaak was, dat ieder hier zijn beurt kreeg, en als zijn broeder gekwezeld had, mogt hij 't vervolgens ook eens doen. Want in de kerk spreekt het eerst en het laatst diegeen, dien men daarvoor heeft aangesteld,

> Und gläubigt euch, und thut so grosz,
> Und schliesst euch an, and macht euch losz,
> Und ist ein Sünder, wie andere Leut,
> Ach, und nicht enimal so gescheidt.

Nog verder leest men: ‘Zij kwamen aan het huis van den pastor primarius; het stond van oudsher in zijn geheel. Reformatie hield haar gelag en ontnam den papen huis en hof om er wederom papen in te zetten,

Die nur in allem Grund der Sachen
Mehr schwätzen, weniger Grimassen machen.'

In de 'Venetianische epigramme' (1790) komt het volgende voor: 'de meeste lastige zaken verdraag ik met gelatenheid, zoo als God het beveelt. Van sommige echter heb ik een afkeer als van vergif en van slangen; en wel van deze vier:

Rauch des Tabacks, Wanzen und Knoblauch und†.

Over de Kerkgeschiedenis oordeelt Goethe (Sprüche in Reimen), dat haar hoofdinhoud is: twee kampioenen die samen boksen, de Arianen en de orthodoxen; dat duurt zoo voort van eeuw tot eeuw, en eindigt eerst met het laatste oordeel.' Elders klaagt hij, dat men in de kerkgeschiedenis enkel van papen hoort; hoe 't met de gemeene christenen gesteld was, daar krijgt men niets van te weten.' Een weinig verder geeft hij den raad, dat 'niemand in een klooster moet gaan, dan voorzien van genoegzamen zonden-voorraad, opdat het hem nooit aan stof ontbreke om zich zelven altoos door met berouw te kwellen.' Over Claudius, Jung Stilling en Lavater, die destijds als de geestelijke opperhoofden golden van de gemeente der ware geloovigen in het protestantsche Duitschland, schrijft Goethe in zijn brieven uit Italië (Oct. 1787) het volgende: de een (Claudius) is een gek, die aanspraak maakt op eenvoud. De ander (Stilling) meent, dat hij uit een vreemd land tot de zijnen komt, en hij komt tot menschen die zich zelve zoeken, schoon zij daar niet voor uit willen komen. Hij zal vinden, dat hij vreemd is, en misschien zelf niet weten waarom. De profeet van Zurich (Lavater) is een goochelaar die de kunst verstaat om groote en kleine ballen behendig door elkaar te laten rollen, en waar en valsch, naar de inspraak van zijn theologisch-dichterlijk gemoed, te laten verschijnen en verdwijnen. Plato wilde geen *'Αγεωμέτρητον* in zijn school toelaten; ware ik in staat een school te vormen, ik liet niemand toe, die niet een of ander deel der natuurstudie met ernst en naauwgezetheid beoefend had. Onlangs vond ik in een apostolische capucinade van onzen profeet de volgende onzinnige uitspraak: 'al wat leven heeft, leeft door iets buiten zich.' Zoo ongeveer luidde het. Dat kan zulk een heidenbekeerder zoo maar wegschrijven, en bij de revisie tikt zijn goede geest hem niet op de vingers. De allereenvoudigste natuurwaarheden hebben zij niet gevat, en willen toch zitten op de stoelen om den troon,

waar óf andere lieden, óf niemand zitten moet.' Eenige dagen later schrijft hij: 'Als Lavater al zijn krachten inspant om een legende waar te maken, als Jung zich halfdood werkt om een ijdele voorstelling van een kinderbrein te vergoden, als Claudius van bode evangelist zou willen worden, dan moeten zij blijkbaar een afschuw hebben van alles wat de diepten der natuur verder opensluit. Zou de een straffeloos zeggen: "al wat leeft, leeft door iets buiten zich," zou de ander zich niet schamen over zijn verwarring der begrippen en verwisseling der woorden: weten en gelooven, overlevering en ervaring; zou de derde niet een paar banken lager moeten zitten, als zij niet met alle geweld zich moeite gaven om de stoelen rondom den troon van het Lam te rangschikken; als zij zich niet zoo zorgvuldig wachtten om den vasten bodem der natuur te betreden, waar ieder slechts is wat hij is, en waar allen gelijke aanspraken hebben?' In de Xenien (1796) komen de volgende epigrammen tegen Lavater voor: 'Jammer dat de natuur maar één mensch van u maakte; er was stof voor een braaf man en een schelm.' 'Hoe gaat de natuur te werk om het edele en lage in den mensch te verbinden? Zij plaatst de ijdelheid midden tusschen beide.' In den Faust (intermezzo) lezen wij het volgende epigram tegen Lavater (hij zelf spreekt): 'ik mag gaarne in helder en ook in troebel water visschen, daarom ziet gij den vromen man zich met duivelen afgeven.' Waarop het 'Weltkind' antwoordt: 'ja, gij kunt mij gelooven, voor de vrome lui is alles vehikel; daarom vormen zij ook op den Bloksberg menig conventikel.' Nog in hoogen ouderdom (1829) spreekt Goethe in denzelfden zin over Lavater (Eckermann, II, p. 70). 'Lavater geloofde aan Cagliostro en zijn wonderen. Toen men Cagliostro als bedrieger had ontmaskerd, beweerde Lavater, dat die bedrieger de echte Cagliostro niet was; dat de wonderdoener Cagliostro een heilig man was. Lavater was een hartelijk goed man, maar onderhevig aan geweldige begoochelingen: en de volle en strenge waarheid was zijn zaak niet; hij beloog zich zelven en anderen. Daardoor raakten wij beiden ten laatste geheel van elkander gescheiden.' Nog één zeer merkwaardig stuk moet ik hier bijvoegen uit Goethe's hoogen ouderdom, 1828, zijn negen en zeventigste levensjaar; toen hij, volgens Prof. van Oosterzee, eenigzins was teruggekomen van zijn vroegere dwalingen tot meer billijke waardeering van het christendom. Het is een opstel over: 'Krummacher's blikken in het rijk der genade; verzame-

ling van Evangelische preeken.’ Goethe begint met een korte beschrijving van Krummacher's standplaats: Gemarke, boven Elberfeld, in het Wupperdal. ‘Krummacher's publiek bestaat grootendeels uit wevers. Deze zijn van oudsher bekend als een “abstrus religiöses” volk. De predikant schijnt de zielsbehoefte van zijn gemeente daardoor te willen bevredigen, dat hij hun toestand als aangenaam, hunne ontberingen als dragelijk voorstelt, en ook de hoop op tegenwoordig en toekomstig geluk bij hen zoekt aan te wakkeren. Dit schijnt het oogmerk van deze preeken te zijn, waarbij de prediker op de volgende wijs te werk gaat. De duitsche bijbelvertaling, zoo als ze daar ligt, neemt hij aan als kanoniek en letterlijk geldig. Daaruit haalt hij dan willekeurig zijn verklaringen voor zijn reeds te voren klaargemaakt systeem. Zelfs de opschriften der kapittels dienen hem als tekst, en de gewone gelijkluidende plaatsen als bewijs; ja hij sleept hetzelfde woord, in welken zamenhang en beteekenis het ook voorkomt, ten gebruike er bij, en vindt zoodoende voor zijn meeningen een bron van overvloedige gronden, die hij inzonderheid tot vertroosting en geruststelling aanwendt. Hij veronderstelt, dat de mensch van natuur nietmetal deugt, en dreigt ook wel eens een enkelen keer met duivels en eeuwige hel; hij heeft echter altoos het middel der verlossing en rechtvaardiging ter hand. Hij verlangt niet dat iemand daardoor beter worde, maar stelt er zich meê tevreden, dat zijn middel nooit schaden kan; aangezien de genezing af en toe steeds bereid is, en reeds het vertrouwen op den arts als artsenij kan gelden. Zijn stijl wordt zoodoende beeldrijk; de fantasie wordt naar alle kanten heengevoerd en verstrooid; het gevoel echter wordt geconcentreerd en bevredigd. En zoo kan dan een ieder denken dat hij gebeterd naar huis gaat, al is het ook dat zijn oor meer dan zijn hart voedsel gekregen heeft. Het is licht te begrijpen, dat zulk een soort preeken welkom is, waar de hoorders meest alle werkzame lieden zijn, verzonken in handenarbeid, en overgegeven aan stoffelijk gewin, die men eigenlijk omtrent hun lichamelijke en geestelijke nooden slechts in slaap behoeft te sussen. Men zou daarom deze redevoeringen “narkotische preeken” kunnen noemen, die trouwens bij klaar lichten dag een zeer zonderling figuur maken.’

In het bovenstaande heb ik uit Goethe's werken een kleine bloemlezing zoeken bijeen te brengen van anti-christelijke uitspraken. Ik meen te mogen veronderstellen, dat het hoofdza-

kelijk deze uitspraken zijn (of anders dergelijke en ongeveer gelijkluidende), die volgens Prof. Opzoomer ons ‘pijnlijk moeten aandoen,’ en waaruit volgens Prof. Brill Goethe's ‘verfoeiing van het christendom’ blijken moet. Nemen wij nu echter in aanmerking, dat Goethe zeer bepaald onderscheid maakt tusschen de onzichtbare en de zichtbare zijde des christendoms, en zich met volkomen helderheid bewust is, dat het reine en hemelsche, dat in de christelijke godsdienst ligt, in de werkelijkheid zich met andere bestanddeelen vermengt; en passen wij die onderscheiding op de aangehaalde uitspraken toe, dan zien wij aanstonds, dat Goethe daar overal het oog heeft op de zichtbare zijde des christendoms. Het zijn de vlekken aan de zichtbare zijde des christendoms, die in de bovengenoemde uitspraken het voorwerp uitmaken van Goethe's afkeuring; het hemelsche in het christendom, het mysterium dat er de kern van uitmaakt, wordt door zijn gezegden niet geraakt noch geschonden. Minder juist is het dus, zoo maar in 't algemeen te spreken van verfoeiing van ‘het christendom;’ uit de aangehaalde uitspraken althans is die nog geenszins op te maken. Minder gelukkig gekozen is ook het woord ‘verfoeien,’ in zoover als door dat woord een vijandige, heftige en hartstochtelijke afkeuring en, verwerping wordt te kennen gegeven. Gaan wij zijn uitspraken nog eens na, en vergelijken wij die van vroegeren leeftijd met de latere, dan vinden wij wel is waar in de eerste een zekere animositeit, als van iemand die nog persoonlijk belang stelt in de christelijke zaken; maar in de latere vinden wij een koele beschouwing van die zaken als van iemand die voor zijn eigen persoon daar niets meer meê te maken heeft, en die alles, wat hem van dien aard voorkomt, opvat als voorwerp van zuiver intellectueel onderzoek. Bijzonder leerrijk komt mij in dit opzicht het opstel over de kanselredenen van Krummacher voor. De inhoud van die preeken op zich zelve, het systeem en de leer die zij bevatten, interesseert Goethe in het minst niet. Hij ziet hier slechts een verschijnsel, dat verklaard moet worden uit zijn oorzaak, en vraagt enkel naar de betrekking tusschen het product (de preeken) en den bodem waarop het gewassen is (de soort van menschen voor wie zij uitgesproken zijn), om dan tot de conclusie te komen, dat zij voortreffelijk aan hun oogmerk beantwoorden en hoogst geschikt zijn om de vereischte narkotische uitwerking te weeg te brengen.

Volgens Prof. Opzoomer (Goethe's godsdienst, p. 27) ‘ver-

warren zelfs de besten dikwijls, wat zich voor een zaak uitgeeft, met die zaak zelve, en heeft ook Goethe in dat algemeene misverstand soms gedeeld.' Waar die verwarring en dat misverstand bij Goethe te vinden zijn, wordt niet aangewezen. Wie Goethe met eenige aandacht heeft gelezen, zal waarschijnlijk bespeurd hebben, dat het niet zoo heel gemakkelijk is hem op misverstand te betrappen. Tevens zal hij bespeurd hebben, dat Goethe niet veel houdt van algemeene begrippen en gezegden, die de zaak of in het geheel niet of slechts even en ter naauwernood raken. Zoo zegt hij b.v. in zijn 'Sprüche in prosa': 'algemeene begrippen, gepaard met eigenwaan, zijn altoos op weg om groot onheil aan te rigten.' En elders: 'menigeen klopt met den hamer aan den wand rond, en meent, dat hij telkens den spijker op den kop slaat.' Goethe heeft dan, volgens Prof. Opzoomer, in zulke oogenblikken van misverstand, 'zich zelven voor een niet-christen verklaard, en zich over het christendom in bewoordingen uitgelaten, die ons pijnlijk aandoen, maar waaraan wij niet te veel moeten hechten. Ze werden hem ontlokt, waar hij in Italië de zedeloosheid en de lage huichelarij der priesters aanschouwde; of waar hij in de protestantsche kerk om zich heen op een andere soort van schijnheiligheid stiet, en een blinden ijver voor bekrompen geloofsbegrippen ontmoette.' Wie Goethe niet kent, zal door zoodanige gezegden lichtelijk tot verwarring en misverstand geleid worden, en zich van hem een scheeve voorstelling gaan vormen. Het is daarom de moeite waard het gehalte van die gezegden eens te gaan onderzoeken.

'Scherpe uitspraken tegen het christendom werden Goethe ontlokt, waar hij in Italië de zedeloosheid en de lage huichelarij der priesters aanschouwde.' Deze woorden hebben betrekking op de katholieke geestelijkheid, en het oordeel dat Goethe, volgens prof. Opzoomer, in 't algemeen over hen velde. Als iemand nu op deze woorden afgaat, dan zal hij zich Goethe voorstellen als een ijveraar voor de zedelijkheid van het protestantisme, die kortweg in een paar algemeene begrippen al de zonden samenvat van de priesterschap der verbasterde moederkerk; hij zal hem tevens gaan houden voor een declamator, die aanstonds met klinkende woorden, als 'zedeloosheid', 'huichelarij', 'lage huichelarij', om zich heen werpt, en een geheele klasse van menschen met een paar zevenklappers meent te verslaan; ja, die dan nog bovendien zijn verbittering tegen

een afdeeling der christelijke geestelijkheid op het christendom zelf verhaalt. Zulk een voorstelling van Goethe zou zeer onjuist wezen. Wij zullen maar weer zijn werken opslaan, om eens na te zien, hoe hij gemeenlijk over de katholieke geestelijkheid plag te spreken. Ik neem de ‘Italienische Reise’ (vol. 23), den eersten brief. ‘In Beijeren ontmoet men aanstonds het klooster Wald-Sassen, met de daarbij behoorende landerijen - kostbaar eigendom der geestelijke heeren, die vroeger wijs waren, dan andere lieden.’ Een weinig verder: ‘Regensburg ligt zeer fraai. De streek moest uitlokken om er een stad te bouwen; ook hebben de geestelijke heeren zich zelve goed bedacht. Al het land om de stad behoort hun toe; in de stad staat kerk aan kerk, gesticht aan gesticht. Ik begaf mij aanstonds naar het Jesuiten-collegie, waar de jaarlijksche tooneelvoorstelling door de scholieren gegeven werd; ik zag het slot der opera en den aanvang van het treurspel. Ook deze openbare vertooning heeft mij van de wijsheid der Jesuiten op nieuw overtuigd.’ Nog een weinig verder: ‘Het streven en werken der Jesuiten trekt mijn aandacht. Hunne kerken en gebouwen hebben in hun aanleg iets grootsch en volledigs, dat een ieder in 't geheim eerbied afdwingt. Tot versiersel zijn goud, zilver, metalen, edele steenen met zulk een pracht en rijkdom aangewend, dat de bedelaars van alle standen verblind moeten worden. Tevens ontbreekt het hier en daar niet aan eenige smakeloosheid en ongerijmdheid, om de zwakke zijde des menschdoms te verzoenen en aan te lokken. Dit ligt over 't geheel in de natuur van de katholieke eeredienst; maar ik heb het nergens met zooveel verstand, bekwaamheid en consequentie in werking gezien als bij de Jesuiten.’ Bij de beschouwing van een geestelijk volkslied in dramatischen vorm (vol. 24, p. 310), dringt zich wederom de gedachte aan hem op, hoe gelukkig de roomsche kerk er in geslaagd is om de godsdienst populair te maken, door haar niet zoozeer met de begrippen, als wel met de gezindheden der groote menigte in overeenstemming te brengen. Zeer leerrijk omtrent dit punt is ook n°. 11 van de ‘Venetianische Epigramme’. Hier laat Goethe een ijveraar spreken, die zich ergert aan de ijdele ceremoniën en het zinledige gezwets der geestelijken:

> Wie sie klingeln, die Pfaffen! wie angelegen sie's machen,
> Das man komme, nur ja plappre, wie gestern so heut!

waarop Goethe ten antwoord geeft:

> Schelltet mir nicht die Pfaffen! sie kennen des Menschen Bedürfniss!
> Denn wie ist er beglückt, plappert er morgen wie heut!

Zeer karakteristiek voor Goethe's denkwijze is ook het epigram n°. 6:

> Seh' ich den Pilgrim, so kann ich mich nie der Thränen enthalten.
> O, wie beseliget uns Menschen ein falscher Begriff!

Wie lust heeft, vergelijke hiermede het schoone verhaal van zijn ontmoeting met twee arme duitschers, die den pelgrimstocht naar Rome, een van hen zelfs naar St. Jacobus van Compostilla, hadden ondernomen (vol. 23, pag. 71). Voorts leze hij nog het gesprek met den pauselijken officier (aldaar p. 133), waarvan alweer het resultaat is, dat Goethe zich verwonderen moet over het verstand en de wijsheid der roomsche geestelijken. Van ‘huichelarij’ en ‘zedeloosheid’ is nergens sprake. Goethe was ook inderdaad een veel te fijn en nauwkeurig psycholoog, om zoo maar kortaf een geheele klasse van menschen de beschuldiging van huichelarij naar het hoofd te slingeren. Hij wist al te wel dat zulke steenen terugvallen op het hoofd van hem die ze werpt. En wat de ‘zedeloosheid’ betreft, in de moraal was Goethe juist geen rigorist; ten minste niet op dat punt, dat gemeenlijk bij het woord ‘zedelijkheid’ wordt verstaan; en hij zou zich wel gewacht hebben om voor zedemeester te spelen tegenover zijns gelijken.

‘Scherpe uitspraken tegen het christendom werden Goethe ontlokt, waar hij in de protestantsche kerk om zich heen op een andere soort van schijnheiligheid stiet, en een blinden ijver voor bekrompen geloofsbegrippen ontmoette.’ Ook bij deze woorden raken wij allen vasten grond onder de voeten kwijt. Bedrieg ik mij niet, dan moeten zij zoo worden verstaan, dat de laatste zinsnede een nadere verklaring behelst van de eerste; zoodat dus die ‘andere soort van schijnheiligheid’, die Goethe in de protestantsche kerk ontmoette, gelegen was in ‘blinden ijver voor bekrompen geloofsbegrippen’. Hoe kan echter de ijver voor bekrompen geloofsbegrippen tegelijk schijnheilig en blind zijn? Is hij blind, dan is hij niet schijnheilig; is hij schijnheilig, dan is hij niet blind. Goethe ontmoette dan, tot zijn ergernis, ‘in de protestantsche kerk een blinden ijver voor bekrompen geloofsbegrippen’. Ligt er in deze woorden ook al iets waars, dan moet dat toch nader omschreven worden, zal

het duidelijk aan het daglicht treden. Daarenboven moet het worden aangevuld, zal het niet wederom tot een scheeve voorstelling omtrent Goethe aanleiding geven.

De Luthersche scholastiek en het strenge dogmensysteem dat in den loop der zestiende en zeventiende eeuw door een reeks van geleerde theologen opgetrokken en voltooid was, had ten tijde van Goethe's jongelingschap zijn crediet bij het groote publiek reeds verloren. In dien tijd was in Duitschland op kerkelijk gebied eensdeels het piëtisme, anderdeels de neologie en de ‘Aufklärung’ in vollen bloei. Op de neologie is het rationalisme gevolgd, welks bloeitijd parallel loopt met Goethe's mannelijken leeftijd. Eindelijk heeft Goethe in zijn ouderdom nog de opkomst der speculatieve theologie kunnen aanschouwen. Dit zijn de heerschende rigtingen, die Goethe gedurende zijn langen levensloop heeft kunnen gadeslaan. In de tweede helft van zijn leven echter, sedert zijn terugkeer uit Italië in 1788, heeft hij zich met kerkelijk-theologische zaken weinig meer ingelaten; behalve dat hij altoos met belangstelling elken wetenschappelijken arbeid bleef gadeslaan, die de strekking had om den zin der bijbelboeken zuiver historisch te verduidelijken en nauwkeurig te bepalen. Voorts zal hij, onder de heerschappij van het rationalisme, wel niet al te veel last hebben gehad van ‘blinden ijver voor bekrompen geloofsbegrippen’. Kwam hem soms iets van dien aard voor, dan maakte hij zich daarvan af op zulk een wijs, als wij boven in zijn opstel over Krummacher's ‘Blicke in 's Reich der Gnade’ gezien hebben. Er blijft dus over zijn jongelingstijd, inzonderheid de jaren 1772-1775, toen hij nog levendig belang stelde in elk verschijnsel, dat hem voor het godsdienstig leven van eenige beteekenis scheen te zijn. Nu is het waar, dat hij in dien tijd bij sommige gelegenheden is opgetreden als tegenstander van ‘bekrompen geloofsbegrippen’. Het is echter in het geheel niet noodig om zoo algemeen te spreken, daar wij zeer bepaald weten, welk dogma het was, waarmeê Goethe zich niet kon vereenigen. Tegen het dogma van de natuurlijke, erfelijke en volledige verdorvenheid van den mensch, en in 't algemeen tegen de al te strenge ‘Religionsmoral’ heeft Goethe de pen gevoerd in eenige stukken, geschreven voor de Frankfurter gelehrte Anzeigen van 1772 en 1773, en later in zijn werken opgenomen. Wat hij tegen het genoemde dogma heeft te berde gebracht, kan een ieder lezen in deel 32, pag. 61 en 69. Men zal dan tevens

kunnen opmerken dat een dogma, waarmeê Goethe zich niet vereenigen kon, niet maar zoo grif weg door hem als ‘bekrompen geloofsbegrip’ werd gekwalificeerd. Dit is dus, nader omschreven, zijn ontmoeting met ‘blinden ijver voor bekrompen geloofsbegrippen’. Wie nu echter op de woorden van prof. Opzoomer afgaat, zonder meer van Goethe te weten, zal zich wederom een valsche voorstelling van hem vormen. Hij zal zich Goethe gaan voorstellen als een man, die behagen schepte in een recht rationeel christendom, ontdaan van mysteriën en van bekrompen geloofsbegrippen. Hoort hij nu verder dat Goethe aan Lavater heeft verweten, dat deze alle andere vogels van hun beste vederen beroofde, om er zijn Christus meê op te sieren, dan zal hij misschien meenen geheel naar den zin van Goethe te handelen, als hij omgekeerd den vogel: ‘christendom’ van zijn voornaamste vederen berooft en dien geplukten vogel voor den echten uitgeeft. Daarmeê zou hij zich vergissen. Heeft Goethe eensdeels zich nadrukkelijk verklaard tegen het dogma der erfzonde, hij heeft zich met geen minder nadruk verzet tegen den ‘Aufklärungs’ ijver. Nicolai en Bahrdt, een paar hoofdrepresentanten der toenmalige neologie, weten daarvan te vertellen. De eerste heeft zijn behoorlijk aandeel gekregen van de pijlschoten der Xeniën in 1796, en komt ook nog voor in de ‘Walpurgisnacht’ en in het ‘intermezzo’ van den Faust, waar hij optreedt als ‘Proktophantasmist’ die te vergeefs den duivelen de les leest, en als ‘neugieriger Reisender’ die de Jesuiten op het spoor zoekt te komen. De tweede wordt gehekeld in den bekenden ‘Prolog zu den neuesten Offenbarungen Gottes’ (deel 7, pag. 209). In het ‘Jahrmarktsfest zu Plundersweilern’ (zwei ältere Scenen, dl. 34, p. 307) worden hij en de overige ijveraars van die soort gepersonificeerd in Haman, die aan koning Ahasverus komt vertellen:

> Wie viel es uns Mühe gemacht,
> Bis wir er haben so weit gebracht
> An Herrn Christum nicht zu glauben mehr,
> Wie's thut das grosze Pöbel-heer.
> Wir haben endlich erfunden klug,
> Die Bibel sei ein schlechtes Buch,
> Und sei im Grund nicht mehr daran
> Als an den Kindern Haimon.

Voorts maak ik nog opmerkzaam op een recensie van Bahrdt's

‘Eden, das ist: Betrachtungen über das Paradies, 1772’, (G. Werke, deel 32, p. 64), waar Goethe zich aldus laat hooren: ‘Dit werk behoort mede tot de menschlievende bemoeiingen der verlichte reformatoren, die de wereld op eenmaal van het overschot des zuurdeesems willen reinigen, en aan het tegenwoordige geslacht de mathematische lijn tusschen noodig en onnoodig geloof willen voorteekenen. Als deze heeren zooveel of zoo weinig philosophie bezitten, dat zij zich zelven veroorloven de menschen te leeren, dan moet hun hart hun zeggen welk een onmiskenbaar vernuft, onberispelijke levenswandel en buitengewoon talent er vereischt wordt voor het beroep van modern profeet. Als zij wereldkennis bezitten, dan zullen zij zich tegenover het groote publiek (en zij meenen het grootste voor oogen te hebben) ongaarne veroorlooven om ook maar terminologie-pagoden omver te werpen en op te richten, wanneer zij bedenken, welke heilige, hunnen broederen dierbare begrippen onder deze beelden worden omhelsd. Maar hun beeldstormers-ijver gaat verder. Zij wagen zich aan begrippen, die door en door bijbelsch zijn. Ook deze verhandeling wil de leer der schrift aangaande den duivel wegredeneeren; een poging die met de algemeene regelen van uitlegging in strijd is; indien er een enkel begrip bijbelsch is, dan is het dit.’

Ziedaar een staaltje, hoe Goethe plag te denken over afbrekende en van zuurdeesem zuiverende kritiek. Uit Eckermann's ‘Gespräche’ blijkt duidelijk, hoe zeer hij ook in zijn ouderdom aan deze denkwijze getrouw is gebleven. Ik laat thans in het midden of zijn meening op dit punt waar of valsch is; het is mij hier alleen te doen om zijn denkwijze meer bepaald en nauwkeurig te omschrijven. Wie nu de bovenstaande uittreksels leest, zal misschien bij hem zelven een ‘blinden ijver voor bekrompen geloofsbegrippen’ meenen te ontdekken, en in 't geheel niet meer weten waaraan hij zich te houden hebbe. De zaak is deze: dat een natuur als die van Goethe, benevens zijn denkwijze en zijn (dusgenaamde) godsdienst, een veel te rijk en veelzijdig verschijnsel is, om met een paar algemeene begrippen verklaard te kunnen worden. Het komt hier, zooals trouwens overal, op nauwkeurige studie van de bijzonderheden aan. Wie zich met aandacht en onbevooroordeeld daaraan wijdt, zal van zelf zekere beginselen vinden, waardoor het schijnbaar tegenstrijdige vereenigd wordt, en het ware beeld van Goethe zal hem allengskens met meer helderheid voor den geest treden.

Volgens Prof. Opzoomer is echter de zaak veel eenvoudiger, en behoeft men, om iemands inwendig leven in zijn diepsten grond te leeren kennen, enkel te vragen: hoe staat het bij u met de godsdienst? ‘Het was een meesterlijke trek van Goethe,’ lezen wij (Goethe's godsd., p. 39), ‘dat hij Margarete, waar zij het inwendige leven van haren Faust in zijn diepsten grond wil leeren kennen, de vraag op de lippen legt: ‘hoe staat het bij u met de godsdienst?’ Zeer zeker is dit een meesterlijke trek; maar dat meesterlijke ligt mijns inziens daarin, dat die vraag door en door karakteristiek is in den mond van Margareta, het onnoozele kind, onbekend met de wereld, opgewassen in den allerengsten huiselijken kring, en dat daarbuiten en daarboven niets kent dan haar God en haar catechismus. Wanneer nu, met de liefde van Faust, op eenmaal een nieuw element in haar leven binnendringt, is het natuurlijk dat zij dat nieuwe met het oude in overeenstemming zoekt te brengen, en dat zij gaarne haar God en haren ‘Heinrich’ in een en dezelfde liefde zou willen omvatten. In haar mond is dus die vraag van treffende psychologische waarheid. Maar ziehier nu de vrucht van ontijdig generaliseeren. Wat bij Goethe uitvloeisel is van een geheel bijzondere en naauwkeurig bepaalde situatie, wordt door Prof. Opzoomer algemeen opgevat, en de man van wetenschap en wijsbegeerte gaat in vollen ernst tegenover Goethe de rol spelen van het naieve middeleeuwsche meisje tegenover Faust. ‘Wat toch is onze verhouding tot de godsdienst anders, dan onze wereld- en levensbeschouwing? Hoe wij over de godsdienst en het christendom denken, in oprechtheid denken, dat, meer dan iets anders, beslist en openbaart het wie wij zijn.’ De algemeene begrippen worden hier wonderlijk heen en weêr geschoven. Eerst is: verhouding tot de godsdienst = wereld- en levensbeschouwing. Dan zal daardoor, hoe iemand denkt over het christendom, beslist worden wie hij is. Misschien is deze stelling gegrond op de Hegelsche philosofie, waarin gesteld wordt: denken = zijn. Daar echter de stellingen van Hegel nog lang geen bewezen waarheden zijn, zal het geoorloofd zijn te meenen, dat daaruit, ‘hoe iemand denkt’ enkel en alleen blijkt of moeder natuur hem al dan niet met een gezond en helder brein heeft begiftigd. Op grond van bovenstaande uitspraken nu, heeft Prof. Opzoomer de vraag geopperd en beantwoord: ‘Wie was Goethe? Wat dacht hij van de wereld, van God, van Christus?’ Het bevredigend resultaat is:

‘dat niemand zich van de lezing, van de ernstige studie van Goethe's werken behoeft te laten afschrikken.’

Keeren wij dan, gerustgesteld en bemoedigd, terug tot Eckermann, ‘Gespräche mit Goethe.’ Daar vinden wij (II, p. 148), dat Goethe onder anderen ook dacht, dat het heel verkeerd was om veel te redeneeren over zulke verheven onderwerpen als daar zijn: God, et cetera, en die tot het onderwerp van dagelijksche bespiegelingen en gesprekken te maken. ‘Ik vertelde Goethe,’ zegt Eckermann, ‘van iemand, die dezer dagen te Weimar was geweest, en gesproken had van een voorlezing van Hegel, die hij gehoord had, over de bewijzen voor het bestaan van God. Goethe was van meening, dat zulke voorlezingen niet meer te pas kwamen. De periode van den twijfel, sprak hij, is voorbij; tegenwoordig twijfelt iemand even weinig aan zich zelven, als aan God. Daarenboven zijn Gods natuur, de onsterfelijkheid, het wezen der ziel en haar vereeniging met het lichaam altoosdurende problemen, waarin de wijsgeeren ons niet verder brengen.’ Elders (I, p. 120) komt het gesprek op Tiedge en zijn Urania, een leerdicht over de onsterfelijkheid der ziel, dat in den tijd verbazenden opgang had gemaakt. ‘Ik heb,’ sprak Goethe, ‘van Tiedge's Urania veel uit te staan gehad; daar was een tijd dat er niets gezongen, niets gedeclameerd werd dan de Urania. Waar men kwam lag de Urania op alle tafels; de Urania en de onsterfelijkheid was het onderwerp van alle gesprekken. Ik voor mij zou het geluk van aan een toekomstig leven te gelooven, niet willen missen; ja, ik zou met Lorenzo van Medici willen beweren, dat al degenen die op geen *ander* leven hopen, ook voor *dit* leven dood zijn; maar echter, zulke onbegrijpelijke dingen liggen te ver verwijderd, dan dat zij een onderwerp van dagelijksche beschouwing kunnen zijn. Daarenboven, wie aan een voortdurend leven gelooft, die geniete in stilte zijn geluk; maar hij heeft geen reden om zich daarop iets te verbeelden. Bij gelegenheid van Tiedge's Urania, merkte ik op, dat de vromen, even als de adel, een soort van aristocratie vormen. Ik trof domme vrouwluî aan, die er trotsch op waren, dat zij met Tiedge aan de onsterfelijkheid geloofden: en ik moest mij laten welgevallen, dat menigeen mij over dit onderwerp heel verwaand examineerde. Maar ik verschafte mij schâvergoeding door te zeggen: dat ik er in het minste niet tegen had, indien ons, na den afloop van dit leven, andermaal een leven ten deel viel; één ding echter moest ik mij kunnen

voorbehouden, dat ik daarboven niemand ontmoeten zou van degenen, die hier aan de onsterfelijkheid hadden geloofd. Immers in dat geval zou mijn plaag eerst recht beginnen. De vromen zouden om mij heen komen staan, en roepen: ei, hebben wij geen gelijk gehad? Hebben wij 't niet van te voren gezegd? Is 't niet net zoo uitgekomen als wij voorspeld hebben? En zoodoende zou zelfs daarboven geen eind komen aan de vervelende praatjes. - Bespiegelingen over de onsterfelijkheid, dus ging Goethe voort, zijn goed voor de hoogere standen, inzonderheid voor dames die niets te doen hebben. Een degelijk mensch echter, die reeds hier op aarde wat ordentelijks wil wezen, en die daarvoor dagelijks te kampen en te arbeiden heeft, laat de toekomstige wereld aan hare plaats, en is werkzaam en nuttig in de tegenwoordige.'

Daar wij nu echter eenmaal verdiept zijn geraakt in de kwestie omtrent Goethe's godsdienst, moeten wij trachten er ook weêr uit te raken; en wel zoo dat het, zoo mogelijk, blijke, in hoever of er termen bestaan om Goethe tot een godsdienstig man en een goed christen te stempelen. Gelukkig dat de geheele Goethe in zijn werken voor ons ligt als een landschap in den vollen middagzonneschijn, met zijn heuvelen en toppen, vanwaar men eens een blik in 't rond kan werpen om zich te oriënteeren, zoodat wij hopen mogen niet verdwaald te raken, als wij ons rechtstreeks tot hem zelven wenden. Terwijl ik nu in zijn werken naar uitspraken omzie, die ons te recht kunnen wijzen, vind ik er geene, die duidelijker en beknopter zijn zienswijze uitdrukt dan de volgende:

Wer Wissenschaft und Kunst besitzt,
Hat auch Religion;
Wer jene beiden nicht besitzt,
Der habe Religion.

Opdat niemand aangaande de beteekenis van deze woorden eenigen twijfel koestere, leg ik daar aanstonds een uitspraak naast, die voorkomt bij Eckerman, I, p. 153. Er werd gesproken over de valsche richting van sommige kunstenaars, die de godsdienst tot kunst willen maken, terwijl hun omgekeerd de kunst godsdienst moest zijn. Goethe zeide daarop: 'die Religion steht in demselbigen Verhältnisse zur Kunst, wie jedes andere höhere Lebensinteresse auch. Sie ist bloss als Stoff zu betrachten, der mit allen übrigen Lebens-stoffen gleiche Rechte hat.'

Nogmaals herinner ik er aan, dat Goethe, van ‘Religion’ sprekende, met dat woord niet zijn eigen denkwijze bedoelt, maar de positieve godsdienst; met ‘christendom’ dus, het historische, positieve christendom, zooals dat in ons werelddeel in twee hoofdvormen: catholicisme en protestantisme, zichtbaar en stoffelijk voorhanden is als een samenstel van gewijde gebouwen en instellingen, hoogtijden, sacramenten en andere gewijde verrichtingen, openbaringsboeken, geloofsbegrippen en confessioneele geschriften, benevens andere dingen van dien aard, in welke de geest van die godsdienst zich naar verschillende zijden heeft belichaamd, en allerwege zijn bepaalden vorm en gestalte heeft aangenomen. Het is te meer noodig hier nogmaals aan te herinneren, omdat de verwarring van twee verschillende begrippen: godsdienst en wereldbeschouwing, schering en inslag uitmaakt van prof. Opzoomers redevoering. Op het dus geweven doek worden dan in bonte mengeling eenige uitspraken van Goethe geworpen. Van onderscheiding der tijden, waaruit die uitspraken dateeren, van naauwkeurige bepaling van haren zin is geen sprake. Zij worden door prof. Opzoomer geparafraseerd en door een doorloopenden commentaar verbonden, waarbij zich het verschijnsel voordoet, dat de woorden van Goethe onder zijn pen ongemerkt een zin krijgen, die er wel is waar niet in ligt, maar dien de uitlegger noodig heeft om heel geleidelijk het doel te bereiken, waar het eigenlijk op gemunt is: Goethe's wereldbeschouwing = prof. Opzoomers godsdienst.

Stellen wij dan die begripsverwarring ter zijde en houden wij vast dat voor Goethe godsdienst en wereldbeschouwing twee zijn; dat ‘Religion’ bij hem beteekent de positieve godsdienst. Herlezen wij thans zijn boven aangehaalde uitspraken, dan kan het ons niet twijfelachtig blijven, hoe hij over de zaak denkt. Wetenschap, kunst en godsdienst gelden hem als nevens elkander staande levensvormen, die onderling gelijke rechten hebben. Zij hebben elk hun bijzonder terrein en hun bijzonderen inhoud, maar bereiken of beoogen, langs verschillende wegen, een gemeenschappelijk doel, namelijk: om den mensch tot het onvergankelijke en eeuwige te voeren. Voor verreweg de meeste menschen nu is de positieve godsdienst de eenige vorm, waaronder het eeuwige hun kan geopenbaard worden. De op het geloof aan openbaring berustende voorstellingen, de positieve geloofsbegrippen, de kerkelijke plechtigheden zijn voor hen het eenige middel, waardoor zij in betrekking tot het eeuwige kun-

nen gebracht worden. Maar de wetenschap en de kunst hebben met de godsdienst gelijke rechten, in zoover als ook door haar de mensch tot het eeuwige en onveranderlijke gevoerd en vrij gemaakt wordt van het gewone en dagelijksche gewoel der wereld. Wat het meerendeel slechts bereiken kan door de godsdienst, om namelijk op een hooger standpunt geheven te worden, waar zij voor een poos de kleine en groote zorgen en nooden des tijdelijken levens kunnen vergeten, dat bereiken sommigen door de wetenschap of de kunst. Wie derhalve wetenschap of kunst bezit, heeft niet ook nog daarenboven godsdienst noodig. De geleerde kan wel het gebied en de stof der godsdienst tot voorwerp van zijn beschouwing maken; de kunstenaar kan daaraan onderwerpen voor zijn werken ontleenen; maar geen van beide, als zij hun zaak verstaan, zal de grenslijn tusschen zijn eigen gebied en dat der godsdienst wegwisschen of uit het oog verliezen; geen van beide zal, op het terrein en met de middelen der godsdienst, datgene willen bereiken, wat hij op zijn eigen terrein en met zijn eigen middelen bereiken kan en moet. Zijn wetenschap, zijn kunst zelve is voor hem godsdienst; dat wil zeggen: zij is voor hem datgene, wat voor anderen de godsdienst is. Wie nu echter wetenschap of kunst niet bezit, ‘der habe Religion.’

Ik zeide daareven dat in de redevoering van Prof. Opzoomer uitspraken van Goethe zonder onderscheiding van tijd, en zonder naauwkeurige aanwijzing van zin, aangehaald en geparafraseerd worden. Hiervan een voorbeeld en bewijs. ‘Goethe's godsdienst, p. 21’, worden de volgende woorden geciteerd: ‘Zij heeft mij in het leven gebracht, zij zal er mij ook uitleiden. Ik geef mij aan haar over. Zij mag met mij doen wat haar goeddunkt. Zij zal haar eigen werk niet haten. Zij is goed. Ik prijs haar met al hare werken.’ De commentaar, door prof. Opzoomer daaraan toegevoegd, komt daarop neêr, dat voor Goethe Gods leven in het leven der wereld zichtbaar was en het daarom voor hem geen onderscheid maakte of hij van God of van de natuur sprak. Op grond daarvan worden deze woorden van Goethe, in stichtelijken zin, homiletisch geparafraseerd; ja zelfs worden zij op pag. 25, regel 6 v.o., en pag. 26 zóó omschreven, alsof er in opgesloten lag, dat aan die kracht, waarvan Goethe spreekt, zelfbewustheid en persoonlijkheid moet worden toegeschreven, en als einddoel van haar werkzaamheid moet worden gesteld: de zegepraal van het zedelijk goede, de komst van het

godsrijk. Het is inderdaad jammer dat die stichtelijke parafrase op den tekst van Goethe even weinig past als een cirkel op een driehoek; zoo als aan ieder blijken kan, die dezen tekst in het oorspronkelijke wil opzoeken en in zijn rechten samenhang herstellen. Men vindt den tekst in een opstel van Goethe, getiteld: ‘die Natur, aphoristisch’, geschreven omstreeks 1780, en gedrukt in deel 40, p. 385. Het opstel is te lang om hier in zijn geheel medegedeeld te worden. Wie goethe kent, zal het gaarne nog eens in het oorspronkelijke herlezen; wie Goethe wenscht te leeren kennen, verzuime niet het nauwkeurig te bestudeeren. Het is een dichterlijke ontboezeming over de natuur, in korte en losse kernspreuken; een ontboezeming van dezelfde soort, schoon meer didactisch, als die lyrische natuurbeschouwingen van wegslepende schoonheid, die in den Werther (deel 14, p. 61) en in den Faust (deel 11, p. 21 en 45) voorkomen. Men vergunne mij, een paar uitspraken uit dit opstel hier over te schrijven, opdat het blijke dat in dit stuk nog geheel andere dingen te vinden zijn, hier en daar zelfs juist het tegenovergestelde, als prof. Opzoomer er uit haalt: ‘Sie (die Natur) scheint alles auf Individualität angelegt zu haben, und *macht sich nichts aus den Individuen*. - Es ist ein ewiges Leben, Werden und Bewegen in ihr, *und doch rückt sie nicht von der Stelle*. - Sie setzt alle Augenblicke zum längsten Lauf an, *und ist alle Augenblicke am Ziele*. (Bij Prof. Opzoomer wordt dit: vooruitgang, zegepraal van het zedelijk goede, komst van het godsrijk.) - Gedacht hat sie und sinnt beständig; *aber nicht als ein Mensch, sondern als Natur*.’ (Bij Prof. Opzoomer wordt dit: persoonlijkheid, zelfbewustheid.) Overigens vindt men de hoofddenkbeelden van dit opstel reeds in de regels van Antonius Thylesius, die door Goethe in de ‘Geschichte der Farbenlehre’ worden aangehaald, en die (schoon eigenlijk slechts een weêrklank uit Lucretius) fraai genoeg zijn om nog eens in herinnering gebracht te worden:

> Omniparens natura, hominum rerumque creatrix,
> Difficilis, facilis, similis tibi, dissimilisque,
> Nulligena, indefessa, ferax, te pulchrior ipsa,
> Solaque quae tecum certas, te et victa revincis.

Nu vergelijke men echter met dit opstel van 1780 een brief

van Goethe aan v. Müller van 1828 (deel 40, p. 526), waar van dit opstel sprake is. Wij lezen daar het volgende: ‘Het opstel: ‘die Natur’, werd mij voor eenigen tijd ter hand gesteld uit de schriftelijke nalatenschap van Hertogin Amalia; het is geschreven met een welbekende hand, waarvan ik mij in het jaar tachtig en volgende plagt te bedienen. Feitelijk kan ik mij wel is waar niet herinneren, dat ik die beschouwingen heb gemaakt; zij stemmen echter zeer wel overeen met de voorstellingen, waartoe mijn geest in dien tijd zich ontwikkeld had. Het standpunt waarop ik mij toen bevond zou ik een comparatief willen noemen, die zijn richting begint te nemen naar een nog niet bereikten superlatief. Men ontwaart de neiging tot een soort van pantheïsme, ‘indem den Welterscheinungen ein unerforschliches, unbedingtes, humoristisches, sich selbst wiedersprechendes Wesen zum Grunde gedacht ist; und mag als Spiel, dem es bitterer Ernst is, gar wohl gelten.’ Vervolgens wordt door Goethe aangewezen wat in dit opstel nog wordt gemist, ‘die Anschauung der zwei grossen Triebräder aller Natur: der begriff von *Polarität* und von *Steigerung;*’ denkbeelden, die hem eerst in de tweede helft van zijn leven bij zijn studiën in de botanie, osteologie en kleurenleer volkomen helder werden. Zoo ziet hij dan ook (vgl. het slot van den brief) van het standpunt waarop hij in 1828 zich bevond, met een glimlach naar dat vroegere opstel terug. Van dit alles wordt echter door prof. Opzoomer geen de minste notitie genomen. Daarover zal niemand zich meer verwonderen, die begrepen heeft, dat het prof. Opzoomer niet zoozeer te doen was om Goethe's wereldbeschouwing in het licht te stellen, als wel om eenige uitspraken van Goethe in den zin van zijn eigen wereldbeschouwing te parafraseeren.

Uit den brief aan v. Müller zagen wij dat Goethe de denkwijze, die in het opstel van 1780 doorstraalt, pantheïstisch noemt. Vergelijken wij thans een uitspraak, die voorkomt in de ‘Campagne in Frankreich’ (deel 25, p. 159). Goethe spreekt daar over zijn betrekking tot Jacobi en diens geestverwanten, en over het radicale verschil tusschen zijn denkwijze en die van Jacobi. ‘Niemand begreep waarom ik mij zoo ernstig en hartstochtelijk met natuurstudie bezig hield; niemand zag in, dat dit uit mijn binnenste voortvloeide; men hield dat alles voor gril en dwaling. Naar hun meening kon ik wel wat beters doen, en behoorde ik mijn dichterlijk talent in de vroegere richting te

uiten. Zij meenden zooveel te meer recht te hebben om dit van mij te eischen, daar mijn denkwijze zich niet aan de hunne aansloot, maar bijkans op ieder punt rechtstreeks daarmeê in strijd was. Het hylozoïsme, of hoe men het noemen wil, dat ik beleed en waarvan ik den diepsten grond in zijn waarde en heiligheid onaangetast liet, maakte mij ongevoelig, zelfs onverdraagzaam tegenover hun denkwijze, die een doode stof, op welke wijze dan ook aangedreven en in werking gebracht, tot geloofsartikel maakte. Ik had in Kant's “natuurwetenschap” gevonden, dat aantrekking en afstooting tot het wezen der stof behooren, en dat deze beide krachten in het begrip der stof niet van elkander af te scheiden zijn. Daaruit besloot ik tot de oorspronkelijke polariteit van alle wezens, welke den oneindigen rijkdom der verschijnselen doordringt en bezielt.’ Inderdaad, Goethe spreekt zoo ondubbelzinnig, zoo duidelijk, als men over deze onderwerpen slechts spreken kan. Dat geheel, dat wij heelal, wereld, natuur noemen, en dat zich aan ons als stoffelijk en zinnelijk waarneembaar voordoet, beschouwt hij als een wezen dat zijn leven in zich zelve heeft, en door zijn eigen inwonende kracht bewogen wordt. Die natuurkracht in haar diepsten grond, niet iets daarbuiten of daarboven, is Goethe's God. Nooit bedoelt hij, van God sprekende, iets anders dan dat onzichtbare wezen dat zich in de waarneembare verschijnselen openbaart. Op dit standpunt ergerde hij zich zoo geweldig, zoo als wij boven zagen, aan de woorden van Lavater: al wat leeft, leeft door iets buiten zich. Met deze denkwijze had die van Goethe niets gemeen, maar was, zoo als hij het uitdrukt, daarmeê regtstreeks in strijd. Is nu de denkwijze van Lavater, Jacobi en hun geestverwanten onmiskenbaar en onbetwistbaar theïsme, dan heeft Goethe's denkwijze met het theïsme niets gemeen. Zijn eigen zienswijze noemt hij pantheïsme en hylozoïsme. En al spreekt Goethe ook al een enkelen keer over God in bijbeltermen; hij gebruikt altoos die termen, die als uitdrukking van het gevoel dikwijls zeer onbepaald zijn, in zijn eigen pantheïstischen zin. In den grond is hij zichzelven zeer wel bewust, dat zijn God een andere is dan de God des christendoms en der kerk. ‘Het is vreemd’, zeide hij eens (Eckermann, I, p. 282), ‘ik heb zooveel gedichten gemaakt, maar toch is er geen enkel onder, dat in het luthersche gezangboek zou kunnen staan.’ Eckermann dacht bij zichzelven, dat er achter die woorden meer school, dan men oppervlakkig meenen zou. Inderdaad, daarachter schuilt het

radicale verschil tusschen den God van Goethe en den God van het luthersche gezangboek.

Wie zich nu de moeite wil geven van de begrippen nauwkeurig te omschrijven en te onderscheiden, zal inzien hoe vruchteloos de poging van prof. Opzoomer is om Goethe's God, dat is, de natuurkracht, met den God van het christendom, den Jehova van het Oude Testament, den Vader in de hemelen van het Nieuwe, te vereenzelvigen. Om dat doel te bereiken stelt hij, met Auherlen, een dubbel pantheïsme, ‘waarvan het eene even dicht bij het theïsme staat, als het ander bij het atheïsme.’ Daarmeê kan echter de logica geen vrede hebben. Volgens haar heeft het begrip theïsme tot zijn contradictorische tegenstelling het begrip: atheïsme, dat is: niet-theïsme. Stel nu het theïsme b.v. = wit; dan is het atheïsme = niet wit. Laat nu het pantheïsme wezen, welke kleur gij wilt: geel, groen, blauw, meer of minder ver van het wit verwijderd; het valt toch altoos, als onderscheiden van het theïsme, onder den term: niettheïsme, of ahteïsme. Onder welke nuance het pantheïsme zich ook vertoone, het is en blijft een soort van atheïsme; en de theïst, die zich, in zijn onschuld, het vermaak gunt van over God in pantheïstische uitdrukkingen te spreken, weet zelf niet welk een gevaarlijk spel hij speelt, en hoe licht hij, langs het hellend vlak, waarop hij zich gewaagd heeft, het atheïsme in de armen kan vallen. Nadat prof. Opzoomer nu het pantheïsme zoo digt mogelijk naar het theïsme toegeschoven heeft, zoekt hij verder de grenslijn tusschen beide, en daarmeê het onderscheid tusschen den God van het christendom en de natuurkracht, geheel weg te nemen. Hij gebruikt daartoe de volgende kunstgreep. Nu eens doet hij het voorkomen alsof de wezenlijke eigenschappen van den God des christendoms, persoonlijkheid en zelfbewustzijn, in zekeren zin ook aan de natuurkracht toekomen; wij zagen hem boven zelfs de stoute poging wagen om Goethe's woorden op die manier te parafraseeren. Dan wederom geeft hij te verstaan, dat er op die eigenschappen zooveel niet aankomt; dat die begrippen rekbaar en dubbelzinnig zijn; dat het eigenlijk meer woorden en klanken zijn dan begrippen van bepaalden inhoud. Hier speelt dus de Heer Opzoomer niet meer de rol van Margareta tegenover haren ‘Heinrich’, maar die van Mephistofeles tegenover den scholier. Als deze, in zijn onuoozelheid, meent, dat er bij het woord toch een begrip moet wezen, geeft Mephisto hem te verstaan:

Schon gut! nur muss man sich nicht allzu ängstlich quälen;
Denn eben wo Begriffe fehlen,
Da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein.

Goethe's wereldbeschouwing wordt door prof. Opzoomer gekenschetst als ‘godsdienstig optimisme’, een optimisme, waarin het geloof aan vooruitgang ligt opgesloten. Welke beteekenis dat adjectief: godsdienstig, bij Goethe heeft, hebben wij trachten aan te wijzen: en nu mogt Goethe's optimisme en zijn denkbeeld van vooruitgang ook wel eens wat nauwkeuriger onderzocht worden, waarna het misschien blijken zou, dat die begrippen bij Goethe niet zoo geheel denzelfden inhoud hebben als bij prof. Opzoomer. Dit stellen wij echter ter zijde om eindelijk eens tot een besluit te komen. Volgens prof. Opzoomer behoort het optimisme en het geloof aan vooruitgang tot de wezenlijke kenmerken des christendoms. Aangezien dan nu Goethe's wereldbeschouwing deze kenmerken met de christelijke leer gemeen heeft, wordt het besluit opgemaakt dat hij voor een christen te houden is. De waarheid der premissen in 't midden latende, heb ik tegen die conclusie de volgende bedenkingen.

De naam ‘christen’ is een godsdienstige partijnaam, en behoort uitsluitend op het terrein der positieve godsdienst te huis. Die naam komt dus aan Goethe slechts toe, in zoover als hij in eenig rapport stond tot het positieve christendom, m.a.w. tot eene of andere afdeeling der christelijk kerk. Wordt de vraag geopperd: was Goethe een christen? dan sluit daarop, mijns inziens, alleen het volgende antwoord: ‘wis en zeker: want zijn ouders waren luthersch en hebben hem op dat geloof laten doopen; hij heeft als knaap zijn catechismus geleerd, zijn biecht en belijdenis afgelegd en is ter tafel gegaan; voorts vindt men bij hem ook op mannelijken leeftijd duidelijke bewijzen van christendom; immers hij heeft in 1801 zijn natuurlijken zoon, August, door Herder als lidmaat der luthersche kerk laten bevestigen (zie Goethe's werken, deel 27, p. 81), en hij heeft zich op den 19^{den} Oct. 1806 met zijn huishoudster, Christiane Vulpius, kerkelijk in den echt laten bevestigen.’ Tot zoover gaat Goethe's christendom; een christendom dat behoorlijk geboekstaafd en geregistreerd is, en waarvan men misschien, bij vlijtig zoeken, de authentieke documenten nog zou kunnen terugvinden; een christendom dus, waarvan geen sterveling hem

een jota kan rooven. Maar Goethe op grond van zijn wereldbeschouwing tot christen te willen maken, is, mijns inziens, een even vruchteloos als onvruchtbaar ondernemen, gesteld zelfs, wat niet eens het geval is, dat zijn wereldbeschouwing in haar hoofdtrekken met de christelijke geloofsleer volmaakt overeenstemde. Of een wereldbeschouwing christelijk is, dat hangt niet alleen van haar inhoud, maar tevens van haar oorsprong af. Zij moet niet alleen met de christelijke geloofsleer overeenstemmen, maar ook op christelijken bodem rusten. Wie zijn denkbeelden omtrent God en wereld uit den catechismus put, wie zich met zijn wereldbeschouwing op het terrein van de christelijke traditie en openbaring beweegt, die mag er aanspraak op maken, dat men haar voor christelijk, en hemzelven voor christen houde. Met Goethe is dit niet het geval. In zijn wereldbeschouwing is niet het minste spoor terug te vinden van hetgeen zijn luthersche dominé te Frankfurt hem geleerd heeft. Er is in zijn geheele wereldbeschouwing geen enkel punt aan te wijzen, dat op de christelijke traditie en openbaring rust. Hoe hoog de bijbelboeken ook door Goethe vereerd werden, die vereering was niet in haar soort onderscheiden van zijn vereering voor de homerische gedichten. Uit een boek, hoe oud en eerwaardig ook, de kennis der waarheid te putten, dat schoolmeesters-idee kon wel bij Wagner, maar niet bij Goethe opkomen. ‘Das Pergament’, dus laat zich Faust tegenover Wagner hooren:

> ist das der heilge Bronnen,
> Waraus ein Trunk den Durst auf ewig stillt?
> Erquickung hast du nicht gewonnen,
> Wenn sie dir nicht aus eigner Seele quillt.

Wie derhalve een christelijken Goethe wil hebben, die houde zich aan het gedicht: ‘die höllenfahrt Christi’ (deel 2, p. 132), door Goethe op zestienjarigen leeftijd vervaardigd, en leze dan, om op dit punt ten volle gesticht en ingelicht te worden, in Eckermann, vol. 3, p. 323 vgg., na, wat Goethe daar over dit gedicht zegt. Dit stuk is het eenige christelijke in al de werken van Goethe. Na zijn zestiende jaar heeft hij zich van dusdanige ontboezemingen onthouden, en reeds als student te Leipzig op achttienjarigen leeftijd, had hij, naar zijn zeggen, aan kerk en altaar den rug gekeerd. Al wat hij sedert geschreven heeft is geen holle weerklank op overgeleverde denkbeelden,

maar uitvloeisel van zijn eigen hart. Zijne wereldbeschouwing, zij moge waar zijn of valsch, zij moge hooger of lager staan dan de christelijke geloofsleer, is in al hare deelen zijn werkelijk en wezenlijk eigendom, het oorspronkelijke en frissche product van zijn eigen geest. De bronnen van zijn wereldbeschouwing zijn niet het christendom en de catechismus, maar zijn eigen ziel en de wereld rondom hem. Wanneer boeken op zijn geestelijke ontwikkeling eenigen invloed hebben uitgeoefend, dan zijn dit geen werken van christelijke godgeleerden geweest, maar werken van mannen als Spinoza en Kant.

Of men nu het christendom een dienst bewijst, wanneer men het opsiert met vederen aan Goethe ontleend, laat ik in 't midden; maar in elk geval doet men Goethe onregt, wanneer men datgene, wat zijn degelijk en deugdelijk eigendom is, voor christelijk verklaart en als christelijk in beslag neemt. Of meent men dat Goethe daar vrede meê zou hebben? Dat hij zich goedsmoeds met de christen-schapen ter regterzijde des Lams zou laten scharen? Het 49^{e} van de ‘Venetianische epigramme’ onderricht ons daaromtrent anders:

> Böcke, zur linken mit euch! so ordnet künftig der Richter,
> Und ihr Schäfchen, ihr sollt ruhig zur rechten mir stehn!
> Wohl! doch eines ist noch von ihm zu hoffen; dann sagt er:
> Seid, Vernünftige, mir grad' gegenüber gestellt!

Wij kunnen dus, wanneer er van Goethe en zijn wereldbeschouwing sprake is, de kwestie aangaande zijn christendom gerust achterwege laten. Niet alleen helpt ons die kwestie in het minst niet om over zijn denkwijze licht te verspreiden, maar zij geeft slechts tot verwarring en misverstand aanleiding. Zij werpt van aanvang aan een valsch licht op de klaarste en bondigste uitspraken van Goethe. ‘In kunst en wetenschap zoowel als in doen en in handelen komt alles daarop aan, dat de voorwerpen zuiver opgevat, en overeenkomstig hun aard behandeld worden’ (deel 3, pag. 176). Waarom dien stelregel van Goethe niet op hemzelven toegepast? Waarom hem beschouwd onder de kategorie van christen, en niet onder die van dichter, schrijver, natuurkundige, kunstenaar? Waarom den zoo karakteristieken naam van ‘Weltkind’ vergeten, waarmeê hij zelf zich gaarne plag te noemen? Tenzij men den naam van ‘Weltmann’ daarvoor in de plaats stellen, of nog liever, daaraan toevoegen wil. ‘Weltkind’ was Goethe als dichter en kunste-

naar, in zoover als de echte kunstenaar zijn leven lang een kind blijven, zijn leven lang de naïveteit van een kind behouden moet. ‘Weltmann’ was Goethe in de practijk van het leven, nademaal hij in alle wereldsche zaken ervaren was, en ze naar haren aard wist op te vatten en te behandelen. In de meest verschillende toestanden, tegenover de meest verschillende personen, weet hij zijn rechte plaats in te nemen. Hetzij hij een gesprek aanknoopt met een arm landlooperskind, waaraan hij een plaatsje in zijn reiswagen heeft afgestaan, hetzij hij tegenover Napoleon of Talleyrand of Lord Bristol staat, het is hem om het even; hij treedt in elke situatie met dezelfde losheid en zekerheid op, en weet met iedereen te spreken zoo als het behoort. Allerwege is zijn ‘Weltverstand’ even groot en bewonderenswaardig als zijn dichterlijk talent; overal zien wij hem in practijk brengen, wat hij in zijn ‘Vermächtniss’ voorschrijft:

> Mit frisschem Blick bemerke freudig;
> Und wandre, *sicher* wie *geschmeidig*,
> Durch Auen reich begabter Welt.

Ziedaar de gestalte waaronder Goethe, over het geheel genomen, zich aan den beschouwer voordoet. Welk een aandeel het christendom aan de vorming van die gestalte kan gehad hebben, is mij niet duidelijk; tenzij men daartoe wil rekenen de afstootende kracht, die het op Goethe heeft uitgeoefend, en die hem zoo spoedig mogelijk aan kerk en altaar den rug deed keeren.

D.E.W. WOLFF.

De natuurkundige wetenschap in Nederlandsch Indië.

(*Vervolg van blz.* 268).

1. Natuur- en Geneeskundige Topographie van Agam (Westkust van Sumatra), door E.W.A. Ludeking, officier van gezondheid der tweede klasse van het Nederlandsche O.I. Leger, lid, enz. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1867. 8°.
2. Verslag over de Kinakultuur op Java, over 1867.

Sumatra kan in onzen tijd niet meer tot de z.g. buitenbezittingen gerekend worden, sedert aan de West- en Oost-zijde de kulturen en de europesche bevolking zich meer en meer hebben uitgebreid. Uit het oogpunt van nijverheid en handel verdient het daarom bij voorkeur onze aandacht. Niet alleen de vruchtbaarheid van den bebouwden bodem, maar ook talrijke natuurlijke voortbrengsels, waarin dit eiland Java overtreft, maken die bezitting, die meer dan 8000 □ geogr. mijlen oppervlakte, dus omstreeks de dubbele grootte van Java heeft, hoogst belangrijk. In geographische rigting reeds geheel verschillend van Java, met een afwijking van 40 ½° van het N.W. naar het Z.O. gerigt, aan de Westzijde en in het binnenland met bergruggen van minstens 3-4000 voet gemiddelde hoogte doorsneden, die door hoogvlakten van elkander gescheiden zijn, met vulkanen die hunne toppen tot 5000-10,000 voet verheffen, nogtans minder vulkanisch dan Java, aan de Oostzijde afvallend in eene 150 mijlen breede vruchtbare alluviale vlakte, biedt het in zijne natuurlijke gesteldheid karakters aan, die met het oog op zijne toekomstige ontwikkeling, van gewigt moeten geacht worden.

Uit hetgeen ik vroeger over de natuurlijke gesteldheid van

Sumatra mededeelde (Eerste Bijvoegsel tot de Flora van Nederlandsch Indië) kan men gemakkelijk opmaken dat onze kennis van dit eiland nog in vele opzigten achterstaat bij die van Java, maar toch reeds genoeg ontwikkeld is, om voor een helderziend bewind aanwijzingen op te leveren, wanneer er een bepaald plan voor de toekomst zal vastgesteld worden.

Het is opmerkelijk hoe de Engelschen, tijdens zij er de bezitters waren, hunne aandacht op dit eiland gevestigd hadden, en Marsden's History of Sumatra, die drie uitgaven beleefde, geeft daarvan uitnemende getuigenis. - Wanneer ik de meening uitspreek dat, indien Sumatra onder Engelsch bewind gebleven ware, de ontwikkeling er veel verder zou gevorderd zijn, zeg ik dit niet als een verwijt, want een klein volk vermag niet zoo veel als eene groote en magtige natie; maar ontkend kan het niet worden, dat de ondernemingsgeest bij den Brit grooter is dan bij den Nederlander. En toch heeft een Engelsch schrijver ons stelsel van kolonisatie geprezen, althans in betrekking tot Java, en niemand zal ontkennen, dat het stelsel daar ingevoerd, goed doordacht en berekend was. Eene andere vraag is, of het op Sumatra kan worden toegepast, ook of het voor Java onveranderlijk blijvend kan zijn, en of niet bij eene onbevooroordeelde beschouwing van de toestanden, de overtuiging zich moet vestigen, dat het stelsel, op Java tot nu toe gehandhaafd, door een ander moet vervangen worden. - Geenszins echter kan Sumatra op gelijke lijn met Java geplaatst worden. Land en volk zijn daar van anderen aard. Niet de zachte Javanen, die door hunne hoofden of andere magten tot arbeid kunnen verpligt worden, vindt men in Sumatra terug, maar volksstammen van verschillenden aard, hier trage Maleijers, ginds woeste, krijgshaftige en fanatieke rassen, allen niet zoo gemakkelijk tot den veldarbeid te brengen. Van zelve doet zich hier de vraag op, of dit eiland niet bij voorkeur door ingevoerde werkhanden, door toepassing van de verbeterde, den handenarbeid verminderende landbouwwerktuigen meer en meer zou kunnen ontgonnen worden, en of niet evenzeer de ontginning van de natuurlijke voortbrengselen, waaronder belangrijke handelsartikelen, tot steun eener eventuele kolonisatie dienstbaar kan gemaakt worden? - De vraag nopens kolonisatie in Nederlandsch Indië werd nu tien jaren geleden breedvoerig en grondig behandeld naar aanleiding van het adres van den Heer F.H. van Vlissingen en negen anderen, die de mogelijkheid en

de wenschelijkheid daarvan betoogden, en daarbij vooral Sumatra, Borneo en Celebes op het oog hadden. Onder de negen mannen waren indische van welverdiende reputatie, de Oud-Raad van Indië, Cornets de Groot, en de Oud-Resident van Djocjo Karta, J.J. Hasselman, thans Minister van Koloniën, ook Mr. J. Heemskerk Az., de tegenwoordige Minister van Binnenlandsche Zaken, en andere op dit gebied kundige en geachte mannen. Eene Staats-Commissie, daartoe door den Koning benoemd, onderzocht de voorstellen, en het advies was de voorstellen te wijzen van de hand. De Commissie, op voordragt van den Minister Mijer benoemd, had tot voorzitter den Oud-Gouverneur-Generaal Rochussen, telde bovendien negen leden, en de Heer H. Rochussen was haar Secretaris. De adressanten hebben de ontwikkelde bezwaren van allerlei aard met kracht bestreden. Onder anderen zeggen zij: ‘De Adressanten hebben Sumatra aangewezen in hun adres als bijzonder geschikt voor kolonisatie van Gouvernementswege, maar zij hebben er dadelijk bijgevoegd, dat, wanneer het Gouvernement niet tot eene kolonisatie aldaar op eigen kosten geneigd is, zij bovenal zouden wenschen, dat aan de op te rigten Maatschappij moge vergund worden, op dat eiland te koloniseren. Het was dus eene groote teleurstelling voor de adressanten, uit de nota te ontwaren, dat aan de Staats-Commissie tegen het vestigen van eenige volkplanting op het eiland Sumatra, redenen van staatkundigen aard waren voorgekomen.’

Omtrent de vraag of de levenskans der europesche kolonisten door de verplaatsing naar die gewesten, veel zou verminderen, verschillen de adressanten van de Staats-Commissie. Leest men het door deze aangevoerde, al ontvangt men ook den indruk, dat de beschouwingen zwaartillend en de gronden daarvoor soms ver gezocht zijn, is men aanvankelijk geneigd over te hellen tot haar gevoelen, en de daarin ontwikkelde bezwarende beschouwingen te beamen. Maar om goed te oordeelen, is het noodig dat men eerst door eigen studie van het eiland zich voorbereide. Zoo is het den ondergeteekende gegaan, en opregt moet hij verklaren, dat in de gronden door de adressanten aangevoerd, over het geheel veel waarheid gelegen is. Dat bij de verplaatsing van menschen uit eene gematigde luchtstreek naar een tropisch land, de gezondheid schade kan lijden, zal niemand bestrijden. Maar men vergeet dat bij iedere verplaatsing ongunstige kansen zich opdoen, en men moet daartegenover stellen (wat de hier

bedoelde kolonisatie betreft) al de schadelijke invloeden die de arbeidende standen in Europa ondervinden, met name hunne slechte voeding en huisvesting, deze onuitputtelijke bronnen van zoo vele ziekten; en vergelijkt men de sterftelijsten van de kinderen uit die standen, dan mag men het zeer waarschijnlijk achten dat de uit europesche onders in Indië geboren kinderen van den arbeidenden stand, in hunne eerste levensjaren dáár veiliger zullen zijn dan in onzen maatschappelijken toestand, vooral in de grootere steden.

Het is geenszins mijn doel deze kwestie hier in het breede te bespreken; ik acht mij daartoe ook in vele opzigten onbevoegd. Op één punt veroorloof ik mij echter de aandacht te vestigen. De Staats-Commissie, die vele citaten bijeenbragt om het gevoelen te staven, dat acclimatatie, bij arbeid, van Europeanen in Indië niet mogelijk is, haalt daarbij uit het werk van Boudin aan, ...'que nous avons formulée depuis longtemps, à savoir que les établissements Européens dans les pays chauds n'ont de chance sérieuse de réussite, qu'à la condition d'un des correctifs suivants: 1°. fixation du séjour sur les lieux élevés, exemples: Mexique, Pérou.' Maar nu heeft de Staats-Commissie zoo zeer de hoofdkarakters van de natuurlijke gesteldheid en het klimaat van Sumatra voorbijgezien, dat zij, tot vorming van voorstellingen, de metereölogische waarnemingen op Amboina gedaan vergeleken heeft, dus van eenen volkomen insulairen toestand, met een reeds veel meer continentalen. Ik heb boven reeds gezegd dat Sumatra in zeer vele opzigten van Java verschilt, en in zijne geheele lengte behalve uit bergruggen uit hoogvlakten is zamengesteld. In het vermelde werk heb ik nader doen uitkomen dat het karakter der vegetatie[1] dit bevestigt. De soorten toch van planten, vooral de houtgewassen, die een koeler bergklimaat beminnen, dalen in Sumatra veel lager naar de vlakten af dan in Java. Onder de tropische

1 *Vegetatie*. - De Vaderlandsche Letteroefeningen hebben mij onlangs eene berisping toegediend over de woorden: 'physionomie der vegetatie', voorkomende in een opstel over de Plantengeographie van Japan. Dat die woorden daarin 'voortdurend' voorkomen, is *onwaar*, en daar vegetatie een term voor een bepaald begrip in die wetenschap is, niet te vertalen door plantengroei, plantenrijk, even als de Franschen *la végétation, les végétations* niet met *règne végétal* of een ander woord verwarren, kan ik de mij gegeven onderwijzing niet volgen; de bedoeling schijnt ook genoegzaam verklaard, door de omstandigheid dat men zich tot de beoordeeling van den eigenlijken inhoud des opstels onbevoegd verklaarde.

eilanden biedt dan ook in dat opzigt Sumatra gunstige eigenschappen aan voor de kolonisatie, en de temperatuur-waarnemingen bevestigen dit nader. Ook mag men niet voorbijzien dat bij eene eventuele kolonisatie, gegrond op tropischen landbouw, de arbeid niet uitsluitend door de europesche kolonisten behoeft verrigt te worden: er komt daarbij allerlei arbeid voor, ruwe op het open veld, en zoodanige die onder de lommer of onder dak volbragt wordt. Daarbij kan de eigenlijke veelal zwaardere arbeid op het veld thans voor een aanzienlijk deel door werktuigen geschieden, zonder veel verbruik van de spierkracht des werkmans. - Jaarlijks meldt ons de statistiek een aanzienlijk cijfer van Nederlanders die naar Noord-Amerika verhuizen. Zij en hunne afstammelingen zijn voor het nederlandsche volk verloren. Een klein volk heeft er dubbel belang bij, zijne numerieke sterkte zooveel mogelijk te vergrooten, en konden diezelfde emigranten in onze kolonien eene behoorlijke plaats vinden, dan ware er een dubbel nut bereikt. Het geldt hier eene vraag van groot belang, die waard is, grondig en strikt onzijdig onderzocht te worden. Ligtvaardig zou het zijn haar uit kracht eener heerschende gewoonte ontkennend te blijven beslissen.

Al wat tot betere kennis van Sumatra leidt, boezemt mij steeds belangstelling in, en zoo trok mij ook het boekje van Dr. Ludeking niet weinig aan. Dat de S. in velerlei rigting waargenomen heeft, kan men uit de in verschillende hoofdstukken behandelde onderwerpen opmaken: geologische gesteldheid, plantenrijk, dierenrijk, klimatographie, klimatologische nosographie, het volk, voeding, woning, kleeding, gezondheidstoestand, inlandsche geneeskunde, verhouding en uitbreiding der europesche geneeskunde, industrie, arbeid, welvaart, Fort de Kock. Dit kampement, alsmede de westelijke kratermond van den vulkaan Merapi worden door lithographische afbeeldingen aanschouwelijk gemaakt.

Agam is een der vier assistent-residentiën van de residentie Padangsche bovenlanden, onder het Gouvernement van Sumatra's Westkust. De hoofdplaats van deze in vijf districten verdeelde assistent-residentie is Fort de Kock, waar het civiel bestuur gevestigd is. In dit bergachtig en tamelijk hooggelegen gewest ontmoet men belangrijke vulkanen, den nog werkenden Merapi, den uitgebranden Singallang (9040 vt.), het ketengebergte Melintang, het ringgebergte van het Manindjoe-meer,

den Boekitgedang van Bondjol, het ketengebergte van Peloepoe: het meer van Manindjoe ligt 1485 vt. boven de zee. De rivieren Masseh, Aneh, Antohan enz. verloopen snel en bezitten nergens eene aanzienlijke breedte. De Heer Ludeking heeft den Singallang eenmaal en den Merapi tweemaal beklommen. Aan het kratermeer van den Singallang daalde de temperatuur van zonsondergang snel van 57° F. tot 49°, bereikte des morgens ten 4½ uur het laagste punt, 45° F. - Zoo was het bij het beklimmen van den Merapi (dien de S. breedvoerig beschrijft), waar bij den tweeden krater 46° F. werd waargenomen. Ik voer dit aan om te doen uitkomen dat de afkoelende invloed van deze koudere hoogtepunten op de temperatuur des lands niet onbelangrijk moet zijn; Marsden heeft in zijne History of Sumatra daarop reeds de aandacht gevestigd; ‘naar het binnenland toe,’ zegt hij, ‘waar het land hooger wordt, vermindert de warmtegraad zoo snel, dat achter de eerste heuvelruggen de inlanders des morgens vuur branden tot verwarming.’ Lieut. Dare verloor op zijnen togt, bij het overnachten op het hooggebergte, gedurende den regentijd, door de gure weêrsgesteldheid, onderscheidene zijner reisgenooten, terwijl de thermometer 4° C. teekende. De gemiddelde temperatuur naar de berghoogte hebben Korthals en S. Müller ons leeren kennen, en onderscheidene waarnemingen, vooral op Fort de Kock gedaan, heb ik medegedeeld in het vermelde boek over de Flora van Sumatra, blz. 12-19, waardoor het karakter van een tropisch bergklimaat nog nader wordt aangewezen. Dat dit, met het oog op de verdere ontwikkeling des eilands en bij overwegingen over kolonisatieplannen, in hooge mate onze aandacht verdient, zal niemand ontkennen. Over eigenschappen van het klimaat, die nadeelig zijn voor de gezondheid, deelt de Heer L. vele bijzonderheden mede. ‘Door de hooge ligging en matige temperatuur zijn Fort de Kock en Padang Pandjang, als akklimatatie-plaatsen, de aandacht en betrachting overwaardig en verre te verkiezen boven de lage heete kustplaatsen.’ Maar als gezondheids-gestichten hebben, volgens hem, deze plaatsen weinig waarde, wegens hare niet genoegzaam hooge ligging, en staan zij in dit opzigt verre achter bij de zoogenaamde Sanitaria in Engelsch Indië, die op 6 tot 8000 voet hoogte liggen. ‘Ook in het groot en gewigtig staatkundig vraagstuk der kolonisatie zijn de Padangsche bovenlanden ter sprake gebragt. Het is hier de plaats niet te ontwikkelen, dat de weinige voor ontginning

vatbare gronden later noodig zullen zijn voor toenemende bevolking en uitbreiding der kultuur. Uit een geneeskundig oogpunt, en met betrekking tot deze assistent-residentie veroorloof ik mij, mij niet te vereenigen met het deswege uitgebragt verslag der daarvoor benoemde Staats-Commissie, waaruit mijns inziens niet blijkt, dat men het hoogst belangrijk punt van gezondheid, levensduur, enz. van den Europeaan als kolonist, aan wetenschap en ervaring heeft willen *toetsen*, hoe zulks ook schijne, maar wel dat men door wetenschap en feiten heeft gepoogd, eene primitief opgevatte, negatieve meening te *bevestigen*.' - 'Daargelaten dat, voor zooverre mij bekend is, Sumatra nog nooit eenige Kolonie bezat, en de ondervinding nog uitspraak zoude moeten doen, die onder anderen leert, dat ieder klimaat, welk ook, een relatieven invloed bezit, dat is, wat ongezond is voor den Indiaan, is zulks niet altijd voor den Europeaan. Zoo, wat den laatsten betreft, ziet men bij den een ziekte, bij den ander bloeijende gezondheid volgen, altijd *in* hetzelfde klimaat. Ook is die invloed ten opzigte der vatbaarheid voor aan eene landstreek eigene ziektevormen, zeer individueel, en ziet men dat deze bij eenigen door langer vertoeven vermindert (dysenterie), of toeneemt (rheumatisme en malaria-processen) of ontstaat (lepra, beri-beri).' - 'En heeft nu al een klimaat schijnbaar een direkten of indirekten invloed op den mensch, die invloed komt veelal toe aan de totale werking van zoovele eindelooze gegevens, en kan het aandeel van het klimaat per se, op het tegenwoordig zoo jeugdig standpunt nog van kennis en wetenschap, niet worden berekend.' - 'Kan dus de bewering der wetenschap met moeite onvoorwaardelijk worden, ondervinding heeft mij geleerd dat de gezondheidstoestand hier even gunstig zoo niet gunstiger is dan in Holland, waarbij ik mij niet beroep op de weinige sterfgevallen, daar de lijders hier in den regel krachtvolle mannen zijn, zware zieken aan dysenterie, die geessel van Indië, naar elders geevacueerd worden, daarentegen de zieken die hier sterven, voor een groot deel van elders komen.'

Het hoofdstuk over het plantenrijk staat in volledigheid en wijze van bewerking achter bij dat over het dierenrijk, en bepaalt zich tot eene zeer algemeene schets. De vermelde planten hebben meestal slechts den naam van het geslacht, en de soorten worden niet nader bepaald. Eenigzins volledi ger worden de kultuurplanten opgegeven, waarvan ook de inlandsche

benamingen vermeld worden. Blijkbaar is de S. meer Zoöloog. Van de zoogdieren vinden wij hier eene naar het schijnt zeer volledige optelling en worden sommige welligt nieuwe soorten zorgvuldig beschreven. Zijne nasporingen op het gebied der reptiliën werden door de ontdekking van onderscheidene nieuwe en merkwaardige vormen beloond, die de Heer Bleeker beschreven heeft, over het geheel één nieuw geslacht en 12 nieuwe soorten (Nat. Tijdschr. v. Ned.-Indië, deel XVI, XIX en XX). ‘Aan visschen zijn de veelal snelstroomende wateren arm;’ - ‘de palingen uit het meer van Manindjoe zijn zeer smakelijk.’ Garnalen en krabben ontbreken niet. Een tal van Archniden werden door den S. opgespoord. Uitstekend moet de verzameling van insekten zijn, die de Heer L. met veel moeite en onkosten bijeenbragt, en die hij in haar geheel aan 's Rijks Museum te Leiden ten geschenke gegeven heeft. Zij bevat ongeveer 1000 soorten. - De verzamelde mollusken werden door den Heer W. Smit, lid der Natuurkundige Vereeniging, bepaald, waaronder Helix planorbis, te Teloepoe op 5500 voet hoogte verzameld. Over de huisdieren worden onderscheidene bijzonderheden medegedeeld. De Agan-paarden staan achter bij het Bataksche ras. De karbauw is er opmerkelijk kleiner dan die der lagere warmere streken. De djawies of de koe behoort tot een vrij groot en krachtig ras, en wordt als slagtvee bijna uitsluitend alleen door de Europeanen gebruikt, terwijl de inlanders hoofdzakelijk het karbauw-vleesch nuttigen. Geiten en schapen zijn er zeldzaam. Niet zeldzaam is de maleische huis- of kampong-hond. Behalve kippen, heeft men er ook vrij menigvuldig onze gewone eend, zeldzaam de berg- of manilla-eend, de tamme duif, en door de inlanders zeer geliefde boschduif.

De menschelijke bevolking behoort tot het zuiver maleisch ras, en die bevolking wordt in haar ligchamelijk, geestelijk en maatschappelijk bestaan in een afzonderlijk hoofdstuk breedvoerig geschetst. Over de inlandsche scholen sprekende, doet hij uitkomen dat op 200,000 zielen 30 kinderen onderwijs ontvangen. De breedvoerige hoofdstukken van meer regtstreeksch geneeskundigen aard, die de indische nosographie ongetwijfeld in vele opzigten ophelderen, ga ik ter dezer plaatse voorbij, en doe alleen nog opmerken dat hetgeen de S. mededeelt over de industrie der inlanders, aan te duiden schijnt dat die menschen, hoe laag zij ook thans nog in intellectuëele ontwikkeling staan, vatbaarheid bezitten tot meerdere ontwikkeling,

althans op dit gebied. Het slot is gewijd aan eene nadere beschrijving van het op bijkans 3000 voet boven het zeevlak gelegen Fort de Kock.

De Heer Ludeking heeft aldus door zijne beschrijving van Agam de kennis van een belangrijk gewest in het Gouvernement van Sumatra's Westkust niet weinig uitgebreid, en wanneer men nagaat, wat wij thans van Nederlandsch Indië weten, en wat er bekend was, toen Temminck zijn Coup d'oeil général sur les possessions néerlandaises dans l'Inde Archipélagique uitgaf, dan valt het niet te ontkennen dat in de twintig sedert verloopen jaren vele bouwstoffen verzameld werden, en de kennis van die overheerlijke landen in allerlei rigting uitgebreid werd. Maar die kennis vindt geene praktische toepassing onder eene wankelende koloniale politiek, die, dan in deze dan in gene handen, zich in een allezins bedroevenden toestand voordoet.

Het jongste verslag over de kinakultuur op Java over het jaar 1867, door den bestuurder der plantsoenen opgemaakt, bevat op nieuw gunstige berigten. In den loop van het jaar werd die kultuur gebragt onder het beheer van den directeur van binnenlandsch bestuur. In de hoofdbeginselen van kweeken en planten waren geene wijzigingen noodig voorgekomen. Voortdurend werden zaden geoogst van Cinchona Calisaya, ‘zoodat de voortplanting dezer superieure kina-soort slechts bij uitzondering door stekken geschiedt.’ De andere goede soorten, zooals C. succirubra, lancifolia en Condaminea, begonnen bloemen voort te brengen, en gaven hoop op kiembare zaden. Van de plantsoenen in Britsch Indië werden zaden van andere goede soorten ontvangen. Gedurende 1867 werden de plantsoenen vermeerderd met 321,635 planten, waarvan 308,208 Calisaya, 2727 succirubra, 10.317 Condaminea, 383 micrantha, en een belangrijk gedeelte daarvan werd reeds in de geregelde tuinen uitgeplant. Voor de uitbreiding der plantsoenen werden ruim 100 bouws boschgrond ontgonnen.

Over de uitmuntende groeikracht der kinaboomen op Java, deelt de Heer van Gorkom eenige belangrijke waarnemingen mede. Condaminea's van hoogstens 2 jaren hebben reeds eene hoogte van 1,5-2 el bereikt. De Calisaya's groeijen uitstekend.

Omtrent de naderende exploitatie zegt de S.: ‘Is in het verslag over 1864, naar aanleiding van de destijds nog beperkte ervaring, de meening geuit, dat onze kinakultuur bij goede behandeling, na 8 à 10 jaren voor begin van exploitatie vatbaar kan zijn, thans mag die verklaring met meer grond en overtuiging bevestigd worden.’

Verblijdend is het berigt, dat bij besluit van 12 Nov. 1867 magtiging verleend werd, officieel ter kennis van belanghebbenden te brengen, dat zij, die de kweeking van kina voor eigen rekening willen beproeven, daartoe in de gelegenheid kunnen worden gesteld. ‘Eenige particuliere grondbezitters op Java en Sumatra hebben van die milde beschikking gebruik gemaakt, maar de ondernemingszucht blijft nog zeer beperkt;’ - dus niet zooals in Engelsch Indië.

De C. Pahudiana komt in het verslag ook nog voor, het kweeken namelijk op de wijs van meekrap, om uit de wortels alcaloiden te trekken, waarvan ik in mijn voorgaand verslag gewag gemaakt heb (zie Mei-nommer van dit Tijdschrift). Zeer teregt merkt de S. op: ‘dat bijaldien het kweeken van zulke jonge wortels wenschelijk en toepasselijk blijkt, er van deugdzamer kinasoorten dan Pahudiana, zaden genoeg zijn, om daarmede proeven op groote schaal te nemen.’ - Mij schijnt die wijs van kultuur echter onpraktisch; de handel verlangt *bast*, en stam en takken leveren veel ruimer produkt dan de kleine wortel, met verreweg minder arbeid en dus minder kosten. - Ook spreekt de S. over Howard's gevoelen (door mij hiervoren aangehaald), dat de Pahudiana-bast welligt nog eenige waarde zou kunnen hebben, en de S. zegt dat het wenschelijk zou kunnen zijn een paar honderd ponden van dien bast naar Europa te zenden, ten einde de handelswaarde te leeren kennen. Maar ik acht het wijzer daarmede te wachten totdat wij goede basten van onze konings- en roode-kina ter markt gebragt en getoond hebben dat wij iets beters hebben dan dien bast. - Het geldt hier meer een psychologisch dan een quinologisch vraagstuk. De Heer Howard, die eerst den bast totaal afkeurde op goede gronden, betrad vervolgens zonder deugdelijke redenen een ander terrein, en daar hij in Engeland, als specialiteit, de vraagbaak is der kina-handelaars, is het voor mij verklaarbaar dat Londensche makelaars den Pahudiana-bast op hunne lijsten noemden, op hetzelfde tijdstip toen Howard verklaarde dat het niet raadzaam was de Pahudiana-boomen om te hakken, en

die verklaring deed op eene wijs, alsof wij daartoe het plan hadden. Stel dat de Heer Howard een onverzettelijk man is, dan is deze zaak genoegzaam verklaard. Het is nog al een criterium, dat de Engelschen in hunne plantsoenen, waar die boom best groeit, hem op het laagste nummer zetten en de waarde als '*unknown*' bestempelen, terwijl de Heer Howard *ons* thans met geweld van iets anders wil overtuigen. De Heer Mac Ivor, bestuurder van de groote engelsche plantsoenen, maakt zich verdienstelijker omtrent onze kinakultuur, door ons van goede soorten, die wij nog niet bezitten, te voorzien.

Utrecht, Mei 1868.
F.A.W. MIQUEL.

De journalen van de eerste reis der Nederlanders naar Oost-Indiën.

Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs neerlandais, réimprimés dans les collections de de Bry et de Hulsius et dans les collections Hollandaises du XVIIe siècle, et sur les anciennes éditions hollandaises des journaux de navigateurs étrangers; la plupart en la possession de Frederik Muller à Amsterdam. Redigé par P.A. Tiele, conservateur à la bibliothèque de l'université de Leide. Avec table des voyages, des éditions et des matières. Amsterdam, Frederik Muller, 1867.

Geruimen tijd geleden vatte de Heer F. Muller het voornemen op, een werk uit te geven over de oude Nederlandsche reisverhalen, in verband met de collectiën van de Bry, Hulsius en anderen. Beter welligt dan iemand was hij daartoe in de gelegenheid, want na jaren van onvermoeide nasporing was hij er in geslaagd, nagenoeg alle oorspronkelijke uitgaven dier reisverhalen bijeen te brengen. Intusschen voor een vergelijkend onderzoek ontbrak het hem voortdurend aan tijd en hij zocht dus hulp bij anderen.

In 1859 scheen de gewenschte medewerking te zijn verkregen; althans werd toen, in het *Essai d'une Bibliographie Neerlando-Russe*, het plan, als der voltooijing naderende, algemeener bekend gemaakt. De Heer M. echter zag zich, wij weten niet tengevolge van welke omstandigheden, teleurgesteld en genoodzaakt naar een anderen medewerker om te zien. Hetzelfde herhaalde zich nog eenige malen, tot dat eindelijk de Heer Tiele, blijkens bovenstaanden titel, het werk volbragt.

Onder degenen, die den Heer M. teleurstelden, behoorde ook, zeer tot zijn leedwezen, de schrijver van dit opstel. Dringender bezigheden kwamen hem beletten een arbeid te volvoeren, die met ingenomenheid was begonnen, omdat hij de schoonste gelegenheid gaf tot voortzetting van een onderzoek, dat eenigen tijd te voren slechts noode was gestaakt. (Men vergelijke de proeve over 'de eerste vestiging der Nederlanders in Indië,' als manuscript gedrukt voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.)

De volgende bladzijden doen zien, dat welligt het moeijelijkste gedeelte van den geheelen arbeid - de bewerking van Houtmans journaal - reeds nagenoeg gereed was, toen ik de zaak liet varen, en zonder van grootspraak te zullen worden verdacht, mag ik dus beweren, dat het plan van het geheele werk bij mij vaststond. Dit plan was een ander, dan hetgeen door den Heer Tiele is gevolgd, en ik zou zeggen *een beter*, wierd ik niet tot bescheidenheid gemaand, door de overweging, dat de Heer Tiele het *volvoerde*, terwijl het mijne ontwerp is gebleven.

Ook zoo, als de Heer T. zijn boek meende te moeten inrigten, zal het voor den toekomstigen geschiedschrijver van 'Begin en voortgang der O.I.C.' een onschatbare gids blijven. In verband echter met hetgeen op pag. IX der *préface* van het tegenwoordig boek wordt aangekondigd, veroorloof ik mij toch de vraag, of men niet op andere wijze werkende, der wetenschap eene *nog* grootere dienst had kunnen bewijzen?

De Heer Tiele namelijk is uitgegaan van de verzamelingen, om vervolgens, zich houdende aan de onwezenlijke (van het formaat afhankelijke) verdeeling in 'grands' et 'petits' voyages, te komen tot de journalen zelven. Mij dunkt, het ware veel beter en voor den lezer veel gemakkelijker geweest, indien de schrijver juist omgekeerd te werk ware gegaan. Indien de tijdsorde der verschillende reizen door hem tot leiddraad ware gekozen en de verschillende verhalen van elke reis eveneens naar tijdsorde van uitgaaf waren gerangschikt, dan zouden niet slechts de verschillende collectiën en vertalingen van zelf ter sprake zijn gekomen en hunne betrekkelijke waarde (veeltijds onwaarde) gemakkelijker kunnen zijn beoordeeld, maar dan zouden ook, ik ben er zeker van, den schijver van zelf vele zaken in het oog zijn gevallen, die hem nu moesten ontgaan.

Ik kan mijne meening niet beter toelichten, dan door de mededeeling van een manuscript, dat reeds een vijftal jaren 'en

portefenille' op de laatste hand wachtte en ook na de verschijning van Tieles boek, zijne waarde niet geheel schijnt te hebben verloren. Het is eene monographie over de verhalen der eerste reis en was voor het bedoelde werk bestemd. Had ik van het voornemen van den Heer T. kennis gedragen, ik zou het hem gaarne hebben afgestaan. Dat het niet vroeger verscheen, ofschoon het nagenoeg gereed lag, werd veroorzaakt door velerlei omstandigheden, maar vooral door deze eene, dat de bladen, waarop de titels der verschillende journalen waren uitgeschreven, gedeeltelijk te loor gingen, nadat de collectie reeds mijne woning had verlaten. Ik vulde ze thans in naar het werk van den Heer T., voor zoo ver mijne eigene aanteekeningen te kort schoten.

Somtijds zal men tusschen mijn opstel en het werk van den Heer Tiele eene overeenkomst opmerken, die in den arbeid van twee van elkaar geheel onafhankelijke personen vrij verrassend moet schijnen, wanneer men niet weet, dat de Heer T., onbewust, kennis heeft kunnen dragen van de uitkomsten van mijn onderzoek, waarover ik meermalen met den Heer M. schriftelijk van gedachten wisselde. Ik twijfel er aan, of b.v. de naam van den schrijver van het sub E. genoemde journaal zou zijn gevonden en of de beoordeeling van de betrekkelijke waarde dezer geschriften zoo gemakkelijk zou zijn geweest, indien ik niet in der tijd de moeite had genomen, om van al deze journalen en het boek van Pontanus een paralel uittreksel te maken. Meent men dat de uitkomst niet aan dien arbeid geëvenredigd is, dan bedenke men, 1°. dat hoogstwaarschijnlijk alleen het journaal van Houtman zoo veel moeite zou hebben vereischt, daar van geen ander dezer geschriften zoo talrijke, van elkaar verschillende uitgaven bestaan, 2°. dat vele zaken, die thans uit andere bronnen zijn bekend geworden, nog nagenoeg onbekend waren, toen ik mij dit werk getroostte. Zoo maakte ik in der tijd, de, ik weet niet meer op welke kleine aanduidingen gegronde, conjectuur, dat men de wijsheid van Houtman niet zoo zeer behoefde als steeds werd voorgesteld, omdat men o.a. het boek van Jan Huygen van Linschoten bezat en, naar het mij voorkwam, stellig op reis had gebruikt. Dit werd toen hestreden, op grond, dat het boek van Huygen eerst in 1596 uitkwam en de schepen reeds in 1595 vertrokken. Men zal intusschen zien, dat de onderstelling juist was, daar Huygens boek bepaaldelijk in een der eerste journalen wordt genoemd. Toen

waren dergelijke aanduidingen gewigtiger dan thans, nu de Heer de Jonge het bekende werk schreef, dat de oude fabel voor goed onmogelijk heeft gemaakt.

In Augustus 1597 waren de schepen van Houtman teruggekeerd en weinig tijds later, althans nog in hetzelfde jaar, verscheen reeds een verhaal van dezen eersten togt, onder den titel:

> [A.] Verhael van de Reyse by de Hollandsche Schepen l gedaen naer Oost Indiën, haer avontuer ende succes, met de beschryvinghe der Lan- l den daer zy gheweest zijn, der Steden ende Inwoonderen met Caerten ende Fi- l gueren verlicht seer ghenoechelyck om lesen l. (gravure). l Ghedruckt voor Barent Langenes, Boeckvercooper tot Middelborgh, Anno 1597. l

De auteur van dit verhaal is onbekend; men weet alleen, dat hij zich aan boord van de Hollandia bevond, daar hij, i.d. 19 Januarij 1597, schrijft: - ende Mollenaer [schipper aan boord van den Mauritius] kreech die cust van Java, ende anckerden; die *wij* ten lesten oock noch kreghen, ende anckerden, dan wel drie mijlen beneden Mollenaer. Bij deze gelegenheid was namelijk, blijkens het journaal van G.M.A.W.L. (zie beneden) de pinas bij den Mauritius gebleven, en de Hollandia achter geraakt; het schip Amsterdam was reeds verbrand.

Het boekje is gedrukt in 4° oblong, ongepagineerd, maar aan den voet der bladzijden gemerkt met de letters **A** tot **H**.

Indien men de platen[1], die aan de keerzijde niet bedrukt zijn, elk als 2 paginaas mederekent, hebben **A.B.C**. 24, **D**. 2, **E**. 6, **F.G**. 16 en **H**. 6, te zamen 54 bladzijden.

Aan het verhaal zelf, dat geheel den vorm heeft van een scheepsjournaal, gaat eene korte, zeer oppervlakkige en vlugtige schets der vroegere ontdekkingsreizen naar Indiën vooraf, welke aldus eindigt: - ‘wij zullen, hetgeen ons hieraf verhaelt is ende gelevert stellen met de beschrijving vade Landen, zeden en costumen, die in deze navigatie hen gheopenbaart hebben, aan onze Hollandsche Cooplieden en schipperen.’ Naar het schijnt

1 Zie eene opgaaf der platen aan het slot van dit opstel.

is dus deze inleiding van den uitgever, althans niet van den auteur afkomstig. Zij bevat niets merkwaardigs.

Hulsius die *dit* verhaal in zijne verzameling opnam, zette er een uitvoeriger schets voor in de plaats.

De beschrijvingen, waarop in de aangehaalde zinsnede wordt bedoeld, zijn korte digressiën, tusschen het verhaal ingevoegd en naar het schijnt van den auteur zelven, niet aan andere werken ontleend[1].

Dit verhaal nu werd nooit herdrukt, en het exemplaar, dat wij beschreven hebben is het eenige, dat den Heer Fred. Muller (toen) ooit onder de oogen kwam.

In het volgende jaar (1598) verschenen:

> [B.] Journael l Van de Reyse der Hollandtsche schepen ghedaen in l Oost Indiën, haer Coersen, Streckinghen ende vreemde avontueren die haer bejegent sijn l seer vlijtich van tijt tot tijt aengeteeckent. Oock de historische vertellingen der Volcken, Landen eñ Steden by haer beseylt. Van haer Coop- l manschappen. Wat haer gelt is. Wat profijt daer te doen is. Waer de Specerijen vallen. Hoe de coop daer van is seer profijtelijck eñ genoechlijck om lesen, als oock sekere l merckteekenen eñ opdoeningen den Zeevarenden nut. Oock een Vocabulaer der principaelste Javaensche woorden, met vele Caerten ende Figuren verciert. l (Titelplaat) l Door begeerte van sekere Coopluyden ghedruckt ende men vintse te coop by Barent Langenes, l Boeck-vercooper tot Middelburgh, Anno M.D.XCVIII. (1598) l
> [C.] Diarium nauticum l Itineris Batavorum in Indiam Orientalem, cursuum, tractuum, variorumque eventuum, qui ipsis contigerunt, diligenter descriptum. His accedunt,

1 Zij dragen de volgende opschriften:
(1) De conditie van 't volck van deze groote bay van d'Antongil, aan dese zijde de Linie Aequinoctiael, op den 16 graet, liggende by Zuyden dat Eylandt Madagascar, midtsgaders de manieren ende ghewoonte van 't volck aan dese Bay (B^3; ongeveer eene pagina).
(2) Ghelegentheyt der stadt Bantam, de principale coopstadt in 't eylandt Java, haer sterekte, als oock de verclaringhe van haer gebou ende de trafycke aldaer: wie daer al comt handelen; welcke waren daer meest verhandelt worden; wat natiën diet daer brenghen, oft daer comen halen. Midtsgaders haer religie, ghewoonten, maniere van huyshoudinghe; seer vreemd om lesen (met nog eenige onderverdeelingen; **D**; 4 pag).
(3) Ghelegenheyt des Eylandts Baly. (**G**. ^{2} keerzijde; ½ pagina).

narra- l tio Historica nationum, regionum, et civitatum, quas adnivagarunt: negotiationes, monetae species, lucri accipiendi ratio, l Aromatum natale solum, eorumque pretium. Lectu periucunda et utilissima. Describuntur et certa signa littoralia, regionumque situs et ap- l parentiae, nautis scitu commodissima: quibus adiungitur explicatio praecipuarum dictionum Iavanicarum. Omnia Regionum tabulis, & l figuris illustrata. l (Titelplaat) l Extant venales apud Bernardum Langenesse Bibliopolam Middelburgi. Anno 1598 l.

[D.] Diarium nauticum l Itineris (verder geheel als boven tot) Extant venales apud Adrianum Perier Bibliopolam Parisijs. Anno 1598.

[E.] (bij Tiele *f*) D'Eerste Boeck l Historie van Indiën. waar inne verhaelt is de avon- l tueren die de Hollandtsche schepen bejeghent zijn: Oock een particulier verhael der Condi- l tiën, Religiën, Manieren ende huijshoudinge der volckeren die zy beseijlt hebben; wat Gelt, Specerye, Drogues ende l Coopmanschappen by haer ghevonden wordt, met den prijs van dien; Daer by ghevoecht de Opdoeninghen ende streckingen van de Eylan- l den ende Zeecusten, als oock de conterfeytsels der Inwoonderen, met veel Caertiens versiert; voor alle Zee-varende en curieuse lief-heb l bers seer ghenuechlijck om lesen. Door G.M.A.W.L. l (titelplaat) l Ghedruckt l t' Amstelredam, by Cornelis Claesz. opt Water, int Schrijf-boeck, Ao 1598 l

[F.] (bij Tiele *g*). Prima pars[1] l Descriptionis Iti- l neris navalis in Indiam l Orientalem, earumque rerum l quae navibus Battavis occurrerunt: l una cum particulari enarratione conditio- l num, morum, oeconomiae populorum, quos adnavigarunt. Praeterea de numismatis, l Aromatibus, Speciebus et mercibus ibidem Venalibus, eorumque pretio. Insuper de l Insularum apparentijs, tractibus, Oris que regionum maritimis, Vna cum incolarum l ad vivum deli neatione; Cuncta diversis tabulis illustrata; omnibus mare navigantibus l & rerum exterarum studiosis, lectu periucunda. l Authore G.M.A.W.L. l (Titelplaat) l Amstelrodami, l Ex officina Cornelij Nicolaj, Typographi ad symbolum Diarij, ad aquam l Anno M.D.XCVIII. (1598) l

1 1e doel, omdat de reis bij noorden om de andere helft was van den togt? Men dacht bij 't schrijven van dit boek niet aan den 2en togt.

[G.] (bij Tiele *h*). Premier livre l de l'Histoire de la l Navigation aux Indes l Orientales, par les Hollandois l et des choses a eux advenues ensemble l les conditions, les meurs, & manières de vivre des na- l tions, par eux abordées. Plus les Monnoyes, Espices, Drogues, & Marchandises, & le pris l d'icelles. Davantage les decouvremens et apparences, situations, et costes maritimes l des contrees: avec le vray pourtraict au vif des habitans: Le tout par plusieurs figures l illustré: tresrecreatif a lire a tous navigans & amateurs des navigations lointaines, es l terres estrangeres. Par G.M.A.W.L. l (titelplaat) l Imprimé à Amstelredam par Cornille Nicolas, sur l'eaue, au livre a ecrir. Anno 1598 l

Dat E. en zijne vertalingen eene geheel andere afkomst hebben, dan B.C.D., blijkt reeds bij oppervlakkige inzage, en een naauwkeurig onderzoek leert dan ook, dat G.M.A.W.L. de schrijver van E. zich op den Mauritius bevond, terwijl B., even als A., aan boord van de Hollandia is geschreven. Voor het eerste pleiten een aantal nader te behandelen plaatsen; het tweede volgt reeds uit de aanteekening i.d. 17 September 1596: - .... ‘Gecomen by 3 of 4 eilanden, daar Mollinger [schipper op Mauritius] en Schellinger [op Amsterdam] door henen seylden..... maar *wij* en de pinas seylden buiten d'eilanden om.’

Het journaal B. is, even als A., gedrukt in 4° oblong; ongepagineerd, maar in 2 kolommen: de bladen zijn gemerkt **A-H**, die van 't appendix[1], dat niet in 2 kolommen is gezet, **Aa-Cc**.

1 Het appendix heeft in de verschillende uitgaven de volgende titels:
(B.) Appendix l Oft By-voechsel achter t Journael vande Reyse der l Hollantsche Schepen op Java, inhoudende de opdoeningen vande C. de bona Esperança, van de Reede van Ague Sam- l bras, de Cabo S. Iuste, de Cabo de S. Augustin, eñ seker opdoeningen van S. Laurens, Sumatra, Iava, met oock de caerte ende beschrijvinghe van het l Coninckl̄ijck Eyland Baly: Midtsgaders oock seker Vocabulaer der Maleysesche woorden, in druck ghebracht door Cornelis Gerritsz. van l Zuydt Iant l (Titelplaat) l Door begeerte enz. (verder als op den eersten titel).
(C.) Appendix. l Diarii Nautici Itineris Batavorum in Iavam continens upparentias l Promontorii Bonae Spei, stationis navium Aquae S. Bras, Promontorii S. Justi, Promontorii Au- l gustae, certasque apparentias insularum Madagascar, Sumatra, et Iavae. Insuper Tabulam et descriptionem Regalis insulae l Bally: una cum explicatione aliquarum dictionum gentis Madagascar (dit is op den Hollandschen titel vergeten): et Dictionario vocabulorum Maliseorum: per l Cornelium Gerardi Filium Zuidlandum, edita l (*titelplaat*) l Extat venalis enz. (verder als op den hoofdtitel).
(D.) Als in C., met de verandering van den naam des drukkers.

Indien men ook un de platen, die van achteren niet zijn bedrukt, elk op 2 paginaas rekent, dan bevat het: - **A-H** elk 8 en 4 ongemerkte, te zamen 68 paginaas, en t'appendix **Aa** en **Bb** elk 4, **Cc** 12, te zamen 20 paginaas.

De Latijnsche vertalingen, die welligt het eerst zijn gedrukt, daar sommige platen frisscher schijnen (naar het schijnt zijn ook de titels oorspronkelijk opgesteld in het Latijn; de Hollandsche en Fransche vertalingen althans zijn min of meer stijf), bevatten, wat den tekst betreft (zie de opgaaf der platen hier achter), volkomen hetzelfde als het origineel. D. is een exemplaar van denzelfden druk als C., hetgeen uit typographische fouten blijkt; men vergelijke de *a* van 't woord Batavorum op den titel van 't journaal, en de plaatsing van 't woord Java op die van 't appendix. Vermoedelijk is dan ook de uitgaaf bij Jan Jansen[1], waarvan Camus spreekt op pag. 201 van zijn *Memoire*, niet anders dan een exemplaar van denzelfden druk. Alleen de naam van den uitgever op den titel is een andere.

Van deze uitgaaf zag de Heer Muller nimmer een exemplaar, evenmin als van de editie in folio, waarvan Camus op dezelfde bladzijde, met verwijzing naar Meusel, II, bibl. hist. Tom (part 1, p. 341) zegt: - ‘ce journal abregé et l'appendix ont été imprimé la même année [1598] à Middelburg in fol.’

Het verhaal zelf is even als A. in den vorm van een gewoon scheepsjournaal, maar zonder inleiding.

(1) Op **A**.[4], keerzijde, vindt men beschreven: ‘de conditie van 't volck op Cabo de bona Sperança, haer ciraet, cleedinghe, haer punctelijck(?) eeten, wat Vee ofte beesten sy hebben.’ Dit tusschenvoegsel komt niet voor in A.; het beslaat ongeveer ½ pagina.

(2) Op **B**.[3]: ‘conditie van 't volck op S. Laurens, op de hoochte van drie en twintich en half graden, opt Zuydtwest eynde vant Eylandt.’ ½ pag. ongeveer; komt niet voor in A.

(3) Op **C**.[2]: ‘conditie van 't volck van deze groote Bay van

1 Volgens Tiele wordt een exemplaar dezer editie gevonden in de bibliotheek van Hamburg. Daar Tiele echter ook Meusel (zie verder boven) aanhaalt, is het niet duidelijk, of hij van de kwarto editie spreekt of van die in folio.
Er is ook eene uitgaaf in de Fransche taal; zij wordt beschreven bij Asher en (daaruit) bij Tiele, p. 121. Wij zagen die niet.

d'Antongil, enz.:' de tusschenvoeging van enkele zinsneden uitgezonderd, stemt dit voor het overige woordelijk overeen met (1) van A. (aldaar op **B**.[3]).

(4) Op **E**.[3], keerzijde: 'gelegenheyt der stadt Bantam enz., woordelijk overeenstemmende met (3) van A. (aldaar op **G**.[2], keerzijde). De auteur vergelijkt de grootte van Bantam, bij die van 'out-Amsterdam;' waarschijnlijk was hij dus Amsterdammer; een Zeeuw zou alligt Middelburg tot voorbeeld hebben gekozen, in een boek, dat daar werd uitgegeven.

Beide, A. en B., eindigen met hetzelfde 'Ghetal-dicht.'

In 't 'appendix' worden onder de beschrijving der 'opdoeningen,' die er door houtsneden in afgebeeld zijn, nog enkele bijzonderheden opgenoemd; onder anderen blijkt er ook uit, dat men 't boek van Jan Huyghen aan boord had. Bij de beschrijving van de 'Cabo de Boa Esperança' leest men namelijk: 'door schrijvens van Jan Huyghen gheleert zijnde.' Men had ook 't journaal van Thomas Candish. 'Francisco Draeck' wordt aan 't slot van 't appendix genoemd[1].

Bovendien bevat dit journaal (**Bb**. keerzijde) een lijstje van 21 'vocabulen, ofte sommige woorden, van de inwoonders op het eiland St. Laurens;' een lijstje van 18 woorden (waaronder verscheidene die reeds in 't eerste waren opgegeven) 'diese in de groote Bay van Antongil spraken; een lijstje van: 'sommighe [157] Maleysche woorden, welcke spraecke gantsch Oost-Indiën door ghebruickelijck is, ghelijck men hier te lande de Fransoysche taal gebruyckende is, principael in groote huysen,

1 Deze bijzonderheden zijn belangrijk in verband met de vraag: welk aandeel Houtman toekwam in het beleid van dezen togt. Volgens de voorstelling, die nog tot voor weinige jaren gangbaar was, is Houtman niet slechts de man geweest, die aan deze zaak den eersten stoot gaf, maar moest men ook bij de uitvoering voornamelijk steunen op zijne kennis van deze vaart. Naauwkeurig onderzoek heeft sedert geleerd, dat het denkbeeld dier togten bij geheel andere lieden is opgekomen en dat hunne wetenschap de gids onzer zeelieden was.
Aangezien de eerste uitgaaf van Huyghens reisgeschrift het jaartal 1596 draagt en de schepen in 1595 reeds vertrokken, ontstaat de vraag: hoe kon een exemplaar van dit werk aan boord zijn? Men had het welligt in manuscript*, maar dat men het had blijkt uit onderscheidene plaatsen. De reizen van Drake en Cavendish verschenen in het Hollandsch eerst in 1598 (bij Cornelis Claez). Men moet dus eene Engelsche uitgaaf aan boord hebben gehad.

* Ik bespeur thans, uit het boek van den Heer Tiele, dat de eerste uitgaaf van het 2 deel (in bovenbedoeld opzigt het belangrijkste) van Huygens boek in 1595 uitkwam. Ik heb dien druk nooit gezien. Het 1 deel is van 1596.

ende men mach daer allenthalven mede te recht comen; oock de Portugesche spraecke is hier seer nut, omdat men overal Tolcken vindt, die Portugeesch spreken;' 'sommighe [23] Javaensche woorden.'

Eindelijk: een verhaal van 't geen op Bali voorviel, met eene beschrijving van dit eiland, iets uitvoeriger dan in het journaal zelf, en ten slotte de beschrijving van den vogel 'Eme' (kasuaris), die Schellinger ten geschenke ontving van den koning van Cidayo en medebragt naar Amsterdam.

Niet alleen zijn enkele tusschenvoegsels woordelijk gelijk aan die van A., maar ook het journaal zelve is op vele plaatsen gelijkluidend.

Op eene in dit opzigt merkwaardige plaats leest men in A. (28 Junij 1597): 'Ghehadt die hoochte van 20 graden, met een O.N.O. wint, ende O. ten W. met een ruymen schoot.' Blijkbaar zijn hier eenige woorden weggevallen; Hulsius[1], die de verminkte zinsnede niet vatten kon, maakte er iets van door ook 'ende O. ten W.' weg te laten. Maar in B. staat de zinsnede in haar geheel: 'Ghehadt die hoochte van twintigh graden, met een oost noord oosten wint, ende oost *ten noorden, ons cours ghedaen noorden, ende noorden ten* westen, met een ruyme schoot.'

Men zou dus meenen, dat B. niet meer was den een aangevulde en verbeterde uitgaaf van A., maar reeds in den aanvang wordt in A. gewag gemaakt van iets waarover B. zwijgt, en dat toch niet onbelangrijk is.

Op 3 Mei ontmoette men 2 schepen van Lissabon, die naar Oost-Indiën wilden: men sprak met die schepen en *gaf voor, dat men naar de straat van Magellaen koers zette;* men hield dus het doel van den togt geheim.

Iets verder lezen wij in B.: 'den 11 dito [Mei] ghecomen op de hoogde van 4 graden; aldaer ghesproken 7 schepen; waren 5 Hollanders en 2 Portugesen, comende van S. Tome, geladen met suycker;' A. zegt: 'den **12** Mei, hebben wij op de hoogde van **5** graden, *aan deze syt den Aequinoctiaal*, ghesproken **5** schepen gheladen met suycker, comende van S. Tome, *willende naar Lisbona, daar wij verscheyden brieven in hebben gheworpen, die hier in Hollandt seer wel ter hant syn ghecomen*.' Derhalve nu eens bevat B. meer dan A., dan weder A. meer

1 Andere vertalingen worden bij Tiele genoemd p. 122.

dan B., en men zou dus kunnen denken aan twee verschillende afschriften van eenzelfde journaal, waarvan het eene door Langenes werd gedrukt in 1597 en het andere in 1598.

Beide uitgaven (met de gelijkluidende vertalingen) werden echter verdrongen door de uitgaven van Cornelis Claesz., waarvan wij boven de titels gaven; noch van A, noch van B. zijn herdrukken bekend, terwijl van E. en zijne vertalingen nog andere uitgaven bestaan[1].

Het verhaal van G.M.A.W.L. heeft wel den vorm van een scheepsjournaal, maar is in 43 capittels verdeeld (of eigenlijk 44, daar twee hoofdstukken hetzelfde cijfer (16) dragen) met opschriften, en eene marginale inhoudsopgaaf voorzien.

De auteur zegt in de inleiding ‘op welke voyagie - begeerich zijnde van mijn jonghe jaren af, om vreemde landen te duer wandelen - ick van de voorsz. Heeren ende Compaegnie voor Commis ghehuert ben geweest, en den 29 dito in Compaegnie van de voorsz. bewinthebbers nae Texel ghereyst.’ Waarschijnlijk behoorde hij dus tot de jonge lieden van goeden huize, die op deze reis hunne zucht naar avonturen zochten te voldoen, en waaronder zich ook vele zoons en verwanten van bewindhebbers der Compagnie bevonden.

Wie hij echter was bleef tot heden[2] een geheim, en het is mij eerst na naauwkeurige vergelijking van zijn verhaal met die van anderen gelukt zijn naam te vinden.

In d^{o}. 20 Julij verhaalt namelijk de schrijver het bezoek door ‘den bisschop van Bantam’ (een mahomedaansch priester) op de schepen en vertelt onmiddellijk daarna, dat de scheepsoverheid harstarrig weigerde peper te koopen, ofschoon die dagelijks door onderscheidene natiën werd geveild, terwijl Pedro de Tayde - dezelfde van wien men een aantal kaarten kreeg en andere opgaven, die op latere reizen hebben gediend, en die, om zijne welwillendheid jegens de Hollanders, door zijne landgenooten werd vermoord - en andere welgezinde kooplieden niet ophielden dit gedrag af te keuren, zeggende: ‘Senores, ghylieden

1 Ik noem deze latere uitgaven en vertalingen verder slechts met de letters H.J.K.L. en schrijf niet de titels uit, daar die met de oorspronkelijke uitgaven overeenkomen. H is *i* in het boek van den Heer Tiele (Holl. uitg. van 1609); I is *k* (Fransche uitg. van 1609); K is *l* (Lat. uitg. van 1614); L is *m* (Holl. uitg. van 1617).

2 Zoo kon ik eenige jaren geleden (toen dit opstel vervaardigd werd) schrijven. Men vindt de opgaaf thans ook bij den Heer Tiele.

doet qualyck, dat ghy geen peper en coopt, want ghy hebt ze op den leegsten prijs, die zij gelden moet.'

Op pag. 196 in het verhaal van Pontanus (van wien wij nader spreken) vindt men, ook onmiddellijk na 't verhaal van dit bezoek, gewag gemaakt van 't gehaspel over den peperprijs. Volgens zijne voorstelling echter schijnt de overheid niet zoo geheel en al te onregte te hebben getoefd. De gouverneur van Bantam had goed gekocht en wilde met peper betalen, maar berekende nu, naar hare meening, den zak peper veel te hoog. Om alle aanleiding tot twist zoo veel mogelijk te vermijden en toch den gouverneur niet meer crediet te geven, besloot men geene goederen aan wal te zenden voor men eenig retour had. Kwamen dan de gouverneur of zijne edelen bij van Hel koopen, die zich met eenige goederen aan wal bevond, dan kon hij zeggen dat zijn voorraad was uitgeput. Van Hel schijnt dit middel gevaarlijk te hebben gevonden, althans kwam hij spoedig na dit besluit aan boord, *klagende over onpasselijkheid*. Tevens verhaalde hij van ''t mistrouwen dat hij op den gouverneur had, vermits de dagelijksche waarschuwing, die hem werd gedaan, dat hij goed voor zich moest zien en vooral oppassen, dat er niet meer volck, noch meer goed aan land werd gebragt.'

'Het Collegie dit alles vernomen hebbende' - aldus vervolgt Pontanus - 'vandt goed, dat Willem Lodewijcksz. aan landt soude gaan, en vercoopen de restanten.'

Wanneer men nu in E. leest (dd. 28 Julij), onmiddellijk na 't verhaal van de waarschuwingen van Pedro de Tayde: '....ben *ick* aan landt ghestemt [bij meerderheid van stemmen aan land gezonden] om de goederen te benificeren,' dan zal er wel geen twijfel zijn, of Willem Lodewijcksz. is de schrijver van ons journaal. Wat de letters G.M.A. beduiden weet ik niet; andere voornamen is niet waarschijnlijk; welligt is het een titel.

Meer dan zijn naam is ons tot dus verre niet bekend; nog eenmaal komt hij in onze handelsgeschiedenis voor als aanvoerder van den togt naar het eiland del Principe, in 1589 voor rekening van de Moucheron ondernomen, waarover men vergelijke de Jonge, pag. 234. Het blijkt reeds hieruit dat hij een man was van meer dan gewone gaven; op den togt, dien hij zelf beschreef, gebruikte men hem dan ook telkens wanneer er bijzonder beleid te pas kwam, en zijne beschrijving getuigt voor een helder oordeel en groote gaaf van opmerken.

De eerste uitgaaf van zijn verhaal is gedrukt in 4° oblong, met doorloopende regels. Twee bladzijden recto en verso hebben steeds hetzelfde nummer. De bladen zijn gemerkt **A-Z** en verder **Aa** tot **Ff. A-N** hebben, de platen medegerekend, die op de keerzijde onbedrukt zijn, elk 8 paginaas; te zamen 56. Op **N**. volgt eene ongemerkte dubbele plaat, - de markt van Bantam, 4 paginaas; **O-S** tellen ieder weder 4 paginaas, te zamen 20 pag.; op **S**. volgen twee ongemerkte platen, 4 paginaas, **T., V., X., Y., Z., Aa-Ff** tellen ieder 8, te zamen 88 paginaas; er zijn dus 172 paginaas, ofschoon de nummers in het boek zelf niet hooger dan tot 67 loopen.

De platen (zie verder achter) ten getale van 50, komen in al de aangeduide drukken en vertalingen in dezelfde volgorde voor; maar in den tekst gevoegd en aan de keerzijde bedrukt. Alleen ontbreekt in alle folioos de dubbele plaat: ‘Markt van Bantam,’ niettegenstaande steeds de woorden der kwartoos: ‘hier comt de merckt in 't groot verdeild,’ getrouwelijk worden vertaald.

Op blad $\mathbf{M}^{4}$ keerzijde leest men: ‘hier stelt het caertjen van Java en Sumatra;’ het is echter in geene enkele editie, noch in de kwartoos, noch in de folioos te vinden.

In I. werden sommige platen (15, 33 en 34) op eene verkeerde plaats gebragt, 't geen welligt niet in alle exemplaren van dien druk het geval is. In alle folioos draagt plaat 28 het cijfer 29, en plaat 29 het cijfer 28.

K. heeft dezelfde platen, behalve de titelplaat, die eene voorstelling bevat welke in de reis van Neck thuis behoort.

In L. ontbreken; plaat 16, hoewel er ook staat ‘hier comt de merckt,’ 21, 34, 36-42, 48, 49, 50 (verder al de houtsneden van B.; de overige zijn onveranderde afdrukken van B).

Wat den tekst betreft komen alle uitgaven overeen; de vertalingen (F.G.I.K.) zijn letterlijk; I. is letter voor letter afdruk van G.; K. naar F.; evenzoo is de Hollandsche uitgaaf H. slechts een herdruk van E. Bij gebreke van den titel kan men de eerste editie herkennen aan de beginletter (eene I.) die in de 2^{e} ed. kleiner is; daardoor zijn de eerste paginaas iets verloopen, maar reeds op blad $\mathbf{A}^{3}$ is 't verschil ingewonnen en eindigen alle paginaas met hetzelfde woord.

In L. is de inleiding vervallen en de tekst over 2 kolommen verdeeld, maar behoudens kleine wijzigingen (‘noordelijker’ in ‘noordelijk’ b.v.) bespeurt men weinig verschil.

De Fransche en Latijnsche vertalingen tellen 44 capittels: de Hollandsche uitgaaf 43, ten gevolge eener drukfout, die boven reeds werd opgemerkt; in E. en H. hebben 2 hoofdstukken het cijfer 16; in L. twee het cijfer 17.

Behalve het eigenlijk gezegd verhaal van den togt, bevatten E-L. nog de volgende invoegsels:

Cap. 2.	Na de aanteekening op 9 Aug. eene beschrijving: van de inwoners en 't gedierte aan de Kaap, blijkbaar afkomstig van eene andere hand, dan het invoegsel (1) in B. (**A**^{4} keerzijde).
Cap. 8.	Conditie, religie, manieren ende ghewoonten des volcx van Madagascar ende ghelegenheyt van die aan de riviere (ghenaemt Puerto de Sant Agostin) woonen. In den aanvang is dit invoegsel nagenoeg gelijk aan dat (2) van B. [op **B**^{3}], maar het overige is veel uitvoeriger. Als staaltje van eene theorie over de waarde, in 1598, schrijf ik eenige regels over: ‘Zij hebben abundantie van yser, ende dat seer goet, oock root Coper, en alhoewel wy haar in plaats van eeñ tinnen lepel, eenen silveren presenteerde, daarin bijtende en gevoelende, dat hy hert was, hebben die niet begeert, *daer aen men sien can, dat yder dinck niet meer en is, als men 't selve estimeert*.’
Cap. 13.	Ghelegentheyt van de Baye Dantagil. Uitvoeriger en anders gesteld dan (3) van B (**C**^{2}) en (1) van A (**B**^{3}).
Cap. 14.	‘Van de gheduurighe vervolginghe, die de vliegende visschen lijden; van diversche visschen en voghelen, ende waarmen de soorten van voghelen gemeynelyck siet varende nae de Oost-Indische eilanden. In de vroegere journalen vindt men alleen eenige verstrooide opmerkingen. Evenzoo over de volgende:
Cap. 15.	Nopende de vruchten, die wy op Sumatra sien wassen hebben, enz.
Cap. 19.	Van de afcomste der Jauvven [Javanen] en hunne steden.
Cap. 20.	Van de ghelegentheyt der stadt Bantam.

Cap. 21. Van hare merckten, coopmanschappen ende waren, oock hoe men die aldaar vercoopt, haere maten ende ghewichten.

Cap. 22.	Van de religie der Javanen binnen Bantam, oock hoe sy met den anderen converseren.
Cap. 23.	Hoe de capiteyn oft den overste in Bantam nae de Paceban gaet.
Cap. 24.	Van de wapenen en de krijghshandelinge der Javanen.
Cap. 25.	Van de naturele coopluyden in Bantam en hare handelinghe, coopbrieven ende obligatien.
Cap. 26.	Van de uytlandtsche coopluyden in Bantam woonachtigh en aldaer haren handel drijvende.
Cap. 27.	Van de Chinesen, hare handelinghe en leven.
Cap. 28.	Van de religie der Chinesen, en hare huyshoudinghe.
Cap. 29.	Van de Portugesen, hoe sy tot Bantam ende de eylanden daaromtrent haeren handel drijven.
Cap. 30.	Hoe sy tot Bantam hare generale vergaderinghe houden, dwelck sy kryghsraet noemen.
Cap. 31.	Van de boeren bouwluyden en slaven in Java.
Cap. 32.	Van de Fusten, Galiotten, Schepen oft Joncken, paraos, Wtlegghers, ende Schuyten in Java, ende omliggende plaatsen, ende waer die meest ghemaect worden.
Cap. 33.	Van de ghedierten int eylandt Java ende andere.
Cap. 34.	Van den boom daar den Arrecca oft Tausel aan wast, oock vant cruyt oft bladt Betele oft Betre ghenoemt, van de groote Rieden Mambus [Bamboes] ende van de vruchten Mangas, Annanas ende Samaca.
Cap. 32.	(drukfout voor 35) noch van de cruyderen ende vruchten in Java.
Cap. 36.	Noch van de vruchten.

Cap. 37.	Van de costus Indicus, Calamus, Zerumbet langhe Peper ende andere Meloenen. Bovengenoemde zaken worden ook besproken op **E**^{3} van B en **D** van A, maar veel minder uitvoerig en naauwkeurig.
Cap. 41.	‘Beschrijvinghe van 't eylandt Bali,’ uitvoeriger en beter dan (3) van A, op **G**^{2} keerzijde.
Cap. 43.	bevat bijzonderheden over St. Helena en de eilanden van Cabo Verde. Aan 't slot komen 3 paginaas ‘van de gewichten, maten en de munte in Oost-Indien.’

In tijdsorde volgt nu het merkwaardig verhaal van dezen togt, dat Joh. Izaak Pontanus geeft in het vier-en-twintigste kapittel zijner historische beschrijving van Amsterdam, in 't Latijn ver-

schenen in 1611, en door Petrus Montanus in 't Hollandsch vertaald en uitgegeven in 1614. (Men vindt de titels bij Tiele (*n* en *o*) pag. 131 en 132.)

Terstond treft ons de voorstelling die hij, in kapittel 19, van de aanleiding van dezen togt geeft, waarvan onder anderen gezegd wordt:

'Die van Amsterdam eerst van allen, onder het gheluckich beleydt der Heeren Staten ende Prins Maurits *hebben* ACHT *schepen derwaerts ghesonden:* van welcke de vier door den bekenden wech den Portugyen ghebruyckelyk door de Atlantische zee gaande..... de andere vier.... door het Noorden, door een veel vaardiger wech.'

Men vindt hier dus de zaak voorgesteld, gelijk zij inderdaad was, en eerst in onzen tijd, na naauwkeurig onderzoek, is gebleken te zijn: eene onderneming, door particulieren bekostigd, maar mede van staatswege beraamd en ondersteund, en slechts het onderdeel van een grooter plan, waarin de togt, 'bij Noorden om,' als ander deel is opgenomen. 'Daar de navigatie door het Noorden onzeker en twijfelachtig scheen,' zegt Pontanus, 'zoo is deze andere zekerder zijnde daarbij gevoegd.'

Nog is opmerkelijk dat Pontanus zegt: 'De bewindhebbers en verzorgers van de gansche zaak, zoowel uit de kooplieden als *uit den raad der stad*, waren Hendrik Hudden, Reinier Pau, Pieter Hasselaar, Jan Janssen Caerel de Oude, Jan Poppen, Hendrick Buyck, Dirck van Os, Syvert Sem en Arent ten Grootenhuis.'

Waarschijnlijk waren de drie eerstgenoemden de Gecommitteerden uit den raad, althans worden in de lijst achter het werk van Pontanus als schepenen vermeld: in 1595 P.D. Hasselaar en Reyer Pau[1] en in 1594 Hendrick Hudden Arentz.

1 Pau en de Houtmans waren bloedverwanten; had dit iets met hunne aanstelling te doen? Frederik Houtman ligt begraven in de groote kerk te Alkmaar; op zijne grafzerk is het wapen gebeiteld van de familie Pauw uit Gelderland.
Dat de familie van Heeren van den rade talrijk op deze togten vertegenwoordigd was, kan reeds blijken uit het volgende lijstje, dat geenszins compleet is. Jan Janssen Caerel de Oude, directeur; Jan Jansen Caerel de Jonge ondercommies op 'Amsterdam.'
Jan Verhel, schepen in 1594; Reinier Verhel, ondercommies op Amsterdam. Willem van der Does, schout sedert 1585: Frank van der Does, adelborst op de Hollandia.
Mr. Marten Jansz. Coster (doctor), schepen in 1582: Jan Janssen, barbier of chirurg op de vloot.
Wouter Vechter Cornelisz., schepen in 1597, en Jan Vechtersz., schepen in 1576: Vechter Willems, stuurman op Mauritius.
Claes Heyn, schepen in 1576: Barend Heynek (meermalen Heyn genaamd), commies op de Mauritius.

Verder zegt reeds Pontanus hetgeen eerst onlangs weder aan het licht werd gebragt (in het werk van de Jonge) ‘'t Is ook zeker, dat de zeertreffelijke man Petrus Plancius met raad en ervarenheid van de mathematische kunst, zeer veel tot deze en tot de voorgaande togten naar 't Noorden gedaan heeft, de schippers namelijk en de commiesen eer zij haar tot de reis begaven int bijzonder onderwijzende en onderrigtende.’

Het verhaal van Pontanus houdt zich niet, zoo als de anderen, slaafs aan de datums van een journaal, en men mist bij hem de opgaven omtrent wind en stroom en dergelijken; daarentegen leert men uit zijne beschrijving het verband der gebeurtenissen beter begrijpen en hij deelt onderscheidene bijzonderheden mede, die men in de gedrukte journalen (ook in dat van Frank van der Does[1] waarvan wij straks spreken) te vergeefs zoekt.

Wie zijn zegsman is geweest weet ik niet; hij zelf schrijft dienaangaande onder anderen: ‘Ick weet wel dat dit (de ontmoeting van het schip, waarop de aartsbisschop van Goa zich bevond) een weinich anders ende veel corter in de journaelen eertyts wtgegaen verhaelt wordt maar ick volge meerendeels hierinne, ende in het navolghende de eyghen hant van een treffelyck man, ende die op dese reyse als een van de overste wesende alles selvhe ghesien ende ervaeren heeft.’

Ook in dit verhaal zijn onderscheidene digressien over landen en volken in eene andere bewerking dan die van W.L.

Ten laatste hebben wij nog de uitgaven, die ik zal aanduiden met de letters M, M[1], N, O en P en die voorkomen in de verzamelingen van Commelin, Hartgers en Saeghman. (Zie de beschrijving dezer verzamelingen bij Tiele p. 9-20.)

M wordt gevonden in ‘Begin en Voorgang van de O.I.C.’ ed. van 1644 (?) (Tiele p. 9); M[1] in hetzelfde werk, uitgaaf van 1645 (p. 12); N. in de uitgaaf van 1646 (Tiele p. 13); O. in ‘Oost-Indische Voyagiën’ van Hartgers (Tiele p. 16 *b.*);

1 Vroeger verkeerde ik in de meening, dat Pontanus het journaal van F.v.d.D. kende. Pontanus echter had blijkbaar andere bronnen.

P. in ‘Verscheyde Oost-Indische Voyagiën’ van Saeghman (Tiele p. 18).

O. en P. zijn, wat den tekst betreft, letterlijke nadrukken van M M^1 en N en deze drie wederom schijnen mij exemplaren te zijn van eenzelfden druk, die alleen daarom afzonderlijk moeten worden genoemd omdat zij zijn geplaatst in verzamelingen, wier titelblad verschillende jaartallen draagt.

Wij zullen het exemplaar beschrijven uit de verzameling N., daar M en M^1 hoogst zeldzaam voorkomen.

Dit verhaal is weder ingerigt als A. en B.; niet verdeeld in capittels gelijk E; het is gedrukt in 4° oblong, in twee kolommen; elke bladzijde heeft een cijfer, 1-112; de bladen zijn gemerkt **Aa-Oo**; de platen zijn afzonderlijk genommerd.

Oppervlakkig beschouwd zou men meenen, dat dit verhaal slechts eene omgewerkte uitgaaf is van E (Lodewijcksz); de inleiding is dezelfde, alleen zijn de zinsneden omgezet. Verder op bespeurt men echter telkens verschil.

Na naauwkeurig onderzoek is mij gebleken, dat de schrijver E. en B. voor zich had; nu eens den een en dan weder den ander volgt, meestal echter E., maar bovendien nog een ander journaal, dat ik niet kende, toen het onderzoek begon, maar sedert werd uitgegeven.

Zoo zeggen b.v. de vroegere schrijvers (ik zonder daarvan Pontanus uit, want deze heeft andere bronnen gehad dan Commelijn, de compilator van N.) alleen, dat men op het ‘eylandt de Mayo’ sporen van bewoners vond. N. noemt die sporen, namelijk eene lamp met olie in de kerk en met ijzer beslagen karren. In vroegere journalen wordt wel van den dood van Jan Dignumz. gesproken en van den twist bij 't kiezen van een opvolger, maar alleen N. noemt dien opvolger, namelijk Pieter Dirksz. Keyser, en hij is ook de eenige die van diens overlijden spreekt. Dat die man in de vroegere journalen niet genoemd wordt is te opmerkelijker, omdat hij blijkens het onderzoek van den Heer de Jonge de kundigste van allen en opperste piloot op de vloot was. N. is de eenige die Frank van der Does noemt, bij gelegenheid, dat eenige wilden aanboden een meisje te ruilen voor een tinnen lepel. Slechts N. maakt gewag van den Javaanschen kunstenaar, die de schepen kwam afteekenen (14 Julij). De zware beschuldiging welke tegen Cornelis Houtman werd ingebragt (namelijk van schipper Molenaar te hebben vergiftigd) wordt alleen door N. medegedeeld. Evenzoo

spreekt alleen N. van den last door Houtman gegeven, om de haven van Bantam te peilen, hetgeen tot groote onaangenaamheden aanleiding gaf. Willem Lodewycksz zegt ergens (d^{o}. 8 December): er ontstond ‘eenige moeite’ met de Madurezen. N. deelt uitvoerig mede wat tot die twisten aanleiding gaf. Spakenburg op Madagascar werd in brand gestoken. Alle journalen meenen dat dit bij ongeluk geschiedde, maar N. zegt uitdrukkelijk dat het geschiedde op last van den scheepsraad.

Al deze bijzonderheden zijn blijkbaar ontleend aan het manuscript-journaal van Frank van der Does, door den Heer de Jonge uitgegeven in het tweede deel van ‘De Opkomst van het Nederlandsche gezag in Oost-Indië.’

N. is dus eene compilatie uit drie journalen, of liever eene nieuwe uitgaaf van E., hier en daar verminkt en elders weer aangevuld uit B. en het journaal van Frank van der Does. Het heeft geheel denzelfden gang als de vroegere journalen, maar de schrijver voert de deelhebbers aan den togt steeds in den derden persoon op, zoodat men altijd leest: ‘zij voeren; zij gingen;’ nooit ‘wij voeren’ zoo als in B., of ‘ick ging,’ zoo als in E.

Behalve het eigenlijk verhaal bevat deze editie nog de volgende ‘inworpen’:

Op pag. 2	‘inworp’ over de gelukkige eilanden (Kanar. eil); dit vindt men niet in E.
Op pag. 3	‘inworp’ beschrijving van Bona Visca, iets uitvoeriger dan E.
Op pag. 3	‘inworp’ zoute eilanden; de zelfde, die in E. aan 't eind van 't journaal voorkomt.
Op pag. 4	‘inworp’ over de Kaap, verkort uit E. en aangevuld uit B.
Op pag. 7	bewoners en beesten van de Kaap, eerst uitvoeriger dan E.; daarentegen is de beschrijving der dieren weggelaten.
Op pag. 17	inworp over Madagascar. ‘Dit getuigenis is meest genomen uit Maurcus Paulus’ (Marco Polo, bij wien ook de andere schrijvers nu en dan te gast gingen).
Op pag. 20	beschrijving van S. Maria, uitvoeriger dan E.
Op pag. 26	't volck van de bay d'Antongil, korter dan E., meer gelijk aan B.
Op pag. 28	‘inwerp over de Maladiven,’ niet in E. waarmen wel iets van de vogels enz. vindt.

Op pag. 33	inwerp nopens de boomen en vruchten; E. aangevuld, waarschijnlijk uit latere reizen.
Op pag. 36	inwerp Sumatra.
Op pag. 60	inwerp gelegenheid van Java, ‘te weeten voor soo veel die by onse journaelschrijvers onaangheroert is ghelaten,’ uit Marco Polo, die er in wordt geciteerd; het overige, met eenige vermeerdering, gelijk aan cap. 19 tot 37 van E. met een inwerp over de olifanten.
Op pag. 94	inwerp over Madura.
Op pag. 98	inwerp beschrijving van Bali, naar E. vermeerderd met enkele bijzonderheden.
Op pag. 103	inwerp S. Helena.
Op pag. 104	inwerp Ascension.
Op pag. 105	inwerp 't groene hoofd.’
Op pag. 106	inwerp Vlaemsche eilanden.

Ten slotte de beschrijving der munten naar E. met eenige verandering.

P. is gedrukt in gewoon kwarto, in twee kolommen; elke bladzijde heeft een cijfer, 1-104; de bladen zijn gemerkt **A-N**.

De tekst is gelijk aan die van N, maar alle inwerpen zijn er in opgenomen, als behoorden zij tot het verhaal, zoodat ze niet door opschriften of aanhalingsteekens worden onderscheiden.

O. is eveneens gedrukt in gewoon kwarto, maar in doorloopende regels en de ‘inwerpen’ worden er nog door aanhalingsteekens en opschriften van den tekst onderscheiden. Uit dien hoofde blijkt ook, dat P. is een latere nadruk van O., terwijl O. letterlijke nadruk is van N. Het stuk heeft 102 paginaas; de bladen zijn gemerkt **A-G**.

Trekt men nu de slotsom, dan blijkt dat men in de compilatie van Commelijn niets vindt, 't geen niet te vinden is in B, E en het journaal van Frank van der Does. Intusschen is juist deze slechte compilatie het meest als bron gebruikt, omdat zij het meest was verspreid.

De collectie van Hulsius bevat eene vertaling van het journaal sub A. genoemd; die van de Bry behelst de vertaling van het journaal (E.) van (G.M.A.) Willem Lodewycksz; de vertaler, ter loops opgemerkt, die zich M.G.A.V.D. noemt, is Michiel Gottfried Arthur von Dantzig. Beide collectien zijn

dus zonder waarde voor den bezitter der oorspronkelijke journalen, daargelaten nog dat er onnaauwkeurigheden zijn in de vertaling.

Wil men de geschiedenis van den togt naauwkeurig leeren kennen, dan dient men van de gedrukte bronnen te raadplegen A.B.E., het journaal van Franck van der Does, en bovendien het boek van Pontanus, daar dit nog zaken bevat die elders niet worden gevonden. Alle overige uitgaven zijn vertalingen en nadrukken van deze vijf, of compilatiën uit de vier eerstgenoemden.

De meeste schrijvers zijn eenvoudig N. gevolgd, die Pontanus niet schijnt te hebben gebruikt. Had men zich meer aan Pontanus gehouden, men zou vele dwalingen hebben vermeden en reeds vroeger den togt hebben beschouwd in het licht, waarin hij door het historisch onderzoek van onzen tijd werd geplaatst.

A.G.C. VAN DUYL.

Vergelijkend Overzigt der platen, voorkomende in de boven beschreven uitgaven der reis van HOUTMAN.

A.	**B, C, D.**	**E-L.**	**Ponta-nus.**	**M, M[1], N.**	**P. (O, Zie beneden).**
Titelplaat op **A**[1].	Titelplaat op **A**[1].	Titelplaat op **A**[1].			
De vier schepen gereed om uit te zeilen; op den achtergrond de stad Amsterdam. Deze voorstelling is niet door kleinere omlijst, maar beslaat de geheele oppervlakte van het blad, de ruimte voor op- en onderschrift natuurlijk uitgezonderd. Al de platen van deze editie zijn vrij goed gegraveerd, beter dan die der volgende reisverhalen.	Zelfde voorstelling als A, maar kleiner en slechter bewerkt; de ligging der schepen is eenigzins anders en de namen staan er boven. Omlijst door: *links* het figuurtje van plaat 7 uit A omgekeerd, zonder gevolg en met het (onjuiste) opschrift: B a n t a m U r b i s g u b e r n a t o r d i c t u s K i p a t i ; *regts*, de afbeelding van Houtman ten voeten uit, achter hem een matroos met 'de tirasol', althans wanneer men, gelijk waarschijnlijk is, het opschrift	(In het voor ons liggend exemplaar van E ontbreekt die, maar daar alle folioos, ook die van 1598, in dit opzigt, gelijk zijn met de ed. H, heeft ook waarschijnlijk E den beschreven titel). De titel wordt gevormd door eene kaart van de streken, welke op deze reis werden bezocht, met het bijschrift: 'T y p u s e x p e d i t i o n i s n a u t i c a e B a t a v o r u i n J a v a m , a b s o l u t a e 1597.' Boven deze kaart staan 10 kleine figuurtjes, nagevolgd naar verdere	Het reisverhaal bij Pontanus vormt een afzonderlijk hoofdstuk van zijne geschiedenis van Amsterdam, en heeft dus geen titelplaat. De volgende platen zijn gemerkt; in de Hollandsche ed. is plaat 18 plaat 17 der Latijnsche, enz. 1. (17) Afbeelding der schepen in volle zee; elders niet gevouden. 2. (18) Inwoners der Kaap verslinden het ingewand van een os. (De Bry, pars III).	Deze verzamelingen hebben geen afzonderlijke titels voor elk reisverhaal. De overige platen hebben geen opschrift en zijn van achteren onbedrukt.	Op den titel eene houtsnede met 2 schepen in volle zee. Aan de keerzijde de faam, boven den aardbol zwevende, geteekend met ichem (C. van Sichem) fecit. Verder een zesregelig bijschrift, geteekend: hier na een (beter?) Al de plaatjes in den tekst zijn zonder opschrift.

	N a u a r e S u s m a y o r mag houden voor eene fout van den graveur (toch geen ondeugende: Sus = zwijn, en de schrijver heeft weinig met Houtman op?) en leest *navarchus major*. Van onderen de reeks figuren, ontleend aan plaat 2-6 (zie bij 5 van A de aanteekening).	platen van deze uitgaaf.		
		2. (Zie na 3).	1. (Zie na 2).	1. Op pag. 7 kleine houtsnede, voorstel-lende een pinguin.
2. (**A**^{3}) 2 figuren: *links* ‘een wilt man op de Caep de Bona Speransa’; *regts* ‘een wilt man van 't eylandt Madagascar.’	2. (**A**^{3}) 't zelfde als in A; met minder uitdrukking in de figuurtjes, maar verbetering van de wapens, die in overeenstemming zijn gebragt met de beschrijving.	3. (**B**^{3}) (de houtsneden, die opdoeningen voorstellen, reken ik niet mede) ‘bewoners van de Caep’; de figuur *regts* is omgekeerd dezelfde, die in A en B *links* staat, de achtergrond	2. Als 3 van E.	2. Op pag. 8 gravure, zeer verkleind naar 2 van N. 3. Op pag. 94 hout = 2 van L. 4. Op pag. 17 ruwe houtsnede net 4 fi-guren, bewoners van S. Marie; geen kopy naar

is geheel anders.

vroegere journalen.

					5. Op pag. 20. it. 5 mannen in een kano; eveneens geene kopy.
3. (**A**^{4}) in den tekst gevoegd heeft tot opschrift ‘het punt van Afrika’, maar is een kaartje van geheel Afrika.	3. (**A**^{4}) kaartje van de Kaap de Goede Hoop, even als de andere kaartjes, naar het schijnt, kopiën uit het boek van Linschoten. (Volgens Tiele in den Caert-Thresoor van Barent Langenes. C. Claasz. Amsterd. 1598).	2. (**A**^{4}) ‘Caert van den Zuyderhoek van Afrika’, gelijk aan 3 van B, maar niet in den tekst gevoegd; er is dus ook een grooter deel van Afrika voorgesteld; *regts* ‘de Bay van Ague de S. Bras’, *links*, een schip en trombas en vogels, in plaats van de 4 schepen uit B.		1. Als 2 van E.	
4. **B**^{1} in den tektst: kaartje van Madagascar. (J.S. Lauretij (sic)).	4. (**B**^{2}) 't zelfde, minder net maar met correctie eener fout: de lijn, die in A *Linea Aequinoctialis* heet, draagt hier, teregt, den naam van Tropicus Capricornus.	4. (**C**^{1}) 't zelfde: Insula S. Laur, maar bovendien in de hoeken kaartjes van S. Marie; 't Hollandsch kerkhof; d'Baya d'Antongil; Porto S. Augustino.	3. (19) getrouwe kopy naar E.	3. Als 4 van E.	
		5. (**C**^{3}) man en vrouw uit	4. (20) it. naar 7 & 5, met geheel	4. Als 5 van E.	

		Madgascar; de man komt voor op 2 van A en B, maar omgekeerd.	anderen achtergrond.		
		6. (**D**^{3}) dansen op Madagascar.	5. (21) it. naar 6, iets veranderd.	5. Als 6 van E.	
5. **B**^{2} 2 figuren. *Links:* 'een man van dese Bay van Tangil', *regts* 'een Coninck uit de groote Bay van Tangil, hebbende twee horens op 't hoofd,.... dit volck swert synde, sach hy daer nyt, met dese horens als een Duyvel'.... De teekenaar stelt dit letterlijk aldus voor, met twee natuurlijke, aan 't hoofd vastgegroeide ossenhorens. Van sommige platen zou men meenen, dat zij naar de natuur zijn genomen; uit deze (vergelijk 't	5. 't zelfde, maar de figuur links heeft grooter schild; de figuur regts heeft thans eene muts op, met gewerkte horens; evenzoo komt dit figuurtje voor op de titelplaat en nu is het een vreemd verschijnsel, dat vóór de reis van Van Neck, zoo als die werd uitgegeven in 1646 (in 'begin en voortganck') dezelfde titelplaat staat, alleen met dit verschil, dat de koning weer is voorgesteld gelijk op 5 van A. Heeft er dus welligt nog eene uitgaaf bestaan van A. waarvoor die titelplaat	7. (**E**^{3}) 3 figuren, bewoners van de Bay d'Antongil, de twee mannen, omgekeerd, en de koning zonder wapen, zijn voor 't overige gelijk aan die op 5 van B; de achtergrond is anders.		6. Als 7 van E.	6. Op pag. 22 kopy naar 6 van N, signatuur als boven. 7. Op pag. 41, hollanders, peper koopende, zelfde sign., kopy naar eene prent uit Van Neck's Journaal. 8. Op pag. 45, entering van de bark, door eene sloep van den Hollandschen leeuw (Hollandia), geen kopy, signatuur als boven.

nevensstaande) blijkt, dat er ook naar de beschrijving werden gemaakt.

werd gebruikt, en die dan geheel verloren zou zijn?

9. Op pag. 55, zie beneden.

A.	B, C, D.	E-L.	Pontanus.	M, M[1], N.	P.O. Zie beneden.
Vele platen vooral uit E zijn eenvoudig kopyen naar 't boek van Jan Huyghen.		7[1]. Op **M**[4] keerzijde leest men: hier stelt het kaartje van Java en Sumatra, 't zelfde in alle edit., maar nergens is het kaartje te vinden.		(15). Het kaartje van Java, dat in alle ed. van E. ontbreekt.	
6. (**B**[4]) kaartje van Sumatra.	6. (**C**[3] keerz.) ook in den tekst gevoegd 't zelfde, iets minder net.	8. (**F**[3]) de dorpen Spakenborg en S. Angero.		7. Als 8 van E.	
		9. (**C**[3]) vliegende visschen, enz.		8. Als 9 van E.	
		10. (**H**[2]) 'inwoonders van 't eylandt Pugniatan' de middelste figuur komt omgekeerd voor op plaat 11 van B.		9. Als 10 van E.	
7. (**C**[1]) 2 figuren: *links* overste van Sumatra met gevolg; *regts* een Portugees met zijn jongen. De 2[e] figuur is kopy naar Linschoten.	7. (**C**[4]) 't zelfde met verbetering in 't kapsel der slavinnen.	11. (**H**[3]) 't zelfde maar met weglating der 2[e] figuur, en 't gevolg over de daardoor verkregen ruimte verspreid, zoodat de	6. (22) naar 11, met weglating der boomen.	10. Als 11 van E.	

		slavinnen hier geheel op den voorgrond staan.		
		12. (**K**[1]) kokosboom, banaan, enz. de meeste platen met gewassen zijn kopy naar Linschoten.		11. Als 12 van E.
		13. (**L**[1]) haven van Bantam.	7. (23) naar 13, iets kleiner en veranderd.	12. Als 13 van E.
8. (**C**[2]) in den tekst: kaartje van Java, met: *Petrus Kaerius, Coelavit*.	8. (**D**[2]) 't zelfde, zonder naam van den graveur.	(Zie 7[1]).		
9. (**C**[3]) 'conterfeytinghe der stadt Bantam'; eigenlijk eene voorstelling van den scheepsstrijd voor Bantam. Men zou zeggen, dat deze teekening naar het leven genomen was, b.v. uit den mastkorf. Hoe kwamen twee verschillende	9. (**D**[3]) 't zelfde.	14. (**M**[3]) zelfde voorstelling, maar de onhandige teekening in vogelperspectief is hier eene dragelijke plaat. (Hier moest het kaartje van Java en Sumatra volgen, zie 7[1])	8. (24) naar 14 kleiner en omgekeerd. 9. (25) behoort in dit verhaal niet, maar bij van Neck; in de Holl. uitg werd zij vervangen door	13. Als 14 van E. 14. (Zie beneden) is ni fallor, 9 van A. 15. (Zie boven).

uitgevers aan dezelfde platen? Mogelijk deelden zij ze elkaar reeds

15. (**N**^{3}) platte grond van Bantam.	9. (26) de schepen wegzeilende van Bantam, 'tgeen elders niet voorkomt. 10. (26) het kaartje van	16. Als 15 van E	10. Op pag. 60, gravure naar 15 van N. 11. Op pag. 62 houtg. Javaanrch huis; geen kopy.

voor de uitgaaf mede. Uit de uitgaaf der reis van van Neck blijkt, dat Barent Langenes en Claes Jansz. met elkaar in betrekking stonden. Meerendeels werden, gelijk van sommigen is aangetoond, de platen eenvoudig uit andere werken gekopiëerd. Enkele gelijk, b.v. de besproken plaat waren welligt ruwe schetsen naar het leven, waarvan op reis door verschillende schepelingen kopyen waren genomen.

16. (Ongemerkt) dubbele plaat: markt van Bantam, welke alleen in de kwartoos voorkomt.

11. (27) 15 van E.

18. (zie beneden).
19. (zie beneden).
20. Als 17 van E.
21. (Zie beneden).

12. Op pag. 63, markt te Bantam, id. geen kopy.
13. Op pag. 65, stellage tot aanbidding der nieuwe maan; it. geen kopy.

17. (**O**^{2}) Gouverneur van Bantam, zittende.

22. Als 18 van E.

(14). Op pag. 67 (zie beneden).

18. (**O**^{4}) ‘afbeeldinge hoe een

	capiteyn oft overheer tot Bantam over straten gaat.'		
			15. Op pag. 68 vergadering, gravure naar eene plaat in van Necks journaal.
	19. (**P**^{2}) id. 'van deghene, die men tot Bantam soldaten noemt.'	23. Als 19 van E.	
		24. (Zie beneden).	16. Grav. op pag. 69, 18 van N omgek. (17). Houtgr. zie beneden.
		18. Op pag. 76 cameleon.	
10. (**F**) 3 figuren, *links* Javaansche vrouw *regts* 'een uit China' *in 't midden* 'Javaansche man.' De beide laatste slechte kopyen naar Linschoten aldaar, 24 & 25; 32 & 33.	20. (**P**^{3}) kooplieden in Bantam; de beide figuren links komen voor op 10 van B; de figuur regts niet; alle drie zijn gekopiëerd uit Linschoten.	25. Als 20 van E.	19. (Zie beneden). 20. Portugezen in draagbaar, kopy naar Lins. 21. Toucan, geen kopy. (22). Zie beneden.
	21. (**Q**) uitlandsche koopl. (kopy naar L.)	26. Als 21 van E.	(23). Zie beneden. (24). Zie beneden.

	22. (**Q**^{2}) uitlandsche koopl. kopy naar L.	12. (28) naar 22.	27. Als 22 van E.	
	23. (**Q**^{4}) Chinezen.		28. Als 23 van E.	
	24. (**R**) Chinesche kapel, 66 & 67 van Lins.			
	25. (**R**^{3}) Portug. koopl. 46 & 47 v. Lins.		29. Als 25 van E.	
	26. (**R**^{4}) 'Groote vergaderinghe, die zij krijgsraadt noemen.'	13. (29) 26 van E.	21. Als 26 van E.	
11. (**F**^{2}) 3 figuren, *links* wilt mensch op een eiland, gelegen regt voor de staat van Sunda; *midden* 'man van Bantam'; *regts* 'vrouw op Java' de laatste naar 24 & 25 van Lins.	27. (**S**^{2}) boeren. 28. (**S**^{3}) muzieknstumenten.	14. (30) 27 van E met nog eene figuur naar(?) van E.	(24). Als 27 van E. (19). Als 28 van E.	
			(18). Als 29 van E.	14. naar 29, gravure, omgekeerd.
	29. (**S**^{4}) dausen der Javanen.		19-29. (Zie boven)	
	30. (ongem.) slaven op Java.			

	31. (ongem.) ‘afb. van de feesten.’			
12. (**F**^{3}) een Javaansche ‘veerbarck’, een ‘vliegher’ en een ‘jonck.’	32. (**T**^{2}) 't zelfde, maar met een vierde schip, dat ook bij Lins. 32 & 33 te vinden is.	15. (31) 32 van E.	30. is 31 van E.	
			31. is 12 van B.	17. Op pag. 74 naar N, sign. als boven.
13. (**F**^{4}) 't zelfde, maar uit achter en voorgrond blijkt,		16. (32) 33 van E (veel veranderd).	32. is 33 van E.	
	33. (**T**^{4}) olifant.			

A.	B, C, D.	E-L.	Pontanus.	M, M^1, N.	(P.O. Zie beneden).
10. (**E^3**) twee Chinezen en Chinesche vrouw; 32 & 33 v. Lins.	hier 't duidelijkst, dat de platen van A en B van elkaar onafhankelijke kopyen zijn naar eene derde.	34. (**V^1**) vogel Eme. (Zie appendix van B).	17. (33) 34 van E gedeeltelijk.	33a. is 34 van E.	(9). Op pag. 55, vogel Eme; getrouwer naar de natuur dan vroegere platen.
				33b. is 35 van E.	
		35. (**U^2**) hanengevecht.		34. is 36 van E.	
		36. (**U^4**) mangas.		35. is 37 van E.	
		37. (**X^2**) Tamarinde.		36a. is 38 van E.	
		38. (**X^3**) palmen.		36b. is 39 van E.	
		39. (**X^4**) kaneelboom.		36c. komt niet voor in vorige ed.	
		40. (**Y^2**) Costas Indicus.			
		41. (**Y^3**) Galanga.		37. is 40 van E.	
		42. (**Z**) Sycomorus.	18. (34) 42 van E.	38a. is 42 van E.	19. Op pag. 78 plataan; de vrachten onherkenbaar.
		43. (**Aa**) overromp. van 't schip Amst.	19. (35) de schepen voer anker bij Madura; wordt elders niet gevonden.	38b. is 41 van E.	
				39. is 44 van E.	

		44. (**CC**^{3}) ‘edelluyden in 't Eyl. Bali.’			
(Tiele meent, dat *nevensstaande* plaat 14 van B ook in A voorkomen moet, omdat pag. **F**^{1} op pag **E**^{3} volgt en dus pag. **E**^{4} ontbreekt).	14. (**C**^{2}) *schermutselingen* ‘gheschiet’ voor Bantam komt niet in A voor ten zij deze plaat (in B) eene vrije kopy is naar de teekening, die voor 9 werd gebruikt.		21. (37) 44 van E.		
11. (**C**^{3}) ‘*conterfeytinghe* des conincks van Bally’ en gevolg.	15. (**H**^{3}) 't zelfde met correctie in de speerpunten, die hier, als de krissen, slangvormig zijn.	45. (**Dd**^{2}) 't zelfde, maar anders gegroepeerd.	20. (36) 45 van E met: ‘Benjamin Wrght (Wright) Coelator.’	40. is 45 van E.	
			21. (zie boven).		
12. (**H**) in den tekst ‘het eylandt S. Helena’, is in ons exemplaar niet afgedrukt, maar er is plaats voor open gelaten.	16. (**H**^{4}) in den tekst, (en afgedrukt) kaartje van S. Helena.	(Zie 48) S. Helena, met ander bijwerk, dan in B.			24. Op pag. 97.
13. (**H**^{3} keerz.) ‘Coperen munt van Java’ en ‘Looden munte op Java’,	17. (**H**^{6} keerz.) 't zelfde; eveneens houtsnede.	(Zie 50) ‘De *afteekeninghe* van den Gelde en de munte cours hebbende in Oost-Indiën’ in gravure. Slechts de 4			

houtsneden in den tekst.

onderste figuurtjes worden in A en B gevonden.

APPENDIX.

18. (**Aa**) 1. Titelplaat,

Aan 't strand liggen de schepen, Mauritius, Hollandia en 't Duyfken voor anker (Amsterdam was verbrand). Verder bevat het appendix 24 houtsneden, voorstellende verschillende opdoeningen, die meerendeels ook in E (niet in M, M^1, N) voorkomen, maar daar uit een ander gezigtspunt schijnen te zijn genomen.				
19. (**C**c^2) een (gegraveerd) kaartje van Bali, (dat echter in C & D niet volkomen gelijk is, aan dat van B; zie de teekening van des Coninckx Pallays, en de plaatsing van sommige namen).	46. (^{3}**D**d) 't zelfde, maar correcter; in B is 't als of 't eiland uit den mast geteekend werd; althans, wan neer men op de overmatige hoogte van den berg voor de schepen let.	22. (38) 46 van E, omgekeerd.	41. is 46 van E.	22. Op pag. 95 als 47 v.N.

42. is 47 van E.

44a. is 48 van E.

43. is 49 van E.

44b. is 50 van E. (24 & 30 van E komen dus in deze ed. niet voor). In sommige exemplaren van de uitgaaf van 1644 komt 2 maal S. Laurentius voor, terwijl dan het kaartje van de Kaap is weggelaten.

25. Op pag. 99 houtgr. bewoners der Kaapverdische eil.

26. Op pag. 101 idem, kalkoen, Vlaamsche eilanden.

27. Op pag. 102 idem, os, Vlaamsche eilanden.

20. (**C**c^2 keerz.) vogel Eme in houtsnede; zie 34 van E

47. (**E**e) 't verbranden der vrouwen, kopy naar Linsch.

48. (**E**e^3) (Zie boven).

49. (**F**f) Sargasso en Trombas.	O heeft op den titel dezelfde houtsnede als P; daarachter eene dubbele plaat in zes vakjes verdeeld, met de gravuren, die in P voorkomen op pag. 8, 60, 67, 69, 95, 97. Voor 't overige geen platen.
50. (**F**f^4) (Zie boven).	

Bibliographisch album.

Het antinationale nationale Monument. - Lierzang, opgedragen aan een fabriekant van goud- en zilverwerken, door een Zilversmidsjongen. Amsterdam, C.L. van Langenhuysen. 1868.

‘Wat honderden van onderteekenaren,
Antinationaal verklaren.’

Men heeft zoo lang van het Nationale Monument hooren spreken, dat de aankondiging van een Antinationaal Nationaal Monument wel de aandacht trekken moet en men nieuwsgierig is te weten, wat een daarop vervaardigde lierzang bevatten kan, vooral wanneer men dien ziet opgedragen aan een fabriekant van goud- en zilverwerken, door een zilversmidsjongen.

Reeds bij de bronaanwijzing, die het gedicht voorafgaat, meenen wij uit de eerste regelen te bespeuren, dat die zilversmidsjongen iemand is, wien de zaak van het Monument ter harte gaat en die zich de moeite gegeven heeft *enkele* der vele schrijvers over de monuments-kwestie na te gaan; althans hij citeert de HH. Jacob van Lennep, W.J. Hofdijk en *vooral* J.W. Brouwers; mannen, die zich veel aan de zaak hebben laten gelegen liggen, doch waarbij wij om der onpartijdigheidswille ook wel gewenscht hadden de namen van de HH. J.H. Leliman, C. Vosmaer en anderen te zien; mannen, die het evenzeer goed met de zaak meenden. Evenwel meenen wij ons niet te bedriegen, als wij gelooven dat hem die Heeren niet onbekend waren, getuige hiervan het gedicht zelve. De brochure van J.W. Brouwers namelijk, die, waarin hij met zijne strenge logica? ‘het andwoord aan de 63’ geeft, heeft den dichter gerugsteund, en is het daaraan vooral, dat men de hoofdlijnen van

zijn gedicht verschuldigd is; hij laat er op volgen, dat de andere brochures en geschriften hem later van meer dienst zullen zijn, zoodat wij nog meer van zijn zoo heerlijk vernuft en dichterlijke welsprekendheid te verwachten hebben; tevens vernemen wij dat hij (en dit is zeker voor velen iets nieuws) gebruik gemaakt heeft van volkstraditiën, die nog niet geboekstaafd zijn, deelt daarop meê wat hij te Amsterdam gehoord (?) heeft, n.l. dat hij aldaar openlijk hoorde bewijzen, dat de bekroonde kunstenaar nooit of nimmer de bekroonde teekening gemaakt had en dat de kunstenaar, nu hij zelf aan het werk moet gaan, noch eene voldoende teekening van de te maken veranderingen, noch eenig fatsoenlijk beeld kan klaar krijgen, zoodat de Jury dat *prulwerk?* heeft moeten afkeuren en de Hoofd-Kommissie zich gedwongen gezien heeft om den bekroonden ontwerper der beelden, dien zij met bijna algemeene stemmen met de uitvoering had belast, thans niet alleen van de verdere uitvoering, maar zelfs van het toezigt op de zaak uit te sluiten. Hij gaat voort met de verklaring, dat het eerste gedeelte van het protest, dat dientengevolge thans ter onderteekening wordt aangeboden, onopregt is, een strik, sluw gespannen om er velen, die niet tusschen de regels doorlezen, ten gunste van het prulwerk te misleiden, terwijl hij eindigt met te zeggen, dat de Hoofd-Kommissie den Heer K. moet verwijderen, maar naar zijn gevoelen zich niet naar Brussel moest begeven, noch tot een fabriekant van goud- en zilverwerken.

Na deze bronaanwijzing en het persoonlijk gevoelen van den Zilversmidsjongen, volgt dan de lierzang. Met opgezwollen taal vangt hij aan; in Apollo vindt hij geen vriend meer, maar veeleer in Vulkaan, den man, die met zijne smederij hier dienst kan verrigten en zich eene nieuwe loopbaan geopend ziet bij het bewerken van het zink, dat moderne metaal, waardoor hij zijne oude betrekking van smid met die van zinkgieter kan verwisselen, om op dat gebied nieuwen roem te behalen en zijne talenten aan het Monument te beproeven, waarvan het beeldhouwwerk door 's Prinsen welbehagen aan een Belg is opgedragen. Dit laatste zou hem stof te over geven om zijnen lof aan de HH. der Hoofd-Kommissie in een lierdicht uit te storten, welligt eens op het tooneel op te voeren, doch heden ziet hij zich alleen geroepen tot kastijding van den eersten stap, die door hen op het dwaalspoor gezet is, dat ten afgrond voert en hen en Nederland tot nationale schande strekt.

Allereerst bespreekt hij het protest der mannen van de kunst, die zich aan den Heer Leliman aansloten om hun gevoelen kenbaar te maken, toen er eene beslissing gedaan moest worden tusschen de twee der meest verdienstelijke ontwerpen voor dit monument ten kampstrijd ingezonden. Dit protest is een doorn in zijn oog, en zonder onderscheid der personen, slingert hij dan ook zijne banbliksems naar de hoofden van al die mannen, die volgens hem meer eigenwaan dan kunstzin bevatten, omdat zij het gewaagd hebben eene keuze te doen, die niet met die van den dichter-zilversmidsjongen overeenstemt; met die allen neemt hij een loopje, hij tilt ze op zijn gevleugeld paard van 't Hekeldicht om ze naar de luimen van dit dier te doen hollen of stilstaan, te doen rijzen of bukken, voorof achterwaarts te doen gaan, uit den zadel te werpen of te schoppen of te breken en de deelen te verstrooijen en, zich de vrijheid van den vorm voorbehoudende, hunne namen te plaatsen en te dwingen om den galm van 't rijmwoord te weêrkaatsen. Hij doet dit met een talent den zilversmidsjongen overwaardig; niet een is er overgeslagen, zij hebben alle de revue gepasseerd, en zoo worden dan die namen vereeuwigd ten spijt van hen, die stemden tegen het gevoelen van den dichter en de weinigen die het met hem eens waren, toen zij het niet volprezen? ontwerp N.O. als een ontwerp, dat zich niet door eene origineele gedachte kenmerkte, verwierpen.

Daarop gaat de dichter voort den mannen zonder hoofd, die hij thans kunstenaars heet, het verwijt te doen, dat zij die onheilvolle baan, die tot schande leidt, ingeslagen hebbende, het zevental (de Regout, die de zaak van zijn standpunt zoo goed verdedigde, uitzonderende) tot laf verzaken praamden van de overtuiging, waar ze aan vorst en volk van spraken, en wijst hen nu op de bittere (?) vruchten, er bijvoegende: ‘Och, ware 't slechts geen smet voor 't dierbaar vaderland!’ Daarna volgen nog eenige regelen met betrekking op het in Amsterdam gehoorde en tot hiertoe onbewezene, dat de bekroonde zijn ingezonden prijswerk niet zou vervaardigd hebben en de prijsteekening het werk van anderen zou geweest zijn. Eindelijk eenige regelen aan de Hoofd-Kommissie gewijd, die door rede en regt gedreven en voorgelicht, het werk van den kunstenaar, zoo dikwijls gewijzigd en veranderd, dat er de eerste gedachte niet meer in te vinden was, afkeurde, om ten slotte ook een afkeurend oordeel te werpen op de handelingen, die er de Kommissie

toe noopte het aan een goud- of zilverwerker en deze weder aan een vreemde op te dragen. Voorwaar eene betreurenswaardige zaak, het eenige waaromtrent wij het met den dichter eens zijn, en hetwelk wij om de eer van Nederland en Nederland's kunstenaren gewenscht hadden dat voorkome ware. Of evenwel de man, aan wien men bij het Vondelsfeest en 't tooverfeest te Muiden zoo veel eer zag toebrengen, de redder zou kunnen zijn, durven wij niet beslissen. Ons komt het voor, dat het gedicht van den Zilversmidsjongen eene ontboezeming is van een al te grooten spijt over het niet slagen van eene minderheid, die het ontwerp N.O. boven dat van Ebenhaëzer stelde, en niet berusten kan in een met zoo groote meerderheid genomen besluit ten gunste van het laatste; hij verheugt zich onbarmhartig in het lot van den man, die welligt door te weinig meestertalent in de beeldhouwkunst en door het gedwongen veelvuldig omwerken van zijne eerste gedachte, gevoegd bij de moeijelijkheden van het een en ander te zamen genomen, tegengewerkt, het ongeluk gehad heeft niet te slagen in eene zaak, die een beter lot verdiende.

April 1868.

***Het Teeken-Onderwijs op de lagere school. Beknopte handleiding tot het afleggen van examen voor het Lager-Teekenonderwijs en bij dat onderwijs in de school. Door J.H. van Duinen, Teekenonderwijzer te Amsterdam. Amsterdam, bij C.L. Brinkman*. 1867.**

De regeling van het onderwijs is nog steeds bij velen la question brûlante du jour gebleven. Van het oogenblik echter, dat deze regeling bij Koninklijk besluit kracht van wet ontving en men tot heden reeds de gunstige resultaten van dat onderwijs heeft kunnen opmerken, deed zich terzelfder tijd de behoefte gevoelen aan leerboeken en handleidingen, die met de nieuwe regeling overeenkwamen; vandaar dan ook dat bekwame mannen zich beijverden om hunne talenten ten beste te geven en vele geschriften over meer dan een vak het licht zagen.

Onder die vele vakken behoort ook het teekenonderwijs, dat, op verschillende wijze opgevat, ook verschillend gegeven werd. De zienswijze van de onderwijzers was steeds zeer uiteenloopend; elk had zijne methode en de oude sleur van het zoo tijdroovend copiëren bleef maar al te zeer in gebruik; geen eenheid trof men hieromtrent op scholen aan; het onderwijs was er gebrekkig door en moeijelijk de taak van hem die geroepen werd om het bij de wet vereischte examen van bekwaamheid af te leggen.

De Heer J.H. van Duinen, teekenonderwijzer te Amsterdam, hiervan bij ondervinding doordrongen, heeft zich de moeite gegeven eene beknopte handleiding tot het afleggen van examen voor het lager-teekenonderwijs en bij dat onderwijs in de school, te vervaardigen en het licht te doen zien.

In zijne inleiding spreekt hij van de vereischten voor het teekenonderwijs op de lagere school en is teregt van oordeel dat dit, behalve hetgeen door schilders of teekenaars van beroep gedaan werd, vroeger meer als een aangenaam tijdverdrijf, dan wel tot een wezenlijk nut werd aangewend, en men in onze dagen betere inzigten heeft omtrent eene kunst, die zoozeer tot vorming van het verstand en den goeden smaak kan dienstig geacht worden; dat ook de hooge regering hiervan overtuigd was en zulks bewees door zich de zaak aan te trekken, en dat de staats-examens hiervan het gevolg waren.

Die examens, hij heeft ze bijgewoond; hij heeft er de vereischten van het teeken-onderwijs hooren bespreken en zich kunnen overtuigen hoe zeer er bij dit bespreken, als zijnde niet het minste deel van het onderzoek, nog veel te kort geschoten wordt, en heldert dit in een bijgevoegde noot op, terwijl hij zich de vraag stelt, of het examen wel het moeijelijkste deel van de taak des teekenonderwijzers is, en daarop verder zeer juist laat volgen, dat het in de school zelve is, waar de onderwijzer het groote bezwaar vindt om zich tegenover den leerling op eene duidelijke en beknopte wijze uit te drukken.

Zonder nu iemand eene rigting of gedragslijn dienaangaande op te dringen, deelt hij alleen zijn gevoelen mede, een gevoelen, berustende op eigen ondervinding, gegrond op en getoetst aan dat van ware autoriteiten, en biedt dit ter overweging van hen aan, die er zich de moeite toe willen geven. Hij doet dit in den vorm van vragen en antwoorden, eene wijze, die wij over het algemeen als verouderd wel niet zouden verkiezen, maar die in dit geschrift niets stuitends heeft. Ten slotte stelt hij zich geenszins voor in deze een volledig werk geleverd te hebben, maar zal het hem aangenaam zijn, dat anderen zich beter mogen uitdrukken, en beveelt intusschen dezen zijnen kleinen arbeid bij hen aan, die er eenig nut van kunnen hebben.

Na deze inleiding gaat hij tot het onderwerp zelve over. In A. behandelt hij de *wettelijke bepalingen*, met opgave van den tijd der in werking treding van de wet op het teekenen, bij het lager onderwijs ingevoerd, en waarbij eene acte van bekwaamheid van den onderwijzer gevraagd wordt, tevens aangevende wat er voor het examen gevorderd wordt. In B. spreekt hij over *de teekenkunst in het algemeen:* wat teekenen is, hoe de teekenkunst verdeeld wordt, hoe men de vakken van handteekenen onderscheidt, enz. In C. behandelt hij *de teekenmethoden*, geeft het ongunstige gevolg aan van de hieromtrent zoo weinig bestaande eenheid en laat daarop een overzigt volgen van de geleidelijke wijze, waardoor men tot het aannemen van ééne rigting, n.l. die om naar de natuur te laten teekenen, gekomen is, en waartoe de methoden van Peter Schmidt, Friesen en de gebroeders Dupuis aanleiding gaven. In D. spreekt hij over *het teekenen naar de natuur*, zegt wie de Heeren Dupuis waren, waarom hunne methode zooveel bijval vond, hoe die in

twee hoofdcursussen verdeeld was, als: het meetkundig perspectief lijnteekenen van Ferdinand en het pleisterteekenen van Alexander Dupuis; hij doet het betere van de eerste boven de laatste uitkomen, geeft de reden op waarom die op den achtergrond geraakte en hoe die in ons land door de methode van de Amsterdamsche teekenonderwijzers J. Braet von Uberfeldt en V. Bing vervangen werd. Van deze hunne methode geeft hij weder eene omschrijving en meent die te mogen aanbevelen, wijl ze te Amsterdam met gunstig gevolg op de gemeente-scholen is ingevoerd en voor de acte-examens te Haarlem gebezigd is. In E. spreekt hij over *de teekenlocalen en benoodigdheden*. Allereerst wordt door hem over het plaatsen der leerlingen gesproken, die men in goede, ruime, volgens de bij de wet gestelde eischen gebouwde lokalen op een behoorlijken afstand van het te teekenen voorwerp moet zetten; ook wordt door hem het bezigen van tabouretten aanbevolen, alsmede het gebruik van houten schragen, waarop zij hunne teekenborden kunnen laten rusten. Daarna geeft hij de verschillende voorwerpen aan, die men in dergelijke lokalen zal behoeven, en somt vervolgens de modellen op, die geschikt te achten zijn voor elk der klassen van het onderwijs, met aanduiding van hunne afmeting en eindelijk de voor den leerling benoodigde teekenbehoeften. In F. volgt *de behandeling* van het onderwijs zelf, aangevende hoe en met welke modellen men het eerst dient te beginnen, opklimmende van de regte lijn tot het teekenen van groepen van ligchamen, om met pleister-modellen (liefst ornament) te eindigen. Daarna bespreekt hij de schaduwen, de reflectie en de hulplijnen en eindigt met aan te geven hoe de teekeningen moeten behandeld worden. In G. volgen eenige *nadere bepalingen*, met het oog op alles waarop men den leerling dient attent te maken. Hij geeft hiervoor zeer nuttige wenken aan. In H. behandelt hij het *teekenen naar ornamenten*, met aanwijzing van die ornamenten, welke men voor de lagere school mag gebruiken; tevens doet hij het nut van het ornament-teekenen uitkomen boven het teekenen naar voorbeelden. Dat *teekenen naar voorbeelden* wordt in I nader uiteengezet en er op gewezen hoe die dienen te zijn en door den leerling moeten nageteekend worden, wat voor modellen die voorbeelden moeten bevatten, welke ornamentvormen en welke koppen, en laat ten slotte de algemeene regels volgen, met betrekking tot de proportiën en verdeeling van den kop. In K.

wijst hij op de *personen*, die over het methodisch school-teekenonderwijs geschreven hebben en laat in L. de perspectief volgen, eene wetenschap, waarvan de kennis der beginselen eveneens tot het lager onderwijs behoort. Hij weidt hierover niet uit, maar geeft in korte trekken eene zeer bevattelijke opheldering van hetgeen men er door te verstaan heeft, levert een betoog van de hooge noodzakelijkheid dezer wetenschap en verwijst verder naar het werkje over de perspectief, door de HH. Braet von Uberfeldt en V. Bing geschreven, dat hij zeer aanbeveelt.

Na deze zeer geregelde beschouwingen over het teeken-onderwijs in de rubrieken A. tot L. behandeld, verwijst hij nog met een enkel woord op het verschil, dat er bestaat tusschen de methode van Dupuis en die van Braet von Uberfeldt en V. Bing, en terwijl hij zijn gevoelen te kennen geeft, n.l. dat het afkeurend oordeel, meermalen over het gebruik der methode Dupuis op de lagere scholen geuit, onjuist is, betreurt hij het tevens, dat men eigen verdienste niet beter weet te waarderen; hij ontkent de hooge waarde van de methode Dupuis niet, hoezeer hij ook met die van Braet von Uberfeldt en Bing is ingenomen, maar doet de verdienste van die laatsten zeer uitkomen. Wij zijn het dan ook met den schrijver eens, dat die verbeteringen van gewigt te achten zijn en ongetwijfeld een heilzamen invloed op het onderwijs zullen uitoefenen, naar mate die methode meer gekend en in gebruik zal gebragt worden en waartoe de zeer goede uitgave hiervan door den Heer Brinkman bezorgd, tot aanbeveling kan strekken.

Eindelijk voegt de schrijver, in den vorm van een aanhangsel, nog eenige bladzijden aan het voorafgaande toe. Hij doet hierin uitkomen, dat zijne handleiding geschreven is met het oog op de thans bestaande rigting van het teeken-onderwijs, waarbij men mag aannemen, dat de vroeger gevolgde copiëer-methode als vervallen te beschouwen is, en betoogt het regt van bestaan der nieuwe rigting. Hiertoe beroept hij zich voornamelijk op twee autoriteiten, n.l. de HH. Friedrich Heimerdinger te Hamburg en Suringar te Leiden, welke personen de zaak op twee verschillende wijzen beschouwen, t.w. de eerste uit een artistiek en industriëel, de andere uit een paedagogisch oogpunt. Hij haalt hieromtrent het door die HH. geschrevene aan, en daarin vinden wij werkelijk zulke nuttige opmerkingen aangegeven, dat het der moeite waardig is die na te

gaan. Schrijver eindigt dan ook met de verklaring, dat, waar de nieuwe rigting zoo verdedigd wordt, niemand haar het regt van bestaan zal ontzeggen, alhoewel de Heer Suringar nog steeds de methode Dupuis op het oog had, die dan toch de grondslagen voor het later verbeterde stelsel gelegd heeft. Verder noemt hij nog eenige schrijvers, die hetzelfde gevoelen deelen, ten einde hen, die zich met het teeken-onderwijs bezig houden, in de gelegenheid te stellen hiervan kennis te nemen.

Na deze vlugtige beschouwing over eene zoo goed geschreven handleiding, aarzelen wij niet die aan te bevelen. Allen, die in de zaak van het teeken-onderwijs betrokken zijn, zullen er hoogst nuttige wenken in vinden en de toepassingen van hunnen werkkring gemakkelijker maken; er zal grootere eenheid in het systeem van onderwijs uit volgen en de leerling bij minder tijdverlies grootere vorderingen maken in een vak, dat zoozeer geroepen is om mede te werken tot de opvoeding en de vorming van den mensch, tot het verkrijgen van kunstzin en smaak, in één woord tot zijne veredeling en beschaving.

April 1868.

E.

***Deugd en Vreugd, geschetst in tafereelen uit het kinderlijk leven. Een leer-, lees- en prentenboek voor de jeugd, door G. van Sandwijk. Op nieuw bewerkt door M.H. Kluitman, Hoofdonderwijzer te Gouda. Met* 12 *gekleurde platen*.**
***Geschiedenis van ons Vaderland, van de komst der Batavieren hier te lande tot op onzen tijd. Een leesen prentenboek voor de jeugd, door G. van Sandwijk. Op nieuw bewerkt door W.A. Elberts, Hoofdonderwijzer te Zwolle*. Met *12 gekleurde platen*.**
***Neérlands roem. Vertellingen voor de Nederlandsche jeugd, uit het leven van eenige beroemde mannen, die ons vaderland heeft opgeleverd. Door G. van Sandwijk, op nieuw bewerkt door P.J. Andriessen, Hoofdonderwijzer te Amsterdam. Met* 16 *gekleurde platen*.**
***Uit het Plantenrijk. Vertellingen van boomen, planten en bloemen. Een leer-, lees- en prentenboek voor de jeugd. Door G. van Sandwijk, op nieuw bewerkt door J.J.A. Goeverneur. Met* 12 *gekleurde platen*.**
***De Dierenwereld, of beschouwingen der levende, bezielde wezens onzer aarde. Een lees- en prentenboek voor de jeugd. Door G. van Sandwijk, op nieuw bewerkt door J.E. Helge, Leeraar aan het gymnasium te Enkhuizen. Met* 20 *gekleurde ptaten*.**
***Bijbelsche Geschiedenis, een leer-, lees- en prentenboek voor de jeugd. Door G. van Sandwijk, op nieuw bewerkt door Dr. A. Rutgers van der Loeff, Predikant te Leiden. Met* 20 *gekleurde platen*.**
***Alle bij D. Noothoven van Goor te Leiden*.**

Suringar heeft wel Uilkens' ‘Volmaaktheden van den Schepper in zijne schepselen beschouwd’ in een nieuw kleed gestoken; Van Lennep heeft wel de Perponcher uit het graf der vergetelheid opgedolven; waarom zou niet de Heer Noothoven van Goor den veelweter en veelschrijver G. van Sandwijk ressusciteeren? Of zouden wij het er voor moeten houden, dat eerst de tweede helft der negentiende eeuw de kunst gevonden heeft om behagelijke en aantrekkelijke literatuur

voor de jeugd te leveren? Zoo is ons oordeel niet en evenmin dat van onze kleinen zelven. Bespied ze eens, wanneer zij een boek hebben weten meester te worden, dat grootvader of grootmoeder in der tijd als schoolprijs gekregen heeft. Al is het bandje niet mooi - rood met goud zoo als déze boekjes zich voordoen - al is het papier grauw en de letter ouderwetsch, al zijn de prentjes soms koddig genoeg in hunne oogen, zij verslinden die oude boekjes met evenveel smaak als het nieuwste nieuws, dat onze hedendaagsche pedagogen hun aanbieden. Soms met nog meer graagte. Want, vind het vreemd zooveel gij wilt, het zonderlinge mengsel van hoogdravende pedanterie en huisbakken gemoedelijkheid dier ouderwetsche literatuur, waarvan de kindergedichten van van Alphen de sprekendste type leveren, schijnt, hoe wij volwassenen er ook op neêrzien, voor den kinderzin iets aantrekkelijks te hebben. Die versjes van van Alphen immers, heeft iemand der onzen, heeft Gouverneur zelfs of Heije ze uit de kinderkamer weten te verdringen?

Voor 't overige moet erkend worden, dat de Heer v. Goor voor de nieuwe bewerking der leer-, lees- en prentenboekjes van G. van Sandwijk de juiste mannen gekozen heeft. Elk hunner is als gelukkig populair auteur bekend op het terrein waar hij hier gearbeid heeft.

In breede beoordeeling van deze boekjes behoeven wij niet te treden. Aan de bedoeling, waarmede de uitgever ze aan de redactie van ‘de Gids’ toezond, zal, meenen wij, volkomen beantwoord zijn door deze eenvoudige aankondiging.

P.A.D.C.

Antikritiek.

Dr. T.C. Winkler heeft zich verledigd in 't Meinommer van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een boekje te bespreken, dat verleden jaar is verschenen en waarvóór ik een woord heb geschreven. Die bespreking bevat zooveel belangrijks (niet zoozeer op zich zelf, dan wel als bijdrage tot de kennis van Dr. W.'s recenseermethode), dat ik de redactie van dit tijdschrift om een plaatsje heb verzocht, ten einde dat belangrijke hier even te releveren.

Dr. W. begint met te vragen: ‘wie heeft het geschreven?’ Mij dunkt, dat behoefde niet; 't is meer de vraag: wat staat er in? In allen gevalle kan ik hem verzekeren, dat de conclusie, waartoe hij komt, juist is, nl. dat ik het niet heb geschreven en ook niet vertaald. Ik heb echter den schrijver (die het op dit oogenblik wat volhandig heeft) verzocht hier voor hem te mogen optreden. En om nu niet in de war te komen met twee 3^{e} personen, ‘de schrijver’ en ‘Dr. W.’, zal ik mijzelven maar als schrijver voordoen, alleen om dit gemakkelijker te schrijven en te doen lezen.

Daar een recensie zonder een lijstje van germanismen tegenwoordig niet wel presentabel is, begint Dr. W. de zijne terstond met dit noodzakelijk bestanddeel. Ik ben geen taalkenner. Of Dr. W. 't is, weet ik niet. En daar ik het niet ben, ben ik zoo vrij, mij te verlaten op erkende taalkenners. Nu vind ik op Dr. W.'s lijstje als germanismen opgegeven: a a n d u i d i n g e n , u i t w i s s e l i n g , w o u d e n , t e s t a d e k o m e n , m a a l t a n d e n . En later nog: v o e d i n g s m i d d e l e n . Maar in de woordenlijst van de Vries en te Winkel vind ik deze zelfde woorden als goed nederlandsch. Welke gewichtige taalkundige

bezwaren nu Dr. W. tegen deze woorden heeft, weet ik niet. Ik begeer ze ook niet te weten, want ik beken mij incompetent ter beslissing. Als Dr. W. het mij maar ten goede houden wil, dat ik mij voorloopig aan de Vries en te Winkel houd, tot tijd en wijle dat Dr. W. een betere woordenlijst zal geven.

Volgen een reeks aanmerkingen.

Ik geef als onderscheid[1] tusschen dieren en planten op; bij de eersten gevoel en willekeurige beweging, bij de laatsten niet. Hiervan zegt Dr. W.: ‘ik zou wel eens willen weten, wat het bewijst, dat het kruidje-roer-mij-niet zijne blaadjes laat hangen, als het aangeraakt wordt, indien dat geen gevoel is.’ En dat is *toch* geen gevoel. Hofmeister (*Handb. der physiol. Botan.*, I, 1, 299 vgg.) en Sachs ('t zelfde *Handbuch*, IV, 479 vgg.), verklaren dit, na uitgebreide onderzoekingen, door spanning en verslapping van weefselelementen, zonder dat er in het minst gevoel bij te pas komt. Een vrij goede en korte uiteenzetting van wat de physioloog onder gevoel verstaat, kan Dr. W. vinden bij Wundt (*Physiol. des Menschen*, 102).

V o o r v i n g e r , v o o r a r m , v o o r h a n d , v o o r v o e t , v o o r l i e f d e , vindt Dr. W. niet goed. Zij staan weêr allen bij de Vries en te Winkel. Bovendien (daar Dr. W. de nederlandsche anatomen hierbij te pas brengt) de meesten ook bij van der Hoeven (*Handb. der Dierkunde*). Meer kan ik er niet van zeggen.

Dr. W. wil niet dat men zegt: het synoviaalvlies *omringt* de gewrichtsholte; maar beweert dat het *er in* zit. Het synoviaalvlies, het inwendig bekleedsel van den fibreusen kapselband, omringt die holte juist, 't zit er als een *ring om* heen. Men zie den eersten den besten anatoom, Hyrtl, Meyer; wie men wil. Of nog liever, men zie het eerste het beste gewricht. - Dr. W. voegt bij zijn aanmerking nog: ‘wie zich slechts op de eerste beginselen der ontleedkunde heeft toegelegd, weet dit wel.’ Zulke bijvoegseltjes zijn m.i. overbodig, vooral wanneer zij niet gepast blijken te zijn. Volgens Dr. W. zou men van een gepantserd schip moeten zeggen, dat de houten huid in het ruim zit, in plaats van er om heen.

Waar ik zeg, dat de spieren die den arm opheffen aan oneffenheden van 't opperarmbeen zijn bevestigd, zegt Dr. W. als verbetering, dat zij aan schouderblad, sleutelbeen, enz., beves-

1 Niet als doorgaand criterium, alsof er een scherpe grens was.

tigd zijn. Dus niet aan den arm zelf? Hoe zouden zij hem dan optillen?

Ik spreek ergens van de knieschijf als van een schijfvormig beentje. Dit mag niet, ‘de knieschijf is volstrekt niet schijfvormig.’ Waarom dan wel de naam knies c h i j f ? Hyrtl zegt: ‘Sie ist ein flacher Knochen’ (*Lehrbuch der Anat.*); van der Hoeven (t.a.p.): ‘het is een ronde platte beenschijf.’ Als ik Dr. W.'s recensiemethode volgde, zou ik vragen: heeft Dr. W. wel eens een knieschijf gezien?

C u g u a r , P u m a , J a g u a r noemt Dr. W. ‘onvertaald hoogduitsch.’ (Van der Hoeven schrijft de twee laatste namen evenzoo.) Zou Dr. W.'s taalgeleerdheid hem hier niet een poets spelen? Dat dat duitsche woorden zijn, is, dunkt mij, gemakkelijk te zeggen, maar moeielijk te bewijzen. Oorspronkelijk zijn het amerikaansche namen (Temminck, *Monographies de Mammal.*, 134, 136. Max, Prinz zu Wied, *Naturg. von Brasiliën*, II, 344), waarvan de Spanjaarden of de Portugezen hun ‘Jaguar’, enz. gemaakt hebben. - Of had Dr. W. ‘Jagoear’ willen schrijven? Dan moet hij ook schrijven ‘goeano.’ Wil hij dat, mij is 't wel.

Dr. W. zegt: ‘de lamantijn is geen zeedier, maar leeft in zoet water.’ Het dier leeft in den Atlantischen Oceaan, voor de monden van de groote Zuid-Amerikaansche rivieren. Daar is 't water zoet, maar is 't daarom geen zee? Vgl. ook Harting, *Dierkunde. Zoogd.*, 200.

‘Naast den grooten tand van den narwal zit geen kleinere’, beweert Dr. W. Uit het praeparaat, waarvan hij spreekt, blijkt het tegendeel. De kleine zit er wel degelijk, maar nog in het been. Claus (*Grundz. der Zoolog.*, 758) spreekt ook van ‘2 Vorderzähne im Oberkiefer.’

De naam ‘contourvederen’ schijnt aan Dr. W. onbekend te zijn. Van der Hoeven noemt die: ‘vederen van den omtrek’.

Als ik spreek van ‘bekken’ en ‘fluitbeen’ der vogels, vraagt Dr. W. snedig: ‘wat zegt ge van zoo'n vergelijkende anatomie?’ Ik zeg er alleen dit van, dat eminente verg. anatomen (als Dr. W. ze ten minsten als zoodanig erkent) dit eveneens doen, b.v. Gegenbaur, van der Hoeven, Oscar Schmidt. Harting.

Vermakelijk is het volgende: ‘de vogels voeden hunne jongen,’ staat er ergens. Neen, zegt Dr. W., zij *voederen* hunne jongen, maar de spijzen *voeden* de jongen. (Als dat doorging,

dan moest men zeggen: ik voeder mij met vleesch, in plaats van: ik voed mij met vleesch.) En zoo iets heet nu recenseren!....

Sitta caesia noem ik ‘blauwe specht,’ en voeg er bij: ‘wel te onderscheiden van de eigenlijke spechten’. Van der Hoeven ook (t.a.p. II, 761). Volgens Dr. W. mag het niet, omdat het ‘volstrekt geen specht’ is. Dan mag men *Cavia cobaya* geen Guineesch biggetje noemen, omdat het ‘volstrekt’ geen biggetje is. Dr. W. vermeldt echter zelf den naam ‘blauwspecht’ als nederlandsch. (*Natuurl. Geschiedenis van het Dierenrijk*, 361.)

Ik zeg: de staartvederen van den pauw zijn zeer lang, enz. Van der Hoeven (t.a.p. II, 667) en Harting (t.a.p. II, 1. 430) ook. 't Is niet waar, zegt Dr. W., 't zijn de rugvederen. Bewijzen voor die stelling brengt hij echter niet bij.

Over 't vechten van de kemphanen, dat ter loops vermeld wordt, merkt Dr. W. op, dat hun bek veel te zwak is om elkaar zeer te doen, en valt dan plotseling uit: ‘wat een Duitscher niet weet te vertellen van onze nederlandsche moerasvogels, die hij zeker nooit gezien heeft!’ 1°. ben ik geen Duitscher, 2°. heb ik wel eens kemphanen gezien, 3°. heb ik niet gezegd, dat zij elkaar zeer doen, alleen dat zij verwoed vechten. Maar hieruit maak ik op, dat Dr. W. meent, dat het boekje slaafs uit het duitsch vertaald is. En daaruit blijkt verder, dat hij in zijn drift de voorrede weêr vergeten is, waar uitdrukkelijk staat: ‘het duitsche boekje, waarnaar de plant- en delfstofkunde vrij bewerkt was, is hier zoo weinig gevolgd, dat de schrijver meende de bijvoeging “naar het Hoogduitsch” op den titel gerust achterwege te kunnen laten.’ - De insinuatie, dat iemand een boekje slaafs zou vertalen en 't niet op den titel vermelden, noem ik laag. Men houde 't mij ten goede, dat ik er geen zachter woord voor disponibel heb.

Dat het wijfje van den flamingo schrijlings op het nest zit te broeden, noemt Dr. W. een fabeltje. Van der Hoeven vertelt dat fabeltje nog in ernst (t.a.p. 651), Troschel ook (*Handb. der Zool.*, 6e Aufl,, 129), Harting ook (t.a.p. II, I, 453). De groote ornitholoog Ludwig Brehm wist ook nog niet beter (Thienemann en Brehm. *System. Darst. der Fortpfl. der Vögel Europa's*, IV, 28). - Om eens te zien of Dr. W. vroeger dat fabeltje ook geloofde, zocht ik zijn *‘Natuurl. Gesch. v.h. Dierenrijk’;* maar vond er den flamingo niet eens vermeld (ten

minsten niet onder de steltloopers; of brengt tot Dr. W. hem tot een andere orde?) Is misschien 't bestaan van den flamingo voor Dr. W. ook een fabeltje? - Trouwens, Dr. W. weet meer nieuwigheden, die ons gewone menschen onbekend zijn, o.a. dat salpeterzuur een m e n g s e l is van stikstof en zuurstof. (Winkler, *Handb. der Geologie*, 10.)

Ongelukkig staat er ergens, dat men bij een giftigen slangenbeet de wonde met een pennemes moet verwijden. Dadelijk schiet Dr. W. hierop toe, en vraagt vinnig: ‘is een pennemes in dit geval beter dan een ander mes?’ Ik zou haast zeggen van wel, omdat 't doorgaans scherper is. Nietigheden, niet waar?

De boomkikvorschen worden beschreven als: van boven glad en van onderen met wratten bedekt. Dr. W. zegt schouderophalend: ‘De man heeft nooit een boomkikvorsch gezien.’ Daar ik hier geen boomkikvorsch bij kan laten drukken, moet ik mij al weer beroepen op van der Hoeven, die (t.a.p. II, 474) ze beschrijft als ‘op den rug glad, aan de buikzijde en langs de binnenzijde der pooten met kleine, digt opeen staande knobbeltjes of wratten bezet.’ Zou van der Hoeven wel eens een gezien hebben? - Als Dr. W. soms eens boomkikvorschen wil zien, kan hij hier te Groningen op het museum van natuurl. historie zeven sooten van *Hyla* zien (waaronder ook de gewone boomkikvorsch, *Hyla viridis*. Laur. *Rana arborea*. L.) die allen ‘van boven glad en van onderen met wratten bedekt’ zijn. Vraag: welke qualificatie verdienen zulke aanmerkingen?

‘Hier (blz. 114) wordt het oude praatje van het trekken der haringen naar het Noorden, om in Maart weder te vertrekken, in allen ernst verteld,’ klaagt Dr. W. Op blz. 114 staat: wat er verder met de pas geboren visschen gebeurt is *niet bekend; men veronderstelt* dat zij zich langs een groote diepte weder naar het noorden begeven, om in Maart weder van daar te vertrekken. - Och ja, met wat zinsverdraaiing kan men lezen wat men wil.

‘De aal of paling,’ staat er in 't boekje. Volgens Dr. W. is *aal* ‘de eenige naam voor den visch bij de natuurkenners, maar de keukenmeiden en daardoor (?) sommige visschers, noemen groote alen *paling*.’ Tot welke van die groepen behoort van der Hoeven? (t.a.p. II, 322, *Anguilla vulgaris, l'anguille, the common eel, de aal, de paling*.)

Blz. 119 wordt gezegd: de haaien vreezen alleen den cachalot.

Dr. W. antwoordt (met een ui vooraf over den schrijver uit de binnenlanden van Duitschland) dat er wel andere visschen zijn, die voor den potvisch bang zijn. Hij leest dus alsof er stond: alleen de haaien vreezen den cachalot.

Eenige regels verder leest hij weêr: alleen de gladde roggen dragen, enz., in plaats van zooals er staat: de gladde roggen dragen alleen, enz. - Eerst den zin verdraaien en dan bedillen; maak het u gemakkelijk, Dr. W.!

Het praatje (met bijbehoorende uien) over 't al of niet lekkere van knorhanen en roggen, is mij te laf om over te schrijven.

Er staat ergens: de slakken hebben vrij goed ingerichte oogen en ooren. Dr. W. schreeuwt het uit: ‘pure fantasie! Geen mensch, zelfs Rossmässler niet, heeft ooit slakke-oogen of slakkeooren gezien.’ Nu vraag ik ieder zoöloog, of dat toch niet wat al te erg is, dat iemand zich opwerpt tot beoordeelaar van schoolboekjes voor een vak, waarin hij zulke kolossale *blunders* begaat? Swammerdam (*Bijbel der Natuur*), Joh. Müller (*Arch. f. Anat. u. Phys.*, 1829), Krohn (ibid., 1837, 1839), Claparède (ibid., 1857), Leydig (*Histologie. - Zeits. f. Wiss. Zool.*, II, *Arch. f. mikr. Anat.*, I); *embarras de choix*, als men namen van onderzoekers wil noemen. Misschien is Dr. W. begeerig, iets van die ‘pure fantasie’ te lezen. Misschien ook heeft hij wel eens gehoord, dat Max Schultze sedert een jaar of drie een *Archiv für mikroskopische Anatomie* uitgeeft. In den tweeden jaargang van dat tijdschrift zal hij een verhandeling van Hensen vinden: *über den Bau des Schneckenauges*, waarvan ik hem de lezing zeer aanbeveel; hij zal er veel in vinden wat hem nieuw is.

En nu genoeg. Stof tot schrijven zou er nog wel zijn, maar de lust vergaat mij.

Waarom ik dit schreef?

Niet omdat ik het besproken boekje boven alle bedenking en aanmerking verheven acht; integendeel, 't heeft wel degelijk zijn gebreken; - niet omdat ik het aantoonen van die gebreken niet verdragen kan; integendeel, die onder Dr. W.'s opmerkingen, welke ik gegrond vind, neem ik in dank aan. Maar

mijn doel hiermeê was, om aan te toonen, dat een recensie, geschreven op meesterachtigen, van 't begin tot het einde inhumanen toon, waarin de beweringen van eminente mannen van 't vak (v.d. Hoeven, Harting, Gegenbaur, enz.), als die van kwâjongens worden behandeld; een recensie, doorspekt met zoutelooze aardigheden en nietige woordenzifterijen, bestaande uit aanmerkingen voor 't meerendeel òf ongegrond, òf onbeduidend; dat zulk een recensie door al die eigenschappen niet wint aan belangrijkheid, en zelfs, wanneer er zulke wijze opmerkingen in voorkomen als die over de boomkikvorschen en de slakkenoogen, tamelijk onbeduidend kan worden.

Groningen, Mei '68.
D. HUIZINGA.

Iets over den Deenschen oorlog van 1865.

W. Rüstow, De Duitsch-Deensche oorlog van 1864. Vrij vertaald en naar officiëele bronnen bewerkt door F. de Bas, 1e luitenant van den generalen staf. Breda, Broese & Comp. 1865.
L'armée Danoise en 1864, le Dannevirke et Dybböl. Étude historique et militaire basée sur des documents officiels, par F. de Bas, lieutenant de l'état-major-Général de l'armée des Pays-Bas. Arnhem, J. van Egmond Jr., éditeur. 1867.

Een onzer talentvolle stafofficieren, de heer de Bas, heeft zich bezig gehouden met de studie van den laatsten Deenschen oorlog van 1864, en, als vruchten dier studie, de beide hierboven genoemde werken in het licht gegeven. Hoogen lof verdient die arbeid; want die beide werken zijn een belangrijke aanwinst voor onze krijgslitteratuur; zij dragen zeer veel bij tot de juiste kennis van een oorlog, die in vele opzigten merkwaardig is, - merkwaardig vooral voor óns. Zich zoo bezig te houden met de studie van de hedendaagsche oorlogen, is eene nuttige werkzaamheid voor ieder officier, maar vooral voor den officier van den generalen staf; want als de zaken goed geregeld zijn, dan moet de generale staf een kweekschool blijven voor aanstaande bevelhebbers; dan moet zij ten allen tijde een ligchaam zijn dat, ten naauwste aan het overige des legers verbonden, gedurig terugkeerende tot dat leger en gedurig daardoor aangevuld, uit de uitgelezenste officieren bestaat, die reeds in ondergeschikte rangen zich tot de taak der legerleiding hebben voorbereid. En ongetwijfeld kan die voorbereiding het beste verrigt worden door het bestuderen van de oorlogen van onzen tijd; uit die studie moeten de lessen voor de legerleiding worden geput; daardoor kan men leeren, wat bij een oorlog een aanvoerder moet doen, en nog meer, wat

hij *niet* moet doen. Want, even als de geschiedenis in het algemeen, zoo is in het bijzonder de krijgsgeschiedenis, dikwijls veel meer het verhaal van dwalingen en misslagen, dan de uiteenzetting van groote en luisterrijke ingevingen van het genie.

De twee hierboven genoemde werken, hoezeer hetzelfde onderwerp behandelende, zijn evenwel zeer verschillende wat de waarde en de wijze van beschouwen betreft.

Het eerste werk, de vertaling of omwerking van Rüstow, beschouwt den Deenschen oorlog uit het Duitsche of Pruissische standpunt; het is eenigzins eenzijdig in die rigting; en dit ligt natuurlijk aan de individualiteit van den schrijver. Rüstow, vroeger Pruissisch officier, door zijne warme vrijheidslievende begrippen in de gebeurtenissen van 1848 gewikkeld en ten gevolge daarvan gedwongen zijn vaderland te verlaten, heeft sedert die dagen in ballingschap geleefd, zich overal aangesloten bij de uitstekendsten zijner geestverwanten, en naast Garibaldi gestreden, toen die heldhaftige aanvoerder Sicilië en Napels voor de zaak der vrijheid veroverde. Toch, hoezeer Rüstow dus met hart en ziel vrijheidsman, - of wil men, omwentelingsgezinde - is; hoezeer hij zich vijandig betoont aan het feodaal bestuur dat op zijn land drukt; hoezeer hij wrokt over zijn vervolging en ballingschap, zoo kan dit echter zijne liefde voor zijn vaderland niet uitdooven; in den grond zijner ziel is en blijft hij een Pruis; hij verheugt zich in Pruissen's wapenroem, al wordt die verkregen door een bestuur dat hij haat; en, man van krachtig handelen en afkeerig van het gebeuzel met woorden, gevoelt hij werkelijk eene soort van sympathie voor Bismarck; zooals dan ook die bekwame staatsman het Duitsche volk bijna geheel gewonnen heeft, door dat volk het lokaas van grootheid en vrijheid toe te werpen.

Rüstow bekleedt eene eerste plaats onder de krijgskundige schrijvers van onzen tijd; hij heeft in dat opzigt een gevestigden naam, die door iedereen gehuldigd wordt. Hij is een oorspronkelijk denker, die een grondige en veelomvattende kennis bezit, die juist en goed ziet, en zijne denkbeelden uitdrukt in een krachtigen stijl en met eene helderheid die men niet gewoon is bij zijne landgenooten te zoeken. Het voorname gebrek van Rüstow is, dat hij te veel schrijft, of te spoedig. Te naauwernood ontstaat in Europa een oorlog, of Rüstow vat de pen op om dien oorlog te beschrijven; hij beschrijft dien, voordat hij de bijzonderheden kent, voordat hij die kan kennen;

hij schrijft, om zoo te zeggen, *bij den dag;* een uitmuntende manier om goede couranten-artikelen te schrijven, waarbij het vooral op actualiteit aankomt, maar stellig een zeer verkeerde manier om geschiedenis te schrijven, waartoe naauwkeurige kennis wordt gevorderd, die men alleen door grondig onderzoek en eerst na verloop van tijd kan verkrijgen. En toch is het op die wijze, dat Rüstow zijne geschiedenis van den oorlog van 1859 in Italië, van den Deenschen oorlog van 1864, en nu laatstelijk van den oorlog van 1866 vervaardigd heeft; hij heeft daarbij de gebeurtenissen beschreven en beoordeeld, voordat hij die gebeurtenissen goed kende; zijne redeneringen zijn in den regel zeer waar en juist, maar soms gegrond op eene voorstelling der feiten die minder waar en juist is: zijne uitnemende kennis en verstand doen hem meestal helder zien in de toekomst, en soms met profetische waarheid voorspellen wat *gebeuren zal;* maar de voorstelling van wat *gebeurd is*, laat bij hem wel eens te wenschen over.

Het tweede der hierboven genoemde werken is door den heer de Bas geschreven, naar aanleiding van bouwstoffen, hem van de Deensche zijde verschaft; en in dat werk wordt de oorlog van 1864 dan ook meer uit het Deensche oogpunt beschouwd. De schrijver heeft zich daarbij bediend van de Fransche taal, om in het buitenland meer gelezen te worden; hij ontveinst zich echter, zegt hij, het moeijelijke hiervan niet, en roept de toegevendheid zijner lezers in, die hij zegt noodig te hebben. Wij zouden aan de waarheid te kort doen, wanneer wij zeiden dat de heer de Bas in vloeijend en sierlijk Fransch schrijft. Verscheiden onzer landgenooten hebben, met hetzelfde goede doel als de heer de Bas, soms in de Fransche taal geschreven; van slechts zeer weinigen kan men zeggen, dat zij in die taal goed schrijven; Groen van Prinsterer behoort tot die zeldzame uitzonderingen. Het kan, in enkele gevallen, van overwegend belang zijn om in het buitenland gelezen te worden, en daardoor kan het worden gewettigd dat men schrijft in eene taal, die meer algemeen bekend is dan de onze; maar zonder dat is het voor ons verreweg verkieslijk om in het Hollandsch te schrijven; maak dat de vreemdeling zooveel belang in uwe werken stelt, dat bij die vertaalt, of - nog beter - dat hij die in het oorspronkelijke leert lezen. Het werk van de Bas is, juist door het gebruiken van de Fransche taal, eene minder aangename lectuur; maar dit werk bevat vele belangrijke bouwstoffen

voor de geschiedenis der krijgsgebeurtenissen van 1864, en kan voor de kennis daarvan met veel vrucht geraadpleegd worden.

Het is ons voornemen, zonder ons verder op te houden met eene beoordeeling van de letterkundige waarde dier beide werken, daaraan eenige beschouwingen te ontleenen over dien Deenschen oorlog van 1864.

Indien er een vraagstuk van staatkunde en volkenregt duister en verward is, dan is het wel het Sleeswijk-Holsteinsche vraagstuk; het is een doolhof, waarin een gewoon menschenverstand zich verwart, en waar de diplomatieke spitsvondigheid zoowel gronden kan vinden voor de eene meening, als voor de meening die daar lijnregt tegenover staat. Wij, die van oordeel zijn dat bij dezen twist het regt aan de zijde van Denemarken was, wij verwonderen er ons geenszins over, dat Rüstow dat regt geheel en al aan Duitschland toekent; wij weten dat zoowel voor het eene gevoelen als voor het andere eene menigte redenen kunnen worden aangevoerd. Rüstow zelf erkent dit ook: ‘wanneer men alle oude en halfverschimmelde perkamenten naauwkeurig wilde doorsnuffelen,’ zegt hij, ‘dan zouden de hertogdommen, volgens regt, mogelijk wel in dertig en meer deelen gesplitst kunnen worden.’ Dat Duitschland regt heeft op Holstein, wordt niet betwist; maar ook de aanspraken op Sleeswijk neemt Rüstow als ten volle bewezen aan; en wanneer die aanspraken door Denemarken ontkend worden, dan is dit, naar zijne meening, grootendeels het gevolg van ‘vuig eigenbelang’; grootendeels het gevolg van het egoïsmus der Deensche officieren, ministers, ambtenaren en hovelingen, die, door het kwijtraken van Sleeswijk, in hunne belangen benadeeld zouden worden.

Die meening van den Duitschen schrijver komt ons onjuist en onbillijk voor. Rüstow beweert, dat Denemarken bestuurd wordt door eene magtige bureaucratische kaste, die, zonder den naam te dragen, toch een nieuwen adel vormt, even heerschzuchtig als de adel, wiens magt in de zeventiende eeuw door koning Frederik III werd gebroken; die kaste in Denemarken, zegt hij, was het voornamelijk die voor het behouden van Sleeswijk ijverde. Dat ijveren meenen wij aan andere en edeler beweeg-

redenen toe te schrijven; het egoïsme der persoonlijke belangen heeft denkelijk wel eenig aandeel daaraan gehad, zooals in alle landen en in alle tijden dat egoïsme zich nooit geheel verloochent; maar dat ijveren is toch grootendeels toe te schrijven geweest aan de vaderlandsliefde van het geheele Deensche volk, en aan diens vaste overtuiging, dat Sleeswijk een onafscheidelijk deel van het Deensche rijk uitmaakte, en dat de Eider altijd, van tijden her, de grenslinie is geweest tusschen Duitschland en Denemarken.

Het beroep op oude verdragen en overeenkomsten, op het oude volkenregt, stelt Rüstow echter spoedig ter zijde, omdat hij wel inziet hoe weinig afdoende dit is om in dit geval te beslissen; hij roept de nieuwere denkbeelden in. Vroeger, zegt hij, behoorden de landen aan enkele familiën, en vormden domeinen waarop de volken woonden; maar volgens het nieuwe volkenregt beslissen de natiën over zich zelve, en zeggen waar zij zich bij aansluiten willen en hoedanig zij geregeerd willen worden. Pas dat nieuwe volkenregt op Sleeswijk toe; laat daar het algemeene stemregt gelden; de bevolking van dat land is grootendeels Duitsch en wil de vereeniging met Duitschland.

Er is geen beginsel zoo waar, of het leidt tot ongerijmdheden, als men het tot zijn uiterste gevolgen wil doorzetten; men moet het met oordeel weten toe te passen; men moet bij tijds weten stil te staan. Geen twijfel dat het beginsel om de stem des volks zelve te laten uitmaken, hoedanig dat volk bestuurd zal worden, ieders toejuiching verdient; maar in de toepassing van dat beginsel moet men omzigtig zijn, om verderfelijke dwaasheden te voorkomen. Dat men de bevolking van een geheel land het regt toekent om zich aan te sluiten bij een ander land, goed; maar moet men nu datzelfde regt ook toekennen aan de bevolking van een bijzonder gewest, van eene bijzondere stad of dorp? dat zou tot de ongerijmdste gevolgen leiden, tot de meest dwaze verbrokkeling van een land. Als de geheele bevolking van Nederland, door het stemregt geraadpleegd, zich verklaart voor eene vereeniging met België, dan zal men de uiting van dat stemregt moeten eerbiedigen; maar geheel iets anders is het, wanneer een enkel gewest zich op dat stemregt grondt, om zich van het overige van Nederland af te scheuren en zich bij België aan te sluiten. Eigendunkelijk en willekeurig scheurt men zich niet af van eene nationaliteit; men raadpleegt daarbij allen die wettige belangen kunnen doen gelden ten aanzien dier afscheuring.

Maar de bevolking van Sleeswijk is, grootendeels, eene Duitsche bevolking; - wat zegt dit? Sleeswijk is en blijft daarom toch altijd een Deensch gewest. In Sleeswijk hebben zich van lieverlede Duitschers gaan vestigen; - waarom? Omdat zij daar vriendschappelijk ontvangen werden, omdat zij het daar goed hadden, omdat zij daar meer welvaart en vrijheid vonden dan in hun eigen vaderland. Die gedurige toeneming der Duitsche bevolking pleit voor het verlichte en wijze bestuur der Deensche vorsten, en had niet met ondank beloond moeten worden. De Duitschers die zich in Sleeswijk kwamen vestigen, hadden het goede dat zij daar ondervonden, moeten erkennen, door zich aan te sluiten bij het volk dat hen gastvrij opnam; zij hadden Denen moeten worden; in stede daarvan zijn zij Duitschers gebleven; en nu zij eindelijk, steeds toenemende door nieuwen aanvoer uit Duitschland, de sterksten zijn geworden, nu zeggen zij tot de Denen: ‘ons behoort dit land; gij moet Sleeswijk afstaan.’ Het is de overweldiging in hare meest schaamtelooze gedaante; het is Tartuffe die, als vriend in Orgon's huis opgenomen, dezen er eindelijk uitzet en hem toeroept:

‘C'est à vous d'en sortir, vous qui parlez en maître.’

Wanneer de Europeesche kolonisten, in Amerika komende, dáár van lieverlede de volksstammen, die hen gastvrij hadden opgenomen, terugdrongen en eindelijk geheel ten ondergang bragten, dan is dit teregt als een schandelijk misbruik van magt gebrandmerkt geworden; en nóg konden die kolonisten zich daarmede verontschuldigen, dat zij de beschaving, de kunsten en wetenschappen te midden van woeste en wilde volksstammen bragten. Maar zulk eene verontschuldiging heeft Duitschland ten aanzien van Denemarken niet: Denemarken heeft een oud en roemrijk verleden; Denemarken staat op een hoogen trap van beschaving; de Denen zijn geen roodhuiden, geen Mohicanen van Cooper.

De billijkheid vordert het hierbij te voegen, dat de vijandschap van de Sleeswijkers tegen het Deensche bestuur wel voor een gedeelte aan dat bestuur zelf is te wijten. Stieltjes - die korten tijd na den Deenschen oorlog in Sleeswijk is geweest, om daar opnemingen te doen betreffende een kanaal tusschen Noordzee en Oostzee, en die, door den aard zijner werkzaamheden, nog al veel in aanraking kwam met die bevolking - verklaart dat die bevolking door de Deensche ambtenaars en

bewindslieden op eene drukkende en kwellende wijze behandeld werd, en dat zij daardoor een gegrond misnoegen tegen de Deensche regering had opgevat. Het zal daarmede gegaan zijn even als met ons en België in 1830: toenmaals klaagden de Belgen ook over onderdrukking en dwingelandij; later heeft men ingezien dat die klagten tamelijk overdreven waren, en dat alles zich in de hoofdzaak bepaalde tot aanmatiging en onhandigheid van de zijde der Hollandsche bewindslieden, tot gebrek aan tact en aan vormen; maar zoo iets maakt een volk soms even misnoegd als wezenlijke dwingelandij; eene kleine pijn martelt soms meer dan eene groote; met Stoïcijnsch geduld zal men zich armen of beenen laten afzetten, terwijl men bij tandpijn alle bedaardheid verliest. Zoo kan het ook met de Sleeswijkers gegaan zijn: hunne grieven tegen de Deensche regering kunnen zeer gegrond zijn geweest; maar wel mogelijk ook is het, dat zij van die grieven wat meer gemaakt hebben dan noodig was; en wel waarschijnlijk zal het bestuur, dat thans op hen drukt, hen wel eens het Deensche bestuur doen terugwenschen.

Wat er van dit alles zij, zooveel is zeker, dat Holstein en Sleeswijk misnoegd waren op de Deensche regering, en dat dit misnoegen in het jaar 1848 aanleiding gaf tot een openlijken opstand. Die opstand scheen aanvankelijk de Deensche monarchie ten val te zullen brengen; niets was in Denemarken toen voorbereid op oorlog; die opstand was even onverwacht en onvoorzien als meer andere volksbewegingen in dat wonderjaar 1848; talrijke scharen vrijwilligers uit Duitschland snelden met onstuimige geestdrift tot hulp en bijstand van hunne Holsteinsche en Sleeswijksche broeders; en zelfs Pruissen, om eene afleiding te zoeken voor zijne binnenlandsche beroeringen, zond zijne goed geregelde legerscharen af, tot bestrijding van Denemarken. Maar als een stevig en goed gebouwd zeeschip, kwam Denemarken dien woedenden storm te boven, waarin het scheen te zullen vergaan; het ontwikkelde zijne kracht, en hield standvastig en moedig den kamp vol tegen zijne overmagtige vijanden; en toen in het begin van 1851 die kamp ten einde liep, was de zege aan de zijde van Denemarken gebleven, dat door de overwinningen bij Fredericia (6 Julij 1849) en bij Idstedt (23 Julij 1850) met oorlogsroem was bekroond.

Op dien oorlog van 1848-1850 volgt eene eindelooze reeks van diplomatieke onderhandelingen en twisten, waarbij het zeer

moeijelijk is, met juistheid te bepalen aan wiens zijde het regt is, maar waarbij zooveel duidelijk is, dat er voortdurend oneenigheid blijft bestaan tusschen Duitschland en Denemarken. Eindelijk komt het tot eene uitbarsting door den dood van den Deenschen koning Frederik VII, op den 15^{den} November 1863. Die vorst, kinderloos gestorven zijnde, werd, volgens de bepalingen van het Londensche traktaat van 1852, in de regering opgevolgd door prins Christiaan van Sonderbürg-Glücksburg, onder den naam van Christiaan IX; maar de Sleeswijk-Holsteinsche partij, ondersteund door haren aanhang in Duitschland, verklaarde zich dadelijk voor eene afscheiding der hertogdommen van Denemarken, en erkende als haren wettigen hertog, onder den naam van Frederik VIII, den prins Frederik van Augustenburg. De vader van dien pretendent had in 1852 voor zich zelf en voor geheel zijn geslacht afstand gedaan van alle aanspraken op Sleeswijk en Holstein; dat belette niet, dat de zoon, die als majoor bij het Pruissische leger op zijn kasteel te Dolzig in Neder-Lausitz rustig zijn tijd doorbragt met jagen, toen de volksstem hem tot hertog uitriep, oogenblikkelijk aan die volksstem gehoor gaf en naar Holstein snelde.

Over dien Augustenburgschen pretendent laat Rüstow zich juist niet zeer gunstig uit:

(Blz. 51-52). ‘Prins Frederik, door de liberalen erkend als hertog van Sleeswijk-Holstein, is een zeer onbeduidend mensch, met reactionnaire beginselen; als ordonnans-officier speelde hij een nietsbeteekenende rol in den Sleeswijk-Holsteinschen bevrijdingsoorlog, reed op goed geluk heen en weêr, zonder eigenlijk regt te weten wat er moest gebeuren of waar het op aankwam, en onderscheidde zich hoofdzakelijk daardoor, dat hij tot de tien officieren behoorde, die op alle wijzen de werkelijk vrijzinnige beginselen uit het toenmalige Sleeswijk-Holsteinsche leger trachtten te weren, en grootendeels oorzaak werden dat de generaal Willisen bij den veldtogt van 1850 zoo weinig roem inoogstte. Wij kunnen niet inzien dat de beroemde hertog in den laatsten tijd verre de verwachting heeft overtroffen, die men, op grond zijner vroegere handelingen, van hem kon voeden; en er steekt waarlijk niet veel eer in, om zich, zoo pas van de hazenjagt op Dolzig teruggekomen, door de volksmeening te laten voortstuwen, die hem jubelend in Holstein ontving. En hoe weinigbeteekenend en klein zijn daarna zijne daden! Zijne stoutste gedachte schijnt die geweest te zijn, om een klein

legertje, in blanke *pickelhauben* uitgedost, te bezitten; geweren en wapenen zouden wel later volgen! Hertog! die titel klinkt schoon en verheven voor den man, die, aan het hoofd van zijn volk, zijne heerscharen ter overwinning leidt. Maar past die naam aan een vorst als Augustenburg, die vijf en dertig jaar oud, en dus in de volle kracht der mannelijke jaren, in plaats van met onvermoeiden ijver zelf van plaats tot plaats rond te rennen, ten einde zijne getrouwe volgelingen op te roepen en aan te moedigen in den strijd om een kroon welke hij nog moet verwerven, zich vadzig in Kiel nedervlijt?'

Wat vooral den pretendent nadeel deed bij de openbare meening in Duitschland, was de handeling waartoe hij overging, dadelijk bij het aanvaarden van de hertoglijke waardigheid. De pretendent gaf toen kennis van het gebeurde aan keizer Napoleon, en riep daarbij op de meest onderdanige wijze de hulp en bijstand van dien vorst in, tot beslissing van het Holstein-Sleeswijksche vraagstuk. Dat inroepen van de tusschenkomst van eene vreemde mogendheid in eene zaak die door het Duitsche volk als van uitsluitend Duitsch belang werd beschouwd, kwetste het zelfgevoel en den trots van dat volk; het was eene handeling die algemeen veroordeeld werd, en waardoor de pretendent een aantal Duitschers geheel van zich vervreemdde. - Eene enkele aanmerking over de beoordeeling van dien vorst door Rüstow, moge hier volgen.

Wanneer men de gebeurtenissen der laatste jaren met eenige opmerkzaamheid heeft gadegeslagen, dan zal men met Rüstow tot de erkentenis moeten komen, dat die Augustenburgsche pretendent tot nu toe niet geschitterd heeft; hij heeft eigenlijk nog niets gedaan. Misschien is het echter niet voorzigtig om nu reeds een bepaald ongunstig oordeel over dien pretendent uit te spreken: denk er aan hoe, tot zelfs na 1848, Lodewijk Napoleon algemeen werd beschouwd als een weinigbeteekenend mensch, zoo niet als een dwaashoofd, en hoe thans niemand de uitstekende hoedanigheden van den Franschen keizer betwijfelt, hoe vijandig men hem ook zij; iets dergelijks kan ook gebeuren met dien prins van Augustenburg. Dat bedelen om Napoleon's hulp is zeker in den Sleeswijk-Holsteinschen pretendent eene weinig vereerende handeling; maar wat nog meer in hem moet hinderen, is zijn pretendentschap zelf. In 1852 had zijn vader voor zich zelf en geheel zijn geslacht afstand gedaan van alle aanspraken op Sleeswijk en Holstein,

en daarvoor van de Deensche regering eene aanmerkelijke som gelds ontvangen; maar dadelijk na de dood van koning Frederik VII beschouwde Augustenburg, de vader, dien vroegeren afstand als niet gedaan: hij deed nog eens afstand, maar nu ten behoeve van zijn zoon, den tegenwoordigen pretendent. Maar dan heeft de oude Augustenburg die groote som gelds, die hij vroeger van Denemarken had ontvangen in ruil voor den afstand van zijn beweerde regten, weêr aan Denemarken teruggegeven? - Neen, dat niet; dat heeft hij vergeten; dat geld heeft hij behouden. Zie, de Sleeswijk-Holsteinsche kwestie is zeker wel ingewikkeld en duister; maar zooveel is toch duidelijk en zeker, dat die handeling van de Augustenburgsche prinsen in strijd is geweest met de eenvoudigste beginselen van eerlijkheid en goede trouw.

De volksbeweging in Holstein en de levendige uiting van de openbare meening in Duitschland beginnen toch eindelijk ook hare uitwerking uit te oefenen, en de bondsvergadering uit haren sluimer te doen ontwaken; dit trage, bedachtzame ligchaam begint toch eindelijk te begrijpen, dat het raadzaam is Denemarken zedelijken dwang aan te doen, om het daardoor te noodzaken zich te voegen naar Duitschland's inzigten ten aanzien van de regeling van het bestuur over de hertogdommen. Er wordt besloten tot bezetting van Holstein door bondstroepen, een besluit, waartegen niets viel in te brengen, daar zulk eene handeling tot de bevoegdheid behoorde van den Duitschen bond, en nog volstrekt geen oorlogshandeling was. In December 1863 rukken 20,000 man, gelijkelijk bestaande uit troepen van Oostenrijk, Pruissen. Saksen en Hannover, en onder het bevel geplaatst van den Saksischen generaal von Hacke, Holstein binnen, en bezetten zonder slag of stoot het hertogdom. De Denen zijn achter den Eider teruggetrokken.

Wanneer men daarop verwijst, dat een kleine staat zich ter verdediging van zijne onafhankelijkheid alleen op eigen krachten moet verlaten en niet op den bijstand van vreemden, dan wordt dit soms een ongegrond beweren, een hersenschimmige bezorgdheid genoemd; men toont dan aan, hoe de onafhankelijkheid van dien staat gewaarborgd is door traktaten, door de onwaarschijnlijkheid dat er ernstige pogingen door zijne vijanden tegen die onafhankelijkheid zullen worden ondernomen, door de zekerheid dat vrienden en bondgenooten ter hulp zullen snellen. Denemarken in 1864 kan ons in dat opzigt tot lee-

ring verstrekken. Zou dat land worden aangevallen? niet denkelijk; door wie? door Duitschland? - In dat zamengestelde, traag handelende staatsligchaam was zoo moeijelijk eenheid en beweging te brengen, dat daarvan niet veel te vreezen was. Oostenrijk was niet ongunstig gestemd ten aanzien van Denemarken; en de staatsman, die in Pruissen het hoog gezag in handen had, had nog kort te voren openlijk verklaard, dat bij het hangende geschil het regt niet was aan de zijde van Denemarken's tegenpartij. Aanval was dus niet waarschijnlijk, en bovendien, was men dan niet gewaarborgd door het Londensche traktaat van 1852; kon men dan niet rekenen op de tusschenkomst van Rusland, op het bondgenootschap van Frankrijk en Engeland, en vooral op de hulp van dat Zweden, waarmede men zoo naauw vereenigd was? Denemarken kon dus gerust zijn, - zoo kon men toen op goede gronden redeneren; en toch heeft de uitkomst het ijdele van die gerustheid bewezen.

Het staatsbeleid van een enkel man is voldoende geweest om in 1864 Denemarken's gebied te smaldeelen en zijn geheelen ondergang voor te bereiden. Bismarck, die in Pruissen de teugels der regering in handen had, zag de noodzakelijkheid in om dat land in een oorlog te wikkelen, die het uitbreiding van grondgebied en het maken van veroveringen beloofde. Het was volstrekt noodig aan het Pruissische volk buiten 's lands bezigheid te verschaffen, ten einde daardoor zijne aandacht af te leiden van wat er binnen 's lands gebeurde, van die willekeur en onderdrukking door het bewind uitgeoefend, van dien kamp dien de minister ten voordeele van het absolute vorstengezag en van adelsregering voerde tegen het burgerlijke en vrijheidsgezinde gedeelte der Pruissische natie; het was noodig, door het voeren van krijg en het behalen van oorlogsroem, het Pruissische leger te verheffen, en de grootte en uitbreiding van dat leger te regtvaardigen; het was noodig, door Sleeswijk en Holstein met de Pruissische monarchie te vereenigen, aan die monarchie eene uitbreiding van magt te geven, die haar de gelijke zou maken van de andere groote Européesche mogendheden en die haar het middel zou zijn om in den kring van het Duitsche statenverbond met een beslissend overwigt op te treden; alleen door Sleeswijk en Holstein bij Pruissen te trekken, heeft Bismarck voor de vergrooting van die monarchie niet minder gedaan dan Frederik II, toen hij zich van Silezië en Posen meester maakte; hij heeft daardoor Pruissen het mid-

del gegeven om ook eene zeemogendheid te worden. Er waren dus groote en gewigtige uitkomsten te verkrijgen voor Pruissen's regering, met in 1864 oorlog aan Denemarken te verklaren: die oorlog kon Pruissen's magt en grootheid aanmerkelijk doen toenemen; zij zou het in Duitschland populair maken, en daar zijn invloed en overwigt uitbreiden; zij zou de liberale partij breidelen en onmagtig maken, en de onbeperkte koninklijke regering nieuwe sterkte bijzetten; want de meeste volkeren zijn zóó, dat zij voor oorlogsroem en staatsgrootheid vrijheid en regt voorbijzien; een overwinnaar heeft gemakkelijk spel om een onderdrukker te worden.

Maar tot dien oorlog tegen Denemarken bestond voor Pruissen eigenlijk geen regt, geen aanleiding; Bismarck zelf had dit nog kort geleden openlijk erkend; hij had herhaaldelijk met minachting en vijandschap gesproken van de pogingen der Duitsche liberalen om Sleeswijk en Holstein tegen het Deensche bewind te doen opstaan. Zulke bedenkingen zouden een gemoedelijk staatsman weêrhouden hebben om Denemarken den oorlog aan te doen; maar zulke bedenkingen deden niets af bij den man, die met het grootste cynisme openlijk zijne versmading verkondigde van alle beginselen van regt, zijne vergoding van kracht en geweld; zulke bedenkingen hadden geen waarde bij den man die, lettende op het doel dat hij beoogde, weinig acht gaf op de middelen, en die de menschen, waarmede hij te doen had, genoeg minachtte, om het niet eens noodig te rekenen zijne handelingen voor hen te regtvaardigen of zijne daden van geweld en onderdrukking onder de eene of andere schoonschijnende reden te bewimpelen. Denemarken zou het slagtoffer worden bij dezen oorlog; maar Denemarken had ook het misnoegen opgewekt van den Pruissischen minister, door het voet geven aan allerlei liberale denkbeelden, door het invoeren van een liberalen regeringsvorm; het was ook een soort van ‘democraten-nest’ geworden, de uitdrukking die Bismarck ten aanzien van België werd in den mond gelegd.

Pruissen's sterk en strijdvaardig leger kon dadelijk den oorlog beginnen; en de traagheid en omslag waarmede alle handelingen van den Duitschen bond gepaard gingen, maakten het gemakkelijk om de overige Duitsche staten te beletten aan dien oorlog deel te nemen, en voorkwamen dus daarbij eene inmenging, die soms lastig had kunnen zijn voor Bismarck's bijzondere inzigten. Alleen Oostenrijk moest men als deelgenoot bij het voeren

van den oorlog aannemen; ook dit rijk had een leger waarover het dadelijk kon beschikken; dit rijk wenschte zich bij de Pruissische staatkunde aan te sluiten, minder misschien uit ongenoegen of vijandschap tegen Denemarken, dan wel met het geheime doel om zooveel mogelijk paal en perk te stellen aan Pruissen's veroveringsplannen. Heeft dit doel bestaan, dan is het echter geenszins bereikt geworden; en Oostenrijk, magteloos om te weêrstaan aan den stroom der Pruissische staatkunde, heeft eindelijk zelf voor zijn sterkeren mededinger moeten bukken, bij den twist over den behaalden zegebuit en bij den kamp over de oppermagt in Duitschland.

Pruissen en Oostenrijk zouden dus in het begin van 1864 oorlog voeren tegen Denemarken, en tegen Denemarken alléén; van geen anderen staat zou dat land hulp en ondersteuning ontvangen.

Rusland's vriendschap was voor Pruissen gewonnen, door de hulp die Pruissen het verleend had in het weêr ten onder brengen van het ongelukkige Polen; Rusland en Pruissen waren toen medepligtigen, die elkander wederkeerig bijstand verschuldigd waren; Pruissen had Rusland geholpen in het knevelen en boeijen der Polen: niets natuurlijker dus dan dat Rusland zich niet verzette tegen het berooven van Denemarken. Wat meer is, Rusland, die magtige en gevreesde nabuur, drukte ook op Zweden en belette het om iets te doen ten voordeele van Denemarken; de Zweedsche regering speelde hier een vrij jammerlijke rol: aanvankelijk had zij zich zoo goed als verbonden om het zustervolk, werd het door Duitschland aangevallen, met een leger en eene vloot ter hulp te komen; maar in het oogenblik van nood, toen die hulp gevorderd werd, bleef zij geheel achterwege. Ook de andere kleine staten handelden even vreesachtig en egoïstisch; al hadden zij geen verbindtenissen aangegaan met Denemarken, dan hadden zij toch ook zonder die verbindtenissen voor dat rijk in de bres moeten springen; zij hadden moeten begrijpen, dat de zaak van Denemarken ook de hunne was, en dat het geweld, dat heden tegen Denemarken werd gepleegd, morgen ook hun kon treffen. Maar ieder dacht toen slechts aan zich zelf, en nog wel alleen aan zijn belang van het oogenblik.

Maar de twee groote Westersche mogendheden die, verbonden, het lot van Europa in handen hebben, waarom zijn zij dan niet opgetreden ten voordeele van Denemarken? - eenvoudig

daarom niet, omdat die twee groote Westersche mogendheden in 1864 *niet* verbonden waren, elkander zelfs niet vertrouwden. De gebieder van Frankrijk was wel geneigd om iets te doen ten voordeele van Denemarken, het land dat door de herinneringen aan vroeger bondgenootschap aanspraak heeft op Frankrijk's hulp en bescherming; een oorlog ten voordeele van Denemarken ondernomen, kon ook de bijzondere belangen van Frankrijk bevorderen, kon uitbreiding van grondgebied verschaffen naar de zijde van den Rhijn of van België; - maar zulk een oorlog te beginnen, was eene hagchelijke zaak, met ongewisse kansen; het was raadzaam dien oorlog niet alléén aan te vangen, niet zonder hulp van bondgenooten. Daarom was de Fransche keizer er op uit, om Groot-Brittanje met kracht aan dien oorlog te doen deelnemen; en alleen dan wanneer het eilandrijk zich vast bij hem aansloot, wilde hij ten voordeele van Denemarken optreden. Dit nu weigerde Groot-Brittanje; het vreesde misschien de veroveringszucht der Franschen niet minder dan die der Duitschers; het oordeelde het even gevaarlijk, dat Frankrijk den linker Rhijnoever, of Antwerpen, in bezit nam, als dat de Duitschers Sleeswijk veroverden; het wilde misschien wel dat Frankrijk de wapenen opvatte ten voordeele van Denemarken, maar het wilde Frankrijk daarin niet bijstaan; het wilde de krachten en strijdmiddelen van Engeland besparen, voor het oogenblik waarop die misschien zouden noodig zijn om Frankrijk's heerschzucht, mogt die te ver gaan, binnen behoorlijke palen terug te brengen. Natuurlijk dat Frankrijk's keizer zulk een rol niet kon aannemen; hij wilde niet de kat zijn, met wier pooten de aap de kastanjes uit het vuur haalt. Hij bleef dus werkeloos.

Wat de meest strenge afkeuring verdient, dat is Engeland's staatkunde in 1864. Carlyle, een groot, hoewel wonderlijk Engelsch schrijver, een diep denker, hoewel dikwijls duister en vreemd, heeft in een zijner schriften de meening geuit, dat Engeland zijn tijdperk van verval is ingetreden, omdat het alleen in zijne stoffelijke welvaart belang stelt, in de genietingen van weelde, rijkdom en rust, en afgezien heeft van zedelijke grootheid, geestkracht en heldenmoed. Die sombere karakterschets door Carlyle van zijn land gegeven, is misschien niet waar en niet juist; maar toch, wie haar onwaar en onjuist wil noemen, moet zich niet op het jaar 1864 beroepen; want wat Engeland toen ten aanzien van Denemar-

ken gedaan heeft, werpt eene donkere vlek op het Engelsche karakter.

Het Engelsche volk had sympathie voor de zaak der Denen; gelden werden ingezameld ten voordeele van de Deensche krijgers, die in den loop des oorlogs gekwetst werden; bij meer dan ééne redevoering werd de onregtmatige veroveringszucht der Duitschers gebrandmerkt; en in het parlement ging een luid gejuich op, toen daar de tijding kwam van het voor de Denen voordeelige zeegevecht bij Helgoland. Maar hierbij bleef het ook; meer gebeurde er niets. De Engelsche regering liet het bij de Denen niet ontbreken aan beloften van hulp en bondgenootschap, die dezen tot het beginnen en voortzetten van den oorlog aanmoedigden; de Denen geloofden aan die beloften, en zij hadden ongelijk; want die beloften bleken geheel ijdel. Om de Duitsche legers te verhinderen Denemarken aan te vallen, spaarde het Engelsche kabinet geen dreigende nota's, geen hoogen en gebiedenden toon; maar aan de Duitsche zijde sloeg men dat in den wind, en men had groot gelijk; want van al die bedreigingen kwam niets, en er werd geen enkel Engelsch soldaat in Denemarken gezien, er werd geen enkel kanonschot gedaan door Engeland tot bijstand van zijn bondgenoot. Die bondgenoot werd geheel verlaten en opgeofferd; en gedurig van de eene vernedering tot de andere vervallende, moest Engeland ten laatste de schande ondergaan van, zonder iets voor het ongelukkige Denemarken te doen, het over te laten aan de genade van zijne sterke en zegevierende vijanden. Van Chattam's krachtigen en fieren geest was niets overgebleven bij zijne onwaardige opvolgers.

Die onteerende staatkunde door Groot-Brittanje in 1864 gevolgd, wordt door verschillende oorzaken verklaard: wantrouwen ten aanzien van Frankrijk; bedachtzaamheid en weifelingen van het Britsche bewind, dat wel misnoegd was over Pruissen's heerschzuchtige aanmatigingen, maar toch die niet regtstreeks durfde bestrijden, en zich daardoor Duitschland niet tot vijand durfde maken, daar het zeer goed begreep dat de tijd zou komen, waarin men naar het bondgenootschap met Duitschland zou moeten streven; de persoonlijke gezindheid der koningin, die haar aandreef om de Duitsche belangen voor te staan; - maar boven alles is die staatkunde het gevolg geweest van de predikingen van de vredesapostelen, van de mannen van de school van Manchester, van Cobden, Bright en hunne geest-

verwanten. Die mannen, vervuld met een billijken afschuw voor de jammeren des oorlogs, hebben sinds jaar en dag aan hunne landgenooten verkondigd, dat iedere oorlog een gruwel is; dat men tot elken prijs den vrede moet bewaren; dat Engeland zich geheel en al onthouden moet van elke inmenging in de twisten tusschen andere landen, en dat het op niets anders bedacht moet zijn als op de belangen van handel, nijverheid en landbouw, op de uitbreiding van stoffelijke welvaart en volksrijkdom.

Die mannen beoogen het goede en streven naar een edel doel; maar in hun blinden ijver gaan zij te ver en stichten daardoor groot kwaad. Een volk heeft nog hoogere belangen dan het behartigen van rust, rijkdom en genot; zijne regeerders hebben nog iets anders te doen, dan alleen daarvoor te zorgen, dat handel en nijverheid bloeijen en schatten doen opstapelen: zij hebben te zorgen voor de volkseer; zij hebben daarvoor te zorgen, dat de achting en het ontzag van de andere volkeren hun volk blijve omgeven; dat het sterk en krachtig blijve en daardoor den overweldiger vrees, den verdrukte hoopvol vertrouwen inboezeme. Het is met de volkeren even als met de enkele menschen: de sterke en rijk begaafde moet een weldadig patronaat uitoefenen ten aanzien van den zwakke, den minder goed bedeelde; doet de sterke en rijkbegaafde dit niet, blijft hij in egoïstische rust, lijdelijk aanschouwer van het kwaad en het onregt dat er gepleegd wordt, dan schiet hij te kort in zijn pligt, dan beantwoordt hij niet aan zijne bestemming, dan is hij misdadig, door geen nut te trekken van de krachten en vermogens, die de Voorzienigheid hem gegeven heeft om ze voor het algemeen welzijn te gebruiken. Oorlogvoeren zonder noodzakelijkheid is een groot kwaad; maar grooter kwaad nog is het, den oorlog *niet* te voeren, als pligt en eer dien oorlog vorderen, als die volstrekt noodig is om den verdrukte te beschermen tegen het geweld van den onderdrukker. Ziedaar wat Engeland's regeerders in 1864 hadden moeten begrijpen; ziedaar wat zij toen tot hun oneer en tot oneer van hun vaderland, *niet* begrepen hebben.

In de eerste dagen van Januarij 1864 waren Oostenrijk en Pruissen overeengekomen om, behalve Holstein, ook Sleeswijk

te bezetten; met andere woorden, zij waren overeengekomen om Denemarken den oorlog aan te doen. Dit besluit, hoewel het voorstel daartoe den 14^{den} Januarij door de bondsvergadering was verworpen, werd evenwel door de twee groote Duitsche mogendheden uitgevoerd, alsof de bondsvergadering ‘Ja’ had gezegd op dat voorstel. In de tweede helft van Januarij bragten de spoorwegen de Pruissische en Oostenrijksche troepen naar Holstein over, en op het einde dier maand was de krijgsmagt, die tegen de Denen oorlog zon voeren, grootendeels vereenigd in dat Hertogdom.

De krijgsmagt bestond - volgens Rüstow's opgaven - uit 60,000 man met 146 stukken geschut; zij was zamengesteld uit een Oostenrijksch legerkorps onder von Gablenz, bestaande uit 20 bataillons, 10 escadrons, 7 batterijen en 2 kompagniën pionniers en hospitaalsoldaten, in alles 23,000 man; een Pruissisch legerkorps onder prins Frederik Karel, bestaande uit 25 bataillons, 24 escadrons, 18 batterijen en 8 kompagniën pionniers, in alles 27,000 man; en eene Pruissische garde-divisie, onder von der Mulbe, sterk 12 bataillons, 4 escadrons en 1 batterij, in alles ruim 10,000 man. Behalve dit leger van 60,000 man, waren er in Holstein nog 10,000 man Saksische en Hannoveraansche troepen, die wel geen deel zouden nemen aan de krijgsverrigtingen tegen de Denen, maar die toch konden dienen om Holstein, de operatie-basis van het Duitsche leger, tegen 's vijands aanslagen te verzekeren.

Eene andere opgave, van Oostenrijksche zijde afkomstig, stelt de magt, waarmede de Duitschers Sleeswijk binnendrongen, als iets minder sterk voor; die magt zou, de bezettingstroepen van Holstein niet medegerekend, slechts ruim 50,000 man hebben bedragen. Daarentegen kent die opgave aan de artillerie eene grootere sterkte toe, en wel 158 vuurmonden, terwijl Rüstow die op slechts 146 begroot.

De legermagt, die Denemarken aanviel, bestond uit zeer goede, uit uitmuntende troepen. Het Oostenrijksche leger had toen nog een zeer grooten naam, die zelfs door den Italiaanschen veldtogt van 1859 eer was vermeerderd dan verminderd; de gebeurtenissen van 1866 hebben eenige leemten in dat leger doen ontdekken; maar toch, ook nog ten huidigen dage moet het onder de zeer goede Europeesche legers worden geteld. De veldtogt van Sadowa had toen de geduchte kracht der Pruissische heirscharen nog niet wereldkundig gemaakt; evenwel wist

men reeds in 1864 de goede militaire eigenschappen der Pruissische troepen te waardeeren, hoezeer het algemeen toen, maar ten onregte, aan die troepen eene mindere waarde toekende dan aan de Oostenrijksche.

Ook de aanvoerders waren goed. De opperbevelhebber was de Pruissische maarschalk Wrangel, een tachtigjarig grijsaard, maar nog vol levenskracht, zeer populair in Pruissen, in weêrwil dat hij het werktuig was van de absolutistische en feodale partij; niet juist bepaald een hoogvlieger of een genie, maar een man van veel gezond verstand en goed oordeel; een weinig ruw en zonderling, maar krachtig en goed, zoo wat in den smaak van den maarschalk Bugeaud in Frankrijk, tijdens de regering van Lodewijk Filips. - Onder Wrangel werden de Oostenrijksche troepen aangevoerd door den generaal von Gablenz, een dapper en krachtvol bevelhebber; de Pruissische door prins Frederik Karel, toen nog maar alleen bekend door een militair geschrift, waarin hij de wijze behandelt, hoe een fransch leger bestreden moet worden. Rüstow spreekt nog eenigzins op twijfelachtigen toon van de bekwaamheid als aanvoerder van den Pruissischen vorst; dit mag men nu niet meer doen, nu èn de Deensche veldtogt van 1864, èn de oorlog van 1866 die bekwaamheid op zoo onwedersprekelijke wijze hebben bewezen. Prins Frederik Karel van Pruissen behoort tot de uitstekende legerhoofden van onzen tijd.

De prinsen van het Pruissische koningshuis treden niet slechts in naam in de rijen van het leger, maar in werkelijkheid, en ontvangen daar eene streng militaire opleiding. Dit heeft zijne goede zijde: het vormt het karakter, het leert orde en onderwerping, het voorkomt of vermindert uitspattingen en buitensporigheden, waartoe anders ligtelijk vorsten kunnen overslaan, aan wie de middelen ontzegd zijn om hunne zucht naar werkzaamheid bot te vieren. Het is met de vorsten even als met andere menschen: de ledigheid is des duivels oorkussen; en hoewel het zeker verre verkieslijk is, dat een vorst zijn tijd wijdt aan *alle* belangen des volks, zooals dit gedaan werd in Engeland door den overleden prins Albert, zoo is eene militaire opvoeding, als die waaraan de Pruissische prinsen onderworpen worden, toch altijd nog beter dan een volslagen gemis aan werkzaamheid en handeling.

Wat had Denemarken tegen die vijandelijke heirscharen over te stellen?

Mag men de Deensche opgaven in het werk van de Bas gelooven, dan schijnt dat rijk eenigzins verrast te zijn geworden door het uitbreken van den oorlog. Wel had men in September 1863 bij het Dannewerk eene troepenmagt van 10,000 man vereenigd, gedeeltelijk als oefeningskamp, gedeeltelijk als maatregel van voorzorg tegen eene mogelijke aanranding van de zijde van Duitschland; maar zóó weinig waarschijnlijk achtte men die aanranding, zóózeer rekende men er op, dat de vertoogen der bondsvergadering tot niets afdoende zouden leiden, dat men nog op het einde van September en in het begin van October 1863 eenige duizende lotelingen weêr met verlof naar huis zond. Toen nu in December 1863 Holstein door de Duitsche troepen werd bezet en in de eerste dagen van het volgende jaar Oostenrijk en Pruissen het besluit hadden genomen ook Sleeswijk te bezetten; toen de oorlog dus zoo goed als zeker en zeer aanstaande was; toen eerst werd door de Deensche regering met kracht er aan gearbeid om het leger zijne volle sterkte te geven. In de eerste dagen van Februarij 1864, toen de vijandelijkheden begonnen, was bijna het geheele Deensche leger bij het Dannewerk vereenigd: daar stonden, volgens de Deensche opgaven, 40 bataillons, 27 escadrons en 12 batterijen of 96 vuurmonden, eene magt uitmakende die niet boven de 35,000 man telde, en, na aftrek van de zieken, maar 32 à 33,000 man.

Dit was het eenige leger dat Denemarken had. Behalve die magt had men niets anders dan 5 of 6 bataillons voetvolk en 1 of 2 regimenten ruiterij, verdeeld in de hoofdstad Kopenhagen en op het eiland Funen, of als bezettingen dienende voor de vesting Fredericia of van het eiland Alsen. Van de landweer, - waartoe in Denemarken de manschappen der militie, na geëindigde dienst eenige jaren behooren - was 10,000 man opgeroepen om daarmede het leger te kunnen versterken; hoe weinig nut men evenwel zou hebben van die versterking, kan men ontwaren uit de opgaven van Deensche zijde, in het werk van de Bas voorkomende. Van die 10,000 man waren de meesten gehuwden met kinderen; menschen, weinig geschikt voor de vermoeijenissen van den oorlog, vreemd geworden aan de krijgsdienst en volkomen onbekend met de nieuw verbeterde vuurwapens. Die 10,000 man, te Kopenhagen opgekomen, vonden daar de kleedingmagazijnen nagenoeg leêg; weken lang moesten die manschappen in de hoofdstad rondzwerven voordat

zij, eenigzins van uitrusting voorzien, naar hunne regimenten konden worden verzonden. Dat zulk een doelloos leêgloopen, te midden van de woelige, onrustige bevolking eener groote stad, juist niet gunstig werkte op den militairen geest der manschappen, is zeer duidelijk: wil men den soldaat goed houden, men late hem zoo weinig mogelijk verblijven in groote, volkrijke steden.

Het Deensche leger stond dus met eene groote 30,000 man tegenover 50,000 of 60,000 man van den vijand; het Deensche leger had weinig of geen versterking te wachten; de vijand kon rekenen op gedurige toestrooming van strijdkrachten uit Duitschland. Hier kwam nu nog bij, dat de militaire waarde van het Deensche leger in 1864 minder was dan de militaire waarde van de Duitsche krijgsbenden.

In die bewering is volstrekt geen aanranding gelegen van Denemarken's krijgseer, die algemeen en te regt gehuldigd wordt. De Deen is vaderlandslievend en dapper; de Deensche soldaat heeft niet de opgewektheid, de geestdrift, het vuur van den franschman; maar, goed aangevoerd, is hij door zijn bedaarden moed, door zijn standvastige en lijdelijke volharding in het verduren van vermoeijenissen en ontberingen, een uitmuntend soldaat; het is geen parade-soldaat, maar een soldaat voor den oorlog, - de hoofdzaak. Er is in dat opzigt wel eenige overeenkomst tusschen de Denen en ons, eene soort van familietrek. Ook onze lotelingen zijn niet bijzonder vlug of voortvarend of geschikt om uit zich zelf te handelen; zij vorderen goede aanvoering; maar met die goede aanvoering kan men er zeer veel van verwachten: de Friezen, de Noord-Brabanders, door Willem II ter zegepraal geleid, vormen bataillons, die zich met de beste Europeesche bataillons kunnen meten; en plaats aan het hoofd van onze kanonniers een Seelig, gij zult hen, bij de verdediging van een vesting, een onbezweken dapperheid zien ten toon spreiden, waarvoor iedereen zich met eerbied buigt.

Het Deensche leger, hoe uitmuntend het ook kan zijn, was dit in 1864 minder, ten gevolge van verschillende oorzaken.

Eene voorname oorzaak van zwakheid bij het Deensche leger van dat jaar, was de zamenstelling van de infanterie. Dat wapen bestond uit 23 bataillons, die in oorlogstijd verdubbeld moesten worden en dan regimenten uitmaakten; van *een* bataillon moesten toen *twee* bataillons gemaakt worden. Dit nu kan misschien tamelijk goed gaan, wanneer men maanden lang tijd

heeft om zich tot den oorlog voor te bereiden; maar bij een plotselings uitbrekenden oorlog, waarbij de vijandelijkheden dadelijk een aanvang nemen - en dit is heden ten dage te verwachten - is die handeling zoo slecht als het maar zijn kan; want men verkrijgt daardoor bataillons zonder vastheid of zamenhang, daar zij kaders hebben van onvoldoende sterkte; kaders, die hunne soldaten niet kennen en niet gekend zijn bij de soldaten. Zulke bataillons kan men gebruiken in vestingen of versterkte stellingen, waar men den tijd heeft om er orde en zamenhang in te brengen; doch zulke bataillons zijn moeijelijk aan te wenden in het open veld, waar de schok met den vijand al dadelijk orde en zamenhang vordert.

Hier kwam nu nog bij, dat in 1864 van de Deensche infanterie een regiment geheel en vier andere gedeeltelijk bestonden uit Holsteiners en Sleeswijkers, die grootendeels òf niet onder de wapenen kwamen, òf wegliepen, òf bij eene ontmoeting met den vijand, zich zonder wederstand lieten gevangen nemen. Natuurlijk dat het gebrekkige in de organisatie van het Deensche leger daardoor niet weinig werd vermeerderd.

Eene andere oorzaak van minderheid der Deensche strijdkrachten lag in de minder goede wapening en uitrusting. In Denemarken was daarbij nog veel dat verouderd was; men was niet altijd met den tijd meêgegaan, wat de nieuwe vuurwapenen betreft; - en dit is volstrekt geen verwijt, dat de hoofden van het Deensche krijgswezen treft, maar het was iets dat van zelf voortvloeide uit Denemarken's beperkte geldmiddelen. Wanneer men soms vergelijkingen maakt tusschen ons land en Denemarken, ten aanzien van de middelen ter verdediging tegen eene vijandelijke aanranding, dan verliest men daarbij dikwijls uit het oog, dat wij rijk zijn en Denemarken arm, en dat het geld een voornaam middel is om een oorlog goed vol te houden en aan de strijdkrachten eene groote uitbreiding te geven. De beperktheid van Denemarken's geldmiddelen is denkelijk ook oorzaak geweest, dat de Deensche vloot in 1864 zóó weinig sterk was, dat zij met moeite het hoofd heeft kunnen bieden aan de nog zoo jeugdige zeemagt van Pruissen en van Oostenrijk; en dat, terwijl over de uitmuntendheid der Deensche zeeofficieren maar ééne stem is, daarentegen de zamenstelling van het overige der bemanning van de Deensche oorlogschepen zeer onvolledig bleef en veel te wenschen overliet.

Eindelijk, eene voorname oorzaak van de minderheid der Deen-

sche strijdkrachten in 1864 is gelegen geweest in de slechte aanwending.

Dit is geenszins een verwijt dat den man treft, die bij den aanvang van den veldtogt aan het hoofd van het Deensche leger stond. De Meza, zoo blijkt uit alles, is een kundig en bekwaam bevelhebber geweest, die karakter genoeg had om naar eigen inzigt te handelen; van andere bevelhebbers moet met minder lof worden gewaagd. De hoofdoorzaak van alle verkeerde handelingen is echter de Deensche regering zelve geweest; denkelijk de bisschop Monrad, die als de ziel dier regering was te beschouwen. Die regering wilde uit Kopenhagen den gang der krijgsverrigtingen besturen; - men zou haast de telegraaf verwenschen, die zoo iets mogelijk maakt! - Zij schreef aan de bevelhebbers voor, wat zij moesten doen en laten; waar zij moesten stand houden en waar zij niet moesten stand houden; en zij legde dus aan het legerhoofd eene beperking en eene afhankelijkheid op, die eene regering niet moet opleggen en waaraan een legerhoofd zich niet moet onderwerpen.

Vandaar de oorzaak van veel kwaads. Vandaar, dat als het legerhoofd de voorschriften der regering niet opvolgde en naar eigen inzigten te werk ging, die regering hem bijna als een verrader voorstelde, en de volksmeening tegen hem in het harnas joeg; vandaar dat het leger, wanneer onverstandige bevelen van de regering moesten worden opgevolgd, spoedig de meening opvatte, dat het zonder nut werd opgeofferd aan de luimen van de in Kopenhagen bovendrijvende partij; vandaar dat het vertrouwen op de overwinning spoedig geheel en al verdween, dat de vaderlandsliefde in ijver verflaauwde. Het onderlinge wantrouwen, dat in 1864 in Denemarken de gemoederen verdeelde, ontzag zelfs het hoofd van den staat niet; men herinnere zich dat het stamhuis, waartoe de Koning behoorde, een Duitsch stamhuis was, en dat in de worsteling met Duitschland, de belangen en regten van Denemarken in dien Koning dus misschien niet den ijverigsten voorstander zouden vinden. In één woord, in 1864 heeft het in Denemarken ontbroken aan eensgezindheid, aan zelfvertrouwen, aan geestdrift; het heeft er ontbroken aan die zedelijke krachten om het gemis op te wegen van de stoffelijke krachten, waarin Denemarken ontegenzeggelijk te kort schoot.

Wanneer 30,000 man zich verdedigen moeten tegen 60,000 man, en dat de militaire waarde van dat kleinere leger niet grooter is dan die van het sterkere en zijne minderheid ook niet opgewogen wordt door grootere bekwaamheid van het legerhoofd of door andere omstandigheden, dan is het duidelijk, dat het kleinere leger zijne taak moeijelijk zal kunnen volbrengen, tenzij het sterke stellingen vindt, waar het den vijand kan tegenhouden.

Welke waren nu de stellingen, waarover de Denen konden beschikken, om den vijand het doordringen in Sleeswijk te beletten?

De Eider, de grensrivier tusschen Holstein en Sleeswijk, was niet vatbaar voor verdediging; daaraan werd ook geen oogenblik gedacht. Maar de Denen hadden het voornemen opgevat den vijand tegen te houden door het bezetten van eene verdedigingslijn, zich van Noordzee tot Oostzee uitbreidende, en dus het land in zijn geheele breedte afsluitende. Die verdedigingslijn werd, regts, gevormd door de vesting Frederikstad, den beneden-Eider en de rivier de Treene; links door de Schley, half rivier, half zeeboezem; in het midden door de schansen van het Dannewerk, die de stad Sleeswijk omgeven en de linie van de Schley met die van de Treene verbinden.

Op die stelling van het Dannewerk had Denemarken zijn hoop en vertrouwen gevestigd. Oude geschiedkundige herinneringen waren aan die stelling verbonden, die daardoor in de oogen van het Deensche volk een roem van sterkte had verkregen, schier aan onneembaarheid grenzende. Dat volk rekende er op, dat, mogt men al verrast zijn geworden door de gebeurtenissen van 1848, en het Dannewerk toen zonder slag of stoot in 's vijands handen zijn gevallen, dit nu niet zou plaats hebben; want de regering van Denemarken had een aantal jaren beschikbaar gehad om Sleeswijk in staat van verdediging te brengen tegen een nieuwen, nooit onwaarschijnlijken inval der Duitschers.

Zeker, het was de pligt geweest van Denemarken's regering, om in het tijdvak tusschen 1850 en 1864, het verdedigingsstelsel van Sleeswijk op een goeden voet te brengen; want men behoefde juist geen profeet te zijn om in 1850 te voorspellen, dat vroeg of laat de oorlog met Duitschland weêr zou uitbreken en men weêr Duitsche legers den Eider zou zien overtrekken. Dat de Deensche regering verzuimd heeft dit te doen of

dit verkeerd gedaan heeft, is haar als een zwaar vergrijp toe te rekenen. Die regering bepaalde zich met te zorgen voor de stelling van het Dannewerk; zij liet schansen opwerpen, ten zuiden van de stad Sleeswijk, tusschen de Schley en de Treene, bij dat gedeelte der stelling, dat het eigenlijke Dannewerk uitmaakt; zij liet aan de Schley, op den zuidelijken oever bij Missunde, een bruggenhoofd aanleggen met eenige lunetten daarvoor; en zoo doende meende zij misschien, even als het volk, dat deze linie eene onneembare sterkte had. Dat zij in dwaling verkeerd heeft, trekt thans niemand in twijfel.

De geheele uitgestrektheid der verdedigingslijn, van de vesting Frederikstad tot daar waar de Schley zich met de Oostzee vereenigt, is 14 à 15 uren gaans. Een gedeelte dier lijn wordt uitgemaakt door de Schley, eene rivier, die op sommige plaatsen een paar duizend el en meer breed is, maar op andere plaatsen geen honderd el, en die bovendien 's winters dikwijls toevriest. Een ander gedeelte, uitgemaakt door den beneden-Eider en de Treene, had door de moerassige oevers, op sommige gedeelten dier rivieren en door de onderwaterzettingen, waartoe zij het middel gaven, eene goede sterkte, die echter bij een droogen winter natuurlijk minder wordt. Maar het middelste gedeelte der verdedigingslijn, eene uitgestrektheid van minstens twee uren gaans, was geheel open en toegankelijk en moest verdedigd worden door de schansen van het Dannewerk. Die schansen, twaalf in getal, waren gedeeltelijk gesloten werken, gedeeltelijk opene, met eene palisadering in de keel; maar het waren toch alle aardenwerken, met eene drooge gracht, enkele daarvan voorzien met bomvrije blokhuizen - maar kleine blokhuizen, die niet veel meer dan honderd man konden bevatten.

Wanneer een leger van 60,000 of van 80,000 man die verschanste, maar overigens opene stelling bij het Dannewerk had bezet, dan zou zulk een leger daar een voordeelig slagveld hebben gevonden; maar voor een leger van 20,000 man was zulk een slagveld veel te uitgestrekt, om daar een overmagtig vijand het hoofd te blijven bieden; en wanneer de Denen al in het geheel ruim 30,000 man zijn sterk geweest, dan hebben zij toch stellig bij de stad Sleeswijk en de schansen van het Dannewerk maar 20,000 man kunnen vereenigen, daar het overige wel noodig was voor het bezet houden van de overige deelen der linie. Nu geven enkele schansen op een slagveld wel groot voordeel, maar men moet daaraan toch geen tooverkracht toe-

kennen; vooral niet wanneer, zoo als hier het geval was, de uitgestrektheid van het slagveld buiten alle verhouding stond tot de sterkte van het leger en de wederkeerige ondersteuning der schansen zeer gering maakte.

Dat een zwakker leger stand houdt in eene goede verdedigende stelling om daar een overmagtigen vijand af te wachten, zelfs al weet men vooruit, dat men dien vijand daar maar korten tijd kan ophouden, is eene zeer goede, zeer verstandige handeling, mits dat men, die stelling verliezende, ook niets anders bovendien verliest; geen geschut, geen materiëel, geen wapeneer. Maar met die stelling van het Dannewerk was het een geheel ander geval; dat was eene met zorg aangelegde en lang te voren verschanste stelling, waar men eene groote hoeveelheid positie-geschut en ander materiëel in gebragt had; liet men zich met het verdedigen van die stelling in en moest men haar na weinige dagen verlaten - zoo als te voorzien was - dan gaf men ook al het geschut en al het materiëel aan den vijand in handen; wat, behalve het stoffelijke verlies, aan het opofferen der stelling ook het kenmerk zou geven van een geleden nederlaag. Veel beter was het dus, zich niet in te laten met het verdedigen van het Dannewerk, geschut en materiëel tijdig van daar weg te voeren, den vijand dus geen aanspraak te geven op eene behaalde overwinning en tegen het eigen land te zeggen: men heeft in der tijd dom gehandeld met het Dannewerk te verschansen; wij willen de domheid niet vermeerderen, met het Dannewerk te verdedigen.

Maar moest dan Sleeswijk zonder slag of stoot worden ontruimd, en dadelijk worden teruggetrokken op de stelling bij Düppel? - zoo als de zaken bij het begin van 1864 waren, ja; maar de zaken hadden anders kunnen en misschien anders moeten zijn. Denemarken had van dat aantal jaren, dat er verloopen was tusschen den eersten opstand van Sleeswijk en de aanranding in 1864, gebruik moeten maken om de landsverdediging beter te organiseren.

Stieltjes is de meening toegedaan, dat wat men gedaan heeft voor het versterken van het Dannewerk, oneindig beter besteed zou zijn geweest aan het versterken van een ander deel van Sleeswijk, namelijk aan het versterken van de landstreek, genaamd Schwansen, - de landstreek, aan de Oostzee palende en ingesloten ten zuiden door de golf van Eckernförde en ten noorden door de Schley. De ruimte tusschen die beide wateren, tusschen de

Windebyer-noor, het uiteinde van de golf van Eckernförde en de Schley ten zuidwesten van Missunde, is kleiner dan een uur gaans; op die ruimte vindt men verschillende natuurlijke hindernissen, en gemakkelijk had men haar dus zoodanig kunnen verschansen, dat het Deensche leger daar veel sterkere stelling zou gevonden hebben dan bij de verschansingen van het Dannewerk. Die flankstelling in Schwansen moest door de Duitschers worden aangevallen, dewijl anders hun verder voortrukken in Sleeswijk gewaagd en gevaarlijk zou zijn; de Denen zouden die stelling tusschen de Windebyer-Noor en de Schley met voordeel kunnen verdedigen, en in het ergste geval konden zij vandaar terugtrekken op een vooraf aan de kust aangelegd bruggenhoofd en zich daar ongehinderd inschepen. - Maar natuurlijk dat dit vorderde, dat men reeds lang te voren dat landschap Schwansen in staat van verdediging had gesteld; in 1864, toen daar niets aan gedaan was, viel aan zulk eene handeling niet te denken.

De krijgsverrigtingen der Duitsche legers in Sleeswijk vangen den 1sten Februarij aan. Het was een winterveldtogt, een veldtogt in vorst en sneeuw. Zulk een jaargetijde doet natuurlijk de troepen te velde veel lijden, maar gewoonlijk den aanvaller veel meer dan den verdediger, die, stilstaande en in het eigen land, over veel meer hulpmiddelen kan beschikken om zijne soldaten te voeden en te verzorgen en hen te beschutten tegen de verderfelijke werking van het ongunstige jaargetijde. Maar in 1864 werd òf door nalatigheid, òf door onverantwoordelijke karigheid, zeer slecht voorzien in de verzorging van het Deensche leger; slechts zeer weinige en zeer onvoldoende loodsen en hutten waren hier en daar in het Dannewerk opgeslagen; maar het grootste gedeelte van de Meza's leger bleef dagen lang in de open lucht doorbrengen, slapende op den hard bevroren grond of in sneeuw en modder. Dit is eene onvergeeflijke nalatigheid; de zorg voor de gezondheid en het welzijn van den soldaat is een eerste pligt; het is de halve veldheerskunst. De legers worden veel meer verzwakt door ziekten en vermoeijenissen, dan door de verliezen op het slagveld; en

alleen van troepen, die goed verzorgd worden, kan men op den duur krachtige inspanningen verwachten.

In twee groote massa's gaat Wrangel's leger den Eider over en trekt in noordelijke rigting voort: regts het Pruissische korps, onder prins Frederik Karel (27,000 man), op Missunde en de Schley; links het Oostenrijksche korps, onder Gablenz en de Pruissische garde-divisie, onder van der Mulbe (te zamen 33,000 man), op de verschansingen van het Dannewerk. Die Pruissische garde-divisie was nog wel niet aan den Eider op het oogenblik dat de aanvallende beweging begon, maar een of twee dagen later zou men haar zien verschijnen; en de magt van von Gablenz, evenzeer als die van prins Frederik Karel, was op zich zelve sterk genoeg om zich met het Deensche leger te meten. Er was dus geen onvoorzigtigheid of gewaagde handeling, noch in dat oprukken der Duitschers, vóór dat hunne magt geheel bijeen was, noch in dat splitsen dier magt in twee groote afdeelingen.

Den 1sten Februarij, na 's ochtends vroeg den Eider te zijn overgetrokken, bereikte het korps van prins Frederik Karel de stad Eckernförde; het had een marsch van 3 à 4 uren gaans afgelegd, en van de Deensche voorposten, die dadelijk teruggingen, weinig of geen tegenstand ontmoet; maar het weêr was ongunstig geweest voor den marsch; de wegen waren glad. Den 2^{den} Februarij wordt de marsch voortgezet op Missunde; tegen den middag komt men voor die plaats aan en laat de Pruissische veldheer eene sterke artillerie (64 stukken) haar vuur openen op de Deensche schansen, die dit vuur met nadruk en met voordeel beantwoorden. De Pruissische prins ziet dat de tegenstand der Denen hier te ernstig is om aan het bestormen der schansen te denken, en hij doet na eenige uren de kanonade afbreken, die aan zijne troepen een verlies van bijna 200 man, aan de Denen ruim de helft daarvan had gekost. Den 3^{den} Februarij blijft het Pruissische legerkorps voor en nabij Missunde.

Die aanval van de Pruissen op Missunde op den 2^{den} Februarij is volstrekt niet af te keuren; die aanval is mislukt, de schansen der Denen bleken te sterk en te goed verdedigd, en men verloor bij dien mislukten aanval een paar honderd man; maar wat zegt dit onbeduidende verlies tegen de kans van hier de linie van de Schley door te breken en daardoor de hoofdmagt der Denen bij de schansen van het Dannewerk in

den gevaarlijksten toestand te brengen! En zulk een doorbreken behoorde volstrekt niet tot de onwaarschijnlijkheden, wanneer men in aanmerking neemt dat, geheel bij het begin van een veldtogt, het verrassende van een aanval grooten indruk maakt op den verdediger en dezen soms tot misslagen en tot zwakheid brengt.

Na afloop van dat gevecht bij Missunde oordeelde de Pruissische vorst het goed, zijne troepen lof toe te zwaaijen over hunne betoonde dapperheid; en daar het de eerste ontmoeting met den vijand betrof, het eerste gevecht bij dezen oorlog, was het zeer natuurlijk dat hij, bij het uitspreken van dien lof, juist niet met karigheid te werk ging. Het slot der legerorder, die prins Frederik Karel tot zijne troepen rigtte, hield de woorden in: ‘Zegt, in het vaderland teruggekomen: ik was bij de kanonnade van Missunde; - en men zal het u toeroepen: ziedaar een dappere!’ - Rüstow veroordeelt die woorden, in naam van den goeden smaak; en wij gelooven dat hij gelijk heeft; die woorden zijn niets anders dan eene onhandige en misplaatste navolging van de bekende woorden, in eene van Napoleon's legerorders voorkomende; maar welke overeenkomst bestaat er tusschen het onbeduidende gevecht bij Missunde en den beslissenden reuzenstrijd, die den grooten Franschen veldheer aanleiding gaf tot het bezigen van die woorden? Wat in den eenen toestand goed en natuurlijk is, is in eenen anderen toestand soms geheel ongepast.

Gablenz was met zijne magt den 1sten Februarij de stad Rendsburg doorgetrokken, maar zette dien dag den marsch niet verder voort, dan omstreeks een uur gaans ten noorden van den Eider; de Oostenrijkers werden opgehouden door het riviertje de Sorge, waarvan de bruggen door de Denen waren afgebroken. ‘Een escadron Lichtensteinsche huzaren,’ zegt Rüstow (pag. 186), ‘toegevoegd aan de brigade von Nostitz, doorwaadde de rivier, maar werd, aangezien de overige troepen toch niet volgen konden, spoedig teruggeroepen.’ Stieltjes heeft later, op de plaats zelve, van de inwoners vernomen, dat dit escadron huzaren bestaan heeft uit één enkelen huzaar. *Et voilà cependant comme on écrit l'histoire!*

Den 2^{den} Februarij werden er bruggen over de Sorge geslagen, en rukte von Gablenz een uur of twee, drie ten noorden van dat riviertje voort; met de Deensche voorposten hadden onbeduidende ontmoetingen plaats; ook de Pruissische garde-

divisie van von der Mulbe kwam dien dag ten noorden van den Eider. Den 3^{den} Februarij zetten de Oostenrijkers, gevolgd door de Pruissische garde-divisie, den marsch voort naar de verschansingen van het Dannewerk. Op een groot uur ten zuiden van die verschansingen, bij Lottorf en Geltorf, komen de Oostenrijkers in gevecht met de Denen. Dit gevecht was vrij hevig; het werd aan de Oostenrijksche zijde hoofdzakelijk gevoerd door de brigade Gondrecourt, die hier met groote dapperheid streed; de Denen, na gedurende eenige uren een goeden tegenstand te hebben geboden, werden teruggedreven op het Dannewerk, waar zij op hunne beurt 's vijands aanvallen afsloegen. De verliezen der beide partijen waren nagenoeg gelijk en bedroegen bij ieder een 400 man.

Toen Wrangel bespeurde, dat de vijand op ernstige wijze èn het Dannewerk èn Missunde scheen te willen verdedigen, besloot hij meer voorzorgen te nemen bij het aanvallen op de verdedigingslijn der Denen. Aan de eene zijde wilde men de schansen van het Dannewerk op eenigzins regelmatige wijze aantasten, batterijen en loopgraven daartegen aanwenden, belegeringsgeschut uit Duitschland ontbieden; aan de andere zijde wilde men door het legerkorps van Prins Frederik Karel eene brug laten slaan op het lagere gedeelte der Schley, bij Arnis of Kappeln, daar die rivier overgaan, en zoodoende eene omtrekking verrigten van den linkervleugel der Denen. De dagen van den 4^{den} en 5^{den} Februarij werden met de toebereidselen tot dit alles doorgebragt. Gablenz en von der Mulbe wierpen batterijen op tegen de schansen van het Dannewerk; prins Frederik Karel, eene kleine afdeeling voor Missunde achterlatende, ging met de hoofdmagt in den nacht van den 4^{den} op den 5^{den} Februarij op marsch naar het lagere gedeelte der Schley; hier werd, te Arnis, een brug geslagen, zonder dat men daarbij eenige verhindering van de zijde des vijands ondervond. In den vroegen ochtend van den 6^{den} Februarij begonnen de Pruissen op den noordelijken oever van de Schley over te gaan, maar vonden daar geen vijand meer: de Denen hadden de verdedigingslijn van het Dannewerk reeds verlaten.

Aan wien is dat verlaten van het Dannewerk toe te schrijven? - enkel en alleen aan de Meza, het Deensch legerhoofd; en door zoo te handelen, toonde hij verstand en zelfstandigheid van karakter te bezitten. Want het was zeker, dat het voortzetten van de verdediging van het Dannewerk de geheele on-

dergang van het Deensche leger kon zijn; en even zeker was het, dat het verlaten van die verdedigingslijn de openbare meening tegen de Meza in het harnas zou jagen en hem de ongunst der regering zou berokkenen.

Koning Christiaan, met zijn minister, bisschop Monrad, was den 2^{den} Februarij bij het leger aangekomen en had den volgenden dag, in de verte, het gevecht bij het Dannewerk aangezien; daarna was hij onmiddellijk weêr teruggekeerd naar Kopenhagen. Of dat vertrekken van den Deenschen vorst goed- of afkeuring verdient, is onzeker; want, indien het aan den eenen kant waar is, dat de tegenwoordigheid van een koning bij een leger soms belemmerend werkt op de handelingen van het legerhoofd, zoo is het aan den anderen kant niet minder waar, dat waar een volk strijdt voor zijne onafhankelijkheid, het goed en glorievol is, dat de koning in persoon deel neemt aan dien strijd; daarvoor is hij koning. Maar zeker is het, dat dit weggaan van Christiaan in geen verband heeft gestaan met de latere ontruiming van het Dannewerk, en hij geen last heeft gegeven tot die ontruiming.

Ook Monrad heeft die ontruiming niet bevolen; die minister gaf ten dien aanzien zeer dubbelzinnige voorschriften, die voor verschillende uitlegging vatbaar waren. Aan den eenen kant werd de Meza aanbevolen ‘om naar de omstandigheden te handelen,’ zooals dan ook vroeger reeds was voorgeschreven, ‘dat men meer op het behoud van het leger, dan op het behoud van het Dannewerk moest letten, en dat men zelfs, was dit noodig, niet moest opzien tegen het verlies van het daar aanwezige geschut;’ maar aan den anderen kant was de minister weêr voor eene voortzetting van de verdediging van het Dannewerk, ‘al moest dit een derde gedeelte van het leger kosten.’ (De Bas, pag. 100, 112 en 113.) Men ziet dus, dat de staatsman zijne voorzorgen had genomen; en dat hij, tot welke krijgshandeling de Meza ook overging, zich het middel had voorbehouden om die handeling te kunnen veroordeelen, wanneer de openbare meening zich te sterk daartegen verhief. Veel eerlijker en kordater zou bisschop Monrad gehandeld hebben, wanneer hij tegen het legerhoofd had gezegd: gij krijgt geen voorschriften hoegenaamd; gij handelt geheel naar uwe eigene inzigten; op u komt alle verantwoordelijkheid neêr.

Meza begreep - en dit strekt zijn verstand en karakter tot eer - dat hij toch uit zich zelf moest handelen, al waren hem

voorschriften gegeven; en nadat hij op den 4den Februarij de verdedigingslijn nog eens in oogenschouw had genomen en daardoor bevestigd werd in zijne meening, dat het langer voortzetten van den wederstand, dáár, het Deensche leger verloren kon doen gaan, besloot hij tot den terugtogt. Voor den vorm werd, op den avond van den 4den Februarij, een krijgsraad van een tiental officieren bijeengeroepen, waar de vraag werd gesteld van het al of niet ontruimen van het Dannewerk; bijna met eenparigheid van stemmen werd tot die ontruiming besloten; alleen de generaal von Lüttichau was er tegen, doch zonder iets anders of iets beters daarvoor in de plaats te stellen. Den 5den Februarij, in den loop van den dag, worden de bevelen voor den terugtogt gegeven; tegen den avond begint die, en een weinig na middernacht is het Dannewerk verlaten. 's Avonds om tien uur, toen het leger reeds in beweging is, geeft de Meza door de telegraaf berigt van den terugtogt aan de regering; opzettelijk had hij met die mededeeling zoo lang gewacht, om door geen vertoogen of tegenbevelen van de zijde der regering belemmerd te worden.

Maar ongunstig weêr, gladde wegen en de vermoeijenissen van de vorige dagen, maken, dat die nachtelijke marsch der Denen langzaam gaat en niet zonder wanorde; de wagentrein, het geschut versperren soms den weg voor de troepen en doen tijd verloren gaan; in één woord, die terugtogt gaat gepaard met groote bezwaren en moeijelijkheden en kost verliezen; maar wanneer soms die marsch der Denen, van het Dannewerk op Flensburg en Duppel, vergeleken wordt met een dag van den terugtogt van 1812 in Rusland, dan is daarin eene onmiskenbare overdrijving. Hoewel de afstand van Sleeswijk tot Flensburg slechts 6 uren gaans is, wordt het evenwel reeds laat in den namiddag van den 6den Februarij, voordat het leger laatstgenoemde stad bereikt.

Gablenz, die in den ochtend van den 6den Februarij berigt had gekregen van het verlaten van het Dannewerk, had zich dadelijk in beweging gesteld om den terugtrekkenden vijand te vervolgen; met de voorste troepen, de brigade von Nostitz en de huzaren van Lichtenstein, kwam hij in den namiddag bij Oversee, ongeveer anderhalf uur ten zuiden van Flensburg, in een zeer ernstig gevecht met de achterhoede der Denen, bestaande uit de 7de brigade onder den kolonel Müller. Dit gevecht is merkwaardig door de schitterende dapperheid van beide par-

tijen, waarbij evenzeer het Oostenrijksche regiment Belgiën, onder hertog Wilhelm van Wurtemberg, als het 1ste Deensche regiment uitgemunt hebben. De Denen trokken terug, maar in orde en zonder vervolgd te worden; de verliezen waren nagenoeg gelijk en bedroegen bij elk der beide partijen 7 à 8 man; de Deensche generaal Steinmann, die hier de handelingen der zijnen bestuurde, werd ernstig gewond.

Hiermede hielden de vijandelijkheden voor het oogenblik op, en de Denen leden verder geen andere nadeelen bij hun terugtogt dan die, welke veroorzaakt werden door de vermoeijenissen, het slechte weêr en de slechte wegen. In den avond van den 7den Februarij bereikte het Deensche leger de verschanste stelling van Düppel en was dus verzekerd tegen elke verdere vervolging.

Of die vervolging niet krachtdadiger had kunnen zijn; of daarbij geen misslagen, geen vergissingen plaats hadden, is eene vraag die voor verschillende beantwoording vatbaar is. Het legercorps van prins Frederik Karel kwam eerst den 6den 's avonds, te Sterup, nog een uur of drie gaans van Flensburg; de voorste troepen - ruiterij - bereikten die stad in den ochtend van den 7den en vonden daar nog eenige achterblijvers van de Denen. De Pruissische garde-divisie van von der Mulbe was bestemd geweest om op den 6den Februarij, links van von Gablenz, tot vervolging der Denen op te rukken, maar door een verzuim was het bevel tot die handeling haar niet geworden; ‘in Pruissen houdt men vol’, zegt Rüstow (blz. 219), ‘dat de Oostenrijkers dit verzuim met opzet pleegden om alle eer der vervolging alleen voor zich te behouden. Den 7den Februarij moest de divisie von der Mulbe de Oostenrijkers aflossen bij het vervolgen des vijands; daar die divisie achter de Oostenrijkers was, gaf die aflossing natuurlijk aanleiding tot oponthoud. Rüstow verwondert zich, dat men ook den 7den niet door de Oostenrijkers liet vervolgen, die den vijand het meest nabij waren; hij schrijft dit toe aan de begeerte van den maarschalk Wrangel om ook zijne Pruissen meer op den voorgrond te brengen. In der tijd is van de Pruissische zijde op officiëele wijze verklaard geworden, dat, na het gevecht van Oversee, Gablenz aan den Pruissischen maarschalk berigt had, dat de Oostenrijksche troepen te veel verzwakt waren door de geledene verliezen om op den 7den de vervolging voort te zetten.

Het kan dus zijn, dat de naijver en de kleine oneenigheden,

die altijd op te merken zijn bij eene verbondene magt, hier hebben medegewerkt om de vervolging van het Deensche leger te vertragen; het kan ook zijn, dat tot die vertraging heeft medegewerkt eene minder goede ordonnance-dienst. Rüstow staat de meening voor - en wij gelooven dat hij hierin gelijk heeft - dat men, bij de gladheid der wegen, toen de berigten had moeten laten overbrengen niet door middel van ruiters, maar door middel van ligte postsleden. ‘Men verhaalt’, zegt hij (blz. 234), ‘dat von Wrangel een ordonnance-officier, die voorzigtig over het gladde terrein reed, zou nageroepen hebben: “In galop, in galop, mijnheer! als ge den hals breekt, heeft de Staat u daarvoor reeds tienmaal betaald!” Dat is goed en wel, maar als een officier, die met eene lastgeving wordt afgezonden, den hals breekt alvorens zijn doel te hebben bereikt, dan komt het bevel, dat hij moest overbrengen, evenmin tot zijne bestemming. Daarom ware het ongetwijfeld beter geweest de ordonnance-dienst zoodanig in te rigten, dat de gezonden orders zonder gevaar van halsbreken toch snel overkwamen.’

Dit eerste gedeelte van den veldtogt was eervol geweest voor het Deensche leger: het had in verschillende gevechten groote dapperheid betoond, den vijand verliezen toegebragt, de eigene verliezen gelijkstaande of overtreffende, en eindelijk den terugtogt op de stelling van Düppel zonder groote nadeelen verrigt. Het grootste nadeel bij dit alles geleden, was het achterlaten van 120 vuurmonden in de schansen van het Dannewerk en Missunde en te Frederikstad; behalve het materiëele verlies daarin gelegen, gaf dit ook den schijn van eene belangrijke overwinning aan de vermeestering van het Dannewerk door de Duitschers. Dit nadeel is te wijten geweest aan het onverstandige krijgsbestuur van Denemarken, dat zich inliet met het verdedigen van eene linie, die niet vatbaar was tot eene verdediging tegen overmagt; men won daardoor een paar dagen tijds, dat is waar, maar men stelde het Deensche leger in gevaar en men gaf eene aanzienlijke artillerie aan den vijand prijs. Dat verspillen van de strijdkrachten is een groot kwaad, vooral voor een land, dat niet veel strijdkrachten heeft.

Nog grooter kwaad was het, dat het zelfvertrouwen van het Deensche volk een geduchten schok onderging door het verlies van het Dannewerk. Aloude en geschiedkundige herinneringen waren aan die verschanste stelling verbonden, die men als een hechte voormuur beschouwde, waar de zonen van De-

nemarken rustig de overmagt des vijands konden braveren; het was, meende men, een Thermopyle, waar andere Spartanen, in glorievollen kamp, de heirmagt van een vreemden overweldiger het hoofd zouden bieden. Die meening was algemeen in Denemarken, en het leger zelf was daaraan niet vreemd gebleven; toen in den namiddag van den 5^{den} Februarij de troepen opbraken uit hunne stellingen in het Dannewerk, deden zij opgewekte krijgsliederen hooren, daar zij aanvankelijk geloofden den vijand te zullen te gemoet gaan; maar spoedig ontdekkende dat het een terugtogt gold, vervielen zij tot de doodsche stilte der verslagenheid. (De Bas, blz. 122.)

Oude geschiedkundige herinneringen in het leven te houden, is zeer goed, maar men moet zich daardoor niet op het dwaalspoor laten brengen; men moet op de werkelijkheid letten en geen hersenschimmige verwachtingen koesteren; het verleden is het heden niet; wat voor eeuwen groote kracht had, mist in onze dagen soms alle beteekenis. Ziedaar wat de massa van het Deensche volk in 1864 geheel uit het oog verloren had: het stelde zich het Dannewerk nog altijd voor als eene linie van eene onneembare sterkte; en de Deensche regering deelde in dien volkswaan, of ging dien ten minste niet krachtig te keer. Vandaar dan ook, dat de Meza's terugtogt half beschouwd werd als eene daad van verraad; vandaar dat hij opgeofferd werd, toen de stem der openbare meening zich op hevige wijze tegen hem verhief. De regering was onregtvaardig en dwaas genoeg, om de Meza van het opperbevel te ontslaan; voorloopig werd dit opgedragen aan den generaal von Luttichau - denkelijk omdat deze gestemd had tegen het verlaten van het Dannewerk -; later werd de generaal von Gerlach opperbevelhebber. Van toen af is het het Deensche ministerie, dat de krijgshandelingen voorschrijft en regelt; ‘eene onzinnige toepassing’, zegt Rüstow, ‘van zoogenaamde constitutioneele beginselen op het oorlogvoeren.’

Toen het Dannewerk verloren ging, waren Sleeswijk en Jutland voor den vijand open, en kon niets de Duitsche legers meer beletten het vaste land van Denemarken te vermeesteren. Maar de eilanden - dat belangrijk gedeelte van de Deensche

monarchie - bleven onaanvalbaar, zoo lang Denemarken meesten was ter zee; en het bezit dier eilanden en de meesterschap ter zee gaven dat land het middel om, wanneer zijne strijdkrachten in omvang waren toegenomen, weêr aanvallend op te treden en de Duitsche legers weêr te bestoken op het vaste land. Een enkele blik op de kaart zal de overtuiging geven, hoe onzeker en gevaarlijk de toestand van die Duitsche legers altijd bleef, en hoe, wanneer de gelande Deensche krijgsmagt in het zuidelijk gedeelte van Denemarken's vaste land eene groote overwinning behaalde, de meer noordelijk geplaatste Duitsche troepen dan groot gevaar liepen geheel te worden afgesneden en verloren te gaan.

Maar om die aanvallende bewegingen goed te kunnen verrigten, was het noodig dat Denemarken, op het vaste land, enkele sterke punten behield, waar het Deensche leger ongehinderd kon landen en waarop het bij tegenspoed kon teruggaan om zich weêr veilig in te schepen. In 1864 waren die sterke punten ten getale van twee, de verschanste stelling van Düppel en de vesting Fredericia.

De verschanste stelling bij Düppel, met het daartegenover liggende eiland Alsen, was voor Denemarken van het hoogste gewigt, en daarom trok dan ook de hoofdmagt van de Denen op die stelling terug. Voor de verdediging van de meer noordelijk gelegen vesting Fredericia en tevens om den vijand in Jutland nog eenigzins het hoofd te bieden, werden bestemd de 3de divisie infanterie en de 4de divisie uit ruiterij bestaande; dat voetvolk trok op Düppel en het eiland Alsen terug en werd vandaar in schepen overgebragt naar Fredericia of naar andere punten van Jutland; de ruiterij bereikte hare bestemming over land. De verdediging van Jutland was zeker niet lang vol te houden tegen de groote overmagt des vijands; alleen op het voortdurend bezit van Fredericia kon men bouwen; maar die verdediging zou den vijand toch tijd doen verliezen, inspanning kosten, en de Deensche troepen waren altijd verzekerd van zich weêr te kunnen inschepen. Die verdediging van Jutland was dus allezins goed te keuren.

De Duitschers hadden eene zeer groote overmagt op hunne tegenpartij; met 50,000 of 60,000 man was de veldtogt begonnen, maar later moet de magt wel tot 70,000 à 80,000 man zijn aangegroeid, niet medegerekend de 10,000 man Hannoversche en Saksische troepen, die Holstein bezet hielden. Hoewel de

opgaven omtrent de getalsterkte van het Deensche leger nog al onduidelijk zijn, zoo is het toch als waarschijnlijk aan te nemen, dat dit leger maar half zoo sterk geweest is als dat der tegenpartij. Bovendien was het Deensche leger minder goed uitgerust en minder goed zamengesteld; het was gedeeltelijk verzwakt door het weggaan der Holsteinsche en Sleeswijksche soldaten, gedeeltelijk weêr aangevuld met nieuwe opgeroepen manschappen, en door beide zaken waren orde en zamenhang verminderd; dat leger eindelijk werd minder goed aangevoerd, daar de hoogere Deensche bevelhebbers niets anders deden dan lijdelijk, al was het soms onwillig, de voorschriften op te volgen, waarmede het bewind te Kopenhagen den loop der krijgsverrigtingen wilde besturen. Dit alles zamengenomen bragt aan de zijde van Denemarken zulk eene bepaalde minderheid, dat men aan de Duitsche zijde, terwijl men Düppel en Fredericia bedreigde, zich tevens zonder gevaar in het noorden van Denemarken kon uitbreiden. Dit werd dan ook gedaan; en terwijl de eene helft des legers, onder prins Frederik Karel, naar Düppel oprukte, ging de andere helft, onder von Gablenz, in noordelijke rigting op marsch, naderde Fredericia en drong in Jutland door.

In Jutland vallen toen eenige gevechten voor tusschen de Denen en de Oostenrijksche en Pruissische troepen; die ontmoetingen worden hier niet vermeld; genoeg zij het te zeggen, dat sommige van die gevechten niet onbelangrijk zijn geweest en gekenmerkt werden door de dapperheid der beide partijen. De Denen bleven zich aanvankelijk in het noorden van Jutland handhaven.

Fredericia wordt door de Duitschers niet belegerd; toch doen zij eene korte, maar ernstige poging om zich meester te maken van die vesting. Den 20sten en 21sten Maart heeft daar een bombardement plaats, uit verschillende batterijen, door de Oostenrijkers en Pruissen in den nacht vóór den 20sten rondom Fredericia opgeworpen. Een 1300 tal schoten of worpen worden op de vesting gelost; zij doen een aantal gebouwen door het vuur verteren, dooden of wonden een 170 menschen, maar zijn niet vermogend om den Deenschen bevelhebber, den generaal Lunding, tot de overgave te doen besluiten. Toen de Duitschers zien dat die poging ijdel blijft, staken zij het bombardement en verwijderen zich weêr eenigzins van Fredericia.

Is zulk een bombardement een geoorloofd oorlogsmiddel?

Hierover zijn de gevoelens niet altijd eenparig. Oudtijds stond men de meening voor, dat men bij een beleg wel de *vesting* mag vernielen, maar niet *de stad*, welke door die vesting omgeven wordt; dat men wel mag vernielen wat ten bate dient van de troepen die men bestrijdt, maar niet de eigendommen van eene burgerij, waartegen men geen oorlog voert. Klassieke schrijvers over den aanval en verdediging der vestingen staan die meening voor; Bousmard, onder anderen, verheft zich met kracht tegen het bombardement van eene stad; '*c'est faire la guerre en tartares*', zegt hij. Maar die 'tartaarsche' wijze van oorlogvoeren is zeer dikwijls door de legers van beschaafde volkeren aangewend en meermalen met goed gevolg; de verwoesting door een bombardement in eene stad aangerigt, de onrust en oproerige geest daardoor bij de burgerij ontstaan, hebben vaak den bevelhebber eener vesting tot reden of tot voorwendsel gediend om zijne vesting over te geven, en dus den aanvaller tot eene uitkomst gebragt, die hij met een geregeld beleg alleen na veel grooter tijdsverloop en met grooter opofferingen zou verkregen hebben.

Maar zulk eene uitkomst is altijd een gevolg van de zwakheid des verdedigers, eene zwakheid, die door de strengheid der krijgswet moet worden tegengegaan; - men weet, dat Napoleon in 1809 den Franschen bevelhebber van Vlissingen ter dood wilde laten veroordeelen, omdat deze door het bombardement dier stad zich had laten bewegen tot hare overgave. - Heeft de aanvaller te doen met een krachtig en standvastig verdediger der vesting, dan zal het bombardement weinig baten en den aanvaller zelfs meer kwaad doen dan goed: vruchteloos is dan eene aanzienlijke hoeveelheid munitie verbruikt en men zal de burgerij tegen zich verbitterd hebben door het verwoesten harer huizen; was die burgerij anders onzijdig, nu zal zij misschien vijandig zijn. Het goede of kwade van een bombardement wordt dus wel een weinig door de uitkomst bepaald, zoo als bij meer wereldsche zaken. Het bombardement tegen eene vesting, die alleen militaire gebouwen bevat, is stellig geoorloofd; en er is wel wat overdrijving geweest in het verwijt, dat men, bij het beleg van de Citadel van Antwerpen in 1832, daarover aan de Franschen heeft gedaan, dat zij, voornamelijk door een rusteloos bombardement, de overgave van die sterkte hebben bewerkt. Het is vooral tegen eene vesting, die maar kleine binnenruimte heeft, dat een bombardement een

afdoend aanvalsmiddel is; - dit was nu het geval hier te Fredericia, eene kleine stad, die ook slechts eene kleine bevolking bevatte. Het is dus moeijelijk om over dat bombarderen van Fredericia door de Duitschers eene bepaalde afkeuring uit te spreken; het is moeijelijk om de juiste grenzen aan te wijzen, tot hoe ver men mag gaan, en te zeggen wat een geoorloofd oorlogsmiddel is en wat een niet te regtvaardigen wreedheid.

Den 11^{den} Fehruarij komt prins Frederik Karel met het Pruissische legerkorps over de verschanste stelling van Düppel, het laatste sterktepunt dat de Denen in Sleeswijk bezet hielden, en het tooneel van een langdurigen kamp, eindigende met eene schitterende zegepraal der Pruissische wapenen. Kortelijk zullen hier de afwisselende gebeurtenissen van dien kamp, de oorzaken van die zegepraal opgenoemd worden.

De verschanste stelling van Düppel vormde een zoogenaamde *linie met tusschenruimten*, dat wil zeggen, een stelsel van alleen liggende, maar in onderling verband staande schansen. Die schansen, ten getale van tien - zeven in eene eerste linie en drie in eene tweede - omgeven een hoekje van het vasteland van Sleeswijk, tegenover het eiland Alsen en de daarop gelegene stad Sonderburg; zij hadden eene uitgestrektheid van een klein uur gaans en sloten links aan het Venningbond, een inham van de Oostzee, en regts aan den Alssond, den zee-arm die het eiland Alsen scheidt van het vasteland van Sleeswijk; bij de stad Sonderburg waren over de Alssond twee bruggen geslagen, beschermd door een verschanst werk of bruggenhoofd. De schansen van Düppel waren aardenwerken met drooge grachten; de meesten waren gesloten werken en inwendig voorzien van een blokhuis; enkele echter waren open in de keel, of achterzijde, en zonder blokhuis.

De waarde van verschansingen hangt, zoo als natuurlijk is, voor een goed gedeelte af van de hoeveelheid geschut, die daar aanwezig is, en van de sterkte der troepenmagt, die voor de verdediging kan dienen. De tien schansen van Düppel waren in alles gewapend met 84 vuurmonden, en rekent men de wapening mede van het bruggenhoofd en van de batterijen, die bij Sonderburg en op het eiland Alsen tot de verdediging der stelling konden medewerken, dan was het geheele getal stukken geschut 128. De sterkte der legermagt, die tot verdediging van die stelling werd aangewend, is niet met juistheid op te geven, omdat wel het getal bataillons en escadrons genoemd

wordt, maar niet de sterkte van ieder dier afdeelingen; het waarschijnlijkste is echter, dat het Deensche leger te Düppel wel ongeveer 20,000 man sterkte had, maar het cijfer van 30,000 man niet heeft bereikt.

Ziedaar eenige bijzonderheden omtrent de stelling, van wier bezit Denemarken's toekomst zoude afhangen. Enkele aanmerkingen over die stelling zullen hier op hare plaats zijn.

Die stelling was zeer sterk; zij was voor een leger een uitmuntend verschanst slagveld. Zelfs bij eene sterkte van maar 20,000 man zou het Deensche leger hier gerust slag hebben kunnen leveren aan eene dubbel sterke Pruissische magt; de kansen op de overwinning zouden in zulk een geval geheel aan de zijde van het Deensche leger zijn geweest, en viel het anders uit, moest het Deensche leger den strijd opgeven, dan kon het, beschermd door het bruggenhoofd, tegenover de stad Sonderburg, ongehinderd zijn terugtogt op het eiland Alsen verrigten. Een stormenderhandsche aanval, zonder eenige andere voorbereiding, zou dus de verschanste stelling van Düppel denkelijk niet hebben doen bezwijken; aan zulk eene handeling schijnen de Pruissen ook zelfs niet eens gedacht te hebben; zij bleven geruimen tijd werkeloos voor de stelling, en dit reeds is een groot voordeel, dat de verschansingen van Düppel aan de Denen hebben opgeleverd.

Maar hadden die verschansingen nog niet aan andere voorwaarden moeten voldoen? Hadden zij niet evenzeer tegen een beleg bestand moeten zijn, als tegen een stormenderhandschen aanval? - Het groote belang, dat er voor Denemarken in gelegen was om meester te blijven van dit punt op het vasteland, maakt het onmogelijk die vragen anders dan bevestigend te beantwoorden. Ja, men had het geval moeten voorzien, dat die stelling bij Düppel het doel zoude zijn, niet van een geweldigen aanval, maar van een geregeld beleg; men had die stelling zoodanig moeten inrigten, dat zij ook daartegen bestand had kunnen zijn; men had door de ondervinding van den vroegeren oorlog van 1848-1850 het hooge gewigt van die stelling leeren inzien en dus gebruik moeten maken van het aantal jaren, dat er sinds dien tijd verloopen was om de versterkingen van Düppel te verbeteren. - Dit heeft men niet gedaan: de Deensche regering heeft tijd en geld besteed aan het versterken van de onnutte Dannewerk-linie; eene linie, die men toch niet zou kunnen behouden, die men na weinige dagen aan

een overmagtig vijand zou moeten afstaan, die het zelfs gevaarlijk was te bezetten en te verdedigen; en de verschanste linie van Düppel, die men eene zeer groote, eene bijna onneembare sterkte had kunnen geven, die verwaarloost men! Ziedaar wat het Deensche krijgsbestuur als een groote misslag moet worden toegerekend.

De verschansingen van Düppel waren aardenwerken. Aardenwerken zijn verreweg te verkiezen boven die ontzettend hooge muren, waarin alleen onkundigen de sterkte van eene vesting kunnen zien; die muren worden spoedig vernield door het geschut van den aanvaller en slepen, instortende, de borstweringen die zij steunen, in den val mede; terwijl aarden borstweringen, zonder eenig metselwerk, oneindig beter bestand zijn tegen het geschutvuur. Men moet dus *aarden* werken hebben, niet alleen omdat zij minder duur, maar ook en vooral omdat zij veel beter zijn. Maar aardenwerken moeten toch tevens stormvrij zijn. Dit nu is bij ons gemakkelijk te verkrijgen, door de natte grachten, dat uitmuntende verdedigingsmiddel; maar bij de schansen van Düppel waren de grachten droog, en daar waren niet de minste maatregelen genomen voor eene grachtsverdediging: geen vuren, die de gracht bestreken, hetzij uit andere flankerende werken, hetzij uit galerijen of *palanken* in de gracht zelve; er was niets van dien aard. Aarden werken, willen zij een beleg doorstaan, moeten aan de verdedigers ook beschutting opleveren tegen het hevige vuur, dat met zulk een beleg gepaard gaat, vooral tegen het worpgeschut des vijands; zij moeten bomvrije gebouwen bevatten, waar de verdedigers veilig kunnen verblijven, tot op het oogenblik dat het oprukken van 's vijands stormkolonnen het geschutvuur van dien vijand doet ophouden en den verdediger weêr naar de wallen doet snellen. Daaraan was te Düppel niets gedaan; en het natuurlijk gevolg hiervan was dat, toen eenmaal het beleg begon en de Pruissische batterijen een hevig vuur openden op de Deensche schansen, de Denen daardoor groote verliezen leden, die zoozeer toenamen, dat men zelfs als beginsel had aangenomen, om gedurende het vuur der vijandelijke batterijen de schansen nagenoeg te verlaten, de bezettingen in de nabijheid houdende; - een gevaarlijke maatregel, die voor een gedeelte dan ook de oorzaak is geweest van den val der stelling bij Düppel.

Maar niet zoo dadelijk kwam het tot die belegering, en de

Pruissen lieten een geruimen tijd verloopen, alvorens daartoe over te gaan; reeds den 11^{den} Februarij staat het legerkorps van prins Frederik Karel voor de stelling van Düppel, en eerst in den nacht van den 29sten Maart, dus bijna zeven weken later, vangt de belegering aan, het openen van de eerste parallel. Die traagheid is moeijelijk te regtvaardigen; men zegt dat het belegeringsgeschut met de noodige materialen nog moest worden aangevoerd; maar teregt merkt Rüstow hierop aan, dat als men spoorwegen heeft, die aanvoer het werk is van eenige weinige dagen; men beroept zich ook daarop, dat de weersgesteldheid ongunstig was; maar ook hierop antwoordt Rüstow, dat het slechte weer de Denen niet verhinderde aan hunne schansen te arbeiden. Waldersee, een van de Pruissische schrijvers over dezen oorlog, beweert dat, toen de Pruissen voor de stelling van Düppel kwamen, zij van die stelling nagenoeg niets wisten en haar eerst later leerden kennen; maar dit bewijst niets ten voordeele van het Pruissische krijgsbestuur, dat omtrent een zoo gewigtig punt zoo onkundig was gebleven; en bovendien, men heeft geen zes of zeven weken tijds noodig om zulk eene stelling te verkennen. In één woord, die tijdverspilling van 11 Februarij tot 29 Maart is bij de Pruissen moeijelijk te verklaren, en schijnt wel als een misslag te moeten worden beschouwd.

Hebben nu de Denen goed gebruik gemaakt van die tusschenpoos van bijna zeven weken, die hun door de werkeloosheid der Pruissen werd geschonken? - neen, dat hebben zij niet; en dat zij dit niet hebben gedaan, kan als een gegronde beschuldiging tegen het Deensche legerbestuur worden aangevoerd, onverschillig wie de verantwoording van dat legerbestuur dan ook draagt; want waar het legerhoofd zoo ieder oogenblik voorschriften van de regering ontvangt, is het moeijelijk om te zeggen, wat de handeling is van het legerhoofd, en wat de handeling van de regering. Genoeg; er is toen aan de Deensche zijde niet goed gehandeld. De Russen, die Sebastopol versterken en in staat van verdediging brengen, terwijl de vijand reeds voor die vesting is en haar met zijn geschutvuur teistert, toonen door dit voorbeeld aan, wat de Denen bij Düppel hadden kunnen en moeten doen, - bij Düppel, waar men op Sebastopol het voordeel had van in ongehinderde gemeenschap te zijn met het overige des lands, en waar weken verliepen eer de schansen 's vijands kanonvuur hadden te verduren. Men had uitbreiding en sterkte moeten geven aan de reeds bestaande

werken, en van het bruggenhoofd tegenover Sonderburg eene sterke vesting moeten maken, die men had kunnen behouden zelfs na het verlies van de voorliggende schansen; men had die schansen in verband moeten brengen met de werken van dat bruggenhoofd, zoodat de terugtogt van de verdedigers der schansen op het réduit altijd verzekerd bleef: men had, in één woord, evenzeer verdedigingswerken moeten opwerpen als de belegeraar aanvalswerken; - eene bezetting van 20,000 man, goed aangewend, kan veel tot stand brengen.

In stede daarvan hebben de Denen hun tijd doorgebragt met werkzaamheden van een ondergeschikt belang, soms van een twijfelachtig nut. Dat zij het terrein vóór de schansen zuiverden van heggen en andere dekkende voorwerpen; dat zij de toegangen tot de schansen belemmerden door het graven van wolfskuilen en het plaatsen van Friesche ruiters, verhakkingen, palisaderingen enz., dat was natuurlijk zeer goed; maar dat was niet voldoende; men had meer, veel meer moeten doen. Men verbond de verschillende schansen door loopgraven voor infanterie; dat gaf het voordeel, dat men nu bedekt van de eene schans naar de andere kon komen; maar anders waren die loopgraven van een twijfelachtig nut: tegen een vijandelijken stormaanval waren zij in het minst niet bestand, en zij belemmerden de aanvallende bewegingen die de Denen zelve wilden verrigten.

Den 18^{den} Februarij doen de Pruissen eene soort van verkenning van de stelling van Düppel, en herhalen dit op volgende dagen; dit geeft aanleiding tot kleine onbeduidende gevechten. Maar eindelijk komt het Pruissische belegeringsgeschut aan, en omstreeks half Maart beginnen de batterijen van den aanvaller het vuur tegen Sonderburg en tegen de schansen van Düppel. In den nacht van den 29sten Maart worden de loopgraven geopend, als bij de geregelde belegering van eene vesting. Eene poging der Pruissen om in den nacht van den 28sten Maart de schansen te vermeesteren door een stouten geweldigen aanval, en daardoor de inspanningen en het tijdverlies van een beleg te besparen, was geheel en al mislukt: de Denen hadden hunne vijanden met een niet onbelangrijk verlies teruggeslagen.

De eerste parallel in den nacht van den 29sten Maart geopend, was 1000 à 1200 pas verwijderd van de schansen der Denen: die afstand is grooter dan de afstand voorgeschreven door de oude meesters in de belegeringskunst; een noodwendig gevolg van de grootere uitwerking der vuurwapens van onze dagen

boven de uitwerking der vuurwapens uit den tijd van Vauban. In het begin van April wordt eene tweede parallel begonnen; een paar dagen later een derde, en eindelijk in den nacht van den 13^{den} April eene vierde, die nog 3 à 500 pas verwijderd blijft van de vijandelijke schansen. Die werkzaamheden geven aanleiding tot verschillende kleine gevechten. De Pruissische batterijen, gedurig toenemende in aantal, waren ten laatste met 121 vuurmonden gewapend; gedurende den ganschen loop van het beleg en zelfs vroeger, waren die batterijen onophoudelijk werkzaam tegen de Deensche schansen, tegen de stad Sonderburg en zelfs tegen de batterijen op Alsen. Dit geschutvuur, zoolang voortgezet en goed onderhouden, deed groote uitwerking: een aantal vuurmonden der Denen werden daardoor gedemonteerd, in de schansen en in Sonderburg veel verwoesting aangerigt, en een groot getal der verdedigers gedood of gewond.

Was de aanval der Pruissen krachtig en goed, men kan niet hetzelfde zeggen van de verdediging door de Denen: die heeft veel te wenschen overgelaten. Men bepaalde er zich toe met 's vijands geschutvuur zooveel mogelijk te wederstaan; maar zelf aanvallen, dat deed men niet; geheel lijdelijk bleef de verdediging. Dat een lijdelijke verdediging eene slechte handeling is, weet iedereen; want daardoor wordt ontmoediging gebragt onder de troepen, die beginnen in te zien dat zij alle hoop op het behalen van eene overwinning moeten opgeven, en niets anders kunnen doen dan het oogenblik der nederlaag zoolang mogelijk uit te stellen. Men is soms wel gedwongen tot dit lijdelijke der verdediging, wanneer men maar te beschikken heeft over eene bezetting van geringe sterkte, en dus daarmeê spaarzaam moet zijn en zich zoo weinig mogelijk aan verliezen moet blootstellen; maar dit was hier te Düppel met de Denen *niet* het geval.

Wanneer men over eene bezetting van 20,000 man heeft te beschikken, - wij nemen hier de minste sterkte voor de Denen - dan kan men gemakkelijk met 15,000 man, al was het maar met 10,000 man, een grooten uitval doen; men kan zich plotselings en verrassend daarmeê op den vijand werpen; men kan een veldslag leveren als de Russen te Inkermann. 't Is waar, men kan geslagen worden als die Russen bij Inkermann; maar dan is er nog niets verloren; men keert binnen de vesting terug; men heeft de troepen geleerd den vijand in het open veld onder de oogen te zien; men heeft moed en zelfvertrouwen bij

die troepen opgewekt. Maar de kans was er ook, dat men, in stede van geslagen te worden, overwinnaar bleef; dat men ten minste voor het oogenblik overwinnaar bleef; dat men een oogenblik veld won; dien kleinen afstand - 1000 à 1200 pas - tusschen de eigen stelling en 's vijands aanvalswerken aflegde; doordrong tot die aanvalswerken, die vermeesterde, 's vijands geschut veroverde, en zoo een aanmerkelijke vertraging in het beleg teweegbragt, indien men het al niet geheel deed opbreken. Die kans had men moeten beproeven; en dat de Denen dit niet gedaan hebben, is geheel en al te veroordeelen.

Het heeft bij de Denen aan goede aanvoering ontbroken; en zeer waar is, wat Rüstow daarover zegt (blz. 450): ‘wanneer op Alsen een jonge, ondernemende, onafhankelijke bevelvoerder had gekommandeerd, of welligt de koning zelf; wanneer hij veldheerstalenten had bezeten, zich ten spijt van zijn bisschoppelijken minister aan het hoofd had gesteld van dat kleine maar dappere leger, mogelijk hadden de Denen wonderen kunnen verrigten tegenover het overmagtige, dappere, voortreffelijk uitgeruste Pruissische leger, maar dat belemmerd werd door verschillende invloeden, welke zich in de staat- en krijgskundige aanvoering mengden. Doch onder de Deensche bevelhebbers onderscheidden zich weinigen boven velen van andere staande legers, welke dikwijls meer uitmunten door eene ingeprente en tot gewoonte geworden trouwe pligtsbetrachting en dienstsleur, dan door eene buitengewone of meer dan gebruikelijke werkzaamheid en eerzucht.’

Maar toen men den vijand zoo dag aan dag zag vooruitgaan; toen men zoo niets deed om dien vooruitgang te beletten; toen men zoo lijdelijk bleef; toen men zoo dag aan dag verliezen ondervond, de verdedigingsmiddelen zag verminderen, den moed van den soldaat zag verflaauwen; toen het oogenblik van eene bestorming der schansen met rassche schreden naderde, en het iedereen duidelijk was dat die bestorming de schansen moest doen vallen; toen had men verstand en voorzigtigheid moeten raadplegen, geen bestorming moeten afwachten, die noodwendig tot eene nederlaag zou leiden, maar de schansen tijdig moeten ontruimen, terug moeten trekken, eerst op het bruggenhoofd, later op Alsen, en zoo doende de Deensche strijdkrachten, de troepen, het geschut moeten behouden. Men had dan wel de stelling van Düppel verloren; maar men had dan toch weken lang den vijand opgehouden voor die stelling; men had daarbij geene groote verliezen ondergaan, geen nederlaag geleden. Een van twee:

òf verdedig Düppel op de meest krachtdadige wijze, doe groote uitvallen, lever groote gevechten; òf, blijft gij geheel lijdelijk bij die verdediging, breek haar dan ook in tijds af, zet haar niet tot het uiterste voort, ontruim in tijds de schansen. De eerste handeling is ontegenzeggelijk verreweg de beste; maar de tweede is ook nog zoo geheel slecht niet.

De generaal Gerlach schijnt werkelijk het voornemen te hebben gehad om de schansen van Düppel te verlaten, en reeds den 9^{den} April het voorstel daartoe te hebben gedaan aan de Deensche regering; maar den 13^{den} ontving de opperbevelhebber den stelligen last uit Kopenhagen, dat de schansen ‘tot het uiterste verdedigd moesten worden’; en op den 14^{den} kwam een telegram dien last bevestigen. De generaal Gerlach gehoorzaamde en bleef de stelling van Düppel bezet houden; dit gaf aanleiding tot de bestorming op den 18^{den} April en de nederlaag der Denen.

Die nederlaag komt dus niet ter verantwoording van Gerlach? Ja, of neen; al naardat men over de zaken oordeelt. Wij zijn van oordeel dat in groote, gewigtige omstandigheden een opperbevelhebber *niet* gehoorzamen moet, wanneer hij de volle overtuiging heeft, dat de bevelen, die de regering hem geeft, verderfelijk zijn voor de algemeene zaak; hij moet zijne eigene inzigten blijven volgen, en laat men dit niet toe, het opperbevel nederleggen.

Wij weten zeer goed dat de stelregel dien wij hier neêrschrijven, gevaarlijk is, en bij de toepassing oordeel en verstand vordert; het is dikwijls moeijelijk om met juistheid te beoordeelen wat goed en wat niet goed is; wie uit zich zelf handelt, neemt de verantwoording zijner daden op zich; gehoorzamen is altijd het veiligste. Daarom ook, wanneer een legerhoofd iemand is van gewone, mogelijk van bekrompen geestvermogens - zulke voorbeelden zijn er wel eens geweest - dan zullen wij hem zeggen: ‘handel niet in strijd met de u gegeven voorschriften, volg die naauwkeurig op; 't is waar, dat kan wel eens verderfelijk zijn voor de algemeene zaak, dat kan wel eens den ondergang van het vaderland na zich slepen; maar niemand kan *u* daaromtrent iets verwijten; *gij* hebt gehandeld zooals men u bevolen heeft; en bij de volksramp die uw land treft, kunt gij u ten minste daarmeê troosten, dat *uw* militaire naam zuiver en onbevlekt is gebleven.’ Zoo zoude men moeten spreken tegen hen, die niet de geschiktheid hebben tot eigen oordeel en tot

het uit zich zelf handelen. Maar tegen hem, die krachtvol en verstandig inziet wat goed is en daarnaar streeft; tegen hem, die niet slechts in naam, maar ook inderdaad legerhoofd is, moet men zeggen: ‘laat u niet binden of belemmeren door bevelen en voorschriften; ga uw eigen gang; volg de ingevingen van uwen geest; *gij* moet weten wat er gedaan moet worden; *gij* zijt de man die de verantwoording van alles draagt; ontvangt gij een last dien gij slecht en verderfelijk acht, leg dien ter zijde en verantwoord u met de uitkomst. Een opperbevelhebber is geen korporaal, die angstvallig aan zijn *consigne* verbonden is.

Den 18^{den} April 1864 heeft de bestorming en vermeestering van de Düppeler schansen plaats; de eerste groote zege, in den nieuweren tijd door de Pruissische wapenen bevochten, en de voorbode van de schitterende overwinningen van later. Die bestorming is voorbereid door een lang aanhoudend vuur van de Pruissische batterijen, dat het Deensche geschut in de schansen bijna geheel tot zwijgen brengt, borstweringen en andere verdedigingsmiddelen genoegzaam vernielt, en geduchte verliezen in de rijen der verdedigers doet ontstaan. Nadat de eerste ochtenduren voorbij zijn gegaan, zonder dat de aanvalskolonnen des vijands komen opdagen, meenen de Denen dat het dezen dag zich ook weder bepalen zal tot geschutvuur, en om aan dat vernielende vuur eenigzins te ontkomen, ontruimen de troepen de schansen en plaatsen zich eenigzins zijwaarts, waar zij minder blootgesteld zijn aan de kogels des vijands. Daar zijn zij, toen de bestorming hen verrast. Om 10 ure 's ochtends houdt het Pruissische geschutvuur op; en oogenblikkelijk daarna dagen zes stormkolonnen - 8000 dappere soldaten, door dappere aanvoerders geleid - uit de loopgraven op, en snellen met onstuimigheid naar de Deensche schansen van de linkerzijde der linie.

Een hevige maar korte strijd heeft daar plaats. De Denen, verrast door de onverwachte verschijning des vijands, hebben maar even den tijd om hunne schansen weêr te bezetten, toen daar de Pruissen de wallen beklimmen. Aan weerszijden wordt met groote dapperheid gestreden; maar de Denen, verrast, uitgeput van vermoeijenis, en verzwakt door de verwoestingen die 's vijands geschutvuur in hunne rijen heeft aangerigt, moeten spoedig zwichten voor de overmagt; want de eerste 8000 Pruissische bestormers worden op den voet gevolgd door eene even sterke reserve. De Deensche linie wordt doorgebroken, enkele der schan-

sen bezwijken, en het voorzetten van de verdediging der andere dient alleen om de verdedigers geheel te doen afsnijden door den onstuimig voortdringenden overwinnaar; die verdedigers, van terugtogt beroofd en buiten de mogelijkheid om den wederstand langer voort te zetten, worden genoodzaakt de wapenen neder te leggen. Om 12 uur zijn reeds al de schansen in de magt der Pruissen; en het gevecht is met zooveel snelheid gevoerd geworden, dat Gerlach, het Deensche legerhoofd, den tijd niet heeft om de strijdplaats te bereiken, maar van Sonderburg, van de overzijde der Alssund, de nederlaag der zijnen aanschouwt. Ook het bruggenhoofd wordt ontruimd door de Denen, die de bruggen afbreken en op Alsen terugtrekken. Omstreeks twee uur of half drie heeft de kamp zoo goed als opgehouden.

Die strijd van den 18^{den} April was voor de Denen eene zware nederlaag; in weinige uren was de geheele verschanste stelling van Düppel met meer dan honderd vuurmonden, vermeesterd; en het Deensche leger had een verlies ondergaan van bij de 5000 man, terwijl het verlies der overwinnaars maar een vierde daarvan bedroeg. Prins Frederik Karel en zijne Pruissen hadden regt, om zich te beroemen over zulk eene uitkomst.

De nederlaag der Denen is niet te wijten geweest aan zwakheid der troepen; die troepen hebben ten volle hun pligt gedaan; zij hebben met dapperheid gestreden, en zij, die in dien strijd vielen, zijn met eere gevallen. Maar het Deensche leger was ontmoedigd; de verdedigers der schansen hadden last zich daar tot het uiterste te verdedigen, doch zij wisten tevens dat men van die verdediging niets goeds verwachtte en dat men reeds begonnen was eenige der beste vuurmonden uit de schansen naar Alsen over te brengen; de Deensche soldaat had de overtuiging dat de schansen verloren moesten gaan, dat hij geslagen moest worden: - behaal eens eene overwinning met soldaten, bij wie zulk eene overtuiging bestaat!

De bestorming was ook verrassend geweest voor de Denen, en er is reeds gezegd, dat de bezettingen der schansen nog daar buiten stonden om zich eenigzins te onttrekken aan de werking van 's vijands geschutvuur en de schansen bijna onbezet waren, op het oogenblik dat de Pruissische stormkolonnen oprukten; de reserve van Alsen kwam daarom ook te laat aan, en de opperbevelhebber verscheen eerst bij het einde van den strijd, toen de nederlaag der zijnen reeds eene besliste zaak was. Rüstow schrijft dat verrassende van de bestorming ook voor een gedeelte

toe aan de zorgeloosheid van de Deensche voorposten; gedurende den loop van het beleg was men als het ware stilzwijgend overeengekomen, dat de wederzijdsche voorposten elkander met rust zouden laten; er had geen vuren plaats op de schildwachten die zich onvoorzigtig bloot gaven; de gang der patrouilles werd zeldzaam, en er werden geen kleine aanvallende bewegingen gedaan om de tegenpartij te verontrusten. Dat alles maakte natuurlijk de voorposten minder oplettend, meer zorgeloos; dat alles begunstigde dus eene verrassing, een plotselingen aanval; en daar de Denen van elke aanvallende handeling bleven afzien, zoo was die gesteldheid van zaken bij de voorposten alleen in het voordeel van de Pruissen.

Na de vermeestering van de stelling bij Düppel, besloot men aan de Duitsche zijde het eiland Alsen vooreerst ongemoeid te laten, maar met de hoofdmagt noordwaarts te trekken, om Fredericia te belegeren en Jutland te veroveren; een Pruissisch legerkorps, onder prins Frederik Karel, zou intusschen te Düppel blijven en in de landstreek het Sundewitt, om de Denen te Alsen in bedwang te houden. Het scheen dus alsof er bij Fredericia eene herhaling van de verdediging van Düppel zou plaats hebben, maar met veel gunstiger kansen voor de Denen, daar Fredericia eene vesting is die den vijand veel beter het hoofd zou kunnen bieden, dan de onweerbare schansen van Düppel dit vermogten; in het ongunstigste geval kon men er toch op rekenen, hier geruimen tijd de kansen van den oorlog onzeker te maken. Maar het is alsof de nederlaag van Düppel de Deensche regering met waanzin heeft geslagen; den 26sten April ontvangt Lunding bevel Fredericia te ontruimen, en drie dagen later bezetten de Oostenrijkers die vesting, waar zij, behalve ander materieel, 222 stukken geschut vinden.

Voor die ontruiming van Fredericia is geen verstandige reden te vinden; het is eene handeling die niet alleen onverantwoordelijk, maar zelfs onbegrijpelijk is. Er is niet de minste grond voor om de Deensche ministers te verdenken van hun vaderland te hebben verraden; maar waren zij verraders geweest, zij hadden niet anders kunnen handelen dan zij hier deden.

Het vasteland van Denemarken was toen bijna geheel veroverd

door de wapenmagt des vijands; de eilanden bleven over, en daarvoor was nog weinig te vreezen, zoo lang dat land het meesterschap ter zee behield. Maar het was niet geheel zeker, of dat meesterschap behouden zoude blijven.

Pruissen's zeemagt, 't is waar, was toen nog niet veel te duchten; en zijne kleine oorlogsvaartuigen, die onder het bevel van prins Adalbert en van den schout-bij-nacht Jachmann, in de Oostzee, bij het eiland Rugen, den 17^{den} Maart een gevecht waagden tegen de grootere Deensche oorlogschepen, braken dien strijd spoedig af, en zochten en vonden hun behoud in hunne meerdere snelheid van vaart, die hen de veilige haven weêr deed bereiken.

Maar uit de Middellandsche zee kwam eene sterkere zeemagt opdagen, en dreigde met meer gevaar. Oostenrijk had in de laatste jaren aan zijne oorlogsvloot eene aanmerkelijke uitbreiding gegeven, en zond nu een sterk smaldeel daarvan naar de Noordzee, om ook aan die zijde Denemarken aan te randen. Dat smaldeel ontleende vooral waarde aan zijn stouten en bekwamen aanvoerder, Tegethof, wien twee jaren geleden de overwinning bij Lissa met welverdienden oorlogsroem heeft omkransd. In 1864 was het krijgsgeluk dien uitstekenden vlootvoogd nog niet zoo gunstig: den 8sten Mei bij Helgoland door den Deenschen vlootvoogd Svenson aangevallen, onderging de Oostenrijksche bevelhebber eene nederlaag; het was echter slechts eene halve nederlaag, en waarbij de Oostenrijksche marine, met groote veerkracht door zeer dappere vijanden aangevallen, ook van hare zijde dapperheid had betoond en de wapeneer ongekrenkt had gelaten. Spoedig zouden andere Oostenrijksche oorlogsvaartuigen in de Noordzee verschijnen, en het twijfelachtig maken, of de Deensche vloot voortdurend de Deensche eilanden zou kunnen waarborgen tegen elken aanval.

De ontmoedigde Deensche regering roept de bemiddeling van andere mogendheden in, om de krijgsverrigtingen door een wapenstilstand te doen afbreken, en intusschen, in eene zamenkomst te Londen, over de voorwaarden van den vrede te onderhandelen. Den 12^{den} Mei wordt die wapenstilstand gesloten; de Londensche conferentie komt bijeen, maar het gelukt haar niet den vrede tot stand te brengen, en den 26sten Junij worden de vijandelijkheden hervat.

Slechts kort duren die vijandelijkheden, en het heeft al den schijn alsof men aan de zijde van Denemarken wanhoopt aan de

mogelijkheid om den oorlog langer voort te zetten; alles is daar moedeloos en radeloos; er is noch geestkracht noch verstand meer te vinden. Jutland wordt vermeesterd door de Duitsche legers; dit zegt minder, dit was te verwachten; maar de vermeestering van het eiland Alsen (29 Junij) door de Pruissen onder den generaal Herwarth von Bittenfeld, is even schandelijk geweest voor de Denen als roemrijk voor hunne overwinnaars. De Deensche generaal Steinmann had toch op dit eiland eene magt van 11 à 12,000 man; hij had al den tijd gehad om zich daar ter verdediging in te rigten; hij had, behalve andere oorlogsvaartuigen, een pantserschip, de Rolf Krake, ter zijner beschikking; en toch laat hij de Pruissen bijna ongehinderd den Alssond overtrekken; hij laat hen landen, zich uitbreiden, de Denen terugslaan, het eiland vermeesteren; en het is alsof hij zich gelukkig rekent, ten koste van het verlies van ruim 2000 man, met het overige zijner magt Alsen te kunnen verlaten, dat aan de Pruissen maar een verlies van 3 à 400 man heeft gekost. Zonder den roem van den overwinnaar te kort te doen, kan men toch zeggen dat hier zwakheid of onverstand aan de zijde van de verdediging moet hebben plaats gehad. Het is het eenige wapenfeit in dezen oorlog dat niet eervol geweest is voor het Deensche leger: de nederlaag bij Düppel, het ontruimen van Fredericia, zijn de schuld geweest van de regering; hier, te Alsen, heeft het leger of zijn aanvoerder schuld. Het is alsof toen bij de Deensche regimenten de meening heerschende is geworden: waartoe dient het dat wij nog langer strijden, nog langer ons bloed storten? onze zaak is toch verloren; wij worden, zonder nut, opgeofferd door een onbekwaam bewind; meening, die onder de bestaande omstandigheden zeer goed is te begrijpen, maar die toch altijd afkeuring en veroordeeling verdient.

Denemarken verklaart zich overwonnen en sluit den vrede dien zijne vijanden het voorschrijven; het regt zwicht hier weer voor het geweld; niets ongewoons bij de wereldsche zaken! Zal eenmaal Denemarken met goed gevolg den kamp kunnen hervatten? De woorden des Deenschen konings, waarmede hij zijn volk den nadeeligen vrede aankondigde, wijzen eenigzins daarop: ‘veel is verloren, maar de hoop niet, en de toekomst behoort aan degenen die weten te volharden.’ Wat die toekomst zal aanbrengen, kan niemand voorspellen; toch wijst de waarschijnlijkheid op den aanstaanden geheelen val van de Deensche monarchie.

Ieder volk heeft zijn tijdperk van verval, zijn uur van ondergang, even als het zijn uur had van ontstaan, zijn tijdperk van aanwas, bloei en grootheid; bestendig is niets op aarde. Maar al erkent men al het onvermijdelijke van die harde wet, toch belet dit niet, dat een diep gevoel van weemoed de ziel overmeestert, wanneer men ziet hoe een glorievolle monarchie, hoe een edel volk ten ondergang neigen en te niet gaan. En wel moet hij een vreemdeling zijn in de geschiedenis, die niet weet dat de Deensche monarchie een glorievolle monarchie, dat het Deensche volk een edel volk is geweest. Die koningen van Denemarken, wier roemruchte feiten de geschiedenis heeft geboekt, zijn grootsche heldengestalten geweest; wetgevers, legerhoofden, veroveraars telt men onder hen; vele hunner hebben zich een onvergankelijken naam gemaakt; hun land hebben zij met magt en grootheid omgeven; geheel Skandinavië heeft hun scepter gehoorzaamd; Duitschland hebben zij voor hunne wapenmagt doen vreezen; en met de republiek der Vereenigde Nederlanden - toen die republiek eene groote mogendheid was - hebben zij als gelijken gehandeld. Zelfs de ondeugden en misdaden van Denemarken's regenten hebben vaak het voorregt gehad van, door den tooverstaf der poëzij aangeraakt, een diepen en onvergetelijken indruk op de nakomelingschap te maken: de dwingeland Christiërn leeft evenzeer in aller herinnering als de beruchtste wreedaards der oudheid; en Struensee's rampzalige dood is door de gansche wereld evenzeer bekend als de sombere drama's van het geslacht van Atreus, of als de rampzaligheden van het huis der Medicis.

Niemand zoekt in de geschiedenis van Denemarken's koningen en van Denemarken's volk naar idealen; want alle menschelijke grootheid is vermengd met gebreken en verkeerdheden. Kan men op de daden van Denemarken's regeerders soms gegronde veroordeelende aanmerkingen maken, even zoo lijdt het geen twijfel dat in het volkskarakter der Denen wel eens schaduwzijden zijn aan te wijzen; maar wat zegt dit? de volmaaktheid te eischen, is een dwaze en ongerijmde eisch. Hij, die met billijkheid en zonder vooroordeel ziet wat het Deensche volk geweest is en nog is, zal moeten erkennen dat het een goed, zedelijk, krachtig volk is geweest; een volk dat zich altijd door vaderlandsliefde heeft gekenmerkt, waarin altijd heldengeest heeft geflikkerd; een volk dat zich roemvol heeft on-

derscheiden in kunsten en wetenschappen, dat de zaak der beschaving met kracht heeft voorgestaan, en dat met ijver heeft gearbeid aan de ontwikkeling der menschheid. Het Deensche volk heeft zijne taak in de wereldgeschiedenis op eervolle wijze volbragt; en moet het eenmaal verdwijnen, het zal eene roemrijke herinnering achterlaten.

Denemarken geniet de algemeene sympathie, al is het dat die tot heden onvruchtbaar is gebleven en zich niet door daden heeft geuit; die sympathie is gedeeltelijk toe te schrijven aan de verontwaardiging, opgewekt door het onregt door Denemarken's vijanden gepleegd. De oorlog, in 1864 door Pruissen en Oostenrijk begonnen, is niets anders geweest dan eene toepassing van het vuistregt, niets anders dan eene aanwending van het ruwe geweld, om door roof te vermeesteren, wat niet op wettige wijze kan worden verkregen. Laat het zijn, dat Denemarken de rampen, die het in 1864 troffen, voor een gedeelte aan eigen schuld heeft te wijten; al was die schuld honderd maal grooter, dan zou daardoor nog niet in het minste de handeling van Pruissen en Oostenrijk geregtvaardigd worden; evenmin als de misdaad van Polen's verdeeling geregtvaardigd wordt door de omstandigheid dat Polen slecht werd geregeerd; - wanneer ik 's nachts mijn huis niet goed sluit, dan is het míjn schuld als ik bestolen word; maar die schuld regtvaardigt daarom de dieven niet! In het misbruik maken van magt, in het plegen van onderdrukking en geweld, in het met voeten treden van alle beginselen van billijkheid en regt, is iets dat stuit, iets dat in het hart van ieder regtgeaard mensch toorn en verontwaardiging opwekt en hem eene welverdiende veroordeeling doet uitspreken over zoo gewetenlooze handeling. Ieder mensch haat het onregt, zelfs waar het alleen anderen treft; hoeveel te meer zal hij het haten, wanneer hij zelf er door bedreigd wordt.

En ook wij worden door dat onregt bedreigd. Wat gisteren met Denemarken gebeurd is, kan morgen met ons gebeuren; daarom is het goed nog met een enkel woord te verwijzen op de ware oorzaak, waaraan Denemarken in 1864 de rampen had te wijten, die het troffen.

De oorzaak van de voor Denemarken noodlottige uitkomst van de worsteling van 1864, moet niet gezocht worden in de groote overmagt des vijands; men moet niet zeggen, dat die overmagt geen andere uitkomst toeliet: wel degelijk had Dene-

marken den oorlog tegen Duitschland met goed gevolg kunnen volhouden, wanneer maar krachtiger en verstandiger mannen de zaken hadden bestuurd. Het Deensche volk, het Deensche leger hebben bij dezen oorlog hun pligt gedaan, en dit is veel; het is alleen de Deensche regering die te kort geschoten is in hare taak. Die regering had reeds voor jaren het verdedigingsstelsel beter moeten regelen; zij had de zeemagt sterker moeten maken; zij had de hulpmiddelen des lands niet moeten verspillen aan die slechte verdedigingslijn van het Dannewerk, maar die hulpmiddelen moeten gebruiken om Düppel of een ander gedeelte van Sleeswijk's oostkust tot eene onneembare legerstelling te maken; zij had aan het hoofd der Deensche strijdkrachten een bekwaam legerhoofd moeten plaatsen, en hem volle vrijheid van handelen moeten laten; zij had nooit het dwaze bevel moeten geven om Düppel nog te blijven verdedigen, toen dat voor geen verdediging meer vatbaar was; en nooit het schandelijk bevel om Fredericia te ontruimen, toen daar nog langen tijd de heldhaftigste tegenstand kon worden geboden. In één woord, gaat men den geheelen gang van zaken na, dan ziet men dat in 1864 Denemarken bezweken is door de schuld van zijne regering.

Ga de geschiedenis na, en gij zult altijd vinden, dat waar een volk bezwijkt, dit te wijten is aan eene zwakke of slechte regering. Polen, toen het viel, had tot koning den karakterloozen minnaar van Catharina II; bij ons was in 1795 de zwakke Willem V; toen Venetië in 1797 bezweek, was de regering der republiek zoo slecht, als men zich maar kan voorstellen; en zelden hebben jammerlijker wezens den scepter gezwaaid, dan de koningen die over Spanje en Portugal heerschten, toen Napoleon's legers die landen overheerden. De koningen moeten beter aan hunne roeping beantwoorden, wil hun bestaan gewettigd zijn; een koning is niet daar, om bij feesten en optogten te schitteren en te pralen, maar om in dagen van nood zijn volk aan te voeren, het met heldenmoed te bezielen, en op krachtige en verstandige wijze dát te doen, wat het land voor vreemde overheersching vrijwaart.

Wat heeft Nederland uit dien Deenschen oorlog te leeren? dit: zich met even veel dapperheid en vaderlandsliefde te verdedigen als het Deensche leger en het Deensche volk hier bij meer dan ééne gelegenheid hebben doen blijken; maar met meer verstand die dapperheid en die vaderlandsliefde te leiden en aan

te wenden dan de Deensche regering hier heeft gedaan. Wij hebben gunstiger kansen voor de verdediging dan Denemarken; wij zijn sterker, wij hebben meer hulpmiddelen, betere verdedigingslijnen, meer geld, die zenuw van den oorlog; en wat een voorname zaak is, wij worden geregeerd door een stamhuis, dat door een lang en glorievol verleden met ons is verbonden, en dat met Nederland moet staan en vallen; die argwaan, die volgens sommige opgaven in Denemarken schijnt bestaan te hebben ten aanzien van het koninklijke stamhuis, is bij ons een onmogelijkheid. Denemarken's val in 1864 is niet het noodwendig gevolg geweest van de groote overmagt zijner vijanden: hij is te weeg gebragt door het verkeerde beleid van hen die in Denemarken het hoog gezag in handen hebben gehad; weten wij dat verkeerde beleid te vermijden en ons te spiegelen aan de misslagen van onze naburen, dan kunnen wij, die sterker zijn dan Denemarken, ons met goed gevolg verdedigen tegen even groote overmagt als die, welke in 1864 dat rijk heeft aangevallen. Wij moeten dus waakzaam en verstandig zijn; maar wij hebben geen reden om aan onze toekomst te wanhopen.

's Hertogenbosch, 28 Maart 1868.
W.J. KNOOP.

Vijftig jaren der Duitsche bondsgeschiedenis.

V. Het Tolverbond. De Pruissische Bondspolitiek.

Welligt de grootste fout der Oostenrijksche bondspolitiek, waarin zich al het gebrekkige en oppervlakkige daarvan openbaarde, was gelegen in de geringschatting of geheele miskenning der natuurlijke gevolgen, waartoe die politiek leiden moest. Voor helderdenkende staatslieden ware het wel te voorzien geweest, dat de Duitsche natie aan de wetenschap en aan eene ideale staatkunde zou gaan vragen, wat de dwang van het werkelijke leven haar onthield. Evenzoo was het zonder zienersgave te bespeuren, hoe ligt de tegenstelling tusschen die bondsstaten waar het constitutionalisme aangenomen was, en die waar het stelselmatig geweerd werd, tot eene crisis in het Bondgenootschap leiden kon. Toch stelde de Oostenrijksche politiek zich tevreden met alleen openlijke verdeeldheid te weren en uitwendige rust te handhaven, terwijl zij alles voorbij zag, wat de gemoederen voor haar stelsel winnen kon. Nu mogt wel het gevaar, dat uit de bevordering der Duitsche nationaliteitsbegrippen door middel van wetenschap en letterkunde zou voortkomen, nog verwijderd zijn; het gevaar dat in de staatkundige tegenstelling van het constitutionele Duitschland tegen de hoofdmagten gelegen was, naderde al meer en meer. Maar het naastbij lag en dreigde de werkelijke nood, die in meerdere of mindere mate in alle bondslanden aanwezig was. En om dat gevaar te voorkomen, deed het Oostenrijksche stelsel niets, overtuigd dat de stilstandstheorie de beste van

alle theoriën was. Wat er nu gebeuren moest, indien het heerschende stelsel zelf, dat reeds zoo impopulair was, werd aangevallen, had men zich nimmer afgevraagd. Wat, indien de noodzakelijkheid een deel der regeringen tot zelfstandig handelen dwong? De materiele belangen wreken zich doorgaans het eerst en het krachtigst. En daar de bondsinstellingen zich volstrekt ontoereikend getoond hadden om die te bevredigen, moest in de plaats van den Bond, eene gemeenschappelijke werking van een deel zijner leden treden. Daar moest een breuk ontstaan in de zoo ijverig aangekweekte eenheid der regeringen: een gevaar, voor het stelsel van Oostenrijk, dreigender nog dan de impopulariteit der bondsinstellingen, wijl het naderbij lag, wijl een breuk tusschen de regeringen eene diepingrijpende anomalie in dat stelsel, de eerste stap tot verbreking van het werk van 1815 en 1820 was.

Sedert Oostenrijk zich ook de verijdeling van het 19de artikel der Bondsakte ten taak gesteld had, hadden de Duitsche staten de noodlottigste toestanden op het gebied der stoffelijke belangen doorleefd. Niet alleen waren er zoo vele verschillende handelsstelsels in werking, als er leden in den Bond waren, maar hier en daar waren ook de gewesten der staten door afzonderlijke tollinies afgesloten. In menig bondsland viel het bezwaarlijk zich in eenige rigting te bewegen, zonder op dergelijke liniën te stuiten[1]. Met nadruk werd op de vermeende tegenstrijdigheid der belangen, van den handel hier en van de nijverheid daar gewezen, alsof voor beide te zamen geene plaats ware in het Bondgenootschap. Men kan nog in het ‘Manuscript aus Süd-Deutschland’ zien, hoe ijverig bescherming voor de Zuid-Duitsche industrie werd ingeroepen, om den handel uitsluitend aan het Noorden, aan de Hanseaten te gunnen. De billijkheid vordert te erkennen, dat dergelijke begrippen, de beschermings- en verbodstelsels met hun onvermijdelijken nasleep, gelijktijdig in de meeste staten van Europa gehuldigd

1 Zoo was maar al te waar, wat een schrijver in de *Gegenwart* opmerkte: ‘Es gab Strecken in Deutschland, auf welchen der Frachtführer einer grösseren Zahl von Zollbehandlungen unterlag, als er Meilen zurücklegte. Die Flüsse wurden als eine göttliche Finanzmassregel von jedem Souverän betrachtet, dessen Gebiet sie wüschen. Die Geleitgelder der Feudalherren des Mittelalters lebten in den sogenannten Durchfuhrzöllen fort. Wer sie nicht bezahlen wollte, dessen Güter wurden weggenommen, wie vor 500 Jahren; nur dass die Reisigen Zollbeamte, der Raub Confiscation genannt wurde.’

werden. Maar juist de noodlottige uitwerking daarvan, de retorsiemaatregelen, waartoe men van staat tot staat wederkeerig zijn toevlugt nam, werkten mede om de oogen over de binnenlandsche toestanden te openen; en wij hebben reeds gezien hoe regeringen als die van Baden en Saksen-Weimar, even als bijzondere vereenigingen, begonnen waren met goed vertrouwen hervorming te dien opzigte van den Bond te vragen. Evenzoo is het ons gebleken, hoe dat vertrouwen beschaamd werd. En nu kwamen al spoedig enkele bondsregeringen, onder den indruk vooral der heilzame maatregelen, waarmede de Pruissische Staat voorging, tot het besluit om op haar eigen naam en ten eigen bate onderlinge overeenkomsten te treffen. De nood verbrak de bondswetten, of liever, stelde ze ter zijde. Wat Metternich op de Weener-Conferentie beweerd had, dat eene handelsvereeniging van geheel Duitschland eene onmogelijkheid was, zou nu bewaarheid worden, maar met het gevolg, dat hij niet gewild en niet voorzien had, de regtstreeksche uitsluiting van Oostenrijk.

Men zij er op bedacht hier de tegenstelling tusschen Oostenrijk en Pruissen, uit het oogpunt der Duitsche staatkunde, niet hooger te schatten dan zij verdient. Oostenrijk met zijne uitgestrekte en aaneengeslotene bezittingen was zich zelf genoeg, en kon zonder al te groot nadeel te lijden, zich een tijd lang op het handelsgebied zelfs van zijne Duitsche bondgenooten afzonderen; terwijl Pruissen. welks grondgebied hier en daar verspreid lag, daardoor met zoo vele Duitsche en vreemde staten in aanraking kwam, dat het er veeleer behoefte aan had, zijne handelsbetrekkingen te regelen op eene wijze die dezen niet afstootte. De eerste stap om tot een beteren toestand te geraken, werd door Pruissen gedaan bij zijne tariefwetten van 1818 en 1821, die het juiste midden hielden tusschen den vrijen handel en het verbodstelsel, dat tot dusver van kracht geweest was. Door die wetten werd ééne gelijke tolgrens getrokken om al de Pruissische bezittingen; zij beschermden de inlandsche nijverheid, maar stonden ook aan alle vreemde voortbrengselen in- en doorvoer en verbruik in den Pruissischen staat toe, en lokten eene meer algemeene verligting en vergemakkelijking van het verkeer uit, door daarbij het beginsel te huldigen van reciprociteit. Hier en daar, in Keur-Hessen in de eerste plaats, welligt ten gevolge zijner eigenaardige ligging tusschen de twee groote deelen der Pruissische monarchie,

gaf dat nieuwe stelsel aanleiding tot hevige retorsiemaatregelen; de kleinere geënclaveerde landen daarentegen zagen zich door de magt der omstandigheden allengs gedrongen het beheer van hun tolstelsel geheel aan Pruissen over te dragen. In 't algemeen echter, en tengevolge eener juistere waardering, oefenden de besluiten van dien staat eene aantrekkingskracht uit, die de eene Duitsche regering voor en de andere na noopte, zich uit vrije beweging daarbij aan te sluiten. Achtereenvolgens gingen de verschillende afzonderlijke vereenigingen, die Zuidelijke en Midden-Staten gevormd hadden, er toe over hetzelfde stelsel te huldigen, en maakten alzoo weldra 26 millioen Duitschers op materiëel gebied één vastgesloten geheel uit. Die uitkomst ontwikkelde zich echter onder den invloed van velerlei omstandigheden, en de gedragslijn welke door Pruissen te dien aanzien gevolgd werd, deed in de verte niet aan een vooraf beraamd plan denken. Te Carlsbad en Weenen met Oostenrijk eenstemmig in de opvatting der algemeene handelsaangelegenheden van Duitschland, toonde het volstrekt niet daarbij zijn eigen voordeel te zoeken. Niets anders bedoelende dan voor de regeling van zijn eigen handelsstelsel volledige vrijheid te behouden, trachtte het aanvankelijk regtstreeks noch zijdelings zijne Duitsche bondgenooten tot zich over te halen. De gunstige ontwikkeling van Pruissens inwendigen toestand deed het geene behoefte aan vereeniging gevoelen, of het moest zijn met de kleine geënclaveerde staatjes Anhalt en Schwarzburg; en zoo bleef van de Pruissische zijde alle initiatief tot aansluiting achterwege. Het handelscongres te Darmstadt liet de Pruissische regering onverschillig; zij deed niets om de onderhandelingen tusschen de Zuid-Duitsche staten over eene tolvereeniging tegen te werken. Wat meer is, toen Groot-Hertoglijk Hessen haar uitnoodigde om het verkeer tusschen beide landen door eene overeenkomst te verligten, had zij een afwijzend antwoord gegeven[1]. Die handelwijze strookte geheel met de algemeene politiek die Pruissen in den Bond volgde. Pruissen had zijn belang gezocht in eene naauwe vereeniging met Oostenrijk, ‘auf längere Zeit’[2]. Gezamenlijk hadden

1 Ranke, Hist. politische Zeitschrift, II, S. 114.
2 Zie de ‘Denkschrift über die Politik Preussens, von 1822’, in de *Wichtige Urkunden*.

zij zich tot taak gesteld, de éénheid in het Bondgenootschap te bewaren. Het zou dus niet dan schoorvoetende een stelsel inwijden, dat tot eerste gevolg hebben moest die eenheid te verbreken. Eerst toen Beijeren en Wurtemberg het omtrent een gemeenschappelijk handelsstelsel eens waren geworden, sloeg Pruissen niet langer het voorstel eener tolvereeniging met Hessen af, ten einde langs dien weg tot de Zuidelijke staten te naderen. Toen het eenmaal zoover gekomen was, ging Pruissen tot de vorming van het Tolverbond over, maar niet voordat het nog eene poging aangewend had om algemeene maatregelen door al de Duitsche staten gelijkelijk te doen aannemen.

Want het Tolverbond was een nader verbond in het Duitsche Bondgenootschap, wel is waar slechts uit tijdelijke overeenkomsten ontsproten, maar waarvan de aard deed voorzien, dat het eene blijvende instelling gold. Vrijheid van onderling verkeer, gemeenschappelijkheid van wetgeving voor handel en nijverheid, een wederkeerig ingrijpen op administratief gebied, weldra ook eenheid van munt, onderscheidden de nader vereenigde staten van hunne overige bondgenooten. En al werd ook hier, even als in het algemeene verbond, het beginsel der eenstemmigheid voor alle wezenlijke veranderingen aangenomen, het orgaan van het Tolverbond was en bleef scherp afgescheiden van dat, 't welk de Bondsakte van 1815 in het leven had geroepen. Het is waar, zonder beding van voorzitterschap of eenig ander voorregt, ging Pruissen het nieuwe verbond aan; regtens zou het niet eens de onderhandelingen leiden, die met het buitenland gevoerd zouden worden. Maar het was toch niet te ontkennen, dat, waar de kern van Duitschland, van den voet der Alpen tot aan de Oostzee, één tol- en handelsgebied uitmaakte, de hoofdmagt zich met der daad aan de spits stellen zou, gelijk ook al spoedig aan Pruissen de taak ten deel viel om in naam van het Verbond verdragen met vreemde rijken te sluiten. Zelfs de staatkundige gedachte vermengde zich onwillekeurig met de commerciële; het was er niet ver van af, dat men in een verbond, hetwelk op de stoffelijke belangen gevestigd was, eene vergoeding zien zou voor het gemis eener naauwere staatkundige vereeniging, zoo het daarvoor niet een natuurlijk uitgangspunt worden zou. Zoowel in als buiten Duitschland werd dit spoedig ingezien. Metternich had, zoover zijn invloed reikte, zwarigheden tegen Pruissen op-

geworpen. Het was Oostenrijk, dat te Darmstadt op de gevaarlijke strekking gewezen had, die eene aansluiting aan dien staat hebben zou. Oostenrijk had Keur-Hessen in het midden-duitsche verbond gedreven, om aldus Noord- en Zuid-Duitschland gescheiden te houden; het had te Carlsruhe gewerkt, met het doel Baden te weêrhouden van met Wurtemberg en Beijeren gezamenlijk tot het Tolverbond toe te treden. Welke beteekenis dat verbond in de oogen van het buitenland verkreeg, bleek uit den naijver, waarmede de handels-hegemonie, het tol-keizerschap van Pruissen besproken werd. De Fransche minister Polignac erkende later, de uitbreiding van het Pruissisch Tolverbond te hebben tegengewerkt. In Engeland gaf men vertalingen in het licht van de memories van Nebenius, om te doen uitkomen dat geen land krachtiger de nadeelige gevolgen zou ondervinden van hetgeen thans in Duitschland plaats vond. Het bekende staatsstuk van een Russisch minister van 1834, eindelijk, was eene poging om dat verbond te ondermijnen, door de kleinere Duitsche staten voor te houden, dat zij hunne stoffelijke belangen, en zelfs hunne onafhankelijkheid daarbij in de waagschaal hadden gesteld[1].

Werkte tot de eindelijke zamenstelling van het Tolverbond de bedoeling mede, om bevrediging te schenken aan de openbare meening, die door de beruchte bondsbesluiten van 1832 op het zeerst geprikkeld was, even als men in der tijd met de uitvoering van het 19de artikel der Bondsakte gepoogd had een tegenwigt tegen de uitwerking der Carlsbader besluiten te geven? De woorden van von Bernstorff doen die bedoeling onderstellen, waar hij vrijheid van handel en verkeer, tegelijk met de morele dwangmaatregelen waartoe de Bond besloot, als de zekerste middelen aanprees om orde en rust in Duitschland te bewaren. Maar ook het specifiek Pruissisch oogpunt, waaruit die minister de wording van het Tolverbond beschouwde, werd door hem in groote trekken aangewezen; en wij willen daarom op de Memorie van von Bernstorff van 1831 wijzen, wijl zij, in verband met een reeds aangehaald Pruissisch staatsstuk van vroegere dagteekening, ons een blik vergunt in de eigenlijke bondspolitiek van Pruissen[2].

1 *The Portfolio*, II, p. 383 sq., I, p. 57 sq.

2 'Denkschrift vom Grafen Bernstorff an den König, von 29 Januar 1831', in *the Portfolio* I, en 'Denkschrift über die Politik Preussens, von 1822', in *Klüber und Welcker, Wichtige Urkunden*. Van welken Pruissischen staatsman het laatstgenoemde stuk afkomstig is, en meer bepaaldelijk of het van de hand van Graaf Golz dan wel van Eichhorn is, is tot dusver niet uitgemaakt.

De uitkomst der commerciële onderhandelingen, zooals die reeds uit het voorloopig verdrag van 1829 met de Zuid-Duitsche regeringen was op te maken, gaf uit den aard der zaak aan dien staat een zekeren voorrang in de openbare meening. Naarmate toch de bevolkingen der meeste andere bondsstaten met naijver op het betere beheer der stoffelijke belangen in Pruissen het oog gevestigd hadden, zagen zij in de aansluiting aan dien Staat het uitgangspunt van een gunstiger toestand. Het Pruissische handelsstelsel werd de grondslag van alle volgende verbeteringen; het lokte eene gemeenschappelijke werking ten voordeele der bevolkingen uit, waar de vroegere werkeloosheid der bondsoverheid zoolang ten verderve gestrekt had. Zoo kon Pruissen meer nog op de genegenheid van het volk, dan op die der regeringen roemen. ‘Es hat sich für Preussen eine Stellung gebildet,’ zei von Bernstorff, ‘die es ihm möglich macht viel Gemeinnütziges, was beim Bunde kein Glück machen würde, vorzubereiten und in 's Leben zu rufen.’ Ging het voort, met tot alle zoodanige maatregelen de hand te leenen, waardoor de groote volksbelangen en de welvaart van geheel Duitschland werden bevorderd, het zou een zedelijken invloed verkrijgen, waarvan de gevolgen niet dan voordeelig konden terugwerken op zijne stelling als Duitschen staat. Een ander Pruissisch minister had tot grondstelling zijner staatkunde aangenomen, de gunst der natie te zoeken door Pruissen als de voorvechter van het Protestantisme, als de beschermer der wetenschap te doen optreden. Meer dan dit alles, werd de vorming en uitbreiding van een Duitsch Tolverbond aan Pruissen ten goede gerekend; de gunst, welke die minister gezocht had, was aan Pruissen verzekerd, van 't oogenblik af dat het de materiële belangen in zijne bescherming had genomen. Geen Pruissisch staatsman kon voor het behalen van dat voordeel onverschillig zijn, en Bernstorff was dan ook op middelen bedacht om het te behouden en te vervolgen. Waarheen de volksgunst leiden kon, daarvan maakte Pruissen, bedacht als het nog steeds was op morelen dwang over dat volk, zich geene duidelijke voorstelling. Wel voelde

het zich daardoor opgewekt om zijn invloed uit te breiden, en moest het, met dat doel voor oogen, verlangen dat een vastere band tusschen de bondsstaten zou worden gelegd. ‘In dieser Beziehung’, zoo besloot von Bernstorff zijne memorie, ‘wird die Wirkung der Zeit auf dem Geist der Deutschen Regierungen abzuwarten sein. Wenn dieselben einst aufgehört haben werden, in Anordnungen die nichts als das gemeine Beste Deutschland's zu begründen bestimmt sind, nur Beschränkungen ihrer Souverainetät zu sehen und scheuen, alsdann wird die Zeit zu einer den Grundsätzen Preussen's angemessenen Verwircklichung eines besseren Zustandes der Deutschen Bundesverfassung die völlige Reife erlangt haben.’ Bevordering alzoo der stoffelijke welvaart, en welwillend te gemoet komen aan al wat eene naauwere staatkundige vereeniging van Duitschland kon helpen verwezenlijken, was de politiek die zich aan Pruissen opdrong; maar eene politiek, die hare bijzondere doeleinden had, en die welhaast uitsluitend daarvoor werkzaam zou zijn. Met een aantal bondsstaten had Pruissen thans andere en engere betrekkingen aangeknoopt, dan met Oostenrijk en de overige leden van het Bondgenootschap. Het kon dus niet langer met Oostenrijk ééne lijn trekken, maar zou veeleer trachten het voortaan in de openbare schatting den loef af te steken. Zoodra er een breuk kwam in de éénheid der Duitsche regeringen, gelijk het geval was met de vorming van het Tolverbond, was ook eene nieuwe bondspolitiek ingewijd, de politiek van wedijver tusschen de beide hoofdmagten van het Bondgenootschap. Eene politiek die, in hare gevolgen, een strijd om de opperheerschappij in Duitschland worden zou. Hebben wij juist gezien, dan ligt hier een keerpunt in de geschiedenis van den Duitschen Bond, waaraan latere gebeurtenissen, die meer tot de verbeelding gesproken hebben, zich onmiddellijk vastknoopen. Voor het oogenblik echter bonden nog te veel betrekkingen Pruissen aan Oostenrijk, dan dat deze zoo eensklaps konden worden losgemaakt; Pruissen's eigen regeerstelsel verbood het ook, tegen den Keizerstaat de partij van het constitutionalisme in Duitschland op te nemen. Van daar, dat het in een zeer gewigtig punt de zijde van Oostenrijk bleef houden tegen de volkswenschen in, terwijl het die wenschen in andere opzigten tot steunpunt nam voor eene zelfstandige houding tegenover Oostenrijk. Vandaar een hinken op twee gedachten, eene halfheid, die haar stempel op de Pruissische staatkunde gedrukt

heeft. Terwijl zij hervormingen wilde, liet zij zich leiden en weêrhouden door den stelregel dat alleen de vorsten bevoegd waren het bondsstelsel te veranderen. Terwijl zij aan den eenen kant eerbied voor de bondswetten predikte, deed zij bij elke gelegenheid haar ontevredenheid doorschemeren over de stelling, waarin Pruissen door die wetten gekomen was, en waardoor het belet werd den heilzamen invloed in het Bondgenootschap uit te oefenen, waartoe zulk een magtige staat eigenaardig geroepen was. Aan goede bedoelingen ontbrak het, als men von Radowitz gelooven mag, Pruissen nimmer, wel aan de geestkracht en geschiktheid om die te verwezenlijken. En zoo bleef het bij een willen en niet willen, bij het vaststellen van schema's en het terugdeinzen voor de uitvoering, totdat de overweldigende gebeurtenissen van 1848 ook Pruissen noodzaakten zijne Duitsche staatkunde duidelijker te formuleren.

Intusschen ontbrak het der Pruissische Regering niet aan openlijke aansporingen, om met Oostenrijk te breken. Het verdient wel in 't oog te worden gehouden, dat de eerste Pruissisch-Duitsche hegemonieplannen sedert 1830 reeds onafscheidelijk met het denkbeeld eener uittreding van Oostenrijk uit het Bondgenootschap verbonden waren. Die plannen werden niet zoozeer bevorderd door de werkelijke verdiensten van Pruissen als Duitschen Staat, als wel door hetgeen de openbare meening nog van hem verwachtte; zij waren in de eerste plaats hun ontstaan verschuldigd aan den algemeenen afkeer jegens Oostenrijk. Voor Duitschland was van den keizerstaat niets meer te wachten. Oostenrijk was vreemd geworden aan alles waarin Duitschland zijn roem stelde; het had zich vijandig tegenover zijne hoogescholen, zijne letterkunde, zijne volksontwikkeling gesteld. Het was zooals Schuselka het in weinige woorden uitdrukte: ‘Oesterreich hatte seine Deutsche Stellung verscherzt.’ Dat uitgangspunt kozen Pfizer, Schulz, Jürgens, in wier geschriften wij de eerste grondslagen der Pruissische hegemonieplannen vinden neêrgelegd[1]. Ten gevolge van het stelsel dat door Oostenrijk heerschend geworden was, had Duitschland als natie

1 Zie de artikelen van Wilhelm Schulz in de ‘Politische Annalen’ (1831), en zijne brochure: ‘Deutschland's Einheit’ (1832), en Jürgens, ‘Ueber die Nothwendigkeit durchgreifender Reformen in Deutschland (Braunschweig 1831’).

opgehouden te bestaan, was het inwendig verdeeld en buiten af geminacht geworden. Zou het in de rij der volken weder eene plaats innemen, dan moest een nieuwe kernstaat, om welke het zich scharen kon, een nieuw middenpunt gezocht worden. Zoo waren het ten deele negative verdiensten, die de oogen op Pruissen deden vestigen. Toonde Pruissen zich niet waardig aan het hoofd van Duitschland te staan, dan zou de magt der omstandigheden wel een anderen staat, Beijeren bij voorbeeld, nopen die rol op zich te nemen. Maar wilde Pruissen die rol waardig vervullen, dan behoorde het ook niet langer te dralen met de aanneming van het constitutionele regeringsstelsel. En daarin lag juist de groote moeijelijkheid, wijl Pruissen voortging zijne absolutistische neigingen in de algemeen veroordeelde bondsbesluiten van 1832 te toonen. Zelfs Pfizer, de ijverigste voorstander der Pruissische hegemonie, kon die bedenking slechts weêrleggen, door het als onvermijdelijk te stellen, dat Pruissen eerlang een constitutionele staat worden zou.

Laat ons zien hoe deze beroemde schrijver verder zijne denkbeelden ontwikkelde. Pruissen, zeide hij, bezat in veel hoogere mate dan Oostenrijk, een zuiver duitsch karakter, doordien het meer uitsluitend duitsche landen in zich vereenigde. In plaats van katholiek te zijn, was Pruissen een protestantsche staat. Hij bezat eene humane wetgeving, niet gelijk de Oostenrijksche op de begrippen van vroegere eeuwen steunende, en daarbij een voorbeeldig ingerigt bestuur. De vrijzinnige ontwikkeling van zijn regeringsstelsel was daarom reeds van Pruissen te verwachten, wijl zijn eigen belang zulks vorderde: de goede grondslagen daarvoor waren aanwezig in eene voortreffelijke regeling van het openbaar onderwijs en een vrijzinnig geordend gemeentewezen. Door de bevordering van handel en nijverheid, knoopte het een vasten band tusschen vorsten en volken. Was het denkbaar, dat een staat die zooveel als Pruissen op dat gebied geleverd had, niet geheel met de theoriën van Oostenrijk breken zou? Het was pligt, die rigting welke in het Pruissische stelsel afkeuring verdiende, de anti-constitutionele, met alle wapenen te bestrijden. Maar, afgescheiden daarvan, was Pruissen de eenige Duitsche mogendheid, in staat en geschikt om Duitschland zijne nationale kracht, regtszekerheid en welvaart weêr te geven. Pruissen bezat de magt om te heerschen, en dat was een hoofdvereischte om aan

de spits van Duitschland te staan en Duitschland buitenaf te doen eerbiedigen[1].

De vorming van het Tolverbond zelf stelde het tweede uitgangspunt daar voor de denkbeelden eener Pruissische hegemonie. Vrijheid van verkeer tusschen de zuiver Duitsche staten was, in die orde van denkbeelden met de uitsluiting van Oostenrijk tot een dubbelen grondslag zamengevlochten. Daarop bouwde Hansemann zijne Memorie van het jaar 1830, en zijne latere voorstellen aan den Landdag der Rijnprovinciën en den Vereenigden Landdag te Berlijn[2]. De organische ontwikkeling van het Tolverbond moest, volgens dien Pruissischen staatsman, alle groote nationale belangen omvatten. Afgevaardigden uit de vertegenwoordigende Kamers der Tolverbondsstaten zouden te zamen eene nieuwe bondsvergadering vormen; en in den aldus ontstanen engeren Duitschen Bond zou uit den aard der zaak Pruissen aan de spits staan. Een ander publicist, von Bülow-Cummerow, nam de taak op zich de voordeelen dier engere aansluiting aan Pruissen voor het overige Duitschland in het breede uiteen te zetten, en gaf met dat doel eene lofrede in 't licht op de wetgeving en het beheer van zijn land[3]. De tegenstelling met Oostenrijk moest ook aan zijne redeneringen den meesten klem bijzetten. Pruissen had niet gelijk Oostenrijk het zwaartepunt zijner magt buiten Duitschland, en zou zijne Duitsche bondgenooten nooit kunnen betrekken in geschillen, die hun vreemd waren. Oostenrijk had zoowel staatkundig als oeconomisch zich zelf van Duitschland afgescheiden, terwijl daarentegen de onafhankelijkheid, de zedelijke en stoffelijke welvaart der Duitsche Staten van hunne betrekking met Pruissen afhingen. Daarom moesten zij zich om Pruissen, als om de grootste zuiver Duitsche mogendheid, op het naauwst vereenigen.

Dat de Pruissische Regering aan die verlokkende stemmen, zij mogten dan uit het noorden of uit het zuiden tot haar komen, geen gehoor leende, dat zij ze zelfs niet aanmoedigde, bewees voldingend, dat die Duitsche staatkunde welke haar als

1 Zie, onder de vele geschriften van P.A. Pfizer, vooral zijn ‘Briefwechsel zweier Deutschen’ (Stuttgart u. Tübingen, 1832).
2 Hansemann, ‘Das Preussische und Deutsche Verfassungswerk’ (Berlin, 1850).
3 Von Bülow-Cummerow, ‘Preussen, seine Verfassung, seine Verwaltung und sein Verhältniss zu Deutschland’ (Berlin, 1842).

eene historische rol werd opgedrongen, en die met der daad bestaan zou in de vorming van een nieuwen Bondsstaat, met uitsluiting van Oostenrijk, verre van een beraamd plan was. Het ontstaan van het Tolverbond gaf voor zoodanig plan hoogstens een ruwen omtrek aan. Pruissen kon, en dit lag in den aard der zaak, onder de nader verbondene Duitsche regeringen zich zelf, en zich zelf uitsluitend, den voorrang toekennen. Van het commerciële verbond tot eene naauwere staatkundige vereeniging was ook de overgang zoo groot niet, te minder, wijl de tot dusver gevolgde staatkunde in het Bondgenootschap zoodanigen naauweren band, zij het ook in het belang der beide hoofdmagten, voortdurend beoogd had. Oordeelde echter de openbare meening, dat voor de vorming van een Duitschen Bondsstaat, zoo hij werkelijk aan de groote volksbelangen beantwoorden zou, de afscheiding van Oostenrijk een eerste vereischte was, Pruissen bleef veeleer in Oostenrijk eene essentiëel Duitsche regering zien, en uit dat oogpunt de versterking van het Duitsche element in Oostenrijk noodzakelijk achten[1]. Zou dus misschien de Pruissische Regering door de publieke meening gedreven worden op den weg dien deze was ingeslagen, zij zou op dien weg niet vóórgaan. De eenige uiting harer bondspolitiek vóór 1848 bepaalde zich tot een onbestemd verlangen naar meer invloed, op het bewustzijn harer magt door de uitbreiding der betrekkingen van het tolverbond gegrond, en toegenomen. Dat zij voor de openbare meening niet onverschillig blijven zou, waar deze haar voordeel bepleitte, was natuurlijk; dat zij deze trachtte te winnen en daarbij den wedijver met Oostenrijk niet schuwde, bewezen de voorstellen die zij in 1847 bij de Bondsvergadering aanhangig maakte of steunde. Maar, voor staatslieden die niet gewoon geweest waren in het gareel der Metternichsche politiek te loopen en zich te doen verstrikken in het net der bondsbepalingen, ware sedert 1830, immers na 1848, eene geheel andere gedragslijn weggelegd geweest, dan die, welke toenmaals door Pruissen gevolgd werd. Het scheen voor Pruissische ministers eer eene afschrikkende, dan eene aantrekkelijke taak te zijn, Duitsche staatkunde te voeren. Terwijl de een daarin niets zag dan eene nieuwe reeks van opofferingen voor Pruissen,

1 *Deutschland und Friedrich Wilhelm IV, von J. von Radowitz*. (Hamburg, 1848).

dat eigenlijk sedert Frederik den Groote zich zelf genoeg was, beriepen anderen zich op de letter der bondswetten, om elke zelfstandige politiek af te keuren. Slechts een enkele kon zich, bij uitzondering, met het denkbeeld vertrouwd maken, dat het Pruissen's eigenaardige roeping was, Duitschland tot een nieuw staatkundig leven op te wekken, en aldus eene nationale behoefte te bevredigen. Von Radowitz, zelf eene dier uitzonderingen, was het best in staat te dien aanzien eene juiste getuigenis af te leggen[1]. Met welke wijdloopige Duitsche plannen dan ook Koning Frederik Willem IV sedert 1840 moge zijn omgegaan, hunne algeheele onvruchtbaarheid bleek reeds uit het gemis aan ondersteuning waarmede die plannen zelfs door de raadslieden der Pruissische kroon werden bejegend. Ook nadat de gebeurtenissen van 1848 het vermaarde Patent van 18 Maart aan de Pruissische Regering ontlokt hadden, trad zij niet buiten het veld der diplomatische onderhandelingen; en zoo weinig schenen de toen afgelegde beloften in overeenstemming met hare vroegere handelwijze, dat de openbare meening die slechts verklaren wilde uit de vrees voor de gevaren van het oogenblik. Zoolang het eenigzins mogelijk was, en langer dan zijn aanzien gedoogde, hield Pruissen zich in die gewigtige tijden terug, slechts nu en dan de beweging aanmoedigend, om dadelijk daarop den arm weder in te trekken; totdat het volk, dat zooveel verwacht had, en zich zoo diep teleurgesteld zag, tot de slotsom kwam, dat het der Pruissische staatkunde niet om het algemeene welzijn van Duitschland te doen was, maar slechts om de magt van Pruissen uit te breiden, zonder het gevaar te willen loopen van iets te verliezen[2].

1 Von Radowitz, l.l. Zie o.a. blz. 21.
Kaltenborn heeft de brochure van Radowitz bijna woordelijk afgeschreven. (‘Geschichte der Deutschen Bundesverhältnisse und Einheitsbestrebungen’, I, S. 511 sq.). Het is intusschen zaak met die brochure voorzigtig te zijn; eensdeels wijl zij tot dusver de eenige bron is voor de kennis der Duitsche plannen, die Frederik Willem IV mag gehad hebben, ten andere wegens de bijzondere bedoeling waarmede zij in 1848 werd uitgegeven, en eindelijk wegens de feitelijke onjuistheden die er in voorkomen. Zoo verhaalt von Radowitz, dat de Pruissische Regering reeds in den zomer van 1846 een ontwerp van nieuwe Drukperswet bij de Bondsvergadering indiende, terwijl dit met der daad eerst een jaar later geschiedde. Wie eenigzins met de toenmalige geschiedenis bekend is, zal het verschil tusschen die beide data spoedig inzien.

2 Zie o.a. Riesser's ‘Rechenschaftsbericht,’ en de hoofdartikelen der ‘Oberpostamtszeitung’ van den zomer van 1848.

VI. De eenheidsbeweging van 1848.

Zeker kunnen velen die getuigen zijn geweest van de gebeurtenissen van 1848, zich nog den indruk herinneren, die door den algemeenen eenheidsroep, welke toen in alle oorden van Duitschland weergalmde, buiten Duitschland werd te weeg gebragt. Verwondering over de eenstemmige veroordeeling van den staatsvorm, dien men voor Duitschland den eenig passende waande, paarde zich aan bezorgdheid voor de gevolgen eener omwenteling, die men in haar eigenaardigheid niet wist te waarderen. Toch was er voor verwondering evenmin als voor bezorgdheid grond. Geene omwenteling droeg meer dan de Duitsche van 1848 een theoretisch, een idealistisch karakter: geene was dan ook eerder veroordeeld om te mislukken. Doch men erkenne tevens dat er een geest van gematigdheid bovendreef, dat de leiders eene onbaatzuchtige vaderlandsliefde, eene zedelijke grootheid aan den dag legden, waarvan weinig omwentelingen in gelijke mate kunnen getuigen. De Duitsche beweging van 1848 knoopte zich onmiddellijk vast aan die nationale wenschen, die wij reeds zoowel vóór als na het ontstaan van den Bond zich hebben zien openbaren: slechts was zij daarvan de meest algemeene uitdrukking. Zij was eene poging om te verwezenlijken wat door de som der verkregene ervaring bewezen was eene werkelijke behoefte te zijn.

Men heeft, kennelijk onder den indruk van de gebeurtenissen der laatste jaren, van vele zijden hooren betoogen, dat het der Duitsche natie sedert 1815 niet zoozeer om hare regten en vrijheden, als wel om eene krachtige nationale eenheid te doen is geweest, en dat de teleurstelling over het niet verwezenlijken dier verwachting de gistingstof heeft uitgemaakt in de ontwikkeling van Duitschland[1]. Onze voorgaande opstellen hebben de beantwoording van dit betoog reeds ingeleid. De wensch naar eenheid, zoo kort na het verschijnen der Bondsakte uitgesproken[2], was de eerste veroordeeling van de in die akte tot

1 Zie o.a. in de ‘Preussische Jahrbücher’ van 1867, een artikel van Aug. Anschütz, naar aanleiding van brochures van Groen van Prinsterer.

2 Zie *de Gids* van April, blz. 17-19.

stand gebragte staatkundige regeling geweest. Gagern beweerde wel, in het ons bekende geschrift van 1818: ‘der Deutsche Mensch in übler Laune, in der Manie zu wünschen, wünscht sich das’; maar hij kon toch niet ontveinzen dat die wensch algemeen verspreid was[1]. De censuur had daarop geen vat, getuige de vele uitingen van het nationaliteitsgevoel die aan haar toezigt ontsnapten: en hetgeen een Rotteck, Krug, Tschirner, Börne schreven, bewees dat de openbare meening, ondanks den dwang die haar opgelegd werd, zich zelve gelijk bleef. Jürgens, die uit de gebeurtenissen van 1830 aanleiding nam om de noodzakelijkheid van hervormingen in Duitschland te bespreken, vatte de taak weder op, door Fries aangevangen, en trachtte op zijne beurt de vraag te beantwoorden, wat van de constitutie van Duitschland worden moest[2]. Die vraag was onopgelost gebleven; het was zelfs niet te voorzien dat zij thans met meer klem en klaarheid beantwoord worden zou, dan door Fries geschied was, wijl het in Duitschland nog aan die vrije wisseling van gedachten ontbroken had, die voor de vorming van heldere begrippen onmisbaar is. Maar, wanneer Jürgens ook thans die oplossing zocht in eenen eenheidsstaat, waaraan alle vorsten ondergeschikt zouden zijn; wanneer een Pfizer, eveneens onder den indruk der gebeurtenissen van 1830, alle vrienden des vaderlands opriep om aan het begrip dier eenheid de zege te helpen verschaffen boven de heerschende vooroordeelen[3]; was het dan alleen een ver gedreven nationaal eergevoel, waardoor zij zich leiden lieten? De grond van hun streven lag dieper; hij lag daarin, dat die publicisten in het oppergezag der eenheid naar de onmisbare voorwaarde zochten, waaronder de bijzondere Duitsche regeringen weder een zegen voor hare landen worden konden; dat zij in de ondergeschiktheid dier regeringen den eenigen waarborg zagen, waarbij de constitutionele instellingen in de bondslanden eene waarheid konden zijn. De grond daarvoor lag in behoeften, die, zoo al niet algemeen erkend, altans algemeen gevoeld werden. Jürgens lei den vinger op de wond, waar hij zeide: ‘In der durchlebten Zeit der Verletzung und Schutzlosigkeit des Rechts, wurde unter uns oft des Reichs und der Reichsgerichte unter Vergleichung mit

1 ‘Ueber Deutschland's Zustand und Bundesverfassung’, S. 33, 35.
2 ‘Ueber die Nothwendigkeit durchgreifender Reformen in Deutschland.’
3 Zie Pfizer's ‘Briefwechsel zweier Deutschen’.

den gegenwärtigen Verhältnissen gedacht. Das Elend des Volks brachte demselben kräftig und eindringlich zum Bewusstsein, dass die *Nichteinheit* eben die Hauptquelle alles Uebels sei'[1]. In al die opzigten waarin de Bond te kort was geschoten, in de behoefte aan regtszekerheid, aan vrijheid en openbaarheid, verwachtte men herstel van een krachtiger geconcentreerd staatswezen. Daar lag de wezenlijke, de meest algemeene oorzaak van al het streven naar eenheid. En welke gewigtige rol ook daarbij aan de materiële behoeften moest worden toegekend, was welligt het eerst van alles reeds gebleken, toen in 1816 op het belang der eenheid gewezen was, opdat de vrije handel tusschen de Duitsche Staten niet belemmerd zou worden; gelijk ook daarna het eerste eigenlijke eenheidsschema in het Duitsche Tolverbond verwezenlijkt werd.

Indien de zegeningen der staatkundige, burgerlijke en oeconomische vrijheid van het middenpunt van den Bond uit over alle Duitsche landen verspreid waren geworden, zoude het verlangen naar eenheid nimmer die kracht en uitbreiding verkregen hebben, welke in 1848 openbaar werden. Gagern had de Duitsche regeringen, toen het nog tijd was, vermaand om aan de eenheidswenschen te gemoet te komen door zorgvuldige behartiging der volksbelangen en eene waarlijk bondgenootschappelijke handelwijze. Maar de vorsten hadden de raadgevingen van mannen als Gagern en Stein in den wind geslagen. Steunende op door hen zelf in congressen vervaardigde wetten, hadden zij zich van hunne landsvertegenwoordigingen losgemaakt, en was de Bondsvergadering slechts het orgaan van een bond van regeringen geworden, die in de algemeene aangelegenheden niet minder reactiegeest aan den dag legden, dan waardoor zij zich in hare eigene landen lieten leiden. Daarbij stelde de vermenging van het staatsregtelijk met het volkenregtelijk karakter der bondswetten de Bondsvergadering in de gelegenheid om nu eens het eene, dan weder het andere, naar haar believen uitsluitend te doen gelden; en, geleid door den geest harer lastgevers, was zij steeds krachtig handelend in de bondslanden opgetreden, waar vrijheden te onderdrukken waren, maar had zij zich onbevoegd verklaard tusschen beide te komen, waar de meest kennelijke regtsverkrachtingen door de regeringen werden bedreven.

1 Jürgens, l.l., S. 98, 99.

De liberale partij in de Bondsstaten had dus den strijd voor de vrijheid en de eenheid gelijktijdig te voeren; van beide had zij eene geheel andere opvatting dan de regeringen. Haar zienswijze, welke vóór 1820 nog openlijk beleden, maar sedert van Weenen uit met zoo goed gevolg onderdrukt was, wilde den Bond tot eene nationale instelling en de Bondsvergadering tot eene soort van nationale vertegenwoordiging maken. Dat had zoo kunnen worden, indien de ministeriële verantwoordelijkheid in de Duitsche Staten geen doode letter, en de inmenging der Landsstenden in de bondsaangelegenheden werkelijk verzekerd geweest was. De regeringen hadden voor het afwijzen dier inmenging nooit eene andere reden kunnen aanvoeren, dan haar eigen welbehagen. Maar zoolang dat welbehagen wet was, moest de liberale partij dan ook, wilde zij zich doen gelden, naar andere middelen omzien, dan die de bondswetten aanboden. Eene algemeene vertegenwoordiging uit alle Landsstenden bij den Bond werd sedert haar leus; en opmerkelijk was het dat juist dat denkbeeld allengs een der meest algemeen gedeelde, een waarlijk populaire wensch in Duitschland werd. Want tegen de bondsinstellingen, zooals die in toepassing gebragt waren, was bezwaarlijk krachtiger protest, afdoender blijk van wantrouwen denkbaar. Eene algemeene volksvertegenwoordiging toch bij de Bondsvergadering mogt al een krachtig middel zijn om de nationale eenheid te bevorderen, wat men daarmede bovenal en in de eerste plaats beoogde, was het herstel van een bedorven toestand, de hervorming dier reeks van wetten en maatregelen, welke te lang reeds de vrije ontwikkeling der natie tegenhielden[1].

Het tweeslachtig karakter der bondswetten had de inwendige belangen der Duitsche Staten te naauw met de bondsaangelegenheden zamengevlochten, dan dat een strijd voor die bijzondere belangen gevoerd niet tevens de belangen van den Bond treffen moest. Daardoor waren die herhaalde inmengingen der Bondsvergadering in de bijzondere aangelegenheden der Bondsstaten geregtvaardigd, met behulp waarvan de regeringen de kracht verdubbelden die zij tegen de volkspartij konden overstellen. Deze werd daardoor verleid om, even als de Bondsvergadering en de regeringen geleerd hadden, de bondswetten op hare beurt als

1 Zie o.a. *Zoepfl*, ‘Bundes-Reform,. Deutsches Parlament und Bundesgericht’ (Heidelberg, 1848).

een arsenaal te beschouwen, waarin wapens voor elks belang, alzoo ook voor iedere bewering aanwezig waren: en hetzij zij de tusschenkomst van den Bond in Hanover inriep, hetzij zij die in Baden op het heftigst bestreed, het was steeds op regtsgronden aan de grondwetten van den Bond ontleend. Een geacht publicist, die te midden der omwenteling in Duitschland schreef, heeft de onhoudbaarheid van den Bond wegens die vermenging van staatsregtelijke en volkenregtelijke eigenschappen in het helderste daglicht gesteld[1]. En wij zijn ook van meening, dat daardoor vooral de liberale partij, de onvruchtbaarheid van al hare pogingen inziende, er toe gebragt werd om een krachtiger geconcentreerd staatswezen te verlangen, waaraan al die vorsten, die de plaag van Duitschland geworden waren, ondergeschikt zouden zijn. Van Fries af, die zijn stelsel uit wijsgeerige deducties afleidde, tot Dahlmann en Gervinus, en wie daar meer in de St. Paulskerk zitting namen, zagen allen naar een Bondsstaat uit, waarin voor de afzonderlijke bondsregeringen slechts zooveel regten overbleven als de strenge eisch van den eenheidsvorm toeliet. Maar de voorwaarde die bij allen gelijkelijk voorop stond, waaraan met onwankelbare trouw werd vastgehouden, het uitgangspunt eigenlijk van alle ontwerpen, was de verzekering dier volksbelangen, dier regten en vrijheden, die tot dusver alle regtmatige behartiging ontbeerd hadden. Van 1815 af was te vergeefs naar eenigen waarborg daarvoor uitgezien, en toen reeds was aan de Bondsakte het verwijt gedaan, dat zij de volksregten niet omschreven had. Hoeveel te meer zouden nu, na de opgedane ervaring, die regten niet op den voorgrond treden bij elke hervorming, welke in het belang der bevolkingen zou ondernomen worden! De heerschende bondspolitiek had tot een uitkomst geleid geheel tegenovergesteld aan die welke zij beoogde; door de overdrijving der vorstensouvereiniteit, had zij de regten der kroonen allerwege in gevaar gebragt; zij had door den gelijken dwang dien zij alle Duitsche landen opleggen wilde, een gelijken weêrstand uitgelokt bij alle bevolkingen. Zij had dat eenheidsgevoel opgewekt, dat met hare grondbeginselen voor eeuwig onvereenigbaar was; en het begrip van den nationalen band was dieper geworteld, naarmate de breuk tusschen de regeringen, waarvan wij de eerste verschijnselen hebben waargenomen, toenam. Tus-

1 'Die rechtliche Stellung der Deutschen Uniun im Deutschen Bunde, von Hugo Freiherrn von Bülow' (Berlin, 1850).

schen de volksvertegenwoordigingen der Bondsstaten was, ook in handeling, éénheid ontstaan; getuige de vereenigingen harer afgevaardigden die sedert 1839, en regelmatig in de laatste jaren voor '48 plaats vonden; getuige het gemeenschappelijk orgaan dat zij schiepen, en dat eigenaardig met den naam van ‘Deutsche Zeitung’ gedoopt werd[1]. De Bondsvergadering, die toen nog waande dat het politieke leven der natie zich uitsluitend in den beperkten kring der Stendenvergaderingen bewoog[2], beging een anachronisme, dat zich weldra krachtig wreken zoude. Maar de eenheidsplannen, die nu opdaagden, bleven steeds ondergeschikt aan de leus, waarvoor gedurende al die jaren gestreden was; wat de liberale partij thans voor geheel Duitschland verlangde, was, slechts op ruimer schaal, wat zij in elk Bondsland vruchteloos getracht had van de bijzondere regeringen te verkrijgen. Op de vergadering van October 1847 te Heppenheim, daar waar reeds al die mannen bijeen waren, die het sieraad en de kern van het Duitsche Parlement zouden uitmaken, werd het doel waarom men naar eene nationale eenheid en eene nationale regering streefde, uitdrukkelijk gezocht in de verzekering van den regtstoestand, van de burgerlijke en staatkundige vrijheden en de materiële welvaart des volks[3]. Dezelfde denkbeelden stonden op den voorgrond in de beroemde Heidelberger vergadering, waar, volgens de juiste opvatting van tijdgenooten, aan de Duitsche omwenteling hare geboorte gegeven werd[4]. De vrijheid vóór de eenheid was nog de leus van een Bassermann, toen hij aan den vooravond dier omwenteling eene algemeene volksvertegenwoordiging bij den Bond wilde bijeengeroepen zien, zonder tevens aan de bondsoverheid de noodige eenheid te geven. Zij was het in niet mindere mate, toen de Grondregten der natie door het Duitsche Parlement werden afgekondigd, vóór dat de Rijksgrondwet nog uitgemaakt had dat er werkelijk van ééne natie sprake was.

Zoo vond de eenheidsbeweging in Duitschland haar dieper liggende oorzaak in de behoefte aan bescherming van vrijheid

1 De redactie der ‘Deutsche Zeitung’ was zamengesteld uit Mathy, Mittermaier, Gervinus en Häusser

2 Zie het verslag in de Bondszitting van 8 Maart 1848 uitgebragt, dat in Duitschland algemeen het zondenregister van den Bondsdag genoemd werd.

3 Zie het verhandelde te Heppenheim in de ‘Deutsche Zeitung’, N°. 107, van 1847.

4 ‘Oberpostamts-Zeitung’, N°. 58, van 1849.

en regt, welke in geen der Duitsche Staten verzekerd waren. En het is, na al het gebeurde, na die 32 jaren gedurende welke de Bond geen enkelen volkswensch bevredigd had[1], ligt te verklaren, dat de nationale partij, bij het tot stand brengen van hetgeen zij voor het heil van Duitschland verlangde, zich aan bond noch regeringen liet gelegen liggen. Te lang hadden deze alle vrije ontwikkeling belemmerd, dan dat het volk niet ten laatste in elke overheid, welke aan den Bond en zijne instellingen herinnerde, eene vijandelijke magt moest zien. Op eene dier stormachtige vergaderingen, welke na de Februarij-omwenteling in Mannheim plaats hadden, werd openlijk de leer verkondigd, dat elke bondsregering, elk bondsminister, als zoodanig, verdacht was. Dat was wel is waar, eene overdrijving, maar eene overdrijving die het nadeel had van bij uitnemendheid populair te zijn. Het zelfregeren, dat de vorsten in den Bond in praktijk gebragt hadden, had zijne uitwerking niet gemist. Terwijl de maatregelen waartoe van bondswege besloten werd, om het zeerst afkeuring verwekten, was men gewoon geworden de oorzaak daarvan te zoeken bij de bondsvorsten zelve. Men had geleerd zich de vraag te stellen, neen, openlijk in twijfel te trekken, of Duitschland aan de veelheid dier vorsten wel iets te danken had. Van eene zijde waarvan men dit het minst verwacht zou hebben, door een der meest gematigde leden van het Nationale Parlement, was, reeds lang vóór de gebeurtenissen van 1848, de stelling volgehouden, dat tot de verdeeling van Duitschland onder zoo vele vorsten, geen enkele regtsgrond aanwezig was; dat deze eigenlijk niets meer waren dan verscheidene regenten over één volk[2]. De gevolgtrekking lag voor de hand; zij kon geen andere zijn dan die, welke Metternich in 1819 aan tegenstrevende Bondsvorsten had voorgehouden, dat zij alleen als leden van den Bond souvereinen waren. Kwam de nationale partij aldus tot hetzelfde denkbeeld, dat door den bewerker en beschermer van het heerschende bondsstelsel gehuldigd was, - waar Met-

1 Niet sterker kon dit uitgedrukt worden dan door von Radowitz geschiedde in zijne Memorie van 20 November 1847: ‘Zwei und dreissig Jahre konnten verfliessen, ohne dass auch nur ein einziges Lebenszeichen der Bundes-Versammlung erschienen wäre, aus welchem die Nation hätte entnehmen können dass ihre dringendsten Bedürfnisse, ihre wohlbegründetsten Ansprüche und Wünsche im Rathe des Deutschen Bundes irgend eine Beachtung fänden’.

2 Jürgens, 1. 1., S. 100.

ternich door middel van den Bond aan de vorsten hunne afhankelijkheid had doen gevoelen, ten einde de heerschappij van het absolutisme te verzekeren, daar zocht juist die partij in het omschrijven dier afhankelijkheid de noodige waarborgen, dat de vrijheden der natie niet zouden worden verkort. De Bond en de Bondsvorsten hadden elkander wederkeerig aangevuld, met het doel om gezamenlijk de volksmagt te keeren. De volkspartij sprak nu haar wantrouwen jegens beide uit, door aan het Nationale Parlement de souvereine taak eener Constituante op te dragen.

Die taak was zeker de zwaarste, welke ooit aan eene wetgevende vergadering is te beurt gevallen. Rustende op den onzekeren grondslag eener volkssouvereiniteit, die zich voor de eerste maal zou doen gelden, opgeworpen te midden eener beweging waardoor elke bestaande magt hare eigenaardige steunpunten verloor, had het Duitsche Parlement eene staatsregeling te ontwerpen, die aan den wensch der ééne Natie beantwoorden, en tegelijkertijd ach en dertig in aanleg en gesteldheid onderling verschillende staten omvatten zou. Moest het Parlement bij het volbrengen dier taak de geschiedkundige ontwikkeling van Duitschland in het oog houden, het had in niet mindere mate te letten op de openbare meening, waaruit het zelf was voortgekomen. En terwijl de staatkundige en maatschappelijke toestanden onder den invloed der omwenteling met elken dag wijziging ondergingen of zich geheel oplosten, was het even bezwaarlijk de volksmeening in hare verrassende wendingen en tegenstrijdigheden te vatten en te verklaren. Het kon niet eens met volkomen juistheid beweerd worden, dat het onbestemde verlangen naar eenheid overal in gelijke mate gedeeld werd. Wat waar was voor de kleinere en voor sommige middenstaten, waar de behoefte aan bescherming ook door de regeringen gevoeld werd, was het slechts ten deele voor die bevolkingen welke ten allen tijde tot groote monarchiën behoord hadden. De afgevaardigden te Frankfort bragten natuurlijk de stemming der natie met al haar nuances, en wat meer zegt, met hare ten deele revolutionaire opgewondenheid in het Parlement over. Het gold hier niet alleen de opgewondenheid te matigen en de verscheidenheid tot eenheid te brengen; een ander, bijna onoverkomelijk bezwaar lag in de eigenaardigheid der verschillende deelen van Duitschland, die zich herhaaldelijk in groeperingen in het Parlement openbaarde, en ten laatste zelfs door

uittredingen in massa's, naar de volksstammen, tot zijne ontbinding heeft medegewerkt.

Wij wijzen op deze bezwaren, niet met het doel om de einduitkomst van het Nationale Parlement toe te lichten, maar om te doen zien hoe zeer de openbare meening met al haar onklare en onbestemde inzigten hier haar uitdrukking vinden zou. De litteratuur die, vóór en gedurende de beraadslagingen, aan het onderwerp der nieuwe staatsregeling gewijd werd, was onuitputtelijk. en ging van de meest uiteenloopende gezigtspunten uit. Hier werd, in overeenstemming met de Pfizersche denkbeelden, de warmste ingenomenheid met een Pruissisch keizerschap aan den dag gelegd; daar weder werden min of meer particularistische Beijersche plannen voorgestaan. Ginds oordeelde een gemoedelijk vaderlander, die den afstand tusschen de jaren 1848 en 1815 niet overzien kon, te kunnen volstaan met het herdrukken van een geschrift dat tijdens het Weener Congres het Oostenrijksche keizerschap had aanbevolen. Von Bunsen had van de Duitsche eenheid eene geheel andere opvatting dan Zachariä, von Wangenheim weder eene andere dan de bekende eenheidsvoorstander von Leiningen. Met welk eene overijling de openbare meening werkzaam was, en de denkbeelden en plannen elkander verdrongen, bleek vooral uit de voortbrengselen van twee publicisten van gelijke rigting, wier geschriften in het tijdvak vóór de bijeenkomst van het Parlement kort na elkander verschenen. Zöpfl verlangde in zijne ‘Bundesreform’ nog niet veel meer dan eene nationale vertegenwoordiging bij den Bond, tot bescherming der Duitsche nationaliteit en tot verzekering der volksregten, terwijl de vraag omtrent het centraal gezag bij hem op den achtergrond stond. Röder daarentegen, die slechts ééne maand na hem schreef[1], hechtte juist aan dat punt het meeste gewigt, en zocht de eenheid in de eerste plaats in den vorm die aan het centraal gezag zou gegeven worden. Het hoofd van den staat moest de uitvoerende magt en het bestuur over geheel Duitschland in zich vereenigen; het moest over het leger en de geldmiddelen beschikken, in één woord, zoodanige magt bezitten, dat ook de grootste Duitsche Staten aan hem ondergeschikt zouden zijn. Was het te verwonderen, dat die denkbeelden en plannen daarna in het Parlement opdaagden, waar de democraten in hunne opvatting

1 ‘Grundlagen der Deutschen Reichsverfassung’ (Heidelberg, 1848).

van de constitutionelen afweken, en lijnregt tegen de regterzijde overstonden, terwijl de Oostenrijkers en Beijeren wederom hemelsbreed verschilden van de Pruissen en de afgevaardigden der kleinere staten! Een ander ontwerp van nieuwe staatsregeling dan dat der 17 vertrouwde regeringsmannen, die in de eerste dagen der beweging aan de Bondsvergadering waren toegevoegd, was zelfs niet voorbereid. En ook dat ontwerp was door de opgewondene gemoederen geen aandacht waardig gekeurd, en het Parlement liet het buiten behandeling. Het hoofddenkbeeld dat men te verwezenlijken had, stond in zijn geheelen omvang, in zijne hoofdtrekken zelfs niemand duidelijk voor oogen. Want al was ook een Bondsstaat de algemeene leus geworden, een leus die zich vastknoopte aan de schildverheffing van 18 Maart te Berlijn, daaronder kon zoo velerlei verstaan worden, wat aanleiding tot principiële verschillen gaf. Slechts dit: moest de eenheid die al de deelen omvatten zou, gelijkmakend werken, of behoorden de eigenaardigheden van elk hunner geëerbiedigd te worden? Ook de 17 mannen beweerden dat zij de staatsverscheidenheid bij hun plan ontzien hadden, en toch beschuldigden hunne tegenstanders hen van een streven naar centralisatie, waardoor met der daad al de staten in het geheel zouden opgaan. Men dacht aan een naauweren band dan den bestaanden; maar welke de vormen der eenheid zouden zijn, was eene vraag waarop al naar gelang van den toestand eener partij of de eigenaardigheid van eene stam, of ook van politieke ontwikkeling, het antwoord gegeven werd. En de nevelachtige proclamatie, waarmede de Koning van Pruissen het verlangen naar een Bondsstaat bij het Duitsche volk nog versterkt had, was allerminst geschikt om dat raadsel op te lossen. In dien stand van zaken was het begrijpelijk, dat abstracte begrippen het overwigt in het Parlement verkregen boven inzigten, die meer met de werkelijke verhoudingen in overeenstemming waren en welligt meer staatswijsheid verrieden. Van de regterzijde en ook door de gematigd-liberalen werd verlangd, dat de Duitsche regeringen over alles waartoe het Parlement besluiten mogt, zouden gehoord worden. Daartoe werd zelfs de voorloopige bijeenroeping van een Statenhuis nevens het Parlement voorgeslagen; en zeker ware op die wijze billijker gehandeld dan men op de constituerende Weener vergadering van 1815 te werk ging, waar over het lot der bevolkingen buiten haar om en zonder haar beslist was. Maar de omstandigheden waren voor

de verwezenlijking van dat denkbeeld uitermate ongeschikt; de gemoederen waren te zeer tegen de regeringen ingenomen, en zoo vond dat denkbeeld bij de meerderheid geen weerklank. Op het Weener Congres van 1815 had minder onklaarheid van doel en strijd van meeningen geheerscht, dan thans te Frankfort het geval was; maar hadden daardoor de vertegenwoordigers der regeringen toen vrij spel gehad om de veelheid boven de eenheid te stellen, dezelfde oorzaken leidden hier tot tegenovergestelde gevolgen. Was daar het belang der eenheid te weinig in aanmerking genomen, thans trad het des te uitsluitender op den voorgrond, ja, maakte het den grondslag van alle beraadslagingen uit. De Zuid-Duitsche constitutionelen, die de zoogenaamde partij der professoren vormden, zagen daarin den eenigen waarborg voor de eerbiediging der algemeene volksregten, en construeerden, met dat doel voor oogen, den eenheidsstaat naar abstracte begrippen, maar met eene logica, die berekend was om in eene Duitsche vergadering den grootsten invloed uit te oefenen. Het waren dezelfde mannen, die door hun manifest uit Heidelberg de regtstreeksche aanleiding tot de bijeenkomst van het Voorparlement hadden gegeven; mannen wier geheele leven aan de verdediging der volksbelangen was gewijd geweest, en wier beproefde vaderlandsliefde algemeen vertrouwen inboezemde. Men kan uit Jürgens[1] zien, hoe zeer die partij haar aanhang in de St. Paulskerk voortdurend uitbreidde, en door de logica harer denkbeelden, zoowel als door de deugdelijkheid harer bedoelingen, ook onder hare tegenstanders veld won. Zoo was het de constitutionele partij, aan wie met der daad de taak te beurt viel de nieuwe staatsregeling voor Duitschland te ontwerpen; en wij hebben dus niet ten onregte op de groote beteekenis gewezen, welke de ontwikkeling van het politiek leven in de afzonderlijke Bondsstaten voor de zaak der Duitsche eenheid verkrijgen zou. Heeft die partij het doel dat zij zich stelde, niet bereikt, veeleer voorbijgestreefd, en heeft haar arbeid niet tot zegen van Duitschland gestrekt, het was ten deele door eigen schuld, maar voornamelijk ten gevolge van een zamenloop van verschillende omstandigheden en van de werking van tegenstrijdige krachten. Aan belangeloosheid, aan moed en groote talenten heeft het haar niet

1 ‘Zur Geschichte des Deutschen Verfassungswerks, 1848-1849,’ II Theile (Braunschweig, 1850).

ontbroken. Wel miste zij, doordien zij nimmer regerende partij geworden was, dien praktischen blik en die geoefendheid in de behandeling der staatszaken, welke alleen de ervaring geven kan. Zij had zich bij voorkeur gelaafd aan theoriën, en de wijsheid die haar het meest eigen was, was die der wetenschap. Daardoor zou ook bij de beoordeeling van haar werk de vraag te pas komen, of de theorethische wijsheid voor de geschiktheid tot handelen bevorderlijk, dan wel doodend is.

Men moet intusschen erkennen, dat, al stond van den aanvang af een krachtige bondsstaat dier partij voor oogen, de strenge vormen waarin de eenheid van dien staat zou worden verwezenlijkt, eerst trapsgewijze opgekomen zijn. De moeijelijkste vraag, welke het Parlement op te lossen had, was wel die van den vorm, dien men aan het centraal gezag van het beöogde Duitsche Rijk geven zou. Maar juist die oplossing, welke zij ten laatste verkreeg en waarmede het grootste struikelblok aan de uitvoerbaarheid der nieuwe staatsregeling werd in den weg gelegd, stond bij het ontwerp, zoo als dat aanvankelijk opgesteld was, nog geheel op den achtergrond. De Rijksraad, waarin de bondsvorsten of hunne vertegenwoordigers zouden zitting nemen, viel eerst bij de tweede lezing weg. Gagern zelf, de hoofdleider van het Parlement, en weldra de aanvoerder dier partij welke het erfelijk keizerschap van Pruissen en de afscheiding van Oostenrijk wilde, was te Frankfort verschenen, met het stellige voornemen al zijne krachten aan te wenden, om te voorkomen wat daardoor onvermijdelijk worden zou, eene verdeeling van Duitschland in Noord en Zuid.[1]. Welke denkbeelden onder de constitutionelen omtrent de taak van het Parlement heerschten, bewees onder meer eene reeks van artikelen van de hand van Mathy, in het meest gelezene der Frankforter dagbladen, waaruit wij ons niet weêrhouden kunnen het volgende af te schrijven: ‘Indem die Reichsversammlung ausschliesslich die Verfassung für Deutschland zu machen erklärt, liegt ihr die Verbindlichkeit ob, die grundgesetzlichen Bestimmungen so zu treffen dass sie ausführbar erscheinen. Dazu gehört, dass die Verfassung nicht, unter dem trügerischen Scheine eines Bundesstaates, die Einzelstaaten dem Wesen nach aufhebe und den Einheitsstaat be-

1 Zie Haym ‘Die Deutsche National-Versammlung’, S. 174 ff.

gründen wolle. Es wäre im höchsten Grade beklagenswerth, wenn die Verfassung zwar von der Reichsversammlung gegeben, aber von der Nation nur theilweise oder gar nicht angenommen, wenn sie statt eines dauernden Bundes der Einheit, ein Apfel der Zweitracht sein würde. Diese Erwägung sollte der hohen Versammlung beständig vorschweben, damit sorgfältig vermieden würde ein blosses Kunstwerk zu bilden, welches zu keinem nützlichen Gebrauche tauglich erfunden wird. Was wäre gewonnen, wenn die Versammlung, an dem Eintritt Oesterreich's in den Bundesstaat verzweifelnd, ihren Mitgliedern aus Oesterreich den Abschied gäbe, den König von Preussen zum Deutschen Erbkaiser wählte, und wenn dann der König von Preussen die Kaiserwürde nicht annehmen, wenn Oesterreich erklären würde: ich gehöre zum Bunde, und ihr habt nicht das Recht mich hinauszuweisen! Solche Antworten und Erklärungen liegen im Bereiche der Möglichkeit'[1]. En zulke verklaringen volgden werkelijk, weinige maanden later! Vanwaar dan dat mannen, die zulk een helder inzigt toonden, als uit die regelen bleek, gematigde liberalen als Soiron en Beckerath, Welcker zelfs, die in het Voorparlement zoowel als in de Nationale Vergadering met waren politieken takt de meest bedachtzame taal had doen hooren, zich ten laatste onvoorwaardelijk bij de keizerlijke partij aansloten?

Gedurende het grootste deel van het jaar 1848, hadden de Duitsche regeringen, de magtigste in de eerste plaats, met zulke overwegende inwendige moeijelijkheden te kampen gehad, dat het Parlement zich vleijen mogt met het vooruitzigt, dat de nationale wil voldoende zou zijn, om aan zijn werk algemeenen ingang te verschaffen. Nimmer was eenig tijdstip zoo gunstig voor het tot stand brengen, tot op zekere hoogte, van den Duitschen eenheidsstaat. Maar naarmate de regeringen als overwinnaars uit den strijd traden, veranderden de omstandigheden. De vraag der magtsverhouding werd daardoor met vernieuwden aandrang op den voorgrond gebragt; en het bleek nu dat het Parlement een kostbaren tijd verzuimd had, waarvan het in 't belang van het eenheidswerk had behooren partij te trekken; dat het geschikte oogenblik voorbij was gegaan. Zoodra de verhouding van Oostenrijk tot Duitschland ter sprake gebragt werd, kwamen ook de denkbeelden eener

1 'Oberpostamts-Zeitung,' N°. 330, van 13 December 1848.

Pruissische hegemonie weder op; en het was zeker geen bewijs voor de deugdelijkheid hunner stelling, dat de voorstanders van Oostenrijk den wensch tot behoud der oude betrekkingen met dat rijk slechts wisten te regtvaardigen door eenvoudig al de nadeelige en noodlottige gevolgen, welke die betrekkingen voor Duitschland gedurende het bestaan van den Bond hadden opgeleverd, te ontkennen[1]. Oostenrijk was, tijdens over de Duitsche staatsregeling te Frankfort beraadslaagd werd, en vooral toen de eerste lezing daarvan was afgeloopen, reeds niet meer voornemens eenige concessie aan het Parlement te doen. Pruissen, van zijn kant, had het zijne magt doen gevoelen. Naarmate het werk der vergadering ten einde liep, kwam dus onder de zorgwekkendste omstandigheden de vraag aan de orde, de vraag, welker beantwoording thans niet meer te ontwijken was, in welke rigting de nieuwe staatsregeling zou voltooid, door welke middelen zij zou uitgevoerd worden. Wij willen allerminst als verdedigers optreden van de wijze, waarop door het Parlement de laatste hand aan zijn werk werd gelegd; wij zouden meenen dat nog veel kwaads had kunnen worden voorkomen, indien het voorstel van Welcker ingang had gevonden om de staatsregeling geene tweede lezing te doen ondergaan, maar ze *en bloc* aan te nemen, en het keizerschap onverwijld aan Pruissen op te dragen. Maar dat voorstel zelf, uitgaande van een man, die zich steeds aan de zijde der Groot-Duitschen geschaard had, bewees, dat de eenige kans voor het wèlslagen der zaak nog slechts daarin gelegen was, dat Pruissen zich harer aantrok; bewees, dat de omkeering in de verhouding der partijen, welke reeds zoo langen tijd gedreigd had, toen een voldongen feit was geworden. Het was niet langer een strijd tusschen constitutionelen en radicalen, tusschen unitariërs en particularisten; het was de strijd tusschen Oostenrijk en Pruissen, die thans in het Parlement was overgebragt. Beurtelings met de linkerzijde zamenspannend, en om strijd aan deze concessiën gevende, kampten de Oostenrijksche en Pruissische partijen om den voorrang, totdat de einduitkomst zou doen blijken, dat beide het radicalisme hadden gehuldigd, de eene met het doel om de aanneming van haar werk te verzekeren, de andere om dat werk zoo onaannemelijk mogelijk te doen uitvallen.

1 Zie de ‘Oberpostamts-Zeitung,’ N°. 330 van 1848, en Jürgens, ‘Zur Geschichte,’ enz. I, S. 262-266.

Had dat alles kunnen voorkomen worden door een voorafgaand of gelijktijdig overleg met de regeringen? Men heeft het beweerd; en zeker ware zoodanig overleg, door het Nationale Parlement in 't werk gesteld, geheel iets anders geweest, dan de ‘freiwillige Vereinbarung’, welke de Bondsvergadering ten taak gehad had in sommige gevallen tusschen de regeringen te bewerken. Was er echter grond om eene vruchtbaarder uitkomst te verwachten, nu juist van die regeringen de grootste offers gevergd werden? Het denkbeeld om te Frankfort vertegenwoordigers der Duitsche vorsten bijeen te doen komen, ten einde zich over den arbeid der Nationale Vergadering te beraden en te verklaren, had ook de constitutionele partij wel van den beginne af voor oogen gehad[1]. Maar, afgezien van de vraag door welke middelen de onvermijdelijke strijd van inzigten en bedoelingen tusschen de beide vergaderingen te beslechten ware geweest, werd daartoe in de eerste plaats de zamenwerking der regeringen zelve gevorderd. En juist deze had ontbroken. Oostenrijk was niet in staat geweest zich met de Duitsche aangelegenheden in te laten; Pruissen had zijne medewerking tot de vorming van zoodanig Statenhuis geweigerd[2]. De regeringen waren in het geval geweest zich over het ontwerp der 17 mannen te verklaren: daarbij had zich nog grooter verscheidenheid van meeningen doen kennen. Terwijl de kleinere staten zich voor dat ontwerp in zijn geheel verklaarden, wilde Beijeren slechts den bestaanden Bond hervormen, en helde het met der daad tot een Trias over. Hanover, Saksen, Keur-Hessen, waar de omwenteling andere mannen aan het roer gebragt had, spraken ten gunste van een Bondsstaat, en verlangden slechts eene afwisseling van het bondsopperhoofd telken vijf jaren. Baden en Wurtemberg verklaarden zich voor de opperste leiding van Pruissen. Maar Pruissen noch Oostenrijk verklaarde zich, ieder uit andere beweegredenen, doch beide met het doel zich de handen voor de toekomst niet te binden. Wanneer werkelijk het lot van Duitschland, gelijk de behoudende partij beweerde, afhing van de overeenstemming tusschen Oostenrijk en Pruissen in de hervorming der constitutie, lag het dan binnen het bereik der Nationale Vergadering, was het mogelijk, dat zij die overeen-

1 Zie de artikelen van Gervinus en Basserman, in de ‘Deutsche Zeitung’, N°s. 142 en 148 van 1849.

2 Pruissische Nota van 26 Mei 1848.

stemming tot stand brengen zou? Men mogt de nationale vorderingen matigen tot beneden het peil, dat de tijdgeest geneigd zou zijn zich te laten welgevallen, altoos moest die hervorming ten gevolge hebben, dat Oostenrijk en Pruissen eene minder particularistische stelling in Duitschland innemen zouden. Oostenrijk had echter nimmer in bondsbetrekkingen toegestemd, waarin het niet een uitsluitenden, althans overwegenden invloed bezat; het had wel deel uitgemaakt van een bondsstaat in den meest gecentraliseerden vorm, zoo als het oude Duitsche Rijk geweest was; maar het had daarbij zelf alléén aan de spits gestaan. Was het denkbaar, dat Pruissen, met de kracht der populariteit, die het zich sedert de vorming van het Tolverbond verworven had, en der sympathiën welke zijne vrijzinniger staatkunde het verzekerde, zich ooit weder aan zulk een Oostenrijkschen bondsstaat onderwerpen zou! Eene overeenstemming tusschen beide op den voet van gelijkheid, was evenmin te bereiken; want zelfs die pariteit, waarop Pruissen als de aanzienlijkste zuiver Duitsche staat aanspraak maakte, wilde Oostenrijk het nooit dan noodgedrongen toestaan. Een voorstel tot zoodanige gelijkheid was in het Parlement gedaan, maar verworpen. Had Pruissen met zijne tolverbonds-politiek voedsel gegeven aan de ijverzucht van zijn mededinger, de verwijdering tusschen beide was nog toegenomen, sedert de koninklijke proclamatie van Berlijn de volkswenschen gevleid en de verwachtingen van een parlementairen Bondsstaat opgewekt had. Oostenrijk ging van geheel andere gezigtspunten uit. Zoodra het den opstand in zijne eigene staten overwonnen had, legde het zich toe op de centralisatie der geheele monarchie, en maakte het daaraan de regeling zijner betrekkingen met Duitschland ondergeschikt. Von Schmerling zelf moest erkennen, dat er bij zoodanige rigting weinig hoop bestond op eene naauwere vereeniging tussen Oostenrijk en Duitschland; en zoo er al eenige hoop bestaan had, deze verdween geheel nadat de constitutie van Ollmütz uitgevaardigd was, welke al de disparate deelen der Oostenrijksche monarchie in de staatséénheid deed opgaan. Ook al was daardoor niet in lijnregte tegenspraak met de ontworpen Duitsche staatsregeling gehandeld, lag het toch in den aard der zaak, dat bij een naauwen zamenhang met Oostenrijk als éénheidsstaat elke hervorming van Duitschland in nationalen zin eene onmogelijkheid worden zou. De gevolgen deden zich dan ook onmiddellijk

gevoelen. Reeds in de eerste dagen van Februarij 1849 was de Keizerlijke regering met het nevelachtige denkbeeld voor den dag gekomen: ‘Ihr schwebe ein freies, starkes, organisch gegliedertes Deutschland vor Augen,’ waarin ook de niet-Duitsche landen der bondsstaten opgenomen zouden zijn: thans stelde het uitdrukkelijk de vordering, dat Hongarije, Zevenbergen, Dalmatië, Croatië, Lombardije deel van het Duitsche Rijk zouden uitmaken[1]. Dat hadden zelfs de Duitsch-Oostenrijkers niet verwacht; en, waar een Schmerling, ten gevolge van zulk eene staatkunde, oordeelde zijne regering niet langer te Frankfort te kunnen vertegenwoordigen, kon het voor de nationale partij aldaar niet twijfelachtig zijn, wat haar voortaan te doen stond. Zelfs dat billijke verlangen, dat sedert 1830 met volle regt kon gezegd worden populair te zijn, dat het uitgangspunt der omwenteling geweest was, en waarin door de meest gematigde partijen van het Parlement gedeeld werd, de instelling eener Duitsche volksvertegenwoordiging bij het centraal gezag, ware zoodoende eene onmogelijkheid geworden; en Oostenrijk verwierp het dan ook uitdrukkelijk. Het bleek dus zonneklaar, dat het aanknoopen van een naauweren band met dat rijk, hoe matig ook de wenschen van de vrienden des vaderlands gestemd mogten worden, te staan zou komen op het prijsgeven van al datgene, waarvoor sedert meer dan twintig jaren strijd was gevoerd.

Het moge dan niet te ontkennen zijn, dat het Nationale Parlement, in zijn ijver om eene betere toekomst voor Duitschland te verzekeren, dikwerf in de keuze der middelen heeft misgetast; dat het de nieuwe staatsregeling bovenmatig centraliseerde, en daaraan met eene eigenzinnigheid vasthield, welke geene andere keus dan aanneming of verwerping toeliet; - dat het zich voor de uitvoering van zijn werk ééne der beide hoofdmagten uitkoos en deze de oppermagt aanbood, was niet zoozeer het gevolg van miskenning der bestaande toestanden, als wel van de ijzeren wet der noodzakelijkheid[2]. Hierin was, in vergelijking met het Vorstencongres van 1815, het nadeel geheel aan zijne zijde, dat, hoe gebrekkig en hoe weinig ook in overeenstemming met een aanzienlijk deel der openbare meening het

1 Nota van Schwarzenberg, van 9 Maart 1849.

2 Door welke inzigten de keizerlijke partij zich leiden liet, moge o.a. blijken uit de volgende artikelen van haar orgaan, de ‘Oberpostampts-Zeitung’:
‘Es besteht die Besorgniss, dass der Vollzug der neuen Reichsverfassung nicht nur von Seiten einzelner Deutschen Regierungen, sondern auch von Seiten des Königs von Preussen selbst auf Hindernisse stossen könnte. Wir begreifen und ehren diese Bedenken; da sie jedoch ihren Grund hauptsächlich in persönlichen Rücksichten haben, so vermögen wir sie nicht allzu hoch anzuschlagen. Bei jeder grossen politischen Umwandlung muss man auf dergleichen Hindernisse gefasst sein; allein es wäre thöricht sich dadurch abhalten zu lassen, dasjenige zu thun was durch die Verhältnisse geboten ist. Hat die Reichsversammlung das Bedürfniss der Gegenwart richtig erkannt, so kann sie es getrost wagen demselben den gehörigen Ausdruck zu leihen.’ (N°. 331 van 14 December 1848.)
En verder: ‘Es ist wahrscheinlich, dass in der nächsten Zeit keine Vereinbarung zu Stande komme, und Oesterreich, weil Deutschland keinen Krieg mit ihm führen möge, vorläufig vom Reiche getrennt bleibe. In diesem Falle dürfte für Preussen die Zeit gekommen sein, an die Spitze des Bundesstaates zu treten, und mit kräftiger Hand die Zügel zu führen. Dann ist Preussen's Stellung an der Spitze des engeren Reichsverbandes nicht nur eine nothwendige, sondern eine ehrlich gewonnene, welche so lange zu behaupten wäre bis das ganze Deutschland durch Oesterreich's Beitritt wieder gewonnen sein wird. Nichts hindert, dass das Verfassungswerk für Deutschland früher als der Vertrag mit Oesterreich zu Stande komme.’ (N°. 332 van 15 December 1848.)

toen tot stand gebragte werk geweest was, de regeringen in zich zelve de noodige magt bezaten om het ten uitvoer te leggen; terwijl de Nationale Vergadering die magt buiten haar zoeken moest. De monarchaal-constitutionele gezindheid, welke te Frankfort had voorgezeten, was een waarborg dat zij die magt niet in de revolutie zoeken zou. Duitschland, welks éénheid men proclameerde, bood evenwel nog niet een zoodanig verband aan, dat zijne Constituante slechts te kiezen had, opdat de door haar gekozene over de magt der natie zou kunnen beschikken. Nooit welligt in de geheele geschiedenis van Duitschland was eene eigene huismagt voor het oppergezag onontbeerlijker geweest, dan nu het gold eene nieuwe staatsregeling in het leven te roepen, waaraan de zelfstandigheid van elk der deelen in verhoogde mate zou moeten offeren. Pruissen, de grootste zuiver Duitsche staat, Pruissen, dat de materiële volksbelangen in het Tolverbond toonde te behartigen, en de nationale eenheidswenschen openlijk en bedektelijk ondersteunde, was voor het Parlement de daartoe aangewezen magt. Onder zijne leiding had het werk der staatkundige hervorming van Duitschland destijds kunnen voltooid worden, indien het de regeringen daarmede werkelijk ernst geweest ware. Want, even als Pruissen, uit eigen beweging, de scherpe hoeken afrondde, welke de doctrinaire rigting der keizerlijke partij aan de staatsrege-

ling gegeven had, stond ook de weg voor verdere belangrijke veranderingen open, waartoe het zich tegenover zijne bondgenooten had bereid verklaard. En zeker had op die wijze het lot van Duitschland meer bevredigend geregeld kunnen worden, dan zulks later geschied is door eene staatsregeling, welke Pruissen met de wapenen in de hand heeft voorgeschreven. Niet alleen toch vonden de volksregten in het Parlements- zoowel als in het gewijzigde Pruissische ontwerp, eene regtmatige erkenning; ook voor de staten en de dynastiën waren daarin krachtiger waarborgen neêrgelegd, dan waarin thans de leden van den Noord-Duitschen Bond zich mogen verheugen. De regeringen zagen, naarmate het haar gelukte zich van de eenheidsbeweging los te maken, in het hervormingswerk van Duitschland niets meer dan eene regeling harer onderlinge magtsverhoudingen. Zij verschaften daarmede zelve ingang aan het denkbeeld, dat eenmaal de magtigste heerschen zou.

De illusie der moderne harmonistiek.

Saint Paul, sa vie, son oeuvre et ses épitres, par Félix Bungener. 1867.

In het vorig jaar schreef de beroemde Heinrich Ritter aan den niet minder beroemden Leopold von Ranke een open brief, toen deze kort geleden zijn vijftigjarig Doctorjubilaeum had gevierd. Maar het was zijn doel niet om den ouden vriend, met wien hij jaren geleden aan de Universiteit van Berlijn werkzaam was, met diens feest hartelijk geluk te wenschen; hij begint met hem eens duchtig de les te lezen over zijne ijdelheid en verzekert hem dat, als hij zelf eerlang hetzelfde feest zal vieren, daarvan wat minder ophef zal worden gemaakt, daar hij er meer van houdt zulke dagen alleen au sein de sa famille te gedenken.

Het meest echter trekt in dien brief onze aandacht het verwijt, door den philosoof tegen den historicus gericht, dat deze het onderscheid tusschen historiologie en historiografie niet genoeg in het oog heeft gehouden. Heeft dan de eerste historicus van Duitschland zulk een zware beschuldiging verdiend?

Ritter ontleent het recht tot die beschuldiging aan het antwoord, dat zijn ambtgenoot op den op hem uitgebrachten toast van Friedrich von Raumer gaf en dat hij zelf zijn historisch testament heeft genoemd.

In dat testament vergelijkt Ranke de duitsche historiografie van onze dagen met die van andere volken. ‘Die Italienen’, zegt hij, ‘auch die heutigen, drücken sich rhetorischer aus, mit reicher Fülle als wir; die Engländer beziehen alles mehr

auf den Moment; die Franzosen leben ganz in den Moment, sie gehen ganz in denselben auf. Man kann von ihnen und den Anderen sagen, sie seien ganz national.'

Hebben de genoemde volken dit boven de Duitschers vooruit, wij overtreffen hen, zoo roept hij triomferend uit, 'in der universalhistorischen Betrachtung des Ganzen.'

Naar het oordeel van Ritter is dat testament tamelijk verward. Dat de Duitschers meer hunnen blik over het geheel laten gaan, de andere volken zich meer bij de détails bepalen, is een zuiver logisch, geen nationaal verschil.

Heeft ieder volk zijn eigen nationaal karakter, dan spreekt het van zelf dat er tusschen hunne geschiedschrijvers verschil bestaat. Nu behoort de historiologie tot het gebied der wetenschap, de historiografie daarentegen tot dat der kunst. De wetenschap volgt algemeene wetten, die voor alle menschen en volken dezelfde zijn. Met de kunst daarentegen is het anders, zij volgt de wetten van den smaak, die bij individuën en natiën verschillen. Op deze wetten heeft dus hij te letten, die het verschillend karakter der geschiedschrijvers bij onderscheiden volken in het licht stelt: wie daarentegen hunne geschiedvorschers met elkander vergelijkt, hij onderzoeke welk een invloed de logische wetten op hunne kennis der geschiedenis uitoefenen.

Het spreekt evenwel van zelf dat niemand een goed historiograaf kan wezen, zonder te gelijk historioloog te zijn.

Die opmerkingen van Ritter stonden ons voor den geest bij het lezen van het boek, welks titel wij aan het hoofd van dit opstel hebben geplaatst. Geen buitenlandsch schrijver is in ons vaderland meer algemeen bekend dan Bungener. Om slechts één zijner talrijke werken te noemen, welk lezer van dit tijdschrift kent niet zijn 'un sermon sous Louis XIV', waarin hij Frankrijk's groote predikers uit de eeuw van Lodewijk XIV voor ons ten tooneele voert. Hij is kunstenaar en heeft te gelijk de bronnen van dien tijd goed bestudeerd.

Ook in het leven van Paulus, dat het onderwerp uitmaakt van zijn jongste geschrift, verloochent hij zijn kunstenaarstalent niet; de bronnen, waaruit wij het leven van den grooten Heidenapostel leeren kennen, zijn hem van nabij bekend. Hebben wij dus uit zijne hand eene levensbeschrijving ontvangen, die zoowel aan de eischen der wetenschap als aan die der kunst voldoet? Naar ons oordeel is zijne biografie totaal mislukt. Wat daarvan de oorzaak is? Volslagen gemis aan critiek. Hij heeft te veel

bronnen gebruikt. Van alle brieven, die op den naam van Paulus geschreven zijn, bedient hij zich, ja zelfs van den Hebreërbrief incluis, die, naar zijn oordeel, hoewel dan niet door, toch onder het oog van Paulus geschreven is. Maar wat nog erger is: voor het groote onderscheid tusschen den persoon van Paulus, gelijk hij in zijn ontwijfelbaar echte brieven voor ons staat, en het beeld, dat de schrijver der ‘Handelingen’ ons van hem teekent, heeft hij geen oog; geen zweem van verschil merkt hij op; overal ziet hij volkomen harmonie en geeft ons zulke treffende blijken van zijn meesterschap in de harmonistiek, dat wij haast zouden voorstellen, indien de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs ook dit vak had opgenomen onder die waarin het Doctoraat te verkrijgen is, hem daarin honoris causa Doctor te maken.

Een nieuw leven van Paulus! Op meer dan één *Leben, Characterbild, Geschichte* van Jezus heeft men ons in de laatste jaren onthaald; minder talrijk waren de levensbeschrijvingen van Paulus, hoewel het toch ook aan deze niet ontbrak.

Bungener schrijft met het bepaalde doel om een apologetiek te geven van het Christendom, gelijk hij het verstaat. Hij schrijft voor *onzen* tijd, met het oog op de negatieve critiek van *onze* dagen, die hij in al hare nietigheid wil ten toon stellen. Wie daardoor reeds geschokt zijn, wil hij opbeuren, anderen tegen de pijlen dier critiek, waaraan zij bloot staan, een goede borstwering geven.

Tegen zulk eene poging bestaat natuurlijk bij niemand eenig bezwaar. Maar wat wij recht hebben te vorderen, is dat de apologeet zijne tegenstanders met grondige argumenten weêrlegt, dat hij zich niet met eenige groote phrases van hen afmaakt. De ware criticus moet ook de gave bezitten der waardeering; verstaat hij de kunst niet om de gronden zijner tegenstanders in hun rechte waarde te schatten, dan zal het hem ook niet gelukken ze te weêrleggen.

Aan deze gave nu ontbreekt het onzen schrijver, onzes inziens, geheel en al.

Hooren wij slechts zijn oordeel over die ongeloovige critiek van onzen tijd. Het is in deze weinige woorden vervat: ‘Voltaire ne rit plus, ou ne rit plus qu'en dedans, mais c'est toujours Voltaire.’ Staakt dus uw arbeid, gij mannen, die uw leven besteedt om ons de godsdienst van Jezus in hare wording en eerste ontwikkeling te leeren kennen; als uwe resultaten in

strijd zijn met die van den biograaf van Genève, dan is slechts lichtzinnigheid het doel van uw werken!

Wie aan vele verhalen in het boek der Handelingen een legendarisch karakter toeschrijft, wie den Paulus van dit boek met den Paulus van zijn eigen brieven in strijd acht, wien het onmogelijk is om wit zwart of zwart wit te noemen, hij verdient dus den naam van een spotter te dragen!

Wij moeten ons nog altijd vasthouden, zoo hooren wij onzen schrijver uitroepen, aan die beide regels van onze goede oude catechismussen: de apostelen hebben ons niet *willen* bedriegen en zij hebben ons niet *kunnen* bedriegen. Zeker, wie die regels kan onderteekenen, hij is in een veilige haven aangeland. Tegen elken twijfel is hij gewapend. Maar dan moet ook als voorwaarde worden vastgesteld: gij zult naar de verboden vrucht van den boom der critiek uwe hand niet uitstrekken.

Heeft men te recht als een voorname grief tegen Renan's ‘Vie de Jésus’ ingebracht dat hij de bronnen niet critisch bestudeerd had voordat hij zich tot schrijven nederzette, diezelfde beschuldiging rust in nog veel erger mate op Bungener. Eenige staaltjes zijner critiek willen wij den lezer geven opdat hij zelf zijne slotsom moge opmaken.

Wij beginnen met de bekeering van Paulus. Het spreekt van zelf dat de schrijver die voor een bovennatuurlijk feit houdt. Het boek der Handelingen spreekt voor hem duidelijk genoeg. Maar wij zijn benieuwd te hooren hoe hij de drie verhalen dier bekeering, die Hoofdst. 9, 22 en 26 van dat boek voorkomen, met elkaâr in harmonie brengt. Meendet gij eenig verschil te bespeuren, als gij op de eene plaats leest dat zijne medereizigers wel de stem hoorden maar niemand zagen, op de andere daarentegen dat zij wel het licht zagen, maar op de stem hoorden van hem, die tot den apostel sprak - ge hebt u vergist, de apologeet zal u van uwe dwaling overtuigen. Op de eerste plaats zal nl. *de* stem beteekenen *eene* stem (N.B.: in het grieksch staat vóór het substantivum het artikel), wat dan wil zeggen dat zij wel iets hoorden, maar de woorden des sprekers niet konden onderscheiden, hetgeen dus in volkomen harmonie is met hetgeen op de tweede plaats te lezen staat. Wordt op de eerste plaats gezegd dat de medgezellen bleven staan, op de derde daarentegen dat zij ter aarde vielen - het is immers niet noodig te denken dat zij allen ter aarde

vielen of allen bleven staan! (Hand. 26:17 is anders het woordje *allen* expresselijk er bijgevoegd.)

Het opmerkelijk feit dat Paulus zelf in zijne brieven met geen enkel woord melding maakt van die *uiterlijke* verschijning op den weg naar Damascus, dat hij juist zegt dat het Gode behaagd heeft zijn Zoon *in* hem te openbaren (Gal. 1:15), dat hij op de twee plaatsen, waar hij verhaalt den Heer gezien te hebben (1 Cor. 9:1 en 15:8), hetzelfde woord gebruikt als waar hij spreekt van de gezichten, die hem ten deel waren gevallen en die hij zich niet herinnert of ze in het lichaam dan wel buiten het lichaam hadden plaats gehad - dit alles wordt met stilzwijgen voorbijgegaan.

Maar, wat nog het ergste van alles is, hoe spreekt hij over zijne tegenstanders, die de omkeering van Paulus psychologisch hebben zoeken te verklaren! Het oude rationalisme dacht aan een onweder, waardoor Paulus, die te paard zat, van zijn paard werd geworpen; van de nieuwere critiek, zegt hij, krijgt gij daarvoor in de plaats een aanval van koorts, een zonnesteek.

Bungener kan zich dus de moeite besparen zulk eene verklaring te weêrleggen.

Wat zullen wij tot deze dingen zeggen? Moeten wij hier aan verregaande onkunde of aan oneerlijkheid denken? Mij dunkt, een man als Carl Holsten, die nu zeven jaar geleden eene uitvoerige verhandeling gaf over ‘die Christusvision des Paulus’ en nog onlangs, naar aanleiding van hetgeen Prof. Beyschlag daartegen had ingebracht, wederom die quaestie ter sprake heeft gebracht, moet bij het lezen van zulk een taal ter nauwernood zijne verontwaardiging hebben kunnen bedwingen. Hij, die in zijn stuk grondig en wetenschappelijk de volgende punten bespreekt: het karakter der visioenen in 't algemeen, de voorwaarden, onder welke zij ontstaan, de individualiteit van Paulus, den toestand, waarin de apostel tijdens zijn visioen verkeerde, waaruit zijn gezicht te verklaren is - hij moet hier vernemen dat volgens de nieuwste critiek een koortsachtige aandoening alles verklaart!

Voorwaar, het is gemakkelijk den vijand te overwinnen, nadat men eerst van zijn gevoelen eene caricatuur heeft gemaakt.

Maar wij gaan verder. Volgens het bericht der Handelingen wordt Paulus na die Christusverschijning, omdat hij niets ziet, naar Damascus geleid en gebruikt drie dagen geen spijs of

drank. Ananias wordt in een gezicht vermaand om tot hem te gaan, deelt hem het doel zijner komst mede; nu vallen de schellen van Paulus' oogen: terstond wordt hij gedoopt en gebruikt spijze. Aanstonds predikt hij in de synagoge Jezus als den Christus, waarover allen die hem vroeger als den grooten Christenvervolger gekend hadden, zich verbazen. Na verloop van ettelijke dagen wordt door de Joden een aanslag tegen zijn leven beraamd, maar Paulus ontvlucht hen en begeeft zich naar Jeruzalem.

Welk een tal van onwaarschijnlijkheden! Hoe gunstig steekt daarbij af het eenvoudig bericht, dat de apostel zelf ons geeft (Gal. 1:15 verv.). Nadat hij heeft opgehouden ijveraar te zijn voor de overleveringen zijner vaderen, een Christus-belijder is geworden, is 't hem geen behoefte om terstond menschen te gaan raadplegen of naar Jeruzalem te gaan om apostelen te bezoeken; neen, hij heeft rust noodig in de eenzaamheid; daar moet hij zich rekenschap geven van de omkeering, die met hem heeft plaats gehad, zich voorbereiden voor de taak, die hem wacht. Arabië is gedurende eenigen tijd zijne verblijfplaats en over Damascus gaat hij op naar Jeruzalem, drie jaren nadat hij die stad als vervolger had verlaten.

Dwaas, die gij zijt, die tusschen deze twee berichten nog al eenig verschil meendet te bespeuren. Wist ge nog niet, zoo kunt gij het van Bungener leeren, dat de *ἱκαναὶ ἡμέρ;αι*, waarvan de Handelingen spreken, ook kunnen beteekenen 1095 dagen? Welnu, dan is er immers volkomen overeenstemming met de drie jaren van den brief aan de Galaten!

Zoo is dan die eerste reis, althans wat den tijd betreft, *in 's Reine* gebracht; stel u daarmede tevreden en wees nu niet zoo onbescheiden om te vragen of in de Acta en bij Paulus zelven de aanleiding tot de reis en het verblijf te Jeruzalem op dezelfde wijs worden voorgesteld.

De tweede reis, door Paulus veertien jaar later naar Jeruzalem ondernomen, verhaalt hij ons zelf, Gal. 2:1-10, maar zij wordt tevens Handel. 15 vermeld. Wie deze beide berichten onpartijdig leest, die stuit niet op kleine verschilpunten, maar zal moeten erkennen dat zij onvereenigbaar zijn.

Volgens het bericht, door den apostel zelven gegeven, gaat hij met Barnabas naar Jeruzalem om de hoofden der gemeente te overtuigen dat zijn arbeid tot nu toe niet vruchteloos is geweest. Zij hebben den Griek Titus bij zich, dien zij niet

hadden laten besnijden, juist om aan de streng Joodschgezinde partij te toonen dat zij zich hunne vrijheid in Christus niet lieten ontrooven. Met een zekere geringschatting spreekt hij van die mannen, die als zuilen der gemeente beschouwd werden, van Petrus, Jacobus en Johannes; wie zij in het oog der menschen waren, gaat hem niet aan, hij heeft aan hen niets te danken. Omdat zij niet blind konden zijn voor de vruchten, die de apostel op zijn werk had ingeoogst, scheidden zij met elkander de rechterhand te geven, terwijl de arbeid zoo verdeeld werd, dat Paulus en Barnabas onder de Heidenen, de apostelen daarentegen onder de Joden hun werk zouden zoeken, alleen onder die éńe voorwaarde dat ook de eersten de armen te Jeruzalem zouden gedenken.

Maar hoe geheel anders heeft zich de zaak in de hoofdstad toegedragen, als wij het bericht der Handelingen lezen. Wij worden ingeleid in een plechtige vergadering van apostelen en ouderlingen. Paulus treedt hier gansch op den achtergrond. Petrus staat op als de bestrijder van hen, die de Heidenen willen laten besnijden. Hij wijst er op hoe reeds jaren geleden God hem geroepen heeft om den Heidenen het Evangelie te verkondigen. Ook Jacobus, het rechtzinnig hoofd der Jeruzalemsche gemeente, stemt met die rede in; hij wil dat de Heidenen zich alleen aan de vier zoogenaamde Noachitische geboden zullen houden. In dezen geest wordt aan de Heidenen in Syrië en Cilicië een zendbrief gezonden, waarmeê de gansche vergadering instemt.

Petrus komt dus hier als de Heidenapostel voor. Maar waarom zal hij dan, gelijk Paulus ons bericht, zijne werkzaamheid alleen tot de mannen der besnijdenis gaan bepalen? Moesten de Heidenen, die tot het Christendom overgingen, aan die vier geboden gebonden worden, hoe is het dan mogelijk dat Paulus daarvan zwijgt en beweert, dat de éénige voorwaarde, waaraan hij zich bij zijne prediking onder de Heiden onderwerpt, deze is, dat hij onder hen collectes zal houden voor de Jeruzalemsche Christenen.

Zoo ergens, dan verraadt hier het boek der Handelingen de Tendenz, waarmeê het geschreven is. In den tijd, waarin zijn schrijver leefde, stonden de joodsch- en heiden-christelijke partijen nog tegenover elkander, even als in den apostolischen tijd. Beide beriepen zich op een apostel, de eene op Petrus, de andere op Paulus. Hoe kon er beter eene verzoening wor-

den tot stand gebracht dan door die twee apostelen zoo nabij mogelijk tot elkander te brengen, de scherpe punten van beiden af te stompen - dan hadden immers die beide partijen geen recht meer van bestaan.

Met dit doel schreef de schrijver der Handelingen zijn boek.

Maar wij keeren tot den heer Bungener terug. Hoe denkt hij over die beide berichten omtrent Paulus' tweede reis naar Jeruzalem?

Dat zij bepaald met elkander in strijd zijn, kan hij natuurlijk niet toegeven.

Maar toch doet hij enkele concessies, waaruit blijkt dat hij die regels van onze goede oude Catechismussen bij wijlen eens uit het oog verliest.

Zoo lezen wij tot onze verwondering bij hem: ‘S'il s'agit seulement d'accorder que l'auteur des Actes a pu adoucir, omettre même certains traits d'une lutte notablement calmée à l'époque où il écrivait - volontiers, alors, nous accorderons, et cela, sans que son autorité ni que sa bonne foi soient en cause.’

Maar als een echt conciliant man laat hij hierop volgen: ‘nulle contradiction entre les récits de l'historien, plus calmes et la vivacité, avec laquelle, au plus fort de la lutte, Paul aura pu raconter les mêmes faits, caractériser les mêmes idées.’

Ook beweert hij dat Petrus, voordat hij die redevoering hield, Hand. 15 vermeld, eene middenpositie had ingenomen tusschen de Joodsch-christenen en de aanhangers van Paulus. Zelfs na de openbaring, hem volgens Hand. 10 te beurt gevallen, zou hij nog altijd geaarzeld hebben een totale afschaffing van het oude verbond door het nieuwe aan te nemen. Maar hier te Jeruzalem, in tegenwoordigheid van Paulus, heeft hij zich op eens aan zijne zijde gevoegd! Wij vragen: van waar die plotselinge omkeering? Van waar dat hij later terstond weêr dien eens ingeslagen weg heeft verlaten?

Bij zulk geven en nemen denkt men onwillekeurig aan ‘den man van 't ware midden,’ van onzen Leekedichter.

Voor de bekende scène te Antiochië, die tusschen Paulus en Petrus plaats had en Gal. 2 vermeld wordt, is natuurlijk in het boek der Handelingen geen plaats. De schrijver deed verstandig haar eenvoudig weg te laten. Een Petrus, dien hij op de vergadering te Jeruzalem had laten verkondigen dat men

de Heidenen niet met het juk der wet moest bezwaren, een Jacobus, dien hij met de rede van zijn ambtgenoot zijne instemming liet betuigen, konden moeielijk weinige dagen later te Antiochië in zulk een geheel ander aspect voorkomen. Hoe zou die Petrus, uit vrees voor gezanten van Jacobus, geweigerd hebben met Christenen uit de Heidenen te eten, waartegen immers geen van beide apostelen eenig bezwaar konden hebben?

Maar de schrijver van het leven van Paulus vindt ook hier een middel om enkele der moeielijkheden, welke Paulus' verhaal hem oplevert, te ontkomen. Die mannen, zegt hij, waarvan Gal. 2:12 sprake is, kwamen niet, gelijk men ten onrechte vertaald heeft, ‘de la part de Jaques’, maar ‘d'auprès de Jaques’. Maar het *ἐλθεῖν τινὰς ἀπὸ Ἰακωβοῦ* doet ons toch denken aan gezanten van dien apostel? Hij heeft zijn antwoord gereed: ‘il n'est pas admissible,’ zoo luidt het, ‘que Jaques, reniant son discours à Jérusalem, eût envoyé des hommes si semblables à ceux, dont on avait désavoué, dans la lettre, le zèle aveugle.’ Volkomen juist. Maar geeft dit recht den tekst te verwringen? Of blijkt niet hieruit dat het boek der Handelingen aan het rechtzinnig hoofd der Joodsch-christenen te Jeruzalem even als aan Petrus woorden in den mond heeft gelegd, die zij niet hebben kunnen spreken?

Wie de brieven van Paulus met aandacht heeft gelezen, hem is het niet ontgaan dat de apostel het als zijne roeping beschouwt onder de Heidenen het Evangelie te verkondigen, terwijl hij het aan de andere apostelen overlaat onder de Joden te arbeiden. Van den aanvang af staat hem deze roeping duidelijk voor den geest. Al erkent hij de voorrechten, die den Jood onder de oude bedeeling boven den Heiden had genoten, onder de nieuwe bedeeling is alle verschil tusschen beiden opgeheven. De Christen is volgens hem der wet gestorven; van het juk der wet heeft Christus de menschheid verlost. Al de ceremoniën van Israël's godsdienst hebben voor hem hare waarde verloren, zelfs de besnijdenis, vroeger het teeken dat den Jood van den ongeloovige onderscheidde. Het Christendom komt tot allen met dezelfde eischen en schenkt allen dezelfde voorrechten. De Christenen uit de Joden zien in hem hun grootsten vijand. Zij willen hem niet als een apostel erkennen, beschouwen hem als een afbreker, als een gevaarlijk man, en ontzien zich niet in die gemeenten, waarin hij gearbeid heeft, hem en zijne prediking verdacht te maken.

Maar welk een geheel ander beeld staat daar voor ons oog, als wij het boek der Handelingen opslaan! Overal, waar Paulus komt, brengt hij zijn Evangelie het eerst tot de Joden; eerst als deze hem hebben uitgeworpen, begeeft hij zich tot de Heidenen; als het maar eenigszins mogelijk is, gaat hij met de groote Joodsche feesten op naar Jeruzalem; hij doet geloften, ja aarzelt niet zich zelven een goed Farizeër te noemen. Hoe is het mogelijk dat een man, die bij zijne prediking van Christus zoo geheel Jood is gebleven, zich in zulk eene mate de verontwaardiging der Joodsch-christelijke partij heeft op den hals gehaald? Als dat beeld van Paulus met de werkelijkheid in overeenstemming is, dan moeten wij op die vraag het antwoord schuldig blijven. Maar wij willen zien of de heer Bungener ons eene oplossing van dit raadsel weet te geven.

Wij lezen Hand. 16, dat Paulus te Lystre een zekeren discipel vond, Timotheus geheeten, en dat hij dezen, om der Joden wil, besneed. Is dat dezelfde persoon, die er zich voor de Galaten op beriep dat hij, bij zijn tweede komst te Jeruzalem, Titus niet had laten besnijden?

Onze schrijver zelf toont eenigermate met die zaak verlegen te zijn. Men bedenke, zegt hij, dat Timotheus wel een Griek tot vader, maar toch een Joodsche moeder had. Voor een zoon van Abraham was dus dit de weg om tot het Evangelie te komen. Dit kon dus voor de Joden een reden wezen om hem, hoewel reeds een Christen geworden, toch nog te laten besnijden. Zelf voegt hij er evenwel bij: of dit ook voor Paulus, die zelf getuigde (1 Cor. 7:19): ‘de besnijdenis is niets, en de voorhuid is niets’ als een reden gold om hem te besnijden, is zeer twijfelachtig.

Welk eene oplossing! Welk een jammerlijk tweeslachtig persoon moet die Paulus dan wel geweest zijn! Had hij hier werkelijk een Timotheus om der Joden wil besneden, hoe ware het dan mogelijk dat hij straks aan de Galaten kon schrijven (5:2, 6): ‘ik zeg u dat, zoo gij u laat besnijden, Christus u niets baten zal,’ of: ‘in J.C. heeft noch besnijdenis eenige kracht, noch voorhuid, maar het geloof door de liefde werkende.’

Als Paulus te Corinthe gekomen is, wordt ons Hand. 18 verhaald, predikt hij den Joden te Corinthe dat Jezus de Christus is. Maar als hij onder hen tegenstand en lastering ondervindt, schudt hij zijne kleederen af en roept hun toe: uw bloed zij op uw hoofd, ik ben rein en van nu af zal ik tot de hei-

denen henengaan. Hoe nu? Dezelfde man, dien wij met de zuilen-apostelen te Jeruzalem de afspraak hebben hooren maken dat hij den Heidenen het Evangelie zou verkondigen, hij zal eindelijk eerst door den tegenstand der Joden als tegen zijn wil er toe gebracht zijn om tot de Heidenen te gaan?

Onze apologeet schijnt van dien strijd tusschen die beide voorstellingen niets te bemerken; althans hij spreekt daarvan geen woord. 't Is ook maar eene kleinigheid! Onnoozele, die hier strijd meendet te vinden met de eigen getuigenis van den apostel, gij verstaat de kunst der harmonistiek nog niet!

Maar diezelfde Paulus, die den Galaten (4:10) verwijt dat zij nog dagen en maanden en jaren houden, waarom hij vreest te vergeefs onder hen gearbeid te hebben, hij doet, als wij de Handelingen mogen gelooven, zelf ook geloften. Tot twee malen toe doet hij de Nazireërgelofte, waarbij de Jood zich volgens de wet (Num. 6) verbond geen wijn of sterken drank te gebruiken, geen scheermes over zijn hoofd te laten gaan, en als de dagen van zijn Nazireërschap vervuld waren, den Heer een offer te brengen. De gelofte, die hij zal gedaan hebben toen hij zich te Kenchreën, eene der havens van Corinthe, inscheepte, om naar Efeze te reizen, gaan wij stilzwijgend voorbij, om ons alleen te bepalen tot die te Jeruzalem, waarvan in Hand. 21 sprake is.

Volgens dat bericht komt Paulus in de hoofdstad bij Jacobus, waar de ouderlingen vergaderd zijn. Zij verhalen hem hoe er in hun midden vele duizenden geloovigen waren uit de Joden, maar dat hun omtrent hem bericht was dat hij zou leeren afval van de wet van Mozes en dat zij de kinderen niet moesten laten besnijden. En nu geven zij hem den raad om, daar er juist vier mannen zijn, die eene gelofte gedaan hebben, aan hun Nazireërschap deel te nemen en voor hen de kosten te dragen van de bij de wet bepaalde offers. Dan zullen allen bekennen dat het bericht, omtrent hem verspreid, met de waarheid in strijd is. Paulus volgt den hem gegeven raad op, treedt met die vier mannen den tempel binnen, nadat hij zich met hen geheiligd had en verbindt zich met hen in de gelofte voor de zeven dagen, die hun nog van hunne gelofte overschoten, na verloop waarvan voor ieder hunner het offer kon worden gebracht.

Is dat dezelfde man, die eens zijnen lezers had toegeroepen: (Gal. 5:1) staat vast in de vrijheid, waarmede Christus ons

heeft vrijgemaakt en laat u niet weder onder het juk der dienstbaarheid brengen?

Maar wij zijn benieuwd van onzen biograaf te vernemen hoe wij het ons daar verhaalde hebben op te vatten.

Eerst worden er, gelijk gewoonlijk, eenige kunstgrepen aangewend om het aanstootelijke van dit verhaal zooveel mogelijk weg te nemen.

Al staat in het bericht niet opzettelijk vermeld, zoo lezen wij, dat Paulus aan het verzoek dier ouderlingen eenigen weerstand bood, daaruit volgt nog niet dat hij het niet gedaan heeft. En, gesteld ook dat hij hier wat al te veel aan de zwakken en der zwakken vrienden toegaf, wij zien niet in dat daarom iemand, die met zooveel vuur de liefde verdedigd heeft, te veroordeelen zou wezen omdat hij voor een enkele maal in de liefde te ver is gegaan. Aan dat *argumentum e silentio* zal wel door niemand eenige waarde worden toegekend. En op hetgeen hij van de liefde zegt, daarop antwoorden wij alleen: de liefde, gelijk Paulus die zoo heerlijk heeft beschreven, waarvan wij in Jezus' leven de verwezenlijking zien, kan nooit de maat te buiten gaan, maar zij vordert van den mensch geen ontrouw aan zijne beginselen, want dan zou zij den naam van lafheid, van flauwhartigheid verdienen te dragen.

Maar de onmogelijkheid waarin Paulus gebracht werd om zijne gelofte te vervullen, daar hij vóór het eindigen van zijn Nazireërschap gevangen werd genomen, geeft aan Bungener stof tot eene opmerking. Wel kan hij daarin niet zien eene straf, door God den apostel wegens zijne gelofte toegezonden, maar toch eene afkeuring van Gods wege van het door de ouderlingen aangeraden middel; althans hij durft het niet te ontkennen, al aarzelt hij het te bevestigen. Straks zullen de verwoesting van Jeruzalem en de verstrooing van het volk het onhoudbare van die compromissen tusschen Jodendom en Evangelie aan het licht brengen en tot eene keuze tusschen Mozes en Christus dwingen.

Helaas! tot welke ongelooflijke hypothesen moet men niet zijne toevlucht nemen, als men coûte qui coûte de geschiedkundige waarheid van een verhaal wil redden, dat alle kenmerken van verdichting draagt, alleen omdat het in een geschrift van het N.T. staat opgeteekend! En hoe wordt zoo doende een man van zoo vaste beginselen als Paulus tot een beginsellooze verlaagd!

Nog op één punt slechts vestigen wij de aandacht van onze

lezers, ten einde hen niet te veel te vermoeien. Het is op het laatste verhoor van Paulus voor het Sanhedrin te Jeruzalem, Hand. 23 vermeld.

Terwijl mannen als Olshausen en Neander althans de moeite nemen, al gelukt het hun dan ook niet, om de moeielijkheden, die bij het lezen daarvan oprijzen, weg te nemen, meldt Bungener het slechts als een historisch feit, zonder daarover verder te spreken.

De Hooge Raad is samengesteld uit Farizeën en Sadduceën. Tot deze uit twee partijen samengestelde vergadering zal dan Paulus zich gericht hebben met de woorden: ‘mannen, broeders, ik ben een Farizeër, eens Farizeërs zoon, over de hoop en de opstanding der dooden word ik geoordeeld.’ Zoo komen de Farizeën op zijne hand en zeggen dat zij niets kwaads in hem vinden, ja zij vinden het niet onmogelijk dat een geest of een engel tot hem gesproken heeft.

Zal men zeggen dat de apostel zich hier slechts van eene geoorloofde *captatio benevolentiae* heeft bediend?

Maar die mag toch nooit van dien aard zijn dat zij ons onwaarheid doet spreken. Welnu, kon de apostel zich zelven een Farizeër noemen? Hij, die lijnrecht tegenover Farizeën en Farizeesche Christenen stond, die hun zoeken van wetsgerechtigheid als ijdel voorstelde, de wet durfde aanranden, waarvan in hun oog geen tittel of jota mocht vallen? En kon Paulus naar waarheid zeggen dat hij om zijn geloof aan de opstanding der dooden als een beklaagde voor den Raad stond? Ons blijft slechts dit dilemma over: òf de schrijver der Handelingen heeft hier, gelijk elders, Paulus in strijd met de geschiedenis, zoo Joodsch mogelijk geteekend ten einde het vooroordeel der Joodsch-christenen tegen hem weg te nemen, òf Paulus heeft te Jeruzalem getoond dat hij de kunst van huichelen meesterlijk verstond. Wat zullen wij kiezen? Een derde is niet mogelijk.

Wij kunnen hier eindigen. Wij hebben staaltjes genoeg aangehaald om ons te overtuigen dat het onmogelijk is om den Paulus der Handelingen met den Paulus, gelijk die uit zijn eigen brieven tot ons spreekt, te vereenigen. Wie zulk eene poging waagt, zijne biografie moet mislukken. Wij zwijgen dan ook van de wijze, waarop Bungener heeft beproefd de argumenten, tegen de echtheid van sommige brieven, bij name van de Pastoraalbrieven, ingebracht, te weerleggen.

Hadden wij ook recht aan het hoofd van dit opstel te plaatsen: de illusie der moderne harmonistiek?

Al verschilt zij niet veel van de antieke, ze onderscheidt zich daardoor van hare oudere zuster, dat zij notitie neemt van de moderne critiek; op welk eene wijze, daarvan heeft Bungener's jongste geschrift ons eene proeve gegeven.

Maar zijn ons dan nu de bronnen ontnomen, waaruit wij een leven van dezen grooten apostel kunnen samenstellen?

Integendeel, de nieuwere critiek heeft ons den weg aangewezen om een welgelijkend portret van hem te maken. In zijne vier hoofdbrieven staat het voor ons. Geen merkwaardiger gestalte in de geschiedenis der apostolische kerk. Hij mag den naam van den tweeden stichter van het Christendom dragen. Zonder hem ware de godsdienst van Jezus in het Jodendom ondergegaan. Paulus stond boven zijn tijd, al deelde hij ook in de vooroordeelen van zijn tijd. Een groote geest woonde in zijn zwak lichaam, maar ook het gemoedsleven was bij hem sterk ontwikkeld. Als een man van beginselen, had hij een afkeer van de halven van zijn tijd, gelijk Petrus b.v., al moeten wij toegeven dat hij in zijn oordeel over andersdenkenden niet altijd onpartijdig was. Buitengewoon waren zijn ijver, zijne zelfverloochening voor de zaak, waartoe hij zich geroepen achtte, hoewel hij daarmede niet de nederigheid en zachtmoedigheid van zijn grooten Meester vereenigde. Terwijl hij zich uitstrekte naar hetgeen vóór hem lag, vergat hij hetgeen achter hem was. Met zulk een edel man kennis te maken, dat loont de moeite. Onze tijd vooral heeft aan zulke menschen behoefte.

Elke poging, die wordt aangewend om ons die grootsche persoonlijkheid beter te leeren kennen, begroeten wij met vreugde. Ook het werk van Bungener, mits met verstand gelezen, legt niemand geheel zonder vrucht uit de hand. Al is hij het met ons eens dat het, op de schaal der critiek gewogen, veel te licht wordt bevonden, toch zal hij voor menige schoone opmerking den auteur dank weten; de psychologische blikken, die de schrijver slaat in het gemoedsleven van zijn held, zullen hem stof geven tot nadenken.

Brenge slechts de lezer van dit boek de gulden les in praktijk: onderzoekt - maar behoudt alleen het goede!

Maart 1868.

Dr. M.A.N. ROVERS.

Het leven eens kunstenaars.

Carl Maria von Weber. Ein Lebensbild von Max Maria von Weber. 2 Deelen. 1864.

(*Vervolg en Slot.*)

Zoolang Saksen door Russen en Pruissen bezet was, bestond er in Dresden, de uitvoering van enkele zangspelen daargelaten, eigenlijk geen duitsche opera. Later, bij het veld winnen der nog zeer onbepaalde denkbeelden van nationale ontwikkeling, was de oprigting van zulk een opera wel eens ter sprake gebragt, maar verder was het ook niet gekomen. Eerst na den terugkeer des Konings hadden de graven Carl en Heinrich Vitzthum, als intendanten van het tooneel, de zaak ernstig ter harte genomen en hadden zij, ondersteund door het groote publiek, ten slotte hun doel bereikt, hoewel de minister Einsiedel, om reeds genoemde redenen, en de adel, die de nieuwe inrigting om haar duitschen naam en als mededingster der ‘voorname (italiaansche) kunst’ haatte, het aan tegenstand niet hadden laten ontbreken.

Weber zag spoedig de bezwaren in, die hem wachtten; de onverschilligheid van het hof en de antipathie van den adel zouden hem eindelooze moeijelijkheden in den weg leggen; het geheele personeel der italiaansche opera, dat op zijn oude regten en de voorkeur van den Koning en den hofkring steunde, stond vijandig tegen hem over, terwijl hij niets bezat dan zijn eigen kracht, zijn rijke ondervinding, de bescheiden sympathie van het publiek, het vertrouwen en de genegenheid van zijn chef.

De energieke zamenwerking van twee mannen als Vitzthum en Weber voor een zaak die door de hoogere kringen niet bijzonder begunstigd werd, kon graaf Einsiedel niet met goede oogen aanzien. Zoo dikwijls hij maar kon, maakte hij van de

gelegenheid gebruik hun dit door woord en daad te toonen, en om hun te beletten dat zij het hoofd al te hoog verhieven, begunstigde hij door zijn magtigen invloed zooveel mogelijk Webers collega's, den kapelmeester der italiaansche opera Francesco Morlachi en den italiaanschen concertmeester Polledro.

Morlachi was er geheel de man naar om van de hem aangeboden voordeelen gebruik te maken. Middelmatig musicus, was hij tegelijk een fijn, elegant italiaan en bijzonder bedreven in de techniek zijner kunst, die hij hartstogtelijk liefhad; doch degelijke duitsche componisten verweten hem, dat hij de kennis der eigenlijke muziekwetenschap en instrumentatie geheel miste. De Koning was niet alleen met zijn composities maar ook met zijn persoon zeer ingenomen, en daarin alleen vond de Minister, die zelf voor kunst zoo goed als geen gevoel had, reden genoeg om den italiaan ijverig te vereeren en te beschermen. Morlachi was een meester in 't intrigeren en maakte zich opzettelijk, hoewel hij lang in Duitschland woonde, de duitsche taal nooit eigen, ten einde op die wijze misverstanden ligt begrijpelijk te kunnen maken. Bestond er dus in zijn karakter volkomen gebrek aan opregtheid, ook in zijn eigenschappen als directeur kwam dat gebrek duidelijk uit. Zijn gehoor was scherp, maar hij deinsde terug voor het houden van goede repetitiën en had den moed niet aanmerkingen op fouten te maken; liever verkoos hij de muziekanten met herhalingen te plagen tot ze zelven de gebreken ontdekten.

Vier jaren lang heerschte Morlachi zoo onbeperkt over het Dresdensch tooneel, dat de benoeming van den beroemden leerling van Paganini, Polledro, tot concertmeester, hem een inbreuk op zijn magt toescheen. De hierdoor tusschen beiden ontstane vijandschap hield echter met Webers komst op, daar Polledro toen voor de legerscharen van Morlachi gewonnen werd. Bij deze twee voegde zich ook de bejaarde Franz Anton Schubert, componist van geestelijke muziek, een bekwaam musicus met een verouderden smaak, maar een zwak en ijdel persoon, die nooit verder dan Dresden geweest was, en die Weber niet vergeven kon dat deze een betrekking gekregen had die hem zelven, naar hij meende, bij de gratie Gods toekwam.

Op twee veteranen evenwel van den grooten, ouden muziektijd, de waardige Luigi en Franz Seconda Bassi, kon Weber als op goede vrienden rekenen. De oude Franz Seconda, die 40 jaren lang als impresario tusschen Leipzig en Dresden met

zijn troep trekkende geweest was, die het vierde gedeelte van zijn leven op den openbaren weg met kijvende tooneelspeelsters, schimpende voerlieden en hoogmoedige comedianten gesukkeld had, die door de Russen als spion van Leipzig naar Dresden was medegevoerd, had eindelijk, bij de organisatie van het hoftooneel in 1815, als regisseur der italiaansche opera een rustiger betrekking gevonden, en de kleine oude heer wandelde thans dagelijks in zijn ouderwetsche kleeding door wind en regen naar het tooneel, zijn wereld, zijn alles. Beide mannen sloten zich bij Weber aan en strekten hem met hun kennis van personen en plaatselijke omstandigheden tot krachtigen steun.

Toen Weber den 13^{den} Januarij 1817 in Dresden was aangekomen, zocht hij het eerst van alles een huisje, dat hij in het zoogenaamde ‘italiaansche dorpje’, een buurt uit een aantal kleine woningen met tuintjes er bij bestaande, al zeer spoedig vond, en begaf hij zich vervolgens naar Bassi, dien hij reeds uit Praag kende. Hier wachtte hem reeds een eerste teleurstelling, want Bassi had hem naauw begroet, of hij gaf zich lucht in hevige klagten, ‘dat zijn lieve kapelmeester aan den invloed van dezen.... Morlachi opgeofferd was,’ terwijl hij verklaarde ‘niet te begrijpen, hoe Weber er toe gekomen was zulk een betrekking aan te nemen.’ Weber wist niet wat hij hoorde en zeide den opgewonden man, dat er geen sprake kon zijn van 't geen hij beweerde, omdat al de onderhandelingen met Vitzthum alleen geloopen hadden over de betrekking van kon. Saksisch kapelmeester; alleen die betrekking had hij aangenomen, hij was dus even goed kapelmeester als Morlachi en stond in alles met dezen gelijk. ‘Gij dwaalt!’ riep Bassi uit, ‘wat de graaf met u onderhandelde komt er niet op aan, dat zal men waarschijnlijk loochenen, maar wel wat in uw aanstelling staat, en volgens die aanstelling zijt gij niets meer dan eenvoudig muziekdirecteur der duitsche opera.’

Weber was tegelijk geërgerd, ongeloovig en verwonderd; hij hield dadelijk met het uitpakken van zijn goed op, vast besloten onmiddellijk weêr te vertrekken, indien 't geen Bassi gezegd had, waarheid bleek te zijn, en ijlde naar Vitzthum om te vernemen of het waar was, dat men, in strijd met alle onderhandelingen, zijn rang en betrekking heimelijk had veranderd. De graaf moest een bevestigend antwoord geven, doch bezwoer Weber ter wille van hem en van de kunst te blijven, daar het hem wel gelukken zou alles spoedig in orde te brengen. Daar

Weber dienzelfden dag aan het personeel voorgesteld zou worden, verbond hij zich, uit achting voor den graaf en uit liefde voor de duitsche opera, de maatregelen tot schepping dezer laatste zoolang te leiden, totdat er een andere muziekdirecteur zou gevonden zijn. Gelukte het hem niet binnen hoogstens één jaar denzelfden rang te verwerven dien Morlachi bezat, dan verklaarde hij nu reeds de betrekking te zullen neêrleggen.

De voorstelling aan het personeel had daarop door den graaf op plegtige wijze plaats. Weber, die volstrekt geen redenaar was, begreep intusschen dat het nu het oogenblik was om eerbied in te boezemen en dat hij tegenover de misleiding waaraan hij ten doel had gestaan, duidelijk en open voor den dag moest komen. Vriendelijk en met warmte verzocht hij het vertrouwen van het personeel en verzekerde hij het van zijn levendige deelneming in hunne belangen; doch, voegde hij er bij, ‘van mijn kant verwacht ik ook, als over u geplaatst zijnde, oubepaalde gehoorzaamheid; ik zal regtvaardig zijn, maar ook zonder aanzien van personen, jegens iedereen, en het meest jegens mij zelven, onverbiddelijk streng zijn!’ Deze taal was voor het verwende personeel, dat sinds jaar en dag niets dan goede woorden gehoord had, hard te verduren en stemde het reeds voor twee derden bepaald tegen hem, ofschoon er onder de ergste opposanten waren die later zijn beste vrienden geworden zijn.

Veertien dagen later had Weber de zelfvoldoening in zijn regt hersteld te worden, door zijn benoeming tot koninklijk kapelmeester. Bij zijn voorstelling aan het hof zag hij echter niets dan ijskoude gezigten, ofschoon het ook te betwijfelen is of hij er in den geleenden hofrok, die hem niet te best paste, wel bijzonder imposant uitzag: zijn lange hals deed zijn hoofd een heel eind boven den lagen stijven kraag uitsteken; de schrale handen waren niet, zooals de etiquette vorderde, halverwege onder de mouwen van de frak met rococosnede verborgen; de degen bemoeijelijkte hem schrikkelijk bij het gaan, en, gelijk hij aan Caroline schreef, ‘ik had in de escarpins kuiten, waarover geen slagershond zich had behoeven te schamen.’

Met onvermoeide vlijt en inspanning zette Weber zich thans aan het werk, terwijl hij voor alles, zelfs voor het doen copieren van muziek, zorgen moest. De eerste opera die hij deed instuderen, was Méhuls Joseph, waarvan de uitvoering den 30sten Januarij plaats had, nadat hij, even als vroeger te

Praag, een paar dagen te voren in de ‘Abendzeitung’ eenige inleidende en ophelderende opmerkingen over deze opera geschreven had. De gespannen verwachting maakte, dat alle plaatsen in het gebouw bezet waren, terwijl de Koning zelf in zijn loge verscheen, zeggende: ‘als deze voorstelling goed afloopt, heeft Weber reeds veel gedaan.’ En de uitslag overtrof aller verwachting. Niet eenmaal had men den Koning gemelijk hooren hoesten, 't geen hij gewoonlijk deed als zijn oor, dat zeer goed hoorde, onaangenaam werd aangedaan. De bijval was groot en de achting voor Weber, die in een tijdsverloop van 18 dagen bijna het onmogelijke gedaan had, met een personeel dat nog nooit in een groote opera had gezongen, was algemeen.

Er bestond destijds in Dresden de zoogenaamde ‘Liederkreis’, die in den eersten tijd van zijn bestaan den naam gevoerd had van ‘Dichter-Thee’, en waarvan de toen levende schrijvers en dichters, die, met uitzondering van den geheel op zich zelven staanden Ludwig Tieck, meer of minder dezelfde rigting volgden, allen leden waren. Weekheid en flaauwe sentimentaliteit, romantiek met herderstaf en haarzak, gezochte humor zonder diepte, weelderigheid zonder hartstogt, zwakheid van vinding en uitdrukking, dikwijls echter vereenigd met zeer veel talent en bedrevenheid in den vorm, waren de karaktertrekken dezer zoogenaamde Dresdener school, die in Friedrich Kind, Carl Forster, Theodor Hell (Carl Theodor Winkler), Isidorus Orientalis (graaf Löben), Chezy, graaf Kalkreuth en Malsburg haar corypheën had. In dezen kring gevoelde Weber zich bijzonder aangetrokken door den met zijn eigen poëtisch talent zeer ingenomen kleinen dichtervorst Kind, dien hij opwekte een operatekst voor hem te schrijven. Allerlei onderwerpen werden opgezocht, maar in allen allerlei bezwaren gevonden, totdat Weber eindelijk weder het ‘Gespensterbuch’ van Apel in handen kreeg, en de herinnering aan de in 1810 met von Dusch in Baden begonnen bewerking van de Freischütz-sage weder levendig werd. Zoowel de dichter als de componist ontbrandden in geestdrift voor het onderwerp, en hoe meer zij het beschouwden, hoe meer zij ook inzagen, dat het aan hun beider individualiteit geheel beantwoordde. Doch een heremiet en satan zelfs op het tooneel, en daarbij de censuur! - Besluiteloos scheidden zij. Maar de nacht bragt raad. Men zou de gebeurtenissen in het verste verleden verplaatsen, en indien op het einde de onschuld tri-

omfeerde, zoude er wel geen bezwaar bestaan. De dichter ijlt naar Weber, treft hem aan in het theater en schetst hem het plan. Deze keurt het goed en wekt hem nog meer op, en Kind gaat naar huis, vast besloten den tekst voor de opera Freischütz te schrijven; tien dagen later was hij daarmede gereed. Doch Weber moest er aan Caroline over schrijven en haar oordeel kennen, omdat hij groote waarde hechtte aan haar fijnen practischen tact in 't beoordeelen van 't geen werkelijk voor het tooneel geschikt was. Dat hij hierin goed zag, bewijzen de raadgevingen die zij hem over den gang der opera gaf en die een grooten invloed hebben gehad op den goeden afloop, hoewel zij bijna oorzaak waren dat hij verschil met Kind kreeg, die de verlangde veranderingen eerst niet wilde maken.

In Kinds oorspronkelijk werk begint de opera met twee tooneelen tusschen Agathe, Aennchen en den heremiet, in welke tooneelen het publiek kennis maakt met dezen eerwaarde, die in het tegenwoordige stuk geheel als Deus ex machina verschijnt. De expositie der fabel zou hierdoor helderder gemaakt zijn dan zij thans is, maar aan den anderen kant zou de stemming der toehoorders na de ouverture er door gezakt en de loop der handeling er door vertraagd zijn. Caroline schreef hierover: ‘weg met deze tooneelen! Midden in het volksleven reeds bij het begin der volksopera! Laat haar aanvangen met de herders in het bosch!’ In den beginne voelde Weber nog al iets voor het gebed van den heremiet in den aanvang van het eerste bedrijf en voor een duet voor sopraan en bas aan het slot van het tweede tooneel, maar toen de verandering daarvan hem ook hoe langer hoe gewenschter voorkwam, kostte het hem veel moeite Kind daartoe over te halen, daar deze hooger prijs stelde op de duidelijke expositie van een drama, dan op 't geen voor een operatekst vereischt werd.

Maar al spookten ook allerlei gedachten Weber door het hoofd, er viel vooreerst nog niet aan de compositie der opera te denken. Zijn betrekking gaf hem ontzagchelijk veel werk, en overal waar in zijn vak het een of ander met spoed en kracht gedaan moest worden, werd zijn persoon in beslag genomen, zoodat hij in wanhoop uitriep: ‘het is om dol te worden: alles stapelen zij op mij, alsof er niemand anders ware.’ Bovendien dacht Weber nu ook ernstig aan zijn huwelijk en was hij onvermoeid bezig met het aanschaffen van allerlei huisraad en het

meten van ramen en vloeren voor gordijnen en kleeden. Een gelukkig verschiet opende zich voor hem, toen Vitzthum hem toestond een uitstapje naar Praag te doen, waar het tooneel geheel te niet was gegaan, om te trachten daar de voortreffelijke zangeres Grünbaum voor Dresden te winnen. Gelukte dit, dan zou hij met de italianen kunnen concurreren, en zou het fijngevoelig Dresdensch publiek, hetwelk aan schoon gevormde stemmen gewoon was, de duitsche opera niet smakeloos kunnen vinden. Gelukkig in 't vooruitzigt zijn geliefde bruid te verrassen, vertrok hij den 20sten Maart, maar ontving op 't zelfde oogenblik een brief van graaf Pachta, waarbij deze hem den aanstaanden val van het huis Ballabene meldde en daarmede het waarschijnlijk verlies van zijn en Carolines met moeite bespaarde penningen, die bij dien grooten bankier gedeponeerd waren. Over dezen inderdaad zwaren slag zegt zijn dagboek niets anders dan: ‘God heeft tot dusver geholpen, hij zal ook verder helpen; ik vertrouw op zijn genade!’

Dit verlies bleek bij nader onderzoek juist zoo groot te zijn, dat Weber genoeg overhield om in stilte alles te kunnen bijpassen, wat Caroline verloren had, zoodat zij in den waan bleef dat het verlorene slechts eene kleinigheid bedroeg en eerst tien jaren later de ware toedragt der zaak vernam.

Hij die Dresden in den winter gezien heeft, zou het des zomers niet herkennen. Dan leeft men buiten in de lustplaatsen en villa's in de omstreken, op de rivier wordt alles leven en beweging, en des avonds, bij de lichten der uitspanningsplaatsen van het Brühlsche terras en van de brug, die zich in den vloed spiegelen, bij de bontkleurige lampions der zacht voortglijdende gondels, bij de muziek en den zang die zich overal doen hooren, bij de drokke beweging op alle wegen die naar het Elbedal en andere heerlijke streken leiden, denkt de vreemdeling zich onder een zuidelijker hemel verplaatst. Reeds in 1776 had de accijnsraad Linke, die hiermede toonde het karakter van de stad en haar inwoners goed te begrijpen, in een der bekoorlijkste lustplaatsen uit Dresdens omtrek, het liefelijk met paviljoen en tuin aan de rivier gelegen ‘Bad’, een zomertooneel gebouwd, dat later naar hem, het ‘Linkesche Bad’ genoemd werd. Nadat verschillende ondernemers het voor een tijd lang gehuurd hadden, was het van 1790-1816 in het bezit van Joseph Seconda, en werden er in den zomer door het koninklijk tooneelgezelschap voorstellingen gegeven; de italiaan-

sche operatroep was echter nooit op het kleine tooneel opgetreden, wat hij beneden zijn waardigheid zou geacht hebben.

De order die Weber kreeg om de in studie zijnde opera ‘das Waisenhaus’ op het zomertooneel te doen uitvoeren, bragt de Dresdensche tooneelwereld in rep en roer. Want indien de Koning niet ook aan de italiaansche opera het bevel gaf om daar te spelen, - en men geloofde niet dat hij dat doen zou, - dan werd de duitsche opera in den tweeden rang geplaatst, terwijl beide toch in andere opzigten feitelijk waren gelijk gesteld.

De strijd daarover, waarin ook Weber zich voor de eer van zijn instelling mengde en waardoor de klove tusschen het duitsch en italiaansch personeel wijder dan ooit werd, gaf aanleiding tot de langwijligste onderhandelingen en werd eindelijk door den Koning zelven beslist, die beval dat ook de italianen in het ‘Bad’ zouden zingen.

De togten in gondels of in bootjes van het Linkesche bad of van Pillnitz terug naar Dresden, als de zomeravonden zoo schoon waren en een lieflijke rust over de heerlijke streek verspreid lag, wekten bij Weber een brandende begeerte op om tusschen die wijnbergen in een klein landhuisje iederen zomer eenige gelukkige maanden door te brengen. Dit verlangen, deze droom werd meer dan eens voor hem een hoofdbeletsel om Dresden te verlaten, waaraan hij anders dikwijls dacht. Gelukkig toch voelde hij zich niet; onder zoo velen, die hem achting toedroegen, had hij nog geen waren vriend gevonden; zijn herhaald verzoek om een levenslange aanstelling te krijgen, op den voet zooals die aan de andere kapelmeesters verleend was, werd geweigerd, omdat dit niet geschieden kon dan na een jaar diensttijd, terwijl hij daarbij nog in onaangenaamheden gewikkeld werd met den Minister Einsiedel, die Morlachi ten koste van Weber voortrok. Dit alles deed hem een gunstig oor leenen aan een voorstel van Brühl, om kapelmeester te Berlijn te worden. Het voor en tegen werd met Caroline bijna met kleingeestige naauwkeurigheid uitgerekend, en zonder twijfel had Weber die betrekking aangenomen, ware niet door eene onvoorziene gebeurtenis de deur gesloten, waardoor hij alles wat hem tegenstond, had willen ontvlugten. Dit was niets meer of minder dan dat het theater te Berlijn den 31sten Julij 1817 afbrandde en tengevolge daarvan de betrekking van kapelmeester aldaar vooreerst niet vervuld werd. Doch ofschoon de onderhandelingen van Weber met den heer Brühl in het geheim gevoerd waren, liep het gerucht er

van toch als een loopend vuurtje door de stad en bereikte het, daarbij nog zeer overdreven, eindelijk ook het hof. Het hof was natuurlijk zeer ontstemd. Hoe was het mogelijk, dat een koninklijk saksisch kapelmeester elders iets beters zocht dan Dresden hem kon aanbieden? Hoe kon hij onderhandelingen aanknoopen met een vreemd hof en dan nog wel met het pruissische? ‘Kijk,’ riepen de italianissimi, ‘dat heeft een italiaansch kapelmeester nog nooit gedaan; dat is nu de zoo geroemde trouw van den opregten duitscher, dat is zijn verknochtheid aan het koninklijk huis!’

Toen nu dit gunstig vooruitzigt verijdeld was, hinderden de dagelijksche kuiperijen Weber nog meer dan ooit. Daarbij kwam dat Morlachi een verlof van acht maanden vroeg, ten einde gevolg te geven aan de uitnoodiging om voor San Carlo te Napels een opera te schrijven en die zelf uit te voeren; dit verzoek toch, dat graaf Vitzthum weigerde, werd door den minister Einsiedel ingewilligd, zoodat alle muzikale aangelegenheden nu alleen ten laste van Weber kwamen. Maar als tegenwigt voor deze onaangenaamheden en werkzaamheden wist Vitzthum nu te bewerken dat Weber zijn levenslange aanstelling als koninklijk kapelmeester kreeg, met ontheffing der eerste storting voor het pensioenfonds, met een gratificatie van 200 Th. als tegemoetkoming in de aanstellingskosten, en met twee maanden verlof.

Zoolang Weber in Dresden geweest was, had hij voor componeren nog bijna geen tijd kunnen vinden. Op 23 Febr. 1817 echter ontving hij het eerste bedrijf van de Freischütz, en men zou bijna kunnen zeggen, dat van dien dag af zijn geestelijk leven een geheel anderen vorm aannam, daar hij steeds vervuld was met zijn onderwerp, ofschoon er in de vier daarop volgende maanden nog geen noot van opgeschreven werd. Tot nu toe had hij in zijn leven slechts deze drie gekend: kunst, pligt en liefde. In de plaats van 't algemeene, vage begrip der kunst, trad nu de scherp uitgedrukte idée van de Freischütz. Wat hij aan rijkdom van gedachten en vormen bezat, verzamelde hij thans met allen ijver, om daaruit dit groote werk op te bouwen. En zeer natuurlijk was het ook dat de liefde, waarmede zijn hart zoo geheel en al vervuld was, op het karakter zijner opera een grooten invloed had. Zij was de oorzaak dat Weber de partij van Aennchen, die hem zijne bruid herinnerde, bovenal liefkreeg, en dat daarom ook die gedeelten der opera het eerst gereed waren waarin Aennchen voorkomt, Inderdaad,

dat deze opera geheel en al het onbedorven uitvloeisel is van het goede, brave duitsche hart, geleid en gekweekt door een groot talent, wordt wel bewezen door den magtigen indruk dien zij over de geheele wereld gemaakt heeft. Het duitsche volk vooral hoort haar niet aan als een kunstwerk dat het van buiten af in de ooren klinkt, maar ieder duitscher voelt iederen toon van het werk in zijn eigen hart trillen, alsof hij dien zelf gedacht had. Zeer naïef sprak Friedrich Kind dit onwillekeurig maar duidelijk uit, toen hij zeide: ‘hoe is het mogelijk dat men de melodie van den Jungfernkranz zoo schrikkelijk prijst; bij de woorden: “Wir winden Dir” enz. sprak die melodie van zelve en iedereen zou haar gevonden hebben.’

Maar componeren deed Weber eigenlijk altijd door; de wereld bestond voor hem slechts uit toonen: kleuren, vormen, tijd en ruimte werden in zijn binnenste klanken. In het verwardst geruisch en het hevigst geweld onderscheidde zijn oor de effektvolste en origineelste harmoniën. Ja, verwonderlijker nog, lijnen en vormen schijnen meer het melodisch, geluid echter het harmonisch element van het muzikaal leven zijner ziel te hebben opgewekt. Zijne muzikale gedachten waren daarom ook dan het overvloedigst, wanneer die beide middelen van opwekking vereenigd waren, zooals bij het voortrollen in een reisrijtuig. Dan rolde ook het landschap symphonisch voor zijn oor en optisch voor zijn oog voorbij en ontstonden er melodiën uit elke rijzing en daling van den grond, uit elk door den wind bewogen boschje, uit elk golvend graanveld, terwijl het rollen van het rijtuig daarbij den grootsten rijkdom van harmoniën leverde.

Zoo ontstond het lachkoor der boeren in het eerste bedrijf van de Freischütz onder den indruk dien het onverdragelijk valsch intoneren van eenige oude vrouwen bij de responsoriën eener litanie, gedurende een slaperige namiddagdienst in de kapel te Pillnitz, bij Weber achterliet. Zoo werd de muziek voor de ‘Wolfschlucht’ gedacht gedurende een rit naar Pillnitz op een nevelachtigen morgen, toen massa's wolken in allerlei vormen om het rijtuig zweefden. Maar hoe voortreffelijk ook die door den invloed van buiten in zijn binnenste opgeroepen muzikale beelden schenen te klinken, toch droeg Weber zorg zijne gedachten niet te spoedig op te schrijven, daar de ondervinding hem te goed geleerd had dat de waarde dezer onwillekeurige muzikale improvisaties, wanneer ze eenmaal op papier stonden, zeer gering was.

Onder allerlei werkzaamheden verliep het jaar 1817. Reikhalzend naar Praag, om daar zijn huwelijk te voltrekken, zag hij zich weêr gedrongen te Dresden te blijven, door het huwelijk der dochter van prins Max met den erfgroothertog van Toskane, dat in het begin van den herfst zou plaats hebben en voor welke plegtigheid hij een feestcantate moest componeren in plaats van den afwezigen Morlachi. Deze feestelijkheid werd tot den 29sten Oct. verschoven en Weber maakte van dien tijd gebruik om eenige keukenmeiden op de proef te laten koken en met den lekkerbek Bassi de resultaten van haar kunst te proeven, om de provisiekamer te vullen, met eigen hand koffie en thee af te wegen en tegelijk een uitvoerig reglement voor het nieuw opgerigte koor te ontwerpen.

Maar naauwlijks ook was het huwelijk der prinses voltrokken, of Weber ijlde naar Praag om daar den 4^{den} Nov. met zijn geliefde Caroline vereenigd te worden. Na een huwelijksreis van ongeveer zes weken, die gebruikt werd om oude vrienden op te zoeken, concerten te geven en betrekkingen aan te knoopen in het belang van het tooneel te Dresden, kwamen de jonggehuwden den 20sten Dec. in hunne woning.

Het jaar 1818 begon niet gunstig voor Weber, en hij ondervond destijds een krenking grooter dan hij er nog ooit eene ondervonden had. Van zijn eerste optreden als directeur te Dresden af had hij steeds met misnoegen opgemerkt dat het orkest op zulk een wijze was ingerigt, dat eene directie zooals hij die begreep, en waarbij een voortdurende invloed van den directeur op het geheel eener operavoorstelling, op orkest, zangers, koor en decoraties, een hoofdvereischte was, onmogelijk werd gemaakt. Bij de gebruikelijke italiaansche opera's was dit van minder belang; die hadden genoeg aan een zwak orkest en personeel, koren en ensemblestukken ontbraken bijna geheel; het geheele zwaartepunt lag daar in den invloed van den directeur op de eerste viool en, voor de leiding van den zang, op de contrabassen; in één woord de kapelmeester bemoeide zich uitsluitend met het zuiver muzikaal gedeelte der opera en voor de rest moest de regisseur maar zorg dragen.

Bij gelegenheid der huwelijksfeestelijkheid waarvan wij zoo even spraken, had Weber de plaatsing van het orkest geheel naar zijn zin veranderd, en de uitkomst beantwoordde volkomen aan zijne verwachting, hoewel deze verandering waarschijnlijk door de drukte van het feest niet eens was opgemerkt ge-

worden. Maar toen Weber die regeling bij de volgende uitvoering der ‘Vestalin’ herhaalde, vond de Koning zelf zich daardoor onaangenaam aangedaan, vooral omdat de bazuinen juist bij de koningsloge geplaatst waren, terwijl zij bovendien in het werk van Spontini nog al dikwijls gebruikt moesten worden. Nadat Vitzthum opgehelderd had waarom deze verandering geschied was, zou de Koning er wel genoegen mede genomen hebben, maar ongelukkig grepen de tegenstanders van Weber deze omstandigheid aan als een aanleiding om hem te beschuldigen van nieuwigheden na te jagen, en het goede oude, nl. de italiaansche opera, te verlagen. Na een vrij heftigen strijd in de dagbladen kwam van hooger hand het bevel dat het orkest voortaan weêr ingerigt moest worden zooals het altijd geweest was.

Weber schreef uitvoerige memoriën aan den Minister, waarin met klem van redenen het voordeel van zijn inrigting gemotiveerd werd, en verzocht herstel van de beleediging die hem door dit bevel in de oogen van het geheele publiek aangedaan was. Maar zonder dat deze schrifturen ooit onder de oogen des Konings gekomen zijn, werd het bevel gehandhaafd. Eenigen troost gaf het Weber, dat het operapersoneel, overtuigd van het voordeel der nieuwe inrigting, zijn zijde koos en de maatregelen van hooger hand genomen, afkeurde.

Maar het huisselijk geluk vergoedde wat het leven daarbuiten soms onaangenaams aanbood. En toen de lente aankwam, doorkruiste het jonge echtpaar de omstreken van Dresden, om te zien, of het ook gelukken mogt een wensch van Weber vervuld te krijgen en een ‘zomernestje’ te vinden. Eindelijk slaagde hij hierin en huurde hij bij het koninklijk lustslot Pillnitz, twee uren van Dresden gelegen, de eerste verdieping van een zeer landelijk huisje. Onvermoeid wandelde Weber dikwijls de twee uren heen en terug om de ruimte te meten voor het meubileren der nieuwe bezitting. En toch verhieven zich in dien tijd reeds de verschijnselen der ziekte, die hem acht jaren later in het graf zou brengen. Zijn zenuwgestel verzwakte, de benaauwdheid op de borst waaraan hij vroeger reeds geleden had, nam toe, zijne heeschheid herhaalde zich meer dan ooit en zijn zangstem verdween schier geheel. Met groote vreugde werd den 18^{den} Junij het landhuisje betrokken, waarin de Freischütz, Euryanthe en Oberon grootendeels het levenslicht zouden zien. Niet lang duurde het of het

werd de verzamelplaats van muzikanten, dichters en kunstenaars.

Tot de composities van dezen tijd behooren, behalve vele kleinere stukken, een groote mis en een jubelcantate, welke laatste geschreven werd voor de viering van het 50jarig regerings-jubileum van koning Friedrich August. Wat Weber intusschen vooraf reeds gevreesd had, geschiedde; de jubelcantate werd niet ter uitvoering aangenomen en het programma voor het jubelconcert werd zamengesteld uit stukken van Morlachi en andere Italianen. Alleen werd het concert geopend met de jubelouverture van Weber, die hij slechts op verzoek van Vitzthum daarvoor beschikbaar stelde. De cantate zelve werd, op verzoek der kapel, in de Neustädter kerk, ten voordeele van noodlijdenden, op grootsche wijze uitgevoerd, en de groote bijval dien zij verwierf, stelde den componist eenigzins schadeloos voor den tijd, het talent en de ligchaamskrachten die hij aan zijn miskend werk ten offer gebragt had.

Het jaar eindigde onder allerlei onaangenaamheden, die Weber door Morlachi werden aangedaan, en het plan om zijn opera Sylvana te doen uitvoeren, moest hij laten varen, omdat de Italianen den tijd voor de repetitiën bestemd voor zich in gebruik namen. Een lichtpunt in zijn leven was de geboorte eener dochter op den 22sten Dec., ofschoon zijn angst voor de geliefde echtgenoot, niet zonder reden, grenzeloos was. Het verzoek aan de koninklijke familie gedaan, om peet over zijn kind te zijn, een gebruik dat in katholieke landen toen meer in zwang was dan thans, werd met voorkomendheid aangenomen; maar bij den doop verschenen, tot ieders verbazing, als vertegenwoordigers van hunne majesteiten, ‘mirabile dictu’, zooals Weber schrijft, ‘de kamer*dienaar* Schmiedel en de kamer*vrouw* mademoiselle Erdtel’. Had Weber als edelman, hofbeambte en beroemd kunstenaar ten minste niet een kamerheer en een hofdame mogen verwachten? Overtuigd dat deze beleedigende behandeling alleen het werk was van ondergeschikten, verzuimde Weber echter niet zich op Sylvesterdag bij hunne majesteiten te vervoegen om hen te danken voor de genoten eer.

Het begin van het volgend jaar opende een gelukkig vooruitzigt voor Weber. Immers werd hem opgedragen een feestopera te componeren voor de aanstaande verloving van prins Friedrich August met de aartshertogin Carolina van Oostenrijk. Kind schreef den tekst die aan de duizend en één nacht ont-

leend was en Alcindor zou heeten. Door alle sfeeren der oostersche romantiek, door alle rijken van het feeënleven, door den tooverkring dien wij reeds om ons getrokken voelen zoodra wij de namen der Ommajaden en Abbasiden slechts hooren, dien kring met beelden van edelgesteenten en wapens schitterende in de zon en fonteinen klaterende onder het bleeke schijnsel der maan, in 't kort door de gansche wereld waarin Webers genie te huis was, voerden Kinds goede verzen en tooneelen den componist rond in duizelende vaart.

Maar hoe ver was hij nog van de uitvoering verwijderd! In 't begin van Maart wierp de ziekte, die voortdurend smartelijke bewijzen van haar aanwezen had gegeven en alleen door groote inspanning in bedwang was gehouden, Weber op het ziekbed; naauwelijks was hij na een groote maand iets beter, toen zijn kindje stierf en hij, ten gevolge van dit verlies, weder instortte, terwijl ook Carolina ziek werd. Het was een zware tijd, en alleen door de hartelijkheid en zorg van talrijke vrienden werd de smart eenigzins gelenigd. In 't begin van Mei konden eindelijk de beide kranken naar hun buitenverblijf te Hosterwitz, waarnaar Weber zoozeer verlangd had, vervoerd worden; hier kon hij nu weêr beginnen te werken, maar nieuwe teleurstellingen wachtten hem ook daar.

Reeds had er een gerucht geloopen, dat men, deels wegens den aard van het plan van Kinds opera en de daarmede gepaarde kosten, deels ook met het oog op de vreemde gasten die verwacht werden, en eindelijk uit vooringenomenheid met italiaansche feestvoorstellingen, in de hoogste kringen geheel afgezien had van het voornemen om, bij de aanstaande feestelijkheid, een duitsche opera te geven, en dat men aldaar de voorkeur gaf aan een italiaansch allegorisch stuk. Weber kon niet gelooven dat een bepaald hem opgedragen last zoo ingetrokken zou worden. Geen twijfel bleef er echter over, toen Vitzthum hem den 28sten Junij hoogst ontstemd kwam mededeelen dat hij van het schrijven der opera ontheven was. Maar dit was nog niet alles; met tranen in de oogen zeide Vitzthum hem verder: ‘Weber, wij hebben 't beiden waarlijk goed met de zaak gemeend, en naar onze krachten ons best gedaan, maar - ik heb mijn ontslag als tooneeldirecteur gevraagd en gekregen en wij moeten scheiden!’ - Een poging om den graaf van besluit te doen veranderen, bleef vruchteloos; ‘wat kan ik nog ten nutte der kunst doen, zonder vertrouwen

of genegenheid van boven,' was zijn antwoord, en toen beider handen na een hartelijk afscheid elkander loslieten, was de band gebroken die deze schoone schepping alleen had kunnen zamenhouden.

Intusschen kreeg Weber een nieuwe aanleiding om met ijver aan zijn Freischütz te werken, toen Brühl uit Berlijn hem verzocht het plan van zijn nieuwe opera over te zenden, daar hij wilde beproeven daarmede het nieuwe theater te openen, dat op dat oogenblik onder Schinkels leiding gebouwd werd. Deze schoone verwachting moest echter later gedeeltelijk weêr in rook verdwijnen, door het berigt van Brühl dat het tooneel ingewijd moest worden met een werk van den dichtervorst Goethe, maar dat hij toch nog hoopte Webers 'Jägersbraut' als eerste opera te geven.

Men kan zich in onzen tijd, waarin alles zich beweegt om industrie, politiek, handel en technische wetenschappen, naauwlijks een denkbeeld maken van het gewigt van een openbaren strijd over tooneelaangelegenheden in dien gemoedelijken tijd, toen zulke quaesties evenveel opschudding veroorzaakten als thans een verkiezing of een kamerdebat.

Tot zulk een strijd gaf Weber aanleiding door, bij gelegenheid dat hij twee opera's van zijn ouden vriend Meyerbeer, Alimelek en Emma di Resburgo, liet uitvoeren, een paar dagen te voren, zooals hij gewoon was, in het Avondblad eenige opstellen te schrijven, die dienen moesten om het publiek op de hoogte van het uit te voeren stuk te brengen. Over de laatstgenoemde opera had hij aan een vriend geschreven: 'het hart bloedt mij, wanneer ik zie dat een duitsch kunstenaar, met scheppingskracht begaafd, ter wille van den armzaligen bijval der menigte, zich er toe verlagen kan, een navolger van anderen te worden', en toen hij dit denkbeeld in genoemd opstel verder uitwerkte, werd dit door de Italianen, met Morlachi aan het hoofd, zoo euvel opgenomen, dat er een hevige pennestrijd ontstond en Weber zelfs bij den minister Einsiedel werd aangeklaagd, als had hij de Italianen in hun kunstenaarseer gekrenkt. De Minister was verstandig genoeg om hierover te lagchen, en verzocht Weber vriendelijk alle verder geschrijf te staken en de zaak te laten rusten. Deze, door een vriendelijk woord zoo gemakkelijk te vangen, gaf dadelijk aan dien wensch gehoor, ofschoon zijn stilzwijgen door de tegenpartij nu weêr uitgelegd werd als had hij van den Minister een 'tüchtige Nase' gekregen.

Den 13^{den} Mei 1820 werd de laatste noot aan de Ouverture

van de Freischütz geschreven en daarmede tevens de laatste noot der opera. Onmiddellijk zond Weber ze naar Berlijn aan Brühl, die hem voorsloeg den titel der opera van ‘Jägersbraut’ in dien van ‘Freischütz’ te veranderen. Het honorarium dat Weber ontving en ten gevolge waarvan de opera het eigendom van het Berlijnsche hoftooneel werd, bedroeg 80 friedrichs d'or, waarvan hij aan Kind, den vervaardiger van den tekst, tweemaal 30 ducaten betaalde; zoodat het werkelijk bedrag van het eerste honorarium in Berlijn 388 Thalers beliep.

Toen Weber nog druk bezig was met de compositie van de Freischütz, ontving hij van Brühl het door Wolff naar de bekende novelle van Cervantes vrij bewerkte zangspel Preciosa, met verzoek de daarin voorkomende koren en liederen te componeren. De wel wat geforceerde romantische toon van dit stuk trok Weber nog al aan. Hierbij kwam nog dat het vreemde nationale leven, in dat stuk geteekend, bij vergelijking met de Freischütz, zijne belangstelling gaande maakte en zijne phantasie opwekte door de contrasten in de voorstellingen van liefde en leven, tusschen het Boheemsche Woud en den voet der Sierra Nevada, tusschen de vrome duitsche jagers, die fiere afstammelingen der Gothen, en de bruine nakomelingen der egyptische zondaren die de ouders van Christus op hun vlugt verder hadden gedreven. Tevens kon hij, 't geen zeer in zijn smaak viel, de motieven der in Gotha in 1812 van de spaansche soldaten afgeluisterde nationale melodiën gebruiken. Reeds op 20 Julij werd de partituur van dit zangspel aan Brühl afgezonden.

Na de bearbeiding van grootsche, bepaald romantische scheppingen ontwaakte bij Weber het sinds lang gekoesterd verlangen om eens vrolijke beelden uit het dagelijksch leven voort te brengen. Na de opera's met lange partituren en volle orkesten verlangde hij naar de gemakkelijker behandeling van een vrolijk onderwerp. Met welgevallen ontving hij dan ook van zijn vriend Theodoor Hell een tekst, juist zooals hij dien begeerde, en dien hij ‘die drei Pinto's’ noemde. Tot aan 't eind van zijn leven heeft hij zich met de compositie van dit stuk bezig gehouden, waarin hij het beste wat hij bezat, wilde nederleggen, hoewel hij een groot deel daarvan in het graf medenam.

Intusschen duurde de bouw van het berlijnsch tooneel veel langer dan men gedacht had, en had de koning den ridder Gasparo Spontini onder de schitterendste voorwaarden als generaal-intendant der muziek aangesteld. De kolossale voorbe-

reidselen voor de uitvoering zijner verblindende opera's hadden de krachten van het personeel en de verwachtingen der toongevende kringen zoo zeer in beslag genomen, dat er naauwlijks sprake kon zijn van de opvoering van het bescheiden zangspel van den duitschen meester, ook al ware het gebouw gereed geweest. Weber, die aan de uitvoering van de Freischütz en het daardoor noodzakelijk geworden verblijf in Berlijn een sedert lang ontworpen kunstreis in Noord-Duitschland en Denemarken verbonden had, besloot die reis nu maar vroeger te doen en daaraan het karakter van een pleizierreisje te geven.

Deze reis, die ruim drie maanden duurde en tot Kopenhagen uitgestrekt werd, verschafte hem de zelfvoldoening te ondervinden, hoe zeer overal zijn muziek geliefd was en hoe zeer hij zelf overal met hartelijkheid ontvangen werd; vooral in universiteitsplaatsen was de geestdrift zeer groot en hoorde hij, iets waarnaar hij zoo dikwijls verlangd had, zijn vrijheidsliederen gedurig door de studenten zingen.

Inmiddels was de Preciosa den 15^{den} Maart 1821 te Berlijn uitgevoerd geworden, en ofschoon de kritiek ten opzigte van het muzikaal gedeelte van het werk zich tamelijk koel gedroeg, mogt Weber toch uit al de berigten die tot hem kwamen, besluiten dat zijn muziek een goeden indruk op het publiek gemaakt had, 't geen daarom te meer waarde voor hem had, omdat nu voor zijn Freischütz de weg eenigermate bereid was. Eindelijk was nu besloten dat het theater te Berlijn in de laatste dagen van Mei geopend zou worden en te gelijker tijd kreeg Weber een uitnoodiging, die niet afgeslagen werd, om met zijn vrouw zijn intrek bij Beer te nemen.

Weber, die juist geleefd heeft in een periode van overgang voor de kunst, heeft daardoor het ongeluk gehad, zijn werken altijd onder den invloed van opgewekte partijschappen te zien opvoeren. De aanstaande uitvoering van de Freischütz op het Berlijnsch tooneel had daarom een grooter beteekenis dan haar alleen als eerste uitvoering van een goede opera kon zijn toegekend. De duitschgezinde partij zag haar met een mengeling van zorg en hoop te gemoet; van zorg omdat Webers vroegere opera's slechts een half succes gehad hadden en een middelmatige uitslag onvoldoende was om tot tegenwigt van Spontini's invloed te dienen; van hoop omdat Webers composities van de laatste acht jaren zoo wegslepend, zoo vol dramatisch leven waren, dat het te verwachten was dat hij thans door een nieuw

belangrijk werk eene schitterende verovering op de openbare meening zou maken.

De aanhangers der italiaansche rigting, met den beroemden Spontini aan het hoofd, konden over een groot en invloedrijk deel der pers beschikken, en stelden de groote verwachtingen van de vrienden der duitsche muziek in een belagchelijk daglicht terwijl deze laatsten zich onder den indruk dezer spotternijen aaneensloten tot een phalanx, die dagelijks in kracht toenam.

Ook Weber begreep zeer goed dat wat hij nu ging doen, hem òf zeer hoog verheffen en aan de duitsche kunst een dienst van onberekenbare gevolgen bewijzen, òf hem met spot overladen zou. Een middelweg was er niet. Graaf Brühl voelde evenzeer dat hij met Spontini een duel aanging en ondersteunde daarom, met hartelijke vriendschap voor den componist bezield, Weber in alles wat hij verlangde; decoratieschilders, costumiers, machinisten werden te zijner beschikking gesteld, en aan de kapel werd medegedeeld dat, zoo Weber tevreden was, ook de chef van het tooneel tevreden zou zijn.

Spontini, die met de ongehoorde voorbereidselen voor zijn Olympia bezig was, hield zich op een afstand en liet den kleinen meester aan zijn lot over, terwijl hij zelf op den ratelenden triomfwagen, als een Imperator op het gebied der muziek, langs de via sacra van den roem voortreed.

De koren van de Freischütz waren onder de leiding van den wakkeren koordirecteur Laidel reeds ingestudeerd en hadden de zangers met zooveel geestdrift vervuld, dat de melodiën daarvan reeds vóór de uitvoering tot het publiek doorgedrongen waren.

De eerste bezigheden bestonden in het maken der plannen voor decoraties en costumen. Voor de decoraties had de jonge geniale Gropius reeds ontwerpen gemaakt, maar zijn streng schoolsch penseel kon de romantische kleur niet treffen noch de gepaste uitdrukking vinden van die geheimzinnigheid en duitsche gemoedelijkheid die Weber verlangde. ‘Uwe intenties,’ zeide Weber, ‘zijn te hoog voor de opera; zij passen in Hamlet of Macbeth. Wie zal bij uw rotsen en wolken, bij het spectakel uwer hel, mijn muziek begrijpen? Maak dat de oogen van de uilen goed gloeijen, de vleermuizen behoorlijk rondfladderen, geneer u niet om een paar spoken en geraamten meer te geven, maar zorg vooral dat het met het kogelgieten duchtig crescendo gaat.’ Nog minder kon hij zich met het costuum vereenigen, dat hem veel te elegant en te sierlijk voorkwam en veel te

weinig in harmonie met het woud, den tijd en het karakter van het stuk. Max en Kasper met groene tricots aan de beenen en een soort van dansschoenen aan de voeten in de Wolfsschlucht! Het mogt hem echter niet gelukken hierin verandering te brengen.

Na de eerste leesrepetitie op 9 Mei werden de werkzaamheden voorloopig gestaakt, omdat het operapersoneel door de Olympia geheel in beslag genomen werd.

Den 14^{den} Mei had eindelijk, na 42 repetities, de uitvoering van Olympia plaats, met een pracht die aan Xerxes' tienduizend onsterfelijken deed denken. Het scheen alsof de bijval niet hooger stijgen kon dan hier aan ieder gedeelte der muziek geschonken werd: de triomf van den ouden meester der italiaansche opera scheen volkomen. Maar het verbazend succes was niet blijvend. De stellig groote verdiensten van het werk werden wel op den duur gewaardeerd, maar de bedwelming week. De derde voorstelling werd bijna met koelheid bijgewoond en reeds toen zag men onbezette plaatsen onder de toeschouwers. De duitsche partij, door de eerste voorstelling ontmoedigd, begon het hoofd weêr op te steken.

Na verschillende verschikkingen was de uitvoering van de Freischütz nu eindelijk op 18 Junij bepaald. Weber beschouwde dezen dag, den verjaardag van den slag bij Belle Alliance, als een goed voorteeken; ook hij moest slag leveren en stond strijdvaardig. Zijn bedaardheid stak gunstig af bij de opgewondenheid zijner vrienden; dienzelfden dag zat hij twee uren lang aan zijn schrijftafel een pianoconcert te componeren, dat hij daarna van de nog vochtige bladen aan zijn vrouw en aan zijn leerling Benedikt voorspeelde, hardop declamerende wat hij zich bij die compositie gedacht had.

De avond kwam. Vier uren voor de opening van het theater bezette reeds een zaamgedrongen menigte de ongeloofelijk onpractisch gemaakte toegangen, en alleen aan de voortreffelijke maatregelen der politie was het te danken, dat er niets dan kleederen beschadigd werden. Digt aaneengesloten vulden de vertegenwoordigers van het jeugdig verstand en het vaderlandslievend vuur, de erkende oppositie tegen het buitenland, het parterre. Onder Carolines loge stonden Benedikt en de lange magere Heinrich Heine. De haute-volée en de autoriteiten uit de letterkundige, muzikale en geleerde kringen van Berlijn hadden de hoogere plaatsen bezet. Hooge ambtenaren zag men weinig, uniformen bijna in 't geheel niet. Langzamerhand werd het

orkest bezet, de muzikanten begonnen te stemmen, het gejoel, aan groote massa's eigen, nam steeds meer en meer toe. Daar klonk plotseling het handgeklap: - Weber was gekomen en de geheele zaal kaatste de zwakke fanfare van het orkest als een donderende echo terug. Driemaal moest Weber den maatstok laten dalen en een buiging maken, voordat hij het sein tot beginnen kon geven. De plegtigste stilte volgde op de stormachtige ontvangst. En nu onthulde zich de tooverachtige schilderij der ouverture in haar geheelen onweêrstaanbaren rijkdom: de indruk was magisch, en toen het jubelend slot op de geheimzinnige paukenslagen volgde, toen brak er zulk een storm van bijval, zulk een onstuimig geroep van dacapo los, dat aan het verlangen van het publiek gevolg gegeven en het geheel zoo mogelijk met nog grooter geestdrift herhaald moest worden. Er was echter in Webers muziek zooveel nieuws, dat alles niet dadelijk begrepen werd, en toen na het eerste bedrijf het scherm gevallen was, was ook de stemming van het publiek gedaald: de bijval was niet meer dan matig en de lange pausering gaf aanleiding tot allerlei levendige, zelfs onheilspellende discussiën. De Spontinianen wreven zich vergenoegd de handen en vroegen spottend: ‘is dat nu de muziek die Vestaalsche maagd, Cortez en Olympia moet doen vergeten? Wat een rumoer voor een eenvoudig zangspel, bijna niets meer dan een melodrama!’ - ‘Wat beteekenen in een opera een gesprek dat een kwartier duurt, en vervelende vertellingen?’ - ‘Wat is zulk een lang bedrijf zonder een vrouwenstem eentoonig!’ - De schouwburg was in twee kampen verdeeld, en onder het geraas was de meester op zijn plaats teruggekeerd. Het scherm ging op en een salvo van toejuiching begroette de liefelijke gestalte van Agathe en Aennchen. De bijval werd grooter en grooter en na de groote scène ‘wie nahte mir der Schlummer’ verdween alle oppositie. Verrast, meêgesleept volgden de ijverigste tegenstanders van Weber den algemeenen onweêrstaanbaren stroom. Orkest, parterre, loges en galerij, alles voelde den zachten adem van den schoonen nacht, allen baden ‘leise, leise’ mede, allen hoorden het ruischen der boomen, zagen Max met den bloemruiker naderen en juichten mede met Agathes gejubel, terwijl een daverend handgeklap den schepper van dit werk huldigde. Van dit oogenblik af was het succes der opera zeker. Het scherm viel voor goed, maar niemand verliet de zaal die van 't donderend applaudissement trilde; op 't duizendvoudig geroep verscheen de meester eindelijk op het

tooneel, met Agathe en Aennchen aan de hand, en luide toejuichingen, kransen, liederen en gedichten vlogen hem te gemoet.

De volgende uitvoeringen leverden het bewijs dat de buitengewone bijval niet gemaakt was geweest, dat de gebleken sympathie voor het echte duitsche werk uit het hart des publieks was gevloeid, en dat daarmede voor de duitsche kunst een inderdaad beslissende overwinning was bevochten, waarvan de gevolgen nog niet te voorzien waren. Ook de plaats die Weber innam, was daardoor veranderd. Hij had den voet gezet op den heiligen weg die naar het kapitool van den roem leidt; van medestrijder was hij triomferend veldheer zijner partij geworden.

In de volgende zes maanden werd de Freischütz nog 17 maal in den steeds gevulden Berlijnschen schouwburg gegeven en had toen 13556 thaler opgebragt; op het einde van 1822 beleefde hij de 50ste voorstelling, met 37,018 Thaler totale ontvangsten; met de 200ste voorstelling, op 26 Dec. 1840, had de opera in Berlijn 94,000 Thaler opgebragt.

In den avond van den 1sten Julij was Weber met zijn vrouw in hun stil ‘nestje’ te Dresden teruggekeerd. De beide laatste maanden waren de gouden zonnetijd in zijn leven geweest. Men mag aannemen dat hij als kunstenaar zich nooit gelukkiger gevoeld heeft dan in deze 60 dagen, zoo rijk aan geluk, vriendschap en roem. Nooit zou hij het weêr zoo goed hebben.

In Augustus werd Weber een vaste betrekking te Cassel aangeboden, met een inkomen van 2500 Thaler en regt op pensioen. Zijn hart was echter te veel aan Dresden en den Koning gehecht, en door een verhooging van 300 Thalers op zijn inkomen liet hij zich overhalen om te blijven en bedankte voor de betrekking te Cassel, die door zijn tusschenkomst aan Spohr opgedragen werd.

Intusschen deed de Freischütz, niettegenstaande het hoofdschudden der kritiek, een triomftogt door Duitschland en zelfs over de grenzen. In Weenen was er, dank zij de censuur, een onding van gemaakt. De Keizer had het schieten op het tooneel verboden, de lustig knallende buksen verdwenen dus en maakten plaats voor den stommen prozaïschen boog; het indrukwekkend geheimzinnig kogelgieten was veranderd geworden in het kleurlooze vinden van betooverde schichten in een hollen boom. De censuur had eindelijk niets meer of minder dan den

kluizenaar en - Samiël geschrapt. De eerste was door een ‘wereldsch’ kluizenaar vervangen en Samiël mogt alleen als ‘stem van een boozen geest’ medespelen.

Bij veel bittere oordeelvellingen over zijn opera trof Weber niets zoo zeer dan de aanmerkingen over formele onvolmaaktheden, die toegeschreven werden aan zijn ‘half dilettantische’ ontwikkeling, en daarbij de half-bedekt uitgesproken twijfel, of de muzikaal-wetenschappelijke kennis van den schepper van dit geniale zangspel wel voldoende was voor de bewerking van een groote opera. Juist aan de degelijkheid van zijn muzikale kennis hechtte Weber groote waarde, en daarom was het hem een bijzonder genoegen toen hij in November een brief ontving van Barbaja, den grooten impresario van het Kärnthnertheater te Weenen, die hem verzocht een opera te schrijven, de keus van onderwerp, vorm en omvang geheel aan hem overlatende.

In den ijver van het zoeken naar een tekst maakte Weber kennis met de dichteres Helmine von Chezy; te oordeelen naar alles wat hij van haar gehoord had, meende hij dat zij een goeden tekst zou kunnen leveren. Met vuur greep zij de gelegenheid aan om haar naam aan den stijgenden roem van Weber te verbinden, en weinig dagen na de kennismaking legde zij hem reeds een reeks van onderwerpen voor, grootendeels ontleend aan haar vriend Schlegels ‘verzameling van romantische gedichten uit de middeleeuwen.’

Ongelukkig beviel hem van deze allen het best wat het minst dramatisch was; het heette: ‘histoire de Gérard du Nevers et de la belle et vertueuse Euryanthe sa mie.’ Daar hij den blik te veel gevestigd hield op den rijkdom van de daarin voorkomende muzikaal-lyrische motieven, achtte hij de moeijelijkheden verbonden aan de taak om er een goed stuk voor het tooneel van te maken, te gering. Bij de beschouwing van deze verwarde, absurde oude fabliau, met haar gecompliceerde onnatuurlijke ontwikkeling, haar onmogelijke karakters, haar uitgerekte tooneelen, haar ondramatische strekking, haar onmuzikale opvatting zelfs, daar zij zich geheel in een valsche gevoelswereld beweegt; - bij het beschouwen daarvan is het ons moeijelijk te begrijpen hoe Weber die ooit boven zoo vele andere stukken uit de romantische tooverwereld heeft kunnen kiezen. Dat hij mistastte heeft hij eerst later, ofschoon nooit in zijn geheelen omvang ingezien, en gedurig liet hij dan ook den tekst veranderen en zelfs de tekstboekjes corrigeren.

Voordat Weber de hem uit Weenen geworden opdragt bepaald aannam, was hij verpligt den Koning verlof te vragen om voor een vreemd tooneel werkzaam te zijn. Dit verzoek droeg hij den minister Einsiedel mondeling voor, er bijvoegende dat hij de voordeelen van die bestelling gaarne wilde laten varen, als zijn Koning de voltooijing der opera wenschte, die hij voor Dresden en als een hulde aan den monarch begonnen was (die drei Pinto's). Na verloop van een paar dagen ontbood Einsiedel Weber en zeide hem dat men er van moest afzien een opera bij hem te bestellen, daar zijn Freischütz voorbereid werd, de uitslag daarvan nog afgewacht moest worden en het niet passend scheen zoo kort na elkander twee kostbare opera's van denzelfden componist op te voeren. Dit antwoord krenkte Weber zoozeer, dat hij verscheiden dagen eten noch slapen kon, de verschijnselen van zijn kwaal zich ernstiger openbaarden dan vroeger, en hij voor het eerst bloed opgaf. Van dit oogenblik af gevoelde hij dat zijn dagen geteld waren, ofschoon dit gevoel niet in staat was zijn vrolijkheid te verstoren of de helderheid van zijn geest te benevelen.

Den 26sten Jan. 1822 had eindelijk de eerste uitvoering van de Freischütz in Dresden plaats en verwierf deze opera aldaar een bijval die voor dien in Berlijn niet behoefde onder te doen.

Inmiddels was Frau von Chezy druk bezig de Euryanthe voor het tooneel te bewerken. Altijd was zij bereid te veranderen wat Weber veranderd wilde hebben, maar hierdoor ook werd hij medearbeider van de dichteres, en door zich te veel bezig te houden met de studie der anatomie van het werk, verloor hij den gezonden indruk van het geheel. Dit begon hem eindelijk te verdrieten en hij wilde zich verder met den tekst niet meer inlaten totdat die hem geheel gereed afgeleverd zou zijn.

In Februarij vertrok Weber naar Weenen om er den toestand van het tooneel en den geest en smaak van het publiek te bestuderen. Bij zijn vertrek daarheen overhandigde hij aan Caroline een verzegelden brief, dien zij alleen ingeval van zijn overlijden mogt openen. Daarin dankte hij haar voor haar geduld en trouwe liefde, zeide hij waar zijn testament te vinden was en gaf hij een naauwkeurigen staat op van zijn vermogen en zijne vorderingen. Gelukkig voor haar behoefde de brief vooreerst nog niet geopend te worden.

Te midden van de gezelligheid die de vriendschappelijke omgang met alle notabiliteiten Weber aanbood, werd Euryanthe aan

de vreesselijke censuur overhandigd. Deze censuur, die voor een deel althans de schuld droeg van de verminking van de Freischütz en die Oostenrijk voor zijn ‘Leyer und Schwert’ gesloten had, was voor Weber het voorwerp van den bittersten spot. Men leze slechts hetgeen hij aan Chezy schreef: ‘gij gaat naar de markt en koopt twee ganzen; dat wordt opgemerkt door een ambtenaar der censuur of graaf Sedlnitzky (chef van de censuur) ziet het zelf. Hij denkt bij zich zelven: waarvoor gebruikt die vrouw twee ganzen in haar kleine huishouding? daar moet iets achter zitten! en ééne gans wordt geschrapt!’ Zijne in 't openbaar uitgesproken spotternijen maakten dan ook de waarschuwingen zijner vrienden dikwijls hoog noodig.

Webers scherpziend oog had spoedig bemerkt hoe juist de kunstsmaak van het Weener publiek was op het gebied van concerten, zoo geheel in tegenstelling met de oppervlakkigheid die het in den schouwburg vertoonde. De oorzaak hiervan lag zeer zeker in de verkeerde leiding der dramatische muziek; want de zin voor muziek bestond er in den grond nog even goed als vroeger. Het kwam hem daarom voor dat een werkelijk goede, nieuwe, ernstige opera nog wel kans van slagen had.

Na heel veel bewijzen van vriendschap ontvangen te hebben, maar ook na heel veel sukkelen wat zijn gezondheid betreft, kwam Weber den 26sten Maart te Dresden terug. Een maand later werd hem een zoon geboren, de schrijver der biographie waarmede wij ons op dit oogenblik bezig houden.

Onder drukke bezigheden, - want Weber moest weêr alle muzikale diensten alleen waarnemen, - werd de compositie van Euryanthe voortgezet. Maar hoe verder hij kwam, des te meer openbaarden zich ook de zwakheden van den tekst. Het onderscheid in de compositie van de Freischütz en van de Euryanthe wordt misschien het best uitgedrukt wanneer wij zeggen, dat hij met de eerste leefde en aan de tweede werkte. Den 29sten Augustus 1823 was de opera gereed, behalve de ouverture, die alleen nog te Weenen gecomponeerd moest worden; en zoo zien wij Weber den 16^{den} September, met de partituur onder den arm en vergezeld door zijn trouwen leerling Julius Benedikt, in het rijtuig stappen, dat hen naar Weenen zou voeren. Daar aangekomen had hij het gevoel alsof hij den voet zette op een veld waar een slag op leven en dood geleverd moest worden. Terwijl te Berlijn nationale stemming, persoonlijke relatiën en muzikale rigting zich vereenigd hadden om zijn Freischütz een goede plaats te

bereiden, scheen in 1823 te Weenen alles zamen te spannen om hem den toegang tot de harten en ooren van het volk moeijelijk te maken.

Vijandiger dan ooit stonden de twee partijen tegenover elkander. Wel had de duitsche partij het grootste deel van de verstandelijk ontwikkelden, de meeste dagbladen en de historische traditiën der groote meesters voor zich, maar juist op dat oogeublik had de duitsche opera een gevoelige neêrlaag geleden door den val van Weigl's ‘Eiserne Pforte’ en het geringe succes van Conradin Kreuzer's ‘Libussa.’ Dit was voor Weber te onheilspellender, omdat beide meesters in deze werken er naar gestreefd hadden in de vormen en in den stijl te schrijven die in de Freischütz zulk een uitstekend effect hadden gehad.

De duitsche partij had bij gevolg den strijd op het tooneel meer of min opgegeven, en verschanste zich, in het bewustzijn van alleen bezitter te zijn van het ware en goede, met hare hoofdmagt in de concertzaal achter de onoverwinnelijke drommen der meesterstukken van Haydn, Beethoven en Cherubini.

Nog hagchelijker werden de zaken voor de duitsche opera toen Barbaja in 't begin van 1823 zijn operagezelschap, de schoonste vereeniging van talenten die misschien ooit op een tooneel verschenen is (Fodor-Mainville, Comelli-Rubini, Rossini-Colbran, Lablache en Donzelli waren de hoofdpersonen), onder de leiding der aan de overwinning gewende generalen Caraffa en Rossini in het veld bragt. Een jubelkreet klonk door geheel Weenen, toen men deze personen had hooren zingen.

Tegenover deze geduchte tegenstanders kon Weber op de ondersteuning rekenen van vele mannen die door verstand, beschaving, smaak en warme kunstliefde uitblonken. Reeds zeiden wij dat de kern van zijn publiek door het volk gevormd werd, terwijl ook de pennen der bekwaamste Weener schrijvers voor hem gestemd waren; ook moeten nog onder zijn bondgenooten gerangschikt worden allen die een haat hadden aan de italiaansche opera om den wille harer beschermers, het mindere volk, dat geen italiaansch verstond en daarom aan het hof, den adel en het garnizoen pruttelend den rug toekeerde.

Weber had reeds lang vurig verlangd persoonlijk kennis met Beethoven te maken, maar steeds had hij gevreesd dat hij, tegenover den hoogvereerden meester staande, door diens ruwe vormen, door een onaangename openbaring van zijn door ziekte ontstemd humeur, welligt zelfs door beleedigende barschheid,

een indruk zou krijgen die aan zijn eerbied voor zijn groote persoonlijkheid schade zou doen. Maar toen Beethoven in 't muziekmagazijn van Steiner in 't bijzijn van andere personen gezegd had: ‘het verheugt mij dat gij weêr een duitsch werk uitgeeft; ik heb veel goeds van Webers opera gehoord; ik hoop dat zij hem en u veel eer en veel geld zal bezorgen’, toen moesten alle zwarigheden wijken.

Beethoven was toen de brombeer niet meer, dien Rochlitz, Spohr, Reichardt en anderen tien of vijftien jaren vroeger in hem gevonden en beschreven hadden. Van nature en door opvoeding in zich zelven gekeerd, cholerisch en menschenschuw, was hij, als een asceet te midden van de vormlooze wereld zijner bovenzinnelijke kunst staande, voor den gewonen omgang met menschen schier onbruikbaar geworden. Al zijn aanrakingen met de wereld doen zich voor als het werk van oogenblikken waarin hij zich zelven vergat. Een etende, drinkende, beminnende Beethoven was voor de wereld een onding; eigenlijk zat hij daar in het oog der menschen als een wonderbaarlijk beeld in een fabelachtig land en - gaf geluid.

Deze diep-ernstige stemming zijner ziel moest wel tot de bitterste melancholie overgaan, toen bij den naauwlijks dertigjarigen man die vreesselijke kwaal aanklopte, die, voor niemand schier te dragen, voor hem, die eigenlijk alleen in de toonenwereld leefde, de dood was. Toen was het dat hij, een doodelijk getroffen edel dier gelijk, de menschen met schaamte ontweek, alsof hij ze haatte en verachtte. In deze duistere periode valt de compositie van Fidelio, die hij zelf nooit hoorde, maar die als kunstwerk veel te hoog stond dan dat het publiek, dat haar wel hoorde, eenige bewijzen van bijval kon geven. Maar nog een druppel, en zeker wel de bitterste, moest in zijn lijdenskelk geschonken worden. Zijn altijd wonderlijke, zelfs bizarre manier van dirigeren, gaf bij zijn toenemende doofheid aanleiding tot de ongelukkigste qui pro quo's, en hij moest zien dat het publiek om hem lachte. Dit maakte de mate zijner smart vol en joeg hem schuw naar de duistere eenzaamheid van een ongezellige woning, die hij ongaarne, en dan nog bijna altijd alleen, verliet. Zij die hem in deze periode opzochten, werden, zoo het hem niet gelukte bij hunne nadering de vlugt te nemen, ruw en barsch door hem bejegend. Wat wonder dat zij hem als een menschenhater afschilderden!

Maar de onweêrstaanbaarste aller magten, de gewoonte, legde

ook haar zachte plooijen om de scherpe kanten van Beethovens geest. De herinnering aan den zinnelijk waarneembaren toon werd flaauwer en flaauwer; hij begon dien minder te missen naarmate het goddelijk orkest in hem krachtiger musiceerde. Daarmede keerde ook een zachter stemming in zijn gemoed terug; hij werd vrolijker, mededeelzamer en hij had geen kunstenaar moeten zijn als hij zich niet verkwikt had gevoeld door zijn dagelijks toenemenden roem. Toen begon hij ook weêr meer belang te stellen in de muziek van anderen en kwam nu en dan weder, even als in den goeden tijd toen de wereld nog toonen voor hem had, in den winkel van Steiner, nam deze of gene partituur op de knieën en bladerde die door; beviel zij hem, dan nam hij haar onder den arm en liep naar huis om zich haar op zijn gemak door zijn goddelijk inwendig orkest te laten voorspelen. Zoo ging het ook met Webers Freischütz, die hij ijverig doorstudeerde, ofschoon hij anders weinig respect voor Webers composities had. Het origineele daarin, dat hem niet ontging, trok hem aan, en in tegenwoordigheid zijner vrienden riep hij, op de partituur slaande, uit: ‘het anders zoo weeke mannetje, nooit had ik het van hem gedacht! nu moet Weber opera's schrijven, goede opera's; de eene na de andere en zonder daaraan veel te vijlen! Kasper, het ondier, staat daar als een huis. Overal waar de duivel zijn klaauwen in 't spel heeft, voelt men ze ook!’ En toen iemand hem wees op het muzikaal ongehoorde dat daarin voorkomt, zeide hij: ‘dat is wel zoo, maar 't gaat me daarmeê wonderlijk: ik zie wel wat Weber wil, maar hij heeft er ook verduiveld rare dingen in gemaakt! als ik het lees - zoo als bij voorbeeld de wilde jagt - dan moet ik lagchen - en toch geloof ik dat het juist is -’ en met diep gevoel voegde hij er dan bij, op zijn oor wijzend: ‘zoo iets moet men hooren, alleen hooren, maar ik -’

Den 5^{den} October trad Weber met Haslinger en Benedikt aangedaan in de ongezellige, schier armoedige kamer, die de groote Ludwig bewoonde. Alles was er in de grootste wanorde: muziek, geld, kleedingstukken op den vloer, linnengoed op het niet al te zindelijke bed opgehoopt, de openstaande vleugel met dik stof bedekt, gebroken koffiegoed op de tafel.

Beethoven trad hun te gemoet. Benedikt zegt: ‘zoo moeten Lear of de barden van Ossian er uitgezien hebben; het dikke, graauwe, hier en daar witte haar, dat in de hoogte stond; voorhoofd en schedel verwonderlijk breed gewelfd en hoog als een

tempel; de neus vierkant als die van een leeuw; de mond edel gevormd; de kin breed, met de kreuken die men op al de portretten van Beethoven ziet, en uit twee kinnebaksbeenderen gevormd die er voor gemaakt schenen om de hardste noten te kraken. Het breede pokdalige gelaat was hoog rood gekleurd; onder de duister zaamgetrokken, borstelige wenkbraauwen keken kleine schitterende oogen vriendelijk op de binnentredenden, en de cyclopische vierkante gestalte, slechts weinig grooter dan die van Weber, was in een vuile, aan de mouwen gescheurde kamerjapon gekleed. Beethoven herkende Weber nog eer hij hem genoemd was, sloot hem in de armen en riep: ‘da bist du ja, du Kerl, du bist ein Teufelskerl! Grüsz dich Gott!’ Dadelijk noodigde hij hem aan de beroemd geworden schrijftafel te gaan zitten en werd er een druk gesprek gevoerd, gedurende hetwelk Beethoven eerst de muziekstukken van de sopha wierp, en zich daarna ongegeneerd in 't bijzijn van zijn gasten aankleedde om uit te gaan.

Beethoven klaagde bitter over zijn toestand, schimpte op het tooneelbestuur, de concertondernemers, het publiek, de Italianen, den smaak en vooral op de ondankbaarheid van zijn neef. Weber gaf hem den raad zich aan al deze onaangename omstandigheden te onttrekken en een kunstreis door Duitschland te doen, dan zou hij zien hoe de wereld over hem dacht. - ‘Te laat!’ riep Beethoven, maakte de pantomime van het klavierspelen en schudde het hoofd. ‘Ga dan naar Engeland, dat u bewondert,’ schreef Weber. ‘Te laat,’ was wederom het antwoord, en Beethoven nam Weber al demonstrerend onder den arm en trok hem mede naar het Sauerhof waar hij at. Even hartelijk als het onderhoud aan tafel was ook het afscheid. Beide mannen hadden elkander leeren achten, maar tot een juiste waardering van elkanders werken kwam het nooit. Ongelukkigerwijze werd ook deze aangename betrekking weder verstoord door valsche vrienden, die een kleine zonde uit Webers jeugd, in een onverstandige beoordeeling van een symphonie van Beethoven bestaande, ophaalden en aan Beethoven overbragten.

De repetitiën van Euryanthe hadden nu een aanvang genomen, en ofschoon de zangers zeer ingenomen waren met de muziek, begon Weber zelf hoe langer hoe meer overtuigd te worden van het onpractische van het onderwerp; maar hieraan was niets meer te veranderen. Erger was het dat in de voorlaatste generale repetitie de opera vier volle uren duurde, 'tgeen

de goede vrienden, die in grooten getale daarbij aanwezig waren, met bedenkelijke gezigten uiteen deed gaan en Weber zelven tot den uitroep dwong: ‘ik vrees dat uit mijn Euryanthe nog een Ennuyante zal worden.’

De opera en nu ook de lange duur daarvan hadden reeds lang aanleiding gegeven tot allerlei platte aardigheden onder het publiek, die aan den uitslag reeds vooraf schade deden. ‘Weber,’ heette het, ‘schrijft voor de eeuwigheid, daarom laat hij zijn opera vast eeuwig duren,’ of: ‘Weber schrijft zoo als God wil, die zich nooit verveelt; Rossini zoo als het publiek wil, dat zich spoedig verveelt,’ enz.

De avond van den 25sten Oct. was gekomen. Een digt opeengedrongen menigte vulde het theater; de aristocratie van geld en geboorte ontwikkelde haar volle pracht in de loges; het geheele gebouw schitterde als bij een galavoorstelling; de gansche echte muziekwereld van Weenen verdrong zich in het parterre en op de galerijen. Honderden pennen werden reeds in gedachten versneden; duizenden strijders rustten zich reeds uit tot den kamp voor de duitsche muziek.

Een onaangenaam voorval verminderde de spanning, juist niet ten voordeele der zaak. Eenige minuten voor den aanvang der voorstelling ontstond er een hevige opschudding in het parterre; men schreeuwde, lachte, schimpte, en uit het gedrang verhief zich de gedaante van een dikke, zeer slordig gekleede vrouw, met een ingedrukten hoed en een slepende schawl, die onder het homerisch gelach van de geheele zaal van bank tot bank klom en daarbij met een gillende stem uitriep: ‘plaats voor mij, ik ben de dichteres!’ Het was inderdaad Frau von Chezy, die haar biljet vergeten had en nu op deze heroïsche manier haar plaats zocht. Luid gejubel vergezelde haar stappen, tot ze eindelijk, onder het protest en geschimp van een geheele bank, als een wig in de massa verdween.

Webers verschijning in 't orkest deed het gelach in luide toejuiching veranderen. Doodsche stilte heerschte er, toen hij het teeken tot beginnen gaf. De uitvoering der vurige ouverture was het anders zoo voortreffelijk orkest onwaardig: het goed ineensluiten ontbrak en de violen speelden soms valsch. De opera zelve werd met luiden bijval ontvangen, verscheiden nummers moesten herhaald worden, het jagerkoor zelfs driemaal; maar de lange duur werkte vermoeijend op zangers en toeschouwers. Onmiddellijk maakte Weber dan ook bekortingen, die de tweede

opvoering, twee dagen later, nog gunstiger deden uitvallen dan de eerste. Ook toen was er geen einde aan het geraas en het terugroepen, maar wie het Weener publiek goed kende, voelde dat dit alles toch niets meer was dan een opregt gemeend succès d'estime en dat de opera niet op het répertoire zou blijven.

De dagbladen roemden om strijd de groote deugden der Euryanthe, maar geen van allen verzuimde ook er melding van te maken, dat het publiek in zijn oordeel zeer verdeeld was, terwijl zij het succes voor een groot deel toeschreven aan de genegenheid van een klein, maar zeker het verstandigst gedeelte van dat publiek voor den schepper der Freischütz, en aan de zucht om aan een duitsch componist en aan een duitsch werk eens een hulde te bewijzen, zooals de Italianen gewoon waren die te ontvangen.

De uitslag bevestigde deze zienswijze. Naauwelijks had Weber Weenen verlaten, of met een tooverslag verdween alle zegen op het werk. Besproken plaatsen werden teruggegeven, dikwijls zelfs ongebruikt gelaten; reeds bij de achtste voorstelling was de zaal half ledig.

Van den dag van de voltooijing der Euryanthe volgt in Webers leven een tijdruimte van 14 maanden, waarin bijna niets gecomponeerd werd, en zulk een lange pause in den arbeid van den werkzamen man moet verwondering wekken. Maar de geest die in het gezonde ligchaam, zoo vrolijk en krachtig, overwinnaar was gebleven in den strijd met zorgen en tegenspoeden, werd zwakker en verloor aan scheppingskracht, toen het ligchaam kranker werd.

Het valt ook niet te ontkennen dat het succes van Euryanthe zeer verdeeld was geweest. In sommige steden had zij het publiek geheel koel gelaten, in andere had zij een twijfelachtig of in 't geheel geen, in zeer weinige maar een volkomen succes gehad. Deze feiten, van welke zeker iets op rekening van eenige minder goede uitvoeringen gesteld kon worden, moest Weber echter voor 't grootste deel toeschrijven aan de omstandigheid dat de muzikale en aesthetische ontwikkeling van het publiek niet op de hoogte van het werk stond, of niet dezelfde rigting had ingeslagen als zijne muze. Met dat al, dat zij bestonden, was niet tegen te spreken. In Berlijn echter, waar alle motieven wegvielen die van den kant van het publiek het slagen van het werk a priori konden verhinderen, hoopte hij eene vergoeding voor al zijne teleurstellingen te zullen vinden. De onderhandelingen aldaar met graaf Brühl waren begonnen, maar werden ten eenenmale

verijdeld door de kuiperijen van Spontini, en gaven aanleiding tot eene briefwisseling en een dagbladengeschrijf, voldoende om een matig boekdeel te vullen. De tallooze onaangenaamheden die hiervan het gevolg waren, werkten ongunstig op Webers gestel. De genius van het muzikale scheppen sliep; geen enkele melodie klonk er, niet de minste zucht voelde hij om het kleinste motief op te schrijven. In 't Mariënbad, waar hij eenigen tijd voor zijne gezondheid doorbragt, bereikte de zielsziekte haar toppunt; de vroeger door hem zoo zeer gevreesde werkeloosheid kreeg hij daardoor zoo lief, dat hij er zelf angstig van werd.

Zonder verkwikt te zijn door zijn uitstapje, kwam hij in 't begin van Augustus te Dresden terug. In Junij had hij een bezoek gehad van den in de muziekwereld bekenden Chevalier de Cussy, die hem uit naam der Parijsche impresariën aanbiedingen en uitnoodigingen bragt; men wilde in Parijs zijne opera's opgevoerd zien, door hem zelven gedirigeerd. En bij zijn terugkomst te Dresden vond hij een brief van den pachter van het theater van Covent-garden te Londen, Charles Kemble, die hem verzocht eene opera voor zijn tooneel te schrijven en die zelf te komen uitvoeren.

Na langdurige beraadslagingen welke van de schitterende vooruitzigten, hem van twee kanten aangeboden, hij zou aannemen, verklaarde hij zich voor Kemble. Deze antwoordde hem reeds den 15^{den} September, dat hij de keus van het onderwerp aan Weber overliet; alleen verzocht hij hem een echt Germaansch onderwerp te kiezen, Faust misschien of Oberon. Weber koos onmiddellijk het laatste en schreef aan Kemble, om hem zoo spoedig mogelijk het gedicht te zenden; met groote uitvoerigheid verzocht hij inlichting aangaande de zangers en verdere krachten waarover hij zou kunnen beschikken, maar te veel toegevende aan zijn gevoel van kieschheid, behandelde hij de geldelijke quaestie slechts zeer oppervlakkig. Hierdoor imponeerde hij den engelschen geldman niet, die er een aanleiding in vond om bij Weber gebrek aan zelfvertrouwen te vooronderstellen. Kort te voren toch had Rossini, zonder een woord of noot voor Londen geschreven te hebben, voor de leiding van drie zijner opera's en de medewerking van zijn echtgenoot daarbij 2500 Pond St. geëischt en gekregen; voor elke medewerking in muzikale kringen van den adel verlangde hij 50 Pond St., en toen hij ten slotte nog ontevreden was over de resultaten van zijn

reis naar London en openlijk den spot dreef met de edelmcedigheid van het engelsche volk, arrangeerde de beschaamde aristocratie nog twee concerten, waarin alleen bekende werken van Rossini uitgevoerd werden en die hem nog 40,000 franken zuiver opbragten. Als een jood had hij met zijn talent gewoekerd en als een straatjongen zich gedragen; Engelands kunstwereld herademde toen hij het eiland verlaten had, maar - hij had den geldmannen ontzag ingeboezemd en de herinnering aan hem drukte zwaar op het optreden van Weber. Het gevolg daarvan was, dat Kemble hem voor de compositie van Oberon 500 Pond St. bood benevens vrijen overtogt en verblijf.

Dit aanbod sloeg Weber van de hand; maar toen Kemble hem schreef dat hij van plan was spoedig in Duitschland te komen, en de geldquaestie dan wel mondeling behandeld zou worden, begon Weber, altijd vertrouwende op de engelsche edelmoedigheid, in afwachting van den tekst, aan de voorbereidselen tot de opera. Deze bestonden in niets meer of minder dan dat de bijna 40-jarige zieke man met groote vlijt engelsch ging leeren. Den tekst van het eerste bedrijf van Oberon van den in Engeland bekenden dramatischen dichter J.R. Planché, ontving hij eerst den 30 Dec.; het tweede en derde bedrijf volgden den 18 Jan. en 1 Febr. Dadelijk toog Weber aan het werk; het was als had het genie in de vijftien maanden rust schatten van grooten omvang opgezameld. Maar na de compositie van eenige stukken stuiten wij weêr op een werkeloosheid van een half jaar, en eerst in Febr. 1826 werd de opera geregeld afgewerkt.

Met de compositie van Oberon trad Webers talent in zijn laatste ontwikkelingsperiode, die niet geheel ten einde zou worden gebragt. Want deze opera, ofschoon voor de uitvoering in Engeland gereed gemaakt, is naar den zin van Weber voor Duitschland nooit voltooid geworden. Het werk ontstond onder geheel andere omstandigheden dan zijn overige groote werken, en hij was er door gedwongen van zijne gewone manier van arbeiden af te wijken. Als praktisch meester was hij gewoon, al schreef hij niet voor een bepaald auditorium en voor bepaalde uitvoerende kunstenaars, zich toch een uit bekende elementen zamengesteld ideaal publiek te denken, welks ontvankelijkheid, rigting en smaak hem uit eigen ondervinding bekend waren, en tevens een opera-personeel, welks aard en krachten hem duidelijk voor den geest stonden.

De kennis die hij van het engelsch publiek, van de beschik-

bare krachten, van den toestand der muziek in Londen enz. had, was daarentegen niets dan gebrekkige wijsheid, uit boeken, brieven en gesprekken opgedaan, waar menige verkeerde voorstelling onder doorliep. Dit maakte zijn grepen op het palet onzeker en kortwiekte zijne vrijheid in het scheppen. Maar ook met de materieele belangen was het anders dan vroeger gesteld. Toen Weber de compositie van Oberon begon, zag hij reeds duidelijk in, dat hij de grens van zijn moeijelijke loopbaan spoedig bereikt zou hebben; de krachten hem nog overig gebleven, waren gering, en voortdurend hoorde hij in het trillend hart den weêrklank van drie geliefde stemmen die om hulp en steun riepen voor den tijd die maar al te na op handen was.

Er was dus hier niet alleen sprake van kunst en van roem, maar evenzeer was het thans pligt, in den korten tijd dien hij nog te leven had, zooveel materieel goed magtig te worden als hij maar kon, en als een gierigaard met het karig talent te woekeren, opdat het scheiden voor hem en het blijven voor hen die hij achter zou laten, niet al te bitter vallen zou. Ten koste van wat ook moest dus de opera voltooid worden, en wel zoo, dat zij dadelijk een groot succes had.

Wielands Oberon is een voortreffelijk verhalend gedicht, maar dat een groot deel van zijn voortreffelijkheid juist te danken heeft aan de omstandigheid, dat de vorm van het epos het epos het meest geschikt is voor de ontwikkeling van de stof. Dit maakt het vooraf reeds zeker dat de dramatische behandeling van die fabel mislukken moest. Het valt intusschen niet te betwijfelen, dat een bekwamer hand dan die van Planché er iets geheel anders van had kunnen maken dan de zonder eenig talent los aaneen geregen, uit het gedicht gegrepen tooneelen, waaruit thans de tekst van Oberon bestaat.

Een badreis naar Ems bragt weinig verbetering in Webers toestand. In December had hij de voldoening zijn Euryanthe met den besten uitslag in Berlijn te dirigeren. Graaf Brühl had van de gelegenheid, dat Spontini met een verlof van verscheidene maanden buitenslands was, gebruik gemaakt en de uitvoering der opera doorgedreven. Maar wat in Weenen gebeurd was, geschiedde ook in Berlijn; naauwelijks was Weber vertrokken, of men begon veranderingen in de opera te maken, die het organisch geheel bedierven, en na vijf voorstellingen moest zij van het tooneel teruggenomen worden.

De tijd die voor zijne reis naar Londen bestemd was, na-

derde. Met grooter zorg dan ooit regelde hij zijne zaken. 't Zij dat deze regeling of het snelle toenemen van zijn ziekte er de oorzaak van was, maar eenige weken voor zijn vertrek boezemde zijn uiterlijk voorkomen aan zijne vrienden de grootste bezorgdheid in. Zijn houding was meer gebogen, zijn spraak werd tot onhoorbaarheid toe zacht, de hoest aanhoudender en holler. De ernstige beden van zijn geliefde vrouw en trouwe vrienden om het reisplan op te geven, mogten niet baten. ‘Of ik op reis ga of niet,’ was zijn antwoord, ‘binnen een jaar ben ik toch dood. Maar als ik op reis ga hebben mijne kinderen te eten als de vader dood is; als ik blijf moeten zij honger lijden.’ Den 5 Febr. 1826 nam hij, na de voorstelling van de Freischütz, zeer getroffen afscheid van zijn kapel, en vertrok den 7^{den} in een zeer gemakkelijk reisrijtuig, in gezelschap van den beroemden fluitist Fürstenau, die besloten had Weber bij wijze van kunstreis naar Londen en Parijs te vergezellen.

De reis werkte gunstig op Weber en den 25 Febr. in Parijs aangekomen, kon hij nog schertsend aan Caroline schrijven: ‘gelukkig aangekomen op - een knoop van mijn broek en een glasruit na; de eerste wacht op mijn eigen kunstvaardigheid.’ Ofschoon hij van plan geweest was in Parijs geheel incognito te blijven, dreef zijn koortsachtige gejaagdheid hem voort tot het brengen van bezoeken aan zijn beroemde collega's Paer, Catel, Auber, Meissonnier, Cherubini en Rossini; vooral de laatste ontving hem met onderdanige beleefdheid. Alle bestellingen die men hem deed, zelfs de uitnoodiging tot een voorgenomen uitvoering der Euryanthe in de Académie royale de Musique, wees hij van de hand; naar rust alleen verlangde hij.

In den kouden, onvriendelijken ochtend van 2 Maart verliet Weber met Fürstenau Parijs, om over Amiens en Montreuil naar Calais te gaan. Een hevige aanval van kramp verijdelde bijna zijn vertrek op den 4^{den}, maar de geest zegevierde over het ligchaam; hij scheepte zich in en, opgewekt door de zeelucht, kwam hij bijna vrolijk te Dover aan.

Te Ems had Weber kennis gemaakt met Sir George Smart, den directeur van de Royal-musicband te Londen, en deze had er op aangedrongen dat hij gedurende zijn verblijf te Londen bij hem zijn intrek zou nemen. Met vreugde had Weber dit aanbod aangenomen en hij voelde zich bij dezen voortreffelijken man geheel op zijn gemak.

Zoo als alle belangrijke verschijnselen in het engelsche cul-

tuurleven, had ook het muzikaal denken en voelen van dit krachtige volk zich ontwikkeld bijna buiten eenigen invloed van de vorsten en den kring des hofs; trouwens de eerste George was tot het uitoefenen van zulk een invloed wel de minst geschikte van alle vorsten geweest. Des te krachtiger daarentegen werkte de voogdijschap van zekere sociale kringen, aan welke het britsche volk vrijwillig den schepter reikte over alles wat het rangschikte onder zaken van fijn gevoel, smaak en hoogere beschaving.

Zooals elke autodidaxis, leidde ook deze tot een bedenkelijke krisis in de ontwikkeling van het volk, welke misschien ware vermeden geworden onder de leiding van fijngevoelende en kunstlievende vorsten. De energieke, positieve geest van het engelsche volk, de ‘strong saxon spirit,’ de grootsche basis van de verwonderlijke ontwikkeling der twee mannelijkste onder de kunsten, bouwkunst en poëzie, was geen goede grond voor de cultuur der weekste en zinnelijkste van alle kunsten, de muziek.

Door het kweeken der exotische bloemen van de italiaansche en duitsche kunst in de broeikasten van de fashionable kringen, kreeg de muziek het karakter van een kunst die veel meer dan haar zusters onder den invloed der mode stond, en daarom ook hielden die kringen in muziekzaken zoo sterk aan de laatste uitspraak der mode vast, dat een bijzondere opinie onmogelijk was. Het gevolg daarvan was het ontstaan van een autoriteitsgeloof, een vereering van gevestigde reputaties, waardoor Engeland met zijne groote schatten het Eldorado werd voor alle kunstenaars die hun naam reeds hadden gemaakt, - een Eldorado waar die kunstenaars het goede geld van de eilanders begeerig opstreken, zonder te hopen of te wenschen begrepen te worden. Bij deze houding der kunstenaars en van het engelsche volk kon het ook niet missen, of de kunst werd een handelsartikel en de kunstenaar een producerend fabrikant, wiens fabrikaat men koopen kan zonder hem verder eenige eerbewijzen verschuldigd te zijn. Maar aangezien intusschen iets buitengewoons, om het even of het van idealen of praktischen aard is, den engelschman tot een zekere geestdrift kan opwekken, die zich dan in luidruchtige vormen openbaart, zoo is ook steeds een groote muzikale naam in staat geweest de luidruchtige sympathie van het engelsche volk te winnen, op dezelfde wijze als welligt den volgenden dag een bokser of een jockey die zal gewonnen hebben. Er is misschien maar ééne soort van muziek

die met het inwendig leven van het engelsche volk strookt, en dat is de godsdienstige muziek. Daaruit verklaart zich de groote invloed dien Händels genie op alle kringen van het engelsche volk oefende. Zijn geestelijke muziek, vol dramatisch leven, scherpte den blik van het volk voor het muzikale drama, dat daardoor ook verheven werd opgevat.

Weber was in Londen gunstig bekend; nog voordat de Freischütz daar opgevoerd werd, hadden melodiën uit deze opera reeds hun weg naar Engeland gevonden en waren zij door haar nieuwheid een waar genot voor de ooren van het volk geworden. De opera zelve, ofschoon zeer verminkt ten gehoore gebragt, wekte algemeene geestdrift op. Alles wat er van muziek in 't licht kwam, had betrekking op de Freischütz. Variatiën op thema's daaruit ontstonden voor alle mogelijke en bijna onmogelijke instrumenten. Het gansche répertoire, van het Oratorium-concert af tot het draaiorgel toe, bestond uit stukken uit deze opera; de onmuzikaalste burger van dit onmuzikaalste onder de volken floot toonen die hun best deden om op de melodiën van de Freischütz te gelijken, en als een openlijk blijk van de groote populariteit der opera verscheen er eindelijk een travestie, uit de pen gevloeid van den pseudoniemen humorist Septimus Globus, met geniale teekeningen van Cruikshank, die de opvatting van het werk door het engelsche volk veel juister en scherper karakteriseerden dan alle arrangementen voor londensche tooneelen.

Was Weber zes maanden vroeger te Londen gekomen, ongetwijfeld had hij Engeland als een rijk man verlaten, maar nu had de geestdrift voor hem haar toppunt reeds bereikt en was de periode der reactie begonnen. Trouwens, naar ligchaam en geest was hij evenzeer ongeschikt om de geestdrift voor zijn naam te bevestigen en te verhoogen door den indruk zijner persoonlijke verschijning; zijn optreden miste geheel dat imposante, dat bovenal in Engeland noodig is om de gunst van aanzienlijken en geringen te winnen en de beurzen der vermogenden te openen. Hij verstond de kunst niet, zooals Rossini, om met gepoeijerde lakeijen in ratelende koetsen voor de paleizen der grooten stil te houden en met een onbeschaamd aplomb en een vorstelijke houding concertbiljetten te verkoopen tot onmatige prijzen, zoodat de hooge heerschappen zich naauwelijks de eer waardig keurden, om door zulk een trotsch maestro gefopt te worden. De bescheiden duitsche meester, klein en vervallen

van gestalte, ging te voet of in de onaanzienlijke cab en wist het volk niet te imponeren noch de grooten te brusqueren. Het gevolg daarvan was, dat zijn verschijnen hem eer nadeelig dan voordeelig was. Maar werd de klove dagelijks grooter tusschen hem en de massa, met des te meer warmte reikte hij de steeds zwakker wordende hand aan de goede vrienden, die zich om zijn armstoel vereenigden en hem in den vreemde een geur van het tehuis deden genieten.

Den 9^{den} Maart begonnen de repetitiën van Oberon en Weber hoorde de eerste toonen van zijn laatste werk. De kennismaking met de zangers, de zangeressen en het orkest versterkte bij elke schrede die hij deed zijn vertrouwen op het werk.

Den 12^{den} April brak de derde belangrijke avond in Webers leven aan, die een zijner grootste werken, en het laatste, voor het publiek ten gehoore zou brengen, en na al hetgeen was voorafgegaan, is het begrijpelijk, dat hij in grooter spanning naar den schouwburg reed dan drie jaren vroeger in Weenen, bij gelegenheid der uitvoering van Euryanthe. De drukte aan het plaatsbureau was even groot te Londen als vroeger te Berlijn en te Weenen. Weken vooraf waren de biljetten voor de twaalf eerste voorstellingen van Oberon, die Weber zelf zou leiden, uitverkocht; kort voor den aanvang nog werden de laatste toegangbewijzen tot de rangen die gewoonlijk slechts door het gemeen ingenomen werden, met storm door bedienden van voorname lieden veroverd. Het auditorium bestond van den eersten rang af tot onder de lichtkroon toe uit de leden der hooge engelsche aristocratie, al wier vooroordeelen op dien dag door de nieuwsgierigheid verdrongen schenen. Toen Weber aankwam, riep een stem in de zaal: ‘Weber is arriving,’ waarop het doodstil werd, zoodat hij bij zijn optreden in het orkest, door al het licht verblind, hevig schrikte, meenende, dat deze stilte door de ledigheid der zaal veroorzaakt werd. Maar toen de nietige man, met vaste schreden, - want de opgewondenheid gaf hem al zijn energie terug, - door het orkest gaande, herkend werd, stond het geheele publiek op en schier een kwartier lang werd niets anders gehoord dan luide toejuichingen. - De ouverture moest herhaald worden. Ieder muziekstuk werd twee- tot driemaal door toejuichingen afgebroken. Toen de gordijn gevallen was, gebeurde wat in Engeland nog nooit geschied was: Weber werd op onstuimige wijze teruggeroepen en de aandrang werd steeds heviger tot hij eindelijk het tooneel betrad. Langzaam ging

het scherm weêr op; bescheiden deed Weber een stap buiten de coulissen, boog onder het onophoudelijk gejubel der toeschouwers en verdween. Zelfs Rossini had de eer van teruggeroepen te worden niet genoten.

Maar al werden ook de oogmerken waarmede Weber deze belangrijke reis ondernomen had, meer of minder volkomen bereikt, er was iets dat hem dagelijks meer en meer begon te kwellen, de groote verlangst naar zijn geliefde huisgenooten, die toenam naarmate de hoop, om hen nog eenmaal aan het hart te drukken, verminderde; in iederen brief uit dezen tijd vinden wij die begeerte op hartstogtelijke wijze uitgedrukt. Intusschen werden de twaalf voorstellingen van Oberon steeds met denzelfden bijval gegeven. Een zware taak was echter nog voor Weber het geven van een concert te zijnen voordeele op 26 Mei, ofschoon alle voorbereidselen daartoe door zijn talrijke vrienden bezorgd werden. Maar op den dag van het concert hadden ook de wedrennen te Epsom plaats; des voormiddags had de zanger Begrez bij den hertog van St. Albans een concert gegeven, waarbij de geheele aristocratie tegenwoordig was geweest, die Weber verzuimd had, zoo als de gewoonte was, speciaal tot zijn concert uit te noodigen; een hevige regen stroomde van den hemel, en, wat het ergst was, de ladies patronessen van het ‘philharmonisch gezelschap,’ aan welke de doodzieke Weber geen bezoek had gebragt, hadden geen hand uitgestoken om het concert ‘fashionable’ te maken. De zaal was zoo goed als ledig. Voor het laatst zweefden de vingers over de toetsen. Wat baatte de voortreffelijke voordragt der solisten, wat de geestdrift, die het gering aantal hoorders bij elk nummer toonde? De groote troef was uitgespeeld en de laatste trek was verloren. Webers hart, altijd zoo krachtig en steeds vol hoop, was gebroken; hij leed in stilte maar zwaar.

Met vreugde vernam hij, dat Fürstenau zijn plan om een concert te geven, had laten varen en mede voornemens was, zonder Parijs aan te doen, dadelijk over Brussel en Keulen naar huis te keeren. Ook van zijn eigen benefice zag Weber af, om toch maar spoedig op reis te kunnen gaan. Het vertrek werd op 6 Junij vastgesteld, ofschoon zijn vrienden de onuitvoerbaarheid daarvan inzagen. Twee dagen te voren begaf hij zich, alleen op aandringen zijner vrienden, te 10 ure te bed, en met een ‘God beloone al uwe liefde’ nam hij afscheid van hen. Toen de bediende van Sir George Smart den volgenden ochtend

op zijn kloppen aan de kamerdeur geen gehoor kreeg, ijlde Sir George zelf naar boven en zond onmiddellijk naar Fürstenau, die in de nabijheid woonde, en, met een angstig voorgevoel bezield, dadelijk kwam aansnellen. Men besloot de van binnen gesloten deur open te breken; doodstil was het in de kamer; de bedgordijnen werden geopend - de geliefde meester lag daar levenloos neêr. Op de regterhand rustende, was hij kalm ingeslapen; strijd noch smart hadden zijne trekken veranderd. Het hevig verlangen naar de zijnen had het brooze omhulsel der ziel gebroken. Na zooveel strijd was er rust gekomen!

Met buitengewone pracht werd het lijk den 21sten Junij 1826, na geopend en gebalsemd te zijn, in de kapel van St. Mary in Moorfield ter aarde besteld. Maar Weber had naar zijn vaderland verlangd, en nadat verschillende pogingen om het lijk naar Duitschland over te brengen mislukt waren, werd het den 15^{den} December 1844 in het familiegraf te Dresden bijgezet. Op 11 Oct. 1860 werd aldaar het door Rietschel voor Weber vervaardigde standbeeld onthuld; jaren waren er verloopen eer dat tot stand kon komen: het duitsche volk was te karig geweest om iets voor zijn meester af te zonderen.

Een groot talent had den grenspaal des levens bereikt. Wat Weber als kunstenaar worden kon, is hij geworden. De geschiedenis van zijn genie schreef hij zelf in de taal die daarvoor alleen geschikt is. Onvruchtbare gissingen naar hetgeen hij onder andere omstandigheden had kunnen bereiken, kunnen hier gerust achterwege blijven; geen werkzaamheid was meer denkbaar voor een ligchaam, dat geen levenskracht meer bezat.

Als muzikant in den specialen zin van het woord, zoo ook in de beheersching van groote vormen, moest Weber onderdoen voor zijn medekunstenaar in de romantische rigting, Spohr; maar hij overtrof dezen door zijn grootere veelzijdigheid en objectiviteit, waardoor hij de monotone kleur vermeed, die aan Spohrs muziek eigen is. Bovendien was hij meester in tooneeleffecten. Het gedurig verwisselen van woonplaats van Webers vader maakte dat het onderwijs van den zoon ieder oogenblik weêr moest worden afgebroken, terwijl hij, zoo als wij boven zagen, zich behalve met muziek, ook met teekenen en schilderen, ja zelfs met de steendrukkunst bezig had gehouden. Het kon niet missen of deze herhaalde verandering van studie en bezigheden moest een groot gebrek aan systematische orde en duurzame volhar-

ding ten gevolge hebben. Dit gebrek, waardoor een groot deel van zijn jeugd en van den tijd voor de ontwikkeling van zijn talent bestemd, verspild werd, heeft hij in zijn volgend leven nimmer geheel kunnen overwinnen. Met zijn opgewekten, vurigen geest en een phantasie die zoo gemakkelijk in beweging werd gebragt, ontbrak het hem aan de volharding, die bij zulke eigenschappen zoo noodig is, indien men het hoogste wil bereiken dat bereikt worden kan; zijn natuur, zijn opvoeding en de kunstrigting welke van die beide het gevolg was, stonden hem in den weg, om een groot kunstwerk als een organisch geheel te scheppen, en dit gebrek aan magt om den vorm te beheerschen, openbaart zich vooral in zijn instrumentale werken, voornamelijk in zijn ouvertures, die een toevallige opvolging van schoone gedachten zijn, en meestal de voortreffelijkste melodiën uit de opera waarvoor zij tot inleiding dienen, teruggeven, maar een verband tusschen die verschillende melodiën ten eenenmale missen. Maar wat hem aan eenheid van gedachte ontbrak, maakte hij goed door zijn meesterschap over de details en de kleinere vormen der muziek. Vooral in het lied is hij nog niet overtroffen, en daarom ook behooren de kleine liederen in zijn opera's tot het voortreffelijkste wat ooit in dit genre geleverd werd. Doch de degelijkheid van Webers kunstrigting valt vooral in het oog, als men die vergelijkt met het streven van zijn grootsten tijdgenoot Rossini. Weber toch zocht bovenal naar waarheid in de uitdrukking, en daarom zijn zijne karakterschilderingen zoo voortreffelijk, zelfs dan wanneer zij weinig doordacht zijn. Voegt men bij dit alles een zuiveren en smaakvollen melodievorm en een rijke, schoone phantasie, dan kan men begrijpen, dat van Weber, bij de eerste openbaring van zijn talent, een roep uitging die de hoop verwekte, dat Mozart in hem een opvolger zou gevonden hebben. Dien rang echter mogt hij niet verwerven, evenmin als eenig kunstenaar na hem dit vermogt; maar het vele voortreffelijke, dat hij geleverd heeft, zal blijven leven zoolang oor en hart gevoelig zullen blijven voor degelijke, natuurlijke, heerlijke muziek.

Met een enkel woord over den biograaf nemen wij van den lezer afscheid. In 't algemeen genomen zou men kunnen betwijfelen of de zoon wel de onpartijdigste geschiedschrijver van

het leven zijns vaders genoemd mag worden; een tweede bezwaar is in dit geval, dat de schrijver ambtenaar is in dienst van den staat waarin Weber het laatst werkzaam was; een derde, en welligt het ergste in veler oog, dat hij van muziek geen verstand heeft. Men zal vragen, waarom ondernam dan de schrijver een taak waarvoor hij niet berekend scheen? Zijn, nu voor 15 jaren, overleden moeder had er steeds op aangedrongen dat het leven van haar echtgenoot door haar zoon beschreven werd; eerst 12 jaren na haar dood kwam het eerste deel in 't licht, nadat de schrijver lang geaarzeld had of hij aan dien wensch gehoor zou geven. De vrees echter dat een koude, vernielende kritiek, of wel een blinde geestdrift deze taak op zich zou nemen, deed hem tot de uitvoering besluiten. Ook was de tijd, sedert Webers overlijden verstreken, lang genoeg om den schrijver het bezit van de noodige objectiviteit te waarborgen, terwijl hij het gemis aan muzikaal-wetenschappelijke kennis te minder een bezwaar achtte, naarmate het hem duidelijker werd, wat een kunstenaars- en vooral een toonkunstenaars-biografie eigenlijk wezen moet. Mendelssohn zegt in een zijner brieven, dat als muziek door woorden geschilderd kon worden, hij nooit weêr een enkele noot schrijven zou, en Weber zegt in een brief aan Lichtenstein: ‘van mijn werken schrijf ik u niets, hoor ze.’

De duitsche grondigheid houdt er van, elk onderwerp met zekere omslagtigheid te behandelen. Voor de studie van een persoon worden zijn werken en daden, de tijd waarin hij optrad, ja letterlijk alles uitgeput. In noten en bijlagen wordt rekenschap gegeven van de voorstelling die van de feiten gegeven wordt, van alle gebruikte grondstoffen, van de bronnen waaruit geput werd, van de wegen die ingeslagen werden om tot de kennis der bijzonderheden te geraken, - opdat men, zulks verlangende, alles tot zijn oorsprong zou kunnen nasporen. Deze rigting der biographie volgde echter onze schrijver niet. Hij heeft de stellaadje verwijderd, die hij voor de oprigting van zijn gebouw heeft gebruikt; hij heeft aan anderen de gelegenheid om er aan voort te bouwen niet gelaten; hij heeft een afgesloten geheel geleverd. Zijn werk is een met talent en goede trouw geschilderd portret, maar hij vraagt van den lezer dat hij op zijn woord geloove dat het gelijkend is.

Er bestaat in dit opzigt harmonie tusschen de levensbeschrijving en den persoon aan wien zij gewijd is. Webers werken zijn meer geschikt om genoten, dan om bestudeerd te worden,

en ook zijn leven, zoo oneindig rijk in 't geen het lot der menschen, en der kunstenaars in het bijzonder, aan lust, liefde en leed oplevert, laat zich beter schilderen dan analyseren. Dit heeft de biograaf uitstekend begrepen: hij laat den lezer zijn vader vergezellen op diens reizen, met hem lagchen en verdriet hebben, over zijn schouder kijken als hij aan de schrijftafel zit te werken, hij laat hem het kloppen van zijn hart hooren, als hij, gelijk een veldheer, den directeursstaf over zijn goed geoefende troepen zwaait. Een rijke voorraad van gegevens stond den schrijver voor zijn arbeid ten dienste; daaronder een duizendtal brieven van en aan Weber en zijn familie, tooneel-, kerk- en staatsarchieven, een van 26 Febr. 1810 tot 3 dagen voor zijn dood door Weber zelven onafgebroken voortgezet dagboek, enz.

Uit de beknopte schets, die wij van de wel wat lijvige boekdeelen gaven, oordeele de lezer zelf, of de schrijver voor zijn taak berekend was, en of hij zijn doel getrouw is gebleven. Namen wij soms de vrijheid den schrijver eenigzins op den achtergrond te schuiven, om plaats te maken voor de onpartijdige kritiek, wij gelooven echter, dat hij, die, bij eene aan afgoderij grenzende liefde voor zijn vader, toch diens zwakheden niet verzweeg, aanspraak mag maken op den onverdeelden dank van allen die Weber achten en liefhebben om de onbetwistbaar groote verdiensten die hij als toonkunstenaar, en om de beminnelijke hoedanigheden die hij als mensch bezeten heeft. In weêrwil toch van zooveel nieuws en zooveel goeds, dat op het veld der muziek sedert Weber verschenen is, genieten de voornaamste onder zijn werken nog steeds dezelfde toejuiching als vroeger. Nog vullen zijn opera's de schouwburgen; nog worden zijn liederen gezongen overal waar een zuiver uitgedrukt gevoel wordt op prijs gesteld.

B.

Bibliographisch album.

Regtsgeleerdheid. Letterkundig overzigt.

Reeds meermalen waren wij in de gelegenheid, de regtsgeleerde literatuur te dezer plaatse ter sprake te brengen, en konden wij op die wijze over verschillende vragen van burgerlijk regt, handelsregt, strafregt, enz. onze denkbeelden ontwikkelen. Toch ontbrak tot heden een onderdeel onzer wetenschap, waar de stof nog altijd te beperkt bleef om tot een zelfstandig overzigt aanleiding te geven, en dat toch, althans in onze oogen, niet het minst belangrijk deel onzer studiën behoort uit te maken, t.w. het Romeinsche regt. Zeer aangenaam is het ons dus, dat wij thans in de mogelijkheid zijn, die gaping aan te vullen, en eenige geschriften te behandelen, die gevoegelijk onder deze rubriek kunnen bijeengebragt worden.

Bedriegen wij ons niet, dan bepaalt zich deze weinige voorliefde voor de beoefening van het Romeinsche regt niet tot onze literatuur. Ook onder hen, die het niet noodig achten de vruchten hunner studiën algemeen bekend te maken, zijn, vreezen wij, weinigen, die zich met ernst op de beoefening van het oude regt toeleggen. De hoogst practische, om niet te zeggen materialistische geest onzer dagen openbaart zich op wetenschappelijk gebied vooral in het streven om den geest vooral te rigten op die onderwerpen, welke in het dagelijksch leven nuttig kunnen zijn. Geleerdheid om haars zelfs wil wordt zelden meer beoefend; de wetenschap is nimmer in meer eigenlijken zin eene dienende geweest.

Die rigting betreuren wij. Zal dan de regter of advocaat niet even goed zijne taak vervullen, wanneer hij de voorschriften zijner codes kent, en, hetzij door eigen ondervinding of wel door eene

ijverige beoefening der arrestenverzamelingen, er in slaagt te weten, welke zin door de onderscheidene (meer of min gezag hebbende) regterlijke collegies aan die voorschriften gehecht wordt? Och ja; in den regel zal hij zelfs een proces beter ten einde brengen, dan de enkel theoretisch ontwikkelde kamergeleerde, even als de practische arts, alleen op zijne ervaring bouwende, dikwijls het juiste geneesmiddel zal treffen, waarnaar zijn meer wetenschappelijke ambtgenoot nog zoekt.

Wat hij echter niet mag, dat is zich den schoonen naam van regtsgeleerde toeëigenen. Wat hij niet kan, dat is met lust en liefde werkzaam zijn in zijn vak, onaf hankelijk van de stoffelijke voordeelen, die daaraan verbonden kunnen zijn. Waar hij verlegen zal staan, dat is, zoodra de gewone routine hem in den steek laat, en zich eene nieuwe vraag voordoet, die hij zelf op eigen gronden zal moeten beslissen.

Daartoe is nog altijd de beoefening van het Romeinsche regt onmisbaar. Ook al heeft dit dus reeds sedert lang in ons vaderland zijne geldende regtskracht verloren, toch heeft het nog eene andere en betere roeping, dan om als geleerde liefhebberij van eenige weinigen in stand gehouden te worden. Vraagt men naar zijn nut, en moet het zich aldus in de oogen van velen onzer tijdgenooten legitimeren, dan zouden wij dit daarin zoeken, dat het regtsgeleerden vormt, in stede van wetten- en arrestenkenners, zooals de enkele practijk in staat is die te leveren.

Toch heeft de invoering eener codificatie gewigtigen invloed gehad op het standpunt, waarop men zich bij die beoefening te plaatsen heeft, en kan dit niet meer hetzelfde zijn, als het was, toen het Roomsch Hollandsche regt door onze regtbanken werd toegepast, of als het in de meeste gedeelten van Duitschland is, waar nog heden het heutige Römische Recht meer of min subsidiair naast de vaderlandsche regten wordt geërbiedigd. Van belang is dus de vraag, welke de verhouding van dat regt is tot de hedendaagsche regtsgeleerdheid, en het is deze, door den hoogleeraar Mr. W. Modderman tot het onderwerp zijner inaugurele oratie gekozen, waarover ook wij hier kortelijk ons gevoelen willen mededeelen.

Volgens den heer M. zijn er vooral drie oogpunten, waaruit de studie van het Romeinsche regt in onze dagen van belang kan geacht worden. In de eerste plaats als historische grondslag van ons

hedendaagsch regt. Voor een groot deel is ons regt op Romeinschen bodem gegroeid; menige regel, menige instelling is teregt of ten onregte door onzen wetgever aan het Romeinsche regt ontleend. Zouden wij die allen kunnen verstaan en begrijpen, wanneer wij niet de wording en ontwikkeling van die regels en instellingen nagaan, en daartoe tot de bronnen zelven opklimmen? Menigmaal heeft ook de wetgever zich laten leiden door onjuiste opvattingen der Romanisten van vroegeren tijd, en is dus de dogmeneschiedenis ook in hare afdwalingen voor den beoefenaar van het hedendaagsche regt belangrijk.

In de tweede plaats is de kennis van de schriften der Romeinsche regtsgeleerden nuttig bij de toepassing en verklaring van onze tegenwoordige wetgeving. Daarbij toch komt het in de eerste plaats aan op dien juridischen tact, waarin wij die geleerden als onze onovertroffen meesters moeten erkennen. Niet om blindelings de resultaten te handhaven, waartoe hunne redenering hen geleid heeft, en angstig te waken, dat de nieuwere tijden daarin zoo min mogelijk wijziging brengen, moeten wij hunne schriften beoefenen, maar om van hen te leeren in hunnen geest werkzaam te zijn, en ons regt zoo te behandelen als zij het hunne gedaan hebben. Vooral onze wetgeving, die in zoo menig opzigt gebrekkig is, noopt ons voortdurend bij hen ter schole te gaan, zoowel om de kunst van uitleggen bij hen te leeren, als om door hen op den weg geleid te worden, waarlangs wij de bestaande wetten moeten verbeteren, of wel hare verbetering voorbereiden.

Eindelijk heeft de regtsgeleerde wetenschap nog eene andere, niet minder belangrijke taak, waarbij zij de Romeinsche regtsgeleerden ten voorbeeld kan nemen; eene taak, die door den heer M. als hare productieve werkzaamheid wordt omschreven, en die bestaat in de voortdurende ontwikkeling van het regt. Telkens doen zich bij vermeerderde beschaving, of doordien op andere wijze de toestand der maatschappij gewijzigd wordt, nieuwe onderwerpen voor, waaraan in het regtssysteem eene passende plaats moet worden aangewezen, ontstaan er vragen, ja geheele regtsinstituten, waarvan de ouden geene voorstelling hadden. Om nu van den wissel te zwijgen, die meermalen als voorbeeld dezer stelling gebruikt werd, en waaromtrent thans meer en meer zich eene gevestigde doctrine begint te vormen, zoo is in onze dagen van versnelde communicatie het tele-

graafregt ontstaan, en hebben de vennootschappen en credietinstellingen zich in eene uitbreiding mogen verheugen, die op hare waardering niet zonder invloed mag blijven. Ook bij de Romeinen deed zich hetzelfde verschijnsel voor; en zeer vele regtsinstituten, aan het oorspronkelijke jus civile onbekend, danken aan den hervormenden invloed des praetors en de werkzaamheid der juris consulti hun bestaan of verdere ontwikkeling. Daarom moeten ook wij ons telkens aan hen aansluiten, niet zoozeer wederom om hunne resultaten over te nemen, als om van hen zelven hunne onovertroffen methode te leeren. Wetenschap en practijk steeds als onafscheidelijke deelen van één geheel vereenigd te houden, en daardoor ook voor nieuwe regtsbetrekkingen regelen te vinden, die aan de behoeften van beiden voldoen, dit is de kunst, die wij van hen moeten afzien, en waarin b.v. de ontwerpers van het Duitsche handelswetboek hen op zoo waardige wijze zijn nagevolgd.

Over het geheel genomen kunnen wij ons met deze voorstelling zeer goed vereenigen, ofschoon wij gaarne erkennen, dat niet elk dezer oogpunten ons even belangrijk voorkomt. Dat het Romeinsche regt grooten invloed heeft gehad op ons hedendaagsche, is zeker, maar daarom mag men niet vergeten, dat ook de invloed van het oude Duitsche regt in dit opzigt even belangrijk, ja welligt nog grooter geweest is. Voor de practijk, voor de uitlegging der voorschriften van ons burgerlijk wetboek, is het geschiedkundig belang van beiden gering. Slechts zelden hoort men in onze regtszalen het Romeinsche regt citeren, en dan nog meest in den vorm van meer of min juist te pas gebragte aphorismen; tot regt verstand der bedoeling van onzen wetgever behoeft men zelden veel verder dan tot de geschriften van Pothier of Locré op te klimmen. Maar uit een wetenschappelijk oogpunt kan men zeker niet genoeg herinneren, dat het regt van een bepaald tijdstip in verband moet beschouwd worden met zijn oorsprong, mits men dan slechts niet vergete, dat die oorsprong zeker voor een deel te zoeken is in de wetgeving der twaalf tafelen, maar dat toch onze eigenlijke voorouders onder de Germaansche stammen te vinden zijn, en de Saksenspiegel ons eigen regt, het regt dat uit onze behoeften geboren werd, geweest is.

De heer M. heeft aan het eind zijner oratie gezegd, dat hij alleen het Romeinsche regt had willen ter sprake brengen, en dus met voordacht gezwegen had over het Germaansche. Wij billijken dit

volkomen, en bedoelen dus met onze opmerking volstrekt niet, hem een verwijt te maken; maar wenschen toch hier ons leedwezen uit te spreken, dat de studie onzer vaderlandsche regtsgeschiedenis tot nu toe zoo weinig vruchten heeft geleverd. De groote periode der historische school is in Duitschland niet voorbijgegaan, zonder dat ook het vaderlandsche regt zich in eene grondige bearbeiding had mogen verheugen; de school van Eichhorn stond waardiglijk naast die van von Savigny. Ook in Frankrijk is in onze eeuw veel gedaan om het vaderlandsche regt in zijnen oorsprong en verdere ontwikkeling te leeren kennen; de naam van Laferrière, om van anderen te zwijgen, staat waardiglijk naast die zijner Duitsche geestverwanten. Zelfs België heeft zijne Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte; en wat hebben wij? Veel meer dan enkele kleine opstellen, hier en daar in tijdschriften verspreid, is ons niet bekend. Alleszins noodig zoude het dus zijn, indien bevoegde handen dit werk met ernst aanvatten, en menigmaal is het denkbeeld bij ons opgekomen, of niet de regering door een afzonderlijken leerstoel voor de vaderlandsche regtsgeschiedenis op te rigten, het hare behoorde te doen om dit vak eene waardige plaats in de rij der regtsgeleerde studiën te verzekeren.

Deelt het Romeinsche regt dus in dit opzigt zijn belang met andere bronnen, onovertroffen zal het naar onze opvatting steeds blijven in de beide andere opzigten, als model voor volgende juristen. Ook al werden al zijne voorschriften verouderd, de wijze, waarop de Romeinsche regtsgeleerden daarmede gewerkt hebben, veroudert niet. Gelijk de logica in het algemeen leert, met wetenschappelijke gegevens om te gaan, en die te verwerken, zoo is voor den jurist de studie van het Romeinsche regt eene geestelijke gymnastiek, die de vermogens van zijnen geest oefent en hardt, alvorens hij tot de toepassing der nieuwere regtsbeginselen kan overgaan.

Nog uit één oogpunt, door den heer M. niet vermeld, zouden wij de beoefening van het Romeinsche regt in onzen tijd willen aanbevelen, omdat het de grondstof is, waarin de groote regtsgeleerde meesters van den nieuweren tijd gewerkt hebben. Een Cujacius, Donellus, Voetius, in onze eeuw een Savigny, Hasse, Puchta waren Romanisten; wat de regtswetenschap in het algemeen aan hen verpligt is, hebben zij in de taal en de vormen van het Romeinsche regt tot onze kennis gebragt, en kunnen wij ons niet eigen

maken, zonder hen op dien weg te volgen. Zelfs datgene dus, waarin, zooals de heer M. teregt aanmerkt, de Romeinsche juristen zelven te kort geschoten zijn, de systematiek van het regt, kunnen wij toch alleen door hunne tusschenkomst leeren, omdat hunne werken den bodem hebben gevormd, waarop alle latere geslachten hebben voortgebouwd.

Wij twijfelen dan ook niet, of het Romeinsche regt zal ook bij eene mogelijke hervorming van ons hooger onderwijs dezelfde plaats blijven innemen, die het in ons land steeds als noodzakelijke inleiding voor verdere regtsgeleerde studiën bekleed heeft: en wenschen den heer M. van harte toe, dat hij lang moge medewerken om aan de Groningsche hoogeschool juristen te vormen, die, in den geest der Romeinen werkzaam, der vaderlandsche regtsgeleerdheid tot eere verstrekken.

Hebben wij ons tot nu toe bepaald om in overeenstemming met den heer M. de rigting aan te geven, waarin het Romeinsche regt beoefend behoort te worden door die volken, bij wie het zijn gezag als geldend regt verloren heeft, het zal den lezer niet bevreemden, zoo wij thans met ingenomenheid wijzen op een werk, dat bij die beoefening tot leiddraad kan dienen. Voor Nederlandsche behoeften toch en met het oog op Nederlandsche toestanden, wordt het Romeinsche regt thans bewerkt door den hoogleeraar J.E. Goudsmit, in zijn Pandectensysteem, waarvan in 1866 het eerste deel verschenen is.

Men zal niet van ons verwachten, dat wij hier een omstandig verslag van dit werk geven, veel min in eene beoordeeling treden van de onderscheidene daar ontwikkelde gevoelens: eene dergelijke behandeling, in een regtsgeleerd tijdschrift reeds zeer moeijelijk, zoude hier volkomen misplaatst zijn. Liever zullen wij ons dus, gelijk wij met andere groote handboeken gedaan hebben, vergenoegen met den algemeenen indruk weêr te geven, en daartoe aanwijzen het standpunt, waarop de S. zich geplaatst heeft, en de wijze, waarop hij zijne stof heeft behandeld.

Het standpunt is datgene, wat van den heer G. verwacht kon worden, en waarop zich teregt ook zijn jeugdige ambtgenoot heeft willen plaatsen: het Romeinsche regt wordt overal behandeld in verband met het hedendaagsche. Telkens wordt bij de ontwikkeling der Romeinsche regtsbeginselen of van de stelsels der verschil-

lende regtsgeleerden, verwezen naar de voorschriften van onze tegenwoordige wetgeving, of ook van andere vreemde wetboeken. Dat hier menigmaal eene scherpe kritiek over die wetten wordt uitgeoefend, en bepaaldelijk ons burgerlijk wetboek menigmaal op min gunstige wijze wordt vergeleken met het ontwerp van 1820 of andere meer wetenschappelijke proeven van dien aard, is niet te verwonderen; maar aan den anderen kant leeren wij toch ook, dat het nieuwere regt in menig opzigt milder en ruimer beginselen heeft, dan het Romeinsche bij al zijne wetenschappelijke voortreffelijkheid hebben kon. Kortom, de bekende uitspraak des schrijvers, door den heer M. overgenomen, dat het Romeinsche regt door ons beoefend wordt, niet omdat het Romeinsch, maar omdat het regt is, kon nimmer op schitterender wijze worden uitgewerkt, dan in dit boek geschied is.

Wat de wijze van uitvoering aangaat, zoo meenen wij vooral te moeten wijzen op de soberheid en de helderheid der bewerking.

Die soberheid vinden wij vooreerst in de behandeling der stof. Ofschoon het werk een vrij grooten omvang kan krijgen, en zoo volledig mogelijk de verschillende meeningen der voornaamste schrijvers wedergeeft, is alles met eene kortheid behandeld, die nog veel aan eigen studie overlaat, en het werk dus alleszins geschikt maakt om als leerboek gebruikt te worden. Zonder zich te veel in bijzonderheden te verdiepen, worden de belangrijkste argumenten voor elke stelling aangegeven; den denkenden lezer blijft het overgelaten, de stof te verwerken, en dus de resultaten zich zelven verder eigen te maken.

Maar ook in een anderen zin meenen wij des schrijvers soberheid te moeten prijzen, voor zoover hij zich namelijk heeft weten vrij te houden van de ijdele zucht om door het verkondigen van allerlei nieuwe voorstellingen en beschouwingen de aandacht te trekken. Ofschoon hij op meer dan eene plaats een zelfstandig gevoelen ontwikkelt, of verwijst naar de resultaten van vroegere onderzoekingen, elders door hem openbaar gemaakt, blijft dit steeds uitzondering. Het systeem is over het geheel dat der meeste nieuwere Duitsche handboeken; en ook in de uitwerking der onderscheidene onderdeelen wordt in den regel de meening der beste schrijvers, wanneer de heer G. zich bij hen aansluit, geprezen en kortelijk ontwikkeld. Wanneer men bedenkt, hoe gemakkelijk het is, zich een grooten

schijn van oorspronkelijkheid te verwerven, door veel nieuws te leeren, of ook wel door veel ouds in nieuwe woorden in te kleeden, maar tevens, hoe volstrekt misplaatst zulks is in een werk als het onderhavige, dan zal men gaarne onzen S. prijzen, die van dien goedkoopen roem heeft afgezien, en liever iets goeds dan iets vreemds geleverd.

Naast de soberheid roemden wij de helderheid. Ook hier verdient onze vaderlandsche regtsgeleerde de voorkeur boven de meeste zijner Duitsche mededingers. Vooral in de laatste jaren, sedert de groote hoofden der historische school zich niet meer kunnen doen hooren, en de zoogenaamde systematiek meer en meer op den voorgrond komt, heeft zich eene quasi-philosophische rigting onder de Duitsche juristen geopenbaard, onder wier handen het regt, die practische wetenschap bij uitnemendheid, zich in allerlei hoogdravende en onbegrijpelijke formules dreigt op te lossen. In Duitschland zelf begint men tegen deze dwaasheden op te komen, en de lezers der Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid zullen zich herinneren, hoe daar onlangs (dl. XVII, bl. 541) de aandacht gevestigd is op eene reeks brieven, in de Deutsche Gerichtszeitung geplaatst, die eene geestige satyre op deze school behelzen. Dat wij in ons koude vaderland en met ons nuchter verstand minder gevaar loopen ons op die wijze in nevelen te verliezen dan onze Duitsche broeders, behoeft geen betoog, en toch zijn ook hier onder onze niet zeer uitgebreide regtsliteratuur de sporen te ontdekken, dat enkelen niet afkeerig zon den zijn om zich aan die rigting aan te sluiten. Daarom verdient het werk, dat wij thans aankondigen, te meer geprezen te worden, dat het ook de meest abstracte voorstellingen steeds in eenvoudige en duidelijke woorden heeft weten te kleeden; en zelfs waar nieuwe begrippen moesten worden weergegeven, eenvoudige nieuwe woorden heeft gevonden, die de bedoeling des schrijvers terstond duidelijk maken.

Uit het vorenstaande zal men gezien hebben, dat wij met het werk van den heer G. zeer zijn ingenomen: van harte wenschen wij, dat zoo spoedig eene behoorlijke bewerking het toelaat, ook de overige deelen zullen verschijnen, en onze literatuur aldus zal verrijkt worden met een boek, waarvan men in waarheid kan getuigen, dat hij, die het ernstig heeft doorgewerkt, de algemeene regtsbeginselen genoeg kent om zich ook met vrucht aan

eene wetenschappelijke beoefening van het nieuwe regt te kunnen wijden.

Na de algemeene beschouwingen, waartoe de beide tot nu toe behandelde geschriften ons aanleiding gaven, zal het vreemd schijnen thans een paar werkjes of liever brochures ter sprake te brengen, waaruit slechts eene enkele kwestie of onderwerp behandeld wordt. Dat deze kwesties echter het Romeinsche regt betreffen, moge voldoende aanleiding zijn, om hare bespreking aan het tot nu toe gezegde aan te knoopen. De eerste heet ‘Eene enkele opmerking aangaande de condictio indebriti’, door Mr. A.B. van Marle.

De heer Mr. J.R.A. Engelenberg had in de Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid (dl. XIV, blz. 486) een opstel over dit onderwerp geplaatst, waarin hij tegenover den hoogleeraar Opzoomer de gewone leer had gehandhaafd, dat de genoemde condictio niet kon worden ingesteld, tenzij het onverschuldigde werkelijk in dwaling betaald was. Voorts had hij op het voetspoor van Erxleben aangetoond, dat de Romeinen over het geheel genomen de condictio hadden uitgesloten, indien de dwaling een error juris was, en alleen den error facti als verschoonbaar hadden beschouwd, doch dat dit geen absolute regel was, maar veeleer een vermoeden, waartegen tegenbewijs was toegelaten. Het omgekeerde is dus mogelijk; maar voor de practijk mag men, de moeijelijkheid van het bewijs in aanmerking genomen, stellen, dat die praesumtio juris in het Romeinsche regt bijna de regel is.

Tegen dit resultaat, hetwelk ons zeer aannemelijk toeschijnt, komt de heer v.M. in de hier genoemde brochure op. Wanneer wij zijne redenering goed gevat hebben (want hij munt niet altijd door helderheid van voorstelling uit), is zijn bezwaar vooral tegen het tweede punt gerigt. Voor een groot deel neemt hij het betoog van den heer E. aan; immers ook hij acht het een bepaald vereischte tot het instellen onzer actie, dat de betaling werkelijk in dwaling hebbe plaats gehad. Den regel daarentegen, dat elke error juris culpabilis, elke error facti excusabilis zou zijn, verwerpt hij nog sterker dan de heer E. gedaan had; zelfs als praesumtie weigert hij dien te erkennen, terwijl hij in plaats daarvan stelt, dat als verschoonbare dwaling te beschouwen is elke, die door de wet als zoodanig erkend is.

Wat de heer v.M. hier onder *wet* verstaat, is ons niet regt duidelijk. Wanneer wij ons op het standpunt der Romeinsche regtsgeleerden plaatsen, kan met dit woord in den ruimsten zin alleen bedoeld zijn de wet der twaalf tafelen, het edictum praetoris, en de verschillende leges, plebiscita of senatus consulta. Kwam in een dezer regtsbronnen eene opgave voor der gevallen, waarin de dwaling verschoonbaar is, dan zoude onze S. regt hebben, dat hiermede de vraag voldoende opgelost was, en geen andere regel gezocht behoefde te worden.

De Romeinsche wetgevers waren echter niet gewoon, in dergelijke bijzonderheden te treden, en vergenoegden zich liever met enkele eenvoudige voorschriften, wier verdere uitwerking zij aan de wetenschappelijke regtsgeleerden overlieten. De heer v.M. heeft dan ook niet aangetoond, en blijkbaar ook niet bedoeld, dat eenige Romeinsche wet op die wijze onze vraag zoude hebben uitgemaakt. Waarschijnlijk verstaat hij onder zijn woord *wet* de uitspraken der Romeinsche juristen, en de rescripten der keizers, zooals ons die in ons tegenwoordig corpus juris zijn overgeleverd. Hij ziet dan echter voorbij, hoe verkeerd dit woord hier door hem wordt gebruikt, omdat het juist de vraag is, welke beginselen de Romeinsche juristen hebben geleid bij hunne beslissingen, en ook ons in soortgelijke gevallen leiden moeten, niet hoe zij elk geval, dat meer of min toevallig voor ons is bewaard gebleven, hebben opgelost.

De stelling des schrijvers komt derhalve eigenlijk hierop neder, dat de Romeinsche juristen als error excusabilis aannamen, hetgeen de Pandekten, d.i. hetgeen de schriften dier zelfde juristen daarvoor aangenomen hebben. Tegen de waarheid dezer uitspraak valt zeker weinig in te brengen; of zij echter de wetenschap veel verder zal brengen, betwijfelen wij.

Even ongegrond achten wij de bezwaren, door den heer v.M. tegen de leer van Dr. Erxleben en Mr. Engelenberg aangevoerd. Dat in hun stelsel, even als zulks in de Romeinsche leer der culpa geschiedt, den regter eene leiddraad wordt aangegeven, die hem den weg aanwijst zonder hem slaafs te binden, terwijl de heer v.M. alles aan de willekeur des regters overlaat; dat dus in theorie het eerste stelsel verkieslijk is, laten wij in het midden; de mogelijkheid bestond, dat de Romeinen toch aan het laatstgenoemde de voorkeur hadden gegeven. Maar weinig overtuigend achten wij de

redenering des schrijvers, waar hij den tekst der regtsbronnen bespreekt. Terwijl toch de gewone leer vrij duidelijk in l. 9. pre. D. de jur. et facti ign. (XXII. 6) en l. 10 C. ibid. (I, 18) te lezen staat, beroept hij zich daartegen hoofdzakelijk op l. 11 C. de cond. ind. (IV. 5), waarin hij zijne leer gehuldigd vindt. Voor deze wet maakt hij dan aanspraak op dezelfde verbindende kracht als l. 10 cit., terwijl het 'tastbaar' is, dat zij aan l. 9 cit., als van vroegeren oorsprong dan de Codex, gederogeerd heeft.

Dus twee antinomiën. Hoe de heer v.M. de eene verklaart tusschen de beide constituties, in den Codex opgenomen, begrijpen wij niet, maar zijne oplossing van den strijd, die er zoude bestaan tusschen l. 11 C. cit. en l. 9 D. cit. komt ons niet zeer gelukkig voor. Het is toch niet dan in het uiterste geval aan te nemen, dat in den korten tijd, die tusschen het vervaardigen der Pandekten en van den Codex verloopen is, de wil des wetgevers veranderd zou zijn, en zulks te minder hier, waar de l. 11 C. cit eene constitutie van Diocletianus bevat en dus zeker uit een tijd afkomstig is, toen het beginsel, in l. 9 D. cit. nedergelegd, nog volkomen regtskracht bezat.

Zien wij dus liever, of werkelijk die l. 11 C. cit. een zoo geheel ander beginsel huldigt; en dan aarzelen wij niet, deze vraag ontkennend te beantwoorden. Het geval toch, dat daar behandeld wordt, is dit, dat *mente titubante, ancipiti animo* betaald is, m.a.w. dat op het oogenblik der betaling er reeds twijfel bestond, of het betaalde al dan niet verschuldigd was. De vraag is dan niet, of eene betaling onder zulke omstandigheden verschoonbaar mag heeten, maar of hier werkelijk in den zin dezer condictio van dwaling sprake kan zijn; en die vraag beantwoordt de keizer toestemmend, omdat, al was er van den aanvang af eene kwestie, de bedoeling om daarover eene dading aan te gaan, niet mag verondersteld worden. Of nu die kwestie van feitelijken of van regtskundigen aard was, en of de dwaling verschoonbaar was of niet, hiervan zwijgt onze wet; dit moet van elders (b.v. uit den regel van l. 9 D. cit.) blijken; maar dat onder die omstandigheden in het algemeen van dwaling sprake kan zijn, dat wordt ons hier geleerd.

Dat de meening der beide schrijvers betreffende het Romeinsche regt ook invloed heeft op hunne opvatting van het hedendaagsche, is niet te verwonderen, te meer daar de woorden van art. 1395

B.W. niet zeer volledig zijn, en het niet blijkt, dat de wetgever eenigzins van het Romeinsche regt heeft willen afwijken. Volgens beide schrijvers zal dus ook bij ons tot het instellen der condictio indebiti noodig zijn, dat in dwaling betaald is; omtrent de vraag, welke dwaling als verschoonbaar is aan te merken, komt de heer E. tot het resultaat, dat bij ons het verschil tusschen den error facti en den error juris veel strenger is volgehouden dan bij de Romeinen, en geheel met de begrippen van verschoonbare en ongeoorloofde dwaling zamenvalt. Den grond daarvan vindt hij in art. 2 A.B.; dat alle wetten werken, terstond nadat hare afkondiging bekend zal kunnen zijn. Wij achten dit argument niet onaardig, ofschoon daar m.i. nog niet uit voortvloeit, dat elke error facti daarom verschoonbaar zou wezen. Mij dunkt, het tegenwoordige begrip van codificatie kon er zeer goed toe leiden, om den error juris als ongeoorloofd te doen beschouwen, zonder dat daarom de error facti eene andere behandeling behoefde te ondergaan.

De heer v.M. verzet zich tegen deze opvatting, en bij zijne opvatting van het Romeinsche regt is dit natuurlijk. Zijn hoofdargument is gelegen in de omstandigheid, dat de error juris in twee artikelen (1895 en 1963 B.W.) afzonderlijk vermeld wordt, en de wetgever dus op andere plaatsen niet heeft willen onderscheiden. Toch had reeds de heer E. het onhoudbare aangetoond dezer redenering, ook al wordt zij door den grooten naam van von Savigny gedekt, terwijl de heer v.M. in gebreke is gebleven, de gronden aan te geven, die hem geleid hebben om het argument, uit art. 2 A.B. geput, te verwerpen.

Teregt had eindelijk de heer E. aan het slot zijner verhandeling geleerd, dat hetgeen ten gevolge van een vonnis is betaald, nooit kan worden teruggevorderd, ook al bleek later de onjuistheid der uitspraak, en wel omdat hier nooit aan eene eigenlijke dwaling ten tijde der betaling gedacht kan worden. De heer v.M. neemt dit voor het Romeinsche regt aan, voor het nieuwe verwerpt hij het, hoofdzakelijk op grond, dat het vonnis, om door den gedaagden te kunnen worden ingeroepen, tusschen partijen moet zijn gewezen in dezelfde betrekking (a. 1954 B.W.), en hier die betrekking noodwendig verschilt, omdat in het eerste geval eischer was, die hier gedaagde is geworden, en omgekeerd.

Is dit werkelijk de eenige grond des schrijvers, dan acht ik dien

zeer zwak. De stelling van den heer E. was toch niet, dat hier art. 1954 B.W. van toepassing zou zijn, maar dat hier geene dwaling bestond, omdat hij, die na eene veroordeeling betaalt, zeer goed weet, wat en waarom hij betaalt, en de vraag, of het vonnis al dan niet goed gewezen is, hem op dat oogenblik onverschillig is. Bovendien spreekt het toch wel van zelf, dat als betrekking (Fr. qualité) niet geldt de hoedanigheid van eischer of gedaagde, maar de verschillende qualiteit, waarin men hetzij eischende of verwerende optreedt. De aangehaalde woorden beteekenen alleen, dat men zich in privé niet kan beroepen op een vonnis, dat men als voogd of als bestuurder eener vereeniging verkregen heeft; quot qualitates tot personae.

Ten slotte wenschen wij de aandacht onzer lezers nog kortelijk te vestigen op eene brochure van den hoogleeraar Goudsmit, getiteld: ‘Brief aan Mr. C.W. Opzoomer, naar aanleiding van een werkje van prof. Büchel, über die Natur des Besitzes.’

Bekend is de strijd, die naar aanleiding van het klassieke werk van von Savigny, das Recht des Besitzes, tusschen dezen geleerde en Gans gevoerd is over de natuur van het bezit. Terwijl toch de eerste het bezit als een feitelijken toestand aanmerkte, waaraan in het algemeen belang door het regt zekere gevolgen verbonden waren, kwam de ander tegen eene dergelijke voorstelling op, en, uitgaande van het beginsel, dat alleen een regt regtsgevolgen kan voortbrengen, verlangde hij, dat daarom het bezit als een werkelijk regt zoude worden aangemerkt.

Ook ten onzent was deze strijd overgebragt, en bepaaldelijk hadden zich de hoogleeraren Goudsmit en Opzoomer zoowel als de heer Mr. N. Olivier doen kennen als voorstanders van het stelsel, door Gans ontwikkeld. Toen dus ten vorigen jare de hoogleeraar Büchel te Marburg op nieuw deze vraag in den geest van von Savigny behandeld had, en daardoor den heer G., zooals hij het uitdrukt, in zijnen rustigen bezitstoestand had gestoord, meende deze zijne opvatting daartegen te moeten verdedigen, een voornemen, waarvan de voor ons liggende brochure de uitwerking is geweest.

Wat mij aangaat, ook ik heb mij kort geleden (N. Bijdr. XVI, blz. 614) over deze vraag uitgelaten, en ook ik meen na de vernieuwde aanvallen van weerszijden het rustig bezit mijner meeningen te kunnen handhaven. Ik beschouwde den hier bedoelden

strijd toen als onoplosbaar. Het begrip van bezit, zooals het gewoonlijk wordt opgevat, schreef ik, is zoo weinig afgebakend, dat het nu eens een feit, dan weder een regt is, of liever altijd een soort van tusschending, welks ware kleur u telkens te meer ontsnapt, hoe meer gij haar opmerkzaam tracht waar te nemen.

Ook na het lezen dezer brochure blijf ik bij dit gevoelen. Dat er, om aanleiding tot eene actie te kunnen geven, een regt moet zijn, erken ik volkomen; evenzeer als het mij eene dwaasheid schijnt, indien men met B. in het belang alleen eenen voldoenden regtsgrond voor de interdicten zoude willen vinden. Dat het bezit dus niet meer dan een feit zou zijn, is zeker onjuist.

Maar aan den anderen kant mag evenmin worden voorbijgezien, dat, zoo men het bezit als een regt begint op te vatten, het dan toch een zeer bijzonder soort van regt blijkt te zijn, dat in vele van de belangrijkste omstandigheden afwijkt van datgene, wat wij gewoon zijn onder dien naam te verstaan.

In het algemeen toch staan de woorden feit en regt zoodauig tegenover elkander, dat wij met het eerste woord uitdrukken den toestand, zooals die is, met het tweede den toestand, zooals hij zijn moest. In dien zin heeft het feit de bestemming om voor het regt te wijken, om daarmede in overeenstemming gebragt te worden, en zijn de acties de middelen, die daartoe moeten leiden.

Vindt men nu een toestand, waarvan vast staat dat hij niet is zooals hij behoort te zijn, en die dan ook bestemd is om, zoodra er eene actie tegen wordt ingesteld, zich op te lossen, terwijl hij toch, zoolang dit geval zich niet heeft voorgedaan, wordt beschermd en gehandhaafd, dan valt het niet te ontkennen, dat hier iets eigenaardigs geschiedt, hetwelk nadere opheldering verdient, en dat de grondslag dier bescherming toch een andere moet zijn dan die, waarop gewoonlijk actiën gebouwd worden. Minder nog in al die bijzonderheden, welke B. aanhaalt, dan wel in de omstandigheid, dat hier een toestand beschermd wordt, niet omdat hij is zooals hij moet zijn, maar alleen omdat hij is, vinden wij het eigenaardig feitelijk karakter van het bezit gelegen.

En onder welke soort van regten zoude men het bezit brengen? Is het een regt, zeide Mr. Opzoomer, dan moet het zonder twijfel een zakelijk regt zijn. Zoude hij dit ook toepasselijk achten op het bezit van staat, dat wel is waar niet in den tweeden titel van

Boek II B.W. voorkomt en tot geen bezitacties aanleiding geeft, maar dat toch ook door onzen wetgever erkend is (art. 156, 157, 319 B.W.)? Bovendien vormen de zakelijke regten een vast aaneengesloten systeem, waarvan de eigendom, als het absolute regt over de zaak, den grondslag uitmaakt, waaruit de overige zakelijke regten hunne kracht ontleenen, en waartoe zij bestemd zijn eenmaal terug te keeren. In dit systeem is voor het bezit geene plaats; het is in zijne sfeer even absoluut als de eigendom; het staat zelfstandig daartegen over, even als aan de meeste zakelijke regten een bezit dier regten beantwoordt.

Gaat men van dit standpunt uit, dan krijgen ook de voorbeelden, door B. aangehaald, hunne waarde. Een regt kan alleen op regtmatige wijze verworven worden, het bezit ook op onregtmatige; dus is het bezit geen regt. De heer G. beweert, dat deze syllogismus niets tegen hem bewijst, omdat regtmatig is al wat door het regt erkend wordt; het bezit nu wordt verkregen op alle wijzen, die door het regt erkend worden; dus kan hij nooit toegeven, dat het bezit op onregtmatige wijze verkregen zou worden.

Dit antwoord berust blijkbaar op eene woordspeling: dat toch regtmatig is al, wat door het regt erkend is, is zeker, maar helpt ons weinig om dit begrip te verklaren. Liever zouden wij het kenmerk der regtmatigheid zoeken in de overeenstemming van den algemeen wil met den bijzonderen, waarom die bijzondere wil ondersteuning vindt tegen elken aanval. In dien zin is b.v. de diefstal zeker onregtmatig; indien dus daaruit zekere regten voor den dief voortvloeijen, dan kan dit niet zijn, omdat de diefstal qua talis een regt schept, maar alleen omdat die diefstal aanleiding heeft gegeven tot eenen toestand, welken men om redenen van algemeen belang bescherming waardig acht.

Hetzelfde is het geval met de omstandigheid, dat het bezit niet op de erfgenamen overgaat, zooals met elk ander vermogensregt het geval is. ‘Men vergeet,’ zegt de heer G. daartegen, ‘bij deze redenering ééne kleinigheid, nl. dat om te kunnen overgaan, nog een regt moet aanwezig zijn, terwijl het bezit te niet gaat op hetzelfde oogenblik, dat zijn subject, die het door zijnen wil bezielde en door zijne magt beheerschte, ophoudt te bestaan. En hierin ligt juist het verschil tusschen de door het objectieve regt erkende absolute heerschappij van den eigenaar en die van den bezitter. Eigenaar is men

onafhankelijk van - ja tegen zijn wil; bezitter alleen met, door en wegens zijn wil.’ Welnu, dit is het juist, waarop het ook m.i. aankomt. De eigendom, het zakelijk regt berusten op den algemeenen wil, het bezit op den bijzonderen; de eersten zijn absoluut, het laatste relatief; de eersten zijn regten, het laatste een feit.

Wij herhalen dus, dat beide partijen ons voorkomen in zeker opzigt gelijk te hebben, en het verschil zich naar onze opvatting voldoende laat verklaren door de onderscheiden standpunten, waarop zij zich bij hunne beschouwing plaatsen. De eene let meer op den oorsprong van het bezit, zoo geheel verschillende van alle andere regten; de andere vat het meer op in zijne gevolgen, die in zoo menig opzigt met die der overige regten zamenvallen.

Zoude men dus niet eene betere formule kunnen vinden, die aan de bedoeling van beide partijen voldoet? Ik meen van ja, en heb daarom getracht, in mijn vroeger vermeld opstel het bezit te beschouwen als de feitelijke uitoefening van een persoonlijk of zakelijk regt. Gelijk nu ieder mensch verondersteld wordt bona fide te zijn, totdat het tegendeel is bewezen, zoo behoort ook iedere uitoefening van eenig regt in diezelfde gunstige veronderstelling te deelen, en is het niet meer dan natuurlijk, dat die toestand door regtsmiddelen gehandhaafd worde, totdat het onregtmatige daarvan ten petitoire gebleken is. Met andere woorden, elk bezit is een verondersteld regt; gelijk nu aan het definitieve regt definitieve regtsmiddelen verbonden zijn, zoo beantwoorden daaraan ook voorloopige regtsmiddelen. Wij zouden derhalve de bezitleer aan het einde van het geheele regtssysteem, en als een aanhangsel daarvan, behandeld willen hebben; opdat, nadat eerst is aangetoond wat regten zijn en hoe zij beschermd worden, ten slotte onderzocht worde, onder welke omstandigheden een regt voorloopig verondersteld wordt, en op welke wijze zulk een verondersteld regt wordt gehandhaafd.

Welligt zullen sommigen eene dergelijke opvatting al te conciliant (in den ongunstigen zin des woords) vinden. Per me licet. Ik voor mij geloof, dat zij de bezwaren, tegen de beide uiterste stelsels met grond aangevoerd, voldoende vermijdt, en blijf haar aanbevelen als eene poging om een einde te maken aan een strijd, waar èn de autoriteiten èn de argumenten aan beide zijden vrij wel tegen elkander opwegen.

P.R. FEITH.

Pierre Bayle. De strijd tusschen geloof en rede, door H. Was. Utrecht, K.A. Manssen. 1868.

‘In Bayle zijn twee verschillende personen vereenigd; de officieele Bayle, die het geloof der vaderen verdedigt, en de tegen hem ingebrachte beschuldiging van atheïsme wederlegt, door er op te wijzen, dat hij iederen zondag naar de kerk, en jaarlijks viermaal aan het avondmaal gaat; de andere Bayle is de ongeloovige, de twijfelaar, die zich in zijn studeervertrek vermaakt, met tot in de minste bijzonderheden na te gaan, alles, wat de rede tegen het geloof kan inbrengen. Men valle echter Bayle niet te hard, en houde hem voor geen Tartuffe. Veeleer moeten zulke handelingen geweten worden aan den geest des tijds, die voor alles wilde, dat men de orthodoxie, ten minste in het openbaar, zou eerbiedigen, en zich met vertooningen van uiterlijke getrouwheid te vreden stelde (?). Iedere godsdienst, welke van zijne belijders alleen[1] eene officieele rechtzinnigheid vordert, is eene ware leerschool van veinzerij. Wij zien dit bij protestanten zoowel als bij katholieken. Cartesius was katholiek en had zijn hoed met afbeeldsels van heiligen versierd; toch had zijn geloof, gelijk Hase zegt, een kamertje voor zich zelf. Bayle was een getrouw kerkganger en sloeg niet ééne avondmaalsviering over; toch was hij, meer dan iemand anders, overtuigd van het onbeteekenende van zulk uiterlijk vertoon. Men kende de macht der orthodoxie en vreesde hare wraakzucht. Hieraan is ook Bayle's gewoonte toe te schrijven om de meeste zijner werken anonym uit te geven.’

Bayle een gemaskerd vijand van het kerkgeloof zijner dagen: ziedaar dus het oogpunt, waaruit de heer Was den beroemden réfugié beschouwt. Natuurlijk is het hem gelukt de juistheid dezer zienswijze met overvloedige argumenten te staven. Als gij mij aantoont, dat de rede en de openbaring allerwege met elkander in strijd zijn, zoo ligt de conclusie voor de hand, dat de openbaring haren naam niet verdient. Bayle, voor vervolging beducht, trachtte de Sionswachters diets te maken, dat juist door zijne bedenkingen

1 Is dit *alleen* niet overbodig?

de rede van onmacht overtuigd en in de armen van het geloof gevoerd werd. Geen groote mate van scherpzinnigheid wordt er vereischt om te bespeuren, dat hier een adder onder het gras verscholen ligt. Reeds Voltaire maakte de opmerking, dat er in Bayle's schriften geen enkele regel is, die het christendom rechtstreeks aantast, maar ook geen enkele, die niet tot twijfel leidt. Inderdaad is de uitkomst van Bayle's arbeid dan ook niet geweest, dat hij het geloof bevestigd, maar dat hij den kritischen blik gescherpt heeft. Zijn wijsgeerig scepticisme wordt door den heer Was aardig en waar ‘een gelegenheidsscepticisme’ (blz. 20) genoemd. ‘Er is geen criterium der waarheid, zeide Bayle; evidentie, welke als zoodanig door Descartes werd aanbevolen, kan niet gelden, want de inhoud der openbaring druist tegen alle evidentie in. Of is het niet evident, dat drie onmogelijk één kan zijn? Het leerstuk der triniteit stoot dat axioom omver. Is het niet evident, dat ieder, die kan, het booze verhinderen moet? Dat wie nog niet bestaat, geen schuld aan eenige euveldaad kan hebben? De oorsprong der zonde en de erfzonde toonen ons, dat die axiomen valsch zijn. Er is niets zeker, zelfs niet dit, dat ik dezelfde ben, die ik gister was, want God is onderhouder der wereld, omdat hij haar voortdurend schept. Zoo kan men dus niet weten, of men nog dezelfde is, die men was, daar het zeer wel mogelijk is, dat God ons vernietigd en een ander wezen met geheel dezelfde attributen geschapen heeft.’ Mij dunkt, Strauss heeft eenig recht, naar aanleiding van zulke redeneeringen, van eene Fransche grimas te spreken. Echter willen wij niet vergeten, dat het belachelijk zou zijn van iemand te eischen, dat hij de martelaar van zijn ongeloof zou worden.

Buiten twijfel, Bayle had kunnen zwijgen, zooals Reimarus, zijn leven lang, gezwegen heeft. Intusschen zou hij daarmede aan de groote zaak der beschaving geen dienst hebben bewezen. Verdraagzaamheid toch berust op het inzicht, dat het geloof door moeilijkheden wordt gedrukt en het dus vrij natuurlijk is, dat niet allen gereed zijn te gelooven. Op het terrein van strenge, onbetwistbare wetenschap is voor verdraagzaamheid geen plaats. Als iemand de wet der gravitatie verkiest te loochenen, zeggen wij niet: ‘Ook uwe overtuiging willen wij eerbiedigen, schoon wij haar verwerpen’; maar: ‘Gij zijt dwaas!’

Niet enkel aan den inhoud, maar ook aan den vorm zijner ge-

schriften moet het worden dank geweten, dat Bayle op den geest zijner tijdgenooten en op dien van volgende geslachten zulk een verbazenden invloed heeft uitgeoefend. Er werd door hem een geheel nieuw genre van litteratuur ingevoerd. Naast de degelijke, moeilijke werken der vakgeleerden, welke tot een engen kring beperkt bleven, en de preeken, die, wijd verspreid, aan de beschaving der zoogenaamde fatsoenlijke klassen eene te uitsluitend theologische kleur verleenden, deed hij het eerst eene encyclopedie en een tijdschrift verschijnen, waarin niet enkel onderwerpen van godsdienstigen, maar ook van natuurkundigen en historischen aard op algemeen verstaanbare en boeiende wijze behandeld werden. Zoo werd hij de verlichter van geheel Europa. In 1715 was de later zeer beroemde Deensche wijsgeer en blijspeldichter Lodewijk von Holberg getuige van de gretigheid, waarmede men in Frankrijk op Bayle's ‘dictionnaire historique et critique’ aasde: allerwege vond hij de openbare bibliotheken door scharen van jongelingen belegerd, die dit boek ter lezing verlangden. Ook is het bekend, dat Frederik de Groote Bayle's dictionnaire steeds bij zich had en er uit leerde, hoe verstandig het was ieder vrij te laten in de manier, waarop hij zalig wilde worden.

Het behoeft geene vermelding, dat Bayle in al zijne geschriften zoo krachtig mogelijk tegen onverdraagzaamheid ijvert. Maar wel verdient het gezegd te worden, dat hij in een afzonderlijk werk de vrijheid van onderzoek op eene wijze bepleit heeft, welke soms aan den betoogtrant van John Stuart Mill in diens ‘On Liberty’ herinnert. Ik doel hier op Bayle's verhandeling over den tekst: ‘dwingt ze om in te gaan,’ van welke Lecky naar waarheid getuigt, dat zij ‘de beginselen van het hedendaagsche rationalisme bevat.’[1] Terwijl Bayle elders veiligheidshalve leert, dat men de rede onder de gehoorzaamheid van het geloof behoort gevangen te geven, ja zelfs dat het geloof, hoe onredelijker het is, des te verdienstelijker geacht moet worden, gaat hij hier van het beginsel uit, ‘que tout dogme particulier, soit qu'on l'avance comme contenu dans l'Ecriture, soit qu'on le propose autrement, est faux, lorsqu'il est réfuté par les notions claires et distinctes de la lumière naturelle.’ Ch.I. ‘Zoo vertegenwoordigt het axioma, dat het geheel grooter is dan

1 The Rise and Influence of Rationalism in Europe, II, p. 66.

een van zijne deelen, den hoogsten graad van zekerheid, welke door een mensch bereikt kan worden; eene stelling, welke met dat axioma in strijd is, verdient geen geloof, ook al maakt zij op goddelijk gezag aanspraak. Immers de werkelijkheid van eene openbaring en de juistheid van eene tekstverklaring kunnen enkel door redeneering worden gestaafd; maar nooit kan een betoog zoo evident zijn als het genoemde axioma. Eveneens staat het pal als een rots, dat het onzedelijk is iemand tot belijdenis van een godsdienst te nopen, dien hij niet gelooft, en daarom zeggen wij, wat ook de bijbel moge leeren, dat onverdraagzaamheid eene misdaad is. En daarenboven is zij eene dwaasheid. Want vervolging om des geloofs wille levert onvermijdelijk deze vrucht op, dat de vergelijking van tegen elkander indruisende meeningen, welke in het belang der waarheid steeds noodig is, belemmerd wordt. Wellicht meenen wij, dat onze naaste eene verfoeilijke dwaling belijdt, maar hij meent hetzelfde aangaande ons. Wie ondervonden heeft dat zijn oordeel falen kan, [en, vragen wij in parenthesi, wie had dat beter leeren inzien dan Bayle, die in zijne jongelingsjaren tweemaal van geloof wisselde?) moet steeds geneigd zijn door vernieuwd onderzoek zijnen gezichtskring uit te breiden en zoowel zijne beginselen als zijne argumenten aan de vuurproef der kritiek bloot te stellen.'

Dikwijls wordt het Bayle envel geduid, dat hij tot een alverslindenden twijfel overhelt. Inderdaad wijst hij steeds op tegenstrijdigheden en bezwaren; het is alsof hij zich niet bekreunt om zekerheid; hij is altijd gereed zijn oordeel op te schorten; geen zweem bij hem van die onrust en dien haast, waarmede wij een volgend tijdvak naar de waarheid zien grijpen. Maar wie in de zeventiende eeuw geen vreemdeling is, zal dit alles Bayle eer tot lof dan tot schande rekenen. Hij bood aan zijn tijd de medicijn, welke deze van noode had. Scepticisme was toen het eenige geneesmiddel tegen de heerschende bekrompenheid en onverdraagzaamheid. Doelende op de leer, dat ketterij door de overheid moet beteugeld worden, kon Bossuet in zijne Variations [X.c. 56] de volgende merkwaardige woorden nederschrijven: 'Je ne connais parmi les Chrétiens que les Sociniens et les Anabaptistes, qui s'opposent à cette doctrine'[1]. En hij had recht zoo te spreken. Ter-

1 De groote bisschop vergeet hier evenwel Zwingli, die een vurig voorstander van gewetensvrijheid was.

stond na de verschijning van Bayle's verhandeling over geloofsvrijheid, was een der meest invloedrijke Protestantsche godgeleerden uit dien tijd, de Rotterdamsche predikant Jurieu, Bayle's voormalige vriend, zijn stad- en lotgenoot, gereed hem wegens zijne verdraagzaamheid te bestraffen. Jurieu schreef tegen den apostel der tolerantie en verweet hem zijne gehechtheid aan ‘ce dogme socinien, le plus dangereux de tous ceux de la secte Socinienne, puisqu'il va à ruiner le Christianisme et à établir l'indifférence des religions’. [Droits des deux souverains en matière de religion, la conscience et l'expérience. Rotterdam, 1687. p. 14.] Ofschoon zelf réfugié en dus slachtoffer der onverdraagzaamheid, pleit nogtans Jurieu zoo krachtig mogelijk voor haar. ‘Peut on nier,’ vraagt hij, ‘que le paganisme est tombé dans le monde par l'autorité des empereurs Romains?..... De quelles voies Dieu s'est-il servi dans ces derniers siècles pour rétablir la véritable religion dans l'occident? Les rois de Suède, ceux de Danemarck, ceux d'Angleterre, les magistrats de Suisse, des Pays-Bas, des villes libres d'Allemagne, les princes électeurs et autres princes souverains de l'empire, n'ont ils pas emploié leur autorité pour abattre le Paganisme? En verité, il faut être bien téméraire pour condamner des voies, dont la Providence s'est constamment servi pour établir la véritable religion; excepté le premier établissement du Christianisme, et sa conservation, dans laquelle Dieu a voulu qu'il y eût un miracle sensible?’ [l.l. p. 280.] Zonderlinge zelfverblinding! Deze Hugenoot, die geen heil buiten zijn kerk ziet, vergeet, dat men even goed kon vragen: ‘De quelles voies Louis XIV s'est il servi dans ces derniers temps pour extirper le Calvinisme?’ Intusschen tracht Jurieu zich zelf diets te maken, dat zijne onverdraagzaamheid op de zoo even meegedeelde historische argumenten berust. Maar wij kunnen er zeker van zijn, dat hij nooit naar hen zijne hand zou hebben uitgestrekt, indien hij niet reeds, zonder hunne hulp, de gewelddadige uitroeiing der ketterij als den plicht van iedere rechtzinnige overheid had beschouwd. In den regel kiest men eerst partij voor of tegen eene zaak en gaat dan naar redenen zoeken, die de keuze rechtvaardigen. Het vreemde is, dat men dan zich zelven en anderen zoekt op te dringen door de redenen tot de keuze te zijn gebracht, terwijl omgekeerd de keuze tot de redenen heeft gevoerd. Het zijn geenszins de lessen der geschiedenis, het is de onwrikbaarheid van

zijn godsdienstig geloof, welke Jurieu dringt de zaak der onverdraagzaamheid te bepleiten. Zoozeer is hij van de geheel eenige voortreffelijkheid zijner dogmatiek overtuigd, dat iedere afwijking hem eene noodlottige, zielemoordende dwaling toeschijnt. Op dit standpunt is men schier onvermijdelijk vervolgziek. Op dit standpunt is het zelfs verstandig en liefderijk de ketters te straffen. Want zoo schrikt men er duizenden van af, zich door valsche leeringen te laten betooveren.

Of zou vervolging geen krachtig wapen tegen heterodoxie mogen heeten? Vrij zegge men, dat eene overheid, welke hare kettersche onderdanen met gevangenis of dood bedreigt, zich tyranniek betoont, maar niemand bewere, dat zij waanzinnig handelt. Want het vooruitzicht van schavot en foltering zal velen hunne oogen doen sluiten, indien hun kettersche boeken worden voorgelegd, hunne ooren doen stoppen, indien hun kettersche redenen worden meegedeeld. Het hangt niet van mijne willekeur af, wat ik zien zal, als ik mijne oogen, wat ik hooren zal, als ik mijne ooren open. Maar wel staat het in mijne macht al dan niet mijne oogen te sluiten, al dan niet mijne ooren te stoppen. De mensch kan, binnen zekere grenzen, contrôle uitoefenen over zijn geloof. Het is dus niet ongerijmd hem wegens zijne godsdienstige overtuiging ter verantwoording te roepen. In den regel zijn dan ook de vervolgers geen krankzinnige snoodaards, maar ernstige brave mannen geweest, wier eenige fout bekrompenheid was. Niet uit heerschzucht en koppigheid vergoten zij het bloed der ketters, niet omdat belachelijke hoogmoed tegenspraak voor hen onduldbaar deed zijn, maar omdat zij er vast van overtuigd waren, dat alleen hun eigen geloof zuiver en Gode welgevallig was. Zullen wij hun die dogmatische bekrompenheid euvel duiden? Liever steken wij de loftrompet voor die nooit volprezen twijfelaars, vernuftige geleerden, vrije, kloeke geesten, die, door tegen *iedere* dogmatiek zwarigheden en bedenkingen zonder tal te opperen, ten langen laatste den mensch tot deze gewichtige ontdekking brachten, dat zijn oordeel, ook waar het godsdienstige aangelegenheden betreft, feilen kan, en het dus wat al te vermetel is deze of gene geloofsleer voor alleen zaligmakend te houden.

In drieërlei opzicht verdient Bayle eene merkwaardige historische figuur te heeten. Hij heeft een nieuw en populair genre van wetenschappelijke litteratuur geschapen. Meer dan eenig ander auteur

der zeventiende eeuw heeft hij de tolerantie bevorderd. Hij heeft gewezen op den strijd tusschen geloof en rede, en zoo talrijke argumenten tegen iedere dogmatiek aangevoerd, dat men hem als wegbereider van de goddeloosheid der achttiende eeuw beschouwen kan. De heer Was hecht zich in zijne lezenswaardige verhandeling vooral aan het laatste punt. Hij ziet in Bayle allereerst en allermeest een slooper van de godsdienst. Hij verzuimt ons te toonen, dat de zaden van scepticisme, welke door hem met zoo kwistige hand werden uitgestrooid, tevens zaden van verdraagzaamheid waren. En vandaar dat het licht, hetwelk hij over zijn onderwerp uitstort, wel niet valsch, maar onvolledig heeten moet. Intusschen mogen wij den heer Was de eenzijdigheid zijner beschouwing niet al te euvel duiden. Immers de titel van zijn werk: '*Pierre Bayle, De strijd tusschen geloof en rede*', belooft niet meer dan de inhoud ons aanbiedt. Wellicht vindt hij later gelegenheid zijn thema op ruimer schaal te behandelen. En dan wenschen wij tevens van hem een antwoord op de volgende vragen te ontvangen: Op welke gronden leert gij blz. 29 en 44, dat Bayle zijne aanbeveling van een blind geloof bij Baco borgde? Verdient Baco in dit opzicht werkelijk Bayle's leermeester en voorbeeld te heeten? Of is er slechts eene uitwendige overeenkomst tusschen beiden? Wat doet u spreken blz. 37, alsof Lessing geloof en rede met elkander verzoend, alsof hij ons 'de kennis der waarheid' op godsdienstig gebied verschaft heeft? Wat doet u zeggen blz. 31, dat 'hij het recht van den godsdienst als een onvervreemdbaar erfdeel van den menschelijken geest glansrijk gehandhaafd', dat hij de verwoestende scepsis van het Baconiaansch geloofsprincipe krachteloos gemaakt heeft?' Waarom zegt gij blz. 36, dat 'eene wijsbegeerte, die van de vooronderstelling uitgaat, dat de waarneming door middel der zinnen de eenige bron van kennis is, *natuurlijk* de mogelijkheid van elk wonder ontkennen *moet*'? Hoe rijmt het daarmede, dat de wijsgeeren der ervaring in den regel slechts de *ongeloofelijkheid*, maar dogmatische wijsgeeren, voorstanders van aprioristische waarheden gelijk Spinoza, de *onmogelijkheid* van wonderen bepleiten? Mag men zeggen, dat Bayle 'de door Baco ingevoerde methode van inductie' toepast, wanneer hij aantoont 'hoe in bepaalde gevallen de rede het geloof wederspreekt'? bl. 28. Is het noodig aan te nemen, dat Jurieu 'uit kleingeestigen naijver op Bayle's grooten roem zijn verbitterdste

vijand' werd? blz. 13. Is het niet mogelijk, dat Jurieu uit dogmatische bekrompenheid Bayle trachtte te verdelgen? Is het ongunstig oordeel van Bauval aangaande Jurieu, blz. 41, wellicht daaruit te verklaren, dat eerstgenoemde alle onverdraagzaamheid voor een teeken van snoodheid hield? Wie is Bauval?

Het zal den heer Was niet aan stof ontbreken, indien hij, voortbouwende op hetgeen hij thans reeds gegeven heeft, later eens eene geschiedenis van de sceptici der 17de eeuw mocht gelieven te schrijven. Maar welke onderwerpen hij ook kiezen moge, ik ben er van overtuigd, dat velen met belangstelling naar zijne verdere pennevruchten zullen grijpen.

Groningen, Junij 1868.
VAN DER WIJCK.

***De Nederlandsche hulpkomités onder het Roode Kruis enz. door Dr. J.H.C. Basting, Chirurgijn-majoor, eerelid van het hoofdkomité der Nederlandsche Vereeniging tot het verleenen van hulp aan zieke en gewonde krijgslieden in tijd van oorlog. 's Gravenhage, de Gebroeders van Cleef*. 1868.**

De eeuw waarin wij leven heeft veel slechts, wordt soms beweerd. Het kan zijn dat er waarheid in die bewering is; maar, heeft onze eeuw misschien veel slechts, ontegenzeggelijk heeft zij ook veel goeds; en onder dat vele goede bekleedt de menschlievendheid, de zucht tot weldoen eene eerste plaats. Nooit heeft men er zoo naar gestreefd als in onze dagen, om het lijden der menschheid zooveel het kan te lenigen en te verminderen; - dat lijden geheel weg te nemen, is ondoenlijk.

Den oorlog uit te roeijen, den oorlog van de aarde te doen verdwijnen, - er is niemand die niet inziet dat dit een hersenschim is. Een volk is soms gedwongen om de wapenen op te vatten tot verdediging van zijne vrijheid en regten; dat moge eene *harde* noodzakelijkheid zijn, eene noodzakelijkheid is het; weerloos en lijdelijk

te blijven, is vrij spel geven aan de onderdrukking en dwingelandij; de algemeene vrede kan alleen gekocht worden - en dan nóg, voor hoe korten tijd! - door de algemeene slavernij; tot dien prijs begeert niemand den vrede! - niemand, in wien nog een mannelijk hart klopt, en die nog gevoel heeft van menschelijke waardigheid.

Maar kan de oorlog zelf niet worden weggenomen, men kan toch vele der rampen wegnemen of verminderen, die gewoonlijk een oorlog vergezellen; en daarnaar streeft onze eeuw; daarnaar streeft vooral die vereeniging, die ten doel heeft het verleenen van hulp aan zieke en gewonde krijgslieden in tijd van oorlog, de Geneefsche Vereeniging, zooals zij kortweg genoemd wordt, naar de stad waar zij is ontstaan.

Er zijn van die zaken, waarvan de waarheid zoo algemeen erkend is, dat het geheel en al overbodig zoude zijn om die waarheid wijd en breed te willen aantoonen: eene enkele vermelding is voldoende. Zoo weet iedereen, dat in oorlogstijd de zieke of gewonde krijgsman soms aan het vreeselijkste lijden is blootgesteld; dat, met den besten wil van de wereld, de hoofden van Staat en leger dan soms niet in de mogelijkheid zijn om in tijds te voorzien in de voldoende verzorging van de zieke of gewonde krijgers; en dat het dus zeer wenschelijk is, om niet te zeggen dringend noodzakelijk, dat de bijzondere liefdadigheid zich de zaak aantrekt en ter hulpe snelt. In vroegere, meer hardvochtige tijden, moge men al dit gedeelte van het oorlogslijden meer met onverschilligheid zijn voorbijgegaan, of het beschouwd hebben, als iets onvermijdelijks, waar toch niets aan te veranderen is; een dapper, maar ruw Fransch legerhoofd moge zelfs eens gezegd hebben, dat de beste ziekenkamer voor den gewonden krijgsman de vestinggracht is, waar hij strijdende is gevallen; in ónze eeuw kan men met zulke gezegden niet meer volstaan; dat behoort in ónzen tijd niet meer te huis; wij willen meer eerbied voor het menschelijk leven; wij willen dat men niet onverschillig zij voor het menschelijk lijden.

Het volksgeweten is thans meer ontwaakt. Het is thans eene algemeen erkende waarheid, dat men ook in den oorlog niet meer kwaad mag doen, dan volstrekt onvermijdelijk is tot bereiking van het doel van den oorlog; den vijand, die gewapend tegenover u staat, moogt gij door wapenkracht ternedervellen; maar ligt hij eenmaal gewond en weerloos op de strijdplaats neder, dan is het uw

eerste pligt hem hulp en bijstand te bieden, zijne wonden te verbinden, zijn leven te redden, zijne gezondheid te herstellen. En wat men den vijand verpligt is, dat is men natuurlijk den wapenbroeder nog veel meer verpligt.

Die Geneefsche vereeniging bestaat nog slechts weinig jaren, en toch heeft zij de openbare meening reeds geheel en al voor zich, en in de meeste staten van Europa en in de groote Amerikaansche republiek oefenen hare beginselen reeds gezag uit. Ook Nederland neemt thans op waardige wijze deel aan die algemeene beweging, die zoo onmiskenbaar getuigt van den waarlijk menschelijken, waarlijk Christelijken zin van onzen tijd; dank zij den minister van den Bosch, is ten vorigen jare eene ‘Nederlandsche Vereeniging tot het verleenen van hulp aan zieke en gewonde krijgslieden in tijd van oorlog’, in het leven geroepen; en de keus van den voorzitter dier vereeniging - de oud-minister Bosscha, een der meest geachte mannen van ons land - geregtigt tot de verwachting, dat hier wat goeds tot stand zal komen. Moge spoedig het door de regering ingestelde hoofd-comité dier Vereeniging geschraagd worden door een aantal hulp-comités, in alle oorden des lands ontstaan door den vrijwilligen ijver van hen, die tot dit werk der menschlievendheid willen bijdragen.

In het hierboven genoemde vlugschrift behandelt de Heer Basting de vraag, wat de werkkring van die hulp-comite's moet zijn, zoowel in tijd van vrede als in tijd van oorlog. Het gevoelen van den Heer Basting over deze aangelegenheid te kennen, is belangrijk, èn om den stand van den geachten schrijver, èn om den onverdroten ijver, waarmede hij zich reeds sedert jaren die Geneefsche zaak heeft aangetrokken, en waardoor hij dus, meer dan anderen, in staat is om met kennis en oordeel daarover te spreken. Basting heeft ons het eerst door eene vertaling dat boek doen kennen, waarin Henry Dunant de hartverscheurende tooneelen beschrijft, die het aanschouwen van het slagveld van Solferino in 1859 aanbood, en die in den edelen Zwitser het eerst het denkbeeld opwekten om eene Vereeniging te stichten tot leniging van soortgelijke rampen, als hij daar had aanschouwd. Toen op de stem van Dunant de ‘Société Genèvoise d'utilité publique’ zich de zaak aantrok en ten gevolge daarvan in October 1863 in Genève een congres bijeenkwam om deze aangelegenheid te bespreken, werd Ne-

derland in die vergadering vertegenwoordigd door Basting en door den oud-zeeofficier van de Velde. Beide mannen hebben zich toen en later voor die zaak der menschlievendheid ten hoogste verdienstelijk gemaakt; beide hebben in dat congres van 1863 een belangrijk deel gehad aan de daar gevoerde beraadslagingen, aan de daar genomen besluiten; van de Velde heeft, het jaar daarop, het oorlogstooneel in Denemarken bezocht, ten einde daar op de plaats zelve te onderzoeken, op welke wijze dan de zieke of gewonde krijgsman het beste verzorgd kan worden; en Basting heeft op onvermoeide wijze er naar gestreefd om de beginselen van de Geneefsche vereeniging ook in Nederland ingang en navolging te doen vinden. Ook het hier behandelde geschrift heeft die strekking.

In oorlogstijd is het eene hoofdzaak om de zieke en gewonde krijgslieden niet te veel op een en hetzelfde punt in hospitalen op te hoopen, maar integendeel, die zieken en gewonden zoo spoedig mogelijk te vervoeren en te verspreiden over een groot aantal plaatsen. Ons land is uitnemend geschikt voor dit stelsel van de uiteenspreiding der zieken en gewonden in oorlogstijd; want de rivieren, vaarten en kanalen, waarmede dat land is doorsneden, geven het middel om overal in de nabijheid van het leger, in de nabijheid van de strijdplaats, schepen of vaartuigen te hebben, die als drijvende noodhospitalen dadelijk de zieken en gewonden opnemen en hen op gemakkelijke wijze vervoeren naar die plaatsen, waar zij het beste kunnen verzorgd worden. Bij dit stelsel van uiteenspreiding kunnen de hulp-comité's groote en gewigtige diensten bewijzen, door de zieken en gewonden spoedig en geregeld aan boord van dat hospitaal-vaartuig te brengen, hen daar voor het oogenblik te verzorgen, van verkwikkingen te voorzien en op de plaatsen waarheen zij vervoerd worden, alles in te rigten wat noodig is voor eene goede verpleging. Ziedaar eene taak, die zeer goed aan die hulp-comité's kan worden opgedragen; en al doen zij niets anders dan dat, dan stichten zij reeds daardoor groot nut. Maar het is duidelijk dat zij veel meer kunnen doen.

Maar wat moeten die comité's in tijd van vrede doen? - Zich voorbereiden op wat zij bij een oorlog hebben te verrigten; zich bezig houden met de studie van wat gevorderd wordt voor de goede verzorging van zieken en gewonden; ontwerpen maken van wat men bij eenen oorlog heeft te doen, zoodat men vooruit weet over welke

hulpmiddelen men dan zal kunnen beschikken; over welke gebouwen, over welke goederen, over welke menschen; zoodat dan ieder zijne vast afgebakende taak kent, zoodat er dan geene wanorde plaats heeft, geen tijdverlies, geen verspilling van krachten en hulpmiddelen; - en dát is eene hoofdzaak; want er is groote waarheid gelegen in de bekende volksspreuk: het overleg is het halve werk. De comité's behoeven den oorlog niet af te wachten om werkzaam op te treden; zij kunnen ook bij het uitbreken van besmettelijke ziekten krachtdadig en met vrucht te werk gaan; zij kunnen zich ook bezig houden met alles wat de openbare gezondheid betreft.

Dit alles wordt in het geschrift van Basting aangegeven en uiteengezet; wij bepalen er ons toe met dit kortelijk te vermelden, want tot een beoordeelend onderzoek omtrent dit alles zijn wij niet bevoegd; daartoe ontbreekt het ons aan kennis. Wij hebben, door de korte aankondiging van dit geschrift, niets anders willen doen, dan nogmaals de aandacht van het algemeen te vestigen op die Geneefsche zaak. In het werk van Moynier en Appia: ‘La guerre et la charité,’ konden de schrijvers in 1866 nog zeggen (p. 139): ‘L'Angleterre, les Pays-Bas, la Russie, sont à peu près aujourd'hui les seules nations de l'ancien monde chez lesquelles l'oeuvre n'est pas encore organisée’; - thans is dat, Goddank! veranderd; en de naam van Nederland kan uitgewischt worden van die lijst der uitzonderingen op het algemeene streven der menschlievendheid. Maar die uitkomst hebben wij te danken gehad aan de regering; de regering heeft haren pligt gedaan: het volk doe thans den zijnen.

's Hertogenbosch, 21 Mei 1868.

W.J. KNOOP.

***De Claverings, door Ant. Trollope. Uit het Engelsch door Dr. J.C. van Deventer. Twee Deelen. Dordrecht, P.K. Braat*. 1867.**
***Madonna Mary, door Mrs. Oliphant. Uit het Engelsch. Twee Deelen. Deventer, A. ter Gunne*. 1868.**

Heugt u nog het ontdekken van uwen eersten roman? Het was een dier gezegende Woensdag- of Zaterdag-achtermiddagen, die voor uwe school-jongensverbeelding als heldere plekken blonken in de geschiedenis der week. Uw vader was uit en de kust op zijn studeervertrek klaar. In huis heerschte de droomerige stilte van den warmen zomerdag. Het kleine volkje was in den tuin; moeder zat voor het open raam te naaien en uw oudste zuster daarbuiten op de bank met een boek. Af en toe liet uw leeuwerik op zijn versche graszode in de teenen kooi zich hooren; een vlieg gonsde in den koelen gang en als Bello op de vloermat er naar hapte dan klonk dat als een klok, maar deze geluiden hoorden bij de stilte en schenen haar eerder voelbaar te maken, dan te verstoren. Verrukkelijk, op zulk een achtermiddag voor vaders boekenplanken vergeten te worden, uren, uren lang, zoodat moeder 's avonds zeggen moest: ‘gunst, jongen! was je t'huis? ik meende dat je uitgegaan waart en had wel wat werk voor je gehad.’

Deze afdeeling kendet gij reeds. Gij gingt haar zonder een blik voorbij. Daar was toch niets te beleven. Zoo dikwerf gij daar een boek hadt uitgehaald, was het er een geweest, zonder prenten vooreerst, zelfs zonder titelvignet, in hopeloos Duitsch of Latijn, op grauw zakjespapier gedrukt en waarvan de dichtopeengedrukte bladzijden zoo zelden de afwisseling van een inspringenden regel en nooit eens die van een eigennaam of dialoog boden. Of het was een werk geweest in paragrafen afgedeeld, en reeds toen maakten de slangachtige teekentjes op uw oog den indruk van ongeneeslijke dorheid. - Dicht in de buurt was intusschen een andere plank met wat beters! Eene uitvoerige geschiedenis des Vaderlands prijkte daar met tal van prenten en daar stond een Gerard Brandt's Leven van de Ruyter! Gelezen hadt gij van de foliobladen wel niet vele; slechts nu en dan het verhaal van een veldslag;

van den moord van Prins Willem of van dien der de Witten; of, verrukkelijk, de doldriestheid van dien ongehoorzamen kapitein van Galen en eindelijk, het sneuvelen van zijn Admiraal. Eeuwig-jammer toch, en dat nog niet eens tegen de Engelschen! Maar de kopergravures! Daar hadt gij die koninginnen met hare onbegrijpelijk groote halskragen, zekere Elizabeth en zekere Catharina de Medicis; die koningen en grooten, ridders van het Gulden Vlies, gelijk gij later begrepen hebt, maar wier zonderlinge gewoonte om arme schaapjes aan hun halsketen te dragen, u thans nog zeer wreed en ongepast voorkwam. Daar verslond uw oog de veldslagen en dat alleraantrekkelijkst ruitergevecht tusschen Bax en - welk een naam voor een schooljongen! en - Lekkerbeetje! En hoe dikwijls hadt gij op de zeeslagen die ‘Zeven Provinciën’ opgezocht, waarop de Ruyter commandeerde en nagezien of er recht veel schepen met een kruis in de vlag door die met de dierbare overlangsche strepen omver, aan splinters, in den grond geschoten werden!

Thans intusschen richt zich uw onderzoek naar eenige andere planken. Er staat daar van allerlei. Daar is een boek, waarin het heel plechtig schijnt te donderen; het zijn Napoleontische Redevoeringen van zekeren Heer Ockerse: niet bijzonder naar uw smaak, hoewel gij zóóveel wel gemerkt hebt, dat die Napoleon niet veel bijzonders moet geweest zijn. Nog minder bevalt u een ander, zekere Stilling, wiens boek over geesten en geestenwereld gij wel eens met zekere schuchtere nieuwsgierigheid opgeslagen, maar steeds onvoldaan weggezet hebt. Dan staat er nog - o Hildebrand! uw tijd was nog niet gekomen! - een octavo-deel, maar de Latijnsche rugtitel, Camera obscura, is u steeds zoo geleerd voorgekomen en heeft nog altijd zoo zeer het denkbeeld van een ‘redeneer-boek’ gewekt, dat gij het nog niet hebt aangedurfd. Beter gaat het met de verzen. De Overwintering op Nova Zembla staat in hooge gunst. Een aantal Muzenalmanakken met portretten van allerlei dichters en nu en dan een wintergezichtje naar Schelfhout of een tafereeltje van Craeyvanger, zijn een rijke mijn. Wat droegen de heeren toen hooge, bolle kragen aan den rok; wat lieten zij het gekroesde haar laag op het voorhoofd vallen en wat schreef die J. Immerzeel Jr. toch verschrikkelijk veel verzen! Dan zijn er een paar bundels van zekeren Meneer Feith. Op het titelblad staan jufvrouwen, meer dan

slank, in korte lijven en sleepjurken, in gezelschap van boutige engeltjes met trompetten en omgekeerde fakkels, bij een graftombe en onder een hangerigen boom te huilen. In het boek zelf dragen zij allerlei buitenlandsche namen en zijn bij het praten over dood en graf zoo aangedaan, dat zij altemet hare verzen moeten afbreken met eenige regels titteltjes en uitroepingsteekens. Gij hebt wel met dezen Heer te doen, maar eigenlijk benauwt hij u nog meer: want, het komt u voor, dat een mensch eigenlijk altijd aan zijn graf en zóó aan zijn graf behoorde te denken en dan zijt gij een arme zondaar, want gij zijt zoo bedroefd vroolijk en denkt maar, dat het sterven van later zorg is! Neen, dan kunt gij het nog beter met dien ander vinden. Hij haalt wel niet bij zekeren aller-allergrappigsten Meneer van Oosterwijk Bruin; maar die spant dan ook de kroon! Dat is eerst geest, zoo als die van goden en godenbruiloften weet te vertellen, en Bacchus ‘in een rijnwijnvat van den Olympus naar beneden laat rollen!’ Met hem kan ook niemand het opnemen! Die ander is zelfs, naar het schijnt, wel wat knorrig en onvriendelijk; in uw binnenste zijt gij zelfs een beetje bang voor hem. Maar zijne gevechten! Is er ooit een held geweest als Fingal? een mensch zoo slecht als die ‘Eduard mijn zoon, Ach!’ met zijn, ‘haar kloof mijn helsche vloek den kop’ van zijn eigene moeder? En hoe ontzettend moeten zij in den ouden tijd gevochten hebben! Die Meneer wist er van. Er was een tijd geweest, waarin de menschen en de reuzen nog maar enkel met knodsen streden, maar dat waren dan ook boomstammen. Schedels spatten elk oogenblik in gruizelen; men trapt in lillend, rookend ingewand om; borsten worden gekraakt of gespleten en de dooden rijzen tot heuvels op. Eens is het gebeurd, dat een ridder met een ruigharigen wilde slaags raakte. De wilde is sterk en woest, maar de ridder vlug; tot drie maal grijpt de wilde het zwaard van den ridder vast en driemaal vlijmt het door zijn vuist en neemt een vleeschklomp mee, brr..... Het kwam later echter zeer goed terecht. De ridder en de door hem onderworpen woesteling worden beste maatjes; zij gaan samen uit op avontuur; in een gevecht met een menscheneter krijgt Valentijn een enkele bots met den ijzeren kolf van zijn vijand, braakt een golf van bloed en is op het punt om ook den adem uit te braken, als Urzijn met zijn eiken knods den reus verplettert. Gelukkig! In het hol van dat monster bevrijden zij

eene gevangene vrouw; en toen is het zelfs nog uitgekomen, dat Urzyn en Valentyn broeders waren, zonen van diezelfde dame, die eigenlijk eene gebannene, maar onschuldige Koningin was!

Hoe het intusschen komt - dezen middag trekt u geen dezer verzenboeken aan. En zoo geschiedt het, dat gij u half uit verveling en omdat gij niets beters weet, half uit nieuwsgierigheid, tot zeker partijtje boeken wendt, ginds in den hoek. Het had blijkbaar in der tijd de ronde in een leesgezelschap gedaan, was zwaar gehavend t'huisgekomen, met grijs papier wat opgeplakt en ziet er nu zeer onaantrekkelijk uit. Het onderzoek valt intusschen meê. Zoo waar een prentje! t'is het titelvignet van een tweede deel: een jongman slaat in krijgshafte houding de hand aan den degen en wil een officier van middelbaren leeftijd te lijf.... dat belooft iets. En hoe aanlokkelijk is de inhoud. Het wemelt op de bladzijden van die korte, prettige regels, met eigennamen er tusschen: blijkbaar een *verhaal!!* Deel één wordt opgezocht. Weer een ander titelplaatje! Welk eene ontdekking! Geen goudzoeker, die hongerig, arm en moedeloos nog een laatste maal zijn spade in den ondankbaren mijnput drijft, maar nu een klompje goud te voorschijn haalt, valt gretiger, met vonkelend oog en ingehouden adem aan den arbeid, dan gij aan het lezen. Ook gij hebt uw mijn gevonden en graaft rusteloos naar het blinkend stofgoud der fantasie! - gij hebt uw eersten roman. Plat op den grond, voor uw vaders boekenkast, op uwe ellebogen gesteund, leest gij het wonderboek. Gij leest langzaam. Gij hebt nog niet geleerd een boek te verslinden, door te vliegen, of halve bladzijden over te slaan met een: ‘dat weet ik wel’ - foei neen. Alles is u ernst. Welk eene blinkende wereld verrijst er voor uw blik, in de plaats van die andere, waaraan gij ontvoerd wordt, met hare sommen, haar Fransch, hare taalkundige ontledingen en hare, naar het schijnt, onvermijdelijke ondeugendheden en gevolgen! In die andere wereld leeft gij op een slot. Gij heet Johan, of ook wel kortweg de Jonker. Gij houdt u onder de leiding van Bouke, o! die aardige, goede Bouke! met ridderlijke oefeningen bezig, en schiet voor uw pleizier met een kruisboog de uilen van den toren, of zoo. Gij krijgt ook les bij den Dominé, t'is waar, maar gij kerft met uw zakmes de gedraaide pooten van uwen stoel bijna door en als morgen uw vader - gij weet nog niet beter of de Baron is

uw vader - daarop gaat zitten, zakt hij er door heen. Ach! wat kan een mensch er toch onschuldig inloopen. De Dominé's jufvrouw was een heks! Wat deed zij haar eenen jongen altijd boven den ander voor te trekken en dien onschuldige, onder schelden en razen, zoo onbarmhartig te mishandelen! Kwam het morgen nog eens voor, gij zoudt, ja, gij zoudt nogmaals tusschenbeide komen! Maar ondertusschen, daar staat gij buiten den tuin op uwe nagels te bijten en straks wordt gij opgesloten op den toren. De gebeurtenissen nemen een wonderlijken loop met u! Wie had ooit durven denken, dat de menschen zoo slecht en doortrapt konden zijn, als nu blijkt! Als de naam van Pater Eugenio op de bladzijden zichtbaar wordt, dan slaat gij er met uwe vuisten op. Straffen wilt gij hem! Welk eene angsten staat gij door! Zou er ooit kans zijn, dat gij aan dien listigen moordaanslag ontkwaamt? dat die leelijke verdenking omtrent uwe trouw en bedoelingen, waaraan ook de beste haast gelooven moest - en gij *waart* toch zoo edel - opgeklaard werd? dat gij uwe ouders, - gij gevoelt aan uw hart dat zij van adel moeten zijn - vinden zult? Waarschijnlijk niet. t'Is niet te denken. Gij zult sterven; ergens in den donker vermoord en weggeworpen; onbekend, als een bastaard, een vondeling en, als gij lang dood zijt, dan zullen zij misschien nog eens tot het inzicht komen - - - maar neen! O! wonder en heerlijke vreugde! Alle dingen loopen toch prachtig samen, om uwe onschuld, uwen adel te bewijzen. Verbeeld u, dat die kapitein, hoe heet hij ook weêr? die u tot een verraderlijken aanslag tegen Zijne Hoogheid trachtte te verleiden en die gij bijna, in uwe ridderlijke verontwaardiging, overhoop hadt gestoken, juist niemand anders moest zijn dan Prins Maurits zelf! En dan die trouwe hond, die u na had moeten springen, toen gij bij de bestorming van uw ouderlijk kasteel als klein wicht in de gracht geworpen waart, en met u een hoek omzwemmen waar niemand het merkte, terwijl het toch later uitkwam! Neen, maar dat *was* dan ook om tranen te schreien, toen eindelijk uwe eigen moeder u erkende en u om den hals viel! -

Zulk een genot heeft de lezing van geen anderen, ook van geen beteren roman ons verschaft. Wij hebben misschien - het is te hopen, ten minste! - beter, reiner kunstgenot gesmaakt. Toen wij na de Pleegzoon, de Ferdinand Huyck lazen, hebben wij, hoop

ik, indien wij nl. in dien tusschentijd ook naar den geest de kinderschoenen ontwassen waren, een grootere kunst in de teekening der beelden, een grooter meesterschap in het boetseeren der karakters, eene veel grootere eenvoudigheid en oneindig meer geest gewaardeerd. Maar dat genot dier eerste jaren kwam nooit in die mate weêr: hoe vurig wij er soms ook, vooral bij en na de zuchtende lezing van producten als de Claverings en Madonna Mary, eene, al was het maar eene flauwe herleving van zouden begeeren. Dit ligt ten deele aan ons zelven. Dozijnen bij dozijnen romans zijn de een na den ander door ons leesgezelschap in onze woonkamer gebracht, van een goed vriend geleend of zelfs, op den algemeenen roep: dàt moet je lezen, gekocht. Wij zijn oude romanlezers geworden. Wij laten ons zoo licht niet meer beet nemen. Wij hebben nu en dan een kijkje achter de schermen genomen en kunnen haast wel raden hoe zij zullen verschoven worden. Wij maken ons niet meer zoo angstig over het lot van den held, als vroeger. Wij weten al te goed, al wordt hij gevangen genomen en zit hij op den dood; al is de kogel reeds afgeschoten die recht op zijn hart afgaat, hij zal het er levend afbrengen. Al zou de hemel instorten, de schrijver *moet* middel vinden om zijn hoofdpersoon te laten leven, ten minste tot aan een paar hoofdstukken vóór het einde. Ontvluchtingen, ontvoeringen, verlorene testamenten, te zoek geraakte bewijzen van wettige afkomst roeren ons niet meer. Wij lachen met kinderen die te vondeling gelegd zijn en wedden in het eerste deel, wie in het laatste hunne ouders zullen moeten blijken te wezen. Wil men door te zonderlinge lotgevallen onze aandacht spannen, dan glimlachen wij en leggen het spectakel ter zijde. Wat zoeken wij al niet in een roman en hoe moeilijk is een geoefend lezer langer te voldoen! Wij hebben gehad de romans met avonturen; de romans zonder avonturen maar met gedachten; de godgeleerde romans, waar dominés van allerlei richting toevallig met een godloochenaar samenkwamen bij eene adellijke mevrouw; de historische romans met de kasteelen, de ridders, de boekentaal der burgers uit de 17e eeuw en de dubbel-overgehaalde slimheid der diplomaten; de sociale romans over de bedelaars en de edeldenkende schurken; wij hebben er zelfs gehad, waarin men geen minder wijsgeerige stelling trachtte voor te stellen dan deze, dat de zonde is de eerste stap voorwaarts over de

grenzen van het dierlijke leven heen, in de richting der zedelijke volkomenheid. Wij hebben beurtelings de engelen en de schurken verheerlijkt gezien; een tijd lang alle helden met de heldin zien trouwen en een zweem van kinderjurkjes ontwaard; later hield geen held en vooral geen heldin het tot het laatste hoofdstuk uit. Voor ous zijn voorbijgegaan de woeste romans met hemelbestormende helden en de sentimenteele, waarin toch vooral niets buitengewoons gebeuren mocht en de heldinnen, gevoelig, vroom en vol zelfbeschouwing over hare alledaagsche aandoeningen, ontloken en bloeiden als de bloempjes aan den waterkant; wij hebben gehad de romans der gouvernantes en die der letterkundige, maar arme geniën. Wat kan onze overprikkelde zenuwen nu nog opwekken? Wat vragen wij nog, na dat alles gehad te hebben? -

Het antwoord behoeft nieuw noch zeer oorspronkelijk te wezen. *Tout genre est bon, hors le genre ennuyeux*. Maar dat wijdvertakte genre dan ook, dat, als het onkruid, de weinige waarlijk boeiende boeken dreigt te verstikken, moet ophouden.

Onze hongerige vaderlandsche leesgezelschappen hebben gedurende een aantal jaren hunne benoodigdheden getrokken van de Engelsche markt. Karrevracht bij karrevracht van de vruchten der overzeesche roman-literatuur is ten onzent vertaald en schijnt grif van de hand te gaan, als de kranten zeggen. Wij hebben langzamerhand zooveel daarvan onder de oogen gehad, dat wij met de decoraties en costumes van een Engelsch tooneel bijna even goed bekend zijn als met die van het vaderland. Daar hebt gij den lord met zijn park, voorvaderlijk slot en hongerige broeders, bij voorkeur kapiteins en die hij gebruikt als fatsoenlijke knechts. Daar hebt gij den eerzuchtigen jongman die lid van het Huis wil worden en veel geld noodig heeft. Daar hebt gij den *rector*, rijk, traag, hoogstfatsoenlijk, en den onvermijdelijken *curate*, kaal, arm, onbeholpen en ijverig. Het spreekt van zelf, dat de lord steeds verbeteringen ten nutte van zijne pachters invoert of behoorde in te voeren, dat de *curate* onveranderlijk havelooze armen bezoekt en de dametjes uit de buurt hem daarin helpen. Voorts zijn wij gewend geraakt met duizenden van ponden sterling op zulk eene roiale wijze om te springen, dat wij onmogelijk buiten een Londenschen *sollicitor* kunnen, droog, taai, nauwkeurig en een beetje geheimzinnig. Er is natuurlijk iets niet in den haak op het stuk van huwelijk en

erfenis; een hoogstfatsoenlijke, maar onmeedoogende en alwetende schoft maakt er gebruik van om ons en onze mooi-aangekleede, orthodoxe, doxe, fijngevoelige poppetjes van meisjes, moeders en zusters in angst te brengen, tegen wiens listen wij intusschen, voor veel geld, een nog slimmer *detective* aan het werk zetten. Nu, onze vaderlandsche zeden zullen door deze lectuur niet bedorven; ons gevoel van kieschheid zal niet gekwetst worden. Maar onze smaak?

De overvloed van arbeiders, die het veld der verdichting in allerlei richting doorwoelden, heeft in Engeland veroorzaakt, dat men op de zonderlingste wijze naar nieuwheid en oorspronkelijkheid heeft gezocht en ons ongeluk is, dat alles, rijp en groen, wordt vertaald. Miss Braddon en hare navolgers, nu de roovergeschiedenissen van den ouden dag niet meer te plaatsen waren en onze tijd van spoorwegen en telegrafen den traditioneelen dief en moordenaar met zijne romantische avonturen onmogelijk maakt, plaatsten de booswichten met hunne moorden, rooverijen en doodelijke geheimen in den fatsoenlijken stand, tot zelfs in de hoogste kringen der maatschappij, en hielden zoodoende de aandacht een tijdlang gespannen. Een tijdlang - want deze onnatuurlijke kasplant kan niet blijven leven. De kunst kan niet lang bestaan van zulk eene overspannen opvatting van het leven, zulk eene verdraaiing der werkelijkheid. Anth. Trollope wierp zich op de raadselen en tegenstrijdigheden van het menschelijk hart en behandelde meer dan eens het thema van een gemoed, in eene dubbele liefdesbetrekking verward. Anderen, en onder deze Mrs. Oliphant, teekenden een stuk van het werkelijke, huiselijke leven, met zijne zorgen en angsten, het leven van eene moeder, van eene oude vrijster, van eene dienstmaagd, af. Is het *genre* van de Claverings, of dat van de Madonna Mary niet goed? Maar *tout* genre est bon, hors - - - Juist. Deze beide romans zijn wat men in hun land noemt, *dull, very dull, sir*. Een jongman, een der Claverings, bemint een meisje en heeft van haar de verzekering harer wederliefde ontvangen, maar beiden zijn arm. Daar doet een rijke, uit- en afgeleefde Lord aanzoek om hare hand, en uit geldzucht zendt zij haar minnaar heen, om voor eenige weinige jaren van beproeving misschien, zich een hoogen stand en groot vermogen te koopen. De jongeling meent eerst, dat hij ontroostbaar zal zijn, maar merkt al zeer spoedig dat een eenvoudig, burgerlijk meisje, waarmede hij in kennis komt, diepen indruk op hem maakt en wordt tot groote tevredenheid van wederzijdsche be-

trekkingen, met haar verloofd. Middelerwijl leeft zijne vorige geliefde met haren Lord in groote pracht en rampzaligen echt. Zij blijft hem getrouw en vergeet geen harer plichten, en toch weet de ellendeling van zijn sterfbed af zulke gruwelijke geruchten tegen hare eer te verbreiden, dat zij als weduwe in Engeland terugkeert met 7000 pond inkomen en een prachtig landgoed, maar met een geschandvlekten naam en door iedereen gemeden. Zoo ontmoet haar Clavering. Half door zijne onvergefelijke flauwheid, half door omstandigheden, verhaalt hij haar niets van zijn engagement; zij heeft hem nog altoos lief en houdt het niet zeer diep verborgen; zij is lijdende, zij is rijk, zij is vorstelijk schoon en hij zeer aantrekkelijk: het gevolg is, dat in een onbewaakt oogenblik hij haar om den hals valt en haar zijne onveranderlijke liefde verzekert, tot overmaat van ramp, in het bijzijn van een getuige, een zeer lastig en listig wijf, eene intrigante, die op het oogenblik der omhelzing de deur opent. De weduwe is gelukkig, de minnaar met zijne twee zielsvriendinnen natuurlijk rampzalig. Wat zal hij er meê doen? Intusschen, er komt een oogenblik dat geen van de twee uit edelmoedigheid hem wil bezitten; daarop wordt hij zeer ziek en het einde is, dat hij in overleg met zijne lieve Mama besluit, n°. 2 toch maar te houden. En de Lady met haar 7000 pond in het jaar en haar landgoed? Nadat zij gedurende vele hoofdstukken overlegd heeft, wat zij doen zal, gaan bedelen of als naaister haar brood verdienen, met teruggave van al haar rijkdom aan de familie van den Lord, hersenschimmige ontwerpen die haar door haar practischen zaakwaarnemer zeer te recht uit het hoofd gepraat, of door genoemde familie zeer kalm geweigerd worden, besluit zij - - met niets te doen en stil te gaan leven, hetgeen geschiedt. - Alweder, aan het thema zelf ligt het hier niet, dat de roman vervelend is uitgevallen. Een meesterhand in het teekenen zou het tot een aangrijpend tafereel hebben kunnen uitwerken. De elementen waren voorhanden: er ontbrak maar het hoofd aan dat wist door te denken eerst, om dan te ordenen. De heer Anth. Trollope, *of Her Majesty's Post-Office*, had noch dat hoofd, noch die meesterhand. Hij meende dat eene zekere vlugheid van conceptie, een zekere onmiskenbare vaardigheid in het opmerken van toestanden en aandoeningen, een ontwijfelbaar talent om die weer te geven en losheid van stijl voldoende waren om een strijd van hartstochten en plichten te schetsen en tot een be-

vredigend einde te brengen, die om hunne kieschheid, heftigheid en teederheid de hand van een Shakespeare zouden eischen. Daarom mislukte zijn werk geheel en al. Hij zette den roman op, maar was te zwak om hem te voltooien. Hij maakte van zijn held een flauwen, verwijfden dwaas, de liefde van geen dier beide, in den grond zoo edele vrouwen waard, die ziek wordt van zenuwachtigheid op het oogenblik dat hij handelen moet en Mamalief de zaakjes naar haar zin maar weer op orde laat brengen. Met Lady Ongar weet hij geen weg, en na haar met al hare gebreken zoo goed geteekend te hebben, dat wij belangstelling en liefde voor haar gevoelen, solt hij in verlegenheid met haar van hier naar ginds, om haar in onbeduidendheid en verveling te begraven. Om deze twee hoofdpersonen plaatste hij een aantal andere heen, die ten deele met geest geteekend zijn, maar hij had niet de macht of gunde zich niet den noodigen tijd, om hun doen en laten in eenig wezenlijk verband te brengen met het motief van zijn werk, zoodat zij dan ook zonder eenige schade gemist konden worden en geen de minste belangstelling inboezemen. Zijn een levendige stijl, een vloeiende dialoog en het nu en dan voorkomen van menschkundige opmerkingen voldoende om zulk onbekookt werk zonder eene enkele gedachte te redden? Moest het *doctor* vóór den naam des vertalers niet een waarborg zijn tegen het helpen verbreiden van boeken die de hoofden en harten vullen met onbeduidendheid en beuzelingen, die den goeden smaak van het spoor leiden en nogtans aangenaam genoeg geschreven zijn om gelezen te worden?

Het ‘Madonna Mary’ op den titel van het andere boek is eigenlijk een blinkend uithangbord om aandacht te trekken. Gij bemerkt spoedig, dat zekere Mary, Mrs Ochterlony, de hoofdpersoon is. Zij is echtgenoote, zij is moeder van drie zonen, zij wordt spoedig weduwe. Gij verwacht nu, dat zij in een leven van moeielijkheid, vol strijd tegen lot, menschen, anderer boosheid en eigene zwakheid misschien, een geduld, een moed, een vrome blijmoedigheid zal openbaren, die haar tot het ideaal der christen-vrouw stempelen en, door die den zegen van hare liefde ondervinden, den naam van Madonna doen schenken. Er is hier niets van aan. Die naam was haar, zonder eenige bijzondere reden, door een teringachtig jong officier gegeven, die in Italie geweest was en met haar dweepte; sedert had menigeen dien aangehouden. Mrs Ochterlony is intusschen de alledaagsch-

heid in eigen persoon, is zeer lichtgeraakt, huilt zeer spoedig, doet op ééne uitzondering na, haar geheele leven niets, verricht geen enkele daad van geduld, heldenmoed, opoffering of barmhartigheid, heeft een zeer rustig en gemakkelijk leventje bij hare bedaagde tante en, als vele zwakke weduwen, laat de opvoeding harer jongens meer aan het toeval, hunne natuur en dezen en genen leermeester over, dan dat zij zelve er ooit krachtig de hand aan zou slaan. Het geheim van haar leven is, dat zij als meisje met haren officier weggeloopen en te Gretna-Green getrouwd is. De vermaarde smidse intusschen is afgebrand, de registers zijn mede vernietigd en de huwelijksacte is nergens te vinden. Als nu ook de laatste getuige van zijn huwelijk, een oude dienaar, overleden is, bekruipt den majoor Ochterlony de angst, dat er nu geen enkel bewijs van de wettigheid zijns echts en dus van de wettigheid der geboorte zijner kinderen meer over is, en hij weet zijne vrouw, hoewel met veel moete, over te halen, dat zij in eene tweede trouwplechtigheid toestemt. Het huwelijk wordt in Indie gesloten; spoedig daarop sneuvelt de majoor en wordt zijn jongste kind geboren. Is het eerste huwelijk voor den rechter geldig, zoo zijn alle kinderen wettig; is het dit niet, zoo is alleen deze laatst geborene het echte kind zijns vaders. Er ligt in deze omstandigheid stof genoeg voor een onderhoudend, waardig, christelijk boek. De strijd van eene zwakke, arme weduwe, eene christin voor hare eer, die reeds dadelijk bij het tweede huwelijk door de booze tongen wordt aangerand en voor het goed recht en het eigendom harer oudste zonen; een strijd, gevoerd wellicht tegen bloedverwanten, hebzuchtige vreemden, meedoogenlooze mannen der wet; verbitterd misschien door den grievenden twijfel harer eigene kinderen en toch volgehouden met mannenmoed en geloovig geduld, om eindelijk zegevierend bekroond te worden, ziedaar, dunkt u, een onderwerp om de verbeelding van een dichter in vlam te zetten. Van vuur en vlam intusschen geen spoor. Van al den strijd, dien gij verwacht hadt, niets wat het noemen waard is. Mrs Ochterlony's oudste zoon is, na niets geleerd te hebben, bij geluk door zijn kinderloozen oom als erfgenaam aangenomen. Als hij op het punt staat om het familiegoed te aanvaarden, hoort hij dat zijn jongste broeder van zijne moeder gevlucht is en, als eenige wettige zoon, aanspraak maakt op het familiegoed. Nu, denkt gij, zal de worsteling beginnen, worsteling tusschen twee broeders, tusschen beider

liefde in moeders hart. Och neen! 't geval, dat zich anderhalf boekdeel lang heeft laten wachten, loopt met een sisser af. Eensklaps komt, ongevraagd en ongezocht, een getuige van het huwelijk op de Schotsche grens uit de lucht vallen en wordt terstond geloofd. Mama reist haar weggeloopen jongen na, is en blijft ook bij deze gelegenheid wat zij altijd geweest is, eene onbeteekenende vrouw, zacht en koud als het maanlicht en weet hem van zijn dwaling te overtuigen. Hij valt zwaar ziek, maar wordt gelukkig beter en - het verhaal is uit! Het heeft niets om zijne hopelooze ledigheid te bedekken. Geen puntige denkbeelden verlevendigen, geen fraaie stijl versiert het. Sommige karakters zijn ondenkbaar als zij boos, onaantrekkelijk als zij goed moeten verbeelden. De nevenpersonen, zekere femelende kolonelsvronw, een oude tante, een practische oom, een goedige, maar domme en slordige vriendin, zijn bijna niet uit te staan. Van het begin des boeks tot het einde toe, spreken zij dezelfde frases, dezelfde schaduwen van gedachten uit, in een stijl, zoo mat en slepend, dat het inspanning vordert den draad niet telkens te verliezen.

Deze boeken en een aantal van dezelfde soort zijn de eenige lectuur voor menig jongman en menige jonge dame in ons vaderland. Is het te verwonderen, dat de roest van zooveel oppervlakkigheid de publieke opinie, van zooveel beuzelarij het leven heeft aangetast? Aan wie de schuld, zoo de smaak bedorven is en de hoofden met wind worden gevuld?

De vertalers, nu zij eenmaal hunne pen en een deel huns levens aan het overbrengen in onze taal van deze verhalen gaven, hadden hunne taak beter behooren te volbrengen. De ongenoemde in dienst van den Heer ter Gunne schijnt een nieuweling te zijn. Hij heeft zijn best gedaan om nauwkeurig zijn plicht te doen, maar het is hem evenmin gelukt de sporen van pijnlijken arbeid te verbergen en zijne vertaling voor stroefheid te bewaren, als hij er in geslaagd is zuiver Hollandsch te schrijven. Hij spreekt van een ‘woonoord’, van eene ‘nuttige gewoonheid in het leven’; volgens hem zag tante Agatha er bij zekere gelegenheid als ‘eene weenende boetvaardige uit’, en op een anderen keer weende zij hartelijk mede, maar zij wist niet ‘of van droefheid, of van vreugde’. Hij laat Mary's gelaat ergens van denzelfden blos van verontwaardiging gloeien ‘dan’ - het onze behoort te kleuren over zulk kreupel Nederduitsch.

Dr. J.C. van Deventer heeft veel grooter vaardigheid als vertaler. De stijl van zijn auteur werkte ongetwijfeld mede; maar ook hij heeft er het zijne toe gedaan, dat zijn werk zich zeer vloeiend lezen laat. Zijne losheid slaat nu echter niet zelden over tot losbandigheid en platheid, in taal en dictie beide. Fanny Clavering had ‘niets geen’ haast om te trouwen, en Mr. Sanl beging eene ‘dommigheid’, toen hij haar ten huwelijk vroeg. De gravin-weduwe heeft ‘een stukgeslagen naam’ en is in het bezit van eene ‘gestrande schoonheid’. Men valt in gemeenzaam Hollandsch ‘iemand op het lijf’ of bij hem ‘met de deur in het huis’, dr. van Deventer laat de lieden elkander ‘met de deur in het huis op het lijf vallen’. Kapitein Clavering's lichtbruin haar begint voor een deel de kruin ‘van zijn knikker’ te begeven. Meer dan eens wordt ons in plaats van ‘lijken’ het ongelukkige ‘lijkenen’ opgedrongen; met overgroote gemakkelijkheid spreekt de vertaler van ‘makkelijk’, en schijnt te meenen dat hij niet zoo nauwgezet ‘hoeft’ te zijn met zijne moedertaal, daar zijne landgenooten niet zoo ‘kwalijk neemsch’ zullen wezen om de uitdrukking ‘waarlijk’ geluk voor: ‘*waarachtig*’ geluk leelijk te vinden. 't Is bekend, dat de Engelschman gaarne spreekt van zijn vak, zijn beroep of van een zekere groep aanverwante bezigheden, als van ‘*his line, his line of business*’. Zulk eene spreekwijze kan den vertaler moeite genoeg geven, 't is waar: maar niemand dwingt hem ook om een boek uit het Engelsch over te zetten. Doctor J.C. van Deventer wil wel vertalen, maar liefst ‘niets geen notitie’ nemen van de eigenaardige eischen van zijn werk, spreekt dus geregeld van ‘de lijn’ waarin men werkzaam is en noemt het kiezen van een ander beroep: ‘veranderen van lijn’. Nu hij, naar luid der krant, nog volstrekt niet van plan is ‘van lijn te veranderen’, maar eene tweede vertaling van Macaulay's History op zich genomen heeft, is het in het belang van het schoone werk en van onze moederspraak beide te wenschen, dat hij zich vooraf streng en nauwkeurig zekere lijn voorteekene, de gedragslijn namelijk bij dien arbeid te volgen.

Waartoe dienen, in den naam van goeden smaak! voor zulke lichte literatuur als romans, die erfelijke, deftige, wijdgedrukte boekdeelen, waaraan onze pers getrouwd schijnt te zijn? Nog eene vraag. Waartoe dat onmisbaar titelprentje? De Heer ter Gunne plaatste voor beide deelen van Madonna Mary hetzelfde tafereeltje; de Heer Braat

was zoo bescheiden, nu hij geen twee teekeningen betaalde, ook maar met één te pronken. Waartoe dienen vele, waartoe dient één vignet? Voor een roman als Adam Bede, waarin menschen met karakters leven, wil ik gaarne eenige beelden zien, door een kunstenaars-geest, na studie van het werk zelf, opgevat en door kunstenaarshand geteekend. Zij helpen mij. Meester Israels doet die mannen en vrouwen veel duidelijker voor mijn geest staan, hij doet mij hun doen en laten veel beter begrijpen, dan eene lezing alleen van het werk vermocht. Laat Dickens' Pickwick wemelen van geestige en koddige plaatjes. Maar sla nu een Madonna Mary en de Claverings op. Er geschiedt eigenlijk in geen der boeken één feit, er leeft geen enkele persoon waardig of belangwekkend genoeg om in prent gebracht te worden. Wat krijgt gij nu te zien? In Madonna Mary - tweemaal - het allergewichtigste feit, dat Mrs Ochterlony de huiskamer van hare oude vriendin binnentreedt! Er is in dit lithografietje eene zekere onberispelijkheid van teekening - maar 't is de onberispelijkheid der karakterloosheid. Dames en kinderen zijn, wat kleeding aangaat, naar de laatste modeplaat, wat gelaat betreft, naar die onveranderlijke porseleinen poppen-kopjes met kleine mondjes en puntige neusjes genomen, waarvan er op uwe kinderkamer wel een paar ergens in een hoek zullen liggen. Het prentje vóór de Claverings zegt even weinig; geeft even weinig het karakter van Florence weer als van Lady Ongar, is onbeteekenend niet enkel, maar misteekend bovendien. De vloer is een hellend vlak, waarop geen stoel zou kunnen blijven staan. Op een stoel nogtans zit een jufvrouw met afgewend gelaat, '*very sad*', die voor elke heldin in moeielijkheid uit elken denkbaren roman zou kunnen doorgaan. De kunstenaar heeft goedgevonden lijf en japon van deze jonge dame zoo te draaien, dat zij een vorm heeft aangenomen tusschen een schroef en een uitgewrongen handdoek in. O kunst!

Ons volk houdt van lezen en houdt van prentjes-kijken. Deze liefde is een hefboom, waarvan gij, schrijvers, vertalers, teekenaars en uitgevers, het einde in handen hebt.

23 Mei 1868.

S. GORTER.

Landbouwonderwijs.

> Die sogenannte Professorenweisheit ist schon oft verspottet worden. Jedermann weiss, dass damit nicht die wirkliche Gelehrsamkeit, das berechtigte Wissen gemeint ist, sondern jener Dünkel, der sich für unfehlbar hält, blos weil er - vielleicht aus Zufall oder Erbschaft, denn ‘alte Störche hecken junge Störche und alte Professoren hecken junge Professoren’ - zur Zunft gehört, auch wenn es blos den Schaum einer trüben Spezialitätspfütze im grossen Gebiete der Wissenschaft abgeschöpft hat.
> Auch in der Landwirthschaft hat sich seiner Zeit - das ist aber lange schon vorbei! - (in Duitschland, maar helaas! nog niet in Nederland) - die bewusste und unbewusste Professorenweisheit breit gemacht. Ich habe hier einen Stoss Hefte vor mir, die ich mit ‘lobenswerthem Fleiss’ wie mein Zeugniss besagt, dereinst auf einem höheren Landwirthschafts-Institut als Zögling nachgeschrieben habe - wäre ich minder jung gewesen und hätte ich damals ein besseres Urtheil gehabt, so hätte ich es freilich nicht gethan!
> Agronomische Zeitung, 1867. bladz. 683.
> Aber es wurmte ihn tief, von dem innegehabten Thron herabsteigen zu müssen, dessen Besitz er als unangefochtenes Erbe angetreten hatte, und weil er schon zu alt, zu verwachsen in sich selber war, um die junge Lehre noch in sich aufnehmen zu können, so wandte er sich erbittert öffentlich gegen sie. Es war dies nicht zu seinem Heil, die Wahrheit siegte. Aber es giebt Menschen, welche dat Licht für eitel Nacht erklären, sobald es ihren blöden Augen blendet.
> Ald. bladz. 699.

In een onzer tijdschriften is een opstel verschenen over het onderwijs in de landhuishoudkunde, dat mij mijns ondanks verplicht, om een lans te breken met hetgene in de bovenstaande motto's professoren-wijsheid genoemd wordt, eene wijsheid, die de ontwikkeling van den landbouwer zoo lang belemmerd heeft, en hier te lande nog steeds blijft belemmeren. Het ontzag voor die wijsheid toch is zoo diep geworteld, dat het

landbouwend publiek daaraan blindelings geloof slaat, zoodra zij zich in wetenschappelijke zaken en in zaken van wetenschappelijk onderwijs verwaardigt uitspraak te doen. Tegelijkertijd evenwel, en dit is het zonderlinge van de zaak, ontzeggen de boeren haar alle gezag, wanneer zij zich met werkdadigen landbouw inlaat. Op eenige weinige uitzonderingen na, wil toch de eigenlijke landbouwer niets weten van het landhuishoudkundig onderwijs, dat men op onze eenige landbouwschool, sedert ruim vijf en twintig jaren, voorgeeft te geven. Daarentegen schijnt men algemeen het zoo evengemelde opstel over landhuishoudkundig onderwijs zoo kwaad nog niet te vinden en meent dat hetgene daarin verteld wordt, nog wel behartiging verdient. Men meent, een man die ruim een vierde eeuw onderwijs in den landbouw gegeven heeft, zal dan toch wel weten hoe 't wezen moet; maar men vergeet zich alvorens af te vragen, of uit de uitkomsten van dit onderwijs blijkt, dat de onderwijzer werkelijk weet hoe zulks gegeven moet worden. Het van te voren besluiten: de man moet het weten, ergo weet hij het, bewijst meer voor het algemeen heerschen van den wensch, dat er toch maar, hoe dan ook, onderwijs gegeven worde, dan voor het verstand waarmede men de zaak beoordeelt. Niet door den boerenstand, maar van de zijde diergenen, welke rechtstreeks of zijdelings belang bij dat onderwijs hebben of gehad hebben, worden aanhoudend de goede uitkomsten, als een bewezen feit, op den voorgrond gezet, en een ieder heeft tot dusverre stilzwijgend en eerbiedig het hoofd gebogen. En toch, de uitkomsten, het moet eindelijk gezegd worden, zijn over het algemeen al heel middelmatig, zoo niet slecht geweest. Éenoog is hier koning onder de blinden. Omdat het eenige onderwijs, dat, buiten het gebeuzel over den landbouw op de Akademiën, en buiten een drietal in 't niet teruggezonken bijzondere scholen, hier te lande gegeven is, aan de hier bedoelde inrichting gezocht moest worden, heeft men van 1842 tot 1867, 322 namen van leerlingen kunnen opnoemen; maar nergens ziet men op onzen landbouw den invloed van de daar gevormde mannen, om de eenvoudige redenen, dat zulke invloedrijke mannen daar niet gevormd zijn. Zijn er eenige onder de gewezen leerlingen, die uitmunten; een ieder die deze kent, weet dat zij òf zich zelven gevormd, òf elders hunne kennis opgedaan hebben. Er is zelfs een lijstje verzameld van de werken, door die leerlingen gedurende een vierde eeuw in het licht ge-

geven. Al een heel mager lijstje; al eene heel magere verzameling van, op weinige uitzonderingen na, min of meer fautieve opstellen uit den recepten-landbouw. Hij, die deze verzameling bijeengezocht heeft, blijkt al een zeer gering begrip te hebben van hetgeen de waarde van een landbouwgeschrift uitmaakt, of eenen zeer geringen dunk van de kennis van het lezend publiek, dat hij zich voor kan stellen van, door het voor den dag halen van zooveel schooljongens-opstellen, luister te verspreiden over eene school die niet meer dan dat heeft kunnen vormen. In die geschriftjes straalt juist de geest door, waarin het onderwijs in den landbouw daar gegeven is. Het is de schuim der troebele Specialitätspfütze van ons motto. Men kan gerust eene premie uitloven voor hem die in al dat geschrijf éene geniale gedachte, één helder, algemeen inzicht in onzen landbouw, weet op te sporen, zonder de minste kans te loopen van die premie te moeten uitgeven. Genoegzaam alles is kruimelwerk, ontstaan uit dictatenstudie en bevooroordeeld staren op een enkel nietig onderwerp. Men beschrijft, bijvoorbeeld, haarklein de eene of andere bouwwijze, de behandeling van een gewas in eene enkele streek van ons vaderland, maar beseft niet dat de wetenschap daarbij beoordeeling eischt en vergelijking met het betere, en ziet niet in dat de kennis van dat betere niet bij ingeving, maar door wetenschappelijke studie van hetgeen er binnen- en buitenslands geschiedt, verkregen wordt. Laat men het toch niet vergeten, dat genoegzaam alle groote mannen, die zich aan het hoofd van den wetenschappelijken landbouw gesteld hebben: Thaer, Schwertz, de Gasparin, de Engelschen, zelve landbouwers waren of beheerders van landgoed. Van dezulken zijn de voorschriften tot verbetering uitgegaan, die de werkdadige landbouwer heeft aangenomen, uiterst zelden van de hooggeleerden in de landhuishoudkunde. Waar, ook hier te lande, verbeteringen werden ingevoerd, kwamen die voort uit den boezem der landbouwers zelve, en die het meeste daartoe hebben bijgedragen, waren wetenschappelijk ontwikkelde, werkdadige landbouwers. Mannen als onze van den Bosch, hebben het goede zaad gezaaid dat vroeger of later rijpe vruchten oplevert, - en zulke mannen hebben waarlijk hunne kennis niet uit een dictaat over de landhuishoudkunde opgedaan. Om zulke mannen te vormen, moet er geheel anders geleeraard worden, dan er tot dusverre ten onzent geschied is, en men dient vooral niet voort te sukkelen

op den weg, dien de ondervinding van een vierde eeuw ons als de verkeerde heeft leeren kennen; een weg die in het opstel, hierboven bedoeld, op nieuw wordt aangeprezen. Hoe 't wezen moet zal hier niet worden geleerd. De opsteller toch gaat aan hetzelfde euvel mank, als de meeste redenaars der kamers, provinciale staten en gemeenteraden, zoodra er slechts spraak is van landbouwonderwijs. Zij die daarover met de meeste zekerheid beslissen, hebben gewoonlijk het minst kennis van de zaak, en beseffen zelfs niet dat er kennis en studie noodig is om te weten waarin landbouwonderwijs bestaan moet. Niet uit zich zelven alleen zal men dat leeren kennen, en ook niet hier te lande, waar degelijk landbouwonderwijs nog niet dan misschien hier en daar, broksgewijze gegeven is. Hier toch zal weinig anders geleerd worden, dan hoe men dat onderwijs *niet* behoort te geven. De meesten die er over oordeelen, beseffen niet dat het de ondervinding is die geraadpleegd moet worden, en wel bij scholen die wel gelukt zijn, in de eerste plaats bij de tegenwoordige scholen der Duitschers. Goede landbouwscholen zijn hier bijna drie vierde eeuw oud, en bloeiden reeds toen het, buiten Duitschland, nog eene ongerijmdheid werd geacht dat men den boeren iets omtrent hun bedrijf meende te kunnen onderwijzen.

Na alles beproefd te hebben, zijn de Duitschers op het stelsel neêrgekomen, dat in onze wet op het middelbaar onderwijs aangenomen is. Er is daarover waarlijk genoeg, onder anderen in de tweede kamer, geredekaveld; men heeft genoeg getracht om dat stelsel door amendementen uit de wet te verbannen. Nu dat evenwel niet gelukt is, schijnt het zeker passender om het stelsel niet te veroordeelen, voordat de ondervinding het verkeerde daarvan heeft doen kennen. En evenwel geschiedt zulks aanhoudend. In plaats van de landbouwschool, die de wet voorschrijft en welke de Regering verplicht is op te richten, wil men nu weder met de, door de ondervinding afgekeurde, landhuishoudkundige school zoo wat modderen en die oplappen, meenende, zoo het schijnt, dat er eene jongere geest in het oude versleten lichaam opgewekt zal kunnen worden.

De wet gebiedt dat er eene Rijkslandbouwschool zijn zal, ‘indien in de behoefte aan landbouwonderwijs niet op eene andere wijze wordt voorzien’. En nu wordt er gepretendeerd dat het bestaande onderwijs daarin voorziet en dat er dus niets anders noodig is. Nego majorem! Dit behoef ik niet nader te betoogen.

Niemand evenwel, die er over weet te oordeelen, zal durven ontkennen, dat nog evenzeer als toen, in 1863, de wet op het middelbaar onderwijs uitgevaardigd werd, er behoefte en dringende behoefte aan bestaat. Laten wij echter, alvorens daarover nader te spreken, een oogenblik bij het in de wet vervatte stelsel van onderwijs stilstaan.

De wet verlangt drieërlei landbouwonderwijs, en zoo dit er niet duidelijk in te lezen staat, des te helderder is zulks uiteengezet tijdens de wet in de tweede kamer behandeld werd. Er zal eene Rijkslandbouwschool zijn waar, even als aan de polytechnische school de nijverheidsman, en aan de Amsterdamsche handelschool de koopman, de wetenschappelijke landbouwer, in den meest uitgestrekten zin van dat woord, gevormd zal worden. Om het hier gegeven onderwijs te kunnen volgen, dienen de jonge lieden minstens die kundigheden te bezitten, welke zij bij eenen driejarigen cursus op eene hoogere burgerschool kunnen machtig worden, en zij zullen er niet te slechter om zijn, wanneer zij de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus doorloopen hebben; want met het onderwijs in de wiskunde, in de beginselen der natuurkundige wetenschappen, van natuurkunde, namelijk, scheikunde en natuurlijke historie, evenmin als met geschiedenis, aardrijkskunde en talen, kan men zich hier meer ophouden; gelijk ook duidelijk uit het bij de wet opgenomen programma der lessen van de Rijkslandbouwschool blijkt. Jonge lieden die alleen hun Nederlandsch verstaan, die nog geen begrip hebben van natuuren scheikunde, zulke nog weinig ontwikkelden als onze tegenwoordige landhuishoudkundige school bezoeken, moeten reeds machtig zijn hetgeen men thans op die school onderwijst, en nog veel meer, voordat zij rijp geacht kunnen worden voor de Rijkslandbouwschool. Vandaar de verkeerdheid om, zooals onlangs geschied is, het eindexamen van die landhuishoudkundige school gelijk te willen stellen met hetgeen de wet voorschrijft als eindexamen van de Rijkslandbouwschool, een examen dat het diploma van landbouwkundige geeft en daarbij tevens het recht om als leeraar in de landbouwkunde op te treden. Wanneer wij geene betere leeraars in den landbouw verkrijgen, dan er aan de landhuishoudkundige school ooit gevormd zijn, zal het er even ellendig als tegenwoordig met ons landbouwonderwijs blijven uitzien.

De tweede trap van het landbouwonderwijs, waarin de wet op het middelbaar onderwijs voorzien wil hebben, is de school, die thans provinciale landbouwschool genoemd wordt. Het voorbereidende onderwijs in de hulpwetenschappen, waarop de wetenschappelijke landbouw steunt, en de algemeene ontwikkeling welke elke welgestelde landbouwer, die niet eigenhandig den ploegstaart hanteert, behoort te bezitten, moeten op deze provinciale scholen gegeven worden, en daarenboven behooren zij tevens degenen die zulks verlangen, voor te bereiden tot de Rijkslandbouwschool. De provinciale scholen behooren alzoo op gelijke hoogte te staan als de hoogere burgerscholen met driejarigen cursus; maar terwijl deze de opleiding van den burger in het algemeen beoogen, zoo behooren gene meer in de eigenaardige behoeften van den landbouwer te voorzien. De scholen behooren alzoo in kleine landelijke gemeenten te worden gevestigd, waar de jonge lieden min of meer het landleven blijven voeren, en niet aan den invloed van het stadsleven en van den omgang hunner stads-medeleerlingen blootgesteld zijn. Zeer terecht toch zijn de landlieden bevreesd, dat het stadsleven zeer vele jonge lieden, voordat zij, op hun zeventiende of achttiende jaar, zelfstandig hebben leeren zien en denken, ongeschikt maakt voor het bedrijf waaraan zij zich wenschen te wijden, en dat zulks hun eene levenswijze tot behoefte doet worden, die zij later niet vaarwel kunnen zeggen, zonder zich ongelukkig te gevoelen. Geheel anders daarentegen is het met het bezoek der hoogere Rijksschool gesteld, hetgeen toch gewoonlijk door jonge lieden van omstreeks achttienjarigen leeftijd zal geschieden. Hij, die op dien leeftijd niet bestand is tegen het verleidelijke van een stadsleven, mist de zelfstandigheid en de liefde voor zijn bedrijf, die hem tot eenen goeden landbouwer vormen kunnen. Voor dezulken is het gelukkige landleven niet weggelegd, en hoe eerder zij alsdan daarvan afzien, des te beter. Evenzeer als de ouders wenschen, om hunne kinderen niet in eene groote stad voorbereidend landbouwonderwijs en opvoeding te doen genieten, zullen zij ook de voorkeur geven aan eene school, die in hunne provincie gevestigd is. Een Groninger zal zijnen jongen liever naar eene Groningsche dan naar eene Friesche school zenden, en omgekeerd. Men moge dit ‘verkeerd geplaatst provincialisme’ schelden, waar blijft het, dat een zestal provinciale landbouwscholen vrij wat meer kans van slagen zullen hebben, dan een of twee algemcene;

evenzeer als omgekeerd twee landbouwscholen van den eersten rang, met het bij de wet bepaalde programma, tot zeer betreurenswaardige en geheel onnoodige versnippering van krachten aanleiding zouden geven; want zooveel leerlingen zullen er zonder twijfel de Rijksschool niet bezoeken, dat het noodig zal zijn om daarvoor een dubbel stel leeraars te bezoldigen.

Noodzakelijk is het niet, maar evenwel wenschelijk, dat er aan die provinciale scholen een kosthuis, op eene boerderij, verbonden worde, omdat de ouders hunne zonen, wanneer die niet van huis uit de lessen kunnen waarnemen, met zekerheid van goede verzorging en verstandige opvoeding, naar de school kunnen zenden.

Eene goed ingerichte provinciale landbouwschool moet aan de welgestelde landbouwers datgene verschaffen, wat zij tot dusverre, maar al te dikwijls te vergeefs, gezocht hebben op zoogenoemde fransche kostscholen. Het onderwijs op die school behoort hetzelfde te omvatten wat op de hoogere burgerscholen met driejarigen cursus onderwezen wordt; maar terwijl een goed verstaan van vreemde talen hier voldoende is, dient den leerling kruidkunde, scheikunde en algemeene begrippen van de wetenschappelijke grondslagen van den landbouw, in vrij wat grooter dosis toegediend te worden, dan op de hoogere burgerscholen geschieden kan. Beide, hoogere burgerschool en landbouwschool, kan men echter zonder bedenken zeer goed vereenigen, en vele lessen voor beide klassen van leerlingen, voor burgers en boeren, kunnen dezelfde zijn, mits men zorge dat er ook afzonderlijke, voor de landbouwers bestemde, lessen gegeven worden.

De wet op het middelbaar onderwijs wil, wijders, dat deze provinciale scholen geene Rijksscholen zijn, maar dat zij evenwel door het Rijk gesubsidiëerd kunnen worden; en dit is ook meer dan genoeg van het Rijk gevergd, wanneer dit aan zijne verplichting voldoet om de Rijkslandbouwschool te bekostigen. Maar zonder subsidiën, en zelfs ruime subsidiën, zullen evenmin de provinciale landbouwscholen als de hoogere burgerscholen kunnen bestaan; want, verlangt men goed onderwijs, dan moet dit ook goed betaald worden, en altijd zal dit vrij wat meer kosten dan uit de schoolgelden gevonden kan worden. Deze waarheid ligt zoozeer ten grondslag van de geheele inrichting van ons middelbaar onderwijs, dat ik hier geene woorden behoef te verspillen, om te bctoogen, dat de kosten

eener provinciale landbouwschool, gesteld dat die tien duizend gulden jaarlijks bedraagt, ten hoogste voor een vijfde gedeelte door de te heffen schoolgelden gedekt zullen worden. Al subsidiëert het Rijk nu eens met drie duizend gulden, dan blijft er nog altijd de helft over, die men gedeeltelijk door vereeniging met eene hoogere burgerschool zal kunnen vinden, maar waaraan toch altijd nog een drie duizend gulden, of daaromtrent, ontbreken. Van eene gemeente, en wel van eene landelijke gemeente, waar zulk eene landbouwschool past, kan men geene opoffering vergen, die ten bate komt van slechts weinige landlieden uit de gemeente zelve; en er is hier dus geen ander middel dan dat de provincie bijspringe; gelijk dan ook reeds door de provinciale staten van Groningen en Friesland begrepen is, bij het toewijzen van aanzienlijke jaarlijksche subsidiën voor landbouwonderwijs. Waren wij Britten, doordrongen van de waarheid dat hij die zich zelven helpt, het beste geholpen wordt, dan was er geene zwarigheid; want de noodige gelden zouden spoedig, door vrijwillige deelneming, bijeengebracht zijn. Maar onze landbouwers zijn nu eenmaal geene Britten. De school zal bij hun eerst de behoefte naar kennis, de noodzakelijkheid dat er onderwijs gegeven worde, moeten doen gevoelen, voordat de kortzichtige zelfzucht overwonnen zal zijn, welke van geen onderwijs gebruik maakt dan dat weinig, of, liever nog, geen geld kost. Onder een volgend, op onze landbouwscholen onderwezen geslacht, mogen wij eerst Hertogen van Bathurst verwachten, die voor zeer lage huur landgoederen van twee honderd bunders grootte in erfpacht aan landbouwscholen willen afstaan; en leerlingen daarenboven, die jaarlijks, als aan de school te Cirencester, zes tot acht honderd gulden voor goed onderwijs betalen. Op het ‘help u zelven’ zullen wij niet kunnen rekenen, voordat wij dat door het middelbaar onderwijs hebben geleerd.

De wet op het middelbaar onderwijs wil nu nog eene derde klasse van landbouwscholen, de burgerscholen waarop onderwijs in den landbouw wordt gegeven; scholen namelijk die bestemd zijn om kennis te verspreiden onder de onbemiddelde boeren, die met hunnen handenarbeid de kost verdienen, en dus op dezelfde wijze als zulks door de burgerscholen in de steden onder de ambachtslieden geschiedt. Het heilzame voorschrift van de wet wordt echter nog zoo weinig begrepen, dat nergens, tot dusverre, eene poging is aangewend om zulk eene burger-landbouwschool

tot stand te brengen. Van degenen die onderwijs zullen moeten genieten, kan men evenmin eenigen aandrang verwachten, als van de kinderen in het oprichten van lagere scholen; maar van de hoogere standen, van de regeerenden in gemeente en provincie, dient de aandrang tot verbetering van dit onderwijs uit te gaan. Een nieuw geslacht, door het verbeterde onderwijs gevormd, zal eerst ten volle de noodzakelijkheid beseffen van vermeerdering van kennis onder den boerenstand. Niet alleen mist men thans nog dien aandrang, maar ook het personeel dat onderwijs geven kan. Gedurende het vijfjarig bestaan van de wet, heeft zich nog geen enkel onderwijzer in staat gevoeld om het examen voor leeraar in den landbouw af te leggen. Men wijt dit wel aan te zware eischen van dit examen, maar begrijpt niet hierdoor zich zelven aan de kaak te stellen. Men toont toch al zeer weinig kennis van landbouwzaken te hebben, wanneer men de noodzakelijkheid niet beseft voor eenen leeraar in den landbouw, om ten minste datgene te kennen, wat hier vereischt wordt. Daarentegen is degene die dit examen achter den rug heeft, daardoor alleen nog bij lange na geen Phoenix in den landbouw, maar hij, die daarin te kort schiet, kan wel zeer zeker geacht worden onbekwaam te zijn tot het geven van onderwijs. Met dat leeraarsexamen in den landbouw zal het echter eveneens gaan als met de examens voor de overige leeraren bij het middelbaar onderwijs, die ook aanvankelijk als veel te zwaar werden uitgekreten; totdat er zich dezen zomer een driehonderdtal candidaten voordeed tot het afleggen van examens, die het vooruitzicht openen moesten om in aanmerking te komen bij het vervullen van slechts een dertigtal vacatures. Thans reeds bestaat er geene andere moeite dan om voor elke openstaande betrekking den besten te kiezen uit de lange reeks van mededingers. Zoo is ook het examen voor den aspirant ambtenaar bij het Boschwezen door eenen hooggeleerden mond als onmogelijk om af te leggen ‘zoo dit eerlijk uitgevoerd wordt’, veroordeeld. Dat zulks door vele onzer tegenwoordige landhuishoudkundigen onmogelijk wordt geacht, wil ik gaarne gelooven; maar wij mogen het der Regering dank weten dat zij voortaan geene, tot niets anders deugende neefjes of vriendjes, maar kundige lieden, die blijken van hunne kennis gegeven hebben, naar Neêrlandsch Indië wil zenden, en dat zij de eischen hoog gesteld heeft, met het vaste voornemen van ‘eerlijker uitvoering’, zonder modderen, schikken en eigenaardige wetsexplicatiën. Zij kan

overtuigd zijn dat er zich zeker een voldoend aantal aspiranten vormen zal, zoodra er degelijk onderwijs gegeven wordt.

Laat ons thans terugkomen op de vraag of er al dan niet behoefte bestaat aan het landbouwonderwijs van de Rijksschool en van de provinciale landbouwscholen.

De zedelijke invloed eener school waar de landbouw als wetenschap onderwezen wordt, is misschien datgene waaraan hier te lande het meest behoefte bestaat. Zoolang het genoeg is om zich zelven rijp te verklaren, ten einde als autoriteit in dien wetenschappelijken landbouw op te treden, verbeeldt zich een ieder, die zich zelf bewust is er evenveel van te weten als zulke would be geleerden en hooggeleerden, dat hij zeer zeker ook een woordje in het midden mag brengen; en vandaar die hiervoor reeds door mij besproken betweterij in de beoordeeling van de wijze hoe in het landbouwonderwijs moet worden voorzien, en van de dosis kennis die men den boer moet toemeten. Van daar die angst dat men hem te veel zal leeren, in den grond niets anders dan de jaloersche vrees dat het opkomende geslacht meer zal weten dan hij die zoo gemoedelijk voor het met mate weten schijnt te zorgen. Aan die betweterij hebben wij het onder anderen te danken, dat in het programma der Rijkslandbouwschool, bij de wet op het middelbaar onderwijs, zaken opgenomen zijn die daarin niet passen, en die de kracht der omstandigheden met der tijd zeker weder zal doen wijzigen of zelfs geheel zal doen verdwijnen. Uit een goed geregeld landbouwonderwijs en de heilzame vruchten die dit afwerpt, moet het algemeen leeren inzien dat er eene landbouwwetenschap bestaat, zoo goed als de wetenschappen die ten grondslag liggen voor de beoefening van elken tak van nijverheid, van het bedrijf van den ingenieur en den fabriekant; eene wetenschap die niet bij ingeving, maar allereerst door studie van de hulpwetenschappen aangeleerd moet worden. Wanneer er leeraars zijn, die waarlijk wetenschappelijken landbouw kennen en onderwijzen, en die met der daad aantoonen, dat de praktijk dan eerst de rechte vruchten draagt, wanneer de wetenschap haar tot grondslag verstrekt, zoo zullen èn leeraars èn wetenschap bij het algemeen de achting verwerven, die zij thans slechts van enkele meer helderzienden genieten.

Onder dat algemeen behoort wel in de eerste plaats de groote klasse onzer vermogende landeigenaren. Deze moeten hier te

lande tot bewustheid gebracht worden, dat tot het bedrijf van landeigenaar iets meer behoort dan meester in de rechten te zijn, en liefhebberij te hebben om zijnen tijd op het land te verbeuzelen, ook al gaat dit gepaard met wat praktische kennis, te hooi en te gras bij arbeiders en werklieden opgedaan. Bij onze landeigenaren toch is het, wat de kennis van het beheer van landgoed aangaat, gewoonlijk al zeer droevig gesteld; en die onkunde verraadt zich wel voornamelijk in de slechte keus van werkbazen of rentmeesters. De eigenaren zijn meestal te weiig bedreven in die zaken, om de juiste personen uit te kunnen kiezen tot het beheer hunner goederen. Nergens voorzeker komt die onkunde meer voor den dag, dan wanneer er over de afschaffing van tienden geredeneerd wordt of over het doorsnijden van goederen door wegen of vaarten. Overal bijna wordt toch de kennis, die zij nog mochten bezitten, om het standpunt van den grondeigenaar te begrijpen, tegenover zulke algemeene waardevermeerderingen van den grond, verstompt en geheel onwerkzaam gemaakt door een hebzuchtig en kortzichtig grijpen naar oogenblikkelijke winst. Met de groote grondeigenaren heeft men veelal evenveel, zoo niet meer last dan met de kleine boeren, wien men 't niet euvel duiden kan dat zij niet verder zien dan hun erf en het tegenwoordig oogenblik. Meestal echter ligt de oorzaak daarin, dat die groote landeigenaren, in het besef hunner onkunde, gedwongen zijn om door de oogen van bekrompen rentmeesters te zien, die zich voorstellen dat handigheid en leepigheid, dat boerenbedriegersverstand voldoende is, om de hoogstmogelijke winsten van landgoed te trekken.

Het gevolg van zulk een beheer van grondeigendom is dan ook, dat verreweg de meeste onzer groote landgoederen op verre na niet opbrengen wat men daarvan zoude kunnen verwachten. Brengen zij meer op dan vroeger, zeer zelden is dit toe te schrijven aan verstandig toegepaste verbeteringen of aan juist van pas gedane uitgaven, maar gewoonlijk alleen aan oorzaken die geheel onafhankelijk zijn van den wil der eigenaren, aan hooger prijzen, of aan, ten spijt der eigenaren, verbeterde middelen van vervoer. Om een enkel treffend voorbeeld aan te halen. Hoeveel millioenen zouden er wel in den Haarlemmermeer, ten gevolge van onkunde bij de grondeigenaren, te loor zijn gegaan, zoowel door aankoop boven de waarde, als door verkeerd beheer? Is de heerschende neiging om de landerijen aldaar tot weiden te laten liggen, niet vooral toe te schrijver

aan onbedrevenheid om de winsten met den ploeg aan den bodem te ontwoekeren? Tot dusver is het genoegzaam overal roofbouw die in den Haarlemmermeer heerscht. Zou het niet haast tijd worden om dien door een den grond verrijkend landbouwstelsel te vervangen; want de gierigheid schijnt mij hier op het punt van de wijsheid te bedriegen.

Het verspreiden van die zoo hoognoodige meerdere kennis onder onze landeigenaren, moet men in de eerste plaats van de Rijkslandbouwschool verwachten. In zoover zij zelve zich daar niet genoegzaam tot praktische admistrateurs weten te vormen, moeten zij er althans leeren inzien, dat geene tot rentmeester gepromoveerde tuinbazen, jagers of koetsiers in staat zijn om groote goederen te beheeren; maar dat zij van eenen goeden rentmeester het bezit van het diploma van landbouwkundige moeten eischen. Wanneer men nagaat hoeveel landgoed hier te lande geadministreerd wordt door zulke halfslachtige rentmeesters of, wat nog erger is, door notarissen en dergelijke kantoorlieden, wier hoofdwetenschap bestaat in geld-opstrijken, op de meest loijale wijze zonder twijfel, dan is er waarlijk geen vrees te koesteren dat niet een aantal aspirant administrateuren de Rijkslandbouwschool zullen bezoeken. Daarenboven, het wordt hoog tijd dat het Rijk door deskundigen, en niet door ambtenaren van den waterstaat of ontvangers der registratie, 's lands landgoederen laat beheeren en 's lands wegen en pleinen laat beplanten. Aan deze beambten is het voorzeker niet te wijten dat dit beheer en die beplantingen in eenen erbarmelijken toestand verkeeren, dat er zelden de juiste boom op de juiste plaats komt te staan, dat er nog nimmer een boom op 's Rijks domeinen goed behandeld is geworden, en dat er op die gronden geen duizendste part van het houtgewas staat te groeien, van hetgene waarvoor plaats in overvloed voorhanden is. Aanziet ook den akelig kalen omtrek der stations van onze staatsspoorwegen, de niet of verkeerd beplante bermen dier wegen zelve, en gij zult u bedroeven over het nalatig onverstand dat hier overal voor den dag komt. De beheerder van landgoed toch, die niet alle plekken beplant waar boomen, zonder letsel voor andere teelten, kunnen groeien, kent zijn bedrijf niet; maar die kennis wordt niet van zelf verkregen, gelijk door de Regeering verondersteld schijnt te worden, wanneer zij dat beheer aan lieden opdraagt die volmondig erkennen daarvan geen het minste verstand te hebben. Een goed deel

van de kosten die de Rijkslandbouwschool zoude behoeven, kon uit de meerdere opbrengsten der domeinen, ten gevolge van een beter beheer, worden gedekt. Maar om zulke betere beheerders te vormen, dient men ook onderwijs te geven.

En nu de koloniale landbouw! Het gebeuzel daarover dat men thans als onderwijs wil doen voorkomen, is van nul en geener waarde te achten. Daarenboven zijn tegenwoordig de eenigen, waarvan kennis van den kolonialen landbouw gevergd wordt, de aanstaande ambtenaren voor het boschwezen in Neêrlandsch Indië; maar zij die bij de cultures geplaatst worden, veronderstelt de Regeering al weder dat bij ingeving met de onmisbare kennis van javaanschen landbouw toegerust worden. Dat dezen de handen verkeerd staan bij het aanvaarden huner betrekking, spreekt van zelf. Dit is echter evenzeer het geval bij de boschambtenaren, want hetgene deze eigenlijk geleerd hebben is de Duitsche boschbouw-wetenschap, die op geheel andere grondslagen berust als de boschbouw in Oost-Indië. Van die ambtenaren wordt nu, gelijk ik zooeven opmerkte, het afleggen van een behoorlijk examen in den kolonialen landbouw verlangd; maar er ontbreekt de gelegenheid om daarin onderwijs te ontvangen; er ontbreken de leeraren om dat te geven; er ontbreken zelfs zoozeer examinatoren, dat men gedwongen zal zijn om een half dozijn personen bijeen te zoeken, ten einde daaruit éénen examinator samen te stellen. Zoo er aan eenigen tak van landbouwonderwijs behoefte is, dan is het aan dat in den kolonialen landbouw, en deze behoefte is zelfs zoo dringend, dat het verstandig zoude zijn om dit al dadelijk, liever heden dan morgen, te regelen, zelfs zonder te wachten op de regeling der Rijkslandbouwschool. Eene aanvankelijke regeling toch schijnt mij de eenige weg te zijn om leeraren te verkrijgen. Van waar die komen zullen, is moeielijk te voorzien; maar zooals de gelegenheid den dief maakt, zal, blijkens de ondervinding, de goed bezoldigde leerstoel ook den leeraar vormen.

Wanneer er eindelijk aan de Rijkslandbouwschool behoorlijk landbouwonderwijs gegeven wordt, geene dictatenstudie, handboekenlectuur of examendrillerij, dan kan men verzekerd zijn dat de lessen bijgewoond zullen worden door een aantal zonen van welgestelde landbouwers, die de provinciale scholen afgeloopen hebben, en nog wat meer willen leeren dan de eerste gronden der wetenschap waarin zij daar onderwezen zijn. Dorst naar kennis bestaat er overvloedig, maar die zal men eerst op-

merken zoodra er gelegenheid bestaat om dien dorst te stillen met gezonden drank. Wanneer een de Beucker les geeft, dan stroomen immers thans reeds leerlingen in menigte toe; maar daarom dienen het ook leeraars te zijn als de Beucker, die aan de Rijkslandbouwschool onderwijs zullen geven. Vooral heeft men leerlingen te wachten uit die provincie, waar zich de landbouw het beste ontwikkelt; niet ten gevolge van het beetje landhuishoudkundige onderwijs dat er gegeven is, maar door de zekerheid waarin daar de landbouwer verkeert, dat hij zelf al het voordeel genieten zal van de verbeteringen die hij bij zijne boerderij weet aan te brengen. Hier plukt de boer rechtstreeks, zonder belemmering van tiendheffer of pachtheer, de vruchten der toepassing van meerdere kennis op den landbouw, en daardoor krijgt hij kennis lief en zoekt zich die te verwerven.

Van de Rijkslandbouwschool moet het licht uitgaan dat eerst de aanzienlijksten in den landbouw beschijnt, en waarin de aanvoerders, voorgangers en toekomstige onderwijzers en leeraren zich koesteren kunnen, opdat dit dan door dezen overgebracht worde op de minder ontwikkelden. Van hieruit moet de waarheid verkondigd worden dat de wetenschappelijke beoefening van onzen landbouw op eenen zeer lagen trap staat, dat onze landbouw-letterkunde genoegzaam alle oorspronkelijkheid mist en grootendeels in een napraten zonder oordeel van den buitenlander bestaat; dat hetgene er bij samenkomsten van landbouwers verhandeld wordt, meestal bestaat in boerenpraatjes, zonder de minste wetenschappelijke kennis gevoerd, en waarbij diegenen gewoonlijk het hoogste woord hebben, dien het beter paste om zwijgende te leeren. Wat al onkunde en halfweten wordt daar ten toon gespreid! Gelukkig dat men onze taal zoo weinig buitenslands leest; want de verslagen dier bijeenkomsten, in weekbladen en mededeelingen opgenomen, zouden den vreemdeling al eenen zeer lagen, helaas maar te zeer verdienden, dunk geven van onze kennis. Het is de recepten-landbouw die hier meestal den boventoon voert, zonder eenige bewustheid bij de redenaren dat er eene wetenschap bestaat die landbouw heet en waarin hij niet onkundig wezen mag, die zich recht van spreken aanmatigt.

Wat nu onder provinciale landbouwscholen verstaan moet worden, is zooeven uiteengezet; maar voor welk een slag van leerlingen zij voornamelijk bestemd zijn, dienen wij hier nog

even te bespreken. In de meeste onzer kleistreken en polders vinden wij eene aan Nederland eigene klasse van welgestelde landbouwers, zoo akkerbouwers als veehouders, die voor hunne zonen eene opvoeding behoeven gelijk zij tot dusverre op kostscholen hebben moeten zoeken. Voor deze jongelieden zijn de hoogere burgerscholen met driejarigen cursus bestemd, wanneer hunne keus op een ander bedrijf dan dat van landbouwer valt; maar willen zij het bedrijf van hunnen vader opvatten, dan dient de provinciale landbouwschool te worden bezocht. Zij hebben de praktijk met de moedermelk ingezogen en komen hier zooveel van de theorie van den landbouw en van de natuurkundige wetenschappen die aan deze tot grondslag liggen leeren, dat zij zich tot flinke, voor hunnen stand goed beschaafde landbouwers vormen, die, op zestien- of zeventienjarigen leeftijd, in de ouderlijke woning terugkeeren om daar de handen uit de mouw te steken en zich praktisch te ontwikkelen. Bevinden er zich onder dezen die hooger vlucht wenschen te nemen, zoo zijn zij op de provinciale landbouwschool genoegzaam onderlegd, om met vrucht de lessen aan de Rijksschool te kunnen gaan hooren. Bij die in Nederland zeer talrijk vertegenwoordigde klasse van welgestelde landlieden, ligt de kiem van vooruitgang voor onzen landbouw, en het is dus dringend noodzakelijk dat men die door behoorlijk haar passend onderwijs zoekt te ontwikkelen. Dit is het voorname doel der provinciale scholen. De akkerbouwscholen der Duitschers en de fermes modèles der Franschen leiden niet tot dat doel, en kunnen dat ook niet beoogen, omdat deze klasse van landlieden in die landen niet anders dan bij uitzondering bestaat.

Met der tijd zal men evenwel hier te lande wellicht ook de behoefte aan Akkerbouwscholen gevoelen, tot het onderrichten van bouwen werkbazen of zetboeren; maar laten wij toch vooral beginnen met het onderwijs van hen, die maatschappelijk boven de bouwen werkbazen of zetboeren staan, opdat zij ook door kennis van zaken en door beschaving boven deze verheven mogen zijn.

In weinig woorden kunnen een paar onderwerpen afgehandeld worden, die leeken in het landbouwonderwijs gewoonlijk zeer bekommeren: de onmogelijkheid der vereeniging van de Veeartsenijschool met de Rijkslandbouwschool, en de boerderij die men onafscheidelijk waant van elke school waar landbouw onderwezen wordt.

Ten aanzien van het eerstgenoemde mogen wij een voorbeeld nemen aan het kleine Denemarken, met eene bevolking die nauwelijks de helft van de onze bedraagt. Even buiten Kopenhagen staat een gebouw, ter grootte omtrent van het Akademiegebouw te Groningen, en dat, van stallingen en nog andere gebouwen omringd, den Staat voor eerste oprichting twee honderd zeventig duizend gulden gekost heeft. In deze gebouwen is sedert een tiental jaren de landbouwschool en tevens de veeartsenijschool gevestigd, welke laatste vroeger afzonderlijk en sedert lang, in Kopenhagen, bestond. De geheele inrichting kost den Staat omstreeks zes en dertig duizend gulden jaarlijks, dat is omtrent zes duizend gulden meer dan onze veeartsenijschool behoeft. De Denen hebben alzoo te recht begrepen dat voor een klein land de vereeniging van beide scholen raadzaam, de scheiding eene zeer kostbare, onnutte versnippering van krachten is, terwijl zij er daarenboven zeer veel prijs op stellen, dat aanstaande landbouwers en aanstaande veeartsen te samen onderwijs genieten en gedeeltelijk zelfs dezelfde lessen bijwonen. Tot dusverre schijnt men te Kopenhagen nog geen berouw van die vereeniging te gevoelen; want de school bloeit en het gegeven onderwijs is voortreffelijk, zoo voor de 77 aanstaande landbouwers, als voor de 156 veeartsen die de school in 1866 bezochten.

Hetgeen in Denemarken waar is, zal zeer waarschijnlijk geene onwaarheid in Nederland zijn. Gezonde argumenten tegen de vereeniging van landbouw- en veeartsenijschool kunnen er dan ook niet bijgebracht worden, dan die ontleend zijn aan het in Frankrijk en België op beide soort van inrichtingen heerschende drilsysteem, voor welks invoering hier te lande wij genadiglijk bewaard mogen blijven. Wanneer er landbouwers en veeartsen afgericht zouden moeten worden, dan voorzeker ware het beter om ze elk, krachtig voortgezweept door repetiteurs en surveillanten, afzonderlijk te drillen. De ware reden dezer vrees voor vereeniging is evenwel die voor het den baas spelen van de eene inrichting over de andere; de directeur van de landbouwschool wil niet overheerscht worden door den directeur van de veeartsenijschool, en omgekeerd. Die kleingeestige angst kan evenwel gemakkelijk weggenomen worden, door éénen enkelen verstandigen directeur aan het hoofd der beide inrichtingen te stellen. Kopenhagen leert ons dat er zulke directeuren in het ondermaansche te vinden zijn, en wanneer ons vaderland er voor

het oogenblik geenen zoude kunnen opleveren, dan zullen de Deenen of Duitschers ons wel zoolang helpen, totdat er zich een zal hebben gevormd.

Dat er aan de provinciale scholen zoowel als aan de Rijksschool boerderijen verbonden zijn, is noodzakelijk; maar niet zoozeer dat men zich daarover reeds dadelijk sterk behoeft te bekommeren en zelfs de keus van de plaats waar de school gevestigd zal worden, van de mogelijkheid om zich terstond eene boerderij te verschaffen, wil laten afhangen. De behoefte is zoo weinig dringend, er kan ook zonder boerderij zoo goed onderwijs gegeven worden, dat men geen oogenblik behoeft te aarzelen om èn de provinciale scholen èn de rijksschool te vestigen en te openen, voordat men zich van eene boerderij verzekerd heeft. Dat redeneeren over eene boerderij die de microcosmus van den geheelen landbouw, akkerbouw, veeteelt, houtteelt, warmoezierderij zelfs, wezen moet, is het gevolg van volslagen gebrek aan kennis van hetgeen landbouwonderwijs op *deze* scholen behoort te omvatten. Daarbij behooren volstrekt niet praktische, door de jongelieden volbrachte oefeningen. Er behoeft hierover niet meer geredetwist te worden. Het is eene door langdurige ondervinding, en het te niet loopen van de meeste praktische hoogere landbouwscholen in Duitschland, uitgemaakte zaak, dat de jongelieden al hunnen tijd behoeven voor den wetenschappelijken landbouw; en dat, zoo zij de praktijk niet reeds beet hebben vóór het bezoeken der school, zij die na het verlaten in een oogenblik tijds leeren, voor zoover zij, die den landbouw niet eigenhandig beoefenen, zulks noodig hebben. De verbeuzelde zomerhalf-jaren aan onze landhuishoudkundige school hebben diezelfde waarheid overigens overvloedig aan het licht gebracht. Iedereen die wilde zien en kon zien, heeft dat reeds van het begin af aan opgemerkt en de jongelieden beklaagd, wier tijd, gedurende de helft van het jaar, onnut verknoeid werd. De boerderij eener school moet alleen dienen om steeds vee bij de hand te hebben en eenen akkerbouw, waar de leerlingen dagelijks het ten uitvoer brengen der gegeven lessen kunnen zien; en zulks alleen wat algemeene zaken betreft; zoodat eene omvangrijke boerderij, waar alles geteeld wordt op allerhande soorten van grond, evenmin als eene veehouderij die alle soort van vee omvat, noodig zijn. Dat een gedeelte dier boerderij tevens tot proefboerderij wordt gebezigd, wie zal daarvan de wenschelijkheid ontkennen, die inziet welk licht er uit de

landbouwscholen met het daarbij geplaatste personeel van leeraars, verspreid wordt, over zooveel onzekers en onbekends, waarmede de landbouwer nog aanhoudend te strijden heeft. Het groote nut dat die proefboerderijen of proefstations in Duitschland hebben aangebracht, de menigvuldige waarheden die door de groote proefboerderij van Lawes, met zijnen trouwen medehelper Gilbert, reeds aan het licht zijn gebracht, het plotselings met krachtige opgewondenheid opvatten van die taak door de Franschen, moet ons tot de overtuiging brengen, dat het ten onzent haast tijd wordt om meer te doen dan eenen karigen geldelijken onderstand toe te werpen aan een enkelen Proeftuin, een onderstand te schraal, dan dat men daarvan veel meer dan schrale uitkomsten zoude kunnen verwachten.

Wellicht is het velen welgevallig dat ik hier nog eens een kort overzicht geef van alles wat hiervoor is besproken. Ik heb begonnen met mij te beklagen over de ‘Professoren wijsheid’ die het hier te lande niet verder gebracht heeft ‘dan de schuim af te scheppen van eenen krummelarijpoel (Spezialitätspfütze) in het groote gebied der landbouwwetenschap’, die zich verheft (sich breit macht) over het welgelukken van hare onderneming, de landhuishoudkundige school; terwijl ik die onderneming juist als mislukt beschouw, als een voorbeeld van de wijze hoe eene landbouwschool *niet* ingericht dient te worden.

De aanleiding tot die ontboezeming heb ik gevonden in eenige geestige woorden van eenen Duitscher, waarmede die Profesorenwijsheid aan de kaak gesteld werd, en tevens in een opstel waarin, met terzijdestelling van alles wat men thans over de eischen van degelijk landbouwonderwijs kent, en met terzijdestelling van hetgeen bij eene waarlijk niet lichtvaardig in de wereld gekomen wet is voorgeschreven, aangedrongen wordt om de landhuishoudkundige school te behouden - (ja zelfs, het zij tusschen twee haakjes gezegd, om de lamlendige, grammatikaal onjuiste, *naam* van landhuishoudkundige school te bewaren).

Ik heb bij die ontboezeming ook hier en daar gewezen op den lagen trap waarop de wetenschappelijke landbouw hier te lande staat, en over den last dien men ondervindt van het medepraten en tegenstribbelen dergenen die niets van de zaak begrijpen, zoodra het er op aankomt om iets nieuws of zelfs iets beters dan het bestaande tot stand te brengen.

Vervolgens heb ik getracht uiteen te zetten welk stelsel van

landbouwonderwijs thans bij de wet is aangenomen, en wat er bedoeld wordt met de Rijkslandbouwschool, de provinciale landbouwscholen en de burger-landbouwscholen; wat de jongelieden moeten kennen wanneer zij het onderwijs op die scholen gegeven met vrucht zullen genieten; wat men daar zal onderwijzen en hoe eene Rijkslandbouwschool en een zestal provinciale scholen hier overvloedig leerlingen zullen vinden. Want de behoefte aan onderwijs is dringend voor het algemeen dat de landbouw als wetenschap miskent, voor de groote grondeigenaars zelven, voor degenen die als beheerders van landgoed willen optreden, voor de ambtenaren die zich in de koloniën met landbouwzaken moeten inlaten, voor het vormen van leeraren, en voor onze welgestelde landbouwers, eene aan Nederland eigene klasse van landlieden, van welke voornamelijk de voorspoed en de vooruitgang van onzen landbouw afhankelijk zijn, en die volstrekt een bijzonder voor hen ingericht onderwijs behoeven.

Ik heb eindelijk een paar woorden in het midden gebracht over het vooroordeel dat veeartsenijkundig en landbouwkundig onderwijs niet aan eene enkele inrichting vereenigd wil hebben, en over de boerderijen die men aan de scholen verbonden wenscht te zien, ten einde daar de jongelieden te onderwijzen in 't gene waarin zij geen onderwijs behoeven.

24 Juni 1868.

W.C.H. STARING.

Moderne plantkunde.

Leerboek der Plantenkunde, door Prof. C.A.J.A. Oudemans. Utrecht en Amsterdam, C. en C.G. van der Post. 1ste-3de gedeelte. 1866-1867.
't Groote in 't Kleine. Praatjes over planten; door H. Witte. Groningen, J.B. Wolters. 1867.
In 't vrije Veld. Brieven van een landmeisje aan jonge dames. Brief I-XII. Amsterdam, C.L. Brinkman. 1867.

In de redevoering, welke de Leidsche hoogleeraar Dr. W.F.R. Suringar den 8sten Februarij l.l., bij gelegenheid zijner aftreding als Rector Magnificus, heeft uitgesproken, is in heldere trekken een schets geleverd van de betrekking der plantkunde tot de maatschappij en de hoogeschool. De hoogleeraar sprak van onze hedendaagsche plantkunde en wees er op hoe zeer zij verschilt van diezelfde wetenschap, gelijk zij in vroegere dagen werd opgevat. ‘Vooral,’ zeide de spreker, ‘sedert de kruidkunde niet meer gedefiniëerd wordt als dat deel der natuurwetenschap, waardoor de planten het zekerst en gemakkelijkst worden herkend en in het geheugen bewaard en het: “de grootste botanist is hij, die de meeste planten kent,” vervangen is door: “de grootste botanist is hij, die het best de planten kent,” valt zij meer in den geest der overige natuurwetenschappen, en erkennen deze haar gaarne als gelijkgeregtigde zuster.’

Hoe schijnbaar onschuldig ook de gewoonte is, om in onze taal de woorden ‘kruidkunde’ en ‘plantkunde’ als synoniemen te gebruiken, ware het welligt toch van eenig belang, dat men den eersten naam behield voor de ‘*res herbaria*’ van olim, en den laatsten voor onze hedendaagsche phytologie. Te lang reeds heeft de botanie den apothekerigen naam van ‘de leer der kruiden’ gedragen. Zij is dien ontwassen, nu zij is opgegroeid tot de kennis van ‘de plant’, d.i. de kennis van al

wat er aan de plant eigenaardigs te vinden is, ook wanneer zij beschouwd wordt in verband met het dier en de delfstof. De kennis van *de planten* is niet meer het einddoel gebleven; zij is slechts het middel geworden, om daarmede bij inductie op te klimmen tot het begrip van wat 'DE PLANT' is.

Het is eens door Schleiden eene grappige trivialiteit genoemd, dat men de leerboeken over phytologie met den stereotypen volzin - volgens hem eigenlijk onzin, - opende: '*Botanie is de kennis van de planten*.' Het eenige toch, zegt hij, wat de leerling, indien hij ook van de zaak zelve niets verneemt, daardoor leert, is de vertaling van een grieksch woord. Het is immers onmogelijk, het voorwerp der botanie of van eenigen anderen tak van wetenschap vooraf te definiëren, omdat het doel der wetenschap juist daarin bestaat, dat men tot de volledige kennis van het voorwerp, d.i. dus tot de mogelijkheid eener definitie geraken wil. Een definitie zou dus aan de bereiking van het doel vooruitloopen. Als gevolg van dat vooruitloopen ontstaat dan, ten spijt van alle beginselen eener gezonde logica, eene ontzettende begripsverwarring en treedt de ongelukkige bewering weder op den voorgrond, dat hetzelfde natuurvoorwerp nu eens eene plant, dan weder een dier kan zijn, iets dat trouwens uit eene te voren behoorlijk te zamen gelapte definitie gemakkelijk te bewijzen valt[1].

Met Willkomm[2], kan men in de geschiedenis der botanie 3 tijdvakken onderscheiden. Het eerste is het langste en minst vruchtbare; het omvat den tijd van Theophrastus tot Malpighi en Tournefort. Het tweede, beginnende met Linnaeus, loopt door tot het einde van de vorige eeuw, of eigenlijk tot meer nog dan 20 jaren in onze eeuw; daarin domineerde de stelselkunde, het Linnaeisme. Het derde tijdvak dagteekent van Robert Brown's anatomisch-physiologische onderzoekingen en duurt nog voort; de anatomisch-physiologische rigting is tegenwoordig de heerschende. Zoo schreef Willkomm in 1854, en hij drukte daarbij de hoop uit, dat spoedig een 4de tijdvak mogt aanbreken, waarin zich alle rigtingen zouden verzoenen en waarin door gemeenschappelijken arbeid de wetenschappelijke plantkunde zich naar alle zijden zoo gelijkmatig zoude ontwikkelen, dat zij steeds meer de volmaaktheid naderde.

1 Grundzüge der wissenschaftlichen Botanik; 4te Auflage, 1861.
2 Anleitung zum Studium der wissenschaftl. Botanik.

In den hierboven bedoelden zin, zoude men nu die volmaaktheid kunnen vertolken door *het begrip van* DE PLANT.

Het is voorzeker voor allen, die in wetenschap belang stellen, een heuglijk feit, dat zich tegenwoordig allerwege verschijnselen opdoen, welke er op wijzen, dat de door Willkomm uitgedrukte hoop reeds voor zóó verre vervuld is, dat eene verzoening tusschen de onderscheidene rigtingen in onzen tak van wetenschap duidelijk is waar te nemen.

In het zoo straks genoemde 3^{e} tijdvak was men hiertoe nog niet gekomen. Het had toch, in weêrwil van zijn enorme vruchtbaarheid, een sterk in 't oog vallende schaduwzijde. De onovertroffen Linnaeus namelijk, wiens invloed zich allerwege op het gebied der historia naturalis deed gelden, had vooral eene zoo ingrijpende wijziging in de beoefening der botanie tot stand gebragt, dat in de helft der vorige en in het begin dezer eeuw schier uitsluitend Linnaeaansche botanici optraden, zoodat - de arbeid en de studie-rigting van eenen Brisseau-Mirbel in Frankrijk, van eenen Rudolphi, eenen Link en zelfs eenen Treviranus in Duitschland (1804-1807) daargelaten, - in die dagen de Linnaeaansche rigting nagenoeg alleenheerscheres was geworden. En wanneer nu een zoo veel omvattend talent, als dat van den genialen Recreator Botanices der 18de eeuw, zich soms in zijn hooge vlugt tot allerlei dichterlijke voorstellingen liet verleiden, dan werd menig volgeling daardoor op een verkeerden weg meêgesleept. Linnaeus zelf kende te goed planten en dieren, dan dat hij, bij de herinnering aan het *planta animal inversum* (‘de plant is een omgekeerd dier’) der ouden, zelf aan iets anders kon gedacht hebben, dan aan beeldspraak, hoewel hij bij de onderscheiding der verschillende onderdeelen van zijn voortreffelijk kunstmatig stelsel in den geest van die beeldspraak doorging. Maar schier allen, die tot zijne school behoorden, begingen de fout, die uitdrukking als een voorstelling der werkelijkheid op te vatten. En van daar nu, dat met name in de 20, en zelfs in de meer dan 30 eerste jaren dezer eeuw, ja door enkele achtergeblevenen nog in onze dagen, zooveel onware denkbeelden omtrent planten-leven en al den aankleve van dien door geleerden en leeken werden voorgedragen en vastgehouden. Bovendien deden inzonderheid in Duitschland, waar grootendeels de overgang tot het 3de tijdvak in de geschiedenis der botanie werd voorbereid, ook de wijsgeerige stelsels van Schelling en Hegel hunnen magtigen invloed gevoelen op de

rigting onzer wetenschap en werkten zij er toe mede de oude denkbeelden in stand te houden.

Aan de andere zijde zag men echter de grondleggers van het 3de tijdvak, aanhangers van Kant's philosophie, of beter nog, terugkeerende tot de leerstellingen van den grooten Baco, geheel en voor goed met die oude voorstellingen breken. Zij, die ‘de botanie, als inductieve wetenschap’ beoefenden, hadden schier van den beginne af alles op nieuw te onderzoeken, om aan de werkelijkheid te geven, wat als feitelijk erkend was en haar deswege toekwam, maar ook om naar het rijk der verdichting terug te zenden, wat als fantasie van vroegere dagen was overgebleven. Onder dezen stond de vurige, niemand en niets ontziende Jenasche hoogleeraar Schleiden vooraan, toen hij in 1842 met zijne *Grundzüge der wissenschaftlichen Botanik* de geleerde wereld ‘erschütterte’, en naast hem zag men den meer bezadigden, kalm voortgaanden Tübingschen hoogleeraar von Mohl, wiens ‘*Vermischte Schriften*’ noodzakelijk eerbied moeten inboezemen voor den geleerden en rustig werkzamen man.

De oudere botanici, aanhangers der Linnaeaanschc school, moesten wel van lieverlede voor den drang der nieuwere denkbeelden wijken; de jongeren, die opgegroeid waren in de veelbewogen tijden van het zoo woelige decennium 1840-50, sloten zich, met jeugdige opgewondenheid, vooral bij den Jenaschen neoloog aan, en zoo verspreidde zich van Duitschland uit, ook op botanisch gebied, over geheel Europa eene revolutionaire beweging, die tot resultaat had de heerschappij van de anatomisch-physiologische rigting. Het 3de tijdvak in de historia botanices was aangebroken, maar tevens - en hierin ligt de schaduwzijde van deze overwinning, - werd met wilde drift veel goede arbeid van vroegere tijden geheel voorbijgezien. ‘Geen vooruitgang bestaat er, zonder mikroskopische studiën; geen begrip van een bestaanden toestand is te verkrijgen, zonder de geschiedenis der ontwikkeling van dien toestand geheel te kennen; het beoefenen van systematiek is soldaatje-spelen; planten verzamelen is hooi-stapelen, enz.’ Onder deze en meer dergelijke leuzen wierpen de Schleidenianen, in hun woeste vaart, alles omver, wat hun in den weg stond. Als koude realisten begon hun wetenschap met de studie van de plantencel, om, zoo voortgaande, uit te loopen op de kennis van het mechanisme der plant, en was er voor de botanie geen ander doel dan dat. Doch vergeten wij bij het beschrijven dezer scha-

duwzijde, bij het afkeuren van dat vermetele exclusivisme, niet de verrassende, zelfs verbazende reeks van feiten, welke genoemde rigting op het gebied onzer wetenschap heeft aan het licht gebragt. In geen tijdvak is men zoo snel en zoo diep doorgedrongen tot alles, wat de kennis van den bouw der plant, betreft, als in het hier bedoelde.

Er waren intusschen onder hen, die de methode der Schleidenianen volgden, ook sommigen, die, hoewel zij haar met hart en ziel waren toegedaan, echter den overmoed dier school zorgvuldig vermeden, zoodat het scheen als hadden zij hun wachtwoord ontvangen niet van Schleiden zelf, maar van een Hugo von Mohl of van den niet minder rustig voortwerkenden Alexander Braun te Berlijn. Hoewel zelven wakkere voorstanders der anatomisch-physiologische rigting, wachtten zij zich evenwel voor de partijdigheid der anderen, die alles met minachting bejegenden, wat niet tot hunne rigting behoorde, ja zelfs vormden zij een zelfstandig bondgenootschap, dat, met volharding, doch met gematigdheid tevens, de verdediging van zekere opvattingen tegenover Schleiden *cum suis* volhield. In het eind bleef dan ook aan hen, na menige gevoelige nederlaag der Schleidenianen, de overwinning. De spanning hield daarmede op, en hoogst merkwaardig is het verdrag van verzoening en vrede, dat door den, in weêrwil van zijn wijken, nog immer onschatbaren Schleiden, zelf ontworpen werd. Met het volste regt, zonder eigenwaan, mogt hij het in de laatste (4de) uitgave (1861) van zijne *Grundzüge* uitspreken: ‘Bei der ersten Bearbeitung meines Handbuchs so wie bei den folgenden Auflagen dürfte ich mir sagen, dass ich das gesammte Material der Wissenschaft ganz und wenigstens in einer solchen Weise beherrschte, wie es bis dahin noch bei keiner Bearbeitung eines Handbuchs der Botanik vorgekommen war. Nur dadurch ward ich in den Stand gesetzt das ganze Gebiet methodisch zu überblicken und so, oft durch blosse richtigere Stellung der einzelnen Lehren, denselben eine durchaus neue Bedeutung zu verleihen und reformirend in die Wissenschaft einzugreifen.’ En op deze woorden volgt nu eene verklaring, die tevens het aanbreken van een 4de tijdvak in de geschiedenis der botanische studiën verkondigt: ‘Aber in der Zeit, die seit dem Erscheinen der dritten Auflage verflossen ist, hat sich das Material so massenhaft gehaüft, das ich auf den Gedanken verzichten muss, mir dasselbe in meinem Leben je wieder in der Weise eigen zu machen, wie ich es für eine

jetzt noch Epoche machende Bearbeitung der Botanik für unerlässlich halten müsste, und es lebt gegenwärtig wohl kein Forscher, vielleicht H. von Mohl ausgenommen, dass er den Stof der Wissenschaft in dieser Weise beherrsche'[1].

Is het dus eenigen tijd de anatomisch-physiologische rigting geweest, die het hoogste woord voerde, thans, zeker na 1860, doet zij het niet meer. Daar is, om slechts vlugtig hierop te wijzen, ook op het gebied van het systematische gedeelte der botanie veel vooruitgang te bespeuren. De plantengeographie is op degelijke fundamenten gevestigd en aanmerkelijk uitgebreid. De kennis der spore-planten, wier bestudering wel voornamelijk tot de toenadering der uiteenloopende zienswijzen heeft bijgedragen, is in het laatste tiental jaren schier als het ware van den grond af tot een aanzienlijke hoogte opgebouwd; niet alleen Duitsche geleerden, ook velen in Frankrijk hebben zich beijverd door veelzijdige studiën den vooruitgang der botanie te bevorderen. 'Kortom,' zegt Suringar in meergemelde oratie, 'naast degenen, die zich meer opzettelijk met de beschrijving en onderscheiding der hoogere planten, vaak van bepaalde orden of van eene bepaalde flora bezig houden, heeft men thans P t e r i d o l o g e n , B r y o l o g e n , P h y c o l o g e n , M y c o l o g e n , A n a t o m e n , P h y s i o l o g e n , - allen botanisten, die elk van hunne zijde bijdragen tot de ontwikkeling der botanische wetenschap.' 'De natuurkundige,' en wij kunnen, met het oog op ons onderwerp, gerust zeggen, ook de plantkundige, 'waardeert het, dat de mensch, met rede begaafd, overeenkomstig zijn hoogeren aanleg, tracht het heelal te begrijpen en inzigt te verkrijgen in de rijke verscheidenheid en de innerlijke harmonie dier verschijnselen, die zich om en in hem openbaren.' En zoo wordt dan datgene, wat wij *moderne plantkunde* noemen, de studie van de plant en van hare betrekking tot de geheele natuur.

1 Door Schleiden zelf, die na Jena te hebben verlaten, korten tijd te Dorpat een leerstoel innam en in den laatsten winter te Dresden natuurkundige populaire voorlezingen hield, is op botanisch gebied na 1861 nagenoeg niets van beteekenis geleverd. Evenzeer vernam men na dien tijd slechts betrekkelijk weinig van den geleerden von Mohl. - Schleidens neef en opvolger te Jena, de hoogleeraar Hallier, staat bij zijnen voorganger geenszins achter in wakkerheid, maar gaat vooralsnog voort op eene wijze, die ons aan de wildste dagen van Schleiden herinnert.

Indien aan eenig wetenschappelijk geschrift de eisch gesteld mag worden, dat zijn inhoud beantwoorde aan het standpunt, waarop zich de geheele tak van wetenschap in den tijd zijner verschijning bevindt, dan is dit vooral het geval bij leerboeken, bestemd om de spes patriae op voor haar nog onbekende paden voor te lichten, en dan moet derhalve o.a. een leerboek der plantkunde, bestemd voor ons hooger onderwijs en in onze dagen verschenen, getoetst worden aan de hoogte en den omvang der moderne plantkunde. Doch voor de leerboeken der botanie zijn tegenwoordig nog andere eischen bovendien gesteld. Immers onze wetten op het lager en het middelbaar onderwijs oefenen nu daarop ook een gewigtigen invloed uit. Zij stellen thans bij het eerstgenoemde de kennis der natuur in het algemeen, waartoe toch ook de kennis van de plant behoort, en, voor zoover het middelbaar onderwijs betreft, uitdrukkelijk de kennis van de beginselen der plantkunde als vereischte, allereerst voor hen, die tot het geven van dat onderwijs willen bevoegd zijn, ten andere ook voor hen, die bewijzen zullen geven, voldoend lager en middelbaar onderwijs te hebben genoten.

De plantkunde nu behoorde onder die vakken, aan wier bestudering de onderwijzers, en zeker de leerlingen, op de lagere school, vóór de invoering van de wet van 1857, wel het minst gedacht hadden. Van eigenlijk middelbaar onderwijs, in den zin zoo als de wet van 1863 dit bedoelt, was vooraf nagenoeg nergens in ons land sprake, zoodat o.a. het onderwijs in de beginselen der plantkunde een geheel nieuw vormend element werd voor de bezoekers der middelbare scholen. Het gevolg daarvan was, vooral in den aanvang, hier en daar echter betrekkelijk nog al lang na de invoering dier wetten, bij het onderwijzend personeel, een zekere verwarring, die soms tot zeer zonderlinge verschijnselen aanleiding gaf, toen men zoo van lieverlede begon te begrijpen, dat het voorschrift der wet, door zoovelen, vooral door de ouderen van dagen veroordeeld, in 't eind toch moest worden nageleefd. En in verband met die verwarring, verscheen eensklaps een tal van nieuwe boeken en boekjes, waaronder vele uit andere talen, soms zeer gebrekkig overgezet, alle echter vooral met dat ééne doel ontworpen, om toch maar ten spoedigste in de behoeften van onderwijzers en onderwezenen te gemoet te komen. En indien men nu vele dier geschriften met onpartijdigheid, doch tevens van het standpunt dat de plantkunde in de dagen,

waarin zij het licht zagen, heeft ingenomen, beoordeelt, dan geloof ik, dat men grooten lust zou gevoelen te wenschen, dat zij nooit geboren mogten zijn. Zij toch waren voor den criticus, die ze van een wetenschappelijk standpunt bezag, als zoovele doorns in het oog; - *uno verbo:* vervelend-slecht! Daar waren er echter sommige, die eene gunstige uitzondering maakten, en ik zou ze gaarne alle met name aanwijzen, indien ik niet vreesde enkele, even degelijk bewerkte te verzwijgen, omdat ik die toevallig niet ken. Ik zal dus slechts melding maken van twee werkjes, welke voor de lagere school bestemd zijn, omdat die het waren, welke meer bijzonder mijne aandacht getrokken hebben. Ten eerste namelijk van het meerendeels naar *l'Histoire naturelle* van Bélèze bewerkte leerboekje van *Natuurlijke Historie voor de Nederlandsche scholen*, dat wij te danken hebben aan twee in den onderwijzersstand met eere bekende mannen, de heeren D.W. Bosch Dz., en W. Degenhardt; zij ondernamen die bewerking met bijzonder veel tact en volbragten haar, naar mijn bescheiden meening, op de meest loffelijke wijze. Eere aan hen, die door hunnen arbeid het vooral voor hunne collega's mogelijk maakten om zóó te worden ingeleid in de kennis van het planten-, dieren- en delfstoffen-rijk, dat zij in die vakken aan hun leerlingen een gemakkelijk en daarbij toch een met het standpunt der wetenschap niet strijdig onderrigt konden geven. En zouden wij, ten andere, den naam mogen verzwijgen van den helaas! zoo vroeg ontslapenen J.E. Helge? Zoo iemand, dan heeft die bescheiden leeraar te Enkhuizen in zijne *Schetsen* van planten, dieren, delfstoffen, natuurverschijnselen, enz. het bij uitstek begrepen, de grenzen aan te wijzen, waarbinnen zich de leerlingen van de verschillende klassen der lagere school de kennis der natuur dienen eigen te maken. Wat hij, met name op het plantkundig gebied, geleverd heeft, is uitmuntend. De vorm is in het minst niet bezwarend voor het hoofd, de toon is bemoedigend en opwekkend voor het gevoel, de omvang geheel berekend naar de bevattelijkheid van de bezoekers der lagere school, - maar vooral: het geheel is volkomen in overeenstemming met het standpunt der plantkundige wetenschap. Slechts met een zeer kort woord, omdat ik persoonlijk aandeel gehad heb aan dien arbeid, mag ik herinneren aan de uitgaven, welke ondernomen zijn op den wensch van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap,

1°. van schoolplaten, ten gebruike bij het onderwijs in de dier- en

plantkunde, en 2°. van een ‘Inleiding tot de kennis der natuur, een handboek voor aankomende onderwijzers en onderwijzeressen’. Thans, ruim 10 jaren na de invoering der jongste wet op het lager onderwijs, is men op weg, op de lagere scholen eene plantkunde te doceren, die aanmerkelijk verschilt van die, welke in de eerste tijden van verwarring aldaar geleerd werd.

Maar, - voor de middelbare scholen? Ongeveer 5 jaren zijn na de invoering van de wet op het middelbaar onderwijs verloopen, en wat is er thans nog? Ik heb mij voorgenomen in dit opstel, zoo als de hoogl. Buijs dit onlangs zeide, kleine kurkstukjes op de pennepunt te plaatsen, wanneer die dreigen mogt scherp te worden, en daarom wensch ik hier het zachtste oordeel uit te spreken, waartoe ik mij als eerlijk man in staat gevoel. Ik kan het namelijk niet ontkennen, dat het er over 't algemeen met de plantkunde op onze hoogere burgerscholen nog zeer dunnetjes uitziet. Waar men haar de eer gegeven heeft, een plaatsje in het kader der les-uren te mogen innemen, wordt zij, op enkele betere uitzonderingen na, op eene wonderlijke wijze - het zachtste woord dat mij ten dienste staat - door den leeraar aan den leerling medegedeeld, terwijl er ook ‘ten gebruike bij het middelbaar onderwijs’ met eene menigte boeken en boekjes - ik zelf heb het ook ééns beproefd, - gespeculeerd is. Maar wat was het oordeel over die geschriften? Die zich bewogen op wetenschappelijk gebied, werden als ‘te hoog’ veroordeeld; doch ik voeg er bij, dat de meeste, die gebruikt werden, voor de middelbare school ‘te laag’ waren en meerendeels in strijd met het standpunt der wetenschap. Ik zou er op kunnen wijzen, hoe meerderen, die tot docenten in de plantkunde benoemd zijn, bij een onderwijzer, neen, bij een leerling van de lagere school, reeds gevormd onder de wet van 1857, veilig vooraf een les hadden mogen nemen, alvorens zulk eene benoeming in gemoede te aanvaarden. Ik zou,.... neen! kalmérende schorslaag van *Quercus suberosa*, onvolprezen kurk!... gij behoedt mij voor meer...

Hooger op den blik gerigt, en de bronnen onderzocht, welke de studerende jongelingschap aan de hoogescholen in Nederland geopend zijn, om daaruit den dorst naar plantkunde te lesschen. Alle andere hulpmiddelen tot studie voorbijziende, vestigen wij alleen het oog op de leerboeken der plantkunde, die onze academieburgers tot gidsen hebben verstrekt op hun weg naar de kennis van de plant. Ook met stilzwijgen die

voorbijgaande, welke tot dezen of genen tak der toegepaste plantkunde betrekking hadden, en ons alleen bepalende tot die handboeken, welke de wetenschappelijke plantkunde behandelen, treffen wij onder die, welke reeds in onze jaren verschenen zijn, als oorspronkelijke geschriften alleen de werken aan van den Groningschen hoogleeraar van Hall. Nevens deze werden er in Nederland nagenoeg niet anders dan in vreemde talen geschrevene of wel daaruit overgezette hand- en leerboeken in de collegie-zalen aanbevolen. Zoo hadden de leerboeken van Richard, de Candolle, Meijen, de Jussieu, enz. alle hun tijd, om later - en teregt, de wetenschap was inmiddels vooruitgegaan en de leerboeken waren daarbij achtergebleven - weder voor andere plaats te maken, ten laatste vooral voor de door Prof. Oudemans in 't Nederduitsch bewerkte ‘plantkunde’ van Moritz Seubert. Eenige jaren lang behield dit studieboek, ook bij eene hernieuwde en verbeterde uitgave, zijn gezag op de collegiën, totdat het, toen het ook alweder niet meer beantwoordde aan de tegenwoordige hoogte der plantkunde, voor een ander en wel een oorspronkelijk werk plaats maakte, waarvan de titel aan het hoofd van dit opstel vermeld is. Daarmede is bij ons Seubert zalig verklaard, en vangt eene nieuwe aera in de Nederlandsche botanische literatuur aan.

Toen wij zoo straks de wetsbepalingen van 1857 en 1863 gewigtig noemden met betrekking tot den invloed, dien zij ook op de bewerking van een plantkundig leerboek voor hooger onderwijs bestemd, in den tegenwoordigen tijd moesten hebben, bedoelden wij daarmede, dat de schrijver van zulk een leerboek zich bij den aanleg van zijn werk verre boven het standpunt van vroeger ten onzent verschenene werken van dien aard verheffen moest. Immers de wettelijke toestand, waarin wij thans leven, veronderstelt, dat de collegie-zalen niet meer, zoo als weleer, de plaatsen zijn, waar de kennis der natuur en mitsdien ook die der plantkunde, het eerst aan de studerende jongelingschap verkondigd wordt. De primae lineae, waarmede men vroeger aldaar de lessen openen moest, kunnen reeds in de lagere, bij enkelen ook in de middelbare scholen besproken zijn, en vandaar dat nu ook de plantkunde aldaar, in overeenstemming met het begrip van ‘hooger’ onderwijs, gedoceerd kan worden, gelijk dit reeds zoo lang met geschiedenis, letterkunde, enz. het geval kon zijn, omdat die vakken reeds op de gymnasia behandeld waren.

Wanneer wij dit in 't oog houden en daarbij ook letten op den inhoud en omvang van enkele werken, welke voor het middelbaar onderwijs in de plantkunde bestemd zijn, kunnen en mogen wij er den schrijver van het hier bedoelde leerboek geen verwijt van maken, dat hij het heeft aangelegd op een zoo uitgebreide schaal, als anders voor collegiën minder gebruikelijk is. Er zijn, nu ik dit schrijf, 3 gedeelten van het werk verschenen, welke de organographie, de anatomie en de physiologie omvatten en te zamen het eerste deel vormen, dat 810 blz. 8°. groot is. Zal het tweede deel, dat aan de bijzondere plantkunde gewijd is, met het eerste in aanleg overeenkomen, dan zal het zeer zeker evenmin aan schraalheid van vorm lijden, te meer, wanneer de S. ook, om consequent te zijn, van de spore-planten het meest wetenswaardige, op niet te beknopte wijze, zal mededeelen. In stede van daarover te klagen, noodigen wij veeleer den S. dringend uit, zóó voort te gaan als hij begonnen is. Want behalve de gemelde redenen, is er nog eene van meer beteekenis, die ons dien wensch doet uitspreken. De inhoud strookt zoo volkomen met wat wij hierboven moderne plantkunde genoemd hebben, als wij dit nog nergens in eenig leerboek, zelfs niet in het beste uit den vreemde (Duchartre's Elements de Botanique) hebben aangetroffen. Natuurlijk verwachtte men van den schier alleen voor zijn studievak levenden Oudemans, van hem, die als wetenschappelijk figuur in Nederland bij uitstek de type van den modernen plantkundige vertegenwoordigt, iets zeer voortreffelijks, maar toch werd die verwachting nog ruimschoots overtroffen, reeds toen na het door den aard der stof minder aangename eerste gedeelte, het tweede het licht zag. Ik overdrijf niets, wanneer ik verhaal, dat van allen die in de stad onzer inwoning, vooral onder de jongeren, in de botanie belang stellen, na de verschijning van het tweede deel, de vraag werd vernomen: ‘hebt ge dat uitstekende 2de deel van Oudemans' werk reeds gelezen?’ Met enthousiasme is het door hen, die er kennis van konden nemen, begroet; met eerbied zien wij allen, en dit te meer na de verschijning van het 3de gedeelte, naar den schrijver op, die zich daardoor een monumentum aere perennius gevestigd heeft. Ik meen niet onbescheiden te zijn, door mede te deelen, dat de onvermoeide schrijver 20 jaren lang uit alle hem voorgekomene tijdschriften en boeken datgene heeft opgeteekend, wat hem als belangrijk in de botanische wetenschap in het oog viel. Die aanteeke-

ningen waren zijne bouwstoffen, maar de keuze en de bearbeiding daarvan zijn verre boven onzen lof verheven, Wij voorspellen aan dit werk niet alleen, dat het op alle botanische collegiën in Nederland zal worden ingevoerd, maar bovendien, en dit is wel het schoonste succès, dat de S. daarvan hopen mag, dat daardoor de botanie op het standpunt, dat thans door haar wordt ingenomen, vele vrienden onder de studerenden winnen zal, ook onder hen, die het voorregt niet genieten, de door zijne leerlingen met zooveel liefde bezochte lessen van Oudemans zelf bij te wonen.

Men kan van den S. verschillen in de opvatting van sommige bijzonderheden, b.v. in zijne zienswijze ten opzigte van de afzonderlijke behandeling der spore-planten, van zijne neiging om vooral de meening van hem, die het laatst eenig dubieus onderwerp bearbeidde, als de meest waarschijnlijke te doen voorkomen, enz., - deze en dergelijke beschouwingen kunnen echter aan de waarde van het door hem geleverde niets te kort doen. Hij ga voort, zooals hij begonnen is, en tijdgenoot en nageslacht zullen hem dankbaar zijn.

Doch natuurlijk zal die dankbaarheid zich bepalen tot de mannen van het vak; - bij het groote publiek, dat van zoodanige werken geen kennis nemen kan, kan van zulk eene waardering geen sprake zijn. Gevoelt dat publiek zich geneigd om iets van botanie te weten, - en men wachte zich hier voor de verwarring van botanie met tuinbouw, - dan zoekt het geen wetenschappelijk werk als het eerst besprokene daarvoor op, maar ziet het om naar een of ander populair geschrift. Wij aarzelen niet als zoodanig met aandrang het in de tweede plaats aan het hoofd dezes genoemde werkje van den kundigen en werkzamen Leidschen hortulanus aan te bevelen. Zelfs indien dit boek iets minder doorweven ware met eigenaardige opmerkingen, welke niet regtstreeks met de behandelde onderwerpen in verband staan, het zou er niet te minder populair om kunnen heeten. Want men vindt er een tal van wetenschappelijke zaken op zulk eene gemakkelijke wijze in voorgedragen, dat zelfs reeds de zakelijke beschouwing daarvan à la portée van ieder beschaafde ten onzent gerekend kan worden, zoodat dit boekje zeker zal bijdragen tot meerdere liefde voor eene wetenschap, die reeds voor lang als amabilis bij uitnemendheid onderscheiden werd. Aan populaire werken stellen wij onze eischen minder hoog dan aan streng wetenschappelijke. Qui miscuit utile dulci, en de geachte S.

heeft dit inderdaad gedaan, heeft aanspraak op welverdiende hulde. Moge ook deze arbeid op dezelfde welwillende wijze worden ontvangen, als zulks bereids met zijn vroegere pennevruchten het geval was.

Eindelijk nog een kort woord over het laatste, boven dit opstel vermelde werkje, hetwelk reeds op andere wijze bij het publiek door mij is ingeleid. Eene jeugdige dame uit den beschaafden stand, door een gelukkig toeval reeds vroeg met de plantenwereld bekend geraakt, heeft haar zoo lief gekregen, dat zij geene uit boeken overgenomen geleerdheid, maar de indrukken, welke het heerlijke rijk van Flora op haar voor natuur-schoonheden zeer ontvankelijk gemoed maakte, aan haar zusteren heeft willen mededeelen; zij werd door mij daartoe aangespoord, en werd zoo, bijna ondanks haar zelve, tot auteur gepromoveerd. Toen ik hare beschouwingen over de plant en wat daartoe betrekking heeft, leerde kennen, vond ik daarin iets zóó geniaals en natuurlijks, dat ik mij verpligt gevoelde, haar aan te bevelen, die ook in wijder kring bekend te maken. Ik vertrouw, dat iedere dame van smaak, die het eerste 12tal brieven zal hebben doorgelezen, hartelijk zal verlangen naar de daarop volgende. Moge de geëerde schrijfster voor hare welwillende bemoeijingen tot ruimere verspreiding van de kennis der natuur, haar loon vinden in den bijval, welke haar zoo regtmatig toekomt.

Amsterdam, 6 April, 1868.
Dr. D.J. COSTER.

Eene schoonheidskuur.

Niet geheel zonder belangstelling werden vóór eenigen tijd door het letterkundig deel van ons publiek de ‘Avonturen van een Indisch edelman’ ontvangen, als eene bijdrage tot de kennis der Indische oudheid en tot de geschiedenis der romanlitteratuur in het algemeen. Welligt dat dus ook eene tweede dergelijke bijdrage aan sommigen welkom zal zijn.

Het thans medegedeeld verhaal behoort tot hetzelfde boek, waaraan ook het vorige werd ontleend: de ‘Avonturen der Tien Prinsen’ (Daçakoemâratjarita). Terwijl dat vroegere echter reeds vóór de Hollandsche bewerking in eene Europesche taal was overgebragt, bestaat van het voorliggende, als van het overig gedeelte van het boek, nog geene vertaling. Tot de uitgave van de thans geleverde, oorspronkelijk enkel tot eigen genoegen en leering bewerkte, zou ik voorzeker niet ligt besloten hebben, indien mij daartoe niet de welwillendheid in staat had gesteld van mijn geachten vriend, den Hoogleeraar Kern te Leiden, die zich de moeite heeft getroost de bewerking na te zien, eenige misvattingen verbeterde en mij ook de verklaring van sommige duistere plaatsen aan de hand gaf. Dan, ook in weêrwil van den verleenden bijstand, blijft de hier geleverde arbeid nog zeer onvolkomen. Vooreerst toch bederft eene vertaling, ook eene veel betere dan deze, steeds uit den aard der zaak eenigermate het oorspronkelijk werk; en dat te meer waar men, zoo als hier, met eene taal en een stijl te doen heeft, waarvan eene woordelijke overzetting op straffe van volstrekte onleesbaarheid verboden is, en de vertaler zich bijkans geheel een eigen vorm te kiezen heeft. Maar bovendien is de Sanskrit-tekst zelf, zoo als die in druk uitgegeven ons bekend werd, op tal van plaatsen blijkbaar bedorven; zóó zelfs dat hier en daar uitlating van enkele zinsneden verkieslijk

scheen boven de poging om er nog maar iets van te maken. En eindelijk doen enkele stukken, wier onechtheid nagenoeg buiten allen twijfel is te stellen, het vermoeden ontstaan, dat de tekst ook nog met andere, schoon dan niet zoozeer in 't oog vallende interpolatiën kan zijn opgevuld. Dit, om het oorspronkelijk geschrift voor zooveel noodig te vrijwaren tegen alligt onbillijke beoordeeling. In onze aanteekeningen hopen wij rekenschap te geven van de noodig geachte uitlatingen, en tevens, zonder ons al te zeer in tekstkritiek te verdiepen, enkele afwijkingen van Wilson's uitgave te regtvaardigen: een en ander voor een groot deel naar de vriendelijke aanduidingen van den heer Kern. - Dwaas nu en onpraktisch moge het sommigen schijnen dat men, betrekkelijk althans, zich nog zooveel moeite getroost om eenigzins redelijk een oud romannetje te verstaan; maar die dwaasheid schijnt alligt iets geringer, wanneer men bedenkt, dat dergelijke vermeende onbeduidendheden mede de oorkonden uitmaken van de beschavingsgeschiedenis eener natie, die eenmaal tot de hoogst ontwikkelde der wereld behoorde, eener zusternatie, wier geest, vooral met opzigt tot die soort van letterkunde waarmede wij hier juist te doen hebben, van onmiskenbaren invloed geweest is op onze eigene zooveel latere en in menig opzigt ook verder gevorderde beschaving. In elk geval schijnt de onderstelling niet te gewaagd, dat ook de Hollandsche lezer, althans de meer ontwikkelde, de vruchten van den oud-Indischen geest nog wel zal willen tot zich nemen, wanneer ze hem in een vorm worden voorgezet die tot geene andere inspanning dan de eenvoudige lezing hem verpligt.

Wat nu ons verhaal op zich zelf betreft, eene voorafgaande inleidende verklaring zal wel overtollig zijn. De vertelling is eenvoudig genoeg en klinkt ons, indien wij de soms eenigzins lange eigennamen buiten rekening laten, ook volstrekt niet vreemd. Alleen zij hier vooraf vermeld, dat de verteller de broeder is van den ‘Indischen edelman’, die eveneens op verzoek van Vorst Râdjavâhana, het verslag van zijne lotgevallen aan zijne vrienden medededeelt.

Ook ik zwierf lang door het land, - dus begon Prins Oepahâravarma zijn verhaal, - tot ik eindelijk in het rijk van Vidêha kwam. Eer ik de hoofdstad Mithilâ binnentrad, ging ik in een kluis, om er een oogenblik uit te rusten. Terwijl ik daar in de gaanderij mij nederzette, kwam eene oude non, die de dienst waarnam, mij het water tot de voetwassching aanbieden. Met moeite scheen zij bij mijn aanblik hare tranen te weêrhouden en weldra begon zij bitter te weenen.

- 'Wel moeder! - vroeg ik medelijdend, - wat deert u? Zeg mij, wat is de oorzaak van uw leed?'

- 'Ach! - antwoordde zij, - hebt gij, edele heer! nooit van den voormaligen Koning Prahâravarma gehoord, die eenmaal hier regeerde in Mithilâ? Hij was een groot vriend van Râdjahamsa, den Koning van Magadha; en beider vrouwen, Vasoematî en Priyamvadâ, waren eveneens door eene vriendschap verbonden, zoo innig als die van de echtgenooten van Bala en Çambara, de beide Asoeren. Eens nu was Priyamvadâ verlangend hare vriendin Vasoematî te gaan opzoeken, die zich verheugde in de geboorte van haar eerste kind, en met haar echtgenoot vertrok zij naar Poeshpapoera, de Bloemenstad.

Terzelfder tijd echter brak er een oorlog uit tusschen Râdjahamsa en den Vorst van Malava. In den strijd overwonnen, verdween spoorloos de Koning van Magadha, en Prahâravarma, zijn vriend, door den overwinnaar in 't leven gespaard, maakte zich gereed om naar zijn land terug te keeren, toen hij eensklaps van den Soehma-vorst, zijn zusterszoon, vernam, dat zijn rijk door Vikatavarma en de overige zonen van zijn ouderen broeder Samhâravarma was in bezit genomen. Spoedig trachtte hij zijne verspreide legerbenden weder bijeen te brengen; maar, in het woud verdwaald geraakt, werd hij door wilde boschbewoners van al het zijne beroofd.

Ik, die, in zijn gevolg, met de zorg voor een zijner kinderen was belast, vlugtte uit vrees voor de pijlen der wilden in het diepst van het bosch. Daar kwam plotseling een tijger op ons aan en sloeg mij neder met zijne klaauw. De knaap, dien ik aan de hand hield, zocht eene schuilplaats in de huid van een dooden stier, die niet ver van daar op den grond lag. Terstond wierp zich de tijger op het ligchaam van den stier en

sleepte het een eind wegs mede, maar op hetzelfde oogenblik trof hem een wèl gerigte pijl en wierp hem dood ter neder. De jonge Prins werd daarop door de wilden meêgenomen.

Ik zelve was spoedig bewusteloos geworden, en in dien toestand vond mij een herder, die mij uit medelijden opnam en verzorgde in zijne hut. Zoodra ik van mijne wonden was genezen, wenschte ik terug te keeren tot mijnen heer; maar zoo alleen en verlaten wist ik niet, hoe mij op weg te begeven, toen juist mijne dochter met een mij onbekenden jongen man in de streek kwam waar ik vertoefde. Onder vele tranen verhaalde zij mij, dat ook zij, toen het gevolg des Konings verstrooid was geraakt, den zoon des Vorsten, dien zij aan de hand hield, verloren had en ook deze in de handen der wilden was gevallen. Zij zelve was, gewond, door een der boschbewoners opgenomen en verpleegd; na hare herstelling echter had de wilde haar willen huwen, 't geen zij, uit afkeer van zijne lage geboorte, met eenigzins harde woorden geweigerd had. Die beleediging kon hij niet verdragen, en haar gelokt hebbend naar eene eenzame plek in het woud, wilde hij haar het hoofd afslaan, toen toevallig de jonge man, die nu met haar was, het opzet zag en den booswicht nedervelde. Daarna had zij haren redder gehuwd. Toen ik dezen vroeg wie hij was, verklaarde hij mede een dienaar van onzen Vorst, den Koning van Mithilâ, te zijn; onderweg was hij toevallig opgehouden en keerde nu tot onzen meester terug. Onder zijn geleide ondernamen wij den terugtogt, en te Mithilâ gekomen, moesten wij het oor des Konings en zijner gemalin Priyamvadâ bedroeven door het berigt van wat er met hunne kinderen was voorgevallen.

De Koning middelerwijl was, na te vergeefs den zonen zijns ouderen broeders hun onregt te hebben voorgehouden, met hen in oorlog geraakt, na langen en hevigen strijd door Vikatavarma en de zijnen overwonnen en, even als de Koningin, in de gevangenis geworpen. Ik voor mij, die, ofschoon op mijn ouden dag, geen einde aan mijn bestaan vermogt te maken, ik ving een zwervend leven aan, terwijl mijne dochter, die hare kostwinning had verloren, in dienst trad van de Vorstin Kalpasoêndarî, de vrouw van den overweldiger Vikatavarma.

Waren de zonen van onzen wettigen gebieder zonder rampspoed opgegroeid, zij zouden, heer! juist uwen leeftijd bereikt hebben. En zoo zij nog in leven waren, geen geweldenaars zouden de erfgenamen zijn van onzen Vorst!’

En op nieuw gehoor gevend aan hare droefheid, begon zij wederom bitter te weenen.

Toen ik het verhaal der goede zuster had aangehoord, wischte ook ik mij een traan uit het oog, doch zeide nu zachtkens tot haar:

- 'Indien dit alles zoo is, moeder! wees dan getroost! Herinnert gij u niet een zekeren Moeni met de opleiding van den Koningszoon belast te hebben? Welnu, diezelfde kluizenaar vond hem en voedde hem ook op. Verneem, om kort te gaan, een goed berigt: die Koningszoon ben ik! Op eene of andere wijze zal ik wel middel vinden om dien Vikatavarmah hier ten onder te brengen. Zijne jongere broeders zijn velen; de burgers zullen zich met hen verbinden, en mij in mijn waren stand kent hier geen der inwoners. Zelfs mijne ouders zouden mij niet meer kennen; hoe dan een ander? Met eenig overleg derhalve zal ik deze zaak wel tot een goed einde brengen.'

Herhaaldelijk en met aandoening kuste mij thans de oude vrouw op het voorhoofd, als ware zij mijne eigene moeder geweest, en zeide toen met bewogen stem:

- 'Moogt gij lang nog leven, mijn zoon! Inderdaad, mijn beste Prins! de Voorzienigheid[1] is ons heden gunstig. Reeds zie ik het rijk van Vidêha voor Prahâravarma herwonnen, nu gij hem den steun van uw sterken arm komt leenen om hem de zee van kommer over te doen steken, die helaas! zoo lang onoverkomelijk scheen. O! welk eene blijde boodschap zal ik nu aan de Koningin Priyamvadâ te brengen hebben!'

Dus vervuld van hare vreugde bragt zij mij het badwater, en na het gebruikt te hebben, legde ik mij voor den nacht in een hoek van den tempel op eene mat te rusten.

Terwijl ik daar nu lag, dacht ik bij zelven: - 'Zonder list valt hier niets uit te rigten. De vrouwen echter zijn de geboorteplaats der listen. En daarom wil ik deze naar den staat van zaken aan het Koninklijk hof vragen en met hare hulp een middel aanwenden om in het paleis te komen.'

Terwijl ik nog in zulke gepeinzen verdiept was, ging de nacht voorbij, als verdreven door het onstuimig snuiven der rossen van den uit den oceaan opgerezen zonnegod, en met zachten gloed scheen de dagvorst, als ware hij afgekoeld door zijn verblijf in den schoot der wateren. Dra stond ik op, verrigtte mijne morgendevotie en sprak toen tot mijne voedster:

- ‘Wel moeder! weet ge mij ook iets te vertellen omtrent het paleis, waar die ellendeling, Vikatavarma, troont?’

Naauw echter had ik mijne vraag voleind, of daar naderde ons eene jonge vrouw. En zoodra mijne voedster haar ontwaarde, begroette zij haar vol vreugde en riep in groote gemoedsbeweging uit:

- ‘Poeshparikâ, mijn dochter! zie hier den jongen Prins, dien ik zoo onmeêdogend in het bosch aan zijn lot overliet. Nu is hij tot ons teruggekeerd!’

Ook Poeshparikâ stortte tranen van vreugde op 't vernemen van dit nieuws en, nadat ze mij blijde omhelsd had en weder bedaard was, vroeg hare moeder haar narigt omtrent het hof.

- ‘Prins! - antwoordde zij, - de Koningin Kalpasoêndarî, de dochter van Kalindavarma, vorst van Kâmaroêpa, overtreft in schoonheid en lieftalligheid de Apsarasen zelve, en heeft haar echtgenoot geheel aan zich onderworpen. Hoewel hij, Vikatavarma, een uitgebreiden harem houdt, is zij toch zijne eenige gunstelinge’[(2)].

- ‘Welnu! - zeide ik, - ga dan tot de Koningin met geurige kransen, die ik u zal aanwijzen, en tracht, door haar te herinneren aan de slechte eigenschappen van haren gemaal, zooveel mogelijk haar afkeer op te wekken. Verhaal haar van Vasavadattâ en andere vrouwen, die zich in echtgenooten harer waardig mogten verheugen, ten einde haar daardoor spijt te doen gevoelen. Tracht de geheime minnarijen des Konings na te gaan, en vermeerder dan den toorn der Koningin door haar die over te vertellen. En gij, - dus vervolgde ik tot de voedster, - moet met onverdeelde oplettendheid de gangen der Vorstin nagaan en mij naauwkeurig mededeelen al wat er voorvalt in het paleis. Uwe dochter hier ga, zooals ik haar opgedragen heb[(3)], van nu af aan, om den goeden uitslag van onze onderneming te verzekeren, de Koningin Kalpasoêndarî als hare schaduw volgen.’

Beide deden daarop, gelijk ik haar gezegd had, en nadat eenige dagen waren voorbijgegaan, kwam mijne voedster bij mij en sprak:

- ‘Mijn zoon! Als eene slingerplant aan den nimba-boom, zoo heeft mijne dochter zich aan de Vorstin gehecht; ook heeft zij te weeg gebragt, dat deze zich nu gansch en al ongelukkig gevoelt. Wat valt er nu verder te doen?’

- ‘Ziehier, - antwoordde ik, - mijn portret, dat ik

zelf geschilderd heb. Breng haar dat. En als zij 't bezien heeft, zal zij u zeker vragen of er werkelijk zulk een man bestaat. Gij dan, vraag haar: - Nu ja, wat zou dat? - Het bescheid, dat zij u dan geeft, moet gij mij weêr overbrengen.'

Terstond ging zij naar het paleis, en vandaar teruggekeerd, bragt zij mij heimelijk berigt.

- 'Mijn zoon! - zeide zij, - toen ik uw portret aan de Koningin vertoond had, scheen zij zeer verbaasd en opgetogen.

- Wat treflijk beeld! - riep zij uit, - de god zelf met den boog van bloemen kan zoo schoon niet zijn. En ook de teekening zelve is verwonderlijk. Door wien kan zij gemaakt zijn? Ik weet hier niemand daartoe in staat.'

Glimlachend antwoordde ik, terwijl de Koningin het portret bleef bezien: - 'Inderdaad, Vorstin! met reden zegt gij, dat de Minnegod in schoonheid met dezen niet te vergelijken is. Wat zal ik nu echter zeggen? De aarde van oceaan tot oceaan is groot; en bij geval zou zoo schoon een man wel ergens kunnen bestaan. Maar indien dit nu zoo ware en een jongeling van edel geslacht ware er te vinden, die op dezen gelijkt en wiens geest, karakter en talenten met zijn goed uiterlijk overeenstemmen, wat zou er voor hem te winnen zijn?'

- 'Hoe! - riep zij uit, - dit mijn ligchaam, mijn hart, mijn leven, dat alles is weinig en van geene waarde voor hem. Hij zou er niets meê winnen. Zoo in dit nu geene misleiding is, bewijs mij dan de dienst dat mijne oogen zich eenmaal in zijn aanblik mogen verheugen!'[(4)].

- 'Welnu! - hernam ik, om haar in dit denkbeeld nog te versterken, - hij is een Koningszoon, die, zijn waren stand verbergend, hier rondreist. Terwijl gij, om het feest der lente te vieren, als de godin der liefde met uwe dienaressen u in het Koninklijk park bevondt, zag hij u toevallig en werd getroffen door de pijlen van Kâma. Hij vervoegde zich tot mij om mij uit te hooren, en ik, door uw beider, elkaâr zoo waardige schoonheid en zeldzame treflijke gaven tot ijver gewekt om u van dienst te zijn, heb geruimen tijd reeds met frissche, door hem geplukte bloemen en kransen en reukwerken u mijne opwachting gemaakt. De beeldtenis, welke ik u toonde, werd door hem zelf geschilderd en u gezonden ten blijke hoe innig uw beeld in zijn hart gegrift is. Wilt gij hem gehoor verleenen, niets zal een man van zijn geest-

kracht en moed onmogelijk zijn. Nog heden zou ik u de gelegenheid kunnen geven hem te zien; bepaal dus eene plaats van zamenkomst.'

De Koningin dacht een weinig na en zeide toen: - 'Moeder! ik wil u mijn wedervaren verhalen; voor u maak ik daarvan geen geheim. De Koning, mijn vader, was een trouw vriend van Vorst Prahâravarma, en mijn moeder de vriendin van Priyamvâda, zijn vrouw. Wederkeerig beloofden zij elkander, toen zij nog geen kinderen hadden, dat wanneer den een een zoon, den ander eene dochter mogt geboren worden, die beide met elkaâr huwen zouden. Daar nu Priyamvâda toch hare kinderen verloren had, schonk mijn vader mij ten huwelijk aan Vikatavarma, die om mijne hand aanzoek deed. Die Vikatavarma echter, tegenwoordig mijn gemaal, is een ruw en onbeschaafd mensch, oneerbiedig jegens oudere lieden, onbehagelijk van uiterlijk, ongeschikt om eene vrouw liefde in te boezemen, zonder smaak voor poëzie, tooneelspel en andere fraaije kunsten, overmoedig en grootsprakig, leugenachtig en omgang zoekend met allerlei lieden van lagen stand. Een dergelijk echtgenoot nu kon mij reeds weinig lief zijn, maar juist dezer dagen kwam er nog iets bij. Hij bevond zich namelijk in den tuin van het paleis met eene zijner danseressen, Ramayantikâ geheeten, eene slechte en loszinnige deerne, en zonder zelfs acht te slaan op de tegenwoordigheid mijner dienstmaagd Poeshparikâ, die zich daar in de nabijheid bevond, ging hij zijne minnares met bloemen bekransen van een boompje dat ik zelve had geplant en opgekweekt. Hoe kan ik nu langer nog achting toedragen aan een man die mij zoo beleedigt? Waarlijk, de vrees voor eene andere wereld is voor mij op den achtergrond getreden bij het gevoel van mijn tegenwoordig leed. Een ondragelijke dwang is het voor eene vrouw, wier hart door de pijlen van Anañga getroffen is, te moeten zamenzijn met een man die haar zoo hatelijk werd. Daarom verschaf nog heden mij een onderhoud met dezen jongeling in de hut van madhavi's in het park. Reeds het narigt alleen van zijne komst vervulde mij met vreugde. Al wat ik bezit, heb ik voor hem over, om hem de plaats te doen innemen, die hem toekomt[(5)]; en hem wil ik dienen en trouw zijn mijn leven lang.'

'Na dit goed bescheid keerde ik onmiddellijk tot u terug. Aan u, mijn prins! om verder te besluiten!'

Naauwkeurig liet ik mij nu door mijne voedster inlichten

omtrent de gesteldheid van het Koninklijk slot, de ligging en verdeeling van het park en de plaatsing der wachters[6]. Daarop kleedde ik mij in een donker gewaad met een stevigen gordel, nam een kort zwaard in de hand en eenig gereedschap, 't welk ik begreep noodig te kunnen hebben, en begaf mij toen, volgens de aanwijzingen mijner voedster, naar de met water gevulde walgracht van het vorstelijk slot. Daar, in de nabijheid van het vertrek mijner voedster, vond ik een bamboe, die vooraf door Poeshparikâ daar was nedergelegd. Door dien dwars te leggen, kwam ik over de gracht, en door hem regtstandig te zetten, op den muur[7]. Na boven te zijn gekomen, daalde ik langs een steenen trap, die omhoog naar een toren leidde, weder af naar den vlakken grond. Daar vond ik een laantje van bakoela's, sloeg toen langs eene laan van tjampaka's de rigting van het noorden in, terwijl ik in de verte het zacht klagend gezang van een paar tjakravâka's vernam. Steeds in dezelfde rigting voortgaande, had ik door digte rijen van patala's te dringen[8], en kwam eindelijk langs een zandpad, dat naar het Oosten leidde en van weêrszijden met tal van pindi's en chandira-struiken versierd was, in een park van mango-boomen.

Daar nu bevond zich te midden van eene opene ruimte, eene fraaije hut met slingerplanten en madhavi-struiken begroeid. In 't eerst scheen het mij moeilijk er in te komen, maar na het licht van mijn lantaren te hebben aangestoken, vond ik den ingang en trad aan de eene zijde naar binnen. Het inwendige der hut was aan de kanten gansch en al bedekt met fraaije bloemen en koeroenta-spruiten; en de ingang werd gevormd door de tot den grond afhangende takken van een açôka-boom. Ik ligtte het voorhangsel op en ontwaarde toen in het eigenlijke heiligdom een groot rustbed van bloemen, en daarnevens allerlei bedwelmende reukwerken[9], eenige gevouwen lotusbladen, een ivoren waaijer en een gouden vaas met frisch en welriekend water gevuld. Een oogenblik vleide ik mij neder op het rustbed en terwijl een aangename geur tot mij scheen te komen, vernam ik het geluid van zachte voetstappen. Terstond rees ik op, begaf mij buiten de hut, ging achter den stam van den rooden açokaboom schuilen en wachtte toen wat er komen zou.

Daar naderde met langzame, weifelende schreden en in heftige gemoedsbeweging de beeldschoone vrouw, en mij niet

ziende, riep zij klagend uit met eene stem liefelijk als die van den flamingo:

- ‘Geen twijfel meer! Ik ben bedrogen! Met mijn leven is het gedaan. Helaas, mijn hart, na het verbodene begeerd te hebben[10], wat klaagt gij, nu het niet te erlangen is? Maar gij, o Pantjabâna! wat misdrijf heb ik jegens u gepleegd, dat uw vuur mij brandt en mij toch niet tot asch verteert?’

Op dit oogenblik trad ik, na het schijnsel der lamp nog wat aangewakkerd te hebben, te voorschijn en sprak:

- ‘Hebt gij dan, o schoone! den god niet beleedigd, die in 't harte aller menschen geboren wordt? De godin der liefde, zijn lust en zijn leven, beschaamt gij door uwe schoonheid, zijn boog door uwe wenkbraauwen, zijn boogpees van bijenzwermen door uwe donkere, glanzige lokken, zijne pijlen door de blikken uwer oogen, zijn saffraankleurig gewaad door de fijne lip die uwe tanden dekt, zijn besten vriend, den westenwind, door den geur van uw ademtogt, den nachtegaal[11] door de liefelijkheid uwer stem, zijne bloemenwimpels door uwe slanke armen[12], de wielen van zijn strijdwagen door de ronding uwer heup, de slanke zuilen van zijn tempel door het bevallige van uw been, en den knop van zijn zonnebloem door de schoonheid van uw voet. Daarom is het dat Kâma in dit oogenblik u kwelt. Maar meer nog dan u straft zijn misnoegen mij, die onschuldig ben. En daarom wees mij gunstig, o schoone! en genees mij door uwe levenwekkende blikken van Anañga's giftige slangenbeet!’

Zoo sprekend sloot ik de schoone vrouw met hare groote, vriendelijke oogen in mijne armen en genoot in hare omhelzing het loon der min. Lang bleven wij kozend en vertrouwelijk te zamen, alsof wij elkander reeds lang gekend hadden, tot eindelijk het oogenblik van scheiden gekomen was. Droef te moede en diep zuchtend wilde ik in eene laatste omarming van haar afscheid nemen, toen zij met tranen in de oogen mij verklaarde:

- ‘Indien gij, mijn heer en gebieder, mij thans verlaat, acht dan mijn leven ook verbeurd. Neem mij met u, of voor altijd is zij verloren, die uwe dienares wil zijn!’

- Mijne liefste! - antwoordde ik, terwijl zij smeekend hare gevouwen handen omhoog hief, - welk man van eer zou zich niet verheugen in de vrouw, die hem mint? Maar indien uw voornemen u ernst is, volg dan zonder bedenken

mijn raad. Ga tot den Koning, vertoon hem mijn portret, en vraag hem: ‘Is dit niet de beeldtenis van een schoon man?’ - ‘Voorzeker! - zal hij u antwoorden, - dat is het.’ - Zeg hem dan verder:

- ‘Welnu! er is hier eene geestelijke zuster, die voorheen mijne voedster was en thans omzwerft door het land. Deze beeldtenis, door haar geschilderd, toonde zij mij en zeide: - Daar is een zeker tooverformulier, waardoor gij dezen vorm zult kunnen aannemen. Ga alléén des nachts naar eene zeer eenzame plaats waar door de priesters een offervuur zal zijn gereed gemaakt. Werp een honderdtal sandelkorrels op het vuur en een honderd aloëkorrels en een handvol kamfer; offer voorts uwe rijkste kleederen en gij zult de gedaante erlangen van dit beeld. Luid dan eene klok, en den klank vernemend zal uw gemaal tot u komen, en wanneer hij u dan al zijne geheimen openbaart en u met gesloten oogen omhelst, zal hij evenzoo worden als die schoone jongeling, terwijl gij uwe eigene gedaante hernemen zult. Indien nu de Koning, uw echtgenoot, zich deze gestalte wenschen mogt, van het middel kunt gij zeker zijn.’

- ‘En wanneer dus, - zoo gaat gij voort tot Vikatavarma te spreken, - die vorm u behaagt, raadpleeg dan met uwe vrienden en ministers en uwe jongere broeders en de overige burgers over de zaak, en wordt ze door hen goedgekeurd, dan brengen wij ze te zamen ten uitvoer.’

Ongetwijfeld zal hij wel naar u luisteren. Zorg dan verder dat tegen den avond hier op den viersprong bij de hut een offervuur worde ontstoken en naar het rituaal van den Atharva-Vêda een dier worde geslagt. Terwijl de rook van het offer begint te minderen, zal ik hier zijn en wachten. Bij het vallen van den nacht eindelijk fluistert gij dan al schertsend Vikatavarma toe: - ‘Gij ondeugd en onstandvastig minnaar! als gij eenmaal door mijne gunst de schoonheid hebt verkregen waarmeê gij de oogen der wereld kunt verblijden, zult gij ze dan niet misbruiken om mijne medeminnaressen te behagen? Neen! ik wil den daemon niet oproepen van mijn eigen verderf!’

‘Wat hij daarop antwoordt, zult gij, alléén herwaarts komend, mij melden, en ik zal dan weten wat verder te doen. Laat inmiddels de sporen mijner voetstappen in het park voorzigtig uitwisschen door Poeshparikâ.’

Mijn woord aannemend als eene wet, begaf zich Kalpasoêndarî langzaam terug naar het paleis en ik verliet het park op dezelfde wijze als ik er gekomen was.

's Anderen daags legde de Koningin mijn voorschrift ten uitvoer, en Vikatavarma, de gek, volgde haren raad. Weldra liep er nu door de stad een gerucht, dat de burgers verbaasd deed staan. - ‘Vorst Vikatavarma, - zoo heette het, - zal door middel van eene tooverspreuk eene nieuwe en schoone gedaante erlangen. De gelukkige uitslag schijnt verzekerd, en van bedrog kan geen sprake zijn, daar toch de kuur in 's Konings eigen park en door zijne eigene vrouw, de Koningin, zal worden volbragt. Trouwens, de zaak is hem ook aangeraden door zijne ministers, wijs als Brihaspati. Gelukt de proef, dan zullen wij een wonder zien; maar onbegrijpelijk, 't is waar, is soms de kracht eener tooverspreuk!’

Terwijl nu de burgerij zich met deze en dergelijke gesprekken bezig hield en de verwachting algemeen gespannen was, naderde de dag der donkere maan, en niet lang nadat de avond was gevallen, verspreidde de digte duisternis zich alom. Toen steeg er van de zijde van de hut in het park een vuurvlam op, rood als Çiva's keel, en vermengd met zwarten rook en met den geur van het offer, naar voorschrift uit melk, room, boter, mosterd, sesamum en het vleesch, bloed en merg van het offerdier bestaande, en, den wind volgend, trok de rookdamp voort van plaats tot plaats.

Zoodra het minderen van den rook aanduidde dat het offer volbragt was, begaf ik mij naar het park, en niet lang of daar verscheen ook mijne beminde Kalpasoêndarî.

- ‘Liefste! - zeide zij glimlagchend, na mij omhelsd te hebben, - wat gij mij gezegd hebt, is ten uitvoer gebragt, en het dier is behoorlijk in den val geloopen. Naar uwe aanwijzing heb ik, om hem te verlokken, nog gezegd: - “Ondeugd, ik geef u die schoonheid niet, waarnaar gij zoo verlangt, want als gij ze eenmaal hebt, zoudt gij in staat zijn om zelfs Apsarasen het hoofd op hol te brengen, hoeveel te eer dan niet andere vrouwen! Een deugniet zoo als gij, gaat uit aangeboren wuftheid nu eens hier dan weêr daar fladderen.” Nu wierp hij zich aan mijne voeten, terwijl hij uitriep: - “O, mijne schoonste! vergeef mij mijne vroegere misdrijven! Ik beloof u, ik zal nimmer meer aan eene

andere vrouw denken, dan alleen aan u. Maar haast u thans het begonnen werk te volbrengen!" - En nu ben ik herwaarts gekomen in dit bruiloftsgewaad tot de viering van ons huwelijk. Eerst gaf Anañga mij aan u, het vuur der liefde alleen tot getuige nemend, thans schenkt mij mijn eigen hart, terwijl dit heilig offervuur onze getuige is!'

En zich opheffend op de teenen en hare fijne handen zamenvouwend, sloeg zij hare liaangelijke armen om mijn hals, en met teeder geweld mijn hoofd naar zich toe buigend, terwijl zij haar eigen lotusgelaat naar mij ophief, zag zij mij aan met hare groote glinsterende oogen en kuste mij herhaaldelijk.

- 'Thans, - zeide ik, - moet gij u verbergen daar in dat boschje van koeroenta's. Wacht daar, en ik zal inmiddels volbrengen wat gedaan moet worden.'

Haar daarop verlatend, begaf ik mij naar de plaats waar het offervuur ontstoken was, en luidde de klok, die daar aan een tak was opgehangen. Als een bode van den god des doods riep die klank hem, dien het gold. Inmiddels begon ik sandel, aloë en andere kruiden op het vuur te werpen.

Al spoedig zag ik Vikatavarma naderen, en toen hij mij daar aanschouwde, stond hij een oogenblik verbaasd, en twijfel scheen zich meester te maken van zijn gemoed.

- 'Spreek nu de waarheid, - zeide ik, - en neem dit heilig vuur tot getuige! Beloof mij plegtig dat gij nimmermeer mijne medeminnaressen zult opzoeken, en dan zal ik u bekleeden met deze mijne gestalte!'

- 'Buiten twijfel, - dacht hij, - dat is de Koningin! Daar valt niet te denken aan bedrog.' - In zijn vertrouwen dus gesterkt, begon hij een eed af te leggen, zoo als ik verlangd had.

- 'Doch waartoe zoudt gij zweren?[13] - vroeg ik glimlagchend, - welke vrouw zou mij te schande maken? Wat de Apsarasen betreft, gij moogt veilig haar minnaar zijn, als gij ze maar eerst vinden kunt. Maar verhaal mij nu, wat geheime plannen gij voor de toekomst hebt beraamd, en als ge mij dat trouw verteld hebt, dan zal ik deze gedaante afleggen en ze op u overdragen.'

- 'Welaan! - zoo begon hij, - daar is dan vooreerst de Vorst Prahâravarma, mijns vaders jongere broeder, dien ik hier gevangen houd. Met mijne raadslieden heb ik afgesproken hem

te doen omkomen door vergif en dan het gerucht te verspreiden dat hij aan indigestie gestorven is. Voorts ga ik een leger op de been brengen en daarvan het bevel geven aan mijn jongeren broeder Viçalavarma, om een aanval tegen het rijk der Poendra's te beproeven. Vervolgens hebben Pântjâlika, het lid van de Vroedschap, en de groothandelaar Paritrâta in 't geheim plannen met mij beraamd om een vreemden koopman, Khanati geheeten, tegen zeer lagen prijs een diamant af te dwingen, die misschien de halve wereld waard is. Eindelijk wordt zeker districtshoofd, mijn vertrouweling, door mij in 't werk gesteld, om tegen een rijken landbezitter, die verwaand en kwaadsprekend is, een volksoploop aan te stoken(14), ten einde hem te doen dooden. Ziedaar in weinige woorden, wat ik spoedig voornemens ben heimelijk ten uitvoer te leggen.'

- 'Maar kort is uw leven, - riep ik uit, nadat ik hem had aangehoord, - ga den weg, dien uwe misdaden u bereid hebben!'

En, mijn sabel trekkend, kloofde ik hem het hoofd, en wierp toen het lijk op het vuur, dat ik met versche boter aanwakkerde. Spoedig was hij tot asch verteerd.

Daarop naderde ik mijne natuurlijk hevig verschrikte geliefde, stelde haar gerust, en hare hand vattend, ging ik met haar naar het paleis. Terstond riep ik daar met haar goedvinden den ganschen hofstoet bijeen, groette de verbaasde vrouwen, en na mij eene wijl in den kring onderhouden te hebben, begaf ik mij met de Koningin naar hare binnenvertrekken en bragt daar het verdere gedeelte van den nacht met haar door. Tevens vernam ik van haar al wat mij noodig was te weten omtrent den aard en het karakter van het hof.

Den volgenden morgen na het bad en de ochtenddienst riep ik de ministers bijeen en zeide tot hen:

- 'Arya's!(15) Met mijne gedaante is ook mijn inborst veranderd. De Vorst, dien ik door vergif wilde ombrengen, geldt mij thans als een vader; en als zoodanig hem eerend mag ik hem niet dooden, want grootere zonde dan vadermoord is er niet(16). Daarom worde hij bevrijd uit zijne gevangenschap en hersteld in het bezit van zijn rijk.'

Voorts tot Viçalavarma, den jongeren broeder van Vikatavarma mij wendend, zeide ik: - 'Mijn zoon! de Poendra's zijn tegenwoordig slecht van levensmiddelen voorzien; door gebrek tot het uiterste gedreven, zullen zij ons, die wèl voor-

zien zijn, alligt komen aanvallen. Komen zij dan met een leger of gaan zij het land afloopen, dan zult gij met ons leger bij de hand zijn om hen te bestrijden; thans is de gelegenheid voor eene onderneming tegen hen ongeschikt.'

Vervolgens ontbood ik de stadsburgers, die met den vreemden koopman onderhandelen zouden, en gebood hun, ter voldoening aan het regt, den diamant tegen redelijken prijs van hem te koopen, daar ik eene zaak van groote waarde niet tegen een te geringen wilde aannemen.

En eindelijk liet ik ook het districtshoofd bij mij komen, en zeide:

- 'Die rijke landbezitter, wiens verderf ik besloten had, is een vriend van Koning Prahâravarma; en nu deze in het rijk hersteld wordt, zou het niet aangaan zijn vriend te dooden. Hem worde dus geenerlei beleediging aangedaan!'

Aan deze en dergelijke verklaringen herkenden mij terstond al de ministers en burgers. - 'Hij is het, dat is onze Koning!' - riepen zij blijde uit en begroetten mij en de Koningin met luid gejuich en feestgezang. Daarop togen zij naar de gevangenis, bevrijdden mijne beide ouders en herstelden hen in het rijk. Heimelijk ging toen ook mijne voedster tot hen en verhaalde hun hoe dit alles door mij was tot stand gebragt. Overmand van vreugde ontvingen zij mij, en nadat ik eerbiedig aan hunne voeten had mogen nederknielen, werd ik naar den wensch mijns vaders met de waardigheid van Mederegent bekleed. Zoo viel dan ten laatste een geluk ons weder ten deel, dat na zoo lange scheiding en na zoo vele wederwaardigheden ons moeilijk te heroveren scheen.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Eindnoten:

(1) In den gedrukten tekst leest men: 'Prasanno'dya bhagavânnidhih.' Naar alle waarschijnlijkheid echter heeft in de handschriften in plaats van het laatste woord gestaan: 'bhagavânvidhih'.

(2) Wilson, die met zijne aanteekeningen ons nu en dan wel eens van den wal in de sloot helpt, beweert, dat in de voorlaatste zinsnede 'patimabhibhoêya' beteekenen zou: 'despising or disregarding (her lord)'. Poeshparikâ wil echter zeggen, dat Kalpasoêndarî 'haar man onder den duim heeft.' En in den laatsten zin teekent Wilson bij 'tadêkavallabhah' aan: 'he is her only lord.' 't Is evenwel juist omgekeerd: 'zij is zijne eenige favorite', of meer letterlijk nog, 'hij (is) haar tot eenige favorite hebbend' ('tadêkavallabhah sa' voor: 'sâ êkavallabhâ tasya').

(3) De woorden 'madoektâ poenariyam' zijn in den gedrukten tekst zeker ten onregte door leesteekens gescheiden van de voorgaande en volgende. De zin wordt daardoor natuurlijk gansch anders en zeker min juist.

(4) 'Hij zou er - verheugen'. Bij Wilson: 'Na kintjillapsyatê na tjêdayam vipralambhah syât. Tasyâ amoeshya', enz. In de Calcutta-uitgave: - 'Na kintjillapsyatê. Na tjêdayam vipralambhastasyâmoeshya,' enz. De laatste lezing geeft redelijken zin en is ook in de vertaling gevolgd.

(5) Door deze uitdrukking schijnt Kalpasoêndarî een vermoeden te kennen te geven, dat Oepahâravarma zijn rang en stand nog te veroveren heeft, en een voorgevoel tevens dat dit hem gelukken zal. Dergelijke manier om met een enkel woord iets toekomstigs aan te duiden, is aan de Indische compositie niet vreemd. Bij ons zou het tegen de eischen der kunst zijn.

(6) Een vijf-en-twintigtal regels van den gedrukten tekst is hier in de vertaling niet opgenomen. Dat stuk is, nagenoeg buiten allen twijfel, geïnterpoleerd, en 't schijnt ons ook niet eens der moeite waard, het in eene aanteekening nog op te nemen. Eerst wordt er verteld, dat het nacht werd, en in plaats van nu, volgens afspraak, naar zijn rendez-vous te gaan, begint Oepahâravarma op eene bij de helden van onzen schrijver al zeer ongewone manier te moraliseren over zijne alligt misdadige voornemens omtrent de vrouw van een ander. In een droom verschijnt hem echter Çiva en vertelt hem een mythologisch verhaaltje om hem gerust te stellen omtrent het regtmatige zijner plannen. Eindelijk wordt het weêr dag, daarna weêr nacht; en nu gaat de Prins

eindelijk uit op zijne expeditie. Reeds bij de eerste bewerking scheen mij dit gansche stuk een zeer onhandig invoegsel van later tijd. Kern is dit geheel met mij eens, doch schrijft mij, dat naar zijn oordeel de interpolatie enkele regels vroeger begint dan ik eerst meende, namelijk na de woorden: ‘pramadavanapradêçâna-pivibhâgenâvagamya’, om dan te eindigen vóór de woorden: ‘prâsaratjtja timiramayah’. Maar dan zijn er toch na de eerstgenoemde en vóór de laatste enkele andere uitgevallen, welligt aanduidend, dat het inmiddels avond was geworden, of zoo iets. Wat daarvan zij, verwonderlijk mag het heeten, dat Wilson in 't geheel niets van de onechtheid der bedoelde plaats schijnt vermoed te hebben.

(7) Hier zou in plaats van: ‘tatjtjhâyitayâ parikhâyâm’, gelezen dienen te worden: ‘tayâ çayitayâ parikhâm’. Zoo ook in de Calcutta-editie, maar met weglating van ‘tayâ’, 't geen niet kan.

(8) Enkele woorden, nader de patala's omschrijvend, zijn hier onvertaald gebleven, daar ze, althans zooals zij door Wilson in den tekst zijn opgenomen, in 't geheel geen zin geven, terwijl ook de overige lezingen der verschillende handschriften duister en voor 't minst twijfelachtig zijn.

(9) Eigenlijk staat er: ‘ingrediënten en apparaat, wat bij het minnespel behoort.’

(10) Hier zijn verschillende lezingen; de zin schijnt echter eenvoudig te zijn, zooals die in de vertaling is aangegeven. Wilson's aanteekening: ‘having entered upon, or engaged eagerly in, what was impracticable as if it was practicable’, maakt de zaak weêr niet duidelijker.

(11) Eigenlijk Kôkila, een zangvogel, die in 't bijzonder in Indië te huis behoort, maar in de poëzie gemeenlijk de rol van onzen nachtegaal vervult.

(12) Een paar vergelijkingen zijn hier in de vertaling weggelaten, deels omdat ze, ook vertaald, zonder breede omschrijving nog moeilijk verstaanbaar zijn, deels ook omdat ze uitdrukkingen bevatten, die voor ons oor alligt min kiesch zouden klinken. De liefdesverklaring van onzen Prins is trouwens, ook zonder die verdere vergelijkingen, al opgevuld en gemaniëreerd genoeg.

(13) Kim vâ çapathê na. Lees: ‘Kim vâ çapathêna.’

(14) De tekst schijnt foutief, blijkens de door Wilson aangehaalde woorden van den scholiast.

(15) ‘Mijne heeren.’ In 't Fransch zou men zeggen: ‘Seigneurs!’

(16) Na den dood des vaders wordt de oom ‘vader’ betiteld.

Juvenalis.

Les moralistes sous l'empire Romain, par C. Martha. Deuxième édition. Paris, 1866.

Weinig schrijvers uit de klassieke oudheid zijn in den laatsten tijd zoozeer aan de vuurproef der kritiek blootgesteld geweest als Juvenalis, en wellicht is er geen enkele, over wien het oordeel daardoor meer is gewijzigd. Wanneer wij de beschouwingen lezen, in vroeger tijd over hem geleverd en daarmede het oordeel vergelijken, dat tegenwoordig over hem wordt uitgesproken, dan kost het moeite om te gelooven, dat zoo uiteenloopende meeningen een en denzelfden auteur gelden. Zoo lang men bij de studie der klassieke letteren nog voortging met bewonderen op gezag van anderen, zonder te onderzoeken of en in hoever er voor bewondering gronden waren, was het oordeel over den dichter eene doorgaande loftuiting. Men vereenigde zich geheel met de denkbeelden, die in het begin der 17^{e} eeuw waren verkondigd door den Franschen geleerde Nicolas Rigault in zijne sierlijke verhandeling, gericht aan den beroemden Thuanus. Juvenalis wordt daarin voorgesteld als de gestrenge tuchtmeester, die de geeselslagen zijner satire uitdeelt zonder iemand te ontzien, als de onverschrokken kampioen voor deugd die alleen stond onder diep gezonken tijdgenooten.

Die ingenomenheid met den dichter veranderde in vurige vereering, toen in 1770 Jean Dusaulx zijn lijvig ‘Discours sur les satiriques Latins’ te gelijk met eene vertaling van Juvenalis het licht had doen zien. Buitengewoon groot was de opgang, dien dit werk maakte. Het is talrijke malen herdrukt en bezorgde den schrijver een zetel in de Académie des Inscriptions. De reden van die ingenomenheid moet vooral in de politieke hartstochten gezocht worden, die in die dagen de gemoederen van het Fransche volk in beweging brachten. Dusaulx, een republi-

kein in zijn hart, later achtereenvolgens lid der Assemblée législative en van de nationale conventie, had Juvenalis hartstochtelijk lief, omdat hij in hem zag den onvermoeiden, heftigen bestrijder van de dwingelandij, den voorvechter voor die vrijheden des volks, ter wier verdediging hij zelf zich geroepen achtte, en hij weet bijna geen woorden genoeg te vinden, om zijn lof te verkondigen. *Vestra res agitur* was het motto der door hem bezorgde vertalingen, die tijdens de Republiek achtereenvolgens aan het Fransche volk werden ten beste gegeven, en ijverig heeft dat volk vooral die satiren gelezen en geëxploiteerd, welke gemeenplaatsen bevatten tegen de vorsten en den adel. In de beschouwingen van Dusaulx was evenwel geen plaats voor een kalm, onbevangen oordeel. Hij was een te overdreven bewonderaar om zich niet aan eenzijdigheid schuldig te maken.

De reactie op zijne denkbeelden bleef dan ook niet uit. Dit bleek toen in 1834 de onlangs tot de waardigheid van Senateur verheven Nisard zijn werk uitgaf, getiteld: ‘Etudes de moeurs et de critique sur les poètes Romains de la décadence’. In boeienden, gloeienden stijl tracht de geniale schrijver aan te toonen, dat die zoo bewonderde satiren, wel verre van de ontboezemingen te wezen van een met edele verontwaardiging vervuld gemoed, enkel de vruchten zijn van de gehuichelde aandoeningen en het valsch vernuft van een rhetor; dat de dichter geenszins de strenge tuchtmeester is geweest, waarvoor men hem steeds heeft gehouden; dat hij integendeel in leven en geschriften in meer dan één opzicht getransigeerd heeft met de zeden en gewoonten van den bedorven tijd, waarin hij leefde.

Nu hadden wel is waar geleerden van vroegeren tijd herhaaldelijk pogingen aangewend om den lof, die Juvenalis dikwijls maar al te kwistig werd toegedeeld, eenigermate te temperen door op het rhetorische waas te wijzen, dat over zijne werken lag uitgespreid, maar een vonnis zoo hard als dat van Nisard was nog nooit uitgesproken. Jammer maar, dat zijn belangwekkend betoog aan hetzelfde euvel mank gaat, als de verhandeling van Dusaulx. Naar het schijnt heeft het bestudeeren van Juvenalis op beiden den noodlottigen invloed uitgeoefend, dat eene hartstochtelijke beschouwing, in opgewonden taal geuit, de plaats heeft ingenomen van onbevangen onderzoek en kalm betoog.

Intusschen baarde Nisards werk bij des dichters bewonderaars

groot opzien en gaf inzonderheid aan de Duitsche philologen niet weinig aanstoot en ergernis. Maar meestal vergenoegden zij zich met medelijdend de schouders op te halen, of een lijdelijk protest aan te teekenen; niemand scheen den moed te hebben of het der moeite waard te achten om den Franschen geleerde ernstig te weerleggen. De Duitsche geleerden hadden evenwel niet stil gezeten. Met een stalen ijver, eene onmiskenbare scherpzinnigheid en vol van de hun aangeboren zucht om zich bij voorkeur te verdiepen in duistere en netelige vraagstukken, wijdden zij hunne aandacht aan het onderzoeken eener menigte bijzonderheden, die in een ander opzicht tot eene juistere waardeering van Juvenalis en zijne werken konden strekken. Ook hun arbeid heeft er veel toe bijgedragen om het traditioneele oordeel over den dichter te wijzigen. Eerst hield de biographie van Juvenalis hen inzonderheid bezig, daarna werd een heftige pennestrijd gevoerd over de nog altijd onbesliste vraag, welk handschrift bij het bestudeeren van den tekst als grondslag moest worden aangenomen, en eindelijk heeft de Kielsche hoogleeraar O. Ribbeck, wien, naar het schijnt, de lauweren die onze Peerlkamp door zijne uitgave van Virgilius behaald had, geen rust lieten, er zich op toegelegd om de satiren een radicaal zuiveringsproces te doen ondergaan. Met het snoeimes zijner kritiek heeft hij wel hier en daar een dooden tak doen verdwijnen, die het geheel ontsierde, maar ook menige krachtige loot is door zijn hand gevallen, zoodat hij de zelfvoldoening kan smaken, dat hij des dichters werk van een weligen, schilderachtigen boom in een stijven, wanstaltigen staak heeft herschapen. Geen wonder, dat in den allerlaatsten tijd zijne landgenooten van verschillende zijden luide hun stem verheffen, om protest aan te teekenen tegen de resultaten van zijnen arbeid.

Maar hoe hoogst verdienstelijk in vele opzichten de bemoeiingen der Duitschers ook mogen zijn, hoeveel vruchten hunne nasporingen ook hebben afgeworpen voor eene grondige studie van Juvenalis, de beweringen van Nisard bleven onaangetast, totdat weder een Fransch geleerde zich beijverde, om, door het openen van een nieuw gezichtspunt, diens beschouwingen zoo al niet te weerleggen, dan toch aanmerkelijk in waarde te doen dalen. In het jaar 1865 namelijk, heeft de Heer C. Martha, buitengewoon hoogleeraar aan de Parijsche Universiteit, het werk uitgegeven, waarvan ik den titel aan het hoofd van mijn

opstel heb vermeld. De Fransche Academie heeft het de eer der bekrooning waardig gekeurd en bij het beschaafd publiek heeft het een zoo gunstig onthaal gevonden, dat het reeds in het volgend jaar eene tweede uitgave beleven mocht. In de flink geschreven verhandeling over Juvenalis, die men onder meer andere in dit werk aantreft, doet de geleerde schrijver uitkomen, dat de dichter wel is waar alle eigenschappen bezat van een rhetor, die Nisard bij hem heeft opgemerkt, maar dat zijne werken juist aan die omstandigheid de groote waarde ontleenen, die ze voor ons bezitten.

Ik wensch, naar aanleiding van het werk van den Heer Martha, het een en ander aangaande Juvenalis in het midden te brengen, omdat zijne gedichten bij ons, naar ik meen, te weinig gekend en daardoor dikwijls minder juist beoordeeld worden. In den loop van mijn opstel zal dan blijken, of en in hoever ik mij met de bewering van den geleerden Franschman kan vereenigen.

Het leven en de lotgevallen van Juvenalis hebben meermalen het onderwerp uitgemaakt van tamelijk uitvoerige verhandelingen, maar onder deze zal men niet licht twee kunnen vinden van gelijken inhoud. De reden daarvan is niet ver te zoeken. Wij bezitten, behalve eenige korte mededeelingen van scholiasten, niet minder dan zeven biographieën van den dichter, die in oude handschriften zijn opgeteekend. In deze heerscht wel is waar eenige overeenstemming in de hoofdzaak, maar ook een zeldzaam verschil in de bijzonderheden. Zoo viel - om maar iets te noemen - volgens den eenen biograaf, zijn bloeitijd onder Nero, volgens den anderen onder Domitianus. Nu eens lezen wij, dat hij te Aquinum was geboren, dan weder dat hij een Galliër was. Allen verzekeren ons, dat hij uit Rome werd verwijderd; maar hier wordt Egypte, elders Schotland als zijn ballingsoord vermeld. Omdat het nu onmogelijk is, die verschillende bijzonderheden met elkander in overeenstemming te brengen, hebben de biografen van den nieuweren tijd nu eens dit, dan weder dat bericht als grondslag hunner beschouwingen aangenomen.

De Heer Martha volgt blindelings de biographie, die men geheel ten onrechte aan Suetonius toeschrijft. Ik zal zijn voorbeeld niet volgen, omdat ik geloof, dat deze, evenmin als de

overige zes, eene onwraakbare getuigenis bevat aangaande Juvenalis' leven. Ten einde deze meening toe te lichten, wil ik trachten kortelijk aan te toonen, hoe die uiteenloopende berichten vermoedelijk in de wereld zijn gekomen.

Naar het schijnt, bestond er in de late oudheid eene korte levensbeschrijving van den dichter, waarin ongeveer verhaald werd, dat hij de zoon of de pleegzoon was van een rijken geëmancipeerden slaaf; dat hij, na zich gedurende de eerste helft van zijn leven met rhetorische declamaties te hebben bezig gehouden, onder de regeering van Domitianus eens een puntdicht had gemaakt op Paris, een acteur, die in blakende gunst stond bij den keizer, hetwelk hij evenwel vooreerst zorgvuldig had verborgen gehouden; dat hij, toen hij zich sedert dien tijd op de satirische poëzie had toegelegd en een en andermaal proeven zijner dichtkunst in het openbaar had voorgedragen, door den bijval, dien hij inoogstte, verleid was, om de verzen op Paris in zijne satiren in te lasschen; dat dit aan het hof zoo euvel werd opgenomen, dat men het noodig achtte den dichter eene kleine tuchtiging toe te dienen. In hoever dit verhaal op waarheid gegrond is, kunnen wij niet nagaan. Maar zooveel is zeker, dat het, misschien reeds in de oudheid, als volkomen waar beschouwd en op verschillende tijden door geleerden is om- en bijgewerkt.

Met geleerden bedoel ik hier lieden van dat slag, zooals Juvenalis ze geschetst heeft, lieden, die het voor schande hielden om op iets het antwoord schuldig te blijven, ‘die wisten te zeggen, wie de zoogmoeder van Anchises, wie de stiefmoeder van Anchemolus was, hoe oud Acestes was geworden en hoeveel kruiken Sicilischen wijn hij aan de Trojanen had geschonken’[1], die onderzochten, ‘hoe Achilles geheeten had, toen hij, als meisje vermomd, onder de dochters van Lycomedes op Scyrus vertoefde, en welke melodie de Sirenen gewoonlijk zongen’[2]. De geleerdheid, die hare krachten aan het oplossen van dergelijke vraagstukken wijdde, was oorspronkelijk een bastaardproduct van de wijsheid der Alexandrijnen. In Rome heeft zij zich krachtig ontwikkeld in de laatste tijden van het keizerrijk; maar nergens heeft zij weliger gebloeid dan in de kloosters, gedurende de middeleeuwen. Hare beoefenaars nu

1 Juv. VII, 234 sqq.
2 Suetonius, Tib. 70.

vonden in het magere levensbericht van Juvenalis meer dan ééne aanleiding om hun vernuft te scherpen.

In de eerste plaats moest uitgemaakt worden, wat landsman de dichter geweest was. Niets, meenden zij, was gemakkelijker dan dit. In de derde satire toch wordt een vriend sprekende ingevoerd, die den dichter verzoekt zijner te gedenken, telkens wanneer hij zich uit Rome naar *zijn* Aquinum begeeft[1]. Kon men duidelijker bewijs verlangen? Juvenalis was geboren te Aquinum, dit was boven allen twijfel verheven. Maar ongelukkigerwijze verzuimde men Persius[2] eens even in te zien, die de zee aan de Ligurische kust, waar hij zich dikwijls ophield, ook *zijn* zee noemt en dacht niet aan de mogelijkheid, dat Juvenalis evenzoo alleen daarom Aquinum *zijn* Aquinum kon genoemd hebben, omdat hij er wellicht een villa bezat. Dat nu een kloosterling, die *Aquinum* voor *Arpinum* aanzag, Juvenalis voor een landgenoot van Cicero heeft uitgegeven, is licht te begrijpen. Maar hoe kwam het verhaal in de wereld, dat de dichter een Galliër was[3]? Ook dit is niet moeielijk na te gaan. De een of andere afschrijver verbeeldde zich te lezen, dat Juvenalis niet was een Aquinaat, *Aquinas*, maar een Aquitaniër, *Aquitanus*, en Aquitanië, dat wist hij, was een Gallische provincie.

Toen dan nu behoorlijk was toegelicht waar de dichter geboren was, moest noodzakelijk opgehelderd worden, van welken aard toch wel de tuchtiging geweest was, die hij ontvangen had voor zijne verzen op Paris. Uit de vijftiende satire, waarin het bijgeloof der Egyptenaren gehekeld wordt, maakte men de gevolgtrekking, dat hij in Egypte geweest was, want hij zegt, dat hij met eigen oogen gezien had hetgeen hij daarin beschrijft[4]. Dat nu zoo niet die geheele satire[5], dan toch stellig de passage, waaruit die eigen aanschouwing moet blijken, onmogelijk door Juvenalis kon geschreven zijn, dat zag men niet en men kon het niet zien. Zoo verheugd was men over de stellige wetenschap, dat de dichter in Egypte geweest was. Het verdere was spoedig gevonden. Uit de zevende satire (vs. 92) bleek, dat Paris somtijds aan dichters een militair commando gaf. Zoo iets was zeker ook Juvenalis te beurt

1 Sat. III, 319.
2 Sat. VI, 7.
3 Schol. Pith. I, 1.
4 Zie vs. 45: ‘quantum ipse notavi.’
5 Zie Kempf, Observat. in Juv. aliq. loc. interpretand. Berol. 1843.

gevallen: hij was als *Praefectus Cohortis* naar Egypte gezonden. Dit was te meer waarschijnlijk, wanneer men in aanmerking nam, dat zulk een zending naar de verst verwijderde oorden des rijks onder de keizerlijke regeering gelijk stond met eene verbanning. Op het thema Egypte kwamen nu allerlei variatiën. De een verzekerde dat eene Oase in de Libysche woestijn, de ander dat Cyrenaica zijn ballingsplaats was geweest. Een derde beweerde, dat hij eigenlijk tegen de Copten was uitgezonden, *contra Coptos*. Een afschrijver, welke die woorden niet goed kon lezen, maakte er van *contra Scotos*. En dat de dichter in Schotland geweest was, kwam den geleerden niet zoo geheel onaannemelijk voor, omdat hij ergens[1] geschreven had, dat men er in Thule over dacht, om een rhetor te huren. Met Thule was natuurlijk Schotland bedoeld[2].

Waren alzoo in den loop der tijden, ten gevolge van de slordigheid der afschrijvers, de gevoelens verdeeld geraakt over de plaats, waar Juvenalis geboren was en waar hij als balling geleefd had, niet minder verschil van meening ontstond er op dezelfde wijze aangaande den keizer, onder wiens bestuur hij uit Rome verwijderd was. In de oorspronkelijke biographie werd vermeld, dat dit had plaats gehad *Calvo Nerone*, onder den kaalhoofdigen Nero een spotnaam door Juvenalis (IV, 38) aan Domitianus gegeven. Een afschrijver veranderde dit in zijn wijsheid in *Claudio Nerone* en de geleerden berustten daarin, omdat zij wisten, dat ook aan Nero's hof een Paris alvermogend geweest was[3]. In eene andere biographie wordt Trajanus, in een derde Hadrianus genoemd.

Maar de grootste verscheidenheid van meening bestond nog aangaande het uiteinde van den dichter. Één berichtgever verzekert in goeden ernst, dat hij in een hoestbui gestikt is, een ander laat hem uit zijne ballingschap te Rome terugkomen en van verdriet sterven, toen hij vernomen had, dat zijn vriend Martialis zich daar niet meer bevond, terwijl de meesten hem in Egypte laten omkomen, nadat hij nog vooraf zijne gedichten had omgewerkt en vermeerderd.

1 XV, 112.
2 Dat het sprookje van Juvenalis' ballingschap al tamelijk oud is, blijkt uit een gedicht van Sidonius Apollinaris (IX, 270), in het midden der 5e eeuw onzer jaartelling vervaardigd.
3 Suet. Nero, 54.

Dat nu in de late oudheid en in de middeleeuwen dergelijke absurditeiten te goeder trouw verkondigd en geloofd werden, daarover behoeven wij ons niet te verwonderen. Maar iets anders is het, wanneer wij geleerden van naam nog tegenwoordig pogingen zien aanwenden, om het eene of het andere van de boven vermelde sprookjes met historische bewijzen te staven en nog bovendien de levensgeschiedenis van den dichter met eene menigte onbelangrijke bijzonderheden te verrijken. Zoo weet de een te vertellen, dat de rhetor Fronto, de ander dat Quinctilianus zijn leermeester geweest is, terwijl een derde in het breede uitweidt over zijne innige vriendschap met Martialis, omdat deze in een paar epigrammen melding maakt van een Juvenalis. Maar het leveren van het bewijs, dat met dien Juvenalis de dichter bedoeld is, is ongelukkigerwijze vergeten. Maar genoeg van die beuzelarijen, die alleen door averechtsche schoolgeleerdheid en spitsvindige hyperkritiek zijn uitgebroed[1].

Wanneer wij iets stelligs aangaande het leven van Juvenalis willen vernemen, moeten wij zijne gedichten raadplegen. Wel is waar zijn de resultaten dan uiterst gering, want, terwijl Horatius in zijne werken zooveel heeft medegedeeld, dat wij het even goed kunnen leeren kennen als dat van een tijdgenoot, spreekt Juvenalis bijna nooit over zich zelven. Slechts op ééne plaats vermeldt hij eene omstandigheid uit zijn leven, die bij de beoordeeling zijner werken belangrijk mag genoemd worden. Het is die, waar hij zegt, dat hij in zijn jeugd in de school van een rhetor gedeclameerd heeft: ‘Ook ik heb de hand teruggetrokken voor de plak, ook ik heb Sulla den raad gegeven, om als ambteloos burger een rustig leven te gaan leiden’[2]. Het belangrijke van deze mededeeling hoop ik later aan te toonen. Bovendien kunnen wij nog vrij nauwkeurig den tijd bepalen, waarin de satiren zijn uitgegeven. De eerste is blijkbaar openbaar gemaakt kort na het jaar 100, in het begin van Trajanus' regeering; de dertiende, een der laatste, in 119, dus in het tweede jaar van Hadrianus' bestuur[3]. Derhalve liggen er ongeveer twintig jaren tusschen

1 De eerste, die bij de waardeering der zoogen. *Vitae* den rechten weg is ingeslagen, is Jo. Valent. Francke in zijn ‘Examen criticum Juvenalis vitae’. Altona en Leipzig 1820.

2 I, 15.

3 Het is zoo goed als zeker, dat de eerste satire is uitgegeven niet lang na de verbanning van Marius Priscus, den landvoogd van Africa (zie vs. 47). Deze had in het j. 100 plaats. - De dertiende is geschreven 60 j. na het consulaat v.L. Fonteius Capito, consul in 59, dus in 119.

de verschijning van zijne eerste en van zijne laatste gedichten. Nu valt het, zelfs bij eene oppervlakkige lezing, duidelijk in het oog, dat Juvenalis' werken in twee categoriën moeten verdeeld worden. Terwijl de eerste negen satiren en de elfde eene reeks van invectieven bevatten, in verbitterden, opgewonden toon geuit, vinden wij in de overige zedekundige bespiegelingen, die rustig en kalm zijn ternedergeschreven. In de eersten meenen wij de taal te herkennen van een man, die, worstelend tegen de stormen des levens, vol verbittering en teleurstelling over het vruchtelooze van den strijd, zijn wrevel lucht geeft; de laatsten daarentegen dragen duidelijke sporen, dat zij het werk zijn van een grijsaard, die uitrust van den strijd des levens. Nu is het niet wel denkbaar, dat in den betrekkelijk korten tijd van twintig jaren de gemoedsstemming van den dichter eene zoo groote verandering kon ondergaan, dat een verschil in zienswijze en toon, zoo belangrijk als dat, hetwelk men tusschen de twee categoriën van gedichten kan waarnemen, daarvan het gevolg kon zijn. Daarom komt het mij waarschijnlijk voor, dat de eerste satiren reeds onder Domitianus, althans in hoofdtrekken, vervaardigd zijn. Domitianus is daarin meermalen het mikpunt van des dichters uitvallen. De gruwelen, die hij daarin schildert, beleefde hij onder Domitianus, en de levendigheid zijner schilderingen zoowel als de heftigheid zijner uitvallen duiden aan, dat die gruwelen nog versch in het geheugen lagen op het tijdstip, toen hij schreef. Maar hij zal het niet raadzaam geacht hebben zijne gedichten wereldkundig te maken onder het schrikbewind van een despoot, die iedere vrije uiting der gedachten met onverbiddelijke gestrengheid te keer ging. Hij moest een gunstiger tijd afwachten. Die begon toen Trajanus den troon had bestegen. ‘De letteren vinden alleen in Caesar haar steun en haar hoop; hij alleen heeft een genadigen blik geslagen op de treurende Muzen, in eene eeuw als deze, waarin men onze beroemdste dichters, om in hun onderhoud te voorzien, hun best zag doen om badknecht te worden te Gabii, of bakker te Rome, en anderen er geen schande in zagen om omroeper te worden; waarin Clio, verjaagd uit de valleien van den Helicon, stervende van honger, ging bedelen aan de deuren der rijken’[1]. Met deze

1 Sat. VIII, 1-7.

woorden begroette Juvenalis den blijden dageraad, die met de troonsbeklimming van Trajanus was aangebroken. Toen kon hij zijn eerste gedichten, om- en bijgewerkt, uitgeven en dat des te veiliger, omdat ‘de asch’ van het meerendeel der personen, die hij daarin aanviel, ‘reeds rustte aan den zoom van den Flaminischen en den Latijnschen weg’[1]. De laatste voortbrengselen zijner Muze daarentegen zijn - gelijk ik hierboven opmerkte - eerst verschenen na de troonsbeklimming van Hadrianus.

Neemt men nu aan, dat de dichter toen een hoogbejaard man was, dan zal het vermoeden wel niet al te gewaagd zijn, dat hij ongeveer geboren is onder de regeering van Claudius.

Er is meermalen beweerd, dat hoe slechter een tijd is, hij aan een satiricus des te rijker stof aanbiedt. Is deze bewering gegrond, dan is Juvenalis onder een gelukkig gestarnte geboren. Hij leefde toch in een tijd, dien men bij uitnemendheid een slechten tijd pleegt te noemen. Hij was er getuige van, hoe het eens zoo trotsche gebouw van den Romeinschen staat, na allengs ondermijnd te zijn door burgertwisten en op zijn grondvesten te hebben gewaggeld onder de mokerslagen zijner overweldigers, langzamerhand tot een puinhoop verviel door het wanbestuur van dolzinnige regenten en den moedwil hunner gewetenlooze handlangers. Op de heerschappij van den verwaanden, zwakhoofdigen Claudius, die, onmachtig om zelf te regeeren, de teugels van het bewind overliet aan vrijgelatenen en lichtekooien, volgde het despotisme van Nero, die aan de sombere achterdocht van Tiberius en de onmenschelijke wreedheid van Caligula eene kleingeestige ijdelheid paarde, waardoor hij even veracht als gehaat werd. De algemeene ellende, die onder zijn bestuur reeds haar toppunt scheen bereikt te hebben, werd nog grooter onder de bloedige usurpaties eerst van den bekrompen Galba, daarna van den wel dapperen, maar onbekwamen en verwijfden Otho en eindelijk van den halfwijzen zwelger Vitellius. Wel werd aan de zwaar geschokte gemoederen een kleine verademing gegund onder Vespasianus en Titus en scheen het, dat toen een blijder tijd was aangebroken, maar die begoocheling was van korten duur. Weldra was het alsof de kortstondige zonneschijn alleen had moeten dienen om de somberheid der nu volgende dagen nog meer te doen

1 Sat. I, 171.

gevoelen. Op eene korte periode van betrekkelijk geluk volgde het schrikbewind van Domitianus. Onder zijne heerschappij werd ieder spoor der aloude zeden uitgewischt. Het schaduwbeeld van staatkundige vrijheid, waarmede de sluwe Augustus nog de zinnen zijner tijdgenooten had betooverd, was sedert lang verdwenen. Het burgerlijk leven vertoonde overal kenteekenen van inwendig bederf. Er leefde nu een ander geslacht dan dat, waarvan Cicero eenmaal geschreven had, dat het eerder verdiende door een Censor, dan door een dichter getuchtigd te worden[1]. De maatschappij werd niet bijeengehouden door banden van zedelijkheid, maar door een militair despotisme, dat iedere wet met voeten trad, iedere burgerdeugd verstikte en den zin uitdoofde voor al wat edel was en goed. Met de troonsbeklimming van Nerva brak een beter tijdperk aan voor het zwaar beproefde Rome. Het betrekkelijk geluk, dat van die gebeurtenis dagteekende, bereikte zijn toppunt onder Trajanus, Hadrianus en Antoninus Pius. Onder hun verlicht en krachtig bestuur keerden althans rust en veiligheid terug. Maar daarbij bleef het dan ook. Vrijheid en burgerdeugd konden zij niet doen herleven[2].

Ik wensch nu het karakter van den dichter te beschouwen. Wordt bij het lezen van menig belangrijk werk het verlangen bij ons opgewekt, om eenige bijzonderheden te vernemen aangaande de persoonlijkheid des schrijvers, inzonderheid is dit het geval, wanneer wij satiren en vooral, wanneer wij die van Juvenalis hebben ter hand genomen. Onwillekeurig rijst dan de vraag bij ons op, hoe het gesteld mag geweest zijn met het karakter van een man, die de ondeugden en zwakheden van anderen zoo meedoogenloos aan de kaak gesteld en gehekeld heeft; aan welke persoonlijke eigenschappen hij het recht daartoe mag hebben ontleend. Ook op die vraag moeten de satiren het antwoord geven.

In de eerste, die men als inleiding tot de overigen behoort te beschouwen, verzekert Juvenalis, dat het de verontwaardiging was, die hem inspireerde. Al te lang was hij stil getuige geweest van de zonden en verkeerdheden zijner tijdgenooten. Hij kan zijn lust niet bedwingen om satiren te schrijven, en al heeft hij geen dichterlijken aanleg, de verontwaardiging zal hem kracht geven: *Facit indignatio versus*.

1 De Republ. IV, 10.
2 Vergelijk: Nisard in zijne Etudes, t.a. pl.

Al dadelijk meenen wij hier de opgewonden taal te herkennen van een man, die zijn door ergernis overkropt gemoed lucht geeft. Lezen wij verder, dan zien wij, dat waarheen hij zijn blik ook richt, hij overal iets opmerkt, dat hem met afschuw vervult. Hij ontdekt nergens een lichtpunt. De slechtheid der keizers, de slaafsche geest van den senaat, het zedelijk verval der patriciërs, de insolentie der vrijgelatenen zijn hem evenzeer een ergernis en een gruwel als de mode der groote heeren om zelve hunne paarden te besturen en de vrijmoedigheid waarmede vrouwen een oordeel durven uitspreken over de dichterlijke waarde van Homerus en Virgilius. Van de kalme opgeruimdheid, de bonhommie van den levenslustigen Horatius is bij Juvenalis geen sprake. Hij kan niet lachen, niet vroolijk zijn. Wanneer al eens een lach zijn lippen plooit, dan is het een sardonische lach. Het is dan alsof een helsche vreugde hem vervuld heeft bij de gedachte dat de menschen zoo vol boosheid zijn, omdat hij daardoor gelegenheid heeft om er met een volmaakt cynisme over uit te weiden. Maar meestal ontvangen wij den indruk, dat hij het geslacht, waaronder hij gedoemd was, zijn bestaan voort te slepen, zoo diep verachtte, dat hij het eigenlijk niet der moeite waard rekende, om er tegen uit te varen. Hij vindt ieder even verfoeilijk. Inzonderheid de vrouwen draagt hij een gloeienden haat toe. Nooit heeft iemand zoo onmeedoogend het zwakke geslacht aangevallen als hij. Hij zou willen vluchten naar het einde der aarde, naar het barre noorden, wanneer hij dien zondenpoel aanschouwt. Dikwijls schijnt eene sombere melancholie hem te hebben aangegrepen. De heftige uitingen van zijn toorn worden dan afgewisseld door rauwe kreten van wanhoop en vertwijfeling: ‘Wij leven in een eeuw,’ zoo roept hij uit, ‘nog slechter dan de ijzeren; in eene eeuw zóó verbasterd, dat zelfs in de natuur geen metaal is, geschikt om er een naam aan te geven’[1]. ‘Neen! het nakroost zal niet ontaarder kunnen wezen, dan wij; iedere ondeugd heeft haar toppunt bereikt en kan niet anders dan minder worden’[2]. Alleen in de gouden eeuw, in de eeuw van Saturnus, was het menschdom vlekkeloos rein. Maar ook in den goeden ouden tijd ‘toen de harten der vrouwen rein, maar hare handen vereelt waren van het spinnen van ruwe wol, toen de mannen de stad

1 XIII, 28 sqq.
2 I, 146 sqq.

verdedigden tegen Hannibal'[1]. Vol weemoed denkt hij aan die gulden dagen en al durft hij niet hopen, dat zij ooit zullen terugkeeren, toch schept hij er behagen in om er gedurig op te wijzen, om de bedorvenheid, waarvan hij getuige is, nog sterker te doen uitkomen. De eenvoudige leefwijze en de strenge zeden van voorheen wil hij zelf zooveel mogelijk navolgen. Op het feest der Megalesia, wanneer in de geheele stad uitgelaten vroolijkheid heerscht, noodigt Juvenalis zijn vriend op een hoogst eenvoudig maal, onder belofte, dat uit Homerus en Virgilius zal worden voorgelezen. Hij raadt hem aan om, met het oog op den feestdag, zich de weelde eens te veroorloven, van een uur vroeger dan gewoonlijk een bad te nemen, maar hij kan niet nalaten er bij te voegen, dat hij dit een genot vindt te groot om het te dikwijls te smaken[2].

Wanneer wij nu onder den indruk, dien eene vluchtige lezing der satiren heeft nagelaten, ons eene voorstelling van 's dichters persoonlijkheid willen vormen, dan denken wij onwillekeurig aan een man, die ver stond boven zijn tijdgenooten. Wij beschouwen hem als den eenzamen strijder voor deugd en zedelijkheid in eene verbasterde maatschappij. Wij bewonderen zijn krachtige natuur, die hem in staat stelde om zich tegen zijn geheele omgeving aan te kanten, en prijzen den moed, waarmede hij tegen de zonden en verkeerdheden van zijn tijd te velde trekt, zonder iemand te ontzien. Al kunnen wij hem niet van bekrompenheid in zijne wereldbeschouwing vrijpleiten, toch beklagen wij hem, omdat het hem niet vergund was in een beteren tijd te leven. Moeilijk evenwel kunnen wij hem ons voorstellen als een beminnelijk innemend mensch, vooral wanneer wij denken aan zijne zwartgallige ontboezemingen en aan den haat, dien hij het menschdom in 't algemeen en in 't bijzonder de vrouwen toedraagt. Maar wij zullen geen enkel oogenblik aarzelen, hem die minder aangename eigenschappen te vergeven, wanneer wij den tijd, waarin hij leefde, in aanmerking nemen.

Ik zou, op het voorbeeld van Dusaulx en zijns gelijken, de enkele omtrekken die ik heb aangegeven, zonder veel moeite tot een tamelijk volledige schets van Juvenalis' persoonlijkheid kunnen uitwerken, die door eene rijke schakeering van kleuren

1 VI, 289.
2 Zie sat. XI.

ruimschoots zou vergoeden, wat ze in scherpte van teekening wellicht te wenschen overliet. Maar dit komt mij ongeraden voor, omdat ik meen te mogen betwijfelen, of de materialen, die ik bij mijne schildering zou moeten gebruiken, op den duur deugdelijk en proefhoudend zouden worden bevonden. Die materialen moeten natuurlijk in de satiren gezocht waren, en nu kan ik het vermoeden niet onderdrukken, dat men uit haren inhoud geen zuivere gevolgtrekking kan afleiden aangaande de persoonlijkheid van den dichter. Hoe gewaagd dit vermoeden bij den eersten oogopslag ook moge voorkomen, toch vrees ik niet, dat het als geheel ongegrond zal worden verworpen, indien men let op de eenige bijzonderheid uit het leven van Juvenalis, die met zekerheid bekend is: op zijne vorming in de scholen der rhetoren, en ten volle den invloed beseft, dien deze op hem moet hebben uitgeoefend. Eene korte uitweiding over de rhetorische studiën bij de Romeinen is daartoe onmisbaar.

Evenals in de meeste republieken was ook te Rome de welsprekendheid een hoofdvereischte voor ieder, die een politieke rol wilde vervullen. De aanstaande staatsman moest vóór alles redenaar trachten te worden. In den besten tijd der republiek kon dat doel bereikt worden door het aanhooren van de bezielde, ongekunstelde taal, die de staatkundige hartstochten of het gevoel voor recht en billijkheid aan het gemoed van de edelste burgers ontlokte, in de Curia of op het Forum. Maar de toestand veranderde zoodra de welsprekendheid de eerste ontwikkelingsperiode was uitgetreden en niet meer de getrouwe uiting was van het natuurlijk gevoel. Toen de hoorders, bekend geworden met de meesterstukken der Grieksche redenaars, den spreker hoogere eischen stelden en het Forum, beheerscht door kuiperij of wapengeweld van eerzuchtige partijgangers, niets meer te leeren gaf, moest men de scholen der rhetoren gaan opzoeken. Die rhetoren waren voor het meerendeel Grieken uit de Aziatische volkplantingen, waarheen de welsprekendheid na den ondergang van de vrijheid van het moederland verhuisd, maar ook ontaard was. Bij den rhetor oefende de leerling uitspraak en geheugen, houding en gebaren. Eerst droeg hij stukken voor van anderen, daarna vertalingen door hem zelven vervaardigd, eindelijk werden hem onderwerpen opgegeven, naar aanleiding waarvan hij eene rede moest houden. Hoeveel

vaardigheid in 't spreken zoo doende reeds na korte oefening werd verkregen, leert het voorbeeld van Augustus, die op twaalfjarigen leeftijd in staat was om in 't openbaar een lijkrede te houden[1]. Bij de onderwerpen, die den leerling ter bespreking werden opgegeven, werd er op gelet of hij bestemd was om staatsman of pleitbezorger te worden. - Of het raadzaam is het staatsbewind toe te vertrouwen aan een wijsgeer; of men een burger mag ter dood brengen zonder vorm van proces - waren, om maar enkele voorbeelden te noemen, de vraagpunten, aan wier behandeling de jeugdige redenaar zijne krachten moest beproeven. Soms waren de oefeningen van een anderen aard. De leerling moest zich verplaatsen in den toestand van bekende historische personen en dan spreken zooals deze, naar men meende, in een gegeven oogenblik, onder bepaalde omstandigheden zouden gesproken hebben. Ook stelde men wel eens een geval, dat aanleiding zou kunnen geven tot een rechtsgeding, zooals het in het dagelijksch leven zich ieder oogenblik kon voordoen. Het valt niet te ontkennen, dat dergelijke oefeningen, onder eene verstandige leiding, goede vruchten konden dragen. Zij ontwikkelden in de eerste plaats de gevatheid en scherpzinnigheid van den leerling en wekten zijne verbeeldingskracht op.

Bij toenemende ontwikkeling stonden naast de Grieksche ook Romeinsche rhetoren op. Ondanks den tegenstand, dien deze aanvankelijk ontmoetten, namen ook hunne scholen allengs in bloei toe, naarmate het gehalte der redevoeringen op het Forum, ten gevolge der politieke demoralisatie, in degelijkheid achteruitging. Wat in den beginne eene oefening geweest was voor de jongelingsjaren, werd meer en meer een gelief koosde bezigheid voor den rijperen leeftijd, en tegen het einde der Republiek was het declameeren eene modezaak geworden. Cicero declameerde in het Grieksch tot aan zijne praetuur, in het Latijn tot aan het einde van zijn leven. Antonius en Augustus deden het in hunne veldheerstent in de hachelijkste oogenblikken van den burgeroorlog[2].

Toen nu aan de Republiek de genadeslag was gegeven, toen - om Tacitus' woorden te gebruiken - Augustus, met al het overige in den staat, ook de welsprekendheid tot rust had ge-

1 Suet. Aug. 8.
2 Suet. de Rhet. 1.

bracht[1], toen werd den redenaars het stilzwijgen opgelegd, maar de rhetoren bleven aan het woord. En vlijtiger dan ooit werden hunne scholen bezocht. Wel is waar had de welsprekendheid hare beteekenis voor het practische leven grootendeels verloren, maar een andere omstandigheid was er, die het aantal harer beoefenaars niet weinig deed toenemen. In den laatsten tijd der Republiek namelijk was Asinius Pollio begonnen letterkundige producten van allerlei aard in 't openbaar voor te lezen. Dit was niet geheel eene nieuwigheid. Van vroeger dagteekening toch was de gewoonte, dat een gedicht, wanneer de maker daaraan algemeene bekendheid wilde geven, door hem in een besloten kring werd voorgedragen. Met dit laatste werd alzoo hetzelfde beoogd, als tegenwoordig met het uitgeven.

Het voorbeeld van Pollio vond spoedig navolging. Redenaar te zijn behoorde nu eenmaal tot den *bon ton* en, omdat men niet meer het woord kon voeren op het Forum, deed men het binnenskamers: in plaats van staatsman werd men geletterde. Onder het keizerrijk ontaardde het houden van voorlezingen in een ziekelijken hartstocht, vooral onder de hoogere standen. In een daartoe opzettelijk ingericht lokaal droegen mannen van aanzien hunne stukken voor, dikwijls tot een kwelling voor hunne afhangelingen, die wel genoodzaakt waren hen aan te hooren en toe te juichen.

Als een gevolg hiervan onderging het onderwijs der rhetoren gaandeweg eene belangrijke wijziging. Hunne scholen werden meer algemeen bezocht. Onder de Republiek telden zij alleen onder hunne leerlingen jongelieden uit de weinige aanzienlijke geslachten, voor wie de staatsambten toegankelijk waren. Maar nu de welsprekendheid geheel een schoolsche kunst was geworden en niet meer dan een middel voor letterkundige ontwikkeling, kon ieder, van welken rang of stand ook, zich met goed gevolg aan hunne leiding toevertrouwen. Daarenboven duurde de cursus nu veel langer, maar het onderwijs verminderde in gehalte. Vroeger toch had de rhetor alleen de grondslagen te leggen voor eene vorming, die later op het Forum zou worden voltooid. De verkeerde hebbelijkheden, die de leerling zich mocht hebben eigen gemaakt, konden dan in het practische leven worden afgeleerd. Maar het Forum was nu verlaten, de Rostra verstomd. Ook nadat dus de grondslagen voor

1 Dial. de Oratt. 38.

zijne opleiding waren gelegd, bleef de jongman de school bezoeken, waar dan natuurlijk het onderwijs een hoogere vlucht moest nemen dan vroeger. Maar waarin bestond die hoogere vlucht? - Eenvoudig hierin, dat de onderwerpen, die ter bespreking werden opgegeven, hoe langer hoe ingewikkelder werden. Daarbij werden zij al meer en meer onnatuurlijk en ongebeurlijk, want de rhetor behoefde bij hunne keuze niet meer te rade te gaan met de eischen, die het werkdadige leven zijnen leerling eenmaal zou stellen. Zoo werd b.v. opgegeven: ‘Wat zal een schilder zeggen, die Apollo op laurierhout wil afschilderen, wanneer het hout de verf niet aanneemt?’ - ‘Rede van een lafaard, die in zijne woning een veldslag ziet afgebeeld.’ - ‘Wat zegt Medea, wanneer Jason haar in den steek laat en een ander trouwt.’ - ‘Rede van een verliefden eunuch.’

Tegen dergelijke onderwerpen is alleen in te brengen, dat ze ongerijmd zijn. Maar ongerijmd en ingewikkeld beide zijn de volgende: ‘Eene moeder ziet telkens in den droom haren zoon, dien zij door den dood verloren had; zij deelt het in vertrouwen haren man mede; de man gaat naar een toovenaar en laat door dezen het graf bezweren; de moeder ziet daarop haren zoon niet langer en - zij klaagt den man aan wegens slechte behandeling. Welke rede zal zij nu houden?’ - ‘Twee tweelingbroeders worden ziek; de vader raadpleegt de geneesheeren, die verklaren, dat beiden door dezelfde kwaal zijn aangetast; allen wanhopen aan hun behoud, behalve een, die belooft een van de twee kinderen te zullen genezen, wanneer hij de levensorganen van het andere mag onderzoeken; de vader staat het toe en de geneesheer opent het eene kind en onderzoekt de organen; het andere geneest, maar de vader wordt door de moeder van kindermoord beschuldigd. Wat zal zij zeggen?’

En wat waren nu de gevolgen van het redekavelen over zulke ongerijmdheden? De individualiteit van den declamator werd er gaandeweg door vernietigd. Hij werd zoozeer gewoon om zich in toestanden te denken, waarin hij nooit verkeerd had en ook nimmer zou verkeeren, om zich gevoelens en denkbeelden op te dringen, die aan zijn aanleg en karakter geheel vreemd, of zelfs daarmede in strijd waren, dat het hem ten laatste onmogelijk was, de opwellingen van zijn eigen gemoed nauwkeurig weer te geven. Omdat hij het woord bijna leerde beschouwen als een middel om zijne gedachten te vermommen, kon zijn

taal nooit de zuivere afspiegeling wezen van zijne persoonlijkheid.

Ik keer nu tot Juvenalis terug. In zijn jeugd heeft hij in den ongezonden dampkring der rhetorenscholen geleefd. Zou hij voor hunnen verderfelijken invloed zijn bewaard gebleven? Ik meen het te mogen betwijfelen. Ik heb er boven op gewezen, dat in zijne gedichten, om zoo te zeggen, geen enkele passage wordt gevonden, die eenige opheldering geeft aangaande zijn levensomstandigheden. Welnu, ik geloof dat ze evenmin zijn karakter met volkomen juistheid weergeven. Wij zullen daarom wel doen, wanneer wij ons geen al te overdreven voorstellingen vormen van het *indignatio facit versum*, waarvan de dichter zoo hoog opgeeft. Eene *indignatio*, die gedurende een lang menschenleven niet dan een zeer beperkt aantal verzen heeft voortgebracht, zal, dunkt mij, nog wel eens zijn afgewisseld door tusschenpoozen, waarin een kalmer, blijmoediger wereldbeschouwing de overhand had. Wij zullen ons zoo doende den dichter wel niet kunnen voorstellen als den gestrengen tuchtmeester, die onmeedoogend zijn roede zwaait, maar van den anderen kant zullen wij hem ook kunnen vrijwaren tegen het vermoeden, dat hij een zwartgallig misanthroop zou zijn geweest. Al vaart hij ook in de heftigste bewoordingen uit tegen de ondeugden zijner tijdgenooten, het is daarom nog geenszins uitgemaakt, dat hij de wezens, met die ondeugden behept, een onverzoenlijken haat heeft toegedragen. Al schildert hij ook de vrouwen met de zwartste kleuren af, hetgeen Sophocles eenmaal van Euripides zeide, dat hij enkel een vrouwenhater was in zijn treurspelen[1], is misschien ook op Juvenalis toepasselijk.

Men kan, zonder zich aan overdrijving schuldig te maken, de gebreken, die de letterkundige producten der Romeinen in den keizertijd, inzonderheid op het gebied der dichtkunst, aankleven, grootendeels op rekening der rhetorische studiën plaatsen.

Het kon niet anders, of het verschijnsel, dat zich overal elders vertoont, moest zich ook te Rome voordoen, dat tegelijk

1 Athenaeus XIII, 5.

met de staatkundige vrijheid, ook de scheppingskracht van den geest was vernietigd. Men kon niet anders dan de letterkundige voortbrengselen der vorige periode navolgen. En nu verbeeldden de Pygmeën van die dagen zich werkelijk, dat zij, dank zij hunne rhetorische oefeningen, hunne modellen niet alleen konden evenaren, maar zelfs overtreffen. Hun taal was - dachten zij - rijker, hun zinbouw smaakvoller, hun maat welluidender, hunne beelden verhevener, er was meer orde en regelmaat in hun gedachtenloop. En geen wonder! zij hadden immers een zorgvuldiger opleiding ontvangen, zij waren beter op de hoogte van de regelen der kunst, zij waren geleerder dan het voorgeslacht. Of hunne gedichten gezonde denkbeelden bevatten, of zij de uitdrukking waren van een met heilige geestdrift vervuld gemoed, daarnaar werd niet gevraagd. Ieder, die de noodige vaardigheid bezat om schoonklinkende phrases in welluidende maat te rangschikken, werd als dichter begroet. De aandrift van het ziekelijk opgewekt gevoel werd voor inspiratie, de aangeleerde denkbeelden voor oorspronkelijke gehouden. Bij zooveel verbastering van den gezonden zin en den goeden smaak, viel het niet moeilijk, dichter te worden. Na een betrekkelijk korte oefening bij den rhetor was iemand van middelmatigen aanleg in staat, een vers te maken, dat de eischen van het publiek kon bevredigen.

Zoo ontstond het ras van verzenmakers, waarop bijna zonder uitzondering het getuigenis van Plinius aangaande Silius Italicus kan toegepast worden: *scribebat carmina maiore cura quam ingenio*[1]. De poëzie werd een prooi van het dilettantisme, zij werd tot een handwerk vernederd, geschikt om den tijd te verdrijven van ijdele beuzelaars. Onder de hoogere standen, die van de gelegenheid beroofd waren, om een staatkundige rol te vervullen en zoo de vruchten te plukken van de rhetorische vorming, ontaardde het verzenmaken in een waren hartstocht. En juist daardoor werd onberekenbaar veel kwaad gesticht. Want omdat de aanzienlijke verzenmakers zelven geen tijd noch moeite aan hunne geestelooze producten besteedden, dachten zij er niet aan, om de dichters, wier werken wezenlijke verdiensten bezaten, de bescherming en materiëele ondersteuning te verleenen, die deze dikwijls maar al te zeer noodig hadden om hun aanleg te ontwikkelen.

1 Epist. III, 7.

Hoewel er eigenlijk geen gebied der dichtkunst was, waarop de metromanen zich niet waagden, trok toch inzonderheid het Epos en de Tragoedie hen aan. Daarin konden zij al hunne talenten ten toon spreiden. Zij boden de beste gelegenheid aan, om hun overdreven denkbeelden en hun overprikkeld gevoel in gezwollen taal te uiten. Onderwerpen, aan de werkelijkheid ontleend, kwamen daarbij niet in aanmerking en de persoonlijkheid van den dichter behoefde niet uit te komen. Maar ook aan de satire beproefden zij nu en dan hunne krachten. Mogen wij Quinctilianus[1] gelooven, dan was onder Trajanus het aantal satirendichters ver van gering. Maar hunne werken zijn spoorloos verdwenen, zelfs hunne namen zijn in vergetelheid geraakt. Juvenalis alleen is bewaard gebleven. Hij is de eenige, die ons kan laten zien, wat men in die dagen onder satire verstond.

Behoorde hij misschien ook tot de talrijke klasse der dilettanten? Het is niet met zekerheid te zeggen, hoewel het geringe aantal satiren, dat hij heeft nagelaten, tot het vermoeden aanleiding geeft, dat hij geen dichter van beroep was, maar alleen van tijd tot tijd eens een vers maakte.

Laat ons zien, hoe hij zijn taak heeft opgevat. De eerste satire brengt ons daarvan op de hoogte; zij omschrijft het doel, dat hij zich heeft voorgesteld en de beweegredenen, waardoor hij zich heeft laten leiden.

Al te lang, zegt hij, is hij gekweld door het hooren voorlezen van allerlei langdradige, eentoonige elegieën en drama's, vol versleten mythologische beelden. Hij wil niet langer toehoorder zijn, hij wil ook eens wat produceeren. Hij heeft immers even goed zijn opleiding bij de rhetoren genoten, als die prulpoëten. Maar hij wil eens wat anders geven: hij wil satiren dichten. Waarom juist satiren? - Wanneer hij de gebreken van zijn tijd ziet, dan kost het hem moeite zich daarvan te onthouden. Overal ziet hij maatschappelijke wanorde, overal zedenbederf en inwendig verval. Heeft hij dan geen gelijk, dat hij het voorbeeld van Lucilius volgt, dat hij de ‘fakkel van Horatius weer ontsteekt’? Al heeft hij geen dichterlijken aanleg, de verontwaardiging zal hem kracht geven. Aan stof zal het hem niet ontbreken; alle menschelijke hartstochten en daden zullen den inhoud uitmaken van zijn boek.

1 Quinct. X, 1, 95.

Nu gaat hij weer allerlei zonden en ongerechtigheden opsommen en komt dan tot het besluit, dat het zedenbederf zijn toppunt heeft bereikt, zoodat de satiricus ‘met volle zeilen in zee kan steken’. Maar nu laat de dichter een voorzichtig vriend optreden, die hem op het gevaarlijke zijner onderneming wijst. Lucilius, zegt deze, had wel is waar van de personen, die hij hekelde, niets te vreezen gehad, maar de tijden waren veranderd. Wilde hij zijn voorbeeld in alles navolgen, dan wachtte hem een vreeselijk lot. Juvenalis komt tot nadenken en besluit, om dan maar alleen de dooden aan te vallen.

De eerste reden dus, die den dichter bewoog om satiren te schrijven, was de overweging, dat in andere genres al te veel producten waren geleverd. Hij wilde eens een ander pad bewandelen als de rest. Anderen mochten andere dichters tot modellen kiezen, hij wil Lucilius en Horatius navolgen. Hoe moet hij het daartoe aanleggen?

‘Alle handelingen der menschen,’ zegt hij, ‘de voorwerpen van hun vrees en hun hoop, van hunnen haat en hun liefde, al hunne hartstochten en neigingen vormen den gemengden inhoud van mijn boek’[1]. Deze woorden zouden tot motto voor de satirische poëzie der Romeinen in 't algemeen kunnen dienen. Het lag in haren aard eene schildering te geven van het menschelijk leven in zijn verschillende schakeeringen, evenwel zoo, dat vooral de zwakheden en gebreken op den voorgrond werden geplaatst. Maar zij moest meer doen. Zij had haar ontstaan te danken aan den trek, zoowel aan Italië's als aan Griekenland's bewoners eigen, om, wanneer feestvreugde het gemoed vervulde, den spotlust tegen personen den vrijen teugel te vieren. En nooit mocht zij hare afkomst verzaken. Zij moest er naar streven om de zwakheden der menschenkinderen bij voorkeur van hare belachelijke zijde voor te stellen, ze in een bespottelijk daglicht te plaatsen, ten einde hen door schaamte tot inkeer te brengen en te verbeteren. Zoo hadden Lucilius en Horatius beide de satire opgevat en ontwikkeld. De een had vol onstuimige kracht de bijzondere personen van zijn tijd, de ander, onder beschaafder vormen, de menschen in 't algemeen aangevallen; maar spot was het wapen geweest, waarmede beiden hadden gestreden. *Ridendo dicere verum*, lachend de waarheid zeggen, lachend kastijden, was hun leuze

1 I, 85, 86.

geweest en hun kracht. Daarbij hadden zij een natuurlijke, ongekunstelde taal gebruikt. Horatius had den eenvoudigen conversatietoon aangeslagen, hij had van zijne satiren als 't ware *causeries* gemaakt, overtuigd, dat hij daardoor het best op het gemoed zijner lezers kon werken. Heeft Juvenalis hun voorbeeld hierin gevolgd? Neen, bij hem geen schalksche ironie, geen moedwillige luim. Zijne verzen ademen toorn en haat; verontwaardiging en moreele afschuw bezielen hem: *facit indignatio versum*. Hij heeft ook geen gebreken en zwakheden - hij heeft zonde en misdaad te bestrijden. En zonder omwegen, met open vizier, moet hij die aanvallen en geeselen met zijn tuchtroede. Zijn lezers moeten niet blozen van schaamte, zij moeten ineenkrimpen van smart en vernietigd worden door het besef hunner verdorvenheid.

Maar, geen wonder! zal men zeggen, het zedenbederf was immers ook toegenomen, de tijden waren veel slechter, dan toen Horatius leefde en schreef. Het is waar, de maatschappij was, oogenschijnlijk althans, niet vooruitgegaan, maar het is toch ongerijmd te vooronderstellen, dat zij geen aanleiding meer gaf tot jokkernij en spot. - Maar de dichter was misschien te zwaarmoedig, te ernstig. - Ik durf het niet beslissen, maar wel meen ik te mogen beweren, dat, ook al had hij een open oog gehad voor de menschelijke dwaasheden, al waren scherts en kortswijl niet in strijd geweest met zijn inborst, hij toch nog niet in staat zou geweest zijn, om lachend de waarheid te zeggen. Zijne rhetorische hebbelijkheden droegen daarvan de schuld. Wanneer hij schreef, dan kon hij niet anders dan den hoogdravenden, gezwollen toon van den rhetor aanslaan. Die toon leende zich niet voor luchtigen spot, zij kon alleen aangewend worden om uit te varen tegen zonde en misdaad; dan alleen was er harmonie tusschen onderwerp en stijl - en de dichter had daarom ook enkel oogen voor zonde en misdaad.

Maar al was hij in staat geweest om in ongedwongen, gemeenzame taal de verschillende indrukken weer te geven, die zijne omgeving op hem maakten, het is de vraag of hij het zou gewild hebben. Hij hield het voor ongepast om, even als Horatius, zoo onsamenhangend te keuvelen, zoo van den hak op den tak te springen; diens anecdoten, diens losse dialogen keurde hij af. In zijn schoolwijsheid achtte hij het beter om van zijn gedichten een afgerond, samenhangend geheel te maken en daarin een bepaald onderwerp geregeld te behandelen.

Dit was trouwens beter in overeenstemming met zijn deftige, verheven taal.

Door de wijze nu, waarop Juvenalis, hetzij dan onwillekeurig, of met opzet, van zijne modellen is afgeweken, hebben zijne gedichten eenigszins het karakter gekregen van boetpredikatiën. Zij bezitten de twee hoofdgebreken die deze gewoonlijk aankleven: overdrijving en eentoonigheid. Van het begin tot het einde geeft de dichter zijne verontwaardiging en zijn wrevel in denzelfden opgewonden toon lucht. Niets vindt genade in zijne oogen. Hij schildert alles met de zwartste kleuren af. Maar juist omdat hij overdrijft, maakt hij geen indruk. Door zijne eenzijdige beschouwingen laat hij zijn lezers doorgaans koud en onverschillig. Hij laat geen angel na in hun gemoed. Daarenboven roert hij met al zijn uitvallen wel in de maatschappelijke modder, maar nergens geeft hij een doeltreffend middel aan om haar op te ruimen. Alle ondeugden bestrijdt hij op dezelfde wijze, zonder te letten op haren verschillenden oorsprong en aard. Hij ijvert voor *de* deugd in 't algemeen, zonder haar wezen nader te omschrijven of den weg aan te wijzen, die tot haar kan leiden. Hij schijnt gedacht te hebben, dat hij zijn tijdgenooten kon opbeuren uit hun staat van zedelijk verval, waarin hij hen nu eens wees op het idyllisch leven in afgelegen landstadjes, dan weder op lang vervlogen tijden, die zijn opgewonden verbeelding in een nimbus hulde van reine onschuld en ongestoord geluk.

Alleen de vierde satire, die gericht is tegen den slaafschen geest van den Senaat, voldoet eenigszins aan de eischen der satirische poëzie. Daarin heeft de dichter inderdaad lachend de waarheid gezegd. Hij verhaalt hoe Domitianus, toen hij eens van een visscher een kolossale tarbot ten geschenke had ontvangen, de senatoren liet bijeenkomen, om hun gevoelen te vernemen aangaande de wijze, waarop het dier moest worden opgedischt. En deze edele personaadjes nemen daarop de zaak in behandeling, alsof de hoogste belangen des rijks daarmede gemoeid zijn en houden schitterende redevoeringen, om hunne meening over zulk een hoogst gewichtig vraagstuk kenbaar te maken.

In zijn laatste gedichten vertoont de dichter zich eerder als zede- dan als boetprediker. Zij zijn meer reflecteerend dan invectief. De scherpe omtrekken en de bittere uitvallen zijn daarin vervangen door een reeks van bespiegelingen, waar-

over een zachte, hier en daar niet zelden doffe tint ligt uitgespreid.

Wij zagen hierboven, dat Juvenalis aan het slot van zijn inleidend gedicht, verontrust door de gedachte aan de gevaren, die hem dreigen, wanneer hij onverholen zijn aanvallen richt tegen zijn tijdgenooten, het voornemen te kennen geeft, om alleen de dooden te bestrijden. Ook hier heeft hij Horatius willen navolgen. Horatius[1] had het noodig geoordeeld, om in een zijner gedichten van de moeielijkheden te gewagen, die het schrijven van satiren na zich sleepten. Maar toen hij dat deed, had hij reeds het eerste boek zijner satiren wereldkundig gemaakt; hij had toen werkelijk iets gedaan, waardoor hij zich veler vijandschap had op den hals gehaald. Juvenalis daarentegen beijvert zich om bij voorbaat een storm te bezweren, dien hij wel wist nooit te zullen opwekken. Integendeel, door de dooden aan te vallen, verrichtte hij een den keizer welgevallig werk, voor zoover tot die dooden ook Domitianus en zijne voorgangers behoorden.

Het uitvaren tegen de vroegere keizers was in den tijd, toen Juvenalis zijne gedichten uitgaf, niet alleen niet verboden, maar werd zelfs aangemoedigd. In de scholen der rhetoren was het aan de orde van den dag. Nerva toch en zijne eerste opvolgers, die door keuze en adoptie, niet door geboorte of hofkabaal aan het bewind waren gekomen, trachtten, aanmatigend genoeg, de illusie voedsel te geven, dat zij de herstellers waren der aloude republiek[2]. Zij zagen het niet ongaarne, dat schrijvers en redenaars den lof verkondigden van stugge republikeinen als Cato, van vrijheidshelden als Brutus en Cassius, en met verbittering te velde trokken tegen de Tarquinii en de *Siculi Tyranni*. Daarbij kwam, dat deze latere keizers geen dynastieke belangen behoefden te behartigen en er geen solidariteit tusschen hen en hunne voorgangers bestond. Wel verre dus, dat zij het eenigszins euvel opnamen, wanneer deze door de letterkundigen door het slijk werden gehaald, was hun dit integendeel zeer welgevallig, omdat langs dien weg de zegeningen van hun eigen bestuur te meer uitkwamen. De Panegyricus van Plinius levert het beste bewijs, hoever men in dit opzicht gaan kon.

Wanneer Juvenalis bijgevolg de vroegere keizers beschimpt

1 II, 1.
2 Martha, p. 267.

en verguist en den gulden tijd der vrijheid hemelhoog verheft, dan volgt hij eenvoudig de mode van zijn tijd. In geen geval kan het als een bewijs gelden van zijn zedelijken moed, waarvoor zijne vroegere lofredenaars het steeds hebben gehouden.

Ik heb trachten aan te toonen, dat Juvenalis te kort is geschoten in zijne pogingen, om zijne voorgangers op het gebied der satire na te volgen. Ik heb gemeend het mislukken van zijn streven te moeten toeschrijven aan zijne opleiding, die hem in den waan bracht, dat hij, zonder met de onmisbare gave van humor en ironie bedeeld te zijn, satiricus kon worden, indien hij maar de *indignatio* als de drijfveer aannam zijner poëzie.

Maar wij hebben ook gezien, dat hij in zijn inleidend gedicht de belofte aflegt, dat zijn boek eene schildering zal bevatten van de menschen met al hunne hartstochten, in de meest verschillende omstandigheden des levens. Die belofte is hij trouw nagekomen. Al heeft hij weinig verdiensten als satiricus, als beschrijvend, als historisch dichter heeft hij aanspraak op den meest mogelijken lof. Wel is waar vinden we bij hem niet, als bij Horatius, karakterschetsen, die altijd en overal waar zijn: hij teekent alleen de menschen en de maatschappelijke toestanden van zijn tijd. Maar in dit opzicht wordt hij dan ook door niemand geëvenaard. Zijne satiren zijn hierdoor de rijkste bron voor de kennis van de *histoire intime* van Rome in den keizertijd. Daarom staat Juvenalis naast Tacitus en vult hij hem in zekeren zin aan.

De Heer Martha is, voor zoover ik weet, de eerste, die zijne groote verdiensten in dit opzicht duidelijk heeft aangetoond, en zijne belangwekkende schetsen van eenige maatschappelijke toestanden uit het keizerlijke Rome, waarvoor hij de bouwstoffen geheel aan Juvenalis ontleend heeft, geven het welsprekendst bewijs, dat de lof, dien hij hem toekent, in geenen deele overdreven is.

Intusschen kan ik mij geenszins vereenigen met het antwoord, dat de geleerde Franschman geeft op de vraag, hoe het kwam, dat Juvenalis bij uitnemendheid de eigenschappen bezat, die vereischt worden, om een getrouwe schildering van het maatschappelijk leven te geven. Hij meent de oorzaak daar-

van te moeten zoeken in zijne rhetorische studiën. De onderwerpen, waarover de declamator bij voorkeur het woord voerde, waren, naar hij meent, wel is waar verward en ingewikkeld, maar aan den anderen kant, als 't ware gegrepen uit het dagelijksch leven en hadden werkelijk bestaande toestanden tot grondslag.

Door de behandeling dier onderwerpen werd, zoo beweert hij, de declamator onwillekeurig gewoon, zich uitsluitend te verplaatsen in alledaagsche toestanden en zijn geest bezig te houden met algemeen verspreide denkbeelden, zoodat, wanneer iemand als onze dichter, na eenige oefening een blik sloeg op de hem omringende wereld, die blik niet anders dan juist kon zijn.

Ik meen het te mogen betwijfelen, of de Heer Martha, toen hij dit schreef, wel genoegzaam bekend was met het onderwijs der rhetoren. Ik plaats tegenover zijne bewering twee getuigenissen uit de oudheid. ‘Men declameert - zoo schrijft Tacitus[1] - over onderwerpen, die *van de waarheid afwijken*. Van daar dat over “belooningen van tirannenmoorders,” “beraadslagingen van verkrachte vrouwen”, “geneesmiddelen tegen pest”, en dergelijke zaken, die in de school dagelijks aan de orde zijn, maar in het werkelijke leven zelden of nooit voorkomen, in hoogdravende bewoordingen gesproken wordt.’ En Petronius[2] zegt: ‘ik voor mij geloof, dat de jongelieden in de scholen zoo verkeerd mogelijk ontwikkeld worden, omdat zij *niets* zien of hooren *van hetgeen in 't practische leven omgaat*, maar wel van “zeeroovers, die met boeien op het strand staan”, van “tirannen, die aan zoons het bevel geven, om hun vader het hoofd af te slaan”, van “raadgevingen tegen pest, daarin bestaande, dat een of meer maagden geofferd moeten worden.”’ En vrij naief laat hij er op volgen: ‘menschen, die hierbij worden grootgebracht, kunnen evenmin verstandig denken, als iemand, die in een keuken woont, een aangenamen geur kan verspreiden’. Inderdaad, een gevoel van onbeholpenheid moest den declamator bevangen, wanneer hij, in plaats van met de ficties der rhetorenschool, te doen kreeg met de werkelijkheid. Dit leert het voorbeeld van Porcius Latro. Hij was de beroemdste onder de *umbratici doctores* van zijn tijd, niemand hield in de school sierlijker redevoeringen dan hij, maar toen hij eens op het Forum een pleitrede moest houden,

1 Dial. de Or. 35,
2 Satiricon, 1.

gevoelde hij zich daar zoozeer een vreemdeling, dat hij nadrukkelijk verzocht, de rechtbank van uit de open lucht naar een overdekt gebouw over te brengen[1].

Wanneer daarom Juvenalis een juisten blik heeft geslagen op de maatschappij van zijn tijd, dan heeft hij het gedaan ondanks zijne vorming in de school van den rhetor.

Maar wel heeft hij daar de kunst geleerd, om de resultaten zijner opmerkingen in aangename vormen mee te deelen. Menigmaal toch heeft hij in zijne satiren tafereelen ingevlochten uit het leven van zijn tijd. Daaraan herkent men gemakkelijk de hand van den kunstenaar, die, bij eene levendige verbeeldingskracht, een volkomen meesterschap bezat over taal en stijl. De ontwikkeling van die eigenschappen had hij aan zijne opleiding te danken.

Men heeft die tafereelen vergeleken met keurig gegraveerde médaillons van edel metaal, naar de antieke kunst in een drinkschaal gezet, uit een onbehagelijke grondstof gedreven. Inderdaad, om ze naar waarde te schatten, behoort men ze te beschouwen afgescheiden van de satiren in haar geheel. Men ziet dan, dat zij uitmunten door scherpte van teekening, nauwkeurigheid in de détails en een smaakvolle groepeering, al laat ook het coloriet bijna altijd te wenschen over. Alle figuren zijn zoo aanschouwelijk voorgesteld, dat het een schilder weinig moeite zou kosten, haar op doek over te brengen. Bij zijne schetsen vormen zijne schilderingen van Rome, zooals het moest zijn, of zooals het eenmaal geweest was, een schoonen achtergrond[2], die er toe bijdraagt, om aan het geheel nog meer gloed en leven bij te zetten. En mocht men somtijds twijfelen aan de waarheid zijner voorstellingen, dan zal het raadzaam zijn, de Epigrammen van Martialis op te slaan. Men vindt daarin met vluchtige omtrekken aangegeven, wat bij Juvenalis in een afgewerkte schets is afgebeeld.

Op het gevaar af, van het geduld mijner lezers aan een te harde proef te onderwerpen, wil ik hun eenige tafereelen voorleggen uit de derde satire, een van des dichters meesterstukken, die op vele plaatsen door Boileau en in haar geheel door Dr. Johnson is nagevolgd. Zij stelt ons beter dan een zijner

1 Quinct. X, 5, 18.

2 C. Otfried Müller heeft door dit (in zijne Gr. Litt. I, p. 230 A.) te ontkennen, het bewijs geleverd, dat hij de satiren minder nauwkeurig gelezen had.

andere gedichten in staat, om ons te verplaatsen in de maatschappij van de ‘eeuwige stad’, zooals die was in de eerste eeuw onzer jaartelling.

Juvenalis heeft zich voorgesteld, om de kwellingen en ongemakken te schilderen, aan het verblijf te Rome verbonden. Hij laat daartoe een vriend optreden, die op het punt staat om naar Cumae te verhuizen en nu vóor zijn vertrek zijn hart uitstort.

In Rome is, zegt hij, geen plaats meer voor deugd, geen gelegenheid voor eerlijken arbeid. Hij wordt er met den dag armer, want hij kan niet liegen, geen ellendige boeken prijzen; hij kan de toekomst niet voorspellen uit de sterren of uit de ingewanden van kikvorschen; hij is geen koppelaar, geen dief. Daarom is hij wel genoodzaakt, zijn vaderstad vaarwel te zeggen. Maar het meest ergeren hem de Grieken, die Rome overstroomen.

> ‘Die Grieken! zie, hoe zij hun geboorteland verlaten en zich verspreiden over de heuvelen onzer stad. Zij dringen zich in de gunst der aanzienlijken. Eerst verlagen zij zich tot het verrichten van den meest vernederenden arbeid, om weldra zelven als heer en meester op te treden. Zij zijn gevat, buigzaam, vermetel, welsprekend. Een Griek kan alles. Hij is schoolmeester, rhetor, wiskunstenaar, schilder, waarzegger, acrobaat, geneesheer, toovenaar: hij is een universeel mensch! Zeg hem, dat hij moet gaan vliegen: wanneer hij honger heeft, zal hij het doen. Daedalus was immers ook een Griek, een geboren Athener. En zou ik dan niet vluchten voor die bedelaars in purper gedost? Zou hij vóór mij zijn handteekening zetten, zou hij boven mij aan tafel aanliggen op een kostbaarder peluw, die fortuinzoeker, die naar Rome is overgewaaid met denzelfden wind, die ons pruimen en vijgen brengt?
> .....Maar, het is niet te ontkennen, hij verstaat beter, dan wij, de kunst om te vleien. Slaat zijn beschermheer wartaal uit, hij juicht hem toe; is hij mismaakt, hij bewondert zijn schoonheid; heeft hij een langen, mageren hals, de Griek noemt hem een Hercules; zijn krijschende, kraaiende stem durft hij een heerlijk orgaan noemen.
> .....Ieder Griek is een geboren komediant. Plooit een glimlach uwe lippen, hij schatert het uit. Ziet hij een traan in de wimpers van zijn machtigen vriend, dan

> barst hij los in geween. Vraagt ge in den herfst om een beetje vuur, dadelijk hult hij zich zoo dicht mogelijk in zijn mantel. Zegt ge: “het is warm”, hij baadt in zijn zweet.’

Neen, dit is zijne conclusie, er is geen plaats voor Romeinen, waar Grieksche slaven koningen zijn, die geen mededingers toelaten naar de gunst hunner meesters. Maar ook de druk der armoede wordt nergens meer gevoeld dan te Rome.

> ‘De arme is de speelbal van allen. Is zijn mantel gescheurd, men lacht hem uit. Is zijn toga vuil, is zijn schoen versleten, of versteld met een dikken, nieuwen draad, men lacht hem uit..... Gaan we naar het theater, dan heet het: “pak u weg, schaamt ge u niet, te gaan zitten op de plaats, alleen voor de ridders bestemd?” Het is waar ook, op die plaats zal de elegante zoon en erfgenaam van een omroeper zijn bravo's voegen bij de toejuichingen der Adonissen, afstammelingen van zwaardvechters.’

En kom nu eens in een Italiaansch landstadje op een feestdag:

> ‘Op een grasperk wordt een tooneel opgeslagen. Men voert er de een of andere welbekende farce op. De maskers der acteurs zijn zoo grotesk, dat de kinderen op de armen hunner moeders zitten te beven van schrik. Maar alle toeschouwers zitten door elkander, zonder onderscheid van rang of stand. Allen dragen dezelfde kleeding, alleen de overheden dragen als teeken hunner waardigheid eenvoudig een witte tunica.’

In het koele Praeneste, het lommerige Volsinii, het eenvoudige Gabii, het steile Tibur heeft men niets te vreezen van het instorten van huizen, noch van branden. Maar te Rome?

> ‘Help! water! roept Ucalegon, en snel vlucht hij met zijn kostbare snuisterijen. Reeds bereikt het vuur de derde verdieping en gij weet nog van niets. Wanneer de brand onder aan de trap begonnen is, zult gij den troost hebben, dat gij althans het laatst verbrandt, gij, die alleen door de dikte der dakpan voor den regen beschermd wordt, die uw verblijf houdt op de plaats, waar de teedere duif hare eieren uitbroedt.’
> ‘Een klein bed, zes aarden potten als ornament op zijn buffet, daaronder een beker en een centaurusbeeldje, een oude kist met Grieksche verzenboeken, waaraan de ratten knaagden, ziedaar den geheelen inboedel van den armen poëet Codrus. Het is zoo goed als niets, niet waar? En toch heeft

de ongelukkige alles door den brand verloren. Daar staat hij nu om brood te bedelen en om een herbergzaam dak. Maar, o overmaat van ramp! niemand zal hem te hulp komen'.
'Maar laat de vorstelijke woning van Asturicus eens afbranden: Onze dames vergeten haar toilet, onze adellijken gaan in den rouw, de praetor schorscht de terechtzittingen. .....De puinhoopen rooken nog en reeds biedt een onzer patriciërs het arme slachtoffer kostbaar marmer aan, een ander neemt de kosten van het bewerken voor zijne rekening. De een geeft hem fraaie naakte beelden, de ander kunststukken van Euphranor en Polycletus, wonderen der oudheid, gestolen uit de tempels van Azië, een derde boeken en een kast met een Minervabeeld versierd'.....

Een andere grief is de drukte en het gewoel op straat.

'Een onzer Croesussen wordt door ambtsbezigheden genoodzaakt uit te gaan. Hij laat zich dragen door zijne reusachtige Liburnische slaven en kan ongehinderd zich een weg banen door het gedrang, omdat de menigte uit eigen beweging voor hem wijkt. Hij leest of schrijft onder weg. Wil hij gaan slapen, dan behoeft hij zijn draagkoets maar te sluiten; al slaapt hij, hij zal er toch vóor ons wezen. Maar of wij, voetgangers, ons al haasten, het baat ons niet. De menigte, die voor ons is, belemmert ons. Zij, die achter ons zijn, duwen ons vooruit en toch vorderen wij niet. De een stoot mij met zijn elleboog in de zijde, een ander bezorgt mij een buil aan het hoofd met een plank, die hij op zijn schouder draagt, een derde loopt met een vat tegen mij aan. Mijn beenen zijn met een dikke laag modder bedekt. Een soldaat trapt mij op de teenen en het afdruksel van de dikke spijkers zijner lompe schoenen staat nog op mijn voet'. .....'Van den eenen kant nadert ons een lange denneboom, die op een wagen dreigend ligt te schudden, van den anderen een waggelende kar met Ligurisch marmer, die hoog boven de menigte uitsteekt'.

De nacht komt en daarmee nieuwe ellende. Men kan geen geopend venster voorbijgaan, zonder gevaar te loopen van met potscherven of met nog iets ergers geworpen te worden. Het is raadzaam eerst zijn testament te maken, wanneer men des nachts wil uitgaan, want nooit is men beveiligd voor aanrandingen van beschonken, twistzieke rinkelrooiers.

'De meeste lieden van die soort kunnen niet rustig sla-

> pen, wanneer zij geen kloppartij hebben gehad. Maar geloof niet, dat zij in hun jeugdigen overmoed en hun roes een patriciër te lijf gaan, die in purper gekleed is, en gevolgd wordt door een stoet afhangelingen en fakkeldragers. Ik zal hun slachtoffer zijn, ik, die mijn weg naar huis moet zoeken bij het maanlicht of het schijnsel van een armoedig lampje. Hoor, hoe het krakeel begint, zoo men het een krakeel mag noemen, wanneer de een slagen toedeelt, die door den ander niet worden teruggegeven. Hij posteert zich voor mij en houdt mij staande. Ik moet wel gehoorzamen, want wat zal ik beginnen tegen een razenden gek, vooral wanneer hij de sterkste is. “Waar komt gij van daan? Bij wien hebt gij het lijf volgepropt met groene boonen en zuren wijn? Wat voor een schoenlapper heeft met u den schotel met prei en schaapskop gedeeld? Ge antwoordt niet? Spreek op! of een schop zult ge krijgen. Waar hangt ge uit? in wat voor kluis zijt ge te vinden?” - Of gij daartegen nu iets tracht in te brengen, dan of ge u stil uit de voeten maakt, het is volmaakt hetzelfde. Hij begint met u bont en blauw te slaan en eindigt met u te verklagen. En de arme drommel? - wanneer hij half dood is geranseld, dan mag hij deemoedig verzoeken of hij met de tanden, die hem nog zijn overgebleven, zijn legerstede wel mag gaan opzoeken.’

Ik heb door het mededeelen dezer passages willen aantoonen, hoe goed Juvenalis de kunst verstond, om een aanschouwelijke voorstelling te geven van de maatschappij, waarin hij leefde. Uit haar kan tevens blijken, dat men deze woorden in den ruimsten zin moet opvatten, voor zoover zij ons niet alleen laten zien, wat men in het toenmalige Rome *deed*, maar vooral wat men er *dacht* en *zeide*.

Men zou zich vergissen, indien men meende, dat de dichter de eenige was, die het in die dagen met leede oogen aanzag, hoe de Grieken de wereldstad overstroomden, die klaagde over de verwatenheid der parvenu's en met deelneming sprak over het treurig lot der armoede. Zijne grieven en zijne klachten zijn die van ieder weldenkende onder zijne tijdgenooten. In geen enkel opzicht was hij zijn tijd vooruit, gelijk zoo dikwijls beweerd is. Al veroordeelt hij b.v. het bijgeloof en het ongeloof van zijn tijd, toch was ook bij hem het geloof niet meer levendig, waarin de vaderen hun heil en hun kracht hadden

gezocht. Hij ziet wel, dat het onteerend is voor een patriciër, om zich als zwaardvechter te prostitueeren, maar hij denkt er geen oogenblik aan, om het barbaarsche genot te brandmerken, dat in den Circus gesmaakt werd.

Al doet ons deze overweging wellicht minder hoog tegen hem opzien als mensch, als auteur doet zij hem in waarde rijzen. Want omdat hij het kind was van zijn tijd, zijn zijne werken daarvan de spiegel geworden. Maar niet ieder bezat, zooals hij, de gave, om de meest alledaagsche denkbeelden op onderhoudende wijze weêr te geven. Daarin bestaat zijne verdienste en deze is groot genoeg om zijne tekortkomingen als satiricus ruimschoots te vergoeden.

Ondanks den onbepaalden lof, dien men vroeger Juvenalis algemeen toekende, was er toch ééne groote bedenking, die men tegen hem in het midden bracht. Men verweet hem, dat hij 'de schaamte doet blozen, terwijl hij de deugd predikt'. Men vond zijne uitdrukkingen hier en daar te onkiesch, zoodat b.v. een man als Niebuhr, in zijn brief aan een jongen philoloog, dezen alleen daarom het lezen en bestudeeren der satiren ten sterkste ontraadt.

In Frankrijk meende men onder Lodewijk XIV een uitstekend middel te hebben gevonden, om dit kwaad te verhelpen. Even als men, ten einde de gevoeligheid der hofdames niet te kwetsen, de naakte, antieke beelden in de tuinen te Versailles van enkele lichaamsdeelen ontdeed, bezorgde men, ten behoeve van den Dauphin, eene gezuiverde uitgave van Juvenalis, terwijl de onkiesche plaatsen in een aanhangsel werden afgedrukt. De vorstelijke telg kon die dan, des verkiezende, alle achter elkander lezen[1].

Zulke gezuiverde edities zijn daar te lande later en worden nog tegenwoordig meermalen uitgegeven, met weglating evenwel van genoemd aanhangsel.

Onze Duitsche naburen zijn op dit punt minder bezorgd. Onder hen heeft de waarschuwende stem van Niebuhr weinig weêrklank gevonden. Zij hebben ingezien, dat de kennismaking met Juvenalis voor jongelieden met een wetenschappelijken zin

1 Zie Heinrich in zijne uitgave van Juv., II, p. 26.

en een onbedorven gemoed niets bedenkelijks heeft. Onze dichter wordt dan ook bij hen op bijna alle universiteiten verklaard. Macaulay ziet hierin evenmin gevaar: ‘'t Is moeilijk te gelooven,’ zegt hij, ‘dat in een wereld zoo vol verleiding als die, waarin wij leven, iemand, die deugdzaam zou geweest zijn, wanneer hij Juvenalis niet gelezen had, slecht zal worden door hem te lezen. Een man, die leeft in een maatschappij als de onze en huiverig is om zich bloot te stellen aan den invloed van een stuk of wat Latijnsche verzen, gelijkt op den misdadiger, die, toen hij uit de gevangenis naar het bagno werd overgebracht, de gerechtsdienaars verzocht om een parapluie boven zijn hoofd te houden, omdat het motregende en hij vatbaar voor koude was.’

Bij deze uitspraak van een uitstekend man heb ik niets te voegen, dan alleen dit ten slotte. Het is niet te bepalen, welke gedachten en gewaarwordingen zullen opkomen bij dengenen, die Juvenalis heeft ter hand genomen; maar weinig vrees is er, dat de dichter, door 't geen hij omtrent het Rome zijner dagen heeft ontsluierd, er hem toe brengen zal, om de sombere wereldbeschouwing te volgen van hen, die meenen, dat het menschdom in deugd en zedelijkheid is achteruitgegaan en nog steeds dalende is. Meer grond is er om te verwachten, dat hij zal gestemd worden tot een zacht en lankmoedig oordeel over onzen tijd, door de ontdekking, dat deze algemeen als iets afschuwelijks schandvlekt, wat in de dagen van Juvenalis nauwelijks berisping vond[1].

Deventer, Juni 1868.
J.J. CORNELISSEN.

1 Den lezer, voor wien onbekendheid met het Latijn een hinderpaal mocht zijn, om met Juvenalis kennis te maken, kan ik de smaakvolle vertaling aanbevelen van E. Despois, Paris, Hachette. 1864.

Java en de Indische begrooting voor 1868.

Naar ik vernomen heb, moet de conclusie, tot welke ik in mijn opstel over ‘Onze kennis van Indië’ ben gekomen[1], - om namelijk het kultuurstelsel, dat ik zoo scherp had afgekeurd, nog tijdelijk te handhaven, - bij eenigen, die dat stelsel hoe eerder hoe liever opgeruimd zouden willen zien, weinig instemming gevonden en aanleiding gegeven hebben tot de bewering of beschuldiging, dat zij getuigde van inconsequentie of van zekere halfheid aan mijne zijde.

Voor mij is daarin niets onverwachts geweest, niets dat mij heeft bevreemd; want, behalve dat ik, evenmin als elk ander, die zijne meening uitspreekt over eenig onderwerp, waaromtrent strijd wordt gevoerd, op onverdeelden bijval mogt hopen, zoo kwam daar nog bij, dat ik zelf maar noode tot die conclusie was gekomen, omdat ook voor mijn eigen gevoel daarin iets lag, dat mij hinderde. In het algemeen toch is het niet aangenaam, al is het slechts voorwaardelijk, in de bres te moeten springen voor eene zaak, tegen welke men zelf om zoo vele gegronde redenen en dus zoo te regt ingenomen is. Maar ik stond in dezen voor den actuelen toestand van het oogenblik, en hoe ik mij ook mogt draaijen of wenden, of van welke zijde ik de zaak bekeek, om te zien of er geen betere uitweg te vinden was, nergens kon ik tot eene bevredigende oplossing komen, zoodra als eerste voorwaarde daarvan gesteld moest worden de opheffing van het kultuurstelsel onder de bestaande omstandigheden.

1 Geplaatst in ‘de Gids’, Jaargang 1867, in de nommers van Maart en Mei.

Die actuele toestand toch is zoo onzuiver, zoo bedorven, dat, terwijl zelfs maar het tijdelijk behoud van het stelsel niet geheel is overeen te brengen met de eischen van regtvaardigheid en zedelijkheid, of van eene gezonde huishoudkunde, evenwel eene opheffing van dat zelfde stelsel, nu althans, mij toescheen, niets meer of minder te zijn dan '*a leap in the dark*'. De gevolgen, die zulk een maatregel na zich zou slepen, zijn inderdaad onberekenbaar. Aan den eenen kant zou men als zoodanig bijkans met zekerheid eene schromelijke verwarring in onze financiën kunnen voorspellen, en aan den anderen zou men nog niet eens kunnen zeggen, of wij daartegenover wel de zelfvoldoening zouden smaken, van ten minste aan de bevolking van Java eene weldaad te hebben bewezen. Daarom kwam het mij hoogst onraadzaam, om niet te zeggen onvergeeflijk, voor, eene zoo ernstige, ja, ik mag wel zeggen, eene zoo heilige zaak, als in mijn oog is de vervulling onzer verpligtingen jegens de bevolking van Indië, door overijling en onberaden stappen in gevaar te brengen.

Behalve hetgeen ik hier ter opheldering en in zekeren zin ter mijner verontschuldiging heb bijgebragt, was er buitendien nog iets, wat mij, meer dan anders het geval zou zijn geweest, het komen tot eene andere conclusie bijzonder moeijelijk maakte. Ik behoor namelijk niet tot zulken, die, alsof daarmede een ongezonde toestand eensklaps in eenen gezonden zou veranderen, het kultuurstelsel eenvoudig opgeheven willen zien, om, met terzijdestelling van 's Gouvernements bemoeijingen, alles aan de onbelemmerde werking van den partikulieren ondernemingsgeest over te laten en de Javaansche bevolking zonder dwang meer te laten produceren dan zij onder het stelsel der gouvernements-cultures voortbrengen kan.

Voorshands acht ik het voldoende, met een enkel woord op die omstandigheid bijzonder de aandacht te hebben gevestigd. Mijn standpunt en de invloed, dien het heeft op de rigting mijner denkbeelden, zullen van lieverlede blijken uit hetgeen ik verder te zeggen heb. Alleen moet ik nog de opmerking maken, dat ik bij die aanbeveling eener tijdelijke handhaving van het kultuurstelsel slechts het oog heb gehad op hetgeen tegenwoordig nog van dat stelsel is overgebleven, te weten de koffijen suikerkultuur, zoodat niets verder van mijne bedoeling is verwijderd, dan een terugkeer tot den toestand, waarin het stel-

sel zich bijv. een twintigtal jaren geleden bevond[1]. Doch ter zake.

Zoozeer als iemand ben ik overtuigd van den krachtigen invloed, dien de werking der partikuliere nijverheid hebben moet en ik kan het dus zeer goed begrijpen dat de vrijheid, welke zij in tegenstelling van den dwang der gouvernementskultures aanbiedt, de meesten al aanstonds voor een overgang tot die nijverheid moet innemen. En toch zou, indien in die beide omstandigheden, in die krachtige werking en in het gemis van allen dwang, de eenige, overwegende beweegreden moet worden gezocht voor eene opheffing van het kultuurstelsel, de overgang van dit stelsel tot een van vrijen arbeid, naar mijne meening, niet voldoende regtvaardigd zijn, daar het weinig meer zou zijn dan ‘un changement de decorations,’ waarbij men wel iets anders en zelfs iets beters te zien krijgt, maar niet iets, dat eene verandering van veel beteekenis in het wezen der zaak kan worden genoemd, iets dat op den verderen gang van het ontwikkelingsproces der Javaansche bevolking eenen belangrijken, beslissenden invloed hebben kan. Neen, hetgeen ik voor de bevolking van Java verlang, is, zoo ik mij niet bedrieg, veel belangloozer, en daardoor ook zuiverder van gehalte. En terwijl ik mij er van overtuigd houd, dat het doel, hetwelk ik mij voorgesteld en waarvoor ik sedert jaren geijverd heb, in het geheel niet onbereikbaar is, mits de weg er heen maar niet door verkeerde maatregelen te zeer bemoeijelijkt wordt, is het voor mij evenmin aan twijfel onderhevig, dat het streven naar dat doel bij de uitkomst zou blijken, niet alleen voor Indië, maar ook voor Nederland veel zegenrijker te zijn geweest, dan wanneer voor eene beslissing omtrent de te nemen rigting de cardo quaestionis wordt gezocht in de vraag: Wat meer voordeel geeft, eene exploitatie van Indië door het Gouvernement dan wel door partikulieren?

Bij zulk eene rigting toch zou de Javaansche bevolking, al is het dat zij door de partikuliere ondernemers beter betaald moet worden, omdat dezen haar niet tot arbeid kunnen dwingen, zijn en blijven wat zij nu reeds is, eene bevolking nagenoeg geheel bestaande uit arbeiders, die ten dienste van anderen worden geëxploiteerd. Of nu dit exploiteren geschiedt door

1 Toen men namelijk, behalve de koffij- en suikerkultuur, ook nog de indigo-, tabak-, peper-, thee-, kaneel- en cochenillekultures had.

het Gouvernement, dan wel door partikulieren, is, afgescheiden van de vraag, of eene gouvernements-exploitatie niet buiten den eigenaardigen werkkring eener regering ligt, als ook, wie van beiden het meeste voordeel van de bevolking zou weten te trekken, tot zekere hoogte eene naar mijn inzien geheel onverschillige zaak. Alleen kan men ten gunste eener exploitatie door partikulieren zeggen, dat daarbij met eene betere betaling de dwang zou vervallen, althans de aperte dwang; want dat er geene vrees behoeft gekoesterd te worden voor het gevaar, dat er onder de inlandsche hoofden niet weinigen zullen gevonden worden, die zich door knoeijerijen van allerlei aard er toe zullen laten vinden, om ten nadeele der bevolking met de partikuliere ondernemers ééne lijn te trekken, daarvoor zou ik in het geheel niet durven instaan. Bij al te veel gelegenheden is het, helaas! reeds gebleken, dat men daartegen niet gewaarborgd is[1]. Ik zou het zelfs niet onwaarschijnlijk achten, dat het verlies der kultuurprocenten, die, gelijk van zelf spreekt, met de opheffing van het kultuurstelsel zouden vervallen, ten minste voor de mindere hoofden, zoo hun het genot dier procenten niet op eene andere wijze werd vergoed, eene nog grootere aanleiding zou kunnen worden tot miskenning van het belang der bevolking, dan het genot zelf dier procenten geweest is.

Doch al konden wij alle vrees daaromtrent gerust verbannen en de onmogelijkheid van eenigen directen dwang onvoorwaardelijk aannemen, wie zal dan nog aan eenen toestand of aan eenen gang van zaken, waarbij eene geheele bevolking tot niets meer in staat wordt gesteld, dan om te werken voor wie haar maar te werk willen stellen, in vollen ernst de beteekenis willen ge-

1 Onder die knoeijerijen, waarop ik hierboven heb gewezen, zijn er sommigen van zonderlingen aard.
Zoo ben ik onder anderen bekend geraakt met het geval van iemand, die zich nog wel voordeed als een liberaal pur sang, en onder de vlag, waaronder hij voer, zich veel in de dessa's begaf, ten einde, zoo gaf hij voor, bekend te worden met eene menigte misbruiken, waaraan distrikts- en dorpshoofden zich schuldig zouden maken.
De kennis, welke hij alzoo verkreeg, maakte hij evenwel niet dienstbaar aan de bevordering van het welzijn der bevolking, maar gebruikte hij om de hoofden, wien het aanging, door bedreiging van openbaarmaking eenigzins te dwingen, hem te wille te zijn in datgene, wat hij langs andere wegen waarschijnlijk niet of niet zoo gemakkelijk zou kunnen gedaan krijgen.

ven eener ontwikkeling dier bevolking?[1]. Laten wij toch niet met woorden spelen.

Ik weet zeer goed, dat het grootste gedeelte van elk volk, waar ter wereld ook, zelfs van het meest ontwikkelde, steeds verkeert en verkeeren zal in de noodzakelijkheid van ten dienste van anderen ligchamelijken arbeid te presteren, ten einde daardoor in zijn eigen levensonderhoud te kunnen voorzien. Zoo zal men ook bij elken socialen toestand eene menigte van menschen vinden, die door hunne maatschappelijke positie, door geboorte, aanleg, karakter, geestvermogens of wat dies meer zij, hooger staan of hooger kunnen komen en alzoo de middelen hebben of verkrijgen om anderen, die slechter bedeeld of minder ontwikkeld zijn, den voor hun levensonderhoud noodigen arbeid te laten presteren; maar tusschen zulk een toestand, waarbij voor een ieder, die maar de hem ten dienste staande middelen wil en weet te gebruiken, de weg om ook hooger te komen geopend blijft, en een toestand, welke het resultaat zou zijn van een streven, om een geheel volk te maken tot een volk van arbeiders, terwijl de bevoorregte klasse daarbij bijkans geheel zou bestaan uit de hoofden, die noodig zijn, om dat volk te besturen en in bedwang te houden, ligt, dunkt mij, een nog al belangrijke afstand.

Men zou wel is waar de tegenwerping kunnen maken, dat ook bij den laatsten der beide door mij bedoelde toestanden de mogelijkheid, om hooger te klimmen, den minderen man evenmin is ontzegd, mits hij maar voldoet aan het gesteld vereichte, van gebruik te willen en te kunnen maken van de hem daartoe ten dienste staande middelen. Doch al is die mogelijkheid hem door de wet niet ontnomen, zoo bestaat zij daarom nog niet feitelijk. Wie zal het hierin niet met mij eens zijn, die, bedenkende, hoe ontzaggelijk veel moeite het hier te lande reeds kost, om den minderen man zich maar iets te doen verheffen boven den niet veel beter dan dierlijken toestand, waarin hij met zoo velen verkeert, daarbij in aanmerking neemt, dat niet alleen de Indische atmosfeer, maar ook de geheele omgeving van den minderen man in Indië de ontwikkeling daar nog honderdmaal moeijelijker maken? En wanneer ik van den min-

1 Men moet hierbij niet uit het oog verliezen, dat vermeerdering der productie van Java nog in het geheel niet is ontwikkeling der bevolking van Java.

deren man in Indië spreek, dan heb ik daarmede het oog op ruim 95 pCt. van de geheele bevolking.

De ontwikkeling der Javaansche bevolking, dat is van het landbouwend of ruim het 9/10 gedeelte, kan alleen dan worden verkregen, wanneer zij zelve kultivateur wordt, in dien zin wel te verstaan, dat zij door allerlei omstandigheden, zooals veiligheid van persoon en goed, eerbiediging van verkregen en onbetwistbare regten, vrije en geheel onbelemmerde beweging en wat dies meer zij, zich genoopt voelt, om uit eigen beweging en geheel voor eigen rekening meer te produceren, dan zij voor haar levensonderhoud speciaal noodig heeft, verzekerd zijnde van overal en ten allen tijde goede markten te zullen vinden, op welke zij zich van dat meerdere kan ontdoen tegen prijzen, zooals die bij behoorlijke concurrentie, gelijk overal elders, door vraag en aanbod worden geregeld. Zoo wordt zij tot welvaart gebragt, - zoo ontstaan onder haar nieuwe behoeften, die niet opgedrongen behoeven te worden, maar als van zelf opkomen, - zoo worden die nieuwe behoeften nieuwe prikkels tot vermeerderde inspanning van krachten en verdere opscherping der vermogens van den geest. - Zoo eindelijk heeft er eene gezonde ontwikkeling plaats, en zoo alleen is het te verwachten, dat eene bevolking, die eeuwen lang gezucht heeft onder onkunde, bijgeloof en het vreesselijkste despotisme, nog eenmaal tot zelfstandigheid zal kunnen komen.

Vraagt men mij, hoe lang dit zou moeten duren, en of niet het verlies van Indië het einde van al ons streven zou zijn, dan antwoord ik wat het eerste punt betreft, dat de ontwikkelingsgang der volken over het algemeen langzaam is, vooral zoolang zij niet tot eene hoogte zijn gekomen, waarop zij, beter inziende wat hun wezenlijk belang medebrengt, eenigzins zelfstandig in de bevordering van dat belang kunnen handelen; dat die gang voor de bevolking van Java wel iets sneller kan zijn, omdat onze ervaring en onze meerdere kennis haar op op haren weg ten dienste kunnen staan, maar toch niet veel sneller, omdat de grootste moeijelijkheid, waarmede zij te kampen heeft, daarin bestaat, dat zij niet veel veerkracht in zich zelve heeft. Wel is zij van die veerkracht niet geheel verstoken, en is zij ook niet zoo geheel passief, als sommigen, die eenen staat van voortdurende onmondigheid als het toppunt van geluk voor haar beschouwen, ons wel zouden willen doen gelooven; maar toch laat de hoeveelheid energie, die zij bezit,

veel te wenschen over. En hoezeer men veilig mag aannemen, dat met opzigt tot die veerkracht het ‘vires crescunt eundo’ voor haar niet minder waar zal worden bevonden dan voor zoo vele andere volken, zoo is het toch beter, om daarop vooreerst niet al te veel te bouwen. Wat nu het tweede punt aangaat, daarop kan ik geen beter antwoord geven, dan dat de eventualiteit van een verlies van Indië op den tot nu toe bewandelden weg, naar mijn inzien, veel spoediger zal opdagen, dan langs eenen weg, waarop de bevolkingen van Indië ondervinden, dat wij hare ware vrienden zijn. In allen geval is die eventualiteit, - ik spreek hier niet van een verlies door oorlog met de eene of andere mogendheid, want dat is iets waaraan wij gedurig blootstaan, - eene zaak der toekomst en ik versta de kunst niet om in de toekomst te lezen. Wel weet ik wat voor Nederland pligt is en wat Nederland tot eer kan strekken, en daarom weet ik voor ons streven geen beteren regel aan te geven dan: ‘fais ton devoir, advienne que pourra’[1].

Maar, zoo vraagt men welligt verder, is het dan bij eene opheffing van het kultuurstelsel niet te verwachten, dat de partikuliere ondernemingsgeest de bevolking door eene betere betaling evenzeer tot welvaart zal brengen, en dat dit dezelfde gevolgen voor hare verdere ontwikkeling zal hebben?

Om een behoorlijk antwoord op die vraag te kunnen geven, komt het er zeer op aan te weten, wat men te verstaan heeft onder welvaart, een woord van eene zeer rekbare, althans van eene vrij onbestemde beteekenis.

1 Afgescheiden van het gevaar, waaraan Nederland zich blootstelt, door zich afhankelijk te maken van hulpbronnen, die, ongerekend hare groote wisselvalligheid, zoo gemakkelijk kunnen komen te ontvallen, zoo ligt er in het bezit van koloniën, die groote directe voordeelen, ten behoeve van het Moederland afwerpen, voor een land als het onze, dat door zijn geringe magt tegenover groote mogendheden niet veel te beteekenen heeft, een ander niet gering gevaar, daarin bestaande, dat die groote mogendheden ligt maar al te begeerige blikken naar die koloniën slaan. De staatkunde der groote mogendheden gedurende de laatste jaren is voor ons op dat punt niet van zeer geruststellenden aard.
Indien Engeland of Frankrijk zich soms geroepen mogt achten, om ons bijv. te beveiligen tegen de inlijvingsmanie van Pruissen, dan zouden zij dit misschien doen, omdat zij het bezit van Nederland in handen van Pruissen, welligt als een gevaar voor zich zelf zullen beschouwen, maar niet omdat wij koloniën hebben. Want zien zij geen gevaar in eene annexatie van Nederland aan Pruissen, dan zou of Engeland of Frankrijk niets liever willen, dan ons van alle verdere bezorgdheid voor onze Overzeesche bezittingen te ontheffen.

Wanneer bijv. iemand voor voeding, kleeding en huisvesting jaarlijks noodig heeft ƒ 150, - het cijfer doet hier niets af en dient slechts tot toelichting, - en wanneer zoo iemand niet in de gelegenheid is, om meer dan bijv. ƒ 120 te kunnen verdienen, dan kan hij zeer zeker niet gezegd worden in eenen toestand van welvaart te verkeeren, al is het dat hij, door hier en daar wat uit te zuinigen, het zoo ver brengt, dat hij juist niet van gebrek behoeft om te komen, terwijl dan nog geene ziekten of andere ongelukken er bij moeten komen, om zijnen toestand te verergeren en zoo goed als hopeloos te maken.

Maar wanneer hij nu door toedoen van anderen of door welke andere oorzaken ook in de gelegenheid komt, om de volle benoodigde som van ƒ 150 te verdienen, dan zal hij zeker ruimer kunnen ademen, zich beter kunnen voeden en kleeden en dus ook beter in staat zijn tot het verrigten van arbeid; maar zou men nu dien beteren toestand eenen toestand van welvaart mogen noemen? Betrekkelijk, dat is in vergelijking met den vroegeren, ongetwijfeld; maar wat zal het hem gebaat hebben, om niet de oude knecht te blijven, die hij was? Nog meer. Wat zal het, om hier niet eens te spreken van voldoening aan andere dan de dagelijksche levensbehoeften, wat zal het hem gegeven hebben voor den ouden dag, wanneer voor een ieder de mogelijkheid om te kunnen arbeiden een einde heeft genomen?

In eenen gezonden zin derhalve kan welvaart gezegd worden eerst daar te bestaan, waar meer dan het voor het levensonderhoud bepaald noodige wordt of kan worden verdiend, zoodat men het alleen aan zich zelven te wijten heeft, wanneer men niets heeft opgelegd, hetzij voor den ouden dag, hetzij ter voldoening van andere dan de noodzakelijke levensbehoeften. Kortom, waar voor hem, die arbeid presteert, de mogelijkheid bestaat om kapitaal te vormen.

De eerste toestand, en misschien eene zelfs nog minder benijdenswaardige is die, waarin de bevolking onder het kultuurstelstel verkeert, althans nog niet lang geleden verkeerde, eer men er toe is overgegaan om haar iets beter te betalen. De betaling, welke zij geniet, stelt haar taliter qualiter in staat de haar opgelegde belastingen te voldoen, onverminderd hetgeen zij nog moet opbrengen van hetgeen zij voor zich zelven produceert, en daarom is hare productie, die door het kultuurstelsel

zoo belemmerd en benadeeld wordt, op zijn best genomen toereikende voor haar eigen levensonderhoud.

Dat in enkele streken de uitkomsten iets gunstiger zijn, zal ik niet ontkennen; maar wanneer ik daartegenover stel de ongunstige uitkomsten, dan vrees ik niet voor het verwijt van overdrijving in mijne karakterisering van den toestand der bevolking onder het kultuurstelsel. Trouwens sedert het bestaan van dat stelsel heeft de deswege opgedane ondervinding maar al te veel bewijzen geleverd, dat er niet veel noodig is, om haar, zelfs in de meest begunstigde streken, te doen vervallen tot eenen staat van magteloosheid en uitputting, die zich zeer spoedig openbaart en, zonder eene krachtige tusschenkomst hetzij van het gouvernement, hetzij van de algemeene liefdadigheid, de treurigste gevolgen kan hebben.

De andere betere toestand zou waarschijnlijk door de bemoeijingen der partikuliere industrie worden bereikt, maar veel verder kan deze het niet brengen, omdat zij in handen is van vreemdelingen, die niet werkzaam zijn ter liefde van den Javaan, maar alleen om de beurs te vullen en dat wel liefst zoo spoedig mogelijk, hetgeen niet kan geschieden zonder eene zoo goedkoop mogelijke productie. En het streven naar zulk eene goedkoope productie wordt door verscheiden omstandigheden in de hand gewerkt.

Terwijl men toch in Europa zich bij eene industriële onderneming met eene matige winst tevreden stelt, wordt in Indië het twee- of drievoudige daarvan en meer zelfs als alles behalve eene buitengewone winst beschouwd; en wanneer ik van winst spreek, dan begrijp ik daaronder niet de rente van het kapitaal voor de onderneming, maar alleen hetgeen meer dan die rente wordt verdiend, omdat men, ten einde eenvoudig rente van zijn kapitaal te trekken, volstaan kan met het beleggen van zijn geld, zonder dat men zich behoeft te wagen aan de kansen en de moeite, welke aan eene industriële onderneming verbonden zijn.

In Europa zoekt men de kosten der productie niet te verminderen door uit te zuinigen op de betaling van den arbeider, maar veeleer door met kleinere winsten tevreden te zijn, door dien ten gevolge de prijzen niet hoog te houden, door aldus de vraag te doen toenemen en eindelijk door op die wijze hetzelfde kapitaal meermalen om te zetten, zoodat eene mindere winst op een kapitaal, dat door gedurige omzetting verdubbeld, of verdrie- en verviervoudigd wordt, veel voordeeliger uitkomt

dan eene veel grootere winst op hetzelfde kapitaal, wanneer de omzetting maar eenmaal geschiedt. In Indië daarentegen zijn er verschillende omstandigheden, welke eene dergelijke wijze van handelen in vele gevallen niet toelaten. Vooral geldt dit ten aanzien van landbouw of kultuurondernemingen, die, zooals dit met de koffij-, suiker-, indigo- of tabakkultuur het geval is, jaarlijks maar één oogst geven. Bij zulke ondernemingen is de betaling van den arbeid, ook van dien, welke verrigt wordt ter verkrijging van het verder te verwerken product, een kardinaal punt. In Europa is het aandeel van het arbeidsloon in de kosten van productie ook wel geene onverschillige zaak, en ook daar streeft elk industrieel er evenzeer naar, om dat aandeel tot het laagst mogelijke peil terug te brengen, maar dit doel tracht hij te bereiken niet zoozeer door onvoldoende betaling van den arbeider, als wel door niet meer menschen te gebruiken, dan hoogst noodig is, en dan steeds menschen van het beste gehalte. Over het algemeen is men in Europa te zeer er van overtuigd, dat te geringe betaling van den arbeider niet voordeelig is en dat b.v. het bezigen van een paar flinke menschen tegen ƒ 1.20 per dag voor ieder persoon, beter rekening geeft, dan indien men er drie van minder gehalte aanneemt tegen 80 cents ieder. In Indië heeft men, op enkele uitzonderingen na, ten gevolge van het gemis aan energie bij den inlander, vooral wanneer hij voor anderen en niet voor zich zelven werkt, nog niet de gelegenheid gehad eene gelijke ervaring op te doen. Over het algemeen is daar een hooger dagloon, dat door den een boven den ander voor dezelfde werkzaamheden wordt genoten, niet zoozeer iets, dat in verband staat met de meerdere of mindere bekwaamheid en activiteit van den arbeider, als wel met de meerdere of mindere concurrentie. Alleen waar op taak gewerkt wordt, is het de knappe en ijverige werkman, die door meer en beter werk te leveren, meer verdient dan een, die in geen van die beide opzigten met hem gelijk staat.

Terwijl verder in Europa industriële ondernemingen, behoudens enkele uitzonderingen, over het algemeen worden aangevangen zonder eenige bepaling omtrent den duur dier industrie, veelal zelfs met het doel, om daarin een bestaan te vinden zoowel voor den eersten ondernemer, als voor zijne kinderen en kindskinderen, zoodat ondernemingen, welke een bestaan tellen van 50, 100 en meer jaren niet zeldzaam zijn, en terwijl men dus

in de op te rigten onderneming een blijvend kapitaal vastlegt, hetgeen niet belet, dat het om de eene of andere reden door verkoop weder gerealiseerd kan worden, en terwijl dit eenen belangrijken invloed heeft op de bepaling der winst, waarmede men zich vergenoegen wil, omdat men in het opzetten van zulk eene onderneming eenvoudig ziet eene aanwending van kapitaal, welke voordeeliger resultaten geeft dan eene gewone geldbelegging; terwijl men dus in Europa de zaken meer op die wijze beschouwt, worden in Indië, zoo niet alle, dan toch zeer vele ondernemingen enkel opgerigt voor een bepaalden tijd en met het doel, om aan den oprigter zelven een aanzienlijk vermogen te verschaffen; bij zulk eene beschouwing tracht men dan ook natuurlijk de grootst mogelijke winsten te behalen, en aangezien de marktwaarde van eenig product zich in geen opzigt regelt naar de winst, die men wil behalen, maar naar vraag en aanbod en naar de tijdsomstandigheden, zoo kan het niet anders of het streven naar eene groote winst moet van zelf terugwerken op de kosten van productie. Al is het dat de eerste ondernemer de hoop heeft, zijne onderneming in andere handen te kunnen doen overgaan, zoodat zij ook in dit opzigt eene blijvende reële waarde heeft, zoo is de vervulling dier hoop dikwijls te onzeker, dan dat hij ze niet eenvoudig als eene bijzaak zou beschouwen, geheel ondergeschikt aan de hoofdzaak, het zoo spoedig mogelijk terug erlangen van het in de onderneming gestoken kapitaal met rente en winst. Hierbij komt nog, dat de meesten naar Indië gaan zonder in het bezit van kapitaal te zijn, en bijgevolg om fortuin te maken. In negen van de tien gevallen, zoo niet in eene nog ongunstiger verhouding, is dus opneming van geld voor het aanvangen eener onderneming eene eerste voorwaarde, en geld is in Indië zeer duur.

Ik zal hier niet spreken van de slechte berekeningen, welke men in Indië maar al te dikwijls maakt, en op grond van welke in zoo vele gevallen op eene ligtvaardige wijze tot het aanvangen eener onderneming wordt overgegaan, zonder dat er gedacht wordt aan de mogelijkheid van teleurstellingen, die soms bijkans onvermijdelijk zijn; ook spreek ik er niet eens van dat zoo vele ondernemingen worden aangevangen zonder dat de ondernemer de noodige kennis van zijne zaak heeft, dat dit een en ander er toe moet bijdragen om zulke ondernemingen in duigen te doen vallen, en dat daarbij aan eenige bevordering van het welzijn der bevolking in het minst niet kan worden

gedacht; doch bij al hetgeen waarop ik reeds gewezen heb, is er nog een belangrijk punt, dat ik niet geheel kan voorbijgaan.

Terwijl men in Europa, vooral in de gevallen waarin men eene onderneming aanvangt met het doel, om daarin een middel van bestaan te vinden, begint met zuinig te leven en een meer kostbare leefwijze eerst het gevolg is van sedert eenigen tijd verkregen gunstige resultaten, rigt men in Indië, in afwachting van de nog te verkrijgen, edoch zeer onzekere gunstige resultaten, zijne leefwijze reeds dadelijk in op eenen voet, die kostbaarder is dan de voorzigtigheid medebrengt, omdat men zich heeft wijs gemaakt, niet alleen dat een goed, onbezorgd leven noodig is om het er lang uit te houden, maar ook dat vertooning het prestige tegenover den inlander verhoogt. Ik zal niet ontkennen, dat ook hierbij uitzonderingen bestaan, doch met hetgeen vrij algemeen plaats vindt, en niet met de uitzonderingen heb ik hier te maken.

Dat nu bij al deze verschillende omstandigheden de invloed van den partikulieren ondernemingsgeest op de ontwikkeling van wezenlijke welvaart onder de bevolking, van zulk een welvaart nl. die van eenigzins blijvenden aard en niet het gevolg is van een koortsachtig, onberedeneerd streven, zooals de jongste geschiedenis der vrije tabakskultuur ons daarvan een voorbeeld heeft gegeven[1], dat, zeg ik, die invloed niet zoo weldadig is of zijn kan, als anders het geval zou wezen, is, dunkt mij, moeijelijk te ontkennen, al is het dat, met betrekking tot de regeling en betaling van den arbeid, de partikuliere ondernemer zijn belang veel beter begrijpt dan een gouvernement, hetwelk ex plenitudine potestatis handelt.

En bovendien uit hetgeen de partikuliere ondernemingsgeest in den aanvang heeft gedaan, om de bevolking tot werken te brengen, is nog geene gevolgtrekking te maken ten aanzien van hetgeen daarvan te wachten is, om de bevolking aan den arbeid te houden. Zoodra toch heeft niet de mildheid, waarmede men is te werk gegaan, om in den beginne de bevolking

1 Op dit oogenblik zijn een aantal tabaksondernemingen onverkoopbaar, gelijk in 1848 eene menigte koffijondernemingen, waarvan de eigenaars tot over de ooren in de schulden zaten. Voor eene bevolking als die van Java, voor welke het langzaam maar zeker de beste weg is, zijn zulke '*ups and downs*' alles behalve weldadig, veeleer gevaarlijk. Men moet haar geen dronkenmansgang laten gaan, - den eenen dag kermis houden en den volgenden honger lijden.

uit te lokken tot het presteren van arbeid, eene concurrentie in het leven geroepen, ten gevolge waarvan het arbeidsloon zich weder laat bepalen naar den regel van vraag en aanbod, of dat loon zal gaande weg, zoo al niet dadelijk verminderen, en dit is ook natuurlijk, omdat het niet in het belang van eenige industrie, welke ook, kan zijn, meer te betalen dan strikt noodig is.

Ten aanzien van de werking van den partikulieren ondernemingsgeest in Indië blijft er eindelijk nog een punt over, dat ik niet onaangeroerd kan laten, de vraag namelijk of hij, - niet in vervolg van tijd, want daaromtrent bestaat bij mij geen de minste twijfel, - maar reeds dadelijk, althans zeer spoedig volkomen zal beantwoorden aan de verwachting, die men daarvan koestert, dat hij de bevolking zal brengen tot eene productie voor den algemeenen handel op grooter schaal dan het gouvernement zulks heeft gedaan. En het is met betrekking tot dat punt, dat ik hier eenige uitlegging meen te moeten geven van hetgeen ik bedoelde, toen ik in den aanvang van dit opstel zeide, dat een overgang van het kultuurstelsel tot een stelsel van vrijen arbeid, in de tegenwoordige omstandigheden, mij niets minder scheen te zijn dan '*a leap in the dark*'.

In het tijdvak van 1816 tot op de invoering van het kultuurstelsel hebben de bemoeijingen van den partikulieren ondernemingsgeest voor de welvaart en de ontwikkeling der bevolking geene zeer gelukkige resultaten gehad[1]. In mijn opstel 'Onze kennis van Indië' heb ik de redenen opgegeven, waarom dit zoo moest en niet anders kon zijn; de partikuliere industrie was toen immers in stede van aangemoedigd, veeleer tegengewerkt geworden. Maar indien ik ten volle erken, dat het gezegd tijdvak ons geen bewijs hoegenaamd geeft *tegen* den krachtigen en weldadigen invloed van den partikulieren ondernemingsgeest op de welvaart en de ontwikkeling der bevolking, zoo heeft

1 Ten overvloede moet ik hier doen opmerken, dat ik van welvaart of van ontwikkeling der bevolking, als ook van de medewerking daartoe van den partikulieren ondernemingsgeest sprekende, daarbij alleen het oog heb op *vrije* ontwikkeling. Al wat in het tijdvak van 1816-1830 en in de tegenwoordige tijden bij en door de landverhuringen in de Vorstenlanden plaats heeft gehad of nog plaats heeft, valt geheel buiten mijnen gezigtskring. Al ben ik er van overtuigd, dat de landhuurders van vroegeren en lateren tijd hun belang hebben weten te bevorderen zonder te kort te doen aan eene loijale behandeling der hevolking op de aan hen verhuurde landen, zoo komt het mij daarom niettemin voor, dat op de landverhuringen, hoezeer eene exploitatie door partikulieren, de kwalifikatie van te zijn eene vrije ontwikkeling, even weinig kan worden toegepast, als op het kultuurstelsel van het gonvernement.

evenwel zijne werking gedurende de laatste 15 jaren, hoe hoog men de resultaten daarvan moge stellen, voor mij nog niet de waarde en de kracht van een stellig bewijs er *voor*. Die resultaten hebben in mijn oog weinig meer bewezen, dan dat de Javaan zich tot arbeid heeft laten vinden en dit misschien zal blijven doen, mits de omstandigheden van dien aard zijn en blijven, dat hij zich daartoe uitgelokt blijft gevoelen.

Het zal, om mij duidelijker uit te drukken, nog bewezen moeten worden, dat niet juist de scherpe tegenstelling van het kultuurstelsel, het stelsel van dwang en slechte betaling, tegenover de werking van den partikulieren ondernemingsgeest, die geen dwang mag gebruiken en dus ook beter moet betalen om den verlangden arbeid verrigt te krijgen, dat niet juist die tegenstelling zeer veel, zoo niet alles, heeft bijgedragen, om het den partikulieren ondernemingsgeest mogelijk te maken, zich met kracht te doen gelden. Maar als het kultuurstelsel zal opgehouden hebben te bestaan, en daarmede ook de uit dat stelsel voortvloeijende prikkel, die den Javaan er toe dreef, om den hem opgelegden dwang met de daaraan verbonden slechte betaling te ontloopen en zijnen troost te zoeken bij den partikulieren ondernemer, die zonder dwang beter betaalt, zal dan de Javaan even gereed zijn om altijd en overal zijnen grond, zijnen tijd en zijnen arbeid te stellen ter beschikking van den partikulieren ondernemer?

Nog iets. Zal de partikuliere ondernemingsgeest, zoodra hij meester is van het terrein, en het gouvernement, door zich terug te trekken binnen zijn eigenaardigen werkkring, opgehouden zal hebben, op het stuk van den arbeid zijn geduchte en niet te overmeesteren concurrent te zijn, aan den Javaan altijd even voordeelige voorwaarden blijven aanbieden, hetzij voor het gebruik van zijnen grond, hetzij voor het benuttigen van zijnen tijd en arbeid?

Op die twee vragen schroom ik een bepaald antwoord, in ontkennenden evenzeer als in bevestigenden zin te geven, en niet ligt zal iemand, die voor de behandeling der Javaansche bevolking iets meer verlangt dan het doen van onzekere proefnemingen, het wagen, daarop een antwoord te geven. Ik voor mij althans heb geene aannemelijke, afdoende gronden kunnen vinden, waarop ik in beide die opzigten zou durven verklaren zeker te zijn van de toekomst.

Dit zou evenwel nog geen overwegend bezwaar behoeven te

zijn tegen eenen overgang tot een stelsel van vrijen arbeid, ware het niet, dat juist wegens de omstandigheden, waarin wij verkeeren, een voldoend antwoord op die beide vragen van het uiterste belang is, omdat de bedoelde omstandigheden van dien aard zijn, dat elke teleurstelling, die wij daarbij zouden ondervinden, noodlottig zou wezen.

En hier ben ik genaderd tot een punt, waarop ik mede het oog heb gehad, toen ik op eene opheffing van het kultuurstelsel in deze tijden de kwalificatie toepaste, door graaf Derby gebezigd voor de jongste hervorming van het kiesstelsel in Engeland. Ik bedoel, - en met een enkel woord maakte ik er reeds melding van, - de schromelijke verwarring, welke eene zoodanige opheffing in onze financiën ongetwijfeld zou te weeg brengen, bijaldien de resultaten van den maatregel eens niet mogten beantwoorden aan de verwachtingen, welke men zich daarvan zou willen voorspiegelen, en het zij mij daarom vergund aan te toonen, dat ik inderdaad niet op losse gronden ook om die reden eene tijdelijke handhaving van het kultuurstelsel heb aanbevolen.

De Indische begrooting voor 1868, nu onlangs bij de Staten-Generaal aangenomen, heeft ons bekend gemaakt met het van de zijde der Indische financiën naderend gevaar, dat er namelijk binnen een korten tijd, niet alleen geen uitzigt meer zal bestaan op eenige bijdrage aan de schatkist in Nederland ter bestrijding der Rijksuitgaven, maar dat zelfs met het kultuurstelsel de koloniale uitgaven ter naauwernood meer door de koloniale middelen zullen kunnen gedekt worden[1].

Bij die begrooting zijn de uitgaven geraamd: voor die welke in Nederland moeten worden voldaan op	ƒ 32,042,304.-
en voor die, welke in Indië worden gekweten, op.	ƒ 88,407,467.-
dus te zamen op	ƒ 120,449,771.-
Wanneer men nu daarvan aftrekt het geraamd bedrag voor inkoop van koffij, suiker, specerijen en peper, benevens voor alle kosten die daarmede in verband staan, te weten:	

1 Onder het schrijven dezer bladen heb ik reeds in een dagblad vermeld gevonden, dat de Indische begrooting van 1869 hier te lande is ontvangen en dat zij een bepaald deficit zou aanwijzen.

		transport	ƒ 120,449,771.-
in Nederland ad		ƒ 9,203,475.83	
en in Indië ad		ƒ 26,187,950.-	
		_____	ƒ 35,391,425.83
			_____
dan blijkt het, dat de eigenlijke uitgaven van bestuur, volgens raming, bedragen			ƒ 85,058,345.17
Daartegenover zijn de middelen geraamd op		ƒ 120,449,771.-	
waarvan, na aftrek der geraamde opbrengst der te verkoopen produkten, bedragende			
in Nederl	ƒ 53,009,081.-		
en in Indië	ƒ 12,614,710.-		
	_____	ƒ 65,623,791.-	
		_____	
mitsdien voor belasting-opbrengst of andere ontvangsten, die niet uit het kultuurstelsel voortvloeijen en daarmede niets te maken hebben, een bedrag overblijft van slechts			ƒ 54,825,980.-
			_____
Zoodat voor de bestrijding der Indische uitgaven van bestuur de opbrengst der Indische belastingen en andere, niet uit het kultuurstelsel voortvloeijende ontvangsten te kort schiet tot een bedrag van niet minder dan			ƒ 30,232,365.17
Aangezien ik evenwel onder de Indische uitgaven van bestuur ook begrepen heb de bijdrage aan de Nederlandsche schatkist tot dekking der rijksuitgaven, zoo moet te dier zake van het zoo even aangewezen tekort ad			ƒ 30,232,367.17
nog worden afgegetrokken de voor die bijdrage op de Indische begrooting uitgetrokken som van			ƒ 10,619,655.-
			_____
En alsdan blijkt het, dat, afgescheiden van het rijks belang, het tekort speciaal voor Indië bedraagt			ƒ 19,612,810.17

Uit deze berekening, welke ik zoo eenvoudig mogelijk heb gemaakt, ziet men tot welk een enorm bedrag men zich afhankelijk heeft gemaakt van het kultuurstelsel, zoodat, zonder te spreken van het Nederlandsch belang bij dat stelsel, Indië zelf voor zijne uitgaven van bestuur daaruit moet worden tegemoet gekomen tot een bedrag van ruim 19½ millioen,

Zou men nu, en dit is de vraag, waarop het hier aankomt,

in goeden ernst en op grond van berekeningen, die, zoo al niet onbetwistbaar, dan toch voor het minst zeer aannemelijk dienen te zijn, kunnen en willen volhouden, dat er mogelijkheid bestaat om een zoo enorm tekort al aanstonds of althans zeer spoedig op te lossen of te doen verdwijnen, hetzij door bezuinigingen, hetzij door verhooging van bestaande of invoering van nieuwe belastingen? En ik heb nog wel de rekening zoo gunstig mogelijk gemaakt, want anders zou ik nog hebben knnen wijzen op de hooge waarschijnlijkheid eener nog verdere uitzetting onzer uitgaven zoo hier te lande als in Indië; zoodat het bijna niet te denken is, althans indien men op den ingeslagen weg blijft voortgaan, dat men zich zal kunnen redden zonder weder zijne toevlugt te nemen tot het doen van leeningen, gelijk dan ook in het tegenwoordige zittingjaar der Staten-Generaal in hunne vergaderingen reeds is gewezen op de mogelijkheid en waarschijnlijkheid zelfs, dat men het reeds in 1869 niet zonder leeningen zal kunnen stellen.

Het is wel te betreuren, en in zekeren zin onverantwoordelijk, dat men de Indische begrooting niet op zulk een wijze heeft ingerigt, dat zij kan aantoonen, wat Java kost en opbrengt en hoe het daarmede gesteld is met elke der buitenbezittingen. Men had althans zoo iets kunnen doen door afzonderlijke opgaven voor elke bezitting te maken en die als bijlage ter adstructie aan de begrooting toe te voegen. Het schijnt dat de regering het hooge belang, ja de noodzakelijkheid er van niet inziet, om in den stand van zaken zooveel mogelijk licht te brengen, opdat men alzoo kunne beoordeelen, waar de schoen wringt en welke middelen van verbetering er zouden kunnen aangewend worden[1].

Behoudens eenige uitzonderingen ten aanzien van de uitgaven van algemeen bestuur, zooals het traktement van den gouverneur-generaal, de uitgaven voor den Raad van N.I., de algemeene secretarie, de beide hooge geregtshoven, de depar-

1 Wanneer ik van de regering spreek, dan wil ik daarmede niet te kennen geven dat het verwijt, hetwelk ik hier inbreng, bepaald op rekening der regering in Nederland moet gesteld worden. Het zou mij althans niet verwonderen, - en mijne ondervinding van vroegeren tijd levert mij daarvoor maar al te veel gronden, - dat het hapert aan de bouwstoffen, die men uit Indië voor de zamenstelling der begrooting ontvangt. Men heeft daar vroeger, misschien wel om de handen meer ruim te krijgen, zeer goed de kunst verstaan om opgaven en voorstellen van financiëlen aard zoo in te rigten, dat het dikwijls moeijelijk viel, daaruit tot de kennis te komen van den waren stand van zaken.

tementen van algemeen bestuur, en het kommandement der armee en der marine, zou men, naar het mij toeschijnt, voor alle andere uitgaven, die van oorlog en marine daaronder begrepen, eene splitsing kunnen maken voor elke onzer bezittingen in het bijzonder; en zoo ook van hetgeen iedere bezitting opbrengt of geraamd wordt te zullen opbrengen. Had men dit gedaan, zoo zou het, daarvan houd ik mij verzekerd, helder aan den dag zijn gekomen, welk een groot gedeelte der uitgaven komt ten laste der buitenbezittingen, en hoe bitter weinig zij daartegenover door belastingopbrengst tot de bestrijding dier uitgaven bijdragen.

Door die beschouwing wil ik niet te kennen geven dat die buitenbezittingen zwaarder zouden moeten belast worden; integendeel, het is geheel mijne overtuiging, dat een streven in die rigting, althans gedurende nog een aantal jaren, ons niets dan teleurstellingen zou doen ondervinden, of moeijelijkheden, die ons op nog zwaarder kosten zouden jagen[1]; maar ik wilde er mede doen gevoelen, dat, zoo er soms kwestie van mogt zijn, om door verhooging van bestaande of door invoering van nieuwe belastingen te compenseren de winsten, die het kultuurstelsel oplevert, en te maken dat er evenwigt zij tusschen Indische uitgaven en opbrengst van Indische belastingen, ‘*the brunt of the battle*’, de geheele last daarvan nagenoeg alleen door Java zou moeten gedragen worden.

Wij hebben gezien, dat de Indische uitgaven van bestuur ad	ƒ 85,058,345.17
of, na aftrek der daaronder begrepen ‘bijdrage voor Nederland’ ad	ƒ 10,619,555.-
bedragen	ƒ 74,438,790.10

1 Hoezeer ik niet begrijp, op welke gronden men zou kunnen betoogen, dat het met de regtvaardigheid strookt, om op Java den last te leggen van te betalen hetgeen de buitenbezittingen meer kosten, dan ze opbrengen. Ik weet wel, dat, als men het op het stuk van regtvaardigheid niet zeer naauw neemt, voor elke zaak argumenten te vinden zijn, die, hoe onverteerbaar ook, maar geslikt moeten worden, terwijl het dan aan den tijd wordt overgelaten te doen blijken, met welk gevolg.
De eenvoudige regel in dit opzigt is naar mijn inzien, dat elke bezitting hare eigen lasten draagt, en dat daarnaar hare opbrengsten moeten worden geregeld. Is het niet mogelijk een evenwigt tusschen beide te verkrijgen, dan moet men of de lasten verminderen, of de bezitting opgeven, tenzij Nederland zelf de meerdere kosten voor zijne rekening neme. Het is toch niet Java, dat ons verzocht heeft, om ons meester te maken van Borneo, Celebes, de Molukko's en Timor, maar Nederland heeft het zoo gewild.

transport	ƒ 74,438,790.17
Wanneer wij nu, met inbegrip der tinproduktie van Banka, doch met uitsluiting van het voordeel op de Sumatra- en Menado-koffij[1], de opbrengst der buitenbezittingen in belastingen zeer ruim stellen op	ƒ 8,000,000.-
zoo zou Java, dewijl van eene verhooging der belastingen van de buitenbezittingen vooralsnog geen heil te wachten is, door belastingen moeten voorzien in een bedrag van minstens	ƒ 66,438,790.17

Stelt men nu, dat de bevolking van Java, met inbegrip van Europeanen, Chinezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen, op dit oogenblik het cijfer van 14 millioen zielen heeft bereikt, zoo zou mitsdien eene belastingopbrengst van ƒ 4.75 per hoofd noodig zijn, om het zoo even verkregen cijfer van bijkans ƒ 66½ millioen te kunnen bereiken[2].

Wanneer ik nu daartegenover stel, dat van die 14 millioen zielen meer dan 95 pCt. geen kapitaal heeft en van handenarbeid leven moet, dan meen ik eene ruime berekening te maken, door het inkomen dier totale bevolking te stellen op ƒ 40, of laten wij de maat volmeten, op ƒ 50 per hoofd, dat is, op ƒ 560 of uiterlijk ƒ 700 millioen voor de totale bevolking van Java, en onder zulke omstandigheden zou dus eene heffing van ruim 11 pCt., en in het voordeeligste geval van ruim 9 pCt. mogelijk moeten zijn?[3].

In mijn vorig, hierboven vermeld opstel over ‘Onze kennis van Indië’ heb ik op blz. 495 van het Maart-nommer van De Gids van 1867, de bewering van Daendels, dat de bevolking geen belasting kon opbrengen (waarom hij dan ook de verpligte kof-

1 Omdat de tinexploitatie op Banka, die door het gouvernement geschiedt met geheel vrijwillig ingehuurde Chinesche arbeiders, zonder dat de inlandsche bevolking van Banka de tinmijnen zou willen of kunnen ontginnen, naar mijn inzien in het minst niet op gelijke lijn met het kultuurstelsel gesteld kan worden; terwijl daarentegen de koffijkultuur op Sumatra, maar vooral die op Menado een uitwas is van het kultuurstelsel op Java.

2 Wanneer men de bijdrage voor Nederland mederekent en die ook door Java laat opbrengen, dan staat de zaak nog heel anders; want dan komt voor rekening van Java eene belastingopbrengst van ƒ 77,058,345.17, dat is van ruim ƒ 5.50 per hoofd.

3 In verband tot de voorgaande noot, zouden de hier percentsgewijze gegeven cijfers worden ruim 13¾ pCt, in het ongunstigste, en 11 pCt. in het gunstigste geval.

lijkultuur invoerde en de verpligte leveringen behield), krachtig bestreden en het ten eenemale onhoudbare er van aangetoond.

De schrijver der ‘politieke beschouwingen’, die, volgens het in het Juni-nommer van 1868 van het Tijdschrift voor N.-I. van hem gegeven levensberigt, gebleken is, wijlen de Heer G.H. Betz te zijn geweest, heeft in het tweede gedeelte, handelende over de koloniale politiek, op pag. 72 van dat geschrift met adhaesie mijne geheele redenering tegen de bewering van Daendels woordelijk aangehaald, nadat hij daaraan had laten voorafgaan de volgende zinsnede: ‘Waarlijk, het klinkt zonderling, dat aan de bevolking de vrije beschikking over haren tijd en haren wil kan worden gelaten, om 40 of 50 millioen in geld op te brengen, maar dat zij tot de voldoening van de meerdere eischen der schatkist dwang zou behoeven.’

Meende de schrijver, - en het verband waarin mijne argumentatie tot zijne woorden is gebragt, schijnt dit eenigermate aan te duiden, - dat, wat men eene bevolking door gedwongen arbeid kan doen opbrengen, altijd onverschillig tot welke hoogte de belasting-opbrengst opgevoerd wordt, even zoo goed en even zoo gemakkelijk door zulk eene belasting-opbrengst met een stelsel van vrije beschikking over tijd en arbeid van haar kan worden verkregen, dan heeft hij zich zeer vergist in de strekking van mijne wederlegging der stelling van Daendels. Het slot mijner door hem aangehaalde redenering kan daarvan des noods het bewijs leveren. Nadat ik toch gezegd had, dat het wel is waar geheel op hetzelfde neêrkomt, of iemand eene gelijke waarde in geld dan wel in naturâ, bijv. in koffij, opbrengt, zeide ik aan het slot nog het volgende: ‘En was de verhouding nog maar niet ongunstiger geweest. Doch in de praktijk kwam het daarop neder, dat de belastingschuldige door eene levering van produkten’ (natuurlijk tegen prijzen ver beneden de waarde) ‘gedwongen werd, veel meer op te brengen, dan men billijkerwijs ooit in geld zou hebben kunnen vorderen.’

Ik behoef niets terug te trekken van hetgeen ik op de bedoelde plaats heb gezegd, en ik geloof tevens, dat slecht beloonde arbeid of levering van produkten tegen onevenredig lage prijzen[1] niet minder uitputtend is, dan wanneer het bedrag

1 Dat is tegen prijzen, waarbij het verschil tusschen hetgeen voor de te leveren produkten betaald wordt en de zuivere opbrengst dier produkten bij verkoop veel grooter is dan het bedrag, dat als belasting zou kunnen geheven worden.

van de winst, welke men door te lage betaling van arbeid of van te leveren produkten behaalt, in geld moet worden opgebragt; maar wanneer de eischen der schatkist voor de bestrijding der te doene uitgaven eene hoogte hebben bereikt, die het vermogen eener bevolking om belasting op te brengen ver te boven gaat, gelijk naar mijne overtuiging tegenwoordig het geval is met de bevolking van Indië en met de lasten, die zij volgens de begrooting te dragen heeft, dan gaat de bewering niet op, dat, gelijk zij nu reeds een gedeelte dier lasten in geld opbrengt, zij dat even zoo goed en even zoo gemakkelijk zou kunnen doen voor het andere gedeelte, dat nu of door slecht beloonden arbeid of door levering van produkten tegen onevenredig lage prijzen wordt gevonden[1], en wel om de, naar het mij toeschijnt, eenvoudige reden, dat men - het meer of min onzedelijke of onregtvaardige der zaak er buiten gelaten, - van eene bevolking als die van Java, door haar tot arbeid of tot het leveren van produkten te dwingen, veel meer kan verkrijgen dan met eene regelmatige heffing van belastingen mogelijk zou zijn.

Dit heeft men onder anderen ondervonden bij de afschaffing in 1853 der bazaarspacht, toen men voor de derving der 3 à 4 millioen, welke die pacht afwierp, vruchteloos beproefd heeft eene compensatie te vinden eerst in eene verhooging van den aanslag der landrente en later in eene verhooging van den verkoopprijs van het zout. En dit voorbeeld klemt te meer, wanneer men bedenkt, dat hier slechts in die verhooging van reeds bestaande belastingen eene compensatie werd gezocht voor het gemis eener belasting, welke men had afgeschaft.

De feitelijke toestand van het oogenblik, waartoe het kultuurstelsel ons gebragt heeft door de brooddronken wijze, waarop wij, door schromelijke uitzetting onzer uitgaven, die uitgaven aan de winsten, welke dat stelsel sedert eenige jaren heeft af-

1 Met andere woorden. Het is niet waar, dat indien men ter bestrijding zijner uitgaven noodig heeft bijv. 100 millioen, waarvan 50 millioen worden verkregen door opbrengst van belasting in geld, en de overige 50 millioen door gedwongen arbeid en verpligte levering van produkten, die laatste 50 millioen even gemakkelijk door heffing van belasting zouden kunnen opgebragt worden. De teleurstelling, welke men zou ondervinden, zou waarlijk niet gering zijn.

geworpen, als het ware hebben vastgemaakt, zoodat wij die op dit oogenblik niet missen kunnen, is dus van dien aard, dat door dat stelsel moet worden voorzien:

1°. in een deficit, dat volgens raming voor Indië zelf bedraagt	ƒ 19,612,810
en 2°. in een batig slot voor Nederland van niet hooger dan	ƒ 10,619,555
Of te zamen in eene som van	ƒ 30,232,365

Het is mogelijk, dat men voor Indië aan den eenen kant in de uitgaven blijft beneden de raming en dat aan den anderen kant de productie en de prijzen beter uitvallen dan men gerekend heeft, maar dat is iets accidenteels en het tegendeel zou dus evenzeer mogelijk zijn. Ook neem ik desnoods aan, - hoezeer er meer redenen tegen dan voor zijn, - dat voor Nederland ter bestrijding der rijksuitgaven noch voor 1868, noch later behoefte bestaat aan een grooter batig slot der Indische middelen dan van ruim 10½ millioen. Maar toch is en blijft de toestand zeer gespannen, en komt de zaak daarop neder, dat, bij afschaffing van het kultuurstelsel, Indië, of laat mij liever zeggen Java, - want het is Java alleen, dat ons zou moeten en kunnen redden, voor de derving der winsten, die dat stelsel afwerpt, zou moeten voorzien in eene ontvangst door heffing van belastingen van nagenoeg 30¼ millioen meer, dan nu reeds door belastingen verkregen wordt.

Ik heb de overtuiging, het vraagstuk, dat hier op te lossen valt, zoo eenvoudig en zoo zuiver mogelijk te hebben gesteld[1]. Is dit zoo, en ik vertrouw, dat niet ligt iemand eenige gegronde bedenkingen daartegen zal kunnen inbrengen, dan is de eerste vraag, die ik reeds aan mij zelven heb gedaan en welke ik ook aan hen wensch te doen, die eene dadelijke opheffing van het kultuurstelsel verlangen, deze: zijn er waarlijk redelijke gronden, om voor zeker aan te nemen, dat de bevolking van Indië door de tusschenkomst van den partikulieren ondernemingsgeest reeds dadelijk tot zoodanigen trap van welvaart kan opklimmen, om 30¼ millioen aan belastingen meer op te brengen, dan zij nu reeds doet?

Ik voor mij geloof het niet, en wil gaarne mededeelen,

1 Of mijne berekening misschien een half of een millioen beneden of boven de werkelijkheid is geweest, doet hier weinig, zoo iets, tot de zaken af.

waarom dit mij niet mogelijk schijnt. Vooraf moet ik evenwel doen opmerken, dat hetgeen de partikuliere ondernemingsgeest nu reeds gepresteerd heeft, geheel buiten rekening dient gelaten te worden; want op dat gepresteerde is de tegenwoordige toestand reeds eenigzins gebaseerd, en het komt hier er op aan te weten, niet wat er reeds gedaan is, maar wat er verder te doen valt.

Welnu, wij hebben hierboven gezien, dat in Indië de uitgaven, die uit het kultuurstelsel voortvloeijen, - met die in Nederland hebben wij hier niet te maken, - geraamd zijn op een bedrag van ƒ 26,187,950.

Nu heeft men beweerd, en naar mijn inzien kan die bewering onvoorwaardelijk aangenomen worden, dat door de tusschenkomst van den partikulieren ondernemingsgeest eene grootere productie zou verkregen kunnen worden, dan onder het kultuurstelsel het geval is, en dat ook de bevolking eene betere betaling zou erlangen, dan zij van het Gouvernement ontving. Om evenwel mijne berekening voor het verwijt van overdrijving te vrijwaren, wil ik dat meerdere in productie en in betere betaling stellen op 50 pCt. van hetgeen ter zake van het kultuurstelsel door het Gouvernement in Indië wordt uitgegeven, dus op ƒ 13,093,975. Die verhooging met 50 pCt. is wel is waar in zekeren zin uit de lucht gegrepen, en welk cijfer men daarvoor ook nemen wil, altijd blijft het gissing, met dat onderscheid, dat, hoe matiger de berekening gemaakt wordt, er des te meer kans bestaat, dat zij niet tegenvalt.

Hiermede zijn wij evenwel nog niet aan het einde van onze berekening gekomen; want met die beide uitgaven, te zamen bedragende ƒ 39,281,925, hebben wij het nog niet verder gebragt dan tot de betrekkelijke verbetering, welke, gelijk ik hierboven heb besproken, in den toestand der bevolking onder de werking van het stelsel van vrijen arbeid zou komen, terwijl die toestand nog zoo veel hooger moet worden opgevoerd, dat voor de bevolking de mogelijkheid besta, om 30¼ millioen aan belastingen te kunnen opbrengen boven hetgeen zij nu opbrengt. Moest toch de bevolking die 30¼ millioen aan belastingen vinden uit de 39¼ millioen, die zij door hare meerdere productie en door de betere betaling van haren arbeid verdient, zoo zou zij slechts 9 millioen overhouden en van veel slechter conditie zijn dan onder het kultuurstelsel, onder hetwelk zij, zonder verhooging van belasting, ruim 26 millioen

of nagenoeg driemaal zoo veel ontving. Want men verlieze niet uit het oog, dat die in geld op te brengen hoogere belasting ad 30¼ millioen niets anders is dan eene compensatie voor de winstderving, welke het Gouvernement, of liever de schatkist door de afschaffing van het kultuurstelsel zou ondergaan.

Bij slot van rekening moet dus de bevolking door meerdere productie en betere betaling van den arbeid niet alleen eene som ontvangen van	ƒ 39,281,925
maar ook in staat gesteld worden om meer aan belastingen te kunnen opbrengen tot een bedrag van	ƒ 30,232,365
te zamen	ƒ 69,514,290

Boven en behalve hetgeen nu reeds door den partikulieren ondernemingsgeest voor den arbeid en de productie der bevolking gedaan wordt, is er dus op zijn minst genomen een bedrag van ongeveer 70 millioen noodig, niet om de bevolking tot welvaart te brengen, want naar de beteekenis, welke ik aan dat woord hecht, zou er nog heel wat anders te doen vallen, maar om haar als eene beter betaalde bevolking, die voor anderen arbeidt, het dragen eener hoogere belasting van 30¼ millioen, subintrerende voor de winst, die de schatkist door de afschaffing van het kultuurstelsel zou derven, mogelijk te maken.

Ik durf gerust te verklaren, dat ik er niets toe- of afgedaan heb, om de rekening gunstiger of ongunstiger te doen uitvallen. Het is niet te veel, maar ook niet te weinig, wat ik van den partikulieren ondernemingsgeest verlang. Want als men bedenkt, dat die 70 millioen niets meer vertegenwoordigen, dan de productie, welke men in handen zou krijgen en waarvan de waarde in den handel veilig op ƒ 100,000,000 kan gesteld worden; als men daarbij verder in rekening brengt de productie der partikuliere landen van Batavia, Buitenzorg, Krawang, Indramayoe en in verschillende andere gewesten, voorts de handelswaarde van hetgeen de partikuliere ondernemingsgeest nu reeds aan koffij, suiker, indigo, tabak enz. door de bevolking weet te doen produceren, en eindelijk daarbij nog voegt de productie der bevolking voor hare eigen behoefte, zooals rijst voor stellig meer dan 120 millioen[1], djagong, d'jarak, tabak, indigo, kapas en kapok, klap-

1 De productie van padi voor eigen rekening door de bevolking in de 20 residentiën, tot welke betrekking hebben de bij de regeringsverslagen gevoegde tabellen betreffende de rijsfkultuur, bedroeg in 1864 ongeveer 33,940,000 pikols, en voor dat jaar wordt de gemiddelde maximum- en minimumprijs der padi opgegeven ad ƒ 4.37 en ƒ 2.62 per pikol.

perolie en wat niet al, dan waarlijk zal men geen reden hebben, om eene bevolking, die nog op eenen zoo lagen trap van beschaving staat, te kwalificeren als eene, die weinig produceert.

Ik vrees, dat, zoo men de zaak uit het hier aangegeven oogpunt, waarbij alle overdrijving vermeden is, met aandacht en ernst beschouwt, alsdan een ieder, die niet met luchtkasteelen wil te doen hebben, er zich wel tweemaal op bedenken zal, om een bevestigend antwoord te geven op de vraag: of het in redelijkheid te verwachten is, dat de partikuliere ondernemingsgeest reeds dadelijk zoo krachtig zal kunnen optreden, dat met opzigt tot de kwestie der meerdere belastingopbrengst geene vrees hoegenaamd voor teleurstelling behoeft gekoesterd te worden.

Wat mij aangaat, zoo moet ik ronduit verklaren, geene zoo hoog gespannen verwachtingen te hebben omtrent de tusschenkomst van de partikuliere nijverheid, wel te verstaan niet in vervolg van tijd, maar nu, om dadelijk te kunnen aanvullen de gaping, die in onze ontvangsten zou ontstaan. Dat er velen zullen zijn, die, dweepende met de wonderen, door haar reeds verrigt en verder nog te verrigten, doch zonder te letten op de omstandigheden, die daartoe hebben medegewerkt, of welker iuvloed verder noodig zou kunnen zijn, geen bezwaar maken, om onze verbeelding op te winden door hoog opgevoerde berekeningen der voordeelen, welke te gemoet kunnen gezien worden, daaraan twijfel ik geenszins, maar men moet op vasteren grond staan, dan meestal het geval is met hen, die niet zouden schromen reeds nu het wagen van den grooten sprong aan te bevelen. Ik zelf heb in het Geographisch en Statistisch Woordenboek van N.-I., op het artikel *rijst*, den weg aangewezen, hoe men langzamerhand zou kunnen komen tot eene belastingopbrengst, ruim opwegende tegen de winstderving, welke de opheffing van het kultuurstelsel kon ten gevolge hebben, en het was op grond van de zeer matige berekeningen, welke ik daarvoor had gemaakt, en op grond van de nadeelen, welke het kultuurstelsel, zooals ik daarbij heb aangetoond, aan de eigen kultuur der bevolking toebragt, dat, naar mijne meening, het bedoelde stelsel zoo spoedig mogelijk moest worden opgeruimd; maar op geen voeten of vademen kon ik toen de diepte of de breedte gissen van de kloof, die nu blijkt gedempt te moeten worden tot herstel van het

evenwigt tusschen de Indische uitgaven van bestuur en de Indische belasting-opbrengst. Intusschen is men op den ouden weg voortgegaan, en, op den klank af, van eenige liberale denkbeelden uitgaande, heeft men zonder te weten, wat het einde van het lied zou zijn, hier wat afgebroken, daar diep ingrijpende, onzamenhangende maatregelen genomen, en, terwijl men meende, op die wijze eenen overgang te bewerkstelligen van het stelsel van dwang tot een stelsel van vrijen arbeid, niets anders gedaan dan mokerslagen toe te brengen aan dat stelsel, dat eenen reeds zoo wankelen grondslag heeft en tegelijker tijd juist op de voordeelen, welke dat stelsel afwierp, gaandeweg en met steeds toenemende doldriftigheid uitgaven op uitgaven gestapeld, als of het goud uit den hemel zou regenen. Als op iets met eenig regt het gezegde zou kunnen toegepast worden, dat men baldadig in zijne eigen ingewanden wroet, dan is het op onze handelingen in de laatste tien of vijftien jaren. Arme, ongelukkige bevolking van Indië, die daarbij natuurlijk weder het kind van de rekening zal moeten worden!

Heeft het er niet iets van, alsof men, gevoelende, dat de grond, waarop men met het kultuurstelsel staat, onder de voeten wegzinkt, gemeend heeft, in de plaats van dat middel van exploitatie der bevolking, hetwelk eerlang zou moeten opgegeven worden, in de opdrijving der uitgaven een ander middel van exploitatie te kunnen substituëren? Zou men niet haast mogen denken aan het: ‘après nous le deluge, à d'autres à payer les pots cassés?’

Kan het mij leed doen, wanneer ik bedenk, dat mannen met zulke waarlijk edele hoedanigheden als een van den Bosch en een Baud, de een als de stichter, de andere als de verdere opbouwer, een stelsel in het leven hebben geroepen, dat in geen opzigt is goed te keuren, zoo moet het evenwel tot hunne eer gezegd worden, dat zij, hoezeer niet denkende, dat hun werk tot zulke treurige uitkomsten voor ons zou kunnen leiden, toch niet blind zijn geweest voor den druk, die door hun stelsel op de bevolking gelegd werd, en in een zuinig beheer van Indië een tegenwigt tegen dien druk hebben gezocht. Al mogten zij wegens hunne positie als hooge staatsdienaren er niet rond voor uitkomen, dat hun werk inderdaad eene drukkende exploitatie der kolonie ten behoeve van het moederland was, waarvoor onder de omstandigheden, waarmede zij te doen hadden, naar hunne meening geen equivalent in eene gewone heffing van be-

lasting was te vinden; zij begrepen daarom niettemin zeer goed, dat naast *die* exploitatie geene andere bij de hand mogt worden genomen. Hebben zij, in het besef van de groote verantwoordelijkheid, welke zij op zich hadden geladen, den geweldigen stroom tot uitzetting der uitgaven, die reeds onder hun bestuur bestond, met kracht willende tegengaan, ten einde het Moederland de vruchten van het stelsel te laten plukken zonder tevens aanleiding te geven tot vermeerdering van den druk voor de bevolking, soms maatregelen doen afspringen of voorstellen tot wezenlijke verbetering afgewezen, enkel en alleen omdat zij zich lieten terughouden door eene al te groote vrees voor vermeerdering der uitgaven, het is er ver van daan, dat ik hen daarbij in alles zou willen verdedigen; maar het is meer bijzonder het algemeene gezigtspunt, waarvan zij uitgingen, dat ik, voor zoo ver het verdedigbaar is, in het licht heb willen plaatsen.

Ik kan soms inwendig lagchen over de naïveteit der tegenwoordige conservativen, die, na de opgedane ondervinding, ons nog zoeken wijs te maken, dat men het geluk eener bevolking bevordert door haar voortdurend in eenen staat van onmondigheid te houden, door haar te plunderen en te dwingen voor een appel en een ei te arbeiden, omdat men anders geen kans ziet er meer van te halen. Sommigen van hen beginnen te begrijpen, dat dergelijke redeneringen geen ingang meer vinden, en ik heb er dan ook eenigen ontmoet, die ridderlijk voor den dag kwamen met de vraag, waarvoor wij anders koloniën hebben, zoo het niet is, om ze regtstreeks aan de belangen van het Moederland dienstbaar te maken? Ik kan mij bedroeven over een dergelijk standpunt ter beoordeeling van hetgeen voor Indië zou moeten gedaan worden; maar met dezulken is er een eerlijke strijd aan te vangen, omdat men weet, wat zij willen, en ik mij overtuigd houd, dat de eerlijken en weldenkenden onder hen, tenzij zij al te zeer bevangen zijn door te voren opgevatte denkbeelden, er van af te brengen zijn, zoodra men hun zal hebben aangetoond, dat de weg, dien zij willen opwandelen, slechts leidt tot eene herhaling der fabel van de hen, die geslagt werd om de gouden eijeren, die men in menigte bij haar dacht te zullen vinden, en dat het belang van het Moederland langs andere wegen veel beter en veel eervoller voor het Moederland zelf, en veel zegenrijker voor de Indische bevolking kan worden bevorderd. Maar een bepaalden afkeer heb ik van de redeneringen van sommigen, die, ofschoon de liberale

partij van zulke medestanders wel niet gediend zal willen zijn, toch liberale denkbeelden en beginselen als een kleed aannemen, om daarachter niets dan een brutaal egoïsme te verbergen. Aan eene menigte menschen, die niet tusschen de regels kunnen lezen en, zonder te vermoeden, hoe de vork in den steel zit, zich gaarne vergapen aan de schitterende uitkomsten, welke hun worden voorgespiegeld, weten zij onder een vloed van groote woorden allerlei opgesmukte berekeningen te geven, alsof de gang van zaken in dit ondermaansche met eenen eenvoudigen regel van drieën is uit te maken en aan te wijzen. Tegen hunne bedoelingen, die zij, gedachtig aan het in troebel water is het goed visschen, zich wel wachten te doen uitkomen, is geen strijd te voeren. Als zij hunne oogmerken maar bereiken kunnen, wat gaat hun dan het welzijn der bevolking aan, en wat bekommeren zij er zich over, of zoovelen, door hen op een dwaalweg gebragt, bedrogen uitkomen?

Wat ik dan in den gegeven toestand wel zou willen?

In mijn opstel over ‘onze kennis van Indië’ heb ik het reeds gezegd. Diep ingrijpende bezuinigingen in ons bestuur van Indië aan den eenen kant; maar, daar die niet op eens zijn in te voeren, zonder even als in den tijd van den Kommissaris-Generaal Du Bus weder eene menigte menschen ongelukkig te maken, aan den anderen kant krachtige handhaving van het kultuurstelsel, edoch slechts tijdelijk en daarbij zooveel mogelijk even krachtige bevordering van het belang der bevolking, iets waartoe dat stelsel, mits goed begrepen en loyaal toegepast, thans nog allezins de gelegenheid aanbiedt. Op die wijze zou men kunnen komen tot eene regeling onzer financiën, waarbij de hulp van het stelsel niet meer onmisbaar is, terwijl daardoor tegelijk in Indië het evenwigt hersteld zal worden tusschen de opbrengst der belastingen en der uitgaven van bestuur, en ook de bevolking zelve langzamerhand er toe gebragt zal worden om goed betaalden arbeid te leeren waardeeren en vertrouwen te stellen in ons gezag.

De behandeling van het laatste punt, de krachtige, maar tijdelijke handhaving van het kultuurstelsel, moet ik evenwel voor een vervolg van dit opstel bewaren. Voor het oogenblik wensch ik ten slotte nog in eenige beschouwingen te treden met betrekking tot de vermindering onzer uitgaven. Dat ik daarbij de begrooting niet post voor post wil nagaan, zal mij wel niet ten kwade worden geduid. Voor een artikel, dat be-

stemd is om in een tijdschrift te worden geplaatst, zou ik dan in ieder geval veel te uitvoerig worden, al behoefde ik niet te vreezen, dat de meesten onder mijne lezers er door afgeschrikt zouden worden, om kennis te nemen van mijn geschrijf. Daarom zullen mijne beschouwingen van een meer algemeenen aard zijn, hoezeer dit mij niet zal beletten enkele punten meer speciaal ter sprake te brengen.

Zoo zeer als iemand ben ik er van doordrongen, dat het ontwikkelen van een volk geen goedkoop werk is. Eene goed georganiseerde burgerlijke maatschappij kost geld; hoe beter de organisatie is, hoe hooger de uitgaven stijgen, en het zou onredelijk zijn, de zegeningen, die in zoodanige maatschappij te genieten zijn, deelachtig te willen worden, zonder er iets, ja veel voor over te hebben. Er is dan ook niets onbillijks in gelegen, dat een volk, hetwelk tot ontwikkeling wordt gebragt, zelf de kosten daarvan drage. Al hebben wij, door de bevolkingen van den Indischen Archipel gaandeweg met geweld onder ons gezag te brengen, ons zelven tegenover die bevolkingen onder zware verpligtingen gelegd, en al hebben wij ook tot nog toe de vervulling der roeping, welke daaruit voor ons voortvloeide, maar al te zeer verzuimd, toch zal niemand in ernst meer van ons kunnen eischen, dan dat wij voortaan die verpligtingen vervullen en het gepleegd verzuim herstellen, opdat die bevolkingen onder onze leiding tot welvaart en ontwikkeling kunnen geraken. Het komt er slechts op aan, dat wij bij die leiding loyaal en zonder nevenbedoelingen te werk gaan, slechts gebruik makende van onze betere kennis en meerdere ervaring.

Zijn die waarheden te eenvoudig, om nog eenig betoog noodig te hebben, en volgt daaruit alzoo, dat niets natuurlijker is, dan dat de bevolking van Java de kosten drage harer ontwikkeling, hoe zwaar die ook gaandeweg zouden worden, zoo zal men mij toch aan den anderen kant moeten toegeven, dat het eene zonderlinge vertooning is, indien men, eene bevolking willende ontwikkelen, het aan te vangen werk, dat bijna van meet af aan moet geschieden, begint met haar door eene zware belastingopbrengst zoo te drukken, dat die last alleen voldoende is om aan elke verwachting van vooruitgang den bodem in te slaan. Gingen wij zoo te werk, zou dan de bevolking, die wij onder het mes hadden, ons niet met alle regt mogen vragen, of het niet beter ware, dat zij maar van de operatie verschoond bleef?

Maar het is niet zoo zeer eene toepassing van Westersche denkbeelden op Oostersche toestanden, waarvoor wij behoeven terug te deinzen, alsof juist door zulk eene toepassing de kosten van het ontwikkelingsproces grooter moeten worden dan zulks voor de krachten der bevolking raadzaam is. Allereerst doet men verkeerd, om aan die denkbeelden het epitheton van Westersche te geven, alsof ze speciaal aan ons Westerlingen eigen zijn. Ze zijn immers in zekeren zin gemeen goed van het gansche menschdom, in het Oosten, Noorden of Zuiden zoowel als in het Westen, en als wij met volken te doen hebben, welke die denkbeelden thans nog niet begrijpen, dan hebben wij daarbij nog niet te denken aan eene andere natuur of aan een gebrek in aanleg, maar eenvoudig aan een verschil in ontwikkeling, gelijk onze denkbeelden van den tegenwoordigen tijd heel wat verschillen van die onzer voorouders een duizendtal jaren geleden[1]. Ligt het al in den aard der zaak, dat, gelijk een blinde, aan wien het gezigt wordt hergeven, niet op eenmaal in het volle licht kan worden gebragt, evenzoo ook met eenige behoedzaamheid moet worden te werk gegaan wanneer men onze denkbeelden naar Indië wil overbrengen; onmogelijkheid om ze aan te nemen bestaat er aan de zijde der inlanders niet. Zelfs komt het mij voor, dat zulk eene aanneming bij hen veel spoediger kan geschieden, dan zulks bij ons het geval is geweest, daar wij om zoo te zeggen ons zelf eenen weg hebben moeten banen om te komen tot de hoogte, waarop wij tegenwoordig staan. Het eerste echter wat ons te doen staat, is, dat wij trachten door welwillendheid het vertrouwen onzer pupille te winnen, en verder de meest mogelijke inschikkelijkheid betoonen ten aanzien van de bij haar bestaande denkbeelden en de vormen, waaraan zij gehecht is, voor zoover namelijk die denkbeelden niet al te zeer tegen het gezond verstand aandruischen, of die vormen niet zóó belemmerend zijn, dat met hun behoud alle hoop op vooruitgang zou moeten opgegeven worden. En toch zal men zelfs in het bestrijden van zulke

1 Ik geloof, dat onze brave voorvaderen van de negende eeuw vreemd zouden hebben opgezien, indien men hun in die dagen had kunnen bekend maken met onze tegenwoordige denkbeelden, en dat, zoo men die bij hen ingang had willen doen vinden door middel van zware opbrengst van belastingen, zij er hartelijk tegen geprotesteerd zouden hebben, zoo zij al niet dadelijk naar knods of strijdbijl hadden gegrepen als het beste argument, dat er tegen in te brengen was.

denkbeelden of in het wijzigen of opruimen van die vormen nooit met te veel behoedzaamheid kunnen te werk gaan, omdat de ondervinding maar al te zeer heeft geleerd, dat de mensch en vooral de weinig ontwikkelde mensch zich aan denkbeelden en vormen te sterker hecht, naarmate ze verder afwijken van hetgeen het behoorlijk ontwikkeld gezond verstand als goed en doelmatig heeft leeren kennen. Vandaar dan ook, dat terwijl tegen den meer ontwikkelde, die verder ziet, verder doordenkt en zijn belang beter begrijpt, de strijd tegen nog bestaande vooroordeelen krachtiger en meer op den man af kan gevoerd worden, en een zoodanige strijd tegen den weinig ontwikkelden mensch, die daarenboven een instinctmatig wantrouwen jegens den zooveel hooger staande koestert, alleen dan een goed resultaat kan hebben, wanneer men maar niet te haastig te werk gaat, daarbij niet alleen met woorden, maar ook door daden hem de bewijzen geeft van opregt gemeende welwillendheid en belangstelling en zoo zijn vertrouwen tracht te winnen. En wat ten aanzien van het individu waar is, zal met opzigt tot de behandeling van een geheel volk niet minder waar worden bevonden. De weg, dien men daartoe te bewandelen heeft, schijnt wel lang te zijn, maar is toch in wezenlijkheid de ware, om binnen den kortst mogelijken tijd de schoonste resultaten te verkrijgen.

Hetgeen onze zendelingen in de Minahassa in eenen betrekkelijk zeer korten tijd gedaan hebben, kan ons daarvan het bewijs leveren. Nu zegge men niet, dat eene regering geen zendelinggenootschap en hare ambtenaren geen zendelingen zijn. Ik stem het volkomen toe en ben er ook ver van verwijderd, om het te verlangen; maar toch is er uit die ontwikkelingsgeschiedenis eene leering te trekken, waarmede wij, natuurlijk onder eenig voorbehoud, ons voordeel zouden kunnen doen.

Die zendelingen zijn tot de Alfoersche bevolking gekomen zonder eenige bedoelingen van eigenbelang, integendeel blijkbaar om zich geheel aan haar te wijden. Langzamerhand bragten zij haar tot het Christendom over, en, naarmate het onder haar doordrong en wortel vatte, en ofschoon de bevolking waarlijk ook niet rijk is en onder den druk verkeert der verpligte teelt en levering van koffij, konden de eischen der zendelingen klimmen, zoodat zij zelfs hunne gemeenten gelden hebben laten opbrengen voor het zendingswerk in andere streken, derhalve tot een doel, dat niet eens met het tijdelijk belang dier gemeenten in een regtstreeksch verband

stond. Hoe zou hun dat mogelijk zijn geweest, zoo zij niet door al hunne handelingen bij de bevolking eene diep gevestigde overtuiging hadden doen ontstaan, dat het niet hun belang, maar dat der onder hunne leiding staande bevolking was, hetwelk bij hen op den voorgrond stond?

Men make nu weder niet eene andere tegenwerping en zegge soms niet, dat de regering toch onmogelijk beginnen kan, met den Javaan het leven zoo aangenaam mogelijk te maken door hem vrij te stellen van alle opbrengst van belasting en die voor rekening van Nederland te nemen, zoodat de Javaansche bevolking niet alleen gratis bestuurd, maar op den koop toe vetgemest zou worden met al het geld, dat wij op Java zouden verteren. Ook dit ligt niet in mijne bedoeling, en inden zóó iets noodig kan zijn, dan zou het voor ons misschien nog het verstandigst wezen, hoe eerder hoe beter den aftogt te blazen.

De Javaan gevoelt zeer goed de behoefte aan een bestuur, aan eene magt, die hem beschermt, en hoezeer hij zijne eigen hoofden heeft, zoo zijn er toch genoeg bewijzen, waaruit blijkt, dat hij niet blind is voor onze meerdere bekwaamheid in het vervullen der taak, die op een bestuur rust. Het is dus niet zoo zeer de omstandigheid, dat wij hem besturen, die hem tegen ons inneemt, al is het waar dat hij natuurlijk liever een van zijn landgenooten met het gezag bekleed zou zien; maar terwijl hij reeds uit den aard der zaak tegen ons als tegen zijne overheerschers wantrouwend moet wezen, zoo is het bovenal onze bemoeizucht met al zijn doen en laten, onze manier van ons in te dringen ten einde tot de kennis van zijne huishouding te geraken, die hij zoo onaangenaam vindt, te onaangenamer, naarmate hij maar al te zeer ondervonden heeft, hoe wij getracht hebben die kennis te verkrijgen, hoofdzakelijk met het doel, niet om hem de zegeningen van een weldadig bestuur te doen genieten, maar om hem aan ons belang dienstbaar te maken. Ik ben er te zeer van overtuigd, dat men zonder die kennis geen volk goed kan besturen, vooral wanneer het, zoo als het Javaansche volk, in zeden en gewoonten, in taal, godsdienst en instellingen zoo hemelsbreed van ons verschilt; - maar ik noem het een averegts handelen, een spannen van de paarden achter den wagen, wanneer men na jaren, ja eeuwen zoodanig volk den druk van een hem vreemd bestuur te hebben doen voelen, na altijd te hebben gewandeld op den weg eener ex-

ploitatie in den zuiveren zin des woords, al was het dan ook onder verschillende vormen, tot die kennis poogt door te dringen, zonder eenig voorafgaand bewijs aan dat volk te hebben gegeven, dat nu eindelijk het onderzoek met opregt welgemeende bedoelingen geschiedt. Hoe toch kan men zich wijs maken, dat dat volk dit voor goede munt zal aannemen? Of ziet men niet in, dat die onderzoekingen bezwaarlijk een bevredigend resultaat kunnen geven, zoolang de bevolking in haar wantrouwen jegens ons haren werkelijken toestand en hare wenschen liefst verborgen wil houden, en dat dit eerst veranderen zal, nadat zij niet een, maar herhaalde bewijzen heeft ontvangen, dat het nu eindelijk meenens is om aan het systema van exploitatie een einde te maken? Men spreekt zoo dikwijls en te regt van de lijdzaamheid der Javaansche bevolking, maar laat ons toch niet gelooven, dat lijdzaamheid vertrouwen in zich sluit. Vertrouwen wordt alleen opgewekt door betooning van welwillendheid en waarachtige belangstelling, die zich weder niet alleen en ook niet hoofdzakelijk in woorden, maar bovenal in daden heeft geopenbaard. Hoe men hierdoor krachtig op de Javaansche bevolking kan werken, zou door menig ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur, wien het niet enkel te doen was om een witten voet bij zijne superieuren te krijgen, maar die der bevolking waarlijk een goed hart toedroeg, uit zijne eigen ervaring desnoods kunnen aangetoond worden.

De groote maatregel van Raffles, de invoering van het landrentestelsel, voorafgegaan door eene afsch*affing* van het stelsel van contingenten en verpligte leveringen, kan voor mijne stelling een sprekend bewijs leveren. Al was het, dat men niet lang daarna op het spoor kwam eener zamenzwering, wier vertakkingen over geheel Java verspreid waren, en welke een algemeenen moord der Europeanen ten doel had, al had die zamenzwering hoogstwaarschijnlijk eene aanleiding gevonden of in eene scheeve toepassing van het landrentestelsel, of in malversatiën van de zijde der ambtenaren, of in eene onnoodige miskenning der Hoofden, met welke ook Raffles zelf niet ingenomen was, zoo was het toch geene onwaarheid, waaraan Muntinghe zich schuldig maakte, toen hij in een zijner rapporten aan onze Kommissarissen-Generaal zeide, dat de gansche bevolking als één man den maatregel had toegejuicht. En geen wonder, want in vergelijking met hetgeen er vroeger had bestaan, was het landrentestelsel voor haar eene wezenlijke, niet

geringe weldaad. Bovendien, stelt eens dat de bevolking dit niet zoo had begrepen, hoe zou het dan toch voor Raffles mogelijk zijn geweest, om zich binnen den korten tijd van zijn bestuur ten aanzien der bevolking eene kennis te bezorgen, die, wat daaraan ook nog ontbreken mogt, toch oneindig hooger stond, dan die, welke door ons gedurende bijkans twee eeuwen was opgegaard?

Begrijpt evenwel de Javaan, dat er een bestuur noodig is, hetwelk hem beschermt, zoo begrijpt hij toch niet zoo goed, dat daarvoor juist zoo veel omslag en een zoo groot personeel vereischt worden, terwijl hij natuurlijk, wel wetende, dat alles geld kost, noodwendig tot de gevolgtrekking moet komen, dat vermeerdering van personeel van zelf vermeerdering van uitgaven medebrengt, en hij ook geen volleerd rekenmeester behoeft te zijn, om in te zien, dat hij degene is, die voor elke vermeerdering van uitgaven moet bloeden. Op die wijze kan het niet anders, of hij ziet in alle onderzoekingen een streven naar eene betere exploitatie van zijn persoon, en daarom vindt hij ze lastig en onaangenaam. Dit heeft wijlen de Heer Baud zeer goed ingezien, toen hij, zoo lang het exploiteren van den Javaan moest volgehouden worden, zoo weinig met al die onderzoekingen ingenomen was.

Ondertusschen, wanneer men tot het jaar 1858, tot een tiental jaren n.l. vóór de begrooting van 1868 teruggaat, dan ziet men eene schrikbarende uitzetting van het personeel bij het Europeesch gewestelijk bestuur over Java en Madura. Toen had men

21 Residenten,
19 Secretarissen van Residentiën,
41 Assistent Residenten, en ongeveer
100 Controleurs van de 1^{e}, 2^{e} en 3^{e} klasse. Bij de begrooting van 1868 wordt gerekend op
23 Residenten,
21 Secretarissen,
66 Assistent Residenten,
100 Controleurs van de 1^{e} en 2^{e} klasse, en, instede van de Controleurs van de 3^{e} klasse, die vervallen zijn, maar onder eenen anderen naam weder te voorschijn komen, een
43 tal Ambtenaren ter beschikking van de Assistent Residenten der 2^{e} klasse.[1]

1 Bij de begrooting voor 1868 is voor die Ambtenaren ter beschikking der Assistent Residenten uitgetrokken eene som van ƒ 116,100, en aangezien aan hen bij het besluit van 20 Jan. 1866 een traktement is toegelegd van ƒ 2700, zoo volgt daaruit dat men gerekend heeft op een 43tal van die Ambtenaren.

Wel zijn gelukkig de kultuurprocenten voor de Residenten, Assistent Residenten en Controleurs vervallen, maar om hun dat verlies niet al te smartelijk te maken, worden hun daarvoor reis- en verblijfkosten en aan de Residenten bovendien nog representatiekosten toegelegd, zoodat het voor de belasting opbrengende bevolking nagenoeg eene kwestie wordt van lood om oud ijzer[1].

Eene vergelijking van hetgeen voor 1868 is uitgetrokken onder de rubriek van *verdere ambtenaren en bedienden, aan de Residenten, Assistent Residenten en Controleurs toegevoegd*, met de som die daarvoor in 1858 is uitgegeven, zou zeker ook niet onaardig zijn en op menige belangrijke uitzetting wijzen; doch met het cijfer van 1858 ben ik niet bekend, en ik moet mij bepalen tot de mededeeling dat in 1868 de uitgaaf voor die rubriek ƒ 489,998 bedragen zal.

In het geheel komt het Europeesch gewestelijk bestuur, de Controleurs en de Ambtenaren ter beschikking daaronder begrepen, der Javaansche bevolking te staan op eene som van ƒ 2,176,198, ongerekend hetgeen er nog betaald moet worden voor het onderhoud der woningen, en misschien ook voor bureaubehoeften, en ik geloof dus niet, dat de Javaan, wanneer hij die som eens in hare onderdeelen naging, daardoor tot het besluit zou komen, dat hij bijzonder goedkoop wordt geadministreerd, vooral wanneer men hem daarbij zeide, dat natuurlijk de kosten voor zijn eigen inlandsch bestuur daar nog bijkomen.

Vraagt men mij nog, om welke redenen eene zoo groote vermeerdering van personeel en uitgaven wel noodig kan zijn

1 Ofschoon de intrekking der kultuurprocenten, voor zoover betreft de Europesche Ambtenaren, een prijzenswaardige maatregel is geweest, omdat die Ambtenaren daardoor op een meer onzijdig standpunt tegenover de bevolking zijn geplaatst, zoo zie ik evenwel niet in, waarom zij daarvoor langs andere wegen moesten schadeloos gesteld worden. Hoogstens zou ik kunnen toegeven, dat de tegenwoordige titularissen er voor vergoed zouden moeten worden. De traktementen zijn waarlijk hoog genoeg, vooral als men daarbij in aanmerking neemt, dat zij bovendien het genot hebben van vrije woning en andere voordeelen, zooals immuniteit van belastingen. Reis- en verblijfkosten voor Residenten, Assistent Residenten en Controleurs in hun eigen gewest, waarlijk het is om te lagchen! en buiten hun gewest, zoo zij dienstreizen moeten doen, wat zeer zelden gebeurt, krijgen zij daggelden boven hun traktement.

geweest, dan moet ik verklaren, daarvoor wel specieuse, maar geene waarlijk goede redenen te hebben kunnen vinden. Van het kultuurstelsel is nagenoeg de helft afgebroken. De daaraan verbonden werkzaamheden, die een 10, 20tal jaren geleden, en vooral bij de invoering, zooveel inspanning vorderden, zijn dus voor de meeste gewesten merkelijk verminderd. Voor de waterstaatswerken, welke vroeger bijna geheel tot het gebied der gewestelijke Ambtenaren behoorden, heeft men thans een afzonderlijk Departement. Al hebben de Residenten, Assistent Residenten en Controleurs ook nu nog te maken met de policie, de landraadszaken, 's lands kas, het vendukantoor, den aanslag der landrente, de verpachtingen en wat dies meer zij, vroeger was hun werk daarvoor zoo al niet meer, dan toch zeker ook niets minder. Hetzelfde geldt voor de administratie van 'slands pakhuizen, den zoutverkoop, het postwezen en de telegraphie. Ook kan de reden der vermeerdering van het personeel bezwaarlijk gezocht worden in de toeneming der bevolking; want al is het getal dessas daardoor eenigzins grooter geworden, dat der distrikten en regentschappen is daarentegen nagenoeg hetzelfde gebleven.

Welke kan dan wel de reden voor de vermeerdering van personeel geweest zijn? Als ik mijne meening daaromtrent ronduit moet te kennen geven, dan heb ik voor die vraag geen beter antwoord, dan dat de geest van centralisatie, de geest van bureaucratie, die tienmaal meer werk maakt dan noodig is, die werk zoekt als er geen werk is, die in plaats van eene degelijke behandeling van zaken alleen veel stukken levert, zich meer en meer van ons Indisch bestuur heeft meester gemaakt en de uitgaven heeft doen stijgen; terwijl dit zeker niet veel tot ontwikkeling der bevolking zal bijgedragen hebben.

En ook wat de regeling van het regtswezen aangaat, gelden die bezwaren in niet mindere mate. De Javaan is niet zoo onontwikkeld, of hij weet zeer goed dat hij zijn eigen regter niet wezen mag, en men mag gerust aannemen, dat hij zich aan dien regel veel beter en voortdurend meer en meer zou houden, zoo hij daarin niet werd bemoeijelijkt door het ingewikkelde en kostbare onzer regtsbedeeling. Kort regt is hem zoo niet aangenamer, althans bijna even aangenaam als goed regt, doch wij hebben hem daarentegen met kracht willen doen begrijpen, dat goed regt zonder ingewikkelde, langdurige procedures niet is te verkrijgen, terwijl ook nog het kostbare daar-

van niet weinig bijdraagt, om hem onze manier van zien op dat punt nog minder smakelijk te maken.

Zoo er iets is, waaromtrent ik overtuigd ben dat de min ontwikkelde zich geen oordeel kan aanmatigen, dan is het zeer zeker de taak, welke de regtsmagt te vervullen heeft en de wijze, waarop zij dit het beste kan doen. Hoezeer ik wel is waar geloof, dat men ten opzigte der regtsbedeeling er wel eenigzins op mag letten, dat zij zoo veel mogelijk, vooral in de vormen, in overeenstemming worde gebragt met den geest eener nog onontwikkelde bevolking, zoo zou ik dienonverminderd er toch geen bezwaar in zien, dat in Indië op den ingeslagen weg werd voortgegaan, ware het niet, dat ik in de vermeerdering van misdrijven van verschillenden aard, welke sedert eenige jaren heeft plaats gevonden, eenig bewijs meende te moeten zien voor de stelling, dat wij het doel, hetwelk wij bij eene betere regtsbedeeling hebben gehad, zijn voorbijgestreefd. Wat de geheele zaak in mijn oog nog verergert, is de omstandigheid, dat, ongerekend hetgeen er betaald wordt voor het Departement van Justitie en de beide Hooge Geregtshoven ad ƒ 304,420, eene uitgaaf welke voor geheel Indië geldt, ongerekend ook Java's aandeel in andere algemeene uitgaven voor het justitiewezen ten bedrage van ƒ 850,000, dat eiland speciaal voor zijne eigen regtsbedeeling te betalen heeft ƒ 981,406, zoodat, wanneer wij van de algemeene uitgaven ad ƒ 1,154,420 te zamen, het ⅔ of ƒ 769,613 brengen ten laste van Java, en dit is hoogstwaarschijnlijk niet te veel, eene goede regtsbedeeling, zoo als wij die begrijpen, aan de Javaansche bevolking op minstens ƒ 1,751,019 te staan komt.

Wanneer ik nu, zonder verder te spreken over de uitgaven voor het Departement van oorlog ad ƒ 21,265,051[1], en dat van Marine ad ƒ 8,314,153[2], te zamen vat, wat ik aangaande het Binnenlandsch bestuur en het Justitiewezen heb gezegd, dan is het mij niet mogelijk tot de overtuiging te komen, dat

1	Namelijk in Nederland	ƒ 3,301,180
	en in Indië	ƒ 17,963,871
		ƒ 21.265,051
2	In Nederland	ƒ 3,542,250
	en in Indië	ƒ 4,771,903
		ƒ 8,314,153

op den weg, waarop wij ons thans bevinden, ons gezag over Indië, speciaal over Java, waarvan de bevolking den grootsten last der te doene uitgaven moet bekostigen, ooit populair zou kunnen worden. En toch op welke gronden zouden wij ooit gezegende vruchten voor de ontwikkeling dier bevolking mogen verwachten, zoo lang wij haar het vertrouwen niet zouden hebben weten te bezorgen, dat haar lot zich onder onze leiding in goede handen bevindt?

Om een *raison d'être* te hebben voor het voeren van heerschappij over zulke bezittingen als de onze in den Indischen Archipel zijn, staan maar twee wegen open; de een is, ze flinkweg en zonder schroom dienstbaar te maken aan het belang van den overheerscher, mits men er dan ook niet voor terugdeinze, de bevolkingen dier bezittingen te verlagen tot lastdieren, en ook niet vreeze, eene ergernis te worden voor alle volken, die op den naam van beschaafde volken aanspraak maken. Zoo iets kan echter de Nederlandsche natie onmogelijk willen, vooral nu zij de ongelukkige geschiedenis der voormalige O.I. Compagnie en de ervaring van het kultuurstelsel achter zich heeft.

Welnu, zoo blijft ons dan slechts de andere loyale, breede koninklijke weg over. Al wat tusschen die beide wegen ligt, is een hinken op twee gedachten, een exploiteren van niet minder schandelijken aard, dan het kultuurstelsel, een toegeven aan een brutaal egoïsme, dat zich achter allerlei drogredenen verschuilt, in één woord schijnheiligheid en niets minder.

Ik zou gaarne willen aangeven, hoe wij ons op dien koninklijken weg hebben te gedragen, wat wij daarop hebben te doen; maar al vreesde ik niet voor te groote uitvoerigheid, al twijfelde ik ook niet aan mijne krachten, zoo zou ik toch de noodige bescheiden missen, zonder welke een werk van zulk eenen omvang niet te ondernemen is.

Voordat ik er evenwel toe overga dit gedeelte van mijn opstel te eindigen, is er nog eene enkele bijzonderheid, waarop ik de aandacht mijner lezers moet vestigen.

Wij zijn niet de eenigen, die met opzigt tot het bestuur van koloniën of bezittingen, zoo als die, welke ons in den Indischen Archipel toebehooren, op een dwaalspoor zijn geraakt. Wij zijn niet de eenigen, die aan de bevolkingen in zulke bezittingen de denkbeelden van het moederland hebben

willen opdringen, in zoodanige vormen en op zulk eene wijze, dat die bevolkingen er al het onaangename van moesten ondervinden. Wij zijn niet de eenigen wier bestuur, niettegenstaande de beste bedoelingen der bestuurders, impopulair is gebleven, omdat noch de hoofden noch de geringere inlanders er iets meer van begrepen dan alleen dat het veel geld en veel arbeid kostte.

Ook in Engeland begint men in te zien, dat de in Britsch Indië gevolgde staatkunde, ondanks al het goede dat door haar aan de bevolking is ten deel gevallen, op eenige weinige uitzonderingen na, bitter weinig er toe heeft bijgedragen, om de Britsche heerschappij in Hindostan populair te maken, integendeel dat de kloof tusschen den overheerscher en de bevolking er al breeder en breeder wordt.

Een debat, onlangs in het Huis der Gemeenten gevoerd, heeft op dit punt veel licht verspreid, en naar aanleiding daarvan is in de Illustrated London News van den 4^{n} April jl. een hoogstbelangrijk hoofdartikel verschenen over ‘de Britsche heerschappij in Indië,’ waarop ik zeer de aandacht mijner lezers wensch te vestigen. Geheel vervuld van het belangrijke der beschouwingen, welke het artikel bevat, doch niet verzekerd, dat al mijne lezers in de gelegenheid zijn er kennis van te nemen, meen ik geen onnut werk te verrigten, door hier eene vertaling van dat stuk te laten volgen. ‘Heeft Engeland,’ zoo begint de schrijver, ‘in Indië eene taak op zich genomen, die met geene mogelijkheid is te vervullen? Bij menigeen die zich de moeite gegeven heeft, om kennis te nemen van het jongste door Lord W. Hay in het Huis der Gemeenten opgeworpen debat en van het belangrijk Memorandum van Sir Robert Montgomery, omtrent de betrekkelijke waarde van de Britsche en inlandsche heerschappij in onze Oostersche Bezitting, moet die vraag zijn opgekomen. Het vraagstuk kwam in het vorige jaar (1867) aan de orde, ten gevolge van eene opmerking, welke de toenmalige Secretaris van Staat voor Indië Lord Cranbourne maakte in den loop eener discussie over het al of niet staatkundige om in Mysore eene inlandsche dynastie weder op den troon te herstellen. Bij die gelegenheid zeide zijn Lordschap, dat het inlandsch stelsel van bestuur voor de bevolking zoo geheel geschikt is, dat het haar in eene hooge mate schadeloosstelt voor de materiele nadeelen, welke zijn ruwe, onbeschaafde vorm in zoo vele gevallen te weeg brengt.

Deze bewering maakte in Indië eenen zoo grooten indruk, dat de Onderkoning, Sir John Lawrence, het noodig achtte, daaromtrent eene officiële wisseling van gedachten uit te lokken. Hij zond eene circulaire aan een tal van bekwame, met de hoogste betrekkingen bekleede ambtenaren in Indië, en gaf bij het uitschrijven daarvan als zijne vaste overtuiging te kennen, dat de massa der bevolking op het Britsch grondgebied veel welvarender en, *sua si bona norint*, veel gelukkiger is, dan die welke onder inlandsche Vorsten staat. De dien ten gevolge ingekomen stukken, welke in de hoofdzaak de zienswijze van den Onderkoning beämen, bevatten evenwel eene massa van hoogstbelangrijke informatiën ten opzigte van ons bestuur over Indië in zijnen geheelen omvang, en daarin worden zoo vele gebreken en tekortkomingen aan den dag gebragt, dat ze voor het vervolg niet meer geïgnoreerd kunnen worden en den weg zullen banen tot eene belangrijke wijziging van ons Indisch staatkundig stelsel.

Het weldadige van de Britsche heerschappij in Indië is tastbaar en niet te ontkennen. In het jongste memorandum van Sir R. Montgomery wordt daarvan eene korte opsomming gegeven. “Het volk, zegt hij, is welvarender; daar bestaat eene grootere veiligheid van persoon en goed; godsdienstige vrijheid wordt er niet gemist; ook heeft men er eene betere bescherming tegen misdaden, die openlijk en met eenige stoutmoedigheid moeten bedreven worden; ons belastingstelsel geeft ons meer regtmatige aanspraken op erkentelijkheid; de eischen van het gouvernement zijn gematigd en bepaald; handelaars en bankiers gaat het voorspoedig; ook is de landbouwende stand er beter aan toe; de handel is vrij en het handelsverkeer geniet meer gemak; onze magt, onze behaalde voordeelen en onze daarna betoonde matiging hebben den goeden dunk aangaande het Britsch gouvernement verhoogd.” En met al deze weldaden, welke de Britsche heerschappij aanbrengt, is toch ons bestuur niet populair over geheel Indië. Groote uitzonderingen bestaan er natuurlijk, zoo als b.v. de Punjaub, waar Engelsche staatsmanswijsheid eenen wonderbaren omkeer heeft te weeg gebragt en van eene ruwe eene tevreden bevolking heeft weten te maken, die met ijver onze magt steunt. In dit geval evenwel is de gelukkige uitkomst niet enkel te danken geweest aan eene betere inrigting van het bestuur, maar ook daaraan,

dat de regerende magt zich meer met de massa der bevolking heeft vereenzelvigd, dat zij meer gebruik heeft gemaakt van het inlandsch element, dat haar stelsel vrijer en veerkrachtiger is. Overigens echter wordt onze heerschappij door den inlander over het algemeen niet gewaardeerd. “Vreemdelingen in het land, zijn wij het ook in elk ander opzigt, en er bestaat eene groote kloof tusschen ons en onze onderdanen.” Grootendeels “schikt het gouvernement zich niet naar den smaak en den aard van een ras, dat eenvoudig en levendig van verbeelding is.”

“Indien de balans eerlijk wordt opgemaakt,” zegt Sir R. Montgomery, “dan zal zij ongetwijfeld zeer ten gunste van ons bestuur uitvallen, voor zoo veel betreft stoffelijke welvaart en vooruitgang in beschaving. Maar toch blijft de vraag over, of de inboorlingen zich gelukkiger voelen onder onze heerschappij dan onder een eigen inlandsch bestuur? Zouden zij, die onder zulk een bestuur leven, er de voorkeur aan geven, om onder het onze te worden gebragt? Zonder eenige aarzeling durf ik verzekeren, dat zij niet zouden verkiezen van conditie te veranderen en hunne nationaliteit op te geven.”

De redenen voor dit bij de inboorlingen bestaand gebrek aan vertrouwen op de Britsche heerschappij zijn niet ver te zoeken, en het is gelukkig voor ons, dat ze nu aan den dag zijn gebragt. Ons Oostersch rijk wordt over en over bestuurd[1], gekweld en geplaagd door een stelsel van centralisatie, in het geheel niet passende voor de sympathien en vooroordeelen eener bevolking, die verbitterd wordt door wetten, welke, hoe goed ook op zich zelf, niet begrepen en gewaardeerd worden. De geheele inrigting van ons regtswezen en onze regtspleging is hoogst impopulair; de inboorlingen worden geheel in verwarring gebragt door het aantal van onze departementen van bestuur en door de snelle en onophoudelijke opvolging der wetten, die uitgevaardigd worden; zij hebben eenen afkeer van onze manier om land te verkoopen voor achterstallige belasting-opbrengst, van onze gijzeling voor schuld, en van ons geheele stelsel van taxatie[2]. Het mindere

1 Overgoverned?
2 Van onze wijze van aanslag en heffing der belastingen.

volk houdt van de praalvertooningen zijner vorsten, van de prijzen die daarbij met levensgevaar te behalen zijn, en van de betooningen van vrijgevigheid, die daarbij plaats vinden.

Niets van dat alles treft men onder ons bestuur aan. Wij gaan het veeleer tegen en houden de prijzen voor ons zelven en wij geven niet veel belooningen, en dan nog altijd met weêrzin. “Gij hebt, zegt Lord Cranbourne, al de nadeelen van een stelsel, waaronder het volk, zoo al eenig, dan toch een zeer gering aandeel heeft aan zijn eigen bestuur, en gij mist daarentegen het onbetwistbaar voordeel van de elasticiteit en de kracht van een patriarchaal stelsel van bestuur.” De bevolking is gewoon de haar beheerschende magt als eene tweede voorzienigheid te beschouwen; maar de Britsche autoriteiten wijzen eene zoodanige verhouding tegenover haar van zich af; en wanneer eene groote ramp, gelijk de hongersnood in Orissa, haar overvalt, dan wendt zij te vergeefs het oog naar het centraal bestuur, om de ijsselijkheden er van af te weren of haar tegen eene herhaling te beveiligen.

Nadat mitsdien de Britsche heerschappij in Indië meer dan eene eeuw heeft bestaan zal nog de schalm moeten ontdekt worden, die de groote massa der bevolking aan het Gouvernement verbindt. Het laatste is zonder sympathie en schikt zich niet, terwijl de eerste de voorkeur geeft aan haar eigen inlandsch stelsel van bestuur met al zijne gebreken en misbruiken; en deze onmetelijke bezitting, het schitterendst juweel aan de Britsche kroon, is tot op den huidigen dag in hare betrekking tot ons weinig beter dan een Ierland op reusachtige schaal. Deze openbaringen van vervreemding, zoo al niet van bepaalden afkeer, - hoezeer men zegt dat de kloof zich verwijdt en de bevolking ontmoedigd is, - zullen evenwel deze onmiddellijke goede uitkomst hebben, dat het ons zal terughouden van verdere plannen van annexatie. De wijze Indische staatkunde van Lord Cranbourne zal er veel toe bijgedragen hebben, om dit resultaat te bereiken. Het is blijkbaar, dat een streng volgehouden stelsel van organiseren met al zijne uitgewerkte regelingen en reglementen, dat zich zelfs uitstrekt over de meest onbeduidende betrekkingen en evenementen van het leven, met geene mogelijkheid in overeenstemming kan worden gebragt met de verschillende gevoelens en gewoonten van eene uit zoo heterogene deelen bestaande bevolking als die van Britsch Indië. Het is niets meer dan eene proef om

een groot rijk te besturen naar de methode van Procrustes. “De algemeene dwaling, zegt Sir R. Montgomery,is te vinden in eene uit onze insulaire positie voortvloeijende geneigdheid, om alles tot eenheid te brengen en te generaliseren, om alle de zoo verschillende nationaliteiten en rassen, die successivelijk onder het gezag van Engeland zijn gebragt, als het ware in één ligchaam zamen te persen. In een rijk, zamengesteld uit bevolkingen zoo verschillend in taal en gewoonten, moet het populair zoowel als staatkundig zijn, eene lokale administratie en eene voor de lokaliteit geschikte toepassing van wetten aan te moedigen. Men moest,” zegt die scherpzinnige Indische staatsman verder, “niets onbeproefd laten om te trachten de harde, regte lijnen van onze onbuigzame en met het Inlandsch element zoo weinig in overeenstemming staande heerschappij te verzachten en ze meer geschikt te maken voor de gevoelens en sympathiën der bevolking; men moest het volk meer gehecht maken aan de plaatselijke autoriteiten; men moest alzoo dezen bevrijden van het verdoovend gevoel, waaronder zij gebukt gaan, dat ze slechts dienen om te beteugelen en te bedwingen, en hun eindelijk het uitzigt openen, om volgens hun verlangen bij onzen burgerlijken zoowel als militairen dienst meer onderscheidingen te verwerven.”

Ons Oostersch rijk te besturen door en met medewerking der meer bekwamen onder de inlanders is het problema, van welks goede oplossing het behoud van onze magt over Indië afhangt. Het is niet te ontkennen, dat eenige stappen in die rigting en met goed gevolg zijn gedaan. Maar de bevolking moet op grooter schaal gebezigd worden in alle maatschappelijke aangelegenheden van algemeenen en plaatselijken aard, voor wier behandeling zij het meest geschikt is. Op die wijze alleen zal het ons mogelijk worden den stroom na te gaan van de gevoelens der bevolking, waarvan wij, volgens het zeggen van een hooggeplaatst ambtenaar, “nu weinig of niets weten.”

Het tegenwoordig in werking zijnde gecentraliseerd stelsel van bestuur heeft zich evenwel te sterk uitgebreid en is te conservatief om zonder eene krachtige inspanning gewijzigd te kunnen worden. Maar de beweegkracht moet daartoe van buiten, niet van binnen komen. Het is boven alles noodig, dat in Engeland een geheele ommekeer in de denkbeelden en

gevoelens plaats hebbe. Zoo ooit Indië voor de Britsche kroon verloren gaat, dan zal dit in de eerste plaats te danken zijn aan de strafbare onverschilligheid ten onzent. Een rijk met eene bevolking van honderd en vijftig millioen zielen verdient toch wel eenige zorg en belangstelling en kan voor ons zekerlijk niet behouden worden, zoo wij ons het ons toevertrouwde pand onwaardig betoonen en onze verantwoordelijkheid overdragen aan eene monsterachtige, onmeêdoogende bureaucratie in het Oosten. “Wil men de goede werking van onze heerschappij in Indië toetsen,” zeide de Heer Fawcett bij e jongste discussie zeer naar waarheid, “dan moet men vragen, of wij de bevolking dier landen er op voorbereiden, om zich zelf te kunnen besturen, zoodat wij bij het verlaten van Indië, - iets dat in den loop der tijden toch eenmaal zal moeten geschieden, - zullen kunnen zeggen, dat wij in Indië eene bevolking achterlaten, die grooter en gelukkiger is dan zij was, voordat wij haar kenden.”’

Zoo ver het artikel. Ik hoop dat de belangrijkheid van zijnen inhoud mij tot verschooning zal strekken voor eene zoo lange aanhaling, en men houde het mij ten goede, wanneer ik ten slotte nog eenige beschouwingen meêdeel welke ik aan dat artikel in verband met mijn onderwerp meen te mogen vastknoopen.

Van ganscher harte heb ook ik de verandering in onze grondwet toegejuicht, waarbij aan de Staten-Generaal met betrekking tot de aangelegenheden van Indië een meer uitgebreiden werkkring is toegekend. Niet omdat ik dacht, dat hun daarmede tegelijker tijd de noodige kennis en wijsheid zouden zijn aangewaaid, om met vrucht te kunnen medewerken tot het maken van wetten of regelingen voor eene bevolking, waarmede de meeste leden zoo weinig bekend konden zijn, - ik achtte het integendeel van groot belang, dat zij zooveel mogelijk zouden trachten, zich aanvankelijk niet te wagen op een voor hen zoo onbekend en vreemd terrein; maar het scheen mij toe, dat voor'shands die bevoegdheid aan hen de gelegenheid zou aanbieden, om enkele punten of aangelegenheden van kolonialen aard ter sprake te brengen, waarbij veel, wat nog achter een gordijn verborgen was, van lieverlede voor den dag zou zijn gekomen, en dat dit aanleiding zou hebben gegeven, niet tot het maken van wetten, van wier doelmatige en heilrijke werking niet een enkel lid zich verzekerd kon houden, maar om te doen blijken van de meening der kamers omtrent de groote beginselen, naar welke Indië

moest bestuurd worden. Zij hadden, dunkt mij, niet beter kunnen doen dan zich te spiegelen aan het bescheiden gebruik, dat in het Engelsch Parlement gemaakt wordt van de bevoegdheid van dat staatsligchaam om zich met de Britsch Indische zaken in te laten. Wel wordt er in het door mij medegedeeld artikel geklaagd over de in Engeland bestaande onverschilligheid ten aanzien van Britsch Indië, en waarschijnlijk niet ten onregte; maar het blijkt niet, dat dat verwijt in zich sluit een verlangen, dat het Parlement de taak, om Indië door tal van wetten te regelen, op zich zou nemen.

Hoe dit ook zij, zooveel is zeker, dat ééne enkele opmerking, gemaakt bij gelegenheid van een incidenteel debat, voldoende is geweest om in Britsch Indië eenen zoo grooten indruk te maken, dat daardoor aanleiding is gegeven tot eene gedachtenwisseling tusschen de uitstekendste mannen in de Britsch Indische administratie, en dat die gedachtenwisseling hoogstwaarschijnlijk eene belangrijke wijziging der Britsche staatkunde in Indië ten gevolge zal hebben. Men ziet het, het Engelsche Parlement is zich van zijne kracht zoo bewust, dat een in zijn midden gesproken woord, waarin de verkeerde rigting der koloniale staatkunde zoo eenvoudig en klaar is aangewezen, voldoende wordt geacht, om haar in het regte spoor te brengen, terwijl het verder aan de koloniale autoriteiten wordt overgelaten, om de wijze te bepalen, waarop dit het best kan geschieden. De verhouding van het Parlement tot Indië komt in substantie daarop neder, dat het zich er hoofdzakelijk toe bepaalt, een wakend oog over den algemeenen gang van zaken te houden.

Bij ons heeft de tusschenkomst der Staten-Generaal in koloniale zaken bijkans in geheel tegenovergestelde rigting gewerkt. Sedert de in 1848 bij de grondwet toegekende meer uitgebreide tusschenkomst en vooral sedert de vaststelling in 1854 van het reglement op het beleid der regering, is de aandrang om alles bij de wet te willen regelen, steeds bijzonder groot geweest. Terwijl het eenvoudig gezond verstand, bij de gedachte, hoe weinig men daartoe nog voorbereid was, hoe weinig men bekend was met den grond, waarop gebouwd moest worden, of met de fundamenten, die reeds gelegd konden zijn, eene voorzigtige onthouding zooveel mogelijk scheen aan te raden, hebben wij met dat maken van wetten en wettelijke regelingen gehandeld evenals kinderen doen met een vreemd maar aangenaam speelgoed, dat hun onverwacht in handen wordt gegeven.

Vanwaar dat verschil tusschen Engeland en ons in de behandeling der Indische koloniale zaken? Vanwaar die kalmte daar en die bittere strijd hier? Vanwaar dat zonderling verschijnsel, dat in Engeland van de Conservative en de Torypartij, die, waar het de inwendige aangelegenheden van Engeland geldt, zich heftig aankant tegen elken stap vooruit aan de zijde der liberale partij, ten aanzien van Indie soms denkbeelden uitgaan. waartegen geen enkel waarlijk vrijzinnig man iets in te brengen heeft? Vanwaar dit alles?

Vanwaar anders, dan dat Engeland al de banden, welke haar door de hebzucht aan Indie gebonden hield, langzamerhand heeft weten los te maken en begrepen heeft, dat hare betrekking tot Indie voortaan allereerst belangeloos moest wezen, en er toe leiden moest, de onder hare bescherming gestelde bevolkingen tot geluk en zelfstandigheid op te leiden. Heeft Engeland daarbij een verkeerd spoor ingeslagen, één incidenteel debat en meer niet is er noodig geweest, om haar hare dwaling te doen inzien. Wij daarentegen hebben sedert onze grondwetsherziening over Indie gekibbeld en gevochten als honden om een been, enkel en alleen omdat wij in het oude vaarwater zijn gebleven en het onkruid, dat de hebzucht op onzen weg had gezaaid, niet hebben weten uit te roeijen.

Hadden onze Staten-Generaal in het levendig bewustzijn van het hoog ernstige der hun toegekende bevoegdheid en van de verantwoordelijkheid, die zij daarmede op zich hadden genomen, niet steeds hun heil gezocht in het maken van wetten en regelingen, waarvan noch zij, noch de Minister of de Regering, die ze voordraagt, ja zelfs geen Gouverneur-Generaal, met volle overtuiging eenige verzekering kon geven, dat ze voor die ver verwijderde bevolkingen werkelijk weldadig zouden zijn, maar er zich aanvankelijk veeleer toe bepaald, om het voor hen opengestelde terrein goed op te nemen, dan zou het niet lang geduurd hebben, of zij hadden leeren inzien, in welk net van hebzucht Nederland zich had vastgewerkt, en dat daarbij geen eer te behalen, maar alleen schande en vernedering te wachten was. En geen wetten waren daarvoor noodig geweest, maar alleen een krachtig uitspreken van beginselen zou genoegzaam hebben doen blijken, dat Nederland hoe eerder hoe liever zijn staatkunde van spoliatie verlangde te laten varen.

Liever dan dit te doen, heeft onze vertegenwoordiging getransigeerd tusschen het geweten en de beurs, getuige dat armzalige

56e artikel van het regerings-reglement, dat tuighuis, waaruit de steil tegenover elkander staande partijen hunne wapenen hebben weten te halen, eene bepaling, waarmede wij op zoo onhandige wijze het gebouw hebben willen verbeteren, dat wij gevaar loopen onder de puinhoopen bedolven te worden.

Nog is gelukkig voor ons alle kans op behoud niet verloren, wanneer er maar niet wordt voortgegaan op den heilloozen weg, waarop wij ons tegenwoordig bevinden. Geen wetten meer, waaromtrent men geen enkelen waarborg heeft, dat de heilige regten en wenschen der bevolking er niet door gekrenkt zullen worden; alleen een streng toezigt over ons bestuur in Indië en dat bestuur toevertrouwd aan mannen, die niet alleen uitmunten door bekwaamheid en helder verstand, maar die, met een diepen ernst bezield, al het gewigt toonen te gevoelen van de zware taak om eene bevolking van 20 millioen natuurgenooten te leiden.

Voegt zich daarbij het vaste voornemen, om geene enkele staatsbegrooting aan te nemen, die niet het bewijs levert van een krachtig streven om ons van onze afhankelijkheid van Indie los te maken, het vaste voornemen, om geen enkelen Gouverneur-Generaal het vonnis van afkeuring en veroordeeling te laten ontgaan, die er niet toe heeft medegewerkt, om het verbroken evenwigt te herstellen tusschen Indische uitgaven van bestuur en opbrengst van Indische belastingen, en zulks meer nog door bezuiniging dan door verzwaring van den op de bevolking reeds drukkenden last, zoo zal er allengs van zelf een meer zedelijke toon in al onze handelingen heerschen, zoo hier als in Indie.

Dan zal, hoop ik, de strijd, die nu zoo hevig is, langzamerhand bedaren, en zal men, zonder alles op eens te willen regelen, zich meer bijzonder bezighouden met hetgeen noodig is, om eene weerlooze bevolking te beschermen tegen onze eigen hebzucht, onder welke vormen of onder welke vlag die ook het hoofd mogt willen opsteken, met hetgeen noodig is om onze verhouding tot die bevolking te verbeteren.

Aan de hoofden, die dan niet meer onze handlangers behoeven te zijn in het exploiteren dier bevolking, zal eene meer waardige rol gegeven kunnen worden, waarbij zij, als de natuurlijke beschermers hunner eigen landgenooten, ons behulpzaam kunnen zijn in de bevordering van de algemeene belangen dier bevolking. Als er zich dan vraagstukken voordoen, die vatbaar zijn

voor eene wettelijke regeling, zoo zullen wij door hen ingelicht worden omtrent de wezenlijke belangen hunner ondergeschikten op eene wijze, die vrij wat meer te vertrouwen is, dan tegenwoordig, nu zij uit onze oogen en wenken moeten lezen en begrijpen, niet wat in wezenlijkheid heilzaam en wenschelijk is, maar wat wij als zoodanig verlangen beschouwd te hebben.

Wij zullen dan ook niet met wantrouwen vervuld behoeven te zijn tegen den partikulieren ondernemingsgeest, die, zoo maar de bevolking beschermd wordt, wel verre van de kwalifikatie te verdienen dat hij een parasiete plant is, voor haar meer en meer zal worden een oorzaak van welvaart en beschaving.

Leiden, 30 Juni 1868.

H. VAN ALPHEN.

Waarover men het 200 jaren geleden in Den Haag alzoo had.

Toen Constantijn Huygens in 1621 zijn Voorhout schreef, riep hij reeds de Haagsche jeugd toe:

> Joffer-volgers, Haeghsche jeught,
> Minnekinders, u te rapen
> U verman' ick dese vreught -

de vreugd namelijk van het ‘krielen onder de Linden’, het nutten van het pad in 't Voorhout gedurende den zomer. En hij schetst ons in een alleraardigst tafreeltje hoe

> al wat de Min omvat
> Sich vertoont int Linden-Padt.

Een halve eeuw later, in 1667, gaf de 's Gravenhaagsche rechtsgeleerde Jacob van der Does ons wederom een beschrijving van 't Voorhout, geschoeid op Huygens' leest. 't Is waar, zegt hij,

> ‘'t Is waer, dat Huygens dat soo cierlijck heeft beschreven,
> Dat voor een minder geest niet over is gebleven:
> Maer nochtans isser veel verandert na dien tijt:
> Gelijck de werelt geen gewoonte lang en lijt.’

Het Voorhout was toen, zooals een boerin zegt, die door van der Does sprekend wordt ingevoerd,

> ‘Met paaltjens afgezet, gelijck mijn Vaertjes kool.’

Terwijl men er veilig was voor hitte, behoefde men er geen regen te vreezen,

> Want schoon de felste vlaegh op 't schielijckst nederstort,
> 'k Wed datter niemant in die lommer nat en wordt.

Dat was even als toen Huygens dichtte:

‘Koel in hitte, droogh in reghen,
Sitmen onder 't Linden-bladt.’

Maar één ding was toch veranderd:

‘'s Namiddags,’ zegt de boer, die de boerin van straks vergezelt,

‘Dan ist te wongderlijck, hoe wilje dan staen gaepen,
Dan wordt het Volck gewieght in koetsen sonder slaepen,
En sleept het luye vleysch al rongdom langs de straet,
Gelijck als onse Bruyn die in de Meulen gaet.’

Om twaalf uur wordt het Voorhout ledig, want dat is het etensklokje; maar om drie uur gaan de paarden in 't gespan en de koetsen naar de straat. Men draaft zoo

naer 't Voorhout, en naer die schoone Linden,
Daer al den Adel en de Koetsen zijn te vinden.

En, vervolgt van der Does:

Hier komt men om te sien, en om gesien te zijn;
Hoe menich Juffertjen schuylt achter de gordijn,
't Geen haer quansuys het oog wil van haar vrij'r ontrecken:
Om soo in hem meer lust tot Liefde te verwecken.
Hoe menich isser dat sich in 't portier laet sien,
Alsof zij selfs haer waer den kooper aen wouw bien.
Hier is de Jufferkraem.

Terwijl men zoo rijdt en wandelt, is de boerin teruggekomen en vraagt: hoe lang zal dit nog duren met deze wagens zoo rondom achtereen of 't een begrafenis was? ‘Ey,’ roept ze,

‘Siet die waegen iens, het is klaer zy van binnen,
En wat een schoone lap hangt buyten op de deur
Of 't Moertjes doopkleedt waer.’

‘'t Is,’ antwoordt de boer,

‘niet as gout van buyten,
Let op den voerman iens, en zijn ferwiele boorden;
't Lijckt Jan Pottagie[1] wel, met al zijn gele koorden.’

1 Jan Pottagie en niet Jan Klaaszen: misschien weêr een bewijs voor het beweren, dat Jan Klaaszen eerst van de 18e eeuw dagteekent.

Koetsen en wandelaars verdwijnen als de zon ondergaat; het is tijd om te soupeeren, maar een uurtje later, tegen negen ure, komt de Haagsche jeugd terug en wandelt en vrijt er even als in Huygens' tijd.

Die overdag heeft gereden door 't Voorhout, wandelt er 's avonds. Van alle kanten komt het volkje aan en, nu de hitte over is, wordt ook het masker van het blankste vel geschoven. Zoo, ongemaskerd, gaat men met zijn vrijer aan de hand.

Dat rijden der koetsen in 't Voorhout, of die zoogenaamde Cours de carrosses, duurde nog voort in 1711, toen de 'beschrijvinge van 's Gravenhage' door Gijsbert de Cretser uitkwam, want op een der platen ziet men de karossen achter elkander door het Voorhout rijden langs de staketsels, die het middenpad insluiten. Is dat plaatje verder trouw, dan zou er uit blijken, dat er veel meer boomen dan tegenwoordig in 't Voorhout stonden, althans aan de zijde van den Kneuterdijk. Rechts van de laan ziet het er daar, reeds op de hoogte van de Kloosterkerk, als een bosch uit[1].

Cretser verhaalt dat des zomers na den avondmaaltijd nog altijd een overgroote menigte in 't Voorhout de koele avondlucht genieten gaat, zonder dat, voegt hij er bij: ''t welk heel merkwaardigh is, iemand aldaar yets oneffens bejegent, of eenige quade ontmoetinge bekomt.'

De breede wandellaan van binnen, vervolgt hij, die in den zomer geheel overschaduwd is door het lommer der aan weêrszijden geplante lindeboomen, is rondom met een houten balie tusschen die boomen afgezet. Dat zijn 'de paaltjens' waarvan wij de boerin van van der Does hoorden spreken. Langs die balie of balustrade, op paaltjes steunend, gelijk op de plaat bij de Cretser te zien valt, loopt 'een tamelyke breede en geplaveyde straat, op welke de karossen rijden, die des namiddaghs en voornamentlyk des Zondaghs naar (na) de predikatie of geeyndigde kerktyd, in groote menigte ronds om de zelve Balie de tour à la mode doen, 't welk zoo constant is, dat geenig groot Personagie die in den Hage komt, oyt mankeren zal aldaar mede de Tour te ryden, als wanneer men ter zelver

1 Buiten de geplaveide straat staan ter weêrszijden nog twee, drie a vier rijen met groote lindeboomen, zegt de Cretser, en daarachter ter weêrszijden zeer aanzienlijke huizen, waarvan sommigen wel paleizen konden genoemd worden.

tyd honderden van karossen teffens in 't gemelte Voorhout heen en weder, en ook veelvuldigh achter malkander ziet swieren, en de wandelplaats van binnen zoo vol kyckers is, dat zy malkander dikmaals daarin verdrongen hebben.

'Wordende,' aldus eindigt de Cretser, 'omtrent het ryden der karossen, en het myden van malkander in de ontmoetinge, altyd een nauwkeurige order (die daartoe gestelt is) geobserveert.'

Ik wil thans verhalen hoe, vóor die nauwkeurige orde gesteld was, een ontmoeting in 't Voorhout voorviel, die erge gevolgen had kunnen hebben.

't Was op zondag den 12^{den} Augustus 1657, om zes uur 's avonds, heerlijk weder.

Een groote koets, met zes paarden bespannen, had in den namiddag een rid gedaan naar het buitenverblijf in 't Bosch van mevrouw de prinses-douairière van Oranje, Amalia. Op het linker voorpaard was een postiljon gezeten, een koetsier op den bok van het rijtuig; twee kleine pages zag men achterop en vijf met stokken gewapende voetknechten ter weêrszijden. Binnen in zaten vijf heeren. De voornaamste was Jacques Auguste de Thou, graaf de Meslay, gewoon raad van den koning van Frankrijk, president van de Eerste Kamer der e n q u ê t e s van 't parlement van Parijs, en gezant van Frankrijk in den Haag. De Thou was de jongste zoon en naamgenoot van den historieschrijver, en de broeder van François-Auguste, die betrokken was geweest in de bekende samenzwering van Cinq-Mars. Met hem waren in zijn karos: 'le bonhomme' monsieur de Douchant, le sieur de La Vallée, voorts een neef, broeders- of zusterszoon, van den heer de la Cour-Groullair, en de consul Janot.

Terwijl die koets de stad nadert en de gezant zijn postiljon door een der voetknechten doet aanzeggen, dat hij het Voorhout nog eens moet inslaan, ziet men daar een aantal wandelaars, lieden van allen rang en stand, ook hooggeplaatsten in den Staat.

De raadpensionaris Johan de Witt wandelt er met zijn vriend Hieronimus van Beverningk, heer van Teylingen.

Beverningk, een man van 43 jaar, burgemeester van zijn geboortestad Gouda, had in 1651 als lid der Groote Vergadering de aandacht op zich gevestigd en zijn vlugheid en schranderheid getoond. Twee jaren later naar Londen gestuurd om den vrede met Cromwell te sluiten, had hij ook dezen in zijn zwakke zijde

weten te treffen en zich aangenaam bij hem te maken. Thans thesaurier-generaal der Unie - Minister van Financiën in dien tijd - was hij tevens de rechterhand van de Witt. ‘C'est un esprit prompt et hardi’, verklaarde de Thou. En Coenraad van Beuningen, anders zijn vriend niet, zeide: ‘Nooit spreekt Beverningk zich zelf voorbij, maar, als hij wil, kan hij het iedereen laten doen.’

De Witt en Beverningk ontmoetten een vijftigjarig heer, met een militair voorkomen. Na plechtstatige buigingen vraagt deze:

‘Ik hoor dat Montmédy door de Franschen genomen is?’

‘Ja,’ bevestigt de Witt, ‘de tijding is van morgen ontvangen.’

‘De stad moet lang en dapper verdedigd zijn. De eindelijke inneming zal een triomf te Parijs zijn.’

‘Uw zoon Willem is nog altijd daar?’

‘Ik geloof dat hij er nog rondspookt.’

‘Mij is medegedeeld dat hij ziek is - ge moest toch....’

‘Spreek mij niet van dien losbol! Er is niets aan te doen. Al was hij zoo rijk als wijlen de heer Nieukoop, hij zou nog zijn gansche fortuin verkwisten en zeker niet genoeg nalaten om er honderd huisjes van te kunnen bouwen.’

‘Of om een groot huis weg te schenken aan een pastoor,’ hernam Beverningk.

‘Ik zal hem ten minste bij mijn testament niet veel laten. Een klein jaargeld is al wel voor hem. Hij verdient niet op gelijken voet met de andere kinderen behandeld te worden....’

‘Nu maakt gij het wat erg; hij is toch ook uw kind.’

‘Hij is het niet meer; ik althans erken hem niet langer als mijn zoon. Heeft hij daar in Parijs den gebraden haan niet uitgehangen, altijd even dwaas en gek zich gedragen, zich nergens om bekreund?’

‘Toch moet hij altijd nog fatsoenlijk voor den dag gekomen zijn.’

‘Zoo lang als 't duurt: hij zit vol schulden, en de vraag is wat hij al niet gedaan heeft om aan geld te komen... Maar laat ons niet meer over dien jongen spreken, hij verdient het niet... Hebt ge al gehoord dat er nieuwe pennen zijn uitgevonden van zilver, en inkt om er bij te gebruiken, die niet opdroogt, zoodat je zonder indoopen of je pen te vermaken een half riem papier achterelkaâr kunt volschrijven?... Dat is iets voor u, mijnheer de Witt!’

‘Die pennen zullen nog al zwaar zijn, als ze zooveel inkt moeten houden, en duur.’

‘Ze kosten in Parijs tien francs. En weet je wat ook meer en meer in de mode komt?’

‘Nu?’

‘Het dragen van pruiken.’

‘Dat's goed als men een kaal hoofd heeft, maar anders...’

‘Anders doen ze 't toch; zij schamen zich voor hun eigen haren... Kijk, daar komt het rijtuig van den Franschen ambassadeur! De Thou zit er in. - Wat heeft hij een pluimen op zijn hoed!’

‘En daar hebben wij den Spanjaard ook.’

‘Don Estevan de Gamarra rijdt maar met twee paarden.’

‘Daarentegen heeft hij zich nu zes pages aangeschaft, in plaats van drie, zooals vroeger... Maar hoe moet dat? De koetsier van den Spanjaard houdt links, zie je wel, tegen de balie aan. Zal nu de Franschman uitwijken?’

‘Ik geloof het niet! - Kijk maar, de postiljon houdt rechts!’

‘Dat kan leelijk afloopen,’ sprak de Witt, terwijl hij met de beide heeren de balie naderde, aan den overkant waarvan de koetsen der gezanten nu vlak voor elkander stilstonden. ‘Dat kon tot een conflict leiden. 't Zijn de gezanten van oorlogvoerende machten, en ik weet dat de Fransche ambassadeur in last heeft, op zijn q u i - v i v e te wezen tegenover den Spaansche.’

De Thou boog zich uit het portier, en liet door zijn knechts en pages aan den koetsier en postiljon zeggen, dat ze stand moesten houden, en, als ze hun leven lief hadden, niet mochten wijken.

‘Hoor,’ zeî Beverningk zacht tegen de Witt, ‘de Thou geeft daar last aan een bediende om aan zijn logies te gaan zeggen, dat al zijn volk zich hier gewapend bij hem voegen moet.’

‘Wij kunnen moeilijk tusschenbeiden komen...’

‘Ik zou toch de wacht van 't Binnenhof doen waarschuwen, was 't alleen om gedrang te voorkomen... Zie eens wat menschen er nu reeds staan.’

‘Ge hebt gelijk.’ En de Witt schreef haastig eenige woorden op een blad uit zijn zakboekje, en keek toen rond. ‘He, Barendrecht!’ riep hij, dezen in de nabijheid ziende.

‘Wat is het, heer de Witt, kan ik u van dienst zijn?’

‘Ik moet hier blijven; wil dus de goedheid hebben naar 't Binnenhof te gaan en den officier van de wacht dit over te geven. Hij moet terstond met twee rotten hier komen, om aan weêrszijden den weg te bezetten.’

Adriaan van Blijenburg stapte haastig heen.

Meer en meer groeide de menigte aan, nieuwsgierig hoe de zaak zou afloopen.

De knechts van den Spaanschen ambassadeur hadden musketten en pistolen; die van de Thou enkel stokken. Maar reeds hadden zich eenige Fransche officieren, wier aantal destijds in den Haag zeer groot was, om de karos van de Thou vereenigd, en voortdurend kwamen er nieuwe bij: ook Zweedsche, Engelsche, Schotsche en Hollandsche officieren voegden zich bij hen. De resident van Zweden achtte zich zelfs verplicht, al zijn bedienden tot hulp van den Franschen gezant te laten opkomen.

Intusschen vroeg Beverningk, of de heeren gezanten niet goed zouden vinden, beiden om te keeren?

‘Als de heer de Thou te gelijk met mij doet wenden, heb ik er vrede meê,’ zeî de Spaansche gezant in 't Fransch.

‘Ik niet!’ riep de Thou: ‘Dat zou gelijkheid zijn! De Koning, mijn meester, heeft den voorrang, en dien zal ik handhaven.’

‘Als de heeren dan eens beiden uit de karossen stapten?’ hernam Beverningk.

‘Neen!’ riep de Thou weder, ‘mijnheer de ambassadeur van Spanje zal wijken. Ik heb al den tijd!’ En hij zette zich op zijn gemak in zijn karos en kruiste de armen.

‘Vive la France!’ riep een der jonge officieren, die om het rijtuig stonden. En den gepluimden hoed afnemende, zwaaide hij dien boven zijn hoofd. Dat voorbeeld werd oogenblikkelijk gevolgd: dertig hoeden wuifden en dertig stemmen herhaalden: ‘Vive la France!’

De Thou boog en salueerde.

‘Ik dank u, baron!’ voegde hij den officier toe.

‘Indien ze het hart hebben om een woord te spreken, Excellentie,’ hernam de jonge van Boetselaar, heer van Langerak, ‘dan gaat het er door!’ En hij sloeg de hand aan het gevest van zijn degen.

‘Zij zullen goedschiks of kwaadschiks moeten wijken,’ stemde de Thou in.

‘Ik ben niet voor niets in Parijs opgevoed, terwijl mijn vader daar gezant was,’ sprak de heer van Langerak weder. ‘Ik houd, even als wijlen de Prins, van de Franschen en trek hun partij tegen wie ook!’

‘Wat moet dat beteekenen?’ vroeg de Thou, terwijl hij wees op eenige Staatsche soldaten, die met de musketten over den schouder haastig naderden.

‘Men zal toch, hoop ik, geen geweld willen gebruiken tegen den vertegenwoordiger van den Koning, mijn meester?’ ging hij voort, toen hij zag dat de soldaten zich op bevel van hun hopman aan weêrszijden van den rijweg schaarden.

Johan de Witt trad vooruit.

‘Excellentie,’ sprak hij, ‘wij hebben die soldaten hier doen komen om de waardigheid van dezen Staat op te houden en gedrang of oploop tegen te gaan. Overigens is het ons niet geoorloofd, in zulk een verschil tusschen de vertegenwoordigers van twee groote Koningen te beslissen.’

‘Ik ben volkomen van uw gevoelen, mijnheer de Witt! Die beslissing komt alleen mij toe, en ik zal die weten te handhaven.’

‘En wij zullen uw goed recht steunen, Excellentie!’ voegde van Boetselaar er bij. ‘Uw geheele huis is present, dat van den resident van Zweden ook. Laten de Spanjaarden maar eens beginnen! 't Is nog geen tien jaren geleden dat ze onze vijanden waren! Als ze zich verroeren, zijn ze des doods, ondanks hun musketons!’

‘Waar ze mooi meê verlegen staan,’ viel de sieur d'Armenvilliers in, ‘want vuur geven durven ze toch niet.’

‘'t Is hun geraden!’ viel de Bocage in.

‘Ze kijken op hun neus,’ hernam d'Armenvilliers. ‘Mijnheer de Gamarra kan nu geen geld onder 't volk strooien, waar hij anders een handje van heeft.’

‘V a l s c h geld, ja,’ zeî Bocage.

‘Wij zullen ze wijn geven, om op het innemen van Montmédy te drinken,’ meende d'Armenvilliers, ‘dat's beter!’

‘Voor de bierbuiken,’ voegde een ander Fransch officier er bij.

‘Niet op onze bierbuiken afgeven, mijne heeren,’ waarschuwde Boetselaar. ‘Gij hebt ze nu noodig, en zij zullen zich, als er iets gebeuren mocht, vóor uwen gezant verklaren: dat heb ik al gemerkt.’

‘Komaan, heeren!’ riep la Roque, terwijl hij zijn neef Bocage op den schouder klopte, ‘nog eens een V i v e l a F r a n c e ! en een V i v e l e R o i !’

De kreten werden met geestdrift herhaald. Men ging ze zelfs vlak voor de paarden van den Spaanschen gezant aanheffen, terwijl met een uitdagende beweging de breede randen der hoeden van voren werden opgeslagen en dan de vuisten aan den degen gebracht.

‘Daar moet een eind aan komen,’ sprak de Witt tot Beverningk.

‘Zendt bevel aan de ruiterwacht om den boel uit één te jagen,’ meende van Beverweert.

‘Onmogelijk!’ hernam de Witt, ‘wij moeten voorzichtig zijn. De Fransche en Spaansche kroonen mogen wij geen van beiden laideeren.’

‘Ik weet er nog iets op,’ zeî Beverningk. ‘Ga meê naar den Spanjaard! - Excellentie,’ vervolgde hij tot Gamarra, ‘het kan zoo niet blijven; 't wordt reeds donker; de toestand is onhoudbaar, en er zouden ongelukken kunnen volgen. Wij stellen u alzoo voor, hier aan weêrskanten van de wandellaan een stuk van de barrières te doen wegnemen, dan kan Uwe Excellentie over het voetpad heen doorrijden.’

De Spaansche gezant bedacht zich een oogenblik, wierp nog een blik op de dreigende Franschen, en zeî toen:

‘Ik neem dien voorslag aan: er staat dan inderdaad een weg voor mij open.’

Dadelijk keek Beverningk om. ‘Handwerkluî zoeken,’ zeî hij.

En hij trad onder het volk. De heeren van Beverweert en van Barendrecht volgden hem; terwijl Johan van Merode, heer van Rummen en Oudelandsambacht, lid van de Ridderschap van Holland, met Joan de Witt bij de gezanten bleef.

Spoedig waren een dozijn ambachtsluî bijeengebracht, die de houten balie aan weêrszijden van de middellaan begonnen stuk te breken, terwijl zij zich, bij mangel van gereedschap, met steenen en messen hielpen en met vereende krachten de paaltjes uit den losgewoelden grond wiegden.

De doortocht over de Lindenlaan was vrij. De karos van den Spaanschen gezant stelde zich in beweging en wendde linksaf. De Hollandsche heeren, die op het middenpad naast elkander stonden, ontblootten de hoofden en bogen diep. Zoodra de karos aan de andere zijde der laan gekomen was, zette de koetsier de paarden in draf en reed het Voorhout om, naar de Hooge Nieuwstraat. Intusschen had het zesspan van den Franschen gezant in stap zijn weg vervolgd, onder het daverend gejuich der officieren en het gejoel der menigte. Langzaam reed hij het gansche Voorhout om, altoos de barrière rechts houdend, en begeleid door een duizendtal menschen, die hem volgden tot aan het huis van den Haagschen schepen Johan Maes, waar hij gelogeerd was.

Don Estevan de Gamarra was intusschen door de Hooge Nieuwstraat, over den Kneuterdijk en de Plaats en door de Hoogstraat

op de Groenmarkt gekomen, die hij passeeren moest om Spanje's Hof te bereiken. Op de markt hadden zich eenige menschen verzameld en de gezant liet door zijn bedienden wat schellingen aan de straatjongens geven, opdat ze een ‘leve de Spaansche gezant!’ roepen zouden. De straatjongens toonden zich zeer geneigd dit te doen, maar voegden er, bij wijze van uitroepsteeken, een Oranje boventje bij.

Den volgenden avond was er feest bij den Franschen gezant.

De Thou wilde den Hagenaars weleens toonen dat hij niet bang was voor den Spaanschen gezant, en besloot daarom het innemen van Montmédy, door den maarschalk de la Ferté op de Spanjaarden veroverd, met glans te vieren.

Er kwam bij, dat eerst onlangs een netelige kwestie met de Staten uit den weg geruimd en een tractaat tusschen hen en Frankrijk gesloten was.

Op den laatsten Februari van 't jaar 1657 had de kommandeur de Ruiter in de Middellandsche zee, bij wijze van represaille voor het nemen van Hollandsche vaartuigen die Spaansche goederen aan boord hadden, twee Fransche oorlogschepen vermeesterd. Na het scheepsvolk op 't Spaansche strand te hebben gezet, had hij een schip verkocht en het andere naar Holland opgezonden. De Ruiter toch beweerde dat het kapers waren, die vroeger reeds verscheiden Nederlandsche schepen hadden buit gemaakt. In Frankrijk daarentegen hield men vol dat de twee schepen onder bevel stonden van den chevalier de la Lande en Fransche troepen hadden moeten overvoeren van Toulon naar Italië: men was daar dus uiterst verstoord over de Ruiter's bedrijf en de ambassadeur de Thou, die op zijn vertrek naar den Haag stond, toen men te Parijs tijding van 't gebeurde kreeg, ontving bevel, te eischen, dat de kommandeur de Ruiter zou worden gestraft met den dood.

Op de aanmerkingen van den gezant zag men echter van dien harden eisch af. Maar intusschen waren alle Nederlandsche schepen, goederen en pretensiën door gansch Frankrijk heen in beslag genomen. De gezant der Staten-Generaal te Parijs, ridder Willem Boreel, heer van Duinbeeke, moest daarover klagen.

Boreel vroeg en verkreeg audientie bij den achttienjarigen Koning Lodewijk XIV. Men dacht dat hij verontschuldigingen zou aanbieden, maar hij kwam integendeel met grieven voor den dag. De kardinaal de Mazarin viel Boreel drie a vier malen in

de rede, en voegde hem onder anderen toe, dat zijne aanspraak niet was eene uiteenzetting van de belangen zijner meesters, maar eene declamatie; dat nimmer een gezant zulk een hoogen toon aan 't Fransche hof had aangeslagen en hij het zich zou kunnen berouwen. ‘Ik heb de eer tot den Koning te spreken,’ antwoordde Boreel kalm, en hij vervolgde zijn aanspraak.

De Koning antwoordde alleen, dat hij zijn ambassadeur de Thou last gegeven had, van de Staten vergoeding te vorderen voor den hoon, hem door de Ruiter aangedaan.

In plaats van vergoeding te schenken, werd hier de handel op Frankrijk verboden en werden de Fransche schepen en goederen in beslag genomen.

Nu begon men te Parijs toe te geven; de Thou verklaarde in Juni, dat het beslag in Frankrijk opgeheven en de Nederlandsche koophandel bevoorrecht zou worden, als de Staten beloofden de twee schepen terug te zullen zenden.

De Staten maakten eene overeenkomst op met den Franschen gezant, terwijl het overgedane schip weêr ingekocht en met het andere naar Frankrijk teruggezonden werd. Het in den Haag gesloten verdrag was nu door Lodewijk XIV bekrachtigd geworden, en ook dit wilde de Thou vieren.

Hij gaf een luisterrijk souper aan de Heeren Staten-Generaal. Maar het volk moest ook wat hebben.

Terwijl de heeren aan de lange tafel zaten en bij het lossen van kanonnetjes en musketten, het tsjingen der violen, schetteren der trompetten en klinken der symbalen, de gezondheden instelden van Hunne Majesteiten van Frankrijk, Lodewijk XIV en de Koninginne-moeder, en van Hunne Hoog en Edel Mogenden, konden ook de Hagenaars zich de keelen laven aan twee fonteinen van wijn, die voor het huis van schepen Maes zes uren lang bleven springen. Vroolijk krioelde het volk dooreen, bij 't fantastisch licht der hooge vlammen, opstijgend uit de brandende pyramiden van teertonnen, en als daar in de zaal een feestdronk met geestdrift begroet werd, en het gejuich daarbinnen door de opengeschoven ramen en openstaande luiken het volk in de ooren klonk, dan stemde het er luide meê in.

Het gesprek tusschen de heeren werd levendiger. Eerst had men het over de inneming van Montmédy. De dappere verdediging door den gouverneur Mélandri werd zeer geroemd. Men herinnerde er aan, hoe hij, kort vóor de verove-

ring der vesting, een tamboer zond aan den maarschalk de la Ferté, om dezen te vragen of hij een halve maan goed verdedigd had, en hoe de maarschalk antwoordde, dat alles was gedaan, wat van wakkere mannen kon worden verwacht, waarop de tamboer hernam, dat hij order had van zijn meester om den maarschalk te zeggen, dat ook de andere bastions hem duim voor duim zouden betwist worden.

‘En hij is gesneuveld?’ vroeg Beverningk.

‘Ja,’ antwoordde Pieter de Groot. ‘Bij de verdediging van de bres aan het linker bastion werd hem de heup weggenomen door een kanonkogel. Vier uren later stierf hij. Vóor zijn dood had hij al zijn officieren bij zich in de kamer doen komen om hen op te wekken zijn voorbeeld te volgen en te volharden tot hun laatste droppel bloeds. Zij beloofden het, maar toonden zich den volgenden morgen reeds bereid om te capituleeren.’

‘Streed hij ook niet voor eigen grond?’

‘Hij was heer van een deel der stad en van gronden in den omtrek.’

‘Was hij gehuwd?’

‘Gedurende het beleg trouwde hij en zijn vrouw moet in gezegende omstandigheden verkeeren. De Koning van Spanje mag het wel goed met haar maken! Mélandri was nog geen dertig jaar; hij had het huis d'Outremont, waartoe hij behoorde, nog glorie kunnen verschaffen.’

‘Och,’ hernam Beverningk, ‘'t zou hem kunnen gegaan zijn als die kapiteins, die Montmédy hebben helpen innemen.’

‘Wat is daarvan?’

‘Ssst... laat onze gastheer het niet hooren. Een vijftal kapiteins, die het beleg hadden bijgewoond en recht meenden te hebben op een belooning, meldden zich bij den kardinaal aan, maar zij kwamen er bekaaid af.’

‘Kregen ze niets?’

‘Nog erger! Mazarin haalde voor elk een goudstuk uit zijn zak.’

‘En gaf hij hun dat?’

‘Ja.’

‘En ze durfden het Zijn Eminentie niet in 't gezicht werpen?’

‘Neen, want Zijn Eminentie had hierin zoo groot ongelijk niet: het past geen officieren, die hun plicht deden, daarvoor een belooning te komen vragen; dat staat gelijk met 't bedelen om een aalmoes. Dit heeft Mazarin hun willen doen voelen,

en hij kan er nu zeker van zijn, dat niemand er zich meer aan wagen zal.'

'Hoe staat het tegenwoordig aan ons Hof, tusschen onze prinsessen?' vroeg een ander. 'Ik hoorde dat zij het weêr te kwaad hebben.'

'Dat moet ge aan Beverweert vragen!'

'Dan kunt ge zeker zijn, dat ge 't niet ten voordeele van de prinses-weduwe zult hooren uitleggen.'

'Wat hebt ge vernomen?'

'Dat zij nu weêr harrewarren over het in den rouw gaan van 't prinsje. Er is een oud-moei van hem gestorven, de hertogin van Landsberg...'

'Was dat geen dochter van den Zwijger?'

'Een van de zes uit zijn huwelijk met Lotje van Bourbon. De prinses-roiaal wil dat haar zoon rouwen zal over den dood van zijn grootvaders zuster, en de douairière zegt dat hij nog te jong is om zulke sombere kleuren te dragen.'

''k Begrijp al waar 't hem ligt,' zeî Beverningk; ''t is leer om leer, sla je mij, ik sla je weêr. Toen laatst mevrouw van Dona, de zuster van de prinses-weduwe, gestorven was, kwam de prinses-roiaal, wel verre van in den rouw te gaan, met haar zoontje een bezoek aan haar schoonmoeder brengen, beide in zeer vroolijke, lichte kleuren gestoken.'

'Wat ik óok hoorde, is, dat prinses Louise tegenwoordig zoo droefgeestig gestemd moet zijn.'

'Louise - welke meen je?'

'Wel de dochter van den Winter-Koning, ook nog een achterkleindochter van den Zwijger.'

'O, de dochter van de koningin van Bohemen. Heeft ze berouw over haar pekelzonden?'

''k Weet niet; 't schijnt dat er iets van 't h o u t j e onderloopt: de prinses van Hohenzollern is tegenwoordig altoos met haar, en ze gaat veel met Fransche roomsche heeren om.'

'Als ze maar niet in al te nauwe betrekking met die heeren komt!'

'Nu weet ge dat de prinses van Hohenzollern fijn roomsch is.'

'Ze poogt althans in haar markgraafschap van Bergen-op-Zoom roomschen tot ambtenaren aan te stellen. Maar als ze er de wethouderschap ook roomsch maken wil, zal daar toch een schotje voor moeten worden geschoten.'

'Weten de heeren al dat te Parijs de c a n o n s al grooter en

grooter worden gedragen?' vroeg de heer de Mortaigne, die pas uit Frankrijks hoofdstad gekomen was.

'Dan zal het moeilijk loopen geven!'

'Het loopen gaat er inderdaad bezwaarlijk door, en 't wordt niet gemakkelijker nu men al meer en meer pluimen op den hoed moet balanceeren. Er zijn er, die de pluimen in drie rijen dragen. Voeg daar nu nog al de kanten bij en de honderd ellen lint, waar men de kleêren meê opschikt...'

''t Is waarlijk al te dwaas! Hoe zijn die Franschen toch aan die monsterachtige canons om hun beenen gekomen?'

'Dat weet ik niet, maar wel dat ze zich er al lang bespottelijk door hebben gemaakt. Zoo kwam in 't jaar 44 de Sieur de Lionne te Genua en men gaf hem en zijn vrouw daar een bal. De Genueesche dames verschenen er naar de Spaansche mode met gardes-infantes of vertugadins om de heupen. Toen nu de Genueezen de Franschen uit het gevolg van den gezant zagen met hunne groote canons, maakten zij zich zeer boos, want zij dachten dat de Franschen vertugadins aan de beenen hadden getrokken om den draak te steken met de kleeding der Genueesche schoonen!'

'Mooi! De Fransche schoonen kleeden zich tegenwoordig à la reine de Suède of à la Christine, niet waar?'

'Juist. Zij hebben een habit à la cavalière: tokken van zwart fluweel, door pluimen omgeven, en sluitende jakken of justaucorps, met zes basques, van voren, van achteren en op zijde met linten gegarneerd. Om den hals dragen ze een drôle, een soort van kraag, als een manshalsdoek van voren, die met een vuurkleurig lint wordt vastgehecht.'

'Schreeuwt het niet tot den hemel, dat men die Semiramis van 't Noorden nu nog gaat naäpen in haar kleeding! Welhaast zal men haar historie met den graaf de Monaldeschi ook willen nadoen.'

'Of ten minste haar ergerlijke levenswijze en haar liefhebberij voor liederlijke praatjes.'

'Ze loopt immers mank?'

'Dat wil zeggen, haar rechter schouder is wat hooger dan de andere, en om dat te bedekken, heeft ze een zonderlinge manier van loopen aangenomen: ze brengt altijd den rechtervoet vooruit, zet de linkerhand in de zijde en houdt de rechter op den rug, en zoo maakt ze passades en demi volte, of danst zij coupés. Onknap is ze niet: ze spreekt zeer goed fransch en is ver in de oude talen.'

‘In Parijs moet ze nog altoos komen?’

‘Ja, maar Mazarin heeft liever dat ze te Fontainebleau blijft: hij schijnt niet erg op haar gezelschap gesteld.’

‘'k Wil 't wel gelooven: die reine des folles et la folle des rois kan men best missen!’

‘Hier heb je zulke gekkinnen niet... Zie je Obdam daar?’

‘Nu?’

‘Die laat zich tegenwoordig excellentie noemen.’

‘Och kom!’

‘Ja, sedert hij zijn intocht gedaan heeft in zijn heerlijkheid Wassenaar. Dat was mooi: al zijn onderhoorigen waren onder de wapenen gekomen, en er werd een prachtig feest gegeven aan allen, die iets met Wassenaar hebben uitstaan. Er waren honderd en zestig gasten. Op het nagerecht presenteerde men den gastheer een verguld zilveren beken, waarin hij een beursje vond met twee honderd pistolen.’

‘Daar kon hij zijn gastmaal meê betalen!’

‘Beter dan Odijk zijn schulden te Parijs.’

‘Heeft die het werkelijk zoo hard?’

‘Gewis, zijn vader wil niets voor hem doen, en crediet kan hij niet meer krijgen. Hij moet vijftien duizend livres schuld hebben.’

‘Als ik toch, even als Beverweert, tot de kinderen van den Huize behoorde, zou ik niet zoo gierig willen zijn om mijn zoon als een schooier te laten rondloopen.’

‘Odijk placht nog niet lang geleden als een banjerheer voor den dag te komen. Ofschoon niemand wist waar hij 't van daan haalde, hield hij er een karos, vier lakeien en een palfrenier op na en ging altoos net gekleed. Hij woonde ook vrij duur.’

‘Nu, voor zijn eten had hij niet te zorgen, want hij en zijn bedienden kregen den kost bij d'Hauterive, die hem dat aangeboden had, op voorwaarde dat hij hem niet om geld zou vragen.’

‘'k Zou toch ook liever mijn zoon in staat stellen om zijn eten zelf te betalen, dan, zooals ik weet dat mevrouw van Beverweert gedaan heeft, last geven om te Parijs kristallen kroonen te koopen. Maar zij moet nog strenger zijn voor haar jongen, dan de vader is.’

‘Die jongen heeft dan ook leelijke praktijken. Men zegt dat hij een juwelier voor twee à drie duizend francs aan diamanten heeft opgelicht. Zoo bekend is hij geworden, dat niemand hem meer helpen wil.’

‘Brederode is er ook slecht afgekomen met zijn gaan naar Frankrijk.’

‘Wat ging hij er ook uitvoeren?’

‘Een veldtocht bijwonen. Bedenk, zijn vader was nu al een paar jaar dood en hij moest dus zien zelf vooruit te komen, want aan zijn moeders zuster, de prinses douairière, had hij zoo machtig veel steun niet.’

‘Zijn moeder solliciteert nu voor haar jongsten zoon 't regiment van den overledene.’

‘De Ridderschap van Holland is er tegen, hoor ik.’

‘Brederode is immers niet in 't vuur gewond geraakt?’

‘Neen, hij is gestorven ten gevolge van een val van zijn paard bij Amiens. Hij was pas van Parijs gekomen en had een kavallerie-kompagnie gekregen, om niet als vrijwilliger bij het leger te moeten dienen. De uitrusting had hem nog geld genoeg gekost.’

‘Nu, 't geld is de wereld nog niet uit.’

‘Dat zegt Aarlanderveen je niet na! Die is er toch maar gek van geworden, toen de mooie erfenis van oom van Nieukoop zijn neus voorbij ging.’

‘Als je er ook zoo lang op gevlast hebt en je ziet de duiten dan, in plaats van in je zak te komen, in een hofje veranderen!’

Een nieuwe feestdronk, die door een salvo en muziek werd opgevolgd, maakte een eind aan 't gesprek.

Toen het zes maanden verder was, wist men meer van sommige personen, over wie men het had bij den Franschen gezant.

Graaf Willem van Nassau, heer van Odijk, oudste zoon van Lodewijk van Nassau, heer van Beverweert, die zelf een natuurlijke zoon was van prins Maurits, kwam in October 1657 in Holland terug.

Hij had Parijs verlaten, zonder, zooals hij zelf zeide, afscheid te nemen van zijn schuldenaars. Achttien maanden had de vijf en twintigjarige jongman in Frankrijk als een c h e v a l i e r d ' i n d u s t r i e geleefd, zonder een cent van zijn vader te trekken. Een paar jonge Hollandsche heeren, de Sieurs de Villers (zoons van een zuster van den rijksten man van de Republiek, Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijk), die te Parijs een kwartier hadden gehuurd in 't hôtel de Broyez, bij den Pont-neuf, stonden Odijk toe, door de achterdeur van

hun stal weg te rijden, opdat men hem het heengaan niet zou beletten. Toen Maurits' kleinzoon te Rotterdam was gekomen, zond zijn grootmoeder, mevrouw Margaretha van Mechelen, hem veertig livres en een pak kleêren, opdat hij niet als een schooier in den Haag komen zou. Maar de lakei, dien hij uit Parijs had meêgebracht, scheen zijn meester te willen toonen dat hij in zijn dienst goed had geleerd, want hij wist knaphandig zijn geld en zijn nieuw pak kleêren te leenen en kwam er meê te Parijs terug, waar hij soldaat bij de garde werd.

De heer van Beverweert scheen zijn zoon nu weêr in gratie aan te nemen. Toen hij in 1660 door de Witt naar Engeland gezonden werd, mocht zijn zoon hem volgen en erlangde er van Koning Karel II een aanzienlijke gratificatie van 14 a 15 duizend guldens 's jaars.

Later met Elizabeth van der Nisse getrouwd, kreeg Odijk een talrijk gezin, en tot driemalen toe als buitengewoon gezant van de Heeren Staten naar Lodewijk XIV gezonden, kwam hij gansch anders in Frankrijk terug, dan toen hij er in October 1657 was uitgeslopen.

Louise van Bohemen kwam ook in Frankrijk, maar op minder roiale wijze. In den nacht van den 20sten December 1657 ontvlood zij het huis harer moeder op den Kneuterdijk (het tegenwoordige departement van Financiën). Zij nam noch hare kostbaarheden, noch hare kleederen, noch haar vrouwelijke bedienden mede. Zij liet in haar kamer een brief achter, waarin zij schreef, dat haar geweten haar drong Roomsch te worden.

Deze vlucht maakte groote opspraak in den Haag, en daar het gedrag van prinses Louise niet altoos even zedig scheen geweest te zijn, schreef men de oorzaak van haar vertrek aan iets geheel anders toe dan aan godsdienstige overtuiging.

Men zeide dat prinses Henriette Françoise van Hohenzollern, markiezin van Bergen-op-Zoom, Louise in haar vlucht geholpen had, en dat ook Fransche edellieden daartoe hadden medegewerkt. Een Sieur de la Roque, gewezen kapitein bij de garden van den prins van Condé, die onlangs uit Frankrijk in den Haag was teruggekomen, zou eenige geheime bijeenkomsten met prinses Louise hebben gehad; hij zou den dag vóor haar vlucht den Haag verlaten hebben, en een neef van hem, de Fransche edelman de Bocage, zou haar den avond vóor haar vertrek nog een brief hebben gebracht.

De predikanten trokken zich de zaak aan: 't was wederom

een reden om te reclameeren tegen de tolerantie, die de Roomschen in Holland genoten. Ook de heeren Staten namen het hoog op, of hielden zich althans zoo: de Bocage werd op hun last gevangen genomen. De prinses van Hohenzollern achtte het geraden naar den Haag te komen om zich te verontschuldigen. Te meer vond zij dit noodig, omdat de Staten het haar kwalijk afnamen, dat zij in haar markgraafschap Roomschen tot wethouders aanstelde. Zij had met de koningin, Louise's moeder, willen spreken, maar deze had geweigerd haar te ontvangen; nu strooide zij, om zich te redden, uit, dat prinses Louise uit den Haag gevlucht was om iets te verbergen, 't geen zij vreesde dat anders publiek worden zou.

Dat gerucht scheen valsch. Althans in April 1658 kwam Louise in een klooster te Chaillot, destijds nog een dorp in den omtrek van Parijs. Zij werd er bezocht door de koninginmoeder en door eenige personen van het Hof. Een harer broeders, prins Eduard, was bij haar, en men moest òf door hem, òf door de abdis van het klooster toegelaten worden, als men de prinses wilde zien, vermits men vreesde dat er anders te veel nieuwsgierigen zouden komen onder voorwendsel om haar met haar noviciaat geluk te wenschen, maar eigenlijk om zich te vergewissen of zij zich inderdaad niet in gezegende omstandigheden bevond.

Don Estevan de Gamarra, de Spaansche gezant in den Haag, die sedert het gebeurde in het Voorhout op den Augustusavond nog altoos wrokte tegen den Franschen gezant, had uitgestrooid dat de Thou niet vreemd was aan de bekeering van prinses Louise. De Thou schreef echter aan den graaf de Brienne, secretaris van staat voor de buitenlandsche zaken te Parijs, dat hij er zich niet op beroemen kon tot dit goede werk te hebben bijgedragen. Men voegde er bij dat zijn voorganger, de heer Chanut, gedurende diens verblijf in den Haag, reeds iets van de begeerte der prinses om in den schoot der moederkerk terug te keeren, had opgemerkt.

De spanning tusschen de beide gezanten hield aan.

Toen in October 1657 de troep komedianten van wijlen prins Willem II, die na diens dood door de predikanten uit den Haag was verdreven en nu 's winters in Brussel speelde, verlof bekwam om in den Haag terug te komen en daar een schouwburg voor het aanstaande winterseizoen in te richten, greep de Thou deze gelegenheid aan om te doen zien dat zijn voorrang boven

den Spaanschen gezant niet twijfelachtig was. Hij bestelde zijn loge naast die van de koningin van Bohemen, die zich rechts bevond, vlak over de loge van de prinses-roiaal. Nevens deze laatste kon nu de ambassadeur van Spanje een loge nemen, zoo 't hem goeddacht; die loge zou dan echter de vierde in rang zijn.

Don Estevan poogde op zijn beurt een triomf op zijn mededinger te behalen. Toen in den aanvang van 1658 een Spaansche prins geboren was, stelde hij alles in 't werk om het feest, 's zomers door de Thou gegeven, te overschaduwen.

Hij vergenoegde zich dus niet om de aanzienlijkste heeren aan zijn tafel te noodigen, vreugdevuren te doen ontbranden en het volk wijn uit fonteinen te doen drinken, maar hij voegde er nog de weelde bij om geld te strooien. Jammer echter dat de munt, die de Gamarra strooien deed, wel wat in gehalte te wenschen overliet, zoodat het volk pruttelde, ‘dat men evenmin op 't geld als op de woorden van de Spanjaards aan kon.’ De Gamarra beweerde dat de persoon, die het geld had doen slaan, de vervalscher was, maar men meende dat de gezant er toch wel een oog op had kunnen houden.

Ziedaar eenige f a i t s e t g e s t e s , waarvoor de goede Hagenaars twee eeuwen geleden hunne belangstelling veil hadden.

A. ISING.

Een brief uit Mondorff in Luxemburg.

Juni 1868.

Recht gaarne schrijf ik u eens uit Mondorff, een plekje dat bestemd schijnt zekere vermaardheid te krijgen onder de tallooze badplaatsen van Europa. Een klein kronkelend riviertje, Altbach genaamd, iets breeder dan een Hollandsche sloot, scheidt hier het Groot-Hertogdom Luxemburg van het machtige Frankrijk. Het ligt juist even ver (20 kilometers) van Luxemburg als van Thionville; in ongeveer twee uren komt men per rijtuig naar de eene of de andere stad. De streek is vruchtbaar en schilderachtig en het dorp ligt omtrent 200 ellen boven de oppervlakte van de zee.

De thermale bron van Mondorff is toevallig ontdekt. In 1841 werden daar boringen gedaan, met het doel om bergzout te zoeken. Men boorde tot eene diepte van 730 ellen, zonder zout te vinden, maar op een diepte van 502 ellen was een bron ontsprongen, welker ontdekking ruim schadeloos stelde voor die teleurstelling; zij levert thans het minerale water (606 kannen in de minuut), waaraan Mondorff zijn roem als badplaats te danken heeft. Onze landgenoot, Dr. van Kerkhoff, destijds leeraar aan het Atheneum van Luxemburg, onderzocht met een ander uitstekend geleerde, Reuter, in 1847 het water dezer bron. Door dit onderzoek is geconstateerd dat de bron van Mondorff tot de aan chloorsodium rijke wateren behoort. Bij vergelijking met andere wateren tot deze soort behoorende, b.v. met die van Kreuznach, Homburg, Nauheim, Sierck, Salins, Wiesbaden, Soden, Niederbronn en andere, is door ana-

lyse gebleken, dat aan het Mondorffsche eene eerste plaats toekomt en dat het onder de werkzaamste en krachtigste is te rangschikken. Naar ik verneem heeft de hydrotherapeutische behandeling in dit bad vooral menigen jichtlijder genezen of zijne smarten en de aanvallen der kwaal getemperd. Op dit oogenblik is hier een heer uit Luxemburg, die onder behandeling van den bad-doctor, den heer Ch. Marchal, zoo goed als genezen is van de alleronaangenaamste gevolgen, welke eene overspanning van de rechterknie (de man heeft in Augustus 1867 zich te lang gebukt bij het plukken van aardbeziën) hem veroorzaakt had. Het was met de uitstorting van vocht en zwelling in de knie zoo ver gekomen, dat hij van zijn rechterbeen volstrekt geen gebruik kon maken, en wilde hij het over het linkerbeen kruisen, dan moest hij het als een vreemd lichaam met de handen optillen; thans gaat hij trap op, trap af en binnen kort hoopt hij er niet meer aan te denken.

Het was mijn voornemen niet, u zooveel over Mondorff te schrijven, maar het kan toch misschien nuttig zijn, dat men ook in Holland deze badplaats kent. Men leeft hier heel eenvoudig en landelijk; de menschen zijn er onderling welwillend, vriendelijk, vertrouwelijk en zonder die belachelijke pretensiën, waardoor te Baden-Baden en elders zoo velen op Offenbachsche personaadjes uit *la vie Parisienne* en *la grande duchesse de Gérolstein* gelijken. Eigenlijk wilde ik u mijn algemeenen indruk van Luxemburg (land en stad) meêdeelen. Stel u met slechts weinige regelen tevreden.

Het Groot-Hertogdom wordt door twee spoorwegen, welke zich onder de wallen der vesting in rechte hoeken snijden, van het noorden naar het zuiden en van het westen naar het oosten, doorkruist. Daar ik van Keulen kwam en het Groot-Hertogdom naderde via Aken, Verviers, Pepinster en Spa, zoo is het u van zelf duidelijk, dat de noorderbaan mijn weg was, en deze is, ik zou haast durven zeggen, de schilderachtigste weg, welken men per spoor kan bereizen. Men krijgt een goeden dunk van het land; want behalve de bevallige afwisseling van heuvels, wouden, stroomen, beeken en vlakten, wordt, vooral in Mei-Juni 1868, het oog aangenaam getroffen door uitgebreide korenvelden over glooiend terrein en frissche weiden op vlakker bodem. In dit heerlijke, vruchtbare jaar 1868, heeft het bouwland een prachtig aanzien; maar naar ik van bevoegde beoordeelaars hoor, vordert de grond over het alge-

meen beter arbeid dan er aan besteed wordt. Intusschen is volgens diezelfde beoordeelaars hierin reeds verandering ten goede te bespeuren; het volk ten platte lande schijnt in beschaving tamelijk achterlijk: orde, zuinigheid en zindelijkheid zijn op verre na nog geen algemeene eigenschappen. De vooruitgang, welke zich begint te toonen, wordt toegeschreven aan de spoorwegen, waardoor het isolement, waarin het landvolk leefde, ophoudt.

De spoorwegen in Luxemburg worden geëxploiteerd door eene fransche maatschappij, *Guillaume-Luxembourg*, welke tot hiertoe alleen het recht van exploitatie had; maar in Januari j.l. heeft die maatschappij met de *Compagnie de l'Est Français* eene overeenkomst gesloten, tengevolge waarvan zij voor drie millioen francs haar exploitatierecht in bezitrecht veranderde. Hoewel tot deze verandering de toestemming van het Luxemburgsche ministerie noodig was, werd die niet eerder gevraagd, dan toen de fransche maatschappij het door haar vastgestelde systeem van tarieven aan de goedkeuring der regeering moest onderwerpen.

Beschouwingen over Luxemburgsche spoorwegen uit oeconomisch, politiek of technisch oogpunt, zijn voor ons niet belangwekkender dan beschouwingen over andere spoorwegen; maar ik moest het voorgaande schrijven om u uit het volgende de reden tot ontevredenheid van Luxemburg met het Londensche tractaat aan te toonen. De fransche regeering heeft hare goedkeuring gehecht aan de transactie tusschen bovengenoemde maatschappijen en hare gewijzigde tarieven. De chef van het Luxemburgsche ministerie heeft die transactie in de Kamer van vertegenwoordigers openlijk als onwettig en strijdig met 's lands belangen, afgekeurd; de moeielijkheden werden daardoor ingewikkelder en door de wijze waarop de dagbladpers de zaak in behandeling nam, kreeg zij een zeker staatkundig gewicht. De fransche *Presse* bemoeide zich ook met de quaestie en hield staande, dat de Luxemburgsche regeering door die van Pruissen geïnspireerd werd; dat blad liet eene waarschuwende stem tegen Graaf von Bismarck hooren en ging zelfs zoover van te beweeren, dat die minister door zijne indirecte tusschenkomst aan Luxemburg de vrijheid zijner spoorwegen zou ontnemen.

Te midden van allen, die zich met de zaak bemoeiden, kwamen de Luxemburgsche regeering en de belangen die zij verte-

genwoordigt, geheel op den achtergrond, en het terrein bleef open voor de rivaliteit tusschen Frankrijk en Pruissen.

Ieder dier mogendheden wil een hand op het kleine landje houden en de bevolking van het Groot-Hertogdom wordt bedreigd met de gevolgen van een toestand, welke haar tusschen onafhankelijkheid en overheersching doet zweven en waardoor zij aan den politieken naijver van twee groote staten is overgeleverd. Frankrijk regelt de tarieven voor het transport langs de belangrijkste spoorwegen en oefent daardoor op den oeconomischen toestand van het hertogdom een invloed uit, welke van niet minder gewicht te achten is dan de invloed van Pruissen door zijn douanen-tarieven. Het tolverbond begunstigt de metaalindustrie en heeft daardoor belangrijke sympathiën in het land, terwijl Frankrijk door de nieuwe tarieven van de *Compagnie de l'Est* de belangen van den landbouw in bescherming neemt, daar zij die tarieven voor het transport tot uitvoer van de natuurlijke producten des lands verlaagt. Ieder dier staten vormt zich op die wijze eene partij in het land, naarmate zij deze of gene belangen begunstigen, en wat den een beschermt wordt door den ander tegengewerkt. In den oeconomischen toestand van het Luxemburgsche volk wordt alzoo eene groote en voortdurende stoornis teweeggebracht. De overtuiging dat Pruissen en Frankrijk elkander door de muren der vesting heen wangunstig blijven gadeslaan, wordt daardoor steeds levendig gehouden, en de demonstratiën dier mogendheden wederzijds moet Luxemburg misgelden. Tot nog toe schijnt men conflicten te willen vermijden en de quaestie niet tot eene internationale te kunnen verheffen; het tractaat van Londen, waarin de grond van al dit kwaad gelegen is, heeft nog kort geleden zooveel opschudding gemaakt. Terwijl dit tractaat eenerzijds de volkomen en eeuwigdurende onafhankelijkheid van het hertogdom proclameert, houdt het anderzijds het land aan het tolverbond vastgeklonken. De ondervinding heeft reeds geleerd, dat deze dubbelzinnige voorwaarden onvereenigbaar zijn. Frankrijk begeert thans nog slechts Pruissen's invloed in het hertogdom te neutraliseeren, maar het staat te bezien wat er gebeuren zal als eens plotseling (het is niet ongerijmd dit onder het bestuur van een man als Graaf von Bismarck te verwachten) het bonds-tolparlement tot een politiek parlement wordt gepromoveerd. Deze eventualiteit komt mij voor genoegzaam de Hollandsche grieven tegen het Londensche tractaat te motiveeren en te recht-

vaardigen, want zoodra dat gebeurt, zal Luxemburg, zonder het te weten of te willen, feitelijk bij Duitschland zijn ingelijfd.

Zoover ik heb kunnen ervaren, zouden de Luxemburgers ongaarne tot Pruissen behooren; ook zijn zij niet begeerig Fransch te worden. Zij betreuren het, dat zij, ook al een gevolg van het Londensche tractaat, vijf duizend man Pruissische troepen uit hunne vesting missen en berekenen, dat er nu in de stad Luxemburg en omstreken jaarlijks een paar millioenen francs minder worden omgezet dan te voren. Dit geld kwam het land in, zonder dat er nog iets voor werd uitgevoerd. Sedert de gebeurtenissen, welke in het Londensche tractaat eene quasi oplossing vonden; sedert de bewoners van dat kleine landje ondervonden hebben, dat hun al of niet zelfstandig bestaan bedreigd werd, zonder dat zelfs de ministers der regeering de geringste waarschuwing hadden ontvangen omtrent uiterst gewichtige plaanen, welke, bij eene constitutionele behandeling van staatszaken, juist in overleg met en door intermediair van ministers moeten worden uitgevoerd, - zou het inderdaad zeer menschelijk zijn, wanneer bij de Luxemburgers de spijtige gedachte wakker werd, dat zij hun eigen zaken maar direct met Pruissen hadden moeten regelen. Zij hadden dan misschien, uitsluitend lettende op de belangen van volk en land, eene geschikte oplossing gevonden voor het steeds moeielijke vraagstuk; hoe door het sluiten van een of- en defensief verbond met Pruissen, de autonomie voor het land en het Pruissische garnizoen voor de vesting konden behouden worden. De Luxemburgers hebben dit verraad aan hunnen vorst niet gepleegd. Niettegenstaande de agitatie welke Fransche agenten en Fransche dagbladen in het land trachten te verwekken, zijn de gemoederen kalm gebleven. Het orgaan der Fransche propaganda is de *Avenir*, een te Luxemburg uitkomend blad, dat de inlijving bij Frankrijk predikt, maar het wordt genomen voor hetgeen het is: een Fransch blad, voor Fransch geld, door Fransche agenten geschreven. Onder den grooten hoop bevinden zich echter altijd eenige sujetten, die gelijk de golven van de zee door iederen storm in elke richting gestuwd en gejaagd worden. De plakkaten in den nacht van 6 of 7 dezer te Luxemburg aangeplakt, hebben eenige gevangennemingen noodig gemaakt; overigens hadden die oproerige Fransche annexatie-kreten geen merkbare uitwerking. Het is intusschen te betreuren, dat de keizer der Franschen, die hier

en daar en overal de plechtigste verzekeringen van zijne liefde tot den vrede geeft, zulke zaken toelaat, terwijl hij toch door zijne macht over de persoonlijke vrijheid der Franschen, krachtiger in deze kon te werk gaan dan geschied is door zijn gehoor geven aan de klachten van Pruissen over de manoeuvres der agiteerende Fransche agenten. Het is veel meer een vijandig en oorlogzuchtig teeken, dat men heeft toegelaten de Luxemburgers door Fransche agitateurs in de war te brengen, dan het een teeken van vredeliefde is, op Pruissen's aandringen die lieden terug te roepen. De Nederlandsche regeering schijnt het ook noodig geacht te hebben tegen hunne plannen protest te laten aanteekenen.

Maar met en door dat al is er in het voorkomen van land, stad en volk iets onzekers. - Het volk spreekt Fransch zoowel als Duitsch, of die beide talen met iets oorspronkelijks dooreengemengd en tot een patois vervormd, dat vrij barbaarsch klinkt. Toch heeft zekere Michael Lentz, ambtenaar bij het bureau der regeering in Luxemburg, volksliederen in dat patois gedicht. Met grooten lof wordt over die gedichten en liederen (de heer Lentz schrijft er soms de noten bij) gesproken; men roemt ze wegens den warmen patriottischen toon welke ze bezielt, en zij schijnen werkelijk de geestdrift op te wekken van ieder die ze verstaat. Ik geef u hieronder bij wijze van proef het laatste couplet van een lied, getiteld:

Mêi lant.
Èng stemm an der friémt.

Fer stêts de nu, Friémé, fir wât âs éch oft
'So˘ hém un dât *Letzebur'ch* dènken?
Dě Leit, dě lěf Kanner, dé Gréchen[1], dě Loft,
Dû gléfs nét, wě éch do un hènken!
Wèll't kan um lértbuodem kên Eckelche' gin,
Wo˘ éch 'wě dohém eso˘ gléckelách sin.

1 Gréchen is in het Luxemburgsch patois de naam voor wijn van het laatstverloopen jaar; de wijn behoudt dien naam totdat er weder nieuwe is. Het woord kan wel van *grau* (greis) afkomen; ik hoorde een voerman zijn grauw paard dat voor zijn kar gespannen was, met den naam van *Gréchen* toespreken. De jonge landwijn heeft eene moeijelijk te bepalen kleur en kan, zwemende naar het gele, toch wel grauw genoemd worden.

hetgeen vrij vertaald wil zeggen:

Mijn land.
Eene stem uit den vreemde.

Begrijpt gij nu, mijn vriend, waarom ik zoo dikwijls
Met heimwee aan dat Luxemburg denk,
Aan de menschen', de lieve kinderen, aan de Gréchen[1] en de heerlijke lucht.
Gij weet niet hoe mijn hart voor dat alles klopt.
Er is op de gansche aarde geen plekje
Waar ik zoo gelukkig kan zijn als daar.

Men nadert de vesting Luxemburg over prachtige viaducten, welke in oorlogstijd sterke punten voor aanvallers zouden zijn, indien men dan niet die werken des vredes weder verwoestte, en de trein houdt stil aan een twintig minuten gaans van de bovenstad verwijderd station. Een vrije open weg voert thans in de stad; geen poort of barrière noch schildwacht belet of verhindert den reiziger het binnenkomen. Het eerste huis dat men in de stad ziet, is een fraai in Parijschen stijl opgetrokken gebouw, tot opschrift voerende: *Café neutre*. Dit doet zoo denken aan die vreesachtigen, die er niet voor uitkomen wat zij zijn of schijnen willen. In dit bijzondere geval doelt dit opschrift op den wensch van den eigenaar van het koffijhuis om de *centimes* en *grosschen* van nationaal- Fransch- en Pruissischgezinden vredig in één zak te krijgen. De namen der straten op de bordjes aan de hoeken zijn ook in 't Fransch en in 't Duitsch geschilderd en de inwoners geven in beide talen antwoord. De Luxemburger (stad) schijnt eenvoudig en vriendelijk van aard, en onder de tegenwoordige omstandigheden was het mij alsof ik in ieders oog de gedachte kon lezen: ‘Wij blijven liever op eigen beenen staan; wij hebben alles wat wij behoeven: een lief land waaruit veel te trekken is, weinig belastingen; onze prins Hendrik is een beminnelijk en achtenswaardig man, wij mogen hem gaarne lijden, en hij toont ons goed te willen doen. Moeten wij geannexeerd worden, in 's hemels naam dan, wij kunnen

1 Zie de noot van bladz. 340.

er niet aan doen en de guarantie van Holland zal het niet kunnen beletten. Wij zijn klaar voor Frankrijk zoowel als voor Duitschland; die landen zijn ons even na in iedere beteekenis; wij kennen de taal van het eene land zoowel als die van het andere, maar laat men niet door intrigues en wangunstige politiek dier beide landen onze welvaart laten bederven; dat hebben wij aan niemand verdiend.' Ik heb reden om te gelooven dat de meerderheid er inderdaad zoo over denkt.

Men hoort in waarheid slechts met eerbied en genegenheid over den prins-stadhouder spreken; hij is inderdaad bemind. Ook de prinses heeft ieders liefde en achting verworven. Het is voor ons Hollanders een reden tot vreugde en blijdschap, wanneer wij over de leden van ons vorstenhuis in vreemde landen, al zijn het maar kleine landen, op die wijze hooren spreken. Het is een waar geluk voor een monarchaal land (waar de vorstelijke familie nooit een abstractie zijn kan), als die familie geacht en bemind wordt. De plaats die een vorstelijk echtpaar in de harten van hun volk innemen, heeft wel degelijk invloed op de belangen van het land, en de regeering wordt inderdaad gemakkelijker, wanneer het vorstelijke echtpaar overeenkomstig 's volks opvatting van zedelijkheid en huiselijk geluk leeft.

De ligging van Luxemburg, boven- en benedenstad, met wijd over heuvels verspreide vestingwerken is zeer schilderachtig. Door de fortificatiën zijn reeds eenige *percées* gemaakt, welke uit de stad regelrecht naar het land voeren; poorten en muren zijn daartoe afgebroken, grachten gedempt of opgevuld enz. Overigens zullen de vestingbouwwerken, ook de velen welke nog nauwelijks twee jaren oud zijn, aan den vernielenden tand des tijds worden prijs gegeven. Maar men kan afbreken en laten vervallen zooveel men wil, dit zal niet beletten dat de stad Luxemburg door hare natuurlijke ligging altijd eene sterkte zal blijven. In de stad zijn geen bijzonderheden te zien; ik heb het gouvernementshuis, het parlementsgebouw en het stadhouderlijke paleis ook inwendig bezocht, maar ik kan in gemoede niemand aanraden hierin mijn voorbeeld te volgen. Reeds sedert lang is bij de regeering een plan aanhangig om een den prinsstadhouder waardig paleis te bouwen; anderhalf millioen francs zoude men daartoe moeten besteden. Vooreerst zal echter het plan niet worden uitgevoerd, en Z.K.H. toont ook al weder in deze eene gezindheid, welke, volkomen met de geldelijke

belangen des lands overeenstemmende, zijne aanspraken op 's volks erkentelijkheid vermeerdert. Deze gematigdheid, deze zuinigheid, deze nederigheid zijn eigenschappen welke het volk ten bate komen en waaraan het voor goed vaarwel zou moeten toeroepen, wanneer het de eer moest genieten van onder de bescherming des Franschen adelaars bij de ‘groote natie’ te worden ingelijfd. In Luxemburg is evenmin als bij ons de herinnering aan de Fransche overheersching en inlijving uitgewischt; nog weten wij hoe het land met voor de dienst ongeschikte ambtenaren en andere *sans culottes* en *va nu pieds* overstroomd werd; hoe geld en goed en de landskinderen aan de ‘groote natie’ en het ‘groote leger’ werden opgeofferd.

Het is voor ieder verstandig mensch voldoende zich dit verleden voor den geest te roepen, om wars te zijn van Fransche aanexatie en de voorkeur te geven aan een zelfstandig nationaal bestaan, al moet men daarbij de nadeelen dragen, welke inherent zijn bij kleine volken.

Konden de Luxemburgers rustig voortgaan met hun zelfbestuur; liet men hen ongemoeid, zij zouden het bewijs leveren dat een volk niet groot behoeft te zijn om zijne zaken ordelijk en in stilte te regelen. Grond tot dit vermoeden levert de herziening der grondwet, welke in twee dagen is afgeloopen, en de legerorganisatie, welke door de kamer van vertegenwoordigers is aangenomen, nadat de regeering de voordragt op verzoek van den raad van state had gewijzigd. Het Luxemburgsche leger bestaat nu, behalve uit de gendarmerie, uit een bataljon jagers van 500 man, samengesteld uit vrijwilligers en miliciens. Het getal troepen, dat steeds onder de wapenen moet zijn, bedraagt 260 man. Een groot onderscheid maakt dit in de vesting, waar 5000 Pruissische militairen lagen. Er is dus ruimte te over in kazernen enz., enz. Aan groote leêgstaande gebouwen ontbreekt het niet in de stad; men weet er nog geene bestemming voor; de huurwaarde is er natuurlijk zeer verminderd en het verkeer en de drukte in de stad evenzeer.

Toch werd ik gestoord in mijn slaap gedurende den nacht, welken ik in Luxemburg in het *hôtel de Cologne* doorbracht. Reeds te half vier 's morgens waren vele mannen, ook vrouwen, bezig met blokken brandhout te zagen, en bij onderzoek bleek dat dit niet speciaal voor genoemd *hôtel* geschiedde, maar de geheele stad door. De zagers worden per *stère* betaald en hebben er geen belang bij hun arbeid lang te rekken, zooals dit wel eens bij meer verhe-

ven werk het geval is. De diligence naar Mondorff rijdt aan het *hôtel de Cologne* af; ik heb den voerman of *postillon* drie keeren uit de herbergen langs den weg moeten roepen; het was wel heel warm, en dorstig mocht hij zijn, maar wat hij dronk verwekte hem nadorst; hij liet zich steeds van 't zelfde tappen en telde eindelijk de vrienden niet meer aan wie hij plaatsen op zijn voorbank afstond. Opmerkelijk was het, dat onder deze omstandigheden zijn eerbied voor de heiligenbeeldjes langs den weg niet verzaakt werd. Hij had trouwens bijzondere behoefte aan genade en absolutie. Tot genadebetoon gaf hij mij gelegenheid; want hij kwam een uur over zijn tijd in Mondorff; de absolutie zal hij zich wel hebben weten te verwerven; misschien is hij naar Echternach gegaan om meê te doen in de springprocessie, waaraan dit jaar minder personen dan in 1867 deelnamen. Maar toch, elf duizend menschen (ruim een twintigste deel der bevolking van het gansche land), die ter eere van hun god of van eenen heiligen of ter verheerlijking van een reliek in optocht langs straten en wegen dansen en springen, is nog niet gering te achten. De negers van Dahomey en Ashantee zouden, als zij zulk een feest bijwoonden, een hoogen dunk krijgen van de beschaving des volks, dat, althans wat het uiterlijke betreft, hunne godsdienstige plechtigheden reeds zoo nabij komt.

Het is te vreezen dat men geen ongelijk heeft, wanneer men het Luxemburgsche volk, vooral ten platte lande, schuldig houdt aan neiging tot onmatig gebruik van bier en slechten brandewijn, en aan die soort van godsdienstijver, welke door domheid of onwetendheid ontstaat en aan fanatisme grenst.

Op onze wandelingen in en om de dorpen hoorden en zagen wij dingen, welke tegenstrijdige opvattingen over de rechtzinnigheid en kerkelijke onderworpenheid van het volk toelieten. Eens kwam een kleine jongen op mij toeloopen; ik dacht om te bedelen; hij hield een heel praatje, maar men zeide mij dat het de landsgroet was, meer in gebruik bij kinderen dan bij groote menschen. De groet komt hierop neder: ‘*gelobt sei Jesus Christus*’, waarop dan tot antwoord verwacht wordt: ‘*in alle Ewigkeit amen*’. Ik vind het nog al omslachtig. Op een anderen keer kwamen wij op eene plaats waar een kast in de muur was, met een groep heilige poppetjes ter algemeene vereering daar tentoongesteld. Eene jonge, wel schoone, maar niet zindelijke meid was bezig de kast te schikken, en stelde

er eene kaars bij. Een broeder, vriend of vrijer in de buurt zeide half ernstig, half spottend, dat zij de gansche kast maar toe moest doen, want..... De taal niet verstaande, moest ik mijnen vrienden, die om het geval lachten, toelichting vragen en kreeg deze geschiedenis. Onlangs was daar kermis; en de pastoor, bedacht op het geestelijke en stoffelijke belang zijner kudde, deed een gebod uitgaan, waarbij verkondigd werd dat zij, die 's avonds op de kermis zouden dansen, den volgenden dag niet mochten meêgaan in de processie naar zekere kapel; zij hadden zich daaromtrent te voren te verklaren. Maar ziet, de eenige die kwam beloven dat hij niet zou dansen, was een oud mannetje, wien het gewone gaan al moeielijk genoeg viel. Natuurlijk moest de afgedwaalde kudde daarover terecht gewezen worden, en het schijnt dat de lippen van den geestelijken herder met een gloeiende kool waren aangeraakt, maar dat toch niet alle schapen in ootmoed en nederigheid door de vermaning tot berouw kwamen, althans niet hij, die de kast maar wilde toedoen.

Intusschen is het gevaarlijk (touristen doen dit maar al te dikwijls), naar aanleiding van enkele geïsoleerde feiten een oordeel over de massa te vellen. Ik wil wel aannemen wat een pastoor in de diligence mij zeide: ‘Geloof mij, mijnheer, zij zijn goede katholijken’, maar ik gevoel tevens hoe noodig het is de menschen tot elken prijs te verlichten, omdat de tijd nadert waarin de vijheid, de algemeene vrede en de maatschappelijke orde, zonder die verlichting, ondingen zullen zijn.

D.H.

Bibliographisch album.

Dr. J.P. Heije, Griekenland's Worstelstrijd en Verlossing. - Eine neue niederländische Dichtung zu Ludwig von Beethoven's: Ruinen von Athen. Deutsche Metrische Uebersetzung von Frau Henriette Heinze-Berg. Klavierauszug von H.A. Viotta.

Ons Vaderland heeft, even als in andere vakken van kunst en wetenschap, ook op 't gebied der Muziek een roemrijk verleden. Hoe weinig dat feit in onzen tijd ook bekend zij, - en 't is misschien geen wonder, want kunstgeschiedenis is ons *fort* niet, - een waarheid blijft het niettemin, dat de groote Duitsche meesters, als Bach en Händel, slechts voortgebouwd hebben op de grondslagen, die de Hollandsche contrapunctisten der XVI^{de} eeuw gelegd hadden.

Dat tijdperk van bloei ging evenwel voorbij, en zelfs de namen van hen, die den roem der Hollandsche school zoo hoog hadden verheven, geraakten bij het nageslacht in vergetelheid. Vanwaar die onachtzaamheid, die ondankbaarheid? Elk volk bewaart toch in den regel de herinnering aan zijne krijgshelden, schilders, dichters, geleerden. Waarom zijn dan de toonkunstenaars zoo misdeeld?

De reden ligt, zoo ik mij niet bedrieg, hierin, dat de muziek voor een twee-driehonderd jaren bij ons volk niet beoefend werd dan door zeer enkelen, wier natuurlijke gaven hen als 't ware dwong zich daaraan te wijden. Wij hebben slechts sedert kort met die kunst kennis gemaakt, en die kennismaking is ook nu nog weinig algemeen. Een natuurlijk gevolg daarvan is, dat de beoefenaars der kunst, zoo zij in de XVIe eeuw al bijval vonden of geëerd werden, geen blijvenden invloed op een ruimeren kring, en dus ook niet op het nageslacht konden hebben. En daar hunne werken niet zoo als die van een Rembrandt of van Kampen voor elken toeschouwer te genieten waren, bleven zij onaangeroerd en onuitgevoerd in oude

boekerijen liggen, en de namen der componisten werden alras vergeten.

Hoe zeer verschilt onze tijd in dat opzicht van vroeger! De *liefhebberij* voor muziek heeft zich van ons publiek even als van onze naburen, de Franschen en Duitschers, meester gemaakt. Niemand bijna, die ook de minste aanspraak maakt op den naam van beschaafd man, of hij heeft althans in zijn jeugd het een of ander instrument leeren bespelen, het doet er niet toe met welk gevolg. Muziek lokt overal en altijd duizenden naar de plaatsen waar zij zich doet hooren, en onze ondernemingen van publieke vermakelijkheden floreeren bijna uitsluitend ten gevolge van die algemeen gevoelde behoefte.

Vraagt men mij nu of ik hierin een heugelijk verschijnsel zie, dan antwoord ik: ‘C'est selon!’ Gelukkig acht ik het, dat zich ook bij ons volk een vatbaarheid voor muziekaal genot heeft geopenbaard, die ten eenenmale het soms geopperde beweren wederlegt, dat wij absoluut onmuziekaal zijn: er is dus een kiem aanwezig, die goed verzorgd en aangekweekt, goede vruchten zou kunnen dragen. Maar wat nu den trap van ontwikkeling aangaat, waarop die aanleg gekomen is, - er is m.i. nog geen reden zich daarover te verheugen, althans bij de overgroote meerderheid van ons zoogenaamd muziekaal publiek. Men ga slechts na op welke programma's onze concertmeesters hunne toehoorders vergasten; men make eene statistiek van het op die programma's voorkomende aantal prullen, als Musikalische Nippsachen, Blumenkörbe, Potpourri's uit operetten van Offenbach, enz., Fleurs Printanières, Fantaisieën met of zonder solo's voor fluit, contrabas of ophicléide, enz., enz., - men plaatse daartegenover het aantal degelijke werken van groote meesters, en vrage dan welke concerten meer bezocht worden, over welke muziek het publiek zich het meest tevreden betoont!

Wij hebben evenwel hoop op de toekomst. Tegenover den nog weinig gevorderden smaak van ons hollandsch publiek, is sedert een reeks van jaren, aanvankelijk door enkelen, later door een steeds talrijker en vaster aaneengesloten phalanx, een taaie, onvermoeide strijd gevoerd voor de goede muziek als middel van smaakveredeling en van volksbeschaving. Onder hen, die aan dien strijd het grootste deel genomen hebben, doet het mij genoegen den man te noemen, wiens naam boven dit opstel staat geschreven.

Dr. Heije's letterkundige werkzaamheid is reeds meermalen en van verschillende zijden het onderwerp van kritiek geweest; eene kritiek, niet altijd even onpartijdig in haren maatstaf noch ook in hare oordeelvellingen. Veelal heeft men voor zucht naar nieuwheid of voor effectbejag gehouden, wat voor hen, die den schrijver meer van nabij kennen, eenvoudig voortvloeit uit een groote mate van zelfstandigheid en originaliteit, - hoedanigheden, wier zeldzaamheid in onzen tijd zelfs eenige overdrijving in die richting moest doen vergeven. Op dit oogenblik wensch ik evenwel hierover niet uit te weiden, en Dr. Heije alleen te beschouwen in zijne werkzaamheid ten nutte der muziek in ons vaderland.

En dan wijs ik in de eerste plaats op het deel dat hij gehad heeft in de oprichting en den steeds toenemenden bloei van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, eene voortreffelijke instelling, welke, door een verstandige combinatie van centralisatie en zelfstandigheid der Afdeelingen, de muziek in alle deelen des lands, overeenkomstig de plaatselijke omstandigheden en behoeften, inderdaad krachtig helpt bevorderen.

Ook begrijpt Dr. Heije, dat, even als in elk ander vak van kunst en wetenschap, de kennis van hetgeen onze voorgangers in de muziek gedaan hebben, een grooten invloed moet uitoefenen op onze tegenwoordige ontwikkeling. Met onverpoosden ijver is hij dan ook sinds jaren bezig met het verzamelen der bronnen voor eene Nederlandsche kunstgeschiedenis, die zeker in een land niet mag ontbreken, waar zij zooveel roemrijks heeft te vermelden. Nog is aan zijn initiatief grootendeels het ontstaan te danken der Nederlandsche Koraalvereeniging, die deels door het uitgeven der koralen van Hollandsche en Duitsche meesters, deels door mede te werken tot de oprichting van koraalgezelschappen, door het geheele land een zeer gunstigen invloed kan hebben op de ontwikkeling van den kunstzin. En dat dit geen ijdele verwachting is, kan blijken uit het feit, dat die Vereeniging, oorspronkelijk met subsidie van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst opgericht, thans geheel onafhankelijk is en reeds meer dan twaalfhonderd leden telt.

Eindelijk moet ik nog een andere werkzaamheid van Dr. Heije noemen, waardoor hij zich voor de kunst eveneens verdienstelijk gemaakt heeft. Ik bedoel de metrische vertalingen der teksten van een aantal meesterwerken uit den vreemde. Zijn dichterlijke gave

en zijn heerschappij over de taal geven hem het volste recht om die taak te aanvaarden, - een taak, moeilijk genoeg om den beoordeelaar den plicht der toegeeflijkheid op te leggen, ten aanzien der ongewone of gewrongene wendingen, in zulke metrische vertalingen dikwijls onvermijdelijk. Wat is bovendien het doel van den schrijver? Minder een volkomen afgewerkt dichterlijk kunstwerk te leveren, dan wel hen, die zonder kennis van vreemde talen, toch de schoonheden der uitheemsche meesters wilden genieten, daartoe in staat te stellen. Dit doel is door Dr. Heije bereikt, en op geene uitvoering van eenig groot vokaalwerk in ons land ontbreken tekstboekjes met de metrische vertolkingen.

Het werk mij ter beoordeeling gezonden, staat eenigzins met die metrische vertolkingen in verband. Meer dan dit evenwel is hier. Dr. Heije's ‘Griekenland's Worstelstrijd en Verlossing’ is een poging om recht te doen wedervaren aan het grootste muziekale genie dat de wereld ooit heeft bezeten, - en dat wel door aan een werk, door Beethoven op een absurden tekst gecomponeerd, een beteren tekst ten grondslag te leggen.

De ‘Ruïnen von Athen’ werd in 1812 geschreven. De opening van een nieuwen Schouwburg te Pesth zou feestelijk gevierd worden, en aan Kotzebue, den meest vruchtbaren en destijds meest bewonderden der duitsche tooneeldichters (sic transit gloria mundi!), werd opgedragen voor die gelegenheid een ‘festspiel’ te dichten, terwijl Beethoven daarbij de muziek zou componeeren. Het werk van den gevierden dichter viel al zeer ongunstig uit; het is een waar toonbeeld van wansmaak. Ziehier het onderwerp in hoofdtrekken.

Minerva is door Zeus in een spelonk opgesloten, waar zij sedert ongeveer twee duizend jaren slaapt, tot straf voor Socrates' dood, dien zij, naar het schijnt, volgens Zeus had moeten beletten. Bij gelegenheid der opening van den Schouwburg te Pesth, komt Mercurius haar verkondigen, dat Zeus zijn vloek intrekt en haar weêr in haar vroegere positie van godin der wijsheid en kunst herstelt. Verheugd als een kind, dat uit het donkere hok verlost wordt, denkt Minerva haar geliefd Athene in den ouden toestand terug te vinden. Doch helaas! in plaats van het Parthenon, van den Toren der Winden, van het heiligdom van Theseus, ziet zij niets dan bouwvallen, ontheiligd door eene vijgenverkoopster en een griekschen

slaaf, die rijst stampt op het kapiteel van eene gevallen marmeren zuil. Bovendien wordt Pallas Athene geschokt door allerlei vertooningen, waaraan zij vroeger niet gewend was, zoo als een godsdienstige plechtigheid van Derwischen en een optocht van Janitscharen, die o.a. een sarkofaag uit het Parthenon moeten halen om tot krib te dienen voor het paard van den Pacha. Geen wonder, dat Athene der godin machtig tegenvalt en deze haren begeleider verzoekt haar elders heen te brengen. Mercurius voldoet hieraan en weldra bevinden zij zich te Pesth, waar een grijzaard hun vertelt, dat de nieuwe schouwburg op dien dag geopend wordt. Minerva gevoelt zich gedrongen aan die plechtigheid deel te nemen. In den schouwburg, die den tempel van Thalia en Melpomene voorstelt, vindt zij een opgewonden menigte, vol dankbaarheid voor dien vader des vaderlands, Frans I. De godin wordt zoodanig door de algemeene opgewondenheid meêgesleept, dat zij, krachtens haar herkregen macht, een derde altaar op het tooneel toovert, waarop het borstbeeld van den Koning, dien zij met een lauwerkrans bekroont, terwijl het koor krachtig besluit met te zingen:

Dankend schwören wir aufs Neue,
Alte ungarische Treue
Bis in den Tod!

In zulk een tekst moest Beethoven de ingeving vinden, die de eerste voorwaarde is van elke goede compositie! Zou het wonder geweest zijn, zoo hij in die taak te kort geschoten was? Dat hij van de ‘Ruïnen van Athene’ nog dat gemaakt heeft, wat het is, is al bewijs genoeg voor zijne gave. Wel is waar, naar mijn bescheiden meening, - en daarin word ik gesteund door een onzer grootste toonkunstenaars, die mij onlangs zeide, dat Beethoven bijna nergens zoo arm aan frissche denkbeelden was, als juist in dit werk, maar er zeer terecht bijvoegde, dat uit die armoede nog menig ander rijk kon worden, - wel is waar, zeg ik, staat de ‘Ruïnen van Athene’ lang niet op de hoogte van Beethoven's overige groote compositiën. Maar men houde in het oog, dat het een besteld gelegenheidsstuk is, met andere woorden, dat de aanleiding om te componeeren bij den kunstenaar niet uit den innerlijken aandrang voortsproot; aan zulke werken mag men niet even hooge eischen stellen van frischheid, levendigheid en diepte als aan ande-

re, geheel uit eigen initiatief van den componist ontstane werken. Bovendien trof Beethoven het al zeer ongelukkig met den tekst die hem gegeven werd en die hem tot leiddraad strekken moest. Immers, ik kan met Dr. Heije niet instemmen, waar hij in zijne voorrede uitroept: ‘Doch zie! wat voor Kotzebue meêdoogenloos spel was met het lijden van een verdrukt volk, en kruipend gunstbejag bij 't streelen der ijdelheid van Hongarije's Hoofdstad en van 't Keizerlijk Hof, werd voor Beethoven een ernstig beeld van Verleden en Toekomst, dat enkel in zijne (meer dan gewóón) populaire lijnen het kenmerk droeg zijner tijdelijke bestemming.’ Dr. Heije doelt hier namelijk op Verleden en Toekomst van Griekenland, en gelooft dus, dat Beethoven de vernedering en de wedergeboorte van 't grieksche volk heeft willen bezingen. Maar gesteld zelfs, dat Beethoven reeds in 1812 door philhellenische gevoelens zoo bezield ware geweest, of door profetischen blik in de toekomst de onafhankelijkheid van 't Grieksche rijk zoo helder had vooruitgezien, dat hij daaraan zijn inspiratie kon ontleend hebben, - toch blijft het bezwaar bestaan, dat de tekst van Kotzebue ten grondslag moest liggen aan Beethoven's compositie, dat hij dien althans in hoofdtrekken moest volgen. En dat er een groot verschil is tusschen een volk dat zijn vorst dankt voor genoten weldaden en een volk dat God dankt na een geweldigen strijd om onafhankelijkheid, - dat zulk een verschil zich ook in de muziekale inspiratie en bewerking zal doen gevoelen, wie zal het ontkennen?

Maar laat mij, eer ik verder ga, in eenige algemeene trekken den aanleg van het nieuwe gedicht van Dr. Heije trachten weêr te geven.

Uitgaande van het bovenbedoelde denkbeeld, dat de ‘Ruïnen van Athene’ in Beethoven's voorstelling een beeld van Griekenland's Verleden en Toekomst moest zijn, plaatst Dr. Heije tusschen de onverture en N^{o}. I (Onzichtbaar Koor) den volgenden aanroep:

> ‘Beethoven's Geest! - op magtige Arendsvleugelen
> Draagt Ge ons der Toonkunst Zonne te gemoet
> Door nêvlen van 't Verleên.... en in den gloed
> Van 't Heden - door geen ruimte of tijd te teuglen.

Daarna begint het gedicht, dat de verschillende Zangnommers

verbindt en dat in de plaats komt van de tooneelen bij Kotzebue, waarin Minerva, Mercurius en anderen sprekende optreden. Ik erken gaarne, dat deze aanleg van 't gedicht veel voor heeft boven de laffe, kinderachtige dialogen in den oorspronkelijken tekst, vooral daar deze nog het nadeel had van geheel ondramatische gegevens onder een dramatischen vorm te moeten weêrgeven.

In de nieuwe bewerking drukt de dichter zijn smart uit over het verval waarin Athene verkeert, over de vernedering der afstammelingen van 't oude Griekenland. Met verbazing en afschuw ontwaart hij de teekenen van turksche overheersching, de dwaze plechtigheden van dansende Derwischen, het woest getier van voorbijtrekkende Janitscharen. - Tot dusver is Dr. Heije, behalve in den vorm, niet veel afgeweken van het oorspronkelijke. Dit heeft hem dan ook in staat gesteld den tekst der zangnommers niet of weinig te veranderen, en vooral ook om die zangnommers in het oorspronkelijke verband met het voorafgaande en volgende te laten. De weinige veranderingen, die noodzakelijk waren, zijn met veel tact aangebracht, en overal is aan de eischen, zoowel van metrum als van taal, voldaan.

Doch na N°. 4 (turksche marsch) maakt Dr. Heije zich geheel los van den tekst van Kotzebue. Terwijl daar Mercurius met Minerva Athene verlaten en naar Pesth gaan, hoort men in onze bewerking plotseling een stem, die 't Grieksche volk tot den vrijheidskamp oproept, den glorierijken uitslag van dien strijd roemt, en alzoo tot inleiding dient voor de voorstelling eener feestelijke viering van 't herboren Griekenland. Ik kan niet nalaten hier eenige regelen over te nemen van dit waarlijk schoone deel van 't gedicht.

‘Waak op mijn Volk! schud af de slaafsche boeijen!
Wat krijt Gij, als een hulploos kind bij nacht?
Nog trilt er in Uw spieren mannenkracht!
Waak op! Laat U der Vadren roem ontgloeijen
Tot strijd voor Vrijheid... waar 't ter Dood, als Zij!
Blijf, magtloos, langer niet ten Hemel staren,
De hand aan 't Zwaard! - den dood aan de Barbaren!
De hand aan 't Zwaard: Athene, maak U vrij! -
Waak op mijn Griekenland..... verbreek Uw kluister!
Gods stem spreekt tot U in het Stormgebruis:

De Halve Maan duik' onder voor den luister
Van des Verlossers Godlijk stralend Kruis!'

En verder:

'En bij die worstling, bij dien reuzenkamp
Van 't Heden en 't Verleden... staart Europe
Vertrouwend op het Kruis... dat in den damp
Des strijds verrijst als ster van Kracht en Hope,
Tot uit de vlam van Missolunghi's brand,
Wiens vuurge tongen Gode om wrake vragen -
Dat Kruis zich heft - als godlijk Uchtenddagen
En Zinbeeld van 't bevrijde Griekenland!

Het gedeelte, waaruit ik deze aanhalingen doe, wordt op verschillende plaatsen door harmonie of vol orkest begeleid (N°. 5 en 6). Daarop volgt een koor ('Tooi nu het Altaar') en een recitatief van een Priester, die den dank van 't volk voor de herwonnen onafhankelijkheid uitspreekt, terwijl in N°. 7 het Koor de Maagden en Knapen oproept tot een feestdans.

Welk verschil tusschen dezen tekst en dien waarop Beethoven zijn werk componeerde! Daar zet de Hoogepriester in N°. 6 de verschillende roepingen van Thalia en Melpomene uiteen, terwijl het Koor in N°. 7 de beide Muzen verwelkomt. Niet minder verschil tusschen de twee bewerkingen biedt het volgende deel, tot aan het slot. Bij Kotzebue wordt hier de goede Koning van Hongarije en Keizer van Oostenrijk in een apotheose verheerlijkt, terwijl bij Dr. Heije de feestvierenden met hartstochtelijke vreugde den dageraad der vrijheid begroeten.

Of nu Beethoven's muziek beter op den een' dan op den anderen tekst past, die vraag is niet op te lossen met argumenten, die alleen tot het verstand spreken. Ieder raadplege daarbij zijn eigen gevoel. Maar ik kan mij onmogelijk voorstellen, dat de muziek, geschreven naar aanleiding van de woorden van Kotzebue, geen ander karakter zou hebben dan wanneer de tekst van Dr. Heije daaraan ten grondslag gelegen had.

Ik hoor, om een voorbeeld te nemen, in den marsch van N°. 6, een der beste en meest Beethovensche stukken van 't gansche werk, wel iets analoogs aan het statige en plechtige van een optocht waarmeê onder

toezicht der hooge overheid een groot officiëel feest gevierd wordt; - maar als mij de beelden voor den geest zweven, die het gedicht van Dr. Heije bij mij heeft doen ontstaan; als ik mij de langdurige onderdrukking van 't Grieksche volk voorstel, den heldhaftigen strijd, dien het gestreden heeft, de vreugde die op de verlossing gevolgd moet zijn, - en ik hoor dan den marsch van Beethoven, - dan word ik uit mijn droomen wakker geschud, - dan ondervind ik het scherpe contrast tusschen den afgemeten gang, den gesloten vorm van Beethoven's muziek, en den hartstocht, half vreugde, half smart, die het hoofdbestanddeel moet zijn van een onafhankelijkheidsfeest als dat van 't herboren Griekenland!

Niet minder groot is voor mij het verschil van karakter tusschen muziek en tekst in 't slotkoor (N°. 8). Zeker geef ik den heer Heije toe, dat Beethoven een aesthetische klimming gelegd heeft in de vier laatste nommers van zijn werk (Voorrede van '*Griekenland's Worstelstrijd en Verlossing*'); maar men vergete niet, dat het uitgangspunt van Beethoven in N°. 5 in aesthetischen zin veel minder verheven was, dan dat waarop Dr. Heije ons verplaatst, een verschil, in weinig woorden aldus uit te drukken, dat Kotzebue de inwijding der schouwburg, Dr. Heije die der vrijheid bezingt. De klimming bij Beethoven kan dan ook niet verder gaan dan tot de uitdrukking der gemoedelijke vrolijkheid van een volk, dat zich gelukkig gevoelt als het de gelegenheid heeft om feest te vieren en zijn' vorst te huldigen; terwijl bij Dr. Heije het slotkoor:

'Heil zij der Vrijheid, Heil!
Verhoor ons God!
Hoor ons juichen, hoor ons smeeken!
Vrijheid blijve ons, onbezweken
Tot in den Dood!

als in een laatsten galm alle kracht, allen hartstocht vereenigt, die 'Worstelstrijd en Verlossing' te voorschijn hebben geroepen. Is dit zoo, dan schijnen mij het triviale motief en de onbeteekenende figuren in de orkestbegeleiding van Beethoven's slotkoor al heel weinig overeen te komen met den verheven zin en de meêsleepende opwinding van Dr. Heije's woorden.

Als slotsom van deze beschouwingen over het werk van onzen dichter, moet ik, altijd als mijn geheel subjectief gevoelen, den twij-

fel opperen, of het wel mogelijk is de ‘Ruïnen von Athen’, of welk ander werk ook, dat naar aanleiding van een bepaald verwerpelijken tekst geschreven is, door verandering van dien tekst in waarde te doen rijzen. Zoodra zij althans den zin, de strekking der woorden betreft, is elke verandering hoogst gevaarlijk[1]. In dit gevoelen ben ik nog bevestigd na kennismaking met het werk van Dr. Heije, juist omdat het zooveel voortreffelijks bevat. Zoowel wat den aanleg van 't gedicht betreft, als ten aanzien van 't daarin behandelde onderwerp, of van de goede, soms voortreffelijke wijze van uitdrukking, is ‘Griekenland's Worstelstrijd en Verlossing’ verre te verkiezen boven Kotzebue's werk; ‘comme ceci n'est pas jurer gros’, voeg ik er bij, dat het ook hooger staat dan de omwerking door Robert Heller, waarover ik het oordeel van den schrijver (in de Voorrede) geheel tot het mijne maak. Maar brengt men den tekst in verband met de muziek, dan ontstaat, zoodra Dr. Heije van den *zin* der woorden van Kotzebue afwijkt, eene onevenredigheid tusschen beide, die tot aan het einde steeds meer merkbaar wordt.

Wil ik hiermeê zeggen, dat ik de poging van den schrijver niet waardeer? - Allerminst. Niet ligt zal iets, uit piëteit jegens Beethoven voortgesproten, bij mij miskenning vinden, en waar bovendien door die poging een werk ontstaan is dat onzer taal ten sieraad strekt, zou het mij niet voegen een man, dien ik zeer hoogacht, daarover eenig verwijt te doen. Ik wenschte alleen te doen uitkomen, dat ‘Griekenland's Worstelstrijd en Verlossing’ in 1812 had moeten geschreven zijn, en ik ben overtuigd, dat, indien Beethoven op dien tekst zijn muziek had geschreven, zijn werk veel schooner en genialer zou geweest zijn, dan het nu is of ooit worden zal!

J.A.S.

1 Zie hierbij de beoordeeling door O. Jahn van de tallooze omwerkingen van Mozart's ‘Cosi fan tutte’, waarvan de tekst ook afschuwelijk is. (W.A. Mozart, II, 422 vlg.)

Max Rooses, De Nederlandsche Taalcongressen. Antwerpen, J.W. Marchand & Co.; Amsterdam, H.J. van Kesteren. 1868.

Wie op het jongste Taal- en Letterkundig Congres kennis gemaakt heeft met de beide Secretarissen Rooses en Vuylsteke, zal bovenstaand werkje van den een en het dichtbundeltje *Uit het Studentenleven en andere Gedichten* door Julius Vuylsteke wel niet ongelezen laten. Ik voor mij althans beken, dat ik hen gaarne hoor en zie, zij het dan, uit gebrek aan beter, op papier en in beeltenis: immers wij vergeten de Vlaamsche vrienden en kennissen niet.

> Wel heeft de mond gezegd ‘Vaarwel’,
> ‘Tot weêrziens’ droomt de hope.

Het is mij een genoegen aan het verzoek der Redactie van ‘de Gids’, om Rooses' Taalcongressen aan te kondigen, te kunnen voldoen. Doch niet uitsluitend omdat het van hem, en niet van een ander is, integendeel. Zoo'n compliment zou ook alles behalve vleiend wezen. Er is meer en beter. Het werkje is als goede wijn, die zelfs den vriendschapskrans niet behoeft; het beveelt zich aan door inhoud zoowel als door vorm.

Rooses' schrijftrant is los en onderhoudend; wat hij zegt is goed gezegd. Met al de warmte van eene gevestigde overtuiging bepleit hij de zaak der Taal- en Letterkundige Congressen, en menige bladzijde is een bewijs te meer voor het ‘pectus est quod disertos facit,’ o.a. die, waar hij de ‘inrichters van het laatste Congres’ verdedigt tegen ‘een stroom van beknibbelingen, spijtige of smaadvolle woorden en verwijten’, hun o.a. door den Heer Jottrand toegediend; en dan die, waar hij over ‘de eenheid van taal’ als ‘den sterksten band der samenleving’ min of meer breedvoerig uitweidt.

De inhoud is in menig opzicht belangrijk. Eene korte geschiedenis van de Taal- en Letterkundige Congressen in het algemeen en meer bepaald van het laatste wordt ons medegedeeld. Het was een gelukkig denkbeeld van Rooses, om de Verslagen eens na te slaan over de vraag, wat de genoemde Congressen alzoo hebben

tot stand gebracht. Bij velen toch staan alle mogelijke Congressen in een kwaad blaadje, behalve wellicht protestantsche of roomschcatholieke ‘Vereine’, en ‘Congres-man’ is op weg om een scheldwoord te worden van hetzelfde gehalte als ‘societeits-looper,’ beide in Noord en in Zuid. ‘Eene paradeplaats van eerzuchtigen - een domein, geschikt voor de kruiskensjacht - eene woordenkermis,’ enz., dat zijn, naar Rooses' zeggen, de gewone liefelijkheden. Geheel onjuist zijn deze en dergelijke aantijgingen niet; men noemt trouwens geen koe blaar of zij heeft iets wits. Maar het is zeer twijfelachtig, of men in deze materie van het gedeelte mag concludeeren tot het geheel. Men behoeft volstrekt niet dweepachtig ingenomen te zijn met congressen in het algemeen, met het genre bedoel ik, om te durven beweren, dat enkele middellijk en onmiddellijk veel goeds hebben gesticht.

Ce qu'on voit, dat zijn de luisterrijke intochten, de hartelijke receptie-speeches (want hooren doet men ze zelden), de schitterende illuminatie, het prachtige vuurwerk; ce qu'on ne voit pas, is de wisseling van denkbeelden, de onderlinge samenspreking en raadpleging, de voorbereiding - dat is dikwerf het begin van uitvoering - van eenige onderneming, de kennismaking, om kort te gaan, de wereldburgerlijke ruilhandel van intellectueele waar. Zoude een en ander niet tot de zoogenoemde practische resultaten behooren? En dan - wat een genot van aangezicht tot aangezicht de mannen te zien en te spreken, die men hoogacht en liefheeft om hunne werken; wien men het dank weet, dat zij zijn voorgegaan op de heirbaan van wetenschap en kunst als baanbrekers en wegbereiders! Of het moest wellicht een beetje al te onpractisch wezen..... maar enfin, soit. Eene tentoonstelling van landbouw of van nijverheid wordt wel eens een hoogtijd van agricultuur of van industrie geheeten; een congres is in zekeren zin daarmede te vergelijken. Rooses getuigt van de Taal- en Letterkundige Congressen, dat wie het proces-verbaal van de vergaderingen leest, ‘geen oogenblik zal aarzelen hem bij te stemmen, wanneer hij de meening uit, dat de congressen feesten van geestesoefening en verstandelijk genot waren, wier weerga wij op geen ander tijdstip onzer geschiedenis aantreffen.’

Doch - ik schrijf hier geen apologie van eenig congres hoegenaamd, ook niet van de onderhavige. Rooses dan komt in zijn

antwoord op de bovengenoemde vraag tot een niet alleszins bevredigend resultaat. ‘Stellen wij in het algemeen de vraag: is “het wit dat eenheid heet in 't nationaal bestaan” bereikt? dan vinden wij ons genoodzaakt zonder aarzelen ontkennend te antwoorden.’ Wel is waar - zoo redeneert hij - bleef het op taal- en letterkundig gebied niet bij ijdele wenschen, getuige het Woordenboek der Nederlandsche Taal, dat op last en in naam van het Nederlandsch Letterkundig Congres wordt uitgegeven overeenkomstig het plan, door de daartoe benoemde Commissie ontworpen; verder de spellingregeling; de voorbereidende maatregelen in zake eenheid van uitspraak; eindelijk tal van taal- en letter- en dichtkundige voordrachten in rijm en onrijm, op de vergaderingen gehouden door beroemd en onberoemd....., is dat alles uit de woordenkermiskraam, zot geklap en gekkernij en niets meer?

‘Grondig besproken en ex professo behandeld’ zijn het onderwijs der moedertaal; de afschaffing van het zegelrecht; de quaestie van den nadruk; de toestand van het nationaal tooneel en andere punten. Maar toch hebben de Congressen niet half genoeg gedaan volgens Rooses. ‘Neen, - zegt hij - dit nationale bestaan, die volkseenheid, waarvan Des Amorie van der Hoeven sprak en die hij boven de staatseenheid plaatst, hebben zij op verre na niet bewerkt. De lijn tusschen Noord en Zuid is nog immer meer dan eene gekleurde streep, en ofschoon onze Koningen elkander ten teeken van vrede en vriendschap de hand gedrukt hebben; ofschoon in de Kamers herhaalde maal de verklaring is afgelegd, dat wij in beider belang op elkander als op trouwe bondgenooten moeten kunnen rekenen; ofschoon de Brabançonne zoo een' dommen haat niet meer bezingt en de Septemberfeesten ook al hun vijandelijk karakter verliezen; ofschoon sedert lang alle wrok uit ieders hart gebannen en niets meer dan woorden van verzoening en toeneiging gewisseld worden, toch zijn die woorden nog niet tot feiten overgegaan, toch is de verzoening door geenen hechten band gesloten, en blijft nevens de stoffelijke kloof ook nog de zedelijke gaping bestaan.’ A qui la faute? Gedeeltelijk, - zegt hij verder - niet aan de Congressen zelven: ‘de eerste der redenen, waarom de congressen hun doel niet bereikt hebben, ligt buiten de palen hunner macht. Zij bestaat hierin, dat de taal, de grondvest, waarop het nationaal gebouw moest opgericht worden, in Zuid-Nederland nog

altijd in denzelfden staat van miskenning van wege het hooger bestuur en het volk voortleeft, waarin zij vóór twintig jaren verkeerde, en dat voor het zuiderdeel van ons land die taal nog zoo vreemd gebleven is, als hadden de Walen met ons niets gemeens dan den naam van Belgen. De grondzuil was dus bij ons al te zwak om er een gebouw van zooveel gewicht op te verheffen.' En wat eene tweede reden aangaat, deze ligt in den aard der Congressen zelven: hooren wij nogmaals de eigen woorden van den schrijver. 'Zij waren *taal- en letterkundige* vereenigingen, waar wel vriendschapsbetrekkingen tusschen bijzonderen aangeknoopt konden worden, waar wel gunstig kon gewerkt worden ter verheerlijking van de gemeenschappelijke taalbeoefening, maar waar men zich onfeilbaar blootstelde aan eene berisping van den Voorzitter, wanneer men, na van den band gesproken te hebben, ook een woordje van het binden reppen wilde.' Wel hebben de Congressen veel bijgedragen tot verbroedering, 'maar dit vriendschappelijk verkeer van bijzonderen ook op de twee landen toepassen, dit gezellige samenleven van letterkundigen ook door de menigte doen deelen, het bij middel van een verdrag, waarin de meest mogelijke stoffelijke en zedelijke belangen zouden vereenzelvigd worden, bepalen, dit kwam er niet van.' Behalve op taal- en letterkundig gebied - zoo eindigt hij zijne beschouwingen - 'waar men vooruit mocht gaan zonder iemand in den weg te loopen', bleef het bij 'aanporringen en ijdele wenschen.'

In die elegie stem ik met Rooses volstrekt niet in; liever plaats ik mij lijnrecht tegen hem over. Het was, meen ik, goed gezien van den Voorzitter om, als eenig spreker, na van den band te hebben gesproken, een enkel woordje wilde reppen over het binden, hem den hamerslag te laten hooren. Van harte wensch ik, dat ook in het vervolg aan de politiek geene plaats in het debat zal worden toegestaan. In den regel gebeurt het, dat, waar politieke quaesties mogen worden besproken, van lieverlede alle andere stilzwijgend op den achtergrond geraken, en bovendien is er weinig, waardoor de menschen op den duur zoozeer van elkaâr vervreemden, als verschil van staatkundige of godsdienstige (*dogmatische* ware misschien beter) denkwijze. Wordt aan de politiek en aan de religie niet onvoorwaardelijk de deur gewezen, dan zullen weldra de Congressen ontaarden in bijeenkomsten, waar over andere dan staat-

kundige onderwerpen, en liefst de zoogenoemde questions brûlantes, voor stoelen en banken zal worden geredekaveld, en waar, wat erger is, de debatten eerder door hartstochtelijkheid en door oppervlakkigheid dan door welwillendheid en door degelijkheid zullen worden gekenmerkt. Daar komt nog iets bij: is er eenig gebied van wetenschap of kunst, waar der phraseologie meer succes te beurt valt dan op dat der politiek gelijk op dat der religie? Ons Congres wordt nu al een woordenkermis genoemd; zien wij toe dat het geen sesquipedalen-étalage worde. Eindelijk geloof ik, dat de schrijver zijne eischen aan het Congres te hoog stelt en - daardoor meet met een eenigszins onbillijken maatstaf. Behartiging en bevordering van zedelijke en stoffelijke belangen te verwachten van Taal- en Letterkundige Congressen, gaat m.i. niet aan: welnu, dat zij veel hebben bijgedragen om de verstandhouding van Noorden Zuid-Nederlanders te verbeteren, zal dat niet voldoende worden geacht? Mij dunkt, dat is al wel, en meer te verlangen komt mij wat kras voor, tenzij men met zijn lidmaatschap van het Congres eenige arrière-pensée hebbe, eenige politieke of andere bijbedoeling bv., maar - dan nog heeft men geen recht aan de Congressen de schuld te geven van teleurstelling, die men *blijkbaar* zich zelven heeft berokkend. Ik zeg *blijkbaar* en ik meen met goeden grond. Immers reeds uit de Handelingen van het Eerste Congres (te Gent) blijkt overtuigend, dat de politiek niet mocht worden geïntroduceerd. Daargelaten de omstandigheid, dat de oproeping-of uitnoodigingsbrief aan de *geleerden* en *letterkundigen* van België en Holland is toegezonden, vraag ik alleen hoe het programma luidde, en dan lees ik blz. 3 van de Handelingen: ‘op dit Congres zullen alle punten kunnen verhandeld worden, welke het behoud van den Nederlandschen stam ten doel hebben. Om echter eene vastere bepaling aan de werkzaamheden van het Congres te geven, heeft de uitvoerende commissie den kring van deze vastgesteld tot: Nederl- Tael- en Letterkunde, Nederl. Geschiedenis, Nederl. Tooneel- en Zangmuzijk, Nederl. Boekhandel.’ Voorts was goedgevonden, dat ‘de noodige maetregelen waren genomen, dat de godsdienstige en staetkundige verdraegzaemheid niet zou worden gestoord’, en, dat ‘de tegenwoordige toestand der beide afdeelingen van Nederland door de sprekers op het strengste moest worden geëerbiedigd.’ Wat nu te denken van voorstellen als die

van den Heer Ecrevisse op het Congres te 's Bosch gedaan en ten doel hebbend om ‘de verbroedering van Holland en België in den strengsten zin des woords feitelijk te treffen’? Rooses zelf vindt het te bejammeren, dat die Heer zóó ver ging van ook te spreken over afschaffing der douanenlijn en over het vermenigvuldigen van steenen ijzeren wegen tusschen beide landen; maar dat hij had aangedrongen op vermindering van den brieventaks en afschaffing van het zegelrecht, op gelijkheid in de benaming en waarde van maten, gewichten en munten, op bevoegdheid van geneesheeren en advokaten om hun beroep in beide landen uit te oefenen, enz., enz.: daarin ziet hij niets strijdigs met het programma der Congressen. Ik zou meenen, dat door zich daarmede in te laten de schoenmaker niet bij zijne leest bleef. Indien zij worden hetgeen Rooses hoopt dat zij zullen worden, namelijk ‘de raadzaal, waar de gezamenlijke belangen der broederlanden besproken worden, het werkhuis, waar de band moet gesmeed worden, die Noord en Zuid zedelijk vereenige’, mogen zij wel eerst van naam veranderen en dan hun programma uitbreiden; met hun ouden naam en hun oud programma zullen zij een belachelijk figuur maken. ‘*Pour les sciences sociales*’ of iets dergelijks moet het dan worden; jammer maar, dat vaak qui trop embrasse mal étreint.

Om een en ander meen ik van mijn geachten vriend in opinie te moeten verschillen. Geheel eens ben ik het met hem, als hij beweert, dat ‘de Congressen iets anders zijn moesten dan tijdelijke vriendenvergaderingen en dat zij blijvende en werkende genootschappen moesten worden’, en daarom Vuylsteke's voorstel, te Rotterdam gedaan, om ‘in ieder Congres bestendige Commissiën te benoemen belast met de uitvoering der genomene besluiten’, alleszins aannemelijk acht, en eindelijk zelf iets voorstelt, dat zeer zeker de overweging ten volle verdient, namelijk, ‘het tot stand komen van een Nederlandsch tijdschrift als tolk dienende onzer nationale belangen en hoofdzakelijk voor doel hebbende de zaak van de Congressen te behertigen.’ Dergelijke maatregelen kunnen strekken om de Congressen, ook al breiden zij hun werkkring niet uit en gaan zij de perken hunner huidige bevoegdheid niet te buiten, nog beter aan hunne roeping te doen beantwoorden. Op het Haagsche Congres, eerlang te houden, moge daarover worden gediscuteerd met al den ernst, welken dat voorstel verdient, ik weid er hier niet over uit.

Hiermede neem ik afscheid van den schrijver en herhaal, dat de kennismaking met zijn boekje niet zal berouwen.

Groningen, Juli '68.
Mr. H.E. MOLTZER.

***Beknopte Hoogduitsche Spraakkunst ten dienste voor Nederlanders, volgens een geheel nieuw plau* (*sic*) *bewerkt door C. Okon, Leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Zwolle. Zaandam, van Spanjen Koppenol*.**
***Methodisch geordnetes Aufgabenbuch zur Erlernung der deutschen Sprache. In drei Abtheilungen. Für höhere Bürgerschulen und derartige Anstalten von C. Okon, Lehrer an der höhern Bür gerschule zu Zwolle. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink*. 1848.**
***Nieuwe en gemakkelijke Leerwijze der Hoogduitsche taal door F. Ahn. Bergen-op-Zoom, J. Steenmeijer*. 1867.**
***Leitfaden beim Unterricht in der deutschen Literaturgeschichte, zugleich Repetitionsbuch, bearbeitet von L. Obermüller, Lehrer an der höheren Bürgerschule in Haarlem. Haarlem, Erben F. Bohn*.**

De Hoogduitsche Spraakkunsten schieten thans als paddenstoelen uit den grond; om den anderen dag eene nieuwe. Wat mag daarvan de reden zijn? Gebrek aan spraakkunsten is er toch niet, en onder de twintig of dertig, waaruit men kiezen mag, zal er toch allicht één bruikbare te vinden zijn. Er moet dus een andere grond voor bestaan. Wellicht deze, dat er, naar het schijnt, vrij algemeen het denkbeeld heerscht, dat wie heden tot Docent in het Hoogduitsch benoemd wordt, verplicht is morgen eene Spraakkunst te maken. Althans, toen schrijver dezes eenigen tijd geleden een bezoek ontving van een jong Docent en deze hem vroeg, welke Spraakkunst wel de beste was, die hij kon gebruiken, liet hij er onmiddellijk op volgen: ‘want ik heb er nog geene gemaakt.’ Is dit het geval, dan hebben wij er nog verscheidene te wachten en zullen er weldra evenveel spraakkunsten zijn, als hoogere burgerscholen en gymnasiën. Nu - waarom niet? Wie zal het een tim-

merman ten kwade duiden, als hij zijn gereedschap zelf vervaardigt, zoo hij er pleizier in heeft. Daar kan niemand iets tegen inbrengen, en althans niet, als hij zich sterk maakt, het niet alleen even goed, maar zelfs nog beter te maken, dan wat er in de ijzerwinkels te koop is. Dat is zelfs zeer wijs en verstandig gehandeld. Maar geheel anders zien er de zaken uit, als het laatste niet het geval is en hij met een misbak van eene schaaf voor den dag komt, waar het schaafijzer, b.v. in plaats van overdwars, overlangs in zit. dan kan het niet missen, of hij wordt met zijne ‘naar een geheel nieuw plan’ vervaardigde schaaf door al zijne confraters op den winkel uitgelachen. Ondertusschen is het daarom toch niet onmogelijk, dat hij er mede werkt, als hij er een weinig aan gewoon is, gelijk een goed biljardspeler ook met eene kromme keu nog een mooien bal kan maken, ja wij willen ook aan de verklaring, hem door zijn meester zwart op wit gegeven, dat hij met deze nieuwerwetsche schaaf, bij het ruwste hout, ‘in betrekkelijk korten tijd zeer goede resultaten verkregen heeft,’ gaarne geloof schenken. Maar dat alles neemt niet weg, dat de schaaf, eenmaal gedrochtelijk uit zijne handen voortgekomen, daarom een niet minder wanstaltig en ondoelmatig werktuig blijft, en dat ieder, die eenig verstand van dergelijk werk heeft, terstond inziet, dat die goede resultaten juist aan alles eerder te wijten zijn, dan aan de vreemdsoortige makelij van het gereedschap, maar veeleer aan de dubbele moeite en het dubbele geduld, die men daarbij heeft moeten aanwenden, en die men bij het gebruik van het van ouds bekende model van schaven had kunnen besparen.

Juist zoo is het gesteld met de Spraakkunst N°. 1. De Heer Okon beviel eene vroeger door hem uitgegeven Spraakkunst, ‘waarin elk taaldeel in zijn geheel afgehandeld is’, bij de toepassing hoe langer hoe minder, of laten wij ZEd. zelf spreken: ‘deze veel te *sijstematische* (*!*) methode beviel mij bij de toepassing hoe langer hoe minder. Evenmin kon en kan ik mij echter vereenigen met de tegenovergestelde richting, die alles verbrokkelt, elken taalregel *insoleert* (*!*) en dus uit het verband rukt. Ik *trachte* (*!*) daarom een middelweg te vinden, door samen te trekken, wat eigenaardig samen behoort (de *diclinaties* (*!*) b.v.), ten einde een algemeen overzicht te geven; maar door ook te *splitzen* (*!*) hetgeen een te groot geheel zou vormen (de conjugaties, b.v.). Of ik nu den rechten, methodischen

leergang in de volgorde der verschillende hoofdstukken, met opklimming van het eenvoudige tot het meer samengestelde, goed getroffen heb, laat ik aan de onpartijdige beoordeeling van paedagogen over.'

Welnu dan, onpartijdig gesproken - maar of de paedagogie daarbij iets te maken heeft, geloof ik haast niet - het boekje bestaat uit 24 hoofdstukken, die, zoo als gezegd is, van het eenvoudige tot het meer samengestelde moeten opklimmen. Wat zal men bijgevolg in het laatste hoofdstuk verwachten? - zoo niet dezen of genen subtielen regel der syntaxis, dan toch altijd iets dat op iets 'meer samengestelds' gelijkt. In plaats daarvan handelt het laatste hoofdstuk daarover, dat men in het Hoogduitsch de zelfstandige naamwoorden en de woorden aan het hoofd van een volzin met eene hoofdletter schrijft. Datgene, waarop ieder ander onderwijzer zijne leerlingen reeds in de eerste of tweede les bij het leeren schrijven of lezen tusschen twee haakjes opmerkzaam maakt, dat maakt dus hier het culminatiepunt van grammaticale wijsheid, den Schlussstein van duitsche taalkennis uit! - Het voorlaatste hoofdstuk - om op die hoogte, bij het 'meer samengestelde' te blijven - handelt over het afbreken der woorden. Dus volgens den Heer O. ook een meer samengesteld en ingewikkeld punt in de studie van het Hoogduitsch! - In hoofdst. 22 leert men, dat men in het Duitsch in plaats van eene kk eene ck en op het einde van een woord in plaats van eene lange eene korte s schrijft en dergelijke syntactische fijnheden meer. Het heeft haast den schijn, als wilde de Heer O., dat men met zijn boekje op hebreeuwsche manier, d.i. van achteren, begint. - Dan treft men in hoofdst. 21, bij wijze van verrassing, de declinatie der uitheemsche woorden aan, nadat die der duitsche woorden reeds in hoofdst. 3 is afgehandeld; waarschijnlijk niet, om 'samen te trekken, wat eigenaardig samen behoort', maar 'om te splitsen, wat een te groot geheel zou vormen'. Dat is dezelfde 'methodische leergang', als wanneer een leeraar in de anatomie aan zijne leerlingen een menschen-geraamte expliceerde, en, met den schedel beginnende, zoo wat halverwege zeide: zie zoo, met den schedel zijn wij nu klaar, tot op de onderkaak na; maar die zullen wij zoo lang laten rusten, totdat wij met de ribben, ruggegraat, en een en ander klaar zijn. De onkerkaak behoort wel is waar ook bij den schedel, maar dat zou een te groot geheel vormen.

(Spectatum admissi etc.). - Nog zonderlinger ziet het ‘geheel nieuwe plan’ er uit, als er in hoofdst. 2 de vorming van het meervoud der zelfst. naamwoorden, in hoofdst. 3 de verbinding der zelfst. naamwoorden, en eerst in hoofdst. 8 het geslacht dier woorden geleerd wordt; of wanneer, nadat men in hoofdst. 6 de vervoeging der hulpwerkwoorden en zwakke werkwoorden gehad heeft, in hoofdst. 7 weer over de afgeleide zelfst. naamwoorden, in hoofdst. 8 over het geslacht dier woorden, in hoofdst. 9 over de voorzetsels, in hoofdst. 10 weer over de vorming der bijvoegelijke naamwoorden, in hoofdst. 11 over de telwoorden, in hoofdst. 12 weer over het gebruik van het lidwoord, in hoofdst. 13 en 14 over bijwoorden en voegwoorden en in hoofdst. 15 weer over de samengestelde zelfst. naamwoorden gehandeld wordt, om eerst in hoofdst. 16 (dus 10 hoofdstukken later) de werkwoorden te vervolgen! - Kortom, dit ‘geheel nieuw plan’ is zeker geheel nieuw, maar zeker is het ook, dat niemand begrijpen zal, waartoe dit ‘geheel nieuw plan’, die warboel met andere woorden, dienen moet.

Voorts vindt men er daarenboven nog een tal van rariteiten en een massa van gruwelijke drukfouten, b.v. al dadelijk op den titel en in de voorrede, gelijk wij zoo even reeds aangetoond hebben. Tot de rariteiten behoort onder anderen, wanneer men op blz. 4 leest: ‘wanneer de e voor g aangetroffen wordt, dan gaat de g eenigzins door den neus, zoo als in het Nederduitsch’. Wie heeft ooit eene g eenigzins door den neus zien gaan? wel door den neus hooren uitspreken; maar dan gaat er in elk geval geene e, maar eene n vooraf. Elders wil de Heer O. ons wijs maken, dat men moet zeggen überáll, malérischer, Gärtnerínnen, in plaats van uberall, málerischer, Gartnerinnen. Op blz. 17 staat, dat men, in plaats van mit lahmem Fusze, moet zeggen: mit lahmen Fusze. Wie heeft toch die aardigheid verzonnen? - Blz. 18 leest men, dat der Adel (de adeldom) in het meervoud geen umlaut krijgt. Het is gemakkelijk te raden waarom - omdat het woord geen meervoud heeft. Maar ook Hut (de hoed) zou geen umlaut krijgen. Hier wordt der Hut verwisseld met die Hut (de hoede). Iets splinternieuws is ook, dat Brand in het meerv. Brander heeft, ‘als het enkele brandende stukken hout’ beteekent, dat Denkmal in het meerv. Denkmale heeft, als het gedachtenissen, Denkmäler, als het gedenkteekenen beteekent, en dat der Band (boek) Bande, daarentegen der Band

(boekdeel) Bände heeft. Ook schrijft de Heer O. aan het dubbele meervoud van Geschlecht (Geschlechte en Geslechter) eene verschillende beteekenis toe. Dat Duitsch, dat Duitsch! het wordt van dag tot dag moeielijker. Ieder nieuwe spraakkunst brengt nieuwe finesses aan. Zoo leest men b.v. op blz. 41, dat men vreemdelingen meestal met Ihr aanspreekt; op blz. 10, dat, als eene afleidingslettergreep met een konsonant begint, ‘de wortellettergreep al hare letters houdt’, en men dus moet lezen: schätz-bar, himm-lisch. Hoe wil men het dan anders lezen? Ibid. ‘Bij samengestelde woorden behoudt elk woord zijne letters, dus niet Hu-feisen, Kun-streiter, maar Huf-eisen, Kunst-reiter’. Wat heeft men bij dat drommelsche Duitsch - om dat dure woord te gebruiken - toch niet al op te letten! - Op blz. 68 wordt geleerd, dat Fasten, onzijdig zijnde, onthouding van spijs beteekent, maar, vrouwelijk zijnde, de vasten. De Heer O. houdt dus die Fasten voor een enkelvoud? Het is immers hetzelfde als in het Hollandsch: de vasten en het vasten. Ook wordt daar das Mensch vertaald met ‘Keukenmeid (in het Opperduitsch).’ Dus zou de Heer O., als hij in Opperduitschland eene keukenmeid noodig had, in de courant laten zetten: Ein reinliches Mensch wird gesucht? - Hetgeen er op blz. 84 van het verschil tusschen aber en sondern geleerd wordt, is klare onzin; b.v. wanneer het heet: ‘aber geeft *meer* (*?*) eene reden van den voorzin op’, en als voorbeeld wordt bijgebracht: er erlaubt es, aber warum? - Geeft hier aber eene reden op? - Of: ‘allein ontkent, om zoo te spreken, (wat moet dat “o.z.t. spr.” hier beteekenen?), in den nazin datgeen, wat in den voorzin gezegd is: b.v. er glaubt ganz fest, allein er wird doch betrogen werden’. Juist andersom; hier zou men immers in plaats van allein, ook dessenungeachtet kunnen zetten, dus: niettegenstaande dat hij gelooft. Waar is hier eene ontkenning van het voorafgaande? - Waarom, indien men het zelf niet weet, waarom dan niet liever bij een ander ingekeken?

Bij deze spraakkunst behoort als themaboek N°. II., bevattende oefeningen in den bekenden trant, als: Ich bin d. Sohn d. Vaters. D. Haus dies Mannes ist klein. - Die Gans ist - -. Sie hat - - Hals, - - Schnabel und - Farben. Sie - - - Stimme und - wackelig. - Sie nützt uns - - -, - - und - -.

N°. III. Het leerboek door F. Ahn is een uitmuntend boekje,

dat, althans voor het onderwijs van zeer jeugdige leerlingen, en vooral bij een klein getal of bij het privaatonderwijs, met één woord, overal daar, waar men genoegzamen tijd en gelegenheid heeft om zijne leerlingen het vroeger geleerde telkens al sprekende weder te laten herhalen, allezins aanbevelingwaardig is. Alleen bij oudere leerlingen is het niet wel te gebruiken. Dezen toch zullen het al licht kinderachtig vinden, eensdeels omdat het er bij die methode van begin af op aankomt, dat ieder thema van buiten geleerd worde, en anderdeels omdat zij niet zullen verkiezen, dat men hen iederen regel zoo in stukjes en beetjes toedient, gelijk men een kind zijn boterham voorsnijdt. Voor dezen heeft men eene spraakkunst te kiezen, die een meer wetenschappelijken vorm en ook in het uiterlijk een deftiger voorkomen heeft. Maar voor betrekkelijk zeer jonge leerlingen, die gaarne zoogenaamde ‘stukjes’ hebben, is het een der beste hulpmiddelen voor het onderwijs.

N°. IV. Wanneer men al die Leitfäden, Handbücher, Abrisse, Grundrisse, Einleitungen, Uebersichten enz. deutscher Literaturgeschichte nagaat, wier getal legio is, dan zou men ook bij het verschijnen van een nieuw werkje van dien aard al licht kunnen vragen, waarvoor zich de moeite genomen, dit getal nog met een te vermeerderen. Is er dan onder die menigte niet één te vinden, geschikt genoeg om ook hier te lande als leiddraad bij het onderwijs op onze Hooge Burgerscholen te kunnen dienen? - Naar ons oordeel geen van allen. Ieder toch, die het ontzettend uitgebreide veld der duitsche letterkunde kent, kan gemakkelijk nagaan, dat de voornoemde handleidingen, voor duitsche scholen bestemd en tot gidsen door dit geheele gebied moetende dienen, veel te veel, men mag wel zeggen zeven achtste te veel bevatten voor het doel, waarvoor wij ze noodig hebben. Moeten namelijk de leerlingen onzer Hoogere Burgerscholen, behalve zooveel andere vakken, ook nog drie vreemde talen leeren en ook eenige kennis van de letterkunde dier talen, benevens van die der vaderlandsche letteren, opdoen, dan spreekt het toch wel van zelf, dat men, én den leeftijd der leerlingen én den weinigen daarvoor beschikbaren tijd in aanmerking genomen, zich moet vergenoegen met hen een paar der voornaamste schrijvers en hunne voornaamste geschriften meer van nabij te leeren kennen, en dat men bij gevolg de tallooze schare der dii minorum gentium van deze en de voorgaande eeuw, voor verreweg

het grootste gedeelte, en die der vroegere eeuwen al te gader moet onaangeroerd laten. Naar ons oordeel begint daarom de Hoogd. Letterkunde voor onze leerlingen niet vroeger dan met Klopstock, hoogstens met Opitz, en eindigt met Goethe. Al hetgeen daar voorafgaat en daarop volgt, dient o.i. slechts op weinige bladzijden en in algemeene omtrekken afgedaan te worden. Wat baat onze leerlingen het bloote gezicht van een honderdtal namen en eene lange lijst van titels van boeken, wanneer zij deze of nooit in hun leven, of, als het hoog komt, eerst in veel lateren leeftijd eens bij toeval onder de oogen krijgen. Waarvoor onze leerlingen o.a. op het zoetsappige, onmannelijke gekweel der minnezangers en op hun avonturen- en mirakelenkraam onthalen, waar zich de Duitschers, behalve de litteratuur-historici ex professo en de beoefenaars van het Middel-Hoogduitsch, zelf niet meer om bekreunen? En believen de hedendaagsche Duitschers ook van een Gessner, Stolberg, Schlegel, Tieck, Hamann, Hippel en zoo vele anderen niet meer gediend te wezen, dan mogen ook wij hen zeker stilletjes laten rusten. Onze leerlingen hebben trouwens aan een Lessing, Schiller en Goethe meer dan genoeg te lezen, als zij ze goed willen lezen.

Van deze beschouwing blijkt ook de Heer O. bij de vervaardiging van zijn werkje te zijn uitgegaan, en daarom aarzelen wij niet, het als het meest practische van dien aard te bestempelen en als het meest geschikt om tot handleiding bij het onderwijs op onze Hoogere Burgerscholen te dienen. Daarenboven is het wat de Duitschers zouden noemen: *ein braves Büchlein*, dragende op iedere bladzijde de kenmerken van recht con amore vervaardigd te zijn. Van daar dan ook eene bij boeken van dien aard zoo zeldzame eigenschap, dat het niet alleen leerzaam is, maar ook aangenaam leest. Dit geldt o.a. voornamelijk van partijen als: over het Nibelungenlied, over de Meistersänger, over Luther, van de levens van enkele schrijvers, als Gellert, Schiller en Goethe, en van de inhoudsopgave van hunne hoofdwerken. Het kan daarom niet wel missen, of er moet onder het gebruik van dit werkje bij den leerling ook de lust tot eigen kennismaking met deze aldus geschetste personen en werken opgewekt worden, en dat is zeker een van de grootste verdiensten, die aan een dergelijk werkje kan worden toegekend.

Ook het uiterlijk van het boekje is bevallig. Slechts één goeden raad moeten wij den Heer O. geven, namelijk om, wanneer het

werkje, waaraan wij niet twijfelen, spoedig een herdruk mogt beleven, den zetter beter op de vingers te kijken, ten einde er minder drukfouten insluipen, omdat die vooral in schoolboeken dienen vermeden te worden.

Dr. SICHERER.

De Handelingen der Commissie voor het Nationaal Gedenkteeken, getoetst aan de authentieke stukken, door J.Ph. Koelman. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1868.

Bedriegen wij ons niet, dan was het op den 9^{den} Februarij 1863, dus meer dan vijf jaren geleden, dat het Z.M. onzen geliefden Koning behaagde eene deputatie van de Hoofd-Commissie voor de Oprigting van een Nationaal Gedenkteeken voor 1813 te ontvangen, met het doel om aan Z.M. het officiëele berigt mede te deelen, dat die Hoofd-Commissie zich gevestigd had, en 's Konings ondersteuning kwam inroepen. Met de meeste welwillendheid ontving de Vorst die deputatie, hoorde ze aan en gaf de verzekering, dat deze echt nationale onderneming in alle opzigten op zijne warme sympathie rekenen kon.

Van dat oogenblik af werden er overal sub-commissiën benoemd, en door het geheele land de zoo vereischte geldelijke bijdragen voor dit edele doel ingezameld. Neêrlands volk gaf bij die gelegenheid de grootste blijken van ingenomenheid met deze zaak, omdat het rekende een echt nationaal gedenkteeken aan de herinneringen van zijne vijftigjarige onafhankelijkheid te zien verrijzen; met milde hand werden de gewenschte offers op het altaar der vaderlandsliefde gebragt, en behalve dit ontving men eene zoo krachtige morele ondersteuning, dat het te verwachten was, dat de Hoofd-Commissie zich beijveren zou dit monument in korten tijd op eene waardige wijze tot stand te brengen; maar, helaas! men bedroog zich! De tijd verliep, de ééne teleurstelling volgde op de andere, en het is te algemeen bekend, hoe over deze zaak door velen het woord en de pen gevoerd is, om dit nog in het breede te ontvouwen; want behalve een twintigtal brochures, zou er meer dan een lijvig boekdeel gevuld kunnen worden met al de courant-artikelen, die voor

en tegen de zaak geschreven zijn, en waarin de gevoelens zijn uitgedrukt van zoo velen, die met warme belangstelling de zaak verdedigden.

Toen eindelijk na een gehouden wedstrijd het ontwerp Ebenhaëzer, door de Heeren Verwaeyen Pietersen en Koelman ontworpen, als het best gekeurde voor de uitvoering werd aangewezen, meende men op den goeden weg te zijn en durfde men verwachten, dat dit verdienstelijk kunstprodukt spoedig op de daarvoor aangewezen plaats verrijzen zou; doch men bedroog zich al weder. Nieuwe moeijelijkheden deden zich als een donkere wolk aan den horizont voor; de eene vertraging volgde op de andere, en ten slotte zag men den kunstenaar Koelman, die zich gedurende een tijdsverloop van meer dan drie achtereenvolgende jaren met den grootsten ijver en het taaiste geduld aan de bijna niet te vervullen eischen der Hoofd-Commissie onderworpen had, op zijde gezet en het beeldhouwwerk aan een fabriekant van gouden en zilveren werken opgedragen, die thans met behulp van een Belgischen kunstenaar aan het werk is om Koelman's bekroonde ontwerp te vervaardigen.

Deze anti-nationale handeling, dit grievende besluit, waardoor de eigen krachten van Neêrlands kunstenaren op zulk eene verregaande wijze miskend werden, deed weldra een protest geboren worden, dat het kenmerk droeg van algemeene verontwaardiging, maar waarop de Hoofd-Commissie door hare ingenomenheid met eigen inzigten en in de verbeelding van haar goed regt, geen het minste acht sloeg en steeds op den verderfelijken weg bleef voortgaan.

Welk kunstprodukt men thans na deze handelwijze zal te aanschouwen krijgen, ligt in het duister; het oordeel moet men daaromtrent opschorten; maar dit kan gezegd worden, dat het eene allertreurigste zaak is, zoowel voor ons nationaal gevoel, als voor de eer onzer kunstenaars en voor onze geschiedenis, die, eenmaal te boek gesteld, aan het nageslacht zal verkondigen, hoe men in het midden der zoo verlichte negentiende eeuw met de kunst en hare beoefenaren is te werk gegaan. De Heer Koelman bleef dan ook na al het gebeurde en het onhoudbare ten opzigte van zijn goed regt niets anders over dan eene edele zelfverdediging, door het bekend maken van de handelingen der Commissie voor het Nationaal gedenkteeken. Hij deed dit in een vlugschrift van 52 blad-

zijden, bij den Heer Martinus Nijhoff te 's Hage uitgegeven. Uit dit vlugschrift blijkt voldingend met welke moeijelijkheden hij te kampen had, hoe hij verpligt geweest is, zijne eerste gedachte telkens te veranderen en wijzigen, totdat er ten laatste weinig meer van overbleef. Zijne onwrikbare trouw aan de beginselen der kunst, bij de vele bezwaren en moeijelijkheden hem in den weg gelegd, doen ons onwillekeurig eene hooge achting voor zijn persoon gevoelen, omdat hij getoond heeft kunstenaar te zijn in den vollen zin des woords. Eene betere belooning moest zijn deel zijn, doch men weet het, helaas! bij ondervinding, dat, waar het de kunst en de kunstenaren geldt, men weinig op het goed regt te rekenen heeft. Willekeur en welbehagen besturen dan dikwijls de handelingen van hen, die zich tot den kunstenaar wenden om produkten in het leven te roepen, waarvan men de kunstwaarde minder naar het daarin uitgedrukte talent, dan wel naar de stoffelijke waarde bepaalt. Koelman's lot moge velen ter waarschuwing zijn om niet te veel op de publieke kunstkennis te rekenen, en hen aansporen in dergelijke gevallen met voorzigtigheid te werk te gaan, ten einde zich voor zulke grievende teleurstellingen te hoeden.

Wij raden ten slotte een iegelijk die eenig belang in deze zaak stelt, en er zijn er zeker velen, het vlugschrift te lezen, waarvan de inhoud een helder licht over de monuments-kwestie verspreidt, en het bewijs levert, dat, bij het zamenstellen van commissiën, niet altijd allen geacht kunnen worden de kunst naar waarde te beoordeelen en te beschermen.

Julij 1868.
E.

***Bestuur en administratie der gemeenten in Nederland, door H.G. Hartman Jz., secretaris der gemeente Lochem. Opgedragen aan Z.E. den Minister van Binnenlandsche Zaken. Eerste deel. 's Gravenhage, bij de Gebroeders Belinfante*. 1868.**

Onder de nuttigste staatsinstellingen behoort voorzeker eene goede regeling van het gemeentebestuur. De gezamenlijke gemeenten ma-

ken het geheele volk uit, en ontwikkelen zij zich voorspoedig onder een wijs bestuur, dan wordt het gansche land er door gebaat. Onze gemeentewet heeft de bijzondere strekking om in alle gemeenten, groot en klein, een eigen leven van zelfregeling en zelf handhaving te wekken, en daardoor legt zij den vasten grondslag voor de kracht en de welvaart van het algemeen. Uit dien hoofde is die schoone vrucht onzer grondwetsherziening van 1848 hoog te waardeeren, en gedurende de zestien jaren van haar bestaan heeft het haar aan geene lofredenaars en uitleggers ontbroken. Zij is dan ook bij de burgerij al meer en meer inheemsch geworden, en heeft de verouderde nederlandsche en de vreemde fransche elementen langzamerhand verdreven. Zij zal de gemeenten hoe langer zoo beter ontwikkelen, en elke poging om de kennis en toepassing dier wet te bevorderen, zooals van de meesters Boissevain en van Oosterwijk, mag als eene groote weldaad geroemd worden, aan het gansche vaderland bewezen. Maar de gemeenten hebben aan de kennis van de gemeentewet alleen niet genoeg. Er zijn ook nog andere wetten, koninklijke besluiten, ministeriële en provinciale aanschrijvingen en verordeningen, die geen geoefend gemeentelid ignoreren mag en die volkomen moeten gekend worden door ieder die tot het gemeentebestuur behoort. Nu is het niet altijd gemakkelijk om bij alle voorkomende gemeentezaken in het staatsblad en het bijvoegsel, of in de provinciale bladen en andere periodieke werken steeds en spoedig te vinden wat men weten moet. Om hieraan tegemoet te komen, zijn behalve de registers en verkorte inhoudsopgaven ook nog alphabetische klappers vervaardigd, ten dienste der gemeentebesturen van verschillende provinciën, en de heer Hartman heeft ook reeds zulken klapper voor Gelderland in het licht gegeven. Maar hiermede was hij niet tevreden. Hij wenschte iets van meer uitgebreide behandeling te bezitten, en dat voor al de gemeenten onzes vaderlands dienen kan. Hij dacht aan een algemeen handboek of legger, waarin met korte en duidelijke trekken aangewezen en verklaard werd, wat overeenkomstig de wetten en verschillende aanschrijvingen en ten aanzien van de onderscheidene deelen der gemeentehuishouding betracht worden moet. Daar hij secretaris der gemeente van Lochem is, had hij voor eigen gebruik zoodanigen legger reeds op touw gezet, om een duidelijken leiddraad te hebben voor zijn dagelijkschen arbeid. Dit had hij maar uit te breiden over alles, wat in andere, vooral grootere

gemeenten ook nog voorkomt, en zoo is zijn werk onder zijne handen aangegroeid.

Wij gelooven dat door dezen arbeid aan de leden der gemeentebesturen en gemeenteraden, voornamelijk ook aan de stedelijke secretarissen, groote dienst bewezen is, en ook andere gemeenteleden zullen er nut uit kunnen trekken, als zij weten willen welke pligten op hen rusten, welke regten zij bezitten, hoever de bevoegdheid der ambtenaren gaat, met wie zij in aanraking komen, of van de collegiën in welke zij geroepen worden.

De schrijver heeft de alphabetische behandeling gekozen, die het gebruik van zijn boek zeker gemakkelijk maakt, en zijn eerste deel loopt reeds tot de letters *or*. Hieruit kan men besluiten, dat het tweede deel merkelijk korter wezen zal, en men mag vragen, waarom hij niet gewacht heeft tot hij het geheel in éénen band uitgeven kon. Dergelijke leggers immers heeft men liefst in één deel compleet, al is dat deel dan ook wat lijviger dan andere boeken doorgaans zijn.

Zijn eerste deel bevat ruim vijfhonderd bladzijden, waarin de onderwerpen, die in de meeste gemeentehuishoudingen voorkomen, behandeld worden, en de schrijver bepaalt zich niet alleen bij de zakelijke inhoudsopgaven van wetten en besluiten, maar geeft ook vrij uitvoerige interpretatiën van wetsartikelen, met verwijzing naar de bronnen waaruit hij geput heeft, en met mededeeling van de oordeelvellingen der beste schrijvers of van de beslissingen door regtbanken gegeven. Hij verzuimt niets wat tot helder begrip kan strekken van het onderwerp dat hij behandelt. Daardoor zijn sommige dier artikelen, zoo als dat over *het onderwijs*, tot meer dan tachtig bladzijden uitgedijd, maar zij bevatten dan ook alles, wat voor de administratie en het bestuur der gemeenten belang hebben kan. Eén onderwerp, namelijk dat van den *Burgerlijken Stand*, eischte te veel ruimte om met genoegzame volledigheid behandeld te worden. Hartman heeft dan ook maar het voornaamste aangestipt over de betrekking en den werkkring van den ambtenaar van den burgerlijken stand. Hij is echter zoo doordrongen van het gewigt dezer zaak voor allen die bij de gemeentehuishouding belang hebben, dat hij een afzonderlijk werk aan den *burgerlijken stand* wil wijden, ten einde de bepaling der wet, der regterlijke uitspraken, de administrative aanschrijvingen en de bijhouding der registers breedvoerig te behandelen. Wij nemen de vrijheid den schrijver bij deze gelegenheid

voor te groote breedvoerigheid te waarschuwen. Hij die de zaken gaarne volledig voordragen wil, vervalt daar ligt toe, en het is ons voorgekomen, dat sommige artikelen van zijn werk er reeds min of min of meer door worden gedrukt. In een handboek als dit, is beknoptheid een eerste vereischte, wijl men het meestal opslaat, om met één oogopslag te zien, wat al of niet in aanmerking dient te komen. Het mag voldoende gerekend worden, als het gevoelen van de schrijvers, zonder hun gansche redenering over te nemen, kort is opgegeven, en wordt daarbij naar hunne werken verwezen, dan kunnen zij, die meer licht verlangen, deze werken zelven opslaan.

Naar het viel hebben wij eenige artikelen opgeslagen en met aandacht gelezen. Zij gaven ons een goeden dunk van het werk, maar ook aanleiding om op nieuw hier en daar den breedsprakigen stadhuisstijl en onnoodigen omslag te betreuren. Zoo lezen wij b.v. blz. 386:

‘*Onderwijs*. Teregt wordt het verstrekken van onderwijs een der hechtste grondzuilen van den Staat genoemd. Daardoor wordt de jeugd, die het thans in de verschillende standen der maatschappij werkzame geslacht eenmaal moet vervangen, gevormd voor de taak, die in de toekomst op hare schouders zal rusten. Daardoor worden de wetenschappen verbreid, de gevoelens gepredikt en aan de beginselen kracht gegeven, die eenmaal als voedende kanalen, de zamenleving hare onontbeerlijke sappen moeten schenken. Het gebouw van den Staat kan zijn steun, ja zijn bestaan aan het onderwijs der jeugd ontleenen, en in waarheid behoort het ontvangen van onderwijs tot een der eerste zaken, waarop ieder ingezeten van den Staat aanspraak heeft. Van daar dan ook, dat in art. 194 der Grondwet het openbaar onderwijs tot een voorwerp van de aanhoudende zorg der regering wordt gemaakt’. Behalve dat deze uitweiding over het nut van het onderwijs niet gelukkig is uitgevallen, kon zij geheel en al gemist worden en was de aanhaling van het grondwetsartikel voldoende geweest.

In de beoordeeling der bijzonderheden van het boek van Hartman treden wij niet. Zij, die met de administratie of het bestuur der gemeenten belast, veel gebruik van dezen legger zullen maken, zijn bijzonder in de gelegenheid om misstellingen, onnaauwkeurigheden of omissiën, indien zij er zijn, te vinden, en als zij hunne ontdekkingen aan den schrijver mededeelen, zal hij er een dankbaar gebruik van maken. Als zij zoo met hem medewerken, zal zijn

werk gaandeweg eene volkomenheid verkrijgen, die dergelijke boeken bij hun eerste optreding zelden bezitten.

Wij hebben geen reden gevonden om op de correctie te roemen. Reeds in de inhoudsopgave komen ergerlijke fouten voor. Zoo is bij *Bedelaars* de bladzijde weggelaten, waar wij dit artikel zoeken moeten. Bij *Bedrijven* wordt naar blz. 58 verwezen en het moet zijn blz. 60. Bij *Begraafplaatsen* wordt naar blz. 65 verwezen en het moet zijn blz. 63. *Kalk* (*vervoer van*) mist de opgaaf der bladzijde. Desgelijks *Kantonregter* en *Kazernen. Kermis*, dit woord schijnt toevallig te zijn blijven staan, nadat het reeds door *Kermissen*, blz. 259, vervangen was.

Wij hopen dat de kundige en werkzame Secretaris der Lochemsche gemeente spoedig bij eene tweede uitgaaf in de gelegenheid zijn zal om deze en dergelijke fouten te verbeteren.

***Aardrijkskundige tabellen, naar de beste bronnen en nieuwste opgaven bewerkt, door J. Jurrius, leeraar aan de hoogere burgerschool te Nijmegen. Sneek, van Druten en Bleeker*. 1868.**

Dat de Heer Jurrius door het vertalen van eenige der aardrijkskundige leerboeken van Prof. Pütz een nuttigen arbeid verrichtte, blijkt uit de programma's van de meeste hoogere burger- en van vele andere scholen. Door het bezorgen eener Nederlandsche uitgave van den 8sten druk van Granstoff's Geographische Tabellen, heeft hij op nieuw aanspraak op den dank van hen, die in ons land met aardrijkskundig onderwijs in betrekking staan.

Veel wordt in deze tabellen aangetroffen, wat men in de gebruikelijke Handleidingen dikwijls vergeefs hoopt te vinden: eene vrij uitvoerige opgaaf van de produkten der verschillende landen, de namen der regeerende vorsten met het jaar hunner troonsbeklimming, naam en waarde der voornaamste munten. De tabellen zijn zoo ingericht, dat zij gemakkelijk een duidelijk overzicht geven van het meest wetenswaardige.

‘Waar en door wie moeten deze tabellen gebruikt worden?’

Geheel ben ik het met den bewerker eens, dat ze vooral als repetitieboek voor de 4de en 5de klassen eener hoogere burgerschool, aan kweekelingen en hulponderwijzers bij de voorbereiding tot hunne examens uitnemende diensten kunnen bewijzen.

Het spijt mij in dit werk niets te lezen over de voornaamste reisroutes; ook had ik gaarne aangetroffen, wat Deecke §§ 77, 78 en 79 omtrent de uitspraak der eigennamen aanmerkt; misschien had de opneming daarvan een middel meer kunnen zijn om op dat punt wat meer eenvormigheid te bevorderen. De Heer J. zegt in zijn Voorbericht: ‘in een werk als dit, hoe nauwkeurig ook nagegaan, kunnen al licht eenige onjuistheden insluipen.’ Werkelijk zijn er ingeslopen, zonder evenwel den goeden indruk, dien het boek - ook door de nette typographische uitvoering - maakt, te schaden. Als proeven van onnauwkeurigheden haal ik aan: Willem de Zwijger, geb. 1525 (bl. 31), Bahrein (Roode zee) (bl. 34), Luxemburg, als 12e provincie van Nederland, het Kanaal van Terneuzen in Holland (bl. 10). Verder laat vooral de juistheid der numerieke opgaven soms te wenschen over; doorgaans zijn deze al te nauwgezet uit het oorspronkelijke overgedrukt. Leven in Afrika precies 120¾ millioen menschen (tab. XXI)? Behm's Geographisches Jahrbuch 1866, geeft op: Afrika 188,000,000; karakteristiek is in dit opzicht het antwoord van den Sultan van Zanzibar op de vraag van kapitein Guillain naar de sterkte der bevolking: ‘Hoe zou ik dat weten, terwijl ik niet eens weet hoeveel menschen in mijn huis wonen?’

Alkmaar.
A.G.

George Henry Lewes als wijsgeer.

In een van Plato's dialogen betuigt Meno een schok te gevoelen, niet ongelijk aan dien, welken men bij de aanraking van een siddervisch ondervindt. Hij had er nooit aan getwijfeld of hij wist wat deugd was, maar thans is het aan Socrates gelukt dien zoeten waan te verstoren. ‘Tallooze malen,’ zegt hij, ‘sprak ik lang en breed, in tegenwoordigheid van vele personen, over de deugd, en, naar het mij toescheen, op voortreffelijke wijze; nu zou ik niet eens meer kunnen zeggen, wat zij is; waarlijk, Socrates, het is verstandig van u, dat gij niet in zee steekt om andere landen te bezoeken, want indien gij het waagdet ditzelfde in eene vreemde stad te doen, zoudt gij spoedig als toovenaar naar de gevangenis worden gesleept.’ Socrates verontschuldigt zich door te zeggen, dat hij zelf in verlegenheid is; ook hij weet niet waarin de deugd bestaat, maar hij wenscht niets vuriger dan het met Meno te onderzoeken. Deze heeft intusschen een bezwaar, dat vooraf uit den weg moet worden geruimd. ‘Hoe zult ge het aanleggen,’ vraagt hij, ‘om datgene uit te vorschen, waarvan ge in het geheel niet weet wat het is? Hoe zult ge in uwe onkunde een uitgangspunt voor uwe nasporing vinden? En al brengt het toeval u bij wat gij zoekt, hoe kunt gij weten dat het juist datgene is, wat gij niet wist?’[1] Socrates antwoordt: ‘Ik begrijp, Meno, wat ge zeggen wilt; maar weet ge wel, dat ge daar eene lastige vraag te berde brengt? Een mensch kan niet zoeken naar wat hij weet, doch evenmin naar wat hij niet weet; niet naar wat hij weet, want hij weet het reeds en behoeft er dus niet naar te zoeken; doch

1 Meno, Caput XIII.

evenmin naar wat hij niet weet, want dan weet hij niet wat hij zoeken moet.'[1]

Een glimlach speelt om onze lippen, als wij bespeuren, hoe Plato de dichterlijke, maar phantastische hypothese van een voorbestaan der zielen meende te hulp te moeten roepen om dit hersenschimmig bezwaar uit den weg te ruimen. Het verstand der Europeesche menschheid is sedert de dagen der groote Grieksche denkers in de scholen der logica gescherpt en ontwikkeld. Vragen, die eens de vernuften van den eersten rang verstommen deden, komen thans ons, die onder de tucht der echte wetenschap zijn opgegroeid, soms kinderachtig voor. Ook wij begrijpen niet, hoe iemand met goed gevolg naar datgene zou kunnen vorschen, waarvan hij nog volstrekt niets weet. Zoo is het b.v. ijdel Castor te willen vinden, indien het onbekend is of men onder dien naam een hond, een mensch, een ster dan wel iets anders opsporen moet. Maar wie ziet niet in, dat hier een geval wordt gesteld, hetwelk zich op wetenschappelijk gebied nooit kan voordoen? Als de chemicus de samenstelling van een lichaam onderzoekt, dan kent hij reeds enkele van zijne physische eigenschappen. Wanneer de mathematicus den inhoud van den bol tracht te bepalen, dan weet hij dien van de piramide en van ieder ander geometrisch lichaam behoorlijk te onderscheiden. Ook van de deugd is reeds iets bekend, voordat men beproeft haar in het net eener definitie te vangen, b.v. dit, dat het menschelijke eigenschappen en handelingen zijn, welke met dien naam worden aangeduid. Ieder onderzoek naar het onbekende knoopt zich vast aan hetgeen men vooraf gevonden heeft. En steeds is de reeds verkregen kennis aanleiding om te vorschen naar wat men niet weet. Columbus zou de nieuwe wereld nooit op zee gezocht hebben, indien hij haar niet vooraf in zijn hoofd ontdekt had. Onmogelijk is het, dat in den mensch een streven naar waarheid geboren worde, zoolang deze, gelijk een onbekend land, buiten zijn horizont ligt. Het doel der wetenschap is kennis van wetten, wetten der natuur en wetten des geestes. Maar haar beoefenaar heeft reeds ontdekt, dat de verschijnselen dezer wereld geen spel van toeval en willekeur zijn, dat er een stevig verband der dingen is, m.a.w., dat er wetten *bestaan*, voordat hij besluit ze op te sporen.

Meno's bezwaar is dus, ten minste onder dien vorm, welken

1 Cap. XIV.

Plato er hier aan geeft, volkomen denkbeeldig. En toch zou ik aan zijne woorden eene eereplaats in de geschiedenis der philosophie willen zien toegekend. Schoon uit een verkeerd motief wordt hier, naar ik meen, voor den eersten keer, een probleem gesteld, dat het gewichtigste der geheele wijsbegeerte heeten mag. Ook thans nog vragen allen, die op wetenschappelijk gebied werkzaam zijn: welke methode moet ik volgen? wanneer mag ik iets bewezen achten? wat is bewijzen? wat is het criterium der waarheid?

En de manier, waarop ieder die vragen beantwoordt, is de sleutel tot zijne wereldbeschouwing. Het is thans mijn plan over George Henry Lewes als wijsgeer te spreken. Om te toonen tot welke klasse van denkers hij behoort, wil ik doen zien hoe hij den weg der wetenschap beschrijft.

Lewes is een van de weinige Engelschen, die de kunst verstaan een sierlijk boek te schrijven, een boek dat niet slechts overvloeit van merkwaardige détails, maar een geheel vormt, welks deelen harmonisch in elkander sluiten. Op litterarisch terrein is hij in wijden kring bekend door zijne uitmuntende biographie van Goethe[1]. Ook is hij de auteur van eene populaire physiologie in twee deelen, van welke vooral het eerste zeer geroemd wordt[2]. Als historicus der philosophie heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door ons Aristoteles in zijne hoedanigheid van natuurvorscher te schilderen[3]. Weinigen weten, dat ook Lewes reeds vóór Grote de valsche traditioneele beschouwing aangaande de sophisten verwierp, volgens welke dezen geen ander levensdoel kenden dan de hoofden en harten hunner pupillen te bederven. De thans uitverkochte ‘Biographical History of Philosophy’ van Lewes, welke ten jare 1845 voor het eerst in het licht verscheen, behelst eene poging tot rehabilitatie der sophisten, terwijl aan Grote de roem toekomt de nieuwe zienswijze in zijn heerlijke ‘Geschiedenis van Griekenland’ met een schat van argumenten gesteund en op het vaste land van Europa bekend gemaakt te hebben. De derde editie van het zoo even vermelde en door Lewes geschreven boek, welke thans voor mij ligt, is geheel omgewerkt; ook draagt zij een anderen titel,

1 The life of Goethe. New edition, partly rewritten. 1863.
2 The physiology of common life. With illustrations. 2 vols. 1859.
3 Aristotle. A chapter from the history of science, including analyses of Aristotle's scientific writings.

dien van ‘History of Philosophy from Thales to Comte’, en is zij met eene voorrede van ruim 100 bladzijden verrijkt, waarin het hoofdprobleem der wijsbegeerte, de quaestie der methode, uitvoerig wordt ter sprake gebracht. Het is zoowel naar aanleiding van deze Prolegomena als van zijn werk over Aristoteles, dat ik mij voorneem het philosophisch standpunt van den auteur te doen kennen.

I.

Het hangt van het doel onzer reize af, welken weg wij kiezen moeten. Wie het pad ontdekken wil, dat tot waarheid leidt, moet eerst weten, wat hij onder dien naam te zoeken heeft. De quaestie der methode kan niet worden beslecht, tenzij deze vraag vooraf beantwoord is: wat is waarheid?

Is zij overeenstemming tusschen onze voorstellingen en de dingen? Maar dan moeten wij kiezen tusschen idealisme en scepticisme. ‘La notion de vérité,’ zegt Delboeuf, ‘implique une contradiction. Par définition, une idée n'est vraie qu'à la condition d'être conforme, adéquate à son objet. Mais, par essence, une idée est nécessairement différente d'un objet. Comment donc puis je parler d'une équation entre l'idée et son objet?’[1] De oude sceptische argumenten zijn op dien grond onwederlegbaar. Toch is het niet noodig ons in de armen van het idealisme te storten, niet noodig te beweren dat onze voorstellingen en de dingen identisch zijn; wij worden enkel gedrongen iedere aanspraak op absolute kennis te laten varen en ons met relatieve kennis tevreden te stellen, welke ons veroorlooft onze handelingen naar de eischen der werkelijkheid in te richten. Dit toch is het einddoel van alle kennis en in die mate, waarin het bereikt wordt, zijn wij meester van de waarheid. ‘Het raakt ons eigenlijk niet, wat lichamen op zich zelve zijn en wat vallen op zich zelf is; wij hebben er enkel belang bij te weten in welke verhouding lichamen in hunne bewegingen tot onze waarnemingen staan. Indien wij die verhouding rachten te vatten en er dan in slagen de orde van onze denk-

1 Delboeuf, Essai de logique scientifique, p. 35.

beelden aan die der verschijnselen te doen beantwoorden [gelijk wanneer wij ons vallende lichamen voorstellen als eene snelheid bezittende, welke evenredig is aan den valtijd], dan hebben wij waarheid. Maar wanneer de loop onzer gedachten niet harmonieert met de orde der verschijnselen [gelijk indien wij ons voorstellen, dat de snelheid evenredig is aan de doorloopen ruimte], dan is dat dwaling.'[1]
Dienovereenkomstig geeft Lewes de volgende definitie: 'waarheid is overeenstemming tusschen de orde onzer denkbeelden en de orde der verschijnselen, zoodat de eerste eene afspiegeling der laatste is; waarheid bezitten wij dan, als de loop onzer gedachten met den loop der dingen coïncideert.'[2]

Die overeenstemming, doel van ieder onderzoek, wordt op twee wegen, volgens twee methoden nagestreefd: de objectieve en de subjectieve. Wij zouden de objectieve methode ook de wetenschappelijke of die der modernen, de subjectieve methode ook de metaphysische of die der ouden kunnen noemen. Het groote verschil tusschen beide methoden bestaat hierin: wie zich van de eerste bedient, zorgt er voor dat hij feiten en theorieën verifieert, voordat hij ze als waar uitgeeft; wie de laatste volgt, is steeds geneigd dit te verzuimen. Ten onrechte meent men dat de metaphysicus enkel met begrippen, de man der strenge wetenschap enkel met feiten werkt; integendeel nemen beiden waar en gissen beiden naar de verborgen schakels, welke de waargenomen feiten verbinden; maar de man der wetenschap, die aan de objectieve methode getrouw is, toetst de juistheid zijner waarnemingen en gissingen, hij laat zijne gedachten stap voor stap de verschijnselen volgen; de metaphysicus integendeel wordt door zijne gedachten medegesleept, hij vergewist zich niet en is bereid op data en gevolgtrekkingen te steunen, welke voor verificatie zelfs onvatbaar zijn. Aristoteles kan ons hier tot voorbeeld strekken. Hij leert dat de sterren bolvormig zijn en bewijst het op de volgende manier: 'Het ligt niet in haren aard,' zegt hij, 'zich vrijwillig te bewegen; de natuur nu doet niets dat onredelijk en doelloos is; het is dus duidelijk, dat zij aan onbewegelijke lichamen dien vorm gegeven heeft, welke het minst bewegelijk is; de sfeer nu is het minst bewegelijk,

1 History of Philosophy, p. XXXII.
2 l.l. p. XXXI. Hij ontleent, zonder het te zeggen, deze definitie aan Comte, Pol. pos. I. 554.

want zij heeft geen organen tot beweging.'[1] Ook de wijze, waarop Cartesius aantoont, dat de *glandula pinealis* de zetel der ziel moet zijn, verdient hier te worden meegedeeld: 'Ik ben er van overtuigd,' zegt hij, 'dat de ziel geen andere plaats kan innemen; immers al de overige deelen der hersenen zijn dubbel, terwijl het denken enkelvoudig is.'[2] Noch Aristoteles, noch Cartesius beseft, dat het noodig zou kunnen wezen te verifieeren. Zij zijn tevreden, zoodra er logische samenhang in hunne gedachten is.

Het is bekend, dat de ouden en de scolastici hunne krachten aan onoplosbare problemen verspilden. Maar dit is niet de grootste grief, die tegen hen kan worden aangevoerd. 'Hunne hoofdfout was dat zij eene methode gebruikten, volgens welke *alle* problemen onoplosbaar waren, eene methode die hunne verklaringen van alledaagsche verschijnselen even onvruchtbaar deed zijn als hunne bespiegelingen betreffende noumena en causae efficientes.'[3] Geene enkele quaestie is voor het menschelijk verstand te moeilijk, indien zij maar hetzij rechtstreeksche hetzij zijdelingsche verificatie toelaat. Alle quaesties zijn intusschen onoplosbaar, zoolang verificatie onmogelijk is. 'Weinige jaren geleden zou het even ijdel zijn geweest een onderzoek naar de metalen in te stellen, welke in de atmospheer der zon aanwezig zijn, als te vragen naar de wijze, waarop eene lichttrilling in eene lichtgewaarwording wordt omgezet;' deze beide quaesties behoorden niet op het gebied der wetenschap te huis, want zij lagen buiten de sfeer der verificatie. Maar zoodra de schitterende ontdekkingen van Kirchhoff en Bunsen een middel van verificatie, de spectraal-analyse, aan de hand gaven, werd de eerste dier beide quaesties streng wetenschappelijk. 'En indien ooit een middel mocht worden ontdekt om eene zekere evenredigheid tusschen beweging en gewaarwording aan te wijzen, dan zullen we kunnen toonen dat de gewaarwording van licht de correlate vorm der kracht is, welke vooraf als trilling van het lichtmedium bestond; we zullen ook kunnen toonen dat die kracht later, bij de samentrekking van een spier, wederom als

1 Aristot. de Coelo, Lib. II, Cap. XI. Ook Lewes citeert deze plaats in zijn werk over Aristoteles, p. 139, maar hier gelijk elders verzuimt hij te zeggen uit welk hoofdstuk hij citeert. Eene slordigheid, waaraan velen zich schuldig maken.
2 Descartes, Traité des Passions, art. 32.
3 Aristotle by G.H. Lewes, p. 70.

beweging te voorschijn treedt, juist zooals we in de physica beweging in hitte en hitte wederom in beweging of in electriciteit zien overgaan.'[1] Het cardinale onderscheid tusschen metaphysica en wetenschap schuilt in beider methode, niet in den aard van hare onderwerpen[2]; 'men neme slechts in aanmerking, dat eene theorie van metaphysisch op wetenschappelijk gebied kan worden overgebracht door de bloote toevoeging van een element, hetwelk verificatie toelaat; of omgekeerd, dat zij van wetenschappelijk op metaphysisch gebied kan worden overgebracht, eenvoudig door aan haar het element, dat voor verificatie vatbaar is, te onttrekken. Zoo is de wet der gravitatie eene wetenschappelijke theorie, maar indien wij uit hare formule het 'in omgekeerde verhouding tot het quadraat van den afstand en in rechte verhouding tot de massa' weglaten, dan blijft er enkel eene geheimzinnige aantrekking over, eene qualitas occulta van metaphysisch gehalte. Als wij omgekeerd aan de metaphysische theorie der gravitatie, welke de verschijnselen door aantrekking of door 'eene inhaerente kracht' verklaart, de formule toevoegen, waarin de werkingswijze dier kracht bepaald wordt en van welker juistheid men zich vergewissen kan, dan houdt zij daardoor terstond op slechts eene subjectieve conceptie te zijn, maar erlangt den rang van eene wetenschappelijke theorie[3].

Newton, het grootste wetenschappelijk genie wellicht, dat onze aarde ooit aanschouwd heeft, plag te zeggen: 'Hypotheses non fingo'. Ten onrechte zou men evenwel daaruit afleiden, dat de beoefenaar der strenge wetenschap niet van hypothesen hooren

1 l.l., p. 70.

2 Juist omdat het onderscheid in beider methode, niet in den aard harer onderwerpen schuilt, is het soms mogelijk problemen, die ten allen tijde binnen den kring der metaphysica zijn getrokken, wetenschappelijk te behandelen. Men krijgt dan eene wetenschappelijke metaphysica. Zie mijn Gids-artikel: de taak der metaphysica. In dit tegenwoordig opstel versta ik onder een metaphysicus niet iemand, die zich met metaphysische onderwerpen bezig houdt, maar iemand, die zich van de metaphysische methode bedient.

3 Lewes, History of Philosophy, I, p. XL. Alleen in Frankrijk is het nog heden ten dage mogelijk aan de tourbillons van Descartes boven de attractie van Newton de voorkeur te schenken, op grond dat deze eene qualitas occulta is, terwijl de tourbillons op eene aanschouwelijke wijze de beweging der hemellichamen verklaren. Millet, auteur van '*Descartes, sa vie, ses travaux, ses décowvertes avant* 1837' maakt zich aan deze grove miskenning van het karakter der ware wetenschap schuldig. Toch wordt hem door Paul Janet in de Revue des deux mondes lof toegezwaaid.

wil. Integendeel bedient hij zich vrij van hypothesen, maar hij wil ze enkel als hypothesen laten gelden, m.a.w. hij tracht nooit iets door haar te bewijzen; ‘hij acht het niet noodig, dat zij waar zijn, zelfs niet dat zij waar schijnen; hij verlangt evenmin dat zij voor verificatie vatbaar zijn; het is hem genoeg, indien zij zijne berekeningen met zijne waarnemingen doen overeenstemmen[1] Dit alles moge zeer paradoxaal klinken; toch is het zoo. Of is de hypothese der atomen, is die van een aantrekkingskracht in de moleculen niet buiten het bereik van ieder bewijs? Het zijn bloot metaphysische denkbeelden, aan welke enkel daarom in de wetenschap eene plaats wordt geruimd, omdat zij onze berekeningen en de beschrijving der feiten vereenvoudigen. Wij nemen aan, dat de zwaarte der lichamen boven de oppervlakte der aarde omgekeerd evenredig is aan het vierkant van hun afstand tot het middelpunt der aarde. Het is omdat deze hypothese onze berekeningen aan onze waarnemingen doet beantwoorden, ofschoon wij zeer goed weten, dat de absolute verhouding wellicht geheel anders is. Maar bij het theorema der vallende lichamen veroorloven wij ons eene hypothese, welke met de zoo even genoemde in strijd is; wij stellen namelijk, dat de zwaarte voor alle afstanden dezelfde blijft; het is omdat de hoogte, waartoe lichamen zich boven de oppervlakte der aarde verheffen, zoo gering is, indien zij met de lengte van den halven aarddiameter vergeleken wordt, dat wij haar bij onze berekeningen veilig over het hoofd kunnen zien. Indien wij steeds binnen den kring der aardsche verschijnselen beperkt bleven, dan zou dit theorema in al onze behoeften voorzien; nogtans weten wij, dat het valsch is; maar het bezit die betrekkelijke waarheid, welke voor onze doeleinden gevorderd wordt; ook hebben wij, waar het de algemeene aantrekking geldt, geen beteren waarborg. Zoo weinig bekommert men zich op wetenschappelijk gebied om de volstrekte waarheid zijner denkbeelden; zooveel om hunne relatieve waarheid. Op metaphysisch terrein grijpt het tegendeel plaats. Hier kan men niet voor de absolute waarheid onverschillig zijn; wie er van een valsch denkbeeld uitgaat, komt tot conclusies, welke ner-

1 Lewes deelt de volgende uitspraak van Copernicus mede: ‘Neque enim necesse est eas hypotheses esse veras, imo ne verisimile quidem, sed sufficit hoc unum, si calculum observationibus congruentem exhibeant.’ Het is jammer, dat Lewes zich niet herinnert in welk gedeelte van *De revolutionibus orbium coelestium* hij dezen merkwaardigen volzin heeft aangetroffen.

gens toe deugen. Het kontrast kan door een voorbeeld worden duidelijk gemaakt. Hetzij wij de verschijning van kometen aan den toorn eener godheid of aan de gravitatie toeschrijven, in beide gevallen steunt de verklaring hierop, dat men eene onderstelde kracht op zekere wijze werken laat; maar in het eerste geval komt alles op de juistheid der onderstelling aan, want de verklaring mist iedere waarde en leidt tot gevolgtrekkingen, welke niet gelden, tenzij inderdaad bij de verschijning van kometen de toorn eener godheid in het spel komt; in het tweede geval daarentegen laat de juistheid der onderstelling ons volkomen onverschillig, zoo het maar bij de waarneming blijkt, dat de komeet die loopbaan heeft, welke met de aangenomen zwaartekracht overeenstemt. Hoe klaar Newton dit alles inzag, toonen de volgende woorden: 'Wat ik aantrekking noem, grijpt door een impuls, wellicht door andere mij onbekende middelen plaats. Ik gebruik het woord enkel om de kracht aan te duiden, door welke lichamen naar elkander streven, maar laat geheel in het midden van welken aard zij is.'[1] Inderdaad ligt de kracht zelve buiten het bereik van ons kenvermogen; het is enkel de wet van hare werking, waarmede de wetenschap te maken heeft. Als de wet gevonden is, i.e. als de waargenomen orde der verschijnselen beschreven is en men zich van de juistheid dier beschrijving vergewist heeft, - dan weten wij alles van de oorzaak, wat wij, menschen, aangaande haar weten kunnen of behoeven te weten. Stel dat er in het middelpunt der zon een engel werd ontdekt, die de planeten trekt: deze ontdekking zou onze hypothese vernietigen, volgens welke er in de moleculen der stof eene aantrekkingskracht woont; maar zij zou geen verandering brengen in onze formule van de wet; het trekken zou nog plaats grijpen met eene kracht, omgekeerd evenredig aan het quadraat van den afstand; al onze berekeningen zouden blijven deugen. Een nieuwe band zou de feiten samensnoeren, maar de orde der feiten zou onveranderd blijven[2].

Het onderscheid tusschen beide methoden wordt hierin gezocht, dat wie de subjectieve kiest, begrippen en theorieën uit zijn brein te voorschijn haalt, terwijl de trouwe volgeling der objectieve ze enkel aan de feiten ontleent. Ten onrechte evenwel, daar ieder mensch, zelfs wanneer hij het meest eenvoudige feit waar-

1 Lewes citeert deze uitspraak, maar zonder te zeggen waar zij voorkomt.
2 Lewes, Aristotle, p. 92-94.

neemt of beschrijft, daarbij onvermijdelijk uit zijn geest put. Wat is een feit? Niets schijnt gemakkelijker dan het te zeggen, totdat wij het beproeven; toch is dit hoogst moeilijk van wege de dubbelzinnigheden der taal. De tegenstelling, welke men tusschen feiten en theorieën aanneemt, verdwijnt, zoodra men haar van naderbij beziet. ‘Een feit kan als een bundel van gevolgtrekkingen worden gedefinieerd, welke met ééne of meer gewaarwordingen verbonden zijn. Stel een geval, zoo eenvoudig als het zien van een appel op een tafel. Wat hier rechtstreeks door het bewustzijn wordt gestaafd, is enkel de gewaarwording van een gekleurde oppervlakte; met haar gaan zekere denkbeelden van rondheid, ondoordringbaarheid, zoetheid en geur gepaard, welke eens gewaarwordingen waren en nu door de kleur worden teruggeroepen; de gewaarwordingen, welke we thans hebben, en die, waartoe wij besluiten, vormen bijeengevoegd het feit, hetwelk in deze woorden wordt aangeduid: daar is een appel.’ Maar het is mogelijk, dat wij in zeker opzicht verkeerd besluiten. Het gekleurde object is wellicht de nabootsing van een appel in hout of steen; we zouden dan terecht tot ondoordringbaarheid en rondheid, maar ten onrechte tot zoetheid en geur geconcludeerd hebben; onze beschrijving van het feit zou valsch zijn. Of wel het aanschouwde object is misschien een andere soort van vrucht, die op een appel gelijkt, maar er in gewichtige bijzonderheden van verschilt. Of wel het ding bestaat misschien in het geheel niet en onze waarneming is slechts eene hallucinatie. Zoo kan dit hoogst eenvoudige geval ons overtuigen, dat feiten onze opvatting van de werkelijkheid en niet de zuivere, onverbasterde werkelijkheid zelve zijn. Komt het op de nauwkeurigheid van eenig feit aan - en in de wetenschap zijn alle feiten van belang - dan behoort men het te staven, voordat men het laat gelden.

Waarneming is een geestelijk zien, een zien van datgene, wat zich op een gegeven oogenblik niet aan onze zinnen voordoet, maar vroeger met de gewaarwording, die wij thans hebben, gepaard ging; wij nemen waar, als, naar aanleiding van zekeren werkelijken indruk, oude indrukken weder in ons opduiken onder den vorm van denkbeelden, welke de objecten voorstellen. Waarneming is dus eene verrichting des geestes, welke aan redeneering nauw verwant is; ook eene juiste redeneering toch levert ons onder de gedaante van denkbeelden wat we zouden kunnen zien, tasten, hooren of ruiken, indien de dingen

voor ons stonden. Door middel van redeneering ontdekken wij, dat de baan eener planeet elliptisch is; het zou als een feit door ons worden waargenomen, indien we een geschikt standpunt innamen en de instrumenten hadden, vereischt om de planeet in haren loop te volgen. Daar we niet zoo bevoorrecht zijn, leiden we de onzichtbare punten in haren loop af uit diegene, welke wij waarnemen. Wij zien met het oog des geestes wat wij met het oog des vleesches niet kunnen zien.

Verkeerd is het dus een feit als een waarheid te beschouwen, die geen bewijs noodig heeft. Men zegt: ‘dit is een feit, geen theorie’, en bedoelt daarmede: ‘dit is een onbetwistbare waarheid, geen betwistbare voorstelling der waarheid.’ Maar indien, gelijk wij zagen, het feit, dat ons op zeker oogenblik gegeven is, steeds door gevolgtrekkingen verontreinigd wordt, indien waarneming en redeneering beiden verrichtingen zijn, waarbij men denkbeeldig aanschouwt wat niet als gewaarwording doorleefd wordt, indien men dus, ook bij de waarneming, aan dwaling onderhevig is, dan is het duidelijk, dat de antithese tusschen feit en theorie valsch is en daarvoor die tusschen gestaafde en niet-gestaafde conclusies behoort in de plaats te treden.

De antithese tusschen feit en theorie is onhoudbaar, want de inhoud eener stelling kan, zonder de minste verandering in hare evidentie, nu eens als een feit, dan weder als eene theorie worden voorgedragen. Het is een feit, dat de aarde den vorm van een bol heeft; het is een feit, dat hare loopbaan elliptisch is. Niemand betwijfelt, dat het feiten zijn; niemand, dat het theorieën zijn. Zullen we zeggen, dat dit theorieën waren, totdat zij gestaafd en daardoor in feiten omgeschapen werden? Dat kan ons niet baten; want alle feiten behooren te worden gestaafd, voordat zij als waarheden gelden mogen; zoolang dit verzuimd wordt, zijn feiten evenzeer als onbewezen theorieën slechts een bloot vermoeden.

De Engelschen zijn gewoon aan feiten te hechten, maar theorieën te wantrouwen. Zij vergeten dikwijls, dat er theorieën zijn, welke door geen feiten kunnen worden omvergestooten. Indien eene theorie goed gestaafd is en er doen zich dan feiten voor, welke tegen haar schijnen in te druisen, zoo meene men niet, dat de theorie wederlegd is; wij behooren onzen twijfel tegen de feiten te richten, daar het duidelijk is, dat wij ze òf verkeerd hebben waargenomen. òf valsch opgevat. ‘Indien het bleek, dat twee naast elkander geplaatste magneten aan een stuk

ijzer een grootere of geringere snelheid mededeelen dan de som der snelheden, welke die magneten, afzonderlijk werkende, te weeg brengen, indien dit duizend keeren geschiedde, dan zouden we nogtans niet mogen twijfelen aan de waarheid der wet, dat de snelheid aan de kracht evenredig is, maar wij zouden de schijnbare uitzondering aan eene omstandigheid moeten wijten, welke niet door ons in rekening was gebracht, b.v. aan den invloed van den eenen magneet op den andere.'[1] Immers de wet is ter dege bewezen, terwijl gevolgtrekkingen, die in feiten schijnen opgesloten te zijn, gemakkelijk valsch kunnen zijn.

Daar feiten evenzeer als theorieën gevolgtrekkingen zijn, en men dus door beiden, indien men niet op zijne hoede is, aan misleiding wordt blootgesteld, kan het onderscheid tusschen hen slechts als een verschil van woorden worden aangemerkt. Of zal men beweren, dat feiten de orde der verschijnselen beschrijven, terwijl theorieën haar verklaren? Dit moge voor vele doeleinden gepast zijn; toch blijkt het bij nader onderzoek 'dat eene verklaring slechts eene meer volledige beschrijving is: meer bijzonderheden worden opgenomen, grooter nauwkeurigheid wordt betoond; die schakels in de keten, welke voor de zinnen verborgen blijven, worden voor het oog der rede zichtbaar; maar het eigenlijke geheim wordt niet ontsluijerd; de opvolging der verschijnselen wordt gekend, maar de kracht, die hen voortbrengt, ontsnapt aan onzen blik.'[2] Zoo wint de beschrijving van het vallen der lichamen enkel in nauwkeurigheid, wanneer aan haar de wet der gravitatie tot opheldering wordt toegevoegd; maar wat het is, dat de lichamen vallen doet, blijft een mysterie. Verklaringen zijn beschrijvingen, en beschrijvingen zijn verklaringen; feiten zijn theorieën, en theorieën zijn feiten; steeds is het noodig te verifieeren; wie het doet, volgt de goede, wie het verzuimt, de slechte methode.

Lewes bedient zich van een vermakelijk voorbeeld, ten einde het onderscheid tusschen beide methoden nader toe te lichten. Twee reizigers uit een land, waar uurwerken, zelfs bij overlevering, onbekend zijn, komen op hun tocht in de keuken van een hut en zien er, tot hun verbazing, een groote klok hangen. Natuurlijk trachten zij een zoo vreemd verschijnsel terstond te verklaren. Maar de eenige weg, die tot verklaring

1 History of Philosophy, I, p. XXXVIII.
2 l.l., p. XXXIX.

van het onbekende openstaat, is te onderzoeken waar het op gelijkt, het in een klasse van reeds bekende voorwerpen te plaatsen. De nieuwe feiten, welke zich thans aan hun oog voordoen, gelijken op zekere verschijnselen, die bij dieren worden waargenomen. De eerste poging tot verklaring bestaat dan ook hierin, dat de klok een levend wezen genoemd wordt. Maar de eene reiziger, die de subjectieve methode volgt, verzuimt zich van de juistheid dezer hypothese te vergewissen; het is hem genoeg, dat alle feiten, die hij toevallig waarneemt, zich op de eene of andere manier met zijn vermoeden in overeenstemming laten brengen. Het tikken der klok is voor hem het geluid eener regelmatige ademhaling; de wijzers, die zich langzaam bewegen, zijn handen, welke naar voedsel zoeken; het slaan der uren doet hem denken aan kreten van pijn en toorn; enkele feiten, die niet terstond met zijne gissing strooken, weet hij zoo te verwringen, dat hij haar niet behoeft te laten varen. Zijn metgezel intusschen, wiens geestesrichting objectief is, gevoelt behoefte om de feiten aangaande de juistheid zijner hypothese te ondervragen. Hij neemt de klok van den wand, opent haar en bespeurt dat zijn oorspronkelijk vermoeden valsch is. Immers het inwendige der klok overtuigt hem, dat zij geen dier is, maar een machine. Zijn vriend, die, in den zoeten waan dat hij de waarheid gevonden heeft, reeds op zijne lauweren rust, moet dan de volgende harde woorden van hem hooren: ‘Gij schijnt niet te weten, dat gij uwe denkbeelden moet staven, voordat gij het recht hebt ze tot verklaring der verschijnselen aan te wenden; ook ik ging aanvankelijk van hetzelfde vermoeden als gij uit, maar tevens bedacht ik, dat mijn vermoeden valsch kon zijn; gewapend met de kennis, die ik reeds vroeger aangaande dieren en machines had opgedaan, heb ik het vreemde ding ontleed; ik heb het zoo gedwongen mij zijn geheim te openbaren; ik heb gevraagd: zijt gij wel een levend wezen? en het heeft mij geantwoord: neen! vervolgens heb ik gevraagd: zijt gij dan een machine? en het heeft mij geantwoord: ja! Laat dit u eene les zijn u voortaan van geen feiten en hypothesen te bedienen, als waren zij juist, zonder ze vooraf behoorlijk geverifieerd te hebben.’

Nog een voorbeeld ontleent Lewes aan de beruchte tafeldans. Eenige personen laten hunne handen op eene tafel rusten, maar onthouden er zich zorgvuldig van, in welke richting dan ook, haar voort te duwen. Na eenigen tijd begint zij te draaien,

eerst langzaam, vervolgens met grooter snelheid. Men is er van overtuigd, dat de aanzittende personen, alle achtenswaardige mannen, zich niet aan moedwillig bedrog kunnen schuldig maken. Wat kan dan de reden van dat zonderling en ongewoon verschijnsel zijn? De toeschouwer kan niet rechtstreeks de oorzaak aanwijzen; hij kan hier niet achter de schermen treden en de draden zien, welke de poppen in beweging brengen; hij gevoelt zich dus genoopt te *gissen*. De mensch is interpres naturae. Men moge de metaphysische of de wetenschappelijke methode kiezen, aller uitgangspunt is steeds hetzelfde; men is steeds verplicht met eene verklaring, die men uit zijn eigen geest put, met eene hypothese te beginnen. Nu zeggen sommigen: dat is een afgestorvene, die de tafel heen en weêr beweegt. Anderen beweren, dat het verschijnsel aan de electriciteit moet worden geweten, welke van de toppen der vingers stroomt. Iedere van deze twee verklaringen, men weet het, heeft in ruimen kring bijval gevonden. Maar beiden hebben dit gebrek, dat hare juistheid ons niet gewaarborgd is. Het is verkeerd in eene verklaring te berusten, die niet als geldig gestaafd is. Wanneer iemand zilveren lepels koopen wil, dan vraagt hij immers vooraf naar het merk? Maar als het de tafeldans geldt, betoont men zich minder sceptisch; hier gelooft men, zonder bewijs, aan de tusschenkomst van een geest, of, wat meer verstandig schijnt, maar niet minder onwetenschappelijk is, aan den invloed der electriciteit. Men moest zeggen: toon ons, dat hier een geest of dat hier electriciteit tegenwoordig is; wanneer gij ons een van beiden getoond hebt, dan zijn wij bereid u verder te volgen en met u te onderzoeken, hoe zoodanige kracht de tafel zou kunnen doen dansen.

De mannen der wetenschap volgden dan ook een geheel anderen weg. Zij begrepen, dat het ijdel is het onbekende door middel van het onbekende te willen bereiken. Is er een bekend feit, vroegen zij, waarmede de beweging der tafel in verband kan worden gebracht? Het meest natuurlijke scheen hun toe, te gissen, dat de tafel door de op haar rustende handen geduwd werd. Maar de aanzittende personen verklaren immers plechtig, dat zij niet duwen? Is dat getuigenis van eenige waarde? Ziedaar de vraag, waarop alles aankomt. Een wetenschappelijke geest hecht weinig aan bewijzen van achtenswaardigheid, als het problemen geldt, tot wier beantwoording eer scherpzinnigheid, dan eerlijkheid een hoofdvereischte is. Een Franschman verze-

kerde zijn vriend, dat de aarde om de zon draaide en gaf er zijn woord van eer op; maar in netelige quaesties van wetenschappelijken aard legt het woord van eer weinig gewicht in de balans. Wij voeden niet den minsten argwaan ten opzichte van de rechtschapenheid der getuigen, maar toch meenen wij te mogen zeggen, dat zij misschien *wel* duwen. De physiologie verschaft ons overvloedige voorbeelden van onbewuste spierwerking, waaronder sommige sterk gelijken op het onbewuste duwen, dat wellicht oorzaak der tafeldans is. Zoo kunnen wij de drie volgende punten reeds vaststellen: 1°. De beweging eener tafel kan evengoed door het duwen van aanzittende personen, als door de tusschenkomst van een geest of door electriciteit worden bewerkt. 2°. Het is mogelijk te duwen, zonder dat men er bewustzijn van heeft. 3°. Het is bekend, dat gespannen verwachting een toestand der zenuwen te voorschijn roept, die tot onbewust duwen aanleiding kan geven.

Zij, die de hypothese omhelzen, dat een geest of wel dat electriciteit de tafel in beweging brengt, hebben niet bewezen, dat zoodanige kracht, indien zij tegenwoordig is, op zoodanige wijze werken moet. Van geesten weten wij niets en wij kunnen dus niets aangaande hen verzekeren. Van electriciteit weten wij iets, maar wat wij er van weten, verbiedt ons te gelooven, dat zij dit verschijnsel zou kunnen te voorschijn roepen. Maar van het duwen weten wij, dat het een tafel inderdaad bewegen kan. De hypothese van het duwen heeft dus veel op de twee overige vooruit. Nu wordt er nog maar vereischt deze hypothese tot wetenschappelijke zekerheid te verheffen; nu is het nog maar noodig te toonen, dat bij de tafeldans feitelijk duwen in het spel komt. En dat kan zoowel op positieven als negatieven weg getoond worden. Op positieven weg: want indien de handen op een los tafelkleed rusten of op eenige andere stof, welke gemakkelijk over de tafel glijdt, dan zal het kleed of dan zal die stof draaien, terwijl de tafel blijft stilstaan. Op negatieven weg: want indien men de personen waarschuwt, dat het mogelijk is onbewust te duwen, indien men ze aanspoort zich zelve te bedwingen, dan zullen zij de tafel niet bewegen, al hebben zij haar vroeger herhaaldelijk doen draaien. Zoo is het mogelijk, zoo is het noodig een vermoeden te staven, voordat men het als waarheid proclameert.

Ervaring was het middel, waardoor de waarheid in de twee vorige gevallen gestaafd werd. Is zij het eenige mid-

del, waarvan men zich tot toetsing van feiten en hypothesen bedienen kan? Of is er nog een andere, een hoogere bron van kennis dan ervaring? Laat ons zien, hoe deze vragen door den Engelschen wijsgeer beantwoord worden.

II.

Vooraf zij het mij veroorloofd nog even tot den Meno weder te keeren. Reeds bespeurde men, dat Plato's woordvoerder, Socrates, zich van een geweldigen stormram bedient om een denkbeeldig bezwaar uit den weg te ruimen. Er wordt de vraag gesteld, hoe het mogelijk is met vrucht te zoeken naar wat men niet weet. En het antwoord luidt: wanneer de waarheid zich aan ons voordoet, dan herkennen wij haar als een oude vriendin, die lang afwezig is geweest. Onze ziel is eeuwig; zij heeft reeds vóór dit leven alles geleerd; er is geen dood, er is geen geboorte in den volstrekten zin; een waarheid ontdekken is zich een waarheid herinneren. Men komt dan van het eene op het andere, daar alles in de werkelijkheid samenhangt. Wie met volharding naar de schatten graaft, welke in zijn geest bedolven liggen, zal een rijken oogst te voorschijn brengen. De dialectiek is voorwaar niet ijdel.

De hypothese van het voorbestaan der zielen strekt dus hier tot verklaring van het feit, dat de mensch, schijnbaar ten minste, o.a. de geheele mathesis uit zijn geest put. Als Socrates zijne theorie door een voorbeeld opluisteren wil, dan roept hij een slaaf, wien hij niets voorzegt, maar door zijn vragen de stelling ontlokt, dat, om een vierkant te krijgen, hetwelk het dubbel van een ander vierkant is, men tot zijde den diagonaal van dit laatste vierkant nemen moet. En dan roept hij zegevierend uit: ‘ziet gij wel? hij wist dat alles reeds!’

Het kan mij dan ook niet verwonderen, dat ten allen tijde vele groote mathematici in dien zin idealisten zijn geweest, dat zij 's menschen geest als een bron van waarheid beschouwden. Toch bespeurt men meer en meer, dat deze zienswijze onhoudbaar is. Vrij algemeen zijn thans de denkers van den eersten rang het daarover eens, dat ook de axiomata der wiskunde enkel algemeene resultaten der ervaring zijn. Schijn is de

noodwendige waarheid zelfs van die stellingen, welke nooit of nimmer betwijfeld zijn geworden. Zij zijn ons enkel door ervaring aan de hand gedaan en mogen dus enkel voor onze ervaringswereld als geldig worden aangemerkt. Immers de ervaring leert ons wel wat in deze wereld waar is, niet wat in iedere mogelijke wereld waar moet zijn. De mensch bezit geen absolute kennis; al zijn weten is betrekkelijk; het wordt door tijd en ruimte beperkt. De ondervinding toont ons, dat 2 + 2 = 4 is; zij alleen leert ons, dat, als wij twee paren voorwerpen bij elkander brengen, wij er onveranderlijk 4 aanschouwen. Stel dat God in zoodanig geval goedvond telkens een vijfde voorwerp te scheppen, stel dat eene vaste natuurwet het deed ontstaan, dan zouden wij zeggen: 2 + 2 = 5. Aan onze ervaringswereld zijn wij het begrip van eene rechte lijn, dat van den afstand tusschen twee punten verschuldigd. Immers de practijk leert ons, vroeg en algemeen, dat van alle wegen, welke twee punten verbinden, één weg steeds de kortste is. Aanvankelijk weet het kind niet, in welke richting het zich bewegen moet om zijn doel te bereiken. Het heeft geen besef van eene gelijkvormige richting, van eene rechte lijn. Mogelijk is het, dat het axioma: *de rechte lijn is de kortste weg tusschen twee punten*, enkel voor *onze* ervaringswereld geldt. Mogelijk toch is het, dat richting en uitgebreidheid slechts phaenomena, eigenaardigheden *onzer* ervaringswereld zijn, in welke bewegende wezens worden aangetroffen. Er is een wet, dat alles, wat geschiedt, volgens vaste wetten geschiedt. Als de omstandigheden gelijk zijn, dan *moeten* de verschijnselen gelijk zijn. Maar ook die noodwendigheid is slechts eene illusie, zoodra men haar buiten onze ervaringswereld wil laten gelden. Niets waarborgt ons, dat, indien de gebeurtenissen van eenig ons ontoegankelijk firmament konden worden waargenomen, wij ze ook daar aan vaste voorwaarden zouden gebonden zien. Willen wij onze kennis op de rechte waarde schatten, dan moeten wij de mogelijkheid van het tegendeel voor oogen houden.

Nu zal men vragen, of ook deze stelling: iets kan niet te gelijker tijd zijn en niet zijn, enkel voor onze ervaringswereld als geldig moet worden beschouwd. En indien wij erkennen, dat zij verder reikt dan alle mogelijke ervaring, indien wij er volkomen zeker van zijn, dat, bij eene geheel andere inrichting van het heelal, zij nogtans waar zou blijven, ligt dan daarin niet opgesloten, dat althans dit deel onzer kennis niet uit de

ervaring is geput? Of zullen wij zeggen, dat, indien God deze oude wereld plotseling deed wegzinken en eene nieuwe wereld te voorschijn riep, wellicht in haar hetzelfde ding te gelijker tijd zou kunnen bestaan en niet bestaan, rond en niet rond, levend en niet levend zijn?

Het antwoord op deze vragen is hoogst eenvoudig. Men kan niet oordeelen over de mogelijkheid van wat op geenerlei wijze voor ons denkbaar is. Zal ik, met zelfbewustzijn, iets bevestigen of ontkennen, dan moet ik weten wat het is, dat door mij bevestigd of ontkend wordt. Maar eene logische tegenstrijdigheid: A = niet A, heeft geen zin. Al versta ik wat ieder woord op zich zelf beduidt, het valt mij onmogelijk de beteekenis dier woorden tot een geheel in mijn geest te verbinden. Want ik kan er niet in slagen iets te denken en het tevens niet te denken. De ondervinding leert mij dit, zoo dikwijls ik het beproeven wil. De zoogenaamde wet der identiteit, A = A, heeft dan ook geen anderen zin, dan dat de mensch zich met eene logische tegenstrijdigheid niet inlaten kan. Maar het is enkel zijne ondervinding, die hem dit verklaren doet. Intusschen is er veel, wat eene logische tegenstrijdigheid *schijnt* te zijn, zonder het in werkelijkheid te zijn. Uit een logisch oogpunt bestaat er slechts dán eene tegenstrijdigheid, wanneer ik iets bevestig en het tevens ontken, wanneer ik b.v. zeg, dat iets rond en tevens niet rond is. Maar een rond vierkant is geen logische tegenstrijdigheid. Er wordt eene bijzondere ervaring toe vereische om te weten, dat rond en vierkant eigenschappen zijn, welke elkander buitensluiten. Ik moet daartoe ondervonden hebben, dat ieder rond voorwerp, zoodra het vierkant werd, ophield rond te zijn, dat ieder vierkant voorwerp, zoodra het rond werd, ophield vierkant te zijn. Laat men deze ervaring buiten spel, dan zou ik geen reden hebben te zeggen: rond is niet-vierkant, vierkant is niet-rond. Maar daarom mag ik deze uitspraken enkel voor mijne ervaringswereld als geldig beschouwen. Op zich zelf is het geene tegenstrijdigheid te beweren, dat eenig ding mij te gelijker tijd twee geheel verschillende indrukken bezorgt. Immers wij spreken telkens van een hard vierkant, van een zwaar vierkant enz. Indien ieder ding, zoodra het vierkant werd, ophield hard of zwaar te zijn, dan zou vierkant voor mij beduiden: niet-hard, niet-zwaar, gelijk vierkant thans voor mij beduidt: niet-rond. Leefden wij dus in eene andere buitenwereld, dan zou wellicht

een rond vierkant even denkbaar voor ons zijn als thans een hard vierkant of een zwaar vierkant voor ons denkbaar is[1].

Het hangt enkel van onze ervaring, van de geschiedenis en de gewoonten onzes geestes af, of wij ons iets al dan niet kunnen voorstellen. Wij kunnen ons voorstellen, dat de zon valt. Geen wonder, want wij zien telkens andere voorwerpen vallen. Wij kunnen ons niet voorstellen, dat de ruimte, in haar geheel beschouwd, ergens eindigen zou. Het is, omdat wij nergens ooit eene grens der ruimte hebben ontdekt, eene ruimte, buiten welke geene ruimte meer voorhanden was. Als ik mijne oogen sluit en dan beproef te gelijker tijd aan de twee helften der ruimte te denken, aan die welke zich vóór mij en aan die welke zich achter mij uitstrekt, zoo bespeur ik, dat dit onmogelijk is. Eerst denk ik aan de ruimte vóór mij, en dan moet ik mij in mijn geest omkeeren om aan de ruimte achter mij te denken. Het is, omdat ik de twee gedeelten der ruimte niet te gelijker tijd zien kan, m.a.w., omdat ik geen oogen achter in mijn hoofd heb. Omgekeerd kan ik, hoe levendig mijne phantasie ook moge zijn, in mijne voorstelling niet scheiden, wat binnen den kring mijner ervaring steeds verbonden is. Als ik eene kleur waarneem, zoo bespeur ik steeds, dat zij eene zekere ruimte beslaat. Het gevolg is, dat ik niet aan eene kleur kan denken, zonder mij haar tevens als uitgebreid voor te stellen. Zoo is de ervaring het model, waarnaar wij al onze begrippen vormen. Datgene, waarvan de wereld, in welke wij leven, ons geenerlei analogie verschaft, is voor ons volstrekt ondenkbaar.

Ook Lewes huldigt de waarheid, dat wij, met al ons denken en al ons weten, tot de ervaring beperkt blijven. Ook hij is er van overtuigd, dat al onze begrippen en al onze kundigheden enkel uit gewaarwordingen, zinnelijke en innerlijke, zijn opgebouwd.

Wordt het dan door hem geloochend, dat, gelijk ieder ding ter wereld, zoo ook 's menschen verstand aan bepaalde wetten onderworpen is? Verre van dien! Met nadruk wijst hij er op, dat er voor iederen mensch, die eene zekere mate van ontwik-

1 ‘We could believe that a green thing may be blue, as easily as we believe that a round thing may be blue, if experience did not teach us the incompatibility of the former attributes, and the compatibility of the latter.’ I.S. Mill: an examination of Hamilton's philosophy, p. 413.

keling heeft bereikt, zekere vaste denkvormen bestaan. Maar hij beschouwt die denkvormen niet als aangeboren, niet als oorspronkelijk. Hij beweert, dat 's menschen verstand, en dus ook de wetten van dat verstand, een product zijner ondervinding zijn. Sommigen meenen, dat de geest van het kind, reeds van de geboorte af, met al die vermogens is toegerust, waarvan men hem op later leeftijd gebruik ziet maken. Maar dit is even ongerijmd als te beweren, dat de zuigeling reeds, gelijk de volwassen man, spreken en handelen kan. Buiten twijfel, het kind *kan* opgroeien tot een man, maar het *is* een kind, en zijn geest is onontwikkeld; meent men, dat, indien de geestelijke ondervinding van het kind plotseling en voor goed werd afgebroken, wij nogtans bij hem al die grondwaarheden en denkvormen zouden vinden, van welke de psychologen verklaren, dat zij het aangeboren eigendom des geestes zijn? Zij, die aan ideae innatae hechten, begaan deze fout, dat zij anatomie en morphologie, logica en psychologie door elkander haspelen. ‘Het ontwikkeld verstand is volgens hen het oorspronkelijk verstand; de uitkomsten van successieve ondervindingen worden door hen als de primaire voorwaarden der ervaring beschouwd; de algemeene resultaten dagteekenen naar hun oordeel van een vroeger tijdstip dan de particularia, waaraan zij ontleend zijn. Men zegt, dat er zekere vormen in onze bijzondere ondervindingen liggen opgesloten. Natuurlijk: hoe zouden zij er anders uit kunnen worden afgeleid? De logica is in haar volle recht, wanneer zij zich niet met het proces der ontwikkeling inlaat, maar zich enkel om de uitkomst bekreunt; immers de logica heeft uitsluitend de vormen van het denken, niet hun oorsprong bloot te leggen. Zoo heeft de anatomie enkel met de organen van het lichaam te maken, niet met hunne wording, welke in een anderen tak van wetenschap, de morphologie, wordt nagespeurd. De quaestie betreffende de beteekenis der ervaring raakt den oorsprong van ons denken en weten; en de psychologie toont, dat ervaring het kleed is, dat de geest zich zelven weeft en waarin iedere draad eene ondervinding is.’[1]

Want men meene niet, op den trant der sensualisten, dat de geest slechts eene tabula rasa is, waarop de dingen hunne

1 History of Philosophy, I, p. XCIX.

indrukken griften, een spiegel, die lijdelijk de beelden der dingen opneemt. Dit is eene onwetenschappelijke voorstelling, volgens welke het bewustzijn niet aan de algemeene wet van actie en reactie onderworpen zou zijn. Wie haar omhelst, kan in de ervaring niet anders zien dan de som der afgeloopen gewaarwordingen. En dan heeft men recht te zeggen: zij verspreidt enkel licht over het verleden, niet over de toekomst. Maar ons bewustzijn is niet bloot lijdelijk; het is reeds in zijn eerste stadium van ontwikkeling een werkzaam reagens. Het is een grondwet des geestes, dat verschijnselen, die zich gelijktijdig aan ons voordoen, er naar streven zich in onze voorstelling te verbinden. Zoo leveren onze ondervindingen zekere verwachtingen, zekere associaties van ideeën op. En ook dezen zijn een bestanddeel der ervaring. Onze ondervindingen zijn wel is waar enkel afgeloopen modificaties van het bewustzijn, maar zij hebben eene projectie voorwaarts, en vandaar dat ervaring - hetzij goed of slecht - ons aangaande de toekomst inlicht. Wanneer mijn hond eens de pijn gevoeld heeft, welke het snelle neerdalen van mijn stok op zijne ribben veroorzaakt, dan zal het opligten van mijn stok in het vervolg pijn voorspellen. ‘De wijsgeer uit de metaphysische school heeft een geheimzinnig iets van noode om dit eenvoudig geval in het vereischte duister te hullen. Zoo zegt b.v. Brown: “Het gaat niet aan zich enkel op de ervaring te beroepen, als men het geloof verklaren wil, dat de toekomst aan het verleden gelijk zal zijn; hier moet een ander beginsel in het spel zijn, dat de eenvoudige feiten der ervaring in eene verwachting of een vertrouwen van algemeene strekking omzet.” Dat is gemakkelijk gezegd, maar Brown is genoopt er aan toe te voegen: “Dit beginsel kan niet uit de ervaring worden afgeleid, daar deze zich over het verleden uitstrekt; ergo moet het een oorspronkelijk gegeven onzer natuur zijn.”[1] Ziedaar een treffend staaltje van metaphysische logica! Verstaat men onder “het oorspronkelijk beginsel” iets, dat met ons geboren is, als het ware een vorm, waarin onze ervaringen van den aanvang af opgenomen worden, zoo heet ik dat het paard achter den wagen spannen. Bedoelt men er niets anders mede dan dat onze natuur het medebrengt dingen, die eerst in onze ervaring verbonden zijn, vervolgens ook in onze voorstelling samen te koppelen, zoo

1 Brown, Lectures on the Philosophy of the mind, VI.

kan men slechts één bezwaar tegen de phrase hebben, dat zij namelijk zeer duister is.'[1]

'Maar,' zegt Kant, 'ervaring leert ons wel, dat dit of dat zoo is, niet dat het zoo zijn moet, dat het niet anders zijn kan. Er is een verschil tusschen noodzakelijke en toevallige waarheden. Ervaring kan enkel tot de toevallige waarheden leiden; voor de noodzakelijke moet er een hoogere bron zijn'[2].

'Het schijnt mij toe,' aldus luidt het antwoord van Lewes, 'dat allen, die tot dusverre over dit onderwerp hebben nagedacht, op onverklaarbare wijze hebben over het hoofd gezien wat nogtans vlak voor de hand lag: het onderscheid namelijk tusschen het (objectieve) feit en onze (subjectieve) kennis van het feit. Soms bedoelen wij met het geluid het golven der lucht buiten ons, soms de gewaarwording, welke in ons wordt opgewekt, wanneer de golven tegen ons trommelvlies aanslaan. Dank zij eene dergelijke onnauwkeurigheid van het spraakgebruik, beduidt het woord waarheid nu eens een uitwendig feit, dan weder het denkbeeld dat wij ons vormen van zoodanig feit. Nu kan men nooit van eenige waarheid op zich zelve zeggen, dat zij toevallig is; dit kan enkel van de waarheid gelden, voor zoover zij in ons woont, als conceptie namelijk. Dat 72 en 140 bijeengevoegd 212 geven, ziedaar een waarheid, in welke, objective, niets toevalligs schuilt; maar ten opzichte van het subject is er iets toevalligs in deze en in iedere andere onbewezen stelling; immers het is mogelijk, dat wij verkeerd gerekend hebben, dat wij de betrekking, welke er tusschen de feiten bestaat, slecht hebben opgevat. Dat een lichaam, hetwelk zich onder zekere voorwaarden beweegt, *alsof* het door eene kracht wordt aangetrokken, welke omgekeerd evenredig is aan het vierkant van den afstand, eene ellipse zal beschrijven, die het centrum van aantrekking in een van hare foci heeft: ziedaar eene stelling, die, *eens bewezen*, op geenerlei manier toevallig kan heeten, ofschoon men zich licht ten opzichte van de betrekkingen, welke zij uitdrukt, vergissen kan; dat de aarde een lichaam is, waarop door zulk eene kracht onder zulke voorwaarden gewerkt wordt, ook dit is wederom eene stelling, welke, zoolang zij niet gestaafd, toevallig, zoodra zij gestaafd, noodzakelijk moet heeten.... In plaats van dus,

1 Lewes, History of Philosophy, I, p. CI.
2 Kant, Kritik der reinen Vernunft, Einleitung, § II.

op de oude verwarde manier, van *noodzakelijke en toevallige waarheden* te blijven spreken, zal het beter zijn deze uitdrukking door *bewezen en onbewezen stellingen* te vervangen.'

Lewes heeft gelijk: voor toeval is er geen ruimte in deze wereld. Om het nietigste feit, dat op dit oogenblik plaats grijpt, niet te doen gebeuren, had de geschiedenis der wereld van den aanvang af eenen anderen loop moeten nemen. Men denke slechts aan de keten der causaliteit! Ziedaar een stuk zwam, dat ontvlamt, wijl warmte is toegetreden, welke de temperatuur van het lichaam verhoogde. Maar dat toetreden der warmte is wederom door eene voorafgaande gebeurtenis, door het vallen van zonnestralen op een brandspiegel, bewerkt; dit laatste door het wegtrekken van een wolk, die de zon in de uiting van haar kracht belemmerde; het wegtrekken van de wolk door den wind; het opsteken van den wind door het verbroken evenwicht der atmosfeer en zoo ad infinitum! Geen enkel feit staat verlaten en zelfstandig in deze wereld; er is een stevig verband, dat alle feiten deelen van één groot geheel doet zijn. Zie, dat daar, waar nu een kerk is, geen kerk zou zijn, is onmogelijk. Die kerk had ook elders gebouwd kunnen worden. Wel zeker, *indien* door een anderen samenloop van omstandigheden de keuze op een andere plaats was gevestigd geworden. Maar eveneens zou de loop der sterren anders zijn, *indien* de gravitatie anders werkte. Zoo gesloten is het net der betrekkingen, waarin de dingen rusten, dat, indien we van één enkel ding een volkomen kennis konden erlangen, we daaruit zouden kunnen afleiden, hoe de geheele wereld er op zeker oogenblik uitziet. Vandaar dat Leibnitz ieder ding een mikrokosmos, een spiegel van het heelal wilde noemen. 'Dans la moindre des substances,' zeide hij, 'des yeux aussi perçants, que ceux de Dieu, pourraient lire toute la suite des choses de l'univers.' Het is enkel onze onkunde, die ons van toeval spreken doet.

Maar ten onrechte beeldt Lewes zich in, dat zijne opmerking vonkelnieuw mag heeten. In Mr. Opzoomer's *Wezen der kennis* lezen wij: 'Het geheele verschil tusschen noodzakelijke en toevallige waarheden ligt niet in haar zelve; op zich zelf zijn alle waarheden even noodzakelijk. Het ligt alleen in ons, die bij sommige waarheden niet alleen weten dat, maar ook waarom ze waar zijn, m.a.w., met hare oorzaken bekend zijn'[1]. En

1 Blz. 50.

zelf, toen ik de zoogenaamde eeuwige waarheden aantastte, maakte ik reeds onderscheid tusschen de tweeërlei beteekenis, welke aan den term: waarheid, wordt gehecht. Ik schreef: ‘Denk alle voorwerpen weg, zoo is de betrekking van gelijkheid, welke door het axioom: 2 + 2 = 4 wordt uitgesproken, opgeheven. Laat de voorwerpen bestaan, maar denk alle geesten weg, zoo is de wetenschap, in de vermelde formule nedergelegd, vernietigd. Indien gij onder waarheid eene zekere betrekking verstaat, zoo is zij niet ouder dan de dingen, tusschen welke genoemde betrekking heerscht. Indien gij onder waarheid eene zekere kennis verstaat, zoo is zij niet ouder dan de wezens, in wier bewustzijn die kennis leeft. Wat wij een axioom gelieven te heeten, heeft dus in eeuwigheid niets op andere waarheden vooruit.’[1]

Het onderscheid tusschen noodzakelijke en toevallige waarheden schuilt volgens Lewes niet in haar zelve; het ligt alleen aan ons, die sommige stellingen noodzakelijk, andere toevallig voor waarheid houden. Noodzakelijk waar mogen we iedere stelling noemen, van welker juistheid wij het recht hebben overtuigd te zijn, daar zij òf in het geheel niet, òf niet meer behoeft gestaafd te worden. Lewes bedient zich van het volgende voorbeeld om zijne bedoeling toe te lichten. Eenige personen, die rustig om een tafel zitten, hooren onverwacht een akelig gegil, dat hen onthutst overeind doet springen. Zij zeggen: het is een kind, dat om hulp schreeuwt. Dit houden zij, althans voorloopig, *toevallig* voor waar. Immers zij hadden zich de zaak evengoed anders kunnen voorstellen; ook is het denkbaar, dat zij hunne meening terstond weder laten varen, daar er iemand binnentreedt, die hun zegt: er wordt een beest gefolterd. Maar die lieden begeven zich naar de plaats, vanwaar het angstgeschreeuw tot hen komt; zij vinden er een kind, dat worstelt met een dier. ‘Nu is de juistheid van hunne opvatting gestaafd; nu verdient zij eene noodzakelijke waarheid te heeten. Maar zoolang eene overtuiging ons op eenigerlei wijze ontrukt kan worden, blijft zij toevallig, ook al wordt er niet de minste twijfel aan hare juistheid gevoed.’[2]

Men bespeurt, dat Opzoomer en Lewes niet hetzelfde spraakgebruik volgen. Eene noodzakelijke waarheid is bij den eerste:

1 De oorsprong en de grenzen der kennis, blz. 24.
2 History of Philosophy, I, p. CIII-CIV.

een feit, waarvan men de oorzaken kent; bij den tweede: eene overtuiging, die zoo goed gegrond is, dat zij door niemand aan het wankelen kan worden gebracht. Maar dit is slechts eene bijzaak. Ieder bespeurt, dat thans met nieuwen aandrang tot Lewes deze vraag gericht moet worden: wat is volgens u de toetssteen der waarheid?

III.

En zijn antwoord luidt ongeveer aldus: er zijn theorieën, die men door een rechtstreeksch beroep op feiten staven kan, terwijl de feiten dan wederom door een rechtstreeksch beroep op onze gewaarwordingen kunnen gestaafd worden. Voor dezen geldt *the real test:* conformiteit met de waargenomen orde der verschijnselen. Er zijn andere theorieën, welke, ofschoon stellig waar, nogtans niet door een rechtstreeksch beroep op de ervaring bevestigd kunnen worden. Neem b.v. deze formule: een lichaam, dat eens in beweging is, gaat steeds met dezelfde snelheid en in eene rechte lijn vooruit, *tenzij* de beweging door uitwendige oorzaken gewijzigd worde. Kennelijk plaatsen wij ons met zoodanige stelling buiten de grenzen van alle mogelijke ervaring. Nooit doet zich aan ons een lichaam voor, welks beweging strikt eenvormig en rechtlijnig is. In de werkelijkheid wordt de beweging van ieder lichaam versneld of vertraagd, en wijkt zij steeds meer of min van de rechte lijn af. Nogtans dringt zich de juistheid dier stelling met onweerstaanbare kracht aan ons op. Wij noemen haar noodzakelijk waar. Maar het is eene transcendentale waarheid. Van dien aard zijn al de grondbegrippen der moderne wetenschap. Zij zijn *τὰ μετὰ τὰ φνσικά*. Wie ziet niet in, dat de wet der causaliteit, of de wetten der mechanica, schoon door ervaring aan de hand gedaan en met haar steeds in overeenstemming, zich nogtans boven haar verheffen? Zulke theorieën kunnen enkel door *the ideal test* bewezen worden. Men versta daaronder: denknoodwendigheid; anders gezegd: conformiteit met de positieve wetten van het denken[1].

1 Lewes, Aristotle, p. 66, 67, 69, 100. History of Philosophy, I, p. LXIII.

Zoo vernemen wij dus hier, tot onze verrassing, uit den mond van een wijsgeer der ervaring, dat denknoodwendigheid een toetssteen der waarheid is. Op zich zelve kan deze sibillijnsche formule ons niet baten. Alles komt in dit geval op de nadere bepaling aan. Moest toch ieder beroep op denknoodwendigheid ontvankelijk worden verklaard, zoo zou ‘de volgeling der subjectieve methode’ zijne onjuiste hypothese van een levende klok en een door geesten aangegrepen tafel treffend kunnen staven. Daartoe ware enkel noodig, dat hij met de hand op het hart de volgende verklaring deed hooren: ik kan het mij niet anders denken. Op dergelijken trant zou dan de Fetischdienaar het onwraakbaar bewijs kunnen leveren, dat zijne godsdienst de echte is. Ieder ingeworteld vooroordeel zou waarheid moeten heeten. De oude Griek, die niet anders dan gelooven kon dat de zon om de aarde draaide, zou volkomen op ééne lijn staan met den modernen astronoom, die niet anders dan gelooven kan dat de aarde om de zon draait. Het onderscheid tusschen waar en valsch zou geheel vernietigd zijn. Maar door dergelijke opmerking wordt Lewes niet uit het veld geslagen. Op het onmetelijk gebied der menschelijke dwalingen krioelt het volgens hem van ingebeelde denknoodwendigheden. En daarom vraagt hij, overal waar denknoodwendigheid wordt voorgewend, naar het kenmerk harer echtheid. Hij wil het certificaat van iedere zoogenaamde denknoodwendigheid zien, en schenkt haar dan slechts een paspoort, als zij zich tot een identische stelling, A = A, herleiden laat. Met instemming citeert hij de volgende woorden van Kant: ‘Nun giebt es freilich wohl viele unerweisliche Erkenntnisse; allein das Gefühl der Ueberzeugung in Ansehung derselben ist ein Geständniss, aber nicht ein Beweisgrund davon, dass sie wahr sind.’[1] En zelf leert hij, ‘dat het geen waarborg oplevert, als iemand, zonder de gronden van zijn geloof mede te deelen, eenvoudig zegt: ik moet het gelooven. Men is verplicht te toonen, dat de evidentie onweerstaanbaar is, dat de overtuiging eene noodzakelijke conclusie, niet een bloot vooroordeel of eene overlevering is. Dit doet men door eene reeks identische stellingen aan te voeren; en het is juist omdat wij het bij ingewikkelde quaesties niet kunnen doen, dat het betoog dan hokt.’[2]

1 Unters. über die Deutlichkeit der Grundsätze. Werke, I, 89.
2 History of Phil., I, p. LXXVIII.

Men versta dus Lewes wel. Op zijne lippen beduidt de leuze: *denknoodwendigheid is een toetssteen der waarheid*, eenvoudig dit: A = A. Nader licht hij zijne bedoeling aldus toe: Alle philosofen zijn het daarover eens, dat enkel wat het bewustzijn getuigt, geen bewijs van noode heeft. Bij ons bewijzen, moeten wij dus steeds tot de uitspraken van het bewustzijn wederkeeren. Maar bewustzijn is een vage term, een vlag, die al te dikwijls contrabande dekt. Het zijn enkel identische of, wat op hetzelfde nederkomt, aequivalente stellingen, die als de echte uitspraak van het bewustzijn begroet mogen worden. 'A is A. Wat is, is. Hier, en uitsluitend hier, is geen feilbaarheid. Nooit wordt eene identische stelling door de mogelijkheid van dwaling gedrukt. Jammer dat deze onfeilbaarheid met onvruchtbaarheid gepaard gaat. A = A, ziedaar eene stelling, die geen drijfkracht bezit. Zoodra wij een stap verder gaan, zijn wij aan dwaling blootgesteld. Het beroemde *principium identitatis* is niet een *gids;* het is enkel een *toetssteen*.'

Thans blijkt het zelfs, dat het de eenige toetssteen der waarheid is. Eerst heette het, dat wij twee criteria bezitten. Maar laat ons de zaak op de keper beschouwen. '*The real test* is de herleiding van eene conclusie tot de gewaarwording. *The ideal test* is de herleiding van eene conclusie tot eene denknoodwendigheid. In beide gevallen herleidt men tot identische of aequivalente stellingen, waarvan het tegendeel ondenkbaar is. De zekerheid toch, dat, wat wij gevoelen, door ons gevoeld wordt, kan niet worden omvergestooten. Hier hebben wij onbetwistbaar evidentie. Als ik het koud heb, kan ik in dwaling verkeeren ten opzichte van de uitwendige oorzaak van mijn gevoel, maar niet ten opzichte van het gevoel zelf. De thermometer toont mij wellicht, dat de temperatuur van mijn lichaam bij eene heete koorts niet hooger is dan gewoonlijk; maar het gevoel is zijn eigen thermometer, en ik kan mij niet vergissen, zoolang ik eenvoudig zeg, dat ik het heet heb.'[1] Ik gevoel, wat ik gevoel. A is A. - En tot deze formule moeten wij ook dan terugkeeren, als wij ons van den *ideal test* bedienen. Ziehier een voorbeeld. Wij zijn er van overtuigd, dat gelijke omstandigheden gelijke gevolgen opleveren. Maar waarom? 'Enkel een kind of een wilde, wiens gezichtskring al zeer beperkt is, zal meenen, dat papier, in alle omstandigheden, als het met

1 History of Phil., I, p. LXIII en LXIV.

vuur in aanraking komt, verbranden moet. Maar laat papier eenmaal door vuur verbranden; dat het, bij gelijkheid van omstandigheden, wederom verbranden zal, ziedaar eene waarheid, welke het karakter van noodzakelijkheid vertoont, dat uitsluitend aan identische stellingen toebehoort. A is A; en A blijft A eeuwig en altijd.'[1]

'Eene stelling staven, is dus niet anders dan haar herleiden tot identiteit of equivalentie.'[2] Of, gelijk Lewes het elders zegt: 'To exhibit identity is the office of proof.'[3]

Ik geloof te kunnen toonen, dat Lewes hier op het dwaalspoor is.

Laat mij terstond doen opmerken, dat de stelling: *gelijke omstandigheden moeten gelijke verschijnselen ten gevolge hebben*, onmogelijk eene identische waarheid heeten kan. Wel is het een idem per idem, als ik zeg: de vervulling van de voorwaarden van zeker verschijnsel heeft steeds dat verschijnsel ten gevolge. Maar mag ik spreken van de *voorwaarden* van een verschijnsel? Is inderdaad iedere gebeurtenis van andere gebeurtenissen afhankelijk? Is er een wereldorde? Of staan de feiten dezer wereld tot elkander in geenerlei verband? Ziedaar eene vraag, welke door een beroep op A = A onmogelijk beslecht kan worden. De ervaring alleen spreekt hier recht over wat is.

De groote fout van Lewes is, dat hij zich van onzen ouden vriend, het principium identitatis, eene glad verkeerde voorstelling vormt. Het is een beginsel, dat ons de bevoegdheid toekent om iedere ware gedachte, zoo dikwijls ik wil, telkens onder andere woorden, ten deele of in haar geheel, te herhalen. Als het eens vaststaat, dat Napoleon I bij Leipzig en bij Waterloo verslagen is, dan mag ik dat in het Fransch, Duitsch, Engelsch, zelfs in het Polynesisch zeggen, zonder dat ik het op nieuw behoef te staven. Ook mag ik de reeds uitgemaakte waarheid ten deele herhalen en enkel zeggen: Napoleon leed bij Waterloo een nederlaag. Als ik heb aangetoond, dat A aan B voorafgaat, dan mag ik ook zeggen, dat B op A volgt. Wanneer het gebleken is, dat zeker individu een bundel van eigenschappen: a, b, c en d heeft, welke in den naam *mensch* liggen opgesloten, dan mag ik ook zeggen, dat hij de eigenschappen

1 Hist. of Phil., p. CVII en p. CV.
2 l.l., p. LXIII.
3 l.l., p.C.

a en b heeft, die door den naam *dier* worden toegekend. Ik ben in mijn volle recht als ik zeg: homo est animal. Maar in zoodanig geval spreek ik slechts een analytisch oordeel uit; ik herhaal explicite, wat ik reeds implicite gezegd heb. Dat mag ik doen in naam van het beginsel der identiteit. Maar nooit kan dat beginsel ons rekenschap geven van een synthetisch oordeel, van een oordeel, waarin een nieuw element wordt opgenomen en waardoor dus onze kennis wordt uitgebreid. Het komt telkens te pas om datgene, wat reeds is uitgemaakt, in andere woorden, ten deele of geheel te herhalen. Na gezegd te hebben, dat A een mensch is [m.a.w., dat hij de eigenschappen van zinnelijk gevoel, vrijwillige beweging en redelijk nadenken bezit], gevoel ik wellicht behoefte om te zeggen, dat A een dier is [m.a.w., dat hij de eigenschappen van zinnelijk gevoel en vrijwillige beweging vertoont]. Na gezegd te hebben dat de rechte lijn de kortste weg is tusschen twee punten, gevoel ik wellicht behoefte om te zeggen, dat twee punten slechts door ééne rechte lijn kunnen verbonden worden, of wel, dat twee rechte lijnen geen ruimte kunnen insluiten. In al deze gevallen maak ik gebruik van het recht, dat door de wet der identiteit, in deze algemeene bewoordingen, op eene voor alle omstandigheden geldige wijze, beschreven wordt: A = A. Het komt er dan slechts op aan, dat ik mij niet ten opzichte van den zin der woorden vergis, maar inderdaad *dezelfde* beteekenis in een anderen vorm giet. Want zoodra ik ophoud te herhalen, zoodra ik begin conclusies te trekken, moet ik ook gaan bewijzen. Enkel dan behoef ik niet te bewijzen, wanneer ik met identische stellingen te maken heb. Wij zullen dus geenszins met Lewes zeggen: een stelling is bewezen, zoodra zij tot A = A herleid is. Wij zullen veeleer zeggen: eene stelling, welke naar het model van A = A gevormd is, behoeft geen bewijs.

Is het dan niet waar, gelijk Lewes wil, dat, wanneer ik eene stelling door een beroep op mijne gewaarwordingen staaf, ik haar inderdaad tot A = A herleid? Duizendmaal neen. Of ligt het in het denkbeeld *ik* opgesloten, dat ik het nu eens koud, dan weder warm heb, dat ik hier groen, elders rood of blauw zie? Beduidt dit alles niet anders dan: ik = ik? En dat ik mijne gewaarwordingen nooit in twijfel trek, dat zij de basis van alle zekerheid zijn, moet het daaraan geweten worden, dat zij door de formule A = A gedekt kunnen worden? Ook hier

laat Lewes zich door schijn misleiden. Ik kan niet betwijfelen, dat ik gevoel wat ik gevoel. Deze formule wil geheel iets anders zeggen dan: ik kan niet betwijfelen, dat A = A is. Het blijkt, zoodra ik de algemeene uitdrukking: *wat ik gevoel*, door zoodanig object vervang, als enkel voor een bijzonder geval past en b.v. zeg: ik kan niet betwijfelen, dat ik koude gevoel.

Lewes beweert, dat A = A model en toetssteen van alle zekerheid is. Ik integendeel beweer, dat onze gewaarwordingen, zinnelijke en innerlijke, model en toetssteen van zekerheid zijn. Wij zijn er van overtuigd, dat de baan der planeten elliptisch is. Wat wil dat zeggen? Beduidt het, dat de evidentie, waarmede genoemde astronomische waarheid zich aan den deskundige opdringt, even groot is als die, welke voor A = A pleit? Natuurlijk heeft ieder het volle recht deze vraag bevestigend te beantwoorden. Het tegendeel van A = A is ondenkbaar. Zoo is het ook voor den astronoom ondenkbaar, dat de planeten zich niet in een ellipse zouden bewegen: immers ex hypothesi is hij er van overtuigd, dat zij het *wel* doen. Zoolang ik zeker ben de waarheid aan mijne zijde te hebben, kan ik niet het tegendeel gelooven van wat ik geloof. Maar ieder bespeurt, dat dit slechts eene ijdele tautologie is. Even goed zou ik kunnen zeggen: ik ben ergens van overtuigd, als ik er van overtuigd ben. Inderdaad beteekent de stelling: ik weet, dat de baan der planeten elliptisch is, oneindig meer. Dit beduidt zij, dat de evidentie, die ik bezit, even goed is als die, welke mij door mijne gewaarwordingen verschaft wordt. Dit, dat ik niet zekerder van mijne zaak zou kunnen zijn, al ware het mij mogelijk de baan der planeten met mijne oogen te zien en met mijne handen te tasten. Dit, dat, indien wij het vereischte standpunt innemen, de vereischte instrumenten gebruiken konden en daarenboven de beweging der planeten een zichtbaar spoor naliet, wij inderdaad *zien* zouden, dat hare baan elliptisch is. Ja, dat *alle* menschen in zoodanig geval die baan als eene elliptische figuur en op geen andere wijze zien zouden. Nu gaan wij verder en zeggen, dat ook in de dagen van Pericles reeds, schoon niemand het bevroedde, de baan der planeten elliptisch was. De beteekenis dezer woorden blijft een raadsel, zoolang wij de denknoodwendigheid, A = A, als maatstaf van waarheid huldigen. Immers in die oude tijden was er niemand, die reden vond te gelooven wat door Kepler het eerst aan het licht is gebracht. Maar het wordt duidelijk wat wij bedoelen, indien wij de uni-

formiteit van zekere gewaarwordingen in rekening brengen. Dit willen wij zeggen, dat, indien de straks genoemde voorwaarden vervuld waren geweest, ook de ten dage van Pericles levende menschen, zonder uitzondering, de baan der planeten als eene ellipse zouden hebben waargenomen. En zoo meenen wij, in alle mogelijke gevallen, onder zekerheid, niet, wat Lewes wil, in de eerste plaats eene evidentie, gelijk aan die, welke ons door A = A, maar eene evidentie, gelijk aan die, welke ons door onze gewaarwordingen verstrekt wordt.

Thans kan het geen moeite kosten te begrijpen, waarom wij der waarheid een universeel karakter toeschrijven. Als het quaesties van blooten smaak geldt, zijn wij uiterst verdraagzaam. Wij erkennen dan, dat ieder individu zijn eigen maatstaf, rechter voor zich zelven is, dat de uitspraak van den een even veel en even weinig geldt als die van den ander. Dezelfde wijn smaakt den gezonde zoet, den zieke bitter. Hoe smaakt hij nu, zoet of bitter? Onze leuze luidt: de gustibus non disputandum! Immers 's menschen gewaarwordingen vormen een vierschaar, van welke men niet op een hoogeren rechter appelleeren kan; zij en zij alleen zijn criteria, welke allen zonder uitzondering bevredigen. Maar juist op dienzelfden grond, die ons gelijkheid van smaak als een ijdelen droom verwerpen doet, noemen wij de waarheid één. Wij heeten haar één, voor allen geldig, en bedoelen daarmede, dat zij nu en immer aan alle redelijke wezens getoond kan worden. Wij zeggen, dat, schoon niemand het vermoedde, de aarde reeds in den tijd van Thales draaide. Immers de toen levende Grieken hadden door Copernicus kunnen overtuigd worden, indien deze, met de noodige bewijzen gewapend, in hun midden ware opgestaan. En wat geeft ons nu het recht zoo te spreken? Dit, dat binnen zekeren kring de gewaarwordingen van alle menschen dezelfde zijn, geweest zijn, zullen zijn. Dit, dat alle individuen, hoe zij ook onderling verschillen mogen, van zekere feiten dezelfde indrukken erlangen. Terwijl de noordewind blaast, voelt deze koude, gene warmte. Maar de kwikkolom van den thermometer spreekt tot allen dezelfde taal. Twee lieden dragen een last; de eene noemt hem zwaar, de ander licht; maar de balans toont, dat beider last gelijk is en hoeveel hij weegt. De lafaard heet het vijandelijke leger groot, de overmoedige acht het klein; zoodra het mogelijk is te tellen, erlangen zij dezelfde uitkomst. Twee dicht naast elkander loopende paralelle lijnen, welke zich aan

mij als ongelijk van grootte voordoen, verschaffen aan alle andere menschen eveneens een indruk van ongelijkheid. Drie wordt niet door den eene als drie, door den ander als vier waargenomen, maar is voor allen drie. De waarheid is dus ééne, omdat de wereld, binnen zekere grenzen, aan alle menschen hetzelfde aangezicht vertoont. Daaraan dankt de waarheid haar bestaan, dat, binnen een bepaalden kring, de ondervindingen van alle menschen gelijk zijn. Maar haar gebied reikt dan ook niet verder dan het mogelijk is, verschil van zienswijze door een beroep op algemeen geldige gewaarwordingen te beslechten.

Intusschen meent Lewes, dat er zekere onwraakbare stellingen gelijk de wetten der beweging zijn, die door de feiten der ervaring nooit voldoende gestaafd kunnen worden. En daarom zegt hij, dat wij nog een anderen canon van evidentie noodig hebben dan men aan onze gewaarwordingen ontleenen kan. Maar ook hier moet ik tegen zijne zienswijze protest aanteekenen. Het is ontrouw aan zijn vaandel, die hem beweren doet, dat ons weten soms ruimer veld bedekt dan door de wereld der ervaring wordt ingenomen. Ieder kent de wet van de elasticiteit der gassen: het volumen van zekere gasmassa staat in omgekeerde verhouding tot den druk, waaraan zij is blootgesteld. Maar slechts zoover, als onze ervaring reikt, mogen wij die wet geldig noemen. De grenzen, binnen welke zij bewezen is, zijn tamelijk ruim. Men heeft de drukking doen toenemen tot dertig atmosfeeren. ‘Toch ware het vermetel te zeggen, dat eene gasmassa, hoe samengeperst zij reeds moge zijn, nog altijd even samenpersbaar blijft; of omgekeerd, dat, hoe talrijke malen zij zich ook moge hebben uitgezet, zij altijd nog even bereid blijft zich uit te zetten.’[1] De grenzen der ervaring zijn hier en overal de grenzen van ons weten. Wel schijnt het soms, dat men zich boven de ervaring verheffen kan. Maar bij nader inzien is het louter schijn. De wet der traagheid wil b.v. niet anders zeggen dan dat, in dezelfde mate als de uitwendige belemmeringen verwijderd worden, de beweging van een lichaam nadert tot de rechte lijn en tot eenvormigheid. Dit is eene samenvatting van de resultaten, welke wij erlangen, als natuur en kunst voor ons proeven doen. Maar de wet openbaart ons niet, wat wij aanschouwen zouden, indien wij eensklaps in eene geheel andere wereld, dan die ons thans om-

1 Auguste Comte, Philosophie positive, II, 482.

geeft, werden overgetooverd, in eene wereld van lichamen, die in beweging waren, zonder daarbij aan den invloed van eenigerlei uitwendige kracht te zijn blootgesteld. Zij kan ons dat niet openbaren, daar zoodanige wereld voor ons niet bestaat.

Van de twee standaards van waarheid, welke Lewes vermeldt, schiet er dus slechts één over: the real test, de werkelijkheid.

Inderdaad is het eene inconsequentie, welke Lewes nog een anderen standaard, the ideal test, denknoodwendigheid noemen doet. Wanneer ik met Hobbes zeg, dat het welbehagen van den vorst de eenige oorsprong van het onderscheid tusschen goed en kwaad is, zoo ligt daarin reeds opgesloten, dat vorstelijk welbehagen ook het eenig criterium van goed en kwaad is. Wanneer ik met Lewes ondervinding de eenige bron van ons weten noem, zoo ben ik tevens verplicht te erkennen, dat zij de eenige maatstaf van waarheid is.

Lewes, die overigens een tamelijk getrouw discipel van Auguste Comte is, werd hier door zijn beroemden landgenoot, den Engelschen wijsgeer Herbert Spencer, van het rechte spoor afgeleid. Deze zegt, dat een alverslindend scepticisme ons bedreigt, indien wij weigeren denknoodwendigheid als toetssteen van waarheid te huldigen. Immers de juistheid van iedere conclusie wordt enkel hierdoor gestaafd, dat wij *genoopt* zijn haar te trekken, dat wij eene andere conclusie niet *kunnen* trekken. Als wij iets beredeneeren, dan zeggen wij telkens: *daarom* en *omdat*. Enkel denknoodwendigheid strekt ons tot waarborg, dat wij deze woorden over onze lippen mogen laten gaan. Met de deugdzaamheid van dit al te vaak belasterde criterium staat en valt de geheele logica.

Nu weet Spencer zeer goed, dat b.v. Mill het gevaarlijk heet eene overtuiging op geen anderen grond voor waar te houden, dan dat men haar uit zijn geest niet kan verbannen. Immers de ouden waren buiten machte het vooroordeel van zich af te zetten, dat het bestaan van antipoden onmogelijk was. En toch waren er antipoden. Maar Spencer gelooft, dat dit bezwaar gemakkelijk uit den weg kan worden geruimd. Soms, zegt hij, meent men zich niet van eene overtuiging te kunnen ontdoen, terwijl dit inderdaad wel mogelijk is. Onze toetssteen blijft goed, ook al wordt er misbruik van hem gemaakt. In millioenen gevallen hebben de menschen uit zekere praemissen verkeerde gevolgen getrokken. Zullen wij dus zeggen: het is ongerijmd een besluit op geen anderen grond voor geldig te houden, dan dat het logisch met als waar erkende praemissen samenhangt?

Ziehier mijn antwoord. Indien men de zaken uit een objectief oogpunt beschouwt, vervalt het geheele onderscheid tusschen mogelijk, werkelijk en noodwendig. Wanneer er toch aan de voorwaarden van een verschijnsel, aan zijn positieve of aan zijn negatieve voorwaarden, nog iets ontbreekt, is het, gelijk van zelf spreekt, onmogelijk, *kan* het niet plaats grijpen. Maar omgekeerd *moet* het plaats grijpen, zoodra al de voorwaarden inderdaad vervuld zijn. Enkel het bestaande is mogelijk. Maar al wat mogelijk is, moet ook bestaan. Zullen wij denknoodwendigheid als criterium van waarheid huldigen, dan behooren wij alle bestaande meeningen, zoolang zij bestaan, omdat zij bestaan en dus moeten bestaan, waar te noemen. Bestaande meeningen toch zijn noodwendige meeningen. Mogelijk is een begrip, dat wij enkel aan de beperktheid van ons inzicht verschuldigd zijn. Ten onrechte spreekt Herbert Spencer van denknoodwendigheid, alsof hier *feitelijk*, gelijk waar het kostbare metalen of edelgesteenten betreft, tusschen *echt* en *valsch* onderscheid kon worden gemaakt.

En waarom gelden de wetten der logica? Niet, omdat wij in ons denken aan haar gebonden zijn; immers zij worden maar al te dikwijls geschonden; wetten in den wetenschappelijken zin des woords, onverbreekbare wetten zijn zij niet; maar omdat zij uit de ervaring bewezen en door haar gerechtvaardigd kunnen worden. De logische axiomen, de beginselen, die aan onze inductieve en deductieve gevolgtrekkingen ten grondslag liggen, zijn, evenzeer als de mathematische axiomen, hoogst algemeene resultaten der ervaring. Het blijkt, zoodra wij onderscheid maken tusschen een schijnbaar en een werkelijk besluit. Behelst mijne conclusie niets meer dan reeds in de praemisse werd opgenomen, dan mag er eigenlijk niet van eene conclusie sprake zijn. Het eenige, wat ik dan doe, is mijne gedachte onder een anderen vorm, ten deele of geheel, herhalen. Zeg ik b.v.: ‘Overal heerscht in de natuur regelmaat; ergo is ook het luimige weder aan wetten onderworpen,’ dan vertolk ik slechts voor een bijzonder geval de stelling, welke eerst in algemeene bewoordingen door mij werd uitgesproken. Wel bestaat hier, van wege mijn *ergo*, de schijn eener gevolgtrekking, maar ook niets meer dan haar schijn. Leid ik integendeel uit zekere goed gestaafde feiten eene stelling af, welke meer behelst dan in die feiten vervat is, maak ik werkelijk eene conclusie op, dan kan dit enkel hierdoor gerechtvaardigd worden, dat ik naar analogie

der ervaring besluit. Uit den waargenomen bouw van het lichaam van duizende menschen leid ik b.v. af, dat het bericht van Sir John Mandeville valsch moet zijn, volgens hetwelk er in Aethiopië vrouwen wonen, die geen oogen maar edelgesteenten in haar hoofd hebben en door haar blik een man dood kunnen doen nedervallen. Maar wanneer ik mijn leven lang enkel witte zwanen heb gezien, en nu ergens lees, dat er ook zwarte zwanen zijn, zal ik er mij wel voor wachten eveneens dit getuigenis als ongerijmd van de hand te wijzen. Het is omdat de werkelijkheid ons in de kleur der lichamen van zekere soort dikwijls verscheidenheid, in hun anatomischen bouw steeds eene typische regelmatigheid vertoont. Zoo moet de ervaring mij leeren, in welke gevallen ik mij op mijne ervaring verlaten mag. Ieder besluit, dat ik trek, kan enkel hierdoor gerechtvaardigd worden, dat het naar analogie der ervaring gevormd is.

Ook nu nog, zegt Lewes, blijft het zoo niet een onfeilbare, dan toch de beste waarborg, dien wij voor de juistheid eener conclusie kunnen aanvoeren, dat haar tegendeel ondenkbaar is. Immers daardoor juist blijkt het, dat eene eenvormige ervaring voor haar pleit.[1] En Herbert Spencer spreekt in gelijken geest. Objectieve feiten, zegt hij, maken indruk op den mensch. Het geheel dier indrukken is zijne ervaring. Zoo is 's menschen ervaring een register van objectieve feiten. Wat daarmede niet in strijd is, noemt hij denkbaar, mogelijk. Wat daarmede geheel in strijd is, heet hij onmogelijk, ondenkbaar. Het is mogelijk, dat denknoodwendigheid geen onfeilbaar criterium is, maar het is het eenige, dat wij bezitten; wij moeten er dus mede tevreden zijn.

Wederom moet ik protest aanteekenen. Want Lewes en Spencer houden geen gelijken tred met de feiten, wanneer zij in onze overtuigingen enkel het product onzer ervaring zien. Hoe lichtvaardig putten wij vaak uit die bron! Wijze bedachtzaamheid, die naar alle kanten omkijkt, wikt en weegt, voordat zij besluit, is geen aangeboren trek des menschen. Oorspronkelijk zijn wij allen geneigd op de natuur te anticipeeren. De sterkte onzer overtuiging klimt niet langzamerhand in dezelfde mate als de ervaring ons meer gevallen oplevert, welke haar bevestigen. Twijfel is niet ons begin; gevoel van verzekerdheid is niet ons einde. Omgekeerd beginnen wij met lichtgeloovigheid; scepticisme, aarzeling is een product van latere

1 Lewes, Hist. of Phil., I, p. LXIX.

ontwikkeling. Ieder kind is in hooge mate lichtgeloovig; het is terstond bereid iets waar, het tegendeel er van ondenkbaar, onmogelijk te heeten. Dit wordt hierdoor verklaard, dat wij onze overtuigingen slechts voor een deel aan onze ervaring, maar voor een ander deel aan onze bedrijvigheid verschuldigd zijn. Om te kunnen handelen, moet men van velerlei zeker zijn. Onze wil grijpt naar overtuigingen, die wij voor onze daden noodig hebben. Ook hangt het vaak van eene voorbijgaande stemming af, wat wij al dan niet mogelijk achten. Onze gemoedsaandoeningen springen zoo met onze gedachten om, als een aangeklaagde wel met de getuigen in zijne zaak zou willen handelen: die, welke niet passen voor den toestand van het oogenblik, worden eenvoudig verwijderd, weggedrongen. De blijmoedige Christen, die ten volle op een hemel hier namaals vertrouwt, acht het wellicht, wanneer zijn geest uitgeput en zijn lichaam ziek is, als donkere vlagen van melancholie hem bestormen, geheel ondenkbaar, dat er iets zou wezen aan gindsche zijde van het graf. Opvoeding en voorbeeld oefenen eveneens invloed uit op onze begrippen van mogelijk en onmogelijk. ‘Negen en negentig van de honderd Hindoes nemen onvoorwaardelijk alles aan, wat in de Ramayana of eenig ander Sanscrietsch gedicht gelezen wordt. Indien ge hun eene kolossale ongerijmdheid uit die boeken citeert en dan vraagt of zij dit werkelijk gelooven, geven zij met de grootste naïveteit dit antwoord: “Staat het daar niet geschreven? En zou het geschreven zijn, indien het niet zoo ware?”’ Ook de ons aangeboren trek naar het wonderbare bepaalt in menig geval de kracht onzer overtuiging. ‘Hoe grooter de onwaarschijnlijkheid van eenig verhaal uit den Ramayana is, hoe vreemder het ons in de ooren klinkt, des te meer wordt de Hindoe er door bekoord; hoe grooter zijne bedrevenheid in het Sanskrietsch is, des te meer ondervindt hij den invloed dier bekooring.’[1] Zoo blijkt het, dat onze denkbeelden van mogelijk en onmogelijk niet enkel uit onze ervaring geput worden. En daarom juist is het noodig ze door een beroep op de ervaring te staven, voordat men ze geldig heeten mag. Wie denknoodwendigheid tot norm van waarheid verheft, ziet dit over het hoofd, dat de kracht eener overtuiging geen bewijs van hare juistheid is.

Groningen, 1868.

VAN DER WIJCK.

1 Sir William Sleeman, Rambles and Recollections of an Indian official, I, p. 227.

Karl Ernst von Baer.

Humboldt maakt in zijn ‘Kosmos’ de opmerking, dat het aantrekkelijke van natuurbeschouwing en natuuronderzoek niet zoo zeer ligt in de kennis van het *zijn*, dan wel in die van het *worden* der dingen, al is dan dat worden ook niet anders dan eene nieuwe toestand van het reeds bestaande[1].

Een opmerking welker juistheid in 't oog valt. Stel u voor b.v. een zomermorgen. Het lachend landschap met het jeugdig groen, met de gevederde zangers wier toonen uw oor streelen: met het schitterend zonnelicht, dat de kleuren wekt die uw oog aangenaam aandoen: dat is bekoorlijk, dat is schoon. Maar zou uw genot niet verhoogd, zou 't niet *intensiever* zijn geweest, als ge datzelfde landschap eenige uren vroeger hadt gezien, toen het nog schemerde; - als ge de eerste half droomerige toonen der ontwakende vogels hadt gehoord, en gehoord hoe ze allengs aangroeiden tot het veelstemmige koor; - als ge 't eerste purperen randje hadt bespied, dat de grauwe wolken in 't oosten omzoomde, en den schitterenden kleurenstrijd, die volgde op dat zwakke sein, hadt nagegaan tot de vuurbol verscheen; - als ge den onbestemden eenvormigen tint van 't schemerlandschap, zooals het daar lag in den morgennevel, allengs hadt zien wijken voor duizenderlei kleur, van 't geelgroen der jongste graanspruitjes tot het grijsblauw der verre heuvels; - met één woord, als ge het tafereel hadt zien w o r d e n ?

Een bloeienden rozenstruik noemen wij schoon. Toch zal

1 Was in den Kreisen des Lebens und aller inneren treibenden Kräfte des Weltalls so unaussprechlich fesselt, ist minder noch die Erkenntniss des S e i n s als die des W e r d e n s : sei dies Werden auch nur (denn vom eigentlichen Schaffen als einer Thathandlung, vom Entstehen als ‘Anfang des Seins nach dem Nichtsein’, haben wir weder Begriff noch Erfahrung) ein neuer Zustand des schon materiell Vorhandenen. (Naturgemälde. Allgemeine Uebersicht der Erscheinungen. Kosmos. Bd. I.)

iemand, die den prachtigen boom daar op eens in vollen bloei ziet staan, hem bewonderen met een ander oog, met minder genot, dan een ander, die uit het schijnbaar doode hout in 't vroege voorjaar het eerste groen zag ontspruiten, die de knoppen de een na den ander zag uitbotten, zwellen, zich ontplooien; die de plant zich heeft zien o n t w i k k e l e n .

Geldt dus deze opmerking reeds voor de eenvoudige natuur*beschouwing*, in hoogere mate geldt zij voor natuur*onderzoek*. Want hier komt er nog iets bij: hier is 't niet bloot te doen om onmiddellijk aangename indrukken, maar tevens om bevrediging van onze zucht tot weten, tot kennen. En dan eerst mogen wij beweren een verschijnsel te kennen, wanneer wij het kennen als noodzakelijk uitvloeisel van andere verschijnselen, als wij 't onderzochte voorwerp hebben bestudeerd in zijn verschillende opvolgende toestanden en de wetten, die de opvolging dier toestanden beheerschen, hebben gevonden.

Maar - hoe verhevener doel, des te moeielijker taak. Het ontstaan van een natuurverschijnsel, de wording van een natuurvoorwerp na te gaan, heeft zoo dikwijls zijn eigenaardige zwarigheden; zwarigheden, die nu eens gelegen zijn in de langzaamheid der ontwikkeling en de moeielijkheid om van die ontwikkeling getuige te zijn, dan eens in de samengesteldheid der verschijnselen, die bij die ontwikkeling in het spel komen. Het graniet b.v. is een stof, waarvan de eigenschappen en de samenstelling vaak en nauwkeurig zijn onderzocht; het graniet zooals het is, kennen wij vrij goed. Doch dit neemt niet weg, dat men het over 't ontstaan van het graniet nog op verre na niet eens is. En wanneer dit reeds zoo is bij een betrekkelijk eenvoudig lichaam, hoe dan bij het zooveel meer samengestelde plantaardige en dierlijke lichaam, waar de influencerende omstandigheden zoo talrijk en ten deele nog zoo weinig onderzocht zijn! -

- Hoe komt de eik er? Zulk een vraag is misschien reeds opgerezen bij den mensch, toen hij uitrustte van 't scherpen van zijn kiezelmes. Een later geslacht, dat meer gegevens had, kon er op antwoorden: uit den eikel. Doch dit leidde alleen tot een anders stellen van de vraag. En als nu de vraag gesteld wordt: hoe ontwikkelt zich de eik uit den eikel? dan zouden wij evenmin een voldoend antwoord kunnen geven, als de bestrijder van den holenbeer of den paalbewoner.

Evenmin? - Neen, wij weten er iets (en, wilt ge, veel) meer

van. Anders zouden mannen als Linnaeus, Treviranus, Hofmeister te vergeefs gewerkt hebben aan de ontwikkelingsgeschiedenis der planten, mannen als Pander, Bischoff, Remak te vergeefs aan die der dieren.

De naam aan het hoofd van dit opstel is die van een man, die een eervolle plaats bekleedt in de tweede groep. Dat ik juist over hem spreek, daartoe heeft hij zelf de naaste aanleiding gegeven door het beschrijven van zijn eigen leven[1], op verzoek van de ridderschap van Ehstland, die door de uitgave daarvan het vijftigjarig dokterjubilé van haar medelid von Baer wilde vieren.

Iemand, die vijftig jaren van een wetenschappelijke loopbaan achter den rug heeft, heeft allicht iets interessants te vertellen. Bovendien zal een korte schets van von Baer's leven ons hier of daar wel gelegenheid geven tot enkele opmerkingen over de ontwikkeling van het dierlijk organisme en den tegenwoordigen toestand der ontwikkelingsgeschiedenis.

Karl Ernst von Baer werd den 28sten Februari 1792 geboren op het landgoed Piep in het Russisch gouvernement Ehstland. Reeds zeer spoedig echter verwisselde hij het ouderlijk huis voor dat van zijn oom, die, zelf kinderloos, den jongen Karl van zijn rijker gezegenden broeder ter voorloopige opvoeding overnam. Het landgoed Lassila, waar hij aldus zijn eerste levensjaren sleet, muntte boven vele riddergoederen van het vlakke Ehstland in natuurschoon uit, en was in zijn gansche uitgestrektheid den levenslustigen knaap een welkome speelplaats. De ganzen en kalkoenen plagen, versteende horens en schelpen zoeken bij de naburige kalkovens, 's avonds oom helpen, die een knutselaar was en van hout en papier allerlei huisraad en speelgoed maakte; dat waren al zoo zijn dagelijksche bezigheden. Het vroege leeren ontkwam hij zoodoende, zoo zelfs, dat hij op zijn achtste jaar nog geen letter kende. Doch nu moest er ook een einde aan 't rondslenteren komen; Karl werd naar huis gehaald en ontving met nog eenige broeders en zusters zijn eerste opleiding van de gouvernante. Deze werd al

1 Selbstbiographie von Dr. Karl Ernst von Baer. St. Petersburg, 1866.

spoedig vervangen door een candidaat Steingrüber, die bijzonder van het mathematisch onderwijs werk maakte, zoodat de kleine von Baer dan ook op zijn tiende jaar reeds met de vlakke trigonometrie begon. Niet met alle vakken echter ging het zoo vlug; van de lessen in geschiedenis b.v. bleef hem niet veel anders bij, dan alleen verwondering over de tallooze namen.

'Ik heb dus aan mij zelf ondervonden,' zegt hij, 'wat mij later paedagogen als een doorgaand resultaat hunner ervaring hebben medegedeeld, dat kinderen wel aan de lotgevallen van enkele personen deelnemen, maar niet aan de beweging der volken en aan staatkundige ontwikkelingen.' Trouwens, van een tienjarig kind laat zich nog niet veel belangstelling in 't lot der volken verwachten.

In 1803 werd Steingrüber vervangen door een gewezen medicus Glanström, een talentvol man, die aan allerlei dingen deed, doch zijn ambt als leermeester niet zeer ernstig opnam. In de vier volgende jaren leerde Karl dan ook *de omnibus aliquid*, fransch, latijn, engelsch, botanie, muziek, behalve mathesis, waarvan Herr Glanström niet zoo heel veel wist. En daar deze ook als arts fungeerde bij de landlieden in den omtrek, werd zijn leerling zijn amanuensis, zocht valeriaan en kalmus, liep bij de patienten langs en deed rapport van hun toestand, en werd al spoedig tot dorps-vaccinateur bevorderd. 't Geneeskundig staatstoezicht was toen zeker in Ehstland niet heel streng.

Dat er bij al die bezigheden van geregeld onderwijs niet veel kwam, laat zich licht begrijpen. Dat begreep Karl's vader ook. Het gevolg er van was, dat hij zijn zoon naar de 'Ritter- und Domschule' te Reval zond. Von Baer wijdt een uitvoerig hoofdstuk aan de geschiedenis en inrichting van deze school, toen ter tijd de voornaamste inrichting van middelbaar onderwijs in Ehstland. Ofschoon de historische en administratieve details ons hier minder aangaan, zijn toch de daartusschen gevlochten opmerkingen over schoolwezen en wat er meê in verband staat, zeer lezenswaardig, b.v. over 't voor en tegen van openbare examens en prijsuitdeelingen, over de waarde van de studie der classieken, enz. Ze allen hier weer te geven, zou ons te ver voeren; alleen von Baer's denkbeelden over het doel van schoolonderwijs mogen hier een plaats vinden:

[1]'Tegenwoordig zijn wij gewoon het denkvermogen wel de-

1 Blz. 87 volg.

gelijk te onderscheiden van fantasie, van gevoel, van begeerte. Toch is 't niet te loochenen, dat bij den ruwen onontwikkelden mensch deze functiën elkander vervangen en verdringen. De volken zouden in hunne jeugd niet zoo vele en dikwijls zoo samengestelde goden- en scheppingsgeschiedenissen hebben ontwikkeld, wanneer zij nauwkeurig de beelden der fantasie van het door de wetenschap opgebouwde hadden kunnen onderscheiden. Wanneer het verlangen ontwaakte naar kennis van de omringende wereld en van den loop der gebeurtenissen, werd dit verlangen bevredigd door fantasiebeelden, en hoe rijker nu de fantasie van een volk was, des te menigvuldiger waren ook hare voortbrengselen. Maar ook het egoïsme mengt zich onbewust hierin. Ieder volk wil dus door zijne goden bevoorrecht worden, zij worden allen meer of minder nationaal.

Ik heb mijn blik zeer ver terug in het verledene geslagen, alleen omdat daar het onvermogen, om denkwerkzaamheid van die der fantasie te onderscheiden, het meest in het oog springt. Wij behoeven echter niet zoo ver terug te gaan, om menschen te vinden, die overtuigingen hebben, waarvan zij niet weten of zij gegrond zijn op consequent denken of op niet onderzochte traditie of op egoïstische wenschen; en daarentegen andere menschen, die (nauwkeurig) weten waarop hunne overtuigingen gegrond zijn, die het gebouw hunner wetenschap van de eerste grondslagen af kunnen opbouwen. Noemen wij nu het vermogen om met zekerheid te oordeelen k r i t i e k , dan zijn de eersten onkritische, de anderen kritische menschen. Nu schijnt het mij toe dat de algemeene taak van een goede school daarin bestaat, dat zij deze kritiek in ons ontwikkelt, doordat zij bij al wat zij leert, tot de grondslagen teruggaat en aantoont, hoe daarop andere stellingen gegrond zijn; wanneer zij ons b.v. niet alleen leert, dat de aarde een bol is en vrij in de ruimte zweeft, maar tevens de bewijzen daarvoor geeft, zooals dat in iedere goede school zal plaats hebben. Vroeger meende men dat het voor consequent denken onmisbaar noodzakelijk was, de wetten van het denkvermogen, zooals de logica ze opvat, te kennen; de ervaring heeft echter geleerd, dat het oefenen in consequent denken beter resultaten geeft, dan het bloot kennen dier wetten, evenals om flink te leeren loopen, oefening meer doet, dan de kennis van de wetten der mechanica. Oefening in kritiek, bewustzijn waarop onze overtuigingen gegrond zijn, is zonder twijfel de vrucht

die het europeesch schoolwezen in den loop der tijden gedragen heeft; wat dan ook oorzaak is, dat in Europa de wetenschappen zich ontwikkeld hebben, in Azie niet; en dat in Europa menschen, die goed onderwijs genoten hebben, een zekerder oordeel hebben dan niet- of slecht onderwezenen. Wanneer men nl. goed onderwezen Europeanen, ook al hebben zij zich niet op een of andere bijzondere wetenschap toegelegd, met Aziaten vergelijkt, dan zal men bevinden dat deze laatsten zich niet bewust zijn, waarop hunne overtuigingen berusten, of zij door traditie van anderen tot hen gekomen zijn, of zij een gevolg zijn van eigen waarneming en consequent denken, of een voortbrengsel van hunne fantasie. Zelf niet zeker van den oorsprong hunner overtuigingen, zijn zij geheel onbekwaam om aan anderen te zeggen, waarom zij iets gelooven. Zoo heb ik ten minste de West-Aziaten gevonden, met wie ik eenige jaren geleden in veelvuldige aanraking gekomen ben. Het doet mij leed, dat ik het gedetailleerd bewijs hiervan niet geven kan, zonder al te omslachtig te worden[1]. Maar ik moet nog de opmerking maken, dat de zoo dikwijls uitgesproken bewering: de Aziaten en nog meer de eigenlijke wilden zijn leugenaars, men kan zich niet op hen verlaten; mij niet juist schijnt. Wel is waar liegen zij even goed als Europeanen, als zij het doel hebben om te bedriegen; maar volgens mijn ervaring kunnen zij waarheid en verdichting in 't geheel niet van elkaar onderscheiden. Men heeft b.v. voordat de Europeanen in Centraal-Afrika waren doorgedrongen, dikwijls negers uit het binnenland over die streken ondervraagd, en later zich beklaagd, dat hunne berichten gebleken waren leugenachtig te zijn. En toch hadden de ondervraagde personen zeer dikwijls geen enkele reden om te liegen. Doch men behoeft slechts een onbeschaafd mensch dringend te vragen of hij een sneeuwgebergte (dat men hem dan recht aanschouwelijk voorstelt) of een binnenzee gezien heeft, dan weet hij spoedig niet meer, of hij deze voorstellingen reeds vroeger gehad heeft of ze nu eerst gekregen heeft. En gaat er dan misschien een sage of zoo iets onder zijn volk rond, dan vat hij deze op zonder zich af te vragen waarop zij berust, en weet ze van eigen waarneming niet te onderscheiden.’

1 Een paar hierop betrekking hebbende gevallen deelt Baer in een noot mede; ik mag echter deze lange aanhaling niet nog door een lange noot verlengen.

Zoo vindt Baer dus de voorname taak van het onderwijs opleiding tot kritiek. Maar welke leervakken oefenen nu den leerling het best, zich van den grond zijner overtuigingen rekenschap te geven? Vroeger beschouwde men als zoodanig hoofdzakelijk wiskunde en oude talen. Zonder nu de hooge waarde van deze te ontkennen, houdt Baer het er voor (en alle latere wetgevers voor onderwijs zijn 't hierin met hem eens) dat sommige takken der natuurwetenschap zich tegenwoordig tot zulk een hoogte hebben ontwikkeld, dat zij evenzeer middelen tot ‘Geistes-Gymnastik’ kunnen zijn, en bovendien boven de oude talen dit vooruit hebben, dat zij door hun materieelen inhoud meer in het dagelijksch leven ingrijpen.

Na een driejarig verblijf te Reval vertrok von Baer in 1810 naar de universiteit te Dorpat, met het doel om daar in de medicijnen te studeren. Maar zoo goed als het onderwijs op de Revalsche school was, zoo slecht was het (toen) op de Dorpater academie. Het tafereel, dat hij van den toestand van het medisch en natuurphilosophisch onderwijs aldaar ophangt, is dan ook alles behalve vleiend. Om maar iets uit het lange zondenregister te noemen: Geneesmiddelleer werd alphabetisch behandeld, zonder eenige groepering; pharmacie was een uitvoerige beschrijving van allerlei verouderde medicamenten; anatomie werd gedoceerd door prof. Cichorius, die zich voor ieder college sterkte door spirituosa, en ten gevolge daarvan onder zijn voordracht aan veelvuldig oprispen laboreerde. Wat deze colleges nog fraaier maakte, was de overdreven bloemrijke taal en het vreemde dialect van Cichorius, die met zeldzame volharding alle scherpe letters zacht uitsprak en omgekeerd. B.v. *gabidis* in plaats van *capitis*. De pommersche studenten maakten daarvan dan weer volgens hun dialect *jabidis*, en zochten dan wanhopig hunne handboeken door naar de *ossa jabidis*.

Evenmin beviel de Dorpater kliniek onzen jongen medicus. Prof. Balk liep met zijne studenten de patienten in het hospitaal langs, maakte hen bij ieder opmerkzaam op verschillende symptomen, en noemde dan den naam van het middel, dat zou worden toegediend. Het zoeken van het verband tusschen symptomen en middel, het slaan van bruggen over de gapingen, zooals Baer het noemt, werd aan de studenten overgelaten. Maar hoe langer hij de kliniek bezocht, des te meer moest hij zich zelven bekennen, dat hij òf de gapingen te duidelijk zag, òf niet den minsten slag had van bruggenmaken.

Al zulke ervaringen hadden ten gevolge, dat toen Baer in 1814 gepromoveerd was, hij van zich zelf kon zeggen:

‘Een *doctor medicinae rite promotus* was ik nu, maar een dokter, die weinig vertrouwen op zich zelf had, en niet veel meer op de geheele geneeskunde. Als een zieke mij op mijn geweten af gevraagd had, wien hij zich tot arts zou kiezen, zou ik hem geantwoord hebben: kies ieder ander, maar mij niet.’

Maar dat zou beter worden. In de groote hospitalen te Weenen ‘waar zooveel te zien was’, zou Baer de praktijk leeren. En lust voor de praktijk krijgen?..... Naar Weenen dus.

Daar gekomen, begon onze jonge dokter zich met allen ijver tot praktisch medicus voor te bereiden. Alle klinieken werden bezocht en bovendien nog menige privaatcursus. Maar al spoedig kwam hij in een onaangename positie. Ofschoon de natuurlijke historie hem het meest aantrok, had hij deze vaarwel gezegd en zelfs, om zich niet aan verleiding bloot te stellen, zijn herbarium thuis achtergelaten. De onvoldoende vooruitzichten voor een zoöloog of botanist in zijn vaderland schenen hiertoe te dwingen. En wat vond hij nu te Weenen? Alle corypheën der medische faculteit leerden daar toen ter tijd, dat men op zeer enkele uitzonderingen na, in alle gevallen de natuur haar vrijen loop moest laten. De therapeut Hildenbrand was een voorstander van de zoogenaamde exspectatieve methode, deed aan geen enkele ziekte iets en gaf aan al zijn patienten voor den vorm hetzelfde onschadelijke middel; de chirurg Kern behandelde alle wonden en gezwellen alleen met natte compressen; de verloskundige Boer bestreed ten sterksten elk handelend ingrijpen van den arts. In 't algemeen verkeerde toen de geneeskunde in een tijdperk van reactie tegen vroegere geweldige en eenzijdige methoden van behandeling, en was door den onvolkomen toestand der hulpwetenschappen, physiologie, anatomie, chemie, nog niet in staat den meer rationelen weg te volgen, dien zij later heeft ingeslagen.

Dat bij zulk een stand van zaken von Baer's weerzin tegen zijn vak niet minder werd, spreekt van zelf. En toen nu een Dorpater academievriend te Weenen kwam en hem overhaalde tot een tochtje naar den naburigen Schneeberg, toen de bergflora den ouden lust weer deed ontwaken, toen nu de daar verzamelde planten bestudeerd en gedetermineerd moesten worden, toen was het gedaan met von Baer's loopbaan als arts.

Dat is, hij besloot nu maar den zomer aan natuurstudie te wijden, met het vrome plan om den volgenden winter weer trouw de hospitalen op te zoeken. Dat opzoeken bleef echter bij 't plan.

Op aanraden van Martius, den later zoo beroemden natuuronderzoeker van Brazilië, besloot Baer zich voorloopig te Würzburg te vestigen, om daar onder Döllinger vergelijkende anatomie te studeren. Het verhaal, dat hij van zijn verblijf en studie aldaar geeft, is een der leerzaamste en aantrekkelijkste gedeelten van 't gansche boek. *A propos* van de Revalsche school krijgen wij van hem ideeën over schoolonderwijs in 't algemeen, *à propos* van den Würzburger studietijd ideeën over academisch onderwijs. De lust zou mij haast bekruipen om het geheele hoofdstuk te vertalen, doch ik zal mij tot een uittreksel moeten beperken[1].

'Bij het academisch onderwijs moet, meer dan thans geschiedt, op eigen studie gelet worden. Dat men in de chemische, zoölogische en physiologische laboratoria, in anatomiezalen en hospitalen de studenten zelf leert waarnemen en onderzoeken, is een bewijs dat men eigen studie waardeert. Ik weet wel dat professoren, die in hun vak en in hunne toehoorders belang stellen, die gaarne met raad en daad bijstaan. Maar wat ik zou wenschen is, dat de staat ook van dit standpunt uitging en niet hoofdzakelijk de colleges als voornaamste middelen van vorming beschouwde, alsof het quantum dat een professor voordraagt, in de hoofden kon worden ingegoten. Wanneer de overtuiging algemeen is geworden, dat eigen studie het voorname middel is om te leeren, dan zal men hierop bij de organisatie der hoogescholen dienen te letten. Maar zoodra men dit erkent, zal men de onvolkomenheid van een volgens uren afgedeelde studie niet kunnen ontkennen. Dat dit geen onbeduidende invallende gedachte is, zal ieder mij toegeven, die zich afvraagt, onder welke omstandigheden hij een wetenschap heeft liefgekregen; dan, wanneer zij hem bij wijze van vergif in kleine doses en op voorgeschreven tijden bij tusschenpoozen werd toegereikt; of dan wanneer hij gelegenheid had zich er in te verdiepen?'

[2]'Als wij eens een ouden Griek vroegen: hoe hij het vinden zou om een jong mensch, die recht veel leeren zal (niet

1 Blz. 173 vgg.
2 Blz. 178.

alleen een massa feiten, maar geregeld denken), eerst een uurtje philosophie te geven, dan een uurtje anatomie of botanie, dan chemie of physica, altijd afgebroken op den klokslag af? Verondersteld, dat de Griek een denkbeeld had van klokslag of van die wetenschappen, dan zou hij waarschijnlijk antwoorden, dat dit voortdurend afbreken den leerling verwarren of ten minsten onverschillig maken zou, en dat het hem beter dacht den arbeid minder menigvuldig en daarentegen meer aanhoudend te maken.'

'Bij kinderen is dit iets anders; zij kunnen niet al te lang hun aandacht bij één voorwerp bepalen, en dit maakt herhaalde afbreking en verandering noodzakelijk. Bovendien ook worden kinderen bij de meeste vakken van onderwijs meer zelf bezig gehouden, dan alleen met bloot toeluisteren. Op lateren leeftijd is echter het verstand minder geneigd tot passief opnemen en meer tot zelfwerkzaamheid. En dan juist moet het altijd maar opnemen, wat anderen beurt voor beurt en uur om uur voorzeggen. Men behandelt een leerling als een zak, waarin men zooveel wetenschap zoekt in te persen als mogelijk is, alsof men met een katoenbaal te doen had.'

In hoever nu het denkbeeld van Baer om de verschillende vakken niet gelijktijdig, maar na elkander en dan meer uitsluitend te behandelen, praktisch uitvoerbaar zou blijken te zijn, wil ik daarlaten. Een noodzakelijk gevolg van zulk een methode van studie zou zeker zijn dat de studietijd overmatig verlengd zou moeten worden[1].

Toch zal ieder het wel eens zijn met de regels, waarin Baer al zijn uiteenzettingen hierover resumeert[2]:

1 Baer ontkent dit: 'Eine grössere Sonderung nach der Zeit', wird man wohl ziemlich allgemein einwenden, 'würde das Studium maasslos ausdehnen.' Es käme auf den Versuch an! Der Versuch würde zeigen, dass gar manche Disciplinen durch vorherrschendes Selbststudium in kürzerer Zeit zum sichern Besitz gebracht werden können, während sie jetzt auf ein oder zwei Semester ausgedehnt werden, weil die Vorlesungen nun einmal nach Semester eingetheilt sind.
Dit moge voor sommige vakken waar zijn, voor anderen, b.v. chemie, zeker niet. Wanneer ten minste, zooals bij ons tot nog toe plaats heeft, de aanstaande medicus zonder eenig begrip van chemie aan de hoogeschool komt, dan schijnt het mij voor hem al vrij ondoenlijk, om in één semester hiervan flink op de hoogte te komen. En meer dan één halfjaar kon men toch voor chemie al niet beschikbaar stellen, als men in twee jaren al de voor 't propaedeutisch examen vereischte vakken op deze wijze wilde doorloopen.

2 Bldz. 179.

‘Het doel der universiteiten is de wetenschappelijke vorming der rijpere jongelingschap. Dit doel wordt beter bereikt en deze vorming werkt meer blijvend, wanneer de eigen studie geleid en bevorderd wordt, dan door het vele voorzeggen en voorlezen. Bij ieder vak is liefde er voor de vruchtbare bodem, waarin het zaad ontkiemt en vrucht draagt. En deze liefde ontstaat meer door zich aanhoudend bij het vak te bepalen, dan wanneer de studie er van regelmatig wordt afgebroken en met anderen vermengd.’

Te Würzburg bracht von Baer een recht aangenamen tijd door. De studie der vergelijkende anatomie onder den uitstekenden Döllinger was zijn voornaamste bezigheid. En wat vooral het verblijf daar aanlokkelijk maakte, was zijn gemeenzaam verkeer in een kring van wetenschappelijke mannen; Döllinger zelf, Pander, een jong Russich geleerde, die zich later door zijn onderzoekingen over ontwikkelingsgeschiedenis roemvol onderscheidde, den bekenden plantkundige Nees von Esenbeck, den talentvollen teekenaar d'Alton, wiens naam op vele zoölogische prachtwerken van dien tijd prijkt, enz.

Doch lang duurde de studietijd te Würzburg niet. Burdach, professor in de anatomie te Koningsbergen, die von Baer reeds te Dorpat had leeren kennen, zocht een prosector en deed, na vergeefsche pogingen bij anderen, aan Baer het voorstel om deze betrekking te komen bekleeden. Deze vond het vooruitzicht, om nog eenige jaren in een academische betrekking werkzaam te zijn en zoodoende de gevreesde vestiging als praktiserend geneesheer te kunnen uitstellen, zoo aanlokkelijk, dat hij het voorstel van Burdach terstond aannam, onder voorwaarde dat hij den aanstaanden winter ('t was September 1816) nog te Berlijn mocht doorbrengen, om met Paschen 1817 het prosectoraat te Koningsbergen te aanvaarden.

Baer vertrok dus naar Berlijn en hield daar allerlei colleges. Eigenlijk wel wat al te veel, ten minste volgens zijn eigen zoo even besproken stelling: slechts één vak tegelijk. Maar zijn verblijf daar was ook meer een rondzien in de wetenschappelijke wereld van Berlijn, dan een geregelde studietijd. Bij sommigen van die colleges profiteerde hij echter weinig, o.a. bij die van prof. Wolfart over dierlijk magnetisme.

Als een proeve, hoe weinig in dien tijd zelfs mannen van naam slag hadden van onbevooroordeelde, wetenschappelijke kritische waarneming (de goeden niet te na gesproken), moge 't volgende hier een plaats vinden:

‘Op zekeren dag zou prof. Sp... te Würzburg’ (Baer schrijft den naam niet voluit) ‘in een tuin een proef doen met een zoogenaamde “metaalvoelster” in tegenwoordigheid van belangstellende natuuronderzoekers. Sp... vertoonde ons een stevige boerendeern als metaalvoelster, en verklaarde dat er ergens in den tuin een koperen plaat was begraven, en dat men nu zou zien, hoe de tooverroede, die het meisje in de hand hield, die plaat zou doen vinden. Nu had het 's nachts te voren gerijpt en 's morgens was de plaat door eenige jonge doctoren begraven in een rechte allee van den tuin. Men kon dus duidelijk zien, hoe ver de voetstappen van die heeren hunne sporen in den rijp hadden achtergelaten. Maar bovendien, zoodra de metaalvoelster, met het gezelschap achter haar aan, bij die plaats kwam, trad een wonderbegeerige jonge dokter, die het koper mee had begraven, haar op zijde en eindelijk vlak voor haar. Natuurlijk richtte zich toen de punt van de tooverroede terstond naar den grond; men groef - en vond de plaat. Algemeen gejubel der wondergeloovigen, gemor van enkelen over de zoo plomp gestoorde waarneming. Het wonder had bovendien nog een tweede verschijning van metaal ten gevolge, want de aanwezigen werden verzocht om een gift ten voordeele van de metaalvoelster.’

Prof. Wolfart had te Berlijn ook een dierlijk magnetische kliniek. Daar zag men een bak met gestooten glas en water er in en metalen staven er aan bevestigd. De patienten moesten dan bij dien bak gaan zitten, de staven met de hand strijken en in slaap vallen. Dit laatste gebeurde bij ongeveer de helft. Maar wat was 't geval? De magnetische kliniek werd om twee uur 's namiddags gehouden; de meesten der patienten kwamen zoo even van hun middagmaal; al de strijkaadjes en manipulaties en waarschijnlijk ook wel de redeneringen van prof. Wolfart hadden een slaapwekkende uitwerking. 't Gevolg was, dat velen bij den bak met gestooten glas hun middagdutje deden, en dat de magnetische slaap dikwijls frappant geleek op een zeer gewonen alledaagschen slaap.

Nog iets ten besluite. Wolfart vroeg nooít aan zijn patienten of zij ook andere geneesmiddelen gebruikten, en daar zijn

kliniek niets kostte, wendden velen tegelijk nog andere geneeswijzen aan. Eens kwam prof. Rust, hoogleeraar aan het Charité-hospitaal, op Wolfarts kliniek. Deze vertoonde hem een jongen, die vroeger sterk ontstoken oogleden had gehad en nu na de behandeling met een magneetstaaf aanmerkelijk beter was. Rust keek den patient aan en zei: dat wil ik gaarne gelooven, want ik behandel den jongen al zes weken lang met praecipitaat-zalf. -

- Wat leeren nu zulke feiten? Niets over de waarheid of onwaarheid van dierlijk magnetisme, enz., maar alleen dit, dat wij in de vijftig jaren, die sedert zijn verloopen, aanmerkelijk vooruitgegaan zijn in wetenschappelijken zin. De beginselen, waarop de kunst van wetenschappelijk onderzoek berust, zijn algemeener verspreid geworden, onze wetenschappelijke conscientie is gevoeliger geworden. Wie tegenwoordig zoo zonder eenige kritiek wilde experimenteren en waarnemen, zou zeer gevaar loopen zijn reputatie als wetenschappelijk man te verliezen. Dit neemt niet weg, dat Wolfart in 1868 nog personen genoeg als patienten op zijn kliniek zou krijgen, maar zeker minder doctoren en studenten als toehoorders.

Na een kort bezoek van 't ouderlijk huis in Ehstland aanvaardde Baer zijne betrekking als prosector te Koningsbergen. Zijn voornaamste taak was hier, behalve het geven van een deel der anatomische lessen, het leiden van de praktisch-anatomische oefeningen der studenten. Een resumé van allerlei mededeelingen, die Baer ter dezer zake doet over zijne werkzaamheid, over de beste methode van praktisch-anatomisch onderwijs, over de Koningsberger universiteit, hoe belangrijk ook op zich zelf, zou hier misplaatst zijn. Zooveel is zeker, 't was hier voor hem een drukke, maar aangename werkkring, zelf ijverig leerend en anderen ijverig onderwijzend. Al spoedig (1819) werd hij dan ook buitengewoon hoogleeraar, speciaal voor zoölogie. Zijn huwelijk met een Koningsberger dame, dat spoedig daarop volgde, maakte hem voor goed tot burger aldaar. Dat Baer de eerste afzonderlijke professor voor zoölogie te Koningsbergen was, veroorzaakte hem velerlei drukte en bemoeiingen. Niet het minst de oprichting van een museum. Het zoölogisch mu-

seum, dat hij bij zijn komst vond, bestond uit een casuaris-ei, een nest van een buidelmees, en een opgezette vogel, waarvan alle veeren door insecten waren afgegeten. Een schraal begin dus. Binnen weinige jaren echter was door Baer's ijverige werkzaamheid reeds een talrijke verzameling bijeengebracht. Wat hem het meest hierin vooruithielp, was de belangstelling voor het museum, die hij door brochures, oproepingen in dagbladen, enz. aan het publiek had weten in te boezemen. Uit geheel Oost-Pruissen zonden houtvesters, jagers, grondeigenaars alles in, wat hun niet alledaagsch toescheen. Veel daarvan was nu wel is waar onbruikbaar, doch dit was zeker de beste wijze om de inlandsche fauna in korten tijd volledig te hebben.

In dezen tijd (1820-30) deed Baer zijn voornaamste onderzoekingen over ontwikkelingsgeschiedenis, die hem een plaats onder de beroemde natuurkenners hebben verzekerd. Om deze eenigszins te kunnen waarderen, moeten wij de zaken wat hooger ophalen, waarbij wij ons, om niet te uitvoerig te worden, tot de ontwikkelingsgeschiedenis der dieren zullen bepalen.

Tot op het midden der 18de eeuw was er niemand die eenig juist denkbeeld over de wording der dieren had; men behielp zich met hypothesen, de eene nog avontuurlijker dan de andere. Men denke slechts aan de rotganzen en eendenmossels. In de namen dezer dieren zijn nog de denkbeelden dier tijden bewaard gebleven. Men meende, dat uit de eendenmossels, schaaldieren die zich op drijfhout en andere voorwerpen vasthechten, naarmate dit hout verrotte, de rotganzen zouden ontstaan. Vandaar hunne namen. Zulke sprookjes, die men nu hoogstens uit den mond van een enkelen noordschen visscher zou hooren, waren toen het onderwerp van ernstige, geleerde besprekingen[1]. En nog niet eens zoo heel lang is het geleden, dat de volkssage de palingen uit dauw en rijp liet ontstaan[2], gelijk Plinius van de oesters en salamanders iets dergelijks beweerde. Dat is het lot van meeningen, die niet op feiten steunen. Is niet waarneming en proefneming de moeder der theorie, dan worden de geleerde stellingen der eene eeuw de volkssprookjes van de volgende.

1 Men vergel. hierover het onderhoudende boekje van John Harper: *Sea-Side and Aquarium, or anecdote and gossip on marine zoölogy*. chapt. 1.

2 Vergel. H.G. van Breugel, *Oönlogie* (1794).

Omstreeks 1750 deed Wolff te Petersburg de eerste degelijke onderzoekingen dienaangaande, en wel over de ontwikkeling van het kuiken in het ei. Het werk dat hij leverde was uitstekend, doch onmiddellijk weinig vruchtbaar. Want Wolff had zoo weinig de gave van heldere duidelijke voorstelling en maakte de zaak waarover hij schreef, zoo gecompliceerd en verward door een stortvloed van overtollige nieuwe namen, dat zijn werk zoo goed als onopgemerkt bleef, en zelfs nog in 1817 een man als Oken, een der coryphaeën der toenmalige physiologie, klaagde dat Wolff's boek ten eenenmale onbegrijpelijk was. Voor den vooruitgang der wetenschap was het dus alsof Wolff niet bestaan had.

En wat er nog bijkwam om dezen tak der natuurwetenschap op een lagen trap te houden, was de zoogenaamde natuurphilophische richting, die in het begin dezer eeuw bloeide, en waarvan Oken zelf een der hoofden was. Deze mannen bouwden het universum als een keurig geordend, harmonisch verdeeld systeem op, maar juist omdat het hun vooral om de netheid en uiterlijken samenhang van hun gebouw te doen was, zetten zij wel eens op een plaats, die een ander opengelaten of voorloopig met een bescheiden *nescio* aangevuld zou hebben, een voos en zwak hypothese-steentje in, om de plaats maar vol te krijgen. Nu scheen het alsof er geen gaping was, m.a.w. 't scheen alsof men zulk een zaak volkomen wist en daarmee was een voorname prikkel tot onderzoek verstompt. Over 't geheel zou men de Okensche school kunnen vergelijken bij metselaars, die een huis bouwen, maar geen steenen genoeg hebben en dan hier en daar maar houten blokjes er tusschen invoegen. Hun huis is dan ook spoedig ingestort. En in de jaren, die sedert verloopen zijn, is onze voorraad steenen wel aanmerkelijk aangegroeid, maar nog niet zooveel dat wij den Titanen-toren zouden kunnen volbouwen.

Mag onze zucht tot orde dan niet systematiseren? moeten wij dan alle hypothesen angstvallig vlieden? Dat zij verre; integendeel, soms hebben wij behoefte aan een geordend overzicht onzer kennis, en de waarde van goede hypothesen in de wetenschap is niet te loochenen. Maar laat dan den architect, die zulk een plan maakt (en een geniaal man moet het zijn, want waarlijk, 't is geen werk voor opperlui), laat hem dan ook eerlijk bekennen, voor welke bogen en pijlers er geen steenen disponibel zijn, en laat hem zijn modelletje niet voor een werkelijk gebouw uitkraaien. En dat was juist de fout der natuurphilosophen, dat zij 't eerste nalieten, het tweede deden.

Voornamelijk door deze twee oorzaken kwam het, dat von Baer en zijn vriend Pander (die eenige jaren vroeger met dergelijke studiën begonnen was) het veld van hun onderzoek bijna onbearbeid vonden. Slechts van enkele punten wist men (voornamelijk door Haller en Oken) iets. Pander vatte den arbeid echter met kracht aan en gaf in 1817 zijne monographie in het licht over de veranderingen die het hoender-ei in de eerste vijf dagen der bebroeding ondergaat, een werk dat de grondslag geworden is van de geheele nieuwere ontwikkelingsleer. Hierop werkte Baer verder voort, breidde zijne onderzoekingen over het geheele dierenrijk uit en was daardoor de eerste, die tot algemeen geldende wetten kwam, tot resultaten, die voor de geheele wetenschap der levende natuur belangrijk waren.

Maar voor dat wij deze uitvoeriger bespreken, nog eerst een korte schets van Baer's verderen levensloop.

Von Baer's arbeid, niet alleen over ontwikkeling, maar ook in andere gedeelten van het gebied der zoölogie, maakte zijn naam spoedig beroemd, zoodat hij in 1829 tot directeur van het zoölogisch museum te St. Petersburg werd benoemd en ook daarheen vertrok. Maar niet voor lang. Het museum was zeer verwaarloosd, localiteit en middelen tot het doen van onderzoekingen ontbraken; maar wat hem bovendien het verblijf te St. Petersburg onaangenaam maakte, was iets, wat zeker bij den eersten opslag al heel vreemd zal schijnen. Er waren te St. Petersburg geen straatjongens! Te Koningsbergen waren de leden van dit avontuurlijk corps zijn gewone leveranciers van kikvorschen, hagedissen, eieren van allerlei dieren, kortom van alles, wat er in slooten, velden of boomen te vinden was. Nu moest hij zich wenden tot visschers en sjouwerlui, die, door hun *artel* (gilde) gebonden, hem niet zoo goed bedienden en zich minder lieten dresseren dan de Konigsberger *gamins*. Of Petersburg nog zulk een uitzondering maakt op alle groote steden? -

En er kwam nog iets bij, wat von Baer maar even ter loops vermeldt, maar wat nog zwaarder woog dan al deze bedenkingen; nl. Mevrouw von Baer was zoo weinig geneigd om St. Petersburg tot woonplaats te kiezen, dat zij voorloopig te Konigsbergen gebleven was, en zelfs na verloop van een jaar nog niet van daar wilde verhuizen. Dit alles bewoog dus Baer om toen weêr naar Konigsbergen terug te keeren. Zijn professoraat was nog niet weêr vervuld, en hij kon, daar zijn officiëel

ontslag uit Pruissische staatsdienst nog niet had plaats gehad, zijn vorig ambt eenvoudig weêr opvatten. In het eerst werden nu de studiën over ontwikkeling met lust weêr begonnen, maar al spoedig brak er een treurige tijd voor hem aan. Doordat hij sinds lang te veel een zittend leven had geleid, had hij zich de kwaal van habitueele verstopping op den hals gehaald, een kwaal, die alleen zij die ze niet kennen, licht kunnen achten. Dat maakte hem ongeschikt voor zijn werk, prikkelbaar, zenuwachtig. Daar kwam bij dat zijne onderzoekingen niet vorderden, zoo als hij 't wel wenschte; dat hij tegenstrijdige resultaten verkreeg, die hij niet wist te vereenigen; dat langzamerhand de overtuiging zich bij hem opdrong, dat zijne onderzoekingen op te groote schaal waren aangelegd en dat het onmogelijk was die zoo vol te houden. Kortom zijn zenuwstelsel geraakte door al deze oorzaken zoodanig in de war, dat hij b.v. altijd voor 't naar bed gaan eenige hoofdstukken uit een roman van Walter Scott moest lezen, omdat daarin niets voorkwam van ontwikkelingsgeschiedenis, en hij dan met denkbeelden over tournooien of middeleeuwsche kleederdracht kon inslapen. Want zoodra hij ook maar een oogenblik aan de kwestiën dacht, die hij des daags bestudeerde, was 't met den slaap voor dien nacht gedaan.

En toen nu Baer zich door allerlei kleinigheden den minister von Altenstein tot vijand had gemaakt en dit hem in zijne betrekking allerlei onaangenaamheden en moeilijkheden veroorzaakte, toen kon hij 't in Konigsbergen niet langer uithouden. Hij schreef naar St. Petersburg, of men hem weêr als lid der academie wilde opnemen. Het antwoord luidde, dat hij met open armen zou ontvangen worden. Toen verliet Baer in 1834 Konigsbergen, ditmaal voor goed.

Van dien tijd af nam zijne werkzaamheid een geheel andere richting. Van kamergeleerde werd hij reiziger, een verandering die voor zijn lichaam niet anders dan gunstig kon zijn. Op last van de Russische regering bereisde hij het geheele rijk van Nowaja-Semlja tot den Kaukasus. Het officiëele doel dezer reizen was een onderzoek naar den toestand der visscherijen en naar de middelen om dezen te verbeteren. Dit voerde hem o.a. driemaal naar Astrachan en de kusten van de Kaspische zee, de hoofdplaats van de gewichtige steurvisscherij. Bijna geen hoekje van het onmetelijke Rusland bleef onbezocht; zelfs in 1863 ondernam de 71jarige grijsaard nog een tocht naar

Kasan. En behalve zijne officiëele rapporten bracht iedere reis nog een rijkelijken oogst van berichten aan de Petersburger academie over de menschenrassen, de fauna, het klimaat, enz. der bereisde streken, te samen niet minder dan 108 *mémoires* die het (in 't fransch uitgegeven) *Bulletin de l'Académie imperiale des sciences de St. Pétersbourg* van zijne hand bevat. Voor de wetenschap blijft hij dus evenzeer als vroeger werkzaam, al is 't dan ook op een ander terrein. En dat zijne verdiensten ook door de geheele wetenschappelijke wereld erkend worden, heeft de Fransche *Académie des Sciences* nog verleden jaar getoond, toen zij den *prix Cuvier* aan von Baer toekende, een prijs die alle drie jaren gegeven wordt aan iemand, die zich op het gebied van zoölogie (of geologie) bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt. Een dergelijke eervolle onderscheiding ontving hij insgelijks het vorige jaar van de *Royal Society* te Londen, die hem de Copley-medaille toekende.

En om nu den arbeid van Baer en zijne medeonderzoekers eenigszins te leeren waarderen, willen wij op hun gebied eens hier en daar rondzien en eenige bladen uit het boek der ontwikkelingsgeschiedenis opslaan.

Wie vaak op een mooien voorjaars- of zomerdag langs een van onze talrijke slooten of poelen wandelt, zal zich allicht verwonderd hebben over vreemde voorwerpen, die hij daar in 't water zag drijven, klompjes van een geleiachtige stof, zoo groot ongeveer als een hand en opgevuld met een groot aantal zwarte kogeltjes, iets grooter dan speldeknoppen. Die zwarte kogeltjes zijn kikvorscheieren, ieder voor zich omgeven met een dik geleiachtig hulsel en daardoor tot één massa aaneenhangend. Neem nu eens zulk een klomp eieren uit de sloot en zet ze in een glas met water. Is het weer dan warm en zonnig, dan zijn ze al na korten tijd (24 uur b.v.) niet volkomen rond meer; zij worden wat langwerpig, wat onregelmatig van vorm en eindelijk beginnen zich die zwarte voorwerpjes te bewegen. Eerst langzaam, met tusschenpoozen, nu en dan een nauw merkbaar schokje. Maar gij ziet het, er komt leven. Zij worden allengs langer, de beweging wordt sterker; -

eindelijk komen wij op een morgen bij ons eenvoudig aquarium, en zie - daar schieten zij heen en weer door 't water, de zwarte vischjes, met hun kort, dik lichaam en hun langen staart, die voortdurend in golvende beweging is. Vischjes? Ja, zie slechts die pluimpjes aan weêrszijden van den kop, dat zijn de kieuwen. Maar uit kikvorscheieren moeten toch weêr kikvorschen ontstaan? Zeker, laat ons maar toezien. Die kieuwen verdwijnen al spoedig, en dicht bij 't begin van den staart zien wij bij nauwkeurig toezien een paar uitwasjes, die al langer worden en na korten tijd volkomene pootjes zijn, Nu begint de staart korter te worden, dicht bij den kop ontstaan een paar voorpooten, en eindelijk springt de jonge kikvorsch flinkweg *auf allen Vieren* heen, eerst nog met een kort stompje staart voorzien, dat al spoedig ook verdwijnt.

Goed, zegt ge, dat is nu de kikvorsch. 't Is wel aardig, dat zoo na te gaan. Maar de physiologen schermen ook altijd met hun kikkers: een kikvorsch staat zoo ver van ons af, een kikvorsch is geen mensch. Met één woord: hoe ontwikkelen zich de hoogere dieren? vogels b.v. of zoogdieren?

Verwonder u niet te zeer, als ik moet antwoorden: de ontwikkeling van die hoogere dieren gaat in hoofdtrekken op dezelfde wijze als die der kikvorschen. Wilt ge 't zien?

Wij breken een hoenderei, dat sedert een paar dagen bebroed is, voorzichtig open; er ligt op den dojer een soort van wormpje met een dikken kop. Pooten of vleugels zijn nog niet zichtbaar. Nemen wij een ouder ei, dan zijn er op de plaats waar die komen moeten, uitwasjes ontstaan, die tot pooten en vleugels worden. En zoo laat zich met opoffering van een aantal eieren aantoonen, hoe het wordende kuiken dezelfde vormen doorloopt als de wordende kikvorsch. Zoo sterk zelfs is die gelijkheid van ontwikkelingswijze, dat als men een schildpad-ei en een vogel-ei in een zeker tijdperk der broeding openbreekt, het moeielijk zijn zou, aan de wordende diertjes, die men er in vindt, te zien, wie de schildpad zal worden en wie de vogel, zoozeer gelijken ze op elkander. En door de onderzoekingen van Bischoff en anderen is voor de zoogdieren een opeenvolging van vormen aangetoond, die in de hoofdzaken geheel aan die der lagere dieren gelijk is.

Dus is het waar, wat men soms wel beweerd heeft: een wordend zoogdier is eerst kwal, dan worm, dan oester, insekt, kikvorsch, reptiel, vogel? m.a.w. een dier doorloopt bij zijn

wording achtereenvolgens alle vormen van lager geplaatste dierlijke wezens? Wij zullen zien, wat er in die bewering waar en onwaar is.

Vooreerst laat zich geen onafgebroken reeks van dieren opmaken, waarvan ieder volgend nommer hooger georganiseerd en volkomener ingericht zou zijn dan de vorigen. Maar ook zonder dat is die bewering onwaar. Nooit of nimmer in eenig tijdperk der ontwikkeling gelijkt een kip of een hond op een kwal of een insekt. Toch is er een kern van waarheid in. Als wij beweren: in het geheele dierenrijk heerscht een zelfde gang van ontwikkeling; dan is dat onjuist, omdat die stelling te uitgebreid is. Maar beperken wij haar, en zeggen: in de afdeeling der gewervelden heerscht een zelfde gang van ontwikkeling, dan is dat volkomen juist. Een enkel woord tot opheldering.

Gelijk bekend is verdeelt men tegenwoordig op het voetspoor van Cuvier de dieren in eenige groote afdeelingen, sommige zoölogen in vijf (protozoën, straaldieren, gelede dieren, weekdieren en gewervelden), anderen in zeven. Wat zulk een afdeeling karakteriseert is dit, dat alle daartoe behoorende dieren volgens een zelfde grondplan, norm, type, gebouwd zijn. Zoo komen b.v. een hond, een spreeuw, een adder, een kikvorsch en een snoek, hoe ook onderling verschillend, toch allen hierin overeen, dat het voornaamste gedeelte van het skelet een uit wervels bestaande ruggegraat is, dat de hoofdmassa van het zenuwstelsel bij allen boven die ruggegraat ligt en het spijskanaal er onder. Daarom noemen wij die allen gebouwd volgens den typus: *gewerveld dier*. Bij spinnen, bijen, kreeften daarentegen, vinden wij niets van zulk een ruggegraat, geen ruggemerg er boven, geen spijskanaal er onder. Doch bij deze allen vinden wij weêr 't lichaam samengesteld uit geledingen, uit op elkaar meer of min bewegelijke ringen. Van daar heeten zij gebouwd volgens den typus *geleed dier*. En zoo verder door 't geheele dierenrijk heen.

Veroorloof mij een vergelijking, om die wijze van classificatie recht duidelijk te maken.

Wij willen de voorwerpen, die wij vuurwapenen noemen, eens verdeelen. Vooreerst zouden we ze kunnen groeperen: vuurwapenen die in vestingen, die in het veld, die op zee gebruikt worden. Die verdeeling zou niet juist zijn, omdat er verscheidene zijn, die dan tot alle drie groepen zouden moeten

gebracht worden. Zij zou ongeveer gelijk staan met de oude verdeeling in land-, water- en luchtdieren.

Ten anderen zouden wij kunnen classificeren: 1. vuurwapenen op affuiten, 2. draagbare vuurwapenen. Ook berustende op onwezenlijke verschillen. Daarmeê zou overeenkomen een verdeeling der dieren b.v. in viervoetigen, tweevoetigen, enz.

Maar als wij nu een classificatie wilden opmaken analoog met die der dieren, dan zouden wij twee typen stellen: achterladers en voorladers. Dan zouden wij Armstrong-kanonnen, Chassepots, Sniders, kamerpistolen, enz., om 't even hoe ook verschillend in grootte en uiterlijk, allen brengen tot de eerste type. En daarentegen de middeleeuwsche monsterkanonnen en donderbussen, Minié-buksen, draaibassen, enz. ook weêr onderling verschillend, allen tot de tweede type.

Doch niet meer hiervan. Wij, leeken, willen den artilleristen onze typen niet opdringen; zij strekten ons alleen tot illustratie.

En om nu weêr tot de ontwikkelingsgeschiedenis terug te keeren: Even als dat algemeene plan van organisatie, die typus in het volwassen dier uitkomt, zoo ook in het wordende dier. Zoogdier, vogel, reptiel, amphibie, visch, allen gewervelden, zijn in den eersten aanleg van hun lichaam gelijk. Het eerste spoor, dat van 't wordende dier merkbaar is, is een recht streepje op het ei; aan weêrszijden van dat streepje ontstaat een wal, zoodat de streep een goot wordt; de wallen worden al hooger en groeien met hunne bovenranden aan elkaar vast, zoodat de goot tot een gesloten buis wordt. Ziedaar den aanleg voor 't ruggemerg, het essentiëele deel van alle gewervelden. Onder die buis ontstaat een soliede (niet holle) streng, het begin van de ruggegraat, en onder die ruggestreng een andere holte, het spijskanaal. Die drie dingen (ruggemerg, ruggegraat, spijskanaal), wier aanwezigheid en plaatsing de gewervelde type karakteriseert, worden bij allen het eerst en op gelijke wijze gevormd. Ook in andere opzichten is de gang van ontwikkeling bij allen gelijk. Doch verdere détails te vermelden is hier ondoenlijk, daar dit niet zonder afbeeldingen zou kunnen geschieden. Zooveel zij genoeg: in de eerste tijdperken hunner wording zijn alle gewervelden aan elkaar gelijk. Eerst bij verdere ontwikkeling wordt het onderling verschil der klassen (zoogdieren, vogels, enz.) meer en meer merkbaar. Een dergelijke gelijkheid van wording vinden

wij bij de gelede dieren; daar zijn bij allen de karakteristieke geledingen mede onder de eerste dingen die zichtbaar worden.

Maar waarom is dit feit nu zoo belangrijk? En ten anderen, is die gelijkheid van wording met slangen en schildpadden en allerlei gedierte niet voor ons menschen een vernederend, pijnlijk, denkbeeld?

Het antwoord op de eene vraag is het tevens op de andere. Dat denkbeeld kan ons niet pijnlijk aandoen, want juist dat feit is een triomf voor den menschelijken geest. Dat von Baer en anderen de wet vonden: binnen het gebied van een zelfden typus heerscht dezelfde gang van ontwikkeling, dat was een bevestiging, een goedkeurend votum dat de natuur zelve gaf aan Cuvier's geniale classificatie. In Cuvier's tijd was de wetenschap van het wordende dier nog te weinig ontwikkeld; hij was alleen uitgegaan van het bestaande dier. Des te grooter bewijs was het voor de juistheid van zijn blik, toen men later vond, dat zelfs reeds bij de vorming der dieren die typen, die normen gevolgd werden.

En zal ons dat feit nog iets anders geven, dan het behagelijk bewustzijn van juist gezien en juist gegroepeerd te hebben; dan weet ik dat niet beter uit te drukken dan met de woorden van den grooten natuurdichter:

> Alle Gestalten sind ähnlich und keine gleichet der andern;
> Und so deutet der Chor auf ein geheimes Gesetz[1].

Maar de ontwikkelingsgeschiedenis kan ons nog meer leeren, als wij ons nu eens bepalen bij de wording der afzonderlijke organen, in plaats van bij die van 't geheele dier.

De jonge kikvorsch heeft, zooals wij gezien hebben, kieuwen, die later verdwijnen. Bij de visschen blijven die kieuwen het geheele leven door, en werken ook in den volwassen toestand als ademhalingsorganen. - Hoe is het nu bij de hoogere dierklassen? hebben die ook in een vroeger tijdperk hunner ontwikkeling kieuwen? Tot vorming van eigenlijke kieuwen komt het

1 Goethe, Metamorphose der Pflanzen.

hier niet, maar wel degelijk tot vorming van beginselen er van. De wordende vogel en het wordende zoogdier vertoonen al spoedig vlak onder den kop eenige dwarse spleten in den hals, de kieuwspleten. Werd het dier nu een visch, dan zouden zich op de boogvormige strepen, die tusschen die spleten liggen (kieuwbogen, keelbogen), kieuwen vormen. Hier gebeurt dit echter niet, het blijft alleen bij de vorming van bogen, en de spleten groeien al spoedig weêr dicht.

Een ander voorbeeld van iets dergelijks. De eerste vorm van het wordende hart bij alle gewervelden is die van een eenvoudige rechte buis. Op dezen trap blijft het hart het geheele leven door staan bij de minst ontwikkelde visschen (o.a. het lancetvischje, *Amphioxus lanceolatus*, uit de Middellandsche zee). - Later buigt die buis zich S-vormig om, en er ontstaan drie afdeelingen in (waarvan twee het eigenlijke hart uitmaken); dit is de blijvende vorm bij de visschen, die een hart hebben met één kamer en één voorkamer[1]. Bij de hoogere dieren gaat de ontwikkeling verder, de voorkamer wordt door een scheidswand in tweëen verdeeld (bij amphibiën en reptielen; hart met één kamer en twee voorkamers). En wanneer er zoowel in de kamer als in de voorkamer twee afdeelingen ontstaan, dan is het volkomen zoogdier- of vogelhart aanwezig. Zoo doorloopt dit orgaan in de hoogere dieren bij zijn wording vormen, waarop het in de lagere dieren gedurende het geheele leven blijft staan.

Een derde voorbeeld is het volgende. Wij hebben straks gezien, dat de ruggestreng een der eerste deelen is, die bij 't gewervelde dier ontstaan. Rondom die primitieve streng vormt zich dan later de beenige wervelkolom, de ruggegraat. Niet terstond echter wordt die hard been; eerst is zij week en vliezig, later kraakbeenig en dan eerst wordt zij werkelijk been. Gaan wij nu de rij der gewervelden langs, dan vinden wij weêr al die vormen bij volwassen dieren terug. Bij het lancetvischje en de lamprei (die tot de laagste orde der visschen behooren) blijft de ruggegraat altijd week en vliezig[2]; bij iets hooger staande visschen, zooals de haaien en roggen, bestaat zij 't geheele leven uit kraakbeen; bij de overige gewervelde dieren gaat zij later in been over.

1 Vergelijk over den bouw van het hart: Gids, 1867.
2 Bij de lamprei zijn aan den kant reeds kraakbeenige plaatjes aanwezig.

Deze en dergelijke feiten brengen ons dus tot de volgende wet: de blijvende inrichting der organen bij de lagere dieren van een zelfde type is een voorbijgaande ontwikkelingstrap bij de hoogere dieren van dien typus. Een wet, die ook weêr evenals de vorige ten duidelijkste wijst op de eenheid van plan in de bewerktuiging van zoo verschillende dieren.

Het weinige, wat wij van de vorming van het geheele dier hebben behandeld, wees ons op eenheid; wat wij van de vorming der afzonderlijke organen zagen, leerde ons hetzelfde. Als wij nu nog eens verder gaan en de deelen beschouwen waaruit die organen bestaan, wat dan? Zouden wij weêr die eenheid vinden?

Het mikroskoop leert ons dat alle dieren uit cellen en uit voortbrengsels van cellen bestaan. Zoowel bij het eenvoudigste, als bij het meest samengestelde dier, overal vinden wij die cellen terug, bolvormig of plat of onregelmatig van vorm, hier rond, daar tot buizen, elders tot vezels geworden. En de wordingsgeschiedenis breidt die stelling verder uit, en voegt er bij: alle dieren ontstaan uit één cel, uit een ei[1], d.i. een blaasje met een meer of minder sterk omhullend vlies en een korreligen inhoud, den dooier. Uit zulk een celletje, dat bij de meeste dieren mikrokopisch klein is, zouden nu alle dieren, de grootsten zoowel als de kleinsten, ontstaan? 't Schijnt haast ongeloofelijk. En toch is het zoo. Zal er uit een ei een dier worden, dan is de eerste verandering er in, dat de dooier zich in twee gelijke stukken verdeelt[2]; die twee deelen ieder weêr in twee, deze vier weêr en zoo vervolgens, totdat de ei-cel een groot aantal van deze door dooierverdeeling ontstane cellen bevat. In deze cellenhoop heeft dan de wording van het dier plaats. Daarin ziet men dan de straks beschreven vormen optreden: het eerste streepje, de goot er boven, enz. De celverdeeling, de vorming van nieuwe cellen breidt zich steeds

1 Het is von Baer's groote verdienste, dit ook voor de zoogdieren, waarvan men het vroeger niet wist, te hebben aangetoond.

2 Bij de vogels en andere dieren verdeelt zich niet de geheele dooier, maar slechts een gedeelte er van.

uit, het wordende dier wordt grooter; hier groeien zij dicht op een en vormen een soliede streng, daar laten zij een ruimte tusschen zich en vormen een kanaal. En zoo ontstaan al de menigvuldige vormen en deelen van het dierlijk lichaam, door voortgaande vorming en vermeerdering der cellen.

Maar niet in cel*vermeerdering* alleen bestaat de ontwikkeling; er moet verandering, vervorming van cellen bijkomen. Oorspronkelijk zijn alle cellen, waaruit de kiem van het dier bestaat, ronde teêre blaasjes, vormingscellen; van spieren, van been, van bloed is nog geen spoor merkbaar. Maar die vormingscellen blijven niet gelijk; hier groeien zij in de lengte uit en worden spiercellen; daar ontstaat er roode kleurstof in en 't worden bloedcellen; daar weêr worden zij afgeplat en hoornachtig en worden opperhuidscellen. Kortom, al onze verschillende weefsels ontstaan ter laatster instantie uit dezelfde ronde vormingscellen.

Overal dus zien wij de oneindige verscheidenheid der verschijnselen beheerscht door eenheid van plan, eenheid van ontwikkeling. Waarlijk, niet ten onrechte noemden de oude grieksche philosophen de wereld k o s m o s , orde!

Wij moeten eindigen. Stof tot bespreking zou er nog genoeg zijn; tal van interessante feiten lieten zich nog mededeelen over de metamorphose der insekten, over de eigenaardige wijzigingen der ontwikkeling bij lagere dieren, over teeltwisseling en knopvorming, en zoovele andere merkwaardigheden meer, die met de wording der dieren in verband staan. Doch ik zou vreezen dan al te uitvoerig en ook (bij gebrek van afbeeldingen) al te onduidelijk te worden.

Alleen hierop wil ik nog even opmerkzaam maken, dat het woord *ontwikkeling*, wat wij in deze bladzijden zoo vaak gebruikt hebben, eigenlijk niet in onze tegenwoordige wetenschap thuis behoort, maar, gelijk zooveel andere woorden, een erfenis is uit een vroeger tijdperk, een uitdrukking van een vroegere theorie. De oudere natuuronderzoekers meenden nl., dat de kiemen der levende wezens reeds van den beginne af in de eieren aanwezig waren met al de organen, doch alles oneindig klein en daardoor onzichtbaar. In dien zin spraken zij van

ontwikkeling, evolutie, en veronderstelden dat die oneindig kleine kiemen zich slechts ontplooiden, uitbreidden en daardoor zichtbaar werden. De nieuwere wetenschap laat die meening niet meer toe en spreekt liever van *wording*, een meer neutraal woord, dat geen bepaalde theorie in zich sluit. Maar ook hier gaat het, zooals zoo dikwijls elders, dat men het woord behoudt, terwijl men de theorie die dat woord deed ontstaan laat varen. Vandaar dat het woord *ontwikkelingsgeschiedenis* nog steeds de geijkte term voor dit deel der physiologische wetenschap gebleven is.

't Was weinig genoeg wat ik meêdeelde. Enkele algemeenheden, meer niet. In al te veel détails kon ik niet treden. Zoo ik slechts dit heb mogen bereiken, dat het gelezene de overtuiging vestigt of bevestigt: de natuur is niet, zooals zij soms wel schijnt, een ordelooze ophooping van boomen, ondoordringbaar door 't verwarde struikgewas; maar zij is een prachtig bosch met schoone vergezichten, als men 't rechte punt maar kiest, waar men stil staat en om zich ziet. De veelheid der verschijnselen verwart en overweldigt ons; eerst dan is een vruchtbare natuurbeschouwing mogelijk, als wij ten minsten enkele leidende draden in die schijnbare verwarring hebben leeren opmerken.

Toch blijft von Baer's woord, dat hij in 1828 schreef, in 1868 nog even waar: ‘für den Mann, der einst die im Ei wirkenden Kräfte vollständig erkennen wird, kann die Wiege noch nicht gezimmert werden; ja der Baum, aus dessen Holze die Wiege gezimmert werden soll, hat wohl noch nicht gekeimt’[1].

En 't zal voorloopig nog wel waar blijven.

Is dat een ontmoedigende stoot naar beneden voor den stouten reiziger, die ook de steilste toppen wil beklimmen; een moedelooze uitroep na een leven van onderzoek? - Neen, 't is een prikkel tot verder klimmen, een vingerwijzing naar den top; 't is de bezielende roep: Excelsior!

Groningen.

D. HUIZINGA.

1 Selbstbiogr., p. 450.

De kunst in Frankrijk gedurende de Revolutie.

Het is geen ongewoon verschijnsel, zoowel op het gebied der samenleving als op dat van wetenschap en kunst, dat onjuiste oordeelvellingen en onbillijke waardeering, meest op het gezag van enkele toongevers der openbare meening, gedurende een tijdlang met onverstoorbaar vertrouwen worden herhaald en gehandhaafd. Geüsurpeerde reputatiën aan de eene, volstrekte miskenning aan de andere zijde bevestigen maar al te zeer op hoe weinig degelijk en zelfstandig onderzoek de uitspraak der groote menigte, het oordeel van den tijdgenoot berust.

Wat van individuën geldt, is evenzeer van toepassing op sommige historische tijdvakken. Men pleegt, zonder eigene studie en kritiek, al licht te gewagen van perioden van bloei, en van eeuwen van verval, en men spreekt gaarne de machtspreuk na, hier en daar uit den mond van autoriteiten of uit een of ander schrijver opgevangen.

Zoo wordt een geheel tijdvak als ten eenenmale onvruchtbaar met een medelijdend schouderophalen of een voornaam stilzwijgen voorbijgegaan, of als diep-verdorven door een verpletterend anathema getroffen, terwijl een andere eeuw onvoorwaardelijk als de gouden tijd van beschaving en zedelijkheid wordt gehuldigd. Overdrijving aan de eene of andere zijde kenmerkt allicht het oordeel van den tijdgenoot, die, levende te midden der personen of der feiten, waarover hij uitspraak doet, niet zonder voorbehoud als onpartijdig rechter mag worden aangenomen. Wie zich mede heeft bewogen in de hitte van den strijd kan bezwaarlijk kalm en onbevangen beslissen, aan wiens zijde de waarheid was. Hij heeft zijne sympathiën

en antipathiën; hij ondergaat een invloed, die schadelijk is voor de scherpheid en juistheid van zijn blik; hij loopt gevaar zijn rechtersambt te vergeten en de zaak op te vatten als panegyrist of polemicus. Te allen tijde heeft men, zoowel binnen als buiten de muren van Troje gezondigd, en eene treffende waarheid wordt in het puntdicht van den geestigsten onzer dichters, van Staring van den Wildenborch uitgesproken, waar hij zegt:

> ‘Schaars houdt verdedigd Recht zich gansch van Onrecht vrij.
> Nooit werd er leer verspreid, of bij haar volgelingen
> Schoot vaak de drift het doel voorbij.’

Eerst het nageslacht, dat figuren en toestanden zuiver objectief weet te beschouwen en zich los te maken van iedere vooraf-vastgestelde meening, is tot eene juiste waardeering in staat en kan geacht worden, zonder aanzien des persoons, een billijk vonnis te vellen, met inachtneming van den samenhang en het historisch verband der dingen en van de uiterlijke omstandigheden, waardoor het karakter en de ontwikkeling van het voorwerp van zijn onderzoek zijn gedetermineerd.

Vroeg of laat breekt de tijd aan, waarop zulk eene rehabilitatie plaats vindt en de waardeering op nieuwe grondslagen wordt opgebouwd. Men noeme het eene herziening of vernietiging van een onbillijk vonnis, of eene reconstructie der geschiedenis, het feit-zelf is verblijdend en troostrijk, mits men bij dien nieuwen opbouw of die tweede rechtspraak niet in het tegenovergesteld uiterste vervalle en zich Staring's woorden herinnere.

Hij, die zich een historisch onderzoek ten doel stelt, moet door geen anderen drijfveer worden geleid dan door de liefde voor de waarheid. Hoe eenvoudig dit beginsel luiden moge, zoo moeielijk schijnt evenwel zijne toepassing te zijn. Men zoekt zoo gaarne in het verledene een arsenaal van wapenen, om de eene of andere gelief koosde theorie te verdedigen, of eene of andere in ons oog verderfelijke beschouwing te bestrijden; men is zoo licht geneigd, niet om de historie te dienen, maar om haar dienstbaar te maken aan eigen overtuiging, onverschillig of het geldt eene overtuiging op politiek, op wetenschappelijk of kunstgebied.

Met eene classieke, met eene - indien ik het zoo noemen mag - grieksche statuenkalmte moet de historische studie wor-

den beoefend. Alle gedachte van voorbereiding tot het leveren van een strijdschrift behoort te worden verwijderd. Niets is schooner en verhevener dan volstrekte rechtvaardigheid. Heb ik hiermede gezegd, dat wij ten eenenmale onverschillig moeten blijven, waar, naar onze overtuiging, miskenning of overschatting heeft plaats gehad? In geenen deele! - De eerste te herstellen, de laatste tot haar redelijk peil terug te brengen, ziedaar onze roeping en onze plicht.

Hoevele jaren en van hoevele zijden is de gothische bouwkunst miskend en als verwerpelijke kunstvorm afgekeurd? Hoelang zijn wij niet gewoon geweest aan het begrip der middeneeuwen steeds het denkbeeld van een donkeren nacht, van ruwheid en geweld, van gemis aan schoonheidszin en wetenschappelijke ontwikkeling te verbinden? Aan welke verpletterende veroordeeling is de renaissance niet onderworpen geweest; hoe lang - en wellicht nog - heeft men zich van de waardeering der fransche kunst van de achttiende eeuw ontslagen geacht met het woord rococo-stijl?

Ongetwijfeld, eene dergelijke methode van de geschiedenis der kunst te schrijven, beveelt zich aan door hare groote eenvoudigheid en gemakkelijkheid, maar ik geloof niet, dat zij zich door iets anders aanbeveelt. Maar tegenover al deze strenge rechters zijn (althans wat de vroegere historische tijdvakken betreft) even warme en opgewondene verdedigers opgetreden, aan wier methode ik inderdaad geene andere eigenschappen mag toekennen, dan die ik zooeven bij hunne tegenpartij heb genoemd.

Waar het een tijd geldt, die nog slechts door betrekkelijk weinig jaren van ons is gescheiden, ontmoet men, bij het trachten naar eene onpartijdige beschouwing, eigenaardige moeielijkheden, omdat de strijd der hartstochten nog niet volkomen is bedaard, vooral, wanneer die tijd samenhangt met hoogst gewichtige staatkundige gebeurtenissen, wier karakter, naar de mate onzer richting, zeer verschillend moet worden beoordeeld.

Zulk een tijd mag ongetwijfeld het einde der achttiende eeuw worden genoemd. In het oog van sommigen is zij niets anders geweest dan de gezegende omwenteling, de triomf der beginselen van 1789; anderen zien in haar slechts het bloedig drama van 1793 en de heerschappij der brutale massa. Maar zoo verschillend de meeningen mogen zijn over de politieke beteekenis dier dagen, zoo algemeen stemt men samen in

het vonnis over hunne onvruchtbaarheid op het gebied der Kunst.

Is dat vonnis rechtvaardig? Steunt het op eene nauwkeurige schifting van koren en kaf? Getuigt het van onbevangen waardeering der omstandigheden, waarin zich de Kunst destijds bevond, van eene juiste kennis van het verledene, waaraan zij zich trachtte te ontworstelen, en van de toekomst, die zij zich tot ideaal stelde?

Een twijfel schijnt geoorloofd, wanneer men de monumenten raadpleegt, die ons van het revolutie-tijdperk zijn overgebleven. De doeken en cartons in den Louvre, en de werken der schrijvers, die de geschiedenis der kunst gedurende de omwentelingsjaren hebben te boek gesteld, wijzen op menige loffelijke poping ook op aesthetisch terrein en bewijzen ons, dat zoo al geen overvloedige oogst te gaêren valt, althans van absoluten stilstand, van onvruchtbaarheid geen sprake kan zijn.

Aan de hand van fransche en duitsche kunsthistorici en critici wensch ik in deze bladzijden een vluchtigen blik te werpen op de lotgevallen der kunst in dat veelbewogen tijdvak. Ik zal trachten zonder geestdrift en zonder geringschatting eenige gegevens te verzamelen, die den lezer in staat zullen kunnen stellen zich een beeld te vormen van de physionomie en bovenal van het streven en de richting der Kunst in het laatst der vorige eeuw. Ik kan dat evenwel niet doen zonder eene behoorlijke distributie van licht en bruin en laat dus aan het revolutie-tijdvak een overzicht voorafgaan van de laatste jaren van het koningschap.

De zwaarmoedige en pompeuse vormen der laatste jaren van de regeering van Lodewijk XIV, de stijve, monarchale étiquette, die in bijna al de kringen der samenleving was doorgedrongen; de deftige monumentaliteit der 17de eeuw, die loodzwaar drukte op het gebied der kunst en iedere uiting van naïveteit, van luchtigen humor, van schalke vernuftsspeling als onwaardig en onaesthetisch verwierp; de gladgestreken uiterlijke vroomheid, het sombere decorum en de verveeling, die zich langzamerhand onder het regiment van Mevrouw de Maintenon van de geheele maatschappij meester maakten, verwekten bij de jongere generatie in het begin der 18de eeuw, na den dood van den grooten monarch, eene krachtige reactie. Zoowel de kunst als het gezellige leven verbraken in uitgelaten vreugde

het keurslijf, waarin zij zoo lang gesloten waren geweest. Het tijdvak van het Regentschap; de zeer berispelijke, maar zeer ongedwongen zeden van den hertog van Orleans; zijne algeheele verwerping van vormen en étiquette; de daarop gevolgde regeering van den jeugdigen Lodewijk XV, eene regeering, die meer door het galante en bevallige dan door het grandiose en majestueuse werd gestempeld; dat alles moest op de richting der kunst, in hare verschillende levensuitingen, eenen kenmerkenden invloed uitoefenen. Want zoo ergens, dan is vooral in Frankrijk de wederkeerige werking van de kunst op de zeden, en van de zeden op de kunst te allen tijde even groot als spontaan geweest. Zij spiegelen elkander trouw af; de Kunst en de Letterkunde staan niet buiten de maatschappij, sluiten zich niet af in hare ideale spheren, maar bewegen zich te midden van het dagelijksch leven, welks invloed zij ondergaan, en op hetwelk zij op hare beurt invloed uitoefenen.

De achttiende eeuw mag voorzeker niet als eene ernstige en zedelijke worden geroemd, maar zij bezit hare eigene bekoorheid, haar eigen *charme;* gevaarlijk voor wie zich zonder gave des oordeels door haar laat medeslepen, maar belangrijk en verfrisschend voor wie haar zuiver als historisch verschijnsel gadeslaat. - Vernuftige fransche auteurs hebben haar ‘de eeuw der vrouw’ genoemd, en daarin inderdaad haar karakter tot zekere hoogte gekenmerkt. De heerschappij der vrouw aan het hof en in het huis, in het staatskabinet en in het boudoir, is te geenen tijde zoo groot geweest als in die fransche eeuw bij uitnemendheid.

Men kan zonder onjuistheid beweeren, dat de 18de eeuw zich slechter voordoet dan zij is en meer met hare ondeugden, dan met hare goede eigenschappen pronkt. Zij is *fanfaron de vice*. Niemand zal ontkennen, dat zij wuft was en lichtzinnig, dat zij het genot zocht tot iederen prijs, dat zij meer sentimentaliteit dan waar gevoel, meer affectatie dan oprechte naïveteit bezat. Zij bootste de natuurlijkheid na: zij speelde met de meest verfijnde beschaving en het meest geblaseerde gemoed herders-idyllen in arcadische landschappen; maar dit neemt niet weg, dat zij eene bij uitstek bevallige eeuw was en de dienst van het Schoone ijverig door haar werd beoefend.

Ik mag mij beroepen op het oordeel van een man, die wel niet verdacht zal worden als verdediger der facile zeden op te treden, op Edmond Scherer.

‘Door deze geheele eeuw,’ zegt hij, ‘waait de adem der kunst. Indien zij niet schept, zij luistert op en versiert; indien zij niet het Schoone zoekt, zij ontdekt ten minste het Bevallige. Haar karakter is niet grootsch, maar zij heeft een karakter; zij drukt haar stempel op alles, wat zij voortbrengt, op gebouwen, meubelen, schilderijen.’ Mij dunkt, dat dit oordeel alleszins juist is; de eeuw van Lodewijk XV heeft haar eigen kunstvorm; zij bracht eene school voort, aan wie geen talent, en bovenal geene technische vaardigheid en meesterschap over het werktuig en den vorm kan worden ontzegd. Fragonard, Lancret, Boucher, Pater, en in de eerste plaats Greuze, Watteau en Chardin zijn de vertegenwoordigers harer school. Het verhevene, het grootsche heeft - ik erken het - plaats gemaakt voor het élégante en het aanvallige; er is meer fijne smaak dan oprechte schoonheidszin, maar er *is* smaak. Men heeft het monarchisch-monumentale, het hof en de hoofsche kringen vaarwel gezegd voor het leven der gewone menschenkinderen; men verwaardigt zich hun vreugde en hun lijden, doch meest de eerste te kiezen tot stoffe voor zijn penseel; men schildert niet meer de stijve lanen en de breede steenen trappen van Versailles, maar men schildert het boudoir van eene *petite-maison*, een bescheiden hoekje van het park, meer geschikt voor landelijke feestviering of voor de mededeeling dier geheimen, welke de liefde heeft te vertellen. Maar men doet meer dan dat! Men betreedt het burgerhuisgezin en geeft met welgevallen den nederigen huiselijken kring met zijne reine weelden, met zijne innig gevoelde smart weêr; men opent het oog voor rein-menschelijke gewaarwordingen, en voor die duizend motieven, die het volle menschenleven, zooals Göthe zegt - ‘belangrijk maken, wáar men het ook aanvatte.’

Ik weet wel, dat de kunst der 18de eeuw bij voorkeur het privaat-leven weêrgaf van zijne minst zedelijke zijde en maar al te zeer vervuld was van de begeerte om de uitdrukking te zijn van de ongebonden zeden, de galante avonturen van den tijd. Ik gevoel even weinig lust de moraliteit van Watteau's, Boucher's en Lancret's penseel te verdedigen, als ik zonder protest eene onbepaalde miskenning van hun kunstenaarstalent zou willen laten voorbijgaan. Greuze en Chardin staan, wat het motief en de moraliteit hunner genre-schilderijen betreft, verre boven hen, al behooren zij tot die zelfde school, waarover men gewoon is zoo onmeêdoogend den staf te breken, -

Chardin heeft zelfs een familietrek met onze hollandsche en vlaamsche meesters. Hunne namen alleen moesten - dunkt mij - voldoende zijn, om met meer ernst en onpartijdigheid de kunstperiode te beschouwen, die hen heeft voortgebracht, en wier karakter zij niet in hunne voorstellingen, maar toch in hunne opvatting en uitvoering, onmiskenbaar dragen.

Men is allicht geneigd de geheele kunst der 18de eeuw te doen opgaan in de periode en in den stijl, die men den naam van Rococo of Rocaille heeft gegeven. Niets is onbillijker dan zulk een generaliseerend oordeel. Noch Vien, noch Subleyras, noch Hyacinthe Rigaud of Joseph Vernet, noch Carle Vanloo of Coypel, noch Greuze of Chardin, de banierdragers der Kunst in het Frankrijk der 18de eeuw, behooren tot dien stijl. Zij hebben zoowel het kerkelijke als het historiëele en het intime genre, het portret, het landschap, het stilleven en de marine beoefend met een ernst, die alle denkbeeld aan de rococomanier verbant. Ter versiering van kerk en altaar leverde hun penseel omvangrijke doeken, aan de reproductie der bijbelsche geschiedverhalen of de lotgevallen der heiligen ontleend.

Antoine Coypel en zijn zoon Nicolas Antoine kunnen echter in hunne mythologische voorstellingen geacht worden met den éénen voet reeds in het kamp van die school te staan, die gedurende veertig jaren heerschappij voerde op het gebied der fransche kunst, en onmiddellijk voorafging aan de Revolutie. Hare zuiverste en meest volmaakte uitdrukking vindt de Rococo-kunst in Antoine Watteau, het hoofd dier schilders, die men onder den naam van *peintres des fêtes galantes* pleegt aan te duiden. Watteau was een waar kunstenaar, vol gevoel voor kleur en vorm en de techniek van zijne kunst volkomen meester. Tafereelen uit het soldaten-leven, groepen, toestanden en typen van de fransche comédie, bovenal de figuur van Gilles - den franschen Pierrot - zijn de onderwerpen, die hij bij voorkeur behandelt, met eene *verve* en een komisch talent, die het onvoegzame van vele zijner voorstellingen temperen en bijwijlen doen vergeten. Zijn krachtig koloriet - zoo gunstig afstekende tegen de fletsche grijze en rose tinten zijner navolgers - zijne levendige en schalke opvatting der toestanden, zijne zinnelijke vertolking, zijn frissche en heldere toon maken van hem een kunstenaar, die beter is dan zijn genre. Zijne voorstelling van de inscheping der pelgrims naar het eiland Cythèra, de geboorteplaats van Venus Aphrodite, die er uit het schuim

der golven werd gevormd, mag nog heden eene schoone schilderij worden genoemd. Met merkwaardig talent zijn de verschillende paren mannelijke en vrouwelijke bedevaartgangers geteekend, en zelfs zonder de Cupido's en Amors, die hen begeleiden en aansporen tot de inscheping, zou men het oord van dien beminnelijken pelgrimstocht met volkomen zekerheid kunnen aanduiden. Het pastorale element speelt, zoowel in de producten van Watteau als van Boucher en Fragonard, een overwegende rol, maar hij daalt niet af tot die flauwe *bergeries*, die ons van zijne navolgers met weêrzin den blik doen afwenden.

In de fransche maatschappij dier dagen vindt deze kunstvorm hare verklaring. De rococo-stijl is het natuurlijke product van de afgesloten sociale stelling der hoogere standen, van de onbeduidendheid hunner bezigheden en genoegens, van de vermenging der hoogste staatkundige betrekkingen met de kinderachtigste hoffunctiën, van de heerschappij van het boudoir, of liever van de alcôve over het kabinet, van de verheffing van het sensualisme tot hoogste levensdoel en ernstigste staatszaak en van de dienstbaarmaking van macht en invloed tot het grenzenloos najagen van bloot zinnelijke genietingen. De eeuw was afgemat, en al hare zenuwen waren ontspannen en afgestompt; zij huiverde voor het grootsche en deinsde voor arbeid en krachtsontwikkeling en voor den ernst van het publieke leven terug; zij sloot zich op in een half dommelend privaat-leven; zij knutselde in *chinoiseries*, in *magots*, in *porselein* en *pastel;* zij maakte alles ondergeschikt aan de streeling der duizenderlei weelderige behoeften, die zij zich gevormd had. Zij had een afschuw van de natuur; arabesken, grillige, verwrongene vormen waren haar liever, dan de harmonie tusschene wezen en vorm, tusschen doel en middel. Haar huisraad, hare sieraden, hare paleizen en hare kleeding dragen alle denzelfden muntslag van het getourneerde en gecontourneerde. Niet alleen het toilet, niet alleen de schilderkunst, maar ook de bouw- en beeldhouwkunst ondergingen dien invloed. Men had rococo-paleizen zoowel als rocaille-meubelen; men had rococo-beelden en groepen evenzeer als rococo-schilderijen en sieraden, en het is zeker niet het minst in de zoogenaamde kleinere kunsten, de ambachten en handwerken, dat zich de stijl der eeuw, de stijle Pompadour openbaart.

In alles heerschte de *trant*, de *manier;* eene krachtige indi-

vidualiteit, eene karakteristieke persoonlijkheid vertoont zich bijna nergens; alles ging onder in den geest des tijds, in dien geest van gladgelikte gemaniëerdheid en onnatuur, van koketterie en verfijnde weelderigheid, die het geblaseerde leven der fransche maatschappij van de 18de eeuw nog als laatsten stuiptrek vertoont.

Het is vooral in de kleinere kunsten - gelijk ik zeide - dat de stijl het best valt na te speuren, in den arbeid der goudsmeden en beroemde juweliers, van Thomas Germain, van Claude Ballin, van Meissonier, in hun invloed op de architectonische vormen van hun tijd en in den cijns, aan de ontwerpen voor hunne ornamenten wederkeerig door de voornaamste bouwmeesters gebracht; in het werk der meubelmakers en der mozaïsten, in de kunstige verbinding van hout en metaal in het huisraad; in de porselein- en aardewerken; in het émail en in de dessins voor pendules, candelabres en vazen; in de *pastel*- en *gouache*-schilderijen, in de miniaturen, en niet het minst in het belangrijke kunstvak der *waaiers*, met wier vervaardiging 130 meesters met hunne gezellen omstreeks de helft der 18de eeuw zich bezig hielden.

De geheele kunst had eene decoratieve richting ingeslagen en werd alleen gewaardeerd, in zooverre zij het genot van het beschaafde leven hielp verhoogen en het omringde met hetgeen tot streeling der zinnen kon bijdragen.

Men vergete evenwel niet, bij het uitspreken van een afkeurend oordeel over de kunst dier dagen, dat Made de Pompadour zelve eene ijverige beschermster was van de kunst en van de kunstenaars, en dat haar jeugdige broeder, François Poisson, markies de Vandières, de latere *Marquis de Marigny*, als directeur-generaal der koninklijke gebouwen een krachtig patronaat uitoefende op het gebied der aesthetiek en de natuurlijke en veelvermogende Meceen was aan het hof van Lodewijk den XVden, dien het decorum mij verbiedt zijn schoonbroeder te noemen.

Men vergete evenmin, dat de heerschappij van den rococostijl betrekkelijk eene zeer korte is geweest, en de markiezin de Pompadour smaak en kunstzin genoeg bezat, om reeds in 1760 aan de kunstenaars aan te raden tot de natuur en tot het reproduceeren van volkstoestanden terug te keeren. Ik geloof dat zij die goede les aan Carle Vanloo gaf.

Wij hebben geen reden ons over den korten duur van dezen

kunstvorm te verwonderen, wanneer wij bedenken, dat hij samenviel met de laatste levensperiode eener bedorvene en tot den ondergang gedoemde maatschappij en zich bewoog op een bodem, die reeds trilde van onderaardsche beroeringen.

De fransche eeuw bij uitnemendheid was in hare tweede helft tegelijkertijd eene wijsgeerige eeuw; zij werd geprikkeld door eene grenzenlooze weetgierigheid en door de zucht tot uitbreiding van den kring harer nasporingen en harer werkzaamheid. Niet te vergeefs hadden de Encyclopedisten, hadden Voltaire en Diderot, Jean Jacques en d'Alembert hunne stem doen hooren en de moderne wijsgeerige begrippen op het gebied van godsdienst en zedeleer, van staats- en natuurrecht verkondigd en op alle wijzen gepopulariseerd. Eene krachtige burgerij had zich langzamerhand *onder*, doch wel haast *naast* de aristocratie gevormd. De bloedige satire, waarmede de wuftheid en onbeduidendheid van hof en adel werd gegeeseld, oefende eenen onbeschrijfelijken invloed uit op de denkbeelden des volks; de verarming en ellende, waaraan de arbeidende en landbouwende klassen ter prooi waren onder de heerschappij der *Favorites*, veroorzaakten eene geweldige reactie en deed de mannen der wetenschap en der nijvere middenklasse met verachting het hoofd afwenden van de bedorven atmospheer eener aristocratie, die teerde ten koste van de beste levenssappen der natie. Het jammerlijk bestuur der financiën, de kwijnende politieke beteekenis van Frankrijk en de verdrukking, waaronder de massa gebukt ging, deden de belangstelling ontwaken in de publieke zaak bij die standen, die tot dusverre zich met de politiek niet pleegden te bemoeien. Ieder gebied van menschelijk weten werd met hartstochtelijken ijver betreden; men onderzocht zoowel de staatkundige, als de economische en philanthropische beginselen, waarop eene goede en gezonde staatsordening, eene zedelijke en welvarende maatschappij behoorden te berusten; men ging ter schole bij de historie en bij voorkeur bij de vrije republieken der oudheid; men beoefende met ingenomenheid hunne zeden en instellingen en men trachtte zich te doordringen van hunne wijsgeerige begrippen. Men sloeg het boek der natuur open; men woelde in iedere wetenschap; men zocht de waarheid te grijpen en te tasten en men deinsde voor geene studie of kritiek terug. Alle vraagstukken werden op nieuw gesteld en aan de rede onderworpen; autoriteitsgeloof maakte plaats voor vrij onderzoek, en noch staatsvorm, noch sociale

instelling, noch zedeleer, noch schoonheidsbegrippen werden meer als waarheid aangenomen, zoolang ze niet den toets van eene hernieuwde beproeving met glans hadden doorgestaan.

Wij zien reeds in 1763 strengere en meer klassieke vormen den rococo-stijl verdringen; grieksche modellen, etrurische vazen werden met zorg nagebootst en als schoonheidstypen aanvaard; de allegorie werd door Diderot, bij zijne beschouwing van den Salon van 1765, streng veroordeeld; de natuur werd door hem, en bovenal door Rousseau, als de onfeilbare leermeesteres en als de zuiverste grondvorm aan maatschappij en kunst aangeprezen.

De reactie had dus tweeërlei, zeer onderscheiden, karakter: zij keerde terug tot het klassicisme, maar zij keerde tevens terug tot de natuur. In den zin voor beide speelde het politieke element een zeer gewichtige rol, in zooverre men de klassieke oudheid liefhad, omdat zij de draagster was van republikeinsche vormen en de natuur onderzocht, omdat zij de gelijkheid van alle menschenkinderen predikte en van de onaantastbare rechten sprak, die met ons geboren zijn.

Het is een merkwaardig schouwspel, al de fermenteerende stoffen gade te slaan, waaruit zich straks de omwenteling zou ontwikkelen, en den toestand van den bodem te bespieden, die op het punt was, door een geweldige schudding onderst boven te worden gekeerd. De moderne geest zich aangordende tot den strijd; de laatste vertegenwoordigers der feodaliteit, noodlottig medegesleept op het hellend vlak, en schier onbewust, lichtzinnig en zich verveelend, nader spoedende tot den afgrond, die gereed stond hen te verzwelgen.

In het alarmsignaal van 1789 meenden de ongelukkigen nog de laatste toonen te hooren van een statigen menuet!

De omwenteling van het einde der vorige eeuw is zeker de meest radicale omkeering, die in het leven der volken ooit heeft plaats gehad. Eene geheel nieuwe orde van zaken werd door haar gegrondvest; zij brak ten eenemale met historie en traditie en trachtte van de fundamenten af een nieuw gebouw op te trekken, met de natuur, de philosophie en de vrijheid voor oogen.

Maar niet alleen ten opzichte van maatschappelijke en staatkundige toestanden, ook op het gebied des geestes, ten aanzien van letterkunde en kunst mocht de fransche Revolutie eene radicale worden genoemd.

Ten einde de Kunst gedurende de revolutieperiode met rechtvaardigheid te beoordeelen, moet men hare stelling vóor en na de omwenteling wel in het oog houden, en met nauwgezetheid de vóor- en nadeelen wegen, die voor haar uit de verandering ontstonden. Zij zelve begroette met onstuimige geestdrift de nieuwe orde als de dageraad van een schooner, vrijer leven, van eene krachtige, mannelijke ontwikkeling en van welvaart en bloei voor hare beoefenaars; maar zij vergat, dat de jaren van het gistingsproces, welke de moderne maatschappij moest doorworstelen, uit den aard der zaak voor de dienst van het Schoone magere en onvruchtbare jaren, tijden van kommer en beproeving moesten zijn. Even als haar tijd, zocht zij naar zich zelve; naar de nieuwe vormen, waarin zij zich zou uiten, en naar de nieuwe begrippen, die zij zou vertolken; alle traditioneele steunsels ontzonken haar tegelijkertijd; zij werd gedwongen om plotseling op eigen kracht te steunen en zich zelve eene stelling te veroveren en eene roeping te aanvaarden in de nieuwe maatschappij. Vóór de omwenteling had ook de Kunst hare vaste instellingen, hare gilden en haar monopolie. De leden der Academie vormden een bevoorrecht lichaam en zagen met minachting op hunne overige kunstbroeders neder. In de academie zelve heerschten de wetten der hiërarchie; er was verschil van rang en stand tusschen de eigenlijke leden en de geagreëerde leden, tusschen de adjunct-professoren, de professoren en den directeur. Even als bij de gilden, moest men ook bij de academie zijn proefstuk leveren, alvorens tot de uitverkorenen te worden toegelaten. En werkelijk waren zij uitverkorenen in den volsten zin des woords, want zij alleen bezaten het recht hunne schilderijen in den Louvre ten toon te stellen, terwijl de mindere goden slechts op Hemelvaartsdag onder den blooten hemel op de Place Dauphine hunne kunstvoortbrengselen mochten doen bezichtigen; zij alleen beschikten over de groote prijzen, die een kosteloos verblijf aan de fransche academie te Rome vergunden; van hen ging de benoeming van den directeur dier romeinsche kunstschool uit, en zij hadden uitsluitend het recht in staatsgebouwen, meest in den Louvre te worden gehuisvest.

Ziedaar een der schaduwzijden van het oude régime, maar daar tegenover stond het machtige patronaat van het hof, van de aristocratie en van de kerk, die met milde hand kunstvoortbrengselen bestelden en aankochten, van gewijden en van

zeer profanen aard, ter versiering van het altaar en ter stoffering van paleis en huis.

De revolutie maakte aan dit alles een einde. Het privilegie der academie werd opgeheven, maar ook de onmisbare stoffelijke ondersteuning verviel. Naast het officiëele lichaam verrezen verschillende vrije Genootschappen en Vereenigingen; de Tentoonstellingzalen van den Louvre werden voor elken kunstenaar zonder onderscheid geopend, wanneer de zelfgekozen Jury zijne werken daartoe waardig had gekeurd. Ook op het gebied der Kunst alzoo heerschte volstrekte gelijkheid voor de wet en volkomen vrijheid, twee voorwaarden, die ongetwijfeld niet anders dan gunstig kunnen worden genoemd voor hare ontwikkeling. Maar aan de andere zijde, geen koning, geen adel of kerk meer, die de kunstenaars aanmoedigde en beschermde; geen weelde meer, voor wie de Kunst levensbehoefte was; geene maatschappij meer, die haar de richting en de vormen aanwees, die zij had te volgen, om den smaak en den geest des tijds te streelen en te weêrkaatsen.

Het gouvernement der Omwenteling was tot de grootste karigheid genoodzaakt; het stond bij een uitgeputte schatkist en had andere, ernstiger, dringender eischen te vervullen dan het mecenaat der Kunst. En het volk zelf, vervuld van de gewichtige staatkundige gebeurtenissen, die elkander met snelheid opvolgden, van de groote vraagstukken van den dag, van al de geweldige peripetiën van eene omwenteling, die dagelijks in omvang en beteekenis, maar ook in tragisch belang won en wier onstuimige golven hoe langs zoo minder waren te bedwingen; het volk zelf had geen oog voor de kunsten des vredes, afgetrokken als het werd door het overspannen en gejaagde politieke leven. Slechts in de schaduw der olijven bloeit de Kunst; zij wast niet in een bodem, met bloed gedrenkt; zij gedijt niet te midden der staatkundige hartstochten, omringd door instortende gebouwen en omgeven van een verhittende atmospheer.

Was het vreemd, dat de fransche kunstenaars zelven palet en beitel, graveerstift en teekenpen vergaten, om als staatsburgers deel te nemen aan den strijd; dat ook zij voor eene poos zich meer aangetrokken gevoelden tot het scheppen eener nieuwe maatschappelijke orde, van eene nieuwe gedachtenwereld, dan tot de beoefening hunner Kunst? Van den aanvang af betoonden zij zich de warme zonen der revolutie, en dweepten met

het denkbeeld, om zonder eenig historisch verband of samenhang, eene wereldorde te grondvesten, die aan de eischen der reine natuur beantwoordde.

Ook in hun brein kookten en bruischten de moderne begrippen, maar meer nog dan de wetenschap en de letterkunde, verlamde de Kunst, door de ontkenning der geschiedenis, de vlucht harer phantasie en begrensde zij den kring harer waarneming. Noch aan den bijbel, noch aan de legende der Heiligen, noch aan de historie mocht de stoffe voor hun penseel worden ontleend; wat bleef hun over dan de reproductie der gebeurtenissen van den dag en de veraanschouwelijking van primitief-natuurlijke toestanden? En ook daarbij ontmoette zij groote bezwaren! Het tableau de genre werd door hunne tijdgenoten als onwaardig veroordeeld; de vrije burger mocht alleen aan de verheerlijking van grootsche, patriotische gebeurtenissen zijn beeldend talent dienstbaar maken. Zoo hij lust gevoelde om het onbeduidende intieme leven weêr te geven, dan getuigde dit tegen zijne vaderlandsliefde en bewees het, dat hij den ernst des tijds niet begreep.

Maar, waar de kunstenaar zijn toevlucht nam tot de natuur, daar ontmoette hem een ander bezwaar; hij stuitte tegen de klassieke renaissance, die zich van de begrippen en zeden zijns volks had meester gemaakt; hij werd herinnerd aan zijn plicht om de strenge vormen van de kunst der oude republieken, van Rome en Griekenland tot richtsnoer te nemen, en hij stond verlegen voor het vraagstuk om de natuur en het klassicisme te verzoenen.

De vrije kunst was wellicht nimmer zoo weinig vrij als in het tijdvak der omwenteling; zij was geen *doel* meer, zij werd slechts als *middel* gewaardeerd ter opwekking van vrijheid- en vaderlandslievende gevoelens en ter verheerlijking van politieke daden.

Pas getreden uit een tijdperk van zinnelijkheid en gekunsteldheid, zich met moeite ontworstelende aan bedorven maar verleidelijke antecedenten, overgelaten aan zich zelve in den chaos eener ontwrichte maatschappij, zonder geld en zonder bescherming, was de toestand des kunstenaars inderdaad kommerlijk en ellendig. Bij het gemis aan stoffelijke welvaart voegden zich die onzekerheid en onvastheid van begrip en richting, die iedere crisis vergezellen. Het oude had uitgediend, maar het nieuwe was nog niet tot klaarheid en zelfbewustheid gekomen en had zich nog niet gekristalliseerd.

Wanneer wij deze uiterlijke omstandigheden overwegen, dan gevoelen wij niet alleen sympathie en meêgevoel, maar tevens bewondering voor de fransche kunst in het Revolutie-tijdvak. Onder de ongunstigste gegevens zocht zij een ideaal, en al heeft zij het niet in allen deele verwezenlijkt, zij heeft er naar gegrepen en is het tastende en onderzoekende genaderd.

Geestdriftig voor het denkbeeld der omwenteling, die op stoffelijk gebied zoo weinig hare illusiën heeft vervuld, heeft zij in haren kring de taak der reformatie, der loutering en vernieuwing met kracht en ijver, met liefde en volkomen toewijding aanvaard.

Het is gemakkelijk van haar te getuigen, gelijk Quatremère de Quincy na de restauratie deed, ‘que les années de la Révolution marquèrent un déplorable intervalle dans la région des beaux-arts,’ maar de getuigenis wordt inderdaad karakteristiek, wanneer wij haar vernemen uit denzelfden mond, die bij het aanbreken der revolutie verklaarde: ‘que le règne de la liberté doit ouvrir aux arts une carrière nouvelle.’ - De permanente secretaris van de Academie van Schoone Kunsten diende, gelijk men ziet, gaarne de goden van den dag.

De schilderschool van David, met Drouais, Girodet en Gérard, de Dijonsche school van Prudhon staan daar als bewijzen, dat de jaren der omwenteling niet onvruchtbaar zijn geweest, maar gekenmerkt werden door een ernstig streven om de kunst te voeren op eene nieuwe en meer verheven baan. Al heeft de uitkomst niet geheel aan de verwachtingen beantwoord, en al bleef de uitvoering beneden de conceptie, de kunstenaars dier dagen waren vervuld van den heiligen ernst hunner roeping en hebben met piëteit, met studie en volharding naar de belichaming hunner gezuiverde kunsttheoriën gestreefd.

Zij hebben gestreefd naar de regeneratie der Kunst door de revolutie; naar de regeneratie van het leven door de Kunst; naar reinheid en eenvoud van zeden en van vormen; naar de verhooging van het zedelijk en aesthetisch peil, zoowel door het Hellenismus als door de studie der natuur, door de opwekking tot groote mannelijke daden en de verheerlijking der vrijheid. Niet alleen de sociale instellingen, maar ook de physionomie van het volk moest worden gedompeld in een bad der wedergeboorte; manieren en kleederdracht, huisraad en versiering, taal en kunst moesten den stempel dragen van liefde tot het natuurlijke en tot het klassieke.

Heiligenaanbidding, vorstenvergoding, dienstwillige vleierij der kleine hartstochten van de hoogere standen, reproductie van bloot zinnelijke voorstellingen werden uit de Kunst verbannen, maar terwijl zij een stoffelijk belang tot voorwaarde stelde voor de keuze harer onderwerpen en het beneden zich achtte de Kunst te beoefenen alleen als vormen-dienst, doofde zij tevens tot zekere mate den zin voor schoonheid en harmonie uit en ruimde aan de idee schier de alleenheerschappij in. Koloriet en bevallige lijnen werden als van ondergeschikt belang beschouwd, en ofschoon de correcte teekening hare rechten behield, werd het *motief* der voorstelling de hoofdzaak. Hoe kon het anders in een tijd van handeling en beweging, waarin de Kunst alleen dan op de publieke belangstelling kon hopen, wanneer zij een belangrijk feit ter beschouwing aanbood?

Men beoordeele in dit licht de Kunst van den omwentelingstijd, want het zijn niet alleen geschriften, die naar hun datum moeten beoordeeld worden; ook op de Kunst is deze regel van toepassing. - Als haar beste vertegenwoordiger geldt Jacques Louis David, en de school, die hij stichtte, en de beschouwing van dezen kunstenaar kan ons de maatstaf aan de hand geven tot bepaling van de plaats, die zijnen tijd in de geschiedenis toekomt.

David, in 1748 geboren, deelde bij den aanvang zijner kunstenaars-loopbaan in den smaak van zijn tijd; hij bewonderde Fragonard en Boucher, en wendde zich tot den laatste, die een bloedverwant van hem was, om te worden ingewijd in de geheimen zijner kunst. Boucher verwees hem echter naar Joseph Marie Vien, die, ofschoon niet geheel vrij van den stijl der eeuw, toch in zijne groote religieuse en historische schilderijen eene ernstiger opvatting van de Kunst en eene grootere studie der natuur openbaarde. Het was in het atelier van Vien, dat David zijne eerste leerjaren doorbracht, zonder geheel zijne voorliefde voor het rococo-genre te verliezen. Hij voltooide onder anderen voor de schoone danseuse Guimard de plafonds in haar hôtel, door Fragonard begonnen. In 1775 behaalde hij den grooten prijs en betrad het klassieke land der kunst tegelijk met zijn leermeester, die tot directeur der school te Rome was benoemd. Aanvankelijk kostte het den jongen kunstenaar moeite zich los te maken van zijne manier, en gevoelde hij zich meer aangetrokken door het koloriet, door de scherpe contrasten van licht en bruin, door het plastische opwerken der figuren, die hij bij vele italiaansche mees-

ters, vooral der 17de en 18de eeuw ontmoette, dan door de modellen der oudheid, die hem ter eigenlijke studie waren aangewezen. Spoedig evenwel leerde hij gevoelen, wat hem ontbrak en in welke richting zijn weg lag. Zijn zin en talent voor vormen kreeg de overhand; hij teekende met onverdroten vlijt de klassieke voorbeelden na en kreeg oog en smaak voor de schoonheden der romeinsche beeldhouw- en bouwkunst.

De stroom des tijds drong hem voort in die richting. Rome was de zetel van antiquarische nasporingen geworden; de opgravingen te Pompeji, de Etrurische vazenverzameling van Hamilton, de kunstphilosophie van Winkelmann en de eerste proeven van diens landgenoot Raphael Mengs, oefenden op de kunstbegrippen een gewichtigen invloed uit, niet alleen in Italië en Duitschland, maar ook, gelijk wij gezien hebben, in Frankrijk-zelf.

Toen David in 1780, doortrokken van den zuurdeessem van het klassicisme, in zijn vaderland terugkeerde, vond hij ook zijn volk voorbereid op de waardeering van ernstiger kunstproducten.

Waar zijn oude leermeester Vien, meer onbewust, was vóorgegaan, daar trad hij hem met volkomen bewustheid, met systematische overtuiging na. Uit de verzamelde voorraadschuren van klassieke stoffen en van antieke vormen, putte David thans met volle hand. Zijne eerste groote schilderij: Belisarius, aalmoezen bedelende, verwierf hem den toegang tot de Academie. Even als die eerste, wekte ook zijne tweede schilderij: Andromache, het lijk van Hector beweenende, in Parijs een onbeschrijfelijke geestdrift, die wellicht nog meer in de sympathiën des tijds, in de behandelde onderwerpen, dan in het kunstenaarstalent van den schilder zijne verklaring vond.

De académicien verkreeg den titel van ‘peintre du Roi,’ en ontving de opdracht om den eed der Horatiërs te schilderen, een motief, volkomen in harmonie met de begrippen, waarvan men destijds in Frankrijk vervuld was. Met hooge ingenomenheid werd deze opdracht door David aanvaard, en opdat de uitvoering niet beneden de grootsche gedachte blijven mocht, spoedde hij zich in 1783 weder naar Rome, om zijne locale en antiquarische studiën nog verder voort te zetten.

Toen in het daaropvolgend jaar de Horatiërs in de fransche hoofdstad werden ten toon gesteld, verwierf de kunstenaar een schier ongeëvenaard succès. Men bewonderde zoowel het groot-

sche der compositie, als de geacheveerde en zuivere teekening der figuren, de studie van het menschelijk lichaam, de schoonheid der lijnen en bovenal de aangrijpende kracht der uitdrukking, de verbinding van het roerende en aandoenlijke element in de groep der vrouwen met de verheven geestdrift en de strenge vaderlandsliefde van den ouden Horatius en zijne heldhaftige zonen.

Het koloriet vormde ook in deze schilderij de zwakke zijde; het was mat en droog en miste geheel die levensvolheid, dat gezonde vlaamsche melk en bloed, hetwelk het naakt van Rubens en Jordaens onderscheidt.

David leefde geheel in de wereld, die hij geroepen werd weêr te geven. De heldendeugd der Romeinen, hun fierheid en vrijheidszin vonden in zijn gemoed luiden weêrklank, en het is wellicht meer de inspiratie des staatsburgers dan de goddelijke vonk des kunstenaars, die aan zijne doeken den bijval verleende van zijn geheele vaderland.

Diezelfde inspiratie dreef hem tot de schildering van den Dood van Socrates, de wèlbekende schilderij, waarop de wijsgeer, met den gifbeker in de hand, nog op de kalmste wijze aan zijne jongeren zijn stelsel schijnt te ontwikkelen; en tot de voorstelling van Brutus, in zijn huis teruggekeerd na de terechtstelling zijner zonen. Men heeft reden zich te verbazen, dat de laatste schilderij hem door den Koning was besteld, die aldus hulde bracht aan de denkbeelden des tijds, wier consequente toepassing voor hem-zelven zulk een tragisch einde bereidde. Voor den broeder van Lodewijk XVI, voor den graaf van Artois, schilderde David een geheel ander onderwerp, namelijk de minnarijen van Paris en Helena, geïnspireerd, zoo men zegt, op een *bas-relief* van de villa Borghese en van geringe kunstwaarde. Daar de schoone Helena in die dagen nog niet zoo algemeen bekend was als in de onze, ging men dit doek bijna onopgemerkt voorbij.

Deze bewijzen van vorstelijk gunstbetoon waren echter niet in staat den vurigen democraat te temperen in zijn haat tegen het koningschap. David werd een der heftigste leden van de Conventie; hij was een vriend van Marat en van Robespierre en een invloedrijk man in de dagen van het Schrikbewind, zeer ten nadeele van zijne Kunst en van twijfelachtig voordeel voor zijn karakter en zijn politieken zin. Ofschoon de jaren van 1789 tot 1795 voor zijn talent niet geheel onvruchtbaar

waren, valt het niet te ontkennen, dat hij het gebruikte, ik zou haast zeggen: misbruikte tot een politieken hefboom.

In dien zin en met die bedoeling schilderde hij achtereenvolgend verschillende episoden der Omwenteling: Lodewijk XVI, in de Assemblée constituante verschijnende om den eed van gehechtheid te zweren aan de Constitutie; Michel Lepelletier de Saint-Fargeau op zijn ziekbed vermoord, omdat hij mede het doodvonnis over den koning had uitgesproken; de dood van den jongen Barra, en eindelijk, de dood van Marat, een der schoonste en aangrijpendste zijner schilderijen, waarin met vreeselijke realiteit de vermoorde volkstribuun, in zijn badkuip liggende en door schuins-invallend licht beschenen, wordt weêrgegeven. De Dood van Marat is wellicht de eenige schilderij van David, die door kleur en toon uitmunt, en die volkomen trouw de natuur in al hare afschuwwekkende naaktheid voorstelt.

Een ander gewichtig feit trachtte de kunstenaar te vereeuwigen, namelijk *le Serment du jeu de paume*, de inleiding tot de revolutie. Hij bracht het echter niet verder dan tot een carton, waarop slechts enkele koppen zijn afgewerkt, en de groepen geschetst. Aanvankelijk waren de figuren naakt geteekend, en de kleeding hangt er als eene losse draperie overheen. Men ziet het, David beschouwde zich als de historieschrijver op het doek van de Omwenteling; eene beschouwing, die niet anders dan schadelijk kon werken op zijne aesthetische ontwikkeling en op de eischen, die hij zich zelven stelde.

Toen de jammerlijke dagen van het Terrorisme voorbij waren, en de kunstenaar zich weder onverdeeld aan de rust van zijn atelier kon overgeven, maakten de strenge en wraakgierige neigingen van het wufte fransche volk plaats voor eene reactie tot weelde en genot. Men begon onder het Directoire weder vrijer adem te halen; de salons werden heropend; de verzachtende invloed der vrouw herwon zijne rechten. Mme Cabarrus Tallien, Madame Récamier verteederden met goed gevolg die bloeddorstige koningsmoordenaars en die verliefde leeuwen; de Mode en de Bevalligheid aanvaardden weêr haar scepter en men dompelde zich weder in de genoegens van het gemakkelijke, elegante en galante leven; men kweekte den vormenzin weder aan en trachtte de schade der verloren jaren in te halen door den tuimel van het genot. Wèl bleven de vrouwen in zooverre aan het Hellenisme getrouw, dat zij zich à la grecque

kapten, en zich kleedden in de dunstmogelijke en meest-doorzichtige tunica's met weinig plooien, laag uitgesneden, met korte taille en korte, gevoerde mouwen; maar ik geloof dat men hier meer aan koketterie dan aan graecomanie heeft te denken. Te allen tijde was de vorm de eerbiedige slavin van de vrouwelijke behaagzucht. Hoe weinig het arme Griekenland daaraan schuld had, bewijst de gelijktijdige kleeding der mannen, wier nauwsluitende pantalons, drietal vesten, kolossale halsdoeken en opgeslagen rokskragen zoo geestig zijn gekarikaturiseerd in de Muscadins en Incroyables van Carle Vernet, den zoon van Joseph, den vader van Horace, die zich zelven weemoedig bestempelde als '*fils de roi, père de roi, jamais roi!*'

Ook op David bleef de veranderde tijdgeest niet zonder gevolg. Zijne *Sabynsche* vrouwen mogen eene *conciliante* schilderij worden genoemd. Zij zijn eene hulde aan den verzoenenden invloed der vrouw, te midden van burgerveeten en strijd, en bevatten in hare schoone, akademische groepeering en teekening, in de anatomisch trouwe schildering van het naakt, onmiskenbare verdienste. Van gelijk karakter is het onvoltooid gebleven portret van Mme Récamier; het geeft ons recht tot de veronderstelling, dat wij ook in David een getemden leeuw voor ons zien, en dit vermoeden wordt zekerheid, wanneer wij nagaan, hoe hij later met dezelfde geestdrift, die hem voor de republiek bezielde, zich aansloot aan den jeugdigen held, die Frankrijk redde door zijne overwinningen in Italië, en als Consul, straks als Keizer, met krachtige hand de teugels greep van het ontredderde rijk. Kunstenaars zijn soms zeer inconsequente politici en niemand zal er hen minder om achten, mits zij op dat gebied geen hoofdrol wenschen of trachten te vervullen.

Van meer gewicht dan biographische bijzonderheden, schijnt mij de karakteriseering van David's talent, van zijne eigenschappen als hervormer en hoofd eener school, en van den invloed, dien hij tot 1795 op den toestand en de instellingen der Kunst in zijn vaderland heeft uitgeoefend.

De school, door David gesticht, vertegenwoordigt in hare strenge zedelijkheid en in hare strenge vormen, in hare ernstige studie der antieke schoonheidstypen, de reactie tegen de onbeduidende flauwheid en manier der 18de eeuw. Eene schoone en verhevene, eene reine en edele daad, eene *in* en *om* zich

zelve gewichtige gebeurtenis werd door David tot voorwaarde aan de Kunst gesteld. Eene schilderij moest niet alleen aantrekken door hare techniek, door vormen en kleur, maar door de voorstelling, die zij gaf. De kunstenaar moest niet slechts een priester zijn in den Tempel van het Schoone, hij moest tevens een leermeester der zeden, een strijder voor het vaderland wezen. En wat zijne executie betrof, moest hij zijne roeping niet als vervuld beschouwen, wanneer hij met groote vaardigheid en bevalligheid de conventioneele vormen en typen had weêrgegeven; hij behoorde met ijver, zoowel de natuur als de klassieken te bestudeeren. Het menschelijk lichaam moest hij kennen in al zijne bewegingen en standen; zuiverheid en nauwkeurigheid van teekening was des schilders eerste plicht; de kleur mocht niet tegemoet komen aan de onvolkomenheid der lijnen.

Maar bij deze kunsttneoriën, die hij met volharding trachtte toe te passen en wier waarde, althans in onzen tijd, vrij algemeen zal worden erkend, bleef David beneden zijn ideaal. - Hij beheerschte de antieke vormen niet; hij was niet doorgedrongen in den geest en het karakter van het klassicisme, maar hij werd er door beheerscht. Van dáar die slaafsche nabootsing van romeinsche en grieksche costumen, huisraad, bouwstijl en gereedschap, die hij aan basreliefs, aan bustes en bronzen, aan oude kapiteelen en parketten had ontleend. De nauwkeurige copie gold voor het wezen der zaak. Geen Romein, geen Griek mocht zich misplaatst gevoelen te midden der *accessoires* van David's schilderijen.

Is dit de ware beteekenis van de navolging der antieken? Ik geloof het niet; maar ik wensch den hervormer niet hard te vallen, die, pas aan eene gekunstelde maatschappij en aan grillige voorstellingen ontsnapt, zich vastklampt aan de historische waarheid der vormen, die hij als hernieuwend en reinigend beginsel aan zijne Kunst wenscht in te gieten.

David's doeken zijn niet vrij te pleiten van zekere opgeschroefde monotonie in houding en gebaren, van iets theatraals in de bewegingen en groepeering, en zelfs van iets vormelijks in de gelaatstypen. Het individueele, de oneindige afwisseling der menschenwereld met hare eigenaardige afwijkingen van schoonheid en wanstaltigheid, wist David niet te verzoenen met zijn eenmaal aangenomen schoonheidstype. Van daar iets statuarisch in zijne voorstellingen, dat alle denkbeeld verbant,

dat wij hier te doen hebben met wezens van gelijke bewegingen als wij, al erkennen wij, dat hunne structuur volmaakt met de onze overeenstemt. De individualiteit, die leven geeft, schijnt aan zijne scheppingen geheel te ontbreken, wanneer men de schilderij van den dood van Marat uitzondert.

In weêrwil dezer gebreken, heeft David eenen buitengewonen invloed op de Kunst en op zijn volk uitgeoefend. De fransche maatschappij dier dagen werd door hem nadrukkelijk gewezen op de ledigheid der vormen, waarin zij tot dusver haar genot had gesteld; de duitsche beeldhouwer Tieck en zijn landgenoot Schick werden in David's school gevormd; Serangeli voerde zijne lessen met zich naar Italië; de beeldhouwer Chaudet verwezenlijkte ze in Frankrijk zelf. Op het gebied zijner eigen Kunst vormde David leerlingen als Gérard, als Gros, als Hennequin en Girodet, en nog in onze dagen werkte zijne richting na in de methode van Ingres en Robert Fleury.

Dien invloed had hij te danken aan zijne persoonlijkheid. David was een gemoedelijk en conscientieus kunstenaar; een man van wilskracht en volharding, die bij groote strengheid voor zich zelven, toch de gave paarde om aan den bijzonderen aanleg zijner leerlingen den vrijen loop te laten en hen zelfstandig te laten voortwerken aan hunne eigene ontwikkeling, op de vaste theoretische grondslagen door hem gelegd. Dit verklaart het verschijnsel, dat een man, wiens richting zoo exclusief scheen te zijn en wiens talent in vele opzichten door enkele, zelfs zijner tijdgenooten werd overtroffen, de geheele fransche Kunst der 18de eeuw heeft hernieuwd, en een krachtige en talrijke school heeft gevormd, die niet bezweek onder den druk van het Cesarisme en nog thans in hare meest kenschetsende eigenschappen voortleeft.

Maar niet alleen zedelijken, maar ook onmiddellijken materiëelen invloed heeft David op zijnen tijd uitgeoefend.

Ofschoon zelf lid der Academie, wees hij in 1792 de benoeming tot professor af, en spande uit overtuiging al zijne krachten in, om het aristocratische en monopoliseerende lichaam te sloopen, dat hij verderfelijk achtte voor de vrije ontwikkeling zijner Kunst. In 1793 werd de Academie opgeheven; de Société populaire des arts, de Société libre du Musée de Paris en de Société des Amis des arts werden opgericht of breidden zich uit, en in de plaats der Academie verrees, bij besluit der Conventie, de ‘Commune générale des arts’, waarvan David

een der hoofden was. - Het is op zijn voorstel, dat wedstrijden werden uitgeschreven, jury's benoemd, prijzen of geldelijke belooningen toegewezen en de jaarlijksche tentoonstellingen geregeld. Hij was de officieële raadsman voor kunstzaken van Robespierre en het Schrikbewind; hij was met zijn zwager, den architect Huber, de ontwerper der groote volksfeesten, die de republiek deed vieren; hij werd door het Comité van Publiek Welzijn belast, teekeningen te vervaardigen voor eene nationale kleederdracht, die later door Denon gegraveerd zijn; hij ijverde voor het tooneel en was de vriend van Talma. - Maar het is vooral in het decoratieve deel der volksfeesten, dat zich het talent van David op eigenaardige wijze openbaart. De Republiek, hoewel levende te midden van buitenlandschen en inwendigen strijd en met bloeddorstige gestrengheid ter neder vellende wat haar weêrstond of verdacht scheen te zijn, stelde groot belang in de zoogenaamde nationale feesten, en nooit heeft het Parijsche volk meer gejubeld dan in de vreeselijke en sombere dagen van het Terrorisme, Voor de oude eeredienst met zijne plechtigheden en hoogtijden werden spelen en optochten, allegorische voorstellingen en gedachtenisfeesten in de plaats gesteld.

De Natuur, de Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, de Vaderlandsliefde, de Martelaren voor de Revolutie waren de heiligen, die door de Republiek werden vereerd. Tot al die feesten leende de Kunst hare medewerking; zij gaf de ordonnantie der groepen en optochten, de teekening der tropheën, eerebogen, zuilen en zegekarren aan; zij belastte zich met het monumentale en plastische deel der feestviering en zij ontwierp de modellen voor de allegoriën en attributen, de basreliefs en standbeelden in overeenstemming met den aard der plechtigheid.

Zoowel de beeldhouwers als de bouwkunstenaars en de schilders wijdden met ingenomenheid hun talent aan de opluistering dier republikeinsche hoogtijden; de dichters leverden cantates, hymnen en kooren; Gossec en Méhul componeerden de toepasselijke muziek. David was de man, die het plan ontwierp en de organisatie regelde, die de meeste der teekeningen schiep voor de basreliefs der triomfwagens en der zegebogen, voor het costuum der verschillende groepen, die den optocht vormden.

Even als haar eigen kalender, had de Republiek ook hare eigene symboliek, waarbij de Phrygische Muts, de Piek, het Oog.

het Waterpas, de Cocarde, de Pijlenbondel en de Eik eene hoofdrol vervulden. Naast deze symbolische figuren, schiep zij nieuwe attributen of gewijzigde voorstellingen van de Vrijheid, de Gelijkheid en de Broederschap, van de Natuur en van de Aarde, van de Rede en van het Volk.

David stelde de Natuur voor als eene gesluierde Isis, zittende tusschen twee leeuwen boven een waterbekken, waarin twee bronnen stroomden, aan hare onuitputtelijke borsten ontweld. Wat de Rede betreft, wij weten, dat zij in verschillende kerken van Parijs door de schoonste vrouwen dier dagen werd verpersoonlijkt. In November 1792 stelde Mlle Maillard, eene beroemde schoonheid van de opera, in de kerk Nôtre Dame de Rede voor, staande op den top van een berg, gekleed in eene lange, witte tunica met purperen gordel en een mantel van azuur, het hoofdhaar vastgehouden door een roode muts en de rechterarm met een piek gewapend. Het was niet mogelijk haar natuurlijker weêr te geven.

Wanneer men de talrijke groote feesten nagaat, die sedert het feest van de federatie in Juli 1790, van de overbrenging van de asch van Voltaire naar het Pantheon in Juli 1791; van de Vrijheid in April 1792; van de feesten van de Rede in November 1793 tot aan het feest van het Opperwezen op den 18^{den} floréal van het jaar II, werden gevierd, dan zal men overal in toebereiding, schikking en versiering de kunstenaarshand van David ontmoeten.

Robespierre, die, gelijk men weet, de Erkenning van het Opperwezen en de instelling van een nationalen cultus met volksfeesten voor de 36 decaden des jaars decreteerde, volgde op het gebied der Schoone Kunsten het initiatief van den schilder der republiek bij uitnemendheid.

Het grootste en schoonste feest, dat door de Republiek werd gevierd, was ter eere van het Opperwezen op 20 Prairial. Het geheele decoratief was door David ontworpen. Van de twee hoofdmonumenten stelde het eene in de Tuileriën het Atheïsme voor, omringd door de Eerzucht, de Eigenbaat en de valsche Nederigheid, gehuld in de lompen der armoede en den opschik van de slaven van het koningschap; het andere op het Champ de Mars bestond uit een berg, waarop groepen van huismoeders en jonge dochters, van jongelingen en grijzaards, patriotische exercitiën uitvoerden, begeleid door zangen en symphoniën. In den optocht bevond zich een triomfkar, door twee stieren ge-

trokken, waarop het beeld der Vrijheid was geplaatst, zittende onder de schaduw van een boom, en met halmen, landbouwwerktuigen en de attributen van kunst en nijverheid versierd, en een andere wagen met het devies: ‘De fransche Republiek eert het ongeluk.’ Het Ongeluk werd voorgesteld door eenige blinden.

Men zal zeker niet zonder een glimlach kunnen terugzien op de dwaasheid dier dagen, maar men zal tevens gedrongen zijn te erkennen, dat de Kunst in Frankrijk steeds het leven des volks medeleefde en zich gaarne dienstbaar maakte, zelfs te midden der bloedigste revolutiedagen, aan het onderhouden en aankweeken van den aesthetischen zin. Te allen tijde bleef zij haar decoratief karakter bewaren; toen zij geene boudoirs meer te versieren vond, luisterde zij het forum op, en toen ze geene galante avonturen meer had te schetsen, schilderde zij de republikeinsche deugden en de barbaarsche wraakoefeningen harer tijdgenooten.

Vooral de school van David vertoont, in weêrwil harer strenge vormen en haar antiek purisme, dezen franschen karaktertrek. De school van Dijon, die in Prudhon haar edelsten vertegenwoordiger heeft aan te wijzen, was te dien opzichte zelfstandiger en had de Kunst meer lief om haar zelve.

Ik heb niet bedoeld den lof te verkondigen van de Kunst gedurende de fransche revolutie; ik heb alleen gepoogd aan te toonen, dat zij niet dood en begraven was, en dat naast de goden van den dag, ook in dien tijd de onsterfelijke godin der Schoonheid hare priesters en geloovigen had.

JOH. C. ZIMMERMAN.

In Engeland.

Studiën en Schetsen, voornamelijk op kunstgebied.

I. Op straat.

Wij bevinden ons in een ruim, luchtig, goed verlicht vertrek. Zou 't niet eer eene zaal mogen heeten? - waar plaats is voor zulke diepe glazen kasten langs drie wanden en dan nog ruimte over voor vier of meer zeer breede tafels, die gelegenheid geven tot het openslaan van de grootste portefeuilles, tot kolossale, buiten-model portefeuilles toe. Straks, als wij hebben gevonden wat wij zochten, zullen wij gebruik maken van gindsche vernuftig bedachte toestellen om de prenten, die wij willen bestudeeren, in het beste licht en de doelmatigste richting te plaatsen. Uitmuntend ingericht, als schier elke Engelsche instelling van algemeen nut, is de *Print Room* in het Britsch Museum; maar wat er ons thans zoo bijzonder treft, is nog iets anders. Om hier te komen, hebben wij drie of vier galerijen moeten doorloopen, een trap moeten opklimmen, en aan 't eind van wederom eene galerij aan een schelknop moeten trekken. Door eene onzichtbare hand werd eene eerste deur geopend; bij de tweede deur nam diezelfde hand, thans zichtbaar, het kaartje aan dat ons tot introductie moest dienen bij den heer Reid, den hoogepriester in dit heiligdom, en weinige oogenblikken later zaten wij te grasduinen in den met de meeste welwillendheid ontsloten prentenschat.

Wat is het hier rustig en kalm! Niets dat ons afleidt; niets dat ons herinnert aan die dichte menigte, die overal, ook in elke openbare instelling in Londen, af en aanstroomt; die, - ofschoon niet allen vergunning vragen of verkrijgen om een kijkje te nemen aan den drempel, - tot zelfs de rust in de be-

roemde leeszaal, die kolossale schepping van Mr. Panizzi, dreigt te verstoren; niets wat ons zou doen vermoeden dat wij ons bevinden in het hart van het ratelende, jagende, duizelingwekkende Londen. Geen enkel straatgeluid dat tot hier doordringt; en toch.... wij hebben het gebouw slechts te verlaten, *Russell-street*, waar 't in gelegen is, over te steken, en eenige voetstappen brengen ons, de *Museum-street* door, in een van de slagaders van het reuzenlichaam, in de onafzienbare, woelige *Oxford-street*.

De tegenstelling is kras, zóo kras zelfs, dat zij mij moed geeft om te beproeven of ik u in den indruk kan doen deelen, dien zij achterlaat. De ongestoorde kalmte van een afgelegen, slechts voor enkelen toegankelijk vertrek in een uitgestrekt museum, kan ieders verbeelding zich indenken; de Londensche straten echter stellen het levendigste voorstellingsvermogen, het meest geoefende talent van beschrijving op de proef. Er is dus veel kans dat ik den indruk gebrekkig weêrgeef, dat ik het aantal mislukte pogingen om het vluchtige, met elke seconde afwisselende beeld der Londensche straten te fixeeren, ga vermeerderen. De verzoeking is echter te sterk; laat ons hopen dat het piquante van het onderwerp het gebrekkige van de schets doe vergeten.

Er is een verschijnsel, dood natuurlijk, als ge wilt, maar tegelijk zoo krachtig en zoo menigvuldig, dat het niet ophoudt den vreemdeling in Brittannië's hoofdstad met verbazing te treffen. Overal, waar ge komt, op plaatsen die een ordentelijk Hollandsch spoorwegreisje van elkander verwijderd liggen; altijd, op welk uur het toeval of een bepaald doel er ons heenvoert; - overal en altijd, mits het geen Zondag zij, die ontelbare, rusteloos zich voortbewegende of voortbewogen wordende menschenmassa! Dood natuurlijk, want ofschoon 122 vierkante mijlen (Engelsche van drie in het uur gaans) eene respectabele oppervlakte vormen, zoo wordt die ruimte toch betrekkelijk weder zeer beperkt, waar er zich bijna drie, met de vreemdelingen mede, veel meer dan drie millioen menschen in bewegen. Die opeenhooping van millioenen, de bestanddeelen, waaruit die dichte bevolking is samengesteld, levert stof te over tot de soort van *statistique amusante*, waarmede men den nuchteren lezer uitroep na uitroep van verrassing vermag af te dwingen; maar ook tot de leerzame, belangwekkende studie van de wijze waarop, de middelen waardoor eene groote en machtige natie leeft en in verschillende richtingen zich ontwikkelt. Het is die studie, waartoe ik een

steentje wensch aan te brengen, door het meêdeelen van of herinneren aan eenige feiten en verschijnselen op een bepaald gebied van volks- en algemeen menschelijk leven, welke ik in Engeland heb waargenomen; door het schetsen van de indrukken, welke de waarneming bij mij heeft achtergelaten.

Gedeeltelijk zijn ook die indrukken op de straten en pleinen van Londen verzameld; maar dáarvan is nu nog geen sprake. Wij zijn er nu alleen om te zien hoe de massa zich beweegt en hebben genoeg te doen met de zorg dat die beweging ons niet verbijstert. Het zou dwaas zijn te beweren dat de honderd duizenden, die hier binnen een bepaalden omtrek zoeken, streven, jagen naar de verst uiteenloopende doeleinden, - van het voorzien in de allerbescheidenste stoffelijke behoeften af, tot het prikkelen der door de verfijndste weelde of de hoogste intellectueele ontwikkeling overspannen zenuwen toe, - dat zij elkander nergens in den weg loopen. Zij doen het in eigenlijken zoowel als in overdrachtelijken zin. Maar betrekkelijk is het toch vrij veilig in de straten van Engeland's hoofdstad, altoos in aanmerking genomen dat die menschenoceaan niet golven kán, zonder eene menigte, en van het afzichtelijkste schuim op te werpen; dat de misdaad zich nergens straffeloozer moet wanen dan daar waar diezelfde golving het spoor van den individu zoo gemakkelijk doet verdwijnen. Ik gevoel noch roeping, noch bevoegdheid, de tallooze schilderingen van de speurhonds waakzaamheid der Londensche politie met eene te vermeerderen, maar heb haar inderdaad bewonderd in hare rustige kracht bij het handhaven der orde op de openbare straat. Zonder eenig noodeloos, in de meeste gevallen slechts tot tegenstand prikkelend, machtsvertoon; zonder zijn *prestige* te zoeken in barsch of luidruchtig bevelen; zonder zijne waardigheid te grabbelen te gooien door met de kijvenden meê te kijven, met het plebs in onbeschaafdheid en grofheid te wedijveren, - kalm, waakzaam, sterk in het bewustzijn van zijn recht en in het gevoel van plichtsbetrachting, zien wij den Londenschen *policeman* de gevaarlijkste verwikkelingen of botsingen tusschen menschen, dieren en voertuigen meestal voorkomen of, als hij dit niet altijd vermag, ontwarren en herstellen.

Waarheid is het, dat, van zijne zijde, de op zijne individueele vrijheid naijverigste Engelschman in hem den vertegenwoordiger der wet eerbiedigt en het, behoudens zeldzame uitzonderingen, niet in genen opkomt partij te kiezen tegen dezen. Altoos

onder voorbehoud van tegenover eventueel misbruik van macht bij de bevoegde overheid recht te zoeken.

Op een drukken dag in het *Crystal Palace* meent een *constable* een zakkenroller op heeterdaad te betrappen en arresteert den quasi-delinquent, die intusschen niets meer of minder is dan een van de directeurs der Bank van Engeland. Natuurlijk zijn er honderden, duizenden misschien, in de nabijheid, die bereid zouden zijn de identiteit van den arrestant te staven, en even natuurlijk is hunne verontwaardiging groot over de onbegrijpelijke vergissing van den *police-man*. Wonder zou het niet zijn, zoo die verontwaardiging, nog aangevuurd door de klachten en betuigingen der echtgenoote van het slachtoffer, zich openbaarde in eene daad, in eene poging om dezen uit de handen der politie te bevrijden. Maar neen, zelfs nu zegeviert de eerbied voor de wet; den *police-man* wordt de gelegenheid gelaten zijn arrestant naar het bureau te voeren, waar deze eenige min aangename uren doorbrengt, totdat het misverstand is opgehelderd. Het spreekt van zelf dat de zaak niet zonder gevolg bleef en Sir Richard Mayne, die onder den bescheiden titel van *Commissioner* aan het hoofd staat der Londensche politie, menige bittere pil te slikken kreeg, - de overijverige *constable* zal er zijn behoorlijk aandeel van genoten hebben. Trouwens, schier elken dag kunnen de *constables* in de dagbladen de bewijzen aantreffen hoe wanhopig nauwlettend het publiek toeziet op de minste poging hunnerzijds om hunne macht te buiten te gaan, op de geringste zonde zelfs tegen den vorm, waarin zij hunne waarschuwingen of geboden kenbaar maken.

Ten onzent zou men, zou in de allereerste plaats de betrokken persoon, zich diep ergeren aan die onverbiddelijke, onophoudelijke contrôle der openbare meening. De Londensche *police-man* gaat er even rustig, even beleefd zijn gang om, overtuigd dat, zoo hij slechts de rechten van het publiek eerbiedigt, het publiek zich gereedelijk door hem, met een enkelen wenk, aan zijne plichten laat herinneren. Denk u voor het oogenblik het drukste punt van Londen, op het drukste uur van den dag. De straat is over hare geheele breedte ingenomen door vrachtwagens die stapvoets, door omnibussen die met zeer ongelijkmatigen spoed, door *cabs* en *hansoms* die zoo snel als de omstandigheden toelaten, door schitterende equipages die althans niet langzamer trachten vooruit te komen. Tusschen die allen zoeken enkele ruiters of amazones, die door hunnen *groom* ge-

volgd, van *Rotten Row* huiswaarts keeren, enkele jongens met handwagentjes zich een weg te banen. Toch gaat alles vrij geregeld tot aan gindsche dwarsstraat, waaruit een nieuwe stroom van vrachtwagens, cabs, équipages enz. op de hoofdroute déboucheert; nu stijgt de drukte ten top; nu vormen zich letterlijk knoopen van voertuigen en paarden, die alleen het voorzichtigst geduld schijnt te kunnen losmaken. En toch ontwart die knoop zich meestal geleidelijk en van zelf; nu en dan slechts behoeft de *constable* zich even te vertoonen om dezen of genen al te haastigen of onhandigen koetsier tot de orde te roepen. En dan weder volgen de beide stroomen hunnen tegenovergestelden loop; en intusschen staan meer of min zenuwachtige voetgangers, die den weg moeten oversteken, aarzelend, schrikachtig, het oogenblik af te wachten, - ook wel voorbij te laten gaan, - waarop die onderneming het minst gevaarlijk schijnt. Soms is het alsof dat oogenblik nooit komen zal, totdat de *police-man* het op eens verhaast, - door een enkelen wenk met de hand. Die wenk is voldoende om den arrogantsten van alle gepoederpruikte koetsiers op den bok der schitterende *berline*, zoowel als den ruwsten van alle kolossale vrachtkarrijders; den laatdunkendsten van alle aristocraten die zijne *four in hand* bestuurt, zoowel als den haastigsten van alle *cabmen* of den onverschilligsten van alle omnibus-*drivers*, de noodzakelijkheid te doen beseffen van even de teugels in te trekken, - even, maar toch lang genoeg om gindsche *bonne*, die met haar kinderwagentje den haastigen tred der andere overstekende voetgangers niet volgen kan, gelegenheid te geven, in alle veiligheid het *trottoir* aan den overkant te bereiken.

Het lieve kind kan den *constable* voor zijne tusschenkomst in dat kritieke oogenblik nauwelijks dankbaarder geweest zijn, dan zeker iemand van mijne kennis het zijn kameraad was voor diens terechtwijzing, onder omstandigheden van geheel tegenovergestelden aard. Na zeker uur, niet al te laat toch, in den avond, is het in sommige buitenwijken van Londen al heel eenzaam. Reeds over dag is het niet al te gemakkelijk, den juisten of althans den kortsten weg te vinden in den doolhof van korte, meestal met scherpe of stompe hoeken op elkander uitloopende straten, die tusschen de langere *roads* zijn gelegen, en even als deze zeer weinig van elkander verschillen. De huizen, zoowel als de villa's, toch hebben er onveranderlijk hetzelfde karakter en voorkomen. Maar 's avonds, als geen kerktoren hier of geen

doorkijk ginds eenig herkenningspunt oplevert, 's avonds is de toestand van den vreemdeling, die eenmaal aan het dwalen is geraakt, verre van benijdenswaard. De zeer weinige voetgangers die hij nog op straat aantreft, zijn niet zelden buiten staat hem terecht te helpen; meestal verstaat hij even weinig van hunne aanwijzingen als zij begrijpen van hetgeen hij eigenlijk vraagt. Daar verschijnt, als een reddende engel, de *police-man*, die de wacht heeft in dit kwartier en, met zijne afdoende, beleefde hulp, bevindt zich de zwerveling binnen weinige minuten in den kring van het gastvrije gezin dat hem huisvest.

Den volgenden morgen maakt hij zich op nieuw op om zijne aangewezen dagtaak van *sight seeing* te gaan volbrengen. Wederom moet hij de buitenwijk verlaten om zich in den maalstroom der Londensche beweging te werpen. Het zou den schijn kunnen hebben alsof ik daareven kwaad had willen spreken van mijne buitenwijk. Ik haast mij, dien schijn weg te nemen; want inderdaad, ik heb haar lief gekregen, de luchtige, bevallige, rustige voorstad van Londen, waar ik telkens weêr rust en verademing vond na vermoeiende ontdekkingstochten. Ruime, vroolijke straten met flinke winkelhuizen, breede *roads*, aan beide zijden bezet met niet onbevallig gebouwde, uiterst *comfortable* ingerichte villa's, meestal door een tuintje aan den voorkant en een ijzeren hek van den weg gescheiden; niet zelden bovendien met een flinken tuin aan de achterzijde; - voor- en achtertuin grooter en meer belommerd, naarmate het huis verder van de *radius* der *cab-fares* verwijderd ligt. Daarbij doorgaans de nabijheid van een der groote parken of van eenige andere, gemakkelijk te bereiken plaats, waar frisch groen, helder water, bloemen en zonneschijn den armste hunne genietingen aanbieden, - ziedaar eenige van de voordeelen der buitenwijk. En zij zijn er niet minder begeerlijk om, al gelijken zij, maar op kleinere schaal, op die welke de schatrijke aristocraat of bankier zich in het prachtige *Westend* heeft weten te verschaffen ten koste van zeker tienmaal zooveel ponden sterling. De nadeelen .... ik heb ze niet kunnen ontdekken, waar het eenige wat een werkelijk nadeel zou kunnen opleveren, - de verwijdering van de handeldrijvende *City* of van de centraalpunten der Londensche wereld, - is geneutraliseerd door de veelheid en de uitstekende organisatie der middelen van gemeenschap.

Om van onze buitenwijk naar de *City* te komen, hebben wij de keus tusschen den Noord-Londen-spoorweg, waarvan wij een

der stations in hoogstens tien minuten kunnen bereiken, of den omnibus, dien wij aan het eind van gindsche staat kunnen opvangen. Ondersteld: wij nemen den spoortrein. Ons station ligt, even als de voorafgaande en volgende, aan - beter gezegd: boven - een van de groote *roads*, die van de *City* naar de voorsteden loopen, of deze doorkruisen. Trouwens, de geheele baan is hoog boven het labyrinth van huizen en straten aangelegd, zoodat wij uit de raampjes der waggons een bijna onafgebroken, uitgestrekt schoorsteenzicht zullen genieten. Tegelijk met ons stijgt een vrij dichte drom heeren en dames, mannen en vrouwen, den trap op naar het plankier. Allen maken spoed, maar niemand agiteert zich. Precies elk kwartier komt er een trein van, gaat er een naar de *City*. Bij ondervinding weet men op welke hoogte de waggons komen te staan, waarin hier op dit station nog de meeste plaatsen zijn te vinden. Er zijn slechts twee klassen; het publiek is zoo gemèleerd als men zich denken kan, maar niemand wordt als een gevaarlijk beest in eene wachtkamer opgesloten. Daar komt de trein reeds aansnorren; daar stopt de machinist, daar knarsen de remmen, - zóo dat gewone ijzeren spoorstaven hier spoedig versleten zijn en men tot stalen rails de toevlucht moet nemen, - en in de halve minuut die volgt, zijn de passagiers, die niet verder gaan, aan de andere zijde de wagens uitgestapt, wij er van deze zijde ingewipt en is de trein reeds weder in beweging. Volkomen hetzelfde tooneel herhaalt zich aan drie, vier volgende stations, met dit onderscheid dat dáar waar de baan, die van het oosten naar het westen een kwart cirkel rondom Londen beschrijft, samenloopt met de baan, die van het westen naar het oosten een anderen kwartcirkel maakt, het getal in- en uitstijgenden verdrievoudigd wordt. In de morgenuren is het aantal der eersten buiten alle verhouding grooter dan dat der laatsten; in de namiddaguren juist omgekeerd.

Éene soort van passagiers echter reist onveranderlijk in dezelfde richting: uit de *City* tot aan het vereenigingspunt der kwartcirkels en dan verder oostwaarts of westwaarts, - naar de groote kerkhoven, sinds een vijftien of twintigtal jaren buiten Londen aangelegd. Toen de gewelven onder en om de honderd kerken der *City* ter hoogte van dertig voet waren opgestapeld met doodkisten, heeft zoowel gebrek aan ruimte als de zorg voor de gezondheid der levenden ze doen sluiten, om elders rustplaatsen te zoeken voor de dooden. Weinig levenden die er aan denken dat de ruimte

onder de spoorwegbanken, waarop zij hun dagelijkschen rit van en naar de *City* maken, is ingericht voor het vervoer van het stoffelijk overschot van hen, met wien zij eene maand, eene week misschien geleden nog ‘zaken’ hebben gedaan.

‘Zaken doen’, - dat is de groote, in den regel de eenige drijfveer, die al deze en nog eens duizenden uit de voorsteden en de meer verwijderde kwartieren van Londen in beweging brengt naar de *City*. Onwillekeurig, als wij dien dichten drom gadeslaan, die aan het eindstation van den Noord-Londen-spoorweg in *Broad-street*, nabij het hart der *City*, met ons de breede trappen van het platform afdaalt, - als wij bedenken dat reeds een aantal treinen voor ons zijn aangekomen en nog een aantal anderen na ons zullen aankomen, - onwillekeurig vragen wij, of er dan niemand *woont* in de *City*. En zoo heel dwaas is die vraag niet. Want ofschoon de bevolking van het oude Londen nog altijd meer dan 100,000 zielen bedraagt, zijn er dan toch reeds 10,000 minder dan er in 1861, 25,000 minder dan er in 1851 woonden. De behoefte aan ruimte, lucht, comfort, heeft rijken zoowel als armen, groothandelaars en bankiers zoowel als werklieden en kantoorbedienden, uit de *City* naar de buitenwijken gedreven. Zoowel de schatrijke bewoner van Belgravia of Tyburnia in het *Westend*, als de gezeten koopman, die zijne villa heeft in Hackney of Clapton; zoowel de boekhouder eener aanzienlijke bank die zijne comfortable woning huurt in Pimlico, als de handwerksman die in het gezonde Islington een klein maar net huisje bewoont, brengen in kantoor of atelier geen uur langer door dan strikt noodig is voor den arbeid en het gewin des daags. Alleen de kleinhandelaars en de joden zijn de standvastige bewoners gebleven van *Fleetstreet, Houndsditch* en de verdere straten der *City*, waar dagelijks duizenden bij duizenden uit de genoemde en nog ontelbare andere categoriën komen aanzwerven om er als nijvere bijen honing, - dit wil zeggen ponden en shillings, - te winnen. En ieder van die bijen moet zijne eigene cel hebben; zoo dus het aantal vaste bewoners der *City* vermindert, de plaatsruimte, welke de tijdelijke bevolking er noodig heeft, wordt hoe langer zoo duurder en moet letterlijk met goud worden belegd. Eene koopprijs van 20 tot 37 pond sterling voor de vierkante voet gronds behoort volstrekt niet tot de zeldzaamheden.

Wij hadden ook den omnibus kunnen opvangen, die uit onze

buitenwijk tot het middelpunt der *City*, tot de Bank rijdt. Maar als hij eens vol was geweest: *outside* en *inside*, zoo als in de morgenuren bijna regel is? Welnu, wij zouden den eerstvolgenden ‘bus’ te gemoet zijn gewandeld; want hun aantal is wel niet *legio*, maar daar rijden er toch 1500 langs Londen's straten en dat wel onophoudelijk heen en weêr tusschen het eene eindstation van hunnen rit en het andere. Ook talmt de *coachman* niet lang onderweg, of 't moet zijn dat de ‘bus’ zich maar langzaam vult; en dan nog!... Merkt gij aan den hoek van gindsche straat dien man wel op? Hij wenkt met de hand en roept straks onzen *driver* toe: ‘*Go on, quickly!*’ Het is de *time-keeper* der *General Omnibus Company*, die zorgen moet dat er niet langer dan vijf minuten verloopen tusschen het passeeren van den eenen omnibus en den anderen op dezelfde lijn. Bij die regelmaat en bij den geringen vrachtprijs, - wij betalen niet meer dan drie stuivers voor een afstand van ongeveer een uur gaans, - verwondert het ons niet dat de ‘bus’ meestal vol is. Het publiek dat er gebruik van maakt, is weder verbazend gemengd. Elegante dametjes die gaan ‘winkelen’ en morsige vrouwen uit het volk met een nog morsiger, half naakt kind op den schoot; heeren, met gouden souvereigns in hun vestjeszak en proletariërs, die ge verdenkt van het plan om de *three-pence* voor den *fare* uit uwe zakken te willen kapen. Trouwens, de *pickpockets* plegen den omnibus niet zelden voor het tooneel hunner operatiën te kiezen.

Bij regenachtig weêr binnen in een omnibus, is niet alles. Bij goed weêr eene plaats *outside*, is daarentegen voor den vreemdeling even leerrijk als interessant. Hij is er in de gelegenheid, het Engelsche volksleven, meer bepaald het Londensche leven, spoediger en beter te leeren kennen dan ergens anders. Voornamelijk als 't hem gelukt, zich vertrouwd te maken met de vele en van het Engelsch dat hij op school leerde, wanhopig wijd verschillende dialecten, waarin hij den *driver* met het volk, of zijne mede-passagiers en deze onderling hoort converseeren. Zoo lang wij nog in onze buitenwijk rijden, is het vrij rustig op straat: alles draagt er min of meer het karakter van eene provinciestad; de villa's langs de *roads*, de kalme passage daarop. Zoodra wij echter gindsche gazfabriek, met hare reusachtige gazhouders, - onder die grootste zou, naar 't ons voorkomt, het geheele Circus Renz of Carré wel weggegoocheld kunnen worden, - zoodra wij daar voorbij en een hoek omgeslagen

zijn, komen wij in een van de volkrijkste, minst aristocratische buurten van Londen: *Bethnal Green* bij voorbeeld. Hoe verder wij er in doordringen, des te woeliger wordt het op straat, des te smeriger gaan er de huizen uitzien. In de breedere straten enkel winkelhuizen: slagers, bakkers, kruideniers, zeer veel uitdragerswinkels, nog meer *public-houses*, - waar stroomen van bier en 's avonds vooral veel *brandy* en *whiskey*, aan de toonbank (*bar*) zoowel als aan de zittende bezoekers worden geschonken, - en van tijd tot tijd een pandjeshuis (*pawnbrokers' shops*, kenbaar aan de drie vergulde ballen die er uithangen). Daar krioelt op de breede *trottoirs* eene geheele bevolking, door welke de haastige *City*-gangers zich een weg moeten banen; die slechts dáar van zelf ter zijde wijkt, waar een troep havelooze mannen, vrouwen en jongens, onder een vrij sterk geleide van *constables*, zijn tocht van of naar het naastbij gelegen *Police Court* vervolgt. Arme schepsels! de dagelijksche cijns van zoenoffers, door de armoede, de onmatigheid en de misdaad aan de algemeene veiligheid en rust gebracht! Pijnlijk is het soms, midden onder die in lompen gehulde wezens, met verdierlijkte en terugstootende gelaatstrekken, een jong meisje op te merken, net, bijna elegant gekleed, dat ja wel eens een onbeschaamden blik naar u opslaat, doch niet zelden ook met den vuurrooden blos der schaamte op de wangen en met strak neêrgeslagen oogleden nevens hare lotgenooten voortschrijdt. Arm slachtoffer van wie weet welke verblinding, welke zwakheid, welken nood!

Maar reeds heeft de ‘bus’ weder een hoek om en een zijstraat ingeslagen. Waarschijnlijk om een eind weg te coupeeren, of omdat ginds de straat wordt gemaakt. Hier is het betrekkelijk weêr stil en de doorgang nauw, zoodat wij van onze verhevene zitplaats een blik in de bovenkamers der huizen kunnen slaan. Weelde zien wij nergens, maar overal bedrijvigheid. De zijdewevers aan hun getouw, de modiste aan hare bestelling voor de groote winkels, slordige vrouwen, half naakte, niet zelden beeldschoone kinderen. Ge wenscht dat ge de pen van Dickens hadt om al de tafereeltjes te schilderen, die achtereenvolgens uw oog voorbij gaan. Maar waartoe, - heeft hij ze niet reeds in zijne onsterfelijke werken vereeuwigd, met een talent, met eene levendigheid en trouw, waaraan gij elk oogenblik wordt herinnerd, waaraan gij telkens weder de hulde eener stille bewondering brengt? Zoo ge ooit hadt getwijfeld aan de scherpte van zijn blik, aan de diepte van zijne studie, aan de fijnheid

van zijn penseel, - hier waar gij de origineelen voor u ziet, in hunne eigene omgeving zich ziet bewegen en leven: Nelly en haar grootvader, Lize Hexam en Jenny Wren, de poppenkleermaakster, Sam Weller en Bradley Headstone, - hier wordt het u duidelijk waarom de groote schilder van het Londensche volksleven der XIXe eeuw al de snaren van uw gemoed heeft doen trillen, u beurtelings heeft doen schreien en lachen, omdat ge hier ziet hoe de groote menschenkenner niet éen karakteristieke trek van dat leven verzuimde weêr te geven. En zoo u de gelegenheid werd gegund, dieper in dat leven door te dringen, de schrille contrasten, de vreeselijke leemten, de diep ellendige of tragisch komische toestanden te leeren kennen, die de hartstocht, het onverstand of de onverschilligheid er te voorschijn roept of laat voorbestaan, - gij zoudt ook begrijpen waarom Dickens door het Engelsche volk zoo hoog en zoo warm wordt vereerd, niet slechts als een groot schrijver, maar vooral als de onvermoeide en niet zelden zegevierende bestrijder van gruwelijke misbruiken en barbaarsche toestanden. Maar, zoo als ik zeide, reeds wat ge in de Londensche straten ziet, brengt u elk oogenblik eene bladzijde van Dickens te binnen. Herinnert ge u dien braven, welmeenenden kapitein Cuttle, met een haak in plaats van den afgezetten linkerarm, uit de *Dombey en Zoon?* Dan herinnert gij u natuurlijk ook dat winkeltje waar de zeeman zijne geheele uitrusting kon koopen, en het houten beeld van den Engelschen admiraal met zijn staatsierok en epauletten bij wijze van uithangbord, - welnu, diezelfde waardige houten personage, met zijn octant in de hand, prijkt nog altijd voor een winkeltje in de nauwe *Thames-street*, en als ge den weg zoekt naar de St. Katherines of London Docks, waarachter bedoelde straat heenloopt, of naar den ingang van den Tunnel, - tien tegen éen dat gij, even als wij, op eens verrast uitroept: ‘daar staat hij waarachtig, - zie eens uit of kapitein Cuttle niet in de buurt is!’

Intusschen heeft onze omnibus weder een hoek omgeslagen en waarlijk, wij behoeven niet te vragen of wij ons in éen van de hoofdstraten bevinden, die naar en weldra door de *City* voeren. In drie-vierdubbele rijen volgen omnibussen, cabs, vrachtwagens, allerlei denkbare en ondenkbare soorten van voertuigen den onafgebroken stroom, die aan de overzijde der straat met dezelfde kracht weêr terug vloeit. Toch, ja ofschoon telkens een haastige *cabman* onze ‘bus’ voorbij poogt te schieten, ofschoon plan-

ken, stokken en allerlei andere lastige dingen dwars over de vrachtwagens liggen of daar achteraan slepen, toch vorderen wij regelmatig, totdat eindelijk dáar waar een nieuwe stroom uit eene zijstraat déboucheert, de opeenhooping radeloos, de verwarring onherstelbaar dreigt te zullen worden. Geen nood, ook daar raakt alles weêr behoorlijk uit elkander, ofschoon deze of gene onhandige koetsier van onzen *omnibus-driver* of van zijne kameraads een hartig woordje slikken moet. Soms heeft er eene geregelde ruzie plaats, maar met zoo weinig verheffing van stem, dat wij het nauwelijks merken als we niet goed toeluisteren, en in 't geheel niet als wij het Engelsch der *cockney's* niet machtig zijn. Een groot verschil met eene ruzie tusschen Italianen of zelfs Franschen en Belgen uit de lagere volksklasse. Daarom toch even goed, of eigenlijk even kwaad gemeend, - want weest verzekerd dat, als de gelegenheid het toelaat en de quaestie de moeite waard is, de twistenden voertuig en paarden in den steek zullen laten om haar door eene bokspartij in *optima forma* uit te maken.

Eindelijk, nadat de ‘bus’ reeds onderscheidene personen heeft afgeladen, die op andere punten der *City* moeten zijn, hebben wij, door nog éene nauwe straat, het eind van dezen rit bereikt. Wij zijn in *Threadneedle-street*, tusschen den in Romeinschen stijl gebouwden, meer of min gedrukten voorgevel van de Bank van Engeland en een van de door allerlei daartegen aangeplakte winkels ontsierde zijgevels der Beurs. Eenige voetstappen verder en wij staan onder de statige kolonnade van den hoofdingang, met het vrije gezicht op het driehoekig plein, waarvan de basis door den voorgevel der Beurs, de zijde rechts door de Bank van Engeland, de zijde links door de prachtige gebouwen van eenige particuliere banken en verder door het *Mansion-House* worden gevormd en welks top uitloopt in de *Cheapside*. Wij duiden het niemand ten kwade, die hier niet slechts het onbeduidende fonteintje, maar ook het ruiterstandbeeld van Wellington (de geniale Chantrey heeft betere beelden gemaakt dan dit) voorbijziet, verbijsterd als hij is door de drukte die op dit brandpunt van het *City*-verkeer hooren en zien dreigt te doen vergaan. Hier toch kruisen zich de stroomen die uit de dichtst bevolkte gedeelten van Londen over en weêr vloeien; de stroomen die uit *Lombard-street* en *Cornhill* komen; de stroom die door *King William-street* aanvoert wat zich over de *London Bridge* naar de *City* spoedt; de stroomen die zich door *Princes-street*

langs den zijgevel der Bank, door *Threadneedle-street* langs dien der Beurs bewegen, de stroom eindelijk die uit *Cheapside* en *Poultry* ons te gemoet komt vloeien. Er behoort dus eenige moed toe om hier de straat over te steken. En toch moeten wij er toe besluiten, willen wij het Britsch Museum bereiken, waaruit ik u alleen heb meêgevoerd om u een blik te doen werpen in de Londensche stratenwereld. Een enkelen blik slechts, - want zoo ik u die wereld van hare verschillende zijden moest leeren kennen, zouden wij nog weder geheel andere stadskwartieren moeten doorkruisen, waar zich ook weder geheel andere verschijnselen aan ons oog zouden voordoen.

Om er toch zoo veel mogelijk van meê te nemen, is het wenschelijk dat wij ons niet laten verleiden, den koetsier van gindsche *hansom* aan te roepen, dat hij ons naar de plaats van onze bestemming brenge. Ongetwijfeld zou de man met bereidvaardige haast de lectuur van zijn *Daily Telegraph*, dien hij, in afwachting van passagiers, op zijnen hoogen zetel zit te savoureeren, om onzentwil staken. Maar diezelfde haast zou hem bewegen, onmiddellijk een zijstraat in te slaan en zijstraten te blijven volgen, waar de passage minder hindernissen ontmoet, tot dat hij ons bij de aankomst eene berekening van afgelegde mijlen zou maken, waaruit wij als vreemdelingen toch niet wijs kunnen worden, zoodat wij eindigen zouden met hem twee of drie shillings te betalen, ofschoon met de innige overtuiging dat hij ons een derde te veel berekent. Dat neemt niet weg dat onder de meeste omstandigheden de rit in een *hansom* door Londen's straten, - voornamelijk in het aristocratisch gedeelte gedurende de fashionable wandeluren, - allerprettigst is en over 't algemeen de 5000 cabs, die den ganschen dag door tot laat in den nacht ter beschikking staan van het Londensche publiek, van onberekenbaar gewicht zijn voor de snelle en gemakkelijke gemeenschap tusschen de deelen van het reuzenlichaam.

Nu wij echter voor ditmaal onzen tocht per omnibus willen vervolgen, zijn wij genoodzaakt naar het trottoir voor het *Mansion House* over te steken. Dáar toch alléen kunnen wij een van de bussen opvangen, die er van London Brug naar het westelijk gedeelte der stad langs rijden of er hun rit in die richting aanvangen. Met een weinig overleg en veel bedaardheid, des noods gebruik makende van de refuges, - eene soort van ronde stoepen rondom een lantaarnpaal aangelegd en door palen van den rijweg gescheiden, - die hier, even als op alle

andere drukke plaatsen zijn aangebracht, komen wij veilig aan den overkant. Een oogenblik later zitten wij wederom *outside* van een ‘bus’, waarop wij, midden tusschen de advertentiën waarmede hij beschilderd is, - ook de passagiers *inside* kunnen zich den tijd korten met het bestudeeren der reclames, waarmede ieder paneel is beplakt, - de namen *Holborn* en *Oxford-street* hebben opgemerkt onder die van de straten, waarheen hij bestemd is.

Wij rijden *Cheapside* in. Meer dan één bekende winkelfirma blinkt er ons tegen; tegenover het magazijn van Bennet, den beroemden horologiemaker, zien wij bijna altijd een hoopje nieuwsgierigen het oogenblik verbeiden, waarop een aantal in den gevel aangebrachte mechanieke poppen, elk met eene klok bij zich, ieder kwartier eene vrij onbeduidende *spielerei* herhalen. Onmiddellijk daarna rijden wij voorbij de *Bow Church* (eigenlijk *St. Maryle-Bow*), waarvan de Normandische crypt beroemd is en de bovenbouw in het begin der vorige eeuw door Christopher Wren in klassieken stijl werd vernieuwd. De kerk staat te veel tusschen huizen beklemd om te beoordeelen of zij, om hare vormen en verhoudingen, terecht voor het meesterstuk van den bouwmeester wordt gehouden. Ook van het grootste, het reuzenwerk diens kunstenaars, de St. Pauls-Kerk, krijgen wij ditmaal weinig te zien. Immers wij naderen haar van de koor- of achterzijde en laten haar dadelijk links liggen, zoodat wij ter nauwernood een blik in de schuinte op haren fraaien noordelijken halfronden ingang kunnen werpen en niets te zien krijgen van haren westelijken of hoofdingang met hare trotsche dubbele rij, eveneens in halfrond geplaatste, kolommen en haar prachtigen voorgevel. De bewonderenswaardige torens, de trotsche koepel, geheel die prachtbouw, waarbij de vereeniging der Corinthische met de samengestelde orde tot eene inderdaad klassieke, harmonische schoonheid is opgevoerd, verdienen trouwens meer dan een vluchtigen blik in het voorbijrijden. Zij zijn eene gezette studie overwaard.

Maar reeds zijn wij *Paternoster row*, - dat donkere smalle straatje, maar desniettemin de zetel van den Londenschen boekhandel, - voorbij en *Newgate-street* ingereden. Dat groote gebouw dáar is *Christ's Hospital*, een van de oudste en beroemdste scholen van Londen. Onder het volk draagt zij den naam van *The Blue Coat School*, en ongetwijfeld zult gij hier en daar hare leerlingen, kenbaar aan hun langen blauwen tabbaard,

met een rood lederen gordel om het midden, op uwe wegen ontmoeten. Het kostuum is hetzelfde als bij de stichting der school in 1553 werd vastgesteld, uitgezonderd alleen de puntige wollen muts, welker afschaffing, meen ik, de voorwaarde is geweest bij een aanzienlijk legaat dat der school is gemaakt. Sinds dien tijd loopen de 'blauwe jongens' blootshoofds. Lacht ze niet te gauw uit, die scholieren in hun zonderling costuum; al is de school oorspronkelijk eene philanthropische instelling, en al plaatst de liefdadigheid er enkel kinderen van burgers der *City*, - het onderwijs is er goed en gaat zelfs voor sommige klassen vrij ver. Wonder zou het dus niet zijn, als ook onder het tegenwoordige duizendtal leerlingen de Coleridges werden gevonden, de Charles Lambs, Leigh Hunts, Richardsons en zoo vele andere groote mannen als er den grondslag legden tot hunnen roem. Tusschen de spijlen van dat ijzeren hek zien wij de groote zaal heenschemeren en ginds werpen wij over de houten schutting een blik op de uitgestrekte speelplaats. Die schutting is slechts tijdelijk, even als zoo menige andere, die links en rechts zijn opgeslagen en ons verkondigen dat ook dit gedeelte van Londen eene nieuwe transformatie te gemoet gaat en een of ander openbaar werk de onteigening van geheele buurten, de tijdelijke afsluiting van gansche straten, noodzakelijk heeft gemaakt. En inderdaad: er wordt hier weder een van die kolossale werken aangelegd, die u in Engeland's hoofdstad van de eene verbazing in de andere werpen. De dichtbebouwde vallei tusschen *Snow-Hill* en *Holborn-Hill* wordt overspannen door een viaduct, die eerlang de paarden der tallooze vrachtwagens en omnibussen den moeilijken en gevaarlijken tocht, heuvel af heuvel op, zal uitsparen.

De belangrijke verbetering, die dus wordt voorbereid, noodzaakt echter nu onzen *driver* eene zijstraat in te slaan. Daardoor krijgen wij van de beruchte gevangenis *Newgate* en het niet minder bekende *Old Baily*, waar het *Central Criminal Court* zijne zittingen houdt, weinig te zien en wordt ons slechts in de verte een blik gegund op de prachtige, énorm uitgestrekte nieuwe vleeschhal, die op het terrein der vroegere veemarkt (*Smithfield*) wordt gebouwd. Nog een weinig verder en wij hadden bij *Farringdon Street-Station* het merkwaardige schouwspel kunnen zien dat de trein van den Chatham en Dover-spoorweg boven onze hoofden heensnorde, terwijl beneden ons, langs den *Underground Railway*, de passagiers die den trap in hetzelfde

station waren afgestegen, naar *Moorgate-station* of *Marylebone* werden vervoerd. En dat, zonder in de uitmuntend ingerichte, met gaz verlichte waggons iets onaangenaams te ondervinden van die reis tusschen of onder de waterleidingen en de gazpijpen van Londen door, ja zonder iets te merken van den rook der locomotief, die gecondenseerd en verteerd wordt.

Jammer, niet waar, van die zijstraat? Het was in de hoofdstraat zoo levendig en vroolijk, met die honderden van *cabs* en die duizenden van voetgangers die zich van of naar *Farringdon Street-Station* bewogen; met die groote pleizierwagens, door vier moedige paarden getrokken en waarin en waarop een talrijk gezelschap heeren en dames in de gelukkigste stemming ter wereld al de geneuchten van een *pic-nic* in het park van Richmond of elders in het vrije te gemoet lacht. Jammer, nog eens, van die zijstraat, en, wat erger is, gevaarlijk ook! Zie maar hoe steil en hoe bochtig het hier is, en dat met zoo'n zwaar gevaarte als onze ‘bus’ .... Weest gerust, bid ik u; hoe zou het gevaarlijk kunnen zijn, waar onze *omnibus-driver*, - hij ziet er uit als een *heer*, met zijn witten hoed en zijne glacé handschoenen, - zoo dood kalm met slechts éene hand de teugels houdt en de andere gebruikt om een lucifer af te strijken en zijne cigaar aan te steken, waarmeê hij nauwelijks gereed is of hij fluit een vroolijk deuntje, dat al de *chambermaids* aan de vensters der bovenramen lokt. Zij kennen hem allen en hij weet er de aardigste en mooiste uit te zoeken, om haar in de vlucht een paar galanteriën toe te voegen, waarvan de *pointe* voor ons verloren gaat, maar die haar doen lachen en bloozen tegelijk. En intusschen daalt en klimt de ‘bus’, draait rechts, wendt links, scheert langs de vooroverhangende huizen en déboucheert eindelijk veilig en wel in het levendige, breede *Holborn*. Al wederom dezelfde, en toch weder een geheel nieuwe stroom van allerlei voertuigen, dezelfde drom voetgangers op de *trottoirs*. Steeds, steeds gaat het voort, *Holborn Bars* voorbij, waar de *City* ophoudt en nog geregeld door haar bestuur tol wordt geheven van de rijtuigen dergenen die niet tot hare burgers behooren, totdat zich een schijnbaar eindeloos perspectief van groote winkels en magazijnen voor ons opdoet, niet altoos dezelfde oor- en oogvermoeiende passage. Dat is *Oxford-Street;* maar wij rijden haar slechts even in, om bij *Museum-Street* van onze verheven zitplaats af te dalen en ons in de rustige *Print Room* van het Britsch Museum te gaan overtuigen of ik

te veel heb gezegd van den indruk dien het contrast tusschen de kalmte hier en het gewoel daar ginds moet te weeg brengen.

II.
Het Britsch Museum.

Wij zagen reeds dat wij, om de *Print Room* te bereiken, meer dan éene galerij moesten doorwandelen. Zoo ge er niets tegen hebt, zullen wij niet te veel haast maken en den blik rondom ons laten weiden, al ware 't maar om in 't voorbijgaan eenige notitiën meê te nemen van het merkwaardigste dat deze zalen opleveren.

Wanneer wij tusschen de kolommen van het voorportaal, - ruim veertig versieren den voorgevel van het imposante gebouw, waaraan de architecten Sir Robert en zijn broeder Sydney Smirke niet minder dan een millioen pond sterling hebben ten koste gelegd, - door den hoofdingang zijn binnengetreden, voert onze weg ons links af, door eene smalle galerij, in welker muren grootere en kleinere fragmenten zijn ingemetseld van Romeinsche mozaiekvloeren, die even als gindsche looden kisten met Romeinsche opschriften op verschillende plaatsen in Engeland werden opgegraven. Zij zijn belangwekkender voor den archeoloog dan voor den aestheticus, die daarentegen in de aangrenzende zaal gelegenheid heeft tot het bestuddeeren van het verschil tusschen zuiver Romeinsche beeldhouwwerken en terra-cotta's en die, welke door Grieksche, naar Italië geëmigreerde kunstenaars werden uitgevoerd. Sommige van deze laatste zijn voortreffelijk: b.v. de half gedrapeerde *Venus*, door Charles Townley in 1775 bij Ostia opgegraven; de *Discobulus*, eene kopie van Myron's bronzen beeld, in de villa van Hadrianus gevonden; de buste van *Minerva*, eenige portretbusten, als van Homerus, Pindarus, Sophocles, Periander, Hippocrates, Pericles, enz., terwijl onder de Romeinsche beelden dat van keizer Hadrianus uitmunt.

Wij gaan verder en vinden eene prachtige verzameling van grafsteden, bas-reliefs en beelden, opgegraven ter plaatse waar in Klein Azië de puinhoopen van het schoone Xanthus, welks val ons door Herodotus wordt verhaald, werden teruggevonden. Meer dan één van die marmeren overblijfsels draagt het onloo-

chenbare kenmerk eener kunstperiode, die den bloei der Grieksche kunst voorafging en voorbereidde. Thans slaan wij rechts af en hebben de drie groote zalen voor ons, waarin de Egyptische oudheden op uitstekende wijze naar tijdsorde zijn gerangschikt. De grootste ruimte is afgestaan aan de kolossale sarkophagen, kolommen, beelden, grafsteenen, grafvazen en dergelijke. Het is niet van ons te vergen dat wij deze, meer dan 6000 voorwerpen bevattende verzameling, - de schoonste van Europa, - in détail nagaan. Vergunt mij echter u te wijzen op die schoone liggende leeuwen van rood graniet, door bevoegde kunstrechters niet ten onrechte ‘volmaakte voorbeelden van architectonische beeldhouwkunst’ genoemd; op dat reusachtige hoofd van Ramases II, door Belzoni in den graftempel van Memnon te Theben gevonden en welks kolossale afmetingen, - het is 9 voet hoog, - niet minder merkwaardig zijn dan zijne plastische rustige grootheid. Nog een ander reusachtig koningshoofd, door Belzoni in Karnak gevonden, het rood granieten beeld van Meneptah II, een kolossale ramskop en de steenen sarkophaag van koning Nectanebo I (367-369 v.C.), door de Franschen in eene moskee te Alexandria gevonden en door Clarke gehouden voor den sarkophaag die eenmaal het lijk van Alexander de Groote bevatte, trekken een oogenblik onze aandacht, die ten slotte vooral geboeid wordt door den dusgenaamden Rosetta-steen, met zijn in drieërlei wijze herhaald opschrift en daardoor voor archeologen bijzonder merkwaardig. Inderdaad heeft deze steen, door de onderlinge vergelijking van zijne opschriften: in hieroglyphen, in Egyptisch volkschrift en in de Grieksche taal, den eersten sleutel gegeven tot ontcijfering der eerstgenoemden. De steen werd in 1799 gevonden door den Franschen officier der genie Bouchard, bij het leggen der fondamenten van een huis te Rosetta, aan een van de monden der Nijl, ter plaatse waar een tempel had gestaan, door Pharoch Necho aan den god Necho gewijd. Met andere voorwerpen, voor de Fransche Akademie bestemd, viel de Rosetta-steen, volgens krijgsrecht, bij de verovering van Alexandria den Engelschen ten buit. Zeer oogelijk ziet hij er niet uit, met zijne zwarte basaltkleur en in zijn verminkten vorm; maar de opschriften zijn voor den oudheidkenner allerkostbaarst; zij vermelden de geboorte van den koning (209 v.C.); de onlusten in Egypte; den dood van zijn vader Philopator; den aanval ter zee en te land door Antiochus; het beleg van Lycopolis; de overstrooming van den Nijl (198 v.C.);

de kastijding der opstandelingen; de krooning des konings te Memphis (196 v.C.) en de uitvaardiging der proclamatie daarvan op den volgenden dag.

De naaste weg ligt recht voor ons uit, maar waarom zouden wij de verzoeking weêrstaan van nog even linksaf te gaan, om den roem van het Britsch Museum den cijns onzer bewondering te brengen? Nog vóor dat wij het kunnen doen, wordt ons eene andere hulde afgedwongen. Zij geldt de onvermoeide nasporingen van mannen als Layard, - grooter nog als pionier op het gebied der oudheidkunde dan als staatsman. - kolonel Rawlinson, Loftus en Rassam, die hier het oude Niniveh, in tallooze, om strijd belangwekkende overblijfselen, voor het oog onzer verbeelding doen herrijzen. Langs de wanden eener geheele reeks van zijvertrekken zijn de gebeeldhouwde marmeren tafels gerangschikt, die hier, in dezelfde orde als vroeger in het paleis der Assyrische koningen, het tafereel van hunne en hunner voorvaderen oorlogen, veroveringen, belegeringen, leeuwenjachten enz. ontrollen. En dat niet alleen: ook de bouw van dat paleis zelf, het optrekken der wallen, de beplanting daarvan, de vervaardiging der reusachtige gevleugelde leeuwen en stieren met menschenhoofden, - die wij ginds in natura aanschouwen, - wordt ons door die marmeren gedenktafelen in breede, krachtige lijnen veraanschouwelijkt. Stuk voor stuk zou onze bijzondere aandacht vorderen, al ware 't alleen om hier de allereerste ontwikkeling gade te slaan eener plastiek, die zich verder in de Aegenitische en Grieksche tot de hoogste plastische kunst zal ontwikkelen. Van eene andere zijde is de obelisk van Nimrod, rondom bedekt met kleine, zeer uitvoerige bas-reliefs en opschriften in spijkerschrift, - de schatting voorstellende, door een overwonnen volk aan den koning van Assyrië gebracht. - zijn de marmeren tafels, waarop o.a. Sanherib op zijn troon, met de Joodsche gevangenen voor zich, is afgebeeld, met nog menige andere voorstelling die de geschiedverhalen van het Oude Testament bevestigt of toelicht, niet minder merkwaardig.

Ver boven dat alles nogtans, - zoo wij op slechts eenige aesthetische ontwikkeling kunnen bogen, - staan voor ons de prachtige overblijfselen der Grieksche kunst: de dusgenaamde *Elgin Marbles*, de parel van het Museum. Het is immers niet noodig u te herinneren dat deze beeldhouwwerken, op goede gronden aan den grooten Phidias zelven en zijne leerlingen toegeschreven, eenmaal het Parthenon van Athene adelden tot den

schoonsten tempel der kunst, die ooit het menschelijk oog heeft verrukt. Wij kunnen ons een denkbeeld vormen van den grootschen, verheffenden indruk, dien het geheel moet gemaakt hebben, als wij ginds het met zorg bewerkte model van het gerestaureerde Parthenon bestudeeren; maar des te pijnlijker worden wij getroffen door de gedachte dat dit edele gewrocht eener schier volmaakte kunst, nadat het door het bombardement der Venetianen in den toestand was gebracht, die ons door dat tweede model wordt veraanschouwelijkt, *niet* gerestaureerd, maar in stukken en brokken van de plek, die het zag verrijzen, werd weggevoerd. O zeker, lord Elgin, de Engelsche Ambassadeur, sloot een goeden koop met het Turksche gouvernement, en het Britsch Museum heeft aan zijn kunstroof en de schenking, waardoor hij dien heeft trachten goed te maken, eene onschatbare aanwinst te danken, - maar wreed is het, en voor de kunst een onherstelbaar verlies, dat het herboren Griekenland dus verstoken bleef van de eer om op de plaats zelf een, met deze prachtige overblijfselen gerestaureerd Parthenon te doen verrijzen. Maar laat ons het verheven kunstgenot, dat zij ons ook nu nog aanbieden, door geen vruchtelooze wenschen en illusiën vergallen. Met behulp van eerstgenoemd model en der oorspronkelijke kapiteelen, benevens van een fragment der Dorische kolommen, die den tempel omgaven, kunnen wij ons van het geheel eene vrij nauwkeurige voorstelling maken.

De verschillende deelen, die er hier van verzameld zijn, kunnen tot vier soorten gebracht worden: 1°. de beelden in het oostelijke frontespies; 2°. die in het westelijke frontespies; de metopen of groepen die de vierkante tusschenruimten der tiglyphen van het fries versierden; 4°. het fries. Onder de eerste merken wij op: het bovenste gedeelte der figuur van Hyperion, uit de zee verrijzende, de armen vooruitgestrekt, zoo als hij de teugels zijner paarden vasthield; de koppen van twee der paarden voor Hyperion's wagen; Theseus, een beeld dat, ondanks zijn verminkten, door allerlei invloeden beschadigden toestand, door Flaxman, - en deze wist iets van beeldhouwkunst, hij die zich met de antieken als vereenzelvigd had! - hooger dan eenig ander bekend mannelijk beeld werd gesteld; eene groep van twee zittende godinnen: Ceres en Proserpine; het beeld van Iris, de bodin van Juno, verwonderlijk schoon door de vaart die er in zit; den torso van eene Victorie; de drie Schikgodinnen; de kop van een paard van den wagen des Nachts. De schoonheid

van dit laatste fragment is indrukwekkend. Van het westelijk frontespies is overgebleven: Ilissus, het beeld van een riviergod, na den Theseus het schoonste beeld der verzameling; de torso van een mannelijk beeld, vermoedelijk dat van Cecrops, den stichter van Athene; het bovengedeelte eener Minerva-kop, die met een bronzen helm moet bedekt zijn geweest, zoo als blijkt uit de gaten in het marmer; een gedeelte der borst van Minerva; het bovenste gedeelte van den torso van Neptunus; nog een fragment van de Minerva; de torso der Victoria Apteros, die den wagen bestuurde, gereed om Minerva te ontvangen na haren strijd met Neptunus; het fragment van eene groep, oorspronkelijk bestaande uit Latona met hare twee kinderen; Apollo en Diana. De metopen maken eene reeks uit van 16 bas-reliefs, hier in den muur der zaal gemetseld, waarvan 15 de origineelen zijn en het zestiende een afgietsel van het oorspronkelijke in den Louvre. Zij stellen den strijd der Centauren en Lapithae voor. Het fries eindelijk bestaat uit eene reeks van meer dan 70 basreliefs, den plechtstatigen optocht, Panathenaea, voorstellende, die om de zes jaren ter eere van Minerva in Athene werd gehouden; voor een gedeelte origineelen, voor een ander gedeelte afgietsels van, op eene enkele uitzondering na, verloren gegane marmeren reliefs.

Ik zou lust genoeg gevoelen, de pen te halen door de dorre opsomming, die zoo niets teruggeeft, nauwelijks iets doet gissen van den indruk van eerbied en bewondering, dien wij tegenover dit evangelie der klassieke beeldhouwkunst hebben ondervonden, - zoo ik slechts de geringste kans zag dien indruk zelven in woorden terug te geven. Ziet, die gemutileerde beelden en groepen, die fragmenten waaruit onze verbeelding nauw meer een geheel vermag te vormen, die reliefs waarvan het marmer, in zijne kleur, in zijne tallooze oneffenheden, den invloed predikt der eeuwen en der barbaarsche onachtzaamheid, - zij spreken toch nog altijd eene taal, die het schoonheidsgevoel doet trillen in onze borst en waarvan Victor Cherbuliez met merkwaardig talent een nagalm heeft doen hooren in zijn *A propos d'un cheval*[1]. Zullen wij op onze beurt den rijkdom van denkbeelden, de levendigheid der phantasie trachten te doen gevoelen, die de opvatting van Phidias en de zijnen kenmerkten en adelden? Zullen wij de levendigheid, de frischheid van den blik trachten te doen waardeeren, waarmede zij in de hen omringende schoone

1 Genève et Paris, J. Chebulier, 1860.

natuur rondzagen, om daaraan telkens, slag op slag, de gelukkigste motieven te ontleenen; de vastheid, den eenvoud, den smaak, waarmede zij ze weêrgaven, zonder ooit de grenzen der plastische kunst te overschrijden en zonder toch ook weder, ter liefde van het ideale, de bezielde natuur op te offeren aan den versteenden type, zonder als uitvoerende kunstenaars hunne persoonlijkheid te doen ondergaan in conventie of maniërisme? Gij ziet het, wij beginnen reeds naar woorden te zoeken, roof te plegen aan andere talen, om woorden te smeden die, bij benadering, uitdrukken wat wij tegenover de meesterstukken der kunst gevoelen. Liever dan op dien weg voort te gaan, geven wij u een enkel woord van een kunstenaar te lezen, een woord van Flaxman, die méer vermocht dan de antieken te bewonderen, die ze wist na te volgen en op zijde te streven: ‘De paarden in het fries van het Parthenon,’ schrijft hij, ‘schijnen te leven en zich te bewegen; hunne oogen schijnen te rollen, zij galopeeren, steigeren, springen. Het bloed schijnt te stroomen door de aderen hunner koppen en pooten; men ziet een duidelijk onderscheid tusschen de hardheid en de bepaalde vormen hunner beenderen en de veerkracht hunner peezen, de zachtheid van hun vleesch. De toeschouwer wordt bekoord door de natuurlijke lichtheid van hunnen bouw, en ofschoon zij niet meer dan een duim relief hebben tegen den achtergrond, en veel kleiner zijn dan in de natuur, laten wij ons slechts noode overtuigen dat zij niet leven.’

Nu wij toch van den kortsten weg naar de *Print Room* zijn afgeweken, behoeven wij ook die laatste zaal niet over te slaan, waar de overblijfselen der antieke kunst ons door hun verheven eenvoud met bewondering vervullen. Zelfs na de alles overtreffende *Elgin-Marbles*, wekken de twintig bas-reliefs, in de ruïnen van den tempel, aan Apollo Epicurius gewijd, op korten afstand van het oude Phigalia in Arkadië, ontdekt en deels den strijd der Centauren en Lapithae, deels den kamp der Amazonen en Grieken voorstellende, nog belangstelling genoeg. Verder leveren de afgietsels der groepen uit de oostelijke en westelijke frontespiesen van den tempel van Jupiter Panhellenius, op het eiland AEgina, waarvan één den strijd der Grieken en Trojanen om het lijk van Patroclus voorstelt, eene rijke bron van studie op voor hem, die den overgang der Egyptische en Klein-Aziatische kunst tot de zuiver Grieksche in bijzonderheden wenscht na te gaan. En als om niets te laten ontbreken aan

de gelegenheid tot vergelijking, staan daar de merkwaardige bas-reliefs te Bodrum in Klein-Azië opgegraven; het prachtige, kolossaal en breed gedrapeerde beeld, hetwelk voor dat van koning Mausolus wordt gehouden, en de bas-reliefs uit het Mausoleum (357 v.C.) door koningin Artemisia, van Carië, ter eere van dien koning, haar echtgenoot, gebouwd. Het onderwerp dier reliefs is al wederom de strijd der Amazonen en Grieken.

Eindelijk dan toch zijn wij aan den trap genaderd, dien wij op moeten. En dan links omgeslagen. Sloegen wij rechts om: geen twijfel of wij verdwaalden in een nieuwen doolhof van zalen. Verre van mij, u den ontdekkingstocht af te raden, zoo ge er te eeniger tijd lust toe mocht gevoelen. Hij zal vermoeiend zijn, maar ‘lohnend’, zoo als Baedeker in zijne reisboeken pleegt te beloven. Gij zult er vooreerst twee zalen vinden met Egyptische oudheden van minderen omvang: tal van steenen, houten of looden doodkisten, mummies in allerlei denkbare toestanden, die nog na twintig en meer eeuwen tot zelfs den maatschappelijken rang verraden van hem of haar, die eenmaal in dit stof hebben gedacht, gevoeld, geleefd. Mummies van menschen, maar ook van huisdieren; en verder meubels, gereedschappen, sieraden, kleedingstukken van allerlei aard en stof, die u, met behulp van eenige verbeelding, in staat stellen het vóor-christelijke Egypte in zijn geheel te reconstrueeren.

Gij zult u vervolgens kunnen verplaatsen in het oude Etrurië en in het machtige Rome. In onafzienbare rijen zult gij de prachtigste Etrurische vazen met bas-reliefs of met zwarte op rooden grond geschilderde figuren versierd, eene geheel nieuwe, Grieksch-Italiaansche kunstperiode zien vertegenwoordigen en de vaardigheid dier kunstenaars kunnen huldigen in de bronzen en gouden lijfsieraden en wapens, welke gij daarnevens aantreft. De eigenlijke antieke bronzen echter vindt ge in eene volgende zaal, die wederom eene onuitputtelijke bron van studie opent voor hem die de toepassing van de groote beginselen der antieke kunst op eigenlijke kunstwerken van minderen omvang, ja op den vorm en de versiering der meest dagelijksche voorwerpen zou willen gadeslaan.

Niet iedereen wordt toegelaten, - maar als men er fatsoenlijk uitziet, behoeft het slechts een goed woord te kosten, om zich den toegang te zien openen tot een bijzonder vertrek, waar der archeologische en aesthetische lekkerbekkerij een genotvol

uurtje wacht. Te beginnen met de Portland-vaas, dat éenige meesterstuk van Grieksch-Romeinsche kunst. Wat deert het ons of de archeologen het nog niet eens zijn wat het onderwerp moge wezen dat op den donker amethist-blauwen, half doorschijnenden grond, door de figuren in wit relief wordt voorgesteld. Wij genieten er niet minder de voortreffelijke, edele teekening, de smaakvolle drapeering, de zeldzame vereeniging van breedheid en uitvoerigheid in de bewerking dier beeldjes om. De indruk, dien ons schoonheidsgevoel tegenover dit kunstjuweel ontvangt, is te machtig dan dat wij ooren zouden hebben voor de mededeeling: hoe deze vaas in de 17de eeuw in eene grafstede tusschen Rome en Frascati werd ontdekt, hoe zij in het bezit der hertogen van Portland kwam en in 1786 voor meer dan 1000 pond sterling door die familie, wie zij nog steeds toebehoort, werd ingekocht. Éene bijzonderheid toch vangen wij op en zij doet ons van verontwaardiging blozen: den 7den Februari 1845 werd de Portland-vaas door eene schendige hand in stukken geslagen. De barbaar was krankzinnig, zegt men; laat ons, voor de eer van de beschaving der XIXde eeuw, hopen dat het zoo was, en brengen wij tevens hulde aan de kunstvaardigheid dierzelfde eeuw, die haar zóo wist te restaureeren, dat de breuk, ook voor het scherpstziend oog, verborgen blijft.

Rondom de Portland-vaas zijn de kostbaarste en fijnste overblijfselen der antieke goudsmids- en juwelierskunst tentoongesteld, en zoo er nog iets ontbrak aan onze overtuiging dat niet slechts de kunstindustrie, maar ook de kunst zelve nog steeds met vrucht bij de antieken ter leering kan gaan, zouden de gesneden steenen uit de collectie Blacas, die sedert een paar jaar in het Britsch Museum is opgenomen, ons die waarheid herinneren met eene kracht, die haar van eene versletene gemeenplaats tot eene ernstige vermaning moet maken. Edeler, uitvoeriger, schooner kunstwerk, den kunstenaars uit de school van Phidias en Praxiteles waardiger, kan men zich niet denken.

Het artistiek belang vermindert, wijkt naar den achtergrond, zoodra wij van hier de verzameling celtische en middeleeuwsche oudheden binnentreden; het wetenschappelijke belang treedt op den voorgrond.... maar vindt hier nog geen volkomen bevrediging, meent ge? Zeer juist; de verzameling is verre van volledig, is eigenlijk nog in staat van wording.

Wilt ge weten wat het Britsch Museum voor de wetenschap is? Bestemt dan een afzonderlijken dag, maar een recht langen, bid

ik u, - altoos in de onderstelling dat gij, even als wij, leek zijt in de wetenschap; haren beoefenaars behoeven wij het niet te verkondigen, dat zij hier dag aan dag kunnen doorbrengen, - om een kijkje te nemen in de galerijen, aan de natuurgeschiedenis gewijd. Er komt geen einde, zult ge allicht denken, aan die galerijen met opgezette zoogdieren, aan die kasten met geraamten, met opgezette vogels, met vogelnesten en eiersoorten, met schelpen en horens van weekdieren, met insecten en crustaceën. Toch wel, want als gij op het punt zijt u te verdiepen in de strijdvraag, of de vogel Dodo, waarvan gij hier een poot bewaard vindt, al dan niet tot de uitgestorven soorten mag gerekend worden, - begrijpt gij op eens, uwen tijd beter te kunnen besteden, al vreest ge bijna dat de kracht u zal begeven om wederom eene schier onafzienbare galerij met onvermoeide aandacht door te wandelen.

Om strijd zullen ze u roepen, die prachtige specimens van het gebied der mineralogie en der geologie, om strijd u verbaasd doen staan, die chronologisch gerangschikte meteoorsteenen. En als gij van al die aard- en steensoorten, al die ertsen, ook maar een oppervlakkig overzicht hebt genomen, kan het toch niet anders of hunne beteekenis, niet slechts voor de behoeften van het practische, hedendaagsche leven, maar ook voor de geschiedenis der wording en vorming van den aardbol, treedt u voor den geest. Hoe gewichtig ook, wordt die gedachte weder op den achtergrond gedreven door de overweging, dat die steenen tevens het eeuwen lang gesloten gebleven, door het tegenwoordig geslacht met gretigheid gelezen, geschiedboek zijn van de dier- en plantsoorten, die, reeds tijdens lang afgesloten perioden harer vervorming, op onze aarde hebben geleefd, en waarmede de tegenwoordige plantenen dierenwereld, ja nog wel onmiskenbare, maar toch soms bijna geheel te loor gegane sporen van verwantschap vertoont.

Belangwekkende, - neen, verbazing, ontzag-wekkende bladzijde na bladzijde van dat steenen boek wordt voor u opgeslagen, bij het terugwandelen door de aangrenzende galerij. Hier zijn het de fossiele planten en zeegewassen in den steenkool, ginds de versteende palmboomen en vruchten uit de keerkringslanden, elders weder de van de volheid des levens tot eeuwige onbewegelijkheid overgegane vogelnesten, rechts de fossiele voetstappen van dieren, links de afdruksels van visschen, reusachtige reptielen en phantastisch gevormde vogels, die u peinzend doen stilstaan. Voorwereldlijke vossen en herten, - waarbij hunne hedendaagsche soortgenoten dwergen worden, - mammouths

en mastodons van vervaarlijke afmetingen, kolossaler olifanten dan Azië of Afrika ze thans oplevert, hebben, - wie zal zeggen te midden van welke ontzettende natuur-catastrophen, - het afdruksel hunner reuzenlichamen in steenlagen achtergelaten, onlangs eerst uit de diepte te voorschijn gebracht en hierheen gevoerd, - of wel, die lagen hebben eeuwen, eeuwen lang de geraamten bewaard, die ons hier in eene uitgestorven dierenwereld verplaatsen. Wie zal ze tellen, de vraagstukken, waartoe hier de eerste gegevens - hoe weinig volledig nog! - voor de oplossing worden aanschouwd; vraagstukken, die de verbeelding ontstellen, het denkvermogen tarten. Hier de kalksteen van Guadeloupe, die schijnt te bewijzen dat het tijdperk van wording en vervorming der aardkorst nog niet gesloten is, - eene zuiver wetenschappelijke vraag. Ginds het menschelijke geraamte uit de grot te Bruniquel, in Frankrijk, de tufsteen waarin menschenbeenderen zijn besloten, die alle overleveringen omtrent den ouderdom van het menschelijk geslacht omver werpen en strijd brengen in de verschillende berekeningen, - ook eene zuiver wetenschappelijke vraag, maar die door hartstocht, onverstand en vooroordeel niet zelden akelig troebel wordt gemaakt.

Aan de wetenschap behoort de toekomst. Zij, die met de eene hand naar het verledene gestrekt, geen geschiedblad, hoe ook verbleekt, onontcijferd, geen gedenkteeken, hoe ook vermolmd, ongeraadpleegd, geen steen, hoe diep ook verborgen, onopgegraven wil laten, welke haar kunnen verklaren hoe alles geworden is en zich ontwikkeld heeft, - van de onbezielde stof af tot het hoogste toe wat menschelijk gevoelen, denken en werken hebben voortgebracht; zij, die met de andere hand wijst naar de toekomst, waarin hare priesters de schatten hunner kennis zullen dienstbaar maken aan den vooruitgang, de verlichting, het stoffelijk en zedelijk welvaren der menschheid, - zij bezit in het Britsch Museum een harer waardigen tempel. Te midden dier verzamelingen, welker rijke inhoud ons deed duizelen, staat daar eene bibliotheek van meer dan 700,000 gedrukte boeken, - die nog jaarlijks met omstreeks 75,000 deelen wordt vermeerderd; eene verzameling van 30,000 handschriften, grootendeels met teekeningen versierd en dus voor de kunst niet minder belangrijk dan voor de wetenschap. En zoo het betrekkelijk weinige daarvan, dat in kasten of vitrines de nieuwsgierigheid prikkelt en het genot aanbiedt van het handschrift van vorsten, kunstenaars of dichters te aanschouwen, den gewonen bezoeker

reeds in verrukking brengt, - den man van studie klopt het hart van brandende begeerte en blijde voldoening, als hij onder het kolossale koepelgewelf der leeszaal het uitgezochtste comfort, de rustigste en doelmatigste gelegenheid aantreft, om dien rijken boekenschat te raadplegen, - dank zij de onovertreffelijke inrichting, geen oogenblik afgeleid door de drie honderd lezers die er met hem vertoeven en die door hem evenmin in hunne studiën gestoord worden.

De toegang tot de leeszaal, het gebruik der schatten van het Britsch Museum, worden, onder gemakkelijk te vervullen voorwaarden, verleend aan ieder wien het om ernstige studie te doen is. Voor de menigte, die bloot uit nieuwsgierigheid rondloopt, zijn zij gesloten. Voor den man uit het volk, die, hetzij door de zucht om zich te ontwikkelen, hetzij door de eischen van zijn handwerk, wordt gedreven naar de bron der wetenschap, heeft Groot-Brittannië andere instellingen, uitsluitend ingericht met het oog op volksopvoeding en op de practische behoeften des tijds. Hier wordt de wetenschap alleen om de wetenschap gediend en beoefend.

Zoo met de wetenschap, zoo met de kunst. Het is wel niet het eenige, maar toch het voornaamste doel dezer bladzijden, den Hollandschen lezer bekend te maken met hetgeen in Engeland wordt gedaan voor de artistieke opvoeding des volks, met het beginsel dat daarbij gehuldigd, de methode die daartoe gevolgd, den uitslag die daardoor verkregen wordt. Maar het is juist om dat beginsel goed te doen uitkomen, dat wij ons in de eerste plaats daarheen hebben begeven, waar ook de kunst alleen om haar zelfs wil wordt gediend. Het verband tusschen beginsel en methode kan ons alleen dán duidelijk worden, als wij eerst hebben rondgezien in de eigenlijke kunstverzamelingen, als wij ons eenig denkbeeld hebben gevormd van de waarde dier verzamelingen voor de studie der geschiedenis van de kunst, voor die van hare voortbrengselen in verschillende landen, tijden en scholen.

Gij begrijpt nu, hoop ik, waarom ik u naar de *Print Room* van het Britsch Museum heb gevoerd, en ook dat de wijze, waarop wij er toegelaten worden, samenhangt met de bepaling, volgens welke de verzameling antieken, die wij vluchtig doorwandelden, niet dagelijks voor het publiek is geopend. De andere dagen zijn voor hen, die, zelf kunstenaars, de kunst om de kunst beoefenen en behoefte hebben aan gelegenheid tot rustige studie.

Het kan natuurlijk mijn doel niet zijn, de portefeuilles van het Prentkabinet voor u te openen, om u te doen zien, welke schatten zij den kunstenaar aanbieden, ter vermeerdering zijner kennis, ter veredeling van zijn smaak, ter opwekking zijner phantasie, - ter vorming, in één woord, van zijn schoonheidsgevoel. Ik kan volstaan met de verzekering, dat, ofschoon de prentverzameling van het Britsch Museum lang niet de uitgebreidste is in Europa, ofschoon zij in dat opzicht door Parijs, Weenen, misschien ook door Amsterdam wordt overtroffen, zij den kunstenaar toch zelden of nooit verlegen behoeft te laten, waar hij het werk, de opvatting, de manier, van welken beroemden meester ook, wenscht te bestudeeren.

Meer dan door haren omvang munt de Britsche Prentverzameling uit door hare belangrijkheid. Dank zij de overmacht van ponden sterling op franken of guldens in den wedstrijd der kunstveilingen; dank zij de mildheid, waarmede Regeering en Parlement die strijdkrachten ter beschikking stellen van hare *Trustees;* dank zij, eindelijk, de kunstliefde en het verstand van ijverige en gelukkige verzamelaars, die haar hunne schatten hebben gelegateerd, bezit de verzameling niet slechts van de beroemdste prentwerken uit alle scholen en tijden exemplaren en staten, zoo als zij maar zelden voorkomen, maar is zij ook buitengemeen rijk aan hoogst zeldzame, soms schier eenige prenten. Van daar dat zij voor de geschiedenis der kunst zoo bij uitnemendheid belangrijk is. Zoo ik meer bepaald voor kunsthistorici of kunstverzamelaars schreef, zou ik mij verplicht achten uit de geschreven catalogi of uit andere bronnen eenige opgaven te putten omtrent zooveel, waarop het epitheton ‘hoogst zeldzaam’ of ‘eenig’ toepasselijk is. Nu echter mag ik mijne bewering voldoende gestaafd achten door slechts een paar voorbeelden.

Van de beroemde ets van Paulus Potter, *De Koeherder* (N°. 14 bij Bartsch en bij mij[1]), bezit het Britsch Museum een exemplaar in den allereersten, onafgesneden staat, zonder naam of adres, - zóo zeldzaam, dat ik lang aan zijn bestaan, door den catalogus der verkooping Verstolk van Zoelen nog slechts tot vermoedelijke zekerheid gebracht, heb getwijfeld. De latere druk, met den naam des makers, van de onafgesneden plaat, ook nog zeldzaam en ook hier aanwezig, is fraaier dan die eerste, - in den vollen zin des woords een *épreuve d'ar-*

1 Paulus Potter, *Sa vie et ses oeuvres*. La Haye, Martinus Nijhoff. 1867.

tiste, om te zien wat er nog aan ontbrak, maar juist daarom historisch zeer interessant. Volgens R. Weigel vond men in de, aan het Britsch Museum vermaakte, collectie van den heer Sheepshanks, een portret van Paulus Potter, door den meester zelf geëtst en gekopiëerd door den Engelschen graveur B.P. Gibbon. Ik heb bij het werk van Paulus Potter in het Museum gevonden een portret, drie kwart links gewend, met lang haar en inderdaad op de bekende portretten des meesters gelijkende. Is het door dezen zelf geëtst? Niet slechts omdat het ongeteekend, maar ook omdat het buiten zijn gewone manier is, twijfel ik er sterk aan. Toch moet het dat zijn, door Weigel bedoeld, en zou een ander etsje, - hetzelfde portret, maar krachtiger van druk, - de bewuste kopie van Gibbon kunnen zijn. Maar ook dat tweede exemplaar is ongeteekend, terwijl een derde prentje, blijkbaar gevolgd naar het portret van v.d. Helst, in het Haagsche Museum, juist den naam van Gibbon als graveur draagt. Deze laatste omstandigheid maakt het nog moeielijker om de opgave van Weigel òf aan te nemen, òf te wijzigen. Behalve deze drie liggen er nog twee andere portretten bij Potter's werk. Het eene, en buste, bijna en face, den rechterkant van het gelaat geheel in schaduw, met een kanten kraag over den mantel, gelijkt niets op hem, is geheel buiten zijne manier en ziet er zeer verdacht modern uit. Het andere, in een medaillon, dat tegen een boom op een heuvel is geplaatst, met koeien links en een graanveld rechts als bijwerk, moet blijkbaar Potter verbeelden: de kop, met een muts bedekt, is leelijk, waterachtig, en heeft blijkbaar evenmin ooit iets met 's meesters voortreffelijke etsnaald uit te staan gehad. Alles te zamen genomen, en zonder iets af te dingen op de belangrijkheid der gegevens, welke het Britsch Museum aanbiedt ter oplossing van de quaestie of Paulus Potter zijn eigen portret heeft geëtst, ben ik meer dan ooit geneigd het tegendeel te gelooven.

Nog eene andere portret-quaestie. Het Britsch Museum bezit, behalve 1°. het portret van Ludolf Bakhuizen, dat in Houbraken voorkomt, nog 2°. een portret van dien kunstenaar, naar eene schilderij van hem zelven en geteekend ‘Benjn. Gibbon, aq. fort. fec.’; 3°. het portret, in zwarte kunstmanier, met het vierregelig latijnsche onderschrift van Broekhuizen; 4°. het portret van den meester, door hem zelven gegraveerd, en wel *a*. eene allereerste proef met het onderschrift ‘Ipse fec. aqua forte’ en een grooten marge, vooral aan den onderkant: *b*. eene nadere

proef, veel kleiner van marge, met de handteekening des meesters, voluit, en het woord ‘Pictor’ in statig schrift er onder; *c.* eene omgekeerde proef (overdruk) bijna zonder marge. De bewering van den heer Ch. Kramm (*De Levens* enz. Aanhangsel bl. 6), dat het portret, door Bakhuizen zelf geëtst, hetzelfde is als dat hetwelk aan J. Gole wordt toegeschreven, gaat dus niet langer op. Beiden zijn in zwarte kunstmanier bewerkt, maar het laatstgenoemde (zoo even bedoeld sub 3°.) verschilt geheel van het andere (sub 4°.) en is o.a. veel kleiner. Apropos van Ludolf Bakhuizen kan ik ook nog mededeelen, dat de groote teekening in drie bladen, het gezicht van het IJ of op Amsterdam voorstellende en door den burgemeester J. Witsen, ter gedachtenis aan het bezoek van Czaar Peter, aan dien kunstenaar, in vereeniging met den architekt J. van Kall, besteld[1], na uit de collectie Ploos van Amstel in die van Verstolk van Zoelen overgegaan en sedert uit het oog verloren geraakt te zijn, hare (en nu wel blijvende) plaats heeft gevonden in de kamer van den geachten directeur der *Print Room*, den heer Reid. Voor een gelegenheidsstuk inderdaad een goed kunstwerk, wat koel van toon, maar zeer natuurlijk, en behandeld - de heer W. Bürger zou zeggen: met schrijfmeesterachtige nauwkeurigheid.

Ik heb den heer Reid genoemd en zou vreezen het geduld mijner lezers uit te putten, als ik hun alles wilde mededeelen wat ik aan het zijne te danken had. De voorkomende bereidvaardigheid, waarmede hij mij hielp zoeken naar de zeldzame gravuren en houtsneden der oudste Hollandsche meesters, - meer bepaaldelijk naar de anonymen, - waarmede hij mij in de gelegenheid stelde, onder meer andere zeldzaamheden, de tot dusver alleen, voor zoover ik weet, door Jules Renouvier beschrevene prent van A. Du Hameel naar Jeronimus Bosch (van Aeken), door genoemden schrijver *La fontaine d'amour* getiteld, - een éenig exemplaar, - met de meeste nauwkeurigheid te bekijken, zal voor mij steeds een van de aangenaamste herinneringen aan het Britsch Museum blijven. Maar er was meer. Hulpvaardigheid is een karaktertrek, die mijne ondervinding mij geleerd heeft te waardeeren, ook bij de meesten, die ten onzent met het beheer of het toezicht over openbare kunstverzamelingen zijn belast. Wat ik bovendien nog bij den heer

1 Vergel. Ch. Kramm, *De Levens* enz., D. I, bl. 43.

Reid vond, was eene veelomvattende kennis, de vrucht van grondige, veelzijdige, nog steeds ijverig voortgezette studie van zijn vak. Zulk een man, vreemdeling in geen enkel onderdeel van het uitgebreide gebied der prentkunst, aan het hoofd te roepen van zulk eene instelling, op zulke voorwaarden als hem in staat stellen en aansporen om zich, zijn persoon, zijne studie, al zijne krachten, te wijden aan hare volmaking en aan hare vruchtbaarheid voor anderer studiën, is ongetwijfeld de ware en eenige weg om de kunstschatten, die men bezit, rente te doen afwerpen. Waarom weet men hem overal elders, - met name in Engeland, - zoo gemakkelijk te vinden, terwijl men ten onzent.....

Ik heb geen moed de vergelijking te voltooien. Wij ook, wij bezitten onberekenbare kunstschatten, maar schijnen ze te beschouwen als dood kapitaal. Erg genoeg dat het geen rente afwerpt! - bovendien nog geld uit te geven om ze doelmatig en veilig te bewaren en daarna door eene ruime bezoldiging mannen van kennis te bewegen, er niet slechts een nauwlettend toezicht over te houden, maar zich ook met hunne gansche ziel te wijden aan de taak om ze voor de kunst en de kunstkennis onzer eeuw productief te maken, - dit strijdt, naar 't schijnt, ten eenenmale met het begrip van Hollandsche zuinigheid, maar strookt daarentegen volmaakt met Hollandsche lamzaligheid.

De heer Reid vroeg mij of ik uitsluitend belang stelde in de oude kunst en hare geschiedenis. Ik haastte mij het tegendeel te betuigen en met ingenomenheid te spreken van de velerlei gelegenheid, welke ik in Engeland reeds had gevonden of nog hoopte te vinden, om ook een aantal meer of minder beroemde moderne kunstwerken te leeren kennen. ‘Dus hebt ge reeds kennis gemaakt met de Engelsche kunst?’ vroeg hij verder; ‘en wat is uw indruk?’ Naar waarheid moest ik antwoorden, dat die indruk zeer gemengd was: bij groote oorspronkelijkheid, groote excentriciteit; bij veel kennis, veel onhandigheid; bij een schril koloriet, toch geen eigenlijke disharmonie, - ziedaar zoo een en ander, waaronder veel tegenstrijdigs, wat mij in de moderne Engelsche schilderijen getroffen had. ‘De vreemdelingen zijn, over 't algemeen, niet zeer billijk in hun oordeel over onze kunst,’ hernam hij, met een glimlach. Wat kon ik er anders op zeggen, dan dat ik hoopte het te zullen zijn. ‘Vóor dat gij er over schrijft, moet gij iets van het land en van het volk trachten te zien; dat zal u op weg helpen om het karakter onzer kunst te begrijpen, om u te leeren zien dat het volkomen strookt

met dat van onze literatuur, die ge kent, met dat van ons intieme leven, waaraan ge niet langer vreemd behoeft te blijven dan ge zelf wilt.'

De raad van den heer Reid viel te goed samen met mijne eigene wenschen en denkbeelden, dan dat ik hem niet, voor zoover het in mijne macht stond, zou hebben opgevolgd. En inderdaad ik heb er mij goed bij bevonden. De tentoonstelling der *Royal Academy*, b.v., waartoe men mag aannemen dat de beste Britsche kunstenaars hebben bijgedragen, in welker catalogus, 1200 nummers groot, niet één van de beroemdste namen ontbreekt, liet, na een eerste bezoek, schier geen enkelen ernstigen indruk bij mij achter. Alleen een gevoel, alsof ik uren lang had gebladerd in een van die *Keepsakes*, die al mijne lezers kennen en waarbij van geen serieuze kunst sprake schijnt te kunnen zijn. Een gevoel van vermoeidheid tevens, niet weinig verzwaard door de schetterende kleuren, die mij van rondom hadden tegengeschreeuwd en der tentoonstelling een aspect gaven, lijnrecht tegenovergesteld aan dat van den doffen, grijzen, weeken toon eener moderne Fransche tentoonstelling. Later, toen ik in de Londensche parken had gewandeld, den Londenschen beau-monde had zien pantoffelen, toen ik de *country* had leeren kennen en een blik had mogen werpen in enkele intérieurs, heb ik gezien dat men ook hier de oorzaak der dingen moet trachten op te zoeken om te leeren begrijpen; heb ik meer eerbied gaan gevoelen voor die school, waar bijna iedereen eerlijk zijn eigen weg gaat, zonder aan zijn buurman diens richting, diens palet, diens manier af te kijken.

Toch is mij niet alles opgelost en sta ik nog altijd voor de vraag hoe het mogelijk is dat in de Engelsche schilderschool betrekkelijk zoo weinig merkbaar is van den invloed der onmiskenbare voorkeur, die in Engeland door alle kunstminnaars en kunstverzamelaars aan de beste Italiaansche, Vlaamsche en Hollandsche koloristen van vroegeren en lateren tijd wordt geschonken. Er zijn uitzonderingen, vooral onder de schilders van het einde der vorige en het begin dezer eeuw; maar zij bevestigen den regel, die zóo sterk in het oog springt, dat ik mij meermalen heb afgevraagd of de Engelsche kunstenaars bewonderen zonder te begrijpen, dan wel of zij te onafhankelijk zijn om te willen navolgen. Wij willen de vraag voor 't oogenblik laten rusten en voortgaan met rond te zien naar datgene wat Engeland, wat in 't bijzonder Londen aanbiedt voor hem,

die, de kunst alleen om haar zelfs wil liefhebbende, naar de gelegenheid zoekt om de schatten uit vroeger eeuw te leeren kennen.

III.
De National-Gallery.

Wij richten onze schreden naar *Trafalgar Square*, - het Square der Squares, waarop iedere Londenaar trotsch is. Of hij er zoo veel reden toe heeft? Ja en neen. Neen, als hij meent, dat geen plein in Europa, zelfs niet de *Place de la Concorde* te Parijs, er meê te vergelijken is. Daartoe is het te onregelmatig; daartoe zijn er onder de gebouwen er om heen te weinig die architektonisch belangrijk zijn; daartoe zouden de kunstwerken, waarmeê het versierd is, - de kolom van Nelson, met diens beeld (door E.H. Baily) op den top, met de bronzen basreliefs rondom en de vier kolossale leeuwen van Sir Edwin Landseer beneden aan het voetstuk; het standbeeld van George IV door Chantrey, die van de generaals Havelock en Sir Charles Napier, welke, met nog een ledig voetstuk, in het vierkant nevens en achter de kolom zijn geplaatst; de fonteinen van graniet daar tusschen - deels onbetwistbaarder kunstwaarde moeten bezitten, deels tot elkander en tot het geheel in gelukkiger verhouding moeten staan. Ja, als hij u wijst op den grootschen indruk, dien alles te samen des ondanks maakt en waartoe niet weinig bijdraagt het perspectief dat gij geniet, wanneer gij langs de breede trappen naast de fonteinen op het platform vóor de *National Gallery* zijt gekomen, - aan uw linkerhand de fraaie kerk van *St. Martin-in-the Fields*, door Gibbs gebouwd; rechts het prachtige *Pall Mall*, met zijne onafgebroken reeks van reusachtige club-gebouwen; recht vóor ons *Charing Cross* en door *Whitehall*, langs de nieuwe ministeriën, het gezicht op de torens van het Parlementsgebouw; en dat perspectief verlevendigd door a het gewoel dat zich hier kruist op den overgang tusschen ne aristocratische *Westend*, op welks grens gij staat, en de handeldrijvende *City*, waarheen het *Strand* aan uwe linkerhand zijn reuzenarm uitstrekt, - tien tegen één, dat gij onder den machtigen indruk van zulk een geheel vergeet vergelijkingen te maken en met den Londenaar instemt: *splendid! very splendid!*

Het kost ons eenige moeite, van dien grootschen aanblik te

scheiden en verder op te stijgen naar de kolonnade van het triestige gebouw, dat de *National Gallery* met de Koninklijke Akademie deelen moet. Niet lang meer evenwel. Voor deze laatste wordt in *Piccadilly*, ter plaatse waar nu nog het *Burlington House* met zijne wel wat overdreven hoog geroemde kolonnade verrijst, eene geheel nieuwe woning gereed gemaakt. Dan zal de galerij over de geheele ruimte kunnen beschikken, die bovendien meer bepaaldelijk voor hare behoeften wordt ingericht. Het is te voorzien, dat zij die ruimte best zal kunnen gebruiken; zoo niet in den eersten tijd, dan toch zeker binnen eenige jaren, - voor 't minst, wanneer zij zich in dezelfde evenredigheid blijft uitbreiden, als in de laatste jaren het geval is geweest. Een achthonderdtal schilderijen is zeker nog niet verrassend groot voor de eerste en eenige rijksverzameling in Engeland; maar als wij bedenken, dat er vóor 1824 nog niets van dien aard bestond en dat in genoemd jaar met 38 schilderijen, door Angerstein aan den Staat vermaakt, de eerste grondslag der Galerij werd gelegd, is het toch weêr vrij veel. Ruim vijfhonderd daarvan behooren tot de oude Italiaansche, Vlaamsche en Hollandsche scholen; de kleinste helft werd door particulieren aan de galerij vermaakt, de grootste helft van Regeeringswege aangekocht. Daarbij komen de schilderijen der Britsche school, bijna uitsluitend uit de bij legaat verkregene collectiën Vernon en Turner bestaande. De *National Gallery* houdt er meer dan één expert, een ervaren reiziger (den heer O. Mündler) op na, en staat onder het beheer van den heer R.N. Wornum. Met vereenigde krachten en gerugsteund door de vrijgevigheid van Regeering en Parlement, werken die allen te zamen om de galerij, niet slechts door het aantal, maar ook door het gehalte der schilderijen tot de evenknie der beroemdste Europesche musea te verheffen. Of dit doel bereikt zal worden, is geene vraag meer voor wie de lijsten der achtereenvolgende aanwinsten raadpleegt, te vinden in den catalogus van den heer Wornum, - een model van nauwkeurige, volledige, historisch zoowel als aesthetisch volkomen bevredigende bewerking.

Zou het eenzijdigheid, overdreven nationaliteitsgevoel zijn, dat ons in elke kunstverzameling, vooral van oude meesters, het eerst doet omzien naar de Hollandsche school? Ik geloof het niet; ik meen veeleer, dat meerdere bekendheid met het terrein, de zucht om er nieuwe bouwstof te verzamelen voor eene studie, die ons lief is geworden, de voorkeur verklaart en ge-

noegzaam rechtvaardigt. Zelfs waar wij, zoo als hier, vooraf de wetenschap hebben, dat wij de Hollandsche school zwak vertegenwoordigd, van onderscheidene onzer grootste meesters niets, van andere niet eens hun beste werk zullen vinden.

Eene schitterende uitzondering op die onvolledigheid maakt Rembrandt, - Rembrandt waarmeê men in Engeland dweept, die door het phantastische van zijn koloriet, de energie van zijn penseel, geheimzinnige sympathiën in een Engelsch gemoed moet opwekken, en wiens soberheid en ernst, naar 't schijnt, toch door zoo weinig Engelsche kunstenaars ten voorbeeld wordt genomen.

De *National Gallery* telt vijftien stukken van den vorst onzer school en daaronder meer dan één van het eerste water; slechts enkele twijfelachtige. Zij hangen in eene groep bij elkander en verhoogen door hun onderling contrast, onze bewondering voor dat grootsch, veelzijdig, wonderbaar oorspronkelijk genie. *De afneming van het kruis* is een van die tooverachtige schetsen, - ditmaal slechts in éene kleur, warm grijs, geschilderd, maar van een effect, dat niet sterker kon zijn, al had hij den ganschen rijkdom van het palet er voor uitgeput, - uit welker schijnbare onbestemdheid, met elke seconde die gij er op staart, meer leven, meer beweging, meer natuur te voorschijn treedt. Het zijn dezelfde motieven als op de bekende ets; breed, vrij geschilderd; hier sterk geëmpateerd, met de sporen van den penseelstok in de dikke verf; ginds dun uitgestreken, zoodat het twijfelachtig wordt, wat de hand des meesters, wat die des tijds er aan mag hebben gedaan. Geheel anders weer is *De vrouw in overspel*, de beroemde schilderij, die door Rembrandt voor zijn vriend en beschermer Jan Six, heer van Vromade, werd geschilderd. Zij herinnert door hare uitvoerigheid, door haar effect, door haar geelachtig, warm licht, aan den *Simeon in den tempel*, misschien met iets minder doorschijnendheid in de donkere ruimte achter het altaar; - want het tooneel der handeling is dezelfde phantastische tempel van den *Simeon*. Breeder, allengs tot zijne latere manier naderend, is de *Aanbidding van de herders*, die dan ook het jaarmerk 1646 draagt; bij uitnemendheid kunstig is hier het effect van het licht, dat uitstraalt van het aangebeden kind Jezus. Nogmaals neem ik toevlucht tot eene vergelijking tegenover de *Badende vrouw;* de schilderij herinnert aan de *Suzanna* van het Haagsche museum; zoo mogelijk nog onbehagelijker vrouwentype, maar van een verbazend natuurlijk modelé en zich badend, ja in water, maar meer nog in een zee van licht en

gloed, den kleurtoovenaar waardig, die in 1654 tot de volheid zijner kracht was genaderd. Eene kracht, die hem voor geene enkele vermetelheid doet terugdeinzen. Zie dat *Landschap*, waarin Tobias en de Engel wandelen; de bijbelsche figuren zijn maar voorwendsel om die donkere massa boomen tegen de met lichte wolken bedekte lucht te doen uitkomen met bijna woeste energie.

En nu dat groote doek, met zijne levensgroote figuren, uit de galerij Schönborn in het bezit van den heer Suermondt te Aken overgegaan, en daarna voor bijna een tonne gouds aan Engeland afgestaan, *de kinderzegening* voorstellende. Gij, die Rembrandt zoudt durven verdenken van kolorist en niets anders dan kolorist te zijn, van niets dan de zichtbare wereld, - zij het dan ook met een stroom van phantastisch licht overgoten, - in zijne werken te hebben afgespiegeld, - komt en ziet hoe hij tot het gemoedsleven wist door te dringen en het met al de naïeveteit van een echt kunstenaar wist weêr te geven. Ik mag de voorstelling algemeen bekend achten, sinds zij in de laatste jaren meer dan eens werd gereproduceerd; het best door Flameng in de gravure, die hij er voor de *Gazette des Beaux Arts* (Jaargang 1866) van heeft gemaakt. Wat zelfs door de beste gravure niet is weêr te geven, is het verbazende relief in het Christus-profiel, de warmte en waarheid van den vleeschtoon in dien kop, in dien van het beschroomde kind, waarop zijne rechterhand rust. De heer W. Bürger, die in zijne bewondering woorden weet te vinden voor het onbeschrijfelijke in Rembrandt's werken, - zelfs hij had mij niet genoegzaam voorbereid op die wonderlijke samenkoppeling van gebroken toonen, bruinachtig groen, rood en zwart, waarbij het vleesch door tegenstelling zoo verrassend natuurlijk wordt. Toch kan ik niet ontkennen, dat meer dan eene schaduwpartij in de koppen en handen mij wat koud en vreemd van kleur voorkwam.

Mijn vriend Vosmaer zal, in zijne Rembrandt-studiën, de tallooze portretten, door en van den meester, zooveel mogelijk chronologisch willen rangschikken. De taak kan zwaar genoeg worden bij de zonderlinge tegenstrijdigheden die zich hier voordoen. Zoo is het *Portret eener oude vrouw* in de *National Gallery*, dat het jaartal 1634 draagt, sterk geëmpateerd, krachtig als altijd, maar ook breed geschilderd, - bijna als Frans Hals, met ruwe likken en strepen, - geheel buiten de gewone manier van den meester in den tijd, die zoo dicht bij dien van de *Anatomie-les* ligt; terwijl juist een ander *Vrouwenportret*, in

1666 geschilderd en dat dus aan de manier van de *Staalmeesters* zou moeten doen denken, integendeel veel gladder en zeer uitvoerig is behandeld. De handen echter kan Rembrandt alléen op later leeftijd zóo geschilderd hebben. Een *Portret* van hem zelven, in 1640 geschilderd, verbazend natuurlijk en vol relief, valt, wat de manier betreft, geheel in dat tijdperk; eene soort van overgang, ook van overeenkomst met zijn leerling Ferdinand Bol, zie ik, dunkt mij, in het frappant verlicht *Portret van een oud man*, van het jaar 1659. Nog drie of vier andere portretten stip ik pro memorie aan; de kleinere herhaling van de *Nachtwacht*, ofschoon de geschiedenis van haren overgang in verschillende kabinetten en eindelijk in de *National Gallery*, met nog enkele andere bijzonderheden, voor hare echtheid schijnen te pleiten, heeft mij in de war gebracht. Misschien heb ik het glad mis; maar mij kwam zij voor als door een van zijne leerlingen geschilderd en zelfs door een die den meester niet eens volkomen begrepen heeft.

De eerbied, aan den vorst verschuldigd, gedoogde niet, dat wij zoo nauwkeurig den tijd afpasten om hem onze opwachting te maken. Tegenover zijne trawanten kunnen wij, althans hier, met eene buiging in 't voorbijgaan volstaan. Een drietal stukken van Nicolaas Maas, *De wieg, Eene vrouw*, die groenten schoonmaakt, met een kind bij zich, en eene *Slapende dienstmaagd*, zijn uitnemend, sterk van effect, vooral de beide laatste; Gerard Dou's eigen *Portret;* een heerlijk *Portret* van een koopman in een rijk interieur van Th. de Keyser; een goed *Vrouwenportret* van van der Helst; het *Portret van een geleerde*, wat glad, door F. Bol; een goed *Stil water* van W.v.d. Velde en een ietwat koel *Woelend water* van denzelfden; een kapitale Cuyp, een zonnig *Landschap met vee;* maar vooral de vier Ruysdaels en de Hobbema der *National Gallery* zijn, als kern eener toekomstige, meer volledige vertegenwoordiging der oud-Hollandsche school, hunne plaats hier waardig.

Zoowel wat het aantal als wat het gehalte der stukken betreft, staat de Vlaamsche school hier ongeveer gelijk met de Hollandsche. De zeldzame fraaie Rembrandts in deze worden opgewogen door de gezamenlijke waarde der van Eycks en der werken uit zijne school, door die van Rubens, van Dyck en Teniers. Een van de juweelen der verzameling is de voorstelling van *Jean Arnolfini en Jeanne de Chenany, zijne vrouw*, door Jan van Eyck in 1434 geschilderd. De echtgenooten staan,

hand in hand, op den voorgrond der schilderij; door eene deur in den achtergrond van het rijke intérieur ontwaart men een talrijk gezelschap, dat waarschijnlijk bruiloft komt vieren en tevens een spiegel, waarin men natuurlijk de hoofdpersonen van achteren ziet, maar tegenover hen ook nog een man en eene vrouw, waarin men den schilder en zijne echtgenoote, de zuster der jonggetrouwde, herkent. Het is dus een familiestuk, geschilderd ter gedachtenis aan eene heugelijke gebeurtenis, zoo als trouwens ook door het *fuit hic*, door van Eyck aehter zijn naam vermeld, schijnt bevestigd te worden. Dit verklaart buitendien de buitengewone zorg en uitvoerigheid waarmede dit paneel is geschilderd; nooit is van Eyck krachtiger, harmonieuzer kolorist geweest; nooit heeft hij meer lucht en ruimte weten te brengen in zijne tafereelen, dan hier. De geschiedenis der schilderij, in den catalogus medegedeeld, is merkwaardig en wordt door den heer Alfred Michiels nog door verschillende bij-omstandigheden bevestigd[1]. Nog twee andere authentieke portretten van Jan van Eyck en eene *Maria met het kind* aan zijne zuster Margaretha toegeschreven; een viertal schilderijen op den naam van Memlinc gesteld; *De opgraving van het lijk van St. Hubertus, bisschop van Luik*, aan Dirk Bouts toegeschreven en, in ieder geval, dien meester, of wellicht Rogier van der Weyden, volkomen waardig door de kracht en het gevoel van de uitdrukking der figuren en de fraaie en uitvoerige behandeling; een paar uitnemende *Portretten* van hem zelven en zijne vrouw, door Rogier van der Weyden, den jongeren; *De kruisiging* van Joachim Patenier, enz., die allen geven, - de quaestie der echtheid, die veel te ingewikkeld zou kunnen worden om er ons hier aan te wagen, ter zijde gelaten, - een vrij goed overzicht van de richting der primitieve Vlaamsche school in hare verschillende nuances.

Tusschen haar en Rubens ligt een gewichtig tijdperk van overgang en vervorming, dat hier door geen enkel werk vertegenwoordigd wordt. Van den grooten Pieter Paulus vinden wij elf, allen kapitale werken, waaronder: *De Sabijnsche maagdenroof*, een amalgama van weelderige draperiën en niet minder weelderig naakt; *Vrede en oorlog*, eene allegorie, blijkbaar met liefde geschilderd en door den meester in 1630 aan Koning

1 *Histoire de la Peinture Flamande*. 2me Edition. Paris et Bruxelles, 1866, T. II, p. 229 e.e.

Karel I aangeboden; *De koperen slang;* een uitnemend fraai *Herfstlandschap* met het kasteel Steen bij Mechelen; eene schets der *Apotheose van Willem den Zwijger* (*?*), en, om met het beste te eindigen: *Het oordeel van Paris*, met zorg gecomposeerd, brillant van kleur en met weinig van de gebreken, waarin de meester, juist door zijne groote virtuositeit, maar al te vaak verviel.

Wie met Antonie van Dyck als historieschilder niet wegloopt, zal hier door zijne navolgingen van Rubens' *Keizer Theodosius te Milaan* en *De miraculeuse vischvangst* niet bekeerd worden; daarentegen bezit de *National Gallery* een van zijne schoonste portretten, hetwelk lang voor dat van C. Gevaerts werd gehouden, maar een anderen vriend van Rubens, Cornelis van der Geest, voorstelt. De eenvoudige natuurwaarheid dezer buste is treffend; als schilderij heeft van Dyck misschien nooit iets schooners geleverd. Van de vier werken van D. Teniers, waarmede wij van de Vlaamsche school afscheid nemen, is een *Musiceerend gezelschap*, met zeven kleine beeldjes, vol karakter en uitdrukking, stellig niet het minste.

Betrekkelijk rijker dan de andere, zijn de verschillende Italiaansche scholen vertegenwoordigd. Vooral hare meesters van den tweeden en derden rang kunnen hier met de meeste vrucht bestudeerd worden. De oorzaak daarvan ligt in den ijver, waarmede de experts van de *National Gallery* in Italië de wijd en zijd verspreide overblijfselen van beroemde verzamelingen hebben weten op te sporen, waardoor menig, in vergetelheid geraakt werk van meesters, wier naam schier alleen door Vasari en andere schrijvers tot ons was gekomen, thans eene eervolle plaats inneemt naast die van de hoofden der scholen. De overvloed van stof maakt het moeielijk om ook maar het voornaamste vluchtig aan te wijzen.

Zou Francesco Franeia, de grootste meester der oudere Bologneesche school, werkelijk, zoo als men zegt, door het schitterend succès van zijn jongen vriend Rafaël, zoo bitter, ten doode toe gegriefd zijn geworden? Niet onmogelijk, ofschoon, of misschien wel juist *omdat* hij zelf stond op den overgang tusschen de oudere richting en die waarin Rafaël voorging. Zijne *H. Maagd met het kind*, op den hemeltroon door Heiligen omringd, maar vooral de lunet van dit altaarstuk, met eene *Piéta* beschilderd, zoo gelukkig van kleur en zoo vrij behandeld, getuigen toch, dat zijne sympathiën meer naar deze, dan naar gene overhelden. Wederom eene van de vele bewijzen van den mach-

tigen indruk, door Rafaël op zijne tijdgenooten gemaakt, vinden wij in *De opwekking van Lazarus*, door Sebastiano del Piombo, in wedstrijd met de *Transfiguratie* voor Giulio de Medici geschilderd. Dat Michele Angelo de hand zou gehad hebben in deze schilderij, die werkelijk voor Rafaël een gevaarlijke mededinger is gebleken, wordt met reden betwijfeld; zijn invloed, zijn raad wellicht, is niettemin zichtbaar in die kloeke teekening; het krachtige, over 't algemeen wat koele en sombere koloriet herinnert aan de school van Bellini en Giorgione, welke de meester doorliep, vóor dat hij des grooten Florentijners gunsteling werd. Hier hebben wij Rafaël zelven. Uit zijne eerste periode *Het vizioen van een ridder*, zeer uitvoerig geschilderd en correct, maar in den ouden stijl geteekend; in zijne tweede manier: *St. Catharina van Alexandrië*, een klein figuurtje, nobel geteekend en echt religieus van sentiment; in zijne volle kracht, naturalist bij uitnemendheid waar hij 't wezen wilde, zien wij hem in het portret van Paus Julius II, tintelend van waarheid en leven. Twee Madonna's, op zijn naam vermeld, kunnen even goed van een zijner leerlingen zijn, zoowel als de *Jezus onder de leeraars*, aan Leonardo da Vinci toegeschreven, vermoedelijk een Bernardino Luini is; de beroemde Christuskop in deze schilderij is wel wat vrouwelijk; onder de andere koppen zijn er, die Leonardo niet onwaardig zouden zijn.

Vóor dat wij tot de koloristen onder de Italianen overgaan, of den teruggang der Romeinsche school na Rafaël constateeren, zullen wij wél doen met de wegbereiders der Italiaansche kunst te bestudeeren, waartoe wij hier in eene *Madonna op den hemeltroon* van Cimabue, *Twee Apostelen* van Giotto, *Het visioen van St. Bernard* en nog drie of vier andere werken van Fra Filippo Lippi, in eene geheele serie a tempera's van Orcagna, in eene *Aanbidding der Wijzen* van Fra Angelico, enz. ruimschoots gelegenheid vinden. Hoog aesthetisch genot durf ik u bij die studie niet voorspellen: historisch belangrijk is zij buiten twijfel. Maar als ge tot Perugino, den onmiddellijken voorlooper van Rafaël, gevorderd zijt, zult gij u toch kunnen verklaren, waarom de pre-Rafaëliten in dien meester hun ideaal meenen gevonden te hebben. De onhandigheid der voorgangers, het geweld der natuur aangedaan door het ascetisme, dat hun was opgelegd, heeft hier plaats gemaakt voor een meer gezuiverden smaak, waarop de ernstige studie der in eere herstelde antieken, die de Renaissance voorbereidde, niet

zonder invloed is gebleven. Toch heeft het sentiment, de religieuse stemming, nog de overhand boven den eeredienst van den vorm om den vorm, die, zoodra de groote kunstenaars, bij wie gedachte en vorm tot één innig geheel waren saâmgesmolten, van het tooneel zullen verdwenen zijn, in een zielloos maniërisme, erger nog: in een streven naar bloot technische volkomenheid zal ontaarden. Het altaarstuk van Pietro Perugino, met de voorstelling der *H. Maagd, het kind Jezus aanbiddend* in het midden, van den aartsengel *Michael* op het linker-, den aartsengel *Raphael met den jongen Tobias* op het rechter-zijpaneel, is uit dat oogpunt zeer merkwaardig en ook in andere opzichten een van de juweelen der *National Gallery*. Er is zoo iets buitengemeen liefelijks en aantrekkelijks in die idealische, oneindig beter voor een contemplatief dan voor een practisch leven geschikte figuren, dat ge u onwillekeurig in eene andere wereld verplaatst waant, - eene wereld waarin gij u op den duur misschien niet t'huis zoudt gevoelen, maar voor welker aspiratiën deze verhevene, delicate kunst u toch onwillekeurig eerbied inboezemt.

Dat het der moderne kunst, wanneer zij het gebied der abstractie verlaat om terug te keeren tot dat der werkelijkheid, waar zij een vasten bodem en eene gezonde atmospheer vindt, niet ontbreekt aan middelen om ijzer in goud, proza in poëzie te doen verkeeren, bewijzen de koloristen. Giovanni Bellini was nauwelijks door de werken van Antonello da Messina bekend geworden met het nieuwe procedé, in Brugge ontdekt, of hij gaf een voorproef van hetgeen de olieverfschilderkunst in handen der Venetianen zou worden. Zijn *Portret van den Doge Loredano* en zijne *Madonna* getuigen er hier van; zijn leerling Giorgione bracht het op den pas ingeslagen weg reeds tot eene betrekkelijke volkomenheid, zoo als blijkt uit dat kleine figuurtje, *Een ridder in zijne wapenrusting* voorstellende, zoo prachtig van koloriet en met zooveel meesterschap geschilderd. Titiaan, zijn medeleerling, maar die hem meer dan eene halve eeuw overleefde, vond gelegenheid de absolute volkomenheid te bereiken, voor zoover daarvan in de kunst sprake kan zijn. Zijn *Bacchus en Ariadne* is een wonder van rijkdom en harmonie van kleur; zijn *Venus en Adonis* niet minder; zijn *Portret van Ariosto*, wellicht door den invloed des tijds wat zwart geworden; zijn *Schatpenning*, uit de verzameling Soult in de *National Gallery* overgegaan; nog vijf andere van zijne

werken, welke wij hier aantroffen, rechtvaardigen den onsterfelijken roem des meesters en verklaren zijn invloed op een Tintoretto, wiens *St. Joris en de draak* niettemin van eene ruwe, onuitroeibare oorspronkelijkheid getuigt. Wie anders, dan een Paolo Veronese, - weder geheel verschillend, maar even groot kolorist, - kon met die reuzen om den palm dingen? Van de vier stukken, welke de *National Gallery* van hem bezit, spant *De familie van Darius voor Alexander den Groote* verreweg de kroon. Een onbeschrijfelijke rijkdom van kleur, bij eene natuurlijkheid en waarheid van voorstelling, - die ons wel niet in het jaar 333 op het slagveld van Issus, maar daarentegen met wegslepende kracht in het bloeiende Venetië der XVIe eeuw verplaatst, - verklaart volkomen de hooge waarde, van ouds reeds aan deze kapitale schepping toegekend en die alleen door Engelschen in den bloot materieelen vorm van onderscheidene duizenden pondenden sterling was over te brengen.

Nog enkele van de groote Italiaansche koloristen, hier vertegenwoordigd, moet ik u noemen: Correggio, wiens *Mercurius, Cupido onderwijzende in tegenwoordigheid van Venus*, door het overheerlijk geschilderde naakt wederom te recht van ouds als een van zijne grootste meesterstukken beroemd is geweest en hier om den voorrang dingt met een veel kleiner juweeltje van dezelfde hand: *La Vierge au panier*, waarvan Raphael Mengs getuigde dat Correggio de grootste meester van zijn tijd was in het weêrgeven der luchtperspectief. Verder: Bordone, van wien wij een *Vrouwenportret*, zeer natuurlijk en vol leven, ontmoeten; Moroni, wiens merkwaardig *Portret* van den kleêrmaker Tagliapanni de ingenomenheid van Titiaan met dien meester begrijpelijk maakt; Il Moretto, leermeester van Moroni en beurtelings navolger van Titiaan en van Rafaël, dien wij uit een uitnemend fraai *Portret* van een Italiaansch edelman leeren kennen; Paolo Morando, wiens *Heilige familie* ons niet minder dan de genoemde portretten het prachtige, rijke koloriet der Lombardijsche en Venetiaansche scholen doet bewonderen.

De Caracci's, Guido Reni, en anderen, in wier werken wij den trapswijzen achteruitgang der groote Italiaansche school zouden moeten doen opmerken; de kunstenaars van minderen rang die hier, zoo als ik reeds zeide, zoo voortreffelijk vertegenwoordigd zijn, zij geven aan deze verzameling, - die, men vergete het niet, meer dan eenige andere in Europa, gedurig wordt aangevuld, - eene nu nog betrekkelijke, over weinige jaren wellicht volkomene veelzijdigheid, waardoor zij eene rijke bron voor de studie der

kunstgeschiedenis, eene onwaardeerbare leerschool voor kunstenaars van allerlei richting en aanleg belooft te worden.

Voor 't oogenblik is het alleen de afdeeling Italiaansche scholen, die op weg schijnt het moeielijk te bereiken ideaal van volledigheid te bereiken. Evenmin als bij de Hollandsche en de Vlaamsche, kan er bij de Duitsche, Spaansche of Fransche scholen daarvan, zelfs maar in de verte, nu nog sprake zijn. Van de eerste bezit de *National Gallery* niet veel meer dan een twijfelachtigen Albert Durer en een *Vrouwenportret* van L. Cranach; van de beide laatste echter benijdenswaardige specimens.

Of wat dunkt u van Velazquez, wiens door en door gezond, krachtig naturalismus, ondanks de onervarenheid en de onrijpheid, waarvan dit voortbrengsel uit zijn eersten tijd getuigt, toch zoo merkwaardig spreekt uit de *Aanbidding der herders?* En dat hij gehouden heeft wat dit werk beloofde, blijkt het ook hier niet uit zijn *Portret*, in buste, van Koning Philips IV; uit zijne *Wilde zwijnenjacht*, eene hoogst opmerkelijke schilderij, minder nog om de levendigheid en natuurlijkheid der tallooze kleine figuurtjes, dan om de schoone opvatting, den prachtigen toon, de geniale behandeling van het bosch- en heuvelachtige landschap op den achtergrond? *El Orlando muerto*, - uit de collectie Pourtalès en bekend door de gravure van Flameng in de *Gazette des Beaux Arts* (1864), - is wel niet onbetwistbaar zeker, maar mijns inziens, hoogst waarschijnlijk van dezelfde hand en in ieder geval eene voortreffelijke studie. De onbedwingbare, naieve hartstocht voor de werkelijkheid bij Spanje's grootste kunstenaars, hunne totale ongeschiktheid om zich op het gebied van het ideale te verplaatsen, - waar zij zich bovendien van alle kanten gekneld voelden door de banden der traditie en in hunne bewegingen belemmerd door de inquisitie, die het geringste vergrijp tegen het dogma wraakte en strafte, - wordt ook door Murillo's werken hier gestaafd. Zijne *Heilige familie* is even conventioneel opgevat als uitgevoerd; zijn *St. Jan met het Lam* is niets dan eene voortreffelijke studie van eene kinderfiguur, prachtig verlicht en wonderschoon van relief; zijn *Slapende boerenjongen* de reactie van het losgebroken naturalismus tegen den dwang der conventie. Wat die krachtige, ruwe natuurzin werd, waar hij zich huwde aan de aspiratiën van een dweepend gemoed, zien wij in den biddenden *Franciskaner monnik* van Zurbaran; de woeste energie, waarmede die ascetische figuur is geschilderd, zou ons schier doen huiveren.

Het is juist niet door energie dat de oude Fransche school

uitmunt. Voor hare andere eigenschappen, of liever voor de meest karakteristieke zijden van het talent harer beste vertegenwoordigers, - smaak en overleg in de compositie, correctheid en bevalligheid in de teekening, - zou ik waarschijnlijk meer sympathie gevoelen, wanneer zij niet bijna altijd beheerscht en overheerscht werden door dat ongelukkige streven naar hetgeen men nu eenmaal overeengekomen is ‘stijl’ te noemen. In dat streven is menige krachtige, veelbelovende individualiteit ten eenenmale ondergegaan en zelfs de besten hebben ter nauwernood hunne oorspronkelijkheid kunnen redden uit dien stroom van conventie en manier, waarmede de tallooze navolgingen der Italianen, - die zelven, na Rafaël, zoo weinig oorspronkelijkheid of scheppende kracht ontwikkelden, - de Fransche school is komen overstelpen. Vandaar dat ik slechts zeer voorwaardelijk deel in de ingenomenheid van Sir Josuah Reynolds met de schilderij van Sebastian Bourdon: *De terugvoering van de ark des Verbonds*. Vandaar dat het zestal mythologische voorstellingen van Nicolas Poussin, - al breng ik gaarne hulde aan de diepe studie der antieken, waarvan zijne *Bacchantendans* getuigt, - dat zijn *Pest onder de Philistijnen te Ashdad* mij niet tot geestdrift heeft kunnen stemmen. Die hoog geroemde stijl brengt, naar 't schijnt, onvermijdelijk eene afmattende eentoonigheid met zich, waartusschen een Nicolas Poussin vonken van waarachtig genie wist te doen schitteren, maar die b.v. in de landschappen van zijn schoonbroeder Gaspar Poussin (de *National Gallery* bezit er zes) in al hare zwaarte op u drukt. Want, niet genoeg dat de ‘stijl’ de historiëele kunst in zijn gareel had geslagen, ook den landschapschilder schreef hij wetten voor, volgens welke deze zijne motieven uit de natuur had te kiezen, hoe hij ze had te ordenen, te wijzigen, te idealiseeren, - zoo als men het noemde. Zelfs Claude Gelée, die toch tot op zekere hoogte autodidact was, - Agostino Tassi, wiens tafel hij bediende en wiens verwen hij wreef, noch de nu schier onbekende Gottfried Vals, die hem te Napels te recht hielp, kunnen door het overwicht van hun talent den genialen Lotharinger het juk van een stelsel op de schouders hebben geworpen, - Claude Gelée, die aan zijn schetsboek den veelbeteekenenden titel gaf van *Libro di Verità*, als om tijdgenoot en nakomeling het recht te geven de getrouwheid zijner voorstellingen aan de natuur zelve te toetsen, - hij zelfs heeft zich niet kunnen onttrekken aan den invloed der atmospheer waarin hij zich tot een groot kunstenaar ontwikkelde.

De *National Gallery* bezit niet minder dan tien schilderijen van Claude, meest kapitale en meer dan één van het zuiverste water, zoo als het Arcadische *Landschap*, met de verzoening van Cephalus en Procris als stoffage; het *Landschap*, met figuren (voor Agostino Chigi geschilderd); de *Zeehaven*, met de inscheping der Koningin van Scheba gestoffeerd (uit de collectie Bouillon); het *Landschap*, met Narcissus en Echo; de *Zeehaven*, met de inscheping van St. Ursula; het *Landschap*, met den dood van Procris; dat met Hagar en den Engel, enz. Meesterlijk schoon is in elk van deze stukken het effect uitgedrukt van rijzend of dalend zonlicht, van zware boomgroepen wier donkere massa's toch door de voortreffelijke verdeeling van licht en bruin en de werking van luchtperspectief, achter elkander schuiven en wijken, en met geweldige kracht uitkomen tegen luchten, die als vloeibaar goud of zilver schitteren en blinken; van helder stroomende watervallen of dreigende rotsgevaarten; van schilderachtige gebouwen en ruïnen, tegen fijn blauwende verschieten of met zonlicht overgotene achtergronden; van in een zachten morgenwind zich wiegende boomtoppen of door een frisschen bries voortgestuwde golfjes. Een groot man, die Claude! - al is hij in sommige van zijne werken beneden zich zelven gebleven, en al heeft een schrikbarend aantal navolgers ons verveeld met landschappen, die zij historisch - eene dwaasheid! - of stylistisch, - eene nog grootere dwaasheid! - beliefden te noemen.

Met hem willen wij afscheid nemen van de *National Gallery*. Wij zouden er nog op de werken van enkele andere oude Fransche meesters kunnen wijzen, of van Claude Lorrain een geleidelijken overgang kunnen vinden naar de zalen, waar niet minder dan 120 schilderijen van Turner getuigen van diens streven om het voetspoor van den grooten Franschman te volgen, - een streven, waarbij zijne onmiskenbare oorspronkelijkheid, zoowel als zijne excentriciteit en zijne phantasie hem vaak niet slechts dát, maar elk ander spoor bijster hebben doen worden. Maar met Turner en andere corypheën der Engelsche school zullen wij elders nog te rekenen hebben; van Grewze, Watteau, Lancret, zullen wij andere en betere werken ontmoeten, nu wij de officieele kunstgalerij verlaten om elders rond te zien naar hetgeen haar nog ontbreekt om den geschiedvorscher een volledig beeld van de historische ontwikkeling der kunst, om den kunstenaar eene veelzijdige gelegenheid tot studie aan te bieden.

T. VAN WESTRHEENE WZ.

De conversie der Oostenrijksche staatsschuld.

Ontwerp ter regeling der Oostenrijksche Staatsschuld, den rijks-minister van financiën van Oostenrijk voorgesteld, met bijlagen en berekeningen, door J.J. Weeveringh. 1868.

't Is een feit waarop herhaaldelijk de aandacht gevestigd wordt, dat de handel in fondsen in Nederland van overwegend gewicht is. En toch is er geen tweede fondsenmarkt ter wereld die zoo beperkt is als de onze! Voor negen tienden blijft de omzet bepaald tot de verschillende leeningen van eenige weinige Staten, en zoo al eenige spoorweg-fondsen een belangrijke rol daarnaast vervullen, dan zijn het bijna uitsluitend de zoodanigen, die door het genot eener staatsgarantie veel meer met staatsfondsen dan met industriëele waarden op eene rij te plaatsen zijn.

Gebrek aan studie en onvoldoende kennis van het onderwerp van den handel, achten wij de hoofdoorzaken van deze onze achterlijkheid bij de meeste onzer naburen. Immers 't is vrij wat gemakkelijker om over de betrekkelijke soliditeit van een Russische of een Turksche Obligatie te oordeelen, dan over de waarde van het aantal spoorweg-fondsen en andere industriëele effekten die op de buitenlandsche prijscouranten de eerste plaats innemen, omdat ze daar, zoowel voor geldbelegging als voor handel of speculatie, de hoofdfondsen zijn. Met een weinig oppervlakkige kennis kan men voor de eerstgenoemde vergelijking al een eind ver komen, en daarbij blijft het dan ook veelal, of zelfs vergenoegt men zich dikwijls met appreciaties die enkel op de overlevering berusten.

Ligt de fout van dat gebrek aan studie en van die weinig wetenschappelijke kennis van een onderwerp, waarbij toch zoo velen hier te lande een overwegend belang hebben, aan den weinigen lust tot onderzoek ten onzent, of wel aan de gelegenheid om aan die begeerte te voldoen? Dat Nederlandsche werken over Staatsfinanciën, over spoorwegen, enz., schaarsch zijn; dat er behoefte bestaat aan een wetenschappelijk tijdschrift aan de behandeling van deze onderwerpen gewijd, zal niemand ontkennen; maar aan wien ligt de schuld?

Het ligt thans niet op onzen weg om die vraag te behandelen. Maar wij constateren het feit om met te meer regt hulde te kunnen brengen aan elken arbeid op dit gebied, die de blijken draagt van ernstige en grondige studie. En als zoodanig noemen wij het werk van den Heer J.J. Weeveringh, zijn ontwerp ter regeling der Oostenrijksche Staatsschuld bevattende.

Intusschen, - de titel van het werk duidt het reeds aan, - 't is niet eene eenvoudige studie van de Oostenrijksche financiën welke den lezer hier aangeboden wordt, maar die studie is de de grondslag geweest van een plan tot regeling dier Staatsschuld, dat door den ontwerper bestemd was om werkelijk tot uitvoering gebragt te worden. Nu het echter door de Oostenrijksche regering niet is aan- of overgenomen, roept de schrijver het publiek op om scheidsregter te zijn tusschen hem en die regering.

Ofschoon wij hoofdzakelijk op het werk zelf de aandacht wenschen te vestigen, zoo kunnen wij toch niet nalaten om een enkel woord te zeggen over deze questie, die alzoo voor de regtbank der publieke opinie gebragt is. En te minder aarzelen wij dit te doen, omdat wij daardoor als van zelve tot ons eigenlijk onderwerp gebragt worden.

Wij beweerden dat de Oostenrijksche regering het ontwerp van den Heer Weeveringh niet heeft aan- of overgenomen. Maar hij beweert daarentegen dat zij dit juist wel degelijk gedaan heeft en beschuldigt de Oostenrijksche regering dan ook daarom van ondankbaarheid en onregtvaardigheid.

't Ligt buiten ons bestek hier een oordeel uit te spreken over de vraag of de wijze, waarop de verschillende Ministers de plannen van den Heer Weeveringh ontvingen, hen verpligt zou hebben hem voor zijn arbeid eene passende belooning toe te kennen. Die vraag is daarenboven moeijelijk te beantwoorden, wanneer men slechts een der beide partijen gehoord heeft. Maar

dat de Heer Weeveringh in elk geval onregt heeft wanneer hij zich beklaagt, dat men buiten hem om van zijn werk gebruik gemaakt heeft, valt uit zijne eigene mededeelingen gemakkelijk te bewijzen.

't Spreekt al aanstonds wel van zelve, dat de Oostenrijksche regering den Heer Weeveringh niet noodig had om eene volledige tabel zamen te stellen van de verschillende schulden des lands, al was ook die arbeid voor ieder ander dan de regering waarlijk geen gemakkelijke. Trouwens, de Heer Weeveringh heeft dan ook in dit gedeelte van zijn werk, met hoeveel zorg ook door hem behandeld, de volmaaktheid niet kunnen bereiken. In sommige gevallen toch heeft hij zich moeten bepalen tot cijfers, die een stand van zaken van eenige jaren herwaarts aangeven, en weder in andere zich moeten behelpen met approximative cijfers.

Maar laat ons het ontwerp zelf, den eigenlijken arbeid van den Heer Weeveringh nagaan. In korte woorden zullen wij het hier zamenvatten. Zijn voorstel is:

‘Verwisseling der verschillende bestaande Schuldsoorten in eene eenige Schuld, waaraan geen verpligte Amortisatie verbonden zou zijn;

Vrijdom voor de nieuwe Schuld van de belasting op de inkomsten;

Bijbetaling in geld ter vereffening van het verschil der waarde van de verschillende soorten der oude Staatsschuld met het nieuwe fonds;

Inwisseling der Staatsnoten en daardoor herstel der Valuta.’

Deze beginselen, 't zijn de eigen woorden van den Heer Weeveringh (blz. 16), maken den grondslag, het geheele bestaan van zijn ontwerp uit.

Wij kunnen daar nog de volgende bepalingen bijvoegen:

‘Uitgifte van fl. 105 O.V. voor iedere fl. 100 C.M.

Oprigting van een Grootboek der Nationale Schuld, met vestiging van Administratie-kantoren, ter uitgifte van Certificaten.

Opneming van de Loterij-Leeningen in de unificatie van de Staatsschuld en

Opneming in die unificatie van de Grundentlassungsschuld.’

Welnu:

Unificatie van de Staatsschuld is zeker ook een der grondslagen van het thans tot Wet verheven ontwerp van den Minister. Maar de eer van dit denkbeeld komt, indien aan een

bepaald persoon, stellig niet aan den Heer Weeveringh toe, want al voor eenige jaren drong de Commissie van Contrôle over de Staatsschuld daarop bij de regering aan.

Maar misschien heeft de regering het denkbeeld der opheffing van verpligte Amortisatie van de Staatsschuld, aan den Heer Weeveringh te danken? Het tegendeel is waar; immers hij liet zelf in zijn oorspronkelijk ontwerp de verpligte amortisatie bestaan en alleen zijn herhaald onderhoud daarover met verschillende regeringspersonen in Weenen heeft hem dit punt doen wijzigen.

Daarenboven, het regeringsontwerp, dat - met uitzondering van eene wijziging - die in het bedrag der belasting is gebragt, onveranderd tot wet verheven is, berust op de volgende grondslagen:

Van de renten der Staatsschuld wordt eene inkomsten-belasting geheven;

Geen bijbetaling ter vereffening van het verschil der waarde van de onderscheidene soorten der Schuld, maar vereffening van dat verschil door de voorwaarden van eenvoudige conversie;

Geen inwisseling der Staatsnoten, geen gelijktijdig herstel der Valuta, maar integendeel behoud van ééne categorie fondsen, waarvan de renten in papier, en van ééne tweede, waarvan de renten in zilver betaalbaar zijn;

Uitgifte van fl. 100, in plaats van fl. 105 O.V. voor fl. 100 C.M.;

Geen opneming van de Loterij-leeningen in de Unificatie;

Geen opneming van de Grundentlassungs-schuld in die Unificatie;

Geen oprigting van een Grootboek en vestiging van Administratie-kantoren, maar behoud van den ouden vorm van directe Staats-Obligatiën.

Men ziet daaruit, dat, indien de Oostenrijksche regering werkelijk gebruik gemaakt heeft van de denkbeelden van den Heer Weeveringh, dat alleen geweest is, om voor iederen grondslag van zijn ontwerp juist een geheel anderen in de plaats te stellen, lijnregt in strijd dus met zijne denkbeelden. Het verwijt van plagiaat is derhalve onbillijk.

Maar nu rijst eene andere, en voor het algemeen zeker meer belangrijke vraag: welke beginselen waren de beste?

Om op die vraag een voldoend antwoord te kunnen geven, moeten wij ons geheel plaatsen op het standpunt der Oosten-

rijksche regering, wat door den Heer Weeveringh eigenlijk niet is ingenomen.

Terwijl door hem de regeling der Staatsschuld als eene geheel op zich zelve staande zaak is beschouwd, beschouwde de regering haar niet dan als slechts een onderdeel van eene algemeene regeling der lands-financiën.

De taak der regering toch was boven alles deze: dekking van het bestaande, en vermijding van het jaarlijksch deficit - vooral voor de toekomst, bepaaldelijk ook in verband met de financiële regeling tusschen de Cis-Leithasche landen en Hongarije.

Met de Unificatie der Schuld bedoelde de regering geen ander voordeel, dan vereenvoudiging van de Administratie. De maatregel van de rentevermindering, die tegelijk door haar werd voorgesteld, stond eigenlijk geheel op zich zelf, waarom dan ook met de tenuitvoerlegging daarvan niet gewacht is tot na de Unificatie. Alleen door de opheffing van een deel der verpligte Amortisatie werd de Unificatie dienstbaar gemaakt aan het hoofddoel der regering, d.i.: aan de vermindering der lasten van de Schuld. En voor die vermindering heeft de regering ook een geheel eigenaardigen grond aangevoerd.

Bij de regeling der financiële questiën tusschen de Cis-Leithasche landen en Hongarije, heeft Hongarije een rentelast op zich genomen bedragende fl. 12 millioen minder, dan volgens de vroegere verdeeling der Staats-lasten door dit Koningrijk moest opgebragt worden.

Nu is de regering uitgegaan van het beginsel, dat de Cis-Leithasche landen wel alle hunne verpligtingen trouw en eerlijk tegenover de Schuldhouders wilden nakomen, maar ook niets meer. En daarom wilden zij den rentelast door Hongarije van zich afgeworpen ook niet op hunne schouders nemen.

Men zou echter kunnen vragen: wie heeft die regeling met Hongarije tot stand gebragt? Was de daartoe aangewezen Deligatie niet de wettige vertegenwoordiging van de Cis-Leithasche landen in deze questie, en zijn de gemaakte schikkingen niet door de regering goedgekeurd en bekrachtigd? Met welk regt werpt deze dan een rentenlast van zich af, dien ze op zich genomen heeft door de goedkeuring der Hongaarsche bijdrage?

De vreemde houding der regering in deze zaak neemt hiermede echter nog geen einde; immers zij geeft aan de bedoelde rentevermindering het karakter en den naam van eene belasting, ja men heeft zelfs gesproken van de mogelijkheid van latere

vermindering van die belasting; hetgeen toch weder geheel in strijd is met den zoogenaamden regtsgrond van den maatregel.

Blijkbaar is men bij de regeling der zaken met Hongarije wat ligtvaardig heengegleden over de financiëele questiën, zonder zich van de gevolgen voldoende rekenschap te geven. Maar den last der genoemde 12 Millioen op de schouders der Cis-Leithasche landen te leggen, dat durfde de regering niet; en vandaar de noodzakelijkheid om die van de Schuldhouders te korten. Daarenboven had de vorm van belasting, die aan de korting gegeven werd, tevens het voordeel, dat men eenigzins te gemoet kwam aan de eischen van die Vertegenwoordigers des lands, die de middelen tot dekking van het deficit niet wilden vinden in verhooging der lasten, waaronder de landbouw en industrie en de grondeigenaren gebukt zouden gaan, maar die ze uitsluitend ten koste van de houders der Staatsschuld trachtten te verkrijgen. Volgens hen zou die maatregel ook vooral dit nut hebben, dat de Staatsfondsen, door minder hooge renten af te werpen, het aan landbouw en industrie minder moeijelijk zouden maken om tegen eene matige rente de noodige kapitalen te vinden.

De Minister stelde alzoo voor om, behalve de bestaande Couponsbelasting, nog eene rentebelasting van 10 pCt. te heffen op de Staatsschuld, of eigenlijk luidde het voorstel, daar tegelijk het wetsontwerp van de Unificatie der Schuld werd aangeboden, om een nieuw 5 pCt's fonds uit te geven met 12 pCt. coupons-belasting bezwaard, terwijl de verpligte amortisatie voor een deel der Schuld werd opgeheven. De verhoogde belasting zou eene besparing veroorzaken van fl. 9,244,599; door de opheffing der Amortisatie zou een lastpost van fl. 8,200,000 van het budget verdwijnen en daardoor eene besparing veroorzaakt worden van circa fl. 3 millioen, want op dat bedrag schatte de regering het verlies, dat veroorzaakt zou worden, indien men de Amortisatie wel doorzette, maar daarvoor de middelen zocht in uitgifte van nieuwe schuld.

Bij de behandeling van het wetsontwerp in den rijksraad, heeft de regering pal gestaan voor haar beginsel, zich ten sterkste verzettende tegen de amendementen die voorgesteld werden tot verhooging der rentekorting, door welke de zoogenaamde regtsgrond van den maatregel plaats gemaakt zou hebben voor een eenvoudig partiëel bankroet. Alleen heeft zij zich met een voorstel vereenigd om van de rente van het nieuwe fonds 16 pCt. te korten, in plaats van 12 pCt. De rentebesparing stijgt dientengevolge tot ongeveer fl. 11½ millioen en dekt alzoo geheel dat gedeelte

van het te kort, 't welk door de schikking met Hongarije ontstaan is.

Het totale voordeel van de thans tot wet verheven voordragt, bedraagt dus eene besparing van renten van ongeveer fl. 12 millioen; want bij de gemelde fl. 11½ millioen komt nog ½ millioen, dat gevonden wordt door eenvoudige verhooging van de couponsbelasting op de Loterij-leeningen en de vermijding van een uitgaaf van fl. 8 millioen voor Amortisatie.

Het ontwerp nu van den Heer Weeveringh gaat niet van hetzelfde beginsel uit als dat van de regering. 't Komt er dus op aan de resultaten te kennen van de regeling der Staatsschuld, zoo als die door hem ontworpen was. Zijn werkelijk de combinaties van zijn plan van zoodanigen aard, dat ze schuldenaar en schuldhouder beiden meer bevredigd zouden hebben, voor den eersten even of nog meer voordeelig, voor den laatsten minder onbillijk? Volgens zijne bewering zou dat werkelijk het geval geweest zijn.

Hij wil de Schuldhouders fl. 510,425,450 laten bijpassen, door de regering aan te wenden, nevens fl. 150,000,000, te verkrijgen door eene uitgifte van Muntbilletten, gewaarborgd door staatsschuld, tot delging van het grooter deel der vlottende schuld, in de eerste plaats tot intrekking van het papieren geld. Op die wijze zou in eens herstel van de Valuta verkregen worden en de schuldhouders, als schadeloosstelling voor de door hen bij te passen gelden, de betaling der renten in zilver verkrijgen. En volgens eenige daarbijgevoegde berekeningen, zou die bijbetaling door de schuldhouders inderdaad niet te duur betaald zijn, maar zij daarbij nog voordeel vinden. Voorts zou de Staat van de te ontvangen gelden nog een zuiver overschot behouden van fl. 107,000,000 en, daar alle amortisatie opgeheven was, tegenover eene vermeerderde rentebetaling van fl. 4,300,800 eene uitgave van fl. 23,447,500 vermijden en dus fl. 19,146,700 meer middelen beschikbaar houden.

Delging van 533 millioen vlottende schuld, ontvangst van 107 millioen baar geld, jaarlijksche besparing op het budget van 19 millioen als direkte voordeelen, en bovendien het indirekte voordeel van het herstel der valuta, zonder dat degenen, die den Staat die voordeelen bezorgen, er onder lijden: waarlijk, dat alles was vrij wat voordeeliger dan eene enkele besparing op het budget van 20 millioen, waarvan 12 millioen gevonden worden door eene eenvoudige korting op de rente.

In waarheid echter grenzen die beloofde uitkomsten van de plan-

nen van den Heer Weeveringh bijna aan het wonderdadige; maar tot ons leedwezen moeten wij er dan ook dadelijk op laten volgen, dat ze wel beweerd, maar niet bewezen worden, en dat die bewering integendeel geheel ten onregte geschiedt.

De Heer Weeveringh verkrijgt zijne besparing van fl. 19,146,700 door algeheele opheffing der Amortisatie en hij noemt de daartoe vereischte som	fl. 18,758,000
terwijl de regering slechts eene amortisatie opheft van	fl. 8,200,000
	_____
wat dus een verschil maakt van	fl. 10,558,000

welke som echter geen reëele besparing is, maar eenvoudig eene vermindering van jaarlijksche uitgaven, waartegen, volgens het regeringsplan, schuldvermindering overstaat. Verder verhoogt de Heer Weeveringh de geheele som die voor Amortisatie vereischt werd, met 25 pCt. valuta en wisselverlies, welke berekening evenwel in ieder opzigt onjuist is. Maar terwijl door het regeringsplan alleen die Amortisatie behouden is welke niet in zilver geschiedt, vervalt deze post, die door den Heer Weeveringh op fl. 4,689,500 gesteld was, geheel, wat evenzeer voor ten minsten de helft het geval is met een post van fl. 13,411,050, door den Heer Weeveringh uitgetrokken voor 25 pCt. valuta en wisselverlies op de in zilver te betalen renten.

Zijne voorgestelde besparing van		fl. 19,146,700
vermindert alzoo met	fl. 4,628,500	
en	fl. 6,705,525	
	_____	fl. 11,395,025
		_____
	blijft	fl. 7,751,675
en verder door verschil van opheffing van Amortisatie met		fl. 10,558,000
		_____
zoodat er bij hem een nadeelig saldo ontstaat van		fl. 2,806,325
tegenover een voordeelig saldo, volgens het regeringsplan, door rentebesparing van	fl. 12,000,000	
en door opheffing van Amortisatie volgens beide plannen van	fl. 8,200,000	
	_____	fl. 20,200,000
		_____
	totaal	fl. 23,006,325

jaarlijksche besparing volgens het regeringsplan, tegenover het plan van den Heer Weeveringh.

Maar meer nog. De bijpassing van fl. 510,000,000, die de Heer Weeveringh verlangt, is eenvoudig eene vermomde leening van gelijk bedrag! En nu vragen wij, of Oostenrijk de kapitalisten geneigd zou hebben gevonden tot zoodanige geldverstrekking, terwijl de laatste' Staats-leeningen niet dan met moeite genegotiëerd werden, immers die van 1865 - rente en kapitaalsverlies te zamen genomen - tot eene rente van 10 pCt., en die van 1866 tot eene rente van 8½ pCt., het kapitaalsverlies daarbij niet in aanmerking genomen.

Die questie willen wij echter eens gewonnen geven. Maar nu geeft de Heer Weeveringh, zoo als wij reeds zeiden, eenige berekeningen van de resultaten zijner voorgestelde conversie en laat daarop volgen: ‘In elk dezer gevallen en zoo ook, volgens de bedoeling van het ontwerp, voor alle andere soorten, levert de conversie reeds dadelijke voordeelen voor de Obligatiehouders op.’ Hij verzuimt evenwel - en daarop toch komt hier alles aan - te bewijzen, dat dit werkelijk het geval zou zijn, en de enkele berekeningen die hij mededeelt, zijn bepaald onjuist.

Ten eerste neemt hij aan, dat de koers van het nieuwe fonds gelijk zou zijn aan dien van de oude Amsterdamsche 5 pCt. Obligatiën in zilver. Nu was aan die leeningen eene jaarlijksche amortisatie verbonden, hetgeen daaraan eenige meerdere waarde gaf dan aan een gelijksoortig fonds zonder amortisatie; maar bovendien hebben die Obligatiën aan de beurs van Amsterdam altoos eene voorliefde genoten, die tot gevolg had, dat ze steeds betaald werden boven de pariteit der andere Oostenrijksche fondsen, ja gelijk met en zelfs nog hooger dan de Engelsche leening met amortisatie door uitloting. Deze maatstaf van waardeberekening is dus niet goed gekozen.

Om de waarde van zijn nieuwe fonds te berekenen, dat is een 5 pCt. Obligatie, in zilver de rente betalende en zonder amortisatie, had de Heer Weeveringh niet moeten nemen een fonds dat bijzondere voordeelen genoot en bovendien door één enkele beurs steeds betaald is boven de waarde, maar het fonds dat bij uitzondering reeds 5 pCt. rente draagt in zilver, dat betaalbaar is en verhandeld wordt aan alle hoofdmarkten voor Oostenrijksche fondsen, namelijk de Nationale Leening van 1854. En wanneer wij, die rekening volgende, den koers der Nationale Leening nemen van denzelfden datum waarvan de Heer Weeveringh zijn koersen neemt, - wij volgen in al onze be-

rekeningen dien datum, - dan verkrijgt men voor het nieuwe fonds een waarde van 63 5/16 pCt., in plaats van 66 pCt., zooals de Heer Weeveringh het schat.

Volgens dien maatstaf, wordt in de Conversie, volgens het ontwerp van den Heer Weeveringh, de waarde van fl. 1000 oude Amsterdamsche Metalliek 60 13/16 pCt., in plaats van 66 pCt. toenmalige beurswaarde, en levert dus voor den houder een verlies op van ƒ 64.84 per fl. 1000 of op een te verkrijgen waarde van ƒ 760.

De houder van fl. 1000 Nationale Leening zou, om gelijke rente te blijven trekken, naar dien maatstaf moeten bijbetalen ƒ 110.- per fl. 1000; de Heer Weeveringh wil hem laten betalen ƒ 198.45 of ƒ 88.45 meer.

De houder van Metalliek C.M. zou per fl. 1000 5 pCt's moeten bijbetalen ƒ 169.-; de Heer Weeveringh wil hem laten bijbetalen ƒ 264.60 of ƒ 95.60 meer. Bij onze berekening van deze categorie van schuld hebben wij natuurlijk in aanmerking genomen de premie, die in den koers gelegen was, voor het vooruitzigt van waardeverbetering door herstel der valuta, welke kans op winst door de Conversie vervallen zou.

Voorts heeft de Heer Weeveringh in de door hem gemaakte berekeningen de rente van de bij te passen gelden op 5 pCt. gesteld. Wij moeten opmerken dat wij hem daarin niet gevolgd zijn, maar de rente hebben aangenomen gelijk aan die, welke door de Oostenrijksche fondsen afgeworpen wordt. Immers, men moge al stellen dat Oostenrijk fl. 500 millioen had kunnen leenen tot dezelfde rente welke zijne andere schulden den houders opbragten, tot mindere rente zou dit echter zeker onmogelijk geweest.

Tot zoover dan de door den Heer Weeveringh gestelde voorbeelden, de eenige die hij geeft. Wij zullen onze lezers niet vermoeijen door eene opsomming van de resultaten voor alle andere fondsen, wat ook voor ons doel niet noodig is, maar wijzen alleen nog op de voorwaarden die de Heer Weeveringh voor de conversie der Loterij-leeningen gesteld heeft. Volgens zijn ontwerp werd de waarde van

een Aandeel Leening 1839	ƒ 166½	tegen toenmalige beurswaarde	ƒ 345
een Aandeel Leening 1854	ƒ 123	tegen toenmalige beurswaarde	ƒ 189
een Aandeel Leening 1860	ƒ 289	tegen toenmalige beurswaarde	ƒ 419
een Aandeel Leening 1864	ƒ 76	tegen toenmalige beurswaarde	ƒ 75

Het denkbeeld van den Heer Weeveringh, om bij gelegenheid der Unificatie van de Staatsschuld de zilverbetaling te herstellen, had onze volle sympathie en zou zeker nergens af-

keuring vinden, indien maar de nadeelige invloed van een te snellen overgang van het gedepreciëerde betalingsmiddel, metalen geld, vermeden werd.

Dit bezwaar tegen zijn ontwerp wordt door den Heer Weeveringh wel genoemd, maar nergens bespeuren wij eene poging om het uit den weg te ruimen of althans te verminderen. Toch ware, dunkt ons, het middel daartoe gevonden door het verspreiden der conversie over een zeker tijdvak en door alsdan de bijbetaling te laten geschieden niet in klinkende munt, maar in het uit de circulatie terug te trekken papierengeld, dit aannemende tot een langzamerhand stijgenden koers.

Dan, hoe dit ook zij, uit het medegedeelde blijkt voldingend, dat het denkbeeld van den Heer Weeveringh niet te verwezenlijken was langs den door hem voorgeslagen weg.

Een van beide, de voorgestelde resultaten waren alleen te verkrijgen geweest door een gedwongen conversie of door voorwaarden voor de schuldhouders zoo ruineus, dat het gelijk had gestaan met een Staatsbankroet van veel grooter omvang nog, dan zelfs die partij in Oostenrijk heeft durven voorstellen die openlijk erkende alleen in een Staatsbankroet redding te vinden voor de Staatsfinantiën, of wel, het herstel der valuta door consolidering van de vlottende schuld had aan den Staat offers gevraagd, waaraan niet te denken viel bij de noodzakelijkheid om voor alles op inkrimping der uitgaven bedacht te zijn. Het is dan ook zeer goed te begrijpen dat de regering die taak laat rusten, totdat ze haar gemakkelijker zal zijn gemaakt door den gunstigen invloed van het herstel van het evenwigt van 's lands financiën.

Nog bij een der voorstellen van den Heer Weeveringh, de vervanging van directe Staats-Obligatiën door inschrijving op het Grootboek, moeten wij even stilstaan, daar dit voorstel geheel op zich zelf staat.

De Heer Weeveringh toont daardoor zich geen rekenschap te geven van de eischen van den tegenwoordigen fondsenhandel; zijn uitgewerkt plan van de inrigting van het Grootboek toont het beste welke bezwaren daaraan verbonden zijn, te weten de formaliteiten, vereischt bij iedere overschrijving - dat is bij iederen verkoop, - en de betaalbaarstelling der rente op een bepaald aangewezen plaats.

Door de oprigting van een Staats-Administratie-kantoor wordt aan die bezwaren wel zooveel mogelijk te gemoet gekomen, maar geheel uit den weg geruimd worden ze niet. En nog veel minder zou

dat het geval zijn door de oprigting van particuliere Administratie-kantoren.

Beperking van de markt der Oostenrijksche fondsen zou van beide gevallen het gevolg zijn, en dat juist op een tijdstip, waarop de Staat het grootste belang er bij hebben zou om door uitbreiding van de markt, de waarde van zijn fondsen te verhoogen.

Het eenige nut van eene regeling op den voet als hier voorgesteld werd, - namelijk door de heffing van 1 pCt. provisie van de renten, ook door het Staats-Administratie-kantoor, - zou bestaan in het voordeel voor den Staat, dat een goed deel van de administratie-kosten van de Schuld zoude worden overgebragt op de schuldhouders. Maar is dit het oogmerk, dan is het immers niets anders dan eene gemaskeerde belasting, waarvan het hinderlijke voor den belaste niet eens wordt opgewogen door afdoende voordeelen voor den belastingheffende!

Of is het doel, dat de Heer Weeveringh met dit voorstel voor oogen heeft gehad, van geheel anderen aard?

Een groot bezwaar van eene algeheele conversie van de Staatsschuld ligt tot dusverre daarin, dat een aantal fondsen, die altijd rustig gehouden werden en feitelijk aan de circulatie onttrokken waren, dan in den handel komen en gevaar loopen uit het niet vlottend deel der geldbeleggingen van den kapitalist, in het vlottend deel daarvan over te gaan. Men loopt de kans dat de houder, die aan geen verkoopen gedacht zou hebben wanneer hij zijn fondsen rustig had kunnen laten liggen, nu verkoop boven conversie zal verkiezen.

Heeft de Heer Weeveringh die fondsen mogelijk weder op andere wijze willen immobiliseren? Maar dan is het geneesmiddel erger dan het kwaad. Want dat gevaar zou dan vermeerderen, omdat het nieuwe fonds eene hoedanigheid zou missen die het oude bezat, al werd er door den houder ook geen gebruik van gemaakt.

En hiermede meenen wij onze taak van beoordeeling van het werk van den Heer Weeveringh als afgedaan te mogen beschouwen.

Hebben wij gaandeweg veel in dien arbeid gevonden waarmede wij ons niet konden vereenigen, toch waardeeren wij de bedoelingen van den ontwerper, en ons laatste woord is als ons eerste, een woord van sympathie. Wij vertrouwen dat de schrijver door het weinig gunstige onthaal dat hij ten slotte bij de

Oostenrijksche regering gevonden heeft, zich niet zal laten afschrikken van het voortzetten zijner studiën der Oostenrijksche financiën.

Er blijft in de Oostenrijksche financiën, vooral in de belastingen, nog veel te hervormen over, en raadgevingen van onpartijdige beoordeelaars zullen niet onnut zijn te midden van den strijd, waarin partijbelangen geen onbelangrijke plaats zullen innemen. En verdienen de pogingen van de tegenwoordige regering van Oostenrijk om te breken met de ongelukkige financiëele politiek van het verleden, de algemeene sympathie, zeker verdienen ze die in dubbele mate in Nederland, waar men zooveel belang heeft in Oostenrijks financiëele welvaart.

Amsterdam, Julij 1868.

G.M. BOISSEVAIN.

Het Indisch budget van oorlog.

‘Is 'er een poinct in de dienst van de Compagnie,’ aldus schrijft in 1741, vóór zijn vertrek naar Indië, de nieuw benoemde gouverneur-generaal van Imhoff in zijne *Consideratiën over de tegenwoordige staat van de Nederlandsche Oost-Indische Maatschappij*, ‘dat aan een gevaarlijk verval laboreerd, zoo is 't dat van de defensie haarer plaatzen in de meeste haarer bezittingen; en haare hoofdstad Batavia distingueerd zich daar in booven alle andere: men heefd onlangs aldaar geleegendheid gehad om te ontdekken[1] van wat importantie onze magt aan zoo voornaame plaatze weezen zoude, als het eens noodig was dezelve ter onzer behoudenisse te employeeren, en men zoude eene ruyme extensie kunnen maaken van de defecten, die men bij die geleegenheyd daaromtrend heefd ontwaard.’

‘Want wat,’ zoo vervolgt hij, ‘de fortificatiën aanbelangd, kan er niets elendiger werden gepractiseert als die bloote ommanteling (omwalling) van zoo dierbaaren stad en casteel, dewelke zelvs nog aan zoo veele gebreken laboreerd; de militie is in zoo slegte ordre, dat het wel eer beedelaars dan soldaaten schijnen te weezen, en de Artillery, schoon magnificq ten belange van het canon, is door de slegte toezigt in alle andere daar toe noodige articulen, zoo pitoyabel gesteld, dat men reeden heefd dit alles met een oog van zorge en bekommeringe te beschouwen.’

.....‘men vind te Batavia slechts een majoor van de Artillery, waar toe men doorgaans een schipper van de comp^{e} emploieerd, die veelmaals zelvs nooit kruid of koogels heeft behandeld, en buiten hem is er somtijds geen, en somtijds nog een enkeld officier onder den titûl van Lieutenant,

1 Imhoff doelt hiermede zeker op den aanval der Chinezen op Batavia van 1740, waarbij hij, toen raad van Indië, zich in hooge mate verdienstelijk maakte.

en hier en daar een onweetend Bombardier en Constabel, waarop alles moet aankoomen.'

Een treurig tafereel inderdaad, dat hier van het Indische krijgswezen geleverd wordt, maar volkomen in overeenstemming met het karakter der Oost-Indische Compagnie, die, koopman bovenal, slechts op goede retoervaarten bedacht was en haren plicht als Soeverein verwaarloosde. Imhoff bracht, gedurende den tijd van zijn bestuur, ook in het krijgswezen menigvuldige verbeteringen, maar in later jaren verviel alles weder tot den gebrekkigen toestand van weleer. De scheppende geest en de krachtige hand van den maarschalk Daendels brachten wel voor een oogenblik nieuw leven in de Indische legermacht, maar de stof ontbrak voor kader en voor officieren; de aanvoering bleef veel te wenschen overlaten en met het vertrek van den maarschalk verdween de geest, die het geheel bezielde. De ellendige verdediging van 1811, voor een deel aan de algemeene leiding te wijten, moet toch ook aan het slechte gehalte der krijgsmacht worden toegeschreven, en de laatste verdedigers van onze macht in Indië vertoonen ons hetzelfde beeld van onbekwaamheid en verwaarloozing, dat Imhoff zeventig jaren te voren voor de Bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie had geschetst.

Het tweede tijdperk onzer vestiging in Indië geeft, wat het krijgswezen betreft, een geheel ander tafereel te aanschouwen. De ondervinding, die, al kan zij de beste leering geven, toch zoo zelden geraadpleegd wordt, schijnt een grooten invloed te hebben geoefend op de mannen, die na 1816 met de leiding der koloniale zaken belast zijn geweest. Van verwaarloozing van het krijgswezen is nu geen sprake meer. Verbetering en uitbreiding van het leger schijnt daarentegen, vooral nadat het cultuurstelsel zijne millioenen begon te geven, de leus te zijn geweest van de opvolgende Regeeringen. Het begin was zeer bescheiden. In 1817 telde het Indische leger nog slechts 7000 hoofden, waaronder 2500 Europeanen, maar die macht was blijkbaar te gering; zelfs de Compagnie had, in gewone tijden, steeds 8 à 9000 Europeanen en 4 à 5000 inlanders onder de wapenen gehad. Het leger werd dan ook gaandeweg vermeerderd en bij den aanvang van den Java-oorlog was de organieke sterkte 13,000, de feitelijke sterkte echter 15,000 hoofden. Thans bedraagt de organieke sterkte 29,000, waaraan 3000 man ontbreken, terwijl het budget van oorlog, dat in 1848 nog 10 millioen bedroeg,

in 1858 van 14 op 17 millioen werd gebracht en sedert tot 21 millioen aangroeide. Zeker, wanneer de Oost-Indische Compagnie te weinig deed voor het krijgswezen, van het latere Nederlandsche goevernement kan dit niet gezegd worden, en de vraag schijnt zelfs gepast of thans niet te veel wordt gedaan. De 29 millioen, welke voor het Indisch krijgswezen te land en ter zee gevorderd worden, drukken zwaar op de geldelijke krachten der kolonie, en menige voorziening, in het belang der materieele en intellectueele ontwikkeling van Indië vereischt, moet daardoor achterwege blijven. Ondoordachte, ongemotiveerde inkrimping is, met opzicht tot het krijgswezen, evenmin als bij elken anderen tak van den publieken dienst veroorloofd, maar is de uitbreiding, welke het Indisch leger sedert 1830 heeft ondergaan, wèl doordacht geweest, en op goede gronden te verdedigen? Ziedaar de vraag, waarop het aankomt, en die alleen zij met juistheid kunnen behandelen, die eene nauwkeurige kennis der Indische toestanden en daarbij ook de eigenschap bezitten om, vrij van alle eenzijdigheid, de militaire belangen in verband met de politieke en finantieele verhoudingen te overzien. Indië heeft ten allen tijde zulke mannen opgeleverd, en het is te verwachten dat onze bekwame Indische deskundigen, nu het Indische krijgswezen jaarlijks bij de behandeling der begrooting in de Staten-Generaal ter sprake kan komen, daarover hunne meening zullen doen hooren. Voor hunne beschouwingen zullen deze bladzijden wellicht als inleiding kunnen dienen en verder gaan onze aanspraken niet.

Het is eene vrij algemeen verbreide meening, dat de groote vermeerdering, welke onze krijgsmacht in Indië sedert 1816 heeft ondergaan, grootendeels een gevolg is van de uitbreiding van onze macht op de buitenbezittingen. Een onderzoek der feiten bevestigt deze meening niet. De sterkte onzer troepen op de buitenbezittingen is sedert onze tweede vestiging in Indië aanmerkelijk toegenomen, maar hetzelfde is het geval geweest met de troepen op Java, waar ons grondgebied dan toch geene belangrijke uitbreiding heeft ondergaan. In 1822 bedroeg de sterkte onzer krijgsmacht op Java, in ronde cijfers, 7000, en op de buitenbezittingen 6500 officieren en minderen. Twintig jaren later was die sterkte voor beiden plus minus 10,000 hoofden;

de buitenbezittingen hadden toen 500 man meer dan Java. In 1862 was het cijfer der troepen op Java 15,500, op de buitenbezittingen 14,500 man. Na 1862 is de totale sterkte eenigszins verminderd, en thans vindt men voor Java opgegeven 13,000 man, en hetzelfde cijfer voor de overige deelen van den Indischen Archipel. De vermeerderingen op Java en daar buiten hebben derhalve zoo ongeveer gelijken tred gehouden, en het is dus minder juist, wanneer men de sterke opdrijving van het cijfer onzer troepen alleen aan de eischen der buitenbezittingen toeschrijft. Maar het blijft niettemin waar dat die buitenbezittingen veel troepen en veel uitgaven vorderen, en hierin is, nevens de vele andere gronden, een krachtige drangreden gelegen om ze, zoo mogelijk, in handen eener bevriende mogendheid over te dragen.

Een andere opmerkelijke omstandigheid in de geschiedenis van het Indische krijgswezen na 1816 is deze, dat het aantal garnizoenen en posten, bij groote tijdvakken genomen, geene aanmerkelijke verandering heeft ondergaan. Voor 1822 is het cijfer ons niet bekend, maar in 1827 was het 130; dertig jaren later was het 134; thans is het 136. Op Java zelf hielden wij in 1827 en 1857 in het geheel 47 punten bezet; tegenwoordig bedraagt het aantal garnizoenen en posten slechts 37. Van het totale cijfer van 136 komen er derhalve thans 99 voor rekening der buitenbezittingen, die in 1827 83 posten vorderden. Deze vermeerdering met 16 posten heeft hoofdzakelijk plaats gehad op Borneo, Celebes en Palembang. Maar het is niet aan te nemen dat de aanzienlijke vermeerdering der krijgsmacht - van 7000, zijnde de sterkte op de buitenbezittingen in 1827, tot 13,000 - alleen een gevolg is van de vermeerdering van het aantal posten. Hoogst waarschijnlijk zijn de posten zelven ook sterker bezet geworden en op Java althans, waar het aantal posten *verminderd*, maar het cijfer der troepen zoo aanmerkelijk *vermeerderd* is, moet dat het geval zijn geweest. Zijn die meerdere troepen op elk punt noodig geweest om ons gezag tegenover de inlandsche bevolking beter te kunnen handhaven? Het is moeilijk aan te nemen. Wij zullen in geene vergelijking treden met den tijd der Compagnie, toen de krijgsmacht op Java gemiddeld slechts 4000 man (behalve een gering cijfer aan inlanders) bedroeg; de toestanden verschillen te veel om eene juiste vergelijking mogelijk te maken. Maar wanneer men bedenkt dat in 1832, tijdens den oorlog in de Vorstenlanden,

de geheele sterkte onzer krijgsmacht op Java de 10,000 man niet te boven ging, dan is het toch moeilijk te verklaren dat nu, in zooveel rustiger tijden, 13,000 man zouden worden vereischt. Waarom kon in 1837 op Java met 9000 man worden volstaan, en waarom achtte men daar, twintig jaren later, 12,000 man, dertig jaren later 13,000 man noodig? Het antwoord op deze vraag kan, dunkt ons, geen ander zijn dan de Regeering zelve bij de laatste Indische begrooting gegeven heeft, te weten: ‘zoo het groot aantal troepen in Indië ook al niet noodig mocht zijn voor de bezettingen in gewone tijden, dan zou men dat cijfer toch moeten behouden met het oog op de defensie der koloniën.’ Inderdaad, daarin, in dat vraagstuk der defensie, ligt de knoop der quaestie, en het cijfer der troepen wordt geheel beheerscht door de eischen van het stelsel van verdediging, dat voor Indië geldt of heet te gelden. Eene nadere kennismaking met de geschiedenis van het Indische defensiestelsel schijnt uit dien hoofde niet van belang ontbloot.

In den tijd der Compagnie was het verdedigingsplan voor Indië, voor zoover men daaraan gedacht had, zeer eenvoudig. Het gronddenkbeeld schijnt te zijn geweest den aanvaller zoo mogelijk met de vloot tegen te houden; gelukte dit niet, dan moest de vloot op Soerabaya en Batavia teruggaan en dan zou men trachten Batavia te verdedigen. Naarmate Batavia echter meer uitbreiding verkreeg, werd het meer en meer duidelijk dat de verdediging groote bezwaren opleverde, en toen in het jaar 1800 de Engelschen de reede van Batavia eenige weken ingesloten hielden, liet de gouverneur-generaal een versterkt kampement te Weltevreden aanleggen. De maarschalk Daendels richtte later, ook op grond van de onmogelijkheid om Batavia te verdedigen, een verschanst kamp te Meester Cornelis op. De beide stellingen, van Weltevreden en Meester Cornelis, werden in 1811 slecht verdedigd en door de Engelschen vrij spoedig genomen; maar wanneer men de bijzonderheden dezer verovering nagaat, blijkt daaruit toch ten volle met hoe groote bezwaren een vijand, die in Java geland is, te kampen heeft; het is meermalen, en wij gelooven zeer terecht gezegd, wanneer Daendels zich nog. op Java hadde bevonden, de uitkomst der

onderneming zou - hoe gebrekkig de toestand onzer verdedigingsmiddelen ook ware - wellicht eene geheel andere zijn geweest. Na de teruggave onzer koloniën door de Engelschen, werd aanvankelijk aan verdediging niet veel gedacht, en eerst in 1832 ontwierp de generaal van den Bosch een plan voor de verdediging der Oost-Indische bezittingen. De geschiedenis van dat verdedigingsplan is hoogst merkwaardig, en vormt geen onbelangrijke bijdrage tot de kennis der wijze, waarop de Indische aangelegenheden soms behandeld zijn.

In het verdedigingsstelsel van den graaf van den Bosch stond het behoud van Java op den voorgrond. Van de buitenbezittingen zouden alleen Sumatra's Westkust en Banka, de twee winstgevende, werkelijk verdedigd en daarvoor een klein deel des legers afgezonderd worden; in de overige buitenbezittingen, Celebes, Borneo en de Molukken, zouden kleine bezettingen blijven en voor dezen zouden punten van concentratie van macht worden aangewezen, die bestand moesten zijn tegen eene bestorming. Voor Java zelf werd als hoofdbeginsel gesteld, dat de eigenlijke verdediging geconcentreerd moest worden in de binnenlanden. De landing zelve te beletten scheen, bij de groote uitgestrektheid en de gunstige gesteldheid der kust en het gemis eener aanzienlijke scheepsmacht, ten eenen male ondoenlijk. Maar van den Bosch wilde den aanvaller, als hij eenmaal geland was, zoolang mogelijk in de ongezonde strandplaatsen ophouden en daartoe alle benoodigdheden en transportmiddelen wegvoeren en de wegen vernielen; kleine ongeregelde benden zouden dan tevens de gelande macht voortdurend verontrusten en afmatten. Verder moesten alle belangrijke punten op *per manente* wijze versterkt worden, teneinde den vijand tot belegeringen en verdeeling van macht te verleiden. Was hij aldus, door gebrek aan benoodigdheden, door den invloed van het klimaat, door onze voortdurende aanvallen, moreel en materieel geschokt, dan moest ons veldleger tot den aanval overgaan en den verdeelden en verzwakten vijand trachten uiteen te slaan.

Eene hoofdvraag was echter waar dat veldleger zou worden opgesteld. In een land als Java zijn groote troepenbewegingen uiterst moeilijk, en het leger, eenmaal op zeker punt zamengetrokken, kan niet dan ten koste van veel tijd en groote inspanningen naar een ver verwijderd punt worden overgebracht. Het was derhalve van groot gewicht de plaats van opstelling

zoodanig te bepalen, dat het leger niet te ver van het vermoedelijke landingspunt verwijderd was. Nog onder den indruk van den juist geëindigden Java-oorlog meende van den Bosch dat de vijand de landing zou doen in Midden-Java, ten einde zich in verbinding te stellen met de Vorstenlanden en zijn doel, de verovering van het eiland, door medewerking van de Inlandsche vorsten en hoofden in die gewesten te bereiken. Hiervan uitgaande, bepaalde hij dat het leger zou worden vereenigd in Midden-Java en wel in de nabijheid van het punt, waar de weg die van Samarang naar de Vorstenlanden leidt, zich splitst in twee takken, naar Soerakarta en Djockjokarta voerende. Dit punt, ruim 6 uren gaans van Samarang verwijderd, moest dus versterkt of liever daar moest eene verschanste stelling opgericht worden tot opname van het leger; hieraan heeft de bekende *positie aan de Toentang*, zijnde de vesting Willem I en de achtergelegen reduit-stelling Banjoe Biroe, het aanzijn te danken. Als punt van terugtocht voor het geval van nederlaag, tevens vluchthaven voor een deel der marine, werd Tjilatjap aan de Zuidkust bestemd, en dit punt, dat op 40 uren gaans van Willem I gelegen is, zou daarom ook versterkt worden.

Volgens het plan van den graaf van den Bosch moesten de bestaande wegen, voor zoover zij den vijand konden dienen, vernield worden. Ten einde nu de verschillende deelen van het, in gewone tijden over geheel Java verspreide leger, zoodra de oorlogstoestand zou zijn ingetreden, in Midden-Java te kunnen vereenigen en later, als de vijand geland was, de benoodigdheden voor het leger onbelemmerd te kunnen aanvoeren, wilde van den Bosch van Batavia naar Soerabaya een nieuwen militairen weg doen aanleggen achter de bergketens, die zich over de geheele lengte van het eiland uitstrekken. Maar de marcheerende troepen moesten op dien weg rustplaatsen aantreffen en magazijnen, waaruit zij zich van het noodige konden voorzien, en daartoe zouden op verschillende punten - met name bij Malembang nabij Bandong, bij Gombong in Bagleen, tusschen Banjoemaas en Poerworedjo, bij Ngawi ten oosten van Soerakarta, in Madioen, en bij Melirip in het Soerabayasche - groote forten worden aangelegd; ook de reeds bestaande forten bij Djockjokarta, Klatten en Soerakarta, aan den grooten postweg, die voor een gedeelte in den nieuwe militairen weg werd opgenomen, konden als rust- en depôtplaatsen dienen. Verder zou bij Samarang, het vermoedelijke landingspunt, een citadel, als

steunpunt der strandverdediging, worden opgericht; nog andere werken, met name eene redoute aan de Torbaja - door welk riviertje men eene inundatie meende te kunnen stellen - en eene soort van militair kampement werden voor dat punt ontworpen. Soerabaya zou rondom versterkt en tot eene groote vesting gemaakt worden. Ook straat Madura, waar Daendels reeds het fort Erprins op eene rots in zee had doen verrijzen, moest door versterkingen tegen een vijandelijken aanval beschermd worden, ten einde eene veilige wijkplaats voor onze oorlogs- en handelsschepen te vormen; met hetzelfde doel zou de Marakhsbaai, aan straat Sunda, versterkt en voorwaarts van Batavia door het oprichten van verdedigbare torens op de eilanden Onrust, Kuiper, Purmerend en Kerkhof en op de klippen Mathilda en Tjigasson, eene maritieme positie in 't leven worden geroepen.

Maar wat nu met Batavia zelf te doen? Zoolang die stad het middenpunt van onze macht in Indië bleef, was het zeer mogelijk dat de vijand niet landde in Midden-Java, maar - ons leger latende voor hetgeen het was - den aanval op Batavia richtte. En eenmaal meester van deze, ook in de oogen der inlandsche bevolking zoo gewichtige stad, kon hij zich daar in den Westhoek - ook door meer vrijheid en meer voorrechten aan de bevolking te verleenen - zóó vastzetten, dat het zeer moeilijk zou worden hem te verdrijven. Onze krijgsmacht, toen 16,000 man tellende, was te zwak om een leger te kunnen hebben in Midden-Java èn een leger bij Batavia: daarenboven was het zeer twijfelachtig of die stad, welke middelen men daartoe ook mocht aanwenden, wel verdedigbaar was. Het verstandigste scheen derhalve van eene ernstige verdediging van Batavia af te zien, maar dan ook aan die stad het gewicht te ontnemen, dat zij tot daartoe had, alle gouvernementsinrichtingen naar elders over te brengen en den zetel van het bestuur naar de binnenlanden, en wel naar Midden-Java, te verplaatsen. Het leger en de hoofdstad, al hetgeen in de oogen van den aanvaller waarde had, was dan in hetzelfde gedeelte van het eiland vereenigd, en dan bestond er alle reden om aan te nemen dat de aanval dáár geschieden zou. Tot deze verplaatsing van den bestuurszetel werd dan ook in beginsel besloten, maar van den Bosch, uitgaande van de meening dat Batavia toch altijd eene belangrijke stad zou blijven, bepaalde tevens dat zij door versterkingen zou worden beschermd, en liet zelfs met den bouw van een citadel (Prins Frederik) een aanvang maken.

Dit verdedigingsstelsel van den graaf van den Bosch, waaraan de verdienste niet kan ontzegd worden dat het inderdaad een stelsel was en een goed logisch ineengrijpend geheel vormde, had toch zeer groote gebreken. Het hoofdgebrek was voorzeker dat daarbij niet genoeg gelet was - trouwens eene fout waarin de ontwerpers van defensie-stelsels zeer dikwijls vervallen - op het cijfer der troepen, dat voor de toepassing werd vereischt. Toen van den Bosch zijn stelsel ontwierp, had het Indisch leger eene *werkelijke* sterkte van 16,000 hoofden (volgens de formatie behoefde het slechts 13,500 hoofden te tellen), maar zelfs een leger van *drie*maal die sterkte van 16,000 man, zou te zwak zijn geweest om alle sterkten te bezetten, die hij wilde oprichten, en nog daarenboven een voldoend veldleger beschikbaar te hebben. Een tweede hoofdbezwaar was de ontzettende arbeid, welken al die werken vorderden, en de groote kosten aan de oprichting daarvan verbonden. Maar in 1839 werd dit nog minder geteld, omdat de bedoeling was die vestingen en forten door de bevolking in heerendienst te laten bouwen, misschien ook wel om een deel van de materialen door haar kosteloos te doen leveren. De graaf van den Bosch nam dan ook aan, dat zijn geheele stelsel slechts tien millioen zou kosten, en stelde voor den tijd der voltooijing een tijdvak van *tien* jaren.

Sedert zijn 36 jaren verloopen, en is voor de defensie van Java besteed eene som van 24 millioen, ongerekend hetgeen daarvoor - en dit is zeer veel geweest - van de bevolking aan arbeid gevorderd is. En nog altijd bevat de Indische begrooting een post voor ‘buitengewone geniewerken’, die heet te dienen voor de voltooijing van het stelsel. Maar het defensie-stelsel van Java is nog altijd onvoltooid, en van het oorspronkelijke plan van den graaf van den Bosch is zoo weinig overgebleven, dat niemand eigenlijk kan zeggen of er thans voor Indië een defensie-stelsel bestaat en welk dat stelsel is.

Het ontwerp van den graaf van den Bosch werd door den chef der genie bij het Indisch leger, den generaal van der Wijck, uitgewerkt, en het uitgewerkte plan werd in 1834, na goedkeuring door verschillende hooggeplaatste autoriteiten, aan den minister van koloniën, toenmaals de graaf van den Bosch zelf, ingezonden. Bij dit uitgewerkte plan, waarbij de kosten reeds tot *vijftien* millioen en de tijd van uitvoering tot *vijftien* jaren waren gestegen, werd voorgesteld Batavia niet, althans slechts zeer vluchtig te versterken, omdat men het zoo goed als on-

doenlijk achtte die plaats in eene vesting te vervormen, terwijl voor den nieuwen bestuurszetel de aandacht gevestigd werd op Brambanan, eene plaats in de Vorstenlanden, aan de zuiderhelling van de Merapie, drie uren gaans ten oosten van Djocjakarta gelegen en, over Klatten en Bojolali, ruim 11 uren gaans van de *positie aan de Toentang* verwijderd. De graaf van den Bosch hield echter vast aan zijn oorspronkelijk denkbeeld, dat Batavia toch ook versterkt moest worden, en achtte het daarenboven noodig dat de nieuwe hoofdplaats zich dichter bij het strand bevond. Toen nu het ontwerp van den generaal van der Wijck in 1836 door Koning Willem I werd goedgekeurd (met bijvoeging eener wapenplaats in de Preanger), werd daarbij dan ook ten aanzien van de versterking van Batavia en de plaats van den nieuwen bestuurszetel - ook ten aanzien van de versterking der Marakhs-baai - de last tot nader onderzoek gevoegd. Maar ook in Indië bleef men bij de eenmaal geüite meening, en zoo bleef de geheele quaestie van de verplaatsing van den zetel van ons gezag, toch de hoofdzaak van het plan, in de lucht zweven. Intusschen begon er al spoedig bij sommige deskundigen twijfel te ontstaan aangaande de doelmatigheid en uitvoerbaarheid van het geheele stelsel. Uit Indië kwamen klachten over het drukkende van den arbeid aan de vestingwerken; men opperde twijfel omtrent de noodzakelijkheid om zoovele en zoo kolossale werken op te richten; met een kleiner aantal, meer eenvoudige, minder kostbare werken, kon, meende men, worden volstaan. Eindelijk rees ook de vraag, waarmede men had moeten beginnen, of het Indische leger wel immer de getalsterkte zou kunnen verkrijgen, die voor zulk eene menigte vestingen en forten werd vereischt. Zoo was, terwijl men nog altijd doorbouwde, het vertrouwen op het stelsel reeds aan 't wankelen geraakt en eindelijk werd, in 1844, besloten een bekwaam generaal van het Nederlandsche leger, den generaal von Gagern, naar Indië te zenden, ten einde op de plaats zelve te onderzoeken in hoeverre het primitieve plan nog gevolgd kon worden. Met deze zending opent zich de tweede phase van de geschiedenis van het Indisch verdedigingsstelsel.

De generaal von Gagern heeft in Indië in zoover eenig nut gedaan dat hij, door overal, indien wij deze uitdrukking gebruiken mogen, het snoeimes in te zetten, eenige millioenen heeft uitgespaard, die anders nutteloos zouden zijn uitgegeven. Vol-

gens zijne voorstellen zouden de forten aan den militairen weg, voor zoover ze nog niet geheel voltooid waren, niet worden afgebouwd; daardoor kwam, van de vier voorgestelde forten, alleen dat bij Ngawi (fort generaal van den Bosch) en het reduit van dat bij Gombong (thans dienende voor de pupillen) tot stand. Van de versterking van de Marakhs-baai werd afgezien; ten aanzien van de mogelijkheid om straat Madura en de reede van Soerabaya te verdedigen, waaraan groote twijfel bestond, werd een onderzoek bevolen, waarbij ook zou moeten worden uitgemaakt of het vaarwater op diepte was te houden. De versterking van Soerabaya moest echter - vreemd genoeg zoolang men niet wist of de straat en reede te verdedigen waren - met spoed worden voortgezet. De Citadel bij Samarang en de vesting Willem I zouden op eenvoudiger wijze afgebouwd, de positie bij Onrust op kleiner schaal voltooid worden. Van de versterking van Batavia werd door hem afgezien; hij wilde daarentegen eene verschanste stelling bij Weltevreden of Nieuw-Batavia oprichten. De zetel van het bestuur zou in gewone tijden te Batavia blijven, maar ingeval van oorlog zou de Regeering tijdig de wijk nemen naar Midden-Java en wel naar Poerworedjo in Bagleen, waar een kampement (bij Kedong-Kebo) zou worden opgericht. Het beginsel van *definitieve* verplaatsing van den bestuurszetel werd derhalve door dat van *tijdelijke* verplaatsing vervangen. De versterking van Weltevreden moest in verband worden gebracht met de reeds opgerichte citadel Prins Frederik te Batavia, en von Gagern vleide zich de positie zoo sterk te kunnen maken, dat de aanvaller, boven een aanval aan deze zijde, eene landing in Midden-Java verkiezen zou. Wat hiervan zij, zeker is het, dat de grondgedachte van het oorspronkelijke stelsel nu voor een groot deel verloren was gegaan. Want al mocht nu het bestuur, in geval van oorlog, tijdelijk naar elders vertrekken, Batavia bleef in dit plan al zijn gewicht behouden, en wel verre dat leger, regeering en hoofdstad nu vereenigd waren in hetzelfde gedeelte van Java, bood men den vijand nu twee even gewichtige objecten voor zijn aanval, te weten Batavia met het versterkte Weltevreden en de legerstelling bij Willem I, aan. Nu kon hij zich zoo goed naar het eene als naar het andere punt richten, maar onze macht was niet toereikend om beide punten te verdedigen.

Aan de voorstellen van den generaal von Gagern werd in

zooverre gevolg gegeven, dat de bouw gestaakt of niet aangevangen werd der werken, die hij onnoodig achtte; ook schijnt men toen reeds hier te lande het denkbeeld om aan Batavia zijn gewicht te ontnemen, te hebben laten varen en zich met het beginsel van tijdelijke verplaatsing van den bestuurszetel te hebben vereenigd. Maar de groote quaestie, de versterking van Weltevreden, bleef onbeslist. Wel werd omtrent de voorstellen van Gagern, die in 1847 uit Indië terugkeerde, nog in hetzelfde jaar een voorstel aan den Koning gedaan, maar op dit stuk is nooit eene beslissing gekomen. De dood van den generaal die, met verlof in Baden zijnde, in eene ontmoeting met de vrijscharen van Hecker en Struve, 20 April 1848, den dood vond, later de dood van den Koning, brachten daartoe het hunne bij. Daarop werd de hertog van Saksen-Weimar tot kommandant van het Indisch leger benoemd, en diens advies week weder van dat van Gagern af. Behalve dat hij de werken bij Samarang onnoodig en de verdediging van Soerabaya, zooals men die plaats wilde inrichten, met het oog op de beschikbare troepen, onmogelijk oordeelde, wilde hij ook niets weten van eene versterking van Weltevreden. Volgens hem moest Buitenzorg, waar de goeverneur-generaal toch reeds zijn verblijf houdt, de werkelijke zetel der regeering en daarom deze plaats door versterkingen omringd worden. Men ziet, elk deskundige had, zooals dat gewoonlijk gaat, een nieuw plan, dat het plan van den voorganger omverwierp om weder door een opvolger omver te worden geworpen.

De voorstellen van den hertog van Saksen-Weimar werden naar Nederland gezonden en daar onderzocht; een nieuw plan werd opgemaakt, en eindelijk, nadat ook de inmiddels teruggekeerde Hertog nog was gehoord, een gewijzigd stelsel van defensie voor Indië bij besluit van 2 Augustus 1853 vastgesteld. In de hoofdzaak kwam dit stelsel met de voorstellen van Gagern overeen. Ten aanzien der vraag of Buitenzorg dan wel Weltevreden versterkt moest worden, werd een onderzoek bevolen. De aanleg van den nieuwen militairen weg, waarvan het besluit de richting in hoofdtrekken aangaf, werd als dringend noodig erkend en de spoedige voltooiing voorgeschreven. De versterking van Soerabaya aan de landzijde bleef gehandhaafd, terwijl Tjilatjap ook aan de landzijde op ruime schaal versterkt zou worden. Eindelijk werd de aanleg van verschillende redouten in de stelling van Banjoe Biroe achter Willem I, en van

nieuwe wegen naar de Kadoe en Salatiga vastgesteld. De hier boven gemaakte bedenking omtrent de versterking van Weltevreden of eenig ander punt in den Westhoek geldt ook voor deze regeling, maar daarenboven leed dit stelsel Gagern-Saksen-Weimar nog altijd aan hetzelfde euvel als het oorspronkelijke systeem van den graaf van den Bosch, namelijk dat het hoegenaamd niet in overeenstemming was met het cijfer der beschikbare troepen.

Bij het ontwerp van 1853 toch werd gerekend op de volgende troepenverdeeling, die zich door hare minutieuse nauwkeurigheid bijzonder onderscheidt:

Leger te velde	16,044 man;
Garnizoenen op Java	14,812 man;
Politiedienst	1,100 man;
Buitenbezittingen	7,097 man;
	———
Totaal	39,053 man.

Aangenomen nu dat het cijfer van 14.812 man voor bezettingen voldoende was te achten, hetgeen door sommigen betwijfeld werd, dan stond dit toch vast dat het Indisch leger, op het oogenblik toen het stelsel van 1853 werd ontworpen, slechts 21,000 hoofden telde. Natuurlijk werd dit door de ontwerpers niet voorbijgezien en de uitbreiding van het cijfer der levende strijdkrachten van 21,000 tot 39,000 man stond dan ook bij hen op den voorgrond. Die 18,000 man wilden zij verkrijgen, eensdeels door uitbreiding van het leger, anderdeels door de oprichting, ten getale van minstens 10,000 man, van zoogenaamde *Pradjoerits* - eene soort van inlandsche schutterij, aangevoerd, gedeeltelijk door inlandsche, gedeeltelijk door Europeesche officieren, en die bij de verdedigingsplannen in Indië nagenoeg dezelfde rol heeft gespeeld als de schutterij hier te lande. Thans, nu ons vestingstelsel reeds vrij belangrijk is ingekrompen, heeft ons leger eene voldoende sterkte om een behoorlijk veldleger te kunnen vormen, en met hulp der schutterij de vestingen van bezettingen te voorzien. Maar vroeger, toen het uitgebreide vestingstelsel van het Comité van defensie nog bestond, was het cijfer onzer troepen te gering. De schutterij kwam dan echter, bij alle berekeningen, op uiterst gedweëe wijze te gemoet, en men berekende zelfs dat - als wij aan de land- en aan de zeezijde wierden aangevallen -

de (toen zeer zwakke) depôts der infanterie met 10.000 schutters de Franschen van de kust zouden kunnen afhouden. Het is inderdaad opmerkingswaardig: in Indië zoowel als in Nederland heeft men steeds ontwerpen gemaakt en millioenen uitgegeven voor vestingstelsels, die veel meer troepen vorderden dan wij hadden. En in beide landen heeft men, om den misslag te bedekken, zijn toevlucht genomen tot de volkswapening, zonder te weten in hoeverre deze aan de eischen, die men stelde, kon voldoen. Werd hier te lande de opmerking gemaakt, dat het vestingstelsel meer troepen vorderde dan daarvoor beschikbaar waren, het antwoord was: ‘Schutterij.’ In Indië was ‘Pradjoerits’ het magische woord, waarmede alle bedenkingen over de groote uitgebreidheid van het vestingstelsel werden opgelost. Maar toen men eindelijk, in 1855, tot de oprichting van deze Pradjoerits zou overgaan, bleek de onuitvoerbaarheid van den maatregel, die sedert geheel ter zijde is gesteld. En daarmede is dan tevens de staf gebroken over het verdedigingsplan van 1853.

Intusschen is, volgens dit plan, aan het Indisch vestingstelsel voortgewerkt - ofschoon sommige legerkommandanten, met name de generaal van Swieten, meermalen met kracht op de wanverhouding wezen, die tusschen het vestingstelsel en de legersterkte bestond. Eindelijk nam de minister Fransen van de Putte in 1865 het initiatief tot eene nieuwe herziening van het stelsel, die aan een der bekwaamste genie-officieren van het Indisch leger, den majoor Egter van Wissekerke, toenmaals met verlof hier te lande, werd opgedragen. Het toen opgemaakte plan is naar Indië gezonden en maakt daar een onderwerp van behandeling uit. Dat wij te dien aanzien in geene bijzonderheden kunnen treden is duidelijk, maar dit gelooven wij, zonder onbescheidenheid, te mogen zeggen dat het nieuwe plan niet op een nieuw beginsel berust, maar slechts eene vereenvoudiging is van het bestaande. De positie van de Toentang is daarbij behouden, evenzoo Tjilatjap en Soerabaya (wat de versterking aan de zeezijde betreft), terwijl van alle bevestiging òf van Batavia, òf van Weltevreden, òf van Buitenzorg is afgezien. Omtrent deze denkbeelden worden nu de beschouwingen van de Indische regeering te gemoet gezien, en meer dan ooit ligt derhalve de toekomst van het Indisch defensie-stelsel in het duister. Niemand kan zeggen wat er van dat stelsel worden moet, en wat tot hiertoe is afgebouwd, draagt in alle deelen de ken-

merken van de vele wisselingen van meening, welke het Indisch verdedigingstelsel getroffen hebben.

De citadel van Samarang (Prins van Oranje), die volgens het besluit van 1853 zoo eenvoudig mogelijk moest worden afgebouwd, is sedert voltooid, maar van het militair kampement is afgezien en de inundatie door de Torbaja is gebleken eene onmogelijkheid te zijn. Thans zijn alle deskundigen het daaromtrent eens, dat de citadel volkomen doelloos en dat het raadzaam is ze af te breken. Hier is alleen eene strandverdediging door tijdelijke batterijen en ligte troepen mogelijk.

Te Batavia ligt, verscholen tusschen de huizen (als eene ware curiositeit), de citadel Prins Frederik, en voorwaarts van de stad liggen de vier torens op de eilandjes, eene positie vormende, die nooit bezet en nooit verdedigd zal worden. Blijvende bewijzen inderdaad, - om van de thans doellooze forten bij Gombong en Ngawi niet te spreken, - hoe weinig men in Indië, bij al die defensie-plannen, aan het oud-Hollandsche spreekwoord ‘verzint eer gij begint’ indachtig is geweest.

Ook de werken om Soerabaya hebben wonderlijke lotgevallen gehad. Het besluit van 1853 bepaalde, dat de linie om de stad met spoed zou worden voltooid, en dat binnen de vesting kazernes en een hospitaal zouden worden gebouwd. De linie is werkelijk, wat de aardenwerken betreft, voltooid, maar toen men aan de metselwerken en reduits zou beginnen, begon ook de twijfel zich weder te verheffen aangaande de deugdelijkheid van het geheele verdedigingsplan; tevens werd ontdekt dat de linie, zooals ze ontworpen was, en ook de bestaande werken van vroegeren datum, groote gebreken hadden, en het gevolg was, dat de werkzaamheden werden gestaakt. Daar de voltooiing van het oorspronkelijke plan van versterking eenige millioenen zou kosten, en het toch wel niet doenlijk scheen eene stad die zooveel behoefte heeft aan uitbreiding, binnen wallen in te sluiten, werd het plan der versterking als het ware stilzwijgend opgegeven. In 1864 werd zelfs bepaald, dat de fabriek der Marine *buiten* de linie zou worden gebracht, waardoor de onhoudbaarheid dier linie feitelijk werd erkend. Ook deze linie kan nu gerust worden geslecht, en de geheele positie van Soerabaya is dan - hoewel daarvoor millioenen zijn uitgegeven - nog even onvoldoende versterkt als dertig jaren geleden. De straat van Madura en de reede zijn nog altijd toegankelijk voor den vijand en de maritieme-

inrichtingen zijn - zoomin aan de zee, als aan de landzijde - gedekt. Toch is Soerabaya onze groote zeehaven aan de noordkust en de eenige wijkplaats voor onze oorlogs- en handelsschepen.

De haven van Tjilatjap aan de zuidkust, gevormd door de kust en het eiland Noesa-Kembangan, door alle deskundigen sedert tal van jaren erkend als de beste steun- en depôtplaats voor het leger te velde, waar men dat ook mocht willen opstellen, is evenmin in voldoenden staat van verdediging. Op Noesa-Kembangan zijn twee batterijen (Banjoe Njappa en Karang Bollong) gereed, maar de laatste heeft vele gebreken, die wellicht zullen doen besluiten het werk af te breken en eene nieuwe batterij te bouwen. Op de landtong is met den aanleg van eene kustbatterij een begin gemaakt; aan de zoo noodige versterking aan de landzijde is nog niets gedaan.

Ook de nieuwe militaire weg, dien iedereen met spoed wilde voltooid hebben, is nog niet voltooid; men zoekt nog altijd naar de beste richting om van de Preanger naar Banjoemaas en tevens in verbinding met Tjilatjap te komen.

De ‘positie aan de Toentang’ verkeert, van alle defensiewerken, in den treurigsten toestand. De natuur heeft met de menschen zamengespannen om de waarde dier stelling te verminderen. Teekenen wij eerst aan in hoeverre de positie voltooid is. De vesting Willem I is afgebouwd in den zin van het besluit van 1853, doch met weglating van eenige kazematten; de reden daarvoor schijnt te zijn geweest dat deze kazematten, even als de overige deelen der vesting, beheerscht zouden worden door de omliggende hoogten; een zeer groot nadeel in 1853, maar een ontzettend groot gebrek sedert de invoering van het getrokken geschut en de verbeteringen, welke het artilleriewezen in het algemeen heeft ondergaan.

Aan de redoutes en verdere werken in de reduitstelling van Banjoe Biroe is niets gedaan, ten deele omdat later bleek dat de voorgestelde werken niet noodig waren. Echter is te Banjoe Biroe een begin gemaakt met den aanleg van een kampement, waarvan eenige kazernes, buskruidmagazijnen, officierswoningen enz. voltooid waren, toen de ontzettende aardbeving van 1865 het geheele kampement, en ook dat bij Willem I, verwoestte en in de vesting zelve - doch niet aan de oorlogsgebouwen - eene niet onbeduidende schade aanrichtte. Van de ‘positie aan de Toentang’ is derhalve eigenlijk alleen de vesting Willem I aanwezig.

Daarna is de spoorweg gekomen, die - al heeft zij niet zulk een nadeeligen invloed op de positie als soms wordt beweerd - de waarde daarvan toch niet verhoogd heeft. Als een der groote voordeelen van de ‘positie aan de Toentang’ werd vroeger aangenomen, dat zij den eenigen toegang naar de Vorstenlanden afsloot, en het is een bekend feit, dat de regeering, om die afsluiting te behouden, voor eenige jaren een weg deed vernielen, door den vorst van Solo van zijne hoofdstad naar het noorden aangelegd. De heer Stieltjes wilde dan ook, op deze en andere gronden, zijne zoogenaamde berglijn over Ambarawa of Willem I laten gaan, maar de bevoegde machten beslisten anders, en de spoorweg loopt nu in *dezelfde* richting, die aan den vernielden weg gegeven was!

De ontoegankelijkheid der vorstenlanden is derhalve eene fictie geworden, maar in onzen tijd kan men toch geen defensiestelsels baseeren op de ontoegankelijkheid van eenige landstreek; de eischen van handel en verkeer maken dat denkbeeld onhoudbaar. En naar ons inzien is het nadeel, door den spoorweg aan de defensie toegebracht, ook niet zoo bijzonder groot, altijd wanneer Willem I door een zijtak daarmede verbonden zal zijn. Wanneer de ‘positie aan de Toentang’ bezet is, zal geen vijand het wagen, met ons leger op de flank, langs den spoorweg van Samarang zuidelijker dan Willem I voort te rukken, terwijl in elk geval onze troepen zich tijdig - de afstand van Willem I tot den spoorweg bedraagt, langs den zijtak, ruim 6 uren gaans - in de nabijheid van den spoorweg kunnen opstellen, en zoodoende den doortocht beletten. Maar de vraag blijft altijd of de positie thans nog eene geschikte opstelling voor onze krijgsmacht aanbiedt.

Eindelijk is, bij al die onzekerheden, ook de quaestie omtrent de verplaatsing van den bestuurszetel nog niet geheel beslist en schijnen de meeningen tusschen het beginsel van definitieve of tijdelijke verplaatsing steeds te wankelen.

Alzoo is, in die groote en kostbare zaak van dat Indische verdedigingsstelsel, alles onzekerheid. Een ieder gevoelt dat de bestaande toestand niet houdbaar is, niemand weet wat gedaan moet worden. Het plan van 1853 is evenmin als dat van 1832 tot uitvoering gekomen. Overal is gebouwd, niets is voltooid. Noch Tjilatjap, noch Soerabaya, noch de positie aan de Toentang, noch die bij Samarang, noch die bij Onrust. En de enkele werken, die hier en daar tot stand zijn gebracht, zijn

toevallig juist de zoodanigen, die het best gemist konden worden en die thans niemand wil behouden. Zoo de werken bij Onrust, de citadellen bij Batavia en Samarang, de linie van Soerabaya, de forten aan den militairen weg. Met het geld, daaraan besteed, ware het mogelijk geweest althans ééne positie, hetzij Soerabaya of Tjilatjap, in verdedigbaren staat te brengen. Maar de plannen werden zoo breed mogelijk opgezet en aan de uitvoering op verschillende punten werd begonnen, zonder nauwkeurig na te gaan of het geheel in overstemming was met de personeele en finantiëele krachten der kolonie. Zoo als gewoonlijk vielen de kosten tegen; de denkbeelden omtrent de heerendiensten wijzigden zich; betaalde arbeid moest in de plaats van den dwangarbeid treden; de steden, die men versterken wilde, verkregen eene groote uitbreiding, waardoor de versterking hoe langer hoe moeilijker en kostbaarder bleek te zijn; de bezwaren, waarop men stuitte, gaven aanleiding tot scherper onderzoek van de plannen; berekeningen werden gemaakt van kosten en troepen, die nog noodig zouden zijn, en de droevige waarheid kwam aan het licht, dat men aan den opbouw werkte van een onmogelijk stelsel en bezig was een Danaïden-vat te vullen. Twijfel, aarzeling, stilstand, eindelijk de herziening van 1865 en de daaruit gevolgde voorstellen. Zullen die voorstellen nu tot iets goeds leiden? Bij de voortdurende afwisseling van ministers van Koloniën hier en van Goeverneurs-generaal en legerkommandanten ginds valt daaromtrent weinig te zeggen. Maar zeker is het, dat een definitief besluit nog niet spoedig is te wachten en in de gegeven omstandigheden schijnt eene spoedige beslissing ook niet gewenscht.

De behandeling der Indische Begrooting toch door de Vertegenwoordiging hier te lande, is oorzaak dat de gelden, die voor de verdediging van Indië noodig worden geacht, thans ook door de Staten-Generaal moeten worden toegestaan. Maar blindelings 's lands gelden beschikbaar te stellen voor een plan, door de regeering aangeboden, ware eene moeilijk te verdedidigen handeling; de Vertegenwoordiging moet in staat zijn zich omtrent de meerdere of mindere deugdelijkheid van het stelsel een oordeel te vormen. Men moge het betreuren, dat aan de Staten-Generaal eene dergelijke taak ten deel kan vallen en hierin wellicht een nieuw bewijs zien hoe noodig het is veel grooter vrijheid en zelfstandigheid aan de Indische regeering

te geven, de wet bestaat, die jaarlijksche vaststelling der Indische begrooting voorschrijft en de Vertegenwoordiging moet derhalve de Indische verdedigings-plannen, die haar aangeboden worden, beoordeelen. Maar daartoe is de voorlichting van de regeering alléén niet voldoende; het oordeel der deskundigen, die buiten den officiëelen kring staan, moet ook vernomen worden. Reeds hebben enkele meer of minder belangrijke geschriften over de verdediging van Indië het licht gezien en de Heer Weitzel heeft zich, een tweetal jaren geleden, zeer verdienstelijk gemaakt door het Indisch defensiewezen, in de 'Vereeniging ter beoefening der krijgswetenschap', in publieke discussie te brengen. Het is te denken, dat op dien weg zal worden voortgegaan, maar er moet meer geschieden. Vooreerst schijnt het noodig, dat het Indisch krijgswezen gebracht worde onder het beheer van den Minister van Oorlog. De taak van den Minister van Koloniën is waarlijk zwaar genoeg om hem niet te ontheffen van bemoeiingen, die in den regel buiten den kring liggen van zijne opleiding en studiën. En waarom zou voor het Indische leger niet dezelfde regeling mogen gelden, die sedert jaren voor de scheepsmacht bestaat? Maar wij deelen daarenboven de meening, in de 'Vereeniging der krijgswetenschap' door den Heer Roorda geüit, dat in Indië moest bestaan een *Comité van defensie*, van het Comité dat in ons land bestaan heeft of nog bestaat, vooral ook hierin verschillende, dat de adviezen aan de publiciteit zouden worden overgegeven. Geheimhouding, zoolang niet in bijzonderheden getreden wordt, is geheel doelloos, want geen vijand gaat tot een aanvallenden oorlog over zonder althans eene algemeene kennis te bezitten van de weêrmiddelen van den verdediger en die kennis kan hij verkrijgen, ook zonder de adviezen van een Comité te raadplegen. Maar de geheimhouding van een defensie-stelsel is daarenboven in den tegenwoordigen tijd geheel onmogelijk; het geheim dringt door alle poriën; en niettegenstaande de strenge voorschriften, die daaromtrent in Indië bestaan, is er bij wijlen omtrent enkele bijzonderheden van het Indische verdedigingsstelsel meer bekend geworden dan ooit met het Nederlandsche het geval is geweest. Een plan, door een zoodanig Comité - bestaande uit mannen van bekwaamheid, welke ook hun militaire rang zij - vastgesteld, beoordeeld door den Legerkommandant in Indië, onderworpen aan de openlijke kritiek der Indische deskundigen,

en eindelijk door den Minister van Oorlog, naar zoo velerlei kritiek, gewijzigd, kan een goed doordacht plan wezen, dat onze krachten en geldelijke hulpmiddelen niet te boven gaat. En dan zal de Vertegenwoordiging, naar behooren voorgelicht, althans met eenige gerustheid de gelden kunnen toestaan, die anders op goed vertrouwen gegeven zouden worden. In afwachting van eene dergelijke regeling wenscht de schrijver dezer beschouwingen - niet een verdedigingsplan voor Indië aan te geven, waartoe hij ten eenenmale onbevoegd is - maar de aandacht te vestigen op enkele punten, die bij elk verdedigingsplan voor Java op den voorgrond moeten treden.

In alle beschouwingen over de verdediging van Java wordt de noodzakelijkheid erkend van de verplaatsing van den zetel van het bestuur naar de binnenlanden. Aanvankelijk wilde men eene permanente, later eene tijdelijke verplaatsing in geval van oorlog; een der latere legerkommandanten, de generaal Schimpf, is weder op het denkbeeld van eene definitieve verplaatsing teruggekomen en wenschte Bandong in de Preanger als hoofdplaats te zien aangewezen. Dat de zetel van het bestuur te Batavia in zooverre zeer slecht geplaatst is, omdat die stad thans, onbeschermd, blootgesteld is aan de aanvallen van den onbeduidendsten vijand, zal niemand ontkennen. Eene versterking van Batavia wordt door alle zaakkundigen onmogelijk geacht. Verplaatsing is dus noodig, maar het bewijs is, dunkt ons, niet moeilijk te leveren, dat *tijdelijke* verplaatsing zeer onraadzaam is.

Door den zetel der regeering eerst bij het uitbreken van den oorlog naar elders over te brengen, zal men juist op een oogenblik, dat het van hoog belang is de geregelde werking van het bestuur zoo min mogelijk te verstoren, een maatregel verordenen, die noodwendig tot verwarring leiden moet. Reeds in Nederland zou er stoornis ontstaan, wanneer, zooals in geval van oorlog noodig zal zijn, de zetel der regeering naar Amsterdam wordt verplaatst; wat zal het zijn in Indië, waar de nieuwe bestuurszetel hoogstens de noodige gebouwen zal bevatten tot opname der gouvernements-bureaux, waar voor het personeel geen plaats zal zijn en waar de communicatie van de nieuwe tijdelijke hoofdplaats met de verschillende deelen van Java noodwendig veel te wenschen zal overlaten? Maar daarenboven, welken indruk zal

het op den inlander maken, wanneer wij, bij het begin der vijandelijkheden, Batavia verlaten en het dus al den schijn heeft alsof de regeering voor den vijand op de vlucht gaat? Er wordt dikwerf gesproken van het bewaren van ons *prestige* tegenover den inlander, en deze zeer onbestemde en rekbare uitdrukking heeft menigmaal gediend om het gemis van grondig betoog en goede redenen te dekken. Toch zou het verkeerd zijn dat prestige, juist in oorlogstijd, te knakken en daartoe schijnt ons het verlaten van Batavia, bij het uitbreken van den oorlog, het zekerste middel. Verplaatsing - alleen van de gouvernements-bureaux en misschien van enkele gouvernements-inrichtingen - is noodig; maar die verplaatsing moet, naar 't ons voorkomt, eene definitieve zijn en de nieuwe hoofdplaats - Buitenzorg, Bandong, Poerworedjo of welke dan ook - moet Batavia als hoofdplaats vau Neêrlandsch-Indië vervangen.

Het tweede gronddenkbeeld van Van den Bosch, namelijk om aan Batavia zijn gewicht geheel te ontnemen, de gouvernements- en handelsinrichtingen, op kommando en misschien wel door ‘een zachten dwang’, naar verschillende punten te verplaatsen en de stad tot eene onbeduidende strandplaats terug te brengen, wordt thans algemeen als onuitvoerbaar erkend. Ook indien de bestuurszetel naar elders verplaatst ware, zal dus Batavia de grootste en belangrijkste stad van Indië blijven en het is daarom geenszins onwaarschijnlijk, dat de vijand, die Java vermeesteren wil, zich derwaarts richten en beginnen zal met zich in den Westhoek vast te zetten. Maar niet minder belangrijk is, voor den aanvaller, Soerabaya als de eenige zeehaven aan de noordkust, waar alle maritieme inrichtingen en middelen tot herstelling van schepen vereenigd zijn; sedert de invoering van het gepantserd materiëel schijnt daarenboven de verdediging van straat Madura en van de reede niet meer zoo moeilijk als vroeger te zijn, en de versterking van Soerabaya, voor zooveel die tot bescherming der maritieme inrichtingen wordt vereischt, blijft dus noodig. Maar als Soerabaya versterkt is, dan is een aanval ook op die plaats, tevens met het doel om zich in den Oosthoek te vestigen, zeer goed denkbaar. Hoe men zich dus wende of keere, het is niet mogelijk het gewicht van Java in één punt te concentreeren, want aan elk der uiteinden van het lange eiland zijn punten, die beiden gewichtig zijn en beiden beschermd moeten worden. Maar ook de nieuwe bestuurszetel, maar ook Tjilatjap eischen bescherming:

ziedaar dus reeds *vier* punten. En waar nu het veldleger te plaatsen?

Zal men nu met groote kosten de *positie aan de Toentang* (Willem I en Banjoe Biroe) weder in orde brengen en het leger dan dáár opstellen, dus op een *vijfde* punt, en in eene stelling, die moeilijk te verdedigen is, omdat ze beheerscht wordt door de omringende hoogten, die door eene nieuwe, hier altijd te vreezen, aardbeving weder vernield kan worden en die de vijand niet behoeft aan te vallen, omdat hij den spoorweg volgen kan? Eene vraag, waarop de Indische krijgskundigen het antwoord zullen te geven hebben, maar die wij tot hiertoe niet gaarne bevestigend beantwoorden zouden. Oppervlakkig geoordeeld, zou men meenen dat het niet raadzaam ware het aantal punten, dat verdedigd moet worden, nog te vermeerderen, en dat die geheele *positie aan de Toentang* derhalve moest verlaten worden. Maar is er grond om aan te nemen, dat de vijand bij voorkeur in de nabijheid van Samarang zal landen, ten einde tot de vorstenlanden door te dringen, dan is er wellicht voor het behoud van de stelling meer te zeggen. De meeningen over de stemming en gezindheid der bevolking in de Vorstenlanden loopen uiteen en daarvan hangt toch alles af. Is het niet waarschijnlijk, dat de bevolking van die rijken eer tegen ons in opstand is te brengen dan die van andere deelen van het eiland, waarom zou dan de stelling bij Willem I behouden worden, waarom zou dan niet de hoofdmacht van het leger òf in den Oost- òf in den Westhoek worden opgesteld? Kon, overeenkomstig het denkbeeld van den generaal Schimpf, de zetel van het bestuur in Bandong, 13 uren gaans van Buitenzorg, gevestigd worden, dan zou er voor den vijand eenige grond zijn om den aanval in den Westhoek te doen, ten einde zich van Batavia over Buitenzorg (10 uren afstands) naar de nieuwe hoofdplaats te richten. En ware dan het veldleger niet het beste dáár, bij Bandong, geplaatst? Tjilatjap en Soerabaya zouden dan hunne afzonderlijke bezettingen verkrijgen en deze zouden zoo sterk kunnen gemaakt worden, dat er altijd eenige troepen beschikbaar waren om den vijand, wanneer hij naar de Vorstenlanden wilde doordringen, althans eenigen tijd tegen te houden. Maar wij vergeten dat het niet aan ons is, een verdedigingsplan voor Java te ontwerpen en willen ons dus liever van het vestingstelsel naar de levende strijdkrachten wenden, die de aanleiding waren tot dit opstel.

Niet om de rust en de veiligheid onzer Indische bezittingen tegenover den inlander te waarborgen, maar alleen om het cijfer der levende strijdkrachten in overeenstemming te brengen met het aangenomen stelsel van defensie, is de sterkte van het Indische leger opgevoerd tot het tegenwoordige (organieke) cijfer van 29,000 hoofden. Van die 29,000 man, welke, in tijd van oorlog, door inlandsche werving wel zullen bijeen te brengen zijn, worden voor de verdediging der buitenbezittingen gevorderd 7000 man, te weten: 3000 man voor de Padangsche bovenlanden, waar de verdediging van Sumatra's westkust geconcentreerd moet worden, 500 man voor Banka en 3500 man voor de overige eilanden. Voor Java blijven derhalve slechts 22,000 man over. Aan garnizoenen, alsmede voor den politiedienst, zijn zeker, bij aanneming ook van het eenvoudigste stelsel, 10,000 man noodig. Het veldleger is dan nog 12,000 man sterk en die sterkte schijnt te gering om de gelande macht, die toch wel niet minder dan ongeveer 25,000 man zal bedragen, met kans op goed gevolg tegen te houden. Voor de verdediging van Java en tevens van de buitenbezittingen schijnt alzoo het leger, welke vereenvoudigingen ook in het defensie-stelsel gebracht worden, onvoldoende. Uitbreiding is echter ondenkbaar, omdat het reeds thans, ofschoon het Nederlandsche leger voortdurend zijne beste soldaten aan het Indische afgeeft, uiterst moeilijk is de krijgsmacht in Indië voltallig te houden. Om troepen genoeg voor Java te hebben, zal het dus noodig zijn van de verdediging van de buitenbezittingen af te zien. Java is de hoofdzaak; Java moeten wij trachten te houden; de buitenbezittingen vorderen, naar veler oordeel, grooter krachten dan wij voor de exploitatie en ontwikkeling leveren kunnen, en het verlies daarvan - althans van Celebes, Borneo en de Molukken - zou misschien meer als een voordeel dan als een nadeel kunnen gelden. Verdedigt men alleen Sumatra en Banka, dan wordt het veldleger 15 à 16,000 man en deze macht kan, daar de aanvaller zich altijd door detacheringen moet verzwakken en daarenboven door de ongezondheid der strandplaatsen zal lijden, als voldoende worden aangemerkt. Geeft men ook de verdediging van deze eilanden op, dan ware de totale sterkte van het Indisch leger met 3 à 4000 man te verminderen, en dit komt ons, in het algemeen belang, zeer gewenscht voor. Vooreerst om daardoor tot eene, bij den tegenwoordigen toestand der Indische finantiën hoogst noodige,

vermindering van uitgaven te geraken, maar daarenboven omdat het groote cijfer aan troepen, hetwelk thans voor Indië noodig is, den nadeeligsten invloed uitoefent op het leger in Nederland. Het groot aantal soldaten toch, hetwelk Indië uit Nederland trekt, is eene der oorzaken, dat in het Nederlandsche leger het aantal en het gehalte der vrijwilligers - en bijgevolg ook het gehalte van het kader - voortdurend afneemt. Het militair bestuur hier te lande heeft tot regel aangenomen om den overgang van soldaten van het Nederlandsche bij het Indische leger zooveel mogelijk aan te moedigen, maar het gevolg is dan ook dat de krijgsmacht in Nederland in zekeren zin aan die in Indië wordt opgeofferd. Dit komt ons, van een algemeen standpunt gezien, verkeerd voor. Niet het Indische, maar het Nederlandsche leger is de hoofdzaak. Het gevaar voor Indië ligt niet in Indië zelf, maar in Europa.

De uitzending eener expeditie, rechtstreeks uit een der Europeesche havens naar Indië, met het doel om onze koloniën te veroveren, is eene ondenkbare zaak - tenzij de mogendheid, die ons aanvalt, in Indië zelf een maritiem etablissement bezitte om de schade, die de schepen op de lange zeereis geleden hebben, te herstellen en zich geheel voor den aanval uit te rusten. Tot hiertoe kan alleen Engeland over de hiertoe noodige inrichtingen beschikken, maar Engeland heeft daarenboven in Britsch-Indië zelve de middelen om eene expeditie tegen onze bezittingen te organiseeren. Engeland is en blijft dus onze meest geduchte vijand; maar die mogendheid is, blijkens hare handelingen in de laatste jaren, meer op inkrimping dan op uitbreiding van hare reeds zoo uitgebreide bezittingen bedacht. Van die zijde schijnt daarom geene poging tot verovering te verwachten. Wat Frankrijk of Pruisen betreft, wanneer eene dezer mogendheden in het bezit van onze koloniën wilde komen, zou zij dat doel alleen kunnen bereiken door eene poging tot verovering van ons land. Het zwaartepunt der verdediging van Java ligt dus hier, te Utrecht en Amsterdam. Dat Engeland - indien eenige andere mogendheid ons land tot den afstand der koloniën had weten te dwingen - wel al het mogelijke zou doen om zich, als in 1811, in het bezit daarvan te stellen, is zeer waarschijnlijk, en niemand kan voorspellen wat er onder zoodanige omstandigheden van de verdediging van Java worden zou. Maar dit blijft toch eene waarheid, dat ook in deze veronderstelling alles er op aankomt om de onafhan-

lijkheid van Nederland zelf te behouden en dat de beslissing van het lot van Java veel meer bij de Utrechtsche forten dan bij Willem I of Bandong ligt.

Doch het voortreffelijkste middel om elke mogendheid, Engeland, Frankrijk of Pruisen, het denkbeeld eener verovering onzer bezittingen te doen ter zijde stellen, hebben wij in onze hand. De eventualiteiten zijn niet te berekenen, die zich op politiek gebied kunnen voordoen en die tot een aanval op onze bezittingen aanleiding kunnen geven; het blijft daarom de plicht van elk goevernement om, voor zooveel de beschikbare middelen dat toelaten, de maatregelen te nemen, die voor het behoud der kolonie worden vereischt. Maar niet ligt zal iemand begeeren zich door geweld van Java meester te maken, wanneer wij de poorten van Indie voor den vreemdeling openzetten, en met die wijze behoedzaamheid, die nog altijd een karaktertrek onzer natie kan genoemd worden en zelfs wel eens in slaperigheid ontaardt, voortschrijdenop den weg van een vrijzinnig regeeringsbeleid, door de wet gewild en door ons belang geboden. Onderdrukking van den inlander zal hem elken nieuwen meester met welgevallen doen begroeten. Beperkende bepalingen ten aanzien van handel en scheepvaart moeten bij andere natiën den wensch doen rijzen om de banden te verbreken, die men haar aanleggen wil. Uitsluiting van den vreemdeling is eene uitnoodiging tot verovering; en geen liniën van de Toentang, geen kustbatterijen of pradjoerits zullen den veroveraar keeren, wanneer wij, door een bekrompen en onmenschkundig stelsel van bestuur, bij de bevolking de gedachte hebben doen rijpen dat elke verandering ligtelijk eene verbetering kan zijn.

J.K.H. DE ROO VAN ALDERWERELT.

Bibliographisch album.

De Nieuwe Richting. Een Leesboek voor de gemeente van dezen tijd, door Dr. J.C. Matthes. Derde, herziene druk. Groningen, J.B. Wolters. 1868.

Dit werkje van den heer Matthes, dat in Juli 1866 voor het eerst verscheen, heeft, blijkens de derde uitgave die het nu beleeft, opgang gemaakt. Het heeft ook nut gedaan, daar het reeds voor velen het middel is geweest om hen met de ‘nieuwe richting’ op godsdienstig gebied, of het ‘modernisme’, zooals men ze wel eens hoort noemen, te verzoenen. Bij den kleinen burger en den ontwikkelden handwerksman is het goed ontvangen. Zij getuigen vaak er veel uit geleerd te hebben, en dewijl dit de stand is, waarin eene hervorming gewoonlijk de diepste wortels schiet, omdat daar de zaak het ernstigst wordt behandeld, zoo is dit getuigenis van groote waarde. Geen wonder ook, dat het werkje geprezen wordt; het behandelt bijna al de vraagstukken, waarover de eenigszins ontwikkelde gemeenteleden, die er van houden om over godsdienstzaken te redeneeren, gaarne nadenken en hooren spreken. In de kerk hebben zij gehoord, dat de Bijbel niet Gods woord is, gelijk zij op de catechisatie hadden geleerd; dat de wonderen in oud en nieuw testament verhaald niet zijn gebeurd; dat vele profetieën niet vervuld zijn, enz. Daarvan hebben zijzelven ook reeds iets vermoed. Zij hebben al de wonderverhalen nooit kunnen aannemen. Maar die ketterijen, waarvoor zij vroeger slechts schoorvoetend uitkwamen en die nu, met zoo vele vermeerderd, openlijk worden verkondigd, kunnen zij niet goed rijmen met veel, waaraan zij nooit hebben getwijfeld. Hun wordt daarenboven in het oor gefluisterd, dat het bij die verwerpingen niet blijft; dat eigenlijk het geheele geloof op die manier ondersteboven gaat. Daarvoor schrikken zij terug.

Nu komt dit boekje tot hen. Het overtuigt hen van de gegrondheid der ontkenningen. Het snijdt onbarmhartig allerlei fraaischijnende woekerplanten van het godsdienstig leven af. Maar het spreekt tot hen op geruststellenden toon en hoogernstig. Het laat duidelijk zien, hoe onwaar het is, dat de veranderde beschouwing aangaande den Bijbel en den persoon van Jezus aan het godsdienstig leven schaadt; hoe dit integendeel door al die ontkenningen gezuiverd wordt. Zoo is dit boekje een krachtig wapen tegen de orthodoxie en uit dit oogpunt waardig om ruimschoots verspreid te worden. Het brengt licht genoeg om menschen, die tot ernst gezind en niet al te bekrompen of te zeer door partijbelang verblind zijn, van het oude los te maken en gunstig voor de nieuwe richting te stemmen. Moge het nog in veler handen komen en voortdurend tot dat doel medewerken!

Dien wensch koester ik, ondanks de groote aanmerkingen op het boekske te maken; maar deze wil ik niet achterhouden. Integendeel wensch ik ze met de noodige duidelijkheid en uitvoerigheid mede te deelen, daar zij geene bijzaken betreffen, maar een der hoofdtrekken van de Apologie door mijn geachten vriend voor de Nieuwe Richting geleverd.

De Christelijke kerk heeft van overoude tijden af, bij het vormen harer dogmatiek, eene groote fout begaan, de moeder van tallooze dwalingen, de bron van vele nuttelooze twisten. Zij heeft namelijk tot het grondgebied des geloofs vele vraagstukken gebracht, die daarop niet thuis behooren. Vooreerst allerlei historische zaken, de geschiedenis van Israël, voor zoover zij in het O.T. staat, en die van Jezus en zijne apostelen, in het N.T. vervat; vervolgens wetenschappelijke vragen, waarover alleen astronomen en geologen iets te zeggen hebben; eindelijk zware wijsgeerige problema's, als het ontstaan der zonde, het verband tusschen Gods transcendentie en immanentie, enz. Wij mogen den christelijken denkers daarvan geen te zwaar verwijt maken, want niemand houdt zich gemakkelijk daarbuiten, die spreekt over de groote vraagstukken, waarin wij als godsdienstige en denkende menschen belang stellen. Doch de roomsch-katholiek en protestant konden zich allerminst daarvan onthouden, daar zij hunne geloofsovertuiging grondden op het gezag des Bijbels en deze nu eenmaal over velerlei dingen spreekt, waarover de ervaring van den godsdienstigen mensch niets getuigt. Maar al

is het zeer natuurlijk, dat de christen-denkers de fout hebben begaan, een fout blijft het. Daardoor zijn de theologen vaak de priesters der domheid geweest, die het licht der wetenschap zochten uit te blusschen. Daardoor hebben de godsdienstpredikers zich dikwerf belachelijk gemaakt, door op hoogen toon meê te spreken over dingen, waarvan zij niets wisten. Daardoor is de godsdienst menigmaal in miscrediet gebracht. Daardoor is in de gemeente aangekweekt een geest van betweterij, waardoor de vroomheid groote schade heeft geleden. Het is immers komisch en tegelijk bedroevend, wanneer men gemeenteleden, eerzame handelaars en nijvere huismoeders, met groote verzekerdheid allerlei theologische stellingen hoort uitspreken. De echtheid van het vierde evangelie is volgens hen boven allen twijfel verheven; de profetiën van Jesaja en Jeremia zijn letterlijk vervuld; er is geenerlei strijd tusschen de verschillende verhalen in O. en N.T.; de denkbeelden van Paulus en Petrus liepen niet ver uitéen; alle apostelen verkondigden dezelfde leer; het boek der Openbaring is een krachtig bewijs voor de waarheid der profetische gaaf door God aan de apostelen verleend, want allerlei bijzonderheden uit de geschiedenis der volgende eeuwen tot op onzen tijd toe zijn daarin voorspeld. Zoo weten zij ook van het wezen Gods allerlei verwonderlijke zaken en kunnen u nauwkeurig de schepping en den zondeval uitleggen. Daartegen kan men natuurlijk niet veel inbrengen, want tegen vooroordeelen van kundige menschen kan men nog strijden, maar de vooroordeelen der onkunde zijn taai van leven. De menschen verdedigen een stelling, waarvoor zij de gegevens niet kennen. ‘De Bijbel is Gods woord van Genesis tot Openbaring’ - maar zij hebben den Bijbel nooit geheel gelezen, begaan de gekste fouten en toonen de schromelijkste onkunde, wanneer zij voorbeelden zullen bijbrengen. ‘Wij zijn niet geleerd, maar dat is toch maar waar!’ en dan volgen de dwaasste redeneeringen uit een of ander boek of een preek opgevangen en soms tamelijk verminkt overgebracht. Dat geleuter der quasi-vromen, dat getheologiseer van soms werkelijk vrome menschen, waardoor zij zichzelven en hun vroomheid belachelijk maken, wordt aangekweekt door de oude richting. De arme zielen! zij hebben het vaak gehoord, dat het zoo klaar is als de dag, dat de Bijbel Gods woord is; dat, als de menschen het maar zien wilden, zij het wel zouden zien; dat wie vroom en knap is, alles kan rijmen; dat de

valschelijk-dusgenaamde-wetenschap niet is te vertrouwen; dat de geloovige wetenschap tot dezelfde resultaten komt als de Bijbel predikt; ten Kate misbruikt te hunnen behoeve zelfs zijn groote dichtergaven om de wetenschappelijke kwakzalverij aan te kweeken, en van kindsbeen af is het den lieden ingeprent, dat wie aan die onfeilbaarheid des Bijbels niet gelooft, geen ‘geloovige’ is en verloren gaat. Wat wonder, dat de menschen al die argumenten zonder nader onderzoek aannemen, en al voegen zij hun even weinig als het harnas van Saul aan David, zij zijn niet zoo verstandig als hij, maar gaan daarin gedost den reus van het ongeloof te gemoet en - zijn ridders der droevige figuur. Jammer voor de ware vroomheid, die zoo wordt belemmerd. Zij kunnen het maar half helpen. De dienaars hunner kerk, die hun dien helm opzetten en dat pantser aangespen, hebben er meer schuld aan dan zij.

Wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht. Wij verwijten der roomsche en protestantsche orthodoxie, dat zij wetenschappelijke vraagstukken tot geloofszaken gemaakt heeft; nu moeten de voorstanders der nieuwe richting zich daarvan ook vrij houden. Matthes doet dat niet. Hij vervalt op dezelfde klip als de richting, die hij bestrijdt. Niet, omdat hij het onderscheid tusschen theologie en godsdienst voorbijziet. Geenszins. Blz. 124 o.a. spreekt hij het uit, dat men de vraag, hoe en op welke wijze God den mensch heeft voortgebracht, niet tot eene *geloofs*vraag, noch het antwoord daarop tot den inhoud eener *geloofs*belijdenis mag maken; dat zij integendeel zuiver *wetenschappelijk* is. Maar een onderscheid in theorie te huldigen en het in de praktijk altijd in het oog te houden zijn twee. Ziet, de onderwerpen waarover hij handelt. Zij behooren bijna alle op het gebied der wetenschap thuis: de Bijbel, wonderen en wonderverhalen, profetieën, de mensch, Jezus Christus, het Christendom, de Kerk; terwijl overgeslagen of slechts ter loops behandeld worden andere onderwerpen, die veel meer betrekking hebben tot het gemoedsleven, als; de zonde, de bekeering, het gebed, vergeving. Maar dit zou nog weinig beteekenen en niets anders bewijzen, dan dat het boek niet volledig was, wanneer de besproken onderwerpen slechts uit een godsdienstig oogpunt waren behandeld. Wanneer men zijne richting aan de gemeente wil aanprijzen, mag men zich slechts beroepen op des menschen gemoed of levenservaring en zijn gezond verstand, want beide veronderstelt

men in hen, voor wie men zijn zaak wil bepleiten. Waar een dezer beide ontbreekt, daar zwijge men. Maar nooit gebruike men argumenten, die alleen de man van wetenschap kan waardeeren. Men zie nu in een paar voorbeelden, hoe de geachte schrijver der ‘nieuwe richting’ dit vergeet. Zijn hoofdstuk over den Bijbel bevat veel waars en doelmatigs; vooral is het uitnemend, dat hij er op wijst, hoe de Bijbel geen geloofsgids van Gods wege geschonken zijn kan, omdat er zoovele dingen in staan, waarvoor wij *voor ons geloof* geenerlei waarde kunnen hechten; dat men, wanneer men het met het godlijk gezag des geheelen Bijbels ernstig neemt, een zeer wonderlijk denkbeeld van God erlangt; hoe eigenlijk de Bijbelgeloovigen uit hun godlijk boek slechts zooveel nemen als hun goeddunkt, enz. Maar wanneer hij de waarde des Bijbels zal beschrijven en na het afbreken opbouwen, dan begint hij met de *geschiedkundige* waarde en laat daarop de *godsdienstige* volgen. Dit is geheel onjuist. Historische waarde hebben de boeken des O. en N.V's. voor de mannen van wetenschap, niet voor de gemeente. Wat bedoelt Matthes met de geschiedkundige waarde? Dit, dat wij zonder die boeken niets zouden weten van Israëls godsdienst, van de stichting des Christendoms, van de geloofshelden des O. en N.T.'s., van Jezus vooral. Wel kan er, schrijft hij, een Christendom bestaan zonder Schrift, maar wij zijn toch blij, dat wij, hoe verminkt dan ook, die oude historie kennen, en de nieuwe richting zoekt juist met behulp dier oude oorkonden na te gaan, hoedanig de godsdienst van Israël en van Jezus oorspronkelijk was en welke zijn eerste ontwikkeling geweest is. - Welk een zwaar werk dit is, weet een wetenschappelijk man als Matthes bij ervaring; maar hoe kunnen dan de gemeenteleden zich uit dit oogpunt over het bezit des Bijbels verheugen? Indien kennis der geschiedenis van zooveel belang is voor het gemoedsleven, dan staat de moderne Christen veel achter bij den orthodoxe; want deze ziet in de Bijbelverhalen geschiedenis, de moderne vaak niet. De eenige vraag, die hier te pas kwam, was deze: Wanneer er zoovele aanmerkingen te maken zijn op de historische nauwkeurigheid van den inhoud des Bijbels, wanneer zijn zedelijke voorschriften niet altijd te vertrouwen, ja, de denkbeelden over God daarin neêrgelegd vaak eenzijdig en verkeerd zijn, welke waarde heeft hij dan nog voor ons gemoedsleven? - En daarop kon een uitvoerig betoog volgen van de groote waarde,

die verscheidene gedeelten des Bijbels hebben, dewijl ons daarin de beelden van geloofshelden geteekend en uitingen des godsdienstigen levens medegedeeld worden. Maar ieder beroep op historische waarde moest streng geweerd zijn. *Ieder* beroep, zeg ik, en dat beteekent veel; want dat betreft niet slechts de vraag: wat heeft Mozes geschreven of Ezra geloofd? Maar ook deze: wat heeft Jezus gepredikt? Ook dat is eene zuiver historische vraag, door de gemeente niet op te lossen. Matthes heeft te veel in het N.T. gestudeerd om dat niet te weten, maar hij doet in dit werkje ten gunste zijner apologie de oogen dicht. Het achtste hoofdstuk luidt: *Een christelijk en zedelijk geloof*, en de schrijver wil daarin aantoonen, dat de moderne leer christelijk en zedelijk is. Maar wat is christelijk? ‘Slechts één antwoord is mogelijk: *christelijk* is dat wat Jezus gepredikt heeft; Jezus zelf is de onwraakbare getuige, als wij de vraag stellen: wat is christelijk, wat niet? Maar - zoo gaat de schrijver voort - laat zich dan nog met zekerheid uitmaken, welke de leer van Jezus aangaande God en den godsdienst was? Ik meen inderdaad, dat zich dit in de hoofdzaak laat aanwijzen. Daarop volgt de erkenning van het feit, dat niet alle woorden op zijn naam gesteld ook van hem afkomstig zijn. Daarbij wordt ter loops het vraagstuk besproken, of Jezus aan een plotselinge komst van het Godsrijk geloofd heeft en welk standpunt in deze zaak door den vierden Evangelist wordt ingenomen. Eindelijk komt de slotsom: ‘als wij zeggen: christelijk is alles wat Jezus geleerd heeft, dan bedoelen wij niet, dat alles, wat hem in den mond is gelegd, van hem afkomstig is en evenmin dat wij iedere godsdienstige voorstelling, die Jezus met zijn godsdienst verbond (lees: iedere voorstelling, waarin het geloof van Jezus gekleed was), moeten aannemen. Maar de opvatting van den godsdienst, dien hij voorstond, datgene, wat hij zijn Evangelie noemde, wilde hij dat men bleef omhelzen en prediken.’ (Ik wist niet dat Jezus, evenals Paulus, van *zijn* Evangelie gesproken heeft.) Nu volgt eene zeer moderne geloofsbelijdenis, onder den titel van Evangelie van Jezus.

Men ziet, dat gaat niet. Eerst Jezus moderniseeren en dan eene moderne leer christelijk noemen, omdat zij met de prediking van dien Jezus overeenkomt, dat is geen eerlijk spel.

Matthes hecht veel te veel waarde aan de leer. Hij spreekt tel-

kens van Jezus als van den stichter van den waren godsdienst, den besten godsdienst, van onzen godsdienst; hij laat Jezus eischen, dat wij zijn evangelie omhelzen en prediken zal. Al die uitdrukkingen beteekenen in den grond der zaak: Jezus heeft de zuivere leer verkondigd. Dat is zeer onwaar. De verdienste van Jezus is niet geweest, dat hij den waren godsdienst heeft gesticht, maar dat hij het wezen der godsvrucht heeft gezocht in onbeperkte toewijding aan den Vader in de hemelen en de heerlijkheid daarvan op onvergetelijke wijze in zichzelven heeft getoond. Daardoor heeft hij het Godsrijk gesticht, d.i. een onverderfelijk beginsel van heiliging in de menschheid gelegd. Iedere leer is dus christelijk, die de uiting is der hartsbegeerte om ons aan God te wijden en die iets van de beletselen voor deze levenstaak wegneemt. De vraag, of onze moderne begrippen over God, 's menschen bestemming en Godsrijk met de denkbeelden van Jezus overeenkomen, moet gedeeltelijk bepaald ontkennend worden beantwoord, en mag overigens, als niet behoorende tot het gemoedsleven, nimmer gebracht worden voor de rechtbank der gemeente. Zij is van wetenschappelijken aard.

Het getal dezer voorbeelden kon gemakkelijk vermeerderd worden, maar zij zijn, geloof ik, voldoende.

Eene der gevolgen van deze vermenging van theologische en godsdienstige vraagstukken is, dat de bewijsvoering soms weinig klemt. Natuurlijk. De schrijver kan alleen met zulke argumenten aankomen, als een denkend leek eenigszins wegen kan. In de aanteekeningen wordt b.v. in een paar bladzijden bewezen, dat de evangeliën niet geheel door ooggetuigen geschreven zijn; maar de bewijsvoering zal niemand overtuigen dan die overtuigd wil worden. Dat de in den Bijbel medegedeelde wonderen niet zijn geschied, wordt bewezen door een beroep op: onze ervaring, op het Godsbestuur, op den Bijbel, op het Christendom, op onze heiligste behoeften. Alleen in het laatste beroep is Matthes bij de gemeente ontvankelijk, en juist dit punt wordt in eene halve bladzijde afgehandeld, hoewel enkele opmerkingen onder de andere argumenten gemaakt hierbij behooren. Maar wat beteekent het beroep op den Bijbel? Matthes bedoelt, dat als men de bijbelboeken kritisch behandelt en het historische van het onhistorische schift, er in dat, wat

men voor waar erkent, geen wonder overblijft. Zeer waar, doch dat kan geen leek nacijferen. Dat b.v. het bericht van Hananja's dood in Jer. 28:15-17 van eene tweede hand is, staat nog te bewijzen, maar moet de niet-theoloog in allen gevalle eenvoudig op het zeggen van Matthes aannemen. Somtijds moet hij alle bewijsvoering achterwege laten en kortweg zeggen: dat kan op voldoende gronden verzekerd worden. Dit nu, dat hij kritische vraagstukken niet behandelt, kunnen wij hem niet kwalijk nemen; maar verkeerd is om argumenten te gebruiken, wier wettigheid hij niet bewijzen kan. Daarop vestigt juist hij, dien hij overtuigen wil, de aandacht en, alle andere argumenten over het hoofd ziende, roept hij uit: ja, dat kan hij gemakkelijk zeggen! en vaak is daarmede de zaak voor hem beslist. Één verkeerd bewijs of éene onbewezen stelling naast tien geldige maakt deze alle krachteloos in de oogen der tegenpartij.

Zoo wordt de orthodoxe niet overtuigd, en, verward door zooveel geleerdheid, eene geleerdheid die hem verdacht voorkomt, blijft hij bij het oude. En wat niet minder erg is, de modern-gezinde, die het boekje ter hand neemt om helderheid te verkrijgen, loopt daardoor gevaar een betweter te worden. Dat gevaar is niet denkbeeldig, want het kwaad bestaat reeds. Gelijk vele leerlingen der oude school bij allerlei gelegenheden een verwonderlijke mate van geleerdheid aan den dag leggen en er o.a. op zouden willen sterven, dat hunne verklaring der gezichten van Daniël de ware is, zoo ontmoet men ook leerlingen der modernen, die in niet minder zware vraagstukken even zeker zijn, die de echtheid van het vierde evangelie beslist ontkennen en Handelingen met de Galaten niet rijmen kunnen, die het karakter van het Deïsme doorzien en eene eigene meening hebben over het verband tusschen transcendentie en immanentie, terwijl het vraagstuk van het determinisme voor hen geen moeilijkheid schijnt te hebben, maar trots alle tegenwerpingen in weinige woorden wordt opgelost. Dit euvel is wel bezwaarlijk te vermijden; immers vele menschen zijn nu eenmaal geneigd om met beslistheid te spreken over dingen, waarvan zij niets weten, en het is een eeuwenoud vooroordeel, dat het er, om een fatsoenlijk christen te wezen, bij behoort om een beetje te theologiseeren. Maar die verderfelijke meening moet toch met alle macht bestreden worden en het is niet goed, wanneer men de nieuwe richting zoo beschrijft, dat de op-

lossing van theologische vraagstukken een integreerend bestanddeel dier richting is.

Opdat het niet schijne, dat ik Dr. Matthes te hard val, haast ik mij er bij te voegen, dat het gemakkelijk is zulk een algemeen beginsel te stellen, maar ook zeer moeilijk om bij het aanprijzen der nieuwe richting aan de gemeente zich daarbuiten te houden. Waarom? Misschien omdat het waar is, wat zoo vaak wordt beweerd, dat men, om een modern christen te wezen, meer kennis moet hebben dan waarover de meeste gemeenteleden beschikken? In zekeren zin ja, want er zal altijd meer kennis en ontwikkeling van het denkvermogen toe behooren om eenig godsdienststelsel te omvatten en zich en anderen rekenschap van een goed-geformuleerde overtuiging te geven dan aan velen ten dienste staan. Maar er is volstrekt niet meer ontwikkeling toe noodig, om een denkend volgeling der moderne richting, dan om een orthodoxe te wezen, die weet wat hij wil. Integendeel! - Doch bezwaarlijk is het om theologische vragen buiten spel te laten en geen wetenschappelijke ontwikkeling bij het pleit ten voordeele der nieuwe richting te eischen, omdat men de oude richting bestrijden moet en deze hare historische en philosophische stellingen tot geloofsartikelen verheft. Één voorbeeld, dat voldoen zal om de moeilijkheid duidelijk te maken. Driest verkondigt de orthodoxie nog altijd de stelling: alle profetieën, in het O. en N.T. geboekt, zijn uitgekomen, en scheldt de geleerden, die het tegendeel aantoonen, voor godloochenaars, verachters der profetieën en zoo wat meer. De goê gemeente is spoedig verblind. De overeenstemming van Jes. 53 met het Christusbeeld is genoeg om haar te overtuigen. Zij herhaalt het referein, waarvan het lied door haar voorgangers in een quasi-wetenschappelijk betoog gezongen is, en dat referein is: weg met de verachters der profetieën! Daardoor wordt iemand als Matthes geërgerd. Hij heeft de geschriften dier profeten gelezen, bestudeerd. Hij weet, wat moeite het kost ze te plaatsen in den tijd waarin ze behooren. Een menigte voorbeelden staat hem ten dienste, ten bewijze, dat de stelling der orthodoxen een leugen is. Hij weet, dat geen der profeten iets meer van de toekomst wist dan iemand van ons. Wat eene verzoeking om dat den lieden eens duidelijk te maken door een tal van onvervulde profetieën aan te halen! Wat hemzelven klaar is als de

dag, zou hij het anderen niet duidelijk kunnen maken? Ei neen, mijn vriend! dat kunt gij niet. Verstandelijke redeneering baat u luttel, want die meening der orthodoxe gemeenteleden steunt niet op eenige kennis. Die menschen, die zweren bij de onfeilbaarheid van Jesaja en Jeremia, weten volstrekt niet, wanneer die profeten geleefd hebben, en met welke volken Israël of Juda toen in aanraking gekomen is; zij hebben die godspraken nooit gelezen, of als zij dit uit vroom gebruik gedaan hebben, er nooit iets van begrepen (geen wonder!). Zij haspelen Sanherib en Nebucadnesar door elkaar, gesteld dat zij hen kennen, en denken zich Ezechiël misschien als tijdgenoot van David. Zij gelooven vast in de onfeilbaarheid der profeten, eenvoudig omdat hun leeraar hen op 2 Petr. I: 20 en 21 gewezen heeft en zij het altijd geloofd hebben. Sommigen hebben zelfs een dik boek met platen gezien, waarin al de voorspellingen van Daniël of de Openbaring zijn uitgelegd, en zij kwamen uit tot op onzen dag toe. Dezen zijn bepaald hoogmoedig op hun kennis. Zult gij hun aan het verstand brengen, wat het vierde rijk bij Daniël is? Maar zij weten immers van het Macedonische of Romeinsche rijk volstrekt niets? Bewaar uw argumenten voor de voorgangers, en zelfs voor dezen is het vaak onnut, want zij willen niet overtuigd worden. Met dat éene steentje toch zou het geheele gebouw huns geloofs beginnen te vallen, en er behoort moed toe om zijne eigen overtuiging onder de oogen te zien.

Wanneer men, de oude richting bestrijdende, de nieuwe der gemeente aanbevelen wil, dan houde men voor alles in het oog, dat de groote steun der orthodoxie bij hare ernstige aanhangers de vrees is om met de dogmatiek het geloof, de godsvrucht te verliezen. Dat vergeet Matthes te veel. Wanneer hij blz. 7 de vraag stelt: wat verliezen wij door de verwerping van het oude? dan noemt hij allerlei dogmen op, maar verzuimt om deze éene zaak op den voorgrond te stellen: wij verliezen de zekerheid, die wij meenden te bezitten. ‘Wanneer het éene niet waar is, wie staat mij dan borg, dat het andere het wel is?’ vragen de menschen. ‘Als de Bijbel mij legenden meedeelt, dan is het misschien ook onwaar, dat er een God is.’ Zoolang dus de aanhangers van het oude niet gevoelen, dat de geloofsgronden van den moderne stevig zijn, zoolang zij niet weten, wat hij onder den naam ‘God’ verstaat, zoolang

hoort hij al uw redeneeringen tegen het historisch karakter der wonderverhalen, de oude opvatting van profetie enz. met wantrouwen aan, want hun overtuiging daaromtrent rust niet op kennis, maar op vrees van met het éene alles kwijt te raken, op de meening, dat het bij het 'geloof' behoort, over die onderwerpen zoo te denken als zij geleerd hebben. Begin daarom met het grondgebied des geloofs scherp te omschrijven en uw geloofsgronden duidelijk aan te wijzen. Toon daarbij aan, hoe wankelend de grond van het Bijbelgezag is, hoe de orthodoxie met dat gezag willekeurig handelt, hoe niemand in de praktijk het daarmede ernstig neemt, hoe onmogelijk dat ook is, hoe weinig zulk een gelooven op gezag beteekent. Ontwikkel dan uw denkbeeld over God, het EENIG voorwerp des geloofs, en protesteer daarna, vooral in Gods naam, tegen de oude opvatting van profetisme, wonderen, kerk, enz. 'In Gods naam,' zeg ik. Menigmaal wordt ons van orthodoxe zijde voor de voeten geworpen, dat onze geheele kritiek op den Bijbel, Inleidingswetenschap (sit venia verbo!) en beschouwing der geschiedenis van Israël en de oude christelijke kerk van ons Godsbegrip afhankelijk is. Die beschuldiging wordt verre weggeworpen, en terecht, want zij beteekent: gij zijt zeer partijdig, gij verdraait de feiten, gij maakt van alle berichten dat, wat in uw kraam te pas komt. Maar er is een waarheid in de beschuldiging. Er is een waarheid in het *intellectus post fidem* (het inzicht volgt het geloof). Zoolang de menschen het aannemen der waarheid van eenige wonderen meenen noodig te hebben om goed te kunnen leven en rustig te sterven, zoolang zullen zij daaraan blijven gelooven, alle verstandelijke twijfelingen dienaangaande voor inblazingen des Boozen aanziende. Eerst wanneer men dat vooroordeel begint los te laten, zal de waarheid gezien worden. Het denkbeeld: als Jezus niet lichamelijk uit zijn graf is gekomen, dan zijn wij niet verzekerd van ons voortleven, weegt op tegen de scherpzinnigste uiteenzetting van de tegenstrijdigheid der berichten en tegen de nauwkeurigste exegese van 1 Cor. XV. Vermeende gemoedsbezwaren moeten eerst uit den weg worden geruimd, dan wordt het verstand vanzelf vrij, en een enkel duidelijk voorbeeld, dat voor een denkend burgerman begrijpelijk is, van het onware der oude opvatting volstaat dan om ze te laten vallen, terwijl honderd voorbeelden het daarvóor niet vermochten.

Vraagt men, of ik het verkeerd vind en overtollig, om denkende gemeenteleden iets te leeren omtrent de geschiedenis van den Israëlietischen godsdienst, de werkzaamheid der profeten, den godsdienststrijd in de eerste halve eeuw na Jezus, de beteekenis der verschillende bijbelboeken enz. Allesbehalve! Het is jammerlijk genoeg, dat de toestand van het godsdienstonderwijs zoo uiterst gebrekkig is, dat onze studeerende jongelingschap b.v. gewoonlijk op dit gebied zoo weinig kennis bezit, dat ontwikkelde menschen van de geschiedenis der godsvrucht onder Israël en de christelijke kerk (om van andere godsdiensten niet te spreken) bijna niets weten. Maar als men daarover handelt, dan doe men het ronduit als onderwijzer. Men verhale de geschiedenis van Israël, zonder te beproeven duidelijk te maken, waarom eenig geschrift in dezen of genen tijd wordt geplaatst. Men geve een levensbeschrijving van Jezus, maar zonder een kritische beschouwing der synoptici daarin te vlechten. Men make het dogmatisch standpunt van het vierde evangelie duidelijk, maar stelle zich niet voor de axiopistie daarvan ten bate van een orthodoxe te bestrijden. Men polemiseere in een populair geschrift nooit over theologische onderwerpen, want de gemeente kan toch nooit de bewijzen beoordeelen; slechts de resultaten kunnen tot vermeerdering van haar kennis strekken.

Ik mag niet eindigen zonder een enkel woord van protest tegen hetgeen Matthes in deze derde uitgaaf van zijn werkje op blz. 15 schrijft, ter weerlegging van de bedenking tegen de nieuwe richting ingebracht, dat vele harer voorstanders het predikambt vaarwel zeggen. Na hulde gebracht te hebben aan hen, die blijven, schrijft hij: ‘Laat ons nu niet laag neerzien op anderen, wien de behoefte aan oprechtheid te machtig, het schikken en plooien op den duur onmogelijk werd, en wier bijzondere omstandigheden het hun tot een gebiedenden plicht maakten, hun kerkelijk ambt op te geven.’ Hij spreekt hier, gelijk men weet, o.a. van zichzelven, en er straalt eenige nederigheid door in dat verzoek: ziet niet te laag op hen neer. Maar de daarop volgende beschrijving dier aftredende leeraars stemt daarmede niet goed overeen en werpt zijdelings een smet op hen die blijven. Indien zij die heengaan daartoe o.a. genoopt worden, dewijl zij niet langer kunnen plooien en schikken, dan volgt daaruit,

dat zij die blijven daarin geen kwaad zien. Dat meent Matthes niet, maar uit zijn woorden zou men het opmaken. Laat mij het daarom als leeraar in de hervormde kerk en beslist aanhanger der moderne beginselen duidelijk uitspreken, ten bate o.a. van studenten in de theologie, dat die twee qualiteiten niet onvereenigbaar met elkaar zijn en een modern theoloog leeraar in de protestantsche kerk kan worden of blijven zonder oneerlijkheid; maar men moet er zijn goeden naam bij den grooten hoop voor over hebben. Wat Matthes in den tweeden druk over het heengaan van velen zeide, is m.i. meer waar en *ad rem*.

Ik besluit met den wensch, dat het hem, ook al heeft hij aan het leeraarsambt den rug toegekeerd, nooit moge haperen aan den lust om ook voor de ‘nieuwe richting’ in de gemeente zijn talenten te gebruiken.

Harlingen, Juli 1868.
H. OORT.

***De duinen en bosschen van Kennemerland. Bijdragen tot de kennis van het landschap en den plantengroei in een gedeelte der provincie Noord-Holland; door F.W. van Eeden. Groningen, bij de Gebroeders Hoitsema*. 1868. 8°.**

Op het gebied der kunst beschouwen wij de ideale opvatting van het onderwerp als een afgerond geheel, en met het geestelijk oog volgen wij de bewegingen des kunstenaars die in beeld, op doek of in schrift te lezen staan. Maar anders is het standpunt van den natuuronderzoeker, wiens teekeningen altoos slechts hoogst gebrekkige zwakke nabootsingen blijven van een onbegrensd geheel, dat de menschelijke geest niet omvatten en waarvan hij de oneindige zamengesteldheid niet overzien kan. Nietig, met het volle besef van de ongenoegzaamheid zijner krachten, staat hij daartegenover, en gedreven door eene geheimzinnige aantrekking hier en daar den sluijer ligtend, worden slechts fragmenten als een voorbijvliegend

panorama zigtbaar voor zijn zwakke oog. En zelfs die onderdeelen van het geheel worden naar de individuele vatbaarheid zeer verschillend opgenomen. De eene bepaalt zich tot de vormen, de afzonderlijke wezens, en om het ontelbare heirleger dat zich daarvan op elk plekje der aarde in telkens wisselende verscheidenheid voordoet, te kunnen overzien, worden stelsels gemaakt als voorloopige subjectieve opvattingen, als onvolledige schilderingen eener openbaring, waarvan geen menschelijke geest de beteekenis doorgronden kan. Den anderen treffen de vormen niet zoo zeer, maar hij staat stil bij de raadselachtige verschijnsels van het leven der wezens of hij spoort het verband op tusschen de zamenlevende tot eene maatschappij vereenigde schepselen; het leven eener geheele landstreek, de verhouding dier maatschappij tot bodem en dampkring, haar innerlijk drijven en strijden worden door hem nagegaan. Hij teekent geen portret, maar hij ontwerpt een tafereel van veel meer zamengestelden aard, in zamengesteldheid met niets vergelijkbaar. Is die natuurlijke maatschappij in eene landstreek gevestigd, waar de mensch reeds eene lange geschiedenis achter zich heeft, waar bouwvallen en gedenkzuilen ons aan de lotgevallen der voorvaderen herinneren en waar het rijk der planten en dieren de sporen draagt dat reeds voorlang de mensch zich als hun beheerscher deed gelden, dan ware het schilderstuk geene poging tot waarheid en volledigheid, indien ook die tint er niet opgebracht was.

De duinen en bosschen van Kennemerland vormen een zeer belangrijk gewest in de Natuurlijke Geschiedenis van Nederland, en wij kunnen ons die niet voor den geest brengen, zonder het oude Haarlem met al zijne historische herinneringen daarnaast te plaatsen. Levendig staat mij het genot voor den geest van botanische excursies van reeds lang verleden jaren. Maar hoe dikwerf ook ondernomen, zijn zulke wandelingen slechts vlugtige blikken op een tooneel, waar dag aan dag, jaar aan jaar moet worden waargenomen om eene volledige voorstelling te erlangen. Die waarheid werd mij eerst regt duidelijk toen een man van veelzijdige vorming, die dat gewest gedurende zijn geheele leven met kundige oogen had waargenomen, voor wien het een ideaal was geworden, D.J. van Lennep, mij daar een vriendelijke gids was. De herinnering aan dien indruk kwam levendig in mij op toen ik het boek van den

Heer van Eeden doorliep; die bladzijden, gevuld met de uitkomsten van veeljarige getrouwe waarneming der natuur, van volhardend onderzoek, ontsproten uit liefde tot kennis en ingenomenheid met den geboortegrond, waren voor mij als een van Lennep redivivus.

De Heer v.E. heeft in zijn boek een levend beeld van de Flora van Kennemerland geleverd, zoo als zij thans daar leeft en hij laat ons tevens eenen blik slaan in hare geschiedenis en hare lotgevallen gedurende den loop der eeuwen. De S. doet zich als een echt wetenschappelijk man en als onvermoeide waarnemer kennen, en wat den vorm betreft, waarin de uitkomsten zijner nasporingen te boek gesteld zijn, moet men erkennen dat helderheid en bevalligheid daarin met elkander wedijveren. Voor de zuivere wetenschap bevat het boek belangrijke opmerkingen en gezigtspunten, in eenvoudigen en bescheiden vorm, die aan zijn arbeid eene eervolle plaats in de literatuur van de Nederlandsche vegetatie verzekeren. Ontdaan van alle geleerde woordenpraal zullen beschaafde lezers, die niet bij voorkeur kruidkundigen zijn, met voldoening kennis met deze duinen en bosschen maken. Wie die streken reeds meermalen doorwandelde, zal ze daardoor met verlichter oogen leeren beschouwen en zeggen: ‘hoeveel was mij ontgaan’; wie ze voor de eerste maal betreedt, voor hem zal de Heer van Eden de meest kundige en ervaren gids zijn, die de kunst verstaat, hem op elk plekje hooger genot te verschaffen.

Zandvoort, Julij 1868.

F.A.W. MIQUEL.

In- en Uitvallen, door George. Schoonhoven, S. & W.N. van Nooten.

Bovenstaande titel laat, zelfs op het eerste gezigt, geen twijfel over, of het boekje, op welks omslag hij voorkomt, is een humoristisch boekje.

De inhoud zal moeten leeren, in hoeverre het woord ‘humoristisch’ hier dezelfde beteekenis heeft als in de bekende hollandsche spreekwijze: ‘Humoristisch Album.’

Alle soort van geestigheid is goed. - Ja. Mits zij geestig zij. Doch wij vreezen maar al te zeer, dat zulks niet het geval is met vele aardigheden in George's ‘*In- en Uitvallen*.’

Wij kunnen er bijv. niets geestigs in vinden te schrijven:

‘Hij wenschte zijn domicilie wat digter bij de straatkeijen te hebben’ - in stede van: ‘hij wenschte op een lager verdieping te wonen.’

Wat beteekent het, om, *sans rime ni raison*, ‘glazenspuiten’ te bestempelen met den naam van ‘die kinderlijke toepassing van de wetten der physica.’

Herhaaldelijk wordt, bij wijze van geestigheid, ‘projecteren’ in plaats van ‘werpen’ gebruikt.

Men lacht niet, maar men haalt de schouders op, bij passages als de beschrijving van een dronken man op blz. 35, of van onder tafel gedronken gasten op blz. 193; beschrijvingen, wier geestigheid gezocht moet worden in verwrongen physische en mathematische termen. Voor een mathematicus moge het wezen om bij te schateren, als er in plaats van ‘omvervallen’ te lezen staat, dat ‘iemand begint om zijnen horizontalen doorgang op het horizontale vlak neêr te slaan’; doch gewone menschen vragen bij dergelijke aardigheden, hoe zij 't met den schrijver hebben. - En de criticus begint te twijfelen, of de schr. wel eenig begrip heeft van aardigwezen.

Wat wordt het, wanneer men woordspelingen vindt als deze:

‘Zoo ik niet wist, dat die *rookverdrijvende* man een echt hol-

landsch-italiaansche schoorsteenveger was, zou hij mij *rookende* Vesuviussen en *verdrijvende* bravi in het geheugen roepen.'

De Schr. houde het ons ten goede, maar, toen wij op blz. 35, blz. 124 en 143 menschen over straat zagen 'gieren', hebben wij *niet* gegierd van het lagchen.

Het is heusch niet aardig om de stokslagen, die een ezel ontvangt op zijn 'knokerige beenderen' (?), '*eene kwispeling*' te noemen. - Of om het ledikant eener dame, wier man nog wel een huisknecht in dienst heeft, '*haar mandje*' te noemen.

Wie spreekt ooit van het '*taankleurig vel*' eener mevrouw?

Men zegt zulke dingen niet, laat staan, dat men ze niet drukt.

Er zijn menschen - zoo hier niet 'jongens' juister ware - die als zij geestig willen zijn, een breede platte spraak aannemen en zoogenaamde krachtige, anders gezegd minder fatsoenlijke, uitdrukkingen gebruiken.

Op vele plaatsen is George's humor van die soort.

Men *hoort* in de verbeelding een luidruchtig lagchen op Zondagmiddag aan een gemarmerd tafeltje voor een buitenherberg van den tweeden rang, wanneer men uitdrukkingen leest als deze: 'de dominé was reeds lang *tegen* den preekstoel *op*geklommen.' - Hij kreeg een steen tegen 'zijn voeder-magazijn.' - 'Zijn hersens moeten in de reparatie.' - 'Mijn hoed begon te balanceren op mijn hersenbergplaats.' - 'Verbeeld u de deur wordt geopend en ik zie mijn levensvreugde voor mij staan. Het mensch komt eens zien, hoe ik het maak.' Er is hier sprake van 's mans echtgenoote, ook wel bestempeld met den naam van 'zijn godheid'.

Wij hopen voor den smaak van het Nederlandsch publiek, dat er niet velen zullen zijn, die dergelijke geestigheid geestig noemen. Smaak blijkt George's *fort* althans niet te wezen.

Welligt echter heeft hij zekeren overvloed van vernuft en van dolle vrolijkheid; welligt zijn deze ongeregtigheden slechts *grains de beauté* op het frissche teint van George's blijgeestigheid; een soort van overmaat van gezondheid?

Integendeel. 't Is waar, er zijn bladzijden, waar men niet op onaangename uitvallen als de bovengenoemde stuit, en die zich

goed laten lezen. Maar bijzonder vrolijk hebben wij den Schrijver slechts zeer zelden gevonden en echten humor even weinig ontmoet.

Waar het humoristische niet in 't gebruik van ongebruikelijke platte uitdrukkingen of woordspelingen gezocht wordt, vervallen wij bij George maar al te veel in zekere boertigheid van voorstelling. Een afgewaaide hoed, een gescheurde japon bedelen u soms een glimlach af. Dronken wandelaars komen in het hoofdstuk van ‘het wandelen’ te voorschijn met de inleiding: ‘niets is kluchtiger, dan menschen over straat te zien wandelen of gieren, enz.’ - De humorist, die onder zijn pen, zij 't ook onbewust, de betuiging vindt, dat ‘niets kluchtiger is dan een dronken man,’ heeft volstrekt niets van een humorist.

En zie, juist de regels, die aan deze gulle bekentenis onmiddellijk voorafgaan, doen weder een anderen onhumoristischen kant van George's manier van geestig zijn duidelijk uitkomen.

Die regels besluiten een episode, welke volgenderwijze begint:

‘Zelfs eene wandeling onder de ongunstigste omstandigheden, onder sneeuw en wind en eene tintelende koude, kan genoegen opleveren.’ - Ziedaar de thesis.

‘Oppervlakkig klinkt dit zonderling; toch is het zoo.’ - Ziedaar de inleiding van het betoog.

Dat betoog bestaat nu uit een niet zeer geestige beschrijving van een ‘kereltje’, 't welk bij sneeuwjagt een *billet-doux* onder een venster komt opvangen. George, die hem gevolgd was, hield hem voor een boosdoener, dacht toen, dat ‘zijn hersenen in de reparatie moesten,’ doch zag hem eindelijk ‘met het hoofd knikken en - het is de echte waarheid - kushandjes toezenden. Dat deed hij.’

En nu onmiddellijk daarop de conclusie:

‘Toen gevoelde ik, dat, ofschoon wij beide denzelfden weg hadden afgelegd, zijne wandeling toch aangenamer was dan de mijne, en dat wandelen, op denzelfden tijd, bij hetzelfde weêr en onder oogenschijnlijk dezelfde omstandigheden, toch zeer veel kan verschillen.’

‘*Ce n'est pas gai*,’ zou de Franschman zeggen. Neen! en diepzinnig of diepgevoeld ook niet.

Oppervlakkig, preekerig en langzaam van bewegingen is George's humor. Alleen onder restrictie van die drie bijvoegelijke naamwoorden, zou volgens ons aan George ‘humor’ kunnen worden toegekend.

't Scherpst vindt men die gebreken in het stukje, getiteld: ‘Geen rozen zonder doornen’, 't welk bewerkt is op de wijze van een leerrede, waaraan genoemd spreekwoord ten text dient.

Ziehier eenige punten in deze preek: ‘Geen rozen zonder doornen.’ - ‘Zou er wel eene positie of betrekking zijn, die niet hare schaduwzijde, hare doornen heeft?’ - Schaduwzijde en doornen! - ‘Zij behoeft de doornen, die nog onder de rozen verborgen kunnen zijn, niet te gevoelen, daar *de rozen zelven*, helaas! reeds doornen zijn.’ - *Et pour le bouquet:* ‘Er is geen roos zonder doornen. De doornen, welke *in* deze roos verborgen zijn, zullen welligt geen kwelling of pijn veroorzaken; doch die doornen bestaan; - de roos zelve heeft er alleen hinder van.’

Zulk soort van humor is het angstig bij te wonen. Men denkt aan de halfbewuste acrobatische verrigtingen van een slaapwandelaar op den nok zijner woning!

Intusschen niet alles in dit boekje is van hetzelfde gehalte.

Het stukje, getiteld: *Hoe mijn eerste liefde ontstond en hoe die tot niet terugkeerde*, is vrij boeijend en niet onaardig. De melodramatische parodie, getiteld: de *Wraak van een stiefmoeder*, enz., is vermakelijk. Onder de ‘*Eenige woorden van verschillende dichters in het geheugen geroepen*,’ zijn vijf of zes goede invallen. - ‘De vader sprak geen enkel woord!’ zegt Bellamy. ‘Gezellig!’ schrijft George daarboven. - ‘Een voordeelige wijze van vechten,’ noemt hij het, wanneer het gaat als in Tollens versregel: ‘En zijn maat haalt alle slagen.’

En er is meer wat genoegelijk stemt. Het redden van den drenkeling op blz. 20, - het schaatsenrijden op blz. 97-100, zijn vrolijke scènetjes.

Doch tevens is er iets, dat ons weêrhoudt om, naar de goede eigenschappen dier passages, George's humoristisch talent af te meten.

Een en ander namelijk - en wij wenschen hier ons zeer voorzigtig uit te laten, daar wij direct bewijs niet voorhanden hebben

- is ons voorgekomen, 't welk ons doet vermoeden, dat George niet overal even oorspronkelijk is.

Wij vermoeden slechts. Wij willen zelfs bekennen, dat de vrees om dat vermoeden uit te spreken, langen tijd deze beoordeeling van het daglicht teruggehouden heeft. Doch nu wij gezien hebben, dat George er zeer grif mede is, om zijne recensenten te beantwoorden, - zooals hij in eene brochure zijn recensent in de *Tijdspiegel* gedaan heeft - dat hij daarbij de zaken ronduit zegt, gelijk hij het meent, zoo wagen ook wij ronduit ons vermoeden te zeggen, overtuigd, dat, zoo wij ons vergissen, George ons wel opheldering zal geven.

Bijzonder kwalijk nemen wij 't den Schr. niet, zoo hij uit eens anderen mans vaatje druppels tapt in zijn brouwsel.

In de oudheid was het wel gewoonte, dat schrijvers in vollen ernst vreemde namen boven hun eigen werk plaatsten. Waarom zou dus thans niet een schrijver, een humorist, zijn eigen naam boven eens anders werk plaatsen? Vooral wanneer, gelijk bij George, stellig - indien ons vermoeden juist is - het vreemde werk verwerkt is.

Heeft niet de groote van Lennep desgelijks gedaan? Is niet weleens sprake geweest van iets dergelijks betreffende hem, dien George noemt ‘onze eenige oude Heer Smits’. En is niet nog onlangs de Engelsche romancière Braddon beschuldigd geworden van een franschen roman te hebben overgezet in een oorspronkelijk Engelschen?

Niet dus om George van oneerlijkheid te beschuldigen, maar alleen ter verklaring, waarom bij de beoordeeling van onzen nieuwen humorist de slechtere passages, als meer bijzonder geschikt om hem te kenschetsen, door ons op den voorgrond geplaatst zijn, wagen wij het de volgende opmerkingen meê te deelen, die bij ons twijfel aan de doorgaande oorspronkelijkheid van zijn schetsen hebben te weeg gebragt.

Op blz. 124 vinden wij op eens, zonder dat van eenig vreemd land sprake is, ‘iemand, die luchtig den spoorwagen binnenstapt om zijne pasgehuwde zuster te verrassen, *of den St. Paulus te gaan beklimmen*..’

De *St. Pauls* nu is, gelijk ieder weet, de hoogste kerk van Londen. En hoe komt die in dit Hollandsche boekje?

‘Den levensdraad athouwen,’ vindt men in ‘De wraak eener stiefinoeder,’ - dat geheel genre-*Fliegende Blätter* is. Heeft iemand ‘*abhauen*’ in dien zin ooit, elders dan in het Duitsch, ontmoet?

Er is sprake van gedrang aan den schouwburg. De verhaler ‘besprak vroegtijdig een plaats en ging ten overvloede nog allesbehalve laat heen.’ ‘*Hingehen*’ beteekent wel in het Duitsch zich op weg begeven; maar welk Hollander, die niet uit het Duitsch vertaalt, zal het ooit anders gebruiken, dan in den zin van ‘de plaats verlaten, waar men zich bevindt.’ Ieder lezer denkt dus ook, dat de verteller wil zeggen, dat ‘hij alles behalve laat weer *uit den schouwburg* heen ging.’

Is er een andere verklaring, dan een Duitsch model, mogelijk voor de zinsnede ‘Het *voorhangsel* valt’, in plaats van ‘het *scherm* valt? Kan een Hollander uit zich zelf schrijven: ‘hij is ziek, maar niet *aan* ligchaam, - *aan* ziel’? Zal niet ieder Hollander, die aan geen hoogduitsch denkt, schrijven: ‘niet *naar het* ligchaam, - *naar de* ziel’?

Eenmaal wakker geworden, laat zulk een vermoeden van niet geheele oorspronkelijkheid zich zeer moeijelijk weder in slaap wiegen. Het zoekt veeleer steun en opwekking overal in het boekje, tot in de kleinste kleinigheden toe, en zeker ook op veel plaatsen zonder regt.

Hoe dit zij, en al mogten wij ons geheel vergist hebben, zoodat het feit in zijn volle verwonderlijkheid bleef staan, dat aan George's humoristischen boom disteltakken en druiven tegelijk groeijen, dan blijft in de eerst door ons aangehaalde enormiteiten toch altijd met angstigen klem bewezen, dat George's gevoel voor geestigheid en voor goeden smaak in het geestige, al zeer weinig ontwikkeld is.

Wij noemen het beangstigend dat een Schr., die ook geestige invallen heeft, en zijn invallen laat drukken, - alleen, omdat hij goeden smaak mist, - geen oogenblik zekerheid heeft, dat niet zijn beste voortbrengselen, door zulke platte aardigheden en dwaze zin- en woordspelingen, als wij bij George ontmoet hebben, zullen worden ontsierd.

Le prince Caniche, die geen oogenblik zeker is, dat hij het volgende oogenblik niet zal gaan blaffen!

Indien werkelijk ook het goede en geestige bij George uit één brein met het laffe en verwerpelijke gesproten is, kunnen wij hem slechts toewenschen, dat zijn smaak moge ontwaken, opdat hij voortaan het smakelooze uit zijn betere humoristische invallen doe uitvallen. Zelfs bij gemis aan diep gevoel en nieuwe gedachten, kan vrolijkheid, gepaard met goeden smaak, een Schr. aangenaam doen zijn, ook in de oogen van hen, die George's *In- en Uitvallen* met het sierlijke bandje - welbekeken - toch van buiten het fraaist vinden.

J.L'A.H.

Aan den Heer J. l'A.H.

In het September-nummer van ‘de Gids’ komt eene recensie van mijne *In- en uitvallen* voor, waarop ik dien te antwoorden, daar dit eenigzins uitgelokt wordt door uwe woorden:

‘Doch nu wij gezien hebben, dat George er zeer grif mede is, om zijne recensenten te beantwoorden, - zooals hij in eene brochure zijn recensent in den “Tijdspiegel” gedaan heeft (hier wordt mijne brochure: *Hollandsch- Hildebrandsch- Tydemansche humor* bedoeld); - dat hij daarbij de zaken ronduit zegt, gelijk hij het meent, zoo wagen wij ook ronduit ons vermoeden te zeggen, overtuigd, dat, zoo wij ons vergissen, George ons wel opheldering zal geven.’

Referent gelooft nu, dat de slechtere gedeelten van mijn werkje oorspronkelijk, en de betere min of meer gestolen zijn!

Die twijfel is voor mij niet bepaald aangenaam, zoodat ik mij verpligt reken, die opheldering zoodra mogelijk te geven. Daar deze echter, uit den aard der zaak, slechts op eene verzekering kan neêrkomen, omdat de bronnen van een oorspronkelijk stuk slechts tot bewijs kunnen aangevoerd worden, zal niet George, maar de officier der Genie G.L. Kepper u hier in 't openbaar de verzekering geven, dat geen enkel stuk, in welk opzigt dan ook, aan een ander opstel is ontleend, zoodat de germanismen en anglicismen, die werkelijk in 't werkje

voorkomen, naast de feilen, die ruimschoots daarin aanwezig zijn, moeten gesteld worden.

Ik ben overtuigd, dat Referent en elk ander deze betuiging zullen aannemen en hoop, dat de eerste eens later, met het oog dan op een enkel druifje, wat genadiger voor de distelen zal kunnen zijn.

Hoezeer de wenken van den recensent op harde wijze gegeven worden, ik ben er hem erkentelijk voor; elk schrijver toch heeft voorlichting noodig en het is niet de eerste maal, dat ik verzeker hoe hoogen prijs ik daarop stel. Doch de waarheid moet dien naam verdienen, en in de wenken van Ref. komt veel voor, dat hem onvoorwaardelijk moet toegestemd worden, dat reeds bij den schrijver zelven was opgerezen, vóór dat deze beoordeeling hem onder de oogen kwam.

Gij bekent, dat George durft zeggen, wat hij meent; - gij zult dus gelooven, dat George u dankbaar is en zijn zal voor elke teregtwijzing, die hij zal ontvangen; dat hij voorlichting zoekt en vraagt, al moge zijn heelmeester dan ook wat hardhandig zijn. Maar evenzeer wensch ik, geene ongemotiveerde veroordeelingen of onbetamelijke grappen tot mijne leering te ontvangen, en ieder zal het met mij eens zijn, dat, zoo lang men op het moeijelijk terrein van den humor in ons land niet méér kan aanwijzen, dan tot heden het geval was, men nooit *te* grif kan zijn, om het valsch vernuft van menschen, die iets veroordeelen dat zij zelven niet kennen, te beantwoorden.

Maar u en elk, dien het ernst blijkt te zijn, zijne roeping te vervullen, noodig ik uit de eenige deugd misschien van het werkje, na mijne opregte verklaring, niet langer weg te cijferen en in uwe poging te volharden, den Augias-stal te reinigen, dat is: den schrijver daartoe de behulpzame hand te bieden, opdat meer en meer de disteltakken welligt verminderen en de vruchten eens beter kunnen worden. Welke fijne vrucht is trouwens ooit zonder zorgvolle hulp rijp geworden?

Wij hebben zoo weinig in ons landje en toch wordt dikwijls het zaad vertreden, zoo mogelijk uitgeroeid, zoo als dit maar al te zeer gebeurd kan zijn.

De schrijver op humoristisch gebied zoekt voorbeelden en heeft er in zijne taal zoo weinig; hij wenscht leiding, en vindt die bijkans niet, want het meerendeel onzer recensenten verbeeldt zich, dat hunne roeping is, een vonnis te vellen - niet te leiden, soms te vormen!

En juist met het oog op die germanismen, welke u in den waan bragten, dat eene vertaling of eene navolging voor u lag, ben ik overtuigd, *u* te kunnen vragen: 'Wat is na mijne opheldering hieruit af te leiden?

2 September 1868.

GEORGE KEPPER.

Een onuitgegeven werk van Hugo de Groot.

Hugonis Grotii de jure praedae commentarius. Nunc primum ex autographo scriptoris edidit Ger. Hamaker, litt. hum. doctor. Hagae Comitum, apud Mart. Nijhoff. 1868.

Nu vier jaren geleden, in November van het jaar 1864, werd door den Heer Martinus Nijhoff te 's Gravenhage de openbare verkooping aangekondigd eener verzameling handschriften van Hugo De Groot, afkomstig van de familie Cornets De Groot van Bergen op Zoom, die in rechte lijn van den beroemden staatsman en schrijver afstamt. Onder veel dat van minder belang scheen, kwamen op den met zorg bewerkten catalogus een paar nommers voor, die wel berekend waren om de aandacht van deskundigen te trekken.

N°. 72 werd aldus beschreven:

> *H. Grotii opus de jure praedae, in* XVI *capita divisum*, 280 pag. - Mscr. autographe inédit. Seulement une partie du chapitre XII a été publié en 1609, sous le titre *Mare Liberum*.....

Daarbij werd nog verwezen naar N°. 11, waaronder voorkwam:

> *H. Grotius, de bello Batavorum cum Lusitanis, imprimis de rebus per Indiam gestis dissertatio*, 48 pag. - Mscr. autographe inédit. Il parait que ce traité a été destiné primitivement pour faire partie de l'ouvrage décrit sous le N°. 72.

In tweëerlei opzicht vooral was deze aankondiging opmerkelijk. Tot nog toe had iedereen het *Mare Liberum* voor

een zelfstandig en volledig geschrift gehouden: hier werd verzekerd dat het slechts een hoofdstuk, een gedeelte van een hoofdstuk, was van een groot werk, waarvan nooit iemand had gehoord. Te oordeelen uit het bekende over het onbekende, moest dat werk, waarvan één hoofdstuk zoo beroemd was geworden, de moeite van een nauwkeurig onderzoek wel waard zijn. Bovendien dat werk heette *de jure praedae*. Hoe zouden wij daarbij niet aanstonds aan het *de jure belli ac pacis* hebben gedacht! Over het recht op buit kon immers niet gehandeld worden, zonder vooraf het recht van den oorlog te bespreken. Het vermoeden rees dus onwillekeurig bij ons op, dat een gedeelte van het meesterstuk uit den rijperen leeftijd des schrijvers reeds in dit onuitgegeven geschrift van zooveel vroegere dagteekening in ontwerp en eersten aanleg kon voorkomen. In dat geval moest de vergelijking van beide, van het stelsel zooals het ten slotte in het breede ontwikkeld is, met het eerste ontwerp, dat als verouderd teruggehouden scheen, wel leerrijk wezen. Men kent slechts, heeft de dichter gezegd, wat men ziet worden. In het eerste en oorspronkelijke opstel zou men het kiemen kunnen gadeslaan van het volkenrecht, dat langer dan een eeuw in Europa gehuldigd is geworden. Om al die redenen was het wenschelijk dat dit handschrift, nu het zoo onverwachts uit zijn schuilhoek aan het licht kwam, voor goed aan de vergetelheid werd ontrukt, en geplaatst in eene openbare bibliotheek, waar het door alle belangstellenden gelezen en bestudeerd kon worden. Zoo oordeelde inzonderheid de juridische faculteit van de Leidsche Hoogeschool, en zij wendde zich tot het college van Curatoren met het verzoek om het handschrift voor de Academische Bibliotheek aan te koopen. Aan dit verzoek werd voldaan met die bereidwilligheid en onbekrompenheid, waarmeê de Curatoren der Leidsche Hoogeschool, zoover hun middelen strekken, alles plegen toe te staan wat in het belang van het onderwijs en van de wetenschap door de hoogleeraren verzocht wordt. Een ruime som werd beschikbaar gesteld, toereikend om de beide begeerde nommers, en nog een paar andere van minder belang daarbenevens, voor de Bibliotheek aan te koopen.

Een der leden van de faculteit, op wier verzoek de koop was geschied, de Heer Vissering, zette zich onverwijld aan het lezen en onderzoeken van het gekochte, en hij deelde de slotsom zijner bevindingen aan de Koninklijke Academie van We-

tenschappen meê, in wier Verslagen van 1865 zijn rapport is opgenomen. Hij besprak voornamelijk de vraag, in welk verband het uitgegeven boek *de jure belli ac pacis* tot het onuitgegevene *de jure praedae* stond, en hij sprak als zijn gevoelen uit, dat werkelijk het eene als oorspronkelijk ontwerp van het andere beschouwd moest worden, maar hij voegde er bij, dat een breeder en nauwkeuriger onderzoek, dan hij bij gebrek aan tijd had kunnen instellen, allezins noodig was om met behoorlijke juistheid het verband tusschen beide aan te wijzen. Hij opperde de vraag, of thans nog een uitgaaf van het zoo lang ongedrukt gebleven handschrift raadzaam ware, maar hij liet die vraag onbeantwoord, in afwachting van de uitkomst van het meer gezette onderzoek, waartoe hij zijn medeleden opwekte. Inzonderheid weidde hij uit over de geschiedenis van het *Mare Liberum*, waarover hij een merkwaardig bericht van De Groot zelven had gevonden in een van die kortere handschriften, die tegelijk met het hoofdwerk voor de Bibliotheek waren aangekocht, en dat ten titel voert: *Defensio capitis quinti Maris Liberi oppugnati a Guilielmo Welwodo*. De Groot verhaalt daar, hoe hij eenige jaren te voren, toen hij zag dat de aangevangen vaart op Indië, waaraan zijn vaderland ten hoogste was gelegen, slechts gewapenderhand kon worden voortgezet, een vrij uitvoerig geschrift over het recht van oorlogvoeren en buitmaken had opgesteld, maar vooralsnog niet uitgegeven; dat hij echter kort daarop, toen er over vrede of bestand met den vijand onderhandeld en vooral over de vrije vaart op Indië van weêrszijden vinnig gestreden werd, geraden had geoordeeld een enkel hoofdstuk van dit werk, onder den titel van *Mare Liberum*, door den druk gemeen te maken, ten einde de Hollanders in hun aanspraak te stijven en de Spanjaarden van het onrechtmatige hunner weigering te overtuigen: welk doel, zegt hij, daarmêe ook werkelijk is bereikt. Niet zonder reden hechtte de Heer Vissering groote waarde aan dit bericht. De oorsprong van het *Mare Liberum*, maar tevens de strekking van het boek *de jure praedae* werd er door in een verrassend licht gesteld.

De mededeeling van den Heer Vissering had mijn belangstelling in hooge mate gewekt. Op mijn beurt zette ik mij, zoodra mijn bezigheden het toelieten, aan het onderzoek. Ik las het handschrift, dat duidelijk geschreven en ongeschonden is, geheel door. Ik herlas vervolgens het *jus belli ac pacis*,

en kwam tot volkomen dezelfde uitkomst als de Heer Vissering wat betreft het verband tusschen beide werken, en bovendien tot een stellig en toestemmend antwoord op de door hem gedane vraag, of een uitgaaf van het gevonden boek ook nu nog raadzaam was. Ik nam mij voor des noods zelf de uitgaaf te bezorgen, maar liever een ander, die over meer tijd beschikken kon, tot het aanvaarden van die taak op te wekken. Het geluk diende mij naar wensch. Eerst haalde ik den boekverkooper Nijhoff over om de niet geringe kosten der uitgaaf te wagen. Toen gelukte het mij den hoogen dunk, dien ik van het boek had opgevat, meê te deelen aan den Heer Hamaker, die als ervaren literator juist berekend was voor zulk een arbeid van philologischen aard. Gereedelijk nam hij de bezorging van den druk op zich. Maar hij stelde tot voorwaarde, dat ik mij dan belasten zou met de historische nasporingen, die noodig mochten zijn om het boek in zijn oorsprong en bedoeling te leeren kennen. Zulk een verdeeling van den arbeid was juist wat ik begeerde. Met groote ingenomenheid heb ik mij van mijn taak gekweten. Van ouds heb ik hart voor De Groot gehad; ik koester diepen eerbied voor zijn rechtschapenheid en onbeperkte bewondering voor zijn allesomvattende geleerdheid. Volgaarne wilde ik dienstbaar wezen aan de verhooging van zijn roem. Maar bovendien trok de tijd mij aan, waarover zijn boek handelde en waarover mijn nasporingen liepen. In het boek van den jeugdigen schrijver en in de daden van de jeugdige republiek der Vereenigde Nederlanden sprak dezelfde geest van frischheid en kracht mij aan. Ik voelde mij als verplaatst in die dagen van ondernemingszucht en geluk, waarin De Groot gelukkig en moedig de toekomst tegenging. Alle bijzonderheden van dien tijd en van des schrijvers leven ging ik met belangstelling na. Het boek zelf behaagde mij meer en meer naarmate ik het nauwkeuriger in betrekking tot zijn tijd en tot de latere werken van den schrijver beschouwde. In de archieven en bibliotheken vond ik nagenoeg al wat ik behoefde om het ontstaan en de strekking van het werk in het licht te stellen. Van hetgeen ik gevonden heb wil ik althans het voornaamste aan de lezers van dit Tijdschrift meêdeelen. Het strekke tot aanbeveling van het boek, dat binnen kort het licht zal zien.

Bij het schrijven van zijn *Jus belli ac pacis* onthield De Groot zich opzettelijk en zorgvuldig van iedere toespeling op de gebeurtenissen van zijn tijd, van iedere beoordeeling der daden die hij door vorsten en volken zag plegen. ‘Men zou mij groot onrecht doen (zoo zegt hij in de *prolegomena*) indien men meende dat ik op eenige rechtsvraag, waarover op het oogenblik wordt getwist of eerlang getwist staat te worden, heb willen doelen. Zooals de wiskundigen figuren beschouwen, onderscheiden van alle bestaande voorwerpen, zoo heb ik de rechtsbegrippen, afgescheiden van alle werkelijke feiten, besproken.’ Om tweëerlei reden had hij zich zoo angstvallig buiten de quaesties van den dag gehouden. Hij woonde in ballingschap, onder de bescherming van den koning van Frankrijk, en begreep dat hij derhalve over vele zaken, waarin de belangen van Frankrijk en zijn monarch betrokken waren, geen oordeel mocht uitspreken. Doch vooral, niet voor zijn tijdgenooten maar voor alle tijden dacht hij zijn volkenrecht te schrijven; niet over voorbijgaande gebeurtenissen en haar rechtmatigheid, maar over hetgeen eeuwig, onder alle omstandigheden recht is, wilde hij oordeel vellen. Uit zelfgevoel onthield hij zich van meê te spreken over de voorvallen, waarover allen praten. Heeft hij door dit verzwijgen van zijn oordeel - hetgeen van ware onpartijdigheid, van het oordeelen zonder aanzien van partijen, verre verwijderd is - de waarde van zijn meesterwerk verhoogd of verminderd? Ik zou meenen, dat hij er zoo doende de waarde van verhoogd heeft in de oogen zijner tijdgenooten. Zijn boek had meer onbetwist gezag, omdat geen partij er zich door veroordeeld rekende. Het stond boven de partijen, gelijk de constitutioneele koning er boven staat. De ministers, die den wil des konings in daden overbrengen, krijgen de schuld; de koning kan geen kwaad doen. Zoo bleef ook het gezag van het boek van De Groot onaangevochten, al verzette men zich soms tegen de toepassing, door anderen aan zijn leer op de voorvallen van den dag gegeven. Maar voor het nageslacht, voor ons die het hooggeroemde boek zonder partijbelang met een critiesch oog beschouwen, verliest het veel van zijn waarde door zijn abstractie van de werkelijkheid. Wij erkennen geen menschelijke opvatting van recht voor eeuwig en volstrekt waar. Slechts in betrekking tot de toestanden, waarin zij heerschen, zijn de begrippen van waarde. Ieder

stelsel van recht heeft zijn tijd, en dat van De Groot heeft zijn tijd gehad. Voor ons heeft het slechts historisch belang. Wij beschouwen het niet op zich zelf, maar in verband tot zijn tijd. Wij raadplegen het niet om te vernemen wat recht is, maar om te hooren wat in dien tijd voor recht werd gehouden. Wij trachten dus te erkennen, in hoeverre de geest der eeuw op den schrijver en zijn stelsel heeft gewerkt. Wij trachten op te sporen, welke de invloeden waren die hem bij het vormen zijner begrippen hebben beheerscht, welke feiten hem in zijn oordeelen hebben bepaald. Daarover nu geeft hij ons zoo goed als geen opheldering. Zelfs in zijn vertrouwelijke brieven geeft hij aan zijn vrienden geen andere reden van zijn schrijven op, dan de begeerte, die hem bezielde, om den steeds toenemenden lust van vorsten en volken tot oorlogvoeren naar willekeur, te temperen en te breidelen. Wij hebben aan die verklaring niet genoeg: zij blijft te zeer bij het algemeene. Wij wenschen in het bijzondere te weten, welke aanleidingen hem tot het stellen van juist die rechtsvragen hebben gebracht, en onder welken invloed hij er juist die antwoorden op gegeven heeft, die, in zijn boek neêrgeschreven, zoo lang de richtsnoer zijn geweest van regeeringen en volken in hun onderling verkeer. Kortom: wij wenschen juist het omgekeerde te doen van hetgeen De Groot heeft gedaan: hij heeft zijn leer als buiten zijn tijd willen stellen om ze een eeuwig gezag te verzekeren; wij willen ze als een vrucht van zijn tijd beschouwen, ten einde haar betrekkelijke waarde in billijkheid te bepalen.

Zoo moeilijk als ons dit ten opzichte van het latere meesterwerk valt, zoo gemakkelijk is het van het oorspronkelijke ontwerp, van den *Commentarius de jure praedae*, te doen. Dit geschrift maakt geen aanspraak op zuivere wetenschappelijkheid of op duurzame waarde. Het is een gelegenheidsgeschrift, een pleidooi, zoo gij wilt, in het groote proces, dat door de Oost-Indische Compagnie tegen de Portugezen met de wapenen werd gevoerd. De Groot schrijft ten behoeve, zoo al niet voor rekening van de Compagnie, over het recht van oorlogvoeren en buithalen, om te bewijzen dat zekere buit, door de manschap der Compagnie bevochten, haar met volle recht toekomt. Hier hebben wij dus een bepaald feit als uitgang der bespiegelingen; hier betrappen wij den denker op de aanleiding, die hem tot het bepeinzen van zijn onderwerp,

tot het uiteenspinnen van zijn stelsel heeft gebracht. Niet, zooals wij hem hoorden verzekeren, om aan het oorlogvoeren in het algemeen paal en perk te stellen, maar integendeel om de vaart zijner landgenooten op Indië en het buitmaken op de Portugeesche alleenhandelaars te wettigen, heeft hij zich in den aard van het volkenrecht verdiept.

Beschouwen wij het feit, dat de aanleiding tot het denken gegeven heeft, eer wij ons met de gedachten en het betoog gaan bezig houden.

De vaart der Nederlanders naar Oost-Indië dagteekent eigenlijk eerst van 1598, het jaar na dat waarin de eerste Hollandsche vloot van vier schepen, die den weg derwaarts opgespoord en als gebaand had, op de reede van Amsterdam was teruggekeerd. De eerste tocht had aan de reeders weinig of geen voordeel opgeleverd, maar voor alle Hollandsche kooplieden de zekerheid verworven, dat de macht der Portugezen, die zich als heeren en meesters van Indië voordeden, op verre na niet zoo geducht was als men gemeend had, en dat men, zonder te veel te wagen, daar wel met hen kon mededingen. Dit heuglijke bericht werd niet in den wind geslagen. In het ééne jaar 1598 zeilden niet minder dan twee en twintig schepen, voor rekening van vijf Hollandsche en Zeeuwsche compagniën, uit, om met den rijkdom van Indië en de onmacht der Portugezen hun voordeel te doen. Dat voordeel was echter over het algemeen niet aanzienlijk. De eene reederij voer zeker voordeeliger dan de andere, maar wat alle te zamen na aftrek der kosten overhielden, leverde toch geen hooge renten van het gewaagde kapitaal op. De hoofdredenen hiervan waren de noodzakelijkheid om zich tegen de vijandschap der Portugezen door sterke bemanning en wapening te beveiligen, en het verlies dat desniettemin door de list en het geweld van die vijanden geleden werd, zonder dat men de schade op hun schepen en goederen verhalen mocht. Want bij het uitzenden der eerste vloten hadden de reeders en de Staten des lands wijselijk begrepen, dat men den krijg, die tegen de Spanjaarden op de zeeën van Europa gevoerd werd, niet naar de Indische zee overbrengen en tegen de Portugezen voortzetten moest. Om die reden was den schippers uitdrukkelijk gelast de kanonnen en krijgsmiddelen, waarmeê zij ruim voorzien waren, alleen ter zelfverdediging te gebruiken, en overigens ‘geen

schepen, wat natiën die oock toebehoorden, in 't gaen ende wederkeeren aen te grijpen of te beschadigen.' Het had ook zijn eigenaardig bezwaar tegen de Portuzen in Indië vijandig op te treden. Wel was Portugal door Philips II veroverd, en hem onderdanig en in den oorlog tegen Nederland dienstplichtig geworden; maar aan het Portugeesche volk was door de Staten de oorlog toch niet verklaard. Integendeel, de ongelukkige mededinger van Philips naar de kroon van Portugal, don Antonio, wiens zoon, don Emanuel, door zijn huwelijk een zwager was van Prins Maurits, werd door de onzen in zijn aanspraak gesteund; bij de Engelsche vloot, die in 1589 getracht had Lissabon voor hem te bemachtigen en een opstand tegen de Spaansche overheerschers uit te lokken, waren ook Hollandsche schepen en soldaten behulpzaam geweest. Met de natie waren de Nederlanders dus in vrede; alleen tegen den koning, die haar troon met geweld had ingenomen, voerden zij krijg. Tusschen de Hollandsche en Portugeesche kooplieden was dan ook, met oogluiking van Philips, voortdurend handel gedreven, en onze Staten hadden de Portugezen steeds van de Spanjaarden onderscheiden en boven hen begunstigd. Die welwillendheid wordt nog, nadat zij reeds zoo goed als verdwenen was, in een resolutie der Staten-Generaal van 26 Januari 1605 in dezer voege herdacht: 'dat de Heeren Staten Generaal altijt gesocht hebben, ende alsnoch doen, die van de Portugeesche natie te favoriseeren, zoo veel als mette dienst ende voordeel van 't landt eenichzints heeft connen geschieden, voornamentlick oock opte recommandatie van don Emanuel, Prince van Portugael.' Het zou zeker met die goedgunstigheid evenzeer als met het welbegrepen eigenbelang in strijd zijn geweest, indien men tegen de onderdanen van dien Prins van Portugal in Indië aanstonds de wapenen had aangegrepen. Niets was wenschelijker en niets door de onzen ook meer gewenscht, dan zooal niet met bewilliging, toch onder oogluiking der Portugezen, in Indië vreedzaam handel te drijven.

Maar in de oogen der Portugezen was de vaart op Indië en de handel met de inboorlingen, hoe vreedzaam ook gedreven, reeds een onrecht hun aangedaan, een inbreuk op hun verkregen rechten, waartegen zij in den beginne met list en lagen en weldra met kracht en geweld opkwamen. Zij beschouwden onze kooplieden en schippers, zoodra zij zich in Indië vertoonden, als zeeroovers, en behandelden hen als zoo-

danig. De onzen verdedigden zich zoo goed zij konden: maar in den oorlog is het bloote afweren van het geweld, zonder zelf aanvallenderwijs te werk te gaan, op den duur niet vol te houden. Nu en dan gingen dan ook onze zeelieden hun voorschrift, als door den nood gedwongen, te buiten, en als bondgenooten, zoo het heette, van vrije Indiaansche vorsten, grepen zij den vijand, die slechts naar de gelegenheid wachtte om op hen aan te vallen, het eerst aan. Zoo koelden zij hun wraak; maar zij vergoedden daarmeê de schade nog niet, die hun eigendom en hun handel gedurig leden. Immers de schatten der Portugeesche kooplieden werden vervoerd in groote logge vaartuigen, die, wel verre van vijandelijkheid te plegen, allen strijd ontweken, en niets zochten dan ongerept de haven, waarheen zij bestemd waren, te bereiken. Dezulke aan te tasten en te bemachtigen zou in strijd zijn geweest met de uitdrukkelijke bevelen aan onze schippers meêgegeven, en, hoe hunkerend ook naar dien begeerlijken buit, lieten zij de caraquen of, zoo als zij ze noemden, de kraken ongemoeid voorbij varen.

Zoo ging het eenige jaren. Ieder schip dat thuis kwam bracht nieuwe tijding van geleden mishandeling mede. De wrok tegen de Portugezen nam hier te lande meer en meer de overhand, en deed de berekening van wat het belang vorderde zwijgen. Maar tevens begon men in te zien dat ook het belang meêbracht geweld met geweld en schade met beschadiging te beantwoorden. Daartoe waren echter enkele zwakke reederijen niet in staat; daartoe werd een vereeniging van alle krachten vereischt. Dat begrepen de Staten en inzonderheid de Advocaat van Holland, en uit de verschillende kleine compagniën vormden zij ééne vereenigde compagnie, waaraan zij uitsluitend octrooi gaven voor den handel op Indië, maar tevens voor het stichten van een Nederlandsche macht in Indië, voor het aanleggen van forten, het werven van krijgsvolk, het sluiten van tractaten met inlandsche vorsten. In dat octrooi werd nog wel van geen andere prijzen gesproken dan van die men bij het afweren van het geweld des vijands behalen mocht. Maar dat het daarbij niet blijven zou lag in den aard der zaak. De Staten zijn er later voor uitgekomen, dat zij met het stichten der Compagnie vooral de verzwakking van de Spaansche macht bedoelden. Hoe zouden zij dan het meest doeltreffende middel daartoe, het vermeesteren van de schatten des vijands, hebben kunnen verbieden?

Nog eer de stichting der Vereenigde Compagnie in Indië bekend was geworden, in Mei van het jaar 1602, gaven twee schepen, uitgezonden door een Zeeuwsche reederij, die inmiddels met de overige in de groote compagnie was ingelijfd, het eerste voorbeeld van het wegnemen van een Portugeesch vrachtschip. Op de thuisreis ontmoetten zij ter reede van St. Helena een rijk geladen galjoen, dat van Goa naar Lissabon op weg was. Het was op zijn hoede en verkoos zich niet met hen in te laten: toen het een hunner wat al te dicht zag naderen, trachtte het zelfs door te schieten het op een afstand te houden. Meer was er niet noodig om de Zeeuwen, van ouds kapers in hun hart, den strijd te doen beginnen, die drie dagen aanhield en met de overgave van het galjoen eindigde. De bemanning bedong zich leven en vrijheid, en werd aan een vaartuig geholpen, waarop het zich naar Brasilië redde. Schip en lading daarentegen werden als goede prijs naar Zeeland opgebracht. Het lijdt wel geen tegenspraak dat zulk een handelwijs niet strookte met den geest der instructie, aan alle Oostindievaarders door de Staten gegeven. De reeders in hun kort verbaal[1] van den tocht, dat zij bij de Staten-Generaal inleverden, doen het voorkomen, alsof de Portugezen door hun kanonschot den strijd hadden aangevangen. Maar het is zelfs in hun voorstelling der toedracht duidelijk, dat de vijand zich slechts zocht te verdedigen en, zoo men hem ongemoeid had gelaten, geen geweld zou hebben gepleegd. Zij daarentegen hadden het gevecht begonnen met het doel om het galjoen buit te maken. Ten overvloede wordt de onrechtmatigheid van hun handelen nog bewezen door een omstandigheid, die in het verbaal natuurlijk verzwegen wordt, maar die ons van elders bekend is[2]. Er lag te gelijk met hen een Hollandsch schip, de Witte Arend, dat voor rekening van een Amsterdamsche maatschappij voer, op de reede van St. Helena. Zij noodigden dit uit om met hen gemeene zaak te maken, om aan den strijd en dan ook aan den buit deel te nemen; maar zij kregen een weigerend antwoord. De Hol-

1 Gedrukt in het werk van Mr. De Jonge, *Opkomst van het Nederl. Gezag in Indië*, II, blz. 489.

2 Hulsius zegt in zijn *Achte Schiffart*, p. 9: ‘Indem nun diese Schiff so nah kommen dass sie mercklich spüren können, dass es ein Portugesische Cracke war, fragt das Schiff Zelandia den Weissen Adler, of er ihm zu Gewinn und Verlust helffen wolle, darauff er sich entschüldigt dass er solchen Befehl nicht hätte: darumb cr auch hernacher kein Theil an der Beut gehabt.’

landers meenden dat hun instructie zoo iets niet toeliet. Zij offerden aan hun plicht hun eigen voordeel en dat hunner reeders op. Bewijs genoeg, dat zij stellig voor onrecht hielden wat de Zeeuwen zich veroorloofden. Of de admiraliteit van Zeeland bezwaar heeft gemaakt om den buit als rechtmatig gewonnen toe te wijzen, kunnen wij niet meer te weten komen, want bij den brand, die voor eenige jaren het gebouw van het Ministerie van Marine in de asch heeft gelegd, zijn de oudste registers van het college verloren gegaan[1]. Maar wij hebben reden om te vermoeden dat zij over alle bezwaren heengestapt is en haar landgenooten in het bezit van den behaalden prijs gehandhaafd heeft. Althans de reederij schaamde zich niet over hetgeen ten haren behoeve was gedaan, maar vereeuwigde integendeel het feit, als ware het roemrijk, door een gedenkpenning, die in het bekende werk van Van Loon staat afgebeeld.

Een paar maanden later, in October van 1602, durfde Joris van Spilbergh, die voor een andere Zeeuwsche compagnie naar Indië gevaren was, maar meer roem dan voordeel bevochten had, eveneens tegen zijn instructie handelen. Hij spande met Middleton, den admiraal van de vloot eener Engelsche maatschappij, samen, en hielp hem in de straat van Malacca de kraak veroveren, die van St. Thomas (op de kust van Bengalen) naar Malacca kwam, en deelde met hem den rijken buit. Met welk voorwendsel hij die inbreuk op zijn lastbrief dacht te vergoêlijken is ons niet bekend.

Maar niet lang zou het Nederlandsche scheepsvolk in Indië het nemen van buit met voorwendsels behoeven te dekken. Weldra vermaanden de Staten-Generaal zelf de Bewindhebbers der Vereenigde Compagnie, dat zij voortaan hun admiraals en kapiteinen instrueeren zouden ‘om den vijandt in Indië, derzelver persoonen, schepen ende goederen bij alle mogelijcke wegen te beschadigen ende afbreuck te doen’, en dien ten gevolge werd, in overleg met gedeputeerden van de Staten, aan Steven van der Hagen, die in December 1603 met twaalf schepen naar Indië uitliep, een geheime instructie meêgegeven, ‘inhoudende verscheide concepten om den gemeenen vijandt soo te water als te lande grootelijcks te beschadighen’[2]. Die in-

1 De overgebleven registers beginnen met October 1602; de prijs was reeds in Juli van dat jaar binnengebracht.

2 De Bewindhebbers verhalen zelf de toedracht van deze zaak in den aanhef eener remonstrantie aan de Staten-Generaal, in Maart 1606 overhandigd, die zich onder de papieren van De Groot bevindt, en, zoo ik mij niet bedrieg, ook door hem gesteld is: ‘Verthoonen met reverentie de Bewinthebbers van de O.I.Cie hoe dat zij remonstranten bij U M.E. tot verscheyde reysen seer serieuselijck zijn vermaent geweest om daerop te letten ende ordre te stellen dat de schepen, die alreede toegerust waren ende als noch toegerust souden worden om te varen nae O.I., gelast ende geinstrueert mochten worden om den vijandt aldaer, derselver persoonen, schepen ende goederen bij alle mogelijcke wegen te beschadigen ende afbreuck te doen.... daerbij voegende dat dit de principaelste oorsaecke was geweest, waaromme U E.M. de vereeniginghe van de Comp^ie geprocureerdt ende d'authorisatie tot den affbreuck des vijandts verleent hadden.... Welcke serieuse vermaninge de remonstranten.... met soo trouwe genegentheyt hebben aengenomen, dat sij tot grooten last ende costen van haere Comp^ie hare schepen buyten de maniere van alle coopluyden ter oorloge hebben uytgerust, ende d'officieren van hare vlote belast den Co: van Sp: ende sijne ondersaten alle mogelijcke afbreuck te doen; hebben oock tot dien eynde aan Steven Verhaegen, dewelcke als adm^l van de vlote van XII schepen in het jaer 1603 in Decr uyt dese landen is uytgeseylt, secrete instructie medegegeven, inhoudende verscheyden concepten om den gemeenen vijandt soo te water als te lande grootelijcks te beschadigen... welcke instructie met eenige gedep^en van U M.E. is gecommuniceert, denwelcken wij verhoopen daerinne sonderling contentement te hebben gegeven.’ - Zie de Instructie van Van der Hagen bij De Jonge, *Opkomst van het Nederl. gezag in O. Indië*, III, 146 en vergelijk nog *de jure praedae*, p. 289.

structie wijst het keerpunt aan in de geschiedenis van de vaart op Indië. Van dit tijdstip af houdt de Vereenigde Compagnie op eenvoudig handelmaatschappij te zijn; zij wordt oorlogvoerende mogendheid, en vertegenwoordigt in Indië de Republiek in haar volle macht.

Zoo zeer werd die verandering door den drang der omstandigheden gevorderd, dat de scheepskapiteinen de nieuwe voorschriften reeds naleefden eer zij ze nog ontvangen hadden. Wij zagen daarvan reeds twee voorbeelden, door Zeeuwen gegeven. Wij hebben thans een derde geval te beschouwen, het eerste dat op rekening van Holland komt, en dat zoowel om deze als om andere redenen veel belangrijker is dan de vorige. Terwijl in Den Haag de instructie ontworpen werd, die Van der Hagen tot het strijdvoeren en buitmaken machtigde, was een overrijke buit reeds op weg van Indië naar Holland. Het was Jacob Heemskerck, de held van Nova Zembla, die hem voor een Amsterdamsche reederij, sedert ingelijfd in de Vereenigde Compagnie, had veroverd. Wij willen bij deze verovering iets langer stilstaan. Zij heeft tot het schrijven van den *Commentarius de jure praedae* de naaste aanleiding gegeven, en verdient reeds uit dien hoofde dat wij van hetgeen er bij is voor-

gevallen, uitvoeriger handelen. Maar ook op zich zelf is deze geheel vergeten gebeurtenis wel waardig dat zij op nieuw in herinnering wordt gebracht: zij schildert ons den geest van dien zoo merkwaardigen tijd veel treffender dan menige heldendaad, die in alle handboeken onzer geschiedenis met ophef vermeld wordt, en toch heeft geen onzer geschiedschrijvers, behalve De Groot in zijn *Annales et Historiae*, haar vermeld.

Naast de compagnie, voor wier rekening de eerste tocht naar Indië ondernomen was, en die de Compagnie van verre genoemd werd, had zich in 1599 een nieuwe gevormd, waarvan hoofdpersoon was de vermaarde Isaäc Le Maire, aan wien Bakhuizen van den Brink een monographie heeft gewijd, die na zijn overlijden in dit Tijdschrift verschenen, en bij de lezers zeker nog niet vergeten is. De nieuwe reederij, machtig door het kapitaal waarmeê zij werkte, stak de andere naar de kroon; over en weer benadeelden zich beide door haar concurrentie, die alleen den inboorlingen van Indië ten voordeel strekte. Dat de ineensmelting van beide wenschelijk was voor beide, moest in het oog vallen. De regeering van Amsterdam, waar zij gevestigd waren, bracht dan ook de vereeniging tot stand, en om verdere mededinging uit te sluiten, verbood zij tevens aan al haar ingezetenen buiten de Compagnie op Indië te reeden en te varen. Eer het echter tot die verbintenis gekomen was, had elke maatschappij afzonderlijk een vloot uitgerust en zeilklaar gemaakt; de oude een van vijf schepen, onder Wolphert Harmensz, de nieuwere een van acht schepen, onder Jacob Heemskerck, die kort te voren van een reis in dienst der oude compagnie te huis was gekeerd. Er werd als maatregel van overgang bepaald, dat deze vloten nog voor de bijzondere rekening hunner reeders varen zouden, en dat, om concurrentie te vermijden, die van Harmensz uitsluitend op Banda en de Molukken, die van Heemskerck op alle overige plaatsen van Indië handel drijven mocht. Gezamenlijk liepen zij den 22sten April 1601 in zee, een scheepsmacht zoo talrijk als nog niet van hier naar Indië was afgevaren. Onder weg raakten zij spoedig uiteen. Wij volgen in het bijzonder de vloot van Heemskerck. Van den aanvang af had deze van den vijand te lijden. Op de hoogte van de Canarische eilanden werd zij reeds door een naar Amerika bestemde Spaansche vloot van 12 galjoenen ontmoet en aangevallen, en zij verloor bij deze gelegenheid een harer schepen, dat ontredderd naar huis terug moest. Verder op had zij met te-

genspoed en tegenwind te kampen, zoodat zij eerst den 22sten Februari van het volgend jaar de reede van Bantam bereikte. Hier vond de admiraal voor zijn meeste schepen lading, waarmeê hij ze onverwijld naar Holland terug zond. Zelf bleef hij met twee schepen, de Witte Leeuw en de Alkmaar, achter, om op avontuur te varen en lading te zoeken. Eerst wendde hij den steven naar Demak (ten o. van Samarang gelegen), waar de koning, door de Portugezen opgestookt, negentien zijner zeelieden verraderlijk gevangen hield. Na vruchtelooze pogingen om deze weer vrij te krijgen, zette hij, door ziekte geteisterd, zijn koers oostwaarts naar Jortan (aan straat Madura), waar hij wel geen lading opdeed, maar met verlof van den vorst een factorij, de eerste op oostelijk Java, stichtte. Vandaar stak hij over naar het schiereiland van Malacca, en wel naar Patani, waar de koningin uit haat tegen de Portugezen, die, van hun naburige stad Malacca uit, haar belemmerden en overheerschten, den Hollanders toegenegen was, en reeds aan vier andere schepen lading bezorgd had. Hij hield zich hier drie maanden op (van 19 Aug. tot 16 Nov. 1602), bouwde er even als te Jortan een huis, dat tot factorij zou dienen, en genoot er gunstiger onthaal dan hem op zijn reizen nog ergens in Indië te beurt was gevallen. Even gunstig jegens de Hollanders gezind betoonde zich de koning van Johor of Joor, dat nog dichter bij Malacca gelegen, nog meer reden had om op de Portugezen gebeten te zijn, en op dit oogenblik zelfs in openbaren oorlog met hen verkeerde. Door brieven en bij monde van zijn broeder, den vorst van Siak, die zich te Patani ophield, stookte de koning Heemskerck tegen den gemeenschappelijken vijand op, en ried hem bepaaldelijk de rijke kraken, die omstreeks dien tijd van Macao naar Malacca moesten komen, te onderscheppen. Denzelfden raad gaf ook de koningin van Patani, en de admiraal was uit zich zelf reeds belust om dien op te volgen. Overal had hij op zijn reis de vijandschap der Portugezen ondervonden. Hun bondgenooten, de Spanjaards, hadden hem bij Canarië aangevallen en beschadigd: te Demak hadden hun agenten hem verdacht gemaakt en den haat der inlanders berokkend. Waar hij kwam hoorde hij dat zij de bevolking voor hem gewaarschuwd en tegen hem ingenomen hadden. Tevens hoorde hij hoe zij de Indianen, die de Hollanders op vroegere tochten met vriendschap bejegend hadden, voor dit vergrijp deden boeten; hoe zij om die reden Bantam hadden belegerd,

dat slechts door den juist van pas ter reede gekomen admiraal Hermansz voor verovering en tuchtiging behoed was; en hoe hard zij thans weer op de Molukken wraak namen over het goed onthaal, dat daar aan de Hollandsche vloten was geschied. De verbittering tegen dien even gevaarlijken als verraderlijken vijand nam dan ook aan boord der Hollandsche schepen gedurig toe. De manschap hunkerde naar een gelegenheid om zich met hem te meten, en de vice-admiraal, die naar Jortan vooruit was gezonden, had het gewaagd eigenmachtig, eer Heemskerck opdaagde, een Portugeesch victualieschip, dat hij daar ter plaatse aantrof, te overmeesteren, waarbij eenige der schepelingen, die aanstalten maakten om zich te verdedigen, waren doodgeslagen. Die daad van geweld, in strijd met de ontvangen instructie, scheen verschoond, zoo al niet gewettigd te worden door den inhoud van brieven, die aan boord van het vaartuig werden gevonden, waaruit onder anderen bleek dat in September van het vorig jaar te Macao een gruwel was gepleegd, die al het vroeger gebeurde in de schaduw stelde: zeventien Nederlandsche zeelieden van de vloot van Jacob van Neck waren daar in koelen bloede door de Portugezen uit handelsnijd omgebracht. Dit ontwijfelbare bericht deed zelfs Heemskerck in woede ontsteken. ‘Ten ware dat ick het gelaten hadde om onse gevangenen in Dema (d.i. Demak)....., ick soude dadelijck de Portugijzen, die wij noch in de schepen hebben, voor de ooghen van hen die aen landt sijn aen de boechspriet gehangen hebben’, schreef hij in een brief aan de bewindhebbers. Van nu af hield hij zich tot het letterlijk opvolgen van zijn instructie, tot het bloot afweren van geweld, niet langer verplicht; hij zocht een gelegenheid om het den Nederlanders aangedane onrecht op den vijand te wreken. En geen geschiktere kon hij wenschen, dan die hem door de vorsten van Johor en Patani werd aangewezen. De kraken, die hij maar voor het nemen had, kwamen uit Macao, waar de gruwel bedreven was, die zijn woede had opgewekt; de buit, die hij maken zou, zou de Portugezen treffen in hun hebzucht, waaruit hun vervolging der Hollandsche kooplieden voortsproot, en zoowel zijn reeders als zijn scheepsvolk en hem zelven ruime vergoeding schenken voor al wat zij geleden hadden. Een overwinning, op den gemeenschappelijken vijand bevochten, moest bovendien de vriendschap met de vorsten van die streek bevestigen en hen nog meer van hun overheerschers vervreemden. Gevaar was er

bij de onderneming niet te vreezen. De eenige bedenking, die hem had kunnen weêrhouden, was dat zijn instructie het aanvallen van wie den strijd niet zocht verbood, maar zij schijnt niet zeer zwaar te hebben gewogen. Althans met het blijkbare plan om uit te voeren wat zoo geraden scheen, zeilde hij half November naar het eiland Tiaman, waarlangs de kraken verwacht werden, hoewel het nog tot den 4^{den} December duurde, eer hij met zijn scheepsraad voor goed het gewichtige besluit nam om de Portugezen aan te grijpen. Het bleek echter dat daartoe de plaats bij het eiland Tiaman niet goed gekozen was. De eerstaankomende kraak ontsnapte haar belagers, en kwam behouden te Malacca binnen. Door den vorst van Johor hiervan verwittigd, en tevens uitgenoodigd om naar den mond van de rivier, die door dat rijk stroomt, op te komen, waar hem een gunstiger ligplaats zou gewezen worden, verliet Heemskerck dadelijk het eiland, en stak naar het vaste land over, waar de koning, aan zijn belofte getrouw, zoo goede aanwijzing deed, dat de twee Hollandsche schepen den 25sten Februari de andere kraak, de Catharina geheeten, in het gezicht kregen. Het was een groot gevaarte van 700 last, hoog opgetimmerd en met een diepgang van 32 voet, met ruim 750 schepelingen, waaronder omstreeks 100 vrouwen en veel kooplieden, eigenaars der lading, aan boord. Tegen een paar goed ten strijd toegeruste schepen, als de Alkmaar en de Witte Leeuw, was het logge vrachtschip niet bestand. Toch weerde het zich den geheelen dag, en beantwoordde de Hollandsche kanonnen met het geschut, waarvan het tamelijk voorzien was. Maar het was zoo hoog gebouwd, dat zijn kogels over de lage schepen der Hollanders heenvlogen zonder te schaden, terwijl het door ieder schot uit het geschut van dezen getroffen werd. Tegen den avond had het reeds zeventig dooden, en was zoo gehavend en zoo lek geschoten, dat het om niet te zinken, den strijd opgaf en aanbood te capituleeren. Heemskerck verlangde niets liever; ook hij vreesde dat de kraak bij het voortduren van het gevecht in brand geraken of stranden mocht, en om zeker te zijn van den buit maakte hij dus geen bezwaar aan de bemanning leven en vrijheid te schenken; hij beloofde allen die aan boord waren ongedeerd naar Malacca te zullen brengen, mits hem binnen het uur schip en lading werden overgegeven. Die voorwaarden werden binnen den gestelden tijd aangenomen en van weerszijden eerlijk nagekomen. Onze admiraal werd

later zelfs door de kooplieden en door den raad van Malacca geprezen en gedankt voor de goede behandeling, die de gevangenen van hem ondervonden hadden. Met zijn prijs, die boven alle verwachting rijk bleek te zijn, bleef hij nog een maand lang voor Johor liggen, waar zijn overwinning hem een dubbel goede ontvangst had bereid, zoodat hij er een factorij achterliet, en met een lading peper aan boord, en door gezanten van den koning aan de Staten van de Vereenigde Provinciën vergezeld, den 3^{den} April naar Bantam stevende. Daar verscheepte hij een goed gedeelte der ingeladen goederen: aan boord van zijn eigen schepen nam hij het kostbaarste dat de kraak inhad; daarentegen bevrachtte hij haar met peper, en vertimmerde haar zooveel noodig was om ze voor de lange zeereis geschikt te maken. Met al die beschikkingen verliep geruime tijd, en eerst in October nam hij met zijn beide schepen en zijn prijs de thuisreis aan. Al spoedig bleek het, dat de Alkmaar lek was geworden en noodzakelijk reparatie behoefde; hij zond ze daarom naar Mauritius, en vervolgde zelf met de twee andere vaartuigen de reis naar het vaderland.

Daar werd de blijde tijding half Maart van het jaar 1604 met twee schepen, die in Juni te voren van Bantam waren afgevaren, de Eendracht en de Maacht van Enckhuisen, aangebracht[1]. Wij kunnen nagaan hoeveel vreugde zij aan de deelhebbers der Compagnie en aan het publiek in het algemeen verschafte. In de volgende maand verscheen reeds een ‘Corte ende ekere beschrijvinghe van 't veroveren der rijcke ende gheweldighe krake, comende uytet gheweste van China, door den Admiraal Jacobus Heemskercke’, met een houtsneê op het titelblad versierd, die zoo goed het wilde de heuglijke gebeurtenis voorstelde[2]. Het boekje, dat tevens over den voortgang der belegering van Oostende handelde, bevatte over de verovering der kraak

1 De ‘Advertentie’ van hetgeen Heemskerck sedert Augustus 1602 wedervaren was, door deze twee schepen overgebracht, bevindt zich onder de papieren van De Groot, op het Rijksarchief. Daaruit en uit het merkwaardige, hoewel niet in alle opzichten juiste, verhaal bij Hulsins, *Achte Schiffart*, heb ik het bovenstaande samengesteld. De Heer De Jonge, toen hij zijn meermalen aangehaalde werk schreef, moest bij gemis van die bescheiden getuigen, dat de verrichtingen van Heemskerck na zijn vertrek naar Patani in haar bijzonderheden niet bekend waren.

2 Het is thans zeer zeldzaam: in de verzamelingen van Muller en Meulman wordt het niet gevonden. Een exemplaar is voorhanden in de Bibliotheca Thysiana te Leiden.

slechts weinige bijzonderheden, maar eindigde met het bericht, waarop alles aankwam: ‘Den buyt wort geschat op tsestichmael hondert duysent ducaten, waeronder 26 hondert duysent gulden aen Chineese sijde neffens een groote swaerte van ongefineert ende ongesuyvert gout met velen anderen costelijcken waren coopmanschappen ende meubelen sijn, onder anderen een coninckliJcken stoel met edelgesteenten ende cleynodiën ingeleyt, dattet een wonder is daer af te schrijven. Die men met groot verlangen dagelijcx verwachtende is.’ Wij gelooven gaarne dat het verlangen groot was, al weten wij ook dat de waarde der lading op verre na zoo hoog niet was als hier werd opgegeven. Het verlangen was te sterker, nademaal de schepen nog geduchte gevaren moesten loopen, eer zij binnen konden komen. Alle zeeroovers, die van Duinkerken in het bijzonder, zouden op hen loeren, en liepen zij, om die te ontwijken, misschien een Engelsche haven binnen, dan stond te vreezen dat koning Jacobus, die op het punt was van vrede met Spanje te sluiten, een of ander voorwendsel zou aangrijpen om de kraak en haar lading weer in handen der vroegere eigenaars te spelen.

Intusschen was de compagnie, die de schepen uitgereed en den buit behaald had en dus ook voor het veilig binnenkomen had behooren te waken, in de groote Vereenigde Compagnie ingelijfd. Aan de bewindhebbers van deze, de zoogenoemde Zeventien, kwam als opvolgers der vroegere directie de zorg voor den prijs thans van rechtswege toe. Zij bleven ook geenszins in gebreke: zij wendden zich onverwijld tot de landsregeering en rechtstreeks tot de admiraliteit van Amsterdam met verzoek om hulp van de oorlogsvloot, die voor onze zeegaten kruiste, en bewerkten dat de kapitein Dirk Pietersen Vos werd gelast ‘hem ten spoedighsten uyt Texel te vervoegen naar Engelands Eynde (*cape Landsend*) ende hem omtrent de Sorles den tijt van vijf of ses weken over ende weeromme te houden, om te bejegenen de Oostindische schepen ende de crake, die men van daer in dese landen is verwachtende, ende den Admiraal derselve schepen vindende te leveren de besloten brieven, die hem bij de Bewindhebbers sullen worden medegegeven, met waerschouwinge datse niet en sullen hebben te loopen in eenige haven van Engelandt, om te voorcomen het arrest ende andere swaricheden, die hun aldaer bij de Maj^{t} van Engeland, opt versouck ende instantie van den Spaenschen Am-

bassadeur, souden mogen bejegenen.' Soortgelijke bevelen om de schepen te waarschuwen, bij te staan en veilig binnen te leiden, werden ter zelfder tijd ook aan de andere kapiteins, die tot het ressort van Amsterdam behoorden, toegezonden[1].

In Juni kwam de kraak, die intusschen van de Witte Leeuw was afgedwaald, voor de Engelsche kust, en werd er gelukkig door den kapitein Verhoef ontmoet. Zij was in treurigen staat. Heemskerck had ze met zestig matrozen bemand, maar ten gevolge van ziekte en sterfte waren er thans slechts acht in staat om dienst te doen; ook waren de levensmiddelen opgeteerd. Verhoef liet dadelijk twintig van zijn manschappen op de kraak overgaan, en convoieerde haar met nog drie andere oorlogschepen niet naar Texel, dat om de richting van den wind of om eenige andere reden niet doenlijk was, maar naar de Eems, waar zij in veiligheid liggen zou, en van waar de lading met lichters naar Amsterdam overkomen kon. Kort daarop liep ook de Witte Leeuw, met Heemskerck aan boord, Texel binnen. Reeds den 17^{den} Juli kwam de admiraal, door twee Bewindhebbers vergezeld, bij de Staten-Generaal verslag geven van zijn tocht, en inzonderheid van het veroveren der Catharina, en van de redenen die hem daartoe hadden bewogen.

Zoo was dan de buit grootendeels binnen. Alleen het schip Alkmaar, dat om te kalefaten naar Mauritius was gestevend, werd nog gewacht en liet nog eenige maanden op zich wachten. Het had vreemde avonturen geloopen. Eerst had het Mauritius gemist en was verdwaald geraakt naar Madagascar, waar het in de baai van Antogil, toen ter tijd een veel bezochte ververschingsplaats onzer vloten, belandde. Daar bleek het, dat het schip door den worm zoo veel geleden had, dat het een geheele reparatie behoefde. De lading werd dus aan land gebracht en een batterij tot bescherming er van tegen de inlanders aangelegd. Hoe meer men aan het schip werkte, hoe meer men er aan te doen vond. Acht maanden werden er aan besteed, zonder veel te vorderen. Intusschen dunden ziekte en sterfte de manschap. Niet de helft was meer in leven, en die uitgeput en moedeloos. Eindelijk daagde er buiten verwachting hulp op. Om een ander afgedwaald jacht op te zoeken waren twee schepen van de vloot, die in December 1603 onder Steven Van

1 Dit en hetgeen volgt is ontleend aan de Notulen van de Admiraliteit van Amsterdam en aan de Resolutiën der Staten-Generaal.

der Hagen was uitgezeild, naar Mauritius afgezonden; ook zij misten hun koers en kwamen tegen hun bedoeling in de baai van Antogil, waar zij, in plaats van het schip dat ze zochten, de Alkmaar vonden, die ze niet gezocht hadden, maar waaraan veel meer dan aan het andere vaartuig gelegen was. Zij kwamen juist van pas om de rijke lading nog te redden. Na eenig beraad werd besloten de Alkmaar als onherstelbaar te verbranden, zijn lading in te schepen in het Hof van Holland, dat daarmee rechtstreeks naar het vaderland terug zou varen, en wat dit zelf aan boord had, ter waarde van ƒ 143,000, met het andere schip, de Medemblik, naar Bantam te zenden. De risico van dit laatste, dat thans bijzonder rijk bevracht was, zou gedragen worden door de compagnie, waaraan de Alkmaar had toebehoord. Die risico liep gelukkig op niets uit: de Medemblik kwam onbeschadigd op de plaats van zijn bestemming. Even gelukkig was het Hof van Holland: in Maart 1605 liep het te Texel binnen; de goederen hadden wel wat geleden, maar waren toch nog altijd van groote waarde[1].

Men had op de komst van dit schip niet gewacht met het toewijzen en verdeelen van den buit. Zoodra de kraak op de Eems in veiligheid was, waren allen die eenige aanspraak op deel daaraan maken konden, in beweging gekomen. Hun gehaspel en getwist kenteekent de verbrokkelde staatsmacht onder de Republiek in al haar eigenaardigheid. Het eerst raakten de colleges van administratie onderling in geschil. Volgens het placaat der Staten-Generaal van 13 Augustus 1597 moesten de schepen, die op vrijbuit voeren, met hun prijzen terugkeeren in de haven waarvan zij waren uitgezeild, om zich daar door de admiraliteit, waaronder de haven behoorde, hun prijs te laten toewijzen, waarvan zij dan den vijfden penning (d.i. 20 pCt.) aan het college, en den tienden penning (10 pCt.) aan den admiraal-generaal verschuldigd waren. Nu waren de schepen van Amsterdam afgevaren; de Alkmaar misschien van een der Westfriesche steden. Dit zou ik vermoeden, èn omdat de naam van het schip het schijnt aan te duiden, èn omdat wij weten dat een Westfriesche reederij in de nieuwe Amsterdamsche compagnie was opgenomen,

1 Van het lot van de Alkmaar wist Hulsius niets te verhalen. Toen hij zijn berichten uit Holland inwon, was het schip nog niet terecht. Alleen Van Meteren, blz. 528, licht ons hieromtrent in. Verg. daarmeê De Jonge, II, 261, 265; III, 179.

en vooral omdat het college der admiraliteit van Hoorn, dat eerst veel hooger eischen deed, ten slotte toch, uit het deel van den buit dat het land toekwam, een vrij aanzienlijke toelage heeft ontvangen. Hoe dit zij, in geen geval had de admiraliteit van Doccum iets met de zaak te maken. Toch legde zij beslag op de lichters, die met goederen uit de kraak, op weg van Emden naar Amsterdam, haar haven aandeden. De Staten-Generaal moesten tusschen beide komen om haar tot reden te brengen en de lichters vrij te doen geven. Om een eind aan alle geschil te maken, besloten zij tevens ‘opte ernstige instantie van die van de admiraliteit van Amstelredam mitsgaders van de Bewinthebbers van de Oostindische Compagnie, deselve te accorderen dat zij ter bequaemste plaetse de goederen van de voors. carake sullen mogen doen lichten ende bij malcanderen brengen binnen Amstelredam, om aldaer tot behoefte van 't landt, zijn Excell^{ie} ende dieghene die daertoe gerechticht sijn ten meesten proffijte gebeneficieert te worden, sonder dat die van 't college ter admiraliteit van Hoorn (of van dat van Dokkum) ofte yemandt anders hun deselve goederen soude bemoeijen.’ Aan dese resolutie moesten zich allen onderwerpen; zij deden het klagende en morrende, maar zij deden het toch. De geheele inhoud der kraak en van de Witte Leeuw werd te Amsterdam bijeengebracht en in het Boshuis opgeslagen.

Maar nu ontstond er een nieuw gehaspel tusschen de bewindhebbers en de admiraliteit over het bewaren van de sleutels van het Boshuis. De bewindhebbers hadden zeker gewichtige redenen waarom zij de handen vrij en de sleutels in hun bijzondere bewaring hebben wilden; maar die van de admiraliteit hadden niet minder goede reden om te gelooven dat toezicht van hunne zijde geenszins overbodig was. Zij lieten zich, wat hun ook mocht worden voorgespiegeld, niet gezeggen, maar volhardden bij hun besluit en bepaalden verder, ‘om alle calumniën en opspraken te voorkomen’, dat bij het inventariseeren altijd een of twee uit hun college tegenwoordig zouden wezen. Toch werd door hun toezicht alle opspraak niet voorkomen. Le Maire onder anderen, die als directeur der reederij, waardoor Heemskerck was uitgezonden en tevens als bewindhebber der groote Vereenigde Compagnie, bij het beheer van den buit een voorname rol speelde, kwam niet vrij van het vermoeden van oneerlijk te hebben gehandeld, maar werd daarover in rechten aangesproken en, hoewel de zaak niet was uitgewezen, tot het neer-

leggen van zijn bewindhebberschap in het volgende jaar genoopt. Van buit meende ieder dat hij voor zich in het bijzonder wat buit mocht maken. De matrozen van kapitein Verhoeff, die de Catharina op de Eems hadden gebracht, waren al begonnen met porselein te rooven en te Emden te verkoopen.

Een groot gedeelte van de lading bestond in zijde, die aan bederf onderhevig was, en hoe eer hoe liever verkocht diende te worden[l]. Ook was de tijd van het jaar bijzonder geschikt om hooge prijzen te maken, want de Frankforter mis was aanstaande. Maar de buit was nog niet aan de Compagnie toegewezen; het proces er over voor de admiraliteit zou misschien zes weken duren. De Staten-Generaal, daartoe aangezocht, losten ook deze zwarigheid op, en vergunden bij resolutie van 29 Juli, de bedervelijke goederen uit de kraak terstond in het openbaar te verkoopen, ‘niettegenstaende dat sulcke goederen bij sententie voor als noch niet en sijn verclaert verbeurt’. De admiraliteit, met de uitvoering van dit besluit belast, kondigde nu de verkooping tegen 15 Augustus en volgende dagen aan. Alom werden de biljetten aangeplakt, maar nog was aan het tegenstribbelen geen einde; de schout van Amsterdam liet de aangeplakte biljetten ‘als streckende tot verminderingh van stadts gerechtigheyt’, weer afscheuren. Hij handelde zoo doende naar den stelregel der machtige stad, die een te hoogen dunk

l Hulsius beschrijft den inhoud van de kraak als volgt:

1°. 1200 Ballen roher Chinesischer Seyden, so etwas 70 oder 80 Pfund Flämisch, das seynd über 200 Reichsthaler, jeder Ball verkauft ist worden.
2°. Gar viel Kästen mit Dammast, Atlass, Taffet und anderen Seyden Gewandt, von unterschiedenen farben.
3°. Ein grosse anzahl fein Gold Draat, oder gesponnen Goldt.
4°. Uberauss viel Zucker.
5°. Viel Güldene Stück oder Tuch, so von guten Goldt geweben.
6°. Ein grosse menge köstlicher Umbhänge und Bettzelten von Gold und Seyden Gewandt.
7°. Ein unzalbare menge Porcellanen Geschirr von allerley arth und gattung bey 30 Last, das seynd über tausend Centner.
8°. Ein gut theil Seyden geflickte Kulckten oder Bettdecken von unterschiedner farb.
9°. Viel ander Seyden und Leinwath auss Baumwollen.
10°. Viel köstliche *Aromata* und andere Droguen und *Gummi* auch viel Centner *Muscus* oder Bisem.
11°. Gar viel köstlich Holtzwerck von Bettladen, Kalterlein (?), Schachteln nach jhrer art, etliche köstlich übergült, andere nicht.
12°. Uberauss viel seltzame schöne Rariteten, von jhren Wehren, von jhren Gemal, und tausenterley andere Sachen, so da in China gemacht werden.

van haar gezag had, dan dat zij de admiraliteit, die binnen haar muren zetelde, zelfs door een zoo onschuldige daad als de aankondiging eener openbare verkooping een bewijs van onafhankelijkheid wilde laten geven. Maar in dit geval had de schout zich toch misrekend. De burgemeesters, inschikkelijker dan doorgaans, stelden hem in het ongelijk, en met hun voorkennis werden nu de biljetten op nieuw aangeplakt en ging de verkooping werkelijk door.

Ik wenschte dat ik omtrent die verkooping, waartoe, naar het zeggen van De Groot, uit alle landen van Europa een ongelooflijke menigte samenvloeide, wat naders kon meedeelen. Onze verbeelding stelt zich voor, hoe de groote kooplieden van buiten 's lands, vooral uit den Hanse-steden en uit de Zwabische rijkssteden, toen nog, voor den aanvang van den dertigjarigen oorlog, zoo rijk en ondernemend, hier tegen onze eigene winstgierige en bedrijvige handelaars, de Pauws, de Le Maires, de Moucherons, de Van der Veeckens, kwamen opbieden. Maar het blijft aan onze verbeelding overgelaten de ontmoeting tusschen die mededingers, die elkander waardig waren, af te malen; naar zekere berichten dienaangaande heb ik te vergeefs omgezien. Couranten waren er toen ter tijd nog niet, en blauwboekjes zijn er niet over dit geval uitgekomen. De depêches van den Franschen ambassadeur, de Buzanval, bevatten er evenmin iets over, want de gezant hield zich toevallig dien geheelen zomer in Frankrijk op. In de Archieven van Amsterdam is de nasporing, op mijn verzoek welwillend gedaan, even vruchteloos gebleven. Het eenige dat ik, uit de Notulen der Admiraliteit, kan meedeelen, is dat de verkoop geschiedde door makelaars en tot den prijs dien men maken kon, te betalen na zes maanden door ingezetenen, door vreemdelingen zooveel mogelijk met gereed geld, alles ten overstaan van zes bewindhebbers der Compagnie, en van twee van de admiraliteit. Gaarne had de Compagnie de admiraliteit althans van de verkooping uitgesloten; zij beweerde zelfs dat er beter prijzen te bedingen zouden zijn, indien zij alleen met die zorg werd belast; maar nog eens ‘om alle calumnie voor te komen’ werd haar verzoek afgeslagen. De admiraliteit toonde zich al bijzonder bezorgd voor den goeden naam der heeren bewindhebbers.

Terwijl men met het verkoopen bezig was, werd inmiddels het proces van toewijzing van den buit voor het admiraliteitsgerecht in de gebruikelijke vormen gevoerd. Met onderling

goedvinden traden als eischers op de Advocaat-fiscaal van het Hof van Holland, *nomine officii*, de Compagnie van de Acht schepen en de admiraal Heemskerck. Zij verzochten gezamenlijk citatie van alle onbekenden die aetie tot de kraak en de goederen zouden willen pretendeeren. Dit werd hun toegestaan, en dienovereenkomstig zes weken lang, van veertien dagen tot veertien dagen, opgeroepen al wie aanspraak op de gezegde goederen maken wilde. Natuurlijk verscheen niemand; en zoo werd Donderdag den 11^{den} September 1604 sententie definitief gegeven, en 'de caraque mitsgaders alle goederen daeruyt gecommen verclaert voor verbeurt ende geconfisqueert'.

Ook van het proces kan ik niet veel bijzonders verhalen: de processtukken zijn met het gebouw van het Ministerie van Marine voor eenige jaren verbrand. Gelukkig nog dat het register der Notulen van de Admiraliteit uit den brand gered is; wat ik heb kunnen verhalen is meestal daaraan ontleend. Een ander gelukkig toeval stelt mij in staat althans nog eenige bijzonderheden er bij te voegen. Twee Hoogduitsche uitgevers van reisverhalen hebben ons over de verovering der kraak en over het proces van toewijzing van den buit veel uitvoeriger berichten bewaard dan de Hollandsche schrijvers: een bewijs hoe zeer de rijkdom van den prijs en het gewicht van het vonnis, dat aan de Compagnie het buitmaken voor het vervolg veroorloofde, ook buiten af de aandacht heeft getrokken. Hun uitvoerige berichten ontleenden die Duitsche uitgevers zonder twijfel aan de processtukken zelf, waarvan hun uit Holland afschriften zullen bezorgd zijn. Een hunner, De Bry, heeft ons, in de tweede voorrede voor het XIIIe stuk zijner bekende verzameling, eenige brieven van dankbetuiging van Portugeesche kooplieden en officieren en van den raad van Malacca aan Heemskerck bewaard, die door De Groot tot bijlagen achter zijn *commentarius* waren bestemd, maar onder zijn papieren niet terug zijn gevonden. Daarentegen kwam juist de brief van den Bisschop van Malacca aan den Koning van Spanje, de eenige die bij De Bry ontbreekt, onder de handschriften voor, die uit den boedel van de Cornets De Groot tegelijk met den *commentarius* verkocht zijn. Door de welwillendheid van den heer Frederik Muller, in wiens bezit dit stuk was overgegaan, is de Heer Hamaker in staat gesteld daarvan even als van de overige brieven een Latijnsche vertaling achter zijn uitgaaf te

voegen, zooals De Groot had voorgenomen te doen. De andere Duitsche uitgever, Hulsius, vergoedt ons eenigermate wat de brand van het Ministerie van Marine ons ontroofd had; hij heeft ons namelijk in zijn *Achte Schiffart* onder meer andere bescheiden het vonnis bewaard, in deze zaak door de admiraliteit geveld, dat van elders niet bekend is. Daaruit leeren wij de gronden kennen, waarop de eischers de toewijzing van den buit vorderden. Opmerkelijk is het dat deze juist dezelfde zijn die door De Groot in zijn boek worden besproken. In de eerste plaats, de instructie en de commissie door Maurits als admiraal-generaal aan Heemskerck meegegeven; waarover *de jure praedae*, p. 290, gehandeld word. Ten tweede, de vijandelijkheid op de hoogte van Canarië, hem door de Spaansche galjoenen betoond, waarover *de jure praedae*, p. 292. Ten derde, de mishandeling door de Portugezen aan de vrienden der Hollanders te Bantam, Amboina, Ternate en elders aangedaan. Ten vierde, de gruwel te Macao aan de manschap van Jacob van Neck gepleegd, waarover p. 291. Ten vijfde, het om deze redenen door den admiraal en den scheepsraad genomen besluit van 4 Dec. 1602 om aanvallenderwijs tegen de Portugezen te werk te gaan, waarover p. 294. Deze overeenkomst laat zich daaruit verklaren, dat De Groot met het vonnis bekend moet geweest zijn; maar hij was toch de man niet om bloot na te zeggen, wat anderen voor hem hadden betoogd. Veeleer zou ik vermoeden dat hij de Compagnie bij haar proces als rechtsgeleerde heeft gediend, en dat hij zelf de steller of een der stellers is geweest van den schriftelijken eisch, waarop het vonnis is gewezen. Zoo zou het niet te verwonderen zijn dat hij in zijn boek breeder ontwikkelt en toelicht wat in dien eisch reeds was aangeduid. Wij komen op deze gissing later nog terug.

Nog een gewichtig incident van het proces mogen wij niet voorbijgaan. De eisch was, zooals wij zagen, ingesteld door den Advocaat-fiscaal, de Compagnie en den admiraal gezamenlijk. Het was namelijk nog niet uitgemaakt, aan wie van drieën de buit eigenlijk toebehoorde, aan de reeders, die den tocht hadden bekostigd, aan den admiraal die met zijn volk den prijs had gemaakt, of aan den staat, wiens onderdanen de reeders en de admiraal en het scheepsvolk waren. Volgens het oorlogsrecht, zooals ook De Groot het opvatte, kwam de buit eigenlijk toe aan de mogendheid die den oorlog voerde; maar

deze kon natuurlijk den gemaakten buit zoowel als den eigendom van den buit dien men nog in het vervolg zou maken, afstaan aan particulieren of maatschappijen, die zich met haar verlof op kaperij toelegden. Zulk een afstand had echter in dit geval niet uitdrukkelijk plaats gehad. Er was noch aan de Vereenigde Compagnie, noch aan de vroegere compagniën, noch bepaaldelijk aan die der Acht schepen, verlof gegeven om op de Portugezen buit te behalen: integendeel het aantasten van vijanden, die geen strijd zochten, was ten stelligste verboden. Vandaar dat de Advocaat-fiscaal, die voor de belangen van den fiscus van Holland te waken had, zich verplicht achtte de Staten der provincie te adviseeren ‘dat na rechten ende het gebruyck der Landen van Hollant ende Westfrieslant de craeck ende goederen, bij Jacob van Heemskerck op de Portugezen in Oost-Indiën verovert, tot profijt van de Graeffelijckheyt der voorsz. Landen ende niet van de Oost-Indische Compagnie soude behooren te komen.’ Zijn advies is ongelukkig alweer niet tot ons gekomen, en de gronden, waarop het berustte, blijven ons daarom onbekend; bij gissing heb ik ze uit den aard der zaak moeten opmaken. Maar in de registers der Staten vinden wij toch de gewichtige resolutie, (insgelijks door De Groot tot bijlage van zijn werk bestemd en door Hamaker gegeven), die zij, naar aanleiding van het advies van den Advocaat-fiscaal, den 1sten September 1604 hebben genomen, en waarbij zij, onder andere, overwegende dat zulk voordeel op de Portugezen bevochten ‘sonder kost van den Lande is streckende tot grooten ondienst ende afbreuk der gemeene vijanden, eere, dienst, profijt ende reputatie der Vereenighde Landen ende de goede ingezetenen derzelven’, verstaan en ordonneeren ‘dat de Luyden van de Reeckeningen, de Advocaat-fiscaal ende alle andere ordinaris officieren of justicieren der voorsz. Landen de saecken van de voorsz. ende gelijcke prinsen in Oost-Indië verovert ende te veroveren, als dependerende van de gemeene oorloge, sullen laten ter dispositie van de Heeren Staten-Generaal ende de Raden van de admiraliteyt.’

Zoo had dus Holland van zijn recht of vermeend recht afstand gedaan. Nu bleven de Compagnie en de admiraal met zijn volk alleen als pretendenten over. Dat ieder hunner aanspraak had op een gedeelte, stond vast; alleen hoe groot ieders aandeel behoorde te zijn, was niet uitgemaakt. De admiraliteit had hun te zamen hun eisch toegewezen, maar omtrent de

verdeeling niets bevolen. Uit de instructie van de admiraliteit van 13 Aug. 1597 volgde het evenmin; daar was wel voorgeschreven, dat de kapers aan het land een vijfde en aan den admiraal-generaal een tiende van den buit moesten betalen, maar verder was niets bepaald. ‘Het surplus (werd er gezegd) sal blijven ten profijte van de reeders, capiteynen, officieren ende bootsgesellen om hun te verdeelen naar costumen of overeenkomstig gemaeckte contracten’. Nu bestond er bij de pas opgerichte Compagnie noch gebruik, noch contract dienaangaande met het scheepsvolk. Er schoot dus niets over dan de beslissing der Staten-Generaal in te roepen. Dit deden dan ook de bewindhebbers, en over de uitspraak, bij resolutie van 10 Maart 1605, hadden zij zich waarlijk niet te beklagen. Van de netto opbrengst, na aftrek der gerechtigheden van het land en van den admiraal-generaal en van de onkosten bij het te gelde maken, zou het volk, dat den buit had behaald, 4 ten honderd krijgen, en niet meer. Geen wonder, dat Heemskerck en de zijnen met deze beslissing niet tevreden waren, en van de Staten verzochten althans gelijk gesteld te mogen worden met de zeelieden in dienst van den Staat, en even veel als deze van den buit te mogen genieten. Die wensch was billijk, want nu de Compagnie voortaan met het voeren van den oorlog in Indië belast was, behoorden haar soldaten en zeelieden bij hun makkers, die in Europa dienden, niet achter te staan. En het aandeel van dezen in den buit bedroeg ruim de helft meer dan aan de veroveraars der kraak was toegekend. Want van de prijzen, door 's lands oorlogschepen genomen, werd een zesde, dus 16⅔ ten honderd, aan de zeelieden toegekend, waarvan een tiende, of 10 ten honderd, voor den admiraal werd afgetrokken. Er schoot dus voor het zeevolk nog altijd 6⅔ pCt. over, dat is 2⅔ pCt. meer dan Heemskerck en de zijnen zouden genieten. Het verzoek werd welstaanshalve door de Staten in overweging genomen, maar met de beslissing werd geen haast gemaakt. Zooveel ik heb kunnen nagaan, is de gelijkstelling stilzwijgend geweigerd, en voor het vervolg het aandeel van het volk der Compagnie op 4 pCt. bepaald gebleven, doch werd in dit geval aan de veroveraars der Catharina bij transactie iets meer toegestaan; zeker is het dat zij voor hun aandeel ƒ 123,380 ontvangen hebben. De zaak van den admiraal was inmiddels behendig van die van zijn volk afgescheiden; hem in het bijzonder wezen de Staten-Generaal den 18^{den} Juli 1606 een

som van ƒ 31,000 toe, en bovendien nog ƒ 500, ‘daervan hij sal doen maecken (zoo luidde de resolutie) een vergulden cop met inscriptie ende memorie van de veroveringe van de voorsz.caraque.’

Die laatste beschikking bewijst, hoe heuglijk en lofwaardig de Staten deze verovering achtten, die, in strijd met hun stellige voorschriften geschied, zoo weinig moeite en bloed gekost had, en zoo weinig roemrijk was. Het heuglijke van het geval was in den rijkdom van den buit gelegen en vooral in het vooruitzicht dat deze eersteling door een oogst van even rijke prijzen zou worden gevolgd. Men droomde reeds dat, even als de Romeinen na de verovering van Macedonië hun staatsuitgaven uit de opbrengst hunner veroveringen hadden bestreden, zoo ook de Nederlanders voortaan den oorlog bekostigen zouden uit hetgeen zij op den vijand wonnen. Om die reden verheft ook De Groot het bedrijf van zijn held ver boven zijn wezenlijke verdienste, en noemt den behaalden buit ‘de schoonste en ware vrucht van de vaart op Indië’. Een oordeel zijner onwaardig, en dat hem meer door hetgeen hij hoorde dan door hetgeen hij dacht in de pen zal gegeven zijn. Dat de menigte de rijke verovering voor een roemrijke aanzag, is niet te bevreemden: zij weet niet te onderscheiden tusschen den glans van het goud en het schitteren van den roem. Het nemen van de kraak was voor dezen tijd wat een kwart eeuw later het nemen van de zilvervloot door Piet Hein zou wezen. Zoo de ophef van deze twee veroveringen gemaakt karakterestiek voor onzen landaard moet heeten, dan moeten wij bekennen dat hij ons volk niet van een bijzonder gunstige zijde kenteekent.

Rijk was de behaalde buit zeker. Wij hebben gesproken van de kostbare zijde die er toe behoorde, en die nog vóór de toewijzing verkocht was. Thans, na het vellen van het vonnis, werd het overige, de porseleinen, het verlaktwerk en de curiositeiten, te gelde gemaakt. Daarmee werd den 21sten September aangevangen. Die tweede verkooping baarde nog meer opzien dan de eerste. Waarschijnlijk is bij deze gelegenheid de grond gelegd voor die talrijke porseleinkasten, die in de vorige eeuw de lust waren onzer grootmoeders, en waarvan de overblijfsels heden nog toonen wat zij voorheen moeten geweest zijn. Misschien waren er reeds vroeger uit Lissabon hier te lande enkele serviezen aangevoerd, en hadden de Hollandsche schippers van hun eerste tochten ook wel eenig por-

selein meegebracht, maar dit had niets te beteekenen, vergeleken met de menigte die thans aan de markt kwam. Ook in hoedanigheid overtroffen de buitgemaakte zeldzaamheden al wat men hier van dien aard nog gezien had. De Staten-Generaal keurden eenige prachtstukken waardig om er hun gekroonde vrienden mee te vereeren, en deelden van hun overvloed het beste aan hun bondgenooten mede. Den 29sten October schreven zij aan de bewindhebbers, dat dezen de goederen, die de Fransche ambassadeur (zoo even uit Parijs teruggekeerd) voor zijn koning had uitgezocht, terstond naar Den Haag zouden opzenden. Ik had waarlijk, toen ik dit las, mij gevleid, dat het loutere edelmoedigheid was, die de Staten dus aan hun koninklijken vriend deed gedenken. Maar de depêches van De Buzanval hebben mij achter de schermen laten zien en de illusie benomen. Hij, de gezant, was het, van wien het denkbeeld om Henri IV in den buit te laten deelen, was uitgegaan. Aan de Staten komt in deze geen andere eer toe dan alleen die, van niet te hebben geweigerd. ‘J'avois fait parler le plus honnestement que j'avois peu (zoo schrijft De Buzanval, 4 Oct. 1604, aan Villeroy) pour faire honorer leurs Majestez de ce que s'y trouveroit de plus singulier. Ce jour d'huy Monsieur Barnfelt m'est venu trouver et m'a fait paroistre, par une lettre qu'on luy écrivoit d'Amsterdam, le devoir qu'il avoit fait pour ce regard.’ Opmerkelijk inderdaad, dat het alweer Oldenbarnevelt is, die deze nietige zaak moet beleiden. Altijd is hij de vraagbaak en de bemiddelaar, om het even of er groote landsbelangen op het spel staan, dan wel een uitdeeling van porseleinen aan de hand is. Naar aanleiding van wat zich de gezant had laten ontvallen, heeft hij dadelijk naar Amsterdam geschreven. Thans raadt hij den ambassadeur in persoon derwaarts te gaan, de uitgestalde goederen in oogenschouw te nemen, en uit te zoeken wat hij gelooft dat zijn meester aangenaam zal wezen. Intusschen lokt hij een besluit der Staten-Generaal uit, om dat uitgezochte goed Zijn Majt. als uit eigen beweging aan te bieden. De Buzanval deed zooals hem geraden was; hij ging naar Amsterdam, bezag het porselein en de rariteiten, en zag tevens, wat van meer belang was, de handelsvloot, die voor de stad lag geschaard. ‘Jamais je n'admiray tant (zoo schrijft hij aan zijn regeering) leur puissance maritime, que j'ai fait en ce petit voyage’. Wat de geschenken betreft vertrouwde hij zijn eigen keus niet genoeg.

Hij raadpleegde met de prinses Louise de Coligny, en in overleg met haar koos hij een en ander uit: om iets te noemen, ‘een schoon servies van porselein, van de alderbeste die er sijn; item een tafel ende twee stoelen’ - ik zou denken daaronder die stoel, waarvan reeds het pamflet had gezegd ‘dat het een wonder was daeraf te schrijven’. Dit alles werd goed ingepakt, door tusschenkomst van den bekenden Rotterdamschen koopman Van der Veecken, naar Parijs gezonden, om daar door onzen gezant Aerssens aan Zijn Maj^{t}. eerbiedig te worden aangeboden.

Zou Villeroy, de invloedrijke minister van Henri IV, onbedacht en onbedeeld gebleven zijn? Hij had daarvoor zelf wel beter gezorgd, en aan De Buzenval order gegeven om een paar stukken rood damast voor hem te koopen. Zooals van zelf sprak, de bewindhebbers waren te verstandig, om van een man als hij geld aan te nemen. Aan zoo iemand konden zij wel iets schenken, doch niet verkoopen. Hij, en zijn ambtgenooten Sillery en Rosny met hem, kregen damasten en porseleinen van het allerbeste. Ook de koning van Engeland (die het anders niet verdiende, want hij was juist bezig om vrede met den vijand te sluiten) werd niet vergeten, maar van hetgeen er overschoot bedeeld; even zoo de markgraaf van Anspach, die toevallig in het land was. Allen aanvaardden dankbaar hun deel in den buit; zij hechtten zoodoende (De Groot verzuimt niet het op te merken) hun zegel aan het vonnis, door de Amsterdamsche admiraliteit gewezen. Voor al de geschenken te zamen kortte de Compagnie op hetgeen zij het land te betalen had, de som van 7723 ponden (of guldens), 16 schellingen en 4 penningen. Opmerkelijk dat in de registers der Staten, waar over die geschenken zoo veel staat opgeteekend, niets gevonden wordt van hetgeen de Notulen der Admiraliteit vermelden, dat namelijk eenige der goederen, die uit de openbare verkooping gehouden waren, in vijf kassen gepakt, naar Den Haag zijn gezonden, om aan de achttien heeren, uitmakende het college der Ho. Mo. Ed. Heeren Staten-Generaal, te worden vereerd. Van die bijzonderheid vonden de Staten het zeker niet noodig aanteekening te houden. Behoeft het gezegd, dat ook Zijn prinselijke Excellentie, boven en behalve de 10 pCt. die hij als admiraal trok, en die een niet onaardige som bedroegen, nog een en ander fraais kreeg, dat voor hem was uitgezocht?

Toen al die uitdeelingen plaats hadden was de Alkmaar nog niet te recht, en de juiste geldswaarde van den geheelen buit bij gevolg niet te berekenen. Hoewel de lading van dat schip, zooals wij zagen, reeds in Maart van 1605 met het Hof van Holland binnenkwam, duurde het toch nog tot 23 Januari 1608, eer de rekening volledig werd afgesloten. Toen bleek het dat de geldswaarde, hoe aanzienlijk ook, toch in den beginne veel te hoog was geraamd. Men had gesproken van zestigmaal honderdduizend ducaten. Anderen, bescheidener, hadden de ducaten tot guldens afgeslagen, en de waarde op zestig tonnen gouds geschat. De werkelijke opbrengst van de goederen en van de kraak zelf beliepen ruim de helft van die som, namelijk 3,389,772 guld. 2 sch. 2 penn., waarvan voor allerlei schaden en onkosten afging ƒ 1,476,923. Van het overblijvende trok het Land bij accoord ƒ 450,000; het scheepsvolk, zoo als wij zagen, ƒ 123,380; de admiraal Heemskerck ƒ 31,500[1]. Voor de reeders schoot er derhalve nog dertien tonnen gouds over, waarschijnlijk meer dan het dubbel van hetgeen zij oorspronkelijk in de Compagnie hadden ingelegd. Een winst van 200 pCt.! Inderdaad, zoo als De Groot het uitdrukt, de schoonste vrucht van de Oost-Indische vaart - tot nog toe.

En reeds was die eerste winst door een tweede gevolgd. Juist toen Heemskerck met zijn prijs uit Johor op de reede van Bantam kwam, in Juni 1603, werden twee schepen van de eerste vloot, die door de Vereenigde Oost-Indische Compagnie,

1 Zoo verzekert de nauwkeurige Van Dam in zijn ongedrukte *Beschr. der O.I. Comp.* (op het Rijksarchief bewaard), IIIe boek, 23^{e} cap., f°. 480: ‘Het is zeer notabel, dat door den Admirael Jacob Heemskerck in Oostindiën verovert zijnde de caraque S^{t}. Catarina, en de goederen daerin gevonden verkoft, volgens de staet onder 23 Januarij 1608 gemaekt, daervan is geprocedeert een

cap^{l} van	3,356172, 2, 2.
En zijn daarenboven de resterende, onverkofte, goederen getaxeert op	33600.
En sulcx te samen	3,389772, 2, 2.

Daar onder geweest is

aan rouwe sijde	2,212125:7:15
flos sijde	88249:19:10
geele ruwe sijde	41094:4:13
getwende	78641:6:11.

Hiervan heeft het Lant na aftreck van alle onkosten, vraght, verlies van schepen en anders te samen bedragende 1,476923.

genoten bij accoord	450.000
de bootsgesellen voor haar part	123.380
en den Adm^{l}. Heemskerck	31.500.

onder Wijbrand van Warwijck was uitgereed, de Erasmus en de Nassau, naar China gezonden. Met den handel ging het hun slecht; door verraad verloren zij bovendien achttien hunner schepelingen. Maar zij ontmoetten voor Macao een Portugeesche kraak, en haastten zich, naar het uitlokkend voorbeeld van Heemskerck, zich zelf voor alle geleden nadeel en onrecht schadeloos te stellen. Zonder zich verder om handeldrijven te bekommeren, zetten zij met hun buit terstond den steven naar het vaderland, en, voorspoediger op de reis dan Heemskerck was geweest, liepen zij een paar maanden later dan hij, die zooveel vroeger van Indië vertrokken was, de Maas binnen, en werden als verwelkomd met het vonnis, dat juist in die dagen in de zaak van de Catherina werd geveld. Ik heb het niet noodig geacht omtrent dien tweeden prijs een even zorgvuldig onderzoek als naar de geschiedenis van den eersten in te stellen[1]. Dat hij in waarde niet veel minder aanzienlijk kan geweest zijn, blijkt hieruit, dat de schepelingen voor hun aandeel in den buit ƒ 98,000 ontvangen hebben[2], tegen ƒ 123,000 die aan het volk van Heemskerck zijn toegewezen.

Omtrent de rechtmatigheid van den dus behaalden buit is geen twijfel mogelijk. De Portugezen behandelden onze kooplieden en schippers van hun eerste komst in Indië af als vijanden; het zou onredelijk zijn geweest indien niet onze voorouders tegen hen van het volle krijgsrecht gebruik hadden gemaakt. Wat ons alleen ontstemmen kan, is het gejubel bij het opsommen en deelen van den buit; het achterstellen van de eerlijke handelsvoordeelen bij de ruimere winsten van de kaapvaart. Maar die onstichtelijke roofzucht was verre van algemeen. Er waren participanten in de Oost-Indische Compagnie die hun aandeel in den genomen buit niet wilden ontvangen, en het afstonden aan de armen[3]. Er waren er zelfs die hun acties verkochten en uit de Compagnie traden, nu zij van handelmaatschappij een oorlogvoerende en buitmakende mogendheid ging worden. Het waren vooral de Menisten en libertijnen (welke later, in den tijd der godstdiensttwisten, onder de remonstranten versmolten[4]), die dien afkeer van vechten en roo-

1 Zie hierover De Jonge, III, p. 21, 24, 179. Er wordt op gedoeld *de jure praedae*, p. 263 en 331.

2 Res. St. Gen. 12 Aug. 1605.

3 Dit zegt uitdrukkelijk Van Dam in zijn bovenaangehaald werk, en De Groot zinspeelt er op p. 339.

4 In een brief der Staten-Generaal, bij Van Deventer, *Gedenkstukken van Oldenbarnevelt*, III, 49, lezen wij, dat acties in de Compagnie verkocht waren door ‘veel libertijnen ende mennonisten.’ - Dat later sommige Remonstranten tegen het voeren van oorlog, hoedanigen ook, gezind waren, blijkt uit een brief van De Groot, *Epist. Append.* 90.

ven aan den dag legden. De rechtzinnige calvinisten kenden het Oude Testament te goed om gewetensbezwaren tegen de toepassing van het strengste oorlogsrecht te koesteren. De Zeeuwen waren de meest orthodoxe Gereformeerden en tevens de wakkerste kapers. Van de Hollanders daarentegen had De Groot reeds eenige jaren vroeger in zijn *Vergelijking der Gemeenebesten* getuigd, dat zij zoo afkeerig van den roof waren, dat zij zich zelfs tegen den vijand niet veroorloofden wat hun krachtens het volkenrecht volkomen vrijstond[1]. Vreemd is het dat wij van die edele, zij het ook onpractische, gemoedsbezwaren in de literatuur van dien tijd geen spoor vinden. In geen enkel pamflet hebben zij zich tegen de nieuwe richting, die de Oost-Indische Compagnie opging, zoo ver ik weet, geuit. Dat zij toch verre van zeldzaam waren, blijkt vooral uit de poging door de winzucht zelf gewaagd om ze te misbruiken tegen de Compagnie en tot het bejagen van eigen voordeel. Die poging staat in te nauw verband tot het opstellen van den *Commentarius* van De Groot, dan dat wij er van zwijgen mogen.

Monopolie wekt uit haar aard jalousie. De Compagnie had het ondervonden van het oogenblik af, waarop zij haar octrooi ontving. Zij gaf wel voor dat zij geen monopolie bezat, omdat een ieder door het koopen van acties deel kon nemen aan de voordeelen die de vaart en de handel opleverden. Maar participant te zijn was zulk een groot voordeel niet. Zelf te handelen met eigen kapitaal en geld van anderen opgenomen, reeder te wezen of, wat nog verkieselijker was, bewindhebber eener maatschappij, dat was het wat de ondernemende koopman begeerde, en dit belette hem het octrooi der Vereenigde Compagnie. Van daar de ijverzucht der uitgeslotenen jegens de gelukkige bewindhebbers. Van daar de opspraak en de calumnie, waartegen die van de admiraliteit hadden gewaarschuwd. En de opspraak was maar al te dikwerf geen calumnie en steunde integendeel op al te goede gronden. Men kent het versje:

1 ‘A piratica, qua gaudent pleraeque gentes, abhorrent Nostrorum animi, omnesque rapinas adeo detestantur ut religio sit multis eas etiam exercere, quas Gentium jura permittunt adversus hostem autoritate publica.’ *Parall. Rerumpublic.* 1. III. c 6 (t. I, p. 101).

Tweemaal vijf is tien. Nul, ik houd er ien:
Ien voor de klanten En nul voor de participanten.

Geen wonder, dat de post van bewindhebber, den klant, die één voor zich houdt en nul in de reekening zijner Compagnie neêrschrijft, een zeer begeerde post was, en dat ieder koopman die fortuin wilde maken, maar geen kans zag om in de bestaande Compagnie bewindhebber te worden, het plan vormde om een nieuwe maatschappij op te richten en daarbij nieuwe directeursplaatsen te scheppen. De vele ontwerpen tot het vormen van compagniën voor allerlei handel op alle deelen der wereld, die in de zeventiende eeuw te berde zijn gebracht, het plan tot het oprichten eener kamer van assurantie niet uitgezonderd, komen grootendeels uit de begeerte om directeur te wezen voort. Thans, bij gelegenheid van het buit verklaren der kraak Catherina, openbaarde die lust zich voor het eerst.

Onder de deftige Menisten, die zich met buitgeld niet verrijken wilden, behoorde het hoofd van een groot handelshuis te Amsterdam, Pieter Lyntgens. Hij had meer dan een ton gouds in de Compagnie gestoken, maar nu zij zich op de kaapvaart ging toeleggen, verkocht hij even als anderen van zijn gezindte zijn aandeelen. Niet tevreden echter met even als deze uit de Compagnie te gaan en ter liefde van zijn geweten voordeel te derven, vormde hij het plan om een nieuwe maatschappij, uitsluitend voor vreedzamen handel op Indië, te stichten, waarvan hij natuurlijk een der bewindhebbers zijn zou. Zulk een maatschappij beloofde uitmuntende zaken te doen. Zij zou wel drie vierden goedkooper kunnen varen, omdat zij zich van alle kostbare toerusting ten oorlog zou onthouden, en zij zou toch van de veiligheid, door de oude Compagnie met de wapenen verzekerd, in zekere mate meêgenieten. Misschien zouden haar zelfs de Portugezen, uit afschuw van haar geduchte mededingster, boven deze begunstigen, en met vrede laten. Dat alles scheen in het vooruitzicht fraai genoeg. Maar er stond een groot bezwaar in den weg: hoe zou men ooit van de Staten octrooi kunnen verkrijgen, daar zij nog zoo kort geleden de uitsluitende vaart aan de Vereenigde Compagnie hadden toegestaan? Daarop wist een Brabander, die zich als solliciteur in de zaak had gemengd, zekere Mathieu Coulhes, een uitmuntenden raad. De compagnie moest zich in Frankrijk onder de machtige bescherming van Henri IV vestigen. Daar was, beter nog dan

in Nederland, plaats voor een vreedzame handelmaatschappij; want tusschen Frankrijk en Spanje was het vrede, en er was Spanje ten hoogste aan gelegen dat die vrede voortduurde. Maar, wat vooral de voorkeur aan Frankrijk deed geven, was dat men voor het oprichten van een Fransche maatschappij natuurlijk geen bewilliging van de Staten der Vereenigde Nederlanden van noode had. Evenwel tegen hun uitdrukkelijken wil kon toch het plan, naar het oordeel der in de zaak betrokken kooplieden, geen voortgang hebben. Immers de tocht moest met Hollandsche schippers en zeelieden ondernomen worden: Franschen, die nooit in Indië waren geweest, werden voor ongeschikt gehouden om de maatschappij althans in den aanvang te dienen. Zou er dus iets van de zaak komen, dan moest de Koning van de Staten de toestemming afdwingen om in Holland en Zeeland voor de nieuwe maatschappij kapiteins en bootsgezellen aan te werven. De Brabantsche solliciteur wist werkelijk de Fransche regeering en den koning zelf voor het plan te winnen en hun tusschenkomst te verwerven, en tegen het eind van 1604, terwijl de damasten en porseleinen uit de Catherina als geschenken voor den koning en zijn ministers naar Frankrijk op weg waren, kwamen uit Frankrijk brieven naar de Staten over, waarbij in naam des konings hun ondersteuning verzocht werd voor de plannen van Lyntgens, en voor de oprichting eener maatschappij, die voor de Nederlandsche Compagnie een zoo gevaarlijke concurrent dreigde te worden. De Compagnie, toen zij hoorde wat er gaande was, stelde zich aan als vertwijfeld en in doodsgevaar: tegen de nieuwe maatschappij, verklaarde zij, zou zij niet opgewassen zijn, en nevens haar zou zij niet kunnen voortbestaan. Maar het gevaar was niet zoo dreigend als zij waande; de Staten dachten er zelfs niet aan haar op te offeren. Met alle middelen, waarvan de staatkunde van dien tijd zich placht te bedienen, bestreed Oldenbarnevelt de plannen, die door de Fransche regeering niet zoo vurig werden gewenscht of ondersteund als zij door de Staten der republiek gevreesd en tegengewerkt werden; en het gevolg was dat van maand tot maand uitstel werd gewonnen, totdat Henri IV vermoord en met hem die plannen, nevens zooveel andere en grootschere, begraven werden[1].

1 De geheele toedracht dezer zaak is beschreven door Bakhuizen van den Brink, in zijn verhandeling over Isaäc Le Maire, en door den Heer de Jonge, in zijn meermalen aangehaald werk. De voornaamste bescheiden, die er op betrekking hebben, staan afgedrukt in de *Gedenkstukken van Oldenbarnevelt* van den Heer Van Deventer, met uitzondering der depêches van De Buzanval, die niet gedrukt zijn, maar waarvan een afschrift voorhanden is op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage. Vooral de depêche van 27 Sept. 1605 behelst belangrijke bijzonderheden; ik wil die daarom hier mede deelen: .....'Cette grande compagnie des Indes s'ébranle tous les jours. Elle a demandé tout de nouveau à ces Messicurs [les États] ayde de douze vaisseaux de guerre pour se maintenir esdits Indes: autrement qu'elle n en peut plus soutenir les frais sans secours du public. J y ay quelque petite partie qui y trempe il y a quatre ans, de la quelle depuis ce tems je n'ay pas tiré un seul escu. C'est ce grand interest dont il est question. Chacun s'en retire. Car ils nous mettent en compte tous les equipages de guerre qu'ils sont contraints de faire pour maintenir ce trafic. Linkens le père y avoit cinquante mille escus, il en a retiré on vendu bien les deux tiers, mais l'occasion principale qui l'a meu à ce faire est qu'estant comme il est fort anabaptiste, il improuve toute sorte de port d'armes, soit offensives soit defensives, et principalement les combats et prises qui se sont faites par les flottes de ce pays sur les Portugais. Plusieurs de la mesme secte se sont joincts à luy audit Amsterdam, qui seront bien aises de dresser et pratiquer une compagnie en France, qui ne seroit que pour le simple traffic sans user d'hostilité ni de revanche sur les Espagnols et Portugais à cause de notre paix; cuidans par la laisser les combats et proyes à ceux de ce pays qui sont en guerre et couler cependant sous la force de leurs armes et la faveur du nom français au proffit des deux Indes; et je croys qu'un des plus assurez fonds, sur les quels ce soliciteur fonde sa société, quelque mine qu'il fasse, est sur lesdits anabaptistes, car il n'auroit que faire dudit Linkens sans ce sujet, à cause que c'est un vicllard qui n'a jamais pratiqué les Indes, et je voys maintenant, puisque nonobstant la mort de son fils, qui y avoit fait un voyage, il ne laisse pour cela de s'ingerer en cette affaire, qu'il y a quelque particulière cabale qui l'oblige à l'entreprendre.'

Ziedaar de omstandigheden geschetst waaronder het boek *de jure praedae* geschreven is, en tevens de strekking van het boek zelf aangewezen. De Oost-Indische Compagnie, in overleg met de Staten, dacht voortaan in Indië oorlog tegen den landsvijand te voeren en zich te verrijken met den buit, op hem te behalen. Doch haar recht om dit te doen werd betwist, en de gemoedsbezwaren, die er tegen oprezen, werden door haar vijanden als voorwendsel gebruikt om een gevaarlijke mededingster naast haar in het leven te roepen. Het scheen gepast, niet slechts voor de landgenooten, maar voor geheel Europa, het recht der Compagnie om te handelen zooals zij voorhad, te betoogen, en de voorwendsels te weêrleggen, waarachter zich de handelsnijd verscholen hield.

Het schrijven van zulk een betoog nam Hugo De Groot op zich. Ik kan niet verzekeren dat hij er door de bewindheb-

bers toe aangezocht is; geen bewijs daarvan heb ik kunnen ontdekken. Maar dat hij tot de Compagnie in nauwe betrekking heeft gestaan, zegt hij zelf in een brief aan zijn broeder van latere dagteekening. En dat hij de archieven der Vereenigde Compagnie en van haar voorgangsters bij het schrijven van zijn verhandeling heeft gebruikt, lijdt geen twijfel. Zoo bovendien de gissing, door mij hierboven gewaagd, juist is, en De Groot bij het voeren van het proces van toewijzing de Compagnie als advocaat gediend heeft, dan wordt het in hooge mate waarschijnlijk dat hij zich ook in overleg met de bewindhebbers aan het schrijven van het boek, dat een tweede pleidooi voor haar belangen zou wezen, gezet heeft. Met dat boek, welks aanleiding wij thans genoegzaam kennen, willen wij nu nadere kennis gaan maken.

R. FRUIN.

(*Het vervolg en slot in het volgende Nommer.*)

Kunst en wetenschap op hetzelfde terrein.

De perspektief.

Beginselen van de leer der Perspektief, toegelicht zonder behulp der Beschrijvende Meetkunde, ten dienste van de scholen voor Middelbaar Onderwijs, door H.J.H. Groneman, Civ. Ing., Leeraar in de Wis- en Natuurkunde. Groningen, J.B. Wolters. 1867.
Handleiding voor de Practische Doorzichtkunde, door S. Berghuis en C. de Gavere. - Lijnperspectief met 4 uitslaande platen. Groningen, P. Noordhoff. 1868.

'De Perspectief of Doorzichtkunde is eene Wetenschap,' enz., enz. Och, die wiskundige definitie staat in alle boeken en boekjes, die in menigte over dat onderwerp uitkomen; wij kunnen het gerust aan onze lezers overlaten ze daarin na te lezen. Sommige van die geschriften hebben een machtig geleerd aanzien, maar daarentegen zijn zij met zulke onbegrijpelijke en nietsbeduidende platen tot opheldering en toepassing toegerust, dat zij die dagelijks deze hulpwetenschap bij de beoefening der schoone kunsten gebruiken, niet begrijpen, hoe men zoo geleerd spreken kan over eene zaak, waarmede men ten slotte zoo weinig voor den dag kan brengen. Wij wenschen, met terzijdestelling van al die geleerdheid, eens over die zaak te spreken zoo als zij het doen, die er niet alleen over redeneeren, maar er tegelijk mede handelen. Wij wenschten na te gaan in welk verband zij staat tot de Kunst, hoe zij behandeld werd door onze vaderen, die gedeeltelijk met hare hulp een eenvoudig plankje of een nog eenvoudiger stuk papier in een kunststuk van hooge en nog steeds toenemende waarde veranderden, en hoe reeds vroeger deze wetenschap, hand aan hand met de kunst om ze te gebruiken, ontwikkeld

was. Wij wenschten van de doorzichtkunde zelve een denkbeeld te geven, minder uit boeken, maar zoo als kunstenaars dat doen, door op de Natuur te wijzen.

Het gaat den meesten menschen met het zien, zooals het den Heer Jourdain ging met het spreken. Herinnert ge u de scène uit den ‘Bourgeois Gentilhomme?’

‘Quoi! quand je dis: Nicole, apportez-moi mes pantoufles, et me donnez mon bonnet de nuit, c'est de la prose?’

‘Oui, monsieur!’

‘Par ma foi, il y a plus de quarante ans que je dis de la prose sans que j'en susse rien;’ etc.

De goede man zou even zoo verwonderd zijn geweest, wanneer men hem gezegd had, dat hij zijn geheele leven lang alles in het Perspectief had gezien, dat is, van alles wat hem omgaf, slechts de schijngestalte en nooit, van wat het ook zij, den geheelen vorm en de ware afmeting. En gelijk er ook nu nog duizenden gevonden worden, die niet weten dat zij niet om hun slaapmuts kunnen vragen, zonder proza te spreken, zullen de meesten er ook wel nooit aan gedacht hebben, dat zij de oogen niet kunnen opslaan zonder iets te doen waarvan alleen reeds de omschrijving zulke geleerde woorden vordert.

Hebt ge eenige moeite om den zin dier woorden te vatten, wandel dan maar eens op behoorlijken afstand in de rondte van eenig voorwerp: een meubel, een dier, een boom, of wat ge wilt. Ge zult u dan dadelijk overtuigen, dat van de menigte zijden, die zulk een voorwerp aan uwe beschouwing aanbiedt, gij op ieder gegeven oogenblik alleen die ziet, die naar u zijn toegekeerd; dat, wanneer het gedeelte dat ge ziet meer dan ééne zijde vertoont, ge zelfs die weinige niet in den waren vorm aanschouwt, en eindelijk, dat door den afstand geen van allen zich in de ware afmeting aan u voordoen. En het onderscheid tusschen de eene en de andere schijngestalte is meestal zeer groot, daar geene voorwerpen uit de natuur en slechts weinige van menschelijke nijverheid over hunne geheele oppervlakte dezelfde gedaante hebben. Dat hetgeen ge ziet toch het denkbeeld van den geheelen vorm bij u opwekt, heeft zijn grond daarin, dat gij dien kent, niet daarin dat ge dien ziet; en kent gij dien niet, dan wandelt ge als door instinct in de rondte, om door het zien van alle schijngestalten tot de kennis van den waren vorm te komen. Het is dus klaar, dat onder de eindeloos menigvuldige schijnge-

stalten van alles wat u omgeeft, slechts enkele door u gezien worden; dat deze bij elken voetstap dien ge doet, van gedaante veranderen, en dat de vorm der schijngestalten altijd in onmiddellijk verband staat met de plaats vanwaar ge die gadeslaat.

Zijn er nu, in plaats van één voorwerp, honderd van verschillenden vorm en afmeting in verschillende richting geplaatst en op verschillende afstanden in de ruimte verspreid, dan ziet ge ook van die allen slechts de naar u gekeerde zijden, en de ruimte die het eene van het andere scheidt, zal bij de minste beweging van het hoofd, even als de voorwerpen zelven, van gedaante veranderen. Dezelfde wet die een gedeelte regelt, beheerscht ook het geheel, en alles wat het oog in éénen opslag kan bevatten, vertoont de perspectievische schijngestalten der voorwerpen verbonden aan de plaats vanwaar men die beziet.

De vraag is nu, hoeveel men in éénen oogopslag kan omvatten? en, om dat te beantwoorden moeten wij vooraf opmerken, dat wij alles wat ons omgeeft zien door middel van lichtstralen, die, van elk zichtbaar punt van de oppervlakte der voorwerpen teruggekaatst, in rechte lijnen tot ons oog komen en daarin het beeld overdragen. Het duidelijkst en scherpst zien wij door de straal die te lood in ons oog komt en de gezichtsas wordt genoemd. Al de andere stralen hebben eene meer of minder schuine richting en maken met de gezichtsas in het oog eenen hoek, die grooter wordt naarmate de stralen schuiner of uit verder van de as verwijderde punten in ons oog vallen, terwijl in dezelfde mate ook hun vermogen vermindert om duidelijke beelden over te dragen. De ondervinding heeft geleerd dat men, zonder het hoofd te bewegen, naar alle zijden duidelijk eene ruimte kan overzien begrensd door eenen kegel, die een tophoek van 30° heeft, en dien men zich verbeelden kan gevormd te zijn door een straal, die om de gezichtsas als as en uit het oog als top bewogen wordt. De verdere stralen geven slechts verwarde en schemerachtige indrukken, genoeg om ons van het aanwezen van eenig voorwerp te vergewissen, niet genoeg om te doen zien wat het is. Om een voorwerp of een groep voorwerpen met een gezichtshoek van 30°, d.i. dus met één oogopslag, geheel te kunnen overzien, moet men tweemalen de grootste afmeting daarvan verwijderd zijn.

De inhoud van zulk een oogopslag, of, wat hetzelfde is, alles wat de gezichtshoek van een willekeurig gekozen plaats kan omvatten, met wiskundige juistheid op eene rechte of gebogen

oppervlakte overgebracht, zoodat het oog daarop dezelfde schijngestalte der voorwerpen ziet, die het in de Natuur zien zou, wordt eene Perspectief-teekening genoemd.

Om zich een denkbeeld te vormen van de mogelijkheid om op eene oppervlakte, zoo klein of groot als men verkiest, alles voor te stellen wat in de Natuur meest altijd zulke groote afmetingen heeft en dikwijls over eene zoo aanmerkelijke ruimte verspreid is, moet men zich voorstellen, dat tusschen het oog des teekenaars en het voorwerp waarvan hij een der schijngestalten wil afteekenen, een glas is geplaatst. De lichtstralen, van elk punt van die schijngestalte teruggekaatst, moeten nu op hunnen weg naar het oog dat glas doorsnijden. Verbeelden wij ons nu, dat elke van die stralen bij zijnen doorgang daarop een puntje nalaat van dezelfde kleur en dezelfde nuance als het punt waarvan hij is afgekomen, dan zal de aaneenschakeling van al die punten de juiste afbeelding der schijngestalte op het glas afteekenen, en het oog, dat elk punt in dezelfde richting en kleur ziet, zal van die afteekening dezelfde gewaarwording ontvangen als van het voorwerp zelf. Elk punt op die wijze op het glas voortgebracht, wordt in de wiskundige taal de Perspectief genoemd van het punt vanwaar de straal is afgezonden, en het geheel de perspectievische voorstelling van dat voorwerp.

Denkt men zich nu het glas geplaatst voor eene groep van voorwerpen, bijvoorb. voor eene rijk gemeubelde zaal of voor eene straat met vele en verschillende gebouwen, dan behoeft men zich slechts op tweemalen de grootste afmeting van dat glas te verwijderen, om in éénen oogopslag of in éénen gezichtshoek alles te overzien wat er achter is, of door den doorgang der stralen er op geteekend werd.

Waren die stralen niet gekleurd, en brachten zij slechts de vormen der voorwerpen en de graden van licht en schaduw over, dan zou daardoor eene teekening in ééne kleur, bij wijze van eene photographie, op het glas overgebracht zijn. Brachten zij slechts de grenzen der voorwerpen, die van hunne voornaamste deelen en van hunne schaduwen over, dan zou daardoor gevormd worden wat men in de wiskunde eene ‘lijnteekening’ en in de taal der kunst een ‘omtrek’ noemt. De teekening zal grooter of kleiner zijn, naarmate men het glas dichterbij of verder van het voorwerp plaatst.

Perspectief-teekenen is nu de kunst, om op papier of eenige

oppervlakte hetzelfde voort te brengen, wat in dit laatste geval de stralen op het glas geteekend zouden hebben. Het komt er dus slechts op aan, om op die oppervlakte elke plaats of elk punt te bepalen, waarop iedere straal door het glas gaat, en dit met wiskunstige zekerheid te doen. Men neemt te dien einde het oog als een vast punt en de lichtstralen als rechte lijnen aan, en wanneer dan de plaats van een punt in de ruimte, van het oog en van het glas gegeven is, en dus ook de afstand, waarop zij onderling van elkander verwijderd zijn, dan is het vinden van het punt, waar de straal het glas doorboort, eene gewone wiskundige bewerking, waarvoor de leer der Perspectief verschillende middelen of wijzen aanbiedt. Daar men nu zoo vele punten kan construeeren als men verkiest, de lengte en richting der rechte lijnen volstrekt door twee punten bepaald zijn en men voor gebogen lijnen zoovele punten kan zoeken als men gelooft noodig te hebben, kan de afteekening van een voorwerp, uit rechte en regelmatig gebogen lijnen samengesteld, met mathematische juistheid worden uitgevoerd. Het spreekt van zelf dat de vorm van het voorwerp en zijne verschillende afmetingen moeten gegeven zijn; en daar deze vormen dikwijls uit verschillende deelen samengesteld, met inliggende paneelen en omgaande lijstwerken versierd, of, bij voorbeeld in werktuigen op andere wijze, hoogst ingewikkeld zijn, wordt daartoe eene volgehouden attentie, veel nauwkeurigheid en eene gezette studie vereischt. Men wordt echter bij deze bewerking zeer geholpen door het goed bestudeeren van de vaste wetten, die in de natuur de vormen der schijngestalten beheerschen en die zich telkens wijzigen, wanneer het voorwerp in eene andere richting wordt geplaatst of wanneer het oog, hoe weinig ook, van plaats verandert. De moeilijkheid van zulk eene perspectievische teekening wordt aanmerkelijk grooter, wanneer men, in plaats van een vertikaal geplaatst recht vlak te gebruiken, zooals bij elke teekening of schilderij het geval is, een gebogen vlak tot veld van bewerking neemt, zooals bij panorama's en dergelijke voorstellingen gebeurt.

Het nut van zulk eene perspectievische teekening openbaart zich reeds daar, waar men eigenlijk met de ware afmetingen der voorwerpen te doen heeft, zooals de bouw- en werktuigkundigen.

Wanneer, om een voorbeeld te nemen, een ingenieur een

gebouw of een gedeelte daarvan in projectiën heeft ontworpen, zijn zijne teekeningen voor onkundigen meest altijd onverstaanbaar. Wil hij nu zelf het effect van zijn werk zien, of aan anderen eene duidelijke voorstelling geven, hoe zijn ontwerp zich zal voordoen wanneer het in werkelijkheid zal zijn overgegaan, dan maakt hij daarvan eene perspectievische teekening. Hij plaatst te dien einde zijn ontworpen projectiën, met veel overleg, zóó ten opzichte van het oog der beschouwers, dat zijne uitgevoerde teekening die schijngestalte van het ontworpen gebouw vertoont, die hem voor zijn doel het nuttigst of het schoonst voorkomt. Is hij gelukkig in zijn ontwerp geweest en heeft hij de schijngestalte, die hij daarvan in zijne teekening vertoonen wil, met smaak gekozen, dan vindt hij in zijne zelfvoldoening eene belooning voor zijn gedane moeite. Maar voor de werkelijke uitvoering zijner projectiën is deze perspectievische voorstelling van niet het minste nut. Hoe schoon zij ook wezen moge, zij is, vergeleken met het ernstige gedeelte van zijn werk, voor hem, in het algemeen genomen, eene bijzaak.

Maar voor den kunstenaar is zij van meer belang. Voor hem is zij hoofdzaak, schering en inslag. Zij is zoo nauw verbonden met alles wat hij voortbrengt, dat men veilig kan aannemen, dat de Perspectief geen afzonderlijk gedeelte van zijne kunst uitmaakt. Men zal dit gemakkelijk inzien, wanneer men slechts bedenkt, dat elke schilderij of teekening, die hij voortbrengt, de voorstelling is van een gedeelte of van het geheel van wat in een gezichtshoek kan gezien worden: menschen, dieren, boomen, planten en gebouwen, met den grond waar zij op staan en de lucht die er boven is; in één woord alles wat zichtbare vormen heeft. Al die voorwerpen worden beheerscht door de vaste wetten die hunne schijngestalten bepalen, in verband met de plaats, vanwaar de schilderij of teekening moet gezien worden. Allen moeten in dien gezichtshoek hun ware plaats, afmeting en richting hebben, in verhouding tot het geheel waarin zij zich bevinden. De kunstenaar moet daarom die wetten zoo grondig kennen, dat zij gehoorzame werktuigen van zijnen geest worden, of hij kan niets scheppen, te meer, omdat slechts van weinige zaken en in bepaalde gevallen de projectiën vooraf gemaakt kunnen worden. De vormen en afmetingen bestaan meestal slechts in zijne verbeelding en hij teekent daarvan alleen die schijngestalte, die in

dien gezichtshoek en op de plaats die hij ze daarin wil doen innemen, kan gezien worden. Hij vergroot of verkleint die naar welgevallen, voegt er bij of neemt er af, naarmate dit met zijne compositie overeenkomt, en doet dit alles door behulp van die wetten met wiskundige zekerheid. Hij ziet die wetten overal en in alles, wat te meer noodzakelijk is, omdat hij ze in vele zaken, op het gevoel af, moet toepassen. Men ziet dat men hier de Perspectief in vrij wat ruimeren zin moet opvatten dan wij er straks over spraken of zij in wiskundige werken kan geleerd worden. Velen, die vreemd aan de kunst zijn, verbeelden zich dat de Perspectief ophoudt werkelijk nuttig te zijn in die vele gevallen, waar de gewone regelen, in die boeken beschreven, niet zijn toe te passen; maar dit is alleen omdat zij geen helder denkbeeld van de grondwaarheden hebben, of omdat het doordenken daarover buiten de richting van hunnen geest valt. Erger is het, wanneer jonge kunstenaars zich dat gevoelen opdringen en beweren, dat zij door de beoefening der kunst die kennis, al ziende in de natuur, door eigen waarneming, geholpen door de traditiën der ateliers, van zelf zullen opdoen. Zeker helpt de Perspectief niet veel, wanneer men hare wetten slechts in boeken en niet gedurig in de natuur bestudeert; maar die zoo denken, weten niet welken langen en onzekeren weg zij kiezen om tot hun doel te komen, en bedenken niet dat die traditiën zelve grootendeels op perspectievische gronden berusten. Verwaarloozen zij die geheel, dan, zegt Leonard da Yinci, ‘gelijken zij naar zeelieden, die zich op een schip begeven, dat noch roer, noch kompas heeft; zij weten niet welke streek zij houden moeten. De praktijk moet op een goeden theoretischen grond steunen, waarvan de Perspectief de ingang en de leidsvrouw is.’ Zoo oordeelt de man die van alle groote kunstenaars misschien de grootste en zeker de geleerdste was[1].

Maar wij hebben beloofd op de natuur zelve te wijzen. Dan zal het verschil der schijngestalten, de gedurige veranderingen die zij ondergaan en de wetten waaraan zij gehoorzamen, van zelf uitkomen. Dan zal men tevens zien, dat de kunstenaar die toepast waar hare uitvoering voor den wiskundigen teekenaar onmogelijk zou zijn, b.v. in alles wat leeft en beweging heeft.

1 L. da Vinci (1452-1519), *Verhandeling over de schilderkunst*, Hoofdstuk XXIII.

Nemen wij het beeld van den mensch tot voorbeeld. In geen ander is het verschil tusschen de eene en de andere schijngestalte grooter. Beschouw slechts dat beeld van voren, van achteren, van terzijde, van boven naar onder, van onder naar boven. Maar daarenboven verandert het ieder oogenblik door de bewegingen die het geheele lichaam of een der deelen uitvoert. Dikwijls verandert de vorm zoo geheel, dat er niets meer overblijft van hetgeen ge een oogenblik te voren zaagt. Wilt ge het bewijs? wilt ge het zien? Plaats u dan maar met den uitgestrekten arm, doch de hand opwaarts gebogen, voor eenen spiegel. Zoolang ge den arm evenwijdig met het glas houdt, ziet ge dien in zijne volle lengte in den spiegel teruggekaatst, maar beweegt ge dien in denzelfden stand langzaam naar den spiegel toe, dan ziet ge hem van oogenblik tot oogenblik korter worden, en eindelijk is de geheele lengte verdwenen. Ge kunt dien met eenige moeite geheel achter de hand verbergen, zoodat het schijnt dat deze tegen den schouder rust. Wat schiet er nu over van den vorm dien ge een oogenblik te voren zaagt? Maar daarentegen ziet ge nu de binnenzijde van de hand, die evenwijdig aan het glas is gekomen, in haren waren vorm in den spiegel schijnen. Buig nu eens een der vingers en zie dan eens welke verandering er plaats heeft. En draait ge de geheele hand, dan ondergaat zij zulk eene verandering, dan heeft zij zoo weinig meer van den vorm die zich een oogenblik te voren in den spiegel vertoonde, dat alléén de kracht der gewoonte en de kennis die ge van haren werkelijken vorm en evenredigheid bezit, teweeg brengt dat ge uwe eigene hand nog herkent. En wat toont zij daarbij groot in vergelijking van het hoofd, dat toch in werkelijkheid een vierde grooter is! Let eens op, hoe zeer het geheel verandert, wanneer ge, na uwen arm op de hoogte van het oog gehouden te hebben, dien een weinig naar boven of naar beneden beweegt. Maar het is onnoodig om dit nog verder uit te werken. Veranderingen zoo als wij hier aantoonden, hebben ieder oogenblik in den vorm van den mensch plaats, bij elke beweging die het lichaam of een der deelen uitvoert, en bij elke verandering van den stand dien de beschouwer ten opzichte van dat beeld inneemt. Intusschen zijn al die verkortingen der deelen, die veranderingen der evenredigheden, die schijnbare verkleining van het eene gedeelte ten opzichte van het andere, aan vaste wetten onderworpen. Dezelfde wet die den uitstekenden arm van een houten kruis van schijngestalte doet veranderen, regelt ook de ver-

andering in een tak van een boom of in den arm van een mensch. En ziet ge onder tegen dien arm aan, dan ziet ge ook onder tegen alles wat zich op dezelfde hoogte in den gezichtshoek bevindt dien ge voorstelt. Dit alles is perspectief, maar van een hooger gehalte, dan hetgeen men er gewoonlijk door verstaat. Hier zijn geen projectiën mogelijk; hier zijn geene rechte of regelmatig gebogen lijnen; hier komt noch passer noch liniaal te pas. Die perspectief is niet zoo gemakkelijk, noch in zoo korten tijd te leeren, en redeneeren zonder handelen helpt hier niets. De wetten der perspectief zijn hier dan alleen waar te nemen en op te volgen, wanneer door jaren ernstig werken een groot kunstvermogen is verkregen, kennis en ondervinding zijn opgegaard en het waarnemingsvermogen gescherpt is. Een der middelen om den weg daartoe gemakkelijker te maken, is echter de grondige kennis der gewone perspectief, die het oordeel aan het denkbeeld en het oog aan het zien van de wetten gewent welke in voorwerpen van allerlei aard de verkortingen regelen. Daarom hebben de groote meesters uit den bloeitijd der kunst, die zooveel beter dan wij het doen, de verkortingen der beelden begrepen en teekenden (denk slechts aan de plafonds van dien tijd), steeds er op aangedrongen, dat men reeds vroeg met het aanleeren van deze hulpwetenschap zou beginnen, ‘want,’ zegt S. van Hoogstraten, die een leerling van Rembrand was, ‘hoe zou men zonder die kennis eenige verkortingen kunnen maken en echter doen schijnen alsof de beelden hunne ware lengte hadden?’[1] Men ziet dus dat de perspectief innig verbonden is aan elke handeling van den kunstenaar, zelfs daar, waar oningewijden die zeker niet zoeken zouden. Want het spreekt van zelf, dat wat wij hier gezegd hebben van het menschbeeld, toepasselijk is op alles wat leeft en zich beweegt, en misschien in nog ruimer zin op alles wat door de natuur is voortgebracht.

Duidelijker en gemakkelijker is het innige verband van de perspectief met de kunst te zien in alles wat door de menschelijke nijverheid is samengesteld. Gij hebt daartoe slechts eenen blik door uwe kamer te laten gaan, of een kijkje door uw venster te nemen. Ge ziet dan alle zoodanige voorwerpen meer binnen rechte of regelmatig gebogen lijnen besloten dan in eenig gedeelte van

1 *Inleiding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst* (7e boek), door Samuel van Hoogstraten. Rotterdam, 1678.

Gods schoone natuur plaats heeft. Wij doen u al dadelijk opmerken, dat ge van de kamer en van al wat er in is, slechts die schijngestalten ziet, die verbonden zijn aan de plaats vanwaar ge die op het oogenblik gadeslaat, en dat zij bij elke beweging van het hoofd veranderen. Kendet gij den vorm uwer meubelen niet, ge zoudt dien bezwaarlijk leeren kennen uit hetgeen ge daarvan uit ééne plaats met de oogen waarneemt. Zoo bijv. weet ge dat uwe tafel rond is, maar ge ziet ze toch altijd ovaal, en bukt gij totdat uw oog op de hoogte van het blad is, dan is zelfs die ovale lijn in eene rechte veranderd. De hoogte van het oog oefent een grooten invloed op den vorm der schijngestalten uit. Wilt ge het zien? dan moet ge bij die waarneming het oog door een hulpmiddel tegemoet komen. Neem een dik stuk papier en houd dit met de handen volmaakt horizontaal, dan is het evenwijdig met den grond, het plafond, de bovenzijde van uwen schoorsteen, van uwe meubelen enz. Hoe lager gij het papier beneden het oog houdt, hoe meer ge er dus van boven op ziet, des te langer zal de schijngestalte zich vertoonen, dat is, des te grooter zal de afstand zijn tusschen die lijnen die de lengte begrenzen. Merk ook op, dat ge van die twee lijnen de achterste boven de voorste ziet liggen. Beweegt ge nu het papier in een rechte lijn langzaam naar boven, dan ziet ge de lengte in dezelfde mate verminderen of de lijnen dichter bij elkander komen, totdat beide lijnen eindelijk geheel in elkander vallen en de lengte verdwenen is. Gij ziet van het papier slechts ééne enkele lijn. Het ligt in het vlak van uwen horizon, waarvan ge u de grootte als onbegrensd moet voorstellen. Brengt ge nu het papier boven het oog, dan heeft juist hetzelfde in omgekeerde orde plaats; maar nu ziet ge er onder tegen en de achterste lijn die de lengte bepaalt, is nu onder de voorste gelegen. In de verschillende standen die het papier nu doorloopen heeft, is, van de vier lijnen die zijnen vorm omgrenzen, alléén de voorste onveranderd gebleven.

Dezelfde verandering die de schijngestalte van het papier door verlies aan lengte of diepte heeft ondergaan, naarmate het meer of minder boven of onder het oog of zijn horizon geplaatst was, heeft juist op dezelfde wijze plaats met alles wat u in de kamer omgeeft en horizontaal is, om het even welken vorm, welke afmeting of welken stand die verschillende vormen hebben. Vandaar dat, wanneer ge u bukt, dat is, uwen horizon lager brengt, alles zich met u schijnt te bewegen, wat

niet vertikaal geplaatst is. Vandaar dat uwe ronde tafel ovaal schijnt; want de breedte is dezelfde gebleven alsof zij vertikaal voor u stond en cirkelrond was, maar de lengte is, even als uw papier, korter geworden en de gesloten ronde lijn heeft den ellipsvorm aangenomen. Vandaar dat, toen ge uw oog op de hoogte van het blad bracht, de ronde tafel slechts eene rechte lijn vertoonde. Zij lag toen in het vlak van uwen horizon en kon even goed veelhoekig of vierkant zijn geweest, en in den laatsten vorm met eene zijde of met eenen hoek naar u zijn toegekeerd: het is alles om het even, gij zoudt toch slechts ééne lijn gezien hebben. Het vlak van den horizon snijdt op elke hoogte waar het geplaatst is, de geheele kamer in twee deelen, een gedeelte waarop ge van boven neder en een ander waar ge onder tegen aan ziet. In de vrije ruimte scheidt de horizon de lucht van de aarde en ge ziet meer van de laatste of ge ziet verder, hoe hooger ge klimt, even als het papier langer wordt naarmate het lager beneden het oog geplaatst was. Uit dit alles is licht op te maken dat de keuze van den horizon eenen grooten invloed zal uitoefenen op het schoone van de schijngestalte die men voorstellen wil.

Maar geheel onafhankelijk van de horizonshoogte oefent ook de afstand dien men van een voorwerp verwijderd is, een grooten invloed op de afmeting in lengte of diepte, en in het algemeen op den vorm der schijngestalten uit. Staat men, om weêr een voorbeeld te nemen uit hetgeen ons omringt, dicht bij een stoel, dan ziet men de zitting zeer lang, maar de achterpooten zijn daardoor grootendeels bedekt en op die plaats voor den beschouwer onzichtbaar. Wandelt men nu, op dezelfde hoogte blijvende, achteruit, dan zal men de zitting korter zien worden, naarmate de verwijdering grooter wordt, maar daarentegen ziet men nu nagenoeg het geheele meubel; en, op dezelfde wijze, verandert om dezelfde reden alles in de rondte. Ziedaar dus weêr een der middelen waardoor wij de schijngestalten ten onzen opzichte zien veranderen. Het is licht te begrijpen dat de afstand, met smaak en overleg gekozen, bij gelijke natuurlijkheid, een gunstigen invloed zal uitoefenen op het duidelijke en schoone der voorstelling, en dat dus de kunstenaar ook de veranderingen die door het verschil van afstand ontstaan, goed moet bestudeeren.

Bij dezelfde horizonshoogte en denzelfden afstand van het punt vanwaar men die ziet, kunnen de voorwerpen verder ten

opzichte van den toeschouwer in eene menigte verschillende richtingen geplaatst zijn, en ook daardoor verschillende schijngestalten vertoonen. Plaatst men, om ook dit door een voorbeeld te verduidelijken, het straks vermelde papier rechtstandig voor het oog, zoodat het slechts eene loodlijn vertoont, dan scheidt dit vertikale vlak de geheele kamer weêr in twee deelen, terwijl men in het ééne gedeelte tegen de rechter- en in het ander tegen de linkerzijde ziet van de wanden en van alle voorwerpen die in de kamer geplaatst zijn, en dit meer of minder naarmate zij zich op grooteren of kleineren afstand van dat vlak bevinden. De schijngestalten van twee meubelen van gelijken vorm, op even grooten afstand aan beide zijden van dat vlak geplaatst, zijn, wanneer hunne richting dezelfde is, bij gelijke hoogte en op gelijken afstand gezien, volmaakt dezelfden, maar bij de geringste afwijking van eene der voorwaarden die wij hier stellen, is er dadelijk een verschil in vorm zichtbaar.

Wanneer men nu die kamer en wat er in is opmeet en daarvan de projectiën maakt, dan kunnen deze volgens de gewone regelen in het perspectief worden gesteld, en al hetgeen wij hebben doen opmerken, komt dan door die constructie nagenoeg van zelf voor den dag. Het is het uitwerken van een gewoon wiskundig vraagstuk en voldoende voor zulk eene teekening en voor hen, wien het slechts om *weten* te doen is. - Maar de kunstenaar heeft daaraan slechts weinig, en zeer zelden maakt hij van die projectiën gebruik. Voor zijne ontwikkeling als teekenaar heeft die drooge en dorre constructie slechts daarom waarde, omdat zij een der middelen is waardoor hij in de natuur leert lezen, wanneer namelijk de lessen die hij daarbij ontvangt, die richting aan zijnen geest geven en dit op den voorgrond wordt gesteld. Zonder de gedurige toepassing op de natuur, blijven die lessen altijd onvruchtbaar en zonder invloed op zijnen arbeid. De kunstenaar zal die kamer, in den regel, slechts doen dienen als omgeving van de hoofdgroep zijner gedachte. Deze schetst hij naar de natuur of schept hij in zijne verbeelding, en dan plaatst hij de meubelen en allerlei versieringen, waar zij het best met zijne compositie overeenkomen; hij verandert, vermeerdert of vermindert die, gedurende het ontwikkelen van zijn denkbeeld, en daardoor wordt het gebruik van vooraf gemaakte projectiën volstrekt onmogelijk. Daarenboven, hoevele zaken plaatst hij niet in die omgeving waarvan geene projectiën te maken zijn! Intusschen moet alles wat hij

daarin voorstelt, de ware afmeting, richting en plaats hebben en alles gehoorzamen aan die wetten, waarvan wij er reeds eenige hebben doen opmerken. Stelt hij daarin bijv. eenige beelden, dan moeten hunne schijngestalten in volmaakte overeenstemming zijn met die van alle andere voorwerpen op dezelfde hoogte geplaatst. Heeft de kunstenaar daarbij eenen lagen horizon aangenomen, zoodat hij onder tegen de lijstwerken van sommige meubelen aan ziet, en het hoofd van een der beelden is op dezelfde hoogte, dan ziet hij ook onder tegen de vooruitstekende deelen van dat hoofd, tegen de wenkbrauwbogen, tegen den neus en de kin aan, en wat het hoofd daarbij aan de onderzijde in lengte wint, verliest het op den schedel, zoodat het verschil in schijngestalte groot zal zijn met een ander beeld, waarvan het hoofd op of onder den horizon van den kunstenaar is geplaatst, en dat dan ook weder in volstrekte overeenstemming moet zijn met de geheele omgeving op die hoogte. In zooverre kan het niet anders, of eene schilderij of teekening van eene kamer zal, in den ruimsten zin genomen, wat afmeting, plaats en richting der lijnen betreft, tevens de perspectievische voorstelling er van zijn.

Hebt ge wel eens opgemerkt, wanneer ge voor uw raam staat en naar buiten ziet, welke groote ruimte, hoeveel verschillende en daaronder zeer groote voorwerpen gij door de kleine afmeting van slechts ééne ruit kunt zien, met andere woorden, hoeveel de gezichtshoek, waarvan wij boven spraken, kan omvatten? Herinner u, dat ge tweemalen de afmeting van die ruit moet verwijderd zijn, om het geheel met één oogopslag duidelijk en herkenbaar te kunnen overzien. Hoeveel ge er dan door heen zult zien, zal geheel afhangen van den afstand die er tusschen dat glas en die voorwerpen is. Ziet ge bijv. in de breedte van de straat, dan ziet ge ook maar een gedeelte van het huis van uwen overbuurman, hoewel dat reeds zeer veel zal zijn, vergeleken met de afmeting van die ééne ruit. Maar ziet ge daardoor in de lengte van de straat, dan omvat het oog eene veel grootere ruimte. Dan ziet ge de beide rijen van huizen, den grond met wat er op is, de lucht met de wolken die er in drijven: het valt dadelijk in het oog hoeveel alles kleiner wordt naarmate het verder van het glas, met andere woorden, dieper in de ruimte geplaatst is. Een mensch die op eenigen afstand door die straat gaat, beslaat al een zeer klein plaatsje op dat glas, en vat ge die lengte tusschen de beenen

van eenen passer, en houdt het hoofd onbeweeglijk, dan zult ge hem, wanneer hij van u afgaat, bij iederen stap kleiner, en wanneer de straat lang genoeg is, eindelijk zoo klein als een stip zien worden. Merk eens op, hoeveel de grond, die wij weten dat nagenoeg recht is, schijnt te rijzen, naarmate de verwijdering grooter wordt. Gij ziet den voet van elk volgend huis hooger liggen dan die van het huis dat dichter bij u is, even als ge de achterste lijn die de lengte van uw papier begrenst, boven de voorste zaagt liggen. Zoo ook weten wij dat van die huizen de daken, de kroonlijst, de liggende deelen van ramen en deuren in zuiver horizontale richting zijn geplaatst, maar hoe weinige lijnen vertoonen ons de schijngestalten van die gebouwen op de plaats vanwaar wij die zien in deze richting! Om ons dit duidelijk voor te stellen, moeten wij het oog weêr met een hulpmiddel tegemoet komen; anders staat de gewoonte en de kennis die wij van den waren vorm hebben, onze waarneming in den weg. Neem dan een dun koordje en houd dat tusschen beide handen horizontaal uitgespannen op de hoogte van het oog; dan is die lijn de doorgang van uwen horizon met het glas. Het zal dan niet moeilijk zijn om te zien hoe weinige van de horizontale lijnen der gebouwen daarmede evenwijdig loopen, en hoe meest alle in eene schuine richting de diepte ingaan, en wel zóó, dat die boven den horizon naar beneden, en die daaronder naar boven loopen; en dat temeer, naarmate zij verder van den horizon, dat is hier, van het koordje verwijderd zijn. Wilt ge nu hier duidelijk zien, in hoe nauw verband het geheel van de schijngestalten die ge door het glas ziet, tot de plaats staat, vanwaar uw oog die beschouwt, dan hebt ge slechts in een van die gebouwen een punt uit te kiezen, en dat punt op het glas met een stiftje aan te wijzen. Beweeg dan even het hoofd, hoe weinig ook, en gij ziet het geheele tafereel zich bewegen, als eene schilderij die voor uwe oogen verschoven wordt. Dit is trouwens duidelijk; want door die verplaatsing van het oog zaagt ge weêr eene andere schijngestalte. Wij weten reeds dat zij ontelbaar zijn, en het is de taak van den kunstenaar om uit die alle de schoonste te kiezen. Het zal wel onnoodig zijn nog op te merken, dat eene schilderij of teekening van die straat, wat grootte en richting der lijnen enz. aangaat, tevens de perspectievische voorstelling er van zijn zal, en dat het ééne onafscheidelijk van het andere is.

Het is licht na te gaan dat kunstenaars, wier voornaamste roeping het is om altijd in de natuur te zoeken, al zeer vroeg alles hebben opgemerkt wat wij getracht hebben hier aan te wijzen. Even duidelijk is het dat zij er zich spoedig op zullen hebben toegelegd om de oorzaken op te sporen van de veranderingen die de schijngestalten elk oogenblik ondergaan, en de wetten te kennen die hunne vormen in die verschillende standen beheerschen en regelen. Want wat konden zij zonder die kennis uitvoeren? hoe iets scheppen? hoe de schatten die zij zich, op verschillende tijden en plaatsen naar de natuur schetsende, verzameld hadden, en die, zooals van zelf spreekt, onder verschillende gezichtshoeken geteekend waren, tot een passend geheel in hunne schilderijen samenvoegen? Men behoeft slechts de schilderijen van sommige Oostersche volken, bijv. van de Chineezen, te zien, om zich een denkbeeld te vormen van hetgeen men zonder die kennis voor den dag brengt.

Ten einde dit onderzoek gemakkelijker te maken, kwamen zij al spoedig op het eenvoudig denkbeeld, om hetgeen zij door het glas zagen, daarop af te trekken; vele van de vernuftige middelen die zij uitvonden, om bijv. het oog altijd onbewegelijk en gedurende de bewerking altijd op dezelfde hoogte en denzelfden afstand van het glas te houden, zijn ons gedeeltelijk door hunne schriften, gedeeltelijk door hunne teekeningen bekend. Ook weten wij dat Bramante (1444-1514), die denkelijk vervolgde wat zijne voorgangers eeuwen te voren reeds gedaan hadden, daartoe niet alleen glas maar ook gaas gebruikte, waarop hij gemakkelijker teekenen en zoo noodig een liniaal gebruiken kon. Leonard da Vinci, Lomasso en vele anderen, spreken van dergelijke middelen, maar Duitschlands grootste kunstenaar van dien tijd, Albert Durer, die in 1505 zijne studiereis door Italië deed en zijne kennis der perspectief onder anderen bij Mantegna trachtte te volmaken, brengt ons beter op de hoogte. Hij gaf in 1525 zijn werk over de praktische meetkunst en de perspectief uit[1], en geeft daarin, zoowel in plaat als in beschrijving, een zeer vernuftig uitgedachten toestel om voorwerpen uit de natuur op het glas af te teekenen. Later heeft hij een werktuig uitgevonden, waarmede hij, met behulp van zijn bediende, op bijna machinale wijze, punt voor

1 Anderweisung der Messung mit dem Zirckel enz. Neurenberg, 1525.

punt, de afteekening van een voorwerp vervaardigde. Van meer belang was echter de vinding van den Florentijnschen schilder Ludovico Cardi (1559-1613), den schrijver van eenige verhandelingen over de perspectief, die een anderen, maar veel meer ingewikkelden toestel bedacht, waarmede hij de perspectief van zaken uit de natuur genomen op een horizontaal liggend vlak met mathematische juistheid afteekende. Vele andere toestellen van dien aard zijn later uitgevonden, maar allen staan in nauwkeurigheid achter bij dien, waarvan Christopher Wren, de beroemde architect van de St. Pauluskerk te Londen (1632-1723). gebruik maakte.

Hoewel nu die werktuigen noch voor de geleerden noch voor de kunstenaars waarde meer hebben, zijn zij toch voor de geschiedenis van de vinding en ontwikkeling der wetenschap van belang. Zij doen tevens zien, welken weg die kunstenaars volgden, om tot die groote kennis en dat groot kunstvermogen te geraken, dat wij in hunne werken zoo zeer bewonderen. Zij hadden dat te danken aan hunne voortdurende waarneming in de natuur, aan hun ernstig en aanhoudend zoeken. Het is gemakkelijk te begrijpen dat men op die wijze al vroeg tot het vinden van eenige vaste wetten gekomen is. Zoo bleek al spoedig, dat vertikale lijnen, waar ook geplaatst en hoever ook van het glas verwijderd, altijd hunnen vertikalen stand behouden, en weldra moet men tot het resultaat zijn gekomen, dat dit niet alleen met deze, maar met alle lijnen plaats heeft, die evenwijdig met het glas zijn, en dat deze geene andere verandering ondergaan, dan dat zij bij vergrooting van afstand kleiner worden. Trok men evenwijdige lijnen die in de diepte drongen, zooals bijv. de boven- en onderzijde van eene rij kolommen of van eene laan met boomen, of de wijkende zijde van een gebouw met lijstwerken, vensters en deuren, en verlengde men die lijnen met een liniaal, dan bleek het dat zij zich allen eindelijk in één punt vereenigen, en hiermede was de regelmatige vermindering van de afmetingen, bij vergrooting van afstand, verklaard. Deed men nu hetzelfde met voorwerpen in verschillenden, doch altijd horizontalen stand geplaatst, dan bleek het dat de verzamelpunten van die in verschillende richting evenwijdig loopende lijnen allen in ééne lijn en wel op de hoogte van het oog en dus in den horizon gelegen zijn; terwijl evenwijdige lijnen die schuin geplaatste voorwerpen begrenzen, zich ook in één punt vereenigen, maar hunne verzamelpunten

boven of beneden die lijn hebben. Het is natuurlijk dat men bij verkiezing de standplaats recht voor het gebouw, dat is, het glas evenwijdig met eene zijner zijden plaatste, en in dat geval stonden de horizontale lijnen der wijkende zijde loodrecht op het glas. De teekenaar had dus slechts recht voor zich uit te kijken, om het verzamelpunt van die evenwijdige lijnen te zien. Zoo was niet alleen het oogpunt bepaald, maar tevens de gewichtige ontdekking gedaan, dat evenwijdige lijnen die loodrecht op het glas staan, zich verzamelen in hetzelfde punt, waar eene daarmede evenwijdige straal, uit het oog getrokken, het glas raakt. Het ligt in den aard der zaak dat dit wel eene der oudste ontdekkingen zal geweest zijn. En deze moest vroeger of later geleiden tot de vraag, of hetzelfde niet zou plaats hebben met lijnen, in andere richtingen geplaatst. Zoo kwam men tot de groote en in de gevolgen zoo vruchtbare ontdekking, dat de verzamelpunten van alle onderling evenwijdige wijkende lijnen, gelegen zijn in hetzelfde punt, waar eene straal uit het oog, evenwijdig met die lijnen getrokken, het glas raakt.

De volgorde waarin die ontdekkingen gedaan zijn, is onmogelijk te bepalen, maar het spreekt van zelf dat hetgeen wij hier in hoofdtrekken in weinige regelen hebben neêrgeschreven, de vrucht van de waarnemingen en het onderzoek van eeuwen is geweest. Menschelijke kennis wordt langzaam opgegaard. Zoo bijv. zijn er sporen van reeds gevorderde perspectievische kennis in het begin der 14de eeuw; en hoewel het bij elkander komen van evenwijdige lijnen, nu wij het eens weten, zoo duidelijk in de natuur te zien is, en bovendien door het gedurig kleiner of scherper worden der gezichtshoeken bij vermeerderden afstand van het voorwerp, zoo gemakkelijk wiskunstig te bewijzen, dat een kind het begrijpen kan, duurde het toch tot in 1600 eer de wiskundige Guid' Ubaldo[1] de algemeenheid van deze waarheid verkondigde, en dit toch nog maar voor zoover de lijnen in horizontale richting zijn geplaatst en dus zich in den horizon verzamelen. Eerst later vindt men in wiskundige werken aangetoond, dat deze wet voor wijkende lijnen in elke richting doorgaat. Maar dit had de kunstenaars niet verhinderd het door eigen opmerking waargenomen en hunne schilderijen daarnaar uitgevoerd te hebben, zooals hunne werken bewijzen.

1 Guid' Ubaldo, Perspectivae Lib. VI. 1600, in fol.

Elke nieuwe ontdekking beloonde zeker ruim de moeite aan de waarneming besteed; maar wij kunnen ons het geluk verbeelden van den man die voor het eerst vond, dat de verlenging van de diagonaal van een quadraat, dat hij achter en evenwijdig met het glas geplaatst had, den horizon sneed op denzelfden afstand van het oogpunt als zijn eigen oog daarvan verwijderd was. Casper Philips Jacobsz. zegt dat het de schilder Balthazar Peruzzi is geweest (1481-1536). Wij kunnen ons voorstellen hoe dikwijls hij de proef op verschillende punten en op verschillende afstanden herhaalde, om zich wel te overtuigen dat het resultaat steeds hetzelfde bleef; want met deze ontdekking was het voornaamste van alles, het hoofdwerktuig van den kunstenaar, la cheville ouvrière, zooals de Franschen zeggen, namelijk het middel tot meten en indeelen in de ruimte, gevonden.

Tot dusverre had men op kunstenaarswijze den afstand op het oog bepaald, door vergelijking namelijk met eene andere grootheid, en hoever men het daarmede bracht, bewijst de onovertroffen schoonheid der voortgebrachte werken. Doch met wiskundige juistheid de plaats bepalen waar eenig in de ruimte geplaatst voorwerp op het glas gezien wordt, kon men niet, al was dat voorwerp ook maar een enkel punt. Dat middel was nu gevonden: men kon nu niet alleen met meer zekerheid, maar bovenal met meer gemak en met meer spoed handelen. Alle twijfel, die zoo dikwijls het vinden van minder omslachtige hulpmiddelen belemmerde, was nu weggenomen. In dien tijd behoorde de wiskunde tot de gewone studiën van de kunstenaars, maar men moet niet uit het oog verliezen wat men *toen* daardoor verstond. Het was rekenen met de beginselen der meetkunst en de onmiddellijk daaruit getrokken gevolgen: geen analyse, niet meer dan voldoende was voor de behoefte. Het hielp het voorstellingsvermogen, noodzaakte dikwijls de te weelderige verbeelding binnen zekere grenzen te blijven, zonder door stelselmatig in ééne richting te leeren denken, de levendigheid en de fantasie van des kunstenaars geest te dooden. En hoe voldoende dit was, bewijzen de voortgebrachte werken in alle takken der kunst, die wij, hoeveel geleerder wij ook geworden zijn, eenvoudig in stille bewondering meesterstukken noemen en..... navolgen!!

Die verschillende ontdekkingen gaven nu in den loop der volgende tijden aanleiding tot het vinden van eene menigte combinatiën, tot een tal van vernuftig uitgevondene hulpmiddelen,

die schatten zijn voor den man die het talent bezit om ze te gebruiken, en die gedeeltelijk zijn verzameld en opgeteekend, gedeeltelijk als traditiën in de ateliers zijn blijven voortleven, maar helaas! ook soms met den man die ze vond, in het graf zijn gedaald. Zij stellen den kunstenaar in staat om op verschillende wijzen vooraf gemaakte projectiën in de enkele gevallen, waarin hij die bewerking korter en gemakkelijker vindt om de massa van zijn tafereel aan te zetten, te perspectieveeren, maar bovenal kan hij door hunne hulp de schijngestalten der voorwerpen van allerlei vorm afteekenen, zoo spoedig zij zich aan zijne verbeelding vertoonen, zonder dat hij noodig heeft den loop zijner gedachten door het maken van projectiën te breken. Hij bepaalt daardoor den afstand waarop ze verwijderd zijn; de afmeting die zij moeten hebben in evenredigheid tot de plaats die zij in den gezichtshoek, dien hij op zijn tafereel voorstelt, beslaan; de richting der lijnen in wijkende vlakken van allerlei stand; en doet dit alles op eenvoudige en weinig omslachtige wijze, met wiskunstige zekerheid. Zie hier enkele der eenvoudigste voorbeelden:

De meetkunst leert dat eene lijn, die met eene van twee rechthoekig op elkander staande lijnen eenen hoek van 45° maakt, van beiden even groote stukken afsnijdt.

Deze eenvoudige waarheid is de grond waarop de kunstenaar eene menigte van zijne handelingen in de perspectief doet berusten. Zet hij bijv. op eene of andere willekeurig gekozen plaats van zijn tafereel een punt, en trekt vandaar af twee lijnen, waarvan de eene horizontaal en de andere naar het oogpunt gericht is, dan vormen zij eenen hoek, waarvan een der beenen in het vlak van zijn glas of zijne teekening ligt en dus onverkort is, en het andere de diepte indringt. Den afstand dien hij nu verkiest achter het glas te bepalen, zet hij op de horizontale lijn van het hoekpunt af uit, en teekent vandaar eene lijn die eenen hoek van 45° met het glas maakt, dat is te zeggen eene lijn die naar het distantiepunt is gericht, en deze snijdt dan van het wijkende been een even groot stuk af als hij op het horizontale bepaald heeft. Op deze eenvoudige wijze vindt hij elke wijking, hoe groot of klein zij is, op iedere plaats van zijn tafereel waar hij verkiest.

Eene lijn die eenen hoek van 45° maakt, is de diagonaal van een quadraat. Trekt men dus uit de horizontale lijn die op het glas ligt, twee lijnen naar het oogpunt, op willekeuri-

gen afstand van elkander, dan zijn deze evenwijdig, en eene lijn naar het distantiepunt getrokken, zal op elke plaats waar men wil een quadraat afsnijden, want de ontbrekende rechthoekszijden zijn evenwijdig met het glas en blijven evenwijdig. Men kan door dit middel op elke diepte de grootte bepalen die men aan een voorwerp verkiest te geven, zoowel evenwijdig aan het glas als rechthoekig de ruimte in, en met nadenken en overleg iedere indeeling maken. De snijding der lijnen met de diagonaal brengt ze altijd op eene der rechthoekszijden over. Wil de kunstenaar hetgeen hij nu in horizontalen stand verricht heeft, in een verticale richting ten uitvoer brengen, dan is de bewerking juist dezelfde, maar in plaats van het distantiepunt ter rechter- of linkerzijde op den horizon uit te zetten, brengt hij dat verticaal boven of beneden het oogpunt. Heeft de schilderij of teekening eene groote afmeting, zoodat het distantiepunt te ver verwijderd is, om gemakkelijk te kunnen teekenen, dan neemt hij daarvan de helft of een vierde of een ander regelmatig onderdeel en handelt even zoo met het voorwerp dat hij wil perspectieveeren; de lagere meetkunst geeft het bewijs dat dit kan.

Heeft hij op die wijze, op de plaats waar hij verkiest, een gebouw of een meubel geteekend van de grootte die hij te voren bepaald heeft, dan staat dit natuurlijk evenwijdig met het glas. Wil hij dit nu met paneelen of ornamenten versieren, dan heeft hij slechts andere combinatiën te maken, en hij kan altijd op het eene vlak vinden, wat hij op het andere gedaan heeft, met behulp van eenige evenwijdige lijnen en de diagonaal. Wil hij dat voorwerp boven of onder met lijstwerken omgeven, dan teekent hij het profiel daarvan op de wijkende zijde evenwijdig aan het glas, trekt door elk hoekpunt van dien vorm evenwijdige lijnen, eenvoudig door ze naar het oogpunt te trekken, vindt de algemeene vormen door hulplijnen en de verkortingen op de hoeken door hunne snijding met de diagonaal.

Heeft de kunstenaar, zijn tafereel componeerende, daarin een gebouw of een meubel in eenen willekeurigen stand ten opzichte van het glas geplaatst, en moet hij daarvan de rechthoekszijde zoeken, dan maakt hij gebruik van de eigenschap, dat evenwijdige lijnen zich vereenigen in hetzelfde punt, waar eene daarmede evenwijdig loopende oogstraal het glas raakt. Hij brengt dan eenvoudig zijn horizonsvlak naar boven of naar beneden,

zooals hem dat het gemakkelijkste is, en zoekt van uit het distantiepunt den straal die eenen rechten hoek maakt met dien welke evenwijdig loopt aan het reeds geteekende voorwerp. De verlenging tot den horizon geeft het gezochte punt. Om de diagonaal te vinden, deelt hij op de gewone wiskundige wijze den hoek van het distantiepunt midden door en vindt dan daardoor hetgeen hij zoekt, namelijk het punt op den horizon voor de diagonaal in perspectief. Dan deelt en vermenigvuldigt en combineert hij zooveel als hij verkiest, brengt lijstwerken en ornamenten tot groote massa's, plaatst die in perspectief en vertrouwt voor de détails deels op de geleidende lijnen, die reeds in het perspectief zijn geplaatst, deels op de vaardigheid door de ernstige beoefening der doorzichtkunde opgedaan.

Het is nu geheel onnoodig om dit verder uit te werken. Het weinige dat wij er hier van gezegd hebben, en dat tot de eerste beginselen behoort, zal genoeg zijn om te doen zien hoe de kunstenaar die hulpwetenschap gebruikt en aan zijne behoefte dienstbaar maakt, en dit is voor ons doel voldoende. Op die wijze begrepen en behandeld, heeft zij niets van eene dorre of geestdoodende constructie. Zij is dan het middel, het werktuig dat de kunstenaar al teekenend gebruikt, wanneer hij een zichtbaren vorm aan zijne scheppingen wil geven, en dient hem als een maatstok waarmede hij meet, als een kompas dat de richting aangeeft, als een roer dat stuurt. Geene vormen, of zij kunnen worden uitgedrukt, geene combinatiën, die op een plat vlak door snijding van lijnen kunnen gedacht worden, of zij kunnen op wijkende vlakken worden uitgevoerd. En de kunstenaar beschouwt hèm alleen als een goed perspectievisch teekenaar, die dat grondig, spoedig en gemakkelijk doet, niet veel omhaal van hulplijnen behoeft, voor geene moeilijkheid staat, en vlug genoeg van geest is om elke combinatie te vinden op het oogenblik dat hij die noodig heeft. - Het is een schoon schouwspel om een kundig en knap man met een stukje wit krijt in de hand voor het zwarte bord te zien staan, terwijl de gedachten in zijn brein koken en men op zijn voorhoofd leest dat hij reeds duidelijk de zaken voor zich ziet, die nog op het bord geboren moeten worden. Gij ziet hem, voor hij begint, het geheel met zijne oogen meten, afmetingen bepalen, combinatiën ontwerpen, perspectievische hulpmiddelen zoeken die hem op de kortste en gemakkelijkste wijze tot zijn doel moeten brengen. Dan grijpt hij naar passer en liniaal, en

de drooge lijnen, die hij nu voortbrengt, die voor u nog geene beteekenis hebben, zijn van groote waarde voor hetgeen volgen zal; want zijn goede smaak heeft den horizon bepaald, zijn kunst- en schoonheidszin den afstand en de richting der grootste massa aangegeven. Dan verdwijnt allengs dat doode zwarte bord en verrijzen in korten tijd, het eene gedeelte na het andere, gebouwen of zalen of doorgangen en gewelven, met de grootte der beelden, in een enkele lijn uitgedrukt, en wat plat was wordt diep of komt vooruit door het aanwenden van eenvoudige perspectievische lijnen, met geen ander middel dan eenige grootere of kleinere, wat zachter of wat krachtiger op het bord getrokken witte strepen. Denk u daarbij eene duidelijke en eenvoudige uitlegging van elke handeling, in eene ronde en mannelijke taal, maar warm en even bezield uitgedrukt als de geheele handeling geweest is, met gedurige verwijzing naar de natuur, en gij denkt u de les in de perspectief, zooals de kunstenaar die verlangt en behoeft.

Wat hij nu door die perspectievische lijnen heeft voortgebracht, zal grootscher, schooner of edeler zijn, naarmate zijne kennis grooter, zijne verbeeldingskracht meer ontwikkeld, zijn schoonheidszin zuiverder is, en hij met die elementen uit een rijker gemeubeld geheugen put. Hoe eenvoudiger dan de middelen zijn waardoor hij zich uitdrukt, hoe beter en bruikbaarder zij zijn: een kundig man doet met eenvoudige middelen zooveel! Die een goed denkbeeld wil hebben van perspectief en van wat men er mede doen kan; die combinatiën wil leeren kennen, die nooit beschreven zijn, en somtijds even spoedig vergeten als gemaakt worden, omdat zij het gevolg van eene oogenblikkelijke behoefte of eene gelukkige ingeving zijn; legge alle boeken over de perspectief ter zijde en bezoeke, maar na vooraf eenige kennis te hebben opgedaan, de ateliers der theaterschilders in de groote steden, b.v. te Parijs. Daar zijn voor die afdeeling der kunst de traditiën der oude ateliers bewaard; daar werken en ontwikkelen zich de jongeren onder de oogen van de meergevorderden en deze onder die van den meester; daar blaast de emulatie elke vonk van genie aan, en daar ook komt men in eens tot het bewustzijn, hoe arm die drooge wiskundige regelen en demonstratiën zijn, beschreven in boekjes als die waarvan wij de titels hierboven geplaatst hebben. Wij wenschten wel dat de schrijvers, vooral die van het eerste boekje, zich eens in persoon gingen overtuigen, hoe weinig hunne werkjes

aan de behoefte van de jeugdige teekenaren voldoen. Mogelijk leerden zij dan ook zien en aanvullen, wat aan de zuiver wiskundige beschouwing ontbreekt en nooit door haar kan onderwezen worden, al schreef men daarover folianten, zooals reeds zoo dikwijls geschied is. Mogelijk zouden zij na dat bezoek kunnen overgehaald worden om er tweemalen over te denken voordat zij boekjes van 15 bladzijden onbeduidend gebeuzel schreven over de perspectief, en het waagden die aan te bieden aan de leeraars in het handteekenen, en dat wel ten gebruike bij leerlingen die reeds eenige wiskundige kennis hebben verkregen. Zij zouden dan zelven niet meer gelooven ‘dat het boekje tevens met vrucht door de leerlingen der hoogere klasse zal kunnen geraadpleegd worden,’ zooals een der schrijvers zoo naïf zegt. Zouden onze groote voorvaderen hebben kunnen gelooven dat hunne achterkleinzonen zoo weinig denkbeeld van kunst meer zouden hebben, in denzelfden tijd waarin hunne eigene werken in het buitenland dagelijks meer bewonderd worden, naarmate de beschaving toeneemt?

Wanneer men de eerste ontdekkingen gedaan heeft, waarover wij boven spraken, is moeilijk te bepalen, maar zeker is het, dat vele tot hoogen ouderdom opklimmen. Wij vinden dat Stefano, (1301-1350) een der grootste schilders en architecten van zijnen tijd, te Florence geboren, de eerste is geweest die door eene ernstige studie in de natuur de kunst weder op den waren weg bracht, en daarvan maakte de perspectief natuurlijk een gedeelte uit. Niet alleen bracht hij in een zijner compositiën ‘un edifice en perspective, dont les portes, les colonnes, les fenêtres, les corniches et les moindres details dénotent *un art tout à fait nouveau*’, zegt Vasari[1], maar wat meer is, hij waagde zich aan de verkortingen der beelden, waaraan zelfs zijn groote meester Giotto niet had durven denken. Vasari noemt hem echter, zeer voorzichtig, niet den vinder, maar ‘le promoteur’, den voortzetter, van de perspectief; want men zal wel tot de oudste Grieksche scholen moeten opklimmen, om daarvan het begin te vinden.

Zeker is het, dat de groote mannen uit den bloeitijd der Grieksche kunst de perspectief goed en grondig moeten gekend

1 Giorgio Vasari (1512-1574), *Vies des peintres, sculpteurs et architectes*, Traduction par Leopold Leclanchi, Paris, 1841.

hebben; maar ongelukkig zijn de schriften van Metrodorus en Polemo, die de meesterstukken te Athene aanwezig beschreven hebben, even als die van den beeldhouwer Pasiteles, die hetzelfde voor Griekenland en Italië gedaan had, en van Marcus Varro, die in zijne boeken de kunstwerken van het oude Rome en Etrurië had behandeld, voor ons verloren gegaan. En de schilderijen van Zeuxis, Apelles, Protogenes en andere Grieksche kunstenaars, die wij weten dat door de zegevierende Romeinsche veldheeren naar Rome waren overgebracht, waren in den tijd van Augustus reeds zoo verkleurd en het hout zoo vermolmd, dat men ze toen reeds als verloren beschouwde. Er is van de oude schilderkunst niets bewaard dan de muurschilderingen te Rome, te Herculanum, te Pompeji en Stabia, maar deze proeven van Grieksche kunst kunnen niet tot maatstaf worden genomen om de beroemde schilderijen te beoordeelen, waarover eeuwen lang met zoo hoogen lof is gesproken, evenmin als de perspectief die zij vertoonen, voldoende is om de hoogte te leeren kennen waarop deze wetenschap in die tijden stond. De voorname bronnen voor de kennis der oude schilderkunst zijn nu Plinius en Pausanias, waarvan de eerste, in het jaar 23 van onze tijdrekening geboren, slechts weinig zelf gezien had van de kunstwerken die hij beschrijft, maar ons daarentegen vertelt wat hij in de schriften zijner voorgangers heeft gevonden; en Pausanius, 80 jaren later, in het algemeen slechts melding maakt van hetgeen hij op zijne reize gezien heeft. Wij weten door hen, dat Apatarius in eene stad in Lydië theatrale decoratiën schilderde volgens de regelen der perspectief door Agatharchus van Samos (480 v. Chr.) gevonden. Agatharchus zelf schilderde (458 v. Chr.), volgens het verhaal van Vitruvius, de decoratiën voor de tragediën van Aeschylus. Dezelfde schrijver verhaalt nog dat Democritus en de Grieksche beeldhouwer Anaxagoras (492 v. Chr.) over de perspectief geschreven en onder andere geleerd hebben, hoe men, door het plaatsen van een punt op zekere plaats van het tafereel, den natuurlijken loop der lijnen zoo juist kan navolgen, dat de gebouwen op de schilderij aangebracht eene volmaakte illusie te weeg brengen. Hoe kort en oppervlakkig dit ook beschreven is, wordt door deze mededeeling, wat de beginselen aangaat, het pleit beslist.

Van meer belang is echter het bewijs van diepe kennis in de hoogere deelen der perspectief, dat uit het leven van Griekenlands grootsten beeldhouwer Phidias (431-498 v. Chr.) tot

ons is gekomen. In wedstrijd met Alkamenes vervaardigde hij het beeld van Minerva, bestemd om op eene hoogte geplaatst te worden. Hij had dit beeld zoo krachtig aangevat en zoo breed behandeld, dat het, bij vergelijking met dat zijns mededingers, dat in al zijn deelen fijn was afgewerkt, in de oogen van het volk, 'twelk de reden van die behandeling niet beoordeelen kon, slechts eene slordig afgewerkte schets geleek. Maar, zooals elk kunstenaar zal begrijpen, veranderde het oordeel dadelijk en werd het werk van Phidias verre boven het andere geschat, toen beide op de plaats waren gesteld, waarvoor zij bestemd waren. Dio Chrysostomus, die ons deze geschiedenis bewaard heeft, laat dan ook niet na de diepe kennis van Phidias in de wetten der optica (perspectief) te doen uitkomen.

Op dezelfde gronden, doch op andere wijze toegepast, berust het oordeel door Apelles (330 v. Chr.) over een der werken van Protogenes (336 v. Chr.) uitgebracht, waarin hij het groot gebrek deed uitkomen, dat deze schilderij in al de deelen van hare compositie met dezelfde nauwgezette zorgvuldigheid was afgewerkt. Eenigen tijd later schreef Apelles zijn werk over de philosophie der schoone kunsten. Asklepiodorus, zijn tijdgenoot, bekend door zijne schriften over de perspectief, heeft den naam dat hij de verkortingen en de vermindering der beelden zelfs beter dan Apelles heeft begrepen. En ditzelfde wordt van Timanthes (400 v. Chr.) getuigd.

Dit weinige over de perspectief bij de ouden zal genoeg zijn om ieder die van de zaak eenig begrip heeft, duidelijk te doen zien dat de grondbeginselen in de ateliers der verschillende kunstenaars onderwezen, dezelfde waren, en dat zij geheel op eene diepe studie van de leer der optica berustten.

Maar helaas! de kunstschatten zelve, waarin die kennis was ten toon gespreid, die geniale uitdrukkingen van een groot volk, zijn verloren, voor goed en voor altijd vernietigd. Rome, dat zich met de kunstvoortbrengselen der Grieken versierd had, werd 400 jaren later op zijne beurt geplunderd om den Hippodroom, de pleinen en paleizen van Konstantinopel op te luisteren. Men kent de treurige geschiedenis der beide hoofdsteden, de tooneelen van plundering en vandalisme die elkander opgevolgd hebben. Toen de kruisvaarders in 1204 Konstantinopel innamen, waren er nog vele kostbare kunstwerken der oude meesters voorhanden, maar sedert langen tijd onbegrepen en niet meer gewaardeerd. Toen is alles verder vernietigd en

verbrand, en naast Rome werd Konstantinopel het graf van het grootste gedeelte der geniale voortbrengselen van het oude Griekenland.

Tegelijk met de kunstschatten waren ook de kunstenaars verplaatst. Maar het ging hun zooals het later zoo dikwijls is gegaan. Eenmaal uit het beschaafde midden gerukt, waarin hun geest zich scherpen en veredelen kon, zonken hunne denkbeelden tot lager peil, en verbasterde hun talent gaandeweg, en in de latere miniaturen en mozaïeken der Byzantijnsche school is niets meer van den verheven eenvoud, de grootschheid en de diepe kennis van de oude Grieksche kunst te erkennen. Toch mag men vermoeden dat sommige van de traditiën der oude ateliers bewaard waren gebleven, van het eene geslacht aan het andere overgeleverd en door de latere kunstenaars heinde en ver in andere landen verspreid zijn geworden. Reeds in 800 riep het rijke en machtige Pisa Grieksche kunstenaars uit Konstantinopel naar Italië, en Karel de Groote bracht hen naar Aken over, waar zij de kathedraal, en naar den Bhijn, waar zij zijn kasteel Ingelheim met mozaïeken en muurschilderingen versierden. Waar de Grieksche meesters kwamen, vormden zij leerlingen, - zooals b.v. de Florentijn Andreas Tafi (1294) de leerling was van den Griek Apollonius, - en bleven die traditiën leven. Denk u die zeer zwak en voor ons onbeduidend, toch dringt zich van zelf het denkbeeld op, dat aan haar bestaan, voor een groot gedeelte, het bijna gelijktijdig herleven der ware kunst in verre van elkander verwijderde landen is toe te schrijven. Wanneer de kunstbeschaving tot op zekere hoogte gekomen is, zijn slechts enkele, misschien tot op dat oogenblik onopgemerkte wenken voldoende om aan geniale geesten den weg te wijzen, en wat Stefano in het Zuiden voor de perspectief deed, werd nagenoeg te gelijker tijd in het Noorden door van Eyck (1366-1426) gedaan, die hier de eerste was die de regelen dier wetenschap in zijne schilderijen toepaste, terwijl Albert van Ouwater, die omstreeks dien zelfden tijd te Haarlem leefde en daar eene kunstschool stichtte, door de zuivere teekening van bouwkundige compositiën op de achtergronden zijner schilderijen, het bewijs leverde dat ook hij die wetenschap beoefende en in praktijk bracht.

Volgens P. Dubreuil (1602-1670) was in Duitschland Georg Reick de eerste die de perspectief bekend maakte, en hij stelt Viator, kanunnik van Toul aan de Moezel, als zijn opvol-

ger voor[1]. Deze schreef zijne perspectief, een werk in folio, in 1521.

Ph. Brunelleschi, de beroemde beeldhouwer en architect van den Dom Santa-Maria-del-Fiore te Florence (1377-1444), schijnt de eerste geweest te zijn die monumenten voorstelde, volmaakt in het perspectief gebracht door middel van plan, profiel en doorsnede. Ook het maken van deze projectiën berustte op traditiën der ateliers, en niet alleen van die der middeleeuwen, maar ten deele op die, afkomstig van de 'Collegia fabrorum' der Romeinen, die, in elke veroverde provincie opgericht, daar voortdurend weldadig hadden gewerkt en ook wel denkelijk hunnen oorsprong in het oude Griekenland zullen gehad hebben. De kunstenaar echter die in dien tijd de perspectief de grootste vorderingen deed maken, maar wiens groot kunstenaars-genie dan ook door het gedurig zoeken in die hulpwetenschap geheel verdoolde en te niet ging, was de schilder Paolo Ucello (1388-1472). Bijna terzelfder tijd (omstreeks 1458) schreef de schilder Piero della Francisca eenige verhandelingen over de perspectief en wiskunde, waarom hij door Pascoli en andere auteurs als de vader der perspectief begroet wordt. Zijne schriften berusten nu in de bibliotheek van het Vatikaan. Vasari verwijt bitter aan zijnen leerling Luca del Borgo, dat hij de schriften van zijnen grooten meester, na diens dood, als zijn eigen werk heeft uitgegeven. Men staat verwonderd, in hoe betrekkelijk korten tijd die wetenschap, in die geniale kunstenaarsbreinen opgenomen en verwerkt, tot groote resultaten voerde. Zoo vond reeds in 1445 de schilder Melozzo van Forli de moeilijke kunst om in gewelven te perspectieveeren. En daarmede verstaan wij niet het construeeren van eenige dorre wiskunstige lijnen, maar het zoo in alle bijzonderheden meester zijn van de wetten en regelen der perspectief dat zij dienstbaar werden gemaakt aan het uitdrukken eener gedachte. Het tafereel door Melozzo in den koepel van eene kapel der kerk van de H. Apostelen te Rome in fresco geschilderd, is eeuwen later, toen men nog slechts het talent behouden had om het te bewonderen, in 1711 naar het Quirinaal overgebracht, met het nog daarbij geplaatste opschrift: 'werk van Melozzo van Forli, die het eerst de kunst vond, om in gewelven te schilderen, en dit genre van perspectief tot volmaaktheid bracht.' Later deed

1 Le R.P. Dubreuil, La perspective pratique. Paris. 3 vol. in 4°.

Mantegna (1430-1505) hetzelfde in het paleis Gonzagues te Mantua.

De oefening in deze wetenschap behoorde nu reeds tot de gewone studiën van de kunstenaars, en wanneer daarvan nog opzettelijk sprake is, dan is het alleen bij hen die bij voorkeur hunne compositiën zoo inrichtten, dat dit gedeelte op den voorgrond trad en door bijzondere schoonheid uitmuntte, of wel die moeilijkheden op eene door hen nieuw gevonden wijze overwonnen hadden, of eindelijk die de lessen over de perspectief, voor hunne leerlingen bestemd, te boek stelden, en door de uitgave tevens als schrijvers optraden. In Italië waren het bovenal de schilders der Lombardische school die zich bijzonder op die wetenschap toelegden. De voornaamsten daarvan zijn Vincentio Foppa (1455-1492), die voornamelijk om zijne groote kennis in de perspectief bekend was en de stoutste verkortingen met zekerheid en vastheid teekende. Hij heeft te Milaan eene school voor de schilderkunst en de perspectief gesticht, die ten tijde van L. da Vinci nog bestond. Voorts Christoforo Moretti (1460) te Cremona en F. Squarcione van Padua (1394-1474). Deze laatste was de meester van Marco Zoppo en Andrea Mantegna, die beiden, de eerste te Bologna en de tweede te Mantua, eene school stichtten, waar zij deze wetenschap onderwezen. Mantegna, een der grootste kunstenaars van zijnen tijd, is ook wat de perspectief aangaat boven vele anderen bekend, omdat hij in zoo hooge mate de theorie en de praktijk van dit hulpmiddel verstond. Agostino delle prospettive had de praktijk dezer kunst zoo hoog gedreven, dat hij menschen en dieren door zijne voorstellingen bedroog. In de Karmelitenkerk te Milaan is een perspectief van de laagte naar de hoogte te zien, zoo schoon door hem geschilderd, dat Lomasso het gelijk stelt met den koepel van den dom van Parma, door Correggio uitgevoerd. Deze Agostino was een leerling van den beroemden Suardi. Hij heeft zijne lessen in schrift nagelaten, en het zijn deze, die in het algemeen bekende werk van Lomasso voorkomen. Uit eerbied voor het groot talent van dezen meester, heeft Lomasso die in zijn boek overgenomen.

Maar het wordt tijd dat wij tot Balthazar Peruzzi komen (1481-1536), den grooten schilder en architect, den vriend en helper van Rafaël, wiens roem vooral op zijne buitengewone kennis in de theorie en praktijk der perspectief berust. De decoratiën die hij in het paleis van Leo X met behulp

van deze wetenschap schilderde, waren zoo treffend schoon, en maakten een zoo diepen indruk, dat zij geacht werden aan het wonderdadige te grenzen en de geschiedschrijvers er van spraken, als had hij eene nieuw gevonden kunst tot volmaaktheid gebracht; en wat zulk een oordeel beteekende in den tijd toen Rafaël en Michel Angelo leefden, is onnoodig te zeggen. Die decoratiën werden als modellen beschouwd, die men jaren lang navolgde, zonder er zelfs aan te denken, dat zij voor volmaking vatbaar waren. De architect J. Barozzio, genaamd Vignola (1507-1573), heeft in zijn verhandeling over de perspectief de methode van dezen schilder geheel en in alles gevolgd, en de wiskundige Egnasio Dante (1537-1586) heeft daarvoor in zijn *Commentaria* de mathematische bewijzen geleverd, ‘zeer wijdloopig in zeer gemakkelijke zaken,’ zegt Casper Philips. De architect Sebastiaan Serlio (1475-1552), de leerling van Peruzzi, erfde de schriften en teekeningen van zijn meester, en hij heeft daarmede zijn werk over de architectuur en perspektief verrijkt. Dit werk is uit het Italiaansch in onze taal overgebracht door den hofschilder van Karel V, Pieter Coucke van Aelst, en heeft vier uitgaven beleefd, waarvan de eerste in 1539 te Amsterdam isverschenen.

Men heeft nu slechts de schilderijen van Polidoro da Caravaggio (1493-1540), van Maturino van Florence (1527), van Canaletto (1597-1668), van Pannini (1691-1764) en van eene menigte anderen, of de platen naar hunne werken gemaakt, te bestudeeren, om zich te overtuigen, hoe diep die kennis en hoe algemeen verspreid zij was. Wij moeten inzonderheid nog de aandacht vestigen op Pater Posso, den schilder, beeldhouwer en architect, een zeer groot en veel omvattend talent, vooral in de hooge ornementatie en perspectief, die misschien nooit in vlugheid van uitvoering is geëvenaard. Na zijn land met zijne bewonderenswaardige kunstwerken verrijkt te hebben, schreef hij zijne verhandeling over de perspektief, en gaf die van 1693-1702 te Rome in het licht.

Om te doen zien, hoe nauw deze wetenschap met de kunst verwant is, en hoe zij zich met haar heeft ontwikkeld, hebben wij bij voorkeur eenen blik op de Italiaansche kunstschool geworpen. De hooge kunstbeschaving van dat land in die tijden en de aard der groote gebouwen, der kerken en paleizen, stelde de kunstenaars tot het uitvoeren van groote kunstwerken van allerlei aard en dus ook van perspectieven op groote schaal, meer

dan in ieder ander land in de gelegenheid. De roem van die school trok van heinde en verre vreemde kunstbeoefenaars naar Italië en deze brachten de daar opgedane kennis en kunstbeschaving, in hunne eigene zelfstandige ontwikkeling opgenomen, naar hun vaderland over, verspreidden die door hunne lessen en hielpen daardoor het reeds bestaande veelzijdiger beschouwen en tot verdere volkomenheid brengen. Het is wel onnoodig te zeggen, dat dit ook met de perspectief het geval was, en dat dus hare kennis (wij spreken van de kunstopvatting van die wetenschap) in die tijden, in alle andere landen, algemeen verspreid en tot eene groote hoogte geklommen was. Bepaaldelijk was dit, zooals wij straks nader zien zullen, ook in ons vaderland het geval.

Wanneer men de boeken uit die lang verleden tijden over deze hulpwetenschap der kunst bestudeert, dan blijkt daaruit dat die groote kunstenaars eenvoudige middelen en van eene gemakkelijke toepassing gebruikten en verder op hun groot vermogen van teekenen vertrouwden. Zij, die de praktijk zoo volkomen meester waren en de menigte regelen, die zij daarbij gebruikten, van anderen geleerd of zelven gevonden hadden, door gedurig in de natuur te zoeken, geven in hunne schriften slechts weinige theoretische demonstratiën, en die weinige zijn nog moeilijk te begrijpen. Maar om die werken te beoordeelen, moet men zich in den tijd verplaatsen waarin zij geschreven zijn. Toen volbrachten de leerlingen al hunne studiën - en zij waren vrij wat omvattender dan tegenwoordig, - in de ateliers hunner groote meesters, en de regelen die dezen voor hunne oefening of voor hun gebruik opgeschreven hadden, werden met de wetten waarop zij steunden, in die studeerkamers uitgelegd, dat wil zeggen, dat men die niet alleen verklaarde, wat slechts tot *weten*, maar dat men ze in de natuur leerde opmerken en dadelijk toepassen, wat tegelijk tot *kunst* geleidt. Demonstratiën van anderen aard behooren tot het gebied der wetenschap en niet tot dat der kunst. De kunstenaar heeft in alles wat hij bestudeert eene eigene opvatting, zoekt naar andere eigenschappen en doorloopt daarbij eene andere reeks van gedachten; daarom behoeft hij ook eene andere ontwikkeling dan de geleerde. Dankbaar gebruiken echter de kunstenaars de resultaten der wetenschap, nu eens als bouwstoffen voor hunne scheppingen, dan weder, zooals hier het geval is, als middel bij de uitvoering hunner werken.

Toen later de vrije studiën in de plaats kwamen van het bezoeken der ateliers, werd ook de omschrijving in die boeken uitgebreider.

Eene opmerkelijke bijzonderheid in den bloeitijd der kunsten was, dat in alle landen geleerden en kunstenaars, in één woord allen die van de werken van hunnen geest leefden, aan elkander bekend waren, door wisseling van gedachte elkander leerden schatten, en de een de pogingen van den ander ondersteunden. Dichters, redenaars, schilders, beeldhouwers en architecten waren uit den aard der zaak geestverwanten. Zij streefden naar het zelfde doel met andere voertuigen en verstonden elkander te beter, omdat meestal dezelfde persoon meer dan één kunstvak beoefende. Maar minder zou men verwachten dat ook de wiskundigen zich bij die phalanx aansloten: toch vinden wij, de geschiedenis onderzoekende, daarvan overal de sporen. Zoo was bijv. de wiskundige Giovanni Mannetti de boezemvriend van den schilder Paolo Ucello, die reeds in het begin der 14de eeuw zooveel perspectievische regelen gevonden had. Brunelleschi, de beroemde architect en beeldhouwer, die reeds zoo vroeg met behulp van projectiën perspectiveerde, werd later, misschien wel juist daardoor, de vertrouwde vriend van den wiskundige Paolo del Posso. Egnasio Dante schreef de bewijzen voor de vindingen van den schilder Peruzzi en deze zijn later door den architect Vignola uitgegeven. Zulke voorbeelden zijn er vele. Dat dit onderlinge verkeer veel tot de algemeene beschaving aan beide zijden toebracht en dat die gedachtewisseling veel eenzijdigs deed verdwijnen, is even duidelijk als dat aan die samenwerking onder andere ook eene diepere en grondigere kennis der perspectief te danken was. Wat de een door zijne gedurige studie in de natuur opmerkte. werd door den ander opgevat, onderzocht en door de eenvoudige gronden der optica, waarop de geheele perspektief berust, verklaard. De wiskundigen die op de ateliers der kunstenaren als te huis waren, hen dagelijks aan het werk en ieder oogenblik iets nieuws zagen voortbrengen, waren ook volkomen met hunne behoeften bekend. Zij wisten dat voor het scheppend genie elke band een lastig oponthoud, zoo al niet eene belemmering is, en dat dus elk middel, elk werktuig, iedere regel die de kunstenaar noodig had om zich uit te drukken, zoo eenvoudig van toepassing moest zijn, dat de loop der gedachten daardoor niet afgebroken, maar veeleer ondersteund

werd. Vonden zij op hunne beurt eene combinatie die gemakkelijker en korter dan de gewone wijze van handelen was, al kon die ook slechts voor enkele gevallen dienen, dan was dit eene kostbare vondst, die de kunstenaar dankbaar aannam, en misschien, door de ondervinding geleerd, nog eenvoudiger en voor het gebruik passender maakte. Wij willen een voorbeeld van die samenwerking aanhalen uit de ontwikkelingsgeschiedenis van eene enkele der menigvuldige methoden.

Het was in vele gevallen voor den kunstenaar bij het teekenen van een tafereel op groote schaal, bij beperkte ruimte, zeer lastig, dat het distantiepunt zoo ver buiten het veld van zijne schilderij kwam te liggen, en het kan niet anders of een last, waarmede men dagelijks te worstelen had, moet veel besproken zijn. Natuurlijk dat men naar een middel zocht om dit voor te komen, en dit middel werd gevonden door een van de grootste wiskundigen van zijnen tijd, Girard Desargues. te Lyon (1593-1662). Deze vriend van Pascal en Descartes had reeds vele algemeene methoden gevonden in den geest van die, welke ruim 150 jaren later door Monge in het licht zijn gegeven. Hij gaf zijn werk over de perspektief uit in 1636[1]. Gretig werd deze methode door een zijner vrienden, den schilder en graveur Abraham Bosse, aangevat en verder uitgewerkt en toegepast bij de lessen in de perspectief, die hij in 1649 aan de akademie te Parijs opende. Bosse had het jaar te voren over dien regel van Desargues, want onder dien naam was toen bekend wat men later ‘de wijkende schaal’ noemde, op verzoek van Desargues zelven een uitgebreid werk uitgegeven, waarin de door dezen gevonden regelen werden toegepast, en dit boek met vele zijner gravures verrijkt[2]. Hij had echter de stof zonderling en langwijlig behandeld, en volgens de gewoonte van dien tijd, zoovele en zelfs vreemde zaken er bijgevoegd, dat dit wellicht eene der redenen was, waarom de Hollandsche vertaling, die reeds spoedig volgde, zoo verward uitviel, dat zij bijna onverstaanbaar was. De waarde van de methode werd echter door onze kunstenaars zeer geschat, en de bouwkundige Dirk Bosboom, de zoon van den architect die mede aan het Amsterdamsch

1 *Méthode universelle de mettre en perspective les objets donnés ou en devis avec leurs proportions, mésures, éloignements, sans employer aucun point qui soit hors du champ de l'ouvrage*. 1636.

2 *Manière universelle de Mr. Desargues, pour pratiquer le perspective par petit-pied comme le géometral*. Paris, 1648.

stadhuis heeft gewerkt en zoo algemeen om zijn bouwkunstig werk bekend is, heeft in het eerste gedeelte van zijn boek over de perspektief deze methode nader besproken, de gebreken er van aangeduid en tegelijk de middelen aangewezen om van dien regel met meer gemak en met meer zekerheid in de behandeling partij te trekken. Dit boek is uitgekomen in 1729[1]. Maar ruim 30 jaren later werd deze methode in aangenamer vorm omgewerkt en veel meer voor het algemeen gebruik geschikt gemaakt door onzen graveur Caspar Philips Jacobsz. Zijn boek over de perspektief is te Amsterdam in 1765 in het Hollandsch en twee jaren later, in 1767, in het Hoogduitsch verschenen. Het is een lief boekje, met 60 van zijne gravures versierd, en bevat eene methode die wel wat omslachtig, echter voor vele op zich zelve staande voorwerpen bruikbaar is, en waaruit de kunstenaars van lateren tijd veel nut hebben getrokken[2]. Zoo was dan door de welwillende hulp van een mathematicus, maar van één die door den omgang met kunstenaars de bestaande behoefte kende, een middel gevonden, dat hoogst eenvoudig en daardoor doeltreffend was, maar dat eerst tot volmaaktheid kwam, toen de ondervinding en toepassing van kunstenaars in verschillende vakken het tot een gemakkelijk en bruikbaar geheel hadden verwerkt. Of in andere landen iets dergelijks geschied is, weten wij niet te zeggen, en is ook voor ons doel geheel onverschillig.

Terwijl wij getracht hebben, zooveel als ons oogmerk vorderde, hier en daar in de geschiedenis aan te wijzen, op welke wijze en omstreeks welken tijd men tot de kennis der perspectief is gekomen, moeten wij ook tevens acht geven op eene andere les uit die zelfde geschiedenis te putten, namelijk op de gevaren aan die oefening verbonden, wanneer de kunstenaar die te ver drijft en in zijne liefde tot onderzoek tot hoofdzaak maakt hetgeen hulpmiddel is en blijven moet. Niets doet den geest meer verdorren, is doodender voor de verbeelding of vernietigt meer het scheppingsvermogen, dan het aanhoudend en stelselmatig vervolgen van hetzelfde denkbeeld. Die richting van den geest, die voor den geleerde een zegen is, strekt

1 *Perspectiva of Doorzichtkunde, onderscheiden in*, enz., door Dirk Bosboom. Amsterdam, 1729.

2 *Uitvoerig onderwijs in de Perspectiva of Doorzichtkunde voor alle liefhebbers*, enz., door Caspar Philips Jacobsz., Konst-Plaatsnijder te Amsterdam. Amsterdam, 1765.

den kunstenaar tot verderf. Hij wint daarbij eene nietsbeduidende kleinigheid, ten koste van zijne edelste gaaf, namelijk het vermogen om een groot geheel te kunnen omvatten. Dit ondervond die arme Paolo Ucello. ‘Depuis Giotto, on n'aurait vu aucun peintre aussi ingénieux que P. Ucello,’ zegt Vasari, ‘s'il eut consacré aux figures d'hommes et d'animaux les heures qu'il perdit dans ses recherches sur la perspective. Sans doute, cet art est beau et précieux; mais celui qui en fait une étude trop exclusive gaspille son temps, se fatigue l'esprit, finit par adopter une manière sèche, stérile, mesquine, hérissée de difficultés, et risque de tomber dans l'isolement, l'extravagance, la melancolie et la pauvreté, comme Paolo Ucello.’ Hij sloot zich weken achteréén in zijn atelier op, altijd zoekende, altijd werkende, ten einde eene moeilijkheid te overwinnen, zonder waarde voor hem zelven of voor anderen, en was daarbij diep ongelukkig. En zoo zijn er velen geweest! Ook het uitstekend talent van Abr. Bosse liep groot gevaar, toen hij om zijnen vriend, den wiskundige Desargues, te verdedigen, wiens methode destijds zeer aangevallen werd, zich meer en meer in die wetenschap verdiepte. ‘Il rentra dans cette étude ardente de la perspective,’ zegt zijn levensbeschrijver, ‘qui peu à peu menaça d'absorber et d'effacer toutes ses facultés d'artiste.’ Vele van die heeren overwonnen groote moeilijkheden, maar die, behalve dat zij hunnen geest bedierven, den tijd en het talent die de kunstenaar er aan besteedt, onwaardig zijn, zooals bijv. het maken van anamorphosen, van terugkaatsingen in spiegels van cilinder- en kegelvorm, enz.[1].

Slaan wij nu nog een blik op onze vaderlandsche kunst in die tijden. Dat onze groote voorvaderen niet alleen in de kennis van dit hulpmiddel vroeg op de hoogte waren, maar ook in het gebruik er van gemaakt de hoogste voortreffelijkheid bereikten, zal ieder die bekend is met onze kunstgeschiedenis en hare waarde, licht bevatten. Waarin bleven zij met hun eigenaardig, met hun origineel, geheel op zich zelf staand talent ooit ten achteren?

Reeds zeer vroeg gebruikten onze groote meesters dat hulp-

1 Men kan vele van die zaken bewaard en verzameld vinden bij Le R.P. Niceron, *La Perspective curieuse*, 1638, in fol.; Ozunum, *récréations mathématiques*, 1778, 4 vol. in 8°., en bij meer anderen.

middel bij hunne werken. Wij wezen reeds op Albert van Ouwater, omstreeks het einde der 14de eeuw, en wij hebben ook reeds vroeger gezegd, dat de regelen van Peruzzi, door Serlio uitgegeven, bij ons bekend waren door de vertaling die Pieter Coucke van Aelst daarvan in 1539 in het hollandsch gaf. Het bewijs, dat dit boek veel gebruikt werd, ligt in het feit, dat het in den tijd van 14 jaren drie uitgaven beleefde; de vierde uitgaaf zag het licht in 1626. Van Aelst gaf daarvan ook eene vertaling in het fransch, want Lampsonius, een der dichters van dien tijd, zegt in één zijner verzen aan dezen kunstenaar gewijd:

> 'Dit leerde Serlius de zijne, en ghy u volck
> En 't Fransche: want Ghy zijt Serly tweetaelsche tolk'[1].

Men gebruikte ook het werk van Guid' Ubaldo, in 1600 uitgegeven. Ook schreef daarover onze groote schilder en bouwkundige Hans Vredeman de Vries, dezelfde die in den vreemde zoo hoog geschat werd om de schoone in het perspektief gestelde onderwerpen die hij schilderde en met beelden stoffeerde, zoo bedrieglijk, dat zijne levensbeschrijving opgevuld is met verhalen van weddingschappen, die onder de toeschouwers plaats hadden, of hetgeen zij zagen natuur of wel kunst was. Menigvuldig waren zijne werken over de burgerlijke bouwkunst met de daarbij passende ornementatiën. 'Hij alléén,' zegt van Mander, 'heeft daartoe een getal van 26 boeken geleverd.' Hij gaf zijne Perspectief uit in 1604. Dit boek is door den wiskundige Samuel Marolois geheel overgenomen in zijn latijnsch werk over de perspectief, bouwkunst, enz., dat in 1647 te Amsterdam in twee deelen in fo. in het licht kwam. Die zelfde wiskundige had zich reeds vroeger door zijne werken over deze wetenschap bekend gemaakt. Bij resolutie der Staten-Generaal van den 8sten Mei 1615, 'is Samuel Marolois, tot eene vereeringe, toegeleyt de somme van hondert gulden, voor seeker Bouck der Perspective, by hem aen hare Ho. Mo. gededicеert, gepresenteert ende uytgegeven'[2]. In 1628 verscheen daarvan de tweede druk in het

1 Carel van Mander, *Het leven der doorluchtige Nederlandsche en, Hoogduitsche schilders*. Amsterdam, 1617, in 4o.

2 C Kram, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders*, enz. Wij hebben bij ons onderzoek dikwijls van dit uitmuntend werk gebruik gemaakt.

hollandsch en in het fransch en in 1647 de vermelde uitgave in het latijn. Omstreeks dezen tijd kwam ook uit '*Grondige onderrichtinge in de Optica ofte Perspectiefkonste*,' door Hendrik Hondius, gedruckt te Amsterdam by Frederic de Wit. - H. Hondius (1573-1649) was een onzer goede graveurs en een algemeen ontwikkeld man, die door Frankrijk, Duitschland en Engeland tot vermeerdering zijner kennis reizende, overal de bewijzen heeft achtergelaten van groote kennis en bedrevenheid in de teeken-, bouw-, doorzicht- en krijgsbouwkunde, zooals Immerzeel in de levensbeschrijving van dezen kunstenaar getuigt. Een zeer goed boek is dat van Hendrik van Houten, *Verhandeling van de Grondregelen der Doorzichtkunde of Teekenkonst*, een werk in 4°. te Amsterdam in 1705 uitgegeven. Over het werk van Dirk Bosboom, even als over de Perspektief van Caspar Philips Jacobsz., hebben wij reeds gesproken. Deze laatste kunstenaar heeft veel voor de verspreiding eener grondige kennis van die wetenschap in ons land gedaan. Zijn werk over de *Spiegel-Perspectief* verscheen in 1775 en beleefde drie uitgaven. In 1786 verschenen zijne *Zon- en Maanlichten* en de *Zeemansonderwijzer in de Teekenkunst*, en twee jaren later, in 1788, gaf hij zijne *Tooneelperspectief* uit. Dit zijn alle verschillende gedeelten en toepassingen van deze hulpwetenschap.

Het is zeer waarschijnlijk, dat ons overzicht van Nederlandsche werken over de perspectief uit dien tijd nog verre van volledig is; maar voor hetgeen wij beöogen, namelijk te doen zien op welken hoogen prijs onze groote meesters die wetenschap stelden en hoeveel ook zij hebben toegebracht tot de vermeerdering en verspreiding van hare kennis, is hetgeen wij gezegd hebben voldoende. Dat intusschen de perspektief als een gedeelte der optica in werken van zuiver wiskundigen aard sedert langen tijd was behandeld, spreekt van zelf. Maar daar zij niets dan drooge stellingen en voor de kunstenaars niets nieuws inhielden, liggen deze geheel ter zijde van onzen weg.

Het is intusschen niet in de weinige boeken, die zij voor hunne leerlingen schreven, maar in de menigvuldige kunstwerken die zij voortbrachten, dat men de diepe kennis van die groote meesters uit dat tijdvak moet bewonderen. Daarin toonden zij duidelijker dan in woorden mogelijk was, hun meesterschap over elk gedeelte van het voertuig, dat zij gebruikten. De doorzichtkunde droeg, door de wijze waarop zij haar bestu-

deerden en behandelden, krachtig bij tot die zekerheid in de uitvoering en die waarheid in de opvatting, die wij in hunne geniale scheppingen zoozeer bewonderen en waarvoor ieder die eenig kunstgevoel bezit, als verstomd staat. Zij brachten er letterlijk wonderen mede voor den dag, en het was alsof zij de moeilijkheden die wij trachten te vermijden, opzettelijk opzochten om het genoegen te hebben van die te overwinnen. Denk eens aan die plafonds en gewelven, waarop en waarin zij architectonische werken van allerlei aard plaatsten en waarvan de vormen, overal elders gezien, scheef en wanstaltig waren, doch op de plaats gesteld waar zij behoorden en van onder naar boven gezien, eene volmaakte illusie te weeg brachten. En wat is het moeilijkste van dien aard nog in vergelijking met het in perspektief brengen van een beeld in eenige actie in zulk een gewelf voorgesteld; een beeld waarvoor men, om het te bestudeeren, geen model nemen kan? En toch hebben zij ook beelden voortgebracht, die, niettegenstaande de rondheid van het veld waarop zij geschilderd en de hoogte waarop zij boven het oog geplaatst zijn, natuurlijk in hunne bewegingen en in al hunne deelen in proportie schijnen. Beken dat wij er voor staan! En het was niet slechts één beeld, het waren geheele episoden die zij op deze wijze voorstelden! Geen wonder, dat de Italianen van dien tijd, gewoon aan kunstwonderen van allerlei aard, opgetogen en verwonderd stonden, toen zij het beeld van den Zaligmaker zagen, zoo juist in het perspektief geteekend, dat het scheen alsof het geheel los in het gewelf van de kerk der HH. Apostelen zweefde, waar Melozzo de hemelvaart in geschilderd had. Later overwonnen in dat land vele anderen dergelijke moeilijkheden. Maar zie ook eens naar de plafonds van Rubbens, die door de teekeningen van de Wit en de gravuren van Punt meer binnen ons bereik zijn. De verkortingen van al die beelden maken u duizelig en toch, plaats ze zoo als het behoort, en ge ziet beelden, paarden en andere dieren, architectonische werken en ornementatiën in de volle en juiste afmetingen. Zoudt ge denken, dat wij daartoe thans nog in staat zouden zijn, nu wij ons verheffen, niet omdat wij de perspektief hebben gemaakt tot het voertuig van nog schooner gedachten, maar omdat we geleerder zijn en de deugdelijkheid van het werktuig dat die oude meesters gebruikten, op nog andere wijze kunnen bewijzen, waaraan trouwens noch zij, noch eenig later kunstenaar ooit hebben getwijfeld. Van Schendel,

die zeker, wat de perspektief aangaat, een goed beoordeelaar is, zegt daarvan: ‘Het komt mij voor, dat de kunst om plafondstukken te schilderen bij de bekwaamste kunstbeoefenaars van onze eeuw is verloren gegaan, of althans niet meer beoefend wordt. Want de plafond-stukken, welke men hier en daar, b.v. in Frankrijk aantreft, door onze hedendaagsche meesters vervaardigd, moeten kundige beschouwers de schouders doen ophalen’[1]. Het is trouwens niet door de toepassing van dorre en drooge regelen, maar door, met perspektievische kennis gewapend, de natuur te bestudeeren, dat men zoo ver komt. Lees eens in Gerard de Lairesse[2], hoe hij het aanvatte; en hij bewees niet alleen door zijne redeneeringen dat hij het *wist*, maar ook door zijne werken dat hij het *kon*, tusschen welke beide zaken een geheel leven van ernstige studie en voortdurend werken ligt.

Met behulp van eene andere toepassing der perspektief en met de volledige kennis die hij van alle hare hulpbronnen had, bracht Julio Romano (1492-1546) eene andere soort van illusie voort: hij veranderde namelijk eene zeer kleine in eene zeer groote ruimte. Zoo vertooverde hij - want dit is werkelijk het woord - in een paleis te Mantua, door het schilderen van diep wijkende doorzichten, eene gewelfde kamer van slechts 15 voeten breedte, in een wijduitgestrekt veld, en daarin plaatste hij den reuzenstrijd tegen de Goden. Een onzer groote meesters, K. Fabricius (1624-1654), deed dergelijke wonderen, onder andere te Delft, ‘maar 't is te bejammeren,’ zegt een der schrijvers van dien tijd, ‘dat zijne werken niet ergens in een vast koninklijk gebouw of in eene kerk geplaatst zijn.’ Dus vreesde men toen reeds dat die kunstwerken op eene of andere wijze verloren zouden gaan. Vele kunstenaars van die tijden deden hetzelfde; ‘want,’ zegt S. van Hoogstraten, ‘de welfsels of wanden mogen zoo hoekich zijn, als zij willen, men kan 'er echter door deze konst zoodanig bedeelen, dat zy geheelyk een andere form zullen schijnen te hebben, en men kan de hoeken en verkortende muuren zelf als weg schilderen’, en hij bewees dat hij dit kon, want hij deed het, zoo als zijne voortbrengselen te Weenen en te Londen getuigen. Wat zat de kennis van de

1 P. van Schendel, *Nieuwe leerwijze van Doorzichtkunde*. Breda, 1861.

2 Gerard de Lairesse, *Groot Schilderboek*, 2e deel, 9e boek. 1740. 2e druk.

waarheden, de gevolgen en de hulpmiddelen der perspektief, en wat meer is, het gevoel van het meesterschap over dat voertuig in het bloed van de kunstenaars van die tijden! Zij deden er letterlijk mede wat zij wilden. Ziet eens naar die schoon geschilderde gothieke kerken, doorgangen en zalen, naar die keurig geteekende gewelven van onzen van Steenwijk (1589) of van Pieter Neefs, vader (geb. 1570) en zoon, en van zoo vele anderen. ‘Wat het inwendige van kerken, enz. betreft,’ zegt de Göttingsche professor J.D. Fiorillo, in zijne voorlezinzingen die hij in het laatst der vorige eeuw te Rome hield, ‘moet men aan de Vlaamsche en Hollandsche schilders den prijs toekennen; zij hebben daarin zulk een graad van volmaaktheid bereikt, dat het vergeefsche moeite zou zijn, hen te willen overtreffen.’ En dan die keurig geteekende gebouwen, markten en straten van Van der Heyden (1637-1712), waar alles zoo flink in het perspektief is geplaatst, zoo veel lichaam heeft, waar zoo weinig naar effect is gezocht en die toch zoo aantrekkelijk zijn! Maar wij moeten ons bekorten. Een boekdeel zou geen ruimte genoeg aanbieden, om de grootheid onzer vaderen in hunne kunst en ook in het bijzonder in het gedeelte waarvan wij nu spreken, aan te toonen. Ook wordt die oud-Hollandsche kunst, de geheele wijde beschaafde wereld door, op hoogen prijs gesteld. Dit bewijzen de schatten die besteed worden voor een enkel plankje of een stukje doek of papier, waarop die groote mannen eene gedachte uitgewerkt hebben. Groote gaven heeft de Voorzienigheid aan onze kleine natie toebedeeld en juist die waardoor wij schitteren kunnen zonder stoffelijke kracht. Het komt er maar op aan, om die sluimerende kiem bij onze jonge lieden zuiver te ontwikkelen en er voor te zorgen dat zij niet door eene onverstandige behandeling verloren ga of eene verkeerde richting neme.

Dat zij, die de perspektief zoo geheel meester waren en met eene verstandige aanwending harer regelen zulke schoone werken voortbrachten, er sterk op aandrongen, dat hunne leerlingen die wetenschap goed en ernstig leerden en voortdurend beoefenden, ligt in den aard der zaak. Men vindt dan ook in al hunne schriften daartoe de krachtigste opwekking. ‘Deze wetenschap acht ik zoo noodzakelijk,’ zegt van Hoogstraten, ‘dat ik ronduit zegge, dat zonder dezelve niet zeekerlijk iets goed te maken is,’ enz. En W. Goeree (1635-1711), de man die zoovele werken voor de opvoeding en ontwikkeling

der jonge kunstbeoefenaars heeft geschreven, en wiens zoo menigmaal herdrukte en in het Hoogduitsch vertaalde werken beschouwd kunnen worden als geïnspireerd door de heerschende denkbeelden en de lessen van de groote meesters uit den bloeitijd der kunst, met wie hij dagelijks leefde en verkeerde, zegt, ‘dat de kunstenaar volgens de aldersekerste regelen vast en grondig in de Perspektyf ervaren moet zijn, en die zoo wis als zijn ABC van buiten konnen, ten einde hy alles wat hem in de konst ontmoet, daarna rigten kan. Hierom sal een jong schilder, selfs van den aanvang dat hy de schilderkunst ter hand neemt, groote vlijt aanwenden om te weten wat de Perspektyf is, hoe die in de Natuur gezien wordt, en hoe dat deselve in de konst, volgens de regelen die ons gezigt in 't sien van de natuurlijke voorwerpen heeft, gegrond is’, enz.[1]. Reeds vroeger had hij in een ander zijner werken gezegd, ‘dat de leerling eerst en vooral de Perspectiva of Doorzichtkunde volgens ligte en bevattelijke regelen moet leeren verstaan,’ enz.[2], en zoo komt hij bij verschillende gelegenheden telkens op de noodzakelijkheid dier studie terug. Eene autoriteit in alles wat kunstonderwijs aangaat, is onze groote kunstenaar Gerard de Lairesse (1640-1711), die, bij zijn uitmuntend talent, de meest volledige kennis van de theorie der kunst en alle daarmede verwante vakken bezat. Hij was de vraagbaak zijner tijdgenooten; en zelfs toen hij het gezicht verloren had, was zijn atelier de bron waar dagelijks tal van kunstenaars wijze lessen over de verschillende deelen der kunst kwamen putten. Die opgegaarde lessen zijn uitgegeven en herdrukt, en in de drie voornaamste talen van Europa vertaald, waarin zij weder verschillende uitgaven beleefden. Verplaats u in die tijden, toen de kunsten nog bloeiden en er niet zooveel gelezen, maar misschien meer nagedacht werd, en ge zult wel met ons van gevoelen zijn, dat lessen, die in de toenmalige kunstwereld zoo werden gezocht, nog heden beschouwd moeten worden als vingerwijzingen naar den weg dien men bewandelen moet, om weder op de hoogte der vaderen te komen. Maar ook voor de Lairesse is de goede en grondige kennis der Perspectief een der voornaamste middelen, en hij dringt er op

1 W. Goeree, *Inleyding tot de praktijk der algemeene Schilderkunst*. 3e Hoofdst., 4e druk, 1704.

2 W. Goeree, *Inleyding tot de algemeene Teykenkonst*. 2e Hoofdst. 5e druk. 1739.

verschillende plaatsen zijner werken met nadruk op aan, dat men reeds vroeg met die oefening beginne. ‘Wat,’ zegt hij, ‘is toch een schilderij, al is het noch soo sierlijk van gedachte, schoon van hartstogten en eel geteekend, als het in dat deel gebrekkig is? Wat is een landschap daar de Perspectief niet in is waargenomen?’[1]. In een ander werk zegt hij: ‘Het is onmogelijk zonder de kennis der Perspectief iets naar behooren te verbeelden, al oefende men de konst, bij manier van spreeken, hondert jaaren, en al waren het maar ordonnantiën van twee à drie beelden..... Het is dus geen wonder, dat men de jonge geesten, die zich in de konst oefenen, de Perspectief zoo vroeg laat leeren,’ enz.[2].

En dezelfde denkbeelden vindt men bij de groote meesters van die tijden in alle andere landen terug. L. da Vinci wil zelfs, dat men de studie daarmede begint. Wat ons betreft, wij hebben deze uitspraken der kunstenaars uit den bloeitijd der kunst opzettelijk bijeengezocht en afgeschreven om aan sommige onzer jonge kunstbeoefenaars, die deze studie te zeer verwaarloozen, te doen zien, dat hunne voorgangers, voor wier oordeel zij zich wel zullen willen nederbuigen, er anders over dachten dan zij nu doen. Ook hebben zij aardig den spot gedreven met sommige hunner tijdgenooten, die in dit gedeelte ten achteren waren. ‘Zy maken zulke onnoozele en belagchelijke misslagen,’ zegt van Hoogstraten, ‘dat zy zich schaamteshalven zouden verschuilen, ingeval hun de oogen eens geopend werden, en zy konden 't zelfs zien.’ En wie die ze gezien heeft, heeft niet gelachen, om de geestige satyre die de Engelsche kunstenaar Hogarth heeft uitgegeven, om den spot te drijven met diegenen zijner collega's, die in dit deel van de hulpmiddelen hunner kunst onervaren waren?

C.C. HUYSMANS.

1 G. de Lairesse, *Grondlegging der Teekenkomst*, 2e druk. 1766.

2 G. de Lairesse, *Groot Schilderboek*, 1e deel, 5e boek, 2e druk. 1740.

Vijftig jaren der Duitsche bondsgeschiedenis.

VII. Het Pruissisch ontwerp van staatsregeling voor Duitschland, en het dualisme.

Het Nationale Parlement was langen tijd het middenpunt geweest dier vreedzame agitatie, die, uit werkelijke behoeften ontstaan, zich allerwege de eenheid en vrijheid van Duitschland ten doel stelde. Het was beschouwd als het laatste toevlugtsoord van alle teleurgestelde wenschen; men had naar de Frankforter Vergadering uitgezien als de redding van de anarchie. Dat zij aan die verwachting niet beantwoordde, weten wij; en het is bezwaarlijk te ontkennen dat daartoe de onklaarheid van begrippen en het gemis aan praktischen zin van velen het hunne hebben bijgedragen. Maar de grootste schuld aan den beklagenswaardigen toestand van Duitschland, zooals die met elken dag van het jaar 1849 zich meer verwarde, lag bij de Regeringen zelve. Nergens was eenig blijk te bespeuren geweest dat zij een overdacht plan, een stelsel van handelen volgden; slechts geleid door de vrees van of door het drijven der democratie overrompeld, of door de eenheidsbeweging gemediatiseerd te zullen worden, hadden zij zich aan eene volslagen werkeloosheid overgegeven, of handelingen gepleegd, die beide in de hand werkten. In de bijeenroeping der bijzondere Stendenvergaderingen, gelijktijdig met het Nationale Parlement, hadden zij een tegenwigt gezocht voor de nivellerende strekking van het laatste, - maar zij hadden met der daad slechts nieuwe krachten aan de democratie verschaft. De zwakheid der regeringen,

wel verre van als een welwillend tegemoetkomen te worden aangerekend, had alleen tot de gevolgtrekking geleid, dat des te meer kracht berustte bij de Nationale Vergadering. Juist tegenover de radelooze houding der gouvernementen, had die Vergadering zich met te minder schroom aan het denkbeeld overgegeven, dat eene in haar boezem, door welke middelen ook, gevormde meerderheid de wet aan Duitschland gaf. Zij had krachtig medegewerkt om eene staatsregeling tot stand te doen komen, van wier laatste lezing gezegd kon worden dat zij de dwalingen van alle partijen in zich vereenigde.

De pogingen tot tenuitvoerlegging dier staatsregeling leverden dan ook menig leerrijk verschijnsel op. Hoewel zij niet eens afgekondigd werd, vorderde het Parlement dat zij onverwijld in geheel Duitschland zou worden toegepast. Met behulp der zoogenaamde *März-Vereine* werd eene algemeene schildverheffing ten gunste dier uitvoering voorbereid. Toen de Parlements-afgevaardigden met de aanbieding der keizerskroon naar Berlijn togen, werden zij overal door het volk toegejuicht en met vorstelijke eerbewijzingen overladen; en Pruissen waagde, tegenover die beweging, niet dan een zwak en onzeker neen! te doen hooren. Het korte uitstel dat men te Berlijn tot beraad verlangde, de haast waarmede tot een overleg met de vorsten besloten werd, de onklaarheid van inzigten der Pruissische Regering, alles scheen den overmoed te regtvaardigen, waarmede het Frankforter gezantschap eene slechts voorwaardelijke aanneming van het keizerschap als eene afwijzing bejegende. Het Parlement zou niet voor Pruissen - heette het, - Pruissen moest voor het Parlement buigen! En die overschatting van krachten ging nog verder, toen een aantal regeringen, zonder het besluit af te wachten dat te Berlijn zou genomen worden, zich onvoorwaardelijk aan de Rijksconstitutie onderwierpen. Terwijl de Koning van Wurtemberg zich, door het oproer van April, tot de demoedigste vernederingen genoodzaakt zag; terwijl de volksbeweging ten gunste van Rijkswet en Grondregten overal stijgende bleef, en de groote vergaderingsdag der Maart-vereenigingen eindelijk alles tot eene beslissing stond te brengen, - waande het Frankforter Parlement zich magtig genoeg om Pruissen openlijk te trotseren, en verklaarde het de tusschenkomst van dien staat in den Dresdener opstand voor eene verbreking van den Rijksvrede! Nu deed ook de terugwerking niet op zich wachten. Het oproer te Dresden, de volksbeweging in

Hanover was spoedig gedempt; de Stendenvergaderingen in beide landen, en eveneens de Pruissische, werden ontbonden. Pruissen, zoowel als Saksen, riep zijne afgevaardigden uit Frankfort terug; en de breuk tusschen het Parlement en de Regeringen was volkomen.

Maar, naarmate het Parlement zich in de armen der democratie wierp en in die omhelzing den dood vond, werd de staatkundige toestand van Duitschland hopeloozer. Alleen toch van eene bevredigende oplossing van het vraagstuk der staatsregeling, die de oude van 1815 vervangen zou, was herstel der openbare orde te verwachten. Daartoe moest echter het onmisbare orgaan gezocht worden. En het was duidelijk dat het voorloopig Rijksbestuur, aan 't welk bovendien door het Parlement alle invloed op het werk der staatsregeling ontnomen was, daarvoor niet dienen konde. In de omstandigheden van het oogenblik bleef toch de mogelijkheid bestaan, dat dit centraal bestuur geheel in handen der revolutionaire partij overging: waarbij nog kwam, dat zijne verhouding tot de Regeringen nimmer geregeld en alzoo uiterst precair was. Een terugkeer tot den ouden Bondsdag was evenmin doenlijk. Had eene bijeenroeping van dezen volstaan, om eene eenstemmig overeengekomene nieuwe staatsregeling te kunnen doen afkondigen, dan ware deze weg de zuiverste en gemakkelijkste geweest. Hoe was echter eenstemmigheid bij een Bondsdag te verwachten, zoolang Oostenrijk, aan de eene zijde, in zijne afzondering volhardde, geene volksvertegenwoordiging en geene gemeenschappelijke wetgeving toestaan wilde, en, aan de andere, 28 regeringen zich gebonden achtten aan haar overijlde toetreding tot de Rijksconstitutie van het Parlement? Zij die die staatsregeling niet aangenomen hadden, in één woord de koningrijken, vermogten niet eens eene algemeene onderhandeling te openen, voordat het oproer in Baden en elders gedempt, en daardoor deze en andere staten weder bij magte waren zich op zelfstandige wijze te doen gelden. Om dit echter te kunnen doen, was de vaststelling van eenig houdbaar beginsel ten aanzien der staatsregeling eerste vereischte: het Driekoningenverbond deed dit, door zijn standpunt te kiezen in de handhaving der algemeene in- en uitwendige zekerheid. Maar men behoorde ook aan het betere deel der natie waarborgen te geven, dat geen terugkeer tot het oude te vreezen stond. Men moest tevens aan de voorstanders der Rijksconstitutie duidelijk trachten te maken, wat daarin doeltreffend, wat verwerpelijk was.

Er bestond werkelijk slechts ééne uitkomst, om uit de algemeene verwarring te geraken: het was eene bijzondere vereeniging van enkele bondsleden, De bevoegdheid daartoe is, in 't algemeen, eene onvermijdelijke voorwaarde voor eene staatsregeling, als die van den Duitschen Bond, waarbij aan ieder lid een onbeperkt veto tegen alle veranderingen wordt toegekend. Het elfde artikel der Bondsakte had dan ook dit vrije vereenigingsregt der bijzondere staten erkend; en zoo was b.v. door de vorming van het Tolverbond voorzien in het gemis aan eene algemeene tolvereeniging van al de Duitsche Staten. Er heerschte echter groot verschil van meening omtrent het gebruik, dat thans van dit regt zou gemaakt worden. Volgens den een zou het bijzondere verbond een zelfstandig geheel moeten worden en de uitdrukkelijke bestemming hebben om in alle behoeften der natie te voorzien; zou het eigenlijk de plaats moeten innemen der *Reichsverfassung* van het Parlement, maar op een meer beperkt terrein. Dit was de zienswijze van Pruissen, de grondslag van dien Bondsstaat, waarover reeds zooveel geschreven en gewreven was, en dien de Pruissische Regering sedert hare nota van 23 Januarij 1849 zelve op den voorgrond begon te stellen. Volgens anderen was eene bijzondere vereeniging slechts een heroïek middel om de Duitsche Staten weder tot elkander te brengen, die tijdelijk door uiteenloopende stelsels in zeer verschillende rigtingen gescheiden waren. Dit was vooral de zienswijze van Saksen en Hanover, die aldus van den aanvang af met hun bondgenoot in het Driekoningenverbond principieel verschilden. De Pruissische Regering had in haar nota van 23 Januarij beweerd: ‘Sowohl die Aufrechthaltung und Entwickelung des Deutschen Bundes - Oesterreich eingeschlossen, - als die Erhaltung der dem Oesterreichischen Kaiserhause gebührenden Stellung in Deutschland, wird vollkommen vereinbar sein mit dem Zusammentritte der übrigen Deutschen Staaten zu einem engern Vereine, zu einem Bundesstaate, innerhalb des Bundes’[1]. Het is van te meer belang de juistheid dezer stelling hier te onderzoeken, wijl wij die in de Pruissische staatsstukken sedert telkens herhaald vinden, en het beroep op het aangehaalde artikel der Bondsakte de grondslag der redeneringen

1 De Nota is opgenomen in den *Preuss. Staats-Anzeiger*, N°. 28, van 1849. Zij wordt uitvoerig besproken door Jürgens, ‘Zur Geschichte’ enz. II, blz. 470-501.

uitmaakte, waarmede de Pruissische staatkunde zich verdedigde tegen het verwijt van de verdeeling van Duitschland te beoogen.

Het Pruissische ontwerp, dan, van zoodanigen engeren Bondsstaat verschilde van de staatsregeling welke het Parlement ontworpen had, slechts in weinige hoofdpunten. In plaats eens keizers, was de Rijks-voorzitter gesteld, eene waardigheid die erfelijk aan de kroon van Pruissen verblijven zou, en met al de attributen van het eenhoofdig gezag bekleed was. Wel zou Pruissen het wetgevend initiatief met de leden van een vorsten-collegie deelen; maar in alle andere opzigten was de geheele regeringsmagt, zoo met name de uitvoerende en de vertegenwoordiging tegenover het buitenland, in handen van den Rijks-voorzitter gelegd. Al die aangelegenheden wier regeling tot het doel van den Staat behoort, zouden onderwerpen van de gemeenschappelijke wetgeving uitmaken; een Rijksdag, zamengesteld uit volks- en statenvertegenwoordigers, en toegerust met de regten van minister-aanklagt, van wetsvoordragt en adres, werkte tot die wetgeving mede. Het Rijksgeregtshof en de in 56 paragrafen omschreven Grondregten des Volks waren, het eene woordelijk, de laatste met werkelijke verbeteringen, uit het Parlements-ontwerp overgenomen[1].

Het was duidelijk dat hiermede de vorming van een parlementairen Bondsstaat, in tegenstelling met den Duitschen Statenbond van 1816, beoogd werd. Hoe moeijelijk ook de grens dier beide begrippen te trekken zij, het is onbetwistbaar dat alleen aan zoodanig verbond, 't welk zich ten taak stelt de hoofddoeleinden van den Staat te verwezenlijken, den naam van Bondsstaat toekomt; en dit was in veel hooger mate dan bij het oude bondgenootschap, hoe diep ook de vermenging van zijn staatsregtelijk met zijn volkenregtelijk karakter had ingegrepen, het geval met de door Pruissen voorgestelde regeling voor dat deel van Duitschland, dat vrijwillig tot de daarin neêrgelegde denkbeelden toetreden zou. Zijn ontwerp had de bewaring der in- en uitwendige zekerheid en van den openbaren regtstoestand ten doel, maar in geheel andere vormen dan door de bondswetgeving waren voorgeschreven; het bragt de diepst ingrijpende veranderingen in de hoofdbepalingen der bondswetten, die bepalingen, die slechts bij éénstemmigheid van alle

1 Zie het Pruissisch ontwerp in zijn geheel bij Martens, ‘Nouveau Recueil’, XIV, p. 413-438.

bondsleden gewijzigd konden worden, en daarom ook nimmer eenige wijziging beleefd hadden. De bewering was ijdel, dat zoodanig verbond met het vroegere bondgenootschap zamengaan, en zelfs een integrerend deel daarvan vormen kon. Want die onderwerpen, waarin bij de bondswetgeving voorzien was, mogten op geene andere wijze dan door die wetgeving en in de door haar voorgeschreven vormen geregeld worden. Zoo was, b.v., Pruissen slechts bij magte geweest zijn afzonderlijk Tolverbond in 't leven te roepen, wijl de Bond zelf aan het 19de artikel der Bondsakte geene uitvoering gegeven had. De grondgedachte der ontworpen staatsregeling was dus in lijnregten strijd met de eerste beginselen der bondswetgeving, waarmede zij overeenstemming huichelde[1]. Maar wij gaan verder, en beweren, dat elke engere Bondsstaat in het Duitsche Bondgenootschap onmogelijk te verwezenlijken was. Geen vereeniging van enkele staten was toch bij magte in de wettelijke bepalingen van dat bondgenootschap verandering te brengen, zonder tevens die wetten te verbreken. Geschiedde dit echter niet, dan was van den aanvang af aan het engere verbond juist die werkzaamheid ontnomen, die het wezen van den Bondsstaat uitmaakt. Want er was wel geen grooter tegenspraak denkbaar, dan die van het begrip van een Bondsstaat, met het gemis der bevoegdheid om zich en zijne leden zelf te beschermen, welke bevoegdheid een der wezenlijke attributen van het algemeene bondgenootschap uitmaakte. Het Pruissische stelsel miskende dus ten eenenmale het karakter dat eene bijzondere vereeniging van staten in den Duitschen Bond aannemen mogt, indien althans de regtscontinuiteit van dien Bond erkend werd, gelijk Pruissen het ingewikkeld door zijn beroep op de bepalingen der Bondsakte deed[2], en indien de band met Oostenrijk niet roekeloos werd verbroken.

Het was begrijpelijk dat, waar Pruissen zoo weinig eerbied voor de oude bondswetgeving en zooveel toegeeflijkheid voor de volksmeening aan den dag legde, het van Oostenrijk de beschuldiging hooren moest dat het de revolutie in de hand werkte, met op een door haar gelegden grondslag voort te bouwen. Maar de Keizerstaat van zijn kant beging de fout van zich

1 Vg. ‘Das Bündniss der drei Königreiche vom 26 Mai 1849, von A.E.’ (Leipzig, 1849) en Wurm, -‘Die Diplomatie, das Parlement und der Deutsche Bundesstaat’ (Braunschweig, 1849).

2 Circulaire Nota van Graaf Brandenburg, van 28 Mei 1849.

aan alle wezenlijke onderhandelingen te onttrekken, en elke poging tot toenadering af te wijzen, met een beroep op zijne, inwendige moeijelijkheden. Wij noemen zulks eene fout, wijl een staat die op den eersten rang in Duitschland aanspraak maakte, zijne eischen duidelijk stellen moest, of aan de overigen de vrije hand behoorde te laten. Die rigting in Oostenrijk welke de staatsregeling van Kremsier deed uitvaardigen, toonde de belangen van Duitschland slecht te kennen; zij stelde beginselen vast, die met die belangen eeuwig onvereenigbaar waren. En het was zeker daaraan te wijten, dat Oostenrijk nimmer eenig ander voorstel deed, dan dat eener verdeeling van het Duitsche grondgebied in zes of zeven verschillende groepen, een voorstel dat, onder het voorwendsel van de verscheidenheid der stammen te ontzien, de onmiskenbare bedoeling had, een zwak en verdeeld Duitschland te scheppen, met een krachtig gecentraliseerden Keizerstaat daarnevens. Intusschen volstond deze houding van Oostenrijk, om aan het werk der staatsregeling de grootste hindernissen in den weg te leggen. Het had slechts streng vast te houden aan de hem regtmatig toekomende stelling in Duitschland, om zeker te zijn dat een deel der magtigste staten aan zijne zijde zouden staan. Vandaar dat, ware niet reeds in beginsel het Driekoningenverbond door Hanover en Saksen als een provisorium beschouwd, de bepaling welke de betrekkingen van Oostenrijk tot Duitschland voor eene nadere regeling voorbehield, daaraan toch een voorloopig, tijdelijk karakter zou hebben gegeven.

Hierbij stuitten de plannen van Pruissen op bezwaren van tweeërlei aard, welke in de lotwisselingen van Duitschland's constitutie steeds een groot gewigt in de schaal gelegd hebben: het waren de naijver vooral der aanzienlijkste vorsten op hunne souvereine regten, en de tegenstelling tusschen Noord en Zuid. Want, al mogt het waar zijn, dat de Pruissische Regering - zooals een scherp criticus zich uitdrukte[1] - met de glacé handschoen der reactie had trachten goed te maken, wat de ruwe hand der democratie bedorven had, de Duitsche Middenstaten althans zagen in haar ontwerp niet veel anders dan eene herziene uitgave van het Frankforter werk. Wat hen in de *Reichsverfassung* mishaagd had, de strenge eenheidsvormen, de uitgebreide regten

1 Hugo von Hasencamp, ‘Der Deutsche Verfassungs-Entwurf,’ enz. (Berlin, 1849).

aan de Kroon van Pruissen toegekend, stemde hen tegen het Pruissische ontwerp, in nog hoogere mate welligt, wijl daaraan ten eenenmale het morele gewigt ontbrak, dat de omstandigheid van uit eene nationale Vertegenwoordiging te zijn voortgekomen, aan den arbeid van het Parlement bijzette. Zelfs Saksen en Hanover ontzagen zich niet het eenhoofdig gezag van Pruissen aan de spits van het vorstencollegie te verwerpen, en de Hanoversche Regering trad openlijk op als de verdedigster van het dualisme, dat in Duitschland zooveel goeds had uitgewerkt, en alleen in staat was de vrijheid en zelfstandigheid der deelen te verzekeren. Het kwam er op aan, beweerde zij, de bepalingen der staatsregeling zoodanig te treffen, dat Oostenrijk niet verhinderd wierd daaraan later toe te treden. Al was men, in den drang der omstandigheden, geneigd eenige concessiën aan de strekking naar eenheid te doen, een Noord-Duitsch Verbond onder Pruissen's leiding zou op den duur eene onmogelijkheid zijn, wijl dit niet in staat was de plaatsvan het Bondgenootschap van 1815 in te nemen[1]. En waar de bondgenooten van 26 Mei zulke taal deden hooren, was het te minder te verwonderen, dat Beijeren zich geheel in het gevoel zijner zelfstandigheid terugtrok. Nimmer - zoo deed zich die derde staat van Duitschland hooren - zou het in de vorming van een eenhoofdig gezag bewilligen: de voorgestelde regeling zou geene confederatie van staten, maar alleenlijk een magtig Pruissen scheppen. Dit was de spil waarom de tegenstand der Middenstaten zich bewoog, de hoofdgrond waarop ook elk ander eenheidsplan zou afgestuit zijn, en die nog wel met meer hevigheid uitgedrukt en scherper ontwikkeld zou zijn geworden, indien de nagalm van het Frankforter Parlement niet omzigtigheid van de zijde der regeringen vereischt had. Maar, terwijl de Duitsche koningrijken dus ongeneigd waren een duimbreed van hunne souvereine regten af te wijken, en die handelwijze trachtten te bedekken door een beroep op de heiligheid der verdragen, leverde het ontwerp-constitutie dat daarna van hen uitging, de overtuiging, dat hun eerbied voor de verdragen niet verder reikte dan hun eigen belang vorderde. Het zoogenaamde Vierkoningenverbond was alleen merkwaardig, doordat de Middenstaten daarin, eenigermate in aansluiting aan Oostenrijk, maar stellig met eene vijandige bedoeling jegens Pruissen, hunne denkbeelden omtrent

1 ‘Denkschrift’ der Hanoversche Regering, van 1 Junij 1849.

de Duitsche staatsregeling neêrlegden. Beijeren, Saksen, Hanover en Wurtemberg stelden eene gemengde Bondsregering of Directorium voor van zeven leden, en verlangden daarin, naast Oostenrijk en Pruissen, natuurlijk vier stemmen voor zich zelve; terwijl eene zevende stem slechts aan de beide Hessen toegedacht werd, in de hoop deze daardoor van de Pruissische Unie af te trekken. Al de overige Duitsche Staten echter, alle overige leden van den Bond, ongeveer 30 in getal, voor wie slechts een beroep op de verdragen van 1815 noodig was om volkomen dezelfde regten te kunnen doen gelden, waarop de koningrijken tegenover Pruissen steunden, deze allen werden bij het Vierkoningenverbond niet gekend, en zouden zich lijdelijk te voegen hebben naar hetgeen de grooteren over hen beschikken zouden. Deze allen, met Baden aan het hoofd, werden tot straf voor hunne aanhankelijkheid aan Pruissen, met eene algeheele mediatisatie bedreigd, door dezelfde regeringen, die zoodanig voornemen aan Pruissen tegenwierpen als eene verbreking van regt en wet. Zoo was de onderlinge magtsverhouding der staten en regeringen ten laatste het eenige oogpunt geworden, waaruit deze de zaak der eenheid van Duitschland, der regeling zijner hoogste algemeene belangen beschouwden.

Daarbij voegde zich een tegenstand van geheel anderen aard; en het was opmerkelijk, dat juist in het Zuiden, van waar de eenheidsbeweging uitgegaan was, thans een in vele opzigten veranderde geest zich openbaarde. De ondervinding van het jaar 1848 had doen zien, hoever die beweging was afgedwaald. Naarmate men tot kalmer bezinning kwam en de drift voor idealen plaats maakte voor de nuchtere beschouwing der werkelijkheid, werd het gevaar duidelijker, dat voor de vrijheid der deelen uit eene geoctroijeerde Rijks-Grondwet onvermijdelijk voortvloeijen zou. Vooral was het het Pruissisch Keizerschap, of - wilde men - het Pruissisch Voorzitterschap in den Bondsstaat, dat algemeenen tegenstand opwekte. Wij laten daar de uitvallen die de Koning van Wurtemberg zich in zijne troonrede tegen dien Pruissischen Bondsstaat veroorloofde, evenzeer als den scherpen toon der nota's, waarmede de Beijersche Regering ten laatste alle onderhandeling met Pruissen afbrak. Maar ook de beide Kamers der Vertegenwoordiging in Beijeren verklaarden zich krachtig en eenstemmig tegen de hegemonie van het Noorden, tegelijkertijd dat zij de

uitsluiting van Oostenrijk bestreden, die het gevolg der engere vereeniging van het overige Duitschland zijn moest. Eene vergadering van vrijzinnige leden der Stenden uit Rijn-Beijeren, Baden, Wurtemberg en Hessen, in den voorzomer van 1849 te Heidelberg gehouden, had het onbewimpeld uitgesproken, dat zij geene ouderwerping aan Pruissen, op den voet der *Reichsverfassung*, maar evenmin eene naauwen vereeniging met Oostenrijk begeerden. Aan beide zijden dreigde gevaar. Van den kant van Pruissen was men beducht voor de vorderingen van een overdreven Protestantisme, welligt ook voor te groote inbreuken op de beschermende handelsregten in het Zuiden. Van den kant van Pruissen zoowel als van Oostenrijk, kon elk nader verband onder de hegemonie van een van beide gevaarlijk worden voor de vrijzinnige instellingen, in wier bezit de Zuid-Duitsche Staten zich sedert zoovele jaren verheugden. Het is waar, de Grondregten waren in het Pruissisch ontwerp van constitutie behouden gebleven, en verzekerden aan het volk al die staatsburgerschapsregten en burgerlijke en godsdienstige vrijheden, die in het overige Duitschland zoolang eene doode letter waren gebleven. In menig ander opzigt echter waren de landsvrijheden, de bevoegdheden der bijzondere landsvertegenwoordigingen, ingekort ter voldoening aan de eischen van het geheel. Bovenal miste een ontwerp, als het Pruissische, dat den naam droeg van het ministerie Brandenburg-Manteuffel, van zelf een deel der populariteit, die het ten volle behoefde om te kunnen slagen[1]. Het was als legde het Pruissisch ministerie het er op toe, om de terughouding die van vele zijden tegenover hem betoond werd, door zijne handelingen te regtvaardigen. Von Radowitz, wien de openbare meening teregt het vaderschap over de Pruissische Rijks-constitutie toeschreef[2], wist zoo weinig zijne reactionaire wenschen te beteugelen, dat hij het ijverigst werkzaam was om de staatsregeling, welke de gebeurtenissen van Maart 1848 aan Mecklenburg geschonken hadden, ten gunste der bevoorregte standen weder te doen intrekken. Het was niet onwaarschijnlijk zelfs, dat men de optreding in

1 Vg. von Hasencamp, 1. 1.

2 De allereerste grondslagen van het Pruissisch ontwerp van bondsstaat waren echter reeds in Maart 1849 gelegd door Camphausen, in overleg met de vertegenwoordigers van eenige bevriende Duitsche Staten te Frankfort.

Keur-Hesssen van een man als Hassenpflug, beruchter gedachtenis, te Berlijn met tevredenheid zag[1]. Hoe weinig ernstig men het daar met het vertegenwoordigende stelsel, met de algemeen zoo hoog gewaardeerde '*Errungenschaften*' van 1848 meende, bleek ten duidelijkste uit de gedragslijn door de Pruissische Regering tegenover hare eigene Kamers gevolgd. En was al onder de bevolking van Wurtemberg een begin van overhelling tot den Pruissischen Bondsstaat te bespeuren geweest, alle ingenomenheid daarmede verdween, toen met het jaar 1850 nieuwe koninklijke boodschappen en nieuwe bedreigingen aan de Kamers te Berlijn het geheele bestaan der staatsregeling aldaar op het spel zetten. De zaak der Duitsche eenheid werd door zoodanige handelingen op onherstelbare wijze benadeeld. Het was toch, zooals Pfizer teregt had opgemerkt, slechts onder de voorwaarde van vrijzinnige beginselen te huldigen, dat Pruissen ooit bij magte zijn zou Duitschland onder zijne hegemonie te vereenigen. De Pruissische Regering wekte nu zelve den weerzin en het wantrouwen weder op, die slechts bij het streven naar een groot doel voor eene wijle tot zwijgen waren gebragt. Ging zij op dien weg voort, dan was het te voorzien dat, in het Zuiden althans, de bevolkingen evenmin als de regeringen zich ooit vrijwillig bij haar zouden aansluiten.

Bleek er aldus oveenstemming te bestaan tusschen de Zuid-Duitsche bevolkingen en de regeringen der Middenstaten, in de opvatting der gevaren die het overwigt van ééne der beide hoofdmagten voor Duitschland hebben zou; was er, onder den indruk der gebeurtenissen van de twee laatste jaren, toenadering merkbaar in beider zienswijze omtrent het nut van het Dualisme, - dan was eigenlijk het lot van Duitschland met der daad weder in de handen van Pruissen en Oostenrijk gesteld. Alles hing dus af van de houding door de beide hoofdmagten aangenomen; de gedragslijn, door Pruissen te volgen, zou tevens beslissend zijn voor die kleinere staten, die met onkreukbare trouw aan de Nadere Unie vasthielden.

Reeds het verdrag van Bartenstein had zich ten doel gesteld, alle reden van naijver tusschen Oostenrijk en Pruissen uit den

1 Zie de *Gegenwart* (1855): 'Deutschland seit der Auflösung der National-Versammlung.'

weg te ruimen, en hun tot dat einde gezamenlijk de leiding van Duitschland op te dragen. Maar bij het ontwerpen der Bondsregeling, had men, onder den indruk der gebeurtenissen van den bevrijdingsoorlog, zoowel in de bedoeling als in de middelen misgetast, die het Bartensteiner verdrag vooropgezet had. Voor het uit den weg ruimen van den naijver tusschen de hoofdmagten, was toch geen middel ongeschikter dan dat, hetwelk de Bondsakte van 1815 koos, toen zij het Duitsche Bondgenootschap als een voorwerp van onvermijdelijken naijver aan beide gelijkelijk vastklampte. Een onoplosbaar, althans naauw verbond tusschen Oostenrijk en Pruissen zelve in de algemeene bondsregeling op te nemen, was niemand ingevallen; en dat verzuim zou lange jaren achtereen de verderfelijkste gevolgen na zich slepen. Door dat zij metderdaad het Dualisme huldigde, legde de Bondsakte de kampplaatsen aan voor twee vijandige legers, die wel voor eene wijle rust namen, maar waarvan het ten duidelijkste voorzien kon worden, dat zij op een gegeven oogenblik de wapens hernemen zouden. Dat tijdstip was nu gekomen. De wensch van menige Duitsche bevolking had naar éénheid gestrekt, en die wensch was te luider en krachtiger geweest, naarmate het gebied waarop die bevolkingen zich bewogen, beperkter was. Men wilde handelen op een ruimer en vrijer veld, en ook de regeringen der kleinere staten hadden zich niet ongaarne aan Pruissen naauwer aangesloten, sedert zij meer de behoefte aan steun gevoelden om zich tegen de aangroeijende volksmagt te kunnen handhaven. Het ware verstandig geweest Pruissen in het bezit dier gemakkelijke veroveringen te laten. En welligt, indien Oostenrijk, even als zijn mededinger, door kleinere staten omringd geweest was, die het onvermijdelijk in zijn kring zou betrokken hebben, dan ware daarmede een middel van vergelijk tusschen beide gevonden. Maar Pruissen's plannen - het bondgenootschap van 26 Mei duidde het zelf aan - reikten veel verder. Het zocht zijne steunpunten in Hanover en Dresden; en geen Duitscher kon het vergeten hebben, dat Pruissen reeds in 1814 de helft van het Saksische koningrijk aan zich had getrokken, dat het de belangen van Duitschland aan Napoleon opgeofferd had met het eenige doel om Hanover te veroveren. Het was zelfs de kennelijke bedoeling van het Pruissisch ontwerp van staatsregeling, dat deze geheel Duitschland, buiten Oostenrijk, onder de hegemonie van Berlijn zou

vereenigen. Kon Oostenrijk zich zoodanige uitsluiting laten welgevallen, zonder dat het geheel zijne historische stelling, zijn rol van beschermer over de staten die door de eerzucht van Pruissen bedreigd werden, van beschermer van het Catholicisme in Duitschland, vrijwillig prijs gaf? Rustte op het Pruissische Koningshuis zekere erfelijke traditie van uitbreiding en verovering, als een noodzakelijk toevoegsel tot zijne stelling in Duitschland, ook de rol van Oostenrijk was onveranderd dezelfde gebleven, was eene onmisbare voorwaarde voor zijn behoud als Duitschen staat. Oostenrijk buiten Duitschland, d.i. volgens het Pruissisch ontwerp, slechts door een lossen volkenregtelijken band daarmede verbonden, verloor een invloed, die alleen nog een tegenwigt tegen zijn mededinger mogelijk maakte, en waarvan het behoud op dien grond door zoovelen in Duitschland gewenscht werd. Zou de Keizerstaat zich uit Duitschland laten dringen, nu hij daarin niet te versmaden bondgenooten telde, op het gevaar af van later alléén tegenover een Pruissisch Duitschland te staan? Ook in het belang zijner eigene staten mogt hij het niet; want, was eenmaal een Duitsch Rijk, afgescheiden van de Duitsche landen van Oostenrijk, opgerigt, dan was bij de eenheidskoorts, die zich ook daar begon te openbaren, eene strekking naar vereeniging met dat Rijk, of, wat op hetzelfde neêrkwam, naar afscheiding van de Oostenrijksche Monarchie, op den duur niet te onderdrukken. Het was dus duidelijk, dat Oostenrijk zijne uiterste krachten aanwenden zou, om althans die staatsregeling van Duitschland af te weren, die Pruissen voorsloeg. De woorden aan Schwarzenberg ten aanzien van zijn noordelijken mededinger toegeschreven: ‘Il faut l'avilir, et après le démolir’[1] getuigden, welken angel van bitterheid de plannen van Pruissen in het gemoed der Oostenrijksche staatslieden geslagen hadden.

Tegenover den vasten wil van Oostenrijk om zijn invloed in Duitschland te herstellen, legde de Pruissische Regering eene besluiteloosheid aan den dag, die verlammend op al hare handelingen terugwerkte. Het scheen alsof zij, met de Rijksgrondwet van het Parlement, ook de praktische politieke fouten overnemen moest, welke oorzaak waren dat die vergadering op haar weg schipbreuk had geleden. Het geheele jaar 1849

1 ‘Vier Wochen auswärtiger Politik’ (Berlin, 1851), S. 18.

liet zij zoo goed als nutteloos voor de taak, die zij zich opgelegd had, verloopen, in weêrwil dat de omstandigheden zich voor Pruissen even zoo gunstig vertoonden, als zij een jaar te voren voor het Frankforter Parlement geweest waren. Met der daad toch had die Regering, door het dempen van den Dresdener opstand, Saksen aan zich verbonden; door de hulp aan Baden en de Paltz verleend, hield zij een deel van Zuid-Duitschland omsloten; niet alleen die landen, maar ook Frankfort, Rastatt, Hamburg en Sleeswijk waren door Pruissische troepen bezet. Overal waren deze als vrienden ontvangen: het leger had in Duitschland propaganda voor Pruissen gemaakt[1]. Waarom, terwijl Oostenrijk nog slechts met vreemde hulp bij magte was zijne staten te behouden, van omstandigheden zoo gunstig als zij nooit te voren geweest waren, geen partij getrokken? Pruissen nam in den zomer van 1849 eene stelling in, als het sedert Frederik den Groote niet bezeten had. Eene verstandige en veerkrachtige staatkunde had toen volstaan, om menig verzet tot zwijgen te brengen niet alleen, maar ook om zijn ontworpen Bondsstaat uit te strekken tot bezuiden die Main-linie, die steeds eene grens voor zijn invloed in Duitschland had uitgemaakt. Het was eene schoone en edelmoedige gedachte, die de Koning van Pruissen uitsprak, toen hij verklaarde dat het *cogite intrare* nimmer de grondslag zijner staatkunde zijn zou. Het gold echter niet zoozeer de dwang der wapenen, als de dwang der omstandigheden, die zich toen aanbood, en dien het Pruissische Koningshuis, wanneer het althans zijne traditiën getrouw bleef, later wel eens te vergeefs terugwenschen zou. Een deel der openbare meening in het Noorden, toch, was nog op zijne zijde; eene partij, magtig doordat zij in de meeste kleinere staten, zelfs in de beide Hessen, de meerderheid in de Kamers of de ministeriën innam, had het hare medewerking aangeboden; het vond een krachtigen steun in dat Erfurter Parlement, waarin bijna alle redenaarstalenten van Duitschland op staatkundig gebied vereenigd waren, en dat zooveel gematigdheid en vaderlandsliefde betoonde, als een krachtig gouvernement bij zijne nationale vertegenwoordiging wenschen kon. Wanneer evenwel de Pruissische Regering, in plaats van door te tasten, zich vergenoegde met op haar ontwerp van staatsregeling verandering op veran-

1 Zie ‘Vier Monate auswärtiger Politik’ (Berlin, 1851).

dering voor te stellen; wanneer een Radowitz, na met zelfvoldoening te hebben volgehouden, dat zijne staatkunde alléén bij magte was de eenheid van Duitschland te verzekeren, eindigde met de ontmoedigende verklaring dat die staatkunde onuitvoerbaar was; wanneer Pruissen ten laatste zelf de regtstreeksche oorzaak werd dat zijn Bondsstaat te niet ging[1]; van waar dan die laauwheid in de uitvoering van hetgeen het eenmaal zijn duursten pligt had genoemd? Die kwam daar van daan, dat Pruissen zich tot eene taak had geleend, waarvoor het zelf geene geestdrift gevoelde; dat zijne Duitsche staatkunde nog in die phase van vorming verkeerde, waarin de meeste schreden misstappen zijn; dat het van die specifiek Duitsche rol, die men het opdrong[2], wel de voordeelen inzag, en die ook wel behalen wilde, maar den moed miste om tot het onvermijdelijke gevolg daarvan, tot handelen over te gaan. Allerminst was het denkbeeld van een parlementairen staat in 't leven te roepen, met de volksvrijheden door de Nationale Vergadering vastgesteld, geschikt om den ijver der Pruissische bewindslieden op te wekken. In hunne reactionaire zienswijze was het een gruwel, dat ook eenmaal in Pruissen de Grondregten een integrerend deel der staatsregeling zouden moeten uitmaken. Hun weêrzin tegen het vertegenwoordigende stelsel deed hen het Erfurter Parlement sluiten, juist op het oogenblik toen de vijandige houding, door Oostenrijk aangenomen, de naauwste zamenwerking van alle voorstanders van den Bondsstaat meer dan ooit noodzakelijk maakte.

Pruissen stelde alzoo aan de voortvarendheid van Oostenrijk geene enkele daad tegenover, maar slechts woorden en geleerde deducties over het regt, dat zijn Bondsstaat voor zich had. Het wachtte werkeloos elken opvolgenden stap van zijn mededinger af, niet met het doel om dien daarna voorbij te streven en te overvleugelen, maar om daarover eene onderhandeling te openen, en toch telkens weder op haar principiëel standpunt terug te komen. Had die Regering daarentegen aan de eigenaardige verhoudingen der Oostenrijksche Monar-

1 Men kan de handelingen der Pruissische Regering ten aanzien der Unie en van het Erfurter Parlement leeren kennen uit Weil, ‘Quellen und Aktenstücke betreffend das Bündniss von 26 Mai’ (Berlin, 1850).

2 Müller (‘Das Deutsche Parlement und der König von Preussen’) noemde dat met eene schilderaehtige uitdrukking: ‘die Neigung des Preussischen Stammes, seine Zäune zu übersteigen.’!

chie, waardoor deze belet werd zich even volkomen als de overige Duitsche landen in de éénheid te voegen, regt doen wedervaren, zoover als de algemeene belangen het toelieten, dan ware van die herhaalde onderhandelingen nog eenige vruchtbare uitkomst te wachten geweest. Bepalingen, waardoor voorkomen werd dat Oostenrijk eene voortdurende belemmering in de ontwikkeling van Duitschland zijn zou, waren toch geenszins ondenkbaar. Zelfs voorstanders van den Bondsstaat moesten erkennen, dat uitzonderingen voor Oostenrijk daarbij zeer wel konden bedongen worden, terwijl de ongelijkheid die dientengevolge in sommige betrekkingen ontstaan mogt, ruimschoots door het behoud der eenheid van geheel Duitschland wierd opgewogen[1]. Oostenrijk had zich toch niet kunnen onttrekken aan de waarborging der in- en uitwendige zekerheid en van den regtstoestand van Duitschland, zooals die bij het Driekoningenverbond en door de instelling van een Bondsgeregtshof veel bevredigender, dan vroeger het geval was, geregeld werden. Ware de vaststelling van algemeene regtsbeginselen en eene algemeene handelseenheid wenschelijk, dit kon echter, als niet door de omstandigheden van het oogenblik geboden, aan den tijd zijn overgelaten. Het sprong zelfs in 't oog, dat Oostenrijk zich de deelneming aan eene gemeenschappelijke Duitsche vertegenwoordiging in het buitenland kon laten welgevallen, zonder daarom zijne positie als Europesche mogendheid op te geven; terwijl Pruissen die stelling verliezen zou, sedert het in 1848 zijne gezamenlijke landen in den Bond had doen opnemen. Dit was het praktische gevolg van dat opgaan in Duitschland, dat Pruissen's Koning bij zijne bekende toespraak aan het Duitsche volk had aangekondigd, en dat thans juist voor Pruissen eene uitzondering noodzakelijk zou hebben gemaakt. Termen voor een vergelijk tusschen de beide hoofdmagten waren er dus in genoegzame mate aanwezig, mits men het wezenlijke van het wenschelijke afscheidde, en de behoeften van Duitschland gesteld werden boven abstracte begrippen. Slechts dan waren de gedragingen van Pruissen, waardoor zoodanig vergelijk onmogelijk werd, geregtvaardigd geweest, wanneer het de taak, die het zich opgelegd had, ten einde toe volvoerde, en het beginsel dat daaraan ten grond lag, streng vasthield en consequent toepaste. Nu de Pruissi-

1 Zie ‘Das Bündniss der drei Königreiche’ enz., 1. 1.

sche Regering het beginsel, dat zij aan het Frankforter Parlement ontleend had, allengs geheel verloochende, nu zij zelve met woord en daad verklaarde voor haar taak niet berekend te zijn, had zij althans aan Duitschland eene wezenlijke dienst kunnen bewijzen, door met Oostenrijk te verdragen op den voet van het mogelijke en het bereikbare. Zij had, zoo doende, zich zelve menige diepe vernedering, aan Duitschland de grievendste teleurstellingen bespaard. Toen zij de plannen, waarin geheel hare Duitsche staatkunde vervat was, bloot legde, zonder op de middelen bedacht te zijn om die te volvoeren, beging zij een vergrijp aan hare eigene belangen, niet minder dan aan die, welke de volksstem haar had toevertrouwd. Toen zij die plannen losliet, waar volharding pligt geweest ware, en ze er zich aan vastklampte bij veranderde omstandigheden en in weêrwil dat de middelen niet meer evenredig waren aan het doel, beging zij eene fout, waarmede Oostenrijk en de Middenstaten zich haastten hun voordeel te doen. Geplaatst tusschen de uitersten van oorlog of onderwerping, bleef Pruissen eindelijk geene andere keus over, dan het groote doel harer staatkunde prijs te geven. Want eerst toen het te laat was, zag het de juistheid in der profetische woorden, door een groot geschiedschrijver in het Frankforter Parlement uitgesproken: Een Duitsch Keizer wordt slechts op het slagveld gevonden!

De nieuwe gepantserde schepen onzer marine.

I.

De groote veranderingen, welke in den laatsten tijd het zeewezen van vreemde mogendheden heeft ondergaan, vorderen zulke verbazend groote uitgaven, dat men bij ons te lande lang geaarzeld heeft, voordat men besluiten kon, die kostbare veranderingen op onze marine toe te passen. Die aarzeling spruitte ook voort uit de onzekerheid waarin men verkeerde ten aanzien van de soort van schepen of vaartuigen, die wij voor ons land noodig hadden, derzelver samenstelling en inrigting, voortstuwers en bewapening, naar de nieuw ontstane eischen.

Nadat door de *Omwenteling in het zeewezen*[1] over deze laatstgenoemde onderwerpen meer licht verspreid en daarbij aangetoond was, dat alle gegevens voorhanden waren, om doelmatige gepantserde vaartuigen voor de landsverdediging te bouwen, begreep de Regering dat zij niet langer hare afwachtende houding zou kunnen handhaven, en stelde aan den Koning voor om eene Commissie te benoemen tot herziening van hetgeen was vastgesteld nopens de kustverdediging in Nederland, voornamelijk wat betreft de maritieme middelen. Deze Commissie werd in Junij 1864 benoemd, en bragt nog in hetzelfde jaar haar hoogst belangrijk rapport uit, hetwelk aan de Staten-

1 De Omwenteling in het zeewezen. Eene bijdrage tot verzekering der onafhankelijkheid, door M.H. Jansen, kapt. luit. ter zee; uitgegeven door P.K. Braat. Dordrecht, 1864.

Generaal in hare najaarszitting werd medegedeeld. Daardoor werd alle onzekerheid en daaruit voortspruitende aarzeling opgeheven; doch de groote uitgaven, verbonden aan de uitvoering der voorstellen van de genoemde Commissie, schijnen bij de toenmalige Biegering zoo zwaar gewogen te hebben, dat zij er niet toe kon besluiten een aanvang te maken met de aanschaffing van het materieel der marine, hetwelk voor de landsverdediging noodzakelijk geacht werd. De minister van marine scheen echter in die dagen gedrukt te gaan onder de mislukte proefnemingen van zijnen officieelen raadgever, den directeur van scheepsbouw, tevens chef der afdeeling materieel bij het departement van marine, en verlangend te zijn het verwijt af te weren van niets te doen, terwijl de Commissie van de kustverdediging er met klem bij de Regering op aandrong, dat er ernstig aan gedacht mogt worden, de eigenlijke zeemagt overeenkomstig de finantieele en personeele krachten van het rijk te ontwikkelen. Vandaar waarschijnlijk zijn onverwacht besluit om een geheel ander gepantserd, schip te laten bouwen dan voor de lokale verdediging van ons land noodig geacht werd, en dat hij de aanduiding in *de Omwenteling in het zeewezen* opvolgde: ‘de koepelschepen, die te Birkenhead gebouwd zijn, en elk twee torens hebben, kosten ieder, bewapend, 100,000 pond sterling, geheel gereed voor zee, dus nog minder dan het stoomfregat *de Evertsen* gekost heeft.’ Aan dat besluit om buiten zijnen officieelen raadgever om een gepantserd schip in Engeland te bouwen, hebben wij het ramtorenschip Prins Hendrik der Nederlanden te danken.

Er was een ontwerp van een middelmatig groot gepantserd torenschip gevraagd, dat geschikt zou zijn om te rammen en volkomen zeewaardig moest wezen; overigens werd aan de ontwerpers volle vrijheid gelaten, mits eene zekere som geld niet te boven gaande. Zoo werden wij van het hoog noodige en doelmatige voor de kustverdediging afgeleid, en op een veld van proefnemingen gebragt, waarop wij geen voet hadden moeten zetten. Het was eene poging om een zeewaardig oorlogschip te bouwen, waaraan Engeland reeds schatten besteed had, zonder er in te slagen, door middel van schepen, die de kanonnen in de breede zijde voeren. Wij zouden nu het eerst de proef nemen met het torensysteem. De ontwerpers, groote voorstanders van dat systeem, verrukt door deze onverwachte uitnoodiging van het Nederlandsche gouvernement, hebben zich

onbeschrijfelijk veel moeite gegeven om het schip aan het oogmerk te doen beantwoorden, en zij zouden daarin geslaagd ziju, zoo zij beter bekend geweest waren met de eigenschappen der tweelingschroeven, of die eigenschappen hadden kunnen voorzien. Die tweelingschroeven, één aan weerskanten van de kiel onder het achterschip, waren toen nog zeer weinig bekend en nog minder beproefd; doch het weinige dat men er van wist, was eene aanbeveling om ze op oorlogschepen toe te passen. De Prins Hendrik zou ook daarvoor tot proef dienen, want hij was aanvankelijk nog het grootste schip dat tweelingschroeven had. Die proef is, wat het zeilvermogen van het schip betreft, slecht uitgevallen, uithoofde de groote oppervlakten der beide schroeven onder water, en nog wel in het levende langs de zijden wegstroomende water, zooveel weerstand bieden, dat het hard moet waaijen voor dat die weerstand door de zeilen overwonnen wordt en er nog eene tamelijke vaart voor het schip overblijft. Had de Prins Hendrik slechts één voorstuwer gekregen, zooals gewone schroefschepen die achter op het einde van de kiel hebben, dan zou hoogst waarschijnlijk het schip als zee-oorlogschip voldaan hebben, en met een weinig krachtiger machine zou het bijna even veel vaart geloopen hebben. Men had dan het voordeel, aan tweelingschroeven verbonden, verloren, maar daarentegen de eigenschappen van een zeilschip gewonnen. Zooals het schip nu is, voldoet het niet aan de verwachting van de ontwerpers, hoe uitmuntend de inrigting van het schip in vele opzigten ook wezen moge. Wel is het een volkomen zeewaardig oorlogschip, maar het kan niet zeilen, en om het volkomen zeewaardig te maken, en in de hoop dat het ook goed zou zeilen, heeft men veel defensief vermogen moeten opofferen, ten einde het offensief vermogen te kunnen verhoogen, hetwelk bestaat in het geconcentreerde vuur uit twee zware vuurmonden in elk der twee torens, en in den ram onder water. De Prins Hendrik zal zijne zware batterij in zee met gemak kunnen gebruiken, onder omstandigheden waarin vele gepantserde schepen, die in de zijden gewapend zijn, van hun geschut geen gebruik kunnen maken en zeker *die* niet, welke veel zwaarder dan hij gepantserd zijn. In zulke omstandigheden, waarin de zwaarst gepantserde schepen toch niet op hem schieten kunnen, kan de Prins Hendrik voordeel behalen door zijne bruikbare zware batterij, en hij kan dat ten allen tijde doen tegenover schepen, die geen zwaarder

pantser dragen dan hij heeft, of met ligter geschut bewapend zijn, zooals veel het geval is bij schepen die de batterij in de zijde voeren. Alle hoedanigheden van den Prins Hendrik zamenvattende, mogen wij God danken, dat wij van deze proefneming met zoo weinig schade zijn afgekomen, en naast God aan de door en door bekwame bouwmeesters, de gebroeders Laird te Birkenhead, die zooveel goeds in den Prins Hendrik zamengebragt hebben. Zij hadden zich van den aanvang der vinding af, door en door bekend gemaakt met de eischen van het torensysteem; door het bouwen van verscheidene torenschepen, tot locale diensten bestemd, voor vreemde gouvernementen, waren zij er beter dan eenig ander mede bekend geraakt, en de ondervinding, in die vaartuigen opgedaan, had hun gediend om te verbeteren, wat minder had voldaan, of ondoelmatig was bevonden. Wij konden dus in geen beter handen gevallen zijn, en de uitkomst heeft 's ministers keus ten volle geregtvaardigd. Maar niettemin moet dit voorbeeld ons tot meer behoedzaamheid aansporen, vooral om ons van het veld der proefnemingen terug te houden, wanneer wij zien dat men zelfs onder de gunstigste omstandigheden niet zeker kan zijn van de goede uitkomst.

Toen het kabinet Mijer, of van Zuylen, hoe men het noemen wil, optrad, stond de Prins Hendrik nog op stapel, en waren dus de later verkregen uitkomsten met dat schip onbekend. Te dien aanzien vinden wij in de Memorie van Toelichting bij de begroeting van 1867 van den minister van marine, die gelijktijdig was opgetreden: ‘Dat schip, waarvan men in Engeland algemeen goede verwachtingen koestert, is eene eerste, naar het oordeel van deskundigen, goede poging om een zeewaardig oorlogschip van betrekkelijk kleine afmetingen daar te stellen, dat zwaar genoeg gewapend is om zelfs tegen grootere gepantserde schepen met voordeelige kansen te kunnen slaan.

Alvorens hierin eenige uitspraak te kunnen doen of de wenschelijkheid te willen betoogen om meerdere schepen van die soort aan te bouwen, zal eerst de beproeving worden afgewacht, waartoe in het volgende jaar zal worden overgegaan.’

Ziedaar het behoedzame standpunt waarop de minister zich bij het indienen zijner eerste begroeting plaatste ten aanzien van zeewaardige oorlogschepen, een vraagstuk waaraan in den vreemde reeds millioenen schats besteed waren, zonder er eene

goede praktische oplossing voor te vinden. Geen wonder dat dergelijke verklaring, die zoo volkomen in den Hollandschen geest van behoedzamen vooruitgang lag, aan den minister veel bijval schonk, vooral omdat die verklaring gepaard ging met het voorstel om de vaartuigen aan te schaffen, die door de Commissie voor de kustverdediging voor de locale verdediging waren voorgesteld en die *volgens het gevoelen der Regering volstrekt noodzakelijk en onmisbaar waren*.

Over het algemeen was de indruk van de eerste Memorie van Toelichting zeer gunstig. Zij ademde behoedzamen vooruitgang, zonder overijling, maar met vasten tred, en toonde een ernstig voornemen om handen aan het werk te slaan, zonder te groote offers van de schatkist te vorderen.

Om te weten in hoeverre de aangebouwde vaartuigen aan het voorgestelde door de Commissie voor de kustverdediging beantwoorden, zullen wij in haar rapport nagaan welke eischen door haar gesteld zijn.

Op blz. 8 ‘oordeelt de Commissie het gebiedend noodzakelijk, dat het drijvend materieel, hetwelk voor de binnenlandsche verdediging bestemd, en, zooals gezegd, daartoe *uitsluitend* gebezigd zal worden, van zoodanigen diepgang zij, dat het op alle vaarwaters, de bovenrivieren uitgezonderd, gebruikt kan worden. In geen geval mag dus de diepgang meer dan 33 palm bedragen, hetgeen, bij het ontwerpen der daartoe voor te stellen vaartuigen, als maximum behoort aangenomen te worden.

Een zoodanige diepgang laat toe om snelheid met zware pantsering of zware pantsering met zwaar geschut te verbinden, zonder det de vaartuigen ongeschikt worden om in diep water of, *bij gunstige omstandigheden*, op de zeekust gebruikt te worden.

Eenvoudigheid moet op den voorgrond staan, en daarom is het wenschelijk *zoo min mogelijk verschillende soorten* van vaartuigen te doen aanmaken. Ware het mogelijk met ééne soort van vaartuigen te kunnen volstaan, dan zou dit zelfs het verkieslijkst wezen, maar dit is niet te bereiken, omdat voor de eischen van diepgang, snelheid, bewapening en beveiliging zekere grenzen bestaan, die niet overschreden mogen worden, en wijl het niet mogelijk is een vaartuig te ontwerpen, dat aan al die voorwaarden gelijktijdig voldoet. Naarmate van het doel dat men voor oogen heeft, staan eenige der voorname eischen op den voorgrond, en de inrigting van het vaartuig moet

daarnaar geregeld zijn. Uitgaande van het bovenstaande, oordeelt de Commissie, dat er *twee* soorten van gepantserde vaartuigen voor de binnenlandsche verdediging bepaald noodig zijn, nl.

1°. stoomrammen, bij welke de werking door den schok te verkrijgen, de hoofdzaak uitmaakt, en de wapening daaraan geheel ondergeschikt is;

2°. eene soort van *monitors*, dat wil zeggen zwaar gepantserde vaartuigen met een beweegbaren toren, waarvan de weerbaarheid gelegen is in het geschut dat zij voeren, en die daarbij voldoende beweegbaarheid moeten bezitten.

Hierboven is reeds betoogd, dat 33 palm het maximum van diepgang is voor vaartuigen, bestemd voor de binnenlandsche verdediging. Als stoomram ingerigt, mag men veronderstellen, dat die diepgang zal toelaten, om het vaartuig tevens eene voldoende bewapening te verschaffen.

Voor de monitors is het wenschelijk dat de diepgang minder rij, opdat zij ten allen tijde de Zuiderzee kunnen bevaren, in havens als Harlingen, Enkhuizen, Medemblik en Hoorn een toevlugtsoord kunnen vinden, en ook op vaarwaters als het Spuy, de oude Maas en de Noord gebruikt kunnen worden. Met het oog hierop behooren zij niet dieper dan 24 palm te gaan.

De Commissie acht het niet noodig in verdere bijzonderheden te treden omtrent de inrigting van het drijvend materieel, dat wordt noodig geoordeeld. Zij zal bij de gestelde eischen van diepgang alleen nog opgeven, dat zij het wenschelijk acht, die vaartuigen, wegens de sterkte die zij behoeven, van ijzer te bouwen, en ter verkrijging van wending, onafhankelijk van vaart, van twee schroeven te voorzien. Verder komt het haar voor, dat, wat de snelheid der stoomrammen betreft, eene 10 mijls vaart voldoende is, terwijl ten opzigte van de wapening der monitors en stoomrammen, geschut van het zwaarste kaliber, waarvoor die vaartuigen geëigend zullen zijn, gebezigd moet worden.

Zooals nader uit dit verslag blijken zal, stelt de Commissie voor, voorloopig gebruik te maken van de bestaande drijvende batterijen, en nog *twee* stoombatterijen te doen aanbouwen. De diepgang der nieuwe stoombatterijen mag niet meer dan 58 palm bedragen, opdat zij met laag water het Texelsche gat kunnen in- en uitgaan. *Zeer groote snelheid* is voor deze vaartuigen wenschelijk.

Het drijvend materieel, voor 's lands verdediging bestemd, behoort daarvoor steeds in gereedheid te zijn en voor geene andere diensten in tijd van vrede gebruikt te worden, dan om het personeel der marine te oefenen, opdat men er in oorlogstijd goede diensten van moge verwachten. Zonder dat de kommandanten, officieren, onderofficieren en mindere schepelingen deugdelijk bekend zijn met al de eigenschappen der schepen of vaartuigen, waarmede zij in gevecht gaan, voor zoover de behandeling van het schip, of de behandeling der batterij betreft, en zonder dat de kommandanten met alle bijzonderheden der vaarwaters bekend zijn in de stelling, tot welker verdediging hunne onderhebbende bodems bestemd zijn, is het niet denkbaar, dat met betrekkelijk geringe strijdkrachten, groot voordeel kan worden verkregen.'

Dat waren de eischen door de Commissie voor de kustverdediging aangegeven voor de vaartuigen die zij voor de binnenlandsche verdediging noodig achtte, in welk gevoelen de regering deelde. 'Om te voldoen aan de vereischten voor die vaartuigen gesteld,' zegt de minister in bovengenoemde zijne eerste memorie van toelichting, 'namelijk dieptreding van 8 voet, wapening met zwaar geschut, voldoende pantsering en groote handelbaarheid, heeft men zich tot een ontwerp bepaald van een *monitor*, gepantserd met ijzeren platen van 5½ Eng. (0.14 Ned.) duim op een ruggensteun van 12 Eng. (0.295 Ned.) duim teakhout, voorzien van een toren, volgens het systeem Coles, bekleed met ijzeren platen van 7 Eng. (0.178 Ned.) duim, en geschikt tot opstelling van twee stukken van zwaar kaliber. De diepgang zal 6½ voet bedragen, doch door toelating van water vóór het gevecht, 8 voet, en het boord van het vaartuig dan slechts 1½ voet boven water zijn.

Ter verkrijging van meerdere handelbaarheid zal het systeem van twee schroeven, ieder door eene machine van 60 paardekracht nominaal bewogen, worden toegepast, en rekent men op eene vaart van 7 à 7½ mijl. De kosten van een dergelijk vaartuig bedragen tusschen de 7 en 8 tonnen gouds en men neemt aan het in 8 maanden na het sluiten van het contract te zullen leveren. Er zijn op deze begrooting gelden aangevraagd voor twee zoodanige monitors, die in Engeland gebouwd zouden worden; zij kunnen in het vervolg tot model strekken voor den bouw van die soort, van vaartuigen, die ons hier nog geheel vreemd is.'

Maar wat den ‘ram’ betreft, wordt gezegd: ‘Tot nog toe is het echter niet gelukt een ontwerp te erlangen, dat volkomen aan alle gestelde eischen voldoet. Intusschen is het raadzaam voorgekomen, gelden voor den gedeeltelijken aanbouw van zoodanig vaartuig op de begrooting te brengen, ten einde tot den bouw te kunnen overgaan, wanneer een ontwerp wordt voorgedragen, dat aan de vereischten beantwoordt, *en zonder dat bestaat niet het voornemen om over die gelden te beschikken tot den aanbouw van een minder voldoend vaartuig*,’ enz.

Over het algemeen vonden 's ministers voorstellen veel bijval bij de Staten-Generaal. Wel had men eenige bedenkingen tegen dien ram, waarvan het project in de lucht zweefde, boven een anderen ram, die nog in Engeland op stapel stond, waarvan men niet veel meer wist dan dat hij meer geld zou kosten dan aanvankelijk gedacht was, en waarvan de minister eerst de beproeving in het volgende jaar wilde afwachten alvorens eene uitspraak te doen over de zeewaardigheid van het schip, of de wenschelijkheid te betoogen om meer zulke schepen aan te bouwen. Maar uitgezonderd de onbestemde vrees van eenige leden voor die onzekere rammen, waarvoor zij liever meer monitors wilden aangebouwd hebben, wenschte de groote meerderheid dat het drijvend materieel voor de landsverdediging werd aangeschaft, sommige zelfs zoo spoedig mogelijk. Algemeen was men van gevoelen, dat onze zeemagt den toegang tot onze zeegaten, havens en rivieren aan den vijand betwisten, eenen vijandelijken aanval op onze kusten te keer gaan en in de open zee met kracht tegen eene marine van den tweeden rang, zooals van Denemarken en van Pruissen, optreden kan, ofschoon dit laatste bij zeer velen tegenspraak vond. Men maakte echter bezwaar om de gelden, die door den minister voor den aanbouw van gepantserde schepen werden aangevraagd, toe te staan, vóór er met zekerheid zoude zijn gebleken, in hoeverre zij tot verwezenlijking van een vast stelsel omtrent de zamenstelling onzer Marine moeten strekken. Hieromtrent wenschte men de zienswijze der regering te kennen.

Bij eene zeer uitvoerige Memorie van Beantwoording werd door den Minister van Marine aan dien wensch voldaan. Hij liet haar vergezeld gaan van eene nota van wijzigingen in de voorgestelde begrooting van Marine, waardoor het eindcijfer van ƒ 11,205,743 gebragt werd op ƒ 14,895,743, ten gevolge

van de verhooging der som voor buitengewone uitgaven tot het bedrag van ƒ 6,840.000.

‘Toen de ondergeteekende,’ zegt de M.v.B., ‘kort na zijne optreding als minister, zijne begrooting opmaakte, was hij van oordeel, dat het voor onze zeemagt benoodigde oorlogsmaterieel zoo geleidelijk mogelijk behoorde te worden daargesteld, en vroeg hij daarom slechts de middelen aan om in het buitenland twee monitors en een half ramschip te doen aanbouwen. Hoewel hij het toen ook wenschelijk achtte reeds dadelijk in het bezit van meer materieel te geraken, zoo werd hij teruggehouden om eene grootere aanvrage daarvoor te doen, door de reden, in de beantwoording van § 6 opgegeven: *het goedkooper bouwen op onze Rijkswerven en het ten bate komen onzer ingezetenen der gelden aan de werklieden bij den aanbouw besteed*.

Met het oog evenwel op de veranderde tijdsomstandigheden en den toestand waarin zich onze zeemagt bevindt, vermeent de Regering niet te mogen dralen, en acht zij het noodig eene wijziging in dat hoofdstuk der begroeting te brengen, door onder 19*a* de gelden aan te vragen onder lit. *b*, voor drie monitors in plaats van twee, en onder lit. *c* voor drie ramschepen, in plaats van voor den gedeeltelijken aanbouw van een stoomram.’

De te lang volgehouden afwachtende houding van vroegere Regeringen had dus, zooals reeds meermalen gebeurd was, het gewone gevolg, dat bij de eerstkomende vrees voor oorlog, millioenen werden aangevraagd om ze in overijling te besteden. Waren wij in 1864, nadat de Commissie voor de kustverdediging haar rapport had uitgebragt, met behoedzaamheid begonnen, dan zou men in 1867 geweten hebben wat men moest aanbouwen, als ook de Staten-Generaal alleen door de vrees voor een ophanden oorlog te bewegen waren de gelden toe te staan, die onze te lang reeds verwaarloosde marine tot haar herstel vorderde. Nu moest men weder onvoorbereid zich tot een krijg toerusten, hetgeen tot veel geldverspilling leidt, wanneer er toevalligerwijze geen helder hoofd aan het bestuur is, dat lang te voren reeds zich klaar gemaakt heeft om bij de eerst gunstige omstandigheid, waarvan hij gebruikt denkt te maken om meer geld te vragen, met kans van het te zullen krijgen, handen aan het werk te slaan.

Uit de Mem. v. Toel. bleek het niet, dat de Minister van

Marine, bij zijn optreden, in het bezit was van de noodige gegevens om met kracht te kunnen handelen, zonder gevaar te loopen van mis te tasten. Behalve het plan van een nog niet gebouwden en nog onbeproefden monitor, was alles nog in het onzekere. Het schijnt in de laatste jaren regel geworden te zijn, dat de Ministers van Marine zich na hun optreden pas gaan oefenen in hetgeen hun te doen staat, en daaraan ontleent de bureaucratie in het Departement van Marine hare kracht: het is dan ook tengevolge daarvan dat de routine zich zoo lang en zoo hardnekkig verzet heeft om eenen nieuwen toestand in het leven te roepen, waaraan het personeel van het Departement vreemd en waarvoor het niet berekend was.

Toen de Minister van Marine in 1866 optrad met het besluit: ‘handen aan het werk te slaan, om eindelijk aan ons land het drijvende materieel te verschaffen, dat het behoeft om onze onafhankelijkheid zoolang mogelijk te verzekeren’ en ‘een aanvang te maken met de daarstelling van het algemeen erkend nuttige gepantserd materieel voor de kustverdediging,’ gaf hij wel zijn voornemen te kennen aan de voorstellen der Commissie voor kustverdediging gevolg te geven; maar hij vond in het Departement niet de noodige kennis om het uit te voeren. Al wat door de specialiteiten uit het Departement van Marine onder zijn voorganger ontworpen en gebouwd was voor de landsverdediging, bleek knoeiwerk te zijn. Hij kon zich daar niet op verlaten en moest zich dus ook tot vreemde bouwmeesters wenden tot het bekomen van de plannen voor de door de Commissie voor de kustverdediging voorgestelde monitors en ramschepen.

In dien toestand, maar met het gevaar van een ophanden zijnden oorlog voor oogen, was het een stoute daad van den minister, de beschikking over zooveel meer millioenen te vragen, en het strekt hem tot eer, dat hij onder zulke omstandigheden er de verantwoordelijkheid van op zich heeft willen nemen. Maar nu moeten wij zorgvuldig nagaan op welke wijze die millioenen in overijling besteed zijn. Niet alleen om daaruit leering te trekken en in den vervolge niet meer op vrees van oorlog te wachten, want vrees is eene slechte raadgeefster; maar ook opdat men weten zou wat er gedaan moet worden, wanneer er toe besloten mogt worden met kracht aan het herstel der marine te werken. Wij hebben hiervóór reeds medegedeeld, wat de Com-

missie voor de kustverdediging voorstelde en wat door den minister in de Mem. v. Toel. dienaangaande was gezegd. Wij zullen nu de Mem. v. Beantw. laten spreken om het standpunt te leeren kennen, waarop wij ons plaatsen moeten bij het beoordeelen van het drijvend materieel, hetwelk voor de aangevraagde millioenen zou gebouwd worden en voor de toegestane gelden gebouwd is.

Wij zijn verpligt eenige oude koeijen uit de sloot te halen, die wij liever daarin hadden laten rusten: maar 's lands belang, dat der marine en van de schatkist eischen een onpartijdig onderzoek naar de wijze waarop de Minister van Marine onder zeer moeijelijke omstandigheden getracht heeft in de defensie van het land te voorzien; want hoe die beoordeeling ook moge uitvallen, aan hem komt de onbetwistbare eer toe den eersten stap daartoe gedaan te hebben. Maar met het oog op de toekomst zijn wij verpligt de geschiedenis van dien eersten stap en de gevolgen daarvan na te gaan, om de volgende stappen met meerder zekerheid op het veld van vooruitgang te kunnen maken. Men vergete daarbij niet, dat het vraagstuk: hoe de Nederlandsche marine behoort zamengesteld te worden, voor de meesten nog onoplosbaar is en door niemand opgelost zal worden, zouden wij denken, die de oplossing niet in de koloniale politiek zoekt. Voordat men daarvan algemeen doordrongen is, zal men nog veel met traditioneele begrippen te kampen hebben. Wij hebben voor het oogenblik slechts te doen met het materieel voor de plaatselijke verdediging van ons land, dus niet met de eigenlijke marine.

Wat zegt nu de Memorie van Beantwoording?

‘Het drijvend materieel voor de verdediging van onze kusten, zeegaten en rivieren, behoort gepantserd te zijn en *daarin moet de voorname kracht onzer zeemagt geleden zijn*.

Ten aanzien der aanschaffing en daarstelling van dit materieel voor de verdediging des Vaderlands, heeft de Regering het rapport der Commissie voor de kustverdediging tot leiddraad aangenomen.

Wat de monitors betreft, hiervan komt de beschrijving in hoofdtrekken in de memorie van toelichting voor; ten aanzien der ramschepen had men toenmaals nog geene genoegzame gegevens; reeds dadelijk was het den ondergeteekende voorgekomen, dat dergelijke vaartuigen, met een diepgang van slechts

11 voet, zooals door de Commissie voor de kustverdediging werd aanbevolen, niet aan het doel zouden beantwoorden, voornamelijk omdat de *massa* te gering is en omdat, wil men aan een ondiepgaand vaartuig eene voldoende pantsering geven, het breed moet zijn, en zoo men er snelheid bij verlangt, dan moet het ook lang zijn. Deze laatste eigenschap staat echter de handelbaarheid in den weg, zoodat men met 11 voet diepgang een gebrekkig en niet aan het doel beantwoordend vaartuig verkrijgen zou. Dit vermoeden heeft zich volkomen bevestigd na verschillende zaakkundigen hierover geraadpleegd te hebben.

Thans is de ondergeteekende in het bezit van het ontwerp van een doelmatig ramschip, *dat tevens aan alle andere vereischten van het hedendaagsche oorlogschip* beantwoordt, doch een diepgang heeft van 15 ½ Eng. voet (47 palmen).

Het hier bedoelde vaartuig zal eene lengte hebben van hoogstens 205 Eng. voet, d.i. 62.5 Ned. El, zoodat het door alle sluizen van het Noord-Hollandsch Kanaal zal kunnen varen. Het zal rondom gepantserd zijn; over eene lengte van 100 voet, met platen van 6 Eng. (15 Nederl.) duim; naar voren afnemend tot 4½ Eng. (11½ Nederl.) duim; naar achteren tot 3 Eng. (7½ Nederl.) duim; de pantsering, ter hoogte van 3½ voet boven water (naar voren oploopend tot 7 voet, naar achteren tot 4 voet, 3 duim Eng.), strekt tot 3 voet onder water.

Geheel van ijzer gebouwd en van de sterkste constructie, zal het schip voorzien zijn van een ram, waarvan de projectie onder water 5 voet bedraagt.

De beide schroeven worden ieder bewogen met werktuigen van 200 paardekracht, waarmede op eene 13 mijls vaart gerekend wordt. De tonneninhoud bedraagt 1320 ton.

Bij dit ontwerp is de wapening niet opgeofferd ter verhooging van het ramvermogen, daar het schip een ronddraaijenden toren, gepantserd met platen van 8 Engelsche (20 Nederl.) duim, rond de poorten verzwaard tot 11 Eng. (27½ Nederl.) duim, zal voeren, geschikt tot opstelling van twee 300 ponders.

Met deze wapening kan derhalve het vaartuig als een groote monitor worden aangemerkt, die - *als middenevenredige tusschen de door de Commissie voor de kustverdediging aanbevolen stoombatterijen en stoomrammen* - beide vervangt. De kosten van zoodanig ramschip bedragen ongeveer 11 tonnen gouds.

De zeeofficieren, die in meergemelde Commissie voor de kustverdediging zitting hebben gehad, zijn met dit ontwerp bekend en hebben daaraan hunne goedkeuring gehecht.

Wat nu betreft het aantal schepen van beide soorten, stoomrammen en monitors, door de Regering noodig geacht, zoo heeft zij het door de Commissie voorgestelde getal van 10 ramschepen (en stoombatterijen) en 14 monitors als minimum aangenomen.

Het denkbeeld eener actieve zeemagt, opgewassen tegen die eener zeemogendheid van den tweeden rang, wordt met dit stelsel niet opgegeven. Integendeel, de ramschepen, *die eene volkomen zeewaardigheid bezitten*, 10 in getal, en de straks genoemde wapening voerende, zullen eene niet te versmaden magt daarstellen, hetzij zij moesten optreden als bondgenoot tegen eene groote zeemogendheid, hetzij alleen tegen eene van den tweeden rang, terwijl ook de monitors in vele omstandigheden in het Kanaal of de Noordzee aan den strijd kunnen deelnemen, of wel, terwijl eerstgenoemde buiten gaats zijn, de toegangen tot het hart des lands langs de waterwegen zullen bewaken.

De Regering acht de bovenbeschreven stoomrammen - *wier volle zeewaardigheid voor eene Indische reis aan geen twijfel meer onderhevig is* - volkomen geschikt voor de verdediging van onze Koloniën.'

Het bovenstaande is, wat het gepantserd materieel betreft, de inhoud van § 2 der Mem. v. Beantw., en daarop slaat het volgende uit § 3: 'Aan het verlangen om de zienswijze des ministers omtrent de kustverdediging te leeren kennen, en aan de vraag of hij instemt met de voorstellen der Commissie, welke zich met deze aangelegenheid heeft bezig gehouden, is reeds in § 2 gedeeltelijk voldaan: het daarin ontwikkelde stelsel is grootendeels gebaseerd op het door die Commissie ingediend rapport.

Het voorgestelde type van monitor voldoet aan de daarin gestelde eischen, terwijl ten aanzien der stoomrammen en stoombatterijen daarvan afgeweken is wat den vorm, doch niet wat het beginsel betreft, met behoud evenwel van het als hoogst noodzakelijk opgegeven getal vaartuigen.'

Al dadelijk stuiten wij bij het ons voorgestelde onderzoek, om het standpunt te leeren kennen waaruit de ontworpen vaartuigen beoordeeld moeten worden, op eene groote moeijelijkheid,

namelijk: om 's ministers zienswijze overeen te brengen met het rapport der Commissie voor de kustverdediging, waarmede hij zegt in te stemmen en waarop zijn stelsel grootendeels gebaseerd zoude zijn.

De minister zegt: ‘Het drijvend materieel voor de verdediging van onze kusten, zeegaten en rivieren behoort gepantserd te zijn, en daarin moet de voorname kracht (let wel) ONZER ZEEMAGT gelegen zijn’ en verder: ‘Het denkbeeld eener *active zeemagt*, opgewassen tegen die eener zeemogendheid van den tweeden rang, wordt met dit stelsel niet opgegeven. Integendeel de ramschepen, 10 in getal’ enz.

Wat zegt daarentegen het rapport der Commissie: ‘De Commissie is echter van meening dat zij niet geroepen is een oordeel uit te spreken over de zamenstelling en inrigting eener zoodanige zeemagt, uithoofde de *active marine* de grondtrekken van haar karakter niet aan de landsverdediging moet ontleenen, maar wel aan de diensten, die zij op zee moet verrigten. Die active marine behoort niet aan de plaatselijke verdediging verbonden te worden. Zij moet elke versterkte stelling, waarin zij heeft post gevat, kunnen verlaten zonder de stelling te ontblooten, hetgeen te meer noodzakelijk is nu de stoomkracht zoo ruimschoots de gelegenheid aanbiedt om door geveinsde aanvallen met eene minder sterke magt onze schepen uit zoodanige stelling te lokken, welke, terwijl onze scheepsmagt den verleider vervolgde, met overmagt zou kunnen worden aangevallen.

“Omgekeerd zou de active marine door de vrees van de stelling te ontblooten, die zij moest helpen verdedigen, in hare operatiën verlamd kunnen worden, en daardoor in groote mate al het voordeel der beweegbaarheid verliezen, eene eigenschap die alleen de groote uitgaven wettigt aan het tot stand brengen en onderhouden van zulk eene marine verbonden. Op die gronden oordeelt de Commissie dat de active zeemagt los moet zijn van de plaatselijke verdediging, opdat zij al hare vrijheid van handelen behoude, ten einde zich daar te verzamelen waar zij, *vereenigd met het drijvend materieel, hetwelk uitsluitend tot plaatselijke verdediging bestemd is*, aan den vijand de gevoeligste slagen zal kunnen toebrengen, of het krachtdadigst tot de verdediging medewerken, zonder dat daardoor eenige andere stelling van verdediging ontbloot wordt.” Tot dat einde stelt zij voor om het drijvend materiëel, hetwelk uitsluitend tot plaat-

selijke verdediging is bestemd, te doen bestaan uit 7 rammen, 3 stoombatterijen en 14 monitors.'

De minister houdt zich aan dat aantal, doch maakt er 10 rammen en 14 monitors van, en stelt zich voor, dat uitsluitend voor plaatselijke verdediging bestemde materieel naar zee te kunnen zenden, om de taak der active marine te vervullen, hetgeen door de Commissie ten sterkste wordt afgeraden om de boven aangevoerde gegronde redenen.

Nu zou men kunnen denken dat de wijziging in de stoomrammen - hunne meerdere diepgang - den minister aanleiding gegeven had om ze voor de active marine en niet voor de kustverdediging te bestemmen, maar in § 3 wordt duidelijk gezegd: ten aanzien der stoomrammen en stoombatterijen is wat den vorm, doch niet wat het beginsel betreft, van de door de Commissie gestelde eischen afgeweken. Hieruit blijkt dus dat het stelsel van den minister op een anderen grondslag rustte dan de Commissie voor de kustverdediging in haar rapport gekozen had. Zou de minister zich meer opgewekt gevoeld hebben om den vijand in zee op te sporen dan om het rapport der Commissie te beoefenen, en het daaraan toe te schiijven zijn, dat hij met de voorgestelde rammen en monitors naar zee gaat en het Vaderland zonder verdediging laat, waartoe zij, bij gemis van de door de Commissie voorgestelde versterkingen, zoo dringend gevorderd worden? Zulk eene onderneming heeft door de stoutheid van het bedrijf en door den geest, die er toe besluit, wel eens kans van slagen, maar alleen dan wanneer de vlootvoogd, de bevelhebbers en elkeen aan boord door en door bekend zijn met de schepen of vaartuigen waarop zij dienen, lang geoefend zijn om zamen te werken en vertrouwen hebben in den chef, die hun aanvoert. Doch weinige aanvoerders zullen naar zee gaan en het land onverdedigd achterlaten. Wat heeft de minister kunnen bewegen om in de M.v.B. met het materieel, dat *uitsluitend* voor de plaatselijke verdediging bestemd was, naar zee te gaan? Wij verklaren het niet te weten; maar wij zullen eene andere vraag er tegenover stellen: Met welk regt beweerde de minister dat het daartoe geschikt was? In de met zooveel behoedzaamheid gestelde M.v.T. zal de minister, in weerwil van het oordeel van deskundigen 'dat de Prins Hendrik eene eerste goede poging is om een zeewaardig oorlogschip van betrekkelijk kleine afmetingen daar te stellen, eerst de beproeving afwachten alvorens daarin uitspraak te doen

of de wenschelijkheid te willen betoogen om meerdere schepen van die soort aan te bouwen.' Er bestond bij den Prins Hendrik meer kans van slagen, dan de voorgestelde ram kon geven. 'Ook wat de monitors betreft, zal eerst de beproeving worden afgewacht alvorens te bepalen op welke wijze dergelijke vaartuigen het geschiktst naar Java overgebragt kunnen worden.' Daarentegen worden in de M.v.B. de rammen eene soort van groote monitors genoemd en daarvan gezegd: 'Thans is de ondergeteekende in het bezit van een ontwerp van een doelmatig ramschip, *dat tevens aan alle andere vereischten van het hedendaagsche oorlogschip beantwoordt*'; op eene andere plaats: '*ramschepen die eene volkomene zeewaardigheid bezitten*', en eindelijk: 'de Regering acht de boven beschreven stoomrammen - *wier volle zeewaardigheid voor eene Indische reis aan geen twijfel meer onderhevig is* - volkomen geschikt voor de verdediging van onze Koloniën.' Welke ervaring had men sedert het inzenden der M.v.T. in Augustus 1866 verkregen, waarop de, uitspraak der M.v.B. in het voorjaar 1867 gegrond was? Zoo ver ons bekend is geen andere dan van de *Wivern* der Engelsche marine, een torenschip hetwelk in een der wintermaanden naar zee gegaan en door den admiraal als onzeewaardig naar huis gezonden was. Nogtans is de *Wivern* meer zeeschip, dan men verwachten kon dat het ontworpen ramschip, *waarvan in de* M.v.B. *de omschrijving gegeven wordt*, wezen zou. De pertinente verklaring van den minister dat van de boven beschreven stoomrammen de volle zeewaardigheid voor eene Indische reis aan geen twijfel meer onderhevig is, steunde op niets. Maar wat waren de eischen door de Commissie voor de kustverdediging te dien aanzien gesteld, waarvan de minister zeide in beginsel niet afgeweken te zijn? 'Eene zoodanige diepgang (11 voet) laat toe om snelheid met zware pantsering te verbinden, om in diep water of, *bij gunstige omstandigheden*, op de zeekust gebruikt te worden.' De Commissie schijnt er beter dan de minister van doordrongen geweest te zijn, dat men aan een klein gepantserd schip niet alle mogelijke gewenschte eigenschappen kan geven, en gaf daarom duidelijk te kennen, dat zij het defensief vermogen ten koste van meerdere zeewaardigheid, *dan om bij gunstige omstandigheden op de zeekust gebruikt te worden*, wilde verhoogd hebben, omdat zij daaraan meer waarde hechtte voor de plaatselijke verdediging.

Wilde men aan die vaartuigen meerdere zeewaardigheid geven,

dan zou het alleen ten koste van het of- en defensief vermogen hebben kunnen geschieden. Door te verklaren dat de stoomrammen voor eene Indische reis geschikt waren, verklaarde men ook van de eischen der Commissie in beginsel te zijn afgeweken. Dus ook in dit opzigt verschil van inzigt met het rapport der Commissie. Nadat wij evenwel den ram *de Stier*, die te Birkenhead gebouwd is en met den boven omschreven ram overeenkomt, gezien hebben, kunnen wij niet begrijpen, hoe de minister, voorgelicht door zijnen officieelen raadgever, den directeur van scheepsbouw, in de plannen van dat vaartuig heeft kunnen zien, dat het *aan alle vereischten van het hedendaagsche oorlogschip beantwoordt en geschikt voor eene Indische reis zoude zijn*, ook al wist men niet dat het slechts voor 6 dagen steenkolen kan bergen en geen zeiltuig heeft, en al had het dit, toch niet met tweelingschroeven zou kunnen zeilen. Elk zeeman kon dit voorzien.

Ons is het vaartuig voorgekomen slechts die mate van zeewaardigheid te bezitten, als door de Commissie voor de kustverdediging verlangd wordt. Het heeft alleen meer diepgang, maar daarentegen ook meer snelheid en meer weerbaarheid dan door de Commissie werd aangegeven.

Alhoewel *de Stier*, of laten wij liever vooreerst nog zeggen *de voorgestelde ram*, voldoende zeewaardigheid heeft om een storm in zee te doorstaan, maakt het die soort van vaartuigen daarom nog niet geschikt om als bondgenoot eener zeemogendheid op te treden, want de geringe voorraad steenkolen, welke zij kunnen bergen, die voor plaatselijke verdediging voldoende is, zou hun beletten zee te houden, uithoofde de tweelingschroeven het zeilen verhinderen, waardoor steenkolen zouden kunnen gespaard worden. En dit geldt natuurlijk nog met veel meer kracht voor de monitors. De minister moet dus een bijzonder oogmerk gehad hebben om te beweren, dat hij die vaartuigen voor een doel zou kunnen gebruiken, waartoe zij ongeschikt waren, of hij heeft een ander vaartuig op het oog gehad, dat niet met de omschrijving in de M.v.B. overeenkwam, hetgeen wij niet mogen aannemen. Wij moeten gelooven dat de minister en de directeur van scheepsbouw ter goeder trouw overtuigd waren dat de voorgestelde ram al de vereischte hoedanigheden van het hedendaagsche oorlogschip in zich vereenigde en volkomen geschikt zoude zijn om eene Indische reis te maken Maar van dat onjuiste standpunt kunnen wij de rammen niet

beoordeelen. Wanneer wij ons nu op het standpunt der Commissie plaatsen, met de wetenschap dat de minister en zijn officieele raadgever zich deerlijk bedrogen hebben in hunne op niets steunende verwachtingen ten aanzien der eigenschappen van het in de M.v.B. omschreven ramschip, dan zal men zeker niet veel waarde hechten aan de mededeeling in de M.v.B: ‘reeds dadelijk was het den ondergeteekende voorgekomen, dat dergelijke vaartuigen (ramschepen) met een diepgang van slechts 11 voet, zoo als door de Commissie voor de kustverdediging werd aanbevolen, niet aan het doel zouden beantwoorden, voornamelijk omdat de *massa* te gering is, en omdat, wil men aan een ondiepgaand vaartuig eene voldoende pantsering geven, het breed moet zijn, en zoo men er snelheid bij verlangt, dan moet het ook lang zijn. Deze laatste eigenschap staat echter de handelbaarheid in den weg, zoodat men met 11 voet diepgang een gebrekkig en niet aan het doel beantwoordend vaartuig verkrijgen zou. Dit vermoeden heeft zich volkomen bevestigd na verschillende zaakkundigen hierover geraadpleegd te hebben.’

Wanneer zoodanig vermoeden reeds dadelijk bij den minister bestaan heeft, dan zal hij het zeker wel aan den officieelen raadgever, den directeur van scheepsbouw, medegedeeld hebben, als deze een der zaakkundigen was, die later dat vermoeden volkomen bevestigd hebben. Maar wat moet men dan van den directeur van scheepsbouw denken, die, als specialiteit in zijn vak in de Commissie voor de kustverdediging zitting hebbende, rammen van 11 voet mede voorstelde, welke aan den minister dadelijk voorkwamen niet aan het doel te zullen beantwoorden? En zoo wij aannemen dat de directeur van scheepsbouw niet onder de bedoelde zaakkundigen behoord heeft, en werkelijk met de Commissie geloofde dat rammen van 11 voet konden gebouwd worden en aan het doel zouden beantwoorden, dan zou men van hem hebben mogen verwachten, dat hij een uitgewerkt plan aan den minister zou hebben voorgelegd, hetgeen niet blijkt dat geschied is. In het eene en het andere geval was de minister zeer te beklagen, die zulk een raadgever had. Wanneer wij nu echter vernemen dat de monitors, die in Engeland gebouwd zijn met een diepgang, niet van 6 maar van 8½ voet, 9 mijls vaart kunnen loopen, dan mag men gerust aannemen, dat even zwaar gepantserde vaartuigen, of, met minder weerbaarheid, zwaarder gepantserde vaartuigen kunnen gebouwd worden met 11 voet diepgang, die 10 mijls vaart

loopen, hetgeen door de Commissie voor de kustverdediging voldoende geacht werd. Het is daarom meer dan waarschijnlijk dat er aan een diepgang van 11 voet hooger eischen van vaart of van bewapening verbonden zijn dan door de Commissie was aangegeven en dat men er niet in geslaagd is aan die hoogere eischen te voldoen.

Dat die rammen der Commissie niet aan het doel zouden beantwoorden, omdat de *massa* te gering is, toont duidelijk dat de minister met die schepen naar zee wilde om tegen zwaardere *massas* te ageren, terwijl de Commissie, zooals in de M.v.T. wordt aangegeven, ze vooral tegen landingen op de kust, dus tegen transportschepen wilde gebruiken, of tegen even ondiepgaande oorlogsvaartuigen op de Zuiderzee, waarvoor de massa der voorgestelde rammen voldoende groot was. Doch in de M.v.T. deelde de minister het gevoelen der Commissie dat die rammen van 11 voet onmisbaar waren, welke in de M.v.B. reeds dadelijk ondoelmatig geacht werden. Er bestond een zoo in 't oog vallend verschil tusschen den geest waarin de M.v.T. en dien waarin de M.v.B. gesteld was, alsof zij door twee verschillende personen geschreven waren.

In het eerstgenoemde staatsstuk worden de voorstellen der Commissie zuiver teruggegeven; in het laatstgenoemde blijft daarvan niets dan de schijn over. Het begrip van active marine en van drijvend materieel voor plaatselijke verdediging ligt verward door elkander en moest er toe leiden om de rammen van 11 voet te doen vervangen door eene soort van grooten monitor, juister zou gezegd zijn: snellen monitor, ‘die - *als middenevenredige tusschen de door de Commissie voor de kustverdediging aanbevolen sloombatterijen en stoomrammen* - beide vervangt.’

Maar hoe is het mogelijk dat een middenevenredige de eigenschappen der beide uitersten bezit om beide te kunnen vervangen? De stoombatterijen waren uitsluitend bestemd voor de positie Helder-Texel, mogten daarvoor niet dieper gaan dan 58 palen, om met laag water in en uit het zeegat te kunnen loopen, en zouden aan eene zware bewapening de grootst mogelijke snelheid paren. De rammen daarentegen mogten niet meer dan 33 palm diepgaan, vooral met het oog op de toenadering tot Amsterdam langs de Zuiderzee; zij konden met 10 mijlsvaart volstaan, en ofschoon de werking door den schok te verkrijgen hoofdzaak was, zouden zij bewapend worden met het zwaarst

geschut waarvoor zij geschikt bevonden werden. Hoe zal nu de middenevenredige, die 47 palen diep gaat, met welken diepgang men niet op de Zuiderzee, zelfs niet binnen door uit den Texelstroom naar het Vlie kan komen, de voorgestelde rammen vervangen? Er wordt ergens in de M.v.B. van de droogmaking der Zuiderzee gesproken, en waarschijnlijk kan dat er minder bezwaar in hebben doen zien om de stoomrammen van de verdediging der Zuiderzee uit te sluiten, ofschoon die droogmaking zich vooreerst niet verder zou uitstrekken dan tot eene lijn getrokken van den mond van den IJssel naar Enkhuizen, en het daarbuiten gelegen deel der Zuiderzee, en welligt ook het daarbinnen gelegen ingedijkte deel, in tijd van oorlog door de marine zal dienen bewaakt te worden, hetgeen door geen vaartuigen kan geschieden die dieper gaan dan 33 palen.

De stoombatterijen met 58 palen diepgang, met zware bewapening en groote snelheid, zouden de vereischte *massa* en weerbaarheid kunnen hebben om tegen de zwaarste vijandelijke schepen te ageren, die voorgaats kwamen onder omstandigheden gunstig voor ons om ze te verdrijven. Zullen het ook de middenevenredige kunnen doen? Ja, tegen gelijke soort van schepen, maar ook hunne massa zal tegen groote zwaar gepantserde schepen te kort schieten, waartegen ook hunne betrekkelijk geringe bewapening, slechts twee zware vuurmonden, dan alleen iets vermag, wanneer de vijand geen zwaar geschut voert of het niet gebruiken kan.

De middenevenredige, waarmede men uiteenloopende belangen tracht te bevredigen, doet het gewoonlijk geen van allen. Zoo is het ook met den voorgestelden ram; hij is noch stoombatterij, noch geschikt voor de Zuiderzee, en kan ook niet uit den Texelstroom naar het Vlie, noch langs de Kil en den Noord uit het Hollandsdiep naar de Maas komen.

Uit welk standpunt moeten wij de rammen nu beoordeelen?

Laat ons daarover meer licht zoeken uit de openbare beraadslagingen in de Staten-Generaal over de marine-begrooting, waarbij de buitengewone som van ƒ 6,840,000 werd aangevraagd voor den aankoop van 3 monitors en 3 rammen. De oude 2de Kamer was naar aanleiding der motie Keuchenius ontbonden. De regering stond nu voor eene nieuwe Kamer, waarin zij de kleine meerderheid tot steun en bovendien de tijdsomstandigheden voor zich had, die het noodzakelijk maakten om in de verdediging onzer kusten en zeegaten te voorzien.

Zooals te verwachten was, besloot de Kamer eene zoo aanzienlijke verhooging der buitengewone uitgaven voor marine aan een nieuw onderzoek in de afdeeling te onderwerpen. Uit haar eindverslag bleek dadelijk dat de onbestemde vrees van eenige leden voor den halven ram, die vroeger aangevraagd werd, in eene gegronde vrees veranderd was, toen er drie rammen voorgesteld waren om in de Noordzee en het Kanaal als bondgenoot eener groote zeemogendheid te kunnen optreden.

De minister, het gevaar inziende waaraan hij zijne begroeting blootgesteld had, door met de rammen naar zee te gaan, haastte zich bij de opening der beraadslagingen te verklaren, dat hij geen andere bedoeling gehad had dan om het schrikbeeld eener active marine te willen wegnemen.

Waren wij dan zoo diep gezonken, dat de Nederlandsche zeemagt een schrikbeeld, niet voor den vijand, maar voor ons eigen volk geworden was, en de minister van marine zelfs den schijn wilde vermijden van de zeemagt te willen herstellen? - Of was de minister nog niet tot het begrip gekomen van den aard van het gepantserd materieel, waarvoor de gelden aangevraagd werden, dat in den tegenwoordigen tijd de diensten der vroegere kanonneerbooten moest vervullen en tevens die, welke door de toepassing van het stoomvermogen op schepen voor de plaatselijke verdediging noodig geworden waren?

Als een vroeger minister aan de Staten-Generaal het voornemen te kennen had gegeven, om met de kanonneerbooten als bondgenoot eener groote zeemogendheid in de Noordzee of het Kanaal op te treden, had men hem uitgelagchen; nu werd er ernstig over beraadslaagd, omdat noch de Kamer noch de minister met de eigenschappen van het nieuwe materieel bekend waren.

‘Ik heb willen aantoonen,’ zeide hij, ‘dat een gedeelte van het materieel voor onze defensie bestemd, ook de eigenschappen bezat om ook als active zeemagt gebruikt te worden,’ en tot geruststelling der leden kon hij mededeelen, ‘dat het in het stelsel lag die rammen niet te tuigen, en ze enkel een maatje te geven voor de seinen, ten einde die vaartuigen beter geschikt te doen wezen voor het doel waartoe zij bestemd zijn.’

Welligt zou deze verklaring de verlangde uitwerking gehad hebben, wanneer niet gelijktijdig op de vraag: of de minister wel overtuigd was van de deugdelijkheid van het schip dat hij voorstelt? geantwoord ware: ‘De deugdelijkheid van die soort van vaartuigen kan aan geen twijfel onderhevig zijn, omdat

vaartuigen van denzelfden tonneninhoud, zooals de *Huascar* en andere, reeds de reis rond Kaap Hoorn gemaakt hebben.' Zoodanig antwoord moest het vermoeden versterken, dat die rammen schepen waren waarmede men het voornemen had zeeslagen te leveren. Het voorbeeld was echter niet van toepassing op *den voorgestelden ram*, die eene soort van monitor is. De *Huascar* is veel zeewaardiger gemaakt om rond Kaap Hoorn te *kunnen* varen, en heeft maar ééne schroef tot voortstuwer, waardoor hij ook gebruik van de zeilen kan maken.

Met zeer veel talent, zaakkennis en duidelijkheid werd door de Heeren Storm van 's Gravesande en de Roo van Alderwerelt aangetoond, welk verschil er bestond tusschen de voorstellen der Commissie voor de kustverdediging en die van den minister, en dat er bij het ontwerpen van het voor plaatselijke verdediging bestemde materieel wel aan active werking gedacht mogt worden, maar niet aan eigenschappen voor eene active marine, waarin de Commissie voor de kustverdediging niet had willen treden. Zeer juist werd door een aanhanger der regering, de Heer Insinger, aangevoerd: 'Het komt mij voor dat de gedachten der regering over deze *active marine* wel eenigzins overdreven zijn voorgesteld. Ik heb mij dit afgevraagd: wanneer onze verdedigingsmiddelen in overeenstemming moeten zijn met de middelen waarmede wij worden aangevallen, zouden dan niet, om eene *active* zeemagt te hebben, de middelen, die dan middelen van aanval worden, ook moeten zijn in overeenstemming met het materieel hetwelk wij alsdan zullen moeten attaqueren? Wanneer dit het geval niet is, dan geloof ik dat het denkbeeld van active zeemagt vervalt, en dat wij alleen hebben te denken aan schepen voor de verdediging bestemd, maar die toch zooveel mogelijk de hoedanigheden in zich vereenigen, welke voor een oorlogschip mogen worden vereischt; een materieel dus dat niet alleen en altijd binnengaats zal moeten blijven, maar zich ook van het Nieuwediep tot Vlissingen zal kunnen bewegen, zonder vrees van voor een enkel vijandelijk schip te moeten wijken.'

Uitstekend gepreciseerd! Had de minister zich van den aanvang af op dat standpunt gehandhaafd, hij zou met minder moeite zijne begroeting er door gekregen hebben. Nu was het te laat; de gemaakte indruk was niet weg te nemen.

Op den eersten dag der beraadslaging hadden de rammen slechts een mastje om te kunnen seinen; op den derden dag moesten zij slechts zooveel zeewaardigheid hebben, om met stormweer

op onze reeden achter de ankers te rijden; en eindelijk heette het op den zesden dag der zoolang gerekte discussie: ‘De ram dien ik voorgesteld heb, kan met geen mogelijkheid over zee, of hij moet eene soort van verbouwing ondergaan;’ waarop het verpletterend antwoord van den Heer Thorbecke volgde: ‘Ik meende geen discussie noch tegenspraak uit te lokken. Ik bedoelde enkel eene eenvoudige verklaring vau mijn besluit. Nu evenwel de minister van zending naar Indië spreekt, moet ik doen opmerken, dat ik niet daaraan dacht, maar wel aan hetgeen ik las en nog eens herlezen heb; de zinsnede der M.v.B.: “Het denkbeeld eener active zeemagt, opgewassen tegen die eener zeemogendheid van den tweeden rang, wordt met dat stelsel niet opgegeven,” enz. Ik heb niets meer te zeggen.’

De Heer Franssen van de Putte zag helderder, zooals later blijken zal, toen hij zeide: ‘het is mij echter nog niet juist gebleken, wat de minister wil en niet wil.’

De doelmatige ram uit de M.v.B., die *tevens aan alle andere vereischten van het hedendaagsche oorlogschip beantwoordt, wiens volle zeewaardigheid voor eene Indische reis aan geen twijfel meer onderhevig is*, kon ten slotte met geen mogelijkheid naar Indië, of hij moest eene soort van verbouwing ondergaan.

Was het vreemd dat door den Heer de Roo van Alderwerelt een amendement werd voorgesteld, om in plaats van 3 monitors en 3 rammen, liever 6 monitors en 1 ram aan te schaffen, om eerst te zien wat dan toch die ram voor een soort van vaartuig was, waarvan de minister zulke uiteenloopende verklaringen gaf?

Het amendement werd afgestemd en de begrooting, zooals te verwachten was, aangenomen.

Uit de gevoerde discussie was duidelijk gebleken, dat de groote meerderheid der leden genegen was de gelden toe te staan om het drijvend materieel aan te schaffen, zooals het door de Commissie voor de kustverdediging was voorgesteld; maar ook alleen om het daarvoor te bestemmen. Van die zoogenaamde active zeemagt wilden de meeste leden niets weten. De verklaringen van den minister lieten geen twijfel meer over dat de voorgestelde rammen eene soort van monitors met snelle vaart zouden worden, die niet meer dan de noodige zeewaardigheid hadden voor het doel waartoe zij bestemd werden.

Nu zijn wij in staat het ons voorgestelde onderzoek: *welke* WAAR *wij voor ons geld gekregen hebben*, aan te vangen.

Vooraf zullen wij echter een belangrijk incident in de discussie releveren, omdat het over den werkkring van de active zeemagt handelt.

De Heer Franssen van de Putte - die als minister van koloniën de overeenkomst ontworpen had tot regeling der uitgaven voor de zeemagt in Indië, welke overeenkomst op voorstel der toenmalige ministers van koloniën en marine door den Koning bekrachtigd was - voerde in de discussie aan: ‘De minister heeft toch beweerd, dat het gepantserd materieel voor Indië moet komen ten laste van Indië. Ik meen dat dit een minder juiste opvatting en voorbijzien is van den aard der afscheiding van het materieel voor de Indische dienst en de Nederlandsche marine.... Wat was de grondslag daarvan? Dat in de locsale dienst van Indië zal voorzien worden door koloniën, maar voor de verdediging tegen een buitenlandschen vijand de Nederlandsche staat zal zorgen. En wanneer ik nu zie, wat de minister van marine wil doen met de Nederlandsche zeemagt, dan reduceert zich dat tot bijna niets! Gepantserde vaartuigen zullen, volgens den minister, komen ten laste van Indië, en het auxiliair eskader zal niet bestaan uit oorlogschepen, niet uit *strijders*[1], zelfs niet uit kuilkornetten, maar uit gladdekskornetten, die in eigenlijken zin geen oorlogschepen zijn.’

En wat is het antwoord van den minister? ‘Het gepantserd materieel van Indië komt niet op deze begroeting voor; over de vraag wie dat zal moeten betalen, kan later gehandeld worden.’

Wanneer het licht eener zesdaagsche discussie ook deze kwestie even duidelijk gemaakt had als die der stoomrammen, zouden wij ook kunnen volstaan met het ‘*ik heb niets meer te zeggen*’ van den Heer Thorbecke. Nu zullen wij er alleen dit van zeggen. De vraag was niet: wie dat zal moeten betalen? maar deze: zal het gepantserd materieel voor Indië, zooals de minister het voornemen heeft, op Java worden opgelegd, om in tijd van oorlog uit de bemanningen der Indische vaartuigen te worden bemand, waardoor aan de eigenlijke active zeemagt haar *raison d'ètre* wordt ontnomen; of zal de Nederlandsche staat een auxiliair eskader van *strijders* in Indië onderhouden, waar-

1 Zie over de verklaring van het woord *strijders:* Proeve eener beginselmatige dienstregeling der marine in Nederl. Indië, door M.H. Jansen, kapt. luit. ter zee; uitgegeven door P.K. Braat. Dordrecht, 1858.

uit de active zeemagt behoort te bestaan, met het doel om onze overzeesche bezittingen tegen buitenlandsche vijanden te beschermen en te helpen verdedigen, en ten allen tijde het Nederlandsche gezag te handhaven?

Het antwoord op deze vraag werd geleverd bij de indiening der begroeting voor Nederlandsch Indië voor 1868, waarop een monitor voorkwam, die door de 2de Kamer uit de begrooting geligt werd.

Zoo werd door den minister, die een zesdaagschen parlementairen strijd gevoerd had om het schrikbeeld eener active marine weg te nemen, en die hij niettemin wenschte daar te stellen, het doodvonnis over de eigenlijke zeemagt geveld, terwijl de 2de Kamer, die van active marine niets weten wilde, onbewust het beginsel handhaafde, dat Nederland eene active zeemagt in Indië moet onderhouden.

Wij zullen voor het oogenblik dit onderwerp laten rusten, en met den Heer Storm van 's Gravesande zeggen: ‘laat ons eerst voor de kustverdediging zorgen, dan kunnen wij later nog wel eens over die active zeemagt spreken.’ Hij had er echter moeten bijvoegen, wanneer het personeel der marine dan niet geheel verloopen zal zijn.

(*Wordt vervolgd.*)

Nijldroppels.

Welk is dat schoone eiland met hooge besneeuwde bergen en steile oevers, waar wij langs varen? Dat is Corsika, zich met statigheid en zekere onverbiddelijkheid uit de zee verheffende. En van die kleinere eilanden, zoo rotsachtig en woest verder op, is het eene la Madeleine, met een klein stadje van dien naam, en het andere Caprera, met een enkel huis, dat van Garibaldi! Wij varen er digt langs. De groote generaal is er op het oogenblik met eenige getrouwe medgezellen; daar ligt zijn zeilboot. Caprera is vrij groot, met vele inhammen; 't is bijna geheel rots, even als zijn eigenaar; levendige groene struiken, waarmede de rotsspleten bezaaid zijn, breken de helle steenmassa echter aangenaam. Het huis van Garibaldi, met plat Italiaansch dak, verdwijnt telkens in het voorbijvaren achter de bergheuvels, en komt dan weder te voorschijn. In het binnenstse gedeelte moeten vijvers zijn met veel waterwild. Toen alle vaartuigen op last van het Italiaansche gouvernement aan Garibaldi werden ontnomen, ten einde hem te beletten naar Italië over te steken en op Rome aan te rukken, vergat men een kleine platte vlet mede te nemen, welke op die vijvers voor de jagt diende, en met dit soort van vlot voer Garibaldi naar een scheepje, op eenigen afstand in zee door zijne vrienden gereed gehouden. Trouwens de Italiaansche regering moet er niet veel aan gehecht hebben, om Garibaldi werkelijk op Caprera te houden, wanneer het ten minste waar is, gelijk mij hier verzekerd werd, dat de kommandant der schepen, met de bewaking van het eiland belast, aan het Italiaansche ministerie herhaaldelijk doch zonder gevolg gevraagd heeft, eenige troepen op Caprera te mogen ontschepen om Garibaldi te doen observeren, daar hij anders niet voor eene ontvlugting kou instaan. Vroeger heesch

Garibaldi wel eens de vlag voor de voorbijvarende stoomboot, thans niet meer; ‘c'est que nous sommes en délicatesse’, zeide de Fransche kapitein der stoomboot des Messageries Impériales. Wij gaan nu de straat van Bonifacius door, zeer digt langs Sardinië heenvarende in eene kom, door eilanden overal omsloten. Prachtige vaart, maar gevaarlijk. Tijdens den Krimoorlog verging hier een Fransch transportschip met man en muis. Verder zuidelijk stoomen wij midden door de Liparische eilanden, waaronder Stromboli met zijn steeds rookenden vulkaan. Dit jaar echtesr, nu de Vesuvius zoo buitengewoon spookt, rust hij bij uitzondering.

Thans naderen wij Sicilië en varen de schoone straat van Messina bij maanlicht door, tusschen Scylla en Charybdis in. Voor zeilschepen zijn die banken thans nog gevaarlijk, door de steeds veranderende stroomen; voor stoomschepen echter niet meer. De Calabrische kust is de hoogste en thans met wat sneeuw bedekt. Die rij van lichten daar is Reggio, en daartegenover Messina, waar wij aanleggen. In Messina is slechts ééne schoone straat, die achter de kaai loopt. Vroeger heette zij Reale, thans Strada Garibaldi. Maar die straat is dan ook de glorie der stad en ‘Messine est assez riche pour payer sa gloire,’ want ieder moet bouwen in den paleizenstijl der kade, met kolommen en ornamenten en arcshitraves, terwijl de stad sdie bouwsieraden betaalt. Ieder eigenaar krijgt dus voor weinig geld een monumentaal gebouw. Monumentaal is dan ook de indruk dier kade van wit steenen paleizen, en de maneschijn speelt er fantastisch overheen. Messina is tegen den berg opgebouwd en daardoor zeer modderig, want het regent er veel, en dan loopt het water den berg af en overstroomt de straten. Maar overigens is het gaan er zeer gemakkelijk, want de stad is bestraat met groote steenen, glad gelijk een muur. De Spanjaarden hebben een sterken indruk te Messina achtergelaten, en het is eigenlijk nog meer eene Spaansche dan Italiaansche stad. Jammer dat de Etna op onze nachtelijke vaart niet te zien is. Twee dagen later rijst een heerlijk sneeuweiland in de verte, gelijk een zwaan uit de blaauwe zee op, met hoog gebergte overal, 't Is Creta, of zoo ge modern wilt spreken, Candia. Regts is de hooge berg Ida, terwijl het eiland links langzaam afdaalt, doch tot aan zee toe met sneeuw bedekt is. Tooverachtige verschijning! even als Venus schijnt gij uit het schuim der zee geboren. Een klein donker wolkje hangt op de Ida.

Is het een wenkbraauw fronsen van Juno, aan wie Paris den appel niet geschonken heeft, of wel is het de kruiddamp van den verwoestenden oorlog, die thans in uwe dalen woedt? Of blijft gij altijd voor den voorbijvarenden het aloude Creta, het goden-eiland met een witten stralenkrans omhuld? Den ganschen dag blijven wij in het gezigt van het schoone Creta, van verre schitterend in statige rust, van binnen verscheurd door jammerlijken krijg.

Alexandrië heeft als Oostersche stad geen beteekenis; het is een mengelmoes van Europeesche en Arabische bouworde, ‘une ville bâtarde,’ zonder veel voordeelen der Europeesche beschaving. Als het er b.v. geregend heeft, zijn de ongeplaveide straten, waarop alsdan niet minder dan drie voet modder ligt, in den letterlijken zin des woords onbegaanbaar. Maar wie den magtigen indruk der Arabische *zamenleving* wil ontvangen, haaste zich naar Caïro te gaan. Ik zeide daar zamenleving, en met opzet, want het is inderdaad meer *dit* dan eene stad te noemen. Die naauwe straatjes en gangen met neêrgehurkte Oosterlingen, die men in het voorbijgaan bijna vertrapt, gelijken dikwijls meer op de open gangen van een onmetelijk huis, dan op eene stad. De geheele bevolking schijnt dan ook in die gangen opgepropt te staan of te loopen, en inderdaad worden de huizen over dag bijna allen door de vrouwen bewoond. Men ontmoet slechts de *schamele* vrouwelijke gemeente op straat; de meer gegoede blijven te huis, gelijk het wel opgevoede en wel bewaakte Turksche vrouwen betaamt; ze komen alleen buiten's huis om onder behoorlijk geleide naar de badhuizen te gaan. Die donkere oogen, u tegenglinsterende tusschen den sluijer en den hoofdkap der Arabische vrouwen, doen u aan een gemaskerd bal denken. Onbeschrijfelijk is overigens voor den Europeaan, die nog nooit de Oostersche zamenleving voor oogen heeft gehad, de indruk der eerste ontmoeting met die onbekende wereld. Ter naauwernood herkent hij in die bruine gelaatstrekken, onder vreemde hoofddeksels scherp te voorschijn komende, zijne natuurgenooten, gewoon als hij steeds was om den mensch in zijne uiterlijke vormen zich voor te stellen gelijk of althans nagenoeg gelijk als hij zelf was. Hier nu vindt

hij niet één enkel individu, maar allen, geheel afwijkende van alles wat maar eenigzins naar het Europeesche zweemt. Hij waant zich, althans zoo ging het mij, te midden der aartsvaderlijke tijden. Al wat hij ziet brengt hem naar de Bijbelsche verhalen terug; de herders met hunne schaapskudden; die karavanen van beladen ezels en kameelen; de hier en daar opgeslagen tenten; de vrouwen met de kruiken op het hoofd naar de rivier gaande, om water te scheppen; de onveranderde Oostersche kleederdragt en leefwijze! Dat er in de 19de eeuw zulk een wereld bestaat, heeft hij moeite om zich te herinneren, als hij al die uiterlijke toestanden, zeden en gewoonten voor zijne oogen ziet verschijnen, die hij alleen kent uit en in verband met de Joodsche geschiedenis. Mij ten minste zou het volstrekt niet verbaasd hebben en zelfs natuurlijk zijn voorgekomen, als ik die Bijbelsche figuren in levenden lijve ontmoet had. Jakob, Mozes of Aäron mij in werkelijkheid toesprekende, zouden mij niet minder vreemd hebben doen opzien dan die Egyptenaren, in de tegenwoordige tijden nog geheel overeenkomende met de tijdgenooten van den uittogt der Israëlieten naar de woestijn. Om slechts een enkel voorbeeld te geven hoe zeer de aloude toestanden hier bewaard zijn gebleven, vermeld ik het volgende. Toen in 1864 de Nijloverstrooming slechts gering was geweest en de oogst dus zeer weinig had opgeleverd, zoodat weder een van Jozefs magere jaren aanwezig was, deed de onderkoning in Opper-Egypte kolossale hoeveelheden graan koopen, om die weder aan de hongerigen te verkoopen.

Er is geene andere stad, welke zoozeer het Oostersche type bezit en vereenigt dan Caïro. De Europeaan is over die drukte in de naauwe straten in den aanvang letterlijk verbluft, en weet zich op zijn ezel, want bijna alle verkeer gaat per ezel, ter naauwernood te bergen. De rijtuigen hebben dan ook altijd een in het wit gekleede sais of voorlooper, die hard vooruit draaft, om plaats te maken tusschen de woelende menigte en deze te waarschuwen, want op de vochtige ongeplaveide straten hoort men de voertuigen volstrekt niet naderen. *Riglak!* (pas op uwe voeten), *Chimalak!* (links), *Jeminak!* (regts), *Waa waa! Guarda!* wordt u telkens toegeschreeuwd, en wanneer ge u niet bergt, duwt het aangekondigde voorwerp u terstond ter zijde. Daarbij komt dat de ezeljongens zich jegens lederen reiziger verdienstelijk meenen te maken, door

het dier zoo hard mogelijk te doen loopen, zoodat uw natuurlijke toestand een botsende en bonsende wordt. Zenuwachtige dames mogen hare *salts* wel meênemen of, liever nog, te huis blijven. Somtijds verspert een zwaar beladen vrachtwagen de straat geheel; dan gaat er een onzinnig geschreeuw op, waarbij de Egyptenaars, want zij zijn zeer vrolijk en echte lawaaimakers, elkander allerlei aardigheden naar 't hoofd werpen. Ter weêrszijde der straten loopt een rij open houten winkels van allerlei aard; ieder bedrijf heeft zijne wijk, waar het geheele gild vereenigd is. Van tijd tot tijd komt een sierlijk rood en wit gestreepte moskee het schilderachtige tooneel nog verhoogen. De vorm der huizen, die meestal vuil gepleisterd zijn, is ongewoon, door de op de eerste verdieping uitgebouwde kleine kamertjes of galerijen (moucharabies), wier ramen met houten ruitwerk bedekt zijn. Deze gelijken wel groote volières, tegen de muren aangehangen, en inderdaad zijn het dan ook de verblijfplaatsen van eene bijzondere soort van kooivogels, namelijk der Oostersche vrouwen, welke in haren staat van opsluiting van daar uit alles kunnen zien, zonder zelf gezien te worden.

Tot de eigenaardigheden van Caïro behoort voorzeker het bezoeken der zoogenaamde bazars. Dit zijn de winkels der verschillende Oostersche landen, geplaatst in zeer naauwe straatjes, van boven door hout of rietwerk tegen de zon beschut en een afgezonderd geheel vormende. Somtijds is eene vrij groote binnenplaats gewijd aan den verkoop van een bijzonderen tak van nijverheid. Hetzij men in de bazars koopen wil of niet, het bezoeken daarvan blijft altijd zeer aardig. In de eerste dagen van zijn bezoek wordt de Europeaan daar erg beet genomen. De gewoonte der Oostersche kooplieden is om nooit een minderen prijs te vragen, dan zoo wat drie of vier maal de waarde. Wanneer nu de Westerling met veel loven en bieden meer dan de helft afgedongen heeft, denkt hij reeds een voordeeligen koop te sluiten, en betaalt dan toch nog minstens een derde te veel. Een mijner landgenooten verhaalde mij dat hij, gewoon veel te koopen bij een voornamen Turkschen koopman in de bazars, met wien hij vriendschapsbetrekkingen had aangeknoopt en die beloofd had hem dan ook alles volgens de juiste waarde te leveren, daar eens gekomen was met een deskundige. Deze laatste beweerde al ras dat de koopman aan diens vriend nog het dubbele der waarde liet betalen, en onderhield hem

daarover. De Arabier ontkende op plegtige wijze, uitroepende: ‘Is die heer dan niet mijn vriend, en zou ik mijn vriend bedriegen!’ De deskundige bewees intusschen zoo duidelijk dat de zaak slechts de helft van den gevraagden prijs waard was, dat de koopman, het niet meer kunnende ontkennen, op de verwijten van zijnen verontwaardigden vriend, zijne handelwijze ten slotte aldus regtvaardigde: ‘Wat wilt gij, lieve vriend, mijne vijanden komen niet bij mij koopen, en dus moet ik het wel van mijne vrienden hebben!’ De prijzen worden bovendien altijd nog verhoogd door de procenten welke de winkeliers voor het verkochte voorwerp betalen aan de ezeldrijvers, die de reizigers naar hunne bazars geleid hebben.

Weinig zaken zijn in Caïro zoo bezienswaardig als de citadel met het heerlijke uitzigt over de stad en de Pyramiden in het verschiet, terwijl aan de andere zijde de roodkleurige bergketen Mokattam het gezigt afsluit. Prachtig is de in de citadel gebouwde groote moskee van Mehemed-Ali, uit- en inwendig bijna geheel van Oostersch albast, en het graf van den grooten onderkoning bevattende. In de citadel had Mehemed-Ali zijn paleis, en het was in een der toegangen tot het kasteel, dat hij de feodale gouverneurs der provinciën, Mamelooks genaamd, met wie hij over het oppergezag in strijd was, allen deed ombrengen, met uitzondering van een enkelen, die zijn paard over de muren in de diepte deed springen en er ongedeerd afkwam.

Men moet in Caïro eenige der voornaamste moskeën bezoeken, ten einde zich een denkbeeld te maken van die bedehuizen. Met hunne spitse minarets en groote koepeldaken, die van verre een zeer pittoreske vertooning maken, zijn zij naar mijn smaak uitwendig meestal schooner dan inwendig. De alleroudste moskeën bestaan eenvoudig uit een vierkante binnenplaats, omringd door portieken, waarin een lees- of preekstoel en de *mihrab*, d.i. eene met marmer versierde nis in den muur, aan alle biddenden de rigting van Mekka aanwijzende. De latere moskeën zijn intusschen overdekt en koepelvormig. De vermaardste zijn die van sultan Hassan, van Touloun, gebouwd naar de Kaäba-moskee van Mekka, en die van el Ehzer, waar tevens onderwijs wordt gegeven in de Mahomedaansche godgeleerdheid.

De meeste logementen zijn gelegen bijna aan het uiteinde der stad, rondom de Ezbékyéh, een groote half ronde tuin, die

thans in een staat van verwildering verkeert, maar door de vele boomen toch nog een vrolijk uitzigt verschaft en waarlangs onophoudelijk kudden schapen, kameelen, ezels en veel landvolk zich naar de stad begeven. Ons logement was vroeger een gedeelte van een oud Turksch paleis, en wel het *harem*, gelijk uit sommige vertrekken nog zeer goed te zien is. Een der reizigers die wij hier aantroffen, wist dan ook den eersten brief aan zijne echtgenoote niet beter te beginnen, dan met de volgende phrase: ‘Lieve beste vrouw, dezen nacht heb ik zeer aangenaam in een *harem* doorgebragt,’ welke aardigheid te huis echter kwalijk begrepen en slecht opgevat werd.

Voor de deur van ons hôtel stond altijd eene menigte ezels te wachten op de vreemdelingen, en wanneer deze zich in het midden daarvan waagden, om er een uit te kiezen, kwamen zij meestal in lijfsgevaar door het opdringen van de *bouriquiers* of ezeljongens, die hun ieder een ezel als de beste toeduwden, onder het oorverdoovend geschreeuw: ‘best of all, bon baudet, bonissimo, sehr gut,’ enz. Deze daadwerkelijke paraphrase van het: ‘Prenez mon ours,’ welke onophoudelijk terugkwam, was zeer vermakelijk voor de overige hôtelbewoners.

Boulâk is de Nijlhaven van Caïro, en aldaar bevindt zich het oudheidkundig Egyptisch museum, door den geleerden Mariette op last van den onderkoning bijeengebragt, waarvan het bezoek hoogst merkwaardig is. Wij hadden het voorregt door den heer Mariette zelf rondgeleid te worden, die ons belangrijke mededeelingen deed, waarvan het een en ander te pas zal komen bij het bezoeken der oudheden van Opper-Egypte.

Op den weg, welke van Caïro naar Choubra, het zomerpaleis van Mehemed-Ali, leidt, kan men onder de schaduw van sycomoren en acacia's een schoone wandel- of rijtoer maken. Deze boomen staan altijd in volle blad; eene bijzondere soort van esschenboom, *lebah* genaamd, verliest zijne bladeren slechts gedurende 14 dagen in het voorjaar, en prijkt dan weder met vollen tooi. Langzamerhand nadert men den Nijl, en wie hier een schoonen, stillen Egyptischen avond treft, zal den indruk niet ligt vergeten van het tooneel, hetwelk de zon, ondergaande achter de groote Pyramiden, met hare laatste stralen vergult.

Het was nu in het begin van Februarij heerlijk zomerweder; over dag handelde men zelfs voorzigtig door zich met een dik hoofddeksel of wel met een parasol tegen den te sterken zon-

neschijn te verdedigen. De temperatuur van Caïro is dan ook bijzonder hoog en gelijkmatig, en regen is hier, gelijk trouwens in geheel Egypte, nagenoeg onbekend. Alexandrië en de overige kustplaatsen maken daarop eene uitzondering en hebben 's winters tamelijk veel regen en wind.

Hoe hooger men den Nijl opkomt, hoe warmer natuurlijk het voorjaar wordt. Dit maakte dat wij, ter wille van onze reis in Opper-Egypte, ons verblijf in Caïro, waar wij toch later moesten terugkomen, thans zooveel mogelijk bekortten en ons haastten den Nijl opwaarts te stevenen. De beste tijd om de Nijlreis te beginnen, is November en December, althans wanneer men met een *dahabiéh* gaat. Een *dahabiéh* is een eigenaardig Egyptisch ondiep vaartuig zonder dek, maar waarop zich van achteren een groote kajuit verheft met de noodige zit- en slaapvertrekken voor een gezelschap van zes reizigers. Een kolossaal *latijnzeil* doet het vaartuig zeer snel loopen. Wanneer de wind het zeilen niet toelaat, wordt er met zes zware riemen geroeid door een twaalftal staande manschappen, die daarbij twee stappen vooruit en drie achterwaarts loopen. Boven op de kajuit wordt het groote roer door een niet minder grooten helmstok bestuurd.

Op dit vaartuig leeft men dan gedurende de twee of drie maanden welke de reis duurt, en van daar uit worden de verschillende togten naar de merkwaardigheden des lands gedaan. Een drogman zorgt tegen een overeengekomen prijs voor de voeding, welke gedeeltelijk medegenomen, gedeeltelijk telkens gekocht wordt in de Nijldorpen, en doet verder de dienst van een koerier, gids, tolk, enz., een omnis homo. Van de oude monumenten weten de drogmans evenwel niets dan de ligging, en vermakelijk is het soms te hooren hoe zeer zij den bal te dien opzigte misslaan.

De reis met een dahabiéh kan zeer lang duren, wanneer de wind bij het op- of afvaren van den Nijl ongunstig is. Soms moet men dan gansche dagen stil liggen, hetgeen zeker vervelend is, doch de Nijlreis op eene dahabiéh heeft zoo iets aartsvaderlijks en duurt toch reeds zoo lang, dat men die kleinigheden spoedig over het hoofd ziet. Daarenboven wordt 's nachts wegens de vele ondiepten niet gevaren. Sedert eenigen tijd varen er ook stoombooten den Nijl op, die tegen een bepaalden prijs een twaalftal passagiers medenemen. Dikwijls ontstaat er echter onder het weinig zamenstemmend gezelschap twist over

al die verschillende belangen, welke zich bij reizigers plegen voor te doen.

Bijzonder gelukkig mogten wij ons dan ook rekenen dat door Egypte's onderkoning eene Nijlstoomboot ter beschikking was gesteld van den heer Ruyssenaers, Nederlandsch consul-generaal in Egypte, en dat wij met de bekende welwillendheid van dezen heer en vriend uitgenoodigd waren om van die zeldzame gelegenheid mede gebruik te maken.

Te Boulak scheepten wij ons in op de voor ons bestemde vorstelijke stoomboot *Tayr-Saad* (*gelukkige vogel*) genaamd. *Bonum omen!* Zij had zeer weinig diepgang, ten einde den thans vrij lagen Nijl te kunnen bevaren. Boven op het dek was een divan geplaatst met zes *rococo* stoelen uit een der paleizen, het houtwerk wit met goud en overigens van rood gebloemde zijde (*style Louis XV*). Menigmaal hebben wij later hartelijk gelagchen als wij in de wildste woestenijstreken elkander zagen zitten op deze versleten hofstoelen. Tusschen vele koninklijke paleizen heen, want geen vorst heeft daarvan meer overvloed dan Egypte's onderkoning, ging de vaart langs het eiland Roda, de plaats waar volgens eene onjuiste overlevering Mozes gevonden werd door Pharaoh's dochter[1], en waar de Nilometer is. Wanneer de peilschalen aldaar in September aantoonen dat de Nijl, door de zomerregens in Abessinië gezwollen, de vereischte hoogte bereikt heeft, wordt de dam van het kanaal, hetwelk het Nijlwater door Caïro naar Beneden-Egypte voert, onder groote feestelijkheden in tegenwoordigheid van den onderkoning doorgestoken. Volgens de overlevering werd oudtijds alsdan de schoonste maagd uit Caïro in de rivier geworpen als bruid van den Nijl. Thans geniet *la belle des belles* van Caïro niet meer die doodelijke onderscheiding, en wordt er slechts eene soort van pop of aarden pilaar op den dijk dien men gaat doorsteken, geofferd. Met dit afbeeldsel vergenoegt zich de tegenwoordige, wel wat oud geworden Nijl, zoodat men thans in Egypte's hoofdstad straffeloos schoon kan zijn. De oevers van den Nijl zijn als dijken opgehoogd, ten einde ontijdige overstrooming te verhinderen, want het aanliggende land is zeer laag en daarom juist zoo vruchtbaar. Het Nijlwater mag niet naar willekeur over de landerijen stroomen, maar moet

1 Mozes werd te vondeling gelegd in den Nijl-arm bij de oude stad Sane, ten zuiden van Port-Said, de havenmond van het Suez-kanaal in de Middellandsche Zee en eene van de weinige plaatsen waarover veel riet is.

op den behoorlijken tijd gedurende drie weken iederen akker besproeijen. Hiermede is een geheel irrigatiestelsel verbonden, waardoor ieder aangrenzende landbouwer op zijn tijd door kanalen het water uit den Nijl afkomstig ontvangt. Wij vinden hier dus het beginsel der Hollandsche polders terug, terwijl de bevolking van ieder district ook tot dijkarbeid, zoo noodig, verpligt is. Er bestaat evenwel dit verschil, dat bij ons die maatregelen strekken tot keering, in Egypte daarentegen tot meer geregelden aanvoer van het water. Hierbij doet zich het merkwaardige verschijnsel voor, dat volgens het gevoelen van deskundigen, Egypte langzamerhand hooger wordt door die periodieke overstroomingen, waarbij het Nijlwater telkens slib op de landerijen achterlaat[1]. Vermits het bed van den Nijl door diezelfde slib uit Boven-Egypte ook rijst, blijft de toestand dezelfde. Alleen wanneer Egypte zoo hoog werd dat het verval van den Nijl uit Nubië ophield, zou de verhouding verbroken worden. Dit verval is echter zoo groot, dat deze toestand naauwelijks denkbaar is[2]. Trouwens Egypte bestaat alleen door den Nijl. Vroeger was het eenvoudig woestijn, en toen het Nijlbed door eene of andere onbekende oorzaak gevormd werd, is Egypte als bewoonbaar land eerst ontstaan. De bodem is dus zand, overdekt met eene laag vette zwarte slib, welke de vruchtbaarheid aan het land geeft.

Gedurende het eerste gedeelte der vaart op den Nijl, die, wat de kleur van het water en de opgehoogde rivierboorden betreft, wel iets heeft van een onzer Nederlandsche stroomen, beheerscht de hooge citadel van Caïro met de schoone moskee het geheele landschap. Spoedig worden de Pyramiden van Gizeh van uit de verte zigtbaar, en daarna de kleinere van Sakkarah. Tusschen deze graven der koningen en hunner hovelingen in, lag de oude stad Memphis.

De vaart den Nijl op, is zeer pittoresk met de dadel-bosschen, waaronder nu eens de donkere leemen fellah-woningen met de ontelbare duiventorens bevallig gegroepeerd zijn, dan weder de koepelvormige witte graftombe van een cheik of heilige half

1 Deze slibophooging bedraagt 12 duim in eene eeuw. Het verschil tusschen den hoogsten en laagsten waterstand des Nijls is voor Opper-Egypte 12 el, voor Midden-Egypte 8 el, en voor de Delta 2 el.

2 Assouan in Nubië, waar de eerste Nijlcataract is, ligt 104 el boven de Middellandsche Zee, terwijl de Nijl te Caïro slechts 9 el boven de Middellandsche Zee verheven is.

verborgen ligt. Langs de boorden komen de vrouwen hare waterkruiken vullen met het gezonde Nijlwater en te gelijk hare afwasschingen houden. Menigvuldige vaartuigen zeilen op en neder met het bevallige schuine *latijnzeil*. De kleinere zwaar geladen met vee of met opééngestapeld gehakt stroo voor beestenvoeder, hebben de zijboorden verhoogd door eene laag klei, even hard als hout. Híér rijst eene ligt gele rotsketen op van vreemden vorm als afgeronde bastions, dáár wordt de effen lijn der rivierboorden alleen gebroken door kameelen en kudden vee, zich scherp boven den horizon afteekenende. Bepaald grootsch is de natuur evenwel niet; daarvoor zijn de boorden der rivier over het algemeen te vlak; doch alles heeft eene oostersche eigenaardigheid, welke den vreemdeling treft.

Den eersten dag werd er, van tijd tot tijd over eene zandbank heenslierende, doorgestoomd tot Benisooef, waar wij met onze boot bleven vernachten. Onophoudelijk vormen zich banken in den Nijl, zoodat men het stroomkanaal steeds moet opzoeken met den peilstok, hetgeen door een loods, op den voorsteven geplaatst, dan ook aanhoudend gedaan wordt. Om die reden vaart men vooral met stoombooten niet des nachts, maar wordt het schip langs den wal gehaald. De vaartuigen worden gewoonlijk met sterken voorsteven gebouwd. Dit kwam onze stoomboot uitmuntend te pas, want dikwijls stieten wij op zandplaten, eens zelfs zoo hevig, dat wij in de kajuit van onze stoelen vielen. De Nijlbodem is echter zoo zacht dat de boot er altijd weder zeer gemakkelijk afgleed. Enkele malen gebeurt het echter dat een vaartuig, vooral bij het stroomafvaren, zoodanig aan den grond raakt, dat het weken lang blijft vastzitten.

Onder heerlijken maneschijn gingen wij te Benisooef aan land en kwamen al spoedig bij een schilderachtig bivouak van irreguliere kavallerie onder dadelboomen. De paarden waren volgens Arabisch gebruik opgezadeld en met één voor- en achterbeen te zaamgebonden aan een pen in den grond. De ruiters zaten in groepen pijpen te rooken of wel in eene leemen hut koffij te drinken. In één woord eene heerlijke schilderij van Wouwerman in realiteit. Spoedig kwam er een Turk aangeloopen, ons uit naam van den Wekil of plaatsvervangenden gouverneur van het district, uitnoodigende ten zijnent te komen. Wij vonden hem op een divan, waarop ook de oudsten onzer plaats namen. Na de gebruikelijke groeten, welke bestaan in het brengen van

de hand naar den mond en het voorhoofd, werden cigarettes aangeboden en koffij in de kleine Turksche kopjes, gevat in een zilveren bekertje, om de handen niet te branden. Het gesprek werd gevoerd in het Arabisch, hetwelk vertolkt werd. Bij alles wat de verwondering van den Wekil gaande maakte, zeide hij: ‘Mash Allah!’ *God is groot*, hetgeen beteekent: alles is mogelijk bij God, en dus kan hij de verbazendste zaken doen. Bit is de gewone uitdrukking der Arabieren bij sterke verwondering en aandoening, die wel gunstig afsteekt bij de ruwe termen welke bij de beschaafde westersche volken maar al te veel in zwang zijn.

Den volgenden dag kwamen wij tot Miniéh, waar wij 's nachts bleven liggen. De boorden van den Nijl beginnen bepaald iets Afrikaansch te krijgen. Soms vormen de gele bergen geheele ketens van afzonderlijke natuurpyramiden, even als groote tenten in de woestijn, hoewel de gebastionneerde tafelberg-formatie toch de meest gewone bergvorm blijft. Miniéh is eene fabriekplaats, waar het suikerriet uit de omringende landen tot ruwe suiker bewerkt wordt, terwijl het raffineren in andere fabrieken geschiedt. Het schijnt echter dat bij de bewerking der Egyptische suiker veel zoetdeelen verloren gaan, en nu was de onderkoning, die teregt veel belang stelt in deze voor hem en het land belangrijke aangelegenheid, juist te Miniéh bezig met onderzoekingen omtrent eene bewerking der suiker, die al de zoetdeelen uit de suiker trekt en behoudt. De heer Ruyssenaers werd spoedig bij den onderkoning ontboden, en daarna hadden ook wij eene audientie, hetgeen hier in dit buitenpaleisje zonder veel plegtigheid geschiedt. De onderkoning heet Ismaël, en is, even als de meeste beschaafde Turken, in Parijs opgevoed. Hij sprak Fransch en was zeer beleefd. Weldra werden de groote pijpen, *nargilé's*, binnengebragt en begon een belangrijk gesprek over de suikerproductie. De onderkoning, die eigenaar is van de meeste suikerfabrieken, vertelde dat hij hooger op den Nijl een kanaal laat graven, waaraan 80,000 menschen werkzaam zijn en waardoor veel verval van water zal ontstaan. Alsdan zal de beweegkracht, die thans uitsluitend door stoom wordt aangebragt, ten deele door het water kunnen geschieden, en zal Egypte veel goedkooper suiker kunnen maken dan eenig ander land. Vroeger hief Turkije een regt van 11 pCt. op den uitvoer van alle goederen, en van 3 pCt. op den invoer. Krachtens een tractaat met de Europeesche mogendheden

daalt thans het uitvoerregt ieder jaar, en klimt het invoerregt. Ten slotte zal het uitvoerregt 1 pCt., en dat op den invoer 13 pCt. bedragen. Hierdoor zal de uitvoer der Egyptische suiker zeer toenemen, en dus ook de productie, die zeer uitgebreid kan worden. De onderkoning houdt zich ook veel met den landbouw bezig, dien hij in Egypte wil verbeteren. Het Egyptische graan bevat niet genoeg zetmeel, ook omdat de landbouwer altijd zijn eigen graan weder zaait; nu wil de onderkoning jaarlijks beste buitenlandsche tarwe doen invoeren om te zaaijen. Dit behoort ieder jaar te geschieden, omdat het in den Egyptischen grond zoo snel opgekomen koorn na een of twee jaren weder verbastert. Ten einde dezen maatregel op den duur mogelijk te maken, is echter eene landbouwbank noodig, die aan de landbouwers voorschot geeft om buitenlandsch zaaikoorn aan te koopen; dit voorschot kan dan ruimschoots gedekt worden door de betere hoedanigheid van het product. Tevens zal die aanvoer van buitenlandsch graan het handelsverkeer van Egypte, dat thans bijna alleen *uit*voert, verbeteren, omdat alsdan de mogelijkheid van geregelde invoerlading geboren wordt. Dit heeft dan weder verlaging der uitvoervrachten ten gevolge en dus ook goedkooperen uitvoer naar Europa. Al deze plannen werden met groote duidelijkheid en met warmte door den onderkoning ontwikkeld, en wanneer zij gelukken, zal hij voorzeker groote diensten aan zijn vaderland bewezen hebben. Ismaël Pascha, kleinzoon van Ibrahim Pascha, staat als een kundig man bekend, die zelf veel doet. Hij heeft veel invloed bij den sultan van Turkije, aan wien hij groote sommen uit Egypte bezorgt. Sommigen beweren dan ook dat de belastingen te veel verhoogd zijn, en dat de bevolking uitgeput wordt. Alles is in de laatste drie jaren veel hooger in prijs geworden in Egypte, waar het leven thans voor den Europeaan zeer duur is. ‘Alles is thans driemaal zoo duur als vroeger,’ zeide een Egyptische ezeljongen, ‘en,’ voegde hij er naief bij, ‘alleen het geld is veel goedkooper geworden.’ De regering en de regeringsbeambten krijgen alles gratis bij heeredienst en dan ook zeer ruim, b.v. duizend man, waar vijf honderd voldoende zouden zijn. Voor den partikulier die deze zelfde ruime wijze van werken, welke in de gewoonte der bevolking ligt, moet aanwenden, zijn de uitgaven zeer hoog. Egypte is welligt het meest *behoudende* land van de geheele aarde. De magt wordt geëerbiedigd *omdat* zij bestaat, en wie zich gedurende eenigen tijd weet te doen

gehoorzamen, is voor het vervolg volkomen zeker, gedweeheid te ontmoeten. Een wenk van de opperste magt wordt onmiddellijk en dikwijls veel verder dan de bedoeling was, opgevolgd. Zoo had een der consuls te Alexandrië zich eens over de slechte hoedanigheid van het brood in een gesprek uitgelaten met den voorlaatsten onderkoning, Abbas Pascha, die daarop met oostersche beleefdheid den volgenden dag last gaf, hem brood uit het paleis te zenden. De bedoeling was natuurlijk meer eene beleefdheid dan eene levering, maar dit belette niet dat die broodzending gedurende drie jaren aanhield, terwijl de oostersche wellevendheid den consul niet toeliet den onderkoning te doen weten, dat hij zijn brood niet noodig had. Bij eene toevallige omstandigheid vond de consul aanleiding om op de zaak terug te komen, en de dagelijksche bezending te doen eindigen.

Volgens het Mahomedaansche regt volgt de oudste in jaren van ieder geslacht altijd op, zoodat dikwijls een broeder of neef den overleden vorst vervangt in plaats van zijn zoon. De tegenwoordige onderkoning heeft evenwel van de Porte tegen hooge geldsommen de regtstreeksche erfelijkheid verkregen, en nu zal niet zijn broeder Moustapha Pascha hem opvolgen, maar zijn eigen zoon. Moustapha Pascha is dien ten gevolge de doodvijand zijns broeders geworden en leeft in het buitenland. Men verhaalt dat de onderkoning op zijn hoede is, om niet door hem vergiftigd te worden, en veel voorzorgsmaatregelen gebruikt. Moustapha Pascha zegt eenvoudig, dat, vermits de opvolging eene zaak is die te koop schijnt, hij nog meer aan de Porte zal bieden, ten einde hij den dood zijns broeders diens zetel te verkrijgen. Hij kon zich echter wel eens vergissen, daar men zegt dat de tegenwoordige sultan ook gaarne zijn eigen zoon zou doen opvolgen als heerscher over Turkije en de vorstelijke opvolging in Egypte daarom als antecedent gebruiken wil voor zijne eigene plannen. Het Mahomedaansche erfopvolgingsysteem is eigenlijk eene der groote oorzaken van het oostersche wanbestuur. Daar er bijna altijd oudere leden van het geslacht aanwezig zijn, weet de vader dat zijne kinderen hem niet zullen opvolgen. Met zijn dood is alles dus uit, en daarom heeft men de regerende vorsten in het Oosten er vóór alles naar zien streven, om zich zelf en hunne kinderen op alle mogelijke manieren rijk te maken, al werd het land er ook nog zoo door uitgeput.

Van Miniéh vertrokken wij na den middag, en kwamen na

eenige uren te Benihassan, eene plaats waar de inwoners lang als zeer kwaadgezind bekend stonden, de voorbijvarenden aanrandden en zich ook aan de verpligte krijgsdienst onttrokken, door naar het gebergte te vlugten. Mehemed-Ali, de meest energieke onderkoning van Egypte, maakte daaraan een einde, door met zijn leger de bergen te doen bezetten en hun zoo den pas af te snijden, terwijl hij verder de dorpen langs den Nijl in het algemeen verantwoordelijk stelde voor de veiligheid der voorbijvarenden. Waar de boot 's nachts bleef, werd dan ook steeds een wacht door ieder dorp daarbij gesteld. Ik geloof evenwel dat dit almede geschiedde ter eere van de stoomboot des onderkonings.

Te Benihassan maakten wij een togt naar de in de bergen uitgehouwen grafspelonken der oude Egyptenaren. Door den gouverneur of moudier van Miniéh was ons een kawass of politiebediende medegegeven, om ten onzen behoeve ezels te requireren. Weldra zagen wij dan ook van alle zijden de bevolking aankomen met ezels, volgens de oostersche gewoonte veel meer dan noodig was, en met niet weinig geschreeuw, waarvan men hetzelfde kon zeggen. Het eigenlijk noodige, namelijk zadels en hoofdstellen, ontbrak echter. De kinderen zijn hier bijna geheel naakt, en het type der bewoners wordt hoe langer hoe wilder en vuiler. Op het hoofd dragen zij geen tulband of roode tarboesh, maar een hoog wit vilten mutsje. De togt was warm; wij hadden onze geweren medegenomen en al voortgaande werd er jagt gemaakt op de duiven en ganzen, die in grooten getale aanwezig waren.

De graven zijn hoog in den bergwand, van niet zeer harden kalksteen, uitgehouwen en van zeer oude hieroglyphische opschriften voorzien. Doorgaans vindt men er eerst eene ruime kamer en daarachter een naauwen, lager liggenden gang, waarin dan het lijk als het ware weggeborgen is. De grafkelders der voorname gestorvenen zijn geheel beschilderd met teekeningen, het leven van den begravene voorstellende, zooals: zijne huishouding, jagtbedrijf, krijgsdaden enz. En hierin ligt het meest belangrijke dezer grafspelonken, want het leert ons den toestand van Egypte 2500 jaren vóór onze jaartelling naauwkeurig kennen, en hetgeen niet weinig waard is: *aanschouwen*. Een dezer afbeeldingen stelt volgens sommige geleerden Jozefs broederen voor, als gevangenen in zijne tegenwoordigheid gebragt. Anderen betwisten echter de juistheid dezer uitlegging.

Van Benihassan stoomden wij op naar Roda, waar wij nachtkwartier hielden, na alvorens de suikerfabriek van den onderkoning bezocht te hebben. In de hoeken der fabriek en op de heetste gaanderijen lagen geheele hoopen van arbeiders, die later in den nacht moesten werken, te slapen. Van top tot teen in hun overkleed gewikkeld, geleken zij volmaakt op eene verzameling akelige uitgedroogde mummies, hetgeen zij in deze stiklucht dan ook wel spoedig zullen worden.

Langs de boorden van den Nijl vertoonde zich een bruiloftsoptogt met kameelen, paarden, ezels en vele ruiters. Als bewijs van hulde groette onze stoomboot den stoet, hetgeen hier geschiedt door de machine te doen fluiten. De stoet beantwoordde deze beleefdheid door geweerschoten. Talrijke vlotten met waterkruiken van het oude Egyptische model zakken den Nijl af. Zij worden in Opper-Egypte gebakken en in de dorpen welke zij voorbijgaan verkocht, zoodat het vlot, even als de zak van Esopus, ligter wordt, naarmate het meer afstand aflegt. In de steile rotswanden, die zich thans langs den Nijl verheffen, ziet men in het voorbijvaren honderden van grafkelders uitgehouwen, hetgeen geene verwondering zal baren, als men bedenkt dat hier en bijna overal langs de boorden der rivier, in lang verloopen tijden, welbevolkte steden hebben gebloeid. Doch wat beduidt die opgewondenheid der ekwipaadje, en dat geroep van timsah! timsah! terwijl de kapitein de stoomboot laat stoppen? Het is een *krokodil*, die zich langs den waterkant vertoont. Wij doen er een paar schoten op, doch onze geweren, op dat oogenblik niet met kogels geladen, schenen weinig uitwerking te hebben, hoewel de positie van het dier zeer gunstig was om het achter het oor, de kwetsbare plaats, te treffen.

Te Manfallout krioelden duizenden van Arabieren als mieren langs den oever, terwijl honderden van schuiten een nog grooter aantal dier lieden bevatten. Hier wordt aan een spoorweg gearbeid en aan het kanaal, hetwelk de onderkoning voor de suikerfabrieken laat aanleggen. Het zijn dus de 80,000 man, waarvan Zijne Hoogheid sprak. Deze menigte ongeregelde arbeiders, wier aantal nog versterkt wordt door steeds aankomende schuiten met nieuwe menschenladingen, leverde een echt Egyptisch schouwspel op. Zij zijn geprest uit de omliggende streken; ieder dorp levert zijn deel. Een aankomend troepje, hetwelk wij ondervroegen, had eene reis van zes dagen uit zijne

haardsteden moeten afleggen. Zij moesten 25 dagen of langer op het werk blijven, al naardat men hen noodig had. Mijne vraag of zij betaald werden voor hunnen arbeid, vonden zij zoo ongerijmd, dat een hartelijk gelach met allerlei ontkenningsuitroepen volgde. Op mijn doorvragen verklaarden zij verder dat de onderkoning hun eten gaf gedurende den arbeid, wanneer hun medegebragte voorraad uitgeput is. Zij werken zonder gereedschappen, die zij niet hebben, maar eenvoudig met hunne handen. Handen kan het gouvernement om niet bekomen, maar gereedschappen kosten geld. Ik houd mij overtuigd dat wij hier nagenoeg hetzelfde schouwspel voor oogen hadden, als eenige eeuwen geleden bij het bouwen der groote Pyramiden. Uithoofde van deze duizendtallen Egyptenaars, die ons overlast konden aandoen, bleef onze boot niet te Manfallout, maar voeren wij door tot een klein dorpje Jooliéh. De inwoners vlugtten verschrikt bij onze aankomst, waarschijnlijk vreezende dat een gouvernements-, of hetgeen hetzelfde is, een onderkoningsboot, niet veel goeds kwam aanbrengen. Toen het hun bleek dat wij eenvoudig reizigers waren, zonder gevaarlijke bijoogmerken, kwamen zij blijmoedig ons begroeten. De Arabische groet bestaat, gelijk reeds vermeld is, in eene beweging van de hand naar den mond, bij wijze van handkus, vervolgens naar het hoofd. De mindere neemt den groet dan geheel van onderen met de hand op, daarmede bedoelende, dat hij in zijne onderdanigheid den groet des voornamen opraapt om dien terug te geven. De mindere groet den meerdere dan ook nooit het eerst, maar wacht of het zijnen heer belieft hem te bespeuren en te herkennen. Ieder inwoner van het dorp heeft eene zeer kleine strook grond, waarop dadelboomen staan, en welke door een laag muurtje is omgeven. De cheik of burgemeester verdeelt die.

'Die lieden met donkere tulbanden'[1], zeide onze geleider, 'en die bij uw voorbijkomen allen opstaan, zijn Christenen of *Kopten* met een eigen priester.' Egypte was grootendeels tot het Christendom bekeerd, toen de Turken het overmeesterden. Dit nu zijn de afstammelingen dier Christenen.

1 De tulbanden spelen eene groote rol in het Oosten. Groene mogen alleen gedragen worden door afstammelingen van Mahomet. Het werd mij in dit klimaat eerst duidelijk dat de tulband noodig is om het hoofd te beschermen tegen zonnesteken. De reizigers dragen dan ook witte sluijers over hunne hoeden.

Sommigen willen hun naam afleiden van de stad Kobt in Opper-Egypte, doch ten onregte. Zij zijn de niet zeer talrijke overblijfselen der Egyptenaren die hunne godsdienst hebben behouden, en niet, gelijk de meesten hunner landgenooten, onder den invloed der Arabische overheerschers van het land Mahomedanen ziju geworden. Maar daarmede houdt hunne verdienste ook op, want het is overigens een niet zeer aanbevelingswaardig ras, vooral wat eerlijkheid en goede trouw betreft. Hunne godsdienst is vol bijgeloof en zeer verbasterd[1]. Te Caïro woont de patriarch der Kopten, die tevens als zoodanig optreedt voor de Christenen in Abessinië, welk land vroeger ook geheel en thans nog gedeeltelijk tot de Christelijke godsdienst bekeerd is. De Kopten zijn zindelijker en ook betere landbouwers dan de Mahomedaansche bevolking, te midden waarvan zij wonen en met welke zij als het ware zamengegroeid zijn. Trouwens is de Arabische onverdraagzaamheid in de laatste jaren in Egypte zeer verminderd. Thans is het overal veilig, maar dertig jaren geleden werd er op de vreemdelingen, die den Nijl opvoeren, nog door de oeverbewoners geschoten. De Europeanen hebben zich sedert overal in Egypte vertoond en gevestigd, en daardoor is niet weinig veranderd in de denkwijze der bevolking, vooral ook omdat de onderkoningen, genoopt door de consuls der verschillende mogendheden, iedere beleediging der Europeanen streng hebben gestraft. Ongeloofelijk is het hoe zeer de toestand en de zeden van Egypte in een zestigtal jaren gewijzigd zijn, vooral door toedoen van Mehemet-Ali.

Van Jooliéh voeren wij naar Siout, eene hoofdplaats van Opper-Egypte. Hier bevinden zich in den rotswand uitgehouwen eene interessante, eerst sedert kort ontdekte oude tempel en begraafspelonken. De laatste zijn versierd met goed bewaarde hieroglyphen, ook merkwaardig wegens teekeningen van krijgslieden met zeer groote schilden, overeenkomende met die, waarvan Xenophon verhaalt dat de Egyptische soldaten van het leger van Croesus gewapend waren. Siout was eertijds de stad waar de wolven heilig waren. Lycopolis, en in de grafspelonken zijn dan ook vele gebalsemde wolven-mummies gevonden. Van het gebergte heeft men een schoon gezigt op de stad met

1 De gebeden en de liturgiën geschieden nog in het oud-Egyptisch of Koptisch. Trouwens het is door de Koptische taal dat de geleerden tot de ontcijfering der hieroglyphische opschriften gekomen zijn.

hare vele moskeën en bevallige minarets. De togt was zeer warm, en in de zon was het zonder parasol moeijelijk uit te houden, niettegenstaande het hier voor de maand Februarij nog bijzonder koud was, met een ligten noordewind. Onder weg ontmoette ons eene begrafenis met ontplooide banieren; het lijk, alleen met een Smyrnaasch tapijt overdekt, werd op eene berrie omhoog gedragen en gevolgd door eene talrijke schaar van weeklagende vrouwen. De gestorvenen worden zonder kist begraven, vroeger slechts even onder de aarde, doch sedert eenige jaren diep onder den grond, nadat het gouvernement dit bevolen heeft, ter voorkoming van besmettelijke ziekten.

Tegen den avond togen wij weder naar de stad, die een half uur van de Nijloevers verwijderd is. Al spoedig werd onze kleine karavaan aangehouden door den gouverneur van het district; hij deed ons koffij bij zich in de open lucht gebruiken, en behandelde tevens de loopende zaken, welke boodschappers kwamen aanbrengen, terwijl hij dan het een en ander aan zijn neêrgehurkten secretaris dicteerde. Hij gaf ons een zijner kawassen of politiebedienden mede om ons als voorname personen vóór te gaan in de stad, waar dan ook al de lieden opstonden die ons voorbij zagen trekken. De Amerikaansche vice-consul had ons te zijnent verzocht. Hij was een rijke Egyptische Kopt, in een nieuw ruim huis wonende, alwaar wij op nieuw koffij gebruikten. In Egypte is geen ontvangst mogelijk zonder koffij. Alle beleefdheidsvormen lossen zich daarin op; gelukkig dat het steeds zeer kleine kopjes zijn en dat de drank onschadelijk is. Eenige dagen geleden was een gezelschap Amerikaansche heeren en dames, die op den Nijl met hunne dahabiéh schipbreuk hadden geleden, door dezen Egyptenaar bij zich opgenomen en verpleegd. Rijke Egyptenaars ontvangen gaarne eene benoeming tot vice-consul, omdat zij daardoor bevrijd worden van de willekeurige handelingen of vexatiën der overmagtige districtshoofden. Blijkbaar had deze vice-consul dan ook zijn nieuwe huis eerst laten bouwen en zijn rijkdom eerst vertoond *na* zijne benoeming. Hij bragt ons weder naar boord en rustte niet voordat wij op zijne bijzonder groote witte ezels, uit Yemen afkomstig, hadden plaats genomen, terwijl hij zelf afsteeg om op onze onaanzienlijke kleine gedierten te rijden. 's Avonds werden wij op eene fantasia bij hem gevraagd. Fantasia is de geliefde Arabische uitdrukking voor iedere feestelijkheid. De fantasia bestond natuurlijk uit koffij en werd gevolgd door het dansen en

zingen van rijk uitgedoste ghaziyéhs en alméhs[1]. Bij dit dansen blijven de voeten en beenen nagenoeg onbewegelijk, maar het ligchaam ondergaat allerlei bewegingen en ondulatiën, dus juist het tegenovergestelde van hetgeen welopgevoede Europeesche meisjes op de bals behooren te doen. Van tijd tot tijd wordt het dansen door zingen afgewisseld, en niets is melancholieker dan de Arabische muzijk, welke uitsluitend uit liefdes-klaagliederen bestaat, gezongen op een nasillarden toon. Ik moet bekennen dat een en ander mij erg tegenviel en ik geloof dat de meeste Europeanen niet veel behagen zullen scheppen in deze *would be* wellustige bewegingen, met begeleiding van castagnetten uitgevoerd. - Vrij laat reden wij naar onze stoomboot terug door de smalle straten van Siout, die door deuren gesloten worden, zoodat wij nog al moeite hadden om die door de bewakers te doen openen. Doch wij werden voorafgegaan door den Janissaar van den Amerikaanschen vice-consul, die alles deed openen. Deze begeleiding had dus haar nut, maar overigens hebben al dergelijke eerbewijzingen ook eene schaduwzijde, wegens de vrij hooge fooijen die men verpligt is daarvoor te geven. De fooijen nu zijn in Egypte zeer duur; dáár vooral kan men zeggen: qu'il n'y a rien de si cher que ce qui ne coûte rien.

Van Siout naar Sohag kronkelt de Nijl sterk, doch is niet zeer pittoresk; aan beide zijden ziet men evenwel nog de niet zeer hooge bergketenen tusschen welke de rivier loopt, namelijk de Libysche en de Arabische. Te Assuan vereenigen zich deze beide bergwanden en aldaar is dus de poort door welke de Egyptische stroom zich een weg heeft gebaand. In het oude Koptisch beteekent Assuan of Suan dan ook *opening*. De Nijl ontstond en Egypte werd uit de woestijn geboren! Onophoudelijk ontmoetten wij hier stoombooten die volle scheepjes met arbeiders voor de kanaal- en spoorwegwerken naar Manfalout sleepten of vandaar huiswaarts bragten. Hierdoor verliezen de heeredienstpligtigen, die anders lange reizen zouden moeten maken, minder tijd en het is zeker dat de heerediensten in de laatste jaren door deze en dergelijke maatregelen in Egypte minder drukkend zijn gemaakt. De zaak is nu meer gereglementeerd, terwijl vroeger alles van de willekeur der districtshoof-

1 Gewoonlijk worden de alméhs beschouwd als danseressen, en niet gelijk zij werkelijk zijn, als zangeressen. De ghaziyéhs daarentegen zijn de danseuses. Het gebeurt echter wel dat de beide industriën gezamenlijk worden uitgeoefend, *gewoonlijk* ook nog wel vereenigd met een derde.

den afhing. Zoo heeft de tegenwoordige onderkoning ook niet gewild dat de werken voor het kanaal van Suez bij wijze van heeredienst wierden gemaakt, vermits het in deze geen gouvernementswerk betrof, maar eene bijzondere maatschappij. Dit althans werd als de reden der weigering opgegeven, hoewel het niet te ontkennen is, dat die reden alleen begon te gelden nadat de Sultan op aandrang der Engelsche regering, welke vijandig was aan het kanaal, tegen de bedoelde heeredienſten bezwaren had gemaakt. Said Pascha, de vorige onderkoning, had namelijk die verpligting tot het leveren van arbeiders op zich genomen bij het contract met de Suez-maatschappij, en op dien grond werd het geschil aan de arbitrage van den Franschen keizer onderworpen. Deze besliste dat de onderkoning geene arbeiders zou leveren, maar daarentegen 38 millioenen francs aan de maatschappij zou uitbetalen en nog andere verpligtingen op zich behoorde te nemen.

De muskieten begonnen ons 's nachts vrij wel te plagen. Gelukkig waren zij niet van de meest verraderlijke soort, welke niet gonst, maar in stilte bijt, en door de Arabieren zeer eigenaardig *Jakul oskud* genoemd wordt, dat is: *die eet zonder te spreken*.

Van Sohag naar Kenéh komt de bergketen ter weêrszijden weder digter bij den Nijl en wordt het landschap schooner. De breedte der rivier bedraagt hier ongeveer 1200 el; hoewel ondiep, voert de Nijl dus ontzaggelijk veel water af, en gelijkt hij bij den hoogsten waterstand op vele plaatsen op een uitgestrekt meer. De aantrekkelijkheid van den grooten waterstroom ligt vooral in het eigenaardig Afrikaansche kenmerk der oevers en in de zoo schoone overblijfselen der aloude Egyptische bouworde, waarmede deze bezaaid zijn. Daarbij zijn de bergen overdekt met eene *rose* tint, welke men alleen in Egypte aantreft, en heeft het gansche landschap eene hoog gele warme kleur, die voor Europeesche oogen geheel bijzonder is en aan alles een ongekenden gloed geeft. De zonsondergang is heerlijk en de dadelboomen komen dan donker uit op den rooden lichtschijf. De gewone dadels worden thans afgewisseld door een ander soort, *dôm*palmen genoemd, wier bladen niet als een pluim uitstaan en meer bepaald takken vormen. Overal zijn bijna geheel naakte Egyptenaars bezig om water uit den Nijl te brengen op de landerijen. Dit geschiedt met een grooten houten hefboom, even als bij onze boerenputten, waaraan een mandje van palmbladen bevestigd is, hetwelk het Nijlwater in een hooger gelegen kanaaltje uitstort. Uit

dat kanaaltje wordt het water door een tweeden Egyptenaar in een hooger kanaal op dezelfde wijze omhoog gebragt, terwijl een derde hefboom het water eindelijk op het vlak der akkers brengt.

Uit Kenéh gaat men den prachtigen ouden tempel van Denderah zien. Deze laatste maakt uit de verte niet veel indruk, omdat hij onder de overblijfselen eener oude stad half bedolven ligt, maar is men er eenmaal in nedergedaald, dan is men getroffen door de kolossale vormen en de eigenaardige schoonheid der oud Egyptische bouworde. Het is hier de plaats om met een enkel woord, en zonder in geleerde uitweidingen te treden, te vermelden wat eigenlijk een oud-Egyptische tempel is. Op vrij grooten afstand voordat men aan het hoofdgebouw komt, verheft zich eene kolossale regthoekige poort (pylon) of (propylon)[1], leidende tot een bestraten toegang (*dromos*), ter weêrszijden met sphinxen versierd. Hierop volgt meestal eene tweede poort, geklemd tusschen twee groote pyramidale torens, en toegang verleenende tot eene binnenplaats met kolommen aan de zijden. Daarachter komt dan een groote overdekte portiek (*pronaos*), van voren door een muur gesloten, waarop de eerste kolommen rusten, en eindelijk de tempel zelf (*naos*) met het heiligdom (*sekos*) en andere vertrekken. Het geheel was omgeven door eene open ruimte met boomen beplant (*temenos*) en een steenen muur. Het dak is plat en laat door naauwe gaten een slechts getemperd licht toe. Alles is gebouwd uit kolossale vierkante steenblokken, welke de krachtige vormen van het gebouw nog verhoogen. De Egyptische bouworde is wel wat zwaar en moet, wat bevalligheid aangaat, zeker onderdoen voor de Grieksche, doch het geheel is ontzaggelijk magtig en grootsch. Een Egyptische tempel is het zinnebeeld der kracht. Eene steenmassa, bestemd om de eeuwen te trotseren, en die zelfs stevigheid schijnt te geven aan de aarde die haar draagt. Geene bouwkundige versiering, maar ijskoude, strenge vierkante lijnen; zelfs de ruwe reusachtig dikke kolommen, - die van Denderah zijn 7 ellen in omtrek, - hebben iets vierkants[2]. Tevens ligt er eene zekere geheimzinnigheid

1 Door de Grieksche schrijvers zijn deze Helleensche benamingen de gebruikelijke en klassieke geworden.

2 De Egyptische kolommen waren oorspronkelijk eenvoudig vierkante stukken steen; langzamerhand werden zij sierlijker door het afronden der hoeken en het inbeitelen van palm-, lotus- of papyrusbladen. Te Benihassan zijn aloude kolommen, welke volmaakt Dorisch zijn en waarvan de vorm door de Grieken is overgenomen, even als zij de pyramidale helling van hunne tempels aan Egypte ontleenden.

in die vormen, zoo breed, dat het licht bijna geen plaats heeft om er door te dringen. En toch zijn deze titansgebouwen die allen eigenlijk architectonischen opschik zoozeer schijnen te verachten, niet dof of doodsch, want er is geen plekje in den ganschen tempel, of het is met hieroglyphisch beeldhouw- en schilderwerk bedekt. Daardoor verkrijgt de Egyptische bouwtrant ook iets sprekends. Dit moge welligt uit een zuiver aesthetisch oogpunt afkeuring verdienen, voor eene bouworde welke het toppunt der aesthetiek nog niet bereikt heeft, is het een krachtig en eigenaardig hulpmiddel. De tempel van *Denderah* (of liever van Tentyris) is zoo ongeschonden en zoo in zijn geheel bewaard gebleven, omdat hij niet tot de ousdste Egyptische gesbouwen behoort, en volgens de nieuwere ontdekkingen eerst door de laatste Ptolemaeën gesticht en in ieder geval in het begin onzer jaartelling voleindigd of hersteld is. Dit blijkt uit Grieksche opschriften, de namen van Tiberius vermeldende, en uit het portret van Cleopatra op de achterwanden. Het heiligdom was toegewijd aan Hathor, de godin der liefde en der vruchtbaarheid. Onder de vele muurschilderingen komt de godin telkens vóór, haren zoon Ehu of Horus zoogende. In de nabijheid staat ook nog een mammeisi of symbolisch gebouw voor de bevalling der godin Hathor. De wanden van dezen kleinen tempel zijn bedekt met de voorstelling van Ehu's opvoeding. Achter den grooten tempel van Hathor is ook nog eene kleinere aan Isis gewijd.

Bij ons vertrek zagen wij een collation naar den tempel dragen. Reeds stelden wij ons voor dat dit te onzer eer was en verheugde ons het vooruitzigt van een déjeuner in het koele gebouw, toen eene kleine karavaan naderde. Het waren de vrouwen van den Modier, die een uitstapje maakten en voor welke het ontbijt bestemd was. Bij de jongeren en hongerigen van ons gezelschap rees onwillekeurig het denkbeeld eener dolle onderneming op; namelijk om ons in de donkere schuilhoeken van den tempel te verbergen en plotseling midden in het ontbijt verschijnende, daaraan deel te nemen en tevens op die wijze kennis te maken met de ongesluijerde harem van een voornamen Turk. Daar wij met geweren gewapend waren en het geleide van de vrouwen des Modiers slechts uit een drietal mannen bestond, waren wij meester van den toestand. En zeker was er voor hen, die met eene leege maag naar avonturen zoeken, iets bijzonder aantrekkelijks in, om binnen de

wanden van een oud-Egyptischen tempel, *à la barbe* van Osiris, Isis en al de Egyptische godheden, het collation en de vrouwen van een Turkschen gouverneur te veroveren. Maar er was eene zeer afdoende reden welke dit opgewonden plan terstond deed vervallen, namelijk het besef dat wij met eene stoomboot reisden van den onderkoning; van diens vorstelijke gastvrijheid mogt geen misbruik worden gemaakt. Wij stelden ons echter in beweging om ten minste het onschuldige genoegen te hebben de kleine vrouwelijke karavaan te ontmoeten en wat van naderbij te beschouwen; doch ook dit werd ons niet gegund, want de vooruitrijdende bewaker liet den stoet nog even bij tijds een zijweg inslaan, hetgeen evenwel niet geheel naar den zin scheen van de nieuwsgierige vrouwen. Maar wij, nu eenmaal op den goeden weg zijnde, berustten in ons lot, en deden geene poging meer om de gesluijerde bevolking van des Modiers harem te bespieden. Dit laatste zou ons bovendien zeer kwalijk genomen zijn. De Turksche zeden eischen, dat men eens anderen mans vrouwen geheel ignoreert, en de ware beleefdheid, wanneer men dames tegenkomt in dit land, bestaat hierin, dat men haar den rug toedraait of wel, om haar te mijden, een anderen weg inslaat. Een welopgevoed Egyptenaar spreekt dan ook zelfs met zijne vrienden nooit van zijne vrouw of kinderen in het bijzonder, maar hoogstens van zijne *familie*. De vrouw staat overigens bij den Arabier weinig hooger in rang dan het huisdier, en niet minder gemakkelijk verwisselt hij van vrouw als van paard. Het hebben van *vele* vrouwen[1] is, ook in Egypte, eene dure liefhebberij, boven het bereik van den minderen man. Deze laatste heeft er dan ook meestal rechts *eene*, hoogstens *twee*, maar verandert wel eens, hetgeen echter ook duur is. Want de verlatene mag veel uit het huishouden medenemen, en aan den vader der nieuwe echtgenoote moet eene belangrijke som gegeven worden, om daaruit te koopen al wat voor zijne dochter als getrouwde vrouw en voor hare huishouding noodig is.

Toen wij weder op onze stoomboot terugkeerden, vonden wij den consul-generaal met den Modier pratende, die verre was van te vermoeden welke voor zijne vrouwen gevaarlijke denkbeelden door onze hoofden waren gegaan. En gelukkig, want deze modier is een der magtigste van Egypte, wiens gebied

1 Vier echte vrouwen is, volgens den Koran, het maximum.

tot Assuan reikt. Hij dronk op ons aandringen een glaasje likeur na de koffij en verhaalde dat hij eens op aanhouden van eenige Europeanen toegestemd had om wijn te proeven, maar toen dezen hem slechts een half glas inschonken, daartegen geprotesteerd had, op grond dat men de dingen nooit ten halve moest doen. 's Avonds stoomden wij tot Luxor, het oude Thebe, waar wij ons thans niet ophielden, omdat het, wegens de te verwachten warmte, zaak was, zoo spoedig mogelijk te Assuan te komen. Wij hadden nu nog noordewind en daarom was het aan land niet al te warm, maar wanneer eens de zuidoostewind doorbrak, zouden onze uitstapjes aan den wal bijkans onmogelijk worden door de verstikkende hitte. Deze wind is langs het zand der woestijn gloeijend geworden en doet de sneeuw op de Zwitsersche bergtoppen zelfs smelten; hij heet de *Khamsin* (vijftig), omdat hij, hoewel met tusschenpoozen, gedurende een tijdvak van vijftig dagen blaast.

Van Luxor voeren wij naar Esneh, alwaar zich een bijna geheel onder den grond bedolven tempel bevindt, aan den god *Knepf*[1] toegewijd, met schoone kolommen van verschillende vormen. De hieroglyphen toonen aan dat deze kolommen gebeeldhouwd zijn onder Vespasianus en de opvolgende keizers, en hieraan knoopt zich de volgende historische bijzonderheid vast. Toen Caracalla zijn broeder Geta had doen vermoorden, verbood hij dat diens naam in het Romeinsche rijk meer genoemd zou worden, en zoo verklaart het zich dat de naam van den ongelukidgen keizer Geta uit de hieroglyphische afbeeldingen is uitgesneden, doch niet zóózeer of de oorspronkelijke letters zijn nog te bespeuren. Jammer dat Caracalla nooit te Esneh gekomen is, dan hadden die steeds weder opdoemende letters hem welligt dezelfde gewaarwording gegeven als de bloedvlekken aan lady Macbeth en had hij ook al de kunstmiddelen van Arabië daartegen kunnen inroepen:

> Out damned spot! out, I say,
>
> Here 's the smell of blood still: all the perfumes of Arabia will not sweeten this little hand.

1 Knepf was de met het ramshoofd voorziene god, in Opper-Egypte als meester der overstroomingen vereerd. Zijne kleur was groen, waarschijnlijk van den tint van het Wjlwater vóór het rijzen van den vloed. Naast Knepf en later zelfs met hem vereenigd, stond in Opper-Egypte Amoun, ‘de verborgen god,’ later vereenzelvigd met Ra, den zongod.

Esneh is eene vrij sterk bevolkte plaats, welke vroeger diende en ook thans nog gebruikt wordt als verbanningsoord voor vrouwen, die op de eene of andere wijze en vooral tegen de zedelijkheid hebben misdreven. Een tijdlang zijn de danseressen en Alméhs hierheen gedeporteerd geworden.

- 'Ist hier eine deutsche Zunge,' klonk eensklaps de stem van een duitschen Missionaris, wiens eigen taal hem bijna vreemd scheen geworden te zijn in deze afgelegene plaats. Hij was van eene Zwitsersche Mission en op mijne vraag, wie hij hier eigenlijk zocht te bekeeren, daar de Mahomedanen bijna nooit overgaan, gaf hij het eenigzins vreemd klinkende antwoord: Ik bekeer de Christenen. Hij was namelijk werkzaam onder de aloude Christelijke secte der Kopten, die hier een bisschop hebben, bij wien hij natuurlijk niet zeer hoog stond aangeschreven. De Kopten achten zich zelve ouder en beter Christenen dan de Europeanen, doch zij zijn zeer bijgeloovig, vol van de zonderlingste wanbegrippen, en vatten den waren geest van het Christendom volstrekt niet. De zendeling oefende ook de geneeskunde uit en dit was hem een krachtig hulpmiddel om met de bevolking in aanraking te komen. Uit het medicijnkistje, dat wij medegenomen hadden, deelden wij hem tot zijne groote vreugde veel mede.

De bergen komen aan beide zijden langzamerhand nader aan de rivier, zoodat de Nijl bepaaldelijk ingesloten is tusschen de Arabische en Libysche bergketens. Na Esneh krijgt alles een meer Nubisch karakter. De menschen zijn niet meer bruin, maar licht zwart, en naderen ook dikwijls vrij wel tot hetgeen een mijner vrienden de Nubische kleederdragt plagt te noemen, namelijk de volmaakte naaktheid. Opmerkelijk is het hoe zeer zij dan op de oude hieroglyphische afbeeldingen gelijken. De dadel- en palmboomen worden zeldzamer, terwijl de struik, die de *ricium*-olie voortbrengt, zich overal vertoont; langs de oevers der rivier loopt ter weerszijde eene zeer smalle strook met klaver of *turma* bezaaide grond, waarachter lage bergen met geel zand bedekt oprijzen: de woestijns, tot aan den Nijl reikende. Zoo als die zandhoopen was Egypte eeuwen geleden, vóórdat de Nijl er doorheen stroomde. De anders zoo talrijke duiven, eenden, ganzen en pelikanen zijn verdwenen uit gebrek aan voedingsmiddelen in deze barre streken. Hier en daar vertoonen zich dahabiëhs, door pikzwarte varensgasten

uit Soudan bestuurd en met gesloten vensters. De lading bestaat uit slaven, in Afrika's binnenlanden gekocht of opgevangen. De slavernij is in Egypte wel wettelijk afgeschaft, maar dit belet niet dat er toch nog geregeld menschen uit Midden-Afrika aangevoerd worden, die verkocht en als huisbedienden gebruikt worden. De Europeesche Consuls stellen feitelijk dergelijke menschen somtijds in vrijheid, door van de Egyptische overheid eene verklaring te vragen dat de bedoelde persoon vrij is. Dit durft men hun dan niet weigeren, omdat de slavernij officieel niet bestaat. Deze aangelegenheid heeft juist aan de ontdekkingstogten van onze landgenoote Alexine Tinne moeijelijkheden in den weg gelegd. Toen zij namelijk in den Soudan bemerkte dat er slaven werden verkocht, heeft zij dit tegen willen gaan, waarop de slavenhandelaars de omliggende dorpen hebben overgehaald haar geen leeftogt meer te verstrekken.

Hoe digter men bij Assuan komt, hoe gevaarlijker de vaart wordt, want de Nijlbodem bestaat hier niet meer alleen uit zand, maar rotsblokken duiken uit het water en langs de oevers op. Wanneer het vaartuig daarop stoot, komt het er niet even ongedeerd van af, als van de talrijke zandplaten. De bergformatie verandert hier ook geheel; in plaats van den kalksteen komen roode granietlagen. Nergens anders wordt graniet in Egypte gevonden, en alle oude tempels in Egypte zijn dan ook van kalksteen gemaakt, met uitzondering van die te Thebe, waar veel van graniet gebouwd is uit de groeven van Assuan.

Assuan, niet zeer ver van den keerkring gelegen, is het oude Syene, waar een Romeinsch legioen lag, om de Ethiopiërs in bedwang te houden, en waarheen Juvenalis verbannen was. Andere ballingen vindt men er thans, namelijk teringlijders uit Engeland, die in dit heerlijke klimaat hunne kwaal zoo niet geheel te boven komen, althans onschadelijk maken. Wonderdadig moet inderdaad de werking van Assuan's drooge en zachte lucht zijn op aangetaste longen, en velen zijn door hun verblijf aldaar geheel hersteld huiswaarts teruggekomen. Zoo bevond zich met dat doel in deze streken de schrijfster Lady Duff Gordon, aan wie wij onder weg verzocht waren eene menigte brieven over te brengen. Opmerkelijk is het dat de Negerbewoners uit den Soudan, die te Cairo of Alexandrie zijn gekomen, aldaar dikwijls aan tering lijden onder dat voor hen

betrekkelijk koude klimaat, hetwelk de Europeanen, aan zoo veel warmte niet gewend, herstel of verzachting aanbrengt.

Van Assuan maakten wij per ezel den togt naar het beroemde eiland Philae, waar wij na een warmen marsen van 1½ uur door het zand en over hooge vlakten, welke blijkbaar groote kraters van vulkanen geweest waren, aankwamen. De natuur is rondom Philae zeer woest: overal bergen van losse granietblokken, opeengestapeld in de vreemdste vormen, en zoodanig dat het duidelijk is, dat hier eene groote natuurconvulsie heeft plaats gehad. Die rotsen schijnen als uit den bodem opgeworpen en op en door elkaar gesmeten te zijn. Te midden van dergelijke ongewone Nijlboorden verheft zich schilderachtig het kleine eiland Philae, geheel bedekt met oude tempels en groene boomen. Bij het eerste aanschouwen heeft men moeite eenige orde in deze tempelwereld te brengen, doch weldra wordt het duidelijk dat men hier slechts voornamelijk met een enkelen kolossalen tempel te doen heeft, welke aan Isis was toegewijd. Langs den Nijl verheft zich eene plateforme, vanwaar eene lange zuilenrij naar een ontzaggelijke *pylon* of poortgebouw voert, bestaande uit de gewone twee afgeknotte pyramidale torens, verbonden door eene hooge deur. Daarop volgt eene binnenplaats met pilaren ter weerszijde en een tweede pylon van twee torens kleiner dan de eersten. Deze tweede poort doorgaande, komt men in eene tweede binnenplaats met schoone kolommen, waarop de portiek of pronaos en eindelijk het heiligdom zelf (naos) met verschillende vertrekken volgt. Deze hoofdtempel, welke ongeveer 250 jaren voor onze jaartelling door de Ptolemaeen gebouwd is, is bijzonder goed bewaard gebleven en nog grootendeels ongeschonden, hetgeen voornamelijk aan het afgelegene van deze plek moet worden toegeschreven. De zolderingen hebben nog de blaauwe kleur met gouden sterren, de afbeelding van den hemel, behouden, en ook de kapiteelen der pilaren laten de oorspronkelijke versieringen der lotus en palmbladen herkennen.

Belangrijke hieroglyphische inscriptiën zijn hier gevonden, onder anderen eene kopij van den beroemden steen van Rosette, door walken Champollion den sleutel van het hieroglyphenschrift ontdekt heeft. Ook merkwaardige Grieksche opschriften ontbreken niet, en eindelijk herinnert ons de volgende aan kort vervlogen tijden: ‘L'an VI de la Republique le 12

Messidor une armée française, commandée par Bonaparte, est descendue à Alexandrie. L'armée ayant mis, vingt jours après, les Mamelouks en fuite aux Pyramides, Desaix, commandant la 1re division, les a poursuivis au delà des cataractes, où il est arrivé le 13 Ventose de l'an VII.' Zoo loopt de geschiedenis van meer dan 20 eeuwen over deze steenwanden heen. Ons collation was bereid in een ouden tempel, waarschijnlijk eene Mammeisi, gewijd aan de bevalling van Isis, welke voorzeker niet weinig verontwaardigd is geweest over de schennis van haar heiligdom door de zonen der 19de eeuw, die zich den op een grooten steenblok aangerigten disch heerlijk lieten smaken, terwijl eenige kawassen de lastige bedelende Arabieren, in deze het *profannum vulgus*, uit het heiligdom hielden. Het Arabische districtshoofd was medegegaan, doch bleef in zijn vaartuig en wilde onzen maaltijd niet deelen, waarschijnlijk omdat hij niet gewoon was zich van vork en lepel te bedienen en volgens de Turksche gewoonte alleen met de vingers kon eten. Dit laatste is zoozeer het uitsluitend gebruik brj de Egyptenaars, dat bij de familiare of niet officiëele diners van den vorigen ouderkoning geen vork of lepel op tafel verscheen.

Na nog een laatsten blik aan den schoenen tempel gegeven te hebben, scheepten wij ons in op eene Dahabieh, ten einde rondom Philae den Nijl af te varen naar den beroemden cataract. Het Arabisch hoofd was geen held en maande den schipper onophoudelijk aan om toch niet te digt bij den val te varen. De roeijers zongen een Arabisch refrein *el koeloemin*, beteekenende *allen te gelijk*, met variatiën van een voorzanger. Wanneer deze bijzonder schoon werden gevonden, vielen zij met een bewonderend en zeer gerekt *óóóh* in, hetgeen den zanger dan aanmoedigde om op nieuw prachtige galmtoonen voort te brengen. De stroom wordt sterker en een bruisend geluid kondigt de nabijheid van den cataract aan. Wij gaan nu aan land om niet door den stroom medegesleept te worden en beklimmen de rots naast den val. Een eigenlijken waterval vormt de Nijl niet, maar het is een zoogenaamde *rapide*; de rotsbodem daalt sterk en daarover stort de stroom zich in verschillende armen, door rotshoopen gescheiden, pijlsnel en met hooge golven neder.

Vooral de smalle tak onder onze rots holt met ijzingwekkende vaart naar beneden. Nsaakte Arabieren doen het waag-

stuk om, op een boomstam gezeten, den *rapide* af te gaan. De kunst bestaat hierin, dat zij de rotspunten mijden, en boven op den stroom blijven. In een oogwenk worden zij medegesleept, nu boven water dan bedolven, en zoo weten zij dan weder onder den stroom heen aan land te komen, waar zij moedernaakt, bibberende en soms gekneusd, de reizigers, voor wie zij het waagstuk deden, om eene belooning komen vragen. Deze zelfde *rapide* wordt ook wel eens door kleine dahabiéhs van reizigers op- en afgevaren. Het is evenwel een stout stuk, waarbij de reizigers zelden aan boord blijven. Honderde Arabieren, ter weerszijde op liet land, houden dan het vaartuig aan touwen zooveel mogelijk tegen en trachten het langs de gevaarlijke rotspunten heen te brengen.

Assuan was, gelijk reeds gezegd is, ons verste punt en in dit saizoen is het wegens de groote hitte niet geraden verder te gaan; wij waren dit jaar intusschen bijzonder gelukkig, daar het buitengewoon koel weder was, hetgeen alleen van de rigting des winds afhangt. Van Assuan werd dus de Nijl weder afgevaren, hetgeen voorzigtig moet geschieden, want de stroom helpt nu niet van de zandbanken af, maar schuift er het vaartuig, hetwelk het ongeluk heeft te stoeten, dieper op.

De plaatsen bij de opvaart niet bezocht, werden nu door ons in oogenschouw genomen en wel in de eerste plaats Edfou, waar een der schoonste oude tempels is, die dan ook tot voorbeeld gestrekt heeft voor den Egyptischen tempel op de Parijsche tentoonstelling. Het monument van Edfou bestaat nog bijna ongeschonden en is geheel boven den grond, zoodat de indruk zeer grootsch is. Hier is geene denkbeeldige opbouwing noodig om tot den vorigen toestand terug te komen, maar de totaalindruk *is* aanwezig en werkt krachtig op iederen, ook zelfs min oudheidkundigen, beschouwer. De *pylon* of deur tusschen de twee pyramidale torens is kolossaal. Daarop volgt een ruim voorhof, door eene colonnade ter weerszijde omgeven, dan het eigenlijke portique of voorportaal van den tempel met een lagen muur in front, waarboven de eerste pilaren halverwege uitsteken, dan het heiligdom zelf. Een en ander, overal met teekeningen en hieroglyphisch schrift versierd, is niet zoo hoog van verdieping als Denderah, en het heiligdom zelf is ook niet meer van boven gedekt. Om den tempel heen loopt een hooge wal, weder geheel vol met belangrijke afbeeldingen, zooals vaar-

tuigen voorzien van zeilen, jagers die Nijlpaarden of wilde zwijnen dooden, strijdwagens, gevangenen achter traliën zittende, enz. Jammer is het dat vele der hoofden uit fanatis mus uitgebeiteld zijn door de Kopten of wel door de Turken. Deze wal geeft zeer goed het nevendoel der zware Egyptische tempelbouworde terug, namelijk verdediging der priesters en der heiligdommen tegen mogelijke aanvallen. Inderdaad doen deze monumenten met hunne poort tusschen twee massieve torens dan ook aan forten denken.

Van Edfou daalde onze stoomboot naar Thebe af, of liever naar Luxor, gelijk het Arabische plaatsje thans heet. Luxor is eigenlijk El Uksor en beteekent *de paleizen*. Ter weerszijden van den Nijl lag het beroemde Thebe, de voornaamste stad van het jeugdige Egyptische rijk, van welke verhaald wordt, dat zij één tot twee millioen inwoners had. Van de stad vindt men alleen de prachtige van kalksteen en graniet gebouwde tempels en paleizen terug; de huizen zijn allen verdwenen, waarschijnlijk omdat zij even als de tegenwoordige Egyptische woningen slechts van *gebakken* steenen en van Nijlklei gemaakt waren. De bijnaam: ‘honderdpoortige,’ welke Thebe bij Homerus draagt, doelt waarschijnlijk niet op eigenlijke stadspoorten, want van een muur om Thebe is niets te bespeuren, doch, gelijk Diodorus reeds aanteekent, op de pylons of groote poorten der tempels. Grootsch zijn de overblijfselen dezer tempel- en paleizenstad. Te Luxor zelf was een groote tempel met de twee obelisken van graniet, waarvan de eene door de Franschen met ontzettende kosten naar Parijs overgebragt en op de *Place de la Concorde* opgerigt is. De obelisken stonden als bijzonder sieraad voor de ingangen van tempels of paleizen en worden vooral te Thebe gevonden, evenzeer als de standbeelden van de koningen of goden, ter wier eere het gebouw gesticht was. De meesten dezer beelden zijn evenwel of gebroken of grootendeels onder het zand bedolven. Van de twee kolossen van Remesis, achter de obelisken en voor de pylon geplaatst, komen alleen de hoofden boven den grond uit, doch nog groot in deze hunne vernederde positie, want ook dan nog steken deze reusachtige vertegenwoordigers der oud Egyptische beschaving uit boven de moderne bezoekers. De verdere gedeelten van dezen uitgestrekten tempel zijn nu eens half bedekt door kleine woonhuizen van Egyptenaars, dan weder onder zandheuvels bedolven. Alleen eene prachtige zuilenrij met

reusachtig dikke pilaren verheft zich hoog uit den grond en maakt een verpletterenden indruk op hem die er onder wandelt. Tusschen twee dezer pilaren heeft de Amerikaansche Vice-Consul, een Arabier, zijn woonhuis gebouwd, eene soort van profanatie, maar daarentegen heeft hij dan ook aan de zonen der nieuwe wereld het genoegen geschonken van een Amerikaansch Consulaat te midden van de laatste overblijfselen der oude. Hij scheen althans *zijne wereld* goed te kennen, toen hij ons op declamerenden toon toeriep: 'No king has a palace and columns like these!' Van deze nieuwerwetsche beschaving keerden wij met genoegen tot de aloude terug. Op een half uur afstands van dezen tempel en vroeger daarmede verbonden, liggen de beroemde overblijfselen van Karnak, Egypte's meest uitgebieiden tempel met daarbij behoorend paleis van Thotmes III, eene aaneenschakeling van gebouwen door eene reeks van opeenvolgende Egyptische koningen gesticht en daarom ook zoo uitgestrekt. Eene *avenue* van meer dan 1200 sphinxen, waarvan nog maar weinige over zijn, leidde daarheen. Van een en ander zal ik geene beschrijving geven, omdat daartoe eene vrij groote mate van archaeologische kennis vereischt wordt, en dergelijke beschrijvingen bovendien toch geene genotrijke voorstelling geven aan hen die dit woud van heerlijke pilaren en obelisken niet met eigen oogen gezien hebben, door die ontelbare poorten niet zijn doorgewandeld, of de in den muur uitgebeitelde veldslagen der Pharao's niet hebben bestudeerd. Deze laatste zijn voor de kennis dier tijden, in al hunne bijzonderheden, van groot belang. Vooral ook omdat niet alleen alles voorgesteld is, maar ook door hieroglyphisch schrift nader opgehelderd. Het zijn, en dat is trouwens toepasselijk op alle oud Egyptische tsempels, niet alleen heerlijke monumenten met schoone majestueuse vormen, maar tevens boeken geïllustreerd door kunstige teekeningen, wier steenen bladzijden vol zijn van de belangrijkste geschiedkundige bijzonderheden. Geen plekje of het is bedekt met gekleurd beeldhouwerk *en haut* en *bas relief*s met de hieroglyphische uitlegging daarnevens. En deze geïllustreerde steenen boeken zijn veel meer harmonisch dan de tegenwoordige illustratiën, want het schrift bestaat niet uit kunstlooze letters, welke altijd min of meer afsteken tegen de voortbrengselen der teekenkunst, maar in het oud Egyptische hieroglyphenschrift is iedere letter een teekeniug op zich zelf. Een oog, eene hand, een kruis met een ring, een uil enz. stel-

len of de zaak zelve voor, volgens het oude *ideographische* hieroglyphenschrift, of wel de eerste letter waarmede het afgebeelde voorwerp in het Egyptisch begint (*phonetische hieroglyphen*). Alleen in de derde of laatste en zamengestelde klasse van hieroglyphen komen letters voor, doch nog slechts subsidiair ter aanvulling of verbinding van afgeteekende voorwerpen.

Aan den overkant van den Nijl ligt het overige gedeelte van Thebe, het Lybische genaamd, waar de stad een meer ruim gebouwd of buitenachtig type moet gehad hebben, met tuinen en open plekken en waar ook de begraafplaatsen waren. Aldaar vindt men den tempel en het paleis van Kournah en het schoone Memnonium of Rameseum, door Diodorus reeds naauwkeurig beschreven als het graf van Osimandyas en door Ramses II gesticht. Merkwaardig zijn in dit laatste de zuilenrij met groote Osirisbeelden, de voorstelling der verschillende veldslagen van Ramses en het uit één stuk gemaakte doch thans gebroken kolossale granietbeeld van dezen monarch. Moet men zich reeds verwonderen hoe de oude Egyptenaren eene dergelijke granietmassa uit Assuan naar Thebe hebben kunnen vervoeren, niet minder vreemd is het, hoe een dergelijke ijzerharde kolos vernield is *kunnen* worden.

Op geringen afstand van het Rameseum ligt de tempel en het paleis door Ramses III opgerigt en naar het thans verdwenen Koptische dorpje Medinet Abou genaamd. In plaats van obelisken, rijzen hier twee elegante kolommen voor den ingang van den breeden pylon. In de kolossale torens woonde de vorst met zijn harem, gelijk uit aardige muurteekeningen blijkt. De tempel is merkwaardig door zijne schoone binnenplaatsen 'en kolommen met Osirisbeelden, alsmede door de afbeeldingen van Ramses' veldslagen, welke den juisten toestand van de Egyptische legers en van de zeden in die tijden teruggeven. Van de gevangenen werden de handen en andere ligchaamsdeelen afgesneden, gelijk blijkt uit de groote hoopen daarvan, die er opgestapeld liggen, en waarvan het getal door de militaire administratie van Ramses (waartoe dient de militaire administratie al niet!) wordt opgeschreven. Uit die vele afbeeldingen van koninklijke overwinningen, zoo hier als in andere tempels, kan men gereedelijk opmaken dat deze voornamelijk ter eere van den vorst zelven gesticht werden.

Naar den tempel van Medinet Abou en het Rameseum voerde

van den Nijloever een weg, versierd door de twee zittende kolossen of beelden van Memnon, waarvan de eene zoo beroemd was door het zingende geluid hetwelk hij voortbragt en waarmede allerlei waarzeggerijen verbonden waren. Het waarschijnlijkste is, dat dit geluid veroorzaakt werd door een der priesters, die zich in eene holle ruimte van het beeld verstopte en dan op een trillende plaats klopte. Thans schijnt die kunst verloren te zijn gegaan; ten minste een in het beeld geklommen jongen bragt niets anders dan eenig dof geklop voort.

De verste togt bleef ons nog te doen over, namelijk het bezoeken van de doodenvallei, eene woeste engte in het afgelegen gebergte, waar de graven der oude Egyptische koningen in de rotsen verborgen zijn. Vreeselijker en geheimzinniger plaats kon wel niet voor dergelijk doel zijn uitgekozen. Hier moet wel het echte rijk zijn van den koning der verschrikking, en naarmate de bergengte naauwer wordt, is het ook of men minder ruim ademhaalt. Alles is dor en woest: geen struik, geen grasscheutje in deze vallei, niets dan vaalachtig zand of stof op den grond en op de bergen; het is of alles met tot poeder vergane beenderen is bestrooid. Over dag heerscht hier eene verschroeijende hitte, 's nachts eene doffe kilheid. Er is geen voorwerp waarin de zon hare stralen kan doen indringen; alles wordt teruggekaatst door deze kalkachtige woestenij, welke niets opneemt. La désolation de l'abomination. Eene plek Dante of Virgilius waardig, de echte ingang der onderwereld! Eindelijk loopt de vallei geheel digt tegen de bergwanden. Voorwaar de oude Egyptenaars, die de graven steeds zochten te verbergen in afgelegen plaatsen, hadden deze plek goed gekozen!

Hier nu zijn in de rotswanden van zandsteen zeer diepe donkere gangen en vertrekken uitgehouwen, welke ten slotte tot de eigenlijke grafkelders voeren. Het streven der oude Egyptenaars om de lijken of liever mummies te verbergen in geheime plaatsen, waar ze moeijelijk te vinden waren, stond in verband met hun geloof aan eene bepaald ligchamelijke opstanding, en daardoor wordt tevens verklaard hunne zorg om door balseming de lijken voor bederf te bewaren. Bij voorkeur werden de grafkelders aan de overzijde van den Nijl[1] en hoog in den rotswand uitgehouwen, ten einde de Nijloverstrooming ze niet bereiken zou. Het voor-

1 De lijken werden dan in eene boot de rivier overgebragt. Vandaar Charron, de schimmen met zijne schuit over den Styx voerende.

name belang van deze catacomben bestaat in de muurschilderingen, waarin de meeste daden van den overledene zijn afgebeeld en beschreven. De kleuren daarvan, natuurlijk voor de buitenlucht bewaard gebleven, zijn nog helder en frisch. Met een kleine kaars in de hand, daalt ieder in deze gangen van het schimmenrijk neder, niet zonder dikwijls te vallen over de ruwe en uitgesleten trappen. Het meest merkwaardige graf is dat van koning Sethos, den vader van Sesostris, met verschillende door pilaren ondersteunde vertrekken. In een daarvan wordt een optogt van de toen bekende verschillende menschenrassen voorgesteld, waaronder Europeesche withuiden, die destijds dus reeds schijnen bekend geweest te zijn. Een ander vertrek is belangrijk door de alleen nog maar geschetste muurteekeningen, welke door een meer bekwame hand zijn nagezien en overal verbeterd waar de zuiverheid der lijnen dit eischte. In eene groote kamer met pilaren vond de oudheidkundige Belzoni de albasten sarcophaag van den begraven koning. De kleuren der muurschilderingen hebben hier vooral hare volle pracht behouden. Ten einde deze des te beter te kunnen beschouwen, wordt in deze donkere kamer een rijshouten vuurtje aangemaakt, zeer ten nadeele van eene goede bewaring dezer overblijfselen der oudheid. De graven van de verschillende koningen zijn geheel van elkander afgezonderd, en ieder heeft zijne eigene catacombe. Die van Ramses I munt uit door voorstellingen van het leven hiernamaals den goeden en boozen toebedeeld. De eersten eten vruchten van heilige boomen enz.; de laatsten, altijd pikzwart voorgesteld, worden gemarteld door ophanging met het hoofd naar onderen, door koking in koperen ketels; of men ziet ze wandelen zonder hoofd of hart. Vermits dit laatste op aarde ook nog wel eens gebeurt, is deze laatste straf zeker niet ongepast. Merkwaardig is het graf van Ramses III, waarin verscheidene kamertjes zijn, elk een bijzonder vak der koninklijke hofhouding in al de bijzonderheden voorstellende, zoo als: de keuken waar ossen gebraden en meel gebakken wordt, en, let wel, dames! zelfs een vijzel te zien is. De overige kamertjes bevatten ieder afzonderlijk voorstellingen van een der volgende voorwerpen, als: der verschillende wapenen, meubelen, vogels, vruchten, vaartuigen, en eindelijk van twee harpspelers. Waarschijnlijk zijn daarin de grootofficieren van 's konings huis begraven geworden, ons ook reeds uit Jozefs geschiedenis bekend, zoo als: de opperbakker, de wapendrager, de opperschenker, de schipper

en de hofkamerzanger van Z.M. Ramses III. In den ingang eener catacombe, waarvan de opgraving pas begonnen was en waarin wij voor de verzengende zonnestralen beschut waren, werd door onzen eigen opperbakker en opperschenker een collation aangerigt op een opgedolven grafsteen. Opdat ook de hofsolisten niet ontbreken zouden, werd door een der ezels, die anders niet zeer bang voor de zon zijn, maar langzamerhand in de catacomben gekropen waren, eene melodie voorgedragen, welke akelig weêrklonk en de nog niet opgegraven mummies van verdere koningen en hofmuzijkanten wel in hunne rustplaatsen zal hebben doen trillen.

De terugtogt werd thans niet meer door de vallei, maar over de kale en licht rood getinte bergen heen, aangevangen onder gloeijende zonnestralen en een kouden bergwind, welke op onze ligchamen als onophoudelijke koude en warme douches kwamen inwerken.

Het uitzigt, hetwelk men van de hoogte heeft op de ondergelegen vlakte, op den Nijl en op Luxor, vergoedde dit alles in ruime mate en was prachtig, hoewel in de verte de horizon verduisterd werd door het in Egypte zoo dikwijls voorkomende stofachtige waas, hetwelk waarschijnlijk ontstaat door het schijnen der zon op zandwolkjes of optrekkende damp. Aan den voet der bergen, wier afgang zoo steil was, dat wij van onze ezels moesten afstijgen, liggen de bijna geheel afgebroken overblijfselen van den tempel van Dayr el Bahree, alleen merkwaardig door bijzonder schoon geteekende basreliefs van soldaten en van verschillende dieren. Een in de rotsen uitgehouwen grafkelder met frisch gekleurde muurteekeningen was eerst voor een paar maanden door Mariette-bey opgegraven, gelijk de vele omhulselen van mummiën, welke op den bodem verspreid lagen, ook aanduidden. Hieruit kwamen waarschijnlijk de menigvuldige afzigtelijke mummiën, welke de Arabieren ons onophoudelijk te koop aanboden.

Deze togt is een der vermoeijendste van de Nijlreis, en wij kwamen dan ook letterlijk door de zon gebrand 's avonds op onze stoomboot terug. Te Luxor zijn de vrouwen en kinderen, die anders vaak wegvlugten bij het naderen van een Europeaan, door de vele bezoekers minder schuw geworden. De kinderen hebben eenige woorden Engelsch geleerd, welke zij uitkramen aan de vreemdelingen. Alleraardigst was een klein meisje, hetwelk gedurig *I say* gebruikte; donkeys, Sir, I say; give me

baksisch, I say enz., terwijl een andere jongen weder meer Fransch had opgevangen en ons zijn ezel kwam verhuren met de woorden ‘*baudet*, Mr. le Comte, bon âne, Mr. le Comte? Oui, Mr. le Comte, bon âne, Mr. le Comte.’ Blijkbaar was voor hem Comte synoniem met Franschman.

Na den volgenden dag Karnak nog op nieuw bezocht en aldaar gejaagd en onder anderen veel leeuwrikken (*gombars*) geschoten te hebben, vertrokken wij naar Keneh, waar wij om half vijf aankwamen. Bij onzen vriend den Modier Osman-bey, wien wij een bezoek bragten, maakten wij kennis met den consulairen agent van Frankrijk, Bouschara, een rijken Kopt, die ons 's avonds in zijn groot huis een fantasia gaf. Keneh is beroemd om de danseressen en almehs, en wat wij zagen was dan ook de *fine fleur* in het soort, twee zusters, waarvan de eene, Zeneth, er allerliefst uitzag, en die beide voortreffelijke danseressen waren. Zij droegen de zaak op klassieke wijze voor, en 't werd mij nu vrij duidelijk, dat het oostersche dansen eigenlijk niets anders is, dan het nabootsen van wellustige bewegingen, en dat daarin dan ook het bekoorlijke er van voor de Arabieren gelegen was. Deze zitten onder het genot van pijpen en koffij gansche uren daarnaar te kijken. Voor Europeanen wordt de zaak, dunkt mij, spoedig vervelend, omdat de bewegingen altijd dezelfde blijven. Eveneens is het met de muzijk, die een oogenblik treft door eene zekere hartstogtelijkheid, welke uit de snerpende toonen der snaren spreekt. Het gezelschap was zeer talrijk en bestond uit den Modier, een paar Franschen, Amerikanen, Engelschen en Grieken, dus zeer kosmopolitisch. Laat op den avond huiswaarts, dat is, stoombootwaarts, van de fantasia terugkeerende, kwamen wij een klein kampement voorbij met wachtvuren en waaruit gezangen opstegen. Zijn het vrolijke gasten, die nog later dan wij feestvieren onder blijde muzijktoonen? Neen, die klanken zijn ernstiger; het zijn vrome pelgrims, Mekkagangers op weg naar de Roode Zee, om vandaar over te steken naar de plaats, die hun een heiligen stralenkrans en den eerbiedwaardigen titel van *Hadji* zal geven.

De volgende dag bragt ons van Keneh naar Bellianeh, waar, een paar uur landwaarts in, een schoone tempel door ons zou bezocht worden. Daar het evenwel gloeijend heet was en de togt een zestal uren duren moest, werd zij tot den volgenden morgen uitgesteld, hetgeen ons een heerlijken zonsopgang over

den Nijl te zien gaf. Vermits het op deze plaats zeer moeijelijk is zich goede lastdieren te verschaffen, en uit dien hoofde de tempel van Belliana dan ook weinig bezocht wordt, was door den Modier van Keneh hierheen getelegrapheerd om ons ezels of paarden te bezorgen, en werkelijk kwam het hoofd der plaats aanrijden met eene magt van sierlijke en schuimende Arabische paarden.

- 'Durft gij op één van die wilde dieren?' - 'Slechts ter naauwernood, en wat moeten die monsterachtige stukken ijzer aan de stijgriemen?' Met deze vragen keken verschillende onzer elkander bedenkelijk aan, hetgeen niet verbeterde, toen de eerst opgestegene terstond in vollen ren verdween. Wij trachtten evenwel de minst wilde der paarden te bestijgen, en spoedig voegde zich eene geheele begeleiding Arabische ruiters, op schoone hengsten gezeten, bij ons, zoodat de stoet een zeer schilderachtig aanzien had. Het hoofd was een gewezen kapitein der Egyptische artillerie, die gestreden had bij Silistrië, waar de Egyptische hulptroepen der Turken zich zeer onderscheiden hebben tegen de Russen. Hij liet ons door zijne ruiters eene rijfantasia geven, bestaande uit allerlei evolutiën, zoo als: het Arabische tweegevecht, met gedurige verandering van galop, en het in vollen ren plotseling inhouden der paarden. Dit laatste is eene geliefkoosde beweging der Arabieren, voor de paarden evenwel nog al nadeelig, want menigmaal hoorde ik daarbij de achterbeenen der paarden kraken. Wij maakten bij al deze sierlijkheden aanvankelijk nog al een pover figuur, want al waren de Arabische zadels ook zeer gemakkelijk, de onbegrijpelijk korte stijgriemen, waarmede de Turken rijden en die de beenen veel te hoog brengen, ontnamen ons de noodige zadelvastheid. Daarbij moet een Europeaan ook wennen aan de ijzeren schuiten van stijgbeugels in halve maan gevormd en waarvan de scherpe hoeken als sporen dienen. Eerst nadat ik er in geslaagd was, om na lang tobben een paar lange stijgriemen te krijgen, kwam het vertrouwen om wat mede te rennen en te fantaseren. Dit had bijna slechte gevolgen, want de hengst, door mij bereden, werd eensklaps door de nabijheid eener geliefkoosde vriendin zoo dol, dat hij het hoofdstel brak, en al de Arabieren van hunne paarden vlogen om hem bij tijds nog in den neus en bij de beenen te grijpen. Met moeite werd op Arabische wijze een strik om een voor- en achterbeen geslagen en de aldus geboeide doch schuimende Arabier voor goed uit den stoet ver-

wijderd. De togt was overigens zeer schoon in dat vroege morgenuur, te midden van eene rijke vegetatie van groen bebouwde velden en van dadelboomen. De tempel van Bellianeh ligt ver landwaarts in, digt bij het gebergte en is slechts vóór korten tijd geheel opgegraven, zoodat hij dan ook weinig bezocht is. Ten onregte. Want het gebouw is zeer merkwaardig door de bijzonder fijne en goed bewaarde muurteekeningen en door de zolderbedekking, die in de kleinere vertrekken boogsgewijze uitgehold is. Deze tempel is aan Osiris gewijd en behoorde tot de stad Abydos. Hier is de vermaarde naamlijst der Egyptische koningen gevonden, welke later naar Engeland in het Britsch Museum is overgebragt.

Onder de koele zuilengangen werd ons verkwikkende koffij aangeboden, waarna de terugtogt aanving, waarbij nog een paar kwaadaardige hengsten verwijderd moesten worden. De voornaamste Arabieren werden op de stoomboot verzocht en weder op de onvermijdelijke koffij onthaald.

Te Garfar Serhan, ons volgende nachtkwartier, waren de overheden dezer kleine plaats bij de aankomst eener gouvernementsstoomboot weder weggeloopen, in de voor de regering niet zeer vleijende veronderstelling dat deze hun zware lasten kwam opleggen, of wel het een of ander afnemen. Sommige inwoners waren evenwel met geheel iets anders bezig, namelijk met het vieren eener nachtelijke bruiloft, welke wij het voorregt hadden bij te wonen. Tegen een huis aan, maar in de open lucht, zat in het donker een kring bij een vuurtje neêrgehurkt, in het midden waarvan eene dorpsdanseres met vuurrood gewaad de meest onkuische bewegingen vertoonde, tot groot genoegen der gansche vrouwen- en mannenschaar; een waar bachanalisch tooneel! De jonge echtgenoote was met hare ouders binnen 's huis, haar man ook, doch in een afgezonderd vertrek, want de oostersche gewoonte brengt mede dat de man zijne vrouw voor het eerst ontsluijerd aanschouwe na het huwelijk, dus niet gedurende de bruiloftsdagen. Men denke aan Jakob en Lea. Die bruiloftsdagen duren gewoonlijk vrij lang, en worden onder anderen besteed om optogten te houden, waarbij de bruid gesluijerd rondgedragen wordt met muzijk en het uitvoeren van vreemde dansen. Alvorens het huwelijk gesloten wordt, moet de bruid verschijnen voor een raad der bloedverwanten van den bruîgom, opdat dezen zich verzekeren dat de aanstaande echtgenoote *sans reproche* is en hare nieuwe

familie geene schande aanbrengen zal. Hetgeen daarbij gebeurt is niet oorbaar hier mede te deelen, en voor Europeanen dan ook bijna ongeloofelijk.

De huwelijken worden geschikt door de wederzijdsche familiën. Die van den bruîgom is verpligt aan den vader der bruid eene vooraf bij overeenkomst vastgestelde huwelijksgift te voldoen, waarvan echter slechts ⅔ terstond uitbetaald wordt. Wanneer de jonge vrouw bij het huwelijk aan haren echtgenoot, die haar alsdan gewoonlijk voor het eerst ziet, mishaagt, kan hij haar wegzenden, doch mag zij het ⅔ der huwelijksgift behouden. De man kan zich trouwens altijd weêr gemakkelijk van zijne huisvrouw doen scheiden, die alsdan het huisraad en de kleederen mag medenemen en ook regt heeft om het overige ⅓ der huwelijksgift te ontvangen, ten ware zij zelve reden tot de scheiding gegeven heeft. Daarop trouwt de man met eene andere vrouw, die hij op nieuw installeren moet en aan wier vader hij natuurlijk de gebruikelijke huwelijksgift behoort te voldoen. Het geldelijk belang gaat de menigvuldige scheidingen dus eenigzins tegen, doch niettemin komen zij nog al voor. Eene onvruchtbare gade wordt bijna altijd weggezonden. Zeer vele Egyptenaars der lagere standen, vooral op het platte land, hebben twee vrouwen, zoo mogelijk ieder in een afzonderlijk huisje, want anders twisten zij onophoudelijk. De onderdanigheid der vrouw is groot voor den echtgenoot, die haar trouwens dikwijls slaat; zoo wacht zij bij voorbeeld staande totdat zijn maaltijd is afgeloopen, en begint dan eerst zelve te eten.

- ‘Maar zeg mij nu nog eens, wie zijn toch die afzigtelijke vagebonden in lompen gehuld, waarvan wij in den laatsten tijd telkens een ontmoeten, die op niets acht geven, maar als verstompte wezens of onzinnigen eenzaam ronddolen met ongedekt hoofd, vol van ongedierte en huidziekte?’

- ‘Dat zijn cheiks of heiligen, en tevens zijn zij idioot. Of zij nu het eerste zijn uit hoofde van het laatste, of omgekeerd, wil ik niet beslissen, doch zeker is het dat het eerste altijd zamen gaat met het laatste, en ik geloof bovendien dat iedere gek *per se* cheik of heilig wordt.’

- ‘Maar dan kunnen er wel lieden zijn die zich gek houden om als heilige te worden behandeld.’

- ‘Dit is inderdaad ook niet zoo onwaarschijnlijk. Zulk een cheik toch heeft vele voorregten. Zoo wordt hij als een

verheven wezen beschouwd; iedereen is overgelukkig hem van voedsel te mogen voorzien; overal wordt hem plaats gemaakt en zelfs door den echtgenoot. Want deze cheiks worden geacht de gave te bezitten om de vrouwen van onvruchtbaarheid te genezen.'

Te Bredischin, digt bij Caïro, deden wij de boot blijven, om van daar uit de Pyramiden van Sakkarah en het Serapeum te bezoeken, waartoe wij ezels uit Caïro besteld hadden. Dit was weder een heerlijke togt onder dadelbosschen en langs groene velden, bezaaid met *bersim* of witte klaver, met de gele woestijn als achtergrond, waaruit langzamerhand een zevental kleine pyramiden kwam oprijzen, met de groote pyramiden van Gizeh in het verschiet. Het was hier dat de beroemde stad Memphis lag, waarvan de bouwvallen eene groote uitgestrektheid beslaan en gedeeltelijk door verschillende dorpen bedekt zijn. Een dezer laatsten draagt nog den naam van plaats der vreemdelingen, volgens deskundigen omdat hier een paleis was waar de vreemde bezoekers gehuisvest werden. In de nabijheid daarvan ligt het kolossale beeld van Sesostris of Ramses, hetwelk door de ontdekkers destijds geschonken is aan het Britsche Museum te Londen, doch wegens de hooge kosten niet daarheen werd verzonden.

De pyramiden van Sakkarah, aan het begin der woestijn gelegen, zijn niet hoog, en het bezoeken daarvan geschiedt dan ook meer ter wille van het in de nabijheid gelegen Serapeum, door Mariëtte in 1850 ontdekt. Het Serapeum was de beroemde tempel met onderaardsche begraafplaats van den heiligen os Apis, gelijk de 32 aanwezige kolossale sarcophagen van graniet aanduiden. Het zijn de inscriptiën, op deze sarcophagen gevonden, welke een groot licht hebben doen opgaan over de geschiedenis der oude Pharao-dynastiën, daar de juiste dagteekening van den dood van iederen heiligen os daarop vermeld is met het jaartal der regering van den Pharao. Deze sarcophagen staan in nissen ter weêrszijde van onderaardsche gangen, en verwonderlijk is het hoe die zware granietmassa's hebben kunnen worden bewogen, en vooral op hunne gezonken plaats gebragt. Dit geschiedde, gelijk Mariëtte ons mededeelde, door middel van zand. Eerst werden de sarcophagen op houten cylinders gerold naar de plaats hunner bestemming, welke altijd gelijkvloers opgevuld was met zand. Moest de sarcophaag dalen, dan werd het mulle fijne zand er langs

en onder weggegraven, en langzaam zakte dan de steenmassa. Was daarentegen eene rijzing noodig, dan werd de sarcophaag even opgewipt aan eenen kant en daaronder zand geworpen; daarna werd de andere zijde opgewipt en daaronder weder zand gebragt, en dit werd zoo dikwijls herhaald, totdat de vereischte hoogte bereikt was. En opmerkelijk genoeg, thans nog gebruiken de Arabieren hetzelfde middel, om zware voorwerpen uit de diepte naar boven te brengen. Mariëtte heeft op die wijze, door het brengen van zand onder kolossen, dezen uit putten naar boven doen brengen in niet veel langer tijd dan anders had kunnen geschieden met het stellen van zware hijschpalen. Door de ongewoonheid der Arabieren om met deze laatsten om te gaan, gebeurden er bovendien daarmede altijd ongelukken, welke door de zandmethode voorkomen werden. Wat eindelijk betreft het brengen van dergelijke steenmassa's uit de granietgroeven van Assuan naar Thebe of eenige andere plaats, dit geschiedde bij hoog water op vlotten den Nijl af. Steeds hebben de Egyptenaars de twee voorname elementen ter hunner beschikking: zand en water, met groote scherpzinnigheid aangewend en bijna tot alles weten te gebruiken.

Niet ver van het Serapeum is een kleine uitgegraven tempel ook aan Apis gewijd. De muurschilderingen daarvan zijn zeer merkwaardig en munten door zuiverheid van teekening uit. Het zijn meest voorstellingen uit het landleven in verband met dat van den os Apis, afgewisseld door jagten op Nijlpaarden enz. Zonderling is de afbeelding der geboorte van een kalf.

In de nabijheid verheft zich een klein paviljoen van klei en hout, met twee echte kleine sphinxen versierd. Het is het verblijf waar Mariëtte lang vertoefd heeft, toen hij de opgraving van het Serapeum bestuurde. Op de galerij dezer nederige en thans vrij vervallen woning, welke door hare plaats in de zandwoestijn en door de herinneringen aan de vele belangrijke ontdekkingen die hier gedaan zijn, belang inboezemt, werd ons collation gespreid. Daardoor gesterkt, namen wij de terugreis weder aan, terwijl wij op de grens der woestijn langs de dadelbosschen en op moerasgrond, want dit alles wisselt zich hier binnen korten afstand af, al voorttrekkende nog een aangename eendenjagt maakten. Moede en mat naar boord teruggekeerd, stoomden wij 's avonds naar Gizeh, om den volgenden dag de groote Pyramiden te bezoeken.

Dit laatste geschiedde langs een nieuwen weg, in éénen nacht door duizende arbeiders aangelegd voor het bezoek van den onderkoning. De pyramiden zijn zoo menigmaal beschreven, dat ik over deze koningsgraven niet veel zal uitweiden. Die steenmassa's hebben hare eigenaardige grootschheid. De eerste, die van Kheops, is ruim 137 el of 422 voet hoog, en iedere der vier zijden is langs den grond 227 el breed. Deze verhouding van hoogte en grondvlak geeft een indruk van logheid, en toch zijn deze met menschenhanden gemaakte massa's hooger of althans even hoog als de hoogst gebouwde spitsen van Europa, zoo als de toren van Straatsburg, St. Pieter, enz.

De grootheid der drie pyramiden van Gizeh heeft hare oorzaak in de lange regering van ieder harer stichters. Vermits aan de Egyptenaars bij hun leven niets zoo zeer ter harte ging als de zorg voor hun dood ligchaam, begon ieder koning bij het aanvaarden zijner regering terstond een graf voor zich te doen bouwen in den vorm eener pyramide op zeer geringe schaal. Deze was natuurlijk spoedig gereed, en nu kon de vorst dan gerust sterven of..... blijven leven. Viel dit laatste hem te beurt, dan besteedde hij zijn tijd om de kern tot eene groote vrucht te doen worden, en de oorspronkelijke pyramide in omvang te doen toenemen door onophoudelijke toevoeging van materialen. Eene volksoverlevering, reeds door Herodotus medegedeeld, schrijft echter aan de derde pyramide eene andere reden van uitzetting toe. Volgens dit verhaal was deze gebouwd door de dochter van Kheops van de steenen welke zij zich verzameld had, door van ieder harer minnaars een grooten bouwsteen te eischen. Hoewel het monument een afdoend bewijs is voor de talrijkheid van hare aanbidders, is het haar toch niet gelukt het op te voeren tot den omvang der andere pyramiden.

De pyramiden waren oorspronkelijk geheel met eene laag van glad gepolijst rood graniet overtogen, gelijk dit op de tweede pyramide nog gedeeltelijk aanwezig is. De beklimming der groote pyramide had ik mij gevaarlijker voorgesteld, en nog meer het afdalen. Juist door den van onderen steeds breeder uitloopenden pyramidalen vorm, behoeft men bij het naar beneden gaan niet veel voor duizeling te vreezen. Eene vermoeijende en eenigzins aangrijpende togt blijft het toch altijd. Voor eene jonge Engelsche dame op haar huwelijksreis scheen het dan ook al te zwaar geweest te zijn: ten minste

zagen wij haar flaauw vallen in de armen van den onthutsten echtgenoot; pathetisch tooneel, waarbij de waterkruiken, medegenomen door de Bedouïnen, die de opklimmende reizigers ondersteunen, uitmuntend te pas kwamen.

Het beeld van Khéfren, den stichter der tweede pyramide, in het museum van Boulak aanwezig, is 6000 jaren oud. Het werd gevonden in eene vrij diepe put van den naburigen tempel aan den sphinx gewijd. Van de sphinx zelve, dat monster, half maagd, half leeuw, volgens sommigen omdat de Nijloverstrooming plaats had onder de twee genoemde sterrebeelden, kan ik niet zeggen dat het mij den verwachten indruk gaf. De trekken der meeste sphinxen zijn schoon, doch deze is geheel verminkt. Bovendien is naast de pyramiden niets groot meer.

Bij den terugtogt naar onze boot stuitten wij op een heirleger van heeredienstpligtigen, bezig met het maken van eene brug, een mierennest van arbeiders zonder gereedschappen, werkende met hunne handen en den *couffe*, een mandje van palmbladen, waarin zij de met hunne vingers uitgegraven aarde of modder wegbrengen. Die geen *couffe* heeft, brengt de klei eenvoudig in zijne handen of op zijn gekromden rug naar de plaats der bestemming, en nu moge men deze wijze van werken niet de meest vlugge en productieve noemen, bij de Egyptenaars is zij zoo ingeworteld, dat zij daaraan dikwijls de voorkeur blijven geven, ook waar zij gereedschappen kruiwagens kunnen bekomen, bij voorbeeld bij de werkzaamheden aan het Kanaal van Suez, welke in vrijen arbeid worden verrigt.

Ik kan niet nalaten aan te teekenen dat ik eenigzins getroffen ben geworden door vele punten van overeenkomst tusschen de Egyptische en de bekende sociale Javaansche toestanden. Trouwens is dit geen wonder, want beide maatschappijen worden geheel beheerscht door de Mahomedaansche godsdienst, of beter gezegd, door het Mahomedaansche regt. De zachtaardigheid der beide bevolkingen staat gelijk, en hare ontwikkeling, maatschappelijke toestand, zeden en gewoonten, grond- en dorpsregten voor een groot gedeelte ook. Hoewel de Turksche heerschappij over Egypte eene geheel andere is dan de onze over Java, zoo is er in de overheersching der inwoners door een ander ras toch weder eene overeenkomst te meer. Niet onnut zou het bestuderen van de Egyptische toestanden dus welligt zijn voor de oplossing der koloniale krisis op Java, vooral omdat in Egypte nog

onlangs een stelsel bestond, overeenkomende met ons kultuurstelsel[1], behalve dat het sterker was, en omdat reeds proeven tot hervorming gedaan zijn en noodwendig nog zullen worden. Die proeven zouden door ons Nederlanders kunnen beschouwd worden als te zijn gedaan zoo niet in *corpore vili*, althans in *corpore alieno*, hetgeen bij het nemen van proeven altijd een groot voorregt is. Zoo heeft in 1856 of 1857 de onderkoning Said Pacha, behalve nog andere bepalingen, eene wet uitgevaardigd, waarbij - met terzijdestelling van den regel dat alle grond aan den Souverein toebehoort, en de bebouwers slechts het *gebruik* hebben tegen zekere opbrengst, - de woeste gronden, die vijf jaren door denzelfden Fellah bebouwd zouden worden, aan dezen in eigendom werden geschonken.

Deze wet had het gevolg dat vele woeste gronden in cultuur werden gebragt, evenwel niet zonder dat de arme Egyptische landbouwer genoodzaakt was zware lasten op zich te nemen tot het bekomen van het noodige geld, ter bestrijding der onkosten aan die verbouwing verbonden. Doch ongelukkig stierf in 1863 Said Pacha en werd door den nieuwen onderkoning Ismaël Pacha de wet ingetrokken, tevens met naar zich toetrekking van al de gronden, krachtens haar in cultuur gebragt, en dus met berooving der bebouwers.

Het is te hopen dat de wisselingen der koloniale politiek ten onzent geen verdere paralel met die Egyptische handelingen zullen opleveren.

Trouwens zoodanige zijn dingen alleen mogelijk in een land, waar de wil des vorsten *wet* is. De tegenwoordige onderkoning heeft wel een paar jaren geleden een Parlement ingesteld, doch wie maar een korten tijd in het Oosten geweest is, weet welke waarde te hechten is aan dergelijke instellingen, die zoo zeer in strijd zijn met de sociale toestanden en begrippen. Planten, die de vrije lucht voor hare ontwikkeling behoeven, worden niet straffeloos geteeld in de broeikas! Toen

1 Quand Mohammed-Said arriva au pouvoir (1854), voici quelle était la condition du paysan égyptien. Etabli sur des terres qui ne lui appartenaient pas, il se livrait à un genre de culture qu'il n'avait pas choisi et recueillait des récoltes dont il ne pouvait pas disposer. Quand cette récolte était faite, le produit en était porté dans des magasins, on il était examiné et pesé. Une partie servait à acquitter la contribution foncière à laquelle était soumis chaque cultivateur, comme s'il eut été propriétaire de son champ; le reste était acheté par le gouvernement qui se chargeait de faire seul le commerce extérieur. (*Merruau, l'Egypte contemporaine.*)

dit zoogenaamde Parlement geopend werd, trachtte de Voorzitter aan de volksvertegenwoordigers te doen begrijpen, wat de constitutionele gebruiken zoo al vorderden, en deelde hun mede, dat bij het stemmen over wetten de voorstemmers aan de ééne en de tegenstemmers aan de andere zijde moesten gaan. Doch dit belette niet, dat de afgevaardigden steeds allen naar de vóórstemmende zijde vlogen, en dat het aan den Voorzitter groote moeite kostte, en er beloften van straffeloosheid namens de Regering noodig waren, om althans eenigen naar den anderen kant te krijgen, ten einde de oppositie voor te stellen. Tot nog toe schijnt er daar dan ook volstrekt niet aan ontbinding gedacht te worden.

Doch keeren wij tot onze stoomboot terug, en tevens naar Boulak, de haven van Caïro, waar zij ons den volgenden dag bragt, om voor goed afscheid van haar te nemen. Niet zonder zekere weemoedige ontroering verlieten wij de vorstelijke boot, die, getrouw aan haren naam van gelukkigen vogel (Tayr Saad), ons gedurende ruim drie weken op hare gastvrije vleugelen had gedragen, en zonder den minsten tegenspoed ons tot in Nubië gevoerd en vandaar weder had teruggebragt. Voeg bij het genot van die vreemde en merkwaardige streken te bezoeken, het doorbrengen van den winter onder een heerlijk klimaat, en de volkomen beschikking over eene stoomboot, door eene vorstelijke gastvrijheid met al het noodige voorzien, en men zal zich niet verwonderen, dat deze Nijl-reis ons de aangenaamste herinneringen achterliet. Hadden wij die vorstelijke stoomboot, met de daaraan verbonden hulpmiddelen, niet gehad, en waren wij niet de gasten geweest van den in Egypte zoo zeer geachten en kundigen Heer Ruyssenaers, dan zouden wij wel 2 of 3 maanden noodig hebben gehad voor onzen togt, en bovendien zouden wij niet zóó hebben kunnen zien, als ons thans is gegund geworden. Lang leve dus de Tayr Saad!

Te Caïro ontmoetten wij den Heer de Lesseps, die juist uit Europa was aangekomen, om eene inspectiereis te doen over de werken van het Kanaal van Suez. Hij verzocht ons hem daarbij te vergezellen, eene *bonne fortune*, welke wij niet dwaas genoeg waren te weigeren.

Zoo namen wij dan hier afscheid van onzen goeden vriend den Nijl, en daar boven dit opstel nu eenmaal het opschrift

‘Nijldroppels’ staat, is dit eene zeer geschikte gelegenheid om te eindigen. Wordt mij tijd en gelegenheid gegeven, wie weet of aan de Nijldroppels niet nog eenige zandkorrels uit de woestijn der landëngte van Suez toegevoegd worden. En mogen deze welligt wat drooger zijn, gelukkig is thans ook midden in die woestijn het zoete Nijlwater-Kanaal en het zilte nat der Middellandsche Zee aanwezig om die zandstreken te besproeijen en daaraan meer leven te schenken.

H.P. VAN KARNEBEEK.

Bibliographisch album.

Lectiones Lysiacae. Scripsit Tj. Halbertsma. Traiecti ad Rhenum typis mandaverunt Kemink et filius. MDCCCLXVIII.

Onder de Attische redenaren is er voorzeker geen, die om verschillende redenen geschikter is om op Gymnasiën en Latijnsche scholen behandeld te worden dan Lysias. Waar de text niet door de afschrijvers bedorven is, is zijne taal zuiver, zijne redenering helder, zijne voorstelling der zaken boeiend. De groote eenvoud, naïveteit en bevalligheid van zijnen stijl verraden een smaak zoo gekuischt, als zelden bij eenig schrijver kan worden opgemerkt. Zijn verhaaltrant is zoo levendig en plastisch, dat de onbeduidendste omstandigheid, welke hij ons meêdeelt, onze belangstelling opwekt en het ons bij 't lezen niet zelden is, alsof we zelve bij 't geen ons verhaald wordt tegenwoordig waren. Onder de redevoeringen, die aan Lysias worden toegeschreven (want het is er verre van daan, dat alles, wat in de bestaande verzameling onder zijn naam doorgaat, die eer verdient), bevinden zich diamanten van het reinste water. Ik noem slechts de algemeen bekende rede over den moord van Eratosthenes, eene rede, die Ref. en hoevele philologen met hem, meer dan tienmaal en steeds met grooter genoegen gelezen heeft. Telkens toch ontdekt men nieuwe schoonheden van taal, stijl en compositie, die bij eene vroegere lezing ontsnapt waren. Bij alle voortreffelijke eigenschappen van den grooten Helleen is het inderdaad te bejammeren, dat, niettegenstaande de uitstekende zorg ook in ons vaderland door mannen als Cobet, Francken en anderen aan de verbetering van den erg bedorven text besteed, deze toch nog lang niet overal zoo is gezuiverd, als dit vooral in een schoolboek wenschelijk is. Iedere poging dus, die op dit gebied door deskundigen wordt aangewend, moet door allen, niet enkel

wien de wetenschap, maar vooral ook wien het onderwijs ter harte gaat, met blijdschap worden begroet. De *lectiones Lysiacae* zijn inderdaad eene belangrijke bijdrage tot de critiek, d.i. tot de verklaring en het regt verstand van den Griekschen redenaar, en de schrijver, die zich in de Praefatio, p. VII, zeer modest een *tiro* noemt, heeft ontegenzeggelijk blijken gegeven voor de taak, die hij op zich nam, berekend te zijn. Menige goede emendatie danken we aan zijne scherpzinnigheid en taalkennis. Daaronder reken ik p. 7 *κινδύνου δεινοῦ*, p. 26 *ἄρρεν παιδίον*, p. 28 *προσ-γέγραπται*, p. 32 *στρατοπρεδευσόμενος*, p. 33, 34 *μέλει*, p. 34 *οὐδέπω*, p. 38 *ἀπελαμβάνομεν*, p. 66 *χρημάτων*, om kortheidshalve van andere niet te gewagen. Vooral heeft de Schr. een scherpen blik voor het ontdekken van glossemata en interpolaties, ofschoon het wel niet te ontkennen valt, dat hij in het wegsnijden van hetgeen eenigermate den schijn van overtolligheid heeft, wel eens de juiste grenzen overschrijdt; met name in die redevoeringen of fragmenten daarvan, welke hetzij 't werk van latere rhetores zijn, hetzij epitomes van redenen, oorspronkelijk door Lysias vervaardigd. Toch zou het onbillijk zijn den Schr. hiervan een scherp verwijt te willen maken, vooral omdat in de opinies omtrent de absolute of betrekkelijke onechtheid van verscheidene Oraties vooralsnog onder de bevoegdste regters te groote verscheidenheid heerscht, om overal met zekerheid te kunnen beslissen. Van den anderen kant zal de critiek bij de *uitgave* van dergelijke *ἀμφισβητούμενα* groote omzigtigheid behoeven, om niet door te groote verbeteringszucht juist de sporen uit te wisschen, die tot de oplossing van voornoemde quaestiën kunnen leiden. Te regt is daarom Cobet in zijne uitgave hier en daar conservativer dan we van dien grooten criticus gewoon zijn.

Ofschoon Ref. met den arbeid van Dr. Halbertsma zeer ingenomen is, ligt het in den aard van zulk een geschrift - de Schr. zelve heeft dit te regt voorzien (Praef. p. VII) - dat hij geenszins overal met de voorgestelde verbeteringen kan instemmen. Daar de aard van dit tijdschrift geen uitgebreide bestrijding van alle betwistbare punten toelaat, zal Ref. zich tevreden stellen met slechts weinige opmerkingen en bedenkingen kortelijk in het midden te brengen.

Pag. 2. Or. XXV. § 13 zou ik - men vergeve mij dezen overgang tot den eersten persoon - liever het gevoelen der meeste

critici, dat *καὶ* moet gestreken worden, volgen, dan dit woordje met H. in 't zoo weinig gelijkende *μᾶλλον* veranderen. Voorzeker heeft hij gelijk met te beweren, dat hier geen reden bestond tot opzettelijke interpolatie. Maar kon dan het compendium van *καὶ* niet gemakkelijk ontstaan uit het volgende *ἐκ*, waarmeê het zoo dikwerf verwisseld is?

Ib. Or. I. § 16. Ofschoon vroeger (blijkens de noot in mijne uitgave der Orationes Selectae van Lysias, p. 52) hetzelfde gevoelen toegedaan als de Schr., kan ik mij thans niet met het schrappen van *ἡ ἄνθρωπος* vereenigen. Verre van, zooals H. beweert, den zin te bederven, zijn ze m.i. voor de duidelijkheid daarvan dienstig, zoo niet volstrekt noodzakelijk, wijl men anders ligtelijk het naastvoorgaande subiect *αὕτη* ook als onderwerp van *ἔφη* zou opvatten, geheel tegen den zin, wijl daarmeê de vroegere beminde van Eratosthenes bedoeld wordt, en hier van de *πρεσβῦτις ἄνθρωπος* der vorige § sprake is. Teregt geloof ik daarom in genoemde uitgave met een geringe omzetting *ἡἄνθρωπος ἐγγὺς κτέ*. geschreven te hebben.

Pag. 3. Voor *προσίοι* leest H. *παράσχοι*. Zoo reeds Kappeyne van de Coppello, Mnemos. III. 381. Tegen de verbetering van *πρὸς* in *παρὰ* (pag. 2) voert Frohberger (Ausgewählte Reden des Lysias, 1868, p. 176) aan: Plat. Rep. III. 390 C. en Plut. Sol. 23. Alleen het eerstgenoemde voorbeeld zou eenige bewijskracht hebben, zoo het door meer andere plaatsen van goede Attici gesteund werd. Tot ik die zal gevonden hebben, geloof ik aan de juistheid der verandering.

Pag. 13. VI. § 4 geef ik de voorkeur aan de gemakkelijke correctie van Palmer boven de gewelddadige verbetering van H., vooral omdat we hier niet met den eleganten Lysias, maar met een vrij slechten rhetor te doen hebben.

Pag. 14. VI. § 20 worden de voor den zin noodzakelijke woorden: *si res non ex voto succedat*, waarvan er in 't Grieksch geen spoor is, door den Schr. in zijne interpretatie binnengesmokkeld. Zijne emendatie van deze plaats, aan welker herstel ik trouwens wanhoop, overtuigt mij dan ook geenszins. Welligt is na *γένοιτο* eene lacune aan te nemen.

Pag. 17. VII. § 12. In *λέγεσθαι* ligt niet *ἐπαινεῖσθαι*, zooals H. vermoedt, maar (*εὐ*)*λογεῖσθαι* verborgen. Zie mijne Analecta Cri-

tica, Cap. V, p. 57. Ook de verandering van *ἔλεγον* in *ἐψεύδοντο* is geenszins gemakkelijk. Bij den lacuneusen toestand van den Palatinus komt het mij veel waarschijnlijker voor, dat voor *ἔλεγον* of *ψευδῆ* of *ψευδῶς* is uitgevallen. Een duidelijk voorbeeld van zulk eene omissie vindt men b.v. XXVI. § 13, waar voor *γένωνται* de woorden *τὴν διάνοιαν* zijn uitgevallen, gelijk ik in voornoemd werkje, p. 59 heb opgemerkt. Toen ik aldaar in XXV, § 20 *πάσχειν* schrapte, ontging het mij dat H. op p. 36 dezelfde verbetering gemaakt had.

Pag. 41. XIX. § 26. De verbetering, hoe aardig ook gevonden, schijnt mij onnoodig, wijl de uitlating van een *alioqui* door den vorm der periode *ἐπειδὴ κτέ.* gewettigd wordt. De Schr. zou er zich zeker niet aan gestooten hebben, zoo er ('t geen toch op 't zelfde neêrkomt) in den text stond: *ἥδιστα γὰρ ἂν ἀνθρώπων κτέ.* Vgl. b.v. de plaats van Thucyd. I. 102, § 1: *βίᾳ γὰρ ἄν - χωρίον*. Vertaal: *daar hij* (anders) *toch zeer gaarne* enz.

Pag. 44. XX. § 18. Met juistheid is de onzin der woorden *καὶ ἡμῶν κατηγοροῦντες* aangetoond. Ik heb vroeger wel eens, in verband met de teregt door H. verbeterde § 4, gedacht aan *ἀπόντων* of *ἀποδημούντων ἡμῶν κτέ.*, waarin de grond van de *ἐρημία* des vaders zou zijn uitgesproken. In 't geen terstond hierop volgt sla ik voor: *τῷ μὲν γὰρ, οὐδ' εἴ τις εἶχεν, ἐμαρτύρει.* De valsche suppletie door een ludimagister van *μαρτυρίαν* in plaats van *μαρτυρεῖν* na *εἶχεν* gaf aanleiding tot de corruptie. Kort te voren, in § 17, verwondert het mij, dat H. niet gezien heeft dat het verband vordert: *ἀλλὰ πάντα μᾶλ-λον κατηγοροῦσιν εἰς τὴν ἀρχήν*, met weglating van het zinlooze *ἤ*, d.i. *maar niets is er waarvan men hem met betrekking tot zijne deelname aan het bewind minder beticht dan van oneerlijkheid.* E*ἰς* is zoo gebruikt als in 't bekende *οἶνον εἰς ἐπίνοιαν λοιδορεῖν*. Vgl. Thuc. VIII. 88. Ἤ kan eene dittographie zijn van de vorige N; ook mogelijkerwijze het spoor van een additamentum *ἢ τοῦτο.* Juist dit voor de hand van L. te houden, verbiedt m.i. de ordo verborum. Onnoodig en te gewelddadig is 't geen ik vroeger vermoedde *ἀ. π. μ. κ. ἢ ἁρπαγήν*.

Ib. XX. § 31. Ik zie niet in wat we door de invoeging van *δωρεάν* zouden winnen, wijl zoo *χρημάτων ἕνεκα* tamelijk overbodig zou zijn. Liever zou ik dus met Cobet *ἵνα λάβοιμεν* schrappen. Het woordspel, dat H. in dit verbum met zijn compositum meent te zien, komt mij ter dezer plaatse al heel flaauw voor.

Pag. 48. XXIII. 3. Te regt schrapt de Schr. *ἠρώτων*, maar de woorden *οὕς τ' ἐξευρίσκοιμι* moeten m.i. niet in *οὕς γ' ἐξευρίσκοιμι*, in welke lezing *γε* evenmin als het verbum compositum op zijn plaats is, doch in *οὕστινας εὑρίσκοιμι* veranderd worden.

Pag. 59. XXX. § 7 *τοιαῦτα* in het zoo weinig gelijkende *τἀληθῆ* of *ταῦτ' ἀληθῆ* te verbeteren, verdient voorzeker niet minder den naam van een *incerta hariolatio* dan de gissing van Markland en anderen, dat er een paar woorden uit den text gevallen zijn, vooral wanneer men bedenkt hoe vol lacunen de Mss. van Lysias zijn.

Pag. 60. XXX. § 18. Dat niet *τύχης* maar *εὐτυχίας* hier de ware lezing is, heb ik onlangs opgemerkt. Anal. Crit. p. 59, 60. T*ύχη* zonder eenige bijvoeging gebruikt men in Attisch prosa niet in dien zin. Terzelfder plaatse vermoedde ik XXXI. § 4 *λεγομένων μόνων*, hetgeen ik nog voor juister houd dan het door H. voorgestelde *μόνον*. De zin toch is deze: *want hetgeen ik zeg is niet het eenige, waaruit gij kunt nagaan, hoe slecht hij is: ook hetgeen ik verzwijg kan daartoe dienen*.

Pag. 66. XXXII. § 13, *ὅπου ον αὐτὸς λέγῃς*. H. leest *κελεύῃς*; een vrij sterke verandering, die dus wel degelijk gemotiveerd zijn moet om eenigzins aannemelijk te wezen. Nu is bij de tragici niets gewoner dan *λέγειν* voor *κελεύειν*; doch ook in prosa is dit gebruik geenszins zonder voorbeeld. Xen. Anab. 1. 3 § 18: *πέμπων αέτῷ γγελν ἔλεγε θαρρεῖν*, en zoo elders. Doch meer afdoende is de plaats aan 't einde van Plato's Phaedo, waar Crito op 't bevel van Socrates, om voor hem den aan Asklepios beloofden haan te offeren, antwoordt: *ἀλλὰ τάδε ἔσται ἀλλ' ὅρα εἴ τι ἄλλο λέγεις*, d.i. of *ge nog iets anders te gelasten hebt*. Vgl. ook Thuc. II, 5 med.

Ref. eindigt deze aankondiging met den wensch, dat hij Dr. Halbertsma nog dikwijls op dit terrein, waarop deze zoo goed te huis blijkt te zijn, zal mogen ontmoeten. Het werkje, waaraan enkele juiste opmerkingen van Dr. Naber, door dien geleerde aan den Schr. meêgedeeld, nog grootere waarde bijzetten, moge een ruimer debiet hebben, dan gewoonlijk aan geschriften van dezen aard ten onzent te beurt valt.

Utrecht, Juli 1868.

H. VAN HERWERDEN.

Reis door Middel- en Zuid-Amerika, door L. Enault. Leiden, D. Noothoven van Ooor.

Ik kende het werk van Enault niet, toen ik het van de Gids ter aankondiging ontving. En 't bleek al spoedig dat de boekhandel der hoofdstad in deze mijne onwetendheid deelde, toen ik bij mijn boekverkooper te vergeefs naar een exemplaar in 't origineel vroeg. Ik moet mij dus wel tevreden stellen met de voor mij liggende vertaling, en hoewel die verre van onberispelijk moet genoemd worden, - getuige woorden als: zorgzaamheid en nevenrivieren en dergelijken, - zoo moet ik toch den uitgever dank zeggen dat hij dit boek hier te lande bekend gemaakt heeft, om den veelzins voortreffelijken inhoud er van. Daarenboven heeft hij gezorgd voor een flinken duidelijken druk en voor waarlijk aardige staalgravures, terwijl toch de prijs al zeer laag gesteld is.

Voor zoover mij bekend is, heeft onze litteratuur op het gebied van land- en volkenkunde geen enkel werk geleverd - vrage: wàt heeft ze op dit terrein in de laatste jaren das wèl voortgebragt? - dat ons een juist denkbeeld geeft van dat Middel- en Zuid-Amerika, 't welk in deze tijden weêr evenzeer de belangstelling van geheel het commercieel Europa wekt, als het dat voor ruim twee eeuwen in zoo hooge mate deed. En toch zal onze handel naar die gewesten, welke gelukkig langzamerhand klimmende is, alleen dan eene flinke ontwikkeling kunnen verkrijgen, wanneer onze jongelui er zelf heentrekken en er zich, althans voor eenige jaren vestigen, om dan later van het moederland uit een grooter verkeer er mede te openen, gegrond op de verkregen ondervinding door eigen aanschouwing. Wij moeten er onze kinderen dan echter heenzenden niet met onze beste zegenwenschen en heilbeden alleen, - die meest gewone en goedkoopste aller uitrustingen, - maar wel degelijk ook met onze kapitalen. Hoe echter de lust daartoe bij hen levendig gemaakt, wanneer ons zelfs de noodige boeken ontbreken om hen met die streken bekend te maken? En die bekendheid moet zoo volledig mogelijk zijn, zoodat hij die zich tot de studie van dat land zet niet beperkt worde tot de kennis der geographische ligging, on van de voornaamste steden en rivie-

ren, maar ook het volk leere kennen dat in die steden woont, in gewoonten en zeden en regeringsvorm, den bodem van het land en wat die alzoo voortbrengt en het klimaat tevens, dat zulk een overwegenden invloed oefent op het karakter der bevolking. Wanneer hij met die kennis toegerust in het verre land komt, dan is zijn vreemdelingschap er maar van korten duur, want in weinig tijds gevoelt hij zich als onder oude vrienden en kan reeds dadelijk veel beter partij trekken van zijn verblijf, dan wanneer hij zich eerst zelfs met datgene gemeenzaam moet maken 't geen hij gemakkelijk te huis had kunnen leeren.

Maar ook voor degenen die geen plan hebben om het hoekje van den haard te verlaten, die zich echter gaarne verder ontwikkelen door na te gaan wat in den verren vreemde geschiedt, hoe men daar leeft en denkt en werkt, is de lectuur van boeken als het voor mij liggende van groot gewigt. Ik herinner mij nog levendig hoe ik voor eenige jaren met groote belangstelling in José Marmol's Amalia de eindelooze staatkundige twisten in de Argentijnsche republiek volgde en begeerig maar vruchteloos naar boeken zocht, die mij een helder inzigt gaven in de gewoonten en zeden der bevolking en in de natuur die haar omringt, opdat ik een duidelijk begrip mogt verkrijgen van die zoo woelige natie, van haar regeringsvorm tevens en van het land, dat zulke uitnemende wijkplaatsen scheen op te leveren voor de zamenzweerders en ontevredenen. Had ik toen Enault's reize voor mij gehad, dan ware mijn vruchteloos zoeken onmiddellijk in een gelukkig vinden opgelost.

Juist echter het geïsoleerde van dit boek maakt de kunstgreep geheel overbodig om, door het weglaten van een jaartal op den titel, te trachten er eene eeuwige jeugd aan te verzekeren. Wanneer de lezer, reeds in het begin, van Mexico leest en daar goede verwachtingen uitgesproken vindt omtrent het bestuur van keizer Maximiliaan, dan is immers het geheim van de geboorte van het boek reeds onmiddellijk verraden? En alligt wekt de kunstgreep dan een zekeren wrevel, die het boek ten onregte schaadt.

Ik wil echter het boek prijzen en onder de aandacht van hen brengen, die belangstellen in land- en volkenkunde. Dat hun aantal ten onzent toch moge toenemen! Van het Middelbaar Onder-

wijs wacht ik te dien opzigte gunstige resultaten en verder van de vermeerdering van boeken als het hier behandelde. Al kunnen wij niet meer als in vroegere tijden den boventoon voeren op de vreemde markten en wijde wateren, toch mogen wij nooit vergeten dat de eigen geschiedenis ons te dien aanzien verpligtingen oplegt waaraan wij ona niet kunnen onttrekken dan op straffe van *une nation éteinte* genoemd te worden. Alleen dat volk toch heeft regt op een onafhankelijk bestaan, hetwelk getrouw blijft aan zijne nationaliteit. En wij ontleenen onzen nationalen roem niet aan ons zelven, maar aan ons voorgeslacht. Daarin zijn wij meer gelijk aan Spanje dan aan Amerika. Wat ons voorgeslacht groot maakte, dat was bovenal zijne naauwkeurige bekendheid met alle landen der wereld, met de behoefte hunner bevolking zoowel als met da voortbrengselen van hun bodem. Vooral het cosmopolitisch karakter der natie maakte de republiek groot en magtig. Dàt karakter nu hebben wij sedert jaren verloren; Engeland heeft het van ons overgenomen en er wèl bij gestaan; Duitschland neemt het ook meer en meer aan en wint er evenzeer bij, ja, tot het kleine Zwitserland toe volgt onze traditie na en wordt er rijk door en welvarend. Wij daarentegen hebben sinds lang gemeend andere transatlantische landen niet meer noodig te hebben, omdat wij op Java voldoende gelegenheid vonden tot vruchtbare aanwending onzer kapitalen en kennis. Maar uit die begoocheling zullen wij nu toch wel eindelijk ontwaakt zijn! En willen wij weêr cosmopolieten worden, weêr magtig op vreemde markten en in vreemde zeëen, dan moeten wij toch allereerst zorgen dat onze kennis van die vreemde gewesten toeneme.

Toen ik voor eenige maanden in dit tijdschrift de zoo merkwaarwaardige ‘Statistisch Commerzielle Ergebnisse einer Reise um die Erde an Bord der Novara’ van den bekwamen Dr. Carl von Scherzer aankondigde, verzocht de schrijver mij hem behulpzaam te zijn in het bewerken eener Ned. vertaling van dat boek. Het kleine debiet echter van dit werk hier te lande, waar toch een ieder Duitsch leest, heeft mij belet om aan dit verzoek gehoor te geven. Ik mogt toch een man van zijnen naam en van zijne bekwaamheid niet aan eene teleurstelling blootstellen die ik van de uitgave moest duchten, en die mij daarenboven uit een nationaliteitsgevoel hinderlijk zou zijn. De vreemdeling behoefde niet te ondervinden, dat

de kinderen der cosmopilitische Hollanders weinig belang meer stellen in land- en volkenkunde. Il faut laver son linge sale en familie, dacht ik en wees het verzoek dus van de hand. Mogt maar het debiet van de beide genoemde werken weldra bewijzen, dat ik hierin gedwaald heb!

Wilt ge den hoofdinhoud kennen van Enault's reize, dan noem ik u eenvoudig de namen der landen die ge er in behandeld vindt. Het zijn: Mexico. Guatemala. Brazilië. Columbia. Guiana. West-Indië. Peru. Bolivia. Chili. Paraguay. La Plata. Urugay. Patagonië. Vuurland. Verder ga ik echter ook niet. Alleen de verzekering wil ik er bijvoegen, dat die behandeling eene zeer breede en flink ontwikkelde is, en dat waarlijk niet alleen de steden en dorpen en rivieren en voortbrengselen dor opgesomd worden, maar dat ge als à vol d'oiseau geheel het land. overziet en dat er à l'Asmodée menig huis voor u geopend wordt, waardoor ge het volk kunt leeren kennen in zijn karakter en in zijne gewoonten. Waar de geschiedenis regt heeft op gehoor, daar vindt ge haar ook altijd als spraakzame getuige opgeroepen. En dat alles medegedeeld in een vorm die waarlijk het belangrijke van den inhoud zeer veraangenaamt. Maar de lezer oordeele zelf of ik goed gelezen heb.

M.

De gelaarsde Kat.* (*Der gestiefelte Kater.*) *Een sprookjen uit de oude doos. Op rijm gebracht door J.P. Heije. Allen frommen deutschen Kindern zu Liebe aus dem Holländischen des Dr. J.P. Heije uebersetzt von Henriette Heinze-Berg. Ets-photogrammen door Hein J. Burgers. Photo-lithographie van A. Kroon, volgens de vinding van Mr. E.J. Asser. Amsterdam, G.L. Funke.
Prettige deuntjes en liedjes. Te lezen, te zingen en van buiten te leeren in huis en school. Door J.J.A. Goeverneur. Groningen, J.B. Wolters. Prijs* 20 *c.
J.J.A. Goeverneur's laatste St. Nicolaas. Nieuwe prettige versjes, deuntjes en liedjes, te lezen, te zingen en van buiten te leeren in huis en school. Tweede druk. Groningen, J.B. Wolters.* 1867. *Prijs* 20 *c.
Nieuwe fabelen en versjes voor kinderen in huis en school, door J.J.A. Goeverneur. Vijfde druk. Groningen, J.B. Wolters. Prijs* 20 *c.
Wat Oom Jan nog in zijn zak vond. Nieuwste versjes, deuntjes en liedjes* (*naar vreemden en eigen*), *te lezen, te zingen en van buiten te leeren in huis en school. Tweede druk. Groningen, J.B. Wolters. Prijs* 20 *c.

De eerst-afgeschreven titel, dit zal men toegeven, is uitvoerig genoeg. Het Hoogduitsch komt er bij te pas. Behalve den uitgever en Moeder de Gans, onder den naam van ‘de oude doos’, zijn er ééne dame en vier heeren mede gemoeid. Een der laatsten brengt het sprookje op rijm, een ander teekent er prentjes bij, die een derde, naar de vinding van een vierde, photo-lithografeert, terwijl eindelijk de dame op de rechter helft van elke bladzijde beslag legt voor hare vertolking van het rijm in het Hoogduitsch. Indien de lezer zeer nieuwsgierig is, kan hij tegenover den titel den naam lezen van den drukker des prachtwerks, dien der buitenlandsche firma's, die zich met den verkoop belasten, den prijs in guldens, Thaler, francs en shillings en het juiste adres van den steendrukker. Is het ook te vreezen, dat Moeder de Gans in zoo groot gezelschap verlegen worden zal? Kan haar sprookje, door zooveel handen gaande,

beduimeld en verkreukt, er ook alle frischheid en naïeveteit bij inschieten?

En nog duidt de titel maar de helft en wel de zeer onschuldige helft van al den omslag, de bemoeiingen en beredderingen aan, waarvan de Gelaarsde Kat het voorwerp zijn zal. Dr. Heije en Mevrouw Heinze-Berg steken met hunne vertelling niet terstond in zee; zij verhalen liever, dat een ander in zee stak. Zij beginnen niet met zelven aan de respectieve Neder- en Hoogduitsche vriendjes te verhalen: Daar was ereis een Molenaar, Es was einmal ein Müller... Schatz! maar schuiven een derde, een kindervriend, een goedigen oom, eene oude baker of een vader in goeden luim tusschen het sprookje en zijne kleine lezers in. Zij vertellen, dat er eens iemand was, die aan zeker klein meisje vertelde, dat er eens een molenaar was met drie zpnen. Dit achten wij eene misgreep: eene zonde tegen het heilig recht van onze kleinen om zoo dicht mogelijk bij, als het kan, te midden van de heerlijke gebeurtenissen gebracht te worden, om die met eigen oogen te zien en in de kamer van Blauwbaard zelve te beven van ontzetting. 't Is bijna zoo erg als dat gij kind zijt en moeder, in plaats van u een bord met kersen voor te zetten, u vertelt: er was eens een jongetje en dat was o! zoo zoet en kreeg een bord met kersen van zijne moe! Heeft Dr. Heije ontdekt, dat de maagjes en zenuwen van onze kinderen te zwak geworden zijn voor de onvervalschte Moeder de Gans en moesten daarom hare schrikverhalen aangelengd worden? De Heer Burgers beging bij het in prent brengen van deze inkleeding nog eene onachtzaamheid, die haar niet fraaier maakte. Op de eerste bladzijde stelde hij het meisje, dat om een sprookje plaagde, voor als een der ‘kinderen der zee’ van zijn meester Israëls en den verteller aan wiens schoot zij stond als een grofgebeenden, verweerden visscher, zittende op eene omgekeerde mand aan het strand der zee. Maar nu eindigde de Heer Heije, toen het sprookje uit was, zijn rijm met den verteller den volgenden uitroep in den mond te leggen:

> o Foei - - - o foei! wat is het laat - - -
> Me dunkt ik hoor de Wacht op straat!
> 't Vertelsel was ook wel wat lang -
> Doch 't heeft u

(hoop ik)
niet verveéld.
Kom zing nu gaauw uw Avondzang, enz.

De teekenaar, die den verteller op strand had laten beginnen, vond geen bezwaar hem zijn sprookje in Neêrlands hoofdstad te laten eindigen en illustreerde het; ‘ik hoor de Wacht op straat’ mot een aardig prentje van twee echte Amsterdamsche nachtwachts, schrijdende over eene Amsterdamsche ‘sluis’ met het stadswapen. Dit belette hem echter niet, toen Dr. Heije het aardige meisje na den avondzang ter ruste had laten gaan, haar af te beelden slapende in eene visschershut, op een visscherslegersteê, met een matten stoel er voor, ver buiten het bereik van den nachtegalenslag dier lieve, brave, mannen, die, zooals wij allen weten, maken, dat wij gerust mogen wezen en ook veilig slapen kunnen.

Waarom kost het den menschen toch zooveel moeite om eenvoudig te zijn; waarom kunnen zij hunne handen niet t'huis houden en de eenvoudige goede dingen op deze wereld laten zoo als zij zijn? Ons alphabet en onze Nederlandsche spelling zijn volkomen toereikende om den klankenschat onzer moederspraak aanschouwelijk te maken, en wij voegen onze letters wel op zoo geregelde wijze samen, dat er, op een zeker aantal woorden na, omtrent uitspraak noch klemtoon eenige onzekerheid behoeft over te blijven. Waar onregelmatigheid en afwijking bestaan, is men in ons vaderland overeengekomen die te behouden en te verdragen, liever dan bédelen en bevélen, béver en bevèl te schrijven. De werken onzer groote dichters en prozaschrijvers zijn er niet te minder om verstaan. Dr. Heije nogthans vindt goed, zijn dicht en ondicht niet enkel met tal van hoofdletters te bezaaien en dat wel naar den luim van het oogenblik, maar er een sneeuwjacht van accenten over te strooien bovendien. Hij schrijft; zóo, vóor, òpgeraakt, goeijê lui, 't wàs, gehóord, twéede, eér, géen, wéet, óp, ènkel, àlles, làng, ledêkantje en dergelijke, ook daar, waar de plaatsing van het woord geen den minsten twijfel aangaande den klemtoon overlaat. Waartoe deze grillen, anders dan om zonderlingheid te luchten of verwarring te stichten? Gij schrijft, Néderlandsch, Hòllandsch, méester en vélen - eilieve, welke klanken wacht gij van mij, als gij mij eenige re-

gels verder, zeer gewoon, Nederlandsch, Hollandsch, meester en velen ter lezing voorlegt?

Hier staat een wonderboom; plotseling, in één zoelen zomernacht opgeschoten, prijkt hij met grillig gevormden, maar prachtigen bladerdos: waartoe, tuinier! die schaar om hem te snoeien, die stijve staak, waaraan gij hem binden wilt? Hier hebben wij een sprookje, ergens in Europa, misschien, op zekeren tijd in de laatstverloopen eeuwen uit den vruchtbaren bodem der volks-fantasie opgegroeid. De Franschman, die het met een aantal anderen uit den mond van baker of kindermeid opschreef, had den goeden smaak om het onveranderd over te nemen. Trouwens, het welslagen van zijn arbeid hing daar ook van af. Mocht hij, de oude hoveling, in andere sprookjes, een daar zeker zeer ongepasten spot met de vrouwen drijven, in de Gelaarsde Kat verhaalde hij eenvoudig en trouwhartig hoe het den molenaarsjongen gegaan was. Dat sprookje is niet van de schoonste. Er is niets idyllisch in. De gelaarsde hoofdpersoon is onbeminnelijk, zijn meester onbeteekenend. Geen teedere snaar klinkt liefelijk tusschen de fantastische bedrijven door. Zelfzucht en slimheid behalen den prijs en sulligheid eet hem op. De Gelaarsde Kat is niettemin een echt sprookje. Al de vereischten daartoe, dat alles wat tot in lengte van dagen het kinderhart en menigen oude er bij zal boeien, zijn aanwezig: het armelijke begin en het schitterende einde, de angstwekkende moeilijkheden en de bevredigende ontknooping, de avonturen, de staatsiekoets, de fraaie kleederen, de koning en de prinses, het kasteel en de reus en het tooverlicht dat het alledaagsche een wonderglans verleent en het wonderbare natuurlijk doet schijnen. Wat maakt een sprookje zoo aantrekkelijk? In den grond wellicht niets zoo zeer als de onwillekeurige hulde die het aan den heerscher, den tiran in ons en onze kleinen brengt. Als een kind zijn prachtig speelgoed wegwerpt of vernielt, omdat het afgewerkt is, en uit stoven, omgekeerde stoelen en allerlei onhandelbare bouwstoffen paleizen en staatsiekoetsen samenstelt; als de Salomo's van ouden en nieuwen tijd zich groote werken maken; als een groote man een kleinen haas met hittigen ijver vervolgt; als hij schaatsrijdt, met een hoezee ten oorlog en ten doode trekt, of onder stompen en zweet zich opwerkt naar het gestoelte der eere waar hij op spelden zitten zal, dan komt het genot in alle deze dingen ten laat-

ste neer op zijne onuitroeibare zucht en zijn aangeboren recht om ‘de aarde te onderwerpen en heerschappij te hebben over de visschen der zee en over het gevogelte des hemels en over al het gedierte, dat op de aarde kruipt.’ De kleine vent op uw knie, die met ingehouden adem en flikkerende oogjes naar uw verhaal zit te luisteren, is een koning die zijn schepter zwaait: de geboren monarch in hem springt op. Hij beheerscht de natuur. Tijd en afstand krimpen of rekken naar zijn wil. Hij slaapt honderd jaren lang en stapt zeven mijlen. Scharen van dienaars - want hij vereenzelvigt zich natuurlijk met den prins - vliegen op zijn wenk; de reuzen worden door zijn moed of list overmand. Hij speelt met alle wereldsche machten. Hij wordt bediend door hemel en aarde. Asschepoestertje te wezen, verstooten, verwaarloosd en vertrapt, belet volstrekt niet, dat wij 's avonds in een prachtige koets met lakeien ten hove rijden en den prins trouwen: wij zijn een arme molenaarsjongen, maar de geheele natuur dient ons en de koning is maar al te gelukkig als wij zijn schoonzoon en opvolger willen worden. Het karakteristieke van een sprookje bestaat dan ook in de naïeveteit waarmede het heelal aan dat onzichtbare ding, den geest, onderworpen wordt. Er is eene zekere fataliteit, die als een zwarte draad door het gulden weefsel loopt, 't is waar. Soms is de natuur onverbiddelijk. De bloedvlek is niet af te wisschen of weg te schuren. Als de vogels de broodkruimels hebben opgegeten is het pad naar huis verloren. Asschepoesters pracht en heerlijkheid duurt maar tot klokke twaalf. Maar wordt dat ééne ‘maar’, die ééne booze voorwaarde, die geheimzinnig en dreigend door het stuk kruipt, vervuld - dan speelt men voorts met onmogelijkheden. Men verwondert zich over niets. Het onmogelijke, het voor ons, groote, met mathesis en physica opgebrachte menschen in natuur en zedewereld tegenstrijdige, is volmaakt natuurlijk. Zoo er eene fee ware geweest, die voor Aschepoesters bruidskrans eenige sterren van den hemel geplukt had, zou dit feit in de kringen der tooverwereld even weinig verbazing hebben gewekt als het eten van een boterham.

Waarom dit waas van trouwhartige naïeveteit niet met nauwgezetheid en ongeschonden bewaard? waartoe gaslicht in de plaats van toovergloed? Waarom met alle geweld volgehouden dat alle dingen ergens goed voor moeten zijn en daarom aan den wonder-

boom een bordje gespijkerd met een opschrift, inhoudende ‘het doel’ van het gewas; waarom als een wonderboom nu eenmaal geen vruchten draagt, er met spelden hier en daar een appel of een perzik aangehecht?

De prachtuitgave van de Gelaarsde Kat, in denzelfden trant als die van Asschepoester onder de leiding van Dr. Heije ondernomen, heeft ten doel: 1°. even als de uitgave van Asschepoester ‘eene belangrijke Nederlandsche vinding (het photo-lithographisch afdrukken van Etsen op Glas) niet slechts in ons Land, maar ook in het Buitenland te doen kennen en recht te doen weervaren’; 2°. datzelfde te bereiken voor onze Nederlandsche poëzij; van daar de Hoogduitsche vertaling; 3°. den Gelaarsden Kater te vervormen tot een ‘echt Hollandschen Kater, zijn Meester tot een echt Hollandschen jongen’, gelijk vroeger Asschepoester herschapen was tot eene ‘uitdrukking van den geest en het gemoed van Onzen Lands- en Volks-aard;’ 4°. om dit te bereiken, aan te toonen, ‘dat de arme Hollandsche knaap wel door 't vernuft en de trouw van zijn Gelaarsde Kat - maar toch, meer nog door zijn eerlijk en onkreukbaar gemoed een *Prins* is geworden; een Prins, zoo als wij bidden moeten, dat (als eenig Heelmiddel voor de Toekomst van Europa!) èlk onzer Kinderen, ja àlle Kinderen in de Wereld worden mogen, een Prins - - - der *Waarheid!* - - Laat ons adem scheppen. De Gelaarsde Kat zedemeester, prediker der waarheid! Daartoe wordt op het oogenblik, dat de koning den markies van Carrabas de hand zijner dochter aanbiedt, een nieuw tooneel ingeschoven:

Maar onze jonkman - - - -
wiens gemoed
Inwendig edel was en goed,
Wierp zich op eens met luid geween,
Aan 's Ouden Konings voeten neêr....
En boog zijn aangezicht ter aard:
Hoor mij, Genadig Vorst en Heer! -
Ik ben uw liefde en gunst onwaard,
'k Ben geen Marquis - - - -
en 'k heb geen schat
Ter wereld,

dan mijn trouwe Kat; -
Die liet mijn Vader me ènkel na....
Etcetera - - - -
Etcetera! -
En àlles, Kindlief! wal je wéet,
Vertelde hij nu lang en breed. -

Tegen de moraal van dit tooneel hebben wij geene de minste bedenking; op haar zelve beschouwd juichen wij haar uitbundig toe. Wij zijn met Dr. Heije overtuigd dat in de waarheid het eenige heelmiddel ligt voor de toekomst van ons wereld-deel, gelijk van..... nog vier andere werelddeelen, van ons dorp en van ons huis. Maar die waarheid, liever, dat vertoon van oprechtheid, in dat sprookje, daar ter plaats en te elfder ure, maakt een zonderlingen, weinig stichtelijken indruk op ons. 't Gaat met die waarheid even jammerlijk en armzalig als met het gezond verstand in Dr. Heije's sprookje. Hij laat de grootste onmogelijkheden toe en brengt de tastbaarste ongerijmdheden op rijm, gelijk het in zulk eene vertelling behoort. De reus kan zich in een leeuw veranderen en in een muisje; een poes draagt laarzen en converseert met den koning; scharen van landlieden gehoorzamen haar en deze dingen gaan van een leien dakje - maar één ding is al te wonderbaar, dat Poes..... zou spreken. Dat moet gerationaliseerd worden:

Zij spinde wat zij spinnen kon - - -
Ja 't scheen hem eind'lijk of de Poes
(Wel zacht, maar duidlijk toch) begon
Te spreken - - -

Zoo doet men niet in sprookjes. Na kemelen van wonderen doorgezwolgen te hebben, zuigt men geen muggen uit. Men verklaart noch rechtvaardigt: de stoutste beweringen worden eenvoudig geloofd en men laat de lieden niet in onzekerheid of het spreken van een poes ook misschien niets anders dan spinnen geweest zij, door den ander verkeerd verstaan of zinnebeeldig opgevat. Poesen praten even goed als wolven en vossen, dat spreekt van zelf. Is het wel anders met de wetten der zedelijke dan met die der natuurlijke

wereld? Zal men barmhartigheid van Klein Duimpjes ouders leeren, of uit Roodkapje; oprechtheid, nauwgezetheid, kinderlijk vertrouwen uit die verhalen, waarin macht, slimheid en het noodlot een tamelijk wreede en troostelooze heerschappij voeren? Maar sprookjes denken evenmin om godsdienst en moraal als eene roos om verzenmaken. Zij zijn er misschien te slechter om. Het kan eene reden zijn voor een ouder om ze zijn kroost niet in handen te geven en voor een dichter zoo rijk, een kindervriend zoo welbeproefd als Dr. Heije, om in de plaats van vertellingen, in den bodem van bijgeloof en zelfzucht gewassen, verhalen te geven even dichterlijk schoon en boeiend, maar doortrokken met den beteren geest van Christelijk plichtbesef en Christelijke zachtmoedigheid. Doch zoolang Moeder de Gans bestaat, laat haar ongeschonden. Dwing haar niet jufvrouw te worden in eene Christelijke bewaarschool. Een jongen als de derde zoon van den Molenaar, die zich door eene Poes laat leiden en onderhouden, die zonder tegenspreken leeft van de opbrengst van haar bedrog en ten slotte het loon van al haar schaamteloos liegen zeer kalm opsteekt, wordt geen banierdrager der waarheid, omdat hij het één oogenblik met zijn geweten te kwaad kreeg. Dr. Heije zet nieuwe lappen op een oud kleed; de lappen zijn misschien van het kostelijkste laken, maar oud en nieuw passen niet bij elkander.

De Gelaarsde Kat zou een ‘Hollandsche Kater, zijn Meester een echt Hollandsche jongen zijn.’ Wij hebben wel gehoord van Cypersche katten, van boschkatten en meer-katten, maar de nationale eigenaardigheden van Hollandsche katers staan ons op 't oogenblik niet helder voor den geest. Dragen zij laarzen; hebben zij toegang tot het hof; praten zij menschentaal? Zijn zij zoo kloek? Slaan zij zich door dik en dun heen? of bestaat het Hollandsche van hun karakter in hunne slimheid en de onbeschaamdheid hunner logens? Wij hopen het voor de eer van ons Vaderland en in het belang der reddende waarheid niet! Maar waarmee heeft des katers meester den naam van echt-Hollandschen jongen toch verdiend? Is hij een ‘jongen van Jan de Wit?’ Wij stellen ons deze heeren met wat meer opbruisenden levenslust, wat meer moed bedeeld voor, dan dien molenaarsjongen van meel en water, die zijn leven lang met zich laat sollen en maar ééne daad doet - huilende - die hem eenigszins onderscheidt. Wat voor Hollandsch is er voorts in dezen

jongen of in het sprookje? Eten de Hollandsche jongens, anders dan in belegerde steden, wel eens poesen? maken en dragen zij moffen van kattenvel? is het Hollandsch, als men geen geld heeft, het bij zijne peettante te vragen? hoeveel markiezen hebben wij wel in ons Vaderland? hoevele uitgestrekte wouden in wier geheimzinnige donkerheid het volksgeloof zijne menscheneters laat wonen? Is de ezel bij ons zoo inheemsch? Zou niet een molenaar in het land van waterwilgen en vaarten eerder aan een zijner zonen een praam of 'skoit' voor het halen en brengen van zijn meel nalaten, dan een langoor? De waarheid is, dat de Gelaarsde Kat niets Hollandsch heeft of door Dr. Heije gekregen heeft. Het is dan ook niet noodig. Alleen Dr. Heije verbeeldde zich, dat Poes en haar meester modellen van flinkheid, redzaamheid en oprechtheid waren en wenschte, dat al zijne kleine landgenooten dat mochten worden. Welnu, het is der moeite waard hem dat te helpen wenschen.

De Gelaarsde Kat zou helpen om onze Nederlandsche poëzij in het buitenland te doen kennen en waardeeren: zij zou misschien aan de hand der Duitsche zuster, tegelijk met de Nederduitsche photo-lithografie, de troonzaal des Europeschen kunstlevens binnentreden. Wat de poëzij betreft - Dr. Heije weet wel beter. Hij is een te goed dichter om niet te weten, dat deze zijne bewerking van een sprookje uit de oude doos strekken kan om in den vreemde te laten hooren, hoe vloeiend, gemakkelijk en prettig men in het Nederduitsch rijmen en rijmend vertellen kan, maar daarom nog niet hoe een Vaderlandsch dichter denkt, gevoelt en den onbedwingbaren overvloed van gedachten en aandoeningen daar heen laat bruisen in den welluidenden stroom zijner poëzij. Over verdienste en bruikbaarheid der uitvinding door Mr. E.J. Asser, onzen landgenoot, gedaan, matigen wij ons geen oordeel aan. Naar de uitkomsten te oordeelen, is de photo-lithografie geschikt om zoowel de krachtigste partijen als de flauwste tinten en vluchtigste spelingen van des kunstenaars teekenstift weer te geven. Wij hebben daarvan in sommige even losse als flinke teekeningen, die het sprookje versieren, de zeer verblijdende bewijzen. Er komt voor eene peettante van den molenaarszoon, die het geld schoot, waarvoor Poes hare laarzen gemaakt kreeg, eene oude jufvrouw met kornet en omslagdoekje, die gij waarlijk uit zoudt knippen en achter een lijstje zetten. De beide kasteelen die wij te zien krijgen zijn tooverach-

tig schoon; Poes, de muizen verschalkende, is zeer geestig; haar portret op latere dagen met vilten pluimhoed en gouden keten evenzoo. De photo-lithografie geeft den kunstenaar dit voordeel, dat zijne teekening niet eerst door een graveur behoeft overgebracht te worden, maar zelve dienst doet en alzoo voor verandering of verminking gevrijwaard is. Daar staat tegenover, dat er voor zijne fouten en misslagen ook geene verontschuldiging is. Zij moeten zijn eigen werk zijn. Ongelukkig geeft de Heer Hein J. Burgers zich in dit opzicht maar al te veel bloot. Tegenover enkele uitstekend fraaie en een klein aantal goede teekeningen, staan andere wier gehalte maar al te zwak en wier aantal maar al te groot is. Op het gevaar af van in botsing te komen met den kunst-minnenden en -kennenden Hertog Ernst van Saksen Coburg Gotha, die den Heer Burgers, misschien wel naar aanleiding van dit prachtwerkje, benoemde tot ridder IIe klasse der Ernestinische Huisorde van Saksen, moeten wij zeggen, dat de kunstenaar zoo niet had mogen teekenen als hij soms deed, in elk geval sommige dezer prentjes niet zóó had mogen laten afdrukken. Hij teekende den Hollandschen jongen op het oogenblik dat Poes hem op den schouder springt en tot hem begint te spreken - maar maakte des jongens hals een derde te dik en het lichaam van Poes de helft te lang, terwijl hij het diertje een achterpoot gaf zoo als alleen een schooljongen die zou teekenen. Poes verbeeldt ergens op de onderdeur van den schoenmaker te zitten wachten, totdat deze hare laarzen afwerkt, maar in werkelijkheid zit zij er naast, in de lucht. De Heer Burgers wilde de gedaanteverwisseling van den reus in teekening brengen, maar hij bracht het niet verder dan tot de voorstelling van eene slecht opgestopte leeuwenhuid met gapenden bek en zonder ooren. In plaats van een koning, zooals een sprookjes-koning behoort te zijn, groot, statig, aristocratisch en vol majesteit, gaf hij ons een kerel met een kroon op het hoofd en hermelijn om de schouders, maar ploertig, lang, gebogen en zonder eenigen adel of fijnheid in zijne houding. In het teekenen der handen was de Heer Burgers bijzonder ongelukkig - - neen, neen! de markiezen en koningen uit het feëenland voeren hun degen en zwaaien hun heerscherstaf met edeler en gespierder klem, dan in hunne lompe, vette, misteekende vingeren deze photo-gelithografeerde grooten der aarde ooit zullen kunnen doen.

Ons worden nog meer sprookjes beloofd op dezelfde wijze berijmd, vertaald, geïllustreerd en op hetzelfde roomkleurig papier gedrukt als de Gelaarsde Kat. Wij zien er wel geen heil in of bevroeden er de noodzakelijkheid van, dat onze jeugd voor veel geld eene berijmde Moeder de Gans zou bezitten, maar hebben er ook niet tegen. Evenzoo staat het met ons oordeel over den waarschijnlijken invloed dien de uitgave van deze werkjes op de waardeering der vaderlandsche kunst in het buitenland zal hebben; is dit het geval, des te beter; zoo niet, wij troosten ons lichtelijk. Wat wij van harte toejuichen, is dat er in ons vaderland prachtwerken verschijnen. Dat onze teekenaars - den eenigen Rochussen en een enkelen andere uitgezonderd - zoo ver achterstaan bij die van menig geïllustreerd weekblad uit den vreemde, bijvoorb. van die in het Journal d'Éducation et de Récréation of in Le tour du monde; dat de schilder van zoo vele verdienstelijke stukken als de Heer Burgers, in het teekenen van prentjes zoo ongelukkige fouten maken kan, is hoogstwaarschijnlijk aan niets anders te wijten dan hieraan, dat het land waarin het Nederlandsch Magazijn moest sterven en het Humoristisch Album blijft leven! - aan deze kunst zoo weinig werk geeft. Wij zouden den Heer Burgers voor eene volgende gelegenheid in bedenking geven, voor een tafereeltje ook liever eene volle bladzijde in beslag te nemen. Waar wij intusschen met alle kracht tegen protesteeren is Moeder de Gans pasklaar gemaakt, met kritiek en gezond verstand opgevoed en op haar ouden dag aan het preeken gezet. Deze boom is te oud geworden om, zoo hij krom is, nu meer rechtgebogen te worden. Ga haar voorbij zoo gij wilt en zie niet naar haar om; vergeet en begraaf haar, maar beleedig hare grijze haren niet.

De kindervriend uit het Noorden gaat nog steeds en met onvermoeide kracht voort, voor de jeugd te zingen en zingende te arbeiden. De drie eerstgenoemde bundeltjes zijn in den vorigen jaargang van dit tijdschrift reeds besproken. Wat daarvan toen gezegd is, mag omtrent de dingen, die ‘Oom Jan nog in zijn zak vond’ overgezegd worden. Inderdaad, Oom Jan's ‘manier is bekend. De eigenaardigheden, de deugden en gebreken van zijn dichttrant - aan de eene zijde losheid en naïeve eenvoud, aan den anderen kant slordigheid tegen de taal - zal hij op zijn ouden dag niet hebben

verloren of afgelegd. Waartoe dan nog op het goede gewezen, dat ieder kent, of op het gebrekkige, dat niet meer te verhelpen is?' Het nieuwe bundeltje onderscheidt zich van de vorige door een zeker aantal waarin een fijne geest, half humor, half sarcasme, met een en ander op deze aarde een moedwilligen spot drijft. Hoort eens:

De trouwe haan.

Mijn lieve zoete kippetjes
Verloren eens heur haan
En hadden toch warempel
Hem niemendal gedaan.
Wat treurden toen mijn kippetjes
Dat hij was weggegaan
  Die brave, die trouwe,
Die allerbeste haan.

Maar bij mijn lieve kippetjes
Kwam toch weêrom de haan;
Hij was maar eens gaan kuieren
Een eindje daar van daan.
Wat juichten toen mijn kippetjes,
Wat haalden zij hem aan -
  Dien braven, dien trouwen,
Dien allerbesten haan.

En mijne lieve kippetjes,
Die brachten aan heur haan,
Wat zij maar konden vinden
Van korreltjes en graan;
En toen hij 't eten had gedaan,
Ging boven op het hok hij staan
En ving tot vreugd der kippetjes
Zijn kuukleku weêr aan -
  Die brave, die trouwe,
Die allerbeste haan!

Wij weten wel wat ons in dit guitige en, op één regel na, waarlijk niet slordige versje een glimlach om de lippen brengt;

even als in *'t Jongeheertje op de jacht* en *Het familiefeest* - maar voelen onze jongens en meisjes het reeds? Zij zullen het wel leeren, zegt gij? Goed, wij hebben er vrede mee en blijven ons, in afwachting er van, verheugen, dat er uit de door dagelijksch gebruik versletene bundels van Goeverneur en Heije een zeker aantal zangerige, vloeiende liedjes vol naïeveteit, vol fijn gevoel voor natuur, plicht en liefde zal blijven hangen in de hoofden van vele kindergeslachten.

W., 1 Juli 1868.
S. GORTER.

***Gedroogde kruiden. I-III. Herinneringen uit mijne leerjaren op het land, door Fritz Reuter. Naar den vierden druk uit het Mecklenburgsch platduitsch vrij vertaald door A.G. Met eene voorrede van E. Laurillard*. 3 *deelen. Tweede druk. Leiden*, 1867.**
***Gedroogde kruiden. IV. Fritz Reuter, herinneringen uit mijne gevangenissen. Naar den vijfden druk uit het Mecklenburgsch platduitsch vrij vertaald door door A.G. Met portret van den schrijver. Leiden*, 1867.**
***Gedroogde kruiden. V. Fritz Reuter, twee vroolijke geschiedenissen*. (*Hoe ik aan eene vrouw kwam. Uit den Franschen tijd*.) *Naar den zesden druk uit het Mecklenburgsch platduitsch vrij vertaald door A.G. Met eene plaat. Leiden*, 1868.**

Voor het nederlandsch publiek was het wellicht niet geheel overbodig dat de vertaalster der Olle Kamellen niet ‘het platduitsch’ maar ‘het Mecklenburgsch platduitsch’ vermeldde als de taal waarin deze vertellingen door Reuter zijn geschreven. Men hoort te onzent vaak spreken van *het* platduitsch als ware dat één dialekt, terwijl toch de platduitsche dialekten van verschillende (ook van nabij elkander gelegene) streken onderling volstrekt niet gelijk zijn. Het Mecklenburgsch b.v. van Fritz Reuter verschilt van het Holsteinsch van Klaus Groth op soortgelijke wijze als het patois der

Zeeuwen van dat der Noordbrabanders. Daar men[1] zich vooral op Klaus Groth en zijn *Quickborn* beroepen heeft tegen de door schrijver dezes in *de Gids* van April dezes jaars geuite bewering, dat Reuter de eerste geweest is, die voor zijne landslieden in hunne eigene taal schreef, schijnt het noodig nog eens te herhalen dat die taal niet is *het* platduitsch (*het* platduitsch, als ééne taal opgevat, bestaat niet) maar *dat* platduitsch, dat hoofdzakelijk in Mecklenburg (daarbuiten alleen in het westelijk gedeelte van Pommeren) gesproken, en dus op den titel der Hollandsche vertaling terecht 'het Mecklenburgsch platduitsch' genoemd wordt.

'Uit het Mecklenburgsch platduitsch *vrij* vertaald', zegt de titel. Indien dit bijwoord moet beteekenen dat de vertaalster gepoogd heeft den *zin* van het oorspronkelijke in goed Hollandsch weêr te geven, zonder zich om *letterlijke* overeenstemming te bekommeren, dan hadden wij de vertaling nog wel wat vrijer gewenscht. De Hollandsche vocativus b.v. van *koning* is *Sire*, en niet *Majesteit*. (*Uit den Franschen tijd*, blz. 153). - In het I^{e} deel der *Leerjaren*, blz. 269, staat: 'die heeft ook *op 't geestelijke* gestudeerd;' Reuter schreef: 'hett jo ok *up en Preister* studirt,' d.w.z. *voor dominé*. - Uit dit oogpunt zou, bij herdruk, eene geheele herziening der vertaling wenschelijk zijn.

Het is evenwel ook mogelijk dat A.G. met '*vrij* vertaald' iets anders heeft bedoeld. Op enkele plaatsen namelijk (niet dikwijls) is opzettelijk iets veranderd. Wanneer b.v. tot Bräsig op zijn sterfbed gesproken wordt van den dominé te laten roepen, weigert hij en roept uit: 'die domineeshistories! - - Neen, neen! het sterven valt mij zoo lichter.' De vertaalster schijnt dit antwoord

1 Dr. C.M. Vos in *de Nederl. Spectator* van 13 Juni van dit jaar. De heer Vos heeft t.z.p. er op opmerkzaam gemaakt dat het Hollandsch niet, gelijk wij meenden, de eenige taal is waarin van Fritz Reuter iets is vertaald. Hij citeert eene Engelsche vertaling van *Ut de Franzosentid*, door C.L. Lewes, die inderdaad anterieur is aan het Aprilnummer van *de Gids*. De heer Vos heeft hierin volkomen gelijk. (Hij citeert ook eene Fransche vertaling van vertellingen van Reuter in de *Bibliothèque universelle et revue Suisse*, maar dit is eene vergissing; hetgeen de heer van Muyden in dat tijdschrift gegeven heeft, zijn korte uittreksels uit vertellingen van Reuter, die op den naam van vertaling volstrekt geen aanspraak kunnen maken en er zich ook niet voor uitgeven.)

wat kras gevonden te hebben; althans, in hare vertaling zegt Bräsig: ‘laat den dominé maar weg! Het sterven is mij zoo heel ongemakkelijk niet.’ - Bräsig's laatste oogenblik wordt door Reuter aldus beschreven (wie Bräsig kent, herinnert zich dat hij zijn geheele leven door er op gebluft heeft dat hij als jongen in één ding knapper was dan zijn vriend Hawermann, namelijk in stijloefeningen): ‘Toen vloog er zoo'n vroolijke lach over Bräsig's gezicht, en langzaam kwamen er de woorden uit: in den stijl was ik je toch de baas. - Toen was het voorbij.’ In de Hollandsche vertaling zijn Bräsig's laatste woorden geheel weggelaten; de aangehaalde passage luidt daar aldus: ‘Toen verspreidde zich een blijde glimlach over Bräsig's aangezicht en dat was het einde.’ Voor sommige lezers moge de ‘blijde glimlach’ der vertaling, dien zij naar hun smaak kunnen motiveeren, stichtelijker zijn dan de wereldsche lach waarmeê Bräsig in het oorspronkelijke sterft, - in de oogen van hen, die Reuter kunnen waardeeren, is het erger dan onstichtelijk, eene schepping als Bräsig zoo te verminken.

Over 't geheel is de vertaling, de eigenaardige moeielijkheden in aanmerking genomen, niet onverdienstelijk. De vertaalster toont zoowel het Hoogduitsch, als het Mecklenburgsche dialekt, vrij goed te kennen. Wij hebben evenwel onder 't doorbladeren enkele plaatsen opgemerkt, waar een woord of eene uitdrukking is misverstaan. In het tweede deel b.v. der *Leerjaren*, bl. 146, heeft de vertaling: ‘dit laatste is zonder beteekenis,’ maar in het oorspronkelijke staat: dies Letzt is *nich* ohne,’ d.w.z. *niet* zonder beteekenis, *bedenkelijk*. - *Zwecke verfolgen* is niet ‘bedoelingen *opvolgen*’ (*Gevangenissen*, bl. 171), maar: bedoelingen *koesteren*. - *Braut* is meer dan eens verkeerdelijk door *bruid* vertaald, en *frigen* (b.v. *Leerjaren*, II, bl. 72) door *vrijen* (moest zijn *trouwen*). - In het eerste deel der *Leerjaren*, bl. 21, staat: ‘Toen de meisjes op de plaats kwamen, kwam er een kleine man de deur in,’ als vertaling van: ‘As de lütten Dirns up den Hof kemen, kamm in 't Dur en lütten Mann rinne.’ *Hof* is *erf* en *Dur* is *hek*; eene deur heet in 't Mecklenburgsch *Dör*. - Misverstaan is b.v. ook eene uitdrukking die van den op zijn sterfbed ijlenden Bräsig gebruikt wordt. ‘En nu,’ vertelt Reuter, ‘ging het aan den gang van zijn vroegste jeugd, toen hij bij zijn vader de schapen had moeten hoeden; en één oude ram was er, die maakte 't hem heel

lastig, en hij riep jufvrouw Nüssler, die moest hem helpen,' enz. In de vertaling van A.G. zijn de denkbeeldige *Beschwerlichkeiten*, die die oude ram den ijlenden zieke veroorzaakt, tot een historisch feit uit Bräsig's jeugd geworden; de aangehaalde passage luidt in hare vertaling aldus: 'en nu ging het aan den gang met zijne vroegste jeugd, toen hij bij zijn vader de schapen had moeten hoeden en een oude ram 't hem heel lastig had gemaakt, en hij riep jufvrouw Nüssler om te helpen', enz.

Ook in dit opzicht dus kan aan de vertaling van Reuter's vertellingen nog meer zorg besteed worden dan in deze vijf deelen is geschied. Toch erkennen wij gaarne, dat het Nederlandsch publiek der vertaalster dank schuldig is voor de niet geringe moeite die zij zich heeft getroost, en wij twijfelen niet of ook van het zesde deel der *Olle Kamellen* (Dörchläuchting) en van het dezer dagen verschenen zevende deel (de meckelnbörgschen Montecchi un Capuletti oder de Reis' nah Konstantinopel) zal hare vertaling onzen landgenooten hoogst welkom zijn.

De uitgever heeft met de titelplaatjes voor de drie deelen der *Leerjaren* die boekdeelen allesbehalve versierd; de plaat daarentegen bij *Uit den Franschen tijd* is voortreffelijk geteekend.

Staat en maatschappij[1].

Honderd jaren geleden was dit vraagstuk (wetenschappelijk gesproken) geheel nieuw. Die in het natuurrecht grond en oorsprong der rechtsbetrekkingen zochten, bleven in hun studeercel zitten, peinsden en plooiden zich rimpels op het voorhoofd en construeerden een staat, maar zagen niet uit het venster naar de rijke natuur daarbuiten, waar, even veelsoortig als gewassen en planten, ook maatschappelijke toestanden en instellingen bloeijen, zich ontwikkelen en kwijnen. Doch terwijl die overigens achtingwaardige geleerden zoo dachten, en moeitevol het weefsel van hersenschimmen uitspinden, waren er anderen die hun kamer verlieten, die het leven van het volk, het volk in zijn arbeid, opzochten, die een reis te midden van al de gewone dagelijksche bezigheden der menschen even leerrijk achtten als het bestuderen der beschreven bladen. Zij togen op hun beurt aan het verzamelen en schiften hunner waarnemingen: zij verwerkten al die opmerkingen tot een geheel, en een nieuwe wetenschap ontstond, die der staathuishoudkunde. Het was de huishouding van het volk, waarvan zij de wetten opspoorden, en de naam, dien zij aan hun wetenschap gaven, duidt reeds voor een gedeelte van zelf aan dat zij het volk vooral in zijne arbeids- en verkeersbetrekkingen, in zijn kommervol of welvarend bestaan, nagingen. Wel is waar werd zóó alleen de economische zijde der menschelijke maatschappij in het oog gehouden. Maar het groote wetenschappelijke vraagstuk was gegrepen. De perken moesten slechts wat worden uitgezet. Afgescheiden van de instellingen van den staat beweegt zich te midden van dien staat of buiten hem om, zich niet storende aan zijn begrenzingen, naar vrije wetten, de men-

1 Het hier volgend opstel is ontleend aan de inwijdingsrede onlangs door den schrijver bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt te Utrecht gehouden.

schelijke maatschappij. Te midden van een geregeerde vereeniging een niet geregeerde toestand.

In de menschelijke samenleving is de staat het éénheidsbegrip in een volk: de tot één geheel geworden organisatie van een volk of van een deel daarvan: het levend organisme, dat naarmate de beschaving trap voor trap toeneemt, mede geleidelijk zich ontwikkelt. Want beschaving is niet anders dan vermeerdering van leven. En naar gelang dat nieuwe leven zich door nieuwe verschijnselen en scheppingen openbaart, worden de functies van den staat veelsoortiger: de begrippen van rechtvaardigheid, van vrijheid, van orde, van ontwikkeling vragen iederen dag nieuwe voldoening en nieuwe werkzaamheid: nieuwe bepalingen en begrenzingen, omdat nieuwe ruimten worden veroverd. Maar hoe ver en werwaarts de staat ook zijne armen uitstrekt, hij blijft de vaste eenheid, die alles tot één organisme opvoert en vereenigt. Te midden nu dier éénheid, soms daarbuiten, is een gansche rij van toestanden, die slechts van ter zijde, slechts gedeeltelijk door den staat in zijn kring worden opgenomen, die een eigen leven en ontwikkeling behouden.

Om die toestanden te zien, behoef ik u slechts te plaatsen in de volle actualiteit, in het heden. Treft het uwe aandacht niet, dat het huisgezin, DE FAMILIE, toch eigentlijk een geheel eigen leven leidt, afgescheiden van de rechtsbetrekkingen waarin het door de staatsinstelling is geplaatst. Is de band der familie verzwakt, de staat kan er niets tegen doen, en toch de staat plukt van zulk een verkeerden groei de wrange vruchten. De familieloop gaat zijn eigen gang. Het begrip zelf wordt - men behoeft geen scherpe oogen te hebben om het te zien - telkens nauwer begrensd. Onze vroegere landbouwers met al hun neven, hun nichten, hun gansche clan, zijn verre te zoeken. L'esprit de familie - zoo zucht Silvestre de Sacy - serait-il au nombre des vieillesses féodales que nous avons abolies! en le Play, ontwerper en bestuurder van het grootsche tentoonstellingsgebouw, dat gij ten vorigen jare te Parijs hebt kunnen bewonderen, zoekt en peinst op middelen om de kracht der eigentlijke familie door andere vormen van erfopvolging dan de gewone weder op te heffen. Laat die twee fransche senatoren (het zijn niet de slechtste uit den Senaat) slechts zuchten en zoeken..... de familie gaat haar eigen weg en wil zich niet

plooijen naar den wil der staatslieden. - Sterker nog is die zelfstandigheid, wanneer men het oog laat gaan over DE STANDEN onzer Europeesche burgermaatschappij, op het onderscheid tusschen meerderen en minderen. Van den éénen kant komt de staat op met zijn stelregel: gelijkheid van allen voor de wet; doch verschillende levenswijzen en traditiën hebben verschillende vormen en toestanden in het leven geroepen: bijzondere kringen zijn ontstaan en een verscheidenheid van volksgroepeeringen is dáár, waarop de staat wel degelijk gedwongen wordt acht te slaan. Voor den staat is het een groote vraag te weten, hoe de elementen van macht onder die standen verdeeld zijn. Dreigende vraag, die soms de staatkundige instellingen in gevaar brengt! Wel is het niet langer de adel die alleen voorrechten vraagt; wij zijn meerendeels gekomen in den toestand, dien Lafayette karakteriseerde, toen hij aan een jong edelman, die onder verwijzing naar al zijn titels op een post aandrong, toevoegde: ‘Monsieur, cela n'est pas un obstacle’, - maar juist van den anderen kant komt thans de storm opzetten. De arbeiders-vereenigingen en questiën zijn aan de orde van den dag: questiën van juister verhouding van kapitaal en arbeid dwarrelen als door de lucht. De middelklasse, de eigentlijke burgerij, die boven alles den vrede bevordert en liefheeft, wordt telkens als uit haar bedrijvige rust opgeschrikt door de woelingen van dien vierden stand. Neutraliteit wordt bijna niet toegelaten; men moet partij kiezen voor of tegen, en ondertusschen vervormen en plooijen zich de belangen tot nieuwe groepeeringen en komen deze met stouter eischen voor den dag. - Als van zelf werpt gij nu reeds den blik op de in of buiten den staat om zich kruisende en bewegende belangen, voor zoover zij met DE VOLKSWELVAART in verband staan, de economische vraagstukken, waarin volgens enkelen de gansche leer der maatschappij zich zou oplossen. Zeker is het dat de betrekkingen en verhoudingen door arbeid en bezit in het leven geroepen, door ruiling van diensten in stand gehouden, dat de gansche leer der volkswelvaart, met haar problemen tusschen rijk en arm, tusschen vraag en aanbod, - een geheel van het staatsbegrip onafhankelijk bestaan heeft. Volksvermogen beteekent nog iets anders dan het woord staatsfinantiën. De wetten die de welvaart beheerschen, hebben in zekeren zin een eigen sfeer. Toen een Hogendorp op nog geen twintigjarigen leeftijd de Harz bezocht, dacht hij weinig aan het staatsverband

waarin die schilderachtige bergstreek was geplaatst; hij zag alleen de werkzaamheid der inwoners in de mijnen, en uit dien maatschappelijken arbeid verklaarde hij zich den toestand. Die wetten van volkswelvaart zijn soms zoo krachtig, dat de staat geheel haar richting moet volgen: ik herinner aan de diepingrijpende questiën betrekkelijk de indeeling van het land in groote landerijen of wel zijn splitsing in ontelbare kleinere stukken: ik herinner aan het feit dat, toen op het einde der middeleeuwen het eigendom zich begon te mobiliseeren, dit bewegelijk eigendom (indien ik het dus noemen mag) het Romeinsche recht ter hulp nam en weder invoerde in de rechtsbedeeling: - doch genoeg, niemand twijfelt in theorie aan het onafhankelijk bestaan van deze sfeer: integendeel, er is bezorgdheid voor overdrijving, wanneer men ziet hoevelen bij deze onderwerpen alléén van maatschappij en maatschappelijke questiën willen spreken. - En toch, de volken leven van nog iets anders dan van het dagelijksche brood. Ook de GODSDIENSTIGE VERBINDINGEN behooren geheel en al tot den kring der maatschappij. Had ik zoo even het oog op de menschelijke handelingen die betrekking hebben op de productie van stoffelijke zaken en hare verspreiding: hier zijn het inwendige motieven die tot hooger geestelijk leven roepen, die kerken stichten. Hoe het begrip van die kerk de massaas soms in beweging kan brengen! Hoe die kerk in haar zelotischen ijver er meestal op uit is overal proselieten te maken! De geschiedenis is vol van voorbeelden die dit aantoonen: de staat weet slechts te goed wat de kerk al eischt. Doch in abstracto moet de staat de kerk als een zelfstandige, geheel van zijne sfeer afgescheidene, instelling beschouwen, eene instelling, die al naarmate van de beschaving van het volk een meer of minder geestelijken werkkring zoekt en vindt. Doch die beschaving is nog niet zeer algemeen en de overeenstemming in het geloof des harten wordt schaars gevonden! - Het is dan ook een belangrijk maatschappelijk vraagstuk, welke DE MATE VAN BESCHAVING is die een volk heeft verkregen. Hier raken de zijden van het probleem weder zeer alle begrippen van staat. Welke regeringsvorm voor een volk de beste is, hangt voor een goed deel af van de meerder of minder intellectueele en moreelë ontwikkeling van het volk. De constitutioneele regeringsvorm bovenal is de regeringsvorm van de meer ontwikkelde maatschappij en zij eischt van deze een groote mate van zedelijkheid, zelf beheerschend

beleid en liefde voor het recht. Het vertegenwoordigend regeringsstelsel is een voortreffelijk werktuig, maar een werktuig dat niet door elke hand kan gedreven worden. Al de questiën van onderwijs, wetenschap en kunst (men herinnere zich het: kunst is geen regeringszaak) behooren hiertoe. De meerdere of mindere kracht eener verlichte of niet verlichte publieke opinie doet zich hier gelden. De letterkunde, echo van de stemmingen onder het volk, toont bijna altijd aan wat krachten in het volk nog aanwezig zijn. En beschaving is tevens vermeerdering van zedelijkheid. Zoo de zedeloosheid hand over hand toeneemt, is meermalen het oogenblik dáár dat ook de staatsband slapper wordt. Kortom, hier is een uitgebreid veld, waar de begrippen van staat en maatschappij een zeer merkbare wederzijdsche werking op elkander hebben. - Nog naauwer is die verwantschap wanneer wij thans op drie verschijnselen het oog vestigen, op wat wij noemen GEMEENTEN, PROVINCIËN en STAMMEN. Ook de *gemeente* is een organisch op zich zelf staand geheel. Zij is uit haar aard meer dan het onderste administratieve lid van den samenhang der gelederen dien men staat noemt. Bovendien, de staat kent soms alleen gemeenten, de maatschappij onderscheidt wel degelijk tusschen dorpen en steden. Iets anders is de stad, brandpunt van maatschappelijke ontwikkeling, iets anders het dorp met zijn gemoedsleven en huiselijke kalmte. Het is in de laatste tijden zoo keurig uitéengezet door Riehl, dat ik dit punt hier slechts aanstip, om den vinger nu te leggen op het zelfstandig bestaan der *provinciën*, afgescheiden van de staatsindeeling van dien naam. Trouwens een enkele blik op Frankrijk doet dadelijk het belang dezer onderscheiding kennen. Hoe ook de staat het volk in departementen bij tientallen heeft verdeeld, het volkskarakter bewaart het eigenaardige verschil tusschen de aloude provinciën Normandië en Bretagne, tusschen Champagne en Provence. En in Duitschland - wie denkt niet aan het liefelijk Thüringen? al heeft de staatswijsheid van den dag zoo wonderlijk en grillig die streek verdeeld. Wat spreek ik van vreemde landen? Ons eigen land bewaart te goed het onderscheid tusschen Friesland, Holland, het Sticht, en meet die provinciën nog niet geheel af naar haar mindere of meerdere administratieve belangrijkheid. Ik wil slechts zeggen dat de staat zulke provinciën, als hij ze als administratieve organen gebruikt, niet maakt maar vindt. Eindelijk wijs ik u op de *rassen* en *stammen* waarin de volken zijn verdeeld.

Breede stroomen die zich over de werelddeelen hebben uitgestort om zich in allerlei nationaliteiten te splitsen. Die leer der nationaliteiten heeft al wat onrust in den staat gewrocht! Onze tijd kent ze, die barensweeën, onder wier kreten geheel het staatsleven van Europa wordt hervormd, luid weêrklinkende opwekkingen tot een nieuw leven, òf resurrecties, òf.....

Doch reeds genoeg voor ons doel. Deze en nog andere zijn de maatschappelijke verschijnselen, waarvan ik - ze onderscheidende van het staatsbegrip - u sprak. Ik heb nog niet gewaagd ze in logischen of historischen samenhang u voor oogen te stellen. Liever wilde ik u eerst een blik op het veelkleurig leven zelf laten slaan: op verschijnselen waarvoor men vroeger zoo geen oog had, waarvoor de wetenschap geen plaats inruimde. Te samen vormen nu die toestanden wat wij noemen: de maatschappij. Het karakter van die maatschappij is daardoor tegenover dat van den staat als van zelf bepaald: het is allereerst en bovenal *verscheidenheid* tegenover de *eenheid*, die door het staatsbegrip wordt geëischt. Er is bij de maatschappij eene naast elkander plaatsing en wederzijdsche aanraking der deelen, waar de staat te-samenhang en een totaliteit vertoont. Hier nog het rijke weelderig leven in niets gestoord, dáár alles reeds tot één bepaald doeleinde heengebogen, en afgesnoeid al wat niet tot dat oogmerk medewerkt. Hier nog onsamenhangende elementen van een volksleven, dáár reeds een systeem. Hier nog chaotische stoffen die min of meer woelen om een bepaalde gestalte te vinden, dáár alles te-samengedrongen in één juiste en afgepaste gedaante. Hier de zeden: dáár het recht. Hier meer het inwendige leven, dáár meer de uitwendige zijde van de als handelende persoon optredende menschheid. Hier de stof en inhoud, dáár de vorm. Hier organieke draden, die al spinnende voortgedreven, tot een weefsel zich moeten vormen, het kleed eener samenleving van geesten, dáár reeds een vast organisme. Hier individueele en zich niet aan regelen storende willekeur, dáár een overal en in alles doordringende en dwingende wil. Hier nog dikwerf een onbewust leven, dáár alles tot het licht van het bewustzijn opgevoerd. Hier in één woord meer natuur, dáár meer kunst.

Op den bergtop der actualiteit staande, wensch ik thans het

probleem tusschen Staat en Maatschappij in enkele trekken uit de geschiedenis u toe te lichten. Ik wijs u allereerst op DEN ANTIEKEN STAAT, op den toestand der Grieken en Romeinen, waar de staat de poging had gedaan geheel en al in zich op te nemen de werkzaamheid der maatschappij. De *Grieken!* Als wij aan hen denken, staan Athene en Sparta ons voor den geest. En welk een gansch éénig schouwspel levert dat Athene op! Een staat waar de staatsdienaren, op wie het geheele bestuur rustte, door het lot werden aangewezen; waar een afgezant werd verkozen omdat hij schoon man was; waar een overwinning als van Marathon werd behaald door soldaten die nooit waren gedrild; waar een kunst als van de Acropolis door den staat werd gewrocht, - ziedaar wel een schitterend ideaal! Poog dit eens te vergelijken met de toestanden onzer moderne staten, roept men mismoedig uit. Doch die zoo klagen, gelieven te bedenken dat onze moderne natiën millioenen inwoners tellen, terwijl Athene slechts 20,000 burgers bevatte. Slechts ééns heeft men zulk een ideaal in een zeer kleine republiek kunnen verwezenlijken. En nog slechts onder eene (trouwens aan geheel de oude wereld eigen) grievende voorwaarde, want de Grieksche staat was gegrondvest op het feit dat de vrije burgers het beneden zich achtten handenarbeid te verrichten, dat de slaven hiervoor waren aangewezen en dat de staat vrijwillig onderdrukte al wat vrijheid van arbeid voor volkswelvaart vermag. Maar de staat ging nog verder: van het begrip uitgaande dat vrijheid beteekende niet de vrijheid *in* de stad, maar de vrijheid *van* de stad, nam hij ook inderdaad de zelfstandigheid weg van de vrije burgers. Het was een staat als van kristal, waarin ieder moest kunnen zien wat de ander deed. Zoo teeder was die inrichting van den staat, dat men zelfs door zijn privaat leven voor dien staat gevaarlijk kon worden; een Aristides moest om die enkele reden in verbanning gaan. Vrij te zijn was eensdeels mederegeren, maar anderdeels geplaatst te zijn in een organisme waarin men geheel en al opging. De kinderen behoorden nog meer aan den staat dan aan de familie. De armere burgers vroegen en verkregen geheel hun levensonderhoud van den staat. De rijkere burgers betaalden de schatting - die wij belasting noemen - niet als afgedwongen, maar geheel en al vrijwillig, zonder dat de staat iets behoefde te vragen. Alle stoffelijke en geestelijke krachten, waarover zulk een kleine republiek te beschikken had, werden

dan ook wel harmonisch ontwikkeld, maar alleen dienstbaar gemaakt aan de grootheid van wat de Grieken noemden: Staat. Er was slechts ééne verschijning waarvoor de Atheensche staat als het ware zijn adem inhield, te weten het begrip van schoonheid, de kunst. Daar herhaalde zich altijd dit tooneel door Homerus beschreven. De oude lieden van den Trojaanschen raad zitten samen beraadslagend wat te doen nu ter wille van eene vrouw het gevaar zoo dreigend nijpt; daar gaat langs hun vergadering die vrouw, Hélena, en zij vergeten hun kommer en zien bewonderend en zwijgend haar aan, terwijl ZIJ in haar volle schoonheid voortschrijdt - Zoo was het ten minste in Athene. Doch wat Athene nog had geidealiseerd, had Sparta als realiteit ten volle verwerkelijkt. Daar was geen enkel maatschappelijk verschijnsel, of het was verwrongen in het staatsbegrip. Noch eigendom, noch stand, noch familie, noch opvoeding, noch beschaving was geëerbiedigd: aan geen enkel dezer toestanden was vrije ontwikkeling vergund; de staat was alles en beheerschte geheel en al de maatschappij. De staat kende geen andere kringen buiten zich: toen die andere kringen zich vertoonden, toen weelde en armoede zich afscheidden, brak het kristallen kunstwerk en ging de Grieksche staat en daarmede het Grieksche leven te gronde.

In zekeren zin sterker en in een anderen zin niet zoo scherp is dit alles waar te nemen bij de *Romeinen*. Sterker dan bij de Grieken: omdat hier de staat zich niet binnen zekere geografische perken hield, maar een missie scheen te vervolgen om geen anderen staat naast zich te dulden. Ceterum censeo Carthaginem esse delendam. Minder sterk: omdat aan het privaatrecht een eigen kring en ontwikkeling was toegelaten. Overigens omvatte in zijn inwendige sfeer die staat weder alles, de mensch met zijn vermogens, zijn krachten en uitingen: de mensch bestond slechts voor den staat, hij was slechts een middel om het staatswezen verder te volmaken. Salus reipublicae suprema lex esto. Boven het huisgezin, boven kinderen stond het vaderland, stond de staat. En de staat moest zich ten koste van alles uitbreiden en verrijken. Op zijn beurt verdeelde die staat dan weder die rijkdommen (men denke aan de verdeelingen van het graan door Clodius ingevoerd) onder de burgers. Een gesloten staatsgeheel, een vaste militaire organisatie werd bedoeld. Laat andere volken dit of dat doel najagen, laat hen maatschappelijk woelen of handelen, gij Ro-

mein - zoo zong de dichter, - begrijp dat gij tot den staat behoort, die hen allen moet overheerschen. Bij geen volk der oudheid is dan ook de godsdienst zoozeer gebruikt als een politiek middel om de massa te leiden. Doch het kwaad strafte zich zelf. Wel vervormde zich de Romeinsche staat tot eene wereldmonarchie, zoo als de bedoeling was, en versmolten in die wereldmonarchie voor een oogenblik alle verschillende nationale karakters; wel veranderde de vaste organisatie in een reusachtig net van centralisatie, dat over alles was heengetrokken en alles ter neder hield: doch dat net, in den aanvang stevig gespannen, werd, wijl het te ver was uitgestrekt, allengs een weinig slapper. In de geschiedenis der eerste keizers stuit men herhaaldelijk op hun klachten, dat zij, in wie de staat zich toch vertegenwoordigde, inderdaad de zaken niet meer in hunne macht hadden. De onderwerpen ontsnapten hen; de keizers zelven vingen aan, ten einde den staat te behoeden, het rijk te splitsen: de maatschappij begon schoorvoetend zich te ontwennen aan het begrip van alzoo door den staat overheerscht te zijn. De voortreffelijke rechtsregelen door het Romeinsche privaatrecht in het leven geroepen, hielpen dezen langzamen ommekeer van zaken. Allengs merkte men minder en minder van het groote middelpunt dat eenmaal de knoop was geweest van alle koorden, van waaruit al die draden bewogen werden: de bevolking begon minder en minder het aanzien te vertoonen van een korenveld, waar, als de stormwind loeit, alle halmen ter neder buigen. Minder talrijk werden de voorname lediggangers, de aanzienlijke proletarii, door den antieken staat opgekweekt: het begrip won veld dat er nog iets anders in deze wereld was te doen, dan juist zich met de staatsregering te bemoeijen of krijgsman te zijn: de vrije arbeid trad op. Daarbij had, buiten eenig verband met het staatsbegrip der Romeinen, een nieuwe religieuse vereeniging burgers en niet burgers tot elkander gebracht en tot nieuwe gemeenschap verbroederd: het einde der Romeinsche heerschappij naderde: slechts een stoot van buiten was noodig. Hij werd met kracht geslagen, en de stofwolken stoven op waar de wankele muren in puinhoopen nedervielen.

De val was ontzettend geweest. De schok was op het laatst van twee kanten gevoeld. Van den eenen kant was het idée van het Christendom in de wereld getreden, en had het de

stelling voorop gezet dat er nog iets verhevener was dan de antieke staat, namelijk het begrip van de vrije persoonlijkheid die zich lid voelt van een geestelijk rijk: van den anderen kant stormden de Germanen op hun paarden in vollen ren tegen de overal wijkende Romeinsche verdedigers in. Toen de wateren dier alles verzwelgende zee wegtrokken, was langzamerhand (ik spring thans eeuwen over) een orde van zaken in het leven getreden waar de maatschappij geheel en al den staat overheerschte; wij bedoelen het tijdperk DER FEODALITEIT: den middeleeuwschen toestand. Daar is geen grooter onderscheid denkbaar dan tusschen de sfeer dezer middeleeuwen en die der antieke wereld. Wij meenen hieruit te mogen verklaren de soort van minachting waarmede een tijdlang die middeleeuwen zijn behandeld. De geleerdheid was gedurende de laatste twee eeuwen uitsluitend gekomen onder de heerschappij en leiding der klassieke denkbeelden, en zeer zeker, door zulke glazen gezien, zag de feodale wereld er wonderlijk uit. Die jaren lang op de schoone, alles vast begrenzende en als het ware rhytmische afmetingen van het Parthenon heeft gestaard, kan niet op eenmaal een Gothischen dom met zijn naar het oneindige strevende spitsbogen bewonderen. Toch zijn *beide*, ik herhaal *beide*, kunstwerken van het zuiverste allooi, en de middeleeusche toestand is het even waard bestudeerd te worden als die der oude wereld. Ik roep slechts twee feiten voor uw geheugen. Toen de middeleeuwen begonnen, was de instelling der slavernij in volle kracht: toen de middeleeuwen eindigden, was die dwang verdwenen. Ten anderen: toen de Romeinsche staat viel, was de handenarbeid nog steeds in minachting, al werd hier en daar nog zoo ijverig gewerkt. Toen de middeleeuwen eindigden, vond de moderne wereld overal en allerwege de rijkste steden, steden die bloeiden, niet op de wijze waardoor Athene of Rome aanzien hadden verkregen, maar die door industrie en handel groot waren geworden, waar de noeste vlijt der inwoners voor alle bevrediging der behoeften van het leven voldoening bood. Diep ingrijpende hervormingen en ontwikkelingen eener maatschappij die zich bijkans geheel heeft verfrischt! Want bijna alles is langzamerhand nieuw geworden. De Germaansche geest heeft nieuwe begrippen omtrent persoonlijke vrijheid en trouw verspreid: het eergevoel is op andere wijze verstaan dan vroeger. Wel was door het feit dat uitsluitend aan het individu alle kracht en waarde werd toege-

kend, het staatsidée verbroken; wel had zich de soevereiniteit, oudtijds één en ondeelbaar, nu in honderde deelen gesplitst; wel was de macht overal verbrokkeld; maar het éénheidsbegrip werd dan ook nu elders gezocht. Het was het geestelijk christelijk beginsel dat nu de band was geworden: losse band voorzeker, en die slechts ééns een groote daad in de kruistochten wist te volvoeren, doch die aan de maatschappij vergunde een eigen ontwikkeling op te zoeken en te vinden. Was het begrip van staatsbeambte een weinig op den achtergrond getreden, daarentegen was het denkbeeld ridder te zijn en ridderlijk te handelen een werkelijkheid: tegenover de deftige waardigheid van den patriciër, wiens ambt hem klem bijzette, stond nu de edelman die alleen uit zijn eigen persoonlijkheid fierheid ontleende: waren er geen eigenlijke staatsrechten meer, daar alles als gebaseerd was op meer privaat-rechtelijke verbindtenissen, zoo was het juist het maatschappelijk begrip van overeenkomst, van contract, dat nu de gansche staatsmachine in beweging bracht. Was ook de algemeene orde van zaken als verdwenen, zoo vond iedere gemeente nu aanleiding en bevoegdheid om zich nieuwe rechten en privilegiën te veroveren en zoodoende binnen haar muren de vrijheid der personen te handhaven en tevens het gemeenschapsgevoel te versterken. Een gemeente had om zich te vestigen niet de toestemming van den staat noodig. Allerlei inrichtingen en instellingen kwamen van zelven op; de staat was er niet dadelijk bij om elk instituut naar zijn reden en doel te vragen en dan eerst zijn bestaan te waarborgen. De staat had nog niet zijn aandeel in de volksopvoeding; de groote inrichtingen van onderwijs waren vrije, zelfstandige corporatiën; geen machtiging had een Abailard noodig om rondom zich op den berg Sainte-Geneviève de scharen te verzamelen. De familieband was weder een heilige band geworden: aan de vrouw was door de kniebuiging der ridders voor het eerst de ware hulde, waarop zij aanspraak had, de hulde van het gevoel en van de poëzie, gebracht. Kortom - want wij kunnen het tafereel niet geheel en al voor u ontrollen - de middeleeuwsche maatschappij spreidde in haar vollen bloei zich weelderig uit. De staat was overvleugeld en had in zijne begrenzingen het opschietende leven niet kunnen vatten.

De MODERNE TIJD heeft de twee antithesen, die der oudheid: ‘staat zonder maatschappij’, en die der middeleeuwen:

‘maatschappij zonder staat’, tot een synthese zoeken te verwerkelijken. Van nu af aan zullen zich beide harmonisch trachten te ontwikkelen. Geen afscheiding meer, maar zeer bepaalde onderscheiding van beide begrippen werd toegelaten. De breede zee der geschiedenis, die nu met haar volle wateren begint te ruischen, kan ik natuurlijk niet in enge beddingen terugvoeren om u in kort bestek den ganschen loop voor oogen te voeren. Zoo iets is alleen mogelijk met afgeloopen en afgesloten ontwikkelingssferen. Ik kan u alleen wijzen op het feit, dat de staten van nu af aan een richting nemen evenwijdig aan de ontwikkeling of bloei der maatschappij. In het middelpunt der maatschappelijke beschaving vinden de staten hun steunpunt. Anders constitueert zich de staat in het Catholieke zuidelijke Spanje met zijn grootsche aspiratiën en zwijgende minachting voor eerlijken handenarbeid: anders in het Protestantsche Engeland, waar de ploeg den akker steeds doorsnijdt en het aambeeld vrolijk blijft weêrklinken door de nimmer ophoudende slagen van den ijzeren hamer. Denkt ook aan ons eigen land uit de zeventiende eeuw, waar het maatschappelijk leven zoo oneindig rijk zich vertoont, waar de staat slechts uit de verte die forsche impulsies te volgen heeft. Ik wilde dat ik u als op een doek kon voortooveren die krachtige ontwikkeling, waar vloot bij vloot door geheel van den staat onafhankelijke maatschappijen werd uitgezonden, waar de O.I. Compagnie koloniën stichtte, waar de volkswelvaart overal was verspreid, waar van een ieder het woord getuigd kon worden dat Hooft op Vondel toepaste: ‘die geen dings eerder moede scheen te worden dan der ruste.’ Van binnen uit moet de staat tot kracht en bloei gedreven worden; een ieder aan zijn arbeid, was het wachtwoord; al vliedt de vijand voor ons aangezicht, dit is niet het eerste en voornaamste: de eigen volkswelvaart moet gewerkt worden; handel, scheepvaart en het raderwerk der nijverheid moeten de springveeren zijn, die het geheel in beweging zetten. Vondel zegt het voor hen allen:

> Uitheemsche vyanden te zitten in de veêren,
> Te slingeren den staert groothartigh over see
> Is ijdel, als uw long, geslagen aan het teeren,
> Inwendig vast vergaet, en ghy van hartewee
> Soo deerlyck sucht en kucht.....

Neen, gewerkt met kracht, en onder het werken verguldt de vrolijkheid het gelaat, speelt de lach om den mond. Wij hebben geen beschrijving meer noodig; wij roepen slechts het grootsche doek uit het Trippenhuis, de Schuttersmaaltijd van van der Helst, voor uwe verbeelding. Dáár is het beste beeld van Hollands zeventiende eeuw. Een maatschappij die bewust van zijn kracht zich verblijdt - uitbundig zich verblijdt - dat de zege het werk kroont; de maatschappelijke standen reiken elkander bij den beker de hand; slechts de werken van den vrede worden na den strijd bedacht.

> Bellone walgt van bloed en Mars vervloekt het daveren
> Van 't zwangere metaal, het zwaerd bemint de scheê.
> Dies biedt de dappre Wits aan d'edelen van Waveren
> Op 't eeuwige verbond den horen van de vree.

Dit is de maatschappij in haar vollen bloei, terwijl de staat zich naar dit leven plooit. Wel is waar komt de staat nooit tot een goede eenheid. Maar geen nood. Zijn de staatsbanden zwak, het rijke maatschappelijk leven bezielt en vervult die vormen. De maatschappij geeft leven en adem aan den staat, en de staat volgt en put zijn kracht uit die maatschappij, en bovenal - de staat belet niets. - Elders poogt die staat zich tegen die maatschappij in te zetten en eigen bedoelingen na te streven, geheel vreemd aan de stemmingen der maatschappij. Doch zij, die zulk een richting aan den staat pogen te geven, zijn van nu af aan geheel machteloos. Ik noem slechts één voorbeeld: Jacobus II van Engeland, die een protestantsche maatschappij, zich ontwikkelende in den zin van een vrij en onafhankelijk volksbestaan, wilde terugbrengen tot de begrippen van het catholicisme en absolutisme, - dit voorbeeld zegt genoeg, het is tevens het woord van het geheim van Willem III. Wilt gij uit de nieuwere en zelfs nieuwste geschiedenis van Europa nog eens goed het onderscheid tusschen de ontwikkeling van den staat en van de maatschappij gevoelen, ik ben bereid u nog twee voorbeelden uit de Fransche geschiedenis te geven om daarmede dit vluchtig historisch overzicht te sluiten.

Ik wijs u dan vooreerst op de 18^{e} eeuw, de regering *van Lodewijk XV* in Frankrijk. De machtige Fransche staat was door de weelderig vrouwelijke hand van zijn koning zoowel

inwendig als uitwendig geheel en al van zijn vrij hoog standpunt afgeleid. Wat de buitenlandsche politiek betreft, zoo worden in den krijg de koloniën aan Frankrijk ontnomen, worden haar vloten geslagen en lijdt men nederlagen als te Rossbach; nederlagen waar het verlies tevens belachelijk wordt. De koning zelf, in overprikkeling van zingenot afleiding zoekende van allerlei verveling, houdt, wanneer hij zich met de staatszaken bemoeit, zoo weinig de waardigheid van hoogsten vertegenwoordiger van den staat op, dat hij, terwijl de Silezische oorlog in gang is, o.a. aan den maarschalk van Noailles schrijft: 'Dezen winter zullen wij zien wat wij in het volgende jaar kunnen doen en wat verricht kan worden voor den vrede en de toekomst, welke vrede niet voor ons een *schande* moet zijn, tenzij men door overmacht hiertoe gedwongen wordt.' Een koning, die van schande spreekt, terwijl hij de staatsbelangen behartigt, heeft zijn staat al diep doen zinken. Inwendig was de Fransche staat geheel en al verzwakt door den slechten toestand der staatsfinantiën en verkwistingen van den koning. En toch - niettegenstaande allerwege de verzwakking van den staat bekend was - wat was de Fransche natie van de 18^{e} eeuw machtig! In geen discrediet kwamen in de oogen van Europa deze overwonnen soldaten! Integendeel, aller oogen richtten zich juist naar Frankrijk. De vorsten gingen elk hun pelgrimstocht naar Parijs doen. En waarom? Omdat de staat in zekeren zin een naam, een schaduw geworden was. Iets buiten contact met de maatschappij. De eigenlijke kracht zat in de maatschappij: in de maatschappij waar de philosophen en encyclopaedisten nieuwe begrippen en nieuwe stelsels slingerden; waar de oude toestand onmerkbaar voet voor voet week om aan een nieuwe orde van zaken even onmerkbaar het leven te geven; waar begrippen van gelijkheid en vrijheid het aloude onderscheid der standen begonnen uit te wisschen; waar een nieuwe letterkunde de perken der beschaving uitzette; waar godsdienstige verdraagzaamheid de plaats begon in te nemen van religieusen, clericalen haat; waar voor het eerst over de welvaartswetten werd nagedacht en de natuurlijke ontwikkeling dier problemen werd gezocht, - waar in één woord, Jean Jacques Rousseau een gansch nieuw programma voor den staat schreef, en de staat - na een geweldige explosie - dit programma volgde.

Een tweede voorbeeld is uit de nieuwste geschiedenis. Ik

waag het een oogenblik uw aandacht te vestigen op de regering *van Louis Philippe*. Indien er ooit eenige staatsvorm was die voor Frankrijk aanspraak scheen te kunnen maken op duurzaamheid, dan was het, vooral in de oogen van hen die het systeem mede hadden helpen tot stand brengen, de parlementaire regering van het jaar 1830. ‘De beste der republieken’ noemde La Fayette haar, en Charles de Remusat - wij noemen hier met opzet geen namen van doctrinairen - liet in 1840 van de tribune de woorden weêrklinken: ‘de monarchie van 1830 is in waarheid de eenige en wettige erfgenaam van alle herinneringen, waarop Frankrijk zich verhoovaardigt.’ De regering had tot op het laatste oogenblik de volle overtuiging, dat de staat de beste, de meest geleidelijke ontwikkeling volgde. De meerderheid der kamers had zich voor haar uitgesproken: wat wilde zij meer? Elke redevoering van den president-minister was een nieuwe overwinning: de buitenlandsche politiek was tot nu toe schijnbaar met goed gevolg geleid. De netelige kwestiën waren door verstandige compromissen der verschillende belangen voor het oogenblik bevredigd. De hoofdstad, op welks woelingen men altijd een naauwlettend oog moest slaan, was met een vast cordon van vestingwerken omgeven, waardoor de stad ja sterk tegenover een vijand werd, maar nu ook even veilig voor inwendige wanorde scheen, - in één woord, alles was tot een schijnbare stabiliteit en rust gebracht. Doch de maatschappij had in dien tusschentijd een gansch andere plooi genomen. De expediënten dezer Orleanistische politiek waren niet in den smaak van het volk gevallen. Zij druischten tegen het karakter, tegen den aard van beschaving der natie in. Het waren geen beginselen, al noemden de doctrinairen ze met dien naam. Het waren theoriën met het oog op een bepaald feit, niet met het oog op begrippen van rechtvaardigheid en vrijheid. Het karakter van het Fransche volk had andere zaken geëischt. Al die kunstmatige en artificieele staatsvormen, allen op onderling evenwicht gevestigd, werden niet begrepen. ‘La légalité nous tue’, was de kreet geworden. Er was een bepaalde afscheiding gekomen tusschen wat men noemde: le pays légal en het overige volk. Het pays légal werd beticht iets anders, iets egoïstisch te willen en een breuk was zoo langzamerhand ontstaan. De twee oude standen, de kerk en de adel, morden omdat op haar eigenaardige positie niet gelet werd. De bourgeoisie scheen alleen het voorrecht te

hebben een eigen staat voor zich te hebben verkregen. Daarbij begon onder het volk, onder de arbeidende klasse in de steden, de armoede zich drukkender te doen gevoelen. Theoriën van nieuwe inrichting der maatschappelijke huishouding, van nieuwe verdeeling van rijkdommen, van communisme, van socialisme, vonden open ooren en ontvankelijke gemoederen. Het volk wilde ook gehoord worden in de staatsinrichting. Het wilde niet langer afgescheept worden met het woord van Dupin: ‘Gaat werken en laat aan hen die bezittingen hebben de zorg over om wetten te maken.’ Men begon slechts al te scherp op te merken hoe het geld in de staatskringen een begeerlijke zaak was; waar armoede wordt geleden, wordt corruptie der aanzienlijken spoedig overdreven. De maatschappij, de Fransche volksgeest, vroeg iets ideëels, iets wat ook de verbeelding kon treffen, iets wat naar vooruitgang, naar ontwikkeling riep, en de staatslieden gaven slechts mesquine twisten ten beste; het hoogste waartoe zij kwamen was een coalitie onder elkander - en op een bekenden winterdag (ten spijt van Louis Philippe's woord dat de Franschen in den winter geen revolutie maken) moest de staat het ondervinden, wat het is als geheel de maatschappij een andere richting heeft genomen dan de staat. De staatslieden hadden ja Frankrijks verstand begrepen, maar van het hart en de hartstochten dezer natie niets gevat. Zij hadden geen oog gehad voor de algemeene ideeën die in de maatschappij woelden.

Tot dusverre ons historisch overzicht. De kleuren zijn wellicht iets te scherp getint, sterker dan de werkelijkheid in haar volheid het veroorlooft: maar in de vogelvlucht die wij namen verdwijnen de afstanden en trekt al het licht te samen juist op dat wat gezien wordt. Ik heb u nu - dunkt mij - na de opmerkingen die een eenvoudige waarneming ons bood, opmerkingen waarmede onze rede begon, en na het volgen van den historischen loop der zaken, eenigzins meer in staat gesteld de begrippen van staat en maatschappij in vollen samenhang te beschouwen. Ik mag iets breeder de vleugelen uitslaan.

In het algemeen wil ik op den voorgrond stellen, dat in de verschillende phases waarin staat en maatschappij in de ontwikkeling der tijden tegenover elkander staan, *de staat steeds stoffe en inhoud ontvangt van de maatschappij*. De maatschappij

is het meer inwendige leven van het volk. Het is bij een volk de stroom van belangen, behoeften, gedachten en gevoelens die zich een loop en bedding zoekt. Het volk in zijne afstamming, godsdienst, welvaart, kunsten en wetenschappen. De mensch toch is niet alleen lid van een bepaalden staat: daarmede is zijn toestand niet volkomen begrensd: hij is ook lid van een volksstam, heeft geslachtsbetrekkingen, behoort tot de gegoeden of niet, arbeidt in dezen of genen zin, schikt zich in dezen of genen stand, gelooft, wat zijn godsdienst betreft, dit of dat, is zedeloos of niet, weet weinig of is in kennis ontwikkeld, verbindt zich eindelijk tot honderdvoudige doeleinden met zijn medemenschen. Hieruit ontstaan tallooze betrekkingen en vormen zich gegevens, die het volk nu eens in zijn stam -, dan weder vooral in zijn economisch verband doen beschouwen, die voorts het volk in zijn verhoudingen van stand, geloof, kennis en associatie ons voor oogen stellen. Verschillende kristallizeeringen van een volksleven dat in een staatsorganisatie is geplaatst. Deze maatschappelijke toestanden nu zijn als het ware de grondslagen, de elementen van een wordenden staat. Het inwendig leven van een volk zoekt en vindt een vorm waardoor rechtszekerheid naar binnen, zelfstandigheid naar buiten wordt verkregen; een vorm waardoor eerst de eenheid wordt tot stand gebracht die de maatschappij niet geven kan. De maatschappij toch omvat wel al het streven, het leven, het weven, het werken, het door elkander slingeren van al de leden van het volk, maar uit den aard der zaak is dit een veelkleurige rijkdom; het zijn *vele* belangen, niet *één* georganiseerd belang. De staat is de vaste vorm waardoor al die verschillende elementen *één* vaste richting krijgen - het een natuurlijk meer, het ander in minder graad. Want nu ontstaat uit den aard der zaak de vraag, in hoeverre al die maatschappelijke elementen juist aan den wil van den staat zich moeten onderwerpen, in hoeverre de staat uit den aard van zijn roeping op zulke elementen invloed mag uitoefenen of ze bedwingen. De eigentlijke wetenschap van staat en maatschappij begint hier. Op dit veld weêrklinkt nu eens het quasitooverwoord: laissez faire, laissez passer, - daar hoort men de leuze der socialisten: à chacun selon sa capacité, à chaque capacité selon ses oeuvres. Daar weder wenscht men den staat in een verdeeling van rijkdommen te doen treden: nul n'a droit au superflu, tant que chacun n'a pas le nécessaire. Kortom,

hier is juist het terrein waar een beproefde wetenschap haar banier opheft. Maar welke ook de resultaten zijn waartoe men komt, welke ook de overdrijvingen waarin men vervalt, dit is zeker, dat het staatsleven in zijn ontwikkeling telkens als het ware gevoed wordt uit de maatschappij. De staat is niet anders dan de georganiseerde maatschappij: regelen van orde te stellen waar de maatschappij al te weelderig slechts de phantasie van het individu en van het oogenblik wil opvolgen: een op elkander werking van recht en orde en vrijheid; geen constructie uit het hoofd, geen mechanisch samenstel van wetten, maar een levend organisme.

Maar juist daarom omdat de staat telkens in iedere phase inhoud en opgave van de maatschappij ontvangt, *kan de staat geen vasten absoluten vorm aannemen*. Hij verandert en wijzigt zich met de maatschappij zelve. Hij is historisch ontstaan met de maatschappij; hij verandert nu ook geleidelijk daarmede. Dan alleen is er volkomen bloei en vrije ruimte voor alle krachten en vermogens van het volksleven, wanneer staat en maatschappij zich volkomen dekken. Op het gansche volksleven is alsdan het oog van den staat gericht. De functiën van den staat - zonder daarom de vrijheid der persoonlijkheid te schaden, neen juist om die persoonlijkheid tot haar volle waarde op te voeren - vermeerderen dan telkens, worden menigvuldiger en eenvoudiger tegelijk. Want geen armoediger levens-beschouwing, dan die den staat telkens als binnen enger grenzen zou willen drijven, dan die van den staat geheel en al een policiestaat wil maken; een nachtwachtsidee, dat den staat zou willen doen dienen om tegen roof en inbraak te beschutten. Niet alzoo wij; de staat is niet het domein der beambten, die met het zwaard op zijde de menschen tot hun plicht moeten brengen en voorts het overtollige of niet overtollige geld in den vorm van belastingen hun moeten afnemen: het is niet dat vreemde iets, die band die van buiten als het ware op een volk wordt gelegd, - neen, het is de uit het volk, uit de maatschappij zelve opgegroeide boom, onder wiens lommer alle volksbelangen zich ontwikkelen kunnen. En de staat - wanneer die harmonie tusschen Staat en Maatschappij daar is - is dan van zelf in de maatschappij goed geworteld. Met andere woorden: het politiek systeem is dán in overeenstemming met het karakter van den tijd en van het volk waarvoor

het berekend is. Want vergeten wij het niet, politieke maximes welke voor een zeer ontwikkeld volk een weldaad zijn, kunnen voor volken die nog op een lager trap staan, een straf uitmaken. Politieke instellingen kunnen nu eenmaal - zoo zij willen blijven bestaan - niet worden geïmproviseerd, en politiek is nog iets anders dan een kunstje van diplomaten.

Worden echter zulke politieke instellingen geïmproviseerd, of wel worden de maatschappelijke toestanden door den staat geïgnoreerd of verwrongen, dan - en wij komen zoo tot onze derde opmerking - zijn *conflicten tusschen staat en maatschappij* onvermijdelijk. Het is een gevolg van een toestand, waarin staat en maatschappij elkander als het ware niet meer dekken. Niet altijd is dit de schuld van den staat. De staat is soms door internationale banden gebonden en wordt alzoo verhinderd zijn natuurlijke ontwikkeling te volgen. Meestal echter ontstaan die conflicten, omdat de staat geen oog heeft gehad voor de maatschappij, geen oog vooral voor de maatschappelijke kwalen. In politiek afgematte tijden komen juist altijd de sociale vraagstukken te berde. De kwalen der maatschappij zijn van hoogst droevige natuur, te droeviger en te onvermijdelijker, omdat de zonde, de misdaad van één individu dadelijk op geheel de samenleving haar invloed heeft. Het is een steen in den vijver geworpen, die tot zeer verre zijn kringen over het vlakke water uitstrekt. Wel teistert ook de natuur de maatschappij, wel is de maatschappij in een zinnelijke schepping geplaatst, die haar aanvankelijk overheerscht en machtiger is dan zij, maar de natuur is nog wel te overwinnen; als wij haar goed bekampen, dan wijkt zij dikwijls voor onze hand; treuriger echter zijn de rampen door de eigen leden der maatschappij, door den mensch zelven veroorzaakt. Hartverscheurende problemen, wreede antithesen! Nu eens woedt de blinde haat der godsdiensttwisten, dan eens worden al de jammeren der zedeloosheid, en dan weder al de ellenden der armoede gevoeld. Wij zwijgen nog van de groote oorlogen, waardoor de geheele maatschappij wordt omgekeerd. Doch wanneer de arbeiders geen werk kunnen vinden, wanneer de levensmiddelen te hoog in prijs zijn gestegen, wanneer het bestaan van velen zoo précair, zoo onvast is geworden, dan is ook veeltijds, wanneer de staat hiervoor geen oog heeft, een omwenteling nabij. En toch kan die armoede niet genezen worden

door kunstmatige middelen van herstelling, door aprioristische stelsels, door panacéen als der socialisten. Tegen dit probleem helpen geen douches, geen dampbad, geen apparaten van allerlei kunstig gemengde artsenijen. De staat kan alleen zorgen dat meer geleidelijk de algemeene wetten der natuurlijke ontwikkeling worden opgevolgd. Een eerste vereischte is het kwaad zelf te kennen. Een omwenteling is soms even als de pijn de weldadige openbaring van het verkeerde. De ware wetenschap voor staat en maatschappij is deze, al de maatschappelijke verschijnselen en kwalen in het ware daglicht te stellen. Dan ziet men veeltijds of altijd, dat gebrek aan werk het gevolg is van verkeerde maatschappelijke instellingen, van de liefdeloosheid en eigenbaat dergenen die rijkdommen hebben verworven. Dan geldt in zekeren zin de leuze: het geheim der revolutie te ontsluijeren, is haar herleving te beletten. Het conflict tusschen staat en maatschappij kan dan worden weggenomen; de autoriteit moge zich een oogenblik op den voorgrond stellen, waar de meerderheid de minderheid bepaald had onderdrukt; in de worsteling tusschen gezag en vrijheid moge een oogenblik het gezag de zege behalen: overgangstoestanden kunnen ontstaan, totdat welhaast in gelijken en eigen loop beide stroomen van staat en maatschappij zich weder naar het doeleinde spoeden.

Waarheen? - Dit zij altijd onze vraag. Want geheel mijn voordracht heeft u daarop gewezen dat ik het vaste geloof heb, dat beide, én staat én maatschappij, onderworpen zijn aan een beweging die beide vervormt, een beweging die een vasten koers neemt en die men *de wet van den vooruitgang* noemt. Terwijl staat en maatschappij in onderling verband op elkander inwerken, van elkander afhangen, elkander bepalen, bestrijden, vervormen en eindelijk harmonisch samenwerken, beschrijven zij beide een steeds voorwaartsche beweging. Vooruitgang beteekent: meer kennis in het intellectueele, meer macht in het materieele, meer zelfstandigheid en dus ook gemeenschapsgevoel in het godsdienstige en zedelijke. De wetten en krachten van die ontwikkeling - inwendig met die der natuur overeenkomende, - moeten zoowel door den staat als door de maatschappij gevolgd worden. Zonder dat hebben zij geen recht van bestaan en vergaan zij om plaats te maken voor andere instellingen. Het verleden bepaalt voor staat en maatschappij de toekomst, niet

in dien zin alsof elk jaar reeds de stap voorwaarts waar te nemen is. Neen, de ontwikkelingsgang der beschaving is zeer juist bij den vorm van een spiraal vergeleken; schijnbaar blijft de menschheid soms op dezelfde hoogte stilstaan; dan weder doorloopt zij een gansch tegenovergestelde beweging, en een zekere tijd is noodig om te bespeuren of men inderdaad gevorderd is. Doch men vordert altijd. De gezichtseinder wordt telkens verruimd. Iedere leeftijd geeft de lichtende fakkel aan het andere geslacht, en het licht straalt telkens helderder en schitterender omdat het hooger wordt gedragen. Een diepere kennis der geschiedenis heeft van zelve geleid tot de kennis der maatschappij: door het toevallige, het telkens wisselende heen heeft men den vasten loop opgemerkt: de wezentlijke vooruitgang, de geschiedenis, is in dien zin tevens altijd een oordeel, een gericht over tijdelijke dwaling en tijdelijk onrecht geworden. Dat minder en minder overmatig wordt gehecht aan oogenblikkelijk genot; dat niet alles op eigenbelang wordt teruggebracht; dat voor de hoogere ideeën van waarheid en recht iets wordt gevoeld, dat is vooruitgang. De verwarring die daarbij in de menschelijke maatschappij wordt opgemerkt is slechts schijnbaar; ze spruit hieruit voort dat de opmerker zelf verward in zijn denkbeelden, in zijn methode is, dat hij in een eenmaal opgevat dogmatisme zijn zienswijze heeft gewrongen. Bovendien: de tijd strooit de ideeën als een zaaijer om zich heen, zonder bij het voortgaan achter zich te zien of die ideeën wel zóó vallen dat ieder ze dadelijk rangschikken kan. Weest verzekerd, die zoo klagen over allerlei débacles, zij onderzoeken en eerbiedigen nog niet genoeg en volkomen de algemeene wetten en krachten. Zij hechten te eenzijdig aan hun begrippen. Die immer de vrijheid op den voorgrond stellen, vergeten dat de dwang ook soms een goede leerschool is geweest. Doch die veelzijdig het probleem bestuderen, vinden na eenige moeite de algemeene wet. Voor hun oogen ontwikkelt zich alsdan het schoonste schouwspel. Elke menschelijke instelling op aarde is half door de natuur bepaald, half door den menschelijken geest gewild. Oorspronkelijk tot stand gekomen door een onbewuste handeling of uiting, bestaat de levenstaak der menschen hierin, dat zij dien toestand overnemen, omwerken en veranderen in een bewuste schepping der menschen: met andere woorden, dat zij het feit aannemen en tot een kunstwerk vervormen. Zonder betoon van geest en kracht, zonder

geloof aan een zedelijke wereldorde en Hooger Bestuur, is die taak niet mogelijk. Doch de arbeid vordert toch; allengs wordt het kunstwerk meer volmaakt; allengs nadert het tot de plannen van die zedelijke wereldorde waarin alles zal worden opgelost.

En zoo gaat de menschelijke samenleving, prototype van de *zedelijke wereldorde*, steeds vooruit. Staat en maatschappij zijn slechts de facetten waardoor het leven - hetzij uit het eene, hetzij uit het andere standpunt - wordt waargenomen, of liever staat en maatschappij zijn de factoren der samenleving. Één vaste loop, één streven heeft de menschheid. Als een breede stroom snellen de wateren voorwaarts; de golven glinsteren van licht, daar zij de zon, het ideaal der wereldorde, weerkaatsen; zij ruischen voort langs berg en dal, altijd over vaste beddingen, en zelfs waar op een oogenblik een plotseling beletsel de bedding dreigt te doen ontzinken, waar de wateren nederploffen, daar welft zich in dien bruischenden val, waar alles door elkander woelt, zacht en schoon een veelkleurige tinteling, de regenboog, de Iris, Coeli decus promissumque Jovis lucidum.

H.P.G. QUACK.

Een onuitgegeven werk van Hugo de Groot.

(*Vervolg en slot van bladz*. 37).

De Groot had zijn een en twintigste jaar bereikt toen de Catherina in Holland werd opgebracht. Hij bekleedde nog geen ambt, maar practiseerde als advocaat in Den Haag; naar het schijnt had hij een tamelijk drukke practijk. Dat hij zich in dien werkkring niet gelukkig, niet op zijn plaats gevoelde, spreekt van zelf. Hij had den aanleg van een geleerde en zijn neiging zou hem op het studeervertrek hebben gehouden. Hij was echter eerzuchtig en daarom bereid zijn lust en genoegen op te offeren voor de beslommeringen van een aanzienlijk openbaar ambt; maar de advocatenpractijk was lastig en tijdroovend zonder de eerzucht in het minst te bevredigen; zij stelde den man van geleerdheid gelijk, zoo al niet beneden den sluwen zaakwaarnemer, die buiten hetgeen hem te pas kwam niets wist. Het is meer dan een bloot vermoeden, op den aard der zaak gegrond, dat ik hier uitspreek. In een brief van 26 Juli 1603, dat is een jaar voordat Heemskerck zijn buit binnen bracht, klaagt De Groot aan zijn vriend Daniël Heinsius, die slechts drie jaren ouder dan hij, reeds hoogleeraar te Leiden was, over het nietige en roemlooze van den arbeid, waarmeê hij zich afslooft. ‘Gij weet niet, mijn waarde Heinsius (schrijft hij) hoeveel tijd mij die ondankbare practijk ontrooft. Dat is wat anders dan een leerstoel, geloof mij, en verheug u in uw voorrecht. Processen kosten den werkzaamsten man een schat van moeite en tijd en passen allerminst aan vrienden van rustige studie zooals wij; zij leveren bovendien noch dank noch roem op: ter nauwernood heb ik mij van het gros mijner ambtgenooten eenigermate onderscheiden, en dit nog alleen wegens

een paar gelukkig afgeloopen zaken. In geen geval is de vrucht aan den arbeid dien zij kost geëvenredigd. Hoeveel schoons en goeds zou ik hebben kunnen leeren in den tijd dien ik met dit geestelooze werk verdoe! Hoe verdrietig ik word als ik hieraan denk, kunt gij begrijpen, die weet hoe mijn hart naar studie trekt, en hoe mij een beroep moet tegenstaan dat den naam heeft, al moge het dien ook niet verdienen, van een bloote kostwinning te wezen. Troost mij, zoo ge kunt, in mijn verdriet, dat met den dag toeneemt. Gij zoudt niet gelooven hoe zeer mijn klagen mij ernst is.' - Aanleiding tot deze ontboezeming hadden de Latijnsche gedichten van den schrijver gegeven, waarvan een nieuwe uitgaaf gevraagd werd, die echter om die ellendige practijk vooralsnog niet zoo zorgvuldig als wenschelijk was kon worden voorbereid. Wij moeten erkennen dat *poëmata sacra* bij advokatenpractijk inderdaad niet best passen. En de studiën, waarmeê De Groot zich tot nog toe bij voorkeur had bezig gehouden, waren alle van soortgelijken aard. Van zijn bezigheden en geleerde plannen omstreeks dezen tijd onderricht hij ons zelf in zijn *Aan den lezer*, geplaatst achter de eerste uitgaaf, van 1601, dierzelfde *Sacra Poëmata*, waarin hij niet zonder eenigen ophef aankondigt, welke geschriften hij of reeds gereed of onder handen heeft en uitgeven wil, zoo het onthaal zijner gedichten gunstig en aanmoedigend mag wezen. Bijna alle zijn van poëtischen en philosophischen of klassiek-juridischen aard. Wat het burgerlijk recht betreft, verklaart hij dat men zich daarin meer door de practijk dan door bloote studie bekwamen moet. Op staatsrecht heeft geen ander der aangekondigde geschriften betrekking dan de vergelijking der Nederlandsche republiek met de voornaamste republieken der oudheid; hetzelfde werk waarvan Meerman in het begin dezer eeuw het derde boek, het eenig overgeblevene, heeft uitgegeven. En meer nog dan van staatsrechtelijken was dit boek van historischen aard. De historie, zoo als De Groot ze opvatte, behoorde ook tot den kring der philologie: de vorm was hoofdzaak, en deze moest naar de modellen der oudheid worden nagebootst; diepe en uitvoerige nasporingen, strenge critiek bij het aannemen van overleveringen kwamen minder te pas. Van daar dat De Groot zich nu reeds in zijn jeugd voor het geschiedschrijven berekend hield, en door anderen er voor berekend werd geacht. Wij weten uit de Resolutiën der Staten van Holland, dat hij sedert ditzelfde jaar 1601 met het schrij-

ven der geschiedenis van den opstand van staatswege op aanbeveling van Oldenbarnevelt belast was.

Sedert De Groot dit verslag van zijn letterkundige bezigheid gaf, waren intusschen twee jaren verloopen, en in zijn arbeidzame en vruchtbare jeugd telden de jaren meer dan dubbel. In die twee jaren was hij veel gevorderd in kennis en vooral in oordeel: zijn uitgegeven geschriften bewijzen het; en wat hij in 1601 beloofd had uit te geven, hield hij dan ook in 1603 als zijner niet meer waardig terug. Ook voor de rechtsgeleerdheid was de oefening als advocaat niet verloren gegaan. Een man als De Groot kon zich niet met een vak van kennis bezig houden zonder er licht over te verspreiden. De chaos van rechtsbepalingen, waaruit de advocaat de gronden voor zijn pleidooi moest bijeenzoeken, ordende zich van zelf zoodra hij er zijn oog maar op vestigde. Geoefend in de kweekschool der ouden, gewend aan logische methode, en van aanleg zelf een uitnemend systematicus, schikte hij nu reeds in zijn hoofd de stof, die hij in den kerker van Loevestein in zijn *Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid* zoo meesterlijk uiteen zou zetten. Hij beroemde zich in later jaren, dat hij de eerste was geweest, die de Hollandsche balie de rechtsgeleerdheid, ‘die kennis van goddelijke en menschelijke zaken, die kunst van het billijke en goede, wier leidslieden de rede en de openbaring Gods, wier gezellinnen alle wetenschappen zijn,’ in haar vollen omvang en voortreffelijkheid had leeren kennen. Het was dan ook niet de studie van het recht, die hem tegenstond; het waren de nietigheden der practijk, die voor niemand dan voor de partijen van het allerminste belang zijn. Zonder zich te overschatten mocht De Groot dergelijk werk wel beneden zich achten.

Wij kunnen ons voorstellen hoe gelukkig een man als hij zich gevoeld moet hebben, zoo dikwerf zich in zijn practijk een geval voordeed, dat niet naar den gewonen sleur kon worden afgedaan, maar naar hoogere beginselen van recht moest worden behandeld. Met vreugde sloeg hij dan zijn geliefkoosde schrijvers, zijn Romeinsche juristen en hun waardige mededingers uit den nieuweren tijd, de philosophen zelfs en de theologen op, en wat hij bij hen las overdacht hij, en gebruikte hij slechts als de bouwstof, die door zijn bewerking eerst bruikbaar werd voor het doel waarop zijn studie gericht was. Zulk een rechtsvraag nu wierp het veroveren van het Portugeesche schip door den admiraal der O. Indische Compagnie op. Om

haar grondig en goed te beantwoorden was een gewoon practizijn niet berekend. Oorlogsrecht en volkenrecht moesten daarop worden toegepast, en welk advocaat had van die rechten ooit gehoord? De meesten beseften niet eens uit welke bronnen die rechten voortvloeiden. De een en twintigjarige De Groot was onder al zijn ambtgenooten waarschijnlijk de eenige, die wist hoe hij zulk een zaak moest aanvatten, van waar hij de rechtsbeginselen moest ontleenen, die bij het beoordeelen de richtsnoer moesten zijn. Indien mijn gissing waar is, en het voeren van het proces aan hem door de Compagnie werd toevertrouwd, had derhalve de keus niet gelukkiger kunnen uitvallen. Zooveel is zeker, dat de rechtsvraag in ongewone mate zijn aandacht trok. Met hoe groote ingenomenheid, met wat inspanning zijner denkkrachten hij haar behandeld heeft, leert het voortreffelijke boek, waarin hij ze in haar geheelen omvang heeft besproken.

Dat boek is geschreven in het najaar van 1604 en in de lente van 1605. Dit volgt reeds uit den aard der zaak: een gelegenheidsgeschrift moet gereed zijn eer de gelegenheid voorbijgegaan en vergeten is. Bovendien blijkt het uit den inhoud. Van gebeurtenissen van 1604 wordt gesproken als van zaken die onlangs zijn voorgevallen. De inneming van Sluis door Maurits op den 20sten Augustus 1604, heet: *capta nuper Clusa* (p. 170). Aan den anderen kant wordt over sommige zaken gezwegen, die in het betoog zeer goed te pas zouden komen. Om iets te noemen, geen gewag wordt er gemaakt van het placaat van Lissabon van 9 April 1605, waarbij aan allen, die niet tot de Portugeesche natie behooren, de vaart op Indië ten strengste verboden wordt[1]. Evenmin wordt er gesproken van de rechtsvraag, die zich in den loop van 1605 heeft voorgedaan, en waaraan onze schrijver later, in zijn *Historiae*, gedenkt, of namelijk die goederen welke wel op de Portugeesche kraak waren gevonden, maar aan Italiaansche kooplieden bleken toe te behooren, onder den wettigen buit begrepen waren[2]. Ik meen hieruit te mogen opmaken dat het boek althans in den zomer van 1605 voltooid zal geweest zijn.

1 Tenzij er op gedoeld wordt op p. 321 en 336. In dat geval zou men moeten aannemen, dat de schrijver tot zoover gevorderd was toen hem het placaat onder de oogen kwam.

2 Illud obscurius an quae captis in navibus Italorum bona inveniebantur, in praedam cederent. Res inter aequitatem et jus belli media transigendo decisa est. *Histor.*, lib. XI, p. 429.

Het handschrift is blijkbaar een afschrift in het net, maar van de eigen hand des schrijvers. Er is nog al veel in veranderd, of liever aan vermeerderd: hier en daar is een korte redeneering geschrapt om vervangen te worden door een uitvoeriger betoog van dezelfde strekking. Van wanneer die veranderingen dagteekenen, is niet met juistheid te zeggen, maar zeker niet van later dan het eind van 1608, toen het XII^{de} hoofdstuk als *Mare Liberum* ter perse is gelegd. Inkt en schrift wijzen uit, dat geen veranderingen jonger zijn dan die welke reeds in het toen gedrukte gedeelte zijn opgenomen.

Wat de reden mag geweest zijn, waarom het geschrift, toen het voltooid was, toch niet in druk is gegeven, moeten wij bij gebrek van alle narichten dienaangaande onbeslist laten. Wij kunnen niet meer dan gissen naar de reden. Mij komt het waarschijnlijk voor, dat toen de eerste schrik van de bewindhebbers geweken was, toen de Menisten met hun gewetensbezwaren de Compagnie hadden verlaten, en er dus van de participanten geen tegenwerking tegen het buitmaken meer te vreezen viel, toen verder de publieke opinie zich stellig voor de winnende hand verklaarde, en de Staten-Generaal den onderaardschen weg hadden ontdekt en ingeslagen om de Fransche regeering te bereiken en voor de belangen der Compagnie gunstig te stemmen - dat toen de bewindhebbers het raadzaam hebben geacht niet met redeneeringen, waarop geantwoord kon worden, maar met de daad zich in het bezit van de verkregen vaart en oorlogsrechten te handhaven. Zulke handelwijs was doelmatig en echt Hollandsch tevens; ook De Groot was er niet vreemd van. Toen in December 1635 Selden zijn beroemd boek, over het recht der Engelschen op de zeeën rondom hun eiland, had uitgegeven, en zoo doende de Hollandsche regenten en burgers in rep en roer had gebracht, schreef De Groot aan zijn broeder Willem: ‘Ik ben benieuwd of de Hollanders zich stilzwijgend en door zich te houden aan hetgeen zij hebben, dan wel door een verweerschrift zullen verdedigen.’ En dat hij het dilemma juist had gesteld, bleek mettertijd. Aanvankelijk waren de Staten voor het uitgeven van een antwoord aan Selden geweest: eerst Cunaeus, toen Graswinckel was met het schrijven er van belast geworden. Maar toen de laatste zijn opstel gereed had, besloten zij toch het maar liever niet uit te geven, op advies vooral van Aerssens van Sommelsdijck, die opmerkte, dat de vrijheid van de zee niet met de pen maar met het zwaard beschermd moest worden. Wat

na 1635 ten opzichte der Engelschen waar was, was het ook na 1604 ten opzichte van de Portugezen en Spanjaarden. Het was wel zoo eenvoudig te doen wat men kon, dan te betoogen wat men doen mocht.

Hoe dit zij en wat de oorzaak mag geweest zijn, de verhandeling van De Groot bleef rustig in zijn lessenaar liggen. Het eerste boek, dat hij na 1604 uitgaf, was weêr een dichtstuk over een gewijd onderwerp, de *Christus patiens*, in 1608. Van nieuwe studie over vragen van publiekrechtelijken aard vinden wij geen blijken. Maar intusschen had hij in December van het jaar 1607 de practijk voor goed vaarwel gezegd en den eed gedaan als advocaat fiscaal bij het Hof van Holland en Zeeland. Hij bekleedde thans een openbaar ambt, dat zijn aandacht bij voorkomende gelegenheid ook op het staatsrecht vestigen zou. En weldra stelden de tijdsomstandigheden gewichtige vragen aan de orde van den dag. In den loop van hetzelfde jaar 1607 waren onderhandelingen over vrede door de Aartshertogen en den Koning van Spanje met de Staten aangeknoopt. Aanvankelijk schenen zij tot een billijk verdrag te zullen leiden; de onafhankelijkheid der republiek werd zoo goed als erkend. Maar kort nadat De Groot zijn landsambt had verkregen, stuitte de onderhandeling op het punt van de vaart naar Indië, die Spanje om geen prijs wilde toestaan, en de Staten om geen prijs wilden opgeven: de geheele zomer van 1608 ging voorbij zonder dat men elkander nader kwam. Ten slotte bleek het zelfs, dat er om dit ééne geschilpunt aan vrede niet te denken viel, en nu werd door tusschenkomst der Fransche regeering de onderhandeling over een langdurig bestand aangevangen, waarbij de hinderlijke vraag onbeslist kon gelaten worden. Met dat al bleef zij de gemoederen bezig houden; de belanghebbenden bleven vreezen dat de Staten zich nog eindelijk zouden laten overhalen om, uit liefde tot vrede, den eisch der Spanjaarden in te willigen. De Oost-Indische Compagnie gaf om dit te voorkomen een reeks van pamfletten uit, waarin het belang van den handel op Indië breed uitgemeten, en het recht van Nederland om dien te drijven, betoogd werd. Het kon niet anders of De Groot moest, bij het aanschouwen van dien strijd, gedurig aan het boek, dat geheel afgewerkt in zijn lessenaar lag, herinnerd worden, inzonderheid aan het hoofdstuk waarin hij de aanspraak der Portugezen op de uitsluitende vaart uit de beginsels van natuur- en volkenrecht wederlegde.

Overigens hielden zaken van geheel anderen aard zijn gedachten gedurende dien tijd bezig. In de maand Juli trad hij in het huwelijk met Maria van Reigersbergen: feesten en bruiloftsverzen leidden hem af van staatszaken en volkenrecht. Maar aan het eind van het jaar, toen de wittebroodsweken voorbij waren en de fiscaal, zonder zijn jonge vrouw, die bij haar familie in Zeeland vertoefde, eenzaam in Den Haag zat, haalde hij toch eindelijk zijn handschrift te voorschijn, zag het nog eens door, en kwam tot het besluit om het wel niet in zijn geheel, maar dat ééne hoofdstuk er van, over de vrijheid der zee, afzonderlijk uit te geven. Voor dit doel behoefde hij het niet veel te veranderen. Een nieuw begin van weinige regels en een iets uitvoeriger slot, in plaats van het tweede gedeelte van het oorspronkelijke hoofdstuk, was al wat er aan te doen viel: spoedig was hij daarmeê gereed; als titel schreef hij er *Mare Liberum* boven, en zoo zond hij het in November naar Leiden aan zijn vriend Heinsius, met verzoek dat die het zonder naam van den auteur zou uitgeven. Het schijnt moeite gekost te hebben om er een uitgever voor te vinden. Het werd Januari eer Elzevier met drukken begon; eens aan den gang, bracht hij het echter spoedig ten einde, en terwijl De Groot er nog over dacht om octrooi van de Staten te vragen, waren de exemplaren reeds verzonden. Spoed was er inderdaad noodig, zou het geschrift niet te laat komen. Zoo ik mij niet bedrieg, is het toch werkelijk te laat verschenen om iets uit te richten, hoewel De Groot het tegendeel beweert en verzekert dat hij zijn doel met het boekje, om de Spanjaarden inschikkelijker en de Staten standvastiger te stemmen, niet heeft gemist. De chronologie weerlegt, dunkt mij, zijn beweren; immers de uitgaaf kan niet vroeger dan in de eerste dagen van Maart hebben plaats gehad (den 18^{den} Februari had hij pas aan Heinsius de voorrede en de bijlagen gezonden) en den 18^{den} Maart deed Jeannin reeds verslag aan de Staten van den toestand der onderhandeling, waaruit bleek dat alles, ook het geschil omtrent de vaart op Indië tijdens het Bestand, geschikt was. Hoe kan dan het betoog van De Groot op den gang der zaken nog invloed hebben uitgeoefend?

Ik twijfel zelfs of het bij zijn verschijnen wel bijzondere aandacht heeft getrokken. In de depêches van Jeannin en Winwood, de Fransche en Engelsche gezanten in Den Haag, wordt er geen melding van gemaakt; evenmin in de Hollandsche geschriften

van den dag, voor zoover ik ze gezien heb. De Groot had aanvankelijk gedacht, dat het misschien raadzaam zou zijn een Fransche vertaling van het boekje in het licht te zenden, en Heinsius verzocht in tijds om te zien naar een of ander Franschen student te Leiden, die berekend was er een te maken. Maar hij heeft aan dit plan geen verder gevolg gegeven. Zelfs een Hollandsche vertaling schijnt niet aanstonds noodig geweest te zijn; voor 1614 is er geen verschenen. Dit alles pleit niet voor grooten opgang van het oorspronkelijke. En het kan ons inderdaad niet verwonderen indien de verhandeling, te midden van zoo veel geschriften over hetzelfde onderwerp, weinig is opgemerkt. Zij verscheen naamloos, onmiddelijk nadat de quaestie, althans voor den duur van het Bestand, was beslist. Bovendien, en daarop vooral wensch ik te wijzen. zij leerde niets nieuws. Zij weêrlegde een aanspraak, die alleen door de Portugezen werd volgehouden; zij deed het op het voetspoor van twee Spaansche auteurs van naam en van algemeene bekendheid, den theoloog Franciscus Victoria en den jurist Fernandus Vasquius. Wel verre van haar leer voor eigen ontdekking uit te geven, riep zij gedurig het gezag van anderen, inzonderheid van de twee genoemde Spanjaards in. En wat zij predikte werd door Engelschen en Franschen, door de eersten vooral, zoowel als door onze kooplieden nageleefd. Ja, wat meer zegt, juist toen De Groot het twaalfde hoofdstuk van zijn *commentarius de jure praedae* schreef, bij gevolg vier jaren voor hij het als *Mare Liberum* uitgaf, had de Engelsche Oost-Indische Compagnie aan Koning Jacobus, die bezig was met vrede met Spanje te sluiten, een remonstrantie aangeboden, waarin het recht op de vaart naar Indië verdedigd werd op juist dezelfde gronden, waarop De Groot zich beroept[1]. Die verrassende overeenstemming bewijst overvloedig dat de leer, in het *Mare Liberum* verkondigd, volstrekt niet nieuw of verrassend was, en daarom ook niet geschikt, toen het Bestand eens was gesloten, om de aandacht van het publiek bijzonder te trekken.

Eerst later, bij gelegenheid dat een geheel andere aanmatiging op de heerschappij ter zee te weêrleggen viel, heeft het geschrift van De Groot vermaardheid gekregen. Eenige weken slechts nadat het was uitgegeven, 16 Mei 1609, verscheen een placaat van den

1 Zie de Hollandsche omwerking van dit stuk bij De Jonge, *Opkomst* enz., I, blz. 287 vlg. Het oorspronkelijke Engelsche stuk is mij niet bekend.

Koning van Engeland, waarbij verboden werd te visschen op de kusten en in de zeeën van Groot-Britannië, Ierland en andere omliggende eilanden, tenzij men licentie daartoe van Z. Maj^{t} of van de commissarissen, door hem aangesteld, verzocht en verkregen had. Deze ordonnantie stelde een geheel andere vraag dan die waarover eigenlijk De Groot had gehandeld, aan de orde. Het was hier niet de onmetelijke Oceaan, maar een bepaald gedeelte der zee, van betrekkelijk geringen omvang, over welks bezit getwist werd, en niet ten opzichte der vaart, maar der visscherij. Evenwel uit de leer, in het *Mare Liberum* gepredikt, volgde noodzakelijk dat zelfs een meer beperkte aanspraak op het uitsluitend bezit eener zee onrechtmatig was. De Engelsche schrijvers, die het boekje onder de oogen kregen, zagen dan ook in den schrijver een bestrijder van het vermeend recht hunner landgenooten, en trachtten hem daarom tot zwijgen te brengen. Het eerst deed dit William Welwood in 1613 in zijn *Abridgment of al the Sealaws*, tegen wiens niet zeer wetenschappelijke tegenspraak De Groot een verhandeling opstelde, waarvan ik reeds boven gewaagde; hij gaf ze echter niet uit en zij berust thans in handschrift in de Bibliotheek der Leidsche Hoogeschool[1]. Veel geleerder en uitvoeriger dan het geschrijf van Welwood was het verweerschrift dat de beroemde John Selden in 1618 opstelde en aan Koning Jacobus aanbood, maar eerst in 1635, op last van Karel I, onder den titel van *Mare Clausum*, in het licht gaf[2]. - Wij zullen over dien lateren strijd thans niet uitweiden. Genoeg zij het op te merken, dat eerst bij die gelegenheid, bij het bestrijden der aanspraken van Engeland, het *Mare Liberum*, dat oorspronkelijk tegen de aanspraken van Portugal gericht was geweest, zoo wereldberoemd is geworden. Het was evenwel te voren reeds meer dan eens herdrukt, en de auteur had voor de uitgaaf van 1618 zelfs

1 Vgl. prof. Vissering in de boven aangeh. *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Academie van Wetenschappen, afdeeling Letterkunde*, IX, blz. 147. Het merkwaardige van dit opstel is hierin gelegen, dat De Groot zijn leer van het *Mare Liberum* daarin voor het eerst tegen de Engelsche praetensiën richt. - Het boek van Welwood is zeldzaam, maar de hoofdinhoud van zijn bestrijding van het *Mare Liberum* is, in het Latijn vertaald, door Graswinckel geplaatst achter zijn *Maris Liberi Vindiciae adversus Gulielmum Welnodum, de dominio maris. Hagae comitum*, 1653.

2 Deze weinig bekende bijzonderheden uit de geschiedenis van het *Mare Clausum* deelt ons Selden zelf meê in zijne *Vindiciae... Maris Clausi*, in 1653 als pamflet uitgegeven en overgedrukt in zijn *Opera omnia*, t. II.

zijn naam geplaatst: bewijs genoeg dat het noch door het publiek vergeten, noch door den schrijver versmaad was. Van al die herdrukken is er geen enkele naar het handschrift herzien: de fouten, in de eerste editie ingeslopen, zijn in de volgende slechts bij gissing en niet altijd juist verbeterd. Om een voorbeeld te noemen: de slaaf, die in de comoedie van Plautus zegt, dat de zee aan allen gemeen is, wordt in de eerste uitgaaf p. 21 *Servatus* genoemd, hetgeen in de volgende naar den eisch van den zin in *Servus* verbeterd is; in het handschrift staat echter *Servulus*, hetgeen de drukfout begrijpelijk maakt. Ik teeken dit slechts aan om te toonen dat in de uitgaaf van den Heer Hamaker naar het handschrift de tekst voor het eerst met volkomen juistheid verschijnt. Hij verschijnt tevens voor het eerst volledig en in zijn oorspronkelijk verband met het geheele betoog van den schrijver.

Maar eer wij verder gaan, zal het noodig wezen den inhoud van den *commentarius* kortelijk op te geven. Een uitvoeriger uittreksel acht ik overbodig, omdat het boek zelf over weinige weken binnen ieders bereik zal zijn. Ik bepaal mij tot hetgeen mijn lezers moeten weten om hetgeen ik nog te zeggen heb te begrijpen.

De verhandeling bestaat uit drie groote deelen. In het eerste wordt in het algemeen het recht van oorlog voeren en buit maken uit de beginsels van natuur- en volkenrecht afgeleid en stelselmatig in al zijn breedte en met al zijn gevolgen ontwikkeld, zonder eenige toespeling op het geval dat aanleiding tot het schrijven heeft gegeven. De schrijver zelf heeft dit gedeelte betiteld: *dogmatica de jure praedae*. - Het tweede gedeelte draagt tot opschrift *historica*, en beschrijft eerst de tirannij van Alva, die ons volk tot opstand tegen den vorst en tot oorlog tegen Spanje en Spanje's bondgenooten gedreven en gerechtigd heeft; dan uitvoeriger de mishandeling die de Nederlandsche Oostindievaarders sedert hun komst in Indië, in Juni 1596, tot op de verovering van de Catherina door Heemskerck, in Februari 1603, van de Portugezen te verduren hebben gehad: den laster, de opruiing der Indianen, de listen en lagen en eindelijk het openlijk geweld en den gerechtelijken moord; en daartegenover de lankmoedigheid en edelmoedigheid, waarmeê onze schippers en kooplieden dat alles hebben verdragen, totdat eindelijk de maat overliep en de noodzakelijkheid tot het bestrijden en berooven van den vijand drong. - Het

derde deel, waarin, overeenkomstig de dogmatica van het eerste, het recht der Oost-Indische Compagnie om te handelen zoo als zij begonnen is te doen, wordt gehandhaafd, vangt aan met het *Mare Liberum*, hetwelk in dit verband moet bewijzen, dat de Portugezen geen uitsluitend recht om op Indië te varen en met de Indianen handel te drijven, zoo als zij voorwenden, bezitten, en bijgevolg geen reden hebben om de vreedzame komst der Hollandsche kooplieden in Indië als een daad van onrecht en vijandelijkheid te beschouwen en te straffen. In de ongedrukt gebleven tweede helft van dit hoofdstuk wordt verder aangetoond dat de Hollanders van hun kant, juist omdat de vrije handel hun door de Portugezen belet wordt, in hun recht zijn, als zij in de eerste plaats die tegenstanders in het bijzonder, vervolgens den Portugeeschen staat in het algemeen, en eindelijk alle Portugeesche onderdanen, onverschillig of zij aan het storen van den handel al dan niet rechtstreeks schuldig staan, beoorlogen en naar krijgsrecht berooven. In de overige hoofdstukken wordt de tegenwerping van al te nauwgezette en beschroomde landgenooten, dat niet alles wat vrij staat daarom nog geraden is, voor niet toepasselijk op dit geval verklaard, en betoogd dat het buit maken op de Portugezen onder de gegeven omstandigheden niet slechts rechtmatig, maar ook betamelijk en nuttig is voor de republiek; het onmetelijke voordeel dat op de schatrijke Portugezen in Indië te behalen is, wordt met ophef geschetst, en daarom ten slotte de Compagnie aangespoord te blijven doen zoo als zij begonnen is.

Ziedaar den korten inhoud van het boek. Dat het in zijn geheel niet meer uit te geven was, nadat een hoofdstuk afzonderlijk het licht had gezien, spreekt van zelf. Bovendien het geheele derde gedeelte was verouderd en nutteloos geworden sedert de oorlog, welks rechmatigheid het bewijzen wilde, na jaren achtereen gevoerd te zijn, door het gesloten bestand als het ware gewettigd was. Maar daarmeê was het overige van het werk nog niet verouderd; het eerste en tweede deel, de *dogmatica* en de *historica* hadden grootendeels hun waarde behouden. Zij konden wel niet in den vorm, waarin zij gesteld waren, verschijnen; zij moesten uit hun vroeger verband losgemaakt en omgewerkt worden, maar hun bouwstof was toch nog zeer bruikbaar. Ik twijfel niet of De Groot heeft reeds bij het uitgeven van het *Mare Liberum* het plan opgevat om die beide deelen van zijn commentarius eveneens als zelfstandige werken door den

druk gemeen te maken. Hij handelde omstreeks denzelfden tijd, naar het schijnt, evenzoo met een ander werk van zijn jeugd, dat hij jaren lang in zijn lessenaar gehouden en denkelijk niet eens voltooid had, de meermalen aangehaalde Vergelijking der gemeenebesten: *Parallelon Rerumpublicarum libri tres*. Althans na hetgeen Meerman hierover gezegd heeft, houd ik het voor ten hoogste waarschijnlijk dat de vermaarde *Antiquitas Reipublicae Batavae*, die in 1610 het licht zag, niets anders is dan een afzonderlijke en misschien eenigszins gewijzigde uitgaaf van het tweede boek dezer *parallela*, waarin (blijkens de verwijzingen daarheen in het overgebleven derde boek) juist over die onderwerpen gehandeld moet zijn, welke in de *Antiquitas* werkelijk behandeld worden. Dit geschrift, dat een zeer jeugdig karakter draagt en in waarde beneden het *Mare Liberum* staat, heeft toch bij zijn verschijnen een veel gunstiger onthaal gevonden; het eigen jaar gaf de schrijver er in samenwerking met zijn vader nog een Hollandsche vertaling van uit. In latere jaren heeft hij zelf er met reden van gezegd, dat er beweringen in stonden, die hij bij nader inzien niet zou durven volhouden en die meer uit zijn zucht voor de vrijheid en het vaderland dan uit ernstig onderzoek waren voortgevloeid.

Ter zelfder tijd opende zich voor hem het uitzicht om ook de *historica* van zijn commentarius ten goede te kunnen gebruiken. De Kamer van Zeventien, het hoofdbestuur der Compagnie, beraadslaagde den 16^{den} September 1610 over de vraag: ‘off zy niet en behoirden door den Heer Fiscael Grotius off ander geleert persoon den Oostindischen handel historiaelsche wijse te doen beschrijven, tot eer ende reputatie derselve ende 't vaderlandt, om, als 't best passen soude, in druck te mogen laten wtgaen’[1]. Ik houd mij verzekerd, dat het denkbeeld om zulk een historie te schrijven door De Groot zelven aan de hand was gedaan. In alle geval blijkt uit de aangehaalde resolutie op nieuw, in hoe nauwe betrekking hij voortdurend tot de Compagnie stond. Dien ten gevolge was hij dan ook in het bezit van een aanzienlijke verzameling van bescheiden gekomen, die hem bij het opstellen van een geschiedenis van de vaart op Indië te pas hadden kunnen komen, en die, toen zij in No-

1 De resolutie was nog niet gedrukt. De Heer De Jonge in zijn meermalen aangehaald werk, III, 379, had er mij opmerkzaam op gemaakt.

vember 1864 in Den Haag te koop werden geboden, in één band waren samengevoegd met de *historica* van den commentarius, alsof de auteur met voordacht alles had vereenigd wat hem bij zijn voorgenomen arbeid van noode zou zijn. Het is, zoo als wij weten, bij het voornemen gebleven: de Compagnie begon met het nemen van een besluit te verschuiven ‘tot dat men naerder ende breeder onderricht van den staet van Indië sal hebben bekomen’, en in dit geval was uitstel werkelijk, zoo als het spreekwoord zegt, afstel: het beschrijven van den Oostindischen handel is nooit aan Grotius noch aan eenig ander geleerd persoon opgedragen. Voor De Groot was de gelegenheid voor zulken arbeid ook weldra voorbij. De kerkelijke geschillen braken uit, en vergiftigden den politieken strijd der partijen in de Republiek. Zij boeiden in hooge mate de aandacht van onzen schrijver, die bovenal een theologant in zijn hart was. Volijverig nam hij deel aan het twistgeschrijf. Met zijn *Pietas Ordinum Hollandiae* opende hij in 1613 een nieuwe reeks van geschriften, van theologico-politischen aard. Aan het schrijven van een geschiedenis der Nederlanders in Indië kon hij voortaan niet meer denken. Wel handelt hij in zijn *Annales et Historiae de rebus Belgicis*, die na zijn dood eerst zijn uitgegeven, van de lotgevallen onzer zeelieden in Indië, maar, zoo als zijn bestek het meêbracht, zeer kort. Al wat dus van zijn studiën in de Oost-Indische reisbeschrijvingen en archieven over is bepaalt zich tot deze *historica*, die thans voor het eerst door de zorg van den Heer Hamaker in druk verschijnen.

Niemand kan verwachten, dat zij een onpartijdig of zelfs maar een volledig verhaal zullen leveren van wat er in Indië tusschen de jaren 1595 en 1603 is voorgevallen. Zij zijn geschreven met het doel om het onrecht der Portugezen en daartegenover de lijdende onschuld der Nederlanders in een helder daglicht te stellen. Zij vormen dus een doorgaande acte van beschuldiging tegen de Portugezen, een pleidooi voor de Oost-Indische Compagnie. Wat voor dit doel niet dienen kan, laat de advocaat onvermeld. Wat tegen zijn cliënten zou getuigen verbergt hij. Van daar dat zijn verhaal op ons, die vreemd zijn aan den hartstocht waaronder het opgesteld en waarop het berekend was, een zonderlingen indruk maakt. Ik althans kan het niet lezen zonder glimlachen. Die rechtschapen, edelaardige Hollandsche en Zeeuwsche matrozen, die kwaad met goed vergelden, die liever geweld willen lijden dan anderen geweld

aandoen, en dieper smart gevoelen over het onrecht, dat hun Indische vrienden en bondgenooten treft, dan over hetgeen hun zelf geschiedt - die brave lieden kan ik niet ernstig aanzien. Hoe geheel anders schilderen onze oude Oostindievaarders zich zelf in hun journalen en brieven af! Moed en geestkracht spreekt uit hun verhalen, en daarbij meestal rondheid en goede trouw, zooals doorgaans aan kracht gepaard gaan, maar zachtmoedigheid of lijdzaamheid - ik heb er geen blijk van bespeurd. Integendeel, minachting voor de Indianen en gloeiende haat voor Spanjaarden en Portugezen bezielde onze beste matrozen, en onder hen stak menigeen die waarlijk niet tot de goede, laat staan tot de beste gerekend mocht worden. Men moet ze naast de wreede en verraderlijke Portugezen stellen, die dubbel boosaardig zijn omdat zij zich niet sterk gevoelen, wil men in onze landslieden in Indië goedaardigheid en zachtheid ontwaren. En men moet opzettelijk het oog sluiten om aan den anderen kant bij de Portugezen, inzonderheid bij de Portugeesche geestelijken, niet soms treffende blijken van edelaardigheid te zien. Ook hier is goed en kwaad ondereengemend, en de schuld niet geheel aan ééne zijde. Maar toen De Groot schreef, kende het publiek slechts gebrekkig en oordeelde het met hartstocht. De vaderlandsliefde en het handelsbelang werkten samen om ons volk van den vijand alles kwaads te doen gelooven. De Groot echter wist beter, en is van voorbedachte partijdigheid in zijn verhaal niet vrij te spreken. Hij zegt doorgaans de waarheid, niets anders dan de waarheid, maar niet altijd de geheele waarheid.

Zoo is het volkomen waar, wat hij p. 262 zegt, dat Heemskerck de bemanning van de kraak, die hij genomen had, goed behandeld en zonder losgeld te Malacca vrij gesteld heeft, waarvoor hij zelfs door de Portugezen geprezen en bedankt is. Maar even waar is het, wat hij niet zegt, dat Heemskerck de kraak bij capitulatie en onder voorwaarde van de manschap naar Malacca, te doen brengen, in handen gekregen had, en dus niets meer deed dan waartoe hij zich vooraf had verplicht[1]. De lof

1 In de advertentie, waaruit De Groot voornamelijk geput heeft, wordt gezegd: ‘Zy hebben twee personen om te accorderen aan onse schepen gezonden, die veel conditiën wilden bedinghen, die hun sijn afgeslagen: dan alsoo den Admirael Heemskerck vreesde de caraque door schieten aan brandt of op een clippe mochtte geraecken, heeft henluyden te samen het leven belooft ende dat hy se na Malacca soude doen brengen..... Waerop syluyden binnen den gestelden tijt weder sijn gecomen endo caraque op de voors. conditien, by acte van des capiteyns hant onderteekent, hebben opgegeven.’

van goede trouw komt derhalve den Hollandschen admiraal toe, niet die van edelmoedigheid, dien De Groot hem toezwaait. Doch het bovenmatig prijzen van zijn landgenooten is een fout waaraan zelfs geschiedschrijvers te dikwerf mank gaan dan dat wij ze aan een advocaat al te euvel mogen duiden. Erger is het, wanneer men den vijand opzettelijk zwarter maakt dan hij is; en aan dit vergrijp staat De Groot ongelukkig ook schuldig. Het sprekendste voorbeeld dat ik daarvan bij hem heb gevonden, levert zijn beschrijving van het gebeurde te Macao, waarvan ik reeds boven gewaagde. Hij verhaalt breedvoerig en schilderachtig, hoe Jacob van Neck, zonder het te bedoelen of te weten voor Macao, den zetel der Portugezen in China, aangekomen, den fiskaal Maarten Ape met eenige manschap op verkenning uitzond, die door de Portugezen opgelicht, gevangen gehouden, gepijnigd, en eindelijk, ten getale van zeventien, wreedaardig omgebracht zijn, gelijk dit alles naderhand door Ape, den eenigen die op voorbidden van katholieke geestelijken gespaard was, aan den dag is gebracht. Dit feit was mij vroeger geheel onbekend: ik las het verhaal het eerst bij De Groot, en bij het opzettelijk onderzoek, dat ik vervolgens instelde, vond ik slechts een veel minder omstandig bericht er van in reisjournalen, door Mr. De Jonge in zijn bekend werk afgedrukt. Maar De Groot had zijn zegsman genoemd: Maarten Ape zelf, in Holland teruggekeerd, had zijn wedervaren bekend gemaakt. Nu bevond zich onder de handschriften, die tegelijkertijd met den *Commentarius de jure praedae* zijn verkocht, de *Attestatie van Mart. Apius omtrent het gebeurde te Macao:* dit was blijkbaar de bron waaruit De Groot had geput. Gelukkig was het stuk voor het Rijksarchief aangekocht; met zijn gewone hulpvaardigheid stelde mij de Archivaris in staat om het te gebruiken. Het stelde mijn verwachting niet te leur; het is op zich zelf als bijdrage tot de kennis van den tijd belangrijk, en buitendien bijzonder dienstig bij het waardeeren van den arbeid van De Groot. Het bleek mij, toen ik de beide verhalen vergeleek, dat onze schrijver zich niet de minste afwijking van de getuigenis van Ape had veroorloofd, maar dat hij toch ééne omstandigheid had verzwegen, waardoor de gebeurtenis in een geheel ander licht verscheen. Jacob van Neck had namelijk, eer hij naar Macao ver

zeilde, een vergeefschen aanval gedaan op de Portugeesche sterkte van Tidore; hij had dus niet slechts zoo als anderen den alleenhandel der Portugeezen gestoord, maar hen bovendien, zonder oorlogsverklaring, aangevallen. Dit kon zijn volk door de Portugeezen als zeerooverij worden toegerekend; en om die reden had Ape dan ook, toen hij te Macao in hun handen viel, zijn medgezellen uitdrukkelijk gewaarschuwd, ‘soo daer eenighe swaericheydt van examinatie (op de pijnbank) mochte voorvallen, dat se haer wel souden wachten van het ghevecht, voor Tidore met de Portugijsen geschiedt, in gheenerlei manieren te openbaren, als wesende den eenighen middel waardoor sy in ongheluck souden gheraecken.’ Desniettemin werd dit feit door een, die later gevangen en dus niet gewaarschuwd was, onder de pijniging bekend. Nu valt er niet aan te twijfelen of die bekentenis is de grond geweest waarop over allen het doodvonnis is geveld. Het blijft zeker wreed, en de wijze, waarop het in spijt der Chineesche overheid ten uitvoer is gelegd, blijft verraderlijk - de regeering van Goa heeft het zelf erkend en, wat De Groot verzwijgt, ook openlijk de daad gewraakt, maar de zaak krijgt toch een geheel ander aanzien door de omstandigheid, die onze schrijver opzettelijk verbergt. In een pleidooi moge zulk weglaten van een gedeelte der waarheid te verschoonen zijn, in een geschrift, dat *historica* betiteld wordt, zeker niet. En nu wij eens bevonden hebben hoe De Groot zijn bescheiden gebruikt, zullen wij ons ook wel wachten van zijn voorstelling der zaken voortaan zonder nadere bevestiging tegen den vijand te laten getuigen.

Toch blijven, niettegenstaande hun partijdigheid, zijn berichten en verhalen onmisbare en, zoo wij ze met de noodige behoedzaamheid gebruiken, ook deugdelijke bouwstof voor de geschiedenis der eerste Oost-Indische tochten. Wie alles gelezen heeft wat daarover in druk bestaat, zal in den *commentarius* nog genoeg vinden wat hem nieuw is. Immers met den verbazenden ijver en de grenzenlooze weetgierigheid, die hem eigen waren, heeft De Groot alles gelezen en verwerkt wat hij over de lotgevallen der Nederlanders in Indië kon machtig worden. En de feiten lagen nog versch in het geheugen; het was nog geen tien jaar geleden, dat Houtman het eerst naar Java onder zeil ging. Wie in dien tijd, zoo kort na de gebeurtenissen, met goedvinden der bewindhebbers een geschiedenis der compagniën wilde opstellen, kon veel te weten komen

wat thans, na twee en een halve eeuw, niet meer te ontdekken is. Dat De Groot het voorrecht hetwelk hij genoot zich te nutte heeft gemaakt, bewijzen zijn *historica* overvloedig. Niet slechts dat hij al de toen uitgegeven reisverhalen (die thans zoo kostbare oblongen) over de goudkust van Guinea, over de eerste en over de tweede scheepvaart naar Indië, over Olivier van Noort en wat dies meer zij, toont gelezen te hebben, buitendien heeft hij een schat van onuitgegeven stukken, reisjournalen, rapporten en brieven voor zich gehad, waarvan sommige later nooit meer gebruikt en denkelijk thans verloren zijn, andere eerst in het bekende werk ‘Begin en voortgang van de Oost-Indische Compagnie’ onvolledig afgedrukt, andere weêr in het Rijksarchief bewaard en door Mr. De Jonge onlangs voor de eerste maal uitgegeven zijn.

Het is hier de plaats niet om alles op te sommen, waarmeê wij uit de berichten van De Groot onze kennis van de lotgevallen der Nederlanders in Indië kunnen verrijken. Ik bepaal mij tot enkele opmerkingen. Over den eersten tocht naar Indië, en de journalen aan boord der vloot gehouden, is dezer dagen door den Heer Tiele in zijn *Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs Neerlandais*, en vervolgens door den Heer Van Duyl in dit Tijdschrift met belezenheid en oordeel gehandeld. Voldingend is door beide bibliographen bewezen, dat er buiten de drie journalen, die in hun geheel zijn uitgegeven, nog een vierde bestaan heeft, waaraan Pontanus in zijn *Rerum et Urbis Amstelodamensium historia* ontleend heeft al wat hij buiten het van elders bekende over den eersten tocht naar Indië verhaalt. Dit journaal nu, dat niet meer bestaat, of althans niet meer te vinden is, heeft ook De Groot gebruikt; hij deelt er een en ander uit meê, wat Pontanus niet vermeldt, maar tevens enkele feiten die deze, en ook deze alleen, op dezelfde wijs beschrijft. Ik verwijs, om één voorbeeld te noemen, naar den *Commentarius*, p. 182, waar men over een aanslag op het schip Amsterdam en den moord aan schipper Verhel gepleegd, hetzelfde zal vinden als bij Pontanus, p. 184. Meer andere voorbeelden zal de belangstellende lezer zelf ontdekken.

Nu ik toch over de literatuur van Houtman's eersten tocht spreek, wensch ik nog iets te zeggen over den auteur van dit door De Groot en Pontanus gebruikte journaal, te meer omdat de Heeren Tiele en van Duyl betuigen niet te weten wie hij zijn

mag. Ik meen voldoende redenen te hebben om Jan Jansz Kaerel, een zoon van een der reeders, en die als commies op de Amsterdam de reis meê heeft gemaakt, voor den schrijver er van te houden. Ik bouw mijn vermoeden op een gezegde van Pontanus, dat ook door den Heer Van Duyl is opgemerkt. In de Hollandsche vertaling, door dien Heer aangehaald, luidt het aldus: ‘Ick volge meerendeels de eyghen hant van een treffelyck man, ende die op dese reyse als een van de overste wesende alles selvhe ghesien ende ervaeren heeft.’ Ik stem toe dat dit bericht al te onbepaald is om er iets uit af te leiden; het laat ons de vrije keus tusschen alle ‘oversten’ der vloot, en die zijn vele. Maar in den oorspronkelijken tekst luidt het meer bepaald: ‘autographum viri spectati et ex praefectis autoptae autorem ut plurimum sequor.’ De steller van het journaal was dus een der praefecti; en praefectus beteekent bij Pontanus niet maar in het onbepaalde een overste, maar zeer bepaald een commies: onze keus wordt dus al dadelijk tot één soort van oversten beperkt. Vragen wij nu verder, op welk schip het dagboek gehouden is, dan vinden wij dat het de gebeurtenissen aan boord van de Amsterdam het uitvoerigst beschrijft, en zoo komen wij tot de slotsom, dat denkelijk een der twee commiesen aan boord van de Amsterdam de schrijver wezen zal. Nu is een van deze twee, Willem Lodewijcks, reeds erkend als de steller van een ander journaal. Dus blijft alleen Jan Jansz Kaerel over, op wien ons vermoeden kan rusten. En bij nader onderzoek wordt deze gissing bevestigd. Pontanus laat Kaerel een hoofdrol vervullen, zoo als hij in geen der andere reisbeschrijvingen doet, en weet niet alleen te verhalen wat de praefectus Carolus gedaan, maar ook wat hij bij zich zelven gedacht heeft[1]. Een andere omstandigheid bewijst verder dat Pontanus met Kaerel van nabij bekend moet geweest zijn. Over den tweeden tocht naar Indië onder Van Neck, volgt hij het gewone, gedrukte relaas, het bekende ‘Tweede boeck’. Maar op één punt wijkt hij er van af. Er wordt daar gezegd, dat als vice-admiraal op de Hollandia Jan Jansz Smit terugkeerde; Pontanus neemt dit over, maar noemt in plaats van Smit, Jan Jansz Kaerel; en dat hij dit te recht doet, blijkt uit het uitvoerige journaal van Jacob van Heemskerck, bij Mr. De Jonge, II, bl. 398, afgedrukt. Zulk een verbetering verraadt bijzondere

1 Non etiam ambigendum putabat idem Carolus has moras atque elusiones a Lusitanis fuisse procuratas, p. 159.

bekendheid met den persoon of althans met de familie van Kaerel. Toen Pontanus schreef, was de zeeman, zoo ik mij niet bedrieg, reeds overleden, maar zijn vader was nog in leven en tot aan zijn dood, op 28 October 1616, bewindhebber der Oost-Indische Compagnie. Als deze het journaal van zijn zoon eerst aan De Groot, die in 1604 ten behoeve der Compagnie schreef, en later aan Pontanus, die in 1611 een beschrijving van Amsterdam uitgaf, meêgedeeld had, zou ons dit niet kunnen verwonderen. Maar ik geef mijn vermoeden voor hetgeen het is. De groote vraag is deze: waar kan het journaal gebleven zijn? De vergelijking tusschen hetgeen Pontanus en hetgeen De Groot er uit bewaard hebben, doet zeer verlangen naar het bezit van het stuk zelf.

Van den tweeden tocht van Cornelis Houtman, voor rekening van Moucheron en andere Zeeuwsche reeders in 1598-1600, bestaat thans geen ander verslag dan hetgeen John Davis, de Engelsche schipper die aan boord de rol van spion speelde, voor den Earl of Essex heeft opgesteld, en dat in *Purchas, his Pilgrimes* gedrukt is. Dat er echter ook een meer officieel verhaal van bestaan moet hebben, volgt uit Houtman's instructie, waarin hem gelast wordt ‘een pertinent journael van dage tot dage’ te houden; aan welk bevel hij en die hem bij zijn dood opvolgde, Guyon Le Fort, wel voldaan zullen hebben. Ik vermoed dat De Groot uit dit, overigens ons onbekende, dagboek geput heeft wat hij aangaande die reis verhaalt.

Over den tocht van Jacob Wilkens heeft hij insgelijks berichten aan bescheiden ontleend die thans niet meer voorhanden zijn. ‘Men weet niets van hetgeen Wilkens voor Atsjin is bejegend, als alleen dat het hem mislukte er handel te drijven,’ zegt De Jonge. De Groot spreekt echter van een factorij of althans van eenige handelaars, die er dooi Wilkens waren achtergelaten, p. 177. Van de factorij op Banda, onder Adriaan van Veen, leeren wij ook van hem bijzonderheden, die van elders niet bekend waren. Van het geval van Caspar van Groesbergen bij Poelo Cambir, in den zomer van 1602, geeft hij mede veel uitvoeriger bericht dan De Jonge ons uit niet gedrukte brieven op het Rijksarchief meêdeelt. Eveneens van hetgeen Wijbrand van Warwijck te Anabon in October 1602 overkomen is. Verder vinden wij ook hier veel nauwkeuriger dan overal elders den tocht beschreven van de Portugezen onder Andreas Hurtado Mendoza naar de Sunda-

eilanden en de Molukken, om de inlanders, die zich in handelsbetrekking met de Hollanders hadden begeven, voor dit vergrijp te tuchtigen. - Maar deze bloote opsomming kan alleen dienen om hen die zich met de geschiedenis onzer Indische bezittingen bezig houden, op den *Commentarius* opmerkzaam te maken; en daartoe is het bovenstaande reeds meer dan voldoende.

Of De Groot al wat hij vermeldt uit schriftelijke bescheiden getrokken heeft, durf ik niet beslissen. Het is niet onwaarschijnlijk dat hij sommigen, van wier avonturen hij verhaalt, in persoon ontmoet heeft, en dat hij uit hun mond heeft vernomen wat hij ons overlevert. Zoo was b.v., toen hij zijn *Commentarius* schreef, Heemskerck zelf in het land; zou hij verzuimd hebben dien te zien en te spreken? Wolfert Hermansz was nog vroeger thuis gekomen. Zou hij ook dezen, dien hij uitbundig prijst als den man, die zich bijna meer dan iemand anders jegens de Compagnie en de Republiek verdienstelijk had gemaakt[1], niet eens hebben opgezocht en geraadpleegd? Wellicht heeft hij aan hem die uitvoerige berichten over den tocht van Mendoza te danken, waarvan ik zoo even gewaagde.

Voor zoover wij kunnen nagaan is hij nauwkeurig in hetgeen hij aan anderen ontleent. Een enkele maal begaat hij nietsbeduidende fouten. Zoo zegt hij tot tweemaal toe dat Houtman op zijn eersten tocht vier Portugeesche vaartuigen ontmoette, die hij had kunnen nemen, maar ongemoeid liet. In alle journalen, ook bij Pontanus, wordt er daarentegen slechts van twee schepen gesproken. Ook zijn geographische beschrijvingen zijn doorgaans juist. Dat hij onder Taprobane niet Ceilon maar Sumatra verstaat, is een vergissing, die toen hij schreef algemeen was. Verschillende namen, die in de uitgaaf onjuist gedrukt staan, waren door den auteur goed geschreven en zijn slechts door den uitgever of drukker bedorven, zooals de Errata aanwijzen. Maar in één naam heeft toch De Groot zelf zich vergist. De rivier van Jacatra, die in geschriften van dien tijd Tanjonjava en bij Pontanus Tonjanjava heet, noemt hij tot driemaal toe Janhanjava en maakt ze van rivier tot een dorp: ‘vicinus Jacatrae locus, Janhanjava dicitur,’ p. 181. Zoo als

1 Wolphardus Harmannus, honoris causa summo jure nominandus, ut quo vix quisquam non dicam de societate Indica sed de nomine Batavo melius umquam meritus sit,’ p. 197.

een uitzondering den regel bevestigt, zoo bewijzen deze weinige fouten de zorgvuldigheid, waarmeê zich De Groot, die in de oudheid zoo te huis was, toch ook de geschiedenis zijner landen tijdgenooten had eigen gemaakt. Wij betreuren het daarom dubbel, dat aan het voornemen der Zeventien, om hem de geschiedenis van de vaart op Indië te laten schrijven, geen gevolg gegeven is.

Wij gaan thans over tot het beschouwen van het eerste gedeelte, de *dogmatica de iure praedae*, het gewichtigste deel voorzeker van het geheele werk, omdat het in onderwerp overeenkomt met de helft van het boek *de jure belli ac pacis*, waarop de roem van den schrijver voornamelijk gevestigd is. De Groot wordt, als auteur van dat boek, voor den schepper van het volkenrecht gehouden. Wat dus het ontstaan van het boek kan ophelderen is èn voor de wetenschap, die er haar bakermat heeft, èn voor den roem des schrijvers, die er van afhangt, van bijzonder belang. Wij beginnen met het beantwoorden van de vraag, in hoever dit eerste ontwerp met de latere omwerking overeenkomt.

Wij weten uit de gedrukte brieven van De Groot, dat het *Jus belli ac pacis* te Parijs tusschen 1622 en 1625 geschreven is. Nadat hij zijn uitgaaf van Stobaeus voltooid had, begon hij in November 1622 de boeken te verzamelen die hij behoefde ‘ad aliquid de jure commentandum’. Dit ‘aliquid’ was niets anders dan het plan van zijn meesterstuk. Het werd echter April van het volgend jaar eer hij de hand aan het werk sloeg; van toen af arbeidde bij er rustig maar, naar hij zelf verzekert, langzaam aan voort; in Juni 1624 was het nagenoeg voltooid, en hielp hem Graswinckel, die toen bij hem vertoefde, aan het overschrijven. In iets meer dan een jaar is dus het werk, dat zooveel jaren het leerboek van vorsten en volken wezen zou, begonnen en voleindigd. Het zou bijna ongelooflijk zijn, indien wij niet mochten aannemen, dat de schrijver zich reeds sedert lang met het overpeinzen van zijn onderwerp en met het lezen van de schrijvers, die er over handelden, had bezig gehouden. De Groot evenwel heeft op zulke voorbereidende studie nooit gezinspeeld; nergens, in geen zijner uitgegeven geschriften, in geen zijner vertrouwelijke brieven heeft hij ooit daarvan gerept, veel minder nog heeft hij gewag gemaakt van het opstel zijner jeugd *de jure praedae*; alleen in zijn even-

eens onuitgegeven verdediging van het *Mare Liberum* tegen Welwood, maakt hij er melding van. En toch kunnen wij niet gelooven dat hij dien vroegeren arbeid vergeten zou hebben. Integendeel, ik houd mij verzekerd, dat hij van den tijd af, waarop hij door het afzonderlijk uitgeven van één hoofdstuk de volledige uitgaaf van dezen *commentarius* onmogelijk maakte, steeds het plan heeft gekoesterd om de *dogmatica*, die er het belangrijkste deel van uitmaakten, om te werken, uit te breiden en als een leerboek van volkenrecht uit te geven. Hij zweeg dus over een arbeid, dien hij niet voleindigd rekende en later hoopte op te vatten. Zijn drukke ambtsbezigheden echter, eerst als advocaat-fiscaal en sedert 1613 als pensionaris van Rotterdam, die hem, gelijk hij aan Pontanus klaagt, geen tijd lieten om boekjes, laat staan groote boeken te lezen, verhinderden hem natuurlijk aan dat voornemen vooreerst gevolg te geven. In den kerker nam andere studie al zijn tijd in, hoewel hij het volkenrecht toch niet uit het oog verloor; wij weten toevallig dat onder de boeken, die hij van zijn vrienden te leen had gevraagd en gekregen, ook het *Jus belli* en de *Advocationes Hispanicae*, beide van Albericus Gentilis, behoorden. Te Parijs schreef hij eerst zijn verantwoording, en maakte toen af wat hij bij zijn vlucht van Loevestein onderhanden had, het laatst Stobaeus. Onmiddellijk daarop ging hij aan het *Jus belli ac pacis*. Dat hij bij dit werk zijn *Commentarius de jure praedae* voor zich had en gedurig inzng, lijdt geen twijfel en zal ik straks aantoonen. Zonder voorarbeid en voor het eerst stelde hij slechts dat gedeelte van zijn werk op, dat onder het *jus pacis* begrepen is. Den titel van zijn werk koos hij in navolging van een gezegde van Cicero, in de Oratio pro Balbo, c. 6, waarin een opsomming van allerlei onderwerpen uit het volkenrecht ten slotte wordt samengevat in deze woorden: ‘universum denique belli jus ac pacis’. Het is dus de geheele omvang van het volkenrecht wat De Groot onder dien tweeledigen titel verstaat; of de titel dit wezenlijk uitdrukt en juist gekozen is, laat ik in het midden. Naar mijn oordeel vormt het werk zelf geen goed samengevoegd en geen volledig geheel. Ik moet het Pufendorf[1] toegeven, dat de schrijver niet alles wat zijn onderwerp omvat behandeld heeft, en daarentegen van het oorlogsrecht bijzonderheden heeft behandeld, die in een werk van zoo algemeene

1 Specimen controv., cap. IV, § 1.

strekking beter waren weggelaten. Dit valt vooral in het oog indien wij het vergelijken met het opstel *de jure praedae*. Wij bemerken dan dat het recht van oorlog wezenlijk de kern is van het geheele werk, en dat wat daaraan is toegevoegd, ongeveer het geheele tweede boek, den oorspronkelijken samenhang heeft verbroken zonder een ander even vast verband in de plaats te stellen.

In dit opzicht, in afgerondheid van den vorm, in nauwen samenhang en logische opvolging der deelen, staat het latere werk bij het vroegere verre achter. Natuurlijk, want het latere stelt zich ten doel een geheele wetenschap te ontvouwen, die echter in haar omvang nog niet nagegaan, niet omgrensd was; het eerste opstel daarentegen bepaalt zich tot een juist afgebakend geheel: het gaat met geregelden gang op een vooruit bepaald doel af. Het wil bewijzen dat de Oost-Indische Compagnie recht heeft om op de Portugeesche kooplieden in Indië buit te maken. Daartoe strekt de geheele redeneering. Men kan den oorlog in Indië beschouwen òf als een bijzonderen oorlog der Compagnie, òf als een deel van den oorlog der Republiek tegen koning Philips en zijn onderdanen, waaarin de Compagnie dan als onderdaan en medehelper de Republiek dient. Voor het eerste geval moet bewezen worden dat een particulier oorlog mag voeren en buit mag maken, en dat dit bepaaldelijk aan de Compagnie in de gegeven omstandigheden vrij staat; voor het andere geval, dat de Republiek met recht tegen de Portugezen in Indië oorlog voert, en zich daartoe ook te recht van de Compagnie bedient, aan wie zij haar aanspraak op den buit kan afstaan, zoo zij het geraden oordeelt. Maar dit alles kan niet bewezen worden zonder het geheele oorlogsrecht in al zijn omvang te behandelen. Eerst moet de tegenwerping uit den weg geruimd, dat geen oorlogen en geen buit maken geoorloofd is, althans van Christenen tegen Christenen. Dan moet aangewezen worden welke oorlog rechtmatig is, hetgeen van zelf leidt tot een onderzoek naar de redenen waarom, naar de wijs waarop, naar het doel waarmeê oorlog gevoerd mag worden. Verder moeten de rechten en verplichtingen der onderdanen van mogendheden die krijg voeren worden bepaald, inzonderheid het recht om buit te behalen. Kortom, geen vraag nagenoeg van het oorlogsrecht of zij moet eerst zijn beantwoord, wil men buiten allen twijfel stellen wat De Groot op zich genomen heeft te bewijzen. Soms dwaalt hij schijnbaar van zijn pad af en houdt

zich op bij iets, waarvan het verband tot zijn eigenlijk onderwerp niet duidelijk is, maar verderop in zijn betoog blijkt het dan toch dat die bijzaak behandeld moest worden eer men de hoofdzaak in staat van wijzen kon brengen. Het is verrassend wanneer men, aan het eind van het betoog en tot de slotsom gekomen, terugziet op den afgelegden weg, en opmerkt hoe men zijn doel gestadig genaderd is, hoe elke schijnbaar onnoodige omweg werkelijk onvermijdelijk was om te komen waar men wezen moest. De Groot hechtte veel aan den kunstvorm, de *forma artis*, dien naar zijn oordeel geen zijner voorgangers aan de behandelde stof had weten te geven. Hy zelf was inderdaad een meester in de kunst van betoogen, al zijn werken bewijzen het, maar geen in hoogere mate dan deze Commentarius. Alles past en sluit hier in elkaâr en steunt elkander weêrkeerig. De tegenwerpingen van andere schrijvers worden besproken en weêrlegd, maar zonder stoornis in den gang der redeneering te brengen; zij komen ter sprake juist daar waar haar weêrlegging het betoog van den schrijver vooruit helpt. Wij herinneren ons, als wij deze zeldzame verdienste opmerken, van zelf den raad, dien De Groot zijn zoon Pieter gaf, toen deze begon te pleiten en over de moeilijkheid klaagde om de tegenpartij ordelijk te beantwoorden. ‘Bedenk vooraf (zoo luidde het voorschrift) wat voor en tegen uw zaak te zeggen is, en regel daarnaar den gang van uw rede. Wat dan uw tegenpartij zegt, beantwoord dat in de orde die gij hebt gekozen, niet in die waarin hij het heeft voorgedragen. Daarbij heb ik mij steeds wel bevonden.’ Geen duidelijker toepassing van dien regel dan die in den Commentarius *de jure praedae* gegeven wordt, en geen beter bewijs tevens van zijn voortreffelijkheid. De uitkomst is een pleidooi dat geen twijfel overlaat en een gunstige uitspraak als afdwingt.

Men duide het woord pleidooi, dat ik hier gebruik, niet ten kwade. Het wil niet zeggen dat de Commentarius uit zijn aard partijdig en eenzijdig is. Al worden de *dogmatica* voorgedragen met het doel om een vooraf aangewezen stelling te bewijzen, daarom behoeven zij nog niet aan de waarheid te kort te doen. Een pleitrede, die niets meer bedoelt dan een rechtvaardige zaak in een juist daglicht te stellen, kan een aaneenschakeling van enkel waarheden zijn. En werkelijk is dit, naar mijn oordeel, hier het geval. Het oorlogsrecht leerde wezenlijk wat De Groot wilde bewijzen. Hij behoefde hier niets te ver-

zwijgen van zijn meening, veel minder iets anders te zeggen dan hij meende. Dat hij een vast doel op het oog had werkte gunstig op den vorm waarin hij zijn denkbeelden vatte, zonder aan de juistheid van den inhoud eenige schade toe te brengen. Van daar dan ook dat hij er niets wezenlijks in te veranderen vond, toen hij twintig jaren later van zijn pleidooi een leerboek ging maken. Al de bouwstof van het vroegere opstel was bruikbaar voor het nieuwe. Ik heb beide nauwkeurig vergeleken en aan den kant van mijn exemplaar de overeenkomende plaatsen aangeteekend. Het zou te wijdloopig en te vervelend zijn, indien ik er hier opgaaf van deed. Genoeg zij het te verzekeren, dat bijna al wat in de *dogmatica* voorkomt ingelijfd is in het *Jus belli ac pacis*. Al de rechtsgeleerde citaten, al de aangehaalde plaatsen van klassieke schrijvers der oudheid, die in het *Jus praedae* prijken, zijn overgenomen in het *Jus belli*. Zijn eigene denkbeelden kleedt de schrijver doorgaans in andere bewoording dan die hij in zijn vroeger opstel had gebruikt. Soms evenwel schrijft hij zich zelven eenvoudig na[1]. Waar het hoofdzakelijk op aankomt, het rechtssysteem van beide, is een en hetzelfde. Het hoofdbegrip, dat de oorlog een rechtsvordering is, in te stellen waar geen rechtbank bestaat om in het geding te wijzen, en dat er daarom evenveel en juist dezelfde bronnen van oorlog (*fontes belli*) als van rechtsgeding bestaan, dit begrip is aan beide geschriften gemeen, en evenzoo al de gevolgen die er uit getrokken worden, inzonderheid dit gewichtige besluit, dat een oorlog ook het straffen van onrecht ten doel kan hebben. Geen ander verschil bestaat er tusschen het vroegere en het latere werk dan hetgeen uit het met den tijd veranderde karakter van den schrijver te verklaren is. Als men ouder wordt, wordt men bedachtzamer, minder absoluut in zijn oordeelen. Daarvan draagt ook het *Jus belli* de blij-

1 Vergelijk b.v. het volgende:

***de Jure praedae*, p. 148, '9.**	***de Jure belli*, 1. III, c. VI, § 19.**
quod dixi aliis interdum quam militi praedam aut pecuniam ex ea redactam concedi solere, id ferme ita contigit ut his qui tributum ad bellum contulerant, tandumdem redderetur. Quin et ludos e manubiis instructos sub Regibus annotes.	quod dixi aliis interdum extra milites praedam aut pecuniam e praeda redactam concedi solere, id ferme ita contigit ut his qui tributum ad bellum contulerant, tantundem redderetur. Ludos quoque ex manubiis interdum instructos notes.

Zoo nauwkeurige overeenkomst vindt men echter slechts zeer zelden.

ken. Minder stellig wordt er gesproken dan in het *Jus praedae*; meer uitzonderingen op den regel worden toegelaten. Vergelijk bij voorbeeld wat er over de vrijheid der zeevaart in beide wordt geleerd; in beide hetzelfde, maar wat in het oudste geschrift voorbij was gezien, wordt in het latere opgemerkt, dat er onderscheid is tusschen den Oceaan en de zee, tusschen zeeën van grooter en die van kleiner omvang; er wordt toegegeven dat wat de laatste betreft, de vrijheid van vaart en visscherij door verdragen en gewoonte beperkt kan worden. Soortgelijk verschil als op dit eene punt zal de aandachtige lezer op de meeste bespeuren. Het vuur der jeugd is getemperd door de ondervinding, de geestdrift vervangen door voorzigtigheid. Het *Jus praedae* was geschreven om den oorlog in Indië te rechtvaardigen; het *Jus belli ac pacis*, ik herinnerde het reeds vroeger, moest dienen om der vorsten lust tot oorlogvoeren te beteugelen. Met ieder jaar dat onze schrijver ouder werd was zijn zucht tot vrede geklommen. Hij betreurde het later dat hij ooit den oorlog had bezongen, en verklaarde te wenschen dat hij al zijn oorlogsverzen ‘ista belli incitamenta’, nog vernietigen kon. Nog in een ander opzicht, dat hiermeê samenhangt, oordeelde de schrijver in 1624 anders dan in 1604, ten opzichte namelijk van de verhouding van onderdanen tot hun vorst, van het recht tot opstand. In zijn jeugd had hij voor de vrijheid geijverd, op later leeftijd ijverde hij voor de bestaande orde. Geen wonder: toen hij het *Jus praedae* schreef had hij zich burger gevoeld van een republiek, die zich door opstand had vrijgemaakt; toen hij het *Jus belli* samenstelde gevoelde hij zich verbannen regent ten gevolge van een opstand tegen de wettige regeering. Hoe zou die veranderde stelling zonder invloed zijn gebleven op de denkwijs? Maar zulke wijzigingen, noodzakelijke gevolgen der levenservaring, veranderen weinig of niets aan het wezen van het stelsel. Daarvan kan men zeggen dat het in 1624 onveranderd hetzelfde is als in 1604. Indien bij gevolg De Groot de schepper van het volkenrecht mag heeten, omdat hij het *Jus belli ac pacis* heeft geschreven, kan hij op dien eernaam ook aanspraak maken om het werk, dat hij twintig jaren te voren *de jure praedae* geschreven had. De eer hem als man bewezen, had hij dan reeds als jongeling verdiend.

Maar eer ik aan de lofredenaars van De Groot toestemde dat hij de schepper van het volkenrecht geweest is, zou ik willen

weten wat men met dien eernaam bedoelt. Moet hij beteekenen dat De Groot over volkenrecht ontdekt en geopenbaard heeft wat voor hem door niemand was geleerd, dan zou ik bezwaar maken dien naam hem toe te kennen. Immers verreweg het meeste wat De Groot betoogt was door oudere schrijvers reeds gezegd, in andere woorden en omkleed met andere redenen, maar wezenlijk toch hetzelfde. Dat erkent hij ook zelf; hij maakt alleen aanspraak op de verdienste van het eerst het recht op buit maken in het licht gesteld te hebben[1]; aangaande het recht van oorlog beroept hij zich steeds op het gezag van zijn voorgangers. Mocht hij zelf opgeven, waarin de eigenaardige verdienste van zijn stelsel gelegen is, hij zou antwoorden, als in de prolegomena van zijn *Jus belli ac pacis*: 'Artis formam jurisprudentiae imponere multi antehac destinarunt: perfecit nemo.' Wat anderen juist hadden gezien, en op zich zelf juist hadden voorgesteld, maar buiten verband met andere begrippen, heeft hij bijeengebracht, geordend en tot een stelsel samengevoegd. Ziedaar de eer, waarop hij aanspraak maakt en die hij ten volle verdient. Hij heeft het gebouw opgetrokken, maar met de bouwstof door anderen geleverd. Zonder hun voorarbeid zou zijn werk onmogelijk zijn geweest. Hij erkent dit dankbaar en openlijk; maar zijn tijdgenooten en nakomelingen hebben het over het hoofd gezien en allen roem aan hem alleen geschonken.

Slechts voor één zijner naaste voorgangers wordt soms een uitzondering gemaakt, voor Albericus Gentilis, een Italiaansch protestant, om het geloof naar Engeland geweken en als professor te Oxford in 1611 overleden, schrijver onder anderen van een boek *de jure belli*. Deze wordt door sommigen als gids en wegbereider van De Groot geroemd. Nog onlangs heeft onder onze landgenooten de Heer Reiger[2] zijn verdienste als zoodanig in het licht gesteld. Ik begrijp niet waaraan juist hij die onderscheiding te danken heeft. Naar mijn oordeel staat hij in geen andere verhouding tot De Groot dan zooveel auteurs, die voor dezen over gelijksoortige onderwerpen geschreven hadden. Hij heeft bouwstof aangedragen even als zij, maar aan het opbouwen van het stelsel heeft hij zoo min als zij meê-

1 Zie *de jure praedae*, p. 43.
2 In zijn overigens zeer verdienstelijke *Commentatio de Alberico Gentili*, toegevoegd aan het programma van het Gymnasium te Groningen voor het jaar 1867-1868.

gewerkt. Hij was daartoe de man ook niet. Hij heeft van logisch deduceeren en systematiseeren geen begrip, en mist bovendien de scherpzinnigheid en vindingrijkheid van vele oudere schrijvers. Het oordeel, door De Groot over hem geveld, is niet gunstig, doch volkomen juist[1]. Zijn vlijt in het verzamelen is zijn grootste verdienste; in het schiften en ordenen van zijn stof, in het onderscheiden van rechtsbegrippen en rechtsbronnen laat hij daarentegen veel te wenschen over. Met De Groot verdient hij niet op één dag genoemd te worden.

Niet eens komt hem de lof toe van aan onzen grooten systematicus de meeste bruikbare bouwstof te hebben geleverd. In dit opzicht moet hij achterstaan bij de groote Spaansche juristen en theologen uit den tijd van Karel V en Philips II. Van de theologen wil ik alleen Franciscus Victoria noemen, hoewel nevens hem ook Dominicus Sotus een eereplaats bekleedt. Victoria schreef tusschen 1530 en 1540 onder andere twee *relationes: de Indis noviter inventis* en *de jure belli*, en deze twee verhandelingen hebben meer dan eenig ander boek onzen schrijver de stof geleverd, die hij in zijn systeem verwerkt heeft. Voor een protestansch rechtsgeleerde waren de theologische bewijzen van den Dominicaner monnik natuurlijk niet voldoende. Maar de theoloog had een edel en vrijheidlievend gemoed, een zin voor waarheid en recht, die hem voor dwalen behoedden, en zijn conclusies waren doorgaans juist, hoedanig zijn praemissen ook mochten zijn; hij veroordeelde het onrecht, waar hij het ook bespeurde. De Groot heeft zich dikwerf op zijn gezag kunnen beroepen, inzonderheid tegen de aanspraken van Spanjaarden en Portugezen op het uitsluitend recht om de beide Indiën te exploiteeren; de lezers van het *Mare Liberum* zullen het zich herinneren. In de prologomena van het *Jus belli ac pacis* noemt hem De Groot en prijst hem naar verdienste, maar toch met minder erkentelijkheid dan ik zou hebben verwacht. Van de Spaansche juristen roemt hij daar vooral Covarruvia en Vasquius, aan wie hij inderdaad ook groote verplichting heeft. De eerste, in 1577 als raadsheer in het Hof van Grenada gestorven, had in een relectio (over *c. peccatum in VI. de reg. iur*) drie paragra-

1 Cujus diligentia, sicut alios adjuvari posse scio, et me adjutum profiteor, ita quid in docendi genere, quid in ordine, quid in distinguendis questionibus jurisque diversi generibus desiderari in eo possit, lectoribus judicium relinquo.

phen aan het recht der overheid, bepaaldelijk haar recht van oorlogvoeren, gewijd, waaraan De Groot enkele uitmuntende opmerkingen ontleend heeft. De andere, Fernandus Vasquius, eveneens raadsheer in Spaansche gerechtshoven, overleden in 1566, heeft zich in zijn *Illustres Controversiae* als een voortreffelijk rechtsgeleerde en wijsgeer en als een alleruitnemendst mensch doen kennen. In zijn *Jus belli ac pacis* spreekt De Groot met achting en ingenomenheid van hem, in zijn *Jus praedae* met ophef en bewondering: 'Vasquius (heet het daar) het sieraad van Spanje, bij wien wij nooit in het erkennen van het recht scherpzinnigheid, noch in het leeren der waarheid vrijmoedigheid missen'[1].

Die lof is wel verdiend. Over de scherpzinnigheid van den jurist zullen wij later nog iets aanmerken. Over de vrijheidsliefde en vrijmoedigheid van den man mag ik hier uiet zwijgen. In dit opzicht behoeft hij, de Spanjaard, niet achter te staan bij onzen landgenoot; integendeel hij overtreft hem in die eigenschappen. Als men in zijn *Controversiae* leest, kan men zich niet voorstellen dat zulk een boek aan Philips II is opgedragen; het lijkt wel ironie, een koning bij de gratie Gods, die alle mederegeering van onderdanen verfoeit, een boek toe te wijden, waarin onbewimpeld geleerd wordt, dat het goddelijk recht der overheid niet bestaat; dat de vorst om het volk, niet het volk om den vorst is, en dat daarom de vorst uitsluitend het heil des volks, niet zijn bijzonder belang behartigen moet; dat de vorstelijke macht, uitsluitend in het belang der onderdanen toevertrouwd, om die reden door de onderdanen, zoo hun belang het eischt, beperkt en zelfs geheel teruggevorderd mag worden[2].

1 *De jure praedae*, p. 236. De plaats was reeds uit het *Mare Liberum* bekend.

2 De volgende plaatsen komen mij zoo merkwaardig voor, dat ik ze uit het zeldzame boek hier afschrijf: 'Quia omnis principatus est ad populi meram utilitatem, ut habet nostra conclusio principalis ornata per totum librum, populo autem hanc potestatem a se ex toto abdicasse nocentissimum esset et contra praesumptionem, ergo praesumendum id non est, sed potius contrarium. Et quia omnis concessio facta ad meram concedentis utilitatem intelligitur esse revocabilis, praesertim in huiusmodi mandatis, itaque cum omnis legitimus principatus sit ad meram populi non etiam ad regentis utilitatem, quumque tale mandatum aut commissionem, ad suam utilitatem datam, revocare cuilibet liberum esse debeat: videtur quod populus eam iurisdictionem, quam dedit, et libere revocare et longe magis aut liberius moderare possit, et consequenter ut possit quoties velit leges novas sibi facere novasque introducere consuetudines. Quae omnia disputationis tantum, non etiam definiendi gratia dicta esse intelligantur, quia modo neutram partem adfirmo ob causam nunc reticendam. (p. 391. l. XLVII, 9-13.)
Sunt non pauci nostrorum qui contendunt principatum, regna, imperia, jurisdictiones et magistratus esse iuris divini, juxta illud Proverb. c. 8. 'Per me reges regnant' etc. Sed haec ratio levissima est, nam et similiter per Deum fiunt omnia humana... Per Deum reges regnare, ut verissimum ita quoque indubitatum est, sed intelligendum, quod Deus tanquam causa universalis in omni regno, imperio, principatu, magistratu et iurisdictione concurrit, non secus quam concurrit in omnibus reliquis rebus humanis, quae omnia per eum fiunt, eius sponte et nutu, iussu vel permissu. (p. 356. l. XLI, 39.)

Het zijn dezelfde begrippen, die de Jesuïten in den tijd der Ligue in Frankrijk, maar met een geheel ander doel, leerden en in toepassing brengen wilden. Wie zou ze bij een koninklijk raadsheer in dienst van Philips van Spanje hebben vermoed? Wij hebben hier, in de Spaansche juristen en theologen uit den tijd van Karel en Philips, een nieuw bewijs voor de waarheid, dat de groote mannen niet kinderen van hun tijd zijn, maar van den tijd die den hunnen onmiddellijk voorafgaat. De zonen van de eeuw van Philips, de kweekelingen van den geest dien hij aan Spanje heeft ingeboezemd, zijn de nietelingen van den tijd van Philips III en Philips IV, die het eens zoo bloeiende rijk hebben zien kwijnen en vervallen. Mannen als Victoria en Vasquez zijn de vertegenwoordigers van den tijd van vrijheid en kracht, die vooraf was gegaan. De regeering van Philips kan op hen geen roem dragen; zij mag zich alleen beroemen dat zij een geheel ander geslacht voor de volgende regeering heeft opgekweekt.

Nog meer dan voor zijn volkenrecht heeft De Groot voor zijn natuurrecht aan deze Spaansche schrijvers verplichting. Ik behoef niet te herinneren dat hij volgens de gewone voorstelling evenzeer de stichter van het natuurrecht als van het volkenrecht is. Maar op die eer kan hij ook slechts in zekeren zin aanspraak maken. Wat hij over het natuurrecht leert, is evenmin oorspronkelijk als zijn volkenrecht. En vooral hierin zijn Vasquius en Covarruvia zijn leermeesters geweest. Alleen omdat die schrijvers niet meer gelezen worden, omdat De Groot hen door zijn roem in de schaduw gesteld en tot vergetelheid gedoemd heeft, is hun verdienste in dit opzicht niet gewaardeerd.

In den laatsten tijd hebben vooral Kaltenborn en Hinrichs geheel andere mededingers naar de eer van het natuurrecht gesticht te hebben, nevens De Groot op den voorgrond gesteld. Zij hebben de eertijds weinig bekend geworden en thans geheel vergeten ge-

schriften van Oldendorp, Hemming en Winkler weer te voorschijn gebracht en bovenmate geprezen, inzonderheid Winkler, dien Kaltenborn zelfs, omdat zijn boek tien jaren vroeger dan het *Jus belli ac pacis* verschenen was, genegen is de eerepalm toe te kennen. Maar hij moet toch erkennen dat De Groot noch Winkler, noch een ander van die Duitsche schrijvers gekend, en dat hij aan hen niet de minste bouwstof ontleend heeft; thans bewijst het *Jus praedae* ten overvloede dat De Groot tien jaren eer Winkler schreef, reeds dezelfde begrippen koesterde, die hij later heeft gepredikt; naar tijdorde zelfs komt dus aan hem onbetwistbaar de voorrang toe[1]. Ook valt het niet te ontkennen dat later uitsluitend op zijn *Jus belli ac pacis* niet op de *Principia juris* van Winkler is voortgebouwd. De Duitsche protestantsche school staat dus op zich zelf; zij heeft op de ontwikkeling der wetenschap geen invloed geoefend. De wetenschap als zoodanig dagteekent van De Groot, en deze heeft ze gesticht door ineen te voegen wat hem uit de middeneeuwsche wijsbegeerte door de Spaansche schrijvers, inzonderheid door Vasquez, vervormd en bruikbaar gemaakt, was overgeleverd.

Het natuurrecht van De Groot, zooals hij het in het *Jus praedae* voorstelt, is wezenlijk hetzelfde als het zoo bekende stelsel van het *Jus belli ac pacis*. Het verschil tusschen beide betreft meer de woorden dan den zin. Gedurende de twintig jaren, die de twee geschriften van elkander scheiden, is de beschouwing van het natuurrecht bij den schrijver zoo goed als onveranderd gebleven. In dien tusschentijd heeft hij ze nog eens, vijf jaren voor de uitgaaf van het *Jus belli au pacis*, in zijn *Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid*, die te Loevestein is opgesteld, geheel op dezelfde wijze verklaard. Altijd is hem de bron van het natuurrecht de natuurlijke eigenaardigheid, die den mensch door God is ingeschapen, de liefde tot zich zelven en de zucht naar gezelligheid die de liefde tot den naasten omvat. Uit die bron zijn een aantal voorschriften af te leiden, die alle om hun oorsprong onveranderlijk en onschendbaar zijn. Vele handelingen worden echter door geen zoodanige natuurlijke

1 Op dezelfde wijs beslist het *Jus praedae* de vaak besproken vraag, of De Groot het *De augmentis scientiarum* van Baco gekend en gebruikt heeft. Dit toch is eerst in 1605 uitgegeven. Misschien mag men aannemen dat de mindere achting, waarmeê van Aristoteles in het *Jus Belli ac Pacis* gesprowordt, toe te schrijven is aan latere kennismaking met Baco's geschriften.

rechten beheerscht. De zoodanige kunnen door willekeurige bevelen bepaald worden, bevelen van God in zijn woord gegeven, en waar die ontbreken, bevelen van de menschelijke overheid, of ook gewoonten, die allengs verbindende kracht verworven hebben.

Dit stelsel is zeker zeer eenvoudig, en was in den tijd van De Groot volstrekt niet nieuw. Het was in de hoofdtrekken hetzelfde wat reeds door klassieke en middeneeuwsche wijsgeeren en godgeleerden was gepredikt. Latere rechtsgeleerden hebben gemeend te bespeuren dat De Groot bij dezen of genen auteur van vroeger tijd, bij een of anderen wijsgeer der oudheid, bij een of anderen middeneeuwschen scholasticus, in de leer was geweest. Zij hebben allen voor een gedeelte gelijk: De Groot heeft van al zijn voorgangers geleerd, op allen zich beroepen. Maar niet één van allen kan voor zijn leermeester doorgaan. De meeste aanspraak op die eer zouden nog de reeds genoemde Spanjaarden, Covarruvia en Vasquez, mogen maken; door hen is de wijsheid der scholastici grootendeels tot hem gekomen; zij hadden haar reeds stelselmatig bijeengesteld. Volgens hen is natuurrecht wat allen levenden wezens, ook den dieren is ingeschapen; wat uitsluitend aan de redelijke wezens ingeschapen is, heet, ter onderscheiding, oorspronkelijk volkenrecht (*jus gentium primaevum*). Dit heerschte algemeen eer nog het maatschappelijk leven een aanvang nam, in de gouden eeuw, toen er nog geen bijzonder eigendom, geen staten of regeeringen, geen oorlogen waren. Het heeft evenwel ook voor alle volgende eeuwen zijn kracht behouden. Het is onveranderlijk, want het is goddelijk van oorsprong. Wat er tegen strijdt is onrecht. Maar zeer veel heeft het onbeslist en ongeregeld gelaten. Daarover heeft nu in de afzonderlijke staten de wetgevende macht te beslissen: deze stelt het burgerlijke recht vast. En wat dienaangaande in alle of in verre de meeste staten op dezelfde wijs verordend is, vormt het afgeleide volkenrecht (het *jus gentium secundarium*).

Mij dunkt de overeenkomst van deze voorstelling met de leer van De Groot is niet te loochenen; zij blijkt te duidelijker als wij niet de *prolegomena* van het *Jus belli ac pacis*, maar het eerste hoofdstuk van het *Jus praedae* met de beschouwing der Spaansche juristen vergelijken. Daarin komt, om iets te noemen, nog een algemeen natuurrecht van menschen en dieren voor, een *jus naturae* onderscheiden van een *jus gentium primaevum*, terwijl in het latere boek ontkend wordt dat voor die-

ren een recht bestaat, en integendeel beweerd dat het recht alleen aan de menschen eigen is. Aan het *Jus belli ac pacis* is ook de onderscheiding tusschen een ingeschapen goddelijk recht (*jus naturae*) en een gegeven goddelijk recht (*volumtarium*) eigen; in het *Jus praedae* vindt men dit evenmin als bij de Spaansche juristen uiteen gehouden. Zulke afwijkingen, er zijn er meer[1], betreffen het wezen van het stelsel niet. Dit is door De Groot onveranderd behouden, en, zooals ik meen aangetoond te hebben, grootendeels aan zijn voorgangers ontleend.

Nieuw en aan De Groot eigen is echter het gebruik dat hij van dit natuurrecht gemaakt heeft. Men stelt het gewoonlijk voor alsof hij ook het natuurrecht opzettelijk had behandeld, maar niets is minder waar. Hij handelde uitsluitend over het volkenrecht, en hij bracht slechts het natuurrecht ter sprake om aan te toonen, dat het de eenige grondslag was, waarop het volkenrecht gevestigd kon worden. Immers over de verschillende, van elkander onafhankelijke, volken, wier onderlinge betrekking door het volkenrecht geregeld moest worden, bestond geen wetgevende macht van menschen, en de goddelijke wetgever had er zich in zijn woord niet over verklaard. Uit welke bron zou men dan de rechten afleiden, waarnaar de volken elkander onderling behooren te behandelen? Of kan er zulk een recht niet bestaan en heerscht hier op dit gebied alleen het geweld? Ziedaar de vragen, die De Groot op zich nam te beantwoorden. Hij betoogde, dat wat niet door onderlinge overeenkomst vastgesteld of door gewoonte geregeld was, alleen uit het natuurrecht, uit het recht dat aan alle menschen gemeen is en dat God zelf hun heeft ingeschapen, kon worden afgeleid. En werkelijk leverde hij een proeve, de allereerste die gewaagd was, om uit den aard des menschen de hoofdbepalingen van het volkenrecht te verklaren en te wettigen. Daarin bestaat zijn verdienste. Hij heeft noch het natuurrecht noch het volkenrecht geschapen, maar hij heeft in het eerste den grondslag aangewezen voor het laatste.

Vreemd mag het heeten, dat iets wat zoo voor de hand ligt,

1 Voor het eerst komt in het *Jus belli ac pacis* de stoute bewering voor, dat God zelf het natuurrecht niet veranderen kan, en dat, ook al ware er geen God, het natuurrecht toch bestaan zou. Hiervan is nog niets in het *Jus praedae* te vinden. Uit een belangrijken brief (*Grotii Epist.*, p. 752) blijkt, dat hij in 1615 over deze vraag nadacht. - Over het *jus divinum volumtarium* zie een brief van 1638. (p. 877).

toch zoo miskend wordt. Zelfs Heffter erkent wel in de Inleiding van zijn voortreffelijk *Europäisches Völkerrecht*, dat De Groot het eerst het internationale recht tot wetenschap verheven heeft, maar laat daarop volgen: ‘hij onderscheidt een dubbel volkenrecht, een onveranderlijk-natuurlijk en een willekeurig, dat aan alle, of althans aan de meeste volken gemeen is; maar dieper gaat hij niet, en hij wijst dus ook niet aan, welk verband er bestaat tusschen het natuurlijke en het positive recht.’ Die beschrijving kan ons waarlijk geen denkbeeld geven van de eigenaardige verdienste van De Groot. Als zij juist was, zou De Groot niet meer hebben gedaan dan de Spaansche juristen voor hem. Welk positief volkenrecht mag Heffter bedoelen, waarvan De Groot verzuimd zou hebben den samenhang met het natuurrecht aan te wijzen? Geen ander bestond er in dien tijd dan wat òf bij tractaten tusschen twee of meer mogendheden vastgesteld, òf door een min of meer langdurige gewoonte ingevoerd was. Vóór den vrede van Westfalen had dit werkelijk niet veel te beduiden. Had De Groot behooren aan te toonen in welk verband dit stond tot het recht der natuur? Welnu, heeft hij niet geleerd dat wat met het natuurrecht in strijd is, onrecht moet heeten, en dat alleen recht heeten mag wat er meê overeenkomt of er door vrijgelaten wordt? Maar het doel van zijn schrijven reikte veel verder. Er waren in zijn tijd geleerden, die volkenrecht verwarden met civiel recht of met bijbelrecht, en anderen die twijfelden of er zelfs wel een internationaal recht denkbaar was. Tegen dezen is zijn geheele betoog gericht. Hij wijst naar de natuur als de eeuwige bron, waaruit al wat noodzakelijk recht is voortvloeit, waaruit alle menschelijke rechtsbepalingen afgeleid moeten worden. Dat hij daarbij aan de willekeur van den goddelijken zoowel als van den menschelijken wetgever eenige speelruimte laat, hangt samen met zijn Arminiaansch kerkgeloof omtrent den vrijen wil. Maar hij beperkt de willekeur, die hij aan den menschelijken wetgever toestaat, ten nauwste door den eisch, dat geen wetsbepaling ooit strijden zal tegen de natuur van den mensch of tegen de rechten die daaruit voortvloeien, en dat de wetgeving in het algemeen het heil van het menschdom (*humani generis bonum*) bedoelen zal.

De bewering van Heffter. hoewel ook jegens het *Jus belli ac pacis* ongegrond en onbillijk, wordt bijna ongerijmd, als men ze aan het *Jus praedae* gaat toetsen. Hierin toch spreekt de

gedachte des schrijvers, zooals ik reeds opmerkte, zich nog veel duidelijker uit dan in de latere omwerking. Omdat hier het onderwerp scherper omgrensd is en de eenheid zorgvuldiger wordt bewaard, is de gang der redeneering gemakkelijker te volgen. Het kan zelfs een weinig aandachtigen lezer niet ontgaan, dat al wat over het oorlogsrecht geleerd wordt, middellijk of onmiddellijk wordt afgeleid uit de axiomata, die in het eerste hoofdstuk aan het wezen van den mensch en aan het recht van zijn natuur zijn ontleend. Van willekeur is hier geen sprake. Geen beroep op eenig recht wordt gedaan, waarvan niet vooraf de grond in de menschelijke natuur is aangewezen. De schrijver heeft dit alles in het eerste hoofdstuk van zijn *commentarius* zoo helder in het licht gesteld, dat ik volstaan kan met daarheen te verwijzen. Hij spreekt het daar ook nog duidelijker uit dan in de *prolegomena* van zijn later werk, dat de bijbelplaatsen en de spreuken van wijze mannen en de voorbeelden van beroemde volken, die hij aanhaalt, nooit tot bewijs, alleen tot bevestiging dienen van hetgeen de rede uit de natuur heeft afgeleid.

Indien het dan waar is dat de verdienste van De Groot jegens het volkenrecht bestaat, niet in het openbaren van een nieuw recht, afwijkend van wat men tot nog toe voor recht had gehouden, maar in het aanwijzen van de bron waaruit het reeds erkende recht voortvloeit, en alle recht steeds moet worden afgeleid, dan durf ik beweren dat die verdienste nog duidelijker uitkomt in het thans eerst uitgegeven werk zijner jeugd dan in het wereldberoemde boek van zijn mannelijken leeftijd. Moest de waarde bepaald worden naar de veelheid der behandelde en toegelichte onderwerpen, of naar de volledigheid waarmeê zij behandeld zijn, dan zou het latere werk het van het vroegere verre winnen. Maar komt het vooral op de methode aan, die door den schrijver het eerst aan tijdgenooten en nakomelingen is aangewezen, en die, sedert hij ze aanwees, steeds is gevolgd, dan verdient het eerste opstel, waarin de methode het zuiverst spreekt, de voorkeur. Want het is geen grootspraak, waarmeê het eerste hoofdstuk van den *commentarius* eindigt, dat ook die vragen van oorlogsrecht, die in de verhandeling niet ter sprake komen, uit de aangewezen beginsels en volgens de aangenomen methode met zekerheid op te lossen en te beslissen zijn. Algemeene regels en methoden van onderzoek te vinden is de kunst; ze toe te passen op alle mogelijke onderwerpen is slechts een zaak van geduld en vlijt.

En deze *commentarius* is geschreven door een jongman van een en twintig jaren! Hoe dikwerf heb ik mij dit bij het bestudeeren er van met verbazing herinnerd. Wat werd er niet vereischt om het samen te stellen! Letten wij het eerst op de belezenheid die er in doorstraalt. Van alle klassieke schrijvers zonder onderscheid, wijsgeeren en geschiedschrijvers, redenaars en dichters, worden de treffendste en fraaiste plaatsen, die niet altijd de meest bekende zijn, overal waar zij te pas komen, aangehaald. Eveneens de bijbelsche boeken, de beroemdste kerkvaders, Thomas Aquinas en eenige andere middeneeuwsche theologen. Verder de Romeinsche wetten en juristen, de canonieke rechtsboeken, de glossatoren en de meest beroemde der latere juristen. Uit de middeneeuwsche en nieuwere geschiedenissen worden wel bijna geen voorbeelden aangehaald. maar des te meer uit de gewijde en ongewijde oudheid. Hoe het mogelijk is dat zelfs de allervlijtigste student in zijn twee en twintigste jaar zulk een menigte van boeken zoo gelezen heeft, dat hij er zulk een gebruik van kan maken, begrijpen wij niet. Zelfs niet, al nemen wij in aanmerking, wat niet te ontkennen valt, dat sommige citaten ontleend zijn aan de tweede hand, aan commentaren en verzamelingen. Het *Corpus iuris glossatum* voor de rechtsgeleerdheid, het *Florilegium* van Stobaeus en soortgelijke bloemlezingen voor de wijsheid der ouden, de *Summa Silvestrina* voor de geleerdheid der middeneeuwen. zijn hulpmiddelen, waarvan de jeugdige schrijver zich rijkelijk heeft bediend. Andere aanhalingen heeft hij van zijn voorgangers eenvoudig overgeschreven[1]. Maar desniettemin spreidt de *com-*

1 Ik acht mij verplicht deze beschuldiging althans met één voorbeeld te staven. Op blz. 114 zegt de schrijver, dat koningin Amalasuntha aan Justinianus had toegevoegd, dat wie den vijand krijgsbehoefte bezorgt, zelf voor vijand gehouden mag worden; en hij haalt daarbij aan Procopius, lib. I. De Heer Hamaker, die de goede gewoonte heeft van de citaten na te slaan, heeft het 1e boek van Procopius doorgelezen en bevonden dat Amalasuntha eigenlijk iets anders gezegd had dan De Groot haar in den mond legt, namelijk, dat voor bondgenoot en vriend gehouden moet worden wie ons in den oorlog met zijn middelen helpt. De zin komt vrij wel op hetzelfde neêr. Maar van waar de onnauwkeurigheid van De Groot? Toevallig heb ik het antwoord op die vraag gevonden. De Groot heeft zijn citaat aan Alb. Gentilis ontleend, in wiens *de jure belli*, lib. II, c. 22, p. 438, hetzelfde, maar niet als het letterlijk gezegde der koningin voorkomt: 'In exercitu hostium est qui exercitui hostium necessaria ad bellum administrat: quod Justiniano respondit Amalasuntha regina (Procop., I, Goth.)' In zijn *de jure belli ac pacis*, lib. III, c. I, § 5, heeft De Groot die aanhaling onveranderd uit zijn commentarius overgenomen. - Andere voorbeelden van zulk naschrijven van citaten in het *Jus Belli ad Pacis* haalt de Heer Reiger aan in zijn genoemde commentatie.

mentarius een geleerdheid ten toon, die in iemand van dien leeftijd, en die bovendien ruim vier jaren lang in de practijk was, verbazend mag heeten.

Maar in veel hooger mate nog dan de geleerdheid verbaast ons de bekwaamheid en het oordeel van den jongen man. Die overvloedige bouwstof, met zoo noesten vlijt bijeengebracht, behandelt hij met een gemak en ordent hij met een juistheid, die na zoo weinig oefening als zijn leeftijd meêbracht, bijna zonder voorbeeld is. Wat zal ik verder van zijn Latijn-schrijven en van zijn stijl zeggen? Hij wist dat duidelijkheid het eerste vereischte is van het betoog, dat verheffing van stijl daarbij niet te pas komt, en hij onthoudt zich dan ook in de dogmatica van allen ophef; alleen door kernachtigheid en puntigheid van uitdrukking zoekt hij zijn schrijftrant te versieren, en naar mijn oordeel is hij hierin soms zeer gelukkig. Dat hij echter ook de Latijnsche historici en oratores kent en weet na te volgen, toont hij in zijn historica en in de latere hoofdstukken, waarin hij de voordeelen die de Compagnie en de Republiek zich van de nieuwe wijs van oorlogvoeren in Indië beloven mogen, met prachtige kleuren schildert. Sommige van deze bladzijden zijn zoo welsprekend en schoon als de beste van zijn beroemde *Annales et Historiae*, en zij behagen mij zelfs nog meer omdat zij mij voorkomen minder gekunsteld te zijn. Fijnere kenners van het Latijn dan ik mij beroemen kan te wezen, mogen den stijl met gezag beoordeelen; naar mijn bescheiden meening is het aan menige bladzijde te bespeuren, dat het Latijn voor De Groot geen doode taal was, dat hij er zijn gedachten zoowel in vormde als in uitdrukte. Tot staving van mijn gevoelen beroep ik mij inzonderheid op de bladzijden 313, 323, 328 en 329. Op enkele plaatsen is het mij mogelijk geweest met de sierlijke en kernachtige beschrijving van onzen auteur het langwijlige en stamelende verhaal van zijn zegslieden te vergelijken, en dan vooral komt zijn kunstvaardigheid schitterend uit[1]. Nog hooger echter dan zijn

1 Een enkel voorbeeld. De moord aan het scheepsvolk van de Trouwe te Tidore gepleegd wordt door een ooggetuige, die er gelukkig aan ontkomen was, dus verhaald:.... ‘Ende daer wesende sijn deselve altesamen op een rije neffens den anderen gestelt; de capiteyn heeft een vant volck, die een breede coutelasse in sijn handt hadde, bevolen de voorste van de voornoemde 6 gasten van 't voorn. schip sijne armen ende beenen aff te houwen, in deser voege: seggende eerst aldus, houdt den man dien arm aff; 't welck soo geschiedde; 't selve gedaen sijnde seyde: houwt hem nu den anderen arm aff, 't welcke in gelijcker vorm werdt gedaen; daernaer belaste den voorn. capiteyn dat men denselven man de beenen afhouwen soude, 't welcke oock volbracht werdt. ende daernaer is de voorn. man door last van denselven capiteyn 't hooft geclooft. Van gelijcken sijn noch drie andere van de voorn. ses gasten de armen ende beenen afgehouwen ende elck 't hooft geclooft.’
Slechter kan men zeker niet vertellen. Maar meer heeft toch De Groot niet noodig gehad om zich het feit voor oogen te stellen en het ons levendig af te schilderen. ‘Transgressos in caracollam (navigii notum illic genus) centurio Lusitanus una serie destitui jubet. Deinde ad ministrum, qui machaeram evaginatam manu tenebat: *Isti, inquit, qui primus in ordine est, brachium dextrum decide. Etiam sinistrum*, addit. Paretur: ita quidem ut dubitari posset, saevius ille juberet an hic exsequeretur. Tum vero pedes distinctis ictibus demeti jubet.’ etc. p. 188.

welsprekendheid acht ik, vooral in een zoo jeugdig schrijver, de smaak te waardeeren, waarmeê hij zijn schrijfwijs steeds doet overeenstemmen met den aard van hetgeen hij schrijft. Hij zoekt nooit een gelegenheid om zijn kunst te vertoonen; hij gebruikt de gelegenheid wanneer zij zich van zelf voordoet.

Voeg daarbij, wat wij reeds als de eigenlijke verdienste van het werk erkend hebben, de wijsgeerige afleiding van het volkenrecht uit de menschelijke natuur, een verdienste waaraan de schrijver zijn grootsten en blijvenden roem verschuldigd is, dan zal een ieder, geloof ik, moeten toestemmen dat, onder ons Nederlanders althans, nooit een geleerde geboren is die zoo vroeg zooveel geleverd en nog zooveel meer beloofd heeft. Heeft de latere leeftijd werkelijk opgeleverd wat de jeugd recht gaf om te hopen? Ik betwijfel het. Al de werken, waardoor De Groot zich beroemd heeft gemaakt, dagteekenen, wat plan en aanleg betreft, uit zijn jeugd; de uitwerking alleen is van lateren tijd. Wat hij daarentegen als ambassadeur te Parijs en zelfs al iets vroeger bedacht en geschreven heeft, meestal van theologischen aard, verraadt veel minder denkkracht en is ook spoedig in vergetelheid geraakt. Daarom moeten wij, om hem naar waarde te schatten, vooral de werken van zijn jeugd gadeslaan. Ongelukkig, hoewel natuurlijk, achtte hij juist deze op later leeftijd gering, en liet ze, voor zoover zij niet reeds gedrukt waren, ongedrukt of werkte ze om. Wij hebben reeds gehoord hoe hij in later tijd zijn *Antiquitas Batava* beoordeelde. Eveneens liet hij zich over zijn *Mare Liberum* uit; hij had het geschre-

ven met de beste bedoeling (zeide hij), vol liefde voor zijn land, maar hij was nog jong toen hij het schreef, en die het prezen, deden dit slechts uit welwillendheid jegens hem. Wat hij van dit eene hoofdstuk uit den commentarius getuigde, dacht hij zeker van het geheel, en buiten twijfel stelde hij zijn latere omwerking verre boven zijn eerste ontwerp. Er is geen sterke verbeeldingskracht noodig om ons voor te stellen, hoe de Zweedsche ambassadeur op zijn vijftigste jaar het werk van den jeugdigen advocaat beschouwd zal hebben. Met medelijdenden glimlach zag hij, de diep beproefde, die de Hollanders tot zijn ongeluk had leeren kennen en zelfs opgehouden had Hollander te zijn, den onervaren, goedgeloovigen jongeling zijn talenten en arbeid te koste leggen aan de verheerlijking van de daden en aan de verdediging van de belangen van een volk, dat het zoo weinig aan hem verdiende. Hij zag hem de deugden der Hollanders en de misdaden hunner vijanden beide overdrijven; hij zag hem zelfs het recht niet als onpartijdig geleerde, maar als ijverig vaderlander verkondigen en toepassen. Hij verfoeide zijn ondankbare landgenooten van voorheen te meer, omdat zij zooveel liefde en zoo groote weldaden zoo snood hadden vergolden. Maar hij lachte tevens om zijn eigen dwaasheid, die in dienst van zulken meester zich zoo had afgesloofd. Hij verheugde zich dat niet dit werk van zijn jeugdigen ijver het licht had gezien, maar de vrucht van zijn beproefde en bezadigde wijsheid; dat het *Jus belli ac pacis* en niet het *Jus praedae* in aller handen was.

Evenzoo heeft hij geoordeeld en gehandeld ten opzichte van zijn groote geschiedenis van den oorlog tegen Spanje; hij heeft ze geheel omgewerkt, eer hij ze voor de uitgaaf geschikt rekende. Ik ben met het uitgegevene ingenomen; maar veel liever toch bezat ik het oorspronkelijke opstel, zooals het in 1612 nagenoeg voltooid was. Een zucht om gematigd en onpartijdig te wezen, die tot verzwijgen leidt van hetgeen noodeloos aanstoot geven kon, verraadt zich in de latere bewerking, die na des schrijvers dood is uitgegeven. In het werk, zooals het oorspronkelijk geschreven was, heerschte zeker minder omzichtigheid, meer rondborstigheid en meer hartstocht. De geest van den tijd, waarin de daden zijn gepleegd die beschreven worden, sprak er zich zeker veel krachtiger in uit. Hoe gaarne zouden wij het bezitten; wie weet of een gelukkig toeval het niet bewaard heeft en nog eens aan den dag zal brengen? Het zou voor de waar-

deering van De Groot als schrijver en als mensch een kostbare aanwinst wezen.

Intusschen acht ik het reeds veel gewonnen, dat wij althans van het voornaamste van al zijn geschriften, van dat waarop zijn roem voornamelijk gevestigd is, nevens den blijvenden vorm, waarin hij het heeft overgegoten, den oorspronkelijken, zooals hij het ontworpen had, bezitten. Zij dragen elk den stempel van den leeftijd waartoe zij behooren, en kenteekenen ons den schrijver in de voortreffelijkheid, die hem in elk der twee groote tijdvakken van zijn leven eigen was. Zooals hij zich in zijn beroemd meesterstuk voordoet, kende hem Europa sedert eeuwen, als geleerd, wetenschappelijk, bedachtzaam, onpartijdig. Als vurig, hartstochtelijk en partijdig uit vaderlandsliefde doet het pleidooi zijner jeugd hem nu eerst kennen. Daarom, wat men ook over de betrekkelijke waarde van den thans uitgegeven commentarius oordeele, hetzij men daaraan of aan het latere meesterstuk den voorrang toewijze, niemand die beweren zal dat de vergelijking van beide de moeite niet beloont. Ik durf dan ook den Heer Hamaker voorspellen, dat de zorg, door hem aan de uitgaaf besteed, niet vruchteloos zal blijven noch voor den roem des schrijvers, noch voor de wetenschap, waarvan hij de grondslagen heeft gelegd.

R. FRUIN.

Dr. August Petermann en de Duitsche Noordpool expeditie.

Toen het Koninklijk Geographisch Genootschap te Londen voor eenige maanden aan A. Petermann de gouden medaille schonk, was die onderscheiding voorzeker in alle opzichten verdiend. Zeer terecht maakt dit genootschap onderscheid tusschen kloeke zeevaarders of moedige ontdekkers en geleerden - die te huis blijven. Het reikt daarom een grooter aantal zijner zeldzame belooningen uit aan mannen, die hun leven voor de uitbreiding onzer geographische kennis waagden; maar onbillijk zoude het van den anderen kant geweest zijn, wanneer men de buitengewone verdiensten van een Raper, Arrow Smith, Carl Ritter of eindelijk van een August Petermann onbeloond had gelaten, mannen, die hun leven wel niet *waagden*, maar toch geheel aan de beoefening der geographische wetenschappen *wijdden* of door hun invloed en hunne ondersteuning menige onderneming tot stand brachten.

Wij zullen over de verdiensten van den gothaschen geograaf en kartograaf niet uitweiden. We zouden kunnen wijzen op de eer, hem door vorstelijke personen bewezen en, wat niet minder zegt, op de algemeene bekendheid, welke zijn naam reeds onder alle standen der maatschappij verkregen heeft. Toen de Illustrirte Zeitung dezer dagen zijn portret gaf, mocht zij er van overtuigd zijn, dat het met belangstelling zou beschouwd worden, niet alleen in Duitschland, maar overal elders in Europa, niet alleen door geleerden en geografen van professie, maar door alle beschaafde standen. Dit feit is op zich zelf merkwaardig, want het is nog zoo lang niet geleden,

dat men voor geographie en geografen vrij onverschillig was en daarom noemden wij zijne populariteit bij het groote publiek niet minder eervol dan zijn verblijf op het lustslot der engelsche koningin of de bezoeken, hem door vorsten en staatsluî gebracht.

Maar wij zouden *niet* uitweiden over Petermann's verdiensten. Naar het portret te oordeelen, kan het tijdstip nog ver af zijn, waarop hij zal afreizen naar streken, nog onbekender dan Noord- of Zuidpool en kan de krachtige germaan zijn biograaf nog zien geboren worden. In dat geval mag het minstens voorbarig heeten nu reeds over zijne verdiensten te willen spreken, niet juist, omdat de rij daarvan zonder twijfel nog zooveel grooter zal worden, maar omdat hij juist nu de plannen ontwerpt, wier gelukkige volvoering die verdiensten in het schoonste licht zal plaatsen.

Slechts een enkelen trek in het beminnelijk karakter van den even grondigen als bescheiden geleerde wenschen wij op den voorgrond te stellen, een karaktertrek, dien hij schijnt overgenomen te hebben van de vele helden, wier reizen hij beschreef en teekende: het is zijn bewonderenswaardige volharding. Wij wenschen daardoor aan eene behoefte te voldoen en ook hier te lande een woord van hulde toe te brengen aan den man, met wien men in het buitenland, thans vooral, zoo bijzonder is ingenomen, wiens naam thans door zoovelen genoemd wordt; wij doen dat te eerder, omdat hij die onvermoeide volharding, de deugdelijkste van alle mannelijke eigenschappen, heeft betoond bij het tot stand brengen van eene onderneming, waarin Duitschland en Europa belangstellen, maar waarbij Nederland, het land der groote zeevaarders, het minst van allen onverschillig kan blijven.

Het kan niet onbelangrijk zijn vooreerst na te gaan, hoe Petermann reeds van het jaar 1852 af, zoo niet vroeger, zijne eigene gedachten over Noorpool-expeditiën heeft gehad, gedachten, die zoowel ten opzichte van den te volgen koers, als van de gesteldheid onzer aarde in de nabijheid van de pool, afweken van de zienswijze van hen, die arctische zeëen hadden bezocht en bestudeerd. Het waren diepgewortelde gedachten, rustende op eene na ernstige studie verkregen overtuiging, en welke hij daarom nimmer opgaf, zelfs niet na de expedities van eenen Kane of Hayes, welke, oppervlakkig gezien, het tegendeel schenen te bewijzen. Het bespreken van Petermann's idéën zal

ons de expedities en expeditie-plannen der laatste jaren weder voor den geest roepen en het piquante schouwspel opleveren van den geleerde, die uit zijn studeervertrek de ontdekkers, welke hunne onderzoekingen in loco instelden, te recht wijst en ten slotte van de waarheid zijner stellingen overtuigt.

Doch Petermann betoonde niet enkel die volharding in een strijd van meeningen. Als wilde hij de waarheid dier meeningen op het terrein zelve bewezen zien, maar vóór alles overtuigd van het hooge belang eener goed ontworpen en uitgevoerde expeditie, spande hij alle pogingen in, om eindelijk eens een noordpoolvaart, volgens eigen plan, langs een door hem gekozen route en dan ook bij voorkeur van Duitschland uitgaande, tot stand te brengen. Als wij hem ook in die pogingen na eindelooze teleurstellingen hebben zien slagen, dienen wij aan te toonen, welke vrucht Petermann recht heeft te verwachten van eene zaak, waarvoor hij zooveel volharding betoonde.

I.

Zooals bekend is, hingen de expedities naar de Noordpoolzee eerst samen met die, welke uitgezonden werden om een noordwestelijke doorvaart langs 't noorden van Amerika door de Behringstraat naar Indië te vinden, sedert 1847 meer met de expedities ter nasporing van Franklin. Daarom was in de laatste jaren de weg langs de westkust van Groenland door Davisstraat en Baffinsbaai, als 't ware de aangewezene geworden. Men liet de Lancaster- en Jonessond links liggen en hoopte door de Smithsond naar 't noorden heen de Poolzee te bereiken. Wij zullen niet te hoog opklimmen. Eerst met Inglefields tocht, 20 Aug.-2 Sept. 1852, begint Petermann's kritiek en daarmede ons onderwerp.

Hoewel Inglefield slechts de Smithsond bereikte, even 78° N.B., verklaarde hij niets meer of minder dan dat hij de Poolzee ontdekt en bevaren had, ja dat hij, zoo geen tegenwind ware komen opzetten, door die Smithsond heen, de Behringstraat zoude bereikt hebben. Petermann kwam in het Athenaeum (27 Nov. en 11 Dec. 1852) tegen deze bewering op

en ontkende buitendien, dat de Baffinsbaai met het poolbassin samenhing.

Op grond van het gemis aan drijfhout op Groenlands westkust, uitte hij het vermoeden, dat Groenland geen eiland mocht heeten. Al was het dan ook maar met een smalle landtong, Groenland strekte zich noordwestelijk naar den kant der Behringstraat uit en vormde dus een scheidsmuur tusschen de groote Poolzee ten noorden van Spitsbergen en de wateren ten noorden van de Smithsond. Groenland hield niet met de 80° parellel op en ten noorden daarvan bevond zich geen kanaal. ‘Het is mijn vaste overtuiging’, schrijft hij, ‘dat de zeelui, welke in de meening het poolbekken te zullen bereiken, tot de zee ten noorden van de Baffinsbaai doordringen, een “blosse Sackgasse” vinden zullen, die zelfs niet met de zee ten noorden van het Wellington-kanaal in verbinding staat.’

Wij vinden dus reeds in 1852 bij Petermann een zeer eigenaardige opvatting. Geen communicatie tusschen Baffinsbaai en Noordpoolzee; Groenland geen eiland; ten noorden van de Smithsond (wat naderhand Kanebassin en Kennedy Channel genoemd werd), een zakvormige straat. Kortom, bijna reeds de geheele opvatting, die ten grondslag ligt aan al zijne latere teekeningen van het poolbassin[1]. Kane's expeditie, 4 Aug. 1853-21 Juli 1855, bevestigde vrij wel Petermann's vermoeden. Vooreerst bevond Kane, dat de Smithsond inderdaad in een zakvormige straat (het Kane-bassin) uitliep; ten anderen bewees zijne overwintering in de Rensselaerbaai, 78¾° N.B., dat de communicatie tusschen Baffinsbaai en de Poolzee allesbehalve vrij en open mocht heeten en dat de Smithsond nog geen Poolzee was, zooals Inglefield beweerd had.

Of het alleen een tegenwind geweest was, die Inglefield belet had de Poolzee en de Behringstraat te bereiken?!

‘Naar 't noorden heen,’ schreef Kane aan den Secretaris voor het Zeewezen, ‘vertoonde zich het ijs als een dreigend ijsveld van de ergste soort. Door de strooming, die de schotsen ophoopte, had het ijs hier en daar een hoogte van 60 voet bereikt. Toen ik trachtte er door heen te dringen, werd ik teruggedreven en bijna ingesloten.’ Toen hij het

1 Zie Mittheil. 1865. taf. V of 1868, taf. XII.

andermaal beproefde en wel langs een smalle opening, door de branding aan de kust ontstaan, omringde hem het jonge ijs zoozeer, dat alle voortgaan onmogelijk werd. Een ruwe, vaste ijsdam, zoo ruw, dat de booten er onmogelijk over konden komen, scheidde dus vooreerst nog de Smithsond van de opene Poolzee.

Wat nu Kane's expeditie zelf betrof, Petermann dweepte er minder onvoorwaardelijk mede dan men het in 1855 en '56 algemeen deed, en hij betwijfelde wat Dr. Kane en zijne bewonderaars als resultaten daarvan wilden opgeven. Laten wij zien, wat men beweerde. - Kane zelf, beweerde men, was wel met zijn schip op 78¾° N.B. in de Rensselaerbaai blijven steken, maar van daar uit had men expedities over het ijs en langs de kust gedaan en was men tot een veel noordelijker punt gekomen. Kane's doctor, de later zoo bekende Hayes, kwam tot bijna 80° N.B. (kaap Frazer), Morton tot 81° (kaap Independence), ja het noordelijkste punt, dat men had kunnen zien, maar niet bereiken, lag op ruim 82°. Men was dus in allen gevalle aan de andere zij van den bovengenoemden ijsdam geweest, dus ook van de zakvormige straat (Kanebassin), in het Kennedy Channel; al had men het schip ook moeten achterlaten, Morton en Hayes konden met meer grond dan Inglefield beweren, dat zij de Poolzee gezien hadden, en Kane verklaarde dus, dat het resultaat zijner expeditie was: het ontdekken van een *breede, opene Poolzee, geheel vrij van ijs*.

Petermann kon dat alles niet zoo gaafweg aannemen. Vooreerst wees hij er op, hoe men de uitdrukking ‘open, geheel vrij van ijs’ niet te letterlijk diende op te vatten; dat de zee nog wel ‘open’ mocht heeten in tegenoverstelling van een door ijsvelden verstopt Kanebassin, maar dat de bijgevoegde woorden: ‘geheel vrij van ijs’, niet vrij van overdrijving waren. Hoewel hij nu overigens zelf meermalen de stelling verdedigd had, dat het eigenlijke poolbekken niet met een vaste ijsmassa bedekt was, moest hij nu toch tegen deze te sterke uitdrukking opkomen, ten einde het ontstaan van dwaalbegrippen bij het groote publiek, dat zoo gaarne wonderen gelooft, te voorkomen[1].

1 ‘Ein eisfreies Meer,’ zegt Petermann in zijn Commentar zu dem Bericht über Dr. Kane's Entdeckungen (Mittheil, 1855, p. 298), ‘unter dem 82° und 83° Breitengrade ist physikalisch ebenso unmöglich wie die Existenz eines blattlosen Buchenwaldes, eines See's ohne Wasser oder einer Savannah ohne alle und jede Vegetation.’

Een tweede bezwaar van Petermann was, dat Kane, Morton en Hayes in dezelfde fout vervielen als Inglefield. Ook zij meenden, dat de door hen geziene, opene zee de Poolzee was, samenhangende met de zee ten noorden van Spitsbergen, en hoewel bij hen van geen kanaal ten noorden van het eiland Groenland sprake was[1], beschouwden zij toch naar zijn oordeel de zaak even verkeerd als Inglefield. De gronden, waarop Peterman's gevoelen steunt, zagen wij boven en zien wij later (pag. 267, noot), Het minst van alles kon Petermann zich vereenigen met den weg, welken men gevolgd was. Met ernst en klem wees hij op het feit, nu weder zoo duidelijk uit Kane's expeditie gebleken, dat de weg langs de westkust van Groenland nimmer de goede weg geweest was en ook nooit worden zoude om de Poolzee te bereiken. Wel is waar had Kane of liever hadden eenige zijner metgezellen den 82° breedtegraad bereikt, maar vooreerst niet per schip, slechts met sleden en te voet; en dan nog onder welke gevaren en bovenmenschelijke inspanningen was men zoover gekomen! Een zesde der bemanning was er onder bezweken en de overigen hadden slechts hun leven gered door een overhaaste vlucht, met achterlating van hun schip, hunne verzamelingen, ja zelfs van hunne papieren! Men zou dus naar een anderen weg moeten omzien, om met minder gevaar en moeite de Poolzee te bereiken. Reeds toen wees Petermann op den weg tusschen Groenland en Spitsbergen, of nog liever, tusschen Spitsbergen en Nova Semlja.

Toen nu in het jaar 1859 de expeditie van Hayes ter sprake kwam en nog weer de route door de Smithsond zoude gekozen worden, uitte Petermann zich dan ook vrij heftig over het dwaze en roekelooze van dit plan, ja hij deed zelfs een beroep op de Amerikaansche geleerden, om Hayes te nopen een anderen weg te kiezen. Had men dan vergeten, hoeveel menschenlevens, welke sommen Kane's expeditie reeds gekost had? Was Kane niet ijverig of doortastend genoeg geweest? Het plan van Hayes, om zijn schip tot 79¾° N.B. te brengen en dan met een boot de Noordpool te bereiken, was onuitvoerbaar, zelfs wanneer hij overal open water aantrof. De door Hayes voorgestelde weg was van allen de ongunstigste en de hoop op

1 De opvatting van Kane en Hayes is neêrgelegd in de kaart, gevoegd bij Hayes werk: The open polar Sea, New-York en London, 1867, in't duitsch vertaald door J.E.A. Martin, Jena, 1868.

uitbreiding van de walvischvangst langs die route was ijdel en dwaas; de walvischvaarder zou evenmin door Baffinsbaai en Smithsond naar walvisschen zoeken als de banketbakker zijn, ijs van den Mont-Blanc zoude halen. De breedte van 80° kon men van Spitsbergen uit ieder jaar en wel binnen weinige weken bereiken; de eenige weg naar de Noordpool was en bleef dus de groote, breede zee ten noorden van Spitsbergen en wel met een geschikte stoomboot.

Zoo bleef zich dus de geleerde, uit zijn studeervertrek aankanten tegen roekelooze plannen, al werden ze dan ook ontworpen door mannen, die, zooals Hayes, het terrein niet meer behoefden te verkennen, maar daarop geheel te huis waren. Ook nu weder heeft de uitslag der Amerikaansche expeditie bewezen, dat de zoo stoute bewering van Petermann zeer gegrond was. Toen in 1861 de eerste berichten over den afloop van Hayes' onderneming naar Europa kwamen, bleek daaruit, dat Dr. Hayes 8 mijlen ten noorden van kaap Alexander, dus op 78° N.B., had moeten overwinteren en slechts met sleden aan de westzijde van het Kennedy Channel tot 81° 35' was doorgedrongen. ‘Een opene Poolzee had hij nergens gevonden, slechts groote plekken open water, zooals ze dikwijls aan de kusten van Groenland voorkomen’ (Mittheil., 1861, p. 435). - Niet zonder een gevoel van voldoening en triomf herhaalt Petermann bij 't mededeelen dezer resultaten de waarschuwing, welke hij in 1860 had laten hooren en haast bestraffende voegt hij er bij: ‘Niet zoover als Kane, zelfs niet zoover als Inglefield, ja maar even zoover als Bylot en Baffin heeft Hayes zijn schip gebracht!’ Op eene andere plaats (Mittheil., 1865, p. 318) noemt hij de expeditie belangrijk om hare negatieve resultaten: door haar was nog beter dan door Kane's expeditie bewezen, dat langs dien weg geen Noordpool moest gezocht worden en dat de natuurwetten zich om geen Amerikaansche expeditie wijzigden[1]. - Met hoeveel moeiten en ge-

1 ‘Wir hatten uns wiederholt’, zegt hij l.c., ‘über das Unhaltbare und Irrige in den Americanischen Expeditionen nach dem Smithsund zur Erreichung des Nordpols unter Kane und Hayes ausgesprochen, besonders vor dem Abgang dieser letzteren Expedition. Um unsere Ansichten todt zu machen hatte Hayes alle möglichen Urtheile berühmter Gelehrten in Amerika zu seinen Gunsten zusammen getrommelt und in einer Schrift abdrucken lassen. Der Erfolg, oder lieber der ganzliche Nicht-Erfolg, hat wiederum dargethan,’ enz.

varen ook deze expeditie weder gepaard ging, die noodzakelijk verbonden waren aan den weg, welken men gekozen had, is eerst in de laatste jaren door de uitgave van het hierboven, blz. 220, genoemde werk: ‘The open Polar Sea’, duidelijk geworden. Reeds tusschen Kaap Alexander en Kaap Isabelle, slechts even 78° N.B., dus reeds midden in den Smithsond, dreigden opgehoopte massa's pakijs, 2-10 voet boven het water uitstekende, en dus 10-100 voet dik, elk verder voorwaarts dringen te beletten. In de nabijheid dier ijsmassa's werd de schoener door een storm overvallen, die in zulk een omgeving dubbel gevaarlijk was, en welken men maar ter nauwernood door een landing op de zuidzijde van Kaap Alexander ontliep. Door dien storm werd het ijs steeds meer en meer naar de westkust opgeduwd, en de hoop om aan die westkust, en wel op Grinnell-land, met het schip een haven te bereiken, die als uitgangspunt voor sledetochten naar de Noordpool konde dienen, verdween. Na een harden strijd met storm en ijs, was men eindelijk zelfs blij in een kleine bocht der Hartstenebaai de winterkwartieren te kunnen opslaan. - Hoe verder door den dood van Sonntag, den even moedigen als ervaren sterrekundige, een droevige schaduw op de onderneming werd geworpen; hoe Hayes met twee sleden een excursie naar de Rensselaerhaven deed, waar thans de ijsschollen tot de hoogte van een mast waren opgehoopt, en tot de overtuiging kwam, dat de weg langs de kust van Groenland niets opleverde; hoe hij toen over de Smithsond naar Grinnell-land trachtte te komen, doch slechts met drie man de overzijde bereikte en slechts één metgezel had, toen hij zijn noordelijkste punt, 81° 30 bereikte, mag tegenwoordig, vooral na Petermann's artikel: ‘Das nördlichste Land der Erde’ (Mittheil., 1867, p. 176), als bekend verondersteld worden. Men moge Hayes' haast bovenmenschelijken moed bewonderen en zijne volharding op prijs stellen, zooals Petermann trouwens niet weinig doet, men komt ten slotte even als hij tot de overtuiging, dat de expeditie weinig resultaten opleverde, tenzij dit, dat men op nieuw had kunnen inzien, dat langs dien weg geen resultaten te verkrijgen waren. Op den titel, welken hij zijn werk gaf, als zoude hij de open Poolzee ontdekt hebben, komen wij terug.

Na Hayes' expeditie, zeker ook al ten gevolge van den burgeroorlog in Amerika, bleef de Noordpool-quaestie eenige jaren

rusten. In 1865 werd zij echter in Engeland weêr met kracht opgevat. Den 23sten Januari van dat jaar hield kapitein Sherard Osborn, die als luitenant aan meer dan ééne arctische expeditie deel had genomen, voor het Geographisch Genootschap te Londen, eene voordracht, waarin hij op nieuw een plan voor een Noordpool-expeditie ontwikkelde. Osborn uitte zijn gevoelen zoowel over de route, welke men te volgen had, als over de beste wijze van uitvoering der expeditie in 't algemeen. - Wat de route aanging, was het alweder de weg door de Smithsond, welken hij aanprees. De noordelijkste punten, zoo redeneerde hij, van vastland of eiland, welke men tot dusver bereikt had, waren Noord-Spitsbergen en de noordelijkste punt van Groenland, de door Morton bereikte kaap Constitution (80° 56' N.B.).

Spitsbergen lag 600, kaap Constitution 480 zeemijlen van de Noordpool. Wel had men van Spitsbergen uit nog een 100 mijl in noordwestelijke richting kunnen varen, maar wat overigens Engelsche en vooral Hollandsche zeelieden gepraat hadden, als zouden ze van Spitsbergen uit den 88o breedtegraad bereikt hebben, ja zelfs twee graden aan de andere zijde van de pool gekomen zijn, - dat waren verhalen, in het droomerige Amsterdam, onder krachtig hollandsch bier gedaan, en verdienden geen geloof.

Hoe nu bij de pool te komen; van Groenland of van Spitsbergen uit?

Van Spitsbergen uit had Parry het in 1827 met een boot beproefd. Staande op drijvende ijsvelden, was hij in den nacht van den 22sten Juli tot 82° 45' gekomen, juist nog 435 zeemijlen van de pool af; maar hij had zijne pogingen toen moeten opgeven, eenvoudig daarom, dewijl het ijs sneller naar het zuiden dreef dan de bemanning de booten naar 't noorden konden trekken. Toegegeven dat Parry het in Februari had moeten beproeven, en niet in Juli, midden in den arctischen zomer, wanneer alle ijsvelden in beweging zijn; toegegeven dat men thans beter met sleden had leeren reizen, hij voor zich zoude toch ook tegen een plan zijn, om van Spitsbergen uit met sleden de pool te bereiken, daar zich geen vastland of eiland ten noorden van dat eiland bevond en men dus geen vaste punten voor proviand-depots kon hebben.

Om meer dan eene reden scheen hem de reis van Groenland uit, en dan met sleden, verkieslijker. Zooals Grinnell-land,

strekte zich ook Groenland veel verder naar de Noordpool uit dan Spitsbergen. Het vaste land kon met den Humboldt-gletscher (80° N.B.) onmogelijk zoo plotseling eindigen. De groote ophoopingen van sneeuw en zoetwaterijs, of wat daarvan ontstond, nl. de ijsbergen, spraken van groote landen met hooge bergen en diepe dalen en beloofden een voortzetting van de kust en een bevroren zeestrand, wat poolreizigers juist noodig hadden, om in veiligheid met sleden de pool te kunnen bereiken. Kane's tocht (van Hayes sledevaart kende Osborn toen de bijzonderheden nog niet) mocht niet afschrikken, want de uitrusting dier expeditie was zeer gebrekkig geweest. - Maar de weg van Groenland uit had nog andere voordeelen. Vooreerst leverde het planten- en dierenrijk daar iets op en had men nog altijd de kans het vleesch van rendieren, vogels, beeren en zeehonden bij de meêgenomene proviand te voegen; verder woonden langs die route nog hoog in 't noorden menschen, en eindelijk konden de Deensche nederzettingen op Groenland, bij onverhoopte ongelukken, een veilig toevluchtsoord aanbieden.

Wat nu verder de wijze van uitvoering in 't algemeen betrof, de expeditie moest niet van particulieren uitgaan, maar van de admiraliteit; twee schroefstoombooten, met 120 koppen bemand, zouden in 't begin van 1866 op reis moeten gaan. Het eene schip, met slechts 25 man, zou bij Kaap York (76° N.B.) moeten blijven; 't andere, met 95 koppen bemand, naar Kaap Parry (77° N.B.) moeten doordringen. Nog gedurende den herfst zou het zuidelijke schip zich door depots met het noordelijke in verbinding stellen; het noordelijke zou op zijne beurt depots naar de Noordpool heen aanleggen, om daarvan in het volgende voorjaar reeds gebruik te kunnen maken. In de jaren 1867 en 1868 moesten dan boot- en sledevaarten naar de Noordpool gedaan worden; in 1868 zou de expeditie naar Uppernavik terugkeeren.

Dat Petermann tegen dit plan ten strijde toog, spreekt van zelf. Werd dit plan toch aangenomen, en wel door het Geographisch Genootschap te Londen, dan was dit een démenti van alles, wat hij omtrent den koers door de Smithsond geschreven had, en buitendien, wat erger was, de belangstelling in 't onderzoek der poolstreken zou door 't mislukken eener nieuwe Engelsche expeditie lijden, ja misschien geheel verflauwen en verkwijnen.

Van den anderen kant was de strijd met Osborn en zijn ontwerp voor Petermann niet gemakkelijk en gaf weinig hoop op overwinning. Men was in Engeland met dat nieuwe plan zeer ingenomen, en behalve de Times, die het om de kosten afkeurde, lieten alle dagbladen er zich in zeer gunstigen zin over uit; geleerden en beroemde zeelieden, die meermalen de arctische zeeën bevaren hadden, keurden het goed.

En toch had Petermann den moed, ‘zijne theorie, in de warme studeerkamer te Berlijn (!) uitgebroed’, zooals Sir George Back, een vurig voorstander van Osborn's ontwerp, opmerkte, er tegenover te stellen. Hij meende te recht (Mittheil., 1865, p. 143), ‘dass die Schlussfolgerungen vergleichender Geografie mit den auf Autopsie beruhenden Ansichten, und dass die Arbeit im Kabinet mit derjenigen im Feld Hand in Hand gehen sollte’.

In een schrijven aan Sir Roderick Murchison, den bekenden president van het Geographisch Genootschap, gaf hij, met verwijzing naar het vroeger geschrevene[1], acht redenen op, waarom hij tot dusverre de Spitsbergen-route boven die door de Smithsond verkozen had, evenwel met dien verstande, dat bij hem van een sledevaart geen sprake was noch sprake kon zijn. Zijne argumenten komen toch hoofdzakelijk hierop neêr, dat zich ten noorden van Spitsbergen geen ijsvlakte, geen vast ijs, maar slechts een gordel van drijfijs bevindt en men dus met een schip, vooral met een stoomboot, in minder tijd en met minder kosten de pool en poolstreek kan bereiken dan van Groenland uit met sleden. Wij zullen zoo kort mogelijk Petermann's argumenten tegenover die van Osborn stellen.

De zee ten oosten en ten westen van Spitsbergen is de kortste weg tusschen Groot-Brittannië en de Noordpool. De distantie tusschen Londen en Spitsbergen is 24 à 2500 zeemijlen. Van Londen naar de Smithsond gaande, bereikt men na een vaart van 2400 mijl eerst de Davisstraat.

De zee van Spitsbergen vormt den breedsten, uitgestrekten toegang van den Oceaan naar de Poolzee en is daarom reeds de gemakkelijkste en meest bevaarbare passage naar de poolstreek en Noordpool.

De zee bij Spitsbergen is vrijer van ijs dan eenig ander gedeelte der arctische of antarctische zeeën; kleine vaartuigen

1 Mittheil., 1865, p. 99 noot.

kunnen daar jaarlijks den 80° breedtegraad bereiken en Osborn had zelf moeten erkennen, dat jachten en noorweegsche visschers in bijna opene booten tot die breedte kwamen; in den Smithsond had men het daarentegen slechts tot 78° gebracht, weinig verder dan Baffin voor 250 jaar. Het drijfijs in de zee van Spitsbergen is voor de scheepvaart evenmin een beletsel als in de Baffins-baai; buitendien is dat drijfijs zeer weinig, vooral in het voor- en najaar, en soms is de zee er zelfs geheel vrij van. Een zee, zoo uitgestrekt als die van Spitsbergen en zoo diep, met zoovele stroomingen en onmiddellijk met den Atlantischen Oceaan samenhangende, kon nooit, zelfs niet in den winter, dicht vriezen of met vast ijs bedekt zijn, maar moest veel vrijer en opener zijn dan ‘het door ijs ingeslotene en met ijs opgevulde labyrinth van nauwe zeestraten op 20 graad distantie van de pool[1].

Osborn heeft de berichten van engelsche en hollandsche zeelui, alle van eene opene poolzee ten noorden van Spitsbergen gewagende, aan hollandsche droomerij en hollandsch bier toegeschreven; maar de geloofwaardigheid der hollandsche zeelui in 't algemeen en de juistheid hunner opgaven in dezen (wat de opene poolzee aanging) gaven tot zulk een beweren volstrekt geen recht; juist het vinden eener opene zee en het niet vinden van land (alle ontdekkers zagen het toch zoo gaarne

1 De kracht van dit argument is vooral door Hayes' expeditie verduidelijkt en verhoogd. Daaruit bleek het volgende. Al het van het noorden komende ijs hoopt zich op in het Kanebassin en moge zich in den zomer wat verplaatsen of afnemen, nooit vindt het een uitweg door de Smithsond naar 't zuiden. Daarvoor is die Sond te nauw (7 duitsche mijlen) en buitendien treedt daar een warme stroom uit het zuiden de ijsmassa's als een machtige dam te gemoet. De ijsgrens bevindt zich dan ook telken jare, 's zomers en 's winters, op dezelfde hoogte, zooals Kane drie jaren achtereen heeft kunnen opmerken. Wanneer men hierbij nu in aanmerking neemt, dat ook het ijs, 't welk van het westen door de United-Statessond en uit het oosten van den Humboldt-gletscher komt, door denzelfden warmen stroom wordt tegengehouden, welke nog bovendien drijfijs uit de Baffinsbaai medevoert, dan begrijpt men gemakkelijk, hoe zich in dat Kane-bassin ‘einem mit den erstaunlichsten Eismassen vollgestopften Flaschenhalse’, een solide, dikke ijskorst bevindt, die aan geen opbreken denkt. En welk ijs dan nog! Niet glad, voor sledevaarten geschikt, maar opgeschoven, stukgeslagen, in huizenhooge brokken. Geen wonder, dat Hayes over deze ijsbaan slechts 17 duitsche mijlen in 31 dagen aflegde. Hij had, zooals zijn stuurman zeide, even goed over de daken der huizen van New-York kunnen rijden. Als nu volgens Osborns plan de sledevaarten op 77° zouden beginnen, was het deze uitlokkend gladde baan, welke hij aanprees.

en daarom had men reeds zooveel land van de kaart moeten schrappen), pleitte voor hunne geloofwaardigheid. Parry, geen Hollander, was toch ontegenzeggelijk tot 82°, 45' gekomen en 435 zeemijlen zullen vandaar toch wel niet moeilijker af te leggen zijn dan van de Baffinsbaai uit.

Alle waarnemingen aangaande zeestroomingen, klimaat, drijfijs, drijfhout, wijzen er op, dat de poolstreek door een groote zee, zich tot Spitsbergen uitstrekkende, en niet door land (als men den landtong van Groenland uitzondert) wordt ingenomen. Maar gesteld er lag nog ander land in de onmiddellijke nabijheid van de pool, dan zou de expeditie, per schip van Spitsbergen vertrokken, de reis nog altijd op sleden kunnen voortzetten; een sleden-expeditie zonder schip moest evenwel dadelijk bij 't ontmoeten van open water omkeeren, zooals dit door de tochten van Kane, Anjou en Wrangell bewezen werd.

Het aannemen van land van kaap Parry tot de Noordpool is niets dan een hypothese, op niets steunende dan op de hoop, dat het er zijn mag. Bevindt er zich land in de Poolzee, dan is dit de bovengenoemde landtong, waarmede Groenland zich naar de Behringstraat uitstrekt, en die dit nadeel voor den weg door de Smithsond heeft, dat daardoor het gedeelte der Poolzee boven Kennedy-Channel van de eigenlijke Poolzee boven Azië en Amerika afgescheiden wordt[1].

1 Ook deze geliefkoosde stelling heeft Petermann eerst later (Mittheil., 1867, p. 189) op nog andere gronden dan het gemis van drijfhout (zie boven p. 258) trachten te bewijzen. Hij gelooft niet aan Kane en Hayes' ‘Open polar sea,’ direct bij den uitgang van het Kennedy-Channel. ‘Wel verbreedt zich dit kanaal eenigszins naar het noorden,’ zegt hij, ‘maar het wordt weldra door een land gesloten, dat tusschen dit kanaal en de noordpool gelegen is.’ Zijn bewijs is dit. Op de noordkust van Siberië brengen de noordewinden 's winters nevel en zachter weer. Zij komen van de opene zee der Russen, ‘de Polynja.’ Wrangell vertelt in zijne ‘Reise an der Nordküste von Sibirien’, dat de winden uit het noorden, noordwesten en soms ook uit het noordoosten, zulk een vochtigen nevel meêbrachten, dat hunne tenten en kleeren geheel doornat waren. Waarom deed zich dit niet in de Rensselaer-baai voor, als ten noorden van Kennedy-Channel ook een open zee lag? Daar had men nog wel een observatorium, waarop men 20 maanden lang elk uur meteorologische waarnemingen deed. In de Rensselaer-baai kwamen vocht en warme winden altijd van het Z.O. (de Baffinsbaai) en daarentegen uit het noorden, waar hun open zee moest liggen, niets dan de koudste winden en 't helderste weer. Op duidelijke en treffende wijze toont Petermann dit aan door zijne ‘Graphische Darstellung von Dr. Kane's Temperatur- und Wind-beobachtungen im Rensselaer Baai, 1853/1855,’ Mittheil., 1867. Tafel VII.
Dat Long's ontdekking van een nieuw poolland Petermann's geographische conjectuur meer en meer bevestigt, is niet te loochenen. Reeds langer dan 200 jaar spraken de Russen in Siberië van land en eilanden ten noorden van de Siberische kust. De sergeant Andrejew berichtte in 1763 en 1764, dat hij een groot land gezien en met een slede had trachten te bereiken; op 20 werst afstand, zag hij sporen van een talrijken volksstam en rendieren, maar daar hij haast geen metgezellen bij zich had, keerde hij terug. De ongeloovige Wrangell hield dit land voor de kusten van Azië en Amerika, of nam niets van die verhalen aan. Toch moest hij mededeelen, dat een hoofd van den stam der Tschukschen om verschillende redenen aan het bestaan van een bewoond land in de Poolzee geloofde, dat men in Groenland van uitwijkingen naar een noordelijk land sprak en dat een grijsaard van Kolyutschin (dicht bij de kust van 't land der Tschukschen) vertelde, hoe tcu tijde van zijn grootvader zes Tschukschen en eene vrouw zich met een boot te ver in zee hadden gewaagd en een land hadden aangetroffen, met bewoners, die zij (Tschukschen) zelfs nog ruw en dierlijk hadden gevonden. - Het door Kellett in 1849 ontdekte land bracht de quaestie op nieuw ter sprake, terwijl de expeditie van Ringgold en Rodgers dat land van Kellett weêr twijfelachtig maakte. - Long's ontdekking in den zomer van 1867 schijnt het bestaan van land en Petermann's voorstelling er van te bewijzen. ‘Das von Long entdeckte Land,’ zegt hij, ‘fällt ganz genau, haarscharf, wie mit dem feinsten Zirkel abgemessen mit dem Lande zusammen, wie wir es auf der Karte in 1865 deutlich verzeichnet haben’ (Mittheil., 1868, p. 5). Osborn gelooft dus dat Groenland zich steil naar 't noorden, tot de pool uitstrekt; Petermann daarentegen meent, dat het naar 't noordwesten tot de Behringstraat reikt.

Eindelijk, de kosten van Parry's expeditie bedroegen heen en terug slechts 9977 pd. st., en er zouden slechts 6 maanden meê gemoeid zijn. Hoeveel kostten daarentegen niet de expedities door de Smithsond; op hoeveel tijd werden zij berekend!

Zeer interessant zijn verder in dit schrijven aan Sir Robert Murchison de bewijzen, welke Petermann voor de waarheid zijner stelling uit de geschiedenis der Zuidpool-expeditiën put. Nu komt hem de vergelijkende aardrijkskunde te stade. De dwaze voorstellingen, zegt hij, welke Cook zich van de ijsmassa's en de onbevaarbaarheid der Zuidpoolzee, ten zuiden van 71° Z.B. gemaakt had, vinden wij terug in de vooroordeelen, welke men aangaande de zee ten noorden van Spitsbergen heeft opgevat en welke bloot op onkunde berusten. Cook keerde reeds bij den 60° breedtegraad om en riep uit, ‘dat hij genoeg had van die hooge breedten, waar men niets vond dan ijs en dichte nevels!’

Weddell kwam de Zuidpool 850 mijlen nader dan Cook en vond een zee, geheel zonder ijsvlakte, met tallooze walvisschen en vogels, met een volkomen heldere lucht er boven. En toen hij den 8sten Februari 1823 den 74° breedtegraad bereikte, zag

hij van het dek af slechts drie ijseilanden, van den mastkorf uit een vierde; overigens was de zee met stormvogels overdekt, het weer zacht en aangenaam, de lucht zeer helder. Gelukkig was James Weddell een geboren engelschman, behoorende tot de koninklijk engelsche marine, en gaf hij zijn boek te Londen uit. Hij was dus alleszins geloofwaardig. Maar wie bedroog dan het publiek en zich zelven? Cook? Of zagen beiden werkelijk wat zij vertellen? Het laatste is zeker het geval, en deze zoo verschillende berichten kunnen alleen de verwondering wekken van hem, die niet let op de hoofdwet der vorming en verdeeling van het ijs, zoowel in de arctische als in de antarctische zeeën. Iederen winter zet zich namelijk het aan de kusten en in de zee gevormde ijs tegen het einde van dit jaargetijde naar lagere breedten in beweging en smelt daar spoedig. Schepen, welke dus in het voorjaar en in den zomer naar de pool zeilen (en men heeft dit tot dusverre meest in dien tijd van het jaar gedaan), ontmoeten die ijsstroomingen gewoonlijk op hun uiterste grenzen en wel op breedten, waar overigens des winters volstrekt geen ijs te vinden is en waar het ook in het voor- en najaar in mindere hoeveelheid dan in den zomer gevonden wordt. De meeste waarnemingen heeft men in dit opzicht natuurlijk op het zuidelijk halfrond gedaan, waar zich de meeste handelswegen en scheepsrouten concentreeren en kruisen; overigens geldt deze wet voor alle eenigszins uitgestrekte opene poolzeeën.

Dit ijs (in welken vorm dan ook, van drijfijs, ijsberg of pakijs) of liever deze samenhangende, grootere ijsmassa's vormen een bewegelijken gordel. Aan de poolzijde van dien gordel is de zee niet *meer*, maar *minder* opgevuld met ijs, zoodat de schepen, die door dezen ijsgordel heengedrongen zijn, een zee zullen aantreffen, bevaarbaar tot de hoogste breedten, tot de pool zelf[1].

1 Vooral in zijn tweede schrijven aan Murchison, heeft Petermann dit punt uit de geschiedenis der Zuidpool expeditiën van Cook, Bellinghausen, Balleny, Wilkes en Ross bewezen. (Mittheil., 1865, p. 138-141.) Nadat hij in dat zelfde schrijven ook op het thans algemeen bekende feit gewezen heeft, dat het drijfijs van de Zuidpool zooveel noordelijker drijft dan dat van de Noordpool zuidelijk, laat hij er deze merkwaardige woorden op volgen: ‘In den arctischen Regionen treibt das Eis nur an einer Stelle bis zu einer so niedrigen Breite, nämlich an beiden Seiten Grönlands..... gegen Spitsbergen und Nowaja Semlja hin hat niemals auch nur ein Stückchen Eis das Nordkap (in 71° N.B.) erreicht.’ l.c. p. 138.

't Is een verschijnsel, zooals wij het hij de rivieren insgelijks aantreffen: vele rivieren vormen bij hare mondingen ijsdammen, moeilijk en gevaarlijk voor de scheepvaart, terwijl zij hooger op uitmuntend bevaarbaar zijn. Zoo zullen dus ook de schepen, welke door het drijfijs bij Spitsbergen heengedrongen zijn, eene opene bevaarbare zee voor zich zien, zich uitstrekkende tot de pool.

Maar de Zuidpool-expeditiën hebben nog iets anders geleerd, hoeveel namelijk bij ontdekkingsreizen door een schip kan gedaan worden, in vergelijking van wat een slede vermag.

Kapitein Osborn berekende, dat de streek, welke men bij het opzoeken van Franklin met sleden had afgelegd, 4000 zeemijlen lang was. Hoe talrijk waren echter de expedities, hoevele jaren duurden zij, welk een geld hadden zij gekost!! Petermann berekende, dat James C. Ross, de bekende Zuidpoolvaarder, in drie kleine zomervaarten, ieder van een paar maanden, een minstens even groote streek had afgelegd en dat wel, zooals bij het uitreiken der gouden medaille aan Ross gezegd werd, zonder dat men daarbij eenig ongeval te betreuren had.

Ook nu zouden een paar stoombooten in denzelfden tijd, welken men voor Osborn's expeditie bestemd had (± 4 jaren), en overigens op dezelfde wijze uitgerust, van Spitsbergen uit niet alleen de Noordpool, maar zelfs wel de Zuidpool kunnen bereiken!

De voldoening, welke Petermann van zijn schrijven aan den president van het Geographisch Genootschap mocht smaken, was groot en bewijst den wetenschappelijken geest der engelsche geografen. De eerste brief van den vreemdeling, welke hun rijpelijk overwogen plan als 't ware omverwierp, werd niet ‘einfach in den Papierkorb geworfen,’ neen, hij werd op de eerstkomende vergadering van het genootschap voorgelezen en in het Verslag van de Zitting afgedrukt. Osborn zelf drong aan op het opnemen en afdrukken! Daardoor kwam Petermann tot het schrijven van zijn tweeden brief, waarin hij nog verscheidene punten uit zijn eersten nader toelichtte. 't Was vooral deze, die onder de engelsche zeelieden en geleerden veel sensatie maakte. In de volgende vergadering, de derde reeds, die aan 't bespreken van Osborn's en Petermann's plannen gewijd werd, waren de discussiën zoo levendig, dat zij tot des avonds 11 uur duurden en daarna tot eene vierde verga-

dering moesten uitgesteld worden. Hoe ernstig men de zaak opnam, blijkt uit Murchisons rede bij den aanvang dier vierde zitting. Hij verklaarde daarin, dat het hoofddoel dier bijeenkomst was de plannen van Osborn en Petermann door mannen van het vak en noordpoolvaarders grondig en afdoende te laten bespreken, opdat het genootschap, in verbinding met andere wetenschappelijke lichamen van Londen, in staat zoude gesteld worden dat plan, 't welk het geschikst scheen en de meeste resultaten beloofde, te kiezen en aan de regeering voor te dragen. Het verslag dier zitting geeft Petermann in zijne Mittheil., 1865, p. 142-146. Eenige leden (onder welke de bovengenoemde Sir George Back) spraken voor Osborn's plan; de groote meerderheid verklaarde zich voor Petermann's ontwerp. Daaronder waren voorzeker ervaren mannen genoeg en ook mannen, die van ervaring op het terrein zelf konden medespreken. Wij noemen alleen maar kapitein Richards, hydrograaf der admiraliteit, Osborn's vroegeren chef, geheel te huis in arctische expedities, die nog op de eerste vergadering van dat jaar tegen elke noordpool-expeditie geweest was en er nu bepaald vóór sprak, mits volgens Petermann's plan; verder den president van het genootschap, die het bestaan van een open zee ten noorden van Spitsbergen nog nader bewees; kapitein Inglefield, die, geheel bekeerd, nu ten gunste van de Spitsbergen-route sprak, als de kortste en minst gevaarlijke; kapitein Davis, die James Ross vergezeld had; den heer Lamont, die tweemaal met zijn jacht een pleiziertocht naar Spitsbergen gedaan had, en hoewel anders geen voorstander van Petermann's plan, toch overtuigd was, dat een kleine schroefstoomboot van Spitsbergen uit in drie maanden het geheele probleem zou kunnen oplossen - en zoo nog vele anderen. - Doch genoeg. Wij stonden lang stil bij de plannen van Osborn en Petermann. Toch geloof ik niet *te* lang. Het geding is op zich zelf belangrijk genoeg en partijen, zoowel als rechters, mogen gehoord worden. Buitendien is het inderdaad een keerpunt in de noordpool-kwestie en won Petermann er zeer veel bij. Niet alleen dat in Engeland de eerste celebriteiten in het vak zich voor zijn plan hadden verklaard; hij had meer uitgewerkt. Ook in andere landen, in Duitschland en Frankrijk, was daardoor de aandacht op noordpool-reizen gevestigd. Overal begon men het nut dezer expedities beter in te zien en scheen men voor goed gebroken te hebben met den vroeger zoo geliefkoosden

weg door de Smithsond[1]. 't Zij dat men het nu door de Behringstraat ging beproeven of van Spitsbergen uit, de proeven door de Smithsond en langs de westkust van Groenland zouden voorloopig gestaakt worden.

Nog iets. Had Petermann tot dusverre enkel de plannen van anderen beoordeeld en bij afkeuring andere plannen aan de hand gegeven, van nu af aan begon hij, steunende op den verkregen invloed in arctische zaken, ook pogingen in het werk te stellen om eene expeditie volgens zijn eigene plannen en denkbeelden te laten volvoeren, maar dan bij voorkeur door de duitsche natie. Van het oogenblik af dat noordpool-expedities niet enkel meer door Engelschen en Amerikanen werden opgevat en uitgevoerd en er in 't ontwerpen van plannen als 't ware een wedstrijd tusschen verschillende volken ontstond, waarbij de nationale eer gemoeid werd, spande Petermann alle krachten in om Duitschland in dien strijd met zijn kennis, zijn invloed en zijne volharding te ondersteunen. - Petermann's bemoeiingen treden een nieuw tijdperk in.

II.

Volgens Dr. Otto Ule wendde Petermann zich tot de duitsche natie, ‘in der sicheren Voraussetzung, dass die deutsche Nation, wenn sie auch nicht mit ihren Flotten das Meer beherrsche, es doch an Thatkraft (!) allen Nationen zuvor thun werde, wenn es sich um eine wissenschaftliche Eroberung handle’[2]. Als 't waar is, vond Petermann zich bedrogen. De

1 Hoevele brieven Petermann ontving en wel uit alle mogelijke landen van Europa, waarin schrijvers hunne adhaesie aan zijn plan schonken of hem nog nadere bewijzen voor de open zee ten noorden van Spitsbergen aan de hand gaven, blijkt uit Petermann's ‘Arctische Correspondenz.’ Mittheil., 1866, p. 27-31.

2 Dr. Otto Ule, Die erste Deutsche Nordpol-Expedition. Leipzig, Quandt und Händel, 1868. In dit vlugschrift, dezer dagen uitgekomen, handelt de schrijver over ‘die wissenschaftliche und praktische Bedeutung der Nordpol-Expeditionen,’ over ‘die Geschichte der Polarreisen von Columbus bis Hayes’, en eindelijk over de ‘Entstehungsgeschichte der ersten deutschen Nordpol-expedition’. - Het grootste gedeelte (10 der zestien bladzijden) wordt aan de geschiedenis der Noordpool-expedities gewijd; de overige punten worden oppervlakkig afgehandeld.

geschiedenis der duitsche plannen voor een noordpoolvaart is lang en geheel duitsch. Er wordt vergaderd, men houdt vele redevoeringen, is tamelijk opgewonden. Had men met vergaderingen, comités, brieven van adhaesie, couranten-artikels, opgewondenheid kunnen klaar komen, er zou binnen kort een vloot de duitsche haven uitgezeild zijn, grooter en beter bemand dan de Armada. Parturiunt montes. Petermann heeft moeten eindigen met zelf de handen aan het werk te slaan, om één klein zeilschip op eigen risico uitgerust te krijgen. Doch loopen wij ons verhaal niet vooruit.

Nog bij 't bespreken van 't verhandelde in het Geographisch Genootschap te Londen, beklaagde Petermann zich, dat men in Duitschland zoo weinig belangstelde in 't onderzoek der Poolstreek, het grootste geographische probleem, en dat behalve Dr. Peschel, de redacteur van het ‘Ausland’, een specialiteit in de geschiedenis der geographische ontdekkingen, bijna niemand kennis had genomen van den stand der zaak, laat staan een openbare bespreking had weten uit te lokken. Dat zou spoedig anders worden; aan bespreking zou 't niet ontbreken!

Het eerst trok zich de zaak aan das Freie deutsche Hochstift für Wissenschaften, Künste und allgemeine Bildung in Frankfort a. Main, en beriep nog in hetzelfde jaar, tegen den 23sten Juli 1865, eene algemeene vergadering van duitsche geografen en hydrografen. Kort daarop, den 24sten October, volgde een vergadering van het Geographisch Genootschap te Weenen; Dr. von Hochstetter gaf verslag van de vergadering te Frankfort gehouden. Na eene vergelijking en bespreking der plannen van Osborn en Petermann, deed hij namens die vergadering het voorstel, dat het Weener Genootschap zich tot de oostenrijksche regeering zoude wenden, om hare ondersteuning te verzoeken voor een Noorpool-expeditie viâ Spitsbergen; dat toch de eerste autoriteiten zich voor dat plan verklaard hadden, o.a. Freiherr von Wüllersdorf, de aanvoerder der Novara-expeditie; dat de gedachte zoo verheven zoude zijn, wanneer in 1866, tegelijk met een pruisich, ook een oostenrijksch schip de bondshaven Kiel zoude uitzeilen, als eerste vredesdaad der verbonden vloot, tot roem en eer van Duitschland; dat Oostenrijk toch niet achter zoude willen blijven, wanneer Pruisen

(zooals in de regeerings-organen te lezen viel) zich de zaak aantrok, en hoogstwaarschijnlijk de korvet ‘Medusa’ en de kanonneerboot ‘der Adler’ voor een noordpoolvaart ging uitrusten.

Ja, zoude men zich ook niet tot de overige duitsche staten kunnen wenden? Dan zou de noordpool-expeditie een nationaal-onderneming worden! Men behoefde dan niet eerst gelden op te zamelen (wat slechts tijd zoude wegnemen!); neen, men behoefde slechts de algemeene verklaring, dat de ‘Flottengelder’, welke ‘dem Vernehmen nach’ ten bedrage van 125000 thr. in Elberfeld, Frankfort, Maagdenburg en Berlijn ‘bereit liegen’, door het duitsche volk gegeven, om Duitschland ter zee ‘Geltung zu verschaffen’, - slechts de verklaring behoefde men, dat deze gelden nooit beter dan tot een duitsche noordpoolvaart konden besteed worden. Daarom zou het genootschap de oostenrijksche regeering nog daarenboven verzoeken haren invloed bij den Bond te gebruiken, om te bewerken, dat de nog aanwezige ‘Flottengelder’ voor zulk een nationale onderneming vlot gemaakt werden.

Het voorstel van Dr. Hochstetter, of liever van de vergadering te Frankfort, werd door het oostenrijksch genootschap met algemeene stemmen aangenomen. Waartoe het leidde zullen wij straks zien.

Inmiddels werden b.v. te Dresden en te Triest, Comités voor de duitsche noordpoolvaart opgericht, gaf Petermann zijne ‘Aphorismen über die projectirte deutsche Nordfahrt’ en behandelde tevens de noordpool-kwestie in een afzonderlijk werk, als Ergänzungsheft N°. 16 bij zijne Mittheilungen gevoegd; ook regende het tijdschrift- en dagbladartikels, waarin noordpool-expedities in 't algemeen en de duitsche in 't bijzonder uitvoerig besproken werden. In de Rheinische Zeitung, het Dresdener Journal, het Bremer Handelsblatt en in de Hansa, Zeitschrift für Seewesen, zooals in nog zoovele andere bladen, las men artikelen, waarin gewezen werd op de 140,000 vierk. mijlen, welke nog geheel onbekend rondom de pool lagen, een gebied, tienmaal zoo groot als alle landen van den duitschen Bond te zamen genomen, op de schoone gelegenheid om ook duitschers in de rij der ontdekkers te doen optreden en verder op het schoone tijdstip, voor het National-Verein aangebroken, om eindelijk eens wat te *doen* ten behoeve der duitsche marine. ‘Of er een kannonneerboot meer of minder

drijft,' roept Friedrich Harkort in de Rheinische Zeitung uit, 'beteekent niets in vergelijking van deze ontdekkingsreis, waardoor de duitsche marine op eene lijn komt te staan met die der zeemogendheden!' Een groot 'Verein' moet ontstaan! Hoe eervol voor de duitsche natie, wanneer men ook maar den 85° breedtegraad bereikte, terwijl engelschen, americanen, russen zich sedert 200 jaar met alle inspanning van krachten, met groote kosten te vergeefs hebben afgebeuld, om langs verkeerde wegen hooger dan 82° 30' te komen.

Tegenstanders telde het plan zeer weinig. Slechts Franz Maurer trad in die zelfde Rheinische-Zeitung van den 29sten October 1865, tegen het plan eener duitsche expeditie op en vormt door zijn nuchtere beschouwing der zaak een niet onaardige tegenstelling. Zijn oordeel over de belangstelling, welke het plan bij den grooten hoop zoude vinden, was vrij juist. Die groote hoop, meende hij, zou de zaak enkel van materieele zijde bezien en op deze wijze redeneeren: 'De traan, welke *ik* noodig heb, zal ik wel altijd kunnen krijgen; een duitsche expeditie zal die niet goedkooper maken!'

Inderdaad! toen de eerste opgewondenheid geweken was, bleek het dat niet allen Petermann's volharding bezaten en dat ook van regeeringswege weinig voor de zaak zoude gedaan worden. 'Jammer is het,' schrijft Petermann in 't begin van 1866, 'dat bij ons alles zoo langzaam gaat. Tot op heden, den 22sten Februari, heb ik nog geen bericht van de pruisische regeering ontvangen, of zij zich met onze onderneming inlaat, en toch heb ik reeds den 15^{den} Nov. '65, dus voor ruim drie maanden, de zaak persoonlijk bij de ministers von Bismarck en von Roon voorgedragen. Terwijl het volk en de regeeringen beraadslagen, vergaderen, commissies en comités benoemen, veel spreken, schrijven, zijn ons andere naties lang vooruit!'

Niet veel verder dan Petermann het met zijn bezoek bij von Bismarck en von Roon gebracht had, vorderden de bovengenoemde Friedrich Harkort c.s. met hun verzoekschrift, bij 't huis van afgevaardigden te Berlijn ingediend. De commissie, daartoe uit het Huis benoemd, adviseerde, dat het plan eener Noordpool-expeditie een 'Nationalfrage' was en zeer de attentie verdiende, dat men evenwel aan het gouvernement het initiatief bij 't ondersteunen van dergelijke ondernemingen moest

overlaten en dat het Huis dus zoude overgaan tot de orde van den dag.

Petermann vorderde intusschen volstrekt niet. Reeds in December van het vorige jaar had de Oostenrijksche regeering aan 't Geographisch Genootschap te Weenen geschreven, dat in 1866 voor de expeditie niets konde gedaan worden, want dat men twee schepen voor een handelsverdrag met China en Japan moest uitzenden. Die tijding was vooral daarom een harde slag, wijl men nergens meer belangstelling getoond had dan juist in Oostenrijk. Nu bleef Pruisen nog over. Maar ook de pruisische regeering nam nog altijd het initiatief niet, waarvan de Commissie in het Huis had gesproken en scheen het project op de lange baan te willen schuiven. Wel had zij eene Commissie benoemd, waarin ook Petermann zitting had, om haar in dezen nader voor te lichten; maar zelfs na 't indienen van 't rapport, bleef het antwoord nog altijd achterwege. De vurige Petermann verdroeg dit niet langer. In zijn schrijven aan het pruisisch ministerie van den 31sten Maart vraagt hij kategorisch, of ‘die Königlich preussische Regierung die Nordpol-expedition auszuführen gedenke und im Nichtfalle, ob und in welcher Weise sie das Unternehmen, wenn dasselbe von der Nation in die Hand genommen wurde, unterstützen würde.’

Het antwoord van beide ministers luidde, dat men nog geen tijd gevonden had om tot een besluit te komen. De heer von Roon voegde bij dit opwekkende antwoord nog eenige aangename opmerkingen over ongeduldige enthousiasten, die regeeringen tot overijlde besluiten wilden dwingen, of uit langzaam besluiten de overijlde conclusies trokken van onverschilligheid en lauwheid.

Wat nu te doen? Petermann zag in, dat men zich nu wel tot het duitsche volk diende te wenden; ook dit middel werd beproefd. Reeds had het bovengenoemde Hochstift te Frankfort in vrij hevige woorden het duitsche volk opgeroepen om zelf aan het werk te gaan. Men had weêr, schreef het, men had weêr op echt duitsche wijze gewild, dat de regeeringen het voorbeeld zouden geven. Deze dachten er liever over om duitschers tegen duitschers ten strijde te voeren. Die pogingen hadden volstrekt niets gebaat en daarmede was veel kostbare tijd verloren gegaan. Dat men dan nu zelf aan 't werk ging!

Petermann sprak bedaarder en gemoedelijker.

Hij had Pruisen zoo gaarne de eer gegund om 't initiatief bij deze onderneming te nemen; hij had altijd gemeend, dat gouvernementen, zooals b.v. Engeland, de particulieren bij wetenschappelijke ondernemingen konden en moesten steunen, te meer als de legers zoovele millioenen verslonden; dat reeds te lang duitsche reizigers bij vreemde regeeringen om ondersteuning hadden gebedeld; dat Barth uit Duitschland juist genoeg had ontvangen om de kousen, op zijn lange zwerftochten versleten, te bekostigen.

De resultaten van dit beroep op het volk waren weinig schitterender dan van de pogingen, bij de regeeringen aangewend. Weder volgden van alle zijden brieven van adhaesie en ook eenige geldelijke bijdragen, maar de vereischte som, 200,000 thr., werd op verre na niet bijeengebracht. Petermann beproefde weder een ander middel.

Zoowel voor deze zaak als voor alle andere geographische ondernemingen der toekomst, wilde hij één groot geographisch genootschap oprichten (Mittheil. 1866, p. 159 en 409) met een groot permanent fonds, uitsluitend voor duitsche ontdekkingsreizen en ondernemingen bestemd. Het zoude uit 100,000 contribueerende leden (slechts 1 op elke 600 duitschers) moeten bestaan; de contributie zou 1 thaler moeten bedragen.

Ook dit beroep op de geleerde, wetenschappelijke en beschaafde wereld van Duitschland mislukte; slechts 1036 gaven zich als lid aan, en al was dit dan ook het grootste ledental, dat zich ergens voor eenig geographisch genootschap (behalve het londensche) heeft aangegeven, het was natuurlijk een te gering aantal voor het doel, waarvoor het genootschap had moeten opgericht worden.

Inmiddels barstte de broederkrijg in Duitschland uit en regeeringen zoowel als geografen hadden hun aandacht te zeer op de kaart van Duitschland en de veranderingen, welke daarin gebracht werden, gevestigd, om ook slechts een oogenblik om poolstreken te kunnen denken. Menigeen zou minder tegenspoed noodig gehad hebben om het plan geheel op te geven. Niet alzoo Petermann. Nauwelijks was de vrede te Praag gesloten en Pruisen als overwinnaar uit den strijd getreden, of Petermann kwam op nieuw met zijne plannen voor den dag. Als wilde hij het ijzer smeden zoolang het heet was en profiteeren, zoowel van den roemdorst der Pruisen als van hunne

door den oorlog meer gevulde dan geleêgde kassen, richtte hij reeds den 22sten Oktober een schrijven aan den minister van Roon. Die brief was diplomatisch en fijn. ‘Bij de lauweren, welke het leger geplukt had, haakte ook de vloot naar roemrijke daden; zij wilde ook toonen, wat beschaving en zedelijk overwicht van den veldheer vermochten; aan geld ontbrak het de pruisische regeering nimmer: in dat opzicht had zij evenzeer de verwondering der geheele wereld opgewekt als door hare militaire zegetochten..... Nu zouden toch de tijden wel voorbij zijn, dat duitsche ontdekkers zich tot den pascha van Aegypte of..... tot het bestuur van Nieuw-Zeeland (zooals Haast en anderen) moeten wenden, om voldoening te kunnen geven aan hunne wetenschappelijke behoefte!’

Of het misschien deze laatste uitval was, die alles weder bedierf, - ook nu weder luidde het antwoord ongunstig. Het koninklijk pruisisch marine-ministerium antwoordde ‘ergebenst’, dat men nog wel aan zijne noordpool-plannen dacht, maar dat dat verzoek behoorde tot het ressort van het ministerie der ‘geistlichen Angelegenheiten,’ aan hetwelk men afschrift van zijn verzoek gezonden had. Even ‘ergebenst’ schreef hem nu het ministerie der geistlichen Angelegenheiten den 22sten December 1866, dat de omstandigheden de koninklijke regeering ook het volgende jaar nog niet toelieten, de ontworpen Noordpool-expeditie ‘bestimmt in's Auge zu fassen’ en voor dat doel schepen te koopen of te huren.

Was het nu wonder, dat Petermann, zonder daarom de hoop op een duitsche expeditie te laten varen, weêr meer oog kreeg voor plannen, in den vreemde ontworpen? ‘Als duitscher,’ schrijft hij aan het Comité der fransche expeditie, waarover straks nader, ‘als duitscher had ik zoo gaarne gezien, dat Duitschland, 't welk zich met zooveel liefde aan de geographische wetenschappen wijdt en steeds zooveel belang stelde in dergelijke ondernemingen, iets bijgedragen had tot oplossing van het groote vraagstuk en daarvoor zelf een expeditie had uitgezonden. Maar als beoefenaar der aardrijkskunde moet ik mij over alles verheugen, wat die oplossing bespoedigt, en blij zijn, dat ten minste eenig land in Europa die onderneemt[1].

1 De brief, zooals hij geschreven werd, is te lezen in l'Année géographique, par M. Vivien de St. Martin, sixième année. Paris, 1868, p. 419. De fransche geograaf waardeert ten zeerste Petermann's medewerking en noemt ze ‘exceptionnellement honorable et pour celui qui la donne et pour l'entreprise qui la reçoit.’

Ditmaal was het nu eens niet Engeland of Amerika, 't welk Duitschland de loef dreigde af te steken. In Engeland had het gouvernement toen ter tijd even weinig ooren voor Noordpool-expedities gehad als in Duitschland en het ontwijkende antwoord, dat de Commissie uit het Geographisch Genootschap op haar verzoek om ondersteuning van den engelschen minister ontving, kwam vrij wel overeen met von Roon's weigering. Wat Amerika belette zagen wij boven. Met des te meer geestdrift werd in Frankrijk het denkbeeld eener Noordpoolvaart opgevat.

In een voordracht bij het Geographisch Genootschap te Parijs gehouden, den 14^{den} December 1866, ontwikkelde de hydrograaf Gustave Lambert, als chef eener expeditie voor de fransche visscherij, pas van de arctische zee teruggekeerd zijn plan om een actie-maatschappij op te richten, ten einde de fondsen te verkrijgen, om een Noordpool-expeditie tot stand te brengen en den rijken schat van visch, welken die arctische zee bevatte, te exploiteeren. Ofschoon hij een eenigszins andere route als de door Petermann aanbevolene voorstelde, namelijk door de Behringstraat, vereenigde hij zich toch overigens in alles met de idees over de Poolzee, zooals de gothasche geleerde die nu reeds zoovele jaren had ontwikkeld en voorgestaan. Naar aanleiding dezer voordracht vormde zich in Frankrijk een Comité ter ondersteuning van de op te richten maatschappij; allerwege werd gelegenheid tot inteekening gegeven en werden pogingen aangewend om het benoodigde kapitaal van 600,000 frcs. bijeen te brengen. De keizer opende de lijst met eene bijdrage van 50,000 frcs. Minder vorstelijk natuurlijk was die van Petermann: zij bedroeg slechts 100 frcs. Evenwel, hij noeme die zelf een ‘Scherflein’, dat hij gaarne zoude ‘vertausendfacht’ hebben, zij is groot genoeg om ons het bewijs te geven van eene nog andere onbekrompenheid dan waarvan de gift des keizers getuigt, eene onbekrompenheid van geest. Eenige jaren lang in zijn eigene plannen teleurgesteld en gedwarsboomd, is hij toch dadelijk weêr bereid, waar het de wetenschap geldt, zelfs uit eigen middelen, de plannen van den vreemdeling te ondersteunen. Van overdreven nationaliteitsgevoel, die tot kinderachtigen naijver

zou leiden, vindt men trouwens bij Petermann nooit eenig spoor. In weêrwil zijner soms scherpe kritiek, welke in ons onderwerp zoozeer op den voorgrond treedt, heeft niemand ooit beter dan hij het verdienstelijke in alle expedities, langs welken weg dan ook ondernomen, aangetoond en op prijs gesteld. Hoever Gustave Lambert het met zijn actiën-maatschappij zal brengen is nog onzeker. De inteekening was opengesteld tot 1 Juli van dit jaar; voor hoeveel is ingeteekend is ons onbekend[1].

Inmiddels scheen Petermann den tijd gehad te hebben eenigszins van zijne teleurstellingen te bekomen; hij spande althans nogmaals zijne krachten in, om eene expeditie van Duitschland te doen uitgaan. Men zal zich herinneren, dat reeds Dr. von Hochstetter (blz. 274) in het Geographisch Genootschap te Weenen er op gewezen had, dat men zich tot het National-Verein moest wenden, om de voor een duitsche vloot bestemde gelden voor een Noordpool-expeditie te besteden. Dit was ook oorspronkelijk Petermann's idée geweest, en niet dan ongaarne, zooals hij zelf zegt, was hij er toe overgegaan zich tot de duitsche regeeringen te wenden, laat staan inzamelingen onder het duitsche volk te doen[2]. Na vele vergeefsche pogingen kwam hij tot dat eerste plan terug. Den 30sten October 1867 wendde hij zich in een schrijven tot de Commissie uit het National-Verein en vroeg, na nogmaals alle voordeelen van zulk eene Noordpool-expeditie uiteengezet te hebben, om ondersteuning voor het volgende plan, 't welk in eene bijeenkomst van eenige natuurkundigen, geografen en astronomen, den 10^{den} en 12^{den} October 1867, te Gotha was ontworpen.

De heer A. Rosenthal, scheepsbouwmeester te Bremerhaven, had tegen 15 Mei 1868 voor de duitsche expeditie eene schroef-

1 Dr. Uhle zegt in het bovengenoemde werkje, p. 13: ‘Noch ist auch dieses fransösische Unternehmen nicht zur Ausführung gelangt da die bisherigen Beiträge, wenn sie auch bis zum April d. J. die ansehnliche Summe van 140,000 Frcs. erreicht hatten, bei weitem nicht zur Deckung der Kosten ausreichen.’

2 Mittheil., 1866, p. 150. In geen geval wilde hij daarbij, uit een ligt verklaarbaar kieschheidsgevoel, eenige pressie uitoefenen. ‘Ausserdem,’ zegt hij, ‘ist es für das Unternehmen und für die Nation ehrenvoller und verdienstlieher, wenn sie dasselbe, wie es auch jetzt der Fall ist, ohne Betheiligung des Urhebers ausführt und so beweist, dass sie es zu dem ihrigen, zu einem National Unternehmen gemacht hat.’

stoomboot beschikbaar gesteld, eerst in 1866 gebouwd, en vooral met het oog op ijstochten en de groote visscherij in het noorden ingericht. Die stoomboot ‘Albert’ zou zich in Mei 1868 naar Groenland begeven, om op 75° N.B. een gedeelte der bemanning af te zetten, ten einde de oostkust nader te onderzoeken. De stoomboot zelf zou tusschen Groenland en Nova Semjla naar 't noorden doordringen, om gedurende de vijf zomermaanden, van Mei tot October, zoo mogelijk tot de Noordpool en de Behringstraat te komen. Terugkeerende zou men de op Groenland achtergelatenen weder opnemen en Dr. Dorst met het bij hem behoorende gezelschap op de westkust van Spitsbergen achterlaten, ten einde daar te overwinteren en gedurende een geheel jaar onafgebroken meteorologische en natuurkundige waarnemingen te doen.

Voor deze als 't ware drievoudige expeditie had men nog slechts 60,000 thr. noodig; voor de ‘Albert’, die een waarde van 80,000 thr. vertegenwoordigde, had men geen uitgaven meer te doen. Zeer toevallig trof het, dat het National-Verein juist den 11^{den} en 12^{den} November van dat jaar over 55,000 thr. te beschikken had, welke, oorspronkelijk voor een duitsche vloot bestemd, na den zoo veranderden toestand in Duitschland even goed voor iets anders konden besteed worden. Om deze 55,000 thr. voor zijne expeditie machtig te worden, spande Petermann nu nog eenmaal al zijne krachten in. Hij wees er op, hoe zijne onderneming reeds halverwege tot stand was gebracht en dat het National-Verein nooit beter zijn ‘Thätigkeit’ besluiten en bekroonen kon dan door een gunstige beschikking op dit verzoek. Nog meer. De president en algemeene secretaris van het Verein zouden president, secretaris en penningmeester van het Comité der expeditie mogen zijn en buitendien nog andere personen mogen kiezen, om in dat Comité zitting te nemen. Hij (Petermann zelf) zou voor zich niets begeeren dan ‘das Amt eines geographischen Sachverständigen.’

Wat deed nu het stervende National-Verein? Op zijn laatste vergadering, den 11^{den} November te Cassel gehouden, wees zij het geld toe aan het bestuur der marine van den duitschen Bond. Wel werd er gesproken van 't belang, 't welk de geheele natie en vooral de duitsche marine bij Petermann's expeditie had; maar toch ‘das Flottenfonds muss seiner ursprünglichen und eigentlichen Bestimmung folgen.’

Toen echter de minister von Roon een maand later schreef, of men het geld niet liever aan eene reeds bestaande stichting ‘Frauengabe-Elberfeld’, voor invalieden der marine of hunne nagelaten betrekkingen bestemd, wilde schenken, werd het fonds reeds tien dagen daarna aan het ministerie van marine toegewezen, alsof het geld, voor eene duitsche vloot bijeengebracht, voor een invalidenhuis mocht besteed worden.

Deze laatste poging werkte als Hayes' expeditie, door haar ‘Nicht-Erfolg.’ Wel scheen men Petermann door verdubbelde bewijzen van belangstelling en eenigszins meerdere bijdragen tot een herhaald beroep op het volk te willen verlokken. Hij liet dit thans over aan den gymnasiast uit Giessen, die in zijn brief aan het duitsche volk te kennen gaf, dat het toch, ook buiten het National-Verein, nog wel 100,000 thr. kon bijeenbrengen. Petermann was van een tegenovergesteld gevoelen[1]. Door zoo vele teleurstellingen wijzer geworden, begreep hij, dat hem niets overbleef als ‘das, was in der Regel das Loos wissenschaftlicher Bestrebungen und Unternehmungen in Deutschland gewesen ist: Beschränkung auf das allerbescheidenste Maas.’

Petermann was des te eerder op het idee gekomen zijne eischen wat lager te stellen, daar een zekere heer Weyprecht, zeeofficier in Oostenrijkschen dienst, hem reeds voor twee jaar het voorstel had gedaan, om met een klein vaartuig, bemand met 4 matrozen, uit Hammerfest naar de Poolzee te varen. Die expeditie zou 5 maanden hebben moeten duren en slechts ƒ 3000 kosten. Hoewel ook van deze expeditie niets kwam, daar de heer Weyprecht eerst in 't begin van 1868 uit Mexico terugkeerde, doch toen om redenen van gezondheid onmogelijk om eene expeditie kon denken, gaf toch het voorstel van dien kundigen officier Petermann de zekerheid, dat eene expeditie op kleiner schaal ook resultaten konde opleveren. Hierbij kwam, dat hem het vuur steeds nader aan de schenen gelegd werd.

1 Het feit, dat Dr. Ule en zelfs Petermann nog zoo hoog opgeven van de belangstelling in Duitschland voor de onderneming opgewekt, kan alleen hierdoor verklaard worden, dat zij als duitschers in 't oog houden, dat het hun vaderland is, waarvan zij spreken. Wij vinden die belangstelling minstens gezegd flauw, zich weinig in daden uitende. Zij hebben niet getoond, wat de americaan Gage verwachtte, dat zij bij deze gelegenheid zouden toonen, dat zij niet enkel ‘philosopheerende menschenkinderen waren, maar tot doen, tot krachtig handelen gereed.’

De Zweden zouden in 1868 weder een nieuwe, derde expeditie ondernemen; welke plannen de Franschen hadden, zagen we boven; noch Engelschen, noch Amerikanen verloren de zaak een oogenblik uit het oog; reeds bij de onderneming van Lambert had het Athenaeum de ‘arctische helden’ toegeroepen, dat zij op hun lauweren moesten passen[1].

In plaats dus van ‘te wachten op de groote, Duitsche expeditie van 1869, waarbij altijd nog weêr een “wenn” kwam, dat hem nu reeds drie jaar had opgehouden’, besloot Petermann liever vooreerst een poging te wagen met een zeilschip, wel klein en slechts met 12 koppen bemand, maar dat zoo spoedig mogelijk op reis kon gaan.

Van nu af aan schijnt de fortuin Petermann en zijne onderneming te willen ondersteunen. Niet in dien zin, dat de 15- à 20,000 thlr., welke hij bij deze onderneming op het spel zet, steeds minder gevaar loopen[2], maar hierin, dat zij hem bij de uitvoering van zijn plan zooveel mogelijk ter zijde staat. Karl Koldewey, de man, met wien Petermann in gesprek kwam om aan 't hoofd der onderneming te staan, aan wien Petermann dus de uitvoering van zijn lievelingsidee toevertrouwt, blaakt evenzeer van liefde voor de zaak, als de geleerde zelf. ‘Ik verlang zelfs niet de geringste belooning in geld,’ schrijft hij aan Petermann, ‘maar offer daarentegen gaarne mijn goed en leven voor deze onderneming op.’

Overigens is Koldewey een gewoon zeeman, met volstrekt dagelijksche antecedenten. Hij is als scheepsjongen begonnen, en vaart van het jaar 1853 af. Voor twee jaren echter gevoelde hij behoefte aan een hoogere theoretische opleiding, bezocht de polytechnische school te Hannover en later de universiteit te Göttingen voor de beoefening van natuur-, wis- en werktuigkunde. Zijn vroegere leermeesters, de directeur der zeevaartkundige school te Bremen, Dr. Breusing, en prof. Klinkerfues, directeur der sterrewacht te Göttingen, loopen zeer hoog met hem. De laatste noemt Koldewey zelfs: ‘ganz ungewölmlich begabt’. Veel ondervinding van de arctische zeeën heeft hij nog niet opgedaan, want hij kwam slechts eens, op

1 L'Année géographique, 1868, p. 420.

2 Dr. Ule, Erste deutsche Nordpol Expedition, p. 16. Volgens de laatste berichten, door Petermann in de Duitsche bladen geplaatst, haast men zich thans allerwege het verzuimde weder goed te maken en hem de risico te ontnemen.

een vaart van de Noordkaap naar Archangel, tot zoo hooge breedte. Toch heeft hij er kennis meê gemaakt, en vergoedt overigens, zooals wij zeiden, die ondervinding door een blakende liefde voor de onderneming, zijn energie en het vaste vertrouwen op succes. Zooals hij Peterman schreef, ‘darf diese Expedition unter keinen Umständen resultatlos bleiben!’ Ook de overige bemanning schijnt niet ongeschikt. Van den stuurman R. Hildebrandt wordt verteld, dat hij goed en leven voor de onderneming over heeft, wat ons niet verwonderen zou bij een man, die, zooals Dr. Breusing zegt, zulk een ‘energiek’ karakter heeft, dat hij ieder, die iets tegen Koldewey's bevelen zou willen inbrengen, terstond overhoop zou schieten, zonder een gezicht te vertrekken. De scheepstimmerman Johan Werdelmann heeft reeds vaker reizen naar de IJszee gedaan; de onderstuurman Sengestock was er zoo op gesteld aan de expeditie deel te nemen, dat hij, zoo 't niet als stuurman kon, als matroos had willen meêgaan: twee matrozen eindelijk hebben reeds eens op Spitsbergen overwinterd.

In Maart van dit jaar maakte Koldewey in Bremen en Hamburg met Dr. Breusing en anderen de noodige toebereidselen en berekeningen en vertrok den 3^{den} April van Hamburg naar Bergen, om naar een geschikt vaartuig uit te zien. Hij kocht een geheel nieuw schip van 80 ton, en ofschoon het reeds met het oog op noordpoolreizen gebouwd was, liet hij het toch nog overal nazien en zoo sterk mogelijk maken. ‘Vom Buge bis zum Mast,’ schreef hij Petermann[1], ‘werden eine starke Haut und darüber Eisenplatten, innen verschiedene Querbalken in der Höhe der Wasserlinie nebst weiteren Knieen und Verstückungen im Buge angebracht..... So wird es schon einen ordentlichen Stoss im Eise vertragen können.’

Nog tot den 24sten Mei werd Koldewey met de uitrusting der ‘Germania’ te Bergen opgehouden. Op dien dag echter ontving Petermann het telegram: ‘Heute, Nachmittag 3 Uhr, verlies die deutsche Nordpol expedition den Hafen.’

Moge de lezer zelf gevoelen, welke gedachten Petermann zullen bezield hebben bij 't lezen van die woorden. Met dat schip gingen voorzeker zijn beste wenschen; op dat schip zijn al zijne verwachtingen gebouwd! In de eerste woorden der Instructie, welke Koldewey ontving, slechts weinige en een-

1 Mitth., 1868, p. 213.

voudige, maar treffende woorden, heeft Petermann die gewaarwordingen als 't ware neêrgelegd: ‘Möge der Segen Gottes mit diesem, dem ersten deutschen Unternehmen der Art, sein, und dasselbe zur Ehre des Vaterlandes und zur Ehre der Wissenschaft und menschlichen Thatkraft zu Ende geführt werden!’

Niemand, die eerbied heeft voor wetenschap en Thatkraft, ernstige overtuiging en stalen volharding, zal dien wensch en die bede niet beämen.

Met het uitzeilen der Germania eindigt het vrij lange verhaal van Petermann's strijd tegen vooroordeelen en dwalingen, stijfhoofdige minachting, tegen lauwheid en onverschilligheid, onvoldoende Thatkraft. Wat de Germania ook aan het licht brenge, de strijd eindigde voor Petermann met eene overwinning: een duitsche expeditie, volgens een door hem aangewezen route[1], kwam tot stand!

III.

Wanneer ons Petermann's volharding dien eerbied zal inboezemen, waarop zij aanspraak heeft, dan moet het ons vooral

1 Dat Petermann met zijn klein zeilschip niet hetzelfde kan en voor heeft wat hij met een of meer stoombooten voor had, als hij door de pruisische regeering of het National-Verein behoorlijk ondersteund was geworden, spreekt van zelf en wordt door Dr. Ule, l.c. p. 15, te recht opgemerkt. Van daar ook dat Petermann een eenigszins anderen koers heeft voorgeschreven, dan waarvan telkens tegenover Osborn sprake was. Thans is het doel der expeditie, zoo kort mogelijk opgegeven (uitvoeriger Mittheil. 1868, p. 214-218), langs Groenlands oostkust te varen, te beginnen bij 74½ ° N.B., het noordelijkste punt door de expeditie Sabine en Clavering 1823 bereikt; verder zoo dicht mogelijk bij de pool te komen (voor elken graad noordelijker dan 75° stelt Peterman 500 thlr.; voor 't bereiken van den 90° zelfs 1000), wat niet moeilijk zal zijn, als Groenland zich ver genoeg noordwaarts uitstrekt en er zich vaarwater bevindt, zooals aan de westkust. In de opene zee noordelijker dan 80° te gaan, wat het werk van een sterk gebouwde stoomboot, niet van een zeilschip zou zijn, mag Koldewey niet, tenzij onder de gunstigste omstandigheden. Mocht Groenland niet te bereiken zijn, dan Gillisland, ten O. van Spitsbergen te onderzoeken. Mocht Groenland naar het N.W. ombuigen en bij kaap Constitution (81° N.B.) eindigen, dus een eiland zijn, in geen geval de Smithsond binnen te loopen, om in het eilanden-labyrinth terecht te komen! Dan liever de noordkust van Grinnell-land te onderzoeken, om altijd in den grooten oceaan terug te keeren. Op die terugreis moet Koldewey, zoo mogelijk, de Siberische eilanden en Taymurland (noordelijkste streek van Azië) aandoen.

duidelijk zijn, dat het een belangrijke zaak was, waarvoor hij die volharding betoonde; dan mag zij niet onpractisch heeten, en dan moet de noordpool-expeditie iets meer zijn dan waarvoor de Times ze herhaaldelijk wilde laten doorgaan: ‘een nieuwe geographische gril, een stokpaardje van kamergeleerden, een nieuw verzinsel om lichtgeloovigen hun geld uit den zak te kloppen.’ - ‘Que l'on ne croie pas’, zegt M. Vivien de St. Martin, ‘que la pensée d'un voyage au pole soit seulement inspirée par une fantaisie spéculative. Un projet, émané d'un des hommes les plus experts de la marine anglaise, repris par le géographe le plus autorisé de l'Allemagne, chaudement appuijé par les marins les plus éminents et par les savants les plus considérables de l'Europa, un tel projet touche à quelque chose de plus qu'à la simple curiosité"[1]. 't Zou niet moeilijk zijn een groote menigte dergelijke uitspraken van bevoegde rechters bij elkander te zamelen; veel moeilijker daarentegen daardoor den ongeloovigen lezer, die meer wil en verlangen mag dan machtspreuken, te overtuigen.

Wij beantwoorden dus liever, zoo kort mogelijk, deze vraag: Wat is het belang en het voordeel eener noordpool-expeditie, ook vooral voor Duitschland?[2].

Door 't onderzoek der arctische zeeën en 't bereiken der poolstreek en noordpool wordt de wetenschap gebaat, worden materieele voordeelen verkregen; bij die expeditiën hebben de marines der volkeren in 't algemeen, maar de Duitsche in 't bijzonder groot belang.

Elk wetenschappelijk en grondig onderzoek der eigenlijke poolstreek moet voor alle onderdeelen der geographie en natuurkundige wetenschappen, nl. topografie, geologie, hydrografie, meteorologie, het magnetisme, de zoölogie, de botanie en de ethnografie, gewichtige resultaten opleveren[3].

1 L'Année géogr., 1868, p. 416.

2 Wij zullen den lezer niet behoeven te herinneren, dat het doel dezer expedities nimmer uitsluitend het bereiken van den 90° breedtegraad is geweest, veeleer het onderzoek der arctische zeeën, verder het opnemen van de poolstreek, het poolbassin en dan ook het bereiken van de pool zelve.

3 Hoeveel de wetenschap nog in de arctische zeeën te doen heeft, bewijzen de Zweedsche expedities van 1861 en 1864. In 10 opstellen (vergl. Ergänzungsh., n°. 16, blz. 34) heeft Petermann de resultaten dezer bij uitstek wetenschappelijke expedities voor de bovengenoemde onderdeelen der geografie aan het groote publiek bekend gemaakt. Vgl. Mittheil., 1865, p. 146 en 1866, p. 31.

De nog niet onderzochte poolstreek heeft eene oppervlakte van ongeveer 140,000 □ mijlen, ten naastenbij die van Australië; eerst als men haar kent, zijn de grenzen van zee en land nauwkeuriger op te geven. Is Groenland een eiland, en zoo niet, naar welken kant en hoever strekt het zich uit? ligt er ook een reeks van eilanden tusschen Groenland en de N.O. kust van Siberië? De topographie zal die vragen oplossen.

Voor de geologie van 't noordelijkst gedeelte onzer aarde is nog bijna niets gedaan. De tochten ter nasporing van Franklin ondernomen, moesten alleen Franklin zoeken en wetenschappelijke ontdekkingstochten vermijden. En toch laat reeds het weinige, wat men te weten is gekomen van de geologische formaties in 't algemeen, van de steenkolenlagen op Spitsbergen, van de beenderenholen op de Siberische kusten en eilanden gevonden, waarin soms goed bewaarde lichamen van mammoeths en andere reusachtige antediluviaansche dieren, - toch laat dit alles interessante en belangrijke resultaten verwachten.

Het nagaan van den golfstroom, waaraan Europa zooveel te danken heeft, en de hydrografie der poolzee in 't algemeen, zoude alleen reeds een expeditie waard zijn[1]. In de meteorologische waarnemingen blijft altijd een groote leemte, zoolang de poolstreek niet beter bekend is; de isothermische lijnen kunnen niet volledig getrokken worden.

Ook voor botanische en zoölogische onderzoekingen bieden de poolstreken een ruim veld aan; wat de dierenwereld aangaat, daarin staat de arctische zone, zoo al in menigvuldigheid, dan toch niet in grootte en eigenaardigheid van soort, bij eenige andere zone achter[2].

En nu eindelijk de ethnografie. Hoever is Groenland in 't noorden bewoond? Stammen de Eskimo's uit Azië, en zijn

1 ‘Es giebt ja hier am Pole,’ zegt Dr. Ule, l.c., p. 16, ‘so unendlieh viele Fragen zu lösen..... Da sollen nicht blos neuentdeckte Küsten und Inseln aufgenommen, nicht blos die Eisgrenzen, die Verbreitung des Treibeises und der Meeresströmungen verzeichnet werden; es sollen auch meteorologische und magnetische Beobachtungen gemacht, Tiefenmessungen ausgeführt, Oberflächen- und Tiefentemperaturen des Meeres gemessen werden. Es sollen Proben des Treibholzes gesammelt werden, um aus seiner Herkunft Schlüsse auf die Strömungsverhältnisse zu gewinnen. Es sollen ferner Gesteinsproben und Petrefacten..... Pflanzen und Insecten, selbst Schlammproben gesammelt werden, um einen Blick in die Lebenswelt des Poles, namentlich auch seine microscopische, zu gewinnen.’

2 Vgl. Der Nordpol, ein thiergeografisches Centrum. Ergänz. Heft n°. 16, p. 68.

zij van Siberië uit (dwars over de poolstreek heen, over de door Petermann aangenomen landtong of eindelijk over een reeks van eilanden) naar Groenland gekomen? Komen de thans nog bij eenige Eskimostammen gebruikte werktuigen en gereedschappen overeen met die, welke men in den tijd der paalwoningen bezigde? Het zijn allen immers vragen, van wier oplossing de oudste geschiedenis van ons geslacht en de ethnografie veel verwachten mogen.

En wat nu de verzamelingen aangaat, welke men voor deze verschillende wetenschappen mede naar huis voert, nooit was de buit grooter dan bij expedities ter zee ondernomen. Één schip brengt toch in 6 maanden meer aan dan vele reizigers te land in vele jaren. De Novara bracht een museum mede naar huis; toen daarentegen de wereldberoemde mammoeth der academie te Petersburg, nadat hij zeven jaren had bloot gelegen, en reeds het grootste gedeelte der weekdeelen door roofdieren verteerd was, met veel moeite over land van de monding der Lena naar Petersburg gevoerd werd, bleven slechts de kop en een paar pooten ongedeerd. Van Hammerfest uit zoude een schroefstoomboot in ongeveer 10 dagen de Mammoeth-kust hebben kunnen bereiken.

Bij de opgave van 't materieele voordeel, dat de Noordpoolzee vooral ook Duitschland zou kunnen aanbrengen, staat de walvischvangst bovenaan. De walvischvaarder vischt in bijna letterlijken zin geld uit de zee op. Door de walvischvangst trok Scoresby met zijn ééne schip alleen 150,000 pd. st. uit de zee bij Spitsbergen[1], en trokken de Amerikanen jaren lang een zuiver bedrag van 8 millioen dollars uit de IJszee bij de Behringstraat. Even gemakkelijk zouden de Duitschers voorzeker die zeeën kunnen exploiteeren. Reeds vroeger, zegt Petermann, was er een tijd, dat de Duitschers hun schepen naar de IJszee zonden. De Pruissen aan de walvischvangst te zien

1 Mittheil., 1865, p. 159. Zeer lezenswaardig is in dat opzicht de bovengenoemde voordracht van Gustave Lambert, uitgegeven onder den titel: ‘Projet de voyage au pole nord’, Paris, 1866, door Petermann vertaald Mittheil., 1867, p. 83 seqq. Volgens Lambert is het opzoeken der noordpool op 't nauwst verbonden met een der belangrijkste ondernemingen, de visscherij der arctische zeeën. De walvisch, door de Engelschen ‘bordhead’ genoemd, nog genoeg voorkomende, heeft een waarde van 20 à 25000 francs, de ‘right wale’ van 50,000. Hij beweert zelfs. dat als hij niet in de open Poolzee kan komen, hij toch niet behoeft terug te keeren zonder minstens voor 300,000 fr. producten aan boord te hebben.

deelnemen, was een der lievelingsideën van Frederik den Grooten, die daarom in 1768 verscheidene schepen op staatskosten voor een vaart naar Groenland en Spitsbergen liet uitrusten. Nu zijn er wel weinig walvisschen meer aan deze zijde van Spitsbergen; waarschijnlijk echter hebben zich deze dieren naar hoogere breedten teruggetrokken, zooals dat aan de andere zijde van de pool bij de Behringstraat het geval was, waar de Amerikanen, steeds noordelijker gaande, eindelijk een grooten rijkdom van walvisschen vonden. 't Is volstrekt niet onwaarschijnlijk, volgens Petermann, dat ‘das centrale Polarbecken der Hauptaufenthaltort dieser werthvollen Thiere ist.’

En niet enkel tot den walvisch beperkt zich de vischrijkdom der arctische zeeën; ook robben, walrussen en vele andere soorten kunnen belangrijker voordeelen opleveren dan men er thans nog van trekt[1].

Maar niet alleen in de visscherij zit het materieele voordeel der Noordpool-expedities. Hoogst waarschijnlijk bevinden zich in de poolstreek, in de arctische kustlanden en op de eilanden onuitputtelijke massa's fossiel ivoor[2]. In Siberië en op de Siberische eilanden vormde dit reeds sedert twee eeuwen een belangrijken tak van handel. Een gedeelte gaat naar China. Het gedeelte echter, dat wordt uitgevoerd en in Europa in den handel komt, wordt door Middendorff in zijne ‘Siberische Reise’ voor de laatste 200 jaar op 40,000 ℔ geschat. Nog tegenwoordig varen groote booten met mammoeth-ivoor de Lena op, en men vertelt, dat één persoon op de Siberische eilanden 20,000 ℔ ivoor zou bijeenverzameld hebben. Een expeditie naar de mammoethkusten of in die richting ondernomen, zoude er vrij zeker op kunnen rekenen nieuwe, nog onaangeroerde ivoorkusten of eilanden te zullen ontdekken. De kusten, tegenover de Siberische en de N. Siberische eilanden gelegen,

1 Over den grooten vischrijkdom der arctische zeeën, nog buiten den walvisch, handelt het opstel van Dr. C.F. Frisch, ‘Der grosse Fischreichthum bei Spitsbergen und der Bären Insel’, bewerkt naar het Zweedsch van Dr. Malmgrén (Peterm., Ergänzungsh., 16, p. 34). Hij schrijft daarbij aan Petermann: ‘Aus dem vorliegenden Aufsatze wird sich wenigstens *ein grosser, materieller Nutzen* der Nordpol Expedition ahnen lassen, und da die Ausrüstung derselben besonders von dem Beitritt der Kapitalisten abhängig ist, die gewöhnlich ihre Kassenschränke nur dann öffnen, wenn sie *den* Verdienst (nicht *das* Verdienst) vor Augen sehen, so kann die gewisse Aussicht auf eine *unerschöpfiche und reiche* Fischerei vielleicht das Ihrige dazu beitragen.’

2 Petermann, Mittheil., 1865, p. 159.

bezitten waarschijnlijk die beenderenlagen evenzeer; dit heeft men opgemerkt, dat sommige punten der Siberische kusten, na een storm, op nieuw met beenderen en ivoor bedekt waren, welke de golven der zee daar neêrgeworpen hadden[1]. Ten slotte mag men vooral dit niet uit het oog verliezen, dat niemand vooruit kan weten en zeggen, welke schatten een nieuw te ontdekken deel der aarde in zijn schoot verbergt en welke onverwachte takken van industrie zich daaruit kunnen ontwikkelen; zelfs in bekende deelen der aarde ontstaan nog telkens nieuwe. Over het goud van Californië en Australië, dat ook door een geleerde uit zijn studeervertrek is aangewezen, liep men vele jaren heen, zonder het op te merken; de guano, waarvan men in 1860 niet minder dan 433 schepen noodig had, werd eerst in 1840 een tak van industrie; de petroleumbronnen zijn evenzeer een bewijs voor onze stelling. Inderdaad, zooals Lambert zeide, wetenschap en industrie zijn twee zusters, welke tot hun wederkeerig voordeel nauw verbonden moeten blijven.

Minder concreet zijn misschien de voordeelen, welke uit Noordpool-expedities voor de marines der volkeren, en dan vooral voor een Duitsche, opkomende marine kunnen voortvloeien. Terecht merkt de Quarterly Review (Juli 1865) op, dat ontdekkingstochten tot opheffing van het zeewezen eener natie krachtdadig medewerken, daar zij een oefenschool zijn, om die eigenschappen te verkrijgen, welke het karakter van een Nelson uitmaken.

Natiën, welke groote zeehelden hebben opgeleverd, kunnen tevens op kloeke zeelieden en moedige ontdekkers wijzen: dikwijls is de onverschrokken zeeman later een uitstekend admiraal. Toen Duitschland geen deel nam aan de ontdekkingen, welke de nieuwe geschiedenis openen, verloor de Hansa haren bloei. Duitschland haakt er naar als zeemogendheid genoemd te worden. Al zijn de eerste pogingen, welke men daartoe aanwendde, niet altijd even gelukkig geweest, toch hebben wij de laatste nog niet gezien. In allen gevalle heeft Petermann terecht ingezien, dat het tot stand brengen eener Duitsche poolvaart in vredestijd de beste prikkel mag heeten, om den ontwakenden zeemansgeest levendig te houden en een school van zeelieden te vor-

1 l.c.,p. 160.

men, waaruit de Duitsche marine ervaren en moedige zeeofficieren zou kunnen zien geboren worden.

En nu eens voor een oogenblik het belang der expedities voor wetenschap, handel, industrie en marine terzijde gezet, zal iemand het den duitscher Petermann euvel duiden, dat hij Duitschland zoo gaarne krachtig ziet mededingen in den eervollen wedstrijd, die tusschen de beschaafde natiën van ons werelddeel ontstaan is, wie hunner het eerst de geheimen dier onbekende poolstreek voor Europa zal ontsluieren? - Te recht eischt hij, dat Duitschland toonen zal, ‘dass Deutsche eben so gut wie andere Nationen im Stande sind eine arctische Expedition aus zu rüsten und auszusenden; das Deutsche eben so gut befähigt sind Erforschungsreisen zur See auszuführen als zu Lande’[1].

Zijn ijveren voor de onderneming zoude haast alleen door den trots en het vertrouwen op de natie, waartoe hij behoort, kunnen verklaard en gebillijkt worden. Zulk een trots is nog geen gril!

Wat de duitsche expeditie ten slotte aan het licht zal brengen, kunnen wij niet voorspellen. Naar de weinige regelen te oordeelen, welke Petermann daarover in het 7e Heft zijner Mittheil. van dit jaar te lezen geeft, gaat alles naar wensch. In allen gevalle zij 't verre van ons, naar de resultaten, welke dat met 12 koppen bemande zeilschip aan 't licht kan brengen, de verdiensten van den ontwerper der expeditie of 't nut der Pool-expeditie in 't algemeen te beoordeelen. Dit kan of mag niemand meer loochenen, dat het tot stand brengen eener Noordpool-vaart bij Petermann uit andere gronden ontsproot dan uit de zucht om een hoogen breedtegraad te bereiken, meer was dan eene geographische luim, een onpractische dweperij met eigen denkbeelden en hypothesen.

Uitrecht, Augustus 1868.

C.M. KAN.

1 Ergänzungsh., no. 16, p. 4.

Naschrift.

Terwijl het bovenstaande ter perse ging had de expeditie natuurlijk haren loop en kwamen van tijd tot tijd berichten tot ons over de vorderingen, welke de ‘Germania’ op hare reis naar het noorden maakte of over de vruchtelooze pogingen, die zij instelde, om den ijsdam, welke de oostkust van Groenland omgaf, te doorbreken. Ja, terwijl deze regelen geschreven werden, meldden de couranten, dat kapitein Koldewey de haven van Bergen binnengeloopen en de expeditie dus volbracht was. Wij geven in dit naschrift de geschiedenis der eerste duitsche noordpoolvaart, voor zooverre zij bekend is geworden, en vergezellen de ‘Germania’ op hare reis van den 24sten Mei tot den 19^{den} Juli. Latere lotgevallen, tenzij de behouden tehuiskomst, zijn zelfs den ontwerper en uitzender der expeditie niet bekend[1].

Schip en bemanning beantwoordden ten volle aan de verwachtingen, welke Koldewey er van koesterde. Het eerste beviel hem in alle opzichten zoo goed, dat hij er een reis mee om Kaap Hoorn had willen doen. De bemanning liet evenmin iets te wenschen over. Sommigen der matrozen waren ‘Kerls wie die Hünen’, sterke, vastberaden zeelieden, ‘die sich nicht fürchten wurden selbst dem Teufel in der Hölle einen Besuch abzustatten.’ Ook de reis ging in den beginne zeer voorspoedig. Den 25sten Mei bevond het schip zich reeds op 61° 57' N.B.

1 Toen de couranten in 't begin van Oktober den terugkeer der ‘Germania’ mededeelden, wendden wij ons tot Dr. Petermann, om eenig bericht aangaande de expeditie sedert den 28sten Juni. Wat de ‘Germania’ van 24 Mei-28 Juni weêrvoer, beschreef Petermann reeds in zijn Mittheil. 1868, 9e Heft.
In een welwillend schrijven van den 7den October verklaart hij tot zijn leedwezen te moeten mededeelen, dat hij sedert dien 28sten Juni zelf bijna geen andere tijdingen bad ontvangen, als de korte telegraphische berichten, welke de couranten hadden bekend gemaakt. Slechts één brief van Koldewey was hem geworden, afgegeven aan den kapitein der ‘Jan Mayen’ en gedateerd van den 19den Juli. Hoewel deze later in het 10e Heft der Mittheilungen moest afgedrukt worden, stelde hij hem toch toen reeds ter onzer beschikking. Daar Petermann in datzelfde schrijven nog eenige andere bijzonderheden mededeelde over de resultaten, waartoe hij meende, dat zijne expeditie zou leiden, en daarbij de vriendelijke belofte voegde, ons, zoo hij inmiddels nader bericht ontving, daarvan terstond in kennis te zullen stellen, willen wij met de ontvangene bouwstoffen het verhaal voorloopig beginnen.

1° 29' O.L.v. Gr. (Bergen ligt op 60° 20' N.B. en 5° 30' O.L.), den 26sten op 63° 56' N.B. en 0° 4' O.L. Slechts daarop bedacht zoo spoedig mogelijk noordelijker te zeilen en zich ten naastenbij van alle waarnemingen onthoudende, bevond men zich den 28sten reeds op 66° 41' en 0° 50' W.L. Het schip vloog over de zee als een meeuw en hield zich ook onder een storm, welke tusschen 66° en 70° N.B. woei, uitstekend. Zelfs bij een hoogen stand der zee had men, zoo de regen 't niet belet had, we] met pantoffels achter op het dek kunnen wandelen. Den 1sten Juni was men tot 70° 30' N.B. en 1° 31' W.L. gekomen. Koldewey liet Jan Mayen westelijk liggen en zijn koers bijna zuiver noordwaarts richtende, bevond hij zich den 3den Juni des avonds te 10 uur reeds op 74° 3' N.B. en 5° 2' W.L. Van ijs, 't welk zich anders in Maart zelfs nog iets ten zuiden van Jan Mayen kan bevinden, vond hij geen spoor; toch herinnerde hem een zware nevel er aan, dat het in aantocht was. Den 5den Juni op 74° 50' en 10° 38' W.L. bespeurde men het eerste ijs en wel terstond in schotsen van 50 à 60 voet in diameter; zoo evenwel waren zij niet, of men kon nog gemakkelijk een hooger breedtegraad bereiken.

Er vertoonde zich een vrije waterweg naar het noordwesten en ofschoon de schotsen zich dichter om het schip ophoopten, bleef het weer schoon en de wind zuid. Slechts van tijd tot tijd moest men de schotsen eenigszins naar het oosten heen ontwijken. Geheel anders werd het van den 8sten Juni af, toen men tot 75° 19' N.B. en 12° 48' was gekomen. Er stak een zware storm uit het oosten op en van het doordringen naar de kust kon op dat oogenblik geen sprake meer zijn: men had alle moeite om in open water te blijven en moest tegen den storm inwerken, daar het ijs zich meer en meer naar 't westen heen vastzette.

Een tijd lang gelukte dit: het schip hield de stooten goed uit; juist omdat het klein was kon men er beter mede manoevreeren en toen den 9den Juni de storm bedaarde, bevond men zich nog in open water. Eindelijk echter sloot zich het ijs zoo spoedig aaneen, dat het schip op een gunstige plaats moest vastgelegd worden. 't Werd een gevaarlijke zaak op de dichte ijsschotsen in te varen en toch moest het gebeuren, als men niet op een ongelukkige plek wilde gestooten worden. Na twee uren van moeilijk werken zat het schip tamelijk veilig, maar ook tamelijk vast in het ijs. De oostewinden hielden aan; steeds

meer en meer werd het ijs naar de kust geduwd en de ‘Germania’ zelfs twee graden zuidelijker gedreven. Den 8sten Juni bevond zij zich op 75° 19', den 16den nog slechts op 73° 47'. Van 't bereiken der kust was dus nog altijd geen sprake. Slechts uit de verte vermocht men Groenland te zien. Den 18den Juni beproefde men met alle uitspanning van krachten uit het ijs te geraken, doch te vergeefs. Onophoudelijk woei er een storm en sneeuwjacht uit het oosten. Ofschoon de zee op 4 mijlen afstands van de ‘Germania’ open lag, en een Engelsch schip, de ‘Diana’ van Hull, zich vrank en vrij in dat opene water bewoog, kon de ‘Germania’ niet uit haar gevangenis verlost worden. Dit bleef zoo tot den 20sten en dus ruim 10 dagen moest het schip werkeloos blijven liggen. Gelukkig verloor Koldewey den moed niet. ‘Als ik maar weer vrij ben’, schrijft hij in een brief, welken de Diana meêbracht, ‘zal ik wel weer noordwaarts sturen en wellicht tot 80° N.B. zeilen; er zal toch wel ergens een toegang tot de kust zijn; wees verzekerd, dat alles gedaan zal worden, wat een mensch vermag!’ Inderdaad, Koldewey zag zich in zijne verwachtingen niet bedrogen; binnen kort kwam er uitkomst. Want toen de ‘Bienenkorb’, een stoomboot van den ons reeds bekenden heer Rosenthal, den 9den Augustus de haven te Bremen binnenliep, vertelde de bemanning, dat de ‘Germania’ den 24sten Juni op 74° 22' N.B. en 15° W.L. in open water gezien was geworden. Zij was dus reeds weder 65 mijl noordelijker dan den 20sten en richtte haar koers steeds naar het noorden. De ‘Bienenkorb’ had eerst gemeend, dat het een noorweegsch jacht was; later, toen men de noordduitsche vlag zag waaien en bijleggen wilde, was de ‘Germania’ van koers veranderd; zooals later bleek, had een dichte nevel haar belet de ‘Bienenkorb’ te zien. Men had elkander dus niet gesproken.

't Voorlaatste bericht ontving Petermann van kapitein Lübbers, gezagvoerder van een noordduitschen groenlandsvaarder, de ‘Hannover’, welke den 20sten Augustus de Weser opvoer. Hij had de ‘Germania’ 4 dagen later gezien dan de ‘Bienenkorb’, namelijk des zondags den 28sten Juni en wel op 75° 20' N.B. 12° W.L., dus 74 mijl noordoostelijker dan den 24sten Juni. Kapitein Koldewey was bij hem aan boord geweest en naar de ‘Germania’ teruggekeerd met het plan om brieven te schrijven en mede te geven. Toen men elkander den volgenden morgen, ten gevolge van den dichten nevel, eerst na lang zoeken in het

gezicht kreeg, moest men toch zonder brieven uit de verte afscheid van elkander nemen, daar het om verscheidene redenen moeilijk, ja onmogelijk was de boot uit te zetten. Koldewey had het plan, zoo vertelde gezagvoerder Lübbers verder, om eerst noordwaarts tot 80° N.B. te varen en alsdan zijn koers westwaarts te nemen. Hij ging te eer zooveel noordelijker, dewijl hij vernam, dat de zee ten noorden van Spitsbergen bijna geheel vrij van ijs was en daarentegen de oostkust van Groenland dit jaar door aanhoudende stormen, welke uit het oosten hadden gewoed, meer dan ooit met een breeden vasten ijsdam omgeven was. Op 80 N.B. kon hij, naar de omstandigheden het aan de hand gaven, andermaal tot Groenland zien door te dringen of - van koers veranderen. Het laatste schrijven van Koldewey (zie noot blz. 292) ontving Petermann den 7^{den} September. Het is gedateerd van den 19^{den} Juli, dus drie weken na de ontmoeting met de ‘Hannover’ geschreven, en bevat behalve het verhaal der ontmoeting met dat schip en de lotgevallen der ‘Germania’ van 21-24 Juni (uitvoeriger dan Petermann ze van de ‘Bienenkorb’ had kunnen vernemen) het bericht, dat Koldewey werkelijk van koers veranderd was en niet langer westelijk maar oostelijk voer. Hij had het moeten opgeven; voor 't oogenblik was Groenland ongenaakbaar.

Toen hij toch den 22sten Juni uit het ijs geraakte, bevond hij zich op 73° 3' N.B. en 16° 9' W.L. ‘Uit de lengte’, schrijft hij aan Petermann, ‘kunt gij zien, hoe westelijk het ijs staat en ik ben overtuigd, dat van daar tot aan de kust alles één vaste ijsmassa was.’ Doordringen werd dus bij noordelijker breedte volstrekt niet gemakkelijker, ja elke verdere poging was onzinnig. Den 25sten Juni, dus 2 à 3 dagen voor de ontmoeting met de ‘Hannover’, ontmoette Koldewey de ‘Alexander’ van Dundee op 74° 12' N.B., 14° W.L. Ook de kapitein van dat schip versterkte hem in zijn gevoelen en verklaarde, dat zonder aanhoudende westewinden dit jaar het doordringen tot de kust onmogelijk mocht heeten.

Toen hij nu eindelijk de ‘Hannover’ ontmoette, en haar kapitein hem vertelde, dat hij tot 80° N.B. gekomen was, maar nog nooit het ijs zoo dicht had aangetroffen, was Koldewey vast besloten voor een tijd lang Groenland op te geven en naar Spitsbergen en Gillisland te stevenen. - ‘Ik was zeer verdrietig’, zoo luiden Kolderwey's woorden, ‘dat wij, in weerwil van alle gevaren, nog weinig of niets bereikt hadden

en waarschijnlijk in de eerste weken ook nog geen toegang tot de kust zouden verkrijgen; ik besloot dus, daar hier voor 't oogenblik toch niets te doen was, overeenkomstig uwe instructie naar Gillisland te zeilen.' Den 30sten Juni veranderde hij van koers, en steeds oostelijk zeilende, bevond hij zich den 3den Juli reeds in de buurt van Spitsbergen. Hij zag de zuidwestkust voor zich, maar kon van wege den dichten nevel de bergen niet naauwkeurig onderscheiden. Toen de nevel nog dichter werd, zag hij bij 't omzeilen de zuidkaap (de zuidpunt van 't eigenlijke eiland Spitsbergen) volstrekt niet meer. Den 4den Juli bevond de 'Germania' zich reeds op 76° 3' N.B. en 18° 7' O.L. In 't oosten vertoonde zich wel ijs, maar tamelijk los; Koldewey drong er dus op in en zeilde steeds noordelijker. Het schip ontving soms wel harde stooten van het drijfijs, maar was er volkomen tegen bestand. Men vorderde wel niet veel, maar toch, meende Koldewey, was men in twee dagen, 4 en 5 Juli, minstens tot 26° 20' N.B. en 25° O.L. gekomen. Op den avond echter van den 5den Juli deed hij twee minder aangename waarnemingen. Vooreerst bevond hij, dat hij ten gevolge eener sterke strooming naar het zuidwesten, slechts tot 75° 38' N.B. en 23° 37' O.L. gekomen was; ten andere zag hij het ijs in 't noorden en oosten zoo opeendringen, dat hij ook in deze richting (van 't zuiden van Spitsbergen, naar 't noordoosten, naar Gillisland) niet verder voortgaan kon. In den nacht van den 5den op den 6den Juli stak er zulk een geweldige storm uit het noorden op, dat hij slechts met veel gevaar en moeite het schip te midden der schotsen onder zeil konde houden. Het dacht Koldewey nu weer het beste zich geheel uit het ijs te werken, het alsdan westelijk om te varen en te beproeven, of hij ten zuiden van de 1000 eilanden (ten zuidwesten van Stans-Foreland)[1] een doorgang kon vinden, daar hij geloofde, dat de noordewind het ijs los zoude gemaakt hebben. Hij werkte zich uit het ijs, ging daarna in westelijke richting, maar geraakte toch weêr te midden van het drijfijs, ja moest zich zelfs met geweld een doorgang banen; het ijs scheen zich tot aan het Beeren-eiland uit te strekken. Wel kon hij toen gedurende den 8sten en 9den Juli eenigszins noordelijker komen, maar toch bleef het drijfijs nog altijd zoo samengepakt, dat hij alweder de

1 Ter orienteering diene Tafel 16 in het 9e Heft der Mittheil. 1868, of de afzonderlijke kaart van Spitsbergen, Ergänz. heft N°. 16.

zuidkaap niet omzeilen kon. De reis naar Gillisland was dus al niet veel gelukkiger dan de eerste poging, om de kust van Groenland te bereiken. ‘Wachten’, schrijft Koldewey, ‘tot het ijs na 8 à 14 dagen misschien losser werd, konde ik niet, daar ik vreesde alsdan weder te laat naar Groenland te komen en dus moest ik wel alle verdere pogingen hier in 't oosten opgeven.’ Door 't verbruik van steenkolen en proviand was het schip inmiddels te licht geworden. Ook werd het water vrij slecht en was er nog slechts 4 vat aan boord. Koldewey meende dus gerechtigd te zijn een der havens van Spitsbergen binnen te loopen, om water en ballast in te nemen. Hij stuurde noordwaarts, vond de kust van Hornsond vrij van ijs, en daar de gelegenheid gunstig was, liep hij te Belsond binnen en ankerde onder Middle-Hook. Na water en steenen als ballast ingenomen te hebben, lichtte hij reeds na 24 uren het anker.

Den 15^{den} Juli was hij weder in volle zee en zeilde noordwestwaarts, om ergens eene opening in het ijs te zoeken, door welke de kust van Groenland konde bereikt worden. Den 19^{den} Juli, toen Koldewey de ‘Jan Mayen’ ontmoette, het schip waarmede hij dezen laatsten brief verzond, bevond hij zich op 80° 30' N.B. en 6° 35' O.L. Daar hij op deze breedte reeds het noordelijke ijs zag, dicht opeen gehoopt, en zich van het westen naar het oosten uitstrekkende, zeilde hij steeds westwaarts. De kapitein der ‘Jan Mayen’ gaf hem eenige hoop, dat het thans met het ijs van Groenland wat beter stond en Koldewey zond den brief af, nog altijd in de hoop, dat hij de oostkust van Groenland zou bereiken. ‘Ich zweifle nicht’, zoo sluit hij den brief, ‘dass ich noch jetzt die Küste erreichen werde’....

Tot zoover reiken onze berichten. Mag men de couranten gelooven, dan heeft Koldewey zich andermaal te spoedig met hoop gevleid en heeft hij moeten terugkeeren zonder die kust bereikt te heben. Daarmede is dan het hoofddoel der expeditie gemist, want meer nog dan het bereiken van een hoogen breedtegraad wordt in Koldewey's Instructie het onderzoek naar de oostkust van Groenland op den voorgrond gesteld[1]. Dit mag niet geloochend worden. Of daarom de expeditie in haar geheel

1 Ten onrechte wordt beweerd, dat Petermann door deze expeditie hel bewijs eener opene, bevaarbare poolzee wilde leveren. Hij verbiedt bepaald het doordringen in ‘die arctische Central-region.’ Vgl. Mittheil. 1868, p. 216.

vruchteloos is geweest? In geenen deele. Hecht men aan een hoogen breedtegraad; welnu, de ‘Germania’ bereikte 81° 5' N.B. en kwam noordelijker dan ooit eenig schip te voren. Parry en Hayes kwamen met hunne sleden slechts één graad noordelijker. Al moest ditmaal het kleine zeilschip den strijd opgeven tegen hardnekkige oostewinden en den buitengewoon breeden en vasten ijsdam, bij een latere expeditie, op breeder schaal ondernomen, zal de door Koldewey opgedane ervaring vruchten kunnen dragen. Eindelijk, zooals Petermann ons schrijft, ‘die Hauptresultate der Expedition werden, wie ich denke, die Geographie des Meeres betreffen; die verdienstlichsten Landaufnahmen beziehen sich auf Ost-Spitsbergen.’ De wetenschap zal er dus in allen gevalle eenige baat bij vinden.

Wij zien met verlangen te gemoet, wat het 11de Heft der Mittheilungen daarover zal mededeelen en hopen dat de geachte schrijver het plan volvoere, 't welk hij heeft opgevat, om ‘in einem Ergänzungsheft (Anfangs 1869?) ausführlichen Bericht nebst Karten abzustatten.

Utrecht, 19 October 1868.

In Engeland.

Studiën en schetsen, voornamelijk op kunstgebied.

IV. De particuliere kunstverzamelingen.

Waar het officieel Museum het zwakst is, - in de wijze waarop de oud-Vlaamsche en Hollandsche Kunst er vertegenwoordigd wordt, - daar zijn de particuliere verzamelingen in Engeland het sterkst, terwijl zij in rijkdom van Spaansche en Italiaansche schilderijen nog altoos met de *Gallery* kunnen wedijveren. Nu wijlen Dr. Waagen, de ijverige en geleerde conservator van het Berlijnsche Museum, heeft vier boekdeelen gevuld met de beschrijving der *Treasures of Art*, welke hij in die verzamelingen aantrof. En nog twijfel ik of zijne opgaven volledig zijn. Ik kan dus zelfs geen poging wagen om in enkele bladzijden een denkbeeld te geven van den rijkdom, die daar is opgestapeld. Bovendien: tijd en gelegenheid ontbraken mij om alles te zien. Op een enkel woord van aanbeveling, dat de heer J.W. May, onze Consul-Generaal te Londen, voor mij ten beste gaf met eene welwillendheid, waarvoor ik hem den warmsten dank schuldig ben, werd mij, met uitstekende beleefdheid, een aantal particuliere kabinetten ontsloten. Zulks verrastte en verblijdde mij dubbel, na al wat ik gehoord had van de moeite die het in had om toegang te verkrijgen tot die heiligdommen, vooral in de drukste weken van de *Season*, nu nagenoeg al de gelukkige bezitters dier verzamelingen hunne luisterrijke *Houses* in het Westend nog niet voor het verblijf op het land of voor eene reis in de *Continent* hadden verlaten.

Het is niet onmogelijk, zelfs vrij waarschijnlijk, dat mijn

titel als schrijver van monographiën over Jan Steen en Paulus Potter niet geheel vreemd is geweest aan de bereidwilligheid, waarmede mijn verzoek, door den heer May aan zoo vele van Engelands edelste en aanzienlijkste kunstverzamelaars overgebracht, werd ingewilligd; - en in dat geval zou de moeite die ik gedaan heb om in eene vreemde taal zoo verstaanbaar mogelijk te schrijven, ook daardoor beloond zijn geworden. Dat de heer Hope die vergunning vergezeld deed gaan van de beleefde uitnoodiging tot een déjeuner; dat Sir Robert Peel voor mij eene zeldzame uitzondering maakte op den regel; dat in meer dan éene aristocratische huizinge tot zelfs het salon waar de familie huisde of het particulier kabinet des eigenaars werd ontsloten; - dat alles werd door mij op te hoogen prijs gesteld en heeft mij te vele genotvolle en belangrijke oogenblikken verschaft, dan dat ik niet, zij het slechts vluchtig, van de indrukken zou gewagen, die zij bij mij achterlieten.

Geheel aan het eind van het schitterende *Piccadilly*, dicht aan den ingang van *Hyde Park*, waar Wyatt's ruiterstandbeeld van Wellington verrijst, staat *Apsley House*, het prachtige hotel, eenmaal door den ‘IJzeren Hertog’ zelven, nu door zijn zoon bewoond. De ijzeren blinden, die de vader voor de vensters deed plaatsen, toen het Londensche gepeupel den eerbied voor den held van Waterloo zoo ten eenenmale had vergeten, dat het zich vermat, zijne afkeuring over diens tegenstand tegen den *Reformbill* te kennen te geven door het stuk gooien der glazen van *Apsley House*, - dat gedenkteeken van den trotschen toorn des hertogs is door zijn zoon wijselijk verwijderd. Daarentegen heeft hij geheel eene prachtige benedenzaal ingericht ter bewaring van alles wat aan de daden en den roem zijn vaders herinnert en van de ontelbare, schitterende eerbewijzen, waarmede de vorsten van Europa den man hebben overladen, die hen voor goed verloste van den *cauchemar* des geduchten Corsikaans. Wij haasten ons den tol, door den zoon voor de nagedachtenis des vaders van ons gevergd, te betalen, om in de ruime en rijke galerijen der eerste verdieping datgene te vinden wat het doel is van onzen tocht. Eenige goede Italiaansche schilderijen, waaronder een prachtig *Gethsemané* van Correggio; onderscheidene Spaansche, waaronder de beroemde *Waterdrager*, de *Parade te Aranjuez*, een *Markt*, het portret van *Paus Innocentius X*, allen van Velazquez, en een *Christus*

van Murillo; eene kleine maar keurige *H. Familie* van Rubens en een *Portret te paard van Karel I*, van A.v. Dyck, - zij mogen ons niet doen voorbijzien wat hier, te midden van eene talrijke, maar niet uitgezochte verzameling Oud-Hollandsche kunst, meer bijzondere aandacht verdient. Mij treffen allereerst een *Landschap met herten*, van Paulus Potter, dat ik nog nader moet zoeken t'huis te brengen[1]; drie Jan Steen's: *Een dokter bij een ziek meisje*, uitvoerig als Metzu; een groot, wat donker *Vroolijk gezelschap* en een kleiner *Verward huishouden*, overvloeiend van geestige motieven, vol leven en natuur[2]. Tot het uitstekendste behoort voorts: een van de drie Ph. Wouwermans: *De terugkeer van de jacht;* eene *Kruisiging* van Poelenburg, wonderschoon van effect; een *Stadsgezicht* en een *Gezicht aan de Vecht* van Jan van der Heyden; terwijl ik pro memorie aanteeken: de vijf stukken van Teniers, de drie van J. Brueghel, een *Kegelbaan* van Ostade, eene *Dame aan haar toilet* van P. de Hooch en een *Vroolijk gezelschap* van le Duc.

Merkwaardig is het dat onder de menigte portretten in *Apsley House*, dat van Napoleon I zoo veelvuldig voorkomt: eene hulde aan den overwonnen, of zelfbehagen van den overwinnenden veldheer? Dat van de hand van Louis David is verreweg het schoonste. Ook het talent van Wilkie werd cijnsbaar gemaakt aan Wellington's krijgsroem. *De invalieden te Chelsea het bericht der overwinning van Waterloo lezend*, bevat menig uitnemend détail; maar wij zullen dien Wilkie nog anders leeren kennen!

Sterker dan bij den hertog van Wellington is bij den markies van Westminster in *Grosvenor House*, de verzoeking om ons reeds nu bezig te houden met sommige van de oudere Engelsche meesters: Hogarth, Reynolds, Gainsborough, Benjamin West, die er zoo merkwaardig zijn vertegenwoordigd. Wij blijven echter ons voornemen getrouw en sparen dat voor later, om nu slechts te wijzen op eenige van de voornaamste oud-Italiaansche en oud-Nederlandsche schilderijen, die de ruime zalen dezer schier vorstelijke huizinge opluisteren. De Rafaël's, eene *H. Familie* en een *Kruisdragende Christus*, zijn betrek-

1 Wellicht is het N°. 31 van het 2de gedeelte mijner lijst van Potter's werk. (*Paulus Potter. Sa Vie et ses Oeuvres*, p. 179.)

2 N°. 72, 73 en 74 van het 1ste gedeelte mijner lijst der werken van Jan Steen. (*Jan Steen. Etude sur l'art en Hollande.* La Haye, Martinus Nijhoff. 1856, p. 116.)

kelijk minder uitstekend dan een juweel van Sasso Ferrato, *De H. Maagd en het Kind;* een *St. Agnes* van Domenichino, voortreffelijk van koloriet; het *Portret van pater Mattei*, door Andreas del Sarto; een *Christus della Moneta* van Titiaan en eenige andere meesterstukken van Tintoretto, Paolo Veronese (*De bruiloft te Cana* en eene kleine, maar zeldzaam schoone *Madonna met het Kind*), Barocchio, enz. Geheel bijzonder is hier Salvator Rosa; in zijne *Drie Maria's bij het graf*, knap figuurschilder; in zijne twee *Landschappen*, met de twee levensgroote figuren van Democritos en Diogenes, nog oorspronkelijker en vooral nog krachtiger. Er is zichtbare verwantschap tusschen hem en Murillo, met zijn *Laban en Jakob;* hooger nog staat Velazquez, met zijn helder en krachtig, zijn breed gepenseeld *Portret van den Prins van Asturië*, te paard in de rijschool. Vier enorme lappen van Rubens, diens *Ixion*, diens *Israëliten in de woestijn, Abraham en Melchisedek* en andere nauwelijks minder kolossale doeken, bevredigen veel minder dan een klein *Landschap* van zijne hand, of de voortreffelijke portretten van hemzelven en van zijne eerste vrouw Elisabeth Brandt, door pater Seghers met een heerlijk geschilderden krans van bloemen geïllustreerd.

En nu onze oude Hollanders. Rembrandt schittert weêr boven allen. *De ontmoeting van Elisabeth en Maria*, een juweel van krachtig, warm koloriet, van breede en toch uitvoerige behandeling, van bij hem zeldzaam zoo voorkomende nobele uitdrukking in de figuren, dingt om den palm met een *Landschap* van den grooten meester, gestoffeerd met visschers, die een net ophalen, krachtiger, stouter dan ik er ooit een van hem zag. Het licht in de lucht, waartegen een boomgroep links op den voorgrond en een dorpstoren rechts in den achtergrond, letterlijk brutaal uitkomen, is onovertreffelijk schoon. Een schoon *Vrouwenportret* met een waaier, de *Portretten*, naar men zegt van den schilder Berchem en diens vrouw, gedateerd 1647, nog een ander *Mansportret* en een zeer jong *Portret* van hem zelven, sluiten zich waardig aan bij die twee meesterstukken.

Twee Hobbema's, - beiden hetzelfde *Boschachtig landschap*, met hutten en figuren, maar uit een eenigszins verschillend oogpunt genomen; een fraaie *Waterval* en een *Panorama* (bij Noordwijk?) van J. Ruysdael; een *Maneschijn* en een *Gezicht op Dordrecht* bij morgenstond, van A. Cuyp; een *Gezicht op*

Nijmegen van J. van Goyen; een prachtig *Panorama* van Ph. de Koning; eene *Moeder met een kind aan de borst* van G. Dou en eindelijk een Paulus Potter van buitengewone verdienste, - een *Landschap met vee*, in den omtrek van 's Gravenhage, het landhuis De Binkhorst aan de Delftsche vaart in het verschiet, zonnig, helder, uitvoerig, pittig, in 1647 geschilderd[1], - ziedaar het voornaamste uit de Hollandsche school in *Grosvenor House*, dat, onder meer ander schoons, niet minder dan tien Claude Lorrain's bezit, waaronder twee prachtige pendanten: *Zonsopgang* (de opkomst van Rome); *Zonsondergang* (het verval van 't Romeinsche rijk); een klein, prachtig paneeltje, met de *Vlucht naar Egypte*, enz.

Op korten afstand van de aristocratische huizinge welke wij verlieten, mede in *Upper Grosvenor Street*, opent zich voor ons de wel niet zoo vorstelijk prachtige, maar daarentegen, dank zij eene zeldzame vereeniging van bescheiden rijkdom, fijnen smaak en uitstekend comfort, nog merkwaardiger woning van den heer Thomas Baring, een van de koningen der Londensche geldmarkt. Hier is het bijna uitsluitend oud-Hollandsche kunst, - en van de beste, - die de wanden opluistert der vertrekken, waar meer dan éene omstandigheid verraadt, dat de heer des huizes en zijn gezin er zoo straks nog vertoefden. De genreschilders hebben hier een hoog woord: Metzu met *Het toilet der bruid*, waar een voorbarig onbescheiden bruidegom door de kamervrouwen de toegang wordt geweigerd, - fijn en warm van toon, uitvoerig en delicaat geschilderd, - en met een klein paneeltje, *Een slapend kind* voorstellende; Pieter de Hooch, met een helder en krachtig *Intérieur*, waar eene vrouw een stuk speelgoed uit eene kast krijgt voor een kind dat, op eene stoel staande, door eene andere vrouw wordt vastgehouden, terwijl een man onder den breeden schoorsteenmantel zit te rooken; Nicolaas Maes, met eene *Slapende vrouw* bij een kind in de wieg, warm en krachtig geschilderd; Terburg met een *Schrijvend meisje* en twee andere, zilverachtig gepenseelde tafereeltjes; Adr. van Ostade, met een *Boerenhuis*, waar buiten een liereman speelt voor twee kinderen en voor een man die over de onderdeur ligt, eene *Vechtpartij in eene herberg,* - een juweeltje van krachtig, harmonieus koloriet, - en nog een paar andere extérieurs, die even als een *Fluitspeler* van Adr.

1 N°. 32 van het eerste gedeelte mijner lijst (p. 156).

Brouwer, eene duchtige concurrentie hebben te lijden van Michiel de Musscher, *Een schilder in zijn atelier*, D. van Tol, Dusart en andere meesters van den tweeden rang. Wie er zich op den eersten rang handhaaft, is Jan Steen. Wel is zijne *Boerenbruiloft* wat bruin van kleur, maar de natuurlijkheid van uitdrukking dier geestig getoetste figuurtjes, - ge ergert u immers niet aan enkele zeer gewaagde toespelingen ? - is hier niet minder bewonderenswaard dan in zijne *School*, waar de meester in slaap is gevallen en de jeugd van die gelegenheid gebruik maakt om allerlei aardige en onaardige potsen te vertoonen, terwijl, om 't spel te volmaken, een losgebroken varken den tempel der wetenschap is binnengedrongen. *Een dokter bij een ziek vrouwtje*, wie hij een recept voorschrijft, is een van de meest geacheveerde schilderijen des meesters; het *Portret* van hem zelven, eindelijk, met eene guitaar in de hand en de beenen over elkaar geslagen, geen minder merkwaardig staaltje van dit ongeëvenaard talent. Alle vier zijn afkomstig uit de verzameling Verstolk van Zoelen[1].

Wilt gij onze oude Hollanders zien op een ander gebied? Hier hebben wij Berkheyden, die ons in eene schilderij, zoo zonnig en diep als hij ooit schilderde, *Het Stadhuis van Haarlem* vertoont; ginds Zorgh, met eene fraaie *Vischmarkt;* verder een *Stadsgezicht*, door J.v.d. Heyden en A.v.d. Velde samen geschilderd; allen op hunne beurt weder overschaduwd door een van de parels der collectie: een *Stil water* van A. Cuyp, waar eenige visschersvaartuigen en een boot zich baden in de fijnste, zilverachtigste, doorschijnendste tinten, welke de morgenzon op de Hollandsche rivieren kan tooveren. Welk een contrast met A.v.d. Neer's *Landschap*, bij ondergaande zon en opkomende maan, diep en krachtig als hij ze in zijn besten tijd schilderde. Willem van de Velde, met een kapitaal en prachtig *Stil water* en met nog twee kleinere van schier niet minder gehalte, doet v.d. Cappelle en Ludolf Bakhuizen, al bezit diens *IJgezicht*, maar vooral zijn *Woelend water* groote verdiensten, verbleeken. Met J. Ruysdael, van wien wij, nenens een uitnemend *Gezicht bij Haarlem*, - met de bleekerij *de rigueur*, - nog een prachtig *Korenveld*, een *Windmolen* bij water, een *Waterval* en een *Watermolen* vinden, wedijvert

1 En door mij beschreven op pag. 114 en 115 van mijn *Jan Steen, Etude*, etc., waar ik ze echter ten onrechte heb vermeld in de collectie van den heer Alexander Baring.

Hobbema, wiens *Bosch* met eene waterpartij, door de heerlijk schoone lucht die er op is en den warmen krachtigen toon van het geheel, de overige landschappen in de schaduw dreigt te stellen, waartegen echter door Wijnants, J. en A. Both, Pijnacker, van Goyen, ja, door Hackert zelfs, wordt geprotesteerd. Ph. Wouwerman met een *Kamp*, K. Dujardin met eene *Manege* (1641), A.v.d. Velde, met een dergelijk onderwerp en bovendien nog met een *Deftig gezelschap* dat ter jacht uitrijdt, Berchem, Asselijn, e.a. houden ons beurtelings vast en zoo het Rembrandt niet was, die ons riep, wie weet voor hoe lang! Rembrandt, in wiens *Aanbidding der Wijzen* de oorspronkelijkheid van opvatting gelijken tred houdt met den rijkdom, den luister en den gloed van het koloriet; wiens *Mansportret*, met grijzen baard, zwarte muts en mantel, bijna geëvenaard wordt door een dergelijk van Philip de Koning. De school des grooten meesters wordt verder luisterrijk vertegenwoordigd door Ferdinand Bol; zijne *Vrouw, die zich met paarlen tooit*, in tegenwoordigheid van een man, komt in kracht van effect Rembrandt nabij, maar is gladder geschilderd; een ander kapitaal stuk van dezelfde hand, voorstellende: *Een meisje, dat als overwinnares in een boogschutters-wedstrijd wordt gekroond*, behoort door de pracht en den rijkdom van het koloriet en de breedheid der behandeling tot het schoonste wat de meester ooit heeft geschilderd. Twee *Kerken*, van E. de Witt, met invallend zonlicht, getuigen nog altijd van Rembrandt's invloed en overtreffen door waarheid en kracht van kleur de *Kerk te Delft*, met de graftombe van Willem I, door H. van Vliet.

Ik gevoel zelf dat ik u te lang ophoud in de smaakvolle zalen van den heer Th. Baring. Toch mag ik ze niet met u verlaten, zonder u gewezen te hebben op nog enkele meesterstukken uit verschillende scholen: op dien *Man, met een haring in de hand*, door Frans Hals met zijne gewone *bravoure* geschilderd; op dat levensgroote *Portret* door A.v. Dyck, van een man, die guitar speelt, mannelijk, krachtig van toets en koloriet; op die *Buitenherberg*, die *Wachtkamer*, dien *Wijsgeer* en die kleine, maar uitstekend fraaie *Boerenkermis* van D. Teniers; op dat levensgroote *Portret* en dien *Heilige, met bedelaars*, door Murillo; op dat kleine *Portret te paard van Philips IV*, door Velazquez; op dien geestigen Watteau, op dat prachtige *Meisjeskopje* van Greuze, op de fraaie *Stillevens*, eindelijk, van Fyt, Weeninx en Hondekoeter.

Upper Grosvenor Street uitgaande, om langs *Park Lane* naar *Piccadilly* terug te keeren, moeten wij *Dorchester House* voorbij. Waarom zouden wij geen gebruik maken van de beleefdheid des aanzienlijken eigenaars, R.S. Holford Esq., die ons toegang verleent tot deze vorstelijke woning? Vorstelijk, zoo door de grootschheid van haren uitwendigen bouw, als vooral door de pracht van marmer, vergulsel en fresco's, die ons in de kolossale vestibule, in de ruime zalen tegenschittert. De rijke bibliotheek in de benedenverdieping kunnen wij slechts doorwandelen; dat de marmeren trap, die naar de eerste verdieping voert, een van de schoonste en kostbaarste is, welke Londen heeft aan te wijzen, gelooven wij gaarne. Maar wat ons meer belang inboezemt dan dat alles, is de kleine, maar keurige verzameling schilderijen, welke ons nu wordt getoond. Een drietal doeken van Rubens; de *Portretten van Philips IV* en *Olivarez*, door Velazquez; een *Panorama* van Ruysdael, enkele goede stukken van Izaak en een paar prachtige *Intérieurs* van Adriaan van Ostade; eene *Haven*, met paarden en ezels, van Ph. Wouwerman, en eene andere *Haven*, met koeien en geiten, van N. Berchem (in beide stukken worden toebereidselen gemaakt tot de inscheping); een heerlijk *Zeestrand*, van Willem van de Velde; een goede *Zee*, van L. Bakhuizen; een *Strandgezicht*, van Ph. Wouwerman; een keurig *Vrouwenkopje*, van Greuze, behooren tot de paarlen der collectie, die eindelijk nog een Paulus Potter van het zuiverste water bezit, *Het konijnenhol* getiteld, fijn, helder en warm van toon en gedateerd 1647[1] en een A. Cuyp, - *tout à fait hors ligne*, zou onze vriend W. Bürger zeggen. Het is een *Gezicht op Dordrecht* bij morgenzon, het schoonste, treffendste dat ik ooit van dien grooten meester gezien heb. Zooveel ruimte en diepte, zooveel helderheid en zilverachtig licht, zooveel natuurwaarheid en tegelijk zooveel poëzie van licht en kleuren, zal men maar hoogst zelden vereenigd vinden als in dit tafereel, waar de rivier, met slechts weinige booten en figuren gestoffeerd, kalm, plechtig bijna, de grijze stad weêrspiegelt, wier voet, nog in den morgennevel gehuld, zich in haar zilveren schoot schijnt te baden, wier kantig door de morgenzon vergulde toren en gebouwen tintelend afkomen tegen de lichtzee, die in het matelooze, doorschijnende lucht-

1 N°. 38 van het 1ste gedeelte mijner lijst (*Paulus Potter*, etc. p. 157).

ruim trilt. De behandeling, breed, geniaal, doet denken aan die van van der Meer's *Gezicht op Delft*, in het Haagsche Museum. Toch is het weêr anders, maar niets minder schoon dan dat meesterstuk.

In vergelijking met de wel wat pretentieuze pracht van *Dorchester House* is *Devonshire House*, in *Piccadilly*, het toonbeeld eener hoog aristocratische huizinge in Londen. Een deftig gebouw, met een deftig voorplein, eene deftige vestibule en groote, deftige zalen; uit de vensters aan de achterzijde het gezicht op een deftig park, - waarvan de oppervlakte alleen, hier op deze plaats, een fortuin vertegenwoordigt. Daarbij overal de bewijzen van den fijnsten, den edelsten smaak, en dat alles voor ons opengesteld met eene schier voorkomende beleefdheid, - waarlijk, zoo ergens, dan wordt hier de eer der Engelsche aristocratie waardig opgehouden. De kunstverzameling van den hertog van Devonshire is niet eene van de minste. Wij vonden echter de wanden grootendeels beroofd van hare schatten: de tentoonstelling te Leeds zal ze ons leeren kennen. Onder hetgeen er achtergebleven was, trof ons vooral eene *H. Familie* van Rubens, een *Portret* van Titiaan, een ander van Frans Hals, - een meesterstuk, dat den schilder zelf voorstelt, met de armen over elkander geslagen, kloek, stout, *sans gène*; eindelijk de *Portretten van Frederik Hendrik en Amalia van Solms*, levensgroot, ten voeten uit, op één doek, door Jordaens, vol leven en kracht, kostelijk doorwerkt en warm van koloriet.

Nog eene andere collectie in *Piccadilly* kunnen wij slechts gedeeltelijk leeren kennen. Het is die van den heer Alexander Baring in *Bath House*. Het fraaie hotel werd gebouwd en de grondslag der collectie gelegd door den vader des tegenwoordigen bezitters (Alexander Baring, eersten lord Ashburton, overl. 1848). De woning is smaakvol ingericht en gemeubeld; toevallige omstandigheden, waarover de heer des huizes zich bij ons liet verontschuldigen, waren oorzaak dat niet alle schilderijen gezien konden worden. Toch bleef er nog genoeg te bewonderen. Een *St. Thomas, als kind, aalmoezen uitdeelende*, door Murillo; een *Feest* van edellieden, aan eene lange tafel gezeten, door Velazquez; een *Wolvenjacht*, door Rubens, zijn werken van den eersten rang. Maar vooral de Hollandsche school telt hier meesterstuk bij meesterstuk. Van Rembrandt: zijn eigen *Portret*, - een gloeiend gekoloreerde

buste, op later leeftijd geschilderd; het *Portret* van den schrijfmeester Lieven van Coppenol, met een vel papier in de hand, - zoo wonderschoon en vol leven als alleen de groote meester ze wist te schilderen - en nog een drietal andere *Portretten*. Van Nicolaas Maes: Een zittend figuurtje slechts, - eene *Vrouw met naaiwerk en een kantkussen op den schoot*, - prachtig en krachtig! Van Terburg: *Een musiceerend vrouwtje*; van Metzu: *Eene vrouw in eene nis*, met een boek voor zich, delicaat als Dou en krachtig en warm als Rembrandt; van Ostade: *Rookers*, - drie onnavolgbaar schoon geschilderde kopjes, - en nog onderscheidene andere juweeltjes; van Teniers: *De zeven werken van barmhartigheid;* van Jan Steen: *Een kegelbaan* en een *Vroolijk gezelschap* met 13 figuren, beiden geacheveerd en voortreffelijk van koloriet als Ostade, bovendien tintelend van humor en leven[1]. Onder de landschappen: een uitmuntende Jan Wijnants, een Hobbema, met prachtig geschilderde boomen en een tooverachtig licht-effect; verder Ruysdaels, A.v.d. Veldes, Cuyps; *Zeëen* van W.v.d. Velde en L. Bakhuizen; *Twee vechtende ossen*, van Paulus Potter, gedagteekend 1653, klein van afmetingen en breed geschilderd[2] (zijne andere schilderij, die veel overeenkomst moet hebben met die bij den markies van Westminster, behoort tot het gedeelte der collectie, dat niet te zien was en waardoor wij ook een beroemden Gerard Dou en een aantal Italiaansche schilderijen misten); een *Watermolen* van K. Dujardin, met ezels en varkens bij een put op den voorgrond, - ziedaar zoo wat het voornaamste.

Op gevaar af van mijne lezers te vermoeien, moet ik hen verzoeken mij nog naar éene particuliere verzameling te volgen. Het is die van Sir Robert Peel. Ik mag haar niet onvermeld laten, vooreerst om hare bijzondere waarde voor de oud-Hollandsche school; vervolgens omdat men niet dan bij hooge uitzondering wordt toegelaten in de woonkamers van het hôtel in de *Privy Gardens*, wier wanden prijken met ruim een zeventigtal kunstwerken van den eersten rang[3]. Wederom gevoel ik de

1 N°s. 63 en 69 van het 1ste gedeelte mijner lijst in *Jan Steen* etc., p. 113-115.

2 N°. 47 van het 1ste gedeelte mijner lijst in *Paulus Potter*, etc., p. 159.

3 Behalve de Rembrandts, die ik, helaas, niet heb gezien; vermoedelijk omdat zij zich in een particulier vertrek, of wel in het *Country House* des bezitters bevonden.

moeielijkheid om uit dien schat enkele paarlen aan te wijzen, en het zóo te doen, dat men zich eenig denkbeeld kunne maken van hare waarde. Van de zes Ph. Wouwermans, strijdt een *Duingezicht*, met paarden en vischvrouwen gestoffeerd en de zee in het verschiet, wat de natuurlijkheid van het aspect en de geestigheid der stoffage betreft, om den voorrang met een *Duinachtig landschap*, terwijl toch reeds zijn *Stal*, of het *Paard op een heuvel*, of het *Kamp*, dien meester hier in zijne volle kracht zou doen bewonderen. Van even fijn allooi zijn de drie stukken van A. Cuyp, vooral zijne *Ruïne*, in het water staande, met een fijn, zonnig, bergachtig verschiet. De Paulus Potter, van het jaar 1651[1], is een van de uitstekendste werken des meesters. Het is eene boerenwoning tusschen boomen staande, met vee er voor, een heuvelachtig korenveld in het verschiet, - een zeldzaam bevallig geheel, overgoten met de fijnste, warmste toonen, waarmede het dalend zonlicht vooral ook de prachtig geschilderde lucht doet glanzen. Opmerkelijk zijn verder de drie Dujardins, allen *Landschappen met vee*, maar waarvan dat van 1656 zeer weinig Italiaansche indrukken en daarentegen sterke herinneringen aan Paulus Potter verraadt. Nog een meester, dien men hier van verschillende zijden en in zijne volle voortreffelijkheid leert kennen, is Willem v.d. Velde. Van zijne acht stukken hier zijn de stormachtige zeeën wat zwart, - Ludolf Bakhuizen's *Rotsachtige kust* en zijn *Zeestrand met figuren* zijn beiden nauwelijks koeler van toon, - maar in een *Strand*, in een *Stil water*, in een *Havenhoofd*, in een *Oorlogschip op de reede*, van hetwelk een adviesjacht zich verwijdert, overschittert Willem van de Velde al het andere.

Hobbema, - om hem alleen zouden wij niet hebben mogen zwijgen van onze herinneringen aan de collectie van Sir Robert Peel, - Hobbema heerscht als vorst over de Hollandsche landschapschilders, al schijnen Philip de Koning met een *Panorama*, Jakob Ruysdael met een groot, somber *Bosch*, en met een *Waterval* in een rotsachtig landschap, - waar gij den stroom meent te *hooren* plassen en bruisen te midden der geheimzinnige schaduwen van het Noordsche woud, - al schijnen die beide kleur-poëten hem naar de kroon te willen steken. Als hier van Hobbema niets anders was dan de schilderij die de *Ruïne van*

1 En niet 1654, zoo als ik, op gezag van anderen, heb vermeld bij N°. 30 van het 1ste ged, mijner lijst. (*Paulus Potter*, etc., p. 155.)

Brederode schijnt voor te stellen, zou hunne kans niet slecht staan; maar met dat andere kapitale *Landschap* slaat de groote meester iedereen uit het veld, - in de allereerste plaats hen, die ook voor den landschapschilder zekere wetten van stijl en smaak hebben uitgedacht. Eene laan van hoog, niet zeer bevallig opgesnoeide boomen, die, recht toe recht aan, van den voorgrond der schilderij naar achteren loopt, tot waar in het verschiet zich een rechte rij huizen, parallel aan den benedenrand der lijst uitstrekt, met een dorpskerktoren links, - ziedaar de *donnée*. Zij is weêrgaloos eenvoudig, ongezocht, bijna banaal; maar zij wordt gered, wordt tot een kunstwerk verheven door de natuurlijkheid, de kracht, de diepte, de helderheid, waarmeê zij is uitgewerkt. Een *Bosch* en een *Boschachtig landschap*, van eene rivier doorsneden en met een watermolen op den tweeden grond, waarboven zich een prachtig geschilderde lucht welft, zijn meer in den gewonen trant des meesters, maar niet minder *schlagend* van effect.

Een *Stadsgezicht* van v.d. Heyden (het komt mij voor Keulen of althans eene Duitsche stad te zijn), zeldzaam zóo schoon voorkomende, met eene lucht vol licht en eene stad vol zon; een *Zomer* en een *Winter* van Izaäk van Ostade; een *Kolfbaan op het ijs*, van Adr. v.d. Velde, - ziedaar wederom eene nieuwe serie meesterwerken. En hoe schitteren daarnaast onze figuurschilders. Adriaan van Ostade, met een *Alchymist* (ged. 1661), één figuurtje, pittig, harmonieus bij uitnemendheid; Gerard Dou, met eene *Poelierster*, een keurig kabinetstukje; Pieter de Hooch, met een *Binnenhuis*, waarin drie figuren aan een tafel en nog twee op den tweeden grond, helderder dan ooit, krachtig, vol waarheid en diepte, en met een *Binnenplaats;* G. Terburg, met een *Musiceerend gezelschap;* Metzu, met twee juweeltjes: *Eene dame aan haar schrijftafel*, met een man bij zich, die een glas in de hand houdt, en een *Musiceerende man en vrouw;* Jan Steen met eene *Dame aan haar klavier*, waar een man over heen leunt..... hoe hebben wij 't met den meester? heeft hij Frans van Mieris of Terburg willen nadoen? - mij dunkt, het *Vrouwtje met een papegaai* van Frans van Mieris zelven, of de uitstekend fraaie G. Netscher: *Een moeder die haar kind leert lezen*, waarbij nog een ander kind geknield voor een stoel, waarop een hond ligt, bewijzen dat zij beter in dát genre t'huis waren dan onze Leidsche humorist.

Waarlijk, tegenover zoo veel dat de veelzijdigheid en de voor-

treffelijkheid der oud-Hollandsche school hier verkondigt, zou de Vlaamsche zich over hare *mauvaise chance* hebben te beklagen, ware het niet dat zij niet op zeven goede stukken van D. Teniers, waaronder fraaie landschappen en eene uitnemende *Verzoeking van St. Antonius*, op een paar goede *Portretten* van A. van Dyck, maar bovenal op een van de beroemdste schilderijen van Rubens mocht roemen. Het is het *Portret van Helena Forman*, welbekend onder den titel van ‘het strooien hoedje’, tintelend van leven, schitterend van koloriet, - eene opgewekte symphonie van kleuren, krachtig, helder, doorschijnend.

Ik heb u in enkele van de vele particuliere kunstverzamelingen, waarop oud-Engeland boogt, vluchtig rondgeleid. Meer dan waarschijnlijk betreurt gij het niet, - althans vrij wat minder dan ik het deed, - dat de privaat-verzameling der Koningin in *Buckingham Palace*, de *Sutherland-gallery*, de *Bridgewater-galery* (lord Francis Egerton); de *Munro Collection*, de verzameling van lord Overstone, en zoo vele anderen voor mij ontoegankelijk bleven, - dat ik geen tijd heb kunnen vinden om van de mij met de meeste welwillendheid aangeboden gelegenheid ter bezichtiging der collectiën van den hertog van Bedford, van lord Dudley, enz. gebruik te maken. Inderdaad, al had ik ze gezien, ik zou het geduld mijner lezers niet langer op de proef durven stellen.

Maar hebben zij, hebben sommigen van hen althans het doel in het oog gehouden van onze ietwat geforceerde wandeling? Ons uitgangspunt was de onvolledigheid der *National Gallery*, met het oog op theoretische zoowel als practische kunststudie. Wat dunkt u: wordt zij niet meer dan voldoende opgewogen door den rijkdom der particuliere verzamelingen en zou in één land ter wereld die studie zoo vele bronnen ter harer beschikking vinden? Gij aarzelt met uw antwoord en herinnert mij aan wat ik zoo even nog zeide van de moeielijkheid, ja onmogelijkheid om in enkele van die verzamelingen door te dringen. Welnu, ik wil u eene andere oplossing doen aanschouwen: in het *South Kensington Museum*, waar wij eenige van de belangrijkste particuliere verzamelingen (die van wijlen H.T. Hope, Scheepshanks e.a.) zullen aantreffen; - maar vooraf nog in een pas voltooid hospitaal op ongeveer 200 mijlen afstands van Londen.

V. Naar Leeds.

‘Dien weg rijdt ge langs als ge naar Leeds spoort,’ had mijn Londensche gastheer mij gezegd, toen wij, na een rit van een paar uren, *Colney Hatch* bereikten. Die rit, op een prachtigen Zondag-namiddag, niet in een heeten, in vliegende vaart voortgestuwden spoorwegwaggon, maar in een sierlijk, licht open wagentje, met een vurigen onvermoeiden schimmel bespannen, behoort tot mijne aangenaamste herinneringen uit Engeland. Clapton, Upper Clapton en hoe de dorpen verder mogen heeten, die, aan de noordelijke buitenwijken van Londen grenzende, nog altijd tot het postdistrict der hoofdstad behooren, hadden in het begin nog weinig landelijks gehad. Wel waren de villa's langs den weg, zoowel als de tuinen, die ze van elkander scheidden, in den regel steeds grooter geworden, - maar *buiten* was men eigenlijk nog niet. Allengs echter werden de huizen zeldzamer en door uitgestrekter weiden en graanvelden afgewisseld; nu volgden er prachtige buitenverblijven, statige lanen, dichte bosschen, echt landelijke woningen, kleinere dorpen met sierlijke, nieuw gebouwde gothische kerkjes, eerwaardige, met klimop begroeide torenspitsen. Een vroolijk lachend landschap; heuvels die allengs hooger werden, van wier top men de prachtigste vergezichten genoot, wier helling niet zelden begroeid was met weelderig, zwaar hout; breede dalen, waar de weg zich kronkelde tusschen hooge, dichte hagen, die zich somtijds openden om een kijkje te gunnen op het schitterend smaragdgroen van heerlijk aangelegde parken, afgewisseld en omgeven door diepe donkere woudpartijen.

Van tijd tot tijd, meestal op ruime open plekken, hadden wij buiten-herbergen gezien, waar tallooze rijtuigen van allerlei slag, - kleine familie-wagentjes en kolossale, met vlaggen en groen versierde pleizierwagens, door elkander woelden, - een levendig tooneel, dat ons voor 't eerst de juistheid deed vermoeden van de spreekwijze: *Merry Old England!* Langzamerhand evenwel werden de voertuigen, die wij of die ons voorbijreden, schaarscher; weinigen slechts strekten den tocht zoo ver uit als wij, en toen wij het kolossale, nieuw aangelegde *Alexandra Park* (waarheen het gebouw der groote *Exhibition*

van 1861 is overgeplaatst, en dat bestemd schijnt om een mededinger te worden van het *Crystal Palace* te Sydenham) voorbij waren en *Colney Hatch*, met zijn nieuw kerkhof en zijn énorm uitgestrekt asyl voor krankzinnigen, in het gezicht kregen, genoten wij met volle teugen de kalmte van het liefelijk buiten.

De buiten-herberg, waar wij afstapten en tot onze groote verrassing door den kastelein in het Hollandsch werden toegesproken, ligt zeer dicht aan den *Great Northern Railway* en het kleine station *Potter's Bar*. ‘Dien weg weg rijdt ge langs als ge naar Leeds spoort;’ - en toen ik nu werkelijk, eenige dagen later, in *King's Cross Station* mijn plaatskaartje voor Leeds had genomen, spitste ik er mij reeds op, het liefelijke plekje en den schilderachtigen weg die er ons heen had gevoerd, uit het raampje van den spoorwegwaggon als oude bekenden te groeten. Inderdaad heb ik ze gegroet, maar zeer vluchtig, bijna zonder ze te herkennen. Toch reed ik ze niet gedachteloos voorbij; evenmin werd mijn geest door de herinnering aan andere indrukken afgeleid. Vooral het laatste zou overigens niet vreemd zijn geweest. De laatstverloopen dagen waren rijk genoeg geweest aan verrassingen, verbazingen, - ook aan genietingen, - zoo als alleen Londen kan aanbieden. Dezen zelfden maandag morgen nog, - mijn gastheer die mij naar *Kings Cross Station* vergezelde, meende dat ik de gelegenheid niet mocht verzuimen, - had ik de nieuwe veemarkt aan *Caledonian Road* gezien en een aanblik genoten, die krachtiger dan eenige geschreven statistiek getuigde van de vleeschverslindende capaciteit der hoofdstad. Maar noch de merkwaardig schoone en groote Spaansche, Normandische of Durhamsche ossen, noch het legio schapen, die de onoverzienbare markt bedekten, noch onze wandeling voorbij de beroemde model-gevangenis, langs *Caledonian Road* terug tot aan het spoorwegstation, noch. zoo menige belangwekkende opmerking, die ge ter ieder uur en overal in Londen kunt maken, zou in staat geweest zijn, mij mijn voornemen te doen vergeten, om op mijn uitstap naar Leeds niets te verzuimen wat het beeld des lands in mijn geheugen kon helpen bewaren. Er was een degelijke, stoffelijke reden, die mij *Colney Hatch* deed voorbijstoomen, zonder het bijna te hebben gezien.

Ik heb slechts het woord ‘sneltrein’ te noemen, om haar te doen gissen. Laat niemand het den Engelschman, die op de spoorwegen in Nederland reist, euvel duiden als hij glim-

lacht of zich ergert bij de verzekering dat de gewone treinen ja niet al te vlug vooruitkomen, maar dat de sneltrein daarentegen..... Om 's hemels wil, maak de zaak niet erger met uwe opheldering en verdediging, want hoe meer gij hem noopt tot vergelijken, hoe nadeeliger de kans wordt om hem weêr in eene goede luim te krijgen. Weet ge wat een sneltrein in Engeland is? Ge hebt plaats genomen naar Leeds; ge hebt dus een afstand af te leggen van 65 à 70 uren gaans (langs den spoorlijn; de afstand hemelsbreedte is enkele uren korter). Tien minuten vóor negen zet gij u in uw hoekje van den waggon, dien gij niet behoeft te verlaten, als ge 't zelf niet begeert, vóor dat gij de plaats uwer bestemming hebt bereikt, ofschoon langs meer dan een van de twintig zijtakken, die zich op uwen weg met de hoofdbaan vereenigen, andere sneltreinen komen aansnorren, die zich fragmentarisch in den onzen oplossen, totdat de onze in 't eind zelf niet meer dan een fragment is geworden. Geen seconde na den laatsten slag van negenen stelt de trein zich in beweging. Voort stuift ge over en langs de huizen van Londen; straks langs de werven, fabrieken en den chaos der voorstad; voort: één, twee, drie stations voorbij. Aan het frissche groen, aan de vergezichten over de lachende weiden en rijk beladen korenvelden, merkt ge dat ge buiten zijt; daar ratelt en bruist het: weêr een station voorbij..... Zouden wij spoedig aan *Potter's Bar* komen? Gij ziet naar weêrskanten uit om u te oriënteeren; inderdaad, daar hebt gij ze: links het *Asyl*, rechts *Alexandra Park*... Weder ratelt en bruischt het: *Potter's Bar voorbij*! Niet mogelijk om de plekjes te herkennen, waar wij eenige dagen geleden gewandeld en de bevalligste vergezichten genoten hebben.... Alleen dat rustieke koepeltje op den heuvel achter de herberg, dat we nog even in de vlucht waarnemen, strekt ons tot herkenningsteeken en stelt ons in staat de plaats te groeten.

Het landschap wordt eentooniger, vlakker. Ter weêrszijden onafzienbare, zacht glooiende graanvelden; weinig woningen; dorpen, meestal slechts in de verte. Voort gaat het, voort! verbijsterend snel vliegen wij de stations voorbij; ondoenlijk om de namen er van te lezen, al zijn ze met reusachtige letters op de schutting langs het plankier geschilderd. Nu toch schijnt het langzamer te gaan. Nauwelijks hebben wij de opmerking kunnen maken, of de trein staat reeds stil. Het is Peterborough, waar wij ten elf uur moeten aankomen. Ziet! de

groote wijzer van de stationsklok staat loodrecht overeind. Geen oogenblik langer dan de vijf minuten, in het *Time-book* aangeduid, wordt te Peterborough getoefd; tusschen Londen en hier zijn wij alle stations voorbijgevlogen; van hier tot Leeds zullen wij te Grantham, te Newark, te Retford, te Doncaster ophouden, maar telkens zeer kort en nergens een seconde later of vroeger aankomen of vertrekken dan in het *Time-book* is bepaald. Intusschen is de grond weder heuvelachtiger, het landschap bevalliger geworden. Overal glooiende akkers, van tijd tot tijd bosschen en parken; allengs vertoonen zich sporen van steenkolen-productie, neemt het aantal fabrieken toe. Ziedaar Wakefield.... ge springt op en wilt de plaats zien, door Oliver Goldsmid wereldbekend geworden. *'Nothing but the name'*, verzekert u een beleefde reisgenoot, die wel dacht dat het de herinnering aan een van de klassieke werken zijner letterkunde was, welke u zoo belangstellend deed uitzien naar de fabriekstad, die inderdaad niets als de naam gemeen heeft met de plaats, - een arm dorp in het westen des lands, - waar Goldsmidt u binnenleidt bij den Vicar, wiens lief en leed hij zal gaan vertellen.

Weder gaat het voorwaarts. Wij behoeven er niet aan te twijfelen: wij zijn binnen den engeren cirkel der Britsche fabriekdistricten gekomen. Van alle zijden kolenmijnen; steen-kolen-vervoer op reusachtige schaal; ontelbare schoorsteenen en fabriekgebouwen. Toch is dit niet de dusgenaamde *Black Country*, waar alle leven van mensch en natuur opgaat in de industrie. Integendeel, tusschen Wakefield en Leeds rust uw oog op het eene bevallige natuurtooneel na het andere. De ligging van sommige dorpen tegen de helling der heuvelen, die niet zelden bedekt zijn met bosschen, welke tot diep in de plooien van het dal wegschuilen, is zelfs meermalen schilderachtig. Jammer dat die zwarte kolendamp weder met elke minuut toeneemt en de vroolijke heldere tinten van het landschap bij wijlen met een somber floers overspreidt. Geen wonder: wij zijn onder den rook van Leeds, met zijne honderden spinnerijen en weverijen van wol en vlas, met zijne ijzergieterijen en werktuig-fabrieken, welke, te zamen met de andere takken van nijverheid die er bloeien, aan ongeveer een vierde zijner bevolking van ruim 200,000 zielen arbeid verschaffen.

De kolendamp verhindert ons de bevallige ligging der stad tegen de zachte glooiïng der heuvelen, aan welker voet het

riviertje de Aire stroomt, naar waarde te schatten. Bovendien wordt onze aandacht afgeleid door tallooze spoortreinen, die van drie, vier zijden op de hoofdbaan komen toeschieten, ons te gemoet snorren, door ons worden ingehaald, nevens ons voort-stoomen. Kolenwagens, goederenwagens, ook een enkele pasagierstrein, die zich west- of oostwaarts spoedt, ratelen en snorren langs alle kanten, totdat onze sneltrein eindelijk weêr alleen meester blijft van de baan en statig het *Central Station* binnenrolt. Wij raadplegen ons horologie; geen halve minuut te laat. Het is twee uur; wij hebben 13 à 14 uren gaans per uur gemaakt.... Wij weten nu wat een sneltrein in Engeland is.

Een paar uren om ons van doorgestane warmte en stof te verfrisschen en den inwendigen mensch door een stevig Engelsch *dinner* te versterken, - en wij staan gereed om *West Riding Hotel* (*West Riding* is het onderdeel van *Yorkshire*, waarin Leeds is gelegen) uit en de stad in te wandelen. Gaat het u als mij, waarde lezer, dan is het een van uwe liefste reisgenietingen, met niets dan een platten grond en enkele noodzakelijke aanwijzingen tot gids, op goed geluk af in eene vreemde stad te dwalen. Ditmaal kunnen wij geen straat ver gaan of wij worden aan het doel onzer reis herinnerd door middel van plakaten waarop met groote letters gedrukt staat:

TO THE NATIONAL EXHIBITION OF WORKS OF ART.

De stomme wegwijzers zijn zoo menigvuldig, dat wij ze bijna onbescheiden beginnen te vinden. Het is als verwijten zij ons dat wij de rest van den langen Juni-dag, terwijl de tentoonstelling heden tot acht uur geopend blijft, niet dadelijk aan haar wijden. Toch verharden wij ons harte en wandelen in tegenovergestelde richting voort.

Wij behoeven er geen oogenblik aan te twijfelen: de uitvinding der stoomkracht en hare toepassing op de industrie zijn de tooverfeeën geweest, die sedert het begin dezer eeuw, eene kleine provinciestad van nauwlijks 50,000 zielen tot de derde of vierde stad in Engeland hebben gemaakt. Van haren toestand vóor 50 of 60 jaar kan men zich een denkbeeld maken, wanneer men de donkere, smalle, morsige straten in den omtrek der rivier doorkruist. Wat hare opkomst is geweest en wat zij als de waarborg voor hare toekomst beschouwt, getuigen de

openbare gebouwen, die wij op onzen weg zullen aantreffen. Waarin zich haar bloei en haar rijkdom openbaren en wat daarvan meer bepaald het karakter harer ontwikkeling leert kennen, zullen wij zien, als wij straks uit de bedompte oude wijken der stad in hare nieuw aangelegde gedeelten zijn gekomen.

Vóor 1827 lag er slechts éene brug over de Aire. Zij dagteekent van 1376; de straten ter weêrszijden van de rivier, die er heen voeren, vormen het centrum der oude stad. Hier stond de parochie-kerk van Leeds, aan St. Petrus gewijd; zij staat er eigenlijk nog, maar het is een geheel nieuw gebouw, omstreeks 1840, nagenoeg op dezelfde plaats waar de oude kerk was afgebroken, in den laat-gothischen stijl opgetrokken. Ook de overige kerken van Leeds, op een paar na, die van de vorige eeuw dagteekenen, zijn allen in den loop dezer eeuw gebouwd. Met uitzondering van die uit het laatste twintigtal jaren, is er òf iets zeer banaals, òf iets gemaniëreerds in de gothiek dier kerken. De uitbreiding der stad en de aanwas harer bevolking, die het getal kerken vermenigvuldigde, noopte ook tot vermeerdering van het aantal bruggen over de Aire. Na 1827 zijn er vijf bijgekomen, waaronder twee steenen, en de overige van ijzer. Om den toegang tot deze bruggen vrij te maken, zijn er een aantal straatjes en stegen der oude stad afgebroken; tegelijk verdwenen andere morsige, donkere doolhoven, om plaats te maken voor uitnemend ingerichte overdekte markten in *Kirkgate* en *Duncan-street*; voor de nieuwe Korenmarkt, de Beurs en andere handelspaleizen. Toch ziet het er in het oude Leeds niet prettig uit en is de ingenomenheid zijner burgers met de voornaamste winkeltraat, *Briggate* (de weg, die van de oudste brug heuvel opwaarts voert), nauwelijks verklaarbaar. En *Briggate* is ten minste thans een fiksche, breede straat; *Kirkgate* en andere *hoofd*straten der oude stad zijn nog altijd ware *'gates'*, - nauw, bedompt en smerig.

Daarentegen is de fierheid, waarmede de burger van Leeds u op de nieuwe stad wijst, alleszins rechtmatig. Die breede, luchtige *Rows* en *Lanes*, die zacht glooiend de heuvels noordwaarts opvoeren, ter weêrszijden bebouwd met flinke huizen, afgewisseld door tuinen en *Squares*; die fraaie buitenwijken, waar sierlijke villa's in ruime schaduwrijke parken zijn gebouwd, waar ge telkens een verrassend fraai gezicht over de lagere stad heen op den omtrek aantreft, - zij vertegenwoordigen het aristocratisch element der stad. Of liever, - want van aristo-

cratie kan hier eigenlijk geen sprake zijn, - zij getuigen zoowel van den schoonheidszin als van den rijkdom der toongevers in de handels- en industrieele wereld van Leeds. En hier, in de nieuwere gedeelten der stad, vinden wij ook de openbare gebouwen, wier geschiedenis en bestemming het karakter van hare verbazingwekkende ontwikkeling in een merkwaardig en eigenaardig licht plaatsen. Hoofd- en middelpunt is het stadhuis, - een prachtig gedenkteeken en zinnebeeld van de rustige kracht en den onbekrompen burgerzin eener Engelsche gemeente in het midden der XIX^{de} eeuw. Dat het anderhalf millioen guldens heeft gekost; dat het, in zijne grootsche evenredigheden, in zijne doelmatige indeeling, een meesterstuk is van Romeinsch-Corinthische bouworde, - dát acht ik niet zijne grootste merkwaardigheid. Maar dat alles, van de schoone portico tot den sierlijken toren, van het ruime voorportaal tot de even rijk georneerde als schoon geëvenredigde Victoria-zaal, - dat alles den stempel draagt en de uitdrukking is van zelfstandig, veelzijdig ontwikkeld gemeenteleven, - dát is schoon, dát is verheffend, vooral voor den Nederlander, die zich herinnert wat die burgerzin, dat volle, vrije gemeenteleven ook in zijne steden heeft gewrocht... vóor dat Jan Salie werd geboren.

De burger van Leeds is koopman of fabriekant. Schier even na als het gemeenteleven, ligt hem de bron zijner welvaart aan het hart. Daarvan getuigen de gebouwen, waarin hij zaken doet, nieuws verzamelt, zijne vrienden ontmoet: de *Commercial Buildings* (*Exchange News Rooms*), de reeds genoemde Korenbeurs en Handelsbeurs, de Clubs, de verschillende Banken. De winnende hand is mild: van daar niet slechts de kolossale afmetingen, maar ook de rijke, smaakvolle inrichting dier gebouwen. En toch zijn de duizenden bij duizenden ponden sterling, daaraan ten koste gelegd, nog weinig in vergelijking van hetgeen door de burgers van Leeds ten offer wordt gebracht aan de stichting van instellingen van openbaar nut. Deze vooral schitteren als paarlen van zeldzame waarde in de stedekroon der fiere maagd van Leeds.

Zij zijn van tweeërlei aard. Vooreerst de instellingen ter bevordering van kennis, verlichting en beschaving. De *Philosophical Hall*, met zijn museum van natuurlijke historie en mineralogie, zijne bibliotheek en leeszaal voor 300 personen; het *Victoria Museum*, met zijne verzameling geologische en mineralogische voorwerpen, zijne bibliotheek en prentkabinet;

de *Mechanics Institution* en *Literary Society*, met hare rijke bibliotheek in allerlei vakken van wetenschap en letterkunde, hare leeskamers en scholen, alles vereenigd in een voortreffelijk nieuw gebouw, dat ruimte heeft voor meer dan de 1600 leden, welke de instelling telt, en de 400 leerlingen van beiderlei sekse, die er onderwijs genieten. Bij al deze stichtingen, bij alles wat nog dagelijks, zoo van de zijde der hoofden van groote industrieele ondernemingen als van die der zuivere philanthropen, wordt gedaan, om in de behoefte aan goed onderwijs, vooral voor den werkenden stand te voorzien, ligt het denkbeeld ten grondslag dat kennis macht is, - maar macht niet alleen: ook beschaving, ook welvaren, ook zedelijkheid.

Het kan niet anders: te midden van de snelle, rustelooze, stoffelijke ontwikkeling, in de brandpunten van het industrieele leven, waar kapitalen verhonderdvoudigd worden, maar daarnevens ook arbeidskrachten zich opeenhoopen, - waar ruwheid of zorgeloosheid, waar ondeugd of onmacht de omstandigheden in de hand werken, - moeten armoede, ziekte, zedelijke en stoffelijke kwalen menige donkere, droevige schaduw werpen op den bestaanden toestand. Het is niet genoeg eene betere toekomst voor te bereiden; ook de rampen van het heden moeten gelenigd worden. Op dit gebied hebben de burgers van Leeds het hunne gedaan. Staathuishoudkundigen of philanthropen zouden u kunnen vertellen van de uitmuntende inrichting van hun *Workhouse*; van hun *Working Men's Institutes*, waar de handwerksman voor één stuiver in de week eene kleine bibliotheek, ruime en prettige zalen, tal van tijdschriften, week- en dagbladen, schaak- en damspelen, behoorlijk ingerichte waschkamers ter zijner beschikking vindt; van hun *Co-operative Flour* en *Provision Society*, met 4 à 5000 leden uit den werkenden stand die hier hun meel en kruidenierswaren tegen de billijkste winkelprijzen inkoopen en in 1867 eene winst van 2000 pond sterling hebben gedeeld; van hun *Model Lodging House*, waar men zich voor 4½ stuiver een afzonderlijk slaapvertrek en het gebruik eener gemeenschappelijke zitkamer met boeken en dagbladen ziet toegestaan; van hunne bad- en waschinrichtingen, als preventieve, - van hunne verschillende hospitalen, als repressieve middelen ter verbetering van den gezondheidstoestand des volks..... Ik erken volmondig mijne onbevoegdheid om u van al deze zaken door beschrijving eenig denkbeeld te geven, laat staan om ze in hare werking te beoor-

deelen. Maar wat ik grootsch vind en schoon, wat ik trachten mag ook door u als grootsch en schoon te doen erkennen, is dat al die instellingen zijn gesticht en worden onderhouden uit vrijwillige giften der burgers, of de kosten van hare oprichting of haar beheer gedekt zien door de bijdragen van hen die er gebruik van maken.

Nagenoeg niets van hetgeen te Leeds wordt gedaan ter verspreiding van kennis en verlichting, ter bevordering van welvaart, gezondheid en zedelijkheid, ter leniging van armoede, ziekte en rouw, kost iets aan de kas, hetzij der gemeente, hetzij van den staat. Hetzelfde verschijnsel zouden wij in meerdere of mindere mate in elke groote fabriekstad van Engeland aantreffen. Overal wordt den werkman de krachtige hand toegestoken om hem op den weg te brengen die tot verbetering van zijn stoffelijken en zedelijken toestand, tot beschaving en verrijking van zijn geest moet voeren. Even als zij die dat doen, in den regel, geworden zijn wat zij zijn uit kracht van het beginsel van *Self Help*, - even zoo trachten zij den werkman, na hem den weg gewezen en de gelegenheid geopend te hebben, er toe te brengen, in hetzelfde beginsel zijn heil te zoeken. Er zouden bladzijden vol zijn te schrijven over de vraag, wie bij dat alles meer belang heeft, van dat alles rijker vruchten plukt: de arbeidende stand, wiens gevoel van menschenwaarde wordt verhoogd; of de nijverheid die de intelligentie harer werklieden, de philanthropie die de zedelijkheid der voorwerpen harer zorg ziet toenemen. Vooral met het oog op de beteekenis welke de dommekracht der massa allengs zou gaan verkrijgen voor de maatschappelijke en staatkundige toestanden en verhoudingen. Maar dat ligt buiten het gebied dezer studiën, waarbij ik mij wel de vrijheid heb voorbehouden, nu en dan eens af te dwalen, maar waarvan ik het hoofdonderwerp toch niet geheel uit het oog mag verliezen.

Het wordt dan ook tijd voor ons, eens te vragen: gij, die den werkman den tempel der wetenschap ontsluit, wat doet gij om hem ook dien der kunst binnen te leiden? Kennis is uitmuntend, kennis brengt welvaart; maar het rechte genot daarvan kan niet gesmaakt worden, zonder dat het schoonheidsgevoel ontwikkeld wordt; het schoonheidsgevoel, dat ook met zedelijke ontwikkeling zoo nauw samenhangt. Bovendien: uwe industrie is koud, arm en beperkt, zoolang zij de wetten der schoonheid en der kunst niet kent en erkent; in zoo menig

onderdeel harer werkzaamheid zijn kunstkennis en kunstzin letterlijk onmisbaar. Mij dunkt, ik zie den Engelschen fabrickant glimlachen terwijl hij ons antwoordt dat onze opmerking *après coup* komt; dat de eerste Londensche tentoonstelling, die waarheid met zóo veel kracht en zóo gevoelig had in het licht gesteld, dat zij, als een elektrieke vonk, op geheel de Britsche nijverheid heeft gewerkt. Uit het oogpunt der techniek voortreffelijk, was toenmaals, in elk vak van industrie, waarbij het op sierlijke vormen, bevallige evenredigheden, harmonieuze kleuren, in één woord: op schoonheid en smaak aankwam, het geleverde verre beneden dat van andere volken, met name van de Franschen gebleven. Het gebrek, het groote gebrek, en het dreigende gevaar dat er uit voortvloeide, op te merken en naar de middelen te grijpen om er in te voorzien, was ook nu voor den energieken Brit de beweging van één zelfde oogenblik. Het *South Kensington Museum* ontstond, werd in weinige jaren een compendium van de geschiedenis der kunst in alle tijden en bij alle volken, eene leerschool der aesthetiek *en action*, het centrum en de norm van het kunstonderwijs des volks in geheel Engeland.

Wij zullen later in zijne voortreffelijk ingerichte zalen rondwandelen en uwe bewondering vergen voor de daar, met behulp van veel geld, maar vooral ook van veel kunstzin en kunstkennis, aanvankelijk verwezenlijkte oplossing van het vraagstuk: hoe men den intelligenten man uit het volk, na hem de openbaring der schoonheid in eigenlijke kunstwerken te hebben doen aanschouwen, de toepassing harer wetten eerst op gemengd kunst- en industrieel gebied, allengs op dat der industrie uitsluitend, kan leeren kennen, beseffen en waardeeren. Tevens zullen wij dan zien op welke wijze en met welke resultaten het *Science and Art Department*, tegelijk met het museum en in verband daarmede, het teekenonderwijs op de lagere en herhalingsscholen in een aantal steden en zelfs dorpen heeft georganiseerd.

Een voorproef echter van het *South Kensington Museum* vinden wij op de tentoonstelling van Leeds, en tevens het bewijs dat, terwijl men de deugdelijkheid der methode, volgens welke het centraal-museum voor kunstindustrie in de hoofdstad is ingericht, heeft erkend door haar ten voorbeeld te nemen, het gevaar van alle centralisatie in het vrije, krachtige Engeland wordt gekeerd door de zelfstandigheid en het initiatief der wakkere mannen in de provincie. Zij ook, zij hebben de hooge waarde begrepen van elke

gelegenheid om niet slechts de kennis, maar ook den schoonheidszin van het volk te ontwikkelen, en merkwaardig, bewonderens-waardig is de medewerking, die zij overal en in alle standen der maatschappij hebben gevonden, om in het hart der fabriek-districten, in eene stad, waar de stof den scepter der opper-heerschappij schijnt te voeren, een zegefeest te vieren voor haar, die alleen de stof kan adelen en bezielen, - voor de kunst!

Overigens, - en zoo ik hier wederom afdwaal, moge het tot mijne verontschuldiging strekken dat de opmerking die ik maken ga, ook al stond zij niet in bijna onmiddellijk verband met ons hoofdonderwerp, toch eene te belangrijke plaats inneemt onder de indrukken, welke ik van over zee heb medegebracht, dan dat ik haar zou mogen achterhouden, - overigens is het even merkwaardig als bemoedigend om te zien, hoe te midden van dit practische volk en zijn streven naar stoffelijke welvaart en stoffelijke ontwikkeling, de zin voor het ideale blijft voort-leven en zich openbaren. Ik noem het bemoedigend, omdat het een geliefkoosd thema is van hen, die het karakter en de aspiratiën der negentiende eeuw veroordeelen en bestrijden, dat in die eeuw het proza de poëzie dreigt te verstikken en te dooden. Welnu, in Engeland, dat zeker, van alle landen der oude wereld, op stoffelijk gebied het meest negentiende-eeuwsch is, waar de zin voor de prozaïsche eischen van het practische leven zoo sterk ontwikkeld en zoo krachtig werkzaam is, - in datzelfde Engeland ontwaart ge met elken voetstap de sporen van een onuitroeibaren *hang* naar het ideale, van een altijd werkzaam poëtisch gevoel, een levendigen zin voor de schoonheden der natuur, een open oor voor de stemme der kunst, een gemoed ontvankelijk voor den invloed van elke liefelijke of eerbiedwaardige herinnering. 't Is waar dat dit alles gekleurd is door, en een sterken bijsmaak ontleent aan de eigenaardigheden van het volkskarakter, - maar het bestaat toch en is er zelfs niet minder om.

Op één na den laatsten dag van mijn verblijf te Leeds opende de *Horticultural Society* hare *Great Flower Show*. Een geduchte mededingster, - trouwens maar voor enkele dagen, - van de kunsttentoonstelling. Geheel de stad was er vol van. In mijn hôtel hoorde ik van niets anders spreken. Geen wonder ook: twee of drie leden van den jury hadden er hun intrek genomen; Mr. Gill, de hôtelhouder, was lid van het *Committee*. Tot zelfs onze laarzenpoetser, - tevens intendant over al de

bloempotten in den corridor en in de vensters van *West Riding hotel*,- gevoelde zich meer of min aansprakelijk voor het groote feit van den dag. Op mijne wandeling over de tentoonstelling zag ik hem op mij afkomen, half triomfantelijk, half verschooning vragende voor zijne stoutmoedigheid, - geheel noodeloos trouwens, daar het gezicht van een mij bekend gelaat onder zoo vele duizenden vreemde, mij zelfs aangenaam aandeed, - en zoodra ik toonde hem te herkennen, mij toesprekende: *'Very nice, Sir, is 't not?... yes, yes! a great, great success! Beautiful indeed.'*

De man had volkomen gelijk. Het was een prachtige tentoonstelling, prachtiger dan ik er ooit eene in Nederland had gezien. Stamrozen, welker stam en takken zoo ongeveer in hoogte en omvang gelijk stonden met onze jonge appelboomen, welker bloemen, duizendvoudig gevarieerd van vorm en kleur, mij niet zelden zoo groot als onze hortensia's en dalia's voorkwamen. Fuchsia's, krachtige, breedgetakte stammen, met duizenden van de sierlijkste, kleurrijkste kelken beladen. Geraniums, schitterende met onvergelijkbaren gloed en in eene profusie, zooals op onze voorjaarstentoonstellingen de azalea's. Voorts bloeiende erica's, fijn en vol tegelijk; dubbele pensées, donker gloeiend fluweel met het schitterendst goudgeel geschakeerd. Kortom, - want ik ben een veel te onkundig, schoon daarom niet minder warm bewonderaar der schoone bloemenwereld, - een kwistige overvloed van, naar 't mij voorkwam, zeldzaam schoone en sierlijke planten en bloemen. En wat op mij nog den diepsten indruk maakte, was de plaats, de omgeving, - de poëzie dezer tentoonstelling. Opwaarts was het gegaan, van het midden der nieuwe stad uit, steeds heuvel opwaarts, *Clarendon Road* met zijne bevallige villa's langs, tot aan de uitgestrekte gronden van *Woodsley House*. Dáar wapperden de vlaggen, dáar was sierlijke tent bij tent opgeslagen, waaronder de uitgezochtste schatten van Flora in betooverende schoonheid gerangschikt stonden; dáar weêrklonken de vroolijke toonen van het muziekcorps der *Leeds Volunteer Rifles*, afgewisseld door die van *The splendid Band of the* 15th (*King's*) *Hussards;* dáar eindelijk wemelde een dichte menigte schouwlustigen, belangstellenden. Al wat *fashionable* was in Leeds, naar 't mij voorkwam: deftige papa's; nog deftiger mama's; beeldschoone jonge meisjes, wier sierlijke en luchtige zomertoiletjes in kleurenpracht schenen te willen wedijveren met de 'kinderen der

natuur'; dandy's, die als vlinders om deze bloemen heenfladderden; eindelijk: tal van heeren en buitenlui, bloemkweekers en *squires*, die de zaak blijkbaar wat ernstiger opnamen dan de bonte menigte. Het was de eerste en duurste dag: gedurende de beide volgende dagen zal men er ook meer van het eigenlijke volk hebben gezien.

Niet verzadigd nog van het genot der bloemenpracht, maar onwillekeurig met den stroom van vooruitstrevende bezoekers en bevallige bezoeksters meêgedreven van de eene tent naar de andere, belandde ik eindelijk in het onvermijdelijke *refreshment-department*, en was blijde een stoel te kunnen bemachtigen, om het gewoel op mijn gemak te kunnen aanzien. Inderdaad het was een bevallig, levendig tooneel; maar hoe verdween het in het niet bij dat andere tooneel, waarop ik nu voor 't eerst een vrij uitzicht kreeg. Links, tegen de glooing van *St. John's Hill*, waarop ik mij bevond, de stad met hare tallooze daken, torenspitsen en schoorsteenen, gehuld in een half doorzichtigen sluier van rook, die in het verre verschiet elken vorm aan het oog onttrok, - een reusachtige, grillige, mysterieuze massa, welker krachtige bruine en grijze toonen hier wonderschoon contrasteerden met, ginds wegvloeiden in de fijne blauwe lucht. Rechts heuvel aan heuvel, waar, tusschen donkere bosschen en golvende graanvelden, het kronkelend zilverlint der Aire, hier en daar een dorpstoren of eene villa, beurtelings wegscholen, of glansden in den gloed der ondergaande zon, die de lucht van het westen tot het noorden herschiep in een zee van purper en goud.

Verrukkelijk schouwspel, dat mij de *Flower Show* bijna deed vergeten, dat mij boeide aan de plek, totdat de bonte, elegante menschendrom, die zich in en om de tent der *refreshments* had verdrongen, allengs aftrok, om zich van eene goede plaats bij het aangekondigde vuurwerk te verzekeren. Een paar vroolijke groepjes bleven onder de tent keuvelen en schertsen... enkele allerliefste Leedsche schoonen drentelden glimlachend en blozend aan den arm hunner cavaliers op en neder en schenen evenmin als ik meer aan het vuurwerk te denken, totdat de gloed in het westen was verbleekt en weggestorven en de stilte der dieper en dieper dalende schemering op eens werd verbroken door het sissen en knetteren der eerste vuurpijlen.... Ik kwam te laat om veel van de *Fireworks* te kunnen zien; 'waarde genoten!' troostte ik mij, en waarschijnlijk dachten anderen, die

even als ik droomend en dweepend in het wegkwijnend avondrood hadden getuurd, er ook zoo over.

Het zijn de groote schilders niet alleen, die geen landschap bij avondzon kunnen afmaken, zonder om te zien naar een geschikt onderwerp voor een pendant. Als ik het waag hen daarin na te volgen, is het vooral, omdat mijn onderwerp zich aan mij opdringt en mij geen rust laat voor ik heb beproefd het in zijne poëtische belichting bij morgenzon te schetsen.

Ongeveer een uur wandelens westwaarts van Leeds ligt het dorp Kirkstall. Zoodra men de voorstad, met zijne kolossale fabriekgebouwen rechts, zijne net aangelegde rijen van arbeiderswoningen links aan den weg, achter zich heeft, en onder den viaduct van den Stocktonspoorweg is doorgewandeld, ontplooit zich voor den blik een liefelijk landschap, Rechts zacht rijzende heuvels, met graanvelden en bosschen bedekt; links het dal, waarin de Aire kronkelt en aan de overzijde der rivier eerst smaragdgroene weiden en verderop wederom bosschen en graanvelden, afgewisseld door hier en daar een afgezonderd fabriekgebouw. Het dorp, dat weldra bereikt is, draagt al de kenmerken van eene geliefkoosde uitspanningsplaats der bewoners eener groote stad. Buiten het dorp worden de bosschen links zwaarder en dichter; wij wandelen langs den zoom van het landgoed des graven van Cardigan, - de beroemde aanvoerder der Engelsche ruiterij bij Balaclava in den Krim-oorlog en nu onlangs gestorven. Even voorbij de antieke herberg, waar het wapen van Cardigan uithangt, wordt het uitzicht van den weg af op de rivier afgesneden door vrij dichte boomgroepen, die te midden der lachende weiden aan den oever oprijzen en waarboven wij hooge, grijze, afgebrokkelde muren zien uitsteken. Wij naderen de boomgroep en slaan een voetpad links in, dat ons in weinige minuten brengt aan den voet der prachtige ruïne van *Kirkstall-Abbey*.

Men zegt: geen liefelijker plekje in geheel den omtrek van Leeds dan dit. Wij gelooven het gaarne. De bevallige bocht, welke de Aire hier maakt en waardoor haar zilvervlak zich plotseling schijnt te verbreeden, het fluweelen grastapeet op den voorgrond, waarlangs zij zachtkens heenglijdt, het heuvelachtig verschiet aan de overzijde der rivier, - en dat alles zich badend in den glans der vroolijke morgenzon, die de dauwdruppels op de weide en in het struikgewas doet schitteren als diamanten... geen wonder, - zeggen wij, met den hupschen jongen

schilder, dien wij hielpen zoeken naar het schilderachtigste gezichtspunt op de ruïne, - geen wonder, dat de Cistercienser-monniken tevreden waren met de plaats, waar omstreeks de helft der XII^{de} eeuw Henry de Lacie, baron van Pontrefact, eene abdij voor hen deed bouwen. En welk een abdij! Van haren omvang kan men zich een denkbeeld maken, wanneer men, op een afstand van honderd ellen en meer van de hoofdgebouwen, welker muren nog gedeeltelijk zijn overeind gebleven, in de weide daar rondom nog sporen vindt van de annexen der rijke en machtige stichting. Rijk en machtig moet zij geweest zijn, waar haar middelpunt werd gevormd door eene statige kerk, welker hoofdingang, welker zijschepen met hunne zware pijlers, welker menigvuldige kapellen nog bijna ongedeerd zijn gebleven, welker hoogte is af te meten naar den hoofdmuur van het transept, die, thans zonder eenigen steun van zij-beuken en niet langer door kap of dwarsbinten aan schip of koor verbonden, angstig stout, als een kolossus zonder hoofd of armen, omhoog rijst. Met behulp van eenige lokale aanwijzingen en eenige kennis van gothische klooster-architektuur, zoudt gij van de zijgangen, van de kruisgewelven, van de galerijen, zalen en zijtorens, die zich naar alle zijden rondom dat middelpunt groepeeren, het geheel kunnen reconstrueeren. Indrukwekkend door zijn omvang, merkwaardig door zijne verhoudingen en vormen, zou dat geheel, na verloop van zeven eeuwen, nog kunnen getuigen van den luister der Cistercienser-kloosterorde, van het genie der bouwmeesters, die, zonder den rondboog en de korte geaccoupleerde kolommen van den Romaanschen stijl te verzaken, de elementen der veldwinnende gothiek daarmede wisten te doen samensmelten en zoo het aanzijn schonken aan dien zoo uitnemend schilderachtigen, ernstigen en toch niet somberen Normaanschen en Anglo-Saksischen bouwtrant.

En toch... al kondt ge, - ik zeg niet die tijden van monniken-weelde en volksellende, - maar die schoone en fiere kunstgewrochten der middeleeuwen met een tooverslag in het aanzijn terug roepen, ik vraag u: zoudt gij er den schilderachtigen, poëtischen aanblik voor willen missen, dien *Kirkstall-Abbey* u in zijne tegenwoordige gedaante aanbiedt? Die schoone lijnen, - schoon waar de oorspronkelijke motieven des bouwmeesters bijna ongeschonden zijn bewaard; nog schooner wellicht, waar de eeuwen en tallooze toevallige invloeden ze hebben doen wegbrokkelen tot grilliger vormen dan de stoutste phan-

tasie zich droomen kan. Dat steenen kantwerk der ledige vensternissen, omslingerd thans door weelderig klimop, dat zijne liefderanken wijd uitstrekt, voortkruipt langs de statige tinnen, of zich opwaarts slingert tegen de eenzame zijmuren. Die half ingestorte torentrappen, geleund tegen den boom, die eeuwen geleden aan den voet des torens werd geplant en die thans zijne armen zoo pittoresk onbescheiden door de torenvensters naar binnen steekt. Die reeksen van booggewelven, waarvan ons de inkijk hier door weelderig uitschietend kreupelhout betwist, ginds onbelemmerd gegund wordt, totdat ons oog, van het staren in die geheimzinnige diepte vermoeid, langs de prachtige metselverbanden opklimt, om te blijven rusten op de sierlijke evenredigheden van half weggebrokkelde pinakels.

En schooner nog dan door zijne lijnen, is de bouwval door zijne tooverachtige kleur. Welke contrasten tusschen de warme grijze tinten der door de morgenzon volop beschenen muurvlakken of kantig verlichte hoeken dezer grillige steenmassa, en de sombere, krachtige diepten der gewelven en nissen; welk eene harmonie tusschen die koele schaduwen van torens en bogen en dat warme schitterende groen dat, overal door- en overdringend, elken vroolijken zonnestraal opvangt! O, mijn vriend Bosboom, wat heb ik op dien schoonen zomermorgen, toen ik mij maar niet verzadigen kon van den aanblik diens statigen bouwvals, - een versteende reus uit den voortijd, door de eeuw aan eeuw zich verjongende natuur meêlijdend en eerbiedig met een krans van krachtig loover getooid, door Gods lieve zon als op het voorhoofd gekust en overgoten met een glimlach van licht en gloed, - wat heb ik toen aan u gedacht, naar u gewenscht! Gij, met uw dichterlijk gemoed, uw geniaal oog, uw krachtig penseel, gij zoudt mij die schoone, phantastische lijnen, die treffende contrasten van licht en bruin hebben kunnen kluisteren aan uw paneel; gij zoudt mij den indruk onvermengd, onverzwakt hebben weêrgegeven van het beeld, dat zich diep in mijn gemoed prentte, maar waarvan mijne taal slechts eene vage, zwakke afspiegeling vermag te geven.

Nog één trek echter ontbreekt aan het beeld, zooals ik het zag en in mijn geheugen bewaarde. De bouwvallen van *Kirkstall-Abbey*, de grond die ze draagt, behooren tot de bezittingen van graaf Cardigan. Schier dagelijks stroomen er bezoekers toe, die in het park van den graaf of onder de schaduw van het statig geboomte, dat om en tusschen de ruïnen verrijst, op

het malsche grastapijt dat door de Aire wordt besproeid, een vroolijke pic-nic partij komen houden. Op den morgen dat ik tusschen en langs die muren en gewelven ronddoolde, werd de plechtige stilte, die er aanvankelijk had geheerscht, plotseling afgebroken door een twintig- of dertigtal jonge meisjes, - vermoedelijk burgeressen van een pensionaat, die een *holyday* vierden, de bruine of blonde lokken los rondzwierend om de frissche blozende kopjes, de blauwe of roode linten om hoed, hals of midden, in den morgenwind fladderend, bij het vroolijk joelen en stoeien, - een gonzende zwerm vlinders gelijkend in haar luchtig, licht zomertoilet, vlinders die den ouden steenen reus in zijn verval kwamen plagen of troosten. Een oogenblik dacht ik aan de door Bertram uit hare graven opgeroepen nonnen..... In het volgende vroeg ik mij af: wat de 27 abten, die hier achtereenvolgens cijns en tienden inden van het arme volk, wat de tallooze monniken, die hier hunne gebeden prevelden en hun leven verdroomden, zoo zij onverwachts opstonden, wel zouden te vertellen hebben aan dat jolige, aardige troepje..... Niets, dacht ik ten slotte, wat in de verte kan opwegen tegen het dankbaar bewustzijn van kinderen eener andere en betere eeuw te zijn, tegen de blijde hoop waarmede deze jonge harten een leven te gemoet snellen, waarin een nieuwe oogst van licht en troost voor de toekomst wordt gezaaid.

VI. De kunstzalen der exhibition van Leeds.

Onze zwerftochten in en om de stad hebben u, mijne lezers, hoop ik, de hand niet doen vergeten die, op den hoek van elke straat, ons heenwees naar het eigenlijke doel dat ons te Leeds heeft gebracht? Mij is het alsof die hand thans reeds niet enkel meer wijst, maar zich waarschuwend en gebiedend opheft om mij te herinneren aan mijne belofte, u de tentoonstelling van kunstwerken, meer bepaald uit het oogpunt van hare beteekenis voor de artistieke ontwikkeling des volks in de fabriekdistricten, te leeren kennen. Niet omdat ik mij de zaak gemakkelijk wil maken, maar deels om niet te vervallen in plagiaat jegens mij zelven, deels om sommige van mijne lezers niet te noodzaken tweemalen het zelfde te lezen, moet ik

beginnen met te verwijzen naar de brieven, welke ik, gedeeltelijk reeds te Leeds zelf, aan den *Nederlandschen Spectator*[1] heb geschreven en waarin ik een overzicht van de tentoonstelling heb trachten te geven. Daar echter eene algemeene karakteristiek der *Exhibition* niet gemist kan worden in het kader dezer studiën, zal ik trachten hier in resumé samen te trekken wat in den *Spectator* meer uitvoerig over sommige onderdeelen der tentoonstelling werd geschreven en daarentegen iets langer vertoeven bij andere onderdeelen, die daar wel wat zeer sommair zijn behandeld.

Het denkbeeld, dat tot het organiseeren dezer *Exhibition* heeft geleid, is hierboven met een enkel woord, maar voor ons oogmerk voldoende, aangegeven. De plaats waar, de tijd wanneer dat denkbeeld werd verwezenlijkt, werden bepaald door eene bijkomende omstandigheid. Leeds had, bij al zijne overige instellingen van openbaar nut, nevens zijne overige hospitalen, nog een groot algemeen ziekenhuis noodig, ingericht volgens de eischen der wetenschap en beantwoordend aan de behoeften eener steeds toenemende bevolking. Als gewoonlijk werkten gemeentebestuur en particulieren krachtig samen en in het nieuwere gedeelte der stad verrees weldra een gebouw, waarin de bekwame Gothieker, Geo Gilbert Scott, op uitnemende wijze de eigenaardigheid van zijn geliefkoosden stijl heeft weten dienstbaar te maken aan het doel en het karakter der stichting. Oorspronkelijk en karakteristiek in zijne vormen en evenredigheden, is het kolossale, door de smaakvolle afwisseling van rooden en gelen baksteen, tevens recht teekenachtige gebouw, een nieuw sieraad der stad geworden. De inwendige verdeeling en inrichting is, - en dit strekt den bouwmeester tot eere, - ongetwijfeld oneindig geschikter voor een ziekenhuis dan voor een tentoonstellingsgebouw. Maar de mannen van Yorkshire moesten hunne tentoonstelling hebben en de gelegenheid werd aangegrepen om het nieuwe gebouw, vóor dat het aan zijne eigenlijke bestemming werd overgegeven, aan de vervulling van dien wensch dienstbaar te maken.

Maar men had meer noodig dan een gebouw. Het patronaat van vorstelijke en andere hooggeplaatste personen, het vertrouwen en de bereidwilligheid van de bezitters der beroemdste kunstverzamelingen, de leiding en het toezicht van dege-

1 N°s. 25 tot 29 van den loopenden jaargang 1868.

lijke specialiteiten in elk onderdeel van kunst en kunstindustrie, de raad eindelijk en de invloed van de toongevers in Engeland op het gebied der wetenschappelijke kunststudie, - dat alles te zamen kon alleen de tentoonstelling maken tot hetgeen zij wezen moest..... en geworden is. Als men den flink bewerkten officieelen catalogus raadpleegt, blijkt het dat, zoo de namen van hen, die met de organisatie belast waren of daarop invloed konden uitoefenen, vertrouwen mochten inboezemen, dat vertrouwen dan ook inderdaad niet heeft ontbroken.

Die catalogus op zich zelf is een merkwaardig gedenkteeken van den ongeloofelijken rijkdom der Britsche kunstverzamelingen. Telkens als ik de zalen doorliep, later, als ik mijne aanteekeningen raadpleegde, vergat ik bijna dat, voornamelijk in sommige onderafdeelingen der rubriek: Ornamentale kunst, nagenoeg elk voorwerp door zeldzaamheid of kostbaarheid uitmuntte, - de veelheid deed op den duur schier afbreuk aan de buitengewoonheid van het tentoongestelde. Tot de voornaamste inzenders behoorden, in de rubriek oude Italiaansche, Spaansche en Fransche meesters (ongeveer 450 nummers): Koningin Victoria, de hertogen van Devonshire en Aumale, graaf Dudley, de heeren Alex. Barker, F. Cook, W.E. Gladstone, J. Heywood Hawkins; in de rubriek oude Duitsche, Vlaamsche en Hollandsche meesters (p.m. 400 nummers), de baron de Ferrières en de heeren Robert Napier en Henry Harvey; in die der oude Britsche meesters (300 nummers), de Koningin en, voor de Hogarths, de heer W. Adge; in die der levende Britsche schilders (184 nummers), de heer W. Holdsworth; in die der levende buitenlandsche meesters (250 nummers), de hertog van Aumale en de heeren James S. Forbes en Ernest Gambart; in die der Britsche aquarellen (363 nummers), de heer G.W. Moss; in die der teekeningen van oude meesters en der etsen en prenten (460 nummers), de hertogen van Buccleuch en van Devonshire en de heeren J. Malcolm, R. Fisher en Felix Slade[1]; in die van het kant- en borduurwerk, mevrouw S.H. Lilla Hailstone; in het museum van ornamentale kunst, sectie *a.*, Celtische en Anglo-

1 Deze is sedert overleden en heeft zijne collectie aan het Britsch Museum vermaakt, terwijl hij tevens een fonds heeft gesticht, waaruit drie leerstoelen voor kunstgeschiedenis en aesthetick aan de universiteiten van Oxford, Cambridge en Londen moeten worden bekostigd.

Saksische oudheden (141 nummers), lady O Fitz Gerald; *b.* Egyptische, Grieksche en Romeinsche oudheden (260 nummers), de heer W.H. Forman; *c.* gesneden steenen (50 nummers), de heer J. Heywood Hawkins; *d.* handschriften met miniaturen (80 nummers), de heer W. Bragge; *e.* marmeren beeldhouwwerk en terre cotta's (22 nummers), de heeren Markham, C. Bowyer en J. Brett; *f.* snijwerk in ivoor (100 nummers), en *g.* snijwerk in hout (40 nummers), de heeren W.H. Forman, H.F. Holt en Robert Napier; *h.* bronzen beeldwerk (125 nummers) de heeren C. Bowyer en C. Butler; *i.* metalen voorwerpen (74 nummers), de heeren Harry Vaughan, E. Hailstone en A.J.B. Beresford Hope; *k.* émail (100 nummers), de heeren E. Greaves en Robert Napier; *l.* majolica's (150 nummers), de heeren A. Barker en Robert Napier; *m.* tapijten en weefsels (30 nummers), de hertog van Devonshire en de markies van Exeter; *n.* zilverwerk (275 nummers), Sir T.W. Holburne, Robert Napier, J. Rainey, J.B. Stanhope en onderscheidene corporatiën; *o.* wapens en wapenrustingen (45 nummers), Koningin Victoria en de heeren Robert Napier en W.H. Forman; *p.* glaswerk (66 nummers), de heeren C.W. Wilshere en Robert Napier; *q.* kristal, agaat, enz. (15 nummers), de heer J.B. Stanhope; *r.* messen, vorken en lepels (50 nummers), de heeren R. Napier, H.F. Holt en W.H. Forman; *s.* uurwerken (50 nummers), Robert Napier; *t.* byouterie (250 nummers), de heeren R. Napier en J. Heywood Hawkins, W. Bragge en W. Whincopp; *u.* buitenlandsch porcelein (200 nummers), de heeren J.B. Stanhope, Robert Napier en F. Davis; *v.* Engelsch porcelein (140 nummers), de heeren W. Edkins, Emerson Norman en lord Chesham; *w.* Engelsch aardewerk (180 nummers) Sir T.W. Holburne en de heeren Isaac Falcke en J.J. Bagshawe; *x.* Oostersche kunst-industrie (180 nummers), de heeren H.F. Holt, Isaac Falcke, burggraaf Pollington en de luitenant N. Spencer Percival; *y.* meubelen (15 nummers), de heeren Ch. Mills en J.B. Stanhope; *z.* miniaturen (270 nummers), de hertog van Buccleuch, G.D.W. Digby, enz.

Zij, wier namen ik noemde, hebben allen een aantal voorwerpen aan de tentoonstelling afgestaan; nog veel grooter zou de lijst moeten zijn van hen, die slechts enkele, en niet zelden de kostbaarste en zeldzaamste specimens inzonden. De opsomming der verschillende rubrieken, - waarbij ik eigenlijk nog

moet voegen een driehonderdtal portretten van personen, die in een of ander opzicht in de geschiedenis van het graafschap Yorkshire eene rol hebben gespeeld en een vierhonderdtal specimens van Indische kunstindustrie, door het *India Museum* van Londen hierheen gezonden, - was onvermijdelijk, zoowel ter kenschetsing van de beteekenis der tentoonstelling in haar geheel, als van de methode, die bij hare samenstelling en indeeling gevolgd is. Wij zien het: alles is er op aangelegd om het publiek in te wijden eerst in de geschiedenis der kunst en de ontwikkeling van haar eigenaardig karakter in verschillende tijden en landen, vervolgens in die van de toepassing harer beginselen op de meest uiteenloopende takken van industrie. Aan een blijvend museum zou men, wat de volledigheid betreft, strengere eischen moeten stellen dan die, welke de tentoonstelling vervult; voor eene tijdelijk en als 't ware toevallig bijeengebrachte verzameling was zij rijker en veelzijdiger dan ik had durven hopen. Laat mij, om er u van te overtuigen, in eenige hoofdtrekken trachten samen te vatten wat in de eigenlijke kunstgalerijen zoo rijke stof biedt tot opmerking en vergelijking, om daarna de afdeeling ornamentale kunst in haar ensemble en in hare voornaamste détails te leeren kennen.

De drie hoofdkenmerken der oud-Italiaansche schilderschool, in haar geheel genomen, - diep religieuse opvatting, edele en strenge vormen, rijkdom van koloriet, - vinden wij hier terug in kunstwerken uit elk van de tijdperken en scholen, waarin zij zich beurtelings het krachtigst hebben geopenbaard. Diep religieuze opvatting bij Orcagna (*De krooning der H. Maagd*), D. Ghirlandajo (*Episoden uit het leven van S. Jan*), G. de Fabriano, B. Pinturicchio (*De geschiedenis van Griselda*, zeer dramatisch voorgesteld); Fra Angelico (*De dood van St. Franciscus*), P. Perugino (*De H. Maagd met het Kind* en vijf andere stukken in de afzonderlijk geëxposeerde *Dudley Gallery*). Edele en strenge vormen bij Leonardo da Vinci, Francesco Francia, A. del Sarto. Palma il Vecchio, Guercino, Domenechino, Sebastiano del Piombo, maar vooral bij den grooten meester Rafaël, wiens beroemde *Drie Gratiën* (uit de Borghesegalerij afkomstig, thans het eigendom van lord Ward, graaf van Dudley), hoe smaakvol en correct geteekend, hier nog overschaduwd worden door zijne *Madonna del Cardellino*, onovertreffelijk van teekening en modelé en daarbij wonderschoon

van kleur. Rijkdom van koloriet eindelijk bij Correggio, Titiaan, Paolo Veronese (wiens *Uitroeiing der Ketterij*, eigendom van Koningin Victoria, een van de stoutste, prachtigste schilderijen is, welke ik ooit van den meester zag), Tintoretto. De schets van den beroemden *St. Marcus*, maar vooral de even stout gekoloreerde als oorspronkelijk gecomposeerde *Bruiloft te Cana* behooren tot het uitnemendste dat ooit door dien vermetelen kolorist is geschilderd.

Verwantschap met de Venetiaansche koloristen, maar desniettemin hooge oorspronkelijkheid, vooral waar zij haar krachtig, schier ruw naturalismus niet verloochende voor de eischen der traditie, kenschetst de Spaansche school. Zurbaran, Alonzo Cano, Velazquez en Murillo getuigen er hier van. Vooral Velazquez en Murillo zijn schitterend vertegenwoordigd. De eerste door schoone portretten, door het *Mirakel van St. Antonius*, tintelend van leven en prachtig geschilderd; door een *Slapenden boerenjongen*, wonderlijk schoon van relief en lichteffect; de laatste door een aantal bijbelsche historische voorstellingen en eene prachtige reeks van tafereelen, aan de gelijkenis van den *Verloren zoon* ontleend, waarin het naiefste naturalismus door een wonderschoon koloriet wordt geadeld.

Veel kennis, - maar ook veel overdrijving: veel stijl, - maar ook veel conventie en manier, vinden wij ook nu weder bij N. Poussin, Bourdon, Lebrun, Subleyras en andere Fransche meesters der XVII^{de} eeuw. Zuiverder nationaal, geloof ik, is de soms wel bevallige, maar altoos gemaniëreerde kunst van Boucher, Lancret en Watteau. *Précieux* en *précieuses* bij menigte, - karakteristiek, maar op den duur vervelend, al zijn het, vooral uit een materieel oogpunt, ook précieuse schilderijen. Claude Lorrain zagen wij reeds krachtiger en rijker in de Londensche collectiën dan hier te Leeds; daarentegen heb ik van Greuze, - en misschien van niet éen schilder, - ooit bevalliger, natuurlijker, fraaier gemodeleerd meisjeskopje gezien dan dat, hetwelk door den heer Reginald Cholmondeley voor deze tentoonstelling was afgestaan.

Albert Durers' diepzinnigheid en streven naar correctheid, het krachtige, maar onbevallige naturalismus van Cranach, kan men uit de twijfelachtige specimens dier meesters te Leeds slechts zeer gebrekkig leeren kennen. Daarentegen, - en vreemd is het niet in het land, dat zich bijna uitsluitend van zijn penseel en van zijn persoon wist meester te ma-

ken, - schittert H. Holbein er op den eersten rang met eene geheele reeks van portretten. De natuurzin, het gevoel voor kleur, de vooruitstrevende techniek der oude Vlamingen, - al is de echtheid van meer dan één van Eyck, Memling, Rogier van der Weyden, Mabuse, Quentin Metsys, e.a. door den catalogus vermeld, minstens twijfelachtig, - wordt toch door eene geheele reeks merkwaardige producten dier school met kracht verkondigd. Naast de weelderige virtuositeit van Rubens, uitblinkend in een van de talrijke repetitiën zijner *Jardin d' Amour* en vele andere historiestukken en portretten, treft ons de koelere élégance, door Antonie van Dyck ten toon gespreid in de beeltenissen van die mannen en vrouwen, die voor meer dan twee eeuwen de namen en titels droegen van hen, die ze hier ter expositie afstonden.

Voorts is het gezonde naturalismus, de krachtige zin voor kleur en lichteffect, de voortreffelijke techniek der oud-Hollandsche school, veelzijdig vertegenwoordigd door eene reeks van werken, die, hoe opmerkelijk overigens, na hetgeen wij in de Londensche collectiën bewonderden, ons recht geven tot de bewering dat de tentoonstelling van Leeds in dit opzicht schitterender had kunnen bedeeld worden. Toch geven de Hobbema's van den hertog van Devonshire, zoowel als een zeldzaam zóo schoon voorkomend *Boschachtig landschap* van Jan Wijnants, de Jakob en Salomon Ruysdaels, de Jan en Andries Both's, de Pijnackers, de Hackaerts en Moucherons aan onze oude landschapschilderschool ook hier al het relief dat haar eigen is, overal waar zij zich vertoont. Twee voortreffelijke *Riviergezichten* van A. Cuyp, een van Jan van Goyen van zeldzaam goed geconserveerde qualiteit, een paar opmerkelijke *Winter's* van Aart van der Neer, *Zeegezichten* van Jan van den Cappelle, L. Bakhuizen, Stork en Zorgh, die ons bijna doen vergeten dat W. van de Velde hier maar schraal is vertegenwoordigd, openbaren weder eene andere richting dier school. Adriaan van de Velde, Ph. Wouwerman, Berchem en Dujardin, maar vooral enkele dierschilders van den tweeden rang, zooals Dirk van Bergen en P. van Bloemen, vergoeden ook weder bijna het gemis aan deugdelijke werken van hem, die hen allen overtrof: Paulus Potter. Met onze salonschilders van den eersten rang: Metzu, Terburg, Dou, met die van den tweeden rang: van Tol, de Voys, Thomas Wijk, zou men hier niet leeren wegloopen; daarentegen schitteren de echte genre-

schilders: Adriaan van Ostade, Adriaan Brouwer, Jan Steen in hunne volle kracht. Alleen het *Drie-Koningenfeest* van den laatsten (eigendom van den heer H.F. Holt) zou, zoowel om den humor van voorstelling als om de onberispelijk schoone uitvoering, hem een eersten rang in elk museum verzekeren. Ten slotte Rembrandt en zijne school. De groote meester zelf, met een viertal bijbelsch historische voorstellingen en eenige voortreffelijke portretten; zijne scholieren F. Bol, Ph. de Koning, Aart de Gelder, P. de Hooch, N. Maas, L. Bramer, elk op zijne wijze, bieden ook hier weder gelegenheid om zich, tegenover hunne werken, te verbazen over het feit, dat de eenvoudigste donnée, ja zelfs het schijnbaar banale en onbevallige, tot een waardig motief van eene onbetwistbaar voortreffelijke kunstschepping werd gestempeld door de toovermacht van een piquant lichteffect, van contrasteerende of harmonieerende toonen, van een penseel, dat nu eens als spelend over het doek schijnt te zijn gegleden, dan weder met berekenend overleg den eenen toets na den anderen schijnt te hebben aangebracht.

Wanneer wij, in onze herinnering nog eens samenvattend wat wij in particuliere collectiën hebben genoten en bewonderd, bovendien bedenkend dat wij nog maar een deel van de in Groot-Brittannië opgestapelde schatten van oude kunst mochten leeren kennen, tot de overtuiging zijn gekomen dat elke kunstrichting, iedere schilderschool daarbij op het volledigst is vertegenwoordigd, is de vraag: welke gelegenheid de Engelsche kunstenaars en kunstminnaars hebben tot practische en theoretische studie, voor ons reeds geen vraag meer. Vooral sinds wij zagen, hoe in de betrekkelijke onvolledigheid der officiëele kunstverzamelingen wordt te gemoet gekomen door ondernemingen als de tentoonstelling van Leeds, die, - getuige de tentoonstellingen van oude kunst uit particuliere kabinetten, vroeger te Londen en die, welke, nu elf jaar geleden, te Manchester werd gehouden, - volstrekt niet eenig in hare soort is, en die door krachtige, algemeene en onbekrompene medewerking, inderdaad het karakter verkrijgen van tijdelijke musea. Als wij in het *South Kensington Museum* komen, zullen wij nog andere en uitnemend practische toepassingen van dat leenstelsel ontmoeten, en terwijl alles ons dáar zal uitlokken tot het onderzoek hoe dat stelsel, in verband met geheel de inrichting en het doel van het Museum, werkt op het ruimer gebied van

het volksleven, dringt zich hier reeds de vraag aan ons op: wat de invloed is, welke de vruchten zijn van zoo onschatbare gelegenheid tot studie in den meer beperkten kring der eigenlijke kunstbeoefening? De verschijnselen, welke wij bij dat onderzoek zullen opmerken, kunnen hunne waarde hebben ter verklaring van de wijze waarop en de mate waarin door de kunstenaars invloed uitgeoefend wordt, - of zou moeten worden, - op de richting en de werkzaamheid der kunstindustrie.

Tegelijk echter moeten wij, onze wandeling door de zalen van de *Exhibition* te Leeds vervolgend, en hetgeen deze ons leeren aanvullend uit hetgeen wij elders zagen, ons rekenschap trachten te geven van de werking van nog andere oorzaken dan de studie der oude meesters op het karakter en het streven der Britsche kunstenaars van onzen tijd. Ik bedoel: de kracht van het voorbeeld, door de oudere Engelsche school gegeven; de uitwerking van dat, hetwelk hun door de contemporaine meesters uit andere landen wordt voorgehouden.

De oudere Engelsche school is eigenlijk nog zoo heel oud niet. Zelfs nadat zij door enkele kunstenaars, toegerust met eene krachtige individualiteit en met eene oorspronkelijkheid, die bij wijlen tot het excentrieke oversloeg, een onbetwistbaar recht van bestaan had verkregen, zien wij hare korypheën nog telkens weder hunne inspiratiën, ja tot het voorbeeld voor hunne techniek, bij de groote meesters van andere scholen zoeken. Vóor hun optreden, heeft Engeland, op kunstgebied, letterlijk alleen geleefd van den overvloed van andere landen. Men zou in de oudste Anglo-Saksische handschriften moeten snuffelen om er wellicht enkele sporen der werkzaamheid van inheemsche teekenaars en miniaturisten op te delven; in de middeleeuwen en tot het einde der XV^{de} eeuw waren het uitsluitend Vlaamsche kunstenaars, die de getijdeboeken der Britsche vorsten en edellieden opluisterden of hunne trekken op, in den regel naamlooze paneelen (die van Mabuse zijn zeldzame uitzonderingen) voor het nageslacht bewaarden. In het eerste vierde deel der XVI^{de} eeuw schilderde Holbein in Engeland tallooze portretten, waarvan wij er straks enkele hebben ontmoet. Na hem kwamen Lucas de Heere, de Italiaan Frederico Zucchero en een aantal andere schilders van over zee in Engeland portretten schilderen. Hunne werken, die van den Bruggenaar Marcus Garrand, van den Antwerpenaar

Paulus van Somer, van de Hollanders Daniel Mytens en Cornelis Jansen, zijn er zoo menigvuldig, dat de samenstellers van den catalogus te Leeds ze eenvoudig onder die der oudere Britsche schilders hebben gerangschikt. En toch, men behoeft ze slechts aan te zien, die portretten, om te erkennen hoe door en door Nederlandsch die meesters gebleven zijn. Ook nog na Antonie van Dyck, die vervolgens den scepter der kunst in Engeland voerde, deden tal van vreemde meesters, ook al werden zij, als Pieter van der Faes en Godfried Kneller, onder eervolle titels (Sir Peter Lely, Sir G. Kneller) als Engelschen genaturaliseerd, deden zelfs in Engeland geboren portretschilders, als William Dobson, Robert Walker, Sir James Thornhill, niets anders dan de traditiën der Hollandsche en Vlaamsche meesters, - van van Dyck bovenal, - op vreemden bodem voortplanten. Het zijn al wederom de zalen der tentoonstelling van Leeds, of die van het *South Kensington Museum*, die er de bewijzen voor leveren.

Maar tevens bieden zij gelegenheid om het eerste optreden eener zelfstandige, nationaal Engelsche kunst te constateeren. Terwijl onderscheidene portretten van Sir Josuah Reynolds, Sir Thomas Lawrence, Thomas Gainsborough e.a. nog een onmiskenbaren trek van verwantschap vertoonen met de traditioneele portretschilderkunst, die als eene vreemde kunstloot op den Engelschen stam was ingeënt, - terwijl zelfs bij den grooten William Hogarth, in sommige van zijne portretten, maar vooral in zijne weinige historische schilderijen, het streven zichtbaar is om zekere vertooning van ‘stijl’ (in den geest der Fransche schilders van zijn tijd) te maken, - is het toch zonneklaar dat met dien Hogarth een geheel nieuw, sterk nationaal kunstelement, kant en klaar in het leven was getreden.

Het is niet wel mogelijk, de werken der genoemde meesters, waaruit, hetzij hier te Leeds, hetzij in het *South Kensington Museum*, de boven aangeduide eigenschappen aan ons kenbaar worden, hier bij name op te noemen. Op enkele schilderijen toch, die het karakter van Hogarth's kunst het treffendst openbaarden, moet ik wijzen, al ware 't slechts omdat zij mij als eene profetie schijnen van hetgeen de geheele Engelsche kunst sedert geworden en gebleven is. In de bekende serie *Marriage à la Mode*, in zijn *Gate of Calais*, in *The Lady's Last Stake*, - met nog vele andere hier te Leeds tentoongesteld, - in *The distressed Poet, a Boy and a Raven*, die tot de kostbaarste en

zeldzaamste schilderijen der straks door ons bezochte collectie in *Grosvenor House* behooren, is de diepte der opvatting, de levendigheid en geestigheid der voorstelling, van oneindig veel meer beteekenis dan de technische behandeling. Niet dat Hogarth in enkele portretten, in sommige partijen van zijne genrestukken, niet tamelijk veel kennis der vormen, niet eene verstandige verdeeling van licht en bruin, ja tot op zekere hoogte zelfs niet iets breeds en meesterachtigs in de behandeling zou hebben ten toon gespreid; maar over 't algemeen is hij toch veeleer een geestig denker dan een knap schilder. De oorspronkelijkheid, de scherpte, waarmeê hij toestanden en feiten in het dagelijksch leven waarnam, verraadt zich in een krachtigen, niet zelden ruwen toets, en deze geeft aan zijne schilderijen een karakter en een charme, waarvan alleen de door hem zelf, of onder zijn onmiddellijken invloed gegraveerde prenten een denkbeeld kunnen doen vormen.

En nu, nadat Hogarth voorgegaan is in eene zelfstandig nationale kunstrichting, - ziet hoe hij gevolgd wordt door twee groote schilders, die nog bij zijn leven opstonden, door Reynolds en Gainsborough. Even als hij streven zij vóor alles naar eene scherp gekarakteriseerde opvatting van het leven dat zij willen weêrgeven. Door studie veelzijdiger ontwikkeld, door de natuur met hoogere technische gaven toegerust, hebben zij, meer dan Hogarth, partij weten te trekken van het voorbeeld, door de groote meesters, voornamelijk door de groote koloristen nagelaten. De bewijzen ontbreken niet. Hier te Leeds, in het beroemde portret van Nelly O'Brien, *The Strawberry Girl, Head of a Boy, The Laughing Girl*, van Reynolds; in het meisjesportret met den stroohoed en die twee andere meisjes, benevens het portret der *Duchess of Cumberland* van Gainsborough. Bij den markies van Westminster in het portret van Miss Siddons van den eersten, in den onvergetelijk schoonen *Blue Boy* van den anderen. Prachtig is hij: de in hemelsblauw satijn gekleede Master Buttall, - een portret, dat aan Rubens, van Dyck en Velazquez te gelijk doet denken, en toch weder in opvatting, behandeling en koloriet, onmiskenbaar oorspronkelijk Gainsborough is. Hij, die dat alles mocht zien en bovendien in *South Kensington Museum* het kind *Samuel* van Reynolds, maar vooral de landschappen mocht bewonderen van Gainsborough, die wederom aan Rubens en Rembrandt gecombineerd, maar vooral aan 's meesters eigene diepe en stoute opvatting der natuur herin-

neren; hij die, eindelijk nog, er de liefelijke idyllen mocht genieten, zoo krachtig en harmonieus geschilderd en door Gainsborough *The Watering Place, Rustic Children, The Market Cart* getiteld, hij zal niet langer vragen of Engeland eene eigene schilderschool bezit. Dat feit staat bij mij althans boven allen twijfel verheven en tevens dat, zoo de tegenwoordige Britsche school, ondanks hare verbazende productiviteit, maar weinig oplevert dat den toets eener gestrenge kritiek kan doorstaan, de oorzaak daarvan niet te zoeken is in den aard harer richting, maar eenvoudig in de omstandigheid dat zij, ja enkele mannen van onbetwistbaar talent, maar, - gelijk zoo menige andere school, - geen geniën heeft aan te wijzen. Dat de middelmatigheid hare onmacht tracht te doen vergeten door het overdrijven van sommige eigenaardigheden, waarbij natuurlijk de zwakke zijden van deze in het licht treden, is een vrij gewoon verschijnsel.

Toch komt het mij voor dat de trouw, waarmede de Britsche schilders de impulsie, door Hogarth, Reynolds en Gainsborough gegeven, tot in onze dagen zijn blijven volgen en de oorspronkelijkheid, die bijna allen daarbij hebben bewaard, - juist het tegenovergestelde van hetgeen men ziet gebeuren, waar de hooggeroemde ‘stijl’ het eenige palladium is gebleven van scholen, die bij ontstentenis van krachtige geniën kwijnden en verachterden, - de beste waarborg is voor de toekomst. De tentoonstelling te Leeds biedt de ruimste gelegenheid om den ontwikkelingsgang der Engelsche school, na hare doorluchtige grondleggers, te volgen. George Romney, Thomas Stothard, Geo Morland, J. Opie, e.a. die men hier, beurtelings in portretten, genreschilderijen of landschappen, leert kennen; Turner, boeiend en schitterend bij al zijne excentriciteit, Lawrence, met zijne oppervlakkige gratie; Constable, die in de voetstappen van Gainsbourough trad; Bonington, met zijne energieke uitvoerigheid, - zij allen hielden de roemrijk opgestoken vaan krachtig omhoog. Benjamin West alleen ontliep haar, om, - en dat nog al onder de, trouwens voorbijgaande, toejuiching zijner landgenooten, - in zijne behangselachtige historische en mythologische voorstellingen, eene navolging van den stijl der leerlingen van David te leveren, waarvan wij te Leeds, in de *Vernon-gallery* van het *South Kensington Museum* en bij den markies van Westminster de treurige specimens kunnen zien.

Zoo nationaal mogelijk, in opvatting en voorstelling, is daarentegen David Wilkie. Een echt schilder is hij, minder vermetel, goedmoediger dan Hogarth, maar, - dank zij waarschijnlijk zijne studie der oude Hollandsche koloristen, van Ostade bovenal, - veel bevalliger, handiger in de uitvoering. Zijn *Blind Man's Buff* en *The Penny Wedding*, door Koningin Victoria aan de tentoonstelling van Leeds afgestaan; zijne kleinere paneeltjes in de *Vernon Gallery*, tintelend van geest en humor, - het Britsche volksleven in de volle kracht zijner eigenaardigheid vertolkend, met een elegant, nu en dan slechts wat vluchtig penseel, - rechtvaardigen volkomen de groote populariteit des voortreffelijken kunstenaars. C.R. Leslie, W. Etty, W. Mulready, P. Nasmyth, J. Philip, D. Roberts, J.F. Herring en hoe zij verder mogen heeten, die in de eerste helft dezer eeuw tot de beroemdste kunstenaars van Engeland gerekend werden, vertegenwoordigen hier te Leeds, waar hunne beste schilderijen uit particuliere verzamelingen zijn afgestaan, of in de *Vernon Gallery*, die juist in hunnen bloeitijd werd bijeengebracht, met meer of minder, maar toch altoos met wezenlijk talent, het karakter, dat door hen van hunne voorgangers overgenomen en aan de tegenwoordige Britsche schilderschool vermaakt is. In hunne portretten elegant, maar conventioneel; in hunne genre-schilderijen vooral sterk waar het op uitdrukking en sentiment aankomt: in hunne landschappen, stads- en riviergezichten poëtisch, phantastisch, maar ook niet zelden overdreven van opvatting, zijn zij, na Reynolds, Gainsborough en Wilkie, in mannelijkheid van behandeling vooral niet vooruitgegaan en hebben zij den goeden weg, door die meesters ingeslagen, om van de groote koloristen uit alle scholen te leeren, hoe kracht en soberheid gepaard behooren te gaan, verlaten en hun heil gezocht in het weelderigst palet.

Gevaarlijke erfenis voor het volgende geslacht, dat haar maar al te gewillig heeft aanvaard, zooals gestaafd wordt in de zaal, waar de schilderijen van volgende Engelsche meesters zijn vereenigd. Wij hebben hier weder te doen met eene keurlezing uit de particuliere kabinetten en dus met een veiliger, billijker maatstaf ter beoordeeling dan de tentoonstelling der *Royal Academy* ons aanbood, waar de werkelijk verdienstelijke, of voor 't minst karakteristieke werken van een Sir F. Grant, W.P. Frith, P.H. Calderon, J.E. Millais, T. Faed, e.a., werden overschreeuwd door de brutale middelmatigheid en leelijkheid,

welke het toeval er had samengebracht. Twee van de beste meesters, hier vertegenwoordigd, behooren reeds niet meer onder de levenden: D. Roberts, van wien wij stadsgezichten in Venetië en Edinburgh, C. Stanfield, van wien wij een aantal zeegezichten op verschillende kusten van Europa en riviergezichten in Holland aantreffen. Beiden muntten zij uit door eene voortreffelijke opvatting, door hunne heerschappij over de hulpmiddelen hunner kunst, door breedheid, kracht en helderheid. De beroemdste onder de thans levende kunstenaars in Engeland is Sir Edwin Landseer. En ook in het buitenland, wie kent ze niet, de prachtige gravuren, die zijne bevallige, goed doordachte compositiën, zijne veelzijdige studie van het leven en de zeden der dierenwereld hebben gepopulariseerd? De origineelen vallen meestal tegen; de behandeling, het koloriet, zijn de zwakke zijden van Landseer's talent, dat bovendien zoo ongelijk mogelijk aan zich zelven is. Hier te Leeds zijn enkele goede schilderijen van zijne hand, zooals *Bolton Abbey in the Olden Time* en *A Distinguished Member of the Humane Society;* maar daarnevens vele andere, zooals *Van Amburgh and the Lions, the Indian Tent*, die niet de minste vastheid van teekening, niet de minste energie van toets, kleur, diepte, noch effect vertoonen. Zijne kapitale doeken in de *Royal Academy* lijden allen aan dezelfde gebreken; daarentegen is meer dan een van zijne kleinere schilderijen, uit eene vroegere periode, in de verzamelingen van Vernon en Bell (thans in *South Kensington Museum*) voortreffelijk: daar is de toets krachtig, niet zelden geestig, de toon krachtig en doorwerkt.

Wat mij betreft, ik geef de voorkeur aan menigen jongeren Engelschen schilder boven Landseer. W. Holman Hunt, J. Linnell, T.S. Cooper, R. Ansdell e.a. mogen als landschap- en dierenschilders nog wel niet boven hunne voorgangers uitmunten en, evenmin als, - op het gebied van het historisch, dramatisch of huiselijk genre, - F. Goodall, F.R. Pickersgill, D. Maclise, enz., de traditioneele gebreken der Britsche school hebben overwonnen, nevens hen verrijst allengs een ander geslacht dat betere dingen belooft. De Pre-Rafaeliten: Millais, Hughes, Wallis, en hoe zij meer mogen heeten, die men hier uit hunne vroegere schilderijen leert kennen als hoofden en volgers eener excentrieke richting, beginnen zich te bekeeren. Eigenlijk is het de vraag of het woord ‘richting’ hier wel juist gekozen is, - of wij niet liever moesten schrijven: ‘mode’. Want,

met hoeveel onmiskenbaar talent door zijne vurige aanhangers vertegenwoordigd, met hoeveel schijnbare overtuiging door theoretici in uitvoerige aesthetische vertoogen als het eenig ware kunstbeginsel gepredikt, is het Pre-Rafaelitisme, na verloop van zeer weinig jaren, toch nu reeds gebleken niets meer te zijn dan ‘de waan van een dag’. Het publiek, dat, ook in kunstzaken, altoos bereid is zich te laten opwinden door groote woorden en te laten begoochelen door het vreemde en nieuwe, is, - ik geloof door de overdrijving zelve der Pre-Rafaeliten, waarvan men zich te Leeds, o.a. door de curieuse schilderij van Millais: *Autumn Leaves*, een denkbeeld kan maken, - thans reeds totaal bekoeld en bekeerd. Terwijl, elf jaren geleden, de schilderij van Wallis: *De dood van Chatterton*, te Manchester door politie-agenten moest beschermd worden tegen den onstuimigen aandrang van begeerige kijkers, heb ik met verbazing opgemerkt dat zij thans te Leeds door de menigte onverschillig wordt voorbijgegaan. Trouwens, de gezèleerdste Pre-Rafaeliten zelf hebben het sein tot den afval gegeven. De ostentatie, waarmede de dusgenaamd naieve, maar inderdaad domme navolging der natuur, - niet zooals zij zich in hare verhouding *schijnt* voor te doen, maar zooals zij in elk onderdeel werkelijk *is*, - werd overdreven; de affectatie, waarmede niet zelden een groot talent aan de onbeteekenendste motieven werd verspild, is door de Pre-Rafaelitische kunstenaars prijs gegeven, en wat er degelijks is in hun streven, treedt allengs meer op den voorgrond. Ik vermoed dat wij hier aan de werking van dezelfde oorzaak hebben te denken, waardoor wij bij een A. Elmore (*Hotspur and the Fop*), een W.F. Yeames (*De ontvangst der Fransche Ambassadeurs door Koningin Elisabeth na den moord der Hugenoten*), een A. Salomon (*Brunette en Phillis*), een P.H. Calderon (*Her Most High, Noble and Puissant Grace*), een Horsley (*Lady Jane Grey en Roger Ascham*), een Marcus Stone (*The Sword of the Lord and of Gideon* en *De jonge Watt de stoomkracht ontdekkend*), bovenal bij een T. Faed (*Ere care begins* en andere uitnemend fijn gevoelde genrestukken), nevens het reeds aangeduid oorspronkelijk nationaal karakter, wat uitvoering, koloriet en behandeling betreft, een nieuw en veelbelovend element zich zien ontwikkelen.

Bedrieg ik mij niet, dan oefent de aanraking met de schilderscholen van het Vasteland een heilzamen invloed uit. Zonderling moge het schijnen, maar toch is het zoo, dat de En-

gelsche schilders, sinds Reynolds en Gainsborough, bijna niets hebben geprofiteerd van de studie der oude meesters, waartoe hun toch de gelegenheid zoo ruimschoots openstond. Het is alsof, sedert de internationale tentoonstellingen hunne werken door de spitsroeden der buitenlandsche kritiek hebben doen loopen, sedert de schilderijen der beroemdste meesters van het tegenwoordige Europa bewonderaars en koopers in Engeland hebben gevonden, veler oogen zijn opengegaan. En nu is het merkwaardig, hoe weinig zij daarbij van hunne oorspronkelijkheid hebben ingeboet; hoe veel zij aan de moderne buitenlandsche kunst te danken hebben, wat betreft het rechte begrip der vruchtbare studie van de schoonheden der oude meesters uit alle scholen. Het zou ons te ver heenvoeren, wanneer wij deze algemeene opmerking door de vergelijking der werken van de reeds genoemde meesters met die hunner Engelsche voorgangers of hunner mededingers uit het buitenland, in bijzonderheden gingen staven. Hare juistheid echter zal, naar ik vertrouw, door ieder die de Engelsche school in Engeland zelf bestudeert, worden erkend en dan ook, - want op dien weg staat men niet stil, - door de ervaring der toekomst bevestigd worden.

De tentoonstelling van Leeds zelve bewijst reeds, welk eene krachtige mededingster, ook welk eene waarschuwende raadgeefster de moderne buitenlandsche kunst voor de Engelsche school is geworden. Eene geheele zaal wordt ingenomen door schilderijen van de beste Fransche, Duitsche, Belgische en Hollandsche meesters, die hunne plaats hebben gevonden in Britsche kunstkabinetten. Het goede, het voortreffelijke zelfs, heeft hier verreweg de overhand boven het zwakke of middelmatige. Meer dan één van Ary Scheffer's beste schilderijen, verschillende kapitale doeken van Rosa Bonheur, uitmuntende specimens van H. Vernet, Müller, Meissonier, Frère, Troyon, Gerôme, eenige Calame's van het beste gehalte, vertegenwoordigen de hedendaagsche Fransche school. Van de Duitschers vindt men hier, nevens Achenbach, Tidemand en eenige andere Dusseldorpers, voornamelijk hen, die, wat hunne techniek betreft, zich onder Franschen invloed hebben gevormd: Knaus, Heilbuth, Schreyer. De Belgische school heeft er zijn Leys (in verschillende perioden), zijn Gallait (o.a. met zijn prachtig doek: *Art et liberté*), en verder Willems, Madou, Lamorinière, enz., terwijl eindelijk de eer onzer eigene nieuwere school door Wal-

dorp, S.L. Verveer, Springer, H. van Hove, Tadema, H. ten Kate, Bles, Scholten, Verschuur, e.a. waardiglijk wordt opgehouden. Het kan bijna niet anders of het moet ons treffen, van welk eene verstandige, smaakvolle keus deze wanden getuigen. Met onvermengd kunstgenot mochten wij hier zoo menig doek terug vinden dat ons vroeger reeds met bewondering vervulde, of waarvan de roep sinds langen of korten tijd tot ons gekomen was. Met voldoening mochten wij opmerken, hoe in de kabinetten, waaruit deze keur van moderne schilderijen is bijeengebracht, ook zoo menig voortbrengsel van onze Nederlandsche meesters eene plaats heeft gevonden. Geeft niet het feit, dat juist die qualiteiten, welke de Engelsche school schier ten eenenmale mist, in Engeland zelven het meest blijken gewaardeerd te worden, stof tot nadenken? Eeeds toen wij te Londen in de *Exhibition of Pictures of the French and Flemish Schools*[1] een 250tal, bijna zonder uitzondering goede en meerendeels zelfs uitstekende werken uit den laatsten tijd der verschillende meesters vereenigd vonden, en getuige waren van het succès, door Meissonier, Frère, Brandon, Tadema, Israëls, Bisschop, Schreyer, Cermak en zoovele anderen daar verworven, - toen wij later in het *Crystal Palace* en zelfs hier te Leeds in eene particuliere *Exhibition* telkens weder eene met oordeel samengebrachte en druk bezochte verzameling moderne buitenlandsche kunst aantroffen, - had ons hetzelfde feit getroffen. Dat, zooals nu bleek, de keur dier verzamelingen gereedelijk zijne vaste plaats vindt in de Engelsche kunstkabinetten, getuigt voor eene wijziging in den smaak hunner eigenaars, welke zeker niet geheel vreemd is aan den invloed, waarvan wij de sporen bij meer dan een van de verdienstelijkste jongere Engelsche schilders meenen te herkennen.

Ik schrijf het grootendeels toe aan den valschen smaak, die jaren lang in Engeland, niet slechts bij het groote publiek, maar ook bij dusgenaamde kunstminnaars heeft geheerscht, en veelal nog heerscht, dat de Engelsche aquarellen, waarvan wij hier te Leeds zulk eene talrijke verzameling aantreffen, die ons in het *South Kensington Museum*, op de *Exhibition of the Society of Painters in Water-Colours* te Londen, met hunne oogbedervende eentoonigheid hebben vermoeid, zoo weinig met de echte kunst

1 De *Dutch School* is op den titel van den catalogus vergeten, ofschoon hij toch een veertigtal Hollandsche schilderijen vermeldt.

hebben uit te staan. Het zijn de troetelkinderen geworden der kunstliefhebberij, die tot voor korten tijd de echte kunstliefde in Engeland heeft verstikt en onderdrukt. Als alle troetelkinderen zijn zij onuitstaanbaar, die honderdtallen van teekeningen, waarin de volmaking van het procedé eene zuiver industrieele quaestie is geworden, waarin de armoede der gedachte, de zwakheid van den toets, zich achter een pijnlijk achevé, achter eene blinkende kleurenpracht tracht te verschuilen. Dat alles neemt niet weg dat met de procedés, die door behendige speculanten zoo ergerlijk werden geëxploiteerd, groote kunstenaars als Reynolds, Gainsborough, Bonington, Constable, Wilkie e.a. meesterstukken voortbrachten, die wij te Leeds en in *South Kensington Museum* hebben bewonderd. Ook Turner, wiens geheele kunstenaarsontwikkeling, - zoowel de grootsche phantasie, die zijne vroegere, als de schier tot waanzin stijgende excentriciteit, die zijne latere werken kenmerkte, - wij uit zijne te Leeds tentoongestelde teekeningen leeren kennen, was een volleerd meester in de techniek der aquarel. Het zou onbillijk zijn, niet te willen erkennen dat Engeland ook thans enkele kunstenaars telt, die er meê tooveren. Guido Bach, Cattermole, J. Gilbert, S. Prout, L. Haghe, C. Haag, T.M. Whittaker, steken met hunne pittige, breed behandelde figuur- of landschapteekeningen, als reuzen uit boven het talrijke geslacht der gekleurde prentenmakers.

Hoe diep verontwaardigd of medelijdend zouden overigens zij op die pretentieuse aquarellen neêrzien, de mannen, van wie wij in eene andere zaal der *Exhibition* van Leeds zulk eene prachtige verzameling teekeningen bijeen vinden. Al wederom een bewijs, hoe weinig rente de kunstenaars en het dusgenaamde kunstminnende publiek hebben getrokken van het onberekenbaar kapitaal, dat toch zoo lang reeds in de verzamelingen lag opgestapeld. Noch de schoone studiën van Michel Angelo, noch de fraaie koppen van Leonardo da Vinci, noch het prachtige meisjeskopje van Andreas del Sarto, noch de stoute sepia-schets (*de worsteling van Jakob met den engel*) van Tintoretto, werden door die groote meesters geteekend met het doel om vertooning te maken van zekere handigheid. Het zijn òf voorbereidende studiën voor eenigen grooten arbeid, òf in de vlucht gegrepen gedachten, òf hoogstens spelingen van het genie dat zich verpoosde van ernstiger inspanning. Zij zijn er niet minder kostelijk om, en voor een omtrek als van A. Durer (*De dood te paard*),

voor eene breed gewasschen studie als van Rembrandt (voor zijne *Timmermanswinkel* in den Louvre), voor een paar snel met de pen omgetrokken en met vlakke tinten aangewasschen *Extérieurs* van Ostade, voor eene schets, zoo uitstekend schoon als die Velazquez (*De Paus op een muilezel tusschen twee kardinalen rijdend*), geef ik gaarne eene zaal vol Engelsche aquarellen van de gewone soort prijs.

Onze wandeling door de kunstgalerijen der *Exhibition* van Leeds heeft ons onwillekeurig te lang opgehouden, dan dat ik het wagen zou, mijne lezers te vermoeien met de opsomming der namen van nog een aantal andere Italiaansche en Hollandsche meesters, van wie wij de belangwekkende teekeningen en studiën hier vereenigd vonden. Om dezelfde reden moet ik mij het genoegen ontzeggen, hen in de zaal der etsen en gravuren te wijzen op enkele zeldzaam voorkomende prenten; op de prachtige staten, die b.v. de hertog van Buccleuch heeft ingezonden van sommige van Rembrandt's etsen; op eenige heerlijke exemplaren, allen vóor de letter, der fraaiste gravures van Marc Antonio, Bolswert, Suyderhoef, Jan Visscher, Hogarth, Wille, Woollett, e.a. Reeds nu vrees ik, hun geduld op een harde proef te hebben gesteld, maar tevens vlei ik mij dat onze wandeling niet geheel zonder vrucht is geweest voor ons oordeel over de Engelsche schilderschool, over de mate, waarin zij partij heeft getrokken van gelegenheden tot vorming en studie, die wij als eenig en onwaardeerbaar hebben leeren kennen.

Niet minder welkom dan hun is mij het rustpunt waartoe wij genaderd zijn, eer wij de afdeeling ornamentale kunst binnentreden. Waren wij samen te Leeds, ik zou u zonder twijfel aansporen om u in de ruim voorziene *Refreshment-rooms* tegen onzen verderen tocht te sterken; of om onder de glazen overdekking der met levend groen, fraaie beelden en smaakvolle draperiën versierde binnenplaats van de *New Infirmary*, u de aangename verpoozing te verschaffen, die er dagelijks, tijdens den ganschen duur der *Exhibition*, haren bezoekers wordt aangeboden door een uitmuntend orchest, dat er de klassieke werken van een Haydn, Mozart, Beethoven en Mendelssohn ten gehoore brengt.

T. VAN WESTRHEENE WZ.

De nieuwe gepantserde schepen onzer marine.

II.

Nadat de begrooting van Marine door de Eerste Kamer der Staten-Generaal met algemeene stemmen aangenomen was, en de Minister ook daar verklaard had geen ander materieel dan *uitsluitend* bestemd voor de kustverdediging te zullen aanschaffen, kon aan de plannen uitvoering gegeven worden.

In de eerste plaats moest bepaald worden, aan welke scheepsbouwers de uitvoering zou worden opgedragen. Dat was eigenlijk de hoofdzaak, wijl in het Departement van Marine de kennis ontbrak om bestekken en plannen in alle onderdeelen op te maken van vaartuigen, waarvan men zich nog geen zuiver denkbeeld kon vormen. Die gebrekkige kennis was een natuurlijk gevolg van de omwenteling, die het zeewezen bij andere mogendheden had ondergaan en bij ons zou plaats vinden.

De Ingenieur der Marine is in zekeren zin gelijk aan een architect van een aanzienlijk woonhuis. Het zijn de bewoners dier huizen en niet de architecten, die de beste inrigting daaraan weten te geven. In den regel behoort de architect niet tot den stand, die zulke huizen bewoont. Hij moet dus de eischen en behoeften van de bewoners leeren kennen, of modellen volgen, door andere architecten naar gegevens van andere bewoners gemaakt. Worden buitenlandsche modellen gevolgd, dan loopt men gevaar te zondigen tegen de gesteldheid van on-

zen bodem en van ons luchtgestel, of van onze gebruiken en gewoonten.

Zoo is het ook met den scheepsbouw, vooral van oorlogschepen. In een vasten onveranderden loop van zaken, wordt de ingenieur eindelijk volledig bekend met alle eischen van het oorlogschip, zooals het jaren lang bestaan heeft, gegrond op onze behoeften, onze gebruiken en gewoonten; doch zoodra er veranderingen in het wezen der zaak komen, staat zijn verstand stil, of raakt hij het spoor bijster, totdat hem door het korps zeeofficieren de gegevens worden verschaft van de nieuwe eischen en behoeften waaraan voldaan moet worden. Wanneer de zeeofficieren die niet kunnen aangeven, mag men ook niet verwachten dat de ingenieur het zal doen.

Men zal welligt het voorbeeld van den Franschen beroemden ingenieur Dupuy de L'home daartegen aanvoeren; maar hetgeen door hem gedaan is, strekt tot staving van ons beweren. De Napoleon was niets anders dan een linieschip, dat geschikt gemaakt was om het stoomvermogen te ontvangen, en *la Gloire* niets anders dan een schip van den ouden trant, dat geschikt gemaakt was om een pantser te dragen, alleen met het oog op zeewaardigheid. De zeeofficieren, die de gebreken in de *Gloire* leerden kennen, voornamelijk dat hij in zee de batterij niet kon gebruiken die hij voerde, en zwaarder batterij had moeten dragen om aan gelijke tegenstanders kwaad te kunnen doen, gaven aanleiding tot het ontwerpen van de *Magenta* en *Solferino*, en de resultaten met deze schepen verkregen tot de meerdere verbeterde editiën.

Onze ingenieurs zijn niet in de gelegenheid geweest om de eischen van het oude, laat staan van een geheel nieuw oorlogschip te leeren kennen. Zij hebben steeds plannen van vreemde schepen gevolgd, en somtijds zoo vrij gevolgd, dat zij weinig geschikt bevonden werden. Als men van Hollandsche verbeteringen sprak, bedoelde men mindere geschiktheid of ondoelmatigheid. Niemand in het Departement van Marine had ooit een toren of torenschip gezien, en bijgevolg was het van het grootste gewigt dat de bouw der monitors en ramschepen aan bekwame, maar ook aan vertrouwde handen werd opgedragen. Daartoe kwam in de eerste plaats in aanmerking de firma Laird Brothers te Birkenhead, die eigenlijk de eenige scheepsbouwmeesters in Engeland waren, die vroeger goede torenschepen geleverd hadden. Met die firma werd gecontracteerd voor den

bouw van 1 ram en 2 monitors, die de namen zouden voeren de eerste van *de Stier*, de andere van *de Panther*, later herdoopt in *Heiligerlee* en de *Krokodil*.

Met de firma Napier and Sons te Glasgow, een der beste scheepsbouwmeesters uit Engeland, werd gecontracteerd voor 1 ram en 1 monitor; de eerste zou *de Buffel*, de andere *de Tijger* gedoopt worden. De gebrekkige *Rolf Krake* uit den Deenschen oorlog was het eenige torenschip dat vroeger door de firma gebouwd was. Er bestond dus gegronde reden om met buitengewone zorg het ontwerp dier firma te overwegen.

Voor den derden ram, die de *Schorpioen* zou heeten, werd gecontracteerd met de 'Forges et Chautiers de la méditerannée' te La Seyne bij Toulon. Wat heeft aanleiding gegeven om zich tot Frankrijk te wenden, alwaar het torensysteem ten eenemale onbekend was? Waarom dwaalden wij af van onze natuurlijke hulpbronnen over zee, waar wij kennis en ervaring konden koopen, om langs eenen onnatuurlijken weg in Frankrijk hulp te zoeken? De tijd zal het ons welligt leeren; maar wij kunnen het nu reeds als een grooten misslag beschouwen, dat men in de gegeven omstandigheden daar ter markt ging; over het resultaat er van zullen wij later spreken, als *de Schorpioen* opgeleverd zal zijn. Geen der schepen is op den bepaalden tijd geleverd; doch de *Schorpioen* is het laatste klaar gekomen. Wanneer bij het Departement van Marine meer ervaring verkregen was in het doen van bestellingen buitenslands, dan zou men geweten hebben, dat het voor ééne groote firma even gemakkelijk is verscheidene schepen in een zekeren tijd te bouwen als het aan verscheidene firma's is om te zamen een gelijk aantal schepen van een nieuw model te leveren. Dan zou men bij voorkeur al de schepen te Birkenhead hebben laten bouwen, ten einde eenvormigheid te verkrijgen, die met het oog op spaarzaamheid niet alleen zoo hoogst wenschelijk, maar die tevens van zooveel gewigt is voor het personeel der Marine, dat met het nieuwe materiëel onbekend was en moest leeren hoe het te gebruiken, zonder ander voorbeeld dan hetgeen door den *Prins Hendrik* zou gegeven worden.

Dat het niet geschied is, en geen plannen noch bestekken aan het Departement gemaakt konden worden, daaraan hebben wij nu twee, welligt drie soorten van rammen te danken, in strijd met den wensch der Commissie voor de kustverdediging, om in het belang der spaarzaamheid zoo weinig soorten mogelijk

van vaartuigen te hebben; ja, kon het zijn, met ééne soort voor alle diensten te volstaan. De ram *de Stier* van Birkenhead, zooals vroeger reeds is opgemerkt, komt overeen met den ram, waarvan de omschrijving in de Mem. v. Beantw. gegeven wordt, wanneer men alleen de cijfers en niet de onjuiste eigenschappen aanneemt. Voor dat soort van rammen - die soort van monitors - was geld gevraagd en gekregen. Van zeewaardige rammen, die reizen naar Indië konden maken, wilden de Staten-Generaal niets weten, en de Minister deed al het mogelijke om te kennen te geven, dat het niet in zijne bedoeling lag, ze daarvoor te laten bouwen of inrigten. Evenwel heeft de in Glasgow gebouwde ram *de Buffel* toch al de zeewaardigheid om eene reis naar Indië te maken, en hij zou het kunnen doen, even als de *Prins Hendrik*, wanneer de tweelingschroeven het niet beletten. Hij heeft nog meer zeewaardigheid dan de *Huascar*, die eene reis rondom kaap Hoorn gemaakt heeft; en al die zeewaardigheid heeft het schip ten koste van het of- en defensief vermogen gekregen, waaraan door de Commissie voor de kustverdediging de grootste waarde gehecht werd[1]. Aan *den Buffel* is het te zien, dat de ontwerpers meer vervuld waren met de gedachte aan het in Engeland aanhangige vraagstuk - om een zeewaardig torenschip te ontwerpen - dan met de eischen en behoeften der kustverdediging, waarvoor het vaartuig bestemd was, Bij het Departement van Marine had men die eischen voor oogen dienen te houden bij de beoordeeling van het ontwerp, als men het schip voor de kustverdediging bestemde. Klaarblijkelijk is dit niet of zeer onvolkomen geschied. Door hierin te kort te schieten beging men de fout van den architect, die buitenlandsche modellen volgt voor een woonhuis, zonder op onzen toestand en op onze behoeften acht te slaan. Aan wie is dat ontwerp ter beoordeeling voorgelegd? Waarschijnlijk niet aan de zeeofficieren, die, in de Commissie voor de kustverdediging zitting gehad hebbende, zelve de eischen stelden, waarvan *de Buffel* zooveel mogelijk afwijkt. Als men in het Departement van Marine uit de plannen al de gebreken van het vaartuig niet heeft kunnen doorzien, dan moet het aan dat Departement zeer treurig ge-

1 Ook vernemen wij dat de *Schorpioen* een vol brikstuig heeft, en dus niet, zoo als gezegd werd, alleen een mastje om te kunnen seinen. De tweelingschroeven zullen echter ook het zeilen belemmeren.

steld zijn met de wetenschap, die noodig is om onze Marine met behoedzaamheid en zekerheid op de minst kostbare wijze door de doolhoven eener revolutie te leiden; dan, zouden wij denken, behoort de hervorming van het Departement aan de hervorming van de Marine vooraf te gaan.

Door dat ontwerp goed te keuren en te doen uitvoeren, begaven wij ons op nieuw op het veld der beproevingen, waarvan wij ons zorgvuldig hadden moeten onthouden. Nergens was een zoodanig schip, noch zulk een toren gebouwd of beproefd. Alles daarin was onbestemd en onzeker, voor hen ten minste, die weinig kennis bezaten van de eischen van het hedendaagsche oorlogschip. Voor zaakkuudigen kon het niet twijfelachtig zijn, dat men aan *den Buffel* meerdere zeewaardigheid gegeven had, ten koste van het of- en defensief vermogen, waaraan door de Commissie voor de kustverdediging hooger waarde gehecht was. Nu hebben wij het zoo moeijelijk voor de Marine te verkrijgen geld aan eene proefneming voor den vreemdeling besteed, die voor ons geen waarde heeft.

Wij hebben vroeger reeds gezegd, dat *de Stier* ons voorkomt voldoende zeewaardigheid te bezitten, om des noods een storm in de Noordzee te doorstaan, ofschoon het verblijf aan boord dan niet bijzonder aangenaam zal wezen. *De Buffel* heeft meer zeewaardigheid, omdat hij hooger uit het water en eigenlijk een vol schip is, dat men onverstandig genoeg spuigaten gegeven heeft op een dek, dat slechts twee voeten boven water ligt. Men zou bijna even goed spuigaten in het tusschendeks van een fregat kunnen maken. Op den stouten togt van *den Buffel*, onder bevel van den kapitein-luitenant J.A.H. Hugenholtz, van Texel naar Birkenhead, door storm en slecht weer, heeft het schip reeds zijne volkomen zeewaardigheid, maar, zijn wij wel onderrigt, tevens zijne ondoelmatige inrigting getoond.

De Stier, ofschoon minder zeewaardig, heeft daarentegen meer of- en defensief vermogen. Heeft nu de wensch, om de vaartuigen voor de kustverdediging tot active marine te kunnen bestemmen, aan de meerdere zeewaardigheid den boventoon doen krijgen en is daarvan het gevolg geweest dat men, met het plan van *den Stier* voor oogen, het meerder of- en defensief vermogen, hetwelk dat vaartuig bezit, heeft opgeofferd? Wij kunnen alleen antwoorden, dat het den schijn voor zich heeft.

Men zal zeker vragen naar bewijzen voor dat minder of- en

defensief vermogen, dat wij aan *den Buffel* toekennen. Wij zullen die geven, natuurlijk zoo als *wij* het inzien. Bij de beoordeeling van een onbeproefd schip hangt alles af van de zuiverheid der hypothesen, die men stelt, en van de juistheid der gevolgtrekkingen, welke er uit voortvloeijen. Wij zullen niet beweren, dat wij die zuiverheid en juistheid aan onze zijde hebben. Wij geven onze zienswijze ter beoordeeling, opdat men zuiverder hypothesen en juister gevolgtrekkingen er tegenover zoude stellen. Zoolang dat niet geschied is, blijven wij volhouden wat wij boven gezegd hebben, 1°. ten aanzien van het minder offensief, 2°. ten aanzien van het minder defensief vermogen, en dat zullen wij voor anderen trachten duidelijk te maken.

1°. *Het minder offensief vermogen. De Stier en de Buffel* hebben beiden één gepantserden toren, waarin twee zware gesmeed ijzeren gegroefde kanonnen staan, met een stalen ziel, van 23½ Ned. duim middellijn, liggende op gelijke affuiten van gesmeed ijzer en staande op gelijke sleden van gesmeed ijzer, alles door dezelfde fabriekanten, Sir W.G. Armstrong & C°., te Newcastle, vervaardigd, die ook de projectielen voor beide vaartuigen naar dezelfde mal geleverd hebben. Tot zoover is er niet het minste onderscheid; maar het geschut in *den Stier* staat, als wij ons ter verduidelijking zoo mogen uitdrukken, gelijkvloers, terwijl het in *den Buffel* op de eerste verdieping staat. De toren van *den Buffel* heeft eene verdieping meer dan die van *den Stier*, terwijl zij beiden slechts langs het bodemvlak toegankelijk zijn. Stellen wij ons een *restaurant* voor, waarvan de eetzaal op de eerste verdieping en de keuken in den kelder is; zou men denken dat de bediening, het opbrengen der geregten, even spoedig kan gaan, als wanneer de eetzaal gelijkvloers was? Immers neen? al kwam men ook door werktuigen daarin te hulp. De geregten voor onze zware kanonnen zijn kardoezen en zware projectielen, die op *den Buffel* 8 voeten hooger naar de eerste verdieping geheschen moeten worden dan op *den Stier*, waarvan het geschut zooveel lager staat. Wanneer men nu nagaat, dat, met sterk gespierde en goed geoefende, kanonniers, gerekend wordt uit die zware vuurmonden 5 schoten per vuurmond in 3 minuten te kunnen doen, als het geschut even als in *den Stier* is opgesteld, dan gelooven wij te mogen verwachten, dat op *den Buffel* meer tijd gevorderd zal worden om een gelijk aantal schoten te doen, uithoofde van

den langeren weg, dien de ammunitie te maken heeft, en de bezwaren verbonden aan het aanslaan, af- en weêr aanslaan voor dat de projectielen voor gaats komen, hetgeen op *den Stier* maar ééns geschiedt. Dat de sleden op *den Buffel* op het dek van de eerste verdieping liggen, waardoor de behandeling der vuurmonden gemakkelijker geschiedt, weegt niet op tegen den meerderen tijd, die gevorderd wordt om de projectielen op te hijschen; want daar staat tegenover het oponthoud, dat veroorzaakt wordt, wanneer geblesseerden van de eerste verdieping weggedragen moeten worden. De vernielingswerktuigen zijn tegenwoordig zoo groot, dat gevechten te water zeer kort zullen duren; bijgevolg behoort men in den minsten tijd het meeste vuur te kunnen geven, en dat kan *de Stier* beter doen dan *de Buffel*, hetgeen men trouwens door schietoefeningen met zekerheid kan te weten komen.

De hooge toren van *den Buffel*, die een gewigt van nagenoeg 150 ton in zijn top en waarschijnlijk niet meer dan 50 ton in de onderste helft heeft, krijgt bij het overhellen van het schip eene groote topzwaarte, die met zware slingeringen eene verbazende kracht uitoefent op de as, waarom de toren zich beweegt. Hoe stevig die as ook in het dek onder den toren bevestigd moge zijn, de kracht, welke op den top van de lange as als op een hefboom werkt en daardoor vermenigvuldigd wordt, zal het stevigste verband loswerken en de vastheid wegnemen, die voor het geschut noodzakelijk is om goed te kunnen rigten en raak te kunnen schieten.

Het geheele recul der vuurmonden wordt door den compressor op de sleden overgebragt, die aan het dek verbonden zijn, waarin de top van de as uitkomt. Ook het recul der vuurmonden wordt dus door het dek op den top van die lange as overgebragt en zal er toe bijdragen om de werking op het ondereinde der as te vermeerderen. De ondervinding heeft hierin, zoo men zegt, reeds uitspraak gedaan, want op den boven aangehaalden stouten togt van Texel naar Birkenhead, zou die as reeds losgewerkt zijn, tengevolge waarvan de toren met geweld over en weer tegen het dek is aangeslagen en zich verzet heeft. Wanneer die as onwrikbaar vastgezet wordt, loopen de bossen gevaar van te breken, als de as zelf niet breekt. Doch al heeft het een noch het ander plaats, dan toch zal die werking door de bossen op de as worden overgebragt en de wrijving aanzienlijk vermeerderen, tot groot nadeel van de gemakkelijke bewe-

ging van den toren, en ook hierdoor oponthoud te weeg brengen, zoo al niet stremming van het vuur.

De korte as van *den Stier*, die niet hooger dan tot aan het ondervlak van den toren reikt, geeft stevigheid en vastheid aan het geheele zamenstel, en daardoor meerder zekerheid aan het rigten en schieten.

Men heeft den hoogeren toren van *den Buffel* niet van boven tot onder het tweede dek durven pantseren, uit vrees dat hij dan te zwaar zou worden en moeijelijk te bewegen zou zijn; daarom loopt de pantsering van den toren niet lager dan tot onder het bovendek. Tusschen die twee dekken, waar de toren ongepantserd is, heeft men een gepantserden koker geplaatst, waarin de toren zich vrij, maar ook niet meer dan vrij kan bewegen. Nu draagt het tweede dek dien gepantserden koker, hetwelk daarvoor slechts onderstut is, zonder doorgaand verband. Zal die koker, die alleen aan tweedekken bevestigd is, niet door den aanslag der projectielen van den vijand of door het stukschieten van den steun van het bovendek, los gaan en tegen den toren drukken? Wanneer een vijandelijk projectiel door dien koker heendringt, zal dan de verbrijzelde binnenwand niet als naar gewoonte zich ombuigen en de beweging van den toren kunnen stremmen? Aan dat gevaar staat de toren van *den Stier* niet bloot. - Op grond van dat alles beweren wij, dat het offensief geschutvermogen van *den Buffel* kleiner is dan dat van *den Stier*, ofschoon zij gelijk gewapend zijn. Daar staat tegenover, dat het geschut van *den Buffel*, hooger boven water staande, ook in zee met slechter weer gebruikt zal kunnen worden dan *de Stier* zal vermogen te doen; maar daaraan is ook het grooter nadeel voor de kustverdediging verbonden, dat, als een monitor naast *den Buffel* ligt, hij wel, maar de monitor niet getroffen kan worden, omdat hij er overheen schiet. Eene andere vraag is: kan *de Buffel* over dat dunne *spandek* heen schieten, zonder dat het uit elkander springt? Ook dat moet nog onderzocht worden.

Wij gelooven reeds genoeg feiten aangevoerd te hebben om onze uitspraak te regtvaardigen; echter moeten wij nog een oogenblik bij het ramvermogen stilstaan, omdat daarin eene voorname offiensieve kracht gelegen is.

Van het rammen heeft men groote verwachtingen. Wij ook; maar meer van het resultaat, als het gelukt, dan van de operatie om zoodanige uitkomst te verkrijgen. Het vordert veel oe-

fening, veel ervaring, een juisten blik, een vaste hand en een onverschrokken geest; doch al zijn die eigenschappen aanwezig, dan nog kunnen zij geparaliseerd worden, wanneer de bevelhebber niet al de bewegingen van het vaartuig met zekerheid besturen en regelen kan. Op *den Buffel* kan het slechts zeer gebrekkig, zoo goed als *niet;* op *den Stier* kan het wel geschieden.

In gevecht bevindt zich de bevelhebber op *den Stier* in een gepantserd stuurhuis, waarin hij even als op den *Prins Hendrik* al de telegrafen onder het bereik van de hand heeft, om zijne orders dadelijk en regtstreeks aan de torens, aan de stoomwerktuigen en aan het roer mede te deelen. Het bevel volgt de gedachte, en de uitvoering het bevel, dat geen twijfel overlaat, want de aanduiding is zoo juist mogelijk. Het roer beweegt zich juist zooveel in de verlangde rigting als het bevel aanwijst. Zoo ook de werktuigen. De bevelhebber ziet aan den telegraaf hoe het roer ligt en hoe de werktuigen werken, weet wat hij daarvan te verwachten heeft en wat hem te doen staat om een andere beweging aan het schip te geven. In zijn gepantserd stuurhuis heeft hij het schip volkomen in zijn magt, zoolang de telegrafen werken; wanneer deze buiten werking raken, heeft hij de stookplaats onder zich, en het roer bij zich, om met een of meer tusschenpersonen zijn mondeling bevel over te brengen. In elk geval blijft hij in gemeenschap met de voorname organen van zijn schip. Op *den Buffel* niets van dat alles. De bevelhebber heeft geen gepantserd stuurhuis waarin zijn telegrafen opgesteld zijn. Hij is van het benedenschip geheel afgescheiden: alleen heeft hij aan weerskanten Van den toren, aan stuur- en aan bakboord, een spreekbuis, die door de ongepantserde ruimte tusschen het boven- en benedendek heenloopt, en onder het tweede dek bij den telegraaf uitkoint, die door een ander persoon bewerkt wordt. Stellen wij ons het schip onder stoom voor in gevecht, vurende met beide zware vuurmonden, terwijl de toren met de geraasmakende stoombeweging gedraaid wordt, en denken wij dan aan hem, die, bij den telegraaf geplaatst te midden van al dat oorverdoovend geweld, de bevelen uit de spreekbuis bijna op den bodem van het schip moet opvangen, die hem van het bovendek toegezonden worden. De kommandant weet niet wat er in het schip gebeurt; weet niet hoe het roer ligt, noch wat de werktuigen doen; dus vragen en antwoorden heen en weêr zon-

der einde, voordat er gehandeld kan worden. Het is te dwaas om er een oogenblik langer bij stil te staan. Maar dat is nog het ergste niet. Een der voordeelen van het torensysteem is, om vuur regt vooruit, of nagenoeg regt vooruit te kunnen geven. Om van dat voordeel gebruik te maken, moet de bevelhebber zich niet alleen bij de spreekbuis open en bloot aan het vijandelijk vuur blootstellen, maar hij is vrij zeker dat alle schampschoten van den toren tegen hem aankaatsen. Wordt hij op deze of andere wijze getroffen, dan weet niemand in het schip er iets van, tenzij er iemand op het dek is, die de gevaren met den bevelhebber deelt en als tusschenpersoon dient om door de spreekbuis de orders naar het benedenschip over te brengen.

Worden beiden getroffen, dan vaart het schip zonder toezigt. Er worden geen orders meer gegeven. Het roer blijft liggen zooals het lag, en de werktnigen blijven op dezelfde wijze doorwerken, totdat eindelijk iemand op de gedachte komt, dat de kommandant wel dood of gewond kon zijn, omdat men niets meer van hem hoort. Intusschen is het schip blootgesteld om door den vijand aan boord geloopen te worden. Men moet zeer weinig begrip van de eischen van een ramschip gehad hebben, om zoo iets te kunnen goedkeuren. Het stuurrad staat even afgescheiden als de bevelhebber van het werkend gedeelte van het schip. Het is achteruit op het koebrugdek gesteld, in eene afgesloten ruimte buiten het bereik van het wakend oog der officieren. Alles te zamen genomen, durven wij beweren dat het rammen met dat schip door middel van spreekbuizen onmogelijk is, wanneer men het zou willen, en zeer mogelijk wordt wanneer men er geen plan op heeft, zooals met de andere voortbrengselen van de Heeren Turk en Tideman ook geschied is. Ook in dat opzigt laat dus het offensief vermogen zeer veel te wenschen over, en is *de Stier* in veel betere conditie.

2°. *Het mindere defensief vermogen*. Om aan een vaartuig van gelijke afmetingen als *de Stier* een zooveel hoogeren toren uit het water te kunnen geven, bij gelijken diepgang, is men verpligt geweest de daarvoor vereischte gewigten anders te verdeelen dan op *den Stier* geschied is. De pantsering in de zijden van *den Stier* reikt tot 3¾ voet boven de lastlijn, en daarop ligt het bovendek; de pantsering in de zijden van *den Buffel* daarentegen reikt niet hooger dan *twee* voet boven de

lastlijn, en daarop ligt het tweede dek, dat den gepantserden koker rondom den toren draagt, waarvan vroeger gesproken is. De gepantserde romp van *den Stier* is dus 3 ¾ voet boven water en wordt van boven gesloten door een ijzeren dek van 0.025 el dik, waarop een teakhouten dek ligt van 0.10 el, hetwelk het bovendek is. De gepantserde romp van *den Buffel* is slechts 2 voet boven water en op gelijke wijze gesloten als op *den Stier*, met een ijzeren dek van 0.025 el, doch waarop een eikenhouten dek van 0.15 el rust; maar dit is het tweede en niet het bovendek. Men heeft op *den Buffel* het gepantserd boord van 2 tot 10 voet boven water van plaatijzer opgetrokken en dat met een ligt *spar-deck* gesloten, om aan het schip meerdere zeewaardigheid te geven, en tot waterkeering te dienen, als er geen spuigaten in gemaakt waren. Het grootste deel van het schip boven water is niet alleen ongepantserd, maar van plaatijzer te zamengeklonken. Het zal wel overbodig zijn aan te toonen dat zulk een bovenschip in gevecht geen oogenblik weêrstand kan bieden, zelfs niet aan het ligtste, of aan schroot uit zwaar geschut. Het schip zelf heeft dus boven de 2 voeten boven water, die gepantserd zijn, volstrekt geen defensie; daarom is, tot bescherming van den toren, in dat gedeelte van het schip de gepantserde koker geplaatst, waarvan vroeger sprake was.

Het defensief vermogen van het schip bestaat dus uit de pantsering tot 2 voet boven water, het dek dat op die hoogte het schip sluit, den koker rondom den toren, en den gepantserden top van den toren, die boven dien koker en het *spar-deck* uitsteekt. Overigens nergens eenige schijn of schaduw van voorzorgen tegen oorlogsgeweld. Men zal dus wel willen aannemen dat al dat ligte spul, waardoor *de Buffel* zeewaardig gemaakt is, in tijd van gevecht zeer spoedig zwaar gehavend zal zijn. Verbeelden wij ons nu den kommandant op een dek staande, dat elk oogenblik kan instorten, als het boord van plaatijzer weggeschoten, of dat door de concussie van eigen vuur vernield wordt, orders gevende door een spreekbuis, die met het eerste vijandelijke schot onder het dek getroffen kan worden en geen geluid meer doorlaat, zonder dat iemand zien kan dat de spreekbuis beschadigd is.

Laat een met brandsas geladen granaat in het prachtig betimmerde ongepantserde achterschip springen, dan staat het schip in volle vlam voordat iemand er iets van bespeurt, want

het ongepantserde schip is in tijd van gevecht verlaten. Het is waar, stoutheid en dapperheid zullen wel steeds onder de Nederlandsche zeelieden gevonden worden, die ook, moet het zijn, met ongepantserde schepen zullen weten te slaan; doch wij onderzoeken nu op welke wijze van die stoutheid en dapperheid het best gebruik gemaakt kan worden tot handhaving van 's lands eer en 's lands onafhankelijkheid. Wij onderzoeken op welke wijze de voorname organen van het schip op de meest afdoende wijze tegen het vijandelijk vuur beschermd kunnen worden, om met te meer kracht en het langdurigst aan den vijand afbreuk te kunnen doen, op de wijze zooals vroeger de ridders geharnasd te velde togen. En wie heeft meer aanspraak op bescherming, dan het hoofdorgaan, de bevelhebber, van wien alle bevelen moeten uitgaan? Op *den Buffel* heeft de bevelhebber volstrekt geen bescherming; hij is door het ongepantserde bovenschip van het benedenschip afgescheiden. Elk schot dat het ongepantserde deel treft, verspreidt een hagelbui van stukken ijzer en klinknagels door die onveilige ruimte, welke men door moet gaan om uit het benedenschip bij den bevelhebber te komen. Wij hebben reeds aangetoond dat dit op *den Stier* niet het geval is, alwaar de bevelhebber in zijn gepantserd stuurhuis voortdurend in gemeenschap is met zijne bemanning, en het schip in zijn magt heeft.

De Stier heeft een gepantserden wal om den voet van den schoorsteen, waardoor deze en de ketels tegen plongeerschoten beschermd worden. Op *den Buffel* mist men die bescherming, die hij zooveel meer noodig heeft, omdat hij lager gepantserd is. Op *den Stier* heeft men tegen den voet van alle luikenhoofden ijzeren zoogenaamde *glacis* platen aangebragt om treffende projectielen langs het hellend vlak te doen opspringen en daardoor de deksluiting in het luikenhoofd te beschermen. *De Buffel* mist ook die bescherming.

In de omschrijving van *den Stier* in de M.v.B. staat: dat de pantsering in het voorschip tot 7 voet boven het water zal reiken. Wij begrijpen niet waarom dat niet is geschied. Wel is het voorschip van *den Stier* boven het dek versterkt, maar het is niet hooger dan tot het dek gepantserd. Wij beschouwen dit een gebrek, dat bij *den Buffel* grooter is, omdat het gepantserde dek minder hoog boven water ligt dan op *den Stier*. In een klein gepantserd schip kan uit den aard der zaak de boeg niet zoo fijn besneden zijn als in een ongepantserd schip,

dat niet zoo breed behoeft te wezen. Het spreekt dus van zelf dat een gepantserd schip meer boegwater zal maken dan een fijn besneden stoomschip. De golf die voor den boeg gevormd wordt, neemt in hoogte toe naarmate de vaart van het schip vermeerdert. Heeft het schip bovendien een ram onder water, die het water opwerpt, dan zal die golf nog hooger zijn. Uit proeven kan men afleiden dat die golf, wanneer *de Stier* 13 mijls vaart loopt in vlak water, 7 voet zal wezen, en daarom is het noodig het voorschip tot die hoogte te pantseren. Zoodra nu het ongepantserde voorschip, hetzij door geschutvuur, of door eene poging tot rammen, en zeker door eene gelukkig geslaagde ramming verbrijzeld zal zijn, dan is *de Stier* in den boeg slechts 4½ en *de Buffel* niet meer dan 3 voet uit het water. Wanneer men dan met volle vaart wilde werken, zou men bergen water op het dek krijgen en bij de minste zee het schip in den grond stoomen. Door die ontworpen bescherming op *den Stier* weg te laten en op *den Buffel* niet toe te passen, kan men na de beschadiging van het ongepantserde voorschip niet meer van de volle stoomkracht gebruik maken, en op den lager gepantserden *Buffel* zal men minder vaart kunnen loopen dan *de Stier* met hoogere pantsering zal kunnen doen. *De Buffel* heeft in het gepantserde voorschip een waterdigt schot minder dan in *den Stier*, en heeft dus ook in dat opzigt minder defensie. Wanneer een vijandelijk schip of vaartuig eene poging doet om *den Buffel* te rammen, en aannemende dat die manoeuvre, in weerwil van de beschreven gebrekkige inrigting om de bevelen over te brengen, waardoor zij veel kans van slagen geeft, toch mislukte, en de beide vaartnigen een oogenblik naast elkander liggen, dan moet de vijand dadelijk bespeuren welk eene schoone gelegenheid *de Buffel* aanbiedt om hem te enteren. Als het schip gemaakt was om geënterd te worden, zou men het niet beter daarvoor hebben kunnen inrigten. De bemanning in het benedenschip met twee dekken boven zich; de kommandant alleen op het dek zonder bescherming, dan achter den toren, en niet in staat zijne bevelen naar het benedenschip te geven dan door de spreekbuizen, terwijl alle bussen en revolvers der enteraars op hem alleen gerigt worden. In een oogenblik zijn alle dekopeningen door den vijand bezet, juist daar waar de toren geen vuur kan geven, terwijl 's vijands geschut een schrootregen in het ongepantserde schip onderhoudt, waardoor

de bemanning heen moet om op het dek te komen. Zoodra de bevelhebber gevallen is, houdt de scheepsbesturing op, tenzij iemand boven in den toren zich er mede belast, als hij bespeurt of gist dat de bevelhebber gesneuveld is. Zoo iets kan op *den Stier* niet geschieden.

Hiermede vermeenen wij voldoende bewezen te hebben, dat *de Buffel* zijne meerdere zeewaardigheid ten koste van het of- en defensief vermogen gekregen heeft, en in plaats van aan alle vereischten van het hedendaagsche oorlogschip te voldoen, volstrekt geen navolgenswaardig model is. Het is een zeewaardig schip in tijd van vrede, maar het verliest die zeewaardigheid meer en meer naarmate het ongepantserd van plaatijzer opgetrokken bovenschip in gevecht gehavend wordt. Wanneer men er aan gedacht heeft om van dat schip een zeewaardig oorlogschip te maken, dan heeft men zich toch niet kunnen voorstellen dat het bovenschip van plaatijzer onkwetsbaar zou wezen, en aangezien het slechts tot 2 voet boven water in de zijden gepantserd is, blijft er voor de eigenlijke oorlogschips zeewaardigheid nog minder dan de geringe zeewaardigheid onzer monitors over, waarvan het boord 3½ voet boven water blijft, wanneer zij niet gezonken liggen door water in te laten.

Wij kunnen *den Buffel* met de gepantserde kanonneerboot en de stalen *handig en vlug* rangschikken onder de mislukte proefnemingen, die wij aan de gebrekkige kennis van den direkteur van scheepsbouw te danken hebben, of juister welligt aan de omstandigheid, dat in den tegenwoordigen tijd de ingenieurs het spoor bijster zijn, en men niet op hen kan vertrouwen, zoolang de zeeofficieren de eischen der nieuwe schepen niet hebben aangegeven. Onverklaarbaarder is het echter dat er eene groote voorliefde schijnt te bestaan voor *den Buffel*, want vóór dat nog een der lammen onderzocht of beproefd is, hoort men dat de in Amsterdam op 's Rijks werf op stapel staande ram de *Mattador* naar het model van *den Buffel* gebouwd zal worden, niettegenstaande deze held, die aan het stierengevecht zijn naam ontleent, vrij zeker door *den Stier* op de hoorns genomen zou worden, wanneer hij tegenover hem stond.

Wanneer er meerdere rammen van 15½ voet diepgang gebouwd worden, hopen wij dat het model *Buffel* niet gevolgd en de *Mattador* nog veranderd zal worden.

De monitors, zooals in de M.v.T. omschreven, zijn flinke vaartuigen, en naar het ons voorkomt, geschikt voor hunne

bestemming, alhoewel zij 8½ voet diep gaan en door water in te laten, op 9½ voet diepgang gebragt kunnen worden. Die meerdere diepgang dan in de M.v.T. was aangegeven, is het gevolg van de meerdere zeewaardigheid, welke deze schepen gegeven is om de reis van Glasgow en Birkenhead naar Nederland te kunnen maken, waardoor zij tevens bewezen hebben bij gunstige omstandigheden op de kust gebruikt te kunnen worden, en in staat te zijn ook met eenigzins ruw weder van de Noord naar de Zuid van ons land of omgekeerd te kunnen gaan, wanneer de hoofdaanval op ons land de concentrering onzer strijdkrachten mogt vorderen. De diepgang van 26 in plaats van 24 palm, zooals door de Commissie voor de kustverdediging wenschelijk geacht werd, is geen overwegend bezwaar in vergelijking van het voordeel der meerdere zeewaardigheid. Er is echter ook verschil tusschen den monitor *de Tijger*, van Glasgow, met de monitors *Heiligerlee* en *Krokodil* van Birkenhead. Dat verschil, vooral het gemis van een stuurhuis, is groot genoeg om *den Tijger* niet tot model voor andere monitors te kiezen. Genoemd vaartuig heeft ook een waterdigt schot minder in het voorschip dan de andere monitors. Zijn toren heeft eene kleine gelijkenis met die van *den Buffel*, zonder echter de groote bezwaren eener bovenverdieping te hebben, maar toch bezwaren die de andere torens niet hebben. Zijne pantsering is ook anders aangebragt en komt ons alleen in het achterschip beter voor dan op de andere monitors. Deze hebben, zooals de rammen en alle andere gepantserde vaartuigen in den vreemde, een bordes, waarop de pantserplaten met haren ruggensteun (backing) rusten, die met bouten aan het opstaande boord verbonden worden. Dat bordes wordt gevormd door een inspringenden regten hoek in de spanten te maken. Op *den Tijger* loopen de spanten regt op en zijn de pantserplaten met haren ruggensteun alleen met bouten aan het boord verbonden, zonder ondersteund te zijn; op de wijze zooals de Amerikaansche monitors het hadden. De pantsering hangt dus aan de bouten buiten boord, en eene schuinsche plaat van gewoon plaatijzer verbindt de uiteinden der platen onder water met het boord, voor de geleidelijke bewegingen van het vaartuig; want zonder dat zouden de uitstekende pantserplaten in de zee slaan, als het vaartuig slingert. In de zijden gelooven wij niet dat deze wijze van pantseren verkieslijk is, maar wel in het achterschip, waar de *Heiligerlee* anders gevormd is en

een wulf heeft, waar de pantserplaten toch ook aan de bouten hangen. Daarom zouden wij aan het achterschip van *den Tijger* de voorkeur geven boven dat van den *Heiligerlee*, maar overigens het model van het laatstgenoemd schip verkiezen. *De Tijger* heeft kleine tunnels voor de schroefassen, die niet op de andere vaartuigen zijn, tot groot verdriet van kommandant en officieren, in wier logement de stokers met olie loopen om de metalen der as te oliën. Zij zijn zeer vernuftig uitgedacht, die kleine tunnels, en nemen alleen wat hoogte weg, zonder nadeel voor de hutten.

Als men hetgeen op *den Tijger* beter is op het model *Heiligerlee* toepast, zal men een goed type kunnen ontwerpen; maar een gepantserd stuurhuis is eene eerste noodzakelijkheid. Een gebrek dat ze allen gemeen hebben, is de onvoldoende afsluiting der dekopeningen in tijden van gevecht. De deksels der stortkokers en lichtglazen in het dek zijn voor vaartuigen, die zoo laag boven water zijn, zwakke punten, die met zware gesmeed ijzeren stoppen gesloten dienen te worden, voordat men in het gevecht gaat. Waarschijnlijk zijn er nog wel meer kleine gebreken, die in het gebruik door de zeeofficieren zullen aangegeven worden.

Een gebrek van al de vaartuigen is, zouden wij denken, het bevestigen der pantserplaten rondom de torens, door middel der Fransche schroefbouten. In gepantserde houten schepen mogen ze voldaan hebben, maar in ijzeren schepen komen ze ons ondoelmatig voor. Ook de Franschen gebruiken meer en meer moerbouten. Echter zal men dan den binnenwand der torens moeten bekleeden, of een van touw gevlochten mat tot behang daaraan moeten geven, tot wering der afspringende moeren.

Ook oordeelt men dat de pantsering der stuurhuizen even zwaar als die der torens behoort te zijn, en in geen geval minder dan 0.15 el moet wezen.

Ten aanzien van de deugdelijkheid der geleverde pantserplaten, projectielen enz. heeft men zich op de goede trouw der fabriekanten verlaten, zonder iets te keuren of te beproeven. Wij weten dat men het in de ijzerbewerking zoover gebragt heeft, dat men onder de bewerking kan zien of het eindprodukt goed, minder goed of slecht zal worden; maar of alleen het goede uit de werkplaats wordt afgeleverd, wanneer er volstrekt geen contrôle wordt geoefend, is eene vraag, die wij niet bevestigend durven beantwoorden. Wij hadden echter

niemand die zoodanige contrôle kon uitoefenen; doch als men naar la Seyne in Frankrijk een ingenieur gezonden heeft, die nooit een torenschip gezien had, om toezigt te houden bij den bouw van een torenschip dat door de scheepsbouwers evenmin gezien noch gebouwd was, dan kon men beter een ander ingenieur bij den aanmaak van pantserplaten detacheren bij voortreffelijke fabrikanten, om de kennis te verkrijgen, die noodig is om latere leveringen te kunnen surveilleren.

Het blijkt dus dat alleen de te Birkenhead gebouwde vaartuigen, *de Stier*, de *Heiligerlee en de Krokodil*, aan het doel waarvoor zij bestemd zijn, beantwoorden, waardoor de Gebroeders Laird een nieuw bewijs geleverd hebben van hunne superioriteit boven andere scheepsbouwers in Engeland, hetwelk ook door de Engelsche admiraliteit openlijk werd erkend, bij den uitslag van het onderzoek der ontwerpen van oorlogschepen, die verleden jaar door het Engelsch gouvernement aan de voornaamste fabrikanten in Engeland gevraagd waren. Wij mogen het dus op goede gronden betreuren, dat alle schepen niet bij die firma gebouwd zijn.

Wij bezitten nu de gegevens om goede monitors te bouwen. Zoo men meer rammen van 15½ voet diepgang verlangt, dan is *de Stier* om de bovenaangevoerde redenen een goed model, hetwelk verbeterd kan worden door het defensief vermogen te vermeerderen, hetgeen voor het doel, waarvoor die vaartuigen bestemd zijn, zoo hoogst wenschelijk is; maar wij zouden de voorkeur geven aan vaartuigen met twee torens, en met een diepgang van 58 palmen, om tot stoombatterijen te dienen, die voor de stelling Helder-Texel verlangd worden.

Wij zouden wenschen dat de regering besloot terug te keeren tot het zuiver standpunt der Commissie voor de kustverdediging, zooals wij het, wanneer wij ons niet bedriegen, uit haar rapport meenen te mogen afleiden. Wij zullen trachten dat standpunt aan te geven, onder verbetering, wanneer wij daarin gedwaald hebben.

De Commissie, voorgelicht door de leden zeeofficieren, heeft het materieel, voor de kustverdediging bestemd, binnen de engste grenzen beperkt. Op hen is dus zeker niet het dikwerf uitgesproken verwijt van toepassing: ‘dat alle zeeofficieren *par esprit de corps* zooveel mogelijk uitbreiding aan de marine verlangen te geven’. De Commissie heeft met die zeeofficieren begrepen, dat er nog andere eischen aan de marine konden wor-

den gedaan, nl. tot bescherming en verdediging onzer overzeesche bezittingen. Zij heeft zich daarom bepaald tot het strikt noodzakelijke, waarmede wij het land zouden kunnen verdedigen in verband met andere verdedigingsmiddelen, ook al was er geen enkel schip in Nederland, dat voor de verdediging onzer overzeesche bezittingen bestemd was. De hoofdgedachte schijnt geweest te zijn: vijandelijke schepen kunnen ons wel schade toebrengen, maar geen kwaad doen zoolang zij in de Noordzee blijven. Alleen wanneer zij troepen met zich voeren, worden zij gevaarlijk, en wij moeten trachten het landen dier troepen te beletten, door middel van rammen die de transportschepen of de booten, waarmede geland wordt, in den grond loopen, zelfs onder het vuur van gepantserde schepen; daarom hebben die rammen een groot defensief vermogen noodig. Ook moet aan den vijand belet worden dat hij eene haven of reede voor zijne schepen vindt tot basis van operatie voor een invasieleger; daarvoor worden verdedigingswerken, versperringen en torpedo's, maar tevens ook monitors voorgesteld, die het doordringen op, of overtrekken van onze stroomen, geholpen door de rammen, voet voor voet zouden helpen betwisten, en geschikt zouden zijn tot eene active werking bij de verdediging.

Zij verlangde stoombatterijen op de reede van Texel, om een lastigen vijand van voor het gat te kunnen verjagen, als de gelegenheid daartoe gunstig was, want om een blokkade met houten schepen te beletten, daartoe zouden ook de stoomrammen geschikt zijn. Alhoewel dat ook door schepen zou kunnen gedaan worden, die voor de verdediging onzer overzeesche bezittingen geschikt waren, de eigenlijke *strijders* der active marine, wilde de Commissie er niet op rekenen dat die aanwezig zouden zijn. Zij ging van de veronderstelling uit, naar het ons voorkomt, dat wij nooit genoeg schepen naar Indië zullen kunnen zenden, uit hoofde wij er maar weinig zullen hebben, en er dientengevolge altijd onzekerheid zou bestaan wat men hier zou kunnen missen, wanneer niet bepaald werd aangegeven wat de kustverdediging binnen de engste grenzen noodig had. Vandaar, gelooven wij, die opgave van 3 stoombatterijen, die even goed door *strijders* zouden kunnen vervangen worden.

Hoe minder materieel de landsdefensie van de marine vordert, des te meer strijders zal men zich uit een bepaald budget, overeenkomstig onze finantieele krachten, kunnen aanschaffen en die onderhouden. Al wat men aan de vaartuigen voor de kustverde-

diging meer dan noodzadelijk is uitgeeft, komt in mindering van het aantal *strijders*, hetwelk wij voor Indië zouden kunnen hebben. Wanneer wij ons in de zienswijze der Commissie niet vergissen, dan werkt de minister van marine, die het materieel voor de kustverdediging te kostbaar opvoert, in de dwaling verkeerende van dat materieel ook voor active marine te kunnen bestemmen, de belangen der eigenlijke zeemagt tegen en belet hare ontwikkeling, die vroeg of laat teruggebragt wordt binnen de natuurlijke grenzen onzer finantieele en personeele krachten.

De afgetreden minister heeft, denken wij, die fout begaan. Zoo men het geen fout noemt, en goedkeurt dat hij, zooals uit de beraadslagingen over het budget van koloniën bleek zijn voornemen geweest te zijn, monitors tot strijders voor Indië bestemde, om ze in tijd van oorlog te bemannen met het op de Indische vaartuigen aanwezig personeel der Nederlandsche marine, waarvoor ze op Java opgelegd zouden worden, dan, herhalen wij, werd het *raison d'être* aan de Nederlandsche marine ontnomen, die zich dan uit den aard der zaak zou oplossen in eene binnenlandsche marine in Nederland en eene binnen-archipel marine in Indië, met transportschepen tusschen beiden.

Zeker is het koloniaal gouvernement een Nederlandsch gouvernement, en de gouverneur-generaal van Indië de vertegenwoordiger des konings; maar sedert wanneer acht men het niet meer eene gezonde politiek, om nog iets meer en beter Nederlandsch, eene scheepsmagt van het moederland, in Indië te onderhouden, om het Nederlandsch gezag te handhaven, ook dan nog wanneer het hier en daar op het een of ander eiland mogt bezweken zijn?

Wij begrijpen dat er zijn, welligt zijn er velen onder ons, die niet gelooven dat wij als koloniale mogendheid eene scheepsmagt in Indië noodig hebben. Immers er is niets natuurlijks meer in onze koloniale politiek, en bijgevolg zou het ons ook niet verwonderen, wanneer een zoo natuurlijk begrip reeds moeite had om ingang te vinden. Als de handel slaapt, mag hij van de marine droomen; er aan denken doet hij niet. En toch is de marine zoo naauw aan den handel verbonden, dat zij in al zijne lotwisselingen deelt. Van het oogenblik dat de vrije handel uit onze koloniale staatkunde verdween en plaats maakte voor een landbouwsysteem met veilingen der Nederl. Handelmaatschappij, werd de marine lijdende. Aan doctoren ontbrak het haar niet, want het aantal ministers nam toe, naarmate de

kwaal verergerde. Men was het veelal met elkander eens omtrent de oorzaak der ziekte. Allen wezen geheimzinnig of openlijk op Indië als de bron der kwaal. Daaromtrent was geen verschil van gevoelen; maar elke kuur om te herstellen was kostbaar, en de wetenschap maakte zulke vorderingen, dat er ter naaurwernood eene kostbare kuur was aangevangen, of men vond uit dat zij niet deugde en dat er eene andere kuur moest beproefd worden, die nog kostbaarder was, waartegen zelfs de doctoren opzagen. Intusschen kwijnde de marine weg als een teringlijder, terwijl de handel nog steeds van eene prachtige marine droomde, waaraan zij zich niet liet gelegen liggen, omdat de regering voor alles zorgt. Met den blos van vroeger schoon op het gelaat, sleept zij nu haar bestaan voort. Elk najaar, vooral tijdens de behandeling der marinebegrooting, hoopt zij dat het voorjaar hare krachten sterken zal, en elk voorjaar vindt haar zwakker dan zij vroeger was. Maar met levendigen geest, even wakker, even vaderlandlievend als weleer, vertrouwende op de genegenheid van het Nederlandsche volk, met die bewonderenswaardige wilskracht van iemand, die gevoelt dat zijn leven noodzakelijk is, blijft zij op beterschap hopen. Zal zij herstellen, hetgeen wij uit volle overtuiging voor het vaderland wenschen, dan kan alleen die herstelling voortvloeijen uit eene meer gezonde koloniale staatkunde, die den handel zal doen ontwaken en uit eigen oogen doen zien.

De regering is nu begonnen met hetgeen waarmede men beginnen moet, het materieel aan te schaffen, hetwelk voor de landsverdediging gevorderd wordt. Laat ons hopen dat daarmede met kracht zal worden voortgegaan, opdat zoo spoedig mogelijk ons land ook van de zeezijde verdedigbaar worde, want met monitors en rammen alleen, zonder vaste sterkten, zonder torpedo's of versperringen, is de verdediging tegen overmagt onmogelijk. Doch laat ons, met het oog op de toekomst, ook zorg dragen voor het personeel der marine, dat jaren lang oefening en vorming vereischt om in tijd van oorlog den ouden Nederlandschen roem te kunnen handhaven, vooral dan ook, wanneer uit de wetenschap die dan zal verkregen worden, hoeveel het materieel voor de landsverdediging aan jaarlijksch onderhoud kost, mogt blijken, dat onze finantieele krachten toelaten om nog eenige strijders in Indië te onderhouden, zoodra de behoefte daaraan gevoeld zal worden.

Van de spaarzaamheid die men in Nederland zal betrachten in het aanschaffen en onderhouden van hetgeen voor eigen verdediging noodig is, hangt het af, of men uit eene normale marinebegrooting overeenkomstig de finantieele krachten van ons land nog iets voor de eigenlijke zeemagt zal kunnen doen. Het is ver van ons, dat wij karig of zuinig zouden willen zijn in het toedeelen der middelen, welke noodig geoordeeld worden om ons land in staat van verdediging te brengen; maar wij wenschen dat het op de spaarzaamste wijze geschiede. Bij onze departementen van algemeen bestuur, waarin vele ambtenaren met eene hoogst karige bezoldiging niet veel meer dan het dagelijksch brood verdienen, heeft men van zoo nabij kennis gemaakt met onvervulde noodzakelijke behoeften, dat men zich geen zuiver denkbeeld van spaarzaamheid kan maken en het dikwerf verwart met karigheid en zuinigheid, die zij door den nood gedwongen vaak in hunne eigen huishouding hebben moeten toepassen. De staat moet zeer spaarzaam zijn, maar volstrekt niet zuinig of karig wezen in het toestaan der middelen om het land verdedigbaar te maken. Elke gulden, die zonder noodzakelijkheid wordt uitgegeven, vertegenwoordigt eenige zweetdroppels die te veel zijn afgeperst; maar elke penning die uit zuinigheid te weinig wordt besteed, is in staat de geheele uitgave van millioenen hare waarde te doen verliezen.

Maak de prachtigste kust-batterij en laat uit zuinigheid hare storm-vrijheid achterwege, en men loopt gevaar dat zij bij verrassing genomen wordt. Bewapen die batterij met het doelmatigste geschut, maar verzuim uit zuinigheid door praktische oefeningen goede kanonniers te vormen, en men zal geen schip kunnen treffen, al leest men in militaire werken dat het gegroefd geschut van den wal groote zekerheid van treffen geeft. Wij weten niet dat er nog ooit met scherp van een onzer kustbatterijen geschoten is. Bouw de beste monitors en rammen en laat ze aan de kaai liggen ter bezigtiging voor het Nederlandsch publiek, maar oefen het personeel niet in de taktiek en in de praktijk, omdat het zooveel geld aan steenkolen, kruid en projectielen kost, en als de oorlog uitbreekt, zal men ontwaren dat men jaarlijks millioenen heeft uitgegeven om ten slotte niets dan schande te oogsten.

Wees spaarzaam door vastheid, door doelmatigheid, door deugdelijkheid, maar in Gods naam wees niet zuinig en vooral niet

karig. Wees niet spaarzaam in vernuft, in wetenschap, in kennis, in vlijt, in ijver en in beleid, want hoe meer men die aanwendt, hoe meer vastheid, doelmatigheid en deugdelijkheid men kan verkrijgen, waaruit de finantieele spaarzaamheid moet voortvloeijen, die het mogelijk zal maken in de defensie van ons land te voorzien en nog eenige strijders voor Indië te onderhouden, waarin wij een waarborg zien voor het behoud onzer neutraliteit. Op geen andere wijze kunnen wij ons dien waarborg verschaffen.

Maar hoe is vastheid te verkrijgen met waarborgen voor doelmatigheid en deugdelijkheid? Door de wet wordt geantwoord. Ware het door eene wet te verkrijgen, dan zouden wij er groote voorstanders van zijn; wij betwijfelen het echter. Veronderstel dat er bij eene wet bepaald was, om een zeker aantal rammen van 15½ voet diepgang voor de kustverdediging te moeten aanschaffen, en dat er in de wet eene omschrijving gegeven ware, zooals in de M.v.B. gegeven is, van afmetingen, van aard en bewapening, beweegkracht en pantsering; zouden wij dan door zoodanige wet *Stieren* en geen *Buffels* gekregen hebben? Wij gelooven het niet. Dat neemt echter niet weg, als wij zien dat de eene minister van marine met een commissoriaal rapport van deskundigen vóór zich, verklarende geen nacht te kunnen slapen, zoolang ons land van de zeezijde onverdedigbaar blijft, niets doet om zijn nachtrust te bevorderen, en eindelijk zich op het veld der proefnemingen begeeft, om met groote mogendheden de oplossing te zoeken voor het vraagstuk betreffende een zeewaardig gepantserd oorlogschip; dat een ander minister verklaart zich in beginsel te vereenigen met het genoemd rapport en in strijd daarmede, en met in de Staten-Generaal afgelegde verklaringen, het drijvend materieel voor plaatselijke verdediging tot active marine bestemt en het daartoe verwringt, - dat neemt niet weg dat wij dan volgaarne de noodzakelijkheid erkennen om het een zoowel als het ander tegen te gaan. Maar hoe? - Wanneer men de formatie der marine bij de wet zou willen vaststellen, behoort men twee zaken in het oog te houden, hare zamenstelling en hare sterkte. De zamenstelling is een staatkundig, de sterkte een finantieel vraagstuk. De staatkunde stelt eischen en geeft het doel aan, waaruit de doelmatige zamenstelling moet voortvloeijen; maar de schatkist stelt de grenzen der sterkte, niet door het aantal schepen voor te schrijven, maar door de jaarlijksche uitgaven tot een zeker bedrag te beperken.

Wat zou het baten, vooraf een zeker aantal schepen in de formatie op te nemen, wanneer het later bleek dat de vastgestelde sterkte onze finantieele krachten te boven ging? Zoolang wij nog onbekend zijn met de kosten der gepantserde schepen, die op de rijkswerf gebouwd zullen worden (naar het oordeel der regering 25 pCt. goedkooper dan in den vreemde), noch de kosten van gebruik en conservatie dier schepen kennen, en nu wij er nog maar een paar bezitten, zou eene bepaling van de sterkte bij de wet geen voordeel opleveren. Wanneer men op de jaarlijksche begrooting de gewone en buitengewone uitgaven zuiver afgescheiden houdt en zorg draagt dat de gewone uitgaven onze finantieele krachten niet overschrijden, maar daar ook niet onder dalen, dan bepaalt zich de sterkte van zelf, onverschillig of men spaarzaamheid betracht, of verkwistend is.

Van meer belang is vastheid in de zamenstelling der marine, wanneer zij doelmatig en deugdelijk is.

Een gezonde staatkunde eischt om in de eerste plaats te zorgen dat het land in verdedigbaren staat gebragt worde, zoodat het de verdediging waard is, en geen gevaar loopt dat zijne neutraliteit niet geëerbiedigd wordt, of dat zijne zelfstandigheid verloren gaat. De grondwet zegt: ‘Het dragen der wapenen tot handhaving van den staat en tot beveiliging van zijn grondgebied, blijft een der eerste pligten van alle ingezetenen.’ Tegenover die verpligting, welke aan alle ingezetenen is opgelegd, staat de staatkundige ministerieele verantwoordelijkheid, om te waken en te zorgen dat de middelen aanwezig zijn, waardoor de ingezetenen de hoop mogen voeden dat hunne vaderlandsliefde het door de grondwet gewenschte gevolg zal hebben. Daartoe is door den koning ook de meergenoemde Commissie voor de kustverdediging benoemd, die de ons bekende voorstellen gedaan heeft. Zij heeft zich niet met de staatkundige, maar alleen met de technische kwestie bezig gehouden. De staatkunde eischte dat het land van de zeezijde in verdedigbaren staat gebragt zoude worden, en de Commissie gaf aan, wat zij dacht dat daarvoor noodig was, zonder zich met eenig ander staatkundig vraagstuk betreffende de zamenstelling der eigenlijke marine in te laten. Laat ons, voor het oogenblik, ons ook daartoe bepalen. Nu denkt men vastheid te zullen verkrijgen, door het drijvend materieel voor de landsverdediging bij eene wet voor te schrijven. Laat ons aannemen dat regering en vertegenwoordiging zich met de voorstellen der Com-

missie voor de kustverdediging vereenigen kunnen, of, om het even met welk, zich met eenig voorstel vereenigen en het tot wet verheffen, dan vragen wij andermaal: zullen wij dan *Stieren* en geen *Buffels, Heiligerlee's* en geen *Tijgers* krijgen? Eene wet kan ons dienaangaande geen waarborgen geven, dan door den minister gedeeltelijk van zijne verantwoordelijkheid te ontheffen, door de uitgewerkte plannen en bestekken in de wet op te nemen en door de Staten-Generaal te doen goedkeuren.

Is dat wenschelijk? Wij gelooven het niet. Bovendien, wie is er in den tegenwoordigen tijd, die, vóór dat een oorlog daarover uitspraak gedaan heeft, de absolute doelmatigheid kan aangeven om haar in eene wet voor de toekomst te formuleren? Heeft elkeen tegenwoordig het regt niet zijn subjectieve meening met evenveel gezag tegenover die van een ander te stellen, wanneer zij op even schijnbaar goede hypothesen steunen? die per slot van rekening welligt geen van beiden in den oorlog proefhoudend bevonden worden. De vraag blijft dan over: of eene relative vastheid niet te verkiezen is boven de willekeur waaraan de uitgaven van marine zonder wet blootstaan?

Maar wat is het oogmerk van de wet? Spaarzaamheid in het belang der marine en dus van het land; maar ook eene parlementaire wenschelijkheid om niet telken jaar bij het voteren der begrooting over het stelsel van marine te moeten praten. Wanneer de Staten-Generaal meer praktisch buiten de vergaderzaal contrôle hielden op de handelingen der ministers, dan zou het niet noodig zijn jaarlijks met dezelfde redeneringen het veld der onvruchtbare bespiegelingen te doorwandelen. Wij gelooven dat men zich best kan onthouden over het stelsel van marine te praten, en toch tijdig kan weten wanneer er iets gedaan wordt dat finantieel nadeelig is. Maar hoe dit zij, wanneer de wet het hoofdobject niet bereiken kan, zou het wegnemen der discussie het kwaad verergeren en niet verbeteren. Zooals wij vroeger gezegd hebben: de spaarzaamheid moet voortvloeijen uit vastheid, doelmatigheid en deugdelijkheid. Laat ons aannemen dat de wet ook de relative doelmatigheid waarborgt; zal zij het ook de deugdelijkheid kunnen doen? Bij het gepantserd materieel hangt daarvan alles af, want het is niet alleen noodig, dat vorm en inrigting doelmatig zijn, en dat het aantal vaartuigen aanwezig is, zij moeten ook deugdelijk beschermd, dat is, goed gepantserd zijn, anders hebben de kostbaarste vaar-

tuigen in het gevecht slechts eene betrekkelijk geringe waarde. Dit onderwerp is belangrijk genoeg om er een oogenblik bij stil te staan, ten einde er de aandacht op te vestigen.

Vroeger bleek de deugdelijkheid van een oorlogschip uit zijne zeewaardigheid, want als het die bezat, kon men het geschut gebruiken. Wel werd zelden genoeg acht gegeven op de wijze waarop het geschut gebruikt kon worden, noch op den gemakkelijken toevoer der ammunitie, noch op alles waardoor de slagvaardigheid bevorderd werd; maar was het schip zeewaardig, dan kon men toch in meerdere of mindere mate een goed gebruik van het geschut maken. Vandaar dat de ingenieurs der marine de zeewaardigheid steeds beschouwd hebben als de hoofdeigenschap van een oorlogschip, en dat ingeworteld begrip staat hun nu in den weg om aan het gepantserd materieel voor de kustverdediging meer of- en defensief vermogen dan zeewaardigheid te geven. Zij schijnen niet te kunnen begrijpen dat thans de scheepsbouwer van oorlogschepen tevens genie-officier moet wezen, die de dikte en zamenstelling zijner borstweringen berekent naar de uitwerking van het geschut, dat de vijand er tegen kan aanvoeren. In de bescherming van het schip tegen oorlogsgeweld, ten einde zoolang mogelijk van eene zeer zware batterij, en van de stoomwerktuigen om te rammen, gebruik te kunnen maken, daarin ligt thans, veel meer dan in de zeewaardigheid, de deugdelijkheid voor de kustverdediging. Vroeger kon elk zee-officier uit de zeewaardigheid en handelbaarheid van het schip de deugdelijkheid afleiden. Thans kan hij dat niet doen, en aangezien hij ook niet zien kan hoe de pantsering is aangebragt, is hij niet in staat over de deugdelijkheid van het schip te oordeelen waarmede hij in gevecht moet gaan. Wanneer een vesting of fort in staat van oorlog gebragt wordt, waarin gebreken zijn, die spoedig in het oog vallen, dan tracht men die te verhelpen of in het gebrek tegemoet te komen. De zee-officier leert pas door de uitwerking van 's vijands geschut, welke deugdelijkheid zijn schip van de ingenieurs gekregen heeft. Dat is een groot kwaad, hetwelk wij hopen dat aanleiding zal geven om de zee-officieren te belasten met het toezigt over het aanbrengen der pantsering, nadat die door eene Commissie van deskundigen, zamengesteld uit zeeofficieren en ingenieurs, zal zijn ontworpen. De zee-officieren hebben meer belang dan de ingenieurs bij de deugdelijkheid der pantsering, en dat belang zal er hen voor doen zorg dragen.

Maar welke waarborgen van deugdelijkheid zou de wet kunnen aangeven? Immers geene.

Wij gelooven dat vastheid, doelmatigheid en deugdelijkheid alleen te verkrijgen zijn: 1°. door een goed minister langdurig te behouden; 2°. door geen veranderingen in het materieel of in de organisatie van het personeel aan den Koning voor te stellen, vóór dat een bijeen te roepen raad van officieren en ingenieurs daarover rapport heeft uitgebragt en, zoo noodig, dat rapport aan de Staten-Generaal is medegedeeld; 3°. als door de Staten-Generaal op meer praktische wijze contrôle werd uitgeoefend over de wijze waarop 's lands gelden besteed worden. Wanneer bij voorbeeld door de afdeelingen, uit de meest zaakkundige leden, vaste rapporteurs over militaire aangelegenheden benoemd werden, die te zamen een vast comité van militaire zaken vormden, dan zou zoodanig comité uit den aard der zaak er belang bij hebben zich alle mogelijke inlichtingen te verschaffen en een praktischen werkkring verkrijgen tot uitoefening van contrôle. Het zou met de militaire ministers in overleg treden, de gemaakte bezwaren voordragen en bespreken kunnen, en eenen heilzamen invloed uitoefenen op den gang van zaken. Door de werven en de schepen te bezoeken, opinies te hooren en de zaken te beoefenen, zou het contrôle kunnen uitoefenen en tevens helpen regeren.

Op die of soortgelijke wijze, komt het ons voor, dat de Staten-Generaal krachtig zouden kunnen medewerken om de verlangde spaarzaamheid te doen betrachten.

Van de geheele begrooting van Marine is er eigenlijk slechts ééne afdeeling waarop belangrijke besparingen gemaakt kunnen worden, dat is die van het materieel. In het totaal dier afdeeling, *van eene normale begrooting overeenkomstig de finantieele krachten van ons land*, ligt de sterkte der zeemagt verscholen. Hoe spaarzamer die gelden besteed worden, des te meer schepen zal men voor eene bepaalde som gelds kunnen onderhouden. De buitengewone gelden, die aangevraagd worden om het materieel aan te schaffen, dat nog niet bestaat, komen ook op die afdeeling voor, maar die zullen wij voor het oogenblik weg denken en veronderstellen, dat al het materieel, hetwelk wij uit eene normale begrooting zouden kunnen onderhouden, reeds aangeschaft is, zoodat er ook geene buitengewone gelden meer noodig zijn, en wij het verondersteld bestaande materieel uit

de gewone of normale begrooting zouden kunnen onderhouden. Wanneer wij dan nog het artikel: Steenkolen voor de active schepen, uit die afdeeling wegnemen, dat er eigenlijk niet op behoort, dan vertegenwoordigt de overblijvende som een zeker *pro cent* der geldelijke waarde van de totale sterkte der zeemagt.

Laat ons tot opheldering aannemen, dat de voorstellen der Commissie voor de kustverdediging ten aanzien van het drijvend materieel voor plaatselijke verdediging waren uitgevoerd, en dat wij alzoo in het bezit waren van 14 monitors, 7 rammen van 33 palm diepgang en 3 stoombatterijen van 58 palm diepgang. Stellen wij dat een monitor geheel slagvaardig, met alles aan boord, kost ƒ 750,000, een van die rammen ƒ 1,200,000 en een dier stoombatterijen ƒ 2,000,000, dan zou de totale waarde nagenoeg 25 millioen guldens bedragen.

Wanneer wij nu van de ervaring der groote stoomvaart-maatschappijen gebruik maken, waarvan de schepen voortdurend in beweging zijn en dus veel meer aan reparatie en aan onderhoud kosten en veel meer in waarde verminderen dan de voor de landsverdediging bestemde vaartuigen, waarvan slechts een klein gedeelte tot oefening van het personeel gedurende den zomer druk gebruikt zal worden, terwijl het overige materieel aan de werf in conservatie ligt of in de magazijnen bewaard wordt (wij zullen opzettelijk alle cijfers te hoog opvoeren), en even als die stoomvaart-maatschappijen 10 pCt. voor *wear and tear* en 5 pCt. voor depreciatie in rekening brengen - hetgeen ontegenzeggelijk veel te hoog berekend zoude zijn, vooral wanneer men met de meest mogelijke spaarzaamheid te werk ging - dan zou de afdeeling materieel eener normale begrooting, overeenkomstig de finantieele krachten van ons land ƒ 2,500,000 en ƒ 1,250,000, te zamen ƒ 3,750,000 moeten bevatten, ten einde eene scheepsmagt ter waarde van 25 millioen in stand te houden om elk oogenblik slagvaardig te zijn.

Maar wij hebben bovendien eigen werven, die aan onderhoud, administratie, beheer, toezigt en wat al niet meer, eene bepaalde uitgave vorderen, die op de produktie der werven drukt, onverschillig of er veel of weinig geproduceerd wordt. Hoe minder werven er noodig zijn hoe beter, want daardoor worden de bedoelde uitgaven uit den aard der zaak reeds minder. Daarom is de opheffing van de werf te Vlissingen een

maatregel van spaarzaamheid, die door den afgetreden minister met kracht is ten uitvoer gelegd, zoodat zij nu reeds een *fait accompli* is geworden. Laat ons nu aannemen dat de bovenbedoelde uitgaven voor de drie overblijvende werven met inbegrip van de kosten van het Departement van Marine jaarlijks ƒ 1.000.000 bedragen, dat ook weder veel te hoog is, wanneer men spaarzaamheid betracht, dan nog zouden de eerste en derde afdeeling dier normale begrooting te zamen slechts ƒ 4,780,000 beloopen, zoodat er ook dan nog kans zou bestaan, in weerwil van de veel te hoog opgevoerde uitgaven, een paar *strijders* te onderhouden, wier aantal zou aangroeijen naarmate de uitgaven verminderden.

Om echter eene zoo gewenschte uitkomst te verkrijgen, wordt zeer veel spaarzaamheid gevorderd, zoowel aan boord der schepen als aan land op de werven.

Wij hebben de bovengestelde becijfering slechts tot opheldedering gegeven, zonder aan de cijfers eene absolute waarde te hechten. Het doel is slechts om aan te toonen, dat een groot kapitaal, aan vaartuigen voor de landsverdediging besteed, geen groote jaarlijksche uitgaven vordert om het in stand te houden, en om op de bronnen te wijzen waaruit, door eene heilzame contrôle van de Staten-Generaal, spaarzaamheid kan voortvloeijen, dat is 1°. spaarzaamheid aan boord van de vaartuigen, die in dienst en in conservatie zijn, 2°. spaarzaamheid in het beheer der werven, waaruit de aangegeven post van ƒ 1,000,000 voortkomt; 3°. spaarzaamheid in het gebruik van materialen en arbeidsloonen; 4°. spaarzaamheid in het doen van herstellingen, wijzigingen en veranderingen; 5°. spaarzaamheid bij het in en buiten dienst stellen van schepen; 6°. spaarzaamheid bij het doen van aankoopen en sluiten van contracten, waarvan door de Staten-Generaal mededeeling kan gevraagd worden.

Om over de andere 5 punten contrôle uit te oefenen, daartoe bieden de livretten van scheepsbouw het gereede middel aan. Die livretten werden in 1860 ingevoerd om te weten wat er aan elk schip en wat aan andere voorwerpen besteed werd, of in het algemeen waartoe de materialen en arbeidsloonen werden aangewend. Elk generaal onderwerp heeft een afzonderlijk livret en bovendien heeft elk schip zijn eigen livret. Daarin wordt de rekening van het schip bijgehouden, van het oogenblik dat de stapeling klaar gemaakt wordt om zijne kiel te kunnen leggen, totdat het uit de lijst der schepen van de ma-

rine verdwijnt. Men vindt daarin de specificatie van de materialen en arbeidsloonen, naarmate zij besteed werden om het schip te bouwen; wanneer het in dienst geweest is, of in conservatie ligt, leert het de reparatiën en het onderhoud kennen, die het gevorderd heeft.

Wanneer de Staten-Generaal eene goede contrôle wilden uitoefenen, zouden die livretten daartoe dienstig kunnen zijn. Men zou bij voorbeeld kunnen vragen: op welke wijze de som der arbeidsloonen, welke jaarlijks gevoteerd wordt, in de laatste jaren na 1860 is aangewend? Men zou dan meer in de economie der werven doordringen en daardoor aan het toezigt op den arbeid een gewenschten prikkel geven. Men zou kunnen vragen, hoeveel geld de jaarlijks verwerkte materialen kosten, om daaruit de raming van het begrootingsartikel te kunnen beoordeelen. Men zou uit de livretten van andere onderwerpen dan schepen kunnen zien wat er uitgegeven is, dat niet aan schepen besteed wordt. Om eene begrooting naar waarde te beoordeelen, zou men andere opgaven behooren te vragen dan die, welke thans bij de begrooting worden overgelegd. Wij hebben dit slechts in het voorbijgaan aangestipt om er de aandacht op te vestigen, in de hoop dat een vast comité van militaire zaken op meer practische wijze, dan tot dusver door de Staten-Generaal geschied is, contrôle over 's lands gelden zal uitoefenen in het belang van den staat en van de active marine, die alleen uit de hoogst mogelijke spaarzaamheid geboren kan worden, welke spaarzaamheid niet door eene wet te verkrijgen is.

Een andere stap door den afgetreden minister in de goede rigting gedaan, behalve het aanschaffen van gepantserd materieel, is de opheffing van de werf te Vlissingen en de concentratie der werkkrachten op ééne werf van aanbouw, die van de hoofdstad. Gedurende het tweejarig bestuur van dien minister, zijn er dus drie belangrijke zaken tot stand gebragt en is het zoowel voor hem zelf als voor de marine te betreuren, dat hij door verkeerde opvatting, door slechte voorlichting, of door welke oorzaak dan ook, in de active marine verward is geraakt. Zoo als wij vroeger zeiden: de zamenstelling der marine is een staatkundig vraagstuk, en het zou ons dus niet verwonderen, wanneer de oogenblikkelijke staatkundige inzigten van het vorige kabinet zich in het bouwen in Frankrijk en in de zeewaardigheid van den gebrekkigen *Buffel* afspiegelden. De tijd zal daarover welligt eenig meerder licht verspreiden.

Het inrigten der werf te Amsterdam tot den bouw van gepantserde ijzeren schepen, was een goede maatregel. Maar ook daarvoor ontbrak het Departement van Marine de noodige kennis. De Hoofd-Ingenieur Tideman, die twee jaren in Engeland geweest was, om toezigt te houden op den aanbouw van het ramtorenschip *Prins Hendrik der Nederlanden*, en in de gelegenheid was gesteld zich met Engelsche werf- en fabriekinrigtingen bekend te maken, werd uit dien hoofde door den minister belast met de hervorming van de werf te Amsterdam, en hem, naar men zegt, de meest mogelijke vrijheid gelaten om aan die inrigting de gewenschte doelmatigheid te geven. Of zij verkregen is? Daarop kan alleen de ervaring een afdoend antwoord geven. De livretten zullen het later doen blijken. Ons heeft een bezoek aan die nieuwe werkplaatsen den indruk gegeven van eene tentoonstelling van werktuigen, waarbij men getracht heeft zooveel mogelijk voorwerpen in het kleinste bestek zamen te brengen, zonder de circulatie van het publiek te belemmeren, en zoodanig geplaatst dat men ze goed kan bekijken. De grofsmederij zou op de Parijsche tentoonstelling niet misplaatst geweest zijn, want zij geeft ons een denkbeeld van hetgeen zoodanige werkplaats zoo al bevatten moet, wanneer er niet in gewerkt wordt.

Eene inrigting in het groot tot galvaniseren, zoo men zegt, van pantserplaten, dat nergens nog geschied, ten minste niet aangewend is, zal vermoedelijk tot eene Hollandsche verbetering leiden. Wij gelooven niet dat er een werktuig ontbreekt, dat er zou behooren te zijn, maar wel dat er zijn, die voor de wezenlijke behoefte gemist konden worden. Men is zeker niet spaarzaam in werktuigen, maar hoogst zuinig in ruimte; welligt is de opstelling minder doelmatig geweest, en hiervan hangt het af, of een werkplaats al dan niet kostbaar zal werken. Op eene werf voor gepantserde schepen is het aanhoudend verwerken van het ijzer, dat onder bewerking is, eene weelderige bron van uitgaven, wanneer de werktuigen niet zoodanig opgesteld zijn, dat het ijzer geleidelijk den weg kan volgen, die van uit het magazijn naar het schip leidt, waarin het geplaatst moet worden.

De economie der werkplaats is daarin gelegen, dat men sjouwerloon uitspaart, door te zorgen het ijzer niet meer dan noodzakelijk is te verwerken, het zoo eenvoudig en gemakkelijk mogelijk te doen, zonder ambachtslieden in hun bedrijf te

hinderen, noch hen tot sjouwerswerk te gebruiken, of buiten arbeid te houden met wachten op het te verwerken ijzer. Veel hangt zeker ook af om met spaarzaamheid te werken, van de organisatie van den intelligenten arbeid en van het toezigt op het werk, ten einde te voorkomen dat er verkeerd werk gemaakt wordt, hetwelk veranderd en verbeterd moet worden. Vooral nu de ijzerbewerking, de schepen en de pantsering op onze werven nog geheel vreemd zijn, zal het zeker aanvankelijk een onafgebroken toezigt vorderen om spaarzaam te kunnen bouwen; maar het sjouwerloon zal toch steeds een belangrijke post van uitgaven blijven, waarop tot besparing het oog gehouden moet worden. Wij zullen het zeer toejuichen wanneer het resultaat der nieuwe inrigting zal zijn, dat de gepantserde schepen te Amsterdam 25 pCt. goedkooper zullen kosten dan in den vreemde, omdat wij het niet verwachten. Wanneer wij toch zien hoe weinig er aan de twee monitors en den eenen ram, die aldaar in het voorjaar op stapel gezet zijn, gewerkt is, dan vreezen wij, dat men op die werf nog niet doordrongen is van de noodzakelijkheid om de nieuwe werkinrigting zooveel mogelijk productief te maken, opdat de zware post van administratie, toezigt, beheer, enz., zoo min mogelijk op de gebouwde schepen drukke en het eindcijfer der kosten van aanbouw van elk schip zoo klein mogelijk worde. Voor hen die geroepen zijn daarop te letten, zou eene praktische contrôle van de Staten-Generaal tot heilzamen prikkel kunnen zijn. In de spaarzaamheid der werven ligt de finantieele oplossing van het vraagstuk: of Nederland eene active marine kan hebben.

De landswerven hebben een tweeledig doel. Het zijn stapel- en werkplaatsen. Als stapelplaatsen vorderen zij magazijnen en natte- en thans ook voor de ijzeren schepen in conservatie drooge-dokken, tenzij men de schepen in het drooge conserveert, hetgeen voor het ijzer zeker wenschelijk zoude zijn, maar niet voor den houten ruggesteun der pantserplaten. De werven te Willemsoord en Hellevoetsluis, met hunne drooge dokken, zijn stapelplaatsen voor schepen in conservatie en voor hunne uitrustingen. Zij zijn tevens werkplaatsen voor herstellingen en als zoodanig zeer kostbare etablissementen. De uitgaven aan de werven als stapelplaats, zijn thans betrekkelijk zeer gering; doch die uitgaven zullen aanzienlijk toenemen wanneer er meerdere gepantserde torenschepen in

conservatie komen, uithoofde zij zooveel toezigt vorderen om de bewerktuiging van het schip in orde te houden. Doch die meerdere uitgaven kunnen uit de afdeeling personeel gekweten worden. Het is zelfs zeer wenschelijk dat het geschiedt; want anders zou men zeer verlegen zijn, wanneer onverwachts, zoo als tegenwoordig gebeuren kan, al het drijvend materieel voor de landsverdediging in dienst gesteld moet worden, zonder dat men het benoodigde aantal machinisten en stokers had, die met de behandeling der werktuigen en het raderwerk van het schip bekend zijn, en die als kern noodzakelijk geacht worden om ten minste een op elk schip te kunnen geven. De marine zal eindelijk ook wel eens eene vaste organisatie krijgen, opdat er steeds eene kern aanwezig zij, waaraan de zeemilitie zich aansluit om elk oogenblik slagvaardig te kunnen zijn. Die machinisten en stokers, welke toezigt houden op de vaartuigen in conservatie, zouden anders toch betaald moeten worden, zonder voldoend emplooi te hebben. Daarom, zeggen wij, zal dat toezigt niet drukken op den post van ƒ 1,000,000, waarvan boven sprake was. De stapelplaatsen vorderen dus weinig uitgaven.

Het is de werf als reparatie-werkplaats, die het meeste geld vordert, ja wij zouden durven zeggen, het meeste arbeidsloon en materialen verslindt, uithoofde het toezigt op den arbeid zeer moeijelijk is, wanneer de werklieden op veel schepen verspreid zijn. Wij wijzen alleen op dat kwaad, omdat daarin eene milde bron van besparing ligt.

Wij hebben thans slechts ééne werf van aanbouw, die te Amsterdam, die ook alleen werk- en geen stapelplaats is, of niet behoorde te zijn, want de ruimte in de magazijnen is reeds beperkt genoeg. Die werkplaats behoort ingerigt te zijn naar onze behoeften, dat wil zeggen: als de sterkte der scheepsmagt uit 30 schepen bestaat, die gemiddeld niet ouder dan 10, 20, 30 of 40 jaren worden, onverschillig hoe oud, dan moet men jaarlijks zooveel aanbouwen als het aantal schepen gedeeld door het aantal jaren van den gemiddelden leeftijd bedraagt. Nemen wij tot voorbeeld alweêr het drijvend materieel voor de kustverdediging. Wanneer wij aan die ijzeren schepen een gemiddelden leeftijd van 30 jaren geven, - er zijn ijzeren koopvaardijschepen van vóór 1835 nog in de vaart, - dan zou er jaarlijks behooren aangebouwd te worden 14/30 monitor, 7/30 ram en 3/30 stoombatterij of strijder; en zoo wij geen ander

materieel dan dat bestemd voor de kustverdediging hadden, zou de werf te Amsterdam naar die behoefte behooren ingerigt te worden.

Welke is de grondslag, dien men bij de inrigting der werkplaatsen te Amsterdam heeft aangenomen? Die is niet bekend. Het is echter van veel belang het te weten, want daarvan hangt de beoordeeling der spaarzaamheid af, die men van de inrigting, zoo als zij is, zou mogen verwachten. Ook hierop wenschen wij de aandacht te vestigen, want als de werf ingerigt is naar de behoefte, zooals zij zal zijn wanneer het nieuwe materieel eenmaal is aangeschaft en de regering besluit het nog aan te schaffen materieel op de rijkswerf te laten bouwen, dan zullen er nog jaren verloopen voordat ons land van de zeezijde verdedigbaar is, ook al werden de daarvoor noodzakelijke verdedigingswerken onmiddellijk daargesteld, waaraan tot nog toe niet begonnen is, en waarom het te meer wenschelijk zoude zijn, dat de bouw van het gepantserd materieel met kracht werd voortgezet. Is daarentegen de werf ingerigt om dit te kunnen doen, dan is zij buiten evenredigheid tot de blijvende behoefte, nadat wij in het bezit zullen zijn van het benoodigde, en zou zij eene blijvende oorzaak van meerdere uitgaven wezen dan eene welbegrepen spaarzaamheid gedoogt.

Er staan te Amsterdam twee monitors en een ram op stapel. Door de beste fabrikanten in Engeland, die er volkomen op ingerigt waren en bekwame werklieden hadden, zijn onze monitors in 15 en de rammen in 18 maanden afgewerkt. Het is dus niet te verwachten, dat men het aanvankelijk op de rijkswerf even spoedig zal doen; het zal hoogst waarschijnlijk meer tijd vorderen. Laat ons twee jaren stellen, dan zullen wij over tien jaren nog maar 10 monitors krijgen, of, als men er drie op stapel zet, nadat de ram is afgeloopen, in 8 jaren elf monitors en 1 ram, waardoor wij in het bezit zouden zijn van de verlangde 14 monitors en slechts 4 rammen. Nu zal men zeker met den tijd sneller werken, maar binnen den tijd van 6 jaren zullen op de werf geen 11 monitors gebouwd kunnen worden. Zijn nu de tijdsomstandigheden zoodanig dat wij geen haast behoeven te maken? dan zeer zeker is het wenschelijk en zelfs raadzaam het verlangde materieel geleidelijk aan te bouwen. Maar wanneer wij op den staatkundigen toestand van Europa zien, waarin zich nieuwe regtstoestanden vormen, dan is het voor elken staat eene staatkundige noodzakelijkheid en voor de ingezetenen een dure pligt om gewapend den uitslag

af te wachten, wanneer men er prijs op stelt de onafhankelijkheid te behouden. Eerst nadat de nieuwe regtstoestand gevestigd is, mag men de wapens neêrleggen. De ingezetenen hebben dat met geheel Europa uit vaderlandsliefde gevoeld, en maken zich gereed om aan hunne grondwettige verpligting te voldoen. Zou de regering ook hare verpligtingen nakomen, wanneer wij eerst over 6, 8 of 10 jaren het drijvend materieel zouden verkrijgen, dat voor de verdediging van ons land zoo dringend gevorderd wordt? Zouden de vertegenwoordigers van het volk ook dien opgewekten vaderlandslievenden geest vertegenwoordigen, wanneer zij niet bij de regering, mogt het noodig zijn, aandrongen om het land ten spoedigste in staat van verdediging te brengen? Wij weten het, daarvoor worden aanzienlijke uitgaven gevorderd, en de lasten die op de ingezetenen drukken zijn reeds zwaar, terwijl de schatkist door den aanleg van spoorwegen en andere werken uitgeput, maar ook een deel der schuld geamortiseerd is, in plaats van ons weerbaar te maken. Doch wanneer wij uit zuinigheid onze verdediging niet op een vasten goeden voet brengen, dan verkeert ons land in den toestand van de prachtige kustbatterij, waaraan uit zuinigheid de stormvrijheid niet gegeven is. Het wordt bij verrassing genomen, en wij zijn reeds ingelijfd, voordat wij van den schrik en de verbazing zijn bekomen over het stout bestaan van onze diep gewortelde nationaliteit te durven aanranden. Het zal niet blijvend zijn; geen Nederlander zal een vreemd juk dragen. De bevrijdingsoorlog zal volgen en, wij vertrouwen het, even als weleer onder de banier van Oranje zegevieren; maar wat al kommer en ellende zou er dan over ons nu zoo welvarend land gebragt zijn om datgene terug te krijgen, wat wij uit zuinigheid verloren hadden - het regt om onze moedertaal te spreken. Eene spaarzame regering is een zegen voor het land, maar eene zuinige regering zou welligt een nationale ramp voorbereiden, wanneer in den toestand, waarin Europa thans verkeert, ons land 6, 8 of 10 jaren van de zeezijde onverdedigbaar bleef. Wij zijn niet meer in de tijden van vroeger, waarin wij op Engeland konden steunen en met een luchtig hart gezegd kon worden: ‘van de zeezijde hebben wij niets te vreezen.’ Wij hebben tegenwoordig van dien kant alles te vreezen, sedert de Engelsche politiek er meer en meer naar schijnt te streven om buiten geschillen te blijven, omdat de neutraliteit voor

zijne commercieele en industrieele belangen zoo hoogst wenschelijk en voordeelig is. Zeer zeker zou Engeland ongaarne zien dat de Fransche kust, of met Frankrijk naauw verbonden kust, zich van Brest tot Texel uitstrekte, evenmin als het zou kunnen wenschen dat Pruissen de kust van Koningsbergen tot de Schelde bezat; maar als het een of ander mogt geschieden met solide waarborgen voor zijne neutraliteit, zou het toezien en handeldrijven, onverschillig welke taal de tolbeambten spraken. Wij kunnen ons daarin vergissen, maar zeker is het in den tegenwoordigen tijd eene goede politiek om de kracht in zich zelf te zoeken, en als wij die met geld kunnen krijgen, dan zijn onze vaderlandsliefde en ons krediet groot genoeg om het te verschaffen.

Maar wij hebben het geld daarvoor in de schatkist. Wij hebben reeds genoeg millioenen aan de spoorwegen besteed om het verwijt te ontgaan, dat wij een volgend geslacht te veel lasten zullen nalaten. Wanneer de spoorwegen productief worden, zal het volgende geslacht met gemak welligt het kapitaal aflossen en zeker de rente betalen eener leening om het spoorwegnet te voltooijen. Waarom dan nog meer spoorwegen uit de schatkist gemaakt, als de kustverdediging daarvoor moet uitgesteld worden? Of wenscht men die groote strategische lijnen, waarop tegenwoordig de taktiek van den oorlog gegrond is, eerst voor de verdediging van het landfrontier gereed te maken, vóór dat men de middelen aanbrengt om den vijand van de zeezijde tegen te houden? Wees overtuigd, dat elk aanvaller lang te voren de kaart van ons land bestudeerd heeft, en stellig ons van de zwakste zijde zal aanvallen, wanneer hem dat het gemakkelijkst is. Zoolang ons land van de zeezijde niet gesloten is, staat de Utrechtsche linie van achter open, en terwijl wij den vijand in de voordeur afwachten, loopt men gevaar, dat hij door de achterdeur binnenkomt. Wij hopen daarom, dat de tegenwoordige regering het aangevangen werk met kracht zal doorzetten en de volksvertegenwoordigers daartoe zullen medewerken. Wij wenschen dat in het volgende jaar weder 3 monitors buiten 's lands worden aangeschaft en in het daaropvolgende jaar andermaal 3 monitors. Liever zagen wij dat ze in het binnenland gebouwd werden, maar onze ingenieurs moeten zich eerst zelf nog oefenen in het bouwen van die vaartuigen, voordat zij daarin aan onze particuliere fabrikanten les kunnen geven.

Ook wenschen wij dat er een aanvang gemaakt worde met de verdedigingswerken, die wij aan de zeezijde behoeven. Ook daarvoor heeft men geld in de schatkist, wanneer er geen spoorwegen uit gemaakt worden.

Wij hopen dat de tegenwoordige Minister van Marine, leering trekkende uit het goede en minder goede door zijne voorgangers tot stand gebragt, met wijze behoedzaamheid en spaarzaamheid het aangevangen werk tot herstel der marine zal voortzetten; maar vooral, dat hij aan het personeel de nieuwe organisatie schenke, die de omwenteling in het zeewezen noodzakelijk maakt, want daardoor en door de nieuwe regeling der Indische dienst, wordt de marine gedesorganiseerd. Wij hopen, dat hij zich los zal weten te maken van traditionneele begrippen en ouderwetsche routine en het werk van den minister J.C. Rijk vóór 1848, die toen op de bestaande begrippen en routine de dienst organiseerde, zal herzien en op nieuwe grondslagen optrekken, en wij wenschen, dat hij daarbij steeds het gezegde van de Commissie voor de kustverdediging voor oogen zal houden: ‘Zonder dat de kommandanten, officieren, onderofficieren en mindere schepelingen deugdelijk bekend zijn met al de eigenschappen der schepen of vaartuigen, waarmede zij in gevecht gaan, voor zoover de behandeling van het schip of de behandeling der batterij betreft, en zonder dat de kommandanten met alle bijzonderheden der vaarwaters bekend zijn, in de stelling tot welker verdediging hunne onder-hebbende bodems bestemd zijn, is het niet denkbaar, dat met betrekkelijk geringe strijdkrachten groot voordeel kan worden verkregen.’ Wij voegen daarbij: Zonder de hoogere discipline, gegrond op wederkeerig vertrouwen van meerderen en minderen, mag geen vlootvoogd er op rekenen, dat de kapiteins hem in het gevecht trouw ter zijde zullen staan, evenmin als deze mogen verwachten, dat al de mindere rangen, die menschen en werktuigen op zijne bevelen moeten bezielen en aanzetten, onwrikbaar op hun post vol ijver werkzaam zullen blijven. Die hoogere discipline is alleen te verkrijgen door eene vaste divisie van het materieel voor de kustverdediging onder bekwaam bevel in dienst te houden.

De Goudkust.

De Goudkust! Zou men niet meenen dat zulk een naam een handeldrijvend volk als het onze moest toelachen? En toch - van al onze overzeesche bezittingen geniet juist Guinea de minste belangstelling; het staat geheel in discrediet, zoowel bij het Nederlandsche volk als bij de regering. Het groote publiek, dat slechts oordeelt naar hetgeen het ziet, gevoelt alles behalve sympathie voor eene streek die door een tal van omstandigheden nu eenmaal den naam heeft verworven een ‘kerkhof der Hollanders’ te zijn. Bij het Gouvernement bestaat weerzin en huiverachtige beduchtheid om iets ten behoeve van Guinea te ondernemen, om de eenvoudige reden, dat alle pogingen welke vroeger door de regering tot opbeuring dier bezitting genomen zijn, hebben gefaald.

Zelden echter is daarbij de vraag gerezen: waren de beproefde maatregelen gezond; steunden zij op eene goede basis; was in den gegeven toestand en bij de bestaande verhouding tusschen ons en de inlandsche bevolking aldaar het gelukken dier pogingen te verwachten? Of waren het soms slechts nieuwe lappen op een oud kleed?

En dan het sterven der Hollanders aan de kust van Guinea. Doch heerschte er in Oost-Indië vroeger insgelijks niet eene groote sterfte onder het Europeesch element, en waarom is dat thans zoo niet meer? Neen, voor elk tropisch gewest, en dus ook voor de Goudkust, geldt eenvoudig dit: laat uw personeel een beteren leefregel volgen; geef het eene voldoende bezoldiging en gezonde woonplaatsen, dit is al!

Tegenwoordig is de aandacht weder eenigermate op de kust van Guinea gevestigd. Er is een glimp van belangstelling ontwaakt voor die geminachte onder onze tropische bezittingen en wel door de omstandigheid dat onze hoofdvestiging aldaar, St. George del Mina, is bedreigd geworden door verschillende

Negerstammen, welke niet alleen alle gehoorzaamheid aan het Nederlandsch gezag hadden opgezegd, maar er tevens op uit waren aan onze heerschappij aldaar voor goed een einde te maken.

Die stammen, zoo als de Fantynen, de Dinkira's[1] en anderen, beschouwen ons namelijk als hunne vijanden en, om de waarheid te zeggen, onze tot nu toe gevolgde politieke gedragslijn geeft hun ook het volle regt, om ons ten minste niet als hunne vrienden aan te merken.

In 1860 behandelde ik in het derde boek mijner ‘Afrikaansche Schetsen’[2] den toestand der Nederlandsche bezittingen aan de Goudkust, wees daarbij op de oorzaken waaraan m.i. de ongunstige staat van zaken te wijten was, en gaf tevens naar mijn beste weten de middelen aan, waardoor Guinea van een lastpost in een rentegevend gewest zou kunnen veranderd worden. Sedert is ruim een achttal jaren verloopen. Mijne loopbaan voerde mij van het Westen naar Nederlandsch Indië, waar ik als geneesheer, schrijver en ambtenaar op Java en Sumatra heb gearbeid, opgemerkt en velerlei doorleefd. En nu ik thans na dat tijdsverloop op mijn eersteling op koloniaal gebied (waaraan trouwens veel gebrekkigs kleeft) terugzie, moet ik toch verklaren dat mijne meening in het minst niet veranderd is, terwijl ik er zelfs met eenige voldoening bij mag voegen dat zij op dezen oogenblik door bevoegde beoordeelaars gedeeld wordt.

In onderstaande regelen wensch ik eene beknopte schets te leveren van het verleden en het heden onzer bezittingen aan Afrika's Westkust, om mijn opstel te besluiten met een kort woord over hare toekomst. Het doelmatigst zal ook thans nog wel zijn, de in 1860 door mij gestelde vragen eenigzins gewijzigd te herhalen.

I. Wat is de kust van Guinea geweest?
II. Wat is zij thans?
III. Wat zal er van de kolonie worden bij verzuim of zwak beheer?
IV. Wat kan zij worden wanneer hare belangen goed worden behartigd?

Het is mijn wensch, dat deze arbeid de aandacht moge trekken

1 De inlandsche uitspraak is Dintjĕra. De oude hoofdplaats voert insgelijks dien naam. De tegenwoordige koning echter, Kwaadjo Fram, de verklaarde vijand van Ashantyn en Nederland, heeft eene nieuwe hoofdplaats gebouwd, met name Djoekwa. Deze is verder van de Ashantynsche grenzen verwijderd.

2 Schetsen van Afrika's Westkust. Amsterdam, Weytingh en Brave, 1861. Dit werk, dat gedurende mijne reis naar Indië het licht zag, is ten gevolge eener zeer slordige correctie ontsierd door een heirleger van zinstorende drukfonten.

van regering en volk; dat daardoor de belangstelling moge rijzen in eene landstreek, die tot dus verre zoo geheel onverdiend is geminacht, die zelfs voor de wetenschap grootendeels nog eene terra incognita is gebleven.

Het is mijn vurige wensch dat de regering, door die belang-stelling gedreven, eenige ingrijpende maatregelen moge nemen en allereerst den weg der traditien verlate door flinkweg te breken met de tot nu toe gevolgde oude politiek, het versleten erfstuk der Westindische Compagnie. Dan toch alleen kan de gedwongen houding welke wij thans tegenover de meer en meer afvallig wordende inlandsche stemmen innemen, beter worden; dan zullen onze Engelsche naburen en mededingers niet langer de eenige zijn, die over de tusschen Ashantyn en de kust gelegen landen een patronaat uitoefenen; dan zal de bestaande spanning allengs ophouden; dan zullen onwil en vooringenomenheid tegen het Nederlandsch Gouvernement bij de inlanders geen reden van bestaan meer hebben; dan zullen wij eindelijk voordeelen erlangen, oneindig grooter dan menigeen oppervlakkig vermoeden zou.

I.

Vroeger was de kust van Guinea eene uiterst belangrijke bezitting, niet alleen wegens de directe handels-voordeelen welke zij aan de W.I. compagnie opleverde, maar ook en vooral omdat zij de bron was waaruit onze plantages in Brazilie en Suriname hare werkkrachten ontleenden. Met het oog daarop had dan ook onze Gouverneur van Brazilië, Prins Johan Maurits van Nassau, in 1637 een smaldeel uit Fernambuck naar Guinea gezonden, hetwelk in korten tijd het hoofdkasteel St. George del Mina aan de Portugezen ontweldigde. Toen spoedig daarop ook meerdere vaste punten aan onze zeelieden in handen vielen, hadden wij weldra een zoo uitgebreide kuststrook in ons bezit, dat na den wapenstilstand van 1641 en het definitief traktaat van 1661 van de Hollanders inderdaad kon gezegd worden, den alleenhandel te hebben van kaap Palmas af tot Benin, terwijl het door die verovering nu ook mogelijk werd uit te voeren wat o.a. door art. II van het octrooi aan de W.I.

Compagnie was toegestaan, om namelijk ‘populatie van vruchtbare ende onbewoonde Quartieren te moghen bevorderen.’ Bovendien was tijdens onze inbezitneming dier streken de slavenhandel er reeds sedert lang in vollen bloei. De Portugezen, die eerst slechts als contraktanten te Eddena (de Fantijnsche naam voor Elmina) waren toegelaten, hadden zich naderhand als ware overheerschers doen kennen. Niet alleen hieven zij belasting van de omwonende bevolking, doch ook slavenjagten op groote schaal vielen zeer in hun smaak, terwijl zij door de bijzonder sterke positie van St. George, thans nog het sterkste en fraaiste kasteel der geheele Goudkust, en door het bezit van onderscheiden andere forten, in staat waren hun euvelmoed straffeloos bot te vieren. Het kan dus wel niet anders, of zij waren, tijdens de komst der Hollanders, hier even gehaat bij de Negers als hunne landgenooten het waren tijdens onze veroveringen in het oosten bij de bevolking van den Indischen arćhipel. De naam der Portugezen ging dan ook, met alles wat aan hun aanwezen herinnerde, door den grooten invloed, welken de W.I. Compagnie wist uit te oefenen, weldra aan de Goudkust verloren, terwijl de naam van *Kankan*, ‘de eerste’, er lang een eernaam van den Nederlander bleef. Trouwens de groote schaal, waarop toen de W.I. Compagnie ter kuste van Guinea handelde, de rijkdom der middelen waarover zij kon beschikken, gepaard met eene soort van liberaliteit waarmede zij inlandsche hoofden aan hare belangen verbond, dat alles stak zoo zeer af bij de inhaligheid der Portugezen, dat de Nederlandsche naam weldra wijd en zijd langs de geheele westkust beroemd werd. Doch wij waren niet minder ijverige slavenhandelaars dan onze voorgangers. De kelders en verwulven onzer forten waren evenzeer als vroeger overladen met telkens op nieuw uit de binnenlanden aangevoerde slavenmassa's. Zulk een voordeelige handel moest echter ook anderen verlokken en, hoezeer de Compagnie het regt van alleenhandel bezat, vond zij dan ook spoedig mededingers in Engelsche gelukzoekers, die op niet minder groote schaal hun handel begonnen. Weldra hadden zich Britsche maatschappijen gevormd en verrezen er vestigingen en sterkten te midden onzer bezittingen. Spoedig had Albion ons niet slechts op zijde gestreefd, doch zelfs overtroffen. Het sprak van zelf dat reeds die mededinging ons vele vroeger genoten winsten deed derven, terwijl ook de oorlogen en de daaraan verbonden vermeerdering

van uitgaven den bloei der Compagnie sterk deden afnemen. Toen nu de Engelschen door volharding en onvermoeid streven meer en meer veld wonnen; toen ook de Staten-Generaal in 1730 den exclusieven handel der Compagnie, die toch op den duur niet vol te houden was, tot de kuststreek van Apollonia tot aan de Volta-rivier beperkten, besloten bewindhebberen der Compagnie, door bezuiniging de geleden schade te herstellen en tevens allen geheimen handel harer leden voor eigen rekening te voorkomen. Daarom meenden zij een wijze daad te doen, door in 1764 aan de beambten der Compagnie ter kuste van Guinea toe te staan voor eigen rekening handel te drijven, mits daarvoor een zekere indemniteit aan het Commercieel Ligchaam betaald werd. Dit was echter de doodsteek voor de eigenlijke belangen der Compagnie. Van toen af hadden de Hollanders ter kuste van Guinea, allen in dienst van de Compagnie, slechts oogen voor hunne persoonlijke belangen, en waren verzaking van de duurste pligten, misbruik van gezag en verwaarloozing van alles wat slechts naar dienst zweemde, aan de orde van den dag. Zoo was het mogelijk, dat de Engelschen een tal van vestigingen te midden onzer bezittingen deden verrijzen en dat zij zelfs onder 't kanon onzer forten[1] hunne sterkten bouwden, zonder dat dit van onzen kant ook maar eenigzins belet werd. Toen gold de spreuk: ‘het zal *mijn* tijd wel uithouden’, een gezegde, dat ook tijdens mijn verblijf in Guinea nog vaak pasmunt was. Zoo sleepte de W.I. Compagnie haar kwijnend bestaan aan Afrika's Westkust tot 1791 voort, toen eindelijk het nog overgebleven grondgebied met de forten aan den Staat overgingen.

Doch de Staat had daarbij de goedheid, tegelijk met het restant oude koopgoederen, ook een tal van doelloos geworden beambten over te nemen, en juist daarin ligt de grondoorzaak van den ongelukkigen, gedrukten toestand, waarin Guinea tot heden toe is blijven verkeeren. Daardoor toch is de oude slendergeest er zoolang blijven voortduren; daardoor was het onmogelijk eene nieuwe impulsie in den gang van het bestuur te brengen, toen zulks door de veranderde omstandigheden toch dringend geëischt werd. Ten einde dit zoo kort en duidelijk mogelijk aan te toonen, kan ik niet beter doen, dan een paar

1 Te Commany en te Saccondee. Zie ook genoemde schetsen, bladz. 16 noot.

regels uit het door mij reeds genoemde werk (blz. 267) hier aan te halen.

'De Staat nu een geheel ander ligchaam zijnde dan de W.I. Compagnie, had, zoo als naderhand het Engelsch Gouvernement bij die gelegenheid wijselijk heeft gedaan, onmiddellijk eene groote *reorganisatie* kunnen invoeren, niet alleen in het personeel en in de administratie, maar ook in de houding en betrekking tegenover den inlander. Het was immers een hoogst natuurlijk gevolg van den maatregel der W.I. Compagnie om alleen de *mercantiele belangen* voor te staan?' en verder op bladz. 268:

'Ik herhaal het derhalve: had men bij den overgang des bestuurs in handen van den Staat terstond willen overgaan tot het zuiveren van de administratie, het organiseren van een personeel, dat, in plaats van de oude handelsrigting te zijn toegedaan, staathuishoudkundige pligten zou te vervullen hebben gehad, dan zou de oude, ongelukkige *sleur*, die nu nog bestaat, reeds lang zijn verdwenen. Had men toen ook begonnen met het afschaffen van nutteloos geworden en telkens nu nog herhaalde geschenken en traktementen aan lands-grooten (waarvoor zij niets doen), dan ware er bereids eene aanmerkelijke som voor den Staat bespaard geworden. Wat een voormalig *commercerend ligchaam* aan uitgaven en geschenken noodig oordeelde om den inlander voor den handel te lokken, behoeft voorzeker de Staat niet uit te keeren.'

Men vergete echter niet, dat ook de achtereenvolgende omwentelingen in Europa, waardoor de zelfstandigheid van Nederland voor een tijd verloren ging en tengevolge waarvan Guinea toen geheel aan zich zelf overgelaten bleef, voor eene hervorming dier bezitting uiterst ongunstig moesten werken. Het daarop volgende tijdvak van Maarschalk Daendels (1816) *kon* voor de kolonie een nieuwen dageraad hebben doen opgaan, zoo zijne voor-stellen in Nederland ingang hadden gevonden, doch niet ten onregte heb ik vroeger reeds gezegd[1], dat de oud-Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indie met geheel andere bedoelingen naar Guinea was gezonden, dan om er hervormingen in te voeren.

Lang nadat de stormen in Europa hadden uitgewoed, begon men eindelijk eens aan eene wijziging te denken in den stand van

1 T.a.p., bladz. 270.

zaken ter kuste van Guinea. De administratie werd eenigzins vereenvoudigd, het personeel ingekrompen en de handel der ambtenaren afgeschaft. Dit alles gaf echter voor het oogenblik zooveel niet, omdat na het afschaffen van den slavenhandel door Engeland in 1807, welk voorbeeld naderhand door Nederland werd nagevolgd, de rijke bron van vertier voor Guinea grootelijks was opgedroogd, aangezien die handel, thans sluikhandel geworden, zich naar de streken verplaatste waar geen Europeesch gezag was gevestigd. Zoo bleef dus alleen over ruilhandel in lijnwaden, sterke dranken, tabak, kruid, enz., tegen goud, ivoor en eenig verfhout; want palmolie was toen nog in den handel en de industrie even onbekend als de grondnoten (arachis hypogaea) het waren. Toen echter de handel in zijn nieuwe, meer onschuldige rigting zich allengs begon te verheffen en langzamerhand een algemeenen bloei zou gaan veroorzaken, nam het Nederlandsch gouvernement denzelfden onvoorzigtigen maatregel, dien wij reeds vroeger in de W.I. Compagnie hebben afgekeurd, en welken ieder onpartijdig beoordeelaar, hier ten strengste zal laken. Immers werd aan de ambtenaren en officieren ter kuste van Guinea op nieuw verlof gegeven om voor eigen rekening handel te drijven, terwijl tevens hunne tractementen tot een uiterst laag montant werden teruggebragt. Zoo kreeg een assistent met den rang van 1^{en} en 2^{en} luitenant ƒ 900, een resident met den rang van kapitein ƒ 1200 en de gouverneur ƒ 5000 's jaars! Wat elk daaraan te kort kwam om zich in dat dure land van het noodige te voorzien, moest hij trachten te verdienen met koopman te spelen. Welke gedachte bij het beramen en het ten uitvoerleggen van deze en dergelijke maatregelen heeft voorgezeten, of welke invloed zich destijds bij het Departement van Koloniën heeft doen gevoelen, zal ik thans niet onderzoeken. Genoeg zij het hier te zeggen, dat de Gouverneur der kust hoofdagent en de ambtenaren en officieren factorij-houders werden van een Nederlandsch handelshuis, terwijl daardoor natuurlijk een soort van monopolie geboren werd, dat des te gevaarlijker was, omdat het gezag, dat men in handen had, zoo ligt ter erlanging van handelsvoordeelen kan worden misbruikt. Het lijdt dan ook geen twijfel dat dit wel eens geschied is. Dat de eigenlijke dienst en derhalve 's lands belang daaronder leed, zal ieder ligt begrijpen, en zoo is het dan ook gebeurd, dat onze Engelsche buren van de achteloosheid der Nederlandsche dienaren een zeer goed ge-

bruik hebben gemaakt. Terwijl de Hollander namelijk aan de kustlijn zich afsloofde, om, ter vermeerdering van zijn karig inkomen, den Neger van rum, kralen, tabak en kleedjes te voorzien, of in 't zweet zijns aanzijns palmolie te koken, trokken zij eenvoudig achter ons om en sneden alle gemeenschap met het binnenland voor ons af. In die streken hadden de negers weldra overal de Engelsche vlag aangenomen en betaalden polltax.

Ons gezag ging alzoo merkelijk achteruit, en ook de eendragt onder het handeldrijvend personeel was niet van de beste, zoo als blijken kan uit hetgeen door mij in het reeds genoemd werk op blz. 272 is medegedeeld.

In het begin van 1859 kwam er echter eene verandering. Op vertoogen, welke van meer dan eene zijde waren ingediend, schafte het departement van Koloniën het handeldrijven van officieren en ambtenaren af en verleende het eene kleine vermeerdering van traktement, met belofte die verhooging te zullen doorzetten, bijaldien de maatregel goed bleek te werken.

Zoo werden b.v. de bezoldigingen van ƒ 900 gebragt op ƒ 1500, die van ƒ 1200 op ƒ 2000 's jaars en zoo verder. Doch wat zegt dit in een land als West-Afrika, waar de behoeften zoo groot zijn? Tien jaren zijn sinds verloopen en nog zuchten die arme ballingen onder de bekrompenheid hunner middelen.

Eindelijk is nu ook de zoo lang gerekte kwestie van de grensscheiding tusschen onze bezittingen en die der Engelschen bij het traktaat van 5 Maart 1867 tot stand gekomen, en is daarvoor tevens de invoering van een gelijk werkend belasting-stelsel mogelijk geworden, terwijl natuurlijk alle lastige kwestien omtrent het bezit van zeer in elkander loopende land-streken zijn komen te vervallen. En nu wij al die bezwaren hebben doorgeworsteld, ontstaat er eene nieuwe moeijelijkheid, ja welligt de grootste van alle: verzet der meeste Negerstammen, uitloopende op de bedreiging onzer forten en de vernietiging van ons gezag!

Zeer natuurlijk: men heeft bij de tenuitvoerlegging van bovengenoemd traktaat één zaak vergeten, en de voorstelling in de Memorie van Toelichting, gevoegd bij het den 9^{den} Mei 1867 aan de Tweede Kamer ingediend wetsontwerp tot goedkeuring van dat traktaat, waar het luidt: ‘materieele moeijelijkheden kan de heffing der invoerregten na de grensregeling boven vermeld niet opleveren’, - die voorstelling is ten eenenmale onjuist. Vandaar onze bittere misrekening.

II.

Wel heb ik in bovenstaande regelen kortelijk den loop der lotgevallen onzer Goudkust-bezitting geschetst, doch ik heb daarbij buiten beschouwing gelaten onze vroegere en latere verhouding tot de verschillende volkstammen van Guinea; ik heb nog niets verhaald van hunne oorlogen en hunne lotsverwisselingen, welke toch met onze verhouding tot hen in een naauw verband staan; ik heb nog geen antwoord gegeven op de vraag: waarom Engelands invloed bij de Negers is toegenomen en waarom wij daarentegen zoo impopulair geworden zijn. Doch alles hangt zoo innig te zamen, dat een terugblik op de geschiedenis der volksstammen, waarmede wij, en ook de Engelschen, in vroeger en later tijd te doen hadden, ons geleidelijk zal voeren tot de beschouwing van den tegenwoordigen ongunstigen staat van zaken, en van de oorzaken, welke dien toestand hebben te weeg gebragt.

Als het magtigste rijk, dat tijdens onze vestiging in Guinea benoorden onze forten gelegen was, mag allereerst worden genoemd Dinkira, waaraan Wassa, Inkassan, Tjoefoel en naar alle waarschijnlijkheid ook Elmina met onderhoorigheden cijnsbaar waren. De vorst van Dinkira toch had den ‘rent- of kostbrief’ van het kasteel St. George in zijn bezit. Wat zulk een document eigenlijk inhield, durf ik niet stellig zeggen. Immers onze kostbrieven en die der Engelschen bevinden zich ten gevolge van de behaalde overwinningen der Ashantynen thans in hunne hoofdstad Kommasie en zijn dus niet in te zien, doch op den naam afgaande, zoude ik zeggen dat het kontrakten zijn met de betrokken overheden des lands, waarin wij tegen betaling van eene vaste jaarlijksche som toelating hebben erlangd om ons in de verschillende streken, waar de forten waren gelegen, te vestigen. Die kontraktuele verhouding zal ongetwijfeld reeds ten tijde der Portugezen hebben bestaan, en wij zoowel als de Engelschen zullen uit handelspolitiek het kostbrieven-stelsel hebben voortgezet.

Beoosten Dinkira lag een ander bloeijend Negerrijk, met name Akim, dat met het naburige Akwapim ten zuiden aan het onmiddellijk aan strand gelegen rijk van Akra grensde. Vandaar liep in westelijke rigting langs het strand het gebied der Fantynen, dat derhalve tusschen Elmina en Akra gelegen was,

terwijl nog verder westwaarts het land van Ahanta, een onderdeel van Wassa, zich langs de kustlijn tot Axim uitstrekte.

Nu vindt men verder ten noorden van Dinkira en Axim het groote Ashantynsche rijk, en ten oosten van de Volta-rivier het niet minder magtige Dahomy. Beide voorname Negerrijken hebben in den laatsten tijd veel van zich doen spreken tengevolge hunner botsingen met Engeland: Dahomy hoofdzakelijk wegens de kwestie van slaven-uitvoer, Ashantyn tengevolge zijner voortdurende bedreiging der strandvolkeren. Laatstgenoemd rijk is een geheel binnenlands gelegen staat. Het gebied van Dahomy daarentegen strekt zich uit tot aan het strand en kan zich door het bezit van Wydah en de nabijgelegen zeeplaatsen onbelemmerd in gemeenschap stellen met het buitenland. Dit land echter kan, hoewel het enkele malen in vroegere oorlogen tusschen Ashantn en de meer zuidelijk gelegene stammen is betrokken geweest, hier voorloopig buiten beschouwing blijven, omdat het op den loop onzer betrekkingen en het status quo aan de Goudkust van het tegenwoordig oogenblik geen regtstreekschen invloed gehad heeft. Geheel anders is dit het geval met Ashantyn. Dit magtig rijk breidde allengs zijn noordelijke grenzen uit tot aan den voet van het Konggebergte, terwijl het daarbij de vroeger genoemde rijken, die zijne zuidelijke grenzen bepaalden, geheel ongemoeid liet. Dit duurde tot omstreeks het begin der achttiende eeuw, op welk tijdstip Saai Toetoe den troon van Ashantyn beklom. Deze energieke vorst was, niet zoo als enkele Engelsche schrijvers beweren, de stichter des rijks, doch wel de grondlegger van Ashantyns groot-heid en overwegenden invloed in Guinea. Met Saai Toetoe begint Ashantyn de groote spil te worden, waarom zich alle gebeurtenissen aan de Goudkust bewegen. Zijne politiek was van toen af gerigt op uitbreiding der zuidergrenzen tot aan zee. Het eerst werd Dinkira aangevallen, en, niettegenstaande de krachtdadige hulp, welke Akim als bondgenoot tegen Ashantyn had geleverd, verloor dit bloeijende rijk zijne zelfstandigheid en werd het schatpligtig aan Saai Toetoe, terwijl bij die gelegenheid de rentbrief van het kasteel St. George, welke in het bezit was van Dinkira's vorst, in handen der Ashantynen viel. Nu werd Akim aangevallen om het te straffen voor de aan Dinkira verleende hulp, doch in dezen oorlog sneuvelde Saai Toetoe zelf in eene hinderlaag. Zijnen broeder en opvolger Saai Poko gelukte het echter Akim te overwinnen, en zoo

kwamen ook de contracten of rentbrieven der Hollandsche, Engelsche en Deensche forten te Akra in het bezit der Ashantynen. Die overwinning der twee genoemde binnenlandsche rijken met hunne verschillende onderhoorige stammen, gaf echter aanleiding tot herhaalde worstelingen en langdurige oorlogen, want telkens deden de overwonnen volken pogingen om het gehate juk van den magtigen overheerscher af te schudden, terwijl Ashantyn daardoor natuurlijk handen vol werk had om de herhaaldelijk opstaande Dinkira's, Wassa's, Akimmers en Akwapimmers weder te onderwerpen.

Bij de eerste magtsuitbieiding van Ashantyn naar het zuiden schijnt ons bestuur ter kuste van Guinea reeds het denkbeeld te hebben opgevat zijne politieke gedragslijn te veranderen. Vroeger toch had de W.I. Compagnie een belangrijken en uitgebreiden handel gedreven met de rijken van Dinkira en Akim, welke daarbij ook de rentbrieven onzer hoofdforten bezaten. Na het gebeurde begon men echter na die herhaalde overwinningen te begrijpen, dat de vriendschap van een zoo magtigen staat als Ashantyn de beste waarborgen zou opleveren voor een rustige voortzetting van den handel in het binnenland en langs de kust. Misschien was die politiek in de toenmalige tijdsomstandigheden dan ook wel de beste, doch jammer is het tevens, dat men niet even verstandig is geweest om die politiek weder te laten varen, toen de veranderde tijdsomstandigheden zulks geboden; toen namelijk Engeland zich als beschermer van alle langs Ashantyns zuidergrens wonende volksstammen opwierp. In die voortdurende worstelingen en oorlogen, van welke wij zoo juist spraken, speelt de stam der Fantynen, die zeker de invloedrijkste der kuststammen was, eene zeer groote rol. Deze Fantynen wier taal de lingua franca is zoowel aan de geheele Goudkust als in de golf van Benin, zijn de onrustigste, de onbedwingbaarste en tevens de meest trouwelooze Negers van Guinea. Vroeger waren zij, even als thans nog de Elminezen, met Ashantyn bevriend. Zelfs traden zij als bondgenooten van dit rijk op bij de tenonderbrenging van Akim. Doch omstreeks 1765 veranderden de Fantynen geheel van gedragslijn. Zij hadden het streven van Ashantyn leeren doorzien; zij waren teleurgesteld in hunne verwachting om het meesterschap over de eigenlijke strandvolken uit te oefenen. Toen begon een kamp, die met afwisselende kansen gevoerd werd, doch waarbij op het eind Ashantyn steeds over-

winnaar bleef. Nog is de toen begonnen strijd niet beslist. Nog vormt Fantyn met Dinkira, Wassa, Akim en de eigenlijke strandvolkeren, onder het protectoraat van Engeland, een magtig verbond tegen Ashantyn, terwijl wij alleen met onze weinige Elminezen daartegen overstaan, dus tamelijk geïsoleerd.

Wel is waar hebben wij in het begin dezer groote worsteling tusschen de Fantynen en Ashantynen, ons in vereeniging met Engeland strikt onzijdig gehouden, doch weldra werd dat anders. Het Engelsch bestuur begon de zaak der Fantynen en der overige onderdrukte volken te omhelzen, terwijl wij de vriendschap met Ashantyn bleven aanhouden.

Vooral brak Engeland met zijne oude traditiën in 1821, toen de Engelsch-Afrikaansche Compagnie werd opgeheven en hare Goudkust-bezittingen direct aan den Staat kwamen als eene onderafdeeling der kolonie Sierra Leone. De bekwame gouverneur Charles M' Carthy, hoezeer hij ontzagchelijk veel tegenwerking en onwil ondervond ook bij het toenmalig personeel, dat gaarne den ouden handelssleur had blijven volgen, tastte niettemin in zijne hervormingen flink door en schafte daarbij de betaling der rentbrieven, welke Ashantyn tot dus verre jaar in jaar uit insgelijks van het Engelsch bestuur ontvangen had, voor goed af. Jammer echter dat die inderdaad kundige en voortreffelijke man zich zoowel door te ver gedreven geestdrift als door verkeerde raadgevingen en voorstellingen tot een ondoordachten en daarbij niet zeer billijken oorlog tegen Ashantyn heeft laten verleiden. Hoewel hij zelf een nieuweling was aan de kust van Guinea, hoewel hij noch de ware toestanden noch de partijen met welke hij te doen had kende, verklaarde hij zich toch voor de Fantynen, die naar zijne meening reeds te lang onderdrukt waren, en trad hij als hun kampvechter op. Met een 500tal geregelde troepen, gesteund door 30,000 bondgenooten, begon hij den krijg, doch reeds bij het eerste treffen lieten zoowel de trouwlooze Fantynen als de hulpbenden van Wassa hun kampioen in den steek; Engeland leed eene geduchte nederlaag en M' Carthy verloor het leven, terwijl de vijandelijke hoofden zijn hart opaten, om iets van zijne algemeen erkende goede hoedanigheden deelachtig te worden! De oorlog werd echter voortgezet, en na eerst nog eenige ongelukkige gevechten geleverd te hebben, behaalden echter de Engelschen ten laatste in 1826, voornamelijk door zich van congrevische vuurpijlen te bedienen, op de vlakte achter Akra

een volkomen overwinning op Ashantyn. Na die gebeurtenis werd, doch eerst in 1831, vrede gesloten, waarbij de overwonnen koning beloofde geen oorlog meer tegen de hem afgevallen stammen te zullen voeren en waarbij hij tevens afstand deed van zijn oppergezag over de Fantynen. Al die worstelingen zag ons bestuur meestal lijdelijk aan, en wanneer er al van onze zijde tusschen beide gekomen werd, dan geschiedde dit steeds met het doel om de bedreigde of overwonnen stammen aan te sporen, zich toch aan Ashantyn te onderwerpen. Het spreekt van zelf, dat, dewijl die tusschenkomst voor de Dinkira's, de Wassa's, Fantynen en andere stammen altijd nadeelig was, zij derhalve niets liever deden dan zich onder de bescherming der Engelsche vlag te plaatsen, en dat wij daarentegen langzamerhand allen invloed bij die volken moesten verliezen. Zoo blijft onze toestand steeds onzeker, en men kan gerust verzekeren, dat wij tegenwoordig gevaar loopen op den duur onze positie aan de kust niet te zullen kunnen handhaven dan met groote moeite en kosten.

In den laatsten tijd hebben het kasteel St. George en de negerstad Elmina weder een aanval van de zijde der Dinkira's en Fantynen moeten doorstaan, terwijl wij mede verpligt zijn geweest de bevolking van Commany door kracht van wapenen ons gezag te doen erkennen. Dit is geschied bij gelegenheid der nieuwe grensregeling tusschen ons Gouvernement en Engeland, waarbij wij, volgens art. 1 van het te Londen gesloten traktaat van 5 Maart 1867, al onze bezittingen aan de kust van Guinea ten oosten van den mond der Zoete rivier, een klein stroompje dat nabij Elmina in zee vloeit, aan Engeland hebben afgestaan, en daarentegen de Engelsche bezittingen, welke ten westen der monding van genoemd riviertje gelegen zijn, in ruil ontvangen hebben. Doch juist bij de tenuitvoerlegging der bepalingen van dit, voor het overige zeer nuttig traktaat, kwam onze impopulariteit duidelijk aan het licht. Toen werd, bij gelegenheid dat de Hollandsche bezittingen te Akra aan Engeland overgingen, een feest gevierd ter eere van den nieuwen bezitter en ter opluistering van deze heugelijke gebeurtenis, terwijl te Commenda (Engelsch Commany) een oorlogschip de Negers dwingen moest het Nederlandsch gezag aan te nemen. Bovendien hebben alle mogelijke zendingen naar Wassa tot heden er niet in kunnen slagen, die schoone landstreek tot ons te doen terugkeeren. En om nu aan dit alles de kroon op te zetten, komt thans een legermagt van eenige duizenden, gelijk

zulks ook reeds in 1809 en in 1831 heeft plaats gehad, ons hoofdétablissement bedreigen. Zoo staat het met onze populariteit aan de Goudkust! Had ik daarom ongelijk, toen ik aan het slot van het vorig hoofdstuk beweerde, dat men bij het sluiten van genoemd traktaat ééne zaak had vergeten, nl. zich vooraf te vergewissen van den geest der bevolking en te trachten door geschikte middelen hare bewilliging te erlangen tot de ruiling van grondgebied die men beoogde?

III.

Wat nu te doen? - Wij moeten kiezen en weten of wij de bezittingen willen verlaten of behouden. Het eerste kan weder op meer dan ééne wijze plaats vinden, doch van deze zou zeker de voordeeligste zijn, de kolonie aan eene of andere mogendheid te verkoopen. Maar wie zou zulk eene bezitting, die algemeen als ongezond en onvoordeelig bekend staat, willen aanvaarden? Engeland voorzeker niet! Die mogendheid is te goed bekend met den waren staat van zaken aldaar en met de geringe voordeelen welke de Goudkust tot nog toe heeft opgeleverd, dan dat het lust zoude gevoelen, bij hare eigene ‘Gold coast possessions’ nog de onze te voegen. Trouwens Engeland verlangt tegenwoordig geen uitbreiding van grondgebied meer. Het heeft werk en beslommering genoeg aan Britsch-Indië, Canada, Nieuw Zeeland, enz. Zullen wij het dan bv. overdoen aan Italië of aan Pruissen? Beide mogendheden zijn als maritime staten nog jong en zouden in Guinea welligt een goed station zien, waar zij hunne zeemagt nu en dan eens heen konden zenden. Beide bezitten ook nog geen duim kolonialen grond en zouden in den beginne zoo kieschkeurig niet zijn. Maar - Italie heeft geen geld, en Pruisen..... Doch zou inderdaad dat verkoopen wel politiek zijn? Ik meen het ten zeerste te moeten betwijfelen, en dat wel hoofdzakelijk om twee redenen. Vooreerst geeft afstand doen van grondgebied, anders dan door ruiling, altijd een ongunstigen indruk; het is een bewijs van zwakte, van onvermogen; een Staat die zich daartoe genoodzaakt ziet, is blijkbaar in verval. En bovendien is het op zijn minst genomen gevaarlijk, om, wanneer men zelf koloniën bezit, andere mogendheden, die nog zoover niet zijn,

zoo gemakkelijk in de gelegenheid te stellen haar verlangen vervuld te zien. Men zoude op die wijze eigen ongestoord bezit van de overige meer renderende koloniën zoo ligt in gevaar brengen, want de eens gegeven perzik zoude wel eens naar meer kunnen smaken, en wat dan?

Maar erger nog dan verkoopen is het zeker, wanneer men zijne koloniën afstaat, omdat men, hetzij door oorlog, hetzij door eene of andere pressie, gedwongen wordt daartoe over te gaan. Vooral voor Nederland zou zulk een slag zwaarder zijn dan menigeen welligt meent. Ik spreek niet eens van het kwetsende, dat er voor ons nationaal gevoel in zou gelegen zijn, indien wij ten gevolge van het voortdurend verzet of de bij herhaling wederkeerende aanvallen der verschillende stammen, die duidelijk genoeg getoond hebben ons niet meer genegen te zijn, de Goudkust eens moesten opgeven. Doch welk een nadeeligen invloed zoude zulk een gebeurtenis niet hebben op onze politieke verhouding tot andere mogendheden? welk een groote zedelijke knak zoude ons daardoor op Java, Sumatra en verder in den O.I. archipel worden toegebragt! Dit op zich zelf beschouwd weinig beteekenend verlies zou in die streken vergroot en overdreven kunnen worden. Het zou een middel kunnen zijn in de hand van dezen of genen opstandeling, om het ligtgeloovig volk wijs te maken dat onze val nabij was! Nu zal dit uiterste wel zoo ligt niet gebeuren, daar het Gouvernement, wanneer de Negers het al te bont mogten maken, ongetwijfeld eene expeditie derwaarts zou zenden om den aangedanen hoon te wreken, gelijk zulks nog in 1838 met goed gevolg geschied is, doch geheel onmogelijk is de zaak zeker niet, wanneer de Negers hardnekkig volhouden, of soms op eene verrassing bedacht zijn, want de getalssterkte van ons leger aan de kust is al zeer gering. Onze geheele magt aldaar bestaat uit p.m. 140 man Negersoldaten, verspreid in zeven à acht forten, terwijl het Europeesch personeel in 1860 achttien personen bedroeg wanneer het voltallig was. Ik heb het echter nooit compleet gekend[1]. Wat moet er nu met dit handje volks worden uitgerigt, indien de bevolking volstandig blijft weigeren langer onder onder ons gezag te leven? 't Is waar, men kan eenige oorlogsvaartuigen zenden om ontzag in te boezemen en de

1 Tengevolge der laatste gebeurtenissen zijn eenige wapenen naar de kust gezonden en is de bezetting ter kuste van Guinea met ettelijke manschappen vermeerderd. Maar wat beduidt zulk een maatregel tegen *algemeen* verzet?

onwilligen een tijd lang in toom te houden (vroeger had wat meer vertoon van zeemagt veel goeds kunnen uitrigten), doch daarmede is de vijandelijke geest niet overwonnen, en wat al kosten en menschenlevens zullen er dan nog voor niet worden verspild! Bovendien zou het altijd nog te bezien staan, of de hulp uit Nederland niet soms nog te laat zou komen; men is in het moederland altijd zoo schoorvoetend tot het zenden van versterking naar Guinea overgegaan, en de laatste uitzending van een oorlogsvaartuig schijnt aan te toonen dat er te dien aanzien niet veel veranderd is. Het Metalen Kruis had aan de kust van Guinea geageerd. Het had de onwillige bevolking van Commenda tot rede gebragt en lag te Elmina op een opvolger te wachten. Doch het verwachte schip kwam niet. De provisie raakte op; andere noodwendigheden begonnen te ontbreken, en hoe gaarne de kommandant ter bescherming van het hoofdkasteel St. George ware gebleven, zoo was hij toch verpligt zee te kiezen ten einde op Ascension leeftogt en kolen te gaan innemen[1]. Pas was het Metalen Kruis vertrokken, of ziet, duizende Negers kwamen aanzetten, en weldra waren wij van de landzijde ingesloten door een 25,000 tal vijanden, die de oude, trouw gebleven bevolking uit de naburige dorpen verjoegen en al hun levensvoorraad in bezit namen, zoodat de vlugtelingen van alles beroofd te Elmina eene wijkplaats moesten komen zoeken. Het natuurlijk gevolg hiervan was hongersnood te Elmina en tamelijk veel gebrek in het fort. In dien hagchelijken toestand nu heeft ons zwak personeel het toch maar moeten uithouden tot 25 Mei, toen het stoomscheepje de Amstel aankwam en eenige verademing schonk. Doch wat zeide zulk eene armoedige vertooning om de eer onzer vlag op te houden? De Amstel vaart immers slechts 75 koppen of welligt een tiental meer?

Neen, als er dan kwestie is tusschen verliezen of behouden, dan moeten wij erkennen dat er tusschen verlies en zulk een bezit geen groot verschil bestaat!

Maar wij willen de Goudkust behouden. Wij willen in Guinea gevestigd blijven zonder die eeuwigdurende *soesah* met de bevolking, zonder dat die jaarlijksche subsidie ad ƒ 138,000 dient versterkt te worden, zonder dat wij de daar arbeidende ambtenaren en officieren half van gebrek laten omkomen? Onmogelijk is dat niet, hoewel ik erkennen moet dat er groote verneur der kolonie

1 In het begin van April.

moeijelijkheden aan de zaak verbonden zijn, en dat de theorie gemakkelijker is dan de praktijk.

In mijn meer genoemd werk schreef ik op bladz. 344: ‘Engeland staat thans vrij bepaald tegenover Ashantyn, als beschermer en eerste bondgenoot der Fantynen, die zich volgaarne onder bescherming der Engelsche vlag hebben begeven tegen een vijand dien zij nog immer wantrouwen. De houding van Nederland is precies wat zij vroeger was - passief.[1] Men betaalt den koning van Ashantyn - thans is Kwakoe Dua op den troon - getrouwelijk zijne landrente en geeft hem nog fraaije geschenken bovendien. De koning lacht, neemt het alles welwillend aan en zegt: “O, die goede Hollanders!”

Dit moet ophouden. Werpen wij de versleten politiek der W.I. Compagnie over boord en volgen wij het voorbeeld, ons reeds zoo lang door Engeland gegeven. Dan zal er rust komen. Waarom zouden wij langer grondhuur of toelatingsgeld betalen aan iemand die onze landheer toch niet is? Wat zeggen de inlanders van ons? ‘De Hollanders betalen schatting aan den Koning van Ashantyn en de Elminezen maken costuum, d.i. bedrijven rouw, bij zijn dood; dus zijn zij ook de onderdanen van Ashantyn, en bij gevolg onze vijanden.’ De inlanders weten ook wat logica is, en zij stellen de zaak veel meer naar waarheid voor dan de West-Indische almanak, waarin ik onder de cijnsbare vorsten van Nederland den naam van Kwakoe Dua, Koning van Ashantyn, gelezen heb. Veranderen wij derhalve onze politieke gedragslijn en plaatsen wij ons even als Engeland niet langer tegenover de betrokken stammen en hunne belangen, dan zal dat wantrouwen jegens Nederlandsch gezag, dan zal die onwil weldra verdwijnen; dan zal men verheugd zijn een nieuwen steun tegen Ashantyn te hebben erlangd.

Wat hebben wij toch wel ooit van Ashantyn genoten? Welke vruchten heeft het bondgenootschap met den koning van dat land ooit voor ons opgeleverd? In den grond der zaak geene. Wèl kwamen eenige zijner onderdanen bij ons te Elmina handel drijven, doch verreweg de grootste handel met de Ashantynen werd op de Engelsche plaatsen Cape Coast en Annamaboe gedreven, omdat daar meer voorraad voor hen was dan bij ons. In de Engelsche bezittingen toch heerschte vrije concurrentie; bij ons had één handelshuis alles in handen, aangezien de Gouverneur der kolonie

1 Namelijk in den laatsten tijd. Vroeger stelden wij meestal de bedreigde stammen in 't ongelijk tegenover Ashantyn.

hoofdagent van dat huis was. Doch, zegt men, Ashantyns koning hielp ons aan Afrikaansche soldaten voor Oost-Indie. Meer schijn dan werkelijkheid. De bescheiden bij het Afrikaansche werfdepôt te St. George zouden dit gereedelijk kunne aantoonen.

Heeft soms Ashantyn ons bijgestaan gedurende de herhaalde aanvallen, welke wij van de strandvolken reeds hebben moeten doorstaan? Daarop valt evenmin te roemen als op de vervulling der beloften om flinke wegen aan te leggen ter bevordering van het handelsverkeer. In één woord, ons bondgenootschap met genoemd rijk dient tot niets, dan om onze positie aan de kust van Guinea op den duur onhoudbaar te maken.

Maar hoe zal men die verandering van politiek tot stand brengen? Allereerst dient men de omliggende Negerstammen bekend te maken met onze veranderde zienswijze, door hun de verzekering te geven, dat ook wij voortaan niet meer gedoogen zullen, dat zij door Ashantyn worden bemoeijelijkt en dat wij als bewijs van ons voornemen het betalen der ‘jaarbrieven’ hebben afgeschaft. Die pogingen tot bemiddeling en het aangaan van die nieuwe overeenkomsten moeten echter op een eenigzins groote schaal en met eenige praalvertooning geschieden. Een commissaris of gemagtigde van het Nederlandsch Gouvernement - liefst geen militair - vertrekt bv. naar Guinea, vergezeld van een drietal oorlogschepen (die weldra hunne reis naar Indië of elders kunnen voortzetten) en bezoekt de betrokken stammen. Hij onderhoudt zich vriendschappelijk met de hoofden, wijst op de voordeelen van rust en vrede en biedt hun, behalve het bondgenootschap, ook de ondersteuning en voorlichting van het Gouvernement aan, bijaldien zij geneigd mogten zijn voor den groothandel koffij, tabak of katoen te verbouwen. Vervolgens spreekt hij over het aanleggen van geregelde wegen, het wenschelijke van wederkeerig vertrouwen, het nut van veiligheid voor personen en goederen en wat dies meer zij. Zulke onderhandelingen, met takt en beleid gevoerd, kunnen niet anders dan goede resultaten opleveren en de aanbevelenswaardige politiek van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement is daar, om te bewijzen wat men op den weg van onderhandelingen met tropische volken al niet vermag.

Ten opzigte van Ashantyn zou dezelfde voorzigtigheid aan te bevelen zijn. Plotseling met een rijk te breken waarmede men zoolang, al was het dan ook ten onregte, in vriendschap heeft geleefd, zou noch te billijken, noch als staatkundig aan te ra-

den zijn. Men zou moeten beginnen met de regering te Kommasie voor te houden, dat wij prijs bleven stellen op hare goede gezindheid jegens ons, doch dat, om den vrede aan het strand te bewaren en ons niet langer aan de aanvallen der Engelschgezinde stammen bloot te stellen, wij dienen op te houden met de uitkeering der jaarlijksche ‘kostgelden’; kan het niet anders, dan zou men welligt in 't geheim dien ‘kostbrief’ kunnen afkoopen. Voorts zou een nieuw verdrag kunnen worden aangegaan ter verzekering van handelsvrijheid en wederzijdsche bescherming van personen en goederen en zou Ashantyn moeten beloven alle stammen, welke onder het Nederlandsch gezag ressorteren, als vrienden te beschouwen. Welligt zou het ook goed zijn, daarbij den Koning, de Caboeeërs (edellieden) en de priesters vertrouwelijk er op te wijzen, dat Ashantyn, Dahomy en de meer zuidelijk gelegene stammen de eenig overgebleven fetiche-dienaren in die streek van Afrika zijn en dat de oorlogen en verdeeldheden onder hen aan de Mohammedanen de gelegenheid zullen verschaffen zich uit te breiden en de fetiche-dienaren te verdringen[1]; dat het uit dien hoofde beter zou zijn wanneer Ashantyn zich sterk bleef maken langs de noordelijke grens, dan wanneer er steeds oorlog in het zuiden werd gevoerd. Daarbij zou men dan ook nog kunnen wijzen op de verwantschap in afkomst en taal, welke tusschen de betrokken volken en Ashantyn bestaat. Doen wij dezen stap, dan zullen de Elminezen, die steeds eene exceptioneele positie onder de strandvolken hebben ingenomen, gereedelijk volgen. Onder het bereik onzer kanonnen wonende, hebben zij hunne politieke gedragslijn steeds naar de onze geregeld en schijnen zij meer door onze oogen gezien dan naar eigen overtuiging gehandeld te hebben. Hun gezond verstand zal hen insgelijks doen inzien, dat goede buren beter zijn dan verre vrienden, vooral dewijl die vrienden wel gaarne iets ontvangen, maar nooit iets geven. Nog zeer onlangs toch hebben zij weder een bitter proefje van den oorlog gehad. Zij zullen dus met die nieuwe regeling ongetwijfeld tevreden zijn, want in den grond is de strandneger een veel te goed handelaar, om oorlog boven vrede te verkiezen.

1 Men make hieruit niet op, dat ik zulk een groot vriend ben van het fetichisme. Het is maar een voorslag van diplomatieke onderhandeling. Echter is het niettemin zeker, dat dáár, waar de Islam doordringt, aan alle christelijke beschaving de weg is afgesneden. Heidenen kunnen bekeerd worden, Mohammedanen niet.

Komt alzoo deze verandering van politieke verhouding aan de Goudkust tot stand, dan kan gezegd worden dat de Nederlandsche bezittingen ter kuste van Guinea eene nieuwe era zijn ingetreden; dan kan daarbij met alle reden verwacht worden, dat de toekomst eenigermate goed zal maken, wat het verledene aan tegenspoed heeft opgeleverd.

IV.

Nu nog een kleine stimulans voor den kranke tot slot. - Bijaldien de voorgestelde verandering in onze betrekking tot de ons omgevende Negerstammen eens tot stand kwam, dan zou er toch altijd nog iets dienen te gebeuren eer met regt gezegd kon worden, dat de kolonie eene betere toekomst te gemoet gaat. Dat iets is echter nog al veelomvattend, al heet het eenvoudig: ‘verbetering in eigen boezem.’ Wel is waar is door de grensregeling met Engeland en de heffing van inkomende regten, welke daarna mogelijk is geworden, eene belangrijke schrede voorwaarts gedaan, en hebben wij thans ten minste een doel, een reden van bestaan in West-Afrika, iets wat wij vroeger misten. Doch moet dat het eenige doel blijven? Er zijn immers ook pligten, welke eene natie zich stilzwijgend op de schouders laadt, als zij hare suprematie doet gelden over eene andere, die nog verre achter haar staat in verlichting en beschaving? Heffen wij geld van onderdanen, opdat zij in de kosten van bestuur zouden helpen voorzien, dan hebben zij ook aanspraak op alle zedelijke voordeelen welke een bestuur kan schenken, en allereerst regt op onderwijs. Sedert 1637 zijn wij in Guinea gevestigd, en wat is er sedert dien tijd gedaan om den Neger te beschaven? Zoo goed als niets.

In den beginne achtte men hem alleen om zijne waarde als verhandelbaar vleesch. Men beschouwde hem toen met hetzelfde belangstellend oog als een huurkoetsier een paard op de markt inspecteert: hoe oud is het? heeft het ook gebreken? is het nog al sterk? kan het goed werken?

Naderhand, toen eindelijk Wilberforce zijne pogingen bekroond zag door de afschaffing van den slavenhandel, veranderde die sterk geprononceerde vleeschelijke belangstelling in onverschilligheid, en achtte men den Neger alleen dan een blik of een woord

waardig, wanneer hij rum, genever, kralen, tabak of kruid kwam koopen. Maar onderwijs! Onze praktische voorgangers aan de kust hadden daaromtrent hunne bepaalde denkbeelden: ‘de negers waren toch al slim genoeg en daarom was dat onderwijs maar niet aan te raden.’ In 1837 kreeg de kolonie eindelijk haren eersten onderwijzer, dat wil zeggen, alleen het fort St. George, want op de buitenposten is er nooit een geweest. Die enkele onderwijzer kon echter betrekkelijk zeer weinig nut stichten, omdat de school niet in de Negerstad zelve geplaatst was. Een Neger toch bezoekt geen fort buiten hooge noodzakelijkheid, en dan nog doet hij zulks schoorvoetend. De Engelschen zijn ons derhalve ook in dit opzigt veel vooruit geweest. Talrijke scholen zijn op hunne verschillende stations verrezen en deze worden altijd goed bezocht. Een groot aantal Negers en stellig alle kleurlingen kunnen Engelsch lezen en schrijven; terwijl men in onze bezitting zoo iets bijna te vergeefs zou zoeken. Alleen de kinderen onzer inlandsche militairen en huisbedienden, die door gewoonte hun tegenzin tegen het bezoeken van het fort hebben afgelegd, ontvangen geregeld onderwijs, en het Nederlandsch dat door de weinige anderen, die er iets van geleerd hebben, gesproken en geschreven wordt, is allergebrekkigst. In den laatsten tijd echter is er eenige vooruitgang in het onderwijs te bespeuren geweest. Den onderwijzer is een helper toegevoegd en het getal schoolgangers is iets toegenomen. Maar toch is er met dat alles in de geheele kolonie nog steeds slechts ééne school. Ik heb boven reeds van Engelands toenemenden invloed gesproken en als de oorzaak daarvan gewezen op de verstandige politiek welke het volgt. Doch die invloed moet ontegenzeggelijk ook voor een groot deel worden toegeschreven aan hetgeen Engeland op zedelijk gebied verrigt, aan de moeite en de kosten die de kinderen van Albion er voor over hebben om de Negers hunne zeden, gewoonten, kleeding, taal en godsdienst te doen aannemen. Wel is er veel eenzijdigs in dat streven; wel kleeft er aan hun opvoedingssysteem iets gebrekkigs; doch wij hebben daarentegen om zoo te zeggen nog niets gedaan. Zelfs onze eerste en eenige godsdienst-leeraar heeft het te St. George niet kunnen uithouden wegens gebrek aan medewerking.

Nu wil ik niet beweren dat de Negers ooit geheel en al gehollandiseerd zullen worden. Dit zal evenmin kunnen geschieden als zulks met den Javaan, den Maleijer of Alfoer het geval is.

Doch dit behoeft ook niet. Ik zie evenmin heil en nut in een christendom volgens het Amboineesch model, als ik een Neger volgens het Wesleyaansch systeem zou wenschen te ontwikkelen. Doch zij *kunnen* in ieder geval opgeleid worden tot een hoogeren trap van zedelijkheid dan die, waarop zij nu staan, en is dat mogelijk, dan is het onze pligt, daartoe de handen aan het werk te slaan, terwijl dit tevens het voordeel zal opleveren, dat zij met het overnemen onzer beschaving ons ook meer zullen vertrouwen en zich meer aan ons zullen hechten. Doch er is nog meer te doen. Als tweede punt van verbetering noem ik de noodzakelijke verplaatsing van ons hoofdbestuur. Elmina is om vele redenen niet het beste punt voor onze hoofdvestiging. In de eerste plaats is St. George, hoewel het schoonste en sterkste kasteel langs de geheele kustlijn, tengevolge der nieuwe regeling met Engeland aan de uiterste grens onzer bezittingen komen te liggen. Thans is voor ons hoofdstation - reeds vroeger vestigde ik daarop de aandacht - Saccondee de aangewezen plaats, omdat het te midden van onze tegenwoordige bezittingen ligt. Wel kan en moet het kasteel St. George een behoorlijk bezet militair punt blijven, doch ik zie niet in waarom nu nog het grootste deel van het Europeesch personeel langer zou blootgesteld zijn aan de vernielende invloeden welke aan de localiteit van Elmina verbonden zijn. Vooreerst is het kasteel St. George gelegen benedenwinds aan de zeer onzindelijke stad Elmina met al hare stinkende uitwasemingen. Bovendien is de omringende moerassige vlakte, waardoor de kleine rivier Benjan zich kronkelt, eene bron van pestdampen, die steeds zijn gebleken verderfelijk voor de gezondheid te zijn. Van deze rivier Benjan en van de hoogst ongunstige ligging van ons hoofdkasteel gaf ik reeds eene beschrijving in een geneeskundig rapport aan Z.E. den Minister van Koloniën d.d. 16 October 1857, waaruit ik alleen het volgende overschrijf:

‘Op de hoogte der Negerstad, welke aan den regter oever der rivier Benjan gelegen is, vormt deze een soort van bassin, dat door den gedwongen aanvoer van genoemd bezinksel (residuen van gestorven planten en dieren) zeer ondiep geworden is, en bij laag water eene reeks van modderbanken vertoont, welke een ligt merkbaren doch zeer onaangenamen geur verspreidt. Daarbij komt nog, dat door den onvoldoenden toestand der in zee uitgebouwde mouille de monding der rivier zoo zigtbaar verzandt, dat een groot gedeelte der genoemde stoffen, die an-

ders bij sterke vloeden afgevoerd zouden kunnen worden, zich nu, om zoo te zeggen, onder de muren van het fort St. George verzamelt'[1]. Saccondee daarentegen biedt groote voordeelen aan. Het is, gelijk ik reeds zeide, thans het middelpunt onzer bezittingen en het levert een veel veiliger landingsplaats op dan Elmina. De rots waarop het fort Saccondee is gebouwd, is een prachtig punt voor een vuurtoren, terwijl er overigens die ziekte veroorzakende bronnen niet worden gevonden, omdat de bodem er hoog gelegen en droog is. Bovendien is het omliggend terrein oneindig beter geschikt om er in het vervolg een kultuur te beproeven, dan de hoogst onvruchtbare omstreken van Elmina. En, wat meer is, een weg die regtstreeks naar het nabijgelegen Wassa voert, zou den handel uitermate bevorderen, terwijl de inderdaad schoone omstreken van Saccondee zich er bijzonder toe zouden leenen om aldaar doelmatige buitenverblijven te bouwen. Ook daardoor zou de gezondheid bevorderd worden en hoogst waarschijnlijk zouden de ambtenaren dan niet meer zoo dikwijls wegens ziekte met verlof naar Nederland gaan. Zou men echter Saccondee niet als hoofdstation verkiezen, dan is Axim aan te bevelen. Het fort is er ruim; het klimaat gezond; de bevolking ons genegen.

Mij rest nog, last, but not least, een derde punt te bespreken en wel de lotsverbetering der ambtenaren en officieren.

In mijn bovengenoemd rapport drong ik reeds hierop aan, en ook door anderen werd de noodzakelijkheid van dien maatregel meermalen betoogd. Wel is waar is er in 1859 eene kleine verhooging van traktement toegestaan ten gevolge van de afschaffing van het handeldrijven der ambtenaren en officieren, doch die verhooging is zoo gering, dat alleen de Gouverneur en de boekhouder met hun bezoldiging toe kunnen. De subalterne ambtenaren leiden dan ook, zoo als het Handelsblad van 4 Julij 1863 teregt aanmerkte, een *bitter armoedig* leven.

Teregt vroeg reeds in dat zelfde jaar de schrijver eener brochure over de aangelegenheden onzer bezittingen aan de Goudkust[2]: 'mag om de opgegeven reden (het niet afwerpen

1 Zoo schreef nog onlangs Dr. Horton: 'from the foregoing chapters it will be seen, that malarious fevers are most common in districts, which are ill drained and abound in stagnant marches and collections of decayed vegetation.' J.A B. Horton, Physical and Medical climate and Meteorology of the West Coast of Africa. London, 1867.

2 Een woord aangaande de vraag: 'Wat moet Nederland doen met zijne bezittingen ter kuste van Guinea?' 's Gravenhage, H.C. Susan, 1863.

van voordeelen) de Staat zijne ambtenaren en officieren gebrek laten lijden tot aan hun einde toe? Kan Neêrlands Bestuur zulks verantwoorden?' - Inderdaad, verantwoordelijk is het niet, om juist 's lands dienaren aan de kust van Guinea zoo aan ontbering prijs te geven. De Molukken werpen ook geene voordeelen af, doch een resident, een assistent-resident of een secretaris aldaar krijgen niettemin hetzelfde tractement als andere Indische ambtenaren van denzelfden rang. Waarom moet dan de bezoldiging van het personeel in Guinea eene betreurenswaardige uitzondering maken op dien regel? En heeft die stiefmoederlijke bejegening niet vaak invloed uitgeoefend op het gehalte van het personeel en op zijn dienstijver? Waarom hebben wij in den laatsten tijd, nl. tot en met 1858, zoo veel verloren ter kuste van Guinea? Juist omdat het personeel ter voorziening in zijne nooddruften het te druk had met handeldrijven om behoorlijk toe te zien dat 's lands belangen behartigd werden. Nu is de handel sedert 1°. Januarij 1859 afgeschaft, doch de belofte van een aan die afschaffing verbonden traktementsverhooging is onvervuld gebleven! Zoo een Gouvernement trouw wenscht gediend te worden, moet het die diensten ook behoorlijk beloonen.

Ziet daar nu kortelijk de drie maatregelen aangegeven, die noodzakelijk zijn om verbetering te erlangen in eigen boezem. Doch dat alles kost geld, zal men mij toevoegen. Dat is zoo. Wat heeft men zonder onkosten? Point d'argent, point de Suisses!

Doch bij den nieuwen bloei dien de kolonie, bij verandering van politiek, te gemoet gaat; bij de uitbreiding van handel, welke, wanneer de toestand in die streken verbeterd wordt, ongetwijfeld niet zal achterblijven, zullen de inkomsten ook vermeerderen. De kust van Guinea is een schoon en vruchtbaar land, dat zich uitmuntend leent voor den handel en voor de scheepvaart op groote schaal, en wie weet of in vervolg van tijd, behalve palmolie, stofgoud, ivoor en verfhout, zich ook nog niet andere produkten van uitvoer zullen voordoen? De Goudkust, die thans nog eene subsidie van p.m. ƒ 138,000 's jaars vereischt, zal bij het voortduren van den vrede, alleen door het heffen van inkomende regten, weldra een groot deel dier subsidie kunnen ontberen, al mogt ook de handel op haar tegenwoordig standpunt blijven staan. Wil men dan ter opbeuring der kolonie die gelden nog een paar jaren in uitgaaf blijven brengen, dan zal daarmede

voorzeker in meer dan één opzigt door de regering een goede daad kunnen verrigt worden. Doch geen halve maatregelen: *Sit aut non sit!*

En nu, wie weet of het niet welligt den tegenwoordigen Minister van Koloniën gegeven zal zijn, een zoo noodzakelijke hervorming tot stand te brengen in eene bezitting, die Nederland reeds zoo lang heeft verwaarloosd!

'*s Hage*, Augustus 1868.

J.S.G. GRAMBERG.

Bibliographisch album.

Commentatio de Sulpiciae quae fertur, Satira. Scripsit Jo. Corn. Ger. Boot. Edidit Academia Regia Disciplinarum Neerlandica. Amstelodami apud C.G. van der Post. 1868.

Van Sulpicia, eene dichteres bij Martialis als zijne tijdgenoote vermeld, bezitten wij slechts een enkel dichtstuk, door de uitgevers min gelukkig *Satire* getiteld, in 70 hexameters. Het bevat eene diep gevoelde en sombere prognostiek over de toekomst van het Romeinsche rijk, onder den indruk van het decreet van Domitianus dat de philosophen uit Rome en Italië verdreef, *pulsis* (zegt Tacitus) *sapientiae professoribus atque omni bona arte in exilium acta, ne quid usquam honestum occurreret*. Het handschrift, waaruit het stuk in de vijftiende eeuw in het licht verscheen, is sedert verdwenen. Prof. Boot beweert in deze Verhandeling, uitgegeven door de Koninkl. Akademie van Wetenschappen, dat het geheele gedicht een ondergeschoven werk is, vervaardigd door een modernen Italiaanschen dichter. Ik ben door zijne redenering niet volkomen overtuigd. In allen gevalle schijnt het mij toe, dat hij aan den inhoud van het dichtstuk, aan den gang en zamenhang der denkbeelden, geen billijk regt heeft doen wedervaren. Wat den vorm der uitdrukking betreft, het moet erkend worden dat daarin veel zonderlings wordt aangetroffen. Intusschen kunnen de bezwaren door Prof. Boot aangevoerd, of die overigens te maken zijn, welligt door tekstverbetering of juiste uitlegging uit den weg worden geruimd. Eenige voorbeelden.

Vs. 12.

> *Dic mihi, Calliope, quidnam pater ille deorum*
> *Cogitat? an terras et patria secula mutat*,
> *Quasque dedit quondam, morientibus eripit artes?*

Hier moet, geloof ik, voor *patria* (pria) gelezen worden *pristina*, en voor *morientibus, mortalibus*.

Vs. 20.

Quid reputemus enim?

De interpunctie is aldus te wijzigen: *Quid - reputemus - enim? - Quid enim?* hoort bijeen: 't is het Grieksche *τί γαρ*; - Men vertale: ‘Hoe toch - (laat ons eens narekenen) - is de zaak gesteld?’

Vs. 25.

Deinde, velut stadio victor qui solus Achaeo
Languet et immota secum virtute fatiscit.

Prof. Boot neemt aanstoot aan het woord *secum*. Ten onregte. Het beteekent: *aan zich zelf overgelaten, met zich zelf alléén*. Zoo komt het voor bij Virgilius, Georg. I. 389:

Et sola in sicca secum spatiatur arena.

Zie voorts Georg. IV. 465.

Doch ook de geheele vergelijking, in dit vers gebezigd, schijnt Prof. Boot ongerijmd toe. *In his* (zegt hij) *quam inepta sit comparatio facile apparet. Romani enim post bella non in otio consenuisse traduntur, sed armis positis se contulerunt ad leges ferendas, ad artes literasque colendas*. Maar juist deze *sapientia civilis*, deze *artium literarumque cultus* is volgens de karakteristiek Romeinsche opvatting der dichteres, eene verweekelijking en verwijfdheid in vergelijking met het vroegere krijgsmansleven (vandaar *mollis ratio*, in vs. 31). Hare voorstelling is, dat de *eerste* graad van het rijksverval in dezen overgang van den oorlog tot de kunsten des vredes te zoeken is - zie vs. 57: *Romulidarum igitur gravis et longa exitum pax* - en dat die val vervolgens geheel wordt voltrokken nu ook de letteren en wetenschappen door de tyrannieke decreten van Domitianus zijn weggejaagd.

Evenmin kan ik de moeijelijkheid inzien, die de geleerde schrijver met vele andere uitleggers in vs. 33 vindt:

Aut frustra uxori *mendaxque Diespiter olim:*
Imperium sine fine dedi, *dixisse probatur*.

De woorden: *imperium sine fine dedi* zijn blijkbaar ontleend aan het eerste boek der Aeneis. Daar ter plaatse nu worden zij niet tot Juno, maar tot Venus gesproken. Men vindt daarom in het woord *uxori* bij Sulpicia eene niet vergeeflijke geheugenfeil. Mij dunkt, zonder genoegzamen grond. De dichteres toch citeert niet

de plaats van Virgilius, als zoodanig, maar *het orakel van Jupiter*, ofschoon zij dit met aan Virgilius ontleende woorden aanduidt. Dat orakel nu wordt wel bij Virgilius aan Venus bekend gemaakt, maar moet uit den aard der zaak verondersteld worden nog veeleer en veelmeer aan de opperste der godinnen, aan Juno, ts zijn medegedeeld. Trouwens Virgilius zelf wijst daarop, want Jupiter verhaalt bij hem aan Venus dat Juno zich thans nog met alle krachten tegen de vervulling der godspraak verzet, maar later tot beter inzigt gekomen zich zal onderwerpen:

mecumque fovebit
Romanos rerum dominos gentemque togatam.

15 September.
M. DES AMORIE VAN DER HOEVEN.

***Exeunte Octobri. Ad filiolum. Carmen Alberti Henrici Arnoldi Ekker civis Campensis cui certaminis poetici praemium e legato Jacobi Henrici Hoeufft adjudicatum est in consessu publico Academiae Regiae disciplinarum Neerlandicae d. 9 m. Martii a.* 1868. *Amstelodami apud C.G. van der Post*. 1868.**

Zelden, geloof ik, zijn goede bedoelingen zoo volkomen teleurgesteld, als tot hiertoe het geval was met die van het legaat, door den Heer Hoeufft aan het voormalig Kon. Instituut nagelaten. Bestemd om de inspiratie der modern-Latijnsche Muze aan den gang te houden, en den oud-vaderlandschen roem in dat vak te handhaven, heeft het tot heden slechts tot resultaat gehad, dat eene reeks van zoogenaamde dichtstukken, bijna alle van desesperante mediocriteit, het licht heeft gezien, die voor de eer van Nederland en van het Instituut of de Akademie beter ongedrukt waren gebleven. Men weet dat Horatius aan middelmatige poëzij het regt van bestaan ontzegt. De Akademie kent haar jaarlijks niet alleen dat regt maar ook een lauwer toe.

In het tijdvak van *interregnum* tusschen het opgeheven Instituut en de Akademie werd door het Ministerie van Binnenl. Zaken een concours voor het legaat Hoeufft uitgeschreven, ten einde de vervallen-verklaring dier beschikking te voorkomen. In de commissie

van beoordeeling der ingekomen stukken deed mijn onvergetelijke leermeester P. Hofman Peerlkamp nevens zich Prof. Boot en mij benoemen. Wij hebben toen, vooral ten gevolge van zijnen invloed, geen enkel der ingezonden verzen bekroond. Teregt deed hij ons opmerken, dat de woorden van het testament den prijs alleen aan voortreffelijke stukken willen toegekend zien. Ik geloof dat, had men sedert in die heilzame gestrengheid volhard, de betere dichters zich niet altoos zouden hebben doen wachten. Men moge zeggen wat men wil, ik kan niet aannemen - en er zijn verschijnselen die het tegenspreken - dat de modern-Latijnsche dichtader zóó ten éénenmale over geheel Europa zou verdroogd zijn. Voor den echten philoloog is de taal van Latium eene tweede moedertaal, waarin hij denkt en dicht. Ik geloof met Dr. Lucian Müller, in zijn ten vorigen jare uitgegeven geschrift over de Latijnsche gedichten van Hugo Grotius, dat vele produkten der nieuw-Latijnsche Muze de vergelijking met de klassieke oudheid niet behoeven te schromen. Maar thans helaas! is voor het legaat Hoeufft de kans verloren. Welk echt dichter zal er eene eer in stellen zijn werk te zien opnemen in de rij dier poetasters, wier producten tot nog toe het *corpus carminum ex legato Hoeufftiano* zamenstellen?

Onaangenaam is het, de bovenstaande algemeene beschouwingen in het bijzonder toe te passen op het jongst bekroonde vers van den Heer Ekker. Ik wil geenszins de betrekkelijke verdiensten ontkennen van zijn lierdicht, dat den overgang van den herfst tot den winter in het vaderlandsche buitenleven beschrijft. De schildering houdt zich, op Nederlandsche wijze, hier en daar te veel met kleinigheden bezig, en gaat bijna over in het photographische genre. Maar wat boven alles aan zijn stukje ontbreekt, is de poëtische inspiratie; en de lezer assisteert bij het *pénible* der bewerking, wat in het Hollandsch gedacht werd, in een Latijnsch keurslijfte rijgen[1].

9 October.

M. DES AMORIE VAN DER HOEVEN.

1 Met weemoed plaatsen wij deze aankondigingen, door Martinus des Amorie van der Hoeven slechts weinige dagen voor zijn dood geschreven. Ook hij ging van ons weg met de Octobermaand, de beminnelijke, zachtzinnige, geniale man, wiens geheele leven studie en inspiratie was, die de gave der welsprekendheid in zoo buitengewone mate bezat, omdat zulk eene buitengewone mate van geestdrift en toewijding aan de wereld der ideeën hem bezielde bij de beoefening van ieder vak van wetenschap. Martinus van der Hoeven was eene sympathieke natuur; men voelde zich tot hem getrokken door zijn eenvoudig, kinderlijk gemoed, door zijn warm poëtisch gevoel, door zijne bijna mystische opgewondenheid, door de veelzijdigheid en diepte zijner kennis, door de aandoenlijke trilling zijner enthousiaste stem. Hij was een zeldzaam begaafd man; hij droeg den echten muntslag van het genie en al heeft hij weinig geschriften nagelaten, hij leeft voort in den krachtigen invloed, dien hij op zijne leerlingen en tijdgenooten heeft uitgeoefend als de zuiverste uitdrukking van het hoogepriesterschap in den dienst van het Ware en het Schoone, van de Wetenschap en de Kunst.
De Redactie.

***Tijdschrift voor Gezondheidsleer. Tijdschrift voor alle standen ter bevordering van volkswelvaart en huiselijk geluk, onder redactie van Dr. C.P. Pous Koolhaas*. 1ste *en* 2de *Jaargang. 's Gravenhage, C. van Doorn en Zoon*.**
***Schat der gezondheid. Tijdschrift voor alle standen ter bevordering van volkswelvaart door verspreiding van eenvoudige beginselen van Gezondheidsleer en openbare Gezondheidsregeling, onder hoofdredactie van Dr. J. Jesse en Dr. K.J. van Duyl. Gorinchem, bij C.G. van der Mast*.**
1ste *en* 2de (*nog niet compleete*) *Jaargang. Nieuwe Serie*.

'Het licht der Hygieine moet overal schijnen,' zegt de Redacteur van het eerstgenoemde tijdschrift, 'op de wieg van het pasgeboren kind en op de laatste rustplaats van den volwassene, in de ziekenkamer en in de feestzaal, in de werkplaats en in de studeerkamer, in paleizen en in hutten, waar steden worden geplaveid en waar spoorwegen worden aangelegd, waar sprake is van het omhakken van bosschen en waar woeste heidevelden zullen ontgonnen worden, - *overal*. Dat licht moet schijnen niet alleen gedurende het heerschen eener epidemie van cholera of runderpest, wanneer roodvonk of mazelen het sterftecijfer verhoogen, maar ook wanneer geene epidemiën heerschen noch dreigen en ziektegevallen minder in aantal dan gewoonlijk zijn, - *altijd*.'

Het is waar, Hygieia's rijk breidt zich ook in ons land zeer uit. De geneeskundigen beginnen meer en meer in te zien, dat het beter en vaak gemakkelijker is ziekten te voorkomen dan te genezen en het publiek komt langzamerhand tot het besef, dat Hy-

gieia's raadgevingen voor de beurs voordeeliger en voor de gezondheid vaak heilzamer zijn dan die van Aesoulaap. Te regt heeft dan ook het Curatorium van het Athenaeum illustre te Amsterdam, met zijnen vorigen, wakkeren burgemeester Fock aan het hoofd, begrepen, dat bij de reorganisatie van het natuur- en geneeskundig onderwijs aldaar, ook voor de godin Hygieia een leerstoel behoorde ingerigt te worden en heeft het den volijverigen Doctor Israëls tot haren apostel benoemd. Want van de geneeskundigen is het voornamelijk dat de verspreiding van hygieinische kennis over alle standen der maatschappij verwacht moet worden. Zij zijn het, die de vooroordeelen, op dat gebied zoo ontelbaar, moeten bestrijden, de dwalingen, in deze leer zoo talloos, moeten opheffen en den volksgezondheidstoestand moeten helpen verbeteren.

Zeker is het, dat zij daartoe in de eerste plaats hunnen invloed moeten laten gelden op de individus, die zij onder behandeling hebben, met wie zij dagelijks omgaan. Bij hen kunnen zij hunne verworven kennis en ervaring omtrent voeding en kleeding, omtrent luchtverversching en verwarming, in één woord omtrent alles, wat de *hygiène privée* betreft, telkens op het concrete geval toepassen en in werking brengen. Maar ook omtrent alles, wat tot de *hygiène publique* betrekking heeft, wat niet slechts op de gezondheid van het individu, maar van de massas invloed kan uitoefenen, wat endemiën en epidemiën kan voortbrengen, voorkomen en verdrijven, wat door den staat of door de gemeente, met het oog op de gezondheid en welvaart van het volk, gedaan en gelaten moet worden; omtrent dat alles moeten zij het licht verspreiden, de wenken geven, de wettelijke voorschriften controleren en op trouwe naleving daarvan bij de magthebbenden aandringen.

Om hunne wetenschap bij het volk ingang te doen vinden is particuliere en huiselijke raadgeving niet toereikende. Ja zelfs, hoeveel nut het gesproken woord in openbare volksvoordragten ook kunne stichten, de indruk daarvan gaat te spoedig weêr verloren, het beklijft niet genoeg en werkt altijd nog op een te gering getal hoorders. De hulp der *pers*, wier vruchten voor *allen* toegankelijk zijn, hebben de deskundigen daarom in de eerste plaats noodig om hunne leer bij *allen* ingang te doen vinden.

Te regt begrepen dan ook de Heeren Doctoren Egeling en Lubach reeds voor ettelijke jaren, dat zij al die afzonderlijke pogingen

van de geneeskundigen zooveel mogelijk moesten zien te concentreren en te ondersteunen om daaraan in ruimeren omvang invloed en voor langeren tijd blijvende kracht te verzekeren. Het was daarom dat zij een tijdschrift oprigtten onder den naam van *Schat der gezondheid*, en dat zij een 30tal van de kundigste en ijverigste geneeskundigen opriepen om hunne onderneming te schragen en door verspreiding van eenvoudige beginselen van gezondheidsleer en openbare gezondheidsregeling, de volkswelvaart in alle standen te bevorderen.

In een vroegeren jaargang van ons tijdschrift (1861) is van deze welgeslaagde poging door mij op breeder schaal melding gemaakt.

Jaren lang hebben beide verdienstelijke Redacteurs, ook zonder altijd de gewenschte en verdiende ondersteuning van kunstgenooten en publiek te ondervinden, hunne loffelijke pogingen voortgezet, tot dat beide, tot anderen werkkring geroepen, meenden hunne taak aan anderen te moeten overlaten.

Voorwaar de geneeskundigen hebben niet geaarzeld die taak op te vatten. In de plaats van het ééne tijdschrift, dat in twee jaargangen onder eene meer afwisselende Redactie werd voortgezet, hebben wij thans twee tijdschriften op dit gebied gekregen, waarvan de titels aan het hoofd dezes vermeld staan.

Het eene verschijnt in tweemaandelijksche, het andere in maandelijksche afleveringen. Beide vermelden op het titelblad de namen van hunne medearbeiders, meestal mannen, gunstig in de wetenschap, zelfs niet enkel in de medische wetenschap, bekend, wier ijver en goede wil zich bij sommigen zelfs zoo ver uitstrekten, dat zij hunne medewerking aan *beide* Tijdschriften tegelijk meenden te moeten toezeggen.

Moge het ook al bij velen, zeker door omstandigheden buiten hunnen goeden wil gelegen, bij de vermelding van hunnen naam op het titelblad gebleven zijn, toch strekken die namen reeds tot eene niet verwerpelijke aanbeveling van beide Tijdschriften; zij drukken in elk geval het zegel der goedkeuring op hunnen inhoud en onderhouden bij het publiek de hoop, dat het vroeg of laat ook nog op bijdragen van hunne hand vergast zal worden.

Sommigen hebben in de verschijning van *twee* tijdschriften op hetzelfde gebied, in ons kleine land, eene heillooze verdeeling van kracht en verbrokkeling van stof gezien. Tot dus verre kunnen

wij, in dit bijzondere geval, die klagt niet als billijk en regtmatig erkennen. Beide tijdschriften toch schijnen hunnen eigen kring van lezers te hebben. Beider debiet schijnt, dank zij ook al mede den lagen abonnementsprijs, toereikende te zijn om de uitgevers voor hunne onkosten schadeloos te stellen en ze althans de uitgave niet te doen staken.

Ware het nu bij ons er om te doen om een tijdschrift te hebben opgevuld met geleerde, streng wetenschappelijke betoogen, zooals de tijdschriften van een Pettenkofer en Tardieu, die, als de vertegenwoordigers van de wetenschap, haar vooruit moeten brengen, dan zeker zou het vooral in ons kleine land èn voor redacteurs èn voor de geleerde wereld verkieslijk zijn, dat de wetenschappelijke krachten meer geconcentreerd werden, dat de arbeiders meer tijd aan hunnen arbeid konden besteeden en de Redacteurs niet verpligt waren zoo vaak een nummer in het licht te doen verschijnen.

Maar voor de wetenschappelijke mannen bestaat ten onzent geene behoefte aan een afzonderlijk *nationaal* orgaan voor de Hygieine. In ons land komt het er voornamelijk op aan dat het groote publiek voorgelicht worde, dat de geneeskundigen het op allerlei hygieinische zonden van het dagelijksche leven opmerkzaam maken, het allerlei wenken en raadgevingen mededeelen, het allerlei opmerkingen en voorschriften van hygieinischen inhoud kortelijk aan het verstand brengen en toelichten. En daartoe mogen gerustelijk *twee* organen gebezigd worden, die gedeeltelijk met elkander mogen concurreren, gedeeltelijk elkander kunnen aanvullen en verbeteren en zoodoende over ruimere kringen hun nut kunnen verspreiden. Men beschouwe beide derhalve minder als organen van de wetenschap dan van de praktijk. Men zoeke in beide geene voor de wetenschap nieuwe gezigtspunten, theoriën of ontdekkingen, maar veeleer de mededeeling van min of meer bekende waarheden in populairen, soms zelfs onderhoudenden en altijd voor allen bevattelijken vorm.

Alle onderafdeelingen van de gezondheidsleer zijn in beide tijdschriften genoegzaam vertegenwoordigd. Alle onderwerpen worden er op hunne beurt, nu eens breedvoeriger, dan weêr korter in behandeld. Het gehalte der stukken over hetzelfde onderwerp is nu eens degelijker in het eene, dan weêr in het andere. Daardoor

wordt het moeijelijk om aan het eene of andere tijdschrift de voorkeur te geven. Mogt men desniettemin eenig verschil aangeduid willen zien, dan zou men welligt kunnen zeggen, dat het streven naar wetenschappelijke waarde en beteekenis duidelijker doorstraalt in het tijdschrift van den Heer Pous Koolhaas, terwijl de Schat der gezondheid van de Heeren van Duyl en Jesse meer de belangen van een minder ontwikkeld publiek in het oog schijnt te houden.

Deze uitspraak, waardoor niemand persoonlijk te kort gedaan moge worden, hier nader toe te lichten, zal wel niet van mij gevergd worden, omdat ik daardoor genoodzaakt zoude zijn in de afzonderlijke beschouwing en waardeering te treden van al die menigte opstellen, mededeelingen, kleine berigten, bladvullingen, enz., enz., waaraan beide rijk zijn.

In naauwkeurigheid van correctie en typographische uitvoering en papier, zou, bij eene strenge vergelijking, de Schat der Gezondheid het onderspit moeten delven. Zijn volle titel met zijn zware leelijke letters is althans zeer smakeloos.

Doch het bovenstaande zij genoeg voor mijn doel, dat hier alleen was om de aandacht van het groote publiek op beide tijdschriften te vestigen en het tot de lezing daarvan uit te noodigen. De zeer lage abonnementsprijs maakt den aankoop daarvan zeer weinig bezwarend.

Ik eindig dus met den wensch, dat beide tijdschriften de kracht en de stof mogen vinden om de concurrentie lang en op steeds waardiger wijze vol te houden; dat beide redactiën bij voortduring een open oog mogen hebben voor de eischen van den tijd en voor de ware en bijzondere behoeften van ons volk en dat het beiden zoodoende gegeven moge zijn nog veel en krachtig bij te dragen tot verspreiding van de zoo onmisbare hygieinische kennis en tot bevordering van wezenlijke volkswelvaart en huiselijk geluk.

S.

Het Kultuurstelsel. Zes voorlezingen van N.G. Pierson. Amsterdam, P.N. van Kampen. 1868.

Niemand zal zeker ontkennen dat door den Minister Fransen van de Putte een groote dienst bewezen werd aan allen die er prijs op stellen bekend te zijn met de wijze waarop Nederland tot nog toe Java bestuurde, toen hij den heer S. van Deventer in de gelegenheid stelde de Bijdragen te verzamelen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java. Inderdaad, dit boek bevat zulk een onmisbaren schat van kennis, dat het nooit genoeg kan worden geraadpleegd. Maar ofschoon wij nu aan de verdiensten van den heer van Deventer, die deze compilatie binnen betrekkelijk korten tijd leverde, in niets willen te kort doen, en ook zeer goed weten dat die verzameling met overgrooten spoed moest worden in het licht gegeven, omdat bij het aftreden van het toenmalig Bewind, een opvolgend Minister hoogst waarschijnlijk de uitgave dier officiële bescheiden niet zou hebben toegestaan, zoo zal toch ieder, eenigzins met dit werk bekend, ons wel willen toegeven dat het in een vorm gegoten is die de lectuur bijna onmogelijk maakt. De omstandigheid vermindert wel niet de waarde der verzameling als bron van studie, maar zal toch altijd oorzaak zijn dat zij voor het groote publiek een gesloten boek moet blijven. Slechts weinigen die het wagen regtstreeks in dit boek de kennis te gaan putten, welke noodig is om bij den hardnekkigen strijd over de verschillende koloniale kwestiën eene eigen overtuiging te vestigen en die te kunnen verdedigen.

Aan den heer N.G. Pierson komt de eer toe het eerst met dien chaos van besluiten en aanschrijvingen, zonder evenwel andere historische bronnen te verwaarloozen, eene geschiedenis van het kultuurstelsel te hebben zamengesteld, waardoor het voor een ieder mogelijk is geworden zich van die geheele zaak zonder inspanning eene duidelijke voorstelling te maken; zeker zal het niet ontbreken aan lezers die de conclusiën van den heer Pierson niet gaarne zouden willen onderschrijven, maar een ieder zal toch erkennen dat ernstige studie en kalm en onpartijdig onderzoek den schr. niet hebben ontbroken, zoodat dit werk niet op ééne lijn mag gesteld worden met de vele partijschriften, waaraan het in onzen tijd niet ontbreekt, en die wel

hartstogten kunnen opwekken, maar allerminst duidelijk onderzoek bevorderen.

De schr. heeft zich bij de behandeling van zijn onderwerp deze twee vragen gesteld: Waarom is op Java een stelsel in zwang dat niemand in Engeland zou willen toepassen? en: Is dit stelsel met goed gevolg door een beter te vervangen? Om de eerste vraag te kunnen beantwoorden, was het noodig een geschiedkundig onderzoek in te stellen naar hetgeen het kultuurstelsel voorafging, de redenen die tot zijne invoering leidden, de grondslagen waarop het steunt en de vruchten die het voor het moederland en kolonie gedragen heeft. De conclusie waartoe dit onderzoek moet leiden, is de stellige veroordeeling van een stelsel, dat noch op economisch, noch op staatsregtelijk, noch op welke gronden ook kan verdedigd worden; en als gevolg van die conclusie de niet minder stellige verklaring dat het de pligt is der regering om zonder langer aarzelen die maatregelen te nemen, welke noodig zijn om de dwangkultures zonder overhaasting en geleidelijk in vrijen arbeid op te lossen. Tot nog toe is geen enkel argument van den schr. wederlegd; alleen dit heeft men aangetoond, dat hij, door een drukfout in het werk van den heer van Deventer niet op te merken, den heer G.L. Baud heeft geciteerd als een autoriteit van het beweren dat de invoering der gouvernementskultures nadeeligen invloed op de productie der voedingsmiddelen heeft uitgeoefend. Nu zal deze bewering wel waar zijn, onverschillig of zij door den heer G.L. Baud wordt erkend of niet. Een ieder begrijpt toch, dat wanneer men aan de bevolking hare rijstvelden ontneemt, en haar dwingt op die velden suiker of indigo te planten, dat dan op die velden geen rijst wordt verbouwd en dus de productie van voedingsmiddelen in diezelfde mate afneemt. Dergelijke stellingen behoeven niet door de kracht van autoriteiten bewezen te worden, en de redenering van den heer Pierson blijft even waar, met of zonder de adhaesie van den heer Baud. Maar daarenboven zijn reeds zoovele autoriteiten, die niet minder wegen dan de heer Baud, tot bevestiging van dit beweren aangehaald, en ook door den schr. genoemd, dat het advies van den heer Baud daar ter plaatse zeer goed kan gemist worden. Het ligt allerminst in ons doel hier eene volledige analyse te geven van het werk door den heer Pierson geleverd; slechts eenige punten kunnen wij aanstippen, welke in het bijzonder door den schr. in een helder licht

gesteld worden. Zoo heeft hij duidelijk aangetoond dat het kultuurstelsel niets anders is, onder welke schoone bewoordingen men het ook tracht te verbergen, dan een gewijzigde voortzetting van het oude contingentenstelsel der O.I. Compagnie, en zoo is ook de vrees volkomen gewettigd, dat de val van dit magtige ligchaam in 1799 met een deficit van 114 millioen weinig goeds voorspelt voor het kultuurstelsel, indien men dit niet bij tijds verlaat, en daarvoor gezonde regeringsbeginselen in de plaats stelt. Reeds Oldenbarnevelt waarschuwde dat alle monopoliën en privilegiën prejudiciabel zijn; en ook het stelsel der O.I. Compagnie mogt in den beginne op schoone finantiële resultaten wijzen. Even als nu werd ook toen hoog opgegeven van de voortreffelijkheid van het stelsel, indien men het van misbruiken wilde zuiveren en de bevolking tegen de knevelarij der hoofden beschermen, doch even als nu verloor men toen uit het oog, dat een stelsel dat willekeur tot basis en geldelijk voordeel tot eenig doel heeft, niet van misbruiken kan gezuiverd worden, omdat het stelsel zelf een misbruik is. Alle pogingen, met de beste bedoelingen in het werk gesteld, moesten toen even als nu mislukken, en hetgeen Daendels met zijne onverzettelijke energie en de meest uitgebreide autocratische magt niet vermogt, zal nu evenmin door eenige aanschrijvingen en besluiten, die toch een doode letter blijven, kunnen tot stand gebragt worden.

Niet minder duidelijk toont de schr. aan, dat ons geheel regeringsbeleid van 1817-1830 niets anders was dan een hinken op twee gedachten, en dat, zoo men van de eene zijde hoog opgaf van eerbiediging van de regten der bevolking en van de vrijheid om over de vruchten van haren arbeid naar welgevallen te beschikken, al die op het papier gehuldigde beginselen in de praktijk door daarmede strijdige bepalingen weder werden verzaakt, zoodat dit tijdvak nooit mag aangehaald worden als eene periode waarin men beproefd zoude hebben Java naar regtvaardige en vrijheidlievende beginselen te regeren, eene proeve, welke, altijd volgens de voorstanders van het kultuurstelsel, toch geheel zoude mislukt zijn. En toch niettegenstaande al die fouten en inconsequentiën is zelfs toen nog gebleken, welk eene levenwekkende kracht de vrijheid bezit, al wordt zij nog zoo spaarzaam toegestaan. Langzamerhand echter werd van den Bosch er toe gebragt om de beginselen van vrijheid, die hij vroeger had gehuldigd, te verzaken, en eindelijk een systeem in te

voeren, dat van den beginne tot het einde op dwang gebaseerd was. Maar het was niet de finantiële nood in Indië, die hem dwong een stelsel aan te nemen, hetwelk naar zijne eigene overtuiging aandruischte tegen alle beginselen van staatsregt en staathuishoudkunde; dit argument is van veel latere dagteekening; neen, het was de finantiële nood van het moederland, veroorzaakt door het onverstandig volhardingssysteem tegen België, waaraan Indië toen is opgeofferd. Zoodra die finantiële nood dan ook eenigzins geweken was, werd de boog, dien men tot het uiterst gespannen had, een weinig ontspannen, en teregt onderscheidt de schr. dan ook in de geschiedenis van het kultuurstelsel twee tijdperken. Nu moge men in het tweede tijdperk met wat minder brutaal geweld de geldelijke belangen van het moederland op den voorgrond gesteld, en de grofste onregtvaardigheden gematigd hebben, voor die wijzigingen is de schr. dankbaar, maar hij blijft onvoldaan. En teregt, want hij kan geen vrede hebben met een stelsel, waarvan hij heeft aangetoond dat willekeur de basis en geldelijk voordeel de verdediging is, al mogen daarin ook eenige wijzigingen ten goede zijn aangebragt. Slechts eene radicale hervorming in ons regeringsbeleid en ons belastingstelsel kan ook naar zijne overtuiging de welvaart van Indië verzekeren. Trouwens van de meeste dier maatregelen die genomen zijn om de scherpe punten van het kultuurstelsel af te ronden, en den weêrzin dien het zoowel in Indië als in Nederland begon op te wekken, te matigen, kan niet gezegd worden dat zij met gelukkige uitkomsten bekroond zijn. Het stelsel, door van den Bosch en J.C. Baud toegepast, maakt één geheel uit, dat geene transacties met beginselen van vrijheid en individuele regten toelaat. Het kultuurstelsel verdraagt zich niet met particuliere industrie, en van den Bosch begreep dit ook zóó goed, dat hij niet alleen alle uitgifte van woeste gronden aan particuliere industrie met kracht tegenging, maar als 't ware van zijne ambtenaren door de uitkeering van de kultuurpercenten industrieëlen maakte. Ontneem nu aan de ambtenaren den prikkel van het eigenbelang, welke de kultuurprocenten opleverden, en laat de particuliere industrie vrij met het gouvernement in concurrentie te treden, dan gaat het kultuurstelsel ook langzaam maar zeker zijn ondergang te gemoet. De tegenwoordige stilstand bij eenige kultures, en de achteruitgang bij anderen, die zelfs tot hare opheffing heeft moeten leiden, diene tot bewijs. Nu kan men wel is waar

de particuliere industrie op allerlei wijze tegenwerken en aan banden leggen om hare concurrentie minder nadeelig te maken, maar dit alles is niet in staat om aan het kultuurstelsel een nieuw leven te verzekeren, en kan slechts dienen om de opkomst en bloei te verhinderen van die particuliere industrie, welke, bij den ondergang van kultuurstelsel, vroeger of later toch onvermijdelijk den staat voor dat gemis moet schadeloos stellen.

De schr. heeft niet enkel eene veroordeeling van het kultuurstelsel, op goede gronden gemotiveerd, uitgesproken, maar ook de bezwaren bestreden, die bij velen nog tegen de opheffing van dat stelsel bestaan. En hoewel nu eenige dier bezwaren, door de voorstanders van het kultuurstelsel slechts pour le besoin de la cause uitgevonden, eigenlijk geene ernstige wederlegging verdienen, zoo is het toch goed te keuren dat de schr. ze niet heeft voorbijgegaan. Het verdient inderdaad opmerking, dat de zachte en onderworpen geaardheid van de bevolking op Java nu wordt aangevoerd als bewijs van hare ongeschiktheid voor vrijheid, terwijl in het begin dezer eeuw tegen de voorstanders van vrijen handel en vrije industrie werd aangevoerd, dat de bloeddorstige en woeste geaardheid van den Javaan belette het genot van vrijheid toe te kennen. Het eene argument is juist even veel waard als het andere. Het hoofdbezwaar tegen de opheffing der gouvernementskultures ligt in de finantiële kwestie, en daarom wordt dan ook steeds aan hen die op hervorming van het regeringsbeleid aandringen, de eisch gesteld: geef ons een budget der toekomst. Schr. heeft getracht dit budget op te maken, hoewel het uit den aard der zaak niets anders zijn kon dan een gissen naar problematische uitkomsten. Met elk jaar wordt echter de toestand onzer koloniale finantiën gevaarlijker; bij toenemende uitgaven is geene vermeerdering van inkomsten te bespeuren, en hierin ligt eene veroordeeling van het tegenwoordig stelsel ook uit een finantieel oogpunt, zoodat vroeger of later diezelfde finantiële kwestie de hervorming zal noodzakelijk maken, terwijl zij haar nu nog als een belemmering in den weg staat. Maar is het wel het finantiële vraagstuk dat dus op den voorgrond staan moet? Behoort de geheele kwestie niet beheerscht te worden door deze andere vraag: Zijn wij geregtigd Java te besturen geheel willekeurig en alleen met het oog op de finantiële voordeelen voor het moederland? Bestaat er voor ons zijn op Java een andere raison d'être dan

onze pligt om den Javaan hoogere ontwikkeling en meerder welvaart te geven door een beter regeringsbeleid dan hij zich zelf kan verschaffen? Veel hebben wij van en door Raffles geleerd; laten wij ook nog dit van hem aannemen, dat de verbetering, welke eene radicale hervorming voor onze finantiën kon opleveren, niet moet zijn de drijfveer die ons daartoe leidt, maar enkel de regtvaardiging der in te voeren verbetering.

Wij twijfelen geen oogenblik of deze edele beginselen zullen eindelijk ook bij ons volk zegevieren. Om daartoe te geraken is alleen noodig dat het bekend worde, met welk een hebzucht wij tot op heden Java hebben geëxploiteerd, en welke gevolgen die hebzucht voor moederland en koloniën hebben opgeleverd. Het werkje van den heer Pierson geeft iedereen de gelegenheid tot die kennis te geraken, en daarom gelooven wij dat hij niet alleen een keurig boekje geschreven, maar dus schrijvende ook een goede daad verrigt heeft.

MIRANDOLLE.

***Historisch en Geographisch Woordenboek. Leiden, D. Noothoven van Goor*. 1868.**

De uitgave van een woordenboek als dit kan zeker zijn nut hebben. Het zal door geleerden en ongeleerden met vrucht geraadpleegd kunnen worden en op 't kantoor zoowel als in 't studeervertrek stellig goede diensten bewijzen. Volgens den titel - en de inhoud bewijst dat de titel in het algemeen waarheid spreekt - omvat dit woordenboek: 1°. De gewijde en ongewijde geschiedenis: al het wetenswaardige uit de geschiedenis van alle volken, sedert de schepping der wereld (?) tot op den tegenwoordigen tijd; groote gebeurtenissen: oorlogen, veldslagen, vredes-tractaten, congressen, conciliën, uitvindingen, ontdekkingen; kortom al wat rechtstreeks of zijdelings (wat bedoelt men met die uitdrukkingen?) behoort tot de Oude, Middeleeuwsche en Nieuwe Geschiedenis, vergezeld van juiste chronologische opgaven. 2°. De algemeene biographie: Levensschetsen van alle (!?) historische personen uit alle eeuwen; genea-

logiën van alle vorstelijke en aanzienlijke geslachten (altijd op enkele uitzonderingen na, zooals de Nederlandsche familie Bicker); keizers, koningen, prinsen en vorstinnen, kerkvaders, pausen, bisschoppen, geloofshelden, martelaars, kerkhervormers, godgeleerden (waarom Joh. de Beka en andere beroemde Nederlanders weggelaten?) en wijsgeeren, dichters, schilders (was Honthorst de eere der vermelding niet waard?), schrijvers (zelfs Coornhert niet!) geleerden en allen, die zich eenen naam hebben gemaakt op het gebied van wetenschap en kunst, met vermelding van al wat zij merkwaardigs verricht of geleverd hebben (zoo als van Da Costa, bijv., waarvan dit gezegd wordt: Geb. 14 Jan. 1798 te Amst. uit joodsche ouders, eerst regtsgeleerde, wijdde zich later geheel aan de letterkunde. Den 20 Oct. 1822 liet hij zich te Leyden doopen. Hij was een vereerder van Bilderdijk en na dezen de voornaamste nederlandsche dichter onzer eeuw. Hij gaf, behalve een aantal dichterlijke pennevruchten, eene menigte zeer verdienstelijke, zoo historische als theologische en philosophische werken in het licht en stierf 28 April 1860. Ziedaar alles. De Genestet staat er in 't geheel niet in). 3°. De mythologie: de godheden, de helden en de fabelachtige personen en voorvallen bij alle (!?) volken, met ophelderingen en verklaringen aangaande de voornaamste mythen (men verwachtte hiervan toch niet te veel; lees bijv. het art. over Deucalion) en fabelachtige overleveringen (waarom voor alle, die op de geschiedenis van Israël betrekking hebben, het Bijbelsch woordenboek niet geraadpleegd?), benevens de geloofsleer, de feesten, spelen, openbare plechtigheden en mysteriën van het oude en hedendaagsche Heidendom (Van den Bergh's Woordenboek der Nederlandsche mythologie zou nog menig belangrijk artikel kunnen leveren) over de geheele aarde. 4°. De oude en nieuwe aardrijkskunde: alle landen van den aardbol, hunne natuurlijke gesteldheid, hunne voortbrengselen, hunne belangijkheid voor koophandel en nijverheid, hunne staatkundige beteekenis, indeeling (niet altijd de laatste; onder Java vind ik de tegenwoordige residentiën Krawang en Banjoewangi nog als adsistent-residentiën opgegeven), staatsregeling, hunne grenzen, steden, dorpen, rivieren, bergen, meren en spoorwegen, bevolking en statistiek; en bij iedere plaats al het merkwaardige, dat er te vinden was of is (op vrij wat uit-zonderingen na; of verdiende bijv. bij het Pruissische marktvlek Calcar, de beroemde Gothische kerk uit de 14de eeuw geene vermelding?);

al de beroemde personen, die er geboren of gestorven zijn of gewoond hebben (maar toont men u in Bonn dan niet het huis en het gedenkteeken van Arndt?); al de merkwaardige gebeurtenissen, die er hebben plaats gegrepen (bij Aardenburg geen woord over Elias Beeckman, die ook op zijn naam niet voorkomt), benevens de verschillende namen, waaronder iedere plaats in de geschiedenis voorkomt, en de statistiek van de jongste tellingen.'

Ik heb aan dezen uitvoerigen titel enkele opmerkingen toegevoegd, die bewijzen dat de volledigheid en nauwkeurigheid van dit Woordenboek nog wel iets te wenschen overlaat. Natuurlijk heb ik niet alle artikelen nagegaan, maar de 41 afleveringen slechts hier en daar eens opgeslagen. Gaarne wil ik erkennen, dat ik op de meeste der door mij geraadpleegde artikelen niets had aan te merken, waarom ik ook niet aarzel het boek aan te bevelen. Het is bovendien zeer goedkoop. Doch ik mag niet verzwijgen dat de bewerker of de bewerkers zich de taak wat al te gemakkelijk hebben gemaakt, door zich te bepalen tot hetgeen zij in andere woordenboeken vonden, die zij aan dit woordenboek ten grondslag hebben gelegd. Wat meer kritiek en het raadplegen van andere bronnen, in 't bijzonder ook van Nederlandsche woordenboeken, zou aan dit werk nog meer waarde hebben gegeven.

R.

Landbouw-onderwijs.

Door H.C. van Hall.

In ‘de Gids’ van Augustus 1868 (welk stuk ik door afwezigheid eerst lang na de uitgave onder de oogen heb gekregen) behandelt Dr. W.C.H. Staring een opstel van mij over *landbouwonderwijs*, hetwelk ik in het ‘Tijdschrift voor Nijverheid’ van dit jaar, blz. 1-32, geplaatst had. Ik haal de plaats, waar dit stuk staat, in het bijzonder aan, daar ik er prijs op stel, dat deskundigen dat geschrift lezen en *onpartijdig* beoordeelen. De Heer Staring zegt alleen, dat er in een onzer tijdschriften een opstel verschenen is over het onderwijs in de landhuishoudkunde. Zij, die willen weten, waarom de Heer Staring zich zoo boos tegen mij gemaakt heeft, dienen te weten, *waar* dat stuk te vinden en *wat* er in gezegd is. Ik had in dat geschrift mijne bedenkingen over het onderwijs in den landbouw niet dan na rijp beraad opgesteld en in het licht gegeven. Dat de Heer Staring op eenige punten een ander gevoelen koesterde, wist ik. - Eene tegenspraak van hem had mij dus niet bevreemd en eene poging tot wederlegging van mijne redenen had mij niet gehinderd, *als het op eene bescheidene wijze geschied was*. Hierop meende ik regt te hebben, daar ik geloof, zelf de perken der bescheidenheid niet te buiten gegaan te zijn; maar ik had niet kunnen verwachten door genoemden Heer in zijne tegenspraak op zulk eene wijze behandeld te worden als in genoemd N^{o}. van ‘de Gids’ geschied is; en ik niet alleen, maar ook vele anderen, die mij in mijn werk geholpen of eerst als leerlingen en later als vrienden ter zijde gestaan hebben.

De Heer Staring schijnt het slecht te kunnen verdragen, dat iemand van een ander gevoelen is dan hij zelf, en dan boos te wor-

den niet alleen (het spreekwoord vergetende: ‘die zich boos maakt, heeft ongelijk’), maar ook die boosheid in hoogst onbetamelijke bewoordingen in geschrifte te doen blijken.

In elk geval heb ik hierdoor het bewijs, dat mijne aanmerkingen goed aan haar adres gekomen zijn en dat de Heer Staring, zoo als men ook algemeen gelooft, de ware auteur is van al die overdreven eischen, waarmede men ons landbouw-onderwijs wil bezwaren.

Moge ik mij al verpligt rekenen, den Heer S. te antwoorden, kieschheid weêrhoudt mij te zeggen *al* wat ik op het hart heb. Daarom b.v. zal ik niet in het licht stellen, van wanneer de tegenwerking der Landhuishoudkundige School door den Heer S. dagteekent, noch een uitval, alsof vroeger, in plaats van kundige lieden, tot niets deugende neefjes of vriendjes als ambtenaren voor het boschwezen naar Ned. Indië zouden gezonden zijn (blz. 193), naar verdienste beantwoorden.

De Heer S. begint, op mij doelende, reeds dadelijk te spreken van *Professorenwijsheid* en zegt later (blz. 202), dat hij zich beklaagt over de ‘Professorenwijsheid, die het hier te lande niet verder gebracht heeft dan de schuim af te scheppen van eenen krummelarijpoel in het groote gebied der landbouwwetenschap.’

Het is de eerste maal, dat mij de titel van Professor als eene soort van scheldnaam wordt aangerekend. Indien mijne aanwijzing van zoovele utopiën - in goed Hollandsch dwaasheden, - als door den Heer Staring op hoogen toon over het onderwijs worden uitgekraamd, waar is, doet het er weinig toe, of die teregtwijzing geschreven is door een Professor of door een ander; even als eene dwaasheid eene dwaasheid blijft, door wien ook voorgedragen.

De Heer Staring zegt verder, dat die professorenwijsheid de ontwikkeling van den landbouw zoo lang belemmerd heeft en nog blijft belemmeren. Het voegt mij niet te zeggen, wat ik tot ontwikkeling van den landbouw getracht heb te doen en, naar ik vertrouw, ook werkelijk gedaan heb. Mijne landgenooten kunnen zelve over mijn werk een oordeel vellen, o.a. uit een aantal stukken in vele jaargangen van het ‘Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid’ geplaatst; uit de door mij uitgegevene ‘Landhuishoudkundige Flora’ en de ‘Grondbeginselen van den wetenschappelijken landbouw.’

De Heer Staring spreekt (blz. 186), op de hem eigene beschaafde wijze, van het ‘gebeuzel over den landbouw op de Akademie’. In

plaats van zoo uit de hoogte van *gebeuzel* te spreken, had hij beter gedaan, mij aan te wijzen, welke fouten er zijn in laatstgenoemd werk, dat, eerst als handschrift, later gedrukt, de grondslag was van mijn *mondeling* onderrigt als Akademisch leeraar in de landhuishoudkunde.

Ik heb mij 'verwaardigd' (zegt S. blz. 186), uitspraak te doen in zake van landbouw-onderwijs. Ik geloof niet, dat het woord *verwaardigd* op mij toepasselijk is. In eenvoudigheid heb ik gemeend dat het mijn *pligt* was aan te wijzen, wat naar mijn gevoelen verkeerd was in zoovele, als onfeilbare uitspraken voorgedragene uitspraken over het onderwijs in den landbouw, over *de* wetenschap, enz. Als ik de overtuiging heb, dat iets verkeerd is, mag ik van het uitspreken dier overtuiging mij niet laten terughouden door laffe vrees voor de op vrij wat hooger toon, dan de mijne gestelde uitspraken van iemand, wiens doel het is, zooals algemeen bekend is, 'Groningen dood te maken', ten einde elders eene nieuwe landbouw-school op te rigten. - Of nu echter deze, gedurende verscheidene jaren, niettegenstaande de Heer Staring zelf Lid was van het Bestuur der School, stelselmatig, eerst in het geheim, nu meer in het openbaar, volgehouden onderdrukking dezer instelling tot bevordering van den landbouw medegewerkt heeft, mogen anderen beoordeelen[1].

De Heer Staring schrijft, dat men bij de beoordeeling van het landbouw-onderwijs eerst moet vragen of de onderwijzer werkelijk weet, hoe het onderwijs moet gegeven worden. Zoude men, indien zulk eene vraag tot den Heer S. zelven gerigt werd, misschien een bevredigend antwoord erlangen? - Wat hij getoond heeft voor den werkdadigen landbouw te kunnen doen, geeft mij die overtuiging niet.

Voegt het mij niet mijn eigen onderwijs te verheffen, wel mag en moet ik wraken de aanranding van de verdiensten van vele hier gevormde leerlingen. De uitkomsten van dit onderwijs zijn, zegt S., over het algemeen al heel middelmatig, zoo niet slecht geweest.

1 Ook in een zeer onlangs uitgekomen belangrijk werkje van den Heer J.B. Snellen, 'Opheffing van het Tiendregt,' Purmerende 1868, wordt gesproken van het 'stelselmatig tegenwerken van de uitbreiding en den bloei der Groninger landbouwschool' (bl. 5).

Op de hem zoo eigene beschaafde wijze voegt hij er bij: ‘Eenoog (dat zal ik wel zijn) is hier koning onder de blinden. Omdat het eenig onderwijs, dat, buiten het gebeuzel over den landbouw op de Akademiën en buiten een drietal in 't niet teruggezonken bijzondere scholen, hier te lande gegeven is, aan de hier bedoelde inrichting gezocht moet worden, heeft men van 1842 tot 1867 322 namen van leerlingen kunnen opnoemen; maar nergens ziet men op onzen landbouw den invloed van de daar gevormde mannen.’ Ik zal natuurlijk de verdediging van *alle* onze vroegere leerlingen niet op mij nemen; maar als, om enkelen te noemen, mannen als C.J. Geertsema, landbouwer te Zuidbroek in de prov. Groningen en Lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, H.J. van Gennep, landbouwer te Zevenhuizen (Z.-Holland), E. Stuffken, Inspecteur van het boschwezen in Ned. Indië, C.J.M. Jongkindt Coninck, Directeur van de Maatschappij van Weldadigheid, H.M. Hartog, landbouwer te Barneveld, J.W.H. Cordes, ambtenaar bij het boschwezen in Ned. Indië, G. Schilthuis, als gelijksoortig ambtenaar, thans met verlof in Nederland, en in 1868 mede belast met het afnemen van het examen in den kolonialen landbouw van de leerlingen der school te Groningen, W.J.D. van Iterson, vroeger landbouwer in Noord-Braband en thans leeraar aan de landhuishoiidkundige school, J.M. Kaakebeeke, landbouwer bij Goes, alle personen, die ook door *goede* uitgegeven geschriften of bekroonde prijsverhandelingen (3 bij de Ned. Maatschappij van Nijverheid en even zooveel bij de Koninklijke Landbouw-Vereeniging) veel tot bevordering van den landbouw medegewerkt hebben, verklaren veel aan het hier - niet alleen door mij - gegeven onderrigt verschuldigd te zijn, meen ik het Nederlandsch publiek tot deze personen te mogen verwijzen. In verschillende oorden des lands gevestigd, kunnen zij de zaak goed beoordeelen. Wij hechten aan het gevoelen van zulke menschen, die met de Nederlandsche toestanden wèl bekend zijn, veel hooger waarde dan aan hetgeen de Heer S. ons voorspiegelt uit Duitschland, waar geheel andere toestanden bestaan en waar bepaaldelijk de landgoederen eene oneindig meerdere grootte hebben dan bij ons, waar de gewone boerderijen veelal niet grooter dan 40 of 50 bunders zijn.

De door onze vroegere leerlingen uitgegeven stukken worden door S. genoemd, ‘op weinig uitzonderingen na, min of meer fau-

tieve opstellen uit den recepten-landbouw.' Beleefdheid wachtte ik niet van den Heer S.; maar wel had ik mogen eischen, dat hij het werk van jonge menschen, in ons land, waar de landbouw-letterkunde nog slechts zoo korten tijd bestaat, regtvaardig zoude beoordeelen. - Er zijn onder deze geschriften natuurlijk stukken van minder aanbelang, daar wij ook kleinere, in Tijdschriften geplaatste stukken mede opgenomen hebben; maar, waar S. bijzonder op valt, het nietige van beschrijvingen van bijzondere deelen van den landbouw, dit is geheel ongegrond. Goede, duidelijke beschrijvingen toch van eenige teelt of wijze van handelen in den landbouw hebben, naar het oordeel van alle deskundigen, voor den landbouw op andere plaatsen meer leerrijks dan holle, theoretische stellingen of hier dikwijls niet toepasselijke voorschriften uit het buitenland.

De Heer S. gaat vervolgens over om het landbouw-onderwijs aan te prijzen, zooals dit in de Wet op het Middelbaar Onderwijs nedergelegd is. Dat ik het hier niet mede eens ben, en dat ik den schrijver niet wil volgen in zijne op ons land niet toepasselijke utopiën over driederlei landbouw-onderwijs, waarvoor zeer zeker geene leerlingen te vinden zouden zijn, is, zooals ik uit het boos-worden van den heer S. opmaak, de hoofdreden waarom hetgeen ik voor den landbouw naar mijn beste weten getracht heb te doen, zoo moest verguisd worden. - Maar, er zijn nog wel andere stormen over mijn hoofd gegaan en men kan er vast op rekenen, dat ik mij door hatelijkheden en wrok tegen mij, omdat ik een ander gevoelen durf aankleven, niet zal laten terugbrengen van hetgeen ik reken aan de waarheid verschuldigd te zijn.

Ik meen allen, die in deze zaak belang stellen, dringend te moeten uitnoodigen mijne verhandeling zelve over deze zaak na te lezen.

De Heer S. zegt (blz. 193): 'Gedurende het vijfjarig bestaan van de Wet (op het middelbaar onderwijs) heeft nog geen enkel onderwijzer zich in staat gevoeld om het examen voor leeraar in den landbouw af te leggen.' Ik wil dit gaarne gelooven en heb de redenen daarvoor in mijne genoemde Verhandeling (blz. 20) opgegeven. Hij, die aan den Minister van binnenlandsche zaken heeft aangeraden, om aan Z.M. den Koning voor te stellen het besluit van 25 Nov. 1867 (Staatsblad N°. 115) hiertoe betrekkelijk te nemen, heeft een dwazen en ik mag wel zeggen een raad gegeven,

die tot nagenoeg onwettige handelingen leidt. Immers, in dit Besluit worden regelen gegeven voor acten van bekwaamheid voor het geven van middelbaar onderwijs en in het daartoe strekkend besluit worden verscheidene vakken opgenoemd, welke niet eens in het beruchte landbouw-gedeelte der Wet op het Middelbaar Onderwijs genoemd zijn. Mag men zoo maar allerlei zaken bijvoegen, waar de Wet van zwijgt? en dat geene kleinigheden; b.v. het waardeeren van houtgewas; het waardeeren van eigendommen; kennis van den bodem in Neêrlands Indië, *van de planten- en dierenwereld aldaar*. Het laatste is waarlijk geen landbouw, en wie zoude in deze - en al de gevorderde vakken - met goed gevolg examen kunnen afleggen? Hetzelfde geldt van het voorgeschreven examen voor den adspirant Ambtenaar bij het boschwezen. - S. zegt (blz. 193), dat dit examen ‘door eenen hooggeleerden mond’ veroordeeld wordt als onmogelijk om af te leggen, zoo dit eerlijk uitgevoerd wordt. Die hooggeleerde mond is natuurlijk weder de mijne. Op blz. 7-9 van mijn stuk heb ik de *vier en twintig* vakken, waarin het examen voor den landbouw afgenomen zoude moeten worden en daaronder vakken van *veel* omvang, in welke in geheel Nederland geen onderwijs gegeven wordt, opgenoemd, en ik blijf volhouden, dat zulk een examen onuitvoerbaar is, als het eerlijk uitgevoerd zal worden.

Over het onderwijs in den kolonialen landbouw draaft de Heer S. op zeer hoogen toon door, misschien omdat ik de eenige ben, die tot dusver onderwijs in dit vak heb gegeven. Maar nu geloof ik vooreerst te mogen zeggen, dat de Heer S. geen kennis heeft van den kolonialen landbouw en dus geen regt heeft op zoo hoogen toon daarover te spreken. - Ik wil wel bekennen, dat ik zelf moeite daarmede had, toen ik vóór vele jaren daarmede begon; maar ik heb eerst, hetwelk ik steeds dankbaar erkennen zal, van den Heer W.L. de Sturler hulp hiervoor verkregen en heb later meer dan 20 jaren lang van alle mij voorkomende hulpmiddelen hiervoor gebruik gemaakt en zelfs mijn handschrift ter beoordeeling en aanvulling aan vroegere in de Oost geplaatste leerlingen toegezonden. Wanneer deze personen, die met de zaak bekend zijn, een afkeurend oordeel uitspraken, zoude dit iets te beteekenen hebben; - in den mond van den Heer Staring, naar mijne overtuiging, niet. Ik heb zelfs het voornemen, zoo God mij het leven spaart, ge-

zamentlijk met een mijner vroegere leerlingen, den Heer G. Schilthuis, het door mij over kolonialen landbouw op schrift gebragte in het licht te geven, zoodat dan het publiek zelf zal kunnen oordeelen.

In ééne zaak ben ik het met den Heer S. eens, dat het namelijk te wenschen is, dat eigenaars van landgoederen in Nederland meer dan tot dusver het geval was, zich aan den wetenschappelijken landbouw laten gelegen liggen; maar welken weg zij, en anderen, die zich op dit vak willen toeleggen, daarbij moeten inslaan, hieromtrent is het stelsel van S. en de geheele regeling van het middelbaar onderwijs (zonder praktische uitoefening van den landbouw), met het mijne (theorie met praktijk verbonden) geheel en al tegen-strijdig. Behalve hetgeen eene veeljarige ondervinding in landbouw-onderwijs mij geleerd heeft, dat de wijze, waarop de theoretische lessen 's winters te Groningen met de uitoefening der praktijk op eene boerderij te Haren bij Groningen in verband staan, de voor ons land inderdaad meest passende inrigting is, hetwelk ik in mijne aangehaalde Verhandeling nader heb aangetoond, sta ik in dezen niet alleen. Een ongenoemd schrijver in de ‘Economist’ van Julij-Augustus van dit jaar, blz. 771 volg., een kundig, ervaren en door ons geheele land wèl bekend man, wiens naam ik echter niet noemen wil, omdat deze bij zijn opstel in de ‘Economist’ niet bijgevoegd is, schrijft, zonder de hatelijkheden van S. nog gelezen te hebben, met betrekking tot mijn stuk in het Tijdschrift voor de Nijverheid, dat, zoo iemand, ik voorzeker het regt heb, mijne denkbeelden over landbouw-onderwijs mede te deelen (blz. 776); dat mijne meeningen over landbouw-onderwijs verre verkieslijk zijn boven die van de Wet op het Middelbaar Onderwijs (blz. 777); noemt het stelsel te Groningen goed, maar betreurt het, dat een niet genoegzame toelage van het Rijk belet het genoeg in al zijne deelen naar behooren te ontwikkelen. Hij haalt daarbij de uitspraken aan van de oud-leerlingen der Groninger school, Hartog en van Iterson, over het noodzakelijke der praktische oefeningen en betoogt, dat alleen theorie, bij eene Rijkslandbouwschool, zonder praktijk, schadelijk moet zijn. Er zijn verscheidene zaken, die eigentlijk alleen goed op het land en in het gunstig saisoen geleerd kunnen worden. ‘Het wetenschappelijk onderwijs in den zomer zou,’ zoo leest men in de ‘Economist’ (blz. 782), ‘hoofdzakelijk moeten bestaan in de

behandeling van landhuishoudkundige onderwerpen, landbouw-boekhouden, tuinbouw en ooftboomteelt in de eerste plaats, en verder in dierkunde, botanie, meteorologie, veeartsenijkunde, toegepaste wiskunde, waterpassen en nivelleeren.' Dit geschiedt bij ons werkelijk. Behalve praktische oefeningen in ploegen, zaaijen enz., worden nagenoeg alle deze onderwerpen ('s morgens van 9 tot 12) in het zomerhalfjaar behandeld. Of nu de Heer S. regt heeft (blz. 201) te dezen aanzien eenvoudig te spreken van verbeuzelde zomerhalfjaren' en dat de tijd gedurende de helft van het jaar onnut verknoeid wordt, laat ik aan de beoordeeling van iederen onpartijdige over.

Dat onze boerderij, onder de leiding van den Heer van Iterson en den bouwmeester Leenders, ook geldelijk goede uitkomsten geeft en alzoo als een goed voorbeeld kan dienen, wordt door den schrijver in de 'Economist' naar waarheid aangewezen.

Op het einde van het stuk van den Heer S. komt nog een kleine zet (om het Fransche woord *tirade* niet te gebruiken) voor, over de 'lamlendige, grammatikaal onjuiste naam van landhuishoudkundige school' (blz. 202). Ik wil dat woord niet in allen opzigte in bescherming nemen; het klinkt inderdaad niet fraai en, als men het woord landbouw in *algemeenen* zin opvat, zou *landbouwschool* even goed zijn, maar het woord *landhuishoudkunde* dagteekent van de wettelijke besluiten van den Koning over het onderwijs van 1815, of welligt nog vroeger. Het wordt gebruikt, om aan te duiden de wetenschap, die niet den landbouw (in beperkten zin), maar ook de houtteelt, veeteelt, enz., behandelt. Eene school, eene vereeniging van personen, waarbij onderwijs gegeven wordt in landhuishoudkunde, kan dus wel eene landhuishoudkundige school genoemd worden. Een landhuishoudkundige tuin daarentegen zoude men niet kunnen zeggen. Daarvoor wordt dan ook de benaming landhuishoudelijke tuin gebezigd. Ik geloof dus niet, dat het door mij gebruikte woord, hoewel weinig welluidend, onjuist is.

Ik onderwerp het bovenstaande met vertrouwen aan het oordeel van allen, die in den landbouw belang stellen, die de zaak kennen en geen bijbedoelingen koesteren. Als deze op fatsoenlijke wijze een van het mijne afwijkend gevoelen mogten uiten, zal ik dit gaarne hooren en, waar ik kan, van hunne opmerkingen partij trekken.

Oostersch atheïsme.

De tijden der bespiegeling zijn voorbij. Geen verstandig man die ter oplossing van het wereldraadsel nog uitsluitend heil van eene speculatieve philosophie of van eene dogmatische godsdienst verwacht. Waarneming van verschijnselen verdrong bij het wetenschappelijk onderzoek sinds lang alle mijmeren over het verborgen wezen der dingen. De wijsgeerige stelsels schijnen met de dogmen der kerk weggeborgen in het groot archief der menschheid en hun schrift is nagenoeg reeds onleesbaar geworden voor de thans levenden.

Maar hebben zij daarmede nu ook alle waarde verloren voor de wetenschap? Sommigen meenen het; doch ten onregte. Het menschelijk denken zelf is een verschijnsel als een ander; laat het eene werking zijn van phosphorus of van electriciteit of van welke kracht of stof dan ook, een verschijnsel blijft het en behoort dus mede tot den kring van het wetenschappelijk onderzoek. Zijne uitingen, de wijsgeerige en godsdienstige systemen, zijn verschijnselen en moeten dus mede waargenomen, onderzocht en zoo mogelijk in hun oorsprong verklaard worden. Aan welke oorzaken die begrippen en stelsels hun ontstaan te danken hebben, naar welke wetten zij zich ontwikkelen, welke omstandigheden van invloed zijn op hun bloei, deze en dergelijke vragen heeft de wetenschap, ook de empirische, zich te stellen, en, kan zij, ook op te lossen. Acht, zoo gij wilt, bespiegeling een ziekteverschijnsel van den geest, ook als zoodanig eischt zij nog in hooge mate uwe belangstelling: eerst door ze wèl te kennen zult gij in staat zijn den nog aangetaste te genezen en den herstellende voor wederinstorten te behoeden.

Veel echter ontbreekt er nog aan de volledigheid onzer ken-

nis in dezen. Bij het onderzoek vervallen wij meest tot eene niet geringe eenzijdigheid. Nog altijd blijft in den regel onze gezigtskring beperkt tot Europa en een klein deel van westelijk Azië en oostelijk Afrika. Aan het eigenlijk Oosten der godsdienst en philosophie, aan Indië wordt nog naauwelijks door ons gedacht. Van daar grove dwaling waar het de beant-woording der zooeven gestelde vragen geldt. Men waant ontwikkeling, vooruitgang in het speculatieve denken te zien, waar niet veel anders dan paralel-beweging valt op te merken; men verbeeldt zich dat de gang van het denken in één deel der aarde ook de ontwikkelingsgang voor de geheele wereld is geweest. Maar men gaat dan ook te werk als de natuurkundige die den sterrenhemel of den plantengroei der aarde wil beschrijven, maar te huis blijft op zijn eigen halfrond, in plaats van zich met een Humboldt op reis te begeven en de wonderen van den kosmos te zoeken waar zij te vinden zijn.

Is nu evenwel eene redelijke geschiedenis van godsdienst en wijsbegeerte in onze dagen niet meer te leveren zonder grondige kennis ook van de Indische systemen, die kennis valt vooreerst nog niet gemakkelijk te verkrijgen. Vrij wat zal er nog onderzocht en over zin van stellingen en beteekenis van woorden geredetwist moeten worden, eer wij kunnen beweren die volledige kennis verkregen te hebben. Maar reden te meer dan ook om een aanvang te maken met het werk, of het voort te zetten voor zoover het door enkelen reeds begonnen werd.

Bij vorige gelegenheden nu beproefden wij, onze waarschijnlijk niet zeer talrijke, doch naar ons blijken mogt toch belangstellende lezers eenigzins nader in kennis te brengen met enkele der bijkans ontelbare in Azië heerschende of geheerscht hebbende secten en wijsgeerige rigtingen. Wij hebben daarbij omgegaan zoowel met regtgeloovigen als met ketters, met de verkondigers der nog heden bij de orthodoxe Brahmanen in grooten reuk van heiligheid gehouden leer, als met de welligt nergens meer dan in Hindostan geminachte Boeddhisten. Na dergelijke blijken van onpartijdigheid meenen wij thans, ter voldoening ook aan eene vroegere belofte, een kort bezoek te mogen brengen aan eene school van Brahmaansche wijsgeeren, wier karakteristieke benaming welligt niet zonder schrik door velen ten onzent vernomen wordt, en wier stellingen door dezen dan ook ongetwijfeld vóór de kennisneming reeds veroordeeld zijn, - de school der atheïsten, de leer die ook in Indië zelf den

naam van Nirîcvara Sânkhya of godloochenende wijsbegeerte draagt.

Eene onbevooroordeelde kennisneming van zoodanig stelsel heeft misschien ook haar zijdelingsch nut. Er bestaan sommige gezegden, die, schoon ze eigenlijk tastbare onwaarheden behelzen, toch even als valsche munt nog lang in omloop blijven eer men ontdekt dat ze eigenlijk niets waard zijn. Een van deze is het beroemde woord, dat nog altijd veel opgang pleegt te maken: ‘Een atheïst is òf een gek òf een slecht mensch’. Iets zoo stelligs, zoo ontwijfelbaars als het bestaan van God te loochenen kan, meent men, niet anders opkomen dan in ontstelde hersenen. En vrij algemeen wordt ook geloofd dat er geen atheïsten uit eerlijke overtuiging, of, om het zoo eens uit te drukken, geen gemoedelijke godloochenaars kunnen bestaan. Eerlijk, gemoedelijk kan de man onmogelijk zijn, die niet aan het bestaan van God gelooft. Daar moet, zoo hij niet krankzinnig is, boos opzet bij hem worden ondersteld. Atheïsme heet dan ook eene ondeugd, een zedelijk kwaad; ook Fichte nog had zich te verdedigen tegen de ‘aanklagt’ van atheïsme: en een godloochenaar staat voor 't minst gelijk met een dief van beroep, zoo niet lager nog dan deze, indien de dief slechts op gezag of hooren zeggen aanneemt wat die ongelukkige wijsgeer na wetenschappelijk onderzoek zich nu eenmaal maar niet heeft weten op te dringen. Ook om de onjuistheid nu van dergelijke populaire denkbeelden in 't licht te stellen, en ons te leeren wat billijker en wat minder onverdraagzaam te oordeelen over onze medemenschen, al verschillen ze soms van ons in gevoelen zelfs over de hoogste beginselen, kan het nuttig zijn, eens een volkomen eerlijk gemeend en op gansch niet zwakke gronden verdedigd stelsel van atheïsme tot voorwerp van eene onpartijdige beschouwing te maken. Men zal er, vertrouwen wij, uit ontwaren, dat er atheïsten en atheïsten zijn: onkundige en ligtzinnige spotters, maar ernstige en wetenschappelijke mannen ook.

Over de bronnen, waaruit de. Sânkhya-leer tot onze kennis is gekomen, nader het een en ander in eene aanteekening. Hier zij in 't algemeen slechts opgemerkt, dat de stichter der school Kapila (welligt slechts een mythisch wezen) wordt genoemd, en dat hare eerste beginselen waarschijnlijk in eene verre oudheid zijn te stellen, terwijl hare volledige ontwikkeling zeker niet van veel later dagteekent dan de achtste eeuw onzer jaartelling.

Onder den naam ven Sânkhya, 't best welligt door ‘Redenering’ weêr te geven, verstaat men soms ook eene gansch andere rigting, die van Patandjali, maar die, als streng theïstisch, lijnregt tegenover de eigenlijke Sânkhya van Kapila staat, en ook meer algemeen onder den naam van Yôga bekend is. Voor 't overige geldt het vroeger omtrent de Indische orthodoxie of den Yêdânta gezegde in niet geringere mate omtrent de Sânkhya-theorie: ook deze is in ons Westen besproken door mannen van naam en van anders degelijke geleerdheid, maar dan toch op eene wijze, die, vermogten wij de oorspronkelijke bronnen niet te raadplegen, ons niet alleen weinig inzigt in den geest van het stelsel verleenen zou, maar ook dikwerf aanleiding kan geven tot misverstand. Kenden wij het bedoelde systeem enkel uit de schriften, die in onze Westersche talen daarover in 't licht zijn gegeven, hoe verdienstelijk anders en hoe nuttig ook voor de kennis der Sânkhya-leer die schriften in vele opzigten mogen zijn, wij zouden toch doorgaande het niet anders leeren beschouwen dan als eene wonderlijke phantasmagorie, waarbij Natuur en Geest een spel met elkander drijven, dat veel op eene mystificatie gelijkt: de natuur als eene actrice een schouwspel opvoerend voor den geest, om af te treden van het tooneel als zij genoeg bekeken is; de eerst door haar gebonden, daarna van haar gescheiden geest niets doende dan toezien, om na geëindigd spel met niets doen voort te gaan. En in zoover toch hier en daar een duister vermoeden bij ons rijst, dat achter die schijnbaar zoo dwaze voorstellingen nog wel een verborgen zin kon schuilen, en wij mitsdien eenigzins nader in den geest van het stelsel trachten door te dringen, zien wij, enkel de bedoelde geschriften raadplegend, ons zoozeer in een net van tegenstrijdigheden en in een doolhof van menigmaal volstrekt onverstaanbare terminologie verward, dat wij in arren moede de poging opgeven om te begrijpen hoe men den eerenaam van wijsbegeerte in ernst ooit aan eene leer als de Sânkhya heeft toegekend. De oorzaak van dit verschijnsel valt echter niet moeilijk te ontdekken. Men heeft de meest in zeer korten en gedrongen, soms als 't ware enigmatischen stijl en zonder veel orde gestelde schriften der Sânkhya's, handboeken meerendeels voor den leeraar, niet voor den leerling, gedeeltelijk vertaald, en ze gelijk wij in onze aanteekening met een paar voorbeelden wenschen op te helderen, soms ook niet volkomen juist ver-

taald; maar men heeft niet gepoogd, en zelfs de kundige en scherpzinnige Colebrooke schijnt het òf ondoenlijk òf misschien ook onnoodig te hebben geacht, die schriften voor ons te vertolken, en in onze denkvormen de ons dikwerf geheel vreemde terminologie en de soms wonderlijke Oostersche beeldspraak over te brengen. Indien wij dit laatste nu, bij wijze van een algemeen overzigt van de Sânkhya-philosophie en hare hoofdstrekking, beproeven, wij ontveinzen ons geenszins, vooreerst dat ook wij ons daarbij aan menige vergissing blootstellen, en ten andere dat de poging om eene zoo abstracte theorie als de hier bedoelde ook aan den minder met wijsgeerige denkvormen vertrouwden lezer duidelijk te maken, ons alligt voor een groot deel, zoo al niet ten eenenmale, mislukken zal.

I.

Wie de eerste definitiën naslaat, waarmede de Ethica van Spinoza begint, heeft ook de eerste hoofdbepalingen van de Sânkhya's vóór zich. Wat wij waarnemen, zeggen dezen, is verschijnsel; al het zigtbare, waarneembare is eene verschijning, een vorm, eene gedaante; mitsdien ook de verschijningsvorm van iets anders, en dat andere is de Substantie of de Natuur. Deze, schoon op zich zelve niet waarneembaar, openbaart zich aan ons door middel van de verschijnselen, die niets anders dan hare modificatiën, of, voor zoover wij de natuur ook als Oorzaak kunnen beschouwen, hare werkingen zijn. Deze modificatiën of werkingen der natuur zijn van tweeërlei aard: zij behooren òf tot het denken, zooals ons verstand, oordeel, zelf-bewustzijn, òf tot de uitgebreidheid, nl. alle verschijnselen die door de zinnen kunnen waargenomen worden. De natuur of de substantie zelve heeft geene hoogere of vroegere oorzaak; zij is geene werking; zij is hare eigene oorzaak of oorzaak van zich zelve (causa sui); zij is de absolute substantie of oorzaak van het heelal. Als zoodanig is zij onderscheiden van hare werkingen (natura naturans), maar zij is tevens één met deze werkingen in zoover deze slechts hare eigene modificatiën en verschijningsvormen zijn (natura naturata).

Waarheden echter die, gelijk Hegel zegt, zoo maar uit het pistool zijn geschoten, en niet op ervaring en grondige redenering rusten, hebben ook voor de Sânkhya-philosophen geene beteekenis. Van waar dus, vragen zij, onze zekerheid omtrent het werkelijk bestaan dier substantie wier modificatiën de verschijnselen zouden zijn? Deze laatste, de verschijnselen zelve, nemen wij waar; de substantie zelve niet. Hoe kunnen wij dan weten dat zij bestaat?

Waar eene veelheid van verschijnselen wordt waargenomen, daar is ook eene eenheid. Want al de verschijnselen te zamen genomen maken toch eene eenheid uit. Eene schildpad bestaat uit schild, ligchaam, kop, pooten, enz. Zij is dus eene veelheid van verschijnselen, maar zij is toch ééne schildpad en derhalve ook eene eenheid. Wanneer nu de schildpad haar kop en pooten uitstrekt, dan onderscheiden wij deze en letten op de veelheid; trekt zij ze weder in, dan onderscheiden wij ze ook niet langer en zien niets anders dan de eenheid. Evenzoo ontwaren wij, den blik om ons heen werpend, eene menigte van verschillende voorwerpen; sluiten wij echter het oog en denken wij ons al die voorwerpen te zamen in één oogenblik des tijds, dan denken wij slechts aan één eenig ding, aan één ononderscheiden, d.i. enkel in zich zelf door zijne deelen onderscheiden heelal. En deze eenheid der verschijnselen, of wel, 't geen hetzelfde is, de verschijnselen alle te zamen als eenheid gedacht, noemen wij de natuur.

Waar voorts eene werking of een gevolg wordt waargenomen, daar is ook eene oorzaak. Ook nemen wij geen enkel verschijnsel waar, 't welk met mogelijkheid gezegd kan worden geene werking te zijn. En gelijk er nu een onderscheid is tusschen de eenheid en veelheid der dingen, schoon beide tegelijk toch hetzelfde zijn, zoo is er ook een onderscheid tusschen oorzaak en werking, zonder dat daarom de eene gescheiden van de andere kan worden gedacht. De schildpad is oorzaak dat kop en pooten zigtbaar worden; in zóóver is oorzaak en werking onderscheiden; maar kop en pooten kunnen niet anders dan één met de schildpad worden gedacht; en in zóóver zijn oorzaak en werking één. Een aarden vat is geschikt om melk, water, honig te bevatten, niet de klei waaruit het gebakken is; van den anderen kant is het de klei waaruit het vat is ontstaan, niet het vat waaruit de klei ontstond. Beide zijn dus onderscheiden. Maar de klei waaruit het vat gebakken is, kan

als zoodanig, als die bepaalde klei, niet afgescheiden van het vat worden gedacht, en het vat niet afgescheiden van de klei. Beide zijn dus tevens één. En zoo met alle oorzaken en werkingen. Al die werkingen of verschijnselen nu, als eenheid te zamen gedacht, moeten als zoodanig ook eene oorzaak hebben, van welke zij als werkingen onderscheiden zijn. Want indien zij geene oorzaak hadden, dan waren zij geen werkingen, 't geen toch elk verschijnsel is. Maar zij kunnen ook niet gescheiden van die oorzaak worden gedacht; want dan waren zij de werkingen van die oorzaak niet, maar van eene andere, waarmede ze dan toch weer één moesten zijn. Die oorzaak dan, waarvan de verschijnselen onderscheiden zijn zonder daarvan te kunnen worden afgescheiden, heeten wij de natuur.

Waar eene bepaalde werking wordt waargenomen, daar moet ook eene bepalende oorzaak zijn. Alle verschijnselen of werkingen nu zijn bepaald, d.i. onderscheiden van elkander door verschillende kenmerken. Hadden nu die verschijnselen geenerlei bepalende oorzaak, dan zouden zij zelve onbepaald, van elkander niet onderscheiden, mitsdien geen waarneembare verschijnselen zijn. Zij hebben derhalve eene bepalende oorzaak, en deze noemen wij de natuur.

Waar wij eene werking waarnemen, daar besluiten wij volgens ervaring dat zij eene oorzaak heeft, die met haar in aard overeenstemt. Wanneer wij iemand de Veda's en de Vedische wetenschap zien bestuderen, dan besluiten wij dat zijne ouders Brahmanen geweest zijn (een voorbeeld dat in onzen tijd zeker al zeer weinig zou opgaan, maar tevens het opmerkelijk bewijs levert, dat ten tijde toen het werd te pas gebragt, inderdaad geen ander dan een Brahmaan de heilige wetenschap zou beoefend hebben). Aan al de verschijnselen als eenheid te zamen genomen moet dus eene oorzaak ten grondslag liggen, ten gevolge van welke zij juist die eenheid van verschijnselen zijn welke zij werkelijk zijn, en die derhalve met hunne eenheid, het heelal der verschijnselen, in aard overeenstemt: de natuur.

Eindelijk, wanneer wij eene werking waarnemen, dan besluiten wij tot eene oorzaak, die in staat was, of het vermogen bezat om die werking te doen ontstaan. Anders toch ware de werking niet voortgebragt. Een aarden vat wordt door een pottenbakker gemaakt, een wagen door een wagenmaker; geen vat door een wagenmaker en geen wagen door een pottenbakker, De verschijnselen hebben dus een oorzaak die het ver-

mogen bezit om ze te doen ontstaan, en deze oorzaak is de natuur.

De natuur of substantie (Pradhâna of Moêlaprakriti) is dus geen ijdele voorstelling, geen bloot gedachtending, noch ook eene hypothese, maar eene realiteit, met wier loochening alle realiteit ontkend zou zijn. En uit het geleverd betoog volgt mede, naar de Sânkhya-leer, dat de verschijnselen de werkingen zijn van die natuur, of de modificatiën der substantie. De veelheid toch van de verschijnselen is slechts een andere vorm van hunne eenheid, en werking is anders niet dan eene andere bestaanswijze der oorzaken. Zoo zijn dan de verschijnselen of de werkingen in 't algemeen ook niets anders dan modificatiën van hare ééne algemeene oorzaak, de natuur.

Thans echter rijst eene vraag, wier beantwoording door de Sânkhya-leer aan sommige systemen der oude Grieksche wijsbegeerte herinnert. Toegegeven dat de natuur of substantie de ééne, algemeene oorzaak mag heeten van de verschijnselen, welke wij waarnemen, hoe blijkt ons dan, dat zij ook de eerste, eenige, absolute oorzaak is en niet weder op hare beurt een verschijnsel, mitsdien ook eene werking van eene andere en hoogere oorzaak kan genoemd worden?

Wanneer wij, zegt daarop de Sânkhya, van oorzaak en werking of van oorzaak en gevolg spreken, dan is dit in zekeren zin eene oneigenlijke uitdrukking. Oneigenlijk en onjuist voorzeker wanneer wij onder oorzaak datgene verstaan wat iets anders, te voren in 't geheel niet aanwezigs, voortbrengt of schept. Onjuist dus ook als wij onder gevolg of werking iets begrijpen wat voorheen in 't geheel niet was. Er bestaat geene oorzaak van wat niet is: iets dat niet is, kan niet ontstaan; m.a.w.: iets kan niet uit niets ontstaan of geschapen worden; uit niets wordt niets (ex nihilo nihil fit). Al wat is en verschijnt, bestond eer het verscheen reeds in de oorzaak zelve waaruit of waardoor het heet voortgebragt te zijn. Uit alle dingen kunnen niet onverschillig alle andere dingen worden voortgebragt. Uit zandkorrels ontstaat geen olie, uit gras geen goud. Van het zaad van graan daarentegen ontstaat graan, en van dat van rijst rijst; ware echter de bepaalde werking niet reeds opgesloten in de bepaalde oorzaak, dan zou er ook rijst uit boonzaad kunnen groeijen, 't geen toch niet wel mogelijk is. Het aarden vat ontstaat uit klei, niet uit eene andere zelfstandigheid; het wordt gemaakt door den pottenbakker, niet

door iemand anders; het wordt gevormd door zijn rad en zijne overige werktuigen, niet door andere tot het vormen van een vat ongeschikte. In elke oorzaak, in al wat iets voortbrengt of in zamenwerking met andere oorzaken helpt voortbrengen, ligt dus reeds datgene opgesloten wat het voortbrengt, en het vermogen om juist datgene voort te brengen wat het werkelijk voort-, of juister gesproken, te voorschijn brengt. Er ontstaat dus eigenlijk niets; al wat heet te ontstaan, is reeds, en treedt alleen te voorschijn door de werking der zoogenaamde oorzaken, die eigenlijk niets anders dan de eigen substantie der zoogenaamde werking zijn, terwijl deze, de werking, wederom niets anders is dan eene andere bestaanswijze of eene modificatie van hare substantie. Wat is, treedt te voorschijn; wat niet is, ontstaat niet.

Brengen wij deze redenering nu over van de bijzondere oorzaken en werkingen op datgene wat wij de algemeene oorzaak van de algeheelheid aller werkingen te zamen hebben genoemd, d.i. op de substantie of de natuur, dan volgt, dat deze, indien ze op hare beurt weder eene oorzaak had, en mitsdien ook als werking te beschouwen ware, ook even goed als elke andere werking aanwezig zou moeten zijn in die hoogere of verder verwijderde oorzaak, die dan hare substantie te noemen ware. Maar dan ware datgene wat wij de natuur of de substantie hebben genoemd, ook de regte natuur en de regte substantie niet, maar slechts eene modificatie van de wezenlijke. En zoo komen wij dan altijd tot eene eerste, absolute grondoorzaak terug, die al wat is reeds in zich zelve bevat, en geen andere, hoogere oorzaak hebben kan, maar hare eigene oorzaak, de causa sui, is.

Men ziet, wij beginnen de landpalen van het atheïsme al vrij digt te naderen, en, verstaat men onder dien naam de ontkenning van een persoonlijken God, van een Schepper en Bestuurder van het heelal, dan bevinden wij ons reeds lang op zijn gebied. De wederpartij der Sânkhya's, de theïstische wijsbegeerte, laat dan ook hunne redenering niet zonder tegenspraak.- ‘Gij erkent zelf, - dus voeren zij den volgelingen van Kapila tegemoet, - dat de natuur handelt: immers zij werkt hare werkingen, zij brengt de verschijnselen als de modificatiën van haar zelve te voorschijn. Maar hoe is er nu handelen mogelijk zonder denken, d.i. zonder gedachte die de handeling bestuurt? Uwe natuur nu denkt zelve niet. Wel

is waar, gij noemt haar ook de oorzaak of de substantie van ons verstand, ons oordeel, ons zelfbewustzijn, zoo goed als van alle andere verschijnselen; maar is zij zelve van die werkingen zich bewust, en kan zij dus gezegd worden, bewust te handelen en het al der verschijnselen te besturen? Of zijn dan misschien die modificatiën zelve, zijn wij of andere beperkte wezens de regeerders van het heelal? Hoe zouden wij het kunnen zijn, daar wij, zelf beperkt, het heelal der verschijnselen niet eens in al zijn omvang kennen? Mitsdien: òf de natuur handelt niet en er wordt dus in 't geheel niet gehandeld, er geschiedt niets en er is niets, òf wel er is eene intelligente wereldoorzaak, een wereldbestuurder, de Îçvara, God.'

De repliek der Sânkhya's luidt ongeveer als het antwoord van Laplace aan Napoleon, toen deze hem vroeg waarom hij in zijn Système du monde niet van God had gesproken. - 'Sire! - antwoordde de groote natuurkundige, - je n'ai pas en besoin de cette hypothèse.' - Wij hebben uw Îçvara niet van noode, - zeggen genen, - om te verklaren wat u duister schijnt. Handelen, meent gij, is onmogelijk zonder denken. Maar gij vergist u. Handelen en ook goed handelen is zeer wel zonder denken mogelijk. De melk der koe voedt het kalf tot het groot is geworden. Maar denkt nu de melk bij de weldadige functie, welke zij volbrengt? Of dacht de koe, die het gras en water tot zich nam, waaruit de melk is ontstaan? Of het gras en water zelf? Of het kalf dat de melk in zich heeft opgenomen? Zeer zeker niet; maar wie of wat denkt er dan bij de gezegde handeling? Gij theïsten antwoordt, dat Îçvara, de Heer, het in zijne wijsheid zoo verordineerd heeft, dat de niet denkende melk van de niet denkende koe het evenmin nadenkend kalf zou voeden. Maar dat is slechts eene hypothese en volstrekt geene noodwendige, daar de gansche zaak zich zeer eenvoudig uit de waarneembare wederkeerige werkingen der verschillende bestanddeelen verklaren laat, terwijl de bedoelde hypothese bovendien ook eigenlijk niets verklaart, daar dan toch de werking of handeling door de niet denkende bestanddeelen wordt verrigt. Maar er is meer. Het bestaan van God, van den Îçvara, is onbewezen niet alleen, maar ook onbewijsbaar. Het is onbewezen: het wordt niet waargenomen door de zinnen, het volgt niet uit redenering, en het is ons op geenerlei wijze door eene hoogere openbaring medegedeeld (eene stelling, die natuurlijk weêr krachtige tegenspraak hij de geloovigen uit-

lokt en tot veel strijd aanleiding geeft). Maar het bestaan van God is daarenboven onbewijsbaar: het is eenvoudig onmogelijk. Indien God, de Schepper en Wereldbestuurder werkelijk bestond, dan zou hij òf in de natuur bestaan, òf daarbuiten. Dat wil zeggen: dan zou hij òf toegerust moeten zijn met verstand, oordeel, enz., zoowel als met de materiële middelen om eene wereld te scheppen, òf niet. Ware hij niet met die middelen toegerust, dan ware hij ook niet in staat om te scheppen: wil en vermogen zouden hem daartoe ontbreken. Maar, ware hij wèl met die middelen voorzien, dan ware hij er ook door gebonden; want verstand, enz., en de overige modificatiën zijn alle beperkingen, waardoor zich het eene verschijnsel van het andere onderscheidt, maar waardoor deze dan ook bepaald, begrensd, beperkt zijn; zoodat dan de schepper en bestuurder reeds beperkt en begrensd zou zijn door diezelfde natuur waarvan hij de schepper en bestuurder genoemd zou worden.

Na op deze wijze den Îçvara of persoonlijken God der theïsten te hebben weggereneerd, gaan de Sânkhya-wijsgeeren een stap verder, en betoogen nu ook tegenover die rigting, welke men in het gemeen spraakgebruik met den min eigenlijken naam van de pantheïstische bestempelt, en welke wij bij onze beschouwing over den Vêdânta onderzocht hebben, dat het Absolute Wezen of de Algeest, die zich, naar deze theorie, in de verschijnselen in 't algemeen en in den mensch in 't bijzonder heet te openbaren, almede niets anders is dan eene hersenschim. - Indien er, - zeggen onze atheïsten, - een eenig Wezen bestond, 't welk zich in de verschijnselen als een wezenlijk Zelf of als Ikheid openbaart, van waar dan de verscheidenheid dier verschijnselen, en van waar ook het verschil van toestand, waarin het eene en het andere verkeert? Indien één ononderscheiden Wezen in de individuën geboren werd, dan zouden, zoodra er één individu werd geboren, ook alle andere geboren moeten zijn, en als één stierf ook alle moeten sterven; dan zouden ook, als er één ziek was, allen ziek moeten worden, en alle doof of blind als er één doof of blind werd. En indien er slechts één eenige geest, één Ik was, waardoor alle ligchamen der individuen bezield werden, dan zouden ook allen gelijkelijk goed of slecht, gelukkig of ongelukkig moeten zijn. Maar, zoomin als allen ziek of gezond zijn wanneer één het is, zoomin ook volgen allen denzelfden weg: de een is dwaas, de andere verstandig, de een is een

goed, de ander een slecht mensch, de een voelt zich gelukkig, de ander niet, de een jaagt naar vermaak, de ander zoekt de wijsheid. Waar is dan ergens die ééne Algeest te vinden, waarvan men gewaagt? Blijkbaar nergens anders dan in de verbeelding van hen, die dat gedachtending voortbrengen. Het denkbeeld van den Algeest is zelf, op zijne beurt, even als dat van den Îçvara, een verschijnsel of eene werking van verstand, voorstelling, verbeelding, enz., en anders niet. Realiteit is daaraan op geenerlei wijze toe te kennen.

Het medegedeelde zal, vertrouwen wij, voldoende zijn om duidelijk te maken wat de substantie of natuur der Sânkhya's, in verband tot hare wijzigingen of werkingen beteekent; m.a.w. hoe de realiteit en objectiviteit der dingen in 't algemeen door hen begrepen wordt. Thans zou het onze taak zijn, nader uiteen te zetten, op welke verschillende wijzen de natuur of substantie zich naar hun stelsel in hare bijzondere modificatiën openbaart. Wij zouden behooren na te gaan, hoe de verschillende kategoriën van verschijnselen, naarmate van de plaats welke zij in het zamenstel der dingen bekleeden, geacht worden zich uit elkander te ontwikkelen als werkingen telkens van bijzondere substantiën, die op hare beurt ook wederom als werkingen van andere worden beschouwd. En vooral zouden wij daarbij het oog moeten vestigen op den belangrijken invloed van de verschillende eigenschappen (goena's), welke de natuur zelve, even als hare werkingen bezit, of waarin zij heet bevangen te zijn, op het ontstaan, de ontwikkeling en de wederkeerige werkingen der verschijnselen, een invloed, waaruit alles verklaard wordt wat wij genot en smart, goed en kwaad, deugd en ondeugd, alsmede wat wij onverschillig plegen te noemen, en waardoor het stelsel een streng deterministisch karakter op zedelijk als op stoffelijk gebied verkrijgt. Maar, zooveel merkwaardigs ook dit een en ander bevatten moge, wij zouden vreezen, voor 't oogenblik al te veel van het geduld onzer lezers te vergen, indien wij ook dit, meest uitvoerige deel van het stelsel op de tot heden gevolgde wijze trachtten duidelijk te maken. Een kort overzigt, met behoud van de gebruikelijke terminologie der school, valt moeilijk te begrijpen en wordt ligt eene karikatuur; beproeven wij daarentegen een eenigzins redelijk beeld van de schijnbaar wonderlijke en verwarde verschijnselleer der Sânkhya's te ontwerpen, dan wordt minstens eene driemaal grootere ruimte vereischt dan ons thans

naar billijkheid kan worden afgestaan. Nu is trouwens die leer der verschijnselen ook niet zóó bepaald eigen alleen aan de Sânkhya-theorie, dat hare verklaring volstrekt onmisbaar ware voor de karakteristiek van het systeem; integendeel heeft zij veel met die der overige stelsels gemeen, niet enkel wat de terminologie en de verdeeling, maar ook wat de strekking betreft, die bij alle meer of min deterministisch genoemd kan worden, zoodat eene algemeene beschouwing van de ontologie der verschillende Indische stelsels te zamen genomen, met aanduiding van de voorkomende verschilpunten, ook alligt meer belangwekkend en leerzamer ware dan de afzonderlijke bij elk systeem in het bijzonder. En eindelijk, het gaat in zeker opzigt met een wijsgeerig stelsel als met een roman: wie er eenmaal iets van weten wil, verlangt ook met zeker ongeduld naar de ontknooping en laat zich ongaarne al te lang onderweg ophouden met beschrijvingen van toestanden of handelingen die op den gang van het drama niet onmiddellijk van invloed zijn. Ook dit in aanmerking nemend, haasten wij ons, den draad der redenering dáár weder op te vatten waar wij de Sânkhya-theorie aantreffen nadat zij met hare leer der ‘tattva's en “goena's”, of de beschrijving van de evolutie of openbaring der natuur in hare bijzondere verschijnselen, is ten einde gekomen.

En hier naderen wij het punt, waar om zoo te zeggen de keer- of ommezijde van het stelsel zich begint te vertoonen. Tot dusver hadden wij uitsluitend met de objectiviteit te doen; wij gaan thans over tot de sfeer van de subjectiviteit, d.i. van datgene wat de verschijnselen waarneemt en waaraan derhalve de natuur zich openbaart.

II.

Welke ook de rang moge zijn, door de Sânkhya-leer aan het verstand toegekend, en al plaatst zij deze werking bovenaan in de rij der verschijnselen, eene werking der natuur blijft het, en is slechts een andere vorm of bestaanswijze van de substantie dan de uitgebreidheid. In zijne hoedanigheid van verschijnsel kan derhalve het verstand niet gezegd worden het

waarnemende te zijn, en de overige verschijnselen, die der uitgebreidheid, natuurlijk evenmin. Dat de substantie zelve niets waarneemt, ligt mede in den aard dei zaak; want zij is niets anders dan de verschijnselen zelve, en kan dus ook geen vermogen bezitten, dat door gene gemist wordt. Maar er moet toch iets zijn dat waarneemt; anders konden wij in 't geheel niet zeggen, dat er verschijnselen zijn, en noch de natuur, noch hare verschijnselen zouden voor ons bestaan. Dat nu de natuur bestaat en in hare werkingen zich openbaart, hebben wij straks, bij het eerste gedeelte van onze beschouwing betoogd gezien. Maar het bestaan en de werking der natuur zouden niet betoogd kunnen zijn, indien er geen subject bestond om dat bewijs te leveren. De natuur kan dus niet enkel voor zich zelve zijn, maar moet bestaan voor iets anders, d.i. door iets anders als bestaande waargenomen worden, en derhalve bestaat dat andere ook. Maar de natuur kan ook dáárom niet voor zich zelve zijn en niet door zich zelve waargenomen worden, omdat zij geen eigenlijk zelf bezit: wat wij, naar de Sânkhya-theorie, zelfbewustzijn (ahamkara) hebben genoemd, is, naar deze, wel is waar eene natuurwerking, maar het is ook anders niet dan het gevoel van individualiteit bij het individu, waardoor dit alle dingen tot zich zelf terugbrengt, alsof er niets anders ware 't welk buiten dat individu en zijns gelijken eenige waarde had; het is eigenlijk niets anders dan het beginsel van het egoïsme bij de verschillende ik-heden, geenszins een zelfbewustzijn der substantie of der verschijnselen in 't algemeen. De natuur moet dus, niet voor zich zelve zijnde, voor iets anders zijn, dat haar waarneemt en harer zich bewust wordt. Eindelijk, indien de natuur en hare verschijnselen bestaan, dan moet zij, de natuur, ook een anderszijn tegenover zich hebben, d.i. iets dat anders dan zij zelve is, en juist daardoor haar doet onderscheiden. Immers, werd de natuur niet onderscheiden van iets anders en door iets anders, indien zij volstrekt ononderscheiden met het waarnemende bestond, hoe kon zij dan gezegd worden, als die bepaalde natuur met die bepaalde verschijnselen te bestaan? Derhalve bestaat dat andere ook even zoo goed als de natuur zelve. En dat andere of dat anderszijn, waardoor de natuur waargenomen, onderscheiden, bewezen wordt, in één woord, het waarnemend en kennend subject, heeten wij den Geest, en wel bepaald den subjectieven geest, die den mensch inwoont en zijn eigenlijk

intelligent Zelf uitmaakt (en daarom ook in de terminologie der school de Poeroesha of de Mensch, alsmede de Âtman, d.i. het Zelf of de Geest wordt genoemd).

In welke opzigten nu het subject of de geest, als het anderszijn van het object of de natuur en hare verschijnselen, zich van deze onderscheidt, en wat de geest zelf dus is, volgt onmiddellijk uit het reeds gezegde. Terwijl nl. de natuurverschijnselen aan den invloed der natuureigenschappen onderworpen zijn, blijft de geest, die dezen invloed enkel waarneemt, daarvan ook onafhankelijk, en dus vrij van genot en smart, deugd en ondeugd, goed en kwaad. De geest als enkel waarnemend, niet zelf handelend subject, ziet lijdelijk toe bij de handelingen der natuur; maar terwijl deze ook steeds voortbrengend is, blijft de geest onvruchtbaar en brengt niets voort. De natuur in één woord is het object aller waarneming, de geest het eenig subject daarvan, maar ook anders niet dan dat. De geest is mitsdien juist het tegengestelde van de natuur, in zoover deze identisch is met hare verschijnselen.

Maar in zoover de natuur van haren kant zich wederom van hare werkingen onderscheidt, is ook de geest weder identisch met de natuur. Evenmin als deze is hij eene werking; evenmin als zij heeft hij dus eene oorzaak buiten of boven zich, maar is even als zij de oorzaak van zich zelf; als zij één en enkelvoudig, niet menigvuldig van vormen, noch ook uit deelen zamengesteld; en vermits hij zoomin als de natuur eene oorzaak buiten zich heeft, is hij ook eeuwig en bestendig als zij, omdat er geene oorzaak is die hem of haar kan doen veranderen of vergaan. De natuur kan, als zoodanig, geen bestaan hebben zonder den geest, daar zij anders geen object der waarneming zou zijn; en de geest, als waarnemend subject, is niets zonder waargenomen object; hij is dus onmiddellijk en gelijktijdig met de natuur; hij is eenvoudig het anderszijn, de weêrslag van wat de natuur zelve is, en in zoover ook weder identisch met haar.

De stelling van den geest te midden van de wereld der verschijnselen, zien wij door het reeds gezegde nu ook volkomen naauwkeurig bepaald. Hij is toeschouwer terwijl de natuur werkt, hetzij dan door middel van verstand, enz., hetzij door de stoffelijke uitgebreidheid. Hij is anders niet dan toeschouwer, dan getuige van het werelddrama; doch, gelijk wij zagen, volstrekt noodzakelijk toeschouwer, omdat anders, indien er

geen toeschouwer ware, dat drama als zoodanig niet werd opgevoerd, terwijl omgekeerd ook het bestaan en werken der natuur volstrekt noodzakelijk is voor den geest, daar de toeschouwer, had hij niets om aan te zien, ook als zoodanig zelf niet zou bestaan.

En eindelijk blijkt uit het gezegde, dat natuur en geest geenszins als twee verschillende, zelfstandig tegenover elkander staande dingen te beschouwen zijn, maar integendeel zóó naauw verbonden dat het een ondenkbaar is zonder het ander, - het object niet als zoodanig zonder het subject, en omgekeerd, - en dat beide derhalve elk voor zich slechts het anderszijn van het andere uitmakend, in zoover ook eene onverbreekbare eenheid vormen, - eene eenheid voor welke de Sânkhya geene bijzondere benaming heeft, maar die wij met eene uitdrukking, aan de nieuwere wijsbegeerte ontleend, alligt het best nog onder den naam van het Subject-Object konden aanduiden, mits daaraan slechts niet de mystieke zin worde gehecht, die er soms wel eens aan gegeven is.

Schoon nu, - zegt de Sânkhya, - al het tot dusver ontwikkelde naar gezonde redenering ook zoo zijn moet als het hier werd omschreven, toch komt het bij gemis aan behoorlijk nadenken ons gansch anders voor. De geest, in den mensch beligchaamd (door tusschenkomst van een onwaarneembaar hulsel, - eene voorstelling mede niet uitsluitend eigen aan de Sânkhya-leer en welligt ook van elders ontleend), handelt in waarheid niet, maar schijnt toch te handelen; en, hoewel omgekeerd de functiën van verstand, (egoïstisch) zelfbewustzijn, enz., slechts organen en als zoodanig niet-denkende natuurwerkingen zijn, schijnen zij niettemin te denken en waar te nemen. Het een en ander is een gevolg van de innige verbinding van natuur en geest, even als een vat met warm water warm schijnt en een vat met koud water koud, hoewel toch het vat op zich zelf noch koud noch warm is, maar zijne temperatuur aan die van het water ontleent. Ten gevolge dan van die verbinding tusschen het natuurverschijnsel en het waarnemend subject in den mensch verbeeldt zich deze, gebonden te zijn door de eigenschappen der natuur; hij meent vreugde of smart te gevoelen, gelukkig of ongelukkig, goed of slecht te zijn, en streeft naar bevrijding uit het leed en naar verlossing uit de banden der eindigheid. In zoover nu de mensch natuurverschijnsel is, heeft dit een en ander ook zijne betrekkelijke waarheid; maar

in zoover hij tevens ook het anderszijn van de natuur, nl. geest is, blijkt bij behoorlijk nadenken de voorstelling onjuist te zijn. Wat wil, besluit en handelt in den mensch, wat gebonden is en naar bevrijding streeft, dat is de natuur; wat daarentegen vrij is en onafhankelijk van alle banden, maar dan ook niet besluit en handelt, en enkel als getuige in den mensch aanschouwt en denkt, dat is de geest. Ware dit anders, ware het de geest die besluitend, handelend en gebonden is, dan ware de geest zelf immers een natuurverschijnsel, derhalve niet het anderszijn van de natuur, en dus ook niet de geest. De geest zou mitsdien niet bestaan, terwijl wij toch de onmogelijkheid hebben ingezien om zijn bestaan als zoodanig te loochenen.

Nu heeft echter de geest zich zelf eerst als vrij en onafhankelijk leeren kennen door de waarneming en beschouwing van de natuur en hare werkingen. Mitsdien kan men in zeker opzigt ook met grond beweren, dat de natuur de bevrijding van den geest bewerkt; en, wenscht men zich hierbij van beeldspraak te bedienen, dan kan men zich ook voorstellen, dat de natuur als 't ware een tooneelspel opvoert, waarbij de geest toeschouwer is. Zoolang deze het spel nog niet volkomen begrijpt, blijft hij ook onder den indruk dien het op hem te weeg brengt; maar wanneer hij de natuur heeft leeren kennen voor 't geen zij werkelijk is, en niet zoo als zij in hare rol op het tooneel zich voordeed, en wanneer hij daardoor ook zich zelf heeft leeren begrijpen, dan staakt ook de natuur haar spel als spel; de schijn maakt plaats voor de werkelijkheid, en de geest aanschouwt zich zelven als vrij en de natuur als gebonden, terwijl te voren juist het omgekeerde de waarheid scheen.

Maar indien, gelijk wij zagen, de geest slechts het anderszijn is van de natuur, en hij zich zelven als vrij en onafhankelijk leert kennen, hoe en door wat kan dan datgene nog onvrij en gebouden heeten wat slechts het andere van hemzelven bleek te zijn? En inderdaad, de natuur, als de absolute eenheid en totaliteit harer werkingen, is ook niet gebonden door, noch onafhankelijk van iets anders; zij schijnt het slechts te zijn wanneer men haar enkel waarneemt in hare afzonderlijke werkingen en niet in haar ganschen zamenhang. Door nu dit laatste te doen, door de natuur te leeren kennen als de Substantie, bevrijdt de geest ook deze van den schijn der onvrij-

heid en gebondenheid, en de reine, vrij denkende geest aanschouwt zich zelven in de reine, vrij werkende natuur.

En hiermede, met dit eindresultaat der Sânkhya-philosophie, is ook in hare schatting het hoofddoel der wijsbegeerte bereikt: de verlossing van den onsterfelijken geest des menschen uit de banden der eindigheid en de opheffing ten laatste van het persoonlijk voortbestaan. Elk mensch, - zegt een der Sânkhya-wijsgeeren, - 't zij wijs, 't zij dwaas, verlangt naar bevrijding van zijn beperkt, d.i. persoonlijk aanzijn, - (eene merkwaardige uitspraak, die wel bewijst, hoe groot ook wederom het verschil kan zijn tusschen de denkbeelden der verschillende volken, zelfs over de eindbestemming des menschen); - en de wijsbegeerte leert hem het middel waardoor die staat van verlossing bereikt kan worden. Die verlossing zoekt de Sânkhya niet, als de Vêdânta, in den overgang van het individueel bewustzijn tot het albewustzijn van het Absolute Wezen, noch ook, als de zuiver theïstische scholen in het geloof of de algeheele toewijding van den mensch aan den Îçvara, aan een persoonlijken God, maar uitsluitend in de Waarheid, in de regte kennis van de natuur en de zelfkennis van den geest. Naar eudaemonisme, naar een geluksstaat taalt zij niet; geluk is een toestand als een andere, en bindt, maar maakt niet vrij. Vrij te zijn daarentegen en zich vrij te weten als het anderszijn der natuur, zich zelf als vrij te aanschouwen in die vrije natuur, is het eenig doel en de hoogste bestemming van den geest. Zoolang hij nog zich zelven niet begrijpt, omdat hij nog niet weet wat zijn tegenbeeld, de natuur, voor hem beteekent, blijft hij in het eindige, in de wisseling der verschijnselen, hier en elders, bevangen, en dan ook steeds herboren in het persoonlijk ligchamelijk aanzijn. Maar zich zelf en de natuur kennend door middel van de wetenschap, kan hij ook niet meer bevangen zijn in de werkingen der natuur; hij verlaat het ligchaam om in geen ander, noch hier, noch in eene andere wereld, herboren te worden tot een eindig bestaan; hij is in waarheid zich zelf, de ÂAtman, of de wezenlijke mensch, de Poeroesha bij uitnemendheid. - Wel is waar, en de Sânkhya erkent het, de geest ook in den regten wijsgeer verlaat nog niet terstond de eindigheid, en schijnt, zoo goed als die van den niet doordenkenden mensch, nog onverlost voort te leven in de wereld der verschijnselen; maar, even als het rad van den pottebakker, eenmaal in beweging gebragt, nog niet ter-

stond ophoudt te draaijen als de werkman den arbeid staakt, maar nog een tijdlang de wentelende beweging blijft volgen, zoo ook de geest, al is hij door zelfkennis reeds uit de banden die hem schenen te knellen bevrijd; - eene oplossing, of eene uitvlugt, die ons de leer van de regtvaardiging door het geloof in de gedachte brengt, waar deze, schoon bewerend dat de voor God geregtvaardigde geloovige niet meer vallen kan, toch moet toegeven dat hij nog wel eens struikelt. De erkenning is trouwens in beiderlei leerstelsel geene andere dan dat de mensch, hoe ernstig ook zijn streven naar de bereiking van het ideaal, 't welk hij zich heeft voorgesteld, toch nimmer in zijn beperkt leven het volkomen verwezenlijkt ziet.

Hebben wij nu, zoo mogten we vragen na onze kennisneming van de Sânkhya-theorie, in dat waarschijnlijk overoude, maar voor de meesten onzer ongetwijfeld nog zeer nieuwe stelsel iets gevonden wat wij niet wisten of iets bevestigd gezien waarvan wij ons overtuigd hielden? Het antwoord moet, dunkt ons, deels ontkennend, deels echter ook toestemmend zijn.

Hier en daar moge bij de beschouwing der Sânkhya-leer eene diepe gedachte, eene scherpzinnige redenering, een vernuftige inval, of ook een wel uitgedacht sophisme onze opmerkzaamheid hebben getrokken, maar eene wezenlijk nieuwe, ons tot dusver gansch onbekende stelling, of ook eene uitkomst waarop wij in 't geheel niet verdacht konden zijn, hebben wij daarbij niet aangetroffen. Ook deze speculatieve theorie heeft ons in zóóver geen stap verder gebragt dan wij waren toen wij aanvingen met ons onderzoek; terwijl wij ook omgekeerd uit de nieuwere systemen van gelijke strekking niet veel gewaar worden wat niet in hoofdzaak ten minste in dat zooveel oudere reeds lag opgesloten.

Maar juist daarom, in zoover wij juist hiervan ons mogten overtuigen, hebben wij wel degelijk uit dat onderzoek iets geleerd, of althans eene vroegere overtuiging bevestigd gezien, wanneer wij bedenken, dat tot heden niet alleen de schakel nergens te ontdekken valt, waardoor de nieuwere, Westersche stelsels met het hier besproken Indische op geschiedkundige wijze zouden verbonden zijn, maar ook de waarschijnlijkheid

niet bestaat, dat die schakel ooit zal gevonden worden. Laat tusschen de theoriën der Sânkhya's omtrent het Niets uit Niets en die der oude Grieken omtrent dezelfde stelling misschien nog ergens een historisch verband te bevroeden zijn, en laten dan langs dergelijken omweg de ontkenningen, voornamelijk van de Engelsche en Schotsche wijsgeeren, ook in eenig, schoon dan toch zeer vèr en zeer los verband met die der oud-Indiërs worden gebragt; maar hoe zal men zonder de meest gewaagde en meest nevelachtige hypothesen ooit van de Substantie der Sânkhya's tot die van Spinoza geraken, of hoe ook van hun Subject-Object, hun anderszijn van natuur en geest, hun reinen, vrij denkenden geest, die zich zelven in de reine, vrij denkende natuur herkent, tot de hiermede overeenstemmende begrippen der nieuwere Duitsche wijsbegeerte, hoe in één woord, van de eindresultaten dergenen, die oudtijds er zelf voor uitkwamen, dat zij atheïsten waren, tot de leerbegrippen dier nieuweren, die, schoon ze den naam ontwijken, toch niet geheel zonder reden van anderen dien ontvangen hebben? En zoomin wij historischen zamenhang kunnen bespeuren tusschen de ontkennende rigtingen van onzen tijd en die van oud-Indië, zoomin valt een spoor ook van zulk een zamenhang te ontwaren tusschen het geloovig streven op godsdienstig gebied hier en ginds, hoe treffend ook de overeenkomst, welke wij menigmaal daarbij leeren opmerken. Maar kan er dan, vragen wij na dergelijke uitkomsten, wel redelijkerwijze sprake zijn van ontwikkeling, van vooruitgang op het gebied van de wijsgeerige of godsdienstige bespiegeling? Werken de wetten van het menschelijk denken in dit opzigt wezenlijk anders dan die van het zoogenaamd instinct, dat aan de zwaluwen leert, eeuw uit eeuw in op dezelfde manier hare nesten te bouwen?

Ware er inderdaad vooruitgang, wij zouden niet in zoozeer verschillende en van elkaâr verwijderde tijden volkomen onafhankelijk van elkander zoo volkomen overeenstemmende rigtingen zien optreden. Ware er vooruitgang, dan moest toch òf de eene òf de andere, òf de ontkennende òf de geloovige rigting zegevieren, althans de eene sterker, de andere zwakker worden. Maar niets van dat alles. Krachtig staat vèr van ons, vèr in tijd en in plaats, in het Indië van vóór eeuwen, het ongeloof tegenover het geloof; maar, verblijdend verschijnsel! het geloof wint in den loop des tijds merkbaar aan vermogen, en het ongeloof (gelijk ook werkelijk met dat der

Sânkhya's het geval is geweest) wordt meer en meer verzwakt, tot het ten laatste nagenoeg geheel, maar nu ongelukkig ook tegelijk met den bloei en den roem van het volk, onder het albeheerschend geloof van Brahmaan, van Muzelman en van Christen te gronde gaat. Maar nu het Westen! Daar heerscht onbetwist en onaangetast eeuwenlang het geloof met onbegrensde heerschappij; doch langzamerhand verrijst tegenover de kerk de ketterij, en tegenover de nog geloovige ketterij de ongeloovige wijsbegeerte, tot in 't eind zelfs de ontkenning het eerbiedwaardig kleed der speculatieve philosophie ter zijde legt en als bloote empirie zich vertoont zoo als zij is. En welke der beide rigtingen nu wel het sterkst zou zijn in onzen tijd? Men behoeft de klagten slechts aan te hooren die van geloovigen kant verrijzen, den schrik te zien waarvan de kerk bevangen is, en daarentegen de kalmte en het zelfvertrouwen der tegenovergestelde rigting op te merken, om zich te overtuigen waar althans het meeste bewustzijn ligt van kracht. Niet dat er nimmer weêr een tijd kan komen, waarin het geloof, 't zij dan tot heil, 't zij tot ongerief der volken, met verjongde kracht in eene of andere nieuwe gedaante herrijst; niets integendeel verzekert ons dat het niet zoo zijn zal. Wat echter vast staat, is, dat de verschijnselen van den strijd zich eenvoudig herhalen zonder dat er zamenhang tusschen het vroegere en het latere valt aan te wijzen, en zonder dat de strijd ooit voor goed nog werd beslist.

Maar indien nu de beschouwing ook van eene leer als de oud-Indische Sânkhya ons al wederom bevestigt in de overtuiging, dat er op speculatief gebied toch niet veel nieuws is onder de zon, en dat er wel herhaling, maar geen ontwikkeling op dat terrein te bespeuren valt, zou het dan niet dienstig kunnen zijn de oorzaken te gaan nasporen waardoor welligt het zich herhalend verschijnsel in de verschillende voorkomende gevallen wordt te weeg gebragt? Eene wetenschap die langs physiologisch-historischen weg, al ware 't slechts enkele dier oorzaken wist uit te vinden, zou ongetwijfeld de kennis van het menschelijk denken vrij wat verder brengen dan eenige, niet op historische ervaring berustende theorie ooit bij magte zal zijn te doen. Om evenwel met eenige kans van slagen een dergelijk onderzoek aan te vangen, hebben wij veel naauwkeuriger kennis van de oudheid en vooral van de Judische oudheid, van hare volken, van de zeden, van de toestanden en van het den-

ken zelf dier volken noodig dan wij thans, in den aanvang der eigenlijk gezegde Indologie, nog bezitten; maar eene kennis toch ook, die uit den overrijken, tegenwoordig ons ten dienste staanden bronnenschat door de onvermoeide vlijt onzer hedendaagsche geschiedvorschers ons ongetwijfeld meer en meer geworden zal. Voor 't oogenblik ten minste reeds in te zien, wat belangrijke taak de historische wetenschap alligt nog te vervullen heeft, is reeds eene eerste schrede op den weg die haar eenmaal misschien tot de rijkste, voor de vermeerdering onzer kennis meest heilzame uitkomsten leidt.

En nu ten slotte nog de eerlijk erkende bijbedoeling van ons tegenwoordig schrijven: de beoordeeling uit een zedelijk zoowel als uit een verstandelijk oogpunt, van hen die zich atheïsten noemen of met regt door anderen als zoodanig worden beschouwd. Eene onzedelijke strekking hebben wij in de Sânkhya-leer niet kunnen ontdekken: of het moest dan voor sommigen hare streng deterministische rigting zijn: deze echter heeft zij juist met de steilst regtzinnige leerstelsels ook van onze dagen gemeen. En, terwijl wij tegen de Boeddhisten in de Indische schriften menige beschuldiging van luiheid, bedrie-gelijkheid en huichelarij aantreffen, werden de Sânkhya's, voor zooveel ons ten minste gebleken is, wel krachtig door vele hunner tijd- en landgenooten bestreden, maar voor 't overige doorgaans met dien eerbied bejegend, die den man van wetenschap toekomt waar hij op eerlijke wijze eene eerlijke overtuiging tegenover die van anderen verdedigt. Eindelijk, wij meenen te mogen vertrouwen, dat de uiteenzetting der hier besproken theoriën het bewijs zal hebben geleverd, dat die zelfde Sânkhya's niet gansch misdeeld waren van gezond verstand, noch ook zelfs, hoezeer zij ook menigmaal mogen gedwaald hebben, van denkkracht en scherpzinnigheid. Mogten wij dan met dit een en ander onze lezers, ten minste de niet al te zeer reeds bevooroordeelden onder hen, overtuigd of in de overtuiging bevestigd hebben, dat het spreekwoord onwaar is, 't welk den atheïst noodwendig òf verstand òf zedelijkheid ontzegt, de tegenwoordige beschouwing kan in dit opzigt dan toch eenig nut hebben gehad, al schijnt zij velen overtollig en ijdel in alle andere. Wij Westerlingen vooral hebben ons nog heel wat te oefenen in wederzijdsche verdraagzaamheid; en wanneer de geloovige zich aan die deugd zelfs jegens den erkenden atheïst leert gewennen, dan zal hij ze ook wel in praktijk brengen

jegens hen, die niet zóóver afwijken van 't geen hij voor waarheid houdt. De natuuronderzoeker en de geschiedvorscher zullen bij wat meer algemeene oefening in de deugd der verdraagzaamheid dan wij thans nog bezitten, ook met meer wezenlijke belangstelling worden aangehoord waar zij de resultaten van hun onderzoek mededeelen, en zonder dat men terstond zich reeds ergert zoodra zij opregt erkennen, nog niet te weten wat voor anderen reeds ontwijfelbaar zekerheid is.

Dat voor 't overige eene verdediging van het atheïsme als zoodanig niet in de bedoeling van ons schrijven lag, behoeven wij den verstandigen onder onze lezers wel niet te verzekeren. Zoomin als wij vroeger eene aanprijzing van de toenmaals besproken rigtingen beöogden, zoomin ook nu van de thans beschouwde. Toch trekken wij partij, voor den atheïst zoowel als voor elk ander ernstig voorstander van elke andere overtuiging; namelijk dan wanneer men, gelijk nog zooveel geschiedt, eene meening tracht te bestrijden door een blaam te werpen op het karakter van hem die ze voorstaat. Beschouwt de mensch zich als geest of als stof, als eindig of als persoonlijk onsterfelijk, als een volmaakbaar wezen tot eindelijk geluk bestemd, of als in zonde geboren en zonder de genade verdoemelijk voor den Heer? - het zijn alle zeer zeker wigtige vragen, maar zeer onverschillig waar het de beoordeeling van iemands karakter geldt. Dan is hij mensch vóór alles, en dan is de vraag niet of hij Jood of Christen, Katholiek of Protestant, Brahmaan of Boeddhist zich noemt, of ook niets van dat alles, en eenvoudig zich zelf wil blijven, maar eenig en alleen, of hij een eerlijk man blijkt te zijn. En zoo bestrijd dan waar het u noodig dunkt het ongeloof onder welken vorm het zich vertoont, en bestrijd het met kracht van overtuiging, maar in elk geval met eerlijke en daardoor ook te beter treffende wapenen, en eerbiedig vóór alles uw tegenstander als mensch, ook al is hij de ergste tegenstander dien gij u denken kunt, ook al is hij een atheïst.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Aanteekening.

De oorspronkelijke bronnen van de Sânkhya-leer zijn niet zoo talrijk als die van den Vêdânta, en ten onzent veelal nog moeilijker te verkrijgen. Het voornaamste werk dat ons tot eene zelfstandige studie dier wijsbegeerte ten dienste staat, is de Sânkhya-Kârikâ van Îçvara Krishna. Het werd met eeue Latijnsche vertaling uitgegeven door Lassen (Bonn, 1832), met eene Fransche door Pauthier (Parijs, 1833) en eindelijk met de Engelsche van Colebrooke, door Wilson (Oxford, 1837). Bij laatstgenoemde uitgave is ook gevoegd die van Gandapâda's Bliâsliya of commentaar op de Kârikâ, benevens talrijke en hoogst belangrijke uittreksels uit verschillende andere schriften der Sânkhya's, het een en ander meerendeels met eene Engelsche overzetting. Onder die overige geschriften behooren in de eerste plaats vermeld te worden de Sôetra's van Kapila, den stichter, naar men zegt, der school; en voorts ook verschillende latere commentaren of verhandelingen, zooals de Sânkhya-Tattva-Kaumoedî van Vatjeçpati Miçra, de Sânkhya-Tjandrikâ van Narâyâna (waarmede de Sânkhya-Kaumoedî van Krishna meest geheel overeenstemt), de Sânkhya-Sara van Vidjnâna Bhikshoe en een commentaar van denzelfde op de Sôetra's van Kapila onder den naam van Sânkhya-Pravatjana-Bhâshya. De meeste dezer werken bestaan slechts in handschrift en zijn dus hier te lande natuurlijk niet te bekomen; maar gelukkig bevat Wilson's uitgave der Kârikâ een genoegzamen voorraad van uittreksels uit die geschriften om daaruit in hoofdzaak en omtrent de meest belangrijke punten het gevoelen der verschillende schrijvers te kunnen opmaken. Een exemplaar van de aphorismen der Sânkhya-philosophie, door Ballantyne in Hindostan zelf uitgegeven, konden wij tot ons leedwezen ondanks alle door de heeren Trübner te Londen en Nijhoff te 's Gravenhage aangewende moeite niet magtig worden; tot ons leedwezen vooral omdat wij juist in Colebrooke's na te melden overzigt enkele vertaalde stellingen uit de aphorismen aantroffen, die ons niet wel verstaanbaar schenen en welligt door vergelijking met de oorspronkelijke konden opgehelderd zijn.

Te onderzoeken, in hoever de Poerâna's en welligt ook in nog oudere schriften de sporen van verscheidene grondstellingen der Sânkhya-leer worden aangetroffen, zooals wij b.v. in Vishnoe-poerâna en Vâyoe-poerâna er meer dan een ontmoetten, zou ongetwijfeld voor de geschiedenis der wijsbegeerte een hoogst belangrijke arbeid zijn. Hier echter zou ons deze, te vèr leiden, en bovendien erkennen wij gaarne dat daartoe veel meer belezenheid in die oude, niet alleen zeer uitvoerige, maar ook dikwijls verbazend vervelende boeken zou behooren, dan waarop wij tot heden ons nog mogen beroemen.

Wat nu de schriften onzer Europesche geleerden over de Sânkhya betreft, ook in dit opzigt is de bronnen-voorraad niet groot. Behalve de enkele aanteekeningen van Lassen en de meer uitvoerige van Wilson in de evengemelde editie, bezitten wij, althans voor zoover ons bekend is, niets degelijks over die leer dan het kort overzigt van Colebrooke in zijne Essays on the religion and philosophy of the Hindus. De indruk, welken wij van de lezing dier werken ontvingen, hebben wij boven in den tekst reeds aangeduid; hier achten wij ons verpligt, al kunnen wij uit den aard der zaak thans geene volledige kritiek van die beschouwingen leveren, toch ons, schijnbaar welligt tegenover geleerden van naam iet-wat aanmatigend oordeel, door een paar voorbeelden te staven.

Aan het slot van de verlossingsleer der Sânkhya's gekomen, schrijft o.a. Wilson in zijne aanteekening: - ‘What the condition (!) of pure separated soul may be in its liberated state, the Sânkhya-philosophy does not seem to hold it necessary to inquire.’ - Wij behoeven, na het in den tekst medegedeelde, er naauw iets bij te voegen. In welken ‘toestand’ de reine, vrij denkende geest verkeert? Wel! hij verkeert juist in 't geheel in geen toestand, of het moest dien der vrijheid van alle toestanden zijn; maar dat is immers de afwezigheid van toestand. Wie van het Sânkhya-systeem in zijn gang en strekking zich een duidelijk begrip heeft gevormd, zou de hier opgeworpen vraag niet kunnen stellen.

Waar voorts in de Sânkhya-leer betoogd wordt dat de natuur of substantie ook daarom bestaan moet, omdat oorzaak en werking onderscheiden doch niettemin één zijn, drukt de steller der Kârikâ dit, op de gewone aphoristische wijze, aldus uit: - ‘Kârana kârya vibhâgâd avibhâgâd vaíçvarôepasya’ (letterlijk: - ‘oorzaak werking onderscheiding (in den ablatief) ononderscheidenheid (abl.) heelal (genitief)’, - d.i. ‘wegens de onderscheiding van werking en oorzaak en de ononderscheidenheid (éénheid) van het heelal’. - Nu vinden wij in de vertaling van Colebrooke: - ‘Since there is a parting (issue) of effects from cause and a reunion of the universe’ (vibhâga: - parting; avibhâga: - reunion). Daarmede zou dan

eene feitelijke af- of uitscheiding van de werking uit de oorzaak en eene feitelijke wedervereeniging in den loop des tijds worden bedoeld; en eene letterlijke opvatting van het bij den scholiast voorkomende woord ‘pralayakâla’ (tijd der oplossing), in plaats van eene overdragtelijke, zou dat ook schijnen te bevestigen. Maar hoe kan zoo iets nu als betoog worden gebezigd, dat de substantie bestaan moet? Hoe kan men spreken, als van een bewezen feit, van 't geen er met iets gebeurt, welks bestaan juist moet bewezen worden? Evenwel, indien de woorden ‘vibhâga - avibhâga’ taalkundig niet anders kunnen weêrgegeven worden dan zooals door Colebrooke gedaan wordt, dan zouden wij ons aan die uitlegging moeten onderwerpen, en de evengenoemde dwaasheid zou voor rekening komen van Îçvara Krishna zelven. Dan, zoo huiverig men ook met reden zijn moge om zich tegen het gezag van een man als Cole-brooke op taalkundig gebied te verzetten, wij meenen toch goede gronden te hebben om ons ditmaal aan zoo iets te wagen. Bij de opheldering namelijk van de stelling omtrent eenheid en veelheid, oorzaak en werking, door het in den tekst boven medegedeeld voorbeeld van de schildpad, lezen wij in de Tattva-Kaumoedî: - Gelijk, wanneer de leden die in het ligchaam van de schildpad zijn zich uitstrekken, die leden ‘onderscheiden worden (vibhadjyantê)’, enz. - Hier hebben wij nu in een anderen vorm hetzelfde woord als het bovenbedoelde ‘vibhâga’, n.l. ‘vibhadjyantê’ (3 ps. plur. pass. praes. van het werkwoord ‘vi-bhâdj’, waarvan het zelfstandig naamwoord ‘vibhâga’ en ‘avibhâga’). En hoe zou men nu hier anders kunnen vertalen dan: ‘zij worden onderscheiden’? De kop en pooten van de schildpad worden toch niet gescheiden, uit- of afgescheiden van het dier om er later weêr aangevoegd te worden, maar ze worden eenvoudig onderscheiden, terwijl ze toch op 't zelfde oogenblik volkomen met het gansche ligchaam, als eenheid beschouwd, vereenigd blijven. Geheel in denzelfden zin van ‘onderscheiden’ komt het werkwoord ‘vi-bhadj’ voor, o.a. in: Manoe, I. 65, en: Râmâyana, II. 67, 31. En Wilson, de aangehaalde plaats vertalend, zegt nu ook, schoon hij voor 't overige met Colebrooke ‘vibhâga’ door ‘parting’ en ‘avibhâga’ door ‘reunion’ overbrengt: ‘they are distinguished’. Het was dan ook wel niet anders mogelijk.

Een laatste voorbeeld. Het ‘anderszijn’ van den geest, - gelijk wij gezien hebben, een van de wigtigste beginsel en der Sânkhya-leer, wordt in het oorspronkelijke aangeduid door het woord ‘anyatâ’. Zoo zegt de Tattva-Kaumoedî: - ‘Na sattva poeroeshâ ‘nyatâ’ khyâtih pradhânam antarêna’ - (letterlijk: ‘Niet reine geest anderszijn toekenning natuur zonder’), d.i.: - ‘Aan den reinen geest zou geen anderszijn (anyatâ) kunnen toegekend worden zonder

de natuur (indien de natuur niet bestond)'. - En nu vertaalt Wilson: 'The attribution of separation (!) to purified soul cannot be without previous union with (de drie laatste woorden staan er niet eens) nature.' Waarom nu 'anyatâ' door 'separation' vertaald? 'Anya' beteekent eenvoudig 'ander' en het toevoegsel 'tâ', het best met het Latijnsche 'tas' of met ons 'heid' te vergelijken, duidt den staat van iets aan ('poeroesha-tâ': 'mannelijk-heid'). Wij zouden dus kunnen vertalen: 'anderheid', indien dit Hollandsch en het woord 'anderszijn' niet bovendien eene ons zeer bekende uitdrukking der nieuwere wijsbegeerte ware. En zoo beteekent 'ananyatâ' of het 'niet-anderszijn' dan ook 'identiteit'. De vertaling 'separation' komt dus niet alleen in 't geheel niet te pas, maar het mag ook de vraag heeten, of ze taalkundig wel juist is, en leidt in elk geval tot niet gering misverstand omtrent de gansche strekking van het hier ontwikkeld begrip.

De aangehaalde, ligt met tal van andere te vermeerderen voorbeelden zullen, gelooven wij, voldoende zijn ter regtvaardiging van de meening, dat wij de Sânkhya-leer bezwaarlijk in hare wezenlijke strekking zouden begrijpen, indien wij tot raadpleging ook van de oorspronkelijke bronnen niet in de gelegenheid waren gesteld. Die gelegenheid ons verschaft en door voorbereidenden arbeid vergemakkelijkt te hebben, behoort mede tot de groote verdiensten van de straks genoemde geleerden, en geeft hun aanspraak op onzen dank, ook al vinden wij ons soms genoopt, over de beteekenis van het stelsel in gevoelen van hen te verschillen.

Een dag aan den Mont-Cenis-tunnel.

Eindelijk!... riepen ..m en ik, toen het ‘Saint-Michel’ klonk langs den trein van den Victor Emmanuel spoorweg, die met zijn gelijk geaarden voorganger, den Paris-Lyon-Méditerranée, ons nu reeds een langen halven, overwarmen Julijdag op echten slakkendraf in slangvormige krommingen had medegegevoerd, eerst zuidoostelijk van Lyon over Bourgoin naar Grenoble, dan noordnoordoostelijk tot vlak in de buurt van Chambéry, ten laatste weder zuidoostelijk door het Mauriennedal, dat thans achter ons lag. En 't was niet eens gemakkelijk geweest in dien trein te komen. Te Lyon, aan de *gare*, bleef de ‘distribution des billets’ voor Genève, dat onze hoofdlijn scheen, gesloten. Aan het andere uiteinde gaf men briefjes af voor het Dauphiné. Dat was dus voor Vienne en den Rhône af. in de rigting naar Marseille: gelukkig behoorde Bourgoin-Grenoble tot die ‘lignes du Dauphiné.’ ‘Deux billets pour St.-Michel, s'il vous plaît.’ - ‘Nous n'en avons point.’ - ‘Jusqu'où les avez-vous?’ - ‘Jusqu'à Grenoble.‘ - ‘Pas plus loin?’ - ‘Non, monsieur, non, passez en face et demandez au bureau des renseignements.’ Eene nuttige instelling voorzeker. *En face* zeide men ons, dat er voor St.-Michel misschien geene briefjes waren, maar men kon ze ons geven tot les Marches: ‘alors, si vous trouvez un contrôleur de route, il vous fera nu supplément; si non, vous prendrez votre supplément aux Marches.’ - ‘Combien de temps d'arrêt aux Marches?’ - ‘Cinq minutes.’ Dat was bemoedigend. ‘Deux billets pour les Marches, s'il vous plaît.’ - Nous n'en avons point,’ zeî de man achter 't laadje, en maakte zich kwaad. ‘Mais, mon-

sieur, on vient pourtant de nous dire au bureau des renseignements....' Het *bureau des renseignements*, zelf overstappende, kwam ons te hulp. Tot les Marches ging ook niet, maar we zouden plaats nemen tot Francin, met dezelfde aanbeveling omtrent den *contrôleur de route* en de verzekering dat de trein daar ook volle vijf minuten stil stond, hetgeen, naar deze Lyonsche onderhandelingen te rekenen, zeker wel een derde van den tijd was die noodig zou zijn om heeren spoorwegambtenaren er toe te bewegen ons een plaatsbriefje te geven. Van eenen *contrô leur de route* viel ook weinig te hopen: tot nog toe waren de briefjes niet anders nagezien dan na 't verlaten der treinen aan de *sortie*, en zoo was 't ook nu weder: van contrôle onder weg niet te hooren noch te zien; misschien wist het *bureau des renseignements* er meer van!

Waar ter wereld lag nu Francin? De onduidelijke, onduidelijke, onhandelbare, telkens uit zijn rugverband rakende, wekelijksche grootquarto (!) '*Indicateur des Chemins de Fer*' wees Francin, het voorlaatste station van den Paris-Lyon-Méditerranée, door eenigzins vettere letter als gewigtiger aan dan het laatste station les Marches, en dit, zóóveel liet zich gissen en ontcijferen, lag een weinig bezuiden Chambéry en was de plaats waar de *ligne du Dauphiné* der genoemde spoorwegmaatschappij ophield en de Victor Emmanuel maatschappij ons zou overnemen. Waarom dan was dat eindstation geen hoofdstation en laatste punt waarheen men briefjes kon krijgen? Mystère, dat ons trouwens onverschillig was, mits we verder konden. En dat viel meê. Er waren meer passagiers in ons geval, en aan de Marches, waar men dat scheen te kennen, betaalden wij aan de *sortie* eenige *sous 'supplément'* en namen plaats tot St.-Michel. Onze treinen hadden, reeds dagen achtereen, zich tot op de minuut aan hunnen tijd gehouden; echter was er, ondanks 't bureau te Lyon, een groot kwartier tijd te les Marches, dat ons zeer te pas kwam, want te Grenoble aan 't station was zelfs geen glas water te krijgen. Toen kwam de Victor Emmanuel trein van Culoz af, zijn aansluitingspunt halfweg Lyon en Genève, en voerde ons het dal van den Arc op, de Maurienne, tot St.-Michel.

Het was pikdonker reeds te St.-Jean, het voorlaatste station in 't Mauriennedal. Waar zullen we overnachten? Het 'Hôtel de Londres', dat vooraan stond in den onvermijdelijken en onwaardeerbaren Bädeker, kreeg ook onze voorkeur: de naam beloofde althans eenige betrekking tot de beschaafde wereld in

dit dal van Savoye, en we vonden 't dus beter ons niet aan de barmhartigheid van zijn mededinger ‘la Samaritaine’ toe te vertrouwen. Maar de weg er heen? Dáárvoor zorgde 't hôtel de Londres: zijn omnibus wachtte aan den uitgang en bragt ons, misschien wel twintig huizen ver, naar 't logement. Dat was eerst nieuwerwetsche hôtelbeschaving! Des anderen daags bleek dat de Samaritaine nog nader, te weten vlak over de *gare* lag, waarschijnlijk de reden waarom we van haar geen zoodanig omnibusraffinement merkten. 50 centimes de man: die paardjes mogen wel goed haver krijgen; ze verdienen hem gemakkelijk.

't Logement was overigens eene vrij goede plaats. Zijn volle, statige naam was ‘Hôtel *de la Poste* et de Londres’, eene zeer geriefelijke eigenschap in zulke dorpen, vooral wanneer, gelijk dikwijls, hetzelfde huis nog bovendien telegraafkantoor is. Hetgeen men kreeg was eenvoudig maar regt goed, de bediening vlug en naauwkeurig, de inlichtingen te vertrouwen. Aangenaam intusschen waren die inlichtingen niet. Ons voornaamste doel was Bardonnèche, aan de zuidelijke of italiaansche monding van den tunnel, waar de toestellen tot zamenpersing der lucht nog zienswaardiger zijn dan aan de fransche zijde nabij Modane, op eenigen afstand van St.-Michel. We wilden dus 's ochtends zoodra mogelijk op Fell's pas geopenden, met een centralen rail en een tweede, horizontaal stel van wagonraderen voorzienen spoorweg over den berg. ‘A quelle lieure le premier départ pour Bardonnèche, s'il vous plaît?’ - ‘A *une* heure 15 minutes, messieurs, pour Suse: il ne dessert pas la station de Bardonnèche.’ Aangenaam: dan waren we, 's avonds half 7, te Suse, verder van den tunnelmond dan hier, alleen aan den anderen kant; dan konden we particulier rijtuig nemen naar Bardonnèche, zoo dat te rijden was, zouden hoogstens den tweeden dag den tunnel kunnen zien, en zoo we den derden *na* 7 uren 40 m. 's *ochtends* te Suse aankwamen, weder eenen dag aldaar moeten wachten, want zóó vroeg vertrekt reeds de tweede en *laatste* trein naar Frankrijk, de eerste te 6 u. 30 m. ‘Et à quelle heure le train est-il à Modane?’ - ‘Messieurs, le train ne dessert pas encore les stations intermédiaires’ - de spoorweg was sedert 15 Junij geopend, heeft den 1sten Augustus, naar 't schijnt, voor 't eerst te Modane reizigers opgenomen en is thans door 't onweêr van 10 Aug. weder voor eenige weken onbruikbaar. Dáárvoor was dus geen bidden: gingen we op dien trein, dan moesten we heel tot

Suse door, met de gevolgen van dien. En hoe ver lag Modane van St.-Michel? 14 kilometer, was het antwoord, en aan den straatweg zelven. Ons besluit was spoedig genomen. Die 14 kilometer zouden we - 't was half 7 's ochtends - tegen 10 u. wel achter ons hebben; zoo konden we te Modane ons geluk beproeven en des noods, als 't wezen moest, terug zijn om den tweeden trein te nemen, die ons van 3 u. 55 m. tot 9 u. 10 m. 's avonds van St.-Michel naar Suse kon brengen. Want, zoo ongeloofelijk 't scheen, het was zoo: van St.-Michel 's namiddags na één en vóór 4 uren, anders den geheelen dag niet, en dan minstens heel tot Suse; van Suse zelf 't zij 's ochtends te half 7, 't zij te half 8 uren, ook 's ochtends, en dan 23 uren lang weder niets.

Allengs helderde zich dat op, hoe weinig duidelijk het van te voren is. De tunnel zelf, die geboord wordt, *zal* wel is waar den overgang over den Mont-Cenis-pas vervangen, maar staat daarmede vooreerst in geene de minste verbinding, tenzij men rekenen wil dat zijn ééne eindpunt, Modane, of juister 't eenigzins meer naar 't W. gelegen dorpje Fourneaux, juist aan den Cenis-straatweg ligt. De treinen Fell (‘chemin de fer américain’) even als de *poste* of diligence, zorgen alleen voor het groote verkeer van Parijs enz. over St.-Michel naar Suse en Turin: het plaatselijk verkeer gaat hun niet aan, en 't zou ook, hoe onbeduidend het is en terwijl het de kosten op verre na niet zou goedmaken, het geringe voorhanden spoorwegmaterieel dadelijk onvoldoende doen worden: er schijnen eerst 2 locomotiven en 6 of 8 passagiersrijtuigen (1^{e} klasse, 12 personen elk, inrigting binnen als gewone omnibussen) in dienst te zijn. De treinen, schijnt het, overnachten te Suse: de eerste vertrekt van daar te 6 u. 30 m., de tweede te 7 u. 40 m., deze met de correspondentie van Turin af aan; elk van beiden doet 5¼ u. over den weg, waarna zij, de eerste in correspondentie met den sneltrein, de tweede met den gewonen of ‘*omnibus*’-trein uit Parijs, Genève enz. in even zooveel tijd terugkeeren. Bardonnèche schijnt geheel op zijde te liggen: ook gaat de tunnel noch door den Cenis-pas zelven, waarover de straatweg loopt, en de Fell-spoorweg *op* den straatweg, noch door den ‘Mont Tabor’, zoo als men *bij wijze van verbetering* wel eens zegt: deze top ligt vrij wat westelijk, de Cenis-pas zelfs 4½ uur gaans ten noord-oosten, van de ‘*pointe de Fréjus*’: door deze laatste dringt, nu reeds tot meer dan ⅔ der lengte, de tunnel.

We gingen dus op weg. Na naauwlijks honderd stappen bleek de oorzaak van een vrij sterk geruisch dat we 's avonds en in de vroegte van het logement uit gehoord hadden. Langs den straatweg, aan onze linker zijde, stroomde de Arc ons te gemoet, de levendig bruisschende kleine rivier welke den boogvormigen (van daar de naam) grond der Maurienne vult en aan haar uiteinde in de Isère valt: Hannibal heeft die monding nog juist kunnen zien toen hij 't Isère-dal op marcheerde; St.-Michel ligt echter derdehalf uur sporens hooger op. Nog een paar honderd stap, daar kwam van regts, achter eene schutting niet veel hooger dan de zijwand eener kegelbaan, de *chemin de fer américain* den straatweg oploopen, met zijne drie rails, de middelste meer dan tweemaal zoo hoog als een gewone, zijn bovenstuk vrij wel vergelijkbaar met twee gewone Vignolerails op hunnen kant, met de onderzijden aan elkaâr, maar een weinig boven den grond verheven. De weg is zeer smal, en van den overigen straatweg somtijds geheel niet afgepaald, somtijds met enkele elhooge palen door balken verbonden, zoodat elk kind er onder door en elk man er over kan. Overigens ligt de derde rail, althans aan dit betrekkelijk vlakke begin der baan, niet doorloopend, maar enkel op sommige plaatsen: we meenden te zien dat nog meer bij de krommingen dan juist bij hellingen dit veiligheidsmiddel was aangebragt[1].

Voorwaarts langs den Arc en een paar maal er over: de straatweg verlaat hem naauwelijks, en het spoor volgt den laatsten behalve één- of tweemaal, eenige meters lang, bij al te sterke kromming. In het vrij digte woud langs de berghelling regts aan den overkant, meestal niet zeer hoog, somtijds echter op rotspunten waar eene geit de pooten zou breken, fladderden hier en daar roodwitte vlaggetjes op staken, trigonometrische opmetingspunten. De straatweg, slechts weinig klimmend, stuifde als tien macadamswegen: na 't eerste kwartier waren we ontoonbaar, en bij 't voorbijgaan van vrachtpaarden moest altijd een

1 Een Duitscher, die 4 Aug. uit Suse aan de *Köln. Zeit.* (van Zat. 15 Aug. 1e blad) schrijft, zegt dat die middelrail heel tot Lans le Bourg dikwijls ontbreekt, en dat ‘wo Bahn und Chaussee sich kreuzen, was jeden Augenblick geschieht, der Wärter sie aushebt, sobald der Zug passirt ist.’ Ik ontleen hem enkele opgaven. Het werk dat hij aanhaalt, Bonjean, *Percée des Alpes*, Chambéry 1866, ken ik niet, maar Rueff, die na nieuwjaar 1867 schreef, is later en geeft veel meer en beter dan de correspondent der *Köln. Z.* mededeelt.

oogenblik stevig aangestapt worden om ten minste die ondragelijke stofwolk te vermijden. De Julijdag was even smoorheet als de vorige: lommer vonden we van ééne rots, den geheelen weg heen; de zon brandde als in Abessinië en in Schiller's *Bürgschaft*. ‘Da sieh, aus dem Felsen, geschwätzig, schnell, Springt murmelnd hervor ein lebendiger Quell, Und freudig bückt er sich nieder, Und erfrischet die brennenden Glieder.’ En dat moesten we nog wel zesmaal en nog wel twintigmaal doen. Geheel onvoorbereid op zulken togt, waren we zonder die schuitjesvormige lederen bekertjes die te Genève voor 75 centimes te koop zijn, en moesten ons dus in allerlei bogten wringen om den frisschen dronk op te vangen die, hoe levendiger hij valt, des te eerder den mond zal overvullen en gezigt en ligchaam begieten, die toch reeds al te veel kans hebben in het watertje te glijden: slechts ééns vonden we dat eene barmhartige ziel, een onbegrepen ingenieursgenie welligt, ‘some mute inglorious’ Sommeiller, een rietje vlak naast de hoofdbron in eene rotsspleet gestoken had, waardoor juist ter mondshoogte telkens een mondvol, niet meer en niet minder, kristalhelder water afstroomde.

Het eerste dorp, zeiden ons een Franschman en een Italiaan die aan den weg werkten, was Fresnelles, ‘au 13e kilomètre’, dan Fourneaux, dan Modane. Spoedig zagen we dan ook links, aan de overzijde van den Arc, een ongenaakbaar kerktorentje met eenige huizen schilderachtig op de lagere zacht hellende bergvlakte liggen: een grooter dorp toonde zich op eenigen afstand vóór ons en bleek, bij 't binnenkomen, Fresnelles te zijn. Dáár wilden we ons eenigzins verfrisschen en ons stoffig toilet naar mogelijkheid toonbaar maken. De Cenis-diligence ‘van Turin naar Parijs’, zoo als 't opschrift luidde, pas afgekomen, bepaalde onze keus onder drie of vier dorpsherbergen op diegene waar zij hare paarden verwisseld had: we verkwikten ons aan zuren landwijn en trokken verder. Nog vóór eenige groepen van boerenhuizen langs den weg, trokken twee voorwerpen onze opmerkzaamheid. Aan den steilen bergwand op den overkant of regter Arc-oever (wij gingen de rivier op), meer dan 300 voet hoog, hing als 't ware een helder gebouwtje, veel te klein voor een huis, en zonder zigtbaar pad er heen, de wand bijna loodregt. Dat moest dus een der beide *observatoires* zijn, van waar men, aan elken tunnelmond één, voortdurend met een dusgenaamden theodoliet een licht aan het

binneneind van den tunnel waarneemt om te zorgen dat geene afwijking van het *plan vertical* plaats heeft: dat vlak is, voor het aanstaande ontmoetingspunt op ruim een uur gaans tunnel van elk der beide uiteinden, tot op 3 ned. palm toe naauwkeurig berekend. Maar die waarnemingshuisjes zijn natuurlijk op gelijke hoogte met den tunnelmond; was die mond waarlijk hoog op den berg, meer dan 300 voet boven de vallei?

Het andere, zwarte voorwerp was eene *plate-forme*, meer dan 30 voet hoog, vlak aan onzen of den linkeroever van den Arc naast den straatweg, en rustende op 6 of meer ijzeren kolommen of buizen. Er naast stond een gebouw, een van vele, blijkbaar fabriekgebouwen, echter zonder rook noch geraas. 't Was duidelijk dat daar water werd opgepompt, maar we waardeerden op dat oogenblik 't belang van die toestellen niet genoeg. Echter liep eene lange grijze ijzeren buis, ter dikte van een menschendijbeen en uit louter aaneensluitende metalen pijpen bestaande, van dat gebouw uit over den straatweg en ter hoogte van 15 à 20 voet gedurig er langs. De sluitstukken van caoutchouc tusschen de aansluitende einden der ijzeren pijpen, die wij er volgens de beschrijvingen meenden te moeten vinden, vertoonden zich niet; was het dan eene buis met opgepompt water dat eerst verderop de lucht zou zamenpersen? waartoe? en van 't oploopen zulk eener waterbuis hadden we ook niets vernomen. Maar ziet, daar was de buis, langs den straatweg en de italiaansche uithangborden der huizen van het dorpje, verder te vervolgen: ze verliet den straatweg, liep eenen rijweg over naar de berghelling regts, bereikte de rots, en klom 300 voet hoog, langs eene steile spoorladder voor vrachtwagens[1], den berg op, waar ze in een zwart hol onder een statigen rondboog verdween. Geen twijfel meer, dit was de luchtbuis, en de tunnelmond was inderdaad hoog den berg op.

De aanwezigheid van ingenieurs bleek spoedig nog meer. Dáár was hun geliefkoosd opschrift: *Verboden toegang*, boven eene opening in een hek langs den straatweg, en juist dáár liep de buis van den straatweg af. ‘Le public n'entre pas ici’, en vlak onder dat opschrift dit tweede: ‘Hôtel du Mont-Cenis. Entrée de l'hôtel’, met een handje dat juist langs den Verbo-

1 Te Lyon was er ook zoo eene. De stoombootreizigers langs den Rijn hebben sedert jaren zoo eene kunnen zien, even beneden den Apollinarisberg.

den toegang wees. Niemand kon ons kwalijk nemen dat we naar 't hôtel gingen. Dwars over den rijweg liep een paar malen de luchtbuis, telkens met deze waarschuwing voor de voerlieden die er onder door moesten: ‘quiconque touchera au tube sera tenu de rembourser les dégâts.’ Halverwege stond een werkman dien we naar 't logement vroegen. ‘Ah, l'hôtel! il a f.... le camp’, 't heeft bankroet gemaakt, 't bestaat niet meer, zeî hij. ‘Vous venez voir les travaux, allez trouver M. le chevalier “Popel” ou M. le commandeur, s'il n'est pas parti: il vous fera une permission, et puis on vous donnera les habits et ce qu'il faut pour entrer dans le tunnel, car c'est bien humide.’ Na een weinig moeite vonden we den ingang van het directiehuis en zonden, bij afwezigheid van *M. le commandeur*, onze kaartjes aan *M. le chevalier*, niet ‘Popel’, maar ..o, een naam in Holland, vooral in den Haag en Amsterdam, overbekend. Dat weidsche *commandeur, chevalier* enz. is eene onschuldige liefhebberij der Italianen, die nog meer dan de buitenlanders met hun onvermijdelijk San Maurizio e Lázzaro en andere lintjes behebt zijn, en beteekent niet anders dan 't bezit eener orde - er zijn vrij wat ‘ridders’ die 't minder verdienen. Onze *M. le chevalier* was een man van 30 à 40 jaar, van middelbare grootte en vriendelijk uiterlijk. ‘Ah, oui, M. Maus a écrit,’ zeide hij, ‘c'est vous qui avez écrit à Turin? Tenez-vous absolument à entrer dans le tunnel? c'est que, vous iriez joliment vous salir, et puis cela fait quelque embarras.’ Ja, dat speet ons zeer, we zouden anders zeer wenschen in den tunnel te gaan. ‘C'est que, voyez-vous, on peut vous faire voir précisément la même chose ici, et bien mieux que dans la galerie: il y a toujours des machines qu'on essaie avant de les faire entrer là haut’ enz. Na een oogenblik nadenken: nu, 't ongemak kon ons niet schelen, maar als we 't zelfde buiten konden zien, ‘puisque ca gêne’ - ‘ça gênerait un peu,’ zeî de beleefde man, blijkbaar voldaan, en gaf ons de noodige toelichting en eene geschreven ‘facoltà di visitare i lavori *esterni* del Traforo delle Alpi.’ *Esterni* was onderhaald; welk groot bezwaar er bestaat bezoekers binnen den tunnel toe te laten, kwamen we niet te weten[1], maar we zagen en hoorden, be-

1 ‘Bis unmittelbar an die Bohrer’ - dáárop natuurlijk komt het aan - ‘könne ich doch auf keinen Fall gelangen; die Erlaubniss dazu werde nur ausnahmsweise vom Gouvernement in Turin ertheilt.’ 't Spreekt van zelf dat de heeren President Dubs en Nationalrath Challet-Venel, twee der voornaamste leden der Zwitsersche regering die dezer dagen aldaar den Fell spoorweg kwamen bestuderen, die vergunning gehad hebben. ‘Er zeigte mir eine Abbildung, wonach allerdings die Maschine mit ihrem Tender dahinter und den Arbeitern daneben so ziemlich den ganzen Raum ausfüllt.’ *Köln. Zeit.*

halve de mijnontploffingen, alles wat we binnen den tunnel hadden kunnen vinden.

't Zal het duidelijkst wezen wanneer we nu, de orde onzer bezigtiging bijna omkeerende, die der technische verrigtingen volgen, van het punt af waar de rots getroffen wordt terug tot naar den oorsprong der treffende kracht. In het beproevingsatelier stond een blok kalksteen (‘*calchiste*’, *Kalkschiefer*), van dezelfde soort waarin aan den italiaanschen kant van begin af aan en thans ook aan den franschen de tunnel gedreven wordt. Daarvóór stond de *perforateur*, eene horizontale stang van hard staal met drijftoestel. Onze geleider draaide eene kraan open: tik tik tik tik dreunden en boorden de vlugge stooten der stang in het blok, terwijl ze bij elken slag één zestiende ronddraaide. De kop zou cirkelvormig geweest zijn, indien hij niet aan weêrszijden vrij scherp afgeslepen was, somtijds slechts de middellijn als scherpen rug overlatende, maar bij de beste soort heeft men ook boven en beneden een stuk van den omtrek opstaande gelaten, zoodat de treffende rug dezen vorm: Z heeft, eenigzins gelijkende op de hoofdletter Z. Men heeft ook aan zwarten diamant, de hardste en goedkoopste diamantsoort, gedacht, en een toestel van dien aard heeft in den tunnel van Port-Vendres goed voldaan - zoo ook in dien van Tarare be W. Lyon - maar hier overtrof de vereischte hardheid zelfs die van den diamant, en diens stukken geraken ook te gemakkelijk los van den stalen ring waarin zij gevat zijn[1].

De boor, *fleuret* of *burin*, werkt niet door voortdurend groeven, maar zoo als gezegd is, door snel opeenvolgende afzonderlijke stooten, bij elk waarvan hij zich 1/16 rondwentelt. Eene holle *lance* reikt tot nabij de punt van den *fleuret* vlak voor het boorgat, en besproeit dit voortdurend met water, om het heet worden te beletten. De wagen (affuit) in den tunnel draagt thans 10 zulke *burins* of stalen boorpunten met even zoo veel holle *lances* en verdere toestellen. Ze geven thans elke minuut 180 à 200 stooten met eene kracht van 90 kilo elk, en boren zóó in 6 uren 90 à 100 gaten van 9 ned. palm diepte en

1 Boor van den heer Leschot, zie Rueff, blz. 22 en 23, fig. B.

4 ned. duim middellijn elk, behalve een binnenst zestal van gaten van 9 duim diameter, deze in twee rijen. Dáár om heen boort men, in cirkelvormige rijen, de overige: elke stalen boor kan vrij op elk punt van het boorvlak gerigt worden. Zoodra alle gaten geboord zijn, trekt de geheele wagen met zijne 10 *perforateurs* zich op 100 meter afstands achter twee stevige eiken deuren terug. De grootere gaten in 't midden worden in 't geheel niet geladen: zij dienen alleen om de versplintering te bevorderen en te rigten. Men laadt en ontsteekt eerst de twee middelste rijen, waarin ook de (ledige) breede gaten zijn, daarna achtervolgens de anderen, telkens 8 gaten tegelijk. Dan wordt telkens het puin weggeruimd, waarna de wagen op nieuw vooruitgaat en zijn boorwerk hervat. Dien geheelen kring van werkzaamheden noemt men eene *reprise*; thans zijn er 3 *reprises* daags.

Welke kracht beweegt den *perforateur?* Ééne en dezelfde kracht drijft den *burin*, draait hem telkens één zestiende om, en doet den geheelen toestel vooruitgaan en tegen den wand persen. Men begrijpt dat hier van stoom geene quaestie kon zijn. De geheele tunnel wel is waar is vrij hoog, 7 meter grondvlaksbreedte op 6 meter hoogte in 't midden, maar daarvan wordt het grootste deel door de *scavazioni*, op de gewone manier, met de hand verruimd en bijgewerkt: de galerij waar men doet boren en springen is slechts 4 meter breed op 3 m. hoogte in 't midden. Hoe zou men daar, thans 5 en 3½ kilometer van de opening, eene stoommachine kunnen hebben? en men moet tot 6 kilometer van elke opening komen eer men elkaâr ontmoet. Gesteld zelfs dat een stoomwerktuig zóó ver kon doordringen, geen organisch wezen zou er kunnen ademen, want de ééne uitgang aan weêrzijden is de eenige: toegangen van boven of ter zijde zouden nieuwe tunnels moeten worden, zeer vergelijkbaar met dezen, twee à drie kilometer minstens. Er moest dus, reeds om de luchtverversching, iets anders bedacht worden, en de italiaansche ingenieur Sommeiller heeft de eer, natuurlijk niet van de eerste gedachte aan zamengeperste lucht als beweegkracht, maar wel van hare eenvoudige, grootsche uitvoering op tot nog toe ongekende schaal.

De *perforateur*, d.i. de boor met *lance* en drijftoestel, waarvan thans 10 gelijktijdig op éénen wagen aan 't werk zijn, bestaat uit den boor zelven en een machinetje met twee zuigers, waarvan de eene den boor voortdrijft, en de andere, be-

halve 't regelen van de toelating der zamengeperste lucht in den eersten, het ronddraaijen van den boor en de veranderingen in zijne voor- en rugwaartschge beweging al naar den ondervonden tegenstand bestuurt. Als de boor na den schok terugstuit, ontmoet zijn achtereinde niet den achterwand zelven van de bus waarin hij loopt, maar er blijft zamengeperste lucht tusschen, welke den schok breekt en beide deelen van het werktuig tegen onderlinge aanraking en zoo tegen schade bewaart. De boor wordt gedreven door lucht, tot 7 atmospheren zamengeperst[1]. Diezelfde lucht wordt uit alle kranen losgelaten onmiddellijk na elke ontploffing: dan heeft men haar voor de boorstaven niet noodig, maar des te meer voor 't uitdrijven der gassen die zich bij de ontploffing ontwikkelen: de magtige luchtstrooming bij 7 atmospheren drukking, uit alle openingen losgelaten, is thans niet eens meer voldoende om de helling aan de fransche zijde, thans 80 meter verticaalhoogte en die 135½ moet worden, te overwinnen en de uitgeademde en ontploffingsgassen er af te drijven: men heeft daartoe nieuwe, magtige toestellen ter hulp moeten aanbrengen die ik straks zal trachten te beschrijven. Die lucht wordt aangevoerd in de boven aangeduide buis: door den geheelen tunnel zelven loopt daarnaast nog eene tweede, voor 't geval van beschadiging. Binnen in den tunnel is de temperatuur 's zomers en 's winters vrij gelijk, maar buiten zijn tusschen de gietijzeren buisstukken op de noodige plaatsen '*joints de dilatation*' aangebragt, door welker middel de einden der buisstukken, over elkander heenschuivende, de uitzetting en inkrimping onschadelijk maken. Ieder buisstuk draagt overigens op zijne halve lengte een uitstekend stuk dat gemakkelijk tot eenen kraan kan worden vervormd, zoodat men zijbuizen kan aanbrengen waar men slechts wil. De luchtbuis begint van het huis af onder de *plate-forme* die we niet genoeg geteld hadden, en dáár....

Ja, dat was grootsch, niet enkel omdat dit het eerste schouwspel was dat we te zien kregen. De lucht wordt zamengeperst door waterkracht, en dat water wordt gepompt uit den Arc, of naauwkeuriger uit een klein kanaal waar men het gezuiverd doet binnenstroomen, want één takje, één steentje, zou de kleppen kunnen beschadigen en zoo de geheele kolossale toe-

1 Zoo zeî men ons herhaaldelijk en telkens bij de werken. Rueff (en 'Hudry-Menos' ook) spreekt altijd van 6.

stellen onklaar maken. Zes geduchte bovenslagraderen[1], waarvan thans echter één ter reparatie was weggenomen, elk van 40 paardenkracht, ontvingen den vollen, krachtigen, 5 el 60 hoogen val van het opgepompte water en stuwden dat voort, de statige kolossale dubbelwerkende luchtpompen in: 10 enorme ketels, elk van 16,500 liter, in eene enkele zaal vereenigd, bevatten die lucht door eenen afgesloten ring water omgeven, terwijl buitendien 4 nog veel grootere ketels, elk 50 meter lang, cylindervormig gelijk de overigen, maar in eene andere zaal, alleen zamengeperste lucht bijna geheel vrij van water bevatten, alles op 7 atmospheren drukking. De druk is zóó magtig, dat hij eene vaste temperatuur van 45° centigrade, d.i. 113° Fahrenheit te weeg brengt. De perspompen kregen we niet voldoende beschreven. Onze geleider, die dat niet kende, gaf iets wat voor eene verklaring zou doorgaan, en het schoone werk van den heer Rueff[2], voor de wereldtentoonstelling van 1867 uitgegeven, kent deze soort van toestellen nog niet. Slechts het weggenomen rad en nog één der vijf anderen werkten op die soort van luchtpompen welke hij als de nieuwste (tweede) soort onder den naam *compresseur à pompe* uitvoerig beschrijft en afbeeldt: onze geleider beproefde vruchteloos die plaat met beschrijving op de vier anderen te doen passen, maar toen we die twee (veel kleinere) in 't oog kregen en herkenden, zeide hij: ‘oh! ce sont ceux de l'ancien système’. Dus heeft Sommeiller dit jaar al weder iets nieuws gevonden en ingevoerd. Het opgepompte water stort op de raderen, doet ze draaijen en bewerkt daardoor de zamenpersing der lucht tot 7 atmospheren; die lucht dringt in de groote buis en beweegt, drie kwartier gaans van daar, de stalen boorstaven in het hart van den tunnel, 3500 el van de opening, 5000 voet beneden

1 D.i. zoodanige welke door den vrijen val van het water van boven (‘*oberschlüchtig*’) getroffen en zóó gedreven worden. De *Köln. Z.* geeft hun 17-18 voet middellijn elk.

2 Eerste (1-3) aflevering van het praehtwerk van Oppermann, *Les grandes industries*, Brussel bij Lacroix en Verboeckhoven, afzonderlijk als *Le percement du Mont-Cenis* voor 3 franc. Rueff verwijst naar het interessante artikel van ‘Hudry-Menos’, *Il Traforo delle Alpi*, in de *Revue des* 2 *Mondes*, 1865, I, blz. 894 volgg. Inderdaad is de overeenkomst, tot zelfs in woorden en uitdrukkingen, allertreffendst: de aflevering - met uitvoerige zeer interessante platen - is echter veel uitvoeriger, technischer en nieuwer. Zou men den naam (?) Hudry-Menos misschien met de vijf letters r u e f f kunnen spellen?

den hoogsten top van den bergrug, de plaats die in de trigonometrische opmetingen La Pelouse genaamd wordt. We gingen dus die buis achterna, niet nevens de spoorladder waarlangs nu en dan een ledige wagen afdaalde, ook niet den rijweg opwaarts, maar al klimmende een steil voetpad op dat de kronkelingen van den rijweg afsnijdt. De *chevalier* ..o had geschreven: ‘sarà permesso di entrare *solo* fino a 100 metri dalla bocca’, en met zijne reeds gebleken zorgvuldigheid het *solo* onderschrapt. We traden dus binnen. Dat gewelf, de uitkomst van zooveel geest en arbeid, die duistere, geheimzinnige tunnel, werkte magtig op de verbeelding: men ziet en voelt het grootsche van dit werk, niet gelijk onder den Thames, waar men zijne geheele denkkracht moet te hulp roepen om zich te overtuigen dat men met iets beters te doen heeft dan met het poppenspel dat de oogenschijn aanbiedt. Hier was hij, hol en donker, met frissche, regt koele temperatuur, weldadig na de zengende hitte daar buiten; hier was hij, de vrucht van misschien het grootste technische werk zelfs onzer tijden[1], met zijn dof geruisch als uit het binnenste der aarde, met die flaauwe lichten die zoo eindeloos vèr schenen en toch vlak bij moesten zijn, want men hoorde de stemmen: 't kon slechts van wagens komen die uit den tunnel terugkeerden na er leeftogt of machinerie gebragt te hebben, want van de boorstaven worden gemiddeld *per meter voortgang* 150, van de machines zelve 2 ongereed: Sommeiller rekent dat het werk 2000 machines zal verslinden. Eene menigte kleine witte stalaktiten hingen van het gewelf af, ter grootte omtrent van menschenvingers; langs den wand liep de luchtbuis met hare reservebuis, en, beneden, twee vlakke ruimten voldoende voor dubbel spoor en zijtrottoirs; de spoorparen gescheiden door een verhoogd trottoir (‘banquet’), waaronder een regthoekige gang van 1.20 □ el in doorsnede, de geheele tunnellengte door, voor den waterafvoer, des noods als wijkplaats bij ongevallen, en voorloopig voor de luchtverversching, waarover straks. Alles was zeer morsig, maar wie telde dat? Rollend kwamen de wagens ons te gemoet, ledig, met enkele voerlieden: 3 of 4 lantarens verlichtten den

1 De amerikaansche spoorweg van oceaan tot oceaan, of juister van den Missouri tot San Francisco, is zeker een grootsch werk, maar zoo men uit een technisch oogpunt spreekt, zij 't vergund op te merken dat de grootste tunnel aldaar, wat de *lengte* alleen betreft, één 24e van den Cenis-tunnel bedraagt. En dan de aard der beide werken!

phantastischen stoet. We keerden om en volgden lien tot nabij de *bocca;* toen riep men ons aan. Het stuk van den chevalier ..o verzekerde ons ook hier eene goede ontvangst, maar we zouden toch, eer we iets verder zagen, dengene gaan spreken die hier boven bevel voerde. Onze ‘100 *metri*’ werden natuurlijk niet nagemeten: ook was er geen uiterlijk teeken dat ze aanwees. De chef boven was beleefd en gaf ons twee - opzigters, meen ik - mede: we zouden naar de aspirateurs of luchtververschers gaan, die bij Rueff insgelijks slechts in 't voorbijgaan genoemd worden.

De gassen, door de ontploffingen en de ademhaling van het werkvolk in den tunnel ontwikkeld, voortaan onbrandbaar en ter inademing ongeschikt en hoogst nadeelig, moeten worden uitgedreven. Dat geschiedt in de eerste plaats dadelijk na elke ontploffing zelve. Dan worden terstond alle kranen der buis ontsloten, en de zamengeperste lucht, die op dat oogenblik geene werktuigen te drijven heeft, werpt de gassen met geweld van het binneneinde der galerij in de rigting naar den mond. Maar zelfs die groote kracht is niet bij magte die bedorven lucht er uit te stuwen, niet zoo zeer omdat het een half uur gaans vèr is, maar om de helling. Te Bardonnèche gaat dat nog. Daar is de val slechts ½ op de 1000, d.i. iets meer dan 3 el op den geheelen afstand van ruim één uur gaans dien men te boren heeft. Toen ‘Hudry-Menos’ schreef, kort na nieuwjaar 1865, had men dáár genoeg gehad aan een grooten schoorsteen aan de monding, wiens trekking de bedorven lucht onder den druk der zuivere zamengeperste van binnen uit deed ontwijken. Maar aan den franschen kant, bij eene helling van 22. ⅞ op 1000, moeten de gassen reeds nu 80 meter dalen, en dat wordt 135½. Dat kan zelfs de groote kracht der zamengeperste lucht niet overwinnen, en Sommeiller is dus met eene soort van luchtpomp te hulp gekomen, eenen *aspirateur*, waarheen we geleid werden. Vier ijzeren klokken, in vorm, inrigting en grootte zeer vergelijkbaar met gazhouders, rijzen en dalen op soortgelijke manier: bij het dalen openen zich kleppen in de kap, waardoor de bedorven lucht ontwijkt: bij het rijzen sluiten zich die kleppen van zelf, en zou er een luchtledig ontstaan, wanneer niet de bedorven lucht uit den tunnel (en wel door het regthoekig afvoerkanaal beneden het *banquet* in het midden) door gemetselde kelders van onder met de klokken in verband stond, dat luchtledig en de klokken aanvulde, en daardoor den

voorraad gaz aanvoerde die bij de volgende daling de kleppen opendrukt en er door uitwijkt. Wij kwamen rondom en zoo goed als boven op zulk eene klok en in de kelders, voorgelicht met platte lampjes in ijzeren ringen gedragen: men wees ons, waar het vierhoekig kanaal beneden in den tunnel hier in de kelders uitkwam, tot aanvoer der bedorven lucht. Men liet de klok eenige slagen voor ons doen. ‘Thans staan ze stil,’ zeide men ons, ‘er is iets aan dat hersteld moet worden, ze werken slechts een gedeelte van den dag.’ - ‘En hoe gaat het dan nu met de luchtverversching?’ 't Kostte eenige vragen om dat er uit te krijgen, en niet enkel omdat slechts één onzer beide geleiders de verklaring in 't fransch kon geven: met de italiaansche uitleggingen ging het treurig. ‘Hoe doet men als de bedorven lucht niet geaspireerd wordt?’ ‘Alors, monsieur, on souffre un peu,’ volgde eindelijk.

‘On souffre un peu,’ omdat men geene zuivere lucht genoeg heeft om vrij te kunnen ademhalen. En toch zendt Sommeiller eene waarlijk ongeloofelijke hoeveelheid zamengeperste lucht den tunnel in: 600,000, ja één millioen kub. meter in de 24 uur kan 't zoo noodig worden, heeft hij verklaard. Het minste dier beide cijfers is meer dan 3000 maal zooveel als de inhoud der 10 groote réservoirs die wij in de eerste zaal zagen!

We bezochten nog een magazijn en eene smederij, en het kleine kanaal waarin men het Arcwater van takjes en dergelijke gezuiverd opvangt, maar verder niets bijzonders, en hervatten onze gloeijende wandeling. Die was slechts voor twee derden afgeloopen, toen ons te gemoet, niet onverwacht - we hadden er naar uitgezien en kenden den tijd - maar toch plotseling en te snel dan dat we op de bijzonderheden konden letten, pijlsnel de trein van den *chemin de fer américain* den straatweg langs opstoomde: eene kleine locomotief met 3 of 4 personenwagens. De helling van den weg, voor voetgangers naauwelijks merkbaar, was onder den trein toch zigtbaar genoeg om reeds dadelijk in 't oog te doen vallen dat ze voor spoorwegen ongewoon is: hoe moet het eerst wezen wanneer de trein, eenige uren verder, zich in de buurt der pashoogte op 6000 voet boven zee bevindt?

Ons bezoek was afgeloopen: een gestrekte marsch bragt ons te St.-Michel nog bij tijds om den trein van 4 u. 32 m. naar Culoz en Genève te kunnen nemen. Voort, de Maurienne af,

een blik van afscheid aan den Arc, wiens water onder geniale leiding het geduchte werk verrigt, het Isère-dal een eindwegs af, bij Montmelian in de dwarsvallei naar Chambéry en verder naar Aix-les-Bains langs het liefelijk meer du Bourget, Hannibals marschroute rugwaarts vervolgend tot aan het punt tegenover Aix, waar de groote Karthager zijne Afrikanen onder gestadige aanvallen der Galliërs den steilen Mont-du-Chat af naar het meer geleidde, dan naar Culoz, waar de Victor Emmanuel baan in den Paris-Lyon overgaat, en reeds in 't donker naar Genève, waar des anderen morgens, over den kristalhelderen groenen vloed van 't meer en naast den langen bergrug van den Salève, gansch in de verte als een flaauwe nevelachtige omtrek de Montblanc zich vertoonde, 't meest kolossale steengewrocht dier Alpennatuur van wier krachten we pas een sprankje hadden bezig gezien om door hare steenmassa's een gang voor ons menschjes te boren, onmerkbaar klein in vergelijking zelfs met den geringsten Alpenrug, maar grootsch in hetgeen hij wezen zal voor het verkeer der menschen, grootscher misschien reeds nu door den geest die er aan werkt, en met de eenvoudigste middelen, maar logisch en consequent toegepast, zelfs den mijlhoogen, dagenbreeden, massiefsteenen wal der Alpen doorklieft.

Wanneer eenige lezers mij tot hiertoe gevolgd zijn, zullen eenige nadere bijzonderheden omtrent het werk zelf hen misschien interesseren. De afstand zelf die te doorboren is, met andere woorden de totale lengte van den voor ⅔ voltooiden tunnel, bedraagt 12,220 meter, of ruim twee onzer Ned. ‘uren gaans’, dat is vijf maal de lengte onzer ontzaggelijke spoorbrug over den Moerdijk[1]: zelfs een goed voetganger zou dus op gebaanden weg twee uren door den tunnel behoeven, en eene locomotief die 10 uur in 't uur doet 13 à 14 minuten: de ‘Hollandsche’ spoortreinen doen 6 uur in 't uur. Men werkt van weêrskanten, van Modane of juister Fourneaux in Savoye en van Bardonnèche in Piëmont aan de zuidzijde. Afgewerkt is:

1 Afstand *van dijk tot dijk* 2536 el. Telt men de eigenlijke brug van c. 1500 el, dan wordt het zelfs *acht* maal.

Op de gewone manier, eer de *perforateurs* ‘en galerie’ hun werk begonnen, dus:

te Bardonnèche tot 12 Januarij 1861.	724 meter.
te Modane tot 25 Januarij 1863.	921 meter.
	1645 meter.

Met de *perforateurs* onder druk van lucht en water:

In	1861	1862	1863	1864	1865	1866	Zamen
te Bardonnèche	170	380[1]	426	625	765½	812.7 meter	3179.2 meter.
te Modane			376	458	458½	212.21 meter	1504.71 meter.
	Zamen		802	1083	1224	1024.91 meter.	4683.91 meter.
						Totaal	6328.91 meter

met nieuwjaar 1867, of, gelijk Rueff opgeeft, 6334.46. Op 1 Aug. 1868 was het *algemeen* totaal 8626.85, waarvan 5109 te Bardonnèche, 3517.85 te Modane, gelijk onze *chevalier* voor den correspondent der *Köln. Z.* heeft opgeschreven. Daaronder zijn dan de oude 1645 el mede begrepen, die op de gewone wijze bewerkt zijn eer Sommeillers luchtmachines zijn toegepast. Met het begin van 1871, rekent men, zullen de *galeries d'avancement* elkander ontmoeten en de Alpen in hun geheel doorboord zijn. Dan kan de tunnel, in 1873, aan het verkeer worden overgegeven.

Maar is men wel zeker elkaâr te ontmoeten? Eene zeer eenvoudige berekening geeft die zekerheid. Men heeft het verticale vlak berekend waarin de tunnel zich bevinden moet. 86 hoeken, 28 driehoeken werden over den berg heen gemeten, elke hoek tot 60 maal toe; men gebruikte een grooten theodoliet van de ‘administration des chemins de fer de l'Etat’. zoo naauwkeurig ‘qu'il donne une approximation de 5 secondes à 10 *kilomètres*’; op minderen afstand is die hoek, in de trigonometrische voorstelling van ‘Hudry-Menos’, zeker nog kleiner! Men moest over eene hoogte van 2949.18 meter boven zee (meer dan 9000 voet: de Montblanc is 14,807), van 1000 meter boven het hoogste punt waar men zich had kunnen inrigten, de ‘châlets de l'Arionda’, en van 1600 meter boven den tunnel. Voor de zeven laatste hoeken hebben de ingenieurs, zeven dagen achtereen, de 3000 voet van Arionda naar den top moeten afleggen, en dan terug. Bij de derde triangulatie

1 *R. des* 2 *Mondes*, p. 933.-310, bij Rueff p. 30, schijnt drukfout.

raakte men, van Modane uitgaande, den anderen tunnelmond bij Bardonnèche. De ‘waarschijnlijke fout’ is geringer dan 10 seconden, en 10″ zijdelingsche afwijking zouden in 't midden een afstand geven van 29 ned. duim tusschen de beide tunnel-assen, zoodat bij eene breedte van 27 palm (der *galeries d'avancement*, d.i. de ‘kleine’, het eerst en door luchtdruk uitgeboorde tunnel, niet de latere ‘*section d'agrandissement*’) de ontmoeting der beide geulen, in theorie, mathematisch zeker is. Om nu te zorgen dat het werkelijke boren ook inderdaad juist langs dat vlak gaat, dienen de beide *observatoires*. Aan 't binneneind van den tunnel brandt een licht: de waarnemer rigt zijnen theodoliet langs het loodregte vlak: zoo lang het boren de rigting houdt moet het licht aan zijn binneneind zich in het kijkertje van den theodoliet vertoonen, en zoo lang dat gebeurt is de tunnel precies in de rigting. Men kan dus niet *naast* elkaâr voorbij. Maar ook niet *boven* elkaâr. Reeds de waterafvoer maakte noodig dat men den tunnel niet waterpas zou leggen, maar met een verval aan weêrszijden naar buiten, te Modane van 22 2/9 op de 1000, te Bardonnèche, waar men de helling letterlijk zoeken moest, slechts van ½ op de 1000. Welnu, die beide lijnen in het regtstandige vlak kunnen dus niet anders dan elkaâr ontmoeten, en al had men zich misrekend, dan treffen zij elkaâr toch, slechts een weinig later en op een ander punt dan men bedoeld had.

Men ziet dat de tunnel, van die helling afgezien, naauwkeurig met eene, of anders met twee regte lijnen overeenstemt. Dat zal niet zoo blijven. De beschreven waarneming vereischt eene geul in *regte* lijn van elk *observatoire* tot het overeenkomstig binneneindpunt, maar de oprid zal vorderen dat men in een cirkelboog, dus min of meer van ter zijde, de opening nadert. De tegenwoordige mondingen (‘*fausses têtes*’) zullen dus, voor 't gebruik althans, vervallen.

De steensoorten die men verwachtte en ontmoet heeft worden in Rueff's werk van Modane naar Bardonnèche in deze volgorde opgenoemd en afgebeeld:

Terrains ébouleux.

Terrain anthraciteux, riche en filons métallifères (koper, oligistijzer, en ‘galène’ argentifère), tot aan de beek du Charmet - hij zal wel meenen tot aan 't *gehucht* Charmet. ‘Schiefer, schwarz und fast wie Kohle glanzend’, zegt de correspondent der *Köln. Z.*

Quartzite, het hardste, niet veel dikker dan 380 meter in 't geheel, thans doorboord.

Calcaires massifs, tot aan de hoogte van Arionda. Alle deze soorten te zamen bedragen omstreeks één derde van den geheelen afstand.

'Calchistes', *Kalkschiefer*, van Bardonnèche uit, twee derden van het geheel. 'Couche *facile* à traverser, *se soutenant assez* mal,' zegt Lachat, mijneningenieur te Chambéry, van wien Rueff deze verdeeling overneemt. Daarom wordt de tunnel vrij spoedig na het eigenlijk boorwerk en dadelijk na de verwijding met een gemetseld gewelf bekleed, 'pour ne pas laisser à la roche le temps de se déliter, ce qui deviendrait dangereux.' - *Facile à traverser* klinkt eigenaardig: het meest wat Sommeiller's machines hebben kunnen uitrigten, in 1866, was 812.70 meter in 't geheele jaar, 't snelst 2.91 meter per dag in die '*gemakkelijke*' rots[1].

Rueff geeft nog eene andere indeeling der steensoorten in drie 'groepen': hooger en lager anthraciet, en lager oölith. 'Elles prennent les noms de Micaschiste, Talchiste, Calchiste et Quartzite, selon que c'est le mica, le talc, le calcaire ou le quartz qui domine dans leur constitution.' De correspondent der *Köln. Z.* heeft aan de fransche opening ook 'fettig anzufühlenden Glimmerschiefer' (micaschiste) opgeraapt.

Rueff beeldt die steensoorten af in regelmatige onderling (bij elke afzonderlijk) evenwijdige lagen. Ook de eindlijnen der soorten geeft hij allen evenwijdig en wel zoo, dat zij den tunnel raken onder eenen hoek van c. 45°, met het hoekpunt naar den franschen kant gerigt: hetgeen men tot nog toe heeft gevonden heeft alle gemaakte berekeningen ten volle bevestigd. Het meest vreesde men het harde gedeelte quartziet aan den franschen kant, gelukkig slechts c. 400 el dik. Thans is die quartz doorboord en men werkt nu, van weêrskanten, in denzelfden Kalkschiefer dien men reden heeft voortaan alleen te verwachten.

De italiaansche regering verrigt het werk: het aandeel der fransche is louter financieel. Zoo heeft Cavour gewild en doorgezet, toen hij Savoye moest opgeven. Ik ken weinig zotter dingen dan 't geschreeuw tegen dien grooten man om dien af-

1 Wel te verstaan aan éénen kant, den italiaanachen. - Over 1867 heb ik geene opgaven. Aftrekking geeft voor de 19 maanden 1 Jan. 1867-1 Aug. 1868, beide kanten zamen, 2295 meter, dat zou over 12 m. 1450 meter wezen.

stand. Savoye is fransch: taal, natuur, belangen, nationaliteit, alles is er fransch behalve de omstandigheid dat het eeuwen lang dezelfde vorsten gehad heeft als Piëmont. Zelfs Nice is fransch, en Tenda, een der weinige italiaansche plaatsjes die men annexeren wilde, is italiaansch gebleven. Cavour had, wegens de nationaliteit, Lombardije, Toscane, de hertogdommen en de legaties aan hunne formeel regtmatige beheerschers ontnomen om italiaansch land bij Italië te voegen. Op welken grond kon hij weigeren toe te laten dat fransch land bij Frankrijk kwam? En met welke magt? Napoleon dreigde, zijn leger van Rome uit door Toscane en Piëmont naar Frankrijk te laten trekken, en zoo Savoye en Nice, waarschijnlijk ook Toscane, zelf te nemen. Dáárop eerst gaf Cavour toe. Materieel had Sardinië nog altijd verreweg gewonnen, regtens was tegen Napoleon's eisch, van *Italië's zijde*, niets in te brengen, tegenstand zon niet alleen het nieuw gewonnen land en Italië's eenheid zeker, maar misschien zelfs het oude Sardinië hebben vernietigd; wat bleef er over? Dat Garibaldi te Nice geboren is en Victor Emmanuël's stamhuis naar Savoye heet? Welnu, dat is een grond te meer om bij gunstige gelegenheid het italiaansche Corsica voor Italië terug te eischen, al zijn de Buonaparté's daar van daan. Of is men verontwaardigd over den ‘Länderschacher’, zoo als de Duitschers dat noemen? We verdedigen keizer Napoleon niet, noch Piétri en Laity zijne annexie-zendelingen, noch dien troep lakeijen die zich in en buiten Parijs lieten omkoopen voor eenige ordelintjes en de verandering van den naam *savoyard* in ‘*savoisien*’, we zouden persoonlijk, gelijk de fransche savoyard Sommeiller en de italiaansche savoyard Menabrea, om van Garibaldi niet te spreken, zonder aarzelen ons vaderland in Italië hebben erkend en niet in het eigen klokkentorentje onzer geboortestad noch in de opgedrongen *belle France*, maar 't is goed dat Savoye bij Frankrijk kwam, en wat in elk geval Cavour betreft, hem kunnen slechts Judas en Don Quijote beschuldigen.

Cavour zorgde, ook toen, voor het groote werk. Italië voert uit en..... betaalt. Ja waarlijk, Italië betaalt zijn aandeel. De fransche Victor Emmanuel maatschappij, geïnteresseerd om de aansluiting harer twee thans gescheiden helften, geeft 20 millioen franc, de staat Frankrijk 19 millioen, mits men vóór 1887 gereed is, anders niets, maar bovendien 5 ton voor ieder jaar pat men vroeger gereed is, en 6 ton meer per jaar zoo men

vóór 1877 gereed is. Al is men nu slechts in 1875 klaar (men rekent op 1873) dan krijgen wij

Frankrijk betaalt aan Italië	19 millioen in eens.
6 ton voor 12 jaar vroeger	7.2 millioen
De V.E. maatschappij	13 millioen (de andere 7 mill. krijgt Frankrijk).
	39.2 millioen.
Het stuk ‘Modane Suse’’ is op	65 millioen begroot.
Blijft voor Italië's aandeel	25.8 millioen en 't risico,

en, mogen wij er bijvoegen, de eer. Cavour, Sommeiller, Menabrea, Paleócapa, Grandis, Grattoni, Conte, Borelli, Copello, bijna allen die zich jegens 't werk hebben verdienstelijk gemaakt zijn Italianen, tot Joseph Médail toe, dien eenvoudigen boer uit Bardonnéche, die zich met publieke werken bezig hield en in 1832 - 't is geene drukfout - eene memorie aan den koning van Sardinië indiende met een ruw plan tot doorboring juist van die *cime de Fréjus* waaronder thans inderdaad de tunnel loopt.

De weg wordt de internationale weg van West-Europa (Londen, Parijs enz.) naar Alexandríë en Indië. Reeds nu ligt de spoorweg, zoo men de Fell-lijn St.-Michel Suse wil tellen, onafgebroken tot de haven van Bríndisi, die groote schepen kan opnemen, ten minste sedert de laatste verbetering. De landmail wint, over Bríndisi tegen Marseille (of Triëst), reeds nu 35½ uur. Na de voltooijing van den tunnel zal dat wel 40 uur worden. Want snel, of veel groots, vervoert de ‘*Americana*’ niet. Reeds nu, wel is waar, gaan jaarlijks 40 duizend reizigers en 20 duizend ton (elke à 1000 kilo) over den Cenis-pas. Maar de arme Americana heeft nog geene goederen-locomotiven over den Cenis en zal ze vooreerst niet hebben, en voor personen is ze even duur als de zelfs voor bergpassen dure diligence. Slechts 10 ton, en niet sneller dan gemiddeld (12 kilom., d.i.) 2 uur per uur, even snel als een rijtuig op gewone wegen, vervoert elke Fell-trein. De HH. Dubs en Challet-Venel hebben dan ook weinig troost gevonden bij hun onderzoek of de Alpenpassen soms op Fell's wijze konden overgegaan worden, en hun beste weg (ook voor Nederland), de Gotthardpas, vergt anders een tunnel van nog 1/4 langer dan deze. Als Zwitserland het eens modest overlegde, het goederenvervoer op Genève en den Cenis-tunnel rigtte en zijn geld - 't heeft waarlijk niet te veel - in plaats van tot dien reusachtigen Alpenspoorweg dááraan besteedde dat het door subsidie 't verschil in vervoer-

kosten voor die goederen dekte welke anders den Gotthard zouden overgaan, maar in dit geval den omweg over Genève en Suse zouden moeten nemen? De bestaande zwitsersche banen zijn waarlijk niet zoo bloeijend om nog vervoer te kunnen missen: de Gotthardbaan - en ze is een der goedkoopste Alpenovergangen - wordt op 2 à 300 millioen geschat, omtrent evenveel als alle bestaande zwitsersche banen, en de Bond, wijzer dan zekere andere staat, heeft wel tot nog toe zijne spoorwegen op kosten van vreemde kapitalisten weten te krijgen, maar eindelijk keert zich tegen hem zelven, naauwelijks veranderd, een oud spreekwoord dat thans luidt: geen dividend, geen nieuwe aandeelhouders.

De goederen die van Basel (of naauwkeurig van Aarburg) naar Milaan en verder moeten, sture men niet met vele kosten achter Lucerne over den Gotthard tot Como over eenen weg die vroegstens in 20 jaren gereed zou kunnen zijn, maar reeds van 1873 af over Genève en den Mont-Cenis op Suse en Turin, met staatssubsidie voor iets meer dan het *surplus* van tarief tegen den afstand hemelsbreedte zou bedragen, om het - weinig belangrijke - tijdverlies te vergoeden. Zoo komt Zwitserland er beter en goedkooper af dan met een eigen Alpenovergang. Wil 't met alle geweld royaal zijn, het doe even zoo ook voor 't personenvervoer. Maar moet er een eigen Alpenovergang wezen, dan is 't voor West-Europa en voor Nederland zeer te wenschen dat men den Gotthard kieze en niet den Lukmanier of wat dan ook. Rotterdam heeft aan de concurrentie van Havre en Triëst - vooral nu Suez staat geopend te worden - in Zwitserland volle genoeg zonder dat er Danzig en Oost-Duitschland bijkomen. En voor Zwitserland zelf is 't veel belangrijker den kortsten weg van Milaan te openen op Brussel en Londen dan op Dresden en Leipzig.

Gelijk de politische verdienste dezer grootsche onderneming - wij zien dat straks nog nader - bovenal aan Cavour toekomt, zoo de technische aan Sommeiller. Laat ons zien waarin deze gelegen is. Men had verschillende soorten van *perforateurs*, d.i. machines die eenen boor, *fleuret* of *burin*, met kracht tegen rotsen konden drijven. Als de doelmatigste werd die van den engelschen ingenieur Bartlett beschouwd. Zij had genoegzame snelheid, 2 à 300 stooten in de minuut; de as van den boor draaît, en hij vindt, bij den stoot versnelling en bij den weêromstuit tegenstand, in eene ruimte gevuld met

lucht die zich uitzet en zamenperst. Maar de *perforateur* Bartlett werd door *stoom* gedreven en was dus, *zoo als hij dáár lag*, voor den tunnel onbruikbaar.

Bovendien bleef de boor altijd met dezelfde kracht stooten om 't even of men harder of zachter rotsen ontmoette. Stuit men nu, gelijk vrij dikwijls is voorgekomen, op een alleenstaand laagje quartz dat niet vermoed werd, of op anderen harderen steen, dan kan de geheele toestel in 't ongereede komen of de boor zelfs breken.

De italiaansche ingenieurs bragten de machine tot zoo kleine afmetingen terug dat men er 10 tegen de boorvlakte kan opstellen. Die boorvlakte is aanmerkelijk kleiner dan 12 □ el, maar elke geheele machine kan geplaatst worden in eene kist van 2.10 el lang, 0.23 breed, 0.40 hoog. Dat geeft een front van 9.2 □ palm voor elke, 0.92 □ el voor de 10; men ziet hoeveel plaats voor de tusschenruimten overblijft.

De *fleuret* wordt regtstreeks bestuurd door een bewegenden zuiger (*piston moteur*) in zijne bus, die niets anders doet dan dit. De boor zit aan eene horizontale boorstang, en deze aan de voorzijde van den zuiger zelven vast. In de achterzijde steekt een vierkante boom (*tige*) langs welken de zuiger heen en weder glijdt. Al deze stukken vormen elkaârs verlengde, volgens eene regte lijn, behalve dat men den boor zelven juist zóó kan rigten als men verlangt.

Die zuiger wordt nu bewogen door zamengeperste lucht: deze treft hem echter niet alleen van achter, maar tevens op eene (kleinere) voorzijde. Achter zijnen achterkant laat hij bij elken schok eene ruimte open: dan ontmoeten elkaâr twee pijpgaten, waardoor de gecomprimeerde lucht uit die ruimte ontwijkt en de zuiger derhalve zijn steun verliest en met boor en al terug moet: dan echter vallen twee andere openingen zamen, laten gecomprimeerde lucht binnendringen, drijven daardoor den zuiger weder vooruit, en zoo onophoudelijk.

De afwisselende overeenstemming der twee paren van openingen waardoor de zaamgeperste lucht achter den zuiger inen uitstroomt, heeft plaats door eenen trekker (*tiroir*) die door een anderen zuiger bestuurd wordt.

Diezelfde andere zuiger bestuurt, door dezelfde wenteling van eenen (tweeden) boom welke den pasgenoemden trekker en daardoor het *aantal* der stooten regelt, ook de rondwenteling van den boor. De draaijende boom draagt een excentrisch

rad met vrij lossen ring, en deze ring weder een ijzeren van weêrskanten eenigzins vrijen vinger, die dus met eenige speling op en neêr gaat. Hij beweegt een rad met 16 tanden, en dat is onwrikbaar gehecht rondom den straks genoemden (eersten) boom die in den eersten zuiger sluit en zich tot in den boor verlengt. Bij iederen stoot, d.i. bij iedere wenteling van den tweeden boom, gaat de eerste dus 1/16 om, en de boor met hem. Men doet dat, opdat de boor zich niet in het boorgat zou vastwerken.

Maar elke stoot diept de rots uit. De boor, en met hem de zuiger, zou steeds vooruit gaan tot dat de zuiger tegen de binnenvoorzijde zijner bus zou stuiten: dit voorkomt men echter door deze inrigting: Tusschen boor en zuiger zit, onwrikbaar om de horizontale boorstang, een kraag: die stuit bij tijds tegen een uitstek eener stang welke door eene veêr tegen den kraag geklemd wordt. Dat stuiten drukt uitstek, stang en veêr neder, en daardoor tevens een tweede, voorste uitstek dezer stang dat in eenen van eene rij tanden der boorstang grijpt. Daardoor geraakt eene tweede veêr vrij en drukt de stang met uitstekken voorwaarts: ik zeg de stang met uitstekken, want zij heeft er, van achter, nog een derde: dit gaat mede en werkt, door een stel van tandraderen, den geheelen (eersten) zuiger met boor en al eveneens vooruit. Trouwens slechts een oogenblik: want de eerste veêr drukt de stang met uitstekken weder opwaarts en tegen een van de tanden der boorstang, waardoor beide stangen en de vooruitdrijvende veêr weder tot rust komen.

De 10 *perforateurs* staan op eenen wagen of *affût*, gevolgd door een tweeden wagen dien men *tender* noemt, even als bij locomotiven. Affuit en tender worden bewogen door een machinetje dat, al weder door zamengeperste lucht en een stel tandraderen, op een der wielen van het affuit werkt.

Dat is Bartletts boorwerktuig in Sommeillers handen geworden. Maar al deze verbeteringen, van hoeveel belang ook, doen nog niet veel anders dan plaats winnen en den gang regelen. Van veel meer beteekenis is het vervangen van den stoom door de gecomprimeerde lucht als drijfkracht, want dáárop berust eene geheele reeks van toestellen, in één woord de geheele inrigting welke wij beschrijven.

Elke *perforateur* wordt bewogen door lucht onder eene drukking van 6 atmospheren, zoo als Rueff in zijn werk rekent (ook

‘Hudry-Menos’), of 7, naar men ons herhaaldelijk en telkens bij de werken zeide. Die lucht spuit, bijna zonder verlies van kracht, uit 10 kleine buizen (van caoutchouc omkleed met linnen) op even zooveel perforateurs, thans reeds 3500 (te Bardonnèche zelfs 5100) el van den tunnelmond en nog zooveel verder van de plaats waar zij zamengepeist wordt.

Niet ver achter affuit en tender ontspringen die kleine buizen uit ééne enkele groote, die nabij het boorfront beschermd in den zijwand ligt, dan een eind wegs in het benedenste kanaal en verder op gietijzeren consoles langs den zijwand loopt - er ligt nog eene tweede langs, maar ongebruikt en alleen als reserve. Die buis is van gietijzer; hare doorsnede heeft twee palm middellijn. De enkele stukken zijn tegen elkaâr geklonken: men heeft ze luchtdigt (*étanche*) gekregen door in de aaneensluitende lippen ter weêrszijde halfcirkelvormige groeven te sparen, waarin ringen van caoutchouc passen, van één duim dikte en aangebragt vóór het aaneenklinken. Hoe beter de qualiteit van den caoutchouc, des te digter is de sluiting.

In den tunnel zelven, met vrij onveranderlijke temperatuur (zomer en winter 71° tot 84° Fahr.), is dat onwrikbare vasthechten der buis langs het gemetseld bekleedsel van den zijwand voldoende. Buiten den tunnel moest men uitzetting en inkrimping in rekening brengen. Toch zijn ook dáár vaste punten gesteld, ijzeren ankers (*ancres d' arrêt*), in panden tusschen pilaren, alles gemetseld. Maar tusschenin ligt de buis niet alleen los in gietijzeren halve cylinders die op pilaren rusten, maar tusschen elk paar vaste punten bevindt zich een ‘*joint de dilatation*’: twee buizen sluiten met de uiteinden in elkaâr, luchtdigt even als de anderen, maar zoo dat ze heen en weder kunnen glijden, al naar mate het stuk tusschen elke twee vaste punten uitzet en inkrimpt.

Hoe krijgt men de lucht zamengeperst?

Rueff beschrijft (en ‘Hudry-Menos’) den *compresseur à pompe* dien onze geleider *ancien système* noemde, maar die in elk geval nieuwer is dan het meest interessante en eerst toegepaste werktuig, de *compresseur à choc* die, ondanks Hudry-Menos, nog altijd te Bardonnèche gebruikt wordt. Wij zagen slechts ééne van Rueffs (dubbele) pompen aan 't werk, eene tweede behoorde bij het weggenomen rad, 4 waren door nieuwe en veel rijziger toestellen vervangen, die evenwel op hetzelfde beginsel moeten rusten.

Rueffs *compresseur à pompe* is eene dubbelwerkende luchtpomp, en in dien zin spreken de beschrijvingen soms van 12 *compresseurs* voor de 6 raderen. Men had, ook te Fourneaux, twee beken, wier valkracht men regtstreeks had kunnen gebruiken om de lucht zamen te persen, maar deze voeren veel te weinig water aan. Dus werd dat van den Arc opgepompt, eerst met zeer veel krachtverlies om door regtstreekschen val op de *compresseurs* zelven te werken, even als te Bardonnèche, maar sedert de (oude) *compresseurs à pompe* uitgedacht en gesteld zijn, door tusschenkomst van deze.

Het beginsel dezer (oude) luchtpompen is hoogst eenvoudig. Een zuiger loopt horizontaal in eene buis vol water, dat aan elk uiteinde dezer liggende buis nog boven haar uitkomt, te weten in eene staande, overigens met gewone dampkringslucht gevulde buis. Het water van buiten, door de bovenslagraderen gestuwd, drijft den zuiger van regts, doet hem dus de lucht in de buis links zamenpersen tot dat zij kracht genoeg heeft om eene zware klep te openen en daardoor in een *réservoir* van zaamgeperste lucht te geraken. Daardoor opent zich eene andere klep waardoor lucht van regts instroomt, het waterrad trekt door middel eener kruk met stang den zuiger naar regts, daar gebeurt hetzelfde en zoo steeds verder.

Men kan die *compresseurs* wel uitvoeriger beschrijven, maar zonder behulp van platen niet ligt: dat zullen mijne lezers, vrees ik, bij de *perforateurs* reeds ten overvloede gemerkt hebben[1]. Laat me dus op Rueffs beschrijving en platen verwijzen. Ook over de *compresseurs à choc* slechts een kort woord. Dit is eenvoudig eene, reeds 1854 uitgevonden, toepassing van den ‘hydraulischen ram’. Het water valt regtstreeks, ter hoogte van 26 el, in eene staande buis, en drijft daardoor de lucht in die buis door een horizontalen arm een verticalen op: laatstgenoemde eindigt in eene klep welke door de lucht wordt geopend als deze genoeg gecomprimeerd is; dan ontsnapt de lucht naar een *réservoir*. Dáár sluit ze de klep, waarna de val van 't water en het overige zich herhaalt. In- en uitlaten van 't water, m.a.w. het op en neêr gaan van twee stevige vrij zamengestelde kleppen, wordt door eene kleine luchtmachine geregeld.

1 De beschrijving in de *Revue des 2 Mondes*, zonder platen hoegenaamd, is echter zoo juist en duidelijk, dat men daardoor alleen, ook zonder kennis van werktuigkunde, eene vrij naauwkeurige voorstelling der beide soorten van *compresseurs* krijgt.

De rotsblokken, aan 't einde van iedere *reprise* verkregen, even als die welke de handenarbeid tot verwijding (‘agrandissement’, ‘*scavazione*’) oplevert, moeten den tunnel uit gevoerd worden. Die der *scavazione* met handenarbeid vallen eerst op een plankier dat den tunnel aldaar ter halver hoogte doorloopt (bij de ‘*opere finite*’ is dat plankier natuurlijk opgeruimd) en dan regtstreeks op gewone steenwagens. Die in de ‘kleine’ galerij echter worden op wagentjes geladen welke op den *tender* staan, en dan tot aan de grootere wagens vervoerd. Deze loopen reeds op gewoon (dubbel) spoor tot aan den tunnelmond, en van daar langs den spoorladder (‘plan incliné *automoteur*’) afwaarts. Hunne zwaarte wordt gebruikt om langs eenen kabel, dien één enkel werkman bestuurt, andere wagens met werktuigen enz. op te trekken. De spoorladder is 106 meter hoog, haar grondvlak 260, dus de lengte iets meer dan 280 meter, de helling meer dan 1 op 3.

Cavour, zeiden we, heeft de politische verdienste van het werk. Hij heeft het, in 1860, voor Italië behouden. Maar hij heeft het ook, politisch gesproken, tot stand gebragt: zonder hem waren zelfs Sommeiller en Menabrea magteloos geweest.

Het plan dagteekent van 1845. De bekwame ingenieur Maus, die 't hellende vlak van Luik heeft ontworpen, was door koning Karel Albert naar Sardinië geroepen en had daar de eerste ruwe, maar hoogst scherpzinnige denkbeelden van Médail uitgewerkt. Zijn plan werd viermaal gewijzigd en in 1849 voor goed vastgesteld. Waterkracht, *perforateurs*, tunnel van 13 kilometer, werk van weêrszijden, dit alles was er reeds, proeven van 1846 en 1847 gelukten.

Toen volgden 1848 en 1849, het eerste Custozza, toen Novara. Eerst in 1850 werd weder aan Maus en zijn plan gedacht.

Maar er was geen geld. Cavour, destijds minister, bereidde langzamerhand de noodzakelijkheid om dáárvoor in elk geval geld te vinden. Hij gaf aan de Fransche Victor Emmanuel maatschappij concessie door Piëmonts geheele breedte aan de ééne zijde, van de Lombardische (Oostenrijksche) grens tot Suse, en door Savoye tot Modane (St.-Michel); nu stuitte zij op den Cenis. Dus nam de V.E. maatschappij voor 20 millioen franc deel in de staatsonderneming tot het boren van den tunnel. Daarover verliep echter zeer veel tijd: het werd Junij 1857. Intusschen had Bartlett, in 1855, patent

genomen voor zijn boortoestel welke alle anderen verre overtrof. Reeds sedert 1850 hielden de HH. Grandis, Grattoni en Sommeiller zich bezig met het aanwenden van gecomprimeerde lucht als drijfkracht; dat werd, volgens eene concessie van 1854 die Cavour gegeven had, in 1856 beproefd. De drie ingenieurs waren tegenwoordig bij 't beproeven van Bartletts machine. Drijft dat werktuig met zamengeperste lucht, zeide Sommeiller, en ge krijgt uw tunnel. Hij was toen lid van het Sardinisch parlement, voor het plaatsje St.-Jeoire in zijne geboortestreek Faucigny (halfweg Genève en Chamouny). De minister Paleócapa, zelf een uitstekend ingenieur, bragt Sommeillers plan in de Kamer. De beraadslaging was lang en grondig: bovenal onderscheidde zich door kennis de toenmalige civiel-ingenieur Menabrea, de tegenwoordige minister-president van Italië. Sommeiller zelf was vol vuur en verwachting. Den 29sten Junij 1857, gelijk gezegd, kwam de wet tot stand. In November 1857 waren algemeene verkiezingen, en heeren clericalen, Sommeillers en Cavours oude vijanden - toen had hij toch den Paus nog geen duimbreed gronds ontnomen - ontnamen aan Sommeiller zijne plaats in de Kamer. Cavour, anders zoo voorzigtig, gevoelde diep die nederlaag van den grooten ingenieur met wien hij ook persoonlijk bevriend was: hij noemde dat in de volle Kamer, 26 Mei 1858, eene ondankbare daad: men dwong hem dat woord te verzachten! Na de annexie van Savoye en Cavour's dood heeft Menabrea, in het voorjaar van 1862, nog eens het plan te verklaren gehad, maar die het oude bekwame piëmontesche parlement en de latere groote vergadering van geheel Italië gekend hebben, merkten op dat hij niet meer, zoo als eertijds, er zeker van was door een belangstellend gehoor verstaan te worden.

Onze beschrijving is geëindigd. ‘Le fonds commun de toutes les personnes qui suivent le mouvement général des idees’, zoo als men het gelukkig heeft uitgedrukt, behoort zich meer en meer uit te breiden en te bevestigen. Het is eene goede zaak wanneer elk beschaafd man - en in zekeren zin elke beschaafde vrouw - behalve zijne vakkennis en 't geen hem *ex professo* aangaat ook een open oog en oor heeft voor 't geen rondom hem gebeurt, vooral voor hetgeen, op welk gebied dan ook, menschheid en beschaving vooruit zet. Dat doende stelt men zich welligt aan valschen schijn bloot,

van verwaandheid, als of men zich inbeeldde ook dàt te weten wat toch buiten ons boekje ligt, van oppervlakkigheid, halve kennis, ‘*polymathie*’, van wat niet al. 't Is de oude klagt over die dwazen die aan den weg timmeren, maar hoe zullen we anders onze huizen krijgen? Het is mijne vaste overtuiging dat ons volk, dat in speciale degelijkheid voor geen ander onderdoet, ook den weg van ‘algemeene beschaving’ meer, veel meer op moet dan tot nog toe, en wil men dien weg, zoo als elken nog te min gebaanden, betreden en effenen, dan getrooste men zich de enkele doornen die ons dáár kunnen hinderen.

22 Aug. 1868.
E.J. KIEHL.

Dubbelzinnige politiek.

Dr. A. Pierson. De Liberale partij op staatkundig gebied. N°. 1. Arnhem, D.A. Thieme. 1868.

De Heer Groen van Prinsterer zal dunkt mij tevreden zijn over de dagen die wij beleven, althans beleven in ons vaderland. Nog maar weinige jaren geleden en hij stond in en buiten het Parlement bijna alleen in zijn hardnekkigen strijd tegen de schoolwet. Had de strijder een anderen naam gedragen, zijne heftige oppositie zoude schier onopgemerkt zijn voorbijgegaan, zoo vreemd gevoelde zich Nederland aan de kwestie, welke zij telkens weder op den voorgrond plaatste. Wanneer men nu toeluisterde, zoo was het toch met verstrooide aandacht, en wanneer men een enkele maal antwoordde, dan lag de drijfkracht misschien meer in zeker gevoel van courtoisie dan in het besef dat ernstige wederlegging noodig was, dat het een strijd gold, welke in de toekomst gevaarlijke gevolgen zoude kunnen opleveren. En eenmaal dat antwoord gegeven, kwam men tot andere bemoeiingen terug, tot boeiender kwestiën, zonder zich verder te bekreunen over de magtelooze oppositie tegen eene wet, welke naar men meende inniger met het volksleven was zamengegroeid dan misschien eenige andere, in ons Staatsblad afgedrukt. Teekende de houding van de tegenstanders onverschilligheid, met de vrienden was het waarlijk niet veel beter gesteld. Niet dat het hier aan instemming ontbrak, maar deze werd meer zwijgend gegeven dan openlijk uitgesproken. 't Zij dat de grieven tegen de schoolwet aangevoerd weinig weêrklank vonden in hun midden, 't zij dat zij wanhoopten aan de mogelijkheid om immer tot wegruiming dier grieven te geraken, tot krachtig hulpbetoon bleken de vrienden allerminst bereid. Welke pogingen hij ook deed om tot ijver en krachtige medewerking aan te sporen, hoe hij klaagde

over de lauwheid en onverschilligheid der zijnen, de Heer Groen van Prinsterer behield langen tijd schier alleen het woord.

En nu? Wanneer het eigenlijk gebeurde, valt moeilijk te zeggen, en eveneens waarom, want de wet bleef dezelfde, en zoo er al verandering kwam in hare toepassing, dan was die verandering in den geest der klagers. Immers in de laatste jaren wedijverden de opvolgende regeringen in pogingen om de wet met allengs grootere zachtheid en gematigdheid ten uitvoer te leggen. En toch het feit staat vast, dat de volstrekte onverschilligheid van vroeger nu voor eene zeer bedenkelijke spanning heeft plaats gemaakt. Het feit staat vast, dat eene wet, welke zes, acht, tien jaren geleden nauwelijks scheen mede te rekenen in het leven van het nederlandsche volk - zoo weinig trok zij de publieke aandacht - nu naar het zeggen van duizenden en duizenden loodzwaar op dit volk drukt en het dreigt te berooven van de eêlste zijner bezittingen, de godsdienstvrijheid. Het feit staat vast, dat die wet, eenmaal door conservatief-orthodoxe elementen opgesteld als transactie tusschen strijdige beginselen, als maximum van hetgeen onder de bestaande omstandigheden en naar den inhoud der grondwet voor die elementen te verkrijgen was, nu aan de liberale partij, welke de wet niet maakte maar ze eenvoudig aanvaardde, wordt teruggezonden met den gebiedenden eisch om ten voordeele der kerkelijken te veranderen, wat deze elf jaren vroeger te zeer in het voordeel van de liberalen hadden vastgesteld. Waan of werkelijkheid? vraagt de vreemdeling, die getuige van zoo zonderlinge omkeering in zoo kort tijdsbestek tot stand gekomen, in twijfel staat of hij hier te doen heeft met eene hoogst merkwaardige openbaring van de zeer reëele kracht, welke louter denkbeeldige grieven ten slotte kunnen uitoefenen, of wel met het weinig minder merkwaardig verschijnsel, dat het wikkende en wegende Nederland wetten maakt zonder eenig besef te hebben van de kracht der beginselen in die wetten neêrgelegd, zoodat toepassing gedurende eenige jaren noodig is om de beteekenis dier beginselen in het licht te stellen.

Zijne verbazing zou klimmen in plaats van te verminderen, wanneer de vreemdeling, dien ik mij voorstel, het karakter van den strijd onzer dagen meer nauwkeurig wilde onderzoeken. Immers oppervlakkig zou hij meenen, dat de verklaring van zoo groote omkeering dan toch ten slotte gezocht zal moeten worden in tal van feiten, welke sedert de invoering van

de schoolwet aan het licht kwamen en waarop bij het zamenstellen van die wet niet gerekend is; oppervlakkig zou hij meenen, dat de kracht van de oppositie moet gelegen zijn in een beroep op de ervaring, in een wolk van getuigen, een berg van bewijsstukken tegen de werking van de wet. Maar niets van dat alles zou hij vinden, niets althans dat waardig is genoemd te worden. Wel klaagt men over de praktijk, wel beweert men dat de wijze van toepassing de gewetensvrijheid van duizenden krenkt, maar tot staving van dit feit beroept men zich niet op hetgeen eigen ondervinding heeft geleerd, ook niet op hetgeen de ervaring van anderen aan het licht bragt, doch op het beginsel zelf van de wet. De praktijk is slecht omdat het aangenomen beginsel het volgen van een goede praktijk volstrekt onmogelijk maakt. Met andere woorden, de oppositie tegen de schoolwet gaat zuiver aprioristisch te werk, dat wil zeggen, zij steunt zich op motieven, welker deugdelijkheid of ondeugdelijkheid op den dag dat de wet werd uitgevaardigd, juist even duidelijk in het oog moest springen als op den dag van heden. Men kan en mag en moet de schoolpraktijk veroordeelen, al heeft men nimmer den voet gezet in de openbare school; men kan en mag het doen aan de boorden van den Neckar, even goed als aan de boorden van den Amstel; men kon het dus ook in 1857 even goed als in 1868.

Ik spreek nu altijd van het standpunt eens vreemdelings. Voor ons Nederlanders is de oplossing van het raadsel toch niet moeilijk te vinden. Wij weten dat de groote verandering die voorkwam, veel minder moet worden verklaard uit den aard van de schoolwet of van hare toepassing, dan wel uit gewijzigde maatschappelijke en vooral politieke toestanden. Het object bleef wat het was, maar het subject dat waarneemt, is sinds 1857 een geheel ander wezen geworden. De eerste oorzaak van deze gedaanteverwisseling zoeken wij zeker in den kerkelijken strijd: de zoogenaamde moderne rigting had zich sinds lang geopenbaard, maar eerst in de latere jaren ontwikkelde zij al hare kracht, en wies haar invloed met eene snelheid, welke niet het minst hare eigen voorstanders verbaasde. Stellingen, nog kort te voren binnen de muren van het studeervertrek gevangen gehouden en zelfs daar niet dan hoogst voorzigtig aangeroerd, werden nu openlijk van den kansel verkondigd en een onderwerp van debat in den boezem der gemeente zelve. Tegenover deze dreigende verschijning vond de orthodoxie hare

oude veerkracht terug; en geen wonder, want naar hare opvatting gold de strijd het bestaan van de kerk zelve. Hare rijen openden zich voor de velen, die, ofschoon van nature vreemd aan de orthodoxie, toch nog veel verder verwijderd stonden van de moderne rigting, zooals die nu optrad, en beiden te zamen vereenigden zich tijdelijk tegen den gemeenschappelijken vijand. Midden in dien warmen strijd moest de school natuurlijk in hooge mate de belangstelling wekken. Immers velen geloofden in gemoede, dat de kiem van al het kwaad juist in die school te vinden was, terwijl allen, onverschillig of zij dit zich zelven bekenden, duidelijk begrepen, dat in elk geval die school, zij mogt dan schuldig zijn of niet, een magtig wapen konde worden om in den kerkelijken strijd den triomf te verzekeren van hetgeen men de goede zaak noemde. Van dat oogenblik af was de oude antipathie der kerkelijken voor alles wat staatszaken heette, verdwenen, en het geliefkoosde stelsel van stille berusting in de besluiten der overheid verbroken; van nu af aan kreeg de politieke strijd een kerkelijk doel en kon men dus volkomen zeker zijn dat ze met warmte zou worden gevoerd. Als eerste resultaat van die innige zamensluiting op staatkundig terrein, openbaarde de orthodoxie bij de verkiezingen al dadelijk eene kracht, veel grooter dan de meesten hadden vermoed; zij mogt slechts in enkele districten over eene bepaalde meerderheid kunnen beschikken, met welgevallen konde zij wijzen op de beduidende minderheid welke bijna overal aan hare zijde stond. Er was zeker nog geen gevaar voor hare overheersching, maar toch eene ernstige waarschuwing aan de tegenpartij om voorzigtig te zijn. Het gevaar kwam eerst in eene latere periode, toen de Roomsch-Katholieken in grooten getale zich aan de zijde schaarden van de protestantsche orthodoxie. Zij hadden langen tijd geaarzeld, een gevolg van de omstandigheid, dat hunne hoofdleiders zelven bij het vaststellen van de schoolwet haar karakter verschillend beoordeelden: sommigen achtten haar volkomen bruikbaar ook voor Roomsch-Katholieken, terwijl anderen reeds dadelijk het tegendeel beweerden. De meening van de laatsten, ofschoon ook nu nog geenszins algemeen gedeeld, is ten slotte toch onbetwistbaar de overheerschende geworden. Er ontstond eene duidelijk merkbare verkoeling tegenover de volksschool; van berusting kwam men tot kritiek, van kritiek tot stellige oppositie. Wie nog twijfelen mogt aan de kracht en beteekenis van die op-

positie, zag nu kort geleden dien twijfel weggenomen, toen het bekende bisschoppelijk mandement over de volksschool vonnis velde.

Er kon bij de tegenpartij niet langer sprake zijn van het ignoreeren der schoolkwestie; die kwestie, welke men in 1857 voor goed meende te hebben afgedaan, zij stond, 't zij men het wilde of niet, op nieuw op den voorgrond en - hiervan mogt men zich verzekerd houden - zij zou nu niet ligt meer door andere zaken van het politieke répertoire verdrongen worden. Een bedenkelijk verschijnsel inderdaad, nog niet zoozeer omdat men, belast en beladen met die schoolkwestie, van andere aangelegenheden werd afgetrokken, welke dringend voorziening eischen, maar vóór alles omdat men - wie weet tot in welk ver verschiet! - zich ging verwarren in een politiek kerkelijk debat, dat met hartstogt gevoerd, de ongestoorde ontwikkeling van het staatkundig leven voor langen tijd konde tegenhouden. Is het wonder, dat men zoolang mogelijk aan dat terrein den rug toekeerde, en het ten slotte niet dan met weêrzin betrad? Maar het lag er toe. Men moge het beginsel, dat kerk en staat vaneen gescheiden behooren voort te leven, vrij in de constitutie schrijven, de theorie kan niet beletten, dat beiden zich soms in het leven der volken zamenvoegen en dat het belang hunner zaak de kerkelijken soms uit hunne bedehuizen naar het politieke strijdperk zweept.

Toch behoefde men de toekomst nog niet al te donker in te zien. Zoo de voorstanders van de volksschool, in het diep besef van de waarde der instelling, welke zij te verdedigen hadden, zich maar nauw aaneensloten, zou men er ligt in kunnen slagen den gemeenschappelijken vijand duurzaam het hoofd te bieden. En hun getal was waarlijk groot genoeg: schier de geheele liberale partij, en daarnaast de zoogenaamde conservatieve. Ja, de conservatieve vooral: immers het was uit haar midden, dat jaren geleden, uit vrees voor de veldwinnende orthodoxie, de onbillijke strijd tegen de Afgescheidenen was voortgekomen; uit haar midden ook, dat later krachtig verzet was aangeteekend tegen de vrije organisatie van de Roomsch Katholieke Kerk; uit haar midden vooral, dat in 1848 een angstkreet was opgegaan tegen de vrijheid van onderwijs, en kort daarna, toen het bleek dat die vrijheid niet meer te keeren was, de eisch om als tegenwigt van het vrije onderwijs in de nieuwe grondwet het gebiedend voorschrift op te nemen, dat alom in het Rijk van overheidswege voor voldoend open-

baar lager onderwijs zou worden zorg gedragen. Zoo ooit, dan had men hier in tal van antecedenten een waarborg, dat althans van die zijde de vereischte ondersteuning niet zou worden geweigerd. Zoo meende men; maar krachtiger dan van antecedenten is soms de invloed van persoonlijke grieven, die, al raken zij het verledene niet, toch het tegenwoordige volkomen beheerschen. En zulke grieven houden tegenwoordig liberalen en conservatieven gescheiden. Die grieven mogten op zich zelven al zeer weinig ernstig zijn en veel meer personen dan zaken betreffen, de verbittering was daarom niet minder groot en de scheiding niet minder volkomen. Het kwam er nu slechts op aan te weten wat zwaarder zoude wegen: dat wat de partijen vereenigde of dat wat haar gescheiden hield? De aarzeling heeft niet lang geduurd, helaas! De verleiding om zich de hulp te verzekeren van die magtige kerkelijke coalitie tegen de volksschool, ten einde door die hulp te triomfeeren over hunne tegenstanders, was voor de conservatieven - vele eervolle uitzonderingen daargelaten - te sterk. In de Tweede Kamer steken zij die coalitie wel niet de volle hand toe, maar toch reeds de toppen der vingeren, en daar buiten zien wij schier overal hoe de conservatieven, zonder eenig voorbehoud hoegenaamd, zamenspannen met de kerkelijken om de verkiezing te verzekeren van mannen, die men kent als hartstogtetelijke bestrijders van ons schoolwezen.

Wil dit zeggen dat de conservatieven de zaak van de volksschool geheel hebben prijs gegeven, dat zij met wapenen en bagage in het kerkelijk kamp zijn overgegaan? Allerminst. Maar deze omstandigheid, al maakt zij de groote coalitie minder bedenkelijk, geeft toch aan den tegenwoordigen politieken strijd een - laat mij het woord maar noemen - bij uitstek onzedelijk karakter. Het eigenaardige en gevaarlijke van onzen toestand is hierin gelegen, dat alle bondgenooten er belang bij hebben de kwestie eene kwestie te laten. Van het oogenblik af, dat de kerkelijken rondweg verklaren wat zij eigenlijk wenschen en de conservatieven wat zij eigenlijk geven willen, is het bondgenootschap verbroken en het onvereenigbare van de beide elementen duidelijk geconstateerd. Daarom liefst zelfs geen poging tot oplossing; zoo lang men blijft verkeeren in de atmosfeer van onbestemde verklaringen, kunnen de kerkelijken, geholpen door de conservatieven, het getal hunner volgelingen in de Tweede Kamer allengs uitbreiden, en omge-

keerd, de conservatieven in hun strijd tegen het liberalisme de kostbare vruchten plukken van het nieuwe bondgenootschap. En zij genieten die vruchten zonder vrees of wroeging; immers zij hebben en houden het middel in handen om, wanneer de kerkelijke partij te sterk mogt worden in de Kamer, het verbond te verbreken en de zaken in haren normalen toestand terug te brengen. De politieke kansberekening schijnt eenvoudig deze: voor de kerkelijken om met behulp der conservatieven meerderheid te worden eer het tot eene eindelijke beslissing van de schoolkwestie komen zal; voor de conservatieven om de regering in handen te krijgen met behulp der kerkelijken, eer deze de verlangde meerderheid verworven hebben. Komt eenmaal de dag van de ontknooping - en ook deze volgt zeker - dan zal het tusschen de vrienden van heden verwijten regenen over dubbelzinnigheid, miskenning en verraad.

Er is waarlijk niet veel scherpzinnigheid noodig om den zin te vatten van het politieke spel, dat wij voor onze oogen zien opvoeren. Ik beweer natuurlijk niet, dat allen in dit spel betrokken, juist zulke bedoelingen koesteren als ik hierboven aanwees, maar over de rigting, waarin wij worden voortgedreven, kan geen verschil bestaan. De jongste discussien over de schoolwet-kwestie mogen die kwestie zelve in dikke duisternis gehuld hebben achtergelaten, althans over het karakter van onzen politieken strijd is toen een helder licht verspreid. Hierop de aandacht te vestigen is dunkt mij een pligt, welke in deze inderdaad ernstige dagen niet dikwijls genoeg kan worden betracht. De anti-schoolwet-partij in de Tweede Kamer heeft zich in den laatsten tijd bij herhaling met ongeduld beroepen op de Juni-dagen van 1869. Op de algemeene verkiezingen van die dagen - dus verklaarde men in gulle openhartigheid, maar zonder veel besef van hetgeen de Tweede Kamer der Staten-Generaal aan hare eigen waardigheid verschuldigd is - was alle hoop gevestigd; voor den grooten slag, die dan zoude geslagen worden, moest men zich nu reeds voorbereiden en inmiddels met onbeduidende voorposten-gevechten in de Kamer tevreden zijn. Het getuigt waarlijk niet voor de kwestie, dat men haar liever tegenover kiezers dan tegenover gekozenen bepleit, en het zijn, dunkt mij, verdachte wapenen, die welke in de Kamer onbruikbaar heeten, doch waarmede men later op de Veluwe en in de Alblasserwaard wonderen hoopt uit te rigten.

Intusschen het ligt er toe, de aanval zal niet uitblijven en ongetwijfeld een geduchte aanval zijn. Slaagt ze niet deze keer, welnu, twee jaren later zal men eene nieuwe poging wagen en daarmede onverpoosd voortgaan tot de zege behaald is. Zal het gezond verstand van de natie op den duur bestand zijn tegen die aanvallen? Afgaande op hetgeen wij in de laatste jaren in ons midden zien gebeuren, durf ik nauwelijks meer toestemmend antwoorden. Met onze ellendige politieke twisten is het reeds zoover gekomen, dat men, om tijdelijk te triomfeeren, bijna geen offer te groot acht, al moet het ook de schoolwet zijn. Men tracht zich zelven gerust te stellen met de gedachte dat het zóó ver niet komen zal, en inmiddels gaat men voort met de vijanden van de schoolwet door woord en stem te steunen. Hoe lang nog? Wie weet, misschien wel tot dat de vijanden, zeker van hunne meerderheid, zelven voor de verleende ondersteuning dank zeggen en tegen den wil van conservatieven en liberalen beiden, onze school-wetgeving onderst boven keeren.

Al ben ik volkomen overtuigd van mijne onmagt om de conservatieve partij staande te houden op den gevaarlijken weg welken zij is ingeslagen, toch mag de poging om daartoe te geraken, niet achterwege blijven. Het voornaamste is dat wij strijden en blijven strijden voor hetgeen goed en waar is in ons oog, zonder angstig te vragen of de kansen van welslagen die overblijven, wel evenredig zijn aan de inspanning die gevorderd wordt, zonder ook te letten op het verdrietige eener taak, welke ons verpligt denzelfden strijd telkens te herhalen. Want ziedaar zeker niet de minst treurige eigenaardigheid van die schoolkwestie: dat zij het nederlandsch publiek sinds jaar en dag zoo onophoudelijk heeft vervolgd in breede vertoogen en dagblad-opstellen, in redevoeringen en bijzondere gesprekken, dat het bijna ondoenlijk wordt nog op het onderwerp terug te komen. En toch die zondvloed van vertoogen heeft niet gestrekt om het publiek te verzadigen, maar om het te bedwelmen; de kwestie, volkomen helder en eenvoudig toen de Heer Groen van Prinsterer haar het eerst stelde, met vermelding van de groote resultaten waartoe het inwilligen van den eisch dien hij deed zoude leiden, is sedert meer en meer verduisterd, en zoo volkomen in nevelen verdwenen, dat nu voorstanders van de meest uiteenloopende beginselen elkander de hand reiken als waren zij strijders voor dezelfde zaak. Door te zwijgen laat

men de bedwelming voortduren, door te spreken loopt men gevaar het heerschend misverstand nog grooter te maken.

Men zij intusschen gerust; mijn doel is niet, nog eens de schoolwet te verdedigen - *de Gids* heeft het nog dezen zomer gedaan, en mij dunkt op voortreffelijke wijze, zij het dan ook hier en daar niet geheel in overeenstemming met mijne eigen denkbeelden. - Ik wil voor het oogenblik slechts in weinige bladzijden regtvaardigen wat ik zooeven van het dubbelzinnig politieke spel gezegd heb en voorts deze vraag stellen: welke partij in onze Kamer zou pogingen kunnen en moeten doen om een einde te maken aan de langdurige spanning en de krisis op te lossen? Er is daarenboven nog eene bijzondere reden, welke mij juist nu aanleiding geeft op de groote kwestie, die tegenwoordig ons geheele politieke leven beheerscht, terug te komen. Men is er toch in den laatsten tijd op uit om den strijd tegen de schoolwet als den vrijzinnigen strijd bij uitnemendheid voor te stellen en de liberale partij in naam van hare eigen beginselen tot deelneming aan die oppositie uit te lokken. Deze voorstelling, welke nu laatstelijk ook in de Tweede Kamer sterk op den voorgrond kwam, is sedert aangedrongen door een man van hoog gezag in Nederland. Dr. Pierson, in de boven aangehaalde brochure, kiest - althans dit schijnt zoo - openlijk partij voor de kerkelijke oppositie, niet omdat haar standpunt het zijne is, maar omdat hij gelooft, dat ware vrijzinnigheid het vordert. Naar zijn oordeel hebben de liberalen, door blinde ingenomenheid met de schoolwet verleid, het hoofd afgewend van hun eigen ideaal, en verdedigd wat zij het eerst behoorden te bestrijden. ‘In den dagelijkschen strijd’ - dus zegt hij - ‘doet menschelijke zwakheid ons te vaak naar wapenen grijpen, die altijd versmaad moesten blijven, hoort men te dikwijls beschuldigingen, die onze fouten, niet onze beginselen treffen. In dien strijd bespat het slijk der aarde ook het edelste vaandel. Onszelven, onze ware bondgenooten, ons doelwit herkennen wij nauwelijks meer. Dit werkt demoraliseerend. Daarom is het gewenscht, dat, als in de homerische kampplaats, eene stem ons bijwijle ter zijde roepe uit dien strijd, om ons te zeggen wie wij zijn, van welke beginselen wij uitgaan, welk doel wij najagen. Zoo blijft de moed, zoo het geloof in de overwinning levendig.’ Wie luistert niet gaarne naar de stem, welke dus een beroep doet op onze betere aspiratiën, naar den woordvoerder, die,

terwijl hij aan onze zijde staan blijft, zich toch tegen ons keert? En al kan men zijne inzigten niet deelen, 't is reeds eene verkwikking te midden van zooveel hartstogt en overdrijving het kalme woord te overwegen, dat in elk geval volkomen opregtheid ademt. Is er inderdaad voor ons, die tot de liberale partij behooren en met liefde haar vaandel vasthouden, geen andere keuze overgebleven dan tusschen dat vaandel en de schoolwet? Gewigtige vraag, wel waardig dat aan hare beant-woording enkele bladzijden worden toegewijd.

Voor alles een woord over het eigenaardig karakter, dat de jongere schoolwet-discussiën in onze Tweede Kamer kenmerkt. Een treurig kenmerk voorwaar, want het komt hierop neêr, dat men, oppositie voerende tegen de school, zich in den laatsten tijd gewend heeft aan voorstellingen, welke met de waarheid nauw een enkelen trek van overeenkomst hebben overgehouden. Dit alles - ik voeg het er dadelijk bij - is een algemeen verschijnsel, dat ook wordt waargenomen in de taal van de meest achtenswaardige mannen, aan wier volkomen goede trouw geen sterveling twijfelen zal; het is eenvoudig eene slechte gewoonte geworden; men kan over de schoolkwestie niet meer spreken als over eene andere kwestie; overdrijving schijnt tot het wezen van de zaak te behooren. Aan stof tot toelichting van die meening is geen gebrek, want op het einde van September besteedde men ongeveer vier dagen aan het onderwerp. Toch was het nog maar eene voorloopige discussie, en reeds toen werd openlijk aangekondigd, dat men zich voorstelde in December, bij de begrooting van Binnenlandsche zaken, op de kwestie terug te komen, ten einde ze nader, en dan *à fond*, te behandelen. *A fond* zal vermoedelijk wel beteekenen, dat men bij die gelegenheid zeven of acht in plaats van vier zittingen aan het vraagstuk van de lagere school wil toewijden. Voortreffelijk, maar reeds nu durf ik voorspellen, dat het resultaat van die nadere discussie enkel zijn zal een verdubbeling van de massa nevelen, waarin dat vraagstuk gewikkeld is. Immers de schoolkwestie is alleen breed aan de oppervlakte; hoe dieper men graaft, hoe eenvoudiger zij wordt. Het eigen-

lijk gezegde *fond* van de zaak kan misschien in twee woorden worden afgedaan.

Ik kies intusschen uit den rijken voorraad slechts drie feiten tot toelichting van mijne meening. Het een betreft de voorstelling die men geeft van het standpunt waarop de verschillende partijen met betrekking tot ons vraagstuk geplaatst zijn; het andere de argumenten tegen de schoolwet aangevoerd; het derde eindelijk, de conclusie uit die argumenten getrokken.

De voorstelling van het vraagstuk in de eerste plaats. Zal men immer geraken tot eene beslissing van de bestaande moeilijkheden, dan zal wel vóór alles dit noodig zijn, dat de strijdende partijen zich goed rekenschap geven van het standpunt, dat elk voor zich heeft ingenomen. Trouwens in het geval dat ons bezig houdt, is de bepaling van dat standpunt inderdaad hoogst eenvoudig. Immers iedereen weet, dat aan de eene zijde worden aangetroffen de personen, die onze school-wet als eene nationale ramp beschouwen, als een dwang aan het geweten opgelegd, als eene bespotting van de godsdienst-vrijheid; terwijl aan den anderen kant de mannen staan, die, zoo zij al niet dweepen met de schoolwet, gelijk Dr. Pierson beweert, haar in elk geval volstrekt onmisbaar achten. Eene derde partij staat tusschen beiden: zij keurt het beginsel van de wet voortreffelijk, maar heeft bedenkingen tegen enkele bepalingen, 'tzij dan bepalingen van geheel ondergeschikt belang, 'tzij andere, welke meerdere beteekenis hebben. Is nu die verhouding, tusschen de partijen bestaande, bij de jongste discussiën erkend? Ik heb om te antwoorden mij slechts te beroepen op hetgeen de woordvoerders van de kerkelijken zoowel in de Eerste als in de Tweede Kamer verkondigden.

De Heer Messchert van Vollenhoven wilde, dat ook de Eerste Kamer een blijk zou geven van hare belangstelling in de groote hier behandelde kwestie, en meende dit doel te kunnen bereiken door toevoeging van eenige woorden aan het concept-adres van antwoord op de troonrede. Zijn voorstel leidde tot vrij uitvoerige discussiën, en natuurlijk dat bij die gelegenheid de trouwens niet talrijke bestrijders der schoolwet hoog opgaven van de bezwaren, waartoe de uitvoering van de wet aanleiding geeft. Zoo verzekerde o.a. de Heer van Nispen van Pannerden, dat sommigen ons volksonderwijs deïstisch, anderen atheïstisch, en weer anderen materialistisch keuren.

Men ziet de keus was ruim genoeg. De Heer van Vollenhoven verdedigt zich herhaaldelijk tegen de sprekers die de schoolwet in bescherming nemen, en formuleert ten slotte het doel, dat hij met zijn amendement tracht te bereiken, in deze woorden: ‘Alleen om het belang der zaak wensch ik bij deze gelegen-heid den Koning te verzoeken zijne zorg omtrent dit onderwerp niet te doen verflaauwen, omdat het meermalen - wie onzer zal het ontkennen - in de laatste tijden vooral, werd beweerd, dat de bezwaren zeer overdreven worden, indien ze al bestaan. Welligt heeft ook de Minister van Binnenlandsche Zaken in dat gevoelen gedeeld: ik herinner mij alleen dat bij de aanvaarding zijner tegenwoordige betrekking hij die bezwaren niet zeer zwaar heeft getild, doch later daarvan eenigzins is teruggekomen. Maar ik herhaal nogmaals, hetzij het een gevoelen is van den Minister of van een particulier persoon, *het bestaat*, en ik wensch daarom het tegen te spreken en bij den Koning er op aan te dringen, dat die meening niet is *algemeen* en niet is *juist*.’ Hoe nu? In dezelfde zitting, waarin de verklaring werd vernomen, dat het volksonderwijs in Nederland atheïstisch en materialistisch is - eene verklaring, welke niet onwaarschijnlijk menig toehoorder het bloed in het aangezigt zal hebben gejaagd - in diezelfde zitting vergt men dat de Eerste Kamer den Koning zal verklaren, dat de meening, als zouden de bezwaren tegen de schoolwet overdreven worden, niet is algemeen en niet is juist. Niet algemeen, o neen! maar niet juist? Was het miskenning van de toch vrij wel bekende gevoelens, welke de meerderheid der Eerste Kamer is toegedaan, of miskenning van het vraagstuk, toen men de aangehaalde woorden als aanprijzing van een op zich zelf vrij onschuldig voorstel wilde doen doorgaan?

Nog sterker verklaart zich echter de woordvoerder van de kerkelijken in de Tweede Kamer. De Heer Gefken, zijn amendement toelichtende, begint met een goed woord. De school-kwestie is, zegt hij, van teederen aard en hoogst moeilijk. De taak van de Regeering om de wenschen van zoovelen te bevredigen, mag men niet ligt achten, maar toch met een weinig goeden wil zou zij de moeilijkheden te boven kunnen komen. Waren zij in een engelsch parlement uitgesproken, dan zou men ongetwijfeld achter deze woorden het geroep van *hear! hear!* vinden aangeteekend, als uitdrukking van de belangstelling, waarmede de vergadering de nadere verklaring van

deze woorden te gemoet zag. Ik weet niet of onze Kamer, zij het dan ook stilzwijgend, eene soortgelijke belangstelling heeft aan den dag gelegd, maar mogt het dus geweest zijn, dan is zeker groote teleurstelling het resultaat geweest, want de spreker liet onmiddellijk volgen: ‘Voor het oogenblik echter behoort het niet tot ons bestek dienaangaande in bijzonderheden te treden.’ Ziedaar juist het ongeluk én van dit bestek én van schier elk ander aan deze zaak toegewijd. Men denkt aan alles, behalve aan de praktische kwestie bij uitnemendheid, de eenige die waarlijk verdient gedebatteerd te worden. Men bouwt op het papier onoverwinbare kasteelen, met sterke bomvrije muren, maar verzuimt in het bestek de plaats aan te wijzen van de deur, die het sterke gebouw tot in- en uitgang zal moeten verstrekken.

Maar dit in het voorbijgaan. De Heer Gefken verlangt ook dat de Tweede Kamer van hare belangstelling doe blijken en gewage van de bestaande bezwaren tegen de wettelijke regeling van het middelbaar en lager onderwijs. ‘Dat die bezwaren bestaan’- dus voegt hij er bij - ‘wij meenen dat dit op dit oogenblik door niemand meer wordt ontkend. Maar wij meenen dat daarenboven de billijkheid en gegrondheid dier bezwaren van dag tot dag hoe langer hoe meer tot helderheid komt bij degenen, die zich ernstig met de zaak bezig houden, ook bij hen, die geroepen zijn ambtshalve met het openbaar onderwijs bezig te zijn. Ik geloof niet dat ik te dezen aanzien te veel zeg, als ik zeg dat de bestaande bezwaren thans algemeen als billijk en gegrond worden erkend.’ Ik vermoed geen oogenblik, dat de Heer Gefken voor zich en de zijnen aanspraak maakt op het monopolie van zich ernstig met de schoolwetzaak bezig te houden; zijne verklaring geldt dus alle partijen. ‘Algemeen erkent men, dat de gerezen bezwaren billijk zijn en gegrond.’ En dit zegt men in het aangezigt van eene meerderheid, welke nooit eene gelegenheid liet voorbijgaan om het tegendeel te getuigen. ‘Ook zij, die ambtshalve met het openbaar onderwijs bezig zijn, deelen in dat gevoelen.’ En dit zegt men in het aangezigt eener Regering, welke nog kort te voren had verklaard, dat zij, in hare archieven zoekende naar de officiëele bezwaren tegen de schoolwet, slechts een blad wit papier gevonden had. Of nu de liberalen wèl doen met de bezwaren van anderen tegen te spreken, of zij misschien ook eene onwetendheid voorwenden, die werkelijk niet

bestaat, blijve voor het oogenblik in het midden. De vraag is slechts, wat kan er voor goeds voortkomen uit eene discussie, welke met eene dergelijke voorstelling van feiten begint?

Ik kom tot het tweede punt: de argumenten bij de jongste discussiën tegen de volksschool aangevoerd. Een enkel woord moge volstaan, want dat die argumenten zich door groote overdrijving kenmerken, is bekend genoeg. Ik heb reeds gezegd hoe het volksonderwijs in de Eerste Kamer werd gequalificeerd, en in de Tweede was het oordeel der tegenstanders althans niet gunstiger. Sprekende van het mandement der bisschoppen, zeide de Heer van Nispen: ‘De naaste aanleiding daartoe was dat het openbaar onderwijs, gelijk iedereen weet, hoe langer zoo meer schadelijk wordt voor de jeugd en gevaarlijk voor de toekomst.’ Iedereen! Maar verder: ‘Ik geloof, dat wanneer men hier een spiegel had, waarin ons voor oogen stond wat op de openbare school alzoo wordt geleerd, velen, die nu nog voor het onderwijs zijn, daarmede geen vrede meer zouden kunnen hebben. Ik zou er welligt het een en ander van kunnen verhalen.’ Waarom die verhalen achterwege gelaten? Waarom ze niet de eerste plaats in uw bestek toegewezen? Waarom niet erkend dat juist die verhalen het leerzaamst zouden zijn van het geheele betoog, de ware argumenten voor schoolwetherziening? Wat baat het te wijzen op hetgeen men zou kunnen leeren uit een spiegel die niet bestaat, en die juist omdat ze niet bestaat, zoo min aan den achtbaren spreker iets heeft kunnen openbaren als aan een zijner toehoorders? De Heer Koorders gaat nog vrij wat verder: voor hem is de volks-school, zooals zij feitelijk bestaat, een secteschool van de modernen, en de agitatie tegen die instelling een verzet tegen onlijdelijken gewetensdwang. Later wordt die beeldspraak nog verder uitgewerkt en zelfs op geloofsvervolging gezinspeeld. Men scheen eenige overeenkomst te vinden tusschen den toestand van dit oogenblik en dien van lang vervlogen dagen, toen het collegium philosophicum werd ingesteld. Inderdaad men huivert bij het lezen van dergelijke voorstellingen en loopt gevaar des nachts van brandstapels te droomen.

Ik herinner mij hoe reeds eenige jaren geleden, toen de beschuldigingen tegen het volksonderwijs, nu zoo kwistig verspreid, voor het eerst werden aangevoerd, anderen en ik zelf hebben uitgeroepen: ‘Wat gij daar zegt is afschuwelijk en ver-

klaart maar al te wel uw afkeer van de volksschool. Maar ik bid u, maak ons deelgenoot van uwe wetenschap, zeg ons waar de feiten voorkwamen waarop uwe beschuldiging steunt, en wees er zeker van, dat als wij die beschuldiging gestaafd vinden, gij op onze krachtige hulp ter bestrijding van zulk een ellendig schoolwezen rekenen kunt.' Het antwoord bleef achterwege, maar gedachtig aan het *gutta cavat lapidem*, werd de beschuldiging herhaald en telkens weêr herhaald. De taktiek was goed, want wij zijn zoo doende gewend geraakt aan uitdrukkingen, welke ons aanvankelijk verbaasden en griefden; ja wij beginnen langzamerhand te meenen, dat die uitdrukkingen werkelijk passen voor de zaak. Nog een paar jaren en het zal in Nederland vaststaan, vaststaan als een paal, dat de volksschool eene moderne secteschool is, en deze overtuiging zal zich dan gevestigd hebben, zonder dat ooit iemand er aan dacht, ook maar een schijn van bewijs voor die stelling bij te brengen. Men ziet hoe ver wij reeds zijn. Niet alleen dat de kerkelijken dus over de school oordeelen, maar zij voegen er bij, dat allen met hen instemmen. Allen, ook wij, die geen gelegenheid laten voorbijgaan om hun oordeel tegen te spreken.

Toch is die strenge uitspraak, ook zonder productie van bewijzen, te regtvaardigen, maar op één voorwaarde, namelijk deze, dat men zich stelle op het standpunt hierboven aangewezen, dat men namelijk het hoofdbeginsel van de wet afkeure en verklare, dat de logische toepassing van dat beginsel de school maakt en moet maken tot de bakermat van al het kwaad, dat achtereenvolgens werd opgesomd. En hier kom ik tot het laatste feit: het verband tusschen praemissen en conclusie. De kerkelijken en hunne woordvoerders in de Kamer, die de volksschool zoo streng veroordeelen en dat zonder vermelding van feiten, hebben het dus gemunt op het beginsel van de wet, en willen vóór alles de gemengde neutrale school treffen. Voorzigtig! Gij moogt naar de regelen van alledaagsche logica tot zulk eene conclusie komen, maar wacht u ze uit te spreken, zoo gij althans uwe tegenstanders niet ernstig wenscht te grieven. Het beginsel van de gemengde neutrale school veroordeelen! Wie is er die aan iets dergelijks zelfs maar denkt? De Heer Vader verlangt voor zich zelfs geen wijziging van de wet; hij is tevreden wanneer men die maar eerlijk ten uitvoer wil leggen. De Heer Gefken eischt zeker meer, maar

is daarom geen vijand van de hoofdbeginselen der wet, getuige het feit, dat hij reeds vijfentwintig jaren geleden, tot ergernis van vele zijner vrienden, de gemengde neutrale school openlijk durfde verdedigen als onmisbaar in Nederland. 't Is waar, op een ander oogenblik is hij minder absoluut en wil hij wel erkennen, dat het stelsel van de wet bij herziening niet ongemoeid zal kunnen worden gelaten; maar toch aan het hoofdbeginsel houdt hij vast. De Heer Koorders vraagt zijne tegenstanders met welk regt zij hem bedoelingen toeschrijven, die hij niet heeft geopenbaard, en dreigt de discussie af te breken, wanneer men voort wil gaan met dus te handelen. Niet alleen dat hij niet wil opheffing van de neutrale school - al zou het er ook toe kunnen komen wanneer men nog langer het oor sloot voor billijke grieven - maar (dus voegt hij er bij) ‘ik geloof ook, dat niet een van degenen, die aan de schoolwetagitatie deelnemen, hij zij Katholiek of Protestant, mij zal tegenspreken, wanneer ik beweer, dat wij de openbare neutrale school intact willen handhaven.’ Het kan zijn, dat er geen tegenspraak volgt, maar erken dan toch dat dit zwijgen bij de medestanders louter beleefdheid zijn zoude, of wilt gij liever eigenbelang? Terwijl er misschien geen enkele dag voorbijgaat, waarop niet deze of gene courant tegen het beginsel van de neutrale school partij trekt, komt men met de hand op het hart de Volksvertegenwoordiging verzekeren, dat handhaving van die school het doel is. Eindelijk de Heer de Brauw: hij veroordeelt de wet, erkent de moeilijkheid om eene voor allen bruikbare regeling tot stand te brengen, maar is daarom allerminst tegen het beginsel. Ik geloof - zegt de spreker eenigzins geheimzinnig - ‘dat er wel degelijk middel is om, zonder de neutrale school te verlaten, de grondwettige bepaling uit te voeren.’ Welk is dan dat middel? vraagt gij. Stil. ‘Ik geloof niet’ - antwoordt de Heer de Brauw - ‘dat nog de tijd is gekomen om eene poging te doen, ten einde dergelijke regeling in het leven te roepen.’ Het bestek, altijd het bestek dat de sprekers belet de bijzonderheden mede te deelen, welke met brandende nieuwsgierigheid worden tegemoet gezien. Genoeg zij u de wetenschap dat het middel werkelijk bestaat.

Ziedaar dunkt mij meer dan genoeg voorbeelden tot toelichting van mijne meening. Zoolang het standpunt, dat de verschillende partijen, in de schoolwetkwestie betrokken, werkelijk

innemen, volkomen wordt miskend; zoolang de juiste bepaling van het hoofdbezwaar - want tallooze andere bezwaren van ondergeschikt belang heb ik zelfs niet aangeroerd - nergens wordt aangetroffen; en eindelijk, zoolang het noodzakelijk verband tusschen praemisse en conclusie onnaspeurbaar is, tot zoolang kan men niet zeggen dat zelfs ook maar een eerste stap gedaan is om tot oplossing van het vraagstuk te geraken; tot zoolang ook zal elke nieuwe discussie slechts eene nieuwe oorzaak zijn van verwarring en van misverstand. Wil dit nu zeggen, dat het naar mijn oordeel de Heeren, wier gevoelen ik aanhaalde, niet ernst is met hunne verklaring, dat zij de gemengde neutrale school willen handhaven? O neen, maar zij houden mij ten goede dat ik hunne instemming met het hoofdbeginsel van de wet louter woordenspel noem. Als gij regt hebt te zeggen, dat de tegenwoordige volksschool deïstisch, materialistisch of atlieïstisch is, als gij waarheid en niets dan waarheid spreekt, wanneer gij die school karakteriseert als eene secteschool der modernen, dan is het zeer duidelijk dat een streng neutrale school naar uwe opvatting volstrekte onmogelijkheid is. Gij wilt de neutrale school, o ja! gij wilt ze met hart en ziel, o ja! maar op eene voorwaarde die nooit te verwezenlijken is. Wanneer, om overeenkomstig de grondwet alle godsdienstige begrippen te eerbiedigen en dus scholen te hebben werkelijk voor allen bruikbaar, sommige feiten niet stilzwijgend mogen worden voorbijgegaan, wil men A. niet grieven, en tevens niet mogen worden vermeld om B. niet pijnlijk aan te doen, dan is het zeer duidelijk dat er geen neutrale school denkbaar is. Met het stellen van uw eisch wilt gij ten slotte slechts betoogen, dat het grondwetsartikel, op welks stipte naleving gij aandringt, in de praktijk onbestaanbaar is. En in zooverre hebt gij regt, als namelijk de geheele schoolwetkwestie ten slotte op die enkele kwestie neêrkomt. Wanneer de grondwet eischt eene absolute scheiding van onderwijs en opvoeding; wanneer zij niet toelaat dat de openbare gemengde school de kinderen wijze op hunne zedelijke pligten, op het ongeoorloofde van leugen, luiheid of ongehoorzaamheid; wanneer zij aanneemt dat de eigen godsdienstige denkbeelden van de onderwijzers zich nooit, in hoe onbeduidende mate dan ook, bij het onderwijs zullen openbaren; wanneer het gebod om elks godsdienstige meening te eerbiedigen, reeds geschonden is, wanneer - niet een kind van acht of tien jaren, maar - een scherpzinnig

dialecticus iets uit de woorden des meesters kan aanhalen dat welligt een ander dialecticus als heterodoxie in de ooren klinkt, ja dan hebt gij gelijk, dan is het grondwetsartikel onuitvoerbaar.

En deze opmerking brengt mij van zelve tot die andere vraag, welke ik mij voorstelde te beantwoorden: kan het vasthouden aan de schoolwet met waarachtig vrijzinnige beginselen worden overeengebragt? De tegenpartij verplaatst den strijd; zij wil nu den aanval overbrengen op ons eigen terrein, en ons in naam van onze eigen beginselen rekenschap vragen van de houding in de schoolwetkwestie aangenomen. Op dat terrein staat nu ook Dr. Pierson. Hooge ingenomenheid met de beginselen van het liberalisme noopt hem het woord te vragen: hij meent dat zijne medestanders bezig zijn met die beginselen prijs te geven, en hij komt daarom tot hen met de bede om niet verder te gaan. Wil hij dan dat de staat zich geheel aan het onderwijs onttrekke? Het antwoord blijkt niet duidelijk, maar voorshands wil hij slechts de houding afkeuren, welke de liberale partij hier te lande heeft aangenomen zoowel in zaken van hooger als van lager onderwijs. De kwestie van het hooger onderwijs laat ik rusten, want wij hebben voor het oogenblik aan de zaak van de volksschool meer dan genoeg. In die zaak nu schaart Dr. Pierson zich bijna zonder voorbehoud aan de zijde der kerkelijken: hij behoort niet tot degenen die het netelig vraagstuk, zoolang reeds in Nederland aanhangig, ontwijken door te verwijlen bij allerlei kleine punten van verschil, welke de hoofdzaak niet raken en waaromtrent men dus het gevoelen van de kerkelijken kan deelen, zonder tot hunne bondgenooten te behooren. Neen, het is hem te doen om het hart van de kwestie. De kerkelijken noemen de volksschool eene moderne sekteschool, en zij hebben gelijk; het woord moge hard klinken, maar onjuist is het niet.

Van waar ontleent de Heer Pierson zijne wetenschap? Beroept hij zich op zijne ervaring uit de dagen toen hij nog te midden van zijne landgenooten verkeerde? Zelfs niet met een enkel woord. Beweert hij dat hetgeen anderen van hunne ervaring mededeelden, de kwestie voldoende heeft uitgemaakt? Ook daarop wordt zelfs niet gezinspeeld. Onze schrijver heeft

in dit geval met geen ervaring te maken. Toch is het feit zelf hem zonneklaar, omdat het met onverbiddelijke noodzakelijkheid voortvloeit uit deze eenvoudige stelling, tot welker ontwikkeling nauwelijks tien regels schrift noodig zijn. De Heer Thorbecke, eene onwraakbare autoriteit, beweert dat de volksschool, wel verre van godsdienstloos te zijn, doortrokken is van christendom boven geloofsverdeeldheid; dit christendom is het ondogmatische, en het ondogmatische is het christendom der modernen. Ergo de volksschool is de school van de secte der modernen. Deze eenvoudige sluitrede is den schrijver genoeg, en nu volgen eenige bladzijden, de best gestileerde van het kleine boekje, waarin hij de ontzettende resultaten van dien feitelijken toestand uiteenzet. ‘Zendt mij uwe kinderen, goedgeloovigen!’ - dus laat Dr. Pierson den staat spreken - ‘Zij zullen dag aan dag, vijf, tien jaren lang, een invloed bij mij ondergaan, ten gevolge waarvan gij, als gij hun van uw geloof zult spreben, voor hen zijn zult als een die eene vreemde taal spreekt. Wat kunt ge er op tegen hebben? Heb ik hunne godsdienstige begrippen niet geëerbiedigd? Zendt mij uwe kinderen. Over dertig jaren zijn uwe kinderen mannen en vrouwen, die met een Kristendom boven geloofsverdeeldheid dweepen, en, wandelende langs uwe graven, het hoofd zullen schudden over uwe dogmatische bekrompenheid. Wat is u, dat gij siddert? Heb ik uwe godsdienstige begrippen niet geëerbiedigd?...

En zijn de goedgeloovigen niet in hun regt, wanneer zij antwoorden: o voorzeker, gij hebt Maria niet gelasterd, de Onbevlekte Ontvangenis niet geloochend, de Drieëenheid niet voor onredelijk uitgemaakt, de godheid van Jezus niet als een antiek bijgeloof voorgesteld, maar gij hebt aan het zedelijk leven van het geslacht, dat na ons komen zal, feitelijk geheel dien Kristelijk-leerstelligen grondslag ontnomen, dien wij als den waren, als den eenigen grondslag van elk zedelijk leven in gemoede aanmerken; en dit, o moderne staat, hebt gij gedaan zonder het te zeggen.’

Een voortreffelijke schets, niet waar, en een somber beeld! Maar hoe meer ik de verdiensten van deze voorstelling erken, en hoe dieper de indruk is, welken de voorgespiegelde resultaten bij den lezer moeten achterlaten, hoe meer ik mij verbaas, dat een man als Pierson, gewend aan een strenge methode van wijsgeerig onderzoek, het gezag van zijne meening in de weegschaal legt op zoo uitnemend zwakke motieven, als waarop

zijne conclusie steunt. De school - zegt gij - is doortrokken van een Kristendom boven geloofsverdeeldheid. Hoe weet gij dat ? Thorbecke, eene onwraakbare autoriteit, heeft het verzekerd. Maar gaat het aan dus te betoogen? Gij beroept u op het beginsel van de wet, en dat beginsel verklaart gij uit de subjectieve opvatting van Thorbecke. Gij noemt zijn gezag onwraakbaar, maar gij weet toch dat duizenden anders oordeelen. Indien Thorbecke zich eens vergiste; indien hij, die, al kent hij als administrateur de onderwijswet misschien beter dan iemand, misschien minder dan de meesten die over de kwestie medespreken, uit eigen aanschouwing weet wat tegenwoordig op de volksschool omgaat, zich daarvan eens eene verkeerde voorstelling maakte? Mogt het onderzoek van die vraag dus als geheel overbodig worden ter zijde gesteld? Maar dit daargelaten, wat doet gij ten slotte met het bekende woord van Thorbecke? In zijn mond moet het dienen om te protesteeren tegen de meening als zoude de school eene moderne secteschool zijn; onder uwe pen wordt het juist de erkentenis van het door Thorbecke geloochende feit. Met andere woorden: gij verklaart de schoolwet niet uit haren inhoud, maar uit de subjectieve meening daaromtrent van iemand dien gij wel eene autoriteit wilt noemen, en dan verklaart gij deze meening in een zin, lijnregt overstaande aan den zin, welke de bewuste autoriteit zelve daaraan wil hebben toegekend. En deze bouwvallige constructie is in uw oog sterk genoeg om den zwaren last te dragen, welken zij in uw betoog te torschen heeft!

Had reeds deze omstandigheid u moeten leiden om ten bewijze van uwe stelling, en eer die stelling werd uitgesproken, vrij wat meer materiaal bijeen te brengen dan in uw boekje te vinden is, een enkele blik in de werkelijkheid had die overtuiging nog moeten versterken. Volgens u is de nederlandsche volksschool onvermijdelijk en noodlottig eene secteschool der modernen, maar weet gij dan niet dat minstens een derde deel van het onderwijzend personeel tot de Katholieke kerk behoort; dat een ander deel - groot of klein? ik durf niet beslissen - zich zelf rangschikt onder de verschillende schakeeringen van de orthodoxie, en dat er alzoo voor de moderne rigting in elk geval slechts eene minderheid onder de leeraren onzer lagere scholen overblijft? Indien het nu waar is, dat de denkbeelden van den onderwijzer zich noodlottig overplanten op den leerling, hoe kan dan de volksschool in het algemeen een geest aan-

kweeken, welke op de meeste van hare inrigtingen zelfs geen vertegenwoordiger heeft?

Wilt gij een ander nog meer afdoend bewijs aan de ervaring ontleend, dan wijs ik u op de wet van 1806 en den invloed dien zij heeft uitgeoefend. Het beginsel dat nu zoo uitdrukkelijk wordt afgekeurd, omdat het tot overheersching van de moderne rigting leiden moet, is aan die oude wet ontleend. Onder hare heerschappij werd op de school, naar het zeggen van den Heer Groen van Prinsterer, eene soort van watermelk-Kristendom verkondigd. Is er van dat Kristendom op de tegenwoordige school iets overgebleven, dan zal men wel willen toegeven, dat de melk, al ware het slechts om de sterke oppositie van den laatsten tijd, nog vrij wat meer is aangelengd. Wat heeft nu de wet van 1806 uitgewerkt? Zeker de moderne rigting heeft groote vorderingen gemaakt. Maar bij wie? Onder de hoogere standen van de maatschappij, bij u en bij mij en de honderden anderen, die als kinderen met ons de banken van de bijzondere scholen vulden. Maar het eigenlijke volk, het produkt van de gemengde volksschool? Gij constateert het zelf in uw boekje, en de kerkelijke verkiezingen maken het trouwens zonneklaar voor iedereen: dat volk, althans zijne groote meerderheid, is orthodox. En nu zegge men niet dat de vergelijking niet kan opgaan, omdat de moderne rigting eerst van de laatste jaren dagteekent, en dus ook haar verwoestenden invloed niet kon doen gelden onder de heerschappij der oude schoolwet. Immers dergelijke bewering zou slechts eene uitvlugt zijn. 't Is zoo, in die vroegere periode kon er van geen moderne rigting sprake zijn, maar dit belet niet dat gedurende die periode, en met name tusschen 1806 en 1840, de staat - vraag het maar aan de Heeren van Nispen en Groen - in zeer sterke mate is geweest anti-Katholiek en anti-orthodox. Had hij misbruik kunnen of willen maken van den invloed dien hij op de kinderen der volksschool uitoefende, dan moest het tegenwoordig geslacht voor alles zijn wat de staat was in die vroegere periode. En wat zien we? Eene vrome katholieke bevolking, en daar naast eene meerderheid van Protestanten, regtzinniger in hun geloof dan eenig geslacht dat het in deze negentiende eeuw is voorafgegaan. Wanneer de thans levenden, wandelende langs de graven hunner vaderen, toch het hoofd schudden, houd u dan verzekerd, dat deze kinderen niet de dogmatische bekrompenheid dier afgestorvenen beklagen, maar veeleer

de vaderen verwijten, dat zij in ware regtzinnigheid zijn te kort geschoten. Ziedaar wat de staat met zijne sterk gekleurde godsdienstige beginselen heeft uitgewerkt, en nu zult gij mij wel ten goede houden, dat ik aan die ervaring meer hecht dan aan uw aprioristisch betoog.

Maar nog meer dan over dat betoog, heb ik mij verbaasd over de eindconclusie in het kleine boekje neêrgelegd. Wat is de grief van Dr. Pierson? Dat er onder de liberalen nog altijd *enkelen* zijn die *dweepen* met de onderwijswet. *Enkelen.* Maar mag dit dan een verwijt zijn aan de geheele partij gerigt? Mag de politieke solidariteit zoover worden uitgestrekt, dat men allen als eene fout toerekent, wat enkelen misdreven? En wat doen dan nog die enkelen? Zij *dweepen* met de wet. Ik bid u, is dit nu eene grief, welke bij den politicus bovenaan mag staan? Is de wet onhoudbaar en slecht, ijver dan voor hare vernietiging, maar meent gij daarentegen dat zij niet kan worden gemist, wil dan tevens erkennen dat het dweepen met wat onmisbaar is, althans geen groote politieke feil kan zijn.

Doch dit alles daargelaten, ik zoek te vergeefs naar het verband tusschen uwe praemissen en meer dan gematigde conclusie. Hoe de volksschool is belast en beladen met al het kwaad dat gij nauwkeurig hebt opgesomd; zij is de door allen bekostigde kweekplaats eener godsdienstige rigting, welke slechts door de kleine minderheid gevolgd wordt, de groote oorzaak dat de godsdienstvrijheid op onzen ouden bodem feitelijk ligt ter neêrgeveld, en uw parool is: niets doen, met gekruiste armen toezien of de tegenpartij wat meer ijver zal betoonen ook op finantieel gebied, en dan hare voorstellen onpartijdig onderzoeken, indien zij namelijk tot het doen van voorstellen kan worden overgehaald. Waarlijk, ik begrijp dit liberalisme niet, en zou het geen sterveling durven aanprijzen, allerminst het voor mij zelven tot rigtsnoer willen kiezen. Sta ik eenmaal op uw standpunt, gaat het licht waarin gij de gemengde school beoordeelt ook eenmaal voor mijne oogen op, dan - ik geef u mijn woord tot pand - zal mijne pen, mijn stem, mijn invloed onvoorwaardelijk aan den strijd tegen de volksschool gewijd zijn. Liever geen openbaar onderwijs dan zulk een.

Wachten op voorstellen? Maar hoe kunt gij, zoo helder bij de uiteenzetting uwer grieven, u met zoo dubbelzinnige conclusie tevreden stellen? Of weet gij niet, zonder dat iemand

u komt inlichten, welke voorstellen alleen bruikbaar kunnen zijn in uwe oogen? Als gij zelf erkent dat volkomen scheiding tusschen opvoeding en onderwijs op de volksschool eene onmogelijkheid is, als uwe grief tegen het bestaande hierop neêrkomt, dat men aan die opvoeding ontnomen heeft haar onmisbaren dogmatischen grondslag, en als gij zelf erkent, dat aanvulling van die leemte, het stellen van eenigen dogmatischen grondslag, welke dan ook, de toestand nog veel bedenkelijker zoude maken, dan is dunkt mij het vonnis geveld en de volksschool veroordeeld. De staat trekke zich dan terug, en late het onderwijs over aan kerken en bijzondere personen, 'tzij dan met of zonder geldelijke ondersteuning.

Maar is - en nu afgescheiden van al onze tegenwoordige grieven en bezwaren - die eisch aan den staat gerigt om zich uit het onderwijs terug te trekken, niet in waarheid het laatste woord dat het liberalisme op de lippen moet nemen, het einddoel waarnaar het althans moet streven? En met deze vraag kom ik in de Tweede Kamer terug, want ook daar werd zij in den laatsten tijd herhaaldelijk gesteld en meer dan eens door mannen van allerlei partijen in toestemmenden zin beantwoord. Wat bedoelt men? Wil men zeggen dat in eene volmaakte maatschappij staatsonderwijs niet op zijne plaats zoude zijn? Van harte gaarne wil ik met die stelling instemmen, maar men veroorloove mij tevens de vraag: wat baat ons èn die stelling èn die instemming? Ik begrijp dat men bijv. in eene studenten-vereeniging dergelijk vraagstuk met warmte bespreke, maar in eene vergadering van praktische staatslieden? Het kan nu eenmaal niet anders of de politiek moet, strevende naar het volmaakte, altijd het onvolmaakte verwezenlijken. De eenige vraag, waardig het onderwerp uit te maken van een serieus debat, kan derhalve slechts deze zijn: is het, lettende op den zeer bijzonderen toestand waarin Nederland tegenwoordig verkeert, mogelijk iets minder onvolmaakts te scheppen dan wat nu bestaat, en behoort daarop door de liberale partij in naam van hare beginselen te worden aangedrongen? Ik houd mij, om die beginselen te formuleeren, liefst aan de woorden van Dr. Pierson: de liberale partij wil het *selfgovernment*, den mensch geregeerd door zich zelven, en haar eisch aan den staat komt dus hierop neêr, dat hij scheppe op intellectueel en op materieel gebied, dat wat vol-

strekt noodig is, eerst om den mensch voor die zelfregering te kunnen opvoeden, en dan om hem in de mogelijkheid te stellen haar uit te oefenen. Wat in dezen eisch alzoo ligt opgesloten, is niet met één woord te zeggen: het hangt af van tijden en volken, is nu eens meer dan minder, maar het omvat zeker nooit in twee staten op hetzelfde oogenblik volkomen hetzelfde. Allereerst en overal behoeft zeker de mensch, om tot zelfregering te kunnen geraken, het vermogen om zich wetenschap eigen te maken, om zijn voordeel te doen met de massa kennis in de wereld bijeengegaard, met al datgene, wat de algemeene beschaving uitmaakt. Maar over de vraag, wat al of niet tot die beschaving behoort, welke hare wezenlijk gezonde vruchten zijn en welke andere daarentegen de namen verdienen van woekerplanten, die de menschelijke ontwikkeling belemmeren en verstikken in plaats van ze te bevorderen - reeds hierover loopen de gevoelens op verbazende wijze uiteen. Lettende op dit verschil van meening, vraagt de liberale partij vóór alles vrijheid van onderwijs, het regt voor elkeen om zijne denkbeelden omtrent wetenschap en beschaving te verkondigen niet alleen, maar ook het regt om daarvoor op de school en elders propaganda te maken met alle geoorloofde middelen. Alles wat strekt om die vrijheid te verkorten of den invloed van dat onderwijs te belemmeren, behoort een gruwel te zijn in haar oog. Kan de staat met het vervullen van die negatieve taak, het schenken van die vrijheid, volstaan? Zoo ja, dan is het ook veel beter dat hij niet verder ga, vooreerst omdat het onderwijzen meer eigenaardig tot den arbeid van bijzondere personen dan tot dien van den staat behoort, en ten andere, omdat het hem ook met de meest mogelijke inspanning soms vrij moeilijk zijn zal, bij zijn onderwijs niet voor deze of gene kerkelijke rigting partij te kiezen. Hij onthoude zich dan, mits uit die onthouding niet meer nadeel voortvloeie dan zijne medewerking zou kunnen opleveren; mits hij wete: dat ook zonder hem de behoefte aan deugdelijk onderwijs alom zal worden bevredigd, dat er alom gelegenheid zal bestaan om een onderwijs te vinden dat doel en niet louter middel is voor deze of gene kerkelijke rigting, dat niet hier en daar ouders gedwongen zullen worden hunne kinderen òf zonder onderwijs te laten òf hen te zenden naar scholen, waarin propaganda wordt gemaakt voor eene rigting die zij afkeuren. Bestaat die wetenschap in Nederland? De vraag vereischt nauwelijks ant-

woord. Ik spreek nu niet eens van het verschil tusschen christenen en Israelieten, Roomschen en Onroomschen, maar bepaal mij tot de Hervormde kerk. Wat zou het lot worden van orthodoxe ouders in gemeenten, waar de moderne rigting triomfeert en dus ook de kerkelijke school hare denkbeelden zou zijn toegedaan? Reeds nu beweert men, dat die rigting elk oogenblik bij het onderwijs doorbreekt, trots het verbod van de wet, het strenge toezigt van ouders en autoriteiten en de regtschapenheid van den onderwijzer; wat zou het dan zijn als verbreiding van die rigting het bepaald erkende en volkomen geoorloofde doel was, dat de school voor oogen had? Waarlijk de tyrannie zou ten slotte onverdragelijk zijn. 't Is zoo, men kan andere scholen oprigten, maar hoe dit te doen in kleinere gemeenten, waar de minderheid ten slotte geheel afhankelijk is van de meerderheid? Omgekeerd, wat zal het onderwijs worden in gemeenten waar de orthodoxie heerschappij voert, als zij eenmaal geen staatsschool meer naast zich ziet? Wat het lot zijn van de ouders, die voor hunne kinderen haar onderwijs schuwen? En men vergete daarbij niet, dat de orthodoxie als de kerkelijke liberale partij hare oude woordvoerders boven het hoofd is gegroeid; dat de mannen, die wij nu nog aanmerken als de vertegenwoordigers van die rigting, - mannen die om hunne dikwijls uitstekende talenten en wetenschap, hunne kennis van de wereld en van hetgeen voor het gevoelen van andersdenkenden te zeggen valt, reeds natuurlijk tot matiging zijn gestemd, - dat die mannen bij hunne eigene partij niet zelden veel van hun invloed verloren hebben, omdat zij, heterodox op hunne wijze, nog maar zeer gebrekkig uitdrukken wat de thans overheerschende orthodoxie eigenlijk wenscht en denkt. Kan de staat, haar het onderwijs overlatende, daar waar geen andere scholen openstaan, in gemoede verklaren, dat hij nu aan allen de voorwaarden heeft verzekerd, noodig om tot zelfregering te geraken of om zelfregering te handhaven? Neen waarlijk niet, en wel verre dat ik den Heer de Brauw zou willen toegeven, dat de wet van 1857 in elk geval in de praktijk een *failure* is gebleken, wensch ik veeleer vol te houden, dat juist de gebeurtenissen van de laatste jaren de onmisbaarheid van die wet - ik spreek altijd van haar hoofdbeginsel - in een helder licht hebben gesteld. Hoe scherper de kerkelijke partijen tegenover elkander staan, hoe fijngevoeliger zij zich toonen, hoe lastiger zij het den staat maken met

hare eischen van volstrekte neutraliteit, hoe duidelijker het blijkt dat een toestand, welke het onderwijs uitsluitend in handen brengt van die partijen - hier van de eene daar van de andere partij - volstrekt onhoudbaar zou zijn in Nederland, omdat ze noodzakelijk op een zedelijk despotisme over andersdenkenden zou moeten uitloopen. In de eerste jaren na 1813 had men misschien de tusschenkomst van den staat kunnen missen; nu is het eene onmogelijkheid. In plaats dus van te kiezen tusschen mijn vaandel en de schoolwet, vat ik beide in dezelfde hand zamen, als voor het oogenblik onverbrekelijk verbonden, en zeg ik uit volle overtuiging, dat zonder staatsonderwijs er in Nederland althans voor duizenden en duizenden aan geen opleiden tot zelfregeren te denken valt.

Nog sterker wordt die overtuiging als ik denk aan de gevolgen, welke opoffering van de staatsschool noodzakelijk zoude na zich slepen. Men vergeet te veel dat de strijd van de kerkelijken een strijd is tegen het staatsonderwijs in het algemeen, niet tegen het lager onderwijs in het bijzonder. Werkelijk hebben zij de lagere school het minst te duchten èn om de gebiedende voorschriften van de wet, èn om de bestaande concurrentie, èn om het meer oppervlakkige van het onderwijs, èn niet het minst om den jeugdigen leeftijd der kinderen, die ongelukkig genoeg, dikwijls reeds de school verlaten hebben vóór nog het tiende levensjaar achter hen ligt. Maar wat te zeggen van het middelbaar onderwijs? De toestand is daar geheel anders: de leerlingen zijn ouder, meer ontwikkeld, meer ontvankelijk voor de begrippen hunner docenten; de concurrentie is onbeduidend en het onderwijs, dat dieper gaat, komt ligter in botsing met dit of dat kerkelijk dogma, al tracht men ook die botsing zooveel mogelijk te vermijden. Ik zou niet van die school als van de lagere durven zeggen, dat zij geen noemenswaardigen invloed op godsdienstige meeningen kan uitoefenen. Zullen nu de kerkelijken daarmede op den duur genoegen nemen; zullen zij het vooral doen als eenmaal de zaak van het lager onderwijs overeenkomstig hunne wenschen is uitgemaakt? Men weet hoe de Heer Groen van Prinsterer denkt over de middelbare school, en hij staat waarlijk niet alleen. De Heer Gefken trachtte nog onlangs in zijn bekend amendement op het adres van antwoord ook die scholen te treffen, en niet dan noode zagen hij en zijne geestverwanten van dat voornemen af. ‘Wat mij vooral in dat amendement bevalt’ - zeide de

Heer Haffmans - ‘is, dat daarin ook van het *middelbaar* onderwijs gesproken wordt. De klagten daartegen zijn nog niet zoo menigvuldig als die tegen het lager onderwijs, en natuurlijk, want het is pas in zwang en de gevolgen daarvan hebben zich nog niet algemeen doen gevoelen. Maar de bezwaren die tegen het middelbaar onderwijs eenmaal zullen rijzen (ik voorspel het) zullen alles overtreffen, wat nog tegen het lager onderwijs gehoord is.’

Ik geloof niet alleen aan deze voorspelling, maar ik waag er nog eene andere aan toe te voegen, namelijk deze, dat de strijd van de kerkelijken tegen lagere en middelbare scholen slechts kinderspel zal blijken, vergeleken bij den strijd dien zij, als hunne krachten het toelaten, eenmaal tegen het hooger onderwijs zullen ondernemen. En wie zal het wraken? Immers onbetwistbaar dreigt hen daar het grootste en altijd blijvende gevaar. Daar is de docent volkomen vrij, de concurrentie verdwenen, de leerling een volwassen mensch. Geen vak van wetenschap, het heete physica, letteren of regt, dat niet elk oogenblik bij het onderwijs met kerkelijke dogma's en meeningen te doen heeft en soms verpligt is daartegen strijd te voeren. 't Is de voorwaarde van het vrije onderwijs, maar zullen de kerkelijken zich op den duur rustig bij die voorwaarden neêrleggen?

Het is alzoo een bij uitnemendheid groot beginsel, dat aan den tegenwoordigen strijd over de schoolwet ten grondslag ligt, het beginsel van het vrije onderwijs, aan niets of niemand dienstbaar, tegenover de eischen van alle kerkelijke partijen. De vraag of staatsonderwijs met ware liberaliteit kan worden overeengebragt - eene vraag in hare algemeenheid zelfs voor de theorie onbruikbaar - is in elk geval zonder beteekenis in het leven. Wij hebben te doen met een concreet geval, met den bijzonderen toestand van Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw. Welnu, voor dat geval en voor dien toestand is het antwoord gemakkelijk. Het volksonderwijs zij en blijve vrij, niet in naam maar in waarheid; de staat vervulle opregt en eerlijk zijn heiligen pligt, om het onderwijs niet te maken tot voertuig van deze of gene godsdienstige meening, en straffe met gestrengheid elkeen, die dezen pligt verzaakt; maar de liberale partij klemme zich vast aan het beginsel van staatsonderwijs, omdat zij naar mijne innige overtuiging dit beginsel niet kan prijsgeven, zonder tegelijk hare

roeping en haar ideaal op te offeren, het ideaal van Dr. Pierson, dat wil zeggen: het scheppen van de voorwaarden voor de zelfregering van den mensch noodig.

Een laatste woord ten slotte: de onderwijskwestie kan niet eeuwig hangende blijven in Nederland, althans niet haar tegenwoordig dubbelzinnig karakter behouden. De rust van het land, de normale ontwikkeling van onze staatsinstellingen eischen gebiedend, dat er een einde kome aan dien strijd. Wie meer hecht aan zijn vaderland dan aan den triomf van eigen partij-inzigten, mag niets onbeproefd laten om dat doel te bereiken. Het middel ligt trouwens voor de hand: de schoolwetkwestie moet uit de nevelachtige sfeeren, waarin zij tot nog toe werd verborgen gehouden, nederdalen op aarde; men moet de terminologie, tot nog toe bij de behandeling van deze kwestie in gebruik, vaarwel zeggen; niet langer spreken als in kiezersmanifesten, voor eene weinig ontwikkelde bevolking opgesteld, maar de taal voeren welke praktische menschen past, menschen die elkander niet behoeven bang te maken, en elkander ook niet behoeven mede te deelen, wat zij allen weten en sinds langen tijd reeds weten; in een woord, men moet het bestek veranderen van de parlementaire redevoeringen, aan dit gewigtig onderwerp toegewijd, weglaten ongeveer alles wat tot nog toe werd gezegd, en inlasschen wat tot nog toe altijd aan het bestek ontbrak, dat wil zeggen, eene praktische aanwijzing van de middelen, welke in Nederland in het jaar des Heeren 1868 tot herstel van den vrede zouden kunnen leiden.

Maar van welke zijde moet dat voorstel, om doel te bereiken, komen? Van de kerkelijken, van de Regering of van de zoogenaamde middenpartij?

Dr. Pierson verlangt dat de kerkelijken het initiatief nemen. Katholieken en anti-revolutionairen moeten, en dat nog wel eenstemmig, een voordragt doen, welke aan hunne bezwaren te gemoet komt. Ik voor mij ben meer gematigd in mijne eischen en zeg: neen, de kerkelijken zullen het niet doen, want inderdaad zij kunnen niet. Waarom niet? Gemis aan vrijmoedigheid, weerzin om de Regering bezwaren in den weg te leggen? Allerminst. De ware reden ligt dunkt mij in

trouwens zeer natuurlijke politieke motieven: als de kerkelijken vragen wat zij wenschen, dan kunnen zij niet alleen zeker zijn dat de groote meerderheid tegen hen is, maar dan verbreken zij ook het verbond met de zoogenaamde midden-partij, omdat deze dan wel gedwongen wordt te constateeren, dat zij in geen geval het beginsel van de wet wil opofferen. Het voorstel zou onvermijdelijk op eene doellooze verzwakking uitloopen; de kerkelijke partij zou niet alleen, wat voor het oogenblik weinig beteekent, den strijd verliezen, maar bij de stemming - en dit ware veel grooter nadeel - zou tevens blijken, hoe weinigen er ook nu nog zijn in het nederlandsche Parlement, die het grondbeginsel van de schoolwet willen veroordeelen. Plaatsen de kerkelijken zich daarentegen op praktisch terrein; vragen zij wat werkelijk te verkrijgen is, dan loopen zij gevaar, dat met het aannemen van onbeduidende veranderingen de mogelijkheid vervalt om langer te klagen. Immers de schoolwet zou krachtiger dan ooit uit zulk eene herziening te voorschijn komen, en door het aannemen van de voorstellen der kerkelijken in zekeren zin hun eigen werk geworden zijn. Hoe dan langer oppositie te maken tegen de wet? en toch die wet bleef in hun oog even onbruikbaar als vroeger. Ik zou zelfs verder durven gaan en beweren, dat de aanneming van het ontwerp-Heemskerk tot wijziging van de schoolwet allerminst met de wenschen en belangen van de kerkelijken moest strooken. Immers al kwam dit ontwerp niet van hen, en al behielden zij dus het regt om meer te eischen, ook nadat de nieuwe wet zou zijn tot stand gekomen, voor de eerste jaren althans ware schoolwetherziening van de agenda afgevoerd. En wat zou men verkregen hebben? De verpligting aan alle gemeentebesturen opgelegd om eenige stuivers schoolgeld te heffen, het verbod aan de onderwijzers der openbare scholen om kerkelijke betrekkingen waar te nemen en een paar andere wijzigingen, te onbeduidend om er melding van te maken. Maar wat heeft nu dit alles te maken met de hoofdgrief, met die illiberale strekking van de wet, welke een man als Pierson tot hare verklaarde tegenstanders maakt? Immers niets. Men heeft nu onlangs in de Kamer met zekere ingenomenheid hooren spreken van dat voorstel, door den Heer Heemskerk ingediend, - en men kon het ligt doen, want het ontwerp, nu onschadelijk, deelde het lot dat voor de groote meerderheid der wetsontwerpen is weggelegd, - maar zou het oordeel

even zacht geweest zijn, wanneer het immer tot eene openbare discussie over het wetsvoorstel gekomen ware? Zou men zoo gereedelijk hebben ingestemd met de qualificatie, later door den Heer van Wassenaer aan dat voorstel gegeven, en erkend hebben dat het bestemd was ‘tot opheffing van de vele bezwaren, die omtrent het lager onderwijs bestonden?’ Hoe! Aan het beginsel van de wet wordt tittel noch jota veranderd, en gij zoudt tevreden zijn? Maar ziet gij dan niet, dat die betuiging van tevredenheid de geheele schoolwet-agitatie vrij belachelijk maakt? Dat uw zuchten over onlijdelijk despotisme, over gewetensdwang en over miskenning van de heiligste menschenregten sprekend gelijkt op comediespel, als er zoo verbazend weinig noodig is om dat despotisme te vernietigen, dien dwang op te heffen en de heerlijke godsdienstvrijheid te herstellen? Ik voor mij geloof aan zulk een comediespel allerminst; ik ben overtuigd, dat gij uwe klagten ernstig meent, maar juist daarom houd ik vol, dat aanneming van het ontwerp-Heemskerk u niet zeer welgevallig zou zijn geweest.

Neen, het voorstel tot wetsherziening kan niet komen van de kerkelijken. Hun politiek brengt mede om voorshands niet te preciseeren, maar veeleer tot eene groote massa zamen te voegen allen, die, om welke reden en in welke mate dan ook, bedenkingen hebben tegen de schoolwet, beginnende met hen die de fundamenten van het gebouw willen omkeeren, en eindigende met de bondgenooten, die enkel vragen dat hier of daar een spijker worde verhangen. Indruk te maken door zulk eene niet gecatalogiseerde menigte, onder haren invloed het aantal warme voorstanders van de zuiver kerkelijke partij allengs uit te breiden en voorts betere tijden af te wachten, dit moet de toeleg zijn. Het bewijs? Mij dunkt dat het in den weerzin om een voorstel te doen duidelijk genoeg ligt opgesloten. Immers zonder dergelijken toeleg is eene gezonde verklaring van dien weerzin volstrekt onmogelijk. 't Is waar, gij beroept u op antecedenten, op de slechte resultaten, welke de pogingen om van het regt van initiatief gebruik te maken, tot nog toe opleverden. Maar zij die dus spreken, moeten wel beter weten, en weten zij het niet, dan wil ik hunne aandacht vestigen op een van die antecedenten, het meest beroemde uit onze parlementaire geschiedenis.

Toen de finantiëele moeilijkheden, waaronder wij jaren lang gebukt gingen, in 1844 waren uit den weg geruimd, werd van

vele kanten op eene meer volledige grondwetsherziening aangedrongen dan men in 1840 verkregen had. De Regering weigerde dien wensch in te willigen, en toen dit eenmaal duidelijk bleek en onherroepelijk vaststond, vatten negen leden van de Tweede Kamer het kloekmoedig besluit op om zelven het initiatief te nemen. 't Was een stout bestaan, want het gold niets minder dan verandering van de grondwet, en nog wel van de geheele grondwet. Het voorstel kwam, werd in de afdeelingen overwogen en na een memorabelen strijd van vele dagen verworpen. Hadden de voorstellers ijdel werk gedaan? O neen, zij wisten beter; hun hoofddoel was bereikt: zij hadden eene rigting gegeven aan het onbestemde streven van duizenden en het politieke sloven en werken van die allen in ééne bedding opgesloten. Zij hadden eene partij geschapen met een programma, helder als de zon die aan den hemel schijnt, eene partij gehoorzamende aan een zelfde parool, geschaard onder een zelfde vlag en zich volkomen bewust van haar doel. De geconcentreerde kracht, welke deze partij uitoefende, openbaarde zich met elken dag sterker en werd ten slotte onweerstaanbaar: nog geen vier jaren na de nederlaag was het voorstel van de negen kamerleden in al zijne hoofdbeginselen grondwet van den Staat. Volgt dit voorbeeld, zoo gij wilt, en doet gij het niet, vergunt mij dan te gelooven, dat uwe partij naar eigen overtuiging nog in de periode verkeert, waarin het spreken zilver kan zijn misschien, maar waarin het zwijgen zeker goud is.

Zal dan de tegenwoordige Regering eene schikking beproeven? Niemand die het gelooft na de stellige verklaring, door den Minister van Binnenlandsche Zaken afgelegd. Velen hebben den Minister van die verklaring een grief gemaakt; ik zeker niet, al sta ik niet geheel op zijn standpunt. Het is de uitstekende verdienste van den Heer Fock, dat hij te midden van discussiën, overvloeiende van dubbelzinnigheden, eene korte en ronde meening heeft uitgesproken, een enkel woord dat licht geeft, een goed geaccentueerd *neen*, dat ook den meest onwillige als een *neen* in de ooren moest klinken. De weigering van de Regering om tot wetsherziening over te gaan, is trouwens begrijpelijk genoeg. Zou het volkomen opregt zijn, de houding aan te nemen als konde men de bestaande bezwaren opheffen, wanneer het boven allen twijfel vast staat, dat de eenige concessiën, welke men met mogelijkheid kan geven,

in elk geval de hoofdbezwaren laten wat zij zijn? Wat baat het hem, die klaagt dat zijn huis volstrekt onbewoonbaar is, hier en daar kleine reparatiën aan te bieden, doch reparatiën, welke juist het hoofdgebrek niet gelden? Maar de wet is in elk geval voor verbetering vatbaar, roept de Heer Heydenrijck. Geef ons al vast deze en gene wijziging en wij zullen later zien. Hoe nu? Bedoelt men dan inderdaad om de wet op het lager onderwijs als het ware jaarlijks in publieke veiling te brengen, ten einde onderzoek te doen of de eene partij ook wat wil loslaten en de andere wat grijpen kan? Soortgelijke voorstellen zijn volstrekt onaannemelijk voor elke Regering; vat zij de zaak aan, dan moet het zijn om haar af te doen. Het kan overigens wel zijn, dat bij de uitnoodiging om het initiatief te nemen van kleine wijzigingen althans, de Minister zich te moede gevoelt als iemand van wien men vergt dat hij in tegenwoordigheid van personen, die een zeer suspect voorkomen dragen, zijn schatkist opene en daaruit eenige penningen ligte. De penningen, hij zou ze u van harte gaarne afstaan, maar de schatkist openen, zie dat zou hem moeite kosten.

Moet dan de beslissing komen van die middenpartij, welke bij de September-discussiën den Heer W. van Goltstein aan het hoofd had, en die, ten hoogste ingenomen met de leidende beginselen van de schoolwet, toch menig bezwaar tegen de détails wist aan te voeren? Ik geloof ja, al moet ik er dadelijk bijvoegen dat van haar goeden wil om dat waarlijk vaderlandslievend doel te helpen bereiken, tot nog toe weinig gebleken is. Men heeft aan deze partij onopregtheid verweten, en ik zal niet zeggen zonder grond. Wij wenschen ‘ook met het oog op de verkiezingen van het aanstaande jaar’ - zegt de Heer van Goltstein - ‘dat men wete bij wie de bezwaren van zoovelen althans eene welwillende gezindheid zouden vinden.’ Is het waarlijk om die wetenschap te doen? Is het er om te doen of gij bij het vernemen van de klagten der kerkelijken een vriendelijk knikje, een deelnemend hoofdschudden, misschien wel een handdruk voor die vrienden zoudt veil hebben? Men vraagt, meen ik, uwe bezielende hulp, uw krachtigen bijstand; zijt gij gereed dien te verleenen? Ziehier het antwoord van den Heer van Goltstein: Als wij de bezwaren maar goed en grondig onderzoeken, welligt dat zij dan ‘voor een deel zullen verdwijnen’,

terwijl men voorts ‘aan *zeer enkele* zonder schade voor de hoofdbeginselen van het lager onderwijs zou kunnen voldoen.’ Prachtige bondgenooten inderdaad, en hoe gelukkig het volk, wanneer het bij de verkiezingen zal blijken, wie al en wie niet tot die welwillende medehelpers behooren! Is er ooit grooter dwaallicht voor de kiezers ontstoken, dan het licht dat gij in handen hebt? Tusschen u en de regeringspartij ligt een speld, tusschen u en de kerkelijke partij een afgrond. Uwe onopregtheid was deze, dat gij den afgrond zorgvuldig dekkende - ik zeg niet met een kleed van bloemen, maar met een tapijt van redevoeringen althans - niets verzuimd hebt om al het beschikbare licht te leiden op de kleine onbeduidende scheiding, welke nu alleen overbleef. Voor den onkundige was de zinsbegoocheling volkomen: hij zag slechts één scheiding, en aan de eene zijde de regering met de hare, en aan den anderen kant de kerkelijken met de uwen. Ware het u inderdaad ernst geweest met uwe zucht om licht te verspreiden, om den onwetenden kiezer een veiligen maatstaf in handen te geven, gij hadt dan naast de vermelding van kleine bezwaren uwe ingenomenheid met de beginselen van de wet zoo duidelijk geconstateerd, dat het voorstel volstrekt onaannemelijk werd voor de kerkelijken. Maar zou het mogelijk zijn geweest voor zulk een amendement eene meerderheid te vinden? Ik geloof van neen, maar ik dacht dat wij de politiek ter zijde lieten en enkel over de schoolkwestie spraken.

Wat hiervan zij, zal er een einde komen aan het dubbelzinnig politieke spel, dat reeds al te lang wordt voortgezet, dan moet deze middenpartij het initiatief nemen. De eischen van de kerkelijken zijn niet te bevredigen; zij kunnen geen transactie voorstellen en de Regering kan geen stap doen tot bevrediging van hunne bezwaren, wanneer zij die bezwaren èn niet deelt èn vooruit weet dat dergelijke stap in geen geval kan leiden tot het gewenschte doel. De strijd tusschen de vooren tegenstanders van de gemengde neutrale school is niet weg te nemen, maar de onnatuurlijke scheiding tusschen de voorstanders van hetzelfde beginsel mag niet blijven voortbestaan. Meer dan één grief tegen de onderwijswet wordt door mij gedeeld, en meer in het bijzonder blijf ik ook na de tegenspraak van den Heer Lamping overtuigd, dat het kosteloos onderwijs aan anderen dan behoeftigen, eene onbillijkheid is. Niet dat ik het voordeel van zulk kosteloos onderwijs gering schat, maar

mij dunkt dat even als de kwestie over het deugdelijke of ondeugdelijke van staatsonderwijs niet in abstracto kan worden uitgemaakt, men zoo ook de kwestie van het schoolgeld niet in het afgetrokkene mag beslissen. Lettende op den feitelijken toestand in Nederland, op de bezwaren van zoovelen tegen de staatsscholen, op hunne behoefte aan bijzonder onderwijs, behoort men vestiging en uitbreiding van dit onderwijs nergens te belemmeren, al mogt het ook zijn, dat dien ten gevolge de openbare school iets minder volmaakt moest blijven dan zij onder andere omstandigheden zou kunnen worden. Ik weet wel dat de wet de openbare school sterk op den voorgrond schuift, dat zij vrijheid geeft het heffen van schoolgeld achterwege te laten, maar de vraag blijft over, of het goed en billijk is van die vrijheid gebruik te maken? Ik geloof het niet, al wil ik gaarne bekennen, dat het mij nu nog niet duidelijk is hoe mijn bezwaar werkelijk zou kunnen worden opgeheven. Beveelt men als de minister Heemskerk eenvoudig schoolgeldheffiug, dan heeft men eigenlijk niets uitgerigt, omdat de bepaling van de som in elk geval aan den gemeenteraad verblijft. Draagt men omgekeerd die bepaling over aan eene andere magt, dan weet ik niet hoe men dit zal rijmen met de autonomie der gemeentebesturen. In elk geval zou overal waar de bijzondere school kosteloos onderwijs geeft, de openbare school hetzelfde moeten kunnen doen, want het ware al te dwaas eene wet, bestemd om de concurrentie van bijzondere met openbare scholen te bevorderen, zoo in te rigten, dat omgekeerd de mededinging van de publieke school eene onmogelijkheid werd.

Maar ik schrijf geen kritiek van de schoolwet; alleen om de politieke partijen in verband met de schoolwetkwestie is het mij te doen. Ik erken dat er, afgescheiden van het hoofdbeginsel, eenige billijke grieven tegen de wet zijn aangevoerd: de middenpartij stelle hare vredesvoorwaarden en de Regering weigere niet wat aannemelijk is; zij kan zich neêrleggen bij veel dat zij niet zou kunnen voorstellen. Op die wijze zal de strijd zeker niet ophouden, maar natuurlijke en billijke proportiën aannemen: aan de eene zijde de verdedigers, aan den anderen kant de tegenstanders van de staatsschool.

Of de middenpartij, met opoffering misschien van andere partijbelangen, er toe komen zal om ernstig naar dit doel te streven? Ik zeide het reeds in den aanvang, dat daar, waar het geldt de belangeloosheid van staatkundige partijen, ik zeer scep-

tisch gestemd ben. De conservatieven hebben nu reeds zoolang, in naam althans, met de kerkelijken gemeene zaak gemaakt. Hunne organen hebben zich aangewend, en gewennen zich dagelijks meer, mede te klagen over gewetensdwang, als wisten zij niet dat die dwang, zoo ze bestaan mogt, in elk geval voortkomt uit een beginsel waaraan ook zij, conservatieven, boven alles gehecht zijn. Zij beginnen reeds zoo natuurlijk te zuchten wanneer er sprake is van de eischen der godsdienstvrijheid, als behoorden zij zelven tot de slagtoffers, en kreunen en kermen en steunen, als gingen ook zij gebukt onder namelooze smart, maar eene smart hun werkelijk even vreemd als mij. Treurige hebbelijkheid, om zonder eerbied voor de waarheid, zich de aandoeningen van anderen toe te eigenen, als waren zij ons eigen goed: heden krokodillen-tranen te schreien over een ramp, die men niet kent, en morgen hartstogtelijk te juichen niet alleen zonder hartstogt maar zelfs zonder vreugd. Men kan zijn vaderland innig liefhebben, en toch soms naar het vermogen wenschen om het voor een oogenblik een van die verpletterende slagen toe te brengen, welke plotseling al het gekunstelde wegvagen. Goddank - zou het dan zijn - ziedaar althans een eerlijken traan, een echte wanhoopsklagt, een zucht, welke inderdaad uit de diepste diepten van het hart der natie opwelt!

Maar meer dan genoeg van dat alles: keeren wij ons tot onze eigen partij; misschien dat wij daar stof vinden om met meer moed de toekomst te gemoet te zien. Wat die partij te doen had, sedert zij op nieuw regering werd, is zoo duidelijk, dat de eenvoudigste het zou kunnen aanwijzen. Zij had vóór alles te bedenken, dat zij als regering nimmer zwakker was dan deze keer, en dat bij hare vestiging anormale omstandigheden zijn voorgekomen, waarvan de herinnering zooveel mogelijk moet worden uitgewischt. Zij had te bedenken, dat zij, ofschoon zwak, deze keer als regerende partij eene bij uitnemendheid schoone en grootsche taak konde vervullen: dat zij de kwijnende koloniën tot een nieuw leven moest opwekken door hare huishouding te vestigen op meer vrijgevige grondslagen, en daarnaast, dat zij het beginsel van de staatsschool, allerwege belaagd, in veiligheid moest stellen door het den krach-

tigen steun te verzekeren van allen, die de deugdelijkheid van dat beginsel erkennen. Om vooral in dit laatste moeilijke doel te slagen, moest de conservatieve partij worden overgehaald, om met terzijdestelling van alle partijzucht datgene te doen wat beiden, conservatieven en liberalen, in het belang achten van Nederland, en natuurlijk dat het beste middel van overreding hierin zoude bestaan, dat de liberalen zelven met goed voorbeeld voorgingen. Elke zweem van exclusivisme zou dus worden ter zijde gesteld, en angstig vermeden alles wat aan vroegere twisten herinnerde, althans voor zoover dit met handhaving van eigen beginselen kon worden overeengebragt. Ziedaar het programma. En de uitvoering? Exclusivisme het kenmerk van menige voordragt, van de Kamer uitgegaan, te beginnen met die voor het presidium; groote en kleine schandalen, met voorliefde door liberale bladen tot in het oneindige geëxploiteerd, en daar naast in en buiten de Kamer eene kleingeestige jagt om niets beduidende feilen, door de vorige Regering begaan, op te sporen en aan de kaak te stellen. Inderdaad, wanneer het programma had voorgeschreven: alles te doen wat mogelijk is om het tegenwoordig Bestuur te bemoeilijken, oude veeten te onderhouden, de conservatieven voortdurend te verbitteren, de ellendige, soms walgelijke polemiek van vele hunner groote en kleine organen bijna te regtvaardigen en dus alle kansen te verspelen, om die conservatieven op het gebied der schoolwet tot verzoening te brengen, men had niet beter kunnen handelen dan nu gehandeld is. Men geloove het wel, er zijn er velen in den lande die, de vrijzinnige regeringsbeginselen met hart en ziel toegedaan, even als ik alle solidariteit voor eene dergelijke politiek verre van zich werpen.

Toen na den val van Napoleon, de legitimisten, lang en zwaar beproefd, in de meeste staten van Europa op nieuw het gezag in handen namen, gebruikten zij het zoo, dat de wereld van hen moest getuigen: ‘zij hebben niets vergeten en zij hebben niets geleerd.’ Ik ken politieke partijen in mijn eigen vaderland, die, hoe ook onderscheiden van de partij der oude legitimisten, haar toch in dit ééne opzigt treffend gelijken.

Leiden, 24 November 1868.
J.T. BUIJS.

In Engeland.

Studiën en schetsen, voornamelijk op kunstgebied.

VII. De kunst-industrie op de exhibition van Leeds.

De beginselen en bedoelingen, die bij de inrichting der afdeeling ornamentale kunst hebben voorgezeten, zijn door den heer J.B. Waring, *General Manager and Chief Commissioner* voor het kunstelement der *Exhibition*, in een kort inleidend woord vóor dit gedeelte van den catalogus aldus gekenschetst:

‘Deze belangrijke afdeeling der *Exhibition* bevat eene reeks van werken, merkwaardig om hunne artistieke verdienste, van den tijd af der oude Egyptenaren, eenige duizenden jaren vóor het begin onzer jaartelling, tot de tegenwoordige eeuw toe. Eene buitengewone mate van vernuftige en bekwame toepassing der voorbeelden uit de natuur bij het streven der industrieele kunst, en eene verwonderlijke kracht en fijnheid van uitvoering zijn zoowel in de vroegste, als in de laatste voortbrengselen der menschelijke hand te bespeuren; en het is een opmerkelijk feit dat, wat zuiverheid en eenvoud van stijl, wat hoogen en edelen smaak voor natuurschoon betreft, de oude Grieken nog altoos het tegenwoordig levende geslacht overtreffen. De inhoud van deze verzameling biedt, - behalve de belangwekkende voortbrengselen uit een betrekkelijk barbaarsch tijdperk, vertegenwoordigd door steenen werktuigen, van veel vroeger dagtee-kening dan onze jaartelling, en, wat later eeuw betreft, door bronzen wapens en sieraden, waarvan velen, even als de steenen voorwerpen, werden opgedolven uit de graven der oudste bewoners van deze eilanden, - onwaardeerbare en belangwek-

kende voorbeelden aan van bijna iederen tak van kunst en industrie. Het is te hopen dat, in 't bijzonder, de handwerksman met nauwgezetheid de opmerkelijkste voorbeelden zal bestudeeren van die soort, waarbij hij een persoonlijk belang heeft; dat hij niet slechts een aantal bruikbare denkbeelden van hier zal met zich voeren, maar ook een versterkt begrip van de achting, die door ieder beschaafd mensch wordt gekoesterd voor de beste specimens van kunst-industrie, als zoovele bewijzen van den edelen zin der geslachten die in staat waren ze voort te brengen.'

Van het standpunt uitgaande, door deze woorden aangegeven, zullen ook wij, bij onze wandeling door deze afdeeling der *Exhibition*, meer bepaald stilstaan bij datgene wat artistiek of kunsthistorisch belangrijk is, zonder ons te verdiepen in beschouwingen van zuiver archeologischen aard, waartoe anders stof genoeg voorhanden is. Zelfs waar wij ons zelven aldus een nauweren kring afperken, zullen wij nog meestal alleen op het allervoornaamste de aandacht kunnen vestigen. De veelheid der voorwerpen verbiedt ons, ons bezig te houden met alles wat werkelijk die aandacht zou verdienen. Toch mogen wij niet verzwijgen dat, nog vóor wij de kapel der *Infirmary* binnentreden, - aan de middeleeuwsche kunstindustrie gewijd, terwijl in de aangrenzende vertrekken die der Grieken en Romeinen, der Celten en Anglo-Saksers, en in de daarop volgende galerij die der Renaissance en volgende eeuwen is vertegenwoordigd, - één klein vertrek juist voor een gewichtigen tak van nijverheid hoogst opmerkelijke voorbeelden oplevert. Het is dat, waar de verzameling kant- en naaldwerk, door Mevrouw S.H. Lilla Hailstone bijeengebracht, is tentoongesteld. Wij vinden hier prachtig en zeldzaam Italiaansch kantwerk uit de XVI^{de} eeuw (dusgenaamd *point de Venise*); Fransche en Brabantsche kanten (*point de Bruxelles, point d' Alençon* en *Valenciennes*); een merkwaardig altaarkleed (Engelsch naaldwerk uit de XVI^{de} eeuw), met tafereelen uit de Passie, waarschijnlijk gekopieerd naar middeleeuwsche miniaturen; een ander altaarkleed, uit hetzelfde tijdperk, met vierkante vakken in *point coupé* en een rand in *Van Dijk point* bewerkt; Turksch naaldwerk en Spaansche kanten; - alles uiterst belangrijk, zoowel voor de geschiedenis dezer industrie, als voor de waardeering van den fijnen smaak, de levendige phantasie, de technische bedrevenheid, die door vroegere geslachten is tentoongespreid op dit gebied, waar

het thans levende zoo vaak geneigd is, de voordeelen van werktuigelijken arbeid te roemen boven dien van door phantasie en smaak bestuurde menschenhanden.

Laat ons nu de vroeger genoemde sectiën geregeld doorloopen, en de belangrijkste voorwerpen aanstippen, zonder telkens het lokaal aan te duiden, waar wij ze vinden zullen. Het ligt in den aard der zaak dat de Celtische en Anglo-Saksische oudheden, voor verreweg het grootste gedeelte, meer historische dan artistieke waarde hebben. Voor de kennis der zeden en gebruiken niet zelden van hoog gewicht, bieden die voorwerpen, door hunnen vorm, door hunne bewerking of versiering, slechts zelden nog iets anders dan een kunsthistorisch belang aan. Karakteristiek, goed van vormen, kloek bewerkt, zijn een bronzen paardengebit, eenige Anglo-Saksische gespen en een zilver-vergulde vaas uit hetzelfde tijdperk, met ornamenten aan het dieren- en plantenrijk ontleend. Fraaier evenwel zijn de Celtische gouden gespen, ringen, bronzen ornamenten en werktuigen, waarin gelijksoortige motieven nog altoos het hoofd-element der ornamentatie zijn. Het is opmerkelijk dat de zuiverst en uitvoerigst afgewerkte voorwerpen, - altoos met behoud van dezelfde hoofdvormen en denzelfden geest in de ornamentatie, - en waarvan sommige met Runische opschriften zijn voorzien, in Ierland werden gevonden. Allengs ziet men de christelijke wereldbeschouwing op den voorgrond treden, niet slechts in de bestemming en den aard der voorwerpen, maar ook in het karakter hunner versiering. Merkwaardig is een bronzen crucifix, met groote, ovale geslepen kristallen bezet, waarin de stijl van het Christusbeeld een werk uit de XI^{de} of XII^{de} eeuw doet vermoeden. Maar het zijn vooral de dusgenaamde Limericksche bisschopsstaf en myter, zilver-verguld en rijk versierd met émail, graveer- en drijfwerk en edelgesteenten, die als een zeldzaam schoon specimen van middeleeuwsch-britsche kunst aandacht en bewondering verdienen. De techniek moge over 't algemeen gebrekkig zijn, iets ruws en onbeholpens hebben, - in het beeldwerk van den staf, zoowel als in de hoofdvormen en détails van dezen en van den myter, kondigt zich een zelfstandige en van diep en vroom bewustzijn vervulde kunstenaarsgeest aan.

Zonder iets te willen afdingen op de waarde, welke de Babylonische cylinders van lapis lazuli, met opschriften in spijkerschrift, de Egyptische beelden in aardewerk en amuletten

bezitten voor den archeoloog, ja ook voor hem die het kunst-historisch verband tusschen deze en de overblijfselen der Grieksche kunst zou willen aantoonen, acht ik mij gerechtigd hier alleen te gewagen van deze laatste. De zin voor schoone, edele vormen openbaart zich daarin met eene kracht, die niet missen kan den intelligenten handwerksman onzer dagen te treffen. Vooral, waar hij, gelijk hier, de toepassing dier vormen aan-schouwt op de meest gewone voorwerpen tot huiselijk of persoonlijk gebruik bestemd. Die amphora's, vazen en tazza's, met figuren en dieren beschilderd, die bronzen vaten, lampen en spiegellijsten, met beelden in relief, of met blad- en bloemwerk versierd, die glazen flesschen en schalen, waarin de afwisseling der kleuren niet minder dan de verscheidenheid der vormen het oog bekoort, - zij allen zijn voor hem minstens even opmerkelijk en leerrijk als de bronzen statuetten van Mercurius, Minerva, Camilla, enz., die van de kennis en den smaak der eigenlijke kunstenaars getuigen. Maar bovenal zijn het de gouden hoofdbanden, oorringen, halsketens en amuletten, die verrassen, zoo door de onuitputtelijk rijke phantasie, den zuiveren smaak en den edelen vormenzin dien zij verraden, als door de uiterst geacheveerde, vrije en toch zoo zorgvuldige bewerking. Ik noem slechts enkele zaken ten voorbeeld: een paar oorringen, uit door elkander gevlochten spiralen bestaande, die in zwaarte toenemen naar de uiteinden, welke met gehoornde Ibex-kopjes zijn versierd; een gouden halssieraad, bestaande uit acht plaatjes, in elk waarvan een Victoria is gedreven, en die verbonden zijn door een keten van achttien schakels, in den vorm van kamperfoeliebladen en stengels; een ander paar oorringen, waarvan het bovenste gedeelte bestaat uit een smaragd en karbonkel, door paarlen omgeven, en welker hangers den vorm hebben van dansende gevleugelde Cupidootjes, de een met een lier, de ander met castagnetten in de hand (opgegraven bij Athene); twee kolossale gouden gespen, in den vorm van griffioenen, met granaten versierd; - alle meesterstukken van goudsmidskunt.

De Etrurische voorwerpen: vazen, bronzen en gouden sieraden bieden nog altoos hetzelfde karakter aan, dat, dank zij waarschijnlijk den Griekschen handwerksman, ook in de Romeinsche huis- en lijfsieraden zich veel sterker blijft vertoonen dan in de eigenlijke kunstwerken, de bronzen beeldjes en groepen der Romeinen. Toch is er iets zeer kloeks en breed be-

werkts in het Romeinsche statuetje van een boogschutter, in de groep van Herkules en Antaeus, in de figuur van een jongeling met eene drinkschaal in de rechterhand en den levensgrooten kop van een jong man, fragment van een beeld, dat blijkbaar als studie naar de natuur was gemodeleerd; in eene fraaie Venus en andere Romeinsche bronzen. Ter loops wijs ik nog op de merkwaardige marmertabletten met theater-scènes in relief, die vermoedelijk bij wijze van uithangborden aan Romeinsche schouwburgen hebben geprijkt; op de geschilderde fresco's te Pompeji opgegraven en in den edelsten Griekschen stijl behandeld.

De sectie cameën en gesneden steenen bevat eenige weinige, maar uitnemende specimens van de kunst der antieken op dit gebied: daarentegen een aantal andere die van de Renaissance, of uit de XVI^{de} eeuw dagteekenen. Onder het fraaiste van deze laatste soort behoort een reeks van 39 cameën in onyx, waarop tafereelen uit het leven van Christus in hoog relief zijn gesneden.

De verzameling manuscripten met miniaturen, die te Leeds werd ingezonden, is zóo rijk en zóo prachtig, dat ik, als mijn tijd niet beperkt was geweest, ongetwijfeld eene poging zou hebben aangewend om vergunning te erlangen tot het doorsnuffelen van enkele dier, zorgvuldig achter glas weggeborgen, voor hare geschiedenis zoo uiterst belangrijke gedenkteekenen der middeleeuwsche kunst. Ook nu nog bood de opengeslagen bladzijde van menig misboek of evangelarium rijke stof tot vergelijkende kunststudie. Bijzonder merkwaardig zijn de missalen in groot folio, met vierlijnige muziekbalken, uit de XIV^{de} eeuw, door den deken en het kapittel van Westminster ingezonden. De geornamenteerde randen dier bladen, die van het perkamenten blad, uit het geslacht der Medici afkomstig en in de XVI^{de} eeuw door Giulio Clovio met den marteldood van St. Blasius beschilderd; de reeksen van versierde hoofdletters (begin der XVI^{de} eeuw) door den heer A. Barker ingezonden; het *Officium*, op perkament geschreven en met een uiterst fijn en gracieus in goud en kleuren geteekeuden kalender voorzien (XVI^{de} eeuw), door den heer W. Bragge geëxposeerd; het niet minder fijn, in de XV^{de} eeuw voor een Italiaanschen kardinaal bewerkte missaal van denzelfden verzamelaar; - ziedaar iets van het vele dat, door de levendige phantasie, de groote vaardigheid, waarvan het getuigt, den ornamentisten van onzen tijd ten voorbeeld

kan zijn. Voor de studie der kunstgeschiedenis moeten b.v de drie bladen uit een groot Fransch manuscript der XV^{de} eeuw, van den heer W.H. Forman, de curieuse *Chronique de la Pucelle d'Orleans* (gedagteekend 1512) en verschillende andere Fransche, Engelsche, Duitsche en Hollandsche geïllustreerde perkamenten onschatbaar zijn. En wat de banden betreft, - een Hollandsche band van 1663, met kleuren en goud versierd, de met zilveren, uitnemend fijn gegraveerde platen voorziene Duitsche banden, de Engelsche banden, door den hertog van Manchester ingezonden, overtreffen, met nog een aantal andere, het schoonste wat ik ooit in dit genre heb gezien.

Op enkele goede marmeren busten, op de *Bacchanten*, den *Lachenden satyr* en andere schoone terracotta's van Clodion in sectie *E.* mag ik slechts in 't voorbijgaan wijzen, daar de volgende sectie, die der ivoren snijwerken, ons wederom door de veelheid en belangrijkheid van het ingezondene roept. Al het eigenaardige van Rubens' kunst vinden wij terug in den Bacchanten dans, in de Nymphen en Tritons, waarmede de Vlaamsche ivoren schenkkannen uit de XVII^{de} eeuw zijn versierd. Daarentegen springt de edeler vormenzin, de fijnere smaak der Italianen in het oog bij een Venetiaanschen helm met gesneden hout en ivoor ingelegd, uit de XV^{de} eeuw, maar vooral bij een ivoren relief, de *Kruisiging* voorstellende, aan Benvenuto Cellini toegeschreven, en, hetzij het al of niet van zijne hand is, een meesterstuk van bewerking; bij een ander ivoren relief, *Een satyr en twee jonge faunen* voorstellende, aan Fiammingo toegeschreven. In schoonheid van vormen, in bevalligheid en zuiverheid van uitvoering staan daarbij de tabletten, diptychen en triptychen der middeleeuwen (men vindt er hier van de X^{de} tot de XIV^{de} eeuw) merkelijk achter; ook in ivoren groepen en beeldjes uit dat tijdperk valt het hoekige en onbehagelijke der gothische kunst in het oog. En toch is er in de naieveteit der opvatting, b.v. van de *Kruisiging* en de *H. Maagd en het kind* in een diptychon uit de XIV^{de} eeuw, door den rev. Walter Sneyd ingezonden; in de *Dood der H. Maagd*, op het blad van een ander diptychon, aan J. Malcolm Esq. toebehoorende, meer wat het kunstgevoel bevredigt dan in de gemaniëreerde Italiaansche, Vlaamsche en Duitsche ivoren snijwerken uit de twee eeuwen na de Renaissance. De reliefs en groepen van Faydherbe, Algardi e.a., de ivoren schenkkannen van Hollandschen of Duitschen oorsprong, en wat er meer in deze

rijk voorziene afdeeling van dien aard te vinden is, lijden meestal aan zekere theatrale overlading in de compositie, aan iets conventioneels in de uitvoering. Slechts bij uitzondering biedt het zilver verguld, waarin het ivoren snijwerk is gevat, een voorbeeld van eenvoud en smaak in de ornamentiek.

Tot gelijksoortige opmerkingen geeft de volgende sectie, die der snijwerken in hout, ons aanleiding. Zij is echter minder rijk aan voorwerpen, en als wij de voortreffelijk schoone spiegellijst van Antonio Barili (1453-1516) met hare sierlijke, phantastische, aan het dierenrijk ontleende vormen, of de rijk gesneden Venetiaansche blaasbalken hebben bewonderd, worden wij verder door niets afgeleid bij de beschouwing der hoogst merkwaardige specimens der Duitsche beeldhouwkunst uit de XVI^{de} eeuw. Voor de echtheid der in hout gesneden *Groetenis van Maria*, aan Albert Durer toegeschreven, zou ik niet durven instaan; maar de bas-reliefs van zijn vriend Hans Springlink te Neurenberg, allegorische of bijbelsche onderwerpen voorstellende, zijn, wat de opvatting betreft, zoo naief gemoedelijk, en daarbij met zulk eene kloeke, vaste hand gesneden, dat zij als kunstwerk voor de Italiaansche alto-relievo's niet behoeven onder te doen. Ter loops nog wijden wij een blik aan het kapitale altaarstuk (triptychon) van gebeeldhouwd hout, waarvan de talrijke beelden (*ronde bosse*) zeker onlangs op nieuw zijn gekleurd en verguld. Mooi is het niet, maar als specimen van gothische beeldhouwkunst curieus.

Het treft niet onaardig dat het eerste voorwerp, dat wij in de sectie *H.* (*Art Bronzes*) aantreffen, weêr van Duitschen oorsprong is: een buste in hoog relief, van Maximiliaan I, door Peter Visscher. Overigens is het echter hier weder de Italiaansche kunst der Renaissance en der volgende eeuw, die den boventoon voert: voortreffelijke statuetten, waaronder een van *Apollo*, aan Michel Angelo toegeschreven, onderscheidene van Zoffoli, Bernini e.a., waarvan vooral de oudste het kenmerk dragen eener met talent en geestdrift ondernomen poging om de antieken op dit gebied ter zijde te streven. En welke schoone vruchten die studie droeg, ook op het lager gebied der kunstindustrie, bewijzen de Italiaansche bronzen kandelaars, deurkloppers en andere voorwerpen, waarvan de vorm, zoowel als de ornamentiek en de wijze van bewerking, zeer duidelijk haren invloed verraden.

Waar wij van het brons tot het ijzer en andere metalen over-

gaan, wordt die invloed nog schitterender zichtbaar. Enkele fraaie specimens van Oostersche, vooral Perzische damasceerkunst, enkele groteske, en wat de techniek betreft, inderdaad hoogst opmerkelijke sloten, sleutels en andere voorwerpen uit het gothische tijdperk uitgezonderd, zijn het weder de Italiaansche cinque-centisten, die hier den palm wegdragen. Prachtig is b.v. die handspiegel van gedamasceerd staal, in een gedreven rand, waarboven twee Cupido's, die de wapens van Frankrijk houden, terwijl het handvatsel bestaat uit een gracieus vrouwenbeeldje: niet minder prachtig zijn die Venetiaansche gegraveerde schotels met gedreven randen. Toch zijn de Duitsche en Vlaamsche gesmede of gedreven kandelaars, lantarens, koperen schotels, sloten en sleutels uit de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw nauwelijks minder kunstig van bewerking.

Zoo men nog twijfelen kon aan het rechtstreeksch verband, dat er bestaat tusschen den bloei der kunst in eenig tijdperk en haren bezielenden invloed op hetgeen, buiten dien invloed om, al ras in werktuigelijk, dor en koud handwerk ontaardt,- de volslagen machteloosheid der vorige en de eerste helft dezer eeuw tot het voortbrengen van eenigen arbeid in metaal, die aan de bescheidenste eischen, ik zeg niet van de kunst, maar van den goeden smaak beantwoordde, die getuigde van slechts een greintje phantasie of schoonheidsgevoel, zou dat verband zegevierend bewijzen. En mogen wij het niet als een verblijdend bewijs, zoo al niet van de wedergeboorte der kunst, dan toch van eene verbeterde kunstrichting beschouwen, dat de lust, de zin voor de artistieke bewerking der metalen, - ook al behooren zij niet tot de dusgenaamde edele metalen, - bij den industrieel begint te herleven, bij een ontwikkeld publiek aanmoediging vindt? Een uitstekend man in dit vak, Antoine Vechte, die onlangs aan zijn vaderland, Frankrijk, ontviel en van wiens vruchtbaar talent ook door Engelsche industrieelen partij is getrokken, is op deze tentoonstelling vertegenwoordigd. Zijne statuetten van *Daphne* en *Prometheus* zouden voldoende zijn om hem in de rij der kunstenaars te doen rangschikken; de gedamasceerde voetstukken waarop zij rusten, getuigen, krachtiger dan eenig vertoog, hoe het schijnbaar onaanzienlijkste metaal, mits bewerkt door eene hand, die door hoog ontwikkelden schoonheidszin wordt geleid, eene waarde kan erlangen, die het tegen goud doet opwegen.

Toch trachtte men reeds in de middeleeuwen het kunstig be-

werkte metaal ook nog door andere middelen dan schoonheid van vormen en sierlijkheid van ornamentatie, eene hoogere waarde te geven. Reeds in de XII^{de} of XIII^{de} eeuw werd het gebruik van émail uit het Oosten naar het Westen overgebracht. Het triptychon uit dien tijd, dat wij in de sectie K. aantreffen, biedt daarvan een merkwaardig voorbeeld. Vermoedelijk zijn een aantal geëmailleerde platen, welke wij daarvevens zien en die in kostbaarheid en zeldzaamheid met elkander wedijveren, op dergelijke wijze gemonteerd geweest; werkelijk zijn andere nog in de lijsten van gedreven zilver, van gesneden ebbenhout of ormolu gevat, waarin zij oorspronkelijk behoorden: bij enkele wordt de gekleurde, of als grisaille behandelde emailschildering door de in zilver of ander metaal gedreven voorstellingen der omlijsting aangevuld. Ik noemde de middeleeuwsche geëmailleerde platen merkwaardig; die, welke in den loop der XVI^{de} en XVII^{de} eeuw werden geschilderd door kunstenaars van Limoges, wier namen de catalogus vermeldt, - zooals billijk is tegenover werken, die van zoo onmiskenbaar talent getuigen, - zijn niet alleen merkwaardig, maar veeltijds werkelijk schoon. De geheele afdeeling zou eene gedétailleerde studie waardig zijn. De mythologische of historische voorstellingen, welke wij op de geëncadreerde platen of schotels aantreffen, vinden wij niet zelden ook terug in tal van voorwerpen, waar het vernuft of de phantasie de vereeniging der zilver- en goud-smidskunst met die der émailschilders heeft toegepast. Het zijn cassettes, bekers, koelvaten, bisschopsstaven, ciboriums en andere voorwerpen tot kerkelijk gebruik, spiegellijsten, boekbanden, tafelserviezen, enz. Onder deze laatste zijn er, door S. en J. Courtois, J. de Court, Pierre Raymond, Jean Penicaud e.a. beschilderd, die voortreffelijk zijn; om zijne uitstekend fijne en artistieke bewerking, die de hand van den grooten Benvenuto Cellini zelven schijnt te verraden, wijs ik ook meer bepaald op een Italiaansch ornament in émail, de *Opstanding* voorstellende, in ronde bosse, gevat in een zilver-verguld en met opaalsteenen omzet kastje. Het drijfwerk van den deksel kan van niemand anders dan van Cellini zijn. Het portret, eindelijk, van Eleonora van Oostenrijk, tweede vrouw van François I, door Leonard Limousin, is een meesterstuk van émail-schilderkunst.

Als ik mocht afgaan op mijn persoonlijken indruk, of de juistheid vertrouwen van mijn oordeel, - dat niet zoozeer vraagt

naar de technische moeielijkheden die overwonnen zijn, als wel naar het resultaat dat verkregen werd, - zou ik zeggen dat de majolica's, waar wij thans toe genaderd zijn, over 't algemeen genomen, het schoonheidsgevoel minder bevredigen dan de émails. Of zou de maatstaf niet billijk zijn, wanneer men hunne kunstwaarde afmeet naar die van de eigenlijk gezegde kunstwerken uit den tijd en het land, waarin zij werden vervaardigd? Twijfel schijnt geoorloofd, waar wij hooren van de énorme prijzen, waarmede een goed geconserveerde schotel uit den bloeitijd der fabrieken van Faenza, Gubbio of Urbino wordt betaald. Hier te Leeds echter wordt de gedachte aan de kostbaarheid en zeldzaamheid der majolica's geneutralizeerd door den overvloed waarin men ze aantreft. Het is, zooals ik reeds elders zeide, alsof de drie genoemde fabrieken hier den ouden wedstrijd hebben vernieuwd, wie den schoonsten, den duurzaamsten arbeid zal leveren. De namen der kunstenaars, die de meestal mythologische, bij uitzondering slechts bijbelsch historische voorstellingen, op die schotels en vazen hebben geschilderd, worden niet zelden door den catalogus vermeld. Eene enkele maal is eene of andere bekende compositie van Rafaël door den porcelein-schilder onveranderd gekopieerd; maar meestal zijn het composities in zijn geest, figuren in zijn stijl, maar door zijne vereerders en onmiddellijke navolgers (de beste majolica's dagteekenen allen uit het tweede vierdedeel der XVI^{de} eeuw), als ik 't zeggen durf, bedorven door hun maniërisme. Bovendien is het koloriet, - ik herhaal dat ik de technische moeielijkheden, waarmede de schilder en boetseerder (onderscheidene schotels en vazen vertoonen voorstellingen in gekleurd bas-relief) te worstelen had, volstrekt niet beoordeelen kan, - mijns inziens, doorgaans onbehagelijk en onnatuurlijk tegelijk.

En nu, na deze algemeene karakteristiek, - waarop de kundige liefhebber misschien veel zal hebben af te dingen, - eene enkele aanwijzing van voorwerpen, die mij voorkwamen eene meer dan betrekkelijke kunstwaarde te bezitten. Bij de rijke verzameling, door A. Barker Esq. ingezonden: een zeer oude majolica-schotel met Cupidootjes, die een wagen trekken, waarop een geblinddoekte liefdegod staat; twee plateaux van Caffagiolo, één met de *Schaking van Helena*, het andere met een *Amazonenstrijd*, in blauw camaieu op bruinen grond, beschilderd; een schotel van Urbino, met *Apollo en de Muzen op den Helicon* beschilderd; twee pelgrimflesschen van Urbino, door Orazio

Fontana met heilige maar ook vrij onheilige voorstellingen versierd. Verder een schotel, met de voorstelling van *Diana en Acteon* en een zeer schoonen rand van Centauren, Amazonen en Faunen beschilderd, door Sir T.W. Holburne geëxposeerd; een majolica-vaas, met verwonderlijk schoon geteekende naakte, vechtende beelden beschilderd en met de fijnste arabesken versierd: in den catalogus, niet ten onrechte, als het vermoedelijk schoonste specimen van deze soort beschreven en toebehoorend aan Mark Philips Esq. Een majolica-plaat, van Robert Napier Esq., waarop in blaauw camaieu eene compositie van Rafaël, *Adam en Eva, de verboden crucht etende*, is geschilderd. Onderscheidene fraaie stukken van B. de Palissy, waaronder vooral uitmunt een schotel met de voorstelling, en relief, van de *Onthoofding van Johannes de Dooper*, en een andere met die van *Perseus en Andromeda*, behooren, evenzeer als enkele Duitsche navolgingen van het genre, in deze afdeeling te huis. Des noods nog de talrijke verzameling Perzisch aardewerk, door G.J. Durrant Esq. ingezonden, die zeer curieus, wat de kleuren betreft merkwaardig, maar overigens niet mooi is. De kannen en kannetjes echter, van Keulsch aardewerk, ofschoon de figuren en arabesken in laag relief, waarmede ze zijn versierd, minstens even veel kunstwaarde bezitten als de gekleurde der majolica's, werden, mijns inziens, wel wat willekeurig in deze rubriek opgenomen.

De punten van vergelijking tusschen de sectie *L.*, welke wij verlaten, en die van het buitenlandsch en Engelsch aardewerk en porcelein, welke wij straks zullen binnentreden, zijn niet talrijk genoeg om er de orde van den catalogus voor te verzaken. Deze voert ons nu in de sectie *M.*, waar wij onderscheidene geborduurde kerkgewaden en kleedingstukken aantreffen, waaronder die van de XV*de* eeuw door den rijkdom der gebezigde stoffen uitmunten en voorts tapijten, uit de beroemde oude Vlaamsche fabrieken en oude Gobelins. Merkwaardig zijn bij de laatste die, welke de geschiedenis van Gabrielle D'Estrées voorstellen; bij de eerste die van den Markies van Exeter, naar de bekende cartons van Rafaël gevolgd, en die van den Hertog van Devonshire, Landschappen en Boerenkermissen naar Teniers voorstellende.

De afdeeling zilverwerken vervult ons weder met verbazing over den rijkdom der Engelsche collectiën; de kostbaarste en zeldzaamste voorwerpen zijn er letterlijk opgestapeld. Het

waarlijk schoone en smaakvolle is er, betrekkelijk althans, niet zoo overvloedig. Daarvoor is tweeërlei oorzaak, in denzelfden grond wortelend. Het zilverwerk, in vroeger eeuw en tot op onzen tijd, in Engeland vervaardigd, is meestal zeer kolossaal, zeer massief, maar niet sierlijk van vorm, niet smaakvol bewerkt. Zelfs waar vreemde zilversmeden en drijvers hun talent hebben geleend, ziet men hoe zij niet zelden hunnen smaak moesten ten offer brengen aan dien van de schatrijke groote heeren, voor wie zij werkten. En dier smaak en kunstzin liet veel te wenschen over: getuige de keus der meeste verzamelaars, die hunne schatten aan de *Exhibition* van Leeds afstonden.

Na deze algemeene opmerking, behoeft het niemand te verwonderen, dat wij niettemin op onderscheidene uitnemend fraaie stukken te wijzen hebben. Eer zou het tegendeel bevreemding wekken, waar wij uit zoo ruimen overvloed kunnen kiezen. Zoo vinden wij bij het zilver van Sir T.W. Holburne een zilver vergulden schotel, achtkantig uitgeschulpt van vorm, met eene gedreven voorstelling van *Alexander in de tent van Darius* in het midden; drie zilver vergulde schilden, waarop twintig vorken van hetzelfde metaal, met kunstig bewerkte steelen als stralen van een cirkel zijn gerangschikt (al deze stukken gaan voor Engelsch werk door, maar ik vermoed dat ze in Engeland door buitenlanders zijn gemaakt); een zilver verguld plateau, met eene *Temperantia* in het midden en acht medaillons in de rondte, die in vrouwenfiguurtjes en zinnebeelden de wetenschappen voorstellen, - prachtig drijfwerk van den Franschman F. Briot; een ovalen gedreven schotel, met *Silenus op een ezel* in het midden en een breeden rand van bloemen, waarin ik, zoo al geen werk van onzen Vianen, toch onbetwistbaar de hand van een Hollandschen kunstenaar herken. Bij de talrijke zilveren koppen en bekers, door Robert Napier Esq. ingezonden, munt door hooge kostbaarheid uit een zilver vergulde kelk, met smaragden en robijnen versierd, in den stijl der eerste helft van de XVII^{de} eeuw; verder komen in deze verzameling eenige fraaie Florentijnsche, Hollandsche en Duitsche zilverwerken voor. Bij die van J. Rainey Esq. onderscheidt zich door eigenaardigheid van vorm en karakter een kop, in den vorm van een zandlooper, met fraai gedreven beeldjes der *Vier Jaargetijden* (Renaissance-stijl); bij de voorwerpen, door het gemeentebestuur van Lincoln ingezonden: een zwaard met zilver gedreven gevest en knop, van de XIV^{de} eeuw dagteekenend. Door

Sir S. Glynne is een curieuse zilveren kop gezonden in den vorm van eene pelikaan, die hare jongen voedt. Een zilveren boekband uit de XVII^{de} eeuw; het zwaard van staat (door het gemeentebestuur van Newcastle on Tyne afgestaan), met zilveren handvat uit de XVI^{de} eeuw; een groote zilveren flesch, met eene gedreven voorstelling van Willem Tell en talrijke figuren, wapens, bloemen en vruchten, blijkbaar Duitsch werk; een zilver vergulde monstrans in gothischen stijl (Portugeeschen arbeid): een zilveren trompet, met drijfwerk van cherubkopjes, bladwerk en vruchten (ged. 1666): een zilver verguld schip, in den vorm van eene galei, met twaalf roeiers, soldaten en muziekanten; op den achtersteven vier edellieden aan een tafel gezeten; het geheel, waaraan geen enkel détail ontbreekt, rustend op een geciseleerden voet, - curieus en tevens fraai gewerkt, vroeger in het bezit der Malthezer ridderschap, - ziedaar een en ander dat zich meer bepaald door artistieke waarde onderscheidt. Die waarde ontbreekt bijna geheel in de vele zilverwerken uit de XVIII^{de} eeuw, waarin wij de smakeloosheid van den rococostijl ten toppunt zien gevoerd; in de enkele specimens der moderne Engelsche zilversmidskunst. De kolossale zilveren schotels en vazen van John J. Peters en C^{o}. bewijzen dat het niet genoeg is, wanneer kunstenaars gelijk Stothard en FLaxman de teekeningen leveren, als de figuren hunner mythologische compositiën onder de hand van hen die ze in relief drijft, het karakter en de strengheid der vormen inboeten; als voor het lofwerk, waardoor zij zijn omgeven, wel de motieven aan de antieken zijn ontleend, maar in de uitvoering niets merkbaar is van hun zin voor edele, sierlijke vormen, van de gave om de stof te doen gehoorzamen aan den geest. Vreeselijk massief, - Droogstoppel zou misschien zeggen grootsch, - zijn zij; maar *elegant*, gelijk de catalogus ze noemt, voorwaar niet. Zij getuigen van de hooge noodzakelijkheid om in dezen tak van industrie het kunstelement krachtdadig te ontwikkelen en te versterken door de studie van goede voorbeelden. Engeland heeft die noodzakelijkheid begrepen; wij bespeuren hier reeds hoe het er in tracht te voorzien (zelfs de fabriekanten Hunt en Roskell hebben oud Italiaansche zilverwerken ingezonden, die doen vermoeden wat zij zich zelven en hunne werklieden ten voorbeeld stellen); wij zullen het elders nog duidelijker zien uitkomen.

In de meeste allegoriën op den Vrede, ziet men de Kunst onder zijne kinderen, of althans in zijn gevolg afgebeeld. Ik

zou geneigd zijn haar die plaats te betwisten, bij de herinnering hoe zij niet zelden het weligst heeft gebloeid onder den ijzeren scepter van den Oorlog, bij het zien van de bereidvaardige liefde, waarmeê zij zich in vroeger eeuw heeft geleend tot het versieren van het wapentuig zijner helden. Prachtig geciseleerde en gedamasceerde zwaarden en dolken, kunstig gedrevene gevesten, buksen, geweeren en pistolen, zoo sierlijk van vorm en ornamentatie, als gold het de vreedzaamste speeltuigen, getuigen hier te Leeds van dit haar zwak. De wapenrusting van een Visconti, helm, borstharnas en schild, door een Italiaanschen wapensmid uit het begin der XVI^{de} eeuw met uitnemende zorg bewerkt, is een waar kunstwerk; maar alles wordt in deze sectie overtroffen door het dusgenaamde Cellinischild, hetwelk Koningin Victoria aan de *Exhibition* afstond. Het is geheel van ijzer, min of meer bolvormig. Uit het middenpunt springt eene geornamenteerde punt vooruit. Bijna elk deel is rijk gedamasceerd in goud en zilver met arabesken en lofwerk. De oppervlakte is verdeeld in vier compartimenten, die elk eene schoon gedrevene voorstelling uit het leven van Julius Cesar bevatten. De tallooze beeldjes daarvan zijn voortreffelijk geteekend; hunne wapenrustingen en verdere accessoires zijn op het uitvoerigst met goud gedamasceerd. De ciseluur der kaders, waarin elk compartiment is gevat, de breed bewerkte rand van arabesken, die ze gezamenlijk omgeeft, - alles draagt den stempel van den edelsten smaak, van de hoogste kunstvaardigheid. Een imposant, ongeëvenaard kunstwerk, waartoe het rijk gedreven en geciseleerd handvat van het zwaard van John Hampden, mede door de Koningin afgestaan, met zijne als fijn miniatuur drijfwerk bewonderenswaardig schoone tafereelen uit het leven van Koning David, met zijne meesterlijk gevormde mythologische en zinnebeeldige beeldjes, een waardig pendant aanbiedt. Mij deed ook dit voorwerp aan de hand van Cellini denken.

Een geheel anderen indruk maakt de eerstvolgende sectie *P*. Hier verbaast in de eerste plaats het ongeschonden bewaard blijven van zoovele voorwerpen, uit zulk eene brooze stof als het glas is. Maar levendiger nog treft de verscheidenheid, de sierlijkheid der vormen van die Venetiaansche drinkglazen; vervolgens zijn het de grillig gevormde flesschen, de slanke fluiten, de kolossale Duitsche, met gekleurde wapens en ornamenten prijkende of fijn gegraveerde bokalen, die het karakter

en den smaak, vooral der XVII^{de} eeuw verraden. Allerinterressantst zijn nog de Arabische glazen lamp uit de XIII^{de} eeuw, in een Koptisch klooster bij Kaïro gevonden, en eindelijk de specimens van glas uit de eerste eeuwen der christelijke jaartelling, de dusgenaamde Recupero-collectie, thans in het bezit van C.W. Wilshere Esq., uitmakende. Zij werden in de graven der eerste Christenen, bij Rome, gevonden en bestaan uit ronde stukken glas, die ten voet hebben gestrekt aan *paterae* of bekers, en door hunnen vorm en de sterkte der dubbele glaslaag zijn bewaard gebleven, terwijl de broozere gedeelten dier bekers verloren zijn gegaan. Zij zijn versierd met figuren, dieren, enz., uitgesneden in bladgoud, terwijl de omtrekken der beeldjes en de draperiën zijn geëtst met een stalen punt en op sommige plaatsen de achtergrond met rood is aangevuld. De afbeelding en beschrijving dezer uiterst zeldzame, vermoedelijk uit de IV^{de} eeuw dagteekenende voorwerpen, vindt men in Garucci's *Vetri ornati di figure in oro*.

In vergelijking met het meestal sierlijke glaswerk, biedt de verzameling kristallen en agaten voorwerpen weinig aan dat van goeden smaak getuigt. De vogels, schelpen, schepen, enz., van rotskristal, in zilver of zilver verguld gemonteerd, zijn meer curieus dan mooi; stijl en uitvoering zijn geheel van den rococo-tijd. Enkele kristallen bekers zijn beter; eene vrij groote cassette van geslepen kristallen platen, in vergulde metalen randen vervat, is weder meer opmerkelijk om hare kostbaarheid dan om hare artistieke waarde.

Daarentegen zou de afdeeling messen, vorken en lepels de ruimste gelegenheid bieden om menige rijk begaafde kunstenaarshand te herkennen in de fraai bewerkte houten of ivoren heften, waarvan de ornamentatie, smaakvol, vindingrijk of phantastisch, beurtelings herinnert aan de Italiaansche, Nederlandsche of Duitsche kunst der XVI^{de} en XVII^{de} eeuw. Meestal zijn de vorken en lepels zelven van staal; eene enkele maal ook het heft, waarin dan, even als bij sommige zilveren heften, geestrijke figuren of ornamenten gegraveerd en kostbare steenen of bloemen in émail zijn geïncustreerd.

Zonderling en in 't oneindige gevarieerd zijn de vormen der gouden en zilveren horologiekasten, welke wij in de sectie S. aantreffen. Soms is het drijfwerk prachtig, wat de techniek betreft; compositie en teekening echter herinneren niet zelden aan den smaak der XVIII^{de} eeuw, waaruit de meeste dagtee-

kenen. Evenzoo de émailschilderingen naar Boucher e.a., waarmede niet weinige op wijzerplaat of kas versierd zijn. De namen der Engelsche, Duitsche of Zwitsersche makers worden meestal door den catalogus opgegeven, waardoor deze afdeeling voor de geschiedenis der industrie dubbel belangrijk wordt. Bijzonder merkwaardig scheen mij een antiek achthoekig horologie, welks kas uit rotskristal, met zilver verguld gemonteerd, is vervaardigd (uit de collectie Soltikoff, thans in het bezit van Robert Napier Esq., die niet minder dan 28 horologiën heeft tentoongesteld).

In de afdeeling byouterie zijn geheele vitrines ingenomen door de snuifdoozen, welker kostbare versiering met edelgesteenten en paarlen alleen reeds een aanzienlijk kapitaal vertegen-woordigt. Twee verzamelaars, J.B. Stanhope Esq. en J. Heywood Hawkins, hebben hier het rijkst geëxposeerd. De doozen zijn meestal van goud; somtijds zijn zij met émail schilderwerk versierd; somtijds ingelegd met schildpad, paarlemoer of Italiaansch mozaiek; bijna altijd bezet met diamanten en edele steenen. Onder die van laatstgenoemden inzender zijn er eenige, en niet de minst fraaie, geheel van agaatsteen, amethist, amber, lapis lazuli, kristal, enz. met goud, juweelen en émail gemonteerd. Curieus is de verzameling voorwerpen, tot het gebruik van den tabak betrekkelijk, door W. Bragge Esq. ingezonden. De Indische tabakspijpen, de Chineesche opiumpijpen, de prachtige pijpfoudralen in ivoor of gesneden hout, van Japanschen oorsprong, bieden echter weinig verscheidenheid van vorm of bewerking aan. Uit den overrijken schat van andere byouteriën wijs ik slechts op enkele voorwerpen van bijzondere kunstwaarde, zooals de gouden rozenkrans en crucifix van Maria Stuart, met de oorspronkelijke émails; het *Cabinet de toilette* (style Louis XV), uit stukken van gestreept agaat samengesteld, met gouden randen gemonteerd en versierd met edelgesteenten in den vorm van bouquetten; op een gouden halssieraad in filigrain, met wit en zwart émail, juweelen en paarlen versierd, een meesterstuk van XVII^{de}-eeuwsche juwelierskunst; een schildpadden doos, met een zeegezicht en figuren, naar Claude Lorrain, beschilderd (met nog een aantal andere kleinoodiën van zeldzame kunstwaarde, door de goud- en zilverfabrikanten Hunt en Roskell ingezonden); een vierkanten schildpadden doos met een Italiaansch landschap, wonderschoon in mozaiek uitgevoerd, op den deksel; onderscheidene chatelai-

étuis, ringen, enz. en eindelijk eene historisch gerankschikte verzameling ringen van de oudste tijden af tot op de Renaissance en de XVII^{de} eeuw, ingezonden door W. Whincopp Esq.

Het spreekt bijna van zelf, dat, nu wij tot de sectie buitenlandsch porcelein genaderd zijn, de beroemde Sèvres het eerst onze aandacht trekken. En in welken kwistigen overvloed zijn hier de schoonste, zeldzaamste, kostbaarste voortbrengselen dier fabriek ten toon gesteld! Wij weten waarlijk niet wat wij het meest zullen bewonderen: den eleganten vorm dier vazen; de helder witte kleur, de fijnheid, den glans van het porcelein zelf, dier koppen, schotels en geheele serviezen; of de smaakvol gekozen beschildering, waarbij nu eens de keurige reproductie der Arcadische of mythologische voorstellingen van Watteau, Boucher en hunne tijdgenooten, dan wederom de smaakvolle compositie der bouquetten, altoos de schitterende, rijk gevarieerde kleurenpracht ons treft. Tegenover eene verzameling Sèvres-porcelein als die van Robert Napier Esq. of van F. Davis Esq. wordt zelfs onze bedenking tegen het gemaniëreerde der Fransche kunst van de XVII^{de} eeuw opgewogen door het genot dat ons het aanschouwen biedt van de levendige gratie, het gedistingeerde dier compositiën en beeldjes, van de elegante weelderigheid dier ornamentatie, van de volmaaktheid der procédés, die zooveel gloed van kleur met zooveel fijnheid en doorschijnendheid van lazuur vereenigen. Inderdaad, de glans en de fijnheid van dat rose Du Barry, van dat Turquoise, van dat Gros bleu of Bleu de Roi zijn onovertreffelijk en wij kunnen het ons verklaren dat de vorsten van Pruisen, Saksen en Oostenrijk de zucht tot in het ongerijmde hebben gedreven om de voortbrengselen hunner porceleinfabrieken te Berlijn, Dresden en te Weenen in fijnheid van grondstof en lazuur, in rijkdom en gloed van kleuren en verguldsel, te kunnen doen wedijveren met die, welke hun welbeminde broeder, de Koning van Frankrijk, hun van de oevers der Seine toezond.

Van de vruchten dier inspanning kunnen wij ons hier een denkbeeld maken. Zij zijn in vele opzichten voortreffelijk; dank zij de samenwerking van de mildheid der vorsten, den wetenschappelijken ijver van hunne intendanten, de krachtsinspanning van ervaren arbeiders, laat de technische bewerking der Duitsche porceleinen schier niets te wenschen over. De kleuren vooral zijn bijna even schoon als die der Sèvres. Maar waar is hier de onnavolgbare bevalligheid der vormen, het délicieuse fini,

dat de Fransche serviezen kenmerkt? Somtijds echter worden ook de Duitsche porceleinen, hetzij dan door de getrouwe navolging van de modellen, zelfs van de beschildering der Sèvres, hetzij door de medewerking van bekwame kunstenaars, tot een hoogen trap van volmaaktheid opgevoerd. In de collectie van Robert Napier Esq. ziet men een theeservies op plateau van Weener porcelein, waar de teekening der gouden arabesken even sierlijk, de purperen grond waarop zij aangebracht zijn, even schitterend is als in de beste Sèvres; een schotel uit dezelfde fabriek, met gros bleu en witten grond, rijk verguld en smaakvol met randen van wit émail versierd; een oud Berlijnsch servies, gros bleu, rijk verguld en met medaillons van klassieke figuren in wolken beschilderd; in die van den Rev. T. Staniforth: een servies van Kopenhagensch porcelein met medaillons van beroemde schilders, zeer fraai in bruin camaieu geschilderd; in die van A. Joseph Esq. een paar uitmuntend beschilderde vazen en twee dergelijke schotels van Weener porcelein; in die van F. Davis Esq. eindelijk een voortreffelijk Weener servies, in 1799 met voorstellingen naar Angelica Kaufmann beschilderd. Het valt echter niet te ontkennen dat daarnevens een aantal stukken van Duitsch porcelein zijn ingezonden, die van een zeer dubieuzen smaak getuigen.

In veel erger mate evenwel treft ons de smakeloosheid van het oud Engelsch porcelein, dat na de Sèvres, zelfs na de Duitsche porceleinen, schrikbarend afvalt. De vormen der hooggeroemde Chelsea-vazen, der Plymouth-vazen en schotels, der Bristol- of Worcester serviezen, zijn meestal stijf en plomp. Het Rockingham porcelein is wel niet veel fraaier, maar althans origineel en karakteristiek van vorm en soms niet kwaad in den rococostijl beschilderd. Het ontbreekt doorgaans niet aan kolossale afmetingen, aan rijkdom van verguldsel, aan verscheidenheid van kleuren, in de voortbrengselen van genoemde fabrieken; maar alles is even onbehagelijk van ornamentatie, even grof, ja gemeen van bewerking. Het best is nog eene Chelseavaas van den graaf van Chesterfield, met blauwen grond, met goud versierd en met Arkadische tafereelen in medaillons beschilderd.

Een geheel anderen, vrij wat bevredigender indruk geeft de sectie Engelsch aardewerk. Hier is het de beroemde fabriek van Wedgwood, die den welverdienden palm wegdraagt. Wat de hoofdvormen betreft, vertoonen hare voortbrengselen natuurlijk meestal hetzelfde karakter dat wij in de Britsche porceleinen

hebben gewraakt. Maar hier zijn het de détails, hier is het de volmaakte technische bewerking, die de gebreken in den hoofdvorm doen voorbijzien. Wanneer wij de geschiedenis der industrie van Wedgwood raadplegen, zoo als zij ons eenigen tijd geleden in het *Art Journal* werd medegedeeld, zoo als wij haar hier kunnen nagaan in de honderdtallen voorwerpen, uit verschillende tijdperken harer ontwikkeling, kunnen wij niet anders dan eerbied gevoelen voor de kunde, den ijver, de volharding, door hare grondleggers betoond in het streven naar volmaking der grondstof, naar de beste wijze om haar te bewerken, naar de middelen om haar geschikt en waardig te maken voor de rechtstreeksche inmenging der kunst. Dientengevolge is dan ook de fijnheid der stof, de bescheiden glans van het lazuur, de zuiverheid der bewerking in de beste stukken van Wedgwood alleropmerkelijkst. Geen wonder dus dat de beste Engelsche beeldhouwers en schilders, met Flaxman en Reynolds aan het hoofd, bereid werden gevonden om de compositiën te ontwerpen, de teekeningen te maken voor de groepen, beelden en ornamenten, waarmede die vazen, schotels en serviezen zijn versierd. Eene enkele maal zijn zij vlak geschilderd; meestal echter komen zij met eene helder witte kleur in flauw relief tegen zwarten, bruinen, blauwen of grijsgroenen grond uit, met eene zuiverheid en schoonheid van lijnen, die aan de antieken herinnert, zooals dan ook de onderwerpen der voorstellingen schier uitsluitend aan de Grieksche mythologie, de motieven der ornamentatie aan de beste voorbeelden der klassieke kunst zijn ontleend.

Het is niet doenlijk hier nader te specificeeren; wij zouden te veel, bijna alles, moeten noemen. Eene algemeene opmerking mogen wij niet terughouden. Wij zien hier, hoe, in een hoofdtak der Engelsche industrie, dank zij de kunde en den kunstzin van eene enkele familie van industrieelen - die der Wedgwoods - de schoone resultaten zichtbaar zijn der samenwerking van nijverheid en kunst, der toepassing van de wetten waaraan deze gehoorzaamt, op de werkzaamheid van gene. Hoe is het mogelijk, vragen wij, dat het nog zoolang heeft geduurd eer men in Engeland tot het besef is gekomen van de noodzakelijkheid der artistieke opvoeding van het volk?

Zonder ons te verdiepen in deze, trouwens alleen historisch belangrijke quaestie, willen wij elders gaan rondzien naar datgene wat thans in Engeland voor die opvoeding wordt gedaan, en wat overal elders zal moeten nagevolgd worden, waar de be-

doelde noodzakelijkheid eenmaal is gevoeld. Daarom vermeld ik hier nog slechts ter loops de sectie Oostersche kunstindustrie, waar de vorm en de ornamentatie der voorwerpen in den regel meer tot waarschuwing dan tot voorbeeld kunnen strekken, maar waar daarentegen de voortreffelijkheid der technische bewerking den Westerschen werkman tot heilzamen naijver moet prikkelen; en eindelijk de sectie der meubels, die zonderling karig werd bedeeld, - eene fraai beschilderde Italiaansche trouwkoffer uit het tijdperk der Renaissance en enkele sierlijke meubelen in *boule* of met schildpad ingelegd, behooren tot de beste van de weinige nummers welke zij telt. Maar daarmede, - want de laatste sectie: miniatuurportretten, niet onbelangrijk overigens, moet tot het gebied der kunst gerekend worden, - kunnen wij dan ook ons overzicht van de ‘ornamental art’ op de tentoonstelling van Leeds besluiten. Mijne lezers zijn er, hoop ik, door in staat gesteld om over de waarde en de beteekenis dier tentoonstelling, in verband met het aangeduide doel, te oordeelen, en tevens behoorlijk voorbereid om het *South Kensington Museum*, dat, wegens zijn blijvend karakter, voor dat doel van nog veel hooger beteekenis is, uit hetzelfde oogpunt te waardeeren.

VIII. Nog een zwerftocht in en om Londen.

Hoe belangrijk het hoofd-onderwerp dezer studiën moge zijn voor ieder die de kunst lief heeft én om haar zelve, én als element van volksontwikkeling en beschaving, toch zou het gewaagd zijn, zelfs voor den schrijver, die beter dan ik het geheim verstond om het, door de wijze van behandeling, aantrekkelijk te maken voor allen, van zijne lezers te vergen dat zij voor niets anders oog en oor hadden. Vooral niet, waar wij ons bevinden in één van de middelpunten der modernen levens, dat nog zoo vele andere gewichtige en boeiende zijden ter beschouwing oplevert. Ofschoon ik mij in 't minst niet bevoegd reken of opgewekt gevoel tot het pogen om die veelzijdigheid te doen uitkomen, - ofschoon ik het integendeel raadzaam acht, voor mij zelven zoowel als voor mijne lezers, dat wij ons doel

steeds in het oog houden, - zou ik hun dus niet durven voorstellen, zoo aanstonds onze schreden te richten naar het *South Kensington Museum*, nu de spoortrein, die ons van Leeds naar Londen heeft teruggevoerd, ons op eens weder te midden van het straatgewoel der hoofdstad werpt.

Ik vraag dan ook geen verschooning als ik een langen omweg neem, of zelfs van tijd tot tijd een zijweg insla, die ons van het doel onzer reis schijnt te verwijderen. Schijnt...., want, al ronddwalende, zullen wij in de gelegenheid zijn nog menige opmerking te maken, die in meer of minder rechtstreeksch verband staat met het hoofd-thema dezer schetsen. Daarenboven: het is avond, nu wij op het plankier van den *Great Northern Terminus* uitstappen, en als wij op korten afstand van daar op dat van het *King's Cross-station* van den *Metropolitan* (*Underground*) *railway* zijn afgedaald, is gewis het verstandigste wat wij kunnen doen, den eersten trein den besten, - langer dan vijf minuten laat hij zich in geen geval wachten, - te nemen, die ons in de richting van *Moorgate-station* het nachtverblijf nader brengt, waar wij van de vermoeienis der spoorwegreis kunnen uitrusten, om morgen, met frissche krachten, de wandeling door Londen's straten te hervatten.

Ware het een paar uren vroeger en hadden wij gelegenheid ons eerst te restaureeren door het gebruik van een *full tea*, - ditmaal, nu wij ons *dinner* reeds eenige uren achter den rug hebben, zou het copieuse van zulk een *tea*, met brood, ham en eieren, ons niet zoo onwelkom zijn, - misschien kozen wij nog de tegenovergestelde richting. Zij zou ons, onder *Euston Square* door, *Portland-station* voorbij, tot den *Great Western Terminus* brengen, als wij niet vóor dien tijd aan het station van *Baker-street* afstapten. Waarom juist dáar? Ik geloof dat schier niet één vreemdeling, die in Londen heeft vertoefd, ons het antwoord zou schuldig blijven. Onder de dingen toch, die men er zien *moet*, op straffe van bij zijn terugkeer op het vasteland begroet te worden met den uitroep: ‘Hebt ge dát niet gaan zien? - hoe is het mogelijk!’ - behoort de ‘*Unrivalled Exhibition and Historical Gallery*’ van Madame Tussaud and Sons. En die *Exhibition*, - met andere woorden: dat wassenbeeldenspel op groote schaal, - vindt men in Baker-street. Men behoeft er, ook bij avond, niet naar te zoeken. Het wijst zich zelf aan door eene schitterende gaz-illuminatie in den voorgevel. Het is zelfs verkieslijk het bij avond te zien. Hij, die vatbaar

is voor de illusie, die hier wordt beoogd, zal haar bij eene verblindend rijke verlichting schier tot volkomenheid vinden opgevoerd; hij, die er niet vatbaar voor is, zal dan althans al het genot hebben van de inderdaad merkwaardige *mise en scène*. Niet slechts schittert het kwistig aangebracht verguldsel dier ruime zalen sterker in het licht van honderden gazvlammen, dat aan alle kanten door kolossale spiegels wordt weêrkaatst; maar ook de gladde matheid van al die wassen troniën schijnt bij avond minder onnatuurlijk en vervelend, terwijl het effect van satijn en fluweel, van kant en borduursel, kortom van al den toestel van kostuum, waarmede hier gewoekerd wordt, door het kunstlicht niet weinig wordt verhoogd. Want dit moet gezegd worden: de Tussauds verstaan de kunst om te speculeeren op de zwakheden van het publiek. Zij geven het al de vorsten en vorstinnen van Europa, de geheele Engelsche hofhouding, beroemde mannen en vrouwen uit alle tijden en landen te zien. Al die heeren en dames hebben hun beste plunje aan: de goê gemeente kan zich naar hartelust vergapen aan de bontste uniformen, aan de schitterendste ridderorden. Met meer recht dan de meeste ondernemers van publieke vermakelijkheden, kunnen Tussaud and Sons dan ook verklaren dat ‘kosten noch moeiten zijn gespaard.’ Trouwens, waarom zouden zij ze sparen? Zij tellen hunne bezoekers bij duizenden en de toegangsprijs van een shilling dekt zeker ruim de kosten. Hun overwinst echter bestaat in de halve shillings extra, die zij beuren van de nieuws-gierigen, die de *Chamber of Horrors* willen zien. *Horrors*.... het mocht wat! Er is zelfs nauwelijks iets karakteristieks in de beelden van beruchte misdadigers, die men ons hier te zien geeft. Ge zoudt in die gelaatstrekken althans iets willen lezen van hetgeen in die rampzalige zielen is omgegaan. Al wat ge ziet, is was.... en misschien eene vage, oppervlakkige gelijkenis. Toch vindt ge hier één voorwerp, dat zoo horribel is als ge maar wenschen kunt: de echte, origineele guillotine, waarmede gedurende de Fransche revolutie 22,000 menschenlevens, - waaronder dat van den ongelukkigen Lodewijk XVI, van Marie Antoinette, van Robespierre, - werden afgesneden. Het werktuig draagt al de sporen van veelvuldig gebruik.... Inderdaad: *horrible, most horrible!*

Niet afschuwelijk, maar treurig toch om ze hier te zien, zijn al die relieken van den eersten Napoleon; die voorwerpen, door den grooten Keizer persoonlijk gebruikt in de dagen van zijn

grootsten voorspoed, op den vergeldingsdag van Waterloo, in zijne ballingschap op St. Helena. Nog eens: de Tussauds kennen hun publiek, vooral het Engelsche publiek. Ik wil hun het recht niet betwisten om van die kennis gebruik te maken, maar wel dat om in hunne réclames den naam der kunst te misbruiken. Neen, de kunst heeft *niets* uit te staan met die wassen poppen, die, hoe dichter zij de illusie van natuurlijkheid schijnen te naderen, zich verder verwijderen van hetgeen wij als het wezen en het doel der kunst hebben leeren waardeeren. Zoo ik hier een raad mocht geven, het zou deze zijn: den naam der kunst buiten het spel te laten en te zorgen dat b.v. de kostumen en wapenrustingen hunner wassen Koningen en Koninginnen uit de middeleeuwen zoo streng en getrouw mogelijk het karakter des tijds weêrgaven. Zoo als het nu is, heeft de verzekering van den catalogus, dat zij '*have been copied after careful research, from old English manuscripts etc. etc.*' machtig veel van een belachelijken bluf.

Is de indruk, dien wij van de *Exhibition* in *Baker-street* bij avond ontvingen, niet van de beste, - als wij er een deel van onzen dag aan besteed hadden, zouden wij reden gehad hebben, ons te beklagen dat wij niet reeds aan *Portland-station* den waggon van den *Metropolitan Railway* waren uitgestapt. Wij hadden dan kunnen opwandelen, het grootste der Londensche parken, *Regents-Park*, met zijne frisch groene, uitgestrekte grasperken, met zijne breede waterpartijen, zijne fraaie lanen, door, tot aan de beroemde *Zoölogical Gardens*, die aan zijn noordelijken uithoek gelegen zijn. Ik weet wel: de uren, die gij in de Zoölogische tuinen van Antwerpen of Rotterdam, bovenal die, welke gij in het Amsterdamsche *Artis* hebt doorgebracht, hebben u op het punt van dergelijke inrichtingen weinig meer te wenschen overgelaten. Toch zult gij u die, welke gij hier slijt, niet beklagen. In verscheidenheid en aantal van dieren doet de Londensche dierentuin voor geen anderen onder; levende slangen hebt gij zeker nooit zoo fraai en in zoo grooten getale bijeen gezien; van sommige wilde dieren, vooral van leeuwen en tijgers, heeft men hier zeldzaam prachtige exemplaren; het aquarium is zoo interessant mogelijk. Maar vooral de aanleg van het uitgestrekte terrein, de inrichting der lokalen, zou u, zelfs waar gij meendet dat *Artis* op vele punten eene vergelijking niet zou behoeven te schromen, niets dan aangename herinneringen achterlaten.

En als ik u dan, na den tunnel doorgegaan te zijn, die het éene gedeelte van den tuin verbindt aan het andere, dat aan de overzijde gelegen is van den rijweg, die rondom *Regents-Park* loopt, en na dáar de olifanten en hippopotami te hebben genoten, mocht voorstellen om naar *Chalk Farm Station* te wandelen, ten einde van daar, langs den *North London Railway*, naar dat gedeelte van Londen terug te sporen, waar wij ons hoofdkwartier hebben opgeslagen, zou ik vooral niet mogen verzuimen u aan te moedigen om onzen weg te nemen over *Primrose Hill*, van welks top men een treffend fraai gezicht op Londen geniet. Vooral in den laten namiddag, als men met honderden wandelaars de zachte helling van dien uitgestrekten, groenen heuvelrug is opgeklommen, zich verlustigend in het vroolijk gejoel van gansche scharen van kinderen, wie hij voor hun cricket- en andere spelen eene benijdenswaardige gelegenheid biedt, is het heerlijk rusten op een van de talrijke banken, die in een wijden cirkel op het hoogste punt zijn geplaatst. Hetzij wij, met de zon meêziende, den blik laten weiden over die nevelachtige massa, waarin ge allengs straten en huizen bij duizenden begint te onderscheiden en waaruit tallooze torenspitsen oprijzen, kantig, warm verlicht door de lager en lager dalende stralen; hetzij we, als de schaduw, die de heuvel voor zich uitwerpt, al breeder en breeder en de nevelachtige massa steeds grauwer wordt, ons omkeeren, om in het gloeiend getinte westen, ja ook de zich nog altijd uitbreidende voorstad maar daartusschen en daarachter toch groene heuvels, donkere boschpartijen, waarboven dorpstorens komen uitkijken, en nog verder de in wazig purper gehulde, bevallig golvende lijnen van den horizont te aanschouwen: - altoos zullen we er de herinnering aan een even grootschen als schilderachtigen aanblik, en voor zoo ver wij er vatbaar voor zijn, aan een poëtischen indruk van meêdragen.

Als wij tot na zons-ondergang op *Primrose Hill* hebben vertoefd, is zeker de schemering reeds in avond overgegaan, eer wij *Chalk Farm Station* hebben bereikt. Toch, ofschoon het uitzicht dat wij uit de waggons van den Noord Londen spoorweg hebben, schier onveranderlijk niets dan daken en nog eens daken oplevert, - bij wijlen alleen een vluchtigen blik in een onafzienbaren *Road*, dien wij dwars overvliegen, - toch is het ons alsof wij sommige punten herkennen. Wij hebben dan ook dien weg nog eens gemaakt. Maar toen was het in den

vroegen namiddag en het doel der reis lag in de tegenovergestelde richting, - eenige stations verder dan *Chalk Farm*. Dat doel was Kew, van waar de oevers van de Theems, stroomopwaarts, zulk een liefelijk, schilderachtig karakter beginnen aan te nemen. Zoo wij toen geen gehoor hebben gegeven aan den raad om de *Kew Botanical Gardens* te gaan zien en ons zelfs niet lieten verleiden door de verzekering dat wij den schoonst aangelegden tuin ter wereld, de prachtigste en zeldzaamste boomen, de keurigste bloembedden, eene kolossale serre met palmboomen, die tot aan het 64 voet hooge glasgewelf reiken, eene andere met ongeëvenaard zeldzame en gevarieerde cactussen, en wat al fraais meer zouden aanschouwen, - het was omdat wij een ander, nog rijker genot in het vooruitzicht hadden.

En berouw hadden wij niet van onze keus. Wat was het een prettige rit, dien wij deden in het open rijtuig dat wij gereed vonden staan aan de overzijde toen wij de brug van Kew waren overgewandeld, eerst langs den botanischen tuin, weldra tot Richmond, waar wij even afstapten om een kijkje te nemen van het eerwaardige Richmond Park, met zijn eeuwenheugend geboomte, met zijne *percées*, die het verrukkelijkst uitzicht aanboden over het bevallige landschap: de Theems op den voorgrond, in welks bevallig kronkelend watervlak zich de dichtste bosschagen, de sierlijkste landhuizen spiegelden, en daarachter heuvel aan heuvel, welker schilderachtige lijnen, welker frissche, krachtige toonen zich redden tegen het fijn en fijner blauwend verschiet. Uit het park terug tot aan den ingang, waar het aristocratische hotel *The Star and Garter*, fier, grootsch, als een modern kasteel verrijst, maar zonder ons te verlokken om een proefje te nemen van zijne *dinners* of *luncheons*, waar op de spijskaart, ingericht voor andere beurzen dan de onze, de kolom der prijzen met ponden sterling is ingevuld. Liever weêr plaats genomen in ons rijtuig en tot het statige Hampton-Court doorgereden.... Wees gerust: wij zijn thans niet uit om schilderijen te zien en zullen uw geduld niet vermoeien met de opsomming van hetgeen Rubens en van Dyck er voor de Stuarts, of latere schilders er voor de Koningen uit het huis van Hanover schilderden, - te minder wijl de beroemde cartons van Rafaël, die er vroeger waren, thans in *South Kensington Museum* te zien zijn. Maar beklaag u dan ook niet dat wij de ‘state apartements’ van het paleis, waar zoo menige herinnering leeft

aan dien grooten Oranje, die er als Koning Willem III heeft geleefd en geheerscht, ongezien laten, dat wij de beroemde kastanje-lanen van het park slechts uit de verte groeten, en zonder verder oponthoud den oever der rivier opzoeken, waar reeds de sierlijke roeiboot ons wacht, waarin wij ons zullen inschepen voor een van de bekoorlijkste watertochtjes, die hier, die ergens ter wereld te maken zijn.

Het zijn geen verheven natuurtooneelen, zoo als Maas, Rijn of Elbe ze opleveren, die ons wachten. De oevers van de Theems, tusschen Hampton-Court en Kew, treffen ons niet door grootsche, maar boeien vooral door liefelijke schilderachtigheid. De zilveren stroom wringt zich niet voort door een nauw, bochtig dal, maar besproeit, in zijne breede sierlijke krommingen, zacht glooiende oevers, met het helderste, vroolijkste groen getooid; hij weêrspiegelt geen ontzaglijke rotsgevaarten, maar alleen de diepe schaduwen van het dichte geboomte, welks voet door zijne golfjes wordt gekust; het zijn geene middeleeuwsche burchten of teekenachtige ruïnes, waartegen men in 't voorbijvaren opziet, maar statige of sierlijke landhuizen, die, half tusschen het donkere loof verscholen, door hun uiterlijk reeds getuigen van de rust, het *comfort*, de Britsche gastvrijheid, die daar binnen troont. Geen wonder, zeggen wij, terwijl bij elke nieuwe wending van den stroom, een nieuw tafereel zich voor onzen blik ontplooit, in bevalligheid van lijnen, in frischheid en rijkdom van kleur met het vorige wedijverend, - geen wonder, dat tal van even sierlijke roeibootjes als het onze, ons te gemoet komt varen of met ons op den stroom afdrijft, en honderden met ons hier een hartverheffend natuurgenot komen zoeken. Geen wonder, dat de hertogen van Northumberland en Buccleuch, graaf Russell en zoo menig ander vertegenwoordiger der Britsche aristocratie gezocht hebben zich meester te maken van de schoonste plekjes in dit lustoord om er hunne *mansions* of *seats* te bouwen. Geen wonder, herhalen wij, als wij het liefelijke Twickenham voorbijvaren, dat het achtenswaardige vorstengeslacht, door de revolutie van 48 ter kwader ure uit Frankrijk verjaagd, dit oord en het schilderachtig gelegen *Orleans House* heeft gekozen, om er in de stille genoegens van den beminnelijksten huiselijken kring vergoeding te zoeken voor de bitterheid der ballingschap. En terwijl wij in de straten van Londen telkens werden herinnerd aan de tooneelen en toestanden, ons door Dickens meesterlijke pen geschetst, zoeken wij

hier onwillekeurig naar de plekjes, waarmeê Bulwer's aristocratisch schrijvers-talent ons heeft vertrouwd gemaakt, - naar het stille verblijf, waar lady Montfort de lieve Sophie, de kleindochter van *haar* Darrell en den armen Waife, na hunne zwerftochten, eene veilige haven had aangeboden; naar het bootje, waarin Vance met Lionel en Sophie aan het roeien zijn en waarmeê de beide laatsten alléen moeten terugkeeren, omdat lady Selina den tegenstribbelenden schilder heeft geprest om meê te gaan dineeren in de *Star and Garter*, welks prachtige ligging wij juist van hier weder het best kunnen bewonderen.

Jammer, niet waar, dat wij, na het stadje Richmond voorbij te zijn gevaren, en na nog een blik achterwaarts op zijne bevallige ligging aan de rivier geworpen te hebben, nog slechts een paar bochten van den stroom hebben te volgen om het einddoel van onzen watertocht, de huizen en de kerkspits van Kew in het oog te krijgen. Wel zullen wij van daar niet, zoo als wij gekomen zijn, langs den spoorweg terugkeeren en daartoe liever de stoomboot kiezen, - maar met het natuurgenot is het uit. Nog even biedt het tusschen lachende weiden en donker geboomte gelegene paleis van den bisschop van Londen er ons een nasmaak van; maar dan ook maken boomen en weiden plaats voor walmende fabriekgebouwen en eentoonige rijen huizen: zien wij niet langer blanke zwanen de helder kabbelende golfjes voor zich heenstuwen, maar logge zwarte kolenschepen den reeds drabbiger wordenden stroom afdrijven. Straks zal de Theems nog onoogelijker kleur aannemen, en al heeft de radicale verbetering van het rioolstelsel der hoofdstad het reeds voor alle Londenaars zoo verrassend gevolg gehad, dat men voor de stad, - ik meen bij *London Bridge*, - voor 't eerst, na eeuwen, weder visch heeft zien zwemmen, toch draagt de rivier de sporen van de ongerechtigheden die zij in haren schoot verbergt en die zij dag aan dag zeewaarts voert.

En kan het anders! Eene opeenhooping van zoo veel millioenen menschen vermenigvuldigt ze in schrikbarende mate. En niet slechts stoffelijke, ook zedelijke afzichtelijkheden bedekken hare wateren. Van wat al bittere, giftige vruchten van hartstocht en misdaad zouden zij kunnen getuigen. Zij droomen er niet van, de lichtzinnigen en onvoorzichtigen, die zich wagen in de draaikolken van zingenot en zinbedwelming, welke woelen en dwarrelen in den breeden levensstroom der wereldstad. Zij kunnen het niet gelooven dat de misdaad loert en de verdierlijking

dreigt, niet slechts in de menigvuldige schuilhoeken, welke de Londensche straten en stegen haar aanbieden, maar ook in die prachtig verlichte, rijk versierde tempels der zinnelijkheid, - waar toch niet zelden het vermaak dat er wordt aangeboden zoo onschuldig mogelijk schijnt. Nog vóor dat de stoomboot bij de lompe onderwetsche *Battersea Bridge* aanlegt, varen wij aan onze linkerhand *Cremorne Gardens* voorbij. Waarom zouden wij niet even een kijkje nemen van die wijd vermaarde uitspanningsplaats? Bij daglicht biedt zij niets anders dan eene vereeniging van de vernuftigst uitgedachte pretjes aan, - vooral voor de jeugd. Dat uitgestrekte terrein, met zijne net aangelegde bloembedden, zijne bosschagen en prieeltjes, is rijk aan allerlei verrassingen. Gij kunt er uw geluk beproeven in die tombola's, uwe spierkracht op dien automaat bokser, de vastheid van uwe hand en de juistheid van uw oog in die *tir's à la cible;* gij hebt slechts te kiezen tusschen eene vroolijke ballet-pantomime in die luchtig gebouwde schouwburgzaal, of de equestrische vertooningen in gindschen circus. Het is alsof het goed bezet orchest de kunst verstaat om zich te vermenigvuldigen; nu hoort gij het hier, dan dáar zijne polka's en potpourri's vedelen. Het bevreemdt u niet dat gij hier geheele familiën met bonnes en kinderen bijeen vindt, dat het bestuur van meer dan één liefdadig gesticht deze plaats heeft uitgekozen om de arme, misdeelde kinderen, die zij onder hunne hoede genomen hebben, een gelukkigen dag te verschaffen.

Maar straks, als de duisternis begint te vallen, trekt allengs deze bevolking af en bereiden *Cremorne Gardens* zich voor om die te ontvangen, waarvoor zij eigenlijk zijn ingericht. Honderden gazvlammen worden ontstoken, die ja sommige gedeelten van den tuin helder verlichten, maar andere gedeelten in een mysterieus duister gehuld laten: bij de buffetten, rondom en aan het orkest, dáar herschept de rijkste, smaakvolste gazverliehting den nacht in den dag. En in dien hellen gloed zien wij ze in steeds dichter drommen dooreen dwarrelen, de vreemdelingen die hier voldoening voor hunne nieuwsgierigheid, de fashionable leegloopers die hier een tijdverdrijf, de slaven van het zingenot die hier een nieuwen prikkel, de chevaliers en chevalières d'industrie die hier hunne prooi komen zoeken. Hoort, de toonen der muziek klinken opwekkender en oneindig woester dan straks: op hunne onweêrstaanbaar meêslepende maat zwieren de dansenden met verbijsterende snelheid rond op den dansvloer, die

rondom het orkest is afgeperkt. Dat licht, die toonen, de champagne die schuimend parelt in de glazen, de *brandy* die vloeiend vuur verspreidt door het bloed, die wulpsch lachende of doorborend donkere oogen, die kostbare zijden stoffen, ruischend bij elke beweging der weelderige leest welke zij tooien, die kleuren, welker schitterende, phantastische bontheid de matte fletschheid moet doen vergeten van eenmaal bloeiend vrouwenschoon, - dat alles bedwelmt den onbedachtzame, die gemeend heeft dat het hier de geschikte plaats was om de levenservaring op te doen, waarnaar zijne jeugd begeerig hunkert. Wee hem zoo hij zich niet bij tijds aan de betoovering weet te ontrukken! Al die vermaken, welke straks zoo onschuldig schenen, worden strikken, zijner speelzucht en spilzucht, zijnen dorst naar prikkelend zingenot, zijner ontvlamde verbeelding gespannen. Is hij er eenmaal in verward, wie of wat zal hem redden!

Men moet den Londensche *demi-monde*, zijne gratie en schoonheid, - *beauté de diable*, 't is waar, en alleen door de aanwending van ontelbare kunstmiddelen in staat om de sporen van haar verval, de kenmerken harer dépravatie te verbergen, maar daarom toch niet minder, daarom wellicht juist nog wél zoo gevaarlijk! - men moet de plaatsen, waar hij zijne netten spreidt, - waar niets ontbreekt: noch de opwekking der zinnen door de kunst, die er zich maar al te gewillig toe leent; noch de bekoringen eener weelde, die het vernuft en den smaak met haar goud heeft omgekocht om haar te helpen bij het verleiden der zwakken; noch de bedwelming van het vloeiend gif dat de herinnering doodt aan plicht, eer en menschenwaarde, - men moet ze gezien hebben om overtuigd te zijn dat de kans op redding uiterst hachelijk staat voor den ongelukkige, die eens verward is geraakt in den maalstroom van het Londensche leven, zoo als zich dat bij avond vertoont in *Cremorne Gardens*, op de galerijen van *Alhambra-Theatre*. - op het oogenblik zelf dat de niets kwaads vermoedende vreemdeling of de burger met zijn gezin er zich verlustigt in de potsen van den Pierrot in het ballet, in de *Comic Songs* van den gevierden Mr. Green, of kippevel krijgt bij de vermetele luchtsprongen van Leotard. Het middelpunt van dat leven van bedwelming en verleiding ligt in *Haymarket*, - met zijne weelderige *Music Halls*, zijn *Café Divan*, zijne tallooze *Public Houses*, of hoe die weelderige voorhoven van den tempel der ontucht meer mogen heeten. Zoo het toeval, de nieuwsgierigheid u er heen heeft gevoerd, en gij

ziet, gij tast de zedelijke verdorvenheid in de dichte drommen, waartusschen gij u een weg moet banen: gij voelt, als 't ware, die wulpsche blikken op u rusten, - tien tegen één dat ge uitroept: ‘die schaamteloozen!’.... En toch, zou het niet eer aan ons zijn om met den blos van schaamte op de kaken uit dit gewoel weg te sluipen, dat wij ons lieten verleiden om die tooneelen der blinkende verdorvenheid te willen aanschouwen, - liever althans dan steenen te werpen op die ongelukkigen, die, inderdaad, elk gevoel van schaamte hebben uitgeschud, maar waarom....! Omdat onze negentiende-eeuwsche beschaving nog het middel niet heeft gevonden, om die ongelukkigen, wier onervarenheid, wier armoede, wier behoefte aan betamelijk genot, haar blootstelde aan verleidingen, waarvan onze vrouwen, onze zusters nauwelijks het bestaan kunnen vermoeden, te wapenen tegen de strikken, die haar door wulpsche rijken of gewetenlooze winstbejagers worden gespannen.

Als ik, om het effect van deze losse schetsen te verhoogen, rondzag naar scherpe contrasten, zou ik niet lang behoeven te zoeken. Zij liggen voor het grijpen. Wie, die op een avond dat hij zich aan een kijkje in *Haymarket* gewaagd heeft, zich met een gemengd gevoel van deernis en walging haast om de eerste *hansom* de beste aan te roepen, die hem naar de rustige wijk, waar hij zijn verblijf heeft gekozen, terug zal voeren, - wie zou in dien doolhof van straten, welke hij doorsnelt, de oogen kunnen sluiten voor wat hij in de vlucht opvangt van de schandalen der prostitutie die er op dit uur schaamteloos heerschappij voert? Wie zou, zoodra hij in de breede *roads* is gekomen, die rechtstreeks naar de buitenwijken leiden, niet verbaasd opzien bij het gejoel en gewoel dat er heerscht, en waarover de gazvlammen, die vaak voor de meest bezochte winkels van vleesch en andere dergelijke levensbehoeften, voeten hoog uit de afgesneden pijpen opdansen, zulk een spookachtig hellen gloed werpen? Het is alsof de ruwheid en woestheid der trekken en gebaren in dien gloed nog sterker uitkomt; het krijschende gezang, de schrille kreten dier menigte zouden iemand schier angstig maken. Het toppunt van bijna dierlijke woestheid echter schijnt bereikt te zijn, telkens waar zich voor een van de tallooze *public houses*, welker wijd geopende deuren en vensters vergunnen te zien, hoe het bier, maar vooral de *brandy* en *gin*, er bij stroomen wordt verzwolgen, een dichte drom heeft verzameld, die met domme, diabolische geestdrift krijschend toejuicht bij die bacchanaliën.

Vooral op Zaterdag-avonden zijn die tooneelen menigvuldiger en afzichtelijker dan anders. En nu - slechts weinige uren later wordt den beschaafden man tot zelfs het onschuldigste vermaak, wordt den werkenden stand zelfs de zoo hoogst noodige uitspanning verboden, wordt elke gelegenheid daartoe in Londen onverbiddelijk afgesloten, in naam eener wet, door de bekrompenste opvatting van een meer joodsch dan christelijk godsdienstbegrip ingegeven, en gehandhaafd door de onmenschkundige leer eener kerk, die zich te angstiger aan vormen vastklemt, naar mate het wezen haar ontglipt.... Wat dunkt u: hebben wij hier niet een rijk thema voor de snerpendste tegenstellingen? Wie over het Londen, over het Engeland der negentiende eeuw wil schrijven, mag niet schromen ze onder de oogen te zien, en zoo ik er in deze bladzijden slechts in 't voorbijgaan op wijs, is het alleen omdat ik noch het kader, waarin mijne schetsen moeten passen, noch het doel, dat mij ook het woord studiën in den titel deed opnemen, uit het oog mag verliezen.

Dat ik dat doel niet vergeet en ook dat ik niet opzie tegen contrasten, wil ik bewijzen door mijne lezers nogmaals langs eenige straten en pleinen van Londen te voeren, maar nu bij dag en om gansch andere dingen te zien. Het mag zelfs wel zeer helder dag zijn, nu wij enkele gegevens willen verzamelen, ter bepaling van ons oordeel over de waarde van eenige der belangrijkste openbare gedenkteekenen van bouw- en beeld-houwkunst in Engeland's hoofdstad, voornamelijk met het oog op hetgeen zij getuigen omtrent den aesthetischen zin van vroegere geslachten, op de noodzakelijkheid, welke zij bewijzen, van alles wat in onzen tijd ter ontwikkeling van dien zin bij het levende en aankomende geslacht wordt gedaan. Want al schijnt de zomerzon vroolijk en helder genoeg in Londen's straten om ons alles wat wij zoo menigmaal hebben hooren vertellen van den grauwen nevel, die er het ontsteken van kunstlicht op den vollen middag noodig maakt, als laster te doen beschouwen, - wat die nevel kán zijn, wat hij uitwerkt, waar hij, bezwangerd met kolen- en allerlei andere vuile dampen, boven de stad blijft hangen en het bestaan der zon dagen, weken lang tot een mythe dreigt te maken, daarvan springen de duidelijkste sporen ons in het oog. Zoo de prachtige hotels, die in de ruimer en luchtiger gebouwde aristocratische wijken verrijzen, op den duur reeds niet bestand zijn tegen de werking eener atmosfeer, die

aan de steenen knagende, de sierlijkste architektonische vormen doet wegslijten of wegbrokkelen, die de oorspronkelijke kleur van den geelgrauwen zandsteen zoowel als van den rooden baksteen, van het harde marmer zoowel als van het zachte pleister, doet verdwijnen onder een eentoonig vuil bruinen tint, - in de nauwe straten der *City* werken dezelfde gevolgen van dezelfde oorzaken nog veel sterker en vooral veel sneller. Al de beelden en groepen, die in de open lucht staan, steenen en marmeren, zoowel als bronzen, verliezen binnen meestal korten tijd al den *charme*, welken de oorspronkelijke kleur der stof er aan heeft kunnen bijzetten. En niet alleen dat die doffe, koud zwarte kleur onbehagelijk is om te zien; zij verhindert niet zelden de waarde der vormen, de beteekenis der détails, de verdienste der uitvoering te beoordeelen.

De noodlottige werking van den dampkring op marmer en brons is zeker één van de oorzaken van den slechten indruk, dien de meeste reizigers van de beelden en monumenten in Londen hebben meêgebracht en waaraan deze hunne bitter slechte reputatie in het buitenland te wijten hebben. Daar zijn er evenwel ook nog andere. Vooreerst de ongelukkige plaatsing der meeste. Niet zelden is het onmogelijk ze op den vereischten afstand te zien: bijna nooit heeft men getracht de standbeelden, die in den regel toch liefst niet van *alle* zijden gezien moeten worden, zóo te plaatsen dat de zwakste zijde het minst in het oog viel: daarbij komen ze doorgaans uit tegen een achtergrond, die meer kwaad dan goed doet. Eindelijk, en dit doet de deur dicht, hebben zij slechts bij uitzondering wezenlijke kunstwaarde; in den regel is die waarde gering: dikwijls ontbreekt zij geheel.

Dat oordeel moge hard klinken en ook vreemd, tegenover werken als die van Chantrey, Bacon, Westmacott e.a., - kunstenaars van hoogen rang en onbetwistbaar talent, - toch wordt het zelfs door Engelsche kunstkenners van onze dagen gedeeld en bevestigd. Ik wil nu nog niet eens spreken van die talrijke beelden van koningen, generaals, admiraals en staatslieden, door kunstenaars van minderen rang vervaardigd en die zóo weinig historisch of individueel karakter bezitten, dat men aan het twisten is geraakt, wie ze eigenlijk moeten voorstellen. Zoo staat er op *Soho Square* een beeld, dat volgens sommigen Karel II, volgens anderen zijn vader of zijn broeder moet voorstellen. Ook andere beelden, zooals van Elisabeth, van Karel II en Jako-

bus I op de Beurs, van Karel I en Karel II in *Temple Bar*, die alleen archeologische waarde hebben, laat ik buiten quaestie. Maar van vele, zooals o.a. dat van Georg III, en het ruiterstandbeeld van Wellington, bij *Hyde Park Corner*, beiden door Wyatt, kan alléen gezegd worden dat zij een sterken familietrek hebben met verreweg de meeste Engelsche genre-schilderijen: karakter, schier tot karikatuur opgedreven; maar van een zuiver en streng begrip van de eischen der kunst zelve, die men als voertuig tot uitdrukking zijner gedachte heeft gekozen, - geen spoor.

Daarentegen zijn enkele van de oudere standbeelden, die Londen telt, zooals dat van Karel I, door le Sueur, in *Charing Cross* (vóor *White Hall*), maar vooral die van Jakobus II, nog tijdens de regeering van dien vorst door Grindling Gibbons in brons vervaardigd (en dat nog beter zou voldoen, als het niet in een hoek achter *White Hall* was weggestopt) en van George II, in *Golden Square*, aan Roubilliac toegeschreven, lang niet slecht. In den kop van het laatstgenoemde is waardigheid en uitdrukking; onbegrijpelijk echter is het dat de bekwame kunstenaar de *lourde* draperie en de houterige handen van dezen pseudo-Romeinschen held zou hebben geboetseerd. Die ongelukkige manie om het karakter der gestalte en der gelaatstrekken van de voorgestelde personen, uit kracht van een kwalijk begrepen idealismus, geweld aan te doen door ze te wijzigen naar de typen der antieken, en het kostuum van den tijd te vervangen door de Romeinsche tunica en mantel, is de hoofdoorzaak dat zelfs monumenten, waaraan de naam verbonden is van uitstekende kunstenaars, door de menigte, welke niets van die klassieke maskerade begrijpt, onverschillig worden voorbijgegaan, en bij sommigen alleen om hunne betrekkelijke kunstwaarde belangstelling wekken. Dit geldt van Chantrey's ruiterstandbeeld van George IV, in *Trafalgar Square*, dat, hoe verdienstelijk van uitvoering, en ofschoon het nobele dier, waarop de vorst is gezeten, werkelijk bewonderenswaardig is, toch niet van eene bezielde opvatting getuigt: van Westmacott's zittend beeld van Fox (in *Bloomsbury Square*) en zijn standbeeld van den hertog van Bedford (in *Russell Square*). Het eerste, met zijn toga en mantel, en in zijn traditioneele pose van een Romeinsch senator, herinnert ons volstrekt niet aan den krachtigen handhaver des vredes en der constitutioneele vrijheid; het andere is eene inconsequente en schier lachwekkende samenvoeging van

antieke en moderne motieven in het kostuum en de accessoires. Ook John Bacon's bronzen beeld van George III, in het vierkant van *Somerset-House*, - hetwelk dat van denzelfden vorst door Wyatt (in *Cockspur Street*) totaal vernietigt, - zou nog veel beter zijn als het niet een denkbeeldig antiek kostuum droeg, dat het meer op eene vrouw dan op een man doet gelijken. De uitvoering is voortreffelijk en de ondergeschikte zinnebeeldige figuur van de Theems, door den kunstenaar voor deze plaats vervaardigd, misschien de beste die op de pleinen van Londen te zien is. De beelden van Pitt, door Chantrey (*Hanover Square*), van Canning, door Westmacott (bij *Westminster Hall*), van Willem IV, in *King William Street*, zijn mede niet kwaad: het ruiterstandbeeld van Willem III, in *St. James Square*, is moeilijk te genaken: dat van George I (*Leicester Square*) een van de leelijkste poppen op een houten paard, die ik ooit heb gezien.

Vermoedelijk omdat onder zijne regeering de Bank van Engeland werd opgericht, vindt men in den *Hall* van het gebouw in *Threadneedle Street* een marmeren beeld van Willem III. Wie het gemaakt heeft, weet ik niet; ik stem toe dat het al weêr absurd is, den grooten tegenstander van Lodewijk XIV als een Romeinsch veldheer met bloote beenen voor te stellen; - maar het beeld is goed; vooral de kop is nobel gemodeleerd en vol uitdrukking. Er komt bij dat de verlichting niets te wenschen overlaat en dat het marmer aan den invloed des tijds niets dan goeds te danken heeft. Ofschoon het niet in de open lucht staat, is het toch een openbaar gedenkteeken; want men loopt de Bank nog iets minder *sans façon* binnen dan de kerken, waar het volk de meeste monumenten zijner groote mannen moet gaan zoeken. Het getuigt van nationale dankbaarheid, zoowel als van nationalen trots, dat die monumenten zóo menigvuldig zijn, dat er, als men geen Engelschman is, eene buitengewone belangstelling in de kunst gevorderd wordt om die, welke de St. Pauls-kerk en de Westminster-abdij alléen reeds bevatten, met onvermoeide aandacht langs te wandelen. De mijne althans was er niet tegen bestand, en eerlijk beken ik dat aan de éene zijde de indruk, door die statige tempels zelven teweeggebracht, aan de andere zijde de vaak zeer twijfelachtige kunstwaarde der monumenten, hebben samengewerkt om mijne herinneringen op dit punt verre van volledig te maken.

Het was een treffende aanblik, den eersten Donderdag in Juni,

die honderden jongens en meisjes uit al de liefde-gestichten van Londen, in hun eenvoudig, maar door zijne schilderachtige verscheidenheid zoo eigenaardig kostuum, onder aanvoering van de meestal potsierlijk toegetakelde *parish-beadles*, te zien optrekken naar *St. Paul's Cathedral*, tot het houden van hun jaarlijksch festival. Zelfs te midden van het onbeschrijfelijk gewoel, in dit middelpunt der *City*, werd telkens eerbiedig en welwillend ruimte gemaakt voor die arme, nu toch zoo blijde, kinderscharen. Voor deze was het een feestdag; voor den minnaar van muziek was het een zeldzaam genot, de statige psalmkooren, door die duizenden kinderstemmen, onder begeleiding van diepe, dreunende orgeltoonen aangeheven, te hooren weêrgalmen langs de trotsche gewelven. Ik kan mij begrijpen dat de kinderlijk vrome Haydn reeds verklaarde dat hij nooit een krachtiger muziekalen indruk had ontvangen dan van dit kunsteloos kindergezang.

Intusschen was het deze omstandigheid, die de tijdelijke betimmering van het middelschip met amphiteatersgewijs oploopende banken had noodig gemaakt, waardoor wij verstoken bleven van den meest imposanten indruk van Christopher Wren's meesterstuk. Toch zal ik niet licht dien vergeten van het koor, welks schoone lijnen,- een triomf van de toepassing der klassieke kunst op den christelijken kerkbouw, - zoo prachtig uitkwamen in den warmen toon, waarin zij waren gehuld door de geschilderde glazen, welke men sinds eenige jaren begonnen is in de vensterramen aan te brengen. Daardoor en door hetgeen van tijd tot tijd wordt gedaan voor de ornamentatie van enkele deelen, hoopt men te gemoet te komen aan de naaktheid en dorheid, die, ondanks de onmiskenbare schoonheid harer hoofdvormen en lijnen, het gebrek is van de architektuur der St. Pauls-kerk. De bouwmeester zelf heeft dat gebrek gevoeld; men zegt dat hij bittere tranen heeft geschreid bij de wijzigingen, welke men zijne oorspronkelijke plannen heeft doen ondergaan. Men weet dat hij o.a. had gewenscht, den reusachtigen hoofdkoepel door acht koepelgewelven te omringen. Voor dien hoofdkoepel had hij eene verklaarbare, alles overheerschende liefde. Men meent dan ook in zijn geest te handelen, met de acht, door James Thornhill daarin geschilderde (onlangs gerestaureerde) voorstellingen uit het leven van den apostel Paulus, allengs te doen vervangen door een duurzamer mozaiekwerk en het effect van zijn meesterbouw te verhoogen door geschilderde vensterramen.

Maar reeds, zooals hij thans is, met zijne grootsche afmetingen, zijne schoone, harmonieuze lijnen, maakte hij op mij een niet minder onvergetelijken indruk dan het koor. Ik ben natuurlijk plichtmatig opgeklommen naar de fluistergalerij, die de basis van den koepel vormt; het gezicht van daar in de kerk werd, helaas! bedorven door de zoo even bedoelde betimmering; tot het opklimmen naar de gouden galerij aan den top van den koepel had ik geen moed; ook had ik meer verwachting van den tocht naar de steenen galerij, rondom den koepel aan de buitenzijde gebouwd. En zij werd niet teleurgesteld: de aanblik van het naar alle zijden onafzienbare Londen, zooals men het daar aan zijne voeten ziet liggen, opdoemend uit den door het zonlicht vergulden nevel, waarin het in de verte als wegsmelt, is in den vollen zin des woords onbeschrijfelijk.

En nu de monumenten in St. Pauls. Die, welke mij voorkwamen werkelijke kunstwaarde te bezitten, zijn spoedig opgenoemd. Het is dat van den schilder Reynolds, door Flaxman, uitnemend van sentiment; de geknielde figuur van den bisschop Heber en het staande beeld van den generaal Robert Rollo Gillespie, door Chantrey, beiden schoon uitgevoerd; de beelden van John Howard, den philanthroop, en van dr. Samuel Johnson, door Bacon. Maar ziedaar dan ook alles. De half naakte, antiek gedrapeerde figuur van den laatsten zou in een museum, en als men maar niet wist wien zij moet vereeuwigen, bewondering wekken: hier, als monument voor een van de meest karakteristieke persoonlijkheden uit de geschiedenis der Engelsche letterkunde, doet zij ons onwillekeurig glimlachen.

Belachelijk, ergerlijk soms, is de dooreenhaspeling van modern Engelsche en klassieke elementen in de compositie, de beelden, de keuze van attributen, den stijl en de ornamentiek in de lange reeks van grafmonumenten, welke de St. Pauls-kerk verder te zien geeft en waaraan toch, behalve de beroemde namen der personen voor wie zij werden opgericht, zooals Nelson, St. Vincent, Picton, Sir Charles Napier, Lawrence, Turner, enz., meermalen die van verdienstelijke beeldhouwers verbonden zijn.

Volkomen gelijksoortig is de indruk, dien men van de monumenten in Westminster-abdij medebrengt. Het onderscheid is alleen dat hun aantal nog veel aanzienlijker is en, als natuurlijk gevolg daarvan, dat ook het getal van die, welke niet zonder kunstwaarde zijn, betrekkelijk grooter is. Zoo is dat

van Sir Francis Vere, door Nicholas Stone, met de vier geknielde ridders, die eene zerk dragen, waarop de verschillende stukken eener volledige wapenrusting liggen, en waaronder het beeld ligt uitgestrekt des dapperen aanvoerders, die door Elisabeth onder Leicester naar het benarde Nederland werd gezonden, zoowel als dat van Nightingale en zijne vrouw, door Roubilliac, - ondanks den dubieuzen smaak der compositie van de echtgenooten, met den Dood, in de gedaante van een geraamte, als *facheux troisième*, - qua executie, zeer verdienstelijk. Werkelijk fraai is het beeld der zeevaart in Roubilliac's gedenkteeken voor Sir Peter Warren; dat van Bacon voor den grooten William Pitt, graaf van Chatham, is grootsch gedacht en schoon uitgevoerd; de beelden van Britannia, Neptunus en den Overvloed in het onderste, die van de Voorzichtigheid en de Kracht in het middelgedeelte, dat van Pitt zelf eindelijk in de nis van het bovenste gedeelte, getuigen allen van uitnemend talent. Strenger, dieper in den geest der ouden gedacht en ontworpen, is echter Flaxman's monument voor lord Mansfield, met het beeld der Wijsheid ter eene, dat der Gerechtigheid ter andere zijde van het voetstuk, dat den zetel draagt, waarop de edele, waardige figuur des rechters is gezeten. Hoogst gelukkig contrasteert verder het eenvoudig naieve sentiment van Westmacott's schoone groep van eene moeder met haar kind op het monument van mevrouw Warren, met de koude gemaniëreerde allegoriën, welke men hier van alle kanten om zich heen ziet; en zelfs waar dezelfde kunstenaar in het monument van Addison het gewaagd heeft, de pruik en de dracht der vorige eeuw te vervangen door een eenvoudig, meer of min aan de antieken herinnerend kostuum, heeft hij gezorgd, het karakter, de uitdrukking te bewaren, die het beeld van den begaafden prozateur voor iedereen herkenbaar maken. Met de reeds genoemde, met nog enkele portretbeelden van Chantrey (Francis Horner, George Canning en Sir John Malcolm), met dat voor kapitein Montague, door Flaxman, met Roubilliac's Händel's monument, geloof ik het voornaamste genoemd te hebben wat de latere beeldhouwkunst tot opluistering van Engeland's Pantheon heeft geleverd.

Want een Pantheon is zij, de eerwaardige Westminter-abdij, met haar overrijken schat van historische getuigenissen, met hare imposante architektuur, met hare stoute en statige lijnen, waarin zich de geheele ontwikkeling van den Anglo-Normandi-

schen tot zijne samensmelting met den Germaanschen stijl openbaart, met hare verrassende perspectivische en lichteffecten, met hare in geheimzinnig half duister gehulde gewelven, hare schilderachtige kloostergalerijen, waarin men zou willen ronddolen, totdat geslacht na geslacht, dat hier sinds eeuwen heeft geleefd en gebeden, is gekroond en begraven, voor ons geestesoog opdoemde. De aangrijpende indruk dáar ontvangen, de velerlei herinneringen, verbonden aan de namen van al die vorsten en vorstinnen, van al die staatslieden en krijgsoversten, van al die dichters en kunstenaars, aan wier assche door dankbare en bewonderende tijdgenooten of nakomelingen de eer werd bewezen van hier te worden verzameld, - zij zijn niet met enkele woorden te schetsen. Wellicht geven ze mij aanleiding om er later op terug te komen. Te meer omdat de *Westminster Abbey* nog daarenboven voor de geschiedenis der Engelsche bouw-, beeldhouw- en ornamentale kunst zóo rijke stof aanbiedt, dat ik haar in het kader dezer studiën slechts aanduiden, niet verwerken kan. Elke der negen kapellen van het koor toch zou, van wege de menigvuldigheid en verscheidenheid van grafmonumenten, welke zij bevat, van wege de schoonheid of merkwaardigheid harer architektonische versiering, tot uitvoerige beschouwingen uitlokken. Die van St. Benedictus, met de tombe van Langham, aartsbisschop van Canterbury (1376); die van St. Edmund, met het monument van William, graaf van Pembroke (1296), dat het eerste voorbeeld in Engeland oplevert van het gebruik van geëmailleerd metaal voor ornamentale kunst; met het albasten beeldwerk aan de tombe der kinderen van Eduard III; die van St. Nicholas, met de groote altaartombe der ouders van George Villiers, hertog van Buckingham; die der Maagd Maria (Hendrik VII's kapel), met hare eikenhouten, met koper beslagen deuren; hare altaartombe van Hendrik VII en zijne vrouw, door den Italiaanschen beeldhouwer Pietro Torrigiano gebeiteld; de tegenover elkander gelegen tomben, waaronder het stoffelijk overschot rust dier bittere vijandinnen: Elisabeth (*the lion hearted Queen*) en Mary, *Queen of Scots;* die van St. Pauls, met Chantrey's monument voor James Watt; die van Eduard de Belijder, - de interessantste van allen, - met den allermerkwaardigsten, mozaiek ingelegden sarkophaag, die het overschot diens konings bevat; met hare twee krooningszetels, waarvan de oudste in zijn onderstel den steen verbergt, waarop de oude Schotsche koningen werden gekroond en die door Eduard I

werd medegevoerd als het overtuigend bewijs zijner verovering van Schotland; met het rijk gebeeldhouwde hek dat haar van het koor scheidt; die van St. Erasmus, van St. Jan den Dooper en eindelijk *Abbot Islip Chapel*; - allen om strijd belangrijk door de grafmonumenten, die de ontwikkeling der kunst van de middeleeuwen, door de Renaissance heen, tot op den nieuweren tijd doen aanschouwen.

Wat de *Westminster Abbey* is voor de geschiedenis der kunst, dat is het nieuwe Parlementsgebouw, hetwelk, op weinig schreden afstands van daar, zoo statig en fier langs den Theems-oever verrijst, voor de kennis van haren tegenwoordigen toestand in Groot-Britannië. Althans wat bouw- en beeldhouwkunst betreft; voor dien der schilderkunst levert het slechts enkele gegevens, die wij elders reeds volledіger aantroffen. Aan eene geregelde beschrijving van dien reuzenbouw, die eene oppervlakte van meer dan 1200 vierkante roeden beslaat, met zijne 100 trappen, zijne 1100 vertrekken en zijne corridors, die te zamen eene lengte van 40 minuten gaans uitmaken, is hier niet te denken. Enkele indrukken, welke hij bij mij achterliet, wil ik vluchtig mededeelen. En dan moet ik allereerst opkomen tegen de, mijns inziens althans, onverdiende beschuldiging dat Sir Charles Barry, de uitstekende bouwmeester, aan de Engelsche natie voor de twee millioen ponden sterling, welke zij haar heeft gekost, eene wel kunstige, maar niet grootsche schepping zou hebben geleverd. Men is zelfs zoo ver gegaan, van het gebouw met eene reusachtige noga te vergelijken. Al gaf ik voor een oogenblik toe dat er iets kleins, iets overladens is in die menigvuldige, minutieus uitgewerkte nissen en consoles voor de tallooze beelden, beeldjes en wapenschilden aan de verschillende gevels en torens, in die rijk geornamenteerde vensterbogen, balustraden, erkers, pinakels en spitsen, - men vergete niet dat de burgerlijke gothiek der Vlaamsche stadhuizen, welke Barry zich ten voorbeeld koos, aan hetzelfde euvel, - zoo het al een euvel is, - mank gaat. Bovendien zal die scherp gedétailleerde ornamentatie nauwelijks meer in 't oog vallen, wanneer de Londensche dampkring zijn invloed heeft uitgeoefend op den soliden kalksteen uit Yorkshire, die voor den bouw is gebezigd. Maar reeds nu komt het mij voor dat de kolossale afmetingen, de goed gekozen verhoudingen, de imposante hoofdvormen van den negen honderd voet langen hoofdgevel aan de rivier, van den stout en krachtig omhoog rijzenden

Victoria-toren, aan den zuidwestelijken hoek, van de sierlijke spits in het centrum, van den schilderachtigen klokkentoren aan de zijde van *Westminster Bridge*, een grootschen, harmonischen indruk maken, waarbij de détails eene behoorlijk ondergeschikte rol spelen.

Zooveel wat het uitwendige betreft. Wanneer men het gebouw binnentreedt door den *Westminster Hall*, - de oude ridderzaal van het paleis der oude Engelsche koningen, door den architekt in het kader van den nieuwen bouw opgenomen, - ziet men dadelijk dat deze ontzaglijke ruimte bestemd is tot eene soort van Britsch Walhalla. De muren wachten echter nog op de historische tafereelen, waarmede zij beschilderd moeten worden; nog slechts enkele beelden hebben op de dubbele rij voetstukken plaats genomen. Het zou geen wonder zijn, zoo ge, als vreemdeling, van hunne beschouwing werd afgeleid door het zonderlinge schouwspel dat de hier af en aan loopende gepruikte rechters en advokaten der aan den *Hall* grenzende *Courts* u aanbieden. Wij echter gaan verder en dalen langs een nauwen trap af naar den krypt van St. Stephens, het oudste bewaard gebleven gedeelte van het vroegere paleis van Westminster, een belangwekkend en zorgvuldig gerestaureerd voorbeeld der XIII^{de} eeuwsche architektuur in Engeland.

In den regel echter wordt men ter bezichtiging van het gebouw toegelaten door den koninklijken ingang onder den Victoria-toren. Men komt dan, door het Normandische voorportaal (waar te gelegener tijd de beelden en fresco's moeten komen, die dat tijdperk der geschiedenis veraanschouwelijken) de *Robing Room* der Koningin ter zijde latende, in de Victoria-galerij, met haar rijk verguld en met wapens beschilderd plafond, waar Maclise's fresco's, *De ontmoeting van Wellington en Blucher na den slag van Waterloo* en *De dood van Nelson* voorstellende, geen schitterend denkbeeld geven van de compositie-gave des schilders, en een zeer ongunstig van het door hem gebezigde waterglas-fresco procédé. De *Prince's Chamber*, die daarop volgt, bevat, behalve eene reeks van goed uitgevoerde reliefs in eikenhout langs de wanden, de portretten der Tudors en tooneelen uit hun leven voorstellende, nog een uitnemend kunstwerk: de marmeren groep van Gibson, de Koningin voorstellende, met de zinnebeeldige figuren der Gerechtigheid en der Genade nevens zich. Het fresco, *Mozes met de tafelen der wet* voorstellende, waaraan Herbert, naar men zegt, 6½ jaar heeft

geschilderd, voldoet in de *Robing Room* der Pairs al evenmin als de vier groote historische voorstellingen in fresco, door Dyce, Cope, Horsley en Maclise in de vergaderzaal van het Hoogerhuis geschilderd. Die zaal, met haar rijk beschilderd en verguld beeldhouwwerk, hare twaalf vensters van gekleurd glas, biedt overigens een schitterend, imposant aspect aan. In de corridors, die van deze zaal naar den achthoekigen *Central Hall*, welks kunstig gebeiteld steenen gewelf zich tachtig voet boven den grond verheft, en van daar naar de vergaderzaal van het Lagerhuis voeren, vindt men vijf fresco's van Ward, een van F.R. Pickersgill en een van Cross. Zij bewijzen wederom dat de Engelsche schilders, ofschoon meesters in het geven van uitdrukking en karakter aan hunne figuren, zich nog maar volstrekt niet weten te voegen naar de bijzondere eischen der monumentale schilderkunst, noch in de soberheid, waartoe hun het procédé verplicht. Wat ik er van zag, deed mij volstrekt niet betreuren dat de voorstellingen, aan de werken van Engelsche dichters ontleend, in den dusgenaamden *Poets' Hall* niet aan de bezoekers vertoond werden. Daarentegen zou het mij gespeten hebben, als ik de acht marmeren beelden van beroemde staatslieden in den sierlijken *St. Stephen's Hall*, die den *Central Hall* aan het *St. Spirit's*-voorportaal en den daarbij gelegen ingang verbindt, niet had gezien. Meer dan één van die beelden getuigt van het talent der beeldhouwers Bell, Foley, Marshall, McDowall en Theed, door wie zij gemodeleerd zijn. De opvatting van elk individueel karakter is doorgaans waardig en flink; in de uitvoering zou men slechts hier en daar wat meer energie wenschen te zien.

Het heeft mij verwonderd, in Engeland, waar schier alles grootsch is, de zaal, waar het Lichaam vergadert, dat niet slechts het politieke, maar inderdaad het volksleven in zich concentreert, min of meer bedompt, in haren overigens ietwat gezochten eenvoud door het rijk gebeeldhouwd plafond gedrukt, en veel te klein voor het aantal leden te vinden. Of lag het aan mij, aan den helderen warmen zonneschijn daarbuiten, dat het mij hier somber, benauwend leek? Zij was anders niet onbelangrijk, de zitting van het Lagerhuis, die ik bijwoonde. Wel scheen de *Speaker*, half begraven onder zijne kolossale pruik, zich bitter te vervelen, en rook hij bij wijlen zoo melancholiek aan het blozende rozenknopje dat hij had meêgebracht, alsof het hem met heimwee vervulde naar de groene velden en de

koele bosschen der *Country*. Maar de discussie was anders vrij levendig. De vloeiende gemakkelijkheid waarmede een Lowe, de fijne distinctie waarmede een Stafford Northcote, de overtuiging waarmede een Walpole, de snijdende verve, waarmede een Stuart Mill er aan deel namen, hielden mij eenige uren geboeid. Ook gold het een onderwerp, dat tot de *questions brûlantes* in Engeland behoort: de reorganisatie van het openbaar onderwijs. Zij zal geen weelde zijn. Op de grondigheid en veelzijdigheid van het onderwijs in de scholen voor de hoogere standen werd eene scherpe kritiek gemaakt; dat de openbare scholen, die voor den kleinen handels- en burgerstand openstaan, onnoemelijk veel te wenschen overlaten, heb ik van nabij kunnen merken. In den regel wordt er in Engeland veel minder gedaan voor de algemeene ontwikkeling van den geest bij het opkomend geslacht, dan voor het professioneel onderwijs. 't Is waar dat daarvoor redenen bestaan en invloeden werkzaam zijn, waartegen het niet zoo gemakkelijk valt op te roeien. Toch mag men vertrouwen dat, als eenmaal het besef der noodzakelijkheid op dit punt genoegzaam is doorgedrongen, aan de reorganisatie van het openbaar onderwijs met even veel kracht en gelijke vrucht de hand zal worden geslagen, als sinds jaren is gedaan met betrekking tot het populaire kunstonderwijs, waarvan wij het *South Kensington Museum* als het centrum en den norm willen leeren kennen.

IX. Het South Kensington Museum.

Om uit het hart van Londen, de *City*, naar het *South Kensington Museum* te komen, moet weêr een heele reis gemaakt worden. Het ligt in de buitenwijk *Brompton*, op eene plek gronds, die uit het batig saldo der eerste internationale *Exhibition* van 1851 werd aangekocht. Dank zij de veelheid en de organisatie der middelen van gemeenschap, behoeven wij echter niet op te zien tegen den tocht. Een witte *Bromptonbus* brengt ons in een groot half uur van de Bank, de *City* uit, het *Strand* en *Trafalgar Square* langs, *Piccadilly* door,

Hyde Park Corner voorbij, tot waar, ongeveer twintig minuten gaans verder, *Cromwell Road* en *Brompton Road* zich scheiden, en wij den eersten slechts een paar honderd voetstappen ver hebben te volgen om het Museum te bereiken. Van het gebouw kan ik niets zeggen; het is nog verre van voltooid. Vermoedelijk zal het uitwendig en in zijn ensemble zijner bestemming niet minder waardig zijn dan de inrichting van de gedeelten, die in gebruik zijn genomen, zulks nu reeds is. Verbazend veel ruimte, voortreffelijk licht, gemakkelijke en geregelde gemeenschap, - ziedaar wat ze onderscheidt en wat de voorloopige en onafgewerkte staat waarin zij nog verkeeren, - en waarvoor aan de bezoekers telkens door middel van gedrukte plakaten beleefd excuus wordt gevraagd, - ons niet verhindert te waardeeren.

Enkele hoofdafdeelingen van het Museum, zooals de *Educational Library and Museum*, het *Food Museum*, het *Museum of Building Materials* enz., waarvan wij de beteekenis, in verband tot het doel der instelling in haar geheel, straks met een enkel woord zullen trachten te doen uitkomen, hebben nog slechts een voorloopig onderkomen gevonden in corridors en voor andere doeleinden bestemde ruimten. De kunstwerken en voorwerpen van industrie daarentegen zijn reeds gerangschikt in de daarvoor bestemde zalen. Wij willen die geregeld, schoon dan ook vluchtig doorloopen. Dat wij eerst over het Museum zelf en pas later over de van hier, als haar middelpunt, uitgaande en, even als dat Museum, door het *Department of Science and Art* bestuurde organisatie van het kunstonderwijs spreken, wordt reeds hierdoor gerechtvaardigd, dat het Museum ouder is én dan dat *Department*, én dan die organisatie.

Vijf jaren toch vóor de *Exhibition* van 1851, die, zooals ik zeide, de noodzakelijkheid deed inzien van afdoende maatregelen ter bevordering van kunstkennis en kunstzin bij de industrieele volksklasse, in 1846, werd door den *Board of Trade* de oprichting aanbevolen van een museum, waar ‘in verband met de teekenschool in *Somerset House*, ten behoeve van fabriekanten en handwerkslieden en van het publiek in 't algemeen, de practische toepassing van de beginselen der beeldende kunst in het bevallig gebruik van vormen en in de harmonieuze vereeniging van kleuren’ zou kunnen worden aanschouwd. De aanbeveling had ten gevolge dat eene kleine kern werd gevormd; de stoot van 1851 was noodig, maar ook genoeg, om haar snel

en krachtig te doen aangroeien. Eene som van 5000 pond sterling werd besteed tot het aankoopen, op de internationale tentoonstelling, van meubels, metalen voorwerpen, aardewerk en weefsels; een jaar later werd het *Department of practical Art* door den *Board of Trade* opgericht, de reeds bijeengebrachte verzameling openlijk in *Marlborough House* tentoongesteld en met de collectie Bandinel (aardewerk en porcelein) vermeerderd. In 1854 besteedde de directie, nu onder den definitiven titel van *Department of Science and Art*, nagenoeg 8600 p. st. voor den aankoop van porcelein, majolica's, glas- en metaalwerk, en ruim 2000 p. st. voor dien van de Gherardini-collectie van modellen der beeldhouwkunst; in het volgende jaar werden 3500 p. st. bestemd voor aankoopen op de Parijsche tentoonstelling; in 1856 werd de beroemde verzameling Soulages, die inzonderheid rijk was in majolica's en Italiaansche meubelen, door eene particuliere inschrijving van meer dan 8000 p. st. aan het Museum toegevoegd. Het besturende *Department* werd nu onder toezicht van den *Council of Education* geplaatst en het Museum van Marlborough naar South Kensington overgebracht. Van nu af breidde het zich gedurig uit. Belangrijke aankoopen werden in Italië gedaan; de afdeeling Italiaansche beeldhouwwerken der beroemde verzameling Campana werd in 1860, voor 6000 p. st., aan het Museum verzekerd; in het volgende jaar werd wederom 6000 p. st. besteed voor aankoopen uit de collectie Soltikoff. De internationale tentoonstelling van 1862 bood gelegenheid tot verrijking van zijnen inhoud met specimens der nieuwere Britsche en buitenlandsche kunstindustrie; nagenoeg 4000 p. st. werd daarvoor uitgegeven. Geregeld elk jaar wordt door het Parlement eene som voor aankoopen ten behoeve van het Museum toegestaan; in 1867, ter gelegenheid van de Parijsche tentoonstelling, was zij buitengewoon hoog. In het geheel heeft het *Department of Science and Art*, - maar niet alléen voor het Museum, óok voor het, altoos in verband met die instelling op geheel nieuwen voet georganiseerde teekenonderwijs, - tot in 1868 de kapitale som besteed van 700,000 p. st. - zegge ruim 8 millioen gulden!

Welk eene verkwisting! - roept hier misschien meer dan één Hollander, die volstrekt niet begrijpt waartoe de artistieke ontwikkeling van een volk dienen kan; meer dan één van onze staatslieden, die meent dat men 's lands penningen aan álles mag

besteden, behalve aan de bevordering van kunstkennis en schoonheidszin. Inderdaad zou zulk eene vrijgevigheid in het practische Engeland onverklaarbaar zijn, als zij niet gerechtvaardigd werd door, niet steunde op een beginsel. Ik heb er reeds vroeger op gewezen, wat dat beginsel is, maar acht het niet overbodig mede te deelen hoe het geformuleerd is in de officieele rapporten, die ik naast mij heb liggen. Reeds in 1845 verklaarde de Raad van bestuur der teekenscholen dat ‘op het Vasteland de verschillende kunststijlen uit alle landen en tijden niet slechts zorgvuldiger bestudeerd werden door kunstenaars, maar ook meer algemeen onder het volk bekend waren dan bij ons, en dat, zoowel met betrekking tot de kunst als tot de kunstindustrie, die meerdere kennis een zeer groot voordeel verschafte.’ Na gewezen te hebben op de kostbare museums in het buitenland, meer bepaaldelijk op den Louvre, ‘waar men niet alleen galerijen van schilder- en beeldhouwkunst, maar ook eene uitgezochte verzameling van oude meubelen, gesneden voorwerpen, werken in koper, staal en ijzer, kortom tal van voortbrengselen der kunstindustrie aantrof’, werd de noodzakelijkheid betoogd van het bezit van ‘verzamelingen, niet slechts van architektonische afgietsels, specimens van antieke beeldhouwkunst en ornament-teekeningen, die werkelijk onmisbaar zijn, maar meer bijzonder van voorbeelden van decorative kunst, ten behoeve van de leerlingen der school en tot onderrichting van fabriekanten, handwerkslieden en het publiek in 't algemeen in de practische toepassing van de beginselen der beeldende kunst.’ In 1863, toen het Museum gevormd was en reeds vrij wat uitbreiding had gekregen, werd door den *Council of Education* vóor alles aanbevolen ‘de aankoop van voorwerpen, waarin de kunst op voorwerpen van dagelijksch gebruik is toegepast; eigenlijke kunstwerken moeten alleen worden aangeschaft, in zoover als zij rechtstreeks kunnen bijdragen tot verbetering van den smaak bij die toepassing. De decorative kunst van alle tijden en volken behoort volledig vertegenwoordigd te zijn. De klassieke kunst is niet uitgesloten, maar wijl aan deze het Britsch Museum is gewijd, moet zij hier alleen worden opgenomen met het doel om haren invloed in verschillende tijdperken te doen zien. Zooveel mogelijk moeten de beste werken uit alle tijden en landen verzameld worden. Werken van den tweeden rang kunnen alleen worden toegelaten, zoolang men niet in de gelegenheid is die van den eersten rang te verkrijgen. Uit tijden en landen,

waarin wansmaak heerschte, behoeft men slechts enkele specimens te bezitten. Daarentegen moet men er vele en verschillende hebben uit die, waarin de kunst bloeide en vooral ook in de voortreffelijkheid der industrieele voortbrengselen uitblonk. Zooveel mogelijk moet men oorspronkelijke werken trachten te verkrijgen, maar waar dat ondoenlijk blijkt, moet men het tot hiertoe gevolgde stelsel getrouw blijven, om de schoonste bekende voorbeelden door electrotypen, afgietsels en afteekeningen te vertegenwoordigen; steeds moet in het oog worden gehouden dat het de bedoeling is van het Museum om eene volledige historische en geographische reeks van decorative kunstwerken te vormen en eene volkomene afspiegeling van hetgeen door menschelijken smaak en vindingrijkheid is voortgebracht.'

De sympathie, de instemming, welke deze denkbeelden en de pogingen om ze te verwezenlijken, in Engeland vonden, blijken niet alleen uit de bereidvaardigheid, waarmede het Parlement daartoe de noodige gelden beschikbaar stelde, maar vooral ook uit de krachtige persoonlijke medewerking, die van alle kanten werd verleend. Mannen, die zoowel door hunne hooge maatschappelijke positie, als door hunnen roem en ervaring op het gebied van wetenschap, kunst en onderwijs uitblonken, namen het bestuur en de organisatie van het Museum op zich. In 1862 werd er in zijne zalen eene tijdelijke tentoonstelling van kunstindustrie gehouden, waartoe door de aanzienlijkste verzamelaars werd bijgedragen. Sinds dien tijd werden geheele verzamelingen aan het Museum gelegateerd, of tijdelijk in bruikleen afgestaan. Het zijn deze *Loan Collections*, welke wij het eerst aantreffen, wanneer wij, na door den ingang in den *Central Hall* te zijn gekomen, rechts omslaan en, door den corridor, den *South Court* zijn binnengetreden. De geheele bouw van dien *Court*, met zijne ijzeren kolommen en draagbalken, is ingericht om, tot in zijne détails, als voorbeeld van ornamentatie te dienen. Het bovengedeelte der zijmuren is verdeeld in 28 nissen, 14 wederzijds, waarin de portretten van beroemde mannen uit alle eeuwen, die als kunstenaars of kunst-industrieelen hebben geschitterd, gedeeltelijk reeds in voortreffelijk bewerkt mozaiek, gedeeltelijk nog voorloopig in geschilderde schetsen zijn aangebracht.

De *Court* is in twee groote afdeelingen gesplitst, waarvan de eene de tijdelijk afgestane verzamelingen, of gedeelten daarvan,

bevat. Tegen den zuidelijken muur is een groot altaarstuk geplaatst, a tempera geschilderd en afkomstig uit eene kerk in Valencia, - een merkwaardig voorbeeld der oudste Spaansche kunst. Onder deze schilderij staan vier vitrines, die eene rijke en zeer gevarieerde verzameling bevatten van edelgesteenten, paarlen, amber- en agaatsteenen, allen zeer sierlijk gezet en door de heeren Beresford Hope, Heywood Hawkins e.a. tijdelijk aan het Museum afgestaan. Aan laatstgenoemden behoort ook eene collectie gesneden steenen, deels antieke, deels uit het tijdperk der Renaissance, benevens een aantal snuifdoozen en étuis, opmerkelijk door de schoonheid der grondstof en der bewerking. Iets verder staat eene groote vitrine met Sèvres en Oostersch porcelein, geëmailleerde horologiën en snuifdoozen, voorwerpen in agaat en een zilveren toilet, alles door lord Chesham geleend. Een ebbenhout kastje, Vlaamsch werk uit de XVII^{de} eeuw, met bijbelsche voorstellingen in olieverf versierd (eigendom van den heer Warren Vernon), een keurig besneden viool uit de XIV^{de} eeuw (toebehoorend aan graaf Warwick), eene nieuwe verzameling kerkelijke sieraden, snijwerken in ivoor, émails enz., van den heer Beresford Hope, - dat alles wordt in de schaduw gesteld door twee prachtige voorwerpen uit de collectie van laatstgenoemden. Het is, vooreerst, de zoogenaamde Cellini-schenkkan, die vóór de eerste omwenteling tot de Fransche kroonjuweelen behoorde; het lichaam der kan wordt gevormd door twee bolvormige stukken besneden sardonix; een derde stuk dient tot voet: het oor, de hals en de tuit zijn van goud, waarin de prachtigste émails, robijnen en diamanten zijn gezet; - een meesterstuk van goudsmidskunst. Het andere is een klein goud kruis met dusgenaamde gecloisonneerde émails ingelegd; een van de oudste specimens der émailleerkunst, vermoedelijk uit de XI^{de} eeuw en van Byzantijnschen oorsprong. Door den heer Mac Leod zijn eenige voorbeelden van champlevé émail, door andere verzamelaars een aantal émails van Limoges, waaronder een merkwaardig triptychon uit de XVI^{de} eeuw, door den heer Malcolm eene kleine, zeer fraai gedreven zilveren plaat naar Titiaan's Petrus de Martelaar, benevens fraai snijwerk in ivoor en hout afgestaan. In eene volgende vitrine vindt men prachtig aardewerk en porcelein van Koningin Victoria; de China Sèvres, vooral drie vazen van turquoise blauw, - zijn onovertreffelijk van kleur. Daarna ontmoet men eene uitgebreide verzameling Venetiaansche, Arabische en andere glazen

van de heeren Chester Wilshere e.a., en onderscheidene zeer gelukkig geslaagde imitatiën van oud Venetiaansch glas door dr. Salviati. Eene rijke collectie Italiaansch aardewerk uit de XVIII^{de} eeuw, door den markies d'Azeglio geleend, vult drie vitrines; onder de talrijke specimens van middeleeuwsche kunst, zooals gesneden ivoor, kristal, émail, aan den heer John Webb toebehoorend, munt bovenal uit een kristallen vaas, met een Cupido in émail op den deksel, bewonderenswaardig uitgevoerd. Door den heer Fortnum is eene fraaie collectie antieke en renaissance bronzen en, even als door den heer A. Barker, eene menigte majolica's afgestaan.

Wij wandelen verder langs verschillende verzamelingen, zooals van Russisch metaalwerk, van Italiaansche medailles uit de XV^{de} en XVI^{de} eeuw, van Engelsch aardewerk, enz., tot waar onder de arcade aan het eind der zaal onderscheidene middeleeuwsche weefsels, waaronder interessante kerkgewaden, zijn tentoongesteld. Onze vluchtige opsomming kon slechts een flauw denkbeeld geven van den rijkdom der in bruikleen afgestane verzamelingen. Het wordt er niet beter op, nu wij verder gaan en in de buitenste galerij, onder een aantal oude of modern-antieke meubelen (de laatste op de verschillende internationale tentoonstellingen aangekocht), een geheelen schoorsteen van oude tegeltjes aantreffen en daarnevens eene curieuse collectie van Delftsch aardewerk, afkomstig van Hampton Court, waar zij door Koning Willem III en zijne vrouw was bijeengebracht. Naar den *South Court* teruggekeerd, wandelen wij nu de tweede helft daarvan door, ditmaal van het eind der zaal beginnende, bij de Oostersche weefsels, onder de arcaden opgehangen. Wij komen zoo o.a. langs eene Fransche klok, bestaande uit een grooten vergulden bol, gedragen door eene bronzen groep van drie kinderen; langs eene rijke collectie Fransch aardewerk uit de XVI^{de} eeuw, waarbij niet minder dan vijf stukken van het beroemde *Henri Deux* aardewerk, en eenige opmerkelijke moderne imitatiën daarvan door Engelsche fabriekanten. Buitengewoon rijk is het Museum aan aardewerk van Palissy en zijne school; de moderne Engelsche en Fransche imitatiën daarvan behooren hier eigenaardig te huis en bieden, even als de vele voorwerpen van modern porcelein en aardewerk uit Engelsche, Fransche en Italiaansche fabrieken, - deels navolgingen, maar meestal slechts nieuw gevonden toepassingen van het majolica- en andere beroemde procédés uit vroeger eeuw, - rijke stof

tot studie en vergelijking aan. Hetzelfde geldt van de moderne bronzen, zilveren, gedamasceerde voorwerpen, de gebeeldhouwde meubels, de émails en mozaieken, die daarop volgen en meestal van Franschen oorsprong en op de internationale tentoonstellingen aangekocht zijn. Te midden van dat alles trekt eene kleine maar keurige verzameling van antieke Etrurische, Grieksche en Romeinsche bijouteriën onze aandacht, die echter spoedig weêr wordt afgeleid door onderscheidene pretentieuse rococomeubelen, een paar kolossale porceleinen vazen uit de keizerlijke fabriek van St. Petersburg, enz.

De buitenste galerij aan deze zijde der zaal is gewijd aan de Oostersche industrie. Chineesche en Japansche porceleinen, verlakte voorwerpen, geschilderde of geweven schermen, wapens, enz., fraaie specimens van oude Chineesche gecloisonneerde en champlevé émails (welker imitatie thans weder een belangrijke tak der Fransche kunstindustrie is geworden), gebeeldhouwde steenen uit Indië, prachtige Oostersche zijden en geborduurde stoffen; - ziedaar zoo een en ander genoemd uit deze rijke verzameling, die weder een aantal in bruikleen afgestane voorwerpen bevat.

De *North Court*, waarheen wij thans het eerst onze schreden wenden, is geheel ingericht voor de tentoonstelling van beeldhouwwerk, architektonische modellen en afgietsels van groote afmetingen. Boven den hoofdingang zien wij reeds dadelijk de marmeren *Cantoria* (of zang-galerij) uit de kerk Santa Maria Novella te Florence, omstreeks 1500 gebeiteld door Baccio d'Agnolo. Daartegenover: de kapel of *tribune* der kerk van Santa Chiara, mede te Florence, uit het jaar 1493. Het ontwerp dezer kapel moet van Simone Pollajulo zijn; het fries van geëmailleerd terra cotta is van Andrea della Robbia. Onderscheidene fonteinen, eene uit Venetië, de anderen uit Florence; twee rijk versierde altaren, een aantal portret-busten in terra cotta, enz., beelden en statuetten van mythologische figuren, eene hoogst merkwaardige onafgewerkte schets in marmer van Michel Angelo, St. Sebastiaan voorstellende, vertegenwoordigen op de schitterendste wijze de Italiaansche beeldhouwkunst der XV^{de} en XVI^{de} eeuw, vooral op decoratief gebied. Even als verschillende fragmenten van een ijzeren hek te Hampton Court van oud-Engelsche smeedkunst, zoo geeft een groot model in hout van de St. Paulskerk, onder toezicht van den bouwmeester zelf vervaardigd, ons een denkbeeld van hetgeen Chris-

topher Wren's schepping volgens zijn oorspronkelijk ontwerp had moeten worden.

Talrijker dan de zoo even genoemde oorspronkelijke Italiaansche beeldhouwwerken zijn de afgietsels of reproductiën van een aantal antieke of moderne (meest Italiaansche uit het tijdperk der Renaissance) kunstwerken of geornamenteerde monumenten. Ik wijs slechts op de voornaamste: een 17 voet hoog, op het oorspronkelijk afgegoten, fragment der zuil van Trajanus; Michel Angelo's kolossaal beeld van den jongen David; een rijk gebeeldhouwd venster uit den westelijken gevel van de kerk der Karthuizers in Pavia; de preekstoel der kathedraal van Pisa, afgegoten op de oorspronkelijke fragmenten, zoo als Giovanni Pisano die tusschen 1302 en 1311 heeft gebeiteld; de preekstoel uit het baptisterium te Pisa, het werk van Nicolo Pisani, den vader van Giovanni, en in ruimeren zin van al de Italiaansche beeldhouwers der Renaissance; eene electro-koperen kopie van de beroemde bronzen deuren van Ghiberti in het baptisterium te Florence; origineele afgietsels van Donatello's *St. Joris*, Michel Angelo's *Mozes*, Benvenuto Cellini's *Diana*, Thorwaldsen's fries, den triomfalen intocht van Alexander de Groote in Babylon voorstellende.

De ruimte tusschen de grootere voorwerpen is ingenomen door onderscheidene vitrines met geëmailleerd aardewerk. In de buitenste galerij aan de oostzijde van den *North Court* vinden wij eenige prachtig gebeeldhouwde marmeren schoorsteenmantels, meest Italiaansch werk van hetzelfde tijdperk, waaruit verder nog eenige uitstekende oorspronkelijke bas-reliefs van de beroemdste kunstenaars zijn geëxpozeerd. Onuitputtelijk schier is de bron van kunstgenot en van studie der kunstgeschiedenis, die hier is geopend. De galerij aan de noordzijde biedt weder een ander gezichtspunt aan. Zij bevat eene rijke verzameling, deels eenvoudige, deels geëmailleerde terra cotta's, waaronder meer dan 50 dusgenaamde Della Robbia's (naar Lucca Della Robbia, omstreeks 1400 te Florence geboren en uitvinder van een kunstprocédé, dat in zijne familie bewaard bleef en daarmeê verloren ging). Een medaillon, elf voet in middellijn, met de wapens en zinnebeelden van René van Anjou, omstreeks 1453 vervaardigd: eenige altaarstukken, met gekleurde voorstellingen in hoog relief; twaalf medaillons, met zeer fraaie, in blauw émail geschilderde voorstellingen van de maanden des jaars; en bovenal eene voorstelling van de H. Maagd met het kind, in hoog

relief en gevat in een nisvormigen rand van bloemen en vruchten, behooren tot de schoonste bewerkingen eener grondstof, die met het marmer in duurzaamheid wedijvert.

Uit sommige vensters der noorder-galerij, die, behalve het genoemde, nog een aantal afgietsels bevat van klassiek beeldhouwwerk en architektonische ornamenten, bestemd ten gebruike van de leerlingen der kunstscholen, heeft men het gezicht op den plantentuin, waar, het geheele jaar door, planten en bloemen naar de natuur geteekend worden. Een oogenblik nadenkens is voldoende om het nut eener dergelijke inrichting voor aanstaande kunst-industrieelen te doen beseffen. Niet minder nuttig, voor hen die hier de opleiding tot teekenmeesters en meesteressen ontvangen, zoowel als voor hen die van het Museum gebruik maken voor zelfstandige studie, is de bibliotheek, met zijne 15,000 boekdeelen in alle talen over allerlei onderwerpen van kunst, hare geschiedenis, hare theoriën en toepassingen; met zijn schat van tijdschriften, prenten, teekeningen en photographiën; met zijne rustige, voor de gewone bezoekers van den dag gesloten leeskamer. In de galerij, ten westen van den *North Court*, waar een en ander wordt gevonden, zijn voorts nog eenige kapitale afgietsels van Italiaansche monumenten en verschillende meubels geplaatst, waarbij vooral twee Italiaansche trouwkoffers, rijk verguld en met beschilderde paneelen, merkwaardig zijn

Wij wandelen nu den breeden corridor, waarin de uitmuntend ingerichte restauratie, de kleed- en waschkamers, enz. uitkomen, door, om in de galerijen onder de verschillende schoollokalen (voor jongens en meisjes afzonderlijk) den verderen inhoud van het Museum te leeren kennen. In de westelijk gelegene treffen wij eene talrijke verzameling bronzen en metalen voorwerpen aan: statuetten en groepen, inktkokers, kandelaars, deurkloppers, slotplaten, enz. Verder eene schoone collectie wapens, meestal Spaansche en Italiaansche, prachtstukken van bewerking. Niet minder interessant zijn de muziekinstrumenten, waaronder rijk gebeeldhouwde harpen; de voorwerpen in dusgenaamd *cuir bouilli* (leder door hitte verzacht en in de meest verscheiden vormen geperst); de gedamasceerde Moorsche en Venetiaansche schotels; de tallooze kleinere metalen voorwerpen, als sleutels, deurknoppen, enz. Wederom kenschetsend voor de methode die hier gevolgd wordt, is de opname in deze galerij, 1°. van enkele oude schilderijen, opmerkelijk, niet om

hunne kunstwaarde, maar om de getrouwe afbeelding van meubelen, kostumen, wapenen, enz. welke zij aanbieden; 2°. van de afgietsels van middeleeuwsch beeldhouwwerk in hout en steen, die door de werklieden bij de architektonische versiering van het nieuwe Parlementsgebouw als modellen zijn gebezigd.

In de noordelijke, onder de scholen gelegen galerijen ziet men o.a. een aantal electro-typische reproductiën van wapens en andere metalen voorwerpen, in den Tower, den Louvre en verdere Fransche musea bewaard. Verder het afgietsel van een schoorsteenmantel, door den Franschen beeldhouwer Germain Pilon (XVI^{de} eeuw) gebeeldhouwd; tegen den wand eenige fraaie specimens van Fransche en Vlaamsche muurtapijten uit den besten tijd; een aantal zwaardere gebeeldhouwde of ingelegde meubelen, eene verzameling metaalwerken van grootere afmetingen, waarbij een afgietsel van een zevenarmigen kandelaar uit de hoofdkerk te Milaan (XIII^{de} eeuw); eenige vitrines met boekbanden en eindelijk eene verzameling middeleeuwsche, meest geborduurde kerkgewaden, waaronder eene prachtige koorkap, uit het klooster Sion, bij Isleworth afkomstig, - Engelsch borduurwerk uit de XIII^{de} eeuw.

Wij staan thans aan den voet van een der trappen, die naar de schilderij-zalen voeren; enkele schreden zijwaarts brengen ons echter vooraf nog te midden eener allerbelangrijkste verzameling snijwerken in ivoor: Romeinsche diptychons, byzantijnsche kistjes, fraaie reproductiën in pleister van middeleeuwsche ivoren bas-reliefs; sierlijke spiegellijsten, honderderlei kleinere voorwerpen en een zestal meesterstukken in ivoor van F. Du Quesnoy, spelende kinderen als Bacchanten en Faunen voorstellende. In de schilderijzalen zelven vindt men nog een aantal vitrines met Venetiaansch en Duitsch glaswerk, gekleurd en wit; geëmailleerde Duitsche glazen bekers en kannen, gegraveerde Hollandsche glazen, enz. Eene afzonderlijke galerij, boven het middenpad dat den straks bezochten *South Court* in tweeën verdeelt, de dusgenaamde *Prince Consort Gallery*, bevat de eigenlijke préciosa van het Museum. Stuk voor stuk zou hier eene afzonderlijke studie overwaardig zijn, de bezichtiging van het geheel verscheidene uren vergen. Ik noem wederom slechts enkele voorwerpen: een metalen spiegel in gedamasceerd gouden en zilveren lijst (Milaneesch werk van omstreeks 1550); eene reliquie-kas, in den vorm van eene byzantijnsche kerk, rijk geëmailleerd en met ivoren beeldwerk versierd; een Duitsch

triptychon uit de XIII^{de} eeuw, in champlevé émail; een aantal andere Byzantijnsche en Duitsche middeleeuwsche kerksieraden; eene rijke verzameling émails van Limoges; onderscheidene vitrines met bekers, kannen en kleinere voorwerpen, die de meest gevarieerde combinatiën van kristal, agaat, ivoor en andere materialen met het fijnste goud en zilversmidswerk aanbieden; eene verzameling oudere en nieuwere Spaansche en Portugeesche byouteriën, enz.

Zoo veel rijkdom, zoo groote verscheidenheid zijn inderdaad verbijsterend; ja, voor hem, die op eene enkele wandeling in de vlucht alles moet opnemen; maar leerrijk in de hoogste mate, het schoonheidsgevoel opwekkend, tot den heilzaamsten naijver prikkelend, voor ieder, die hier dag aan dag, met eene vrijgevigheid zonder wedergade, in de gelegenheid wordt gesteld zijne kennis te vermeerderen, zijn smaak te vormen. Inderdaad, ik geloof niet dat hier éene soort van industrie, waarbij de kunst pleegt te hulp geroepen te worden, waarop zij haren bezielenden invloed doet gelden, onvertegenwoordigd is gebleven. Fabriekvoortbrengselen, welker vorm en bewerking nog slechts in de verte aan dien invloed herinnert; voorwerpen, waarin het handwerk tot kunst is opgevoerd, - ziedaar de beide uitersten der belangwekkende reeks, welker middeltermen bestaan uit meer of min vernuftige, meer of min rationeele en smaakvolle combinatiën van techniek en kunst, waarin de eischen van gene, - doelmatigheid, duurzaamheid, enz., - met de eigenschappen van deze, - sierlijke vormen, harmonieuze kleuren, - tot een schoon geheel zijn samengesmolten.

Buiten die reeks staat aan de eene zijde alles wat den technicus de wording, den aard, de eigenschappen der door hem gebezigde materialen: steen, metaal, hout, papier, enz. kan leeren kennen en waartoe de rijke, systematisch gerangschikte verzamelingen, onder den naam van *Educational-, Food-*, en *Building Material's-Museum* aan deze instelling verbonden, de ruimste gelegenheid bieden. Aan de andere zijde, alles wat eigenlijk kunstwerk is en waarin, daar het alleen om zich zelfs wille is ontstaan, het schoonheidsbeginsel zuiver en duidelijk waarneembaar is. Dat zijn de beelden en decorative beeldhouw- en schilderwerken, welke wij op onze wandeling in originali of in voortreffelijke reproductiën hebben aangetroffen; dat zijn ook de teekeningen, schilderijen en cartons. welke wij in de bovenzalen van het Museum vinden: in de verzamelingen door Ro-

bert Vernon, Jacob Bell, John Sheepshanks, Mrs. Ellison e.a. aan de instelling vermaakt of geschonken; dat zijn de cartons van Rafaël, door koningin Victoria, de collectie oude Hollandsche kunst van wijlen H.T. Hope, door zijne weduwe in bruikleen afgestaan.

Al die kunstwerken moeten den intelligenten, met eenigen zin voor het schoone begaafden werkman de gelegenheid bieden om dien zin te ontwikkelen; maar het zijn vooral de leerlingen der aan het Museum verbonden *National Art Training School* (school tot opleiding van teekenmeesters en meesteressen), ten behoeve van wier studiën zij hier zijn verzameld. Nu bestaan zij echter grootendeels uit aquarellen en schilderijen van Britsche meesters en, ofschoon ik reeds vroeger heb gewaagd van meer dan éene merkwaardige schilderij, hier aanwezig, bevestigen zij in hun geheel het oordeel dat ik tegelijkertijd over de richting en de verdiensten der moderne Engelsche school in 't algemeen meende te mogen vellen. Behoef ik het te herhalen dat deze, mijns inziens, niet verdient als toonbeeld en voorbeeld van eene zuivere toepassing der ware kunstbeginselen te worden aangeprezen? En behoeft het dan verder nog betoog dat zij, juist dáarom, weinig geschikt is om een goeden invloed uit te oefenen op de Britsche kunstindustrie, op den smaak en de richting van aanstaande kunstonderwijzers? Bovendien ontbreekt hier de moderne Engelsche beeldhouwkunst, die, ofschoon zij zich slechts zelden met goed succès op monumentaal gebied beweegt, verre van onvruchtbaar is in werken, die op den zin voor schoone, edele, of bevallige vormen niet anders dan gunstig zouden kunnen werken[1].

In dit opzicht dus, komt het mij voor dat het *South Kensington Museum* nog niet geheel aan zijne bestemming beantwoordt. En zelfs, voor zoo ver het dat nog zou kunnen doen, schijnt de geest, de leiding te ontbreken, die den rechten weg

1 Daarvan getuigen de talrijke beelden en groepen van levende Engelsche beeldhouwers, welke men in het *Crystal Palace* van Sydenham aantreft, waar zij zich aansluiten aan de historische reeks, die van Gibson, Rauch, Schwanthaler, Thorwaldsen, Canova, tot de beeldhouwers der Renaissance en van deze weder tot de antieken opklimt en in het Paleis nagenoeg volledig vertegenwoordigd is. Die reeks maakt overigens slechts een onderdeel uit van het stelsel, door de heeren Owen Jones, Digby Wyatt en James Fergusson dáar op voortreffelijke wijze gevolgd, om de ontwikkeling der decorative kunst van de oudste tijden af tot op onze eeuw aanschouwelijk te maken voor het volk; maar zóo dat tegelijk toch de strenge wetenschap er niets op kan afdingen.

moest wijzen aan hen, die van zijnen inhoud partij komen trekken. Of heb ik niet tot mijne verbazing gezien dat, bijna zonder uitzondering, de *students*, mannelijke en vrouwelijke, aanstaande kunstonderwijzers, of industrieelen, die kunstzin of kunstvaardigheid trachten te veroveren, allen bij voorkeur de middelmatigste, meest excentrieke en phantastiesche producten der nieuwere Engelsche schilderschool zitten te kopieeren, met een ijver, eene betere zaak, vooral ook een beteren uitslag waardig. Want de meeste kopieën waren nog bitter slecht. De valsche smaak, die zóo wordt aangekweekt en voortgeplant, wordt niet opgewogen door het voordeel van technische vaardigheid, zóo verkregen. Waarom, terwijl er in de benedenzalen naar de beste voortbrengselen der oudere beeldhouwkunst gestudeerd wordt, waarom wordt er, naar 't schijnt, geen gebruik gemaakt van de gelegenheid, die in de bovenzalen wordt gegeven om de strenge, edele vormen, de sobere en bevallige drapeering van een Rafaël te leeren waardeeren, in de beroemde cartons (vroeger in Hampton Court) welke hij voor de tapijten der Sixtijnsche kapel heeft ontworpen en geteekend? Waarom, terwijl men beneden de schoonheid leert beseffen van zoo velerlei voortbrengselen der kunstindustrie, waarbij eene smaakvolle keus, de gelukkigste harmonie van kleuren in acht is genomen, waarom ziet men in de schilderij-galerijen zoo weinig kopieeren naar de werken van uitnemende koloristen, als Reynolds, Gainsborough, Bonington e.a., en in 't geheel niet naar de oude Hollandsche meesters in de collectie Hope?

Jammer genoeg, wijl die collectie juist merkwaardig is om meer dan éen uitstekend werk van onze eerste koloristen. Al geef ik toe dat Rembrandt's *Jezus slapende gedurende den storm* (gedateerd 1633) niet van het eerste water is, het *Bergachtig panorama* van dien meester (of van Ph. de Koning?) is voortreffelijk. De *Wildverkoopster* en een *Kaarslicht* van Gerard Dou; eene *Dame en een page*, een *Heer een brief schrijvend*, eene *Vrouw, een brief lezend* en nog eene *Schrijvende vrouw* van G. Metzu; een *Trompetter bij een officier*, eene *Muziekles* en *Soldaten met een trompetter* van G. Terburg; een *Intérieur* van P. de Hooch; maar vooral *Eene drinkende vrouw*, met nog eene mansfiguur er bij, van J.v.d. Meer, - zijn allen juweelen van fijn en zilverachtig, of warm en krachtig koloriet. A. van Ostade, Dusart, Netscher e.a. onder de genre-schilders; Paulus Potter, Berchem, Dujardin en Ph. Wouwerman onder de

dierenschilders; Hobbema, Ruysdael, A. Cuyp en Both onder de landschapschilders; W. van de Velde en Bakhuizen onder de zeeschilders; Weenix en van Huysum onder de bloemschilders, - zijn er allen uitmuntend vertegenwoordigd; zoodat men maar te kiezen heeft, tot wien van deze meesters-koloristen men zich wil wenden om, zoo mogelijk, achter het geheim te komen van het middel om langs dezen weg het gebied van het schoone binnen te dringen.

Overigens zijn de vragen en bedenkingen, zoo even door mij geopperd, mij ingegeven door hetgeen ik zag. Ik erken dat het te weinig is om mij het recht te geven tot het vormen van een oordeel over de methode, welke bij het kunstonderwijs der *South Kensington*-normaalschool wordt gevolgd. Eenigszins toch kan men de deugdzaamheid dier methode afmeten naar de resultaten van dat onderwijs, die in verschillende afdeelingen van het Museum zijn ten toon gesteld en die gedeeltelijk bestaan in voortbrengselen van kunstindustrie, - navolgingen van bestaande zaken of nieuwe toepassingen van oude procédés, - gedeeltelijk in ontwerpen en teekeningen van ornamenten, bloemen en planten, studiën naar pleister en naar het naakt. En dan is de slotsom deze: dat de teekeningen naar het menschbeeld vrij goed, die naar bloemen en planten voortreffelijk, de geteekende landschappen daarentegen zeer middelmatig zijn; dat in de toepassing der kunst op verschillende voortbrengselen van industrie, met name op het behangselpapier, de tapijten, porceleinen, gesmeede ijzerwerken en architektonische ornamenten, een ernstig streven, een wezenlijke vooruitgang zichtbaar is.

Die vooruitgang zal ongetwijfeld met elk jaar meer zichtbaar worden, onder deze voorwaarden: 1°. dat het *South Kensington Museum* geleidelijk worde aangevuld met alles wat op het gebied van kunst en kunstindustrie inderdaad ten voorbeeld en tot voorwerp van studie verdient gesteld te worden, en gezuiverd van datgene wat den kunstzin en den smaak zou kunnen verwarren en bederven; 2°. dat de studie in het Museum en de *Training School* zóo geleid worde, dat aan de eene zijde de goede smaak, maar aan de andere zijde de zelfstandige ontwikkeling van industrieelen en aanstaande onderwijzers en onderwijzeressen in de kunst worden bevorderd; 3°. dat de *Training School* geen africhting-school, maar het kunstonderwijs, dat zij hare kweekelingen geeft en op hunne beurt leert geven, ja op vaste en eenvoudige beginselen gebaseerd zij, maar overigens onaf-

bankelijk en vrij blijve in de keuze der methode, die zich nu eens naar de behoeften van bijzondere industriën, dan weder naar lokale omstandigheden, altoos naar de individualiteit van onderwijzers en onderwezenen moet kunnen wijzigen.

Zonder de vervulling dier voorwaarden zou het gevaar van eenzijdigheid en botte navolgingszucht voor de Engelsche kunstindustrie dreigend kunnen worden, juist ten gevolge van de bewonderenswaardige en krachtige organisatie van het teekenonderwijs in geheel Engeland, die van *South Kensington* uitgaat. De omvang, dien deze studie allengs verkregen heeft, verbiedt mij hier die organisatie in hare détails en hare werking te beschrijven. Daarom bepaal ik mij thans tot het schetsen van enkele hoofdtrekken.

Het teekenonderwijs op de lagere scholen en op de avond- of herhalingscholen voor den werkenden stand, staat, zoowel door het uitreiken van diploma's der 2de en 3de klasse aan de meesters, als door het toekennen van premiën voor het getal harer leerlingen; door het verleenen van subsidiën voor den aankoop van modellen als door het doen inspecteeren der scholen en het uitreiken van prijzen, - altoos onder zekere eerbiediging der lokale autonomie, - onder den rechtstreekschen invloed van het *Science and Art Department*, dat *South Kensington* tot hoofdkwartier heeft. Hetzelfde stelsel, maar uitgebreider nog, wordt toegepast op de eigenlijke teekenscholen, waar de meesters een diploma der 1ste klasse moeten bezitten, waar de subsidiën aan de school zelve en aan de beste leerlingen veel hooger zijn, terwijl tusschen deze elk jaar een nationaal concours wordt geopend, waaraan groote, soms voor de geheele loopbaan des bekroonden beslissende voordeelen zijn verbonden. Datzelfde stelsel van subsidiën en belooningen is in het middelpunt der centralisatie, - de *South Kensington Training School* zelve, - zóo hoog opgevoerd, dat het voor jongens en meisjes van eenigen aanleg eene bijna onweêrstaanbare aantrekkingskracht moet uitoefenen. Van het Museum uit reizen gedurig grootere en kleinere verzamelingen van ornamentale kunst en kunstindustrie het geheele land door, en worden niet alleen in steden, maar ook in dorpen tentoongesteld, zoo slechts het gemeentebestuur een voldoend lokaal aanwijst. De modellen en voorbeelden, waarnaar het geheele land door wordt geteekend, worden bijna uitsluitend door het *Science and Art Department* geleverd.

Bij zulk eene centralisatie, - die alleen in het vrije, krachtige Engeland het plaatselijk initiatief, de zelfstandigheid der gemeente onverzwakt nevens zich kan laten bestaan, - bij zulk een diep ingrijpenden, wijd om zich heen werkenden invloed, is het vóor alles noodig toe te zien dat die invloed ruste op een zuiver begrip van de roeping der kunst, van de behoeften der volksnijverheid.

Helaas! - ik wenschte wel dat er aanleiding was om ook in Nederland van dien invloed te spreken. Maar er bestaat ten onzent schijn noch schaduw van. Het eenige lichaam, dat, mits radicaal geréorganiseerd, en dienstbaar gemaakt, zoowel aan de elementaire studiën van kunstenaars, als aan de opleiding van teekenmeesters, dien invloed, - zoo broodnoodig voor onze industrie, - zou kunnen uitoefenen, de Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, wordt, terwijl wij dit schrijven, met opheffing bedreigd. Mocht hetgeen wij in Engeland op kunstgebied waarnamen, mocht vooral het streven, dat wij er bewonderden om de ontwikkeling des volks en den bloei der nijverheid te bevorderen door de opwekking van kunstzin en de vermeerdering van kunstkennis en kunstvaardigheid, slechts enkelen van onze Volksvertegenwoordigers, of, liefst nog, onzen wakkeren Minister van Binnenlandsche Zaken, tot nadenken en vergelijken bewegen, - deze studiën zouden niet te vergeefs geschreven zijn!

T. VAN WESTRHEENE WZ.

Kunst en wetenschap op hetzelfde terrein.

De perspektief.

Beginselen van de leer der Perspektief, toegelicht zonder behulp der Beschrijvende Meetkunde, ten dienste van de scholen voor Middelbaar Onderwijs, door H.J.H. Groneman, Civ. Ing., Leeraar in de Wis- en Natuurkunde. Groningen, J.B. Wolters. 1867.
Handleiding voor de Practische Doorzichtkunde, door S. Berghuis en C. de Gavere. - Lijnperspectief met 4 uitslaande platen. Groningen, P. Noord-hoff. 1868.

(*Vervolg van bladz*. 78).

Wij komen thans tot de vraag, welker beantwoording het hoofddoel is van ons geheele onderzoek: Hoe hebben zij, die hunne kennis van dit vak hebben getoond in werken die de kritiek van eeuwen hebben doorstaan, en wier kunstvoortbrengselen het nageslacht dagelijks meer bewondert, zonder die te kunnen overtreffen, de Perspectief aan hunne leerlingen onderwezen?

Uit alles blijkt dat zij daarbij, gelijk bij ieder ander gedeelte van hun onderwijs, van het denkbeeld uitgingen, dat voor de vrije en regelmatige ontwikkeling van den geest der jongelieden slechts een klein aantal zuivere ideeën en heldere duidelijke beginselen als grondstof gevorderd wordt. Die eenvoudige waarheden moesten zij bij voorkeur in zich opnemen door ze zelven in de natuur op te merken, en door eigen nadenken moesten zij leeren die verder te ontwikkelen en toe te passen. Die kunstenaars wisten bij ondervinding, dat men slechts goed kent wat men door eigen waarneming, door zelf zoeken en zelfstandig handelen, is meester geworden. Nooit daalden

zij bij dat onderwijs tot kleinigheden af; alleen de groote massa der voorwerpen leerden hunne discipelen naar perspektievische regelen uitvoeren, maar dit zoo grondig, dat zij die voor de détails niet meer noodig hadden, en zich bij deze door het juiste gevoel konden laten leiden, dat zij zich door de degelijke studie der beginselen verworven hadden. Goed en met kennis in de natuur zien, was dus het eerste vereischte. Wat was dus natuurlijker dan dat de leermeesters hunne lessen begonnen met de verklaring der eigenschappen van het licht, de beschrijving van het oog en van het zien? De leerlingen hadden van hunne zijde geene andere voorbereiding dan zooveel kennis van de lagere meetkunst en de daarbij behoorende werkstukken als noodzakelijk, maai ook voldoende was, om de Perspectief goed en grondig te leeren begrijpen.

Men plaatste dus, om met het eenvoudigste aan te vangen de leerlingen voor een glas, waarachter een eenvoudig rechtlijnig voorwerp was geplaatst, en deed hen opmerken hoe door de lichtstralen eene getrouwe afbeelding zou gevormd worden, wanneer zij, van het voorwerp naar het oog gaande, ieder een punt op het glas achterlieten, en dat het onderwijs niets anders beoogde dan juist hun te leeren die punten op eene werkelijke teekening even zoo te bepalen, als zij in de gegeven onderstelling door de natuur zelve op het glas zouden worden aangestipt. Men liet hen vervolgens den invloed van den afstand op den vorm zien, door hen voor- en achteruit te laten gaan; en dit geleidde van zelf tot het bespreken van den gunstigsten afstand en den gezichtshoek. Men plaatste ook het glas dichter bij of verder van het voorwerp, en deed uitkomen hoe eene teekening, bij gelijke natuurlijkheid. grooter, even groot of kleiner dan de natuur kan zijn, terwijl men dit verder uitlegde door op het bord, met lijnen in stede van lichtstralen, den gezichtshoek te teekenen en dien op verschillende plaatsen met eene lijn, in plaats van met het glas, te doorsnijden. De gelijkvormigheid der driehoeken deed dan dadelijk uitkomen dat de grootte der afbeelding onmiddellijk evenredig aan die van den afstand is. Zoo handelde men met alles. De leerlingen moesten in de eerste plaats alles duidelijk leeren zien, en eerst wanneer zij de verschijnselen juist hadden waargenomen, verklaarde men hun de wet waarop zij rustten. Met een horizontaal vlak in de handen, leerde men hun den invloed van den horizon op de geheele omgeving en tevens de doorsnede met

het glas kennen. Men deed hun de verschillende schijngestalten van hetzelfde voorwerp boven en onder den horizon en in verschillende standen zien, en opmerken, dat lijnen evenwijdig met het glas in al die standen daarmede evenwijdig blijven. Niets treft den leerling meer, dan het spoedig kleiner worden der voorwerpen bij toenemenden afstand van het glas, wanneer men hem dit op het glas doet zien. Om hem de wet van die verkleining te doen kennen en hem op eenmaal den algemeenen indruk van het bij elkander komen der evenwijdige lijnen te geven, plaatste men hem aan het einde van eene groote zaal of van eenen doorgang, en deed hem dan daar op een bord de schijngestalte van het andere einde afschrijven. De kleine afmeting die hij dus verkreeg, vergeleken met de hoogte en de breedte van de zaal of den doorgang op de plaats waar hij stond, lokte dan gewoonlijk een uitroep van verbazing uit. Hij begreep dan uit zich zelven dat indien die gang bleef doorloopen, de lijnen van den grond en het plafond eindelijk bij elkander zouden komen. Had hij zich op die wijze overtuigd en het denkbeeld goed in zich opgenomen, dat onderling evenwijdige lijnen zich ten laatste steeds in één punt verzamelen, dan wees men hem de algemeenheid van die waarheid, door een zeer eenvoudig wiskundig bewijs, namelijk door het gedurig kleiner worden der gezichtshoeken bij vermeerderden afstand. Dit is trouwens gemakkelijk genoeg te begrijpen; maar moeilijker is het, om dit bij kleine op zich zelf staande en naar alle zijden gekeerde vormen in de natuur te zien, wat toch voor den kunstenaar het voornaamste is. Daarom moesten de leerlingen zich oefenen om de verzamelpunten van op verschillende wijze geplaatste rechtlijnige voorwerpen op het glas te zoeken; eene vaardigheid die zij na eenigen tijd van oefening meester werden. Men leerde hun dan die verzamelpunten vinden, door eenvoudig eene lijn evenwijdig met die van het voorwerp uit het oog op het glas over te brengen. Zoo leerden zij dan dat horizontale lijnen, te lood tegen het glas staande, zich in het oogpunt, en dat lijnen die eenen hoek van 45° met het glas maken, zich in het distantiepunt verzamelen, enz. Waren zij zoo voorbereid, dan leerde men hun de gewone hulpmiddelen, het overbrengen van het voorwerp en van het oog in het vlak van de teekening enz., en eindelijk het in het perspectief stellen van eenvoudige zaken. Dit herhaalde men eenige malen, maar dan moesten zij zelven aan het

werk en door eigen nadenken en overleg zelven leeren opbouwen. Bij elke nieuwe zaak wees men hun den weg, leerde hun hoe die in de natuur kon gezocht worden, en liet hen dan aan hun lot over. Stonden zij voor eene moeilijkheid, dan moesten zij die zelven leeren overwinnen en zoolang zoeken, tot zij het middel gevonden hadden, en men hielp hen slechts met een enkel woord wanneer de krachten te kort schoten. Zelf ontdekken, zelf denken, op eigen beenen staan, ziedaar wat tot kunst geleidt, wat den geest levendig houdt, wat de hoop en het zelfvertrouwen geeft dat men zich overal door zal redden! Vlug en spoedig denken, zeker en met vastheid uitvoeren komt dan door het gedurig handelen van zelf. Maar de leerlingen moesten ook tevens in alles, zelfs in het geringste, zich de eigenaardige opvatting van den kunstenaar eigen maken, dat is door contrasten in de afmeting en in de richting der lijnen, door den goed gekozen horizon en den gunstigen afstand van afzonderlijke gedeelten, al waren dat zoovele blokken, een schoon geheel leeren vormen. Streven naar grootschlieid, naar veredeling en verfijning in de vormen, zuivert den smaak en verheft den geest, en des kunstenaars lessen in de Perspectief leenen zich bijzonder daartoe. Men leerde den jongen kunstenaars vervolgens allerlei indeelingen in de ruimte maken of zelven zoeken, en oefende hen in het teekenen van fraai ingelegde vloeren en zolderingen, van zalen en verschillende gewelfde doorgangen, van gebouwen in verschillende standen, op horizontale, rijzende of dalende gronden, enz. Dan kwam de schaduwleer met zon-, maan- en kunstlichten, de spiegeling in het water, de perspectief op plafonds en vlakke spiegels aan de beurt. Van dit alles leerde men hun het beginsel, legde dit duidelijk en met gedurig wijzen op de natuur uit, gaf hun één of twee voorbeelden, en liet hen dan, met kennis gewapend, al het overige zelven in de natuur zoeken.

Casper Philips drukte dit, nu ruim honderd jaren geleden, in de voorrede van zijn boek volkomen uit. ‘Het ware doel-wit,’ zegt hij, ‘van alle zoo mondelinge als schriftelijke onderwijzing komt dan eigentlijk hierop uit, dat men daardoor den beginnenden oefenaar vooraf bekwaam moge maken, en zo lange als by der hand geleiden, tot hy in staat is, om eindelijk by de natuur zelfs ter school te gaan en zich onmiddelijk door haar te laten onderwijzen.’ Op eene andere plaats zegt hij van iemand die de eerste beginselen is doorge-

worsteld, ‘dat hy zich diend aan de grootste meesteresse in deze wetenschap, d.i. aan de natuur zelfs te adresseeren, en met dezelve raad te plegen..... Deze getrouwe en allerge-dienstigste leeraaresse’, dus gaat hij voort, ‘zal hem onfeilbare regelen aan de hand geven, die altoos bestendig en aan geene verandering onderhevig zijn, vermits ze haren grond in eene nimmer wankelende wet hebben,’ enz.

Wil men zich voorstellen, hoe het met de lessen op de ateliers toeging, dan verbeelde men zich eene kamer waarin eenige jonge lieden van verschillenden leeftijd stil zitten te werken. De kunstenaar komt uit zijn eigen atelier en ziet een der jongste leerlingen verdrietig en met het hoofd in de hand zitten. ‘Gaat het niet?’ vraagt hij lachende. ‘Och neen, mijnheer! ik kan die deur niet in de opening doen passen.’ - ‘Wel ga dan maar eens naar de deur en vraag haar zelve, hoe zij het doet. Bestudeer goed hoe zij open- en toegaat, en dan zult ge het wel vinden.’ En de knaap gaat naar de deur, doet die open en toe, herhaalt dit eenige malen, denkt na, maar vindt niet. ‘Zijt ge er?’ vraagt na eenigen tijd de leeraar. ‘Och neen, ik kan het niet vinden.’ - ‘Welnu, verbeeld u eens dat er een stukje wit krijt onder aan het einde der deur zit, en vraag nu eens wat dat op den grond zal schrijven.’ - En zie, het oog van den knaap verheldert, hij heeft het idee gevat, vertoeft nog eenige oogenblikken, spoedt zich naar zijne plaats en komt na eenigen tijd, niet weinig trotsch op hetgeen hij volbracht heeft, zijn afgemaakt werk laten zien. Hij heeft boven en onder met den straal van de opening een halven cirkel in het perspectief gelegd, en nu moge hij de deur plaatsen zooals hij wil, zij past altijd. ‘Flink gedaan,’ prijst de leeraar, maar zegt tegelijk tot een der oudere kameraden: ‘Och leer hem eens hoe hij dit korter had kunnen doen.’

Deze, die niet gaarne gestoord wordt, en daarenboven het geduld van den leeraar nog niet heeft, voegt hem niet malsch toe: ‘Lomperd, weet ge niet dat evenwijdige lijnen bij elkander komen?’ - ‘Ja wel zeker.’ - ‘En waarom hebt ge dan die onderste lijn niet tot den horizon verlengd? waartoe dient die tweede cirkel?’ - ‘Gevonden?’ vraagt de leeraar, en op het bevestigend antwoord zegt hij: ‘Welnu, maak mij dan eens een luik voor een raam dat met drie bladen toevouwt, maar zet het wat gracieus in elkander en teeken liever de geheele kamer; dan hebt gij plaats voor een mooien vloer. Kijk

eens naar dat ornament: het komt mij voor dat daaruit een fraaie marmeren grond kan gecomponeerd worden.'

Op deze wijze dan hebben wij in onze jeugd, en velen met ons, de Perspectief geleerd, van hen die zelven nog élèves waren van de leerlingen der groote meesters uit het laatst van den bloeitijd onzer kunst, van mannen dus wien nog de traditiën van den goeden tijd in het geheugen lagen, al was de geest lang van hen geweken. Men zonderde, bij jonge lieden die den geheelen dag teekenden, eenige uren in de week voor die hulpwetenschap af, en begon er vroeg mede, opdat zij die spoedig achter den rug zouden hebben; want de Perspectief, goed onderwezen, is het gemakkelijkste gedeelte der studie van den kunstenaar.

Dit zij genoeg over de methode in vroeger tijd gevolgd. Doch eer wij afscheid nemen van de kunst onzer vaderen en van hun onderwijs in dit gedeelte van hun vak, moeten wij eene algemeene waarheid herinneren, die, ofschoon genoeg bekend, dikwijls uit het oog wordt verloren. Zij is deze:

Wanneer veelvuldige waarnemingen tot de kennis van eene waarheid geleid hebben, en de kunstenaar en de geleerde beiden daarvoor staan, maakt zij op ieder van hen een verschillenden indruk. Beiden gaan van haar uit, om ieder zijn eigen weg te volgen. De kunstenaar gebruikt die als een vasten grond voor zijne scheppingen, de geleerde is niet tevreden voordat hij de oorzaken kent. Terwijl de eene er mede opbouwt, daalt de andere af om naar den grond te zoeken waarop zij steunt. Van hetzelfde punt uitgaande, loopen hunne wegen ver, zeer verre suit elkander, en ieder gehoorzaamt daarbij aan zijne eigene schoone roeping. Zoo is het met alles, hetzij het tot het gebied van de stof of van den geest behoort. Wanneer eene nieuwe verfstof gevonden wordt, grijpen zij die beiden aan, de een om te onderzoeken uit welke bestanddeelen zij bestaat, de ander, wien dit volstrekt onverschillig is, alleen om te vragen wat hij er mede doen kan. Daarom eischt ook ieder hunner eene afzonderlijke opvoeding en ontwikkeling, en treurig is het wanneer het onverstand, al geschiedt het ook met de beste bedoelingen, die tweeërlei richting van onderwijs dooréénhaspelt; want tien tegen één, dat daardoor bij den leerling òf het scheppingsvermogen òf de geest van analyse gedood wordt. Door het verlies van het eerste wordt de kunstenaar, door dat van het tweede de geleerde in hem vermoord. Produceerende en

analyseerende geesten zijn voor den vooruitgang der maatschappij, voor de volle ontwikkeling van de krachten door den Schepper in den mensch gelegd, even noodzakelijk. Ondersteunen zij elkander, zonder zich in elkanders plaats te dringen, dan kan dit niet anders dan tot eene goede uitkomst geleiden. Maar de hemel bescherme ons geliefd vaderland tegen hen, die zich met het onderwijs van den kunstenaar bemoeien zonder iets van zijne roeping te verstaan, en blind zijn voor de bijzondere eischen die aan de opleiding van den kunstenaar moeten gesteld worden!

Doch keeren wij tot ons onderwerp terug. Uit hetgeen wij geschreven hebben zal nu wel genoegzaam gebleken zijn, hoe in allen deele voldoende de kennis van de wetten en regelen der Perspectief sedert lang voor de kunstenaars was, die geleerd hadden die als gehoorzame werktuigen van hunnen geest te gebruiken. Maar voor de geleerden bleef er altijd iets duisters over. Men bleef het antwoord schuldig op het ‘waarom’ van sommige handelingen.

Dat duistere werd echter geheel weggenomen, toen Gaspard Monge, in 1746 geboren, zijne beschrijvende meetkunst uitgaf. In zijne jeugd als teekenaar aan de artillerieschool te Messières geplaatst, verzamelde hij de traditiën der verschillende ateliers, en bracht de verspreide fragmenten van de kennis die men van de beschrijvende meetkunde bezat, bij elkander. Op later leeftijd ontleedde en verwerkte hij die met eene verwonderlijke scherpzinnigheid en vormde daarvan eindelijk het schoone en volkomene geheel dat zijnen naam vereeuwigd heeft. Hij gaf zijne ‘Géométrie Descriptive’ in 1794 in het licht, en door de toepassing van zijn systema op de Perspectief wordt alles wat daarin tot nu toe duister was gebleven, opgeklaard en de theorie van die wetenschap wordt volkomen helder. Monge onderstelt eenen straal die uit het oog langs de schijngestalte van een voorwerp glijdt en die dan, naar gelang dit voorwerp uit rechte of ronde lijnen is samengesteld, het oppervlak van eene piramide of eenen kegel doorloopt die dit voorwerp omhult. Denkt men zich nu tusschen het oog en het voorwerp ergens een doorschijnend vlak geplaatst, dan zal dit die piramide of dien kegel doorsnijden, en deze doorsnede is dan tegelijk de perspectief en de afteekening der schijngestalte zooals zij op die plaats door het oog gezien wordt. Voor hem nu die de vakken welke aan de beschrijvende meetkunst voorafgaan (en

(zij wordt eerst in het vijfde jaar der Hoogere Burgerschool en verder op de Polytechnische school onderwezen), en die de projectieleer in haren geheelen omvang, met al de werkstukken die er bij behooren, goed bestudeerd heeft, is het construeeren van die doorsneden eene zeer eenvoudige zaak, die alleen wat meer of minder arbeid vordert, naarmate de samenstelling van het voorwerp meer ingewikkeld is.

Maar hij die op deze wijze tot de kennis der Perspectief komt, heeft eenen geheel anderen weg doorloopen dan door den jongen kunstbeoefenaar is afgelegd. Bij eerstgenoemden komt eigen zoeken, komen eigen waarnemingen in de natuur niet te pas. Voor hem is de zaak eene zuivere, maar koude werkzaamheid des verstands. Hij is van de eene bewezene waarheid tot eene andere opgeklommen, die weêr tot grond heeft gediend van eene volgende, totdat hij, die eindelijk allen meester zijnde, al de projectiën van een regelmatig recht- of rondlijnig voorwerp heeft leeren construeeren, met wier behulp hij dat voorwerp in perspectief kan stellen. In de leerboeken in die richting geschreven, wordt dan ook nooit op de natuur, maar steeds op eene voorafgaande stelling gewezen, en de voorbeelden tot uitwerking zijn regelmatige wiskundige figuren, een cubus, een cilinder, een kegel, een regelmatig veelvlak, een trap, enz. Van trap tot trap wordt men zoo geleid tot het met wiskundige nauwkeurigheid in het perspectief stellen van dikwijls zeer ingewikkelde, maar altijd regelmatige gebouwen; of van machineriën, volgens van te voren ontworpen of gegeven projectiën. Maar daarmede is dan het doel bereikt en de taak der Perspectief bij den geleerde en den wiskundigen teekenaar is hiermede afgeweven.

Zooals men ziet wordt hier weder dezelfde zaak zeer verschillend opgevat in de studeercel van den geleerde en in het atelier van den kunstenaar. De wegen die de leerlingen doorloopen, de geestontwikkeling die zij er door verkrijgen, zijn even verschillend als het doel dat beiden wenschen te bereiken. Wil men eene ernstige kunstbeschaving aan den leerling geven, dan is daartoe een scherp waarnemingsvermogen, een heldere blik in de bron van alle schoon, in Gods heerlijke natuur, een hoofdvereischte, en dan kan men geen slechter weg volgen, dan die waarop nooit op de natuur gewezen wordt. Dit neemt niet weg dat het voor het onderwijzen der Perspectief aan de jonge kunstenaars van het grootste nut is, dat in de lessen die ons

door onze groote voorgangers zijn nagelaten, de later verkregen resultaten van het wetenschappelijk onderzoek worden opgenomen, en dat de kunst uit de hand der wetenschap dit geschenk met dankbaarheid behoort aan te nemen, wanneer het haar ernst is naar de best mogelijke resultaten te streven.

Intusschen waren de groote meesters uit den bloeitijd der kunst sedert langen tijd van het tooneel getreden en hunne onmiddellijke leerlingen waren niet meer in het land der levenden. De geest die hen had bezield, was met hen in het graf gedaald, en de kunsten waren weder langzamerhand een van die perioden van verval ingetreden, die meermalen in de geschiedenis voorkomen. In den tijd van Monge waren zij ‘en pleine décadence’. Kort voor en na hem verschenen in alle landen eene menigte werken over de Perspectief, maar daar zij bijna uitsluitend door wiskundigen, en dus naar hunne opvatting, geschreven waren, konden zij der kunst weinig nut doen. De kunstenaars die in dezen tijd leefden, en waarvan sommigen niet van talent ontbloot waren, hoewel zelfs de besten in de verste verte niet meer konden vergeleken worden met wat hunne vaderen waren geweest, hadden echter, zooals wij reeds opmerkten, velen van hunne traditiën bewaard, en dezen waren gedeeltelijk in de ateliers, gedeeltelijk in de akademiën en teekenscholen blijven leven. Toen later de kunsten herleefden en ook in ons land weder kunstenaars opstonden waarop wij met trots mogen wijzen, waren de kunstvoortbrengselen van karakter veranderd. De groote schilderijen van vroeger waren nu uitzonderingen geworden. De verkortingen op plafonds en op groote paneelen, dikwijls ver boven het oogpunt geplaatst, kwamen niet meer te pas, en daardoor waren vele van de moeilijkste toepassingen der Perspectief schier geheel in onbruik geraakt. De kunstenaars drukten nu hunne gedachten doorgaans uit in kleiner vorm, op wat men kabinet-stukken noemt, en behielpen zich, wat de Perspectief aangaat, met de overgeblevene traditiën, terwijl hun kunstvermogen aanvulde wat aan deze ontbrak. Maar bij het Nederlandsche volk was gaande weg de vroegere liefde tot de kunst geheel uitgedoofd, en daarmede dat scheppend vermogend, die activiteit, waaraan wij vroeger niet alleen den hoogen stand der zuivere kunst, maar ook tevens de prachtige nijverheidsvoortbrengselen onzer vaderen te danken hadden. In alles was de geest des tijds veranderd, en de kunsten waaraan ons vaderland eenen Europeeschen roem te danken had en heeft, werden bitter ver-

waarloosd. De kunstenaars, niet meer gewaardeerd en schier nooit geraadpleegd, trokken zich in hunne stille ateliers terug, en hunne lessen werkten niet meer naar buiten. Wel werden de Akademie van beeldende kunsten en de Teekenscholen volgens wettelijke verordeningen ingesteld, maar zij werden slecht ondersteund en niet aangemoedigd, en in de kleinere plaatsen werd het bestaan, de regeling en de aanmoediging aan de gemeentelijke besturen overgelaten, en men kan denken met welke kleingeestige denkbeelden zij daar te strijden hadden. Bekwame mannen die aan het hoofd stonden en wier middelen of talenten het toelieten, ontmoedigd door die geestelooze bekrompenheid, onttrokken zich aan de ondankbare taak. Toen verviel het kunstonderwijs, op weinige uitzonderingen na, al meer en meer, en daalde af tot wat men eene aangename uit-spanning, een tijdverdrijf noemde, en het ernstig onderwijs, waarvan de kunsttoepassing der Perspectief een noodzakelijk gedeelte vormt, ging daarbij natuurlijk geheel verloren. Die verwaarloozing heeft onzen kunstenaars slechts weinig kwaad gedaan: zij studeerden en werkten in hunne ateliers en zochten in het Buitenland de aanmoediging die zij in hun uitgedoofd Vaderland niet meer vonden; maar de hoogere nijverheid plukte daarvan de wrange vruchten en doet het nog dagelijks.

Van tijd tot tijd verhieven echter eenige kunstenaars hunne stemmen, en daaraan hebben wij o.a. ook eenige werken over de Perspectief te danken. Van den Berg, met zijn ernstig talent, zag met leede oogen dat men de wetenschap slechts volgens eenige traditiën kende en voortplantte, zonder de gronden te leeren kennen waarop zij steunde, trachtte dit te verhelpen en gaf zijne ‘Leerwijze der Perspectief’ in het licht[1]. P. van Schendel gaf zijne eigenaardige kunstenaarsopvatting van die wetenschap, eenen nieuwen blik op eene oude zaak[2]. Maar beiden schreven voor kunstenaars die de beginselen reeds machtig waren. De bouwkundige J. Schaap schreef zijne ‘Architectuur-Perspectief’: uit zijn standpunt gezien, een zeer goed werk, dat verschillende methoden omvat, en nu reeds uit vier deeltjes en 53 folio-platen bestaat, en waarvan het vervolg met ongeduld verwacht wordt[3]. Aan den heer Kram hebben wij eene vertaling van één der menigvuldige werken van Thenot over

1 J.E.J. van den Berg, *Leerwijze der Perspectief*. Utrecht, 1854.
2 *Nieuwe leerwijze van Doorzichtkunde*, door P. van Schendel. Breda, 1861.
3 *Architectuur-Perspectief*, door J.W. Schaap. Leiden, 1856.

deze wetenschap te danken, welke later herdrukt is door de zorg van Dr. Wap[1]. Dit werkje geeft uitmuntende kunstenaarstoepassingen, maar zonder opgave van de gronden waarop zij rusten, zoodat het voor kunstenaars eene menigte nuttige wenken geeft, maar minder voor een ernstig onderwijs geschikt is; en datzelfde kunnen wij van nog eenige andere vertalingen, o.a. van het werk van den heer Aug. Allebé zeggen. Verder hebben wij aan kunstbeoefenaars nog slechts eenige kleine werkjes over de eerste beginselen te danken.

Daarentegen werden er tal van boeken en boekjes geschreven waarin de waarheden op welke de Perspectief berust, grondig bewezen zijn - maar door wiskunstenaars, en uit hun standpunt gezien. Met den besten wil kon de jonge kunstenaar hun niet dankbaar voor hunne moeite zijn; want het waren uit den aard der zaak dorre en drooge stellingen, zonder eenige verwijzing naar de natuur, geheel vreemd aan de kunst, hare toepassing en hare behoeften, en met zulke smakelooze en geestdoodende voorbeelden, dat zij een gruwel waren in de oogen der opgewonden kunstenaarsjeugd, die er daarenboven niets van begreep. De weinigen die desniettemin die studie voortzetten, vonden ten slotte de regelen zoo omslachtig en onpraktisch, dat zij die bij hun werk niet konden toepassen. Wat was nu daarvan het gevolg? Dat die jongelieden verdrietig eene oefening staakten waarin zij geen vertrouwen stelden, passer, liniaal en den geheelen toestel wegwierpen, en op eenige tradities en eigen waarneming vertrouwende, zich om de regelmatige beoefening der Perspectief in het geheel niet meer bekreunden.

Daarom zijn wij, en zeker ieder die het goed met de kunst en hare beoefening meent, dankbaar aan de ontwerpers van het Programma van het middelbaar onderwijs, dat van de leeraars in het handteekenen eene grondige kennis der Perspectief eischt. Het komt er maar op aan wat men er door verstaat, en hoe men die goede bedoelingen bij het onderwijs in de kunst, aan die scholen gegeven, en waarvoor uit den aard der zaak slechts weinige uren afgezonderd kunnen worden, het best vrucht kan doen dragen. Er moet dus mede gewoekerd worden, en men moet zoo recht mogelijk op het doel afgaan, dat is, de kunsttoepassing dier wetenschap onderwijzen.

1 P.P. Thenot, *Proeve van werkdadige Doorzichtkunde*, vertaald door C. Kram, 2e druk, bezorgd door Dr. Wap. Utrecht, 1861.

Wij vertrouwen dat wij nu genoeg hebben doen uitkomen, dat de kunstenaar met die studie niet alléén het in het perspectief stellen van eenige voorwerpen bedoelt, maar die wetenschap vooral beoefent, om de wetten die de schijngestalten van alles in de natuur regelen, zoo goed en grondig te kennen, dat hij daardoor gemakkelijk, dat is op weinig omslachtige wijze, aan alles wat hij teekenen wil, de ware plaats, grootte en richting kan geven. Hij moet die plotseling, zoodra zijn oog op iets valt, overal en in alles leeren zien, zoowel in het door den wind omgeslagen blad eener plant, als in het lijstwerk van een meubel, zoowel in den vorm van den mensch, als in een gebouw dat voor hem staat. Die wetenschap moet hem een hulpmiddel zijn, dat hem leert met zekerheid uit te voeren wat hij met, gedeeltelijk door hare hulp, geoefende oogen in de natuur heeft opgemerkt.

Stemt ge dit toe, wat dunkt u dan van de volgende definitie, waarmede een boek over de praktische Doorzichtkunde begint, en wel een boek dat wij in de dagbladen hebben aangeprezen gezien, als geschikt om bij de lessen in het handteekenen aan de scholen van middelbaar onderwijs gebruikt te worden? Wij schrijven het volgende over (blz. 1):

‘De Doorzichtkunde (Perspectief) leert ons:

1°. Allerlei voorwerpen op een vlak af te beelden volgens opgave van hun vorm, afmeting en plaatsing, zoodanig als zij zich onder die gegevens aan het oog zouden vertoonen (lijnperspectief).

“2°. De belichting der voorwerpen,” enz. - - en nu verder:

Hetgeen de teekenaar naar de natuur verricht, leert de Doorzichtkunde ons tot stand brengen *zonder behulp van de rechtstreeksche zinnelijke waarneming*, terwijl *deze laatste wordt vervangen door nauwkeurige beschrijving*.

Behalve de bovengenoemde gegevens, moet men daarbij kennen de plaatsing van het oog en van het vlak, waarop men de voorwerpen wil afbeelden.’

Het staat er letterlijk zoo! Is het niet bitter treurig, dat in een land dat zulk eene kunstgeschiedenis achter zich heeft, de kennis en het gevoel van kunst zoo geheel is uitgedoofd . dat zelfs beschaafde en in hun vak bekwame mannen daarvan zoo als het aangehaalde boekje getuigt, niet het minste denkbeeld meer hebben? Rijst niet onwillekeurig de vraag op: wat

moet de rest dan zijn? al weet men bij ondervinding, dat eenige weinigen in den lande het gebruik van zulke boeken bij het kunstonderwijs niet aanprijzen zullen. Verwondert het u dan nog, dat de vreemdeling op de tentoonstellingen, onze producten van hooge nijverheid ziende, - en dat is de geestbeschaving des volks in stoffelijke vormen in plaats van in woorden uitgedrukt, - indachtig aan wat wij geweest zijn, schouderophalend voorbijgaat en medelijdend fluistert: ‘une nation éteinte’. Gelukkig protesteeren onze kunstenaars met al de macht van hun uitstekend talent, en houden zij onze nationale eer op, zooals zij in het vorige jaar weêr te Parijs gedaan hebben.

Maar op hen berust ook de zware taak, om te zorgen dat de kiem voor de schoone en edele gaven, die ons volk zijn toebedeeld, bij onze jongelieden niet verloren gaat: - eene kiem die wij hopen dat later nog eens weêr tot eene bloeiende plant zal opwassen en schoone, kostbare vruchten zal doen rijpen, niet alleen voor de kunst, maar ook vooral voor haren verren bloedverwant, de hooge nijverheid. Zij moeten dus plichtshalve, zelfs huns ondanks, elke valsche voorstelling bestrijden, die onze jongelieden op den dwaalweg kan helpen, - eene taak, die we thans gaan volvoeren, hoe weinig aangenaams zij ook hebben moge.

Gij zegt dan, Mijneheeren! dat de Doorzichtkunde (d.i. uwe wiskundige opvatting daarvan) hetzelfde leert tot stand brengen wat de teekenaar naar de natuur verricht, wanneer gegeven zijn: 1°. vorm, 2°. afmeting, 3°. plaatsing van het voorwerp, het oog en het tafereel, en dat wel zonder behulp van de rechtstreeksche zinnelijke waarneming, dus, zonder dat men de natuur behoeft te zien, dewijl dit laatste door eene nauwkeurige beschrijving vervangen wordt.

Wij bekennen volgaarne dat wij er niets van begrijpen, maar wat wij wel weten is, dat de eischen die gij stelt, nog al lastig zijn. Want hoe zult gij, bij voorbeeld, ons den vorm bezorgen van iets dat leeft, op geen enkel punt van zijne oppervlakte zich gelijk blijft en daarenboven aandoeningen ondergaat en beweging heeft? Hoe zult gij hier ooit den vorm van de natuur scheiden, waarvan ge intusschen beweert de rechtstreeksche zinnelijke waarneming niet te behoeven? Wij zien er geen kans op. - Ziet gij het? Stellen wij eens een voorbeeld, en laten wij u tegelijk zeggen hoe de kunstenaar handelt, bijv. bij het maken van een portret.

Stel eens dat een teekenaar het portret van uwe tante zal

maken, een levendig, zeer bewegelijk vrouwtje, bij wie de ziel uit al hare trekken spreekt.

Het lieve en bevallige zit nu juist in die uitdrukking en het voornaamste van de taak is nu om dat terug te geven. De teekenaar tracht over een onderwerp te spreken waarin zij belang stelt, bestudeert al pratende de uitdrukking op die gelaatstrekken, vat dan spoedig potlood of penseel, en tracht nu zooveel van die levendige natuur in zijn werk te brengen, als zijn talent hem toestaat. Gij ziet, dat hij zijne rechtstreeksche zinnelijke waarneming zeer behoeft, dat hij flink en zeer aandachtig zijne oogen gebruiken moet en dat deze hierbij zijne voornaamste hulpmiddelen zijn.

Gij integendeel behoeft om hetzelfde voort te brengen, wat de teekenaar hier naar de natuur heeft verricht, uw model niet te zien. Dat is zeker een groot voorrecht, want nu wordt de afstand onverschillig: de dame kon in de Oost zijn. - Maar hoe nu aan uwe eischen voldaan? hoe komt gij nu, in 's hemels naam, aan den vorm van uwe overzeesche tante? Dat begrijpen wij niet; want laat ge ze afgieten, dan is er alle ziel en alle leven uit! En gesteld verder, dat die dame er niet tegen op zou zien, om, ter liefde van uw wonderwerk, zich zoo indiscreet langs alle zijden te laten opmeten, hetgeen uw tweede eisch is, zoudt ge dan werkelijk gelooven dat de dorre constructie-lijn, die gij puntje voor puntje uit die projectiën zoudt voortbrengen, de afbeelding zou zijn van uw tantes levenden nens? Het is waar, dat u de nauwkeurige beschrijving nog overblijft, en dat ge er bij kunt schrijven: ‘dit beteekent tantes neus; maar dit en dat ontbreekt er aan.’ Dit alles te zamen zal intusschen, wel bezien, duidelijk genoeg doen uitkomen, dat wat gij beweert onmogelijk is.

Wij gelooven wel te doen met aan te nemen, dat in dit geval de Doorzichtkunde *niet* hetzelfde tot stand leert brengen wat de teekenaar naar de natuur verricht, zelfs al had men de hulp der rechtstreeksche zinnelijke waarneming en die der nauwkeurige beschrijving er bij. Maar dan vervalt om dezelfde reden het afbeelden van alle menschen en alle dieren en verder ook van alle boomen, bloemen en planten, in één woord, van alles wat leeft, aandoeningen ondergaat en zich beweegt. Gij zult bekennen, dat dit te zamen een aanmerkelijk, en wel het voornaamste, het gewichtigste gedeelte is van alles wat bestaat, het gedeelte waarin zoowel de geniale kunst als de op hooge

nijverheid toegepaste hare inspiratiën zoekt; en dat dus de bewering, dat de Doorzichtkunde leert tot stand brengen hetgeen de teekenaar naar de natuur verricht, sterk op een bluf gaat lijken, die zeker in een wiskundig boek allerminst op hare plaats is. Vindt gij dat ook niet, mijnheer de recensent, die het gebruik van dit boek bij het kunstonderwijs aanprijst?

Maar, mogelijk zondert gij de levende natuur uit. Die is ook zoo lastig, daar komt zoo geene enkele rechte of regelmatig gebogen lijn in voor. Nemen wij dan wat anders, iets wat meer op mathematische vormen lijkt en dus meer binnen het bereik valt, bij voorb. eenige gebouwen, een dorpsgezicht. Rechts ziet gij toren en kerk, vlak voor u eene markt met allerlei soort van zeer oude huizen, links een gedeelte van het dorpshuis en in het verschiet den ingang van eene straat. Menschen en dieren, boomen en planten denken wij maar weg. Nu zullen wij u vooraf zeggen hoe de teekenaar, die dit alles schetsen wil, zijne taak aanvat. Verbeeld u een kunstenaar op reis, die door dat geheel getroffen wordt, die daarin iets schilderachtigs vindt (wij zullen u straks zeggen wat dat beteekent) en er een souvenir van bewaren wil. Hij kan nog over een paar uren beschikken en besluit die te besteden aan het maken van eene schets. Gij zult hem dan eenige oogenblikken zien rondwandelen, naar voren, naar achteren of een weinig ter zijde zien gaan, tot hij eindelijk zijn standpunt gekozen heeft. Hij heeft namelijk den schoonsten stand, de horizonshoogte, den behoorlijken afstand, enz., gezocht, en dat bijna instinctief gedaan; want de Perspectief is hem door veel handelen zoo eigen geworden, dat hij, zonder daarover bepaald na te denken, aan al hare eischen gehoorzaamt. Eens begonnen, zal hij van tijd tot tijd zijn potlood op de hoogte van het oog houden, maar alles gaat vlug van de hand. Hij toovert dien toren, die kerk, den grond, de markt en de geheele omgeving in onbegrijpelijk korten tijd op zijn papier, in losse en groote trekken. Hij heeft dan zijne schets bij elkander gezet en dit beteekent, dat hij de plaats van elk gedeelte, de onderlinge verhouding in afmeting, de richting der wijkende lijnen, enz., in andere woorden, het perspectievisch gedeelte van zijn werk heeft aangezet. Maar nu zult ge zien, dat zijne aandacht het meest gespannen is; want nu komt voor den kunstenaar het moeilijkste gedeelte eerst aan, namelijk, het geven van het ware karakter aan al die, in verschillende tijden, uit zoo vele bestanddeelen gevormde en van

zoo vele verschillende stoffen vervaardigde gebouwen. Wij gaan u enkele van die moeilijkheden opnoemen. Op dien toren en die kerk heeft de tijd sedert eeuwen zijnen stempel gedrukt, en gij ontvangt, of gij er aan denkt of niet, op het oogenblik dat ge er naar ziet, daarvan den indruk. Wat is er in dien uiterlijken vorm, dat die aandoening bij u opwekt? Dat is de vraag die den teekenaar zoo ernstig doet zien, want hij moet dien indruk terug geven. In mindere mate heeft hetzelfde plaats bij alles wat zich aan het oog vertoont. Een oude muur, met zijne uitgezakte deelen, zijne afgeronde kanten en zijne opene voegen, is geheel wat anders dan een die er naast staat en eerst sedert korten tijd is opgemetseld; en wanneer felle zonneschijn, regen en wind jaren lang op houten balken hebben gewerkt, dan vertoonen zij een geheel anderen vorm dan in het eerste uur toen zij geplaatst werden. Zoo is het met alles wat u omgeeft. Verder speelt het licht op al die vormen, en terwijl het een zeker gedeelte krachtig doet uitkomen, maakt het andere deelen onzichtbaar, b.v. de ribben tusschen twee zijden, wanneer het licht met gelijke hoeken op beiden valt, en dat geeft dat zonderling en grootsch effect op de ornamenten van den toren. In de schaduwzijde, die alleen door de reflexie verlicht wordt, zijn sommige deelen zoo onduidelijk, dat ge die slechts ziet omdat ge weet dat zij er zijn moeten. Indien nu de teekenaar die ribben toch goed laat zien of te veel duidelijkheid in de schaduwen brengt, dan krijgt de teekening dat dorre en vervelende, dat de natuur nooit vertoont; maar teekent hij die in het geheel niet, dan wekt hij toch ook niet den indruk, dien de natuur geeft, bij den beschouwer op; zoodat hetgeen hij niet ziet, hem nog meer moeite veroorzaakt, dan hetgeen duidelijk voor hem staat. Verder plaatst zich de lucht tusschen het eene voorwerp en het andere en vermindert daardoor zoowel de kracht der schaduwen als de duidelijkheid van den omtrek, zoodat de vermindering in afmeting, die hij reeds aangewezen heeft, volstrekt onvoldoende is om het denkbeeld van wijking op te wekken, indien ook dit daarbij niet goed in acht genomen wordt. En zoo zijn er honderden zaken meer, zoodat ten slotte het perspectievisch gedeelte van zijne teekening een ondergeschikt en lang niet het moeilijkst deel van zijne taak is.

Wanneer nu de kunstenaar dit alles heeft uitgedrukt, dan geeft zijne teekening het *gevoel* terug dat het zien van al die

zaken bij hem heeft opgewekt. En daarom, wanneer op dezelfde plaats een ander kunstenaar hetzelfde naar de natuur teekent, zal hij alles anders uitdrukken. Meer nog, wanneer dezelfde persoon tien jaren later hetzelfde nog eens teekent, zal hij weêr iets anders voortbrengen; want hij heeft in dien tijd geleerd met meer kennis en meer geoefende oogen in de natuur te zien en wat hij ziet gemakkelijker uit te drukken; en is hij een geniaal man, dan zal hij met diepe kennis elk gedeelte kort en kernachtig karakteriseeren en zijn indrukken *geestig* teruggeven. Maar dezulken zijn schaarsch. Begrijpt ge nu, waarom een klein stukje papier van de hand van zulk een kunstenaar voor de weinigen die het schatten kunnen, zulk eene groote waarde verkrijgen kan?

Nu is de beurt aan u, mijnheer de wiskundige; aan u, die beloofd hebt hetgeen de teekenaar naar de natuur verricht, door uwe Doorzichtkunde tot stand te brengen, en dat wel, o wonder! zonder er naar te zien. Wij bieden u dezelfde plaats aan, de vormen staan voor u, ge hebt dus slechts de afmetingen te maken, dan hebt gij alles wat ge "de noodige gegevens" noemt. Hoeveel zomersche dagen zult gij wel noodig hebben, om, van den morgen tot den avond werkende, de juiste hoogte, breedte en diepte van dien ouden toren en die kerk op te meten en de projectiën van al die détails te maken? Het is een schrikkelijk werk en gevaarlijk er bij, en dan hebt ge nog slechts een klein gedeelte van hetgeen van de plaats waar gij staat, gezien wordt. Hetzelfde moet nu gebeuren met elk huis en de verdere gebouwen en gebouwtjes, en dan moet nog de markt en de straat tot in het verschiet opgemeten worden, niet alleen voor die afmeting, maar ook voor de plaats die het ééne voorwerp ten opzichte van het andere op dien grond inneemt. Gij moet u noodzakelijk door eenige personen doen helpen, want, beken, dat het voor één mensch niet te doen is. Maar gesteld dat na verloop van veel tijd, met veel talent en veel vermoeienis, dat werk door u of door anderen, die gij in het werk hebt gesteld, is afgedaan, zoodat ge nu al uwe gegevens bij elkander hebt, dan is volgens uwe opvatting de natuur verder onnoodig. Gij kunt dan op uwe kamer die projectiën in het Perspectief stellen, des noods puntje voor puntje in elkaâr doen vallen om juister te zijn. Denkt ge dan ernstig, dat hetgeen ge met zooveel moeite en tijd hebt voortgebracht, de natuur zal teruggeven zoo als ge die ziet, of hetzelfde zal zijn wat de

kunstenaar naar de natuur heeft verricht? Neen! gij zult in drooge en dorre lijnen het wiskundig gedeelte, de plaats, de lengte, breedte en diepte van die voorwerpen, perspectievisch gezien, hebben voorgesteld en niets anders. Niets van het gevoel, dat het zien van dat dorpsgezicht bij den mensch opwekt. Niets van de werking van den tijd met zijn gevolg van hitte en koude, droogte en vocht en van die duizenden toevallige omstandigheden, die niet te berekenen of te beschrijven zijn, maar die hunnen stempel op ieder voorwerp afzonderlijk drukken en gezamenlijk de vormen gemaakt hebben, zooals zij zich nu aan uw oog vertoonen. Zij zijn het allen te zamen die te weeg brengen, dat het werk van den mensch zijne plaats kan innemen in Gods schoon geschapen natuur, zonder eenen wanklank te veroorzaken; zij maken, gepaard aan liefelijke vormen, datgene uit wat door den kunstenaar met het zeer onmathematische woord *schilderachtig* (pittoresque) wordt uitgedrukt. Maar dat zult gij door eene nauwkeurige beschrijving vervangen. Och, beproef het eens met een enkel der talrijke ornamenten om den toren; dan zal die beschrijving slechts te beter doen uitkomen, dat gij, mijnheer de wiskundige, bewerende dat de Doorzichtkunde hetzelfde tot stand leert brengen wat de teekenaar naar de natuur verricht, over eene kunst gesproken hebt waarvan ge in de verste verte geen denkbeeld hebt.

Wij twijfelen niet of gij zult, dit gelezen hebbende, van ons gevoelen zijn; daarvoor staat de verdienste van uw boekje ons borg, dat, uit uw standpunt beschouwd, werkelijk zeer goed is, al kan het ons niet dienen.

Maar wij willen ons eens op dat standpunt plaatsen en onze kunstenaars-denkbeelden geheel ter zijde stellen. Wat gij door teekenen naar de natuur verstaat, is geheel iets anders dan wat wij er door begrijpen. Het is het construeeren der wiskundige blokken van Dupuis met de losse hand, iets wat men tegenwoordig in ons Rijk ook "teekenen" noemt, en op vele plaatsen op den voorgrond stelt, niettegenstaande het in alle andere landen, die ons in algemeene kunstbeschaving verre vooruit zijn, sedert dertig jaren als verderfelijk is afgekeurd. Wij bekennen gaarne, dat bij zulk teekenen dit en dergelijke boekjes van veel nut zullen zijn. De leerlingen zullen daardoor tegelijk een even helder denkbeeld van kunst krijgen, als gij zelf in uwe definitie hebt nedergelegd.

Hun geest zal daardoor wel niet vatbaar worden om te ge-

voelen wat schoon, edel of grootsch is, hetgeen den kunstenaar vormt, noch zin krijgen voor het liefelijke, sierlijke of gracieuse in de vormen, dat de hooge nijverheid behoeft; maar zij zullen daarentegen ernstig, koud en beredeneerd leeren handelen. Hunne studie zal hen hoe langer hoe verder van de natuur afleiden, waarvan zij alleen, in alle toestanden, de juiste afmeting zullen leeren schatten en bewonderen; en hunne verbeelding zal door het gedurig zien van die mathematische vormen zoo dor worden, dat men geene uit haren rijkdom vloeiende dwaasheden van hen behoeft te vreezen, evenmin als hun opgewekt schoonheidsgevoel hen tot lastige bedillers zal maken. Zulke kunst, geholpen door zulke wetenschap, zal ons stille, bedaard redeneerende burgers bezorgen, misschien wel wat droog en wat vervelend, maar zeker geheel andere menschen dan onze voorvaderen waren, die gedurig in kunst en hooge nijverheid wat nieuws schiepen en met hunnen levendigen geest steeds onrustig waren, omdat hun altijd nog iets schooners voor de verbeelding zweefde, dat zij door het vermogen van hunne kunst in allerlei stoffen en in allerlei vormen zochten uit te drukken. Neen, daarvoor hebben wij, op dien weg voortgaande, geen gevaar!

Maar of dat nu geheel is wat de wetgever bedoelde, toen hij het ‘teekenen’, dat is de taal en de uitdrukking der kunst, bij het onderwijs in de scholen voegde, dat zijn wij zoo vrij van in twijfel te trekken.

Kunstenaars worden in ons Rijk zoozeer buiten alle zaken, op sommige plaatsen zelfs, zeer naïf, zoozeer buiten de regeling van hun eigen onderwijs gehouden, hun oordeel is zoo weinig bekend, dat het voor het goed begrip van hunne opvatting der Perspectief niet geheel nutteloos zal zijn om een gesprek op het atelier, over dat onderwerp gehouden, op te schrijven. Wij hadden, met het doel om ons voor te bereiden tot het schrijven van dit opstel, eene menigte werken over de Perspectief uit de boekenkas gehaald en op tafel gelegd, waarvan sommige reeds zeer oud waren, maar eenige andere ons achtereenvolgens in den loop der laatste jaren ter beoordeeling waren toegezonden. Men zal ons een lichten glimlach ten goede houden, bij de gedachte, hoeveel wijsheid hier op tafel lag, en hoe betrekkelijk weinig onze groote voorvaderen bezaten, die ons toch, en in het bijzonder ook in dit vak, zoo verbazend ver vooruit waren. Zij spraken minder, maar deden meer. Zullen wij, die

zoo rijk aan boeken zijn, ooit weder op de hoogte komen van hen, die er zoo weinig bezaten en zooveel meer zelf zochten? Wij herinnerden ons hierbij het zeggen van van Hoogstraten, in zijne *Hooge Schoole der Schilderkonst*, in 1678 door dezen leerling van Rembrand geschreven, nadat hij het vlijtig aanleeren der Perspectief sterk had aangeprezen: ‘nu paste 't mij wel de gronden der Deurzigtkunde hier te verhandelen, maar andere hebben daar zoo breet en omstandig in geweyt, dat het my verveelt, hier ter plaetze daer iets af of toe te doen.’ Wat zoudt gij dan nu wel zeggen, kunstenaar! wanneer gij al die schatten eens op deze tafel zaagt liggen, gij, wien het met uwen scheppenden geest verveelt, om iets te doen of iets te schrijven wat reeds door een ander gedaan of gezegd was? Hadt gij eens vooruit kunnen zien, welke kritiek gij op onzen tijd neêrschreeft! ‘En,’ zegt hij verder, ‘en mooglijk, zoo 't my de tijdt en de lust toelaet, zoo zullen wy u door een toepad noch een veel korter weg aenwijzen.’ Jammer dat gij het niet gedaan hebt, vriend Samuel! gij die door uwe werken bewezen hebt de zaak zoo meester te zijn. Wij zouden u daarvoor tegenwoordig al uwe treurspelen en verzen hebben geschonken, hoe mooi de Heer Schotel die ook vindt. Want die toepaden, door eigen natuuronderzoek, door praktijk en langdurige ondervinding opgedaan, zijn somtijds goud waard en - ‘talent oblige’ - gij waart het aan de nakomelingschap verplicht, uwe wijze van handelen, uwen korteren weg, uwe opvatting en de regels die gij u gevormd hadt, op te schrijven en mede te deelen.

Intusschen was een onzer kunstenaars binnengekomen en had een der vele werken in handen genomen. Hij bladerde het even door, zag hier en daar naar eene plaat en legde het stil weg op tafel. ‘Dat zijn prullaria op kostbare schaal,’ zeide hij, en stak eene sigaar aan.

‘Oho vriendlief! dat is te bar; het is het werk van een zeer knap man, en gij kunt er staat op maken, dat er geen woord in het boek of geene lijn op de platen staat, waarvoor het wiskunstig bewijs ontbreekt.’

Hij trok zijne schouders op: ‘Ik heb alle respect voor die bewijzen; maar als gij het mij niet kwalijk neemt, dan beoordeel ik het werk als kunstenaar: het is immers voor ons geschreven? Die tegenwoordige wiskundigen bemoeien zich te weinig met de kunst om er eenig denkbeeld van te hebben, en, gewend aan de logica van cijfers, beschouwen zij al-

tijd maar ééne zijde van de waarheid, die welke gemeten, gewogen of becijferd kan worden. Tot zooverre neem ik er eerbiedig den hoed voor af, want niemand heeft er meer achting voor dan ik. Maar wanneer zij hunne waarheden tot algemeene willen verheffen, en uit dat standpunt werken der kunst beoordeelen, zich met kunstonderwijs willen bemoeien of boeken voor onze leerlingen schrijven, dan protesteer ik. Het zou er mooi met ons schilders uitzien, wanneer wij daarop wilden voortbouwen. Verbeeld u, dat wij ook eens, om een voorbeeld uit vele te nemen, als axioma aannamen, zooals zij het doen, dat het geheel gelijk is aan de som zijner deelen! Schilder daar eens een uwer landschappen mede! Wanneer men eenige deelen *blauw* bij eenige deelen *geel* voegt, dan is de som *groen*, en dus een *geheel* dat niets meer op een der *deelen* gelijkt. Wanneer zij zeggen dat een *ons* groen gelijk aan *tien looden* van die stof is, dan zijn zij op hun terrein, en daarvan is de waarheid duidelijk genoeg.'

'Maar wat in 's hemels naam hebt gij dan toch tegen deze platen?'

'Eenvoudig dat zij niet deugen, niettegenstaande zij mathematisch goed zijn uitgevoerd, zooals gij beweert; en dat ga ik u bewijzen. Hebt gij ooit eene kolom, die in de natuur rond is, zoo ovaal van vorm gezien, als zij hier geteekend is? Neen, niet waar? Welnu, dan is het eene fout. - Hebt gij ooit in een monumentaal gebouw, eene kerk of een paleis, de bijzonderheid opgemerkt, dat ronde kolommen in langwerpige ovale kapiteelen eindigen, die daarenboven van voren naar achteren scheef naar beneden hangen? Zeker niet, en toch doen zij dat op deze platen zoo erg, dat gij het nooit zoo in de natuur zien kunt - en daarom deugen zij niet.' - En, voordat ik antwoorden kon, ging hij driftig voort: 'Gij kunt nu zooveel redeneeren als ge verkiest, en mij bewijzen dat zij streng wiskunstig zijn uitgevoerd; ik houd vol dat zij niet deugen, en dat wel om de eenvoudige reden, dat zij de natuur niet voorstellen zooals een welgeschapen gewoon menschenoog die ziet. Nooit zult ge iemand doen gelooven, dat eene teekening goed is, wanneer zij niet in alle deelen het gevoel opwekt dat het zien van dezelfde zaak in de natuur hem geeft. De wijze waarop die teekening gemaakt is, wiskunstig of niet, doet niets ter zake, daar bemoeien ik of wie ook mijner confraters ons niet mede; wij beoordeelen eenvoudig wat

voor ons staat, en ontvangen wij door de teekening den indruk van ovale kolommen, als zij rond moeten zijn, dan keuren wij die af, hetzij gij of de wiskundige dat goedvindt of niet.'

'Ja, maar nu zijt gij toch al te streng. Gij ziet, even als ik, dat het werk goed en zelfs zeer goed is, maar dat alleen bij de bewerking der platen de afstand te kort is genomen. Het is het werk van een bekwaam architect en van een goed wiskunstenaar; en daar zij hunne gebouwen altijd op den voorgrond plaatsen, nemen zij het zoo nauw niet met den afstand. Zij zijn tevreden wanneer hun werk duidelijk voorkomt, en zij wiskunstig kunnen bewijzen, dat hetgeen zij voortbrengen volkomen waar is.'

'Maar het is niet waar! dat is juist waartegen ik opkom.- Wanneer ik ergens te dicht bij ga staan, dan kan ik het niet zien, of als ik er mij toe dwing totdat de oogen mij pijn doen, dan zie ik het scheef en misvormd, en dus niet zooals het is, en dus onwaar. Wat baat het nu onze leerlingen, of gij al bewijzen kunt dat een werktuig goed is, wanneer hetgeen ge er mede voortbrengt, niet deugt, tenzij gij hun tegelijk leert om het goed te gebruiken. Ik twijfel geen oogenblik aan het juiste der wiskundige constructie, en neem aan, dat de zaken op dien afstand zich zoo misvormd zouden voordoen, - wanneer ge die dan zien kondt; maar dat kunt ge niet, en daar zit het gebrek: dat is vergeten, en daarom noem ik zulk eene voorstelling slechts voorwaardelijk waar. En dat komt in de kunsten niet te pas; wij moeten de geheele waarheid doen zien en wel "la vérité la plus vraie", zooals Figaro zegt. En zelfs dat is ons kunstenaars nog niet voldoende; wij zoeken daarenboven naar de schoone waarheid, en daartoe moeten de regelen der Perspectief geleiden; en doen zij dat niet, zooals dikwijls gebeurt, dan zet ik haar eenvoudig ter zijde, om door het nalaten van die mathematische waarheid "la vérité la plus vraie" meer nabij te komen.'

'Nu, maak dat de wiskunstenaars eens wijs!'

'Dat zou weinig moeite kosten, wanneer zij maar eenige jaren op de banken van eene goede teekenschool gezeten hadden en zij geleerd hadden in de natuur te zien. Maar nu zie ik er geen kans op; daartoe staat onze verschillende ontwikkeling in den weg. Het is evenwel niet minder waar. Zie eens hier, hoe vindt ge die photographie?'

'Prachtig, wat karakteristiek hoofd! maar in 's hemels naam

hoe komt die photograaf er toe, om zulke vreeselijk groote handen bij dat mooie hoofd te brengen? dat bederft alles.'

'Eenvoudig omdat hij zijn toestel heeft gebruikt, zooals de wiskundige schrijvers van die boeken de Perspectief doen; anders niet! De photographische toestel geeft streng mathemathisch de perspectievische schijngestalte der voorwerpen terug, die men er vóór plaatst. Daar is niets tegen te zeggen: de fout ligt niet aan de machine, maar aan de onkunde van den man die ze gebruikt. Plaatst hij zijn model, zooals hij daar gedaan heeft, met de hand op de ver vooruitstekende knie, of plaatst bij een der beenen ver naar achteren, dan teekent het licht wiskunstige monstruositeiten op het papier daar ge van gruwt. Had de man eenige kunstbeschaving gehad, dan had hij dit te voren kunnen berekenen, en het werktuig in de onmogelijkheid geplaatst om zulke misslagen voort te brengen, door eenvoudig die verschillende deelen zoo dicht mogelijk op hetzelfde plan te houden.'

'Maar dan kan hij ook nooit die pose aan zijn model geven!'

'Dat kan hij ook niet, en daarom moet hij het gezond verstand hebben om die te vermijden, of den afstand zoo groot nemen, dat het minder in het oog valt, om dezelfde reden waarom ik in mijne portretten de Perspectief ter zijde stel en de deelen in volmaakte proportie breng of slechts op het gevoel af zooveel verminder als voor de wijking noodig is, en wel, niettegenstaande zij in de natuur op verschillende plannen zijn. En ik geloof te kunnen verdedigen dat ik dan, met opoffering der Perspectief, der waarheid naderbij ben, dan wanneer ik mijn model met wiskundige gestrengheid misvormd had, wat onvermijdelijk gebeuren zou, wanneer ik dwaas genoeg zijn mocht om die regels te gebruiken.'

'Ja, dat is wat anders; dat gij de Perspectief opoffert om den wille van het schoone, daarin hebt ge zeker gelijk; maar dat gij het doet om den wille van de meerdere waarheid, dat zal moeilijker te verdedigen zijn.'

'Waarom? Hebt gij dan ooit een welgeschapen man zoo misvormd gezien als dat beeld dat hier de photographie vertoont, of als dat hetwelk de strenge toepassing der Perspectief onvermijdelijk geven zou? Waar komt het toch op aan? Wij stellen niet het beeld voor dat zich in uw oog vormt, wanneer ge naar iets ziet, maar wel den indruk dien uwe ziel daarvan ontvangt. Dat is onze taak; dat is het wat wij terug moeten

geven: dat zult ge wel toestemmen, en dat vergeet ge. Daarenboven is ons oog geen stilstaande lens en ons zien geen staren. Wat wij kunstenaars door zien verstaan, is het oog als werktuig van ons gezicht gebruiken, met kennis, met verstand en met gevoel; of denkt gij bij geval dat het aan het oog ligt, dat die moeder dat kind zoo beelderig mooi, en gij zoo foei leelijk vindt? Is het u nooit voor den geest gekomen, hoe weinig wij van de tallooze eigenschappen die een voorwerp bezit, door onze oogen zien? Wilt ge een voorbeeld? Daar ligt een vel papier op tafel: wat zien wij nu? Niets dan dat het vierkant en wit is, de afmeting en de kleur; maar niet of het hard of zacht, warm of kond, droog of vochtig, broos of taai is, of het gebroken of gescheurd kan worden, kortom, geen van de menigte andere eigenschappen die het bezit. En toch staan zij ons alle plotseling voor den geest, wanneer het oog er op valt, niet omdat wij die zien, maar omdat wij ze kennen. Zoo corrigeert onze kennis hier het ontoereikende of gebrekkige van het zintuig. En omdat de gewoonte, door het dagelijks zien, aan iedereen in groote trekken de evenredigheden van den mensch heeft geleerd, al is hij er zich niet van bewust, daarom corrigeert die kennis de perspectievische misvorming die het licht misschien op het netvlies van zijne oogen teekent. En wat moet de kunstenaar nu volgen: het gebrekkige beeld op het netvlies of het gecorrigeerde en volkomene beeld in zijne hersenen? Ik geloof het laatste, en omdat de Perspectief mij slechts, wiskunstig juist, het eerste geven zou, leg ik haar, en ik geloof wijselijk, ter zijde, om juist daardoor der waarheid meer nabij te komen.'

'Ge zijt een zonderling artisten-hoofd; maar er is zeker veel waars in uwe voorstelling. Trouwens alle kunstenaars hebben altijd volgens dat inzicht gehandeld. Maar onder ons, ik ben blij dat geen mijner leerlingen ons gesprek hoort; zij zouden al spoedig de Perspectief als overtollig gaan beschouwen.'

'Daar zou ik wel op passen, want ik hecht er boven alles aan; maar ik zou hun tevens leeren, dat goede zaken met verstand moeten gebruikt worden, of dat anders ook de beste niet deugen. Onderwijs hun maar goed en grondig de Perspectief en zoo vroeg mogelijk: het zal dan in het vervolg tijd sparen, en zij zullen in het portret, om hierbij te blijven, de wijkingen in het hoofd en de verkortingen in den gebogen arm beter en in korter tijd leeren bevatten, al kunnen de

regelen daarin niet gebruikt worden, omdat in het algemeen door die oefening het oordeel en het oog zich aan het begrip en het zien van verkortingen gewennen. Daarenboven moet het portret in harmonie met de omgeving gebracht worden, zoowel in de lijnen als in de kleur; en doe dat eens zonder Perspectief! Maar leer hun die wetten in de natuur lezen, dan dragen zij vruchten; in één woord, leer hun de kunstenaarsopvatting en wacht u voor het eenzijdige der zuiver wiskundige voorstelling: het verschil tusschen beiden is zeer groot. Wat hebben wij daarover al getwist! Herinnert gij u nog de geschiedenis van den bol aan de Akademie van Antwerpen, daar van Bree zich zoo kwaad om maakte?'

'Wel zeker herinner ik mij die. Het was eene ondeugendheid van onze oude kennis, om altijd den bol ver ter zijde van het oogpunt te leggen en dan bij kris en kras vol te houden, dat de leelijke langwerpige ellips die hij had voortgebracht, de ware afteekening was van den bol, zooals die op die plaats en dien afstand door het oog gezien werd.'

'Ja het was dol! Ik weet nog de sensatie die het onder ons maakte, toen hij met eenen brief van ik weet niet meer welken professor in de wiskunde aankwam, die verklaarde dat zijne teekening zeer mooi en volkomen naar waarheid was uitgevoerd. Ik heb in later leeftijd nooit kunnen begrijpen dat een zoo uitstekend knap man als van Bree was, die zaak niet met al den spot behandeld heeft dien zij verdiende, in plaats van er zich zoo boos om te maken.'

'Maar, vriendlief, de wiskundige had toch gelijk. Daar ligt eene autoriteit: de "Beschrijvende Meetkunst" van Badon Ghyben. Lees maar § 323. "De perspectief van een bol is de doorsnede van het glas met den omhullingskegel dien men uit het oog als top om den bol beschrijven kan. Daar die kegel een recht cirkelvormige is, is zijne doorsnede met eenig plat vlak, dat tusschen den top en den bol geplaatst wordt, altijd eene ellips, die slechts in een cirkel overgaat als het platte vlak loodrecht op de as des kegels is." - Het is niet moeilijk te begrijpen, amice, en daar is niet veel tegen te zeggen.'

'Niet? Hebt gij dan ooit een bol langwerpig gezien, of anders dan bij vergissing een ellips een bol genoemd? Wanneer ge, volgens die stelling, zeven bollen naast elkander legt en recht voor den middelsten gaat staan, dan ziet ge slechts dien

eenen als een fatsoenlijken bol in zijnen waren vorm, en de andere worden allen tot leelijke ellipsvormen uitgerekt. Och, werk die stelling eens uit! Breng die wiskundige waarheid eens in toepassing, maak ze eens algemeen; want gij zult mij wel willen toestaan, dat, indien dit met den bol gebeurt, hetzelfde ook plaats zal hebben met alle andere ronde lichamen, b.v. met het menschenhoofd. Wanneer ge dus aan een diné zit, ziet ge den persoon vlak over u geplaatst met het gezicht dat hij of zij van moeder natuur ontvangen heeft, maar die er naast zitten en de overigen met uitgerekte en verdraaide gezichten. Beken dat het niet aangenaam zou zijn, als de stelling waar was. En breng die wiskundige waarheid eens bij uwe kunst in praktijk. Gesteld dat ge de portretten van moeder en dochter op ééne schilderij wilt voorstellen. De dames zitten op eenigen afstand van elkander, en gij plaatst u nu zoo, dat de mama in de as van uwen gezichtskegel komt. Dan ziet ge die dame zooals zij werkelijk is; maar nu de dochter? Die heeft zich nog al ver ter zijde van uw oogpunt geplaatst. Gij laat nu, om de taal van die wiskundige heeren te gebruiken, een uwer oogstralen langs het gezichtje van dat mooie meisje glijden en snijdt dan den omhullingskegel die u beiden verbindt, met een plat vlak, en het lieve hoofdje toont zich uitgerekt en misvormd op dezelfde wijze als de bol en om dezelfde reden waarom deze in een ellips is veranderd. Wat monster zult gij dan voor den dag brengen? Zij vergeven u de domme beleediging nooit en gij hebt kans dat ge ter liefde der mathematische waarheid met schande aan de deur wordt gezet! Verbeeld u eens dat van der Helst zoo gehandeld had in zijn grooten “Schuttersmaaltijd”, waarop zoovele beelden ver ter zijde van het oogpunt zitten. Wat die heeren hem dankbaar zouden geweest zijn voor hunne misvormde gezichten, die bij hen die aan de uiteinden van de schilderij geplaatst zijn, niets menschelijks meer zouden gehad hebben. Het is jammer dat van Bree er niet aan gedacht heeft, anders had hij onze oude kennis veroordeeld om, zoo goed hij kon, de projectiën van het hoofd van Apollo te maken, en die ver ter zijde van het oogpunt te perspectieveeren; dan zou een der schoonste antieken in een zoo leelijk monster veranderd zijn, als ooit Breugel of Teniers in hunne wildste scheppingen hebben voortgebracht, en de twist die ons toen allen verdeelde, zou in eene kolossale lachbui zijn overgegaan.’

‘Bravo! dat is weêr een van uwe kunstenaars gevolgtrekkingen: maar, badinage à part: gij zult toch wel willen toegeven, dat de wiskundigen in hunne voorstelling van de zaak gelijk hebben’?

‘Dat is te zeggen, ik zal mij wel wachten om op hun terrein te treden, bleven zij ook maar van het onze af. Ik vind het zeer duidelijk dat eene mathematische voorstelling van eene zaak in een wiskundig boek staat, en dat een kegel door een vlak schuins op de as doorsneden den omtrek van een ellips geeft. Maar dat van den Berg en andere kunstenaars die voorstelling hebben overgebracht in boeken die zij voor hunne leerlingen schreven, daar kom ik tegen op. Zij hadden die resultaten der wetenschap vooraf in de natuur moeten contrôleeren, voor dat zij die als eene hunner waarheden verkondigden, en dan waren zij zeker tot een ander resultaat gekomen. L. da Vinci is hier weder, zooals in vele andere zaken, de eerste die het denkbeeld heeft aangegeven[1], maar hij heeft die wiskundige bui toch niet zoo ver doorgedreven, dat hij het ooit in praktijk heeft gebracht; anders zou zijn “laatste Avondmaal” zeker niet beschouwd worden als een der volkomenste schilderijen die ooit door het menschelijk genie zijn voortgebracht. Daarin is het oogpunt in het midden; verbeeld u dus eens wat de hoofden aan de uiteinden der tafel zouden geweest zijn!’

‘Maar ziet ge duidelijk het onderscheid tusschen de mathematische voorstelling en de uwe? Wat is hier *la vérité la plus vraie?*’

‘Dat zullen we eenvoudig op onze gewone kunstenaarswijze in de natuur zoeken. Leg dat boek maar weg en zie liever eens naar die oude kast. Gij staat er tweemalen de grootste uitgebreidheid van af, en ziet die dus binnen eenen hoek van 30°, zooals noodig is om, zonder het hoofd te bewegen, het geheel duidelijk te kunnen overzien. Gij ziet nu de schijngestalte verbonden aan de plaats waar uw oog zich bevindt, en ge krijgt den totalen indruk van het geheel; maar gij kunt geene enkele van de bijzonderheden in dat geheel, geen ornament of lijstje onderscheiden, of gij moet er afzonderlijk naar zien. Of neem dat boek, dat is nog eenvoudiger, en houd

1 L. da Vinci (1452-1519), *Verhandeling over de Schilderkunst*, Hoofdstuk LIX.

het tweemalen zijne afmeting van uw oog verwijderd. Och, lees nu eens het eerste en laatste woord van denzelfden regel te gelijk.'

'Dat kan ik niet, of ik moet het oog verdraaien. Ik moet zelfs naar ieder woord afzonderlijk zien, of ik kan het niet lezen.'

'Juist! en wat volgt hier nu uit? Dat ge uwe oogas achtereenvolgens van het ééne woord op het andere brengt, wanneer gij eene bladzijde lezen wilt. Intusschen blijft de plaats van het oog en het boek onveranderd. Gij verdeelt dus eigenlijk den gezichtshoek van 30° in kleine hoekjes van 1½ à 2° want met eenen grooteren hoek is het aan het menschelijk oog niet gegeven iets duidelijk te zien. De oogbal maakt eene bijna onmerkbare beweging in de oogkas en de as draait in den top van den kegel, totdat zij in de verlangde richting is, terwijl de groote gezichtshoek die afhangt van de plaats die uw oog met betrekking tot het voorwerp heeft ingenomen, in het minste niet verandert, of althans zoo weinig, dat het buiten onze waarneming valt. Het oog is in gedurige beweging en wordt zelfs spoedig vermoeid, wanneer men het dwingt om op dezelfde plaats te blijven, b.v. wanneer ge op iets staart. Welnu, pas dat toe op een tafereel, b.v., dat wat ge door eene ruit van uwe ramen ziet, en plaats u op behoorlijken afstand. Dan ziet gij in éénen oogopslag de schijngestalte van alles wat er buiten is, de verhouding die het eene voorwerp ten opzichte van het andere heeft, de verschillende richtingen der wijkende lijnen, de verkleining door den afstand veroorzaakt, in één woord, ge ontvangt den totalen indruk van de massa, zonder dat ge een der kleinere deelen bepaald onderscheiden kunt. Wilt gij nu één van die deelen afzonderlijk zien, zooals in den regel altijd gebeurt en gebeuren moet wanneer gij het teekenen wilt, dan vestigt zich instinctief uwe oogas daarop; en bevindt zich ergens een bol, dan komt de as te lood op den grooten cirkel en gij ziet den bol zooals hij is, dat is te zeggen rond, en even zoo de menschen met de gezichten die zij bezitten. Dat is de Perspectief der kunstenaars; want zoo en niet anders gebeurt het in de natuur. Elke blik dien gij om u heen slaat, bewijst het u, en elk middel dat niet geheel tot die waarheid geleidt, is, uit ons standpunt gezien, onvolkomen of gebrekkig.'

'Ja, maar ik geloof dat de wiskundigen iets anders bedoelen.

Hunne meening is, dat, wanneer ge op behoorlijken afstand door eene kleine opening ziet, met het oog op het oogpunt gericht, en er ligt dan op eenigen afstand ter zijde een bol, deze zich dan zal voordoen zooals zij hem teekenen.'

'Dat moeten wij dan maar op goed geloof aannemen; want er ontbreekt aan die voorstelling maar eene kleinigheid, en dat is dat ge zoo iets nooit zien kunt - meer niet! Beproef maar. Ik heb er mijne oogen en die van al mijne vrienden, zelfs wiskundige oogen, aan gewaagd, totdat de tranen hun van vermoeienis over het gezicht liepen, maar zij zagen het niet. En hoe de bol zich aan het oog vertoont, als ge hem toch niet ziet, is misschien van belang voor wiskundigen, maar behoort in een werk voor beeldende kunstenaars niet te huis. Dezen nemen in hunne beschouwingen het oog met al zijne eigenschappen, zooals zij het van de natuur ontvangen hebben, maar de wiskundigen hebben bij de hunne het oog in een onbeweeglijk wiskundig punt veranderd, en de lichtstralen in gewone lijnen, die binnen zekeren hoek van 30° allen gelijke kracht hebben. Hiervan uitgaande, hebben zij op hunne gewone streng logische wijze voortgeredeneerd, en de een heeft die redeneeringen van den anderen overgenomen. Ronduit gezegd heb ik altijd dat stilstaande punt, dat onbewegelijk oog, die lijnen die allen duidelijke beelden overdragen, of zij schuins in het oog vallen of niet, dat rechte glas, dien bol in een leelijken ellipsvorm veranderd, kortom, dat alles bij elkaâr genomen, als een proefje van mathematische poëzij beschouwd, en gij zult met mij bekennen dat de zaken er niet fraaier door worden.'

'Waarlijk niet. Ronduit gezegd heb ik u dan ook maar tegengesproken om u op uwe gewone wijze te laten doorslaan; want wij zijn allen van gevoelen, dat de bol, die alle punten van zijne oppervlakte even ver van het middenpunt heeft, langs alle zijden dezelfde schijngestalte vertoont. Dikwijls hebben wij op het atelier een bol voor een muur geplaatst; waarop wij te voren een cirkel getrokken hadden, en bij elken voetstap veranderde de schijngestalte van dien cirkel, maar die van den bol nooit, en wij kunstenaars voeren de zaken uit zooals wij die in de natuur zien. Maar, amice, wanneer gij uw tafereel in het Perspectief stelt, dan gebruikt gij toch ook een stilstaand oog, even als de wiskunstenaars dat doen.'

'Wel zeker, maar een meuschenoog, en wel het gezichtsor-

gaan van kunstenaars-hersenen. Zeker, in het construeeren van de massa van den gezichtshoek komen beiden overeen, hoe verschillend somtijds de middelen zijn die zij daartoe gebruiken. Maar dan scheiden zich de wegen en loopen dikwijls verre uiteen. De wiskundigen redeneeren, rustig op hunne studeerkamer zittende, logisch op hunne gegevens door, en de geheele natuur moet zich dan maar schikken naar de uitkomst die zij daardoor verkrijgen. Onder die gegevens behoort een *plat* vlak en een *wiskundig punt*. Dit laatste beteekent dan het oog. Men kan echter even goed een kaars daarvoor in de plaats stellen. Dan zal eene lichtstraal, om de schijngestalte van den bol draaiende, hetzelfde beeld afteekenen op een vlak *achter* den bol geplaatst, als de oogstraal op het glas er *voor* doet, en zoo wordt de denkbeeldige doorsnede der wiskundigen, eenigszins vergroot, voor een ieder aanschouwelijk. De vorm van dit schaduwbeeld zal dan meer of minder langwerpig zijn, naarmate het vlak eenen grooteren hoek met de as van den omhullingskegel maakt. Lijkt nu de vorm van deze schaduw iets op die van eene schijngestalte van den bol? Kunt gij u voorstellen dat het zien van dit langwerpig ovaal ooit het denkbeeld van den bol zal opwekken? Neen, door dat *wiskundig punt* en dat *vlak*, door die redeneering en die daarop gebouwde constructie, komt men slechts tot eene wanstaltige anamorphose, waardoor, zeer logisch, de bol een ellips en de mensch een monster wordt.

Maar wij kunstenaars, die gedurig in de natuur studeeren, schikken onze middelen naar hetgeen wij daarin waarnemen. Wij vinden dat de afbeelding, door den doorgang van den oogstraal door een *plat* vlak verkregen, niet altijd volstrekt waar is, en gebruiken het menschelijk oog met al de eigenschappen die het bezit, en dat nog geholpen door onze verkregen kennis. Wanneer wij de massa van den gezichtshoek in het Perspectief hebben gesteld met al wat er zich in bevindt, dat is, den totalen indruk terug hebben gegeven, dan doen wij wat het oog in de natuur doet en wat de wiskundigen niet in acht nemen: wij draaien de as in den top van den gezichtskegel naar elk afzonderlijk gedeelte, bestudeeren dat zonder door een glas te zien, en zoo geven wij aan alles de schijngestalte die het op de plaats waar het zich bevindt, in de natuur vertoont. En zoo behoudt de bol, even als de mensch, zijn eigen schoonen vorm. Zoo gebruiken wij van

de wiskundige constructie alles wat niet in strijd met de waarheid is, maar wij verlaten die dadelijk wanneer zij ons op het dwaalspoor zou voeren, en corrigeeren, doen af of voegen bij, door eigen oordeel, natuurstudie en schoonheidszin geleid, wat aan de wiskundige regelen ontbreekt. En dat geeft die vrijheid in het handelen, waardoor kunstenaars niet alleen aan het geheel, maar aan iedere bijzonderheid die natuurlijkheid geven, die aan hun werk dikwijls zulk eene onschatbare waarde bijzet. De Fransche wiskundigen, die er ook geen weg mede weten, maar toch gevoelen dat hunne opvatting onvoldoende voor de natuurlijke voorstelling des kunstenaars is, noemen dat “les licences perspectives”, en *zij* verstaan daardoor afwijkingen van hunne waarheid, en *wij* het veranderen en bijvoegen van wat in hunne voorstelling gebrekkig is en daaraan te kort komt. Ik geloof dus dat juist in die “licences” het verschil tusschen de twee opvattingen is gelegen, waarvan wij spreken. Daarenboven weet ge wel dat eene wiskundige waarheid slechts stand houdt, wanneer ge aan alle voorwaarden voldoet, en dat zou bij ons nog al lastig zijn.’

‘Nu ja, dat zou wat moois geven! Verbeeld u, dat men den “Schuttersmaaltijd” niet anders dan door een klein gaatje zou mogen bezien, op tweemalen die groote afmeting van het oogpunt geplaatst. Dan had van der Helst zich veel moeite en studie kunnen besparen en een decoratieschilderij kunnen leveren. Zooals hij daarentegen zijne taak begrepen heeft, eischt hij dat ge voor de schilderij doet wat ge voor de natuur staande doen zoudt. Wilt ge eenige bijzonderheden, een hoofd, eene schaal, een beker, goed bezien, dan gaat ge er dicht bij, en gij verwijdert u wanneer ge eene groep wilt beschouwen; en wilt ge het geheel zien, dan plaatst ge u op behoorlijken afstand. En op al die plaatsen is alles even natuurlijk en mooi.’

‘Och ja, dat is het gevolg van de kunstenaarsopvatting bij een zoo hoog begaafd man. Met nagenoeg dezelfde middelen bezorgt de decoratieschilder aan bijna alle plaatsen in de groote zaal het genot van eene schoone perspectievische illusie. Wanneer ge hier weder de zuivere wiskundige opvatting, zonder onze “licences perspectives”, wildet toepassen, zou ieder van de twee duizend toeschouwers eener opera, om de voorstelling goed te zien, op zijne beurt door een klein gaatje moeten gaan kijken, zoo wat in het begin van het parterre geplaatst. Ziet ge in de

verbeelding reeds die wandeling, terwijl de actie op het tooneel voortgaat? Gij lacht om de dwaze voorstellng, maar zij is toch het logisch gevolg van de redeneering en van de Perspectief welke die heeren ons kunstenaars willen onderwijzen.'

Zoo al doorsprekende, had hij in een boekje gebladerd, en het mij nu overgevende, ging hij voort:

'Ziedaar al weêr iets dat wij niet gaaf zullen toestemmen.'

Het boekje overnemende las ik: 'Les objets de même grandeur sont représentés avec des grandeurs égales, lorsqu'ils sont dans le même plan vertical parallèle au tableau'. 'Dit beginsel nemen toch alle schrijvers over de Perspektief aan, amice, en wanneer ge maar doorleest, zult ge zien dat Vergnaud zegt, dat het verschil in grootte verdwijnt, wanneer de afstand groot genoeg genomen wordt.'

'Dat kan hij veilig doen; want wanneer ge zoo ver achteruit moet gaan, ziet ge de voorwerpen geen van beiden meer, en dan houdt de vergelijking van zelf op. Maar dat is geen kunstenaars redeneering; kunstenaars staan op hun standpunt en moeten het gevoel teruggeven dat het zien in de natuur opwekt, en dan is de vraag eenvoudig deze: ziet ge een man boven op een toren geplaatst, kleiner dan een ander die aan den voet, op den grond, staat? Ja, niet waar? Welnu, dan deugt voor ons de regel niet. Die steunt denkelijk op de stelling, dat een willekeurig aantal lijnen uit één punt getrokken, van twee evenwijdige evenredige stukken afsnijdt; en dat punt is dan weêr hun wiskunstig oog. Maar wij, die met gewone menschenoogen zien, handelen volgens het optische beginsel, dat de gezichtshoeken waarmede men een voorwerp beziet, verkleinen in evenredigheid van den vermeerderden afstand. De oude kunstenaars begrepen die zaak beter dan de tegenwoordige schrijvers van die boekjes. De kolom van Trajanus, die een van de schoonste meesterstukken van Apollodorus is, staat daar al 1754 jaar om het te bewijzen. Zij maakten de verdeeling op een gedeelte van den cirkel, met eenen straal gelijk aan den afstand; en daardoor namen de beelden der basreliefs in afmeting toe, naarmate zij hooger klommen. Aan de kolom van Trajanus ziet men die nu, op den grond van het forum staande, allen van dezelfde grootte. Op de kolom van Antoninus, die 175 voeten hoog is, zijn de beeldjes beneden maar klein, maar zij vermeerderen trapsgewijze in afmeting tot de hoogste bijna de grootte van de natuur

hebben, en hoewel deze kolom niet zoo schoon is als de vorige, kunt ge nu van beneden al de daden van Marcus Aurelius op dat gebeeldhouwde dichtstuk in beelden van dezelfde grootte lezen. Verbeeld u eens dat men die allen zoo groot had gemaakt als nu de benedenste beelden zijn, en dat gij dan zoo ver hadt moeten achteruitgaan, totdat zij allen van dezelfde grootte schenen, dan zoudt ge immers niets meer zien.'

'Maar in horizontalen stand zal toch wel hetzelfde plaats hebben als in den verticalen, en volgens uwe bewering zijn dan ook de kolommen in een zuilenrij niet allen even groot. Het zou toch een schrikkelijke misstand zijn, indien men ze anders teekende.'

'Och. dat is weêr hetzelfde wat wij reeds vroeger bespraken. Al die waarheden der Perspectief moeten met verstand worden toegepast, en onze kennis corrigeert instinctief ons zien. Daarenboven moet al wat wanstaltig is, altijd vermeden worden. Maar wanneer ge zoo iets op groote schaal moet uitvoeren, en de afstand van waar ge het zien moet, is niet groot genoeg, dan zijt ge wel verplicht om de verdeeling op halve cirkels in plaats van op rechte lijnen te maken, en dan verkrijgt ge een perspectievisch effekt gelijk aan dat, wat in het oog gebeurt; daarom zijn de panorama's zoo aangrijpend als optische illusie. Maar er zijn eene menigte omstandigheden meer die de kunstenaar bij het gebruiken van zijne middelen in acht moet nemen. Wanneer ik, b.v., architect was, zou ik zeker de beelden, boven op een groot monumentaal gebouw geplaatst, op die wijze berekenen, en kolossaal groot maken.'

'Ja, om ze in overeenstemming te brengen met de massa. Een beeld van eene gewone menschengrootte zou daar al een bitter slecht effect maken.'

'Niet alleen daarom; maar ook om te gemoet te komen aan de onkunde van het publiek, dat in den regel, om het gebouw goed te zien, te dicht bij gaat staan, en trouwens, willens of niet, dat dikwijls ook doen moet, omdat er geen ruimte genoeg voor is. Zie, als ik nu les in de Perspectief moest geven, zou ik zeker, als ik het te pas kon brengen, over al die dingen spreken, en doen uitkomen dat dorre regels niet voldoende zijn, maar altijd geleid en toegepast moeten worden door gezond verstand, een helder oordeel en een opgewekt schoonheidsgevoel.'

'Zoudt gij met uwe kunstenaars denkbeelden niet kunnen

besluiten om eens eene Perspectief voor leerlingen te schrijven. Gij zoudt een nuttig werk doen.'

'Dankje wel. Er zijn waarachtig boeken genoeg, en onze opvatting kunt ge toch uit geene boeken onderwijzen. Het levenwekkend en gesproken woord behoort bij de lessen van den kunstenaar, die niets uitlegt wat hij niet te gelijk door eene menigte voorbeelden aanwijst, gegrepen uit alles wat hem omgeeft, en die, met de punt krijt in de hand, dadelijk toepast wat hij in de natuur heeft doen zien. Uit boeken kunt ge alleen het mechanisch gedeelte leeren, met de gronden waarop de handeling berust, maar het is eerst door hetgeen ge er mede voortbrengt, dat men de kunstontwikkeling verkrijgt. En hoeveel is er niet, dat ge onmogelijk in woorden kunt uitdrukken, maar dat ge moet zien! Breng den leerling eens door woorden aan het verstand, dat ge eene kleine afmeting onmeetbaar groot kunt doen schijnen door het verplaatsen van eenige lijnen in de rondte. Dat gaat niet; maar hij wordt er dadelijk door getroffen, wanneer ge hem doet zien dat een klein rechthoekje van een paar duim lengte in een groot gebouw, en een driehoekje in eene onmeetbare piramide wordt veranderd, wanneer ge die afsluit en den horizon zeer laag plaatst, met niets anders dan eenige stippen, als figuren, er bij, tot vergelijking. Och! de kunst moet de kunst onderwijzen in de taal der kunstenaars en niet in die der wetenschap. Dezelfde woorden hebben in beide verschillende beteekenis; ook komt het mij voor dat men de leerlingen al vroeg eenig denkbeeld van lucht-perspektief moet geven, of zij komen tot geen helder begrip van de wijking, zoo min in de natuur, als in eene schilderij of eene teekening.'

'Gelooft ge wel dat ik dikwijls gelachen heb met velen onzer kunstenaars, wanneer zij naar die hoekjes keken, zooals er hier zoovele liggen? Zij kouden maar niet begrijpen dat het construeeren van die lijnen, hellende met zooveel of zooveel graden, die kegeltjes en prisma's, die regelmatige twaalfen twintig-vlakken, tegenwoordig ook al tot hunne kunst behoort. Zij die de Perspectief zoo volmaakt meester zijn, dat zij in schilderij en teekening zaken van allerlei soort zoo flink vooruit doen komen, of zoo diep naar achteren brengen, dat ge door de illusie bedrogen wordt, begrijpen even veel van die wiskundige figuren, gevoegd bij die wiskundige uitleggingen, als de schrijvers van die boeken denkbeeld van hunne kunsttoepassing hebben.'

‘Ja maar, in den regel zijn groote kunstenaars evenmin als groote geleerden geschikte leeraars voor de beginselen.’

‘Toegestemd! maar zij wijzen toch in hunne werken het doel dat men bereiken moet, en wanneer ge nu, bij weinig tijd, onnoodige slingerpaden doorwandelt, is het tien tegen één, dat ge vermoeid en afgemat zijt voordat ge het doel zelfs in de verte ziet. En het ergste is dat de weg zoo vervelend en dor is en dat ge er niets dan smakelooze zaken op ontmoet, die den geest verstompen en het gevoel voor het schoone zoo dooden, dat u de lust en de vatbaarheid om het schoone van de natuur te zien, er door vergaan.’

‘Wanneer gij er niets tegen hebt, zou ik ons gesprek wel willen opschrijven: maar, ronduit gezegd, ik zie er tegen op, om denkbeelden die zoo ver afwijken van hetgeen gewoonlijk over de Perspectief geschreven wordt, zoo maar boudweg onder de oogen van het publiek te brengen.’

‘Dat had ik niet van u gedacht! Sedert wanneer behoort ge tot de water-en-melk naturen? Waarom niet eens flink in kunstenaarstaal geschreven, wat wij zoo dikwijls op het atelier zeggen? Zoo hoort het publiek nooit ons oordeel, en wij hebben eigenlijk geen recht om te klagen, dat het aan onze opvatting geheel vreemd blijft. Daarenboven houd ik mij overtuigd, dat ge een dienst zult doen aan alle werkelijk beschaafde mannen, en in het bijzonder aan hen die aan het hoofd van het onderwijs staan; want die wenschen niets liever, dan door wrijving van denkbeelden de zaak zoo klaar en helder te maken als mogelijk is. Uit die wrijving komt altijd eenig licht, en dat licht strekt tot nut van het onderwijs; en dat is de hoofdzaak.’

‘Ja maar, ge dringt u nooit vooruit, zonder hier of daar wel eens eenen stoot, en somtijds wel eens een gevoeligen, te geven.’

‘Dat is dwaasheid! Op intellectueel gebied moet de waarheid door strijd gevonden worden, en die strijd raakt altijd de zaak en nooit de personen. En wanneer wij nu, b.v., vinden, dat onze leerlingen de kunsttoepassing der Perspectief niet uit een boekje kunnen leeren, zooals dat van de heeren S. Berghuis en C. de Gavere is, dan verhindert dat toch niet dat het, uit een ander oogpunt beschouwd, een uitmuntend leerboekje is. Maar waar ge strijden moet, waar ge niet sparen moogt, zelfs op gevaar af van pijn te doen, dat is, wanneer men door eene verkeerde voorstelling de edele kunstgave die ons volk is toebedeeld, die slechts sluimert en die wij hopen dat

spoedig weder ontwaken zal, op eenen dwaalweg zou helpen. Dan is het plicht om te waken, - dan roepen wij allen toe: “Courez sus, s'ils touchent à la Reine.” Zorg er voor dat die deftige matrone van de wetenschap haren zwaren voet niet drukke op die liefelijke sylphide van de kunst. De arme souffreert al genoeg door verwaarloozing en onverschilligheid. En zeg tegelijk aan mijnheer den ingenieur Groneman, dat wij het niet aardig vinden, dat hij, die zelf een knap man in zijn vak is, ons zoo laag schat, dat hij gelooven kan dat 15 blz. schrifts over de Perspectief ons bij onze lessen van dienst kunnen zijn. En nu, vaarwel!’

En vaarwel zeggen wij ook aan de lezers, die het geduld hebben gehad ons tot hiertoe te volgen.

Tilburg, Junij 1868.
C.C. HUYSMANS.

Nog iets over de Kinakultuur.

De Kinakultuur die thans op het voorbeeld van Nederland, in zeer vele koloniale landen beproefd wordt, is uit haren aard eene zaak van wetenschappelijke bemoeijing. Plantengeographische nasporingen wekten het denkbeeld op, den kinaboom van Zuid-Amerika naar andere gewesten over te brengen, en wetenschappelijke kennis bestuurde de keuze van bodem en klimaat, daarvoor het meest geschikt: kundige mannen werden naar Peru, Bolivia en Ecuador gezonden, om de beste soorten te leeren kennen en over te planten; aan ervaren tuinbouwkundigen werd het aanplanten in het nieuwe vaderland toebetrouwd; ter beoordeeling van de aanvankelijke uitkomsten, om na te gaan welken invloed het nieuwe vaderland op het gehalte aan werkzame bestanddeelen bij de veschillende kinasoorten uitoefende en om aldus den verder te volgen weg te bepalen, werd en wordt de voorlichting der scheikunde ingeroepen: kruidkundigen verschaffen opheldering over de kenmerken der talrijke en moeijelijk te onderscheiden soorten van dit boomgeslacht; in de kennis der handelswaren ervaren mannen houden zich bezig de waarde der nieuwe basten te bepalen. - De onderneming die op een of ander van deze punten met niet genoegzame kennis werd bestuurd, geraakte op dwaalwegen: onze eigen kultuur heeft daarvan het voorbeeld opgeleverd. Daardoor gewaarschuwd, stelde het Engelsche gouvernement de kundigste mannen aan het werk en had de voldoening, alle klippen zooveel mogelijk te vermijden.

Het is van algemeene bekendheid dat onze zaak thans den meesten voorspoed geniet en de schoonste uitkomsten belooft. En toch werd zij door een amendement bedreigd, dat bij de behandeling der Indische begrooting in de zitting van 2 April l.l. (Bijblad N°. 72, blz. 264) werd voorgesteld, en de strekking

had om de kinakultuur te brengen onder de leiding der ambtenaren, die met het toezigt en de leiding van alle gouvernementsculturen zijn belast. - ‘Het geldt hier, werd er gezegd, naar het mij voorkomt, een voorstel, waarover de Kamer volkomen bevoegd is te oordeelen, want het betreft eenvoudig de quaestie of men de zaak van de kinakultuur in haren normalen toestand wil brengen en dit doen wil zonder schade voor de zaak en met eene aanmerkelijke bezuiniging voor den lande.’ De spreker zou dit voorstel niet gedaan hebben, ‘indien niet bij hem, op grond van locale kennis, de overtuiging bestond, dat het zonder de minste schade voor de kinacultuur door de vergadering kon worden aangenomen.’ - Zes leden ondersteunden het voorstel, stellig niet op grond van die ‘locale kennis’, maar denkelijk omdat zij zich onnadenkend op een onbekend gebied bevonden. Behoorlijk voorgelicht, waren zij zeker tot dien stap niet gekomen. Met het oog op de geheele geschiedenis onzer kultuur en de nieuwe verblijdende phase die zij sedert eenige jaren is ingetreden, zou naar mijne overtuiging het aannemen van het voorstel door de Kamer een votum geweest zijn tot vernietiging der kinakultuur in Nederlandsch Indië. De meerderheid der leden was dan ook voorzigtiger en bewaarde het stilzwijgen. Toen men nog geene ondervinding ter zake van de kinakultuur had opgedaan, nog geene voorstelling had van haren ingewikkelden aard, zou men ter goeder trouw hebben kunnen denken, dat men haar met de koffijkultuur kon gelijk stellen en overlaten aan administrative ambtenaren, maar wie met den aard en de geschiedenis der kinakultuur in onze en in andere Koloniën maar eenigzins bekend is, zal de dringende noodzakelijkheid erkennen, dat onze kultuur nog gedurende geruimen tijd aan de leiding en de zorgen der wetenschap moet blijven toevertrouwd en dat zij wegens de daar later aan te verbinden kininefabricatie nooit geheel met andere kulturen kan worden gelijkgesteld. Eerst wanneer de noodige ondervinding tot rijpheid zal zijn gekomen en daarmede de kultuur als definitief gevestigd kan geacht worden, is het tijdstip daar, haar over te laten aan bestuurders, die slechts de gestelde regels te volgen hebben. Maar ook dan zal deze kultuur niet van zoo eenvoudigen aard zijn als bijv. de koffijof cacao-kultuur, de rijstbouw, de aanplant van suikerriet, tabak, enz. De bijzondere soorten toch van den kinaboom brengen verschillende basten voort, onderscheiden in gehalte en han-

delswaarde, en deze voortbrengselen worden bovendien gewijzigd door de bijzondere gesteldheid in het nieuwe vaderland. Verdere nasporingen in de wouden van Zuid-Amerika zullen nog nieuwe soorten aan het licht brengen, wier kultuur naar de regels der wetenschap moet beproefd, wier waarde voor den handel door wetenschappelijk onderzoek moet bepaald worden. Om alle deze en andere redenen zal de kinakultuur gestadig behoefte hebben aan de voorlichting der wetenschap en van dien tak, dien men Quinologie noemt. - Ook voor het welslagen der *particuliere* kinakultuur, die in Britsch Indië reeds eene aanzienlijke uitbreiding verkregen heeft, en in Nederlandsch Indië thans ook begint, is de wetenschappelijke leiding der gouvernements kinakultuur eene noodzakelijke voorwaarde. Zonder de dáár te verkrijgen voorlichting en raadgeving tast de particuliere kweeker in het duister rond en staat bloot aan mislukking zijner onderneming.

Toen de plannen voor onze kultuur beraamd worden, was men van deze waarheden overtuigd, en de Heer van Gorkom werd daarom opzettelijk in de studie der Quinologie opgeleid. Dat men hem aanvankelijk niet aan de kultuur verbonden heeft, schrijf ik toe aan Junghuhn's invloed, en hoe zich die invloed heeft doen gelden, zou welligt door het Indisch Archief opgehelderd kunnen worden, indien men daarbij nog belang had. Thans is de geheele zaak aan de leiding van van Gorkom toebetrouwd, volgens besluit van den Gouverneur-Generaal Sloet van den Beele, die daardoor de onderneming op den regten weg gebragt heeft.

Wat de Minister Hasselman van het bovengenoemde amendement gezegd heeft, was ongetwijfeld eerlijk bedoeld, maar ontwijkend, ja eenigzins toegevend. Had de Minister de Kamer over de geschiedenis en den tegenwoordigen toestand onzer kinakultuur kunnen voorlichten, dan ware men tot een dadelijke beslissing gekomen: hij had kunnen mededeelen dat de onderneming thans in eenen bloeijenden staat verkeert, en de Kamer, die vroeger zich met ongunstige berigten meer dan eens bezig hield, had hare tevredenheid kunnen betuigen. Het ontwijkend antwoord van den Minister verwonderde mij te meer, daar ik onderstel dat de Heer Hasselman zich gedurende zijne ministeriële loopbaan met die zaak wel had bezig gehouden. Het is toch voor niemand een geheim, dat er altoos nog een zekere agitatie onderhouden wordt, wier doel schijnt te zijn, de vroe-

gere dwalingen te vergoêlijken en den tegenwoordigen toestand buiten het heldere licht te houden. Van dat pogen zal ook wel iets tot den Minister zijn gekomen en deze kon daardoor aanleiding gevonden hebben er zich mede bezig te houden. Daar de Minister beloofde naar Java te zullen schrijven, zal dat ook geschied zijn. Wat er van daar berigt is, is mij onbekend, maar zeker schijnt het, dat het Indisch bestuur tot nu toe geene aanleiding gevonden heeft, den ijverigen en kundigen van Gorkom van het terrein, waarop hij tot aller tevredenheid werkzaam is, te verwijderen.

De lezer, die zich mijne mededeelingen over de kinakultuur in het Mei-nummer van ‘de Gids’ herinnert, kan thans door vergelijking der cijfers nagaan, met welke snelheid en gunstige resultaten de onderneming in den jongsten tijd vooruitging, wanneer hij een blik slaat in het jongste officiële verslag, dat ik hier woordelijk laat volgen.

‘BERIGT nopens de kina-kultuur op Java, over het 2de kwartaal 1868.
Gedurende dit kwartaal zijn van de deugdzaamste kina-soorten aangewonnen:

10666	*Calisaja's*, waarvan ongeveer 5000 uit *Boliviaansche* zaden,
13845	*Succirubra's*, meerendeels uit zaden, die van Ceylon ontvangen werden:
9840	*Condaminea's*, id. idem.,

zoodat wij thans bezitten:

309582	*Calisaja*-,
27578	*Succiruba*-,
28874	*Condaminea*-,
573	*Lancifolia*- en
386	*Micrantha*-, totaal 566993 planten, waarvan zich op

de verschillende établissementen in aaneengesloten tuinen bevinden:

330809	*Calisaja's*-,
5003	*Succirubra's*-,
18068	*Condaminea's*-,
573	*Lancifolia's*-,
343	*Micrantha's*-, te zamen 354796.

De weêrsgesteldheid was alleen voor de jongste aanplantingen

minder gunstig: door de aanhoudende droogte, moest ook de uitbreiding der plantsoenen gestaakt worden.

Daarentegen werd de ontginning van boschgronden krachtig voortgezet en zal er binnen twee maanden voldoend terrein voor het volgend jaar gereed komen.

Door vrije daglooners werden 11160 dagdiensten gepresteerd.

Het getal vaste, meer of min geoefende arbeiders, bedraagt 120, waarvan een derde ongeveer gestadig in de kweekerijen werkzaam is.

De ontwikkeling der plantsoenen van 1866 en 1867 is zeer bevredigend. Op het *Tiloe*- en *T. Prahoe*-gebergte mag zij zelfs buitengewoon heeten. Op het *Malawar*-gebergte zijn de tuinen van 1867 ten achteren. Zonder dat bepaalde oorzaken kunnen worden opgespoord, krullen en verdorren de bladeren der *Calisaja*-planten en schijnen haar levenskrachten te sluimeren. Op andere établissementen wordt dit verschijnsel slechts bij uitzondering waargenomen. Ook in 1866 vertoonde zich een dergelijke ziekte in den aanplant van het jaar te voren. De gevolgen waren echter onbeduidend en diezelfde aanplant heeft zich sedert zoo volkomen hersteld, dat er in 1871 een paar duizend kilogrammen bast van geoogst zullen kunnen worden, om die als eerste proeven van Java's kultuur, aan de markt te brengen.

Het is te verwachten, dat eenige flinke regenbuijen de *Malawar*-plantsoenen wel weder tot hunnen normalen toestand zullen terugbrengen.

Er beginnen nu vele *Condaminea*'*s* te bloeijen en ook van enkele *Lancifolia*'*s* kunnen tegen het einde van dit jaar vruchten verwacht worden.

Calisaja-zaden worden voortdurend in menigte geoogst. Zelfs onder de planten, die in 1865 gewonnen werden van Amerikaansche zaden, - *Calisa-vera*-, - zijn eenige exemplaren met rijpende vruchten beladen.

Door de milde en krachtige medewerking van Dr. Twaithcs te Peradenia, - Ceylon, - werd de voorraad van *Succirubra*- en *Condaminea*-planten aanzienlijk vermeerderd. Die hulp is hoog gewaardeerd en zal ons vooreerst nog zeer welkom blijven.

Van de uit Bolivia ontvangen *Calisaja*-zaden zijn betrekkelok slechte uitkomsten verkregen: er ontkiemden niet meer dan ruim 5000 plantjes.

De meeste kweekhuizen hebben belangrijke herstellingen on-

dergaan. Twee nieuwe inrigtingen werden voltooid en maatregelen zijn genomen, om de kinasoorten, waarvan hier nog geene zaden worden geoogst, met meer snelheid door stekken te vermenigvuldigen.

Eerst in de maanden September en October zullen overal groote partijen *Calisaja*-zaden te kiemen worden gelegd, omdat voortaan het streven moet zijn, de massale uitplantingen uitsluitend tegen het invallen van den regentijd te doen plaats hebben en reeds 9 à 12 maanden na het te kiemen leggen dier zaden, de planten voor overbrenging in den vollen grond geschikt zijn.

De Heeren Mastenbroek en Gallenkamp te Amsterdam hebben de uitkomsten van hun onderzoek van *Jaca*-kinabast berigt. Ook Dr. Zimmer liet in zijne wereldberoemde kinine-fabriek te Frankfort a/M., eene analyse verrigten en de verkregen resultaten stemden goed overeen. Diezelfde Heeren onderzochten, voor eene vergelijkende proef, een paar monsters kina-bast uit Britsch-Indië, in Augustus 1867 te Londen in veiling gebragt. De *Java*-bast werd gunstig beoordeeld[1].

Voortdurend worden er door partikuliere ondernemers kinazaden aangevraagd. Tot heden blijkt echter niet, dat men zeer gelukkig is in hunne behandeling. Wilde men zich de kosten van transport van planten getroosten, dan zouden de proeven stellig beter uitvallen en de algemeene sympathie voor bijzondere aanplantingen daarvoor opgewekt of bevorderd worden.'

Utrecht, 1 Oct. 1868.

F.A.W. MIQUEL.

1 Onder het afdrukken ontvang ik de 'Bijdrage tot de kennis der kinakultuur op Java, door K.W. van Gorkom', waarin over dit onderwerp breedvoerig wordt berigt, en waarop ik nader hoop terug te komen.

Bibliographisch album.

De Geschiedenis der Mariniers van het jaar 1665 *tot op heden, door P.A. Leupe, Oud-Majoor, en F.A. van Braam Houckgeest*, 1ste *Luitenant bij het Korps Mariniers. Nieuwe Diep, Laurey*. 1867.

De inrichting van het korps Mariniers, vooral met het oog op onze Koloniën, is een der vragen van den dag, en de ‘Geschiedenis der Mariniers’ komt dus juist te goeder ure. Gelegenheidsgeschrift, wat het tijdstip der uitgave betreft, is echter dit boekdeel - de vrucht van ijverige en langdurige nasporingen - door vorm en inhoud van blijvende waarde. Misschien zal menigeen oordeelen, dat de schrijvers hier en daar te veel tot bijzonderheden zijn afgedaald, maar de grens van het belangrijke en onbelangrijke is, bij het schrijven van eene korpsgeschiedenis, uiterst moeilijk te trekken. Het is de geschiedenis van eene familie, van een huisgezin, die hier gegeven wordt, en in dien kleinen kring is niets onbelangrijk. Maar het is onze taak, met voorbijgang van zoo menige voor het algemeen onbeduidende bijzonderheid, de hoofdpunten in 't licht te stellen en de aandacht te vestigen op een korps, dat weinig bekend is en meer gekend verdient te worden.

De bemanning onzer oorlogsschepen bestaat niet uitsluitend uit matrozen, maar meestal is daarin ook opgenomen een detachement soldaten, die mariniers worden genoemd. Onze mariniers zijn thans ingedeeld in zeven kompagniën en eene depôt-kompagnie. Zij hebben, in ronde cijfers, eene organieke sterkte van 50 officieren en 2000 minderen (allen vrijwilligers), en houden garnizoen in de kustplaatsen, in het Nieuwe Diep, Vlissingen, Helvoet, alsmede in Amsterdam. De tegenwoordige organisatie is bijna tien jaren oud, ofschoon in dit tienjarig tijdvak velerlei kleine reorganisatiën hebben plaats gevonden. Van 1814 tot nu zijn de mariniers begunstigd met 18 meer of minder beteekenende organisatiën. Eerst werd, in Februari 1814, door den kolonel ter zee Cantzlaar, een bataillon mariniers van ongeveer 1000 hoofden opgericht. Daarop

volgde in 1817 eene voorloopige samenstelling van het Korps Mariniers, dat voortaan bestaan zou uit 2 divisiën, elke van 4 kompagniën en eene depôt-kompagnie, in alles 1200 hoofden. Te gelijker tijd werd echter eene definitieve organisatie vastgesteld, en volgens deze moest het Korps Mariniers zamengesteld zijn uit 4 divisiën en eene depôt-kompagnie, te zamen 2400 man tellende. Deze definitieve organisatie heeft intusschen nooit anders dan op het papier bestaan, en wijselijk werd daarom in 1844 besloten de *voorloopige* tot eene *definitieve* te verheffen. De, overigens zeer weldadige, bezuinigingskoorts van 1849, gaf tot eene vermindering van de sterkte van het korps aanleiding; op dezen maatregel werd echter reeds in 1852 teruggekomen en het korps tot 1500 man uitgebreid. Daarop werd het in '56 nog met eene kompagnie vermeerderd en 31 December 1858 op de tegenwoordige sterkte gebracht.

Dit overzicht moest strekken om aan te toonen, dat sedert 1814 telkens het denkbeeld van uitbreiding van het korps Mariniers naar boven is gekomen, en ook in de Staten-Generaal is daarop meermalen aangedrongen. Wèl een bewijs, dat men hier niet te doen heeft met een dier luxe-wapens, die veel geld kosten zonder evenredig nut aan te brengen, maar dat de goede diensten, welke deze eigenaardige troepensoort kan bewijzen, algemeen worden erkend. Inderdaad, voor ons land vooral, zijn de mariniers, hetzij men het oog wendt naar de koloniën, hetzij men de gedachten over onze verdediging late gaan, de uitmuntendste troepensoort, die men zich denken kan. Half soldaat en half matroos; even goed t'huis op het exercitie-plein als op het halfdek van een schip; aan boord gedisciplineerd als de landsoldaat, maar bij de landing stoutmoedig als de matroos; even geschikt om dienst te doen in onze koloniën als in onze kustplaatsen en op onze stroomen - ziedaar het ideaal, dat men zich van den marinier vormt en waarnaar men, door eene doelmatige opleiding, tracht te streven. Zijn er, onverwachts, troepen noodig in Indië: gij hebt de mariniers onder de hand, die aan het tropische klimaat gewend zijn en derhalve dadelijk goede diensten kunnen bewijzen. Wordt Nederland bedreigd, van welke troepen kunt gij meer nut verwachten dan van soldaten, die gij dan eens als scherpschutters kunt gebruiken - en des noods als kanonniers - en die dan eens, op een vaartuig geplaatst, u van zooveel nut kunnen zijn bij rivierverdedigingen en bij gecombineerde expeditiën van landen zeemacht? Waarlijk, wanneer de mariniers niet bestonden, het

zou aan ons zijn om ze uit te vinden. Geen land ter wereld heeft meer dan het onze aan dergelijk krijgsvolk behoefte.

Intusschen nemen de mariniers in de algemeene schatting niet die plaats in, welke hun rechtmatig toekomt. De eigenlijke Marine ziet - enkele verlichte hoofden uitgezonderd - in den regel laag op de mariniers neder, en de belangen van dat korps schijnen niet altijd in die mate behartigd te zijn als het belang der zaak scheen te vorderen. Zoowel wat bevordering als betaling betreft, zijn de mariniers wel eens stiefmoederlijk behandeld geworden, terwijl het geval zich heeft voorgedaan dat zij - omdat ze landsoldaten waren - niet deelden in de gunstige bepalingen, die bij de marine werden gemaakt, maar evenzoo verstoken bleven van de voordeelen, die soms aan de landmacht wierden toegekeud, omdat ze - zee-soldaten heeten te zijn. In ons land behoorden intusschen de mariniers, wanneer zij althans - en wij hebben geen reden daaraan te twijfelen - op de hoogte van hunne roeping zijn, als *keur*troepen te worden beschouwd; maar dit is zoo weinig het geval, dat een korps, dat geheel uit vrijwilligers bestaat en zeker een der beste korpsen is, die wij bezitten, zich niet eenmaal in het bezit van een vaandel mag verheugen. Het is meer dan tijd, dat die achterstelling ophoude en dat aan de mariniers, in de rij der korpsen van de Nederlandsche wapenmacht, het hooge standpunt worde toegekend, waarop zij aanspraak hebben.

Bijzonder welkom was ons daarom het geschiedverhaal, waarin de Heeren Leupe en van Braam Houckgeest een overzicht hebben gegeven van de lotgevallen van het korps mariniers, sedert de oprichting in 1665 tot op heden. De Heer Leupe, thans gepensioneerd majoor der mariniers, diende reeds in 1830, als gewoon marinier, bij het detachement van het korps, dat naar Dendermonde was gezonden, en nam deel aan de gevechten, die daar toen plaats vonden. Reeds voor vijftien jaren gaf hij in dit zelfde tijdschrift een vluchtig overzicht van de diensten, door de mariniers bij zoo menige gelegenheid aan het vaderland bewezen; thans, aan het Rijks-Archief geplaatst, en een ijverig en bekwaam medewerker aantreffende in den Heer van Braam, die aan de school tot opleiding van marinier-officieren werkzaam is, was de gelegenheid te schoon om niet de eerste, onvolledige schets te herzien en tot een boekdeel uit te breiden. Zoo is het duidelijke eenvoudig geschreven verhaal ontstaan, dat als ‘De Geschiedenis der Mariniers’ het licht

heeft gezien, en dat ons aanleiding zal geven tot enkele beschouwingen over het verleden en de toekomst van dit wapenkorps.

Gedurende den geheelen loop van onzen oorlog tegen Spanje werden de soldaten, die men op de oorlogsschepen noodig had, tijdelijk uit de kompagniën voetvolk genomen. Deze regeling was echter gebrekkig, omdat de kompagniën daardoor uit haar verband werden gerukt, terwijl de aldus voor den dienst ter zee eensklaps aangewezen infanteristen menigmaal meer last dan nut aanbrachten. Vooral tijdens den eersten Engelschen zeeoorlog kwamen de gebreken van dit stelsel duidelijk in 't licht, en na een langdurig overleg tusschen de Algemeene Staten en de Staten van Holland werd eindelijk, nadat de tweede Engelsche oorlog reeds een aanvang had genomen, als beginsel vastgesteld dat voor den dienst ter zee bepaalde troepen van het leger zouden worden aangewezen. Doch eerst in het laatst van 1665 werd, door de Staten van Holland, een afzonderlijk korps zee-soldaten, onder den naam van '*regiment de marine*', opgericht. De kolonel Baron van Gendt werd tot kommandant van het regiment, Palm, een naam, die in de geschiedenis der mariniers beroemd is, tot luitenant-kolonel aangesteld. De majoor was de graaf van Hoorn en onder de zestien kapiteins wordt menige bekende naam - een Pauw, een van Nispen, een Dedel, een Panhuys, een de Witt - aangetroffen. De mariniers zouden garnizoen houden in de zeeplaatsen en konden, aan boord zijnde, ook tot scheepswerk, doch niet in het tuig, gebezigd worden. Hunne verhouding tegenover de eigenlijke schepelingen werd nauwkeurig afgebakend, en door verschillende bepalingen gezorgd, dat de mariniers het karakter behielden van landsoldaten, van de gewone landmilitie slechts daarin verschillende, dat zij ook geschikt waren ter zee dienst te doen.

Later werden door Zeeland en Friesland gelijksoortige regelingen ingevoerd. Friesland schafte zijne mariniers, na den Bredaschen vrede, af, doch richtte, in 1668, op aandrang der Algemeene Staten, weder vier kompagniën op, gekommandeerd door de kapiteins Andrae, van Burmania, Schellinga en van Sevenaer. Zeeland deelde in hetzelfde jaar zijne mariniers in drie kompagniën in, terwijl Holland nog een geheel regement oprichtte, waarover de kolonel van Weede, Heer van Walenburg, tot bevelhebber werd gesteld. De oorlog van 1672 gaf tot nieuwe uitbreiding aanleiding. Holland nam nog 29 kompagniën mariniers in dienst; Zeeland eerst drie, later nog zes, en Friesland schijnt het aantal zijner kompagniën tot dertien te heb

ben opgevoerd. Het cijfer der mariniers schijnt echter veelal nog onvoldoende te zijn geoordeeld, daar in de zeegevechten, die tijdens den Engelschen oorlog en den oorlog tegen Lodewijk XIV plaats vonden, menigmaal nog soldaten van de landmilitie nevens de mariniers worden vermeld. In den vierdaagschen zeeslag bevonden zich op onze vloot 2700 soldaten der landmilitie en slechts 1600 mariniers, waaronder ook de Friesche mariniers worden vermeld, die twee hunner aanvoerders - Ielle de Haen en George van Harinxma - door den dood verloren. Bij de expeditie naar Chattham deden de mariniers den aanval op het fort Sheerness, terwijl 2400 man van de Hollandsche mariniers tegenwoordig waren bij den slag van Solebay in Juni 1672. In het najaar werd een groot gedeelte der schepen buiten dienst gesteld, waardoor 68, volgens anderen 50 kompagniën mariniers beschikbaar werden voor den dienst te land.

De Hollandsche mariniers, onder den luitenant-kolonel Palm, namen een belangrijk deel aan de onderneming van prins Willem III tegen Woerden, en Palm onderscheidde zich daarbij zoozeer, dat hij door den prins op het slagveld tot kolonel bevorderd werd. Bij Naarden, waar de mariniers van Palm den eersten aanval op den bedekten weg deden, werd hij zelf gekwetst en lieten twee zijner zoons het leven. Later treffen wij Palm met zijne mariniers weder aan in den slag van Senef, doch hier vond de dappere bevelhebber een roemrijken dood. Het geslacht Palm, dat thans uitgestorven schijnt, heeft in de latere oorlogen der republiek nog menig bevelhebber aan de mariniers gegeven. In den Spaanschen Successie-oorlog, waaraan de mariniers almede een werkzaam deel namen, wordt de luitenant-kolonel Johan Palm genoemd, zeker een goed soldaat, maar die bij eene der krijgsgebeurtenissen zooveel buit aan boord medebracht, dat ‘*het niet kon staan op een tafel van dertien menschen in 't rond, behalve eenige gouden ketenen, die hij van zijne mariniers ver onder de waarde had gekocht*.’ Heel hoog schijnt men echter dergelijke handelingen in dien tijd niet te hebben opgenomen; ten minsten Palm werd kort daarna tot kolonel en kommandant der mariniers benoemd. Hij stierf echter nog in hetzelfde jaar en in zijne plaats werd Adam Palm aangesteld; ter zelfder tijd vindt men nog twee officieren van denzelfden naam bij de mariniers vermeld. Zoo treft men ook in het latere Nederlandsche leger enkele namen aan - de Amerongen's, van Stirum's en anderen - die

als het ware onafscheidelijk aan de geschiedenis van sommige wapenkorpsen verbonden zijn en tot den luister daarvan hebben bijgedragen.

Na den Nijmeegschen vrede schijnen de mariniers gedeeltelijk afgedankt, gedeeltelijk bij de landmilitie ingelijfd te zijn. Zij komen althans niet meer afzonderlijk voor, en de namen hunner kapiteins worden aangetroffen onder die van de officieren der gewone landmilitie; hetzelfde merkt men ook na den vrede van Utrecht van 1713 op. De wijze waarop, vóór den aanvang van den Spaanschen Successie-oorlog weder een aanzienlijk korps mariniers in 't leven werd geroepen, is nog al opmerkelijk. Het Engelsche Parlement, dat, hoe welwillend ook voor Koning Willem III gestemd, toch zelden blijken gaf, waar het de uitgaven, vooral de uitgaven van het leger gold, van groote welwillendheid, had de gelden geweigerd voor eenige regementen Hollandsche gardes, die daarop naar Holland werden teruggezonden. In de republiek was men echter evenmin op die troepen gesteld en men zag geen kans ze onder de uitgaven voor de landmacht te verantwoorden. Maar nu bedacht men een expediënt. De kosten dezer regementen werden gebracht ten laste van de Admiraliteits-Collegiën, die daartegen geen bezwaar schijnen te hebben gehad. Zij bleven echter tot het leger behooren en kwamen vóór op den Staat van Oorlog, maar de Admiraliteiten betaalden. Om nu echter aan dezen toch eenige waar voor hun geld te geven, werd bepaald dat drie regementen landmilitie, die op den Staat van Oorlog voorkwamen, tot mariniers gemaakt en ten allen tijde ter beschikking zouden zijn van de Admiraliteits-Collegiën. Zeeland gaf één regement van 12, Holland twee regementen van 10 kompagniën, te zamen 3200 man, die later op 3600 man werden gebracht.

Na het einde van den Spaanschen Successie-oorlog, vindt men van de mariniers geen gewag gemaakt vóór 1763, toen een opstand in Berbice het uitzenden van troepen noodzakelijk maakte. Door vrijwillige werving uit de troepen van den Staat werden 600 man bijeengebracht, die in de Kolonie goede diensten bewezen en de rust binnen korten tijd wisten te herstellen. Het bijeenbrengen van deze 600 man had echter veel moeite en tijd gekost, en de Algemeene Staten leerden uit deze omstandigheid hoe noodig het was, steeds eenige troepen beschikbaar te hebben, die dadelijk naar de koloniën konden worden gezonden. In overleg met den hertog van Brunswijk werd daarop besloten de van Berbice terugkomende

soldaten bijeen te houden en tot een afzonderlijk regement, onder den naam van Regement-Mariniers, te vormen. Het blijkt echter niet dat deze mariniers, die door de provincie Zeeland werden betaald, ook gebruikt werden voor den dienst op de schepen; zij schijnen hoofdzakelijk als koloniale troepen te zijn beschouwd en vooral voor den dienst in West-Indië te hebben gediend. Toen omstreeks 1773 in Suriname onlusten ontstonden, werd nog een regement mariniers, ten laste van Holland, geformeerd onder den kolonel Fourgeaud; beide regementen hebben tot 1795 bestaan.

Bij de vele projecten, die vóór en na 1795 ten aanzien van de organisatie van een korps mariniers zijn gemaakt, treedt meermalen het denkbeeld op den voorgrond om troepen te hebben, die aan een tweeledig doel konden beantwoorden, te weten: het leveren van soldaten voor de vloot en van troepen voor de koloniën, wanneer deze eensklaps versterking van militaire macht behoefden. Een voorstel in dien zin werd den 11^{den} Juni 1800 door het Uitvoerend Bewind aan het Vertegenwoordigend Lichaam ingezonden en door de Eerste Kamer aangenomen, maar de Tweede Kamer bekrachtigde het niet, hoofdzakelijk op grond van den slechten toestand der finantiën. Voor het oogenblik bleef dus de zaak der oprichting van deze *Koloniale Mariniers*, zoo als zij genoemd werden, zonder gevolg, maar in het volgende jaar deed de Fransche Consul het voorstel om gezamenlijk een eskader uit te rusten tot herovering van de Kaap de Goede Hoop, en dit gaf het Uitvoerend Bewind aanleiding op het vroegere plan omtrent de mariniers terug te komen. Bij secreet besluit der Tweede Kamer van 3 Maart 1801, werd nu werkelijk besloten tot de vorming van een korps Koloniale Mariniers, bestaande uit 2400 man infanterie, 1200 man jagers (infanterie, met eene bus, in plaats van met een geweer gewapend) en 960 man artillerie, met de staven een totaal uitmakende van bijna 5000 man, verdeeld in 19 kompagniën.

De Kaap behoefde echter niet heroverd te worden, want de Engelschen gaven die bezitting bij den vrede van Amiens terug. De Koloniale Mariniers werden daarop gereorganiseerd en in twee deelen gesplitst. Het eene gedeelte, bestaande uit 2 bataillons infanterie, van 900 man elk, 1 bataillon jagers van 420 man en 1 bataillon artillerie van 212 man, werd als bezetting naar de Kaap gezonden en vertrok derwaarts in Augustus 1802. Deze troepen werden gesteld onder het beheer van den Raad van Oorlog, maar de Raad

der Aziatische Bezittingen betaalde de soldij. Het achterblijvende gedeelte van het korps, dat als Depôt zou optreden, bleef ten laste van den Raad van Marine en deed sedert dienst als mariniers, dan eens aan den wal, dan eens aan boord der schepen. Wat er van dit Depôt geworden is, kan niet juist worden nagegaan, en over het geheel ontbreekt het aan berichten omtrent de geschiedenis der mariniers tijdens Koning Lodewijk en onze inlijving bij Frankrijk. De Koninklijke Grenadiers van de Marine, die in 1806 werden opgericht, zouden eenigszins als mariniers kunnen gelden en de bewapening zoowel als de kleeding - een rood buis met roode epauletten, blauwe kraag en geel boordsel, een opgetoomde hoed met roode pluim, daarnevens echter een matrozen-broek en pyekker - geeft althans het tweeslachtig karakter van deze troepen zeer duidelijk aan. Maar deze Grenadiers werden uit de matrozen genomen en worden meernialen nevens de mariniers vermeld: beiden hebben echter, zooveel is zeker, niet bijzonder veel uitgericht. De tijd van Napoleon was niet gunstig voor wie bestemd waren ter zee of in de koloniën dienst te doen.

Gelijk reeds in den aanvang dezer beschouwingen werd opgemerkt, werden de mariniers in 1814 weder opgericht en in 1817 nader georganiseerd. Tevens werd toen een Reglement voor den dienst der mariniers vastgesteld, dat in de hoofdzaak nog geldt. Volgens dit Reglement zijn de mariniers, aan den wal, bestemd tot het bewaken der werven en magazijnen van de Marine, terwijl zij, in geval van oorlog, voor zooveel zij niet aan boord der schepen noodig zijn, even als de korpsen van het leger te velde moeten trekken. Aan boord is hunne taak het bezetten van de wachten en posten, terwijl zij nevens de matrozen in den artillerie-dienst moeten voorzien; ook dienen zij voor het werpen met handgranaten en zijn zij bestemd om als scherpschutters op te treden. Voor zoover deze diensten het toelaten, kunnen zij ook tot scheepswerkzaamheden, doch niet voor die in het tuig, gebezigd worden. De mariniers genieten, even als de matrozen, scheepssoldij, waarvan een gedeelte dient tot bestrijding der kosten tot aanschaffing der kooigoederen en scheepsplunjes en aanvulling der zoogenaamde kleine equipementstukken, terwijl drie vierden dier soldij later, als de man aan wal is, bij gedeelten worden uitbetaald. De marinier wordt in alle opzichten behandeld als de matroos en is gedurende zijn verblijf aan boord onderworpen aan de rechtspleging voor het krijgsvolk te wa-

ter. De kommandant van het detachement mariniers staat rechtstreeks onder de bevelen van den kommandant van het schip, hoewel hij, wat het administratief beheer betreft, verantwoordelijk blijft aan het korps. Voor ieder soort van oorlogsschip is de sterkte van het detachement mariniers afzonderlijk vastgesteld, en de officieren en minderen worden, zooveel mogelijk bij beurten, voor den dienst aan boord aangewezen.

De toenemende verbetering der vuurwapenen gaf echter aanleiding, dat de mariniers zich meer en meer op het gebruik van de bus toelegden en tot scherpschutters werden gevormd; vooral na de invoering der getrokken wapens was dit het geval. Gelijktijdig verkreeg echter het artillerie-wezen bij de Marine eene groote uitbreiding, en bleek de noodzakelijkheid om bijzondere zorg te wijden aan de opleiding tot kanonnier. Daar nu echter de marinier niet gelijktijdig scherpschutter, artillerist en zeesoldaat kon zijn, besloot men zijne hoedanigheid als artillerist op te offeren en werd hij sedert, bij het bedienen der stukken, nog slechts als ‘handlanger’ gebezigd. Reeds bij het reglement van 1844, eene wijziging van dat van 1817, was, zoo niet bepaald gezegd, dan toch vrij duidelijk aangegeven, dat de mariniers beschouwd moesten worden als infanteristen, en de omstandigheden hebben er toe geleid om dit karakter van infanterist, van scherpschutter als men wil, meer en meer op den voorgrond te doen treden. Tusschen onzen soldaat der infanterie en onzen marinier is dan ook tegenwoordig in het wezen der zaak geen ander verschil dan dat de marinier de geschiktheid heeft om zich aan boord te bewegen en door zijn verblijf in de koloniën aan het tropische klimaat gewend is. Dat overigens een korps, geheel uit vrijwilligers bestaande, reeds daardoor hooger waarde heeft dan onze militie-korpsen, behoeft geen betoog. De groote militaire waarde der mariniers is, ook na 1814, bij menige gelegenheid - bij Algiers in 1816 en bij al onze oorlogen in Indië - op overtuigende wijze gebleken.

En welke zal nu de toekomst zijn van dit korps, dat als een keurkorps behoorde te worden beschouwd? Zal men van de mariniers weder artilleristen moeten maken? Maar welke werkkring blijft dan voor den matroos - wiens taak, door de toepassing van den stoom, toch reeds is ingekrompen - over? De marinier moet, naar ons inzien, blijven wat hij is: een infanterist, geschikt om te dienen aan boord van onze schepen en in onze koloniën. Uitbrei-

ding, zoo die mogelijk is, schijnt echter wenschelijk; vooral indien men daarmede zoo ver kon gaan, dat hier altijd een paar bataillons beschikbaar waren om dadelijk naar Java te worden gezonden. Maar vooreerst zou men zich kunnen bepalen tot die geringe uitbreiding, die noodig zou zijn om het West-Indisch legertje door mariniers te vervangen. Dit denkbeeld heeft het voordeel - een groot voordeel in ons land - van een *oud* denkbeeld te zijn. Wij herinneren, dat reeds in het laatst van de vorige eeuw mariniers voor den dienst in West-Indië werden aangewezen en dat in December 1862, met het oog op de emancipatie, een detachement mariniers van ruim 200 hoofden naar Suriname werd gezonden; dit detachement bleef daar een jaar en voldeed in West-Indië zeer goed; maar of het verblijf in die kolonie wel zeer goed is geweest voor de mariniers, wordt betwijfeld. De aanraking met de West-Indische troepen, die aan eene andere levenswijze gewend zijn, moet toenmaals niet zeer gunstig op de mariniers hebben gewerkt. Het is echter duidelijk, dat - wordt het West-Indisch leger opgeheven - komen de mariniers daar derhalve met geen militairen van een ander gehalte en andere gewoonten in aanraking - er geene reden is waarom het verblijf in de West zoo nadeelig op hen werken zou. De uitzending heeft nog al geld gekost, maar dit is een gevolg geweest van den korten tijd van het verblijf der mariniers. Jaarlijksche aflossing is te kostbaar en zou door eene aflossing om de drie jaar vervangen moeten worden. En aldus geregeld, schijnt de vervanging der West-Indische troepen door mariniers tot eene niet onbelangrijke bezuiniging te kunnen leiden. Volgens de organisatiën moeten de troepen in Suriname eene sterkte hebben van 35 officieren en 718 man; die op Curaçao van 21 officieren en 290 hoofden. Die sterkte is, naar algemeen wordt aangenomen, grooter dan noodig is, en daarenboven mag men aannemen, dat eene bezetting uit mariniers bestaande, ook minder sterk behoeft te zijn; in de kolonie zal men meer dienst hebben van soldaten als de mariniers, die voortdurend goed blijven omdat ze telkens naar Europa terugkeeren, dan van soldaten, die hun leven slijten in de West en daar een eentoonigen dienst verrichten. Ook de sterfte zal minder groot zijn. Met een paar kompagniën mariniers in Suriname en een zeer klein detachement in Curaçao is, naar het oordeel van deskundigen, met de plaatselijke gesteldheid bekend, in de behoefte

van den dienst te voorzien, wanneer tevens aan enkele van die mariniers eenig onderricht wordt gegeven in den artillerie-dienst. Eene verdediging der West-Indische koloniën tegen een buitenlandschen vijand is eene ondenkbare zaak; de troepen dienen slechts voor de politie en de kanonnen voor saluut-schoten. Het schijnt met een zuinig beheer niet wel te rijmen om voor die saluutschoten 300 artilleristen, d.i. 2 kompagniën artillerie met 9 ofcieren te onderhouden.

Over het geheel genomen geeft de geheele organisatie van de West-Indische landmacht niet den indruk van spaarzaamheid; trouwens zulke kleine legertjes zijn altijd op kostbaren voet ingericht. Men telt daar met name 18 officieren van gezondheid en apothekers, en op Curaçao, waar een paar honderd soldaten zijn, heeft men een hoofdofficier, 3 kapiteins (een van de genie) en verscheidene luitenants. De 400 à 500 man mariniers, die voor de West-Indië waren te bestemmen, zouden op minder rijkelijke wijze georganiseerd kunnen worden. Zoodanige uitbreiding van het korps schijnt niet onbereikbaar, mits men de vooruitzichten bij de mariniers eenigzins verbetere; verandering der tegenwoordige, niet zeer doelmatig geachte organisatie, schijnt daartoe aan te bevelen. Ook moet er meer gedaan worden om het korps te verheffen, waartoe zeker geen goed middel is dat - met voorbijgang van de daarbij dienende officieren - steeds een hoofdofficier der marine aan het hoofd daarvan wordt geplaatst; eene regeling, die niet alleen strijdig schijnt met het karakter van deze troepensoort, maar ook met de duidelijke bepalingen (art. 13, laatste alinea) van de Wet op de bevordering bij de zeemacht. Nog beter ware het in elk geval - wanneer op een gegeven oogenblik in het korps zelf geen geschikte chef aanwezig mocht zijn, - daarvoor een hoofdofficier van de infanterie aan te wijzen. Maar de opleiding der officieren voor de mariniers behoort zoodanig geregeld te zijn, dat de kommandant in den regel in het korps zelf te vinden zij.

Tegen de voorgestelde uitbreiding der mariniers worden gewoonlijk twee hoofdbezwaren in het midden gebracht. Vooreerst de kosten. Er ontbreken nu ongeveer 250 man, en om dit incompleet aan te vullen en het korps daarenboven nog uit te breiden, zouden, beweert men, groote sommen noodig zijn. Men ziet echter voorbij, dat de 7 ton gouds, die het 1000 man sterke legertje in de West vorderen, uit-

gewonnen worden, althans ten deele. Onze 2000 mariniers kosten ƒ 320,000. Wellicht mag men voor aanvulling, uitbreiding en overtocht om de drie jaren ƒ 200,000 stellen; dan blijft nog altijd eene bezuiniging van 5 ton over, die bij eene gesubsidieerde kolonie waarlijk wel de aandacht verdient. Een juist oordeel over de finantieele zijde der quaestie te vellen, is echter, zonder dat een bepaald voorstel met bijbehoorende nauwkeurige berekening van kosten is gedaan, ondoenlijk, en daarom ware het wenschelijk dat van bevoegde zijde een bepaald plan met opgave der kosten wierd opgemaakt, opdat zoowel de voor- als tegenstanders van de uitbreiding van het korps en de opheffing van het West-Indische leger, met volledige kennis van zaken zouden kunnen oordeelen. Een tweede bezwaar is van geheel anderen aard. Men beweert, dat liet eigenaardig karakter der mariniers geheel verloren zal gaan, wanneer het korps uitgebreid en dien ten gevolge de gelegenheid voor elk marinier om dienst te doen aan boord der oorlogsschepen, verminderen zal; reeds nu, zegt men, is de marinier te langen tijd aan land en doet hij te weinig dienst aan boord en in Indië; wat zal het zijn, wanneer het getal nog vergroot wordt? Eene bedenking, die niet zonder gewicht is, maar waaraan misschien door eene andere regeling der detacheeringen aan boord is te gemoet te komen en die toch ook - waar het de geringe uitbreiding voor den dienst in West-Indië geldt - van geen overwegend gewicht schijnt. Het zou daarenboven een punt van onderzoek kunnen uitmaken, of niet in den dienst in West-Indië al dadelijk - zonder uitbreiding van het korps - ware te voorzien. Van de mariniers zijn gewoonlijk ongeveer 800 man aan wal, maar de diensten, die zij daar verrichten, kunnen zeer goed door het leger worden waargenomen. De hoofdzaak is het bewaken der werven, en daar zijn infanteristen of artilleristen voor aan te wijzen. In elk geval is het moeilijk te verklaren, dat voor deze en andere diensten aan den wal, vooral nu de werf te Vlissingen is opgeheven, 800 man zouden worden vereischt. Het is overigens met deze quaestie gelijk met zoo vele anderen: wanneer men ze niet wil, is het aantal bezwaren legio; wil men ze, dan verdwijnen de bezwaren als sneeuw voor de zon. En wij zouden niet durven zeggen, dat men tot hiertoe ooit ernstig heeft gewild.

'*s Hage*, 7 Juli '68.

DE ROO VAN ALDERWERELT.

***In den Tuin en op het Veld. In 't Priëel, door J.J.A. Goeverneur. Amsterdam, Jan Leendertz*.**

Ik zou het verwijt verdienen van zeer onbillijk te zijn, wanneer ik deze beide boekjes, die de uitgever al in October aan de Gids ter beoordeeling zond, niet nog in het December-nommer vermeldde. Want 5 en 24 December zijn de groote marktdagen voor artikelen van dezen aard.

Eene recensie echter van zulke versjes verwacht wel niemand hier te vinden. Den raad echter ze te koopen neme een ieder aan, die het geluk heeft tegen die dagen verlegen te staan wàt te kiezen dat zijn jonge volkje welkom zal zijn. Want de inhoud is waarlijk zoo aardig, dat men enkel deze boekjes behoeft door te bladeren, om volkomen in te stemmen met den twijfel der in deze materie volkomen bevoegde autoriteiten, of Goeverneur dan wel Heije de meest gelukkige penvoerder is voor de jeugd. Dan hebben de lithographen Tresling en C^{o}. werkelijk een prijsje verdiend voor hunne alleraardigste plaatjes. Ze zijn zoo geestig opgevat, dat zelfs de volwassene lachen moet om dat snoevende haasje en meesterachtig konijntje. ‘Wat Oom Jan en Tante Anna van allerlei dieren en boomen wisten te vertellen’, zooals de titel luidt, zal het jonge volkje gaarne hooren, en daarom zette men het gerust op menig St. Nicolaasschotel of hange het tusschen de vergulden amandelen en appelen die den vrolijk verlichten Kersboom sieren. De glinsterende oogjes van menigen krullebol en de maar half weggepinkte traan van menig brunetje onder het voorlezen van deze vertellingen, is een zekerder kompas voor den verlegen kooper op die beide Decemberdagen, dan de degelijkste recensie. En juist op dat kompas zeil ik bij deze mijne aanprijzing.

M.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Ahn (F.), Nieuwe en gemakkelijke leerwijze der Hoogd. taal.	Dl. III.	Blz. 362.
Antinationale (Het) nationale Monument. Lierzang enz.	Dl. II.	Blz. 582.
Baer (Dr. K.E. von), Selbstbiographie.	Dl. III.	Blz. 413.
Bas (F. de), l'Armée Danoise en 1864, le Dannevirke et Dybböl.	Dl. III.	Blz. 1.
Basting (Dr. J.H.C.), De Nederlandsche hulpkomités onder het Roode Kruis, enz.	Dl. III.	Blz. 166.
Beke (Ch.T.), The British captives in Abyssinia.	Dl. I.	Blz. 250.
Berghuis (S.) en C. de Gavere, Handleiding voor de practische Doorzichtkunde.	Dl. IV.	38, 575.
Bilderdijk (Briefwisseling van Mr. W) met de Hoogleeraren en Mrs. M. en H.W. Tydeman, 2e deel.	Dl. I.	Blz. 153.
Boot (J.C.G), Commentatio de Sulpiciae quae fertur Satira.	Dl. IV.	Blz. 408.
Bungener (F.), Saint Paul, sa vie, son oeuvre et ses épitres.	Dl. III.	Blz. 87.
Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en Oudheidkunde, verzameld en uitgegeven door Mr. Is. An. Nyhoff, vervolgd door P. Nyhoff. Nieuwe Reeks, Dl. IV en V, Stuk 1 en 2.	Dl. II.	Blz. 375.
Casembroot (Jhr F. de), De Medusa in de wateren van Japan.	Dl. I.	Blz. 169.

Cramer Dr. J.), De illusie der moderne richting.	Dl. I.	Blz. 377.
Dieren (J.J.G.M. van), De Schoolbank en haar invloed op het kind.	Dl. I.	Blz. 166.
Dixon (W. Hepworth), Spiritual Wives.	Dl. II.	Blz. 290.
Dorn Seiffen (J.), Het Forum Romanum, volgens Urlichs.	Dl. I.	Blz. 527.
Dufton (H.), Narrative of a journey through Abyssinia.	Dl. I.	Blz. 250.
Duinen (J.H. van), Het teekenonderwijs op de lagere school.	Dl. II.	Blz. 586.
Eeden (F.W. van), De duinen en bosschen van Kennemerland.	Dl. III.	Blz. 559.
Ekker (A.), Exeunte Octobri. Ad filiolum.	Dl. IV.	Blz. 410.
Enault (L.), Reis door Middel en Zuid-Amerika.	Dl. IV.	Blz. 173.
Felder (F.M.), Sonderlinge. Bregenzerwälder Lebens- und Characterbilder aus neuester Zeit.	Dl. I.	Blz. 112.
George, In- en Uitvallen.	Dl. III.	Blz. 562.
Goeverneur (J.J.A), Prettige deuntjes en liedjes. }	Dl. IV.	Blz. 187.
Goeverneur (J.J.A), Laatste St. Nicolaas. }	Dl. IV.	Blz. 187.
Goeverneur (J.J.A), Nieuwe fabelen en versjes. }	Dl. IV.	Blz. 187.
Goeverneur (J.J.A), Wat Oom Jan nog in zijn zak vond. }	Dl. IV.	Blz. 187.
Goeverneur (J.J.A), In den Tuin en op het Veld. }	Dl. IV.	Blz. 629.
Goeverneur (J.J.A), In 't Priëel. }	Dl. IV.	Blz. 629.
Groneman (H.J.H.), Beginselen van de leer der perspectief.	Dl. IV.	38, 575.

Grotii (Hugonis) De jure praedae commentarius. Nunc primum ex autographo auctoris edidit Ger. Hamaker.	Dl IV.	Blz. 1, 215.
Goudsmit (Mr. J.E.), Pandecten-Systeem. 1e deel. }	Dl III.	Blz. 143.
Goudsmit (Mr. J.E.), Brief aan Mr. C.W. Opzoomer, naar aanleiding van een werkje van Prof. Buchel, über die Natur des Besitzes. }	Dl III.	Blz. 143.
Gunning (J.W.), Scheikundige Bijdragen uit het Laboratorium van het Athenaeum Illustre te Amsterdam.	Dl I.	Blz. 539.
Halbertsma (T.), De verdiensten der Engelschen op gynaekologisch gebied en het verband der gynaekologie met de geneeskunde.	Dl I.	Blz. 162.
Halbertsma (T.), Lectiones Lysiacae.	Dl IV.	Blz. 168.
Hartman Jz. (H G.), Bestuur en Administratie der gemeenten in Nederland, 1e deel.	Dl III.	Blz. 371.
Heuglin (M.Th. von), Reise nach Abessinien.	Dl I.	Blz. 250.
Heije (Dr. J.P.), Griekenland's Worstelstrijd en Verlossing.	Dl III.	Blz. 346.
Heije (Dr. J.P.), De gelaarsde kat Verlossing.	Dl IV.	Blz. 177.
Historisch en geographisch Woordenboek.	Dl IV.	Blz. 422.
Hoogendijk Sz. (A.), Eenige beschouwingen over ‘Een nieuw leven’, betrekkelijk de	Dl I.	Blz. 366.

Nederlandsche visscherijen.		
Holwerda (J.H.), Annotatio Critica ad Xenophontis Hellenica.	Dl II.	Blz. 386.
In 't vrije veld. Brieven van een landmeisje aan jonge Dames.	Dl III.	Blz. 204.
Indische Bibliothek. I. Dr. W. von Hoëvell, aus dem Indischen Leben; II. Dr. J. ten Brink, Ostindische Damen und Herren, 1er Theil.	Dl II.	Blz. 391.
Informacie up den staet, faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant, om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele, gedaen in den jaere MDXIV.	Dl II.	Blz. 186.
Jacqueniyns (G. Rolin), Voordrachten over de Grondwet.	Dl I.	Blz. 149.
Jorissen (Theod.), De Omwenteling van 1813. Twee deelen.	Dl I.	Blz. 1.
Jurrius (J.), Aardrijkskundige tabellen.	Dl III.	Blz. 375.
Kavallerie (De hedendaagsche werkkring der).	Dl I.	Blz. 534.
Keller (G.), Een zomer in het Noorden..Dl. I, blz. 80, 307,	Dl II.	Blz. 136, 269.
Koelman (J.P.), De Handelingen der Commissie voor het Nationaal gedenkteeken.	Dl III.	Blz. 369.
Leupe (P.A.) en F.A. Braam Houckgeest, De geschiedenis der mariniers van het jaar 1665 tot op heden.	Dl IV.	Blz. 617.
Lodensteyn (Bloemlezing uit de gedichten van Jods.	Dl II.	Blz. 323.

van). Met Inleiding en Woordenlijst van Dr. A.W. Bronsveld.

Ludeking (E.W.A.), Natuur- en Geneeskundige topographie van Agam (Westkust van Sumatra). Dl II. Blz. 544.

Marle (Mr. A.B. van), Eene enkele opmerking aangaande de condictio indebitri. Dl III. Blz. 143.

Martha (C.), Les Moralistes sous l'empire Romain. Dl III. Blz. 235.

Matthes (J.C.), De nieuwe richting. Een Leesboek voor de gemeente van dezen tijd. Dl III. Blz. 547.

Modderman (Mr. W.). Het Romeinsche regt en de hedendaagsche regtsgeleerdheid. Dl III. Blz. 143.

Natuurkundig Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië, uitgegeven door de Kon. Ned. Vereeniging in Nederl. Indië. Dl II. Blz. 232.

Noord en Zuid. Tijdschrift voor de beoefening der fraaie letteren, 1e deel, 2e afl. Dl I. Blz. 159.

Obermüller (L.), Leitfaden beim Unterricht in der deutschen Literaturgeschichte. }	Dl. III.	Blz. 362.
Okon, (C.), Beknopte Hoogduitsche Spraakkunst. }	Dl. III.	Blz. 362.
Okon, (C.), Methodisch geordnetes Aufgabenbuch. }	Dl. III.	Blz. 362.
Oliphant (Mrs.), Madonna Mary.	Dl. III.	Blz. 171.
Opzoomer (Mr. C.W.), Goethe's Godsdienst. Redevoering.	Dl. II.	Blz. 506.
Oudemans (C.A.J.A.) Leerboek der Plantenkunde.	Dl. III.	Blz. 204.
Pierson (Dr. A.), De Liberale partij op staatkundig gebied.	Dl. IV.	Blz. 481.
Pierson (N.G.), Het Kultuurstelsel. Zes Voorlezingen.	Dl. IV.	Blz. 417.
Pompe van Meerdervoort (Jhr. J.L.C.), Vijf jaren in Japan.	Dl. I.	Blz. 169.
Reuter's (Fritz) sämmtliche Werke. 12 Bände.	Dl. II.	Blz. 58.
Reuter's (Fritz) Gedroogde kruiden, 1^{e} tot 5^{e} deel.	Dl. IV.	Blz. 189.
Rooses (Max), De Nederlandsche Taalcongressen.	Dl. III.	Blz. 356.
Roscher (W.), Die Grundlagen der National-oekonomie.	Dl. I.	Blz. 23.
Rüstow (W.), De Duitsch-Deensche Oorlog van 1864.	Dl. III.	Blz. 1.
Sandwijk (G. van), Deugd en vreugd. }	Dl. II.	Blz. 591.

Sandwijk (G. van), Geschiedenis van ons Vaderland. }	Dl. II.	Blz. 591.
Sandwijk (G. van), Neêrlands Roem. }	Dl. II.	Blz. 591.
Sandwijk (G. van), Uit het plantenrijk. }	Dl. II.	Blz. 591.
Sandwijk (G. van), De dierenwereld. }	Dl. II.	Blz. 591.
Sandwijk (G. van), Bijbelsche geschiedenis. }	Dl. II.	Blz. 591.
Sänger (Dr. W.M.H.), De onvolkomenheid der verloskundige wetenschap.	Dl. I.	Blz. 162.
Schat der gezondheid, 1e en 2e jaargang.	Dl. IV.	Blz. 412.
Scherzer (Dr. K. von), Statistisch-Commerzielle Ergebnisse einer Reise um die Erde, unternommen an Bord der Oesterr. Fregatte Novara.	Dl. I.	Blz. 355.
Thoden van Velzen (U.W.), Zes weken in het Noorden. Dl. I, blz. 80, 307,	Dl. II.	136, 269.
Tiele (P.A.), Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs Néerlandais.	Dl. II.	Blz. 555.
Trollope (A.), De Claverings.	Dl. III.	Blz. 171.
Tijdschrift voor Gezondheidsleer, 1e en 2e jaargang.	Dl. IV.	Blz. 412.
Verslag van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het opsporen, het behoud, enz. van de overblijfselen der vaderlandsche kunst.	Dl. I.	Blz. 551.
Verslag over het jaar 1866, zamengesteld door de Kamer van Koophandel en Nijverheid, te Batavia.	Dl. I.	Blz. 560.
Verslag over de kinakultuur op Java, over 1867.	Dl. II.	Blz. 544.

Was (H.), P. Bayle. De strijd tusschen geloof en rede.	Dl. III.	Blz. 159.
Weber (Carl Maria von), Ein Levensbild von Max Maria von Weber. Dl. I, blz. 436, II, 30, 355,	Dl. III.	Blz. 101.
Weeveringh (J.J.), Ontwerp ter regeling der Oostenrijksche Staatsschuld.	Dl. III.	Blz. 509.
Winkler (Dr T.C.), Leerboek der Delfstofkunde.	Dl. I.	Blz. 135.
Witte (H.), 't Groote en 't kleine. Praatjes over planten.	Dl. III.	Blz. 204.
Worp (J.), De Zingende Kinderwereld. }	Dl. I.	Blz. 562.
Worp (J.), 1^{e}, 2^{e} en 3^{e} Zangboekje. }	Dl. I.	Blz. 562.
Worp (J.), Wenken voor den Onderwijzer. }	Dl. I.	Blz. 562.
Worp (J.), Orgelmagazijn. }	Dl. I.	Blz. 562.
Worterbuch der Handels- und Geschäftssprache.	Dl. I.	Blz. 543.
Wijnmalen (T.C.L.), Pascal als bestrijder der Jesuïten en verdediger des Christendoms.	Dl. I.	Blz. 144.

Aan den Heer J. l'A.H.

In het September-nummer van ‘de Gids’ komt eene recensie van mijne *In- en uitvallen* voor, waarop ik dien te antwoorden, daar dit eenigzins uitgelokt wordt door uwe woorden:

‘Doch nu wij gezien hebben, dat George er zeer grif mede is, om zijne recensenten te beantwoorden, - zooals hij in eene brochure zijn recensent in den “Tijdspiegel” gedaan heeft (hier wordt mijne brochure: *Hollandsch- Hildebrandsch- Tydemansche humor* bedoeld); - dat hij daarbij de zaken ronduit zegt, gelijk hij het meent, zoo wagen wij ook ronduit ons vermoeden te zeggen, overtuigd, dat, zoo wij ons vergissen, George ons wel opheldering zal geven.’

Referent gelooft nu, dat de slechtere gedeelten van mijn werkje oorspronkelijk, en de betere min of meer gestolen zijn!

Die twijfel is voor mij niet bepaald aangenaam, zoodat ik mij verpligt reken, die opheldering zoodra mogelijk te geven. Daar deze echter, uit den aard der zaak, slechts op eene verzekering kan neêrkomen, omdat de bronnen van een oorspronkelijk stuk slechts tot bewijs kunnen aangevoerd worden, zal niet George, maar de officier der Genie G.L. Kepper u hier in 't openbaar de verzekering geven, dat geen enkel stuk, in welk opzigt dan ook, aan een ander opstel is ontleend, zoodat de germanismen en anglicismen, die werkelijk in 't werkje

voorkomen, naast de feilen, die ruimschoots daarin aanwezig zijn, moeten gesteld worden.

Ik ben overtuigd, dat Referent en elk ander deze betuiging zullen aannemen en hoop, dat de eerste eens later, met het oog dan op een enkel druifje, wat genadiger voor de distelen zal kunnen zijn.

Hoezeer de wenken van den recensent op harde wijze gegeven worden, ik ben er hem erkentelijk voor; elk schrijver toch heeft voorlichting noodig en het is niet de eerste maal, dat ik verzeker hoe hoogen prijs ik daarop stel. Doch de waarheid moet dien naam verdienen, en in de wenken van Ref. komt veel voor, dat hem onvoorwaardelijk moet toegestemd worden, dat reeds bij den schrijver zelven was opgerezen, vóór dat deze beoordeeling hem onder de oogen kwam.

Gij bekent, dat George durft zeggen, wat hij meent; - gij zult dus gelooven, dat George u dankbaar is en zijn zal voor elke teregtwijzing, die hij zal ontvangen; dat hij voorlichting zoekt en vraagt, al moge zijn heelmeester dan ook wat hardhandig zijn. Maar evenzeer wensch ik, geene ongemotiveerde veroordeelingen of onbetamelijke grappen tot mijne leering te ontvangen, en ieder zal het met mij eens zijn, dat, zoo lang men op het moeijelijk terrein van den humor in ons land niet méér kan aanwijzen, dan tot heden het geval was, men nooit *te* grif kan zijn, om het valsch vernuft van menschen, die iets veroordeelen dat zij zelven niet kennen, te beantwoorden.

Maar u en elk, dien het ernst blijkt te zijn, zijne roeping te vervullen, noodig ik uit de eenige deugd misschien van het werkje, na mijne opregte verklaring, niet langer weg te cijferen en in uwe poging te volharden, den Augias-stal te reinigen, dat is: den schrijver daartoe de behulpzame hand te bieden, opdat meer en meer de disteltakken welligt verminderen en de vruchten eens beter kunnen worden. Welke fijne vrucht is trouwens ooit zonder zorgvolle hulp rijp geworden?

Wij hebben zoo weinig in ons landje en toch wordt dikwijls het zaad vertreden, zoo mogelijk uitgeroeid, zoo als dit maar al te zeer gebeurd kan zijn.

De schrijver op humoristisch gebied zoekt voorbeelden en heeft er in zijne taal zoo weinig; hij wenscht leiding, en vindt die bijkans niet, want het meerendeel onzer recensenten verbeeldt zich, dat hunne roeping is, een vonnis te vellen - niet te leiden, soms te vormen!

En juist met het oog op die germanismen, welke u in den waan bragten, dat eene vertaling of eene navolging voor u lag, ben ik overtuigd, *u* te kunnen vragen: 'Wat is na mijne opheldering hieruit af te leiden?

2 September 1868.

GEORGE KEPPER.